

भावप्रकाश मध्योत्तरखंड
शुद्ध गुजराती भाषांतर.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૦૫૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો

વિષય ઇતિહાસ

શ્રીમદ્ “ભાવમિત્ર” પ્રણીત

ભાવપ્રકાશ

મધ્યખંડ તથા ઉત્તરખંડ

(આયુર્વેદીય મુપ્રસિદ્ધ ચિકિત્સા ગ્રંથ)

મૂળશ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર.

પ્રસિદ્ધકર્તા.

પંડિત રવિશંકર જ્યેષ્ઠારામ,

ધરમપુર સંસ્થાનાધીશ મહારાજાશ્રીના રાજગુરુ.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

કાલ્યાણેવી રોડ, કવેરબાગ—મુંબઈ નં. ૨

તારવવિવેચક—પ્રેમ.

શકે ૧૮૪૫.

સને ૧૯૨૩.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્તાની રજા સિવાય બાપલુ છપાવતું નહીં.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોંપીરાઈટ સમિતિ
૧૨૦૪૪

Printed by Yeshwant Kashinath Padwal at the "Tatva Vivechaka Press," NO 3544,
Parel Road, Byculla, Bombay, and Published by Pandit Narayen Muljee, at
Kalbadevi Road, Javerbag No 347, Bombay

પંડિત નારાયણ મૂળજી પુસ્તકાલયમાં વેચાતાં પુસ્તકો

પુસ્તકો.

કીંમત

- ૧ ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજીકૃત રામાયણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાતર સાથે સુંદર બાઇન્ડીંગ ... ૮-૮-૦
- ૧ પૌરાણિકર્મકૃષ્ણ જેમા પૌરાણિકત પોશક સંસ્કાર, વ્રતોધાપનો, શાંતિપ્રયોગો, નારાયણ યજ્ઞ અને અત્યેષ્ટી પ્રયોગો તથા જગન, જનોધ, તથા આવણી વીચેર સંપૂર્ણ વિષયોથી ભરપૂર-પુરોહિતોને અત્ય ત ઉપયોગી આના જેવો સર્વમાન્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ બીજો એકે મળ નથી. ... ૭-૮-૦
- ૨ શ્રી શિવપુરાણ (મહોદ્) બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશરૂપ શિવગીતાસાથે ચોવીસ હબર (૨૪૦૦) રમેકિનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાતર, સુંદર પ્રુઠ્ઠ અને ચિત્ર સાથે. ... ૬-૮-૦
- ૪ શાંતિ કમલાકર (જેમા સર્વશાંતિના પ્રયોગો છે) ... ૫-૦-૦
- ૫ મતરાજ (મૂળ સંસ્કૃત) ... ૫-૦-૦
- ૬ જ્યોતિષ રહસ્ય (શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાતર સાથે) ... ૫-૦-૦
- ૭ સ રકાર ભાસ્કર (પાના) ... ૪-૦-૦
- ૮ વિદ્યાનાથી અત્યેષ્ટી .. ૩-૮-૦
- ૯ મહાભાવ ગુજરાતી ટીક સાથે .. ૩-૦-૦
- ૧૦ સુહૃત માર્તંડ ,, ,, ... ૩-૦-૦
- ૧૧ બૃહત્ સંહિતા, વારાહી સંહિતા ગ્ર. ટી. સાથે ... ૩-૦-૦
- ૧૨ જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ,, ,, ... ૨-૮-૦
- ૧૩ શ્રી રૂદ્રાભિષેકાનુષ્ઠાન પદ્ધતિ (સમાપ્ત) આમા પંચવક્ત્ર પૂજા પ્રયોગ, ન્યાસ, બ્રુહ્મધાદિ, આતિ, મત્રપુષ્પાભિષે, અક્ષરીપાંચાત્મક મંત્ર ચાનસંપૂર્ણ વીચેરે ... ૨-૦-૦
- ૧૪ શ્રી હોમાત્મક મહારૂદ્ર પદ્ધતિ ... ૨-૦-૦
- ૧૫ બૃહજ્જલતક ગુજરાતી ટીક સાથે ... ૨-૦-૦
- ૧૬ શંકરાચાર્યકૃત પંચરત્ન તથા દ્વિરત્ન ગ્ર. ટી. સાથે ... ૧-૪-૦
- ૧૭ શ્રી દેવકીન દન સંહિતા આમાં સામાન્ય ધર્મ અને ભક્તિનું રહસ્ય ઉત્તમ પ્રકારે બહુવેલું છે ૧-૮-૦
- ૧૮ બ્રહ્મનિત્યકર્મ ચતુર્વેદીય માધ્યમિની બ્રાહ્મણોમાટે નિષ્કર્મ અને પુણ્યહવાચન, માતૃકા, નાદી, મહથાતિ વિચેરે. પરિશિષ્ટ પ્રકરણો સાથેનો સંપૂર્ણ, પ્રયોગ કરાવનારાને પણ આતિ ઉપયોગી છે ... ૧-૮-૦

૧૯	બાળબોધ જ્યોતિષસાર સ ગ્રંથ અને ગ્રંથગોચર સાથે. વિદ્યાર્થીઓને ભણવામા સરળ અને સર્વોત્તમ પુસ્તક છે	૧-૦-૦
૨૦	લઘુસાધનગ્રંથ સાધન ગૂઝરાતી ટીકા સાથે	.	..		૧-૦-૦
૨૧	જીજ્ઞાસાન ગૂ ટી. સાથે	૧-૦-૦
૨૨	જૈમિનીસૂત્ર ,, ,,		૧-૦-૦
૨૩	વિશ્વકર્મા પ્રકાશ હાંદી ટીકા સાથે	૧-૪-૦
૨૪	બુદ્ધિ બદાનેકા ઉપાય (વૈદ્યોને ઉપયોગી)		૧-૦-૦
૨૫	યુગતિ સૌભાગ્યરત્ન ગૂ ટી સાથે (જીઓને વાચવા લાયક અને સગ્રહવાલાયક)				૦-૧૨-૦
૨૬	વાયુશાસ્ત્ર ગૂ ટી	૦-૧૨-૦
૨૭	પરપ'ચાશિકા ગૂ ટી.	૦-૮-૦
૨૮	વૃક્ષાચુવેદ ,, ,,	૦-૮-૦
૨૯	સત્યનારાયણ કથા મૂળ. ગૂ ટી પ્રૂળસાથે	...			૦-૬-૦
૩૦	શુકલ યજુર્વેદી વેદી પાના. સ્વરસાથે	૦-૬-૦
૩૧	ત્રિકાલ સંધ્યા	૦-૨-૦
૩૨	શિવમહિમ્નસ્તોત્ર આરતી સાથે	૦-૧-૬
૩૩	સામવેદી સંધ્યા પુરપચકાને ગોબિલસૂત્ર સાથે	૦-૨-૦
૩૪	લઘુપારાશરી ગૂ ટી સાથે	૦-૪-૦
૩૫	લઘુતિથિચિંતામણી ,,	૦-૬-૦
૩૬	કેશવીજાતક ગૂ ટી સાથે	.	..		૦-૮-૦

અષ્ટાંગ દૈન્ય (વાગભટ્ટ) ગૂ. ટી. સાથે સંપૂર્ણ થોડાજ વખતમા બહાર પડશે.

પ્રથમથી કી રૂ ૧૦ પાછળથી રૂ ૧૫

આ સિવાયના તમામ જાતનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

લખો—પંડિત નારાયણ મૂળજી જુકેસેલર.

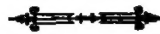
કાલ્યાદેવીરોડ—ઝવેરખામ.

સુબર્ધનં. ૨.

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા.

મધ્યખંડ-ભાગ પહેલો.

વિષય.	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
જ્વરનો અધિકાર.		ઝોજા બંધનના બક્ષણો. ૧૦		ઋતુ પ્રમાણે પકાવેલાં	
જ્વરનો અધિકાર ... ૧		બહુ બંધનના બક્ષણો. ૧૦		જળને ઠાકું કરીને	
જ્વરની ઉત્પત્તિ. ... ૧		બળ જળવાય તેનું બંધન ૧૦		પીવા વિષે. ... ૧૫	
જ્વરની મૂર્તિ ૨		બંધનનો નિષેધ ... ૧૦		પકાવીને ઠાકું કરેલું	
જ્વરની (સખ્યા) સપ્રાપ્તિ ૨		આમનું બક્ષણ. ... ૧૧		જળ તથા તેના ગુણો ૧૫	
ફરના તથા પાસેના કારણો. ૩		સામવાયનું બક્ષણ. ... ૧૧		પકાવેલા પાણીના બીજા	
જ્વરનું સામાન્ય તથા		નિરામ વાયુનું બક્ષણ. ૧૨		ગુણો. ... ૧૬	
વિશેષ પૂર્વરૂપ ... ૩		સામપિત્તનું બક્ષણ ... ૧૨		સાતે કેટલું ગરમ પાણી	
હાજરનું પૂર્વરૂપ ... ૪		નિરામપિત્તનું બક્ષણ ૧૨		પીવું. ... ૧૬	
ત્રણે દોષથી થતા જ્વરનું		સામકફનું બક્ષણ ... ૧૨		ઉષ્ણોદ્વેગના ગુણો. ... ૧૬	
પૂર્વરૂપ . ૪		નિરામ કફનું બક્ષણ ... ૧૨		સાને ઠાકું કરવામાર જ-	
જ્વરનું સામાન્ય બક્ષણ ૪		સામવ્યાધિનું બક્ષણ ત-		રમ પાણી પીવું ... ૧૬	
પરસેવો નહીં થવાનું કારણ ૫		થા આમની ચિકિત્સા. ૧૨		ઠાકું પાણી પીવા વિષે. ૧૬	
જ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા ૫		જ્વરમા લાધણમાં પણું		પાણી પચવા વિષે ... ૧૭	
જ્વરવાળાએ લાગ કર-		પાણી પીવું. ... ૧૨		જળને સ્વરક્ષક દેવાવિષે. ૧૭	
વાની વસ્તુઓ ... ૬		નવા જ્વરમાં ઠાકું પા-		દિવસે સુવાનો નિષેધ. ૧૮	
લાગ ન કરે તો દોષ		ણી પીવું નહીં ... ૧૩		કેણે દિવસે સુવું .. ૧૮	
શાય છે. ... ૬		પાણી ઉકાળવાનો વિધિ		જ્વરો પાકવાનો અવધિ ૧૮	
લાગ કરવાની બીજી		તથા તેના ગુણો ... ૧૩		જ્વરની અવધિઓ .. ૧૮	
ભાગતો. ... ૬		ઉના પાણીનું બક્ષણ		ઔષધનો સમય ... ૨૦	
બંધન કરવા વિષે. ... ૭		તથા ગુણો ... ૧૪		દોષ પાકવાના બક્ષણ. ૨૧	
બંધન કરવાનું ફળ ... ૮		ઋતુ પ્રમાણે પકવ જ-		તરણ જ્વરમાં કવાય ન	
શોભ બંધન થવાના		ળના બેઠ. ... ૧૪		દેવાય ... ૨૧	
બક્ષણો. ... ૮		આરોગ્યપાત્ર ... ૧૫		તરણ જ્વરમાં વમન ન	
		કષ્ટ કષ્ટ ઋતુમાં કયા		કરાવાય. . . ૨૨	
		કયા કેટલું જળ લેવું. ૧૫		પાચન તથા શ્લેષ્મ વિષે. ૨૩	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સામાન્ય જ્વરમાં પાચનના કવાથો.		રવિસુદર રસ	૩૪	તર્પણનો પ્રકાર	૪૬
નાગરાદિ કવાથ	૨૪	કબજી	૩૪	જ્વરો ઉપર હિતકારી	
સર્વ જ્વરોમાં સામાન્ય સ શમનો ..	૨૪	રસપર્પેટી	૩૪	પદાર્થો	૪૬
દુધ પકાવવા વિષે	૨૫	જ્વરવાળાને અન દેવા વિષે	૩૫	જ્વરવાળાના નિયમો	૪૬
ચુક્રચાદિ કવાથ	૨૫	વિષમ જ્વરવાળાને અન દેવાનો સમય ..	૩૮	જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ	૪૭
શોષન વિષે ..	૨૫	જમવાનું સ્થળ	૩૮	જ્વરથી મુક્ત થએલાના લક્ષણો	૪૭
સ શોષન—આરોગ્યવાદિ કવાથ	૨૬	નિર્ભજાને ભોજન ...	૩૮	જ્વરથી મુક્ત થએલાના નિયમો	૪૮
આરોગ્ય પચક કવાથ	૨૬	પ્રથમ કાળિયા વિષે ...	૩૮	વાતજ્વરનો અધિકાર	
સારિવાદિ કલક	૨૬	જ્વરવાળાને હિતકારી ભોજન	૩૮	વાતજ્વરની સપ્રાપ્તિ	૪૮
સ શોષન અને સ શમન ન આપવા વિષે ...	૨૭	જ્વરવાળાને હિતકારી અન્નો	૩૮	વાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૪૮
સુદર્શન ચૂર્ણ	૨૭	રોગીના અન્નો	૪૦	વાતજ્વરનું લક્ષણ	૪૮
લિપ્યાદિ ચૂર્ણ ..	૨૮	રોગીના અન્નો—મઝ પેયા	૪૦	વાતજ્વરની ચિકિત્સા	૪૯
શઠ્યાદિ કવાથ	૨૮	પ્રમથા ..	૪૦	દશમૂલાદિ કવાથ	૫૦
હરીતક્યાદિ ગુટી	૨૮	યુષ ..	૪૧	ગુહત્ પચમૂલી કવાથ	૫૦
લાક્ષાદિ તેષ	૨૯	મગનો યૂષ	૪૧	કિરોતાદિ કવાથ	૫૦
બીજી લાક્ષાદિ તેષ	૨૯	મગ તથા આમગાનો યૂષ	૪૧	કાલિ મ કવાથ	૫૦
ત્રાજી લાક્ષાદિ તેષ	૨૯	મસૂરનો યૂષ	૪૧	વિશ્વાદિ કવાથ ..	૫૦
ત્રિજી જ્વરના ઉપાયો.		યવાગુ	૪૨	મુદ્ગપચમૂળ્યાદિ કવાથ	૫૧
ઉદકમ જરી રમ	૩૦	વિશેષી	૪૨	કબજાદિ કવાથ	૫૧
જ્વરધૂમકેટુ રસ	૩૧	ભક્ત (ભાત) ...	૪૨	કલપતર રસ	૫૧
મહાજ્વરોકુશ રમ	૩૧	રમાદન ...	૪૩	મહાજ્વરાગુચ	૫૨
જ્વરની વટિકા	૩૧	ઔષધ મઝ-આદિ પ્રક્રિયા	૪૩	ત્રિપુરભેરવ રસ	૫૨
બીજ પ્રકારની જ્વર-ની વટિકા	૩૨	ઔષધ સિદ્ધ પેયા	૪૩	સ્વેદ—શેક	૫૨
નવજ્વર હરીવટી	૩૨	જ્વરની પેયા ..	૪૪	વાયુકા ન્વેદ	૫૨
સર્વજ્વર ચ્ચેત્રીવટી	૩૨	જ્વરના ઉપદ્રવોમાં દેવાની પેયા.	૪૪	કવલ	૫૨
સામાન્ય જ્વરના ઉપાયો.		પચ મુદ્ધિક યૂષ ...	૪૫	મોઢાના શોષ તથા વિ-રસપણાની ચિકિત્સા.	૫૩
મહાજ્વરોકુશ રસ	૩૩	મગમગ જધનો ઉપાય	૪૫	નિદ્રાનો નાશ થવાના નિદાન	૫૩
શાસ્ત્રકુઠાર રસ ...	૩૩	પેયા તથા યવામૂનો અ-પદાર્થ	૪૫	નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સા	૫૩
જ્વરોકુશ રમ	૩૩	સ તર્પણનું સ્વરૂપ ..	૪૫	દારૂપટક લેપ.	૫૪
હુતાશન રસ	૩૩	ઔષાની ધાણીના ગુણો	૪૬	કાનના અવાજની ચિ-કિત્સા	૫૪
જીર્ણજ્વર ની વટિકા	૩૪				

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ
સુકી ઉપરસની ચિકિત્સા	૫૪	ચતુર્ભાદ્રિકાવલેહ.	૬૦	પિત્તકફ્ફલવરનો અધિકાર.	
વાતજ્વર ઉપર દ્વિતકા-		" બીજા પ્રકાર	૬૦	કારણોપૂર્વક સ પ્રાપ્તિ .	૬૭
રી અજો	૫૪	અષ્ટાંગાવલેહ ...	૬૦	પિત્તકફ્ફલવરનું પૂર્વરૂપ	૬૭
પિત્તજ્વરનો અધિકાર.		નિર્ગુહી કવાય	.. ૧	પિત્તકફ્ફલવરના લક્ષણો.	૬૭
કારણોપૂર્વક સ પ્રાપ્તિ	૫૪	ધવાન્યાત્રિ કવાય	૬૧	ચિકિત્સાનો કાળ	... ૬૭
પિત્તજ્વરના લક્ષણો ..	૫૫	વાસાદિ કવાય	.. ૬૧	શુદ્ધ્યાદિ કવાય.	... ૬૭
પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા-		મરિયાદિ કવાય	... ૬૧	અશ્વનાશ્વક કવાય	૬૭
નો કાળ	૫૫	કલપતર રસ	૬૧	કટકાયાદિ કવાય	... ૬૭
તિક્તાદિ કવાય	૫૫	કવલ	૬૧	નાગરાદિ કવાય	.. ૬૭
પર્પટાદિ કવાય	... ૫૬	અનપાનો	૬૧	કટુકી કલક	૬૮
દ્રાક્ષાદિ કવાય	૫૬	વાતપિત્તજ્વરનો અધિકાર		વાસા રસ	૬૮
પટાલાદિ કવાય.	૫૬	કારણોપૂર્વક સ પ્રાપ્તિ .	૬૧	કવાય ૬૮
શુદ્ધ્યાદિ કવાય	૫૬	વાતપિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ	૬૧	અનપાનો	૬૮
દ્વિભેરાદિ દ્વિમ	૫૬	વાતપિત્તજ્વરના લક્ષણો	૬૧	સત્રિપાતજ્વરનો અધિકાર.	
ભૂનિપાદિ કવાય	૫૬	ચિકિત્સા કરવાનો કાળ	૬૨	કારણોપૂર્વક સ પ્રાપ્તિ .	૬૮
મહાદ્રાક્ષાદિ કવાય. ...	૫૭	કિરાતાદિ કવાય	... ૬૨	સત્રિપાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ.	૬૮
ધાન્યાક દ્વિમ ..	૫૭	પ અબદ્ર કવાય	.. ૬૨	સામાન્ય લક્ષણો	૬૮
અશ્વતા દ્વિમ ..	૫૭	ત્રિદ્વાદિ કવાય.	૬૨	સત્રિપાતજ્વરના નેર ભેદ	૭૦
વાસા દ્વિમ. . .	૫૭	મધુકાદિ દ્વિમ...	.. ૬૨	તેર સત્રિપાતજ્વરનાંનામ	
શુદ્ધ્યાદિ કવાય	૫૭	અનપાનો ૬૨	વાતોલ્વણુના લક્ષણો	૭૦
પ્રલેપ . .	૫૭	વાતકફ્ફલવરનો અધિકાર.		પિત્તોલ્વણુના લક્ષણો.	૭૧
શીત જલધારા	૫૭	કારણોપૂર્વક સ પ્રાપ્તિ .	૬૩	કફોલ્વણુના લક્ષણો ..	૭૧
પથ્યાદિ અવલેહ. . .	૫૮	વાતકફ્ફલવરનું પૂર્વરૂપ	૬૩	વાતપિત્તોલ્વણુના લક્ષણો	૭૧
આદ્રિવજાવણુ ઠન	... ૫૮	વાતકફ્ફલવરના લક્ષણો	૬૩	વાત કફોલ્વણુના લક્ષણો.	૭૧
કવલ ..	૫૮	ચિકિત્સાનો કાળ	.. ૬૪	પિત્તકફ્ફલવણુના લક્ષણો	૭૧
અનપાનો	... ૫૮	પ અકાલ	.. ૬૪	વાતપિત્તકફ્ફલવણુના લક્ષણો	૭૨
બીજા ઉપચારો	૫૮	કિરાતાદિ કવાય	.. ૬૮	મટલવાત, મધ્યપિત્ત, હીન	
કફજ્વરનો અધિકાર.		બુદ્ધપિપ્પલાદિગણુકવાય	૬૫	કફ સત્રિપાત જ્વરના	
કફજ્વરની કારણોપૂર્વક		દશમૂલી કવાય	૬૫	લક્ષણો	.. ૭૨
સ પ્રાપ્તિ .	૫૮	પિપ્પલી કવાય.	... ૬૫	મધ્યવાત મટલપિત્તની	
કફજ્વરનું પૂર્વરૂપ	... ૫૮	સૂર્યશેખર રસ	.. ૬૫	કફ સત્રિપાત જ્વરના	
કફજ્વરના લક્ષણો ..	૫૮	અરડ ૬૬	લક્ષણો	.. ૭૩
ચિકિત્સાનો કાળ.	... ૫૮	રેતીનો શોક.	... ૬૬	હિનવાત મટલપિત્તમધ્ય	
ચિકિત્સા—પિપ્પલાદિ		કવલ	... ૬૬	કફ સત્રિપાતજ્વરના	
કવાય ...	૬૦	અનપાનો	... ૬૬	લક્ષણો	... ૭૪
પિપ્પલાવલેહ...	૬૦				

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
મધ્યકાલિનપિતમધ્યક-		અભ્યાસના લક્ષણો ...	૭૯	મૃતસંજીવની નામનીચોળી	૮૮
કે સનિપાતબરના લ-		જીતકાસિ " ..	૭૯	ત્રિનેત્ર રસ. ...	૮૮
લક્ષણો ...	૭૪	ચ ત્રાપીડ " ..	૮૦	બરમેથર રસ ...	૮૮
મધ્યકાલ દીનપિતમધ્યક		સ ન્યાસ " ...	૮૦	અગ્નિકુમાર રસ ...	૮૯
કે સનિપાતબરના		સ શોષી " ...	૮૦	પ ચવકેત્ર રસ , ...	૮૯
લક્ષણો ...	૭૪	સનિપાતબરોનું બધ-		અશ્વતાદિ વટી ...	૮૯
દીનવાત મધ્યપિતમધ્યક		કરપણું " ..	૮૦	શીતબરસાદિ રસ ...	૯૦
કે સનિપાતબરના		અસાધ્ય સનિપાત બવ-		શીત કેસરી રસ ...	૯૦
લક્ષણો ..	૭૫	રનું લક્ષણુ ...	૮૦	શીતભજ રસ ...	૯૦
સનિપાતબરના બીજા		સાધ્યાસાધ્યપણુ	૮૦	શીતભજ રસ (રસદ-	
તેર નામે ...	૭૫	સામાન્યસનિપાતબરની		ચિતામણિમા કહેલો) ...	૯૦
શીતાગના લક્ષણો ..	૭૫	ચિકિત્સા. ...	૮૧	શીતભજ રસ (રસરતન-	
તદ્રિકે " ...	૭૬	લ ધનનો અવધિ	૮૧	પ્રદીપમા કહેલો)	૯૧
મલાપક " ..	૭૬	શમન કે મરણનું કારણ	૮૨	કટુકૃષ્ણાદિ પાન ...	૯૧
રક્તપીવિ " ...	૭૬	ધાતુઓ પાકવાનું લક્ષણુ	૮૨	ટાંઠા જળનો નિપેધ ...	૯૧
જીવનનેત્ર " ..	૭૬	મળો પાકવાનું લક્ષણુ	૮૩	સનિપાતવાળાને અન	
અભિન્યાસ " ..	૭૬	કારણસર પાકકાળનેવા-		દેવા વિષે ...	૯૨
જિવ્હકે " ...	૭૭	ર લાગે તો અવધિ	૮૩	વાતાલ્પણુ સનિપાતબ-	
સ ધિગ " ..	૭૭	પાણી પીવા વિષે ...	૮૩	રની ચિકિત્સા. ...	૯૨
અંતકે " ...	૭૭	રેતથી રવેદન કરવાવિષે	૮૩	ચિતોલ્પણુ સનિપાતબ-	
રૂઠાકે " ..	૭૭	સેધવ આદિ નર્ય	૮૪	રની ચિકિત્સા ...	૯૩
ચિતવિભમ, ..	૭૭	મધુકસારાદિ નર્યો	૮૪	કફોલ્પણુ સનિપાતબ-	
કણિકે " ..	૭૭	ધુ કાવવા વિષે ..	૮૪	રની ચિકિત્સા ...	૯૩
કંકુબજ " ...	૭૮	અષ્ટાગ અવલેહ	૮૫	વાતાપિતોલ્પણુ સનિપાત	
સાધ્યાસાધ્યપણું ..	૭૮	ચતુર ગ અવલેહ	૮૬	બરની ચિકિત્સા ..	૯૩
સનિપાતબરોના ત્રીજા		શિરીષ બીજાદિ અંજન	૮૬	(આતુલેદકે કવાય)	
તેર નામે	૭૮	લોહચૂણાદિ અંજન	૮૬	પિતકફોલ્પણુ સનિપાત	
" " લક્ષણો	૭૮	દડપાણુએ કહેલું અ-		બરની ચિકિત્સા	૯૩
કુ બીપાકનાં લક્ષણો ...	૭૮	જન ..	૮૬	વાતપિતકફોલ્પણુ સનિ-	
ગ્રોહ્યુનાવ " ..	૭૮	લેપ ...	૮૬	પાતબરની ચિકિત્સા	
મલાપી " ..	૭૮	દશમૂલ કવાય ..	૮૭	(યોગરાજ કવાય)	૯૩
અ તદ્દલી " ...	૭૯	દાદશાગ કવાય ...	૮૭	મધ્યક, મધ્ય તથા દી-	
દડપાત " ..	૭૯	અતુર્દશાગ કવાય ...	૮૭	નવાણુ આદિથી ચએલા	
અંતકે " ...	૭૯	અષ્ટદશાગ કવાય ...	૮૭	સનિપાતબરની ચિ-	
એણીદાકે " ..	૭૯	અષ્ટદશાગ કવાય (બી-		કિત્સા ...	૯૪
દારિદ્રકે " ...	૭૯	જા પ્રકારનો) ...	૮૮	શીતાગની ચિકિત્સા ...	૯૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
તદ્વિકની ચિકિત્સા ...	૯૫	વિષમજ્વરનું સામાન્ય		ધાતુગત જ્વરનો આધિકાર.	
પ્રભાષકની ,, ...	૯૫	લક્ષણ ..	૧૦૬	રસમા રહેલા જ્વરના	
રક્તશિવિ ,, ...	૯૬	સંતતજ્વરનું લક્ષણ ..	૧૦૭	ચિન્હો ..	૧૧૮
જીમ નેત્ર ,, ...	૯૬	સંતતજ્વરનું લક્ષણ ..	૧૦૭	રસમા રહેલા જ્વરની	
અભિ-આસની ચિકિત્સા		અન્યેયુક્તજ્વરનું લક્ષણ ..	૧૦૭	ચિકિત્સા ...	૧૧૮
ધૃત્યાદિ ક્વાથ ...	૯૬	તૃતીય તથા ચાતુર્થિક		રૂધિરમાં રહેલા જ્વરના	
જીવકની ચિકિત્સા-કિ-		જ્વરનું લક્ષણ...	૧૦૭	ચિન્હો ...	૧૧૮
રાતાદિ ક્વાથ ...	૯૭	દોષ કૃત્રી રીતે જ્વરોને		રૂધિરમાં રહેલા જ્વરની	
આલુરપશુદિ અવશેષ	૯૭	ઉત્પન્ન કરે છે .	૧૦૮	ચિકિત્સા ..	૧૧૮
સુદાદિ તથા વિષાદિ ક્વાથ	૯૭	જ્વરોના બીજા ભેદો	૧૦૮	માત્રમા રહેલા જ્વરના	
સંધિકની ચિકિત્સા	૯૭	દ્રઢજ તુનિયકનું લક્ષણ ..	૧૦૮	ચિન્હો . . .	૧૧૮
અતકની ,, ...	૯૮	ચાતુર્થિક જ્વરનું લક્ષણ ..	૧૦૮	માસમા રહેલા જ્વરની	
ફગદાહની ચિકિત્સા (પ-		ચાતુર્થિકવિષયનું લક્ષણ ..	૧૧૦	ચિકિત્સા ...	૧૧૮
ડગપાનીય,) ..	૯૮	ઠાડીઓ અને મરમ તાવ	૧૧૦	મેદમાં રહેલા જ્વરના	
ધાન્યાક ક્વાથ .	૯૮	શીતવાળા તથા ઢાઢવા-		ચિન્હો ..	૧૧૮
પદ્માવશેષ ..	૯૮	ળા જ્વરો ત્રણે દોષોથી		મેદમાં રહેલા જ્વરની	
શેષ ..	૯૮	ચાપ છે . . .	૧૧૧	ચિકિત્સા ..	૧૧૮
જળધારા ..	૯૮	બીજા જ્વરો ..	૧૧૧	અરિષ્ઠામા રહેલા જ્વ-	
અવગાહન ...	૯૮	પ્રલેપકનું લક્ષણ ..	૧૧૧	રની ચિકિત્સા ...	૧૧૮
અવગ્રહન .	૯૮	વિષમજ્વરોની ચિકિત્સા	૧૧૨	મન્નમા રહેલા જ્વર-	
અગ ..	૯૮	શુદ્ધી મોદક .	૧૧૩	ના ચિન્હો ..	૧૧૮
દાહના બીજા ઉપાયો	૯૮	વિષમજ્વરવાળાઓને મારે		વીર્યમા રહેલા જ્વરના	
વિષમજ્વરની ચિકિત્સા	૧૦૦	બોજન ..	૧૧૩	ચિન્હો ...	૧૧૮
કેલુકની ચિકિત્સા ...	૧૦૧	સંતત આદિ જ્વરોની		જીર્ણજ્વરનો આધિકાર.	
કેકુલની ચિકિત્સા	૧૦૨	ખાસ ચિકિત્સા ..	૧૧૩	સામાન્ય લક્ષણ .	૧૧૮
આગંતુજ્વરનો આધિકાર.		જીવજેરવ ચૂર્ણ ..	૧૧૬	વાતજ્વરનું લક્ષણ.	૧૧૮
આમતુક જ્વરના નિદાનો	૧૦૨	કાચર્યાદિ ધૂપ તેલ શેષ	૧૧૭	સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૨૦
આગંતુક જ્વરથી કાપ		પ્રથમ પતા દાહનું અને		આમલક્યાદિ ચૂર્ણ .	૧૨૧
પામતા દોષો ...	૧૦૩	પછી ચતા શીતનું નિ-		દ્રાક્ષાદિ અણાદશાગ	
આમતુક જ્વરોના લક્ષણો	૧૦૩	વારણ ..	૧૧૭	ક્વાથ ...	૧૨૧
આમતુક જ્વરોની ચિકિત્સા	૧૦૪	વદ્તક તેલ ..	૧૧૭	વર્ધમાન પિષ્પણી મોગ	૧૨૧
વિષમજ્વરનો આધિકાર.		મહાવદ્તક તેલ ...	૧૧૭	ખરાબ પાણીથી અગ્રેભા	
વિષમજ્વરની નિદાનપૂર્વક		પદ્મકાદિ તેલ .	૧૧૭	જ્વરની ચિકિત્સા.	
સંપ્રાપ્તિ ...	૧૦૬	પ્રલેપકની ચિકિત્સા	૧૧૭	હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ .	૧૨૨
વિષમજ્વરના ભેદો ...	૧૦૬	મોદકેશર ધૂપ .	૧૧૭	શુદ્ધી ક્વાથ ..	૧૨૨
		દેવપૂજન તથા સ્તુતિ...	૧૧૮	ફળશાળેતા રસ ...	૧૨૨
				પટોલાદિ ક્વાથ ...	૧૨૨

વિષય.	પૃષ્ઠ
કિરાતાદિ ચૂલ્હી ...	૧૨૨
ચૂલ્હાદિ કલક	૧૨૩
આદિકાદિ કલક ...	૧૨૩
સાધ્ય જવરનું લક્ષણ	૧૨૩
જવરના ઉપદ્રવો .	૧૨૩
ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા .	૧૨૩
જવરમા જાસનીચિકિત્સા	૧૨૩
જવરમા મૂંઝાની ચિ- કિત્સા	૧૨૪
જવરમા અગ્નિનીચિકિત્સા	૧૨૪
જવરમા વમનનીચિકિત્સા	૧૨૪
જવરમાતરસની ચિકિત્સા	૧૨૫
જવરમા અતિસારની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૫
જવરમા મળળ ધની ચિ- કિત્સા ...	૧૨૫
જવરમા હેઝીની ચિ- કિત્સા	૧૨૫
જવરમા ઉધરસની ચિ- કિત્સા	૧૨૬
જવરમા દાહની ચિકિત્સા	૧૨૬
સુખસાધ્યજવરનું લક્ષણ	૧૨૬
કટુસાધ્યજવરનું લક્ષણ	૧૨૬
ઝગુઓના દોષો	૧૨૭
અસાધ્યજવરનું લક્ષણ	૧૨૭
ગ બીરજવરનું લક્ષણ .	૧૨૮
કાનના મૂળની ગાઠ	૧૨૮
જવરવાળાનું અરિષ્ટ	૧૨૮
વિષમજવરનું અરિષ્ટ	૧૨૮

અતિસારનો અધિકાર.

અતિસારનું નિદાન	૧૨૯
બાધ્યા	૧૩૦
અતિસારનું પૂર્વરૂપ .	૧૩૦
અતિસારની સ પ્રાપ્તિ	૧૩૧
અતિસારનું સામાન્ય રૂપ	૧૩૧

અતિસારની સ ખ્યા .	૧૩૧
અતિસારની ચિકિત્સાનો ક્રમ ...	૧૩૧
આમનું લક્ષણ ...	૧૩૨
પકવનું , , ...	૧૩૨
આમના અતિસારની ચિકિત્સા .	૧૩૨
પકવઅતિસારનીચિકિત્સા	૧૩૩
લોઝાદિ ચૂલ્હી	૧૩૪
સમ ગાદિ, જાતમલી વે- ટકાદિ, આમ્રસ્થાદિ અનેમધુકાદિએ ચાર ચૂલ્હી(ગ ગાધરકવાય)	૧૩૪
ગ ગાધર ચૂલ્હી ...	૧૩૪
ગ ગાધર ચૂલ્હી (બીજા પ્રકારનું)	૧૩૫
ટુલ્લ ગ ગાધર ચૂલ્હી .	૧૩૫
અકોલ કલક .	૧૩૫
કુલ્લજીકાવલેહ .	૧૩૫
આમલકાલવાલ .	૧૩૫
પાઠાદિ ચૂલ્હી ...	૧૩૫
વાતાતિસારનું લક્ષણ	૧૩૫
વાતાતિસારની ચિકિત્સા	૧૩૫
પિત્તાતિસારના લક્ષણ ચિકિત્સા	૧૩૫
બિલ્વાદિ કવાય	૧૩૬
રસાજનાદિ ચૂલ્હી .	૧૩૬
રક્તાતિસારના લક્ષણ	૧૩૬
રક્તાતિસારની ચિકિત્સા	૧૩૬
કુટજ દાડિમ કવાય	૧૩૭
કુટજાદિ કવાય ..	૧૩૭
તિલ કલક ...	૧૩૭
વત્સકાદિ કવાય	૧૩૮
કૃષ્ણચૂલ્હાદિ કલક ..	૧૩૮
ગુડ બિલ્વ .	૧૩૮
જીવવાદિ સ્વરસ	૧૩૮
કુટજ કીર ...	૧૩૮

જતાવરી કલક ...	૧૩૮
નવનીતાવલેહ	૧૩૮
ચદન કલક	૧૩૮
ગુદાના પાકના ઉપાયો	૧૩૮
કફાતિસારનું લક્ષણ	૧૩૯
કફાતિસારની ચિકિત્સા	૧૩૯
ચન્દાદિ કવાય ..	૧૩૯
હિજ્વાદિ ચૂલ્હી ..	૧૪૦
વાયુથી તથા કફથી ચ- એલા અતિસારની ચિ- કિત્સા ..	૧૩૯
પિત્તથી તથા કફથી ચ- એલા અતિસારની ચિ- કિત્સા	૧૪૦
સંનિપાતાતિસારનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	૧૪૦
પચમુદ્યાદિ કવાય	૧૪૧
ચતુ સમ મોદક ...	૧૪૧
કુટજ પુટપાક .	૧૪૧
કુટજાવલેહ	૧૪૧
અકોટ વટક	૧૪૧
ગ્રેકાતિસારનું લક્ષણ	૧૪૧
ભયાતિસારનું લક્ષણ	૧૪૨
શોકાતિસારની તથા બ- યાતિસારની ચિકિત્સા	૧૪૨
આમાતિસારનું લક્ષણ	૧૪૩
આમાતિસારની ચિકિત્સા	૧૪૩
શોથાતિસારની ચિકિત્સા	૧૪૩
છર્બાતિસારની ચિકિત્સા	૧૪૩
નિસારકની ચિકિત્સા	૧૪૪
વિશાનો ક્ષય થવાની ચિ- કિત્સા ...	૧૪૪
બિલ્વ તેલ .	૧૪૪
પ્રવાહિકા અતિસારનું લક્ષણ ...	૧૪૫
પ્રવાહિકાના રૂપો ...	૧૪૫
બિલ્વાદિ અવલેહ	૧૪૫

વિષય	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ધાતકયાદિ	૧૮૫	ગ્રહણીનો બેદ(ધરીય ન)	૧૫૦	લક્ષણ ...	૧૬૧
અસાધ્ય અતિસારના		સામાન્ય ગ્રહણી રોગની		પિત્તસળધી અશૌનું લક્ષણ	૧૬૨
લક્ષણો ...	૧૪૫	ચિકિત્સા	૧૫૩	રક્તાક્ષના લક્ષણ	૧૬૩
અતિસારથી મુક્ત થએ		ગાયના દહિ ના ગુણો	૧૫૩	કરેની ઉલ્લસ્યતાવાળા	
લા માણસનું લક્ષણ	૧૪૬	બેથના દહિ ના ગુણો	૧૫૩	અશૌનું લક્ષણ	૧૦૩
પથ્યાપથ્ય ...	૧૪૬	બકરીના દહિ ના ગુણો	૧૫૩	બેથાપની ઉલ્લસ્યતાવાળા	
શ અપોટલી રસ	૧૪૭	છાશના બેદ	૧૫૩	અશૌનું લક્ષણ ...	૧૬૪
વિભ્યાવલેહ	૧૪૮	કાચી તથા પાકી છાશ-		ત્રણ થોપની ઉ. અશૌનું	
અતિવિષ્યાવલેહ	૧૪૮	ના ગુણો	૧૫૪	તથા સ્વાભાવિક અ-	
		છાશના નિષેધ	૧૫૪	શૌનું લક્ષણ	૧૬૪
બ્વરાતિસારનો અધિકાર.		છાશના ગુણોનો ઉત્કર્ષ.	૧૫૫	સુઅસાધ્ય અશૌ	૧૬૫
બ્વરાતિસારનું નિદાન	૧૪૮	પડ્ડપણ	૧૫૫	કષ્ટસાધ્ય	૧૬૫
બ્વરાતિસારની ચિકિત્સા	૧૪૮	લાઇ ચૂસ	૧૫૫	અસાધ્ય	૧૬૫
ઉત્પલપટક કવાય	૧૪૯	ગતિશક્તિ યુક્ત	૧૫૫	અશૌસળધી અરિષ્ટ	૧૬૫
કષ્ઠાદિ કવાય	૧૪૯	ચિત્રકાદિ વટિકા	૧૫૫	લિંગ આદિના અશૌનું	
નાગરાદિ કવાય	૧૪૯	મિલ્ક કટક	૧૫૬	લક્ષણ ...	૧૬૬
ગુકડ ગુડ્ડાદિ કવાય.	૧૪૯	વાતોક ગુટિકા	૧૫૬	અર્થશીલનું લક્ષણ	૧૬૬
ઉત્પલાદિ ચૂર્ણ	૧૪૯	ગુસ્તકાદિ ચૂર્ણ	૧૫૬	અશૌની સામાન્ય ચિ-	
મિલ્કવાદિ કવાય	૧૪૯	સર્જરસ ચૂર્ણ	૧૫૬	કિત્સા ...	૧૬૭
નાગરાદિ કવાય	૧૪૯	બકરીનું દૂધ	૧૫૬	રેન્નિદિ ચૂર્ણ	૧૬૭
દક્ષમૂત્રી કવાય	૧૫૦	કલ્યાણ ગુડ	૧૫૭	રેન્નિ લેપ	૧૬૭
ગ્રહણી રોગનો અધિકાર.		મહાકલ્યાણક ગુડ	૧૫૭	પિત્તલાદિ લેપ	૧૬૭
ગ્રહણી રોગની સપ્રાપ્તિ	૧૫૦	કુબાડકલ્યાણ ગુડ	૧૫૮	હરિદાદિ લેપ	૧૬૭
ગ્રહણીનું સ્વરૂપ	૧૫૦	મિલ્ક તેલ	૧૫૮	તિલ લક્ષણ	૧૬૭
વાયુથી થયેલી ગ્રહણીનું				રશ્મિર સાવણ	૧૬૭
નિદાન તથા સપ્રાપ્તિ-				ગૃહ્ય કાશીસાધ તેલ	૧૬૭
પૂર્વક લક્ષણ	૧૫૦			સમજકર ચૂર્ણ	૧૬૭
પિત્તથી થયેલી ગ્રહણીનું				વિભ્ય ચૂર્ણ	૧૬૭
નિદાન તથા સપ્રા-				લઘુ સરણ મોદક	૧૬૭
પ્રવૃત્તિ લક્ષણ	૧૫૧			ગૃહ્યસરણ મોદક	૧૬૭
કફથી થયેલી ગ્રહણીનું				શીખાકુશાલ ગુડ	૧૬૭
નિદાન તથા સપ્રાપ્તિ				તિલાદિ મોદક	૧૬૭
પૂર્વક લક્ષણ	૧૫૧			સચ્ચાઅભ્યા	૧૬૭
ત્રિથોપની ગ્રહણીના નિ-				સકર લોહ	૧૬૭
દાન લક્ષણ	૧૫૨			લોહી અવનારા અશૌ-	
ગ્રહણી રોગનોબેદ (સ-				ની ચિકિત્સા.	૧૬૫
ગ્રહણી રોગ)	૧૫૨				

લાગ ૨ જો.

અશૌનો અધિકાર.

પાસેના નિદાનો વગેરે	૧૫૯
વાયુસળધી અશૌના	
દૂરના નિદાનો	૧૫૯
પિત્તસળધી	૧૬૦
કફસળધી	૧૬૦
ત્રણે થોપસળધી	૧૬૦
અશૌનું પૂર્વરૂપ	૧૬૧
અશૌનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૬૧
વાયુસળધી અશૌનું	

વિષય	પૃષ્ઠ
મંદનાદિ કવાય	૧૭૫
સૂત્રમાદિ દુગ્ધ	૧૭૫
ક્ષારસૂત્ર	૧૭૫
નાક આદિમા યચ્છેલા	
અશોની ચિકિત્સા	૧૭૫
ચર્મકોષની ચિકિત્સા	૧૭૬
અર્શવાળાને પરેશ	૧૭૬

જકરામિના વિકારોનો

અધિકાર.

પાસેના નિદાનો સહિત	
વિકારો	૧૭૬
મદ અગ્નિનું લક્ષણ	૧૭૬
તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ	૧૭૬
વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ	૧૭૬
સમ અગ્નિનું લક્ષણ	૧૭૬
ભરમક રોગનું નિદાન	
તથા સપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	૧૭૭
ભરમકના ઉપદ્રવો તથા	
અરિષ્ટ	૧૭૭
અજીર્ણનું ફરનું નિદાન	૧૭૭
અજીર્ણનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૭૮
અજીર્ણના ભેદો	૧૭૮
આમાજીર્ણનું લક્ષણ	૧૭૯
વિદગ્ધાજીર્ણનું લક્ષણ	૧૭૯
વિષ્ણ્વખાજીર્ણનું લક્ષણ	૧૭૯
રક્તરોગજીર્ણનું લક્ષણ	૧૭૯
અજીર્ણના ઉપદ્રવો	૧૭૯
આત્મત અજીર્ણથી બી-	
જા રોગો થાયછે	૧૭૯
વિસ્યંધોના (કોશરોનો)	
અર્થ	૧૭૯
વિસ્યંધનું નિદાન	૧૮૦
વિસ્યંધનું લક્ષણ	૧૮૦
વિસ્યંધોના ઉપદ્રવો	૧૮૦
અલસકનું લક્ષણ	૧૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
વિસ્યંધનું તથા અલસ-	
કનું અરિષ્ટ	૧૮૦
વિલ બિકાનું લક્ષણ	૧૮૧
જીર્ણ આહારનું લક્ષણ	૧૮૧
અજીર્ણની ચિકિત્સા	૧૮૧
હિગ્વલક	૧૮૩
બૃહદ્ગમિમુખ્યુર્ણ	૧૮૩
વેશ્વાનર ક્ષાર	૧૮૪
ભારકર લવણ	૧૮૪
વલ્વાનલ યૂર્ણ	૧૮૪
વલ્વાનલ યૂર્ણ (બી-	
જા પ્રકારનું)	૧૮૪
સમજકર યૂર્ણ	૧૮૪
અજીર્ણ ઉપર રસો	૧૮૪
કૃત્વાદ રસ	૧૮૬
બ્વાલાનલ રસ	૧૮૬
અગ્નિકૃત્વાદ રસ	૧૮૭
રામબાણ રસ	૧૮૭
શ ખવટી	૧૮૭
બૃહત્ શ ખવટી	૧૮૭
અજીર્ણ ક ઠક રસ	૧૮૮
કોશરોની ચિકિત્સા	૧૮૮
દારપટક	૧૮૮
વિલ બિકાની તથા અ-	
લસકની ચિકિત્સા	૧૮૯
ભરમકની ચિકિત્સા	૧૮૯
અજીર્ણમા પાચનો	૧૮૯

કૃમિનો અધિકાર.

કૃમિના ભેદ	૧૮૨
કૃમિના નિદાનો	૧૮૨
બાહ્ય કૃમિના રૂપ	૧૮૨
બાહ્ય કૃમિ વિકારો	૧૮૨
આંતર્ય કૃમિના નિદાનો	૧૮૨
કૃમિ અપાના લક્ષણો	૧૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ
કરના કૃમિના નિદાનો	૧૮૨
” ” લક્ષણો	૧૮૨
રિચથી થતા કૃમિ વિષે	૧૮૩
વિજાથી થતા કૃમિ વિષે	૧૮૩
કૃમિની ચિકિત્સા	૧૮૩
કૃમિવાળાને પરેશ	૧૮૪

પાંદુરોગ, કમજો તથા હ-
લીમકનો અધિકાર.

પાંદુરોગની સંખ્યા	૧૮૪
પાંદુરોગનું નિદાન	૧૮૫
પાંદુરોગનું પૂર્વરૂપ	૧૮૫
વાયુથી થયેલા પાંદુરો-	
ગનું લક્ષણ	૧૮૫
પિત્તથી ”	૧૮૫
કફથી ”	૧૮૫
ત્રણેરોપેથી,,	૧૮૬
માટી ખાવાથી થયેલા	
પાંદુરોગની સંપ્રાપ્તિ	૧૮૬
માટીના પાંદુરોગનું લક્ષણ	૧૮૬
અસાધ્ય પાંદુરોગનું લ-	
ક્ષણ	૧૮૬
કમજોની સંપ્રાપ્તિ	૧૮૭
કમજોના લક્ષણ	૧૮૭
કમજોના ભેદ	૧૮૭
કોઠામા રહેલા કમજોનું	
લક્ષણ	૧૮૮
કોઠામા રહેલા કમજોનું	
અરિષ્ટ	૧૮૮
બન્ને કમજોના અરિષ્ટનું	
લક્ષણ	૧૮૮
હલીમકનું લક્ષણ	૧૮૮
પાંદુરોગની ચિકિત્સા	૧૮૮
પુનર્નવાદિ મુદ્ર	૧૮૮
નવાપચ યૂર્ણ	૧૮૮

કમળાની ચિકિત્સા ... ૧૯૯
હલીમકની ચિકિત્સા .. ૨૦૦
પાડુરોજ, કમળો અને
હલીમકની સામાન્ય
ચિકિત્સા . ૨૦૦
ગુપ્તશ્લેષ્મ મુર વટિકા ૨૦૧
અષ્ટાદશામ લોહ ... ૨૦૧
પથ્ય બોળન ... ૨૦૧

રક્તપિત્તનો અધિકાર.

નિદાનપૂર્વક સ પ્રાપ્તિ... ૨૦૧
રક્તપિત્તનું સામાન્ય
લક્ષણ ... ૨૦૨
રક્તપિત્તના વહન માર્ગો ૨૦૨
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ ... ૨૦૨
કેસઅંધી રક્તપિત્તનું રૂપ ૨૦૨
વાયુઅંધી ,, ,, ૨૦૨
પિત્તઅંધી ,, ,, ૨૦૨
માર્ગોનો ભેદ ... ૨૦૩
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.. ૨૦૩
સાધ્વાસાધ્યપણું . ૨૦૩
સાધ્યનું વિવેચન. ... ૨૦૩
અસાધ્યનું વિવેચન ... ૨૦૩
રક્તપિત્તનું અરિષ્ટ ... ૨૦૪
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા. ૨૦૪
ખડ કુખ્યાડલચેદ ... ૨૦૮
ગૃહત કુખ્યાડલચેદ ... ૨૦૯
ખડ કુખ્યાડલ... .. ૨૦૯
ખંડખાદ લેહ... .. ૨૦૯
શ્તાવરી પાક... .. ૨૧૦

અન્નસ્રવિત્ત તથા શ્લેષ્મ પિત્તનો અધિકાર.

અન્નસ્રવિત્તનું પાચેનું નિદાન ૨૧૦
અન્નસ્રવિત્તના રોગનું લક્ષણ ૨૧૧

અન્નસ્રવિત્તના ભેદો ... ૨૧૧
શિર્ષ્ય અન્નસ્રવિત્તનું લ-
ક્ષણ ... ૨૧૧
અપોમ અન્નસ્રવિત્તનું લ-
ક્ષણ ... ૨૧૧
અન્નસ્રવિત્તની વિશેષ
સ્થિતિ ... ૨૧૧
દોષોના સસર્ગ નળ્યુવા-
ની ભર ... ૨૧૨
લક્ષણોમા ભેદ ... ૨૧૨
સાધ્વાસાધ્યતા ... ૨૧૨
શ્લેષ્મપિત્તનું લક્ષણ ... ૨૧૨
અન્નસ્રવિત્તની ચિકિત્સા. ૨૧૨
ખંડકુખ્યાડલચેદ ... ૨૧૪
નાભિકેર ખડ ૨૧૪
ગૃહતનાભિકેર ખડ .. ૨૧૪
શ્લેષ્મપિત્તની ચિકિત્સા. ૨૧૪

ક્ષયરોગનો અધિકાર.

ક્ષયરોગના નિદાન ... ૨૧૫
ક્ષયના ચાર પ્રકારો ... ૨૧૬
ક્ષયરોગની સપ્રાપ્તિ ... ૨૧૬
ક્ષયરોગનું પૂર્વરૂપ. ... ૨૧૭
ક્ષયરોગનું લક્ષણ ... ૨૧૭
ક્ષયના બીજાં અંગીવાર
લક્ષણો ... ૨૧૭
ક્ષયરોગનું અસાધ્યપણું. ૨૧૮
ક્ષયરોગનું અરિષ્ટ ... ૨૧૮
ક્ષયરોગમાં જીવવાનો
આવધિ ૨૧૮
કેવા ક્ષયવાગાની ચિકિ-
ત્સા કરવી ... ૨૧૯
રોગોના ભેદો... .. ૨૧૯
અવાય રોગનું લક્ષણ. ૨૧૯
શોક રોગનું લક્ષણ ... ૨૧૯
વાર્ષિક રોગનું લક્ષણ. ૨૧૯

અધ્ય રોગનું લક્ષણ ... ૨૨૦
અવાય રોગનું લક્ષણ. ૨૨૦
વલ્લ્ય રોગનું લક્ષણ ... ૨૨૦
ઉર-ક્ષત રોગનું નિદાન. ૨૨૦
ઉર-ક્ષત રોગનું લક્ષણ ૨૨૦
ઉર-ક્ષત રોગની સાધ્વા-
સાધ્યતા ... ૨૨૧
રખ્મ વદ્યનાની ચિકિત્સા. ૨૨૧
અવાય રોગની ચિકિત્સા ૨૨૩
શોક રોગની ચિકિત્સા. ૨૨૩
અવાય રોગની ચિકિત્સા ૨૨૪
વલ્લ્ય રોગની ચિકિત્સા ૨૨૪
ઉર-ક્ષત રોગની ચિકિત્સા ૨૨૪
જલાદિ ગુર્ણ . ૨૨૫
એલાદિ ગુર્ણ. ... ૨૨૫
દાહાદિ મૃત ... ૨૨૫
અચૂતપ્રાણલચેદ . ૨૨૫
ઉર-ક્ષત વાગાએને પ-
ચ્યાપચ્ચ ... ૨૨૫
અચૂતેચર રક્ષ ... ૨૨૬
સંજન્યુચક રક્ષ. ... ૨૨૬
અગ્નિરક્ષ ... ૨૨૬

ઉધરસનો અધિકાર.

ઉધરસનું નિદાન, સપ્રાપ્તિ
લક્ષણ ... ૨૨૭
ઉધરસની સપ્રાપ્તિ . ૨૨૭
ઉધરસનું પૂર્વરૂપ ૨૨૭
વાયુની ઉધરસનું લક્ષણ ૨૨૭
પિત્તની ,, ,, ૨૨૭
શ્લેષ્મની ,, ,, ૨૨૭
ક્ષતની ઉધરસની નિદાન
પૂર્વક સપ્રાપ્તિ ... ૨૨૮
ક્ષયથી થયેલી ઉધરસનું
લક્ષણ. ... ૨૨૮

ઉધરસની સાધ્યાસાધ્યતા	૨૨૮
ઉધરસના ઉપાય તરત	
કરવા	૨૨૯
વાયુસખ ધી ઉધરસની	
ચિકિત્સા	.. ૨૨૯
પિત્તસખ ધી	.. ૨૩૦
કફસખ ધી	.. ૨૩૦
ક્ષતથી થએલી	.. ૨૩૦
ક્ષય સખ ધી	.. ૨૩૦
ઉધરસની સામાન્ય	
ચિકિત્સા	... ૨૩૦
મરિચાદિ યુટિકા	... ૨૩૨
ભૂચ હરિતકી	૨૩૨
કટકાર્યવેહ	૨૩૨

હેડકોનો અધિકાર.

હેડકોના નિદાનો	.. ૨૩૩
હેડકોના ભેદ	... ૨૩૩
હેડકોનું સામાન્ય લક્ષણ	૨૩૩
હેડકોનું પૂર્વરૂપ	... ૨૩૩
અનન્ય હેડકોનું લક્ષણ	૨૩૩
યમલા હેડકોનું લક્ષણ	૨૩૩
શુદ્ધ હેડકોનું લક્ષણ	.. ૨૩૪
ગભીર હેડકોનું લક્ષણ	૨૩૪
મહત્તી હેડકોનું લક્ષણ	૨૩૪
અસાધ્ય હેડકો	.. ૨૩૪
યમલાની સાધ્યતા	... ૨૩૪
હેડકોની ચિકિત્સા	૨૩૫

શ્વાસનો અધિકાર.

શ્વાસનું નિદાન	... ૨૩૬
શ્વાસના ભેદો	... ૨૩૬
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ	.. ૨૩૬
શ્વાસની સપ્રાપ્તિ	... ૨૩૬
નિઃશ્વાસનું લક્ષણ	... ૨૩૬

ઉદ્વેશ્વાસનું લક્ષણ	૨૩૬
ઝિજ્ઞાસનું લક્ષણ	... ૨૩૭
તમક શ્વાસનું લક્ષણ	૨૩૭
'પ્રતમક' શ્વાસ વિષે.	૨૩૮
શુદ્ધશ્વાસનું લક્ષણ	૨૩૮
શ્વાસનું સાધ્યાસાધ્યપણું	૨૩૮
શ્વાસની ચિકિત્સા	... ૨૩૮
ભાગી યુક	.. ૨૪૧
મહાકટુલાદિ	૨૪૧
કષાયુક્ત રસ	.. ૨૪૧
શ્વાસકુકાર રસ	૨૪૧

સ્વરભેદનો* અધિકાર.

સ્વરભેદનું નિદાન તથા	
લક્ષણ	.. ૨૪૧
વાયુથી થએલા સ્વર-	
ભેદનું લક્ષણ	... ૨૪૨
પિત્તથી	.. ૨૪૨
કફથી	.. ૨૪૨
ત્રિદોષથી	.. ૨૪૨
ક્ષયથી	.. ૨૪૨
ભેદના સ્વરભેદનું લક્ષણ	૨૪૨
સ્વરભેદની અસાધ્યતા	૨૪૨
સ્વરભેદની ચિકિત્સા	૨૪૩
નિદિગ્ધિભવલેહ	.. ૨૪૩
શ્રુગનાભ્યાદિ અવલેહ	.. ૨૪૪
પ્રહ્લાદિ અવલેહ	... ૨૪૪

અરોચકનો* અધિકાર.

અરોચકનું નિદાન તથા	
લક્ષણ	.. ૨૪૪
વાયુથી થએલા અરો-	
ચકનું લક્ષણ	... ૨૪૪

* સાદ એસીજવા વિષે.

* અરૂચી

પિત્તથી થએલા અરો-	
ચકનું લક્ષણ	૨૪૪
કફથી	.. ૨૪૪
આગતુક	.. ૨૪૪
ત્રણે દોષોથી	.. ૨૪૫
અરોચકની બીજી વિકૃતિ	૨૪૫
વિશેષ વિવેચન	... ૨૪૫
અરોચકની ચિકિત્સા	... ૨૪૫
અશ્લીકાપાનક	૨૪૬
તક	.. ૨૪૬
શિખરિણી (શિખડ)	૨૪૬
દાડિમાદિ યૂષ્ણ	... ૨૪૬
લવંગાદિ યૂષ્ણ	૨૪૭
ચવાની ખાડવ યૂષ્ણ	૨૪૭

ઉલટીનો અધિકાર.

ઉલટીનું નિદાન તથા	
સપ્રાપ્તિ	... ૨૪૭
ઉલટીનું પૂર્વરૂપ	.. ૨૪૭
ઉલટીના સામાન્ય લક્ષણ	૨૪૭
વાયુની ઉલટીનું લક્ષણ	૨૪૮
પિત્તની	.. ૨૪૮
કફની	.. ૨૪૮
ત્રણે દોષોથી	.. ૨૪૮
આગતુક	.. ૨૪૮
ઉલટીના ઉપદ્રવો	... ૨૪૮
.. સાધ્યાસાધ્યતા	૨૪૯
ઉલટીની ચિકિત્સા	... ૨૪૯

તરસનો અધિકાર.

તરસનું નિદાન તથા	
સપ્રાપ્તિ	... ૨૫૧
તરસનું સામાન્ય લક્ષણ	૨૫૧
વાયુથી થએલી તરસનું	
લક્ષણ	... ૨૫૧
પિત્તથી	.. ૨૫૨
કફથી	.. ૨૫૨

ક્ષયથી થયેલી તરસનું લઠ	૨૫૨
ક્ષયથી " " "	૨૫૨
આમથી " " "	૨૫૩
અમથી " " "	૨૫૩
તરસના ઉપદ્રવો	૨૫૩
તરસનું અરિષ્ટ	૨૫૩
તરસની ચિકિત્સા	૨૫૩

મૂરઝાનો અધિકાર.

મૂરઝાનું નિદાન સ પ્રાપ્તિ	૨૫૫
મૂરઝાનું સામાન્ય લક્ષણ	૨૫૫
મૂરઝાના બેદર	૨૫૬
મૂરઝાનું પૂર્વરૂપ ..	૨૫૬
વાયુની મૂરઝાનું લક્ષણ	૨૫૬
પિત્તની " " "	૨૫૬
કફની " " "	૨૫૬
ત્રણે દોષની મૂરઝા વિષે	૨૫૭
રક્તની મૂરઝાનું નિદાન	૨૫૭
રક્તની મૂરઝાનું લક્ષણ	૨૫૭
મલની તથા વિષની મૂરઝાનું નિદાન	૨૫૭
મલની મૂરઝાનું લક્ષણ	૨૫૮
વિષની મૂરઝાનું લક્ષણ	૨૫૮
મૂરઝા, બ્રમ અને તદ્વા વચ્ચે બેદ ...	૨૫૮
તદ્વાના લક્ષણો ...	૨૫૮
કષમનુ લક્ષણ ...	૨૫૮
નિદ્રાનુ લક્ષણ .	૨૫૮
સંન્યાસનુ લક્ષણ ...	૨૫૮
સંન્યાસ અને મૂરઝા-મા બેદ ..	૨૫૮
મૂરઝાની ચિકિત્સા	૨૫૯
રક્તની મૂરઝાગ્રાની ચિકિત્સા ...	૨૬૧
સંન્યાસની ચિકિત્સા	૨૬૧
મૂરઝા ઉપર રસો	૨૬૧
બ્રમની ચિકિત્સા ...	૨૬૧

તદ્વા તથા ધણી નિદ્રા-ની ચિકિત્સા ...	૨૬૨
મદાત્મયનો અધિકાર.	
મદનો સ્વભાવ	૨૬૨
મદનો મહિમા ...	૨૬૨
મદપાનનો વિધિ	૨૬૨
મદપાનનું સ્થળ	૨૬૩
મદની માત્રા ...	૨૬૩
મદપાનનો કાળ તથા પ્રકાર ...	૨૬૩
હિલકારી અન્નો	૨૬૪
મદની યોગ્યતા ...	૨૬૪
મદના મુલ્યો ..	૨૬૪
સાત્વિક મદનુ લક્ષણ	૨૬૫
રાજસ મદનુ લક્ષણ	૨૬૬
તામસ મદનુ લક્ષણ.	૨૬૬
અતિતામસ મદનાલક્ષણ	૨૬૬
મદ્યવાનીયોગ્યોગ્યતા	૨૬૬
મદાત્મયના નિદાનો	૨૬૭
મદના બીજા વિકારો	૨૬૭
વિકારોના કારણો ...	૨૬૭
મદના વિકારો ...	૨૬૭
મદાત્મયનુસામાન્યલક્ષણ	૨૬૭
વાયુના મદાત્મયનુનિદાન	૨૬૮
" " લક્ષણ	૨૬૮
પિત્તના મદાત્મયનુનિદાન	૨૬૮
" " લક્ષણ	૨૬૮
કફના મદાત્મયનુ નિદાન	૨૬૮
" " લક્ષણ	૨૬૮
ત્રણે દોષના મદાત્મયનાં નિદાન તથા લક્ષણો	૨૬૯
પરમદનુ લક્ષણ ..	૨૬૯
પાનાશ્ણુનું લક્ષણ ..	૨૬૯
પાનવિભગનુ લક્ષણ .	૨૬૯
મદાત્મયની અસાધ્યતા	૨૬૯
" ચિકિત્સા	૨૭૦

દાહનો આધિકાર.

પિત્તથી થયેલા દાહવિષે	૨૭૨
રક્તથી " " "	૨૭૨
કાશમા રક્ત બરાવાથી થતા દાહવિષે ..	૨૭૩
મદથી થયેલા દાહવિષે	૨૭૩
તરસ અટકાવવાથી થતા દાહવિષે ...	૨૭૩
ધાતુ ક્ષયના દાહવિષે	૨૭૩
મખના મારના દાહવિષે	૨૭૩
દાહની અસાધ્યતા	૨૭૩
દાહની ચિકિત્સા ...	૨૭૩
મદનાદિ કવાલ ..	૨૭૪
કાનિક તેલ ..	૨૭૫

ઉન્માદનો અધિકાર.

ઉન્માદની નિશ્ચિતિ ...	૨૭૫
ઉન્માદની અવસ્થા .	૨૭૫
ઉન્માદના દૂરના નિદાનો	૨૭૫
ઉન્માદનુ પાસેનું નિદાન	૨૭૫
ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ ...	૨૭૫
ઉન્માદનુ સામાન્યલક્ષણ	૨૭૬
વાયુના ઉન્માદનું નિદાન	૨૭૬
વાયુના ઉન્માદનુ લક્ષણ	૨૭૬
પિત્તના ઉન્માદનું નિદાન	૨૭૬
પિત્ત સંબંધી ઉન્માદનુ લક્ષણ .	૨૭૬
કફના ઉન્માદનું નિદાન	૨૭૬
કફના ઉન્માદનું લક્ષણ	૨૭૭
સાંખ્યાતિક ઉન્માદનુ નિદાન ...	૨૭૭
મનના દુઃખથી થયેલા ઉન્માદનુ નિદાન ...	૨૭૭
મનના દુઃખથી થયેલા ઉન્માદનુ લક્ષણ ...	૨૭૮
વિષથી થયેલા ઉન્માદનુ-	

લક્ષણુ	૨૭૮
ઉન્માદનું અરિષ્ટ ...	૨૭૮
દેવ વજેરેએ કરેલા ઉન્માદનું લક્ષણુ ..	૨૭૮
દેવના આવેશનાં લક્ષણો ૨૭૮	
દેવતાના " " ૨૭૯	
ગર્ભવના " " ૨૭૯	
મૃત્યુના " " ૨૭૯	
પિતૃના " " ૨૭૯	
નામના " " ૨૭૯	
સાક્ષીના " " ૨૮૦	
અલ્પસાક્ષીના " " ૨૮૦	
પિશાચના " " ૨૮૦	
હિંસકના વળખાડનું કારણ ૨૮૦	
મારવાને પકડેલાનું લક્ષણ ૨૮૦	
દેવ વ્યાધિનો આવેશ બવાનો સમય ૨૮૧	
દેવાદિતેનો આવેશ નહીં દેખાવાનાં કારણ ૨૮૧	
ઉન્માદની ચિકિત્સા ... ૨૮૧	
સિદ્ધાર્થકાદિ ... ૨૮૩	
ધાર્તી દેખાડવા વિષે ૨૮૩	
ત્ર્યુપણ્જનન ૨૮૩	
સારસ્વત યજુર્ષુ .. ૨૮૩	
વિશ્વાધ યજુર્ષુ ... ૨૮૪	
મહા ચૈતન્ય ધૃત . ૨૮૪	
દેવ વજેરેના આવેશની ચિકિત્સા ૨૮૪	
કૃષ્ણાર્ચનન ૨૮૪	
અમલોચક ધૂપ ... ૨૮૪	
ધી . .. ૨૮૪	
અપરમાર (વાદ) નો અધિકાર.	
અપરમારના નિદાન... ૨૮૫	
" સંખ્યા ... ૨૮૫	

અપરમારનું સામાન્ય લક્ષણુ ૨૮૫
" પૂર્વરૂપ ૨૮૫
વાક્યથી થતા અપરમારનું લક્ષણુ ... ૨૮૫
પિતે કરેલા પુ. " " ૨૮૫
કદે કરેલા " " ૨૮૫
ત્રણે દોષોના " " ૨૮૬
અપરમારનું અરિષ્ટ ... ૨૮૬
અપરમારના પ્રકાપનો સમય. ૨૮૬
અપરમારની ચિકિત્સા ૨૮૬
આહ્તી ધૃત ૨૮૮
કૃષ્ણાર્ચક ધૃત ૨૮૮
કલ્યાણક યજુર્ષુ ... ૨૮૮
અથ બહારનો ઉપાય ૨૮૮
હિંમવાદિ નરય ... ૨૮૮
અતિદેહ ૨૮૮
શૂતભૈરવ રસ... .. ૨૮૮

વાત વ્યાધિનો

અધિકાર.

વાતવ્યાધિઓના નિદાનો ૨૮૮
વાત વ્યાધિઓનાં નામો ૨૯૦
વાતવ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા ... ૨૯૦
હિરોમહનું લક્ષણુ ... ૨૯૦
" ની ચિકિત્સા ૨૯૦
ગૃહાનું લક્ષણુ ... ૨૯૧
" ની ચિકિત્સા . ૨૯૧
હનુમહનું નિદાનસહિત લક્ષણુ ૨૯૧
" ની ચિકિત્સા ... ૨૯૧
પ્રસારણી તેલ ... ૨૯૨
નિન્દાસ્તંભનું લક્ષણુ ૨૯૩
" ની ચિકિત્સા .. ૨૯૩

અદ્ગદત્વ, મિન્મનત્વ તથા મુકતાના લક્ષણો ૨૯૩
" " ચિકિત્સા ૨૯૩
સારસ્વત ધૃત... .. ૨૯૩
કલ્યાણકાવલેહ ૨૯૩
પ્રભાપનું લક્ષણુ .. ૨૯૪
" ની ચિકિત્સા ૨૯૪
રસારાગનું લક્ષણુ .. ૨૯૪
" ની ચિકિત્સા ૨૯૪
હિરાતતિક્તાદિ કદક ૨૯૪
બાધિયં તથા કણું નાદ ૨૯૪
ત્વકચન્નતાનું લક્ષણુ ૨૯૪
" ની ચિકિત્સા ૨૯૫
અર્દીતના લક્ષણો ... ૨૯૫
અર્દીતની અસાધ્યતા ૨૯૫
અર્દીતની ચિકિત્સા ... ૨૯૬
મન્યારસ્તભનું નિદાનપૂર્વક ૨૯૬
લક્ષણુ. ૨૯૬
" ની ચિકિત્સા.. ૨૯૭
બાહુસોપનું લક્ષણુ .. ૨૯૭
" ની ચિકિત્સા ૨૯૭
અપખાદુકનું લક્ષણુ... ૨૯૭
" ની ચિકિત્સા ૨૯૭
માથ તેલ . ૨૯૮
વિશ્વામીનું લક્ષણુ ... ૨૯૮
" ની ચિકિત્સા ૨૯૮
માપાદિ તેલ . . . ૨૯૮
ગર્ભવાતનું લક્ષણુ ... ૨૯૮
" ની ચિકિત્સા ... ૨૯૮
આખાનનું લક્ષણુ ... ૨૯૮
" ની ચિકિત્સા ૨૯૮
નારાયણ યજુર્ષુ ... ૨૯૮
દારપદ્મ લેપ ૩૦૦
મહાનાશય રસ ... ૩૦૦
પ્રત્યાખાનનું લક્ષણુ.. ૩૦૦
" ની ચિકિત્સા .. ૩૦૦

તાલિયાનું લક્ષણ . ૩૦૦	આલેપકના લક્ષણો ૩૦૮	ખીજ પ્રકારના વાતવ્યા-
તપ્તિયાનું લક્ષણ .. ૩૦૦	,, ની ચિકિત્સા ૩૦૮	ધિઓનું નિરૂપણ.. ૩૧૪
તાલિયાની તથા પ્રસ-	અતરાયામનું લક્ષણ ૩૦૯	હેતુઓના બેદોષી વાત-
શિલાની ચિકિત્સા ૩૦૧	બાલાયામનું લક્ષણ ૩૦૯	વ્યાધિઓના બેદોષી
જ્વાહિ ચૂર્ણ ૩૦૧	અતરાયામની તથા બા-	ચિકિત્સા ૩૧૪
નીનું લક્ષણ ... ૩૦૧	લાયામની ચિકિત્સા ૩૦૯	રસ વિગેરે ધાતુઓમા ર-
તિલનીનું લક્ષણ . ૩૦૧	ધનુર્વાતનું લક્ષણ ૩૦૯	હેલા વાયુઓનાં લક્ષણ ૩૧૪
નીની તથા પ્રતિતૂની-	કુપ્જકનું લક્ષણ . ૩૧૦	રસ વિગેરે ધાતુઓમા ર-
ની ચિકિત્સા .. ૩૦૧	ધનુર્વાતની તથા કુપ્જ-	હેલા વાયુઓની ચિકિત્સા ૩૧૫
કથળનું લક્ષણ .. ૩૦૧	કની ચિકિત્સા. . ૩૧૦	કોઠાના વાયુનું લક્ષણ... ૩૧૭
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૧	અપત રતુ લક્ષણ ૩૧૦	કોઠાનું લક્ષણ .. ૩૧૭
ચોદશાગ ગુગુલુ ... ૩૦૨	,, ની ચિકિત્સા ૩૧૦	કોઠાના વાયુની ચિકિત્સા ૩૧૭
કુર્મરૂપણ તથા મૂર્ચન-	મરિચાદિ નસ્ય ૩૧૧	આમાશયના વાયુનું લક્ષણ ૩૧૭
અહનું નિદાનપૂર્વક લ-	હરીતકયાદિ ક્વાથ .. ૩૧૧	આમાશયનું લક્ષણ . ૩૧૭
ક્ષણ ૩૦૨	અપતાનકનું લક્ષણ ૩૧૧	આમાશયના વાયુની
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૨	,, ની ચિકિત્સા ૩૧૧	ચિકિત્સા . ૩૧૭
પ્રસીનું લક્ષણ ... ૩૦૩	પક્ષાઘાતનું લક્ષણ . ૩૧૨	પ્રધારણ યોગ ૩૧૮
,, ,, ની ચિકિત્સા ૩૦૩	પક્ષાઘાતની સાધ્વાસા-	પક્ષાઘાતના વાયુનું લક્ષણ ૩૧૮
રના ગુગુલુ ... ૩૦૫	ધ્યતા માટે ખીજ દો	,, ,, ચિકિત્સા... ૩૧૮
રના સમક ક્વાથ ... ૩૦૫	પોના સસર્ગનું વિવેચન ૩૧૨	પેટમા રહેલા વાયુની
ચાદિ ગુગુલુ . ૩૦૫	પક્ષાઘાતનું સાધ્વાસાધ્ય-	ચિકિત્સા ... ૩૧૮
મજતા તથા પચુતાના	પણ ૩૧૨	કુખમા રહેલા વાયુની ચિ. ૩૧૮
લક્ષણ ... ૩૦૫	પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા ૩૧૨	શુદ્ધાના વાયુનું લક્ષણ .. ૩૧૮
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૫	માપાદિ ક્વાથ ૩૧૩	,, ની ચિકિત્સા ૩૧૮
ભાષમજતાનું લક્ષણ	અધિકારિ તેલ ... ૩૧૩	હૃદયના વાયુની ચિકિત્સા ૩૧૮
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૬	માપાદિ તેલ ... ૩૧૩	કાનઆદિના વાયુના લક્ષણ ૩૧૮
ગ્રાટુક શીર્ષનું લક્ષણ ૩૦૬	સર્વાંગવાતનું લક્ષણ... ૩૧૩	કાન આદિના વાયુની
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૬	,, ની ચિકિત્સા. ૩૧૩	ચિકિત્સા . ૩૧૮
બદલીનું લક્ષણ ૩૦૬	હસ્તકેશવથી માંડીને પ-	શિરાના વાયુનું લક્ષણ ૩૧૮
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૬	રિક્ષમ પર્યંત વાતવ્યા-	,, ,, ની ચિકિત્સા ૩૧૮
શાતક ટકનું લક્ષણ ... ૩૦૬	ધિઓ કે જેઓના લ	રનાયુના વાયુનું લક્ષણ ૩૧૮
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૬	ક્ષણો સ્થાનકો ઉપરથી	સાધાના વાયુનું લક્ષણ ૩૧૮
શાદાહનું લક્ષણ . ૩૦૭	જ નજીબ છે તેઓ-	,, ,, ની ચિકિત્સા ૩૧૮
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૭	વિષે ... ૩૧૩	કણસાધ્ય વાતવ્યાધિઓ ૩૧૮
શાદર્પનું લક્ષણ .. ૩૦૭	હસ્તકેશવ વિગેરે વાત-	વાતવ્યાધિઓના ઉપદ્રવો ૩૧૮
,, ની ચિકિત્સા ૩૦૭	વ્યાધિઓની ચિકિત્સા ૩૧૪	યાપ વાતવ્યાધિ ... ૩૧૮

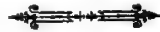
એ પ્રકારના વાચન કાર્ય	૩૧૯	ક્ષણ ..	૩૩૪	યોગરાજ ગુચ્છુ ..	૩૪૪
તત્ત્વોપદેશ સામાન્ય	૩૧૯	આમવાતના દોષો	૩૩૪	પ્રસારણી લેહ	૩૪૪
ઔષધ	૩૧૯	આમવાતની સાધ્યાસા-	૩૩૪	ખરૂંદી ...	૩૪૪
હામાપાદિ તેલ (ચક્ર- દત્ત ઉપરથી)	૩૨૪	ધત્તા	૩૩૪	રસોત પિંડ	૩૪૫
હામાપાદિ તેલ (શાર્ફ- ધર ઉપરથી)	૩૨૪	આમવાતની ચિકિત્સા	૩૩૫	પ્રસારણી તેલ	૩૪૫
ધમ નારાયણ તેલ	૩૨૪	હિંગવાદ યૌર્ણ	૩૪૧	દિપ ચમ્પાદ તેલ	૩૪૫
હા નારાયણ તેલ	૩૨૪	પિપ્પલાદ યૌર્ણ	૩૪૧	બૃહત્સૈંધવાદ તેલ	૩૪૫
હા યોગરાજ ગુચ્છુ	૩૨૬	પથ્યાદ યૌર્ણ	૩૪૧	નિરૂહ બસ્તિ	૩૪૫
સ્નાદિ કવાથ	૩૨૭	રસોનાદિ કવાથ	૩૪૧	આમવાતની પરેશ	૩૪૫
સોનકલક	૩૨૭	રાસ્નાપ ચક્ર કવાથ	૩૪૧	મધ્ય રાસ્નાદિ કવાથ	૩૪૬
સોનકલક (બીજ પ્રકાર- રનો)	૩૨૭	પીપ્પલાદિ કવાથ	૩૪૧	મહારાસ્નાદિ કવાથ	૩૪૬
સજી ખાવાનો નીચો	૩૨૭	શ્વેતપાદિ કલક	૩૪૧	રાસ્ના દક્ષમણ કવાથ	૩૪૬
પ્રકાર	૩૨૭	રાસ્ના સપ્તક કવાથ	૩૪૧	પિત્તવ્યાધિઓનો	
સોનકલક	૩૨૭	ઉપામવાતરોમ	૩૪૧	અધિકાર.	
તાલિરસ	૩૨૮	ચિત્રકાદિ યૌર્ણ	૩૪૧	પિત્તવ્યાધિઓના દરના	
ઉદ્વેગનો અધિકાર		પુનર્નાદિ યૌર્ણ	૩૪૨	નિદાનો	૩૪૬
સ્તબ્ધ નિદાનો અને		નાગર યૌર્ણ	૩૪૨	પિત્તથી થતા રોગો	૩૪૭
લક્ષણો	૩૨૮	પ ચક્રોદ યૌર્ણ	૩૪૨	શ્લેષ્મવ્યાધિઓનો	
સ્તબ્ધ પૂર્વરૂપ	૩૨૮	એર ડ તેલ	૩૪૨	અધિકાર	
” રૂપ	૩૨૮	એર ડ તેલ હરીતકી	૩૪૨	શ્લેષ્મવ્યાધિઓના નિદાનો	૩૪૭
” અરિષ્ટ	૩૨૮	આરવધપત્ર	૩૪૨	કદ્ધી થતા રોગો...	૩૪૮
સ્તબ્ધની ચિકિત્સા	૩૨૮	હરીતકનું લક્ષણ તથા	૩૪૨	વાતરક્તનો અધિકાર	
શાદતેલ	૩૩૨	ચિકિત્સા	૩૪૨	વાતરક્તના દરના નિદાનો	૩૪૮
પદ્મકર્ણરતેલ	૩૩૨	અમૃતાદ યૌર્ણ	૩૪૨	વાતરક્તની સપ્તિકા	૩૪૮
પ ચમ્પાદ તેલ	૩૩૨	અલ યુષાદિ યૌર્ણ ૧	૩૪૨	વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ	૩૪૮
હાસૈંધવાદ તેલ	૩૩૩	અલ યુષાદિ યૌર્ણ ૨	૩૪૩	વાયુની અધિકતાવાળા	
ધવાદ તેલ	૩૩૩	અલ યુષાદિ યૌર્ણ ૩	૩૪૩	વાતરક્તનું લક્ષણ	૩૫૦
આમવાતનો અધિકાર.		વૈષ્ણવ યૌર્ણ	૩૪૩	શિવરની	૩૫૦
આમવાતના નિદાન	૩૩૩	અમીતક યૌર્ણ	૩૪૩	પિત્તની	૩૫૦
આમવાતનું સામાન્ય લ-	૩૩૪	શુદ્ધીધાન્યક નૃત	૩૪૩	કદ્ધી અધિકતાવાળા, બે	
ક્ષણ	૩૩૪	શુદ્ધી નૃત ૧	૩૪૩	દોષની અધિકતાવાળા	
તાલિક આમવાતનું લ		શુદ્ધી નૃત ૨	૩૪૩	તથા ત્રણ દોષની અ-	
		કણ્ઠકાદિ નૃત	૩૪૪	ધિકતાવાળા વાતરક્તનું	
		દુર્ગવેરાદિ નૃત	૩૪૪	લક્ષણ	૩૫૧
		નૃતો તથા ઔષધો	૩૪૪	વાતરક્તનું પદ સિવાયનું	
		અભ્યોદાદિ	૩૪૪		

ખીલું રથાન ..	૩૫૧	અમૃતાદ્ય વૃત (ગુરૂચી	મધુકાદ્ય તેલ ..	૩૬૯
વાતરક્તના ઉપદ્રવો...	૩૫૧	વૃત) ૫...	ચતપાક મધુક તેલ ..	૩૬૯
વાતરક્તની સાધ્યાસા-		ગુરૂચી વૃત ૧ ..	સહસ્રપાક બીણા તેલ...	૩૬૯
ખેતા ..	૩૫૧	મહાગુરૂચી વૃત ..	પુનર્નવા ગુગ્ગુલુ ...	૩૬૯
વાતરક્તની ચિકિત્સા	૩૫૨	અતાકવાદી તેલ ..	ચર્કરાસમ ગુગ્ગુલુ ...	૩૭૦
ગુગ્ગુલુ વટિકા	૩૬૩	મહાપિંડ તેલ ..	અમૃતાદ્ય ગુગ્ગુલુ ૧...	૩૭૦
નવકારિક કવાચ ..	૩૬૪	પિંડતેલ ૧...	અમૃતાદ્ય ગુગ્ગુલુ ૨ ...	૩૭૦
ભામળી ગૂટિકા ...	૩૬૫	પિંડતેલ ૨ ..	નવો નથા જ્યુનો અમળ	૩૭૧
બીણા ધૂત ...	૩૬૫	મહાપદ્મક તેલ ..	ચ દ્રમભા ગૂટિકા ..	૩૭૧
અપરપિંડ તેલ ...	૩૬૫	પુરુષકપદ્મક તેલ ..	કેશોરક ગુગ્ગુલુ ...	૩૭૧
પાશ્વક વૃત ..	૩૬૫	ગુરૂચી તેલ ...	ત્રિકલા ગુગ્ગુલુ ...	૩૭૨
અતાવરી વૃત ..	૩૬૬	અમૃતાદ્ય તેલ ..	સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ ૧ ...	૩૭૨
ઋષભક વૃત ...	૩૬૬	મૃણાલાદ્ય મિશ્રક ..	સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ ૨ ..	૩૭૨
ગુરૂચી વૃત ૧ ...	૩૬૬	ધનુરાદ્ય તેલ ..	સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ ૩ ..	૩૭૩
ગુરૂચી વૃત ૨ ..	૩૬૬	નાગબીજા તેલ ..	યોગસાચીત ..	૩૭૩
ગુરૂચી વૃત ૩ ..	૩૬૬	ભ્રુવકાદ્ય મિશ્રક ..	વાતરક્તમા થરેણ ...	૩૭૩
ગુરૂચી વૃત ૪ ...	૩૬૬	અતપાકબીજા તેલ ...		

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા.

મધ્યખંડ—ભાગ ત્રીજો.

શૂળનો અધિકાર.

શૂળનું પાસેનું નિદાન...	૩૭૪
વાત શૂળના ફરના નિદાન	
તથા લક્ષણ	૩૭૪
ફેફસાના શૂળનું લક્ષણ	૩૭૫
પદ્માના શૂળનું લક્ષણ	૩૭૫
મૃત્તિકાના શૂળનું લક્ષણ	૩૭૫
પિત્ત શૂળના ફરના નિદાન,	
તથા લક્ષણ	૩૭૫
કેદ શૂળના „ „	૩૭૬
બળ્યે દોષથી થતા શ-	
ળોનું લક્ષણ	૩૭૬
ત્રણે દોષથી થએલા શ-	
ળનું લક્ષણ	૩૭૬
આમથી થએલા શળનું	
લક્ષણ	૩૭૬
આમશૂળના સ્થાન ભેદ	૩૭૭
આમશૂળના વિશેષ લ-	
ક્ષણ.	૩૭૭
શૂળના ઉપદ્રવો	૩૭૭
શૂળની સામ્યાસાધ્યતા	૩૭૭
શૂળનું અરિષ્ટ	૩૭૮
પરિણામશૂળનું નિદાન	
તથા લક્ષણ	૩૭૮
અનદ્રવશૂળનું લક્ષણ...	૩૭૮
શૂળની ચિકિત્સા	૩૭૮

મૃતિકા સ્વેદ	૩૮૧
કાર્પાસાસ્થાદિ	૩૮૧
કુષ્માઙ્ગાર	૩૮૧
પરિણામશૂળની ચિકિત્સા	૩૮૧
વિદ્યાદિ મોદક	૩૮૨
પથાદિલોહ	૩૮૨
નાલિકેરફાર	૩૮૨
અનદ્રવશૂળની ચિકિત્સા	૩૮૨
શુદ્ધ મૂર	૩૮૨

ઉદાવર્તનો તથા આ- નાહનો અધિકાર.

ઉદાવર્તનું નિદાન	૩૮૩
ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ	૩૮૩
ઉદાવર્તના ભેદ	૩૮૩
વાયુના ઉદાવર્ત વિષે	૩૮૪
ઉદાવર્તની અસાધ્યતા	૩૮૫
આનાહનું લક્ષણ	૩૮૫
આમથી થએલા આના-	
હનું લક્ષણ	૩૮૫
મૃત્ત બળ્યથી થએલા	
આનાહનું લક્ષણ...	૩૮૫
ઉદાવર્તની ચિકિત્સા	૩૮૫
ફલવર્ત	૩૮૭
મદનફલાદિ વર્ત	૩૮૭
નારાય ચૂર્ણ	૩૮૭
શુગાણક	૩૮૭
શુષ્કમૂલાદિ ધૂત	૩૮૭

આનાહની ચિકિત્સા	૩૮૭
ત્રિકટુકાધવાત	૩૮૮

શુદ્ધમનો અધિકાર.

શુદ્ધમના કારણ તથા	
લક્ષણો	૩૮૮
આતેવથી પણ શુદ્ધ	
થાય છે	૩૮૮
શુદ્ધમનું સામાન્ય લક્ષણ	૩૮૮
શુદ્ધમનું પૂર્વરૂપ	૩૮૮
વાયુના શુદ્ધમનું નિદાન	૩૮૮
„ નું લક્ષણ	૩૮૮
પિત્તના શુદ્ધમનું નિદાન.	૩૮૯
„ નું લક્ષણ	૩૮૯
કેદ તથા ત્રણે દોષોથી	
થએલા શુદ્ધમનું નિદાન	૩૮૯
કેદથી ઉત્પન્ન થએલા	
શુદ્ધમનું લક્ષણ	૩૯૦
કેદના શુદ્ધમ વિષે	૩૯૦
ત્રણે દોષના શુદ્ધમનું લક્ષણ	૩૯૦
આતેવના શુદ્ધમના નિ-	
દાનો તથા લક્ષણો.	૩૯૧
અસાધ્ય શુદ્ધમના લક્ષણ	૩૯૨
હિગ્વાદ ચૂર્ણ	૩૯૪
શારાણક	૩૯૪
વજ્રફાર	૩૯૪
શુદ્ધમવાળાને ત્યાં	
પદાર્થો	૩૯૫

રહિયથી અગ્રેષ્ઠા ગુદમની
ચિકિત્સા ... ૩૮૫

**બ્હીલ તથા કૃતનો
અધિકાર.**

બરણનુ સ્વરૂપ	૩૮૬
બરણનુ નિદાન, સ પ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	૩૮૬
લોહીથી અગ્રેષ્ઠી બરણનુ લક્ષણ ...	૩૮૬
પિત્તથી " "	૩૮૬
કફથી " "	૩૮૬
વાયુથી યથેલી બરણના રો- ગનું લક્ષણ ..	૩૮૬
બરણનુ અસાધ્યપણ	૩૮૭
યકૃતનુ સ્વરૂપ	૩૮૭
યકૃતના રોગોવિષે	૩૮૭
બરણની ચિકિત્સા	૩૮૭
યકૃતની ચિકિત્સા	૩૮૮

હૃદ્રોગનો અધિકાર.

હૃદ્રોગનું નિદાન	૩૮૮
" લક્ષણ	૩૮૮
વાયુસંબધી હૃદ્રોગનું લ- ક્ષણ ...	૩૮૮
પિત્તસંબધી "	૩૮૮
કફસંબધી "	૩૮૮
ત્રણ દોષસંબધી "	૩૮૮
કૃમિજ હૃદ્રોગ વિષે ..	૩૮૮
હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો વિષે	૩૮૮
" ની ચિકિત્સા	૪૦૦
અર્જુન ધૂત ...	૪૦૦
બદાલ ધૂત ..	૪૦૦

* બરણ કુ બરણ પદ્ધતિની
માં ૧ છાતીના દરેક.

મૂતકૃન્ધનુ લક્ષણ.

મૂતકૃન્ધનુ નિદાન	૪૦૦
મૂતકૃન્ધનુ સામાન્ય લક્ષણ	૪૦૧
વાયુના મૂતકૃન્ધનુ લક્ષણ	૪૦૧
પિત્તના " "	૪૦૧
કફના " "	૪૦૧
ત્રિદોષજ " "	૪૦૧
અવધી અગ્રેષ્ઠા મૂતકૃન્ધનુ લક્ષણ	૪૦૧
વિદાના " "	૪૦૧
વીરથી યથેષ્ઠા મૂતકૃન્ધનુ લક્ષણ " "	૪૦૨
પથરીના " "	૪૦૨
વાયુના મૂતકૃન્ધની ચિ- કિત્સા ..	૪૦૨
પુનર્નવાથ ચિકિત્સા	૪૦૩
પિત્તના મૂતકૃન્ધની ચિ- કિત્સા	૪૦૩
તૃણ પ મૂળ ...	૪૦૩
શીતાવર્ષાદિ કવાથ	૪૦૩
એવાંર બીજાદિ પાન	૪૦૩
દાબાદિ પાન	૪૦૩
હરીતકપાદિ કવાથ ..	૪૦૩
શતાવરી ધૂત ...	૪૦૪
ત્રિકટકાક ધૂત	૪૦૪
કફના મૂતકૃન્ધની ચિકિત્સા	૪૦૪
ત્રણ ત્રિદોષના મૂતકૃન્ધની ચિકિત્સા ...	૪૦૪
અવધના "	૪૦૪
વીરના "	૪૦૪
વિદાના " ..	૪૦૪
પથરીના " ...	૪૦૪
મૂતકૃન્ધની સામાન્ય ચિ- કિત્સા ..	૪૦૬
સુકુમારક પુનર્નવાથેક ...	૪૦૭

મૂત્રાધાતનો અધિકાર.

મૂત્રાધાતનો કારણો ...	૪૦૭
વાતકુલીકાનું લક્ષણ ...	૪૦૭
અહીલાનું લક્ષણ ...	૪૦૮
વાતઅસ્તિનું લક્ષણ ...	૪૦૮
મૂત્રાતીતનું લક્ષણ ...	૪૦૮
મૂત્ર બદરનું લક્ષણ ...	૪૦૮
મૂત્રોત્સર્ગનું લક્ષણ ...	૪૦૮
મૂત્રશયનું લક્ષણ ...	૪૦૮
મૂત્રમથીતનું લક્ષણ ...	૪૦૮
મૂત્રશુક્રનું લક્ષણ ...	૪૦૮
કૃનવાનું લક્ષણ ...	૪૧૦
મૂત્રસાદનું લક્ષણ	૪૧૦
વિવ્રિધાતનું લક્ષણ ...	૪૧૦
અસ્તિ કુલબનું લક્ષણ ..	૪૧૦
અસ્તિ કુલબની અસાધ્યતા	૪૧૧
મૂત્રાધાતની ચિકિત્સા	૪૧૧
ધાન્ય જોડુરક ધૂત	૪૧૪
બદાલ ધૂત ..	૪૧૪
વિદારી ધૂત ..	૪૧૪
પાન	૪૧૪
તામ્ર ચૂરણસા તેલ ..	૪૧૪
કૌદાલાર્દ્રાબ ધૂત ..	૪૧૪
વતિ ...	૪૧૪
ધાન્યજોડુરક ધૂત ...	૪૧૪
અતિદેહ ...	૪૧૪

**અરમરી (પથરી) નો
અધિકાર.**

પથરીના નિદાનો ...	૪૧૫
પથરીની સંપ્રાપ્તિ ..	૪૧૫
પથરીનું પ્રવૃત્તિ ...	૪૧૬
પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ ..	૪૧૬

વાયુની પથરીના લક્ષણ	૪૧૬	વીરતવાંધ તેલ ૧	૪૨૫	કદના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો .	૪૨૮
વાયુની પથરીની ચિકિત્સા	૪૧૬	વીરતવાંધ તેલ ૨	૪૨૬	પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો .	૪૨૮
સુંકયાદિક ક્ષાય	.. ૪૧૭	પુનર્નરાધ તેલ	૪૨૬	વાત પ્રમેહોના ઉપદ્રવો...	૪૨૯
એસાદિ ક્ષાય	.. ૪૧૭	બ્રેહન તથા ઉદ્ધરણ	૪૨૬	પ્રમેહોનુ અરિષ્ટ	૪૨૯
વરણાદિ ક્ષાય	.. ૪૧૭			આઓને પ્રમેહ નહિ થવાનું	
પાપાણ્યમેદાધ વૃત	૪૧૭	પ્રમેહનો અધિકાર			
વીરતવાંધ ગણ	.. ૪૧૭				
પિત્તની પથરીનુ લક્ષણ	.. ૪૧૮	પ્રમેહના દૂરના નિદાનો	૪૨૬	કારણ	.. ૪૨૯
પિત્તની પથરીની ચિકિત્સા	.. ૪૧૮	પ્રમેહના પાસેના નિદાનો	૪૨૬	પ્રમેહની અસાધ્યતા	.. ૪૨૯
કુષ્ઠાદિની વૃત ૪૧૮	પ્રમેહોની સખ્યા તથા	.. ૪૨૭	મધુમેહ	.. ૪૨૯
કેદની પથરીના લક્ષણ	.. ૪૧૮	સાધ્યઆદિપણ	.. ૪૨૭	પ્રમેહની ફાલીઓ વિશે	.. ૪૩૦
વરણ વૃત	.. ૪૧૮	પ્રમેહોમા દોષો તથા દુષ્ટો	.. ૪૨૭	ફાલીઓના લક્ષણો	.. ૪૩૦
વરણાદિ ગણ ૪૧૯	પ્રમેહોનુ પ્રવૃત્તિ	.. ૪૨૭	ફાલીઓમા દોષોનો નિર્ણય	.. ૪૩૦
વીર્યનુ પથરીનુ નિદાન	.. ૪૧૯	પ્રમેહોનુ સમાન્ય લક્ષણ	.. ૪૨૭	પ્રમેહવિના પણ એ ફાલી-	.. ૪૩૦
વીર્યનો પથરીની સપ્રાપ્તિ	.. ૪૧૯	ઉદકમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ઓ થાય છે	.. ૪૩૦
વીર્યની પથરીના લક્ષણ ૪૧૯	ધૃતમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ફાલીઓની અસાધ્યતા ૪૩૦
વીર્યની પથરી તથા કાઠરી	.. ૪૨૦	સાદમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ફાલીઓના ઉપદ્રવો	.. ૪૩૧
કાઠરી થકાનુ કારણ	.. ૪૨૦	સુરામેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	પ્રમેહ ભાગાઓને દિતકારી	.. ૪૩૧
કાઠરીના તથા રેતીના ઉપ-	.. ૪૨૦	પિષ્ટમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	પદાર્થો ૪૩૧
દ્રવો	.. ૪૨૦	ચુકમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	પ્રમેહમા તજવાના પદાર્થો	.. ૪૩૧
પથરી કાઠરી અને રેતીનુ	.. ૪૨૦	નિકામેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	પ્રમેહની ચિકિત્સા	.. ૪૩૧
અરિષ્ટ	.. ૪૨૦	શીતમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ફલ ત્રિકાદિ ક્ષાય	.. ૪૩૬
વીર્યની પથરીની ચિકિત્સા	.. ૪૨૦	ગતમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	નિકટુકાદિ મોદક	.. ૪૩૬
વણ પચ્ચલ, ઘનૃત	.. ૪૨૨	લાઘામેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ન્યૂનપ્રમાણ ચૂર્ણ	.. ૪૩૬
વરણ તેલ	.. ૪૨૨	લાઘમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	લોહાદિ ચૂર્ણ અને ગુદૂચી	.. ૪૩૬
કુષ્ઠાદિ તેલ ૪૨૨	નીવમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	નરસ ૪૩૬
સર્વ પ્રકારના પથરીઓની	.. ૪૨૨	કાલમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ત્રિકટુ ગુદિકા	.. ૪૩૭
સામાન્ય ચિકિત્સા	.. ૪૨૨	હારિદ્રમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	દાડિમાધ વૃત	.. ૪૩૭
વરણાદિ ચૂર્ણ	.. ૪૨૪	માળિષ્ટમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ગે.કુરુદિ ચૂર્ણ તથા ગુ-	.. ૪૩૭
વરણક ચુક ૪૨૫	રક્તામેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	દિકા ૪૩૭
કુષ્ઠાદિ વૃત ૪૨૫	વસામેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	સિંહાશ્રુત વૃત	.. ૪૩૭
હારાદિ પચ્ચલ વૃત	.. ૪૨૫	મજ્જામેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	ધાનવતર વૃત	.. ૪૩૭
વરણાદિ વૃત	.. ૪૨૫	લોદ્રમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	સારવેલ	.. ૪૩૮
	.. ૪૨૫	લોદ્રમેહ (મધુમેહ) નુ	.. ૪૨૮	ગે.કુરુદાવતેલ	.. ૪૩૮
	.. ૪૨૫	લક્ષણ	.. ૪૨૮	અસનાદિ યોગ	.. ૪૩૮
	.. ૪૨૫	હસ્તિમેહનુ લક્ષણ	.. ૪૨૮	વિસાજીતનો, સોનામખીનો	.. ૪૩૮
	.. ૪૨૫		.. ૪૨૮	તથા રૂપામખીનો પ્રયોગ	.. ૪૩૮

પ્રમેદની ફેરફારોની ચિ-
કિત્તા ... ૪૩૯
પ્રમેદ મર્યાના લક્ષણો.. ૪૩૯

મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેદવૃદ્ધિના નિદાનો. ૪૪૦
મેદવૃદ્ધિની સપ્રાપ્તિ ૪૪૦
મેદવૃદ્ધિના લક્ષણો ૪૪૦
મેદવૃદ્ધિની ચિકિત્સા ૪૪૧
અથવાદિ ગુગુલુ ... ૪૪૪
દશામ ગુગુલુ ૪૪૪
ગુગુલુદિ ગુગુલુ ૪૪૪
લોહ રસાયન . ૪૪૪
લોહારિષ્ટ ... ૪૪૫
વ્યે.પાદ સકત પ્રયોગ ૪૪૫
ત્રિદશાદ તેજ ૪૪૫
મહાસુગંધી તેજ ૪૪૫

કાર્યનો અધિકાર.

કુળજાપણાના નિદાનો ... ૪૪૬
કુળના લક્ષણો ૪૪૬
કુળતાના રોગો ૪૪૬
કુળ છતાં બળવાન હો-
વાનું કારણ ૪૪૬
બળે છતાં નિર્બળ હો-
વાનું કારણ ... ૪૪૬
કાર્યની ચિકિત્સા ૪૪૭
અથગધા તેજ ૪૪૭
અથગધા મૃત ૪૪૭
કાર્યની અસાધ્યતા ... ૪૪૭

પસીના તથા દુર્ગંધપણા
આદિ મેદમંગ્રી રો-
ગોનો અધિકાર.

મેદરોગની ચિકિત્સા ... ૪૪૭
મલમાનિલધૂપ ૪૪૮

ઉદરના રોગોનો અધિકાર.

ઉદરરોગોનું નિદાન ૪૪૮
ઉદરરોગોની સપ્રાપ્તિ ૪૪૮
ઉદરરોગોનું સામાન્ય રૂપ ૪૪૮
ઉદરરોગોની સપ્રાપ્તિ ૪૪૮
પાતોદરનું લક્ષણ ૪૫૦
પિતોદરના લક્ષણ ૪૫૦
કોદરના લક્ષણ ૪૫૦
સજિપાતોદરનું લક્ષણ ૪૫૦
લ્હોદરનું લક્ષણ ૪૫૧
અદ ગુદોદરનું લક્ષણ ૪૫૧
ક્ષોતોદરનું લક્ષણ ૪૫૨
ઉદોદર (બોદર)નું
લક્ષણ ૪૫૨
ઉદરરોગની સાધ્યા-
સાધ્યતા ૪૫૩
ઉદર રોગોની ચિકિત્સા ૪૫૩
કુટાદિ ચૂર્ણ ... ૪૫૫
નાગરાદિ તેજ ૪૫૫
નાગરાદિ મૃત ૪૫૫
નારાયણ ચૂર્ણ ૪૫૫
નારાયણ મૃત ... ૪૫૫
વજ્ર કંઠક ... ૪૫૫
મુનનવાદિ ક્વાથ ... ૪૫૬

સોથનો અધિકાર.

સોથનું નિદાન ૪૫૭
સોથના સામાન્ય લક્ષણ ૪૫૭

વાતીક સોથની લક્ષણ ૪૫૭
પિત્તા સોથના લક્ષણ ૪૫૮
કફના સોથના લક્ષણ ૪૫૮
કૂળ સોથના લક્ષણ ૪૫૮
સજિપાતીક સોથના
લક્ષણ ... ૪૫૮
અભિષાતના સોથના
લક્ષણ ... ૪૫૮
ત્રેરના સોથના લક્ષણ ૪૫૯
રોષોસોથો ઉત્પન્ન કરેછે ૪૫૯
સોથના ઉપદ્રવો ૪૫૯
સોથની અસાધ્યતા ૪૫૯
સોથની કટસાધ્યતા ૪૫૯
સોથની ચિકિત્સા ... ૪૬૦
સોથની સામાન્ય ચિ-
કિત્સા ૪૬૧
ગુદાદિ વટિકા ... ૪૬૨
માનક મૃત ... ૪૬૨
ગુપ્ત મુલક તેજ ૪૬૨

વૃદ્ધિનો તથા બદનો અધિકાર.

વધરાજના નિદાન તથા
સંખ્યા ૪૬૨
વધરાજની સપ્રાપ્તિ ૪૬૨
વાયુની વધરાજના લક્ષણ ૪૬૨
પિત્તાની વધરાજના લક્ષણ ૪૬૩
કફની વધરાજના લક્ષણ ૪૬૩
રક્તની વધરાજના લક્ષણ ૪૬૩
મેદની વધરાજના લક્ષણ ૪૬૩
મૂત્રની વધરાજના લક્ષણ ૪૬૩
અત્રવૃદ્ધિની વધરાજના
લક્ષણ ... ૪૬૩
" ઉપેક્ષાથી પરિણામ ૪૬૪
" અસાધ્યતા ૪૬૪
બદના નિદાન તથા લક્ષણ ૪૬૪

વધરાજની ચિકિત્સા	...	૪૬૪	કમનાર ગુચ્છુ	..	૪૭૩
રાસ્નાદિકવાય	૪૬૬	અકમદ તોષ	...	૪૭૩	
જુદિ બાધિકા વટિકા	૪૬૬	ગુ મ તોષ	...	૪૭૩	
(બદ)ની ચિકિત્સા	...	૪૬૬	અપચીની ચિકિત્સા	૪૭૩	
			અદનાદિ તોષ	...	૪૭૩
			બોધાદિ તોષ	...	૪૭૩

મલમડ, અડમાલા, અંથી તથા અર્ધુદનો અધિકાર.

મલમડનું લક્ષણ	...	૪૬૬
મલમડની સપ્રાપ્તિ	..	૪૬૭
વાયુના મલમડનું લક્ષણ	...	૪૬૭
કફના મલમડનું લક્ષણ	૪૬૭	
મેદના મલમડનું લક્ષણ	...	૪૬૭
અસાધ્ય મલમડ	..	૪૬૭
અડમાલનું લક્ષણ	...	૪૬૮
અપચીના લક્ષણ	૪૬૮	
અપચીની સામાન્ય સાધ્યતા	...	૪૬૮
અંથીનું લક્ષણ	...	૪૬૮
વાયુની અંથીનું લક્ષણ	..	૪૬૮
પિત્ત અંથીનું લક્ષણ	...	૪૬૮
કફ અંથીનું લક્ષણ	૪૬૮	
મેદ અંથીનું લક્ષણ	...	૪૬૮
શિશ અંથીનું લક્ષણ	૪૬૮	
અંથીની સાધ્યસાધ્યતા	...	૪૬૮
અર્ધુદનું (રસોળીનું) સામાન્ય લક્ષણ	...	૪૬૮
અર્ધુદનું નિદાન	...	૪૭૦
રક્તાર્ધુદનું લક્ષણ	૪૭૦	
માસાર્ધુદની સપ્રાપ્તિ	...	૪૭૦
અસાધ્ય અર્ધુદો	...	૪૭૧
અર્ધુદોના પાકવાનું કારણ	૪૭૧	
અલબંધની ચિકિત્સા	...	૪૭૧
અંધાજાની ચિકિત્સા	...	૪૭૨

અંથીની તથા અર્ધુદની ચિકિત્સા ... ૪૭૩

શ્લીપદનો અધિકાર.

શ્લીપદનું ફરતુ નિદાન	૪૭૪
શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ	૪૭૪
શ્લીપદના લક્ષણો	૪૭૪
શ્લીપદની અસાધ્યતા ...	૪૭૫
શ્લીપદની ચિકિત્સા	૪૭૫

વિદ્રધિનો અધિકાર

વિદ્રધિનું સામાન્ય લક્ષણ	...	૪૭૬
વિદ્રધિના છ પ્રકાર	૪૭૬	
વાયુના વિદ્રધિના લક્ષણ	૪૭૬	
પિત્તના વિદ્રધિના લક્ષણ	...	૪૭૬
કફના વિદ્રધિના લક્ષણ	૪૭૬	
ત્રણે દોષના વિદ્રધિના લક્ષણ	...	૪૭૭
ક્ષતના વિદ્રધિના લક્ષણ	૪૭૭	
રક્તના વિદ્રધિના લક્ષણ	૪૭૭	
અદરના વિદ્રધિઓ વિષે	...	૪૭૭
સ્થાનભેદાનુસાર લક્ષણો	૪૭૮	
આવના આગે	૪૭૮	
અદરના વિદ્રધિઓની સાધ્યતા	...	૪૭૮
આહારના વિદ્રધિઓની સાધ્યતા	...	૪૭૮
વિદ્રધિની ચિકિત્સા	...	૪૭૮

વ્રણના સોજનો તથા દાઝેલાનો અધિકાર.

વ્રણના સોજનું સામાન્ય રૂપ	૪૮૦
વ્રણના સોજનું વિશેષ રૂપ	૪૮૧
નહી પાકેલા વ્રણના સોજનું લક્ષણ	૪૮૧
પાકેલા લાગેલા સોજનું લક્ષણ	૪૮૧
એક દોષમા સર્વ દોષો હોવા વિષે	૪૮૨
સોજને પાકવામા મતાતર	૪૮૨
પાકનું સુશ્રુતે કહેલું લક્ષણ	૪૮૨
પર ન કાઢવાથી હરકત	૪૮૨
પરીક્ષક વેધના ગુણ દોષ	૪૮૨
વ્રણના સોજની ચિકિત્સા	૪૮૩
સોજને હરનારા લેપો	૪૮૩
સોજની ઉપર કવાય વઝેરના નેચનો	૪૮૩
સોજને ઝોળાને ઢરમાવી નાખવાનો પ્રકાર	૪૮૮
સોજમાથી લોહી કઢાવવા વિષે	૪૮૮
શિત્તા આશયા બાધીને આફ દેવા વિષે	૪૮૮
ગોભાજનાદિ રવેદ	૪૮૮
પુનર્નવાદિ લેપ	૪૮૮
સોજને પકવવાની રીત	૪૮૮
ભેદનવિધિ	૪૮૮
પીડનવિધિ	૪૮૮
શોષન વિધિ	૪૮૮
વ્રણમા લોચ લાવવા વિષે	૪૮૮
વ્રણવાળાને ત્યાજ્ય	૪૮૯
આમ તુલ્ય વ્રણની ચિકિત્સા	૪૮૯
જાત્યાદિ દ્રુત	૪૮૯

નસાદિ તેલ .	૪૯૧	ભક્ષનો આધિકાર.	આભા ગુચ્છુ	...	૪૯૮
વિપરીત મહા તેલ	૪૯૧	ભક્ષના બેદો	૪૯૩	સાક્ષાત્ ગુચ્છુ	૪૯૮
અમૃતાદિ ગુચ્છુ	૪૯૧	સધિભક્ષના લક્ષણો	૪૯૩	મધ તેલ	...
અત્રિથી બળેલાની		રાડભક્ષના પ્રકારો	૪૯૪	અવસ્થા પ્રમાણે ભક્ષનું	૪૯૮
ચિકિત્સા ...	૪૯૧	કાડભક્ષના સામાન્ય		સાત થતું ..	૪૯૮
શિક્ષકાદિ મૂત	૪૯૨	લક્ષણ ..	૪૯૪	વિશેષ ઉપદેશ...	૪૯૮
પટોલાદિ તેલ .	૪૯૨	ભક્ષની કલ્પસાધ્યતા	૪૯૪	ભક્ષવાળાને પરદેશ	...
પ્રયુક્ત બધી ગાદની ચિ-		ભક્ષની અસાધ્યતા ..	૪૯૪	ભક્ષને બરાબર સધાએલું	૪૯૮
કિત્સા ..	૪૯૨	ભક્ષના અસ્થિઓના પ્રકાર	૪૯૪	બલુવા વિષ	...
-----		ભક્ષની ચિકિત્સા	૪૯૬		

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા.

મધ્યખંડ-ભાગ ચોથો.

નાટી *પ્રણેતા અધિકાર.	સ્વરૂપ	પૃષ્ઠ	શ્લોકો	...	પૃષ્ઠ
નાટીપ્રણેતા સ પ્રાપ્તિ પૂર્વક	ભગ દરનો અર્થ	૫૦૫	આદીનુ અસાધ્યપણુ		૫૧૦
નિરૂક્તિ ...	ચતુષ્પાદનકનુ સ્વરૂપ	૫૦૫	ચિકિત્સા ગુરત કરવા વિશે		૫૧૦
નાટીપ્રણેતાની સ ખ્યા	ઉપદ્રવીય ભગ દરનું સ્વરૂપ	૫૦૫	આદીની ચિકિત્સા		૫૧૦
વાતજ નાટીપ્રણેતાનું સ્વરૂપ	પરિસ્થાવિ ભગ દરનું સ્વરૂપ	૫૦૬	વરાદિ ગુગુલુ		૫૧૩
પિત્તાના " "	શંખુકાવર્ત ભગ દરનું સ્વરૂપ	૫૦૬	કરજીય વૃત		૫૧૩
કફના " "	સ્વરૂપ	૫૦૬	અનિવાર્ય વૃત		૫૧૪
નિરોધજ " "	ઉપદ્રવીય ભગ દરનું સ્વરૂપ	૫૦૬	અતિદેશ		૫૧૪
શલ્યના " "	ભગ દરનો સાધ્યાસાધ્ય	૫૦૬	આગરધુભાવ તેજ		૫૧૪
સાધ્યાસાધ્યતા	પણુ	૫૦૬	ગોણ તેજ		૫૧૪
નાટીપ્રણેતાની ચિકિત્સા	ભગ દરની ચિકિત્સા	૫૦૬	જાણવાય તેજ		૫૧૪
હિસાબ તેજ	વિખ્યદન તેજ	૫૦૬	કોશાતકી તેજ		૫૧૪
શ્યામા વૃત ...	નિસાદ તેજ ..	૫૦૬			
સ્વચ્છિદ્રાદ તેજ	કરવીરાદિ તેજ	૫૦૬			
સૈધવાદ તેજ	નવકાવિંક ગુગુલુ	૫૦૬			
કુમ્ભિકાદ તેજ ...	શક્તિમા કરવાનો પ્રકાર	૫૦૬			
કચુર તેજ ..	પાણજીથી પાણવાની પર-	૫૦૬			
અજ્ઞાતકાદ તેજ	હેણ ..	૫૦૬			
સ્વચ્છિદ્રાદ તેજ ૨					
અતિદેશ					
સમાગ ગુગુલુ					
કેટલીક સ્વરૂપ					
<hr/>					
ઉપદ્રવીયનો અધિકાર.					
ભગદરનો અધિકાર.	આદીના દરનાં નિહાનો તથા				
ભગદરનું પૂર્વરૂપ તથા	સખ્યા	૫૦૬			
* ભરનીમળ.	આદીના જુદા જુદા સ-				
<hr/>					
શૂક્રદોષનો અધિકાર.					
શૂક્રદોષના નિહાનાદિ	...	૫૧૫			
<hr/>					
* લિંગના મસા					
† લિંગને વધારવા જતા.					

અથર્વવાદિ તેજ	... ૫૧૬	શાયણ	૫૨૧	કોઠની ચિકિત્સામાં કા-	
અકટોપના બેદો	... ૫૧૬	જ્વાલ નામના કોઠનું		ગણની જરૂર	... ૫૨૬
સર્વપિકાનું લક્ષણ	૫૧૬	લક્ષણ	... ૫૨૧	કોઠની ચિકિત્સા	... ૫૨૬
અણ્વીલિકાનું લક્ષણ	૫૧૬	ઓદુ બરના લક્ષણ	૫૨૧	પચ્યાદિ લેપ	... ૫૩૨
અંધિતનું લક્ષણ	... ૫૧૬	મહાના લક્ષણ	... ૫૨૧	મોમરાશ્મ્યુદર્તન	... ૫૩૨
કુબિકાનું લક્ષણ	... ૫૧૬	નિઘ્મના લક્ષણ	... ૫૨૧	પંચનિબકાવરોહ	૫૩૨
અલછનું લક્ષણ	૫૧૬	કાકણના લક્ષણ	૫૨૨	સ્વાષ્ણુવ ગુગ્ગુલુ	... ૫૩૨
મૃદિતનું લક્ષણ	૫૧૬	પુંડરીકના લક્ષણ	૫૨૨	એકરિસતિકમુગ્ગુલુ	... ૫૩૩
સમૃદ્ધ પિડાનું લક્ષણ	... ૫૧૬	અક્ષિજિન્દકના લક્ષણ	૫૨૨	કેશોર મુગ્ગુલુ	... ૫૩૩
અવમ થનું લક્ષણ	... ૫૧૭	એકદંત અને મળચર્મના		અમૃત કક્ષાતકાવરોહ	૫૩૩
પુષ્કરિકાનું લક્ષણ	૫૧૭	લક્ષણ	... ૫૨૨	મહા કક્ષાતકાવરોહ	... ૫૩૩
સ્પર્શકાનિનું લક્ષણ	... ૫૧૭	ચર્મફલના લક્ષણ	... ૫૨૨	લઘુ મંજિષ્ઠાદિ કવાથ	... ૫૩૪
ઉત્તમાનું લક્ષણ	... ૫૧૭	ત્રિચયિકાના લક્ષણ	... ૫૨૨	મધ્ય મંજિષ્ઠાદિ કવાથ	૫૩૪
શતપાતકનું લક્ષણ	... ૫૧૭	વિપાદિકાના લક્ષણ	... ૫૨૨	મૃદત્ત મંજિષ્ઠાદિ કવાથ	... ૫૩૪
ત્વકપાકનું લક્ષણ	... ૫૧૭	પાશા (ખસ)ના લક્ષણ	૫૨૩	લઘુમરિચાદિ તેજ	... ૫૩૪
શોષિનાર્ણનું લક્ષણ	... ૫૧૭	કન્ધુના લક્ષણ	... ૫૨૩	મહામરિચાદિ તેજ	... ૫૩૫
મોસાઈનું લક્ષણ	... ૫૧૭	દંડ (દાદર)ના લક્ષણ	... ૫૨૩	તાલકેશ્વર રસ	... ૫૩૫
માસપાકનું લક્ષણ	... ૫૧૭	વિરોહકના લક્ષણ	... ૫૨૩	સિદ્ધમની ચિકિત્સા	... ૫૩૫
વિદધિનું લક્ષણ	... ૫૧૮	કિટિબના લક્ષણ	... ૫૨૩	ચર્મફલની ચિકિત્સા	... ૫૩૫
તિલકાકનું લક્ષણ	૫૧૮	અલસકના લક્ષણ	... ૫૨૩	પામની (ખસની) ચિકિત્સા	૫૩૫
અકટોપની અસાધ્યતા	... ૫૧૮	અતારના લક્ષણ	... ૫૨૩	છરકાલ તેજ	૫૩૬
અકટોપની ચિકિત્સા	... ૫૧૮	રસગત કોઠનું લક્ષણ	૫૨૩	અદિત્યપાક તપ	... ૫૩૬
નાવિ તેજ	... ૫૧૮	માસગત કોઠનું લક્ષણ	... ૫૨૪	સેધવાદિ લેપ	... ૫૩૬
રસાન્ન લેપ	... ૫૧૮	મેદોગત કોઠનું લક્ષણ	... ૫૨૪	કુચ્છની ચિકિત્સા	... ૫૩૬
		અરિથ તથા મળગત		અર્કતેજ	... ૫૩૬
		કોઠનું લક્ષણ	... ૫૨૪	કમ્બુરાક્ષસ તેજ	... ૫૩૬
		વીર્યગત કોઠનું લક્ષણ	... ૫૨૪	કૂટમાલાદિ ક્રક	... ૫૩૬
		કોઠોમ્મના દોષો	૫૨૪	દાદરની ચિકિત્સા	... ૫૩૬
		કોઠની સાધ્યાસાધ્યતા	... ૫૨૫	ચિત્રની ચિકિત્સા	... ૫૩૬
		કોઠનું અરિષ્ટ	... ૫૨૫	સોમશણ્ણુ	૫૩૭
		ચિત્રવિષે	... ૫૨૫		
		ચિત્રના લક્ષણના બેદો	... ૫૨૫		
		ચિત્રના સાધ્યાસાધ્યતા	... ૫૨૬		
		કોઠ વિષે સંસ્પર્શી પશુ			
		શાયણ	... ૫૨૬		

કોઠનો અધિકાર.

કોઠના નિદાનો તથા સખ્યા ૫૧૭
 સાત મોઢા કોઠના નામો ૫૨૦
 અગ્નિઆરણ્યક કોઠના નામો ૫૨૦
 કોઠના સાત પ્રકાર કો-
 વાવિષે .. ૫૨૦
 કોઠનું પૂર્વરૂપ .. ૫૨૦
 કયા કોષથી કયો કોઠ

કોઠોમ્મના દોષો ૫૨૪
 કોઠની સાધ્યાસાધ્યતા ૫૨૫
 કોઠનું અરિષ્ટ ૫૨૫
 ચિત્રવિષે ૫૨૫
 ચિત્રના લક્ષણના બેદો ૫૨૫
 ચિત્રના સાધ્યાસાધ્યતા ૫૨૬
 કોઠ વિષે સંસ્પર્શી પશુ ૫૨૬
 શાયણ ૫૨૬

કોઠની ચિકિત્સામાં કા-
 ગણની જરૂર ૫૨૬
 કોઠની ચિકિત્સા ૫૨૬
 પચ્યાદિ લેપ ૫૩૨
 મોમરાશ્મ્યુદર્તન ૫૩૨
 પંચનિબકાવરોહ ૫૩૨
 સ્વાષ્ણુવ ગુગ્ગુલુ ૫૩૨
 એકરિસતિકમુગ્ગુલુ ૫૩૩
 કેશોર મુગ્ગુલુ ૫૩૩
 અમૃત કક્ષાતકાવરોહ ૫૩૩
 મહા કક્ષાતકાવરોહ ૫૩૩
 લઘુ મંજિષ્ઠાદિ કવાથ ૫૩૪
 મધ્ય મંજિષ્ઠાદિ કવાથ ૫૩૪
 મૃદત્ત મંજિષ્ઠાદિ કવાથ ૫૩૪
 લઘુમરિચાદિ તેજ ૫૩૪
 મહામરિચાદિ તેજ ૫૩૫
 તાલકેશ્વર રસ ૫૩૫
 સિદ્ધમની ચિકિત્સા ૫૩૫
 ચર્મફલની ચિકિત્સા ૫૩૫
 પામની (ખસની) ચિકિત્સા ૫૩૫
 છરકાલ તેજ ૫૩૬
 અદિત્યપાક તપ ૫૩૬
 સેધવાદિ લેપ ૫૩૬
 કુચ્છની ચિકિત્સા ૫૩૬
 અર્કતેજ ૫૩૬
 કમ્બુરાક્ષસ તેજ ૫૩૬
 કૂટમાલાદિ ક્રક ૫૩૬
 દાદરની ચિકિત્સા ૫૩૬
 ચિત્રની ચિકિત્સા ૫૩૬
 સોમશણ્ણુ ૫૩૭

શીતપીત, ઉર્દ્ધ્વ કોઠ તથા ઉત્કોઠનો અધિકાર.

શીતપિત વચેરના નિદાનો તથા સખ્યા ૫૩૭

કુદરતી સંજોગો અધિકાર.		અસાધ્ય વધીક		મુકામ તેલ	
પશિત (વાગોના ધોળા-પણા) નું નિદાન તથા	...	કક્ષા અને ગધનામાનું	...	શકરદટ્ટનું લક્ષણ	...
લક્ષણ	...	નિદાન તથા લક્ષણ	...	શકરદટ્ટની ચિકિત્સા	...
પશિતની ચિકિત્સા	...	કક્ષા અને ગધનામાની	...	અનુભવીનું લક્ષણ	...
ઈદ્રુમ (ઉદરી) ના નિદાન,	...	ચિકિત્સા	...	ની ચિકિત્સા	...
તથા લક્ષણ	...	અગિરોદિષ્ટીનું નિદાન ત-	...	અલસનું લક્ષણ	...
ઇદ્રુમની ચિકિત્સા	...	થા લક્ષણ	...	ની ચિકિત્સા	...
સ્ત્રી કુખાદિ તેલ	...	અગિરોદિષ્ટીની ચિકિત્સા	...	દારીનું લક્ષણ	...
દારણકનું નિદાન તથા	...	વિદારિકાનું લક્ષણ તથા નિ-	...	ની ચિકિત્સા	...
લક્ષણ	...	દાન	...	ઉ-મત તેલ	...
દારણકની ચિકિત્સા	...	વિદારિકાની ચિકિત્સા	...	કર (કપાસી) નું લક્ષણ	...
ગુન્દિ તેલ	...	ચિખનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	ની ચિકિત્સા	...
અરપિકાનું લક્ષણ	...	કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	તિલકાલક (તલ) નું લક્ષણ	...
અરપિકાની ચિકિત્સા	...	ચિખની તથા કુનખની ચિ-	...	અલક (મસ) નું લક્ષણ	...
ત્રિલઘાદ તેલ	...	કિત્સા	...	જટુમણિ (લાખા) નું લક્ષણ	...
પરિવેલિકાનું નિદાન તથા	...	પરિવર્તકનું નિદાન તથા	...	તિલકાલક, અલક અને	...
લક્ષણ	...	લક્ષણ	...	જટુમણિની ચિકિત્સા	...
પરિવેલિકાની ચિકિત્સા	...	પરિવર્તકની ચિકિત્સા	...	અચળનું લક્ષણ	...
પનસિકાનું નિદાન તથા	...	અવપાટિકાનું નિદાન તથા	...	ની ચિકિત્સા	...
લક્ષણ	...	લક્ષણ	...	પશિનીકંટકનું લક્ષણ	...
પનસિકાની ચિકિત્સા	...	અવપાટિકાની ચિકિત્સા	...	ની ચિકિત્સા	...
પાપાણ્યગર્ભનું નિદાન તથા	...	નિશ્ચ પ્રકારનું નિદાન ત-	...	નિખાદિ પૂત	...
લક્ષણ	...	લક્ષણ	...	અનમલિકાનું લક્ષણ	...
પાપાણ્યગર્ભની ચિકિત્સા	...	નિશ્ચ પ્રકારની ચિકિત્સા	...	ની ચિકિત્સા	...
ગુખપિકા (ખીલ) નું નિ-	...	સનિશ્ચ ગુદનું નિદાન તથા	...	વવપ્રખ્યાનું લક્ષણ	...
દાન તથા લક્ષણ	...	લક્ષણ	...	અંત્રાલનું લક્ષણ	...
ગુખપિકાની ચિકિત્સા	...	સનિશ્ચ ગુદની ચિકિત્સા	...	વવપ્રખ્યાની તથા અંત્રા	...
અંત્રનું લક્ષણ	...	વૃષણકુચ્છનું નિદાન તથા	...	લગ્નની ચિકિત્સા	...
નીલિકાનું લક્ષણ	...	લક્ષણ	...	વિદ્યવાનું લક્ષણ	...
અંત્રની તથા નીલિકાની	...	વૃષણકુચ્છની ચિકિત્સા	...	ઈદ્રુકાનું લક્ષણ	...
ચિકિત્સા	...	અલિ પૂતનનું નિદાન તથા	...	મર્દિકાનું લક્ષણ	...
કુકુમાલ તેલ	...	લક્ષણ	...	અલઅર્ધનું લક્ષણ	...
વધીકનું નિદાન તથા લ-	...	અલિ પૂતનની ચિકિત્સા	...	વિદ્યતા, ઈદ્રુકા, મર્દિકા	...
લક્ષણ	...	ગુદઅંત્ર (આચણ) નું લ-	...	તથા અલઅર્ધની ચિ-	...
વધીકની ચિકિત્સા	...	લક્ષણ તથા નિદાન	...	કિત્સા	...
અનમલિકા તેલ	...	ગુદઅંત્રની ચિકિત્સા	...	અંત્રપિકાનું લક્ષણ	...

કચ્છપિકની ચિકિત્સા ...	૫૭૭	નેત્રના પટલે ..	૫૮૭	અવલુશુકની અસાધ્યતા. ૫૮૪
ચર્કરાણું હતું લક્ષણ ...	૫૭૮	પહેલા પટલના દોષો .	૫૮૭	પાકાવળનું લક્ષણ ... ૫૮૪
ચર્કરાણું હતી ચિકિત્સા ...	૫૭૮	બીજા પટલના દોષો	૫૮૭	અજકાળતનું લક્ષણ .. ૫૮૪
કેટલાએક વિકારો ...	૫૭૮	ત્રીજા પટલના દોષો	૫૮૮	ચિત્રા રાગના કેવાનિયે

શિરોરોગોનો અધિકાર.

શિરોરોગના નિદાન તથા

સાધના ... ૫૭૮

વાયુના શિરોરોગનું લ-

ક્ષણ ... ૫૭૯

પિત્તના " " ૫૭૯

કેન્દ્રના " " ૫૭૯

સનિપાતિક " " ૫૭૯

રક્તના " " ૫૭૯

ક્ષયના " " ૫૭૯

કૃમિના " " ૫૮૦

સૂચાવર્તનનું લક્ષણ " ૫૮૦

અનંતવાતનું લક્ષણ " ૫૮૦

શબકનું લક્ષણ ... ૫૮૧

અહોવજેદકનું નિદાન તથા

લક્ષણ ... ૫૮૧

શિરોરોગોની ચિકિત્સા ... ૫૮૧

શિરોરોગોનો વિધિ ... ૫૮૧

પૃષ્ઠિદ્રુ તેલ ... ૫૮૪

કુમારી તેલ ... ૫૮૪

પચાદિ કચાચ ... ૫૮૫

શિરોરોગોની સામાન્ય ...

ચિકિત્સા ૫૮૫

ચોથા પટલના દોષો ... ૫૮૮

દશિરોગોના નામો ... ૫૮૯

વાતજન્ય લિંગનાશનું લ-

ક્ષણ ... ૫૮૯

પિત્તજન્ય " " ૫૯૦

કેન્દ્રજન્ય " " ૫૯૦

સનિપાતજન્ય " " ૫૯૦

રક્તજન્ય " " ૫૯૦

પરિભ્રામી " " ૫૯૦

લિંગનાશના બીજા ૭ પ્રકાર ૫૯૦

લિંગનાશોથી મડલના સ્વ-

રૂપ ... ૫૯૦

દોષોના લક્ષણો ... ૫૯૧

પિત્તવિદ્યુત્ત દર્શનું લક્ષણ, ૫૯૧

કર્કવિદ્યુત્ત દર્શનું લક્ષણ ૫૯૧

ધૂમ્રદર્શનું લક્ષણ ૫૯૨

હ્રસ્વ જાતનું લક્ષણ ... ૫૯૨

નકુલાખનું લક્ષણ ... ૫૯૨

ગર્ભારિકાનું લક્ષણ ૫૯૨

ચરકે કહેલા એનવા રોગો. ૫૯૨

સનિભિત્ત લિંગનાશનું લ-

ક્ષણ ... ૫૯૨

અનિભિત્ત લિંગનાશનું સ્વ-

રૂપ ... ૫૯૩

ઠાળા ડાળાના રોગોવિષે.

ઠાળા ડાળાના રોગોના

નામો ... ૫૯૩

સવલુશુકનું લક્ષણ ... ૫૯૩

સવલુશુકની સાધનાસાધ્યતા ૫૯૩

અવલુશુકનું લક્ષણ ... ૫૯૩

અવલુશુકની કષ્ટસાધ્યતા. ૫૯૩

ધોળા ડાળાના રોગોવિષે.

ધોળા ડાળાના રોગોના

નામો ... ૫૯૫

પ્રસ્તાવ્યર્થનું લક્ષણ ૫૯૫

શુકલાર્થનું લક્ષણ ૫૯૫

રક્તાર્થનું લક્ષણ ૫૯૫

અધિભાસાર્થનું લક્ષણ ૫૯૫

સ્નાય્વર્થનું લક્ષણ ૫૯૫

શુકિતનું લક્ષણ ૫૯૫

અગ્નુનું લક્ષણ ... ૫૯૫

પિષ્ટકનું લક્ષણ ૫૯૫

શિરાજન્યનું લક્ષણ ૫૯૫

શિરાજપિડકનું લક્ષણ ... ૫૯૬

બલાસમિતનું લક્ષણ ... ૫૯૬

પાંપણના રોગો વિષે.

પાંપણના રોગોના નામો ૫૯૬

ઉત્સર્ગિનીનું લક્ષણ ... ૫૯૬

કુભિકાનું લક્ષણ ૫૯૭

પોચકીનું લક્ષણ ... ૫૯૭

વર્ત્તચર્કરાનું લક્ષણ ... ૫૯૭

અશોવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૭

શુકાકાશનું લક્ષણ ... ૫૯૭

અજનનાશિકાનું લક્ષણ ... ૫૯૭

બહુલવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૭

વર્ત્તબધકનું લક્ષણ ... ૫૯૭

કિલ્લવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૭

વર્ત્તકર્કનું લક્ષણ ... ૫૯૮

શ્યાવવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૮

પ્રકિલ્લવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૮

અકિલ્લવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૮

વાતાહતવર્થનું લક્ષણ ... ૫૯૮

વર્ત્તોણું હતું લક્ષણ ... ૫૯૮

નિરોધનું લક્ષણ ... ૫૯૮

નેત્રના રોગોનો અધિકાર.

નેત્રનું પ્રમાણ. ... ૫૮૫

નેત્રના રોગો ... ૫૮૬

નેત્રના રોગોના નિદાનો ૫૮૬

નેત્રના રોગોની પ્રાપ્તિ ૫૮૬

ઝીકાનું લક્ષણ ... ૫૮૭

શાશ્વિતાશનું લક્ષણ. ...	૫૯૯	શુધ્ધાક્ષિપાકનું લક્ષણ	૬૦૩	કાનના રોગોના	
લગણનું લક્ષણ ...	૫૯૯	અન્યતોવાતનું લક્ષણ	૬૦૪	અધિકાર.	
ભિસવર્ધનનું લક્ષણ ...	૫૯૯	અશ્વારુપિતનું લક્ષણ	૬૦૪	કાનના રોગોનાં નામો ...	૬૧૬
કેચનનું લક્ષણ ...	૫૯૯	શિરોત્પાતનું લક્ષણ	૬૦૪	કર્ણરક્તનું લક્ષણ ...	૬૧૭
પાંપણના વાળોના રોગોવિષે.		શિરાહર્ષનું લક્ષણ ...	૬૦૪	કર્ણશળીનું અસાધ્યપણ ...	૬૧૭
પક્ષ રોગોના નામ ...	૫૯૯	નેત્રના સામપણ્યનું લક્ષણ.	૬૦૪	કર્ણનાદનું લક્ષણ ...	૬૧૭
પદ્મકોપનું લક્ષણ ...	૫૯૯	નેત્રની નિરામતાનું લક્ષણ	૬૦૫	ભાધિયનું લક્ષણ ...	૬૧૭
પદ્મશ્લાતનું લક્ષણ ...	૬૦૦	નેત્રના રોગોની ચિકિત્સા..	૬૦૫	ફેડનું લક્ષણ ...	૬૧૭
સાંધાઓના રોગો વિષે.		સેકવિધિ ...	૬૦૫	કર્ણસાવનું લક્ષણ.	૬૧૮
સાંધાઓ વિષે ...	૬૦૦	આચોતન વિધિ ...	૬૦૬	કર્ણકેકુનું લક્ષણ ...	૬૧૮
સાંધાના રોગોના નામો ...	૬૦૦	પિડોના વિધિ...	૬૦૭	કર્ણચુમનું લક્ષણ ...	૬૧૮
પૃથ્થાલસનું લક્ષણ	૬૦૦	બિડાલકોના વિધિ	૬૦૮	પ્રતિનાહનું લક્ષણ ...	૬૧૮
ઉપનાહનું લક્ષણ ...	૬૦૦	તપ્પણનો વિધિ	૬૦૮	કૃમિકર્ણનું લક્ષણ ...	૬૧૮
આવોની સપ્રાપ્તિ ...	૬૦૦	પુટપાકોના વિધિ	૬૧૦	અનમા છવ્વા પેશાના ચિન્હો	૬૧૮
પિત્તાના સાવનું લક્ષણ ...	૬૦૦	અજળનો વિધિ	૬૧૦	અન્ને કર્ણ વિદ્રવિઓનું	
કેદર બધી ,, ,, ...	૬૦૧	અજળ સલાકા.	૬૧૧	લક્ષણ ..	૬૧૮
સન્નિપાત ,, ,, ...	૬૦૧	આજવાની રીતિ	૬૧૧	કર્ણપાકનું લક્ષણ	૬૧૮
હૃદિરસ બધી,, ,, ...	૬૦૧	રનેહન વટીકા ...	૬૧૧	પૂતિકર્ણનું લક્ષણ ...	૬૧૮
પર્વણીનું તથા અલગનું		રોષણ વટીકા ...	૬૧૧	અનના સોળ, અર્ધુદ અને	
લક્ષણ ...	૬૦૧	ચ દોઢા લેખની વટી	૬૧૨	અશનાં લક્ષણો	૬૧૮
જગુરથીનું લક્ષણ ...	૬૦૧	ચ દોઢા લેખની વટી	૬૧૨	કાનના બીજા ચાર રોગો	૬૧૮
સમસ્ત નેત્રરોગો ...	૬૦૧	પુષ્પહરી વર્તિ...	૬૧૨	વાયુથી થએલા કાનના રો-	
આખા નેત્રના રોગોના		રનેહન રસક્રિયા	૬૧૨	ગનું લક્ષણ...	૬૧૮
નામો ...	૬૦૧	રોષણ રસક્રિયા	૬૧૨	પિત્તથી ,,	૬૧૮
ચાર અભિખંડોનાં નામો	૬૦૨	લેખન રસક્રિયા	૬૧૨	કેદથી ,,	૬૨૦
વાતાભિધ દનું લક્ષણ ...	૬૦૨	લેખન રસક્રિયા	૬૧૨	સન્નિપાતથી ,,	૬૨૦
વાતાભિધ દનું લક્ષણ ...	૬૦૨	લેખન રસક્રિયા	૬૧૨	પરિપોહકનું લક્ષણ ...	૬૨૦
પિત્તાભિધ દનું લક્ષણ ...	૬૦૨	લેખન રસક્રિયા	૬૧૨	ઉત્પાતકનું લક્ષણ ...	૬૨૦
કફાભિધ દનું લક્ષણ ..	૬૦૨	લેખન રસક્રિયા	૬૧૨	ઉન્ન થનું લક્ષણ ...	૬૨૦
રક્તાભિધ દનું લક્ષણ	૬૦૨	રનેહન ચૂર્ણ	૬૧૩	દુઃખવર્ધનનું લક્ષણ ...	૬૨૦
અભિધ દથી થતા અધિ-		રોષણ ચૂર્ણ ...	૬૧૩	પરિલેહીનું લક્ષણ ...	૬૨૦
મ થ વિષે ...	૬૦૨	લેખન ચૂર્ણ ...	૬૧૩	કાનના રોગોની ચિકિત્સા	૬૨૧
અધિમથોનું લક્ષણ ...	૬૦૨	લેખન ચૂર્ણ ...	૬૧૩	ભિલ્લ તેલ ...	૬૨૨
સરોશપાકનું લક્ષણ ...	૬૦૩	સામાન્ય અજળ.		કુદાદિ તેલ ...	૬૨૩
અરોશપાકનું લક્ષણ ...	૬૦૩	મુકતાદિ મહાજન	૬૧૩		
હતાધિમ થનું લક્ષણ	૬૦૩	નયનરોશ્યાજન.	૬૧૩		
વાતાપર્વણનું લક્ષણ	૬૦૩	ચ દોઢાવાટી ...	૬૧૪		
		ચ દ્રઢાવાવર્તિ ...	૬૧૪		
		કળ્યા પ્રયોગ તથા ચરિય	૬૧૪		
		પ્રયોગ ...	૬૧૪		
		ત્રિલેલાલ ધૂત ...	૬૧૪		
		વાસકાદિ કવાચ ...	૬૧૬		

કર્ણપાલી રોગોની ચિકિત્સા ૧૨૩
શાગવરી તેજ ... ૧૨૩

નાકના રોગોનો અધિકાર.

નાકના રોગોની સખ્યા ૧૨૪
પીનસતુ લક્ષણ ... ૧૨૪
પૂતિનસ્પતુ લક્ષણ ... ૧૨૪
નાસાપાકતુ લક્ષણ .. ૧૨૫
પૂર્ણશ્ણિતુ લક્ષણ ... ૧૨૫
ક્ષવયુતુ લક્ષણ ... ૧૨૫
બલયુતુ લક્ષણ ... ૧૨૫
દોષતુ લક્ષણ ... ૧૨૫
પ્રતીનાહતુ લક્ષણ ... ૧૨૫
સાવતુ લક્ષણ ... ૧૨૬
નાસારોપતુ લક્ષણ ... ૧૨૬
પ્રતિશ્વાયવિષે સામાન્ય
નિરૂપણ ... ૧૨૬
સંયોજનક નિદાન . ૧૨૭
અપાદિ કેમજનક નિદાન ૧૨૭
પ્રતિશ્વાયનું પૂર્વરૂપ . ૧૨૭
વાયુથી થએલા પ્રતિશ્વા-
યનું લક્ષણ ૧૨૭
પિત્તથી થએલા પ્રતિશ્વા-
યનું લક્ષણ ૧૨૭
કફથી થએલા પ્રતિશ્વાયનું
લક્ષણ .. ૧૨૭
સાંજપાતિક પ્રતિશ્વાયનું
લક્ષણ . ૧૨૭
દુષ્ટ પ્રતિશ્વાયનું લક્ષણ ૧૨૮
રક્ત પ્રતિશ્વાયનું લક્ષણ ૧૨૮
પ્રતિશ્વાયોની અસાધ્યતા . ૧૨૮
પ્રતિશ્વાયોમા કૃમિઓ અવા-
રિષે ૧૨૮
પ્રતિશ્વાયોના ઉદ્ભવો ૧૨૮
નાકના ખીખ રોગો .. ૧૨૮

પીનસતુ કમ્બાપણ ૧૨૮
પીનસતુ પાકાપણ ૧૨૮
નાકના રોગોની ચિકિત્સા ૧૨૮
અપાદિવટી ૧૩૦
આઘી તેજ ૧૩૧
શિશુ તેજ ૧૩૧

મુખના રોગોનો અધિકાર.

મુખ સ્વરૂપ . ૧૩૨
મુખ રોગોની સખ્યા ૧૩૨
મુખ રોગોનાં નિદાનો ... ૧૩૨
હોઠના રોગોના નિદાન ... ૧૩૨
હોઠના વાત રોગનું લક્ષણ . ૧૩૨
" પિત્તના રોગનું લક્ષણ ૧૩૨
" કફરોગનું લક્ષણ. . ૧૩૨
" ત્રણે રોપથી થએલા
રોગનું લક્ષણ ૧૩૨
" રક્ત રોગનું લક્ષણ ૧૩૩
" માસરોગનું લક્ષણ. ૧૩૩
" મેદોરોગનું લક્ષણ ૧૩૩
" અભિધાતથી થએલા
રોગનું લક્ષણ .. ૧૩૩
હોઠના રોગોની ચિકિત્સા . ૧૩૩
પ્રતિસારણનો વિધિ ૧૩૪

દાંતોના મૂળોના રોગોવિષે.

દાંતોના મૂળોના રોગોના
નામો . ૧૩૪
શીતાદનું લક્ષણ ૧૩૪
દત્તપુષ્ટકનું લક્ષણ ... ૧૩૪
દત્તવેષ્ટકનું લક્ષણ . ૧૩૪
સોમિરનું લક્ષણ ૧૩૪
મહાસોમિરનું લક્ષણ ૧૩૫
પરિદરનું લક્ષણ ... ૧૩૫

ઉપકુશનું લક્ષણ ... ૧૩૫
વેદર્શનું લક્ષણ ... ૧૩૫
અભિવર્જનનું લક્ષણ ૧૩૫
અધિમાસકનું લક્ષણ ૧૩૫
પાય દાંતનાડીઓના
લક્ષણો ... ૧૩૫
દત્તવિદરનું લક્ષણ . ૧૩૬
દાંતના મૂળોના રોગોની
ચિકિત્સા ૧૩૬
મુસ્તાદિ વટી ૧૩૭
સહચરા તેજ ૧૩૭
સહચરાજ પુત .. ૧૩૮
અપાદિ તેજ . ૧૩૮

દાંતનાં રોગોવિષે.

દાંતના રોગોનાં નામ ૧૩૮
દાંતનું લક્ષણ . ૧૩૮
કૃમિદત્તકનું લક્ષણ ૧૩૮
બાજનકનું લક્ષણ ૧૩૮
દત્તવેષ્ટનું લક્ષણ . ૧૩૮
દત્તવેષ્ટરાનું લક્ષણ ... ૧૩૮
કપાલિકાનું લક્ષણ ... ૧૩૮
શ્યાવદત્તકનું લક્ષણ ... ૧૩૮
કરાણનું લક્ષણ ૧૩૮
દાંતના રોગોની ચિકિત્સા ૧૩૮
લક્ષણોત્તેજ ... ૧૩૮

જીભના રોગોવિષે.

જીભના રોગોના નિદાનો
નામો તથા સખ્યા ... ૧૪૧
જીભના વાતરોગનું લક્ષણ. ૧૪૧
" પિત્ત રોગનું લક્ષણ ૧૪૧
" કફ રોગનું લક્ષણ ૧૪૧
અલ્પાસનું લક્ષણ ... ૧૪૧
ઉપજીભીકાનું લક્ષણ ... ૧૪૨
જીભના રોગોની ચિકિત્સા. ૧૪૨

તાળવાના રોગોવિષે,	સમસ્ત યુગ રોગોવિષે,	અત્યંત વીક્ષુ સર્થોવિષે.	
તાળવાના રોગોના નામો. ૧૪૨	સમસ્ત યુગ રોગોના નિ-	અત્યંત વીક્ષુ સર્થોવિષે. ૧૫૪	
ગલથુડીનું લક્ષણ ... ૧૪૨	દાનો તથા નામો. ... ૧૪૮	સર્પદંથના લક્ષણો ... ૧૫૫	
પુડકરીનું લક્ષણ ... ૧૪૩	વાયુના યુગરોગનું લક્ષણ. ૧૪૮	દંતનું અસાધ્યપણું ... ૧૫૫	
અભાશનું લક્ષણ ... ૧૪૩	પિત્તના " " ૧૪૮	દર્બીકર સર્થો વિષે ... ૧૫૫	
કેન્ડપનું લક્ષણ ... ૧૪૩	કેદના " " ૧૪૮	તુરત મારનાર ઝેરવિષે ... ૧૫૫	
તાલ્વલુંદનું લક્ષણ ... ૧૪૩	અસાધ્ય યુગ રોગો .. ૧૪૮	દુષિવિષ વિષ. ... ૧૫૬	
માસ સંધાતનું લક્ષણ ... ૧૪૩	આખા મોઢાના રોગની	દુષિવિષનું કાર્ય ... ૧૫૬	
તાલુપુષ્ટનું લક્ષણ ... ૧૪૩	ચિકિત્સા . ૧૫૦	દુષિવિષના સ્થાન ... ૧૫૬	
તાલુશોષ ... ૧૪૩	ઝેરનો અધિકાર	દુષિવિષના પ્રકોપના સ-	
તાલુપાક ... ૧૪૩	ઝેરના બે પ્રકાર .. ૧૫૧	મયો. ... ૧૫૭	
તાળવાના રોગોની ચિકિત્સા ૧૪૩	સ્થાવર ઝેરના દસ આ-	પ્રકોપ પામેલા દુષિવિષનું	
ગળાના રોગોવિષે.	શ્રયો ... ૧૫૧	પૂર્વરૂપ ... ૧૫૭	
ગળાના રોગોના નામો ... ૧૪૪	જ ગમ ઝેરના મોળ આ	પ્રકોપ પામેલા દુષિવિષનું	
રોહિણીઓના નિદાન ... ૧૪૪	શ્રયો ... ૧૫૧	સ્વરૂપ. .. ૧૫૭	
વાત રોહિણીનું લક્ષણ ... ૧૪૫	સ્થાવર ઝેરોનાં	દુષિવિષના વિકારો. ... ૧૫૭	
પિત્તની " " ૧૪૫	સામાન્ય કાર્યો	દુષિવિષનો કબ્દાશ ... ૧૫૭	
કેદની " " ૧૪૫	મળના ઝેરનું કાર્ય ... ૧૫૨	દુષિવિષની સામાસાધ્યતા ૧૫૮	
ત્રણે રોધોની " " ૧૪૫	પાડાનાં ઝેરનું કાર્ય ૧૫૨	ઝેરનું કાર્ય ... ૧૫૮	
રક્તની " " ૧૪૫	ફળના ઝેરનું કાર્ય ... ૧૫૨	લૂતા (કરોળીયા) ના-	
મારી નાખવાનો અવધિ... ૧૪૫	ફુલનાં ઝેરનું કાર્ય ... ૧૫૨	મના છપડા વિષે ... ૧૫૮	
કંડાલાકનું લક્ષણ . ૧૪૫	જાસ, સાર તથા યુદરના	કષ્ટસાધ્ય લૂતાના દંતનું	
અધિજિહ્વિકનું લક્ષણ ... ૧૪૬	ઝેરના કાર્યો ... ૧૫૨	લક્ષણ ... ૧૫૯	
વલયનું લક્ષણ ... ૧૪૬	ક્ષીરના ઝેરનું કાર્ય . ૧૫૨	અસાધ્ય લૂતાના દરોાનું	
બલાસનું લક્ષણ ... ૧૪૬	ધાતુના ઝેરનું કાર્ય ... ૧૫૨	લક્ષણ ... ૧૫૯	
એકદંતુ લક્ષણ ... ૧૪૬	એ નવ ઝેરો ક્યારે	ઉદરના ઝેરનું લક્ષણ . ૧૫૯	
જોતકિનું લક્ષણ ... ૧૪૬	મારેછે ? ... ૧૫૨	પ્રાણહર ઉદરના ઝેરનું	
મિલામુનું લક્ષણ ... ૧૪૬	કેદના ઝેરનું કાર્ય ... ૧૫૩	કાર્ય ... ૧૫૯	
કંઠવિષનું લક્ષણ ... ૧૪૭	કંદનું ઝેર ક્યારે મારશે ? ૧૫૩	કાર્કાડાના દંતનું લક્ષણ ... ૧૫૯	
અલોધનું લક્ષણ ... ૧૪૭	વિષની પરીક્ષા .. ૧૫૩	વીંછીના દંતનું લક્ષણ .. ૧૫૯	
સ્વરમનું લક્ષણ ... ૧૪૭	ઝેરના દસ ગુણો. ... ૧૫૩	અસાધ્ય વીંછીના દંત	
માસતાનનું લક્ષણ ... ૧૪૭	ઝેરી કષ્ટનું લક્ષણ .. ૧૫૩	નું લક્ષણ ... ૧૬૦	
વિદારીનું લક્ષણ ... ૧૪૭	ઝેર ખવાડનારની પરીક્ષા. ૧૫૪	કેણુબની દંતનું લક્ષણ ... ૧૬૦	
મળાના રોગોની ચિકિત્સા, ૧૪૭	જ અમ ઝેરના સામાન્ય	મેળના દંતનું લક્ષણ ... ૧૬૦	
ગળાના રોગોની સામાન્ય	કાર્યો ... ૧૫૪	ઝેરીદંડકોના દંતનું લક્ષણ ૧૬૦	
ચિકિત્સા ... ૧૪૮		ઝેરીમાઝલાના દંતનું લક્ષણ ૧૬૦	
		જળોના ઝેરનું કાર્ય ... ૧૬૦	

દેહમરોળીના ઝેરનું કાર્ય	૬૬૦	યોની રોગોના લક્ષણો	૬૬૮	ન થાય તેની ચિકિત્સા	૬૭૬
કાનખજુરાના ઝેરનું કાર્ય	૬૬૧	અસાધ્ય યોનિરોગો	૬૬૮	મૂઠ ગર્ભનું નિદાન તથા	
અચ્છરના ઝેરનું કાર્ય	૬૬૧	યોનિકેદનું નિદાન	૬૬૮	લક્ષણ	૬૮૦
અસાધ્ય અચ્છરના દરનું		લક્ષણ	૬૬૮	મૂઠ ગર્ભ આવવાના આ-	
લક્ષણ	૬૬૧	યોનિકેદના રૂપો	૬૬૮	૨ પ્રકાર	૬૮૧
આખીના દંડનું લક્ષણ	૬૬૧	યોનિના રોગોની ચિકિત્સા	૬૭૦	મૂઠ ગર્ભ આવવાના આ-	
વાધ વજોરના ઝેરોવિષે	૬૬૧	ગર્ભને ઉત્પન્ન ન થવા		૬ પ્રકાર	૬૮૧
વિષ ઉત્પાનું લક્ષણ	૬૬૧	દેનાર આપણો	૬૭૨	સુષુતે કહેલા ખીજ આઠ-	
સ્થાવર વિપત્તી ચિકિત્સા	૬૬૧	સાધ્ય યોનિરોગો ઉપર		પ્રકાર	૬૮૨
જન્મ વિપત્તી ચિકિત્સા	૬૬૨	ત્રિફલો વૃત	૬૭૩	મૂઠગર્ભની અસાધ્યતા	૬૮૨
શ્વત્પાશાશ્રેદી વૃત	૬૬૩	ફલધૃત	૬૭૪	મરી ગએલા ગર્ભનું લ-	
		યોનિકેદની ચિકિત્સા	૬૭૪	લક્ષણ	૬૮૨
		અભિષ્ઠીના રોગોની ચિ-		ગર્ભના મરણનું કારણ	૬૮૨
		કિત્સા	૬૭૪	અસાધ્યતાનું ખીજનું લક્ષણ	૬૮૩
		લીએરાદિ ક્વાથ	૬૭૪	મૂઠ ગર્ભની ચિકિત્સા	૬૮૩
		ગર્ભઆવનું તથા ગર્ભપા-		ગર્ભને કાપવાની રીત	૬૮૪
		તનું નિદાન	૬૭૫	પ્રસવ પછીના રોગોની	
		ગર્ભના આવનું તથા ગ-		ચિકિત્સા	૬૮૪
		ર્ભના પાતનું પૂર્વરૂપ	૬૭૫	ઝોર પેટમા રહી જવાથી	
		આવનો તથા પાતનો અ-		થતા ઉપદ્રવો	૬૮૪
		વધિ	૬૭૫	પેટમા રહી ગએલી ઝોર-	
		ગર્ભપાત થવામા દણાત	૬૭૫	ની ચિકિત્સા	૬૮૪
		ગર્ભઆવની ચિકિત્સા	૬૭૫	મઝલનું નિદાન લક્ષણ	૬૮૫
		ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો	૬૭૬	મઝલની ચિકિત્સા	૬૮૫
		ગર્ભ ખીજ સ્થાનમા જ-		પિપ્પલાદિગણ ક્વાથ	૬૮૫
		તા થતા ઉપદ્રવો	૬૭૬	સુવાવડીને દિવકારી પદાર્થો	૬૮૬
		ગર્ભપાતની તથા તેના		સુવા રોગોનું નિદાન	૬૮૬
		ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	૬૭૬	સુવા રોગોના નામો	૬૮૬
		ગર્ભથી સ્ત્રીને મહિને મ-		જ્વરાદિ રોગોનું ખીજનું	
		હિને કરવાના ઉપચારો	૬૭૭	નિદાન	૬૮૬
		વાયુથી સુકાઈ ગએલા ગ-		સુવાવડીના રોગોની ચિ-	
		ર્ભની ચિકિત્સા	૬૭૮	કિત્સા	૬૮૬
		પ્રસવના મહિનાઓ	૬૭૮	દેવદાર્વાદિ ક્વાથ	૬૮૭
		પ્રસવ ન થતા ગર્ભ પેટમા		પચ્છરક ક્વાથ	૬૮૭
		રહે તેની ચિકિત્સા	૬૭૮	સોષાગ્ન સુદી	૬૮૭
		કષ્ટાય અને પ્રસવ દુરન		સુવાવડીએ પરહેજ કયા	
				સુધી પાળવી	૬૮૮
				સ્તનના રોગોની સંપ્રાપ્તિ	૬૮૮
સ્રીઓના રોગોનો					
અધિકાર.					
પ્રદરનો અધિકાર.					
પ્રદરના નિદાનો તથા					
સખ્યા	૬૬૩				
પ્રદરનું સામાન્ય લક્ષણ	૬૬૩				
કેદના પ્રદરનું લક્ષણ	૬૬૩				
પિત્તના	૬૬૪				
વાયુના	૬૬૪				
ત્રણે દોષોના	૬૬૪				
રક્તાઆવથી તથા ઉપદ્રવો	૬૬૪				
કોની ચિકિત્સા કરવી નહી	૬૬૪				
શુદ્ધ રજનું લક્ષણ	૬૬૪				
પ્રદરોની ચિકિત્સા	૬૬૫				
દાઝ્યાદિ ક્વાથ	૬૬૬				
સોમરોગોનો અધિકાર.					
સોમરોગના નિદાન તથા					
સંપ્રાપ્તિ	૬૬૬				
સોમરોગનું લક્ષણ	૬૬૬				
સોમરોગની ચિકિત્સા	૬૬૭				
મૂત્રાતિસાર વિષે	૬૬૭				
યોનીના રોગોનો અધિકાર.					
યોનિના રોગોના નિદાનો	૬૬૭				
"	૬૬૭				

સ્તનના રોગોનાં લક્ષણો.	૬૮૮	બાળરોગોના નિદાનો તથા લક્ષણો	૭૦૧	આર્થ્રાઇટિસરાયબેકિઝમ ...	૭૦૭
સ્તનના રોગોની ચિકિત્સા	૬૮૯	તાલુ કેઠનું (ગળુ પડવાનું) લક્ષણ	૭૦૨	ધાન્યાદિ પાન ...	૭૦૭
		મહાપશનું લક્ષણ	૭૦૨	રાક્ષાદિ ચૂર્ણ ...	૭૦૮
		કેકલુકેનું લક્ષણ	૭૦૨	કેટુકે રોહિણી અવલેહ ...	૭૦૮
		તુંડીનું લક્ષણ...	૭૦૨	શીત અવલેહો ...	૭૦૮
બાલમહોના નામો	૬૮૯	તુંડીનું લક્ષણ તથા ગુરુપા-કનું લક્ષણ	૭૦૨	સિંધ્વાદિ અવલેહ ...	૭૦૮
બાલમહોની ઉત્પત્તિ	૬૮૯	અક્રિપૂતનનું લક્ષણ	૭૦૨	સિતાદિ અવલેહ ...	૭૦૮
બાલમહો બાળકોને પકડે છે તેનું કારણ	૬૯૧	અબગધીનું લક્ષણ	૭૦૨	કૃષ્ણતાનો ઉપાય ..	૭૦૮
બાલમહોના વળગાડના લક્ષણો	૬૯૧	પરિમળિકનું લક્ષણ	૭૦૩	સોબનો ઉપાય	૭૦૮
વળગાડવાળા બાળકોના લક્ષણો	૬૯૧	દતોદભેદક રોગો	૭૦૩	ક્ષતાદિનો "	૭૦૮
વળગાડની સામાન્ય ચિકિત્સા	૬૯૨	બાલરોગોની ચિકિત્સા	૭૦૩	કોલવચેરેનો "	૭૦૮
અનુભવેશ પૂત	૬૯૩	નાના બાળકોના અદરના રોગની પરીક્ષા	૭૦૬	બાલકોના મુખસાવનો ઉપાય	૭૦૮
વળગાડની ચિકિત્સા	૬૯૩	બાલકોના નવરની ચિકિત્સા	૭૦૭	મુખપાકનો "	૭૦૮
રક્તપરમારની ચિકિત્સા ..	૬૯૪	અદમ્યુરતાદિ કવાય	૭૦૭	રોવાનો "	૭૦૮
શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા ...	૬૯૫	અતુર્જાદિકા	૭૦૭	તાલુકેટકનો "	૭૦૮
રેવતીના "	૬૯૭	બિલ્વાદિ કવાય	૭૦૭	કેકલુકેનો "	૭૦૮
પૂતનાના "	૬૯૭	બિલ્વાદિ અવલેહ	૭૦૭	નાભિના સોબનો ઉપાય...	૭૦૮
અંધ પૂતનાના "	૬૯૮	સમગાદિ કવાય	૭૦૭	" પાકનો	૭૦૮
શીત પૂતનાના "	૬૯૮	વિડઆદિ ચૂર્ણ	૭૦૭	મુદપાકનો ઉપાય	૭૦૮
મુખમ ડિકાના "	૬૯૯	મોચરસાદિ કવાય	૭૦૭	અક્રિપૂતનનો ઉપાય	૭૦૮
નેગમેશના "	૭૦૦	નાગશકિ કવાય	૭૦૭	પરિમળિક (પાર્શ્વ) નો ઉપાય ...	૭૦૮
		લાબ્હદિ ચૂર્ણ	૭૦૭	શ્વેત આવધના રોગોનો ઉપાય	૭૦૮
		રળઆદિ ચૂર્ણ	૭૦૭	બાલકોને ઠરીરનું સામર્થ્ય	૭૦૮
		મુરતકાદિ સ્વરસ	૭૦૭	આવધનો ઉપાય	૭૦૮
				બાલકોની તસ્સનો ઉપાય..	૭૦૮

इति श्री भावप्रकाश मध्यखंडनी अनुक्रमणिका समाप्त.

भावप्रकाश उत्तरखंडनी अनुक्रमणिका.

वाल्करभुनो अधिकार.	मदनमंजरी वटी	७१५	वानरी वटिका	७१७
वाल्करभुन वक्षस्य	७१०	परताड तथा कच्छपाड	७१५	आकार करभादि वटी
नपुंसका विषे	७१०	श्री रतिवक्षस पुमपाक	७१६	रसायननो अधिकार
असाध्य क्लेश्य	७११	क्षेत्रेश्वर मोडक	७१६	रसायननु वक्षस्य
क्लेश्यनी चिकित्सा पद्धति	७११	महाभ्युद कुम्भाड	७१६	रसायनना इषा तथा विधि.
वाल्करभुनो विधि	७११	आभपाक	७१६	रसायनना उद्यकरक्षे
वाल्करक्षे	७११	अ इनादि तेष	७१७	लोहशुशुलु
रति वर्धन	७१५	अक्षु पक्ष्य हरीतकी	७१७	रसायननु विशेष इण

इति श्री भावप्रकाश उत्तरखंडनी अनुक्रमणिका समाप्त.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भाव प्रकाशस्य मध्यखंड ॥

भाग १ लो.

१ ज्वरનો અધિકાર.

યતઃ સમસ્તરોગાણાં જ્વરો રાજેતિ
વિશ્રુતઃ । અતો જ્વરાધિકારોઽન્ન પ્રથમં
ક્લિપ્યતે મયા ॥

રોગ માત્રનો રાજ્ય જ્વર કહેવાય
છે, માટે અહીં હું પ્રથમ જ્વરનો અ-
ધિકાર લખું છું.

જ્વરની ઉત્પત્તિ.

દક્ષાપમાનસંકુદરુદ્રનિઃશ્વાસસમ્ભવઃ ।
જ્વરોઽઘ્ન પૃથગ્દ્વન્દ્રસજ્જતાગન્તુજઃસ્મૃતઃ॥
સુશ્રુતઃ ।

અસ્યાયમર્થઃ । દક્ષકતુલ્યો યોઽપમાનસ્તેન
સંકુદ્રો યો રુદ્રસ્તસ્ય યો નિઃશ્વાસસ્તસ્માત્સમ્ભવ
ઉપસર્થિતસ્ય સ જ્વરઃ । કુદરુદ્રનિ શ્વાસસમૂહત્વેન
જ્વર. સ્વભાવાત્પૃત્તિક્ક ઇતિ બોધ્યતે । યત ઉક્તં ચ-
રકેળ । ક્રોધાદિપિત્તમિત્યાદિ તેન સર્વજ્વરેષુ પિત્તોપ
શમકારિણી વિકિત્સા કર્તવ્યા અત એવ વાગ્મટઃ ।

જખા પિત્તાહતે નાસ્તિ જ્વરો ના-
સ્તપૂષ્પણા વિના । તસ્માદ્પિત્તવિક્કદ્વાનિ
સ્યજેત્પિત્તાધિકેઽધિકમ્ ॥

અધિકમિતિ । રુદ્રસમૂહત્વેન જ્વરસ્ય દેવતા-
ત્મકત્વાત્પૂર્વાર્થત્વં શોપદર્શિતમ્ અત એવ વૈદેહ ।

જ્વરઃ સંપૂજનૈર્વાપિ સહસૈવોપન્નામ્યતીતિ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—દક્ષ પ્રબળતિબ્ધે
કરેલા અપમાનથી ક્રોધ પામેલા મહા-
દેવના નિઃશ્વાસમાંથી પૃથક્, રુદ્રજ્વ,
સંઘાત અને આગંતુજ વિગેરે આઠ પ્ર-
કારનો જ્વર ઉત્પન્ન થયો છે. ક્રોધ પા-
મેલા રુદ્રના નિઃશ્વાસથી જ્વર ઉત્પન્ન
થયેલો હોવાને લીધે તે સ્વાભાવિક રી-
તેજ પિત્તવાળો છે. કારણ કે ‘ક્રોધથી
પિત્ત થાય છે’ ઇત્યાદિ વચનોથી ચરક
પણ એમજ કહે છે. માટે સઘળા જ્વ-
રમાં જેથી પિત્તનો ઉપશમ માય એવી
ચિકિત્સા કરવી. વાગ્મટે પણ કહ્યું છે કે
‘પિત્ત વિના ઉનાપણું હોતું નથી અને
ઉનાથ વિના જ્વર હોતો નથી, એટલા
માટે તેમાં પિત્ત વિરૂદ્ધ પદાર્થોને ત્યાગ
કરવો અને કાંઈક વિશેષ પણ કરવું. (વિશેષ
એટલે જ્વર રૂદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને
લીધે તે દેવતા રૂપ છે માટે તે પૂજવા યોગ્ય
છે) વૈદેહે પણ કહ્યું છે કે સારી રીતે પૂજન
કરવાથી પણ જ્વર દુરત થાત થાય છે.

જવરની મૂર્તિ.

રુદ્રકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।
ત્રિપાદ્વસ્ત્રમહરણશ્ચિશિરાઃસુમહોદરઃ ॥ વૈ-
યાઘ્રચર્મવસનઃ કપિલો માલ્યવિગ્રહઃ ।
પિન્ગેશ્વરો હસ્તજહ્વો વીમલસો વલવાન્મ-
હાન્ ॥ પુરુષો લોકનાશાર્થમસૌ જ્વર ઇતિ
સ્થિતઃ । તૈસ્તૈર્નામભિરન્યેષાં સત્ત્વાનાં પ-
રિકીર્ત્યતે ॥ જન્માદૌ નિષને ચૈવ પ્રાયો
વિશતિ દેહિનામ્ । ઋતે દેવમનુષ્યાભ્યાં
નાન્યો વિષહતે હિ, તમ્ ॥ સુશ્રુતેન ।

૩૬ના કેાપ ૩પી અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને પ્રાણી માત્રને તાપ આપનારો જવર ત્રણ પગવાળો, ભસ્મ ૩પી શસ્ત્રવાળો, ત્રણ મસ્તકવાળો, બહુ મોટા પેટવાળો, વાહના ચર્મ ૩પી વસ્ત્રાવાળો, કપિલવસ્ત્ર વાળો, માળા પેઢેરનારો, પીંગળી આંગળીવાળો, ટુંકી જઘાઓવાળો, બીભત્સ દેખાવ વાળો અને અત્યંત બળવાન છે. આ જવર નામનો પુરૂષ પ્રાણીઓના નાશને માટે સજ્જ રહે છે. મનુષ્ય શિવાય બીજા પ્રાણીઓનો જવર (તાવ) બીજા નામેથી કહેવાય છે. જન્મ તથા મરણના સમયમાં તે હેઠ્ઠાસરીઓના હેઠ્ઠામાં પ્રવેશ કરે છે. અને દેવતાઓ તથા મનુષ્યો વિના બીજાં પ્રાણીઓથી તે સહન કરી શકતો નથી. (સુશ્રુત)

જવરની (સંખ્યા) સંપ્રાપ્તિ.

જ્વરોડષ્ઠ્યેતિ અષ્ટત્વ વિવૃણોતિ । પૃથગિતિ
વાતિક પૈત્તિક. શ્લેષ્મિકથેતિ ત્રય. । દન્દ્વજાશ્વ
ત્રયઃ વાતપૈત્તિકઃ વાતશ્લેષ્મિકઃ પિત્તશ્લેષ્મિકથેતિ ।
સપાતજઃ સાન્નિપાતિક એકઃ ।

દ્રયુલ્વણૈકોલ્વણૈઃ षट् સ્પુર્દ્દિનમધ્યાધિકૈશ્વ
ષટ્. સમથૈકો વિકારાસ્તે સન્નિપાતાસ્ત્રયોદશ

ત્રયોદશ સન્નિપાતા ઉકાસ્તે યથા । વાતો-
લ્વણ । પિત્તોલ્વણઃ । કફોલ્વણ । વાતપિત્તો-
લ્વણઃ । વાતશ્લેષ્મોલ્વણ. । પિત્તશ્લેષ્મોલ્વણ ।
એવ ષટ્. અધિકવાતો મધ્યપિત્તો હીનકફ. ।
અધિકવાતો મધ્યકફો હીનપિત્ત. । અધિકપિત્તો
મધ્યવાતો હીનકફઃ । અધિકપિત્તો મધ્યકફો
હીનવાત. । અધિકકફો મધ્યવાતો હીનપિત્તઃ ।
અધિકકફો મધ્યપિત્તો હીનવાતશ્ચેતિ ષટ્. ।
ત્ર્યુલ્વણ એકઃ એવ ત્રયોદશ ॥ અત્ર તુ ત્રિદોષ-
જલ્લેન સામ્યાત્સાન્નિપાતિક એક એવ ગણિત.
આગન્તુજ ઇતિ । અત્રાગન્તુજન્મદેમાભિલાસાદયો
હેતવ ઉચ્યતે । કુત્રચિદ્વાપય કાર્યકારણયોર-
ભેદોપચાયત આગન્તુજા અભિગ્રાતાયનેકકારણયો-
ગાદનેકે ભવન્તિ । તથાપ્યાગન્તુજલ્લેન સામ્યાદા-
ગન્તુજોડ્યત્રૈક એવ ગણિત । નન્વાગન્તુજેડપિ
જ્વરે વાતાદિલક્ષણદર્શનાદાગન્તુજઃ કથં દોષજા-
દ્વિજ. । ઉચ્યતે । ઉત્તરકાલ દોષોત્પત્તે । તથા
ચ ચરકે । આગન્તુજો હિ વ્યથાપૂર્વં જાયતે પશ્ચા-
દ્વિજૈર્દોષૈરનુવચ્યત ઇતિ ।

૧ વાતિક એટલે વાયુથી થયેલો, ૨ પૈત્તિક એટલે પિત્તથી થયેલો, ૩ શ્લેષ્મિક એટલે કફથી થયેલો, ૪ વાયુ તથા પિત્તથી થયેલો, ૫ વાયુ તથા કફથી થયેલો, ૬ પિત્ત તથા કફથી થયેલો, ૭ સન્નિપાત એટલે વાયુ પિત્ત કફ ત્રણે હોયથી થયેલો અને ૮ આગન્તુજ એટલે વ્યથા વિગેરેથી થયેલો. એ રીતે જવરના આઠ પ્રકાર છે.

અરકે નીચે પ્રમાણે સન્નિપાતના તેર
લેહ કહેલા છે.

૩ એકોદ્વલ્ય—વાતિક, પૈતિક, શ્લે-
ષ્મિક.

૩ દ્વ્યુદ્વલ્ય—વાતપૈત્તિક, વાત શ્લે-
ષ્મિક, પિત્ત શ્લેષ્મિક.

૬ હીન મધ્યમાધિક-અધિક, મધ્ય, હીન.

વાત, પિત્ત, કફ.

વાત, કફ, પિત્ત,

પિત્ત, વાત, કફ

પિત્ત, કફ, વાત.

કફ, વાત પિત્ત.

કફ, પિત્ત, વાત.

૧૩ ત્ર્યુદ્વલ્ય—ત્રણે દોષોથી સમાન
એ રીતે તેર પ્રકારના સન્નિપાત ક-
હેલા છે, પણ અહીં સર્વમાં ત્રણે દોષોથી
ઉત્પન્ન થયેલપણાદ્વ્ય સમતાને લીધે સ-
ન્નિપાતને એકજ ગણેલો છે. એજ રીતે
આગંતુજ જવરો પ્રહાર વાગવા આદિ
ધણાં કારણોને લીધે ધણા પ્રકારના થાય
છે, તેા પણ નવાં કારણોદ્વ્ય સમતાને
લીધે તેને એકજ ગણેલો છે. વળી આ-
ગંતુજ જવરમાં પણ વાયુ વગેરે દોષો
એવામાં આવે છે ત્યારે તેને ભૂહો કેમ
ગણેલા? એમ કાંઈ શકા કરે તેા તેા
સમાધાન એ કે—આગંતુજ જવરમા દોષોની
ઉત્પત્તિ પાછળથી થાય છે માટે તેને બીજા
જવરોથી નિલ ગણેલો છે.

ફરનાં તથા પાસેનાં કારણો.

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દોષા આમા-
શયાશ્રયાઃ । હર્ષિર્નિરસ્ય કોષ્ટામિં જ્વરદાઃ
સ્યૂ રસાનુગાઃ ॥

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં અનુશિતાહારકોષ્ટાભ્યાં દે-
તુમૂતાભ્યાં દોષા વાતાપિત્તકફાઃ આમાશયાશ્રયાઃ
આમાશયં ગતા રસાનુગાઃ રસદૂષકાઃ હર્ષિર્નિરસ્ય
કોષ્ટામિં કોષ્ટગતાગ્રેભૂઆણ । નતુ સમસ્તમાર્ગિ
તદા દોષપાકાસમ્ભવઃ સ્યાત્ । હર્ષિઃ પ્રશ્લિષ્ય
જ્વરદાઃ સ્યુર્જ્વરકારિણો મથેયુરિત્યર્થઃ ।

અર્થેત્થ આહાર વિહારથી આમાશ-
યમાં રહેલા દોષો અહાર નીકળી રચને
દુષિત કરીને કોષ્ટાના અગ્નિને ફેલાવીને
જવરને ઉત્પન્ન કરે છે. (એ કોષ્ટાના અ-
ગ્નિને અહાર કાઢે છે એમ કહ્યું છે પણ
તે અગ્નિની જનાશનેજ અહાર કાઢે છે.
એ અગ્નિ અહાર નીકળી બીજા તેા પછી
દોષો પાકે નહીં.)

જવરનું સામાન્ય તથા વિશેષ પૂર્વ ૩૫.

શ્રમોડરતિર્વિવર્ણત્વં વૈરસ્યં નયનપ્ત-
વઃ । ઇચ્છા દ્રેષો મુદુશ્ચાપિ શ્રીતવાતાત-
પાદિષુ ॥ જૃમ્ભાડક્રમર્દો યુક્તા રોમહર્ષોડ
રુચિસ્તમઃ । અમહર્ષથ શ્રીતં ચ મવન્ત્યુ-
ત્પત્સ્યતિ જ્વરે ॥ સામાન્યતો વિદ્રેવાશુ જૃ-
મ્ભાત્પર્થ સમીરણાત્ । પિતાભયનયોર્દાહઃ
કફાશ્માશ્મામિનન્દનમ્ ॥

શ્રમો વ્યાપાર વિનૈવ અરતિરત્વત્પચિત્તત્વમ્
વિવર્ણત્વં સ્થાનગાત્રતા । વૈરસ્ય મુક્તસ્યાડક્રતર-
સતા । નયનપ્તવઃ નયનયોરશ્રુપૂર્ણત્વમ્ । શ્રીતવા-
તાતપાદિષુ મુદુરિષ્ટાદ્રેષો । આદિશબ્દાજ્જલને
જલે ચ । યત ઉક્તં ચરકેણ ।

જ્વલનાતપવાયંબુમક્તિદ્રેષાવનિશ્ચિતાવિતિ ॥

શયનાદિશ્લિષ્યન્ત્યે અક્રમર્દોડક્રમોટનમ્ ।

યુક્તા ગાત્રસ્ય । રોમહર્ષઃ રોમાશ્રતા । અરુચિ-

મોજ્યે, તમઃ તમેગમસ્યેવાજ્ઞાનમ્ । અપ્રહર્ષ હર્ષભાવઃ । શાંત લગ્નાતિ ચકારાદ્વહાનિઃ । ઉપદેશદ્વેષાદયોઽપિ ભવન્તિ । તૃતીયશ્લોકસ્યમ્ સામાન્યતો હતિ પૂર્વશ્લોકામ્યાં સમ્બન્ધનોય । તેન સામાન્યતો જ્વર ઉત્પત્સ્યતિ ભવિષ્યતિ શ્રમાદય પૂર્વમેવ ભવન્તીત્યર્થઃ । ઉત્પત્સ્યતીત્યાત્મનેપદિનોઽપિ શત્રુમાવ આર્ષત્વાત્ વિશેષાત્તુ ઉચ્યતે । સમીરણાત્ જ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અતિશયેન જૃમ્ભા મ્ભવતિ । પિત્તજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થ નયનયોર્દાહો મ્ભવતિ । કફજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ અત્યર્થ નાનામિનન્દનમ્ બનાકાક્ષ્મા ન મ્ભવતિ । જૃમ્ભાદયોઽપિ શ્રમાદિપૂર્વા ભવન્તિ । યત્ । સામાન્યધર્માત્રાન્તો વિશિષ્ટો ધર્મો મ્ભવતિ ।

જ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે થાક, અણુગમી, વિવર્ણતા, વિરસતા, આખમાં આંસુ, વારંવાર ટાઠ તડકો તથા પવનઆદિની ઇચ્છા તથા દ્વેષ, બગાસાં, અગભંગ, શરીરમાં ભારેપાણું, રૂવાંટા ઉભાં થવાં, અરૂચિ તમર, હર્ષનો અભાવ, અને ટાઠ એટલાં વાનાં થાય છે. એ સામાન્ય પૂર્વરૂપો કહ્યાં. વિશેષ પૂર્વરૂપોમાં-વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા જ્વરમાં બહુ બગાસાં, પિત્તજ્વરમાં નેત્રોમાં ઢાઢ અને કફજ્વરમાં અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય છે. ચરક કહે છે કે-અગ્નિ, તડકો, પવન અને જળ એમા વારંવાર ઇચ્છા અને અભાવ થયા કરે છે. ખીળ વૈદો પશુ કહે છે કે ઠંડી, વાયુ, તડકો અને શયન વગેરે ઉપર વારંવાર ઇચ્છા-દ્વેષ થયા કરે છે.

દ્વંદ્વજનું પૂર્વરૂપ.

રૂપરેન્યતરાભ્યાં તુ સંસૃદ્ધૈર્દન્દ્રજં વિદુઃ ।

અન્યતરામ્યા જૃમ્ભાનેત્રદાહામ્યામ્ જૃમ્ભાજ્ઞા-રુચિમ્યા નેત્રદાહાજ્ઞા-રુચિમ્યા વા સસૃદ્ધૈ રૂપેઃ પ્રમાદિમિઃ દ્વન્દ્વજં દ્વિદોષજ પૂર્વરૂપ વિદુઃ ।

બખે વિશેષ પૂર્વરૂપો સાથે હોય તો દ્વંદ્વજ કહેવાય છે. એટલે એ બગાસાં આવતાં હોય તથા આખોમાં ઢાઢ થતો હોય તો વાયુ તથા પિત્તથી તાવ આવવાનો સમજવો, બગાસા તથા અન્નની અરૂચિ હોય તો વાયુ તથા કફથી તાવ આવવાનો બહુવો અને આંખોમા બળતરા તથા અન્નપર અરૂચિ હોય તો પિત્ત તથા કફથી તાવ આવવાનો છે એમ સમજવું.

ત્રણે દોષથી થતા જ્વરનું પૂર્વરૂપ.

સર્વલિङ્ગસમવાયઃ સર્વદોષપ્રક્રોપને ॥

સર્વદોષપ્રક્રોપને સર્વલિङ્ગસમવાય । અતિશયિતજૃમ્ભાનેત્રદાહાજ્ઞારુચિસહિતાના શ્રમાદીના સમવાયો મ્ભવતિ

ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને ત્રિદોષ (સન્નિપાત) કહે છે. તેમાં અત્યંત બગાસા, નેત્રોમાં બળતરા, અન્નઉપર અરૂચિ અને તેની સાથે થાક વિગેરે સ્થળાં સામાન્ય પૂર્વરૂપો થાય છે.

જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ.

સ્વેદાવરોધઃ સન્તાપઃ સર્વાઙ્ગગ્રહ્ણં તથા ।

યુગપદ્યત્ત રોગે તુ સ જ્વરો વ્યપદિશ્યતે ॥

સ્વેદાવરોધ પ્રસેદાનિર્ગમ. નત્તુ પિત્તજ્વરે સ્વેદનિર્ગમાદેતલ્લક્ષણં વ્યપિચરતિ । તત્રોત્સર્ગપવાદમાવાદિતિ જૈનટકાર્તિકકુંઢાદયઃ । અન્યે તુ સ્વિચતે ઉત્ત્વિચતે અનેતેતિ સ્વેદઃ અગ્નિઃ તસ્યાવરોધો દોષૈરાચ્છન્નતા ॥ તાપ ઇતિ વક્તવ્યે સન્તા-

પામિધાન દેહેન્દ્રિયમનસાં સન્તાપબોધનાર્થમ્ । યત
ઉક્તં ચરકેણ જ્વરવિરોધણમ્ । દેહેન્દ્રિયમનસ્તા-
પીતિ । તત્ર દેહસન્તાપો દેહોષ્ણતા । દ્વિન્દ્રિયસ-
ન્તાપ દ્વિન્દ્રિયવૈકૃત્યમ્ । યત ઉક્તમ્ ।

દ્વિન્દ્રિયાણાં તુ વૈકૃત્યં યત્ર સન્તાપ-
લક્ષણમ્ । વૈચિત્ર્યમગતિગર્હાનિર્મનઃસન્તા-
પલક્ષણમ્ इति ॥

સર્વાંગગ્રહણમ્ । સર્વેષામન્જનાનાં વેદનયા પ્રદેશા
સર્વાણ્યન્જનિ સ્તમ્બનગૃહીતાનીવ ભવન્તિ । યુગ-
પદિતિ । મિલિતમેતદ્દ્રશ્યમ્ । પ્રત્યેકસ્ય વ્યભિ-
ચારાત્ યથા સ્વેદાવરોધ કુલ્પ્યર્થરૂપે । તથા-
સન્તાપો દાહવ્યાધૌ । તથા સર્વાંગગ્રહણ સર્વાન્જ
રોગાહ્યવાતવ્યાધૌ ॥

પરસેવો ન થાય, સંતાપ થાય અને
સર્વ અંગ ગ્રહાઈ જાય એ રીતે આમટાં-
લક્ષણો થાય તેને જ્વર કહે છે. એ કે
। પત્તજ્વરમાં પસીના નીકળે છે તોપણ તે
જ્વરમાં આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી એમ
નાહિ સમજવું કારણ કે સ્વેદનો અવરોધ એ
સામાન્ય લક્ષણ છે. અને પિત્ત જ્વરના
વિશેષ લક્ષણમાં તેનો અપવાદ છે એમ
જેજીટ કાર્તિક અને કુંડ આદિ વેદો કહે છે
બીજાઓ તો દોષેનું ઠંકાઈ જવું એવો અર્થ
કરી તેને સામાન્ય લક્ષણ ગણે છે. સંતાપ
એટલે દેહ, ધરિયો ને મન એ ત્રણેને જ્વર
સંતાપ ઉપજાવે છે એમ ચરક કહે છે.
એકલો સ્વેદનો અવરોધ દેહના પૂર્વ રૂ-
પમાં થાય છે, એકલો સંતાપ દાહના
રોગમાં થાય છે, અને એકલું અંગેનું
ગ્રહાઈ જવું સર્વાંગરોગ નામે વાત બ્યા-

ધિમાં થાય છે, માટે એ ત્રણે લક્ષણો જે-
મા સામટાં થાય તેને જ્વર કહે છે.

પરસેવો નહી થવાનું કારણ.

ઋણદિ સાપ્તર્ષાં વાતૃન્ યસ્માત્સ્માજ્જ્વ-
રાતુરઃ । ભવત્યસ્યુષ્ણમાત્રમ્ સ્થિયતે ન
ચ સર્વજ્ઞ ॥

યસ્માત્ જ્વરોડ્વા વાતૃન્ રસવાતૃન્ ઋણદિ
તસ્માદ્દેતોર્જ્વરાતુરોડ્યુષ્ણમાત્રો ભવતિ સર્વજ્ઞઃ
સ્થિયતે ચ ન ॥

રક્તધાતુને જ્વર શકી દે છે તેથી રા-
ગીનું શરીર બહુ ગરમ થઈ જાય છે તે-
થી પરસેવો થતો નથી.

જ્વરની સામાન્ય ચિકિત્સા.

અંજાણં યત્ર દોષાણાં વિવેકું નૈવ
શક્નુયાત્ । સાધારણીં ક્રિયાં તત્ર વિદીત
ચિકિત્સકઃ ॥ સામાન્યતો જ્વરી પૂર્વે નિ-
ર્વાતે નિલપે વસેત્ । નિર્વાતમાયુષો દ્વિ-
મારોગ્યં કુરુતે યતઃ ॥

ન્યજનાનિલ્સુ વર્ધત એવ યતઃ

જ્યજનસ્યાનિલ્સુજ્ઞાસ્વેદમૂર્છાશ્રમા-
પદઃ । તાલવેગ્રમ્બો વાતસિદોષશ્ચમનો
મતઃ વંશવ્યજનજઃ સોષ્ણો રક્તપિચ્ચકો-
પનઃ । ચામરો વક્ત્રસન્નૂતો માયૂરો વેત્ર-
જસ્તયા ॥ एते दोषजिता वाताः क्षिप्त्वा
हृद्याः सुपूजिताः । नवज्वरो भवेद्यत्नाहु-
रुष्णवसनाहतः ॥ यवर्तुपकृपानीयं पिबेद्
किञ्चिन्निवारयन् । चिनापि भेषजैर्वाधिः
पथ्यादेव निवर्तते । नतु पथ्यविहीनस्य
भेषजानां क्षતैरपि ॥

જ્યાં દોષોના અશાંશ સમજી શકાય નહિ ત્યાં વેધે સાધારણ ક્રિયા કરવી સાધારણ રીતે પ્રથમ તો જવરવાળાએ વાચુ વગરના સ્થાનમાં રહેવું, કેમકે વાચુ વગરના સ્થાનથી આયુષ્ય વધે છે અને આશાશ્ચ આપે છે. તો પછી વીજાના વાચુ, તરશ, પરસેવો, મૂર્છા, અને શ્રમને હરનારો છે તાઠના પખાથી ત્રણે કોષોત્તર શમન થાય છે. વાંસનો પંખો ગરમ છે તથા રક્તાપિત્તને પ્રકોપાવનાર છે. આમર, વજનો પંખો, મોર પીછનો પંખો તથા નેતરનો પંખો, એ વાચુના દોષને છૂટે છે તથા શિગ્ધ, મનને ગમે એવો, અને વખાણવા યોગ્ય છે. નવા જવરવાળાએ ચત્તથી ગરમ કપડાં ખેરી રાખવાં, તથા ઋતુ અનુસાર પકાવેલ પાણી પછી થોડું પીવું થોડું પથ્થ પાળવાથી ઔષધ વગર પછી વ્યાધિ મટે છે, અને પથ્થ ન પાળવાથી સેંકડો ઉપાયો પછી નકામા છે.

જવરવાળાએ ત્યાગ કરવાની વસ્તુઓ

પરિષેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ સ્નેહાન્ સંશોધનાનિ ચ । દિવા સ્વાપં વ્યવાયશ્ચ વ્યાયામં શિશિરં જલમ્ ॥ ક્રોધમવાતભોજ્યાંશ્ચ વર્જયેત્તરુણજ્વરી ।

પરિષેક જ્ઞાનાદિ ॥ પ્રદેહોડુલેપનામ્યજ્ઞાદિ । સ્નેહાન્ । પાને । નિષિદ્ધાન્ ।

સુશ્વત કહે છે “આન વગેરે, લેવો, સ્નેહો, સંશોધનો, દિવસે શયન, મૈથુન, કસરત, શીતળ જળ, ક્રોધ, પવન, અને કોજન, એટલાનો ત્યાગ તરણ જવરવાળાએ કરવો જોઈએ.”

ત્યાગ ન કરે તો દોષ થાય છે.

શોષં છર્દિં મદં મૂર્છાં શ્રમં તૃણામરોચકમ્ । માસોત્સુપદ્રવાનેતામ પરિષેકાદિસેવનાત્ ॥

આદિશબ્દેન પ્રદેહાદયો ગૃહ્યન્તે । હારીતેન પ્રત્યેક દૂષણમુક્તમ્ ।

ઘ્યાયામાઝ્જ્વરસંહૃદિર્ધ્વવાયાત્ સ્તમ્ભમૂર્છનમ્ । યૃતિશ્ચ સ્નેહપાનાત્ મૂર્છાચ્છદિર્મદોડ્ઝરુચિઃ ॥ ગુર્વભ્રમોજનાત્ સ્વપ્રાદિષ્ટમ્બો દોષકોપનમ્ અગ્રિસાદઃ સ્વત્વં ચ સ્રોતસાં નામવર્ષનમ્ ॥

યૃતિરિતિ વ્યવાયાદિત્યત્ર સમ્પ્રપ્યતે । સ્વપ્રાત્ દિવાસ્વાપાત્ ।

શોષ, ઉલટી, મદ, મૂર્છા, શ્રમ, તરશ, અરુચિ, એ ઉપદ્રવો જવરમાં સ્નાન લેવાનાદિ કરવાથી થાય છે. “કસરતથી જવર વધે છે; મૈથુનથી સ્તંભ અને મૂર્છા આવે છે તથા મરણ પછી થાય છે, સ્નેહપાનથી મૂર્છા, ઉલટી, મદ, અને અરુચિ થાય છે, ભારે અન્ન જમવાથી તથા દિવસે સૂવાથી બંધકોષ્ટ અને દોષોનો ક્રોધ થાય છે, તથા અભિમાંધ, ખરસદતા, અને નાડીઓમા રસાદિનો પ્રવાહ અટકી જાય છે” એમ હારીત કહે છે.

ત્યાગ કરવાની બીજી બાબતો.

સજ્વરો જ્વરમુક્તો વા વિદારીનિ-ગુરુણિ ચ । અસાત્મ્યાન્નાનિ પાનાનિ વિરુદ્ધાન્યશ્નનાનિ ચ ॥ વ્યાયામમતિચેષ્ટાં વાડમ્યક્લ્મ્બાનં ચ વર્જયેત્ । તેન જ્વરઃ શમં યાતિ જ્ઞાન્તશ્ચ ન શુનર્થેત્ ॥

अमरवाणो ये तथा अमरधी मुक्ता
श्रेष्ठो ये पक्षु विहाति, भारे, तथा निरुद्ध
अमरवाणो छोरी देवां. निरुद्ध कोशने,
कसरत, अहुद्धर इर, अमरम, अने आन
करतां नहि कोशी अमर यांत थाय छे
अने पाक्षो आवतो नथी.

लांछलु करवा. (पपे.)

आमानयस्या इत्वारिं सामो मार्गान्
पिपापयत् । विद्वधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्त-
द्वनमाचरेत् ॥ यथा । ज्वरादौ लङ्घनं प्रो-
क्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् ॥ त्रिविधं त्रिविधे
दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् । दोषेऽप्ये लङ्घनं
पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ प्रभूते शोचनं
तच्च मूलादनुमूलयेन्मलान् ॥ चक्रदत्तश्च ।
तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ॥
आमदोषमलिङ्गं वा लङ्घयेच्चं यथाविधि ॥
[अन्वयश्च] वातः पचति सप्ताहात्पिचं तु
दशभिर्दिनैः ॥ श्लेष्मी द्वादशभिर्घसैः प-
च्यते वदतावर ॥ लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्या-
न्नोषानुरूपतः ॥ त्रिरात्रमेकरात्रं चाऽहोरा-
त्रमथवा ज्वरे ॥ निर्वातसेवनात् स्वेदाङ्ग-
ङ्घानादुष्णवारिणः । पानादामज्वरे क्षीणे
पश्चादौषधमाचरेत् ॥ आत्रेयेणोक्तम् ।
ज्वरादौ लङ्घनं कुर्यात् ज्वरमध्ये तु पाच-
नम् । ज्वरान्ते रेचनं दद्यात् कोष्ठशुद्धौ
यथाशक्तम् ॥ दोषत्रयेण पाककार्यमग्रेः स-
न्धुक्तमाय च । कङ्कितमाप्यदोषयेत् यथा-
गृह्यनमाचरेत् । शालिपष्टिकाद्वान्नं गृह्यं
वा ज्वस्तमाचरेत् । पथकोलेन संसिद्धा

यवागूं मध्यकङ्घने ॥ अत्यर्थं कंथितं, दध्ना
तस्य समन्तर्षणं हितम् । द्राक्षादादिमार्जूर-
मिषाकैः सपरूपकैः । तर्पणार्हस्य कर्षण्यं
तर्पणं उक्त्वान्तये ॥

अत्र लङ्घनशब्देनामसनमुच्यते ॥

यत् आह सुश्रुतः ॥

आमदस्तिमितैर्दोषैर्विच्युतं कालमाचरेत् ।
तावत्तदनन्तरं कुर्यात्तदः संसर्गमाचरेत् ॥

आमदस्तिमितैर्दोषैः सम्बद्धः संसर्गः औषध-
मादि प्रसक्तम्

यत् आह चरकः ।

चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपी ।

पाचनान्धुप्रवासम् कथयामाश्रयेति लङ्घनम् ॥

चतुःप्रकारा संशुद्धिर्लक्षणमिरेकानिरेकवृत्ति-
शिरोविरेचनानि । नवनुपासनं तस्य वृत्त्यात्मा ॥
अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः ॥

तथा च सुश्रुतः ।

शरीरलाघवकारं यद्यद्भूयं कर्म वा पुनः ।

तद्वृत्तिमिति ज्ञेयं वृत्तिं तु पृथक् ततः ॥

लङ्घनकर्षणादन्यत् शरीरं पोषकमित्यर्थः ॥

ननु आमदस्तिमितैर्दोषैरित्यादि पूर्वोक्तसुश्रुत-
चनात्सामान्यतो ज्वरिणो यथाऽनशानरूपं लङ्घनं
क्रियते । तथा चतुःप्रकारा संशुद्धित्यादि चर-
कवचनादमनारिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न
क्रियते । तत्रोच्यते नयनादिकमवस्थामिशेषेण
क्रियते न तु सर्वज्वरेण ॥

तथा च सुश्रुतः ।

सोत्केषे वक्षिणे देयं नमनं श्लेष्मिकज्वरे ।

पिचमाये विरेकस्तु कार्यः प्रक्षिपिकाशये ॥

સહજેનિહજે કાર્ય સોદાવર્તે નિરૂહણમ્ ।
 કફામિષ્મે શિરસિ કાર્યમૂર્ધવિરેચનમ્ ॥
 [અપિચ] સર્વજ્વરિભિઃ પિપાસાનિગ્રહશ્ચ
 ન કાર્યઃ । યત આહ શરીરતઃ તૃષ્ણા ગરી-
 યસી ધોરા સઘઃ પ્રાણવિનાશિની । તસ્મા-
 દેયં તૃષાર્ણાય પાનીયં પ્રાણધારણમ્ ॥

જ્વરોપસ્થાવિશેષ એવ પિપાસાસહન જ્વરિભિઃ
 કાર્યમ્ । મુશ્રુતેન પ્રવાતસેવનસ્ય નિષિદ્ધત્વાત્ ।
 માસ્તસેવનમપ્યવસ્થાવિશેષ એવ યુક્તમ્ ॥ આત-
 પસેવનં ચાવસ્થાવિશેષ એવ યુક્તમ્ ॥

લઙ્કનામ્બુયવામૂર્ધિયદા દોષો ન પચ્યતે ॥
 તદા તુ મુલ્સવૈરસ્યતૃષ્ણારોચકનાશ્ચનૈઃ ।
 જ્વરગ્રૈઃ પાચનૈર્દૃષ્ટૈઃ કષાયૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

હ્યત્ર લઙ્કનાપાચનયોઃ સ્ફુટ એવ મેદ. । વ્યા-
 યામોઽપિ ન કાર્યસ્તાસ્યતિનિષિદ્ધત્વાત્ । અવસ્થા-
 વિશેષે પુનઃ પાર્શ્વપરિવર્તનાદિરૂપ. સોઽપિ
 કર્તવ્યઃ ॥

ચરક તથા વાગ્બટ કહે છે કે “આમા-
 શયમાં રહેલ સામ (વાતાદિ દોષ,) અગ્નિને
 હણીને આગેને રોકી દેછે, તેથી જ્વર થા-
 ય છે, માટે લંઘન કરવું જોઈએ, જ્વરના
 આરભમાં લંઘન, જ્વરના મધ્યમાં પાચન,
 જ્વરના અંત ભાગમાં ઔષધ, અને જ્વર
 મટી ગયા પછી વિરેચન આપવું. ત્રણે દો-
 શોની વિવિધતા જોઈને પ્રયોગ કરવો, એટલે
 કે અદ્ય દોષમાં લંઘન, મધ્ય દોષ હોય
 તો લંઘન અને પાચન, અને દોષોના
 અત્યંતપણામાં શોષન ચોખ્ખું છે. શોષન
 થી મજા મૂળમાંથી ઉપડી જાય છે.”
 ચક્રદત્ત કહે છે કે—“નવા જ્વરને પ્રથમ
 લંઘનથી ક્ષીણ કરી નાખવો. દોષ કાઢ્યા

હોય કે સમજાતા ન હોય તો પશુ (
 ધિવત્ લંઘન કરાવવું.” અન્ય સ્થ
 કહ્યું છે કે—“વાયુ સાત દિવસમાં પા
 છે, પિત્ત દસ દિવસમાં પાકે છે, અ
 કકે બાર દિવસે પાકે છે.” જ્વર હો
 ત્યારે દોષોને અનુસરીને ત્રણ રાત્રી, એ
 રાત્રી, કે એક રાત્રી દિવસ લાંબણુ ક
 વવી. વાયુનું સેવન નહિ કરવાથી, પ
 સેવાથી, લાંબણુથી, અને ગરમ પા
 પીવાથી, જ્વરમાં આમ ક્ષીણ થઈ જ
 પછી ઔષધ કરવાં. આત્રેયે કહ્યું
 કે—“જ્વરના આરભમાં લંઘન કર
 મધ્યમાં પાચન, અને કેહાની શુ
 માટે અતમા ખળના પ્રમાણમાં રેચ
 આપવું, તેથી બાકી રહેલા દોષો પા
 જાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય
 લંઘનથી દોષ ટળી જાય તો યવાગૂ પા
 અથવા ચોખા, સાઠી ચોખા અને મગ
 યૂષ પાવો. લંઘન કરાવતી વેળાએ
 ચકોલ (પીપર, પીપળમૂળ, ચવ
 ચિત્રક અને સુક) થી સિદ્ધ કરે
 યવાગૂ પાવી. લંઘન અત્યંત થઈ
 ચેલ હોય તો સંતર્પણ હિતકર
 દ્રાક્ષ, ફાંડમ, ખજૂર, રાયણુ, અને ।
 લસાંથી સંતર્પણ કરવું; એથી જ્વર
 શાંતિ થાય છે.” સુશ્રુત કહે છે કે—“દો
 છેક શરીર જાય ત્યાં સુધી લંઘન કર
 અને પછી ઔષધ દેવું.” ચરક કહે
 કે—“તરશ, પવન, તરકો, ચાર પ્રકાર
 સંશુદ્ધિ,^૧ પાચન, ઉપવાસ અને બ્યાર

૧ વમન, વિરેચન, નિહિદનસ્તિ, અ
 શિરોનિરેચન, એ ચાર સંશુદ્ધિ છે અસ્તિ
 અનુવાસનને અણુ નહિ, કેમ કે તે પોષણ આપ
 છે, અને આ તો કંઈક કરનાર છે.

મ, એ સર્વે લંઘનમાં ગણાય છે " સુશ્રુત કહે છે કે—“ શરીરને હલકું કરનાર દ્રવ્ય અથવા કર્મ લંઘન કહેવાય છે, અને એથી ઉલટું તે જૂંહણ કહેવાય છે. (તો પણ આ પ્રકરણમાં લંઘન એટલે ઉપવાસ સમજવો) રોગી બળવાન હોય, કદ જવર હોય, અને કદ ખડખડતો હોય તો વમન આપવું, ડોઢો કઠણ હોય તથા પિત્તજ્વર હોય તો રેચ આપવો. વાતજ્વર તથા ઉદાવર્ત વાળાને નિરૂદ્ધમસ્તિ દેવી. કદથી માથું ભારે થયું હોય તો ઉર્ધ્વ વિરેચન આપવું. સર્વ જ્વરમાં તરશ રોકવી તે પણ ઠીક નથી. ' કેમકે હારીત કહે છે કે—“ તરશ બહુ ઘોર અને પ્રાણનો નાશ કરનારી છે, માટે તરશ લાગે તો પ્રાણ બચાવવા રૂપ પાણી આપવું. ” લંઘન, ગરમ પાણી, અને ઘવાજૂથી પણ દોષો પાકે નહિ, તો તરશ અને અરૂચિ મટાડનારા, જ્વરનો નાશ કરનારા, પાચન અને ગમે એવા કવાથો આપવા.

લંઘનનું રૂપ.

લઘ્વનેન ધ્યયં નીતે દોષે સન્ધુક્ષિતેઽનલે ।
વિજ્વરત્વં લઘુત્વં ચ ક્ષુચૈવાસ્યોપજાયતે ॥
લઘ્વનેન અનસને ન દોષે મૃદ્ધદે ધ્યયં નીતે
જ્વરપ્રં દીપનં કાક્ષારુચિલાઘવકારકમ્ ॥

યત આહ । આહાર પચતિ શિશ્વી દોષાનાશ્ચ-
રવર્જિતઃ પચતીતિ ॥ સન્ધુક્ષિતેઽનલે આપ્ચાદક
દોષ ક્ષીણેઽગ્રી પ્રદીતે વ્યયોક્તસમપ્રાપ્તિસામગ્રીવિ
ષટનાત્ વિજ્વરત્વં શરીરસ્ય ગૌરવાભાવેન લઘુભવ
શ્રુત્તુ મુશ્કા ચ જાયતે ર્શ્વર્ષઃ ॥

અન્યઆહ મુશ્કુતઃ ।

અનવસ્થિતદોષોપ્રેલઘ્વનં દોષપાચનમ્ ।

જ્વરપ્રં દીપનં કાક્ષારુચિલાઘવકારકમ્ ॥

અનવસ્થિતદોષોપ્રે સ્વસ્થાનાદિતસ્તતો ગતો
દોષોઽગ્નિશ્ચ યસ્ય તસ્ય જ્વરિણ. કાક્ષા અન્નામિ-
લાષ રુચિઃ લઘ્વનેનામપાકાન્મુલશોષાદિનાશો
મુલસ્ય યપ્પ્રકૃતત્વ સૈવ રુચિઃ શોમા । રુચિ
જ્ઞી દીપ્તી શોમાયામભિષ્વગ્નામિલાષયોરિતિ મેદિ-
નીકાર. ॥

લંઘનથી દોષનો નાશ થઈ અગ્નિ
વધે છે તેથી જ્વર મટે છે, શરીર હલકું
થાય છે, અને ભૂખ લાગે છે. લોચન
નહિ કરીને લાંબણ કરવાથી વધેલા દોષ
ક્ષીણ થાય છે, તેથી જ્વર મટે છે, ભૂખ
લાગે છે, રૂચિ થાય છે, અને શરીર હલકું
થાય છે. સુશ્રુતે પણ કહેલું છે કે—“ દોષ
અને અગ્નિ અનવસ્થિત થાય ત્યારે લંઘ
નથી દોષો પાકી જાય છે, જ્વર મટે છે
અગ્નિ દિપ્ત થાય છે. અને રૂચિ થાય છે,
અને શરીરમાં હલકાઈ આવે છે (રૂચિ એ
ટલે દીપ્તિ, શોમા, આસક્તિ અભિલાષા.)

યોગ્ય લંઘનનાં લક્ષણ.

વાતમૂત્રપુરીષાણાં વિસર્ગે ગાત્રલાઘવે ।
દ્વદયોદ્ગારકણ્ઠસ્ય શુદ્ધૌ તન્દ્રાક્રમે ગતે ॥
સ્વેદે જાતે રુચૌ ચાપિ ક્ષુત્પિપાસાસહોદયે ।
કૃતં લઘ્વનમાદેશ્યં નિર્વ્યયે ચાન્તરાત્મનિ ॥

હૃદયસ્ય શુદ્ધિરનવરોષઃ । ઉદ્ગારશુદ્ધિ સધૂમા
ન્દોદ્ગારામય । કણ્ઠસ્ય શુદ્ધિઃ કફાયુલિસત્ત્વ-
ય । અસ્યશુદ્ધિઃ મુલસ્ય પ્રકૃતરસતત્ત્વમ્ । તન્દ્રા-
ક્રમે । તન્દ્રા ચ ક્રમશઃ તર્પિસ્તન્દ્રા નિદ્રા ક્રમો-
ઽગ્નિ જ્ઞાનિઃ । ક્ષુત્પિપાસાસહોદયે । ક્ષુત્પિપાસયો
સહ યુગપદ્વદયે । અન્તરાત્મનિ મનસિ । ઇત્યાનિ

નિત્યૈવેવ લેવનં ન કાર્યમ્ । સમૈઃ પુનસ્તૈરપિ
લેવનં કાર્યમેવ । ક્ષયો ધાતુક્ષયો રજ્યસમા ચ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“વાત જ્વર વા-
ળાને, તરશ્યાને, ભૂખ્યાને, સુખ શોષવા-
ળાને, જમવાળાને, ગર્ભવતી તથા બાળ-
કને, વૃદ્ધ તથા દુર્બળને, ખીકણને,
ખાતુક્ષય વાળાને, ચાલવાથી થાકેલાને,
ક્રોધ તથા કામવાળાને, શોષ વાળાને
અને લાંબા કાળના જ્વર વાળાને લંબન
કરાવવું નહિ.” તંત્રાંતરમાં પણ કહેલું છે
કે “વાત જ્વરમાં પણ આમ વાત હોય
તો લંબન અવરય કરવું. એમાં લંબન આમ
પકાવવા માટે છે, માટે કદની પેટે વાયુમાં
આમ પાક્યા પછી લંબન કરાવવું નહિ. કદ
તથા પિત્ત એ બે ધાતુઓ બહુ લંબન
સહન કરી શકે છે, પણ આમ પાક્યા
પછી વાયુ, સ્ત્રુષુ આત્ર પણ લંબન ખતી
શકતો નથી.” જમવાળો, સુખના શો-
ષવાળો, ગર્ભવતી સ્ત્રી, બાળક અને વૃદ્ધ
એઓ પણ એ આમ વગરનાં હોય તો
લંબન ન કરવું. પણ એ આમવાળાં હોય
તો કરવું.

આમનું લક્ષણ.

આહારસ્ય રસઃ સારો યો ન પક્ષોઽયિ-
લાવવાત્ ॥ આમસંજ્ઞાં સ લખતે बहुव्या-
धिसमाश्रयः ॥

तन्त्रान्तरे तु ।

આમમગરસં કેષિકેષિયુ મલસસ્રાવય્ ।
પ્રથમાં દોષદુર્ઘિં વા કેષિદામં મષસત્તે ॥
અધિપક્ષપસંસર્કં દુર્ગન્ધં बहुविच्छिद्यम् ।
સાદનં સર્વગાત્રાજામામ ઇત્યભિજ્ઞાન્વિતમ્ ।

तेनामेन समावृक्ता दोषा दृष्यान् तद्वशाः ।
तदुद्भवा आमपाय सामा इति युवेः
स्मृताः ॥

આહારના રસનો સાર થોડા અગિને
લીધે પાકતો નથી તેને બહુ બાધિઓ
કરનાર આમ કહે છે. તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે—
“કેટલાક વેદો અજરસને, કેટલાક મળના
અમૂકને, અને કેટલાક દોષોનું પ્રથમ બ-
ગડવું તેને આમ કહે છે.” નહિ પાકેલ,
પરસ્પર થોટિ નહિ એવો, દુર્ગંધવાળો, બહુ
ચીકણો, અને સર્વ આત્રોમાં પીડા કરનાર
આમ કહેવાય છે. એ આમથી દ્વિપિત થયે-
લા દોષો તથા એને તે થયેલ હોય તેને તથા
તેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને વિદ્વાન્ વેદો
સામ કહે છે.

સામ વાયુનું લક્ષણ.

વાયુઃ સામો વિવચ્ચાધિસાદવન્નાન્મુક્-
જનૈઃ ॥ वेदनाशोयनिस्तोदैः क्लमसोऽङ्ग-
नि पीदयेत् ॥ विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति
कुपितो मृषम् । ज्ञेयायैर्हृदिपायायि मेवे
सुखेदये निधि ॥

વિચરેત્ યુગપત્ વાયુમ્મયૈકકાલં વિચરેત્
કુપિતઃ સામો વાયુઃ મુસમતિશયેન ગૃહ્ણત્ક્રાન્તી-
ત્યયઃ ॥

સામવાયુ મળ બંધ કરે છે, અગિને
મંદ પાડે છે, દેન કરે છે, આંતરદાંમાં બોલે
છે, વેકના તથા સોજા અને મૂળથી અંજને
પીડા કરે છે. કુપિત સામ વાત આમ સહિત
એકદમ (વારે વાર) આખા અંજમાં ફરી
વળે છે, સર્વ અંજને એકદમ પકડી લે છે,
અને સ્તિગ્ધ પદાર્થોથી તથા વપાઈતુમાં અને
સૂચક તથા સત્રીમાં વધે છે.

નિરામ વાયુનું લક્ષણ.

નિરામો વિશ્વદો રૂક્ષો નિર્ગન્વોઽત્યલ્પવે-
દનઃ । વિપરીતગુણે શાન્તિ સ્થિરૈર્વાતિ
વિશેષતઃ ॥

આમ વગરનો વાયુ સ્વચ્છ, રૂક્ષ, દુર્ગંધ
વગરનો, બહુ થોડી વેદના વાળો વિપરીત
પદાર્થોથી શાંત થનારો, તથા સ્થિર
પદાર્થોથી વધારે શાંત થનારો છે.

સામ પિત્તનું લક્ષણ.

પિત્તં સામં ભવેદમ્લં દુર્ગન્ધં હરિતં શુભ્ર ।
અમ્લિકા કણ્ઠદ્વદાહકરં શ્યામં તથા
સ્થિરમ્ ॥

અમ્લિકા અમ્બીલી તુ ખુકીતિ લોકે ॥

સામ પિત્ત આટુ, દુર્ગંધવાળું, લીલું,
ભારે, આંબલીની પેઠે કઠ તથા હૃદયમાં
ઢાઢ કરનારૂં, રથામ, તથા સ્થિર હોય છે.

નિરામ પિત્તનું લક્ષણ

નિરામં પિત્તમાતામ્રપત્યુષ્ણં કટુકં સરમ્ ।
દુર્ગન્ધિ રુચિકૃદ્દન્નિહવલવર્ધનમીરિતમ્ ॥

આમ રહિત પિત્ત કષ્ટક રાતું, બહુ
ગરમ, વીધું, સારક, દુર્ગંધવાળું, રોચક, અને
દીપન હોય છે.

સામ કંકનું લક્ષણ.

આવિલસ્તંતુલઃ સ્ત્યાનઃ કંઠદેશે ચ
તિષ્ઠતિ ॥ સામો બલાસો દુર્ગન્ધસ્તદ્દુષ્પો-
રુપવાતકૃત્ ॥

સ્ત્યાનઃ સહત ।

સામ કંક મેલો, તતુવાળો, ભાટો,
કંઠ દેશમાં રહેનારો, દુર્ગંધવાળો અને બૂ-
ખ તરસ નહિ લગાડનારો છે,

નિરામ કંકનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મા નિરામો નિર્ગંધઃ ફેનવાંશ્છેદવા-
નપિ ॥ મહેત્સંપિદિતઃ પાંદુરાસ્યવૈરસ્ય-
નાશકૃત્ ॥

આમ વગરનો કંક દુર્ગંધ વગરનો, શી-
શુવાળો, કકડા કકડાવાળો, ગાંઠા જેવો, ઘા-
ળો, અને મુખની વિરસતા મટાડનારો
હોય છે.

સામ વ્યાધિનું લક્ષણ તથા આમની
ચિકિત્સા.

આલસ્યતન્દ્રા હૃદયાવિશુદ્ધિદોષામૃત્યા-
વિલમૂચતાભિઃ । શુરુદરત્વાશ્ચિમ્નતા-
મિરામાન્વિતં વ્યાધિશુદાહરન્તિ ॥ આમ-
જ્વરેલ્લહ્વનકોણપેપાલધ્વન્નસૂપૌદન તિક્ત-
યુષૈઃ । વિરુક્ષણસ્વેદનપાચનૈશ્ચ સંશોધનૈ-
રુર્ધ્વમધસ્તથૈવ ॥

આળસ, ઘેન, હૃદયની અસ્વચ્છતા, મ-
ળબંધ, મૂત્રનું ડોળાપણું, પેટમાં ભાર,
અરુચિ, બેચેની, એટલા આમ સહિત
વ્યાધિનાં લક્ષણો વેદોએ કહેલાં છે. લંઘન,
જરા ભીની પેપા, હલકાં અન્ન, દાળ ભાત,
કડવા યુષો, રૂક્ષ ઉપાચો, સ્વેદન, પાચનવટે
વમન આદિ ઉપરના શોધનોવટે તથા વિરે-
ચનાદિ નીચેનાં સંશોધનો, વટે આમ મટે છે.
જવરમાં લંઘનમાં પણ પાણી પીવું.

તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાત્માણાન્વિમુ-
ચ્ચતિ । અતઃ સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન કચિદ્વા-
રિ વર્જયેત્ ॥ હારીતેનોક્તમ્ ॥ તૃણા ગ-
રીયસી ઘોરા સઘઃ પ્રાણવિનાશિની । ત-
સ્માદેયં તૃષાર્ચાય પાનીર્થ પ્રાણધારણમ્ ।

અવર્ય પેયમપિ જલં જ્વરો કિંચિદ્વાતયન્
પિવેત્ ॥

યત આહ સુશ્રુત એવ ॥ જીવિનાં જીવનં
જીવો જગત્સર્વં તુ તન્મયમ્ । અતોડત્ય-
ન્તનિપેધેન ન કચિદ્વારિ વારયેત્ ॥

જીવને જલં કિંચિત્તુ વારયેદેવ ॥

તથાચ ॥ જ્વરે નેત્રામયે કુષ્ઠે મન્દેડ્વાતુ-
દ્ધરે તથા ॥ અરોચકે પ્રતિજ્ઞાયાયે પ્રસેકે
શ્વયયૌ ક્ષયે । વ્રણે ચ મધુમેહે ચ પાનીયં
મન્દમાચરેત્ ॥

પ્રસેકે મુખપ્રસેકે । મન્દમાચરેત્ અલ્પ પિવેત્ ॥

યત આહ । અતિયોગેન સહિલં તૃપ્ય-
તોડપિ પ્રયોજિતમ્ । પ્રયાતિ શ્લેષ્મપિત્તલ્લં
જ્વરિતસ્ય વિશેષતઃ ॥

“તુવાથી મોઢ થાય છે અને મોઢથી
પ્રાણુ જાય છે, માટે સર્વ અવસ્થાઓમા પા-
ણીનો ત્યાગ તો કરવોજ નહિ ” એમ સુ-
શ્રુત કહે છે હારીત પણ કહે છે કે-“તરસ
મઢા વાર અને એકદમ પ્રાણુ હરનારી છે,
એટલા માટે તરશ્યાને પ્રાણુ આપનારૂં પા-
ણી આપવું.” સુશ્રુત કહે છે કે-“જીવના-
શઓનુ જીવન જીવ છે, અને સર્વ જગત
ત-મય છે, એટલા માટે પાણીનો અત્યંત
નિપેધ તો કદી પણ કરવો નહિજ ” તો
પણ જ્વર, નેત્રરોગ, ડોઢ, મઢાગ્નિ, ઉદર
રોગ, અરૂચિ, સળેખમ, ગુલ્મમાં પાણી,
સોજ, ક્ષય, મણુ, અને મધુ પ્રમેહ, એ રોગો-
માં પાણી મોઢું મોઢું પીવું. તરશ્યાને પણ
મઢું પાણી પીવાથી શ્લેષ્મપિત્ત થાય છે,
અને જ્વરશ્યાળાને તો વિશેષે કરીને
શ્લેષ્મપિત્ત થાય છે.

નવા જ્વરમાં શીતળ જળ પીવું નહિ.

નવજ્વરે પ્રતિજ્ઞાયાયે પાર્શ્વશૂલે ગભ્રોરે ।
સઘઃ મુદ્દૌ તથાધ્માને વ્યાપૌ વાતકફો-
દ્ધરે ॥ અરુચિગ્રહણીગુલ્મશ્વાસકાસેષુ વિ-
દ્રયૌ । દિક્ષાયાં સ્નેહપાને ચ ક્ષીર્ત વારિ
વિવર્જયેત્ ॥ [અન્યથ સ એવ] સેવ્યમાને-
ન ક્ષીર્તેન જ્વરસ્તોયેન વર્ધતે ॥

અત્ર શીત જલ અકથિત નિષિદ્ધમ્ । તથા
સતિ કથિતમાપ્તાતમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે-“નવ જ્વર, સળે-
ખમ, પડખાંતું શૂળ ગલગ્રહ શોષન પછી
તુર્ત અને આરૂરો, તથા વાતુ અને કફના
રોગોમા, અરૂચિ, ગ્રહણી, ગુલ્મ આસ,
ઉધરસ, વિદ્રધી, હેડકી, અને રનેહ પાન
પછી શીતળ જળ પીવું નહિ શીતળ જળ
પીવાથી જ્વર વધે છે.” માટે ઉકાળીને
ટાકું પાડેલું પાણી પીવું.

પાણ્યોડિકાળવાનોવિધિતથા તેના ગુણો

કાષ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં ચ
યત્ । તત્તોયં કથિતં જ્ઞેયં દોષઘ્નં પાચનં
લઘુ ॥

નિર્વેગ શનૈ. । કથિતસ્ય વિધાનમાહ સુશ્રુત ।
વાતશ્લેષ્મજ્વરાત્યાય હિતમુષ્ણામ્બુ તૃપ્ય-
તે । દીપનં ચ કફચ્છેદિ વાતપિત્તાનુલો-
મનમ્ ॥ તદ્દિ માર્દવકુદોષક્ષોતસાં ક્ષીતશ-
ન્યથા । વાગ્મપટશ્ચ । તૃણાયાં પ્રાસમુષ્ણા-
મ્બુ પિવેદ્વાતકફજ્વરે । તત્કફં વિકલ્યં
નીત્વા તૃણામાશ્નુ નિવર્ચયેત્ ॥ વદીર્થ
વાથિ ક્ષોતાંસિ મુદ્કૃત્ય વિશોષયેત્ । વા
તપિત્તકફશ્વેદસ્રકુન્નૂનાગિ સારયેત્ ॥

પાણી ઉઠળતાં ઉઠળતાં ફીણ વગરનું તથા નિર્મળ થાય ત્યારે તે પાણી કવચિત્ ભજ કહેવાય છે.

આ પાણી ડોષહર, પાચન અને હલ-કું છે. સુશુભ કહે છે કે-“વાયુ, કફ, અને જ્વરમાળાને ઉત્તુ પાણી હિતકારક છે. તે દીપન છે, કફને છેદે છે, તથા વાયુ અને પિત્તનું અતુલોમન કરે છે, તથા ડોષો અને નાડીઓને કોમળ કરે છે. શીતળ ભજમાં ઉલટા ગુણો છે.” વા-ભટ કહે છે કે-“વાત કફ જ્વરમાં તૃષ્ણા લાગે તો ગરમ પાણી પીવું તે કફનો નાશ કરીને તૃષ્ણાને મટાડે છે. અગ્નિને વધારીને નાડીઓને કોમળ તથા વિશુદ્ધ કરે છે. વાત, પિત્ત, કફ, રવેદ, મૂત્ર, ઝેની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.”

ઉષ્ણોદકનું લક્ષણ તથા ગુણો.

કાઢ્યમાનં તુ નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં તથા । અર્ધાવશિષ્ટં યત્તોયં તદુષ્ણોદકમુ-ચ્યતે ॥ જ્વરકાસકફત્વાસપિત્તવાતામપે-દસામ્ । નાશનં પાચનં ચૈવ પથ્યમુષ્ણો-દકં સદા ॥

પાણી ઉઠાળીને વેગ વગરનું ફીણ વગરનું તથા નિર્મળ થાય, તથા અરધુ ખાકી રહે, ત્યારે તે ભજ ઉષ્ણોદક કહેવાય છે. તે જ્વર, ઉધરસ, કફ, આસ, પિત્ત, વાયુ, આમ, મેહ, ઝેનો નાશ કરીને પાચન કરે છે, તેથી હં-મેશાં ઉષ્ણોદક પથ્ય છે.

તદ્વતુ પ્રમાણે પકવ જળના ભેદ.

ત્રિપાદશેષં સલિલં ગ્રીષ્મે શરદિ શસ્યતે । અન્યે તુ । નિદાપે ત્વર્ષપાદોનં પાદહીનં તુ શરદમ્ । શિષિરશેષં શિશિરે તથા

વર્ષાવસન્તયોઃ । શિશિરે ચ વસન્તે ચ હિમે ચાર્ધાવશેષિતમ્ ॥ અઘ્રમાંશાવશેષં તુ વારિ વર્ષામ્ સસ્યતે । इति केचिद् द्रुषाः माहुर्यैज्ઞટાગમदर्शनात् ॥ કેવિનુ । વસ-ન્તયેષુ વેદેષુ ત્રિણ પસયોઃ । ઘ્નુ માગાવશેષં સ્યાદમ્બુ વર્ષાદિષુ ક્રમાત્ ॥

અત્ર દોષાળા યયોત્વળતા હીનતા વા તથા જ્યવસ્થા કલ્પનીયા ॥

તત્પાદહીનં પિત્તઘ્નમર્ષહીનં તુ વાતનુત્ । ત્રિપાદહીનં શ્લેષ્મઘ્નં સંગ્રાહ્યમિદીપનમ્ ॥

ત્રિપાદહીનસ્ય તન્નાન્તરે આરોગ્યામ્બુસંજ્ઞા ॥

ગ્રીષ્મ અને શરદમાં પોણો ભાગ રહેલું પાણી સાફ છે. બીજાઓ એમ પણ કહે છે કે ગ્રીષ્મમાં ચાર ભાગમાંથી ડોઢ ભાગ બળેલું અને શરદમાં એક ભાગ બળેલું પાણી સાફ છે. હેમંત, શિશિર, વર્ષા, અને વસંતમાં અરધો અરધ બળેલું પાણી હિતકર છે. જૈજ્ઞઞટા-દિના મત પ્રમાણે વર્ષામાં આઠમે ભાગે ર-હેલું પાણી સાફ છે. કેટલાક વળી એમ કહે છે કે વર્ષાદિ ચતુષ્કોષા કમસર' આ-ઠમે ભાગ, છઠો ભાગ, ચોથો ભાગ, ત્રીજો ભાગ, અને બીજો ભાગ, એ રીતે રહેલ પાણી સરસ ગણાય છે. ચોથો ભાગ બળેલું પાણી પિત્તહર છે, અરધે ભાગે રહેલું પાણી વાત હર છે, અને ત્રીજે ભાગે રહેલું પાણી કફહર તથા આહી અને દીપન છે. બીજા ગ્રંથમાં બળતાં એક ભાગ રહેલા પાણીને “આરોઘ્યાંશુ” કહેલું છે.

૧ વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ, એ ક્રમે.

આરોગ્યાંયુ.

પાદક્ષેપં તુ યથોપમારોગ્યામ્હુ તદુચ્યતે ।
આરોગ્યામ્હુ સદા પથ્યં કાસત્વાસકફા-
પહમ્ ॥ સઘો જ્વરહરં ગ્રાહિવીપનં પાચનં
છપ્તુ । આનાહપાણ્ડુશૂભાશૌણ્ડ્યમશોષોદ-
રાપહમ્ ॥

બળતાં થોથો ભાગ માત્ર વધે તે પા-
ણીને આરોગ્યાયુ કહે છે. તે હમેશાં પ-
થ્ય છે, અને ઉષ્ણ, શ્વાચ, તથા કફને
હલ્લે છે. તે બવરને જ્યેષ્ઠમ મટાડે છે, અને
ગ્રાહી, વીપન, પાચન, તથા હલકું છે. પે-
ડુનો આક્રોશ, પાંડુ, શૂળ, અર્થ, શુદ્ધ, સોઝા,
ઉદરરોગો, જોમને હલ્લે છે.

નકતુઓમાં ક્રિયા ક્રિયા દેશનું બળ લેવું

હેમન્તે શિશિરે વામ્હુ સારસં વા તઢા-
ગજમ્ ॥ વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા
નૈર્ઘરં હિતમ્ ॥ નાદેયં વારિ નાદેયં વસ-
ન્તગ્રીષ્મયોર્વૈષેઃ । વિષવત્ પશ્ચણ્ણાદિ દુષ્ટ-
નિર્ઘરયોગતઃ ॥ ઔઙ્ઘિર્દ વાન્તરીસં વા
કૌપં વા શાશ્વપિ સ્મૃતમ્ । જસ્તં શરદિ
નાદેયં નીરમંશુદ્ધકં પરમ્ ॥ દિવા રવિક-
ર્ત્તૈર્જીર્ણ નિશિ ક્ષીતકરાંશુભિઃ । જ્ઞેયમંશુદ્ધકં
મામ ક્ષિગ્ધં દોષવયાપહમ્ ॥ અનયિષ્યન્દિ
નિર્દોષં વાન્તરીસાજ્ઞહોપમમ્ । વલ્યં રસા-
ચનં મેઘ્યં ક્ષીતં છપ્તુ સુધાસમમ્ ॥ અન્ય-
થ । શરધગસ્તેષ્વદયાદક્ષિણં સક્ષિણં હિ
તમ્ । હ્યજસ્યુતઃ । કાર્તિકે માર્ગશીર્ષે ચ
જલમાર્ગે પ્રશસ્યતે ॥

હેમંત અને શિશિરમાં સશિવર કે ત-
ળાવનું પાણી લેવું વસંત અને ગ્રીષ્મમાં

ફો, વાવ કે હરણાંનું બળ લેવું. કાશ્વરોજો
વસંત અને ગ્રીષ્મમાં નદીનું બળ આપવું
નહિ, કેમકે તે જેરી પુષ્પપત્ર તણાઈ આ-
વવાથી જેરી હોય છે. વર્ષા ઇતુમાં પૃથ્વીમાંથી
હરણાઈ આંતરિક્ષતુ કે ક્રવાનું બળ ઠીક છે. શ-
રદ ઇતુમાં નદીનું કે અશુદ્ધ ઉત્તમ છે. શિવસે
સૂર્યનાં કિરણોથી અને રાત્રે ચંદ્રના કિરણો-
થી શુદ્ધ થયેલું બળ અંશુદ્ધક કહેવાય છે
તે ત્રણે હોષોને હરણાઈ તથા ક્ષિગ્ધ છે,
તે કફહર, નિર્દોષ, આંતરિક્ષ બળના બેલું-
જ, બળ આપનાર, રસાચન, છુદ્ધિ આપ-
નાર, શીતળ, હલકું, અને અમૃત સમાન
છે. શરદમાં અમસ્ત્યના ઉદયથી સર્વ બળો
હિતકર છે, એમ ઘણા કહે છે. વળી સુમુત
કહે છે કે—“કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષમાં સર્વ
બળો હિતકર છે.”

નકતુ પ્રમાણે પકાવેલ બળને ટાકું
કરીને પીવા વિષે.

દાહાતીસારપિપાસમૂર્છામયવિપાશિષુ ।
મૂષકૃષ્ણે પાણ્ડુરોગે તૃણાછર્દિઞ્ચમેષુ ચ ॥
મયપાનસમ્પ્રજૂતે રોગે પિપ્પોત્થિયતે તથા ॥
સખિપાતસમ્પ્રસ્યેષુ કૃતં ક્ષીતં પ્રશસ્યતે ॥

ઠાકે, અતિસાર, પિપ્પ, રક્ત, મૂર્છા
મય, વિષ, મૂત્રકૃષ્ણ, પાણ્ડુરોગ તરસ, ઉ-
લટી, જમ, મયપાન તથા પિપ્પના રોગો,
અને સંનિપાતમાં પાણી પકાવીને ટાકું કે
રેણું હિતકારી છે.

પકાવો ટાકું કરેલું બળ તથા
તેના શુભો.

જૃતામ્હુ તદ્ વિદોષાં વદન્તાર્ણવક્ષીતમ્ ।
અકલ્પનમિષ્યન્દિ કમિતુદ્ધરહ્યજસ્યુ ॥

ધારાપાત્રેન વિષ્ટમ્બિ દુર્જરં પવનાહતમ્ ।
 ચિનતિ શ્લેષ્મસંઘાતં મારુતં ચાપકર્ષતિ ॥
 અજીર્ણં જરયત્યાશુ પીતમુષ્ણોદકં નિશ્ચિ ॥
 અન્તર્વાષ્પશીતલમ્ પિહિતમેવ શીતલમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“ઉકાળેલા પાણીની
 બાફે બરાબર ન નીકળે તેમ ઢાંકી રાખીને
 ટાકું પાડેલું હોય તો તે ત્રણે દોષોને હથે
 છે. તે રૂક્ષ નથી, કફ કરતું નથી, હલકું છે,
 તથા કૃમિ, તૃષા અને જ્વરને હરે છે. ધાર
 પાડીને ટાકું કરેલું જળ વિષ્ટાને રોકે છે, તથા
 પવનથી ટાકું કરેલું જળ પચતું નથી. રાત્રે ઉ-
 ષ્ણોદક પીવાથી તે કફના જથ્થાને તોડે છે
 તથા વાયુને ઓછો કરી અલ્પ મટાડે છે.”

પકાવેલ પાણીના ધોબ ગુણો

દિવા જ્વતં પયો રાત્રૌ ગુરુતામધિગચ્છતિ ।
 રાત્રૌ જ્વતં દિવા પીતં ગુરુત્વમધિગચ્છતિ ।
 તત્તુ પર્યુષિતં વદ્ધિગુણોત્સૃષ્ટં ત્રિદોષકૃત્ ॥
 શુર્વમ્લપાકં વિષ્ટમ્બિ સર્વરોગેષુ નિન્દિતમ્ ।
 જ્વતં શીતં પુનસ્તપ્તં તોયં વિષસમં ભવેત્ ॥
 નિર્યૂહોપિતથા શીતઃ પુનસ્તપ્તો વિષોપમઃ ॥

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાત્રે બારે થાય
 છે, અને રાત્રે ઉકાળેલ પાણી દિવસે બારે
 લાગે છે. રાત્રે ઉકાળેલ પાણી છેક ટાકું પડે
 તો તે ત્રિદોષ કરે છે. તે બારે, પાકમાં ખાટું,
 વિષ્ટાને બધ કરનાર, અને સર્વ રોગોમાં
 નિન્દિત છે. ઉકાળેલ પાણી ટાકું પડ્યા પછી
 પાકું ગરમ કરવાથી વિષતુલ્ય થાય છે.
 ક્ષવાથ પછુ ટાકો થયા પછી પાછો ગરમ
 કરવામાં આવે તો તે વિષતુલ્ય થાય છે.

રાત્રે કેવું ગરમ પાણી પીકું.

અષ્ટમેનાશ્વશેષેણ ચતુર્થેન દ્વિકેન વા । અ-

થવા ક્યનેનૈવ સિદ્ધમુષ્ણોદકં વદેત્ ॥

રાત્રે આઠમે ભાગ, ચોથો ભાગ, કે ખીએ
 ભાગ બાકી રહેલ હોય તેમ ઉકાળેલ પાણી,
 અથવા માત્ર ક્ષવાથની પેટે ખદ ખદેલું પાણી
 સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કહેવાય છે.

ઉષ્ણોદકના ગુણો

શ્લેષ્માનિલામમેદોર્ન દીપનં વસ્તિશોષ-
 નમ્ । શ્વાસકાસજ્વરહરં પીતમુષ્ણોદકં
 નિશ્ચિ ॥

રાત્રે ઉષ્ણોદક પીવાથી કફ, વાયુ, આમ,
 મેહ, શ્વાસ, ઉષ્નરસ, અને જ્વર મટે છે તે
 દીપન તથા અસ્તિને શુદ્ધ કરનાર છે.

ટાકું પાડ્યા વગર ગરમ પાણી

રાત્રે પીવું.

ઉષ્ણં તદગ્નિજનન લઘ્વચ્છં વસ્તિશોષ-
 નમ્ । પાર્શ્વરુક્ પીનસાધ્યાનં શ્વાનિલક-
 ફાપહમ્ ॥ જ્વસ્તં તદ્શ્વાસશૂલેષુ સઘઃશુ-
 દ્ધૌ નવજ્વરે ॥

રાત્રે પીધેલું ગરમ પાણી દીપન, હલકું, સ્વચ્છ
 અસ્તિ શોષન, તથા પડખાંના રોગો, પી-
 નસ, આક્રેરો, હેડકી, વાયુ, કફને હરે છે.
 તૃષા, શ્વાસ, શુળ, અને નવ જ્વરમાં ખૂબ
 લાભ કારક છે.

ટાકું પાણી પીવા વિષે.

મૂર્છાપિષોષ્ણદાહેષુ વિષેરક્તે મદાત્યયે ।
 ભ્રમભ્રમપરીતેષુ તપકે શ્વયથૌ તથા ॥ ધૂ-
 મોદ્ગારેડવિદગ્ધેડજ્ઞે શોષે ચ મુલકળઠયોઃ ।
 ઉર્ધ્વરોગે રક્તપિત્તે ચ શીતલામ્બુ મન્નસ્યતે ॥

શીતલ જલમ્ આમમેવ નતુ કથિતમ્ કથિત
 તુ શીત દાહાદિષુ યદુક્તં તત્સજ્વરેષુ । વિજ્વરેષુ
 તુ દાહાદિશ્વામ શીત પ્રશસ્યત્ત્વમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“મૂર્છા, પિત્ત, ગરમી, ઠાંડ, વિષ, રક્ત, મહાત્મ્ય, ભ્રમ, ક્રમ, તમકથાસ, સોજા, ધૂમ, ઓઠકાર, નહિ પથેલ અન્ન, અને યુષ તથા કંઠનો શેષ, રક્તપિત્ત, એ ઉપર શીતળ જળ હિતકારી થાય છે”. ઉકાળીને ટાકું પાડેલું પાણી જવર સહિત ઠાંડાદિક ઉપર પાડુ, જવર જગરના એકલા ઠાંડ ઉપર તેા કાચુ ટાકું પાણીજ પાડુ.

પાણી પચવા વિધે.

આમં જલં પાકમૃપૈતિ યામં પક્કં પુનઃ શીતલમર્ધયામમ્ । પક્કં કલુષ્ણં ચ તતોઽર્ધકાલં કાલાક્ષયઃ પીતજલસ્ય પાકે ।

કાચું જળ એક પ્રહરે પથે છે, ઉકાળી પછી ટાકું કરેલું પાણી અરધે પ્રહરે પથે છે, અને ઉકાળીને જરા ગરમ હોય ત્યારે પીવાથી તે પાણી તેથી પણ અરધા વખતમાં પથે છે, એ રીતે પીધેલા પાણીને પચવાના એ ત્રણ કાળો છે.

જળને સંસ્કાર દેવા વિધે.

પિત્તમઘવિષાર્તેષુ તિત્તકૈઃ શૂતશીતલમ્ ॥

જલં હિતમિતિ શેષ । તિત્તકાનિ બહુલાનિ તેષ્વો નિશ્ચિત્ય યોગમાહ સુશ્રુત —

મુસ્તપર્પટકોદીચ્યછાશ્વકોશીરચન્દનૈઃ ।

શૂતં શીતં જલં દયાતૃહદાહજ્વરશ્ચાન્તયે ॥ છત્રાન્ન ધાન્યક । યત આહ નિવળ્ઠૌ ધન્વન્તરિ —

કુસ્તુમ્બરુઃ સ્વર્ણિકા ચ છત્રા ધાન્યં વિતુલકમ્ ॥

દત્ત્યાદિ તદ્ગુણાશ્ચ—

ધાન્યકં દીપનં રુચ્યં પાચનં સ્વાદુપાકિ ચ ।

દોષત્રયત્પાવાહશ્વાસકાસજ્વરપ્રણુત્ ॥

દત્ત્યાદિ । ચક્રદત્તવજ્રસેનદૃન્દાદયસ્તુલ્લભસ્યાને

નાગર પઠન્તિ । “ તથા—મુસ્તપર્પટકોશીરચન્દ-નોદીચ્યનાગૈઃ ।” નાગર કટુકમપિ નાત્ર પિત્તજનકં મધુરપાક્તિવાદિતિ યામાધિપ્રાયઃ । નાગરં મુસ્ત-કામિતિ કેચિત્ કચ્ચેદકદેશેન સમુદાયોઽવગમ્યતે । યથા ભીમો ભીમસેન ઇતિ । ચન્દનૈરિત્યત્ર સહાર્યે તૃતીયા । તેન મુસ્તાદિભિઃ શ્વમિરામેરેવ કુણ્ણેઃ સહિત જલ કેવલજલમેવ યથર્ચુપક્કં પશ્ચાત્તષ્ઠી-તલીકૃત દયાત્ ॥ વજ્રસેનસ્તુ—

યદપ્સુ શૂતશીતામ્ શ્વઙ્ગાશ્ચં પ્રયુજ્યતે । કર્ષમાત્રં તતો દ્રવ્યં ગ્રાહયેત્પ્રાસ્થિકેઽમ્મસિ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । યદેતોરપ્સુ જલે શૂતશીતામ્ શૂતામ્ કેવલસ્ત્રેવ યથર્ચુપક્વામ્ શીતામ્ તામ્ શીતલીકૃતામ્ શ્વઙ્ગાદિ દ્રવ્યં પ્રયુજ્યતે આમમેવ સંક્ષુદ્ર જલે સ્થાયતે તત પ્રક્ષેપત્વાત્ કર્ષમાત્ર દ્રવ્ય સમુક્ષિતં શ્વઙ્ગાદિ પ્રાસ્થિકેઽમ્મસિ પ્રસ્થ-માત્રે કથિતશીતલે જલે ક્ષેપું ગ્રાહયેત્ અતएव શ્વઙ્ગમભિધાય શ્વઙ્ગપાનીયામિતિ વજ્રસેનાદિભિરુ-ક્તમ્ । અસ્મિન્ પક્ષે ચન્દન ચેતમેવ ગ્રાહ્યમ્ નતુ રક્ત તત્કષાયલેપયોરેવ પ્રયોક્તુમુક્તમ્ । યત આહ—
કષાયલેપયોઃ પ્રાયો યુજ્યતે રક્તચન્દ-નમિતિ ।

શ્વઙ્ગપાનીયામિદ શ્વઙ્ગાદે પાને તુ વિઘાતસ્યે પ્રક્રિયા વિહિતા મહાવજ્રસેનેન ॥

કર્ષમાત્રં તથા દ્રવ્યં ગ્રાહયેત્પ્રાસ્થિકેઽ-મ્મસિ । અર્ધશૂતં પ્રયોક્તવ્યં પાને પેશા-દિસંવિષૌ ॥

આદિશબ્દેન ધૃષ્યવધાગૂંધિલેપીમત્ત્રાનિ ગૃહ્યન્તે પાનપ્રક્રિયાં શાઙ્ગધરોઽપ્યેતાનેશાહ ॥

હ્રુજ્ઞં દ્રવ્યં પલં સાધ્યં ચતુઃષ્ટિપલેજ-
લે । અર્ધશિષ્ટં તુ તદેયં પાને પેયાદિસંવિધૌ ॥

પાનપ્રયોગ ચ ષડ્ઙ્ગમુક્તવાન્ । અસ્મિન્ પક્ષે
ચન્દન રક્ત પ્રાદ્યમ્ । કષાયલેપયો પ્રાયો યુજ્યતે
રક્તચન્દનમ્ । ઇતિ વચનાત્ । તથા રક્તચન્દ-
નસ્ય ગુણાઃ-

રક્તં હિમં સ્વાદુ પાકં છર્દિતૃણાસ્રપિ-
ત્તજિત્ । તિત્ત નેત્રહિતં વૃષ્ય જ્વરવ્રણવિ-
પાપહમ્ ॥

પાનસ્યાન્યેઽપિ યોગાઃ સતિ યથા-

શ્રીપર્ણી ચન્દનોશીરસમધૂકપરૂષકમ્ ।

શ્રીપર્ણીપરૂષકયોઃ ફલં પ્રાદ્ય મધુકસ્ય તુ
પુષ્પમ્ ।

પાનં પિત્તજ્વરં હન્યાત્ શારિવાદ્યં
સશર્કરમ્ । અન્યથ્ હન્યાત્સયશ્ચિમ્બુક
તથૈવૌત્પલપૂર્વકમ્ । પાને શૃતં જલં કિં
વા સોત્પલ સર્કરાયુતમ્ ॥

હન્યાપિત્તજ્વરમિતિ શેષ । ઉત્પલમત્રકમલ-
મિત્યાદિ ।

પિત્ત, મધ, અને વિષની પીડા વાળાને
પાણીમાં કડવા પદાર્થો નાંખી ઉકાળી ટાઢુ
પાડીને પાવું તે હિતકર છે “મોથ, ખંડસ-
હિયો, વાળો, છત્રા એટલે ધાણા, કાળો
વાળો, ચંદન, એથી પાણી પકાવીને ટાઢુ
કરી તે તૃષા, દાઢ, અને જ્વર શાતી માટે
પીવા આપવું એમ સુશ્રુત કહે છે ધનવત-
રીએ કુસ્તુંબક, સ્વર્ણિકા, છત્રા, ધાન્ય અને
વિતુલક એટલાં ધાણાના નામ કહ્યાં છે
ધાણા-દીપન, રોચક, પાચન, પાકમાં મધુર,
અને ત્રિદોષહર છે, તથા તૃષા, દાઢ, આસ,

ઉષરસ, અને જ્વરને ઢલે છે. ચક્રદત્તા,
વગસેન, વૃન્દ, વિગેરે તે “છત્રા” શબ્દનો
અર્થ “મોથ” કરે છે પણ મોથ પ્રથમ આવે
છે તેથી “સૂઠ” હોય એમ જણાય છે.
“નાગર” શબ્દ સૂઠ તથા મોથનો વાચક
છે પણ મોથ એકવાર આવે છે અને સૂઠ
કરતાં અત્ર ધાણા વધારે વાજળી લાગે છે.
વગસેન કહે છે કે-“આ પડગ નામના
પાનમાં દ્રવ્યો એક તોલો અને પાણી
ચોસઠ તોલા લેઇને પકાવવું” આ પક્ષમાં
ચંદન એટલે ધોળી સુખડ સમજવી, પણ
રતાજલિ સમજવી નહીં એક તોલો દ્રવ્ય
ચોસઠ તોલા પાણીમાં ઉકાળીને અરધુ પાણી
બાકી રહે ત્યારે ટાઢુ પાડીને પીડુ, એમ
વિધિ છે. પેયા, ચવાચ, વિલેખી અને ભક્ત
બનાવવાનો પણ એજ વિધિ છે. શારંગધરે
પણ કહેલું છે કે-“આર તોલા ખાંડેલા
દ્રવ્યને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળી અરધુ
પાણી બાકી રહે તે પાડુ.” આ પક્ષ લેવામાં
આવે તો જળનો કવાથ થયો માટે તેમાં
ધોળી સુખડ નહીં નાખતા રતાજલિ જ
નાખવી. રતાજલિ એટલે રક્તચંદન તે ટાઢુ,
પાકમાં મધુર, કડવુ, વૃષ્ય, જ્વરસ, વિષહર,
અને ઋણ મટાડનાર છે તે તૃષા, ઉલટી,
રક્તદોષ, અને પિત્તને છતે છે, તથા નેત્રને
હિતકારી છે સીવણતુ ફળ, ચંદન, વાળો,
મહુંડા, અને ફાલસા તથા ઉપલસરીતુ
પાન સાકર નાંખીને પીવાય છે, તે પિત્ત
જ્વર મટાડે છે જેડીમધ અને કમળ,
અથવા કમળ અને સાકરનું પાન પણ પિત્ત
જ્વર મટાડે છે.

દિવસે મૂવાનો નિષેધ.

દિવા સ્વાપ ન કુર્વીત યતોઽસૌ સ્યાત્ક-

ફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્જેષુ કાલેષુ દિવા સ્વા-
પો નિષિધ્યતે । ઊચિતો હિ દિવા સ્વાપો
નિત્યં યેષાં શરીરિણામ્ ॥ વાતાદયઃ
મક્રુપ્યન્તિ તેષામસ્વપતાં દિવા ॥

દિવસે સુવાથી કંઈ વધે છે માટે કદી પણ
દિવસે સૂવું નહિ. ગ્રીષ્મ સિવાયના સમ-
યોમા દિવસે સૂવું નહિ જ, પરંતુ જે દેહ-
ધારીઓને દિવસે સુવાની ટેવ હોય તેઓ
ન સુવે તો તેમને વાતાદિ દોષો કોપ પામે
છે માટે તેમણે તો સુવું ભેદ્ય.

કોણે દિવસે સૂવું.

વ્યાયામમદાધ્વવાહનતાન્ ક્રાન્તાન-
તીસારિણઃ શૂલ્ભાસવમીવૃષાપરિગતાન્
દિક્કામરુત્પીડિતાન્ । ક્ષીણાન્ ક્ષીણકફાન્
શિશૂમદહતાન્ વૃદ્ધાન્ તથા જીર્ણિનો
રાત્રી જાગરિતાન્રાત્રિરજનાન્ કામં દિવા
સ્વાપયેત્ ॥

કચ્છરત કરનાર, સ્ત્રીમાં આસકૃત પથ
કરનાર, થાકેલા, અતિસાર વાળા, શૂળ
વાળા, શ્વાસ તથા ઉલટીવાળા, તરશ્વા,
હેડકી તથા બાઝુથી ખીડાતા, ક્ષીણ,
ઓછા કંઈવાળા, આળસ, મદવાળા, વૃદ્ધો,
અછૂર્ણ વાળા, રાત્રે ભગનારા, તથા
ઉપવાસીઓએ ધન્યા પ્રમાણે દિવસે સૂવું.

જવર પાડવાનો અવધિ.

વાતિકઃ સમ્રાત્રેણ દશરાત્રેણ પૈત્તિકઃ ।
શ્લેષ્મિકોદ્વાદશરેણ જ્વરઃ પાકસ્યૈતિ હિ ॥
રસસ્યામલેઽવધિમતિક્રમ્યાપિ જ્વરસ્તિષ્ઠતિ ।
યત આહ સુશ્રુત ॥

ચતુદોષસ્ય મંદાગ્નેઃ સમ્રાત્રાત્પરં જ્વરે ।
લઘ્વનામ્બુ યવાગૃભિર્વદા દોષો ન પચ્યતે ॥

તદા તં મુલ્લૈવૈરસ્યતૃષ્ણારોચનાશ્ચનૈઃ ।
કપાયૈઃ પાચનૈર્દૈર્ઘ્યર્જ્વરત્રૈઃ સમુપાચરેદિતિ ॥

વાત જવર સાત રાત્રીએ, પિત્ત જવર
દશ રાત્રીએ, અને કંઈ જવર બાર રાત્રીએ
પાકે છે. રસ ઓછો હોય તો જવર પોતાની
અવધિ ઉપરાંત પણ રહે છે. કારણ કે
સુશ્રુત કહે છે કે—“ બહુ દોષવાળા અને
મહાગ્નિ વાળાને તો સાત રાત્રી ઉપરાંત પણ
જવર પાકતો નથી. લંઘન, જળ,
ચવાગૂ, વગેરેથી પણ દોષનું પાચન થતું
નથી, ત્યારે તેને સુખનું વિરસપણું, તરશ્વ,
અરુચિ, એનો નાશ કરનાર તથા પાચન, જવ-
રજ અને પ્રિય લાગે એવા કવાયો આપવા.”

જવરની અવધિ.

આસપ્તરાત્રાચ્છર્ણ જ્વરમાહુર્મનીષિણઃ ।
દ્વાદશાહમભિવ્યાપ્ય મધ્યં જીર્ણં તતઃ પરમ્ ॥

આસપ્તરાત્રાદિતિ । અન્ન રાત્રિપદાદય રાત્રિશ-
બ્દો દિવસસ્યોપલક્ષકઃ તેન સતમદિવસાદર્શજ્વ-
રસ્તરુણ इत्यर्थ. । તન્નાન્તરે ॥

જવરે વ્યતીતે ચઢે જીર્ણં ઇત્યુચ્યતે કુચૈ-
રિતિ । દ્વાદશાહાત્પરં જીર્ણમાહુરન્યે મ-
નીષિણઃ ॥

અત એવ જાતૂકર્ણ્યઃ । જીર્ણલ્લયોદશે દિવસ
इति ।

વિદાનો કહે છે કે—જવર સાત રાત્રી
સૂધી તરુણ, બાર રાત્રી સૂધી મધ્યમ, અને
તે પછી છૂર્ણ કહેવાય છે. અહીં રાત
એટલે એક રાત્રિ દિવસ સમજવો. તન્ના-
ન્તરમાં તો છ દિવસ પછી જવર છૂર્ણ થાય
છે એમ કહેલું છે, અને બીજા પંડિતોએ

બાર દિવસ પછી ઇર્ષ્ય કહેલ છે વળી બીજી
કથાએ એમ કહે છે કે જવર તેર દિવસે
ઇર્ષ્ય થાય છે

ઔષધનો સમય

વાતિકે સમ્રાજ્ઞેન દક્ષરાજ્ઞેન પૈત્તિકે ।
શ્લૈષ્મિકે દ્વાદશાદેન જ્વરે યુક્તીત મેષજમ્ ॥
સતરાજ્ઞેનત્યત્ર રાત્રિશબ્દો દિવસત્યોપલક્ષકઃ અત
પ્તોક્તમ્ ॥

પાયયેદાતુરં સાડમમૌષધં સપ્તમે દિને ।
શમનેનાયવા દૃષ્ટા નિરામં તમુપાચરોદિ-
તિ ॥ શાર્ફપરેનોક્તમ્ । ગુઢૂચીપિપ્પલીમૂ-
લનાગરૈઃ પાચનં શ્રુતમ્ । દયાદુ વાતજ્વરે
પૂર્ણાહિને સમમવાસરે ॥ હારીતેનોક્તમ્ ।
પર્તાં ક્રિયાં પ્રયુક્તીત ષડ્ઞાત્રં સપ્તમેહનિ ।
પિબેત્કષાયસંયોગાત્પેયા જ્વરવિનાશિનીમ્ ।

પ્રતા ક્રિયા લઘ્વનાદિરૂપા કષાયસયોગાત્ ક-
ષાયેણ સાધિતા પેયામિત્યર્થ । ચરનાદેનાપ્યુક્તમ્ ॥

इति षड्नात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो
विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे
हितम् ॥

તતો જ્વરમયે કરણીયમિત્યર્થ । વાગ્મટશ્ચ ॥

सप्ताहार्दौषधं केचिदाहुरन्ये दसाहतः
लघ्वन्ने भोजिते केचिद्वैयमामोल्बणे न तु ॥

સપ્તાહસપ્તાહમારન્ન્યેયર્થ । અત્ર લ્યબ્લોપે
કર્મણિ પચમી । અત્ર ચરકસ્ત્રેવમાહ ॥

ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजि-
तम् । पाचनं पाययेद्द्वयो निरामं सप्तमेऽ-
हनि ॥

સપ્તમેહનિ લઘ્વન્ન દત્વા । અષ્ટમે દિને કષાય
પાયયેદિત્યર્થઃ । તથા ચ મુશ્રુત ।

सम्राजात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषध-
मिति ॥

સમ્રાજાત્પરમ્ અષ્ટમેહનીત્યર્થ । કેચિન્નરકા-
દય' । ચક્રદત્તોઽપિ ॥

सम्राज्ञेन पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे
दिने ॥

एव सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्षि-
कल्प । तत्रापि व्योम्बलादिदोषतो देशकालोचि-
तं कुर्यात् । मेषजमन्नं च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्या-
द्विषाह मुश्रुत ॥

पैत्तिके च ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।
अचिरज्वरितस्यापि मेषणं दोषपाकतः ॥

અસ્થાયમર્થ । અત્પકાલસમુત્થિતેપૈત્તિકે જ્વરે ।
દોષપાક દૃષ્ટ્વા મૈષજ્ય દેય ન તુ તત્ર દશરાજા-
પેક્ષા । તથા અચિરજ્વરિતસ્યાપિ પૈત્તિકેતરનવ-
જ્વરયુક્તસ્યાપિ દોષપાક દૃષ્ટ્વા મૈષજ્ય દેયમિત્યર્થ ॥

વાત જ્વરમા સાત રાત્રી પછી, પિત્તમા
હસ રાત્રી પછી, અને કફમાં બાર રાત્રી
પછી ઔષધ દેવું. અપકવ જ્વરવાળાને
સાતમે દિવસે હવા આપવી. આમ વગરના
જેવામા આવે તો શમનનો ઉપચાર કરવો.
શારગધરે ગળો, પીપરીમૂળ, અને સુંઠનો
કવાથ પાચન કહેલો છે, તે વાતજ્વર સંપૂર્ણ
ચિન્હવાળો થયો હોય તો પૂરે સાતમે દિવસે
આપવો. એજ હવા હારીતે પણ છ દિવસ
પછી સાતમે દિવસે આપવાનું કહેલું છે. તે
જ્વરનાશક હવા છે. ખરનાદે પણ એજ
જ્વર હર વિધિ છઠી રાત્રી પછી કરવાનું
કહ્યું છે. ત્યાર પછી જ પાચનકારક
અને શમનકારક હવા કિતકર છે એમ
જણાવ્યું છે. વાગ્મટ કહે છે કે સાતમે

દિવસે હલકું અન્ન ખવરાવીને પછી દવા દેવી, અને કેટલાક દસમે દિવસે આપવાનું પણ કહે છે. કેટલાક તો હલકું અન્ન ખાવાનું જ કહે છે ચરક પણ કહે છે કે વૈદે છ દિવસ ગયા પછી જવરવાળાને બોજન દેવું, અને સાતમે દિવસે આમ મટયા પછી પાચન આપવું. સુશ્રુત પણ કહે છે કે સાતમે દિવસે ઔષધ આપવું. ચક્રદત્ત પણ કહે છે કે સાતે ધાતુઓના મળેા સાત રાતે પચે છે તેથી આઠમા દિવસથી જવર વિશેષે કરીને આમ રહિત બને છે. આ રીતે મત ભેદ છે, સાતમે અથવા આઠમે દિવસે કાઠો આપવાનું કહ્યું છે. પરંતુ અવસ્થા, બળ, અગ્નિ, દોષ, દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને વર્તવું. સુશ્રુત કહે છે કે “થોડા સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા પિત્તજવરમાં દોષ પાકે એટલે ઔષધ આપવું, પણ તેમાં દય રાત વીતી જવાની રાહ જોવી નહીં. એવી જ રીતે થોડા સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાત જવરમાં તથા કફ જવરમાં પણ દોષ પાકે એટલે ઔષધ આપવું.

દોષ પાક્યાનાં લક્ષણ

મૃદૌ જ્વરે લઘૌ દેહે પ્રચલેષુ મહેષુ ચ ।
પર્ક દોષં વિજ્ઞાનીયાજ્વરે દેયં તદૌષધમ્ ॥
જ્વરે મૃદૌ સ્વલીભુતે । મહેષુ વાતપિત્તકામ-
ત્રપુરીષેષુ પ્રચલેષુ સ્વમાર્ગસંચારિષુ । પર્ક નિરા-
મમ્ । દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યોદેકેવા પક્લક્ષણમ્ ।
દોષાણાં દુષ્ટવાતપિત્તકફાનાં પ્રકૃતિ જ્વરસ્ય
તદુપદ્રવાણાં ચોત્પાદનમ્ । તસ્યા વૈકલ્ય વૈ-
રીત્યં તસ્માદોષપાકજ્ઞાનમ્ ॥ કેષાચિન્મતે ॥

શુત્સામર્ત્વં લઘુત્વં ચ ગ્રાજ્ઞાણાં જ્વરમા-

ર્દવમ્ । દોષપ્રકૃતિરુત્સાહો નિરામજ્વર-
ક્ષણમ્ ॥

દોષપ્રકૃતિ દોષાણાં સ્વમાર્ગસંચાર ॥

જવર હલકો પડે, દેહ હલકો થાય, વાત, પિત્ત, કફ, મળ અને મૂત્રનું ચલન થાય, ત્યારે દોષ પાક્યા બાદીને જવરનું ઔષધ આપવું, આમ સુશ્રુત કહે છે. દુષ્ટ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ એનો જવરના ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરવાનો જે સ્વભાવ છે તે બદલાઈ ગયાથી દોષોનો પાક થયાનું બાહ્યું. કેટલાક કહે છે કે કુધાને લીધે હલકા પણ થાય, હલકાઈ આવે, ગાત્રોમાં જવર હલકો પડે, દોષ પ્રકૃતિ ટળી ઉત્સાહ થાય, ત્યારે તે નિરામ જવરનું લક્ષણ બાહ્યું.

તરૂણ જવરમાં કવાથ ન દેવાય.

ક્રેયઃ પશ્ચવિધઃ કાલો મેષજ્યગ્રહણે
વૃણામ્ । તન્નાતુક્ટે પ્રમાતં સ્પાત્કષાયેષુ
વિશેષતઃ ॥ મુલ્યમેષજ્યસમ્બન્ધો નિષિ-
દ્ધસ્તરૂપજ્વરે । તોયપેયાદિસંસ્કારૈસ્ત્વ-
દોષં તત્ર મેષજમ્ ॥

મુલ્યમેષજ કાયઃ તસ્ય સમ્બન્ધ પાનમ્ ।
યત આહ ॥

ન કષાયં પ્રશ્નંસન્તિ નરાણાં તરુષે જ્વરે ।
કષાયેનાકુલીભૂતા દોષા જેતું મુદુસ્તરાઃ ॥

આકુલીભૂતાઃ પ્રવૃદ્ધા સ્વમાર્ગ પરિત્યજ્ય ઇત-
સ્તતો ગતાઃ । અત્ર કષાયશબ્દેન કાયો ગૃહ્યતે ।
ઉક્તાશ્ચ કાયસ્ય પર્યાયાઃ ।

શૃતં કાયઃ કષાયશ્ચ નિર્ચૂરઃ સ નિગદ્ય-
ત ઇતિ । તોયપેયાદિસંસ્કારૈર્નિર્દોષં તત્ર
મેષજમિતિ ॥

તત્ર તરૂપજ્વરે મેષજમ્ મુલ્યમેષજનં કષાયરૂપ

તોયપયાદિસંસ્કારે નિર્દોષ ન તુ કલ્પનમુદિસ્ય
કપાય. પ્રતિવિષ્યત્ત્વેતિ ॥ કલ્પન તોયપેયય-
વાગ્વાદિકમ્ । નતુ । સ્વરસશ્ચ તથા કલ્પ-
કાથશ્ચ હિમફાળ્ટકૌ ॥

જ્ઞેયા કપાયા. પચ્ચૈતે લઘવઃ સ્યુર્યયોત્તરમ્ ॥
શ્વેતિ વચનાત્ સ્વરસાદયોઽપિ કથ ન નિવિષ્યતે
તત્રાહ ॥

યઃ કપાયઃ કપાયઃ સ્વાત્સવર્જ્યસ્તરુણ-
જ્વરેતિ ॥

ચતુર્થમાગવશેષેણકરણે અષ્ટમમાગવશેષકરણે
વા ય કપાયવર્ણ કપાયરસશ્ચ સ્યાત્ । સ કપાય,
કથઃ તરુણજ્વરે નિષિદ્ધઃ । કાથસ્ય લક્ષણમાહ ।

પાદશિષ્ટઃ કપાયઃ સ્વાદ્યઃ શોઢશ્ચગુણા-
મસા । કથિતોઽતઃ પદંગાદિર્નનિષિદ્ધો
નવજ્વરે ॥

અતઃ પદજ્ઞાદિસ્તરુણજ્વરે ન નિષિદ્ધ । અપા-
કાર્દધપાકાશ્ચોક્તલક્ષણાભાવેન કપાયત્વાભાવાત્ ।
અથ તરુણજ્વરે કપાયસ્ય દોષમાહ ॥

દોષા વૃદ્ધાઃ કપાયેણ સ્તમ્ભિતાસ્તરુણ-
જ્વરે । સ્તમ્ભ્યન્તે ન વિપચ્યન્તે કુર્વન્તિ
વિષમજ્વરમ્ ॥

કપાયેણ સ્તામ્ભિતા પ્રવૃત્તયે નિવારિતા । યત
આહ । કપાયરસગુણાસ્તુ । કપાય, સ્તમ્ભન
શીતો રુક્ષ પિત્તકાપહ. ઇત્યાદિ । સ્તામ્ભ્યન્તે ।
આધ્માન કુર્વન્તિ ન વિપચ્યન્તે । સુખેન ન વિપ-
ચ્યન્તે । દુઃખ દત્ત્વા વિલમ્બેન વિપચ્યન્તે ઇતિ
વાપ્ત્ । અન્યથ

ન ચ્યવંતે ન પચ્યન્તે કપાયૈઃ સ્તમ્ભિ-
તા મહાઃ । તિર્યગ્વિમાર્ગના વા તે ધોરં
કુર્યુર્નવજ્વરમ્ ॥

માણુસને હવા આવના પાંચ સમયે
કહેલા છે, જ્યાં ઔષધ દેવાનો સમય
કહ્યો ન હોય ત્યાં સવારનો સમય બાણુવો,
તેમા કવાથ તો વિશેષ કરીને સવારમાં
જ દેવાય છે. પણ તરુણુ જવરમાં તો
કવાથ આપવો નહિ એમાં તો પાણી
અને પેયા વગેરે સરકારોથી હોય ટાળવા,
એ જ હવા છે. તરુણુ જવરમા માણુ-
સને કવાથ તો નહિ જ આપવો, કેમકે
કવાથથી વૃદ્ધિ પામી કેપેલા હોયને છતાં
બહુ કઠણ થઈ પડે છે. કવાથનાં શ્રૂત,
કપાય, કવાથ, નિર્યૂદ્ધ, એ નામો છે.
તરુણુ જવરમા જળ, પેયા કે યવાગૂ સિદ્ધ
કરવાને કપાયનો ઉપયોગ કરવાને કશો
બાધ નથી.

શિકા.

સ્વરસ, કટક, કવાથ, હીમ અને કાંટ
એ પાંચે કપાય કહેવાયછે તે અનુક્રમે
જવરમાં કપાય પીવાનો નિષેધ છે, તો
એકલા કવાથનો નિષેધ કેમ કહેવાય, પાંચે
કપાયનો કેમ નિષેધ નહીં ?

સંભાધાન.

પાણીને ચોથો અથવા આઠમો ભાગ
પાકી રહે એવી રીતે ઉકાળવાથી જે
કવાથ કપાય રંગનો ને તુરા સ્વાદનો
થઈ બાક છે તેનો જ તરુણુ જવરમાં નિષેધ
છે, પણ પડગાદિ કવાથ તરુણુ જવરમાં
દેવાને હરકત નથી, કેમકે બીલકુલ
નહી ઉકાળવાથી અથવા અરધું ઉકાળ-
વાથી પડગાદિમાં કપાયનો શુષ્ક આવતો
નથી. કવાથ સ્તંભન કરનાર, શીતળ
અને રૂક્ષ છે. તથા તે પિત્ત અને કફને

હરનાર છે એટલે કપાયમા હોયોને અટ-
કાવી રાખવાનો શુભ છે. માટે જો તરૂણ
જવરમા કપાય આપવામાં આવે તો વૃદ્ધિ
પામેલા હોયોથી પેટનો આફરા અટકે છે
અને હોયો સુખે પાકતા નથી, પણ દુઃખ
હઈને વિલગ પાકે છે વળી કહે છે કે-
કપાયોએ અટકાવેલા મળો સ્થાનથી બ્રહ્મ
મતા નથી અને પાકતા પણ નથી, પણ
તેઓ ઊંચા કે આડે માર્ગે ચાલીને બચ
ઉત્પન્ન કરે છે.

તરૂણ જવરમાં વમન કરાવાય નહિ

અનુપસ્થિતદોષાણાં વમનં તરુણજ્વરે ।

હ્રદ્રોગં શ્વાસમાનાહં મોહ ચ કુરુતે મૃગ્મ ॥

અયમર્થ । કપાદિ દોષોપસ્થિતો સ્વયમેવ
ચેદ્ભવતિ વમન ન તદોપાય । અનુપસ્થિતદોષાણાં
તરુણજ્વરે વમન યત્કલ્પતં હ્રદ્રોગાદિન્ કરોતી-
ત્યર્થ । એતેન વચનેન તરુણજ્વરે યત્નાદ્વમનં
નિષિદ્ધમ્ । અવસ્થાવિશેષે તદપિ કર્તવ્યમિત્યાહ ॥

સઘો ધુક્તસ્ય વા જાતો જ્વરે સન્તર્પ-
ણોત્થિતે । વમનં વમનાર્હસ્ય શસ્તમિત્વાહ
વાગ્મટઃ ॥

વમન ચેતિ વિકલ્પો લક્ષ્ણપેક્ષયા । વમનાર્હ-
સ્યેત્યનેન ગર્ભિણ્યતિક્રુશાતિવૃદ્ધાદિનિષેધ । અત્ર
વૃદ્ધવાગ્મટ ॥

વર્મિતં લઘુયેત્પાઙ્ગો લઘ્વિતં ન તુ વામ-
યેત્ । વમનં ક્લેશબાહુલ્યાદ્વ્યાલ્પલઘ્વનકર્ષિ-
તમ્ ॥ ન કાર્યં ગુર્વિણીબાલલઘ્વદુર્બલભી-
રુમિઃ ॥

અનશનમિતિ શેષ' । અનેનાનશનવચનેન
ગુર્વિણ્યાદીનામનશનનિષેધ. ॥

ક્રાદિક હોયોને લીધે ચોતાની મેળે ઉલટી
ચાય તો હરકત નથી, પણ તરૂણ જવરમા
અનુપસ્થિત હોયો માટે વમન કરાવવામા
આવે તો તેથી હૃદ્રોગ, શ્વાસ, પેટનો આફરા,
અને બહુ મોહ થાય છે. આવી રીતે નિષેધ
કર્યો છે. તોપણ તુરતના જમ્બેલને ચંતર્પણને
લીધે જવર આવે તથા તે વમન કરાવવાને
ચોઆ હોય (એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રી બહુ
કૃશ કે બહુ વૃદ્ધ ન હોય તો તેને
લંધનને બદલે વમન આપવું જોઈએ, જોમ
વાગ્મટ કહે છે. વમન કરાવ્યા પછી
લંધન કરાવામ છે, પણ લંધન પછી વમન
કરાવવું નહિ, કેમકે વમન બહુ કલેશ
કરાવનાર હોવાથી લંધનથી લીધે થયેલાને
મારી નાંખે છે. ગર્ભવતી, બાળક, વૃદ્ધ,
દુર્બળ, અને પ્તીકણને પણ વમન કરા-
વવું નહિ. આ ઉપરથી ગર્ભવતીને લંધન
કરાવવાનો પણ નિષેધ છે

પાચન તથા શમન વિષે

જ્વરે સામે પાચન નિરામે શમન પથ્યાન્નમ્પટા-
દિક ચ દયાત્ । પાચનલક્ષણ પશ્ચાત્ ગુણપ્ર-
સ્તાવે બોદ્ધવ્યમ્ ॥

પાચનશ્મનયોઃ સંપ્રદાનકાલમાહ
પાયયેદાતુરં સામં પાચનં સપ્તમે દિને ।
શમનેનાયવા દૃષ્ટા નિરામં તમુપાચરેત્ ॥
અન્યથ્ચ । કુશં ચૈવાલ્પદોષં ચ શ્મપ્રતીયૈરુ-
પાચરેત્ ॥ નતુ । લાલાપ્રસેકૌ હૃદ્લાસૌ દ્વ-
દયાશુદ્ધયરોચકૌ । તન્દ્રાલસ્યાવિપાકા-
સ્યવૈરસ્યં ગુરુમાત્રતા ॥ હુલાશ્ચો વહુમૂત્ર-
ત્વં સ્તબ્ધતા ચલવાન્ જ્વરઃ । આમજ્વર-
સ્ય લિક્કાનિ ન દયાત્ત્વ મેષજમ્ ॥ મેષર્જ

શામદોષસ્ય भूयो जनयति ज्वरम् ॥

भूयो बाहुल्येन ॥

અન્યથા ॥ પાયપેદોષહરણં મોહાદામ-
જ્વરે તુ યઃ । સ મુસં કૃષ્ણસર્પે તુ કરાત્રેણ
પરામૃશેત્ ॥

इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात्कथं सामे
ज्वरे पाचनं देयम् ? उच्यते निरुपद्रवे साम-
ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषज
निषिद्धम् तथाच वाग्भट' ।

સપ્તાહાત્પરતોડદુષ્ટે સામે સ્યાત્પાચનં જ્વ-
રે । નિરામે શમનં સ્તબ્ધે સામે નૌષધમા-
ચરેત્ ॥

અદુષ્ટે નિરુપદ્રવે સ્તબ્ધે સોપદ્રવે ॥

આમવાળા રોગીને સાતમે દિવસે પાચન
આપવું, અને આમવગરનાને શમન આપવું.
ગીળે કહેલું છે કે દૃશ તથા અદ્ય દોષ-
વાળાને શમન આપવું. એમ કહેલું છે કે
લાળ આવતી હોય, ગોળ આવે, હૃદય
અશુદ્ધ હોય, અરુચિ હોય, ઘેન, આગસ,
અવિપાક, મુખમાં વિરસતા, ગાત્રો ભારે
હોય, ભૂખ ન લાગતી હોય, બહુ મૂત્ર થતું
હોય, સ્તબ્ધતા હોય, અને જ્વર બળવાન
હોય, તો એ આમ જ્વર કહેવાય છે, તેમાં
હવા આપવી નહિ, કેમકે આમવાળાને
હવાથી જ્વર બહુ વધે છે વળી કહ્યું છે કે
આમજ્વરમાં જે મોહથી દોષ હરણુ ઔષધ
પાય છે, તો તે સૂતેલો કાળો સર્પ જગાડે
છે. આ ઉપરથી આમજ્વરમાં ઔષધ ન
આપવું એ સિદ્ધ થાય છે, તેમ છતાં
પાચન દેવાનું કેમ કહ્યું ? એ શકાનું સમા-
ધાન એ કે જો આમજ્વર ઉપદ્રવ રહિત

હોય તો પાચન આપવું, નહીં તો નહીં.
વાગ્ભટ કહે છે કે જો આમ હુદન હોય તો
જ સાતમે દિવસે જ્વરમાં પાચન દેવું,
નિરામમાં શમન દેવું, અને સામ સ્તબ્ધ હોય
તો ઔષધ આપવું નહિ.

સામાન્ય જ્વરમાં પાચન કવાથ.

નાગરાદિ કવાથ.

અથ સામાન્યજ્વરે પાચનકષાયમાહ મુશ્રુતઃ

નાગરં દેવકાષ્ઠં ચ ધામકં બૃહતીદ્રવ્યમ્ ।

દયાત્પાચનકં પૂર્વં જ્વરિતેભ્યો જ્વરાપહમ્ ।

ધામક રેહિષ તદલામાદુરીરં દયાત્ । બૃહ-
તીદ્રવ્યં બૃહત્ફલં બૃહતી સૂક્ષ્મફલં ક્ષુદ્રાં બૃહતી
વેતિ કળ્ટકારીદ્રવ્યં દયાત્ કળ્ટકારીદ્રવ્યં શુણ્ઠી
ધામક મુરદારુ ચેતિ શાર્ફધરણોક્તત્વાત્ ॥ ના-
ગાદિઃ કવાથ ॥

સામાન્ય જ્વરમાં મુશ્રુતે નીચેના નાગ-
રાદિ કવાથ પાચન માટે આપવાના કહેલો
છે—“ સૂંઠ, દેવદાર, રોહિષ, ઉભી ભોપ-
રંગણી અને ખેટી ભોપરીંગણી ” એનો
કવાથ પાચન છે, તે નવા જ્વરવાળાને આપ-
વાથી તાવ બાથ છે શારંગધરે પણ એજ
પાચ ત્રીજોનો કવાથ આપવાનું કહેલું છે
રોહીષ ન મળે તો તેને બદલે વાળો નાંખવો.

સર્વ જ્વરેમાં સામાન્ય સંશમનો.

સર્વજ્વરેષુ સામાન્યતઃ સંશમનયાન્યાહ

મુશ્રુતઃ ।

અથ સંશમનીયાનિ કષાયાણિ નિબોધ
મે । સર્વજ્વરેષુ દેયાનિ યાનિ વૈષ્ણેન જા-
નતા ॥ દૃશીકષિત્વવર્ષામૂઃ પયઃ સોદક-
મેષ ચ । પચેત્ ક્ષીરાવશ્લેષં તત્ પેયં સર્વ-
જ્વરાપહમ્ ॥

વૃશ્ચિક શ્વેતપુનર્નવા વર્ષામ્ રક્તપુનર્નવા તથા
ચ મદનપાલ ।

પુનર્નવાઃ શ્વેતમૂલો દૃશ્વીકો દીર્ઘપત્રકઃ ।
પુનર્નવાઽપરા રક્તા વર્ષામ્ રક્તપુષ્પકઃ ॥
સુશ્રુત કહેછે કે—“હવે સશમનીય
કવાથે મારી પાસેથી સાબળો ધોળી સા-
ટોડી, બીલી, રાતી સાટોડી, દૂધ અને પા-
ણી, એને પકવતાં દૂધ માત્ર રહે તે સર્વ
જવરમાં જવર હરવા માટે પાવું.” “ધોળી
સાટોડીનું મૂળ ધોળુ હોય છે અને તેને
પુનર્નવા અને વૃશ્ચીક તથા દીર્ઘપત્રક કહે
છે. બીજી રાતી સાટોડી હોય છે તેને વર્ષામ્
તથા રક્તપુષ્પા પણ કહે છે.” એમ મદન-
પાલમાં કહેલું છે.

દૂધ પકવવા વિધે.

પાકમકારમાહ ।

ક્ષીરમષ્ટગુણં દ્રવ્યાત્ ક્ષીરાક્ષીરં ચતુર્ગુણ-
મ્ । ક્ષીરાવજ્રેષં પાતવ્યં ક્ષીરપાકે સ્વયં
વિધિઃ ॥

દ્રવ્યાત્પલપરિમિતાત્ અન્યઃ ॥

ઉદકાદ્રિગુણં ક્ષીરં શિશિપોક્ષીરમેવ ચ ।
તત્ ક્ષીરશેષં કથિતં પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥

દ્રવ્યથી દૂધ આઠ ગણુ, અને દૂધથી
પાણી ચોગણુ લેવું બળતા દૂધ માત્ર રહે
તે પાવું, એમ ક્ષીરપાકનો વિધિ છે બીજા
એમ પણ કહે છે કે—પાણીથી બમણુ દૂધ,
તથા તેમાં સ્ત્રીસમ અને વાળો નાંખી પકા-
વતાં દૂધ માત્ર રહે તે પીવાથી સર્વ જવરો
મટી જાય છે.

ગુરુચ્ચાદિ કવાથ.

શુદ્ધી જ્ઞાન્યકારિદ્ધં પથકં રક્તચન્દનમ્ ।

૫

एषा काथः सुमसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः ।
दीपनो दाहहृष्टासतृष्णाछर्द्यर्षिहरेत् ।

ગળો, ધાણા, લીમડો, પથક અને
રતાજળીનો કવાથ સર્વ જવરને હરનારો
પ્રસિદ્ધ છે તે દીપન છે, તથા દાહ, ત્રેષ, તરશ,
ઉલટી અને અરુચિને હરે છે.

શોધન વિધે.

સંશોધનં તરુણજ્વરે નિષિદ્ધમ્ તદાહ સુશ્રુતઃ-
છર્દિમૂર્છામદશ્વાસપ્રમત્તૃદ્વિષમજ્વરાન્ ।
સંશોધનસ્ય પાનેન પ્રાપ્નોતિ તરુણજ્વરી ॥

નિષિદ્ધમપિ સશોધનમવસ્થાવિશેષે દેયમ્ ।

યત આહ—

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યં વિધારોષદુર્બલમ્ ।
તં સમીક્ષ્ય મિષ્કુર્યાદોષમધ્યાવનં શુદ્ધ ॥

શોધનસાધ્યરોગમાહ—

સથોજ્વરે વિષેઽજીર્ણે મન્નેઽસાવરુષૌ તથા ।
સ્તન્યરોગે ચ હૃદ્રોગે કાસશ્વાસેષુ વાયયેત્ ॥
જીર્ણજ્વરગરછર્દિગુલ્મસ્રીહોદરેષુ ચ । શૂલે
શોથે મૂષ્ણાતે કૃમિરોગે વિરેચયેત્ ॥

દોષદુર્બલ દોષેરુપચિતૈર્દુર્બલ ન તૂપવાસાદિક્ર-
તમ્ । અતઃ એવ સમીક્ષ્યતિ । અન્યઃ ।

ચલે દોષે મૃદૌ કોષ્ઠે નેત્રે તત્ત્વં ત્વ-
નામ્ । આઠ્યાપદુર્બલસ્યાપિ શોધનં હિ તદા
ભવેત્ ॥

કુતો લલ નાપેક્ષણીયમિત્યાશક્ક્યામાહ । તદા
તસ્યામવસ્થાયાં શોધનં દુર્બલસ્યાપિ દોષદુર્બલ-
સ્યાપિ અભ્યાપદ્ધવેત્ । છર્દ્યાદિવ્યાધિકૃજ્ઞ ભક્તી-
ત્યર્થ. । લલત પુરુષસ્ય પક્તસ્ય દોષસ્ય સ્વ-
સ્થાનસ્થિતસ્ય શોધનાવિધાને દોષમાહ સુશ્રુતઃ ।

પક્ષોઽપ્યનિર્હતો દોષો દેદે તિષ્ઠન્મહાત્મ-
યમ્ । વિષમં વા જ્વરં કુર્યાદ્ઽલ્પાપદમે-
વ વા ॥

લક્ષનામ્બુપાનપેયાદિભિ પક્ષોપિ દોષોઽનિર્હત
અધોમાર્ગેનાનુસૃષ્ટ મહાત્મય વિષમ જ્વર ચાતુર્થિક
તત્સૈવ મહાત્મયત્વાદિતિ ગદાધર. । ગમ્भीરમિતિ
કાર્તિકઃ । મહાત્મય મહાકષ્ટ વા બલવ્યાપદ બ-
લક્ષયમ્ ।

તરુણ જ્વરમા શોધન દવા આપવાથી
ઉલટી, મૂર્છા, મદ, શ્વાસ, બ્રમ, તૃષા, અને
વિષમજ્વર થાયછે, આમ છે તોપણ
રોગી દોષોની વૃદ્ધિથી ધણે પીડાતો હોય
અને રોગ શોધન વિના મટે તેમ ન હોય
તો વેલે પીરેથી દોષોને સ્થાનબ્રષ્ટ કરવા
જોઈએ. તુરંતનો જ્વર, વિષ, અર્ણ્વ, મ-
હાભિ, અરુચિ, સ્તનના રોગ, હૃદયોગ, ઉષ-
રસ, અને શ્વાસમાં ઉલટી આપવી. અર્ણ-
જ્વર, વિષ, ઉલટી, ગોળો (શુદ્ધ), પ્લીહોદર,
શૂળ, સોળ, મૂત્રાઘાત અને કૃમિરોગમા
વિરેચન આપવું દોષ ચક્ષિત હોય, અને
કોઠો મૃદુ હોય, તો નબળાઈ હોય
તોપણ શોધન આપવું. કેમકે એવી
સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ પામેલા દોષવાળાને શોધન
દવા દેવાથી ઉલટી વગેરે રોગ થતા નથી.
બળવાન માણસના પાકેલા દોષ સ્વસ્થાને
હોય તેવું સંશોધન ન કરે તો બીજા દરદ
પેલા થાય છે. સુશ્રુત કહેછે કે-લઘનથી,
જળ પીવાથી તથા પેયા વગેરેથી દોષ
પાકેલા છતાં વિરેચન આપી કાઢી નાખ-
વામાં ન આવે તો તે શરીરમા રહીને મહા-
ત્મય, વિષમજ્વર અથવા બળનો ક્ષય કરે-
છે. અહાત્મ્ય એટલે હાનિકારક ચાતુર્થિક-

જ્વર (ગદાધર), ગમ્भीર ઉઠો તાવ (કાર્તિક)
અથવા મોટું કષ્ટ.

સંશોધન-આરગ્વધાદિ કવાથ.

સંશોધનમાહ ।

આરગ્વધગ્રન્થિકમુસ્તતિક્તાહરીતકીર્ણિઃ
કથિતઃ કવાય । સામે સશૂલે કફવાત-
પિત્તે જ્વરે હિતો દીપનપાચનશ્ચ ॥

इति आरग्वधादि कथ. । अन्यच्च ।

પથ્યારગ્વધતિક્તાત્રિવૃદામલકૈઃ શૃતં તો-
યમ્ । પાચનસારકમુક્તં મુનિભિર્જીર્ણજ્વરે
સામે ॥

इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ।

અનન્તાં બાલક મુસ્તં નાગરં કટુગોહિ-
ળીમ્ । પિષ્ટા મુસ્લામ્બુના કલ્કં પાયપેદક્ષ
સંમિતમ્ ॥ કલ્કઃ સ્વલ્પેન કાલેન હન્યા-
ત્સર્વજ્વરામયાન્ । વિદધ્યાત્કોષ્ઠસંશુદ્ધિં
દીપયેચ હુતાશ્નમ્ ॥

अनन्ता सारिखा । इति सारिवादिकल्क ॥

ગરમાળો, પીપળીમૂળ, મેથ, કડુ
અને હરડેનો કવાથ આમસહિત શૂળ,
કંક, વાત, પિત્ત જ્વરમાં હિતકર તથા
દીપન અને પાચન છે.

આરોગ્ય પંચક કવાથ

હરડે, ગરમાળો, કડુ, નસોતર અને
આમળાનો કવાથ આમસહિત અર્ણ્વજ્વરમાં
મુનિઓએ પાચન અને સારક કહેલો છે

सारिवादिकल्क.

ઉપલસરી, વાળો, મેથ ચૂંક, કડુ,
એને ઉના પાણીમા વાડીને એક તોલા જે-
ટલું પીવું. આથી મેથ વખતમાજ સર્વ

જવરે નાશ પામે છે, કેઠો શુદ્ધ થાય છે
અને અગ્નિનું દીપન થાય છે

સંશોધન તથા સશમન ન આપવા
વિષે.

સંશોધન સંશમનં ચ યેષાં નિષિદ્ધં તાનાહ-
પીતામ્બુર્લઙ્ઘનક્ષીણોઽઙ્ગીર્ણો મુક્તઃ પિપા-
સિતઃ । ન પિષેદૌષધં જન્તુઃ સંશોધનમથે-
તરત્ ॥

પીતામ્બુ પીતતિક્તામ્બુ મુક્તો મુક્તવાનિત્યર્થઃ ।
અત્રાપ્યવસિતાદિલાત્કર્ત્તરે કપ્રસ્રય. । इतरत्
સશમનમ્ ।

કડવાં પાણી પીધેલાએ, લઘનથી
ક્ષીણ થયેલાએ, અલ્પવાળાએ, જમેલાએ
અને તરશ્યાએ સંશોધન કે શમન દવા
પીવી નહિ.

સુદર્શન ચૂર્ણ

સુદર્શનચૂર્ણમ્ ।

ત્રિફલા રજનીયુગ્મં કણ્ઠકારીયુગ્મં શ્વેતી ।
ત્રિકટુ પ્રત્યેકં મૂર્ધ્વા મુદ્ગ્ધી ધન્વયાસકઃ ॥
કટુકા પર્યટો મુસ્તં ત્રાયમાણા ચ વાલકમ્ ।
નિમ્બઃ પુષ્કરમૂલં ચ મયુષથી ચ વત્સકઃ ॥
યવાનીન્દ્રયવો માર્ગીં ત્રિયુષીર્જં મુરાર્જા ।
વચાત્વક્ષપચકોશ્ચીરચન્દનાતિવિષાહલાઃ ॥
શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી વિદઙ્ગં તગરં તથા ।
ચિત્રકં દેવકાષ્ઠં ચ ચવ્યં પત્રં પટોલકમ્ ॥
જીવર્કર્ષમકૌ ચૈવ લવઙ્ગં વંશલોચનમ્ ।
પુન્ઢરીકં ચ કાકોલીપત્રકં જાતિપત્રકમ્ ॥
તાલીસપત્રમેતાનિ સમમાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ।
અર્ષાશં સર્વચૂર્ણસ્ય કિરાતં પ્રક્ષિપેત્સુધીઃ ॥

एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वराश्च निखिलान्हन्ति नात्र कार्या वि-
चारणा ॥ दोषजागन्तुर्काश्चापि बातुस्थान्
विषमज्वरान् । मक्षिपातोद्भवाश्चापि पान-
सानपि नाशयेत् ॥ शीतादीनपि दाहादी-
न्मेह तन्द्रां भ्रमं वृषाम् । कासं श्वासं च
पाण्डुं च हृद्रोगं कामलामपि ॥ त्रिकपृष्ठक-
टीजातुषारशूलं निवारयेत् । शीताम्बुना
पिबेदेतत्सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ सुदर्शनं यथा
चक्रं दानवानां विनाशनम् ॥ तथा ज्वरा-
णां सर्वेषां चूर्णमेतत्प्रजाशनम् ॥

પુસ્કરમૂલામાવે તુ કુષ્ઠમપિ દયાત્ । માર્મ્ય-
માવે કણ્ઠકારીમૂલમ્ । સૌરાષ્ટ્રમાવે સ્ફટિકા
દયાત્ ॥ તગરાલામે કુષ્ઠ દેય જીવર્કર્ષમયોર-
લામે વિદારોકન્દસ્ય માગદ્વય દયાત્ । પુન્ઢરીક
શ્વેતકમલ કાકોલ્યમાવે અશ્વગન્ધામૂલ તાલી-
સપત્રકામાવે સ્વર્ણતાલી પ્રદીયત ઇતિ । અથવા
કણ્ઠકારી જટા દેયા ॥ इति सुदर्शनचूर्णम् ।

ત્રિક્ષાં, હળદર, દારુહળદર, હુલી
તથા જેડી બોરીંગલીઓ, કચ્છરે, સૂંઠ,
મરી, પીપર, પીલુડી, પીપરીમૂળ, અળો,
ધમાસો, કડું, ખડસલિથો, મોથ, ત્રાયમા-
ણ, વાળો, લીમડો, એરડાનું મૂળ, જેડીમધ,
ઇશ્રજ, કડાછાલ, અજમે, ભારંગી, સરજ-
વાના બીજ, સોરડી માટી, વજ, તજ, પચકા-
ષ, કાળોવાળો, મુખડ, અતિવિષની કળી, ના-
ગબલા, મોટો સમરવેડો, નાનો સમેરવેડો,
વાવડીંગ, તગર, ચિત્રક, દેવદાર, અવક, ત-
માલપત્ર, પરવળ, છવક, જયભક, લવીંગ,
વંશલોચન, ધાતું કમળ, કાઠોલીનાં પાંદડાં,

બંવંત્રી અને તાલીસપત્ર, એ સર્વ સમભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું એ સર્વ ચૂર્ણનાથી અડધો અરધ તેમાં કરિયાતું મેળવવું. આ સુદર્શન નામનું ચૂર્ણ સર્વ દોષોને હરનારું છે. તે સર્વ જવરોને હણે છે તેમા સંશયજ નથી. દોષજ, આંગતુજ ધાતુઓમા રહેલા, અને વિષમજવરો, સનિષાતજવરો, અને માન-સજવરોનો પણ તે નાશ કરે છે. શીતાદિ, દાહાદિ, પ્રમેહ, તદ્મા, ભમ, તૃષા, ઉષ-રસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, હૃદ્રોગ, કમળો, ત્રિ-કશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ, કટિશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, ગોટ-શૂળનુંશૂળ એ સર્વ મટાડે છે સર્વ જવરની નિવૃત્તિ અર્થે એ ચૂર્ણ ટાઢા પાણીમાં પીવું જેવી રીતે સુદર્શન ચક્ર દાનવોના વિનાશ-રૂપ છે તેવી રીતે આ ચૂર્ણ સર્વ જવરોના વિનાશરૂપ છે એરડાનું મૂળ ન મળે તો તેને બદલે કઠ, ભારગીને બદલે ભૌરીંગ-ણીનાં મૂળ, સોરઠી માટીને બદલે કટકડી, તગર ન મળે તો કઠ, તાલીસપત્ર ન મળે તો સ્વર્ણતાલી અથવા ભૌચરીંગણીના મૂળ, જીવક તથા ઝપભકને બદલે વિહારીકદના એ ભાગ અને કાકોલીને બદલે આસોદનું મૂળ નાખવું

નિંખાદિ ચૂર્ણ.

નિમ્બપત્રવરોઽવ્યોષજવાનીલવળત્રયમ્ ।
 સારો દિગ્વહિરામેષુ ત્રિનેત્રક્રમશોઽસકાન્ ॥
 સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં મત્યુષે ભક્ષયેનરઃ ।
 કાહિકં દ્રવાહિકં ચ તથા ત્રિદિવસજ્વરમ્ ॥
 ચાર્ણધર્કં મહાધોરં સતતં સન્તતં તથા ।
 તુલ્યં ચ ત્રિદોષોત્ત્વં જ્વરં હન્તિ ન સંશયઃ ॥

લીમડાનાં પાન ૧૦ ભાગ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ, ત્રિકુટ ૩ ભાગ, અજમે ૫ ભાગ,

સૈધવ, સંચળ બિરલેષુ ૩ ભાગ, જવ-ખાર ૨ ભાગ, આ સર્વનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકા-ળમા ખાવું એથી એકાતરો, તરિયો, રોબિયો, ચોથિયો, અને મહાધોર સતત અને સતત જવરો, ધાતુગતજવરો, અને ત્રિદોષજવરો અવરથ હણાયછે, એમાં સંશય નથી.

શટયાદિ કવાથ.

શટી નિષાદ્યં દારુ શુઠી પુષ્કરમૂલક-મ્ ।
 एला गुह्वरी कटुका पर्पटश्च यवासकः ॥
 शृङ्गी किराततिक्तं च दशमूली तथैव च ।
 काथमेषां पिबेत् कोष्णं सिन्धुचूर्णयुतं नरः ॥
 ज्वरान् सर्वान् द्रुतं हन्ति नात्र कार्या वि-
 चारणा । अनुभूतमिदम् ।

કચૂરો, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, સૂકં એરડાનું મૂળ, એળચી, ગળો, કડું, ખડસલિયો, જવાસો કાકડાશીંગી, કરિ-યાતું, અને દશમૂળ, એઓનો કવાથ કરી થોડોક ઉનો રહે ત્યારે સૈધવ નાંખીને પીવાથી સર્વ જવરો એકદમ હણાઈ બંધ છે, તેમાં સંશય નથી. આ કવાથનો અમે અનુભવ કરેલો છે

હરિતકયાદિ યુટિ.

हरितकी त्रिहृद्दारकाणां पृथग्भवेत् ।
 पलद्वयं कणा शुण्ठी गुह्वरी गोक्षुरी वरी ॥
 सहदेवी विहङ्गं च मत्त्येकं पलसम्मितम् ।
 मधुना वटिकां कृत्वा स्वादेज्ज्वरमपोहति ॥
 कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्धं निवच्छ-
 ति । अनुभूतम् ।

હરડે, નસોતર, ને વરધારો, એ દરેક

આઠ આઠ તોલા, પીપર, સૂકં, ગળો, ગો-
ખરૂ, શતાવરી, ખપાટ, અને વાવડીઝ,
જો દરેક ચાર ચાર તોલા; એની મધમાં
એળી વાળીને જવર મટાડવાને ખાલી તેથી
ઉધરસ, શાસ, મલસ્તાબ, અગ્નિમાઘ, જો
સર્વ મટેછે. આ ગોળી અનુભવેલી છે.

લાક્ષાદિ તૈલ

લાક્ષા દશાસા ત્વરુણા વદસા સચન્દનં
છોદિતચન્દનં ચ ॥ ત્વક્પત્રકં વારિસુરા
સમુસ્તા પ્રત્યેકમેતાનિ પલોન્મિતાનિ ॥
કિરાતતિક્તાસ્ત્રિહતા સતિક્તાઽમૃતાકળાપ-
ર્પટકણ્ઠકાર્યઃ । વિઢક્કવિશ્વામલકાનિ વા-
સારસાનિશાવીરણસિન્દુવારાઃ ॥ एता-
नि देयानि पृथक्पलार्धमानानि सर्वाणि
च भेषजानि । कल्कानमीषां विद्धीत ग-
व्यदुग्धेन वै सार्धतुलामितेन ॥ તૈલં તિ-
લાનાં તુ તુલાનુમાનં તેનૈવ કલ્કેન શનૈઃ
પચેચ । इन्त्याज्वरांस्तैलमिदं समस्तान्
कुर्यात् बलं वीर्यमतीव पुष्टिम् ॥ વિમર્દના-
દાથુ પરિશ્રમં ધ્રમં શમં નયેત્સંજનયેત્
દ્યુતિ તનોઃ । तथा व्यापस्यिसमुद्भवाप-
पि महृत्य निद्रां समुपाजयेत्सुखम् ॥
અરુણા મઝિહા । વારિ વાલમ્ । રસારાસા
इति लाक्षादि तैलम् ।

લાખ તોલા ૧૦, મજીક તોલા ૬,
સુખક અને રતાંજળી ચાર ચાર તોલા, તજ,
તમાલપત્ર, વાળો, ગુરામાંસી, મોથ, જો
દરેક પશુ ચાર ચાર તોલા, કરિયાતું,
નસોતર, કડું, ગળો, પીપર, ખડસલિયો,
ઘેડી લોરીંગણી, વાવડીઝ, અતિવિષ, આ-
મળાં, અરડસી, રાસના, હળદર, વાળાનું

મૂળ, નગકં, જો દરેક જો જો તોલા, આ
સર્વ ઔષધોના કલ્ક સહિત ૬૦૦ તોલા
ગાયના દૂધને ૪૦૦ તોલા તેલમાં પક-
વવું જો તેલ સર્વ જવરોને હણેછે, તથા
ખળ, વીર્ય, અને અત્ય ત પુષ્ટી આપેછે.
શરીરે ચોળવાથી શ્રમ અને ક્ષમ ટળે છે,
તથા શાંતિ મળીને શરીરની કાંતિ વધે
છે. હાડકામાંની પીડા મટેછે, અને નિદ્રા
આવીને સુખ મળેછે.

બીજી લાક્ષાદિ તૈલ.

લાક્ષારસસમં તૈલં તૈલાન્મસ્તુ ચતુર્થુ-
ણમ્ । અશ્વગ્નપનિશાદારકૌન્તીકુદ્રાબ્દ-
ચન્દનૈઃ ॥ સમૂર્વારોહિણીરાસાશ્વતાક્ષામ-
યુકૈઃ સમૈઃ સિદ્ધં લાક્ષાદિકં નામ તૈલમ-
ખ્યજ્જનાદિના ॥ સર્વજ્વરક્ષયોન્માદશ્વા-
સાપસ્મારવાતનુત્ । યક્ષરાક્ષસમૂત્તમં ગ-
ર્ભિણીનાં ચ શ્વસ્યતે ॥

મસ્તુ દધિજલમ્ । કૌન્તી રેણુકા ચન્દનમત્ર
શ્વેતમેવ ન તુ રક્તમ્ । રોહિણી કટુકા ; इति
लाक्षादि ।

લાખના રસ જેટલુંજ તેલ, અને તે-
લથી ચોગણો મસ્તુ એટલે દહીંનું પાણી
લેવું. પછી આસોંદ, હળદર, દેવદાર, મેંઘીનાં
બીજ, કઠં, મોથ, ચ દન, મોરવેલ, કડું,
રાસના, શતાવરી, મહુકાં, જો સર્વ સમભાગે
લેધ તેલ પકવવું. જો તેલનો અભ્યંજ કર-
વાથી સર્વ જવરો, ક્ષય, ઉન્માદ, શાસ,
અપરમાર, અને વાયુ મટેછે. ચક્ષુ રાક્ષસ,
અને જૂતને હણેછે, વળી આ તેલ ગર્ભિણી
અને પશુ હિતકારી છે.

ત્રીજી લાક્ષાદિ તૈલ.

લાક્ષા દરિદ્રા મઝિહા ફેનિલ મધુકં

વલા । લામજ્જકં ચન્દનં ચ ચમ્પકં ની-
લમ્બુત્પલમ્ ॥ પ્રત્યેકમેવાં ષષ્ઠાદિઃ પક્ત્વા
તોયે ચતુર્થુણે । ચતુર્ભાગાવશેષે તુ ગર્ભે
ચૈત્સમાવયેત્ ॥ રેણુકા પચ્ચકં ચૈવ વા
જિગન્વા તથૈવ ચ । વૈતસં ચીરકં કુટું દે-
વદારુનસં ત્વચમ્ ॥ શતપુષ્પા પુષ્કરીકં
માંસી મધુકમેવ ચ । ષ્ઠિરણ્ણમિતઃ કલ્પકઃ
ક્રવાયેજૈવ પેષિતૈઃ ॥ મસ્તુચ્ચુત્કારનાલાના-
માદકાશં સમાવયેત્ । ક્ષીરાદકસમાયુક્તં
તૈલમ્ સ્થં વિપાચયેત્ ॥ અભ્યક્તૈલમેતદ્દિ-
શીત્રં દાહમપોહાત્ । વ્યપોહતિ તથા વાત-
પિત્ત શ્લેષ્મભવજ્વરમ્ ॥ સમલાપં સતુષ્ણં
ચ તાલુશોષપ્રમાન્વિતમ્ । શ્રોણપસ્ટા યે
વાલા રક્ષઃ સંદષિતાશ્ચ યે ॥ તેષાં કટું શ્ર-
ક્ષમયેચૈલં લાક્ષાદિકં મહત્ ॥

ફેનિલ બદરી । લામજ્જકમુશીરવર્પાતછવિ-
તુળવિશેષ ॥ લામજ્જક યદા ન સ્યાદુશીર
દીયતે તદા । ચમ્પકમિલસ્ય સ્થાને કુત્રાપિ
ગૈરિકમિતિ પાઠઃ ॥ નીલોત્પલસ્યાભમે તુ કુમુદ
દેયમિષ્યતે । સમાવયેત્પ્રક્ષિપેદિત્યર્થઃ । ચીરક
પ્રત્યિર્પણસ્ય મેદો મટિર ઇતિ નૈપાલદેશે મ-
વતિ । તદલામે પ્રત્યિર્પણં દેયમ્ । પુષ્કરીક
શ્વેતકમલમ્ । મસ્તુ દધિજલમ્ । શુક્ત સન્ધાન-
મેદઃ । આરનાલ સોડપિ સન્ધાનમેદ ॥ ઇતિ
મહાલાક્ષાદિતૈલમ્ ॥

લાખ, હળદર, મજ્જક, ગોર, મહુડાં,
નાગબલા, લામજ્જક, ચંદન, ચંપો અને
નીલ કમળ, એ દરેક ૨૪ તોલા પ્રમાણે લેઈ
કચ્ક કરી તેથી ચોગણા પાણીમાં પકવવાં.
ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે તે પાણી ગા-

ળીને રાખી મૂકવું પછી એ દી, પચકાઈ,
આસોઈ, નેતર, તગર, કઠ, દેવદાર, નખલો,
તજ, સૂવા, પુડરીક (ધાતુ કમળ), જટા-
માંસી, અને મહુડાં એ સર્વનાં ચૂણાં એક
એક તોલા લેઈ તેને ઉપરના કવાથની
ભાવના દેવી. પછી મસ્તુ, શુક્ત અને આરના-
લ, એ ત્રણે ૨૫૬ તોલા લેઈ તેમાં વાટેલી
દવા નાંખીને તેમાં ૨૫૬ તોલા દૂધ અને
૬૪ તોલા તેલ નાંખીને પકવવું. આથી
સિદ્ધ થયેલું તેલ શરીરે ચોળવાથી એક-
દમ દાહ મટી જાય છે વાત, પિત્ત, અને
કફના જ્વરો પછી મટી જાય છે જકવા,
તરશ, તાલુશોષ, અને જ્વમ પછી મટી
જાય છે. બાલગ્રહ તથા રાક્ષસની પીડાઓ
પછી આ મહા લાક્ષાદિ તૈલથી મટી જાય
છે. આમાં લામજ્જક ન મળે તો તેને બદલે
વાળો, નીલકમળને બદલે પાંચળી, ચીર-
કને બદલે તગર નાખવું.

તરૂણ જ્વરના ઉપાયો.

ઉદક મંજરી રસ

અથ નવજ્વરે રસાઃ ।

સૂતો ગન્ધષ્ટક્રૂણઃ સોષણચ સર્વેસ્તુલ્યા
શર્કરા મત્સ્યપિત્તઃ । યૂયો યૂયો મર્દયેત્તત્
ત્રિરાત્રં વહ્નો દેયઃ શુક્લવેદ્રવેણ । તોયં
શીત વ્યંજનૈસ્તક્રમત્ત વૃન્તાકાઢ્યં પથ્ય-
મેતત્પદિષ્ટમ્ । અઘૌવોઘ્રં હન્તિસઘોજ્વરં તુ
પિતાધિક્યે મૂર્ધ્નિ તોયં ચ દઘાત્ ॥

અસ્ય પ્રક્રિયા-પારદ શુદ્ધ માગ ૧ ગન્ધક
માગ ૧ ટકળ માગ ૧ મરિચ માગ ૧
શર્કરા માગ ૪ રોહિતમત્સ્યપિત્ત માગ ૪ પ્રતિ-
દિનં સર્વે દિનત્રય મર્દયેત્ । રસમિમં રક્તિકાન્ન-

યમિતમાર્દ્રકરસેન દદ્યાત્ । ઓદન તત્ કૃન્તા-
કફલ મોક્તુ દદ્યાત્ । વ્યજનાયૈ શીતલ્મુપ-
ચારં કુર્યાત્ । ઉદકમજ્જરીરસો નવજ્વરેષુ સર્વેષુ ॥
રસરત્નપ્રદીપે ।

પારો, ગંધક, ટંકણ, મરી, એ હરેક
એક એક ભાગ, સાકર અને માછલાંનાં
પીત્તાં ચાર ચાર ભાગ, એ સર્વ ત્રણ રાત્રી
સૂધી ખૂબ ખરલ કરવું આ રસ એક વાલ
બેટલો આઠાના રસમા આપવો. ઉપર ટાહું
પાણી પીવું થંખો નાંખવો યશ ભાત
તથા રીંગણાં ખાવાં તે પથ્ય છે. એથી ઉઝ
તરૂણજ્વર તુરત એક દિવસમાં નાશ
પામે છે. પિત્ત બહુ હોય તો માથે ટાહું
પાણી રેડવું આ રસ સધળા તરૂણ જ્વરો
ઉપર ચાલે છે. તે રસ રત્ન પ્રદીપ નામના
ગ્રંથમાં કહેલો છે.

જ્વરધૂમકેતુ રસ

અઘાત્સમં સૂતસમુદ્રફેનં હિલ્ગૂલગન્ધ પ-
રિમુદ્ધ યામમ્ । નવજ્વરે વલ્લયુગં ત્રિવલ્લ-
માર્દ્રાન્મહાસાડ્યં જ્વરધૂમકેતુઃ ॥

અથ પ્રક્રિયા । પારદ શુદ્ધગન્ધક શુદ્ધહિલ્ગૂલ
શુદ્ધ સમુદ્રફેન સમમાગ સર્વયામમેકમાર્દ્રકરસેન
સમર્થ રક્તિષાષ્ઢકમિતમાર્દ્રકરસેન દિનત્રય
નવજ્વરી મધયેત્ । દિનત્રયાન્નવજ્વરો નર્યેત્ ॥
હતિ જ્વરધૂમકેતુ રસેન્નદ્વિન્તામગૌ ॥

પારો, સમુદ્રફેન, હિંગળોક, અને ગંધક
એ ચારે ચીજો શુદ્ધ અને સમભાગે લઈ
એક પ્રહર સુધી આઠાના રસમાં વાટવી. આ
જ્વરધૂમકેતુ રસ બે વાલ બેટલો આઠાના
રસમાં તરૂણજ્વર ઉપર આપવો. આ રસ
રસેન્દ્ર ચિતામણિ ગ્રંથમાં કહેલો છે.

મહાજ્વરાંકુશ રસ

શુદ્ધસૂતો વિષં ગન્ધઃ પ્રત્યેકં જ્ઞાણસંમિ-
તઃ । વૃર્ત્તવીજં ત્રિજ્ઞાણં સ્યાત્ સર્વેભ્યો દ્વિ-
ગુણા ભવેત્ । હેમાદ્યા કારયેદેષાં સૂક્ષ્મં ચૂર્ણ
પ્રયત્નતઃ ॥ જમ્બીરજીરકૈર્દેયં ચૂર્ણં ગુણા-
દ્વયોન્મિતમ્ । આર્દ્રકસ્ય રસેનાપિ જ્વરં
હન્તિ ત્રિદોષજમ્ । એકાર્દ્રિકં દ્વ્યાર્દ્રિકં ચ
પ્ર્યાર્દ્રિકં ચ ચતુર્થેકમ્ । વિષમં ચ જ્વરં
હન્યાન્નર્વે જીર્ણં ચ સર્વથા ॥ મહાજ્વરાકુશો
નામ્ના રસોડ્યં સર્વસંમતઃ ॥

પ્રક્રિયા । શુદ્ધપારદ શુદ્ધગન્ધક શુદ્ધવિષ પ્રત્યેક
ટકુ ૧ ધતૂરવીજટકુ ૩ ચોકટકુ ૧૨ સર્વોં
ચૂર્ણમિતસૂક્ષ્મ કર્તવ્યમ્ । હતિ મહાજ્વરાકુશઃ
સર્વજ્વરેષુ શાર્ફરે. ॥

શુદ્ધ પારો, વછનાગ, ગંધક, પ્રત્યેક (૨૪
રતિ) પા પા તોલો, ધંતૂરાનાં બીજ પાણી
તોલો; એ સર્વથી બમણી પીળી ઠારુડી; આ
સર્વના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને બે રતી બેટલુ લીંબુ,
શર, કે આઠાના રસમા ખાવું એથી
ત્રિદોષ જ્વર, રોશીઓ, એકાંતરિકો, ત-
રિયો, ચોથિયો, વિષમજ્વર, નવો જ્વર,
અને તરૂણજ્વર અવશ્ય નાશ પામે છે
આ મહાજ્વરાંકુશ નામનો રસ સર્વમાન્ય
છે. તે ચારગધર ગ્રંથમાં કહેલો છે.

જ્વરમ્ત્રી વટિકા.

एको भागो रसाच्छुद्धाच्छैलेयः पिप्पली
शिवा । आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन
शोधितः ॥ फलानि चेन्द्रवारुण्यास्तुर्भाग-
मिता जमी । एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवार-

પ્રકારસૈઃ । માપોન્મિતાં વર્તી કૃત્વા દધા-
સઘાજ્વરે બુધઃ । છિન્ના રસાનુપાનેન
વરમ્ની વટિકા મતા ॥

શૈલ્ય છર ઇતિ લોકે । શિવા હરીતકી ।
ભાકારકરમ બકરકરા ઇતિ લોકે । ચતુર્ભાગ-
મેતા અસી શૈલેયાદય । ષટ્ સમુદિતા માગ-
નુદ્યમિતા । જ્વરમ્ની વટિકા શાસ્ત્રેષ્વરે ॥

એક ભાગ શુદ્ધ પારો તથા ચાર ચાર
ભાગ હજડકુલ, પીપર, હરડે, અકલકરો,
કરસીયાતેલથી શુદ્ધ કરેલો ગધક
બને ચાર ભાગ ઇદ્રવારુણીનાં ફળ
મેળવીને તે સર્વને ઇદ્રવારુણીના રસમાં
પાટી એક એક માસાની ગોળીઓ કરી
૧૩જુ જવરમાં ખાવી આ જવરમ્ની વટિકા
કેપર ગળેાના સ્વરસંતું અનુપાન દેવું.
શારંગધર.)

બીજા પ્રકારની જવરમ્ની વટિકા.

રસં ગન્ધં ચ દરદં જૈપાલં ક્રમવર્ધિતમ્ ।
ન્ટીરસેન સંપિપ્પ્ય વટી ગુજામિતા મધે-
[॥ પ્રમાતે સિતયા સાર્ધમશિતા સ્ત્રીતવા-
રેણા । એકેન દિવસેનૈવા નવજ્વરહરી
મધેત્ ॥ રસરત્નપદીપે ॥

પારો, ગંધક, હિંગળોક, અને નેપાળો
બે હરેક અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, અને ચાર
ભાગે લઈ તેઓને નેપાળાના મૂળના રસમાં
પાટીને એક રતીની ગોળી કરી પ્રભાતમાં
ધાકર સાથે ટાઢા પાણીમાં ખાવી. તેથી
૧૩જુ જવર એક દિવસમાં નાશ પામે છે.

નવજ્વરહરીવટી.

સો ગન્ધો વિષં શુળ્લી પિપ્પલી મરિચા-

નિ ચ । પથ્યા વિમીતકં ધાત્રી દન્તીવીજં
ચ શોધિતમ્ ॥ ચૂર્ણમેષાં સમાધાનાં દ્રોણ-
પુષ્પીરસૈ પુટેત્ । વર્તી માપનિભાં કુર્યાન્ન-
સયજ્જૂતને જ્વરે ॥

પારો, ગંધક, વછનાગ, સુંક, પીપર,
મરી, હરડાં, બેડા, આમળા, અને શુદ્ધ કરેલાં
નેપાળાનાં બીજ, એ સર્વ સમભાગ ચૂર્ણને
ફૂળાના રસમાં પાટીને એકેક માસાની
ગોળી કરી ૧૩જુજવરમાં ખાવાથી તે
જ્વર નાશ પામે છે.

સર્વજ્વરચ્છેત્રીવટી

એકભાગો રસો ભાગદ્વયં શુદ્ધં ચ ગન્ધ-
કમ્ । ગરલસ્ય ત્રયો ભાગા ચતુર્ભાગા હિ-
માવતી ॥ જૈપાલકઃ પશ્ચભાગો નિમ્બુદ્રવ-
વિમદિતઃ કૃમિઘ્નપ્રમિતા વચ્ચઃ કાર્યાઃ
સર્વજ્વરચ્છિદઃ ॥ શૃંગ્ગવેરેણ દાતવ્યા વ-
ટિકૈકા દિનેદિને । જીર્ણે જ્વરે તથાડજીર્ણે
સામે વા વિષમે તથા ॥ જ્વરં સર્વં નિહ-
ન્તાસૌ દાવો વનમિવાનલઃ ॥

પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગધક ૨ ભાગ, વછ-
નાગ ૩ ભાગ, પીળી હાફડી ૪ ભાગ, ને-
પાળો ૫ ભાગ, સર્વને લીંધુના રસમાં
પાટીને વાવડાંગ જેવડી ગોળી કરીને સર્વ
જ્વરમાં આપવી. હરેશજ એકેક ગોળી
આઠાના રસમાં આપવી તેથી ૧૩જુજવર
અણર્ણ, આમ, વિષમજ્વર, અને સર્વ
જ્વરોનો, જેમ અગ્નિ વનનો નાશ કરે છે
તેમ નાશ કરે છે

(સામાન્ય જવરના ઉપાયો.)

મહાજ્વરાંકુશ રસ.

અથ સામાન્યજ્વરે રસાઃ ।

શુદ્ધં સૂતં વિષં ગન્ધં વૃત્તેવીજં ત્રિભિઃ સ-

મમ્ । ચતુર્ણાં દ્વિગુણં વ્યોષઃપૂર્ણં ગુઞ્જા-
દ્વયોન્મિતમ્ ॥ આદ્રકસ્ય રસૈઃ કિંવા જમ્બી-
રસ્ય રસૈર્યુતમ્ । મહાજ્વરાક્રુશો નાન્ના
સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥ એકાદિકં દ્વયાદિકં
ચ ત્રયાદિકં ચ ચતુર્થકમ્ । વિષમં વા
ત્રિદોષં વા જ્વરં હન્તિ ન સશયઃ

પ્રક્રિયા—શુદ્ધપારદટૂક ૧ શુદ્ધવિષટૂક ૧
શુદ્ધગન્ધકટૂક ૧ ધતુરવીજટૂક ૩ ત્રિકટુ પ્રત્યે-
કટૂક ૪ સર્વેષાં પૂર્ણમતિસૂક્ષ્મ કર્તવ્યમ્ । इति
મહાજ્વરાક્રુશ સર્વજ્વરેષુ ॥

શુદ્ધ પારો, વછનાગ, ગંધક, અને
એ ત્રણેના જેટલાં ધતુરાનાં ઘીજ એ
ચારેથી બમણા સૂક, મરી, પીપર, એ
સર્વેનું ચૂર્ણ કરી બે રતિ જેટલું આડું
કે લીધુના રસમાં ખાલુ આ મહાજ્વ-
રાક્રુશ નામનો રસ સર્વ જ્વરોનો નાશ
કરનારો છે શાંઝિયો, એકાંતરિયો, તરિયો,
ચોથિયો, વિષમજ્વર, અને ત્રિદોષ જ્વ-
રને પણ તે બેશક હણે છે સર્વ જ્વરો
ઉપર આ રસ ચાલે છે.

શ્વાસકુઠારરસ.

સૂતં ગન્ધં વિષં ચૈષ ટક્કૂર્ણં ચ મનઃશિ-
લામ્ । एतानि ટક્કુમાશ્રાણિ મરિચં ત્વષ્ટ-
ટક્કુકમ્ કટુત્રયં ટક્કુષડ્કં સ્વહે સિત્વા
વિચૂર્ણયેત્ । રસઃ શ્વાસકુઠારોઽયં સર્વ-
જ્વરહરઃ પરઃ ॥

इति શ્વાસકુઠારો રસ । શ્વાસે સર્વજ્વરે રસ-
રત્નાકરે ॥

પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ, અને

મનશીલ એક એક ટંક લેવાં; મરી આઠ
ટંક અને ત્રિકટુ છ ટંક લેવાં, આના ચૂર્ણને
શ્વાસકુઠાર રસ કહે છે, તે સર્વ જ્વરોને
હણનારો છે. (રસ રત્નાકર)

જવરોંકુશરસ.

દારુમૂલાં શિશિગ્રીવાં રસકં ચ પૃથક્
પૃથક્ । ટક્કુપ્રયાતુમાનેન ગૃહીત્વા કનકદ્ર-
વૈઃ ॥ મર્દયેત્ ત્રિદિનં કાર્યાં વટી ચળક-
માત્રયા । મરિચૈરેકવિંશત્યા સપ્તમિસ્તુલ-
સાંદલૈઃ ॥ સ્વાદેદ્વટીદ્વયં પથ્યં દુગ્ધમક્તં
સશર્કરમ્ તરુણં વિષમં જીર્ણં હન્યાત્સર્વ-
જ્વરં ધ્રુવમ્ ॥

દારુમૂલા દારુમૂલી । શિશિગ્રીવા તુલ્યમ્ ।
રસક લપરિમા પ્રત્યેક સ્વાત્ । ટક્કુ ૩ ધતુર-
પત્રસ્ય રસેન મર્દયેત્ । इति જ્વરાક્રુશ સર્વજ્વરેષુ ॥

દાડુખા, મોરચૂ, અને ખાપરિ-
યાને સમ ભાગે લેઈને ધતુરાના રસમાં
ત્રણ દિવસ સુધી બાટીને ચણા જેવડી
ગોળી કરવી. તે ગોળી એકવીસ મરીના
દાણા તથા તુલસીનાં સાત પાન સાથે
બે ગોળી ખાવી. દૂધ ભાત અને સાકર
ખાવાં. એથી તરુણજ્વર, વિષમજ્વર,
છર્ધ જ્વર અને સર્વ જ્વરો નાશી મટી
બંધ છે.

હુતાશનરસ.

નાગરં કર્ષપાત્રં ચ ટક્કૂર્ણં કર્ષકદ્વયમ્ પ-
રિચં સાર્ષકર્ષં સ્વાષાવદ્ગધવરાટકમ્ ॥
વિષં કર્ષચતુર્ધાન્નં સર્વમેકમ્ પૂર્ણયેત્ । રસો
હુતાશનો નામ્ના સ્વાયો ગુઞ્જામિતો જ્વરો ॥

સૂઠ ૧ તોલો, ટકણખાર ૨ તોલો, મરી ૧૫ તોલો, અને બાળેલી કોડી ૧૫ તોલો, અને ૦૧ તોલો વછનાગ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ હુતાશનરસ કહેવાય છે, તે જ્વરમાં એક રતિ જેટલો ખાવો.

છર્ણજ્વરધીવટિકા.

શુદ્ધજૈપાલટકું તુ કર્દી ટક્કદ્યોન્મિતામ્
ગૈરિકં ટક્કમેકં ચ કન્યા નીરેણ મર્દયેત્ ॥
કલાયસદૃશી કાર્યા વટિકાતા ચ મક્ષયેત્
શીતલેન જલેનૈવ વટી જીર્ણજ્વરાપહા ॥

એક ટક નેપાળો શુદ્ધ, બે ટક કડું, ગેર એક ટક, એમને કુવારના રસમાં વાટીને વટાણા જેવડી ગોળી કરી ટાઢા પાણીમાં ખાવાથી છર્ણ જ્વર મટે છે.

રવિમુંદરરસ

દ્વિભાગતાલેન હતં ચ તામ્રં રસં ચ ગન્ધં
ચ સમીનયાયુ । વિષં સમં ચ દ્વિગુણ ચ
તામ્રં ત્રિઃસપ્તવારેણ દિવાકરાંશૌ ॥ વિમર્દ્ય
ચારિષ્ટરસેન ચૂર્ણં ગુઝજૈકદત્તં સિતયા
સમેતમ્ ॥ જ્વરાકુશોડયં રવિમુંદરાણ્યો
જ્વરાભિહન્ત્યષ્ટવિધાનુ સમસ્તાન ॥

અસ્ય પ્રક્રિયા પારાટક ૧ ગન્ધટક ૧ વિષ-
ટક ૨ દ્વિગુણતાલકહતતામ્રટક ૨ રોહમત્સ્યકૈ-
પિત્તટક ૧ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયિત્વા નિવપત્રરસૈર્મી-
કયિત્વા ૨૧ ઉષ્ણે સશોષ્ય રત્તિકામાત્ર ૧ શ્વે-
તશર્કરયા મક્ષણીયમ્ । ઇતિ સર્વચ્ચરં રવિમું-
દરો રસ ॥

જેવડી હરતાળથી મારેલ ત્રાણુ બે ભાગ અને પારો, ગધક, મત્તયપિત્ત, અને વછનાગ એકેક ભાગ, એમના ચૂર્ણને લીમડાના પાનના રસની બાવનાઓ દેઇને એક-વીસવાર સૂર્યના તડકામાં સૂકવવું તેમાંથી એક રતિ બાર ચૂર્ણ સાકર સાથે લેવું આ રવિ મુંદર નામનો જ્વરાકુશ આઠે પ્રકારના સર્વ જ્વરોને હુણી નાખે છે.

કબજલી

શુદ્ધં સૂતં તથા ગન્ધં લલ્લે તાવદ્વિમર્દયેત્
સૂતં ન દૃશ્યતે યાવત્કિન્તુ તત્કજ્જલં મ-
વેત્ ॥ ણપા કજ્જલિકા લ્પાતા બુંદળી
વૈર્યવર્ધિની । નાનાનુપાનયોગેન સર્વવ્યા-
ધિવિનાશિની ॥

શુદ્ધ પારો તથા ગધક, સમાન લે-
ઇને ખરલમાં વાટતા પારો ન દેખાય
અને કબજળ જેવું થઇ જાય તે કબજળી
કહેવાય છે તે કબજલિકા પૌષ્ટિક અને
વીર્ય વધારનારી છે નાના પ્રકારના અનુ-
પાનોના યોગેથી તે સર્વ રોગને મટાડ-
નારી છે (રસ રત્ન પ્રદીપ)

રસપપટી.

જપાપત્રરસેનાથ વર્ધમાનરસેન ચ । ધુ-
જ્જરાજરસેનાપિ કાકપાચ્યા રસેન ચ ॥
રસં સંશોધયેત્તેન તત્સમં શોષયેદ્દાલિમ્ ।
ધુજ્જરાજરસૈઃ પિષ્ઠા શોષયેદર્કરશ્મિભિઃ ॥
સમ્પ્રધા વા ત્રિધા વાપિ પશ્ચાચ્ચૂર્ણં તુ કા-
રયેત્ ॥ ચૂર્ણયિત્વા સમં તેન રસેન સહ
મર્દયેત્ ॥ નદ્ધસૂતં યદા ચૂર્ણં ભવેત્કજ્જલ-
સન્નિભમ્ । નિર્ધૂમવદરાજ્ઞારે દ્રવીકુપાત્મ-

યત્નતઃ ॥ તત્ર તં મહિષીવિઘ્નાસ્થાપિતે ક-
દલીદલે । નિશ્પેચદુર્પર્યન્યત્પત્રં દત્ત્વા
પ્રપીઢયેત્ । શીતલં ચ તતઃ પત્રાત્સમુદ્રત્ય
વિચૂર્ણયેત્ । एवं सिद्धा भवेद्रघाधिघा-
तिनी रसपर्वटी ज्वरादिघ्नाधिभिर्व्याप्तं
विश्व दृष्ट्वा पुरा हरः । चकार कृपया
युक्तः सुधावद्रसपर्वीम् । रक्तिकासंमिता
तावद् भ्रष्टजीरकसंयुताम् । गुआर्धभ्रष्टहि-
ङ्गवाढ्यां भक्षयेद्रसपर्वटीम् । रोगानुरूप-
भैषज्यैरपि तां भक्षयेद् बुधः । पिबेत्तदनु
पानीयं शीतलं चुलकत्रयम् ॥ प्रत्यहं तस्य
चैकैका रक्तिकां वर्षयेद्विषक् । नाधिकां
दशशुआतो भक्षयेत्तां कदाचन ॥ एका-
दशदिनारम्भात्तां तथैवापकर्षयेत् । एवमे-
ता समश्रीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
शिव गुह्यस्तथा विमान् पूजयित्वा प्रणम्य
च । श्रद्धया भक्षयेदेता सारमांसरसाशनः॥
ज्वरं च ग्रहणीं वापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगं च शूलघ्नीहजलोदरम् ।
एवमादीन् गदान्हत्वा दृष्टः पुष्टश्च वीर्यवा-
न् ॥ जीवेद्द्वर्षशतं सायं बलीपलितवर्जितः॥

ભાનુદનાં પાન, ધોળા એરડાનાં પાના
ભાંગશે, પીહુડી, એમનાં પાનોનાં રસોથી
પારાને શુદ્ધ કરવો. પછી ભાંગરાના રસ-
માં પારા બેટલાજ ગધકને વાટીને તડકે
સુકવવો. એમ સાત કે ત્રણવાર કરીને
તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તે બનેની ઉપર
પ્રમાણે કરજબલી કરવી. તેને ધૂમાડા વગ-
રના બોરડીના અંગારામાં પ્રથમથી દ્રવ
રૂપ કરવું. તેને ભેંશના છાણ ઉપર ફેળવું

પાન પાથરીને તે ઉપર નાંખી ઉપર બીજું
ફેળવું પાન મૂકી દબાવવું, શીતળ થઇ
બચ એટલે તે ચૂર્ણને લેઇ લેવું. એ રસ
પર્વટી સિદ્ધ થઇ કહેવાય છે, અને તે સર્વ
રોગોનો નાશ કરનારી છે. પૂર્વે જગતને
જવર વગેરે રોગોથી ઘેરાયલું બેઠને કૃપાળુ-
શ કરે આ રસ પર્વટી બનાવી છે એક રતિ-
ભાર આ રસ પર્વટીમાં અરધી અરધી રતિ-
ભાર ચેકેલું છૂડતથા ચેકેલી ઢિંગ મેળવીને
તે ખાવી તે તે રોગોને ચોખ્ખા બનુપાનો-
માં પણ ખવાય છે અને ઉપર ટાકું
પાણી પીવું. વેંચે હમેશાં આ રસ પર્વટીની
એક એક રતિ વધારતાં જવી હશ રતિથી
વધારે તે કઠી પણ ખાવી નહિ જ.
અગીયારમે દિવસેથી પાછી એક એક રતિ
ઊતરતાં જવી. એ રીતે વીસ દિવસ સૂધી
તે ખાવી, ચકર, શુદ્ધો, તથા વિપ્રોતું
પૂજન કરીને પ્રણામ કરીને અદ્વાથી તે
ખાવી અને ઉપર દૂધ તથા માંસરસ ખાવાં
આ પર્વટી ખાવાથી જવર, સંઘહણી, અતિ-
સાર, કમળો પાંડુરોગ, શૂળ બરહ,
જળોદર એ વગેરે રોગો મટી જઈને હૃદયુષ્ઠ
તથા વીર્યવાન્ થઈ સો વર્ષ સૂધી જીવે
છે, અને વળિયાં પળિયાં મટી બચ છે.

જવરવાળાને આન્ન દેવાવિધે

અથ જ્વરિણોઽન્નદાનસમયસ્તત્ર ચરકઃ ।
હુસ્તસ્મ્ભવતિ પક્ષેષુ રસદોષયલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિ વાડકાલે સોઽન્નકાલ ઉદા-
હૃતઃ ॥ અન્યથા । આમે પાકં ગતે તૃણા-
યદા ભોજનલાલસા । મેવેત્કાલે લકાલે
વા સોઽન્નકાલ ઉદાહૃતઃ ॥

તત્ર કાલમાદ । જ્વરસ્ય પાકાવસ્થાન્નદાન-
કાલ । જ્વરસ્ય પાકકાલથ

વાતિકઃ સપ્તરાત્રેણ દશરાત્રેણ પૌત્તિકઃ।
શ્લેષ્મિકો દ્વાદશાદિને જ્વરઃ પાકમુપૈતિ હિ।

જ્વરસ્ય પાક ઉપશમઃ જ્વરપાકેનૈવ રસપાકો
દોષપાકોઽપિ કથિતો યથા ॥ દોષપાકં વિના જ્વ-
રપાકો ન ભવતિ રસપાક વિના દોષપાકશ્ચ ન
ભવતિ । નનુ યથા પૌત્તિકજ્વરો દશાહોરાત્રેણ
પાક યાતિ ॥ એકાદશાદિનેઽજ્ઞ દીયતે । તથા
શ્લેષ્મિકો જ્વરો દ્વાદશાહોરાત્રેણ પાક યાતિ । ત્રયો-
દશે દિવસેઽજ્ઞ દીયતે । તથા વાતિકોઽપિ જ્વર
સપ્તરાત્રેણ પાક યાતિ અષ્ટમે દિવસેઽજ્ઞ કથં
ન દીયતે । કથં સત્તમ એવ દિવસેઽજ્ઞ દીયતે
હિતિ । ઉચ્યતે ॥

કફપિત્તે દ્રવેષાદ્ સહેતે લઘુનં વદુ ।
આમસ્યાદૂર્ધ્વમાપિ વાયુર્ન સહેતે ક્ષણમ્ ॥

હિતિ વચનાદામરસપાકે જાતે આહારલાભ વિના
વાયુ ક્ષણમાત્રમપિ સોદુ ન શક્નોતિ સ આશુ-
કારિત્વાત ક્ષણાદાક્ષેપકાદીત્ વિકારા સંજન-
યતિ । અતો વાતિકો જ્વરે પાકાદિનામન્તિમે
સત્તમ એવ દિનેઽજ્ઞ દીયતે ॥ તથા ચ ધન્વન્તરિ ॥

જ્વરાભિભૂતઃ શ્વહે વ્યર્તીતે વિપક્વદોષઃ
કૃતલઘુનાદિઃ । યો મેષજં સ્વાદતિ વૈદ્ય-
વસ્યો નિઃસંશયં હન્યચિરાત્સ રોગાન્ ॥

જ્વરાભિભૂતઃ વાતજ્વરાભિભૂતઃ વિપક્વદોષઃ પ-
ક્વતાત્ કૃતલઘુનાદિઃ । આદિશબ્દાત્ કૃતપક્વ-
જલપાનનિર્વાતપ્રવૃત્તવાસગુરુજ્ઞાવસનધારણાદિ મેષજ-
મિત્યન્નસ્યાપ્યુપલક્ષણમ્ । અતएવાહ વરક ॥

જ્વરિત શ્વહેઽતીતે લઘ્વર્ણં પ્રતિષ્ઠોજિતમ્।
પાચનં શમનીયં વા કષાયં પાયયેતુ તમ્
હિતિ ॥

જ્વરિત વાતજ્વરિણમ્ । શ્વહેઽતીત ઇત્યુપલ્લક્ષ-
ણમ્ । પિત્તજ્વરિણ દશાહેઽતીતે । લઘ્વર્ણ મો-
જિત જ્વરિણમ્ ॥

પાચનં શમનીયં વા કષાયં પાયયેતુ પુનઃ।
શ્લેષ્મજ્વરિણ દ્વાદશાહેઽતીતે । સ એવ સ-
ર્વજ્વરિણ દિનાન્તે મોજયેલ્લુપ્ત ॥

દિનાન્તે અન્તશબ્દોઽત્ર મન્યવાર્ચા તેન ત્રિધા
વિભક્તસ્ય દિવસસ્ય મધ્યભાગે પિત્તસ્ય પ્રાધાન્ય-
સમયે । ઉક્ત ચ વાગ્મટેન ॥

તે વ્યાપિનોઽપિ દ્વાભ્યોરધોમધ્યોઽર્ધ્વ-
સંશ્રયાઃ । વયોઽદોરાત્રશુક્તાનાં તેઽન્તપ-
ધ્યાદિગા ક્રમાત્ ॥

તે વાતપિત્તલેખાણ. પિત્તકાલોઽપિ મધ્યાહ્નાદ-
ર્વાક્ । યત આહ ॥

યામમધ્યે ન મોક્તવ્યં યામયુગ્મં ન લઘુ-
યેત્ । યામમધ્યે રસોત્પત્તિર્યામયુગ્માદ્-
લક્ષયઃ ॥

એતન્મહ્યાપરમિતિ ચેત્તજ્ઞ યત આહ ।

શ્લેષ્મક્ષયે પ્રવૃદ્ધોષ્મા વલવાનનલસ્તદા ।
વેગાપાયેઽન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥

તદા પિત્તપ્રાધાન્યસમયે અન્યથા ઉક્તસમવાદ-
ન્યથા વેગાપાયે જઠરાગ્નિવેગનાશે તદ્ભોજન જ્વ
રવેગાભિવર્ધન ભવતીત્યર્થઃ ।

અરક કહે છે કે-“રસ, દોષ, અને
મલો પાકી બાંધ ત્યારે ભૂખ લાગે છે, માટે
સમય હોય કે ન હોય, તો પશુ ભૂખ લાગે
ત્યારે અન્ન આપવું.” બીજો પશુ કહ્યું છે કે
-“જ્યારે માણસને આમ પાકી બાંધ છે
ત્યારે ભૂખ લાગે છે, માટે સમય હોય કે
ન હોય તો પશુ અન્ન આપવું.” આ

ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે-જ્યારે જવર પાકી બાથ ત્યારે અન્ન આપવું- વાત જવર સાત રાત્રિએ, પિત્તજવર દશ રાત્રિ-એ અને કફજવર બાર રાત્રિએ પાકે છે. પાક એટલે ઉપશમ. જવર પાકે ત્યારેજ રસ અને દોષ પાકે છે. કહ્યું છે કે-રસ પાક્યા વિના દોષ પાકતા નથી અને દોષ પાક્યા વિના જવર પાકતો નથી.

અહીં એમ શકા થાય કે-એમ પિત્ત જવર દશ દિવસે પાકે છે અને અગ્નિઆ-રમા દિવસે અન્ન આપવામા આવે છે, કફ-જવર બાર દિવસે પાકે છે અને તેરમા દિવસે અન્ન આપાય છે તેમ વાતજવર સાત દિવસે પાકે છે તેમા આઠમે દિવસે અન્ન આપવું ભોધ્યે તેને બદલે સાતમે દિવસે અન્ન આપવામા આવે છે તેનું કારણ શું ? તેનું સમાધાન એ કે-કફ અને પિત્ત એ બે દ્રવ્ય રૂપ ધાતુ હોવાથી ઘણા દિવસ સુધી લઘન સહન કરી શકે છે, પણ વાયુ તો આમ પાક્યા પછી એક ક્ષણ પણ લઘન સહન કરી શકતો નથી, તેથી એ અન્ન આપવામાં ન આવે તો શરીરને ક્ષીણ કરી વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે માટે વાતજવરમા તે પાકવાના છેલ્લા દિવસેજ અન્ન આપવામા આવે છે. ધન્વતરી કહે છે કે-વાતજવરથી હારી ગયેલા માણસ વૈધના કહેવા પ્રમાણે લંઘન કરે, ઉકા-ળેલું પાણી પીએ, વાયુ વગરના ઘરમાં રહે અને ગરમ કપડાં પહેરે તો વાયુ રૂપી દોષો પાકી જઈ ૭ દિવસ પછી અન્નનું અને અપચતુ બક્ષણ કરે છે તેનો રોગ ચોડા સમયમાં નાશ પામે છે. ચરકે પણ કહે છે કે-વાતજવરવાળાને ૬ દિવસ

પછી, પિત્તજવરવાળાને ૧૦ દિવસ પછી અને કફજવરવાળાને ૧૨ દિવસ વીત્યા પછી હૃલકુ અન્ન ખતરાવીને પાચન તથા શમન કવાથી આપવા અને અન્ન આપવું તે દિવસના ત્રણ ભાગ પાકી મધ્ય ભાગમા એટલે પિત્તના પ્રાધાન્ય સમયમાં આપવું. વાગ્બટ કહે છે કે-દિવસનો મધ્ય ભાગ પિત્તપ્રાધાન્યનો સમય છે. વાત પિત્ત અને કફ સઘળા શરીરમાં વ્યાપી રહેલું છે, તો પણ વાત, હૃદય તથા નાભિના નીચલા ભાગમાં, પિત્ત મધ્ય ભાગમાં અને કફ ઉપરના ભાગમા વિશેષ કરીને રહે છે. અને તેજ પ્રમાણે અવસ્થાના, દિવસના, રાતના તથા ભોજનના અંત ભાગમાં, મધ્યમાં તથા આદિમાં વાત આદિમાં વાત, પિત્ત અને કફ અનુક્રમે પ્રાધાન્ય રહે છે, પિત્તના પ્રધાનપણાનો સમય બપોરનો છે, તોપણ રોગીને બપોર પહેલાં અન્ન આપવું કારણ કે દિવસના એક પોહોરની અંદર જમવું નહિ, તેમ બે પોહોર વીતી જતા સુધી જમ્યા વગર રહેવું નહિ. એક પોહોરની અંદર જમવાથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને બે પોહોર વીતતા સુધી ભૂખ્યા રહેવાથી બળક્ષીલ થાય છે.

શંકા.

ઉપરનું વંચન, મધ્યાહ્ન પેહેલાં અન્ન આપવાને માટે નથી. પણ તેનો ભાવાર્થ એમ છે કે એક પોહોરમાં બે વાર જમવું નહિ, અને લાગટ બે પોહોર જમ્યા વગર કાઢવા નહી, એમ છે; તેમછતા બપોર પેહેલાંજ જમવું એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન.

દિવસનો પેહેલો પોહોર પૂરો થતાં કદનો ક્ષય થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે માટે જહરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તે સમયે અન્ન જમવું બેઠકે, જહરાગ્નિનો વેગ શાંત થયા પછી અન્ન જમ્યાથી જવરનો વેગ વધે છે. માટે ઉપર કહ્યું છે તે બરાબર છે.

વિષમજવરમાં અન્ન આપવાનો સમય

સર્વજ્વરેષુ સપ્તાહ માત્રાવલ્લુષ્ઠુ ખોજયેત્ ।
વેગાપાયેડન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્ધનમ્ ॥

સર્વજ્વરેષુ સર્વવિષમજ્વરેષુ વેગાપાયે જ્વરવેગાપાયે ખોજયેત્ । અન્યથા જ્વરવેગાપાય વિના તદ્ગોજને જ્વરવેગાભિવર્ધન ભવતિ ॥

અરક કહે છે કે “સર્વ પ્રકારના વિષમ-જ્વરોમાં જવરનો વેગ શાંત થઈ બીજા ત્યારે લોજન આપવું. વેગ મટ્યા વિના જમાડવાથી જવરનો વેગ વધે છે”

જમવાનું સ્થળ

આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ સદૈવ સાઙ્ગિ
વિજિને વિધેયાઃ ॥ इति ॥

હાથા માણસે આહાર, વિહાર, અને મળમૂત્રનો ત્યાગ હમેશા નિર્જન સ્થાનમાં કરવો બેઠકે

નિર્બળને ભોજન.

જ્વરે પ્રમેહો ભવતિ સ્વલ્પૈરપિ ત્રિચેષ્ટિતૈઃ ।
નિષ્પર્ણં ખોજયેચૈવ મલમૂત્રોત્સર્ગકારયેત્ ।

નિષ્પર્ણ યથાસ્થ ન સ્થિતમેવ ન તુ સ્થાનાન્તર નીતમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે—“જવરમાં થોડી પથ્થ હરફર કરવાથી પ્રમેહ થાય છે, એટલા માટે જ્યાં બેઠકો હોય ત્યાજ જમાડવો અને મળમૂત્રનો ત્યાગ પથ્થ ત્યાજ કરાવવો”

પ્રથમ કોળિયા વિષે.

यथा दोषोचित्तैर्द्रव्यैः कर्तव्यः कवलप्र-
ह । अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मद्युतेन च । जिह्वा
दन्तान्मुखस्यान्तर्घृष्टा कवलमाचरेत् । मुखे
मलं विगन्धत्वं विरसत्वं च नश्यति । मनः
प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥

જવરવાળાએ પ્રથમ દોષોને ટાળે તેવા પદાર્થોના કોળિયા લેવા. તેથી અરુચિ, મુખની વિરસતા, મેદ, દુર્ગંધ, અને લાળ મટે છે શેકેલું જીરૂ તથા સિંધવનું ચૂર્ણ મુખની અદર ઘસીને પછી કોળિયો લેવો, એથી મુખમાંનો મળ તથા દુર્ગંધ અને વિરસતા નાશ પામી બીજા છે, મન પ્રસન્ન થાય છે, અને ભોજન પર રુચિ થાય છે

હિતકર ભોજન વિષે.

ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भ-
वेत् । अन्नकालेऽप्यज्ञान क्षीयते त्रि-
यतेऽपि च ॥

અયમર્થ । યદપિ જ્વરિતસ્ય હિતે મણેડરુચિ ભવેત્ તથાપિ જ્વરિતો હિતમેવાશ્રીયાદિતિ નિયમ । યત આહ સુશ્રુતઃ ॥

ગુર્વાભિષ્યન્દકાલે ચ જ્વરી નાઘાત્કચ-
જ્વન । ન તુ તસ્યહિતં શુક્તપાયુષે વા સુ-
સ્વાય ચ ॥ આનન્દઃ સ્તિમિતૈર્દૌર્બૈર્વાચન્તં

જવરવાળાને જવરહંસનારાં ચવાળ, સા-
ત, અને લાલભાટે જૂના શતા ચોખા
અને સાદીચોખા સરસ છે. મગ, મસૂર,

ચણા, કળથી, અને મઠના યુગે બનાવીને
જ્વરવાળાને આપવા. પરવળની ભાણ,
ચીંચણા, પરવળ, કારેલા, કટોલાં, ખર-
સલિયાના પાન, ભોપાથરી (ગળણથી), અ-
ને ન્હાના મૂળા તથા ગળેનાં પાન, એ
જ્વરવાળાને શાક તરીકે જ્વર મટાડનારા
દેવાં. લાવાં, કપિજલ, એણ, હરિણ, પુ-
શત, સસલાં કુરંગ, કાલપુરુષ, તથા
સર્વ જાતના મૃગનેાં, એમનાં માંસો મા-
સભક્ત જ્વરવાળાને આપવાં. સારસ,
કૌચ, મોર, તેતર, અને કૂકડાં, એ બારે
તથા ગરમ હોવાથી કદી પણ આપવાં યોગ્ય
નથી. જ્વરવાળાને કદી વાતપ્રકાપ થાય,
તો તેઓ પણ આપવાં યોગ્ય છે. લીંણુ, દા-
ડમ, આમળાં, અથવા જૂની કાણ આપવી.

(રોગીનાં અન્નો)

મંડ

તળુલાનાં મુસિદાનાં ચતુર્દશગુણે જાણે ।
રસઃ સિઘૈર્વિરહિતો મળ્દાદિત્યમિષી-
યતે ॥ શુષ્કીસૈન્ધવસંયુક્તો દીપનઃ પાચ-
નશ્ચ સઃ । અગ્રસ્ય સમ્યક્સિદ્ધયાત્ર જ્ઞેયા
મળ્દસ્ય સિદ્ધતા ॥ પેયાયુષ્યવાયુના
વિલેપીમત્કયોરપિ । મળ્દો ગ્રાહી લઘુઃ
શીતો દીપનો ધાતુસામ્યકૃત્ । જ્વરપ્રસ્ત-
ર્પણો વલ્લ્યઃ પિત્તશ્લેષ્મશ્રમાપહઃ ॥

ચૌદ ગણા પાણીમાં ચોખા કણી રહિત
રંધાય તે રસને મંડ કહે છે. સૂક અને સૈંધવ
સહિત મંડ દીપન અને પાચન છે. ચોખા
છેક પાકી બચ ત્યારે મંડની સિદ્ધિ થઇ
જાયવી. પેસા, ચૂપ, ચવાગુ, વિલેપી, અને

બક્રતમાં પણ એજ રીતે જાણીતું મંડ ગ્રાહી,
લઘુ, શીતળ, દીપન, ધાતુની સમતા કરનાર,
જ્વરજ, તૃપ્તિ આપનાર, બળ આપનાર,
પિત્ત તથા કફહર, અને શ્રમ મટાડનાર છે

પેયા

ચતુર્દશગુણે નીરે રક્તશાલ્યાદિભિઃ કૃતા ।
દ્રવાધિકા સ્વરૂપસિઘ્યા પેયા પ્રોક્તા મિ-
પગ્વરઃ ॥ સાતિલઘ્વી ગ્રાહિણી ચ ધાતુપુ-
ષ્ટિવિધાયિની । ત્વજ્વરાનિલદૌર્બલ્યકાસિ
રોગવિનાશિની ॥ સ્વેદાગ્નિજનની જ્ઞેયા
વાતવર્ચોઽનુલોમની । શુષ્કીસૈન્ધવસંયુક્તા
દીપની પાચની ચ સા ॥ આમશૂલહરી
રુચ્યા સ્યાદ્વિઘ્નવિનાશિની ॥

ચૌદ ગણા પાણીમાં રાતા ચોખા વગેરે
પકવીને વધારે પાણી વાળી અને થોડી
કણીઓ વાળી રાખ બનાવવામાં આવે તેને
ઉત્તમ વેંદો પેયા કહે છે તે બહુ જ હલકી,
ગ્રાહી, ધાતુ પુષ્ટિ કરનારી, અને તૃષ્ણા, જ્વર,
વાયુ, દુર્બળતા, પેટના રોગોને, મટાડનારી
છે પરસેવો અને અગ્નિને વધારનારી, વાયુને
તથા વિષ્ટને યોગ્ય માગે લાવનારી છે. સૂક
અને સૈંધવ સાથે તે પાચન અને દીપન છે.
આમશૂળને હરનારી, રૂચિકારક, અને
મળઅંધને નાશ કરનારી છે.

પ્રમથ્યા.

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રવ્યપલાત્કલ્પીકૃતા
શૃતા । તોયેષ્ટગુણિતે તસ્યા માનમાહુ પલ-
દ્રવ્યસ્ ॥

દ્રવ્ય પાંચદ્રવ્ય તસ્યાઃ પલદ્વયશેષાયા ॥

શુણેઃ પ્રમથ્યા પેયાવત્તતો લઘ્વી વિશેષતઃ ॥

ચાર તોલા દ્રવ્યની ચટણી કરી આઠ ગણા પાણીમાં કવાય કરી, આઠ તોલા બાકી રહે તે આઠ તોલા પીવાય છે આ પ્રમથ્યાના શુભો પેથાના જેવા જ છે. પણ વિશેષમાં હલકી વધારે છે.

યૂષ.

અષ્ટાદશગુણે નીરે શિમ્બીધાન્યસૂતો રસઃ ।
વિરલાઽન્નો ધનઃ કિંચિત્પેયાતો યૂષ ઉ-
ચ્યતે ઉક્તઃ સ એવ નિર્ણૂહો રુચિકૃત્ત્વ
વિશેષતઃ

કલ્કદ્રવ્યપલં શુળ્લી પિપ્પલી ચાર્ધકા-
ર્ષિકી । વારિમસ્યેન ત્રિપચેત્તદ્ભવો યૂષ ઉ-
ચ્યતે ॥

અયમર્થ । યુષાન્ત પલમિત તલ્કલ્કી કૃતમ્ ॥
શુળ્લી પિપ્પલી ચ સમુદિતાર્ધકર્ષમિતા કલ્કલી-
કૃતા । ઉભયમપિ પ્રસ્યમિતેન વારિણા પચેત્ ।
તદ્ભવો યૂષ ॥

યૂષો વર્યો લઘુઃ પાકે રુચ્યઃ કષ્ટ્યઃ
કફાપહઃ ॥

અઠાર ગણા પાણીમાં શીંગનાં ધાન્ય
રાંધી કંઈક ઘાટો રસ થાય (બાકી ઢા-
ળ) તેને યૂષ કહે છે તેને નિર્ણૂહ પણ
કહે છે, અને વિશેષે રાચક છે ચાર
તોલા શીંગના ધાન્ય, સુઠ તથા પીપર
અરધા અરધા તોલા, એમની જુદી જુદી
ચટણી કરીને ચોસઠ તોલા પાણીમાં પ-
કાવડું. એ રસ પણ યૂષ કહેવાય છે. તે
બળ આપનાર, પાકમાં હલકો, રાચક-
કંઠ શોષક, અને કફ હરનાર છે.

મગ્નનો યૂષ.

મુદ્રાનાં દ્વિપલં તોયે ઋતમર્વાઠકોન્મિતે ।
પાદસ્યં મર્દિત પૂર્ત દાહિમસ્ય પલેન તત્ ॥
યુક્તં સૈન્ધવવિશ્વાકંપાન્યકૈઃ પાદકાંચકૈઃ ।
કળાજીરકયોઽર્જૂનં જનકૈરવર્ણિતમ્ ॥
સંસ્કૃતોમુદ્રયુષોઽયં પિત્તશ્લેષ્મહરો મતઃ ॥
મુદ્રાનામુત્તમો યૂષો દીપનઃ શીતલો લઘુઃ ।
વર્ણોઽર્ધ્વજત્તુલ્લદાહકપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥

આઠ તોલા મગ ૧૨૮ તોલા
પાણીમાં પકાવતાં થાયે ભાગ પાણી રહે,
એટલે કપડામાં ચોળીને ગાળી લેવું. તેમાં
ચાર તોલા દાડમનો રસ તથા પા પા તોલા
સૈન્ધવ, ધાણા, અને સુઠ નાખવાં. પછી
તેમાં પીપર તથા જીરાનો વધાર દેવો.
આ મગનો યૂષ પિત્ત તથા કફને મટા-
ડનારો છે. મગનો ઉત્તમ યૂષ દીપન,
શીતળ હલકો છે, તથા મધુ કંઠની
ઉપરના ભાગના રોગો, તૃષ્ણા, ઢાહ, કફ,
પિત્ત, અવર, અને રક્તદોષોને મટાડે છે.

મગ તથા આંબળાનો યૂષ.

મુદ્રામલકયૂષસ્તુ મેદી પિત્તાનિલાપહઃ ।
તુલ્લાદાહમનઃ શીતો મૂર્છાશ્રમદાપહઃ ॥

મગ તથા આમળાનો યૂષ લેહક,
પિત્ત કફ હર, અને શીતળ છે. તે તૃષ્ણા,
ઢાહ, મૂર્છા, શ્રમ, અને મદ મટાડે છે.

મસૂરનો યૂષ.

મસૂરયૂષઃ સંગ્રાહી મૂર્છા સ્વાદુઃ પ્રમેહજત્ ॥
મસૂરનો યૂષ ગ્રાહી, પૌષ્ટિક મધુર,
અને પ્રમેહ હરનાર છે.

યવાગૂ-

યવાગૂ પદ્મગુણે તોયે સંસિદ્ધા ધનસિ-
ક્યકા પૃથક્ દ્રવેસ્તુ વિરલેઃ સંયુક્તા
જ્વરિણે હિતા ॥ યવાગૂર્દીપની લઘ્વી ત-
ળ્લાગ્રી વસ્તિશ્ચોધિની ॥ શ્રમગ્લાનિહરી પ-
થ્યા જ્વરે ચૈવાતિસારિકે ॥

છ ગણા પાણીમાં, ધાન્યને પકાવતાં
ધાત્રી કણીઓ તથા બહુ થોડુ પાણી
રહે, તે યવાગૂ કહેવાય છે. તે જ્વર-
વાળાને હિતકારી છે. યવાગૂ દીપન, હ-
લકી, તૃષા મટાડનારી અને ખસ્તિને
શુદ્ધ કરનારી છે. તે શ્રમ અને ગ્લાનિને
હરે છે અને જ્વર તથા અતિસારમાં
પથ્ય છે.

વિલેપી.

ચતુર્ગુણામ્બુસંસિદ્ધા વિલેપી ધનસિક્થ-
કા ॥ પૃથક્ દ્રવેણ રહિતા રહ્યાતા શિથિ-
લમક્તિકા ॥

સંસિદ્ધા અતીવસિદ્ધા વિલેપી ગિલહયી इति
લોકે ॥

વિલેપી દીપની વર્યા દ્રવ્યા સજ્જાહિણી
લઘુઃ ॥ વ્રણાશિરોગિણાં પથ્યા તર્પણી ત-
દ્જ્વરાપહા ॥

કુટકા ચોખા ચોગણા પાણીમાંરાધ-
વા તેને વિલેપી કહે છે તે દીપન બળ
આપનાર, મનને ગમે એવી, શાહી, હ-
લકી, મધ અને નેત્ર રોગીઓને પથ્ય,
તૃપ્તિ આપનાર, અને તૃષા તથા જ્વરને
મટાડનારી છે.

ભકત.

જલે ચતુર્દશગુણેતળ્લુલાના ચતુષ્પલમ્ ॥
વિપવેત્ સાપયેન્મણ્ડં તદ્ભક્તમધુરં લઘુ ॥
ચક્રદત્તસ્તુ ॥ અન્નમ્પચ્ચ ગુણે તોયે યવાગૂ
પદ્મગુણે પવેત્ ॥

તત્રાજ ભક્ત તથા ચ ॥ મિસ્તાલી ભક્તમધો-
ન્નમોદનોડલીસદીદિવિરિત્યમર ॥

ભક્તં વાદ્ધિકરં પથ્યં તર્પણં મૂત્રલં લઘુ ॥
મુધૌતં પ્રભુતં ચોષ્ણં વિશ્વદં ગુણવત્તરમ્ ॥
અધૌતમધુતં શીતં વૃણ્યંશુરુ કફપ્રદમ્ ॥ અ-
ત્યુષ્ણં ચલદ્વદ્ધક્તં શીતં શુષ્કચ્ચ દુર્જરમ્ ॥
અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં દુર્જરં તળ્લુલાન્વિતમ્ ॥

અતિક્લિન્ન સજલ યત્પર્યુષિતમ્ ॥

મૃષ્ટતળ્લુલર્જં રુચ્યં મુગધ્વિ કફદ્વલ્લઘુ ॥
વાતાસ્થાપિતમન્દાગ્નિચિરિક્તાના પ્રશ્નસ્યતે ॥

ચૌદ ગણા પાણીમાં ચોળ તોલા
ચોખા પકાવીને પાણી કાઢી નાખવાથી
ભકત (ભક્ત) થાય છે, તે મધુર અને
હલકો છે. ચક્રદત્ત તો અન્નને પાંચ
ગણા પાણીમાં અને યવાગૂને છ ગણા
પાણીમાં પકાવવાનું કહે છે. અહીં અન્ન
એટલે ચોખા અમજવા. અમર કોશમાં
ભિરસા, ભક્ત, અધક્ત, અજ, ઓઢન
અને દીઢિવિ એટલા ચોખાનાં નામ કહેલાં
છે ભાત દીપન, પથ્ય, તૃપ્તિ આપ-
નાર મૂત્રલ હલકો છે સારી રીતે પૌ-
એલી, ઓસાવેલી ગરમ ભાત શોષક
અને વધારે શુભા વાળાં નહિ પોએલ
તથા નહિ ઓસાવેલી, અને શીતળ ભાત
વૃથા, ભારે, અને કઠકર છે. બહુ ગરમ ભાત

બળ હરનાર છે, અને શીતળ ભાત સૂકો અને માંડ પચે એવો છે. બહુ ઢીલો ભાત ગ્લાનિ કરનાર અને માંડ પચે એવો છે. શેકેલા ચોખાનો ભાત રોચક, સુખંધી, કંકર, અને હલકો છે. વાયુવાળા, નિરૂહ બસ્તિવાળા, મહાગ્રિવાળા, તથા રચવાળાને તે હિતકારી છે.

રસૌદન.

મૌસલં સવિથજં માસં તથાનસ્થિચ તૈ-
ત્તિરમ્ ॥ ચતુ પલોન્મિતં સૂક્ષ્મજ્વલિપતં જ્વા-
લિત જલે ॥ પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલશુન્ઢી-
જીરકધાન્યકૈઃ । દ્વિજાળૈઃ સંયુતે તોયે કા-
શ્યમર્દ્દાઢકોન્મિતે ॥

પાદસ્થિત જલં તત્ર દર્વ્યા સંકુદ્રિતં હરેત-
તં રમમર્દિતં દિક્ષુષ્ટસૈન્ધવજીરકૈઃ । સ-
મ્યક્ પ્રધૂપિતં પથ્યં શુદ્ધાના શુદ્ધિકાંક્ષિ-
ણામ્ ॥

રસૌદનો ગુરુર્જ્યો બલ્યો વાતજ્વરાપહઃ॥

સાથળનું બહુ માંસ તથા હાડકા વગરનું તેતરનું માસ સોળ તોલા લેઈ ઝીણા ઝીણા કડકા કરી પાણીમા ધોઈ, પીપર, પીપરીમૂળ, સૂઠ, જીરૂ તથા ધાણા અરધા તોલા પાણી-
મા નાખી, તેમાં પેલું માંસ નાંખીને ૧૨૮ તોલા પાણીમા પકાવવું. ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે માસને કડછીથી છૂદીને રસ કાઢી લેવો. પછી તેને હિંગ, શેકેલ સૈંધવ, અને જીરાથી વધારી ભાતમાં ભેળવવું. એ ભાત રસૌદન કહેવાય છે. શુદ્ધ થયેલા અને શુદ્ધ થનાર માટે તે પથ્ય છે. રસૌદન ભારે, વૃથા, બળ આપનાર, અને વાતજ્વર હણ-
નાર છે.

ઔષધ મંડાદિ પ્રક્રિયા.

સાધ્વં ચતુઃપલં દ્રવ્યં ચતુઃપટ્ટિપલેઽમ્બુ-
નિ ॥ તત્કાચેનાર્દશિષ્ટેન મળ્હેપેયાદિ સા-
ધયેત્ ॥ દૃઢવૈયાઃ પલન્દ્રવ્યં ગ્રાહ્યંત્યક્ષ-
કેઽમ્મસિ । મેષજસ્યાતિવાહુરૂપાત્કદાચિ-
દરુચિર્ભવેત્ ॥ યૈરજ્ઞૈરૌષધૈર્વૈશ્વ કૃતા મ-
ળ્હાદયો બુધૈઃ । વિચાર્ય તદ્બળોનર્તાસ્ત-
દ્બળોનવ નિર્દિષ્ટૈ ॥

૨૫૬ તોલા પાણીમાં ૧૬ તોલા દ્રવ્ય પકાવીને કવાથ અરધા બાકી રહે એટલે તેમાં મંડ, પેયા, વગેરે બનાવવાં. વૃદ્ધ વૈદ્યા તો ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ચાર તોલા જ દ્રવ્ય પકાવવાનું કહે છે, કેમકે દ્રવ્ય વધારે હોય તો વળતે રોગીને અકૃચિ પેદા કરે છે. જે જે અન્નેા અને જે જે ઔષધોનાં મંડાદિ બનાવવામાં આવે, તે તેનો વિચાર કરીને તેના શુદ્ધો સમજી લેવા.

ઔષધ સિદ્ધ પેયા.

અક્ષકાલે દિતા પેયા યથાસ્વ પાચનૈઃ
કૃતા । દીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાર્ચનાંજ્વ-
રાપહા ॥

યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા યથાદોષ પાચનૈઃ કૃતા ।
યથા ।

પોતાને જેમ પાચન, થાય તે રીતે પેયા બનાવીને જમવામાં લેવાથી હિત કરે છે. તે દીપન, પાચન, હલકી, અને જ્વરને મટા-
ડનારી છે.

જવરની પેયા

પચ્ચમૂલ્યાઃ કષાયન્તુ પાચનં વાતિકજ્વ-
રે । સમૌદ્રં પૈત્તિકે મુસ્તકટુકેન્દ્રયૈઃ કૃ-
તમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિકષાયન્તુ પાચનં કફજે
જ્વરે । લઘુના પચ્ચમૂલેન પિપ્પલ્યા સહ
ધાન્યયા ॥ મહત્યા પચ્ચમૂલયાય વ્યાઘ્રી
દુઃસ્પર્શગોક્તૈઃ । સિદ્ધાનિ ભિષગ્જ્ઞાનિ
પ્રયુજીત યથાક્રમમ્ ॥ વાતપિત્તે શ્લેષ્મ-
પિત્તે કફવાતે ત્રિદોષજે ॥

અર્થમર્થ । વાતપિત્તે લઘુના પચ્ચમૂલેન સિ-
દ્ધાન્યજ્ઞાનિ ભિષક્ પ્રયુજીત ॥

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી કણ્ટકારીદ્રવ્યં તથા ।
ગોક્તૈઃ પચ્ચમઃ મોક્તઃ પચ્ચમૂલમિદં લઘુ ॥
શ્લેષ્મપિત્તે પિપ્પલ્યા સહ ધાન્યયા । કફવાતે
મહત્યા પચ્ચમૂલ્યા ॥

શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા પાટલા ગણિકારિ-
કા । શ્યેનાકઃ પચ્ચમઃ મોક્તઃ પચ્ચમૂલમિ-
દં મહત્ ॥

ત્રિદોષજે વ્યાઘ્રીદુઃસ્પર્શગોક્તૈઃ । વ્યાઘ્રી કટ-
કારિકા । દુઃસ્પર્શો યવાસઃ ॥

વાતજ્વરમાં પચ્ચમૂલીનો કવાથ પાચન
છે. મોથ, કડુ, અને ઇંદ્રજ્વરનો કવાથ મધ
નાંખી પિત્તજ્વરમાં પીવાય છે. કફજ્વરમાં
પિપ્પલ્યાદિનો કવાથ પાચન છે. લઘુ પચ્ચ-
મૂળનો કવાથ વાતપિત્તજ્વરમાં, પીપર અને
ધાણાનો કવાથ કફ પિત્તજ્વરમાં, અને
બૃહત્પચ્ચમૂળનો કવાથ કફવાતજ્વરમાં, તથા
ત્રિદોષજ્વરમાં ભોર્સીગણી, જવાસો, અને
ગોખરૂનો કવાથ, એ રીતે કવાથોમાં પકા-

વેલી પેયા વીજેરે આપવાં મોટો તથા નાનો
સમેરવો, અને બતની ભોર્સીગણીઓ, તથા
પાંચમો ગોખરૂ, એ લઘુપચ્ચમૂળ કહેવાય છે.
બીલી, સીવણ, કાકચ, અરણી, અને ટેંદુ,
એ પાંચ બૃહત્પચ્ચમૂળ કહેવાય છે

જવરના ઉપદ્રવોમાં દેવાની પેયાઓ

પેયાં વા રક્તશાલીના વસ્તિપાર્શ્વશિરો-
રાજિ । શ્વેદશૂકણ્ટકારીભ્યા સિદ્ધાં જ્વ-
રહરીં પિબેત્ વિવદ્વર્ચાઃ સયવાં પિપ્પ-
લ્યામલકૈઃ શૃતામ્ । સર્પિષ્મર્તી પિબેત્પેયા
જ્વરી દોષાનુલોમિનીમ્ ॥ કાસી શ્વાસી
ચ દિક્વી ચ પચ્ચમૂલીશૃતાં પિબેત્ ।

યવોડનાજં અન્ન પચ્ચમૂલી બૃહતી લઘ્વી ચ હિતા
તથા શૃતા પેયા પિબેદિત્યર્થ ।

પેયાં મેષજસંયોગાલ્લઘુત્વાચામિદીપ-
ની । વાતમૂત્રપુરીષાણા દોષાણાં વાનુલો-
મિકા ॥ સ્વેદનાય ચ સોળ્ણત્વાદૃષ્ટત્વાતૃ-
દક્ષયાય ચ ॥ આહારભાવાત્માણાય સરત્વા-
લ્લાષવાય ચ જ્વરગ્રી હેતુસામ્યત્વાચ-
સ્માચાં પૂર્વમાચરેત્ ।

હેતુસામ્યત્વાદ્દેતવ વાતપિત્તકફાસ્તેષા સામ્ય-
ત્વાત્ ॥

બસ્તિ, પડખાં, અને માથાના રોગોમાં
પેયા રાતા યોખાની આપવી. ગોખરૂ અને
બેટી ભોર્સીગણીની પેયા જ્વર મટાડનારી છે.
મળબધ હોય તો ચવ, પીપર, અને આમ-
ળાના કવાથમાં ધી સાથે પકાવેલી પેયા
પીવી, તેથી જ્વરવાળાના કોષ અગુરૂળ
ગતિ કરનારા થાય છે. ઉધરસ શ્વાસ, અને

હેડકીમાં પચ મૂલીનો કવાથ પીવો. ઔષ-
ધોના સયોગવાળી પેયા હલકી, હીપન, તથા
વાયુ, મૂત્ર અને મળને સીધા ચલાવના-
રી છે. ગરમ હોવાથી સ્વેદ કરનારી છે
અને દ્રવ રૂપ હોવાથી તૃષાનો નાશ કર-
નારી છે ખોરાક રૂપ હોવાથી જીવાડનારી,
અને સારક હોવાથી હલકી છે હેતુને (વાત,
પિત્ત અને કફને) સમ કરનારી હોવાથી જવરને
હૃષ્ણનારી છે, એટલા માટે તે પ્રથમ પીવી

પંચ મુષ્ટિક યૂષ.

યવકોલકુલત્યાનાં મુદ્ગમૂલકશુષ્કયોઃ ।
પૃક્કૈકમુષ્ટિમાદાય પચેદદૃગુણે જલે ॥ પ-
ચ્ચમુષ્ટિકાંસ્તેષાં વાતપિત્તકાપહઃ । શૂલે
મન્થસ્પતે ગુલ્મે કાસે શ્વાસે ક્ષયે જ્વરે ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूष ॥

જવ, ખોર, કળથી, મગ, મૂળા, અને
સુન્ક, એ દરેક એકેક મૂલી બર લેઇને
આઠ ગણા પાણીમાં પકાવવા. આ પચ-
મુષ્ટિક યૂષ વાત, પિત્ત અને કફને હૃષ્ણ-
નારી છે, શૂળ, શુલ્મ, ઉષ્નસ, શ્વાસ, ક્ષય,
અને જવરમાં હિતકર છે.

મલમૂત્ર બંધનો ઉપાય

रुद्रमूत्रपूरीषस्य गुदे वर्त्ति निघ्रापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् ।
पाययेत्तु यवागू वा मारुताद्यनुलोमिनीम् ॥

મલમૂત્ર રોકાયાં હોય તો પીપર,
પીપરી મૂળ અજમો, અને ચવકથી સિદ્ધ
કરેલી યવાગૂ પાણી અથવા શુદ્ધમાં વાટ
ખોસવી, તેથી વાયુ સીધા ચાલે છે.

પેયા તથા યવાગૂનો અપવાદ.

मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थि-
ते । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता-
ज्वरे ॥ दाहच्छर्द्यदितं क्षामं निरञ्जं तृष्ण-
यान्वितम् । घर्मात्तं मद्यपञ्चापि तोषालो-
दितशक्तुकम् ॥ शर्करामधुसंयुक्तं पायये-
ल्लान्तर्पणम् ।

लाजतर्पणं लाजशक्तुरूपतर्पणम् ॥ तथाच ॥

દાહચ્છર્દ્યદિતં ક્ષામં નિરજ્જ તૃષ્ણયાન્વિ-
તમ્ । ઘર્માત્તં મદ્યપન્ચાપિ તોષાલોદિતશ-
ક્તુકમ્ ॥ શર્કરામધુસંયુક્ત પાયયેલ્લાજત-
ર્પણમ્ । જ્વરાપહેઃ ફલરસૈયુક્તમન્નં હિતં
કચિત્ ॥

મદાત્યય, મદ્ય પીવાની ટેવ, ઉનાળા-
માં, પિત્ત અને કફ કેાપેલ હોય, રક્ત
પિત્ત ઉત્થિ અહ્યુ હોય, તેવા જવરવાળાને
યવાગૂ હિતકર નથી. દાહ, જિહ્વટી,
અર્દિત, દુર્બળતા, ભૂખ, તરશ, ગરમી,
અને મદ્ય પીવાની ટેવ. એવા જવરવાળાને
પેયા કે યવાગૂ નહિ પાતા એખાની ધા-
ણીનો સાથવો સાકર તથા મધ સહિત
પાણીમાં પાવો અન્યાતરમાં કહ્યું છે કે દાહ,
જિહ્વટી, દુર્બળતા, ભૂખ, તરશ, ગરમી,
અને મદ્ય પીવાની ટેવવાળાને પાણી-
માં એખાની ધાણીનો સાથવો મધ તથા
સાકર સહિત આપવો. કોઈવાર જવરમાં
ફળોના રસવાળુ અન્ન પણ હિતકારી થાય છે

સંતર્પણ સ્વરૂપ.

द्राक्षादादिमखर्जूरमुदिताम्बु सप्तर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥

લાજર્ચર્ણ દ્રાક્ષાદિ જલશર્કરામધ્વાજ્વસહિત તર્પણમુક્તિમિત્યર્થ ॥

ધનવતરિએ કહેલું છે કે—“ યોખાની ધાણીનો સાથવો, દ્રાક્ષ, ઠાકમ, ખજૂર, જોમને યોળીને બનાવેલું પાણી સાકર નાંખીને તથા ઘી અને મધ નાંખીને પીવાથી તૃપ્તિ થાય છે.

યોખાની ધાણીના ગુણે।

લાજાનાં શક્ત્યઃ સૌદ્રસિતાયુક્તા વિશેષ-તઃ સ્વર્ગીસારવૃદ્ધાહવિષમૂર્છાજ્વરાપહાઃ ॥

યોખાની ધાણીને સાથવો, વિશેષ કરીને મધ તથા સાકર સાથે લેવાથી ઉલટી, અતિસાર, તૃષ્ણા, ઠાક, ઝેર, મૂર્છા અને જ્વર હટાય છે.

તર્પણનો પ્રકાર

તથ તર્પણમેવાદૌ પ્રદેયં લાજશક્તુભિઃ ।
જ્વરાપહૈઃ ફલરસૈયુક્તં સમધુશ્કરમ્ ॥

દ્રાક્ષાદાદિમસ્તૂરપ્રિયાલૈઃ સવરૂપકૈઃ ।
તર્પણાર્હસ્ય દાતાવ્યં તર્પણં જ્વરનાશનમ્ ॥

પ્રિયાલમત્ર પક્કાલ ન તન્મજાગુરુત્વાત્ । તર્પ-
ણાર્હસ્ય દાહચ્છર્દિત્તપાર્તસ્ય લઘિતસ્ય ક્ષીણસ્યેત્યર્થ

અરકે કહેલું છે કે—જ્વર હરનારા ક્ષેણના રસો મધ તથા સાકર સાથે લેઈ તે સહિત યોખાની ધાણીનો સાથવો તૃપ્તિ માટે પ્રથમ દેવા, અરકે જ્વરના ક્ષેણ કહેલાં છે કે—દ્રાક્ષ, ઠાકમ, ખજૂર, રાયણુ એ તૃપ્તિ આપનાર હોવાથી જ્વરના નાશ માટે આપવા

જ્વરો ઉપર હિતકારી પદાર્થો.

શ્રમોપશાસાનિલજ્ઞે હિતં નિત્યં રસૌદનમ્ ॥

રસોજ્જવાસસ્ય રસ । તેન સિત્ત બોદનો ર-

સૌદનઃ । અત્રેન વ્યજ્ઞનમિત્યત્રેન સમાસ ॥

મુદ્રપૂર્વૌદનશ્ચૈવ હિતઃ કફસમુત્થિતે ।
સ એવ સિતયા યુક્તઃ શીતઃ પિત્તજ્વરે હિતઃ ॥
સ એવ મુદ્રપૂર્વૌદન એવ ॥

કૃશ્ણોઽલ્પદોષો યઃ ક્ષીણકફો જાણંજ્વ-
રાન્વિતઃ વિવન્ધામૃદ્દોષશ્ચ રૂક્ષાપિત્તા-
નિલજ્વરી । પિપાસાર્તઃ સદાશ્ચ પયસા
સમુત્ત્વી ભવેત્ ॥ અન્યથા અજાદુર્ગ્ધં ગુદો-
પેતં પાતલ્યં જ્વરશાન્તયે । તદેવ તુ પયઃ
પીતં તરુણે હિતિ માનવમ્ ॥

તરુણે જ્વરે । અન્યથા ॥

જીળે જ્વરે કફે ક્ષીણે ક્ષીરં સ્યાદમૃતો-
પમ્ ॥ તદેવ તરુણે પીતં વિષવદ્વન્તિમાનવમ્ ॥

શ્રમ, ઉપવાસ, અને વાયુના જ્વરમાં હૃદયેશાં રસોદન હિતકારી છે કફ જ્વરમાં મગનો યુષ્ઠ અને યોખા હિતકારી છે તેમા જ સાકર નાંખવાથી તે શીત હોવાથી વિષમ જ્વરમાં હિતકારી છે. દૂધના, અદ્યપદોષ-વાળા, જોષા કફવાળા, છૂંદુ જ્વરવાળા, મળ બધવાળા, દોષવાળા, રૂક્ષ, પિત્ત અને વાયુના જ્વરવાળા, તરશ્યા, ઠાકવાળા, જોવાને દૂધ આપાય છે. બીજે કહેલું છે કે—બકરીનું દૂધ ગોળ સાથે જ્વરની શાંતિ માટે પાડુ, પશુ તરુણ જ્વરમાં તે પીવાથી માણસ મરી જાય છે. વળી કહ્યું છે કે—છૂંદુ જ્વરમાં કફ ક્ષીણ થયા પછી દૂધ પીવાથી તે અમૃત તુલ્ય શુભ કરે છે, પશુને તરુણ જ્વરમાં પીવામાં આવે તો તે ઝેરની પેઠે માણસને મારી નાંખે છે.

જ્વરવાળાના નિયમો.

ન દ્રિરધ્યામ પૂર્વાર્હે નામિષ્યન્દિ કદા

ચન । ન તીક્ષ્ણાન્નં ગુરુપાયાં મુહૂત તરુ-
ળજ્વરી ॥ ન જાતુ તર્પયેત્યાહ્નઃ સહસા
જ્વરકર્ષિતમ્ તેન સંશયિતોડ્યસ્ય પુન-
રેવ મવેજ્જ્વરઃ ॥

તરુળ જવરવાળાએ બે વખત ન ખાતું,
સહવારમા ન ખાતું, અને કદ કરનાર,
તીક્ષ્ણ કે ભારે અન્ન કદી પણ ખાતું નહિ.
જવરથી નબળાઈ આવી હોય તેમા એકદમ
વેલે તુમિ આપવી નહિ; એમ કરવાથી
શરી ગયેલો જવર પાછે થાય છે

જવર મુકિતનું પૂર્વરૂપ

દાહઃ સ્વેદો ભ્રમસ્તૂષ્ણા કમ્પવિદ્ભેદ
સંઘ્રતાઃ । કૂજનચાતિવૈગન્ધ્યમાકૃતિર્જ્વર-
મોક્ષણે ॥

વિદ્ભેદો મલપ્રવૃત્તિરત્ર । સમ્પદાદિમ્યો ભાષે
કિપ્ । કૂજન કુન્દ્યન અતિવૈગન્ધ્ય ગાત્રસ્ય ।
જ્વરમુક્તો મવિષ્યત્યામે તલ્લક્ષણં મવતિ । નતુ
દોષક્ષયં વિના ન વ્યાધિનિવૃત્તિ ક્ષણાશ્ચ દોષાઃ
કયમેવવિધ રૂપ કરિષ્યાતિ । રૂપ્યતે । કશ્ચિત્
ક્ષીણોઽપિ વિનાશકાલે સ્વશક્તિં દર્શયતિ । યયા
નિર્વાણાવસ્થાયા દીપો વિરોષાત્પજ્વલતિ ॥ વાગ્મ-
તોડ્ય્યાહ ॥

ઘાતન મ્લોભક્ત દોષો મોક્ષકાલે વિ-
હીયતે । તતો નરઃ સ્વસન્ કૂજન્ કમન્
સ્વિદમ્ય ચેદ્યતિ ॥

ન ચેદ્યતેડ્યેષ્ટ સ્યાત્ ॥

ત્રિદોષજે જ્વરે શ્વેતદન્તવેગે ચ ધાતુગે ।
લક્ષણં મોક્ષકાલે સ્યાદન્યાસ્મિન્ સ્વેદદ-
ર્શનમ્ ॥

પ્રતિહારાદિક લક્ષણ મોક્ષકાલે પ્રત્યેવ જ્વરે
સ્યાત્ । કેતુ ત્રિદોષજે અન્તવેગે ધાતુગે જ્વરે ચ ॥
અન્યાસ્મિન્ સ્વેદમાદર્શનં મવતિ ॥

દાહ, સ્વેદ, ભ્રમ તરુળ, કંપ, અને
વિષ્ણુ લેહન, આંતરડામા ગુદગુદ, અને
ફૂર્વે, એટલાં જવરથી મુકત થયાનાં
લક્ષણો છે.

રૂંકા.

દોષોના ક્ષય થયા વગર રોગ મટતા
નથી, માટે રોગ મટવાના અમયમાં ક્ષીણ
થયેલા દોષો ઉપર કદા પ્રમાણે દાહ વગેરે
અર્થકર રૂપ કેમ પડે છે ?

સમાધાન.

કેટલાંક ક્ષીણ થયા છતાં પણ અંત સમયે
પોતાનું બળી દર્શાવે છે, જેમકે દીવો ગુલ
થતી વખતે પણ વધારે પ્રકાશમાન થાય છે.
વાગ્મત કહે છે કે—ધાતુઓને ક્ષેપ કરતા
દોષ જ્યારે માણસને તથા જ્વરમાનીતેયારીમાં
હોય છે ત્યારે તે વીખરાઈ જવા લાગે છે.
તેથી તે વખતે માણસ હાઈ છે, કબૂકબૂ છે,
ઉલટી કરે છે, પરસેવો થાય છે અને ચેષ્ટા
વગરના થાય છે. ત્રિદોષજ્વર, ધાતુઓના-
જ્વર તથા અંતર લેહવેગવાળો જ્વર
એ મટે છે ત્યારે પણ દાહાદિક લક્ષણો થાય
છે. અને તે શિવાયના બીજા પ્રકારના
જ્વરમાં મરતી વખતે માત્ર પરસેવો જ
થાય છે.

જવરથી મુકત થયાનાં લક્ષણો.

દેહો લઘુર્વ્યપગતક્લમમોહતાપઃ પાકો મુ-
ત્તે કરણસૌષ્ઠ્યમન્યયત્વમ્ । સ્વેદસયઃ મ-
કૃતિ યોગિમતોઽભલિપ્ત્વાકષ્ણમ્ મૃદ્ધિ
વિગતજ્વરક્ષણાનિ ॥ મુશ્વતોડ્ય્યાહ ।
દેરે લઘુર્વ્ય શિરસઃ કબૂઃ પાકો મુલસ્ય
ચ । સ્વપ્નમાત્રકાંક્ષા ચ જ્વરમુક્તસ્ય
લક્ષણમ્ ॥

હેઠ હલકો થાય, ગ્લાનિ મટી જાય, મુખમાં પાક થાય, ઉદ્રિયોમાં સૌંદર્ય આવે, પીડા ટળે, સ્વેદ મટે, મન સ્વાભાવિક બને, અન્નની ઇચ્છા થઈ જાય, અને માથામાં ચળ આવે, એ જવર ગથાના લક્ષણો છે સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે—“હેઠુમાં હલકાઈ, માથામાં ખરજ, મુખમાં પાક, છીંક, અન્નની ઇચ્છા, એ જવરથી મુક્તના લક્ષણો છે”

જવર મુક્તિના નિયમો

વ્યાયામશ્ચ વ્યવાયશ્ચ સ્નાનં ચંક્રમણા-
નિ ચ । જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો બલ-
વાન મહેત્ ॥ અન્યથા ॥ વ્યાયામશ્ચ વ્યવા-
યશ્ચ પ્રવાતં શિશિરં જલમ્ । જ્વરમુક્તો ન
સેવેત યાવન્નો બલવાન મહેત્ ॥ જન્તો-
ર્જ્વરવિમુક્તસ્ય સ્નાનં કુર્યાત્પુનર્જ્વરમ્ । ત-
સ્માજ્વરવિમુક્તોપિ સ્નાન વિષમિવ ત્યજેત્ ।
બલવર્ણાશિવપુષા યાવન્ન પ્રકૃતિર્ભવેત્ । તા-
વજ્જ્વરેણ મુક્તોઽપિ વર્જનીયાનિ વર્જયેત્ ।

જવરથી મુક્ત થયેલાને જ્યા સુધી બળ ન આવે ત્યા સુધી કસરત, મેથુન, સ્નાન, તથા હરફર કરવા નહિ બીજે પણ કહેલું છે કે કસરત, મેથુન, વાયુ, દાહ, જળ, એટલા વાનાં જવરથી મુક્ત થયેલાએ અજમાં બળ આવતા સુધી છોડી દેવા. પ્રાણી જવર મઠ્યા પછી તુરત સ્નાન કરે છે, તો તેને જવર પાછો આવે છે માટે તેણે વિષની પેટે સ્નાનનો ત્યાગ કરવો. પ્રથમના જેવા બળ, અગ્નિ, વર્ણ અને હેઠ, વગેરે ન થાય ત્યાં સુધી જવર મટ્યો હોય તો પણ ઉપગ્ની બાબતો છોડી દેવી એમજે.

વાત જવરનો અધિકાર.

વાત જવરની સપ્રાપ્તિ.

તત્ર વાતજ્વરસ્ય વિપ્રકુહસનિકુહકારણકથન-
પૂર્વેકા સપ્રાપ્તિમાહ ।

વાતલાહારચેષ્ટાભ્યા વાપુરામાશયાશ્રય ।
બહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિં જ્વરકૃત્સ્યાદ્રસાનુગઃ ॥

વાયુ કરનારા આહાર તથા ચેષ્ટાથી આમાશયમાં રહેલો વાયુ બહાર નીકળીને કોઠાના અગ્નિને કાઢીને રસને દૂષિત કરીને ઉત્પન્ન કરે છે

વાતજ્વરનું પૂર્વસ્વરૂપ

જૃમ્ભીત્યર્થ સમીરણાદિતિ સમીરણજ્વરે ઉત્પત્ત્ય-
તિ इत्यर्थे जृम्भा स्यात् जृम्भा च श्रमादेर्पूर्विका
भवति ।

વાતજ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે શ્રમ વગેરે ઉત્પન્ન થઇને અત્યંત બળાસા આવે છે

વાતજ્વરનું લક્ષણ.

વેપથુર્વિષમો વેગઃ કઠ્ઠાૈશ્ચમુત્સવશોષણમ્ ।
નિદ્રાનાશઃ ક્ષવઃ સ્તમ્ભો ગાત્રાણા રૌદ્ર્યમેવ
ચ ॥ શિરોહૃદ્ગાત્રકક્ષકવૈરસ્વં વદ્ધવિદ્-
ક્તા શૂલાધ્યાને હુમ્ભગશ્ચ મર્વંત્યનિલજે
જ્વરે ॥

પ્રતાનિ લક્ષણાનિ પ્રાયો ભક્તિવેન સુશ્રુતે નિ-
ર્દિષ્ટાનિ । ચકારાદન્યાન્યપિ ચરકનિદાનોક્તાનિ
બોદ્ધવ્યાનિ ॥ તાન્યેવ છોકેન પ્રદર્શયતિ ।

મરવન્તિ વિવિધા વાતવદનોઃ સ્પાદસુપ્ત-
તા । પિષ્ટિકોદ્દેશનં કર્ણસ્વનો વક્ત્રકષા-
યતા ॥ ગાત્રસાદો હનુસ્તમ્ભો વિશ્લેષઃ સ-

ન્ધિજ્ઞાનનો : । શુષ્કકાસો વમિલોંધદન્ત-
ર્હર્ષઃ શ્રમમ્મનો ॥ અરુણં મૂત્રનેવાદિ તદ્-
મલાયોષ્ણગાત્રતા ।

વિષમો વેગઃ । શરીરોષ્ણતાદિરૂપો અરવેગો
વિષમો ભવતીત્યર્થઃ । ક્ષવ સ્તમ્ભ છિક્ષાયા
અમાવ તથા ચ વાગ્મટ* ।

હર્ષો રોમાંચદન્તેષુ વેપથુઃ ક્ષવયુર્ગ્રહ इति
ચરકોઽપિ ક્ષવયુદ્ગારવિનિમ્લહ इति ॥ શિરોહ-
દ્ધાત્રરુક્ । ગાત્રપદે પ્રયુક્તે શિરોહૃદ્છદ્ધપ્રયોગ.
તત્ર તત્ર વિરોધેણ વેદનો વાધનાર્થઃ ॥

કપ, વિષમ વેગ, કઠશોષ, હેઠશો-
ષ, અપશોષ, નિદ્રાને નાશ, હીક બંધ,
ગાત્રમાં રૂક્ષતા, આયુ તથા હૃદય અને
અત્રેમા પીડા, અપમાં વિરસતા, મળ-
બંધ, શૂળ, આક્રશ, અને બગાસાં, આ-
ટલાં લક્ષણો વાતજ્વરમાં થયું કરીને
થાય છે (આ નિદાનો સુશ્રુતે કહેલા છે
અરકે વિશેષ કહેલ છે કે)-વિવિધ વાયુ
ની વેદનાઓ થાયછે, નિદ્રાને નાશ
થાયછે. પીડીઓમાં કળતર, કાનમાં અ-
વાજ, અપમાં વૂરાશ, અંગેમાં પીડા,
ડાઢીમાં પીડા, સાધા તથા ગોઠણોમાં
પીડા ખાલી ઉધરસ, વમન, રવાટાં ઉભાં
થવાં, કાંત અંબાઈ જવા, શ્મ, શ્મ,
મૂત્ર તથા નેત્રાદિનું રાત્રે થઈ જવું, તરશ,
બકવા, અને ગાત્રમાં અરમી, એ સર્વ
થાયછે. (વાગ્બટે કહ્યું છે કે)-રવાટાંનું
ઉભુ થવું, કાંતનું અંબાવું, છોકનું બંધ
થવું, અને ઓઠકાર બંધ થવા, એટલાં
લક્ષણો વાતજ્વરમાં થાય છે.

વાતજ્વરની ચિકિત્સા

આમાશ્ચયસ્યો હસ્વાર્થિ સામો માર્ગાન્

૭

પિષાપયન્ વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્મા-
લ્લહુનમાચરેત્ ॥

इति वचनात्सामान्यतो ज्वरितगात्रस्य वायदा-
રોગ્યદર્શનં લહુનામિધાનમ્ । વાતજ્વરિણો લહુ-
નવિધાને વિરોધમાહ ચરક ।

જ્વરિતં વદેઽતીતે લઘ્વમં પ્રતિભોજિ-
તમ્ । પાચનં શ્વમનીયજ્ઞ કપાયં પાચયે-
ન્નિષક્ ॥ સુશ્રુતોઽપ્યાહ વાતિકે સમ્પરા-
ન્નેણ દન્નરાત્રેણ પૈથિકે । શ્લેષ્મિકે દ્વાદશા-
દેન જ્વરે યુક્તેત યેષજમ્ ॥

નન્વન વૈ પ્રાણિનાં પ્રાણા इति श्रुतिः । तदन्नं
વિના પ્રાણિમિ. કયં સ્થાતવ્યામિત્યાહ ।

દોષાણામેવ સા શક્તિર્કેજ્જને વા સહિષ્ણુ-
તા । ન હિ દોષણયે કશ્ચિત્સહતે લહુનં
મહત્ ॥ કપપિષ્તે દ્રવે વાતૂ સહેતે લહુનં
મહુ ॥ આમશ્ચયાદ્યર્ધ્યમપિવાયુનં સહતે જનમ્ ॥

હૃદય થઈ અચેલો દોષ આમાશ્ચયમાં
બંધને અગ્નિને હલ્દીને આમ માર્ગોને
રોકે છે અને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, માટે
લંબન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આરો-
ગ્ય થતા સુધી બધા જ્વરવાળાએ લંબન
કરવું જોઈએ. હવે અરક કહેછે કે “વા-
તજ્વરવાળાને છ દિવસ સુધી લંબન કરાવી
સાતમી દિવસે હલકું લોચન આપવું
તથા વેલે તેને પાચન તથા શ્વમન કપાય
આપવો. સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે-“વાત-
જ્વરમાં સાત રાત્રી પછી, પિત્તજ્વરમાં
દશ રાત્રી પછી અને કફજ્વરમાં બાર
રાત્રી પછી જ્વરની રવા આપવી. આ
કેઠાણે શંકા થાય કે “સુતિમાં કહ્યા પ્ર-
માણે અન્ય પ્રાણીઓને પ્રાણરૂપ છે,

માટે અન્ન વગર શી રીતે રહી શકે” ? તેનું સમાધાન કે-લંઘન ખમી શકવાની શક્તિ હોવાની છે, હોય ક્ષય થાય તો કહી પણ લંઘન ખમાય નહિ. કંઈ અને પિત્ત, એ બે ધાતુઓ દ્રવરૂપ હોવાથી વધારે લંઘન ખમી શકે છે, પરંતુ આમનો ક્ષય થયા પછી વાયુ ક્ષયભર પણ લંઘન ખમી શકતો નથી.

દશમૂલાદિ કવાથ

ત્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા કામદત્તી ચ શોણકઃ ।
તર્કારી ગોક્ષુરઃ કુદ્રા વૃહતી કલશી સ્થિ-
રા ॥ રાસ્તા કળા કળામૂલં કુર્ષ્ણં મુળ્લી
કિરાતકઃ । મુસ્તા ચલા મૃતા ચાલં દ્રાક્ષા
યાસઃ સ્વતાલ્લિકા ॥ एषा कायो निहन्त्येव
प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् । सोपद्रवं च योगोऽयं
सर्वयोगवरः स्मृतः ॥

ત્રીફલો વિલ્વ । સર્વતોમદ્રા ગમ્ભારી । કામ-
દત્તી પાટલ । શોણક સોનાપાઠા इति लोके ।
તર્કારી ગણિકારી । કલશી પુશ્પિર્ણી સ્થિરા
શાલિર્ણી ચલા મુગન્ધચલા દ્રાક્ષા યાસો યવાસઃ ।
इति दशमूलादिकायः ॥

ખીલી, શિવલુ, કાંકચ, અરણી, અવ-
લ, ગોખર, બંને જાતની ભૌરંગણીઓ,
બંને જાતના સમેરવાઓ, રાસ્તા, પીપર,
પીપરમૂળ, કઠ સૂંક, કરિયાતું, મેથ,
નાગબલા, ગળો, વાળો, દ્રાક્ષ, જવાસા,
અને શતાવરી, એમનો કવાથ વાતજ્વર-
ને ઉપદ્રવો સહિત હલે છે. આ પ્રયોગ
સર્વ પ્રયોગમાં ઉત્તમ છે.

પૃકપંથમૂલી કવાથ.

મુશ્નુતઃ । પશ્ચમૂલી કવાથન્ટુ પાચનં વા-

તિકે જ્વરે इति ॥

અત્ર પશ્ચમૂલી અત એવ ત્રિશતી ॥

ત્રીપર્ણીતર્કારીત્રીફલતુષ્ટકપાટલામૂલઃ ।
પાચનમુચિતં મારુતજનિતજ્વરહારિવારિણા
કથિતૈઃ ॥

इति बृहत्पञ्चमूलिकाथ ॥

મુશ્નુત કહે છે કે પથ્યમૂલીનો કવાથ
વાતજ્વરમાં પાચન છે સીવલુ, અરણી,
ખીલી, અરણ, પાડળ એ પાચ મૂળોનો
પાણીમાં કરેલો કવાથ વાતજ્વરમાં ઉત્તમ
પાચન છે.

કિરાતાદિ કવાથ

કિરાતાહામૃતોદીચ્યવૃત્તીદ્વયગોક્ષુરૈઃ ।
ત્રિપર્ણીકલશીવિલ્વૈઃ કાથો વાતજ્વરાપહઃ ॥
उदीच्यं बालक त्रिपर्णी शालिपर्णी कलशी
पुश्षिपर्णी । इति किरातादिकाथ ॥

કરિયાતું, ગળો, વાળો, બંને જાતની
ભૌરંગણીઓ, ગોખર, બંને જાતનો સમે-
રવો, અને ખીલી, એમનો કવાથ વાત-
જ્વરને હરનારો છે

કાલિંગ કવાથ

ગુહ્વી પિપ્પલીમૂલનાગરૈઃ પાચનં શૃત-
મ્ । વાતજ્વરવતા પેય કાલિઙ્ગં સમ્પ્રેમહ્નિ ॥

કાલિઙ્ગં શૃતમિન્દ્રયક્તસ્ય શૃતં । ત્રિશતી ॥

ગળો, પીપરીમૂળ, સૂક એનો કવાથ
પાચન છે. વાતજ્વરવાળાએ એ કવાથમાં
ઉદ્રજ્વ નાંખીને સાતમે દિવસે પીવે.

વિશ્વાદિ કવાથ.

વિશ્વામૃતા ગ્રન્થિકસિદ્ધતોયં મરુજ્વરઃ
સ્યાત્ પિબત્ કૃતોઽયમ્ । કાથોઽય કુસ્તુ-

મ્મુરદેવદારુદ્ધૌષયૈઃ પાત્રનમત્ર ચારુ ॥

વિશ્વા શુષ્કી કાથ પાત્રનમિતિ વેદા પ્રમા-
ણમિતિવત્ ॥

સૂંઠ, ગળો, અને પીપરમૂળનો કવાથ
વાતજ્વરમાં પીવામાં આવે તો પછી શું
જ કહેવું ? ધાણા, દેવદાર, ભૌરીગણી
એ પણ વાતજ્વરમાં સાઈ પાચન છે.

બૃહત્પંચમૂલ્યાદિ કવાથ

પચ્ચમૂલી ચલા રાત્ના કુલરથૈઃ સહપૌ-
ષ્કરૈઃ । કાયો હન્યાચ્છિરઃકમ્પં પર્વમેદં
મરુજ્જવરમ્ ॥

પચ્ચમૂલી વિશ્વાદિઃ । બૃહત્પચ્ચમૂલ્યાદિકાથ. ॥

પચ્ચમૂલી, નાગબલા, રાસ્ના, કળથી
અને એરેડાનું મૂળ, એનો કવાથ માથાનો
કપ, સાધાની પીડા, અને વાતજ્વરને
હણે છે.

કણાદિ કવાથ.

કળારસો નામૃતવલ્લિવિશ્વાનિદગ્ધિકા-
સિન્ધુકમૂમિનિમ્બૈઃ । સમુસ્તકૈરાચરિતઃ
કષાયો હિતાશિનાં હન્તિ ગદાનિર્માસ્તુ ॥
જ્વરં મરુદુષ્ણિસમુજ્જવં તથા ચલાસજં ચાન-
લમન્દતાશ્ચ । કણાવગોષં હૃદયાવરોષં
સ્વેદશ્ચ રોમાચરિત્ત્વમોહાન્ ॥

હિતિ કળાદિકાથ ॥

પીપર, લચણ, ગળો સૂંઠ, બેટી ભૌ-
રીગણી, જૈષ્ઠ, કરિયાતું, અને ઓથનો
કવાથ વાતજ્વર, કફજ્વર, અગ્નિની મંદ-
તા, કઠનો અવરોધ, હૃદયનો અવરોધ,
સ્વેદ, રોમાંચ, ટાંઠ અને ઓઢાં એટલા
રોગનો નાશ કરેછે.

કલ્પતત્ત્વ કવાથ.

શુદ્ધં કલ્પતત્ત્વકમ્પત્ત્વલિતં મારારિનારીર-
જસ્તદ્વાચકુમાપતિસ્ફુટગલાલક્રારવસ્તુ-
સ્મૃતમ્ । તાવત્સ્યેવ મનઃશિલા ચ વિમલા
તાવત્તથા ટક્કણં । શુષ્કી દ્વયસમિતા કળા
ચ મરિચં વિકૃપાલસંસ્થાપ્તકમ્ ॥ વિષા-
દિ વસ્તૂનિ શિલોપરિષ્ટાદિચૂર્ણવેદ્યાસસિ
શોધયેષ્વ । તત્તસ્તુ સત્ત્વે રસગન્ધકૌ ચ
ચૂર્ણશ્ચ તદ્યામયુર્ગં વિમર્ષમ્ ॥ કલ્પતરુ-
નામધેયો યથાર્થનામા રસઃ શ્રેષ્ઠઃ । સમી-
રણશ્લેષ્મગદાનહરતે ચ માત્રા સ્મૃતાસ્ય ગુ-
ણૈકા ॥ આદ્રિકેળ સમમેષ મશિતો હન્તિ
વાતકફસમ્પન્નં જ્વરમ્ । શ્વાસકાસમુશ્ન-
સેકક્ષીતતાવહિમાન્ધવિમુચીચ નાશયેત્ ॥
નસ્યેનાશ્વેષ્વ હરતિ શિરોઽર્ષિ કફવાતજામ્
મોહં મહાન્તમપિ ચ પ્રભાષં સ્વચ્ચુદ્ધમ્ ।
કલ્પતરુરસઃ ॥

શુદ્ધ પારે ૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૧ તોલો,
વછનાગ ૧ તોલો, મનશીળ ૧ તોલો, ચોના-
મુખી ૧ તોલો, ટંકણ ખાર ૧ તોલો, સૂંઠ ૨
તોલો, મરી ૧૦ તોલો, પીપર ૨ તોલો, એ
સર્વને પત્થરપર વાટીને પછી તે ચૂર્ણને બે
પોહોર મુખી પાસ તથા ગંધક સાથે ખરલ
કરવું એ કલ્પતત્ત્વ નામનો ઉત્તમ રસ
થાય છે. તે કફ તથા વાયુનાં રોગોને હણેછે.
તેની માત્રા એક રતિની છે. તે આહારના
રસમાં ખાવાથી વાતજ્વર તથા કફજ્વર
મટી જાય છે. શ્વાસ, ઉષ્ણ, લાળ, ટાંઠ,
અગ્નિમાથ, અને કોલેરાનો નાશ કરેછે. તેનું
નસ્ય લેવાથી કફ અને વાયુથી થતું માથાનું

હરદ મટે છે. મોઢ અને બહુ બકબકારો તથા છીંકનું બધ થયુ પણ મટાડે છે.

મહાજ્વરાંકુશ.

સામાન્યજ્વરાચિકિત્સોક્તો મહાજ્વરાકુશ પ્રદેયો-
ડત્ર ॥

સામાન્ય જ્વરની ચિકિત્સામાં મહા
જ્વરાંકુશ કહી ગયા છીએ. તે પણ
વાતજ્વરમાં આપવો.

ત્રિપુરભૈરવ રસ

વિષમદૌષધમાગવિકોષણધુમણિરક્તકમા-
ત્રેકમર્દિતમ્ । ક્રમચિવર્દિતમુદ્ધલિતજ્વરસિ-
પુરભૈરવ एष रसो वरः ॥

ધુમણે મારિત તામ્ર તસ્ય ભાગા પચ્ચ રક્તક
દિક્કલ તસ્ય ભાગા ષદ્ । માત્રાસ્ય રતિકાર્દમ્ ।
ત્રિપુરભૈરવો રસઃ ॥

વછનાગ, સુંક, પીપર, મરી, તામ્ર-
ભરમ, અને હિંગલોક, એ દરેક કમસર
એક, બે, ત્રણ, એમ અડેક તોલો વધુ
વધુ ભાગ લેધને ચૂર્ણ કરવું તે ઉત્તમ
એવો ત્રિપુરભૈરવ રસ કહેવાય છે, તે સર્વ
જ્વરનો નાશ કરે છે. એની માત્રા અરધી
રતિભાર આપવી.

સ્વેદ-શેક.

વાતશ્લેષ્મજ્વરે સ્વેદં જઘ્વાપાર્શ્વાસ્થિશૂ-
લિનિ । પીનસન્ધાસવાધિયં કારયેત્તદ્વિ-
ધાનવિત્ ॥ શ્રોતસાં માર્દવં કૃત્વા નીત્વા
પાવકમાસયમ્ । હત્વા વાતકફસ્તમ્
સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥

વાતજ્વર તથા કફજ્વરમાં જંઘા,
પડખાં, અને હાડકાંમાં શૂળ હોય, પી-

નસ સાસ, બેહરાપણ હોય; ત્યારે વિધિ
પ્રમાણે સ્વેદ આપવો જોઈએ. કારણ કે
સ્વેદ નાડીઓને કોમળ કરી, અગ્નિને
સ્વસ્થાનમાં લઈ જધને વાયુથી તથા કફથી
થતો દુઃખાવો દૂર કરીને જ્વરને હણે છે.

વાલુકા સ્વેદ

સ્વર્પરમૃષ્ટપદસ્થિતકાશ્વિકસંસિક્તવાલુકા-
સ્વેદઃ । શમયતિ વાતકફામયમસ્તકશૂલા-
ક્ષમજ્વાદીન ॥

કમ્પે શિરોદ્વયગાત્રવ્યથાયામ્ સ્માયા પાદ-
સુસતાયામ્ । પિષ્ટિકોદ્વેષ્ટનેડક્ષસાદે હનુસ્તમ્ભે
ચ લેમહર્ષે ॥ વાલુકાસ્વેદ ॥

રેતીને ઠીકરાની ઠીબમાં શેડીને કપ-
ડામાં રાખી કાણ છાટીને તેનો શેક કર-
વાથી વાયુ તથા કફના દરદો, માથાનું
શૂળ, અને કળતરને શમાવે છે. કપ,
માથુ દુ.ખુ, છાતી તથા અગોમાંની
પીડા, બગાસાં, પગની જડતા, પીડીઓ-
નું કળતર, અગભગ, ડાહીનું દુ.ખું,
અને રૂવાટાં ઉભા થવા એ સર્વ ઉપર
આ સ્વેદ કરવો જોઈએ.

કવલ

માતુલુક્કફલકેશરોદૃતઃ સિન્ધુજન્મમરિ-
વાન્વિતો મુખે । હન્તિ વાતકફરોગમાસ્થ-
ગં શોષમાશુ જઠતામરોચકમ્ ॥

इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥

ખીભેરના ફળમાંથી કેશરા કાઢી
નાંખીને તેમાં સૈંધવ તથા મરી મેળવીને
સુખમાં કેળિયો રાખવાથી સુખમાંના
વાયુના તથા કફના રોગો, શોષ, અને
જડતા તથા અરૂચિ એકદમ મટી જાય છે.

મુખશોષ તથા વિરસપણાની
ચિકિત્સા

શર્કરાદાદિમાખ્યાશ્ચ દ્રાક્ષા દાદિમયો-
સ્તથા । કલ્કં વિધારયેદાસ્યે શોષવૈરસ્ય-
નાશનમ્ ॥ દ્રાક્ષામલકયોઃ કલ્કં સઘૃતં
વદને સિપેત્ । તેન ઘૃષ્ટા મુલસ્યાન્તઃ કુ-
ર્ષીત પ્રતિસારણમ્ ॥ તેન તાલુગલાન્તસ્થઃ
સંશોષશ્ચૈવ શામ્યતિ । મુરસં જાયતે વક્ત્રં
રુચિર્ભવતિ ભોજને ॥

સાકર તથા દાડમ, અથવા દ્રાક્ષ અને
દાડમનો કલ્ક મુખમાં રાખવાથી શોષ તથા
વિરસતા મટી જાય છે દ્રાક્ષ અને આમ-
ળાનો કલ્ક ધી સાથે મુખમાં રાખવો, મુખની
અદર ઘસવો, અને લાળ ઝરવવી, તેથી
તાળડું, ગળુ એમાંનો શોષ થમી જાય છે,
મુખમાં સ્વાદ થાય છે, અને લોભનની રૂચિ
થાય છે.

નિદ્રાનાશનું નિદાન.

નાવનં લઘુનં ચિન્તા વ્યાયામઃ શોક-
મીરુષઃ । एभिरेव भवेन्नિद्रानाशः श्लेष्मा-
सिसंज्ञयात् ॥

નશ્ય, લઘન, ચિન્તા, કસરત, શોક,
ભય, અને કદના અત્યંત ક્ષયથી નિદ્રાનો
નાશ થાય છે.

નિદ્રાનાશની ચિકિત્સા

મુદ્દન્તુ વિજયાચૂર્ણં મધુના નિશિ મક્ષ-
યેત્ । નિદ્રાનાશેડતિમારે ચ પ્રહૃણ્યાં પાવ
કક્ષયે ॥ ગુદં પિપ્પલિમૂલસ્ય ચૂર્ણેનાલો-
હિતં લિહેત્ । ચિરાદપિ ચ સમઘ્નાં નિદ્રા-
મામોતિ માનવઃ ॥ વાયસજઙ્ગામૂલં વદં

વા શિરસિ કાકમાખ્યાશ્ચ । વિઘૃતં નિદ્રા-
જનકં સ્વકમૂલં વા મૃતં સઘૃદમ્ ॥

પીતમિતિ શેષ ॥

મૂલન્તુ કાકમાખ્યા વદં સૂત્રેણ મસ્તકે
નિયતમ્ । વિદધાતિ નઘ્નાંન્દ્રો નિદ્રામાખેવ
સિદ્ધમિદમ્ ॥ શીલયેન્મન્દનિદ્રસ્તુ સીરમ-
ધરમાન્દાધિ । અખ્યજ્ઞોદ્વર્તનસ્થાનમૂર્દક-
ર્ણાક્ષિતર્પણમ્ ॥

રસં માસરસમ્ ॥

કાન્તાવાહુલતાશ્લેષો નિર્ઘૃતિઃ કૃતકૃત્ય-
તા ॥ મનોતુકૂલા વિષયાઃકામંનિદ્રાસુલ-
ખદાઃ । રસે શાકે ચ સૂપે ચ સર્પિર્યૂષપયઃ-
સુ ચ ॥ નિદ્રાં સંજનયત્યાયુ પલાન્દુરુપ-
યોજિતઃ ॥ રસે માસરસે ॥

ऐक्षवं पोतकीमाषसुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहि-
नाम् । निद्रानाशे ॥

શેકેલી ભાંગડું ચૂર્ણું મધમાં રાત્રે
આટવાથી નિદ્રાનાશ, અતિસાર, મરડા,
અગ્નિમાંસ, એ મટે છે ગોળ અને પીપળી-
મૂળનું ચૂર્ણ આટવાથી માણસને ઘણા
કાળથી નિદ્રા જતી રહી હોય તે પછુ પાછી
આવે છે અથવા મૂળ માથે ખાંધવાથી,
અથવા પીહુડીનું મૂળ માથે ધારણ કરવાથી
નિદ્રા આવે છે અથવા પીહુડીની છાત કે
મૂળનો કવાથ ગોળ સાથે પીવો. પીહુડીનું
મૂળ સૂતરવડે માથે હ મેશાં ખાખી રાખવાથી
નિદ્રાનાશ મટી જઇને નિદ્રા આવે છે એ
વાત સિદ્ધ છે. જેને નિદ્રા ઝાછી હોય તેણે
દ્રધ, મધ, માંસરસ, દહિ, તેલનો અભ્યંગ,

ખરડ, સ્નાન, અને મરતક કાન નેત્રાદિનાં તર્પણ કરવાં. સુદર સ્ત્રીની બાહુરૂપી લતાના આલિંગનથી સુખ તથા કૃતકૃત્યતા મળેછે. મનને ગમે તેવા વિષયો કામ, નિદ્રાને સુખ આપનારા છે માંસરસ, શાક, દાળ, ઘી, યુષ, અને દૂધમાં, ડુગળી ખાવાથી નિદ્રા તરત આવેછે. શેરડી, પોથી અડદ, મદિરા, માંસરસ, દૂધ, મર્ચ, તલ અને માછલાને ઉપયોગ કરવાથી દેહધારીઓને નિદ્રા આવેછે.

દારુપદ્મલેપ.

દારુહૈમવતીકુષ્ઠશતાહાલિજુસૈન્ધવૈઃ । લિ-
પ્પેત્કોષ્ઠૈર્મ્લપિષ્ઠૈઃ શૂલાધ્માનયુતોદરમ્ ॥

હૈમવતી સ્વેતવચા । દારુપદ્મલેપ શૂલા-
ધ્માને ॥

દેવદાર, ઘોળીવજ, કઠ, શતાવરી, હિંગ, અને સૈન્ધવ, એમને ખટાઈમાં વાટીને જરા ઉંતુ કરીને લેપ કરવાથી શૂળ તથા આક્રંશ વગેરે ઉદરરોગ મટી જાયછે.

કાનના અવાજની ચિકિત્સા

કટુતૈલં કળાહિજુવચાલથુનસાધિતમ્ ॥

ઉષ્ણં વિનિહિતં હન્તિ કર્ણયોર્નિઃસ્વનવ્ય-
યામ્ । તૈલ કર્ણસ્વને

પીપર, હિંગ, વજ, અને લસણથી સિદ્ધ કરેલું સરસિયુ તેલ જરા ગરમ કરી કાનમાં ટીપા નાખવાથી કાનમાં થતો અવાજ તથા પીડા મટી જાયછે.

સુકી ઉધરમની ચિકિત્સા.

કળા મુગન્ધિવચયા યવાન્યા ચ સમ-
ન્વિતા ॥ તામ્બૂલસહિતા હન્તિ શુષ્કકાસં
શ્લેષે ઘૃતા । ઇતિ શુષ્કકાસે ।

પીપર, મુગ ધીવજ, અજસો, અને નાગરવેલના પાન મુખમાં રાખવાથી સૂકી ઉધરસ મટી જાયછે.

વાતજ્વરનાં અન્નો.

શ્રમોપવાસાદિ જ્વરે હિતો નિત્ય રસોદનઃ ।
સુદામલકયૂષસ્ય વદવિદ્કાય દીયતે ।

રસો માસરસ ॥

પેયાં વા રક્તશાલીનાં વસ્તિપાર્શ્વશિરોરુ-
જિ । શ્વદંષ્ટાકણ્ઠકારીભ્યા સિદ્ધા જ્વર-
હરીં પિવેત્ ॥ કાસી શ્વાસી ચ દિક્કી ચ
પન્ચમૂલીઘૃતાં પિવેત્ ॥

પેયમિતિ શેષઃ ઇતિ વાતજ્વરાધિકાર ।

શ્રમ, ઉપવાસ, અને વાતજ્વરમાં હંમેશાં રસોદન હિતકારી છે મગનો અથવા આમળાનો યુષ બધમળને છેડેછે. અથવા રાતા એખાની પેયા મુત્રાશય તથા પડખા તથા માથાના દુખાવાને મટાડેછે ગોખર અને લોંરંગણીથી સિદ્ધ કરેલી પેયા જ્વરને મટાડનારી છે. ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી હોય તો ૫ અમૂલીનો કવાથ પીવે.

(૧૫૫ જ્વરનો અધિકાર)

કારણો સહિત સપ્રાપ્તિ.

પિત્તલાહારચેષ્ટાભ્યાં પિત્તમામાશયાશ્ર-
યમ્ । વહિર્નિરસ્ય કોષ્ટામિં જ્વરકૃત્સ્યાદ્ર-
સાનુગમ્ ॥

પિત્તસ્ય પક્ત્વાતેન કોષ્ટામેરુષ્મા વહિર્નેતુ ન
શક્યતે । યત આહ ॥

પિત્તં પક્તુઃ કફઃ પક્તુઃ પક્ત્વો મલધાતવઃ ॥
વાયુના યત્ર નીયન્તે તત્ર ગચ્છન્તિ મેઘવત્ ।
ઇતિ ॥

તતોઽત્ર પિત વાતસદાયં બોદ્ય્ય । યત આહ ।
 દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોઽપ્યેકદોષ-
 જઃ । એકસ્તુ કુપિતો દોષ ઇતરાનપિ કો-
 પયેત્ । इति

પિત્ત કરનારા આહાર તથા ચેષ્ટા-
 ઓથી આમાશયમાંનું પિત્ત કોઠાના
 અગ્નિને બહાર કાઢીને રસને દૂષિત કરી
 જ્વર કરેછે. પિત્ત પાંગળું છે, કંઈ પણ
 પાંગળો છે, મળો અને ધાતુઓ પણ
 પામળા છે, તેમને વાયુ જ્યાં લેઈ જાય
 છે ત્યાં એધની પેઠે તેઓ જાયછે. દ્રવ્ય
 એક જ રસ યુક્ત નથી, તેમ એક જ
 દોષવાળો રોગ હોતો નથી, પણ એક
 દોષ કેપેછે તો તે બીજાઓને પણ
 કેાપાવે છે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણે।

વેગસ્તીક્ષ્ણોઽતિસારશ્ચ નિદ્રાલ્પત્વં તથા
 વમિઃ । કઞ્ઠૌઘ્રમુખનાસાનાં પાકઃ સ્વેદશ્ચ
 જાયતે । મલાપો વક્ત્રકડુતા મૂર્છા દાહો
 મદસ્તૃષ્ણા । પીતવિષ્ણૂત્રનેત્રત્વં વૈષ્ણિકે શ્રમ
 ઇવ ચ ॥

અતીસારઃ પિત્તસ્ય તસ્ય સરત્વાત્સાદ્રવ્યમલપ્રવૃ-
 ત્તિર્ન ત્વતિસારવત્તસ્ય જ્વરોપદ્રવત્વાત્ । વમિ,
 યદા પિત્ત કાપ્તસ્ય સ્થાન યાતિ તદા બોદ્યવ્યા ।
 પ્રલપોઽનર્થકં વચ્ચ । મૂર્છા રૂપાદેરજ્ઞાનમ્ ॥
 મદ' પૂર્ણકોદ્રવ્યચત્રમક્ષણાદિવ મત્તતા । શ્રમ-
 શ્ચક્રારુદસ્યેવ જ્ઞાન ચેતારાદ્રક્તકઞ્ઠાદયો બો-
 દ્યવ્યાઃ ॥

જ્વરનો વેગ વીક્ષુ, અતિસાર, નિદ્રા
 ઓછી, પિત્ત કંઈના સ્થાનમાં જવાથી

ઉલટી, કંઠ તથા હોઠ અને મુખ તથા
 નાકમાં પાક, પરસેવો, બકબકાટ, મુખમાં
 વીખાશ, મૂર્છા, દાહ, સોપારી કોદરા
 અને ધંતુરો ખાધા જેવી કેદ, તરશ,
 વિષ્ટા મૂત્ર અને નેત્રો પીળાં થાય, અને
 શ્રમ, એ પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો છે. પિત્તનો
 અતિસાર થાયછે, એટલે અતિસારના
 જેવો પાતળો આડો થતો નથી, પણ
 પિત્ત દ્રવરૂપ હોવાથી દ્રવવાળાને મળ પડે
 છે, એમ સમજવું. કેમકે અતિસાર એ
 પણ એક જ્વરનો ઉપદ્રવ કરનાર છે.

પિત્તજ્વરની ચિકિત્સાનો કાળ

આમાશયસ્યો હત્વાપિ સામો માર્ગાન્
 વિધાયમન્ । વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્મા-
 હ્ધનમાચરેત્ ॥

इति वचनात्सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारो-
 ग्यदर्शनं लङ्घनभिधानम् । पित्तज्वरिणो लङ्घ-
 नविधाने विशेषमाह । सुश्रुत ॥

વૈષ્ણિકે દશરાત્રેજ જ્વરે યુંજીતમેષજ-
 મિતી ॥

દશરાત્રેજ લઙ્ઘનવતા વ્યતીતેનેતર્યઃ । કિં
 તદ્વેષજમ્ તદાહ ॥

આમાશયમાંના આમ અગ્નિને હણીને
 માર્ગો રોકી દેધને જ્વરને પેદા કરેછે,
 એટલા માટે લંઘન કરવું બેધએ. આ
 પ્રમાણે સર્વ જ્વરમાં લંઘન કરવું. તેમાં
 પિત્તજ્વરમાં દશ રાત્રો લંઘન કર્યા પછી
 ઓપધ આપવું, એમ સુશ્રુતનું કહેવું છે.

તિક્તાદિ કવાથ.

તિક્તા મુસ્તાયવૈઃ પાઠા કદ્ફલાગ્ન્યાં સ-

દોદકમ્ । પદં સશર્કરં પીતં પાવનં પૈત્તિ-
કે ઝવરે ॥

કડુ, મોથ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ અને
કાચકળ, એનો કવાથ સાકર નાંખીને પી-
વાથી તે પિત્તજ્વરમાં પાવન છે

પર્પટાદિ કવાથ.

પર્પટો વાસકસ્તિક્તા કૈરાતો બન્વયાસકઃ ।

મિપક્ષ્મ કૃતઃ કાચ ઇષાં શર્કરયા યુતઃ ॥

પિપાસાદાહપિત્તાશ્લયુક્તં પિત્તજ્વર હરેત્ ।

ખડસલિયો, અરડસો કડુ, કરિયાતું,
ધમાસો, કાંગ, એમનો કવાથ સાકર
નાંખીને, પીવાથી તરશ, દાહ, પિત્ત, રક્ત,
એ સર્વ સહિત પિત્તજ્વરને હણે છે.

દ્રાક્ષાદિ કવાથ.

દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તાકટુકાકૃતમાલકઃ ।

પર્પટશ્ચ કૃતઃ કવાથ ઇષા પિત્તજ્વરાપહઃ ॥

મુલશોષમલાપાર્શ્વિદાહમૂર્છાશ્રમમણુત્ ।

પિપાસા રક્તપિત્તાનાં જ્વરનો મેદનો મતઃ ॥

દ્રાક્ષ, હરડે, મોથ, કડુ, ખરમાળો,

ખરસલિયો, એમનો કવાથ પિત્તજ્વરને

મટાડે છે. મુખશોષ, ખડવા, પીડ, દાહ,

મૂર્છા, અને જમ મટે છે રક્તપિત્ત તથા

તરશ થમ્બે. એ કવાથ લેવન છે.

પટોલાદિ કવાથ.

પટોલયવધાન્યાકમધૂકં મધુસંયુતમ્ ।

ન્તિ પિત્તજ્વરં દાહં વૃણાઞ્ચાતિપ્રમાથિનીમ્ ॥

પરવળ, ઇંદ્રજવ, ધાણુ અને મહુડાંનો

કવાથ મધસાથે પીવાથી પિત્તજ્વર, દાહ,

અને તરશને તરત મટાડે છે.

મુડુચ્ચાદિ કવાથ

મુડુચ્ચામલકૈર્યુક્ત કેવલો વાપિ પર્પટઃ ।

પિત્તજ્વરં હરેત્તૂર્ણ દાહશોષપ્રમાન્વિતમ્ ॥

ગળો, આમળાં, અને ખડસલિયાનો
અથવા એકલા ખડસલિયાનો કવાથ દાહ,
શોષ, અને જમસહિત પિત્તજ્વરને મટાડી
દે છે.

દ્વીબેરાદિ હિમ.

પ્રકઃ પર્પટકઃ શ્રેષ્ઠઃ પિત્તજ્વરવિનાશનઃ ।

કિં પુનર્યદિ યુક્તીત ચન્દનોશીરચાલકૈઃ ॥

દ્વીબેરચન્દનોશીરચનપર્પટસાધિતમ્ ।

ત્ત્વશીતલં વારિવૃદ્ધિર્દિજ્વરદાહનુત્ ।

પિત્તજ્વરનો નાશ કરવામા એકલો

ખડસલિયોજ ઉત્તમ છે, તેમાં એ ચંદન,

કાળોવાળો, અને વાળો મેળવવામા આવે,

તો તે કહેવુંજ શુ ?! કાળોવાળો, ચંદન,

વાળો, મોથ, અને ખડસલિયો, એનું

હિમ કરીને આપવાથી તૃષા, ઉલટી, જ્વર

તથા દાહને હણે છે.

ભૂનિંખાદિ કવાથ.

મૂનિખાતિવિષાલોઘ્રમુસ્તકેન્દ્રવવામૃતા ।

ચાલકં પાન્યકં ચિત્ત્વં કવાયો માસિકા-

ન્વિતઃ ॥ વિદ્ભેદશ્વાસકાસાંશ્ચ રક્તપિષ્

ઝવરં હરેત્ ॥

કરિયાતું, અતિવિષ, લોહર, મોથ,

ઇંદ્રજવ, ગળો, વાળો, ધાણુ, અને બીલી

એનો કવાથ મધમાં નાંખીને પીવાથી

વારૂંસડીએ વિદ્ધાનું નીકળવું, શ્વાસ, ઉધ-

રસ, રક્તપિત્ત અને જ્વરને મટાડે છે.

મહાદ્રાક્ષાદિ કવાય.

દ્રાક્ષાચન્દનપદ્માનિ મુસ્તાતિક્તિમૃતાપિ
ચ । ધાત્રી ચાલમ્મશીરં ચ લોધ્રેન્દ્રયવપર્પ-
ટાઃ ॥ પરૂપકં મિયદ્ધુઅ યવાસો વાસક-
સ્તથા । મધુકં કુલકઞ્ચાપિ કિરાતો ધા-
ન્યકં તથા ॥ एषां कायो निहन्त्येव ज्वरं
पित्तसमुत्थितम् । तृष्णां दाहं प्रलापञ्च
रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥ મૂર્છા છાદૈં તથા
શૂલં મુલ્લશોષમરોચકમ્ । કાસં શ્વાસञ्च
हल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥

દ્રાક્ષ, ચંદન, કમળ, મેાથ, કડુ, ગળેા,
આમળાં, વાળેા, કાળાવાળેા, લેાહર, ઈંદ્રજવ,
ખડસલિયેા, દ્રાક્ષસાં, કાંગ, જવાસો, અર-
ડૂસો, મહુડાં, કડવાં પરવળ, કરિયાતુ, અને
ધાણુનો કવાય પિત્તજ્વરને હથેલે. તરશ,
કાકે, પ્રલાપ, રક્તપિત્ત, ભ્રમ, ગ્લાનિ, મૂર્છા,
ઉલટી, તથા શૂળને પણ તે મટાડેલે. મુખ
શોષ, અરૂચિ, શ્વાસ, ઉષરસ, અને મેાળ
મટી બાયછે, તેમાં સંશય નથી.

ધાન્યાક હિમ.

સસિતો નિશી પર્યુષિતઃ પ્રાતર્વાન્યાક-
જઘાયઃ । પીતઃ શ્રમયત્યચિરાદન્તર્દાહં જ્વરં
વૈષ્ણમ્ ॥ ધાન્યાકહિમમ્ ॥

રાત્રે પાણીમાં ધાણુ પલાળી રાખીને
સવારે સાકર નાખીને તે હિમ પીવાથી અત-
કાંઈ તથા પિત્તજ્વર તુરંતજ નાશ પામી
બાયછે.

અમૃતાહિમ.

અમૃતાયા હિમઃ પ્રાતઃ સસિતઃ વૈષિકં
જ્વરમ્ ॥

ગળેાનું હિમ સવારમાં સાકર નાંખીને
પીવાથી પિત્તજ્વર મટેછે.

વાસાહિમ.

વાસાયાઅ તથા કાસરક્તપિત્તજ્વરાન-
જયેત્ ॥

અરડૂસીનું હિમ, પણ ઉષરસ, રક્તપિત્ત
તથા જ્વરને છોડે છે.

ગુડુઆદિ કવાય.

ગુડુચી મૃષિનિમ્બઅ ચાલં ચીરનમૂલક-
મ્ । લઘુ મ્લસ્તં ત્રિવૃદ્ધાત્રી દ્રાક્ષાવાસા ચ
વર્પટઃ । एषां कायो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं
दुतम् । सोपद्रवमपि मातर्निपीतो मधुना
सह । ગુડુઆદિકાયઃ ॥

ગળેા, કરિયાતુ, વાળેા, કાળાવાળાનું મૂળ,
ન્હાની મેાથ, નસોતર, આમળા, દ્રાક્ષ,
અરડૂસી, અને ખડસલિયેા એમનો કવાય
પિત્તજ્વરને એકદમ હથેલે. પ્રાતઃકાળમાં
મધ નાંખીને પીવાથી ઉષરસે સહિત પિત્ત-
જ્વરનો તે નાશ કરી નાંખેછે.

પ્રલેપ.

પલાશસ્ય ચદર્યા ધા નિમ્બસ્ય શુદ્ધપલ્લવૈઃ ।
અમ્લપિષ્ઠૈઃ પ્રલેપોડ્યં હન્યાદાહયુતં જ્વરમ્ ॥

ખાખરાના, બેરડીનાં અથવા લીમડાના
ફળા પાનોને ખટાઇમાં વાટીને શરીરે લેપ
કરવાથી કાકે સહિત પિત્તજ્વર હથેાઇ બાયછે.

શીતજલધારા.

ઉષ્ણાનમુત્તસ્ય ગમ્भीરતાગ્રંકાંત્યાદિપાત્રે
નિહિતે ચ નાભૌ । શ્રીતામ્બુ ચારા મહુલાઃ
પતન્તિ નિહન્તિ દાહં ત્વરિતં જ્વરञ्च ॥

પિત્તજ્વરવાળાને છતો સુવાડીને નાભિ ઉપર ત્રાંખાનું કે ઠાંસાનું ઊંડુ વાસણ ઝુકી, તેમાં ટાઢા પાણીની ધાર ખાડવાથી ઠાંડ સહિત પિત્તજ્વર તુરત મટી બીયછે.

પૃથ્વાદિ અવલેહ.

પૃથ્વા તૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈર્લિંહન દાહજ્વરાપહા-
ન । કાસાઘૃકૃષિત્તવીર્સર્પશ્વાસાન્હનિત વમી-
મપિ ॥

તૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈર્લિંહન ન સમુચ્ચયસ્તેન કેવલેન ક્ષૌ-
દ્રેણાપિ લિખાત્ ॥

તેલ, ઘી, અને મધમાં હરડે, ચાટવાથી
ઠાંડવાળો જ્વર મટેછે ઉધરચ, રક્તપિત્ત
રતવા, શ્વાસ, અને ઉલટીને પણ તે હણેછે.

આર્દ્રવસ્ત્રાવગુહન.

કાષ્ટિકાર્દ્રપટેનાવશુષ્ઠનં દાહનાશનમ્ ।
અથ ગોતક્કર્સસ્ત્રિચં શીતલીકૃતવાસસા ॥

કાંભમાં લીંબવેલ કપડું ઓઢાડવાથી ઠાં-
ડનો નાશ થાયછે. ગાયની છાશથી લીંબીને
ટાંડું કરેલું લૂગડું પણ ઓઢાડાય છે.

કવલ.

દ્રાક્ષામલકલ્પકેન કવલોઽજ્ઞ હિતો મતઃ ।
પદ્મદાદિમવીજૈર્વા ધાનાકલ્પકેન ચ કચિત્ ॥

इति कवल धानात्र वान्यकम् । इति कल्प ॥

દ્રાક્ષ અને આમળાને કલ્ક પણ પિત્ત-
જ્વરમાં હિતકારી છે. પાકેલાં ઠાંડમનાં
બીજો અથવા ધાણાનો કલ્ક પણ કવચિત
હિતકારી છે.

અન્નપાનો.

દાહકમ્પાર્હિતં ક્ષામં નિરક્ષં તૃષ્ણયાન્વિ-
તમ્ । શર્કરામધુસંયુક્તં પાપયેદ્ધાજતર્પણમ્ ॥

લાજતર્પણમ્ લાજશક્તુરૂપ તર્પણમ્ । સન્ત-
ર્પણસ્વરૂપમુક્ત સામાન્યજ્વરાચિકિત્સાયામ્ ॥

મુદ્ગપૂષૌદનો દેયઃ સિતયા પૈત્તિકે જ્વરે ।

ઠાંડ તથા કપવાળા, દુબળા, લૂખ્યા
અને તરશ્યા, એવાને સાકર અથવા મધ
નાખીને એખાની ધાણીનો સાથવો ખાવો
અને તૃપ્તિ આપવી. પિત્તજ્વરમાં મગના
ધૂપ સહિત ભાત સાકર સાથે આપવો.

બીજ ઉપચાર.

હમ્યે શુશ્રાન્નસક્કારો મશ્નકુન્કરશ્ચીતલે ।
મલયોદકસંસિક્તે મુપ્યાત્પિત્તજ્વરી નરઃ ॥

હારાવલી ચન્દનશીતલાનાં મુગન્ધપુષ્પા-
મ્બરશૂષિતાનામ્ । નિતમ્બિનીનાં મુપયોષ-

રાણામાલિક્કનાન્યાશુદ્ધરન્તિદાહમ્ ॥ આહાદં
ચાસ્ય વિજ્ઞાય ન સ્ત્રીરૂપનયેત્પુનઃ । હિતં
ચ મોજયેદક્ષં ન પ્રીતિમુરતં હિતમ્ ॥

વાપ્યઃ કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રમૂઠાઃ શુભાઃ
નાર્યશ્ચન્દનદિગ્ધાક્ષ્ણો દાહદૈન્યહરા મતાઃ ॥

इति पित्तज्वराधिकारः ॥

સ્વચ્છ આકાશવાળા, ચંદ્રની આંદની
વાળા અને ચંદનનું જળ છાટેલા મહેલમાં
પિત્તજ્વરવાળાએ શયન કરવું. હાર પહેરેલી,
ચંદનથી શીતળ બનેલી, અને મુગંધી પુષ્પો
તથા વસોથી શબ્દગારાયેલી સુંદર સ્તનવાળી
સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવાથી એકદમ ઠાંડની
શાંતિ થાયછે. રોગીને સીના આલિંગનથી

આનંદ થયેલો જણાયા પછી સ્ત્રીને ત્યાંથી ખસેડી લેવી. હિતકારી શોજન જમતું, પશુ સુરતની પ્રીતિ રાગીને હિતકારી નથી. પ્રકુલિત કમળોવાળી વાવો, અને કુવા-રાઓવાળા ઘરો સારાં છે. ચંદન ચોપડેલી નારીઓ ઠાઠ અને દીનતાને હરનારી છે.

કંજવરનો અધિકાર.

કારણો સહિત સંપ્રાપ્તિ.

શ્લેષ્મલાહારચેષ્ટામ્યાં કફ આમાશય-
શ્રયઃ । બહિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિં જ્વરકૃત્સ્યા-
દ્રસાનુગઃ ॥

કફસ્ય કોષ્ઠાગ્નિતેજસો બહિર્નયને પક્ત્વાદાશ-
ક્લ્યા જાતાયાં પિત્તસ્યેવ સિદ્ધાન્તો બોદ્યવ્ય ॥

કંજ કરનારા આહાર અને ચેષ્ટાઓથી આમાશયમાં રહેલો કંજ રસને કૌપાવીને કૌઠાના અગ્નિને બહાર કાઢી જવર ઉત્પન્ન કરે છે. કંજ પાંગળો છે, તે કૌઠાના અગ્નિને બહાર શી રીતે કાઢી શકે ? એનો ખુલાસો પિત્તજવરના અધિકારમાં આપેલો છે.

કંજવરનું પૂર્વરૂપ.

કફાન્નાનામિનન્દનમિતિ કફજ્વરે ઉત્પત્સ્યતિ ।
અનાનમિલાષ સ્વાસ ચ શ્રમાદિપૂર્વકો ભવતિ ॥

કંજજવર ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ આક લાગીને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે.

કંજવરનાં લક્ષણો.

સ્તૈમિત્યં સ્તિમિતો વેગ આલસ્યં મધુરા-
સ્યતા । શુક્લમૂત્રપુરીષત્વં સ્તમ્ભસ્તુત્તિરયાપિ
વા ॥ ગૌરવં શીતમુલ્લેહોરોમહર્ષોઽતિનિ-
દ્રતા । મતિશ્યાવોઽરુચિઃ કાસઃ કફજેઽ-
શ્નોઽથ શુક્લતા ॥

સ્તૈમિત્યમજ્જનાં આર્દ્રપદાગુણ્ઠિતાત્વમિવ । સ્તિ-
મિતો વેગ જ્વરસ્ય મન્દો વેગ । આલસ્યં સમર્પ-
સ્યાપિ કર્મણ્યનુસાહઃ । સ્તમ્ભઃ અજ્ઞાના અનપ્રતા ।
તૃપ્તિઃ અનાનમિલાષ. સત્યામપિ મોજનેષ્ઠ્યામ
ગૌરવં ગાત્રાણામ્ શીત લગતિ ઉલ્લેહઃ વમનોપ-
સ્થિતિરિતિ ચ । અતિનિદ્રતા નિદ્રાવિકર્ય પ્રતિ-
શ્યાવો નાસારોગવિશેષઃ અરુચિઃ મોજનાનિષ્ઠ
ચકારાત્પિડિકા મુલપ્રસેકછર્દિસ્તન્દ્રા હૃદયોપલેપ
ઉષ્ણામિલાષો વહ્નિમાયમિતિ । યત ઉક્તમ્ ।

પ્રસેકઃ પિડિકા શ્રીતં છર્દિસ્તન્દ્રોષ્ણક્ષા-
મિતા । કફેન લિપ્તં હૃદયં મયેદયેષ
મન્દતા ॥

અંગેશા બીનાશ, જવરનો મંદ વેગ, આજસ, યુખમાં મીઠાશ, મૂત્રમળ શ્વેત, અવયવો સજ્જક થવા, ગૌરવ, ટાઠ, પર-
સેનો, રૂવાટાં ઉલ્લાં થવા, બહુ નિદ્રા, સમે-
ખમ, અરુચિ, ઉષ્ણરસ, અને આંગેશો ધોળી
થવી, એ કંજજવરમાં થાય છે. વળી યુખમાં
પાણી, ટાઠ, ઉલટી, વંદ્રા, ગરમીની પ્રીતિ,
હૃદય કંજથી લિપ્ત, અને આગેશ મંદ થાય છે.

ચિકિત્સા કરવાનો કાળ.

આમાશયસ્યો હત્વાગ્નિં સામો માર્ગાન્
પિશાપયન્ । ચિદ્વાતિ જ્વરં દોષસત્તા-
લ્હનમાચરેત્ ॥

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदा-
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधानं श्लेष्मज्वरिणो लङ्घन-
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः

શ્લેષ્મિકે દ્વાદશારેન જ્વરે યુગ્મીતમેષજ-
મિતિ ।

દ્વાદશાદિન લઘુનવતા વ્યતીતેનેત્યર્થ ॥ કિં તદ્દે-
ષજ તદાહ ॥

આમાશયમાંનો આમ અગ્નિને હૃષીને
માગેને ઠાકી કે છે તેથી જવર આવેછે,
માટે લંધન કરવું જોઈયે, એ સર્વ જવરોમાં
આમાન્ય નિયમ છે. કદ્દજવરમાં ખાર દિવસ
લંધન કરાવીને પછી ઓસડ આપવું (સુશ્રુત)

ચિકિત્સા—પિપ્પલ્યાદિ કવાથ.

પિપ્પલ્યાદિકષાયન્તુ કફજે પરિપાચન-
મ્ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરીચં ગજપિ-
પ્પલી । નાગરં ચિત્રકં ચવ્યં રેણુકૈલાજ
મોદિકા ॥ સર્ષપો હિંજી ભાર્ગી ચ પાટેન્દ્ર-
યવજીરફાઃ મહાનિમ્બશ્ચ મૂર્વા ચ વિષા
તિક્ત્વા વિઢ્ઢકમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિગણો શેષ
કફમારુતનાશનઃ । શુભશૂલજ્વરહરો દી-
પનસ્ત્રામપાચનઃ ॥

પિપ્પલ્યાદિકાય. ॥

કદ્દજવરમા પાચન કરનારો પિપ્પલ્યા-
દિ કવાથ છે. પીપર, પીપરીમૂળ, મરી,
અજપીપર, સૂંઠ, ચિત્રક, ચવક, મેંઠી,
એલચી, અજમોઢ, સર્ષવ, હિંંગ, ભારંગી,
કાળીપાડ, ઇંદ્રજવ, શુદ્ધ, બકાન, લીમડો,
ઝેરવેલ, અતિવિષ, કડુ, અને વાવડાંજ, એ
પિપ્પલ્યાદિગણુ કદ્દ તથા વાયુનો નાશ
કરનારો છે. શુદ્ધ, શૂળ, અને જવર હરેછે
દીપન અને આમનુ પાચન કરનારો છે.

પિપ્પલ્યવલેહ

સૌંદ્રોપકુલ્યાસંયોગઃ શ્વામકાસજ્વરાપ-
હઃ । સ્ત્રીહાનં ઇન્તિ દિક્ષાઞ્ચ ચાલાનામપિ
શ્વસ્યતે ॥

મધ, અને પીપર ચાટવાથી શ્વાસ
ઉધરસ, જવર, ખરલ, અને હેડકી હજાય છે
આ અવલેહ બાળકને માટે પણ ઠીક છે.

ચતુર્લદ્રિકાવલેહ.

પિપ્પલી ત્રિફલા ચાપિ સમભાગાન્
જ્વરી લિહન્ । મધુના સર્પિષા ચાપિ કાસ
શ્વાસી મુત્તી ભવેત્ ॥

પીપર અને ત્રિકાળને સમભાગે લેઈ
જવરવાળાએ મધ અથવા ધીમા ચાટવા
તેથી ઉધરસ અને શ્વાસ યુક્ત કદ્દ જવર
વાળાને સુખ મળે છે.

બીજો પ્રકાર.

કદ્દફલં પૌષ્કરં શૃંગી કૃષ્ણા ચ મધુના
સહ । શ્વાસકાસજ્વરહરો લેહોઽયં કફ
નાશનઃ ॥

કાયફળ, એરડાનુ મૂળ, કાકડાશીંગી
અને પીપર મધમા ચાટવાથી ઉધરસ, શ્વાસ
કદ્દજવર, અને કફનો નાશ થાય છે.

અષ્ટાંગાવલેહ.

કદ્દફલં પૌષ્કરં શૃંગી યવાની કારવી
તથા । કદુત્રયશ્ચ સર્વાણિ સમભાગાનિ
તૂર્ણયેત્ ॥ આદ્રકસ્વરસૈર્લિહ્યાન્મધુના વા
કફજ્વરી । કાસશ્વાસાશ્ચિર્લિહિકાશ્ચ
ખાનિલાપહઃ ॥

કાયફળ એરડાનુ મૂળ, કાકડાશીંગી
અજમો, કાળીજીરી, અને સૂંઠ મરી ને
પીપર સમભાગે લેઈ તૂર્ણ કરવું કદ્દજવર
વાળાએ આઠાના સ્વરસ અથવા મધમા
તે ચાટવું, તેથી ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ,
ઉલટી, હેડકી, કદ્દ, અને વાયુ હજાય છે.

નિર્મુદી કવાથ.

સિન્દુવારદલકાચં કળાલ્યં કફજેષ્વ-
રે । જહ્વયોશ્ચ વલે સ્ત્રિણે કર્ણે ચ પિહિતે
પિષેત્ ॥

કફજવરમાં સાથળ નબળી પડી ગઈ હોય
અને કાન બેહેરા થઈ ગયા હોય તો નગોડના
પાનનો કવાથ પીપરનુ ચૂર્ણ નાંખીને પીવે

યવાન્યાદિ કવાથ

યવાની પિપ્પલી વાસા તથા સ્વાસ્તસવ
લ્કલમ્ । ઇષાં કાયં પિષેત્કાસે શ્વાસે ચ
કફજે જ્વરે ॥

અજમો, પીપર, અરડૂસી, અને ખસ-
ખસનાં છડવાંનો કવાથ ઉધરસ, શ્વાસ
અને કફજવરને મટાડે છે.

વાસાદિ કવાથ.

વાસા શુદા મૃતા વવાયઃ સૌદ્રેણ જ્વરકા
સદ્દત્ ॥

અરડૂસી, બોરીંગણી, અને ગળેનો કવાથ
મધ નાખી પીવાથી કફજવર તથા ઉધરસને
મટાડે છે.

મરિયાદિક કવાથ.

મરીચં પિપ્પલીમૂલ નાગર કારવી કળા ।
ચિત્રકં કટૂફલંકુઠં સમુગન્ધિવચા શિવા ॥
કષ્ટકારી જટાશુક્રી યવાની પિચુમન્દકઃ ।
ઈષાંકાથો હરત્યેવજ્વરં સોપદ્રવં કફાત્ ॥

મરી, પીપરમૂળ, સૂક, કાળીભરી, પીપર,
ચિત્રક, કાયફળ, કઠ, શુગંધીવજ, હરડે,
બેડીભોરીંગણી, જટામાંસી, કાકઠાર્થાંગી,
અજમો અને લીમડા એનો કવાથ ઉધરસ
અહિત કફજવરને હરે છે.

કષ્પતરૂ રસ.

કફવાતવ્યાધિહત્વાશ્વતાધિકારોક્તકષ્પતર-
સો યોજ્ય ॥

વાતજવરમાં કહેલો કષ્પતરૂ રસ વાસુ
તથા કફનો નાશ કરનારો છે, માટે તે કફ-
જવરમાં પણ લેવો.

કવલ.

સિન્ધુત્રિકટુરાજીભિરાદ્રિકેણ કફે હિતઃ ।

સૈધવ, ત્રિકટુ અનેરાઇ, આઠાના રસમાં
ચાટવાથી કફજવરમાં ફાયદો થાય છે.

અન્નપાનો.

મૃદુયૂષોદનો દેયો જ્વરે કફસમુત્થિતે ।

કફજવરમાં મળના યૂષથી ભીંજવેલો
ભાત ખવરાવવો.

(વાતપિત્તજવરનો અધિકાર.)

કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ.

વાતપિત્તકરૈર્વાતપિત્તે આમાશ્વયાશ્રયે ।
વહિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ રસગે જ્વરકારિણી ॥
ત્યાગમિતિ શેષ ॥

વાત તથા પિત્ત કરનારા પદાર્થો આપાથી
આમાશ્વયમાનો વાસુ તથા પિત્ત રસને
હિત કરીને કોઠાના અગ્નિને બહાર કાઢીને
જવર ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતપિત્તજવરનું પૂર્વરૂપ.

માશ્રૂપે વાતપિત્તસ્ય ભવતો વાતપૈત્તિકે ।
વાત તથા પિત્ત એ બંનેથી ઉત્પન્ન
થનારા જવરમાં વાતજવર તથા પિત્તજવર
એ બંનેનાં પૂર્વરૂપ થાય છે.

વાતપિત્ત જવરનાં લક્ષણો.

વૃણા મૂર્ચા પ્રમો દાહો નિદ્રાવાકાઃ શિ-

રોહજા । કળાસ્યજ્વોષો વપયુ રોમહર્ષોઽરુ-
ચિસ્તમઃ । પર્વભેદશ્ચ જૃમ્ભા ચ વાતપિત્ત-
જ્વરાકૃતિઃ ॥

પર્વભેદ. પર્વાણિ મિશ્રન્ત સન્ધિષુ વ્યયા ॥

તરથ, મૂર્છા, ભમ, દાહ, નિદ્રાનાથ, મા-
થાનું હુ ખનું, ગળામાં તથા મુખમાં શેષ,
ઉલટી, રૂવાટાં ઉભાં થવાં, અરૂચિ, તમર,
સાંધાઓમાં કળતર, અને બળાસાં, એ વાત-
પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો છે.

ચિકિત્સા કરવાનો કાળ.

વાતપિત્તજ્વરે દેયમૌષધં પચ્ચમેઽહનિ ।

વાતપિત્તજ્વરમાં યાંચમે દિવસે દવા
આપવી.

ચિકિત્સા-કિરિતાદિ કવાથ.

કિરાતતિક્તમમૃતાં દ્રાક્ષામામલકં શ્લેટીમ્ ।

નિઃકાઠ્ય સગુહં કાયં વાતપિત્તજ્વરે પિ-
ષેત્ ॥ કિરાતાદિકવાથ ॥

કરિયાતું, ગળો, દ્રાક્ષ, આમળાં, અને
કચ્છરાનો કવાથ ગોળ નાંખીને વાતપિત્ત
જ્વરમાં પીવે.

પંચભદ્ર કવાથ.

ગુહ્ચી પર્પટો મુસ્તં કિરાતો વિશ્વમેષજમ્ ।

વાતપિત્તજ્વરે દેયં પચ્ચમદ્રમિદં શુભમ્ ॥

પચ્ચમદ્રકવાથઃ ॥

ગળો, ખટસલિયો, મેથ, કરિયાતું અને
સૂક, આ શુભ પચ્ચભદ્ર કવાથ વાતપિત્ત
જ્વરમાં આપવે.

ત્રિકલાદિ કવાથ.

ત્રિફલા શારમલી રાક્ષા રાજહૃક્ષાટ-
રૂષકૈઃ । શ્રુતમમ્બુ હરત્યાશુ વાતપિત્તમયં
જ્વરમ્ ॥ ત્રિફળાદિકવાથઃ ॥

ત્રિકળા, શેમળો, રાક્ષા, ગરમાળો, અ-
મરડસો, આનો કવાથ એકદમ વાતપિત્ત
જ્વરને હરે છે.

મધુકાદિ હિમ

મધુકં સારિવા દ્રાક્ષા મધુકં ચન્દનોત્પ-
લમ્ । કાશ્મીરફલકં લોઘં ત્રિફલા પચ્ચકે
સરમ્ ॥ પલ્લવકં ઘૃગલશ્ચ ક્ષિપેત્સંચૂર્ણ
વારિણિ । નિશોષિતં સિતાશૌદ્રલાજલુક્ત
ન્દુ તત્પિષેત્ ॥ વાતપિત્તજ્વરં દાર્દ્રં તૃણા
મૂર્છાચિન્નમાન । શમયેદ્રક્તપિત્તશ્ચ જીમ્
તમિથ મારુતઃ ॥

અત્ર મધુકાદિમૃગાલાન્ત સમુદિતમ્ । પલ્લવ
પરિમિત સંચૂર્ણ ક્ષિપેત્ ॥ વારિણિ ષટ્પલ્પતિ
મિતે । મધુકાદિ હિમો દાહે ॥

મહુડાં, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, જેડીમધ,
ચંદન, કમળ, શીવજીનાફળ લોહર ત્રિ-
ફળા, કમળકેશર, ફાલસાં, કમળનું નાળ,
આના ચૂર્ણને પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી
સવારે સાકર તથા મધ અને ચોખાની
ધાણીનો સાથેના નાંખીને પીવું, તેથી વાત
પિત્ત જ્વર, દાહ, તરથ, મૂર્છા, અરૂચિ,
અને ભમ મટે છે; અને જેમ પવન વાહળાંને
વીખેરી નાંખે છે તેમ તે રક્તપિત્તને પણ
શમાવે છે. ઉપર જે પદાર્થો કહ્યા તે બધા
મળીને આઠ તોલા લેવા, તેનું ચૂર્ણ ચોવીસ
રૂપીઆ ભાર પાણીમાં થતે પલાળી રાખવું.

અન્નપાનો.

મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ વાતપિત્તજ્વરે હિતઃ ।
મહાદાહે મદાતવ્યો યૂષશ્ચળકસમ્ભવઃ ॥
દાદિમામલકમુદ્રસમ્ભવો યૂષ ઉક્તઃ ॥

કફ વાતહરા મુદ્ધાઃ કારવેદ્યાદયસ્તથા ।
પ્રાયેણ ન ચ તે દેયા વાતપિત્તોષ્ણે જ્વરે ।
દવાસ્તુ જ્વરવિષ્ટમ્મશૂલોદાવર્ષકારિણ ॥
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥

મગ અને આમળાને મૂષ વાતપિત્ત
જ્વરમાં હિતકારી છે. મહાઠાહની અંદર અ-
ણુનો મૂષ આપવો. મગ કફ તથા વાત હર-
નાર છે, કારણે આદિ પશુ એવાં જ છે,
માટે તે વાતપિત્ત જ્વરમાં બહુ કરીને દેવાં
નહિ એકાદ છે. એ દેવાય છે, તે જ્વરમાં મગ-
અંધ, શૂળ, અને ઉદાવર્ત રોગ કરે છે.

વાત કફજ્વરનો અધિકાર.

કારણો સહિત સંપ્રાપ્તિ.

વાતશ્લેષ્મકૌર્વાતકફાવામાશ્વયાશ્રયો
વર્શિર્નિરસ્ય કોષ્ટાશિં રસગો જ્વરકારિણૌ ॥

વાત તથા કફ કરનારા આહાર વિહા-
રથી આમાશયમાના વાત તથા કફ રસને
ફાળિત કરીને ઠાઠાના અગ્નિને બહાર કાઢીને
જ્વર કરે છે.

વાત કફજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

પ્રાયુપે વાતકફયોઃસ્થાતાં વાતકફજ્વરે ॥

વાતજ્વર તથા કફજ્વર બંનેનાં પૂર્વ
રૂપો આમાં જણાય છે.

વાતકફ જ્વરનાં લક્ષણો.

સ્તૌમિત્યં પર્વણાં મેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ
ચ । શિરોગ્રહઃ પ્રતિક્ષાયઃ કાસઃ સ્વેદા-
પ્રવર્તનમ્ ॥ સન્તાપો મધ્યવેગથ વાતશ્લે-
ષ્મજ્વરાક્રાન્તિઃ ॥

સ્વેદાપ્રવર્તનં સ્વેદસ્ય આસમન્તદ્વાભેન પ્રવૃત્તિઃ
તથા ચ હારીત ॥

શિરોગ્રહઃ સ્વેદભવથ કાસો જ્વરસ્ય ક્ષિપ્ત
કફવાતજસ્યેતિ ॥

સ્વેદભવઃ સ્વેદોત્પત્તિ । નનુ સ્વેદઃ પિત્તસ્ય
ધર્મઃ । અત એવ પિત્તજ્વરે કળ્ઠીષ્ઠમુલ્કનાસાના
પાક. સ્વેદશ્ચ જાયત ઇત્યુક્તં । તસ્માદ્ધ વાત-
શ્લેષ્મજ્વરે સ્વેદસ્યપિત્તપ્રવૃત્તિઃ । ઉચ્યતે । વિકૃતિ-
વિષમસમવાયારમ્ભત્વાન્ન દોષ इति कार्तिकः ।
પ્રકૃતિસમસમવાયસ્ય વિકૃતિવિષમસમવાયસ્ય ત્રા-
યમર્થઃ । પ્રકૃત્યા હેતુભૂતયા સમ કારણાનુરૂપ
સમવાયઃ કાર્યકારણભાવસમ્બન્ધઃ પ્રકૃતિસમવાયઃ ।
કારણાનુરૂપ કાર્યમિતિ યાવત્ । યયા પ્રકૃત્યૈ-
યાસ્થિતેઃ શુન્ધૈસ્તન્તુભિઃ સમવાયિકરણેરોરઘઃ
પટ શુક્લ એવ ભવતિ ॥ તથા પ્રકૃતેનકેવલેન વાતેન
પિત્તેન કફેન સાતજનિતો જ્વરો વાતાદ્યચિતૈર્વ-
ર્મેર્વેપથુવેગાધિક્યસ્તૌમિત્યાદિર્મિયુક્તો ભવતિ । વિ-
કૃતિવિષમસમવાયસ્તુ વિકૃત્યા હેતુભૂતયા વિષમ
કારણાનુરૂપ. સમવાયઃ કાર્યકારણભાવસમ્બન્ધ ।
યયા । સયોગાદિકૃતામ્યા હરિદ્રાચૂર્ણામ્યાં હેતુભૂ-
તામ્યાં વિષમ કારણાનુરૂપઃ સ્વેદ इति
सिद्धान्तः ॥

અંબા બીનાશ, સાંધામાં તૂટ, નિદ્રા,
શરીરનું બારેપહુ, માથું દુઃખડું, સળેખમ,
ઉધરસ, પરસેવો, અંતાપ, અને જ્વરનો
મધ્ય વેગ, એ વાત કફજ્વરનાં લક્ષણો
છે. હારીત પશુ કહે છે કે—“આથુ દુઃખડું,
પરસેવો, અને ઉધરસ, એ વાત કફજ્વરનાં
લક્ષણો છે.

શંકા

પિત્તથી પરસેવો થાય છે. માટે પિત્તજ્વરમાં કંઠ, ઢોઢ, મુખ, અને નાક, પાકી આવે છે અને પરસેવો થાય છે, એમ આગળ કહેલું છે, તેમ છતાં વાત કંઠજ્વરમાં પરસેવો થવો કેમ સંભવે ?

સમાધાન

કાર્તિક નામના ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે—
“વિકૃતિ વિષમ સમવાયને લીધે વાત કંઠજ્વરમાં પરસેવો થાય છે.” વેદક શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિસમસમવાય અને વિકૃતિવિષમ સમવાય, એમ બે જાતના સમવાય એટલે કાર્ય કારણ ભાવ સબંધ માનેલા છે જેમ શ્વેત તતુઓર્પી સમવાયી કારણથી બનેલું વસ્તુ તે કારણ જેવું જ ધોણુ હોય છે, તેવી રીતે કારણના સ્વભાવને અનુસરીને તેને મળતુંજ કાર્ય થાય તેને પ્રકૃતિસમસમવાય કહેછે. જેમકે એકલા વાયુથી થયેલો વાતજ્વર વાયુને મળતા કપ વગેરે સહિત હોય છે, એકલો પિત્તજ્વર પિત્તના ધર્મ તીવ્રતા આદિ સહિત હોય છે અને એકલા કંઠથી થયેલો કંઠજ્વર કંઠને મળતા ધર્મ લીનાશયણ વગેરે યુક્ત હોય છે હવે જેમ સંયોજને લીધે વિકાર પામેલાં હજાર અને ચૂનો મળીને તે કારણોને નહીં મળતું રાતારગરૂપી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિકૃતિને લીધે કારણોને નહિ મળતું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, એને વિકૃતિવિષમસમવાય કહે છે આ વિકૃતિવિષમસમવાય પ્રમાણે સંયોજને લીધે વિકાર પામેલા વાત અને કંઠ એ બન્નેમાંથી તેઓના સ્વભાવને મળતી ન આવે એવી પરસેવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ચિકિત્સા કાળ

વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષધં નવમેઽહ્નિ ॥

વાત કંઠ જ્વરમાં નવમે દિવસે ઔષધ દેવું.

પંચકોશ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગરૈઃ ।
દીપનીયઃ સ્પૃતો વર્ગોવાતશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥
કોલમાત્રોપયોગિત્વાત્પચ્ચકોલમિદંસ્મૃતમ્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફદાહનુત્ ॥
ગુલમ્પ્રીહોદરાનાહ શૂલઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ॥

પીપર, પીપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂક, એ દીપનીય વર્ગ કહેવાય છે, તે વાતકંઠજ્વરને હરનારો છે આ વર્ગ કોલ (ઘોર) જેટલી આત્રાથી ખવાય છે, માટે તે પચકોલ કહેવાય છે તે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાચન, શ્રેષ્ઠ, દીપન, કંઠ અને દાહને હરનાર છે. ગુદમ, બરલ, ઉદર રોગો, આનાહ, અને શૂળ એને હથે છે, તથા પિત્તને કોપાવે છે.

કિરાતાદિ કવાથ.

કિરાતવિશ્વાસમ્મુતવહ્નિસિંહિકાન્યાઘ્રીક-
નામૂલરસોનસિન્દુકૈઃ । કુતેઃ કવાયો વિ-
નિહન્તિ સત્ત્વરં જ્વરં સમીરાત્સકફાત્સપુ-
ત્યિતં ॥

કરિયાતું, સૂંઠ, ગળો, બંને જાતની લોંરીંગણીઓ, પીપરીમૂળ લસણ, અને નગડનો કવાથ વાતકંઠજ્વરને સત્ત્વર હણી નાંખે છે.

બૃહત્ પિપ્પલ્યાદિ અણુકવાથ.

પિપ્પલ્યાદિગણઢાથં પિષેદ્વાતકફગ્વરી ।
નાતઃ પરં કિચ્છિદસ્તિ જ્વરેભેષજમુત્તમમ્ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમુલં ચલ્પચિત્રકનાગરમ્ ।
વચા સાતિવિષા જાજી પાઠા વત્સકરેણુ-
કા ॥ કિરાતતિક્તકો મૂર્વા સર્પણ મારિ-
ચાનિ ચ । કટ્ફલં પુષ્કરં માર્ગી વિટક્ર
કર્કટાદયમ્ ॥ અર્કમૂલં બૃહત્તિહી શ્રેયસી
સદુરાભા ॥ દીપ્પકચાજમોદા ચ શુક-
નાસા સદિજુકા । ઇતાનિ સમભાગાનિ
ગણ ઇકોઽષ્ટવિંશતિ ॥ ઇષાં ક્વાથો નિ-
પીતઃ સ્યાદ્વાતિશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ । હન્તિ વાતં
તથા શીતં પ્રસ્વેદમતિવેપથુમ્ ॥ પ્રહાપચ્છા-
તિનિદ્રાચ્છ રોમહર્ષારુચી તથા મહાવાતે-
ઽપન્ને ચ શૂન્યત્વે સર્વગાત્રજે ॥ પિપ્પલ્યા-
દિમહાકવાથો જ્વરે સર્વત્ર પૂજિતઃ ॥

અત્ર શ્રેયસી રાસ્ના । નાતશ્લેષ્મજ્વરહરત્વાત્ ॥
ઇતિ બૃહત્પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ ॥

વાતકફજ્વરવાળાએ પિપ્પલ્યાદિ અણુને
કવાથ પીવે. જવરમાં એના જેવું બીજું
કોઈ ઔષધ ઉત્તમ નથી. પીપર, પીપરમૂળ,
અવક, ચિત્રક, સૂંઠ, વજ, અતિવિષ, છીંદ્ર,
કાળીપાઠ, ઈંદ્રજ્ય, મેદી, કરિયાતું, પીલુડી,
સસંવ, મરી કાચફળ, એરકાનું મૂળ, બારંગી,
વાવડીંગ, કાકડારીંગી, આકડાનું મૂળ, ઉબી
બોરીંગણી, રાસ્ના, ધમાસો, અજમો, અજ-
મોદ, સીવણુ અને હીંગ, આ અઠ્ઠાવીશ
પદાર્થો સમભાગે લેતાં શુભુ થાય છે.
એના કવાથ પીવાથી વાતકફજ્વર મટે

છે. વાથુ, શીત, સ્વેદ, કંપ, અકવા, અતિ
નિદ્રા, રોમાંચ, અરુચિ, મહાવાત, અપ-
તંત્ર, સર્વ આત્રેની શૂન્યતા, એ હશે. એ
પિપ્પલ્યાદિ મહા કવાથ સર્વ જ્વરમાં સર્વત્ર
પૂજિત છે.

દશમૂલી કવાથ.

દશમૂલીરસઃ પેયઃ ક્ષણાન્યઃ કફવાત-
જે । જ્વરે વિપાકે નિદ્રાયાં પાર્શ્વેક્ષ્માસ-
કાસકે ॥

વાતકફજ્વર, યુખપાક, નિદ્રા, પડખાંની
ખીડા, આસ, અને ઉપરસ ઉપર દશ મૂળીના
રસ પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવે.

પિપ્પલી કવાથ.

પિપ્પલીભિઃ શૃતં તોયમનભિષ્યન્તિ દી-
પનમ્ । વાતશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ સેવિતં ક્રીહ
નાશનમ્ ॥

પીપરના કવાથ કફહર અને દીપન
છે. તેના સેવનથી વાતકફજ્વર તથા બરલ
મટે છે.

સુર્યશેખર રસ.

સૂતકં ટક્ષ્ણં મૃદં ગર્વ્યં શુદ્ધં સર્પ સમમ્ ।
દ્વિગુણં સૂતકારેયં જૈપાલં તુષવર્જિતમ્ ॥
સેન્ધવં મરિચં ચિચ્ચા ત્વક્ સારઃ સ્ફર્કરા-
પિ ચ । પ્રત્યેકં સૂતતુલ્યં સ્થાવ્રજમ્બીરૈર્ધૈ-
ર્યેહિનમ્ ॥ સૂર્યશેસરનામાયં રસો શુભાદ્ર-
યોન્મિતઃ । મક્ષિતસ્પત્તોચેન વાતશ્લેષ્મ-
જ્વરાપહઃ ॥

સૂર્યશેખરો રસો વાતશ્લેષ્મજ્વરે શીતજ્વરે ચ
રસપ્રદીપે ।

પારો, શેકેલો ટંકણખાર, અને શુદ્ધ ગંધક સમાન લેઈ, પારાથી બમણો ખીજ કાઢી નાંખેલ નેપાળો, તથા સૈંધવ, મરી, આંબલીની છાલનો ક્ષાર, અને સાકર, એ દરેક પારા જેટલાં લેવાં. એ સર્વને એક દિવસ લિંબુના રસની ભાવના દેવી. સૂર્યેશ-ખર નામનો આ રસ બેરતિભાર ગરમ પાણીમાં ખાવાથી વાતકશ્વર તથા શીત-શ્વર હરાય છે.

ખરડ.

સ્વેદોદ્ગમે મૃષ્ટકુલત્વચૂર્ણનિપાતનં શસ્ત્ર-મિતિ બ્રુવન્તિ । જીર્ણં શકૃદ્ગોલંબણસ્ય ખા-જનં સંચૂર્ણિતં સ્વેદહરં સુષૂલનાત્ ॥ મરિચં પિપ્પલી મૃળદી પથ્યા લોધજ્વ પૌષ્કરમ્ । શૂનિમ્બઃ કટુકા કુષ્ઠં કર્કરો લિઙ્ગિકા સ-ટી ॥ એતાનિ સમમાગાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ । એતદુદ્ધૂલનં શ્રેષ્ઠં સ્રોતોવત્ સ્વે-દનિર્ગમે ॥

લિઙ્ગિકા પચ્ચગુરિકા इति लोके ॥

અત્ર સટીગન્ધપલાશી મરિચાદુદ્ધૂલન-મ્ । શૂનિમ્બઃ કારવી તિક્તા વચ્ચા કદ્દ-લજ્જં રજઃ । એષામુદ્ધૂલનં શ્રેષ્ઠં સતતં સ્વેદસંસ્ત્રવે ॥

શૂનિમ્બાદુદ્ધૂલનમ્ । પૂર્વોક્તો વાલુકાસ્વેદોऽप्यत्र समुचित । यदुक्तम् ।

પરસેવો થતો હોય તો શેકેલી કળથીનો ખરડ કરવો સારો છે. ગાયત્રુ બૂતું છાણું અને લવણું વાસણમાં ચૂર્ણ કરી તેનો ખરડ કરવાથી પણ પસીનો મટે છે. મરી, પીપર, સૂકું, હરડે, લોહર, પુષ્કરમૂળ,

કરિયાતું, કડું, કઠં, કચ્છ, શિવલિંગી, કપૂરકાચલી, એમના સમભાગ ચૂર્ણનો ખરડ કરવો, વળી કરીયાતું, કાળીજીરી, કદ્દ, વજ અને કાચફળની રજનો ખરડો કરવો. એ પરસેવ માટે બહુ ઉત્તમ ઉપાય છે.

વાલુકા સ્વેદ.

પીનસ્વાસવાધિયે જઘ્નપાશ્વસ્થિશૂ-લિનિ । વાતશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષધ તદ્દિ-ધાનવત્ ॥

પીનસ, શ્વાસ, બેહેરાપણું, તથા જંઘા, પડખા, અને હાડકામાં શૂળ હોય, અને વાતતકશ્વર હોય, તેમાં આ સ્વેદ વિધિ પ્રમાણે આપવો.

કવલ.

માતુલુક્કફલકેશરો ઘૃતઃ સિન્ધુજન્મમ-રિચાન્વિતો મુસે । હન્તિ વાતકફરોગમા-સ્યમં શોષમાથુ જઠતામરોચકમ્ ॥

इति कवलः ॥

ખીજેરાંના ફળના કેશરા, સૈંધવ, અને મરી મુખમાં રાખવાથી મુખમાંના વાતકશ્વરો, શોષ, જડતા, અરૂચિ એ મટે છે.

અન્નપાનો.

મહત્તા પચ્ચમુલ્યાર્ણં સમ્પક સિદ્ધં ચિ-કિત્સકઃ । સપ્તમે દિવસે દધાત્ જ્વરે વાતવલાસજે ॥

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥

મૃદરપંચમૂળના કવાચથી પકાવેલ અન્ન વૈષે વાતકશ્વરમાં સાતમે દિવસે આપવું.

इति वात कफ ज्वराधिकार संपूर्णम् ॥

(પિત્તકંજવરાધિકાર.)

કારણુ તથા સંપ્રાપ્તિ.

પિત્તશ્લેષ્મકરે પિત્તકફાવામાશ્રયાશ્રયૌ ।

વર્હિનિરસ્ય કોઘામિ રસગૌ જ્વરકારિણૌ ॥

પિત્ત કંજકર પદ્માથેથી કોષ પામીને આમાશયમાંના પિત્ત, કંજ તથા રસને ફેલિત કરીને કોઠાના અગ્નિને બહાર કાઢીને જવર કરે છે

પિત્તકંજજ્વરનું પૂર્વરૂપ.

માત્રૂપે પિત્તકફયોઃ સ્વાતાં પિત્તકફજ્વરે ॥

પિત્ત તથા કંજ બંનેનાં લક્ષણો તેમ કોષ છે.

પિત્ત કંજ જવરનાં લક્ષણો.

લિપ્તતિક્તાસ્યતા તન્દ્રા મોહઃ કાસોઽરુ-
વિસ્તૃષા । મુદુર્દાહો મુદુઃ શીતં પિત્તશ્લે-
ષ્મજ્વરાક્રાન્તિઃ ॥

આપ્તે તિક્તત્વ પિત્તેન ત્લસત્વ કફેન તન્દ્રા
અર્દ્ધોન્મીલિતનેત્રલ । મોહો મૂર્છા ॥

અુખ લીપાયથું તથા તીષુ, તંદ્રા, મોહ, ઉષરસ, અરૂચિ, તરસ, વારવાર દાહ, તથા વારવાર શીત, એ પિત્તકંજ જવરના લક્ષણો છે.

ચિકિત્સાકાલ.

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરે દેયમૌષધં દશમેઽહનિ ॥

પિત્તકંજજ્વરમા ઔષધ કશમે દિ-
વસે આપવું.

શુદુચ્યાદિ કવાથ.

ગુદૂચીનિમ્બધાન્યાકં ચન્દનં કટુરોહિણી ।
શુદ્ધકષાદિરયં કાયો પાચનો દીપનઃ સ્પુ-
તઃ ॥ શુષ્પાદાદાચચિહ્નિપિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહ

અગ્નિ, લીમડા, ધાણુ, ચંદન (રકત-
ચંદન એટલે રતાંજલી) કટુ, આ શુદ્ધ-
ચ્યાદિ કવાથ પાચન અને દીપન છે. તરસ,
દાહ, અરૂચિ, ઉલટી અને પિત્ત કંજજ્વ-
રને હણે છે.

અમૃતાષ્ટક કવાથ.

અમૃતાકટુકારિષ્પટોલધનચન્દનમ્ ।

નાગરેન્દ્રયવં વૈતદમૃતાષ્ટકમીરિતમ્ ॥

કથિતં સ કળાચૂર્ણં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ ।

ઘ્રણાસારોચકછર્દિતૃષ્ણાદાહનિવારણમ્ ॥

અગ્નિ, કટુ, લીમડા, પરવળ, મેઘ,
ચંદન, સૂંઠ, અને ઇંદ્રજવ, આ અમૃતાષ્ટક
કહેવાયછે. તેનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ
નાંખીને પીવાથી પિત્તકંજજ્વર હણાયછે.
મેઘ, અરૂચિ, ઉલટી, તરસ, દાહ, એ
પણ મટેછે.

કંટકાર્યાદિ કવાથ.

કષ્ટકાર્યશુતા ભાગી વિષેન્દ્રયવવાસક-
મ્ । શૂનિમ્બં ચન્દનં મુસ્તં પટોલં કટુરો-
હિણી । વિપાચ્ય પાયયેત્ કાયં પિત્તશ્લે-
ષ્મજ્વરાપહમ્ । દાહતૃષ્ણારુચિહ્નિકાસ-
શૂલનિવારણમ્ ॥

ઘેટી લોરીંગણી, અગ્નિ ભારંગી સૂંઠ,
ઇંદ્રજવ, અરૂસો, કરિયાતું, ચંદન (રતાં-
જલી) મેઘ, કડવી લીસોડી અને કટુનો
કવાથ કરી પીવાથી પિત્તકંજજ્વર, દાહ,
તરસ, અરૂચિ, ઉલટી, ઉષરસ, અને શૂળ
મટી જાયછે.

નામરાદિ કવાથ.

નાગરોક્ષીરચિત્ત્વાજ્ઞધાન્યમોચરસામ્બુધિઃ ।

કૃત કાયો મવેદુગ્રાહી પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ॥

સુંઠ, કાળોવાળો, બીલી, મેથ, ધાણુ, મેથરસ, અને વાળાનો કવાથ આહી તથા પિત્તકંઠજ્વરને હરનારો છે.

કટુકી કલ્ક.

ધર્કરામક્ષમાજ્ઞ કટુકાં ચોષ્ણવારિ-
ણા । પીત્વા જ્વરં જયેત્ જન્તુઃ પિત્તશ્લે-
ષ્મસમુદ્ભવમ્ ॥

અત્ર કટુકાયાઃ દ્વાદશમાણાઃ શર્કરાયાશ્વતારો
માષા એવં કર્ષઃ इति चरकः । વૈદ્યાના વ્યવહારે
કટુકાશર્કરયોઃ સમભાગયોરેવ કર્ષઃ ॥ કટુકી
કલ્કાઃ ।

એક તોલો સાકર તથા કડુનો કલ્ક
ગરમ પાણીમાં પીવાથી માણસ પિત્તકંઠ
જ્વરને છોડે છે ચરક કહે છે કે-આર
માષ કડુ અને આર માષ સાકર લઈને એક
તોલો કરવું, પણ વેદ લોકો તો કડુ અને
સાકર સમભાગે લઈને એક તોલો કરે છે.

વાસા રસ.

સપત્રપુષ્પવાસાયા રસઃ સૌંદ્રસિતાયુતઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરં હન્તિ સામ્લપિતં સકામ-
લમ્ ॥

અત્ર વાસારસોર્ધ્વપલ્પરિમિતો દેય મધુસિતયોઃ
પ્રત્યેક ટઢ્ઢ પ્રક્ષેપ્યઃ ॥

કુલ તથા પાંદડાં સહિત અરડસીનો
રસ, મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી પિત્ત
કંઠજ્વર, અશ્લેષિત્ત, તથા કમળો મટી
જાય છે. આ અરડસાનો રસ એ તોલા, સાકર ૦૧ તોલો અને મધ ૦૧ તોલો
લેવું. આડુ તથા પરવળનો કવાથ પીવા-

થી પિત્તકંઠજ્વર, ઉલટી, દાહ, અને ચેળ
મટે છે.

કવાથ.

કષાપઃપરિપીતમ્ શુક્લવેરપટોલયોઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મજ્વરમી દાહકષ્ઠહરો મથેત્ ॥

આડુ તથા પરવળનો કવાથ પીવા-
થી પિત્તકંઠજ્વર, ઉલટી, દાહ, અને ચેળ
મટે છે.

અમ્બપાનો.

પટોલધાન્યયોર્ધૂષઃ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥
इति पित्तश्लेष्मज्वराधिकारः ॥

પરવળ અને ધાણુનો ધૂષ પિત્તકંઠ-
જ્વર મટાડે છે.

(સંનિપાત જ્વરનો આધિકાર.)
કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ.

ત્રિદોષજનકૈર્વાતપિત્તશ્લેષ્મામગેહગાઃ ।
વર્હિર્નિરસ્ય કોષ્ઠાગ્નિ રસગા જ્વરકારિણઃ ॥
ત્રિદોષની ઉત્પત્તિ કરનારા પદાર્થો
આધાથી વાત, પિત્ત, અને કંઠ આમાશયમાં
જઈને રસને દૂષિત કરીને કોઠામાના અ-
ગ્નિને બહાર કાઢીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

સંનિપાતનું પૂર્વરૂપ

પ્રાગ્રૂપાણિ ત્રિદોષાણાં સ્પુક્ષ્મિદોષજ્વરે
વૃણામ્ ॥

માણસને ત્રિદોષ જ્વરમાં ત્રણે દોષોનાં
પૂર્વરૂપો જણાય છે

સામાન્ય લક્ષણો.

જ્ઞાને દાહ જ્ઞાને શીતમસ્થિસન્ધિશ્ચિરોરુ-
જા સસ્રાથે કલુષે રક્તે નિર્મુગ્ધેચાપિ લો-
ચને ॥ સસ્વનો સરજી કર્ણો કણ્ઠઃ શૂ-

કૈરિવાહતઃ । તન્દ્રા મોહઃ મલાપશ્ચ કાસઃ
શ્વાસોઽહચિર્મયઃ ॥ પરિદગ્ધા શ્વરસ્પર્શો
જિહ્વા સ્તતાઙ્ગતા પરા । ધ્રુવિનં રક્તપિત્ત-
સ્ય કફેનોન્મિશ્રિતસ્ય ચ ॥ શિરસો લો-
ઢનં તુષ્ણા નિદ્રાનાશો હૃદિ વ્યથા । સ્વે-
દમૂત્રપૂરીષાણા ચિરાદર્શનમલ્પશ્ચઃ ॥ કુ-
શત્ત્વં નાતિગાત્રાણાં સતતં કण्ठકૂजनम् ।
કોષ્ટાના સ્વાવરક્તાનાં મण्डलानाञ्च दर्श-
नम् ॥ મૂક્ત્વં સ્રોતસાં પાકો ગુરુત્વમુદ્-
રસ્ય ચ । ચિરાત્પાકશ્ચ દોષાણાં સન્નિ-
પાતજ્વરાકૃતિઃ ॥

લોચને સાસ્ત્રાવે સાશ્રુળી કહુલેસ્વચ્છે નિર્મુગ્ધે
નિર્ગતિકુટિલે ચ । કણ્ઠઃ શૂકૈરિવાહતઃ । ધાન્યા-
ગ્રૈરિવાહતઃ । જિહ્વા પરિદગ્ધા પરિગ્ધેવ જ્ઞાયતે ।
અથવા પરિદગ્ધા ઇવ કુષ્ણા દૃશ્યતે સ્તતાઙ્ગતા
શિથિલાઙ્ગતા । ધ્રુવનમિત્યાદિ કફસયુક્તસ્ય ર-
ક્તપિત્તસ્ય ધ્રુવન શિરસો લોઢનમિતસ્તતશ્ચાલન
કુશલ્વનાતિગાત્રાણામિતિ ગાત્રાણા અતિશયિત
કાર્શ્યં ન વ્યાધિપ્રમાણાત્ સતત નિરન્તર કોઠ ।
'વરટી દણ્ડસંસ્થાન કોઠે ઇત્યભિવીયતે' ઇયાવ
કપિશો વર્ણઃ । મુક્તવમવચનત્વમલ્પવચનત્વ વા
સ્રોતસા કર્ણનાસાદીનામ્ । નનુ વાતાદય પર-
સ્પરવિરુદ્ધગુણાસ્તેષા સમૂચૈકત્ર કાર્યારમ્ભકલ્પ
નોપપદ્યતે । પરસ્પરોપધાતાત્ દહનસલિલયેરિવ ॥
તત્કથ વાતાપિત્તકફા મિલિત્વા વિકારોત્પાદકા ॥
અત્ર સમાધાનમુક્ત દૃઢબલેન ।

વિરુદ્ધૈરપિ ન ત્વેતે ગુણૈર્ગન્તિ પરસ્પરમ્ ।
દોષાઃ સહજસાત્મ્યત્વાદિષં ધોરમહીનિવ ॥
ગદાધરસ્તુ હેત્વન્તરમુક્તવાન્ ॥

દૈવાદોષસ્વભાવાદ્વા દોષાણાં સાન્નિપા-
તિકે । વિરુદ્ધૈશ્વ ગુણૈસ્તૈશ્વ નોપધાતઃ પર-
સ્પરમિતિ ॥

નનુ મિત્રચયપ્રકોપકાલના વાતાપિત્તકફાના
યુગપદુત્પત્યમાવાત્કથ સમૂચૈસન્નિપાતજ્વરામ્ભ-
કલ્પમુત્પદ્યતે—ઉચ્યતે । ત્રિદોષજનકનિદાનબલેન
યુગપદેષો પ્રકોપાદિતિ સિદ્ધાન્ત ॥

શ્વભૂમાં ઠાહ, શ્વભૂમાં શીત, હાડકાં
તથા સાંધાઓ અને માથામાં પીડા, નેત્રો
દુષ્ટ આસ્રુવાળાં અને રાતાં તથા વાંકાં થવા,
કાનમાં અવાજ અને પીડા, કઠમાં કાંટા,
ધેન, મોહ, બકવા, ઉદરસ, શ્વાસ અરૂચિ,
જમ, બળતરાવાળી તથા ખરસટ જીભ,
અગ્રોમાં શિથિલતા, કફ સાથે મિશ્ર થયેલ
રક્ત પિત્તનુ સૂકાઈ, માથામાં કંપ, તરસ,
નિદ્રાનો નાશ, હૃદયમાં પીડા પરસેવો તથા
મૂત્રમળ બહુ લાંબે કાળે માંડમાંડ થોડાં
ઉતરે, ગાત્રો બહુ દુર્બળ ન થાય, ગળામાં
ચાહુ ધર ધરાટ થવા કરે. કાળા રાતા
મધમાખીના ડબ જેવાં પ્રામઠા શરીરમાં
થાય, મૂંગાપણુ, નાડીઓનુ પાકડું, ઉદરમાં
ભાર, બહુ લાંબે કાળે દોષો પાકે, એ સર્વ
સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણો છે."

શંકા.

વાત, પિત્ત અને કફ એ પરસ્પર વિ-
રુદ્ધ શુદ્ધિવાળા છે તેથી તેઓ જળ અને
અગ્નિની પેઠે પરસ્પરનો ઘાત કરે છે તેમ
છતાં તેઓ એકઠા મળીને શી રીતે વિકાર
ઉત્પન્ન કરે છે ?

સમાધાન

આ સંબંધમાં દૃઢબળ નામનો ?
કહે છે કે—“એ દોષો વિરુદ્ધ શુદ્ધિ"

હોવા છતાં પણ જેમ મોટા સર્પને જેર કાંઈ અસર કરી શકતું નથી તેમ તેઓ પરસ્પરને હુણતા નથી ” ગદાધર કહે છે કે—દોષો પરસ્પર વિરૂદ્ધ ગુણવાળા છતાં પણ સંનિપાત જ્વરમાં દેવગતિથી કે સ્વભાવથી તેઓ ભેળા પ્રકાશ પામી શકે છે

શંકા.

જેઓના અથકાળ અને પ્રકોપકાળ બૂદ્ધા બૂદ્ધા છે, એવા વાત, પિત્ત અને કફની એકી વખતે ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી, તેમ છતાં તેઓ એકઠા મળીને સંનિપાત જ્વર શી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે ?

સમાધાન.

ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન કરે એવા અહાર વિદ્વાદિક નિદાનોના બળને લીધે તેઓ એકી વખતે કેપે છે, એ સિદ્ધાંત છે

સંનિપાતના ભેદો

एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्वणाश्च तथेति षट् ।
त्र्युल्वणाश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः ॥
प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट् ।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विषेष्टास्त्रयोदश ॥

તત્ર પ્રવૃદ્ધવાત' મધ્યપિત્તો હીનકફ ૧ મધ્ય વાત પ્રવૃદ્ધપિત્તો હીનકફ ૨ હીનવાત. પ્રવૃદ્ધ-પિત્તો મધ્યકફ' ૩ પ્રવૃદ્ધવાતઃ હીનપિત્તો મધ્ય કફ ૪ મધ્યવાતઃ હીનપિત્ત પ્રવૃદ્ધકફ ૫ હીનવાતો મધ્યપિત્ત. પ્રવૃદ્ધકફઃ ૬ इति षट् ॥

એકોદ્ભવણ (એકેક દોષના) ત્રણ, દ્વયુદ્ભવણ (બન્ને દોષોના) ત્રણ, ત્રયુદ્ભવણ (ત્રણે દોષોના) એક, એમ સાત, તથા પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય, અને હીન, એમ વાત, પિત્ત, અને કફ છ પ્રકારના, એ રીતે સંનિપાતજ્વરના તેર ભેદ છે.

તેર સંનિપાતોનાં નામો

विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रसङ्ग-
कः । शीघ्रकारी तथा मल्लुः सप्तमः कूट-
पालकः ॥ संमोहकः पालकश्च याम्यः
क्रकच इत्यपि । ततः कर्कटकः मोक्तस्ततो
वैदारिकाभिघः ॥

તત્ત્રાન્તરે વિસ્ફારક इत्यत्र विस्फोरक इति पाठ । बभ्रस्थाने बभ्ररिति पाठ कुत्रापि बद्ध इति पाठ । मल्लुस्त्रियत्र फल्गुरिति पाठ । याम्य इत्यत्र सग्राम इति पाठ । कर्कटक-ककोटक इति पाठः ।

વિસ્ફારક, આશુકારી, કમ્પન, બબ્ર, શીઘ્રકારી, બદ્ધ, કૂટપાલક, સમોહક, પાલક, યામ્ય, ક્રકચ, અને કર્કટક તથા વૈદારિક, એ તેર નામો ઉપર કહેલા તેર ભેદોનાં ક્રમસર છે. બીજા અઘોમાં વિસ્ફારકને વિસ્ફેરક, બબ્રને બબ્ર અથવા બદ્ધ, બદ્ધને દ્વિત્ય, યામ્યને સગ્રામ અને કર્કટકને કકોટક એ નામો કહેલા છે

વાતોદ્ભવણું લક્ષણ

वासः कासो भ्रमो मूर्छा मलापो मोह-
वेपथू । पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायवं
मुखस्य च ॥ वातोल्वणस्य लिङ्गानि स-
न्निपातस्य लक्षयेत् । एष विस्फारको ना-
म्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥

વાસ, ઉધરસ, ભ્રમ, મૂર્છા, બકવા, મોહ, કપ, પડખાંમા પીડા, બગાસાં, અને મુખમા તૂરાણ, એ વાતોદ્ભવણ સંનિપાતના લક્ષણો છે એજ વિસ્ફારક નામને અતિ-દારૂણ સંનિપાત છે.

પિતોલ્લવણનાં લક્ષણો.

અતિસારો પ્રમો મૂર્છાં મુલપાકસ્તથૈવ ચ ।
ગાત્રે ચ વિન્દ્રવો રક્તા દાહોઽતીવ પ્રજાય-
તે ॥ પિતોલ્લવણસ્ય લિંગાનિ સન્નિપાતસ્ય
લક્ષણેત્ ॥ મિષગ્મિઃ સન્નિપાતોઽયમાશુકારી
પ્રકીર્તિતઃ ॥

અતિસાર, જમ મૂર્છા, મુખપાક,
ગાત્રેમા રાતાં બિડુઓ, અત્યત દાહ, એ
પિતોલ્લવણ સંનિપાતનાં લક્ષણો છે આ
સનિપાતને વેઢો આશુકારી કહે છે.

કફોલ્લવણ સંનિપાતનાં લક્ષણો.

જઠતાગદ્ગદાવાણી રાત્રી નિદ્રા ભવત્યપિ ।
પ્રસ્તબ્ધ નયને ચૈવ મુલમાધુર્યમેવ ચ ॥
કફોલ્લવણસ્ય લિંગાનિ સન્નિપાતસ્ય લક્ષ-
ણેત્ ॥ મુનિમિઃ સન્નિપાતોઽયમુત્કઃ કમ્પન-
સંજ્ઞક ॥

જઠતા, ગદ્ગદવાણી, રાત્રે નિદ્રાનું
આવવું, નેત્રોની સ્તબ્ધતા, અને મુખમાં
મધુરતા, એ કફોલ્લવણ સંનિપાતનાં લક્ષણો
છે. આ સનિપાતને મુનિઓ કમ્પન નામથી
કહે છે.

વાતપિતોલ્લવણનાં લક્ષણો.

વાતપિત્તાધિકો યસ્તુ સન્નિપાતઃ પ્રકુપ્યતિ ।
તસ્ય જ્વરો મદસ્તૃષ્ણા મુલશ્લેષઃ પ્રવીલકઃ ॥
આધ્માનારુચિતન્દ્રાશ્ચ કાસશ્વાસપ્રમથ્રમાઃ ।
મુનિભિર્વપ્રનામાયં સન્નિપાત ઉદાહૃતઃ ॥

વાયુ અને પિત્ત અધિક હોય એવો
સનિપાત કેપ પામે છે, તે જ્વરમાં મદ,
તરશ, મુખશ્લેષ, શ્વેન, આશ્વેસ, અરૂચિ,

તંદ્રા, ઉષ્નરસ, શ્વાસ, જમ, અને પ્રમ
થાય છે. આ સંનિપાતને મુનિઓએ બલ
નામ આપેલું છે.

વાતકફોલ્લવણનાં લક્ષણો.

વાતશ્લેષ્માધિકો યસ્ય સન્નિપાતઃ પ્રકુ-
પ્યતિ । તસ્ય શીતજ્વરો મૂર્છાં છુતૃષ્ણા
પાર્શ્વનિગ્રહઃ ॥ શૂલમાસ્વિષ્ણમાનસ્ય તન્દ્રા
શ્વાસશ્ચ જાયતે અસાધ્યઃ સન્નિપાતોઽયં
શીઘ્રકારીતિ કથ્યતે । ન જીવત્યહોરાત્ર-
મનેનાવિષ્ટવિગ્રહઃ ॥

વાયુ અને કફ અધિક છે એવો સનિપાત
કેપે છે, તે જ્વરમાં શીત, મૂર્છા, છુષ્ણા,
તૃષ્ણા, પડખાનું ઝડાઈ જવું, શૂળ, પરસેવાને
અશ્વાસ, તંદ્રા, અને શ્વાસ થાય છે. આ
અસાધ્ય સનિપાતને શીઘ્રકારી કહે છે. આ
જેને થયો હોય તે એક રાત્રીદિવસ પણ
જીવતો નથી.

પિત્તકફોલ્લવણનાં લક્ષણો.

પિત્તશ્લેષ્માધિકો યસ્ય સન્નિપાત પ્રકુ-
પ્યતિ । અન્તર્દાહો શ્વેતશીતં તસ્ય તૃષ્ણા
પ્રવર્દ્ધતે ॥ તુષ્ટતે દક્ષિણે પાર્શ્વે ડરઃશીર્ષગલ-
ગ્રહઃ । ધ્રીવતિ શ્લેષ્મપિત્તશ્ચા કૃચ્છાત્કોઽયશ્ચ
જાયતે ॥ વિદમેદશ્વાસશ્લેષાય વર્દન્તે સ-
પ્રમીલકાઃ । ઋષિભિર્બલ્લુનામાયં સન્નિપાત
ઉદાહૃતઃ ॥

પિત્ત અને કફ અધિક છે એવો સનિ
પાત કેપ પામે છે, ત્યારે અંતર દાહ, બહા-
રથી ટાક, બહુજ તરશ, જમણા પડખામાં
પીડા થાય છે. છતી માથું, અને ગળું
પકડાય છે. શ્લેષ્મપિત્ત સુકાય છે અને કફ

મહેનતથી નીકળે છે. વિદ્યાનુ સેદન, શ્વાસ, હેડકી, અને ઘેન થાય છે. આ સંનિષાતને ઋષિઓએ ભલ્લુ નામ આપેલું છે.

વાતપિત્તકફેદવલ્લનાં લક્ષણો.

સર્વદોષોલ્લવણો यस્ય સન્નિપાતઃ પ્રકુ-
પ્યતિ । ત્રયાણામપિ દોષાણા તસ્ય રૂપાણિ
લક્ષયેત્ ॥ વ્યાધિભ્યો દારુણશ્ચૈવ વજ્ર-
શસ્ત્રાશ્નિસન્નિભઃ । કેવલોચ્છાસપરમસ્તન્ધાગ
સ્તબ્ધલોચનઃ ॥ ત્રિરાત્રાત્પરમેતસ્ય જન્તોર્હ-
રતિ જીવિતમ્ । તદવસ્થન્તુ તં દૃષ્ટ્વા મૂઢો
વ્યાહરતે જનઃ ॥ ધર્ષિતો રાક્ષસૈર્નનમવેલાયાં
ચરન્તિ યે । અમ્બયા ધ્રુવતે કેચિદ્દક્ષિણ્યા
બ્રહ્મરાક્ષસૈઃ ॥ પિન્નાચૈર્ધ્રુચકૈશ્ચૈવ તથાન્યૈર્મ-
સ્તકે હતમ્ । કુલદેવાર્ચનાહીનં ધર્ષિતં કુલ-
દૈવતૈઃ ॥ નક્ષત્રપીઠામપરે ગરકર્મેતિ ચાપરે ।
સન્નિપાતમિમં પ્રાહુર્ધિષજઃ કૂટપાલકમ્ ॥

સર્વદોષો સહિત સન્નિપાત કોપ પામે
છે ત્યારે તેમાં ત્રણે દોષોના લક્ષણો દેખાય
છે. વજ્ર, શસ્ત્ર, અને અશ્નિ જેવો તે સર્વ
વ્યાધિઓમાં મહાદાહુ છે. કેવળ ઊંચો
શ્વાસજ શ્વાસ્યા કરે છે, તથા અગેા અને
નેત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તે ત્રણ રાત્રિમાં
પ્રાણીના જીવતુ હરણ કરે છે તેથી આવી
અવસ્થા જોઇને મૂઢો લોકો કહે છે કે આકાળે
ફરતા રાક્ષસે આને પકડેલ છે. દેવીએ
પકડયાનું કહે છે. કેટલાક પિશાચ, શુદ્ધક,
કોઈ બીજીથી માથામાં મરાયાનુ માને છે.
કુળદેવતાનુ પૂજન નહિ કરવાથી કુળદેવોએ
તેને પકડેલ કહે છે. કેટલાક નક્ષત્ર પીઠ
અને કેટલાક વિષ દેવતાનુ કહે છે. આ
સંનિષાતને વૈષે કૂટપાલક કહે છે.

પ્રવૃદ્ધવાત મધ્યપિત્તહીનકફના
સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણો.

પ્રવૃદ્ધમધ્યહીનૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથાદોષબલાશ્રયાઃ॥
પ્રલાપાયાસસમ્મોહકમ્પમૂર્ચારતિપ્રમા ।
એકપક્ષાભિધાતશ્ચ તત્રાપ્યેતે વિશેષતઃ ।
એષ સમ્મોહકો નાત્રા સન્નિપાતઃ સુદારુણઃ॥

રોગાસ્ત ઇવોક્તા, ઉક્તા એ તે રોગા વ્યથા-
વેપથુનિદ્રાનાશવિષ્ટભાદયો વાતજા., દાહતુષ્ણોષ્ણ-
તાસ્વેદાદયઃ પિત્તજા, ગૌરવાગ્નિમાન્ધોત્કાસનાસિકા-
મુખપ્રસેકાદય કફજા. । તત્રાપિ પ્રલાપાદયઃ
પક્ષાષ્વાતન્તા વિશેષાદ્રવન્તિ નનુ વાતઃ પ્રવૃદ્ધઃ
સ જ્વર કરિષ્યતિ પિત્તન્તુ મધ્યસમમિતિ યાવત્
તત્કર્થ જ્વર કરિષ્યતિ ? યત આહ-

વાતવસ્તન્મલા દોષાઃ સ્યુર્નાશયાસમા-
સ્તનો । સમાઃ મુત્વાય વિજ્ઞેયા બલાયો-
પચયાય ચ ॥

અત્ર પિત્ત મધ્યમપિ અપ્રકૃતમેવ યતોઽપ્રકૃત
યોર્વાતશ્લેષમણોરપેક્ષયા મધ્ય તેન મધ્યકુપિતમિ-
ત્યર્થ. । નનુ કફ, ક્ષીણ, સ કર્થ જ્વર કરિષ્યતિ ?
દીનશક્તિવાત, ઉષ્યસે-દોષા ક્ષીણા અપિ વ્યાધીન્
કૂર્વન્ત્યેવ, યત આહ-

વાતક્ષયેઽપ્યેષ્ટત્વં મન્દવાક્ત્વં વિસં-
જ્ઞતા । પિત્તક્ષયેઽધિકઃ શ્લેષ્મા વહ્નિર્મન્દઃ
મમાશ્નયઃ ॥ શિથિલાઃ સન્ધયો મૂર્છા
રૌદ્ર્યં દાહઃ કફક્ષયે ॥

ઇતિ શ્લોકા સિદ્ધાન્તવશ્ચાત્ર પરત્રાપિ ॥

વાયુ અત્યત, પિત્ત ઝોથી ઝોણુ, અને કફ તેથી ઝોછો, ઝોમ કોપે છે, ત્યારે આમળ કઠ્ઠા પ્રમાણે વ્યથા, કંપ, નિદ્રાનો નાશ અને હસ્તની કબજીયત વગેરે વાયુ સંબંધી રોગ પશુ થાય છે દાહ, તરશ, ગરમી અને પરસેવો વગેરે પિત્ત સંબંધી રોગો પશુ થાય છે. અને જડતા, અગ્નિમહ, ખાંસી તથા નાક અને સુખમાંથી પાણી ઝરવું વગેરે કફ સંબંધી રોગો પશુ થાય છે. વળી તેઓમાં લેગો બકવા, શ્રમ, મોહ, કપ, મૂર્છા, અણુગમો, જમ, તથા ઝોક પક્ષ- નોષાત વિશેષ કરીને થાય છે આ સમોહક નામનો અતિ દાણુ સંનિપાત છે

આ ઠેકાણે ઝોમ શકાયશે કે-“વાયુ વધી જવાથી તે જવર ઉત્પન્ન કરે, પશુ પિત્ત મધ્યમ ઝોટલે સમ હોય તે જવર શી રીતે ઉત્પન્ન કરે? કારણ કે પાતુઓ, મળો અને દોષો બે શરીરમાં સમ ન હોય તો તુપશાન કરે છે અને સમ હોય તો સુખ કરે છે તથા બળ આપે છે”

આતું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:-સનિ- પાત જવરમાં પિત્ત મધ્ય સ્થિતિમાં રહે છે, તો પશુ તે અસહના જેવી સ્થિતિમાં નથી રહેતું, પશુ વાયુ તથા કફના બિગાડ કરતાં મધ્ય સ્થિતિમાં રહે છે એટલે મધ્ય રીતે કોપે છે ઝોમ સમજવું.”

વળી ચંકા થાય કે-“કફ ક્ષીણ થઈ જવા છતાં તે જવર શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે? કારણ કે જે શક્તિહીન હોય તે કાર્ય કરી શકેજ નહી” એવું સમાધાન કે દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તો પશુ તે વ્યાધીઓ ઉત્પન્ન

કરે છે, કારણ કે વાયુનો ક્ષય થાય તો ચેષાઓ મદ પડે છે, વાણી અદ્ય થાય છે તથા સરા રહીત થાય છે. અને પિત્તનો ક્ષય થાય તો કફ વધે છે, અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને તેજ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અને કફનો ક્ષય થાય તો સાંધાઓમાં શિથિલતા, મૂર્છા રૂક્ષતા અને દાહ થાય છે.

આવી શકાઓ તથા સમાધાન હવે પછીના બીજા બધા સનિપાત જવરોમાં સમજાવેલા.

મધ્ય વાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત હીનકંઈનાં લક્ષણો.

મધ્યમવૃદ્ધીનૈસ્તુ વાતપિત્તકર્તૃય યઃ ।
તેન રોગાસ્ત પર્વોક્તા તથા દોષવલાશ્રયાઃ ॥
મોહમલાપમૂર્છા સ્યુર્વન્યાસ્તશ્મઃ શિરોગ્ર-
હઃ । કાસઃ શ્વાસો પ્રમસ્તન્દ્રા સંજ્ઞાનાશ્ચો
હૃદિ વ્યથા ॥ લેખ્યો રક્તં વિષ્ણુજતિ સં-
રક્તસ્તબ્ધનેત્રતા । તત્રાપ્યેતેવિશેષાઃ સ્યુ-
ર્મત્યુરર્વાક્ ત્રિવાસરાત્ ॥ ત્રિષગ્નિઃ સનિ-
પાતોડયં કથિતઃ પાકલાભિષઃ ॥

પિત્ત અત્યત, વાયુ મધ્યમ, અને કફ સૌથી ઝોછો, ઝોમ કોપે છે ત્યારે તેને દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો પશુ હોય છે. મોહ, બકવા, મૂર્છા, ઝોડતું ઝલાવું, માથાનું ઝડાવું, ઉધરસ, શ્વાસ, જમ, તદ્રા, બેભાની, હૃદયમાં પીડા, ત્વચામાંથી રક્તસ્રાવ, નેત્રો રાતાં તથા સ્તબ્ધતા, આ રીતે થાયતે ત્રણ દિવસમાં મરી જાય છે, વૈદ્યોએ આ સનિ પાતને પાકલ કહેલો છે.

હીનવાત પ્રવૃદ્ધપિત્ત મધ્યકફનાં
લક્ષણો.

હીનપ્રવૃદ્ધમધ્યૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથારોગબલાશ્રયાઃ ॥
હૃદયં દહ્યતે चास्य यकृतं प्रीहान्त्रफुण्डुसाः ।
पच्यंतेत्यर्यमूर्ध्वाधः पूयन्नोणितनिर्गमः ॥
शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्र-
कीर्तितः ॥

પિત્ત અત્યત, તેથી ઓછો કફ, અને તેથી ઓછો વાયુ હોય તો તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો હોય છે વળી તે ઉપરાંત હૃદયમાં દાહ થાય છે, તથા ચક્રત, બરલ, આંતરડાં, અને ફેફસામાં પાક થાય છે યુગ્મ અને શુદ્ધામાંથી લોહી તથા પડ્ડે ઝરે છે, દાંતો પડે છે, અને મરણ થાય છે, એ વિશેષે કરીને લક્ષણ છે વૈદો આ સન્નિપાતને આમ્ય કહે છે

પ્રવૃદ્ધવાત હીનપિત્ત મધ્યકફનાં
લક્ષણો.

પ્રવૃદ્ધહીનમધ્યૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથારોગબલાશ્રયાઃ ॥
મલાપાયાસસંયોદઃ કમ્પમૂર્છારતિભ્રમાઃ ॥
મન્યાસ્તમ્બેન મૃત્યુઃ સ્યાત્ તત્રાપ્યેતદ્વિન્ન-
ષતઃ । ધિષગ્भिः सन्निपातोऽयं कवचः सं-
प्रकीर्तितः ॥

અત્યંત વાયુ, મધ્યમ કફ, અને આછું પિત્ત હોય તો તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો થાય છે, તે શિવાય બકવાદ, આયાસ,

સમોહ, કપ, મૂર્છા, અભ્યુચ્ચો, જમ, ઓડનું ઝલાડું, તથા મૃત્યુ થાય છે, આ સન્નિપાતને વૈદો કવચ કહે છે.

મધ્યવાત હીનપિત્ત પ્રવૃદ્ધ કફનાં
લક્ષણો.

મધ્યહીનપ્રવૃદ્ધૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્ચ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથારોગબલાશ્રયાઃ ॥
અન્તર્દાહો વિશેષોઽન ન ચ વર્કું સ શક્યતે ।
રક્તમાલક્ષકે નૈવ લક્ષ્યતે મુશ્વમળદલમ્ ॥
પિત્તેનાકર્ષિતઃ શ્લેષ્મા દ્વદયાન્ પ્રસિચ્યતે ।
શુષ્કેવાહતં પાર્શ્વે તુદયતે સ્ખન્યતે દ્વદિ ॥
પ્રમીલકઃ શ્વાસહિકા વર્દતે તુ દિને દિને ।
જિહ્વા દગ્ધા સ્વરસ્પર્શા ગલઃ શૂકૈરિવાહતઃ ॥
વિસર્ગે નાભિજાનાતિ કૂજેષ્વાપિ કપોતવત્ ।
અતીવ શ્લેષ્મણા પૂર્ણશુષ્કવત્કોષ્ઠતાલુકઃ ॥
તન્દ્રાનિદ્રાતિયોગાત્તોં હતવાહ્નિહત્યુતિઃ ।
ન રતિં લભતે નિત્યં વિપરીતાનિ ચેચ્છતિ ॥
આયમ્યતે ચ વદુશો રક્તં છીવતિ ચાલ્પશઃ ।
एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः मुदारुणः॥

અતિ કફ, તેથી ઓછો વાયુ, અને તેથી ઓછો પિત્તના સન્નિપાતમા તે તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો થવા ઉપરાંત યુગ્મ રાત્રી ચોળ થઇ જાય છે, પિત્તથી ખેંચાતો કફ હૃદયમાંથી બહાર નીકળતો નથી, પડ-ખાંમાં બાણ લોકાયા જેવાં શૂળ તથા હૃદયમાં ખોદાયા જેવી પીડા થાય છે, આંખો ભીંચાતી જાય છે, અને દિવસે દિવસે શ્વાસ તથા હેડકી વખતો જાય છે.

જીભ ખરસટ તથા બળતરા વાળી થાય છે, ગળામાં કાંટા પડે છે, હસ્ત યથાની ખળર થડતી નથી, ગળામાં હોલાની પેટે ધૂધવે છે મોડું, હોઠ, અને તાળવુ અત્યંત કઠ્ઠી છે પાચેલાં તથા સૂકાં રહે છે, તદ્વા અને નિદ્રા બહુ વધે છે, તથા અગ્નિ અને તેજ હણાઈ બાક છે. કંઈ ગમતું નથી અને વિપરીત ધ્વિજાઓ થાય છે, વારવાર ઠરડાઈને થોડું હોલી શુકમાં પડે છે આ અતિ દારૂણ કઠો-ટક નામનો સંનિપાત છે.

હીનવાત મધ્યપિત્ત પ્રવૃદ્ધ કંઠ
સંનિપાત જવરનાં લક્ષણો.

હીનમધ્યમદૃદૈસ્તુ વાતપિત્તકફૈશ્વ યઃ ।
તેન રોગાસ્ત ઇવોક્તા યથાદોષબલાશ્રયાઃ ॥
અત્પશૂલં કટીતોદો મધ્યેદાહો રુજા પ્રમઃ ।
મુશં ક્રમઃ શિરોબસ્તિમન્યા હૃદયવાગ્નઃ ॥
પ્રમીલકઃ શ્વાસકાસદ્દિક્ષાજાઘ્વં વિસંજ્ઞતા ।
પ્રથમોત્પન્નમેનન્તુ સાધયન્તિ કદાચન ॥
પ્રતસ્મિન્ સન્નિદ્રાચેતુ કર્ણમૂલે મુદારુણા ।
પીડિકા જાયતે જન્તોર્યવાકૃચ્છ્રેણ જીવતિ ।
સ વૈદારિકસંજ્ઞોર્ય સંનિપાતઃ મુદારુણઃ ।
ત્રિરાત્રાત્પરમેતસ્ય વ્યર્થમૌષધકલ્પનમ્ ॥

અતિ કંઠ, મધ્યમ પિત્ત, અને જોછા વાચુમાં તે દોષોના બળ પ્રમાણે રોગો થાય છે, શિવાય થોડું થોડું ચૂળ, કમરમાં પીડા, મધ્યભાગમાં દાહ, પીડા, અમ, બહુ પ્લાનિ તથા માથું, મૂત્રાશય, જોડકાર અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. આંખો મીચાઈ બાક છે. શ્વાસ, ઉપરસ, હેડકી, જડતા, બેભાની, એ

થાય છે. આ સંનિપાત પ્રથમ આઠ કે તુર-તજ બે ઉપાય થાય તો તે કઠાય મટે છે, પણ તે મટ્યા પછી કાનના મૂળમાં અતિ દારૂણ ફેલી થાય છે તેથી માઠ બની ચકાચ છે. આ અતિ દારૂણ સંનિપાત વૈદારિક કઠે-વાય છે આ સંનિપાત ત્રણ રાત્રીમાં ન મટે તો પછી ઉપાયો વ્યર્થ છે

સંનિપાતનાં બીજા નામો

શ્રીતાક્ષ્મિપ્રલોદ્ગવજ્વરગણે તન્દ્રી પ્રલા-
પી તતો રક્તપ્રીવયિતા ચ તત્ર ગણિતઃ સ-
મ્મુગ્નેત્રસ્તથા । સામિન્યાસકજિહ્વકચ
કથિતઃ પ્રાક્સાન્ધિગોચાન્તકો રુદ્ધાહઃ
સહચિત્તવિધ્રમ્ ઇદ્ર દ્વી કર્ણકણ્ઠગ્રહૌ ॥

તન્દ્રી તન્દ્રિક. પ્રલાપી પ્રલાપક રક્તપ્રીવયિતા
રક્તપ્રીવી સમુગ્નેત્ર સમુગ્નેત્રઃ । અમિન્યાસકઃ
અમિન્યાસ કર્ણકણ્ઠગ્રહૌ કર્ણગ્રહે કર્ણિક ક-
ણ્ઠગ્રહઃ કણ્ઠકુબ્જકઃ । અથ તેષા પ્રત્યેક લક્ષ-
ણાનિ ।

ત્રિદોષ જવરના ગણમાં શ્રીતાગ, તંદ્રિક,
પ્રલાપક, રક્તપ્રીવી, મુગ્નેત્ર, અમિન્યાસ,
નિબ્ધક, સંધિગ, અતક, રુદ્ધાહ, ચિત્ત-
વિધ્રમ, કર્ણગ્રહ, અને કંઠગ્રહ અથવા કંઠ-
કુબ્જ, એ તેર સંનિપાતો કહેવાય છે.

શ્રીતાગનાં લક્ષણો.

હિમશિશિરચ્ચરીરઃ સંનિપાતજ્વરી યઃ શ્વ-
સનકસનદિકામોહકમ્પપ્રલાપૈઃ । ક્રમચક્ર-
ફવાતાદાહવમ્પક્ષીઢાસ્થિરવિકૃતિમિરાતઃ
શ્રીતમાશઃ સ લક્ષઃ ॥

જે સન્નિપાત જ્વરમા હિમ જેવું ટાહું શરીર, શ્વાસ, ઉષ્નરસ, હેઠકી, મોહ, કપ, બકવા, ગ્લાનિ, બહુ કફ તથા વાયુ, દાહ, ઉલટી, અગમાં પીડા અને સ્વર ભગની પીડા થાય તેને શીતગ્રાત સન્નિપાત કહે છે.

ત દ્રિકનાં લક્ષણો.

તન્દ્રાતીવ તતસ્તૃષાતિસરણં શ્વામોઽધિકઃ કાસરુક્ । સન્તપ્તાતિતુર્ગલેશ્વયથુના સાર્દશ્ચ કણ્ઠકફઃ ॥ મુઝ્યામા રસના ક્રમઃ શ્રવણયોર્માન્ધશ્ચ દાહસ્તથા । યત્ર સ્યાત્સહિ તન્દ્રિકોનિગદિતો દોષત્રયસ્થો જ્વરઃ ॥

અત્યંત ઘેન, તૃષા, અતિસાર, બહુ શ્વાસ ઉષ્નરસ, શરીર અત્યંત તપ, ગળામા સોજો તથા ચળ અને કફ, બહુ કાળી છબ, ગ્લાનિ, શ્રવણશક્તિઓછી, દાહ, આ સર્વ સહિતના ત્રિદોષજ્વરને તદ્રિક કહે છે.

પ્રલાપકનાં લક્ષણો.

યત્ર જ્વરે નિશ્ચિલદોષનિતાન્તરોપજાતે પ્રલાપવદ્બુલાઃ સહસોત્થિતાશ્ચ । કષ્પવ્યથાપતનદાહવિસંજ્ઞતાઃ સ્યુર્નામ્ના પ્રલાપકા इति પ્રયિતઃ પૃથિવ્યામ્ ॥

જે જ્વરમાં સર્વ દોષોના અત્યંત કોપને લીધે બહુ બકવા થાય, કપ અને વ્યથા પછડાવું, દાહ અને ખેભાની થાય, તેને પૃથ્વીમા પ્રલાપક કહેવાય છે.

રક્તપીડીનાં લક્ષણો.

નિષ્ઠીવો રુધિરસ્ય રક્તસદૃશં કૃર્ણં તનો મળદલં છૌદિત્યં નયને તૃષારુચિવામિશ્વાસા-

તિસારન્નમાઃ । આધ્માનશ્ચ વિસંજ્ઞતા ચ પતનં દિક્કાઙ્ગપીઠા મૃશ રક્તપીડિવિનિ સન્નિપાતજનિતે લિઙ્ગં જ્વરે જાયતે ॥

કફમા લોહી પડે, શરીરમા રતાશવાળાં કાળાં મંડળો થાય, તથા તૃષા, અરૂચિ, ઉલટી, શ્વાસ, અતિસાર ભ્રમ, આશ્રેશ, ખેભાની, પડી જવું હેઠકી, અને અગમાં બહુ પીડા, એ રીતે જે જ્વરમાં થાય તે સન્નિપાતને રક્તપીડી કહે છે.

નેત્રભુગ્ન સન્નિપાતનાં લક્ષણો.

મૃગંનયનવક્રતા શ્વસનકાસતન્દ્રા મૃગં પ્રલાપમદવેપથુઃ શ્રવણહાનિમોહાસ્તથા । પુરો નિશ્ચિત્તદોષજે ભવતિ યત્ર લિઙ્ગં જ્વરે પુરાતનચિકિત્સકૈઃ સંદૃશ્ય મુગ્ધનેત્રો મતઃ ॥

નેત્રો બહુજ વાકાં ઘર્ષભય, શ્વાસ, ઉષ્નરસ, તંદ્રા, બહુ બકવા, મદ, કપ, બેહેરાપણું અને મોહ, એ રીતે જે જ્વરમા આઘાતથી થાય તે સન્નિપાતને પ્રાચીન વૈદ્યોએ ભુગ્ન નેત્ર કહેલ છે.

અભિન્યાસનાં લક્ષણો.

દોષાસ્તીવ્રતરા ભવન્તિ ચલિનઃ સર્વેઽપિ યત્ર જ્વરે । મોહોઽતીવ વિચેષ્ટતા વિકલ્પતા શ્વાસો મૃગં મૂકતા । દાહશ્ચિકનમાનનશ્ચ દહનો મન્દો વલસ્ય સ્વયઃ સોઽભિન્યાસ ઇતિ પ્રકીર્તિં ઇહ માઙ્ગૈર્ભિષગ્ભિઃ પુરા ॥

જે જ્વરમા દોષો વધારે તીવ્ર બળવાન થાય છે, અને અત્યંત મોહ, ચેષ્ટા રહિત પણું, વિકળતા બહુ શ્વાસ, મૂગાપણું, દાહ,

મોડું ચીકણું, અગ્નિમાં, અને બળને ક્ષય થાય, તેને પૂર્વના વિદ્વાન વૈદ્યએ અગ્નિન્યાસ કહેલો છે.

શુભવકનાં લક્ષણો.

ત્રિદોષજનિતે જ્વરે ભવતિ યત્ર જિહ્વાપૃષ્ઠં વૃતા કઠિનકણ્ઠકૈસ્તદતુ નિર્ધરં મૂકતા । શ્રુતિશ્લેષલક્ષતિશ્વસનકાસસન્તપ્તયઃ પુરા- તનમિશ્વરાસ્તમિદ જિહ્વક વક્ષતે ॥

જે ત્રિદોષજ્વરમાં શુભ બહુજ વો- ટામલી રહે અને કાંટાથી ભરાયલી રહે, બહુ મૂળાપણું રહે, બેહેરાપણું તથા બળને ક્ષય થાય, ન્યાસ, ઉધરસ, તાપ, ઠાક આ બધુ હોય તેને પ્રાચીન ઉત્તમ વૈદ્યો જિહ્વક કહે છે.

સંધિગનાં લક્ષણો.

વ્યથાતિશયિતા મહેચ્છયથુસંયુતા સ- ન્ધિષુ મથૂતકફતા મુલ્હે વિગતનિદ્રતા કા- સરુક્ । સમસ્તમિતિ કીર્તિતં ભવતિ લક્ષ્ય યત્ર જ્વરે ત્રિદોષજનિતે યુષ્ઠેઃ સ હિ નિગ- ઘતે સન્ધિગઃ ॥

સાંધ્યાઓમાં સોજા તથા પીડા યુગ્મમાં અત્યંત કઠે, નિદ્રાનો નાશ, અને ઉધરસની પીડા જે જ્વરમાં આ સર્વ હોય તે ત્રિદોષ જ્વરને પડિતો સંધિગ કહે છે.

અંતકનાં લક્ષણો.

યસ્મિન્ લક્ષણમેતદસ્તિ સકલૈર્દોષૈરુદી- તે જ્વરેડજ્ઞં મૂર્ધવિધૂનનં સકસનં સર્વા- જ્ઞપીઢાધિકા । દિકાશ્વાસસદાહમોહસહિતા દેહેડતિસન્તપ્તતા । વૈકલ્યજ્ઞ દશા વર્ષાસિ

મુનિમિઃ સંકીર્તિતઃ સોડન્તકઃ ॥

સર્વ દોષોથી થયેલા જે જ્વરમાં માથું ધૂસા કરે, ઉધરસ, સર્વ અંગમાં બણી પીડા, હેડકી, ન્યાસ, ઠાક, મોઠ, દેહમાં બહુજ સંતપપણું, વિકળતા, અને બકવા, એ હોય તેને મુનિઓએ અંતક સંજ્ઞિપાત કહેલ છે.

રૂઝાઠનાં લક્ષણો.

દાહોઽધિકો ભવતિ યત્ર તૃષા ચ તીવ્રા શ્વાસમ્લપાવિરુચિભ્રમમોહપીડાઃ । મન્યા- હનુવ્યયનકણ્ઠરુજઃ શ્રમશ્ચ રુઝાહસંજ્ઞાદિ- તસ્મિન્નો જ્વરોડયમ્ ॥

અત્યંત ઠાક, અતિ તરસ, ન્યાસ, બકવાદ, અરુચિ, શ્રમ, મોઠ, પીડા, મોહમાં તથા હડપચીમાં પીડા, કંઠરાગ, અને શ્રમ, એ રૂઝાઠ નામના સંનિપાતમાં થાય છે.

ચિત્ત વિશ્રમનાં લક્ષણો.

ગાયતિ વૃત્પાતિ હસતિ પ્રલપતિ વિકૃતં નિરીક્ષતે મુષેત્ । દાહવ્યથામયાત્તો નરસ્તુ ચિત્ત પ્રમે જ્વરે ભવતિ ॥

જેને ચિત્તજન સંનિપાત થાય છે તે ગાય છે, નાચે છે, હસે છે, બકે છે, વિકૃત દૃષ્ટિથી જુલે છે, મોહ પામે છે; તથા તેને ઠાક, પીડા અને ભય થાય છે.

કર્ણિકનાં લક્ષણો.

દોષત્રયેણ જનિતા કિલ કર્ણમૂલે તીવ્રા જ્વરે ભવતિ તુ શ્વયથુર્વથા ચ । કણ્ઠગ્રમ્લો વધિરતા શ્વસનં પ્રલાપઃ પ્રસ્વેદમોહદહનાનિ ચ કર્ણિકારમ્બે ॥

કર્ણિક ત્રિદોષ થવાથી કાનના મૂળમાં
જ્વર સહિત પીડાવાળો સોજે થાય છે. તેથી
ગળું પકડાઇ જાય છે, બેહેરાપણું, શ્વાસ,
અકવા, ચરસેવો, મોહ અને દાહ થાય છે.

કંઠ કુબ્જનાં લક્ષણો.

કળ્ઠઃ શુક્રશતાવરુદ્ધવદતિશ્વાસઃ પ્રલા-
પોઽરુચિર્દાહો દેહરુજા તૃપાપિ ચ હનુસ્ત-
મ્મઃ શિરોર્ચિસ્તથા । મોહો વેપથુના સહે-
તિ સકલં લિઙ્ગં ત્રિદોષજ્વરે યત્ર સ્યાત્સ
હિ કળ્ઠકુબ્જઃ જડિત પ્રાચ્યૈશ્ચકિત્સાઝુષૈઃ ॥

હજારો કાંટાથી રૂધાયા જેવો કંઠનો
અવાજ નીકળે છે, તથા શ્વાસ, અકવા, અરુ-
ચિ, દાહ, દેહમા પીડા, તરશ, હનુસ્તભા,
માથું ડુબડું, મોહ, અને કંપ આટલાં
લક્ષણો જે ત્રિદોષ જ્વરમાં થાય છે તેને
પ્રાચીન વિદ્વાન્ વૈદ્યોએ કંઠ કુબ્જ કહેલ છે.

સાઘ્યાસાઘ્યપણુ

સન્ધિગસ્તેષુ સાઘ્યઃ સ્યાત્ તન્દ્રિકશ્ચિ-
ત્તવિપ્રમઃ । કર્ણિકો ત્રિહ્રુક કળ્ઠકુબ્જઃ
પજ્જાપિ કષ્ટકાઃ ॥ રુદાહસ્ત્યકષ્ટત સં-
સાઘ્યતેષુ ભાષિત ॥ રક્તછીવી મુચ્ચનેત્રઃ
શીતગાત્રઃ પ્રલાપકઃ । અભિન્યાસોઽન્તક-
ચ્છેતે ષડસાઘ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

સધિગ સાઘ્ય છે, તન્દ્રિક, ચિત્તવિશ્વમ,
કર્ણિક, ત્રિહ્રુક, અને કંઠકુબ્જ, એ પાંચ
કષ્ટસાઘ્ય છે, અને રુદાહ તે અતિશય રુદે
સાઘ્ય થાય છે રક્તછીવી, ભુચ્ચનેત્ર, શીત-
ગાત્ર, પ્રલાપક, અભિન્યાસ, અને અંતક,
એ છ અસાઘ્ય કહેવાય છે.

સંનિપાતજ્વરનાં ત્રીજાં તેર નામો.

કુમ્ભીપાકઃ પ્રોર્ણનાવઃ પ્રલાપી શ્વન્તર્દા-
હો દળપાતોઽન્તકશ્ચ । ણીદાહશ્ચાથ હા-
રિદ્રસંજ્ઞો મેદા ઇતે સંનિપાતજ્વરસ્ય ॥
અજઘોષભૂતહાસૌ યન્ત્રાપીઢથ સન્ધ્યાસઃ ।
સંશોષી ચ વિશ્લેષાસ્તસ્યૈવોક્તાસ્ત્રયોદશા-
ન્યત્ર ॥

કુભીપાક, પ્રોર્ણનાવ, પ્રલાપી, અંત-
દાહ, દડપાત, અંતક, એણીદાહ, હારિદ્ર,
અજઘોષ, શૂતહાસ, યંત્રાપીડ, સંધ્યાસ,
અને સંશોષી આ તેર વળી સંનિપાતજ્વરના
લેહો કહેલા છે.

કુભીપાકનાં લક્ષણો.

ઘોળાવિવરણરદ્વહુશોળાસિતલોહિતં
સાન્દ્રમ્ । વિલુઢમસ્તકમખિતઃ કુમ્ભીપાકેન
પીઢિતં વિચાત્ ॥

નાકમાંથી રાતું કાણુ અને ઘાટું લોહી
પડે, અને વારવાર માથુ ધૂસ્યા કરે, તે
માથુસને કુભીપાકવાળો જાણવો.

પ્રોર્ણનાવનાં લક્ષણો.

ઉત્તિષ્ણ્ય યઃ સ્વપન્ન સિપત્યષ્તાન્નિતા-
ન્તમુચ્ચૃસિતિ । તં પ્રોર્ણનાવજુષ્ટં વિચિત્રકર્ણં
વિજાનીયાત્ ॥

શરીરને ઉઠકી ઉઠકીને જે પછડાટી
ખાધા કરે, બહુ જ હાડી જાય, અને વિચિત્ર
રીતે કષાય તેને પ્રોર્ણનાવ સંનિપાતવાળો
જાણવો.

પ્રલાપીનાં લક્ષણો.

સ્વેદપ્રમાણમેદાઃ કમ્પો દવચુર્વમિર્ચયા
કળ્ઠે । ગાત્રશ્ચ ગુર્વતીવ પ્રલાપિજુષ્ટસ્ય જા-
યતે લિંગમ્ ॥

જેને પરસેવો, બમ, સાધા વૂટે, કંપ, હાંક, વમન, કંઠમા પીડા અને શરીર ભારે થાય; એ લક્ષણો પ્રતાપી સંનિપાતજવરનાં છે.

અતર્દાહનાં લક્ષણો.

અન્તર્દાહઃ શ્વેત્યં બહિઃ શ્વયથુરતિરપિ તથા શ્વાસઃ । અગ્રપિ દગ્ધકર્ણં સોઽન્તર્દાહ-
દિતઃ કથિતઃ ॥

અંદર હાંક, બહાર શીતળતા, સોબો, અરૂચિ, શ્વાસ, અને અગ્રમા બળતરા થાય તો અંતર્દાહ થયો એમ બાણવું.

દંડપાતનાં લક્ષણો.

નક્તં દિવા ન નિદ્રાશુષૈતિ ગૃહ્ણાતિ મૃદ-
ધીર્નભસઃ । હત્થાય દળ્બપાતી ભ્રમાતુરઃ
સર્વતો ભ્રમતિ ॥

નયસો ગૃહ્ણાતિ આકાશાત્કિચિદ્ગૃહીતુ કૌરો
પ્રસારયતીત્યર્થ ॥

જેને દંડપાત સંનિપાતજવર આવ્યો હોય તે માણસ રાતે કે દિવસે ઊંઘતો નથી, યુદ્ધિના મોહને લીધે આકાશમાથી કાઢક લેવા વાસ્તે હાથ લાંબા કરે છે અને બમથી આતુરપણાને લીધે ઉઠી ઉઠીને ચારેકોર ભગ્ના કરે છે.

અંતકનાં લક્ષણો.

સંપૂર્ણે શરીર ગ્રન્થિભિગ્મિતસ્તથોદરં
મરુતા । શ્વાસાતુરસ્ય સતતં વિચેતનસ્યા-
ન્તકાર્ત્તસ્ય ॥

આખા શરીરમાં ગાંઠાઓ થાય છે, પેટમાં પવન ભરાઈ બાય છે, અને સદા શ્વાસ તથા બેભાની થાય છે, તેને અંતક બાણવો.

એણીદાહનાં લક્ષણો.

પરિષાવતીવ ગાત્રે રુક્પાત્રે મુજગપ્તગ-
હરિગગ્નઃ । વેપથુમતઃ સદાહસ્યૈનીદાહ-
જ્વરાર્ત્તસ્ય ॥

કંપ તથા બળતરા થાય; અને શરીર ઉપર પીડાસહિત સર્પે, પક્ષીઓ, અને હરણો દોડતાં હોય એમ બાણવ છે. એ એણીદાહ સંનિપાતનાં લક્ષણો છે.

હારિદ્રકનાં લક્ષણો.

યસ્યાઽતિપીતમઝ્ઞં નયને સુતરાં મલસ્ત-
તોઽપ્યધિકમ્ । દાહોઽતિસ્રીતતા બહિરસ્ય
સ હારિદ્રકો જ્ઞેયઃ ॥

રુક્પાત્રે પીડાભાજને ગાત્રસ્ય વિશેષગમેતત્ ॥

શરીરમા અત્યત પીળાશ, નેત્રોમાં અત્યત વધારે પીળાશ, અને મળમા એથી પણ બહુ વધારે પીળાશ, અંદર હાંક અને બહારથી શીતળતા, એ હારિદ્રકના લક્ષણો છે.

અજઘોષનાં લક્ષણો.

છગલકસમાનગન્ધઃ સ્કન્ધરુજાવાગ્નિર-
દ્ગલરંઘ્રઃ । અજવોષસંનિપાતાદાતમા-
ક્ષઃ પુનાન્ મવતિ ॥

બકરાં જેવો ગંધ, બભામા પીડા ગળું બંધ થઈ બાય, અને નેત્રો રાતા થઈ બાય, તેને અજઘોષ સંનિપાત થયો છે, એમ બાણવું.

ભૂતહાસનાં લક્ષણો.

શ્વદ્વાદીનધિગચ્છતિ ન સ્વાન્વિષયાન્ય-
દિન્દ્રિયગ્રામૈઃ । હસતિ મલપતિ પુરુષં સ
જ્ઞેયો મૂતહાસાર્ત્તઃ ॥

ધરિયોની શબ્દઅહણાદિ શક્તિ નાથ

ભાગી બન્ય, હસ્યા કરે, અને કઠોર રીતે
મર્યાદા કરે, તેને ભૂતહાસ થયો બાબુવો.

યત્રાપીડનાં લક્ષણો.

યેન મુદુર્જર્વરવેગાધન્ત્રેણવાયપીડ્યતે ગા-
મ્ । રક્તં પીતજ્વ વપેથન્ત્રાપીડઃ સ
વિજ્ઞેયઃ ॥

ચીચોડાની પેઠે શરીર પીલાતું હોય,
અને પીળા લોહીની ઉલટી થતી હોય, તેને
યંત્રાપીડ થયો છે એમ બાબુવું.

સંન્યાસનાં લક્ષણો.

અતિસરતિ વપતિ કૂજતિ માત્રાળ્યાધિ-
તચ્ચિરં નરઃ ક્ષિપતિ । સન્યાસસન્નિપાતે
પ્રલપત્યુગ્રાક્ષિપ્તમ્બલો ભવાતિ ॥

ઉલટી થયા કરે, ધૂધન્યા કરે, અ યોને
પછાડ્યા કરે, બક્યા કરે, અને પાતળો
ઝાડો થયા કરે, અને નેત્રમંડળ ઉઝ થઈ
બન્ય, તેને સન્યાસ થયો બાબુવો.

સંશોધીનાં લક્ષણો.

મેચકવપુરતિમેચકલોચનયુગ્મલો મલો-
ત્સર્ગાત્ । સંશોધિણિ સિતપિંડકામ્બલયુ-
ક્તો જ્વરે નરો ભવતિ ॥

ઝાડો થવાથી શરીર કાણુ થઈ બન્ય,
નેત્રો અતિ કાળાં થઈ બન્ય, તથા શરીરમાં
ધોળાં ચકરકાં તથા ફેણીઓ થાય, તેને સ-
શોધી સનિપાત થયો છે એમ બાબુવું.

સનિપાતોનુ ભયકરપણું.

નારાયણ એવ શિષ્ય મેષજન્મેતેષુ જાનહ-

વીનીરમ્ । નૈરુજ્યહેતુરેકો નિત્યં મૃત્યુજ્ઞ-
યો ધ્વેયઃ ॥

સન્નિપાતજ્વરમાં નારાયણજી વેદ છે,
અને ગંગાજળજી ઔષધ છે, તથા નિરાગી
થવાનો હેતુ માત્ર એક મૃત્યુજ્ઞજી એટલે
મહાદેવ છે, તેનું નિત્ય ધ્યાન કરવું બેઈએ.

અસાધ્ય સનિપાતનાં લક્ષણો.

સન્નિપાતજ્વરસ્યાન્તે કર્ણમૂલે મુદારુણઃ ।
શોથઃ સંજાયતે તેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે ।

મુદારુણ. મારકલાત્ । યતસ્તેન શોથેન કશ્ચિ-
દેવ પ્રમુચ્યતે । જીવિત ન ત્યજતિ इत्यर्थ ।

અનિપાતજ્વરની અતે કાનના મૂળમાં
અતિ દારૂણ સોજો થાય છે, તેથી કોઈકજી
બચે છે.

સાધ્યાસાધ્યપણું.

સન્નિપાતજ્વરાન કઠ્ઠાનસાધ્યાનપરે જ-
યુઃ ॥ દોષેષમૃદ્ધે નષ્ટેઽગ્નૌ સર્વસમ્પૂર્ણલક્ષ-
ણઃ ॥ સન્નિપાતજ્વરોઽસાધ્યઃ કઠ્ઠસાધ્ય-
સ્તતોઽન્યથા ।

સ્વાર્ણા દાહશીતાદીનિ સમ્પૂર્ણાનિ આતુરગત્તાનિ
પ્રોક્તાનિ યાવજ્જ્વરાનિ યસ્ય સ । તતોઽન્યથા
દોષે પક્ષે અગ્નૌ દીપ્તે સ્વલ્પલક્ષણકઃ કઠ્ઠસાધ્ય
इत्यर्थ. ॥

કઠ્ઠસાધ્ય સનિપાત જ્વરોને પણ
કેટલાકેએ અસાધ્ય કહેલા છે, તો પણ
દોષોની વૃદ્ધિ અને અગ્નિનો નાશ થ-
વાથી રાગીના શરીરમાં ઢાહ અને શીત
આદિ સઘળા લક્ષણો સંપૂર્ણ થયાં હોય
તો તે સનિપાતજ્વરને અસાધ્ય બાબુવો,
એને એ દોષ પાકવાથી તથા અગ્નિ

પ્રદીપપદ્માથી થોડાં લક્ષણો હોય તો તેને કષ્ટસાધ્ય સન્નિપાતજ્વર અણુવે.

સામાન્ય સંનિપાતોની ચિકિત્સા.

સન્નિપાતાર્ણવે મદ્રં યોઽધ્યુદ્ધરતિ માન-
વમ્ । કસ્તેન ન કૃતો ધર્મઃ કાઞ્ચ પૂજાં
ન સોઽર્હતિ ॥ મૃત્યુના સહ યોદ્ધવ્યં સ-
ન્નિપાતં ચિકિત્સતા । યસ્તુ તત્ર ભવેજ્જેતા
સજેતામયસંકુલે ॥ શ્લેષ્મનિગ્રહપેવાદો કુ-
ર્યાદ્વિધાધો ત્રિદોષજે । સંસર્ગે યો ગરીયાન્
સ્પાદુષકમ્યઃ સ વૈ ભવેત્ ॥

સંસર્ગે દોષદ્વય સર્ગે ગરીયાન્ બલવત્તર ॥

અંશાશં યત્ર દોષાણાં વિવેકું નૈવ શક્નુ-
યાત્ । ક્રિયાં સાધારણીં તત્ર વિદધીત
ચિકિત્સકઃ ॥ લઙ્કુનં વાલુકાસ્વેદો નસ્યં
નિષ્ટીવનં તથા । અવલેહોઽઞ્જનં ચૈવ પ્રાક્
પ્રયોજ્યં ત્રિદોષજે ॥

જ્વર इति शेषः । ननु क्रियायास्तु गुणालाभे
क्रियामन्या प्रयोजयेत् । पूर्वस्या शान्तवेगाया न
क्रियासङ्करो हितः ॥ इति वचनेनः क्रियासङ्कर
स्य निषिद्धत्वात् कथमत्र नस्यनिष्ठीवनावलेहाञ्ज-
नानि युगपद्विधीयन्त इत्याशङ्क्याह ॥

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमि-
ष्यते । अभिरूपतया तास्तु नहि कुर्वन्ति
दूषणम् ॥

જે વૈદ્ય સંનિપાતરૂપી મહાસાગરમાથી
દુનતાને બહાર કાઢે છે, તેણે કયો ધર્મ ન
કર્યો ? અથવા તે કેમ પૂબને યોગ્ય નથી ?
સંનિપાતની ચિકિત્સા કરનાર મૃત્યુની સામે
શુદ્ધ કરે છે, જો તેમાં તે છોડે છે, તો તે સર્વ

રાજ છોડી શકે છે. ત્રિદોષમા પ્રથમ કફનો
નિગ્રહ કરવો જોઈએ એ દોષનું ઉલ્લેખપાત્રું
હોય તો પ્રથમ જો દોષ વિશેષ બળવાન
હોય તેનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. જ્યાં
દોષોના બળની ખબર ન પડી શકે ત્યાં વૈદ્ય
સાધારણ ચિકિત્સા કરવી. લંબન, રેતીનો
શેક, નસ્ય, યુકાવણુ, અવલેહો, અજ્વનો એ
સર્વનો ઉપયોગ પહેલેથી જ ત્રિદોષમા કરવો
(અહીં શકા થાય કે—“એક ક્રિયાથી શુદ્ધ
ન થાય તો તેનો વેગ છાત પાછા પછી
બીજા પ્રયોગ કરવો, પણ એકી વખતે ઘણી
ક્રિયાઓ કરવી નહી, કેમકે ક્રિયાઓનું
સંકરપણું અદિતકારી છે.” આ ઉપરથી
ક્રિયાઓનું સંકરપણું ન થવા દેવું જોઈએ,
તેમ છતાં અહીં સન્નિપાતજ્વરમાં નસ્ય
અજ્વન, અવલેહ વગેરે ક્રિયા એકી વખતે
કરવાનું કેમ કહ્યું ? તેનું સમાધાન—સમાન-
રૂપ ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવામાં આવે તો
તે સંકર ક્રિયાગણાય છે, માટે ભિન્નરૂપવાળી
ક્રિયાઓ એકી વખતે કરવાથી કરી હરકત
આવતી નથી.

લંબનનો અવધિ.

ત્રિરાત્રં વચ્ચરાત્રં વા દશરાત્રમથાપિવા ।
લઙ્કુનં સન્નિપાતેષુ કુર્યાદારોગ્યદર્શનાત્ ॥

લઙ્કુને ત્રિરાત્રાદિકસ્પ ઉત્સ્વજ્વરપેશ્વયા દો-
ષાણા શીઘ્રમષ્યમન્દશક્તિત્વાત્ આરોગ્યદર્શનાદિ-
તિ । યાવદારોગ્યદર્શનં સ્યાત્ તાવદ્વા લઙ્કુન કુ-
ર્યાત્ । एतेन त्रिरात्राद्यवधेर्न नियतत्वं सूचितम् ।
अतएव सुश्रुतं प्राह ॥

સમયે દિવસે પ્રાત્રે દશમે દ્વાદશેઽપિ વા ।
પુનર્ચોરતરો ભૂત્વા મશ્મં યાતિ હન્તિ વા ॥

ચોરતર इति स्वभावादेव तदा चोरतरो भूवेति ॥

આરોગ્ય થવાય ત્યાં સુધી અથવા ત્રણ રાત્રી, પાંચ રાત્રી અથવા દશ રાત્રી સુધી, સંનિપાતોને વિષે લંઘન કરવું જોઈએ વાચુની ગતિ શીઘ્ર છે, પિત્તની મધ્યમ છે અને કફની ગતિ મંદ છે, માટે તે તે હાવની ઉત્પચ્ચતા ઉપર લક્ષ રાખીને ત્રણ, પાંચ અને દશ રાત્રી સુધી લંઘન કરવાનું કહ્યું છે. પણ આરોગ્ય થવાય ત્યાં સુધી લંઘન કરવું કહ્યું તે ઉપરથી એમ સમજવું કે ત્રણ, પાંચ, દશ રાત્રી અવધિ નિયમિત છે એમ ન સમજવું. એટલા માટે જ સુશ્રુત કહે છે કે—“સાતમા દિવસ, અથવા દશમા કે બારમા દિવસ થાય ત્યારે તો સંનિપાત વધારે ઘોર બનીને કંતો શરીર બંધ છે કે કંતો મારી નાંખે છે.”

શમન કે મરણનું કારણ

પિત્તકફાનિલહૃદયા દશદિવસદ્વાદશા-
હસપ્રાહત્ । इन्ति विमुञ्चत्यथवा त्रिदोषजो
धातुमलपाकात् ॥

ત્રિદોષજો ઝવર इति शेषः धातुमलपाकात् ।
धातुपाकादन्ति मलपाकादिमुञ्चतीत्यर्थः । धातु-
मलपाके प्राप्तकर्मेव हेतु । तत्र यदि जीवन
संवर्द्धक कर्मास्ति तदा मलपाकोऽन्यथा धातुपाक ।
स च रसादि शुक्रान्तधातूनां पाको बोद्धव्यः ॥

હસ, બાર, અને સાત દિવસમાં ત્રિદો-
ષજવર પિત્ત, કફ અને વાચુની વૃદ્ધિ
થવાથી ધાતુઓ પાકી બંધ તો મારી નાખે
છે, અથવા બે મલનો પાક થાય તો
મટી બંધ છે ધાતુઓ અને મળેાનું પાકવું
એ પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધધાતુસાર છે. બે

આયુષ્ય વધારનારૂં પ્રારબ્ધ હોય તો મળ
પાકે છે અને આયુષ્યનો નાશ કરનારૂં
પ્રારબ્ધ હોય તો ધાતુઓ પાકે છે. ધાતુ
એટલે રસથી વીર્ય સુધીના સઘળા ધાતુઓ
સમજવા.

ધાતુઓ પાકવાનું લક્ષણ.

निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौ-
रवारुची । अतिर्विलहान्निश्च धातूनां पाक-
लक्षणम् ॥

વિષ્મ ઉદરસ્ય ગૌરવં ગાજાળામ્ ॥

અન્યથા ।

સંવાધ્યમાનો હૃદિ નાભિદેશે માત્રેષુ વા
પાકરૂજાન્વિતેષુ । પીઠાજ્જરાતોઽકુલિ-
પિશ્વ ગચ્છેત્સ ધાતુપાકી કથિતો મિષ-
મિઃ ॥ અપરશ્ચ । નામેરુર્ધ્વે હૃદીઽષ્ણ-
ત્પીઠિતે વેદ વ્યથા મવેત્ । ધાતોઃ પાકં
વિજાનીયાદન્યથા તુ મલસ્ય ચ ॥

નિદ્રાનો નાશ, હૃદયનોસ્તંભ, મળેાનું
રોકાવું, ભારેપણું, અરૂચિ, અણુગમ્ભો, અને
બળની હાનિ, એ ધાતુઓ પાકવાનાં લક્ષણો
છે બીજે પણ કહેલું છે કે—“હૃદયમાં,
નાભિમાં, અને ગાત્રોમાં આંગળી દબાવતાં
પીકા થતી હોય, અને તાવ આવતો હોય,
તો તેના ધાતુઓ પાકી ગયા છે, એમ વૈદ્યોએ
કહેલું છે” વળી પણ કહેલું છે કે—“નાભિની
ઉપર અને હૃદયની નીચે દબાવવાથી બે
દુખ વું હોય તો ધાતુઓને પાક થયાનું,
અને તેમ નહિ તો મળેાને પાક થયાનું
લક્ષણ

મહાપાકયાનું લક્ષણ.

દોષમકૃતિવૈકૃત્યં કષ્ટુતા ઉચરદેહયોઃ ।
શન્દ્રિયાળાશ્ચ વૈમલ્યં મલનાં પાકલક્ષણમ્ ॥

દોષા વાતાદયઃ તેષાં પ્રકૃતિત્વે તુ દાહતન્દ્રા-
ગૌરવાદિકરણં તત્પ્રવૃત્તિભ્યં વૈપરીત્યં વૈમલ્યમ્ભવત્ત્વ
હિત્યમ્ । મલનાં દોષાણાં પાકલક્ષણમ્ । અન્યથા ॥

અન્નપિન્દ્રિયપશ્ચકસ્ય પટુતા વન્હેથ યત્ર
ક્રમાત્ । તૃષ્ણાદિપ્રશ્નમો ઉચરસ્ય મુદુતા તં
દોષપાકં વદેત્ દુઃશ્ચામ્બોરતિવેદનાતિ સરણં
લીલો ઉચરસ્તૃષ્ણદઃ ॥ આસાધિન્યમરોચકોઽ
રતિરિતિ સ્વાદ્દાતુપાકાકૃતિઃ ॥

દોષો કે જેનો સ્વભાવ દાહ, ઘેન, બારે
પહું વગેરે વિકાર કરવાનો છે, તે પોતાના
સ્વભાવથી ઉલટા આવતા દોષ, શરીર
હલકું દોષ, હેઠમાં જવર હલકો દોષ, અને
ધંદ્રિયો નિર્મળ દોષ, તો મળેના પાક
બાબુવો. પાંચે ધંદ્રિયોમાં સામર્થ્ય નિરંતર
જણાય, ક્રમસર તૃષ્ણાધિકની શાન્તિ જણાય
જકરાગ્નિ વધે, અને જવર શાંત પડે,
તો તે દોષો પાકયા બાબુવા; અને હૃદય
તથા નાભિમાં અતિ વેદના થાય, હસ્ત
પાતળો દોષ, જવર આક્રેષ દોષ, અને
તરશ અને મઢ તથા શ્વાસનું અધિકપહું,
અરૂચિ તથા અસુખ, એ લક્ષણો પાત
પાક્યાનાં બાબુવાં.

કારણસર પાક કાળને વાર લાગે.
તો અવધી.

સમ્પૂર્ણ દ્વિગુણા વાચકવમ્યેકાદશી તથા ।
પૃષ્ઠા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વધાય ચ ॥
નવમ્યેકાદશી જાગમનદિવસં વિહાય મોક્ષવ્યા

તેનાગમનદિવસં નીલા દશમી દ્વાદશી તથા ॥
અન્ન રત્તિરિત્યપ્યહિયતે ॥

હારીત કહે છે કે-સંનિપાતજવર થયા
પછી ચૈદમી, વીસમી અથવા તો ચૈવીસમી
રાત્રી સુધીમા શાંત થાય છે કે મારી નાંખે
છે, માટે સંનિપાતજવરની અવધિ જોટલી છે.

પાણી પીવા વિષે.

સંનિપાતજવરી પૂર્વે સમ્યક્ લઙ્ગનમાષ-
રેત્ । શૃતં શીતં વિવેદમ્ભઃ સમયે પ્રેષજં
મજેત ॥ સંનિપાતેન તૃષ્ણન્તં પાર્શ્વેસ્ફૂતા-
લુક્ષોષિણમ્ । યઃ પાયયેજ્ઞઠં શીતં સ-
મુત્યુર્નરવિગ્રહઃ ॥

શીતં અર્થયિતં શૃત તુ શીતં વિહિતમેવ ।
હિતિ લઙ્ગનમ્ ॥

સંનિપાતજવરવાળાએ પ્રથમ તો સારી
રીતે લઘન કરવું, ઉકાળીને ટાકું કરેલું
પાણી પીવું, અને વખત સર જોષધ ખાવું
સંનિપાતમાં તરશા માણસને તાલુથોષ
અને પડખામાં શૂળ થતું દોષ છતાં જે વેલ
તેને ઉકાળ્યા વગરનું ટાકું પાણી પાય, તેને
માણસના વેલવાળો મૃત્યુ સમજવો.

રેતીનો સ્વેદ દેવા વિષે.

વાતશ્લેષ્મકૃતે સ્વેદાન્ કારયેદ્દુક્ષનિર્મિ-
તાન્ । સ્તિગ્ધઃ સ્વેદો નિષિદ્ધોઽગ્નિ વિના
કેવલવાતજાત્ ॥ સ્વર્પરપૃષ્ઠપટસ્થિતકા-
ગ્નિકસંસિક્ષ્ણાલુકાસ્વેદઃ । શમયતિ વાત-
કફામયમસ્તકમૂલાક્રમજ્જાવીન્ ॥ સ્તોતસાં
માર્દષં કૃત્વા નીત્વા પાવકમાશ્રયમ્ । દ-
ત્વા વાતકફસ્તમ્ભં સ્વેદો ઉચરવપોહતિ ॥

इति बालुकास्वेदः ॥

વાયુ અને કફનાં જ્વરોમાં ફક્ષ પદાર્થોના સ્વેદ દેવો કેવળ વાયુ વગરના જ્વરોમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થોના સ્વેદ નિષિદ્ધ જ છે. રેતીને ઢીબમાં શેડી લગડામાં બાંધીને ઉપર કાંછ છાંટવી. પછી એનો સ્વેદ દેવો એથી વાયુ તથા કફના રોગો, માથાનું શૂળ, શરીરનું ભાગલું, એ વગેરે દરદો મટે છે સ્વેદથી નાડીઓ કૂણી પડીને જઠરાગ્નિને તેના આશયોમા પહોંચાડે છે. એથી વાયુ તથા કફની સ્તબ્ધતા હરી લેઇને જ્વરને મટાડે છે.

सैन्धवादि नस्य

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥

શ્વેતમરિચ શિમુવીજમ્ । ઇતિ સૈન્ધવાદિ નસ્યમ્ ॥

સૈંધવ, ધોળાં મરી, સર્સપ, અને કઠ, એઓને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નસ્ય આપવાથી ઘેન મટે છે. આમા ધોળા મરીને વિકલ્પે સરગવાના બીજ પણ લેવાય છે

મધુકસારાદિ નસ્યો.

मधूकसारसिन्धुत्वचचोषणकणाः समाः
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाभसा नस्यं दद्यात् संज्ञाप-
बोचनम् ॥

મધૂકસારાદિ નસ્યમ્ ॥

માતુલુક્કાર્દકરસં કોળ્ળં ત્રિલવણાન્વિત-
મ્ । અન્યદ્રા સિદ્ધવિહિતં નસ્યં તીક્ષ્ણં પ્ર-
યોજયેત્ ॥ તેન પ્રમિચતે શ્લેષ્મા પ્રમિશ્ન

प्रसिच्यते । शिरोहृदयकण्ठास्यपाश्वरुक्
चोपशाम्यति ॥ मोहामयेन मुग्धं बोधयितुं
यादृशः शक्तः । कल्पतरुनामधेयो रसो
न ताद परं किञ्चित् ॥ इति नस्यम् ॥

મહુડાનો સાર, સૈંધવ, વજ, મરી, અને પીપર સમ્ભાગે લેઈ પાણીમાં વાટીને સૂંઘવાથી બેભાની મટી ભગૃત થવાય છે. બીજોઈ તથા આદાના રસને જરા ગરમ કરીને તેમાં ત્રિલવણ મેળવીને સૂંઘવું, અથવા બીજા કોઈ સિદ્ધ બતાવેલું નસ્ય લેવું, તેથી કફ લેદાઇને બહાર નીકળી જાય છે, અને માથું, હૃદય, કઠ, મોઢું, અને પડખાની પીડા શાત થઈ જાય છે તદ્રાપી રોગથી મૂઠ બનેલાને ભગૃત કરવા કલ્પતરુ રસ જેવો બીજો કોઈ સમર્થ નથી જ.

યુંકાવવા વિધે.

जिह्वातालुगलक्लोमरुत्पिचेन दूषितम् ।
तदा सञ्चारयेच्छोषं जिह्वाविरसतां तथा ।
स्फुटनञ्च तदा जिह्वा लेपयेन्मधुपिष्टया ॥
द्राक्षया साज्यया तेनजिह्वा स्यात् सरसा
मृदुः । आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकव-
यम् ॥ आकण्ठाद्धारयेदास्ये निष्ठिवेच
पुनः पुनः । तेनास्यतालुकोष्ठांश्चमन्यापा-
श्वेश्विरोगलात् ॥ लीनोऽप्याकुप्यते श्ले-
ष्मा लाघवं चास्य जायते । पर्वभेदो ज्व-
रो मूर्छां निद्रान्वासगलामयाः ॥ मुखान्शि-
गौरवं जाड्यमुत्केशयोपशाम्यति ॥ सकृ-
द्विस्त्रिभूतः कुर्याद् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
एतद्धि परमं माहुर्भेषजं सभिपातिनाम् ॥
इति कवलप्रह ॥

જીભ, તાળવું, કંઠ, તૃપાનું સ્થાન કલોમ, એ સર્વ વાયુ તથા પિત્તથી દૂષિત થાય છે ત્યારે શોષ પડે છે, જીભમાં વિરસતા થાય છે, અને તે ફાટે છે. માટે જીભ ઉપર મધ તથા ઘીમાં વાટેલી દ્રાક્ષ ચોપડવી, એટલે જીભ રસયુક્ત તથા કોમળ થાય છે. આદાના સ્વરસ સાથે સૈધવ, સૂંઠ, મરી, પીપરને યુગ્મમાં ગળા સુધી સખવા અને વારવાર ચૂકવું, તેથી યુગ્મ, તાળવું, કોઠો, જોડ, પડખાં, માથું, અને ગળામાં છાનો રહેલ કફ ખેંચાઈ આવીને હલકાઈ થાય છે, તથા સાંધાનું તૂટવું, જવર, મૂંઝાં, નિદ્રા, શ્વાસ, ગળાના રોગ, યુગ્મનું ભારેપણું, આખોનું ભારેપણું, જડતા, અને હૃદયમાની કફની સુઝવણી મટી જાય છે. ડોષનું ખલાખલ બોધને આ ઉપાય એકવાર, બેવાર, અને ચારવાર પણ કરવો. સનિપાતવાળાઓ માટે વિદ્વાનોએ આ ઉપાય ઉત્તમ કહેલો છે

અષ્ટાંગ અવલેહ.

કદ્દાલં પૌષ્કરં મૃદ્ધી વ્યોષં યાસચ્ચ કારત્તી । શ્લેષ્મણં ચૂર્ણીકૃતચ્ચેતન્મધુના સહ લેહયેત્ ॥
 एषावलेहिका इति सन्निपातं सुदारुणम् । हिकां श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥
 एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमाद्रिकजै रसैः । (तन्त्रान्तरे चोक्तम्)
 अष्टाङ्गं મધુના લિહ્યાદ્રાદ્રિકસ્ય રસેન વા । સંયોદં દારુણં હન્યાતન્દ્રાકાસસમન્વિતમ્ ॥
 सर्वेषु सन्निपातेषु नसौद्रमविचारयेत् । शीतोपचारैर्घ्नैर्द्र स्याच्छीतं चाप विरुध्यते ॥

સનિપાતજ્વરેષુ લેપ્પનિગ્રહાર્થં સર્વદા સ્વેદો હિતઃ । તત્રાગ્નિસમ્બન્ધેન દેહસ્યોષ્ણતા તિષ્ઠતિ । ઉષ્ણેન

મધુનો વિરોધ । ઉક્તં ચ મુશ્રુતેન ॥

उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु । तृष्णार्त्तमुष्णं रुक्षञ्च तन्निहन्ति यथाविषमिति ॥
 शीतोपचारैर्घ्नैर्द्र स्याद् शीतं चात्र विरुध्यते ॥

શીતશ્વાત્ર સનિપાતેન વિરુદ્ધયેતે । અયમવલેહઃ પ્રાયેણોર્વજનુજરોગહરત્વાસ્તાયમુપયુજ્યતે । યત ઉક્ત ચરકેણ ॥

ऊर्ध्वजत्रुगदघ्नी यासासायमवलेहिका । अधोरोगहरी या सा भोजनात् शक् मधुज्यते ॥

પૌષ્કર પુષ્કરમ્લ તદલાભે કુદ્ધં દેયમ્ । મૃદ્ધી કર્કટશક્તી । વ્યોષં શુણ્ઠી પિપ્પલી મરિચાનિ ॥ યાતો યવાસ । કેચિશાસસ્થાને યવાની પ્રશ્લિપન્તિ । કારવા મજ્જૈરણ ઇતિ લોકે । અષ્ટાન્ગવલેહિકા ॥

કાયકળ, જોરડાનું મૂળ, કાકડશીંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને કલોજી છાંદ, એનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. એથી મહા દારૂણ સનિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, અને કંઠના રોગો મટે છે કફ હોય તો આ ચૂર્ણ આદાના રસમાં ચાટવું. બીજા અથવા કહેલું છે કે—“અષ્ટાંગ ચૂર્ણને મધ અથવા આદાના રસમાં ચાટવાથી ઘેન તથા ઉધરસ અને દારૂણ મોહ મટી જાય છે. સર્વ ભાતના સનિપાતમાં મધ વાપરવું નહિ, કેમકે મધ ઉપર શીતોપચારની જરૂર છે અને સનિપાતમાં શીતોપચાર વિરુદ્ધ છે” સનિપાત જવરોમાં કફ મટાડવા માટે હમેશા સ્વેદ હિતકર છે, તેથી અગ્નિને લીધે દેહમાં ગરમી રહે છે, અને ગરમીને મધ સાથે વિરોધ

છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે, વિષમ સંબંધને લીધે સર્વ પ્રકારનું મધ ઉષ્ણ પદાર્થોથી વિરૂદ્ધ છે. ઉષ્ણ પદાર્થોથી તૃષાવાળા અને રૂક્ષ થયેલા માણસનું મધથી હેર ચઢીને મૃત્યુ થાય છે. મધ શીતળ છે અને શીતોપચાર સંનિપાતમાં વિરૂદ્ધ છે” ધણું કરીને આ આઘાંજાવલેહ જળાના કાંઠલાની ઉપરના રોગોને હલે છે તેથી તેનો ઉપયોગ સાચકાળે કરવો જોઈએ. ચરક કહે છે કે—“કઠના ઉપરના રોગોને હલનારા અવલેહનો ઉપયોગ સાચકાળે કરવો, અને કઠની નીચેના ભાગના રોગોને હલનારા અવલેહનો ઉપયોગ જોખન કર્યા પહેલાં કરવો જોઈએ. કેટલાક વૈદ્ય આ આઘાંજા અવલેહમાં ધમાસાને બદલે ચવાન (અજમે.) નાંખે છે.

ચતુર્અવલેહ.

સ્વિન્નમામલકં પિષ્ઠા દ્રાક્ષયા સહ મેલયેત્ ।
વિશ્વમેષજસંયુક્તં મધના સહ લેહયેત્ ॥
તેનાસ્ય શ્રામ્યતિ શ્વાસઃ કાસો મૂર્છાઽ-
રુચિસ્તથા ॥

इति चतुरङ्गवलेह ॥

બાફેલા આમળાને વાટી દ્રાક્ષ સાથે મેળવી તેમાં સૂક નાંખી મધમા ચાટવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, મૂર્છા અને અરૂચિ મટી જાય છે.

શિરીષખીઝદિ અંજન.

શિરીષવીજં ગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈન્ધવૈઃ ।
અજ્ઞનં સ્યાત્મબોધાય સરસોનશિલાવચૈઃ ॥
શિરીષવીજાવજ્જનમ્ ॥

સરસડીયાનાં ખીજ, ગોમૂત્ર, પીપર,

મરી, સૈંધવ, લસણ, મણુશીલ અને વજનું ચૂર્ણ આંખમાં આંજવાથી ભાન આવે છે

લોહચૂર્ણાદિ અંજન.

અયોરજઃ શ્વેતલોઘ્રં મરિચં વાજનં તથા ।
ગોમૂત્રેણ સમાયુક્તં તન્દ્રાનાશનમુષ્ણમ્ ॥

જેહર્ણાવજ્જનમ્ ॥

લોહભસ્મ, શ્વેત લોહર, અને મરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે આંજવાથી ઘેન મટી જાય છે.

દંડપાણ્યંજન.

અજ્ઞનં સમ્યગારન્ધ્રં મધુસિન્ધુશ્ચિલોષ-
ઞૈઃ । પ્રમોહદ્રોદિ ભવતિ શાષિતં દળ્હપા-
ળિના । ક્ષ્યજ્જનમ્ ॥

મધ, સૈંધવ, શીલાશ્ત અને મરીનું ચૂર્ણ આંજવાથી બેભાની મટી જાય છે, જેમ દંડપાણીએ કહેલું છે.

લેપ.

સૂતં વિષજ્ઞ મરિચં તુત્પર્કં નવસાદરમ્ ।
સૂળિતંસ્વરસૈર્મેઘ ધૂતેપત્રસોનયોઃ ॥
સનિપાતક્રુતે મોહે મુદ્ધિ લિપ્યેત્પદોપરિ ।
અસ્થિવ્યથાસ્વનેનૈવલેપં કુર્વાત્પદોપરિ ॥

पदप्याच्छ इति लोके ।

પાશ, વજનાગ, મરી મોરચૂર, અને નવ-
સારના ચૂર્ણને ધંતૂરાના તથા લસણના રસો-
માં વાટીને મર્દન કરવાથી સંનિપાતનો મોહ
મટે છે. માથા ઉપર લેપ કરવો, હાડકાં
દુઃખતાં હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો.

દશભૂળ કવાથ.

વિશ્વઃશ્ચોનાકગમ્મારી પાટલા ગણિ-
કારિકા । પિત્તઘ્નં વાતકફહૃત્પચ્ચમૂલમિદં
મહત્ । શ્વાલીપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી વૃહતી કષ્ઠ-
કારિકા ॥ ગોક્ષુર્વાતપિત્તઘ્નં કનીયઃ પ-
ચ્ચમૂલકમ્ । ઉભયં દશમૂલં તત્પિપ્પલીચૂર્ણ-
સંયુતમ્ ॥ સમિપાતજ્વરં હન્તિ ક્ષત્કષ્ઠગ્રહ-
નાશનમ્ । તન્દ્રાવાતકફાતક્લ્મ્બાસપાર્શ્વા-
ર્તિકાસનુત્ ॥ મહાન્તિ યાનિ મૂલાનિ કાષ્ઠ-
ગર્માણિ યાનિ ચ । તેષાન્તુ વલ્કલં પ્રાણં
જ્વસ્વમૂલાનિ કૃત્સજઃ ॥

અજ્ર વિશ્વાદીના પચ્ચાના મૂલસ્ય વલ્કલ
પ્રાણમ્ ॥

દશમૂલીકવાયસ્તુ પિપ્પલીપૌષ્કરાન્વિ-
તઃ । સમિપાતજ્વરે દેયઃ શ્વાસકાસસમ-
ન્વિતે ॥

ખીલી, અરબુ, સીવલુ, કાંકભ, અરણી,
આ બૃહરપંચમૂલ વાત, પિત્ત, અને કફને
હરનાર છે. ઘોટા અને નાનો સથેરવો,
ઘોટી અને બેટી લોશંઝણીઓ અને ગોખરૂ,
એ લઘુપચમૂલ વાયુ તથા પિત્તને હણનાર
છે. આ બંને મળીને દશ મૂળ થાય છે તેમા
પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ મેળવવાથી સંનિપાતજ્વર
મટે છે, તથા હૃદય અને કંઠનું ગલાઈ જવું
મટે છે, તથા તંદ્રા, વાહુ, કફ શ્વાસ, પડ-
ખાંતી ખીડા, અને ઉધરસનો નાશ થાય છે.
બૃહરપંચમૂળમાં મૂળોની છાલ લેવી.

દ્વાદશાંભ કવાથ.

ચિરજ્વરે વાતકફોલ્લખે વા ત્રિદોષજે

વા દશમૂલમિશ્રઃ । કિરાતતિક્તાદિગણઃ
પ્રયોજ્યઃ મુદ્ધયાર્થિને વા ત્રિહૃતા વિમિશ્રઃ ॥

દશમૂળના કવાથમાં પીપર અને પુષ્કર-
મૂળ મેળવીને દેવાથી સંનિપાતજ્વર, શ્વાસ,
અને ઉધરસ મટી જાય છે.

અતુર્દશાંભ કવાથ.

કિરાતતિક્તકો મુસ્તં ગુદૂચી વિશ્વમેષજમ્ ।
કિરાતાદિર્ગણો શ્લેષ ચાતુર્બદ્રકમિત્યપિ ॥
इति अतुर्दशांभ क्वाथः ।

દશમૂલી કટી કૃત્તી પૌષ્કરં સદુરાલ-
ભમ્ । માર્ગી કુટખરીજચ્ચ પટોકં કદુરો-
દિની ॥ અષ્ટાદશાંભ ઇત્યેષ સમિપાતજ્વ-
રાપહઃ ॥ કાસહૃદ્ગ્રહદાર્શાસિશ્વાસશ્લેષ-
મીહરઃ ॥

લાળા કાળના અથવા વાહુ, કફ, કે ગ્રહ
દોષોના જ્વરમાં દશમૂળ સાથે કિરાતતિ-
ક્તાદિગણનો પ્રયોગ કરવો, અથવા શુદ્ધિને
અર્થે તેમાં નસોતર મેળવવું બેઘબે. કરિયાતું
થાય, ગળો, અને સૂક, એ કિરાતતિક્તા-
દિગણ છે, અને તેને આતુર્બદ્રક પણ કહે-
વાય છે.

અષ્ટાદશાંભ કવાથ.

મૂનિમ્બદારુદશમૂલમહૌષવાર્ધં તિક્તેન્દ્ર-
વીજપનિકેમકણાકવાયઃ । તન્દ્રાવલાપ-
કસનાશ્વિદાહમોહશ્વાસત્રિદોષજનિતજ્વર
નાશનઃ સ્વાત્ ॥

દશમૂળ, કચ્છા, કાકડચીંચી, પુષ્કરમૂળ,
ખમાસો, ભારંગી, ઈંદ્રજીવ, પરવળ, અને કડું,
એ આઠ પદાર્થોનો કવાથ સંનિપાતજ્વર,

ઉધરસ, ગદાઈ જવું, પડખાની પીડા, શ્વાસ,
હેડકી, અને ઉલટીને હરે છે

બીજા પ્રકારનો અષ્ટાદશાંગ કવાથ

ઉક્ત ચ વક્ષસેનન । અષ્ટાદશાઙ્ગ શ્લેષ મૃત્યુ-
કલ્પ જ્વર જયેદિતિ ॥

કરીયાતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુઠ, મોથ,
કડુ ઇંદ્રજવના બીજ, ધાણા, અને ગજબી-
પર એ અદાર પદાર્થોનો કવાથ તદ્દાને,
મલાપને, ઉધરસને, અરૂચિને દાહને, મોહ-
ને, શ્વાસને અને સન્નિપાતજ્વરને મટાડે
છે. વગસેને પણ કહ્યું છે કે આ અષ્ટાદશાંગ
કવાથ મૃત્યુ જેવા જ્વરને પણ છોડે છે.

મૃતસંજીવની વટિકા.

વિષં ત્રિકટકં ગન્ધં ટક્કણં મૃતશુલ્બકમ્ ।
ધતૂરસ્ય ચ બીજાનિ હિહુલં નવમં સ્મૃતમ્ ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः ।
मर्दयेन्मृणकाकारा कर्त्तव्या वटिकाय सा ॥
મણ્ણીયાનુપાતવ્યો રવિમૂલકષાયકઃ ।
મૃતસંજીવની નામ્ના સન્નિપાતજ્વરાન્તકૃત્ ।

इति मृतसजीवनी वटिका सन्निपातज्वरे रस-
प्रदीपे ॥

વછનાગ, સૂઠ, મરી, પીપર, ગધક, ટક-
ણપાર, મારેલું ત્રાણુ, ધતૂરના બીજ, અને
નવમો હીંગળો, એ સમભાગે લેઈ એક
દિવસ સુધી તેને ભાગના રસમા મર્દન કરવા;
પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી ખાવી,
અને ઉપર આકાંના મૂળનો કવાથ પીવો.
આ મૃતસંજીવની નામની ગોળી સન્નિપાત-
જ્વરનો નાશ કરે છે.

ત્રિનેત્ર રસ

શુદ્ધસૂતં સમં ગન્ધં સૂતાંશં સૂતતામ્રકમ્ ।
ત્રિભિસ્તુલ્યૈર્ગવા ક્ષીરૈર્મર્દયેદાતપે સ્વરે ॥
મર્દયેદ્દિનમેકન્તુ નિર્ગુઢ્ઠીશિશુજદ્રવૈઃ । વિષાય
ગોલં તં ગોલમન્ધમૂષાગતં પચેત્ ॥ ત્રિયામં
વાલુકાયન્ત્રે તતઃ સ્વલ્વે વિચૂર્ણયેત્ । અષ્ટમાશં
વિષં તત્ર ક્ષિપેત્ તેનાપિ મર્દયેત્ ॥ ત્રિને-
ત્રાલ્યો રસો શ્લેષ દેયો યુજ્ઞાદયોન્મિતઃ ।
પન્ચકોલકષાયેણ છાગીદુર્ધનં વા સહ ।
રસેનાનેન શુક્તેન સન્નિપાતજ્વરો મહાન્ ॥
સંક્ષયં વ્રજતિ ક્ષિપ્રં કર્તવ્યો નાત્ર સત્પાયઃ ॥

इति त्रिनेत्ररस । सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ॥

શુદ્ધ પારો તથા ગધક સમભાગ, પારો
જેટલું મારેલું ત્રાણુ, એ ત્રણેને એ ત્રણે
જેટલા ગાયના દૂધમા તડકામા મર્દન કરવા.
પછી એક દિવસ નગડ અને સરગવાના
રસોની ભાવના દેઈ ગોળી કરીને શીશીમા
બધ કરીને ત્રણ પ્રહર સુધી વાલુકાયત્રમા
પકવડુ પછી ખરલમા તેનું ચૂર્ણ કરી તેમા
તેના આઠમા ભાગનો વછનાગ નાંખીને ખર-
લમા ઘૂટવું આ ત્રિનેત્ર નામનો રસ એ
રતિભાર પચલોકના કવાથ સાથે અથવા
બકરીના દૂધમા આપવો. આ રસ ખાવાથી
મહાન સન્નિપાતજ્વર એકદમ નાશ પામી
જાય છે, તેમા સશય નથી જ

ભસ્મસ્થિર રસ

મસ્મ ષોડશનિષ્કં સ્વાદારણ્યોપલમ-
મ્ભવમ્ । મરિચં તિષ્કમાત્રજ્ઞ વિષં નિષ્કં
વિચૂર્ણયેત્ ॥ રસો મસ્મેશ્વરો નામ સન્નિ-

પાતજ્વરાન્તકૃત્ । एकगुञ्जामितो भक्ष्य आ-
र्द्रकस्य द्रवेणहि ॥

इति भस्मेश्वरो रसः । सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचि-
न्तामणौ ॥

જાગલી આઠાયાંની ભસ્મ ચાર તોલા,
પા તોલો મગી, અને પા તોલો વછનાગ,
એમનુ ચૂર્ણ કરવું. આ ભસ્મેશ્વર નામનો રસ
સનિપાતજ્વરનો અત લાવે છે એક રતિ-
ભાર તે આદાના રસ સાથે ખાવો.

અગ્નિકુમાર રસ

द्वौ कर्षौ मृतकाद् ग्राह्यौ गन्धकाद् द्वौ
तथैव च । यत्रतस्तूभय मर्द्यं दिनं हंसमदी-
र्घवैः ॥ कल्कस्य वटिका कृत्वा निक्षिपेत्का-
चभाजने । कर्षैकममृतं तत्र सिप्त्वा वत्क्रं
निरोधयेत् ॥ कूपिकायाः परौ भार्गो बालु-
काभिश्च पूरयेत् । सार्धं यावदहोरात्रं तावत्
तत्र पचेद्रसम् । दीपमात्रोऽनलो देयः स्वाङ्क-
शीतं समुद्धरेत् । तोलाद्दममृतं तत्र सिपेत्
तावत्तथोपणम् ॥ भक्षितो रक्तिकामात्रो रस-
स्त्वग्निकुमारकः । सन्निपातज्वरं हन्याद्वातं
मन्दाग्नितामपि ॥ शूलञ्च ग्रहणीं शूलर्म क्षयं
ज्वगद तथा । श्वासकासादिकान् सर्वान्
गदानेष विनाशयेत् ॥

इति अग्निकुमारो रसः । सन्निपातज्वरादिषु र-
सेन्द्रचिन्तामणौ ॥

ઝે તોલા પારો અને ઝે તોલા ગંધકને
એક દિવસ હસરાજના રસમાં ખરડ કરવાં.
પછી તેની ગોળી બનાવી કાચના કામમાં
નાંખી તેમાં આસપાસ વછનાગ એક તોલો

બરવો. પછી શીશીનુ મુખ બંધ કરી દેઇને
તે શીશીને ખીળ કામમાં મૂકી આસપાસ
રેતી ભરી દેવી. પછી દોઢ સત્રીદિવસ સુધી
તેને દીવા જેવા અગ્નિથી પકવવું. પછી ટાકું
પડેથી તેમાં અરધો અરધો તોલો વછનાગ
અને મરી મેળવવાં. આ અગ્નિકુમાર રસ
એક રતિ જેટલો ખાવાથી સનિપાતજ્વર,
ઉલટી, મંદાગ્નિ, શળ, મરડો, ગોટો, ક્ષય,
જતુના રોગો, અને શ્વાસ, ઉધરસ વગેરે
સર્વ રોગો મટી બચે છે.

પંચવકત્ર રસ

गन्धेशटङ्कमरिचं विषं घचूरजैर्द्रवैः ।

दिनं संमर्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्तिकामितः ।
सन्निपातज्वरे देवो घोरो तदोपनाशनः ॥

पञ्चवक्त्रો रसः सन्निपाते रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

પારો, ગંધક, ટંકણુખાર, મરી, અને
વછનાગને ધતૂરાના રસની ભાવના એક દિવસ
દેઇને સૂકવવાથી પંચવકત્ર રસ બનેછે. એક
રતિ જેટલો તે આદાના રસમાં આપવાથી
સનિપાતજ્વર ઘોર હોય તો પણ તેના દો-
ષોનો નાશ થાય છે.

અમૃતાદિવટી

अमृतवराटकमरिचैर्द्रिपञ्चनवभागयोजितं
रचिता ॥ वटिका सुद्रसमाना कफत्रिदोषा-
ग्निमान्यहरी ॥ अमृतादिवटी ॥

ઝે ભાગ વછનાગ, પાંચ ભાગ કોડી,
નવ ભાગ મરી, એમની મરી જેવડી ગોળી
કરીને ખાવાથી કફ, સનિપાત, અને અગ્નિની
મંદતા મટી બચે છે.

શીતજ્વરારિ રસ

સૂતકં ગન્ધકઞ્ચૈવ હરિતાલં મનઃશિલા ।
 एक निष्कं द्विनिष्कञ्च चतुर्निष्कं तथैव च ।
 पञ्चनिष्कं रसैः कारवेल्गयाः सम्यक् प्र-
 लपयेत् ॥ ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन कल्केन
 लेपयेत् । शरावस्तुपुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्य-
 पि ॥ दद्यात् तां पिष्टिकां पश्चात् पुटपाकेन
 पाचयेत् । ततः संचूर्णयेदेष रसः क्षौद्रेण
 भक्षितः ॥ यवैकमात्रया हन्ति घोरं शीत-
 ज्वरं ध्रुवम् ॥

પારાટઢ્ઢ ૧ ગન્ધકઢ્ઢ ૨ હરિતાલઢ્ઢ ૪
 મન શિલાઢ્ઢ ૬ તામ્રપત્રઢ્ઢ ૧૨ શીતજ્વરાદૌ
 રસપ્રદીપે ॥

પારો પા તોલો, ગંધક અરધો તોલો,
 હરતાળ એક તોલો, અને મનશીલ તોલો
 સવા, એને કારેલીના રસની ભાવના દેવી
 પછી તેનો કલ્ક એટલાજ વજનના ત્રાખાના
 પત્રાં ઉપર લેપવો. પછી શરાવ સપુટમાં
 મૂકી પકવવું. પુટ પાકથી પાકી બાથ એટલે
 તેનું ચૂર્ણ કરી દેવું આ રસની જવ જેટલી
 માત્રા મધમાં ખાવાથી ઘોર શીતજ્વર પણ
 તુરંત નાશ પામી બાકી છે.

શીતકેશરી રસ.

पारदं गन्धकञ्चैव तुल्यञ्च दरदं विषम् ।
 विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् ॥
 अश्वगन्धाय विजया कासमर्दः कठिलकः ।
 चतुर्णाञ्च रसैरतैश्चूर्णान्येतानि मर्दयेत् ॥
 तुल्यास्तु दलैः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।
 हन्ति शीतज्वरं घोरं नाम्नायं शीतकेशरी ॥
 शीतकेशरी रसो रसप्रदीपे ।

પારો, ગંધક, એરથૂથ, હોંગો, વ-
 છનાગ, તથા વછનાગથી આઠગણા મરી
 તથા સૂઠ, એ સર્વને આસાદ, ભાગ, કાસુકરો,
 અને કારેલીના રસોની ભાવના દેવી પછી
 તુળસીના પાનમાં એક રતિ જેટલો તે રસ
 ખાવાથી એ શીતકેશરી રસ ઘોર શીત-
 જ્વરનો નાશ કરી નાંખે છે

શીતભંજ રમ

तालकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि ।
 नवमात्रञ्च तुल्यं स्यात् मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
 तनु संशुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटे पचेत् ।
 शीतं तच्चूर्णयेदर्द्धगुणमात्रं सितायुतम् ॥
 प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरः क्षयम् ।
 वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यचिन्न भवत्यपि ॥

इति शीतमञ्जी रस ॥

હરતાળ તથા કીપના ચૂર્ણો સમભાગે
 લેઈ તે બંનેના નવમા ભાગનું એરથૂથ તેમાં
 મેળવીને તેને કુવાના રસની ભાવના દેવી
 પછી સૂકા જગલી અડાયામાં ગજપુટ પક-
 વવો. ટાકુ પડ્યા પછી તનુ ચૂર્ણ અરધી
 રતિભાર સાકર સાથે પ્રભાતમાં ખાવાથી
 શીતજ્વર નાશ પામે છે આથી કોઇને
 ઉલટી થાય છે અને કોઇને નથી થતી.

રસેદ્ર ચિતામણિમાં કહેલો.

શીતભંજ રસ.

तालकं तुल्यकं ताम्रं सूतगन्धकटङ्गणम् ।
 सर्वमेतत् समं चूर्णं कारवेल्लीरसद्रवैः ॥ द्विनाकं
 मर्दयेत्तेन रसकंदमकेन तु । ताम्रस्य भाजन-
 स्यान्तलिपेदर्द्धाङ्गुलान्मितम् ॥ तत्पचेद्वालु-
 कायघ्ने यथा यावत् स्फुटन्ति हि शीतलं तद्धि

ગુહ્યાયાત્રાપાત્રોદગદ્વિષ્ક ॥ શીતમઝી
રસો માપમાત્રો મરિચસયુતઃ । મક્ષિતઃ પર્ણ-
સ્વળેન નાશયેદ્રિષમજ્વરાન્ ॥

इति शीतमञ्जी रस । रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

હરતાળ, મોરથુથુ ત્રાચુ, પારો, ગંધક
અને ટકણ, એ સર્વનું ચૂર્ણ મમલાગે લેધને
તેને કારેલીના રસની એક દિવસ ભાવના
દેવી પછી તે કઢકનો ત્રાખાના ઠામની અદર
એક એક આગળનો થર ચઢાવીને તેમા
જવનો દાણો નાખતા તે કૂટી જધને પાણી
કૂટે ત્યા સુધી તેને વાલુકાયત્રમાં પકવણુ.
પછી ટાડુ પર એટલે તે રમને ત્રાખાના પા-
ત્રમાથી વેધે ઉમેડી લેવો આ શીતભજ
રસ એક માસા જેટલો મરી સહિત નાગર-
વેલના પાનમા ખાવાથી વિષમજ્વરોનો નાશ
થાય છે.

રસમદીપમાં કહેલો શીતભંજ રસ.
તાલકો દરદોદ્ભૂતઃ પારદો ગન્ધકઃશિલા ।
ક્રપાદ્રાગાર્દ્દગદ્ધિતં કારવેલ્લયમ્બુમર્દિતમ્ ।
અનેનાસ્ય પ્રમાણેન તામ્રપાત્રં પ્રલેપયેત્ ।
અધોમુલ્યં દદે માળે તન્નિક્ષધાય પૂરયેત્ ॥
ચુલ્લ્યાં વાલુકયા ઘસ્યમર્ષિ પ્રજ્વાલયેદધઃ ।
શીતં સંચૂર્ણ્ય માષોઽસ્ય નાગવલ્લીદલે સ્થિતઃ ॥
મક્ષિતો મરિચૈઃ સાર્દ્દ સમસ્તવિષમજ્વરાન્ ॥
શીતદાહાદિકાન્ હન્તિ પથ્યં શાલ્યોદનં
પયઃ ॥

इति शीतमञ्जी रस । शीतज्वरादिविषमज्वरेषु
रसरत्नप्रदीपे ॥

હરતાળ, હાંગળામાથી કાટેલો પારો,
ગંધક અને મહુશીળ, એ એકથી બીજુ

અરધુ, એ કમથી લેધને કારેલીના રસની
ભાવના દેવી. પછી તેના કઢકનો ત્રાખાના
પાત્રમાં લેપ કરવા. પછી તે વાસણુને
બીજા વાસણુમા ઊંધું મૂકી તેમાં આસ-
પાસ રેતી ભરી ગંધ કરવું, અને નીચે
અગ્નિ કરવો એ ચૂર્ણ ટાડું પકયા પછી
એક માસા જેટલું મરી સહિત નાગરવેલનાં
પાન સાથે ખાવાથી સર્વ વિષમજ્વરોનો
નાશ થાય છે, તથા શીત, દાહ, વગેરે પણ
મટે છે. એની ઉપર દૂધ ચોખા પથ્થ છે.

કદફલાદિ પાન.

कट्फलं त्रिफला दारुचन्दनं सपरूषकम् ।
कटुका पत्रकोशीरं विपचेत् कर्षकं जले ॥
त्रिदोषदाहवृष्णाघ्नं पानमात्रे प्रपूजितम् ।
दीर्घकालज्वरार्चानामेतत्स्यादमृतोपमम् ॥
કર્ષે કટ્ફલાયુશીરાન્તાના સમુદિતાનાં જલે
પ્રસ્થમિતે વિપચેત્ । અર્દ્દશેષં કટ્ફલાદિપાન
તૃણાપા દાહે ચ ॥

કાચકળ, ત્રિફળા, દેવદાર, ચંદન,
કાલસાં, કડુ, પશ્ચક, ઉશીર, એ સર્વ એક
તોલો લેધને ચોસક તોલો પાણીમાં અર્ધું
પાણી રહે ત્યા સુધી પકવણું. આ કવાથ
ત્રિદોષ, દાહ, અને તરસ મટાડે છે. સર્વ
પાનોમા આ પાન ઉત્તમ છે, અને લાંબા
કાળથી અવરથી પીકતા માણુસોને અમૃત
સમાન છે.

ટાહા જળનો નિષેધ.

सन्निपाते तु दाहार्थं यः सिञ्चेच्छीतवा-
रिणा । आतुरः स कथं जीवेद्विषया स
कथं भवेत् ॥

एष सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुतेकानिवेषो रु-
ग्दाहादन्यत्र तत्र स्वगाहनस्याप्युक्तत्वात् ॥

સનિપાતમાં દાહ થતો હોય તેના ઉપર જે વેદ શીતળ જળ રેડે છે તે માણસ શી રીતે જીવી શકે ? અને તે વેદને વેદ પણ કેમ કહેવાય ? (અહિં ટાંઠા જળનો નિષેધ કર્યો તે રૂઢાહ સિવાયના ધીબા સનિપાત જલરોમાં બાણવો. રૂઢાહ સનિપાતમાં તો રોગીને જળમાં બેસવાનું પણ કહેલું છે.)

સનિપાતમાં અન્ન દેવા વિષે.

દુઃસ્પર્શગોષ્ઠુરશુદ્રાસિદ્ધમાહારમર્પયેત્ ।
દોષશાન્તિબલાન્યર્થ ત્રિદોષજ્વરિણો મિ-
ષક્ ॥

દુઃસ્પર્શો યવાસઃ આહારમુચિતમન્નમ્ ।

છાજજશ્વતૂન્ સમશ્રીયાત્ સૈન્ધવેન સપ-
ન્વિતાન્ । તે ચ જીર્ણન્યવિગ્રેન જ્વરી જી-
વેત્તદા ધ્રુવમ્ ॥ इति केचित् ।

રક્તપિત્તે હિતત્વેન તૃષાદાહજ્વરેષુ ચ ।
લાજાનાં શક્તવઃ શીતા નૈવ તેઽન્ન હિતા
મતાઃ ॥ પાવનો દીપનઃ સ્વેદ્યો લાજમળ્હો
યતઃ સ્મૃતઃ । દશમૂલાદિસંસિદ્ધઃ સન્નિ-
પાતજ્વરે હિતઃ ॥ સનિપાતજ્વરી યસ્તુ
કમ્પતે મલપત્યપિ । કિન્ચિદેવ ન જાનાતિ
ચિકિત્સા તસ્ય કથ્યતે ॥ અભ્યજ્ઞયેત્પુ-
રાણેન સર્પિષા પૂર્વમેવ તમ્ । બલારાક્ષાગુ-
દૂચ્યાચૈસ્તૈલૈશ્ચ પરિષેવયેત્ ॥ વર્ષકો વર્ષિકા
લાવો વાર્તિકસ્તિત્તિરિઃ શશઃ । કુલિજ્ઞશ્ચ
રસેનૈષાં તર્પયેત યથાનલમ્ ॥

વર્ષક વટેરિ ઇતિ લોકે । વર્ષિકા વટે ઇતિ
લોકે । વાર્તીકો વાતચટકોતિ નિવળ્દુ । વગેરે
ઇતિ લોકે । કુલિજ્ઞ ગવૈશ્ચા ઇતિ લોકે ॥

સનિપાતે ક્ષુધાર્ચ યો મોજયેત્પિશ્નિતૌદ-
નમ્ । સ કયં મિષગાલ્યા તુ લભતે મનુ-
જાષમઃ ॥

વૈદે ત્રિદોષ જ્વરવાળાને દોષોની શાન્તિ
તથા અગ્નિની વૃદ્ધિને અર્થે ધમાસો, ગોખરૂ,
અને લોરીંગણીથી સિદ્ધ કરેલો ખોરાક
ખાપવો ભેદ્યો. શાળની ધાણીનો સાથવો
સૈધવ સહિત ખાવાથી પણ રૂઢકત વગર
પાચન થઇને જ્વરવાળો જીવતો રહી શકે
છે. રક્તપિત્ત, તૃષા, દાહ, અને જલરોમાં
હિતકારી હોવાથી શાળની ધાણીનો સાથવો
દેવાય છે, પણ તે શીતળ છે તેથી સનિપા-
તમાં હિતકારી નથી, તો પણ આ સાથે
પાચન, દીપન, સ્વેદન હોવાથી સનિપાત-
જ્વરમાં પણ દશમૂલાદિથી સિદ્ધ કરેલા હોય
તો હિતકારી થાય છે. સનિપાત જ્વરવાળો
કંપતો હોય તથા બકતો હોય અને બેભાન
હોય, તેની ચિકિત્સા કહીએ છીએ તેને
પ્રથમ તો જીના ધીનો અભ્યગ કરવો, અને
બલો, શરના તથા ગળો વગેરેથી પકવેલ
તેલોનું સેવન કરવું, અને અગ્નિના પ્રમા-
ણમાં તેને બટાવડાં, વચા, લાવા, વાર્તિક,
તેતર અને કુલિંગના માસના રસોથી તૃપ્ત
કરવો ભેદ્યો. સનિપાતમાં જીળ્યાને જે વેદ
માસવાળો ભાત જમાટે છે, તે વદળ કહે-
વાય નહિ, પણ તે અધમ માણસ કહેવાય છે

વાતોલ્વણુ સનિપાતની ચિકિત્સા.

પચ્ચમૂલીકાયાયે તુ દશાદ્વાતોલ્વણં જ્વરે ।
મૃશોળ્ણે વા મુલ્લોળ્ણે વા દૃષ્ટા દોષબલા-
લમ્ ॥ પચ્ચમૂલી મહતી । પ્રથમપ્રાસાયાસ્થાને
વચનાભાવાત્ ॥

પાતોદવલ્લુ જવરમાં પંચમૂલીનો કવાથ આપવો, તે દોષના બળાબળના પ્રમાણમાં બહુ કે થોડો ગરમ આપવો. (બૃહત્પ અમૂળ બાલુવા).

પિતોદવલ્લુની ચિકિત્સા.

કિરાતાદિ સમક

પરુષકથ ત્રિફલાદેવદાર ચ કટુફલમ્ ॥
॥ ચન્દનં પચકચૈવ તથા કટુકરોહિણી ।
પૃષ્ઠિપર્ણી મૃતં ત્વેભિરુપિતં ક્ષીતલ જલમ્ ॥
પિત્તોત્તરે તૃણમેતત્ સન્નિપાતે ચિકિત્સિતમ્
પરુવાદિઃ કાય ॥

કિરાતતિક્તકં મુસ્તં ગુરૂચી વિશ્વમેષજમ્ ।
પાટોદીચ્ય મૃણાલઞ્ચમૃતં પિત્તાધિકે વિષેત્ ॥
इति किरातादि सप्तकम् ॥

પિતોદવલ્લુ સનિપાતમાં ફાલસાં, ત્રિકુળા, દેવદાર, કાયફળ, ચદન, પચક, કડુ, નાનો સમેરવો, એનો કવાથ ટાંડો કરીને ખાવાથી માણુસને હિતકર છે. (આને પરુવાદિ કવાથ કહે છે.)

કરિયાતું, મોથ, ગળો, સૂક, કાળી પાડ, વાળો, અને મૃણાલીનો કવાથ પિત્ત જવરમાં પીવો. (કિરાતાદિકવાથ).

કફોદવલ્લુની ચિકિત્સા.

बृहती पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिगणः श्लस्तः सन्निपाते कफोत्तरे ।
आसादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेष्वापि ॥

ભૌરીંગળી, જોરશનું મૂળ, ભારંગી, કચુશ, ઠાકડાશીંગી, ખમાસો, ઇદ્રજવ, પચવળ, અને

કડુ, આ બૃહત્યાદિ ગણુ કફોદવલ્લુ સનિપા-
તમાં હિતકારી છે, અને તે આજી વગેરે ઉપ-
દ્રવ્યોમાં પણ હિતકારી છે.

વાતપિત્તોદવલ્લુની ચિકિત્સા—

આતુર્ભદ્રક કવાથ.

કિરાતતિક્તકં મુસ્તં ગુરૂચી વિશ્વમેષજમ્ ।
આતુર્ભદ્રકમિત્યાહુર્વાતવિષ્ણુલ્લવે જ્વરે ॥
આતુર્ભદ્રકઃ કાય. ॥

કરિયાતું, મોથ, ગળો, અને મુંક, આ
વાતપિત્તોદવલ્લુ જવરમાં આતુર્ભદ્રક કહેવાય
છે તે સાચું છે.

પિત્તકફોદવલ્લુની ચિકિત્સા.

पर्पटः कटुफलं कुष्ठमुशीरं चन्दनं जलम् ॥
नागरं मुस्तकं शृङ्गी पिप्पल्येषा मृतं हितम् ।
तृष्णादाहामिमान्येषु पित्तक्षेप्पोल्लवणे ज्वरे ॥

પર્પટાદિઃ કાયઃ । વાતકફોલ્લવજ્વરે ચિકિ-
ત્સા નોક્તા । તસ્ય શીઘ્રકારિત્વેનાસાધ્યત્વાત્ ॥

ખડસલિયો, કાયફળ, કક, વાળો, શતાંજલી,
કાળો વાળો, સૂક, મોથ, અને કાકડાશીંગી
તથા પીપરનો કવાથ પિત્તકફોદવલ્લુ જવરમાં
હિતકારી છે. (આને પર્પટાદિ કવાથ કહે
છે). તેથી તરશ, દાહ, અગ્નિની માંવતા
વગેરે મટેછે (આ સન્નિપાત જવરની
ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં વાત કફોદવલ્લુ સન્નિ-
પાત જવરની ચિકિત્સા આપવી જોઇએ,
પણ તે નહિ લખવાનું કારણ એ છે કે તે
બહુજ શીઘ્રકારી હોવાથી અસાધ્ય છે.)

વાતપિત્ત કફોદવલ્લુની ચિકિત્સા.

ચોમરાજ કવાથ.

નાગરં વાન્યકં भार्गी पषाकं रक्तचन्दनम् ।

ગ્રેહઃ પિતૃમન્દથ ત્રિફલા મધુર્કં ચલા ॥
 કર્કરા કટુકા મુસ્તં ગજાદ્વા વ્યાત્રિધાતકઃ ॥
 કરાતતિક્તમમૃતા દશમૂલીનિદગ્ધિકા ॥
 ગેરાજો નિહન્ત્યેષ સન્નિપાતં ત્રિકોલ્લવણમ્ ॥
 નિપાતસમુત્થાનં મૃત્યુમધ્યાગતં જયેત્ ॥

ગજાદ્વા ગજપિપ્પલી । વ્યાધિધાતકિરબાલા
 કરાતતિક્ત દૈગુણ્યર્થે પૃથક્ પઠિતમ્ । इति
 ગેરાજ કાથ ॥

સૂક, ધાણુ, ભારગી, પક્ક, રતાંજળી,
 ભવળ, લીમડો, ત્રિકુળા, જેડીમધ, બળ-
 ાણુ, સાકર, કડુ, એથ, બજાપીપર ગર-
 નાળો, કરિયાતું, ગળો દશમૂલી અને
 રેડી ભોરાંગણી, આ યોગરાજ ત્રિદોષજ
 નિપાતનો નાથ કરે છે સ નિપાતથી
 આવેલા મૃત્યુને પણ તે છતે છે

પ્રવૃદ્ધ, મધ્ય, હીનવાતાદિ સનિપા-
 તોની ચિકિત્સા.

પૃદ્ધં કર્ષયેદોષં ક્ષીણં સંવર્દયેદ્વિષક્રુ ।
 ચેકિત્સેયં વિષાતન્યા દોષયોરૃદ્ધહીનયોઃ ॥

અસ્થાયમર્થઃ । પ્રવૃદ્ધ દોષ કર્ષયેત્ । તત્ક્ષૈ-
 યદ્દેતુમિરોપધાનવિહારૈઃ કૃત્તૃકૃત્ય સમીકૃયાત્ ।
 ક્ષીણ દોષ સર્વદ્યેત્ । તદ્વૃદ્ધૌ દેતુમિરોપધાનવિ-
 શ્વૌર્વદ્ધયિત્વા સમીકૃર્યદિત્યર્થઃ ॥

પૃદ્ધે શમિતે દોષે મધ્યમઃ સ્વયમેવ િ ।
 શાન્તિ યાતિ શમનીતેડ્તુબન્ધ્યે ત્વનુબન્ધવન્

અસ્થાયમર્થઃ । વર્ષાસુ વાયુરનુબન્ધ્ય સેવ્ય
 પ્રધાનમિતિ યાવત્ । પિત્તશ્લેષ્માણાવનુબન્ધૌ વા-
 યોનુચરૌ ॥ શરાદિ પિત્તમનુબન્ધ્ય કફોડ્તુબ-
 ન્ધ । વસન્તે કફોડ્તુબન્ધ્યો વાતપિત્તેડ્તુબન્ધૌ

તત્રયયાનુબન્ધ્યે પ્રશમ નીતેડ્તુબન્ધ્ય સ્વયમેવ
 શાન્તિ યાતિ ॥ તથા પ્રવૃદ્ધે દોષે શમિતે શ્વસ-
 યિત્વા સમીકૃતે મધ્યમો દોષ । હિ નિશ્ચયેનસ્વ-
 યમેવ શાન્તિ યાતિ પ્રકૃતો ભવતીત્યર્થઃ ॥

વૈદ્યે વધેલા દોષોનુ કર્ષણ કરવું બેધએ,
 અને ઘટેલા દોષોને વધારવા બેધએ, આ
 વૃદ્ધ અને હીન દોષોની ચિકિત્સા કહેવાય
 છે વધેલા દોષોને ઘટાડવાથી મધ્યમ દોષો
 એની શેળેજ શાંત થાય છે અને સમ
 અને છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન
 અને પિત્ત તથા કફ તેના દાસ છે, શ-
 રદ ઋતુમાં પિત્ત પ્રધાન અને કફ તેનો
 દાસ છે, વસંતમાં કફ પ્રધાન અને વાયુ
 તથા પિત્ત તેના દાસ છે, તેમ તેમાં પ્રધાન
 દોષને શાંત કરવાથી તેના અનુચરો પોતાની
 શેળેજ શાંત થાય છે તેમ સનિપાત જ-
 રમાં પણ સમજવું.

શીતાંગની ચિકિત્સા.

માસ્ત્વનમૂલં જીરકવ્યોષભાર્ગી વ્યાધી
 શુષ્ઠી પુષ્કરઙ્ગોજલેન । સિદ્ધં સઘઃ ક્ષી-
 તગાત્રાન્તિમોદ્દશ્વાસ શ્લેષ્મોદ્રેકકાસાન્નિહ-
 ન્તિ ॥ માસ્ત્વનમૂલ અર્કમલમ્ ॥

કર્કોટિકાકન્દજઃકુલત્યાકૃષ્ણાવચાકદ-
 ફલકૃષ્ણજીરૈઃ । કિરાતતિક્તાનલકદ્ફલા-
 મ્બુપથ્યાભિરુદ્ધર્તનમત્ર શસ્તમ્ ॥

કર્કોટિકાકન્દરજ લેલસામૂલરજ ॥

રસવિષમરિચમહેશમિયફલભસ્મૈકમૂચ-
 તુર્વંશુભિઃ । આગૈર્મિતમ્બુદ્ધૂલનમિદશ્ચદિતં સ્વે-
 દશૈત્યહરમ્ ॥

(૧) આકાડાનું મૂળ, છરૂ, બનણી સૂઠ, મરી, પીપર, બારગી, લોરીંગણી, અને પુષ્કર મૂળનો ગોમૂત્રમા કવાથ કરી દેવાથી એકદમ શીતમાત્રની પીડા, ચોલ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ, અને ઉધરસ હણાઈ જાય છે.

(૨) કઠોડીના મૂળનું ચૂર્ણ, કળથી, પીપર, વજ, કાયકળ, કાળી છરી, કરિયાતું, ચિત્રક, કાયકળ, વાળો, અને હરડેનો શરીરે ખરડ કરવાથી શીતાંગમા ઠીક થાય છે.

(૩) એક એક બાજ પાદ અને બ-કનાજ, ચાર બાજ મરી, અને આઠ બાજ મતૂરાનાં ડાઠવાની બરમનો શરીરે ખરડ કરવાથી પરસેવો અને શીતતા મટી જાય છે.

તંદ્રિકની ચિકિત્સા,

શુદ્રામૃતાપૌષ્કરનાગરાણિ મૃતાનિ પીતાનિ શિવાયુતાનિ શુષ્કીકળાગસ્તિરસોષણાનિ નસ્યેન તન્દ્રાવિજયોલ્લેખાનિ ॥ પરિચક્રચપ-ચંપચાવચાક્રિમિહરનાગરસ્ત્રવરીંગવાક્ષ્યઃ । છગલકજલકલિકતાનિતાન્તર્નસિ નિહિતા નતુ તન્દ્રિકં જયતિ ॥

કચ' વાસકઃ । પચંપચા દાહલદ્રિઃ । રુક્ કુદ્દમ્ કમિહરઃ વિરુદ્ધઃ । શર્વરી હરિદ્રા । ગણાલી ફન્દ્રવાણી । નસિ નાસિકાયામ્ ॥

તુરજ્જલાલચવળોત્તમેન્દુમનઃશિલામાગ-વિકામધૂનિ । નિયોજિતાન્વાસિણિ નિશ્ચિ-તજ્જ તન્દ્રાજ્જ નિદ્રાજ્જ નિવારયન્તિ ॥

લવળોત્તમ સૈન્ધવં દન્તુઃ કર્પૂરં નિદ્રાં ક્ષતિ-નિદ્રામ્ ॥

લોરીંગણી, ગળો, પુષ્કરમૂળ, અને સૂઠનો કવાથ હરડે સહિત પીવાથી; તથા સૂઠ, પીપર, અગધિયાનો રસ, અને મરીનું નરસ દેવાથી; અથવા મરી વાળો, દાઠ-હળદર, વજ, કંઠ, વાવડીમ, સૂઠ, હળદર, અને ઇંદ્રવારણીને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નરસ દેવાથી;—તંદ્રિક સ્થિતિપાત મટી જાય છે. ચોડાની લાળ, ચૈંધવ, કપૂર, મણ-શીલ, પીપર, અને મધ આખમાં આપવાથી પણ તદ્રા અને બહુ નિદ્રાનું નિવારણ મળે જાય છે.

પ્રભાપકની ચિકિત્સા.

સતગરવરતિકારેષતામ્બોદતિકાનલદ-તુરગગન્ધામારતીહારહુરાઃ ॥ મલયજદ્વમૂ-લીશઙ્કુપુષ્પીસુપકાઃ મલપનલપદમ્યુઃ પાનલો નાતિદૂરાદ્ ॥

વપતિકોડ્ર પર્પટો ન તુ મ્હાનિચ્ચસ્ત્રાન્ત-રાતુપેષાદ્ । નલદ્ લમજકં સદલમાદુશીરં પ્રાણમ્ । મારતી મ્હાલી કરમ્મી હિતિ એકે । હારહુપ દાયા ॥

સાન્વનૈરબ્જનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્વૈસ્ત્રિમિરસેષ્વનૈઃ । સર્વલો વિકૂર્ણં વિચયક્ષમ મ્હક્રિમાનયેદ્ ॥

તમર, ખડસ(લેખે, ગરમાળો, ગ્રેષ, કડું, વાળો, આસેંઠ, બાણી, દાઠ, રતા-જળી, દશમૂળ, અને ચંપચળીને કવાથ પીવાથી પ્રભાપક સ્થિતિપાત મટે છે. પ્રભાપક-વાળાને સર્વ રીતે વિકાર પામેલા વિષ્ણુને શાંત કરવા માટે મંજુનો વીરુલ નરસે અને અંધારાનું સેવન કરાવીને સ્વપ્ન કરવું બેઠવું.

રક્તઘીવિની ચિકિત્સા.

રોહિષ્ઠ્યવયવાસકવાસાર્પટગન્ધલતાક-
ટકામિઃ । શર્કરયા સમમેષ કષાયઃ ક્ષત-
જઘીવિન ઉચ્ચદુપાયઃ ॥

રોહિષ્ઠ્યુગન્ધવૃણવિશેષ । રોહિસં ક્ષતિ લોકે ॥
ગન્ધલતા પ્રિયજ્ઞુ ॥

પશ્ચકચન્દનપર્પટમુસ્ત જાતીજીવકચન્દ-
નવારિ । ક્ષીતકનિમ્વયુતં પરિપક્વ વારિમ-
વેદિહ શોણિતહારિ ॥

ક્ષીતકં યદ્ધી મધુકમ્ । રૂઢ રક્તઘીવિનિ ॥

મધુકમલુકપરુષકવાયથન્દનપલ્લવદાર-
સનાયઃ । શ્રીપર્ણીકલશીકષાયઃ સમિ-
જ્જ સ્વાદસજયાય ॥

પલ્લવ પત્રક । પાથ । સનાથ સપ્રહા-
નઃ ॥ શ્રીપર્ણી ગમ્યારી ॥

(૧) શેઢિષખડ, ધમાસો, અરડુસો,
ખડસલિયો, ઘણોલો અને કડુનો કવાથ સા-
કર નાંખીને પીવાથી રક્તઘીવિ તુરત મટેછે.

(૨) પશ્ચક, ચંદન, ખડસલિયો, મેથ,
બૂધ, છવક, રતાબળી, વાળો, બેડીમધ, અને
લીમડાનો કવાથ રક્તઘીવિને મટાડે છે.

(૩) બેડીમધ, મહુડાં, ફાલસાં, વાળો,
રતાબળી, તમાલપત્ર, અને દેવદાર સહિત
શીવજીના ફળનું હીમ કરી પાવાથી રક્તઘી-
વીમાં રક્તને છતાય છે.

ભુગ્નનેત્રની ચિકિત્સા.

તુરક્કગન્ધા લવણોગ્રગન્ધા મધૂકસારોષ-
પમાગધીમિઃ । વસ્તામ્બુશુઠીલથુનાન્વિતા-
મિર્ચેત્યં કૃષ્ણં શુદ્ધહશં કરોતિ ॥

આસોદ, શેષવ, વજ, મહુડાંનો સાર,
મરી, પીપર, અને સૂઠ તથા લસણને
બકરાના મૂત્રમાં વાટીને નસ્ય લેવાથી ભુગ્ન-
નેત્ર મટેછે.

અભિન્યાસનીચિકિત્સા.

શૃંગ્યાદિકવાથ

શુદ્ધીભાર્ગ્યમયાજાજીકળાશુનિમ્વપર્પટૈઃ ।
દેવદારવચાકુષ્ઠાસકટફલનામૈઃ ॥
મુસ્તધાન્યાકતિક્તેન્દ્રયવપાઠાહેરુભિઃ ।
હસ્તિપિપ્પલ્યપામાર્ગપિપ્પલીમુલચિત્રકૈઃ ॥
વિશાલારગ્વધારિષ્ઠસદીવાકુચિકાફલૈઃ ।
વિદક્કરજનીદાર્વીયવનીદ્રયસયુતૈઃ ॥
સમાશૈર્વિંહિતઃ કાયો હિલ્લવાર્દ્રકરસાન્વિતઃ ।
અભિન્યાસજ્વરં ધોરં હન્તિ તંદ્રાશ્ચ તત્ક્ષણાત્
પ્રમેહં કર્ણશૂલશ્ચ સન્નિપાતાશ્ચયોદશ ।
દિકાં શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ તથા સર્વાનુપદ્રવાન્ ॥
હતિ શૃંગ્યાદિ કાથ ॥

કાકડાશીંગા, ભારગી, હરડે, છૂંડ, પીપર,
કરિયાતું, ખડસલિયો, દેવદાર, વજ, કઠ,
ધમાસો, કાચફળ, સૂઠ, મેથ, ધાણા, કડુ,
ધરૂજવ, કાળીપાડ, નગરોડના બીજ, ગજ-
પીપર, અઘેટા, પીપળમૂળ, ચિત્રકટ, ધરૂ-
વાણી, ગરમાળો, લીમડો, કચ્છરો, બાપ-
ચીનાં ફળ, લાવડીંગ, હળદર, અજમેા,
અજમેાદ, એ સર્વ સમ ભાગે લેઈ કવાથ
કરી તેમાં હિંગ અને આદાનો રસ નાંખી
પીવાથી ધોર અભિન્યાસજ્વર હણાય છે,
અને તંદ્રા પણ તુરત હણાય છે. અને પ્રમેહ,
કાનનુ શૂળ, તેર પ્રકારના સન્નિપાતો, હેઠકી,
શ્વાસ, ઉધરસ, તથા સઘળા હિપદ્રવોને પણ
તે હણે છે.

જિહ્વકની ચિકિત્સા.

કિરાતાદિ કવલ.

કિરાતતિક્તાકુલકૃત્કુલિજ્જકર્ચૂરકુળા-
કટુતૈલયુક્તઃ । અમ્લદ્રવઃ સંસ્રમયેદ્રસપ્પાદો-
પાંસ્તુતો દાશરથિર્યયાત્ર ॥

આકુલકૃત્ અકલકરહાં હતિ લોકે । અમ્લ-
દ્રવઃ ધીજીરુદિરસઃ । હતિ કિરાતાદિ કવલઃ ॥

કચિયાતું, અકલકરહાં, પાનની જડ, કચુરો
પીપર, સરસીયું તેલ, અને ખાટા પદાર્થોનો
રસ, એ પીવાથી, શમયદ્રશ્યું નામ લેવાથી
જેમ જીભના પાપાનાથ પાથે છે તેમ,
જિહ્વક સંનિષાત નાથ પાથે છે.

શાશૂરપર્ણાદી અવલેહ.

શાશૂરપર્ણી માલૂરમૂલામયમયુષ્ણતા ।
શક્કુપુષ્પ્યા ચ સહિતા સેવ્યા વાચાં વિશુદ્ધયે ॥

શાશૂરપર્ણાદિરલેહઃ । શાશૂરપર્ણી ગ્રાહી
માલૂરમૂલ વિશ્વમૂલં આમ્ય. કુષ્ઠમ્ ॥

બીલીનુ મૂળ, કઠ, મધ, અને શખાવળી
સહિત ગ્રાહીના સેવનથી વાણીની શુદ્ધિ
થાય છે.

શુદ્રાદિ ક્વાથ તથા વિન્ધાદિ ક્વાથ.

શુદ્રાનાગરપુષ્કરામૃતલતાગ્રાહીવવાસુ-
મ્રતાભાર્ગીવાસકયાસતોયમુરસાકાયોજયે-
જ્જિજ્ઞકમ્ । વિશ્વાવર્મવિભાવરીયુગવરાવ-
ત્સાદનીવારિદ્ય્યાધ્રીનિમ્મપટોલપુષ્કરજ-
ટારુન્દારુભિર્વા કૃતઃ ॥

પુષ્કરં પુષ્કરમૂલં તથા વામરસિંહ । મૂલે
પુષ્કરકાશ્મીરપદ્યપત્રાણિ પૌષ્કરે ॥ સુવ્રતા
ગન્ધપદ્માશી કાશ્મીરે પ્રસિદ્ધા । મુરસાપુલ્હસી ।

વિન્ધાદિયોગાન્તરમ્ ॥ કર્મઃ પર્પટઃ વિમાકરીયુગો
હરિદ્રા દારુહરિદ્રા ચ । વરા ત્રિફલ્લ । કત્સાદની
ગુહ્વી । ગ્યામી કળ્પકારિકા ॥

ભૌરીંગણી, કમળનું મૂળ, ગળે, ગ્રાહી,
વજ, મંધપલાશી, ભારંગી, અરુણો, ધમાસો,
વાળો, અને ગુળચીનો (શુદ્રાદિ) ક્વાથ
જિહ્વક સંનિષાતને છોડે છે. સૂંક, ખડ-
સલ્લિથે, હળદર, ઘરૂંહળદર, ત્રિકુળા, ગળો,
ગ્રાથ, ભૌરીંગણી, લીમડો, નેરવળ, જોરકાનું
મૂળ, જટામાંસી, કઠ અને દેવદારના
(વિન્ધાદિ) ક્વાથથી પણ જિહ્વક મટે છે.

સંધિકની ચિકિત્સા.

શ્વેતીમુરતરૂપમાસ્યવિરદાક્રાન્તાઃ સમાઃ
સનાગરમુષાન્વિતાઃ પિષ્વત્તાવરીસંયુતાઃ ।
મૃદુસ્વલનપાચિતાઃ સહ પુરેજ સન્ધિગ્રહ્ય-
વાપદૃતયે વૃષા શિશિરસેવનં માકૃષ્ણાઃ ॥

ઉત્તમા ત્રિફલ્લ સ્થવિરદાર વિધારાં હતિ લોકે ।
મુષા ગુહ્વી પુરો ગુમ્ફલઃ ॥

વચાકવચકણ્ઠુરાસહચરામૃતામકુરામુરા-
હયનનાગરાડતરુણદારાન્તાપુરાઃ । વૃષા-
તરુણદાખીરુભિઃ સહ ભવન્તિ સન્ધિગ્રહ્ય-
યોરુજદિક્કમન્નમણપક્ષધાતદુઃ ॥

કવચઃ પર્પટકઃ કણ્ઠુરા યવાસઃ । મહુપ
અતિવિષા મુરહો દેવદાર । અતરુણદાર વૃદ્ધદાર
પુરો ગુમ્ફલઃ । વૃષા મૃદુહસ્તી ઇરુષ્કપત્રવિટપા ।
તદલભે દન્તી ચ પ્રાક્ષ્યા સમાનગુળવાત્ તરુણઃ
ઇરુષ્કઃ મીઠઃ શતાવરી ॥

મુરદાર શ્વેતી મુષાલતા મુવહા મુખ્ય-
મૃતાઃ મૃતા ગલે । સપુરઃ સ્વમ્યન્તિ સેવિ-
તાઃ સતતં સન્ધિગતં સદામસિદ્ધ ॥

સુખદા રક્ષા ॥

મુસ્તૈરશ્વપ્રાણદાવાણદારુચ્છિન્ના રાક્ષા-
મીરુકર્પૂરતિક્તા । વાસા વિન્ધા પન્થમુક્તા-
શ્વગન્ધાહન્યાન્મન્યાસ્તમ્મસન્નિવ્રહાર્ષીઃ ॥

પ્રાણદા હરીતકી । વાળ નીલપુષ્પસહસ્રરઃ ।
તિક્તા કટુકી ॥

(૧) કચૂરો, દેવદાર, ત્રિક્ષણ, વરધારો,
રાસ્ના, સૂઠ, ગળો, અને શતાવરીસમ ભાગે
લેઈ કવાથ કરી ગૂગળ નાંખીને પીવો અને
શીતળ પદાર્થ સેવવા નહિ.

(૨) વજ, ખડસલિયો, જવાસો, કાંટા-
શરીયો, ગળો, અતિવિષ, દેવદાર, મોથ,
સૂઠ, વરધારો, રાસ્ના ગૂગળ, મોટો નેપાળો,
અને શતાવરીની કવાથસધિશ્રદ્ધ, સાથળાની
જડતા, ગ્લાનિ, જમ, અને પક્ષ્ણાતને
મટાડે છે.

(૩) દેવદાર, કચૂરો, ખમણીગળો, રાસ્ના,
અને સૂઠનો કવાથ ગૂગળ નાંખીને નિરતર
પીવાથી સાંધાઓમાંના વાયુઓને શમાવે છે.

(૪) મોથ, જોરદો, હરદે, કાળો કાંટા-
શરીયો, દેવદાર, ગળો, રાસ્ના, શતાવરી,
કચૂરો, કડું, અરહૂસો, સૂઠ, પંચમૂળ, અને
આસોઈનો કવાથ ઓડતુ ઝલાઈ જવું, તથા
સાંધાના ઝલાઈ જવાની પીડાને મટાડે છે.

અંતકની ચિકિત્સા.

ફાપહાય વ્રતમુષ્ણવારિ જ્વરારિયુષા
દિગદાપહારિ । જ્વરચ્છિદ્ જીવિતદશ
નિત્ય મૃત્યુજ્ઞયષ્વેતસિ ચિન્તયસ્વ ।

ફહ અન્તકે વૃત લક્ષ્નાદિ નિયમમ્ ॥

કર્પૂરમકરાવદાતવપુષં સંયોગમુદ્રાણુષં

શ્વપ્તક્રમ્ણેષુ માતૃકણુષં ચાલ્સકુરવશુપશ્વ ।
સમ્પૂર્ણસૃતકુમ્ભસમ્પૃતકરં શુભ્રાક્ષમાલા-
ધરં, પિક્તોષુદ્ધજટાકલાપરચિરં ચન્દ્રાર્દ-
મૌલિં સ્તુહિ ॥ મિષગ્મિરિતિ નિર્ણાતં સક્ષિ-
પાતેઽન્તકામિષે । મેષજં જાન્દ્વીનીરં વૈશ્વો
મોવિન્દ પશ્વ હિ ॥

લંઘન આદિ નિયમેને, જ્વર હરનારી
હવાઓને, અને રોગ હરનારા યુષ્વ જોરને
છેડી દેખને મનમાં મૃત્યુજ્ઞય (મહાદેવ) નું
ચિંતન માત્ર કરવું કર્પૂરના સમૂહ જેવા
ઉજળા શરીરવાળા, સંયોગની મુદ્રાથી શોભ-
નારા, ભજનો ઉપર હંમેશાં ભાવ રાખ-
નારા કપાળમાં વ્યજકતી ચક્ષુવાળા, સંપૂર્ણ
અમૃતથી ભરેલ કુંભ લીધે છે એવા હાથ-
વાળા, શુભ અક્ષમાળા ધારણ કરનારા, અને
પીંગળા તથા ઉચ્ચા મુંદર જટા કલાપવાળા,
જેવા ચંદ્રાર્દ મૌલિની જ સ્તુતિ કરવી. અંતક
નામના સનિષાત જ્વરમાં વૈદ્યોએ જોમજ
નિર્ણય કરેલો છે એમાં તેો ગ્રાહ્યજ
એજ ઔષધ અને ગોવિંદ એજ વૈદ્ય છે.

ફહાહની ચિકિત્સા પડગપાનીય.

લક્ષીરચન્દ્રનોદીપ્યદ્રાક્ષામલકર્પદૈઃ ।
મૃતં ક્ષીતં જલં દધાદાહતદ્જ્વરશ્ચાન્તયે ॥
પદ્મપાનીયમ્ ॥

વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, દ્રાક્ષ, આ-
મળાં, અને ખડસલિયો, એનો કવાથ ટાંકો
કરી પીવાથી ઠાંક, તૃષ્ણા, અને જ્વરની શાંતિ
થાય છે.

ધાન્યાકે ડવાથ

સસિતો નિષિ પર્વચિતઃ માતર્દાન્યાક-

તથુલકાચઃ પીતઃ સમયસ્યચિરાવન્તર્હાઈ
જ્વરં પૈત્તમ્ ॥

ધાન્યકતખુલાઃ કષિતધાન્યાકવીજાનિ ફિતિ
ધાન્યાકકાચ. ॥

રાત્રે પલાળી રાખીને ખાતઃકાળમાં
શીતળ થયેલાં જોવાં ધાણાં કે ચોખાનો ક-
વાચ પીવાથી અંતઃકાંઠે જ્વર અને પિત્તજી
જેકદમ શમન થાય છે.

પથ્યાવલેહ.

પથ્યાતૈલપ્રુતશૌદ્રૈર્લિંઘાદાહવિમાશિનીય્ ॥

પથ્યાતૈલપ્રુતશૌદ્રૈરિત્યત્ર ન સમુચ્ય. । તેન
કેવલેન મધુનાપિ લિંઘાત્ । પથ્યાવલેહઃ ॥

તેલ, ઘી, અથવા મધની સાથે હરડે
આટવાથી કાંઠે મટે છે.

લેપ.

પ્રશ્નમયતિ દાહમચિરાદધિયુક્તર્કશ્વપ્લ-
વૈર્લેપઃ । લેપોદિમકરમલયજનિમ્બદલસ્ત-
કપિષ્ટૈર્વા ॥

હિમકર. કર્પૂર. । તથા ચ'વનસારઅન્નસંક-
હ્યમરઃ ॥

ભેરડીનાં પાનનો કાંઠેમાં વાટી લેપ
કરવાથી જેકદમ કાંઠે શાંત થાય છે; અથવા
લીમડાનાં પાન, કર્પૂર અને ચંદનનો છાશમાં
વાટીને લેપ કરવા.

જલધારા.

જ્વાનમુત્તસ્ય મધીરતાઞ્ગકાંસ્યાદિપાત્રે
નિશ્ચિતે ચ નામૌ । શીતામ્બુધારા વહુલા
પતન્તી નિશ્ચિતે દર્શં સ્વરિતં જ્વરશ્ચ ॥

ફેલાહવાળાને ચત્તો સુવાદી તેની ના-

શિ ઉપર ત્રાંબા કે કાંચાતું ભેંતું વાસણ
રાખીને તેમાં ઉપરથી શીતળ જળની ધારા
પાડવાથી કાંઠે તથા જ્વરનો તુરંત નાશ થઈ
જાય છે.

અવગ્રાહન.

શીતામ્બસા તુ જ્વતશ્ચ વિલોદિતેન મ-
જ્યેન ચન્દનયુતન ઘૃતેન વિગ્ધ્વા । દાહ-
જ્વરી સક્તમલોત્પલ્મ્યાલ્યધારી સિમં વિજે-
ત્સલિલકોષ્ઠમનરવકાલમ્ ॥

ટાંકા જળથી સેકડો વાર ધોએલા
અને ચંદનયુક્ત ગાયના ઘીનો ચરીરપર લેપ
કરીને કમળ અને ઉત્પલની માળાઓ પહે-
રીને વિલંબ નહિ કરતાં જેકદમ પાણીની
કોઠીમાં ભેસતું કાંઠેનો નાશ થશે.

અવશુષ્કન.

કાઝિકાર્દ્રફ્ટેનાચશુષ્કનં દાહનાશનમ્ ।
અથ ગોતકસંસ્તિભજ્જીતલીકૃતવાસસા ॥

કાંટાથી ભીંજવેલા કપડા વડે અથવા
ગાયની છાશમાં બાફીને ટાંકા પાડેલા કપડા
વડે આરંભેરથી ચરીરને કાંડી દેવાથી કાંઠેનો
નાશ થાય છે.

અભ.

દાહસ્પર્શદિતં છાપં નિરશં તૃણવાનિ-
તમ્ । સર્કરામધુસંયુક્તં પાષણેજ્જાતર્પણમ્ ॥

છાજશક્તુરૂપતર્પણમ્ ॥

કાંઠે તથા ઉલટીવાળા, દુર્બળ થયેલા,
અથ જ્વરના ભૂખના, તથા તરસા માણસને
સાકર તથા મધમાં ચોખાની ધાણીનો સા-
થેવા આપી તુષ્ટિ કરવી.

દાહના ખીજ ઉપાયો.

વાપ્યઃ કમલહાસિન્યો જલયન્ત્રગૃહાઃ શુભાઃ ।
નાર્યશ્વન્દનદિગ્ધાજ્ઞયો દાહે દૈન્યહરા મતાઃ ॥
મુક્તાવલીચન્દનચીતલાનાં મુગન્ધપુષ્પામ્બર-
ભૂષિતાનામ્ । નિતમ્બનીનાં મુપયોધરાણા-
માલિક્ષિજ્ઞાન્યાશુ હરન્તિ દાહમ્ ॥ પ્રહ્લાદ-
શ્વાસ્ય વિજ્ઞાય તાઃ સ્તીરપનયેત્પુનઃ । હિતશ્ચ
મોજયેદશ્ચ યેનામોતિ મુક્તં મહત્ ॥

પ્રહ્લાદ કાચકૃતહર્ષમ્ ॥

કમળોથી શોભિત વાવો, સુંદર કુવા-
રાવાળાં ધરો, અને અંગેમાં અંદનના લેપો
કર્તા હોય એવી જીવાન સ્ત્રીઓ દાહ તથા દી-
નતાને હરે છે. મોતીના હારો અને ચંદનોથી
શીતળ અનેલાં અંગેવાળી, મુગંધી પુષ્પો
તથા વસોથી શુભગારેલી, અને સુંદર સ્તનો-
વાળી જીવાન સ્ત્રીઓનાં આલિંગનો દાહને
તુરંત શાંત કરી દે છે. આ આલિંગન કર-
વાથી જો કામ ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્ત્રીને દૂર
કરી દેવી, અને રોગીને હિતકર અન્ન જમા-
ડવું તેથી તેને બહુ સુખ થાય છે.

ચિત્તભ્રમની ચિકિત્સા.

કળોષળોગ્રાલવળોત્તમાનિ કરજ્જ્વલીં
ક્ષણદામલાનિ । પથ્યાક્ષસિદ્ધાર્યકહિન્નુ શુ-
ષ્ઠીયુતાનિ વસ્વામ્બુવિમિશ્રિતાનિ । પિષ્ટા
ગુદીયં નયને નિધેયા પ્રચેતનેતિ પ્રાથતા-
ન્વિતાર્થા । ચિત્તભ્રમાપસ્મૃતિભૂતદોષશિરોડ
શિરોગન્નમનાશ્નદેતુઃ ॥

વસ્તામ્બુ લાગમૂત્રમ્ ॥

કુમ્ભોદ્ભવતરોરમ્ભા મુઢવિશ્વકળાન્વિતમ્ ।

નિહિતં નસિ નૂનં સ્થાચિત્તભ્રમવિનાશનમ્ ॥

કુમ્ભોદ્ભવતરોરમ્ભ અગસ્તિવૃક્ષાવકલ્કરસઃ ॥

મુરમૂર્દજમેધાહમધૂકમલયોદ્ભવૈઃ । મરુ-
ત્તરુમધુન્મિશ્રૈઃ પુરપાણિજપાંસુભિઃ લોહલા-
મજ્જકૈલાભિર્ભૂપાશ્ચિત્તભ્રમાપહાઃ । પ્રહ્લો-
દશ્ચ શ્રીદઃ સૌભાગ્યકર ઉત્તમઃ ॥

મુરુ એકાઙ્ગી । મૂર્દજો ધાલ મરુત્તરુદેવદારુ ।

પુરુ ગુમ્મુલ પાણિજ નલ પાશુ પર્પટકમ્ લોહ ।

અગુરુ । લામજ્જકમ્ ડશીરવપીતતૃણાવિશેષ । તદ-
લાભે ડશીરુ પ્રાહ્યમ્ ॥

મુદ્રીકામરદારુમત્સ્યશકલામુસ્તામલકયો-
મૃતા પથ્યારેવતરામસેનકરજો રાજીફલૈઃ
સંયુતાઃ । હન્યુશ્ચિત્તરુજોડથ દર્દુરદલાપા-
ટાપટોલીપયઃ પથ્યાપર્પટરાજવૃક્ષકટુકાશ
મ્બુકપુષ્પશૃતાઃ ॥

મુદ્રીકા દ્રાક્ષા । માત્સ્યશકલા કટુકી । આરે-
વતઃ આરગ્વધ. રામસેનક કિરાતાતિક્તક । રજ
પર્પટક । રાજીફલ પટોલઃ । અથ યોગાન્તર
માહ । દર્દુરદલા મપ્પૂકપર્ણી સા ચ ત્રાહ્લી ।
મક્ષિષ્ઠા શોળકચ તથાપ્યત્ર ત્રાહ્લી પ્રાહ્યા । યત
ઉક્ત દ્રવ્યગુણગ્રન્થે ॥

ત્રાહ્લી મતિપ્રદા મેધ્યા ઝવરહન્ત્રી રસાયની ॥

ત્રાહ્લી । વરમ્પીતિ લોકે । પય વાલકમ્ ।

રાજવૃક્ષ આરગ્વધ । રામ્બુકપુષ્પી શક્તુપુષ્પી ॥

(૧) પીપર, મરી, વજ, કૈંધવ, કરે-
જ ખીજ, હળદર, આમળાં, હરદે, બેડાં,
સર્પવ, હિંગ, સૂક, એમને બકરાના મૂત્રમા
વાટીને ગોળી બનાવી તે આખમાં આંખ-

વાથી ચેતના મળે છે, માટે એ ગોળીને પ્રચેતના કહે છે. એથી ચિત્તશ્રમ, વિરમ રજુ, ભૂતદોષ, માથાનું દરદ, આખાનું દરદ, અને જમનો નાશ થઈ જાય છે.

(૨) ગોળ, સૂંઠ, અને પીપર સહિત અગધિયાની છાલના રસકલ્કનુ નસ્ય લેવાથી ચિત્તશ્રમ ટળી જાય છે.

(૩) જટામાસી, વાળો, મોથ, મહુડા, ચંદન, દેવદાર, મધ, ગુગળ, અને કમળનું ચૂર્ણ, તથા અગર, લામબજક નામનું પીણું ખડ અથવા કાળોવાળો, અને એલથી, આ સર્વનો ધૂપ કરવાથી ચિત્તશ્રમ મટી જાય છે. અહુદોષ મટીને લક્ષ્મી તથા સૌભાગ્ય મળે છે. આ ધૂપ ઉત્તમ છે.

(૪) દ્રાક્ષ, દેવદાર, કડુ, મોથ, આમળા, હરદે, ગરમાળો, કરિયાતું, ખડસલિયો, અને પરવળનો કવાય; અથવા પ્રાક્ષી, કાળી-પાડ, કંઠવી ધીસોડી, વાળો, હરદે, ખડસલિયો, ગરમાળો, કડુ, અને ચંખાવળીનો કવાય પીવાથી ચિત્તશ્રમ મટી જાય છે, મૂળમા દર્દુરદલા લખ્યુ છે તેનો અર્થ મડુ-કપર્ણી થાય છે. મડુકપર્ણીનો અર્થ પ્રાક્ષી-મણ્ડ, અને અરલુ થાય છે, તેપણુ આ ઠેકાણે પ્રાક્ષીજ લેવી. કેમકે પ્રાક્ષીના ગુણ-ભુદ્ધિ આપનારી, જવરનો નાશ કરનારી અને રસાયન રૂપ છે.

કર્ણકની ચિકિત્સા.

પ્રલેપસ્તમસ્તમયત્યલ્પમેકઃ સમુદ્રિક્તશોથશ્ચ રક્તાવશેષમ્ । સુપક્વે ચ સ્પર્શક્રિયા પૂય જિત્સા વ્રણત્વં ગતે ચિતા તચ્ચિકિત્સા ॥

અર્થમર્થઃ । તે કાર્ણિકં એકઃ પ્રલેપઃ અસ્તજ્ઞાશ નયતી । તચ્ચિકિત્સા વ્રણચિકિત્સા ॥

નિશ્ચાવિશ્વાલમયમાણિમન્થદાવીકુદીમ્-
લકૃતઃ પ્રલેપઃ । પ્રમાકરણીરયુતાઃ પ્રમા-
વીદ વ્યસ્તઃ સમસ્તોડપ્યય કર્ણિકાગ્રઃ ॥
કુલ્લત્યઃ કદ્દાલ્યં શુણ્ઠી કારવી ચ સમો-
શકૈઃ ॥ સુસ્વોષ્ણેલેપનં કાર્ય કર્ણમૂલે
મુદુર્મુદુઃ । ગૈરિકં સ્વટિની શુણ્ઠી કદ્દા-
લારગધૈઃ સમૈઃ ॥ ઉષ્ણૈઃ કાષ્ઠિકસંપિષ્ટ-
લેપઃ કર્ણકમૂલનુત્ । શિયુરાજિકયોઃ
કલ્કં કર્ણમૂલે પ્રલેપયેત્ ॥ કર્ણમૂલમવઃ
શોથસ્તેનલેપેન શામ્યતી । અશ્વિશિરજલ-
પરિષદિતં મરિચકજાજીરસિન્દુજં ત્વરિ-
તમ્ ॥ નસ્યવિધિસેવિતં નનુ કર્ણકરુપ્રાશકુ-
દ્રદિતમ્ । માર્ગીજયાપૌષ્કરકષ્ટકારિકટ-
ત્રિકોગ્રાધનકુષ્ઠલીભિઃ ॥ કુલીરશુક્લીકટ-
કારસામિઃ કૃતઃ કષાયઃ કિલ કર્ણકગ્રઃ ॥
માર્ગી વનમેદિતી લોકે । તદ્દલમે કષ્ટકારી-
મૂલં પ્રાશમ્ । જયા મનિગતીતી લોકે । પૌષ્કરં
પુષ્કરમૂલમ્ । ઉગ્રા વવા । કુષ્ઠલી ગુદ્ધતી ।
કુલીરશુક્લી કર્ણકટશુક્લી રસા રાક્ષા ॥

દસમૂલમત્સ્યસકલાચપલાત્રિફલામહોષ-
ધકિરાતયુતમ્ । મરિચં પરિક્વચિતમાશુ
વલાદપહન્તિ કર્ણરુજઃ સકલાઃ ॥

ચપલા પિષ્પલી ॥

કર્ણુક અદ્ય તથા વધારે સોભવાળો
કે લોહીના અવશેષ રહી ગયેલા ભાગવાળો
હોય, તો તે નીચે લખેલા પ્રલેપો મટાડે છે
કર્ણુક પાકયો હોય તો શસ્ત્ર ક્રિયા કરવાથી
પડ મટે છે, અને જો તે મધુરૂપ થયો હોય
તો પ્રભુની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

(૧) હળદર, ઇંદ્રવાદ્ધી, કડુ, ચંદન

દેવદાર, અને ઇગાળીયાના મૂળનો બાકડાના રસ સહિત લેપ કરવાથી કર્ણક મટી જાય છે. હળદર વગેરે સર્વ પદાર્થોના અથવા તેમાંથી થોડાક પદાર્થોના લેપ કરવાથી પણ કર્ણક મટે છે.

(૨) કળથી, કાયફળ, સૂંઠ, અને કાળીજીરી સમભાગે લેઈને સહન થાય તેવા ગરમ કરીને તેનો કાનના મૂળમાં વારવાર લેપ કરવાથી કર્ણક મટી જાય છે.

(૩) ગેરૂ, ખરી, સૂંઠ, કાયફળ, અને ગરમાળો સમ ભાગે લેઈ કાળથી વાટી ગરમ કરી લેપ કરવાથી કર્ણક મટી જાય છે.

(૪) સરગવાના તથા રાઈના કઢકનો કાનના મૂળમાં લેપ કરવાથી કાનના મૂળમાંનો સોજો શાંત થાય છે.

(૫) મરી, પીપર, અને ચૈંધવને બિના પાણીમાં વાટીને નરમ લેવાથી કર્ણકનો નાશ થાય છે, એમ યુનિઓએ કહેલું છે.

(૬) ભારગી, અરણી, પુષ્કરમૂળ, ભોંરીબણી, સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, ગ્રેથ, ગો, કાકડાશીંગી, કડુ, અને રાસ્નાનો કવાથ પીવાથી કર્ણક મટી જાય છે.

(૭) કથમૂળ, કડુ, પીપર, ત્રિફળા, સૂંઠ, કરિયાતું અને મરીનો કવાથ પીવાથી કર્ણકને તે બળાત્કરથી મટાડે છે.

કંઠકુપ્પળની ચિકિત્સા.

ફલત્રિકમ્પૂષ્ણ મુસ્તકદ્વીકલિઙ્ગ સિંહાનનર્શવરીભિઃ । કવાથઃ કૃતઃ કૃન્તાતિ ક-
પ્પઠુજ્જ કળ્પીરથઃ કુઞ્જરમાશુ તદ્રવ ॥

સિંહાનનો વાસક શર્વરી હરિદ્રા ॥

કિરાતકડકા કળાકુટજકપટકારી મુટી-
કલીદુકિલિમાભયાકડકગદ્ગલામ્બોધરૈઃ ॥

વિષામલકપુષ્કરાનલકુલીરમૃદ્ધીતૃષૈર્મહોષ-
ધસતૈરયં જયતિ કપ્પઠકુજ્જ મળઃ ।

શટી કર્ણુરઃ કલિદ્રુઃ વિમીતકઃ કિલિમં દેવ-
દાર કટુક મરિચં વિષા બતીસવૃક્ષઃ વૃક્ષાદિભિઃ
કિં વિશિષ્ટૈર્મહોષધસતૈઃ । મહોષધસ્ય સક્ષિભિઃ
તેન ઇતૈઃ સહિતેન મહોષધેનેત્પર્યઃ ॥ અયોત્વળ-
વાતાદિપ્રવૃદ્ધમગ્ન્યક્ષોળવાતાદિદેતુકાનાં કુમ્ભીપાકા-
દીનાં ત્રયોદશાનામિષ વિષાતવ્યા ॥ इति सन्निपा-
तज्वरधिकारः ॥

(૧) હરડાં, બેડા, આમળાં, સૂંઠ, મ-
રી, પીપર, ગ્રેથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, અરડ્સો,
અને હળદરનો કવાથ, હાથીને જેમ તુરત
સિંહ મારી નાંખે છે તેમ, તુરતજ કંઠકુ-
પ્પને હથે છે.

(૨) કરિયાતું, કડુ, પીપર, ઇંદ્રજવ,
ભોંરીબણી, કચ્છરી, બેડાં, હરડે, દેવદાર,
મરી, કાયફળ, ગ્રેથ, અતિવિષ, આમળાં,
એરંડાનું મૂળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી, અરડ્સો,
અને સૂંઠનો કવાથ કંઠ કુપ્પળનો નાશ કરે છે.

કુમ્ભીપાક આદિ તેર સન્નિપાત જવરો
કે જેના કારણે ઉલ્લસુ વાસુ વગેરે તથા પ્ર-
વૃદ્ધ, મધ્યમ અને હીન વાસુ આદિ છે, તે-
ઓની ચિકિત્સા પણ ઉપર કહેલા તેર બ-
તાના સન્નિપાત જવરોની પેઠે કરવી.

(આગંતુક જવરોના અધિકાર.)

આગંતુક જવરોનાં નિદાન.

અભિઘાતામિષક્કામ્યામામિચારામિષાપ્તઃ ।

આગન્તુર્જાયતે દોષૈર્યયાસ્વન્તં વિભાવયેત ॥

અભિઘાતઃ શસ્ત્રમુછિલગુહાદિર્મિદ્ધનમ્ । અમિષક્ઃ

કામશોકમયક્રોધમૂતાદીનામાવેશઃ । અમિચારઃ

કલ્યાણુપાદનમ્ ॥ અભિજ્ઞાપઃ શ્રાક્ષણગુરુકૃદ્વસિ-
સાદિક્ષતઃ જ્ઞાપઃ ત આગન્તુજ્વરમ્ યથાસ્વ યથાદો-
ષલક્ષણં દોષૈર્વિમાવયેત્ વિજાનીયાત્ ॥

યેશુતવિષવાચ્યશિસ્તમજ્ઞાદિસમ્ભવાઃ ।

રાગદ્વેષમયાચૈશ્વ તે સ્તુરાગન્તવો મદાઃ ॥

હૃદિચાર, મુક્તી કે લાકડી વગેરેના
અભિજ્ઞાતથી, અથવા શેઠે ભથ ઠામ કેપ
કે જાતાદિકને આવેશ થવાથી અથવા મૂક
વગેરે અભિચાર ક્રિયાથી, અથવા પ્રાણાદિ
શુદ્ધ કે વદાદિકના શાપથી આગંતુકજ્વર
ઉત્પન્ન થાય છે. દોષોનાં લક્ષણો ઉપરથી
તેને ભણી લેવો. જે રોગો જૂત, જેર, વાયુ,
અગ્નિ, શૂત કે ભંઝ વગેરેથી તેમજ રાગ
દ્વેષાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તે પશુ આગં-
તુકજ્વર કહેવાય છે.

આગતુક જ્વરોથી કેપ પામતા
દોષો વિષે.

કામશોકમયાદાયુઃક્રોધાત્પિત્તં ત્રયો મ-
લાઃ । શૂતાભિષક્ષાત્ કુપ્યન્તિ શૂતસામા-
ન્યલક્ષણાઃ ॥

કામશોકમયાત્ । કામશોકમયજ્વાદાગન્તોઃ
વાયુઃ કુપ્યતિ । ક્રોધાત્ તુ ક્રોધજ્વાદાગન્તોઃ પિત્ત
પ્રકુપ્યતિ । શૂતાભિષક્ષાત્ શૂતાવેશજ્વાદાગન્તોઃ ત્રયો
મલા દોષાઃ કુપ્યન્તિત્થયઃ । શૂતસામાન્યલક્ષણાઃ ।
શૂતસ્ય શૂતલક્ષણસ્ય સામાન્ય સમાનતઃ યેવાં તાનિ
શૂતસામાન્યાનિ લક્ષણાનિ યેવાં તે શૂતસામાન્યલ-
ક્ષણાઃ મલાઃ ॥

ઠામ, શેઠે અને ભથથી વાયુ કેપે
છે, કેપથી પિત્ત કેપે છે, અને ત્રણે મલો
જૂતના આવેશથી કેપે છે, કેમકે તેઓ
જૂતનાં લક્ષણો ધરાવે છે.

આગતુક જ્વરોનાં લક્ષણો.

શ્વાવાસ્યવાવિષકૃતે તથાતીસાર एष च ।

મક્ષાકચિઃ પિપાસા ચ તોદશ સહ મૂર્છયા ॥

વિષકૃતે સ્થાવરનજ્જમવિષમક્ષણકૃતે જ્વરે મુક્તસ્ય
શ્વાથ શુક્તસાનુવિદ્. કુળ્લો વર્ણઃ શ્વામવર્ણો વા ॥
અતીસાર. સ્થાવરવિષેણેવ તસ્માધોગમિત્વાત્ । શ્વેદઃ
સ્ત્વીવ્યધનેનૈવ જ્યથા ॥

ઔષધીગન્ધને મૂર્છાં વિરોક્ષ્યમશુસ્ત
થા । કામને વિષવિષ્ણંસ્તન્દ્રાકલ્પમમો-
જનમ્ ॥ હૃદયે વેદના ચાસ્ય ગાત્રજ પરિ-
શુષ્પતિ ॥

કામને સમીહિતકાન્તાવપ્રાસિનિમિત્તકે જ્વરે ।
અક્ષરાદ્વદ્વમટોકાન્યપિ લક્ષણાનિ કોદગ્ન્યાનિ તન્મિ
થયા । કામાદ્ બ્રમોડકચિદ્દિદ્ધો દ્વિન્દ્રાધીવૃત્તિશ્ચ
ઈતિ ।

મૂર્છાક્ષમર્દો તુદ્નેષ્ણાપલ્પં કુષવલ્લમયોઃ ।

સ્વેદશ્ચ હૃદિ દાદશ સ્ત્રીણાં કામજ્વરે મયેત્ ॥

ચાલકં જ્વતપત્રાણિ મન્થસારદ્વચીરકમ્ ।

ચોચવાનેષકં માંસી ક્ષાલઃ કામજ્વરાવહઃ ॥

સન્ધ્યાયાં સંસ્તરઃ કાર્વેશુમન્થૈઃ કુદ્યવૈરુષમ્

ક્રીડનીયં સ્વકાન્તેન સહ રાત્રૌ તથા શિવામ્ ॥

ઈદમપિ કુત્રપિ કથિતમ્ ॥

મયાત્ મલપ શોકાશ મયેત્ કોપાશ વેપથુઃ ॥

મયાત્ મયજે જ્વરે પ્રકાપઃ શોકાશ અકારેણ

પ્રલપ્ત एषાનુકુપ્યતે । કોપાશ વેપથુર્મથતિ ।

નતુ વેપથુર્વાતસ્ય ધર્મસ્તત્કર્થં ક્રોધજે જ્વરે વેપથુઃ ।

તપ્યતે દાકઃ પ્રકુપિતો દોષ इतरानपि ક્રોધેવિતિ

વચનાત્ । પિત્તક્રોપિતવાતજન્ય દવાત્ વેપથુઃ ।

ક્રોધાદ્વયુરપિ મથતિ । યત્ વલ્કં મિથેદેન ॥

અધ્વશ્રાનેત્વધ્યંગામ્યાં । દિવા નિદ્રાઞ્ચ
કારયેત્ ॥ ઔષધીગન્ધાવિષજૌ વિષપિષ્મ-
વાષનૈઃ ॥ જયન્કષાયૈર્મતિમાન્ સર્વગન્ધ-
કૃતૈર્મિષક્ । સર્વગન્ધમાહ ॥ ચાતુર્જાત-
કકપૂર્નં કક્કોલાયુરુકુલમમ્ । લવઙ્ગસહિત-
ઞ્ચૈવ સર્વગન્ધં વિનિર્દિશેત્ ॥ ક્રોધજે પિત્ત-
ત્રિત્કાર્યૈ ધાયૈ સદ્રાવ્યમેષ ચ ॥ આશ્વાસે-
નેષ્ટલાભેન વાયોઃ પ્રશ્નમેન ચ ॥ હર્ષણેષ્ચ
ક્ષમં યાન્તિ કામક્રોધમયજ્વરાઃ ॥ કામૈરવ
મનોઘ્રેષ્વ પિત્તઘ્રેષ્વાપ્યુપક્રમેઃ । સદ્રાવ્યૈષ્ચ સ્વમં
યાતિ જ્વરઃ ક્રોધસમુત્થિતઃ ॥

કામૈઃ કામવિષયૈઃ । મનોઘ્રેઃ ધિક્કારાદિમિર્મ-
યજનકવચનૈર્વા ॥

કામાત્ ક્રોધજ્વરો નચ્યેત્ ક્રોધાત્કામ-
જ્વરસ્તથા । ઘાતિતામ્યામુખામ્યાઞ્ચ કામ-
ક્રોધજ્વરસયઃ ॥

ઘાતિતામ્યામુખામ્યા મનસિ નિષ્ટહીતામ્યા કા-
મક્રોધામ્યામ્ ॥

ભૂતવિદ્યાસમુદ્દિષ્ટૈર્વન્ધાવેશનતાદનૈઃ ॥ જ-
યેદ્ભૂતાભિષક્કોત્થ મનઃશાન્ત્યા ચ માનસમ્ ।
તાદનૈરિત્યપ્ત સ્થાને કેચિત્પૂજનૈરિતિ પઠન્તિ ॥

સહદેવાયા મૂર્છં વિચિના કપ્થે નિષદ્ધ-
મપહરતિ । એકદિશિચતુર્ધિર્દિવસૈર્ભૂતજ્વરં
પુંસામ્ ॥ અભિચારાભિક્ષાપોત્થૌ જ્વરૌ હો-
માદિભિર્જયેત્ । દાનસ્વસ્ત્યયનાતિર્ધ્યૈક્ત્યા-
તઞ્જહુકુજૌ । ઇત્યાગ્નુજ્વરપ્રકારઃ ॥

આગંતુક જવરમાં આશ્વસે લંઘન કરવું
જ નહિ. વાગળદે કહ્યું છે કે—“શુદ્ધ વાત-
જ્વર, ક્ષયજ્વર, આગંતુકજ્વર, અને છૂર્ણ-

જવરમાં લંઘન કરવું ચોખ્ખું નથી. કામ, શોક,
ચિંતા અને પ્રહારથી થયેલા જવરમાં પણ
લંઘન હિતકારી નથી. ભય, ભૂત, શ્રમ,
ક્રોધ, અને લંઘનથી થયેલા જવરમાં પણ
લંઘન કરવું નહિ. તેમાં તે અગ્નિ દીપ
કરીને માસરસ અને ભાત ખાવા બેઠઝો.
અભિધાત જવરમાં ગરમી વગરની કિંવા
કરવી, અને ટોપના પ્રમાણમાં પૂરું, મધુર,
અને સ્નિગ્ધ આપવું. ધીના પાન તથા અભ્યં-
ગથી અભિધાતજ્વર નાશ પામે છે. લોહી
કલાવવાથી તથા શુદ્ધિનું હિત કરનારા માંસ-
રસ અને ભાતના ખોરાકથી પણ તે મટે છે
માર વાગવાથી, વીધાવાથી, શ્રમથી, બહુ
પંથ કરવાથી, છેદ લેદ કે ઊંચેથી પડવાથી
થયેલા જવરમાં પ્રથમ દૂધ અને માંસરસ
સહિત ભાત આપવો. પંથ કરવાથી થાકેલાને
અભ્યંગ તથા દિવસે નિદ્રા કરાવવી. ઔષ-
ધિગંધ તથા વિષવાળાને વિષ તથા પિત્તને
હરનારા કષાયોથી થેલે જવરને છતવો.

તજ, તમાલપત્ર, જોળથી, નાગકેશર
કપૂર, ચણકપાન, અગરુ, કેશર અને લવંગ
આ બધાને સર્વગંધ કહેછે.

ક્રોધથી આવેલા જવરમાં પિત્તને છ-
તવું તથા સદાકષ્ણ બોલવો. આશ્વાસનાદિર્ધ
વાયુ શમે છે તેથી લાલ થાય છે. કામ, ક્રોધ
અને ભયના જવરે હર્ષથી શાંત થાયછે, ઇ-
વિષયોના ધિક્કારાદિથી, ભયોત્પાદક વચ-
નોથી, અને પિત્તહર કિંચથી પણ ક્રોધજ્વ-
ર મટે છે, અને તે સાંસં વાક્યોથી પણ મટે છે
કામથી ક્રોધજ્વર મટે છે, અને ક્રોધથી કા-
મજ્વર મટે છે. કામ તથા ક્રોધ એ બંનેને
મનમાં નિષેધ કરવાથી તે બંને જવર નાશ
પામે છે. ભૂતથી થયેલ જવરને ભૂત વિદ્યા
માં કલા પ્રમાણે કેટલાનું, બેસાડી રાખવું
અને માલવા લજીએથી છતવો અને મનના

જ્વરને મનની શાંતિથી છુટવો. વિધિ પ્રમાણે ખાટુ મૂળ કેંઠમાં બાંધવાથી માણુ-એનો ભૂતજ્વર ઝોક, બે, ત્રણ, કે ચાર દિવસમાં મટી જાય છે. અભિચાર કે શાપથી થયેલા જ્વરમાં હોમાદિ ક્રિયાઓ કરવી, અને ઉત્પાત કે અહોપથી થયેલા જ્વરમાં દાન, સ્વસ્તિવાચન, અને અતિથિ પૂજનાદિ કરવાં.

(વિષમ જ્વરનો અધિકાર) નિદાન તથાસંપ્રાપ્તિ

દોષોડ્વભોઽહિતસમ્ભૂતો જ્વરોત્સુષ્ટસ્ય
વા પુનઃ । ષાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ
વિષમજ્વરમ્ ॥

અર્થઃ જ્વરોત્સુષ્ટસ્ય જ્વરેણ લક્ષ્યસ્ય । સ-
વિકૃદ્દેહુમાહ । દોષ અલ્પ જ્વરમુક્તસ્ય સ્વલ્પોઽ-
પિ । વિપ્રકૃદ્દેહુમાહ । અહિતમાહારવિહારાદિ તેન
સમ્પૂર્ણ । સમ્પૂર્ણો જાતઃ ॥ અન્યતમન્ષાતુ
રસરક્તાદિકમ્ । પ્રાપ્ય દૂષયિત્વા પુનર્વિષમ જ્વર
કરોતિ । જ્વરોત્સુષ્ટસ્ય એતિ વાશબ્દેનેતિ બોધ્યતે ।
પ્રથમતોપિ વિષમજ્વરો મવતિ । યત ઉક્તમ્ ।
આરમ્ભાદિવિષમો યસુ ઇતિ ॥

જ્વરે છેડી ડીધેલા માણુસનો બાકી
રહી ગયેલા અલ્પદોષ પણ અયોગ્ય આહાર-
શદિ થાય તે તે કેાઇ પણ ધાતુને પાછો
ફાપિત કરીને વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.
અલ્પદોષ એ વિષમજ્વરનો પ્રારંભ હોતુ
છે, અને અયોગ્ય આહાર વિહાર વગેરે
દૂરના હોતુ છે. કેટલાએકને શરૂઆતથીજ
વિષમજ્વર થાય છે, એમ જ્યારે થાય છે
ત્યારે તે માણુસને મારી નાંખનાર નીવડે છે.

વિષમજ્વરના ભેદા

સન્તતં રસધાતુસ્યઃ સતતં રક્તધાતુગઃ ।
દોષઃ કુદ્ધો જ્વરં પુંસાં સોઽન્યેષુઃ પિશ્નિ-
તાશ્રિતઃ । મેદોગતસ્તૃતીયેઽન્દ્રિયેઽસ્થિમ-
જ્જાગતઃ પુનઃ ॥ કુર્યાંચાતુર્થિકં ધોરમન્તર્ક
રોગસક્કરમ્ ॥

અન્તકમિષ મારકત્વાત્ ॥

રક્ત ધાતુનો જ્વર સતત, રક્તનો
જ્વર સતત, માસનો જ્વર અન્યેષુષ્ક, મેદ-
નો જ્વર તરીયો, અને અસ્થિ તથા મજ્જા-
નો જ્વર રોગોના સમૂહવાળો ધોર એવો
ચોથિયો કહેવાય છે.

વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ.

યઃ સ્યાદનિયતાત્ કાલાત્ શીતોષ્ણા-
ભ્યાં તથૈવ ચ । વેગતશ્ચાપિ વિષમો જ્વરઃ
સ વિષમઃ સ્મૃતઃ ॥

યસ્ત્વનિયતાત્ કાલાત્ સ્યાદિત્યસ્યામર્થઃ ।
યથા વાતિકો જ્વર સપ્ત દિનાનિ પૈત્તિકો દશ
દિનાનિ શ્લેષ્મિકો દ્વાદશ દિનાનિ દોષાળાં પ્રાક-
ત્યૈર્વાતિક અતુર્દશ દિનાનિ પૈત્તિકો વિશતિ
દિનાનિ શ્લેષ્મિકશ્ચતુર્વિશતિ દિનાનિ સ્યાત્ । તથા
વિષમજ્વરો નિયતં કાલં વ્યાપ્ય ન સ્યાદિત્યર્થઃ ।
શીતોષ્ણામ્યા ગુણમ્યા સ્યાત્ ।

વેગતશ્ચાપિ વિષમઃ કદાચિદતિવેગવાન ।

કદાચિછાન્તવેગ ॥

અનિયમિત સમયે આવતો હોય, શી-
તોષ્ણતાના નિયમ વગરનો હોય અને વેગ-
માં વિષમ હોય, તે વિષમ જ્વર કહેવાય
છે. તે સતત, સતત, અન્યેષુષ્ક, તૃતીયક,

અને આતુર્થીક કહેવાય છે. જેમ વાતાજ્વર,
પિત્તાજ્વર અને કફજ્વર અનુક્રમે સાત,
દશ અને બાર દિવસ સુધી રહે છે, અને
હોષોની પ્રબળતા હોય તો તે અનુક્રમે ચૌદ,
વીશ અને ચૌવીશ દિવસ સુધી રહે છે, તેમ
વિષમજ્વર નિયમિત કાળ સુધી રહેતો નથી,
કેમકે તેનો વેગ વિષમ છે.

संततज्वरस्तु लक्षाय

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमपि
वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः
स निगद्यते ॥

विकल्पो वातिकादि भेदात् । सन्तत्या नैरन्त-
र्येण अविस्मर्गं अपरित्यागी ॥ ननु मुक्तानुबन्धित्वं
विषमत्वमिति विषमलक्षणम् । तदत्र न घटत
एवेति न दोषः यत उक्त स्वरकेण ॥

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणम् ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तत इति ॥

यत्तु खरनादनोक्तम् । ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः
पूर्वे सन्ततकादयः । चत्वारः सन्तत हित्वा ज्ञेयास्ते
विषमज्वराः इति ॥ तच्चिरेण त्यागाभिप्रायेण ॥

સાત, દસ, કે બાર દિવસો સુધી નિ-
રંતર અણુ ઉતાર તાવ ચાલુ રહે, તેને
સંતતજ્વર કહે છે અહીં સાત, દશ અને
બાર દિવસની અવધિ કહી તે વાત, ચિત્ત
અને કફના યોદ્ધી સમજાવી. ચરક કહે છે
કે બારમે દિવસે જ્વર ઉતરી જાંધને પછી
લાખા કાળ સુધી ચાલ્યા કરે તો પછી તે
મટવો દુર્લભ થઇ પડે છે. ઉપર કહેલા પાંચ
પ્રકારના વિષમ જ્વરોમાંના સંતતને ઊંડી
ઢંધને બાકીના ચારને ધરનાડે વિષમજ્વર

ગણેલા છે, તેનું કારણ જો કે સંવત્સર
લાંબા કાળે મટે છે.

सततज्वरं लक्ष्यं

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥

द्वौ कालौ अहन्येककालं रात्रवेककालम् ।
यतो दोषाणामहोरात्रि प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ ॥
यत उक्तं वाग्मतेन । 'वयोऽहोरात्रिमुक्तान्धमन्त-
मभ्यादिगा क्रमात्' इति ॥

રાત્રી દિવસમાં જે વાર તાવ આવે છે તેને સતત (રોજીયો) જ્વર કહે છે. જે વાર આવે છે જોટલે જોકે વાર દિવસે અને બીજીવાર રાતે તાવ આવે છે જોમ સમજવું. કેમકે જોકે રાત્રિ દિવસમાં પ્રત્યેક દોષ કોપવાના સમય બળ્યે છે. વાગ્બટ કહે છે કે-દિવસના આરંભમાં કફની, મધ્યમાં પિત્તની અને અંતમાં વાયુની પ્રબળતા રહે છે, તેજ પ્રમાણે અનુક્રમે રાત્રિમાં ચક્ષુ રહે છે.

અન્યેષુષ્કુલું લક્ષણ

अन्येषुष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते ।

एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयम् ।
प्रथमकाले ह्येव दोषस्थितेः ॥

રાત્રી દિવસમાં એક જ વાર આવે તે
તાવને અન્વેષણ કહે છે. દોષની અપેક્ષાને
લીધે તે એક જ વાર આવે છે એને તે દોષ
પ્રકાશના પહેલા કાળમાં ન આવતાં બીજામાં
આવે છે, કેમ કે પહેલા કાળમાં દોષની
સ્થિતિ હ્રદયમાં જ રહે છે.

तृतीयकं तथा आतुर्थिकं नवरत्नां लक्षणे ।
 द्वतीयकस्तृतीयेऽन्विषतुषऽन्विषतुषकः ॥

તૃતીયેઽહિં ઇત્યાગમનાદિન શૃહીત્વા । યત
ઉક્તમ્ ॥

દિનમેકમતિક્રમ્ય યો મથેત્ સ તૃતીયકઃ ।
દિનદ્વયન્તવતિક્રમ્ય યઃ સ્યાત્ સ હિ ચતુ-
ર્થક ઇતિ ॥

ત્રીજે દિવસે આવે તે તૃતીયક (તરિ-
થે), અને ચોથે દિવસે આવે તે ચાતુર્થિક
(ચોથિથે તાવ કહેવાય છે. એક દિવસ છેડી
બીજે દિવસે આવે તે પણ તૃતીયક (એકાં-
તરે) છે, અને બે દિવસ છેડી આવે તેને
ચાતુર્થિક કહે છે.

દોષો કેવી રીતે જવર લાવે છે, તે વિધે

કપસ્થાનવિભાગેન યથાસક્લ્પ્યં કરોતિ
હિ । સતતાન્યેષુસ્તીયચતુર્થકમલેપકાન્ ॥
અહોરાત્રાદહોરાત્રાત્ સ્થાનાત્ સ્થાનં પ્રપ-
દ્યતે । દોષ આમાશયં પ્રાપ્ય કરોતિ વિષ-
મજ્જવરમ્ ॥

અર્થમર્થ । આમાશયોર કણ્ઠશિર સન્ધયઃ પચ્ચ
કપ સ્થાનાનિ ઇષુ તિષ્ઠન્ દોષો યથાસક્લ્પ્ય સત-
તાદીન્ કરોતિ ॥ તત્ર આમાશયે સ્થિતો દોષઃ
સતત કરોતિ દ્વૌ કાલૌ ॥ અહોરાત્રે કાલદ્વયે
દોષપ્રકોપાત્ ॥

હૃદયે સ્થિતો દોષ આમાશયમાગત્ય અન્યેષુષ્ક
કરોતિ । એકકાલ એકદૈકશિરજેવાહોરાત્રે દોષ
આમાશયમાગત્ય અન્યેષુષ્ક કરોતિ । તત્ર દ્વૌ
દોષપ્રકોપકાલૌ એકસ્મિન્ કાલે હૃદયે તિષ્ઠ્ય-
પરસ્મિન્નામાશય ઇતિ । કણ્ઠે સ્થિતો દોષોઽહો-
રાત્રાત્ હૃદયમાયાતિ । તૃતીયે દિને આમાશયમા-
ગત્ય સ્વપ્રકોપકાલે તૃતીયક જ્વર કરોતિ ॥
એકકાલ ન તુ દ્વૌ કાલૌ સ્વમાવાત્ । એવમેવ

શિર. સ્થિતો દોષો અહોરાત્રાત્ કણ્ઠમાયાતિ । તત્
પુનરહોરાત્રાત્ હૃદયમાયાતિ ચતુર્થે દિને આમાશય-
માગત્યસ્વપ્રકોપકાલે ચતુર્થક જ્વર કરોતિ ॥ એક-
કાલન તુ દ્વૌ કાલૌ સ્વમાવાદેવ ॥ નનુ દોષસ્યા-
ગમનક્રમેણ નિજસ્થાનગમનક્રમાત્ કથ તૃતીયચતુ-
ર્થદિવસયોર્જ્વરાગમનમ્ । ઉચ્યતે ॥ દોષો હિ પ્ર-
કોપસમયે વેગ પરિદર્શ્ય લાઘવાત્ સ્વસ્થાનન્તુ વેગ-
દિન એવ યાતિ । યત આહ ॥

દોષઃ પ્રકોપકાલે હિ વેગવચ્ચેન લાઘવાત્ ।
વેગવાસર ઇવાયં સ્વસ્થાનમધિગચ્છતિ ॥

સન્ધિષુ સ્થિતઃ પ્રલેપક કરોતિ । સન્ધયશ્ચામા
શયેઽપિ સન્તિ તેષુ સ્થિત પ્રલેપક સર્વદા કરોતિ ॥

નિવૃત્તઃ પુનરાયાતિ વિષમો નિયતે દિને ।
સ્વભાવં કારણં તત્ર મન્યન્તે મુનિપુદ્ગવાઃ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે-“ કફનાં સ્થાનોના
વિભાગે વડે જ્વરોના સતત, અન્યેષુસ, તૃતીય, ચતુર્થક, અને પ્રલેપક, એવા ભેદો
થાય છે એક એક દિવસે એક સ્થાનમાંથી
દોષ બીજા સ્થાનમાં જાય છે અને આમાશ-
યમાં આવીને વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.
આમાશય, હૃદય, કંઠ, માથુ, અને સાંધાઓ,
એ પાંચ કફનાં સ્થાનો છે, તેમાં રહેલ દોષ
ક્રમસર સતતાદિ જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે.
તેમાં આમાશયને દોષ બે વાર આવતા સ-
તતજ્વરને કરે છે, કેમકે એક રાત્રિદિવસ-
માં તે બે વાર કોપ પામે છે. હૃદયના દોષ
આમાશયમાં આવીને રાત્રી દિવસમાં એક
વાર આવનાર અન્યેષુસ જ્વરને ઉત્પન્ન કરે
છે એક અહો રાત્રીમાં દોષ બે વાર કોપે છે
અરે, તોપણ એક વાર હૃદયમાં રહેલો હો-
વાથી બીજા વાર આમાશયમાં આવે છે

ત્યારે જ એક વાર જવર ઉત્પન્ન કરે છે. કઠમાંનો દોષ એક રાત્રી દિવસમાં હૃદયમાં આવે છે અને ત્યાંથી બીજા રાત્રી દિવસે આમાશયમાં આવે છે, તેથી ત્યાં આવીને પ્રકોપ સમયે એકવાર જવરને કરે છે, તેથી તે તૃતીય જવર કહેવાય છે. એજ રીતે મા-શમાંનો દોષ એક અહોરાત્રે કઠમાં, બીજા અહોરાત્રે આમાશયમાં આવી કોપે છે ત્યારે આતુર્યિક જવરને પેદા કરે છે. સાધામાંના દોષ પ્રલેષક નામના જવરને ઉત્પન્ન કરે છે. આમાશયમાં પણ સાધાઓ છે મટે તે પ્રલે-ષક જવરને કરે છે. અહીં શંકા થશે કે દોષ જે તે સ્થાનમાંથી આમાશયમાં આવતાં જે-ટલી વાર લાગે છે તેટલી જ વાર તે સ્થળે પાછુ જવામાં લાગવી જોઈએ, તો એ હિ-સાબે ત્રીજે કે ચોથે દિવસે જવર ઉત્પન્ન થવો કેમ સંભવે? તેનું સમાધાન કે દોષ પોતાના પ્રકોપના સમયમાં વેગવાન હોવા-થી તે ને તે દિવસે જ ઝડપથી પાછું પોતા-ના સ્થાનમાં આવી પહોંચે છે. નિવૃત્તિ પામે-લો વિષમજવર પાછો નિયમિત દિવસે આવે છે, તેનું કારણ તે દોષનો સ્વભાવ જ છે, એમ મહાસુનિઓએ માનેલું છે.

જવરનો બીજા બેદો.

સ્વાભાવસ્ય કારણત્વેન કફત્યાનવિભાગનિરપેક્ષા ચતુર્યકાદિવિપર્યયા અપિ જ્વરાઃ સ્વસ્વકાલે પ્રમ-વન્તિ ॥

અધિષ્ઠેતે યયાશ્મિ ધીજં કાલે પ્રરોહ-તિ । અધિષ્ઠેતે તથા ષાતૂન દોષઃ કાલે પ્રકુપ્યન્તિ ॥

સુશ્રુતોડપ્યાહ । સષાપિ વિષમો દેહં ન કદાચિત્ પ્રમુચ્યતિ । મ્હાનિગૌરવકાર્ય-

ઘ્યઃ સ યસ્માન્ન પ્રમુચ્યતે । વેગે તુ સમ-તિકાન્તે ગતોડપ્યપિત્ત લક્ષ્યતે । ધાત્વન્ત-રેષુ લીનત્વાત્ સૌશ્મ્યાભેવોપલક્ષ્યતે ॥

દોષોના સ્વભાવનાજ કારણથી ઉપર કહેલા કદના સ્થાનકોના વિભાગની અપેક્ષા વિના પણ ધાતુર્યક વિપર્યય વગેરે બીજા વિષમજવરો પોતપોતાના સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે બીજા પૃથ્વીમાં રહીને સમય આવતાં જીગી નિકળે છે, તેવી રીતે દોષ ધાતુઓમાં રહીને સમય થતા પ્રકોપ પામે છે. સુશ્રુત પણ કહે છે કે “ એ વિષમ-જવર દેહને કદી પણ મૂકતો નથી, કેમકે વિષમજવરવાળો માણસ ગ્લાનિ, ભારેપણું, અને દુર્બળતાથી યુક્ત થતો નથી વેગ મટે એટલે જવર જતો રહ્યા જેનું લાગે છે, પણ જતો નહિ રહેતા બીજા ધાતુઓમાં છુપાઈ રહીને સૂરમ હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી.

દ્વંદ્વજ તૃતીયકનુ લક્ષણ.

કફપિષ્તાત્ ત્રિકગ્રાહીપૃષ્ઠાદ્વાતકકાત્સ-કઃ । ષાતપિષ્તાચ્છિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્વાત્ તૃતીયકઃ ॥

ત્રિકગ્રાહી વેદનયા ત્રિકં ગૃહ્ણતીત્યર્થઃ વાતક-કાત્મક પૃષ્ઠાન્ વ્યથયા પૃષ્ઠં વ્યાપ્ય મવતીત્યર્થઃ । સ્વબ્લોપે કર્મણ્યધિકરણે ચેતિ સુશ્રેણ પશ્યમી ॥

કફ તથા પિત્તની ઉલ્બલુતાથી ત્રિક પકડાય છે, વાત તથા કફથી પીઠ પકડાય છે, અને વાત તથા પિત્તથી આંત્રું બંધાય છે, એમ તૃતીયક જવર ત્રણ પ્રકારનો છે.

આતુર્યક જવરનું લક્ષણ

ચતુર્યકો દર્શયતિ સ્વભાવં ત્રિવિધં જ્વ-રઃ ॥ જહ્નુમ્યા સ્લેષ્મિકઃ પૂર્વ ચિરસોડ

નેલસમ્મવઃ । મધ્યકાર્યં તુ મુદ્ધાતિ પૂર્વ
પસ્તુ સ પિત્તજઃ ॥

શ્લેષ્મિક. શ્લેષ્મોલ્વણ. । તથા અનિલસમ્મવો
શતોલ્વણ. સન્તતાદીના ત્રિદોષજલ્મ. । યત ઉક્ત
વરકો । ‘ પ્રાયશઃ સન્નિપાતેન પશ્ચ સ્યુર્વિષમજ્વરા. ’
હતિ । પ્રાયશો મુદ્ધાતેકદોષજા દ્વિદોષજા અપિ
મન્વીતીતિ જૈઞ્ઞટઃ ॥ પૂર્વ પ્રથમ જહ્વાન્યામ્ । વ્યથયા
જહ્ને વ્યાથ પશ્ચાત્ સર્વલ શરીર વ્યાપ્નોતિ । એવ-
મુલ્વણવાતજાતઃ શિરસ પૂર્વ વ્યથયા શિરો વ્યાપ્ય
સર્વલ શરીર વ્યાપ્નોતીત્યર્થઃ ॥

સ્વભાવથી ચાતુર્યકજ્વર ત્રણ પ્રકારનો
થાય છે કફજ્વર જંબામાં, માથામાં વાથુ,
અને પિત્ત મધ્ય શરીરને પકડે છે ચરક
કહે છે કે-પાચે પ્રકારના વિષમજ્વરો ઘણું
કરીને સન્નિપાતથી થાય છે, તેથી તેઓ ત્રણ
દોષથી થાય છે એમ સમજવામાં આવે છે
પરંતુ જેજટ કહે છે, કે-ચરકે ‘ ઘણું કરીને ’
લખ્યું છે માટે એમ સમજવું કે સંતત આદિ
વિષમજ્વરો એક દોષથી અને બે દોષથી
પણ થાય છે.

ચાતુર્યક વિપર્યયનું લક્ષણ

વિષમજ્વર એવાન્યથાતુર્યકવિપર્યયઃ ।

અસ્થિમજ્જામતો દોષાતુર્યકવિપર્યયઃ ॥

જાયતે મિષજા હ્યેયો વિષમજ્વર એવ સઃ ॥

અન્યઃ સન્તતાદિપશ્ચકાદપર ચાતુર્યકવિપર્ય-
યાહ્યો જ્વરઃ સોઽપિ વિષમજ્વર એવ વૈચન જ્ઞા-
તવ્ય । સર્વિ ક્ષાતુસ્ય હત્યપેક્ષામાહ । અસ્થી-
ત્યાદિ । તસ્ય ચાતુર્યકવિપર્યયસ્ય લક્ષણમાહ ।

સ મધ્યે જ્વરત્યહી આગન્તે ચ વિમુ-
ક્ષતિ ॥

ચતુર્યકવિપર્યય હત્યપલક્ષણમ્ । સન્તતાદિવિપ-
ર્યયોઽપિ બોદ્યઃ યથા અહોરાત્રે દ્વૌ કાઠી મુક્ષતિ
શેષ સર્વમહોરાત્ર તિષ્ઠતીતિ સતતવિપર્યય । અહો-
રાત્રે એકકાલ મુક્ષતિ શેષ સર્વમહોરાત્રે તિષ્ઠતીતિ
અન્યેયુષ્કવિપર્યયઃ એતે વિષમજ્વરોપલક્ષકાસ્તેન
અન્યે રાત્રિજ્વરાદયોઽપિ વિષમજ્વર બોદ્યઃ । યથા ॥

સમૌ વાતકફૌ યસ્યક્ષીણપિત્તસ્ય દેહિ-
નઃ । રાત્રૌ પ્રાયો જ્વરસ્તસ્ય દિવા હીન
કફસ્ય તુ ॥ પ્રાયઃ બાહ્યેન ॥

વિષમ જ્વરનો એક બીજો ભેદ ચાતુ-
ર્યક વિપર્યય છે. અસ્થિ અને મજ્જામાં
રહેલા દોષથી થનારો એ જ્વર છે વૈદો તેને
પણ વિષમજ્વર કહે છે, તે જ્વર વચમાંના
બે દિવસ આવે અને પેહેલો તથા છેલ્લો
એકેક દિવસ છોડી દે છે. એટલે એકાંતરિયા
તાવથી એ વિપરીત પ્રકારનો છે એજ પ્ર-
માણે સતત વિપર્યય અને અન્યેયુષ્ક વિપ-
ર્યય જ્વર પણ થાય છે. જેમકે-એક રાત્રિ
દિવસમાં બે વખત છોડી દે અને બાકીના
સઘળા રાત્રિ દિવસમાં રહે તે સતત વિપર્યય
છે, અને એક રાત્રિ દિવસમાં એક વખત
છોડી દે અને બાકીના સઘળા રાત્રિ દિવસમાં
રહે તે અન્યેયુષ્ક વિપર્યય કહેવાય છે. વળી
એ ઉપરાત રાત્રિ જ્વર આદિ બીજા વિષમ-
જ્વરો પણ છે. જેમકે-જે માણસને વાથુ
અને કફ સમ હોય પણ પિત્ત ક્ષીણ હોય
તેને ઘણું કરીને રાતે જ્વર આવે છે, અને
જેને વાથુ તથા પિત્ત છતાં કફ ક્ષીણ હોય
તેને ઘણું કરીને દિવસે જ્વર આવે છે.

ટાઢિયે અને ગરમ તાવ.

સ્વસ્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શ્રીતમાદૌ જનય-

તો જ્વરમ્ । તયોઃ પ્રશાન્તયોઃ પિત્તમન્ત-
દાર્દ્રં કરોતિ ચ ॥

શીત શીતસહિતમ્ । પ્રશાન્તયોઃ પ્રશાન્તવેગયોઃ
અન્તઃ અમ્યન્તરે ॥

કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દાહયતીવ
ચ । તસ્મિન્ પ્રશાન્તે ત્વિતરૌ કુરુતઃ સ્ત્રી-
તમન્તતઃ ॥ અન્તતઃ હસ્તપાદાદિત. ॥

આમલીમાં થાયુ અને કદ રહેલ હોય
તો જવરના આરંભમાં ટાઢ આવે છે, અને
તેઓના વેગ શાંત થાય એટલે પિત્ત અં-
દરથી ઠાઢ કરે છે. ત્વચ્ચામાં પિત્ત હોય તો
આરંભમાં જ ઠાઢ થાય છે. અને પિત્ત શાંત
થતાં વાત તથા કદ ટાઢ ઉત્પન્ન કરે છે.

શીત તથા ઠાઢવાળા જવરે ત્રણે દો-
ષોથી થાય છે.

દાઘેતૌ દાહશીતાદૌ જ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્પૃતૌ ।
દાહપૂર્વસ્તયોઃ કષ્ઠઃ સુસ્તાધ્યતયોઃપરઃ ॥

સંસર્ગજૌ સન્નિપાતિકૌ । કષ્ઠ. કષ્ઠસાપ્યઃ ॥

શરૂઆતમાં ઠાઢવાળા તથા શરૂઆ-
તમાં શીત (ટાઢ) વાળા જવરે ત્રણે દોષ-
થી એટલે સંનિપાતથી થાય છે. તેઓમાં
આરંભમાં ઠાઢવાળો જવર કદ સાધ્ય છે,
અને આરંભમાં ટાઢવાળો તાવ મુખ-
સાધ્ય છે.

બીજા જવરે.

વિદગ્ધેઽન્નરસે દેહે શ્લેષ્માપિત્તે વ્યવસ્થિતે ।
તેનાર્દ્રં સ્ત્રીતલં દેહમર્દુષ્ણં મજાયતે ॥

અન્નરસે વિદગ્ધે આહારને રસે દુષ્ણે દેહે શ્લેષ્મ-
પિત્તે વ્યવસ્થિતે દુષ્ણે સ્થિતે । તેમ હેતુના શીતલ

કષેન ઉષ્ણ પિત્તેન મર્દણં વાર્દ્ધ્યમાપિત્તકારેણ
નરસિદ્ધકારેણ ચ ॥

કાચે દુષ્ટં વદા મિત્તં શ્લેષ્મા ચક્ષ્મે અ-
વસ્થિતઃ । તેનોષ્ણત્વં કારીરસ્ય સ્ત્રીતરલં
હસ્તપાદયોઃ ॥ અન્તે હસ્તપાદયોઃ ॥

કાચે શ્લેષ્મા વદા દુષ્ટઃ મિત્તં વાન્તે અ-
વસ્થિતમ્ । સ્ત્રીતરલં તેમ માત્રે સ્પૃશ્યુષ્ણત્વં
હસ્તપાદયોઃ ॥

આહારને રસ દુષ્ટ થતાં કદ તથા
પિત્ત દુષ્ટ થઈ અર્ધ-સરીશ્વરની જેમ અથવા
નૃસિંહભની જેમ બે વેગવાળું એટલે અરધું
શરીર શીતળ અને અરધું અરમ, એટલે વા-
ન ઉત્પન્ન કરે છે. કાચામાં જો પિત્ત દુષ્ટ હોય
અને હાથ પગમાં કદ દુષ્ટ હોય, તો કાચા
અરમ અને હાથ પગ શીતળ થાય છે.

પ્રલેપકનુ લક્ષણ.

પ્રાકપશ્ચિ ગાત્રાણિ ધર્મેણ ગૌરવેણ ચ ।

મન્દજ્વરવિલેપી ચ સ સ્ત્રીતઃ સ્વાત્ પ્રલેપકઃ ॥

ગૌરવેણ ઉપલક્ષિતઃ । મન્દજ્વરવિલેપી મન્દવે-
ગસ્ય સદા સ્પન્ધ્યોઽસ્થાસ્તીતિ મન્દજ્વરવિલેપી ॥

અર્થ વિષમજ્વરઃ । તથા ચ સુક્ષ્મતઃ ॥ “પ્રલેપક-
સ્યો વિષમઃ સ્ત્રીતલં પ્રાણનાશનઃ । ઉપલક્ષવિષમાઃ
સર્વે પ્રાયઃ કૈલાસ શોષિણામ્ ” इति ॥

અરમી અને ભારેપણથી માત્રા સ્ત્રી-
પાતાં હોય અને જવર મંદ અને શીતલા-
વાળો હોય તો તેને પ્રલેપક કહે છે. સુક્ષ્મે
કદ છે કે-અર્થ ચક્રાવા, વિષમ જ્વરે મર્દુ
કરીને શોષણવાળા માણસને મર્દુ પીમામરી
છે, પણ તેમાં પ્રલેપક તો તેના માણસ હરી
લે છે.

વિષમજ્વરોની ચિકિત્સા.

જ્વરાશ્વ વિષમાઃ સર્વે સન્નિપાતસમુદ્ભવાઃ ।
ચ્ચોલ્લવણસ્ય દોષસ્ય તેષુ કાર્ય ચિકિત્સિ-
તમ્ ॥ વિષમેષ્વપિ કર્ષવ્યમૂર્ધ્વશ્ચાપશ્ચ શો-
ધનમ્ । સ્ત્રિગ્ધોષ્ઞૈરશ્વપાનૈશ્ચ શમયેદ્વિષમજ્વ-
રમ્ ॥ કાલિક્લ્લકઃ પટોલસ્ય પત્રં કટુકરો-
હિણી ॥ પટોલં સારિવા મુસ્તં પાઠા કટુ-
કરોહિણી । નિમ્બઃ પટોલં ત્રિફલા મૃદ્ધીકા
મુસ્તવસ્તકૌ ॥ કિરાતતિત્તમમૃતા ચન્દનં
વિશ્વશેષજમ્ । ગૃહ્ય્યામલકં મુસ્તમર્દ્દ્ધ્નો-
કસમાપનાઃ ॥ કષાયાઃ શ્વપચન્ત્યાશુ પચ્ચ
પચ્ચવિધં જ્વરમ્ ॥

કાલિક્લ્લક. કન્દ્રયવઃ વત્સક કુટાજ. । ચન્દ-
નમત્ર રક્તચન્દનમ્ ॥ કષાયાઃ પચ્ચ પચ્ચવિષસન્તત
સતતાન્યેયુષ્કતૃતીયકચતુર્થકલ્પમ્ ॥

મહાબલામૂલમહૌષધાભ્યાં કાથો નિહ-
ન્યાદ્વિષમજ્વરં હિ । શીતં સકમ્પં પરિદા-
હયુક્તં વિનાશયેત્ દ્વિત્રિદિનમયોગાત્ ॥
મુસ્તામલકગૃહ્ણી વિશ્વૌષધકળ્પકારિકા
કાથઃ । પીતઃ સક્ષ્ણાચૂર્ણ સમધુર્વિષમં
જ્વરં હન્તિ ॥ તિલતેલલવણયુક્તઃ કલ્પકો
લઘુનસ્ય સેવિતઃ પ્રાતઃ । વિષમજ્વરમપ-
હન્યાત્ વાતવ્યાધીનશેષાંશ્ચ ॥ કાલાજા
જી તુ સગુદા વિષમજ્વરનાશિની । મધુના
આમયાલીલા હંત્યાશુ વિષમજ્વરાન્ ॥

કાલાજાજી તુ મન્નરેલા ઇતિ ચ । સા ચ કિ-
શ્વિદ્મૃદ્ધાગુલ્મલ્યા કર્ષમિતા મક્ષણીયા ।

પીતો મરિચચૂર્ણેન તુલસીપત્રજો રસઃ ॥
દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહન્તિ વિષમજ્વરાન્ ।

સમગુદમસિતં જીરકમીષ્વરનાશિં ચ પ્રસિતં
સઘઃ । વિષમજ્વરં પ્રશમયેત્ સમરેષ્વિષ
દાનવાનિન્દ્રઃ ॥ શુળ્લી જાજી ગૃદં પિષ્ટં
પીતમુષ્ણેન વારિણા । જીર્ણમધેન તક્ષે
તીવ્રં શીતજ્વરં જયેત્ ॥

સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વે જ્વ-
રો વિષમ છે, માટે દોષ તપાસીને તેની
ચિકિત્સા કરવી. વિષમ જ્વરોમાં પચ્ચ વચન
વિરેચનથી શોધન કરવું જોઈએ, સ્ત્રિગ્ધ
તથા ગરભ અશ્વ પાનોથી શમન કરવું
જોઈએ.

(૧) ઇન્દ્રજવ, પરવળ, તમાલપત્ર,
અને કટુ.

(૨) પરવળ, ઉપલસરી, મોથ, કા-
ળીપાઠ, અને કટુ.

(૩) લીમડો, પરવળ, ત્રિક્ષણ, દ્રા-
ક્ષ, મોથ, અને ઇન્દ્રજવ.

(૪) કરિયાતું, ગળો, રતાજળી, અ-
ને સૂક.

(૫) ગળો, આમળાં, અને મોથ.

આ પાચ કવાથો પાચ જાતના વિ-
ષમજ્વરોને મટાડે છે. (પટોળનો અર્થ
પરવળ કરેલો છે તેને કેટલાક કહી ઘી-
સોડી પચ્ચ કહે છે.)

(૬) મહાજળાનુ મૂળ અને સૂકને
કવાથ વિષમ જ્વરને હરે છે. બે કે ત્રણ
દિવસ પ્રયોગ કરવાથીજ શીત, કપ અને
કાઠ સહિત જ્વરને હણે છે.

(૭) મોથ, આમળા, ગળો, સૂક,
અને બેડીબોરીગળીનો કવાથ પીવાનું ચૂકું
તથા મધ નાંખીને પીવાથી વિષમ જ્વર
હરાય છે.

(૮) પ્રાતઃકાળમાં તલનું તેલ, મીઠું, અને લસણનો કઠક આટવાથી વિષમ તથા વાતવ્યાધિ પશુ હજાર્ધ બાધ છે.

(૯) કાળીજીરી એક તોલો લઈ જરા થોડીને તેમાં એક તોલો ગોળ મેળવીને ખાવાથી વિષમજ્વર મટે છે.

(૧૦) મધમાં હરડે ખાવાથી પશુ એકદમ વિષમજ્વરો હજાર્ધ છે.

(૧૧) તુળસીપત્રનો રસ મરીના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી વિષમજ્વર મટે છે.

(૧૨) મરીનું ચૂર્ણ મેળવેલો કૂખાનો રસ પશુ વિષમજ્વરોને હજાર્ધ છે.

(૧૩) કાળીજીરી અને ગોળ સમ ભાગે લઈ તેમાં થોડું મરીનું ચૂર્ણ મેળવીને ખાવાથી (જેમ ઈંદ્ર દેવોનો નાશ કરે છે તેમ) તે વિષમ જ્વરનો તુરંત નાશ કરે છે.

(૧૪) સૂંઠ, જીરું, અને ગોળ ખાવાથી, અથવા જીરું મધ કે બીડી છાશ સાથે સૂંઠ અને જીરું ખાવાથી પશુ રીતવાળો તીવ્ર વિષમજ્વર નાશ પામે છે.

ગુડ્ડચી મોઢકં.

અમૃતાયાઃ શૃતં પૂર્ણ વાસસા પરિશ્લો-
ધિતમ્ ॥ પૃથક્ પોદશ ભાગાઃ સ્યુર્ગુદમા-
શ્નિકસર્પિષામ્ । યથાથિ મહ્નયેદેતન્નરોહિત
મિતાશનઃ ॥ નાસ્ય કશ્ચિન્નવેદ્યાચિર્ન જરા
પક્ષિતં ન ચ । ન જ્વરા વિષમાનૈવ મોહા-
નાનિલરક્તકમ્ ॥ ન ચ નેત્રગતા રોગાઃપર-
મેતદ્રસાયનમ્ । મેષાકરં ત્રિદોષઘ્નં પ્રયોગા-
દસ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥ જીવેદ્રવૈશૃતં સાત્રં યયૈવા-
દિતિજસ્તથા ।

इति गुडचूचीमोदकः ॥

સો ગળેનું ચૂર્ણ કરી, વજ્ર બાળ કરી તેના સોળ ભાગ; તથા ગોળ, મધ, અને લી મળીને સોળ ભાગ, એ એકત્ર કરીને અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી, તથા હિતકર ભોજન કરવાથી વ્યાધિ, વૃદ્ધતા, ચેત કેચો, વિષમજ્વરો, મોઢ, વાત રક્ત અને નેત્રરોગો મટી બાધ છે. આ જૌષધ મોઢું રસાયન છે, બુદ્ધિ વધારનાર તથા દોષોને હજાર્ધ છે, બુદ્ધિમાન માણસ આ ગુડ્ડચી મોઢકના પ્રયોગથી દેવની પેઠે સોથી પશુ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે.

વિષમજ્વરવાળા માટે ભોજન.

तकमांसं पयोमांसं दधिमांसमपि वा ।
माषमांसञ्च मुजानां मृच्यते विषमज्वरात् ॥
अग्निवैद्येनोक्तम् । सुरा समष्टपानावै भोजने चरणायुषाः । तिसिरा विष्किराः पथ्याः कुक्षुय विषमज्वरे ॥

गृहकुक्षुदाः वनकुक्षुदाः ॥ विष्किराः । वर्ति-
कालावाचकोरुषाः ॥

જાથ અને માંસ, દૂધ અને માંસ, હ-
દિ અને માસ, અથવા અડદ અને માંસ
ખાવાથી વિષમજ્વરો મટી બાધ છે. અગ્નિ-
વેશ કહે છે કે—“પીવામાં મંદચહિત મદિરા
તથા ખાવામાં કુકરું, તેલર, બટાકાં, લાવાં
અને ચકોર વગેરેનું માંસ વિષમજ્વરમાં
પથ્ય છે.”

સતતાદિ જ્વરોની ખાસ ચિકિત્સા.

प्रायस्तीक्ष्णकान्तासारिवाभिः शृतं ज-
लम् ॥ पटोलाब्दवृषातिकासारिवाभिः शृतं

जलम् । सतताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥

तृषा बृहन्ती एरण्यत्पत्रविटपा तदलाभे दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात् ॥

पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टमृताजलम् ॥
क्वथितं तज्जलं पीतं ज्वरं सततकं जयेत् ॥

अनन्ता सारिवा । अरिष्ट निम्बः । जल बालकम् ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्निकलानृतम् । जलं जन्तुः पिबेच्छात्रमन्येद्युज्वरशान्तये ॥ शक्राह्नः इन्द्रयव ॥

कर्म साधारणं त्यक्त्वा तृतीयकचतुर्थकौ । भिषजा प्रतिकर्त्तव्यौ विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ ज्वरीरं चन्दनं सुस्तं गुडूची भान्यनागरम् । अम्भसा क्वथितं पेयं शर्करा मधुयोजितम् ॥ ज्वरे तृतीयके पुंसां तुष्णादाहसमन्विते अपामार्गजटां कट्यां छोटितैः समतन्तुभिः ॥ बध्वा बारे रवेस्तूर्णज्वरं हन्ति तृतीयकम् । स्थिरातामलकीदारुशिवाह्वमहौषधैः सितामधुयुतः क्वाथश्चतुर्थकहरः परः ॥

स्थिरा शालिपर्णी । तामलकी भूषात्री शिवा हरीतकी । वृषो वास ॥

अगस्तिपत्रस्य रसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थकमुग्रवीर्यम् । शिरीषपुष्पस्य निशाद्वयस्य कल्केन वा तद्भूतसंयुतेन ॥

तत् नस्यमिति ॥

ज्वरस्य वेगं कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु

यः । तस्यैष्टैरद्भुतैर्वापि विषमैर्नाशयेत् स्फुटितम् ॥ सन्ततं विषमं चापि सततं सुचिरोत्थितम् । ज्वरं सुभोजनैः पथ्यैरिष्टैश्च समुपाचरेत् ॥

सन्ततादिविपर्ययाणा विषमज्वराणा चिकित्सा सततादीनामिव कर्त्तव्या ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं क्रियाम् । दाहाभिभूते तु विधिं विदध्यादाहनाशनम् ॥ आच्छादनैर्बहुतरैर्गुरुभिः कम्बलादिभिः ॥ तुलवत्या महाशीत शीतादिज्वरिणो हरेत् ॥

तुलसी तुरजापि इति लोके ॥

तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्या पीवरोरुनितम्बिनी । युवती गढमालिङ्गचेन शीतं प्रशाम्यति ॥ कान्ताङ्गसङ्गे सञ्जाते तद्गुं शीते निवारिते । मूलादं चास्य विज्ञाय पृथक्तां कारयेत् स्त्रियम् ॥ ततो दाहे तु सञ्जाते पत्रैररण्डसम्भवैः । शीतलैर्द्वारितैरङ्गे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥ तालकं भुक्तिकाचूर्णं दत्तं तत्रोभयोरपि । नवमाशश्च तुत्थं स्यान्मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ तत्तु संभृष्टकम्पलैर्वन्यैर्गजयुटे पचेत् । शीतं तच्चूर्णयेच्चूर्णं गुञ्जामार्गं सितायुतम् ॥ प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरः क्षयम् । बान्तिर्भवति कस्यापि कस्याचिन्न भवत्यपि ॥ एकैकं दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम् । मध्याह्नसमये पथ्यं शिखरिण्योदनं तथा ।

इति भूतमेरुचूर्णं शीतज्वरे ॥

कायस्थानाकुलीतिकावयस्यापुरचोरकैः ।

सहदेवाचकुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥ एतै-
रेवोषधैः पिष्टैर्वनसारसयुतैः । साम्लैर्वि-
पाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥

कायस्था हरीतकी । नाकुली राज्ञामेद. नाइ
इति लोके ॥ वयस्था गुहूची । पुरो गुग्गुलु ॥
चोरकः भण्डीउर तदलाभे गठिवन । सहदेवानुह-
द्वला ॥ क्षारो यवक्षार । कायस्थादि धूपन लेपन
तैलञ्च ॥

एरण्डस्य तु पत्राणि स्निग्धभूमौ निधाप-
येत् । दाहादिज्वरिणो देहे तानि पत्राणि
धारयेत् ॥ तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वर-
श्चैवोपशाम्यति । दाहे ज्ञान्ते यदा शैत्यं
तच्च युक्त्या निवारयेत् ॥ जघनचक्रचलन्म-
णिमेखलासरसचन्दनचन्द्रविलेपना । वनल-
तेषु तनुं परिवेष्टयेत् प्रसन्नदाहनिपीडि-
तमङ्गना ॥

चन्द्र. कर्पूर ।

तदङ्गसङ्गसञ्जातशैत्यैर्दाहे निवारिते । प्रह्ला-
दश्वास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥
वर्षिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिश्चालोहितय-
ष्टिकाभिः । सिद्धं हरेत् षड्गुणतक्रपकं तैलं
ज्वरं दाहसमन्वितं च ॥ इति षट्कृततैलम् ॥
रास्त्रानागरकुष्ठचन्दननिशायष्ट्याहकृष्णा
बलालाक्षासैन्धवसारिवामधुरसादेवाङ्करो-
हीतकैः । सोशीराम्बुधिफेनरोहिषजलैस्तै-
लं पचेत् षड्गुणे तत्रे तच्च जयेत् ज्वरं द-
हतं दाहादि शीतादिकम् ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् । मधुरसा मूर्वा रोहीतक

रोहिणीति लोके । रोहिणेति रोहिततृणविशेषः ज-
ल बालम् । महाषट्कृततैलम् ॥

पद्मकोत्पलकल्हारमृणालविषपौष्करैः ।
कुमुदोशीरमजिष्ठापद्मगैरिककटुकैः ॥ सा-
रिवाद्रयलोधादक्षीरीसर्जूरपस्तकैः । धा-
त्रीशतावरीयुक्तैः काये कल्के प्रयोजितैः ॥
लाक्षारसपयः भुक्तमस्तुभिः सह काञ्जिकैः ॥
पकं तैलमिदं त्वच्यं दाहज्वरहरं परम् ॥

लाक्षारसादि पृथक् तैलतुल्यं । इति पद्मका-
दितैलम् ॥

प्रलेपके प्रयुज्जीत श्लेष्मज्वरहर्त्री क्रिया-
म् । रुद्रजटागोभृङ्गं विदालविष्टोरगस्य नि-
र्मोक्तैः ॥ मदनफलभूतकेऽप्यौ वंसत्वदुद्र-
निर्मोक्त्यम् । धृतयवमधूरचन्द्रकल्लगल-
लोमानि सर्पपाः सषचाः । हिङ्गुवास्त्य-
मरीनाः समभागाच्छागमूत्रसंयुक्ताः ॥ धू-
पनविशिना श्रमयन्त्येते सर्वान् ज्वराभि-
यतम् । ब्रह्माकिनीपिशाचमेतविकारानयं
धूपः ॥

रुद्रजटाधारी भूतकेशी जटामांसी । रुद्रनि-
र्मोक्त्य पुष्पादि । इति माहेश्वरो धूपः ॥

सोमं सानुचरं देवं समातृगणभीक्ष्वरम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥

सोमे उभया सहितं । सानुचरं नच्यदिगण-
सहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विशुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।

सहस्रमूर्धानमिति सहस्रशतीर्न्यादि वेदाभिहितं

નામસહજેણ મારતોકેનેત્યર્થ. । ઉવરસ્થાપિ દેવ-
ત્વાત્ પૂજા કાર્યા । યત આહ વિદેહઃ ॥

તીર્થયાતનદેવાધિગુરુદ્વોપસર્પણૈઃ । શ્ર-
દ્ધયા પૂજનૈશ્ચાપિ સહસા સામ્યતિ જ્વરઃ ॥

તીર્થ ઋષિજુષ્ઠં જલમ્ । આયતનમ્ દેવાધિષ્ઠિત
પુરુષોત્તમસ્ટ્રેત્રગ્રીવૈલાદિ । इति विषमज्वराधिकारः॥

(૧) ત્રાયમાણુ, કડુ, ગળો અને ઉપલ-
સરીનો કવાથ.

(૨) પરવળ, મોથ, મોટા નેપાળો કડુ,
ગળો, અને ઉપલસરીનો કવાથ.

આ બે કવાથોથી સતતાદિ જ્વરો તથા
વાયુ વગેરે મટે છે.

(૩) પરવળ, ઈંદ્રજ્વ, ઉપલસરી, હરડે,
લીમડો, વાળો અને ગળોનો કવાથ પીવાથી
સતતજ્વર મટી જાય છે.

(૪) દ્રાક્ષ, પરવળ, લીમડો, મોથ,
ઈંદ્રજ્વ, અને ત્રિકુળાનો કવાથ પીવાથી
અન્યેલુષ્કજ્વર શાંત થાય છે.

(૫) તૃતીયક અને આતુર્થક જ્વરોમા
વેલે પ્રથમ સાધારણ ક્રિયાઓ કરીને પછી
વિશેષ ચિકિત્સા કરવી. તૃષા તથા દાહવાળા
તૃતીયક જ્વરમાં વાળો, ચંદન, મોથ, ગળો,
ધાણા, અને સૂંકનો પાણીમાં કવાથ કરીને
તેમાં સાકર તથા મધ નાંખીને પાવો.

(૬) રવિવારને દિવસે કમરે સાત રાતા
તાંતણાથી અઘેડાનું મૂળ બાંધવું, તેથી
તૃતીયકજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

(૭) સમેરવો, ભોયઆમળી, દેવદાર,
હરડે, અરડુસો, અને સૂંકનો કવાથ સાકર
તથા મધ નાંખીને પીવાથી આતુર્થક જ્વર
મટી જાય છે.

(૮) અગધિયાના પાનનું, અથવા સરસ-
કિયો, હળદર અને દારૂહળદરના કલકમા
થી નાંખીને નરચ દેવાથી ભયંકર આતુર્થજ્વર
પણ મટી જાય છે.

(૯) જ્વરના વેગનું તથા જ્વર આવ-
વાના સમયનું સ્મરણ કર્યા કરવાથી પણ તે
સમય થયે આવે છે, માટે પ્રિય અદ્યુત,
કે વિષમ પદાર્થોના સ્મરણથી તેને તાવનું
સ્મરણ છોડાવી દેવું, એટલે પણ તે આવશે
નહિ. લાંબા કાળથી ચાલતા સંતત સતતાદિ
સર્વ વિષમ જ્વરોના પણ પચ્ચ લોબનોથી
અને ઇષ્ટ પદાર્થોથી ઉપચાર કરવા, સતત
વિપર્યયાદિ બીજા જ્વરોની ચિકિત્સા પણ
સતતાદિના જેવીજ કરવી. ટાઢ આવે ત્યારે
શીત નિવારણની અને ગરમી થાય ત્યારે
તેના નિવારણની ક્રિયાઓ કરવી. ટાઢ ઉડાડ-
વાના ઉપયોગમાં શાલદુશાલા તથા ધાબળા
વગેરે ભારે વસ્ત્રો તથા રત્નકોષ્ટો ઝોઢાડવી.
પુષ્ટ સાથળો વાળી અને મોટા નિતંબો વાળી
જીવાન સ્ત્રી પોતાનાં પુષ્ટ સ્તનોથી ટાઢવા-
ળાને આલિંગન આપે, તો પણ ટાઢ મટી
જાય છે. સ્ત્રીના સ્પર્શ થી કામ વ્યાપે તો તે
સ્ત્રીને દૂર કરી દેવી. પછી દાહ થવા લાગે
ત્યારે શરીર ઉપર એરડાનાં શીતળ પાનો
ઝોઢાડવાં, અને દાહનું શમન કરવું.

ભૂતભરવ ચૂર્ણ.

હરતાળ તથા છીપનું ચૂર્ણ, અને તે
બંનેના નવમા ભાગ જેટલું મોરચુચુ, એ
સર્વને કુવારના રસની ભાવના હેંધને સુકાય
ત્યારે વગડાઉં અડાયાથી ગજપુટમાં પકવવું.
પછી ટાડું પડે એટલે ચૂર્ણ કરી પ્રાતઃકાળે
સાકર સાથે એક રતિભાર ખાવાથી શીત-

જવરનો નાશ થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કોઈને ઉલટી થાય છે, અને કોઈને નથી પણ થતી. એકજ દિવસમા આ ચૂર્ણ શીત-જવરને મટાડે છે. મધ્યાહ્ને શીખડ તથા ચોખાનું પચ્ચ લોજન આ ચૂર્ણ ઉપર કરવું.

કાયસ્થાદ ધૂપ, લેપ, અને તૈલ.

હરડે, રાસ્ના, કડુ, ગલો, ગૂગળ, બરૂંઠ (અથવા તગર જાઠ) ખપાટ, વજ, અને કઠનો ધૂપ અથવા લેપ કરવાથી શીતનો નાશ થાય છે. એ સર્વને વાટીને તેમા લવણ, જવખાર, અને લીંબુનો રસ નાંખીને પકાવેલ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી પણ શીતનો નાશ થાય છે.

(૧૨) લીંપેલી ધરતી ઉપર એરડાનાં પાન મૂકી પ્રથમથી દાહ સહિત જવરવાળાના શરીર પર તે પાન રાખવાં. તેથી દાહ મટીને જવર શાંત થાય છે. દાહ મટ્યા પછી ટાહ આવે તો તેને પણ યુક્તિથી મટાડવી. પ્રબળ દાહવાળાને નિતંબ ઉપર ચલાચમાન મણિમય કટિમેખળાવાળી અને રસ યુક્ત કપૂર તથા ચંદનનાં લેપનો વાળી રૂપાળી સ્ત્રીએ, જેમ વૃક્ષને લતા વળગી જાય છે, તેમ, બાથ ભરીને બાળી પડવું. સ્ત્રીના શરીરની શીતળતાથી એ રોગીને કામ બ્યાપે, તો તે સ્ત્રીને દૂર ખસેડી લેવી.

પટતક તૈલ.

સાલખાર, સૂંઠ, કઠ, મોરવેલ, લાખ, હળદર, રતાંજળી, અને જેડીમધ સહિત છ ગળી બડી છાશમાં પકાવેલ તેલ દાહવાળા જવરને મટાડે છે.

મહાપટતક તૈલ

(૧૪) રાસ્ના, સૂંઠ, કઠ, મુખડ, હ-

ળદર, જેડીમધ, પીપર, ખપાટ, લાખ, સેન્ધવ, ઉપલસરી, મોરવેલ, દેવદાર, રક્ત રોહિતે, વાળો, સચ્ચદ્રીણ, રોહિષખડ, અને કાળોવાળો, એની સાથે છ ગળી બડી છાશમાં પકવેલું તેલ આરંભમાં દાહવાળા અગર આરંભમાં શીતવાળા અત્યંત ભારે જવરને પણ મટાડી દે છે.

પક્ષકાદિ તૈલ.

(૧૫) પક્ષકાઠ, ઉપલ, કલ્હાર, રાતુકમળ, કમળકંદ, કઠ, વજનાગ, કુચ્ચુદ એટલે રાત્રી વિકાસી કમળ, વાળો, મલ્લ, શ્વેતકમળ, સોનામેર, કચકળ, ઉપલસરી, લોહર, વેલિયા પીપળાનાં દીંટિયાં, ખજુરીનાં દીંટિયાં, આમળાં અને સતાવરીના કલ્કો, લાખનો રસ, દૂધ, અથાણાનો રસ, દહિનું પાણી, અને કાંલ; એ સર્વના કવાચમાં પકવેલું તેલ આમળીને કિતકારી થાય છે, અને દાહ જવરને હલ્લે છે. લાખનો રસ, અથાણાનો રસ, દૂધ, દહિનું પાણી, અને કાંલ, એ તેલના વજન એટલાંજ લેવાં.

પ્રલેપકની ચિકિત્સા.

પ્રલેપક જવર માટે સર્વ ક્રિયાઓ કરે જવરનીજ કરવી.

માહેશ્વર ધૂપ.

વડવાઈ, ગાયનું શીંગડું, જલાડાની વિષા, સર્વેની કાંચળી, મીંદળ, જટામાંસી, વાસની છાલ્ય, ફૂલ વગેરે મહારેવનું નિર્માલ્ય, ઘી, જવ, મોરનાં પીંછાંના ચાંદા, સર્પવ, બકરાનાં ફેવાડાં, વજ, હીંગ, ગાયનું હાડકું, અને મરી, આ સર્વ સમ ભાજે લેઈ, બકસના ચૂતમાં વાટી તેનો ધૂપ કરવાથી સર્વ પ્રકાર

રના જવરો અવશ્ય મટે છે. વળી અહીં, ઠાકણ, પિશાચ, અને પ્રેતના વિકારો પણ એથી જરૂર મટી જાય છે.

દેવ પૂજન તથા સ્તુતિ.

પવિત્ર થઇને પાર્વતી સહિત, નંદી આદિ ગણો તથા માતૃગણો સહિત ચંકરતું પૂજન કરવાથી વિષમ જવર નાશ પામે છે. સ્થાવર જંગમના પતિ, સર્વ વ્યાપક, અને સહસ્રશીર્ષ વગેરે વેદમાં મત્રોમા વર્ણવેલા વિષ્ણુની મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં કહેલા વિષ્ણુ સહસ્રનામ નામના સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરવાથી સર્વ જવરો નાશ પામે છે. જવર પણ દેવરૂપ છે. એટલા માટે તેનું પણ પૂજન કરવું. વિદેહે કહ્યું છે કે “ઋષિઓથી સેવાયલાં તીર્થ રૂપ જળો, દેવોના નિવાસ રૂપ જગનાથ ક્ષેત્ર, શ્રી શૈલ વગેરે ક્ષેત્રો, દેવો, આગ્નિ, ગુરૂઓ, અને વૃદ્ધોના આશ્રય લેવાથી, તથા તેમના પૂજનો શ્રદ્ધા પૂર્વક કરવાથી પણ જવર શાંત થાય છે.

વિષમજવરનો અધિકાર સપૂર્ણ

(ધાતુ ગતજવરનો અધિકાર.)

રસ ગત જવરનાં લક્ષણો.

શુરુતા હૃદયોત્કેશઃ સદનં છર્ધ્યરોચકૌ ।
રસસ્યે તુ જ્વરે લિઙ્ગં દૈન્યં વાસ્યોપજાયતે ॥

શુરુતા ગાત્રાણા હૃદયસ્યસ્ય દોષસ્યોપચિત્ત્વા-
દ્વમનિવ દૈન્ય ક્લીબચિત્તતા ॥ રસસ્યે રસધાતુ-
ગતે જ્વરે યથાપિ રસૈકધાતું પ્રાપ્ય સન્તતશ્ચાય
તથાપ્યનુક્રમાદ્ધાતુગતકથનાર્થપવાત્ર નિર્દેશ ॥

રસમાં જવર હોય તો ભારેપણું, હૃ-
દયમાં હોવાની વૃદ્ધિ, મોળ, ગ્લાનિ, વમન,
અરૂચિ, અને મનની નબળાઈ થાય છે.

રસગતજવરનો ચિકિત્સા

રસસ્યે તુ જ્વરે તસ્મિન્ કુર્યાદ્રમનલઙ્ગુને ॥

રસમાં રહેલા જવરમાં વમન અને
લંબન કરવા.

રક્તગતજવરનાં લક્ષણ.

રક્તનિષ્ઠીવનં દાહો મોહહર્દનવિભ્રમૌ ।

મલાપઃ પિટ્તિકા તૃષ્ણા રક્તપ્રાપ્તે જ્વરે તૃ-
ણામ્ ॥ મોહો વ્યપ્રચિત્તતા. ॥

લોહીના બળખા, દાહ, બેભાની, વમન,
વિષમ, બકવા, તૃષા, અને ફેણાઓ રક્ત-
ગતજવરમાં થાય છે.

રક્તગતજવરની ચિકિત્સા.

સેકઃ સંશમનો લેપો રક્તમોક્ષોપ્યસ્યતે ॥

રક્તગતજવરમાં સેચન, સશમન, લેપ,
તથા લોહી કઠાવવાની ક્રિયાઓ કરવી.

માંસગતજવરનાં લક્ષણ.

પિન્દકોદ્વેષ્ટન તૃષ્ણા મૃષ્ટમૂત્રપુરીષતા ।

ઉષ્ણાન્તર્ણાહવિષ્ણેપૌ ગ્લાનિઃ સ્યાન્માંસગે
જ્વરે ॥

ઉષ્ણાન્તર્મોહવિષ્ણેપાવિતિ પઠન્તિ તત્ર ઉષ્ણા
અન્ત વિષ્ણેપ હસ્તપાદાદિચાલનમ્ ॥

પીડીઓમાં ગોઠવી ચઢવી, વિષ્ટામૂત્ર
બહુ થવાં, તૃષા, અતર્દાહ, દાહ, કાંથ પગ
પછાડવા, અને ગ્લાનિ, એ માંસગતજવરમાં
થાય છે

માંસગતજવરની ચિકિત્સા.

તીર્ણં વિરેકશ્ચ તથા કુર્યાત્ માંસગતે
જ્વરે ॥

માંસગતજવરમાં તીક્ષ્ણ વિરેચન કેવું

મેદોગતજવરનું લક્ષણ

મૂર્ચા સ્વેદસ્તુષા મૂર્છા પ્રકાપશ્છદિરેવ
ચ ॥ દૌર્ગન્ધ્યારોચકૌ ગ્લાનિર્મેદસ્યે ચા-
સદિષ્ણુતા ।

મૂર્ચા સ્વેદ મેદોમૂલ્લાત્ ।

મેદોગતજવરમાં બહુ પરસેવો, મૂ-
ર્ચા, બકવા, ઉલટી, દુર્ગંધ, અરૂચિ, ગ્લાનિ,
અને આસહનતા થાય છે

મેદોગતજવરની ચિકિત્સા

મેદસ્યે મેદસો નાશં ॥

મેદોગતજવરમાં મેદનો નાશ કરવો.

અસ્થિગતજવરનાં લક્ષણ.

મેદોસ્થનાં કૂજનં શ્વાસો વિરેકષ્છર્ધિ-
રેવ ચ । વિષેપણશ્ચ માત્રાણાં વિષાદસ્થિ-
ગતે જ્વરે ॥

અસ્થિગતજવર હોય તો હાડકાં તૂટે
પેટમાં શુક્રશુક્રાટ થાય, શ્વાસ અને ઝાડો તથા
વમન થાય છે, અને માત્રો પછડાય છે.

અસ્થિગત જવરની ચિકિત્સા.

અસ્થિસ્યે તુ જ્વરે કુર્યાદ્રાતનાશનકં વિ-
ષિમ્ । વસ્તિકર્મ પ્રયોક્તવ્યમધ્યજ્ઞોન્મર્દનં
તથા ॥

અસ્થિગત જવરમાં વાયુનું નાશનો
વિધિ કરવો. બસ્તિકર્મ, અધ્યંજ, તથા મ-
ર્દન કરવાં.

મગ્ગજગત જવરનાં લક્ષણ.

તપઃપ્રવેશનં દિકા કાસઃ ક્ષેત્યં વમિસ્ત-
થા । અન્તર્દર્શો મહાશ્વાસો મર્મષ્છેદશ્ચ
મગ્ગજગ ॥

અસાપ્યત્વાભાગ ચિકિત્સા ।

મગ્ગજગત જવરમાં અંધારાં આંધવાં
હેડકી, ઉધરસ, ટાંઠ, ઉલટી, અંતર્દર્શ, મહા-
શ્વાસ, અને મર્મષ્છેદન થાય છે. (મગ્ગજગત
જવરની ચિકિત્સા, તે અસાધ્ય હોવાથી છે
જ નહિ.)

વીર્યગત જવરનાં લક્ષણો.

મરણં પ્રાપ્તુયાસત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ।
શેફાસઃ સ્તન્વતા મોસઃ શુક્રસ્વ તુ વિશેષતઃ ॥

નતુ શુક્રગતો મરણમિત્યુક્તં તથ શુક્રં સર્વદેહ-
ગમ્ । નૈવ સ્વાશ્રયસ્થશુક્રો મરણમ્ ॥

વીર્યગત જવરમાં તો મરણ જ થાય
છે. શિગ નિર્મેળ થઈ વીર્ય બહુ નીકળ્યા કરે
છે. (જે સુખ્ય સ્થાનમાં વીર્ય રહે છે, તેમાં
જે જવર પ્રવેશ કરે તો મરણ થાય છે.)

(છર્ધ્યજવરમે અધિકાર.)

સામાન્ય લક્ષણ.

યો દ્વાદશેભ્યો દિવસેભ્ય ઝર્દ્દ દોષત્ર-
યેભ્યો દ્વિગુણેભ્ય ઝર્દ્દમ્ । તૃણાં તનોં તિ-
ષ્ઠતિ મન્દવેગો મિષમિમ્લકી જ્વર ધ્રુવ
જીર્ણઃ ॥

બાર દિવસથી જ્વર અને ઝર્દ્દ દોષોના
બમણા અર્ધશિથી પચુ જ્વર થાય છે અને
શરીરમાં મંદ વેગ રહે છે, તેને વેધો છર્ધ્ય-
જવર કહે છે.

વશત બલસકનું લક્ષણ.

નિત્યં મર્મજ્વરો હ્રાસઃ શ્વાસઃ કુષ્ઠેજ
સિધ્યાતિ । સ્તમ્ભાક્રમેણ વૃષ્ટિઃ નરો વા-
તવકાસકી ॥

વાતવલાસકી નર ઈદ્રમહેત્ । શૂનઃ કોયી ।
શ્લેષ્મભૂયિષ્ઠો વહુશ્લેષ્મકઃ ॥

વાત બલાસકે શુદ્ધ જવર થાય તે
વેગમંદ, રૂક્ષતા, સોભ, અગેભાં જડતા, અ-
ને કદ વધારે હોય છે. એ જવર કદ સાધ્ય
છે.

સામાન્ય ચિકિત્સા.

જીર્ણજ્વરી નરઃ કુર્યાન્નોપવાસં કદાચના
લઙ્કનાત્ સ મહેત્ ક્ષીણો જ્વરસ્તુ સ્યાદ્વ-
લી યતઃ ॥ પુરાણેઽપિ જ્વરે દોષા યદ્ય-
પથ્યૈઃ પુનસ્તથા । લઙ્કન્યેષ્વત્ર તત્પથ્યાત્
પૂર્વામેનાચરેત્ ક્રિયામ્ ॥ તથા પૂર્વવત્ ॥

નિદિગ્ધિકાનાગરકામૃતાનાં કાર્યં પિવે-
ન્મિશ્રિતપિપ્પલીકમ્ । જીર્ણજ્વરોચક-
કાસશૂલશ્વાસાશ્મિમાન્ધાર્દિતપીનસેષુ । હ-
ન્યુર્હજામયં પ્રાયઃ સાર્યં તેનોપયુજ્યતે ॥

इति त्रिकण्टिकाग्र ॥

પિપ્પલી મધુસંયુક્તઃ કાથશિશ્નોદ્રવો-
દ્રવઃ । જીર્ણજ્વરકફધ્વંસી પશ્ચમૂલકૃતો-
ઽથવા ॥ અમૃતાયાઃ કષાયન્તુ શીતલીકૃ-
તમીરિતમ્ મધુપાદયુતં પીતં જીર્ણજ્વરહરં
પરમ્ ॥ પિપ્પલીમધુસંમિશ્રં ગુદુચીસ્વરસં
પિષેત્ । જીર્ણજ્વરકફગ્રીહકાસારોચકના-
શ્નનમ્ ॥ જીર્ણજ્વરેઽશ્મિમાન્ધે ચ શસ્યતે
શુદ્ધપિપ્પલી । કાસાજીર્ણાશ્વિશ્વાસહૃત્પા-
શ્લુકમિરોગનુત્ ॥ દ્વિગુણઃ પિપ્પલીચૂર્ણા-
દુદોઽજ્ઞમિષજાં મતઃ । પિપ્પલી મધુસં-
યુક્ત મેદઃ કફધિનાશિની ॥ શ્વાસકાસ-
જ્વરહરી પાણ્ડુગ્રીહોદરાપહા ॥ આમલકં ચિ-

ત્રકં પથ્યા પિપ્પલી સૈન્ધવં તથા । ચૂર્ણિ-
તોઽયઙ્કુળી જ્ઞેય સર્વજ્વરહરઃ પરઃ ॥ મેદી
શ્વચિકરઃ શ્લેષ્મહન્તા દીપનપાચનઃ ॥

इति आमलक्यादि चूर्णम् ॥

દ્રાક્ષામૃતા સદી શુક્લી મુસ્તકં રક્તચન્દનમ્ ।
નાગરં કઢુકા યાતા શૂનિમ્બઃ સદુરાશ્મયઃ ॥
ઝક્ષીરં ધાન્યક પથં ચાલકં કષ્ટકારિકા ।
પુષ્કરં પિત્તુમન્દશ્ચ દશાષ્ટાઙ્કમિદં સ્મૃતમ્ ॥
જીર્ણજ્વરાશ્વિશ્વાસકાસશ્વયુનાશ્નનમ્ ॥

द्राक्षादिरष्टादशाङ्ग. काथ. ॥

ત્રિવલ્લ્યા પશ્ચદ્વયા વા સત્તદ્વયાથ-
વાપિ વા ॥ ગવ્યક્ષીરેણ સપિષ્ઠાં પિષેદશ-
દિનાનિ હિ તથૈવાપનયેદેતા एवं વિંશ-
તિ વાસરાન્ । પિવતાં જ્વરશાન્તિઃ સ્યાત્
પાણ્ડુરોગશ્ચ શામ્યતિ ॥ કાસશ્વાસોઽશ્મિ-
માન્ધશ્ચ કફાધિક્યશ્ચ નશ્યતિ ॥

त्रयादिवृद्धिर्यथा कफवृद्धिर्दुग्धवृद्धिर्यथाप्रवृद्धिः॥
इति वर्द्धमानपिप्ली ॥

વાતશ્લેષ્મજ્વરોક્તા સ્યાત્ ક્રિયા-વાતવ-
લાસકે । જીર્ણજ્વરે કફે ક્ષીણે દાહે તૃષ્ણા
સમાન્વિતે ॥ પપ્ પીયૂષસદૃશં તત્ત્રેવ તુ
વિષોપમન્ । ચન્દનાથં હિતં તૈલં શોષા-
ધિકારકીર્તિતમ્ ॥ તથા નારાયણં તૈલં
જીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ।

इति जीर्णज्वराधिकार. ॥

શુદ્ધ જવર વાળાએ કોઈ વાર પશુ
ઉપવાસ કરવો નહિ, કેમકે લંબનથી કોઈ
ક્ષીણ થાય છે તેથી જવર બળવાન્ થાય છે;

તો પણ અપર્યય થયાથી હોયો પૂર્વના જેવા જ પાછા બેઠેકયા હોય, તો લંધન કરાવીને પછી જ ક્રિયા કરવી.

(૧) લોરીંગણી, સૂંઠ, અને ગળોનો કવાથ કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી પીવાથી લુર્ણજવર, અરૂચિ, ઉષરસ, શ્વાસ, અગ્નિની મદતા, આદિત, અને રક્ષેષ્મ મટી જાય છે. ઘણું કરીને આ કવાથ ડોકના કાંઠાથી ઉપરના ભાગના રોગોને મટાડે છે, તેથી તેનો ઉપયોગ સાવધાન કરવો. આ કવાથ ત્રિ-કટક કહેવાય છે.

(૨) ગળો અથવા પંચમૂળનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાંખીને પીવાથી લુર્ણજવર મટી જાય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે કદને માટે પણ તે ઠીક છે.

(૩) ગળોના રીતળ કરેલા કવાથમાં ચોથે ભાગે મધ નાંખીને પીવાથી લુર્ણજવર સારી પેટે મટી જાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

(૪) ગળોના સ્વરસમાં પીપર અને મધ નાંખીને પીવાથી લુર્ણજવર, કફ, બર-લનો રોગ, ઉષરસ, અને અરૂચિ મટી જાય છે.

(૫) ગોળ અને પીપરનું ચૂર્ણ ખાવાથી ઉષરસ, અલુર્ણ, અરૂચિ, શ્વાસ, કુમ્ભિ, અને પાંડુરોગ મટી જાય છે. આ હવા લુર્ણજવર તથા અગ્નિમાં ઉષર વખાણાયેલી છે. આ ઉપાય શુક પિપ્પલી કહેવાય છે તેમાં પીપરના ચૂર્ણથી ગોળ બમણા હોવો, એમ વેદો કહે છે.

(૬) પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી મેહ, કફ, શ્વાસ, ઉષરસ, જવર પાંડુરોગ, બરળ તથા ઉદરરોગો મટી જાય છે.

આમલકયાદિ ચૂર્ણ.

(૭) આમળાં, ચિત્રક, હરદે, પીપર, અને સેંધવનું ચૂર્ણ ખાવાથી સર્વ જાતના જવરો મટે છે, દરત લાગે છે, રૂચિ થાય છે, કફ મટે છે, અગ્નિ દીપન થાય છે, અને પાચન થાય છે. આ ચૂર્ણ આમલકયાદિ કહેવાય છે.

દ્રાક્ષાદિ અષ્ટાદશાંશ કવાથ.

(૮) દ્રાક્ષ, ગળો, કચ્છ, કાકડાશીંગી, ગોમ, રતાંજળી, સૂંઠ, કડુ, કળીયાક, કરિયાતું, કમાસો, વાળો ધાણુ, કમળ, કાળો વાળો, લોરીંગણી, એરંદનું મૂળ, અને લીમસ, એ અઠ્ઠાર ચીજોનો કવાથ લુર્ણજવર, અરૂચિ, શ્વાસ, ઉષરસ, અને સોબ-નો નાશ કરે છે.

વર્દ્ધમાન પિપ્પલી ચોમ.

(૯) નિત્ય ત્રણ ત્રણ પાંચ પાંચ, કે સાત સાત વધારીને લીંડી પીપર ગ્રાચના દૂધમાં બાટીને દસ દિવસ સૂધી પીવામાં આ-વે તો, તથા એજ રીતે બીજા દસ દિવસ સૂધી ઉતરતા જઈને પીવામાં આવે તો જવર તથા પાડુ રોગની શાંતિ થાય છે, અને ઉષરસ, શ્વાસ, અગ્નિમાં, કફ, એ મટી જાય છે. કદનો તથા અગ્નિનો વધારો તપા-સીને ત્રણ ત્રણ વજેરે પીપરનો વધારો કરવો. અને પીપર વધારવી તેમ તેમ દૂધ પણ વધારતાં જવું.

(૧૦) વાત બહાસક લુર્ણજવરની ચિકિત્સા કરે જવર પ્રમાણે કરવી.

(૧૧) લુર્ણજવર, કદનો સ્વ, તપા, અને કાંઠ ઉપર દૂધ અસુત સમાન છે, પણ નવા જવર ઉપર દૂધ વિષ સમાન છે.

(૧૨) શોષના અધિકારમાં જે ચક્રનાથ તેલ કહેવામાં આવશે, તથા નારાયણ તેલ કહેવામાં આવશે, તે પશુ છૂર્ણ જવરના ઉત્તમ ઉપાયો છે.

ખરાબ પાણીથી થયેલા જવરની ચિકિત્સા-હરોતકયાદિ ચૂર્ણ
હરીતકી નિઃસ્વપત્રં નાગરં સૈન્ધવોડવ-
લઃ । ઇષાં ચૂર્ણં સદા સ્વાદેત્ દુર્જલજ્વર-
શાન્તયે ॥

इति हरीतक्यादि चूर्णम् ।

(૧) હરડે, લીમડાનાં પાન, સૂક, સૈન્ધવ, અને ચિત્રકતુ ચૂર્ણ નિત્ય ખાવાથી ખરાબ પાણીનો જ્વર શાંત થાય છે

શુદ્ધી કવાથ.

अरुचिमतलपांथं पीनसश्वासकासानुद-
रमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् । जनयति
तनुकान्तिं चित्तनेत्रमसादं पलपरिमितशु-
ष्ठीसौद्रसिद्धः कषायः ॥

इति शुष्ठीकाथ ।

(૨) અરુચિ, મંદાગ્નિ, પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉદરરોગો, જળના દોષો, એ સર્વે ચાર તોલા સૂકનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી છેક નાશ પામે છે. અને શરીર કાંતિમાન તથા ચિત્ત અને નેત્ર સારાં થાય છે.

દુર્જલજેતા રસ.

विषं भागद्वयं दग्धं कर्पूरं पञ्चभागकम् ।
मरिचं नवभागं च चूर्णं वस्त्रेण शोषयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुह्ननिषां वटी-
म् । वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्

મણયેત્ ॥ અયં રસો જ્વરે યોજ્યઃ સામે દુર્જલજેડયિ ચ । અઝીર્ણાધ્માનવિદુમ્બ શૂલેષુ શ્વાસકાસયોઃ ॥

इति दुर्जलजेता रस ॥

વછનાગ જે ભાગ, ખાખેલી કેડી પાંચ ભાગ, અને મરી નવ ભાગ, એનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ગાળીને આદાના રસમાં મગ જેવડી ગોળી કરી પ્રાતઃકાળે જે જે ગોળી પાણીમાં ખાવાથી આમજ્વર તથા દુર્જલ જ્વર, અ-
છૂર્ણ, આર્દ્રક, વિદુમ્બ, શૂળ, શ્વાસ, અને ઉધરસ મટી જાય છે.

પટોલાદિ કવાથ

पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं स नागरं धा-
न्यकिराततित्तकम् । कषायमेषां मधुना
पिबेन्नरो निवारयेद्दुर्जलदोषमुल्बणम् ॥

इति पटोलदिकाथ ।

(૪) પરવળ, મોથ, ગળેષ, અરડસી, સૂક, ધાણા, કરિયાતુ, આ કવાથ મધ ના ખીને પીનારને ખરાબ પાણીની અસર મટી જાય છે.

કિરાતાદિ ચૂર્ણ

किराततित्तात्रिवदम्बुपिप्पलीविदङ्गवि-
श्वाकटुरोष्णीरजः । निहन्तिष्ठीडं मधुना-
तिसत्वरं मुहुस्तरं दुर्जलदोषजं ज्वरम् ॥

इति किरातादिचूर्णम् ॥

(૫) કરિયાતુ, નસોતર, વાળો, પી-
પર, વાવડીંગ, સૂક, કડુ, એ ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી એકઠમ અતિ દુસ્તર દુર્જલજ્વર હણાય જાય છે.

શુ ધ્યાદિ કલ્ક

મોજનામે નૈનિત્ય શુળ્લીજાજ્યમયો-
તિયતઃ કલ્કસ્તુ સેવિતો ઇત્યાજ્ઞાનાદેશોદ્ભવં
જલમ્ ॥

આશુસ નિત્ય લોજનના આરંભમાં
સૂંઠ, છૂં, અને હરડેના કલ્ક ખાવાથી નાના
પ્રકારના દેશોનાં પાણી લાગતાં નથી.

આદ્રકાદિ કલ્ક.

સહાર્દકયવક્ષારૌ પીત્વાકોળ્ણેન વારિ-
ણા । નાનાદેશસમુદ્ભૂતં વારિદોષમપોહતિ ॥

(૭) આદ્ર અને જવઆર બિના પા-
ણીમાં પીવાથી ઘણા દેશોનાં પાણી લાગતાં
નથી.

સાધ્ય જવરનું લક્ષણ.

વલવસ્ત્વલ્પદોષેષુઃ જ્વરઃ સાધ્યોઽનુપદ્રવઃ ।

બળવાન આશુસને અલ્પદોષ વાળો
અને ઉપદ્રવો વગરનો જવર થાય તે સાધ્ય
બાબુવો.

જવરના ઉપદ્રવો.

આસો મૂર્છારુચિચ્છર્દિસ્તુળ્ણાતીસાર-
વિદુઃપ્રહાઃ । હિકાકાસારુદાહાજ્વરસ્યો-
પદ્રવા દશ ॥

આસ, મૂર્છા, અરૂચિ, ઉલટી, તૃષા,
અતિસાર, બળબંધ, હેડકી, ઉધરસ, અને
અગમાદાહ, એ દશ ઉપદ્રવો જવરના છે.

ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા.

સજ્ઞાતોપદ્રવો વ્યાધિસ્ત્યાગ્યો નસ્યા-
ચિકિત્સકૈઃ । વ્યાધી જ્ઞાતે પ્રણયન્તિ
સયઃ સર્વેઽપ્યુપદ્રવાઃ ॥ અતો વ્યાધિ જ-

યેષ્વસ્નાત્પૂર્વે પશ્ચાદુપદ્રવાન્ । મિષમ્ યઃ
કુશલઃ સોઽવ્રજયેત્પૂર્વેમુપદ્રવમ્ ॥ તેવ્યપિ
પ્રચુરેષુ માઙ્ગ નાશયેદાશુ કારિણમ્ । મૂલ
વ્યાધિ જયેત્પૂર્વે યત્ત ચો વા મવેત્ બલી ।
અવિરોધેન કાર્યા તદુપયોરપિ ચ ક્રિયા ।

ઉપદ્રવો સહિત થયેલા રોગને પણ
વેલે છોડી દેવો નહિ. રોગ મટે છે. તો ઉપ-
દ્રવો પણ મટે છે. માટે ચતુર્થી પ્રથમ રોગ
ને અને પછી ઉપદ્રવોને છુટવા. પ્રવીણ વે-
દ્ય તો વળી રોગ કરતાં ઉપદ્રવને પ્રથમ છુટે
છે. ઉપદ્રવો ઘણા હોય તો તેમાંથી એ વધારે
૩ ઝડપવાળો હોય તેને પહેલો છુટવો. પ્ર-
થમ મૂળ રોગને અથવા એ વધારે બળવા-
ન હોય તેને છુટવો, અથવા તો વિશેષ -
આવે તેવી રીતે એકજ વખતે બંનેને છુટવા
જવરમાં શ્વાસની ચિકિત્સા.

દશાંશ પ્રયોગ.

સિંહી વ્યાધી તામ્રમૂલી પટોલી કુઙ્ગી
પદ્મા પુષ્કર રોહિણી ચ । શાર્કં શઠપા
શૈલમલ્લાચ શીર્જં શ્વાસં ઇત્યાત્ સખિપાતં
દશાઙ્ગઃ ॥

સિંહી વહીકટૈયા । વ્યાધી લઘુકન્ટકારી ॥
તામ્રમૂલી દુરાલભા । રોહિણી કટુકો ॥ શૈલમૂલી
કોરૈયા । દશાઙ્ગપ્રયોગ ॥

માર્ગી નિમ્બઘના મવા મુતલતા મુનિ-
મ્બલાસા વિષા । ત્રાયન્તી કટુકા વચા
ત્રિકટુકત્પોનાકસકટુમૈઃ ॥ રાત્નાયાસવ-
ટોલપાટલશ્વેટી દાર્વી વિશાલા ત્રિવત્ત ત્રા-
લી પુષ્કરસિંહિકાદ્રવનિશાયામ્બકદેવ-
મૈઃ ॥ ક્ષાયોઽયં સહ્ય સખિપાતનિવહાન્

દ્વાનિશતાં પાનતો દુર્દર્ષાન્નિજતેજસા વિ-
જયતે સર્પાન્ ગુરુમાનિવ ॥ કિંચ શ્વાસ-
વલાસકાશયુદ્ધકુદ્દ્રોગીદ્ધામરુન્ય્યાસ્ત-
મ્મગલામયાર્દિતમલાધિષ્ઠમ્મગ્નમાનપિ ॥

વિષા વતીસરાક્રદ્નમ વકુલ રૂતિ લોકે । દે-
વદ્રુમ દેવદારઃ । રૂતિ દ્વાનિશકાપઃ ॥

મધુના કૃષ્ણાકટ્ફલકર્કટમૃક્ષીભવં ચૂ-
ર્ણમ્ । શ્વાસામયે મહોષ્ઠે લીલા લોકઃ સુ-
સ્તી ભવતિ ॥ વન્યોપલામિતાપિતદાત્રસ્યા-
ગ્રેણ પક્ષરે દારઃ । અપહરતિ શ્વાસામયમ-
સંશયં માપિતં મુનિમિઃ ।

હથી તથા બેડી લોરીંગણીઓ, ધમા-
સો, કઠલી ઘીસોડી, કાકડાર્થીંગી, ભારગીનાં
મૂળ, એરડાનાં મૂળ, કડું, કચૂરાના પાન, ઇંદ્ર-
જવ, આ દર્શાગ પ્રયોગ શ્વાસને મટાડે છે.

દ્વાનિશ કવાથ

(૨) ત્રાયમાશુ, કડું, વજ, ભારગી,
લીમડો, મોથ, હરડે, ગળા, કરિયાતુ, અર-
ડસી, અતિવિષ, ત્રિકટું, અરહુ, ઇંદ્રજવ, રા-
સ્ના, જ્વાસો, કઠવાંપરવળ, કાકચિયા, કચૂ-
રો, દારૂહળદર, ઇંદ્રવારૂણી, નસોતર, આહી,
એરડાનું મૂળ, હાથી તથા બેડી લોરીંગણીઓ,
હળદર, આમળી, બેહેડાં, અને દેવદાર, આ
બત્રીસ ચીજોને કવાથ, ગરૂડ સ્વપરાક્રમથી
જેમ ઘર્ષેને છતે છે તેમ સ્વપ્રભાવથી મહા
દારૂષુ સંનિપાતો, શ્વાસ, કફ ઉધરસ, ગુહ-
રોગ, છાતીના રોગ, હેઠકી વાયુ, ઓહતુ ગ
લાઈ જવું, ગળાના રોગ, ફટકિઓ વાયુ,
મળઅંધ, અને બદનો નાશ કરે છે.

(૩) પીપર, કાયફળ અને કાકડાર્થી-

ંગીનુ ચૂર્ણ મધમા ચાટવાની મહા ઉચ શ્વાસ
રોગ મટે છે.

(૪) અડાયાના અગ્નિથી તપાવેલ
દાતરડાની અણીથી હાડકાપિજરમાં ડામ દેવા-
થી શ્વાસ રોગ અવશ્યમટે છે, એમ મુનિ-
ઓએ કહેલું છે.

જવરમાં મૂઝાની ચિકિત્સા.

આર્દ્રકસ્ય રસૈર્નસ્યં મૂર્છાયામાચરેન્નરઃ ।
અજનચ મયુજ્જીત મધુસિન્ધુશિલોષણૈઃ ॥
શીતામ્ભસાસિસેકઃ સુરભિર્ધૂપઃ સુગન્ધિ પુ-
ષ્પજ ॥ મૃદુતાલ્લવ્નતવાતઃ કોમલકદલી-
દલસ્પર્શઃ ॥

મૂઝા માટે આદાનો રસ સૂંધવો, મ-
ધ, સૈંધવ, મધુશીળ, અને મરી આંજવાં,
શીતળ પાણી આંખોમાં છાંટવું, સુગંધી
ધૂપ તથા પુષ્પો સૂંધવાં, તાડના પખાનો
વાયુ નાખવો, અને કેળનાં પાન શરીરે
અડાડવાં.

જવરમાં અરૂચિની ચિકિત્સા.

અરુચૌ તુ શુક્લવેરેન્નરસકૈઃ સોષ્ણૈઃ સસિ-
ન્ધુજૈઃ કવલઃ । સિન્ધૂત્યમાતુલુકીફલકે-
શરધારણં વક્ષે ॥

અરૂચિ માટે આદાના રસને ગરમ
કરીને તેમા સૈંધવ નાંખીને સુખમા રાખવો
અને બીજોનાં ફળના તંતુઓ તથા સૈંધવ
સુખમાં રાખવાં.

વમનની ચિકિત્સા

કાથો ગુદૂચ્યા સમવુ સુશીતઃ પીતઃ
મશાન્તિ વમનસ્ય કુર્યાત્ । નિદ્રપસિકાળાં
મધુનાડવલીદાસચન્દનાશ્વકેરયાન્નિવતા વા ॥

અંગોનો શીતળ કવાય મધ નાંખીને ખીવાથી ઉલટી મટી છે. માખીની હગાર મધ, ચંદન, અથવા સાકર સાથે આટવાથી પણ ઉલટી મટે છે.

તરશની ચિકિત્સા.

દન્કજાટવીજપૂરકદાદિમવદરૈઃ સજુક-
કૈવદને । લેપો જયતિ પિપાસામથ રજત-
ગુટી મુલાન્તઃસ્થા ॥ શીતં પયઃ સૌંદ્રયુતં
નિપીતપાકણ્ઠમાશ્વેષ તદુદ્દમેષ ॥ તર્ષે મ-
હાતં સમયેદિ વક્ત્રે ધૃત્વાય વા સૌંદ્રવટા-
પ્રલાજાન્

(૧) લીંબુ, ખીએઈ, હાડમ, બોર, અને ચૂકોનો સુખમા લેપ કરવાથી તૃપ્ત મટી જાય છે.

(૨) સુખમાં રૂપાની ગોળી રાખવાથી તૃપ્ત મટે છે.

(૩) મધ સહિત ટાંડું દૂધ ગળા સૂ-
ધી લેધને બોંછી કાઢવાથી તૃપ્ત મટે છે.

(૪) મધ, વડનાં અંગો, અને શાળ-
ની પાણી સુખમાં રાખવાથી તૃપ્ત મટે છે.

જવરમાં અતિસારની ચિકિત્સા.

છઠ્ઠનમેકં મુક્ત્વા નાન્યચાસ્તીહ મેષજં
વાલિનઃ । સમુદીર્ણદોષનિચયંસમયતિ ત-
ત્પાચયેદપિ ચ ॥ વત્સાદની વત્સકવારિ-
વાહવિશ્વમ્મરા નિમ્બવિપાસવિશ્વા । જ્વ-
રેઽતિસારં ત્વરિતં જયન્તિ વિશ્વાશૃતાવત્સ
કવારિવાહાઃ ॥ વિશ્વમ્મરા મૂનિમ્બઃ ॥

પાઠાશૃતાપર્યટમુસ્તવિશ્વાકિરાતતિક્તેન્દ્રય-
વાન્ વિપાચ્ય । પિબન્ હરત્યેવ હૃદેન સ-
ર્વાન્ જ્વરાતિસારાનપિદુર્નિવારાન્ ॥

બળવાન્ અતિસારનું ઔષધ કેવળ
લવન વિના ખીજું નથી, લવનથી વધી અથે-
લા દોષોનું શમન થાય છે.

(૧) અંગો, ઇંદ્રજવ, શાક, કરિયાતું,
લીમડા, અતિવિષ, સૂંઠ, એથી અતિસાર
મટે છે.

(૨) અંગો, ઇંદ્રજવ, શાક, સૂંઠ,
એથી પણ અતિસાર મટે છે.

(૩) કાળીપાઠ, અંગો, ખડસહિંગો,
શાક, સૂંઠ, કરિયાતું, અને ઇંદ્રજવનો કવાય
અનિવાર્ય અતિસારને પણ બળથી હણી
નાંખે છે.

જવરમાં મલખંધની ચિકિત્સા.

વિદ્યુદ્ગ્રે વાતચિદ્ કર્મ કુર્યાદ્વાનુલેખ-
નમ્ ॥ મર્લં પ્રવર્તયેદાશુ તીક્ષ્ણાભિઃ ફલ-
વર્તિભિઃ ॥ પથ્યારમ્બણતિક્તા ત્રિવૃદામઠ્ઠ-
કૈઃ શૃતં તોયમ્ । બીર્જજ્વરે વિષમ્બે દષા-
દાશ્વેષ વિદગ્રહઃ શામ્યેત્ ॥

જવરમાં હસ્ત ન થાય તો વાસુનું અ-
નુલેખન કરનારી કિયાઓ કરવી, શુદ્ધમાં
તીક્ષ્ણ ઔષધોની વાટો ખોલીને હસ્ત લા-
વવો. છૂંદુજવરમાં મલખંધ થાય તો હરડે,
ગરમાંગો, કડુ, નસોતર, અને આમળાનો
કવાય આપવો, એટલે તેથીતરતજ મળ
ખંધ છૂટશે.

હેડકીની ચિકિત્સા.

નીરેજ સિન્ધૂસ્થરજોઽતિશૂઘ્નં નસ્યેન
નૂનં ચિનિદન્તિ દિકામ્ । શુષ્કી દ્વાદ્ વા
સિતયા સમેતા ધૂપોઽમ્બા દિક્તુસમુદ્ગમઃ ॥

(૧) શેંધવના બહુ ઝીણા ચૂર્ણના
પાણી સાથે નસ્ય લેવાથી હેડકી મટે છે.

(૨) સાકર અને સૂડના નરમથી પણ બળથી હેડકી મટી બાધ છે.

(૩) હિંગના ધૂપથી પણ હેડકી મટી બાધ છે.

જવરમાં ઉધરસની ચિકિત્સા.

કાસે કળા કળામૂલં કલિજ્ઞદ્રુફલં રજઃ ।
સવિશ્વભેષજં લિઘ્વાત્ મધુના વા વૃષાદ્રસમ્ ॥

રજ. પર્પટકમ્ ॥

પુષ્કરમૂલકટુત્રિકગુક્કીકદ્કલયાસક-
કારવિકામિઃ । મધુલુલિતામિરયં સ્વલુ
લેહઃ કાસરિપુઃકફરોગહરચ્ચ ॥

(૧) જવરમાં ઉધરસ માટે પીપર,
પીપરી મૂળ, ઇદ્રજવનું ફળ, ખડસલિયો,
અને સૂકનું ચૂર્ણ મધમાં આટવું.

(૨) અરડસીને સ્વરસ પીવાથી ઉધ-
રસ મટે છે.

(૩) એરંડાનું મૂળ, ત્રિકટુ, કાકડાશાં
બી, કાયફળ, રાતો પમાસો, અને કલોલ
છે, એનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી ઉધરસ તથા
કફ રોગો મટે છે.

જવરમાં દાહની ચિકિત્સા.

દાહાધિકારે લિસિતં દાહે ક્યુર્વાચ્ચિકિ-
ત્સિતમ્ । પરં જ્વરે વિરુદ્ધં યનોચિતં ત-
ચ્ચિકિત્સિતમ્ ॥

દાહના અધિકારમાં કહેલી સર્વ ચિકિ-
ત્સા કરવી, પણ તેમાંની જે જવરને વિરુદ્ધ
હોય તે કરવી નહીં.

સુખસાધ્ય જવરનું લક્ષણ

સન્તાપોડ્ધ્યધિકો વાહ્યે તૃણાદીનાં ચ

માર્દવમ્ । બહિર્વેગસ્ય લિઙ્ગાનિ સુસ્વસા-
ધ્યત્વમેવ ચ ॥

તૃણાદીત્યાદિ શબ્દેનાન્તર્દાહસન્ધ્યસ્થિવ્યથાભાસા
ગૃહ્યન્તે તેષા માર્દવમત્પતા । બહિર્વેગસ્ય જ્વરસ્ય ॥

વર્ષાશરદૂવસન્તેષુ વાતાયૈઃ પ્રાકૃતઃ ક્ર-
માત્ । પ્રાકૃતઃ સુસ્વસાધ્યસ્તુ જ્વરઃ સુર
મિસન્મયઃ ॥ સુરમિર્વસન્તઃ ॥

બહારથી તાપ બહુ લાગે, પણ અંદર
દાહ, સાંધા તથા હાડકાનો દુગ્ધાવો, અને
શ્વાસ અદ્ય હોય, એ બહારના વેગવાળા
જવરનાં લક્ષણો છે, તે ઉપરથી એવા જવરને
સુખસાધ્ય બાણવો.

વર્ષાત્રુમાં વાયુથી, શરદમાં પિત્તથી,
અને વસન્તમાં કફથી જવર આવ્યો હોય, તે
પ્રાકૃત જવર કહેવાય છે, તેમાં વસન્તનો જવર
સુખસાધ્ય છે.

કષ્ટસાધ્ય જવરનું લક્ષણ.

વૈકૃતોજ્યઃ સ દુઃસાધ્યઃ પ્રાકૃતશ્ચાનિ-
લોદ્ગ્રવઃ । અંતર્દાહોધિકા તૃણા પ્રલાપઃ
ત્વસનં ભ્રમઃ ॥ સંધ્યાસ્થિશૂલમસ્વેદાસ્તથા
વર્ચોવિનિગ્રહઃ ॥ અંતર્વેગસ્ય લિઙ્ગાનિ ક-
ષ્ટસાધ્યત્વમેવ ચ ॥

વર્ચો વિનિગ્રહ પુરીપાપ્રવૃત્તિ ॥ અન્ય. પ્રાકૃ-
તાદ્યો વૈકૃત ॥

પ્રાકૃત સિવાયનો બીજો વૈકૃત જવર
છે તે કષ્ટસાધ્ય છે. વાયુથી થયેલો પ્રાકૃત
જવર પણ અતર્દાહ, અધિક તૃષ્ણા, બકવા,
શ્વાસ, ભ્રમ, સાંધા તથા હાડકાંમાં શુળ,
પરસેવો નહીં નીકળવો, મળબધ, એટલાં
અહરની વેગના ચિન્હોવાળો હોય તો, તે
જવર પણ કષ્ટસાધ્ય છે.

ઋતુઓન દોષો.

વર્ષામુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતો
જ્વરમ્ । કુર્યાત્ પિત્તશ્ચ શરદિ તસ્ય ચા-
નુષલઃ કફઃ ॥ કફો વસન્તે તમપિ વાત-
પિત્તં ભવેદતુ । તત્પ્રકૃત્યા વિસર્ગાશ્ચ તત્ર
નાનશ્વનાદ્વયમ્ ॥

તત્પ્રકૃત્યા તસ્ય પિત્તસ્ય પ્રકૃત્યા સ્વભાવેન ।
યત ઉક્તમ્ । ‘ કફપિત્તે દ્રવે ધાતુ સહેતે લઙ્કનં
બહુ । ’ इति વિસર્ગાશ્ચ શરદો વિસર્ગકાલવાશ્ચ ।
યત ઉક્તમ્ । વર્ષાશરદ્દેમન્તા વિસર્ગકાલાસ્તત્રો-
પચિત્તબલાઃ । પ્રાણિનો ભવન્તિ સોમસ્ય વલ્લવત્વા-
દિતિ ॥ તત્ર શરદિ પિત્તજ્વરે અનશ્વનાદ્વયં ન ।
વસન્તે કફજ્વરેऽપિ કફપ્રકૃત્યા લઙ્કનાદ્વયં ન
ભવતિ । કિન્તુ વસન્તસ્યાદાનકાલવાન્નિઃ શઙ્કં ન
કર્તવ્યમ્ । યત ઉક્તમ્ । શિશિરવસન્તપ્રાણસ્યા-
દાનકાલાસ્તત્રાપચિત્તબલાઃ પ્રાણિનો મશન્તિ સૂર્યસ્ય-
વલ્લવત્વાદિતિ । एतेनेदमुक्तम् । વર્ષામુ વાયુઃ પ્રધા-
નમ્ । પિત્તશ્લેષ્માણશ્વપ્રધાને । શરદિ પિત્ત પ્રધા-
નમ્ । કફોઽપ્રધાન. વસન્તે શ્લેષ્મા પ્રધાન વાતપિત્તે
અપ્રધાને તત્ર પ્રધાનસ્ય પ્રાધાન્યેન ચિકિત્સા
કર્તવ્યા । સા ચાપ્રધાને નિવિદ્ધા ન વિવેચા એવ
વૈકૃતેષ્વપિ પ્રધાનસ્ય પ્રાધાન્યેન ચિકિત્સા કર્તવ્યા ।
તથા ચેત્તમ્ ॥

સંસર્ગે યો ગરીયાન્ સ્વાદુપકમ્પઃ સ વૈ
ભવેદ્ । શ્વેષદોષાવિરોધેન સમિપાતે તયૈવ
ચેતિ ॥

સંસર્ગે દોષદ્વયસંસર્ગે ગરીયાન્ પ્રધાનઃ ॥
વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રધાન તથા પિત્ત અને

કફ અપ્રધાન છે, માટે વર્ષામાં દુષ્ટ થયેલો
અને પેટામાં પિત્ત કફને રાખેલાં છે એવો
વાયુ જ્વર લાવે છે. શરદમાં પિત્ત પ્રધાન
હોઇને કફ અપ્રધાન છે, માટે તે ઋતુમાં
દુષ્ટ પિત્ત કફને પેટામાં રાખીને જ્વરને લાવે
છે. વસંતમાં કફ પ્રધાન અને વાત તથા પિત્ત
અપ્રધાન હોઈ તેઓ દુષ્ટ કફના પેટામાં ર-
હીને જ્વરને લાવે છે. પિત્તના સ્વભાવને લી-
ધે તથા શરદઋતુ વિસર્ગ કાળ (સૂર્યને ર-
સાદિ પૃથ્વીમાં મૂકવાનો કાળ) હોવાથી શ-
રદમાં થયેલા પિત્તજ્વરમાં લંબનથી કઈ પણ
ભય નથી.

બીજા અંશેમાં કહ્યું છે કે-વર્ષા, શરદ
અને હેમંત ઋતુ વિસર્ગ કાળ હોવાથી તેમાં
ચંદ્ર બળવાન રહે છે તેથી તેમાં શ્વે પ્રાણી-
ઓ વિશે બળ રહે છે. અને શિશિર, વસંત
તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ આદાન (સૂર્યને રસ ખેંચ-
વાનો) કાળ છે તેથી તેમાં સૂર્ય બળવાન હો-
વાથી પ્રાણીઓમાં બળ જોવાયું રહે છે.

પ્રાકૃત અને વૈકૃત જ્વરોમાં પ્રધાન
દોષની ચિકિત્સા યુગ્મવત્તે કરીને કરવી, પણ
તે ચિકિત્સા અપ્રધાન દોષને માટે નિષિઞ્ઞ
ન હોવી જોઈએ. કહ્યું છે કે-એ દોષના સં-
સર્ગમાં અને ત્રણે દોષના સન્નિપાતમાં પ્ર-
ધાન દોષની ચિકિત્સા પ્રધાન દોષને વિશેષ
ન આવે તેવી રીતે કરવી.

અસાધ્ય જ્વરનું લક્ષણ.

જ્વરઃ સ્ત્રીપત્ન્ય ચૂનસ્ય ગમ્ભીરો દીર્ઘ-
રાત્રિકઃ । અસાર્યો વલ્લવાન્ યય કેવલી-
યન્તકુલ્લજ્વરઃ ॥

દીર્ઘરાત્રિકઃ જલ્પપ્રાણુલ્લખી કેવલીયન્તકુલ્લઃ ।
પ્રમાણત્ કેરોડુ સીમતં વઃ કરોતિ ॥

નમળા તથા સોભવાળાને થયેલો જવર, લાંબા કાળનો જવર, અળવાનું જવર, અને પોતાની શક્તિથી જે જવરે કેશમાં સેધા ખાલી લીધા હોય તે જવર, એટલા જવરો અસાધ્ય છે.

અંબીર જવરનું લક્ષણ.

ગમ્भीરસ્તુ જ્વરો જેવો અન્તર્દાહને તૃણ-યા । આનદત્વેન ચાત્યયં કાશ્વશ્વાસોદ્ગ-મેન ચ ॥ આનદત્વેન વિવદ્ગમલત્વેન ॥

અંતર્દાહ, તૃષ્ણા, અળખંધ, અને અત્યંત ઉષ્ણ તથા શ્વાસ, એ અંબીર જવરનાં લક્ષણો છે.

કાનના મૂળની ગાંઠ વિષે.

જ્વરસ્ય પૂર્વે જ્વરમધ્યતો વા જ્વરાન્તતો વા શ્રુતિમૂલશ્લોચઃ । ક્રમાદસાધ્ય સ્વલુ કૃચ્છ્રસાધ્યઃ મુલ્હેન સાધ્યો મુનિભિઃ પ્ર-દિષ્ટઃ ॥

જવર આવ્યા પહેલાં કાનના મૂળમાં સોજો થાય તો તે અસાધ્ય છે, જવરના મધ્યમાં તે સોજો કાનના મૂળમાં થાય તો તે કષ્ટ સાધ્ય છે, અને જવર પછી થાય તેને સુખસાધ્ય બાલુવો, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

જવરવાળાનું અરિષ્ટ.

રોમિણો મરણં યસ્માત્ અવશ્યમ્માવિ-લક્ષ્યતે । તદ્વક્ષણમરિષ્ટં સ્યાદૃષ્ટમપ્યભિષી-યતે ॥ હેતુભિર્બહુભિર્જાતો વલ્કિભિર્બહુલક્ષ-ણઃ । જ્વરઃ પ્રાણાન્તકૃદ્યમ્ ક્ષીમ્મિન્દ્રિય-નાશનઃ ॥

શીઘ્રમિન્દ્રિયનાશનઃ ઉત્પન્નમાત્ર એવ ચિકિત્સ્ય-માનોઽપિ મિન્દ્રિયાણાં ચક્ષુરાદીનાં શક્તિ યો ના-શયતિ ॥

વિસંજ્ઞસ્તામ્યતે યસ્તુ શેતે નિપતિતોઽપિ વા । શીતાર્દિતોઽન્તરુષ્ણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥

વિસંજ્ઞ વિગતજ્ઞાન તામ્યતે નપ્રહર્ષઃ શેતે નિપતિતો વા । અત્રાપિ વાશન્દ્ એવાર્થ । નિપ-તિત એવ તિષ્ઠતિ ન ચોલ્યાતુ સમર્થ તથાસન શેતે વા । શીતાર્દિતઃ વહિ । અન્તરુષ્ણ । અ-ન્તર્દાહવાન ॥ અન્યથ ॥

યો હૃદ્રોમા રક્તાશ્નો હૃદિ સઙ્ઘાતશૂલ-વાન્ । વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિ ત જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ॥

હૃદ્રોમા રોમાશ્વવાન હૃદિ સઘાતવાન સન્નિપા-તિકશૂલવાન । વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વસિતિ તુ નાસિ-કયા । અન્યથ ॥

હિકાશ્વાસરુપાયુક્તં મૂઢં વિધ્રાન્તલોચ-નમ્ । સન્તતોચ્છ્વાસિન ક્ષીર્ણં નરં સપયતિ જ્વરઃ ॥ ક્ષપયતિ સમાપયતીત્યર્થ । અન્યથ ।

હતપ્રમેન્દ્રિય ક્ષામમરોચકનિપીડિતમ્ । ગ-મ્भीરતાક્ષ્ણવેગાર્તે જ્વરિત પરિવર્જયેત્ ॥

હતપ્રમેન્દ્રિયમ્ । હતા પ્રમા દીર્ઘચેષ્ટા । અથવા હતા પ્રમા પ્રતિમા વિષયગ્રહણશક્તિર્યેષામ્ તથા-વિવાનિ મિન્દ્રિયાણિ યસ્ય ત હતપ્રમેન્દ્રિયમ્ । ક્ષામ ક્ષીર્ણમ્ । ગમ્भीરતાક્ષ્ણવેગાર્તે ગમ્भीર ઉ-ચ્છ્વસનક્રમઃ ॥ તીક્ષ્ણવેગ અતિદુઃસહવેગ ॥ તામ્યા આર્તે વૃક્ષિતમ્ । અન્યથ ॥

મરણં મામુયાત્તત્ર શુક્લસ્યાનગતે જ્વરે । શેફસઃસ્તબ્ધતા ધોષઃ શુક્લસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥

વ્યાધ્યાતોઽય શ્લોક ॥

જે લક્ષણો ઉપરથી રોગીનું અવસ્થ

મરણ થયે, એમ સમજાય તેને અરિષ્ટ કે રિષ્ટ કહે છે પણાં બળવાન કારણથી થયેલા, થણા લક્ષણો વાળો, અને ઉત્પન્ન થતાજ ઉપાયો કર્યા છતાં પણ થણુ આદિ ઇદ્રિયોના નાશ કર્યો હોય, તે જવરને માણુહારન સમજવેલ. બેભાન થઈ ગયેલ, બિલકુલ હર્ષ વગરનો થઈ ગયો હોય, પડયોજ રહે અને ઉડી શકતો ન હોય, અશક્તિથી સુધ્ધ રહેતો હોય બહારથી ટાઢ અને અંદરથી દાઢ થતો હોય, તે માણુસ જવરથી મરી જવાનો બહુવો. જેનાં ફવાડાં જિભાં થઈ જતાં હોય, નેત્રો લાલ થઈ ગયાં હોય, હૃદયમાં ચંતિપાતનુ સૂળ નીકળતું હોય, અને નાકથી નહિ પણ મુખથીજ આસ લેવાતો હોય, તો તે માણુસને જવર મારી નાંખે છે. હેડકી, આસ, અને તુપાથી પીડાતો હોય, મૂઠ બનીને અમિત નેત્રોવાળો થઈ ગયો હોય, જાંઘા આસો લેતો હોય, અને નબળો પડી ગયો હોય, તે માણુસને જવર માર્યા વગર રહેતોજ નથી. જેની ક્રાંતિ તથા ઇદ્રિયોથી શક્તિ હણાઈ ગઈ હોય, ક્ષીણતા બહુ આવી હોય, ગંભીર જવર આંચે હોય, સહન ન થઈ શકે એવો જવરનો વેગ હોય, અને અકૃચિ થઈ હોય, તે જવર વાળાને વેલે છેડી દેવો. જવર વીર્યના સ્થાનમાં હોય, તો લિંગ જડ બની વીર્ય બહુ નીકળ્યા કરે છે. આવા જવર વાળાનુ પણ મરણ જ થાય છે.

વિષમજવરનું અરિષ્ટ.

આરમ્ભાદુ વિષમો યસ્તુ યસ્ય વા દીર્ઘરાત્રિકઃ । સ્ત્રીણસ્ય ચાતિક્કણસ્ય ગમ્ભીરો યસ્ય હન્તિ તદ્ ॥

યસ્ય આરમ્ભાદિવિષમઃ । પ્રથમમેવ વિષમઃ ન ગુઞ્જોત્સુહસ્ય । યસ્ય દીર્ઘરાત્રીકઃ । યસ્ય સ્ત્રીણસ્વાતિક્કણસ્ય ચ ગમ્ભીરો અત્રિ ॥ તં વિષમો દીર્ઘરાત્રીકો ગમ્ભીરશ્ચ હન્તીત્યર્થઃ । इति श्रवणिकारः ।

પ્રથમ બીજા પ્રકારનો જવર આંચે વગર પ્રારભથીજ વિષમજવર આંચે હોય, જવર લાંબા કાળનો હોય, ક્ષીણતા બહુ આવી ગઈ હોય, અતિ રૂક્ષતા આવી હોય, અને જવર ગંભીર રૂપ પડડ્યું હોય, તો તે જવર પણ મારીજ નાંખે છે.

॥ इति श्रवणिकार संपूर्णम् ॥

૨ અતિસારનો અધિકાર.

અતિસારનું નિદાન.

गुर्वतिसिक्कणस्योष्णद्वयस्युष्मातिस्त्रीतलैः ।
विबुद्धाध्यक्षनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥
ज्जेहायेरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ।
ओकदुष्टाग्निपच्यतिपातैः सात्त्विकैर्गुणैर्वैः ॥
जलाभिरपणैर्वैगविपातैः कुमिदोषतः ।
गृणां भवत्यतीसारां क्लृप्तं तस्य वक्ष्यते ॥

ગુરુમાત્ર્યા સ્વભાવેન સંસ્કારેણ ચ અતિસાર્યઃ સ્પૂહાન્તૈઃ સહ સમ્બદ્ધયતે । સ્પૂહમ્ અસમ્યક્ પિષ્ટં ગોષુનાદિ ॥ વિવિદ્ સંયુક્તં ક્ષીરમ્પ્રત્યાદિ । અધ્યશનન્ન અર્જોર્ન મુખ્યતે યત્ તુ તદ્અધ્યશનમુખ્યતે ॥ અર્જોર્ન આમં વિદમ્પદ્મ ॥ 'વદ્ સ્તોકમકાલે ચ યુક્તં યદ્વિષમં હિ તત્' યોગેનેતિ ગુર્વાદિર્મિર્વિષમખન્તૈઃ સર્વેઃ સહ સમ્બં યતે ક્લેહાય પાનસ્વેદનવપનનિરેષનાનુવાસમનિરુદ્ધખન્તૈઃ અતિયુક્તૈર્ગરવાર્ પ્રયુક્તૈર્મિથ્યાયુક્તૈઃ અધિપ્રિયુક્તૈઃ ॥ વિષે । વિષાપ્પદ્મ સ્થાવરાણિ તેષામયોગત્વાત્ ॥ સોકો

જન્માદિવિયોગજનિતમન પીડા । સાત્ત્વર્ત્તુપર્યે
સાત્ત્વવિપરીતૈરસાત્ત્વ્યૈ । તથા યસ્મિન્ જ્ઞતૌ યદુ-
ચિત્ત તદ્વિપરીતૈ ॥ જહામિરમયૈ જલક્રીડાદિમિ ॥
વેગવિધાતૈ મૂઝપુરીષાદિહૃદયારણૈ । કમિમિ
પ્રકારાયસ્ય દુઃષ્ટૈ ॥ એતાનિ યયાસમ્ભવ વાતાદીના
દુષ્ટૈ કરણાનિ બૌદ્ધવ્યાનિ ॥ નન્વેવ સતિ સ્વહેતુ-
દુષ્ટેન વાતાદિનાતિસારો ભવત્યેન તાવન્માત્ર વાચ્ય
કિમર્થઃ ગુર્વાયમિધાન । લબ્યતે ॥ ગુર્વાદિહેતુ
દૂષિતા એવ વાતાદયો બાહ્યત્વેનાતિસાર જનયાન્તિ ।
ન તુ લક્ષ્મનમુકજીર્ણાદિલ્ખજ્જનોધતૃવાક્ષુષામિહન-
નદષ્યારનાલ્ખ્યાયામવર્ણાદરદ્વચ્ચન્તાદિમિ. કુપિતાઃ
અતો ગુર્વાદિન્યુચ્યન્તે । એવમન્યત્રાપિ બૌદ્ધવ્યમ્ ॥

હારે, અતિ ચીકણાં, રૂક્ષ, ગરમ, દ્રવ,
સ્થૂળ, અતિથીતળ, અને વિરૂદ્ધ લોજનોથી;
નિષમ લોજન તથા અલ્પહૃથી, બહુ સ્નેહા-
દિકથી, મિથ્યા આહાર તથા વિષ અને બ-
ચથી; શોક, અરાબ પાણી, અને અતિમધ-
પાનથી; ઋતુના બદલાવાથી, જળમા રમણ
કરવાથી, વેગ તથા વાગવાથી, અને કૃમિ
દોષથી; માણસને અતિસાર થાય છે, તેનાં
લક્ષણો કહીએ છીએ.

વ્યાખ્યાના:-

જે લોજન માત્રાથી વધારે હોય અ-
થવા સસ્કારથી હારે થયેલું હોય તે ‘ચુર’
લોજન કહેવાય છે, બહુ દળેલું ઘઉં વગેરે
ધાન્યનું લોજન ‘સ્થૂળ’ કહેવાય છે, રૂક્ષ
અને માછલાં વગેરે સચુકત પદાર્થોના લોજ-
નને ‘વિરૂદ્ધ’ લોજન કહે છે. પેટમા ગયેલું
લોજન કાચુ રહેલું અથવા બરોબર પચ્યું
ન હોય તે ‘અલ્પહૃ’ કહેવાય છે, નિષમ
કરતા વધારે અથવા થોડું અથવા સમય વ-

ગર જમવામાં આવેલું લોજન ‘વિષમ લો-
જન’ કહેવાય છે, સ્નેહપાન, સ્નેહન, વમન
વિરેચન, કવાચની પીચકારી એ દિશાઓને
‘સ્નેહાદિ ક્રિયાઓ’ કહે છે. આ પ્રકરણમાં
વિષ એટલે જગમ વિષ નહીં સમજતાં સ્થા-
વર વિષ સમજવું, કારણ કે નીચે જવાનો
સ્વભાવ સ્થાવર વિષનો છે. સખંધીઓના
વિશેષ વિગેરેથી થયેલી મનની પીડાને
‘શોક’ કહે છે. ઉપર ગણવેલા કારણો વાણું
વગેરેને બગાડનારાં થાય છે.

શંકા:-

હોયો પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ થઇને
અતિસાર કરે છે, તેમાં ચુર લોજન વગેરે
કારણો બતાવવાનું કારણ શું ?

સમાધાન:-

ચુર લોજન આદિ કારણોથી જ દુષિત
થયેલા હોયો ઘણું કરીને અતિસાર કરે છે,
પરંતુ લઘન, પચેલું અન્ન, હલકું અન્ન, કોષ,
તરચ, ભૂખ, અભિષાત, દહી, અશાણું,
કસરત, વર્ષા-ચરદ્ વસંતઋતુ, ઇત્યાદિથી
કોપેલા વાણું આદિ હોયો અતિસાર ઉત્પન્ન
કરતા નથી, એમ જણાવવા માટે જ ચુર
લોજન વગેરે નામ આપેલાં છે બીજે ઉકાણે
પણ જ્યાં જ્યાં ફરના નિહાનો કહેવામાં
આવે ત્યાં પણ આ રીતેજ સમજી લેવું.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ.

હ્રામિપાર્ષોદરકુક્ષિતોદગાગ્રાવસાદાનિ-
લસન્નિરોધાઃ । વિદ્સન્ન આધ્માનમવાવિ-
પાકો મરિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

વિદ્સન્ન પુરુષાપ્રજ્ઞતિઃ । અવિપાકો મુક્તસ્ય
પુરઃસરાણિ । એતાનિ લક્ષણાનિ પૂર્વમાર્ષાનિ ॥

હૃદય, નાભિ, પદ્માં, પેટ, અને કુ-
ખમાં પીડા, આંત્રમાં ગ્લાનિ, પવનનો
શબ્દ, દસ્તબંધ પેડુનો આક્રેશ, અને અપચો,
એ અતિસાર થવાનાં ચિન્હો છે.

અતિસારની સંભાષિ.

સંશ્લમ્યાપા ધાતુરર્થિ મૃદ્ધો વર્ચોમિશ્રો
વાયુનાથઃ પ્રણુમ્ । સરસ્વતીવાજિતસારં
તમાહુર્વ્યાધિં ધોરં વદવિષન્તં વદન્તિ ॥

અપા ધાતુઃ અન્ન સમાસાકરણાદ્વહ્નવેન ચ રસ-
જલમુત્રસ્વેદમેદ કફપિત્તરક્તાદયો દ્રવધાતવો ગુ-
હ્યન્તે । પ્રવૃદ્ધઃ અર્થિ સંશ્લમ્ય શમયિત્વા વર્ચોમિશ્ર.
પુરીષયુક્તઃ વાયુના અથઃ પ્રણુમ્. અથ. પ્રેરિતઃ ॥

રસ, જળ, મૂત્ર, પરસ્વેવો, મેદ, કફ,
પિત્ત, અને રક્ત વગેરે દ્રવરૂપ ધાતુઓ વધી
જઠને અગ્નિને ઠારી નાંખીને, વાયુના બળથી
વિદ્યા સહિત નીચે ઉતરે છે.

અતિસારનું સામાન્ય રૂપ.

અતિસારતિ નદીવત્ અતીસારં તમાહુર્વ્યાધિં ધો-
રમિતિ । યો રસાદિ દ્રવધાતુઃ અતીવ સરતીતિ પ્ર-
કૃતિમતિત્રકમ્ય ગુદાધ્વના સરતિ તે વ્યાધિમતીસા-
રમાહુઃ । કિંચિદ્ ધોરં ' ધોરં ઓમ અયાનકમ્' ક-
ત્યમરઃ ॥

પશ્ચિન્તં વદન્તીતિ । પશ્ચિન્ત્વં વિશ્વનોતિ ।
પૈકેકશઃ સર્વેશાશ્ચાપિ દોષૈઃ શોકેનામ્યઃ વદ્ધઃ આ-
મેન યુક્તઃ ॥

એ ધાતુઓ પોતાની પ્રકૃતિને છેડીને
નદીના પ્રવાહની પેઠે પાતળા થઇ નીચે ઉ-
તરી શુદ્ધવાટે બહાર વહે છે, તેને અતિસાર
કહે છે.

અતિસારની સંખ્યા.

આયપકક્રમં હિત્વા નાતીસારે ક્રિયા યતઃ ॥

અતોડતીસારે સર્વસ્મિન્નામ પક્કં ચ લઘુયેત્ ॥

એ અતિસાર છ પ્રકારનો છે. વાતથી
થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, ત્રણે
દોષથી થયેલો, શોકથી થયેલો અને આમથી
થયેલો અતિસાર.

અતિસારની ચિકિત્સાનો ક્રમ.

સંશ્લમ્યાપૈર્દોષૈસ્તુ ન્યસ્તમપ્તુ નિવ્રજ્જતિ ।

પુરીષં મૃદ્ધદુર્ગન્ધિ પિષ્ચિલજ્વામસંશ્લિતમ્ ॥

પ્રતાન્યેવ તુ લિઙ્ગાનિવિપરીણાનિ વસ્વ પૈ ।

લાઘવશ્ચ વિશ્લેષેન તથુ પક્કં વિનિર્ણયેત્ ॥

ન ચ સંત્રાદર્કં દદ્યાત્ પૂર્વમાયાતિસારિણે ।

અકાલે સંગૃહીતસ્તુ વિકારાન્ કુસ્તે વહ-
ન્ ॥

દબ્ધકાલમકાઘ્માન્ ત્રણ્યર્થોમન-
ન્દરાન્ ॥

શોષપાશ્વદામયપ્રીદગુલ્મમેદોદરચ્ચ-
રાન્ ॥

દિમ્બસ્યઃ સ્થવિરસ્થશ્ચ વાતપિત્તા-
ત્મકશ્ચ યઃ ।

સ્રીજઘાતુવલ્કલાપિ વહુદોષો-
ઽતિવિષ્ણુતઃ ॥

આમોઽપિ સ્તમ્યનીયઃ સ્વાત્
પાચનાત્ કર્ણં મહેત્ ।

લઘુનમેકં મુક્ત્વા
નાન્યથાસ્વીદ્યેષજં શક્તિનઃ ॥

સહુદીર્ઘ-
દોષનિવર્ણં શમયતિ તત્ પાચયેદપિ ચ ॥

વાન્યાંધુર્વ્યાં કૃતં તોયં તૃણાદાસાતિ-
સારિણે ।

શિવેરજ્જવેરામ્નાં હૃસ્તર્ષ્પેટકેન
વા ॥

હૃસ્તોદીચ્યકૃતં કીર્તં પ્રદાતૃત્વં પિ-
પાસવે ।

હિંતં લઘુનમેવાદૌ પૂર્ણરૂપેઽતિસા-
રિણે ॥

કાર્યં શાશ્વનસ્યાન્તે મદ્રવં લઘુ-
મોજનમ્ ।

વપ્પાદાકચાહુસ્તૈર્નાગરાતિવિ-
પાન્થિતૈઃ ।

આયાતીસારનાશ્ચાચ કાચમેષિઃ
પિવેશરા ॥

હિંતિ વ્યવધિકાપઃ ॥

પાઠાદિદ્ગ્વાજમોદોગ્રાપજ્જ્વલભદ્રજંજઃ॥
 હૃણ્મામ્બુ પીતં સરજં જયત્યામં સસૈન્ધવ-
 મ્ ॥ પાઠાદિર્વર્ણમ્ ॥

હરિતકીં સાતિવિષાં દિક્ષુ સાવર્ચલં વ-
 ચામ્ । સૈન્ધવશ્ચાપિ સંપિપ્પ્ય પાયયેદુષ્ણ-
 વારિણા । આમાતીસારયોગોડ્યં યથેતેન
 ન જ્ઞામ્યતિ ॥ ન તં યોગશ્ચતેનાપિ ચિકિ-
 ત્સતિ ચિકિત્સકઃ ॥

इति हरीतक्यादिकल्कः ॥

વત્સકાતિવિષા વિલ્વં મુસ્તકં વાલકં જ્ઞટી ।
 આતીસારં જયેત્સામં ચિરજં રક્તશૂલજિત્ ॥

इति वत्सकादिक्वाथ ॥

एरण्डरससंपिष्टं पक्वामञ्च नागरम् ।
 આમાતીસારશૂલગ્રં પાચનં દીપનં પરમ્ ॥
 નાગરસ્ય પુટપાકઃ કલ્કશ્ચ ॥

ધાન્યવાલકચિલ્વાદ્ધનાગરૈઃ પાચિતં જલમ્
 આમશૂલચિલ્વન્ધ્રં પાચનં દીપનં પરમ્ ॥
 इति धान्यादिपचकम् ॥

પિતે ધાન્યચતુષ્કન્તુ શુષ્કીત્યાગાદ્દદન્તિ
 હિ । રક્તેડપિ પિત્તસાધમ્પોદ્યં ધાન્યચતુ-
 ષ્ઠ્યમ્ ॥

इति धान्यादिचतुष्कम् । इत्यामातीसारचिकित्सा ॥

આમ અને પકવ શિવાય બીજી રીતે
 અતિસારની કોઈ ચિકિત્સા જ નથી, માટે
 સર્વ અતિસારોમા આમ અને પકવનો નિ-
 શ્ચ કરવો જરૂરનો છે.

આમનું લેક્ષણ

વિષા કાચા દોષ વાળી હોય તો તે

પાણીમાં નાંખતાં ડૂબી જાય છે, બહુ ગંધાય
 છે, અને ચીકણી હોય છે. આ લક્ષણો આ-
 મના છે.

પકવનું લેક્ષણ.

વિષા ઉપરના લક્ષણોથી વિપરીત લ
 ક્ષણો વાળી એટલે પાણીમા નાખતાં ડૂબે
 નહિ, બહુ ડુંગળવાળી ન હોય, ચીકણી ન
 હોય અને ઘણું કરીને હલકી હોય તો તે
 પકવ છે એમ જાણવું.

આમના અતિસારની ચિકિત્સા.

આમવાળાને પ્રથમ જ દરતને રોક
 નારી હવા આપવી નહિ, કેમકે એમ કરવા
 થી બીજા ઘણા વિકારો થાય છે. ઠંડક, અલ
 સક, આક્રોશ, મરડો, અર્શ, ભગંદર, સોજા,
 પાંડુરોગ, બરલનું દરદ, પ્રમેહ, ઉદરરોગો,
 અને બવર વગેરે દરત રોકવાથી થાય છે. જે
 અતિસાર બાળક કે વૃદ્ધને થયો હોય, વાત
 પિત્તનો હોય, ધાતુ તથા બળ ક્ષીણ થયાં
 હોય, ઘણા દોષોવાળો કે બહુ અવેલો હોય,
 તે અતિસાર આમરૂપ હોય તો પણ તેને
 બંધ કરવો જોઈએ, કેમકે, પાચન કરવા જ-
 તા રોગીનું મરણ થાય છે બળવાન અતિ-
 સારનો ઉપાય લઘન સિવાય બીજો નથી
 જ. લઘનથી વધેલા દોષો શમે છે અને પચે
 છે પણ ખરા, અતિસારવાળાને અસહ્ય તૃષ્ણા
 હોય, તો નીચેના ચાર કવાથમાનો કોઈ પણ
 કવાથ પાવો —

(૧) તરશ અને હાલવાળા અતિસાર-
 વાળાને ધાણા અને વાળાનો કવાથ ટાંકો
 કરી પાવો.

(૨) ધાણા અને સૂકોનો કવાથ ઠંડો
 કરીને પીવો.

(૩) મોથ અને ખડસલિયાનો કવાથ શીતળ કરીને આપવો.

(૪) મોથ અને વાળાનો કવાથ ઠંડો કરીને આપવો.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ દેખાય ત્યાંથી જ લંધન શરૂ કરવું સારું છે. લંધનને અંતે હલકું અને પ્રવાહી ભોજન આપવું.

પદ્યાદિ કવાથ:—આમાતિ સાર મટાડવા માટે હરડે, દારૂહળદર, વજ, મોથ, સૂકું, અને અતિવિષનો કવાથ પીવે.

પાઠાદિ ચૂર્ણ:—કાળીપાક, હિમ, અજમા, વજ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂકું ચૂર્ણ સૈંધવ નાખી ગરમ પાણીમા પીવાથી પીડાવાળો આમાતિસાર છતાય છે.

હરીતકયાદિ કલ્ક:—હરડે, અતિવિષ, હિમ, સંચળ, વજ, અને સૈંધવને વાટીને ઉના પાણીમા પીવાથી આમાતિસારમાં પાચન તથા આમનું શમન કરે છે. આ ઉપાયથી આમાતિસાર ન મટે તો વૈદોના બીજા સંકેતો ઉપાયો પણ નકામાજ છે.

વત્સકાદિ કવાથ:—ધરૂજવ, અતિવિષ, બીલી, મોથ, વાળો, કચૂશ, એ કવાથ આમાતિસારને મટાડીને રક્ત તથા શૂળને પણ છોટે છે.

શુદ્ધી પુટપાક:—એરડાના રસમાં વાટેલી સૂકું, પકાવીને ખાવાથી તે આમાતિસાર અને શૂળ મટાડીને ઉત્તમ રીતે પાચન તથા દીપન કરે છે.

ધાન્યાદિ પંચક:—ધણા, વાળો, બીલી, મોથ અને સૂકોનો કવાથ આમ, શૂળ, મળબંધ, એ મટાડીને ઉત્તમ રીતે પાચન તથા દીપન કરે છે.

ધાન્યાદિ અતુષ્ક:—ધાણા, વાળો, બીલી, મોથ, એ આરનો કવાથ આમ, શૂળ તથા મળબંધ મટાડે છે, અને તે ઉત્તમ પાચન તથા દીપન છે, તે પિત્તના સાધર્મ્યને લીધે સમમાં પણ દેવાય છે.

પકવ અતિસારની ચિકિત્સા.

સલોધ્રં વ્રાતકી ચિલ્વં મુસ્તાન્નાસિષ કલિજ્જકમ્ ॥ પિચેન્માહિષતક્રોગ પકાવીસારનાશનમ્ ॥ લોઘાદિચૂર્ણ ॥

સમજા વ્રાતકીપૂર્ણ પક્ષિષ્ટા લોઘપ્પચ ॥ જ્વાલમલીવેષ્ઠકો લોઘો દાદિમદુફલસ્વચૌ ॥ આન્નાસિષમધ્યં લોઘત્ર ચિલ્વમધ્યં પ્રિયઙ્ગુ ચ ॥ મધુર્કં મૃદ્ધવેરચ દીર્ઘત્વન્તસ્વગેવ ચ ॥ ચત્તાર એતે યોગાઃ સ્યુપકાતીસારનાશનાઃ એતે યોગાઃ પ્રયોજ્યાઃ સ્યુઃ સ સૌદ્રાસ્તન્દુલામ્બુના ॥

સમજા લજાલ ॥ શામલીવેષ્ઠકો મોચરસઃ દાદિમસ્ય દુમફલયો સ્વચૌ ॥ પ્રિયજ્ઞોર્નેપુતકમત્ર ફલે વર્તમાન્ત્વાત્ ॥ શુદ્ધવેરમત્ર શુષ્ઠી ॥ દીર્ઘકૃન્તઃ શોળાકસ્તસ્ય સ્વચઃ ॥ સમજાદિનિ જ્વારિ વર્ણાનિ ॥

કચ્છટદાદિમજ્જમ્બૂમૃજ્જાટકપત્રચરિંદ્રિય ॥ જલધરનામરસદિતં ગક્કામપિ વેળવાહિર્ની રુચ્યાત્ ॥

કચ્છટચૌરાશ શાકસ્ય મેદઃ ॥ કચ્છટાદિમિષતુર્મિઃ જત્ર પત્રશબ્દઃ સમ્બન્ધતે ॥ ગરિષ્ઠ ચાલકમ્ ॥ ગજાધરકાથઃ ॥

મોચરમ્મુસ્તાનામરપાઠારલુપાતકીકુષ્ઠમેઃ ॥ પૂર્ણે મશિતસમેતે રુણાદિ ગક્કામવાદ્યમપિ સધ્યઃ ॥

અરહ શોનાપાટા । મયિત નિર્જલં દધિ વ-
સ્ત્રપૂતમ્ ॥ इति गङ्गाधरचूर्णम् ॥

મુસ્તાવત્સકર્બીજં મોચરસો ચિલ્વધાતકી
લોધ્રમ્ । ગુદમથિતસંયુક્તં ગઙ્ગામપિ વેગ-
વાહિનીં કન્ધ્યાત્ ॥

इति द्वितीय गङ्गाधरचूर्णम् ॥

ગુસ્તારલુકશુષ્કીર્મિર્ધાતકી લોધ્રવાલકૈઃ ।
ચિલ્વમોચરસાધ્યાશ્ચ પાટેન્દ્રપવત્સકૈઃ ॥
આમ્રબીજસમઙ્ગાતિવિષાયુક્તૈશ્ચ ચૂર્મિતૈઃ ।
મયુતપ્તુલપાનીયં પીતં હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥
હન્તિ સર્વાનતીસારાન્ પ્રહર્ણીં હન્તિ
વેગતઃ । દુદ્ધગઙ્ગાધરં ચૂર્ણ કન્ધ્યાત્ ગીર્વા-
ળવાહિનીમ્ ॥ इति दृढगङ्गाधरचूर्णम् ।

અફ્ફોલમૂલકલ્કસ્તપ્તુલપયસા સમાશિ-
કઃ પીતઃ । સેતુરિવ વારિવેગં ક્ષઠિતિ નિ-
રુન્ધ્યાદતીસારમ્ ॥

अङ्गोल डेल इति प्रसिद्ध ॥

કુટજત્વક્ તુલામાદ્રી દ્રોણનીરે પચેન્દ્રિ-
ષક્ । પાદશ્વેષં ઘૃતં નીત્વા વસ્ત્રપૂતં પુનઃ
પચેત્ ॥ લઙ્ગાલુધર્ધાતકી ચિલ્વં પાઠા મો-
ચરસસ્તથા । મુસ્તા ચાતિવિષા ચૈવ ચૂ-
ર્મિષેષાં પલં પલમ્ ॥ નિશ્ણિપ્ય વિપવેચા-
વચાવહર્વી પ્રલિપ્યતે । જલેન છાગદુઘ્ધેન
પીતો મળ્હેન વા જયેત્ ॥ ધોરાન્ સર્વાન-
તીસારાન્ નાનાવર્ણાન્ સવેદનાન્ । અશ્વ-
ઘ્દરં સમસ્તશ્ચ તથાર્શસિ પ્રવાહિકામ્ ॥

इति कुटजाष्टकावलेहः ॥

કૃત્વાલવાલં મુદ્દં પિઠૈરામલકૈર્મિષક્ ।
આર્દ્રકસ્ય રસેનાશુ પૂરયેન્નાભિમળ્લમ્ ॥

ગદીવેગોપમં ધોરં પ્રવૃદ્ધં દુર્ધરં તૃણામ્ ।
સઘોડ્ગતીસારમજયં નાશ્વયત્યેષ યોગરાત્ ॥
પાઠા પિષ્ઠા ચ ગોદધ્રા તથા મધ્યસ્વગામ્ર-
જા અતીસારં વ્યથા દાર્દ્રં હન્ત્યેવાશુ ન
સંશયઃ ॥

લોધ્રાદિ ચૂર્ણ — લોદર, ખાવણી, બીલી,
મોથ, આંખાની ગોઠલી, અને ઇન્દ્રવનુ
ચૂર્ણ ભેંશની છાશમાં પીવાથી પકવાતિસાર
નાશ પામેછે.

સમંગાદિ ચૂર્ણ.

રીસામણી, ખાવણીના ફૂલ, મણ્ડ, અને
લોદરનુ ચૂર્ણ અવાય છે

શાલ્મલી વેષ્ટકાદિ ચૂર્ણ.

મોચરસ, લોદર, દાડમની છાશ, અને
દાડમના ફળની છાશ.

આમ્રાસ્થાદિ ચૂર્ણ.

આંખાની ગોઠલીનો ગર્ભ, બીલાનો
ગર્ભ, લોદર, અને ઘઉંલાનુ ચૂર્ણ.

મધુકાદિ ચૂર્ણ.

જેઠીમધ, સુક, અને અરહુની છાશ-
નુ ચૂર્ણ.

આ આરે યોગો મધ તથા આંખાના
ધોણુ સાથે લેવાથી પકવાતિસાર નાશ પામેછે.

અંગાધર કવાથ — આટો ચુકો, દાડમ,
અણુ, અને શીંગોડાં એ આરેનાં પાદકાં;
વાળો, મોથ, અને સુક, એનો કવાથ પીવાથી
અંગાના પ્રવાહ જેવો અતિસાર પણ મટી
જાય છે.

અંગાધર ચૂર્ણ:—(૧) મોચરસ, મો-
થ, સુક, કાળીપાદ, અરહ, અને ખા-
વણીના પુલ, આ ચૂર્ણ વાસથી અંગેલા

ક, ખાણી, લોહર, વાળો, બીલી, મોચરસ, ઠળીપાક, ઈંદ્રજવ, કઠાછાંચ, આખાની ગોઠલી, રીસામણી, અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધની અને ચોખાના ધોણની સાથે આધાથી મરડાનો તુરત નાશ થાય છે. આ વૃદ્ધજ આધર ચૂર્ણ ગંગાનાં પ્રવાહ જેવા અતિસારને પણ અટકાવી દે છે.

અંકોલ કલ્ક:—અંકોલના મૂળનો કલ્ક મધ તથા ચોખાના ધોણમાં પીવાથી, પુલથી જળનો વેગ રોકાય છે તેમ અતિસાર તુરત રોકાઈ જાય છે.

કુટબહકાવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભાર લીલી કઠાછાંચનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાય કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળીને તે પાણીને ફરીથી પકાવવું, તે વખતે તેમાં રીસામણી, ખાણી, બીલીનો ગર્ભ, ઠળીપાક, મોચરસ, મોચ, અને અતિવિષનાં ચૂર્ણો ચાર ચાર તોલા નાખવા, કઠાછાને ચોટે એવું થાય ત્યારે તે અવલેહને ઉતારી પાણી, બકરીનું દૂધ અથવા દહિના મઠની સાથે તે પીવાથી વેદના તથા અનેક વર્ણોવાળા સર્વ પ્રકારના બચકર અતિસારો, સર્વ પ્રકારના રક્તપ્રદરો, અર્યો અને પ્રવાહિકા મટી જાય છે.

આમલકાલવાલ:—આમળાં વાટીને તેનો નાભિ ઉપર કપારો કરીને તેમાં આછાને રસ ભરી દેવો. આ ઉત્તમ પ્રયોગથી માણસના બચકર, વધા ગયેલા અને નહિ રોકાયેલા, અને નહીના વેગ જેવા દુર્બલ અતિસારનો પણ તુરત નાશ થઈ જાય છે.

પાઠાદિચૂર્ણ:—આંખાની અતરછાલ તથા ઠળીપાકનું ચૂર્ણ આપના દૂધમાં વાટીને પીવાથી અતિસાર, બધા, અને ઢાકું, તુરત મટે છે, એમાં સંશય નથી.

વાયુથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ.

અળખેં ફેનિલં રક્ષમ્લપમત્વં મુદ્ગુર્મુદ્ગુઃ ।
સકૃદાયં સરક્ ચન્દ્ર માલ્તેનાવિસાર્યતે ॥

અળખીષદ્રક્તમ્ । સ્ફુટ પુરોષમ્ । સર્વક શબ્દમ્ ॥ શબ્દો ગુદે તત્સાદ્યર્થાદ્ગપિ ગુદ એવ બોલ્યા ।

વાયુથી અતિસાર થાય તો કપક સતી, રૂક્ષ, કાથી, ઝુદામાં વેદના કરતી, અને શબ્દ કરીને ઝુદામાં ચાલવી મોડી મોડી વિષ્ણ વારવાર નીકળ્યા કરે છે.

વાતાતિસારની ચિકિત્સા.

વવાચાતિવિષમ્લસ્તં કીજાનિ કુટબસ્ય ચ ।
શ્રેષ્ઠ કપાય પ્તેષાં વાતાતીસારશ્ચાન્તયે ॥

વજ, અતિવિષ, મોચ, અને ઈંદ્રજવ નો કવાય વાતાતિસારને શાંત કરવામાં ઉત્તમ ઉપાય છે.

પિત્તાતિસારનું લક્ષણ.

પિષ્તા પીતં ચક્રદ્રકં દુર્ગન્ધિ હરિતં કુ-
તમ્ । શુદ્ધાકરુષામૂર્ચ્છાદારપુત્તં પ્રવર્તતે ॥

પિત્તથી અતિસાર થાય તો પીળી, સતી, દુર્ગંધી, લીલી, પાણી જેવી, અને ઝુદાના પાકવાથી, તુષાથી, ઢાદથી, અને મૂર્ચ્છાથી ઝુદા વિષ્ણ નીકળ્યા કરે છે.

પિત્તાતિસારની ચિકિત્સા.

વિસ્વજ્ઞકવવામ્મોદવાકકાતિવિષાકૃતઃ ।
કપાયો હમ્સ્યતીસારં સાયંપિત્તસમ્લગ્નમ્ ॥

इति विस्वादिक्थ्यः ॥

રસાઞ્જનં સાતિવિષં કુટબસ્ય ફલસ્તવ-
ચ્ ॥ વાતર્કી યુક્તવેરજ પાયમેચમ્લગ્નમ્-

ના ॥ નિહન્તિ મધુના પીતં પિત્તાતીસાર-
મુલ્વણમ્ । અગ્નિં સંદીપયેદેતચ્છૂલમાશુ નિ-
વારયેત્ ॥

હતિ રસાંજનાદિ વર્ણમ્ ॥

બિલ્વાદિ કવાથ—ખીલીનો ગર્ભ-
ધદ્રજવ, મોથ, વાળો, અને અતિવિષનો
કવાથ પીવાથી પિત્તાથી થયેલો આમાતિસાર
હેલાય છે

રસાંજનાદિ ચૂર્ણુઃ—રસવટી, અતિ-
વિષ, ધદ્રજવના ફળની છાલ, ધાવણી, અને
સૂઠનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધોણમાં પી-
વાથી ભયકર પિત્તાતિસાર પણ મટે છે આ
ચૂર્ણ અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, તથા શૂળને તુ-
રત મટાડે છે

રક્તાતિસારનાં લક્ષણ

પિત્તાકૃતિં યદાત્યર્થં દ્રવ્યમશ્રાતિ પૈત્તિકે ।
તદાસ્ય જાયતેડમીક્ષ્ણં રક્તાતીસાર ડલ્વણઃ ॥

પિત્તાતિસાર થયા છતા પિતકર પદ્મા-
ચો આધામા આવેછે તો તેને વારવાર લોહી-
વાળો ભયકર અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે

રક્તાતિસારની ચિકિત્સા

વસત્વગ્ દાદિમતરુમલાટુફલસમ્ભવા
ત્વક્ ચ । ત્વગ્ધુમલં પલમાન વિપચેદ્દ્વાજ-
સમ્મિતે તોયે ॥ અષ્ટમમાર્ગં શેષં કાર્યં મ-
ધુના પિવેત્ પુરુષઃ । રક્તાતિસારમુલ્વણ-
મતિશાચિતં નાશાયેભિયત્મ્ ॥

હતિ કુટજદાદિમલ્વાથ. ॥

કુટજાતિવિષા મુસ્તા ચાલકં લોથ્રચન્દ-
નમ્ । ધાતકી દાદિમ પાઠા કાયમંષાં સ-

માક્ષિકમ્ ॥ પિવેદ્રક્તાતિસારે તુ દાદશૂલ-
મશાન્તયે । કુટજાદિકપાયોડયં સર્વાતી-
સારનાશનઃ ॥ હતિ કુટજાદિવ્વાથઃ ॥

કલકસ્તિલાના કૃણાના શર્કરા પચ્ચધા-
ગિકઃ । આજેન પયસા પીતઃ સઘોડતી-
સારનાશનઃ ॥

સવત્સકઃ સાતિવિષઃ સબિલ્વઃ સોદી-
ચ્યમુસ્તશ્ચ કૃત કષાયઃ । સામે સશૂલે
સહશોષિતે ચ ચિરમ્વૃત્તેડપિહિતોડતિસારે ॥
કૃણમૃગ્મવુકં લોધં કૌટજં તણ્ડલામ્બુના ।
પીતમેકત્ર સક્ષોદ્રં રક્તસંગ્રાહણં પરમ્ ॥ યુ-
દેન મસયેદ્ધલ્વં રક્તાતીસારનાશનમ્ । આ-
મશૂલવિવચ્ચઘ્નં કુક્ષિરોગહરં પરમ્ ॥

હતિ ગુડબિલ્વમ્ ।

જમ્બાન્નામલકીનાન્તુ કુટ્ટયેત્ પલ્લવાન્ ન-
વાન્ । સંયુજ્ય સ્વરસન્તેપામજાક્ષીરેણ યો-
જયેત્ ॥ તત્પીત મધુના યુક્તં રક્તાતીસાર-
નાશન્ ॥ હતિ જમ્બાદિસ્વરસ ॥

નિકાઘ્ય મૂલમમલં ગિરિમહ્નિકાયાઃ મ-
મ્યક્ પલદ્રિતયમમ્બુ ચતુઃશરાવે । તત્ પા-
દશેષસલિલં રલ્લુ શોષણીય ક્ષીરે મલદ્વય-
પિતં કન્ઝલૈરજાયાઃ ॥ પ્રક્ષિપ્ય માષકાનઘ્નૌ
મધુનસ્તત્ર શીતલે । રક્તાતિસારી તત્
પીષ્વા નૈરુજ્ય ક્ષિપમાપ્નુયાત્ ॥

હતિ કુટજક્ષીરમ્ ॥

પીત્વા શતાવરીકલ્ક પયસા સીરમ્બક
જયેત્ રક્તાતિસાર પીત્વા વા તથા સિદ્ધં
ધૃતં નગઃ ॥ શતાવરીકલ્ક ॥

ગોદુર્ગ્ધ નવનીતશ્ચ મધુના સિતયા સહ ।

રક્તાતીસારે તુ ગ્રાહકં પરમં મતમ્ ॥

નવનીતાવલેહ ॥

પીતં મધુસિતાયુક્તં ચન્દનં તણ્ડુલામ્બુના ।

રક્તાતીસારજિદ્રક્તાપિત્તદ્દાહમહનુત્ ॥

ચન્દનમત્ર શ્વેતચન્દનમ્ । ઇતિ ચન્દનકલ્પક ॥

વિરેકૈર્બહુભિર્યસ્ય ગુદં પિત્તેન દહ્યતે ।

પચ્યતે વા તયોઃ કાર્યં સેકમસાલનાદિકમ્ ॥ આદિશબ્દેન લેપાદિપ્રહઃ ॥

પટોલયદ્દીમધુકકાચેન શિશિરેણ હિ ।

ગુદમસાલનં કાર્યં તેનૈવ ગુદસેચનમ્ ॥

દાહે પાકે હિતં છાગીદુર્ગ્ધં સસૌદ્રશ્ચર્કરમ્ ।

ગુદસ્ય ક્ષાલને સેકે યુક્ત પાને ચ ભોજને ॥

ગુદસ્ય દાહપાકયોઃ ॥

ગુદનિઃસરણે પ્રોક્તં ચાક્ષેરીઘૃતમુત્તમમ્ ।

અતિમહત્ત્વા મહતી ભવેદ્યાદિ ગુદવ્યથા ।

સ્વિન્નમૂષકમાંસેન તદા સંસ્વેદયેદ્ગુદમ્ ।

અથ ગોઘ્રૂમચૂર્ણસ્ય સંઘૃતસ્ય તુ વારિણા ।

સાઞ્ઞ્યસ્ય ગોલકં કૃત્વા ગુદુ સંસ્વેદયેદ્ગુદમ્ ॥

ગુદઘ્રંશે ગુદં લેહૈરભ્યગ્યાન્તઃ મવેશયેત્ ।

પ્રવિષ્ઠ સ્વેદયેત્ મન્દં મૂષકસ્યામિષેણ હિ ॥

મૂષકસ્યામિષેણ કાઞ્ચિકેન સ્વિન્નેન પ્રગ્ળપ-
શ્ચાદિસ્થાપિતેન સ્વેદયેત્ ॥

શ્ચન્નૂકમાંસં સુસ્વિન્નં સતૈલં લવણાન્વિ-

તમ્ । ઇષદ્ ઘૃતેન ચામ્યઞ્ચ સ્વેદયેત્તેન

યત્નતઃ ગુદઘ્રંશમશેષેણ નાશ્વયેત્ સિપ્રમેવ

ચ । મૂષકસ્યાય વસયા પાણ્યં સમ્પક્ મલે-

પયેત્ । ગુદઘ્રંશામિષો વ્યાધિઃ મળ્યમ્પ્રયતિ

ન સંશયઃ ॥ ચાક્ષેરી કોલદૃઢ્યસ્પર્શારના-

ગરમયુતમ્ । ઘૃતં વિપકં પાતશ્ચ ગુદઘ્રંશ-

ગદાપદમ્ ॥

ચાક્ષેરી ચતુ પત્રી અમ્બલોણિકા તસ્યાઃ સ્વર-

સઃ । કોલસ્ય ક્વાપઃ । દૃઢ્યમ્બલં દધિરુપમમ્બલમ્ ।

પતત્ત્રય મિલિતં ઘૃતાચતુર્ગુણં ક્ષારનાગરયો ક્વા-

પઃ । ઇતિ ચાક્ષેરીઘૃતમ્ ॥

કોમલં પશ્ચિનીપત્રં યઃ સ્વાદેષ્ઠર્કરાન્વિ-

તમ્ । પત્તમિશિત્ય નિર્દિષ્ટં ન તસ્ય ગુદ-

નિર્ગમઃ ॥

પશ્ચિનીપત્રમ્ સંશોષ્ય સંચૂર્ણ્ય શર્કરાયુક્તં ક્ષા-

દેત્ । અથ તુ ગુદઅશોઝ્તાસારં વિનાપિ મ્બતિ ।

તત્તુ દુરગેષુ લિખિતં । અપ્રગુદસ્ય દાહપાક-

વ્યથા પ્રસન્નદઘ્રંશોઽપિ લિખિતઃ । ચિકિત્સા ત્-

મયત્ર તુલ્યેવ ॥

કુટબ કાઠિમ કથાથઃ—કાઠાકાશ્ચ તથા

કાઠમનાં કાચા ફળની છાશ્ય, આર આર તોલા

લેઈ આઠગણા પાણીમા પકાવી આઠમે ભા-

ગ રહે એટલે તે કથાથ મધ નાંખીને પીવા-

થી અતિશય અચકર રક્તાતિસાર પશુ જરૂર

મટે છે.

કુટબદિ કથાથઃ—ઈન્દ્રજ્ય, અતિવિષ,

ગ્રાથ, વાળા, લોહર, રતાંજલી, ખાવણી,

કાઠમ, અને કાળીપાઠનો કથાથ મધ નાંખીને

પીવાથી રક્તાતિસારનો દાહ તથા શૂળ

ચાત થાય છે. આ કુટબદિ કથાથ સર્વ અતિ-

સારોનો નાશ કરે છે.

તિલ કલ્કઃ—કાળા તિલનો કલ્ક તેમાં

પાંચમા ભાગની સાકર નાંખીને બકરીના

દૂધ સાથે પીવાથી અતિસારનો તુરંત નાશ

થઈ બચે છે.

વત્સકાદિકવાયઃ—ધંદ્રજવ, અતિવિષ, લેલીનો ગર્ભ, વાળો, અને મોથનો કવાય પ્રમ, શૂળ, અને લોહીવાળા, તથા લાળાળના અતિસાર ઉપર હિતકારી થાય છે.

કૃષ્ણમૃદાદિ કલ્ક—કાળીમાટી, જેઠી-ધ, અને ધંદ્રજવનો કલ્ક મધ તથા ચોખાના ધોણુમા પીવાથી લોહીવાળો અતિ-ર છેક મટી જાય છે.

શુદ્ધિસ્વ—બીલીનો ગર્ભ ગોળ સા ખાવાથી રક્તાતિસાર, આમશૂળ, મળ-ધ, અને કૃષ્ણના રોગો સારી રીતે મટી જાય છે.

જંબવાદિ સ્વરસ—જાંબુ, આમ્રો, અ-આમળાના કૂણા પાનોને વાટીને તેનો સ્વ-સ મધ તથા બકરીના દૂધમા પીવાથી ર-તાતિસાર નાશ પામે છે.

કુટજદીર—ધંદ્રજવના જાડનાં મૂળ ઘાક તોલા લેઈ તેનો ૧૨૮ તોલા પાણીમા વાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે તેને ગ-ળી તેમાં બકરીનું દૂધ આઠ તોલા નાખીને કાવતાં પાણી બળી જઈ દૂધ રહે એટલે ને ટાડુ પાટી તેમા આઠ માસાલા-ધ નાંખીને પીવાથી રક્તાતિસાર તુરત ટી જાય છે.

શતાવરી કલ્ક—શતાવરીનો કલ્ક ધમાં પીવાથી અથવા શતાવરીના કલ્કમાં કાવેલું ઘી પીવાથી તથા દૂધ ખાવાથી, અ-પચ્ય પાળવાથી, માણસને રક્તાતિસાર ટી જાય છે.

નવનીતાવલેહ—ગાયતૃ નાખ્યું મધ તથા સાકર સાથે ચાટવાથી રક્તાતિસાર છેક નાશ પામી જાય છે.

ચંદન કલ્ક—સુખંડ ઘસીને મધ, સાકર, અને ચોખાના ધોણુ સાથે પીવાથી રક્તાતિસાર, રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, અને પ્રમેહ મટી જાય છે.

શુદ્ધપાકના ઉપાયોઃ—બહુવાર હસ્ત લાગવાથી શુદ્ધમા બળતરા થાયકે તે પાકે છે, તો નીચે લખેલા શુદ્ધા ઉપર સેચન, શુદ્ધા ધોવાના, અને લેપના ઉપાયો કરવા.

(૧) કંઠવી ઘીસોડી અથવા કંઠવા પરવળ અને જેઠીમધનો કવાય શીતળ કરી-ને શુદ્ધાને ધોવી તથા તે ઉપર તેનું સેચન કરવું.

(૨) શુદ્ધાહ તથા પાકમાં મધ તથા સાકર સાથે બકરીનું દૂધ હિતકારી છે, માટે તેથી શુદ્ધા ધોવી સેચન કરવું, તથા તે પીકું બેઇએ.

આમણના ઉપાયો—(૧) આમણ નીકળતી હોય તો ખાટી લૂણીથી પકાવેલ ઘીનો ઉપયોગ કરવો તે ઉત્તમ છે.

(૨) બહુ હસ્તથી શુદ્ધામા વ્યથા થવી હોય તો ઉદરના માંસને બાકીને તેનો શેક શુદ્ધા ઉપર કરવો, અથવા ઘીનું મોણુ દેઈ ઘઉંના લાટની પાણીમા ખાટી બાધીને પકા-વી શુદ્ધા ઉપર તેનો શેક કરવો.

(૩) આમણ ઉપર ઘી તેલ વગેરે સિંગ્ધ પદાર્થો લગાવીને હાથથી તેને અદર પેસાડીને પછી કાળથી બાફેલ તથા એર ડાના પાનમા વીટલ ઉદરના માંસનો થોડો થોડો શેક કરવો.

(૪) કંઠના છવડાના માંસમાં ઘી તથા લૂણ મેળવીને તે માંસને સારી ચેઈ બાકીને, શુદ્ધા ઉપર જરા ઘી ચોપડીને તે ઉપર તેનો શેક ચતનથી કરવાથી તુરત આ-મણનું દરદ છેક નાશ પામી જાય છે.

(૫) ઉદરની ચરળીનો ગુદ ઉપર દેષ કરવાથી આમણ મટે છે, એમા સમાય ૧થી.

ચાંગેરીઘૂત:—ખાટી ચાર પાનવાળી વૃણીનો સ્વરસ, ધોરનો કવાથ હદિ તથા જવખાર અને સૂઠનો કવાથ, એમને ઘીથી યોગણું લેઈ તેથી પકાવેલું ઘી પીવાથી આમણ મટે છે. આ ઘીને ચાંગેરી ઘૂત કહે છે.

(૭) કોમળ કમળનાં પત્રને સૂકવી ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવાથી માણસને આમણનું દરદ ઉભુંજ રહેતું નથી, એમ ૧૬થી કહેવામાં આવ્યું છે.

આમણનું દરદ અતિસાર સાથે થાય કે તેમ જ અતિસાર વગર પણ થાય છે, માટે તેને કુદ્ર રોગોમા પણ લખેલું છે, અને ગુદહાદ તથા પાકના પ્રસંગને લીધે બહિ પણ લખ્યું છે. બનેમા ચિકિત્સા તો એક જ છે.

કક્ષાતિસારનું લક્ષણ

ખેતં સ્નિગ્ધં ઘનં વદં શીતલં મન્દવેદનમ્ ।
ગૌરવારુચિસંયુક્તં શ્લેષ્મણા સાર્યતે સ્ફુત ॥

કક્ષાતિસારમા ધોળી, સ્નિગ્ધ, ધાટી, પ્રધાયલી, શીતળ, અને થોડી ખીડાવાળી વેદા નીકળ્યા કરે છે, તથા ભારેપણું અને ગરુચિપણું થાય છે.

કક્ષાતિસારની ચિકિત્સા.

શ્લેષ્માતિસારે પ્રથમં હિત લઢ્ઢનપાચનમ્ ।
ગોજ્યશ્મામાતિસારઘ્નો યથોક્તો દીપનો ગ-
મઃ ॥ અર્ચ્યં સાતિવિષામુસ્તં લાલવિસ્વં સ-
નાગરમ્ । વત્સકત્વક ફલં પથ્યા હર્દિ
શ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥ અન્યાદિ કાપઃ ॥

હિતુ સૌવર્ચલં ઘ્યોષમયાતિવિષા વચા ।
પીતમૃગ્નામ્બુના ચૂર્ણમેષા શ્લેષ્માતિસારનુત્ ॥

હિવાદિચૂર્ણમ્ ॥

કક્ષાતિસારમાં પ્રથમ લંઘન તથા પાચન આપવાં, અને અગ્નિદીપન ઔષધોનો જે ગણ આમાતિસારની ચિકિત્સામાં કહેલો છે, તે હિતકારી છે.

અન્યાદિ કવાથ.—ચવક, અતિવિષ, મોષ, કાચી બીલી, સૂંઠ, કડાછાલ, ઉદ્રજવ અને હરડેનો કવાથ કક્ષાતિસાર મટાડે છે

હિવ્યાદિ ચૂર્ણ—હોંઝ, સચળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, અતિવિષ, અને વજનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પીવાથી કક્ષાતિસાર મટે છે.

વાત કક્ષાતિસારની ચિકિત્સા.

ક્રિમિશુભ્રુવચાવિલ્વપાઠાવાન્યાકકરુફ-
લમ્ । एषां कार्यं भिषग् दद्यादतीसारे
द्विदोषजे ॥ कटुफलं मनुकं लोघं त्वक्
दादिमकलस्य च । सचण्डुलजलं चूर्णं वात-
श्लेष्मातिसारनुत । चित्रकातिविषाहस्तं
बालविल्व सनागरम् । वत्सकत्वक् फलं
पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत ॥

इति वातश्लेष्मातिसारे ॥

(૧) વાતુ તથા કફથી થયેલા અતિસારમા વૈવે વાવડીઝ, વજ, બીલી, કાળીપાડ-
ખાણા, અને કાયફળનો કવાથ આપવો.

(૨) કાયફળ, જેડીમધ, લોદર, અને હાડમના ફળની છાલનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોણુ-
મા પીવાથી વાત કક્ષાતિસાર મટી જાય છે.

(૩) ચિત્રક, અતિવિષ, મોષ, કાચી બીલી, સૂંઠ, કડાછાલ, ઉદ્રજવ, અને હર-

ઢેનો કવાથ પીવાથી વાતકક્ષાતિસાર મટી
બચે છે.

પિત્ત કક્ષાતિસારની ચિકિત્સા.

મુસ્તા સાતિવિષા મૂર્વા વજા ચ કુટજઃ
સમાઃ । एषां कषायः सप्तौद्रः पित्तश्लेष्मा-
तिसारनुत् ॥ इति पित्तश्लेष्मातिसारे ॥

મોઘ, અતિવિષ, પીડુડી, વજ અને
ધંદળવ સમ ભાગે લેઈ તેનો કવાથ મધનાં-
ખીને પીવાથી પિત્તકક્ષાતિસાર મટી બચે છે.

સંનિપાતાતિસારનાં લક્ષણો.

તન્દ્રાયુક્તો મોહસાદાસ્યન્નોષી વર્ષઃ કુ-
ર્યાત્ નૈકરૂપં તુષાર્તઃ । सर्वोद्भूते सर्वलि-
ङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः साध्यो बालवृद्धाश्वला-
नाम् ॥

ત્રણે ઢોષોથી અતિસાર થયે હોય
તો ત્રણે ઢોષોનાં ચિન્હો થાય છે, તુષા તંદ્રા,
મોહ અને ગ્લાનિ થાય છે, યુગ્મ સૂકાય છે
અને અનેક રગવાળી વિષા નીકળે છે આ
અતિસાર બાળક, વૃદ્ધ, કે નિર્બળ માણસને
થાય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે

સંનિપાતાતિ સારની ચિકિત્સા.

पञ्चमूली बलाचिलवगुहूचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बवर्हिष्ठकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥
सर्वजं हन्सतीसारं ज्वरश्चापि तथा वमि-
म् । स शूलोपद्रवं त्वासं कासं चापि सु-
दुस्तरम् ॥ पञ्चमूली तु सामान्यात् पित्ते
योज्या कनीयसी । वाते पुनर्वलासे च
सा योज्या महती मता ॥

इति पञ्चमूल्यादिकषायः ॥

અમયા નાગરં મુસ્તં ગુહેન સહ યોજિ-
તમ્ । चतुः समेयं गुटिका स्यात् सर्वाती-
सारनाशिनी ॥ आमातीसारमानाहं सवि-
बन्धं विषुचिकाम् । कृपीनरोचकं हन्यारी-
पपत्याशु चानलम् ॥

इति चतुः समो मोदकः ॥

તત્કાલાકૃષ્ટકુટજત્વચં તણ્ડુલવારિણા ।

पिष्टा चतुःपलमितां जम्बूपत्रेण वेष्टिताम् ॥
सूत्रेण बद्ध्वा गोक्षूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् ।
लिप्ताश्च घनपङ्केन निर्देहेद् गोमयाग्निना ॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा बद्धेः समुदरेत् ।
ततो रसं समादाय शीतं सौद्रयुतं पिबेत् ॥
उक्तः कृष्णात्रिपुत्रेण पुटपाकस्तु कौटजः ।
जयेत् सर्वानतीसारान् रक्तजान् सुचिरो-
त्थितान् ॥ इति कुटजपुटपाकः ॥

કુટજં ત્વક્તઃ કાથો વલ્લપૂતો હિમીકૃતઃ ।
स लीडोऽतिविषायुक्तः स्यात् त्रिदोषाति-
सारनुत् ॥ इच्छन्त्यत्राष्टमासेन क्वाथा-
दतिविषारजः । प्रक्षेपयेत् चतुर्थाश्रमिति
केचिद् वदन्तिहि ॥ इति कुटजाबलेहः ॥

पलमङ्कोटमूलस्य पाठा दार्पिञ्च तत्समा-
म् । पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन बटकानसंमिता-
न् ॥ छायाशुष्कांश्च तान् कुर्यात्तेष्वेकं त-
ण्डुलाम्बुना पेषयित्वा मद्द्याचं पानाय
गदिने भिषक् ॥ वातपित्तकफोद्भूतान्
द्रव्द्रजान् साभिपातिकान् । हन्यात् सर्वा-
नतीसारान् बटकोऽयं प्रयोजितः ॥

इति अङ्कोटवटकः ॥

પંચમૂઠ્યાદિ કવાથ—પંચમૂળ, બળ
દાણા, બીલી, ગળો, મેથ, સૂંઠ, કાળીપાંડ,
કરિયાતું, વાળો, કડાછાલ્ય અને ઇંદ્રજવનો
કવાથ ત્રિદોષાતિસાર, જ્વર, ઉલટી, શૂળ,
શ્વાસ, અને દુસ્તર ઉપર સને પશુ મટાડે
છે. સામાન્ય રીતે પિત્ત ઉપર લઘુ પંચમૂળ,
અને વાયુ તથા કફ કફ ઉપર બૃહત્પંચ-
મૂળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ચતુઃસમ મોઢક—હરડે, સૂંઠ, મેથ,
અને ગોળ સમ ભાગે લેઈ ગોળી બનાવવી
આ ચતુઃસમ નામની ગોળી સનિષાતાતિ-
સાર, આમાતિસાર, આક્રોશ, મળબધ,
કેલેશ, કૃમિ, તથા અરૂચિને મટાડીને
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

કુટજ પુટપાક—સોળ તોલા બીલી
કડાછાલ્યને ચોખાના ધોણુમાં વાટીને બાબુના
પાંદડામાં લીટી દોરે બાધી ઉપર ફરતો
થઈની કણકનો ચર ચઢાવી ડેઇને, ઉપર
પાછો બાંડો માટીનો ચર ચઢાવવો. પછી
છાણના અગ્નિમાં તેને પકાવી લાલચોળ
થઈ બાથ ત્યારે ગોળાને અગ્નિમાંથી કાઢી
લેઇને કડાછાલ્યના રસને ટાંઢો પાડીને તેમાં
મધ નાખીને પીવાથી લાંબા કાળથી થયેલા
રક્તાતિસાર વગેરે સઘળા અતિસારો મટી
બાથ છે. પુનર્વસુ યુનિએ કહેલો આ કુટજ
પુટપાક છે.

કુટબાવલેહઃ—કડાછાલ્યનો કવાથ વ-
અથી ગોળી, ટાંઢો પાડો, તેમાં અતિવિષનું
ચૂર્ણ નાંખીને ચાટવાથી ત્રણે દોષના અતિ-
સાર મટે છે. કેટલાક કહે છે કે કવાથથી
આઠમાં ભાગ જેટલું અતિવિષનું ચૂર્ણ નાંખવું.

અંકેટવટક—આર તોલા અંકેલનાં
મૂળ તથા એટલાંજ કાળીપાંડ અને દાક-

ળદરને ચોખાના ધોણુમાં વાટીને એક એક
તોલાની ગોળીઓ બનાવીને છાંચમાં સૂકવી
એક ગોળી ચોખાના ધોણુ સાથે આવાથી
ત્રિદોષાતિસાર, દ્વિદોષાતિસાર, તથા એક
દોષાતિસાર, એમ સર્વ અતિસારો મટી
બાથ છે.

શોકાતિસારનું લક્ષણ.

તૈસ્તૈર્ભૈઃ શોચતોઽન્વાચનસ્ય વાળ્પો-
પ્મા વૈ વહ્નિમાવિસ્ય જન્તોઃ । કોઠું મત્વા
શોમયેષસ્ય રક્તં તથાપસ્તાત્ કાકળન્તી-
પ્રકાશમ્ । નિર્ગચ્છેદૈ વિશ્વિમિશ્રં જ્વિત્વા
નિર્ગન્ધં વા ગન્ધવદ્વાતિસારઃ । શોકોત્પન્નો
દુષ્કિકિત્સ્યોઽતિમાશં રોગો વૈયૈઃ કહ્વૈ એષ
પ્રદિષ્ટઃ ॥

અર્થ— । તૈસ્તૈર્ભૈઃ ક્ષુધિચક્ષ્યાદિભિઃ શો-
ચતઃ શોકઃ કુર્વતઃ જન્તોઃ પ્રાણિન વાળ્પોપ્મા વા-
ળ્પઃ દેહોપ્મણા જનિતે નેત્રનાસાગત્યાદિષુ જલ તેન
સહિત । ઉપ્મા શોકજન દેહતેજ ॥ સ કોષજ્વલ્વા
વહ્નિમાવિસ્ય જઠરાગ્નિ મન્દીકૃત્વા । વાળ્પસાહિત્યા-
દુષ્પ્મણાપિ વહેન્દીમાવઃ હૃતિ ન દોષઃ ॥ વહેન્દી-
માવાદેવ । મત્વાનસ્યેતિ । જન્તોર્વિશેષણમ્ ।
તતસ્તસ્ય જન્તોઃ રક્તં શોમયેત્ । સ્વસ્થાનાશાહ-
યેદિતિ સંઘ્રષ્ટિઃ ॥ અય લક્ષણમ્ । તથ રક્તં અ-
ધસ્તાદ્ ગુદાત્ ॥ કાકળન્તીપ્રકાશમ્ । ગુજાફલ-
સદશમ્ ॥ વિશ્વિમિશ્ર ગન્ધવદ્ । આદિ નિર્ગન્ધ
વા નિર્ગચ્છેત્ શોકોત્પન્નોઽતીસારઃ ॥ અતિમાત્ર
દુષ્કિકિત્સ્યઃ શોકાપનોદનં વિના કેવલન મેષજેન
પ્રતીકર્તુમશક્ત્યત્વાત્ । એવોઽતીસારઃ કહ્વાસ્ય.
કથિતઃ ॥

બંધુઓ કે ધનાહિના નાશથી શોક થાય છે, તેથી નેત્ર, નાક, અને ગળામા દેહની ગરમીથી ઉત્પન્ન થયેલ જળરૂપ આસુ કોઠામાં જધને જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાખે છે, તેથી થોડું ખાનાર પ્રાણીના રક્તને પોતાના સ્થાનથી ચલિત કરે છે, તેથી તે રક્ત ગ્રુહા માર્ગેથી વિષ્ટા તથા ગંધવાણું, અથવા તેઓ વગરનું, ચણેાડી જેવું રાતું નીકળે છે. આને શોકાતિસાર કહે છે. આ અતિસાર બહુ કષ્ટ સાધ્ય છે, કેમકે શોક ન મટે ત્યા સૂધી ઔષધ માત્રથી તે મટતો નથી, માટે શોકાતિસાર કષ્ટસાધ્ય ગણાયો છે.

ભયાતિસારનાં લક્ષણો.

મયેન ક્ષોભિતા દોષા દૂષયન્તિ મલં યદા । તદાતિસાર્યતે જન્તુઃ સિમ્બુષ્ણં જલપ્લવમ્ ॥ વાતપિત્તાતિસારસ્ય પ્રાયો લિઙ્ગૈઃ સમન્વિતમ્ । અમયોપશમાચ્છર્મ યસ્મિન્ સ્યાત્ સ મયાત્સુતઃ ॥

પ્રવતિ પ્લવમ્ । જલે પ્લવમાનમ્ । નનુ મયાતીસારસ્ય કયમાગન્મુજલ્વમયમપિ દોષજ એવ । યત આહ ॥ મયેન ક્ષોભિતા દુષિતા દોષા મલ દૂષયન્તિ તન્મલ્મતિસારતિ । અત્ર પૂર્વમેવ દોષસમ્બન્ધઃ ॥ ઉચ્યતે । ‘રાગદ્વેષમયાદૈવ તે સ્તુરાગન્તવો ગદા ॥’ इति वचनाद्वायतीसार आगन्तुज एव । मयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्तकफा अतिसार जनयन्ति क्षोभिता । सञ्चालिता न तु दुषिता ॥ મયેન ત્રયાણામપિ દોષાણા દૂષણાસમ્બવાત્ અતિસર્તુ ચલિતા વાતપિત્તકફમલ દૂષયન્તિ તત્સર્વ વાતપિત્તકફમલ મયેનૈવાતિસાર્યતે ॥ પશ્ચાદ્વાતસમ્બન્ધેન મયાદ્વાયુરિતિ વચનાત્ । અતએવ મયાતિસારે વાતહયેવ ક્રિયા કથિતોતિ સાધુ. ॥

ભયથી ક્ષોભ પામેલા દોષો બ્યારે મળને દૂષિત કરે છે, ત્યારે પ્રાણીને તુરતજ પ્રાણીમાં તરે એવી ગરમ વિષ્ટા ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાતપિત્તાતિસારના જેવો જ અતિસાર છે. ભયને શાત કરવાથી તે મટે છે માટે તે ભયાતિસાર કહેવાય છે

શકાઃ—

ભયથી થયેલા અતિસારને આગતુજ કેમ કહી શકાય ? કેમકે ભયે ક્ષોભ પમાડેલા (દૂષિત કરેલા) દોષો મળને દૂષિત કરીને કાઢે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમાં પ્રથમજ દોષોનો સબધ છે માટે તે દોષજન્ય કેમ ન કહેવાય ?

સમાધાન.

રાગ, દ્વેષ અને ભયથી જે રોગ થાય છે તે આગતુજ કહેવાય છે. માટે ભયાતિસાર પણ આગતુજ જ છે. ભયે ક્ષોભ પમાડેલા દોષ એટલે ભયને લીધે ચળાયમાન થયેલા દોષ સમજવા ચળાયમાન થયેલા વાતપિત અને કફ મળને દૂષિત કરીને અતિસાર કરે છે. ભયાતિસારમા પાછળથી હુદ્ધ વાયુનો સંબધ થાય છે, કારણ કે ભયથી વાયુ થાય છે.

શોક ભયાતિસારોની ચિકિત્સા.

મયશોકસમુદ્ભૂતૌ જ્ઞેયૌ વાતાતિસારવદ્ । તયોર્વાતહરી કાર્યા હર્ષણાન્માસનૈઃ ક્રિયા ॥

વાતતિસારવત્ વાતાતિસારલક્ષણયોઃ યતોચિકિત્સા ચ હર્ષણાસનપૂર્વિકા વાતહરી કર્તવ્યા ॥

શોક તથા ભયાતિસારનાં લક્ષણો વાતાતિસારના જેવા જ હોય છે, માટે તેમાં હર્ષ ઉપજાવવા તથા અન્ધાસના પૂર્વેક વાતહર ચિકિત્સા કરવી.

આમાતિસારનાં લક્ષણો.

અન્નાગ્નીર્જાત્પ્રદુતાઃ ક્ષોભયન્તો દોષાઃ
કોષ્ઠે પાતુસદ્ધાન્ મલાંચ । નાનાવર્ણાન્નૈ-
કશ્ચઃ સારયન્તિ શૂલોપેતં વૃથમેતં વદન્તિ ॥

અર્જન મુક્ત તદગ્નીર્જાતેતિ કર્મધારયે અન્નાગ્ની-
ર્જમ તસ્માત્ પ્રદુતા ક્ષોભયન્ત ચાલયન્તઃ । નૈ-
કરા इत्यत्र नाकादित्वाન્नाક્ષરવિपर्यय नन्वामेन
દોષા દૂષ્યન્તે ગુર્વાદિમક્ષણાદિભિરિવ તે આતીસા-
રમુત્પાદયન્તિ । નન્વામમતીસારમુત્પાદયન્તિ તેનામા-
તીસારોડપિ દોષજ એવ કિમર્થ પૃથગુક્તમ્ । ઉપ્ય-
તે ॥ આમાતીસારસ્ય પૃથક્ ચિકિત્સાર્થં અતીસા-
રેષુ સર્વેષુ એવ સમ્રાહકઐવમુક્તમામાતીસારે તુ
પ્રાહ્લ નિષિદ્ધમ્ । યત ઉક્તમ્ ॥

નામે સંગ્રાહકં દશાદતીસારે કદાચન ।
સંગૃહીતો બલાદામો વિકારાન્ કુરુતે બહુન્ ॥

બલાત્ મેષજબલાત્ વિકારાન્ પ્રહૃષ્યાપ્માનશૂલ્મ-
શોથોદરજ્વરાદીન્ ॥

ખેરાકના અશુદ્ધથી અહિત થયેલા
તથા કોઠામા ધાતુઓના સમૂહો તથા મળેને
ક્ષોભ પમાડતા દોષો શૂળ સહિત અનેક
રગના હસ્તને વારંવાર ગુઠા મારે વહેવરાવે
છે, તે છટ્ટો આમાતિસાર કહેવાય છે.

શંકા:—

એમ ભારે પદાર્થોના લોભન વિગેરેથી
દોષો દૂષિત થાય છે, તેમ આમથી પણ
દૂષિત થાય છે. એ દૂષિત થયેલા દોષોથી
અતિસાર થાય છે પણ આમ અતિસારને
ઉત્પન્ન કરતો નથી, માટે આમાતિસાર પણ
દોષજન્ય જ ગણવો ભેદજો, તેમ છતાં
બૂદો કેમ ગણ્યો ?

સમાધાન:—

બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર કરતાં
આમાતિસાર વિલક્ષણ પ્રકારનો છે, બીજા
અતિસારોમાં કાઠે બંધ કરવાનાં ઔષધો
અપાય છે, પણ આમાતિસારમા તેનો નિવેધ
છે. કહ્યું છે કે—આમાતિસારમાં હસ્તને રોક-
નારી હવા આપવાથી ગ્રહણી, આદ્રશ, શૂળ,
ગુદમ, સોબા, ઉદરદાગ તથા જ્વર વગેરે
લક્ષણ વિકસે. ઉત્પન્ન થાય છે.

આમાતિસારની ચિકિત્સા.

વસ્ત્રકાતિવિષાગુણ્ઠીવિલ્લહિકુપવામ્બુદાઃ ।
ચિત્રકેળ યુતઃ કાચ આવાતીસારનાશનઃ ॥

ધંદ્રજવ, અતિવિષ, સૂક, બીલી, હિંજ,
જવ, મેથ, અને ચિત્રકનો કવાચ આમાતિ-
સારને મટાડે છે.

શોથાતિસારની ચિકિત્સા.

શોષગ્નીન્દ્રવયાઃ પાઠા શ્રીફલાતિવિષા-
ઘનાઃ । કથિતાઃ સોષણાઃ પીતાઃ શ્લોષાતી-
સારનાશનાઃ ॥

શોષગ્ની પુનર્નવા । ઉષ્ણ મરિચ ॥ इति शोथा-
તીસારઃ ॥

સાટોડી, ધંદ્રજવ, કાળીપાક, બીલી,
અતિવિષ, મેથ, અને મરીનો કવાચ પી-
વાથી શોથાતિસાર (સોબથી થયેલો અતિ-
સાર) મટે છે.

છર્ચતિસારની ચિકિત્સા.

આન્નાસ્થિમધ્યમાહૂરફલકાચઃ સમાસિકઃ ।
શર્કરાસરિતો હન્યાત્ છર્ચતીસારમુલ્લવ્ગમ્ ॥

માદુરફલે મિસ્ત્રફલમ્ ॥

કવાયો મુષ્ણુદ્રસ્ય સહાજમધુચક્રરઃ ।
નિહન્યાચ્છર્ચતીસારં તૃણાં દાદં જ્વરં ઝ્ર-
મય ॥ इति छर्चतीसारः ॥

(૧) આંબાની ગોઠલીનો ગર્ભ અને બીલીનો કવાથ મધ અને સાકર નાંખીને પીવાથી ભયંકર ઉલટીનો અતિસાર મટી જાય છે.

(૨) રોકેલો મગનો કવાથ શાળની ધાણી, મધ, અને સાકર નાંખી તે પીવાથી ઉલટીનો અતિસાર, તરચ, ઠાઠ, જ્વર, જામ, એ મટી જાય છે.

નિઃસારકની ચિકિત્સા.

દધ્મા સસારેણ સમાક્ષિકેણ શુક્તીત નિઃ-
સારકપીઢિતસ્તુ । મુતસકુપ્યકથિતેન વાપિ
ક્ષીરેણ શીતેન મધુપ્પુતેન ॥

નિ.સારકઃ નિઠાદીતિ લોકે । મુતસકુપ્યક-
થિતેન મુતસમુર્ણરજતનિર્વાપણકથિતેન શુક્તીત-
પથ્યમિતિ શેષ । નિ.સારકે ॥

ધીરે ધીરે કઠકે કઠકે હસ્ત આવે તો તરવાળા હાથમાં મધ નાખીને તે સહિત પથ્ય લોજન કરવું, અથવા અત્યત તપાવેલ સેાનુ કે રૂપું કરવા નાખીને ગરમ કરેલા અને પછી ટાલા પાડેલા દૂધમાં મધ નાખીને તે સહિત પથ્ય લોજન કરવું.

વિદ્યાક્ષયની ચિકિત્સા

દીપ્તાભિર્નિઃપુરીષો યઃસાર્યતે ફેનિલં
શ્રક્તૃ । સ પિવેત્ ફાણિત શુષ્ઠી દક્ષિ તૈલં
પયો ઘૃતમ્ ॥ વલ્ગવિશ્વાશૃતં ક્ષીરં મુદ્ગતૈ-
સ્થાનુયોજિતમ્ । દીપ્તાભિર્નિ પાયયેત્પાતઃ સુ-
સ્વદં વર્ષસઃ ક્ષયે ॥ પુરીષક્રયે ॥

(૧) દીપ્તાગ્નિવાળા તથા વિદ્યાથી રહિત યજ્ઞ ગયેલાને શુદ્ધામાંથી ક્ષીણવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય તેણે અરધા પાકેલો રામ જેવો ગોળ, સૂક, દહિ, તેલ, દૂધ, અને ઘી પીવા.

(૨) દીપ્તાભિ તથા વિદ્યા રહિત મા-
ણસે બળદાણા અને સૂકથી પકાવેલ દૂધમાં ગોળ અને તેલ નાખીને પ્રાત કાળમાં તે દૂધ પીવું, તેથી મુખ થાય છે.

બિલ્વતૈલ.

તુલાં સકુલ્ય ચિલ્વસ્ય પચેત્ પાદાવશે-
વિતમ્ । સર્સીરં સાધયેચૈલં શ્વરણપિર્દરિ-
મઃ સમૈઃ ॥ ચિલ્વં સપાતકી કુર્ણં શુષ્ઠી-
રાસ્તાપુનર્નવાઃ । દેવદાર વચા મુસ્ત લો-
ધ્રમોચ્ચરસાન્વિતમ્ ॥ અભિર્મુદક્ષિના પર્વં
ગ્રહણ્યર્શોઽતિસારનુત્ । ચિલ્વતૈલમિતિ
હ્યાતમગ્નિપ્રુષેણ ભાષિતમ્ ॥

ગ્રહણ્યર્શોઽધિકારે યે સ્નેહાઃ સમુપદર્શિ-
તાઃ । પ્રયોજ્યાસ્તેઽતિસારેઽપિ ત્રયાણા તુ-
લ્યહેતુના ॥ इति चिन्त्यतैलम् ॥

૪૦૦ તોલા બીલીના ગર્ભનો કવાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં દૂધ અને તેલ નાંખી, બીલી, ધાવણી, કઠ, સૂક, રાસ્ના, સાટોડી, દેવદાર, વજ, મોષ, લોહર, અને મોચરસના કલકો પછુ નાંખીને ધીરા અ-
ગ્નિથી તેલ પકાવવું, પુનર્વસ્ત્ર સુનિએ કહેલું આ તેલ બિલ્વતૈલ નામનું છે, તે શ્રહણી, અર્થ, તથા અતિસારોને મટાડે છે.

(૪) શ્રહણી અને અર્થના અધિકા-
રામાં જે સ્નેહો કહેલા છે. તે સર્વે પછુ અતિસારમાં વપરાય છે, કેમકે એ ત્રણે શાયોનાં હેતુ સમાન છે.

પ્રવાહિકા અતિસારનું લક્ષણ.

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિચિતં વલાસં નુદસ્ય-
સ્તાદહિતાશ્નસ્ય । પ્રવાહતોડર્પં વહુશો
મલાક્તં પ્રવાહિકા તા પ્રવદન્તિ તઙ્માઃ ॥

અસ્યાયમર્થઃ । અહિતાશનસ્ય અતિશયેન વા-
તલભક્ષ્યમોજિનં પ્રવૃદ્ધો વાયુ પ્રવાહત વલેન
સસાન્દ વાયુમપાનમાર્ગેણ ત્યજત નિચિત સશ્વિત
વલાસ કર્ફ મલાક્ત પુરીપયુક્તમ્ અલ્પં વહુશ વા-
રંવારં અથસ્તાદ્ ગુદાત્ નુદતિ । વૈષા. તા પ્રવા-
હિકા પ્રવદન્તિ ॥

અત્યત વાયુ કરનારા પદાર્થો આવાથી
અત્યંત વધી અથવા વાયુ ગેર કરીને આપો-
વાયુ મૂકતી વખતે ગુદામાંથી વિષ્ટાથી ખર-
ડાયેલા કદ્ વારંવાર નીકળ્યા કરે છે, તે રા-
ગને વૈષો પ્રવાહિકા કહે છે.

પ્રવાહિકાનાં રૂપો.

પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશૂલા પિષ્તાત્ સ-
દાહ સકફા કફાશ્ચ । સશોણિતા શોણિ-
તસમ્પ્રવાશ્ચ તાઃ સ્નેહરૂક્ષપ્રમવા પ્રતાસ્તુ ॥

તત્ર રૂક્ષપ્રમવા વાતગ્ના સ્નેહપ્રમવા કફગ્ના
તુશ્વદાત્ તીક્ષ્ણોષ્ણપ્રમવા પિત્તજા રક્તજા ચ ॥

તાસામતીસારવદાદિશેષ્ચ લિઙ્ગં કર્પં વા-
મવિપક્વતાં ચ ।

વાયુની પ્રવાહિકા શૂળવાળી હોય છે,
અને તે રૂક્ષ પદાર્થો આવાથી થાય છે; તીક્ષ્ણ
અને ગરમ પદાર્થો આવાથી ઠાકવાળી પ્ર-
વાહિકા પિત્તની થાય છે, સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી
કદ્ની પ્રવાહિકા થાય છે, તીક્ષ્ણ અને ગરમ
પદાર્થોથી અથેલી લોહીવાળી રક્તની પ્રવા-

હિકા કહેવાય છે. આ પ્રવાહિકાઓનાં ચિ-
ન્હો, ચિકિત્સા, તથા કાયા પાત્યા યજ્ઞ વિશે
અતિસાર જેવી જ રીતિ બહુબી.

પ્રવાહિકાની ચિકિત્સા.

બિસ્વાધાવલેહ.

ચિત્વપેશી શુદ્ધં લોઘં તૈલં મરિચસંયુતમ્ ।
લીઙ્ગા પ્રવાહિકાક્રાન્તઃ સત્સ્વરં મુક્તમાપ્નુ-
યાત્ ॥ વિસ્વાદિઅલેહ. ॥

ખાતકી વદરીપર્ણં કપિસ્વં રસમાષ્ણિકમ્ ।
સલોધ્રમેકતો દધ્ના પિબેન્નિર્વાહિકાદિત્ ॥

અક્ત. પ્રત્યેકં દધ્ના પિબેદિત્યર્થઃ । इति वात-
क्यादिः ॥

બીલીને અર્ઘ, ગોળ, લોહર, તેલ, અને
મરીને અવલેહ આદવાથી પ્રવાહિકા વા-
ળાને તુરંત શુષ્ક મળે છે.

ખાતકયાદિ.

ખાવણીના ફૂલ, ગોરડીનાં પાન, ઠાક-
ના રસ, મધ, અને લોહરનું ચૂર્ણ, એ દહિ
સાથે ભુદાં ભુદાં પીવાથી પ્રવાહિકા મટે છે.

અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો.

પર્કં જામ્બવસઙ્કાર્થં યકૃત્ પિષ્ઠનિર્મયં તણુમ્ ।
ધૃતતૈલવસામજ્ઞાવેસવારપયોદધિ ॥ માંસ-
ધાવનતોયાર્મં કૃષ્ણં નીલારુણપ્રમમ્ । ક-
ર્તુરં મેચકં સ્નિગ્ધં વન્નિક્ષોપગતં મનમ્ ॥
કુળપં માતુલુઙ્ગાર્થં દુર્ગન્ધં વચચિતં વહુ ।
તૃષ્ણાદાહાડરુચિભાસહિકાપાર્શ્વસ્થિશૂક્તિ-
નમ્ ॥ સંયૂર્ચારતિસંયોદયુક્તં પક્ષવલી
ગુદમ્ । મલોપયુક્તશ્ચ મિષ્ણ વર્જયેદતિ-
સારિણમ્ ॥ અસંતૃપ્તગુદં ક્ષીર્ણં શૂકાધ્માનૈ-

કષ્ટદ્રુતમ્ । ગુદે પક્વે ગતોષ્માણમતિસારિ-
ણમુત્સજેત્ ॥

અસમૃતગુદં ગુદસંવરણાક્ષમમ્ । ગુદે પક્વે ગુ-
દપાકરમ્મકે પિત્તે વિચમાનેપિ શીતગાત્રં નદ્યાગ્નિ
વા ॥

શ્વાસશૂલપિપાસાર્ચે ક્ષીર્ણં જ્વરનિપીટિ-
તમ્ । વિશેષેણ નરં દૃઢમતિસારો વિના-
શ્ચયેત્ ॥ શ્વેયં શૂલં જ્વરં તૂળ્ણાં શ્વાસં
કાસમરોચકમ્ । હર્દિં મૂર્છાં ચ હિકાશ્ચ
દૃષ્ટાતીસારિણં ત્યજેત્ । હસ્તપાદાઙ્ગુલીસ-
ન્ધિમપાકો મૂત્રનિગ્રહઃ ॥ પુરીષસ્યોષ્ણતા-
તીવ મરણાયાતિસારિણઃ । અતીસારી રા-
જરોગી પ્રહણીરોગવાનપિ ॥ માંસાગ્નિબલ-
હીનો યો દુર્લભં તસ્ય જીવનમ્ । બાલે
દૃઢે ત્વસાધ્યોઽયં ક્ષિત્તૈરૈતૈરુપદ્રુતઃ ॥ અપિ
યૂનામસાધ્યં સ્યાદતિદુષ્ટેષુ ધાતુષુ ॥

જેથી વિષ્ટા પાકેલા બાળુ જેવી, ચક્ર-
તળી ગાઠ જેવી, સૂક્ષ્મ, ઘી જેવી, તેલ જેવી,
ઘરળી જેવી, મજબ જેવી, ફાળના પાણી
જેવી, દૂધ જેવી, કઠિં જેવી, માંસના ઘોણુ
જેવી, કાળી, લીલી, રાતી, કાબરચિત્રી, ચી-
કણી, મારખીંછ જેવા ચાલ્યાઓવાળી, ઝુડહા
જેવા ગંધવાળી, માથાના મગજ જેવી, ગં-
ધાતી, કે બહુજ ગરમ હોય, તે રોગીને
તુષા, ઠાક, અરૂચિ, શ્વાસ, હેઠકી, અને પડ-
ખાં તથા હાડકાંમાં શૂળ, મૂર્છા, અરૂચિ, ચોહ,
શુદાની વળીઓમાં પાક, અને પ્રલાપ થાક્યો
હોય છે, એવા રોગીને વેઢે છોડી દેવો
એકએ. જે રોગી શુદાને બીડી શકતા ન
હોય, નબળો થઈ ગયો હોય, શૂળવાળો
હોય, શુદા પાક્યા છતાં પણ શીતળા ગાત્રો

અને જઠરાગ્નિ વગરનો થઈ ગયો હોય, તેને
વેઢે છોડી દેવો. શ્વાસ, શૂળ, તુષા, નબળાઈ,
જ્વર, અને વિશેષે કરીને વૃદ્ધતાવાળાને
અતિસાર મારી નાખે છે, સોજા, શૂળ, જ્વર,
તુષા, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, ઉલટી, મૂર્છા,
અને હેઠકી, એ લક્ષણોવાળાને પણ છોડી
દેવો. સાંધા તથા હાથ પગની આગળીઓ
પાકી બઈ હોય, મૂત્ર અટકી ગયું હોય, અને
વિષ્ટા બહુજ ગરમ નીકળતી હોય, તે અતિ-
સાર વાળો મરવાનો જ છે. અતિસાર, ક્ષય-
રોગ, અથવા ગ્રહણી રોગવાળો જે કોઈ
માંસ અને અગ્નિના બળ વગરનો થઈ ગયો
હોય, તેનું જીવનું દુર્લભ બાણુનું ઉપરનાં
ચિન્હો થયા હોય, તો બાળક તથા વૃદ્ધાને
માટે તો અસાધ્ય જ છે, અને ધાતુઓ અ-
ત્યંત દુષ્ટ થયા હોય તો બુવાનોનો અતિસાર
પણ અસાધ્ય છે.

અતિસારથી મુક્ત થયાનાં લક્ષણો.

યસ્યોચ્ચારં વિના મૂત્રં સમ્યગ્વાયુશ્ચ ગ-
ચ્છતિ । દીપ્તાગ્રેર્લઘુકોષ્ઠસ્ય સ્થિતસ્તસ્યો-
દરામયઃ ॥

અગ્નિ વધ્યો હોય, કોઠો હલકો થયો
હોય, અને અધોવાયુ વિષ્ટા વગર અને મૂત્ર
છટી શકતાં હોય, તો અતિસાર મટ્યો,
એમ બાણુનું.

પથ્યાપથ્ય.

સ્નાનાવગાહમ્પયઙ્ગં શુદ્ધસ્નિગ્ધાદિપોજન-
મ્ । વ્યાયામમગ્નિસન્તાપમતીસારીવિવર્જ-
યેત્ ॥ જ્ઞાનમુદ્ગતજલેન । અવગાહં નવાદૌ ॥

અતિસારવાળાએ ન્હાવું નહિ, નદી
વગેરેમાં પડવું નહિ, બાદે કે ચીકણું ખાવું

નહિ, કસરત કરવી નહિ, અને તડકા સેવ-
વે નહિ.

શંખ પોટલી રસ.

પ્રત્યેક દશગઢાળા: શુદ્ધસૂતકગન્ધયો: ।
વિંશતિ ત્રિદિનં સત્ત્વે પિષ્ઠાં કુર્યાન્ન કઞ્જ-
લીમ્ ॥ પચાદર્કસ્ય દુગ્ધેન પિષ્ઠા તાં ક-
ઞ્જલીં શ્યહમ્ । તતો વજ્રસ્ય દુગ્ધેન પિષ્ઠા
તાં કઞ્જલીં શ્યહમ્ । આર્દ્રકં ચિત્રકં જ્વેતં
નિઃસહાયશ્ચ મર્દયેત્ ॥ પેષયેત્ તદ્રસૈરેવં
કઞ્જલીન્તાં દિનત્રયમ્ । પીતાનાશ્ચ કપ-
ર્દીનાં ચૂર્ણં ગઢાણવિંશતિઃ ॥ વિંશતિઃ
શ્લક્ષ્મચૂર્ણસ્ય ચત્વારિંશ્ચ મિશ્રિતમ્ । ત્રિ-
દિનં મર્દયેત્ સત્ત્વે પૂર્વોક્તેન ક્રમેણ ચ ॥
શ્યહમર્કસ્ય દુગ્ધેન વઙ્ગીદુગ્ધેન ચ શ્યહ-
મ્ । તન્મધ્યે કઞ્જલીં લિપ્ત્વા ચિત્રકાર્દ-
રસેન તુ ॥ સત્ત્વે પિષ્ઠા દ્વયોઃ કાર્યા ગત્યો
વદરસમ્મિતાઃ । લિપ્ત્વા દગ્ધવાશુ ચૂર્ણેન
પઠ્ઠકુરિકાન્તરમ્ ॥ પ્રલિપ્ત્ય ગુટિકાસ્ત્ર
ચૂર્ણલિપ્તપિષ્ઠાનકમ્ । દત્ત્વા વસ્યમ્દા લિ-
પ્ત્વા ગર્ષે હસ્તપ્રમાણકમ્ ॥ તદ્ગ્રંથે કુરૂરીં
શ્લક્ષ્મવા પુટો દેયશ્ચ જ્ઞાણકૈઃ । પચાશિષક-
નીરેણ સ્વાક્ષીતશ્ચ પેષયેત્ ॥ ગુટિકાઃ
પૂર્વરીત્યેવ કૃત્વા દેયઃ પુનઃ પુટઃ । દગ્ધા-
નાં ગુટિકાનાશ્ચ ચૂર્ણં કૃત્વાય કૂપકે ॥
ક્ષેપ્યં ચૈવં હિ નિષ્પન્નો રસોડ્યં શ્લક્ષ્મપોટ-
લી । આમજ્વરાતિસારે ચ જ્વાસે કાસે
તથૈવ ચ ॥ શ્લેષ્મપિષ્ઠામઘાતેષુ મન્દાગ્રી
ગ્રહણીષુ ચ । અઘ્રાદશ પ્રમેહેશ્વજીર્ણે જી-
ર્ણવહેષુ ચ ॥ દ્વાત્રિંશન્મારિચૈઃ સાકં સઘૃતં

વલ્લપચક્રમ્ । સર્વરોગેષુ દાતવ્યં મરિચા-
જ્યં વિના જ્વરે ॥ શાલયો દધિદુગ્ધાદિ-
ખોજનં મતુરં હિતમ્ । કઠુમ્બસારવૈભાષા
દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ વિધિનાનેન કર્મણ્યો
ગ્સોડ્યસૌ શ્લક્ષ્મપોટલી । ક્રમેણ વિનિવર્ચ-
ન્તે પ્રોક્તરોગા ન સંશયઃ ॥

(૧) પાંચ પાંચ તોલા પાંચ તથા
અધકને ત્રેવીસ દિવસ સૂધી ખરલ કરીને
તેની કબજલી કરવી તે પછી તેને ત્રણ ત્રણ
દિવસો સૂધી કમસર આકડાના છીરની તથા
થોરના છીરની ભાવનાઓ દેવી. પછી આઠ
તથા ચેત ચિત્રકને બુઢાં બુઢા વાટી તેમને
રસ કરી તે રસની ત્રણ દિવસ સૂધી તે કબજ-
લીને ભાવના દેવી. તે પછી દસ દસ તોલા
પીળી કોડી તથા શંખોના ચૂર્ણને ત્રણ દિ-
વસ સૂધી ખરલમાં વાટીને તે ચૂર્ણને ઉપર
કઢા પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ દિવસો સૂધી આકડ
તથા થોરના છીરની ભાવના કમસર આપવી.
પછી એ ચૂર્ણ તથા કબજલીને બેળાં કરીને
આકડાના રસથી વાટીને ચાર બેવડી ગોળીઓ
કરવી. પછી ઠીકશની કુલ્લીને ચૂનો ચોપડેઢું કો-
ડિયુ ઠાકી ઉપર કપડ મટીથી બંધ કરીને
તેને એક હાથ જોડે, લાગો, અને પેટેજો,
એવા એક ખાડામાં મૂકી આસપાસ અડધાં
ભરીને પુટ પકાવવો. છાણાં બળી બલ એ-
ટલે કુલ્લીમાંથી રસને કાઢીને તેને ચિત્રકના
રસમાં વાટવો; વળી પાંચે ઉપર પ્રમાણે જ
કરીને બીજાવાર પુટ પકાવવો. પછી બળી
ગયેલી તે ગોળીઓના ચૂર્ણને સાથથી રાખડું.
આ શંખપોટલી નામનો રસ જ્વર સહિતનો
આમતિસાર, કફ, ઉપરસ, જ્વાસ, ચિષ,

આમવાત, મંદાગ્નિ, મરડો, અદાર ભતના પ્રસેદો, નળખાઈ, અને અણર્ણ ઉપર પાંચ વાલ જેટલો ખાવો. સર્વ રોગો ઉપર આ રસ બ્રહ્મીસ મરીની સાથે ધીમાં ખાવો, પણ જ્વરમાં મરી તથા ધી વગર એકલોજ ખાવો. આ રસ ઉપર ચોખા, ધી, દૂધ, વગેરે મધુર પદાર્થો ખાવા, એ હિતકર છે. આ રસ ખાનારાએ તેલ, તીર્થ, ખાટુ, ખાડુ, વગેરેને દૂરથી છોડી દેવાં. એ વિધિ પ્રમાણે આ રસનું સેવન કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલા રોગો કેમ કરીને મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી.

વિજયાવલેહ.

ત્રેલોક્ષ્યવિજયા જાતીફલે તુલ્યે કલિ-
જ્જકે । ગૃહીત્વા દ્વિગુણં શ્રેષ્ઠો લેહઃ સર્વા-
તિસારનુત્ ॥

(૨) એક એક ભાગ ભાંજ તથા જા-
યકળ, અને બે ભાગ ઈંદ્રજવને મધમાં વા-
ટીને આટવાથી સર્વ અતિસાર મટે છે

અતિવિષાવલેહ.

ચિલ્વમોચરસલોઘ્રઘાતકીપુણ્યચૂતફલવી-
જસંયુતામ્ । મક્ષયેદતિવિષાવલેહિકાં સિ-
ન્ધુવેગમપિ દુર્ધરં જયેત્ ॥

इत्यतीसाराधिकारः ॥

ખીલીના ગર્ભ, ગ્રેયરસ, લોહર, ધાવ-
ણીનાં ફૂલ, આંબાની ગોડલીનો ગર્ભ, અને
અતિવિષનો અવલેહ ખાવાથી સમુદ્રની ભર-
તીના જેવા વેગવાળો પ્રબળ અતિસાર પણ
છતાં જીતી શકાય છે.

(જ્વરાતિસારાનો અધિકાર.)
નિદાન.

જ્વરાતિસારયોરુક્તં નિદાનં યત્ પૃથક્
પૃથક્ । તસ્માજ્વરાતીસારસ્ય નિદાનં
નોદિતં પુનઃ ॥

જ્વર તથા અતિસાર, એ બંનેનાં
નિદાનો જુદા જુદાં કહેવાઈ ગયાં છે, માટે
એ બંને જોવાનું નિદાન અહિં કહેવાની
જરૂર નથી.

જ્વરાતિસારની ચિકિત્સા.

જ્વરાતીસારયોરુક્તં મેષજં યત્ પૃથક્
પૃથક્ । તન્મિલિતયોઃ કાર્યમન્યોન્યં વર્દ-
યેઘતઃ ॥

અયમભિપ્રાય । જ્વરહરમનુલોમન મવતિ ।
અતીસારહર સ્તમ્બન મવતિ । અતઃ પરસ્પરવિરુદ્ધ-
ત્વાત્ પૃથગુક્ત મેષજ મિલિતયોર્ને કાર્યમ્ । યત
આહ । અનુલોમન જ્વરઘ્ન પ્રાહકમતીસારહર્દ મ-
વતિ ॥

પૃથગુક્તમૌષધં તજ્જ્વરાતીસારે વિરુદ્ધમ-
ન્યોન્યમ્ । અતસ્તૌ પ્રતિકુર્વાંત વિશેષોક્ત-
ચિકિત્સિતૈઃ ॥ ઇંધનમેકં મુક્તા ન ચાન્ય-
દસ્તીહ મેષજં ચલિનઃ । સમુદીર્ણદોષનિ-
ચર્યં જમયતિ તત્ પાચયેદપિ ચ ॥ ઇંધન-
મુખયોરુક્તં મિલિતે કાર્યં વિશેષતસ્તદનુ ।
ઉત્પલ્પષ્ઠકસિદ્ધં લાજકાયાદિકં સકલમ્ ॥

પૃષ્ઠિપર્ગીચલાચિલ્વચનિકાનાગરોત્પલ્લૈઃ ।
જ્વરાતીસારયોર્થૈવ પિચેત્સાન્ધં શૂર્ત નરઃ ॥

અર્તાસારે પુરીષતિપ્રવૃત્ત્યામ્લજ્વરઃ દાહિમરસા-
દિના કર્તવ્યમ્ । इति उत्पल्लषष्ठकम् ॥

કળા કરિકળા લાજકાચો મધુસિતા-
યુતઃ । પીતો જ્વરાતીસારસ્ય તુષ્ણમાયુ
વિનાશયેત્ ॥

इति । कणादि क्वायः ॥

નાગરાતિવિષામુસ્તામૃતામૂનિમ્બવત્સકૈઃ ।
કાથઃ સર્વજ્વરાન્ હન્તિ અતીસારં મુદારુ-
ણમ્ ॥ इति नागरादि कथः ॥

ગુહ્યવાતિવિષાધાન્યગુણ્ડીવિલ્વાન્દલાલ-
કૈઃ । પાઠામૂનિમ્બકુટજચન્દનોશીરપર્પટૈઃ ॥
પિવેત્કષાયં સક્ષૌદ્રં જ્વરાતીસારનાશનમ્ ।
હૃદ્લાસારુચિત્વદ્દાહવમીનાશ્ચ નિવૃત્તયે ॥

बृहद्गुह्यादिवक्त्रायः ॥

ઉત્પલં દાદિમત્વક્ ચ પક્કેશ્વરમેવ ચ ।
પીતં તણ્ડુલતોયેન જ્વરાતીસારનાશનમ્ ॥
इति उत्पलादिचूर्णम् ॥

વિલ્વલાલકમૂનિચમ્બગુહ્વીમુસ્તવત્સકૈઃ ।
કષાયઃ પાચનઃ શ્લેષજ્વરાતીસારનાશનઃ ॥
विल्वादिक्वाथः ॥

નાગરાતિવિષાવિલ્વગુહ્વીમુસ્તવત્સકૈઃ ।
કષાયઃ પાચનઃ શ્લેષજ્વરાતીસારનાશનઃ ॥
इति नागरादिक्वाथः ।

દશમૂલીકષાયેણ વિશ્વામક્ષસમા પિબેત્ ।
ઝવેરૈ ચૈવાતિસારે ચ સશ્લેષે વ્રહ્મણીગદૈ ॥
इति दशमूलिक्वाथः । इति ज्वरातीसाराधि-
कारः ।

જ્વર તથા અતિસારનાં જે ભુદાં ભુદાં
ઔષધો કહેલા છે, તે જ્વરાતિસારમા કરવાં
નહિ, કેમકે જ્વરનાં ઔષધો અતિસારને

વધારનારાં, અને અતિસારનાં ઔષધો જ્વ-
રને વધારનારાં હોય છે. ભુદાં ભુદાં ઔષધો
જ્વરાતિસારમાં અન્યોન્યવિરુદ્ધ છે, તેની
ચિકિત્સા અહિં ભૂદી કહેલી છે. માત્ર આમાં
એક લંબનજ ઉત્તમ ઉપાય છે, બીજો ઉપાય
એટલો બળવાન નથી. વધેલા રોગોના સમૂ-
હને લંબન શમાવીને પચાવે છે, માટે જ્વર
અને અતિસાર બેળાં હોય તો લંબન કરા-
વીને પછી ઉત્તમ પદક તથા શાળળી ધાણી-
વાળો કણ્ઠાદિ કવાથ વગેરે ઉપાયો કરવા.

ઉત્પલપદક કવાથ — નાનો સમેરવો,
બળદાણા, બીલી, ધાણા, સુક, અને કમળના
કવાથને ખાટો કરીને પીવાથી જ્વરાતિસાર
મટી જાય છે અતિસારમા વિષ્ટા ધણી જાય-
છે, માટે હાડમના રસ વગેરેથી આ કવાથને
ખાટો કરવો બેધજી.

કણ્ઠાદિ કવાથ:— પીપર, ગજપીપર,
અને ચોખાની ધાણીને કવાથ મધ તથા સા-
કર નાળીને પીવાથી જ્વરાતિસાર તુરંત
મટી જાય છે.

નાગરાદિ કવાથ:—સુક, અતિવિષ,
મોથ, ગળો, કરિયાતું, અને ઇદ્રજવનો કવાથ
સર્વ જ્વરો તથા અતિસારોને મટાડે છે.

બૃહદ્ગુહ્વીર્યાદિ કવાથ:—ગળો, અ-
તિવિષ, ધાણા, સુક, બીલી, મોથ, વાળો,
કાળીયાડ, કરિયાતું, ઇદ્રજવ, રતાંજળી, કા-
ળોવાળો, અને ખડસલિયાનો કવાથ મધ
નાળીને પીવાથી જ્વરાતિસાર, મોળ, અ-
રુચિ, તુષા, કાઠ, અને ઉલટી મટી જાય છે.
ઉત્પલાદિ ચુર્ણ:—કમળ, હાડમની
છાલ, અને કમળના કેશરનું ચુર્ણ ચોખાના
ધોણુમાં પીવાથી જ્વરાતિસાર નાશ પામે છે.

નાગરાદિ કવાથ:—સુક, અતિવિષ,
બીલી, ગળો, મોથ, અને ઇદ્રજવનો કવાથ

પાત્રન છે, અને તે સોભ તથા જ્વરાતિસાર-
રનો નાશ કરે છે.

દશમૂલી કથાય:—જ્વરાતિસાર તથા
સોભ યુક્ત ગ્રહણીના રોગોમાં દશમૂળના
કથાયમાં એક તોલો સૂક નાંખીને પીવે.

ગ્રહણીરોગના અધિકાર.

ગ્રહણીની સમિપ્ત.

અતિસારે નિવૃત્તેऽપિ મન્દાગ્રેરહિતાશ્નિનઃ ।
શૂયઃ સન્દૃષિતો વન્દિગ્રંહણીમપિ દૃષ્યેત્ ॥
અપિશન્દાદજાતાતીસારસ્યાપિ ગ્રહણીરોગ સ્યાત્ ॥

અતિસાર મટી ગયા પછી મંદાગ્રિ
તથા અહિતકર લોભનથી અગ્નિ બહુ ઠંડા
પાત્રીને તે ગ્રહણીને પણ દૂષિત કરે છે

ગ્રહણીનું સ્વરૂપ

(ગ્રહણ્યગ્રિધરા કલા । યત આહ ચરકે) ।
અગ્ન્યધિષ્ઠાનમન્નસ્ય ગ્રહણાદ્ગ્રહણી મતા ।
અપર્ક્વ ધારયત્યર્કં પર્કં ત્યજતિ વાપ્યધઃ ।
ષષ્ઠી પિત્તધરા નામ યા કલા પર્વિકીર્તિતા ।
આમપકાશયાન્તસ્તસ્યા ગ્રહણી સામિધીયતે ॥
ગ્રહણ્યા બલમયિર્દિં સ વાપિ ગ્રહણી મતઃ ।
તસ્માદયૌ મદુષ્ટે તુ ગ્રહણ્યપિ વિદુષ્યતિ ॥

અગ્નિધરા નામની કળાને ગ્રહણી કહે
છે. ચરક કહે છે કે—“અગ્નિને રહેવાનું સ્થા-
ન અગ્નને ગ્રહણ કરે છે, માટે તે ગ્રહણી
કહેવાય છે. એ ગ્રહણી કાયા અગ્નને ધારણ
કરે છે અને પાકેલાને નીચે ઉતારે છે.”
સુશ્રુત પણ કહે છે કે “આમાશયની તથા
પકવાશયની વચ્ચેમાં રહેલી છઠ્ઠી પિત્તધરા
નામની કળા ગ્રહણી કહેવાય છે. ગ્રહણીનું

બળ અગ્નિ છે. અને તે અગ્નિ પણ ગ્રહણી
કહેવાય છે, માટે અગ્નિ દૂષિત થયે ગ્રહણી
પણ દૂષિત થાય છે.

ગ્રહણીનાં લક્ષણો.

પર્કૈકસઃ સર્વશ્ચ દોષૈરત્યન્તમૂર્ચ્છિતૈઃ ।

સા દુષ્ટા बहुशो मुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥

પર્ક વા સર્વજં પૂતિ મુદુર્વદં મુદુર્દમ્ ।

ગ્રહણીરોગમાહુસ્તમાયુર્વેદવિદો જનાઃ ॥

અતિસારે દ્રવવાતુપ્રવૃત્તિર્ગ્રહણ્યાન્તુ વદ્વસ્યાપિ મ-
લસ્ય પ્રવૃત્તિરિતિ તયોર્ભેદ ॥

અત્યંત દૂષિત થયેલા એક એક કે
સર્વ દોષોથી દૂષિત થયેલી ગ્રહણી ખાધેલા
અન્નને ગ્રહણીવાર કાચુ જ કાઢી નાખે છે, અને
પાકુ પણ કાઢે છે. એ અસાદિક વેદના યુક્ત,
દુર્ગંધવાળુ વારવાર બંધાયેલું, વારવાર દ્રવરૂપ,
એમ પડે છે. આ રોગને આયુર્વેદ બાલુના-
રાઓ ગ્રહણી રોગ કહે છે. અતિસારમાં દ્રવ
ધાતુની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ગ્રહણીમાં તો
મળની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

વાયુની ગ્રહણીના નિદાન તથા લક્ષણો.

કટુતિક્તકષાયાતિરુક્ષણીતલભોજનૈઃ ।

મમિતાનશ્નનાદધ્વજેનિગ્રહમૈથુનૈઃ ॥ મારુતઃ

કુપિતો વન્દિં સચ્છાદ્ય કુરુતે ગદમ્ । ત-

સ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખં શુક્તપાકઃ સ્વરાક્ષતા ॥

કળ્તાસ્યશ્લેષઃ ક્ષુત્તુલ્ળાતિચિરં કર્ણયોઃ

સ્વનઃ । પાદર્શકર્વંસણગ્રીવારુગમીક્ષ્મં વિ-

ષ્ટિકા ॥ હત્પીઠાકાર્પ્યદૌર્બલ્યં વૈરસ્યં પ-

રિકર્ષિકા । શુદ્ધિઃ સર્વરસાનાન્ન મનસઃ

સદનં તથા ॥ જીર્ણં જીર્ણતિ વાધમાનં મુક્તે

સ્વાસ્થ્યમુપૈતિ ચ સવાતચુલ્મહ્સ્રોગપ્રીહાન્-

કૂની માનવઃ ॥ ચિરાદુઃસ્તં દ્રવં શુષ્કં તન્વાયં
શબ્દફેનવત્ । પુનઃ પુનઃ સુષેદ્રવઃ કાસ-
શ્વાસાર્દિતોઽનિલાત્ ॥

પ્રમિતં પરિમિતં ગદં પ્રહણીગદમ્ । શુક્તપાક
અમ્લપાકમ્ ॥

તીખાં, કડવાં, તુરાં, અતિદુઃશ, અતિ-
ઠાઠાં, અને વધારે પડતાં લોજનથી; પંથ
કરવાથી; વિષાદિને રોકવાથી, અને અત્યંત
સૈયુન કરવાથી કોપેલો વાયુ અગ્નિને ઠંડી
દેધને ગ્રહણી રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રો-
ગીને અન્ન માંડમાંડ પચે છે, અન્નનો પાક
ખાટો થાય છે. અંગે ખરસટ થઈ જાય છે,
કંઠ તથા મૂખ સૂકાય છે, બૂખ તથા તરશ
લાગે છે, અંધારા તથા કનમાં અવાજ થાય
છે. પડખાં, સાયળો, સાયળના સાંધાઓ,
અને કંઠમાં પીડા થાય છે. વારંવાર કો-
લેરા જેવું અને હૃદયમાં પીડા તથા થ-
રીર દુર્બળ થઈ જાય છે. બળ ઓછું
થઈ વિરસતા, પેટમાં આંકડી, સર્વ સોર
ખાવાની ઇચ્છા, મનમાં ગ્લાનિ, અન્ન છોડું
થતું હોય કે થયું હોય ત્યારે આક્રોશ, અને
જમ્યા પછી સ્વસ્થતા થાય છે. વાયુનો ખોટો,
છાતીનું દરદ, અને બરળના દરદની શકા
થયા કરે છે વાયુને લીધે શ્વાસ તથા ઉધરસ
થાય છે, અને ઘણીવાર માંડમાંડ તથા વારં-
વાર દ્રવરૂપ અથવા સૂકાયેલો પાતળો તથા
કાચો અને શબ્દ કરતો શીશુવાળો બાલો
આવે છે.

પિત્તની ગ્રહણીનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

કટુતિક્તવિદાશ્મલ્લજ્વારાયઃ પિત્તમુલ્લ-
ખમ્ ॥ આપ્તાવપદન્ત્યનલં જલં તપ્તમિવા-
નલમ્ ॥ સોઽર્જીયં પીતનીકાર્યં પીતામઃ

સાર્યતે દ્રવમ્ । અત્યમ્લોદ્ગારહૃત્કષ્ણદાશ-
રુચિતુષાર્દિતઃ ॥

આપ્તાવપત્ મજ્જયત્ નતુ પિત્તમગ્નિગુણયુક્તં તત્
કયમગ્નિં હન્તીત્યાહ । જલં તપ્તમિવાનલમિતિ
યથા । અગ્નિગુણયુક્તમપિ તપ્ત જલમનલં હન્તિ
તથા પિત્તમપિ હન્તી । સાર્યતે અત્ર પિત્તેનેતિ
કર્તું મધ્યાહરણીયમ્ ॥

તીખાં, કડવાં, વિઠાણી, ખાટાં, ખારાં,
વગેરે લોજનોથી ગરમ થયેલું પિત્ત જેમ
ગરમ જળ અગ્નિને ઠારી નાંખે છે, તેમ તે
જઠરાગ્નિને ઠારી નાંખે છે, તેથી તે માણસ
પીળો પડી જાય છે અને તેને લાલો, પીળો
તથા પાતળો દસ્ત આવે છે, અને બહુ ખા-
ટા ઓડકારો તથા હૃદય અને કંઠમાં દાહ,
તુષા, અને અરૂચિ થાય છે.

કફની ગ્રહણીનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

ગુર્વતિસ્તિગ્ધ્રાત્રીતાદિભોજનાદિતિર્મૈથુનાત્ ।

શુક્તમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્નાદત્યામ કુપિતઃ કફઃ ॥

તસ્યાનં વચ્ચતે દુઃસ્તં હૃદ્યાસલ્હર્યોચકાઃ ।

આસ્પોપદેહમાતુર્યકાસઘ્નિવનપાનસાઃ ॥

હૃદયં મન્યતે સ્તન્ધમુદરં સ્તિમિત ગુરુ ।

દુષ્ટોમધુર ચ્ચદ્ગારઃ સદનં સ્ત્રીસ્વર્ણમ્ ॥

મિત્રામ શ્લેષ્મસંક્રિષ્ટશુક્રાર્ચઃ પ્રવર્ણનમ્ ।

અકુશસ્યાપિ દૌર્બલ્યમાલમ્પચ્ચ કફાત્મકે ॥

શુક્તમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્નાત્ શુક્લેત્રાગ્ધ્રવસિતાદિ-

ત્વાત્ કર્ત્ર્યં યઃ । તેન શુકલવતઃ સપઃ શયના-

દિપર્યઃ । આસ્પોપદેહ મુલસ્ય કફેન લિપ્તવમ્ ।

સ્તિમિતે વિવદ્ નિશ્ચલમિતિ યાત્ ॥ છીડ અદ-

ર્ણમ્ રિરંસ્યા જમાઃ । મિત્ર સ્ફુટિતમાસમપન્નં

સ્થેમ્પસંછિદ્યમ્ । તત્ત एष गुरुर्वच पुरीषं तस्य प्रवृत्ति ॥

ભારે, બહુ સ્તિગ્ધ, શીતળ, વગેરે લોજનથી, બહુ મૈથુનથી, અને જમીને તુરત સૂઈ રહેવાથી કોપ પામેલો કંઈ જકરાગિને હણે છે, તેથી અજ માંડમાંડ પચે છે મોળ અરૂચિ અને ઉતટી થાય છે, યુગમાં મીઠાશ તથા ઉધરસ આવે છે, મોઢામાં કંઈ ચોપડાયલો રહે છે. ચૂકવું પડે છે, સળેખમ થાયછે, છાતી રતબ્ધ થાય છે, પેટ ભારે સજ્જડ રહે છે, જોડખાર ખરાબ તથા મીઠા આવે છે, વ્હાનિ થાય છે, સ્ત્રીની કામના પ્રતી નથી, હસ્ત લેદાયલો કાચો કંઈ સહિત અને ભારે પહાવાળો નીકળે છે, શરીર દૂબળું નથી થતું છતાં બળ જતું રહે છે, અને આળસ થાય છે.

ત્રણે દોષથી થયેલી અહણીનાં નિદાન તથા લક્ષણે।

પૃથગ્ વાતાદિનિર્દિષ્ટેતુલિદ્રસમાગમે ।
ત્રિદોષં નિર્દિષ્ટદેવં તેષામુક્ત ચ લક્ષણમ્ ।

વાત, પિત્ત અને કંઈ એ ત્રણે દોષોના મર્વે કારણે એકઠા થઇને સર્વે લક્ષણે સાથે દેખાય તો તે ત્રિદોષની અહણી છે, તેનાં ચિન્હો તથા નિદાન આગળ કહેલા છે.

અહણીનો ભેદ સત્રહણી રાગ

દ્રવં ઘનં મિતં સ્તિગ્ધં સકર્દાવેદન શક્ત્ ।
આમં बहुमुपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥ पश्चात् मासादशाहाद् वा नित्यञ्चापि त्रिमुञ्चति । अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं च गच्छति । दुर्विज्ञेया दुर्निबारा

चिरकालानुबन्धिनी ॥ सा भवेदामवातेन संग्रहाद् ग्रहणी मता ॥

ક્ષિગ્ધં સ્નેહસદશમ્ । દિવા પ્રકોપો ભવતિ રાત્રૌ શાન્તિં ચ ગચ્છતીતિ વ્યર્થેવ પ્રભાવ ॥

પ્રવાહી, બાડુ, થોડુ, ચીકણુ, અને કમરમાં પીડાવાળુ, કાચુ, બહુ તતુઓ વાળુ, ચપ્પ કરીને, મદવેદના સહિત હસ્ત પખવાડીઆ સુધી માસ સૂધી. કે દસ દિવસ સૂધી, અથવા નિત્ય થણુ, ઉતરે છે. આતરડામાં ચુડચુડાટ, આળસ, દુર્બળતા, અને પીડા થાય છે, દિવસે પ્રકોપ રહે છે અને રાત્રે શાન્તિ રહે છે. આ નહિ સમજાય એવી, નહિ મટી શકે એવી, લાખા કાળ સૂધી રહેનારી આમવાતથી થયેલા સત્રહવાળી સત્રહણી કહેવાય છે. દિવસે પ્રકોપ થવો અને રાત્રે શાન્તિ થવી એ વ્યાધિનોજ પ્રભાવ છે.

અહણીનો ભેદ ઘટીયત્ર.

પ્રસુતિઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલ તથા જલઘટીધ્વનિઃ । તં વદન્તિ ઘટીયન્ત્રમસાધ્ય ગ્રહણીગદ્યમ્ ॥

પ્રસુતિ પ્રકર્ષેણ શયનમ્ । તથા જલઘટીધ્વનિ । અધોમુલ્લૂકતાયા જલઘટ્ટા જલનિ સરળે યયા ધ્વનિ તથા મલનિર્ગમસમયે ભવતિ । યદા ગદોડય દેહ વ્યાપ્રોતિ તદા તસ્ય જીવિતં ગચ્છતિ ॥

બહુ સૂઈ રહેવાય, પડખામાં શૂળ થાય, અને રેંટના ઘડાઓ ઊંધા વળતાં તેમાંથી ઠલવાતા પાણીનો જેવો અવાજ થાય છે તેવો અવાજ મળ નીકળતી વખતે થાય, એ ઘટીયંત્ર નામનો અસાધ્ય અહણી રાગ છે. આ રાગ દેહમાં વ્યાપે છે ત્યારે પ્રાણ જતા રહે છે.

સામાન્ય મહાણી રાગની ચિકિત્સા.

મહાણીમાશ્રિત રોગમર્જીર્ણવદુપાચરેત્ ।
લંબનૈર્દીપનીયૈશ્વ સદાતીસારમેષજૈઃ ॥ દોષ
સાર્મ નિરામશ્ચ વિચારજાતિસારવત્ । અતી-
સારોક્તવિધિના તસ્યામશ્વ વિપાચયેત્ ।
પેષાદિ પદુ લઘ્વજ્ઞં પશ્ચકોલાદિભિર્યુતમ્ ।
દીપનાનિ ચ તત્કં ચ મહાણ્યાં યોજયેન્નિષ્ક ॥
કવિત્યચિત્વચાક્ષેરીતક્રદાદિમસાધિતા ।
યવાગુઃ પાચયત્યામં શક્યત્સંવર્તયત્યાપિ ॥

સ્મ્યર્તયતિ ધનીકરોતિ ॥

મહાણી રાગની લઘન તથા દીપન કર-
નારાં અતિચારના ઔષધોથી અજીર્ણની પેઠે
ચિકિત્સા કરવી અતિચારની પેઠે રાગનું
સાર તથા નિશમપાણું બહાણીને અતિચારની
પેઠેજ આમનુ પાચન કરવું

(૧) મહાણી રાગમાં દૈવે પંચ કોલ-
શુક્ત ભાતની બીડી કણીયારી આદિ હલકું
તથા આરોગ્ય અન્ન, દીપન દ્રવ્યો, અને ચો-
થા ભાગના પાણી વાળી છાશ આપવી

(૨) કૈાઠ, બીલી, ખાટી લણી, ચોથા
ભાગના પાણી વાળી છાશ, અને દાડમથી
પકાવેલી યવાગુ આમનુ પાચન કરે છે, અને
વિષાને ખાટી પેણુ કરે છે.

(છાશ)

આપના દહિના ઊણા.

ગળ્યં દધ્યુત્તમં ચલ્યં પાકે સ્વાદુ કચિ-
પદમ્ । પવિત્રં દીપનં સ્નિગ્ધં પુષ્ટિકૃત્પવના-
પદમ્ ॥ ઉક્તં દધ્રામશેષાણાં મધ્યે ગળ્યં
ગુણાધિકમ્ ॥

ગાયનું દહિ ઉત્તમ, બળ આપનાર,

૨૦

પાકમા મધુર, રૂચિ આપનાર, પવિત્ર, દીપન,
સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક, અને વાતકર છે. સર્વ દહિ
માત્રમાં આમનુ દહિ અધિક શુભવાન છે.

ભેંશના દહિના ઊણા.

મારિષં દધિ મુક્તિગ્ધં શ્લેષ્મલં વાતપિ-
ત્તનુત્ । સ્વાદુપાકમભિષ્પ્યન્દિ દૃષ્યં શુર્વસ-
દૃષણમ્ ॥

ભેંશનું દૂધ બહુ સ્નિગ્ધ, કઠુ કરનાર,
વાત પિત્ત કરનાર, પાકમાં મધુર, ટાકું,
ખાતુ વધારનાર, બારે, અને ડોષ કરનાર છે.

બકરીના દહિના ઊણા.

આર્જં દધ્યુત્તમં ગ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપદમ્ ।
સસ્યતે આસકાસાર્થેઃસયકાર્થેષુ દીપનમ્ ॥

ઉત્તમ ગ્રાહિ મદિષ્પ્યામતિશ્લેષ્મિન્યર્થઃ ॥

બકરીનું દહીં ઉત્તમ; ગ્રાહી, હલકું,
ત્રિદોષકર, તથા દીપન છે. તે શ્વાય, ઉધરસ,
અરી, સૂચ, મહાણી અને કૃષ્ણતાને મટાડે છે.

છાશના ભેદો.

તક્રન્તુ ઘોલં મથિતોદશિષ્કમપેદતઃ ।
મુશ્મુતાર્થેષુનિશ્રેષ્ઠૈશ્ચતુર્દા પરિકલ્પિતમ્ ॥
સસરં નિર્જલં ઘોલં મથિતન્ત્વસરોદકમ્ ॥
તત્કં પાદજલં મોક્ષમુદશિષ્વાર્થવારિકમ્ ॥
નાતપિત્તહરં ઘોલં મથિતં કફપિત્તનુત્ ।
ઉદશિષ્ત્ કફદં ચલ્યં શ્રમઘ્નં પરમં મતમ્ ।

તત્કં ગ્રાહિ કષાયામ્લં મધુરં દીપન લઘુ ।
વીર્યોષ્ણં ચલદં દૃષ્યં શ્રીળનં વાતનાશનમ્ ॥
વાન્યુક્તાનિ દષીન્યદ્વૈતદ્વજં તક્રમાદિશેત્ ।
મહાણ્યાદિપતૌ તત્કં પથ્યં સંગ્રાહિ લાઘવા-
ત્ ॥ વાતઘ્નમ્લસાન્નત્વાત્ સપસ્કન્ત્વિ-

દાહિ ચ । કિઞ્ચ સ્વાદુવિપાકઞ્ચ અન્તે
વિત્તમક્રોષણમ્ ॥ કષાયોષ્ણવિકાસિત્વા-
દ્રોશ્યાચૈવ કફે હિતમ્ ॥

સમુદ્વૃત્તપૃતં તત્કં પથ્યં લઘુ વિશેષતઃ ।
સ્તોકોદ્વૃત્તપૃતં તસ્માદ્ ગુરુ દૃષ્યં કફાવ-
હમ્ । અનુદ્વૃત્તપૃતં સાન્દ્રં ગુરુ પુષ્ટિચલપદમ્ ॥

વાતેડમ્લં સૈન્ધવોપેતં પિત્તે સ્વાદ્મ્લશ-
કર્મ । પિત્તેત્તકં કફે ચાપિ ક્ષારત્રિકટ-
સંયુતમ્ । દિઙ્ગુજીરયુતં ઘોલં સૈન્ધવેનાવ-
ધૂલિતમ્ । ગ્રહણ્યર્જોડતિસારઘ્નં ભવેદ્રાતહરં
પરમ્ ॥ રોચનં પુષ્ટિદં બલ્યં વસ્તિશૂલવિ-
નાશનમ્ ॥

તકં, થોલ, મથિત, ઉદશ્રિત, એમ
છાશ ચાર પ્રકારની સુશ્રુતાદિ મુનિ શ્રે-
ષ્ઠોએ કહેલું છે. પાણી વગર ચીકાશ સહિત
વલોવેલા દહિની છાશ ઘોળા અથવા ઘોળવું
કહેવાય છે, ઉપરની ચીકાશ વગર તથા
પાણી નાખ્યા વગરની છાશ મથિત (મઠો)
કહેવાય છે, અરધુ પાણી નાખવાથી ઉદશ્રિત
અને છે, અને થોથા ભાગના પાણીવાળી
છાશ તકં કહેવાય છે. ઘોળવું વાયુને તથા
પિત્તને હરે છે. મઠો કફ પિત્તહર છે, ઉદ-
શ્રિત કફકર તથા બળ આપનાર અને શ્રમ
મટાડવામા ઉત્તમ છે. તકં દરતને રોકનાર,
તૂરી, ખાટી, મધુર, કીપન, હલકી, ઉષ્ણવીર્ય,
બળ આપનારી, વીર્ય વધારનારી, તૃપ્તિ દે-
નારી, અને વાતહર છે. આઠ પ્રકારનાં દહિ-
ઓના ગુણો તેની છાશમા પણ છે. ગ્રહણી
વગેરે રોગો ઉપર તકં પથ્ય છે, તે હલકી છે
તેથી દરતને રોકનારી છે, ખાટી અને ઘાટી
હોવાથી વાયુને હરનારી છે, તાણ હોય તો

તે દાહક પણ નથી, પાકમા મધુર અને અંતે
પિત્તને કોપાવનારી છે તે તૂરી તથા ઉષ્ણ
હોવાથી, તથા સાધાને શિથિલ કરનાર હો-
વાથી, તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને મટાડનારી
છે. જે છાશમાથી સઘળુ ઘી કાઢી લીધુ હોય
તે પથ્ય છે, તથા વિશેષે કરીને હલકી છે,
તેના કરતાં થોડુ ઘી કાઢી લીધેલી છાશ બારે
છે, તથા વૃષ્ય અને કફકર છે. ઘી ખીલકુલ
કાઢી ન લીધું હોય એવી છાશ ઘાટી, બારે,
પૌષ્ટિક, અને બળ આપનારી છે વાયુ ઉપર
ખાટી તથા સૈધવ નાખેલી, પિત્ત ઉપર ખટ
મધુરી તથા સાકર નાખેલી, અને કફ ઉપર
ખારી તથા સૂંઠ મરી પીપર નાખેલી છાશ
ઉત્તમ છે, હિંગ, છાર, અને સૈધવ નાખેલી
ઘોળ છાશ કહેવાય છે તે ગ્રહણી, અર્ચી,
અને અતિસારોને હલ્લે છે, ઉત્તમ વાતહર
છે, રોચક તથા પૌષ્ટિક છે, બળ આપનાર
છે, અને મૂત્રાશયના શયને મટાડનાર છે.

કાચીપાકો છાશના ગુણો.

તત્રપામં કાકં કોષ્ઠે હન્તિ કળ્થે કરોતિ
ચ । પીનસઙ્ગાસકાસાદૌ પક્કમેવ વિશિ-
ષ્યતે ॥

કાચી છાશ કોઠામાના કફને ભેદે છે
અને કઠને શુદ્ધ કરે છે, સળેખમ, શ્વાસ,
અને ઉધરસ વગેરે રોગો ઉપર પાકી છાશ
વાપરવી સારી છે.

છાશનો નિષેધ.

નૈવ તત્કં સતે દયાશ્રોણકાલે ન દુર્બલે ।
ન મૂર્છાપ્રપદાદિષુ ન રોગે રક્તપૈત્તિકે ॥

જિનાણામાં, ક્ષતવાળાને, દુર્બળ તથા
મૂર્છિતને, શ્રમ તથા દાહવાળાને, અને રક્ત
પિત્તવાળાને છાશ આપવી નહિ.

છાશના ગુણોનો ઉલ્લેખ.

ન તત્કસેર્વા વ્યથતે કદાચિન્ન તત્કદગ્ધાઃ
પ્રમથન્તિ રોગાઃ । યથા સુરાણામમૃતં સુ-
સ્વાય તથા નરાણાં મુલિ તત્કમદુઃ ॥

તકે નામની છાશ વાપરનાર કદી પીડાતો
નથી, તથા તે છાશથી બળી બ્રેલા શેગો
કદી પાછા થતા નથી, અમૃત જેમ દેવોને
સુખ આપે છે, તેમ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોને
છાશ સુખ આપે છે.

પર્યૂષણ

મુદ્ગયૂષં રસં તત્કં ધાન્યજીરકમંયુતમ્ ।
સૈન્ધવેનાન્વિતં દદ્યાત્ પદ્યૂષણમિતીરિતમ્ ॥

રસ લઘુપ્રાદિ માસરસમ્ । ઇતિ શ્વ યૂષણ ॥

મગનો યૂષ, હલકો તથા આહીમા
સરસો, અને ધાણા, છૂંદે, સૈંધવ સહિત તકે
નામની છાશ પર્યૂષણ કરેવાય છે, તે ગ્રહ
ભીષાળાને આપવું.

લાઠ યૂર્ણ.

કર્ષં ગન્ધકમર્દશારદમુખે કુર્યાચ્છુભ
કર્ણાદિ દ્રવ્યક્ષન્ડયૂષણતથ્ પચ્ચ લવણં સા-
ર્દ્યચ્ચ કર્ષં પૃથક્ । મૃદ્ધં દિશુ ચ જીરકદ્રવ્ય-
યુતં સર્વાર્દેભક્કાન્વિતં સ્વાદંત દક્કમિતં પ્રદ-
સિગદવાસ્તક્રેણ ચિલ્લેન વા ॥

ઇતિ લાઠચૂર્ણમ્ ॥

એક તોલો ગંધક તથા અરધો તોલો
પારો, એ બેની સારી કબજલી કરવી. તેમાં
ત્રણ તોલા સૂંઠ, મરી પીપર, દોઢ તોલો
પંચલવણ, શેકેલા હિંગ, છૂંદે શાહછૂંદે, એ
ત્રણેને ઉપરનાં સર્વથી અરધ ભાગથી નાંખી-

ને એ ચૂર્ણ પા તોલા જેટલું છાશ અથવા
ખીલીના ગર્ભ સાથે ખાવું.

અતિ ફલાદિ ચૂર્ણ.

જાતીફલલવણપત્રસ્વક્ષનાગકેશરૈઃ ।
કર્પૂરચન્દનતિલ્લત્વક્ષીરીતગરામલૈઃ ॥ તા-
લીસપિપ્પલીપથ્યાસ્પૂલજીરકચિત્રકૈઃ । મુ-
ળીવિદક્કમરિચૈઃ સમભાગં ચિત્રૃષિતૈઃ ॥
યાવન્ત્યેતાનિ સર્વાણિ દદ્યાદ્ગ્રાક્ષ તાવ-
તીમ્ । સર્વચૂર્ણં સમં કૃત્વા મદેયા મુખ-
શર્કરા ॥ કર્ષમાત્રમિદં સ્વાદેન્મધુના પ્લા-
વિતં જનઃ । નાશ્વેદ્યેદ્ગ્રાણીં કાસં ક્ષયં શ્વા-
સપ્રોચકમ્ ॥ ઇતિ જાતીફલાદિચૂર્ણમ્ ॥

ભયકું, લવંગ, એલચી, તમાલપત્ર,
તલ, નાગકેશર, બીમસેની કપૂર, ચંદન,
તલ, વંશલોચન, તગર, આમળા, તાલીસ-
પત્ર, પીપર, હરદ, કલોંછ છૂંદે, ચિત્રક,
સૂંઠ, વાવડીંગ, અને મરી સમ ભાગે લેઈ,
એમાં એ સર્વ જેટલીજ ભાંગ મેળવવી. પછી
તેમાં એ સર્વના જેટલી ખડીસાકર નાંખીને
તેમાંથી એક તોલા જેટલું ચૂર્ણ મધમાં ખા-
વાથી ગ્રહભી, ઉપરસ, ક્ષય, શ્વાસ, અને
અશ્વિનો નાશ થાય છે.

ચિત્રકાદિ વટિકા.

ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં શારો લવણપચ્ચ-
કમ્ । વ્યોષં દિશ્વજમોદાં ચ ચલ્લ્યચૈકજ
ચૂર્ણયેત્ ॥ વટિકાં માતુલકસ્ય રસૌર્વા
દાદિમસ્ય ચ । કૃતા વિપાચયત્વામન્દીપ-
યત્યાશુ ચાલનમ્ ॥ અજમોદા યવાનિકા ।

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, જવખાર, પચ-
લવણ, ત્રિકેદુ, હિંગ, અજમોદ, અને યવ-

કર્તું ચૂર્ણ કરી બીજોરાના અથવા દાડમના રસમાં ગોળી કરી ખાવાથી તે આમનું પાચન કરે છે અને અગ્નિને એકદમ દીપન કરે છે

પિલ્લ કલ્ક.

શ્રીફલશલાદુમજ્જાનાગરચૂર્ણન મિશ્રિતઃ
સમુદઃ । ગ્રહણીગદમત્યુગ્રં તક્રશ્વજા શીલિ-
તો જયતિ ॥

શ્રીફલં શલાદુવિલ્વસ્યામં ફલમ્ । ગુહમાગ-
દ્રયમ્ । इति त्रिल्वकल्कः ॥

કાચી બીલીનો ગર્ભ, સૂકું ચૂર્ણ, અને ગોળ મેળવીને ખાવાથી, અને છાશનું લોજન કરવાથી અતિ ઉચ્ચ અહણી પશુ છતાય છે.

વાર્તાકું ગુટિકા.

चतुःपलं मुषाकाण्डं त्रिफला लवणत्रयम्
वार्त्ताकोः कुटवच्चार्ष्कमूलाद्विल्वं तथान-
लात् । दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भो-
जनान्तरे । मुक्तामुक्तं पचत्पाशु नाशयेद्
ग्रहणीगदम् ॥ कासेम्भासं तथासर्षपि वि-
षूचीञ्च हृदामयम् । इति वार्त्ताकुगुटिका ॥

ચોરનાં ડીંડલાં, ત્રિફળા, અને ત્રિલવણ મળીને ૧૬ તોલા; રીંગણી ૧૬ તોલા, અને ચાર ચાર તોલા બીલીનો ગર્ભ તથા ચિત્રક જોજોને બાળીને તેની રાખની રીંગણીના રસમાં ગોળી બનાવીને તે લોજનના મધ્યમાં ખાવાથી લોજન તુરત પચી જાય છે, અહણી રોગો નાશ પામે છે; અને ઉધરસ, શ્વાસ, અર્શ, કાલેરા, છાતીના રોગો, એ સર્વ મટે છે.

મુસ્તકાદિ ચૂર્ણ

મુસ્તકાતિવિષાવિલ્વકૌટજં સૂક્ષ્મચૂર્ણિ-

તમ્ । મધુના ચ સમાલીલં ગ્રહણીં સર્વજાં
જયેત્ ॥

કૌટજ દ્વન્દ્રયવ । इति मुस्तकादिचूर्णम् ।

મોથ, અતિવિષ, બીલી, અને ઇદ્ર-
જવનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સર્વ પ્રકારના અહણી રોગો છતાય છે.

સર્જ રસચૂર્ણ

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुषको ग्रहणी-
गदः । गुदेनाधिकसर्ज्जनं भक्षितेनाशु न-
श्यति ॥ इति सर्जरसचूर्णम् ।

ગોળમાં ગોળથી વધારે રાજ નાંખીને ખાવાથી ઘોળો કે રાતો, પણ બહુ પાકી ગયેલો અહણીનો રોગ તુરત નાશ પામી જાય છે.

બકરીનું દૂધ

बिल्वाद्रश्मकयववालकमोचसिद्धमाजं पयः
पिबति यो दिवसत्रयं ना । सोऽतिमृद्ध-
चिरजं ग्रहणीविकारं सामं सशोणितमसा-
ध्यमपि क्षिणोति ॥

બીલોનો ગર્ભ, મોથ, ઇદ્રજવ, વાળો, અને મોચરસથી પકાવેલું બકરીનું દૂધ ત્રણ દિવસ પીવાથી અત્યંત વધેલો, લાંબા કાળનો, આમવાળો અને લેહીવાળો, તથા અસાધ્ય અહણી રોગ પણ મટી જાય છે.

કલ્યાણુ ગુડ.

मस्थत्रयं त्वामलकीरसस्य शुद्धस्य द-
त्त्वाद्वतुलां गुदस्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीर-
चण्यव्योषैः स कृष्णाहृषुषाजमोदैः ॥ विद-
कसिन्धुत्रिफलायवानीपाठाविधान्यैश्च पल-
प्रमाणैः । दत्त्वात्रिहृषूर्णपलानि चाष्टावष्टौ

ચ તૈલસ્ય પચેદ્ યથાવત્ ॥ તં મહાયેદશ-
પલમમાણં યથેષ્ટચેષ્ટસિદ્ધિગુણ્વિયુક્તમ્ । અનેન
સર્વે ગ્રહણીવિકારાઃ સશ્વાસકાસાસ્વરથેદ-
શ્ચોથાઃ ॥ શામ્યન્તિ ચાર્યં ચિરમન્તરમેદ-
તસ્ય પુંસ્ત્વસ્ય ચ દૃદ્ધિરેતુઃ । સ્ત્રીણાન્તુ
વન્ધ્યામયનાશ્નનઃ સ્યાત્કલ્યાણકો નામ ગુહઃ
પ્રસિદ્ધઃ ॥ તૈલે મનાગ્ મિદ્ધદ્ મૃષ્ટા ત્રિફ-
લાયાઃ પલ્લવયમ્ । સિદ્ધે નિધેયામત્રૈવ ગુદે
કલ્યાણપૂર્વકે ॥

इति कल्याणगुहः ॥

આમળાંના રસ ૧૯૨ તોલા, ગોળ તો-
લા ૨૦૦, અને પીપરીમૂળ, લૂંડું, ચવક, સૂંઠ,
મરી, પીપર, શાહલૂંડું, પલાશી, અજમોદ,
વાવડીંગ, સૈંધવ, ત્રિફલા, અજમો, કાળી-
પાડ, ચિત્રક, અને ધાણા ચાર ચાર તોલા,
નસો તર ૩૨ તોલા, અને ૩૨ તોલા તેલ,
એ સર્વને મેળવીને પકાવવું. પછી તેમાંથી
એક અથવા ચાર તોલા ગોળમાં તજ, તમા-
લપત્ર, એલચી નાંખીને તે ખાવો. એથી
મહાશ્વીના સર્વ વિકારો, ઉષ્ણરસ, ત્યાસ, સ્વ-
રબેદ, તથા સોજા મટી જાય છે. ઘણા દિવ-
સથી જઠરાગ્નિ તથા પુરુષાતન હુણ્ધ ગયેલ
હોય તે આ ગોળથી પાછાં વૃદ્ધિ પામે છે.
આ કલ્યાણ નામનો પ્રસિદ્ધ ગોળ સ્ત્રીનું
વાંઝણીપણું મટાડે છે. આમાં વિહારાદિકની
પરહેલ રાખવાની જરૂર નથી. આ કલ્યાણ
શુકમાં તેલ સહિત જરા થોડેલી નસોતર
તથા ત્રિફલા નાંખવાં એઇએ.

મહા કલ્યાણુક ગુહ

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्प-
ली । चोन्न्यैकञ्च विटङ्गानि यवानी मरि-

વાનિ ચ । ત્રિફલા વાજમોદા ચ નીલિની
જીરકસ્તથા । સૈન્ધવં રોમકઞ્ચાપિ સામુદ્રં
રુચકં વિદમ્ । આરમ્બચચ સ્વક પર્ણ સૂ-
દ્ધમેલાચોપકુશિકા । મુળ્લી સ્ફ્રાયવાઝૈવ
પ્રત્યેકં કર્ષસંમિતાઃ ॥ મૃદ્ધીકાયા પલાન્યત્ર
ચત્વારિ કથિતાનિ હિ । મિદ્ધતાયાઃ પલા-
ન્યઘ્નો ગુદસ્યાર્દનુલ્કાં તથા ॥ તિલતૈલપલા-
ન્યઘ્નાવામલક્યા રસસ્ય તુ । મત્સ્યત્રયમિદં
સર્વં જ્ઞાનૈદ્ધમિના પચેત્ ॥ ઔદુમ્બરં ચામ-
લકં વદરચ યથાબલમ્ । તાવન્પાત્રમિદં
સ્વાદેદ્ મહાયેદા યથાનલમ્ । નિસ્તિલ્હન
ગ્રહણીરોગાનુ પ્રમેહાઝૈવ વિશ્નતિમ્ । ડરો-
પાતં પ્રતિશ્યાયં દૌર્બલ્યં વહિસજ્જયમ્ ॥
ઝવરાનપિ હરેત્ સર્વાન કુર્યાત્ કાન્તિ મતિ
વલ્લમ્ । પાન્દુરોગાનુ જવાદન્તિ રક્તપિત્તજ
વિદ્ગ્રહમ્ ॥ ધાતુસીજો વયઃસીજઃ સ્ત્રી-
સીજઃ સ્ત્રી ચ વઃ । તેષ્વો હિતત્ર વન્ધ્યા-
યૈ મહાકલ્યાણકો ગુહઃ ॥

इति महाकल्याणगुहः ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમો-
પર, ધાણા, વાવડીંગ, અજમો, મરી, ત્રિ-
ફલા, અજમોદ, ગળી, લૂંડું, સૈંધવ, સાંભર-
લણ, દરિયાઈલણ, પીડલણ, સચળ, જરમા-
ળો, તજ, તમાલપત્ર, ઊંણી એલચી,
કલોંલૂંડું, સૂંઠ, અને ઇંદ્રજવ, એ દરેક
એક એક તોલા; કાસ સોજા તોલા; બત્રીસ
તોલા નસોતર; અને બસો તોલા ગોળ,
બત્રીસ તોલા તલનું તેલ, અને ૧૯૨ તોલા
આમળાંના રસ; એ સર્વને ધીર અગ્નિથી
પકાવવું. બળને અનુસરીને ઊંજરાનું ફળ,
આમળું, તથા ગોર જેટલો આ ગોળ ખાવો,

અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે આવે. એથી અહલીના સર્વ પ્રકારના રોગો, વીસે પ્રકારના પ્રમેહો, ઉદાસતા, સળેખમ, દુર્બળતા, મહા-ગ્નિ અને સર્વ જ્વરોના પશુ નાશ થાય છે. કાતિ મતિ, અને બળ વધારે છે. પાંડુરોગો, રક્તપિત્ત, અને વિદ્રવહને ક્ષણ માત્રમાં હણે છે. ધાતુ ક્ષયવાળા, વૃદ્ધો સ્ત્રીથી ક્ષીણ પડેલા, ક્ષયરોગી, અને વાંઝણી સ્ત્રીને તો આ મહા-કલ્યાણક શુદ્ધ હિતકારક છે.

કૂખમાંડ કલ્યાણ શુદ્ધ

કૂખાળાનાં મુપકાનાં સ્વિસાનાં નિષ્કુ-
લત્વચામ્ । સર્પિઃ પ્રસ્યે પલશતં તામ્રપાત્રે
શ્વનૈઃ પચેત્ ॥ પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલં ચિત્રકં
ગજપિપ્પલી । ધાન્યકાનિ વિદ્રક્કાનિ ના-
ગરં મરિચાનિ ચ । ત્રિફલા વાજમોદા ચ
કલિક્કાજાજૈસ્વધમ્ । પૈકૈકસ્ય પલચ્ચૈકં
ત્રિવૃતોડષ્ટૌ પલાનિ ચ ॥ તૈલસ્ય ચ ફલા-
ન્યઘૌ ગુદાત્ પક્ષાશ્વદેવ તુ આમલક્યા
રસસ્યાષ્વ પ્રસ્યત્રયમુદીરિતમ્ તાવત્પાકં
પ્રકુર્વીત મૃદુના વહિના મિષક્ । યાવદ્-
ઘ્વ્યાઃ પ્રલેપઃ સ્પાત્તદૈનમવતારયેત્ ॥ ઔ-
દુમ્બરં ચામલકં શાદરં વા યથાબલમ્ ।
તાવન્માત્રમિદં સ્વાદેન્નસપેદ્યા યયાનલમ્ ।
અનેનૈવ વિધાનેન પ્રયુક્તશ્ચ દિને દિને
નિહન્તિ ગ્રહણીરોગાન કુષ્ઠાનશૌભગંદરાન ॥
જ્વરમાનાહરદ્રોગ ગુલ્મોદરવિષૂચિકાઃ ।
કામલાં પાણ્ડુરોગશ્ચ પ્રમેહાશ્ચૈવ વિંશતિમ્ ॥
વાતશોનિતવીસર્પદત્તુયક્ષ્મહલીમકાન્ । વા-
તપિત્તકફાન્ સર્વાન્ દુષ્ટાન્ શુદ્ધાન્ સમા-
ચરેત્ ॥ વ્યાધિસીળા વયઃક્ષીણાઃ સ્ત્રીષુ

ક્ષીણાશ્ચ યે નરાઃ । તેભ્યો હિતો ગુદોડયં
સ્વાદુન્ધ્યાનામપિ પુત્રદઃ । વૃણ્યો વસ્યો
ગૃહ્ણશ્ચ વયસઃ સ્થાપન તથા ॥

इति कूष्माण्डकल्याणकगुड ॥

अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलञ्चावहितम् ॥

સારી રીતે પાકેલા કોહોળાની છાશ,
બીજ કાઢી નાખીને તેના ગર્ભને બાફીને
તેમાંથી ૪૦૦ તોલા ગર્ભ લેઇને ચોસડ તોલા
ધીમા ત્રાંબાના વાસણમાં પકાવેા. પછી
તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ગજપી-
પર, ધાણા, વાવડીંગ, સુક, મરી, ત્રિકૂળા,
અજમોદ, ઈદ્રજવ, છુડ, અને સૈધવ, ચાર
ચાર તોલા ભાર, ૩૨ તોલા નસોતર; ૩૨
તોલા તેલ, ૨૦૦ તોલા ગોળ, અને ૧૬૨
તોલા આમળાને રસ નાખીને વેઢે તેના
મહાગ્રીથી પાક કરવેા. કંઠછીને ચોટે એટલે
ઉતારી લેવેા. આ કૂખમાંડ કલ્યાણ શુદ્ધ બળ
પ્રમાણે ઉપરાતુ કૂળ, આમળુ, કે ગોર
જેટલો, અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે આવેા.
એ વિધિથી આ ગોળ નિત્ય સેવવાથી અહ-
લીના રોગો, કોઠ, અર્શ, ભગદર, જ્વર,
આકરો, છાતીના રોગ, ઉદર રોગો, શુભ્ર,
કોલેરા, કમળો, પાંડુરોગ, વીસ જાતના પ્ર-
મેહો, વાતરક્ત, રત્તવા, કાદર, ક્ષયરોગ હ-
લી મક, એ સર્વ નાશ પામે છે. દુષ્ટ થયેલા
ત્રણે દોષો આથી શુદ્ધ થાય છે વ્યાધિ,
અવસ્થા, કે સ્ત્રીથી જે ક્ષીણ થયા હોય, તેમ-
ને તથા વાંઝણીને આ ગોળ હિતકારી છે.
તે બીયં તથા બળ વધારે છે, ધાતુઓને પુષ્ટ
કરે છે, અને જીવાનીને સ્થિર રાખે છે.

विल्व तैल—अतिसारना अधिकार-
मां कंठेले विल्व तैल आ अहली रोगमा
पशु हितकारी छे इति ग्रहणी अधिकार.

॥ इति श्री भावप्रकाश मध्यखंडे प्रथम भाग संपूर्ण ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भाव प्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

भाग २ जो.

अरशने। अधिकार.

पासेनां निदाने। वगेरे.

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि
च । अर्शानि षट्प्रकाराणि विद्याद् गुद-
बलित्रये ॥

केचित् रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रि-
त्याह शोणितादिति । सहजानि शरीरे सहजातानि ।
सद्यो चाह । षट्प्रकाराणीति । गुदबलित्रये सार्द्धं
चतुरङ्गुल गुदस्य मानम् ॥ तस्यावयवभूतास्तिस्रो
बलयः । शखावर्तनिभा उपर्युपरि सन्ति । तासां
नाम प्रवाहणी विसर्जनी सम्बरणी चेति । तत्र
गुदोष्ठोऽर्धङ्गुलमानस्तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा बलि ।
सार्द्धकाङ्गुलमाना द्वितीया । तृतीया च तावती ॥
उक्तञ्च ॥

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
गुदौष्ठादङ्गुलत्रैकं प्रथमान्तु बलिं विदुः ॥
सार्द्धकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्षिते ॥

એક એક દોષના, સર્વ દોષોના, રક્ત-
ના, અને સહજ, એમ ગુદાની ત્રણ વળી-
ઓની અંદર ૭ પ્રકારના અર્શો થાય છે. કેટ-
લાક રક્તને દોષ માને છે સહજાર્શ દેહની
આથેજ અથેલા હોય છે. ગુદાનું પ્રમાણ સાડા-

ચાર આંગળનું છે, તેમા શંખના આવર્ત જે-
વી ત્રણ વળીઓ છે. તેમાં પહેલી પ્રવાહણી,
બીજી વસર્જની, અને ત્રીજી સંબરણી છે.
ગુદાનો હોઠ કે જે અરધા આંગળનો છે,
તેની ઉપર એક આંગળ પ્રમાણની પેટેલી
વળી છે, તેની ઉપર હોઠ આંગળની બીજી
છે અને ત્રીજી વળી પણ હોઠ આંગળની છે.

વાતાર્શનાં દૂરનાં નિદાન.

કષાયકટુતિકાનાં રુક્ષશીતલધૂનિ ચ ।
પ્રમિતાત્પન્નનં તીક્ષ્ણં મયં મૈથુનસેવનમ્ ।
લઘુનં દેશકાલૌ ચ શીતૌ વ્યાયામકર્મ
ચ । શોકો વાતતપસ્પર્શો હેતુર્વાતાર્શસા-
મ્યતઃ ॥

અત્યશનમ્પરિમિતં તીક્ષ્ણમિતિ મયાવિશેષણમ્ ।
પિષ્ઠાદિશુદ્ધમથસ્ય વાતમ્પ્રમકમાત્ । બાસપસૂળ-
ધીયોઽનુસરૌક્ષ્યાદ્વાતપ્રકોપે હેતુઃ । વાતાર્શસામ્ ।
નન્વર્શસિસર્વણિ ત્રિદોષજાનિ યત આહ ॥

પચ્ચાત્મા મારુતઃ પિત્તં કફો ગુદબલિત્રયે ।
સર્વ એવ પ્રકુપ્યન્તિ ગુદજાનાં સહજયે ॥

તથા કથ વાતાર્શસામિતિ । ઉચ્યતે । તત્તદા-
ધિક્પાદ્યપેદશમેવ્વ હિતિ ન દોષઃ । અત એવામે
વચ્યતે વાતોસ્ત્રવણાનામિતિ । તથા ચ ચરક. ॥

અર્ચાસિ નામ જાયન્તે નાસન્નિપતિતૈ-
શ્ચિમિઃ । દોષૈર્દોષવિષ્ણુભાતુ વિશેષઃ કથ્ય-
તેઽર્ચસામિતિ ॥

તૂશં, તીખા, કડવાં, રૂક્ષ, શીતળ,
અને હલકા લોળનોથી, બહુ થોડું અથવા
આંચું જમવાથી, તીક્ષ્ણ મધ અને મેથુનથી,
લંબનથી, શીત દેશકાળથી, કસરતથી, ચો-
કથી, બહુ વાચુ તથા તડકાં ખમવાથી, વાચુ
સંબંધી અર્થ થાય છે. લોટ વગેરેથી બના-
વેલા કેમળ મલથી તો વાચુ શાંત થાય છે,
તેથી તીક્ષ્ણ મધ લખ્યું છે, તડકાં તો ઉષ્ણ-
વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા રૂક્ષપણાને ક્ષીણ વાચુ
સંબંધી અરથોનાં નિદાન કરે છે.

ચુદાની વળીઓમાં પાંચ પ્રકારનો વા-
ચુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો કોપીને
અર્થ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ છતાં વાચુ સંબંધી
અર્થ, પિત્ત સંબંધી અર્થ અને કફ સંબંધી
અર્થ કહેવાનું કારણ એ કે-એ અર્થમાં જે
દોષની અધિકતા હોય તે અર્થને તે દોષ
સંબંધી અર્થ કહે છે બરકે પણ કહ્યું છે
કે-એ કે અર્થ ત્રણે દોષના કોપવાથી થાય
છે, તોપણ તેમાં દોષની અધિકતા ઉપરથી
અરથોનાં નામ પાડેલાં છે.

પિતાશનાં દૂરનાં નિદાનો.

કટુમ્લલવળોળાનિ વ્યાયામામ્યાતપ-
મથા । દેશકાલાવશિષિરી ક્રોધો મધ્યમ-
સૂચનમ્ ॥ વિદારિતીક્ષ્ણમુળ્ણજ્ઞ સર્વે
પાનાન્નપ્રજનમ્ । પિષોલ્વણાના વિદ્વેયઃ
પ્રકોપે હેતુર્ચસામ્ ॥

ઉષ્ણદ્રવ્યસ્ય સ્પર્શનાદિ ચોદ્ધવ્યમ્ । ઉષ્ણપા-
નમોજનસ્યાગ્રે વક્ત્ર્યમાળવાત્ ॥ અમ્યાતપપ્રમા

અમ્યાતપપ્રમાઃ પ્રમા તેજ અશિશિરો દેશો મરુ
શરદ્ શ્રીમ્લસ કાલ ક્રોધ કોપ. અસૂચનમપર-
સમ્યતૌ દ્વેષ. પ્રકોપે ઉત્પત્તી ॥

તીખાં, ખાટાં, ખારાં, ગરમ, લોળ-
નોથી, કસરતથી, અગ્નિ કે તડકાથી, ગરમ
દેશકાળથી, ક્રોધ તથા મદ્યથી, દ્વેષથી, વિ-
દારી, તીક્ષ્ણ, અને ગરમ અન્નપાનોથી પિત્ત
સંબંધી અર્થ થાય છે મરુ (નિર્જળ) દેશને
ઉષ્ણ દેશ સમજવો અને શરદ તથા શ્રીમ્લ
ઋતુને ઉષ્ણ કાળ સમજવો.

કર્કશનાં દૂરનાં નિદાનો.

મથુરસ્તિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લગુરુણિ
ચ । અવ્યાયામાદિવાસ્વમ્મશચર્યાસનસુસ્થે
રતિઃ ॥ માગ્વાતસેવાશીતી ચ દેશકાલા-
વચિન્તનમ્ । શ્લેષ્મિકાનાં સમુદિદ્ધમેતત્
કારણમર્ચસામ્ ॥

મથુર, સ્તિગ્ધ, શીતળ, ખાશ, ખાટાં
તથા બારે લોળનોથી, કસરત નહિ કરવાથી,
દિવસે સૂવાથી, સૂવાની તથા બેસી રહેવાની
ટેવથી, પૂર્વ દિશાનો પવન ખાવાથી, શીત
દેશકાળથી, અને બે ક્ષિકરાધથી કફ સંબંધી
અર્થ થાય છે.

ત્રિદોષાર્શનાં દૂરનાં નિદાનો.

સર્વો હેતુશ્ચિદોષાનાં સહજૈલ્લક્ષણં સમમ્ ॥

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषजा-
नि । अर्शसा सर्वौ हेतु पृथग्वातपित्तकफाशौ-
हेतु ॥ त्रिदोषाशौल्लक्षणं आसरुजाविबन्धैः सह-
जाशौभिः समम् ननु त्रिदोषाणामिति विशेषणं
व्यर्थम् । यतः सर्वे एव व्याधयश्चिदोषजाः ।
उक्तञ्च ॥

દ્રવ્યમેકરસં નાસ્તિ ન રોગોઽપ્યેકદોષ-
જઃ । એકસ્તુ કુપિતો દોષ इतरानपि
કોપયેત્ ॥

इति युक्तिमप्याह, स्वकारणाद् दृष्टो वायु-
शैल्यात् कफद्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयत इति ॥ उ-
च्यते । स्वस्त्रकारणात् त्रयो दोषा कुप्यन्ति तत्र
त्रिदોषजव्यपदेश इति न दोषः ॥

ત્રિદોષાર્થના બહુણે સ્વાભાવિકજ્ઞ હો-
ય છે. દ્રવ્યમા એકજ્ઞ રસ હોતો નથી, તેમ
શાગ પણ એકજ્ઞ દોષવાળો હોતો નથી, એક
દોષ કોપે છે તો તે બીજાઓને પણ કોપાવે
છે. યુક્તિ કહી છે કે-“ વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ
શીતપણાથી” કહ્યું અને દ્રવ્યપણથી પિત્તને
વધારે છે.” આટે એક દોષથી બીજો દોષ
કોપે છે. આટે અરથોને ત્રણ દોષ સંબંધી
કહ્યા છે તેનું કેમ? આનું સમાધાન કે-જે
શાગમાં ત્રણે દોષ એક બીજાથી નહોં પણ
પાત પોતાનાં કારણથી કોપ્યા હોય, તે
શાગનેજ ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે-
વાય છે.

અરશનું પૂર્વરૂપ.

विष्टम्भोऽभस्य दीर्घस्य कुसरादोष एव
च । कार्यमुद्गारबाहुल्यं सकृत्सिद्धोऽ
त्यक्तता ॥ ग्रहणीदोषपार्श्वीभिः प्रसङ्गा
चोदरस्य च । पूर्वरूपं विनिर्दिष्टमर्शसाम-
विष्टद्वये ॥

મળબંધ, દુર્બળતા, પેટમાં આદરે,
કુશળતા, બહુ જોડકાર, સાથળામાં કળતર,
મળની અદ્યતા, મરડા, પડખામાં પીડા,
અને ઉદરમાં ઢરદ, આ સર્વ અર્થ થવાનાં
પૂર્વરૂપ છે.

૨૧

અશનું સામાન્ય લક્ષણ.

दोषास्त्वद्मांसमेदांसि संक्षुण्ण विविधा-
कृतीन् । मांसादुरानपानादौ कुर्बन्त्यर्शंसि
તાન જગુઃ ॥

ત્વદમાસપટેન ત્વદમાંસમશ્રિતં રક્તમપિ ગૃહ્યતે ।
કિંચિત્ સાધારણરક્તસાવળોપદેશાત્ । આદિશ-
બ્દેન નાસાનેત્રનાભિમેદાદિજપિ કુર્વન્તિ ॥

ત્યથા, માંસ અને મેદને દ્રવિત કરીને
દોષો જુદી આકૃતિના માંસમાં અંકુરે ગુદા
બગેરેમાં ઉત્પન્ન કરે છે, તે અર્થ કહેવાય
છે ગુદા શિવાય નેત્ર, નાભિ અને હિંચમાં
પણ અર્થ થાય છે. અર્થમાં લોહિતુ પણ
અલ્પ થાય છે, કારણ કે અર્થના શુભમા
લોહી પણ આવે છે.

૨. “બગેરે” શબ્દથી ગુદા, નાઃ
નાભિ હિંચ, બગેરે સ્થાનો સમજવા.

વાતાર્શનું લક્ષણ.

गुदाङ्कुरा वह्निनाः शुष्काग्निमिविषा-
न्विताः । म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा
विशदाः परुषाः खराः ॥ मिथो विसहसा
वक्रास्तीक्ष्णा विल्लुटिताननाः । विम्बी-
कर्कन्धुलजूर्णकौटिकलसभिभाः ॥ केचित्
कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपयाः ।
क्षिरःपार्श्वसकटपूरुवंसणाभ्यधिक्ययाः ।
सवयुद्गारविष्टम्भद्वेगोरोचकप्रदाः ॥ का-
सत्वासाग्निवैषम्यकर्णनादप्रमावहाः ॥ तै-
रातो ग्रथितं स्तोर्कं सधर्दं समवाहिकम् ।
रक्तेनपिच्छानुगतं विदग्धद्वयवेद्यते ॥
कृष्णत्वक्नलविण्मૂत्रનેત્રવક્ત્ર જાયતે ।

ગુલ્મપ્લીઘોદરાષ્ટીલાસમ્ભવસ્તત એવ ચ ॥

વહ્નિલા. વાતોત્વળગુદાકુરુ । અર્શોસિ ચિ-
મિચિમાન્વિતાઃ ॥ ચિમિચિમા વ્યથાવિશેષાઃ । ચર-
ચરા હિતે લોકે ॥ તદન્વિતા । સ્વાવારુણાઃ સ્વાવા-
ધુન્નવર્ણા । અરુણવર્ણા વા । સ્તબ્ધા કઠિના ।
વિશદા પિચ્છિલા ॥ પરુષા ગોજિહ્વાલ્ત્વં ચર-
સ્પર્શા ॥ ચરા. કર્કશા કર્કોટીફલવત્સૂક્ષ્માને-
કકણ્ઠકચિતા ॥ ચિન્ચાદિફલસન્નિમા । આ-
વૃથા અત્ર વિકલ્પબોધક વક્ષ્યમાણ કેચિત્ કેચિ-
દિતિ પદ પ્રતિસમ્બન્ધનીયમ્ । કદમ્બપુષ્પામા
સ્થિરાનેકસૂક્ષ્મશિલરા । સિદ્ધાર્થકોપમા પીતસૂ-
ક્ષ્મપિટકાચિતા । તૈરર્ત્તં ઇત્યર્શોમિ પીઢિતં ।
તૈરાર્ત્તો વિદ્વદ્વમુપવેશ્યત ઇત્યર્ત્તસ્ય પ્રયોગ્યકર્તુ
કર્મતાષવાત્ ॥ પ્રથિત મલગુટિકાપ્રચ્ચિત વિદુર્ચિ-
ત્ત્વમ્ । પિચ્છ પિચ્છિલો દ્રવભાગ । વદ્ધ સહ-
તમ્ । વિદરાન્દો નપુસકેડ્યસિતિ । ઉપવેશ્યતે
ત્યાજ્યતે ॥ તત એવ વાતાર્શસ એવ ગુલ્માદીના
સમ્ભવ । અઘીલા નામેરોમાગે પાષાણપિષ્ઠકા-
વદ્વાતવ્યાધિવિશેષ ॥

વાયુથી થયેલા અર્શો સૂકા, ચમચમે
એવા મ્લાન, રાતી ધૂમાડા જેવા વર્ણુવાળા,
કઠણુ, તતુવાળા, ગાયત્રી છલ જેવા, ખર-
સટ, ઝીણા કાંટાવાળા, જુદા જુદા આકારના,
વાકા, તીક્ષ્ણ, કાટેલા મુખવાળા, ધોલા તથા
ઘોર અને ખબૂર તથા કંટોલાં જેવા, કેટ-
લાક કઠળનાં ફૂલની પેઠે સ્થિર, ઘણા તથા
ઝીણાં શિખરવાળા હોય છે, કેટલાક સર્પ જેવા
હોય છે. માયુ, પડખાં, ખભા, કમર,
સાથળ, સાથળના સાધા, એમા અધિક પી-
ડા થાય છે. છીંક, ઝોડકાર, મલસ્તભ,

હૃદ્રોગ, અને અરુચિ કરે છે. ઉધરસ, શ્વાસ,
અગ્નિની વિષમતા, કાનમાં અવાજ, અને
હામ કરે છે. તેનાથી ચીકણો, ગુથાયલો,
થોડો, અવાજ કરતો, અને પ્રવાહ રૂપ ઝાડો
થાય છે, એ ઝાડો પીડાવાળો, ફીણુ જેવો,
પીછાંવાળો, અને બંધાયેલો નીકળે છે. ચામ-
ડી, નખ વિદા મૂત્ર, નેત્ર, અને મુખ કાળા
પડે છે. ગુલ્મ, ખરલ, ઉઘરરોગ, અઘીલા, એ
રોગો થાય છે, અઘીલા નામનો રોગ એક
બતને વાયુનો રોગ છે, તેમા નાભિની
નીચેના ભાગમા લાળા પથરા જેવુ થાય છે.

પિત્તાર્શનુ લક્ષણ.

પિત્તોચરા નીલમુસા રક્તપીતસિતપ્રભા ।
તન્વસસાવિણો વિસાસ્તનવો મૃદવઃ શ્લ-
યાઃ ॥ શુકજિહ્વા યકૃત્સ્વળજલોકોવક્ક-
સન્નિમાઃ ॥ દાહપાકઞ્જરસ્વેદત્વ્ણામૂર્છા-
રતિપ્રદાઃ । સોધમાણો દ્રવનીલોષ્ણપીતર-
ક્તામવર્ચસઃ । યવમધ્યા હરિત્પીતહારિદ્ર-
ત્વદ્વન્નસાદયઃ ॥

તનુ અઘનમ્ । શ્લયા લમ્બિનઃ । સન્નિમા આ-
કૃત્યા । પાકો ગુદસ્ય સોષ્માણ । ઉષ્મસ્પર્શા ।
હરિચ્છાકવર્ણમ્ । પીત હરિતાલ્વર્ણમ્ । હારિદ્રં
હરિદ્રાવર્ણમ્ । આદિરાન્દાન્મલમૂત્રપુરીવાળા પ્રહનમ્ ॥

પિત્તથી થયેલા અર્શો કાળા મુખવા-
ળા, રાતી પીળી અને ધોળી કાંતિ વાળા,
અઘરથી પાતળુ લોહી સવતા, ડુંગળવાળા,
ઝીણા, કોમળ, લટકતા, પોપટની છલ જે-
વા, યકૃતની ગાંઠ જેવા અને જળાનાં મોઠાં
જેવા હોય છે. તેથી દાઢ, શુદ પાક, જ્વર,
પરસેવો, તરશ, મૂર્છા, અણુગમે, એ ક્ષાય
છે. સ્પર્શમાં તે ગરમ હોય છે તથા વિદા

દ્રવ્ય, લીલી, ગરમ, પીળી, રાતી, અને કાચી થાય છે આમી, નખ, મૂત્ર, અને વિદા શાક જેવા લીલા વર્ણના તથા હરતાળ અને હળદર જેવા થઈ જાય છે.

રક્તાર્શનું લક્ષણ.

રક્તોલ્બના ગુદે કીલા: પિત્તાકૃતિસમન્વિતા: । વટપ્રરોહસદૃશા ગુજ્ઞાવિદ્રુમસન્નિભા: ॥ તેત્યર્થ દુષ્ટમુર્ણં ચ ગાઢવિદ્વમ્પીઢિતા: । સંવન્તિ સહસા રક્તં તસ્ય ચાતિમ્મહત્તિત: ॥ મેકામ્: પીલ્યતે દુ:સ્વે: શોષિતક્ષયસમ્મયૈ: । હીનવર્ણવલોત્સાહો હતૌજા: કલુષેન્દ્રિય: ॥ વિદ્ ધ્યાવં કઠિનં રુક્ષમધોવાયુર્ન વર્તતે । તનુ ચારુણવર્ણં ચ ફેનિલ વામ્નગર્શસામ્ ॥ કટયૂરુગુદશૂલઞ્ચ દૌર્બલ્યં યદિ વાધિકમ્ । તવાનુબંધો વાતસ્ય હેતુર્યદિ ચ રુક્ષણમ્ ॥ શિથિલં શ્વેતપીતં ચ વિદ્ સ્નિગ્ધં ગુરુ શ્રીતલમ્ । યદ્યર્શસા ધનં વામ્નક તન્તુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિલમ્ ॥ ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ સ્નિગ્ધં ચ કારણમ્ । શ્લેષ્માનુબંધો વિજ્ઞેયસ્તત્ત્વ રક્તાર્શસાં ધુર્થૈ: ॥ ગુદે હિ કીલા અર્શાસિ પિત્તાકૃતિસમન્વિતા: ॥

પિત્તાર્શોલક્ષણયુક્તા । આકારેણ ચ વટપ્રરોહસદૃશા । દુ:સ્વે રોગૈ, લક્ષ્પારુખ્યામ્બુરીતપ્રાર્થનાદિભિ. કલુષેન્દ્રિય વ્યાકુલસર્વેન્દ્રિય ॥

તત્રરક્તાર્શસિ અનુબન્ધ: ઉલ્બણત્વમ્ । રુક્ષં રુક્ષયતીતિ રુક્ષણમ્ । રુદં દ્રવ્યમ્ । પિત્તોલ્બણસ્ય તુ લક્ષણમ્ । “રક્તોલ્બના ગુદે કીલા: પિત્તાકૃતિસમન્વિતા: ।” इत्यादिनैवोक्त रक्तपित्तयो. समानलिङ्गत्वात् ॥

ગુદામાં રક્તથી થયેલા અર્શો પિત્તથી થયેલાના જેવાજ આકારવાળા હોય છે. વટવાઈ જેવા, અથોડી અને પરવાળાં જેવા, કંઠણ વિદાથી દબાયેલા તથા ગરમ અને ઢૂંટ હોય છે તેની બહુ પ્રવૃત્તિથી તેમાંથી રૂધિર સ્ત્રવ્યા કરે છે દેડકાં જેવા અને બહુ ડુંખ આપનારા છે, રૂધિરનો બહુ ક્ષય થાય છે, તથા બળ તથા વર્ણ અને ઉત્સાહ ઘટી જઈને ઝોજા હજુાઈ જાય છે, તથા ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ જાય છે, વિદા કાળી, કંઠણ, અને રૂક્ષ હોય છે, તથા અધોવાયુ છૂટતો નથી, લોહી રાતું અને કીચુવાળુ હોય છે. કમર, સાથળ, શુદા, એમાં શૂળ થાય છે, અને વાયુ વિશેષ હોય તો દુર્બળતા વધારે હોય છે. એમ હોય તો રક્ત સાથે વાયુ પણ છે એમ સમજવું બે વિદા શિથિલ, ધોળી, પીળી, સ્નિગ્ધ, ભારે, અને શીતળ હોય છે. લોહી ઘાટુ તત્તુ મય હોય, પાડુ વર્ણનું અને ચીકણુ હોય, શુદા ચીકણી તથા સ્તબ્ધ હોય, અને ભારે તથા સ્નિગ્ધ નિદાનો હોય, તો રક્ત સાથે કફનો સંબધ પણ છે, એમ બધુંબું ગુદામાના રક્તાર્શોપિત્તના અર્શો જેવાજ હોય છે

કફાર્શનું લક્ષણ.

શ્લેષ્મોલ્બના મહામૂલા ધના મન્દરુક્: સિતા: । રસઘ્નોપચિતા: સ્નિગ્ધા: સ્તબ્ધ-વૃત્તગુરુસ્થિરા: ॥ પિચ્છિલા: સ્તિમિતા: શ્લક્ષ્ણા: કણ્ઠઘ્ન્યા: સ્પર્શનાધિયા: । કરીર પનસાસ્થ્યાભાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિભા: વદ્લક્ષણાનાહિન: પાયુવસ્તિનાભિવિકાર્ષિણ: । સકાસસ્વાસઘ્નુલાસમ્પ્રસેકારુચિર્પીનસા: મેહકુચ્છશિરોઝાદપશ્ચિશિરઞ્જરકારિણ: ।

કૈન્યાધિમાર્દવચ્છદિરામપ્રાયવિકારદાઃ ॥
વસાભાસકપ્રાયપુરીષાઃ સપ્રવાહિકાઃ ।
ન સ્થવન્તિ ન મિથ્યન્તે પાણ્ડુસ્તિગ્વા-
સ્ત્વગાદયઃ ॥

ઉત્તમ્ના ઉત્તમા । ઉપચિતા સ્થૂલા । સિન્-
ગ્ધા જોહામ્યક્તાઃ । સ્તિરા નિશ્ચલા પિષ્છિલા.
કપોલ્લગ્નવાત્ । સ્તિમિતા આર્દ્રચર્માવગુણિતા
ઇવ । રુક્ષા મળિવન્મસૃણાઃ । કરીરે વશાકુર ।
પનસાસ્થિગોસ્તના । તદાકૃતય વદ્ધક્ષણાનહિનઃ
વદ્ધક્ષણયોરાનાહકારિણ । પાષ્વાદિષ્વાર્કર્ષણવત્પી-
ઢાકારિણ । કૃચ્છ્ર મૃતકૃચ્છ્રમ્ । શિરોજાઘ્ય શિરો-
માર્ગે શીતાક્રાન્તમિવ । કૈમ્ય હ્રીષ્વાનિષ્ઠા । અત્ર
હૃદિશબ્દઃ સાન્ત આર્ષવાત્ । આમપ્રાયવિકારદાઃ ।
આમવદ્બુહા વ્યાવયોડ્ગીસાત્રપ્રહૃષ્યાદય તાન્ દ-
દતિ ॥

કંકથી થયેલા અર્શે મ્હેટાં મૂળવા-
ળા, ઘાટા, ઘાળા, અને થોડી પીડાવાળા
હોય છે. તેઓ ઊંચા, બડા, ચીકણા, અઝઝડ,
ગોળ, બારે, સ્થિર, પીછાંવાળા, લીસા, ચળ-
વાળા, સ્પર્શથી સાડે લાગે એવા, ઠેર તથા
ફલસના જેવા, ગાયનાં આંચળ જેવા, સાથ-
ળના મૂળ સજ્જડ કરનારા, તથા શુદ્ધ નાભિ
અને મૂત્રાશયમાં પીડા કરનારા હોય છે
ઉધરસ, શ્વાસ, મોળ, ગુખમાં થુંક, અરૂચિ,
પીનસ, પ્રમેહ, દુષળાપણું, નાડીઓનું બારે
પણું, ટાંદા, અને જ્વર કરનારા હોય છે.
નયુસકપણું, અગ્નિમાઘ, ઉલટી, અને આમ-
રોગો કરનારા છે. વસા જેવા, કંક યુક્ત વિ-
ષ્ટાવાળા, અને પ્રવાહિકાવાળા હોય છે. તેઓ
સ્થવતા નથી અને લેદાતા પણ નથી. અને
આમડી વગેરે પાડુવર્ણની તથા સ્તિગ્ધ સ્થ
બધ છે.

અખંધે દોષથી યતા અર્શનાં લક્ષણ.

દેતુલ્લગ્નસંસર્ગોદિધાદ્વંદ્વોલ્લગ્નિ ચ ।

બે દોષના નિહાને તથા લક્ષણો સાથે
એવામાં આવતાં હોય તે અર્શેને બે દોષની
ઉલ્લગ્નતાવાળા બાબત.

ત્રિદોષજ તથા સહઅર્શનાં લક્ષણ.

સર્વેઃ સર્વાત્માકાન્યાહુર્લક્ષણૈઃ સહજાનિચ ।

સર્વલક્ષણૈર્વાતપિત્તકફાસોલ્લક્ષણૈઃ પ્રાગુક્તૈઃ સ-
ર્વાત્માકોનિ સન્તિ । તાન્યર્શોસિ ॥ તથા તૈરેવ
લક્ષણૈઃ સહજાન્યર્શોસ્પાદુઃ ॥

અર્શોસિ સહજાતાનિ દારુણાનિ ધવન્તિ
દિ । દુર્દર્શનાનિ પાણ્ડુનિ પરુષાપ્યરુણાનિ
ચ ॥ જન્તર્મુક્તાનિ તૈરાર્ષઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણ-
સ્વરો ભવેત્ । ક્ષીણાનકઃ ક્ષીણરેતાઃ સિ
રાસન્તતવિગ્રહઃ ॥ અલ્પમજાઃ ક્રોધશીલો
મગ્ગકાંસ્પસ્વનાન્વિતઃ । શિરોદ્રક્કર્ણના-
સાસુ રોગી દુષ્ટેપસેકવાન્ ॥

સર્વે દોષનાં લક્ષણથી સર્વ દોષજ
તથા એજ ચિન્હો વાળા સહઅર્શ પણ હોય
છે. સહજ એટલે શરીરની સાથેજ થયેલા
અર્શો દારૂણ, ત્રાસદાયક, પાંડુ, કંકણ, શતા
અને અઘર ગુખવાળા હોય છે. એથી શરીર
અને સ્વર તથા અગ્નિ ક્ષીણ થઈ બધ છે,
વીર્ય ક્ષીણ થાય છે, અને શરીરમાં નસો
દેખાય છે. એ રોગી અલ્પ પ્રજ્ઞવાળો, કે-
ધી, કુટેલા કાંસાના જેવા શબ્દવાળો, તથા
માયું, નેત્ર, કાન, અને નાકમાં રોગોવાળો
હોય છે. છાતી કંકથી ભરેલી અને ગુખમાંથી
લાળ ગરે એવો થાય છે.

સુખસાધ્ય અર્શો.

શાશ્વાયા તુ વલૌ આતાન્યેકદોષોલ્લભના-
નિ ચ । અર્શાસિ મુક્તસાધ્યાનિ ન ચિરો-
ત્પતિતાનિ ચ ॥

શાશ્વાયા વલૌ સમ્ભવ્યામ્ । ન ચિરોત્પતિતાનિ
અનતિક્રાન્તસમ્ભવસરાણિ એતાનિ લક્ષણાનિ મિલિ-
તાનિ મુક્તસાધ્યલ્લભકાનિ ॥

ખઠ્ઠારની વળીમાં (સંવરણીમાં) થ-
યેલી, એક દોષવાળા, અને થોડા કાળથીજ
થયા હોય, તે અર્શો સુખસાધ્ય છે.
(એક વર્ષ પછી અર્શો છૂટી થયા બાબત.)

કષ્ટસાધ્ય અર્શો.

દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં વલૌ યાન્યાશ્રિ-
તાનિ ચ । કૃષ્ણસાધ્યાનિ તાન્યાદુઃ પરિ-
સમ્ભવસરાણિ ચ ॥

દ્વિતીયાયા વલૌ વિસર્જન્યામ્ । પરિગત સમ્ભ-
વસરો યેષા તાન્યતીતસમ્ભવસરાણીતિ યાવત્ । એતાનિ
પ્રત્યેક કષ્ટસાધ્યલક્ષણાનિ ॥

બે દોષથી થયેલા, ગુદાની બીજી વળી
(વિસર્જની) આ થયેલા, અને એક વર્ષ
ઉપરના હોય, તે અર્શોનિ કષ્ટસાધ્ય બાબત.

અસાધ્ય અર્શો.

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાનિ ચાખ્યન્તરાં
વલ્લિમ્ । જાયન્તેઽર્શાસિ સંશ્રિત્યતાન્યસા-
ધ્યાનિ નિર્દિશ્વત્ ॥

અખ્યન્તરાં વલ્લિ પ્રવાહિનીમ્ । એતાન્યપિ પ્રત્યેક-
મસાધ્યાનિ લક્ષણાનિ ॥

ક્ષેપત્વાદાયુષસ્તાનિ ચતુષ્પાદસમન્વયે ।

યાપ્યન્તે દીપ્તકાયાથેઃ પ્રત્યાલ્બેયામ્ભવો-
ઽન્યથા ॥

યદાયુઃશેષો વર્તતે ચિકિત્સાયા ચત્તરઃ પાદ-
સ્તે યદા વૈદ્યચ્ચનકારી ધનનાતુદારો જિતેન્દ્રિયો
રોગી । શસ્ત્રકર્મણિ કુશલો વૈદ્યઃ । અનલસઃ શાસ-
ત્રિય પરિચારકઃ । નવરસવીર્યાદિકમૈશ્વર્યં । એવાં
સમન્વયે સમાગમે । અતિદીપ્તકાયાથેઃ પુરુષસ્ય તાનિ
અર્શાસિ યાપ્યન્તે ચિકિત્સાયામ્ । જ્ઞાતોઽન્યથા પ્ર-
ત્યાલ્બેયાનિ ચિકિત્સાહીનાનીત્યર્થઃ ॥

શરીરની સાથેજ થયેલા અર્શો અથવા
ત્રણે દોષથી થયેલા અર્શો અથવા ગુદાની
બંદરની છેલ્લી વળી (પ્રવાહિની)માં થયા હો-
ય, તે તેઓ અસાધ્ય છે. શરીરનું આયુષ્ય બાકી
હોય, ચિકિત્સાના આદેશ પાદ સંપૂર્ણ હોય, અને
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તે તે ચિકિત્સા કર-
વાની નાજ પાડી દેવી. વૈદ્ય ક્ષત્રક્રિયામાં
કુશલ, પરિચારક આજ્ઞાસ વચરનો, સત્ય
બોલનારો અને લોકપ્રિય હોય, તેમજ શરીર
વૈદ્યના કલા પ્રમાણે બાલનારો, ધનવાન,
ઉદાર અને છતેન્દ્રિય હોય, અને ઔપચ-
નવીન રજવાળું, તથા વીર્ય વચેરે વાળું હોય
તે ચિકિત્સાના આદેશ પાદ સંપૂર્ણ સમજવા.

અર્શાનું અરિષ્ઠ.

હસ્તે પાદે મુક્તે નામ્યાં ગુદે દુષ્પ્રવો-
સ્તથા । ક્ષોષો હત્યાર્શ્વશ્ચં ચ યસ્યાસા-
ધ્યોઽર્જસો હિ સઃ ॥

અસાધ્યઃ સમિહિતમરણો લોદ્ભવ્યઃ । અર્જસઃ
અર્જરોગયુક્તઃ ॥

હત્યાર્શ્વશ્ચં સંમોહકદિરક્લસ્ય સ્વર્ગ-
રઃ । દુષ્ણા ગુદસ્ય વાક્ય નિહન્યુર્ગદનાદ-

રમ્ ॥ ગુદસ્ય ચક્ષ્મ્યોષ્ઠદેશસ્તસ્ય પાકઃ । હૃપ્ત-
ર્શ્વશૂલાદિસમસ્ત ચરિષ્ટલક્ષણમ્ ॥

વૃષ્ણારોચકશૂલાર્ચમતિમ્ભુતશોણિતમ્ ।
શોયાતીસારસંયુક્તમર્શોસિ ક્ષપયન્તિ હિ ॥

હાથ, પગ, મુખ, નાભિ, શુદ્ધા, અને
વૃષભોમા સોજો હોય, તથા હૃદય અને પડ-
ખામાં શૂળ હોય, તેના અર્થે અસાધ્ય બ-
ધુવા. તેમા પણ હૃદય તથા પડખામાં શૂળ
હોય, મોહ અને ઉલટી હોય, અગ્રમા પીડા
તથા ભવર હોય, તરથ હોય અને શુદ્ધાપાકેલ
હોય, તો તે રોગી તુરત મરી જાય છે. તરથ,
અરુચિ, તથા શુળવાળા, અથવા સોજા અને
અતિસારવાળા, અથવા લોહી બહુ ઝરી ગયુ
હોય, તે રોગી પણ મરી જાય છે.

લિંગાદિના અર્શોનું લક્ષણ.

મેદ્રાદિવપિ જાયન્તે યથાસ્વં નાભિજાનિ
ચ । ગણ્ઢપદાસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલ્લાનિ મુ-
દૂનિ ચ ॥ નવાત્રોક્તનિદાનપૂર્વે સમ્પ્રાપ્તિલક્ષણ
યુક્તમ્ । તત્રાર્શં પદન્તુ માસાઙ્કુરસામ્યાત્ । ગણ્ઢ-
પદ કિચ્ચુલક ॥

લિંગ વગેરેમા તથા નાભિમાં પણ
અર્શો થાય છે તેઓ અધુશિયાન્તા મુખ
જેવા, પીછાંવાળા, તથા કોમળ હોય છે.

આ અર્શોને આગળ કદા પ્રમાણે નિ-
દાનોપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ લાગુ થતી નથી, તોપણ
તે માસના અંકુર જેવા હોવાથી તેને ‘અર્શ’
નામ આપેલું છે

ચર્મકીલનું લક્ષણ.

વ્યાનો મૃદીત્વા શ્લેષ્માણં કરોત્યર્શસ્ત્વ-
ચો વહિઃ । કીલોપર્મ સ્થિરસર્વ ચર્મકીલં તુ

તદ્વિદુઃ ॥ સ્થિર કર્કશમ્ ॥

વાતેન તોદપારુષ્યં પિત્તાદતિસરક્તતા ।
શ્લેષ્મણા સ્તિગ્ધતા તસ્ય ગ્રથિતત્વં સર્વર્ણતા ॥

સર્વર્ણતા શરીરસમાનવર્ણતા ॥

વ્યાનવાયુ કદને પકડીને ચામડી બ-
હાર અર્થે ઉત્પન્ન કરે છે, તે અર્શની પેઠે
સ્થિર અને ખરસટ હોવાથી ચર્મકીલ કહે-
વાય છે. વાયુથી થયેલ ચર્મકીલ પીડાવાળો
અને કઠણ હોય છે, પિત્તનો કાળો તથા
રાતો હોય છે, અને કદનો સ્નિગ્ધ તથા ગૂ-
થાયલો અને શરીરના જેવાજ રંગનો હો-
ય છે.

અર્શોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

યદ્રાતસ્યાનુલોમ્યાય યદમિત્તલઘ્નદ્વયે ।
અન્નપાનોપથં સર્વં તત્સેવ્યં નિત્યમર્શસૈઃ ॥

અર્શસૈ અશોરોગયુક્તે ॥

શાલિષઠિકગોઝૂમયવાન્નાનિ ઘૃતૈઃ સહ ।
અજાક્ષીરેણ વા નિમ્બ પટોલાનાં રસેન વા ॥
કાન્દેર્વાર્ત્તાકુમૂલોત્થૈ રસૈર્માસરસેન વા ।
જીવન્તુપોદિકાશાકૈસ્તળ્લીયકવાસ્તુકૈઃ ॥
અન્યૈશ્ચ મૃષ્ટવિષ્ણુત્રમરુદ્ધિર્વદિદીપનૈઃ ।
અર્શોસ્ય મિત્રવર્ચોસિ હન્યાદ્રાતાતિસાર-
વત્ ॥ સતકં લવણં દધાદ્રાતવર્ચોઽનુલો-
મનમ્ । ન મરોહન્તિ ગુદજાઃ પુનસ્તકસ-
માહતાઃ । તક્રાખ્યાસોઽર્શસઃ કાર્યો વલ્લ-
વર્ણોઽગ્નિદ્વયે । સ્રોતઃપુ તક્રશુદ્ધેષુ સમ્યક્
ચલતિ તદ્રસઃ ॥ તેન પુષ્ટિસ્તથા તુષ્ટિર્ફલં
વર્ણશ જાયતે । વાતશ્લેષ્મવિકારાણાં શતશ્ચ
વિનિવર્તતે ॥ ચિરબિલ્વાગ્નિસિન્ધૂત્પનાગ-

रेन्द्र्यवारलुम् । तत्रेण पिबतोऽर्शासि
निपतन्त्यसृजा सह ॥

चिरविल्व करज तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या।
अरलु शोणक । इति करज्जादिवर्णम् ॥

लेप रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तु चिकित्सकः ॥
पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा।
सुधादुग्धार्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् ह-
रेत् ॥ हरिद्रा जालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वि-
तम् । एष लेपो वरः प्रोक्तो क्षर्शसामन्त-
कारकः ॥

जालिनी कटुतोद इति लोके ॥

असिताना तिलानान्नु पलं शीतजलेन
च । खादन्तोऽर्शासि शाम्यन्ति दृढा दन्ता
भवन्ति च ॥ शस्त्रैर्वाथ जलौकोभिः प्रोच्छू-
नकठिनाश्चसः ॥ शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा ह-
रेत्प्राङ्गः पुनः पुनः । काशीसं सैन्धवं कृ-
ष्णा शुष्णी कुष्ठञ्च लाङ्गली ॥ शिलाभिदश्च
मारश्च दन्ति जन्तुघ्नचित्रकम् । तालकं कु-
नटी स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेद्विषक् ॥ तैलं
स्तुङ्गर्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् । एत-
दभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारेणेव पतन्ति हि ॥ क्षा-
रकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दपयेद्विलम् ॥

काशीसङ्गौसीस इति लोके । लाङ्गली करिहा-
रीति लोके । शिलाभित् पाषाणभेदः अश्वमारः
कनैलि इति लोके । स्वर्णक्षीरा शोष इति लोके ।
इति बृहत्काशीसाध्यतैलम् ॥

शुष्णी कणा मरिचनागदलत्वगेळं चूर्णो-
कृतं क्रमविबर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात् । स्वादेदिदं

समसितं गुदजाग्रिमान्द्यगुल्मार्कचिम्बसन-
कण्ठहृदामयेषु ॥

तथा एलाबीजमत्र मूक्षं ग्राह्यम् । अत आह
मदनपाल ॥ 'एला सूक्ष्मा कफज्वसकाशादौमृत्र-
कृच्छ्रनुत्' इत्यादि तस्या बीजं भाग १ तगममा
२ दलं पत्रकम् ३ यत आह निवण्टवन्कन्तरिः ।
'नागपुष्प मत नागं केदारं नागकेसरम्' इत्या-
दि । तस्य भागः ४ मरिच ५ पीपरि ६ सेटि
७ शीनी साकर १८ समशर्करचूर्णम् ॥

त्रिकत्रयं वचा हिङ्गु पाठासारौ निष्ठाद्वयम्।
चण्यतिक्ताकलिङ्गानि शकाकोलवणानि
च ॥ ग्रन्थिविल्वाजमोदाच गणोऽष्टाविंश-
तिर्भूतः । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि
कारयेत् ॥ चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णेन
वारिणा । एरण्डतैलयुक्तं वा लिङ्गाचूर्णमिदं
नरः ॥ हन्यादर्शासि सर्वाणि श्वासशोषभग-
न्दरान् । हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुलं त-
थोदरम् ॥ हिकां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं
सकामलम् । आमवातमुदावर्षमन्तर्हृदि गुद-
कुमीन् ॥ अन्ये च ग्रहणीदोषाभिषग्भिर्ये
यकीर्त्तिताः । विजयो नाम चूर्णोऽयं तान्
सर्वानाथ नाशयेत् । महाज्वरोपप्लुष्टानां
भूतोपहतचेतसाम् अग्रजानाञ्च नारीणां
हितमेतदि भेषजम् ॥

त्रिकत्रयं त्रिकण्ठ । त्रिकटु त्रिगुणबीनि । क्षारं
सर्जिका जवक्षारश्च । लवणानि पञ्च । ग्रन्थि पिप्प-
लीमूलम् । विडालपदकं कर्पसम् । इति विजयचूर्णम् ॥

मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्तरं
द्विगुणाः । सर्वसमो गुदभागः सेन्योऽयं

मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ अवलनं अवलपति
जातरमुल्लसतीह शूलगुल्मगदान् । निः-
शययति श्लेष्मपदमर्शोसि विनाशयत्यायुः ॥

तद् यथा । मरिचभाग १ । शुण्ठीभाग २ ।
चीताभाग ४ ॥ शूरणभाग ८ । गुडभाग १५ ॥
इति लघुशूरणमोदकः ॥

षोडश शूरणभागा बहेरष्टौ महौषधस्य
स्यात् । अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽ-
पि चार्द्धेन ॥ त्रिफलाकणासमूलाताली
शाकृकरकृमिघ्नानाम् । भागा महौषधसमा
दहनांशा तालमूली च ॥ भागः शूरणतु-
ल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि । भृङ्गैले
मरिचाग्निं सर्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ द्वि-
गुणेन गुदेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्र-
कामघ्नैः । गुरुवृष्यभोजनरतैरितरेषूपद्रवं
कुर्यात् ॥ अत्यक्तपनेन जनितं पूर्वमगस्त्य-
स्य योगराजेन । भीमस्य भारतेरपि महा-
शनौ तेन तौ जातौ ॥ अभिबलवर्णहेतुर्न
केवलं शूरणो महावीर्यः । हन्ता शूलसा-
रानलैर्विनाप्यर्शसामेषः ॥ अवयवश्लेष्मपद-
गदवृद्धग्रहणी च कफानिलोद्भूताम् । नाश-
यति वलीपलितं मेघां कुरुते जराञ्च हरे-
त् ॥ रिकां च राजरोगं काशं श्वासं प्रमे-
हांश्च । घ्रीहानं च तथोत्रं हन्त्यायुः रसाय-
नं पुंसाम् ॥

एषा भागा यथा शूरणभाग १६ ॥ चीता-
भाग ८ । शुण्ठीभाग ४ ॥ मरिचभाग २ । हरिः ।
बहेर । अवरा । पीपरि । पिपरामूल । तालीहा ।
भेद्य । तदसदृशत्वे रक्तचित्रकम् । विद्वज् प्रत्येकं

भाग ४ । तालमूलीभाग ३ । विधारा भाग १६ ।
तजभाग १ । इलाची छोटी बीजभाग १ । गुड-
भाग १५० । इति बृहत्शूरणमोदकः ॥

तृवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकंशटी ।
गवासीमुस्तविश्वाद्रविद्वानि हरीतकी ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात्
वृद्धदारात्पलान्यष्टौ शूरणस्य तु षोडश ॥
जलद्रोणद्वये काथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
पूतं पूतं रसं भूयः काथ्येभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥
मेलयित्वा पचेचावसावहवींश्लेपनम् ।
अवतार्य ततः पश्चाच्छूर्णीनीमानि दापयेत् ॥
तृवृत्तेजोवतीकन्दविश्रकान् द्विपलांशकान् ।
पलात्वाक्मारिवं चापि नागकञ्चापि वृ-
ध्पलम् ॥ द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा
निधापयेत् । ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे
झीररसाग्निनः ॥ कन्द शूरण ॥

हन्यादर्शोसि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्य-
पि । गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हली-
मकम् ॥ दीपयेदनलं मन्दं यस्मान् चाप-
कर्षति । आढ्यवाते प्रतिश्याये पीनसे च
हितो मतः ॥ भवन्त्यनेन पुरुषाः श्वतं
वर्षाण्यनामयाः । दीर्घायुषः मज्जना बली-
पलितवर्जिताः ॥ गुडः श्रीबाहुशालोऽयं
रसायनबरो मतः । दुर्नामान्तकरो श्ले-
षहृष्टोत्तरसहस्रवः ॥ यावद्वर्षांश्लेपः स्याद्-
गुडो वा तन्तुमान् भवेत् । तोयपूर्णं यदा
पात्रे क्षिप्तो न प्रवते गुडः । क्षिप्तस्तु निश्च-
लस्तिष्ठेत्पतितस्तु न क्षीर्यति । एष पाकः
समस्तानां गुहानां परिकीर्तितः । सार्द्धं

पल पलं चार्द्धं भक्षयेद् गुदस्त्रण्डयोः ।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता क्षुनिभि
क्षिप्वा ॥ श्रीबाहुशालं गुड ॥

तिलभल्लातकौ पथ्या गुडश्चेति समांश-
कैः । दुर्नामश्वासकासघ्नाः ग्रीहपाण्डुज्वरा-
पहाः ॥ पित्तश्लेष्ममन्त्रमनी कण्ठकुक्षिरजा-
पहाः । गुदजानाशयत्पाथु भक्षिता सगुहा-
भया ॥ प्रणम्य शङ्कर रुद्र दण्डपाणि
महेश्वरम् । जीवितारोग्यमन्त्रिच्छन्नारदोऽ-
पृच्छदीश्वरम् ॥ सुखोपायेन हे नाथ !
शस्त्राक्षाराग्निभिर्विना । चिकित्सामर्शसां
नृणां कारुण्याद्वक्तुमर्हसि नारदस्य वचः
श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया । अर्शसां
नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥ पा-
ण्ड्यज्जादिलोहानामादायान्यतमं शुभम् ।
कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनठ्या माक्षिकेण
च ॥ पत्तुरमूलकलेन लिम्पेद्रसयुतेन च ॥

कुनठी मनःशिला माक्षिक सुवर्णमाक्षिकम्,
पत्तुर पटकार इति लोके । रसः पारदः ॥

वन्हौ निक्षिप्य विधिबत्साराङ्गारेण नि-
र्द्धमेत् । ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफ-
लाया रसेन च ॥ सार काष्ठासार ॥

ततो विज्ञाय गलितं शङ्कुनोर्वै समुच्छ-
येत् । त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य तु नि-
र्बपेत् ॥ न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव
विधिना पुनः । ध्मातं निर्वापयेत्तस्मिन्नोह-
तत्रिफलारसे ॥ यल्लोहं न सृतं तत्र पाच्यं
भूयोऽपि पूर्ववत् । मारणाच्च सृतं यच्च तत्
पक्त्वमलोहवत् ॥ ततः संशोष्य विचिब-

चूर्णयेल्लोहभाजने । लोहं तच्च तथा य-
त्स्याद् दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ कृत्वा लोह-
मये पात्रे सूचिकाक्षिप्तमन्धके । रसैः पक्वो-
पमं कृत्वा तं पचेद् गोमयाभिना ॥ पुटानि
क्रमशो दद्यात्पृथगेभिर्विधानतः । त्रिफला-
र्दकभृङ्गानां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ मान-
कन्दकभल्लातकहीनां शूरणस्य च । हस्ति-
कर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥

शृङ्गः भेन्नरिमा केशराज केशरण इति ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् बोधसिकं
पलम् । तन्मात्रं त्रिफलायाश्च पलेनाधिक-
माहरेत् । जट्टभागावशेषे तु रसे तस्याः
पचेत् बुधः ॥ अष्टौ पलानि दत्त्वा च स-
र्पिषो लोहभाजने । ताम्रे वा लोहद्वयां तु
चालयेद्विधिपूर्वकम् ॥ ततः पाकविधानज्ञः
स्वच्छे चोर्ध्वं च सर्पिषि । शुद्धमध्यादिभे-
देन गृहीयात्पाकमाहतः ॥ आरम्भे तद्वि-
धानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः । भ्रामरं घृतसं-
युक्तं विक्षिप्वाद्रचिकाक्रमात् ॥

द्वादशरक्तिकापर्यन्तं यथाश्लिबल खादेत् ॥

वर्द्धमानानुपानञ्च गव्याक्षीरेण संयुतम् ।
गव्याभावे त्वजायाश्च स्निग्धतृण्यादिभो-
जनम् ॥ सद्यो बहिरुच्चैव भस्मकञ्च निय-
च्छति । इन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि
विषमज्वरम् ॥ गुल्माक्षिपाण्डुरोगाञ्च निद्रा-
लस्यमरोचकम् । शूलञ्च परिणामञ्च प्रमे-
हमपवाहुकम् ॥ श्वयं रुषिरसार्व दुर्वा-
मानं विषेधतः । बलकुद्गहणञ्चैव कान्तिर्द-
स्वरबोधनम् ॥ क्षरीरलाघवकारमारोग्यं

पुष्टिर्वदनम् । आयुष्यं श्रीकरश्चैव बलते-
जस्करं शुभम् ॥ सश्रीकं पुत्रजननं वली-
पलितनाशनम् । दुर्भाग्यारिरयं नाम्ना
दृष्टो वारसहस्रशः ॥ अनेनाज्ञीसि दहन्ते
यथा तूलश्च वह्निता । सौकुमार्याल्पकाय-
त्वान्मद्यसेवी यदा नरः ॥ जीर्णमद्यादियु-
क्तादिभोजनैः सह दापयेत् । लावतिचिर-
वर्चीरमयूरश्चक्रादयः ॥ चटकः कलवि-
ङ्कश्च वर्तका हरितालकः । ज्येनकश्च बृह-
ह्मवो वनविष्किरकादयः ॥ पारावतमृगा-
दीनां मांसं जाङ्गलकं शुभम् ॥

वर्चीरः वगेरीति लोके । वनचटकः कलविङ्को
गृहचटकः । वर्तका वटेरि इति लोके । हरिता-
लकः हरिताल इति लोके । विष्किरा वर्तकादयः ॥

मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेष-
तः । मत्स्यराजा इति प्रोक्ता हितमत्स्याय
देहिने ॥ वृन्ताकस्य फलं शस्तं पटोलं
बृहतीफलम् । प्रलम्बा भीरुवेत्राग्रन्ताडक-
न्तण्डुलीयकम् ॥

प्रलम्बा वा लम्बालावू । भीरुः शतावर्षा पञ्च
पञ्चाशकम् । ताडकः देवदाली अकरकरोति लोके ।
तथा च निवण्टे घन्वन्तिरि ॥

जीमूतको देवताडः कृतकोशो गरगरी ।
प्रोक्ताखुविषहृद्रेणी देवदाली च ताडकः ॥
देवदाली रसे तित्ता कफघ्नः शोथपाण्डु-
ताः ॥ नाशयेदित्यादि ॥

बास्तुर्कं धान्यशाकश्च चित्रकश्च कमर्द-
कम् ॥ चक्रमर्दकश्च कवडशाकम् ॥

नालिकेरश्च खर्जूरं दाटिमलबलीफलम् ।

भृङ्गाटकश्च पक्काम्रं दासातालफलानि च ॥
हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत् समभ्रता-
म् । नाश्रीयाल्लकुचकोलकर्कन्धूबदराणि
च ॥ जम्बीरं बीजपूगश्च तित्तिडी कमर्द-
कम् ॥

कोल क्षुद्रचदरम् । कर्कन्धू बृहद्वदरम् ॥

आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रकाणि
च । हंससारसदास्यूहचापकौश्वल्पाकि-
काः ॥ मानकन्दं कसेरूणि कतकश्च क-
लिङ्गकम् ॥

क्रकर करकर । दास्यूह डाका । चापः नील-
कठम् । कलिङ्गक तरबुजम् ॥

कृष्णाण्डकश्च कर्कोटं क्रमुकश्च विशेषतः ।
कटुकं कालशाकं च कुण्डरं कर्कटी तथा ।
ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्ज-
येत् ॥ शङ्करेण समाख्यातो यशराजानुक-
म्पया । जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं
ध्रुवम् ॥ स्थानाच्चलति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति
वायुना । पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चे-
दहमञ्चवम् ॥ ब्रह्मप्राश्च कृतप्राश्च कूरा येऽ-

सत्यवादिनः । वर्जनीयाः सधर्मेण भिषजा
गुरुनिन्दकाः । मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरस-
लीढं चिरस्थितं धर्मे । द्रावयति लोहदोषान्
वह्निर्बनीतपिण्डमिव ॥ मुनिरागस्त्य ॥

काले मलमृत्तिलार्थवमुदरे बिभृद्विह्वा-
रे । अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परि-
पाके । क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन
वज्रसेनस्य । सपयसचिराभियतं लोहाजी-
र्णोद्भवं शूलम् ॥

વજ્રસેનસ્ય અગસ્તે: ॥

મથેચયતિસારસ્તુ દુગ્ધ પીત્વા તુ તં જ-
યેત્ । ગુણાદ્વાદશકાદૂર્ધ્વં વૃદ્ધિરસ્ય મયમદા ।

શઙ્કુરમ્ણીત લોહમ્ । ઇતિ સામાન્યાઃ ક્રિયાઃ ॥

વાયુનું અનુલોભન કરનારાં તથા અ-
ગ્નિને વધારનારાં, એવાં સર્વ અન્નપાન ઔષ-
ધો અર્થોવાળાને આપવાં.

ચોખ્ખા, સાડીચોખ્ખા, ઘણાં, અને જ-
વના લોજનો ઘી સાથે, અથવા ભકરીના
દુધ સાથે, લીમડો કે પટોળના રસો સા-
થે, રીંગણીના કંદના રસ સાથે, કે માસ
રસ સાથે આપવા, વિષ્ટાનુ ભેદન ન થતું
હોય એવા અર્થોને નીડી ખરખોડી, પોથી,
તાદળળે, અને બથવાનાં શાકેથી, તથા ખી-
જા વિષ્ટા, મૂત્ર, અને વાયુને કાઢનારા અને
દીપન પદાર્થોથી મટાડવા. વાયુ તથા વિષ્ટાને
ચોગ્ય માંગે લાવનાર ઘાટી છાશ લૂણ સાથે
ખાવી. ઘાટી છાશથી હણાયલા અર્થો પાછા
થતા નથી ઘાટી છાશથી બળ, અગ્નિ, અને
વર્ણુ વધે છે, તેથી નાડીઓ શુદ્ધ થઇને અ-
ન્નાદિકનો રસ સારી રીતે તેમાં વ્યાલી શકે
છે, અને તેથી વર્ણુ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, અને બળ
વધે છે, તથા વાયુ અને કંદના સેકડો રોગો
મટી જાય છે

કરબાદિ ચૂર્ણુ:—કરંજના ફળનો ગર્ભ,
ચિત્રક, સૈંધવ, સૂક, ઇંદ્રજવ, અરણુ, એનું
ચૂર્ણુ છાશમાં ખાવાથી લોહી સહિત અર્થો
ખરી પડે છે.

રજની લેપ:—થોરના દૂધમાં હળદર
વાટીને વેઢે અર્ચની શાતિ માટે લેપ કરવો

પિપ્પલ્યાદિ લેપ:-પીપર, સૈંધવ, કઠ,
સરસડીયાનું ફળ, એમનાં ચૂર્ણુને થોરના કે

આકડાના દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી અર્થો
મટી જાય છે.

હરિદ્રાદિ લેપ:—હળદર તથા કઠની
ધીસોડીનું ચૂર્ણુ સરસિયા તેલમાં કાલવીને
લેપ કરવાથી તે અર્ચ મટાડવામાં ઉત્તમ
લેપ ગણાય છે.

તિલ ભક્ષણુ:—ચાર તોલા કાળા તલ
ટાલ પાણીમાં ખાવા, તેથી અર્થો શાંત
થાય છે, તથા હાંતો મજબૂત થાય છે.

રૂધિર આવણુ:—શઘથી કે જળો
મૂકીને કઠણુ કચેલા લોહી ભરાયલા અર્થો-
માંથી સમજી વેઢે વારવાર લોહી કાઢી
નાંખવું.

બૃહત્કારી સાધ્ય તૈલ:—હીરાકસી,
સૈંધવ, પીપર, સૂક, કલગારી, પાવાણુ લેક,
કણ્ઠેર, નેપાળો, વાવડીંગ, ચિત્રક, હરતાળ,
માલકાંકણી, અને દાઢીનાં મૂળ, આના કલક
સાથે ચોખ્ખા ગોમૂત્રમાં, થોરના દૂધમાં અ-
ને આકડાના દૂધમાં તેલ પકવવું, આ તેલ
ચોપડવાથી ક્ષારથી અર્થો પડી જાય છે, આ
ક્ષાર કર્મથી વળીને પણ કંઈ હરકત આવતી
નથી.

સમશર્કર ચૂર્ણુ:—સૂક, પીપર, સરી, નામ-
કેશર, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, એ પ્રત્યેક-
કેમ સર સાત, છ, પાચ, ચાર, ત્રણ, બે,
અને એક ભાગે લેઇને ચૂર્ણુ કરી, અર્ચ
અગ્નિમાં, શુદ્ધ, અરુચિ, ત્યાસ, તથા કઠ
અને હૃદયના રોગો ઉપર સમાન સાકર સાથે
ખાવું. (એલચી કીણી લેવી.)

વિજય ચૂર્ણુ:—ત્રિકૂળા, વજ, હિંગ,
કાળીપાક, જવખાર, હળદર, દાઢીનાં મૂળ,
ચવક, કડું, કંડાછાલ, ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ, પચ-
લવણ, પીપરીમૂળ, ખીલી, અજમોદ, અને

ત્રિસુગંધી, આ આઠવીસ પદાર્થોના ગણ છે. તે સર્વે સમ ભાગે લેઈ ઝીલું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ એક તોલો ગરમ પાણીમા ખાવું, અથવા તો એરડ તૈલમા કાલવીને ચાટવું. એથી સર્વ અર્થો, શ્વાસ, શોષ, ભગંદર, હૃદય શૂળ, પડખાતું શૂળ, વાતરોગ, ગુદમ, ઉદરરોગો, હેડકી, ઉધરસ, પ્રમેહ, પાંડુ રોગ, કમળો, આમથાત, ઉઠાવર્ત, અતર્વૃદ્ધિ, ગુદરોગો, કુમિઓ, અને બીજાં પશુ ગ્રહણીના રોગો જે વૈદ્યોએ કહેલા છે તે સર્વે મટી જાય છે. તે સર્વેનો નાશ એકદમ આ વિજય નામનું ચૂર્ણ કરી નાંખે છે. મહાજ્વર કે જાત વળગાડથી ચિત્ત હરાયું હોય તેને, તથા પ્રભવગરની નારીને આ ઔષધ હિતકારી છે.

લઘુ સૂરણમોહક — મરી, સુંઠ, ચિત્રક, અને સુરણ, એ એક, એ, ચાર, અને આઠ ભાગે કમસર લેઈ, તેમા તે સર્વ જેટલો ગોળ નાખી મોહક બનાવી ખાવા તે અગ્નિને પ્રતીત કરે છે, ઉદર રોગો મટાડે છે, શુળ તથા ગુદમના રોગો તથા શ્લીપદ અને અર્થોના તુરત નાશ કરી નાંખે છે.

મૃદસૂરણમોહક — સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, તથા ચાર ચાર ભાગ ત્રિકુળા, પીપર, પીપરીમૂળ, તાલીસપત્ર, લીલામો, અને વાવડીંગ, ત્રણ ભાગ કાળી મૂનળી, ૧૬ ભાગ વરધારો, એક એક ભાગ તજ, અને જોળચી, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરવું. પછી બમણા ગોળમાં મોહક બનાવી ઇન્છાનુસાર ખાવા. ભારે અને વીર્યવર્ધક લોજન ખાનારને આ મોહક ખાવાના છે, બીજાને નુકસાન કરે છે. પૂર્વે આ મોહકે અગરત્ય મુનિને તથા વાચુના પુત્ર ભીમસેનને બ્રહ્મકે રોગ

કર્ચો હતો, તેથી તેઓ બહુ ખાનારા થયા હતા. આ મોહકથી માત્ર અગ્નિ, વર્ણ અને બળ વધે છે, એટલુંજ નહીં, પશુ શત્રો, ક્ષારો, અને અગ્નિ વિના અર્થોને તે બાળી નાખે છે. સોભ, શ્લીપદ, તથા કફ અને વાયુથી થયેલા મરડાને તે મટાડે છે. વળિયા, પળિયા, તથા વૃદ્ધાવસ્થાને તે હથેલે, ભુદિ વધારે છે, અને હેડકી, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, તથા મહા ઉચ્છરણના રોગોને તે નાશ કરી નાંખે છે. આ મોહક પુરુષોને માટે રસાયન રૂપ છે.

શ્રી બાહુશાલયુગઃ — નસોતર, તેજબળ, નેપાળો, ગોખરૂ, ચિત્રક, કચુરો, ઇન્દ્રવારુણી, મોથ, સૂઠ, નાગરમોથ, વાડીંગ, હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તે લા, લીલામાં ડાળે, વધારો ડાળે, સૂરણ ૬૪ તોલા; આ સર્વનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરવો. ચોથો ભાગ બાકી રહે એટલે ગાળી લેઈને તેમા સર્વ દ્રવ્યોથી ત્રણ ગણે ગોળ નાખીને પકાવવો કંઠછીને ચોટે તેવુ થાય એટલે ઉતારીને તેમાં નસોતર, તેજબળ, સૂરણ, ચિત્રક, દરેક આઠ આઠ તોલા, તથા જોલચી, તજ, મરી, અને નાગકેશર, દરેક ચોવીસ ચોવીસ તોલા નાંખવાં. આને રાખી મૂકી છૂંક થયે ક્ષીર સાથે ખાવો. તે સર્વ અર્થો તથા સર્વ ઉદરરોગોને હથે છે. ગુદમ પ્રમેહ, પાંડુ, અને હલીમકને પશુ મટાડે છે. અગ્નિને વધારે છે, ક્ષયને મટાડે છે પુષ્કળ વાયુ, સળેખમ, અને પીનસમાં તે હિતકારી છે. આથી પુરુષ સો ભર્ષ સુધી રોગ રહિત જીવે છે આયુષ્ય વધે છે અને વળિયાં પળિયાં મટે છે. આ બાહુશાલ નામનો યુગ પરમ રસાયન છે. હંબરોવાર તે

અરોને હજી નાંખતો જણાયો છે. કહીને થોડે અને ગોળના તાર ચાલે, અને પાણી-માં નાંખતાં ડુબે નહિ, ફેંકવાથી ફેલાઈ ન જાય તેમ પડે, અને પડવાથી વેરાઈ જાય નહિ, એ ગોળનો ઉત્તમ પાક જણવો. છ તોલા, ચાર તોલા, અને બે તોલા, એમ ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ માત્રાઓ ગોળ તથા ખાંડની ગણાય છે, એમ સુનિઓએ કહેલું છે.

વિલાહિ શોધક:—તલ, બીલામો, હરે, અને ગોળ, સમ ભાગે ખાવાથી અર્ચ, ખાસ, ઉધરસ, ખરલ, પાડુ, અને જવરને હલે છે.

સગુડાભયા:— ગોળ સાથે હરે ખાવાથી અરોનિ એકદમ નાશ થાય છે.

પિત્ત અને કફનું શમન કરે છે, તથા ચળ અને ઉદરરોગોને મટાડે છે.

ચંકર લોહ:—ચંકર-ફેર-ફંડપાણી મ-હેન્ધરને પ્રજ્ઞામ કરીને લુપિત આશિઅને ઇન્છનારા નારદે ઇન્ધરને પ્રજ્ઞ કર્યો, કે 'હે નાય ! શમ, સાર, અને અગ્નિ વિના સરલ ઉપાયથી અરોની ચિકિત્સા મનુષ્યો કરે તે વિશે કંઈ કૃપા કરીને કહો.' નારદનું વચન સાંભળીને મનુષ્યોના કિતની ઇન્છાવાળા ચંકરે અરોના નાશનું ઉત્તમ ઔષધ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વટ અને જળવેલનું લોડું લેઈ પતરાં કરાવી કચરા કાઢી શુદ્ધ કરવાં, પછી તેને મજુશીળ, અને સોનાચુખી, રતવેલિયાના મૂળના કલકે તથા પારોનો લેપ કરવો. પછી કૌંસલાના અંગારા ઉપર મૂકી ધમજીધમવું, અને તેમાંથી જે જ્વાળા નીકળે તેને ત્રિકાના રસથી શેકવી. લોડું ગળી જાય એટલે સા-

લુસીથી તેને લેધને ત્રિકાના રસમાં ઠારવું વળી જેટલો ભાગ ગળેલો ન હોય તેને પાછો એજ રીતે ગરમ કરીને ત્રિકાના રસમાં ઠારવો વળી બાકી રહેલ ભાગનું પણ એમજ કરવું. એમ કરતાં છેવટ જે ભાગ બીલકુલ ન મરે એવો રહે તેને બીજા ધાતુઓની જેઠે મારીને ત્રિકાના રસમાં નાંખવો પછી ત્રિકાના રસને તરફે સુકવી નાખીને લોહને લોહના વાસણમાં શખી વાટીને ચીલું ચુર્ણ કરવું. પછી એ ચુર્ણમાં ત્રિકાનો રસ નાખી ગરમ કરી તે પીંડાને લોહના ઠામમાં બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી અડચાંના જળપુટમાં પકાવવું. પછી અનુ-ક્રમે ત્રિકા, આદું, ભાંગરા, કાળો ભાંગરા, માનકંડ, બીલામો, ચિત્રક, સુરણ, અને એ-રડાના પાન તથા લોરનાં પુટો દેઈ દેધને જળપુટમાં પકાવવું. એ દરેક પુટ વખતે ચોસઠં તોલા લોહ ચુર્ણમાં અડસઠં તોલા ત્રિકાનો રસ નાંખતાં જવો. (દરેક પુટ દેધને પચીસ પચીસ જળપુટો દેવા, એટલે એ રીતે ૨૫૦ દિવસે લોહ સિદ્ધ થઈ, પા-ણીમાં તરે એવું થાય છે). ત્રિકાનો રસ પ્રથમથીજ ઉકાળીને આઠમે ભાગે રહેલો તૈયાર રાખવો એમજો. પછી લોહ કે ત્રાળા-ના ઠામમાં બરીસ તોલા થી નાંખી તેમાં એ લોહને પકાવવું અને કહીથી હલાવવું. તેનો ઠામળ, મધ્ય, કે ખરસટ, જે જાતનો પાક કરવો હોય તેવો કાળજીથી વેચે કરવો.

આ લોહ પ્રયોગના આરંભમાં ઉત્સવ તથા મંજલ કરવાં. પહેલે દિવસે આ લોહ મધ તથા ઘીમાં એક રતિ ખાવું. બીજે દિવસે બે રતિ ખાવું. એમ રાજ એકેક રતિ વધારતાં જતે અગ્નિના બળના પ્રમણમાં

ખાર રતિ સૂધી ખાતું. વર્દમાન પિંપલીની રીતે તેના ઉપર ગાયનું દૂધ અને ગાયનું દૂધ ન મળે તો બકરીનું દૂધ પીવું. સ્નિગ્ધ અને વૃષ્ય પદાર્થો ખાવા આ લોહથી જઠરાગ્નિ વધે છે બસ્ત્રમક મટે છે, અને વાયુ, પિત્ત, કૌંઠ, વિષમજ્વર, ગોગો, નેત્રના રોગો, પાં-
ડુરોગ, ઘેન, અરૂચિ, શુળ, પરિણામશુળ, પ્રમેહ, અપખાહુક, સોભ, અને રક્તાસ્રાવ મટી જાય છે. વિશેષ કરીને અશોનિ તો હ-
લ્લેજ છે એથી બળ અને પુષ્ટિ વધે છે, કંતિ વધે છે, સ્વર સુધરે છે, શરીર હલકું થાય છે, આરોગ્ય તથા પોષણ મળે છે, આયુષ્ય વધે છે, લક્ષ્મી વધે છે. તેજ અને રૂપ વધે છે પુત્ર થાય છે, અને વળિયાં તથા પળિયા મટી જાય છે. આ શકર લોહનું નામ હુના-
મારિ પણ છે, અને તેથી હજારોવાર અશો-
નો નાશ થયેલો દેખાયો છે જેમ અગ્નિથી ખડ બળી જાય છે, તેમ આનાથી અશો બળી જાય છે. રોગી સુકુમાર અને નાણુક હોવાથી મઘ પીનારો હોય તો તેને જૂના મધ સાથેના લોખનમા આ લોહ આપવું આ લોહ ખાનારે લાવાં, તેતર, બટાઉડા, મોર, સસલાં, ચકલા, વનચકલી, વૈયા, હા-
રીલ, શકરા, મોટા લાવાં, જમલીફૂંડા, ક-
ખૂતર, અને મૂગો વગેરે બગલ પશુપક્ષી-
ઓનું માસ ખાતું, એ હિતકારી છે. મા-
છલા અનુકુળ હોય તો મશુર અને રો-
હિત નામના મોટા મત્સ્યો તથા શહેલ મત્સ્ય વિશેષ હિતકારી છે. રીંગણાં, પ-
રવળ, ભોરીંગણીના ડોડાં, મીડીતૂબડી, શતાવરીના પાન, નેતરનો અગ્ર ભાગ, અ-
કલકરો, તાદળજો, બથવો, કાચમીર, ચિ-
ત્રક, કુંવાડિયો, નાળિયેર, ખજૂર, દાડમ,

હરફરેવડી, શીંગોડાં, પાકી કેરી, દ્રાક્ષ, તા-
ડકળ, એ સર્વ આ લોહ ખાનારને હિતકારી છે ક્ષુસ, ચણીખોર, ખોર, લીંબુ, બીજોરં, આંબલી, કરમદાં, જળપ્રાય દેશનાં પ્રાણી-
ઓનાં માંસો, કલકલિયાનું માસ, શેરડી, હંસનું માંસ, સારસ તથા બપૈયાના માંસ, નીલકંઠનું, કુંજનું, બગલીનું માસ, માનકદ, સેલાં, નિર્મળી, તડખૂજ, પદકોણુ, કંટોલાં, સોપારી, કડવા પરવળ, શરપખો, કુદરે, કાકડી, તથા આદિમાં ૬ વર્ષ હોય એવા સર્વ પદાર્થો, અને સર્વ દાળો, એ સર્વનો ત્યાગ કરવો.

જગત્ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તથા કુબેર ઉપરની કૃપાથી મહાદેવે સર્વ અશોનિ નાશ કરનાર આ હુનામારિ નામનું લોહ કહેલું છે મેરૂ ચલિત થાય, પૃથ્વી વાયુથી ઊંધી વળી જાય, ચંદ્ર તથા તારાઓ અઠા-
શમાંથી નીચે પડી જાય, તો પણ આ કથન ખોટું નથીજ. જેઓ પ્રજ્ઞધારી, ઉપકાર ઉપર અપકાર કરનાર, ક્રૂર, અને ખોટું બોલનારા હોય તેને પાર્શ્વિક વેલે આ ઔષધ આપવું નહિ આ લોહથી કંઈ હરકત થાય તો અગચિયાના રસમા વાટેલા વાલડાંગો બહુવાર સૂધી ત-
ડકે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ અગચિયાના રસમા ચાટવું. અગ્નિ જેમ ધીને પીગાળે છે તેમ આ પ્રયોગ લોહ વિકારને મટાડી દે છે. લોહ પેટમા પચે છે ત્યારે સમયસર દરત ઉતરે છે, પેટ હલકું થાય છે, ખોડકાર શુદ્ધ આવે છે, વ્હાનિ મટે છે, અને આનંદ થાય છે. વા-
વડીંગનું ચૂર્ણ અગચિયાના રસમાં ચાટવાથી લોહના અભ્યુત્થાથી થતું શૂળ તુરત મટે છે. આ લોહથી અતિસાર થાય તો દૂધ પીવાથી તે મટશે આ લોહ ખાર રતિથી વધારે ખવાય તો તેથી બચ આવી પડે છે.

લોહી સ્વપતા અર્શોની ચિકિત્સા.

રક્તાર્શસામુપેક્ષેત રક્તમાદૌ સ્વચ્છિષક્ ।
દુષ્ટાસે નિઃસ્રુતે ન સ્વુઃ શૂલાનાહાસૃગા-
મયાઃ ચન્દન કિરાતકિક્તક ધન્યથવાસા
સનાગરાઃ કથિતાઃ । રક્તાર્શસાં પ્રશ્નમના
દાર્વીત્વગુણીરનિમ્બાશ્ચ ॥ ચન્દનમત્ર રક્તમ્ ।
નાગરમત્ર મુસ્તકમ્ ॥ इति चन्दनादिकाथ. ॥

નવનીતતિલામ્બાસાત્ કેશરનવનીતશ-
કેરામ્બાસાત્ દાષિસરમથિતામ્બાસાદ્રુદ્ધાઃ
શામ્યન્તિ રક્તવહાઃ ॥ દધ્રસ્તૂપરિ યો ભાગો
ઘનસ્નેહયુતઃ સરઃ ।

મથિતં સરોહિત નિર્જલ વજ્રપૂત દધિ ॥

સપચકેશરસૌદ્રં નવનીતં નવં લિહન્ ।
શિતાકેશરસંયુક્તં રક્તાર્શસિ સુલી ભવેત્ ॥
પયસા સ્રુતેન યૂષૈઃ સતી નમુદ્રાઢકી મશૂ-
રાણામ્ । ઓદનમથાદમ્લૈઃ શાલિદ્રિયાપાક-
કોદ્રવજમ્ ॥ શશ્વહરિણલાવમાસૈઃ કપિજ-
લૈરેણમાસૈશ્ચ ॥ અમ્લૈરીષત્સુગન્ધૈશ્ચ ॥

સમદ્રોત્પલમોચાકતિરીટોત્પલચન્દનૈઃ ।
સિદ્ધ છાગીપયો દધાન્ શુદ્ધજે શોણિતા-
ત્મકે ॥ સમજ્ઞા લજ્ઞાહ । મોચાકો મોચરસ ।
તિરીટો લોષ્ટ્ર. ચન્દનં રક્તમ્ । इति समद्रादिदु-
ग्धम् ॥

માવિતં રજનીચૂર્ણં છુદ્ધીક્ષીરૈઃ પુનઃપુનઃ ।
ધન્વનાત્સુદૃઢં સૂત્રં છિન્નસ્પર્શો ભગન્દરમ્ ॥
इति क्षारसूत्रम् ॥

લોહી સ્વપતા અર્શોમાં પ્રથમ તો વેલે
ઉપેક્ષા કરવી, કેમકે ખરાબ લોહી સ્વપી ન

બધ તો શૂળ, પેડુનો વાચુ, અને રક્ત ઢોપે
થાય છે.

ચંદનાદિ કવાથ — ચંદન (શાદુ), કે
રિયાદુ, ખમાસો, મોથ, ઘરૂહળદર, સૂંઠ
સ્રજ, વાળો, અને લીમકાનો કવાથ કરી
પીવાથી રક્તાર્શનું શમન થાય છે.

માખણ અને તલ ખાવાની ટેવથી
નાગકેશર, માખણ, અને સાકર ખાવાથી
અને કહિતુ ઘોળતુ પીવાથી રક્તાર્શ શા-
મ્ય બધ છે. કહિની તર ચીકણી હોય
સારક છે.

કમળના કેશરા, મધ, સાકર, આ
નાગકેશર સાથે તાણુ માખણ ખાવાની ટે
રાખવાથી રક્તાર્શ મટી બધ છે. વટાણા, મગ
મસૂર, અને તુવેરના કષક ખાટા તથા સુગ
ધી કરેલા યૂષે સાથે; ઉકાળેલા દૂધની સાથે
અને સસલાં, હરણુ, લાવા, તેતર, તથા હ-
ણુના માસો સાથે, ચોખા, ચામો, કે ઢોદરા
બોળન કરવાથી રક્તાર્શ મટી બધ છે.

સમંગાદિદુગ્ધઃ—રીસામણી બે ભાગ
કમળ, મોચરસ, લોદર, રતાંજળી, જોમન
કલકોથી પકાવેલ બકરીનું દૂધ રક્તાર્શવ
ળાને પાતું.

ક્ષારસૂત્રઃ—હળદરનું ચૂર્ણ અને ચેદર
છીરની વારંવાર ભાવના દીધેલ ઢોરાથી બ-
ધવાથી અર્શ તથા ભગંદર કેપાઈ બધ છે.

બીજા સ્થાનોના અર્શોની ચિકિત્સા

નાસાનાખિસમુત્પેષુ તથા મેદાદિજેષ્વરિ
ત્રિજ્વલ્પર્શૈઃ સુ કુર્વાત તથ તથ ચચોક્ષિતમ્ ॥

બીજા સ્થાનોના અર્શોની ચિકિત્સાઃ—
નાક, નાભિ, તેમજ લિમ આદિમા થયેલા

એ ત્રણે બળના અર્થોમા તે તે પ્રકારની થયો-
ચિત દિશાઓ કરવી.

અર્મકોલની ચિકિત્સા.

ચર્મ્મકોલન્ટુ સંછિદ્ય દહેતુ કારેણ ચાગ્નિના ॥

અર્મકોલની ચિકિત્સા—અર્મકોલને
કાપીને અગ્નિ અથવા ક્ષારથી બાળવું.

અર્શોમાં પરહેલ.

વેગાવરોષસ્ત્રીસ્પર્શવાનાન્યુત્કટકાશ્નમ્ ॥

યયાસ્વં દોષલં ચાગ્નમર્જસઃ પરિવર્જયેત્ ॥

હ્યર્શોઽધિકારઃ ॥

અર્શોમા પરહેલ—વેગોને અટકા-
વવા, સીનો સ્પર્શ, વાહન બેસવું, અને ઉ-
ભડક બેસવું, તથા તે તે દોષને કરનારાં અન્ન,
એ સર્વ અર્શોવાળાએ ત્યજી દેવા.

જઠરાગ્નિના વિકારોના

અધિકાર.

પાસેનાં નિદાનો સહિત વિકારો.

કફપિત્તાનિલાશિક્વાત્ત્સામ્યાજ્ઞાવરો
ડનલઃ । મન્દસ્તીક્ષ્ણોઽથ વિષમઃ સમથેતિ
ચતુર્વિધઃ ॥

કફની અધિકતાથી જઠરાગ્નિ મંદ
થાય છે, પિત્તાની અધિકતાથી તીક્ષ્ણ
થાય છે, વાયુની અધિકતાથી વિષમ થાય
છે, અને ત્રણે દોષો સમ રહેવાથી સમસ્થિતિ-
વાળા થાય છે. એ રીતે જઠરાગ્નિ ચાર પ્રકાર-
નો થાય છે.

મદ્દાગ્નિનું લક્ષણ.

સ્વરૂપાપિ નૈવ મન્દાધેર્માત્રા મુક્ત્વા વિપ-

ચ્યતે । છર્દિઃ સાદઃ પ્રસેકઃ સ્પાચ્છિરો જ-
ઠરગૌરવમ્ ॥

એ અગ્નિ મંદ પડે છે તો બહુ થોડું
ખાધેલું પણ પચતું નથી, અને ઉલટી તથા
ગ્લાનિ થાય છે, લાળ ઝરે છે અને માથું
તથા પેટ ભારે થાય છે.

તીક્ષ્ણ અગ્નિનું લક્ષણ.

માત્રાતિમાત્રાપ્યશિતા તીક્ષ્ણાગ્નેઃ પચ્યતે
સુસ્વમ્ । અતપ્તવ હિ કેનાપિ મતસ્તીક્ષ્ણા-
ધિરુત્તમઃ ॥

ચોગ્ય કે વધારે પડતું ખવાય તો પણ
તે તીક્ષ્ણ અગ્નિથી તુરત પચી જાય છે, તેથી
કેટલાક તીક્ષ્ણાગ્નિને ઉત્તમ માને છે.

વિષમ અગ્નિનું લક્ષણ

અશિતા સ્વલુ માત્રાપિ વિષમાગ્નેસ્તુ દે-
હિનઃ । કદાચિત્પચ્યતે સમ્યકદાચિન્ન વિ-
પચ્યતે ॥ તસ્યાધ્માનમુદાવર્ચ શૂલં જઠર-
ગૌરવમ્ । પ્રવાહનમતીસારસ્તથા સ્પાદ-
ન્નકૂજનમ્ ॥

ખાધેલી ચોગ્ય માત્રા પણ વિષમાગ્નિ-
થી કેઇવાર પચી જાય છે. અને કેઇવાર
પચતી નથી. એથી આફરો, ઉદાવર્ત, શૂળ,
પેટમાં ભાર, પ્રવાહિકા, અને અતિસાર થાય
છે, અને આંતરડાંમા ખળભળાટ થાય છે.

સમ અગ્નિનું લક્ષણ.

સમાસમાગ્રેરશિતામાત્રાસમ્યગ્નિપચ્યતે ॥
સોઽધિરુત્તમ પતેષુ ન તીક્ષ્ણસ્તૂત્તમો મતઃ ॥

સ વ મધુરક્ષિપ્તવાદિમોગ્નઃ સમોગ્નિરુત્તમઃ ।
તર્હિ કયં તીક્ષ્ણસ્ય વિકારમધ્યે ગણના । રખ્યતે ॥
સમોઽગ્નિઃ ક્ષુધાવિષાત્પ્રદાએષ્વ તથા વિકારં ન ક-

રોતિ । તીક્ષ્ણસ્તુ સ્વત્પકાલમપિ ક્ષુધાવિઘાતા-
દાશ્વેષ પૈતિકાન્ વિકારાન્ કુરુતે ॥

તીક્ષ્ણઃ પિત્તસમુત્થાનાન્વિષમો વાતરેલુ-
કાન્ । તથા કરોતિ મન્દાગ્નિવિકારાન્
કફસમ્ભવાન્ ॥

સમ અગ્નિવાળાને સમ માત્રાથી ખા-
ધેલું પચી ગય છે આ સર્વ અગ્નિઓમાં
સમ ઉત્તમ છે, પણ તીક્ષ્ણ ઉત્તમ નથી. તી-
ક્ષ્ણાગ્નિ પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષ-
માગ્નિ વાતવિકારોને પેદા કરે છે, અને મંદા-
ગ્નિ કફ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ હે-
વાથીજ તીક્ષ્ણ અગ્નિ બરાબર પચાવનારો
છતાં પણ તેને વિકાર કરનારો માનેલો છે.
ભસ્મક રાગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ-
નું લક્ષણ.

વહર્ષિરુક્ષાન્નમુર્જાં નરાણાં ક્ષીણે કફે
મારુતપિત્તવૃદ્ધૌ । અતિપ્રવૃદ્ધઃ પવનાન્વિતો
ઽગ્નિર્જ્વલં ક્ષણાદ્ગ્નમ્ કરોતિ યસ્માત્ ॥ ત-
સ્માદસૌ મસ્મકસંશ્લકોઽધૂપેક્ષિતોઽયં પ-
ચતે ચ ધાતુર્ ॥

અત્યંત તીક્ષ્ણ અને રૂક્ષ અન્ન ખાનારા
માણસનો કફ ક્ષીણ થઈ વાયુ તથા પિત્ત
વધે છે, તેથી અત્યંત વધેલ વાયુ અગ્નિ સ-
હિત ખાધેલાને કષ્ટ માત્રમાં ભસ્મ કરી
નાંખે છે, તેથી તે રોગને ભસ્મક કહે છે.
તેની ઉપેક્ષા કરવાથી ધાતુઓ પણ પચવા
માંડે છે.

ભસ્મકના ઉપદ્રવો તથા અરિષ્ટ.

ત્વદસ્વેદદાઙ્મૂર્છાદીન્ કૃત્તૈવોઽત્પ્રમિસ-
મ્ભવાન્ । પક્ત્વાન્નપાથું પાત્વાદીન્ સ સિમં
માશ્વયેત્ ક્ષુબ્ધ્ ॥

અગ્નિ વધવાથી તૃષ્ણા, સ્વેદ, ઠાક, મૂ-
ર્છા, વગેરે ભસ્મકથી થાય છે, અને અન્ન
પાકી ગયા પછી તુરંતજ ધાતુઓને પકાવે
છે.

અશ્વર્ણનું દૂરનું નિદાન.

અત્યમ્બુપાનાદિવિમાશ્નનાશ સન્ધારણાત્
સ્વપ્રવિપર્યયાશ્ચ । કાલેઽપિ સાત્ત્વ્યં છધુ
ચાપિ શ્વૃતમન્નં ન પાકં મજતે નરસ્ય ॥

સન્ધારણાત્ ક્ષુધામૂત્રપુરીષાદીનામ્ । સ્વપ્રવિપ-
ર્યયાત્ દિવાશયનાદ્રાત્રી જાગરણાત્ । છધુ ચાપી-
ત્યપિ શબ્દાત્ સિન્ધોષ્ણાદિગુણયુક્તમપિ ॥

(અન્યથ) તૃણામયક્રોષપરિપ્લુતેન
લુચ્ચેન રુદૈન્મનિપીડિતેન । પ્રદેશયુક્તેન ચ
સેચ્યમાનમન્નં ન સમ્યક્ પરિપાકયેતિ ॥

પરિપ્લુતેન વ્યાતેન ॥

અનાત્મચન્તઃ પશુવદ્ બુદ્ધ્યન્તે ચેઽપમાણતઃ ।
રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જીર્ણં પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥

અનાત્મકત્ । અબુદ્ધિમન્તઃ । રોગાનીકસ્ય
વિવૃણ્યાદર્મેલ્લં કારણમ્ ॥

(અન્યથ માયેળાહારૈષ્વમ્યાદર્જીર્ણ)
જાયતે તૃણામ્ । તન્મૂલો રોગસંજ્ઞાતસ્તદિ-
નાશ્ચાદિનસ્યતિ ॥ અર્જીર્ણવિનાશાદિનસ્યતિ ।
રોગસંજ્ઞાતઃ રોગસમૂહઃ ॥

અત્યંત પાણી પીવાથી, વિષમ કોબ-
નથી, ક્ષુધા તથા મળમૂત્રના વેગો રોગવાથી,
દિવસે સૂવાથી તથા રાત્રે જાગવાથી, માણ-
સને સમયસર તથા યોગ્ય માત્રાથી ખાધેલું
પ્રકૃતિને અનુકુળ, હલકું સિન્ધુ તથા ઉનું
અન્ન પણ પચતું નથી, બીજાં કહેલું છે કે-
તરશ, અય, કોષ, લોભ, રાગથી મચેલી

હીનતા, અને દ્રેષવાળાને આપેલું અન્ન બરો-
બર પચતું નથી. જડ પથુની પડે એ માણસ
પ્રમાણ ઉપરાંત ખાય છે, તે પુષ્કળ રાગોને
કરનારા અણધુના લોગી થાય છે. બીજે
કહેલું છે કે- વિશેષ કરીને વિષમ આહારથી
માણસને અણધુ થાય છે. તે ઘણા રાગોનું
મૂળ છે, તેથી તે મટેથી સર્વ રાગ મટે છે.

અણધુના સામાન્ય લક્ષણો.

ગ્લાનિગૌરવવિષ્ટમ્મપ્રમમારુતમૂહતા ।
વિવન્ધો વા પ્રઘાતિર્વા સામાન્યાજીર્ણલક્ષ-
ણમ્ ॥ મારુતમૂહતા વાયોરવશઃ । વિવન્ધ-
મણાપ્રવૃત્તિઃ ॥

ગ્લાનિ, ગૌરવતા, મળસ્તંભ, જમ
વાયુ, મૂહતા, મળબધ અથવા તેની બહુ
પ્રવૃત્તિ, એ અણધુનાં સામાન્ય લક્ષણો છે

અણધુના ભેદો.

આમં વિદગ્ધં વિષ્ઠ્ઠ્ઠં કફપિત્તાનિલૈ-
ક્ષિભિઃ ॥ ત્રિભિરિત્યેકશો ન તુ મિલિતૈ ॥

અર્જીર્ણ કેચિદીક્ષન્તે ચતુર્થે રસશેષતઃ ॥

કેચિતુ સુશ્રુતાદયઃ । રસશેષતઃ : । મુક્તસ્ય
પક્વસ્ય સારમૂતો યો દ્રવઃ સ રસઃ । સોઽપિ પ-
ચ્યતે । મુક્તસ્ય સારમૂતો યો દ્રવઃ સ ચાપક્વો
રસશેષ તસ્માત્ । ચતુર્થમર્જીર્ણમ્ । નન્વામાર્જી-
ર્ણદ્રસશેષસ્ય કો ભેદઃ । ઉચ્યતે । આમં મધુરતા
ગતમપક્વનન્નમેવ । રસશેષસ્તુ મુક્તસ્ય પક્વસ્ય
સારમૂતો યો દ્રવઃ સ ચાપક્વઃ इति ભેદઃ ॥

અર્જીર્ણ પચ્ચમં કેચિમિર્દોષં દિનપાકિ ચ ॥

નિર્દોષ ગૌરવભ્રમશૂલદિદોષાઙ્ગનકમ્ દિન-
પાકિ ચ । અહોરાત્રેણ પાક યાતીતિ સ્વભાવઃ ।

યત્તુ માત્રાકાલસામ્યાદિદોષાદિનાન્તરે પાક યાતિ
તદિનપાકિ । અતઃ એવ । યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યમિ-
ત્યાદિ વચનમ્ ॥

વદન્તિ ષષ્ઠઞ્ચાર્જીર્ણં પ્રાકૃતં પ્રતિવાસરમ્ ॥

પ્રાકૃતમવિકારકમ્ । પ્રતિવાસર પ્રતિદિનમા-
વિ । મુક્ત યાવન્ જીર્ણં તાવદર્જીર્ણમિત્યુચ્યતે ।
પ્રતદભિધાનસ્ય પ્રયોજનં પાકાર્થં વામપાર્શ્વશયન-
પ્રિયશબ્દાદિસેવનાદિકમ્ । ન ચાત્રાહારસ્ય નિષે-
ધઃ । ‘પ્રાતરાશો ત્વર્જીર્ણં તુ સાયમાશો ન દુષ્યતિ’
इति વચ્ચનેન સાયમાશાસ્યાવશ્ય કર્તવ્યત્વાત્ ॥

આમાણ્ધુ કફથી, વિદગ્ધાણ્ધુ પિ-
ત્તથી અને વિષ્ઠ્ઠ્ઠાણ્ધુ વાયુથી થાય છે.
સુશ્રુત વગેરે કહે છે કે-જમ્યા પછી પેટમાં
પાકી ગયેલો અત્તારિકના સારરૂપ દ્રવરૂપ
રસ પશુ પાકતાં પાકતાં તેમાંથી કાચો ભાગ
રહી બચ છે તે ‘રસશેષ’ કહેવાય છે, અને
તેનાથી રસ શેષાણ્ધુ નામનું એવા પ્રકારનું
અણ્ધુ થાય છે અહીં કહેને શકા થાય કે
આમાણ્ધુથી રસશેષાણ્ધુ શી રીતે બૃહ્દ
ગણાય ? તેનું સમાધાન કે-મધુરપણુ પા-
મેલા અપક્વ અન્નથી આમાણ્ધુ થાય છે,
અને અન્નના સારરૂપ દ્રવરસ અપક્વ રહી
અયાથી થયેલું અણ્ધુ રસશેષાણ્ધુ કહેવાય
છે. માટે એ બન્ને અણ્ધુ પરસ્પર ભુદાંજ
છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે-શરીરમાં
ભારેપણું, જમ અને શૂળ વગેરે દોષોને ન-
હિ ઉત્પન્ન કરનારા અન્નની માત્રા, કાળ તથા
આત્મ્યાદિ દોષથી તેજ દિવસે પેટમાં નહી
પાકતાં બીજે દિવસે પાકે છે, તે પાંચમા
પ્રકારનું અણ્ધુ છે. કે જે અણ્ધુને માટે

જમ્યા પછી એક પોહોરની અંદર ફરીથી જમવું નહીં ' એ વચન કહેલું છે.

વળી કેટલાક કહે છે કે—વિકારોને ઉત્પત્તિ ન કરે એવું જમણું અન્ન જ્યાં સુધી પચ્યું નથી, ત્યાં સુધી તેને છઠ્ઠા પ્રકારનું અલ્પ ગણવું જોઈએ એને અલ્પ ગણવાનું કારણ એજ કે—તેને પકાવવા સાફ ડાબે પકાવે સુવું, મિય ભાષણનું શ્રવણ કરવું, વગેરે કરવું, આ અલ્પમાં ખાવાનો નિષેધ નથી, કેમકે સવારે ખાધેલું પચ્યું ન હોય તો પણ સાજે જમવાનું કહેલું છે.

આમાલ્પનું લક્ષણ.

તન્નામે ગુરુતોલ્લેશઃ ક્ષોયો ગળ્દાસિકૂટમઃ ॥
ઉદ્ગારશ્ચ યથામુક્તમવિદગ્ધં પ્રવર્ષતે ॥

ગુરુતા ઉદરાક્ષયો । ઉલ્લેશ ઉપસ્થિતવમન-મિત્ર । અસિકૂટોઽસિપ્તુતક ॥

ભારેપણું, ઉલટી, લમણા અને આંખો ઉપર સોળે, અને ખાધેલું નહિ પચ્યા જેવા ઓડકાર આમાલ્પમાં થાય છે.

(વદગ્ધાલ્પનું લક્ષણ.

વિદગ્ધે પ્રમતૃષ્ણમૂર્છાઃ પિત્તાશ્ચ વિવિધા રુજઃ । ઉદ્ગારશ્ચ સત્રૂપામ્લઃ સ્વેદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ વિવિધા રુજ ઉપશોષદાહાદય' ।

અમ, તૃષા, મૂર્છા, પિત્તના વિવિધ રોગો, ધૂમાડાવાળા ખાટા ઓડકારો, સ્વેદ, અને દાહ વિદગ્ધાલ્પમાં થાય છે.

(વિષ્ટગ્ધાલ્પનું લક્ષણ.

વિષ્ટગ્ધે શૂલમાધ્માનં વિવિધા વાતવેદનાઃ । મલવાતાઽપ્તદિશ્ચ સ્તમ્ભો મોહોઽન્નપીડનમ્ ॥ વાતવેદના. તોદમેવાદયઃ । સ્તમ્ભોઽન્નનામ । મોહો મૂર્છા ॥

શૂળ, આફરો, વાયુના અનેક રોગો, મળ અને વાયુનું રોકાવું, સ્તંભ, મોહ, અને કળતર, એ વિષ્ટગ્ધાલ્પમાં લક્ષણ છે.

રસરોપાલ્પનાં લક્ષણો.

રસરોપેઽન્નવિદેષો દ્વદયાશુદ્ધિગૌરવઃ ।

રસરોપાલ્પમાં અન્ન ઉપર અરુચિ અને ભારેપણાથી હૃદયની છાતી સાફ રહેતી નથી.

અલ્પના ઉપદ્રવો.

મૂર્છા પ્રલાપો વમનઃ પ્રસેકઃ સદનં પ્રમઃ ।
ઉપદ્રવા મવન્ત્યેતે મરણશ્ચાપ્યનીર્ણતઃ ॥

મૂર્છા, બકવાહ, વમન, લાળનોસાવ, ગ્લાનિ, અને અમ, એ ઉપદ્રવો, તેમજ મરણ પણ અલ્પથી થાય છે.

અત્યંત અલ્પથી બીજા રોગો થાય છે.

આમં વિદગ્ધં વિષ્ટગ્ધમિત્યર્જીર્ણં યદીરિતમ્ । વિશ્વચ્ચલસત્કી તસ્માદ્વચ્ચાપિ વિલમ્બિકા ॥ નાત્ર યથાસંસ્થમ્ । તદા વિષ્ટગ્ધા દિલમ્બિકા મવિતુમર્હતિ । સા ચ કફવાતામ્યાં મવતીત્યેકાન્તોઽર્જીર્ણદિસૂચ્યાદિત્રયોત્પત્તિઃ ॥

આમ, વિદગ્ધ, વિષ્ટગ્ધ, એ અલ્પોથી વિસુચિ (કોલેરા), અલસક, અને વિલમ્બિકા એ રોગો થાય છે. આમાં દરેક અલ્પથી ઉપર કહેલા ત્રણે રોગો થાય છે, એમ સમજવું.

વિસુચી (કોલેરા) ની નીડકિત.

સૂચીમિરિચ ગાત્રાણિ તુદન સન્નિષ્ટેન્નિલઃ । યજ્ઞાજીર્ણેન સા વૈદ્યૈર્વિસૂચીતિ નિગદ્યતે ॥

એ રાગેમાં અણુલેથી ગાત્રેમાં સો-
ધએ લોકાતી હોય તેવી પીડા વાચુ કરે છે,
તે રાગને વેઠો વિસૂચી કહે છે. (સૂચી એટ-
લે સોય.)

વિસૂચીનું નિદાન.

ન તાં પરિમિતાહારા લભન્તે ચિદિતાગ
માઃ । મૂઢાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેઽન્ન-
લોટુપાઃ ॥ વિદિતાગમાઃ । જ્ઞાતાયુર્વેદાઃ ॥

મિતાહારી અને આયુર્વેદને બહુના-
રાઓને વિસૂચી રાગ થતો નથી, પરંતુ
મૂઢ મનવાળા, ધદ્રિયોને વચ નહીં રાખ-
નારા અને ખાઉધર લોકોને તે થાય છે.

વિસૂચીનું લક્ષણ.

મૂર્છાતિસર્ગો વમથુઃ પિપાસા શૂલં
બ્રમોદ્વેષ્ટનજૃમ્બદાહઃ । વૈવર્ણ્યકમ્પૌ દ્વદયે
રુજશ્ચ ભવન્તિ તસ્યાં શિરસશ્ચ મેદઃ ॥ લ-
દ્વેષ્ટન હસ્તપાદયોઃ ॥

મૂર્ચ્છા, અતિસાર, ઉલટી, તરશ શૂળ,
જમ, કળતર બગાસા, દાહ, વિવર્ણતા, કંપ,
હૃદયમાં પીડા, અને માથામાં દરદ, એ વિ-
સૂચીનાં લક્ષણો છે.

વિસૂચીના ઉપદ્રવો.

નિદ્રાનાશોઽરતિઃ કમ્પો મૂત્રાઘાતો વિ-
સંજ્ઞતા । અમી ઉપદ્રવા ધોરા વિસૂચ્યાઃ
પચ્ચ દારુણાઃ ॥ અમી નિદ્રાનાશાદય ઉપદ્રવાઃ ।
સર્વેષામેવ રોગાણા ધોરા મયક્કુરા । વિસૂચ્યાઃ પચ્ચ
દારુણા વિસૂચ્યા વિસૂચ્યાસ્તુ પચ્ચાપિ યદિ સ્યુસ્તદા
દારુણા પ્રાણમયક્કુરા ॥

નિદ્રાનો નાશ, અણુગમેા, કંપ, મૂત્રા

ઘાત, અને બેલાની, આ પાંચ ધોર ઉપદ્રવો
વિસૂચી રાગનાં છે.

અલસકનું લક્ષણ

કુક્ષિગનહાતેઽત્યર્થ પ્રતામ્યત્યથ કૂજતિ ।
નિરુદ્ધો મારુતશ્ચૈવ કુસાતુપરિધાવતિ ॥
વાતવર્ષોનિરોષશ્ચ યસ્યાત્યર્થ ભવેદપિ ।
તસ્યાલસકપાચષ્ટે ત્વ્ણોદ્ધારૌ ચ યસ્ય તુ ॥

આનહાતે આખાયેતે । પ્રતામ્યતિ તાઢયતિ ।
કૂજતિ આર્તનાદ કરોતિ । કુક્ષો અજીર્ણેન નિ-
રુદ્ધો મારુત । ઉપર ધાવતિ હૃદયકળાદિક ગ-
ચ્છતિ इत्यर्थ ॥

કાશ્યપસ્વાહ । નાષો યાનિ ન ચાપ્યૂ-
ર્ધ્વમાહારો યો ન પચ્યેને । કોષ્ઠે સ્થિતો-
ઽલસીભૂતસ્તતોઽસાવલસઃ સ્મૃતઃ ॥

અત્યંત આફરે થઈ હાથ પગ પછ-
ડાય, ચીસો પાડે, પેટમાંનો ખવન રોકાઈને
છાતી વગેરેમાં ઉપર જતો હોય, મળ તથા
વાચુ બહુજ રોકાઈ ગયાં હોય, તરશ અને
ઝોડકાર થયા કરે, તેને અલસક થયાનું બ-
હુકું કાશ્યપે તો કહ્યું છે કે-“આહાર ઉપર
ન બંધ, નીચે ન બંધ, પણ કોઠામાં સ્થિર
થઈને રહે, તે રાગ અલસક કહેવાય છે.”

વિસૂચી તથા અલસકનું અનિષ્ટ.

યઃ ક્ષ્યાવદન્તોઽપ્તસ્તોઽત્યસન્નો વમ્યર્દિ-
તોઽમ્યન્તરયાતનેત્રઃ । ક્ષામસ્વરઃ સર્વેવિ-
મુક્તસન્ધિર્યાયાન્નરોઽસૌ પુનરાગમય ॥

સર્વા વિમુક્તાઃ શિથિલીભૂતા સન્ધવો યસ્ય સઃ ॥

હાત, હોઠ, અને નખ કાળા થઈ જાય,
અત્યંત બેલાની આવે, ઉલટી થતી હોય,
નેત્રો ઉડાં જતાં રહે, સ્વર બેચી જાય, અને

સર્વ સાંધાઓ દીઠા પડી જાય, તે માણસ અવશ્ય મરી જવાનોજ.

વિલંબિકાનું લક્ષણ.

દુષ્ટનુ શુક્ત કપમારુતાભ્યાં મવર્તતે
નોધ્વમવશ્ય યત્ર । વિલમ્બિકાન્તાં મૃશ-
દુશ્ચિકિત્સ્યામાચસતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥

શ્રદ્ધાદુશ્ચિકિત્સ્યાં પ્રત્યાહ્યેયામનુપચરણીયામ્ ॥
ઇદમસાધ્યએતિ જેજટ ॥

ખરાબ ખાધેલું અન્ન કદ અને વાથુ-
ને દીધે ઉપર કે નીચે જેઈ શકતું નથી,
તેને ખાત્રીન શાસ્ત્રકારોએ વિલંબિકાનો રોગ
કહ્યો છે તેની ચિકિત્સા કરવી અશક્ય છે
જેજટ કહે છે કે-નેધે એ રોગની ચિકિત્સા
કરવીજ નહી, અથવા કરવાને ના પાડવી.

અર્જુન અહારનું લક્ષણ

રુદ્ધારશુદ્ધિરુક્તાહો વેગોત્સર્ગો યયોચિતઃ ।
લઘુતા ક્ષુત્તિપાસા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષ-
ણમ્ ॥

શુદ્ધ ઓહકાર આવે, ઉત્સાહ વધે,
વેગા યથોચિત રીતે છુટે, હલકાઈ આવે,
અને ખૂબ તરફ લાગે, એ આહાર પચ્યાનાં
લક્ષણો છે.

અર્જુનની ચિકિત્સા.

હરીતકી તથા શુષ્કી મધ્યમાણા ગુદેન
ચ । સૈન્ધવેન યુતા વા સ્યાત્ સાતત્યેનાશિ-
દીપની ॥ ગુદેન શુષ્કીમયચોપકુલ્યાં પથ્યાં
તૃતીયામથ દાદિમં વા । આપેલ્લજીર્ણેષુ ગુ-
દામયેષુ વર્ષોવિષ્ણવેષુ ચ નિત્યમથાત્ ॥
વ્યોવંદન્તી ત્રિશ્વશિર્ષં કુલ્પામૂલં વિષ્ણુર્ણિ-
તમ્ ॥ તદ્વર્ષુર્ણ ગુદસમ્મિશ્રં મધ્યેત્યાતર-

ત્પિનઃ ॥ એતદ્ગુહાદૃકં નામ શલ્યવર્ણાશિવર્દ-
નમ્ ॥ શોયોદાવર્તશૂલં પ્રીહપાન્દ્યામયાપ-
હમ્ ॥ સર્વચૂર્ણસમો ગુહો દેયઃ ગુહાદૃકમ્ ॥

દહનાઝમોદસૈન્ધવનાગરમગ્નિચાણિચામ્લ-
તક્રેણ । સપ્તાહાદમિકર પાશ્વશૌનાશનં પર-
મમ્ ॥ તત્રામે વપનદ્વાર્યં વિદગ્ધે લઘુનં
હિતમ્ ॥ વિષ્ટગ્ધે સ્વેદનં શસ્તં રસશ્લેષે
શયીત ચ ॥ વચાલવળતોયેન વાન્તિરામે
મશ્નસ્યતે । કળાસિન્ધુવચાકલ્ક પીત્વા
વા સિશિરામ્મસા ॥

જલમત્ર શરાવમાત્રમ્ । વચા કર્ષાર્ધમિતા । દ્ર-
વ્યોર્ધ્નમુષ્ણેન જલેન પિબેત્ । કળાદિકલ્ક વા
પીત્વા વાન્તિરામે પ્રશસ્યતે इत्यनेनान्वય- ॥

ધાન્યનાગરસિદ્ધં વા તોયં દયાદિચક્ષણઃ ।
આમાજીર્ણમશ્નનં શૂલં વસ્તિશોધનમ્ ॥
મથેયદા પ્રાતરર્જીશઙ્કા તદાભ્યાં નાગર
સૈન્ધવાભ્યામ્ । વિષ્ણુર્ણિતાં શ્રીતજલેન
શુક્તકા શુષ્કાદશઙ્કં મિતમત્રકાલે । વિદક્ષતે
યસ્ય તુ શુક્તમાત્રં દન્દક્ષતે દ્વશ્ચ ગલ્ય
યસ્ય । ક્રાણાં સિતામાસિકસમ્મયુક્તાં લીઢ્વા
મયાંં જાપિ મુત્તં ક્રમેત ॥

હરડે તથા સૂકે ગોળ સાથે ખાવાથી,
અથવા સૈન્ધવ સાથે ખાવાથી એકદમ આમ
દીપન થાય છે. સૂકે, પીપર, હરડે, અથવા
હાડમ, ગોળ સાથે ખાવાથી આમાર્જુન,
ગુદશોગા અને મળબંધ મરી જાય છે.

શુદ્ધાદૃકઃ—સૂકે, મરી, પીપર, નેપા-
ળાનુ મૂળ, નસોતર, ચિત્રક, અને પીપરી
મૂળનું ચૂર્ણ, તે સર્વના જેટલો ગોળ શેળવીને
પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને ખાવું. આશુદ્ધાદૃક બળ,

વર્ણ અને અગ્નિને વધારનારૂં છે. સોબ, ઉદા-
વર્ત, શૂળ, બરલ, પાંડુ રોગ, એમને હણ
નારૂં છે.

ચિત્રક, અજમોઢ, સૈંધવ, સૂઠ, અને
મરીતુ ચૂર્ણ ખાટી છાશ સાથે સાત દિવસ
સૂધી ખાધાથી અગ્નિ વધે છે, તથા પાંડુ
અને અર્શનો નાશ થાય છે. આમાલુ-
ર્ણમાં વમન કરાવવું, વિદ્યખાલુર્ણમાં લઘન
હિતકર છે. વિદ્યખાલુર્ણમાં સ્વેદન ઠીક છે,
અને રસશેષાલુર્ણમાં નિદ્રા સારી છે આ-
માલુર્ણમાં અરધો તોલો વજ અને સૈંધવ
૩૨ તોલા ઉના પાણીમાં લેધને ઉલટી કરવી
સારી છે અથવા ટાઢા પાણીમાં પીપર, સૈ-
ંધવ, અને વજનો કલ્ક પીવે. આમાલુર્ણનું
શમન કરનાર અને બસિત શોધન પાણી
અને સુદનો કવાથ ગ્રહા માણસે પીવે. તે
શૂળને પણ હણે છે. અને મૂત્રાશયને સાફ
કરે છે. બે કદી સવારમાં આલુર્ણ જેવું જ-
ણાય, તે હરડે, સૂઠ, અને સૈંધવનું ચૂર્ણ ટા-
ઢા પાણીમાં જમની વેળા લેધને જમવું
જમેલ અન્ન સારી રીત પચવું ન હોય, અને
છાતી તથા ગળામાં બળતરા થતી હોય, તે
સાકર તથા મધ સાથે દ્રાક્ષ અને હરડે ચા-
ટવાથી મુખ થાય છે.

આલુર્ણ ઉપર ચૂર્ણો તથા ક્ષારો.

ત્રિકટુકમજમોઢા સૈંધવ જીરકે દ્રેસમ-
ધરણવૃતાનામષ્ટમો દિહુભાગઃ ॥ પ્રથમક-
વલ્યુક્તં સર્પિષા ચૂર્ણમેતત્ત્વ જનયતિ જઠ-
રાગ્નિં વાતરોગાંશ્ચ હન્તિ ॥ इति हिह्यष्टकम् ॥

દ્રૌ કારો ચિત્રકં પાઠા કરજ્ઞં લવણાનિ
ચ । સૂક્ષ્મૈલાપત્રકં માર્ગીં કિમિદ્રં દિહુ-
પૌષ્કરમ્ ॥ સદી દાર્વીં ત્રિવૃન્મુસ્ત વચા-

ચેન્દ્રયવાસ્તથા । વૃક્ષામ્લં જીરકં ધાત્રી
શ્રેયસી ચોપકુચિકા ॥ અમ્લવેતસમમ્લીકા
યવાની દેવદારુ ચ । અમયાતિવિષા
શ્યામા હુષારગ્ધવં સમમ્ ॥ તિલમુષ્કક-
શિયૂનાં કોકિલાક્ષપલાશયોઃ ॥ કારાણિ
લોહકિટ્શ્ચ તપ્તં ગોમૂત્રસેવિતમ્ ॥ સૂક્ષ્મ-
ચૂર્ણાનિ કૃત્વા તુ સમભાગાનિ કારયેત્ ।
માતુલક્રસેનૈવ ભાવયેદિવસત્રયમ્ ॥ દિન-
ત્રયન્તુ શુક્તેન તથાર્દ્રકરમેન ચ । અત્યગ્નિ-
કારકં ચૂર્ણં પ્રદીપ્તાગ્નિસમપ્રથમ્ ॥ ઉપયુક્ત
વિધાનેન નાશ્યયાચિરાદ્દાન્ । અજીર્ણમથ
ગુલ્મશ્ચ પીઠાનં ગુદજાનિચ । ઉદરાણ્યન્ત્ર-
વૃદ્ધિશ્ચ અઘ્નીલા વાતશોણિતમ્ । મણુદત્યુ-
લ્બણાન્દોષાન્નદાગ્નિં ચ પ્રદીપયેત્ ॥

દ્રૌ ક્ષાર સ્વજિકા યવક્ષારશ્ચ । લવણાનિ પચ્ચ ।
વૃક્ષામ્લ વિષામિલ ઇતિ લોકે । શ્રેયસી હરીતકી ।
અમ્લવેતસમભાવે ચુક દાતવ્યમ્ । શ્યામાપ્રિયદ્ધુ ।
મુષ્કક. ઘટાપાઠરિ ઇતિ લોકે । કોકિલાક્ષઃ કો-
હલષા ઇતિ લોકે । ઇતિ બૃહદગ્નિમુક્તં ચૂર્ણમ્ ॥

સ્તુભર્કચિત્રકૈરણ્ડવરુણં સપુનર્નવમ્ ।
તિલાપામાર્ગકદલીપલાશં તિન્તિદી તથા ॥
ગૃહીત્વા જ્વાલયેદેતત્પ્રસ્થં મસ્માસ્તિલં
યથા । જલાઢકે વિપક્તવ્યં યાવત્પાદાવશે-
ષિતમ્ ॥ મુપસન્નં વિનિસ્લાવ્ય લવણપ્રસ્થ-
સંયુતમ્ । પક્કં નિર્ઘ્રમકઠિનં સૂક્ષ્મચૂર્ણીકૃત
પુનઃ । જવાનીજીરકવ્યોષધસૂચીજીરક-
દિહુભિઃ । શીતોદકેન તત્ત્વચૂર્ણં પિવેત્પ્રાતર્હિ
માત્રયા ॥ તસ્મિન્ જીર્ણેન્નમશ્નીયાદ્યૈર્જા-
જ્ઞલજૈ રસૈઃ ॥ ર્ષપદમ્લૈઃ સલ્લવૈઃ સુશો-

બૌર્વિદીપનૈઃ ॥ એતનાથિવિવદ્દેત ચલમા-
રોમ્યમેવ ચ । તત્રાનુપાનં શસ્તં હિ તક્લં વા
મોજને હિતમ્ ॥ મન્દાગ્ન્યશોવિકારેષુ વાત-
શ્લેષ્મામયેષુ ચ ॥ સર્વાક્ષયોથરોગેષુ શૂલ-
ગુલ્મોદરેષુ ચ ॥ અશ્મર્યાં શર્કરાયાં
વિષ્મૃન્નાનિલરોગિષુ ॥ इति वैश्वानरश्वात् ॥

સામુદ્રલવણં કાર્યમષ્ટકર્ષમિતં બુધૈઃ ।
સૌવર્ચલં પશ્ચર્ષ્ય વિદસૈન્ધવધાન્યકમ્ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં પત્રકં કૃષ્ણજીરક-
મ્ ॥ તાલીશં કેશર ચવ્યમમ્લવેતસકં
તથા ॥ દ્વિકર્ષમાત્રાણ્યેતાનિ મત્યેકં કાર-
યેત્ બુધઃ । મરિચં જીરકં વિશ્વમેકેકં
કર્ષમાત્રકમ્ ॥ દાદિમં સ્પાશ્ચુર્કર્ષ ત્વગે-
લા ચાર્દકર્ષિકા । એતચ્ચૂર્ણીકૃતં સર્વ-
લવણં શાસ્કરાભિષમ્ ॥ મધ્યેચ્છાનપા-
નન્તુ તક્રમસ્તુકકાઞ્જિકૈઃ । વાતશ્લેષ્મભવં
શૂલ્મ ગ્રીહાનમુદરસ્યમ્ ॥ અર્શોસિ ગ્રહર્ણી
કુદ્દં વિવન્ધશ્ચ ભગન્દરમ્ । શૂલં શોયં શ્વા-
સકાસામદોષાધાપિ હૃદ્રુજમ્ ॥ અશ્મર્યાં શ-
ર્કરાશ્ચાપિ પાણ્ડુરોગં કુમીનપિ । મન્દાગ્નિ-
નાશયેદેતરીપનં પાચનં પરમ્ ॥ હિતાય સર્વ-
લોકાનાં શાસ્કરેણ વિનિર્મિતમ્ । હન્યાત્સ-
ર્વાણ્યજીર્ણાનિ મુક્તમાત્રમસંશયમ્ ॥

અત્ર દાદિમસ્ય બીજાના કર્ષ્યચતુષ્ટયમિત દે-
યમ્ ॥ इति शास्करलवणम् ॥

સૈન્ધવસમૂલમગધા ચવ્યાનલનામરં પ-
થ્યા । ક્રમત્તદ્દમમિદૃદૈ વડવાનલનામ ચૂર્ણ
સ્પાત્ ॥ इति वडवानलचूर्णम् ॥

પથ્યાનામરકૃષ્ણાકરજવિસ્વાશિધિઃ સિ-

તાનુલ્યૈઃ । વડવાનલ ઇવ ઝરયતિ ચદુર્ગુર્વતિ-
મોજનં ચૂર્ણમ્ ॥

इति द्वितीयवडवानलचूर्णम् ॥

પલાત્વક નાગપુષ્પાણાં માત્રોચ્ચરવિવ-
દિતા । મરિચં પિપ્પલી શુળી ચતુષ્પશ્ચો-
ત્તરોચ્ચરા ॥ દ્રવ્યાણ્યેતાનિ યાવન્તિ તાવ-
તી સિતશર્કરા । ચૂર્ણમેતત્પયોક્તવ્યમગ્નિ-
સન્દીપનં પરમ્ ॥ इति समशर्करचूर्णम् ॥

કિંચલકઃ—સુક, મરી, પીપર, અ-
જમોઠ, ચૈંધવ, છુદ્ડ તથા આઠમી દિવ્ય,
એએને સમ ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરીને બીમા
કાલવીને જમવાના પ્રથમ ડોળિયામા ખા-
વાથી જરારાત્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને વાયુના
રોગો હણાય છે.

ખુદહાશિખુખ ચૂર્ણ —જવખાર, સા-
જખાર, ચિત્રક, કાળીપાદ, કરજ, પંચલ-
વણ, ગ્રીષ્મી, એલચી, તમાલપત્ર, ભારગી,
વાવડીંગ, દિવ્ય, પુષ્કરમૂળ, કચુરો, કાંડક-
ળદર, નસોતર, મોચ, વજ, ઇદ્રજ, કોકમ,
છુદ્ડ, આમળાં, હરડે, પીપર, અમ્લવેતસ,
આખલી, અજમો, દેવદાર, હરકા, અતિવિષ,
કાણું નસોતર, અને ઝરમાળો, તથા તલ
જથારિયો ખાખરો, સરગવો, એખરો, અને
ખાખરો એ પાચેના કાશરો, પાચે તેમજ ત-
પાવીને ગોમૂત્રમાં દાડું પાડેલું લેવાનું બીદુઃ
એ સર્વ સમભાગે ચૂર્ણ કરીને બીજેશના
રસની, અથાણાના રસની તથા, આદાના
રસની ત્રણ ત્રણ દિવસો સુધી ભાવનાઓ
દેવી, આ અત્યંત અગ્નિ વધારનાર ચૂર્ણ પ્ર-
દીપ્ત અગ્નિ બેલું પરાક્રમી છે તેનો યોગ્ય
વિધિથી ઉપયોગ કરાય તો તે રોગોને હણી
નાખે છે. અછુર્ણ, સુદમ, બરલ, અર્શરોગો,

અત્રવૃદ્ધિ, અને ઉદરના રોગોને હણે છે, અગ્નિને વધારે છે. અપ્પીલા, વાતરક્ત તથા અત્યંત ઉલ્લસુ દોષોને હણે છે, અને આઠ અગ્નિઓને પ્રદીપ્ત કરે છે

વૈશ્વાનર ક્ષાર—ચેર, આકરો, ચિત્રક, એરડો, વાયવરણા, સાટોડી, તલ, અઘેડો, ફેળ, ખાખરો, અને આંબલીને બાળીને ચોસઠં તોલા ભસ્મ કરવી તેને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે ગાળી લેધને તેમા ૬૪ તોલા સૈંધવ નાંખીને પકાવવું. નિર્ધૂમ પાકી બહુ થાય ત્યારે તેનું પાક્કુ ચૂર્ણ કરવું અબ્રો, છૂંદ, સૂઠ, મરી, પીપર, કલોછ છૂંદ, અને હિંગના ચૂર્ણમા તે ચૂર્ણ મેળવીને ચોખ્ખા માત્રાથી ટાંકા પાણીમા સવારમા પીવું. તે પચી ગયા પછી કાઈક ખાટા, ખારા, ગરમ, અને દીપન યુગોની સાથે, તથા બંગલી પ્રાણીઓના માસરસોની સાથે, લોભન કરવું, એથી અગ્નિ, બળ, અને આયુષ્ય વધે છે. તેનું અનુપાન તેમજ લોભનમાં હિતકર છાશ છે. મહાગ્નિ, અશ્વિના વિકારો, અને વાત તથા કફના રોગોમાં, સર્વાંગ સોજના રોગમા, શૂળ, ગુદમ, ઉદરરોગો, પથરી, અને પેશાબની રેતી, તેમજ વિષ્ણુ, મૂત્ર અને વાયુના રોગોમા પણ તે હિતકર છે.

ભાસ્કર લવણુ—સામુદ્ર લવણુ ૮ તોલા, સચળ ૫ તોલા, તથા બિંદલણુ, સૈંધવ, ધાણા, પીપર, પીપરી મૂળ, તમાલપત્ર, કળી છૂંદ, તાલીશપત્ર, નાગકેશર, ચવક, અરુલ વેતસ, એ દરેક બે બે તોલા, મરી છૂંદ અને સૂઠ એક એક તોલો, દાઢમ ચાર તોલા, તજ તથા એલચી અરધો અરધો તોલો; એ સર્વનું ચૂર્ણ ભાસ્કર લવણુ નામનું

કહેવાય છે. તે પા તોલો લઈ છાશ, મરતુ, અને કાંછ સાથે ખાવું, તેથી વાત કફથી થયેલ ગુદમ, બરલ, ઉદરરોગો, ક્ષય, અર્શો, મરડો, કોઠ, મળબધ, ભગંદર, શુળ, સોજો, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ, દોષો, છાતીના રોગો, પથરી, શર્કરા, પાંડુરોગ, કૃમિ, મહાગ્નિ, એ સર્વનો તે નાશ કરે છે. તે પરમ દીપન તથા પાચન છે. સર્વ લોકોના હિતને અર્થે ભાસ્કરે (સૂર્યે) તે બનાવ્યું છે, સર્વ અણુર્ણો એ ખાતા માત્રમાજ નાશ પામે છે, તેમાં સંશય નથી.

વડવાનલ ચૂર્ણ.—સૈંધવ, પીપરીમૂળ, પીપર, ચવક, ચિત્રક, સૂઠ, અને હરડે, એક, બે, એમ એક એક તોલો વધતે ભાગે લેઈ ખાવાથી અગ્નિ વધે છે એ ચૂર્ણ વડવાનલ નામનું છે.

બીજું વડવાનલ ચૂર્ણ.—હરડે, સૂઠ, પીપર, કફળ, બીલી, ચિત્રક, તથા એ સર્વ બરોબર સાકર લેવી. આ ચૂર્ણ વડવાનલની પેઠે બહુ ભારે અત્તને પણ પચાવી દે છે.

સમશર્કર ચર્ણ.—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, નાગ કેશર ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, અને સૂઠ ૬ ભાગ, એ સર્વના એટલી સાકર લેવી. આ પરમ અગ્નિદીપન કરનારું ચૂર્ણ છે.

અણુર્ણ ઉપર રસ.

દ્વિપલં ગન્ધકં શુદ્ધં પલમેક્ષ્ણુ પારદમ્ ।
મૃતલોહં તથા તામ્રં કર્ણદ્રવ્યમિતં પૃથક્ ॥
સત્ચૂર્ણ્યં સર્વં સમ્મિશ્રં દ્રાવયિત્વાશિયો-
ગતઃ । સમ્યક્ દુતં સમસ્તં તત્ પચાકુલદલે
શિષેત ॥ પુનઃ સત્ચૂર્ણ્યં તત્ સર્વં લોહ-
પાત્રે નિષાપયેત્ । જમ્બીરસ્ય રસં તથ

पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥ चुरया निवेश्य तद-
यत्नान्मुदुना वह्निना पचेत् । रसे तस्मिन्
घनीभूते तत् संशोष्य विचूर्णयेत् ॥ पञ्च-
कोलकषायस्य चुक्रेण महितस्य च ।
भावना तत्र दातव्या पश्चात् संशोषये-
च्छनैः ॥ भृष्टरङ्कनचूर्णेन तुल्येन सह मेल-
येत् । मरिचेनापि तुल्येन तदर्थेन विट्ठेन
च ॥ भावयेत् सप्तकृत्वस्तु चणकाम्लज-
लेन च । ततः संशोष्य सम्पिष्य कूपमध्ये
निधापयेत् ॥ रसः क्रव्यादनामायं भैरवा-
नन्दयोगिना । उक्तः सिंहलराजाय बहु-
मांसाश्रिते पुरा ॥ भक्षयेद्भोजनस्यान्ते
माषद्वयमितं रसम् । भक्षयित्वा रसं पश्चात्
पिबित्कं ससन्धवम् ॥ अत्यर्थं गुरु यद्भुक्त-
मतिमात्रमयापि च । तत्सर्वं जीर्यति
क्षिप्तं रसस्यैतस्य भक्षणान् ॥ शूलं गुल्मञ्च
विष्टम्भं घ्रीहानमुदरं तथा । रसः क्रव्या-
दनामायं विनिहन्ति न संशयः ॥

इति क्रव्यादरसोऽजीर्णे रसेन्द्रचिन्तामणौ
रसरत्नप्रदीपे च ॥

क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं समम् ।
सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्धा शिमुजा
जटा ॥ एतत्सर्वं जयाशिमुवह्नीनां केबलै-
र्द्रवैः । भावयेत् त्रिदिनं धर्मं ततो लघुपुटे
पचेत् ॥ मार्कवस्य द्रवैर्घृष्टो रसो ज्वाल-
नलो भवेत् । निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनु-
पानं गुहनागरम् ॥ इत्यजीर्णमतीसारं
ग्रहणीपथिमादवस्य । श्लेष्महृल्लासवधनमा-
कस्यमरुचिं जयेत् ॥

(अथ पञ्चकोलम्) पिप्पली पिप्पली-
मूलचव्यचिचकनागरैः

जयात्र विजया । मार्कव भृङ्गराज । इति
ज्वालनलो रस । अजीर्णे रसरत्नप्रदीपे ॥

टङ्कणं रमगन्धौ च समभागं त्रयं विषात् ।
कपर्देः स्वर्जिकाक्षारो मागधी विश्वमेष-
जम् ॥ पृथक् पृथक् कर्पमात्रं वसुभागापि-
होषणम् । जम्बीराम्बैर्दिनं घृष्टं भवेदाक्षि-
कुमारकः ॥ विमूचीशूलवानादिवह्निमान्य-
मश्नान्तये ॥

क्षारो जवक्षार । अक्षिकुमारो विमूच्यामजीर्णे
रसरत्नप्रदीपे । रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन
मिश्रितम् । तत्र जातिफलमर्दभागिकं ति-
न्तिलीफलरसेन मर्दितम् । वह्निमान्यदश-
वक्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकमामवानस्वरदूषणं ज-
येत् ॥ दीयते तु मरिचानुपानतः सद्य एव
जठराग्निदीपनः । रोचनः कफकुलान्त-
कारकः श्वासकासवधिमज्जनुनाशनः ॥

पारा भाग १ । विष भाग १ । लवङ्ग भाग
१ । गन्धक भाग १ । मरिच भाग २ । जाय-
फल भाग अर्ध । इति रामबाण रसः । रसे-
न्द्रचिन्तामणौ ॥

(अथ शङ्खवटी) पलञ्चिआक्षारं पल-
मितमिदं पञ्चलवणम् । द्रव्यं सम्पक् पिष्टं
भवति लघुनिम्बुफलरसैः ॥ ततः पिष्टे
तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खसकलम् । सिपे-
द्वारान् सप्त द्रवमिह च तेनैव विधिना ॥

પલપ્રમાણ કટુકષયજ્ઞ પલાદ્દમાનં વચ્ચે-
હુભાગઃ । વિષં પલદ્વાદશભાગયુક્તં તાવ-
દ્રસો ગન્યક એવ ચોક્તઃ । વદરાસ્થિપ્રમા-
ણેન વટીમેતસ્ય કારયેત્ । મધ્નયેત્ સેવયા
સા સ્યાત્ સર્વાત્રીર્ણપ્રશાન્તયે ॥ સર્વોદરેષુ
શૂલેષુ વિસૂચ્યા વિવિધેષુ ચ । અગ્નિમાન્યેષુ
શૂલેષુ સદા શઙ્ખવટી હિતા ॥

इति शङ्खवटीरस । रसरत्नप्रदीपे ॥

સ્તુત્વર્ચિચ્છાપામાર્ગરમ્ભાતિલપલશિર્જા-
ન્ । લવણાનાદદીતૈષાં પ્રત્યેકં પલમાત્રયા ॥
લવણાનિ પૃથક્પક્ષ ગ્રાહ્યાણિ પલમાત્રયા ।
સ્વર્જિકા ચ યથાસારદૃક્કનં ત્રિતયં પલમ્ ॥
સર્વં ત્રયોદશપલ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણં વિધાય ચ ।
નિમ્બૂફલરસે પ્રસ્યસમિતે તત્ પરિસિપેત્ ॥
તત્ શઙ્ખસ્ય શકલં પલં વહૌ પ્રતાપ્ય તુ ।
વારાન્નિર્વાપયત્ સત્ સર્વં દ્રવતિ તથથા ॥
નાગરં ત્રિપલં ગ્રાહ્ય મરિચન્તુ પલદ્વયમ્ ।
પિપ્પલી પલમાના સ્થાત્ પલાદ્દે મૃદાહિ-
ક્લુતઃ । અન્યિક ચિત્રકજ્વારિ યવાની જી-
રકં તથા । જાતીફલં લવંગજ્ઞ પૃથક્કર્ષદ્ર-
યોન્મિતમ્ ॥ રસો ગન્ધો વિષજ્વાપિ ટક્ક-
ણજ્ઞ મનઃશિલા । એતાનિ કર્ષમાત્રાણિ
સર્વં સમૂર્ણ્ય મિશ્રયેત્ ॥ શરાવાર્ધેન ચુક્રેણ
વટિકાં તસ્ય કારયેત્ । માષપ્રમાણાસદ્દૈ-
ર્ઘર્વૃહચ્છઙ્ખવટી સ્મૃતા ॥ સર્વાત્રીર્ણપ્રજ્ઞ-
મની સર્વશૂલનિવારિણી । વિસૂચ્યલસ-
કાદીનાં સઘો ભવતિ નાશની ॥

इति बृहत्शङ्खवटी अर्जाणि ॥

ટક્કણકળામૃતાનાં સહિદ્ગુલાનાં સમં

भागम् । मरिचस्य भागयुगलं निम्बूनीरैर्वटी
कार्या ॥ वटिका कलायसदशीमेकां द्वे वा
समशीयात् । सत्यमजीर्णे शान्त्यै बह्वै-
र्द्रव्यै कफध्वस्त्यै ॥ इति अजीर्णकण्टकोरस ॥

કંઠ્યાદ રસ — શુદ્ધગધક ૮ તોલા,
શુદ્ધ પારે ૪ તોલા, લોહ તથા તામ્ર ભરમે
બે તોલા, આ સર્વના ચૂર્ણને અગ્નિમાં પી-
ગાળ્યા પછી તેને ધોળા એરકાના પાન ઉપર
નાખવાં, ફરી તેનું ચૂર્ણ કરી તેને લોહના
કામમાં નાખી તેમાં વસ્ત્રથી ગાયેલો લીંબુનો
રસ તોલા ૪૦૦ નાખી કોમળ અગ્નિથી પ-
કાવતું રસ ઘાટો થાય એટલે તેને સૂકવીને
ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણને પચ કોલના કવાયની
તથા ચૂકાના રસની પચાચ પચાસ ભાવ-
નાએ આપવી, પછી તે સૂકાય એટલે તેમાં
તે ચૂર્ણના જેટલોજ શેકેલો ટકણપાર તથા
એટલુંજ મરીનું ચૂર્ણ મેળવવું અને તેથી
અરધું બિડલુંજ મેળવવું. પછી તેને ચણાના
ખારની સાત ભાવનાએ આપીને સૂકવી
ઘાટીને શીશામાં ભરી રાખવું. ભેરવાનદ થો-
ગીએ કંઠ્યાદ નામનો આ રસ પૂર્વે બહુ મા-
સ ખાનારા સિંહલદ્વિપના રાબને કહ્યો હતો
જમી રહ્યા પછી બે માસા જેટલો રસ ખા-
ઇને ઉપર સ્ત્રેધવ નાખેલી છાશ પીવી. અથો-
ગ્ય, ભારે અને વધારે પડતું જે ખાવામાં
આવ્યું હોય તે સર્વે આ રસ ખાવાથી પચી
બચ છે શળ, શુદ્ધ, મળસ્તભ, ભરલ, ઉદ-
રરોગ, આ સર્વે રોગો કંઠ્યાદ નામના રસથી
નાશ પામે છે, તેમાં સંશય નથી. (આ રસ
રસેન્દ્ર ચિતામણિ તથા રસરત્ન પ્રકીપમાં
કહેલ છે.)

બવાલિનાલ રસ

જવખાર, સાલુખાર, ટકણપાર, પારે,

ગંધક, અને પચકોલને સમભાગે લઇ એ સર્વની બરોબર શેકેલી ભાંગ. અને તેથી અરધાં સરગવાનાં મૂળ, એ સર્વના ચર્ણને ભાગ, સરગવો, અને ચિત્રકના રમેની ત્રણ દિવસ સૂધી તટકામાં ભાવના દેવી. પછી લઘુપુટથી પડાવવું પછી ભાગરાના રસમાં વાટવી. આ રસ જવાલાનલ બને છે. આ તોલા જેટલો તે મધમાં ચાટી ગોળ, અને સૂકંને અનુપાન લેવાથી અજીર્ણ, અતિસાર, મરડો, અગ્નિમાઘ, કફ, મેળ, ઉલટી, આળસ, અને અરૂચિ જીતાય છે. પીપર, પીપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂકં, એ પચકોલ કહેવાય છે (રસરત્નપ્રદીપ.)

અગ્નિકુમાર રસ

ટકલુખાર, પારો, ગધક, એક એક તોલો, વછનાગ ત્રણ તોલા, કોડી, સાજીખાર, પીપર, અને સૂકં, એ દરેક એકેક તોલો, મરી આઠ તોલા, આને એક દિવસ જળીર (લાંબુ) ના રસમાં ઘુટવાથી અગ્નિકુમાર રસ થાય છે, તે વિસૂચી, શૂળ, વાયુ વગેરે, અને અગ્નિમાઘને શાત કરે છે. (રસરત્ન પ્રદીપ તથા રસેન્દ્ર ચિતામણિ) માત્રા બે વાલ

રામબાણુ રસ.

પારો, વછનાગ, લવગ, ગધક, એ એકેક ભાગ, તથા મરી બે ભાગ મેળવીને તેમાં ભયક્ષ્ણ અરધો ભાગ નાંખીને આંબલીના રસમાં વાટવું. આ રામબાણુ નામને. અતિ પ્રખ્યાત રસ અગ્નિમાઘરૂપી રાવણને નાશ કરે છે, સમહૃણી તથા મહૃણીરૂપી કુભકર્ણ અને આમવાતરૂપી ખર દૂષણને તે જીતે છે. મરીના અનુપાનથી આપવામાં આવતાં એ-

કદમ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે, રૂચિ ઉપજાવે છે, કફના સમૂહનો નાશ કરે છે, અને શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, અને જંતુઓનો નાશ કરે છે (રસેન્દ્ર ચિતામણિ)

શખવટી

૪ તોલા આંબલીનો સાર, અને ચાર તોલા પચલવણો, એમને લીંબુના રસમાં વાટવાં તેમાં ૪ તોલા ચખના દુકાં સાતવાર તપાવી તપાવીને નાંખવા પછી ચાર તોલા ત્રિકટુ, અને બે બે તોલા વજ તથા હિંગ, ૩ તોલા વછનાગ, વછનામના જેટલો જ પારો અને એટલો જ ગંધક, એ સર્વ તેમાં મેળવીને બાર જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ખાવાથી સર્વ અજીર્ણો શાત થઈ ભય છે. સર્વ ઉદરરોગો તથા શુળો અને વિવિધ વિસૂચી વગેરે, અગ્નિમાઘ અને ગુદમમાં હમેશા આ શખવટી હિતકારી છે (રસરત્નપ્રદીપ.)

બૃહત્ શખવટી

ચોર, આકડો, આંબલી, અલેચ, કેળ, તલ, અને ખાખરાના ખારો, દરેક ચાર ચાર તોલા, પચ લવણ વીસ તોલા, સાજીખાર, અને ટકલુખાર, એ ત્રણે મળી ચાર તોલા; એ સર્વનું બાવન તોલા ચર્ણ કરીને તેને આસઠ તોલા લીંબુના રસમાં નાખવું. તેમાં ચાર તોલા શખના કંકા તપાવી તપાવીને સાતવાર ઠારવા, એટલે તે દ્રવરૂપ થઈ જશે. પછી સૂકં ૧૨ તોલા, મરી ૮ તોલા, પીપર ૪ તોલા, શેકેલી હિંગ ૨ તોલા, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરું, ભયક્ષ્ણ લર્વાંગ, એ દરેક બે બે તોલા, પારો, ગધક, વછનાગ, ટંકણ, અને મણુશીલ, એ દરેક એક એક તોલો, એ સર્વને મેળવી દંધને

તેની ૧૬ તોડા ચુકાના રસમા નાખીને અ-
કદના ઢાણા જેવડી ગોળી બનાવવી, તેને
સારા વૈદ્યાએ બૃહચ્છબવટી કહેલી છે. તે સર્વ
અણુજોનું પ્રથમન કરનારી તથા સર્વ
શૂણોનું નિવાગણ કરનારી છે. વિસુચી અને
અલસક વગેરેનો પણ તે એકદમ નાશ કરે છે.

અણુજ કંટક રસ

ટકણ, પીપર, વછનાગ, તથા હિંગળો
સમભાગે લેઇને, તેમા બે ભાગ મરી નાખી
હાંબુના રસમા ગોળી કરવી વટાણા જેવડી
એ ગોળી એક કે બે ખાવી, તેથી અણુજની
શાંતિ, અગ્નિની વૃદ્ધિ, અને કફનો નાશ નિઃ-
શંક થાય છે.

કોલેરાની ચિકિત્સા.

જલપીતમપામાર્ગ શૂલં હન્યાદિસૂચિકામ્ ।
સતેલં કાર્ણેલયમ્બુ નાશયેદિ વિસૂચિકા
મ્ ॥ ચાલમૂલસ્ય તુ કાથઃ પિપ્પલીચુર્ણ-
સંયુતઃ । વિમૂર્ચનાશનઃ શ્રેષ્ઠો જટરાગ્નિ-
વિવર્દનઃ ॥ વિલ્વનાગરનિકાથો હન્યાચ્છ-
ર્દિવિસૂચિકામ્ । વિલ્વનાગરકૈટર્યકાથસ્ત-
દધિકો ગુણૈઃ ॥ કૈટર્ય કટ્ફલમ્ ॥

વ્યોષં કરજસ્ય ફલં હરિદ્રે મૂલં સમાવા-
પ્ય ચ માનુલક્ષ્યાઃ । છાયા વિશુષ્કા વટિકા
કૃતા સા હન્યાદિસૂર્ચી નયનાજ્જનેન ॥

અનુભૂતમિદમ્ ॥

અપામાર્ગસ્ય પત્રાણિ મરિચાનિ સમાનિ
ચ । અશ્વસ્ય લાલયા પિપ્પ્લાજનાદન્તિ વિ-
સૂચિકામ્ ॥ વિસૂચ્યામતિદ્રઢાયાં તત્કં દ-
ધિસમં જલમ્ । નારિકેરામ્બુ પેયાં વા મા-
ળાગાયાય યોજયેત્ ॥ ત્વક્પત્રકૈરણ્ડકશિ-

ગ્રુક્ષૈરમ્લપિષ્ઠૈઃ સવચાશતાઢિઃ । ઉદ્વર્તનં
સ્વલ્લિવિસૂચિકાત્રં તૈલં વિપકઞ્ચ તદર્થકા-
રિ ॥ કુષ્ઠસંન્ધવયોઃ કલકં ચુર્કં તૈલે તુ સા-
ધિતમ્ । વિસૂચ્યા મર્દનં તેન સ્વલ્લીશુલ-
નિવારણમ્ ॥ પિપાસાયાં તથોત્કેશે લવ-
ઙ્ગસ્યામ્બુ જ્ઞસ્યતે । જાતીફલસ્ય વા પીતં
શૂતં મદ્રધનસ્ય વા ॥

ઉત્કેશસ્ય લક્ષણમ્ । ઉત્કેશ્યાબજ નિ-
ર્ગચ્છેત્પસેવછીવનેરિતમ્ । હૃદયં પીચ્યતે
ચાસ્ય તમુત્કેશં વિનિર્દિશંદિતિ ॥ સ-
રુગ્વાનદ્વમુદરમ્લપિષ્ઠૈઃ પ્રલપયેત્ । દારુ
દૈમવતી કુષ્ઠશતાહ્વાદિક્કુસૈન્ધવૈઃ ॥ દૈમવતી
શ્વેતવજ્રા । इति दारुपट्कम् ॥

તક્રેણ યુક્ત યવચૂર્ણમુર્ણં સશ્ધારમાત્તિ
જટરે નિહન્યાત્ । સ્વેદો ઘૈર્વાપ્યથ વા-
પ્પપૂર્ણૈરુર્ણૈસ્તથાન્યૈર્ગપિ પિષ્ઠતાપૈઃ ॥

અધેડાને ટાઢા પાણીમાં વાટીને પી-
વાથી શુણ તથા વિસુચી મટે છે તેલ સા-
થે કારેલીનો રસ પીવાથી પણ વિસુચીકાનો
નાશ થાય છે વાળાનાં મૂળીયાંના કવાથ
પીપરના ચુર્ણ સાથે પીતા વિસુચીની ઉત્તમ
રીતે નાશ કરનારો અને જઠરાગ્નિને વધાર-
નારો છે. બીલી અને સુઠનો કવાથ ઉલટી
અને વિસુચીકાને હણે છે બીલી, સુઠ, અને
કાચકળનો કવાથ વિશેષ શુષ્કવાન છે. સુઠ,
મરી, પીપર, કરજનું ફળ, હળહર, દારુ-
હળહર, અને બીભૈરાનું મૂળ, એમને વાટી
છાયામાં સુકવીને ગોળી કરવી. તે આંખમાં
આંજવાથી વિસુચીને હણી નાખે છે. અધે-
ડાનાં પાન તથા મરી સમાન લેઈ, ઘેડાની
છાજમાં વાટીને આંજવાથી વિસુચી મટે છે.

વિસુચી બહુ વધી ગયેલહોય તો દહિના સમાન પાણીની છાશ અથવા નાળીયેરના પાણીની પેયા પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે આપવી જોઈએ તજ, તમાલપત્ર, એરંડા, સરગવો, કઠ, વજ, શતાવરી, એમને ખટાઈમા વાટીને ખરડ કરવાથી, અગર તેનું તેલ પકાવી ચોળવાથી વિસુચીની ખાલીઓ મટે છે કઠ અને સૈંધવનો કઢક ચૂકાના તેલમા પકાવી વિસુચીમા ચોળવાથી ખાલી તથા તથા શૂળ મટે છે. તરશ તથા મોળ માટે લવંગનું જળ પાણુ બાંધેલું અથવા ભદ્રમોચનું જળ પણુ પાણુ. ઉછાળો આવી ઉલટી થાય તથા મોળ આવીને છાતીમા દરદ થાય તેને ઉકલેશ કહે છે, તેને માટે નીચેનો લેપ ખટાઈમા વાટીને કરવો -

દાર પટક

દેવદાર, ચેતવજ, કઠ, શતાવરી, હિંગ, અને સૈંધવ

છાશમા જવનું ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી અદર જવખાર નાખીને પેટ ઉપર ચોપડવાથી જઠરરોગ મટે છે. ગરમ પાણીના શીશા તથા બીજા પિંડરૂપ તાપોથી શેક કરવાથી પણ પેટના વ્યાધિઓ મટી જાય છે.

વિલબિકા તથા અલસકની ચિકિત્સા.

વિલમ્બિકાલસકપોરયમેવ ક્રિયાક્રમઃ ।
અતઃ પ્વ તયોરુક્તં પૃથક્ નીહ વિકિસ્તિતમ્ ॥
વિલ્લંબિકા તથા અલસકના ઉપાયો પણ વિપૃચિકાના જેવાજ છે, તેથી બુદ્ધ કહેલા નથી.

લસ્મકની ચિકિત્સા.

તં મસ્મકં ગુલસ્તિપસાન્દ્રમન્દહિમસ્થિ-

રૈઃ । અન્નપાનૈર્જયેચ્છાન્તિ પિત્તગ્નૈશ્ચ વિર-
ચનૈઃ ॥ અન્યુદ્ઘતાગ્નિશાન્ત્યૈ માદિપદધિ-
દુગ્ધસર્પોપિ । સસેવેત યવાગૂં સપપિષ્ઠે પ-
યસિ સર્પિપા મિદ્દામ્ ॥ અસકૃત્ પિત્તહ-
રણં પાયસપતિભોજનમ્ । ક્ષ્યામાત્રિહિન્દિ-
પકશ્ચ પયો દયાદિરેચનમ્ ॥ યત્કિશ્ચિન્મ-
ધુરં મેધ્ય શ્લેષ્મલં ગુરુ ભોજનમ્ । સર્વે
તદત્યગ્નિહિતં મુક્ત્વા પ્રસ્વપનં દિવા ॥
શિતતળપ્તુલશિતકમલં છાગસીરેણ પાયસં
સિદ્ધમ્ । મુક્ત્વા ચ તેન પુરુષો દશદિવસા-
નુચ્છભોજનો મવતિ ॥

ભારે, રિનગ્ધ, ઘાટાં, મંદ, ટાંઠાં, અને સ્થિર અન્નપાનેથી ભરમકની શાંતિ કરવી, તથા પિત્તહર અને વિરેચનોથી પણ કરવી. અગ્નિ બહુજ વધી ગયો હોય તો ભેંશનાં દૂધ, દહિ, અને ઘીના સેવન કરવાં, તથા દૂધ અને ઘીમાં પકાવેલ યવાગૂ આપી પિત્તહર એવું વારંવાર દૂધપાકનું લોજન દેવું. ઠાળી તથા ઘોળી નસોતરથી પકાવેલા દૂધનું વિરેચન આપવું. મધુર, ભુદિવર્ધક, કફકર, અને ભારે લોજન, તેમજ અતિ અગ્નિને હિતકર એવું સર્વ જમીને દિવસે શયન કરવું. ઘોળા ચોખા તથા ઘોળા કમળને બકરીના દૂધમાં દૂધપાક કરીને જમાડવો, તેથી દસ દિવસમાં ઝોખું જમનાર થવાય છે.

અજીર્ણમાં પાચનો.

અલં પનસપાકાય ફલં કદલસમ્ભવમ્ ।
કદલસ્ય તુ પાકાય શુષૈરપિ વૃતં હિતમ્ ॥
વૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસો હિતઃ ।
નારિકેરફલતાલવીજયોઃ પાચકં સપદિ

तण्डुलं विदुः ॥ क्षीरमेव सहकारपाचनं
चारमज्जनि इरीतकी हिता । मधूकमालूर-
वृपादनानां परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ॥
पाकाय पेयं पित्तुमन्दबीजं घृतेऽपि तक्ने-
ऽपि तदेव पथ्यम् । खर्जूरशृङ्गाटकयोः
प्रशस्तं विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुस्तम् ॥ य-
ज्ञाद्भवोधिदुफलेषु शस्तं श्लेष्मे तथा पर्युषि-
ते प्रतीतम् । तण्डुलेषु च पयः पयः स्वथो
दीप्यकन्तु चिपिते कणायुतम् ॥ षष्टिका
दधिजलेन जीर्यते कर्कटी च सुमनेषु जी-
र्यते ॥ सुमनेषु गोधुमेषु जीर्यति ॥

गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्रपाकोभवे-
ज्ज्ञातिं मातुलपुत्रकेण ॥ मातुलपुत्रक धत्तूर-
फलम् ॥

खर्जूरिकाविशकशेरुश्लितामु शस्तं शृङ्गाट-
के मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् ॥ कङ्कुस्यामा-
कनीवारा कुलत्थाश्चाविलम्बितम् । द-
ध्नां जलेन जीर्यन्ति द्वैदल काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि कुशरां सैन्धवं पचेत् ।
माषेण्डरीं निम्बुफलं पायसं मुद्रपूषकः ॥
बटोवेसवाराहवज्रैर्न फेनीसमं पर्यट शिशु-
बीजनं याति ॥ कणामूलतो लडुकापूपस-
ट्टादिपाको भवेच्छकुलीमण्डयोश्च ॥

वेसवयो वसग इति लोके । तथा ॥

स्नेहो निशादिङ्गुलवज्रकैलाधान्याकजीरा-
द्रकनागराणि । अम्लेष्णं सैन्धवचूर्णमग्रे
यथोचितं संस्कृतये मणीतम् ॥

इति सट्टा सट्टकपानविशेष । मण्ड माण्ड
इति लोके ॥

किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांसभोजीसुखा
काञ्जिकपानतः स्यात् । इत्यद्भुतं केवलव-
ह्निपको मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
आममात्रफलं मत्स्यतद्बीजपिशिते हितम् ।
कूर्ममांस यवक्षारात् शीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलाणां पिशि-
तानि भुक्त्वा । काशस्य मूलं पण्डिप्य
पीतं सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥ मांसानि
सर्वाण्यपि यान्ति पाकं क्षारेण सद्यस्तिल
नालजेन । चञ्चुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः ॥

चञ्चुक चेचू इति लोके । गायत्री खादिर ॥

पालङ्किकाकेवुककारवेल्लीवार्चाकवंशाङ्कु-
रमूलकानाम् । उपौदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवश्च पक्ता ॥

मेघरव. चौरा इति लोके ॥

विषच्यते शूरणकं गुडेन तथालुकं तण्डु-
लधावनेन । पिण्डालुक जीर्यति कोरदूषा-
त् कशेरुपाकः किल नागरेण । लवणस्त-
ण्डुलतौयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्यम्लत् । मर-
चादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकासै-
लम् ॥ क्षीरं जीर्यति तक्नेण तद्वयं कोष्ण-
मडकात् । माहिष माणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन
तद्वधि ॥ मण्डक माड इति लोके ॥

रसाल जीर्यति व्योषात् खण्डं नागरभ-
क्षणात् । सिता नागरमुस्तेन तथेक्षुश्चाद्रि-
कारसात् । जरामिरा गरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रदिष्टम् । उष्णेन
शीतं शिशिरेण चोष्णं जीर्णं भवेत् सार-
गणस्तथाम्लैः ॥ इय मदिश ॥

તત્ત્વં તત્ત્વં દેમ વા તારમત્રો તોયે ક્ષિપ્તં સ-
પ્તકૃત્વસ્તદમ્ભઃ । પીત્વાઽઙ્ગીર્ણતોયજાતં નિ-
દ્વન્યાસત્ર ક્ષોદ્ર મત્રમુસ્ત વિશેષાત્ ॥

તત્ર તોયાર્જર્ણ । ઇતિ જટરામિવિકાર ॥

દ્રવ્યસના અભ્યર્ચનું પાચન કેળાં છે, કેળા ધીધી પચે છે, અને ધીનું પાચન લી-
ળુનો રસ કરે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે નાજિયેર કે તાડકળનું પાચન ચોખાથી થાય છે, આખો દૂધથી પચે છે, ચારોળી હરડેથી પચે છે, અને મહુડા, બીલી, રાયજી, કાલસા, ખજૂર, અને કેાંઠનું પાચન લીમડાના બી-
જેથી થાય છે. ધી અને છાશને પણ લીમ-
ડાના બીજ પચાવે છે. ખજૂર અને શીંગા-
ડાને સૂકા અથવા બદ્રમોથ પચાવે છે ઊંબ-
રો, પીપળો, અને પીપળના ફળ ઉપર સૂકા
મારૂં પાચન છે ચોખા દૂધથી, દૂધ અજમા-
થી, સાડી ચોખા દહીંના પાણીથી, અને
કાકડી ઘઉંથી પચે છે ઘઉં, અડદ, ચણા,
વટાણા, તથા મગ એ સર્વ ધતુરાના ડોક-
વાથી પચે છે, ખલેલાં, કમળના મુલાલ,
કસેલા, સાકર, શીંગોડાં અને પરદેશી ખજૂ-
રને બદ્રમોથ પચાવે છે. કાગ, શામો, નાનવી
અને કળથીને દહિનું પાણી પચાવે છે. દાળ-
નું કાંલથી, લોટનું અન્ન શીતળ પાણીથી,
ખીચડી સેંધવથી, અડદ લીંબુથી, દૂધપાક
મગના ચૂષથી, અને વડાં જોસામણથી પચે
છે પરસુદીની ફેનિકા લવંગથી, પાપડ સર-
ગવાના બીજથી, અને લાડુ, માલપુવા, સાટા,
સુવાળી, અને માંડો એ સર્વ પીપરીમૂળથી
પચે છે. (રનેહ, હળદર, હિંગ, લવંગ, જો-
લમી, ધાણા, ભૂરૂ, આદું, સૂંક, લીંબુ, મરી,
અને સેંધવનું ચૂર્ણ અન્નમાં નાંખવાથી જો-
સામણ બને છે.) બહુ માછલાં ખાનાર કા-

ળથી લુખી થાય છે, એમા કંઈ આશ્વર્થ
નથી આશ્વર્થ તો એ છે કે એકલા અગ્નિથી
પકાવેલા માછલા માસથી પચી જાય છે, મા-
છલાને કાચી કેરી બહુ પચાવે છે. માંસને
આખાની ગોઠલી પચાવી દે છે. કાચખાનું મા-
સ જવખારથી, હોલા, કળૂતર, નીલકંઠ, અને
તેતરના માંસો કાસડાના મૂળ વાટીને પીવા-
થી પચી જાય છે, એ અમે બહુવાર જોયેલું
છે તલના ખારથી સર્વ માંસો પચે છે. છૂછ,
સર્પપ, અને બથવો ખેરસારના કવાથથી,
અને ટાકો કોળી, કારેલા, રીંજણા, વાંસના
અકુર, મૂળા, પોથી, તૂંબડાં, અને પરવળ,
એ સર્વપની અને તાદળબની બાળથી પચે
છે. સૂરણ ગોળથી, બટેટાં ચોખાના ધોણથી,
ગોળ બટાકા કોદરાથી, કસેલા સૂકથી, ક્ષાર
ચોખાના પાણીથી, ઘી લીંબુ વગેરે ખાટા
રસથી તથા મરીથી, તેલ કાળથી, દૂધ છા-
શથી, ખાચનું દૂધ જરા જિના દહિંના મેંઠથી,
ભેંશનું દૂધ સેંધવથી, ભેંશનું દહિં ચંખના
ચૂર્ણથી, અને આંગો સૂક, મરી, અને પીપ-
રથી પચી જાય છે. ખાંડ સૂંકથી, સાકર
નાગરમોથથી, શેરડી કોથમીરના રસથી, મ-
દિરા સોનાગેરથી તથા ચંદનથી તરત પચે
છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે. શીત પદાર્થ
ઉષ્ણ પદાર્થથી અને ઉષ્ણ પદાર્થ શીત પદાર્થ-
થી પચે છે. ક્ષારોના સમૂહ ખટાઈથી પચે
છે. પાણી ન પચ્યું હોય તો સોનું કે રૂપ
તપાવી તપાવીને સાતવાર પાણીમાં ઝોળી,
એ પાણી પીવાથી તે પચે છે. પાણીના અ-
પચ્યા ઉપર મધ અને બદ્રમોથ વિશેષ
ઉત્તમ છે.

ઇતિ જટરામિના વિકારોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કૃમિના અધિકાર.

કૃમિના ભેદ.

કૃમયસ્તુ દ્વિષા મોક્તા બાહ્યાભ્યન્તર્ભેદતઃ॥

કૃમિઓ એ પ્રકારના છે, બાહ્ય અને આભ્યંતર.

કૃમિનાં નિહાનો.

बहिर्मलकफाष्टग्विदज्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः।
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः
तत्र तेषु बाह्या कृमय मलोद्भवा । त्वल्लम-
बहिर्मलस्वेदसम्भवा ॥

ત્વચાના બહારના પરસેવાથી, કફથી, રક્તથી, અને વિદ્યથી એમ ચાર પ્રકારથી થયેલા બાહ્ય કૃમિઓ છે તેઓ નાભોથી વીંશ પ્રકારના છે

બાહ્ય કૃમિનાં ૩૫૦.

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः॥

તિલાનામિલ પરિમાણ સંસ્થાનવર્ણા યેવા ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः॥

તત્ર યુક્તા બહુપાદા. ક્ષુદ્રા કેશાશ્રયા લિક્ષા સૂક્ષ્મા શ્વેતા વજ્રાશ્રયા ॥

તલ જેવડા તથા તલ જેવા વર્ણવાળા, કેશ અને વજ્રોમા રહેનારા કૃમિઓ બહુ પગે, વાળા અને સૂક્ષ્મ થાય છે તેને જુ અને લીખ કહેવાય છે કાળા રંગની, કેશમા રહેનારી જુ કહેવાય છે, અને ધોળા રંગની વજ્રોમા રહેનારી લીખ કહેવાય છે.

બાહ્ય કૃમિના વિકારે

द्विधा ते कोटिपटिका कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते॥

ધ્રામકાં, ફેલી, ચળ, અને શુભડા એ બંને પ્રકારના કૃમિ કરે છે.

અભ્યંતર કૃમિનાં નિહાનો.

अजीर्णभोजी मधुराम्लसेवी द्रवमयः पि-
ष्टगुडोपभोक्ता । व्यायामवर्जी च दिवाशय्यो
च विरुद्धभोजी लभते कुपीय ॥

અજીર્ણભોજી મધુરામ્લસેવી દ્રવમયઃ પિષ્ટગુડોપભોક્તા । વ્યાયામવર્જી ચ દિવાશય્યો ચ વિરુદ્ધભોજી લભતે કુપીય ॥

કૃમિ થયાના લક્ષણો.

ज्वरो विवर्णता शूल हृद्रोगः सदनं प्रपः ।
भक्तद्रवोऽतिसारश्च सज्जातकृमिलक्षणम् ॥

જ્વર, વિવર્ણતા, શૂળ, હૃદ્રોગ, વ્હાનિ, જમ, અરુચિ, અને અતિસાર, એ શરીરમા કૃમિ થયાના લક્ષણો છે

કફના કૃમિનાં નિહાનો

मांसमापगुडक्षीरदधिगुक्तैः कफोद्भवाः॥

શુક્ત કાલાન્તરેણામ્લીભૂત ફક્ષુરસવિકાર ॥

માસ, અડદ, ગોળ, દૂધ, દહિ, અને લાખા સમયે ખાટો થઇ ગયેલો શેરડીનો રસ ખાવાથી કફના કૃમિઓ થાય છે.

કફના કૃમિનાં લક્ષણો.

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति स-
र्वतः । पृथुव्यनिधाः केचित् केचिद्रण्डूपदो-
पमाः ॥ रुन्धान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथा-
णवः । श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा
तु ते ॥ अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महा-
कुहाः । चुरवो दर्भकुमुदाः सुगन्धास्ते च-

કુરિતે ॥ દુહાસમાસ્થસવળપવિપાયવરોષ-
કમ્ । મૂર્છાઈર્દિવરાનાદકાસસવધૂપીન-
સાન્ ॥

વગ્રધર્મલતા સ્ત્રોડકુરિતા । તનવ પરિણાહેન
તાયા દીર્ઘાસ્તનુદીર્ઘા. ગુણગુરુમાના: । તત્ક-
ર્મવિકારાવ દહ્નસાદય: ॥

કદથી આમાશયમાં ઉત્પત્ત થઇને કુ-
મિઓ વધી બધને ચારે ધેર ફરે છે,
તેમાં કેટલાક આમડાની દોરી બેવા અને
કેટલાક અણુશિયા બેવા હોય છે. કેટલાક
ઉભેલાં ધાનના અંકુરો બેવા, કેટલાક ઝીણા
અને લાંબા, અને કેટલાક ઝીણાજ થાય છે.
ધોળા અને રાતા કેખાતા બેવા તેઓ જાત
બદલા હોય છે. અંગાદ, ઉદરાવેદ, હૃદયાદ,
મહાકુદા, ચુર, દર્ભકુસુમ, અને સુગંધ.
આ કૃમિઓથી મોળ, લાળ, અપચો; અ-
રુચિ, બીક, અને સબેખમ થાય છે.

રક્તના કૃમિઓ વિષે.

રક્તવાહિકારાસ્વાના રક્તજા જન્તવોડ-
જવ: । મપાદા દુષ્પતાપ્રાપ્ત સૌદમ્પાસ્કેવિ-
દર્શના: ॥ કેન્દ્રાદાલોપવિધ્વંસા: રોમદી-
પા વદુમ્પરા: । વદ્ તે કુદૈકકર્મોજ: સદ્
સૌરસમાતર: ॥ સૌરસમાતૃન્યા સ્ત્ર જર્તત્ હતિ
સહસૌરસમાતર: ॥

રક્તવાહી શિરાની આદર રક્તથી થતા
ઝીણા કૃમિઓ થાય છે, તેઓ બહુ પગલાળા,
રાતા, અને ગોળ હોય છે. અતિ સ્વલ્પ
હોવાથી કેટલાક તે કેખાજ તેવા પશુ હોતા
નથી. કેશાદ, હોમવિધ્વંસ, શેમદ્વીપ, હડું-
બર, હૈરચ, અને માતુ, એમ છ પ્રકારના છે.
તેઓ કેદ ઉત્પત્ત કરનારા છે.

૧૫

વિદ્યાથી થતા કૃમિઓ વિષે.

પદાશયે પુરીપોત્વા જાઘન્તેડ્ઞોવિસર્પિ-
જ: । દ્વદાસ્તે સ્યુર્મવેયુષ્ તે વદામાકયાં-
ન્યુલા: ॥ તદાસ્યોદારનિ:પાસવિદન્યા-
નુવિધાયિન: । પૃથુવૃક્ષતનુસ્પૃશ્વા: ક્ષ્યાવપી-
તસિતાસિતા: ॥ તે પચનાપ્રા કુમ્બ: કક્રે-
રુકમકેરુકા: । સૌદ્વરાદા: સમૂનાભ્યા લો-
લિદ્ધા જનયન્તિ ચ ॥ વિદમેદશ્વલ્પિદ્ધમ-
કાર્યવાક્યપાણ્ડુતા: । રોમર્ષપ્રિસદનશુ-
દકન્ધૂર્વિધાર્મના: ॥

દ્વદાસ્તેડ્ઞો વિસર્પિજ: સ્યુ: વદ્ધા તે આમાશ-
યેનુસા મથેપુરિત્યન્ય: । તે વિમાર્ગગ્. સન્તો
વિદમેદાદીન્ જનયન્તિ ક્યર્થ: ॥

પદમાશયમાં વિદ્યામાંથી ઉત્પત્ત થયેલા
નીચે અતિ કરનારા કૃમિઓ થાય છે. વધીને
તેઓ આમાશય સામા થાય છે, ત્યારે જોડ-
કાર, નિશ્વાસ, વિદ્યા બેવી ગંધ એ ફરે છે.
તેઓ ધોહોળા, ગોળ, ઝીણા, બદા, ઢાળા,
ખીળા, પોળા; અને બહુ ઢાળા પશુ થાય છે.
તેઓ કકેરૂક, મકેરૂક, શેામુષક, ચશુન,
અને લેલિહ, એ પાંચ બોલેલા છે, તેથી વિ-
દ્યાલેદ, શૂળ, સ્તબ્ધન, કેશાદ, ખરસદપશુ,
ખાંડુવર્ણ, ક્ષ્યાવ ઇલાં થયાં, અગિમાંધ, અને
ગુહામાં, જાળ ફરે છે, અને તેઓ વિમાર્ગ
આક્રમણ છે.

કૃમિની ચિકિત્સા.

વિદગ્રખ્યોપસ્ત્યુક્તવજ્રમર્ષ વિવેચર: ।
દીપર્ન કૃમિનાશાય મદરાશિવિદ્યયે ॥ પ-
સ્વઈ વડુર્ક તિલ્ક મોજને કપનાસનય ।
કૃમીર્ના નાશને રુચ્યમગ્નિસન્દીપને વદ્ ॥

વિદ્વજ્જનતપાત્રીયં વિદ્વજ્જનાવપૂર્ણિતમ્ । પી-
ત કૃમિહારદૃષ્ટં કૃમિજાંશ્ચ ગદાજયેત્ ॥ લિ-
દ્વાદ્વિદ્વજ્જૂર્ણં વા મધૂના કૃમિનાશનમ્ । પ-
લાશવીજસ્ય રસ પિવેન્માસિકમંથુતમ્ ॥
પિવેતદ્વીજકલ્કં વામધુના ક્રમિનાશનમ્ ॥
કમ્પિલ્લજૂર્ણં કર્ષાર્થે શુદ્ધેન સદ્ ભક્ષિતમ્ ।
પાતયેન્ન કૃમીન્ સર્વાનુદરસ્થાન્ન સંશયઃ ॥
વિદ્વજ્ઞં કૌટજં લીજં તથા લીજં પક્ષાશનમ્ ।
સન્ધૃષ્યં સ્વાદેત્ સ્ખણેન કૃમીલાશયિતુ
નરઃ ॥ નિમ્બપત્રસપ્તજૂતં રસં સૌદ્રયુતં પિ-
વેત્ । ધતૂરપત્રજં વાપિ કૃમિનાશનમુત્તમમ્ ॥
રસેન્દ્રેણ સમાયુક્તો રસો ધતૂરપત્રજઃ । તા-
મ્બૂલપત્રજો વાપિ લેપો યુક્તાવિનાશનઃ ।
ધતૂરપત્રકલ્કેન તદ્રસેનૈવ પાચિતમ્ ॥ તૈલ-
મધ્યજ્ઞપાત્રેણયકા નાશયતિ સ્ખણાત્ । કૃમી-
ણા વિટ્કફોત્પાનામિત્તકૂતં ચિકિત્સિતમ્ ।
રક્તજનાન્તુ સંહારં કુપાત્ કુપ્તચિકિત્સયા ॥
કૃમિના નાશ માટે તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ
માટે વાવડીંગ અને સૂઠ, મરી, પીપર સ-
હિત મઠ ખાલું, હરદોળ તીણુ, કડલુ, કકડર,
કૃમિનો નાશ કરનાર, રાયક, અને દીપન
ભોજન કરતું કૃમિના રોગોને છુતનાર તથા
કૃમિઓને સારી રીતે હણનાર વાવડીંગનો
જ્વાથ વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો અથવા
વ વડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી પણ કૃમિ
મટે છે. ખાખરાનાં રાતા બીજનો કલ્ક મ-
ધમાં આટવાથી પણ કૃમિ મટે છે. અરધો
તોલો કપીલાનુ ચૂર્ણ ગોળમાં ખાલું, તેથી
ઉદરના સર્વ કૃમિઓ પડી જાય છે, તેમાં
સાશય નથી. વાવડીંગ, ઇદ્રજવ, અને ખાખ-
રાનાં બીજોનું ચૂર્ણ ખાંડ સાથે ખાવાથી કૃ-
મિઓ નાશ પામે છે. લીમડાના પાનનો રસ

મધ નાખીને પીવો, અથવા મધ સહિત
ધતૂરાના પાનનો રસ પણ ઉત્તમ કૃમિ
છે પાશે તથા ધતૂરાના પાનનો રસ અથવા
નાજર વેલ્લના પાનનો રસ ચોપડવાથી
જૂઓનો નાશ થાય છે ધતૂરાના પાનનો કલ્ક
તથા તેના જ રસમાં પકાવેલ તેલનો અભ્યગ
કરવાથી જૂઓનો નાશ થઇ જાય છે ત્રિષ્ટા
તથા કકડી થતા કૃમિઓની આ ચિકિત્સા
કહી છે રક્તના કૃમિઓનો સહાર કોદના
જેવી ચિકિત્સાથી થાય છે.

કૃમિવાળાને પરહેજ.

ક્ષીરાણિ માસાનિ છુતાનિ ચાપિ દધી-
નિ શાકાનિ ચ પર્ણવન્તિ । અલ્પઞ્ચ મિષ્ટઞ્ચ
રસં વિશેષાત્ કૃમીન્ જિવાંસુઃ પરિવર્જયે-
દિ ॥ ઈતિ કૃત્યવિકાર ॥

દૂધ, માસ, ઘી, દહિ, પાદડાનાં શાક,
અને વિશેષ કરીને ખાદુ તથા મધુર, એટલી
ચીજોનો કૃમિનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ
ત્યાગ કરવો જોઇએ

ખાંડુ રોગ વગેરેના અધિકાર.

ખાંડુરોગની સંખ્યા.

પાણ્ડુરોગઃ સ્થૂવાઃ પચ્ચ વાતાપિત્તકફૈસ્થયઃ ।

ચતુર્થઃ સ્થિપાતેન પચ્ચમોભક્ષણાત્ મૃદઃ ॥

નતુ સ્થિતિકાપિ દૂષિતદોષદ્વારેણૈવ પાણ્ડુરોગં
જનયતીતિ મૃદ્ધક્ષણજ પાણ્ડુરોગો દોષજાદમિજ
એવ કથ પચ્ચમ ઇતિ । ઉચ્યતે । અપરકારણકુ-
પિતા વાતાદયોઽન્યાનપિ રોગાન્ કુર્વન્તિ । સ્થિ-
કામક્ષણાત્ કુપિતાસ્તુ વાતાદયો વિશેષત્ પાણ્ડુ-
રોગમેવ જનયન્ત્યેવેતિ વિશેષાધિકિત્સાવિશેષાઞ્ચ
પચ્ચમશ્વરકેમોક્તઃ । તદ્વિકિત્સામરકારણકુપિત-

દોષજનિતપાણ્ડુરોગીચિકિત્સયા ભવતીતિ સુશ્રુતેન મૃત્તિકાજ્ઞ પૃથક્ ન પઠિત ॥

પાત, પિત્ત અને કફથી, થયેલા ત્રણ, એથો સ્ત્રિપાતિક, અને પાચ્યો માટી ખાવાથી થતો, એમ પાંડુરોગ પાચ્ય જાતનો છે. આમા “ માટી પોતે દૂષિત કરેલા દોષો વડે પાંડુરોગ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે દોષોથી થયેલા પાંડુરોગથી માટીથી થનારો પાંડુરોગ જુદો કેમ ગણ્યો ? ” એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કે—ખીજ કારણોથી કેપેલા દોષો પાંડુરોગ સિવાય ખીજ રોગોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે પણ માટી ખાવાથી કેપેલા દોષો તો વિશેષ કરીને પાંડુરોગ જ કરે છે. વળી માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા જુદી છે, તેથી ચરકે તેને જુદો ગણ્યો છે, પણ સુશ્રુતે જુદો ગણ્યો નથી.

પાંડુરોગનું નિદાન.

વ્યયામમમ્લં લવણાનિ મયં મૃદં દિવા-
સ્વપ્નમતીવ તીક્ષ્ણમ્ । નિષેવમાણસ્ય વિદ્ય
રક્તં દોષાસ્ત્વચં પાણ્ડુરતાં નયન્તિ ॥

તીક્ષ્ણ રાજિકાદિ ॥

કસરત, તથા ખાટું ખાર, મધ, માટી, એમનું ભક્ષણ, તથા દિવસે સૂવું, અને અત્યત્ત તીક્ષ્ણ ખાનારના દોષો રક્તને દૂષિત કરીને આમરીમા પાડુતા કરે છે.

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ

ત્વક્સ્ફોટનિર્દીવનગાત્રસાદ્યુઃસ્પર્શમેક્ષણ-
કૂટશોયાઃ । વિષ્મૂચપીતત્વમશ્વાવિપાકો
અવિપ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

પ્રેક્ષણકૂટશોય इति ભક્ષિગોલકશોયઃ ॥

આમરીનું કાંટડું, ઘૂકનો વધારો, અ-
ગ્રોમાં ગ્લાનિ, માટી ખાવાની ઇચ્છા, આંખ

ઉપર સોજો, વિદા તથા મૂત્ર પીળાં થઈ અ-
ગ્રનો અપચો, એટલાં પાંડુરોગનાં પૂર્વ
ચિન્હો છે.

વાયુથી રચેલા પાંડુનાં લક્ષણો.

ત્વમ્મૂત્રનયનાદીનાં રુક્ષકૃષ્ણારુણમતા ।
વાતપાણ્ડુમયે કમ્પસ્તોદાનાહશ્વપાદયઃ ॥

કૃષ્ણારુણમતા પાણ્ડુલ્લં નાતિક્રામનિ જાતવ
સુશ્રુતે “સંવૃષ્ણ ચૈતજ્વલિ પાણ્ડુમાવો યતોઽગ્નિકાન
સ્વલુ પાણ્ડુરોગ” ઇતિ । જમઠય ઇયાદિશબ્દાન્
મેદશબ્દાય ॥

આમરી, મૂત્ર, અને નેત્રો લૂખાં તથા
કાળાશ સહિત રતાં થાય છે. કંપ, પીડા,
જમ, આકરો, લેહન તથા શૂળ વગેરે વા-
તિક પાંડુરોગનાં લક્ષણો છે. આમરીમાં કા-
ળાશથી મિશ્રિત રતાશ વગેરે થાય છે, તે
પાંડુરોગ વગર થતી નથી. માટે જ સુશ્રુતે
કહ્યું છે કે—સર્વ જાતના પાંડુ રોગોમાં પાંડુ
પણુ અધિક થાય છે, માટે જ એ રોગને
પાંડુરોગ કહે છે.

પૈત્તિક પાંડુનાં લક્ષણો.

પીતત્વરુક્ષવિષ્મૂચો દાહતૃણાશ્વગ-
ન્વિતઃ । મિત્રવિદ્કોઽતિપીતામ. પિત્તપા-
ણ્ડુમયે નરઃ ॥ મિત્રવિદ્ક સદ્રવમલઃ ॥

પિત્તના પાંડુમાં આમરી, નખ, વિદા,
મૂત્ર, એ પીળાં થઈ જાય છે. દાહ, તરશ,
અને જ્વર આવે છે. પાતળો અને પીળા
રંગનો હસ્ત આવે છે.

કફીય પાંડુનાં લક્ષણો.

કફમસેકશ્વયશ્રુતન્દાલસ્યાતિર્ગારવઃ ।
પાણ્ડુરોગી કફાત્ મુક્તેસ્ત્વક્રમૂત્રનયનાનનૈઃ ।

કફ પડે છે, સોજો થાય છે, ઘેન તથા
આળસ આવે છે; અત્યત્ત ભારેપણુ આવે છે,

અને આમલી, મૂત્ર, નેત્ર, તથા મુખ ધોળાં થાય છે.

સાંનિપાતિક પાંડુનાં લક્ષણો.

સર્વાન્નસેવિનઃ સર્વે દુષ્ટા દોષાન્નિદોષ-
જમ્ । ચિદોષલિઙ્ગં કુર્વન્તિ પાણ્ડુરોગં સુ-
દુઃસદમ્ ॥

સર્વ પ્રકારનાં અતો આનારના ત્રણે દોષો દુષિત થાય તે તેને ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો સાથે દેખાય છે. એ અસદ્ય પાંડુ-
રાગ છે.

માટી ખાવાથી થતા પાંડુની સંપ્રાપ્તિ.

શૃતિકાદનશીલસ્ય કુપ્પત્યન્યતમો મલઃ ।
કષાયા મારુતં પિત્તમુષરા મધુરા કફમ્ ॥
કોપયેન્દ્રસાદીંશ્ચ રૌક્ષાઙ્ગુક્ષ્ણ રુક્ષયેત્ ॥
પૂરપત્વશિષકૈવ સ્તોતાંસિ નિરુપદ્ધયપિ ।
ઇન્દ્રિયાણાં લલં હત્વા તેજો વીર્યોજસી
તથા । પાણ્ડુરોગં કરોત્યાશુ લલવર્ણાધિ-
નાશ્ચનમ્ ॥

સ્તોતાંસિ શિષ્યમુલ્લાનિ । તેજો વૈસિ ઓજઃ
સર્વધાતુરસઃ ॥

માટી ખાનારને ત્રણમાંથી એક દોષ દોષ પામે છે. તરી માટી બાથુને કોષાવા છે, ખારી માટી પિત્તને કોષાવા છે, અને મીઠી માટી કફને કોષાવા છે પોતે રૂક્ષ હોવાથી તે માટી રક્ષ વગેરેને પણ રૂક્ષ કરે છે. કાચી મા-
ટી સર્વ જોતોને પુરી દે છે. તથા રાકી દે છે, તેથી ધૃત્રિ બળ, દીપ્તિ, વીર્ય, અ-
ને સર્વ ધાતુઓના બળને હેણી નાંખીને તુ-
રત બળ, વર્ણ, અને અગ્નિને નાશ કરનારા
પાંડુરાગ થાય છે.

માટીના પાંડુનાં લક્ષણ.

મદ્રક્ષણાન્નવેત્યાન્દુસ્તન્દ્રાલસ્યનિપીઢિતઃ ।
સક્કાસન્ધાસશૂદાર્ચઃ સદાઙ્કચિસયન્વિતઃ ॥
શૂનાસિકૂટગઢમૂઃશૂનપાશાભિમેહનઃ । કૃ-
મિકોષ્ઠોડતિસાર્યેત મલં સાશુકકાન્વિતમ્ ॥

કૃમિકોષ્ઠો ઉદરામ્પન્તરસ્પૃકમિર્મવેદિયનેન સ-
ન્વચ્યતે । અતિસાર્યેત મલમિતે કર્મકર્તૃ તત્ક-
મેવત્ મન્તવ્યમ્ ॥ તસ્મિન્ કર્મેષ્યયેડન્ત યદ્વત્પતઃ ॥

માટી ખાવાથી થતા પાંડુરાગમાં લેન
અને આળસ થાય છે. ઉષ્ણ, શ્વાસ, અને
શૂન થાય છે. હંમેશાં અરુચિ રહે છે. આ-
ળનાં ડાહલાં, ગદા, શમર, પગ, નાભિ,
અને લિંગ મૂળ બંધ છે. કોઠામાં કૃમિ થાય
છે અને લોહી તથા કફને આતળે દસ્ત
થાય છે.

અસાધ્ય પાંડુના લક્ષણો.

જ્વરારોચકશ્વેલાસછર્દિતૃષ્ણાક્રમાન્વિતાઃ ।
પાણ્ડુરોગી ત્રિભિદોષેસ્ત્યાજ્યઃ ક્ષીણો હ્ને-
ન્દ્રિયઃ ॥ પાણ્ડુરોગશ્ચિરોત્પન્નઃ સ્તરીયુતો
ન સિદ્ધયતિ । કાલમ્પર્ક્યાદ્ શૂનાન્નો યો
વા પીતાનિ પશ્યતિ ॥ સતીમૂતઃ અતિરુક્ષિ-
તસર્વધાતુઃ ॥

શ્વેલાલ્પવિદ્ સશરિતં સકર્કં ચોડતિસાર્ય-
તે । દીનઃ સ્વેદાતિવિગ્ધાઙ્કર્ણદિમૂર્છાતૃષ્ણા-
ન્વિતઃ ॥ પાણ્ડુદન્તનસી વસ્તુ પાણ્ડુવેષ્ણ
યો બવેત્ । પાણ્ડુસક્ષાત્પદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી
વિનશ્યતિ ॥

પાણ્ડુસક્ષાત્પદર્શી પીતકર્મસ્વ રાશિ પશ્યતિ ॥

અન્તેષુ શૂનં પરિશીનમર્ધ્યં મ્લચને તથાન્તેષુ
ચ મધ્યશૂનમ્ । શુદે શુલે શ્લેકસિ મુષ્ક-

યોશ્ય શૂનં મતામ્યન્તમસંજ્ઞકલ્પમ્ ॥ ચિવ-
ર્જપેત્યાણ્દુકિન્નં યજ્ઞોઽર્થી તયાતિસારજ-
વ-રપીઢિતશ્ચ ॥

અન્તેષુ હસ્તપાદાદિષુ । મ્લેન ધીનમ્ । પ્રતા-
મ્યન્તમ્ મ્લેનિ ગચ્છન્તમ્ । અસજ્ઞકલ્પં મૃતસ-
દશમ્ ॥

જ્વર, અરૂચિ, યોગ, ઉલ્લી, તરશ, અને ઝાનિવાળા, અને હજીયથી ઈંદ્રિયો વાળા, ત્રિદોષથી થયેલા પાંડુરોગીને છેડી દેવો. હાંબા કાળથી થયેલ અને બહુજ રૂક્થ થયેલા ખાતુઓવાળાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. હાંબા કાળથી સૂએલા યશીરવાળો, સર્વત્ર પીથુ દેખનારો; બંધાયેલ થોડી વિષ્ટા પડીને પછી પાતળો કરે તથા સહિત લીલો બાંધે ચડતો હોય; તથા જે હીનતા, પરસેવો, ઉલ્લી, તરશ, તથા મૂર્છાવાળો હોય; ઘાંત, નખ, નેત્ર, વગેરે પાંડુવર્ણનાં થઈ જઈને જે સર્વ પાંડુ વર્ણનુંજ દેખતો હોય, તે માણસ મરી જાય છે. હાથ પગો સૂએલા હોય, મધ્ય ભાગમાં સૂકાયેલા તથા સૂએલા હોય, હાથ પગો સૂકાયેલા તથા શુદ્ધલિંગાદિ સૂએલાં હો-ય, ઝાનિ તથા મૂર્છા થયા કરે, અતિસાર તથા જ્વરથી પીડા થતી હોય, જોવા શેમીને થશની ઇંચાવાળા વેશે છેડી દેવો જોઈએ.

કમળાની સંપ્રાપ્તિ.

પાણ્દુરોગી તુ યોસ્ત્યર્થે પિષ્કાનિ વિ-
વેક્તે । તસ્ય પિષ્કમસદ્ધ્યાસં દગ્ધ્વા રોગાય
કલ્પતે ॥

પિત્તમ્ કર્તુ દગ્ધ્વા સદ્ધ્ય રોગાય કામલા-
રૂપાય । પાણ્દુરોગિણ યવાતિશયિતપિષ્કસેવયા
કામલા મવતિ નામં નિયમઃ । કિન્તુ કામલા

સ્વતન્ત્રાપિ મવતિ । યયા રાજયક્ષ્મા કાસાદુપે-
ક્ષિતાઢ્યવતિ નામં નિયમઃ । કિન્તુ રાજયક્ષ્મા
સ્વતન્ત્રોઽપિ મવતિ તદ્દેવ ॥

જે પાંડુરોગવાળો અત્યંત પિત્ત કર-
નારા પદાર્થોનું સેવન કરતો હોય તેનું પિત્ત લોહીને તથા માંસને બાળીને કમળાનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ ક્ષય રોગ ઉપરસની ઉપેક્ષાથીજ માથાં જોવો કાંઈ નિયમ નથી, તેમ પાંડુરોગવાળો પિત્ત કરનારા પદાર્થો વધુ ખાય તો જ કમળો માથાં જોવો કાંઈ નિયમ નથી, પણ સ્વતંત્ર પણ માથાં છે.

કમળાનું લક્ષણ.

હારિદ્રનેત્રઃ સુષુર્ષં હારિદ્રલક્ષ્નસ્થાનનઃ ।
પીતરક્તજઙ્ગમૂત્રો મેઘવર્ણો હૃતેન્દ્રિયઃ ।
દાહાવિપાકર્દીર્વત્પસદનાલકિર્ણિતઃ ॥

હારિદ્ર હરિદ્રાવર્ણમ્ । પીતરક્તજઙ્ગમૂત્રઃ । પીતે
રક્તે વા સઙ્ગમૂત્રે વત્પ સઃ । મેઘવર્ણઃ વૃહદ્દે-
કવર્ણઃ ॥

નેત્રો પીળાં હોય; આમડી, નખ, અને
મુખ અત્યંત પીળાં થયાં હોય, વિષ્ટા તથા
મૂત્ર પીળાં અને શતાં થયાં હોય, દેડકાના
જેવો વર્ણ થઈને ઈંદ્રિયો હજીય મઈ હોય;
દાહ, અપચો, દુર્મળતા, અને અરૂચિ થઈ
હોય; તે કમળાનાં ચિન્હો છે.

કમળાના બેદ.

કામલા વદુષિતૈષા કોષ્ઠશાસ્તામવા
મવા ॥ દક્ષા શોષામવા । અપરા શાસ્તામવા ॥

બહુ પિત્તવાળો કમળો ડોકાનો અને
આખાનો, જોમ જે પ્રકારનો થાય છે.

કેઠાના કમળાનું કષ્ટસાધ્યપણું.

કાલાન્તરાત્ સ્તરીભૂતા કૃચ્છ્રા સ્યાત્
કુમ્ભકામલા ॥

કેઠાનો કમળો કુલકામલા કહેવાય
૩, તે ઘણું કાળનો હોય તે કષ્ટસાધ્ય થઈ
જાય છે.

કેઠામાંના કમળાનું અરિષ્ટ.

હર્ષરોચકહૃલાસજ્વરક્રમનિપીઢિતઃ ।
નશ્યતિ શ્વાસકાસાત્તો વિશ્વેદી કુમ્ભકા-
મલી ॥

કેઠામાં રહેલા કમળાવાળાને ઉલટી,
મોળ, અરૂચિ, જ્વર, અને ગ્લાનિ હોય,
તથા શ્વાસ અને ઉધરસ હોય, અને વિષ્ટા
વારવાર થતી હોય, તે મરી જાય છે.

બંને કમળાના અરિષ્ટનું લક્ષણ.

કૃષ્ણપીતશકુન્મૂત્રો મૃશં શૂનશ્ચ માનવઃ ।
સરક્તાક્ષિમુલ્લહર્દિવિષ્ણુત્રો યથ તામ્યાપિ ।
દાહરુચિતૃષાનાહતન્દ્રાપોહસમન્વિતઃ । નષ્ટા-
શ્ચિસંજઃ સ્થિમં હિ કામલાવાન્વિપચતે ॥

વિષ્ટા મૂત્ર કાળા પીળાં થયા હોય,
ખડું સોજો થયો હોય, તથા આખ, યુખ,
ઉલટી, વિષ્ટા, અને મૂત્ર રાતા થયા હોય,
તેમજ ગ્લાનિ, હાલ, અરૂચિ, આક્રેશ, તંદ્રા,
અને મોહ થયો હોય, અગ્નિ અને રસા
નાશ પામ્યા હોય. તે માણસ મરી જાય છે.

હલીમકનું લક્ષણ.

યદા તુ પાણ્ડરોર્ણેઃ સ્યાદરિતશ્ચાવપી-
તકઃ । ચલોસ્તાહસ્યસ્તન્દ્રા મન્દાશ્રિત્વં
મૃદુજ્વરઃ ॥ સ્ત્રીવર્ણોઽન્ગમર્દશ્ચ શ્વાસતુષ્ણા
રુચિપ્રમાઃ હલીમકં તદા તસ્ય વિદ્યાદ-
નિલપિચતઃ ॥ પાણ્ડો પાણ્ડુરોગિણ ॥

પાંડુરોગીને વર્ણુ લીલો, કાળો, અને
પીળો થઈ જાય, બળ તથા ઉત્સાહ નાશ
પામી જાય, નિદ્રા જેવું આળસ અને અગ્નિ
મંદ પડી જાય, જીભો તાવ આવે તથા સ્ત્રી-
પર પ્રીતિ ન થાર, અગો ભાગે અને શ્વાસ,
તૃષ્ણા, અરૂચિ, ભ્રમ એ થયા કરે, ત્યારે
વાતપિત્તથી થયેલો હલીમક રોગ જાણવો.

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.

સપ્તગત્રં નવાં મૂત્રૈર્ભાવિતશ્ચાયસો રજાઃ ।
પાણ્ડુરોગમશ્નાન્ત્યર્થં પયસા પ્રપિબેનરઃ ॥
ગોમૂત્રસિદ્ધં મળ્દૂરચૂર્ણં સગુડમશ્રતઃ । પા-
ણ્ડુરોગઃ ક્ષયં યાતિ પક્તિશૂલશ્ચ દારુણમ્ ।
આયોમલં સુસન્તતં મૃયો ગોમૂત્રસાયિતમ્ ॥
મધુસર્પિયુતં લીલા પાણ્ડુરોગી મુચી ભવેત્ ॥
પુનર્નવાન્નિવૃત્ત્યપ્યપિ વિદઙ્ગં દારુચિત્રકમ્ ।
કુષ્ઠં હરિદ્રા ત્રિફલા દન્તી ચન્ન્યં કલિન્દ્ર-
કમ્ ॥ કટુકા પિષ્પલીમૂલં મુસ્તં શૃંગી ચ
કારવી । યવાની કર્કલઞ્ચેતિ પૃથક્ પલ-
મિતં સમમ્ ॥ મળ્દૂરં દ્વિગુણં ચૂર્ણાદ્ગોમૂ-
ત્રેઽષ્ટગુણે પચેત્ । ગુદેન વટકાન્ કૃત્વા
તક્રણાલોઞ્ચ તાન્ પિવેત્ । પુનર્નવાદિમળ્દૂ-
રવટકોઽશ્ચિવિનિર્મિતઃ ॥ પાણ્ડુરોગં નિહ-
ન્ત્યાશુ કામલાશ્ચ હલીમકમ્ । સ્વાસં કાસં
ચ યક્ષમાર્ણં જ્વરં ક્ષોયં તથોદરમ્ ॥ શૂલં
પ્રીહાનમાધ્માનમર્શાસિ ગ્રહણી કૃમીન્ । વા-
તરક્તશ્ચ કુષ્ઠશ્ચ સેવનાન્નાશયેત્ ધ્રુવમ્ ॥

અગ્ર પુનર્નવાદિ ૨૩ પ્રત્યેક પલ ૧ । લોહ-
કિટ્કર્ણ પલ ૪૫ । ગોમૂત્ર પલ ૧૮૪ ।
પુનર્નવાદિમળ્દૂરઃ ૧૧

ત્ર્યુષણં ત્રિફલા મુસ્તં વિદઙ્ગ ચિત્રકં

તથા । एतानि नवभागानि नवभागा इना-
यसः । एतदेकीकृत चूर्णं नरोऽष्टादशर-
क्तिकम् ॥ मल्लिङ्गात् मधुसर्पिर्भ्यां पिबेत्त-
क्रेण वा सह ॥ गोमूत्रेण पिबेद्वापि पाण्डु-
रोगं विनाशयेत् । शोथं हृद्रोगमुदरं कृमि-
कुष्ठं भगन्दरम् । नाशयेदग्निमान्यञ्च दुर्ना-
मकपरोचकम् ॥ आर्द्रकस्य रसेनापि लि-
ङ्गात् कफममृद्धिमान् ॥ अत्र नवायमलोह नव-
राक्ताकारमित भक्षणायम् । यत उक्त रसप्रदोप ॥

ગુણમેકા સમારમ્પ યાવત્ સ્યુર્નવ
રક્તિકાઃ । તાવત્ લોહ સમશ્રીયાત્ યથા
દોષાનલં નરઃ ॥ એવ સતિ પ્રયમદિને ટ્ર્યૂપ-
નાદિસહિત રક્તિકાદ્યમિતમ્ । પ્રતિદિન રક્તિ-
કાદ્ય દ્વય વર્ધયેત્ । યાવત્ ટ્ર્યૂપનાદિસહિતા
અષ્ટાદશ રક્તિકા સ્યુ । તતસ્તાઃ પ્રતિદિન
ખાદેત્ । ઇતિ નવાયસ ચૂર્ણમ્ ॥

સાત રાત્રિ સૂકી ગોમૂત્રની ભાવના
દીધી હોય એવા લોહનુ ચૂર્ણ પાંડુરોગ મ-
ટાડવા માટે માણસે રૂઢ સાથે ખાવું.

૧ ગોમૂત્રમા પકાવેલ લોહાનું ચૂર્ણ ગોળ
સાથે ખાવાથી પાંડુરોગ તથા પિત્તનુ શળ
મટે છે.

લોહાના કીટાને અત્યંત તપાવીને પછી
તેને ગોમૂત્રમા પકાવી મધ તથા ઘીમાં આ-
ટવાથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

પુનર્નવાદિ મંડુર.

સાટોડી, નસોતર, સૂક, મરી, પીપર,
વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, કક, હળદર, હરડાં,
બેહેડાં, આમળાં, નેપાળો, ચવક, ધંદ્રજ્જ, કડુ,
પીપરીમૂળ, મોચ, કાકડાશીંગી, કલો-
લ્લુદ્ડ, અજગે, અને કાચફળ, એ દરેક

ચાર ચાર તોલા લેવાં, એ સર્વ ચૂર્ણથી બમ-
ણું મંડુર લેવું, અને તે સર્વને આઠમણા ગો-
મૂત્રમા પકાવવું. પછી તેની ગોળમાં ગોળી
વાળીને છાશ સાથે ખાવી. આ પુનર્નવાદિ
મંડુરવટક અગ્નિની કુમારોએ બનાવેલ છે.
તે પાંડુરોગ કમળો, હલીમક, આસ, ઉધરજ,
શુચ, જવર, સોભ, ઉદરરોગો, શૂળ, ભરલ,
આફરો, અરો, મરડો, કૃમિઓ, વાતરજા,
અને કોઠનો નાશ કરી નાંખે છે.

નવાયસ ચૂર્ણ.

સૂક, મરી, પીપર, હરડાં, બેહેડાં,
આમળા, મોચ, વાવડીંગ, ચિત્રક, આ સર્વ
એક એક ભાગ થઈને નવ ભાગ લેવાં, તથા
લોહબસ્ત્ર નવ ભાગ લેવી. એમને મેળવીને
અઢાર રતિ જેટલું મધ તથા ઘીમા આટવું.
અથવા છાશમા પીવું, અથવા ગોમૂત્રમાં
પીવું, એથી પાંડુરોગ, સોભ, છાતીના રોગ,
ઉદરરોગ, કૃમિ, કોઠ, બગંદર, અગ્નિમાંધ,
અને અરોનો નાશ થાય છે. તે રૂચિ કરે છે,
જેને કફ વધારે હોય તેણે તે આઠાના રસ
સાથે આટવું. (આ ચૂર્ણ નવ રતિભાર પથ્થુ
ખાવાનું રસ રત્ન પ્રદીપમાં કહેલું છે.) નવ-
રતિભાર થાય ત્યાં સુધી રોજ બપોળે રતિભાર
ચઢતે જવું એટલે નવમે દિવસે અઢાર રતિ-
ભાર થાય, તે ખાધને પછી રોજ અઢાર રતિ-
ભાર ખાવું. એમ દોષ અને અગ્નિના પ્રમા-
ણમા તે ખાવું.

કમળાની ચિકિત્સા.

ચિકિત્સા ગુરૂચ્યા વા દાન્વાં પરિ-
કસ્ય વા । કાષો માસિકસંયુક્તઃ ક્રીતલઃ
કામલાપદઃ ॥ અજને કામલાર્તાનાં દ્રોણ-
ગુણીરસો રિતાઃ । ગુરૂષીપવકર્ત્ત્વં વા પિવે-

તત્ક્રેણ કામલી ॥ ધાત્રીહોરજોઘ્વોષ-
નિશાસોદ્રાજ્યચર્ચરાઃ । હીદા નિવારય-
ન્ત્યાશુ કામલામુદ્રતામપિ ॥ કુમ્ભાલ્પકા-
મલાયાં તુ હિતઃ કામલિકો વિધિઃ ॥ ગો-
મૂત્રેણ પિથેત્ કુમ્ભકામલાવાન્ શિલાજિ-
તુમ્ । દમ્ભાસ્રકાઠૈર્મલમાયસન્તુ ગોમૂત્રાનિ-
ર્વાપિતમણ્ણવારન્ । વિચૂર્ણ્ય લીઠં મણુના
ચિરેણ કુમ્ભાઢ્યં પાણ્ડુગદં નિહન્તિ ॥
અપહરતિ કામલાસિ નસ્યેન કુમારિકા
જલં સયઃ ॥

ત્રિકુળા, ગળો, કાડુંકળદર, અથવા
મરીનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કમળો
મટે છે. કમળાવાળાને અંબનમાં ફૂલાનાં
પાનનો રસ દિતકારી છે. કમળાવાળાએ
વળી ગળોનાં પાનનો કલ્ક છાશ સાથે ખાવો.
આમળાં, લોહભસ્મ, સુઠ, મરી, પીપર, હ-
ળદર, મધ, ઘી, સાકર, આ સર્વને ચાટવાથી
ઉદ્ભવ કમળો પણ મટી જાય છે. કુંભકામ-
લામાં પણ કમળાની જ ચિકિત્સા દિત-
કારી છે. કુંભકામલાવાળાએ ગોમૂત્રમાં શિ-
લાલત પીવે. લોહાના કીટાને ગેહેડાંનાં લા-
કડાથી બાળી બાળીને આઠવાર ગોમૂત્રમાં
હારી તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ઘણે કાળે
કુંભકામલા મટી જાય છે. કુંભ રત્ના રસનું
નસ્ય કમળાને એકદમ હણે છે.

હલીમકની ચિકિત્સા.

મારિતં ત્વાયસજ્જુર્ણે મુસ્તાચૂર્ણેન સંયુતમ્ ।
સ્વદિરસ્ય કવાયેણ પિથેદન્તું હલીમકમ્ ॥
સિતાતિલવલ્કાયષ્ટીશ્વિકલારજનીયુગૈઃ । લો-
હં લિહ્નાત્સમધ્વાજ્યં હલીમકનિવૃત્તયે ॥
અશ્વત્થતારસકન્કે પ્રસાધિતં દુરગવિદિષઃ

સર્પિઃ । ક્ષીરે ચતુર્ગુણે તદ્વિતરેષ્ણ હલીમકા-
ર્ષેભ્યઃ ॥ અશ્વત્થલતાણ વૃતમ્ ॥

મધુરૈરશ્વાપૈન્સ્તં વાતપિત્તહૈરૈરેત્ । કા-
મલાપાણ્ડુરોગોક્તાં ક્રિયાં ચાત્રોપયોજયેત્ ॥

મારેલા લોહાનું ચૂર્ણ તથા માથનું અર્થ
ખેરના કવાથમાં પીવાથી હલીમક મટી જાય
છે, સાકર, તલ, બળદાણા, જેઠીમધ, હરદ,
ગેડાં, આમળાં, હળદર, કાડુંકળદર, તથા
લોહભસ્મ એ સર્વ ધી તથા મધમાં ચાટવા-
થી હલીમક મટે છે. ગળોની લતાના રસનો
કલ્ક નાંખી તેનાજ રસમાં થોડાણુ દૂધ સા-
થે પકાવેલું લેવાનું ધી ખાવાથી હલીમક
મટી જાય છે. (આને અશ્વત્થ લતાય થૂત
કહે છે.) મધુર અથ પાનો તથા વાતપિત્ત-
હર પદાર્થો કમળો તથા પાણ્ડુરોગવાળાને
આપવાં.

સામાન્ય ચિકિત્સા.

ફલત્રિકામૃતા વાસા તિક્તાશૂનિમ્બનિ-
મ્બજઃ કાયઃ । સૌદ્રિયુતોડ્યં હન્યાદ્હલીમકં
પાણ્ડુકામલારોગમ્ । ય્યૂર્ણં શિફલ્ય મુસ્તં
વિદક્કં ચઘ્યચિષ્કમ્ । દાર્ષીં ત્વચ્ચાશિકો
ધાતુર્ગ્રન્થિકો દેવદારુ ચ ॥ ૧૫ ॥ દ્રિપલિ-
કાન્ માગાન્ કૃત્વા ચૂર્ણં પૃથક્ પૃથક્ ।
મળ્ડૂરચૂર્ણં દ્રિગુણં શુદ્ધમણ્ણસમિષમ્ ॥
મૂત્રે ચાષ્ટગુણે પક્ષ્પા તસ્મિન્ તત્પ્રક્ષિપેષ્વરઃ ।
ઉદુમ્બરસમાકારાન્ વટકાસ્તાન્ યચાશિ
ચ ॥ ઉપયુજીત તત્ક્રેણ બીર્ણે સાત્ત્મ્યજ્ઞ
મોજનમ્ । મળ્ડૂરવટિકા ક્ષેષા માળદા પા-
ણ્ડુરોગિણામ્ ॥ કુષ્ઠાને જઠરં શોયમૂરુ-
સ્ત્મં કફામયાન્ । અર્શસિ કામલાં મેદૈ
ક્રીહાર્ણં શ્રમયન્તિ ચ ॥

શ્વેતપાદિમન્દૂરવટિકા ॥

કિરાતતિક્તા સુરદાર દાર્વી મસ્તા શુદ્ધી
કટુકા પટોલમ્ । દુરાલભા પર્યટકં સનિર્મલં
કટુભિક્તં વહ્નિફલચિક્રચ ॥ ફલં વિદ્યસ્ય
સમાંશકાનિ સર્વેઃ સમં ચૂર્ણમથાયસશ્ચ ।
સર્પિર્મધુચ્ચાં વટિકા વિધેયા તક્કાનુપાનાત્
મિષજા પ્રયોજ્યા ॥ નિહન્તિ પાણ્ડુશ્ચ હલી-
મકશ્ચ શ્વેયં પ્રમેહં વ્રહ્મણીરુજશ્ચ । આસજ્ઞ
કાસજ્ઞ સરક્તપિત્તમર્શોસ્પથો વાગ્રાહમાપ-
વાતમ્ । વ્રણાંશ્ચ ગુલમાન્ કફવિદ્રષિશ્ચ
વિષશ્ચ કુષ્ઠશ્ચ તતઃ પ્રયોગાત્ ॥ રત્ય-
દ્વાદશાઙ્ગૈરહમ્ ॥

ત્રિક્ષ્ણા, ગળે, અરડુસો, કડુ, કરિ-
યાતું, અને લીમડો, એમનો કવાથ મધ
નાંખી પીવાથી હલીમક, કમળો, તથા પાંડુ-
રોગ નાશ પામે છે.

ત્ર્યુષણાદિ મંદુર વટિકા.

સૂક મરી, પીપર, હરડાં, બેડાં, આ-
મળાં, મેથ, વાવડંજ, ચવક, ચિત્રક, ઘરૂ-
હળદર, તજ, સોનામુખી ખાતુ, પીપરીમૂળ,
અને દેવદાર, એ દરેકના આઠ આઠ તોલા
ચૂર્ણો છાંં છાંં કરીને તેમાં શુદ્ધ આંજણ
એવું મંદુરનું ચૂર્ણ એ સર્વથી બમણું મેળવીને
તે સર્વને આઠગણા ગ્રામ્યમાં પકાવવું. તેની
ઉંબરાના ફળ એવડી ગોળીઓ કરીને છાશ
સાથે ખાવી અને તે પછી ગયા પછી હિતકર
લોજન કરવું પાંડુરોગીને આ મંદુર વટિકા
પ્રાણ આપનારી છે. તે કોઠ, ઉદરરોગ, સોના,
ઉરસ્તંબ, કફના રોગો, અરોડાં, કમળો, પ્ર-
મેહો, અને બરણને પણ મટાડી દે છે.

અષ્ટાદશાંગકોષ.

કરિયાતું, દેવદાર, ઘરૂહળદર, મેથ,
ગળો, કડુ, પરબળ, ધમાસો, અરકસિથો,
લીમડો, ત્રિકટુ, ચિત્રક, ત્રિક્ષ્ણા, અને વાવ-
ડીંગનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેમાં તે ચૂર્ણ બે-
ટવું કોઠ ચૂર્ણ મેળવવું. તેની થી અને મ-
ધમાં ગોળી વાળીને તે છાશમાં ખાવી તેથી
પાંડુરોગ, હલીમક, સોના, પ્રમેહ, મરડો,
ઉપરચ, આસ, રકતપિત્ત, અરોડાં, બેડાં
અટકવાનો રોગ, આમવાત, મણો, કુલ્મ,
કફ, રોગો, વિદ્રષિ, ચિત્ર, અને કોયે મટી
જાય છે.

પૃથ્વીભોજન.

યવગોષ્ઠમશાસ્યૈરસૈર્જાઙ્ગલૈર્જિતૈઃ ॥
મુદ્રાલકીપમૃગાયૈરેષુ મોજનમિષ્યવે ॥
एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु । इति पाण्डु-
रोगकामलाहलीमकाधिकारः ॥

જવ, મઉ, અને ઘોખાનાં અન્નો, તથા
જાંગલમાંસો, તુવેર, મગ, અને મસૂરનાં
ભોજનો આપવાં.

રકતપિત્તનો અધિકાર.

નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

ર્ષમ્બ્યાયામણોક્તાધ્વજ્યવાવૈરતિસેવિતૈઃ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણક્ષારલઘ્વજૈરમ્લૈઃ કદધિરેચ ચ ॥
પિત્તં વિદગ્ધં સ્વગુણૈર્વિદહત્યાશ્ચ જોષિતમ્ ॥
તીક્ષ્ણં મરિચાદિ । વળામગ્નિતાપાદિ ॥ ક્ષરો
યવક્ષારાદિઃ । વિદગ્ધં દુષિતમ્ । સ્વગુણૈઃ સ્વકા-
રણૈર્ગુણૈસ્તીક્ષ્ણપ્રદિધિઃ । ગુણૈરિતિ મહુલેન
તીક્ષ્ણામ્લલઘ્વજાતૃણપર્માલ્પો ગુણન્તે । વિદહતિ
દુષયતિ ॥

ધામ, કસરત, શોક, પંથ, અને મૈથુન બહુ સેવવાથી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખારાં, ખાટાં, અને તીખાં આદિકથી દૂષિત થયેલું પિત્ત, પોતાના યુક્તિથી એકદમ હોહીને દૂષિત કરી નાંખે છે. (તીક્ષ્ણ એટલે મરી વગેરે પદાર્થો, ઉષ્ણ એટલે અગ્નિના તાપ વગેરે, ક્ષાર એટલે જવખાર વગેરે.)

રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ.

તતઃ પ્રવર્તંતે રક્તમૂર્ધ્વજ્ઞાપો દ્વિવાપિ વા ।

અથ રક્તમિત્યુપલક્ષણમ્ । તેન સસુષ્ટ પિત્તજ્ઞ ।

અતएव રક્તજ્ઞ પિત્તજ્ઞ રક્તપિત્તમિતિ દ્રન્ધ્ર હિતિ સુશ્રુતઃ । રક્તજ્ઞ તસ્મિન્ ચેતિ કર્મવારયજ્ઞ ।
કારણત્રયાત્ રાગપ્રાપ્ત પિત્ત રક્તપિત્તમિત્યુચ્યતે
હિતિ ઉપયગપિ ન દોષઃ ॥

**કારણત્રયમાહ । સંયોગાત્ દૂષણાત્ તત્તુ સામાન્યાદ્રન્ધ્રવર્ણયોઃ । રક્તં પિત્તં સમા-
રુયાતં રક્તપિત્તં ધનીવિધિઃ ॥**

એ પ્રમાણે પિત્તથી દૂષિત થયેલું હોહી ઉપર તથા નીચે ગતિ કરે છે, તે રક્ત-પિત્ત કહેવાય છે. સુશ્રુતે રક્ત (હોહી) અને પિત્ત એ બન્નેનું એ વેહેલું તેને ' રક્તપિત્ત ' કહેલું છે. પણ બીજાઓ તો એમ કહે છે કે—“ રક્ત એટલે રાતા રંગનું પિત્ત વહે છે તે રક્તપિત્ત કહેવાય છે.” ત્રણ કારણથી રમા-યેલું પિત્ત તે રક્તપિત્ત છે, માટે એ બન્ને રીતે બેતાં કથો દોષ નથી. રુધિર અને પિત્તના સંયોગથી, પિત્તથી રક્ત દૂષિત થવાથી, અને એ બન્નેના ગદ્ય તથા વર્ણની સમાનતાથી, તે રક્ત અને પિત્ત બે હોવાથી વિદ્વાનોએ તેને રક્તપિત્ત કહેલું છે.

રક્તપિત્તના વહન માર્ગો.

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णोर्स्थैर्मेंद्रयोનियदैरवઃ ।

કુપિતં રોમકૂપૈશ્વ સમસ્તૈસ્તસ્પર્શતે ॥

કુપિત પિત્તમ્ ॥

ઉર્ધ્વં પિત્ત નાક, કાન, નેત્ર, તથા મુખમાંથી, અને અધોપિત્ત શિશ્ન, યોનિ, અને ગુદામાંથી, તેમજ કોષ પામે છે તો સર્વ રૂવાકાંના છિદ્રોમાંથી પણ તે બહાર વહે છે.

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ.

સદનં શ્રીતકામિત્વં કળઠધૂમાયનં ઘમિઃ ।

હોહગન્ધજ્ઞ નિઃશ્વાસો મવત્પાસ્મિન્ ધવિ-
પ્યતિ ॥

ગ્લાનિ, શીતતાની ઇચ્છા, ગળામાં ધુવાડા જેવું, વમન, હોહાના જેવો ગંધ, અને નિઃશ્વાસ એ રક્તપિત્તમાં પ્રથમથી થાય છે.

કરં સંબંધી રક્તપિત્તનું લક્ષણ.

સાન્નં સપાણ્ડુ સસ્તેદં પિત્તિહલં ચ કફા-
ન્વિતમ્ ॥

આ પિત્ત ઘાટું, પીંગળું, ચીકણું, અને તંતુવાળું નીકળે છે.

વાતિક રક્તપિત્તનું લક્ષણ.

શ્યાવાહ્વણં સફેનજ્ઞ તનુકક્ષજ્ઞ ચાતિ-
કમ્ ॥

આ પિત્ત કાળું, રાતું, ફીણવાળું, પા-
તળું, અને રક્ષ નીકળે છે

પિત્ત સંબંધી રક્તપિત્તનું લક્ષણ.

રક્તપિત્તં કવાયામં કુળ્ળં મોમુત્રસન્નિમ-
મ્ । મેચકાક્કારધૂમાયમજ્ઞનામજ્ઞ પૈત્તિકમ્ ॥

મેચકમ્ ચિક્કળ કુળ્ળવર્ણમ્ । અજન સ્તોતોજ્ઞ
તદામમ્ ॥

આ પિત્ત કબાજી જેવું, ચીકણા કાળા રંગનું, ગોમૂત જેવું, કાચલા જેવું, અંગારાના ધુમાડા જેવું, અને આઠણુ જેવું નીકળે છે.

માર્ગના ભેદ.

સંસૃજલિઙ્ગસંસર્ગાદ્ ત્રિલિઙ્ગ સાન્નિપાતિકમ્ ।
કર્ધ્વર્ગ કફસંસૃજમધોગં માસ્તાનુગમ્ ।।
દ્વિમાર્ગ કફવાતામ્યામુખામ્યાં તત્ત્વવર્ચતે ।।

એ એ દોષના સંસર્ગોથી ત્રિઅ ચિન્હો, અને ત્રણે દોષથી સર્વ ચિન્હો જણાય છે. કર્ધથી રક્તપિત્ત જાણે માર્ગે બાધ છે, વાયુથી નીચે બાધ છે, અને કર્ધ તથા વાયુથી તે બંને માર્ગે બાધ છે

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.

દૌર્બલ્યં શ્વાસકાસજ્વરવમયુમદાઃ પા-
ણ્ડતાદાહમૂર્છા મુકે ધોરો વિવાહસ્ત્વૃત્તિ-
રપિ સદા હૃદયતુલ્યા ચ પીડા । તૃષ્ણા કો-
ઘ્રસ્ય ભેદઃ શિરસિ ચ તપનં પૂયનિષ્ઠીવનજ-
દ્વેષો મક્તેઽવિપાકો વિકૃતિરપિ મબેદ્રક્ત-
પિત્તોપસર્ગાત્ ॥ વિકૃતિઃ માસપ્રકાલનામસાદિ ॥

રક્તપિત્તથી દુર્બળતા, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, જ્વર, ઉલટી, મદ, પાંડુતા, ફાફા મૂર્છા, જમ્યા પછી કબજર ફાફા, અધીરતા, હંમેશાં હૃદયમાં પીડા, તૃષ્ણા, કાઠામાં લેદાણું, માથામાં તાપ, શૂકમાં પરનું પડણું, અજ ઉપર દ્રેષ, અપચો, અને માસના ધોણુ જેવું, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

સાધ્યાસાધ્યપણું.

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषात् याप्यमु-
च्यते । यन्निदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरति-
वेगवत् ॥ કર્ધે સાધ્યમથો યાપ્યમસાધ્યં

युगपद्रवम् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृद-
स्याऽनभ्रतस्तु यत् ॥

એક દોષથી હોય તો તે સાધ્ય છે એ દોષથી હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે, અને ત્રણે દોષોથી હોય તો તે અસાધ્ય છે અને તે મંદાગ્નિ વેગથી થાય છે. ઉપર જનારૂં સાધ્ય છે, નીચે જનારૂં કષ્ટસાધ્ય છે, અને બંને માર્ગે જનારૂં અસાધ્ય છે. વ્યાધિઓથી ક્ષીણ શરીર અથવા દેહવાળાને, વૃદ્ધને, અને નહિ જમી શકનારને થાય, તો તે અસાધ્ય છે.

સાધ્યનું વિવેચન.

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्पितम् ।
रक्तपित्तं मुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रव-
म् ॥ મુખે કાલે હિમશિશિરયો ॥

એકમાર્ગ જનારૂં હોય, બળવાનને થયું હોય, બહુ વેગ વગરનું હોય, તુરંતનું જ થયેલું હોય, હેમંત અને શિશિર ઋતુના સંબંધવાળું હોય, અને ઉપદ્રવો વગરનું હોય, તો તે રક્તપિત્ત સાધ્ય છે.

અસાધ્યનું વિવેચન.

मांसप्रक्षालनायं कथितमिव च यत् कर्द-
मांभोनिर्भं वा भेदः पूयास्तकलं यद्विष-
यदि वा पक्वजम्बूफलाम्भम् । यत्कृष्णं यच्च
नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्गर्ज्यं रक्तपित्तं मुरपतिमनुषा चच तुल्यं
विभाति ॥ उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सूर-
पतिमनुषा तुल्यं नानावर्णम् ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित્तेन मानवः ।
पश्येद् भृशं विषबापि तदसाध्यमसंशयम् ॥

येन रक्तपित્तेनोપહતઃ મનુષ્યઃ દૃશ્ય ઘટપટાદિકં
રક્તં પશ્યતિ સ નશ્યતિ વિષબાપિ મહત્ત્વમપીત્યર્થઃ ॥

માસના ધોણુ જેવું, ઉકાળા જેવું, ગા-
રાના પાણી જેવું, અને મેઠ પડે અથવા
લોહી જેવું, જમણા પડખાની ગાંઠ જેવું કે
પાકેલા અંબુ જેવું, કાણું મારના કંઠ જેવું,
કે મુઠકાના જેવી ગંધવાળું, અથવા પૂર્વે ક-
હેલા ઉષ્ણવોવાળું, અને ઈંદ્ર યજુષ્યના જેવા
વિવિધ રંગોવાળું હોય, તે તે રક્તપિત્ત અ-
સાધ્ય છે. રક્તપિત્તરાગે જે માણસ ઘડો કે
વસ્ત્રાદિ દૃશ્ય પદાર્થોને તથા આકાશાદિ અ-
દૃશ્ય પદાર્થોને અત્યંત રાતાં કેળે છે, તેનું
રક્તપિત્ત પણ અસાધ્ય છે, તેમાં સંશય
નથી.

રક્તપિત્તનું અરિષ્ટ.

લોહિતં છદ્ધયેયસ્તુ बहुभ्यो लोहितेक्षणः॥
लोहितोद्गारदर्शी च भ्रियते रक्तपैत्तिकः ॥
लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमहिम्नोद्गारामपि लोहित
पश्यतीत्यर्थः ॥

આંખોમાં બહુજ રતાશ આવી ગઈ
હોય, ઉઘટીમાં લોહી પડે, અને આડકાંર
પણ રાતા કેળેતા હોય, તે તે માણસ મરી
જાય છે.

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.

પિત્તાન્નં સ્તમ્ભયેભાદૌ પ્રવૃઠ્ઠં બલિનો
યતઃ । હૃત્પાન્ડુગ્રહપીરોગગ્રીહગુલબંજવરાદિ-
ક્ત્વ ॥ શલિષ્ઠિકનીવારકોરદૂષપ્રસાધિકાઃ ॥
શ્યામાકાશ મિયજુશ્ચ ભોજનં રક્તપિત્તિ-
નામ્ ॥ પ્રિયજુ કજ્જુ ॥

મમૂરમુદ્ગચળકાઃ સમકુષ્ઠાદકીફલાઃ ।
પ્રશ્નસ્તાઃ સૂપયૂગર્થે કલ્પિતા રક્તપિત્તિનામ્ ॥
દ્વાદિમામલર્કં વિદ્વાનમ્ભાર્યચ્ચાપિ દાપયેત્ ।
પટલનિમ્બન્યગ્રોષપુસપેતસપ્છવાઃ ॥ શ્વાકા-

યે શાકસાત્મ્યાનાં તળ્હુલીયાદયો હિતાઃ ।
પારાવતાન્ કપોતાંશ્રલાતાન્ રક્તાક્ષર્ણકા-
ન્ ॥ શ્વન્નન્ કપિજ્જલનેગાન્ હરિગાન્ કા-
લ પુચ્છકાન્ । રક્તપિત્તહરાન્ વિદ્યાદ્રસાં-
સ્તેષાં પ્રયોજયેત્ ॥ ઈષદમ્ભાનનમ્ભાર્ય ઘૃત-
મૃષ્ટાન્ સસૈન્ધવાન્ ॥ કપાનુગે યૃષશ્ચાકાન્
દધાદ્વાતાનુગે રસમ્ । પથ્યં સતીનયૂષેણ
સસિતૈર્ભજસક્તુભિઃ ॥ ધાન્યાકષાત્રીવાસાનાં
દ્રાક્ષાપર્પટયોદિમઃ । રક્તપિત્ત જ્વરં દાહં તૃષ્ણાં
શોષશ્ચ નાશયેત્ ॥

ધાન્યકાર્દિહિમઃ ॥

દ્વિવેરમ્ભૂતપલં ચૈવ ચન્દનં યષ્ટિકામૃતા ।
ઉશીરશ્ચ ત્રિહૃચૈષા કાર્યં સમયુક્તર્કરમ્ ॥
પાયયેત્તેન સઘો હિ રક્તપિત્તં મળિયતિ ।
રક્તપિત્તં જયત્યુગ્ર તૃષ્ણા દાહં જ્વરં તથા ॥
પચોત્પલાના કિજ્જલકઃ પૃષ્ઠિપર્ણી મિયજુ-
કા । જલે સાધ્યા રસે તસ્મિન્ પેયા સ્થાત્
રક્તપિત્તિનામ્ । વાસાપન્નસમુદ્ભૂતો રસઃ
સમયુક્તર્કરઃ ॥ કાથો વા હરતે પીત્તો રક્તપિ-
ત્તં સુદારુણમ્ । પિષ્ટાના દૃષપન્નાનાં પુટપા-
કરસો હિમઃ ॥ સમયુદ્ધરતે રક્તપિત્તં કાસ-
જ્વરક્ષયાન્ । ઉત્પલં કુમુદં પન્નં કલ્હારં છો-
હિતોત્પલમ્ ॥ મધુકશ્વેતિ પિત્તામૃતકૃતૃષ્ણા-
છદિંહરો ગળઃ । વાસાયાં વિદ્યમાનાયામા-
શાં જીવિતસ્ય ચ । રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી
કિમર્થમવસીદતિ ॥ આટરૂષકમૃદ્વીકાપથ્યા-
કાથઃ સન્નર્કરઃ । કૌદ્રાઘ્યઃ સકલઝ્વાસર-
ક્તપિત્તનિર્હરઃ ॥ દૂર્વા સોત્પલીકજ્જલક-
મજ્જિષ્ઠા શેલવાલુકા । શીતા શીતશુશીરશ્ચ
મુસ્તં ચન્દનપથ્થકમ્ ॥ વિપચેત્ કાર્પીકૈરે-

तैराजं प्रस्थमिदं घृतम् । तण्डुलाना
जलं छागीक्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥ तत्पानं
वमतो रक्तं नाशनं नासिकागते । कर्णाभ्यां
यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ चक्षुः
क्षयति रक्तञ्चेत् प्रयेत्तेन चक्षुषी । मेदूपायु-
मवृत्ते तु वस्तिकर्मसु योजयेत् ॥ रोमकूपमवृत्ते
तु तदभ्यङ्गं प्रयोजयेत् । सर्वेषु रक्तपिच्छेषु
तस्मात् श्रेष्ठमिदं घृतम् ॥ इति दूर्वाघ घृतम् ॥

मृद्रीकां चन्दनं लोध्रं मियकुञ्जं विचूर्ण-
येत् । चूर्णमेतत् पिबेत् शौद्रवासारससम-
न्वितम् । नासिकामुखापायुभ्यो योनिमे-
द्रादि वेगितम् । रक्तपित्तं स्रवदन्ति सिद्ध
एष प्रयोगराट् ॥ यच्च शल्लभतेनैव रक्तं ति-
ष्ठति वेगत । तदप्येतेन चूर्णेन तिष्ठत्येवा-
वचूर्णितम् ॥ इक्षुणां मध्यकाण्डानि सकन्दं
नीलमुत्पलम् । केशरं पुण्डरीकस्य मोचाम-
धुकपकैः ॥ कटपरोहमुञ्जाश्च द्राक्षास्त्रजूर-
मेव च । एतानि समभागानि कषायं सम्म-
कल्पयेत् ॥ उषितं मधुसंयुक्तं पाययेज्ज्वर-
न्वितम् । सममेहं रक्तपित्तं क्षिमेतन्नियच्छ-
ति ॥ द्राक्षया फलिनीभिर्वा मिथालमधुकेन
वा । श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं
पयः ॥ पकोदुम्बरकाश्रम्यः पथ्याः खर्जूर-
गोस्तनाः । मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं
पृथक् पृथक् ॥ अत्र कदम्ब्याः फलेव आद्या
फलसाहचर्यात् ॥

अतिनिस्तरक्तो वा शौद्रयुक्तं पिबेद-
च्छक् ॥ सकृद्वा भक्षयेदाज्य मांसं वा पित्त-
संशुतम् । नासामवृत्तकथिं घृतशृङ्गे श्लक्ष्ण-

पिष्टमामलकम् ॥ सेतुरिव तोयवेगं वृणद्धि
मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु पेयं
सञ्चर्करं नासिकया पयो वा । द्राक्षारसं
क्षीरयुतं पिबेद्वा सञ्चर्करश्चेक्षुरसं हिताय ॥
नस्ये दाढिमपुष्पस्य रसो दूर्वाभवोऽपि
वा । आम्रास्त्रिजः पलाण्डोर्वा नासिका-
स्त्रावि रक्तजित् । पुराणं पीनमानीय
कूष्माण्डस्य फलं बृहत् ॥ तद्वीजाधारबी-
जत्वक् क्षिराशून्यं समाचरेत् । तत-
स्तस्य तुलां नीत्वा पक्वेज्जलतुलाद्वये ॥
तस्मिन्निर्गोऽर्धशिष्टे तु यत्नतः शीतलीकृते ॥
तानि कूष्माण्डसंज्ञानि पीडयेदह्मवाससा ।
यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत्
कूष्माण्डं शोषयेदमे ताभ्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र घृतं मस्य कूष्माण्डं तेन भर्ज-
येत् । मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र नि-
क्षिपेत् ॥ सितापाय तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्ले-
हवत् पक्वेत् ॥ मुपके पिप्पलीशुण्ठीजीराणां
द्विपले पृथक् ॥ पृथक् पलार्धं धान्याकं
पवैलामरिचत्वचम् । चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र
घृतार्धं शौद्रमावयेत् । एतत्पलमितं
सादेदयवाभिबलं यथा ॥ खण्डकूष्मा-
ण्डलेहोऽयं रक्तपित्तञ्च नाशयेत् । पित्त-
ज्वरं तृषां दाहं प्रदरं कुष्ठतां वमिम् ॥
कांसं श्वासञ्च हृद्रोगं स्वरभेदं हतं शयम् ।
नाशयत्येव वृद्धिञ्च बृंहणो बलवर्धनः ॥

इति खण्डकूष्माण्डलेहः ॥

पुराणं पीनमानीय कूष्माण्डस्य फलं
दृढम् । तद्वीजाधारबीजत्वक् क्षिराशून्यं

समाचरेत् ॥ ततोऽतिसूक्ष्मखण्डानि कृत्वा
तस्य तुलां पचेत् ॥ गोदुग्धस्य तुलामध्ये
मन्देऽग्नौ विपचेच्छनैः ॥ शर्करायास्तुलां
सार्धां गोघृतं प्रस्थमात्रकम् । प्रस्थार्धं मा-
क्षिकञ्चापि कुटवं नारिकैरतः ॥ मियाल-
फलमज्जानं द्विपलं तिखुरी पलम् । क्षिपे-
देकत्र विपचेत्तेहवत्साधु साधयेत् ॥ भि-
षक् सुपक्वमालोक्य ज्वलनादवतारयेत् ।
कोष्णे तत्र क्षिपेदेषां चूर्णं तानि वदाम्य-
हम् ॥ एकोऽक्षः शतपुष्पाया अथ क्षीरी
यवानिका । गोधूरः धुरकः पथ्या कपि-
कच्छफलानि च ॥ सप्तमी त्वक् च सर्वे-
षामक्षयुग्मं पृथक् पृथक् । धान्यकं पिप्पली
मुस्तमश्ववगन्धा अतावरी ॥ तालमूली
नागबला बालकं पत्रकं शटी । जातीफल
लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला बृहदेलिका ॥ शृङ्गाटकं
पर्पटकं सर्वं पलमितं पृथक् । चन्दनं नाग-
रन्धात्रीफलञ्चापि कशेरुकम् ॥ प्रत्येकं
पञ्च कर्षाणि चत्वार्येतानि निःक्षिपेत् ।
पलद्वयमुशीरस्य मषाणस्योषणस्य च ॥
कूष्माण्डस्याबलेहोऽयं भक्षितः पलमात्रया ।
किं वा यथावद्विबलं भुक्त्वा रोगान्
विनाशयेत् ॥ रक्तपिचं क्षीतपित्तमम्लपि-
त्तमरोचकम् । वह्निमान्ध सदाहञ्च तृष्णां
प्रदरमेव च रक्ताशोऽपि तथा छादं पाण्डु-
रोगञ्च कामलाम् । उपदंशं विसर्पञ्च जी-
र्णञ्च विषमं ज्वरम् ॥ लेहोऽयं परमो
तृष्यो बृंहणो बलवर्धनः । स्थापनीयः
प्रयत्नेन भाजने मृण्मये नवे ॥

इति बृहत्कूष्माण्डावलेहः ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसं पलानां शतमात्र-
या । रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पला-
ष्टकम् ॥ मृद्वग्निना पचेत्तावद्यावद्भवति पि-
ण्डवत् । धात्रीतुल्या सिता योज्या पलार्धं
लेहयेदनु ॥ खण्डकूष्माण्डकं क्षेत्तुं युक्त-
मभ्यासतो हरेत् । रक्तपित्तमम्लपिचं दाहं
तृष्णाञ्च कामलाम् ॥ इति खण्डकूष्माण्डकम् ॥

अतावरी च्छिन्नरुहा वृषोमुण्डतिकाबलाः ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वच-
स्तथा ॥ भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च
फलानि च । जलद्रोणे विपक्त्यमृतागा-
वशेषितम् ॥ दिव्योषधिहतस्यापि माक्षि-
केण हतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्म-
लोहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्यं घृतं देयं
पलं षोडशकं बुधैः ॥ पचेत्ताम्रमये पात्रे
गृहपाको मतो यथा ॥ प्रस्थार्धं मनुजो
देयं शुभाश्वम जतुकस्य च । शृङ्गी कृष्णा
विदङ्गञ्च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ॥ त्रि-
फला धान्यकं पत्रं कणा मरिचकैश्चरम् ।
चूर्णं दत्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधाप-
येत् यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालमहमात्र-
कम् । गन्धक्षीरानुपानं च सेव्यो मांसरसः
पयः । गुरुतृष्णान्नपानानि स्निग्धमांसादि-
बृंहणम् । रक्तपिचं क्षयं कासं पार्श्वशूलं
विशेषतः ॥ वातरक्तं प्रमेहञ्च क्षीतपिचं
बर्हि कृमम् । श्वयं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं मू-
होदरं तथा ॥ आनाहं मूत्रसंज्ञावमम्लपिचं
निहन्ति च । चक्षुष्यं बृंहणं तृष्यं मङ्गलं
भीतिवर्दनम् ॥ आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कामा-

મિથલવર્દનમ્ । શ્રીકરં લાઘવચ્ચૈવ સ્ખન્દ-
સ્થાયં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ છાગપારાવતં માસં
તિત્તિતિઃ ક્રકરઃ સ્વઃ । કુરક્કઃ કૃષ્ણસારશ્ચ
માસમેષાં પ્રયોજયેત્ ॥ નારિકેરપયઃપાનં
સુનિષ્ણકવાસ્તુકમ્ । શુષ્કમૂલકઝીવાલયં
પદોલં બૃહતીફલમ્ ॥ વાર્તાકં પદ્માન્નઞ્ચ
સ્વર્જૂરં સ્વાદુ દાદિમમ્ । કકારપૂર્વકં યજ્ઞ
માસંચાનુપસમ્મયમ્ । વર્જનીયં વિષ્ણુવેળ
સ્ખન્દસ્થાયં સમશ્રતા । લોહાન્તરવદન્નાપિ
પુટનાદિ ક્રિયેષ્યતે । ન પુનર્માસિકેઽયૈવ
શિલયૈવ હિ મારણમ્ ॥

માર્ગી વખનેટી । દિવ્યીષધી મન શિલ્પ । રુ-
ક્મલૌહ અજ્વેલી રૂપે લેકે । સુનિષ્ણકઝૌપત્રી-
શાકવિશેષ । જીવન્તી જીવ રૂપે શાકવિશેષ ।
કકારપૂર્વક કટુક કાલશાક કૃષ્ણાન્દ કર્કટી
કર્કોટકકલિક્કર્કન્યુકરમર્દકકારીરક્તકકરોરુ-
કાઝિક રૂપાદિ વર્જનીયમ્ । રૂપે સ્ખન્દસ્થાય
લોહમ્ ॥

શતાવરી મૂલકલ્કં કલ્કાત્ ક્ષીરં ચતુ-
ર્થુણમ્ । ક્ષીરતુલ્યં ઘૃતં ગમ્યં સિતયા કલ્ક-
તુલ્યયા ॥ ઘૃતશ્વેષં પચેત્તપુપ્પાર્થ લેહયેત્
સદા । રક્તપિત્તં સ્મૃત્પિત્તં ક્ષયં શ્વાસચ્ચ
નાશયેત્ ॥ શતાવરીપાકઃ । રૂપે રક્તપિત્તાધિ-
કારઃ ॥

બળવાન માણસને થયેલા રક્તપિત્તને
એકદમ અટકાવવું નહિ, કેમ કે તેમ કર-
વાથી છાતીનો રોગ, પાંડુરોગ, ગ્રહણી રોગ,
બરણનો રોગ, શુદ્ધરોગ અને જ્વર વગેરે
થાય છે રક્તપિત્તવાળાને ચોખ્ખા, સાદીચોખ્ખા,
નાનવી, કોઠરા, પ્રસાધિકા નામનો ભાત,

શાશી અને કાંચનું સોજન આવવું. હાળ
તથા યુષમાં મસૂર, મગ, ચણા, મઠ અને
તુવેર આપવી. ખટાઈમાં દાઢમ અને આમળાં
આપવાં. શાક ને અનુકૂળ પડે તો પરવળ,
લીમડો, વડ તથા પીપળાનાં ફળો, નેતરનાં
પાન અને તાદળને વગેરે આપવા માંસમાં
કળૂતર, હોલા, લાવાં, પાકાં, ખટાઉકાં, સસ-
લા, તેતર, કાળિયાર, હરણુ અને કાલપુરુષ-
પક્ષીના માંસના રસાઓ આપવા, કેમકે તે
રક્તપિત્તને હરનાશ છે. કહેનું રક્તપિત્ત
હોય તો કઈક ખટા કે ખટાઈ વજરનાં, ઘી-
માં તળેલા કૈંધવવાળા શાકો અને યુષો
આપવાં. વાયુવાળાને વટાણાના યુષની સાથે
અને ચોખ્ખાની ધાણીના સાકર નાખેલા સા-
થવા સાથે માંસરસ આપવો.

ધાન્યકાદિ દ્વિભઃ—ધાણા, આમળાં,
અરડુસો, દ્રાક્ષ, અને ખડસલિયાનું દ્વિભ
પીવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દાઢ, તૃષા, અને
રોગનો નાશ થાય છે. આને ધાન્યકાદિ દ્વિભ
કહે છે.

વાળો, કમળ, ધાણા, ચંદન, જોડીમધ,
ગળો, કાળો વાળો, અને નસોતરનો કવાથ
મધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી રક્તપિ-
ત્તનો દુરસ્ત નાશ થાય છે.

પદ્મ તથા ઉત્પલના કેસરાઓ ઉત્તમ
રક્તપિત્ત, તૃષા, દાઢ, અને જ્વરને મટાડે છે.

નાનો સમીરવો અને ઘઉંલાનો કવાથ
કરી તેમાં પકાવેલી પેશા રક્તપિત્ત માટે
સારી છે.

અરડુસીનાં પાનનો સ્વરસ અથવા
કવાથ મધ અને સાકર નાંખીને પીવાથી
દાઢુ રક્તપિત્ત પણ મટી જાય છે.

અરડુસીના પાનનો પુટપાક પકાવી
કરેલો રસ અથવા તેના દ્વિભમાં મધ નાખીને

પીવાથી રક્તપિત્ત, ઉધરસ, બ્વર, અને સ્વપ્નના નાશ થાય છે.

ઉત્પલ, પોષણાં, પદ્મ, કલ્હાર, તથા રાતું કમળ, તથા જેડીમધ, એ ગણુ રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, અને ઉલટીને મટાડે છે.

અરડૂસી હથાત છે અને જીવવાની આશા પણુ છે તેા પછી રક્તપિત્ત, ઉધરસ, અને ક્ષય શું કરી શકે તેમ છે ?

અરડૂસી, દ્રાક્ષ, અને હરડેનો કવાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી સર્વ પ્રકારના આસો અને રક્તપિત્ત મટી બાય છે.

દૂર્વાચમૃત—ધરો, કમળકેસરા, મજીક, અણુકબાબ, બળદાણા, કપૂર, વાળો, મોથ, ચંદન, અને પદ્મક, એ દરેક એક એક તોલો લેઈ તેના કલ્કથી ચોગણુ ચોખાના પોણુ તથા બકરીના દૂધથી બત્રીસ તોલા ભાર બકરીનું ઘી પકાવવું. લોહીની કલટી થતી હોય તો એ ઘી પાવું, નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તેનું નસ્ય દેવું, કાનમાંથી લોહી પડતું હોય તો કાનમાં પૂરવું, નેત્રોમાંથી રક્ત પડે તો નેત્રોમાં નાંખવું, લિંગ કે ગ્રુદામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તેમાં એ ઘીની પીચકારી મારવી, અને રૂવાડાંમાંથી લોહી સવતું હોય તો આ ઘીનો અભ્યંગ કરવો. સર્વ પ્રકારનાં રક્તપિત્તો ઉપર આ ઘી ઉપયોગી છે, માટે તે શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. એને દૂર્વાચ મૃત કહે છે.

દ્રાક્ષ, ચંદન, લોહર અને ઘઉંલાનું ચૂર્ણ મધ તથા અરડૂસીના રસની સાથે પીવાથી ગુણ, ગુદા, ચેતિ, અને લિંગ વગેરેમાંથી વેગ સહિત સવતું રક્તપિત્ત મટે છે આ ઉપાય સિદ્ધ અને ઉત્તમ છે. હથિયારથી મચેલા જખમમાંથી નીકળતા લોહીનો વેગ

ઘટકતોજ ન હોય, તે પણુ તેની ઉપર આ ચૂર્ણ બહારાવવાથી એકદમ બંધ થાય છે.

શેલડીની વચલી કાતળીઓ, કંક સહિત નીલકમળ, કમળ કેસરા, જેડીમધ, કેળાં, કઠ, વડવાઈના અગ્રભાગ, દ્રાક્ષ અને ખજૂરને સમભાગે લઈ તેમનું હિંમ કરી મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત અને પ્રમેહ તુરત મટી બાય છે

દ્રાક્ષ તથા ઘઉંલો, અથવા રાયણુ અને જેડીમધ, અથવા ગોખરૂ અને શતાવરીથી પકાવેલું દૂધ રક્તપિત્તનું મટાડે છે.

ઉંબરાનાં પાકાં ફળ, અથવા સીવણુનાં ફળ, અથવા હરડે, ખજૂર કે દ્રાક્ષને મધ સાથે આટવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

જેનું લોહી ઘણુંજ સ્ત્રવી ગયું હોય તેણે મધ સહિત લોહી પીવું, અથવા મધ સહિત ઘી ખાવું, અથવા પિત્ત સહિત માંસ ખાવું. નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો આમળાને ખૂબ વાટી, ઘીમાં રોકી, તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો, તેથી જેમ પાળથી પાણીનો વેગ રોકાય છે, તેમ લોહીનો વેગ અટકી જશે.

નાકમાંથી લોહી પડે તો તુરત સાકરનું પાણી પીવું, અથવા નાકેથી દૂધ પીવું, અથવા દૂધ અને દ્રાક્ષનો રસ પીવો, અથવા સાકર સાથે શેરડીનો રસ પીવો, તેથી ઠીક થાય છે

ઠાઠમના ફૂલ, ધરોનો રસ, આભાની ગોઠલીનો રસ, અથવા ડુગળીના રસનું નસ્ય દેવાથી નાકમાંથી જતું લોહી બધ પડે છે.

ખંડકૂખાંડાવલેહ—જૂના, બાક, અને મોટા કોહોળામાંથી બીજ, બીજનાં રથાનો, છાલ્ય અને નસો કાઢી નાંખીને માત્ર તેનો

જર્બ ૪૦૦ તોલાભાર લેવો, તેને ૮૦૦ તોલા-
ભાર પાણીમા બાફવો. બકાતાં અરધું પાણી
રહે એટલે ટાકું પાડીને કપડાંમાંથી પાણી
નીચેની કાઢવું. પાણી છુટું રાખી મૂકવું,
અને જર્બને તડકે સૂકવીને એક ત્રાખાના
વાસણમાં ભરી ૬૪ તોલાભાર ઘીમાં તળવો,
તળતાં જ્યારે રમ મધ જેવો થાય ત્યારે
તેમાં પેલું રાખી મૂકેલું પાણી ૪૦૦ તોલા-
ભાર સાકર નાંખી પાક કરવો. શીરા જેવું
પાકી બાય એટલે તેમાં આઠ આઠ તોલાભાર
પીપર, સૂક અને છૂં, બે બે તોલાભાર
ધાણા, તમાલપત્ર, એળચી, મરી તથા તજ,
તથા બીજાં તોલાભાર મધ નાખવું. આ
ખંડ કૂંખાંડાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. તેમાંથી
નિત્ય ચાર તોલાભાર અથવા અગ્નિના બળ
પ્રમાણે ખાવાથી રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષ્ણ,
ઠાંઠ, પ્રદર, દુર્બળાચક્ષુ, ઉલટી, ઉષરસ,
શ્વાસ, છાતીના દરદો, સ્વરભેદ, ક્ષત, ક્ષય
તથા વધરાળનો નાશ થાય છે, ધાતુઓ પુષ્ટ
તથા બળવાન થાય છે.

બુદ્ધકૂંખાંડાવલેહ—જુના, બડા મ-
જબૂત કોહોળામાંથી બીજ, બીજનાં સ્થાનો,
છાદ્ય અને નસો કાઢી નાખીને રહેલા જર્બ
આત્રના ઝીણા ટુકડા કરીને તેને ૪૦૦ તોલા-
ભાર લેઈ ૪૦૦ તોલાભાર દુધમાં મંદઅગ્નિથી
પકાવવા. પાકી બાય એટલે તેમાં ૬૦૦ તો-
લાભાર સાકર, ૬૪ તોલાભાર ગ્રાચનું ઘી, ૩૨
તોલાભાર મધ, ૧૬ તોલાભાર ટોપરું, આઠ
તોલાભાર આરોળીના ફળનો જર્બ અને ચાર
તોલા ભાર તપખીર નાંખીને પકાવવું, શીરા
જેવું પાકી બાય એટલે ઉતારીને તેમાં જરા
ઉંનું હોય ત્યારેજ એક તોલા સૂવા, બે બે
તોલા વંશલોચન, અજમા, એખરૂ, એખરા,

હરડે, કૈયાંના ફળ, અને તજ; ચાર ચાર
તોલા ધાણા, પીપર, મીઠ, આસોઈ શતાવરી,
કાળી મૂસળી, બળદાણા, વાળો, તમાલપત્ર,
કચૂરો, બાયફળ, લવંગ, ઝોણિ તથા મોટી
એળચી, શંગિાડાં અને ખંડસલિયો; પાંચ
પાંચ તોલા ચંદન, સૂક, આમળા અને ક-
સેલા; અને આઠ આઠ તોલા કાળો વાળો,
મખાના અને મરી નાંખવાં; એટલે બુદ્ધકૂ-
ંખાંડાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. તે ચાર તોલાભાર
અથવા અગ્નિના બળ પ્રમાણે નિત્ય ખાવાથી
રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અન્નપિત્ત, અરૂચિ,
અગ્નિની મંદતા, ઠાંઠ, તૃષ્ણ, પ્રદર, રક્તપી, ઠાંઠ,
ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ચાંદી, વિસ્મર્ધ,
છૂર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે.
આ અવલેહથી મૈથુનશક્તિ બહુજ વધે છે,
ધાતુઓ પુષ્ટ થાય છે, અને બળ વધે છે. આ
અવલેહને પ્રયત્નથી માટીના નવા વાસણમાં
રાખવો બેધએ.

ખંડકૂંખાંડક—૪૦૦ તોલાભાર કોહો-
ળાનો સ્વરસ, ૪૦૦ તોલાભાર ગ્રાચનું દુધ,
અને ૩૨ તોલાભાર આમળાનું ચૂર્ણ, એમને
ઘીમાં અગ્નિથી પકાવવાં. પિંડ જેવું થાય
એટલે તેમાં ૩૨ તોલાભાર સાકર મેળવવી.
એ ખંડકૂંખાંડક કહેવાય છે. તે રોજ બે તો-
લાભાર ખાવાથી રક્તપિત્ત, અન્નપિત્ત, ઠાંઠ,
તરસ, અને કમળો મટી બાય છે.

ખંડખાચ લેહ—શતાવરી, બળો, અ-
રડૂરી, ગેરખમુંડી, બળદાણા, કાળી મૂસળી,
ખેરચાર, હરડેની છાદ્ય, બિડાંની છાદ્ય,
આમળાની છાદ્ય, ભારંગી, અને કંક, એ
દરેક વીસ વીસ તોલાભાર લેઈ તેનો ૧૦૨૪
તોલાભાર પાણીમાં કચાવ કરવો. પાણી બળી
આઠમા બાજનું રહે એટલે તેમાં અમુશીલ

અથવા સોનામુખીથી મારેલું ૪૮ તોલાભાર
અથવા લેલું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલાભાર સાકર અને
૬૪ તોલાભાર ઘી નાંખીને ત્રાંખાના વાસ-
ણમાં ઘેળના જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં
૩૨ તોલા મધ, ૩૨ તોલા ઉત્તમ શિલાજિત,
તથા બાર બાર તોલાભાર કાકડાર્ચીંગી, પી-
પર, વાવડીંબ, સૂંકે, છુકું, ત્રિકૂળા, ધાણા,
તમાલપત્ર, કાળીછરી, મરી, અને કેસર
ઘેળવીને મથીને એક રીઠા વાસણમાં તે
શાખડું. આને ખડખાણ લોહ કહે છે. સમ-
યાનુસાર આ હવા એક તોલા જેટલી નિત્ય
ગાયના દૂધ સાથે ખાવી, અને ઉપરથી માં-
સરસ, દૂધ, ભારે અને મૈથુનશક્તિ વધાર-
નારાં અન્નો, તથા યૌષ્ઠિક સ્નિગ્ધ માંસાદિક
ખાવાં. તેથી રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત,
ઉલ્લી, ગ્લાનિ, સોજા, પાંડુરોગ, કોઠ, બર-
હનો રોગ, ઉદરરોગ, આદેશ, બહુ મૂત્રતા,
અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ લોહ
નેત્રને ફિતકારી છે, યૌષ્ઠિક છે, પુરુષાત્વ
આપનાર છે, મંગળદૂષ, પ્રસન્ન કરનાર, આ-
રોગ્ય આપનાર, પુત્ર આપનાર, શ્રેષ્ઠ, કામ-
દેવ તથા અગ્નિને વધારનાર, લક્ષ્મી આપ-
નાર, અને શરીરમાં હલકાઈ લાવનાર છે
આ લોહ ઉપર બકરૂં, કબૂતર, તેતર, કલક-
લિયા, સસલું, હરણ, અને કાળિયાર એઓ-
નાં માંસો ખાવાં. આ લોહ ખાનારાઓ ના-
ળિયેરનું પાણી, સુનિસરણકનું શાક, બથવો,
સૂકા મૂળા, ખરખોડી, પરવળ, લોરીંગણીનાં
ફળ, રીંગણાં, પાકી કેરી, ખજૂર, અને મીઠા
હાડમનો ત્યાગ કરવો ભોધ્યો. જેમનાં ના-
શોનો પ્રથમ અક્ષર ક હોય એવા પદાર્થો,
અને જળ પ્રાય પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનાં માં-
સોનો પણ વિશેષ કરીને ત્યાગ કરવો. આ

લોહને મણુશીલ કે સોનામુખીથી મારવાનું
કહેલું છે તે ઉપરથી લોહ મારવાની ખીલ
ક્રિયાઓ ન કરવી, એમ સમજવાનું નથી.

શતાવરી પાક—શતાવરીના મૂળનો
કલક, તેથી ચોગણુ દૂધ, દૂધ જેટલું ગાયનું
ઘી, અને કલક જેટલી સાકર, એ સર્વને માત્ર
ઘીજ પાકી રહે ત્યાં સૂધી પકાવવી તે થી
તોલા જેટલું નિત્ય ચાટવાથી રક્તપિત્ત,
અમ્લપિત્ત, ક્ષય, અને શ્વાસનો નાશ
થાય છે.

અમ્લપિત્ત તથા શ્લેષ્મ

પિત્તનો અધિકાર.

અમ્લપિત્તનું પાસેનું નિદાન.

વિરુદ્ધદુષ્ટામ્લવિદારિ પિત્તપ્રકોપિ પાના-
નમુજો વિદગ્ધમ્ । પિત્તં સ્વરેત્પચિતં પુરા
યત્તદમ્લપિત્તં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥

દુષ્ટ વ્યાપન્નમન્નમ્ । પિત્તપ્રકોપીત્યુક્તેડપિ અ-
મ્લવિદારીતિ વિશેષાર્થમ્ । પિત્તપ્રકોપિ પાનં તન્ન-
સુરાદિ । અન્નં માણદિ । સ્વદેત્પચિતં પુરા યદ્-
વર્ષાસ્વમ્લવિપાકૈર્જલૈરોષધીમિશ્ર તાદૃશીમિરુપચિતમ્
સચિત પિત્ત તદમ્લપિત્ત વદન્તિ અમ્લપિસાહ્યં
રોગ વદન્તિ ॥

વિરૂદ્ધ, કુષ્ઠ, ખાટાં, વિદારી અને
પિત્તને કોપાવનારાં અન્નપાનો ખાવાથી ખાટું
બનેલું પિત્ત પ્રથમ વર્ષાઋતુમાં ખાટા વિ-
પાકવાળાં જળો તથા તેવી ઔષધિઓથી
જન્મા થયેલું હોય છે, તેને મહાત્માઓ અ-
મ્લપિત્ત કહે છે.

ખાટાં અને ઠાઠ કરનારાં કંઠેવાનું કારણ એ કે તેનાથી પિત્ત વધારે કોપે છે. છાશ, મદિરા, વગેરે પાનો અને અડદ વગેરે આજો પિત્તને કોપાવનારાં છે.

અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

અધિપાકમોત્કેસતિક્ત્તામ્લોદ્ગારગૌરવઃ ।
હૃત્કંઠદાહાડરુચિભિરમ્લપિત્તં વદેન્નિષ્ક ॥

અપચો, ખ્વાનિ, ઉલટીનો ઉછાળો, કંઠવા અને ખાટા જોડકાશો, શરીરમાં ભાર, હૃદય તથા કંઠમાં ઠાઠ, અને અરૂચિ, એ અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો છે.

અમ્લપિત્તના ભેદો.

અમ્લપિત્તં દ્વિષા મોક્ષમવોગચ્ચ તથો-
ર્ધ્વગમ્ ॥

નીચે જનાર અને ઉપર જનાર, એમ અમ્લપિત્ત બે પ્રકારનું છે.

ઉર્ધ્વગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

વાંતં હરિત્ પીતમનીલકુળ્ળમાસ્ત્રકરક્તા-
મયતીવ ચાચ્છમ્ । મત્સ્યોદકામન્ત્વતિ-
પિચ્છલાયં શ્લેષ્માનુયાતં સહિતં રસેન ॥

આસ્ત્રકમ્ ર્શાહ્લોહિતમ્ । રક્તામં વા ॥ અતીવ
ચાન્ઠં નિર્મલમ્ । રસેન લ્વળકદ્રુતિક્તરુપેણ ॥

લીલા તથા પીળા રંગવાળી, નીલ તથા કાળા રંગ વગરની, થોડી કે બહુ રાતી, અત્યંત નિર્મળ, માછલાના ધોણુ જેવી, અતિ ચીકણી, કંઠવાળી અને ખારી, વીળી તથા કંઠથી ઉલટી થાય, તે તે ઉપર જનાર અમ્લપિત્ત બાણું.

અધોગ અમ્લપિત્તનું લક્ષણ.

હૃદદારદૂર્જાગ્રમમોહકારિ ત્યાત્પચો વા

વિવિધપ્રકારમ્ । દૃહાસક્રોધાનક્રસાદર્પ-
સ્વેદાક્રપીતત્વકરં કદાચિત્ ॥

મૂર્છા સર્વદા જ્ઞાનશન્યતા । મોહો વિપ્રરિતં
જ્ઞાનમ્ । અધો વેતિ વા શબ્દ ઝર્ષગ્રપેક્ષ્યા ।
વિવિધપ્રકાર હરિદ્રાવર્ણયોગાત્ । કદાચિત્ દહ્યસ્ય-
દિકરં ચ મયતિ ॥

તુષા, ઠાઠ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ અને વિપરીત જ્ઞાન, હળદર જેવા વર્ણને લીધે અનેક પ્રકારનું અને કોઈ વખત મેળ, પ્રામદાં, અગ્નિની મંદતા, રૂવાકાં ઉવાં થવાં, પરસ્પેવા; અને અંગેમાં પીળાપણું તથા ગ્રુદાથી પિત્ત વહેતું હોય તે તે નીચે જનાર અમ્લપિત્ત બાણું.

અમ્લપિત્તની વિશેષ સ્થિતિ.

હૃત્કે વિદગ્ધેડ્યવવાપ્યહૃત્કે કરોતિ તિ-
ક્તમ્લવર્મિ કદાચિત્ । ઉદ્ગારમેર્ધવિષમેષ
કળ્દહૃત્કુક્ષિદાહં શિરસોરુજચ્ચ ॥ કરચ-
રણદાહમૌખ્યં મહતીમરુચિં ઊવરં ચ કફ-
પિત્તમ્ । જનયતિ કમ્પૂમ્પલપિટિકા જ-
તનિચિતરોગચયમ્ ॥

મુક્તે વિદગ્ધે તિક્તમ્લવર્મિ કરોતિ તથા ઉદ્ગાર
ર્ધવિષમેષ તિક્તમ્લમેષ કરોતિ । તથા કળ્દહૃત્કુ-
ક્ષિદાહં શિરોરુજં ચ કરોતિ તથા કરચરણદાહ-
દિકં જનયતિ । તથા કમ્પૂમ્પલપિટિકાગ્રાસગ્રને
રોગચયં કરોતિ । જનવિપાકક્રમદિકં જનયતિ ।
અથવા કદાચિત્ અમુક્તેડપિત્તમ્લવાન્તિ કરો-
તિ ॥

અમ્લપિત્તથી આપેલા અનાદિકનો
નિરૂદ્ધ ઠાઠ થતાં કંઠથી અને ખાટી ઉલટી
થાય છે, કંઠવા અને ખાટા જોડકાર આવે

છે, કંઠ તથા છાતી અને પેટમાં બળતરા થાય છે, માથામા પીડા અને હાથ પગમાં બળતરા કરે છે, ગરમી તથા બહુ અરૂચિ થાય છે, કંઈકબર તથા પિત્તબર થાય છે, તથા ગાત્રોમાં ચળ, ગોળ ચકરડાં અને ફાહીઓ થઈને અન્યને વિરૂદ્ધ પાક તથા ગ્લાનિ અને અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે વાર વગર ખાધે પશુ ઉલટી થાય છે.

દોષ સંસર્ગે અણુવાની ૪૩૨.

સાનિલં સાનિલકર્ફ સકર્ફ તથ લક્ષ-
યેત્ । દોષલિજ્જેન મતિમાન્ મિષક્રમોદ્ધર્ક
દિ તત્ ॥ ઊર્ધ્વધઃપ્રવૃત્ત્યા હર્વતીસારામ્યાં તુ-
લ્યતયા વૈચગ્રાન્તિકૃત્ ॥

વાયુ અથવા કંઈનું કે એકલા કંઈનું અમ્લપિત છે, તે જીલ્દિમાન વેધે દોષોના સંસર્ગો તેનાં ચિન્હોપરથી જાણી લેવા જોઈએ, કેમ કે ઉચે ગતિવાળા અમ્લપિ-
તથી ઉલટી જેવું અને નીચે ગતિવાળાથી અતિસાર જેવું હોવાથી વેધ આંતિમાં પડે છે.

લક્ષણુ બેદ.

કમ્પમલાપમૂર્છાચિમિચિમિગાત્રાવસાદ-
શૂલાનિ । તપસો દર્શનવિગ્રમપ્રમોદ્ધર્વા-
સ્થાનિલેન યુતે ॥ કપાનિષ્ઠીવનગૌરવજ-
હતારુચિશ્રીતસાદવમિલેપાઃ । દહનબલહા-
નિકણ્ઠનિદ્રાચિહ્નં કપાનુગે ભવતિ ॥ ઉ-
પચયિદમેવ ચિહ્નં માસ્તકફસમ્ભવેઽમ્લ-
પિષે સ્યાદ્ ॥

ચિમિચિમિ શિનિશિનીતિ લોકે હર્ષો રોમાઞ્ચ ॥

વાયુને સંસર્ગ હોય તો કપ, પ્રલાપ, મૂર્છા, ઝબુઝબી, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, અંધારાં, અમ, થોડું અને રોમોઞ્ચમ થાય છે, કંઈને

સંસર્ગ હોય તો કંઈનું યુક, કેહમાં ભાર, જડતા, અરૂચિ, શીત, ગ્લાનિ, વમન, યુખ તથા છાતીમાં કંઈ, અશિની મદતા, ચળ અને નિદ્રા આવે છે, તથા કંઈ અને વાયુ બનેને સંસર્ગ હોય તો એ બંને લક્ષણો લેખાં જણાય છે.

સાધ્યાસાધ્યતા

રોગોઽયમ્મલ્લપિત્તાલ્પો યત્નાત્સંસાધ્યતે
નવઃ । ચિરોત્પિત્તો ભવેદ્યાપ્યઃ કૃચ્છ્રસા-
ધ્યઃ સ કસ્યચિદ્ ॥

કસ્યચિત્ હીનાહારાચારશીલસ્ય ॥

થોડા વખતથીજ આ રોગ થયો હોય તો તે ઔષધોથી સાધ્ય થાય છે, લાંબા સ-
મયથી થયો હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે, અને કુપચ્ય કરનારાને તો તુરતનો રોગ થયેલો હોય તો પશુ તે કષ્ટસાધ્ય હોય છે

શ્લેષ્મપિત્તાનું લક્ષણુ.

તમો મૂર્છાશ્ચિશ્ચદિરાલસ્યં ચ શિરોહ-
જા । પ્રસેકો મુત્રમાયુર્યં શ્લેષ્મપિત્તસ્ય
લક્ષણમ્ ॥

અંધારાં, મૂર્છાં, અરૂચિ, ઉલટી, આળસ, માથુ ડુંખવું, લાળ પડવી અને યુખમા મીઠાશ, એ શ્લેષ્મપિત્તાનાં લક્ષણો છે

અમ્લપિત્તાની ચિકિત્સા.

અમ્લપિત્તે તુ વમનં પટોલારિષ્ટવાસકૈઃ ।
કારયેન્મદનૈઃ સૌદ્રૈઃ સૈન્ધવૈશ્ચ તથા ત્રિ-
ષક્ ॥ વિરેચનં ત્રિવૃત્તૃર્ણમધુષાત્રીફલદ્ર-
વૈઃ । ઊર્ધ્વગં વમનૈર્વિદ્વાનધોગં રેચનૈર્હેરેદ્ ॥
અમ્લપિત્તમિતિ શેષ. ॥

यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
यथा स्वं लाजमकृत्वा सितामधुयुतान्
पिबेत् ॥ निस्तुषयवह्वधार्मीकथितं सलि
लं त्रिगन्धमधुयुक्तम् । द्रुततरमपहरति वमि
सञ्जनितामम्लपित्तेन । छिन्नोद्भवानिम्ब
पटोळपत्रं क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपम् ॥
मुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तं यथाशनिस्ता-
लतरं प्रहृदम् ॥ वासामृतापर्पटकनिम्बमू-
निम्बमार्कवैः । त्रिफलाकुलकैः कायः स-
क्षौद्रश्चाभक्षपित्तहा ॥ पाठापटोळयवचन्द-
नधान्यधार्मीवासावराङ्गदलनागकणाभया-
भिः । लेहः सिताज्जमधुभिः शिवपाल-
पिण्डी हन्त्यम्लपित्तमरुचिज्वरदाहक्षोषा-
न् ॥ हन्त्यम्लपित्तमनारुचिदाहमोहस्ता-
ल्लिख्यमेहक्षिशिरमणशुक्रदोषान् । शुक्त्वा
नरः सततमामलकीरसेन हृदोप्यनेन हि
भवेत्तरुणो रिरंसुः ॥ कूष्माण्डकरसो ग्राहः
पलानां शतमात्रकम् ॥ रसतुल्यं गवां क्षीरं
धार्मीचूर्णं पलाष्ठकम् । धार्मीतुल्या सिता
योज्या गव्यमाज्यं पलद्वयम् ॥ मन्दाग्निना
पचेत् सर्वं यावद्भवति पिण्डितम् ॥ पलार्धं
पलमेकं वा प्रत्यहं भक्षयेदिदम् । खण्डकू-
ष्माण्डकं खयातमम्लपित्तापहं परम् ॥

इति खण्डकूष्माण्डकोऽन्वलेहः ॥

कुडवं नारिकेरस्य जले मुदग्निना पचेत् ।
नारिकेरजलालाये गव्ये पयसि तत्पचेत् ॥
धान्यकं पिप्पली मुस्तं चातुर्जातं विचूर्णि-
तम् ॥ प्रत्येकं द्रव्यमात्रं तु क्षीते तस्मिन्
विनिःक्षिपेत् । पलमात्रस्तदर्धोऽपि भक्षितः

प्रत्यहनरैः । नारिकेरकसण्डोऽयं पुंस्त्वनि-
द्रावलप्रदः ॥ अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलश्च
परिणामजम् । क्षयं क्षपयति क्षिप्तं शुष्कं
दावानलो यथा ॥

पलमात्रगव्यघृतेन नारिकेरस्य भर्जनं कर्तव्य-
मिति सम्प्रदायः । इति नारिकेरखण्डः ॥

प्रस्थन्तु नारिकेरस्य क्षुप्सं दृषदि पेचि-
तम् । निष्कृलीकृतकूष्माण्डसण्डानामर्ध-
माढकम् ॥ तद्दृढं भर्जयेद्रज्ये घृते तु कु-
डबोन्मिते ॥ ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्ध-
आढकोन्मितम् । तत्रैव निःक्षिपेद्भक्ष्यां
सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् । पचेत् सर्वाणि
चैकत्र मुदुना वह्निना भिषक् ॥ सुपके
क्षीतले तत्र चूर्णीकृत्य विनिःक्षिपेत् ॥
सूक्ष्मैलां धान्यकं धार्मी पर्पटञ्जलदं जल
म् ॥ उशीरं चन्दनं द्राक्षां शृङ्गादश्च कसे-
रुकम् ॥ त्वक्पत्रकं सकर्पूरं कर्षयुष्मं पृथक्
पृथक् ॥ सर्वे संमिश्रयेद्रज्येद् भाजने गृह्यये
नवे । पलमात्रमिदं घातर्भक्षयेद्वा यथान-
लम् ॥ एतन्निषेवितं हन्ति रोगानेताज
संशयः । अम्लपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्त-
मरोचकम् । वातरक्तं वृषां दाहं पाण्डुरो-
गश्च कामलाय ॥ क्षयं क्षपयति क्षिप्तं
शूलश्च परिणामजम् ॥ नारिकेरस्य खण्डो-
ऽयमभिभ्यां भाषितः पुरा । वर्णदो
बृंहणो हृष्यः पुंस्त्वनिद्रावलप्रदः ॥

इति बृहन्नारिकेरखण्डः ॥

अभक्षपित्तमा ३३वां पत्रपत्र, व्रीभक्ष,
अ२२३, २३३, २३३, २३३, २३३, २३३, २३३, २३३,
२३३, २३३, २३३, २३३, २३३, २३३, २३३, २३३,

મળાંના રસનું વિરેચન આપવું. ઊંચેના અમ્લપિત્તમાં વમન હેવું, અને નીચેનામા વિરેચન આપવું.

તીક્ષ્ણ વધાર વગેરે કયાં વગરના જવ અને ઘઉંનાં ચૂસા અને સાકર તથા મધ સહિત ચોખાની ધાણીનો સાથવો દોષની ચોચતા પ્રમાણે ખાવો.

ફાતરાં વગરના જવ, અરડૂસી અને આમળાંના કવાથમાં તજ, તમાલપત્ર, જોળચી અને મધ નાંખીને પીવાથી અમ્લપિત્તની ઉલટી તુરત મટી બંધ છે.

ગળો, લીમડાના પાન, અને કઠવાં પરવળના પાન વાટીને મધ સહિત પીવાથી, વજથી મોટો તાડ નાથ પામે તેમ અનેક રૂપવાણ મહા દારૂણ અમ્લપિત્ત નાથ પામે છે.

અરડૂસી, ગળો, ખડસલિયો, લીંબડો, કરિયાતું, ભાગરો, ત્રિકુળા અને કઠવા પરવળનો કવાથ મધ નાખીને પીવાથી અમ્લપિત્ત મટી બંધ છે.

કાળીપાક, પરવળ, જવ, ધાણા, આમળાં, અરડૂસી, બહી તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, પીપર, હરડે, સાકર, કમળ, અને મધનો અવલેહ 'શિવપાલપિટી' કહેવાય છે, તે અમ્લપિત્ત, જ્વર, અરૂચિ, દાહ અને શોષને મટાડે છે.

નિત્ય આમળાના રસ સહિત લોજન કરવાથી અમ્લપિત્ત, વમન, અરૂચિ, દાહ, ઘોહ, ટાલ, પ્રમેહ, શીત, મણ અને વીર્ય દોષો મટી બંધ છે, અને વૃદ્ધ હોય તો પશુ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે.

ખંડકુખાંડકાવલેહ—કેહોળાને રસ

૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, આમળાંનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા અને ગાયનું ઘી ૮ તોલા, એ સર્વને ભેકડાં મંદા-મિથી પકાવી પિટો કરવો. આ 'ખંડકુખાંડક' નામનો પ્રસિદ્ધ અવલેહ છે કે ચાર તોલા જેટલો ખાવાથી સારી રીતે અમ્લપિત્ત મટી બંધ છે.

નાલિકેર ખંડ.

૧૬ તોલાભાર ટોપરાને નાળિયેરના ધાણીમાં અથવા તો દૂધમાં પકાવી ટાકું પડે જેટલે તેમાં ધાણા, પીપર, મોથ, તજ, તમાલપત્ર, જોળચી અને નાગકેશર, એ દરેકનાં ચૂર્ણ પા પા તોલો નાંખીને નાલિકેરખંડ બનાવવું. આ નિત્ય બે કે ચાર તોલા જેટલું ખાવાથી પુરુષત્વ, નિદ્રા, અને બળ આવે છે, અને અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત અને પરિણામ શુળ, જેમ દાવાનળથી સુકુ વન નાથ પામે છે તેમ તુરત નાથ પામે છે. આ જોષધ બનાવતાં પ્રથમ ચાર તોલાભાર ગાયન ધીમાં ટોપરાને શેકી લેવું જોઈએ.

ખૃદ્ધનાલિકેર ખંડ.

છીપર છીપર ગીલું વાટેલું ૬૪ તોલા-ભાર ટોપરું અને છાલ તથા બીજ વગરના ૧૨૮ તોલાભાર કેળાંના કઠકાને ૧૬ તોલા-ભાર ગાયના ધીમાં શેકીને તેમાં ૨૫૬ તોલા-ભાર ગાયનું ચોણું દૂધ તથા ૧૨૮ તોલાભાર ચોખી સાકર નાંખીને, એ સર્વને કેમળ અમિથી પકાવી શીતળ કરીને તેમાં ઝીણી જોળચી, ધાણા, આમળાં, ખડસલિયો, મોથ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, દ્રાક્ષ, શીંગોડાં, કસેલાં, તજ, તમાલપત્ર અને બીમસેની કપૂર એ દરેક બે બે તોલાભાર ચૂર્ણ મેળવ-

વાથી બૃહન્નાલિકેર અંઠ થાય છે. માટીના નવા વાસણમાં તે રાખીને નિત્ય ચાર તોલા કોટલું અથવા પચે કોટલું સવારમાં ખાવાથી અશ્લેષ્મપિત્ત, જ્વર, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અરેચક, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, ફાઠ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, અને પરિણામ શૂળ, એ તુરત નાશ પામે છે. પૂર્વે અધિની કુમારોએ કહેલ આ ઉપાય ચરીરના વર્ણને સાચે કરે છે, ખાતુ-પુછી કરે છે, અને કાગી લોકોને હિતકર છે. તે પુરુષાતન, નિદ્રા અને બળને આપે છે.

શ્લેષ્મપિત્તની ચિકિત્સા.

અમયા પિપ્પલી દ્રાક્ષા સિન્ધા વાન્ય-વાસકમ્ ॥ મધુના કણ્ઠદાહણં પિત્તશ્લેષ્મહરં પરમ્ ॥ વડોલયવધાન્યાકપિપ્પલ્યા-મલકાનિ ચ । एषां सौद्रयुतः कायः पित्तश्लेष्महरः परः ॥ पित्तश्लेष्मवर्गीकण्डू-कोटविस्फोटदहानुत् । दीपनः पाचनः कायः मृक्येरपदोलयोः ॥ पिप्लली स्वष्ट-पथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः । पित्त-श्लेष्महरो भुक्तो वहिमान्यथ नाशयेत् ॥

इत्यम्लपित्तश्लेष्मपित्ताधिकारः ॥

હરદે, પીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, ખાણા, અને જવાસાતું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી શ્લેષ્મપિત્ત તથા ગળામાંના ફાઠ મટી જાય છે. કડવાં પરવળ, જવ, ખાણા, પીપર અને આમળાનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી શ્લેષ્મપિત્ત સારી પેઠે મટી જાય છે.

આદુ તથા કડવાં પરવળનો કવાથ પીવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત પામે છે, પાચન થાય છે અને શ્લેષ્મપિત્ત, ઉલટી, ચળ, ક્રામઠાં, ફેફસા તથા ફાઠ મટી જાય છે.

પીપર, ખાંડ અને હરદે સમભાગે

લેઈ તેના લાડુ કરીને ખાવાથી શ્લેષ્મપિત્ત અને મદાગ્નિના નાશ થાય છે.

॥ અમ્લપિત્ત તથા શ્લેષ્મપિત્તનો અધિકાર સંપૂર્ણ ॥

ક્ષયરોગનો અધિકાર.

ક્ષયરોગનાં નિદાનો.

वेगरोधाद् स्याच्चैव साहसद्विषमाचनान् ।
त्रिदोषो जायते यस्या गदो हेतुचतुष्टयात् ॥

वेगरोधात् वातादीनां वेगघारणात् । ' वातम्-त्रपुरीषाणि निगृह्णति यदा नर ' ॥ इति चरकचचनात् । क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः । तेना-तिव्यवामानरानैर्ष्यादयो घातुक्षयहेतव क्षयशब्देनोच्यन्ते ॥ साहसात् बलवता समम् मध्यु-द्वादितः । विषमाशनात् ' बहुस्तोकमकाल वा मुक्तं तद्विषमाशनम् ' । तस्मात् त्रिदोषः सान्नि-पातिकः । हेतुचतुष्टयात् । अन्येऽपि हेतवो हे-तुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति ॥

વેગોને શેઠવાથી, ક્ષીણતાથી, બલવા-નની સાથે મુદ્ધ કરવા આદિ સાહસથી ત્રિ-દોષ થઈને ચદમારોગ ચાર પ્રકારથી થાય છે. ચરક કહે છે કે—“ માણસ એ વાતુ, મૂત્ર અને મળ બગેરેના વેગોને શેકેતો, તેને શેઠ ઉત્પન્ન થાય છે. મૈથુન, ઉપવાસ અને ઇર્ષા એ અત્યંત કરવાથી ખાતુઓનો ક્ષય થઈને ક્ષયરોગ થાય છે. બળવાનની સાથે મલકુસ્તી કરવી બગેરે સાહસથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે. અત્યંત, અદ્ય અને કસમચે લોભન કરવાથી પણ ક્ષયરોગ થાય છે. ક્ષયરોગનું પા-સેનું કારણ ત્રણે દોષો છે, તે ઉપર કહેલા

આર દ્રવના નિહાનોથી થાય છે. ક્ષયરોગના બીજા પક્ષ હેતુઓ છે, તેનો સમાસ એ આર હેતુઓમાં થાય છે.

ક્ષયના આર પ્રકાર

વૈદ્યો વ્યાધિમતાં યસ્માત્ વ્યાધિર્યત્નેન યક્ષ્યતે ॥ સ યક્ષ્મા મોચ્યતે લોકે શબ્દ-શાસ્ત્ર વિચારદૈઃ ॥ યક્ષ્યતે પૂજ્યતે ॥

રાજશ્વન્દ્રમસો યસ્માદ્બુદ્દેષ કિલામયઃ । તસ્માત્તં રાજયક્ષ્મેતિ શ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । ક્રિયાક્ષયકરત્વાત્તુ ક્ષય इत्युच्यતે શુષ્કૈઃ ॥ સંશોષણાદ્રસાદીનાં શોષ इत्यभिधीયતે ॥

વૈદ્ય વ્યાધિવાળાના વ્યાધિને યત્નથી છોડે છે, માટે ક્ષયરોગને શબ્દશાસ્ત્રીઓએ યક્ષ્મા નામ આપેલું છે. ચંદ્ર રાજાથી આ રોગની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેથી વિદ્વાનોએ તેને રાજયક્ષ્મા પણ કહેલ છે. કિંથા માત્રનો એ રોગ ક્ષય કરે છે માટે તેને અહ્યાઓ ક્ષય કહે છે રસ વગેરેનું શોષણ કરે છે માટે તેને શોષ પણ કહે છે.

ક્ષયરોગની સપ્રાપ્તિ

કફપ્રધાનૈર્દોષૈસ્તુ રુદ્ધેષુ રસવર્ત્મસુ । અ-તિવ્યવાયિનો વાપિ ક્ષીણે રેતસ્યનન્તરાઃ ॥ ક્ષીયન્તે ઘાતવઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥

કફપ્રધાનૈર્દોષૈ રસર્ત્મસુ રુદ્ધેષુ અનન્તર-સર્વે ઘાતવ ક્ષીયન્તે । તતો માનવઃ શુષ્યતિ । કારણભૂતસ્ય રસસ્ય ક્ષયે કાર્યાળાં રક્તાદીનામ-નુક્રમેણ ક્ષીયમાણત્વાત્ । માર્ગાવરોધ રસક્ષયદે-તુમાહ ચરકઃ ॥

રસઃ સ્રોતઃસુ રુદ્ધેષુ સ્વસ્થાનસ્થો વિદ-હતે । સ ઋર્ધ્વ કાસવેગેન વદુરૂપઃ પ્રવર્ત્તતે ॥

સ્વસ્થાનસ્થઃ હૃદયસ્ય કાસ વિનાપિ રસક્ષયો ભવતિ । માર્ગાવરોધકુપિતવાતેન રસસ્ય શોષ-ણાત્ ॥ ઉક્તશ્ચ ‘વાયોર્દાતુક્ષય’ કોપાન્માર્ગ-સ્વાવરણેન ચ ’ ॥

અતિ વ્યવાયિનો વા રેતસે ક્ષીણે પ્રતિભોમક-મેળાનન્તરા સર્વે ઘાતવો રસપ્રયન્તા ક્ષીયન્તે । તદ્યથા શુષ્કે ક્ષીણે મજ્જા ક્ષીયતે ॥ મજ્જાનિ ક્ષીણે અસ્થિ ક્ષીયતે एवं પૂર્વે પૂર્વે ક્ષીયતે । નનુ કાર્યસ્ય શુક્રસ્ય ક્ષયે કથ કાળરમૂતાના મજ્જા-દીના ક્ષય । ઉચ્યતે । શુક્રક્ષયાદાયુઃ કુષ્યતિ । સ વાયુ સન્નિષ્ટાત્ ક્રમેણ મજ્જાદીન્ સર્વાન્ શોષયતિ । તતસ્તદનન્તર માનવ શુષ્યતિ ॥

કહે જેમાં સુખ્ય છે એવા ત્રણે દોષો થી રસના માર્ગો બંધ થવાથી રસની પછીના બધા ધાતુઓ નબળા પડી જાય છે, તેથી માથુસ નબળું પડે છે ચરક કહે છે કે- “માર્ગો બંધ થવાથી રસ પોતાના સ્થાનમાં અટકી રહીને બળવા માંડે છે, અને તેથી ઉપરના થઈને તેની સાથે એ રસ ઉપર અહીં બહાર આવે છે.” આને અનુલોમ ક્ષય કહે છે. સર્વ ધાતુના કારણરૂપ રસનો ક્ષય થાય તો બીજા ધાતુઓનો પણ થાયજ. ઉપરરસની સાથેજ ક્ષય થાય છે એમ કહી નથી, તે વિના પણ માર્ગરોધથી રસનો ક્ષય થાય છે. કહે મૂળ કારણરૂપ રસના ક્ષયથી જેમ બીજા ધાતુઓ ક્ષય પામે છે, તે અનુલોમ ક્ષય છે, તેમજ ઉપર કાર્યરૂપ વીર્યના ક્ષયથી કારણરૂપ ધાતુઓનો ક્ષય પણ થાય છે, તેને પ્રતિલોમ ક્ષય કહે છે. વીર્ય ક્ષયથી વાયુ કેાપીને મજ્જા વગેરે નજીકના કારણરૂપ ધાતુઓને શોષે છે અને એવી સર્વ ધાતુઓ શોષાઈને ક્ષય થાય છે. જેમ કે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી મજ્જા ક્ષીણ

થાય છે. મળ્લની લીલુતાથી અસ્થિ ક્ષીણ થાય છે, અસ્થિની ક્ષીણતાથી મેદની, મેદની ક્ષીણતાથી માસની, માસની ક્ષીણતાથી રક્તની અને રક્તની ક્ષીણતાથી રસની પણ ક્ષીણતા થાય છે.

અહીં ચક્રા થશે કે કાર્યરૂપ વીર્યને કય થવાથી કારણરૂપ મળ્લ બગેરેને કય કેમ થાય છે? તેનું અમાધાન કે વીર્યના કયથી વાચુ કેપીને મળ્લ આદિ અધળા ધાતુઓનું અનુક્રમે શોષણ કરે છે, અને તેથી માણસનું શરીર ક્ષીણ થઇ જાય છે.

કાયરોગનું પૂર્વરૂપ.

આસાન્નસાદકફસંસ્રવતાલુષોવમ્યમ્નિ-
સાદમદપીમસકાસનિદ્રાઃ । શોષે ભવિષ્ય-
તિ ભવન્તિ સ ચાપિ જન્તુઃ શુક્લેણો વ-
વતિ માંસપરો રિરંસુઃ ॥ સ્વમેષુ કાકશુ-
કશ્લકિનીલકઞ્ઠગ્રધાસ્તયૈવ કપયઃ કુ-
કલાસકાશ્વ । તં વાહયન્તિ સ નદીર્વિજ-
લાશ્વ પચ્યેચ્છુલ્કાસ્તરૂન્ પવનૂમદવા-
ર્દિતાશ્વ ॥

આસ, અંગ બંગ, કફસ્રાવ, તાલુ શોષ, ઉલટી, મંદાગ્નિ, મદ, અણેખમ, ઉધરસ, નિદ્રા, એટલું કય થવાના આરભમાં થાય છે; અને રોગી ધોળી આંખોવાળો, માંસ બહુ તથા રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે. કાગડા, પોપટ, શેઠાઈ, નીલકંઠ, ગીધ, વાંદરા અને કાઠિકાઓ તેને સ્વપ્નમાં ખેંચી જતા દેખાય છે; અને પાણી વગરની નદી, સૂકાં વૃક્ષો પવન, ધુમાડો અને ઇવ વગેરે તેને દેખાય છે.

કાયરોગનું લક્ષણ.

અસપાન્નાધિતાપશ્ચ સન્તાપઃ કરપાદયોઃ॥

૨૮

જ્વરઃ સર્વાન્નિકચેતિ લક્ષણં રાજયદિમ્બજઃ ॥

અસયો પાર્શ્વયોશ્મામિતાપ. પીઠા । અત્ર સક-
લધાતુક્ષયપૂર્વક. સકલશરીરશોષો બોદ્ય . પ-
તાનિ ત્રાંણિ લક્ષણાનિ પ્રાયોમામિત્યેન ચરકેન્ને-
કાનિ ॥ સુશ્રુતેન યક્ષમણિ ષટ્ લક્ષણાયુક્તમ્નિ ॥

મત્તદ્રેષો જ્વરઃ શ્વાસઃ કાસઃ શ્વોષિત-
દર્શનમ્ । સ્વરમેદશ્ચ જાયન્તે ષટ્ જાતે રા-
જયદિમ્બજિ ॥

ખભા તથા પડખાંઓમાં પીઠા, કાશ
પખોમાં સતાપ અને સર્વ અંગોમાં જ્વર
એ ત્રણ કય રોગનાં લક્ષણો જ્વર કે કહેલા
છે. આ રોગમાં અધળા ધાતુઓના કય
સહિત આખા શરીરનો શોષ થાય છે. “અ-
ત્ર ઉપર દ્રેષ, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તદર્શન અને
સ્વર લેહ તથા જ્વર એ છ લક્ષણો રાજય-
દિમ્બનાં છે.” એમ સુશ્રુત કહે છે.

કાયનાં પીઠા અખીયાર લક્ષણો.

સ્વરમેદોઽનિલાચ્છૂલ્ સક્ષોવશ્વાસપાર્શ્વ-
યોઃ । જ્વરો દાહોઽવિસારશ્ચ પિત્તાદિકસ્ય
વાગમઃ ॥ શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમમકઞ્ઠન્દ
એવ ચ । કાસઃ કઞ્ઠસ્ય ચ ધ્વંસો વિદ્યેયઃ
કફકોપતઃ ॥ અનિબલ્લત્ ઉચ્છ્વાસાત્ । એવં પિ-
ત્તાત્ કફાશ્ચ । યત્ આહ સુશ્રુતઃ ॥

એક એવ મતઃ શ્વોષઃ સખિપાતાત્મકો
ગદઃ । ગદ્રેકાશ્ચ સ્નિગ્ધાનિ લોષાણાં વિ-
પતન્તિ હિ ॥

વાયુની ઉલ્લસ્યતા હોય તો સ્વરલેહ,
શૂળ અને ખભા તથા પડખાનો સંકેત
થાય છે; પિત્તની ઉલ્લસ્યતા હોય તો જ્વર,
દાહ અને અતિસાર હોય છે અને પિત્તથી

રકત પશુ પડે છે, કેટલી ઉલ્લસિતાથી મા-થામાં ભાર, અસ ઉપર અરૂચિ, ઉધરસ, અને કંઈકો ખંસ થાય છે. સુશ્રુત કહે છે કે—“ક્ષયરોગ ત્રણે દોષોથી થાય છે તેથી એક પ્રકારનોજ અણુય છે, તે પશુ તેમાં દોષોના દોષના પ્રમાણમા તે તે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે.”

ક્ષયની અસાધ્યતા.

एकादशभिरेभिर्वा षडभिर्वापि समन्वि-
तम् । त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासाद्य-
गामयैः ॥ जलाच्छोषादितं जन्तुमिच्छन्
सुविमलं ययः ॥

સર્વેરષેભિર્વાપિ લિંગૈર્માસલસયે ।
યુક્તો વર્ણ્યશ્ચિકિત્સયસ્તુ સર્વરૂપોડ્યતોડ-
ન્યથા ॥ સર્વેલિંગૈરેકાદશમિઃ અદૈઃ ષડ્ભિ ત્રિ-
મિર્જ્વરકાસરુધિરવમનૈઃ । અતોડ્યન્યા માસલે
સતિ સર્વરૂપોડપિ ન પ્રત્યાહ્યમેય ॥ કિન્તુ ચિ-
કિત્સ્ય ॥

મહાશનં ક્ષીયમાણમતીસારનિપીડિતમ્ ।
શૂળામુષ્કોદરં ચૈવ યક્ષિમણં પરિવર્જયેત્ ॥

મહાશન ક્ષીયમાણમિત્યેકમસાધ્ય લક્ષણમ્ ।
અતીસારનિપીડિતમિતિ દ્વિતીયમ્ ॥ યત ઉક્તમ્ ।
‘મહાપત્તં બલ પુસા શુક્રાપત્ત ચ જીવિતમ્ ।
તસ્માત્ યત્નેન સરક્ષેત્ યક્ષિમણા મહરેતસી ’ ॥
શૂળમુષ્કોદરમિતિ તૃતીયમ્ ॥

અગિયાર, અથવા છ અથવા જ્વર, ઉધરસ તથા ઢોહીની ઉલટી એ ત્રણ લક્ષણોવાળો ક્ષયરોગીને કીર્તિની ઇચ્છાવાળા દેવે છોડી દેવો જોઈએ, પરંતુ જે ક્ષય રોગીના માસનો તથા બળનો ક્ષય થયો ન હોય તો એ સ્વર્ગનાં લક્ષણો છતાં પણ તેની

ચિકિત્સા કરવી. બહુ ખાનાર તથા ક્ષીણ થતા જનાર ક્ષયરોગીને તો અવશ્ય છોડી દેવો જોઈએ. વૃષભ અને પેટ સહ અર્થાં હોય તેને પણ છોડી દેવો જોઈએ. વળી અતિસારથી પીડાતા ક્ષયરોગીની પણ ચિકિત્સા ન કરવી. કહ્યું છે કે—“ માણસનું બળ મળને આધીન છે અને આયુષ્ય વીર્યને આધીન છે માટે એ બેનું યતનથી રક્ષણ કરવું.

ક્ષયરોગીનું અરિષ્ટ.

शुक्लाक्षमन्नद्वेषारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥

મેહન્ત શુક્ર ક્ષરન્તમ્ । શુક્લાક્ષત્વાયૈકકરોડ-
રિષ્ટલક્ષણમાહ ॥

આંખો ઘોળી થઈ અર્ધ હોય, અસ ઉપર દ્રેષ થયો હોય, ઉંચા શ્વાસથી પીડાતો હોય, અને બહુ કઠથી વીર્ય અર્થાં કરતું હોય, તે માણસ જરૂર મરી જાય છે.

ક્ષયરોગમાં શુભવાનો અવધિ.

परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः।
सुमिषग्भिरुपक्रान्तस्तत्तुणः शोषपीडितः ॥

શોષપીડિતો માનવશ્ચેતરુણો મવતિ । સુમિષગિમરુ-
પક્રાન્તો મવતિ તદા પર દિનસહસ્ર યદિ દ્વિતીયદિ-
નસહસ્ર જીવતિ તત્ર જીવનવિકલ્પ इत्यर्थ । एतेन
शोषपीडितो मानवश्चेत्तुणो भवति । सदैवैष्यतिक्रि-
तो भवति तदा प्रथमदिनसहस्र जीवेदेवेत्युक्तम् ॥

ક્ષયરોગી સારા વૈદ્યથી ઉપચાર પા-
મતો હોય અને જીવાન હોય, તો તે જોઈ
હબર દિવસ સુધી જીવે છે, તે ઉપરાંત
બીજા હબર દિવસ સુધી તો કવચીતજ
જીવે છે.

કેવા ક્ષયવાળાની ચિકિત્સા કરવી.

જ્વારુષ્ણવરહિતં ચલવન્તં ક્રિયાસહમ્ ।
ઉપક્રમેદાત્મવન્તં વીક્ષાધિમકુચં નરમ્ ॥

આત્મવન્તં યત્નવન્તં ધૃતિવન્તં વા ॥

તાપ ન હોય, બળવાન હોય, ચિકિત્સા ખત્રી શકે તેમ હોય, ચત્ન તથા ખીર-જવાળો અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય, તથા કૃશ થઇ ગયો ન હોય, તેવા ક્ષય રોગીની જ ચિકિત્સા કરવી બેધબે.

રોગીના ભેદો.

વ્યવાયશ્લોકવાર્દક્યવ્યાયામાધ્વમશોષિ-
તાન્ । ઋણોરઃસતસંજો ચ શોષિણો લક્ષણેઃ
ઋણુ ॥ ઋણશોષી ઊર ક્ષતરોષી ચ ॥

‘વ્યવાય’, રોક, વાર્દક્ય, વ્યાયામ, અધ્વ, મણ, અને ઊર ક્ષત, એ રોગીના ભેદો છે, હવે તેનાં લક્ષણો જાણો.

વ્યવાય રોગીનાં લક્ષણો.

વ્યવાયશોષી શુક્રસ્ય ક્ષયલિપ્તરૂપદ્રુતઃ
પાણ્દુદેહો યથા પૂર્વં ક્ષીયન્તે चास्य जातवः ।

શુક્રસ્ય ક્ષયલિપ્તઃ સુશ્રુતોક્તેઃ । તાનિ યથા,
શુક્રક્ષયે મેદવૃષ્ણવેદના વ્યવાયે યાશક્તિઃ । ચિ-
રાદ્વા પ્રસેક । પ્રસેકોઽન્યશુક્રદર્શનમિતિ । યથા
પૂર્વં ક્ષીયન્તે चास्य जातव. પ્રથમં શુક્રં ક્ષીયતે
પશ્ચાત્શુક્રક્ષયજનિતવાયુના મજાદયોઽપિ યાતવો
યથા પૂર્વં ક્ષીયન્તે ॥

વીર્યનો ક્ષય થાય અને લિંગમાં તથા
વુષ્ણુમાં પીડા થાય, સરીર પીળું પડતું બાય,
અને એક પછી બીજે એમ સર્વ ધાતુઓ
ક્ષય પામતા બાય, એ વ્યવાય રોગીનાં લક્ષ-

૧ મેથુન કરવાથી મરેલો રોગ “વ્યવાય” રોગ
કહેવાય છે.

ભો છે. (બહુ મેથુન કરવાથી આ રોગ
થાય છે.)

રોક રોગીનાં લક્ષણો.

પ્રધ્યાનશીલઃ સ્વસ્તાઙ્ગઃ શોકશોષ્યપિ
તાદૃશઃ । વિના શુક્રસ્યકૃતૈર્વિકારૈરુપલ-
ક્ષિતઃ ॥ પ્રધ્યાનશીલઃ યસ્યામાત્રેણ શોકો જનિ-
તસ્તદ્ધ્યાનપર । સ્વસ્તાઙ્ગઃ શિથિલાઙ્ગઃ । તાદૃશઃ
વ્યવાયશોષિસદૃશઃ ॥ તેન શુક્રાદિસર્વવાતુક્ષય-
યુક્તો મરતિ । પરં શુક્રસ્યકૃતૈર્વિકારૈર્મેદવૃષ્ણ-
વેદનાદિમિર્વર્જિતો મરતિ વ્યાધિસ્વમાત્રાત્ ॥

ધ્યાનમાં ચિત્ત ડુબી બાય, અંગો શિ-
થિળ બની બાય, અને વ્યવાય રોગ જેવાં
લક્ષણો થાય, પણ વીર્યનો ક્ષય થયા છતાં
લિંગમાં પીડા થતી નથી; એ રોક રોગીનાં,
લક્ષણો છે. (દીલગીરીથી આ રોગ થાય છે.)

વાર્દક્ય રોગીનાં લક્ષણો.

ઋણશોષી કૃશો મન્દવીર્યબુદ્ધિચલેન્દ્રિયઃ ।
કમ્પનોઽશ્ચિમાન્ મિલકાસ્યપાત્રહતસ્વ-
રઃ ॥ ક્ષીવતિ શ્લેષ્મણા ફીનં ગૌરવાશ્ચિ-
પીદિતઃ । સંપસ્તુતાસ્યનાસાઙ્ગઃ શુષ્કરુષ્ણ-
મલચ્છવિઃ ॥ મન્દશબ્દ સ્વત્પાર્થઃ । શુષ્કરુ-
ષ્ણમલચ્છવિઃ શુષ્કરુષ્ણે મલચ્છવી યસ્ય સ ॥

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રોગ થાય છે તેનું
અંગ કૃશ થતું બાય છે તથા વીર્ય, બુદ્ધિ,
બળ અને ઇન્દ્રિયો મંદ પડી બાય છે. કષ, અરૂચિવાળો અને ભાગેલા કાંસાના વાસણ
જેવા અવાજવાળો તે થઇ બાય છે. કહ વજ-
રનું યુંકયા કરે છે, તથા સરીરમાં ભાર અને
અરૂચિવાળો થઇ બાય છે. મુખ, નેત્ર અને
નાકમાં પાણી આવ્યા કરે છે. અને વિદ્યા
તથા વર્ણ રૂક્ષ તથા સૂકો થઇ બાય છે.

અધ્વશોધનાં લક્ષણો.

અધ્વપ્રજ્જોષી સ્વસ્તાક્ષઃ સમ્પ્રદ્યપરુષચ્છવિઃ ।
પ્રમુક્તગાત્રાવયવઃ શુષ્કક્લોમગલાલનઃ ॥

સમ્પ્રદ્યપરુષચ્છવિઃ સમ્પ્રદ્યસ્યેવ પરુષા છવિર્ય-
સ્ય સઃ । પ્રમુક્તગાત્રાવયવઃ સ્પર્શજ્ઞ । ક્લોમ-
પિપાસાસ્થાન ॥

પંથ કરવાથી જેને અધ્વશોધ થયેા
હોય છે તે શિથિલ અંગોવાળો, અભિથી બ-
ળેલા જેવી કાતિવાળો, શરીર અને અવયવો
જડ જેવા થઈ ગયેહો, અને કલોમ, ગળું
તથા મુખ સૂકાઈ ગયા હોય એવો થઈ
બંધ છે.

વ્યાયામ શોધનાં લક્ષણો.

વ્યાયામજ્જોષી ભૂયિષ્ઠમેભિરેવ સમાન્વિતઃ ।
હિઙ્ગૈરુઃસ્રવઙ્ગૈઃ સંયુક્તશ્ચ સ્નતં વિના ॥

એમિરેવ સ્વસ્તાક્ષતાદિભિરજ્જ્વશોષિલ્લક્ષણૈરેવ
ભૂયિષ્ઠ અત્યર્થમ્ ॥

કસરતથી થયેલા વ્યાયામ શોધવાળાને
ઉપરનાજ ધણું ખરાં ચિન્હો થાય છે, તથા
ક્ષત ન થાય છતાં ઉર ક્ષત શોધના ચિન્હો-
વાળો થાય છે.

વ્રણ શોધનાં લક્ષણો.

રક્તક્ષયાદ્વેદનાભિસ્તયૈવાહારયન્નગાત્ ।
વ્રણિતસ્ય ભવેચ્છોષો સચાસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

રક્તક્ષયથી, આહાર ન મળવાથી, પી-
ડાથી, અને વ્રણવાળાને જે શોષ થાય છે, તે
રોગ અસાધ્ય છે.

ઉરઃક્ષત શોધનાં નિદાનો.

ઘનુષા યસ્યતોડ્યત્યર્થે મારમુદ્રહતો ગુરુ-
મ્ । યુદ્ધયમાનસ્ય વલિભિઃ પતતો વિષ-

મોક્ષતઃ વૃષં હૃયં વા ધાવન્તં દમ્યં ચા-
ન્યં નિગૃહ્ણતઃ ॥ શિલાકાષ્ઠાશ્મનિર્વાતાનુ
ક્ષિપતો નિગ્નતઃ પરાન્ । અધીયાનસ્ય
ચાત્યુચ્ચૈર્હૃદ વા વ્રજતો દુતમ્ ॥ મહાનર્દો
વા તરતો હૃયૈર્વા સહ ધાવતઃ । સહસો-
ત્પત્તતો દૂરં તુર્ણં ચાપિ પ્રવૃત્તપતઃ ॥ તથા-
ન્યૈઃ કર્મભિઃ કૂરૈર્ધૃશમભ્યાહતસ્ય વા ।
સ્ત્રીષુ ચાતિમસક્તસ્ય રૂક્ષાલ્પપ્રમિતાશ્ચિનઃ ॥
વિસ્રંતે વસસિ વ્યાધિર્બલવાન્ સમુદીર્યતે ॥

આયસ્યતઃ આયાસ કુર્વત અન્ય ગજોદ્ગ્રાદિ-
કમ્ । શિલા દીર્ઘપાષાણ । અરમા પ્રસ્તરલ્પડ ।
નિર્વાતોડ્યલ્લિષેષ । વ્યાધિ ઉર ક્ષતાલ્પ્યઃ ॥

ઘનુષવદે બહુ શ્રમ કરવાથી, મોટો ભાર
ઉપાડવાથી, બળવાનની સાથે યુદ્ધ કરવાથી,
વિષમ કે ઉંચા સ્થાન ઉપરથી પડવાથી, હ-
મવા થોમ્મ હાથી, ઘોડા, ઉંટ, વગેરેની પા-
છળ દોડવાથી, છીપર, લાકડાં, પથ્થર કે
અશ્વોના ધા ફેંકવાથી, બીજાને મારવાથી,
બહુ ભેસથી બોલવાથી, દૂર દોડવાથી તથા
મોટી નદી તરવાથી, ઘોડા દોડાવવા તથા
ફેંકવાથી, નાચવાથી, અને એવાં બીજા સા-
હસોથી, જેને અત્યંત અભિધાત થયેા હોય
તેને, સ્ત્રીઓમા અત્યંત આસક્તિ રાખનારાને,
અને રૂક્ષ, અદ્ય, તથા દુષ્ટ જમનારાને છા-
તીમાં ક્ષત થકને જે શોષ થાય છે, તે ઉ-
ર ક્ષત શોષ કહેવાય છે.

ઉરઃક્ષત શોધનાં લક્ષણો.

ઉરો વિરુઝ્યતેડ્યત્યર્થે મિથતેડ્ય વિષ-
જ્યતે । પ્રપીઢ્યતે તથા પાર્શ્વે શુલ્પત્યર્જ્જ
પ્રકમ્પતે ॥ ક્રમાદીર્થિં વલ્લ વર્ણો રુચિર-
મિશ્ર હીયતે । જ્વરો વ્યથા મનોદૈન્યં વિ-

દુમેદોઽશ્વિવધસ્તથા ॥ દુષ્ટસ્વાવસદુર્ભ-
ન્ધઃ પીતો વિગ્રન્થિતો बहुः । कासमानस्य
षामीष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते ॥ सप्ततः
क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥

વિકૃષ્ટયતે પીઢ્યતે । મિથતે વિદાર્યતે इव ।
વિમગ્ન્યતે દ્વિધા ક્રિયતે इव । સુક્ષ્મ સ પુરુષ
ક્ષત. ઊર ક્ષતવાન । અત્યર્થે ક્ષીયતે ક્ષીણો મવતિ ॥

उरोरूक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः
क्षते । क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रह ॥

ક્ષતે ઊર.ક્ષતવતિ ઊરોરૂક્ શોણિતચ્છર્દિ કાસો
વૈશેષિક. વિશેષત મવલેવાસ્મિન્ ઊર ક્ષતવતિ
સાઘ્રકફશુક્રૌજસા ક્ષયાત્ ક્ષીણે સરક્તમૂત્રત્વં
પાર્શ્વપૃષ્ઠકટિગ્રહશ્ચ મવતિ ॥

त्रणारोषात् क्षयाच्चैव कोष्ठात् प्रतिमला-
त्तया । क्षतोरस्कस्वान्नपाके निःश्वासो
वातिपૂतिकः ॥ क्षयात् धातुक्षयहेતોરોતિવ્ય-
यादित कोष्ठात् प्रतिमलात् । कोष्ठात् प्रतिलोम-
वातेन प्रतिलोममलात् पूतिक दुर्गंधः ॥

છાતીમાં અતિશય પીડા થાય છે,
ભાંગી ગયા જેવી વ્યથા થાય છે, પડખા-
ઓમાં પીડા થાય છે, ખાંસો સૂકાય તથા કંપે
છે. કમ્બે કરીને વીર્ય, બળ, વર્ણ, રૂચિ અને
અગ્નિ નાશ પામતાં બધા છે. જ્વર, વ્યથા,
મનનું ક્ષીનપણું, વિષ્ટાને લેદ, અગ્નિને નાશ;
તથા ઉધરસ આવીને ડુંગ્રી, પીળો, દુષ્ટ,
કાળો, બહો અને રક્ત સહિત કફ વારંવાર
પડ્યા કરે છે. અને વીર્ય તથા બળના ક્ષ-
યથી આ માણુન અત્યંત નિર્બળ થઈ બધા
છે. ઉર:ક્ષત શોષનાં આ સામાન્ય લક્ષણો છે.
છાતીમાં પીડા રક્તની ઉલટી વિશેષ ઉધરસ
આવે તથા રૂધિર સહિત કફ તથા વીર્યને બો-

બોબનો ક્ષય થવાથી લોહીવાળું મૂત્ર થાય
તેમજ પડખાં મરડ અને ઠેક ઝલાઈ બધા આ
ઉર.ક્ષતના વિશેષ લક્ષણો છે. મણુની બારે
હરકતથી, ધાતુઓના ક્ષય કરનારાં અતિ
મૈથુનાદિથી, અથવા કોઠામાં વાયુની ઉલટી
ગતિથી, અને મળની ઉલટી ગતિથી, જેની
છાતી ધવાઈ હોય, તેના શ્વાસ અગ્ર પથે છે
ત્યારે ડુંગ્રીધવાળો નીકળે છે.

उर:क्षत शोषणी साध्यासाध्यता.

અરુપલિન્ગસ્ય દીપ્તાગ્રે: સાધ્યો બલવતો
નવઃ । પરિસમ્બત્સરો યાપ્યઃ સર્વલિન્ગે તુ
વર્જયેત્ ॥

રોગનુ બળ બોણુ હોય અને અગ્નિ
પ્રદીપ્ત હોય તો આ રોગ સાધ્ય છે. બળવાન
શરીર હોય અને રોગ તુરંતનો થયો હોય,
તો પણ તે સાધ્ય છે. એક વર્ષ પછી આ
રોગ કષ્ટસાધ્ય થાય છે. સઘળા લક્ષણો-
વાળો રોગ હોય તો તેને અસાધ્ય ગણીને
છેડી દેવા.

રાજ્યક્રમાની ચિકિત્સા.

बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कार-
येत् ॥ यस्मिन्मः क्षीणदेहस्य तत्कृतं
स्याद्विषोपमम् । मलायत्तं बलं पुंसां भु-
क्तायत्तं च जीवितम् ॥ तस्माद्यत्नेन सं-
श्लेषस्मिणो मल्लेतसी । क्षालिषष्टिकगो-
मयघमुद्गादयो हिताः । मद्यानि जाह्नवा
पक्षिमुगाः पथ्या विजृम्भताम् । सपिण-
लीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् । दाहि-
मामलकोपेतं स्निग्धमार्जं रसं पिबेत् । तेन
सर्वे निवर्त्तन्त्यो विकाराः पीनसादवः ॥

દ્રવ્યતો દ્વિગુણં માસં સર્વતોઽદ્રુગુણં જલમ્ ।
પાદસ્થં સંસ્કૃતં ચાઝ્યે ષઢક્કોયૂષ ઉચ્યતે ॥

તથા યવ પલ ૧ । કુલ્લય પલ ૧ । છાગ-
માસ પલ ૪ । જલ પલ ૪૮ । શેષ પલ ૧૨ ।
તતઃ પલમિતે ધૃતે સસ્કરણીયમ્ । તત્ર કર્ષમિત
સૈન્ધવં દેયમ્ । સૌરમાર્થં હિંદુ દેયમ્ । પિપ્પલી
નાગર ચ પૃથક્ માષમિત કલ્કાકૃત્ય દેયમ્ ।
ષઢક્કયૂષ ॥

કક્કમત્વગ્ નાગવલા વાનરિવીજં વિચૂ-
ર્ણિતં પયસા । પીતં મધુષૃતયુક્તં સસિતં
યક્ષ્માદિકાસહરમ્ ॥ છાગમાસં પયઃછાગં
છાગં સર્પિઃ સનાગરમ્ । છાગોપસેવા
શયનં છાગમધ્યે તુ યક્ષ્મનુત્ । મધુતાપ્ય-
વિઢક્કામ્બજતુલોહધૃતામયાઃ । ઘ્નન્તિ ય-
ક્ષ્માણમત્યુગ્રં સેવ્યમાના હિતાશિનઃ ॥

તાપ્ય સુવર્ણમાશ્લિકમ્ ॥

શર્કરામધુસંયુક્તં નવનીતં લિહન્ ક્ષયી ।
ક્ષીરાશ્ચી લભતે પુષ્ટિમતુલ્યે ચાઝ્યમાશ્લિકે ॥
સિતોપલા તુગાક્ષીરી પિપ્પલી ષઢુલા
ત્વચઃ । અન્ત્યાદૂર્ધ્વં દ્વિગુણિતાશ્ચૂર્ણિતા
મધુસર્પિષા ॥ લેહ્યેદ્રાજરોગાર્તં કાસશ્વા-
સજ્વરાદુરમ્ । પાર્શ્વશૂલિનમલ્યગ્નિં ક્ષુત્ત-
જિહ્વં રુચિચ્યુતમ્ ॥ હસ્તપાદાક્કદારે ચ
જ્વરે રક્તે તથાધર્મગે ॥ સિતોપલા મિશ્રી ।
ઘટુલા સૂક્ષ્મેલા । ઇતિ સિતોપલાદિરવ્લેહઃ ॥

જાતીફલં વિઢક્કાનિ ચિત્રકં તગરં તિલઃ ।
તાલીસં ચન્દનં શુષ્કી લવઙ્ગમુપકુશ્લિકા ॥
કર્પૂરશ્વામયા ધાત્રી મરિચં પિપ્પલી તુગા ।
ષ્ણાં ત્ર્યક્ષસમા ભાગાશ્ચાતુર્જાતિકસંયુતાઃ ॥
પલ્લાનિ સપ્ત શુદ્ધાયાઃ સિતા સર્વસમા મ-

તા । ચૂર્ણમેતત્ ક્ષયં કાસં શ્વાસં ચ ગ્રહ-
ણીગદમ્ ॥ અરોચકં મતિશ્યાયં તથા
વાનલમન્દતામ્ । एतान् रोगाभिहन्त्येव
वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति जातीफलार्थं चूर्णम् ॥

વાલરોગાધિકારોક્તં તૈલં લાસાદિ ચો-
જયેત્ । અરુચકે યક્ષ્મણો નિત્ય વૃદ્ધવૈદ્યો
વિશ્લેષતઃ ॥ વાસકસ્ય રસપ્રસ્થં માનિકા-
સિતશર્કરાઃ । પિપ્પલ્યા દ્વિપલં તાવદ્
સર્પિષશ્ચ શનૈઃ પચેત્ ॥ તસ્મિન્ લેહત્વમા-
યાતે શીતે ક્ષૌદ્રપલાષ્ટકમ્ । દત્ત્વાવતારયે-
દ્વૈદ્યો લીલો લેહોઽયમ્મુત્તમઃ ॥ હન્ત્યેવ રાજ-
યક્ષ્માણં કાસં શ્વાસં ચ દારુણમ્ । પાર્શ્વ-
શૂલં ચ હૃચ્છૂલં રક્તપિત્તં જ્વરં તથા ॥

વાસાવલેહઃ ॥

રાગી બળવાન તથા ઘણા હોશવાળો
હોય તો વમનાદિ પાંચકર્મો કરવાં, પણ એ
રાગી નબળો હોય તો પાંચકર્મો તેને જેર
સરખાં થાય છે, કેમ કે મધુસનુ બળ મ-
ળોને આધીન છે તથા જીવન વીર્યને અધીન
છે, માટે ક્ષયવાળાના વીર્યની તથા મળની
ચતુર્ધર્વક રક્ષા કરવાની જરૂર છે. ક્ષયવાળાને
ચોખ્ખા, સાડી ચોખ્ખા, ઘઉં, જવ, તથા મગ
વગેરે ખાન્યો, મધો, અને બાંજલમાંસો
પથ્ય છે.

આર આર તોલાભાર જવ તથા કળશી
અને સોળ તોલા બકરાનું ચીકણું માસ એનો
આઠઝણા પાણીમાં કવાય કરી ચોથા ભાગનું
પાણી રહે ત્યારે તેને આર તોલા ધીમાં વ-
ધારી તેમાં એક તોલા કૈંધવ નાંખીને મુગંધ
અર્થે થોડી લિંઝ, દાડમનો રસ, તથા આ-

મળાંને રસ નાંખીને એ પડખથૂપ નામનો માંસરસ પાવો, તથા પીપર અને સૂઠનો છ રતિ ભાર કઠક ખવરાવવો, આથી શ્લેષ્મ વગેરે સર્વ વિકારો મટી જાય છે.

આમુંદરાની છાલ, કોચાનાં બીજ, અને ખપાટને દૂધમાં વાટી મધ, ઘી તથા સાકર નાંખીને પીવાથી ક્ષયરોગ તથા ઉષ્ણરસ વગેરે મટી જાય છે.

બકરાંનું માંસ, બકરીનું દૂધ, સૂઠ નાંખેલું બકરીનું ઘી, બકરાંનું સેવન, તથા બકરાંનાં ટોળામાં સૂઠ, એથી ક્ષયરોગ મટે છે.

મધ, સોનામખી, વાવડીંઝ, શિલાજિત લોહભરમ, ઘી અને હરડેના સેવનથી અને પચ્ચ લોહનથી અત્યંત ઉષ્ણ ક્ષયરોગ પશુ મટી જાય છે.

સાકર તથા મધ સહિત માખણ ચાટવાથી તથા દૂધનું લોહન કરવાથી, અથવા મધ અને ઘી વિષમ ભાગે મેળવીને ચાટવાથી ક્ષયરોગીને પુષ્ટિ મળે છે.

સિતોપલાલવલેહ:—૧ ભાગ તજ, ૨ ભાગ ઝીલી એળચી, ૪ ભાગ પીપર, ૮ ભાગ વંચલોચન અને ૧૬ ભાગ સાકરનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘી સહિત ચાટવાથી ક્ષય, ઉષ્ણરસ, શ્વાસ, જ્વર તથા પડખાનું શૂળ મટે છે. અવપાત્રિ, જીભની જડતા અને અરૂચિ પશુ મટે છે. કાચ, પગ અને અંગોનો ફાક, જ્વર કે ઉષ્ણરસ માર્ગોથી નીકળતું લોહી આ ચૂર્ણ ચાટવાથી મટે છે.

બીટીકલાહિ:—જાયફળ, વાવડીંઝ, ચિત્રક, તજર, તલ, તાલીસપત્ર, ચંદન, સૂઠ, લવચ, કલોજીજીરું, બીમસેની કપૂર, હરડે, આમળાં, મરી, પીપર, વંચલોચન, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, નાચકેશર, આ દરેક

ત્રણ ત્રણ તોલા, અને ૨૮ તોલાભાર ભાંડ; અને એ સર્વની બરાબર સાકર લેવી. જેમ ઈંદ્રનું વજ્ર વૃક્ષને હલ્લે છે તેમ આ ચૂર્ણ ક્ષય, ઉષ્ણરસ, શ્વાસ, ગ્રહણી, અરૂચિ, શ્લેષ્મ, અને મહાગ્નિનો નાશ કરે છે.

લાક્ષાદિ તૈલ—બાળ રોગના અધિકારમાં લાક્ષાદિ તૈલ કહેવામાં આવશે, તેના ઉપયોગ વૃદ્ધ વેલે ક્ષયરોગીને અભયંગ કરવામાં વિશેષ કરવો.

વાસાવલેહ:—અરૂચીનો રસ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, અને પીપર તથા ઘી આઠ આઠ તોલા, એનો પાક કરવો. શીરા જેવો થાય એટલે ટાસે પાડીને તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. આ વાસાવલેહ નામનો ઉત્તમ અવલેહ ચાટવાથી ક્ષય, ઉષ્ણરસ, કાર્ણશ્વાસ, પડખામાં શૂળ, છાતીમાં શૂળ, રક્તપિત્ત અને જ્વર મટી જાય છે.

વ્યવાય રોપની ચિકિત્સા.

તત્ર, વ્યવાયઘ્નોષિર્ણં સ્ત્રીખરસમાંસાઘ્યમો-
જનૈઃ । મુકુલેર્મધુરેર્ફયૈર્જીવનીચૈરુપાવરેત્ ॥

રસ. માંસરસ: મુકુલેર્હૈતૈ ॥

હીણુ ધયેલા વ્યવાય રોપવાળાને માંસરસ તથા ઘીનું લોહન; તથા અનુકૂળ, મધુર અને પ્રિય એવા જીવનીય પદાર્થો આપવા.

શોક રોપની ચિકિત્સા.

ઈર્ષ્યગૈઃ ખસનૈઃ ક્ષીરૈઃ ક્ષિયૈર્મધુરંચીતલૈઃ ।
દીપનૈર્લઘુમિથાનૈઃ શોકરોગમુપારેત્ ॥

પ્રસન્ન સખવાથી; આશ્વાસનથી; તથા દૂધ અને ક્લિન્ન, મધુર, શીતળ, દીપન તથા હલકા પદાર્થોથી શોક રોપના ઉપચારો કરવા.

વ્યાયામ શોધની ચિકિત્સા

વ્યાયામશોષિણ સ્નિગ્ધૈઃ ક્ષતક્ષયહિતૈર્હિમૈઃ ।
અપાચરેજ્જીવનીયૈર્વિષિના શ્લેષ્મિકેન તુ ॥

સ્નિગ્ધ અને ઉરઃક્ષતના ઉપાયો ટાઢા
અને જીવનીય ઉપાયો, ક્ષની રીતે અટલે કે
ખૂંદણુ ઉપાયો, વ્યાયામ શોષવાળાને કરવા

અથ શોધની ચિકિત્સા.

આસ્વામુસૈર્દિશાસ્વમૈઃ ક્ષીતૈર્મધુરવૃંહણૈઃ ।
અન્નમાંસરસાદ્યૈરધ્વશોષમ્ણપાચરેત્ ॥

અથ શોષવાળાને બેસાડી રાખવો,
દિવસે સૂવાડવો, તથા શીતળ મધુર પૌષ્ટિક
અન્ન અને માંસરસના ખોરાકો આપવા.

મણુ શોધની ચિકિત્સા.

વ્રણશોષ જયેત્સ્નિગ્ધૈર્દીપનૈઃ સ્વાદુક્ષીતલૈઃ ।
ઈષદમ્ભૈરનમ્ભૈર્વા યૂષમાંસરસાદિભિઃ ॥

સ્નિગ્ધ, ક્ષીપન, મધુર, શીતળ અને
કંઈક ખાટા અગર ખટાઈ વગરના યુષોથી
અને માંસરસથી મણુ શોધને જીતવો

ઉરઃક્ષત શોધની ચિકિત્સા

બલાશ્વગન્ધાશ્રીપર્ણીવહુપુત્રીપુનર્નવા ।

પયસા નિત્યમભ્યસ્તાઃ ક્ષમયન્તિ ક્ષતક્ષયમ્ ॥

શ્રીપર્ણી ગમ્ભીરી । વહુપુત્રી શતાવરી । इति
બલાદિચૂર્ણમ્ ॥

પલાપત્રત્વચોર્દાક્ષા પિપ્પલ્યર્દપલં પૃ-
થક્ । સિતામધુકલ્પજૂરમુદ્રીકાશ પલો-
ન્મિતાઃ । સચ્ચૂર્ણ મધુના યુક્તા ઘટિકાઃ
સમ્મકલપયેત્ । અક્ષમાત્રા તતથૈકાં મક્ષ-
યેષુ દિને દિને ॥ ક્ષતં ક્ષયં જ્વરં કાસં
સ્વાસં હિકાં વર્મિ અમમ્ । મૂર્છાં વદં ત્વાં

શોષ પાર્શ્વશૂલપ્રોચકમ્ ॥ છીહાનમાલ્ય
વાતઞ્જ રક્તપિત્તં સ્વરક્ષયમ્ । છલાદિ
ગુટિકા ઇન્તિ વૃષ્યા સન્તર્પણી પરા ॥

इति एलादिगुटिका ॥

દ્રાક્ષાયાઃ પ્રસ્થમેકન્તુ મધુકસ્ય પલાષ્ટ-
કમ્ । પચેત્તોયાદકે થુદે પાદશોષેણ તેન
તુ ॥ પલિકે મધુકદ્રાક્ષે પિષ્ટે કૃષ્ણા પલ-
દ્રયમ્ । પ્રદાય સર્પિષઃ પ્રસ્યં પચેત્ ક્ષીરે
ચતુર્ગુણે । સિદ્ધે ક્ષીતે પલાન્યર્થાં શર્કરાયાઃ
પ્રદાપયેત્ । એતત્ દ્રાક્ષાષ્ટતં સિદ્ધં ક્ષતક્ષી-
ણમુસ્વાવહમ્ ॥ વાતં પિત્તં જ્વરં શ્વાસં વિ-
સ્ફોટકહલીમકાન્ । પ્રદરં રક્તપિત્તશ્ચ હ-
ન્યાન્માસવલમદમ્ ॥ इति द्राक्षादिघृतम् ॥

ક્ષીરે ધાત્રી ચ મજ્જિષ્ઠા ક્ષીગિળ્યાશ્ચ તથા
રસૈઃ । પચેત્સમૈર્ધૃતં પ્રસ્યં મધુરૈઃ કર્વસ-
મ્મિતૈઃ ॥ દ્રાક્ષા દિવન્દનોક્ષીરૈઃ શર્કરો-
ત્પલપચકૈઃ । મધુકકુસુમાનન્તાકાશ્મરી-
ત્પલસજ્જકૈઃ ॥ પ્રસ્થાર્દ મધુનઃ ક્ષીતે શર્ક-
રાર્દતુલાં તથા । પલાર્પિકાંશ્ચ સચ્ચૂર્ણ
ત્વગેલાપચકેશ્વરાન્ ॥ વિનીય તત્ર સંલિ-
હ્યાન્માત્રાં નિશં મુગક્ષિતઃ । અમૃતપ્રાશ-
મિત્યેતદશ્વિભ્યાં પરિકીર્તિતમ્ । ક્ષીરમા-
સાશિનાં ઇન્તિ રક્તપિત્તં ક્ષતક્ષયમ્ ॥ વૃ-
ષ્ણારુચિશ્વાસકાસછર્દિમૂર્છામર્દનમ્ । મૂ-
ત્રકુચ્છજ્વરગ્રજ્જ્વલ્યં ક્ષીરતિવર્દનમ્ ॥

अमृतप्राशावलेह ॥

યથાચ તર્પણં ક્ષીતમવિદારિ હિતં લઘુ ।
અક્ષપાનં નિષેવ્યં સ્યાત્ ક્ષતક્ષીણૈઃ મુક્ષા-
ર્થિભિઃ ॥ શોકં ક્ષિયઃ ક્રોધમમૃયતાશ્ચ ત્ય-

જેદુદારાન્વિષયાનુ ભજેષ્ઠ । તથા દ્વિજા-
ત્તોન્નિદશાન્ ગુરુશ્ચ વાચશ્ચ પુષ્પાઃ કૃતુ-
યાદુ દ્વિજેષ્ઠ્યઃ ॥

બલાદિ ચૂર્ણ—બળદાણા, આસોંદ,
સીવણનાં ફળ, ક્ષતાવરી, અને સાટોડી,
આને દૂધમાં વાટીને નિત્ય પીવાની ટેવ રા-
ખવાથી ઉર ક્ષત શોષ થાત થાય છે

ઝોલાદિ ગુટિકા—અરધો અરધો તોલો
ઝેળચી, તમાલપત્ર અને તજ; બે તોલા
પીપર, ચાર ચાર તોલા સાકર જેઠીમધ, ખ-
નૂર અને દ્રાક્ષ, આના ચૂર્ણની મધમાં એક
એક તોલાભારની ગોળીઓ કરીને નિત્ય એક
ગોળી ખાવાથી ઉર ક્ષત શોષ, જ્વર, ઉધરસ,
શ્વાસ, હેઠકી, ઉલટી, ઊમ, મૂર્છા, મઠ,
તરશ, શોષ, પડખાનું શુળ, અર્ચિ, બર-
લનો રોગ, ઉરસ્તક, રક્તપિત્ત અને સ્વર-
શેઠ મટી બચ છે. આ ગોળી કામી લોકોને
બહુ હિતકારી તથા તુષિ આપનારી છે.

દ્રાક્ષાદિ મૃત—દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, જેઠી-
મધ ૩૨ તોલા, અને ૨૫૬ તોલા પાણી,
આનો કવાથ કરીને ચોથો ભાગ રહે એટલે
તેમાં ચાર ચાર તોલા જેઠીમધ અને
દ્રાક્ષ, આઠ તોલા પીપર, અને ૬૪ તોલા
ધી નાખીને ચોગણા દૂધમાં પકાવવું. પાકી
રહ્યા પછી ડંડું કરીને તેમાં ૩૨ તોલા સાકર
નાંખવી, એટલે દ્રાક્ષાદિ મૃત થાય છે. આથી
ઉર.ક્ષત શોષ, વાતુ, પિત્ત, જ્વર, શ્વાસ,
વિરેકાટક, હલ્મીમક, પ્રહર તથા રક્તપિત્તને
હલ્લે છે; ને માસ તથા બળને વધારે છે.

અમૃતપાથાવલેહ—ધીમાં આખળાં,
મલ્લક અને વિહારીકંદનો રસ સમભાગે
નાંખીને, એક એક તોલો જીવનીય ગણના
પદાર્થો, દ્રાક્ષ, ચંદન, રતાંજળી, કાજોવાળો,

૨૬

કંઠ, કમળ, સાકર, મટુકાનાં ફૂલ, ઉપલચરી,
સીવણના ફળ, તથા શેલિસ ખડ નાંખીને
તે ધીને દૂધમાં પકાવી, ડંડું પાડીને, તેમાં
૩૨ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકર અને બે
બે તોલાભાર તજ, ઝેળચી, કમળકેસર
નાંખવાથી અગ્નિની કુમારોએ કહેલ અમૃત
પ્રાપ્તાવલેહ થાય છે. જિર્ણોદ્ધિ રહીને ચોગ્ય
માત્રાથી તે નિત્ય ખાવાથી અને દૂધ તથા
માસનું લોભન કરવાથી ઉર.ક્ષતક્ષય, રક્ત-
પિત્ત, તૃષ્ણ, અર્ચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી,
મૂર્છા, મૂત્રકૃમ્મ, અને જ્વરનો નાશ થાય
છે. સ્ત્રીઓમાં રતિ તથા બળ પણ વધે છે.

ઉર:ક્ષતવાળાને પથ્યાપથ્ય.

ઉર ક્ષતક્ષયવાળાને મુખની ઇચ્છા હોય
તો તેણે તુષિ આપનારાં અન્નપાનો શીતળ,
વિદાહ નહિ કરનારાં, હિતકર તથા હલકાં
લોભનો કરવાં. ચોક, સીંગમ, કોષ અને
દ્રેપનો ત્યાગ કરવો સારા વિષયોનું સેવન
કરવું. વિમ્બ, દેવો અને ચૂરની ભક્તિ કરવી,
તથા બ્રાહ્મણો પાસેથી પાવન કરનારી કથા-
ઓ સાંભળવી.

રાજ્યક્ષમા ઉપર રસો

રસમસ્મામૃતાસત્ત્વં લોહં મધુષૃતાન્વિતમ્ ।
અમૃતેશ્વરનામાય કટુગુરોરાજ્યક્ષમણિ ॥

રસમ્ભસ્ય મારિતો રસઃ । અમૃતાસત્ત્વ ગુહ્યત્ત્વ-
ત્વમ્ । લોહ મારિતમ્ । અમૃતેશ્વરરસો રાજ્યક્ષમ-
ણિ રસેન્દ્રચિન્તામણી ॥

ત્રયોઽષ્ઠા મારિતાત્ સૂતાદેકોઽષ્ઠો હેમ-
મ્ભસતઃ । एकोऽष्ठो मृतताम्रस्य शिला-
मन्वश्च तालकम् ॥ प्रत्येकं भागयुग्मं स्था-
देतत् सर्वं विचूर्णयेत् । वराटीः पूरयेचेन

છાગીક્ષીરેણ ટક્કુણમ્ ॥ પિપ્પા તેન મુત્તં
રુદ્ધા મુદ્ધાળંદે તાશ્ચ ધારયેત્ । તતઃ પચેત્
ગજપુટે સ્વાન્નશીતં સમુદ્ધરેત્ ॥ રસો રાજ-
મૃગાહ્નોડ્યં ચતુર્ગુણઃ સ્વાપહઃ । પરિચૈરુ-
નવિસંત્યા કળાભિર્દશભિસ્તથા ॥ મધુના
સર્પિષા ચાપિ દધાદેતં રસં ધિષક્ । જ-
નેન નશ્યતિ ક્ષિપં વાતશ્લેષ્મખવઃ સ્વયઃ ॥

इति राजमृगाह्नो रसो राजयक्ष्मणि रसेन्द्रचि-
त्तामणौ ।

થુદં સુતં દ્વિષા ગન્ધં કુર્યાત્ સલ્લેન ક-
જ્જાલીમ્ । તયોઃ સમં તીક્ષ્ણચૂર્ણં મર્દયેત્
કન્યકાદ્રવૈ ॥ દ્વિયામમાતપે ગાલં તામ્ર-
પાત્રે નિધાપયેત્ । આચ્છાદ્યૈરળ્હપત્રેણ
સ્યાદુષ્ણં યામયુગ્મતઃ ॥ ધાન્યારાશ્ચૌ ન્યસે-
ત્પશ્ચાદધરાત્રાચતુદ્ધરેત્ । સન્ચૂર્ણ્ય ગાલ-
યેદ્રઘ્નૈઃ સત્યં વારિતરં ભવેત્ ॥ ત્રિકટુત્રિ-
ફલૈલાભિજાતીફલલવજ્જકૈઃ । નવભાગો-
ન્મિતૈરેભિઃ સમૈરેષ રસો ભવેત્ ॥ નિષ્ક-
દ્વયમિતં નિત્યં મધુના સહ લેહયેત્ । અય-
મગ્નિરસો નામ્ના કાસક્ષયહરઃ પરઃ ॥

इति अग्निरस शार्ङ्गधरे । इति राजयक्ष्माधि-
कारः ॥

(૧) અમૃતેશ્વર રસ.

મારેલો પારો, ગળાતુ સત્ત્વ અને લોહભરમ
મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી રાજયક્ષ્મા મટે
છે. આ અમૃતેશ્વર નામનો રસ છ રતિભાર
અવાય છે.

(૨) રાજમૃગાંકરસ.

ત્રણ ભાગ પારો, એક ભાગ સુવર્ણ

ભરમ, એક ભાગ તામ્ર ભરમ અને બે બે
ભાગ મલુશીલ, ગધક અને હરતાળ, એ
સર્વનું ચૂર્ણ કોડીઓની પોલીમાં ભરીને તે
પોલીને બકરીના દૂધમાં વાટેલા ટકલુખારથી
બધ કરવી. પછી એ કોડીને માટીના વાસ-
ણમાં રાખી તે વાસણને કપડમટ્ટીથી બધ
કરી દેઇને ગજપુટમાં પકાવવું પછી ટાંકો
પાડીને રાજમૃગાંકરસમાંથી ચાર રતિભાર
ખાવાથી ક્ષયરોગ મટે છે ઓગણીસ મરી
તથા દસ પીપર સહિત એ રસ મધ તથા
ઘીમાં ચાટવાથી વાત અને શ્લેષ્મનો ક્ષય
એકદમ મટી જાય છે. (રસેન્દ્ર ચિતામણિ)

(૩) અગ્નિરસ

એક ભાગ પારો, બે ભાગ ગંધક,
એઓની કળજલી કરવી. તે બંને જેટલી
લોહભરમ તેમાં મેળવીને બે પ્રહર સૂધી
કુવારના રસની તેને તડકે ભાવના દેવી.
પછી ગળા કરીને ત્રાખાના વાસણમાં મૂકી
એરડાનાં પાનથી ઢાકીને તડકે મૂકવો બે
પ્રહર સૂધીમાં તે ગરમ થઇ જાય એટલે તે
ગળાને ધાન્યના ઢગલામાં આઠ રાત્રી સૂધી
ઢાટી રાખવો. પછી એ ચૂર્ણના નવ ભાગ
અને નવ ભાગમાં ત્રિકટુ, ત્રિકળા, એળથી,
બચ્કળ, અને લવગના ચૂર્ણો મેળવી દેવાં
એટલે અગ્નિરસ થાય છે. આ રસ નિત્ય
અરધો તોલો મધમાં ચાટવાથી ઉષ્ણરસ અને
ક્ષયનો અત્યંત નાશ થાય છે. (શારંગધર
સંહિતા)

इति क्षयरोगाधिकारः ॥

ઉધરસનો અધિકાર.

ઉધરસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા
લક્ષણો.

ધૂમોપવાતાદ્રજસસ્તયૈવ વ્યાયામરૂક્ષાન્-
નિષેવણાન્ । વિમાર્ગમત્વાદપિ ભોજનસ્ય
વેગાવરોષાત્સવયોસ્તયૈવ ॥ માણૌ શુદા-
નાનુગતઃ પ્રદુષ્ટઃ સ ભિન્નકાંસ્યસ્વનતુલ્ય-
વોષઃ । નિરેતિ વ્રક્ષાત્સહસા સદોષો ય-
નીવિમ્બિઃ કાસ इति પ્રદિષ્ટઃ ॥

સદોષ તાદૃક્ પ્રાણાનિલરૂપ ॥

ધૂમ્રાડો ખાવાથી, રજ ખાવાથી, અતિ
કસરત, રૂક્ષ અન્ને બહુ ખાવાથી લોજન
અવળે માગે જવાથી, વેગે તથા છીકને રા-
રોકવાથી, દુષ્ટથયેલો પ્રાણવાયુ ઉદાનવાયુની
સાથે મળી જઇને બાંગેલા કાંસાના વાસણ
જેવા અવાજ સહિત યુખમાંથી બેર કરી
નીકળે છે, તેને ઉધરસ કહે છે.

ઉધરસની સંખ્યા.

પચ્ચ કાસાઃ સ્મૃતા વાતપિત્તશ્લેષ્મસત-
સ્યૈઃ સ્વયાયોપેક્ષિતાઃ સર્વે વલિનશ્ચોત્ત-
રોત્તરમ્ ॥ ક્ષયાય રાજયક્ષમણે ॥

વાત, પિત્ત, કફ, શ્લેષ્મ અને ક્ષયથી
થયેલી એમ પાચ પ્રકારની ઉધરસો છે ક્ષય-
થી ઉત્તરોત્તર ઉધર ઉધરની ઉધરસો ઓછી
બળવાન છે.

ઉધરસનું પૂર્વરૂપ.

પૂર્વરૂપં ભવેત્તેષાં શુક્રપૂર્ણગલાસ્યતા ।
કળ્પે કળ્પશ્ચ મોઝ્યાનામવરોષશ્ચ જાયતે ॥
મોઝ્યાનામવરોષઃ કલ્પલગિળ્પે કળ્પવ્યથા ॥

અણુ તથા યુખ કાંટાથી બસયા જેવું
લાગે છે, ગળામાં ચળ થાય છે, અને કેળિયો
ઉત્તરતાં ગળામાં પીડા થાય છે.

વાયુની ઉધરસનાં લક્ષણો.

હૃચ્છક્ષ્ણપાશ્વોદરમૂર્દશૂલી સામાનનઃ સ્ત્રી-
ગવલસ્વરૌજાઃ । પ્રસક્તવેગસ્તુ સમીગ્ધેન
મિશસ્વરઃ કાસતિ શુષ્કમેવ ॥ શક્તો લ-
ઘટૈકદેશ શુષ્ક લેપ્યાદિરહિતમ્ ॥

વાયુથી ઉધરસ થાય છે તો છત્રી,
લમણા, પડખાં, પેટ અને માથામાં શૂળ
નીકળે છે, મોઢું ફળગું થાય છે; અને બળ,
સ્વર તથા જોબ ક્ષીણ થઈ જાય છે. સ્વરલેહ
થઇને કફ વજર ખો ખો થયા કરે છે.

પિત્તની ઉધરસનાં લક્ષણો.

ઝરોવિદાહજ્વરવત્કષોપૈરભ્યર્દિતસ્તિ-
ક્તમુલસ્તુપાર્શ્વઃ । પિત્તેન પીતાનિ વમેત્ક-
દ્વનિ કાસેત્સપાણ્ડુઃ પરિદશ્માનઃ ॥

સપાણ્ડુઃ પાન્ડુરોગયુક્તઃ ॥

પિત્તની ઉધરસ થાય તો છાતીમાં
બળતરા, જ્વર, યુખશોષ, યુખમાં કંઠવાસ,
તૃષા અને પીળી તથા તીખી ઉલટી થાય છે.
અને તથા પાડુરોગ ઠાઠ થઈ ઉધરસ આવ્યા
કરે છે.

કફની ઉધરસનાં લક્ષણો.

પ્રલિપ્યમાનેન મુલેન સીદત્ શિરોઠ્ઠજા-
ર્તઃ કફપૂર્ણદેહઃ । અમત્કલ્પ સંમૃતકળ્પ-
યુક્તઃ કાસેદ્ મૃશં સાન્દ્રકફઃ કફેન ॥

પ્રલિપ્યમાનેન મુલેન મેષ્પલિતેન મુલેનોપ-
ક્ષિતઃ । અમત્કલ્પ ન મુક્તે કલ્પ રતિર્યસ્ય સ
કળ્પકળ્પ એવ ચ ॥

કેદની ઉધરસમાં સુખ કેદથી ચોપડા-
યલું, બચા, માથુ ડુંખલું, શરીરમાં કેદ,
અરૂચિ, ગળામાં ચળ, અને ઘાટા કેદના
ખડખડાટ તથા બહા બળખાવાળી ઉધરસ
બહુ આગ્યા કરે છે.

ક્ષતની ઉધરસનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

અતિવ્યવાયમારાધ્વયુદ્ધાઘગજનિગ્રહૈઃ ।
રુક્તસ્યોરઃક્ષતં વાયુર્દૃઢીત્વા કાસમાવેત્ ॥
અક્ષગજયોર્નિગ્રહો દમનમ્ ॥

સ પૂર્વે કાસતે શુષ્કં તતઃ ઘ્રીવેત્સક્ષો-
ગિતમ્ । કળ્પેન કૂજત્યત્યર્થં વિભગ્નેવ
ચોરસા ॥ સૂત્રીભિરિવ તીક્ષ્ણામિસ્તુધમા-
નેન શૂલિના । દુઃસ્વસ્પર્શેન શૂલેન મેદ-
પીઢામિતાપિના ॥ પર્વમેદજ્વરસ્વાસ્ત-
વ્ણાવૈસ્વર્યપીઢિતઃ । પારાવત ઇવાકૂજન્
કાસવેગાત્ ક્ષતોદ્ભવાત્ ॥ કળ્પેનેત્યુપલક્ષણે
તૃતીયા એવમુરસેતિ ॥

અતિ મૈથુન, અતિ ભાર વહન, અતિ
પથ, અતિ યુદ્ધ, અને ઘોડા વગેરેને પક-
ડવાથી રૂક્ષ માણસની છાતીમાં ક્ષત થઇને
વાયુથી ઉધરસ થાય છે. એ ઉધરસ થાય તે
માણસ પ્રથમ સૂકી ઉધરસ ખાય છે, અને
પછીથી બળખામાં લોહી પડે છે. ગળું બહુ
બુધવે છે, છાતી ભાગી જતી હોય તેમ તેમાં
તીક્ષ્ણ સોઘાઓ લોકાય છે, છાતીમાં શૂળ
તથા તે જગોએ અડતા બહુ ડુંખે છે. લો-
હાયા જેવી પીડા તથા અભિતાપ બહુ થાય
છે. સાધાએ ઝૂટે છે; અને શ્વાસ, જ્વર અને
તુષા લાગે છે. અવાજ બેસી જાય છે, અને
ઉધરસ કબૂતરની પેઠે બુધવે છે.

ક્ષયથી થયેલી ઉધરસનું નિદાન.

વિષમાસાત્મ્યમોજ્યાતિવ્યવાયદ્વેગનિગ્ર-
હાત્ । ઘૃણિનાં શ્લેષ્મતાં નૃણાં વ્યાપન્નેડઘ્નૌ
ત્રયો મલાઃ ॥ કૃપિતાઃ ક્ષયણં કાસં કુર્ણુ-
ર્દેહક્ષયપદમ્ ॥

વિષમ. અને અહિતકર, લોબનથી;
અતિ મૈથુનથી, મૂત્રાદિ વેગોને રોકવાથી;
અત્યંત ઘ્યા ઉપજવાથી તથા શ્લેષ્મ કરવાથી,
જઠરાગ્નિ બગડી જઇને ત્રણે દોષો કોષ પા-
ત્રીને ક્ષય કરનારી ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષયની ઉધરસનાં લક્ષણો.

સગાવશૂલજ્વરમોદાદમાણક્ષયચ્છોપલ-
ભેત્સ કાસી । શુષ્કં વિનિષ્ઠીવતિ નિર્વલ-
સ્તુ પ્રક્ષીણમાંસો રુષિરં પ્રપુયમ્ । તે સર્વ-
લિઙ્ગં શૂન્યદુશ્ચિકિત્સ્ય ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષ-
યર્જં વદન્તિ ॥

ક્ષયથી થયેલી ઉધરસવાળાને શરીરમાં
શૂળ, મોહ, દાહ અને જ્વર થાય છે, ઇદ્રિયો
નબળી થાય છે, સુકું યુક પડે છે, અને
બળ તથા માંસ ક્ષીણ થઇને ઘણા પડવાળું
લોહી સુખમાથી નીકળે છે. આ ક્ષયની ઉધ-
રસ જો સર્વ પૂરા લક્ષણોવાળી હોય તો તેની
ચિકિત્સા અત્યંત અશક્ય છે, એમ વૈદ્યશા-
સ્ત્રીઓ કહે છે.

ઉધરસની સાધ્યાસાધ્યતા.

ફલેષ ક્ષયજઃ કાસઃ ક્ષીણાનાં દેહના-
શનઃ । સાધ્યો વલવતાં વા સ્યાધાપ્ય-
સ્ત્વેવં ક્ષતોત્થિતઃ ॥ એવં ક્ષતોત્થિતઃ ક્ષીણા-
નામસાધ્ય । વલવતા સાધ્યો યાપ્યો વા સ્પાત્ ॥

નવો કદાચિત્ સિધ્યેતામપિ પાદગુણા-
ન્વિતો । સ્યવિરાણા જરાકાસઃ સર્વો યા-
પ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ સ્યવિરાણા જરાકાસ વદ્વા-
ના ય કાસો ભવતિ સ જરાકાસસજ્ઞ સ સર્વ
એવ વાતજાદિરપિ યાપ્ય. ॥

ત્રીન્ પૂર્વાન્ સાધયેત્ સાધ્યાન્ પથ્યૈર્યા-
પ્યાંસ્તુ યાપયેત્ ॥

ક્ષત તથા ક્ષયની ઉધરસો નબળા મા-
ણસને થાય તો તે અસાધ્ય છે, અને બળ-
વાનને થઈ હોય તો તે સાધ્ય છે અથવા કષ્ટ-
સાધ્ય છે વૈદ્ય, ઔષધ અને ચાકરી કરનાર
સારા હોય, રોગી પણ ધીરજ વાળો હોય,
અને ક્ષત કે ક્ષયની ઉધરસ તરતનીજ થયેલી
હોય તો તે ઉધરસ નબળાને થઈ હોય તો
પણ કદાચ સાધ્ય થાય છે. (વૃદ્ધાવસ્થાની
ઉધરસ કે જે ‘જરાકાસ’ કહેવાય છે તે તો
કષ્ટસાધ્ય છે.) વાત, પિત્ત, અને કફ એમ ત્રણ
પ્રમારની થયેલી ઉધરસો સાધ્ય છે, માટે
તેને ચિકિત્સાથી મટાડવી; અને ક્ષત તથા
ક્ષયની ઉધરસો કષ્ટસાધ્ય હોવાથી પથ્ય આ-
પીને કાલશેષ કરાવ્યા કરવો.

ઉધરસના ઉપાય તુરત કરવા.

જ્વરાત્રોચક્રદૃહાસસ્ત્રભેદક્ષયાદયઃ । મ-
વન્ત્યુપેક્ષ્યા યસ્માત્કસ્માત્ ત્વરયા જયેત્ ॥

ઉધરસની ઉપેક્ષા કરવાથી ભર, અ-
રૂચિ, મોળ, સ્વરબેદ અને ક્ષય વગેરે થાય છે,
માટે ઉધરસના ઉપાય તુરતજ કરવા જોઈએ.

વાયુની ઉધરસની ચિકિત્સા.

વાસ્તુકો વાયસીશાકં શૂલકં મુનિષ્ણ-
કમ્ । સ્નેહાસૈલાદયો મહ્યાસ્તથેશ્વરસ-
ગૌદિકાઃ ॥ દધ્યારનાલામ્લફલં પ્રસન્ના-

પાનમેવ ચ । શ્રયતે વાતકાસેષુ સ્વાદ્રમ્ભ-
લ્લવણાનિ ચ ॥

વાયસીશાક માર્ચકાઝૈયા इति लोके । मुनिष-
णक सिद्धा इति लोके । शाकविशेषः ॥

ચાક્રેરીસદૃશં પૌરેઃ મુનિષ્ણણ ચતુર્દલમ્ ।
શાક જલાન્વિતે દેષે ચતુષ્પત્રીતિ ચોચ્યતે ॥
ચૌપત્રીયા इति लोके ॥

પ્રામ્યાનૂપોદકૈઃ શાલિયવગોત્રમપષ્ટિકા-
ન રસૈર્માષાત્મગુમાનાં યૌષ્ઠૌ મોજયેન્નિષક્ ।
પ્રામ્યાનૂપોદકૈ રસૈત્યિત્યવ્ય. । આત્મગુમા ક-
વાચ इति लोके ॥

દશમૂલીકૃતા આસકાસદિકારુચાપદા ।
યવાગૂર્દાપની દૃપ્યા વાતરોગવિનાશિની ॥
રસઃ કર્કટકાનાં વા ઘૃતમૃષ્ટઃ સનાગરઃ ।
વાતકાસપ્રશમનઃ મૃદ્ધો મત્સ્યસ્ય વા પુનઃ ॥

વાયુની ઉધરસ ઉપર બથવો, પીડુડી,
મૂળા, સુનીસરણુક, તેલ વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો;
શેરડીનો રસ, મોળના પદાર્થો, દહિ, ફાતરાં
વગરના કાચા કે પકાવેલા લઈને આથો,
ખાટા ફળો તથા મધુઅમ્લ અને ખારા પ-
દાર્થો, તેમજ મદિરાની ઉપરનો ભાગ, એ
સર્વ હિતકારી છે. આંખોની જેવું આંકારનું
ચાર પાનવાળું બળમય દેશેમાં બનાઈ ચતુ-
ષ્પત્રી નામનું શાક સુનીસરણુક કહેવાય છે.

વાયુની ઉધરસ વાળાને ખામડી, બળ-
મય દેશના, તથા બળશર પ્રાણીઓના માં-
સના રસોની સાથે; અથવા અઠક કે કૌઆંના
પૂરોની સાથે; ચોખા, લઉં, જવ અને સા-
દીચોખા આપવા.

દશમૂળ સહિત બનાવેલી યવાનૂ આસ,

ઉધરસ, હેડકી તથા વાતરોગોને મટાડે છે તેથી અત્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મૈથુનશક્તિ વધે છે.

કુડચલ ભતનાં માછલાંને રસ ધીમાં શેકીને સૂંઠ નાંખીને પીવાથી વાયુની ઉધરસ મટી જાય છે.

પિત્તની ઉધરસની ચિકિત્સા.

કળ્પકારીયુગદ્રાક્ષાવાસાકર્ષૂરવાલકૈઃ ।
નાગરેણ ચ પિપ્પલ્યા કથિતં સલિલં પિ-
બેત્ ॥ શર્કરા મધુસંયુક્તં પિત્તકાસહરં પરમ્ ॥

જિષ્ઠી તથા બેડી ભોરીંગણીઓ, દ્રાક્ષ અરડૂસી, કચૂરો, વાળો, સૂંઠ અને પીપરનો કવાથ સાકર તથા મધ નાખીને પીવાથી પિત્તની ઉધરસ મટી જાય છે.

કફની ઉધરસની ચિકિત્સા.

પિપ્પલી કદ્દુફલં શુષ્ઠી શૃઙ્ગી માર્ગી ત-
થોષણમ્ । કરવી કળ્પકારી ચ સિન્દુવા-
રો યવાનિકા ॥ ચિત્રકો વાસકશૈષાં ક-
વાયં વિધિવત્ કૃતમ્ । કપકાસવિનાશાય
પિબેત્ કૃષ્ણારજાંયુતમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિકથા ॥

પિપ્પલ્યાદિ કવાથ—પીપર, કાયકૃળ, સૂંઠ, કાકડાશીંગી, ભારંગી, મરી, કલોલુલર, ભોરીંગણી, નગડ, અજમો, ચિત્રક, અને અરડૂસીનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી કફની ઉધરસ મટી જાય છે.

ક્ષતની ઉધરસની ચિકિત્સા.

શ્લિષ્ણુવાલિકાપદ્મમૃગાલોત્પલચન્દન-
મ્ । મધુકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા લાક્ષા શૃઙ્ગી
શતાવરી ॥ દ્વિગુણા ચ તુમાક્ષીરી સિતા
સર્વચતુર્ગુણા । લિહ્યાત્તમધુમર્પિભ્યાં ક્ષત-

કાસાનિવૃત્તયે ॥ શ્લુવાલિકા શ્લુમેદ. । ચન્દ્ર
શ્તિ લાક । પદ્મ પદ્મકાષ્ટ મૃગાલ વિસમ્ ઉત્પ-
લ કમલ ચન્દનમત્ર ધવલ ચૂર્ણવાત્ । શૃંગી ક-
ર્કટશૃંગી તુમાક્ષીરી વદારોચના સા ચેક્ષોર્દિગુણા ॥

શેરડી ઇંધુવાલિકા, પદ્મકાષ્ટ, કમળ મૃણાલ, કમળ, સુખડ, બેડીમધ, પીપર દ્રાક્ષ, લાખ, કાકડાશીંગી, શતાવરી, શેરડીથી બમલું વશલોચન તથા સર્વથી ચોમણી સા-
કરનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમા આટવાથી ક્ષતની ઉધરસ મટી જાય છે.

ક્ષયની ઉધરસની ચિકિત્સા.

ચૂર્ણ કાકુમમિષ્ઠં વાસકરસમાવિત્ વહન
વારાન્ । મધુષ્ટાસિતોપલાધિલેહ્યં ક્ષયકા-
સરક્તહરમ્ ॥ કાકુમચૂર્ણ કકુમચૂર્ણમ્ ॥

આસોદરાનું ચૂર્ણ અરડૂસીના રસની ભાવના આપીને મધ, ઘી અને સાકર સાથે આટવાથી ક્ષયની ઉધરસ મટી જાય છે.

ઉધરસની સામાન્ય ચિકિત્સા.

તાપ્યમાનસ્ય કાસેન નાનાસ્ત્રાવે સ્વરે
જહે । ક્ષવથૌ ગન્ધનાશ્ચે ચ ધૂમપાન પ્રયો-
જયેત્ ॥ મનઃશિલાલમરિચમાસીમુસ્તેજ્ઞદૈઃ
પિબેત્ । ધૂમં વ્યહશ્ચ તસ્પાનુપયથ સયુઠં
પિબેત્ ॥ એષ કાસાન્ પૃથક્ દ્વન્દ્વસર્વદોષ-
સમુદ્ભવાન્ । શૈતૈરપિ પ્રયોગાનામસાધ્યાન્
સાધયેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ અલ હરિતાલમ્ ॥

વદરીદિલમાલિષ્ શિલયાતપશોપિતમ્ ।
તદ્ધૂમપાન સક્ષીરં મહાકાસનિવારણમ્ ।
કળ્પકારીકૃતઃ કથાઃ સકૃષ્ણઃ સર્વકાસ-
હા ॥ કળ્પકાર્યાઃ કળાયાથ ચૂર્ણ સમચુ-
કાસહત્ । લવઙ્ગજાતીફલપિપ્પલીનાં મા-

ગાન્ પ્રકલ્પ્યાક્ષમાનમેષામ્ ॥ પલાદ્દમાન
મરિચ પ્રદેયં પલાનિ ચત્વારિ મહૌષધસ્ય ।
સિતાસમસ્તેન સમાય ચૂર્ણં રોગાનિમાનાશુ
બલાન્નિહન્તિ । કાસજ્વરાંરોચકમેહગુલ્મ-
શ્વાસાશ્વિમાન્ધગ્રહણીવિકારાન્ ॥

સમશર્કર ચૂર્ણં ઘટિકા વા ॥

કુનટી સંન્ધયં વ્યોષં વિઢક્ષામયદિદ્ધુભિઃ ।
લેહઃ સાઞ્ગ્યમધુઃ કાસશ્વાસદિકાનિવાર-
ણઃ ॥ હરીતકી કળા શુષ્ઠી મરિચં ગુહ-
સંયુતમ્ । કાસશ્લેષ્માપહં પ્રોક્તં પરં વઢઃ
મદીપનમ્ । કર્ષઃ કર્ષાન્નં પલં પલદ્વયં સ્યા-
ત્તતોઽર્દ્ધકર્ષઃ ॥ મરિચસ્ય પિપ્પલીનાં
દાદિમગુહ્યાવશુકાનામ્ । સર્વૌષધિભિર-
સાધ્યાઃ કાસા યે વૈચનિર્મુક્તાઃ ॥ અપિ
પૂયં હર્દયતા તેષામિદમૌષધં પરમમ્ ॥

કર્ષાંશોઽન્ન કર્ષદ્વયમ્ ॥

મરિચ કર્ષમાત્રં સ્યાત્પિપ્પલી કર્ષસમ્મિ-
તા અદ્દેકર્ષો યવસારઃ કર્ષયુગ્મઞ્ચ દાદિ-
મમ્ । પત્ત્વૃણાકૃતં યુઞ્જયાદદ્દેકર્ષગુદેન
દિ ॥ શાળમ્રમાણાં ગુટિકાં કૃત્વા વત્કે
વિધારયેત્ । અસ્યાઃ પ્રભાવાત્ સર્વેઽપિ
કાસા યાન્ત્યેવ સંશ્લયમ્ ॥ દાદિમત્વક્
પ્રાઘ્ના ॥ ઇતિ મરીચાદિગુટિકા ॥

સમૂલવલ્કલ્લદ્દેકકર્ષકાર્યાસ્તુલાન્તતો દ્રો-
ણમિતં જલઞ્ચ । હરીતકીનાં જ્ઞતમેકપાત્રે
વિપાઘ્ય કુર્યાન્નરણામ્બુશેષમ્ ॥ તસ્મિન્
કળાયે તનુવક્ષપૂતે હરીતકીભિઃ સહિતાં
ગુહસ્ય । તુલાં વિનિક્ષિપ્ય પવેત્સુપકમેત-
ત્સમુચાર્ય મુશીતલઞ્ચ । પલં પલઞ્ચાપિ

કદુત્રયઞ્ચ તથા ચતુર્જાતફલં વિચૂર્ણ્ય ।
પલાનિ ષડ્ પુષ્પરસસ્ય ચાપિ વિનિક્ષિપે-
ત્ત્ર વિમિશ્રયેષ્ચ । પ્રયુજ્યમાનો વિધિનૈવ
લેહો યથાબલઞ્ચાપિ યથાનલઞ્ચ । વાતા-
ત્પકં પિત્તકૃતં કફોત્પં દ્વિદોષજાતાનપિ
ચ ત્રિદોષમ્ । ક્ષતોદ્ભવઞ્ચ ક્ષયજઞ્ચ કાસં
શ્વાસઞ્ચ હન્યાત્સહ પીનસેન । યદ્માગમે-
કાદન્નરૂપમુદ્ગં હરીતકી વા મૃગુણોપદિષ્ટા ॥

પુષ્પરસો મધુ । ઇતિ મૃગુહરીતકી ॥

કળ્પકારી તુલાં નીરદ્રોણે પક્ત્વા કળાય-
કમ્ । પાદશેષં ગૃહીત્વા ચ તત્ર ચૂર્ણાનિ
દાપયેત્ । પૃથક્ પલાંશ્ચાન્યેતાનિ ગુહચી
ચવ્યચિત્રકૌ ॥ મુસ્તં કર્કટશૃઙ્ગી ચ શ્યૂ-
ષણં ધન્યવાસકઃ । માર્મી રાક્ષા સટી ચૈવ
શર્કરા પલવિંશતિઃ । પ્રત્યેકં ચ પલાન્યઘૌ
પ્રદયાત્ છૃતતૈલયોઃ । પક્ત્વાલેહત્વયાનીય
શીતે મધુ પલાદ્દકમ્ ॥ ચતુર્ભાગન્તુ ગો-
ક્ષીર્યાઃ પિપ્પલી ચ ચતુઃપલમ્ । સિત્વા નિ-
દિધ્યાત્સુહૃદે મૃષ્મયે ખાજને શુભે ॥ લેહોઽયં
હન્તિ શિક્ષાર્ચિકાસશ્વાસાનશેષતઃ ॥

કળ્પકાર્યવલેહઃ । ઇતિ કાસાધિકારઃ ॥

ઉધરસ સાથે નાક ઝરતું હોય, સાદ
બેસી બથો હોય, છંકો આવતી હોય, અને
ગંધ પારખવાની શક્તિ બંધી રહી હોય તે
ધૂત્રપાન કરવું. મજુશીલ, હરતાલ, મરી,
બટામાંસી, ગોષ અને ઇંચોરિયાના ચૂર્ણની
બીડી કરીને પીવી, અને તેની ઉપર ગોળ
નાંબીને દૂધ પીવું, તેથી બેક દોષ, બે દોષો
અને સર્વ દોષોથી બચેલી, એકઠો ઉપાયોથી
પણ ન મટે એવી ઉધરસો મરી બધ છે.

ભારડીનાં પાનને ચારેભેર મજુરીલ
ચોપડીને તડકે સૂકવી તેની બીડી કરી પી-
વાથી ભારે ઉધરસ પશુ મટી જાય છે.

ભોરીંગણીનો કવાથ પીપર નાંખીને
પીવાથી સર્વ જાતની ઉધરસો મટે છે.

ભોરીંગણી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમા
ચાટવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

એક એક તોલાભાર લવંગ, જાયફળ,
પીપર, બે તોલા મરી, સોળ તોલા સૂક,
અને એ સર્વની બરોબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ
અથવા ગોળી કરી ખાવાથી ઉધરસ, જ્વર,
અરૂચિ પ્રમેહ, શુદ્ધ, શ્વાસ, મહાસિ અને
અહણી વિકારો બળાટકારે તુરત મટી જાય છે.

મજુરીલ, સૈંધવ, સૂક, મરી, પીપર,
વાવડીંગ, કઠ અને હિંગનું ચૂર્ણ ઘી તથા
મધમા ચાટવાથી ઉધરસ, શ્વાસ તથા હેઠકી
મટી જાય છે.

હરડે, પીપર, સૂક અને મરીનું ચૂર્ણ
ગોળમા ખાવાથી ઉધરસ અને કફ મટી જાય
છે, અને સારી પેટે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

મરી ૧ તોલા, પીપર ૨ તોલા, દાડ-
મની છાલ ૪ તોલા, ગોળ આઠ તોલા અને
જવખાર અરધા તોલા એનો અવલેહ ખા-
વાથી ભારે ઉધરસો મટી જાય છે સર્વ દવા-
એ થી પશુ નહિ મટેલી, અને વૈદ્યોએ છોડી
દીધેની ઉધરસો પશુ આથી મટી જાય છે.
૫૩ ॥ ઉલટીવાળી ઉધરસો આટે પશુ આ
પ્રયોગ સર્વોત્તમ છે

મરિચાદિ શુદ્ધિકા—મરી અને પીપર
એક એક તોલા, જવખાર અરધા તોલા અને
દાડમના ફળની છાલ બે તોલા, આ ચૂર્ણને
૮ તોલા ગોળમાં કસણીને પા પા તોલાની
ગોળીઓ બનાવીને તે ગોળી મુખમા રાખી

રસ ઉતારવાથી સર્વ ઉધરસો અવશ્ય નાશ
પામે છે

ભૃગુહરીતકી-મૂળ, છાલ અને પાન
સહિત ૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી અને ૧૦૦ નંગ
હરડે, એમનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા કવાથ
કરવો, ચોથા ભાગ પાણી રહે એટલે વસથી
ગાળી લેઇને તેમા પેલી બાફેલી ૧૦૦ હરડે
અને ૪૦૦ તોલાભાર ગોળ નાખીને પકાવવુ.
પાકી જાય એટલે વિતારી શીતળ કરીને
તેમાં ચાર ચાર તોલા સૂક, મરી, પીપર,
એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેશર
તથા ચોવીશ તોલાભાર મધ નાખવું આ
અવલેહ શરીરના બળ તથા અગ્નિને અનુ-
સરીને વિધિથી ખાવાથી વાત, પિત્ત, કફ,
બે બે દોષો, ત્રણ દોષો, ક્ષત અને ક્ષયની
ઉધરસો, તથા શ્વાસ, શ્લેષ્મ અને અગિયાર
રૂપોવાળો ઉગ્રક્ષયરોગ નાશ પામે છે. આ
પ્રયોગ ભૃગુમુનિયે કહેલો છે તેથી તે ભૃગુ-
હરીતકી કહેવાય છે.

કટકાર્યવલેહ—૪૦૦ તોલા ભોરીંગ-
ણીનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા કવાથ કરીને
ચોથા ભાગનુ પાણી રહે એટલે ગાળી લેઇને
તેમા ચાર ચાર તોલા ગળો, અવક, ચિત્રક,
ચોથ, કાકડાશીંગી, સૂક, મરી, પીપર, ધમા-
સો, ભારંગી, રાસ્ના, કચુરો, ૮૦ તોલાભાર
સાકર, ૩૨ તોલાભાર ઘી, અને ૩૨ તોલાભાર
તેલ નાખીને પકાવવું શીરા જેવુ થાય એ-
ટલે ટાઢુ પાડીને તેમા ૩૨ તોલા મધ, ૮
તોલા વશલોચન અને ૧૬ તોલાભાર પીપર
નાખીને એ અવલેહ સારા નવા ઠીકરાના
વાસણમા રાખવો એથી હેઠકી, ઉધરસ,
અને શ્વાસ, એ છેક મટી જાય છે.

॥ इति उधरसनो अधिकार समाप्ता ॥

હિક્કા (હેડકી) નો અધિકાર.

હેડકીનાં નિદાનો.

વિદાદિશુરુવિષ્ઠમિભરુક્ષામિષ્યન્દિમોજ-
નૈઃ ॥ શ્વીતપાનાશ્નનસ્નાનરજોઝૂપાસયાનિ-
લૈઃ । વ્યાયામકર્મભારાધ્વવેગાધાતાપતર્પ-
જૈઃ ॥ હિક્કા શ્વાસસ્થ કાસસ્થ તૃણાં સમુપ-
જાયતે ॥ અપતર્પણમનશનાદિ ॥

હાહકે, ભારે, મળ બધ કરનારા, રક્ષ
તથા શ્વીતળ લોભનોથી, શ્વીતળ પાનો તથા
સ્નાન કરવાથી, રજ, ધૂમાડો, પવન, બહુ
કસરત અને ભાર ઉપાડવાથી, પથ કરવાથી,
વિષ્ટાદિ વેગોને રોકવાથી; અને ઉપવાસ
વગેરેથી હેડકી, આસ અને ઉધરસ થાય છે

હેડકીનો ભેદો.

વાયુઃ કફેનાનુગતઃ પચ્ચ હિક્કાઃ કરોતિ
હિ । અન્નજાં યમલાં ક્ષુદ્રાં ગમ્ભીરાં મહર્તાં
તથા ॥

કદને અનુસરનાર વાયુ પાંચ પ્રકારની
હેડકી કરે છે. અન્નળ, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા
અને મહતી.

હેડકીનાં સામાન્ય લક્ષણો.

શુદ્ધુર્ધ્વાયુરુદેતિ સસ્વનો યકૃત્સિદ્ધા-
ન્નર્જાણ મુસાદિવાશિષ્ણન્ । સદોષવાનાશુ-
હિનસ્સસૂન્યતસ્તતસ્તુ હિક્કેસમિધીયતે કુષૈઃ ॥

વાયુરત્ર સોદાનપ્રાણો બોદ્ધવ્ય । ઉદેતિ ઊર્ધ્વ
યાતિ । સસ્વન હિગિતિ શબ્દવાન્ । ઊર્ધ્વ ગમન
વિશિનષ્ટિ યદ્દાદિત્યાદિ સ્પીહ ઇતિ શબ્દોશ્ચાસ્તિ
દોષલવિકલ્પાત્ । મુલાદિતિ સ્પન્નલોપે પચ્ચમી ।
તેન યકૃત્સૂક્ષ્મન્ત્રાણી મુલમાનીય આશિષ્ણન્ નિ-

સારયન્નિવેલ્લ્યઃ । વાયુઃ દોષવાન્ દોષોત્ર કફઃ
તદ્વાન્ વાયુ કફેનાનુગત ઇતિ । સમ્પ્રાપ્તિઃ હિ-
નસ્તીતિ હિક્કા । પૃષોદરાદિવાદ્રૂપસિદ્ધિઃ । હિ-
ગિતિ શબ્દ કરોતીતિ ॥

હિક્કે હિક્કે શબ્દો કરતો અને બાલે
યકૃત્ તથા બરલને અને આંતરડાને મુખમાં
લાવતો હોય એવો ઉદાન સહિત પ્રાણવાયુ
ઉચ્ચે જઈને કદને અનુસરીને પ્રાણસૂત્રા
પવનનો નાશ કરે છે, તેને હેડકી કહે છે, આ
રોગમાં હિક્કે હિક્કે શબ્દ થતો હોવાથી એને
હિક્કા પણ કહે છે.

હેડકીનું પૂર્વરૂપ.

કળ્પોરસોર્ગુરુત્ત્વચ્ચ વદનસ્ય કષાયતા ।
હિક્કાનાં પૂર્વરૂપાણિ કુસેરાટોપ એવ ચ ॥

વદનસ્ય કષાયતા વાતાત્ ॥

અગ્ર તથા છાતીનુ ભારેપણુ, વાયુને
લીધે મુખમાં તુરાસ અને પેટમાં આક્રેશ
એ હેડકી થવાના લક્ષણો છે.

અન્ય હેડકીનું લક્ષણ.

પાનાચૈરતિસંયુક્તૈઃ સઙ્ગસા પીડિતોઽનિ-
લઃ ॥ હિક્કયત્પૂર્વગો મૃત્વા તાં વિચાદ-
ન્નજાં મિષક્ ॥ અનિલ પ્રાણો વાયુ ॥

બહુ મિશ્ર અન્નપાનોથી એકઠમ દવા-
શ્લેષો પ્રાણ વાયુ ઉચ્ચે ચઢીને હેડકી કરે છે,
તેને વેદો અન્નની હિક્કા કહે છે.

યમલા હેડકીનું લક્ષણ.

ચિરેણ યમલૈર્વૈગૈર્યાં હિક્કા સમ્પર્વર્તતે ।
કમ્પયન્તી શિરોઽગ્રીવાં યમલાં તાં વિનિ-
દિશેત્ ॥

વેગના એસથી ધણીવારે થતી, તથા

માથું અને ડોકને કંપાવતી હેડકી ચમલા
કહેવાય છે

શુદ્ધા હેડકીનું લક્ષણ

વિકૃષ્ટકાલૈર્યાં વૈગૈર્મન્દૈઃ સમભિવર્તતે ।

શુદ્રિકા નામ સાં હિકા જનુમૂલં પ્રધાવતિ ॥

વિકૃષ્ટકાલૈ ચિરેણ । જનુ કક્ષોરસો સન્ધિ ॥

ધણીવારે મહ વેગથી આવતી હેડકી
શુદ્ધા કહેવાય છે, અને તે ડોકના કાઠલાના
મૂળ ઉપર ઢોડે છે.

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ.

નાભિમટ્તા યા હિકા ઘોરા ગમ્ભીરના-
દિની । અનેકોપદ્રવકરી ગમ્ભીરા નામ
સા સ્મૃતા ॥

અનેકોપદ્રવવતી તૃણા જ્વરાદિયુક્તા ॥

નાભિથી ઉઠતી, બચકર, ગંભીર ગર્જના
કરતી, તૃણ તથા જનર વગેરે સહિત થતી
હેડકી ગંભીરા કહેવાય છે.

મહતી હેડકીનું લક્ષણ.

મર્માણિ પીડયન્તીચ સતતં યા પ્રવર્તતે ।
મહાહિકેતિ સાં જ્ઞેયા સર્વગાત્રપ્રકમ્પિની ॥

મર્માણિ વસ્તિહૃદયશિર પ્રમૃતાંતિ ॥

માગેને સેઠતી હોય એવી ઉપરા ઉપર
થઇને સર્વ ગાત્રોને કંપાવતી હેડકી મહતી
કહેવાય છે.

અસાધ્ય હેડકી.

આકમ્પતે હિકતો યસ્ય દેહો દષ્ટિશ્રોધર્ષ
તામ્પતે નિત્યમેવ । ક્ષીણોઽન્નદ્વિદ્ સૌતિ
યન્નાતિમાત્રં તૌ દ્વૌ ચાન્ત્યૌ વર્જયેદ્દિકવ-
ન્તૌ ॥ આકમ્પતે વિસ્ફૂર્યત્ત્વેત્તૌ દ્વાવિતિ ।

આકમ્પત્ત્વેત્તૌ નિત્યમેવેત્યનેતૌ હિકમાન ।
ક્ષીણ ઇત્યાદિનાતિમાત્રમિત્યન્તેનાપર તૌ દ્વૌ અ-
ન્ત્યૌ ચ ગમ્ભીરયા મહત્યા હિકયા ચ હિકમાનૌ
વર્જયત્ ॥

(અપરચ્છ) અતિસચ્ચિત્તદોષસ્ય મક્તદે-
ષકૃત્તસ્ય ચ । વ્યાધિભિઃ ક્ષીણદેહસ્ય વૃ-
ક્ષ્યાતિવ્યવાયિનઃ ॥ આયાસાચ સમુત્પન્ના
હિકા ઇન્ત્યાશુ જીવિતમ્ । યમિકા ચ મ-
લાપાર્તિમોહતૃષ્ણાસમન્વિતા ॥

હેડકી આવતા કષ થતો હોય તથા
નેત્રો જથે ચઢીને ગ્લાનિ પામેલ હોય, તે
હેડકીવાળાને વેધે છોડી દેવો અત્યત ક્ષી-
ણતા, અત્ર ઉપર અરૂચિ, અને છીંકો બહુ
આવતી હોય, તેને પણ વેધે છોડી દેવો.
ગંભીરા અને મહતી હેડકીવાળાને પણ
વેધે ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેના દોષો અ-
ત્યત સચિત્ત થયા હોય, અત્ર ઉપર દ્રેષ
થવાથી દુર્બળતા આવી હોય, વ્યાધિઓથી
નબળાઈ આવી હોય, વૃદ્ધ હોય, અને જે
બહુ મૈથુન કરતો હોય, તેને થયેલી હેડકી
તેના જીવિતને તુરત છૂટી નાખે છે પરિ-
શ્રમથી થયેલી હેડકી પણ તુરત મારી નાંખે
છે. બકવા, પીડા, મોહ, અને તૃષ્ણા સહિત
ચમલા હેડકી હોય, તે તે પણ મારી
નાખે છે.

ચમલાની સાધ્યતા.

અક્ષીણસ્યાપ્યદીનસ્ય સ્થિરચાત્તિન્દ્રિય-
સ્ય ચ । તસ્ય સાષયિર્દુ શક્યા યમિકા
હન્યતોઽન્યથા ॥

ક્ષીણતા અને દીનતા ન હોય અને
ધાતુઓ તથા ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય તો ચમલ

હેડકી સાધ્ય છે, પણ એથી ઉલટું હોય તે તે અસાધ્ય છે

હેડકીની ચિકિત્સા.

યત્કિચ્ચત્કફવાતગ્રમુળં વાનાનુલોમનમ્ ।
મેષર્જં પાનમન્નં વા હિકાસ્વાસેષુ તદ્વિતમ્ ॥
હિકાસ્વાસાતુરે પૂર્વે તૈલાતૈ સ્વેદ ઇયતે । ઝ-
ર્ધ્વાધિઃ શોષનં શસ્તં દુર્બલે શમનં મતમ્ ॥ મા-
નાવરોધતર્જનવિસ્માપનશીતવારિપરિષકૈઃ ।
ચિત્રૈઃ કથાપયોગૈઃ સમયેદિકાં મનોડમિ-
ધાતૈશ્ચ ॥ હિકાર્તસ્ય પયચ્છાગં હિતં ના
ગરસાધિતમ્ । મધુસૌવર્ચલોપેતં માતુલુઙ્ગ-
રસં પિબેત્ । મધુક મધુસંયુક્ત પિપ્પલી
શર્કરાન્વિના । નાગરં ગુદસંયુક્ત હિકાગ્રં
નાવનં ત્રયમ્ ॥ મવાલશઙ્ખત્રિફલાચૂર્ણ મ-
ધુષૂતપ્લુતમ્ । પિપ્પલી ગૈરિક્ષેતિ લેહો
હિકાનિવારણઃ ॥ નૈપાલ્યા ગોવિષાળાઢા-
કુષ્ઠાત્સર્જરસસ્ય વા । ધૂમં કુશસ્ય વા કુ-
ત્વા પિષ્તેદિકૌપશાન્તયે ॥ નૈપાલી મન શિલા ॥

નિર્ધૂમાક્ષારનિઃક્ષિતહિક્કુમાષરજોભવઃ ॥
હિકાઃ પચ્ચાપિ હન્ત્યાશુ ધૂમઃ પીતો ન
સંશયઃ ॥ હરેણુકકળાનાશ્ચ કાપૌ હિકુ-
સમન્વિતઃ હિકામશમનઃ શ્રેષ્ઠો ધન્વન્તરિ-
વચો યથા ॥ ચન્દ્રશૂરસ્ય વીજાનિ ક્ષિપે-
દદ્રુગુણે જલે ॥ પદા મૃદૂનિ મૃદ્વીયાત્તતો
વાસસિ ગાલયેત્ ॥ હિકાતિવેગાવિકલસ્ત-
જ્જલં પલમાત્રયા । પિબેત્ પિબેત્ પુનશ્ચાપિ
હિકાવશ્યં પ્રશામ્યતિ ॥

ચન્દ્રશૂરસઃ । ઇતિ હિકાધિકારઃ ॥

કહેકર તથા વાતકર અજપાને તથા

ઔષધો, ઉષ્ણ તથા વાયુનું અનુલોમન કર-
નારા ઔષધો વગેરે, હેડકી તથા આસ ઉપર
હિતકારી છે. હેડકી તથા આસવાળાને પ્રથમ
તેલનો અભ્યંગ, સ્વેદન, વમન અને વિરેચન
દેવા, એ ઠીક છે, પણ જો રોગી નખળો હોય
તો તો તેને શમન જ દેવું તે સાઈ છે. આ-
સને શીકીને, તિરસ્કાર કરીને, વિસ્ત્રય પમા-
ડીને, શરીર ઉપર ટાંકું પાણી છાડીને, વિ-
ચિત્ર વાતો કરીને અને મનોભંગ કરીને
પણ હેડકીને શાંત કરવી.

સૂકા નાખીને પકાવેલું બકરીનું દૂધ
હેડકી ઉપર હિતકારી છે.

મધ તથા સંયજ નાંખીને બીભેરાનો
રસ પીવાથી હેડકી મટી જાય છે.

મધમા જેડીમધનું, સાકર સાથે પીપ
રતુ, અને ગોળ સાથે સૂંકનાં નરયો લેવાથી
હેડકી મટે છે

પરવાળાં, શમ, ત્રિફળા, પીપર અને
ગેરુનું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં ચાટવાથી હેડ-
કીનું નિવારણ થાય છે.

મંલુશીલ, ગાયનું શીંગડું, કઠ અથવા
દર્ભનો ધૂમાડો પીવાથી હેડકી શાંત થાય છે.

હિંગ અને અડદના ચૂર્ણને ધૂમાડા
વગરના અંગારા ઉપર નાખીને તેની ધૂમાડી
લેવાથી પાચે બાતની હેડકીઓ તુરત મટે છે,
એમ સંશય નથી.

નગડનાં ખીજ અને પીપરનો કવાથ
હિંગ નાખીને પીવાથી ઉત્તમ રીતે હેડકી
શાંત થાય છે, એમ ધન્વન્તરીએ કહેલું છે.

અરોગિયાના ખીજને આદમણા પા-
ણીમાં પલાળી, એળીને વસથી પાણી ગાળી
લેધને ચારવાર ચાર તોલાચાર એ પાણી

પીધા કરવાથી હેડકીની બારે હેરાનગતિ પશુ
શાંત થઈ જાય છે. આ પ્રયોગને ચક્રશૂરસ
કહે છે.

॥ હિકાધિકાર સંપૂર્ણ. ॥

શ્વાસનો અધિકાર.

શ્વાસનું નિદાન.

ચેરેવ કારણેઈકા દેહિના સમ્પર્વતે ।
તૈરેવ વહુભિઃ શ્વાસો વ્યાધિર્ધોરઃ પ્રજાયતે ॥
હેડકી થવાના બે કારણો છે તે બહુ
વધારે હોય તો શ્વાસ નામનો ભયંકર વ્યાધિ
થાય છે.

શ્વાસના બેદો.

મહોર્ધ્વચ્છિન્નતમકશુદ્રમેદૈસ્તુ પચ્ચધા ।
મિથતે સમહાવ્યાધિઃ શ્વાસ ઈકો વિશેષતઃ ॥

એકજ શ્વાસનો વ્યાધિ મહાશ્વાસ,
ઉર્ધ્વશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને કુદ્ર-
શ્વાસ, એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે.

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ

પ્રાપૂર્ણતસ્ય દૃત્વીઠા શૂલમાધ્માનમેવ ચ ।
આનાદો વક્રવૈરસ્યં શુદ્ધનિસ્તોદ એવ ચ ॥

શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં પી-
ડા, શૂળ, આક્રેશ, પેડુની જડતા, ઝુખમા
વેરસ્ય અને લગણામા પીડા થાય છે.

શ્વાસની સંભાષિ.

યદા સોતાંસિ સંરુદ્ધ્ય મારુતઃ કફપૂર્વ-
કૈઃ । વિષ્ણવ્રજતિ સંરુદ્ધસ્તદા શ્વાસં ક-
રોતિ સઃ ॥ વિષ્ણુ વ્રજતિ સર્વતો વિમાર્ગન્
યાતિ । સંરુદ્ધ કફેન રુદ્ધમાર્ગ ॥

કફ વગેરેથી જ્યારે પવન ઓતોને
રોકીને આવળે માર્ગે ચોતરફ ફરવા માંડે છે,
ત્યારે કફથી માર્ગ બંધ હોવાથી શ્વાસ થાય છે.

મહા શ્વાસનાં લક્ષણો.

ઉર્ધ્વાયમાનવાતો યઃ શઙ્કવદુઃસ્વિતો નરઃ ।
ઉચ્ચૈઃ શ્વસિતિ સમદ્રોમત્તર્વભ ઇવાનિષામ્ ॥
પ્રનષ્ટજ્ઞાનવિજ્ઞાનસ્તથા વિધ્રાન્તલોચનઃ ।
વિદ્વતાધ્યાનનો વદ્મમૂત્રવર્ચા વિશીર્ણવાક્ ॥
દીનસ્ય શ્વસિતશ્વાસ્ય દૂરાદ્રિજ્ઞાયતે મૃગ્મ્ ॥
મહાશ્વાસોપસૃષ્ટસ્તુ શિપમેવ વિપચતે ॥

ઉર્ધ્વાયમાનવાત ઉર્ધ્વ નીચમાનો વાતો યસ્ય
સઃ શબ્દવત્ સશબ્દ યથા સ્યાત્ । કૌદક્ સા
શબ્દસ્તદ્વોષયિતુમાહ । મત્તર્વમ ઇવ । ઉચ્ચૈ શ્વ-
સિતીત્યન્વય. । સજ્જદ્. આનદ્ધ આનાદ્યુક્ત ઇતિ
યાવત્ । જ્ઞાન શાસ્ત્રમ્ । વિજ્ઞાન તદર્થવિનિશ્ચય ।
વિશીર્ણવાક્ । સ્થલિતવચન । દીન મ્લન ।
મારકશ્વાય મહાશ્વાસ ॥

જોયે ચાલતો મોટા શબ્દોવાળો શ્વાસ
હોવાય છે, આક્રેશો મોટા બળદની પેટે
નિરતર ઊંચા અવાજથી હાક્યા કરાય છે,
શ્વાસનું જ્ઞાન તથા તેના અર્થનું જ્ઞાન નાશ
પામી જાય છે, આળો ભગ્યા કરે છે, આખ
તથા મોઢુ ફાટેલા રહે છે, મૂત્ર અને વિષ્ટા
બંધ થાય છે, જીભ તોતડાય છે, રાંક થઈ
જવાય છે, અને શ્વાસનો શબ્દ દૂરથી સંભ
ળાય છે આ મહાશ્વાસવાળો માણસ તુરત
મરી જાય છે, આ શ્વાસ મારી નાખનારોજ છે.

ઉર્ધ્વ શ્વાસનાં લક્ષણો.

ઉર્ધ્વ શ્વસિતિ યોજ્યર્થ ન ચ પ્રત્યાહર-
ત્યષઃ । શ્લેષ્માદૃત્તમુસસ્રોતઃ કુદગન્ધવ-
હાર્દિતઃ । ઉર્ધ્વદષ્ટિર્વિષ્ણસ્યંતુ વિધ્રાન્તાશ્વ

ઇતસ્તતઃ । પ્રમુહાન્વેદનાર્તથ શુષ્કાસ્યોડર-
તિપીઢિતઃ । ઊર્ધ્વશ્વાસે મકુપિતે તથઃશ્વા-
સો નિરુદ્ધયતે । મુદ્ધતસ્તામ્યતશ્ચોર્ધ્વ શ્વાસ-
સ્તસ્ય નિરુદ્ધયત્સૂન્ ॥

સર્વેષુ શ્વાનેષુ ઊર્ધ્વશ્વાસોડર અર્થમિતિ વિ-
શેષ । ન ચ પ્રત્યાહરત્યથ ન શ્વાસમથ કરો-
તિ । શ્લેષ્માવૃત્તેત્યાદિશ્લેષ્મણાવૃત યન્મુલ્ક સ્ત્રોતાસિ
ચ તૈ ક્રુદ્ધો યો ગન્ધવહસ્તેનાર્દિત । વિપદ્યન્
ઇતસ્તતો વિકૃત યથા સ્વાદેવ પચ્યન્ । અથઃશ્વા-
સો નિરુદ્ધયતે શ્વાસો નાથ પ્રવર્તત ઇત્યર્થ ।
મુદ્ધતો માહ પ્રાન્વતસ્તામ્યતો ગ્લાનિ પ્રાન્વતશ્ચ
ઊર્ધ્વશ્વાસઃ અસૂન્ પ્રાણાન્ હન્તિ ॥

શ્વાસ બહુ જાગે આવે છે, નીચે ખેસ-
તોજ નથી, યુખ અને શ્રોત કફથી ભરાઈ
જવાથી કોપેલો વાયુ બહુ પીડા કરે છે,
નેત્રો જાંઘા ચઢીને ચક્રવક્ર થતાં આંદોશ
વિકૃત રીતે જોવા કરે છે, ગોહુ તથા વેદના
થાય છે, યુખ સૂકાય છે, અને કંઈ ગમતું
નથી આ ઉર્ધ્વશ્વાસ કોપે છે ત્યારે નીચે
ઉતરતોજ નથી, અને મારી નાંખે છે. સર્વ
શ્વાભોમા આ શ્વાસ બહુજ જાગે આવે છે
એ વિશેષ છે.

છિન્ન શ્વાસનાં લક્ષણો.

યસ્તુ શ્વસિતિ વિચ્છિન્નં સર્વપ્રાણેન પી-
ઢિતઃ । ન વા શ્વસિતિ દુઃસ્વાર્તો મર્મચ્છેદ-
રુજાર્દિતઃ । આનાહસ્ત્વેદમૂર્છાર્તો દક્ષમાનેન
વસ્તિના । વિપ્લુતાક્ષઃ પરિક્ષીણઃ શ્વસન્ન-
ક્તેકલોચનઃ । વિવેતાઃ પરિશુષ્કાસ્યો વિ-
વર્ણઃ પ્રલપભરઃ । છિન્નશ્વાસેન વિચ્છિન્નઃ
સ ક્ષીર્ણં વિજહાત્યસૂન્ ॥

વિચ્છિન્ન સવિચ્છેદ સર્વપ્રાણેન સર્વબલેન મર્મ-
ચ્છેદરુજાર્દિતઃ હૃદયશિરચ્છેદેવદનયેવ પીઢિતઃ ।
દક્ષમાનેન વસ્તિના ઉપચ્છિન્ન । વિપ્લુતાક્ષઃ
અશ્રુપૂર્ણનેત્ર । વિવેતાઃ ઉદ્વિગ્નચિત્તઃ છિન્નશ્વાસેન
વિચ્છિન્ન યસ્તુ શ્વસિતિ વિચ્છિન્નમિત્યાદિલક્ષણ-
યુક્તો ય સ નરઃ છિન્નશ્વાસેન વિચ્છિન્નઃ પીઢિ-
તો બોદ્યઃ મારકશાયઃ છિન્નશ્વાસઃ ॥

૨૬૧ ૨૬૨ને શ્રમથી શ્વાસ લેવાય છે,
મર્મસ્થળો છેદાતાં હોય એવી પીડા થાય છે,
હૃદય તથા માથું એકાદ જાય છે, વખતે શ્વાસ
લેવાતો પશુ નથી. પેડુનો આક્રોશ, પરસેવો,
મૂર્છા તથા મૂત્રાશયમાં બળતરા થાય છે.
નેત્રો આસુથી ભરાયલા રહે છે અને નબળાઈ
બહુ આવે છે. હાંફોટો તથા ચિત્ત ઉદ્વેગવાળું
રહે છે. બકવા, યુખમાં શોષ, વર્ણ બગડી
જવો, તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે. આ
છિન્નશ્વાસવાળો તુરંતજ મરી જાય છે. તે
મારી નાંખનારોજ છે.

તમક શ્વાસનાં લક્ષણો.

પ્રતિલોમો યદા વાયુઃ સ્ત્રોતાસિ પ્રતિપ-
ચતે । ગ્રીવાં શિરશ્ચ સંયુદ્ધ શ્લેષ્માર્ણ સમુ-
દીર્યં ચ । કરોતિ પીનસં તેન કળ્પે પુર્ણ-
રક્તં તથા । અસીવ તીવ્રવેગથ શ્વાસં પ્રા-
ણમપીઢકમ્ । પ્રતામ્યતિ સર્વેનેન વસ્યતે
સન્નિરુદ્ધયતે । પ્રમોહં કાસમાનશ્ચ સ ગચ્છ-
તિ મુદુર્મુદુઃ । શ્લેષ્મણા મુચ્ચમાનેન શૃંગ
ભવતિ દુઃસ્તિતઃ । તસ્યેવ ચ વિયોજાન્તે
મુદુર્વં લખતે મુત્સમ્ । તથાસ્યોદ્ધસતે કષ્ઠઃ
કુચ્છાચ્છન્નોતિ ભાક્તિય્ ॥ ન ચાપિ નિર્દા
લખતે ક્ષયાનઃ શ્વાસપીઢિતઃ । પાર્શ્વે ત-

સ્વાથગૃહ્ણતિ શયાનસ્ય સમીરણઃ । આ-
સીનો લભતે સૌખ્યમુષ્ણશ્ચવાપિનન્દતિ ।
ઉચ્છિન્નાક્ષો લલાટેન સ્વિચ્છના શ્વસમાર્તિ-
માન્ । વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃશ્વાસો મુહુઃશ્વેવા-
વધમ્યતે । મેઘામ્બુશીતમાગ્વાતૈઃ શ્લેષ્મલૈશ્ચ
વિવર્દતે । સ યાપ્યસ્તમકઃ શ્વાસઃ સાધ્યો
વા સ્યાન્નવોત્થિતઃ ॥

સગૃહ્ય વ્યયયા સમુદીય વર્ધયિત્વા । પીનસ
નાસાસ્થાવ તેન શ્લેષ્મણા ધુર્ધુર ધુર્ધુરશબ્દ પ્રાણ-
પ્રપીઢકમ્ । પ્રાણાધિશ્ચાનદ્વયપ્રપીઢકમ્ । પ્રતા-
મ્યતિ તમસિ પ્રવિશતીવ લેગેન શ્વાસલેગેન સન્નિ-
રુચ્યતે નિશ્લેષ્યે ભવતિ । ઇતિ ચરકઃ । સન્નિરુ-
ચ્યતે શ્વાસ ઇતિ જૈઝટ । શ્લેષ્મણા મુચ્યમાનેન
મુલ્લ મુલ્લમિવ ઉચ્ચસતે વ્યથિતો ભવતિ । શયાન
શયનાનિહિતાગ અવગૃહ્ણતિ પીઢયતિ । ઉષ્ણઙ્ગ-
વાપિનન્દતિ ઇત્યનેન તમકો વાતકફારન્ધ ઇતિ
બોદ્ધવ્યઃ । ઉચ્છિન્નાક્ષ શૂનાક્ષ । લલાટેન
સ્વિચ્છતા ઉપલક્ષિત અવધમ્યતે ગજારુદસ્યેવ સ-
ર્વગાત્રજ્વાલ્યતે ॥

પ્રતિલેખ થયેલો વાયુ જોતોમા ભ-
રાય છે ત્યારે ડોક તથા માથાને પકડીને
કંકને વધારીને નાકમા સળેખમ, કઠમાં ધુ-
ધવાટી અને હૃદયમા પીડા કરનારા વીર
વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વાસ
થાય ત્યારે અધારાં આવે છે, ત્રાસ થાય છે,
શ્વાસના વેગથી ચેષ્ટા જતી રહે છે, ઉધરસથી
બેભાની વારવાર આવે છે, માઠ માઠ બોલાય
છે, સૂતા છતાં પણ પીડાથી નિદ્રા આવતી
નથી. સૂવાથી પડખાંમા વાયુ પીડા કરે છે,
બેસવાથી ઠીક રહે છે, ગરમ વસ્તુની ઇચ્છા
થાય છે, આંખો સૂએ છે, પીડા બહુ થાય છે,

કપાળમાં પરસેવો આવ્યા કરે છે, મુખ
સૂકાય છે, શ્વાસ વારવાર આવ્યા કરે છે,
હાથી ઉપર બેઠેલાની પેટે શરીર હાલ્યા કરે
છે. મેઘ, જળ, ટાંઠ, ઉગમણો પવન અને
કંકર પહાડોથી દરદ વધે છે આ તમકશ્વાસ
કષ્ટસાધ્યજ છે, પણ નવો થયો હોય તો તે
સાધ્ય છે. ‘શ્વાસના વેગને લીધે ચેષ્ટા વળ-
રનો થઇ જાય છે’ એમ ચરકનું કહેવું છે,
પણ જૈજટ કહે છે કે-‘તે માણસનો શ્વાસ
રોકાઈ જાય છે. તમકશ્વાસવાળાને ગરમ
પહાડોની ઇચ્છા થાય છે, એમ એના લક્ષ-
ણમા કહ્યું છે. તો એ ઉપરથીજ સમજવું કે
-તમક શ્વાસ વાયુથી તથા કંકથી ઉત્પન્ન
થાય છે.

પ્રતમક શ્વાસ વિષે.

ઝવરમૂર્છાપરીતશ્ચ વિદ્યાત્ પ્રતમકં ભિષ્કુઃ ।
ઉદાવર્તરજોઝીર્ણક્લિન્નકાયનિરોધજઃ
તમમા વર્દતેડત્યર્થં શ્રીતલૈશ્ચ પ્રશામ્યતિ ।
મજ્જતસ્તમસીવાસ્ય વિદ્યાત્ પ્રતમકન્તુ તમ્ ॥

ઉદાવર્તો રોગવિશેષ રજો ધૂર્ઁ । અત્રાઝી-
ર્ણમામાદિક્લિન્ન વિદગ્ધ કાયનિરોધ અઙ્ગયોગાના
નિરોધઃ તસ્માદુત્પન્ન । અથવા ક્લિન્નકાય. વૃદ્ધ-
નર નિરોધ વેગાનાન્તુ સત્તદશવિધ ॥

તમકશ્વાસની સાથે તાવ તથા મૂર્છા
પણ હોય તો તેને વૈદો પ્રતમકશ્વાસ કહે
છે. ઉદાવર્તથી, રજથી, આમાશુલ્લથી, વિદ-
ગ્ધાશુલ્લથી, અંગોના વેગોને અટકાવવાથી,
વૃદ્ધાવસ્થાથી કે મૂર્છાદિકના સત્તર પ્રકારના
વેગોને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલો, અંધકારમા
વધનારો, શીતળ પહાડોથી શાંત થનારો
અને અધારાં આણુનારો શ્વાસ પ્રતમક
જાણવો.

શુદ્ર આસનુ લક્ષણ.

રુક્ષાયાસોદ્ભવઃ કોષ્ઠે શુદ્રવાત ઉદીરય-
ન્ । શુદ્રઆસો નસોડત્યર્થદુઃસ્વનાક્રમવા-
ધકઃ । હિનસ્તિ ન ચ ગાત્રાણિ ન ચ દુર્લ-
યથેતરે । ન ચ ભોજનપાનાના નિરુણદ્યુ-
ચિતાં ગતિમ્ । નેન્દ્રિયાણા વ્યથાશ્ચાપિ
કાશ્ચિદુત્પાદયેદુજમ્ । સ સાધ્ય ઉક્તો
વહિનઃ સર્વે ચાવ્યક્તલક્ષણાઃ ॥

શુદ્ર અલ્પનિદાનલિંગ ઉદીરયન્ ઝર્વ ગચ્છન્
દુઃખ દુઃખપ્રદ । इतरे चत्वार आसास्तथा
नायम् । सर्वे महाआसादयोऽपि अव्यक्तलक्षण-
सन्तसाध्या ॥

રૂક્ષથી તથા શ્રમથી થયેલો, ઝોટલો
જેનાં નિદાન અને લક્ષણો અલ્પ હોય, ઝોલો
કેઠાઆ ઉંચે ગતિ કરતો હલકો વાયુ આ-
સરૂપે નીકળે છે, તેને શુદ્રઆસ કહે છે તે
બીજા મહાઆસાદિ આસોની પેઠે અંગેઆ
બહુ હરકત કરતો નથી, ગાત્રોને ક્ષીણ કરતો
નથી કે બહુ બદાથી નથી અસપાનોની
ચોખ્ખ ગતિઓને તે શકતો નથી, ઇંદ્રિયોઆ
ખીડા કે વેદના કરતો નથી, અને તે સાધ્ય
છે મહાઆસાદિ બીજા ચાર અપ્રકટ લક્ષ-
ણોવાળા હોય તો તેઓ પણ સાધ્ય છે.

આસોની સાધ્યસાધ્યતા.

શુદ્રઃ સાધ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ-
રચ્યતે । ગ્રયઃ આસા ન સિધ્યન્તિ તમકો
દુર્બલસ્ય ચ ॥ કામં માણસા રોગા બહવો
ન તુ તે તથા । યયા આસશ્ચ હિકા ચ
હરતઃ માણસાશુ વૈ ॥ બહવો જ્વરાદય ॥

પાંચે આસોમાં શુદ્રઆસ મુખ્ય સાધ્ય

છે, તમકઆસ કષ્ટસાધ્ય છે, અને બીજા
ત્રણ આસો અસાધ્ય છે. તમકઆસ પણ ન-
બળા માણસને થયો હોય તો તે અસાધ્ય
છે જ્યારે વગેરે બીજા પ્રભુ રોગો પ્રાણ લે-
નારા છે, પણ આસ અને હેડકીના જેવા
તુરંત પ્રાણ લેનાર બીજા કોઈજ નથી.

આસની ચિકિત્સા.

આસહિક્કાનુરં પ્રાયઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વેદરુપા-
ચરેત્ । યુક્તૈર્લવણતૈર્લાઘ્યાં તૈરસંગ્રથિતે
કર્કે । આસો વિલયમાયાતિ મારુતશ્ચોષ-
શામ્યતિ । સ્વિજ્ઞં જ્ઞાત્વા તતશ્ચૈનં ખોજ-
યેશ્ચ ગ્સોદનમ્ । સ્વરસં શૃંગ્ગવેરસ્ય મા-
સિકેષે સમન્વિતમ્ । પાયયેત્ આસકાસ-
ગ્રં પ્રતિજ્ઞાયકપાપહમ્ ॥ શૃંગ્ગવેરમાર્દકમ્ ॥

પ્રસ્યં વિખીતકાનામસ્થિવિના સાષયેદ-
જામૂત્રે । અયમવલેહો લીહો મધુસહિતઃ
આસકાસગ્રઃ । દેવદારં ચલાં માંસીં પિપ્પા
વર્તિ પ્રકલ્પયેત્ । તાં ધૃતાક્તાં પિવેદ્યમ્
આસં હન્તિ મુદારુણમ્ । દશમૂલી ચટી
રાસ્ત્રા પિપ્પલી વિશ્વપૌષ્કરૈઃ । શૃંગ્ગી તા-
મલકી માર્ગીં શુદ્ધચી નાગરાગ્નિભિઃ । ચ-
વામૂં વિષિના સિદ્ધાં કપાયં વા પિવેશ્વરઃ ।
આસહૃદ્ગ્રહપાશ્વર્તિરિક્કાકાસમગ્જાન્તવે ॥

તામલકી ભૂમ્યામલકી ॥

દશમૂલસ્ય વા કાશઃ પૌષ્કરેણાવચ્ચ-
ખિતઃ । આસકાસમગ્જમનઃ પાર્શ્વશૂલનિ-
વારણઃ । રમ્ભાકુન્દશિરીષાણાં કુમુદમ્
પિપ્પલીયુતમ્ । પિપ્પા તણ્ડુલતોયેન પીત્વા
આસમપોહતિ । શૃંગ્ગી મહૌષ્ધકળામનપૌ-

વક્રાણાં ચૂર્ણ શરીરમરિચયોથ સિતાવિ-
મિશ્રમ્ । કાયેન પીતમમૃતા વૃષપશ્ચમૂલ્યાઃ
શ્વાસં જ્યહેન વિનિહન્તિ હિ ધોરરૂપમ્ ।
પશ્ચમૂલી તુ સામાન્યા પિત્તે યોજ્યા કની-
યસી । મહતી મારુતં દેયા સૈવ દેયા કફા-
ધિકે । કૂષ્માણ્ડકસિંધાચૂર્ણ પીતં કોણેન
વારિણા । શ્વીઘ્રં શમયતિ શ્વાસં કાસશ્ચાપિ
સુદારુણમ્ । હરિદ્રાં મરિચં દ્રાક્ષાં કળાં
રાસ્ત્રાં શરીં ગુડમ્ । કદુતૈલં લિહન્ હન્યાત્
શ્વાસાન્ પ્રાણહરાનપિ । શતં સંગૃહ્ય ભાર્ગ્ય-
સ્તુ દશમૂલ્યાસ્તથા શતમ્ । શતં હરીત-
કીનાશ્ચ પચેત્તોયે ચતુર્ગુણે । પાદાવશ્ચે
તસ્મિન્સુ રસે વક્ષનિપીઢિતે । આલોઙ્ય
ચ તુલાં પૂતાં ગુડસ્ય ત્વમયાસ્તતઃ । પુનઃ
પચેતુ મૃદ્ર્યૌ યાવલ્લેહસ્ત્વમેતિ તત્ । શીતે
ચ મધુનસ્તત્ર પદ્મજ્વાનિ વિનિઃસિપેત્ ।
ત્રિકટુ ત્રિસુગન્ધશ્ચ પલમાત્રં પૃથક્ પૃથક્ ।
યવસારં કર્ષયુષ્મં સઙ્ચૂર્ણ્ય પ્રસિપેત્તત્ ।
મક્ષયેદ્ભયમેકાં લેહસ્પાર્ધપલં તથા ।
શ્વાસં સુદારુણં હન્તિ કાસં પશ્ચવિધં તથા ।
અર્શાસ્પરોચકં શુલ્મં શકુદ્રેદં સયં તથા ।
સ્વરવર્ણપદો શ્લેષ જઠરાગ્રેશ્ચ દીપનઃ । ના-
ઝ્ઞા ભાર્ગીગુઢઃ રૂપાતો મિષગિમઃ સકલૈ-
ર્મેતઃ ॥ ભાર્ગીગુઢઃ ॥

અષ્ટાઙ્ગચૂર્ણસંયુક્તં છાગક્ષીરં પ્રયોજયેત્ ।
શ્વાસં કાસાન્વિતં ધોરં હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥
મહાકટફળાદિ ॥

દશમૂલરસં દેયં શ્વાસનિર્મૂલશાન્તયે ।
અવશ્યમરણીયો યો જીવેદ્વૃષતં નરઃ ।

રસો ગન્ધો વિષજ્વાપિ ટક્કુળશ્ચ મનઃશિ-
લા । एतानि कर्षमात्राणि मरिच चाष्टक-
र्षकम् । कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनि-
क्षिपेत् । रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वास-
निवारणः ॥ इति श्वासकुठाररसः ।

इति श्वासाधिकारः ॥

શ્વાસ અને હેડકીવાળાને તથા કફ
બધાર્થ ગયેા હોય તેને લવણ અને તેલ
સહિત સ્નિગ્ધ સ્વેદનથી વિશેષે કરીને ઉપ-
ચાર કરવા, એથી શ્વાસ મટે છે અને વાયુ
પણ શમે છે સ્વેદન બરેાબર થયા પછી
માંસના રસયુક્ત ભાત જમાડવેા, તથા મધ
સહિત આદાનેા રસ આપવેા, તેથી શ્વાસ,
ઉધરસ, શ્લેશ્મ તથા કફ હણાર્થ બંધ છે

કળિયા વગરનાં ૬૪ તોલા બેડાંનેા બ-
કરીના દૂધમાં પકાવી મધમાં ચાટવાથી
શ્વાસ તથા ઉધરસ મટી જાય છે.

દેવદાર, બળદાણ્ધ, જટામાંસી, એની
વાટ કરી ધીમાં બોળી તેની ધૂમાડી પીવાથી
મહા દારૂણ શ્વાસ પણ મટી જાય છે

દશમૂળ, કચૂરો, રાસના, પીપર, અ-
તિવિષ, એરડાના મૂળ, કાકડારીંગી, બો-
આમળી, ભારગી, સૂઠ, ગળેા અને ચિત્ર-
કમા વિધિવત્ પકાવેલી યવાણ અથવા કવાથ
પીવાથી શ્વાસ, છાતીની પકડ, પડખાંની
પીડા, હેડકી અને ઉધરસ શાંત થાય છે

દશમૂળનેા કવાથ એરડાના મૂળનું
ચૂર્ણ નાળીને પીવાથી શ્વાસ, ઉધરસ અને
પડખાનું શૂળ મટી જાય છે. કેળનાં ફુલ,
અરસડિયાના ફુલ અને પીપરનું ચૂર્ણ ચો-
ખાના ઘોણ સાથે પીવાથી શ્વાસ મટી
જાય છે.

કાકડશીંગી, સૂંઠ, પીપર, યોધ, કઠં, કચૂરા અને મરીચ ચૂર્ણ સાકર નાંખીને ગળેા, અરડૂરી તથા પંચમૂલીના કવાચ સાથે પીવાથી ભયંકર શ્વાસ પશુ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે. પિત્ત ઉપર લઘુ પચમૂલી અને વાતુ તથા કફ ઉપર બૃહતપચમૂલી સમજવી.

કોહોળાંના મૂળનું ચૂર્ણ યોધા જિના પાણી સાથે પીવાથી શ્વાસ અને હાડકાં ઉપર પશુ મટે છે.

હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીપર, શસ્ના, કચૂરા અને ગોળને સરસિયા તેલમાં આટવાથી પ્રાણહર શ્વાસો પશુ મટી જાય છે.

ભાગી ચુડ

૪૦૦ તોલા ભારંગી, ૪૦૦ તોલા દશમૂળી અને ૪૦૦ તોલા હરદેને યોગશ્ચ પાણીમાં પકાવી યોધા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે આળીને તેમાં ૪૦૦ તોલા યોધો ગોળ ડોહને તેમાં બાદેલી હરદે પશુ નાખીને કોમળ અગ્નિથી ફરીથી પકાવવું. શીશ જેવું થાય ત્યારે ટાકું પાડીને તેમાં ૨૪ તોલા મધ તથા આર આર તોલાભાર સૂંઠ, મરી, પીપર, તલ, તમાલપત્ર, એળચી અને જે તોલા જવખાર નાંખીને પછી નિત્ય પકાવેલી એક હરદે અને જે તોલાભાર જે અવલેહ ખાવાથી મહા હાડકાં શ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસો, અર્ધી, અરૂચિ, ગ્રેળો, અતિસાર અને ક્ષય મટી જાય છે. આ ભાગીચુડ નામનો પ્રખ્યાત અવલેહ સ્વર તથા વર્ણને સારાં કરે છે, અગ્નિ વધારે છે, એમ સર્વ વેદોનો મત છે.

મહાકટકલાદિ.

અષ્ટાંગ ચૂર્ણ સાથે ભકરીનું દૂધ પી

૧ કચૂરા, ભેરડાના મૂળ, કાકડશીંગી, અજોના, કાળીજીરી, સૂંઠ, મરી અને પીપર, આ અષ્ટાંગ ચૂર્ણ કહેવાય છે

વાથી ઉધરસ સહિત ભયંકર શ્વાસ નહીં મટે છે તેમાં સંસાર નથી.

દશમૂલરસ.

શ્વાસના રોગનું મૂળ કાઢી નાંખવા માટે દશમૂળીનો રસ વાપરવેા; એથી અવરથ મરી જવાનો હોય તે આજુસ પશુ ચો વર્ષ સુધી છવે છે.

શ્વાસકુહારરસ.

એક એક તોલા પારો, મંધક, વજના ગ, ટંકજુખાર અને મજુશીલ; તથા આઠ તોલા મરીનું ચૂર્ણ કરી તેમાં જે જે તોલા સૂંઠ, મરી, અને પીપરનાં ચૂર્ણો મેળવવાથી શ્વાસકુહારરસ થાય છે. આ રસ જે રતિ જેટલો નાગરવેલના પાનમાં ખાવાથી સર્વ પ્રકારના શ્વાસો મટી જાય છે.

इति श्वासाधिकार संपूर्ण ॥

સ્વરભેદનો અધિકાર.

સ્વરભેદનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

અત્યુષ્માપણવિષાધ્યયનામિષાતસંદૂષ-
જૈઃ મકુષિતાઃ પવનાદ્યસ્તુ । સ્વોતઃસુ તે
સ્વરવહેડુ ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં હ્યુઃ સ્વરં મણ્વતિ
વાપિ હિ વદ્વિષઃ સઃ ॥

અધ્યયનસુચૈર્વેદાદિપાઠઃ । અમિષાતઃ કપ્પર-
દિદેશે લગ્નુઢાદિમિઃ । પૈતૃસ્થુષ્માપણાદિમિષાતુ-
ર્મિઃ સંદૂષણૈરનૈરપિ નિઝૈર્દુષ્હેતુમિઃ સ્વોતઃસુ
સ્વરવહેડુ ચતુર્ણ પ્રતિષ્ઠા સ્થિતિ ગતાઃ સ્વરં હ્યુ-
રિતિ લક્ષણં સ સ્વરભેદઃ વદ્વિષઃ । ચતુર્ણ-
ક્રુસન્નિષ્પત્તક્ષયમેદોમવમેદૈઃ ॥

બહુ ઉચે સાહે બોલવાથી, જેર ખા-
વાથી, ઉચેસ્વરેભણવાથી, કંઠમા પ્રહાર વા-
ગવાથી અને ઘીબા હુદ્ધ કારણથી પ્રકુપિત
વાયુ વગેરે દોષો સ્વર ચલાવનારા આતોમા
ભરાવાથી સ્વર હણાય છે, એને સ્વરભેદ
કહે છે. વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી,
ક્ષયથી અને મેદથી થનારા એમ છ પ્રકારના
આ રોગ છે

વાયુના સ્વરભેદનાં લક્ષણો।

વાતેન કૃણ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ચાભિર્જનૈર્જનૈર્વદતિ ગર્દખવત્સ્વરશ્ચ ॥

વાયુથી સ્વરભેદ થાય તો ગધેડા જેવા
સ્વરથી તૂટક વાક્યો બોલાય છે, અને નેત્ર
સુખ, મૂત્ર અને વિદ્યા કાળાં થઈ જાય છે

પિત્તના સ્વરભેદનાં લક્ષણો।

પિત્તેન પીતનયનાનનમૂત્રવર્ચાઘ્ર્યાદ્ગલેન
સ ચ દાહસમન્વિતેન ॥

ગલદાહો વચનસમય એવ બોદવ્ય ॥

પિત્તથી સ્વરભેદ થાય તો બોલતાં
ગળામાં બળે છે, તથા નેત્ર, સુખ, વિદ્યા
અને મૂત્ર પીળા થઈ જાય છે.

કફના સ્વરભેદનાં લક્ષણો।

ઘ્ર્યાત્કફેન સતતકફરુદ્ધકણ્ઠઃ સ્વલ્પ
જનૈર્વદતિ चापि दिवाविशेषात् ॥

દિવા સૂર્યસ્મિમિ કફસ્થાલીભાવાત્ ॥

કફના સ્વરભેદમા કફથી રોકાયેલ કંઠ
અધને થોડુક ખીરથી બોલાય છે, અને એમ
દિવસે કાંઈક વધારે બોલાય છે.

ત્રિદોષના સ્વરભેદનાં લક્ષણો।

સર્વાત્મિકે ભવતિ સર્વવિકારસમ્પન્નઃ
વ્યસાધ્યમૃષયઃ સ્વરમેદમાહુઃ ॥

ત્રિદોષના સ્વરભેદમાં ત્રણે દોષોનાં
સર્વ લક્ષણો હોય છે, અને તેને અપિચ્છાએ
અસાધ્ય કહેલો છે

ક્ષયના સ્વરભેદનાં લક્ષણો।

ધૂમ્યેત વાક્ ક્ષયકૃતે ક્ષયમાપ્નુવાશ્ચ
સ્યાદેવ चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ॥

વાક્ ધૂમ્યેત સધૂમેય નિ સપતિ ક્ષય વાપ્નુયા-
દ્દામેત્ર ॥

ક્ષયથી સ્વરભેદ થાય તો ધૂમાડા જે-
વી વાણી ક્ષીણ નીકળે છે. આવી વાણીને
અસાધ્ય સમજીને વૈદ્યોએ તેની ચિકિત્સા
કરવીજ નહિ.

મેદના સ્વરભેદનાં લક્ષણો।

અન્તર્ગલં સ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ મેદોઽ-
ન્વયાદ્વદતિ दिग्धगलस्तुवार्तः ॥

અન્તર્ગલ ગલસ્ય મધ્ય એવ સ્વર વદતિ ॥ દિ-
ગ્ધગલ મેદસા ક્ષેપ્મળા ચ લિપ્તગલ ॥

મેદથી થયેલ સ્વરભેદમાં ઘણીવારે
ગળાના મધ્યમાજ ન સમજાય એવા ધ-
દોવાળા સ્વર નીકળે છે, ગળામાં મેદ તથા
કફ ભરાઈ રહે છે, અને તૃષા લાગે છે

સ્વરભેદની અસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્ય દૃઢસ્ય કૃશસ્ય चापि चिरोधि-
તો यश्च सहोपजातः मेदस्त्विनः सर्वसमु-
द्भवश्च स्वरामयो नैव स सिद्धिमति ॥

ક્ષીણસ્ય ક્ષયરોગિણ' કૃશસ્ય અપુષ્ટસ્ય ॥

ક્ષીણ, વૃદ્ધ, અપુષ્ટ, એવા માણસને
થયેલો, તથા લાંબા વયવત્થી કે જન્મથી
થયેલો, મેદવાળાને કે ત્રિદોષથી થયેલો;
એટલા સ્વરભેદો અસાધ્ય છે.

સ્વરભેદની ચિકિત્સા.

વાતાદિજનિતશ્વાસકાસપ્રા પે પ્રકીર્તિ-
તાઃ । યોગાસ્તાનત્ર યુક્તીત યથાદોષં ચિ-
કિત્સકઃ । વાતે સલ્લવણં તૈલં પિત્તે સર્પિઃ
સમાસિકમ્ । કફે સક્ષારકટુકં ક્ષૌદ્રં ક-
ચલ ઇષ્યતે । મલે તાલુનિ જિહ્વાયાં દન્ત-
મૂલેષુ ચાશ્રિતઃ । તેન નિષ્કૃષ્યતે શ્લેષ્મા
સ્વરશ્વાશુ પ્રસીદતિ । આલે કોણં જલં પેયં
શુક્લા ઘૃતરસૌદનમ્ । સીરામ્બુપાનં પિત્તોત્તે
પિબેત્સર્પિરતાન્દ્રિતઃ । પિપ્પલી પિપ્પલીમૂ-
લં મરિચં વિશ્વમેષજમ્ । પિવેન્મૂત્રેણ મ-
તિમાન્ કફજે સ્વરસંસયે । નિદિગ્ધિકા
તુલ્ય ગ્રાહ્યા તદર્થે ગ્રન્થિકસ્ય તુ । તદર્થે
ચિત્રકસ્યાપિ દશમૂલચ તત્સમમ્ । જલ-
દ્રોણદ્વયે કાથ્ય શુક્લીયાદાઢકં તતઃ । પૂતે
સિપેત્તદર્ધન્તુ પુરાણસ્ય શુદ્ધસ્ય ચ । સર્વ-
મેકચ કૃત્વા તુ લેહવત્સાણુ સાધયેત્ ।
અઘ્નૌ પલાનિ પિપ્પલ્યાશ્વિજાતકપલં તથા ।
પરિચ્ચસ્ય પલં ચૈકં સર્વમેકચ ચૂર્ણિતમ્ ।
પણુનઃ કુઢવં દત્ત્વા તદભીયાધ્યાનલમ્ ।
નિદિગ્ધિકાવલેહોડ્યં મિષગ્મિર્મુનિર્મિતઃ ।
સ્વરભેદહરો મુખ્યઃ પ્રતિચ્યાયહરસ્તથા ।
કાસશ્વાસામિમાન્યાદીન્ ગુલ્મમેહગલાય-
પાન્ । આનાહસૂચકુણ્ણાણિ હન્યાત્ ગ્રંથ્ય-
ર્જુદાનિ ચ ॥ નિદિગ્ધિકાવલેહઃ ॥

મુગનાભિઃ સસૃષ્મૈલાલવઙ્કુસુમાનિ ચ ।
ચક્ષુર્ધીરૌ ચૌતિ લેહોડ્યં મધુસર્પિઃસમાશુ-
ષઃ । વાકસ્તમ્બમુગ્રં જયાતિ સ્વરબ્રંચસ-
ન્વિતમ્ ॥

મુગનામ્યાદિરવલેહ ॥

બ્રાહ્મી વચામયા વાસા વિપ્પલી મધુસં-
યુતા । અસ્ય પ્રયોગાત્સપ્તાઢાત્કિર્ત્તયૈઃ સહ
ગીયતે ॥

ઇતિ સ્વરભેદાધિકારઃ ॥

વાતાદિશ્ચી યથેલ શ્વાસના તથા ઉપ-
રસના જે ઉપાયો કહેલા છે તે ઉપાયો વેલે
કોપોને અનુસરીને સ્વરભેદમાં પણ કરવા.

વાયુના સ્વરભેદમાં હુલ્લ અને તેલ
પિત્તથી યથેલ હોય તો મધ અને ઘી, કફથી
યથેલ હોય તો ખારા તથા તીખા પદાર્થો,
સહિત મધ, એમના કાઝળા કરાવવા. કચ-
લથી ગળું, તાળવું, જીભ, અને હાતનાં મુ-
ળોમાં રહેલો કફ ખેંચાઈ આવીને સ્વર તુરત
સુધરે છે.

વાયુના સ્વરભેદમાં માંસ રસ તથા
ભાત જમીને જરા ઉનું પાણી પીવું; પિ-
ત્ત હોયતો આળસ છોડી દેઈને દૂધ અ-
ને પાણી સાથે ઘી પીવું; અને કફમાં પીપર,
પીપરીમૂળ, મરી, અને સૂકું ચૂર્ણ એમ
ત્રણ પીવું.

નિદિગ્ધિકાવલેહ.

૪૦૦ તોલા ભોરીગણી, ૨૦૦ તોલા
પીપરીમૂળ, ૧૦૦ તોલા ચિત્રક, અને ૧૦૦
તોલા દશમૂળનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કવાચ
કરી ૨૫૬ તોલા પાણી રહે ત્યારે તેને વ-
સથી ગાળીને તેમાં ૧૨૮ તોલા બુનો એળ
મેળવીને શીરા જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં
તજ, તમાલપત્ર, અને એળથી, એ ત્રણે
મળીને ૩૨ તોલા, ચાર તોલા મરી અને
૧૬ તોલા મધ નાંખવું. આ નિદિગ્ધિકાવલેહ
અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી સ્વરભેદને

ઉત્તમ રીતે નાશ થાય છે, અને સળેખમ થયું મટે છે, એમ વૈદ્ય મુનિઓના મત છે. આ અવલેહ ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાશિ, ગોળા, પ્રમેહ, ગળાના રોગો, મળબધ, પેડુનો આક્રેશ, મૂત્રકૃચ્છ્રો, ગાઠો અને અર્બુદોને મટાડે છે.

મૃગનાભ્યાદિ અવલેહ.

કેતુરી, ઝીછી એળચી; લવંગ, અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમા ખાવાથી સ્વસ્થોહ અને સ્તબ્ધનું અટકવું મટી જાય છે.

બ્રાહ્મ્યાદિ અવલેહ.

બ્રાહ્મી, વજ, હરડે, અરડસી અને પીપરને મધમાં ચાટવાથી સાત દિવસોમાં કિન્નરોની સાથે આઈ શકાય છે.

અરોચક(અરૂચિ)નો અધિકાર

અરોચકનું નિદાન તથા લક્ષણો.

જાતાદિયિઃ શ્લોકમયાર્તિલોભક્રોધર્ષનો-
હ્નાહ્નનરૂપગન્ધૈઃ । અરોચકાઃ સ્યુઃ પરિ-
હૃદ્દન્તાઃ કષાયવચ્ચક્રમ્ મતોડનિલેન ॥

અરોચકા ન મોજને રુચિમુપાદયન્તીત્યરો-
ચકા વ્યાખય' પદ્મ જાતાદિર્મેદૈઃ ॥

વાયુ આદિ, શેક, ભય, પીડા, લોભ, ક્રોધ, મનોભંગ કરનારા લોચન તથા રૂપો અને ગંધાથી અજ ઉપર અરૂચિ થાય છે. તે વાયુની, પિત્તની, કફની, ત્રિદોષની, શેકની, અને આગંતુકથી, થયેલી એમ ચાંચ પ્રકારની થાય છે.

વાતારોચકનાં લક્ષણો.

પરિહૃદ્દન્તાઃ અન્નમક્ષણેનેવ પરિહૃદ્દો દન્તો

યસ્ય સઃ । તથા કષાયવચ્ચ કષાયરસં વચ્ચ
યસ્ય સઃ ॥

એ વાયુથી અરૂચિ થઈ હોય તો બાણે ખાટી વસ્તુ ખાધી હોય તો દાંત અભાઈ જાય છે અને સુખ તુરં થઈ જાય છે.

પિત્તારોચકનાં લક્ષણો

કદ્વન્નમુષ્ણં વિરસજ્ઞ પૂતિ પિત્તેન વિષા-
લ્લવણજ્ઞ વચ્ચમ્ ॥

કદ્વન્નમિત્યાદિના વિષાદિત્યેને પૈત્તિકસ્ય લ-
ક્ષણમાહુ ॥

એ પિત્તથી અરૂચિ થઈ હોય તો સુખમાં તીખાશ, ખટાશ, ગરમી, વિરસતા અને કુર્ગંધી થઈ જાય છે.

કફારોચકનાં લક્ષણો

યતો વિદગ્ધઃ શ્લેષ્માસ્ય લવણભાવસુ-
પૈતિ તત્તો લવણજ્ઞ વચ્ચમ્ । તથા । મા-
ધુર્યપૈચ્છિલ્પયુરુત્વચ્ચૈસલિગ્ધત્વદોર્ગન્ધયુતં
કફેન ॥

પૈચ્છિલ્પ મુલસ્યામ્યન્તરે ક્લિગ્ધત્વં ચ્ચઃ ॥

એ કફથી અરૂચિ થઈ હોય તો વિદગ્ધ કફ ખારે થવાથી સુખમાં ખારાશ તથા કફથી મીઠાશ, સુખ અંદર તાંતણા જેવું અને ખહારથી ચીકણું, ભારે, શીતળ, અને કુર્ગંધી થઈ જાય છે.

આગંતુકારોચકનાં લક્ષણો.

અરોચકે શ્લોકમયાર્તિલોભક્રોધાચદ્વયા-
શુચિગન્ધજે સ્યાત્ । સ્વામાવિક્રાસ્યમ-
યારુચિજ્ઞ વિદોષજનૈકરસં પ્રવેષ ॥

ક્રોધાદિત્યાદિરાન્દેનાદ્વયોરશનરૂપયોર્મદ્દહન
સ્વામાવિક્રાજ્ઞ અવિકૃતરસમ્ ॥

ચોક્ક, બધ, અતિ લોભ, ક્રોધ અને અણુગમતાં લોભન, રૂપ કે ગંધથી અરૂચિ થાય તો મુખ સ્વાભાવિક રીતે અનિદ્રિત રસવાળું રહે છે.

ત્રિદોષારૂચિનાં અધિકાર.

નકૌરસમ્ અનેકસમાસ્યં સ્યાત્ ॥

ત્રણે દોષથી અરૂચિ થઈ હોય તો મુખ અનેક રસોવાળું થઈ બધ છે.

અરોચકની ખીલ વિકૃતિઓ.

દૃષ્ટ્વૂર્ણપીડનયુતં પવનેન પિપ્પાત્ વદદા-
દ્વોષવદુર્લ સફરુપસેકમ્ । સ્ત્રેષ્માત્મકં
વદુરુષં વદુભિમ વિદ્યાદૃશુષ્પયોદ્વજહતામિ-
રયાપરચ્ચ ॥

દૃષ્ટ્વૂર્ણપીડનયુત દ્વિદિ શુભેન પીડનં તેન યુ-
તમ્ । દોષ પાર્શ્વસ્થિતામિનેવ સન્તાપ્ વદુભિ.
ત્રિભિદૌષૈઃ વદુરુજમ્ ઉક્તવાતાદિરોગયુક્તં વૈગુ-
ણ્ય મનસો વ્યાકુલત્વં જહતા શૂન્યતા અપરં
આગન્તુજમ્ ॥

હૃદયમાં પીડકારક યુગ વાયુથી થાય
છે; તૃષ્ણા, ક્રોધ, લોભ, એ પિપ્પાથી થાય છે,
ક્રોધી મુખમાં કુંક આંચા કરે છે; ત્રણે દો-
ષથી સર્વ ચિન્તે લોભાં હોય છે, અને આં-
તુકમાં મનની આકુળતા, શૂન્યતા, અને
ચોક્ક થાય છે.

વિશેષ વિવેચન.

મત્તદેવમત્તહૃદો અરકસુમુતાન્વામરોકચલે-
નૈવ સંગૃહીતૌ । પુરુષોજસ્તેષાં લક્ષણાનિ
પ્રયગાહ ॥

મતિહિન્દુ મુલે પામં વચ નાસ્વાદતે ન

રઃ । અરોચકઃ સ વિદ્યેયો મત્તદેવમતઃ
જૃણુ ॥

આસ્વાદતે બનસ્ય મિદ્ધતાં ન પ્રાપ્નોતિ । તદર્થે
મિદ્ધ ન લગતીતિ યાવત્ ॥

ચિન્તયિત્વા તુ મનસા દૃષ્ટા સ્પૃષ્ટા તુ
મોજનમ્ । દેવમાયાવિ યો જન્તુર્મત્તદેવઃ
સ વચ્યતે । કુપિતસ્ય મયાર્ચસ્ય તથા મ-
ક્તિનિરોચિનઃ । વચ નાન્ને મવેક્ષ્ણા સ
મત્ત્વાચ્છન્દ વચ્યતે ॥

૫૬ લેખક કહે છે કે—“મુખમાં નાંબેલ
અલ મીડુ ન લાગે તે અરોચક છે. લોભનની
ધૃત્તિ થયા છતાં લોભનને નબરે ભેગથી
કે સ્પર્શ કર્યાથી તે ઉપર દેવ થાય તે અરો-
ચક કહેવાય છે, અને કોપલભાદિ પીડાથી કે
પ્રેમના રોધથી અલ ઉપર અશ્રુના થાય
તેને અશ્રુપાંચ કહે છે.” આ સર્વને ચરક
તથા સુશ્રુત તો અરોચકમાં જ ગણે છે.

અરોચકની ચિકિત્સા.

મોજનતો સદા પથ્યં કલ્પનાર્થકમસખ-
મ્ । રોચનં દીપનં વહેર્મિદ્વાકષ્ઠવિશોષન-
મ્ ॥ જૃક્ષવૈરસં વાપિ મધુના સહ યોજ-
યેત્ । અવચિન્નાસકાસજ્જં મતિસ્વાયક-
કાપદ્મ્ । પકામ્લીકા સિતા ક્ષીતવારિણા
વક્ત્રગાહિણા । પક્ષા કલ્પકર્પૂરપરિવૈરવજ્-
હિતા । પાનકસ્વાસ્ય મજ્જૂષં ચારચિત્તા
મુલે મુદ્ધઃ । અરચિ નાસ્યત્યેવ પિતં મજ્-
મયેક્ષણા ॥ અમ્લીકાપાનમ્ ॥

રાખિકાજીરકો મુદ્ધો મુદ્ધં ચિદ્ધુ સનાન-
રમ્ । સૈન્ધવં દધિ યોઃ સર્વં વક્ષ્યતે મજ્-

લપેત ॥ તાવન્માત્રં સિપેતત્ર યથા સ્યા-
દ્રુવિરુત્તમા । તત્રમેતદ્વેત્સદ્યો રોચનં વ-
દિવર્ધનમ્ ॥ તત્રન્તુ ગભ્યમ્ ॥

સમ્પગાવર્તિતં દુર્ગ્ધં નિબદ્ધં દધિમાદિષ-
મ્ । એકીકૃત્ય પટે વૃદ્ધં શુભ્રશર્કરયા સ-
મમ્ ॥ પ્લાલવજ્જકર્પૂરમરિચૈશ્વ સમન્વિતમ્ ।
નામ્ના શિશ્વરિણી કુર્યાદ્રુચિં સકલવલ્લભા-
મ્ । દ્વે પલે દાદિપામ્લસ્વ સ્વપ્દં દઘાત્
પલત્રયમ્ । વિમુગન્ધિ પલં ચૈકં ચૂર્ણમેક-
ત્ર કારયેત્ ॥ તત્ચૂર્ણં માત્રયા શુક્તમરોચ-
કશ્વરં પરમ્ । દીપનં પાચનશ્ચ સ્યાત્વીન-
સજ્વરકાસજિત્ ॥ દાદિમાદિચૂર્ણમ્ ॥

લવજ્જકફોલશુશીરચન્દન ન તં સતીલો-
ત્પલકૃષ્ણજીરકમ્ । જલં સકૃષ્ણા ગુરુમૃ-
ક્કકેસરં કળા ચ વિશ્વા નલદં સદૈલયા ॥
તુષારજાતીફલવંશરોચનાઃ સિતાર્દભાગા
સકલં વિચૃણિતમ્ । સુરોચનં તર્પણમગ્નિ-
દીપનં બલમદ વૃણ્યતમં ત્રિદોષચિત્ ॥ ડ-
રોવિવન્ધ તમકં ગલગ્રહં સકાસદિક્ષ્ણાચિ-
યક્ષમપીનસમ્ । ગ્રહણ્યતીસારપુરઃક્ષત નૃણાં
તથા પ્રમેહાશિશિલાગ્નિહન્તિ ॥

કફોલ સુગન્ધવિશેષ । નત તગરમ્ । જલં
બાલક મૃદ્ધં ત્વક્ નલદમુશીરમ તુષાર કર્પૂર ।
લવજ્જાદિચૂર્ણમ્ ॥

યવાની દાદિમં શુષ્ઠી તિન્ત્રીકામ્લવે-
તસૈઃ । બદરામ્લં ચ કુર્વૈત ચતુઃશાળામિ-
તાનિ ચ । સાર્થદિશાણં મરિચં મિષ્ણલી
દશશાળિકા । ત્વક્સૌવર્ચલધાન્યાકજી-
રકં દ્વિદિશાળિકમ્ । ચતુઃષષ્ઠિયૈઃ શાળેઃ

શર્કરામત્ર યોજયેત્ । ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર ય-
વાનીસ્તાપ્દશામિષમ્ । ચૂર્ણં જયેત્પાણ્ડુરોગં
હૃદ્રોગં ગ્રહણીજ્વરમ્ । છર્દિશોષાતિસારાશ્ચ
પ્રીહાનાશ્ચવિવન્ધતામ્ । અરુચિં શૂલમન્દા-
શિમર્શોજિહ્વાગલામયાન્ ॥

યવાની સ્તાપ્દવ ચૂર્ણ । ઇયરોચકાધિકાર ॥

લોભનના આરભમા, હમેશાં લવણ
અને આડુ ખાવું તે સાફ છે એથી અગ્નિ-
દીપ થાય છે, રૂચિ ઉપજે છે, અને જીભ
તથા કંઠ સાફ થાય છે

મધ અને આદાનો રસ પીનાથી અ-
રૂચિ, શ્વાસ, ઉષ્નરસ, સળેખમ અને કફનો
નાશ થાય છે.

અગ્નિકાપાનક-પાકેલી આખલી અને
સાકરને ટાઠા પાણીમા ઘોળી, વસ્ત્રમાં ગાળી,
તેમાં એજથી, લર્વાગ, કપૂર, અને મરીના
ચૂર્ણો નાખીને તેનો કોગળો યુખમા વારવાર
રાખવાથી અરૂચિનો નાશ થઈ પિત્તનું પ્રશ-
મન થઈ જાય છે,

રાઈ, જીરું, હિંગ, સુઠ, એને શેકેલી
સૈંધવ સહિત ગાયના દહિયા એજવીને વ-
સૂથી ગાળીને તેમા એટલીજ ઘાટી છાશ
નાખવી આ છાશ તુરતજ રૂચિ તથા જઠ-
રાશને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિખરિણી—સારી પેટે બાળેલ દૂધ
તથા વસ્ત્રમાં બાધીને પાણી વગરનું કરેલું
એથનું દહિં, એ બેને એકઠાં કરીને તેમાં
સ્વસ્થ સાકર નાખી વસ્ત્રથી એળીને ગાળવું.
પછી તેમા એજથી, લર્વાગ, ભીમસેની કપૂર
અને મરી નાખવા. આ શિખંડ પ્રિયકર
તથા રોચક છે.

દાદિમાદિ ચૂર્ણ—દાડમનાં બીજ આઠ
તોલા, ખાડ બાર તોલા; અને તજ, તમાલ-

પત્ર, તથા એળચી એ ત્રણે મળીને એક તોલો, આ ચૂર્ણ ચોખ્ખા માત્રાથી ખાવાથી રૂચિ ઉપજે છે, આગ્નિ વધે છે, પાચન ધાય છે, અને શ્લેષ્મ, જ્વર તથા ઉધરસ મટી જાય છે.

લવણાદિ ચૂર્ણ—લવંગ, મરિચ કકોલ, બે ભાગ કાળો વાળો, ચદન, તગર, નીલકમળ, કાળીજીરી, વાળો, અગર, તજ, નાગકેશર, પીપર, સૂક, એળચી, ભીમસેની કપૂર, બચકળ, વશલોચન અને એ સર્વેથી બમણી સાકરનું ચૂર્ણ ખાવાથી રૂચિ, તુમ્મિ, આગ્નિપ્રદીપ્ત, બળ, પુષ્ટિ, એ મળેછે, ત્રિદોષ, છાતીની ભીંસ, તમકાસ, કઠનો રોધ, ઉધરમ, હેડકી, અરૂચિ, કાશરોગ, શ્લેષ્મ, ગ્રહણી, અતિસાર, ઉરઃક્ષત તથા સર્વ પ્રમેહો મટી જાય છે.

યવાનિખાંડવ ચૂર્ણ—અજમો, દાંડમ, સૂક, આબલી, અરુણવેતસ અને ઘોરનો સૂકો ગર્ભ, એ દરેક એક એક તોલો, મરી દશ આનીભાર, પીપર અઢી તોલા અને તજ, સચળ, ધાણા અને છાંદ એ દરેક અરધા અરધા તોલો, અને સાકર સોળ તોલા; આ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ખાવાથી ખાંડુરોગ, છાતીનું દરદ, ગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, બરલનો રોગ, પેડુનો આક્રોશ, મળબંધ, અરૂચિ, શૂળ, મદાગ્નિ, અર્શ, જીજ્ઞા રોગો અને ગળાના રોગો મટી જાય છે.

ઉલટીના અધિકાર.

ઉલટીનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

અતિદ્રવૈરતિસ્નિગ્ધૈરદુર્ગ્ધૈર્બળૈરાપિ । અ-
કાલે વાતિમાત્રૈશ્ચ તથાઽસાત્મ્યૈશ્ચ મોહનૈઃ ।

આમાઙ્ગ્યાત્તથોદ્રેગાદગીર્ણાત્ કમિદોષતઃ ।
નાર્યાશ્વાપન્નસત્વાયાસતયાતિદ્રુતમશ્રુતઃ ।
શીમત્સ્યૈ હેતુમિશ્રાન્યૈશ્વકત્તમુત્કિર્યતે વલ્લાદ્ ॥

આમાત્ અસમ્યક્ પક્ષાદ્રસાત્ અગીર્ણાયાસિય-
તાદ્રુકાત્ આપન્નસત્વાયા. પ્રાસગર્ભાયા ॥

દુષ્ટદૌષૈઃ પૃથક્ સર્વેશીમત્સ્યાલોકના-
દિમિઃ । હર્દયઃ પચ વિજ્ઞેયાસ્તાસાં ભક્ષ-
ણમુચ્યતે ॥

અન્યેશીમત્સ્યૈર્વકૃતૈર્હેતુમિર્ઘૃણાકારિભિઃ । અનિ-
દ્રશ્રવણસ્પર્શનદર્શનમક્ષણપાનૈ ઠક્કિર્યતે ॥

અતિદ્રવરૂપ, અતિસ્નિગ્ધ, અણુજ-
મતાં, તથા ખારાં તેમજ સમય વગર, વધુ
પડતાં અને ભારે લોભનોથી; આમ, અલ્પજી-
ભય, ઉદ્વેગ, અને કૃમિ દોષથી, ગર્ભાધાનથી
તથા ઉતાવળું જમવાથી, દુદ્ધવાત, પિત્ત,
કફ અને ત્રિદોષથી ઝાડાનિ પચાડનાર પદાર્થ
નજરે પડવાથી; જમીનું ભક્ષ બળાત્કારથી
પાછું વળવાથી પાંચ પ્રકારની ઉલટીઓ થાય
છે, તેનાં લક્ષણો કહીશું.

ઉલટીનું પૂર્વરૂપ.

હૃણાસોઙ્ગારસંરાષૌ પ્રસેકોલવળાસ્યતા ।
દ્રેષોઽન્નપાને ચ મૃદ્ધં વમીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥
શોળ, ઓઝારનો સરોષ, યુખમાં
પાણી, યુખમાં ખાશય, અને ભક્ષ ઉપર
પૂરા દેખ, એ ઉલટીનાં પૂર્વરૂપો છે.

ઉલટીનાં સામાન્ય લક્ષણો.

હૃદયમાનનં વૈનૈરર્દયચક્ષુમજ્ઞનૈઃ । નિ-
હત્યતે હર્દિરિતિ દોષો વર્કઃ પ્રચાલિતઃ ॥

હૃદયન પ્રયત્નઃ અજ્ઞમજ્ઞનૈઃ અજ્ઞપ્રેદૈર્ નર્દયન

અજ્ઞાનિ પીઢયન્ વક્ત્રં પ્રધાવિતો દોષસ્છદિરિ-
લુપ્તયતે ॥

વેગ્રાથી અખને પૂરી રેતો, મરડાટથી
અંગોને પીડતો, અને દોડીને અખમા ખેં-
વતો દોષ ઉલટી કહેવાય છે.

વાયુની ઉલટીનાં લક્ષણો.

હૃત્પાર્શ્વપીઠામુલશ્લેષમીર્ષનામ્યર્તિકાસ-
સ્વરમેદતોદૈઃ । હ્રદારશ્વન્દમ્બલં સફેનં વિ-
ચ્છિન્નકૃર્ણં તનુકં કષાયમ્ । કુલ્લેષ ચા-
ત્વં મહતા ચ વેગેનાર્ષોઽનિલાચ્છર્દયતી-
દુઃસ્વમ્ ॥

કષાયં કષાયસમ્ । યુ સગિવ છર્દયતિ ॥

હાતીમાં તથા પડખામાં પીકા, અખ
શેષ, આઘામાં તથા નાભિમાં પીકા, ઉધરચ,
સ્વરસેક, અંચમાં લોંકાયાની પીકા, અને હી-
ળકાના ચપ્પથી પ્રબળ, ફીલુવાણું, તૂટેલું,
કાણું, પાતણું, તૂડું, તથા થોડું વમન કદથી
માંડમાંડ કરે છે.

પિત્તનો ઉલટીનો લક્ષણો.

મૂર્છા પિપાસા મુલશ્લેષમૂર્દતાલ્વક્ષિસ-
ન્તાપતમોઽપમાર્ચઃ । પીત્તં શ્લેષોર્ણં હરિત-
ચ તિલ્લં ધૂમ્રચ પિત્તેન વમેત્સદાહમ્ ॥

મૂર્છા, તુષા, અખશેષ, તાળવામાં
તથા નેત્રમાં સંતાપ, અને અંધારાં તથા ભ્રમ,
એ થાય છે; અને પીણું, લીલુ, બહુ ગરમ,
કડવું, ધુમાડા જેવું, અને દાઢ કરનારું વમન
પિત્તની ઉલટીથી થાય છે.

કફની ઉલટીનાં લક્ષણો.

તન્દ્રાસ્વમાતુર્યકફપ્રસેકસન્તોષનિદ્રા-
ચિત્તૌર્વાર્ચઃ । સ્નિગ્ધં ઘનં સ્વાદુ કફાદિ

મુલ્કં સલોમહર્ષોઽલ્પરજં વમેતુ ॥ સન્તા-
પસ્તુતિઃ ॥

તદ્રા, અખમાં ત્રીકાશ, કદં નીકળવો,
તૃપ્તિ, નિદ્રા, અરૂચિ, તથા ભારપણું થાય
છે. રૂવાડાં ઉભાં થાય છે તથા સ્નિગ્ધ, ઘાટું,
મીઠું ધોણું અને થોડી વેદનાવાળું વમન ક-
ફની ઉલટીથી થાય છે.

ત્રણે દોષની ઉલટીનાં લક્ષણો.

શૂલાવિપાકારુચિદાહતૃળ્ણાન્વાસપ્રમોહ-
મથલા પ્રસક્તા । છદિસિદોષાલ્લવળામ્લ-
નીલસાન્દ્રોઽણ્ણરક્તં વમતાં તૃણાં સ્માત્ ॥

શૂળ, અપચો, અરૂચિ, દાહ, તૃષ્ણા,
આસ, પ્રમેહ, અને સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ, એ
થાય છે; તથા ત્રિદોષની ઉલટી ખારી, ખાટી,
લીલી, ઘાટી, ગરમ, અને લોહીવાળી હોય છે.

આગંતુક ઉલટીના લક્ષણો.

અસામ્યજા ચ ક્રૂમિજામજા ચ વીમ-
ત્સજા દૌર્હદજા ચ ચા દિ । સા પથ-
મી તાશ્ચ વિભાવયેષ દોષોચ્છ્રયેણૈવ ય-
યોક્તમાદૌ ॥

एता. पञ्चाप्यागन्तुजत्वेन सात्म्यादेकैव । अत
एव सागन्तुजा पथमी विभावयेत् अनुवन्वयेत् ॥

અહિતકર આહારક, કૃમિ, આમ, હૃદ
પદાર્થોનાં ઠરેનાદિ, અને ગર્ભ રહેવાથી, એમ
પાંચ પ્રકારની આગતુક ઉલટી થાય છે, તેને
પાછળથી દોષોનો સંબંધ થાય છે.

ઉલટીનાં ઉપદ્રવો.

કાસઃ શ્વાસો જ્વરસ્તૃળ્ણા હિકાવૈચિ-
ત્યમેવ ચ । હૃદ્રોગસ્તમકચૈવ ક્ષયોચ્છર્દેશ-
પદ્રવાઃ ॥

વૈકિંપં વિકૃતચિત્તલં તમકોઽપ્ર તમ. | શ્વા-
સપદેનૈવ તમકાલ્પસ્યાપિ શ્વાસ્યોક્તે ॥

ઉપરસ, શ્વાસ, અપર, તૃપા, હેડી,
ચિત્તશ્વમ, છાતીનું ફરક અને અધારાં આ-
વવાં, એ ઉલટીના ઉપદ્રવો છે.

સાધ્યાસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્ય યા છર્દિરતિશસક્તા સોપદ્રવા
શ્લોષિતપૂયયુક્તા | સચન્દ્રિકાં તાં પ્રવદન્ત્ય-
સાધ્યાં સાધ્યાશ્ચિકિત્સ્યેશિરુપદ્રવાં ચ ॥

સચન્દ્રિકા મયુરપિચ્છચન્દ્રિકાપ્રમાયુક્તામ્ ॥

એ ઉલટી નબળા માણુસને બહુજ યથ હોય,
ઉપદ્રવોવાળી હોય, લોહી તથા પડવાળી
હોય, ચોરખાંઈનાં ચાલ્યા એવી હોય, તે
ઉલટી અશ્વાધ્ય છે. એથી ઉલટાં લક્ષણ વાળી
હોય તે તે સાધ્ય છે.

ઉલટીની ચિકિત્સા.

આમાશ્વયોલ્કેશ્વમવા હિ સર્વાશ્ચર્ધો મ-
તાલક્ષ્ણમેવ તસ્માત્ | ત્રિધીયતે મારુતજાં
ચિના તુ સંશ્લોષનં વા કફપિત્તહારિ | હ-
ન્યાત્ ક્ષીરોદકં પીતં છર્દિં પવનસંભવામ્ |
શુદ્ધામલકયુષોવા સસર્પિષ્કઃ સસૈન્ધવઃ ॥

ક્ષીરોદક નાશિતસ્ય ક્ષીરસ્યોદકમ્ ॥

ગુદ્ધી ત્રિફલા નિમ્બપટોલૈઃ કથિતં
જલમ્ | પિષ્તમપુયુતં તેન છર્દિર્નર્ણયતિ પિ-
ત્તજા ॥ હરીતકીનાં ચૂર્ણનુ લિશ્નાન્માસિક-
સંયુતમ્ | અયોમાર્ગીકૃતે દોષે છર્દિઃ ક્ષીઘ્રં
નિવર્તતે | વિદક્ષત્રિફલાવિશ્વાચૂર્ણ મધુયુ-
તં જયેત્ | વિદક્ષપ્રવશુષ્ઠીનાં ચૂર્ણં વા ક-
ફજાં વશિમ્ |

પુવ કૈવર્તમુસ્તકં ગુદતત્ત્વી ઇતિ ઢોકે ॥

પિષ્ટા ધાત્રીફલં લાજાનુ સર્કરાશ્ચ પ-
લોન્મિતામ્ | દત્ત્વા મધુપલજ્ઞાપિ કુદર્ભં સ-
ક્લિસ્ય ચ ॥ વાસસા માર્કિતં પીતં હન્તિ
છર્દિં ત્રિદોષજામ્ | ગુદ્ધચ્ચા રશિતં હન્તિ
શિમં મધુસમન્વિતમ્ | દુર્નિવારામપિ છર્દિં
ત્રિદોષજનિતાં વહાત્ | એલાલવજ્જગજકે-
સરકૌલમજ્જાલાજામિયકુચનચન્દનપિપ્પ-
લીનામ્ ॥ ચૂર્ણાનિ માસિકસિતાસરિતાનિ
લીઢા છર્દિં નિહન્તિ કફમારુતપિત્તજાતામ્ ॥

એલાદિચૂર્ણમ્ ॥

અશ્વત્થવકુલં શુષ્કં દગ્ધં નિર્વોપિતં જ-
લે | તજ્જલં પાનમાત્રેણ છર્દિં જયતિ દુ-
ર્જયામ્ | પથ્યાત્રિકટુધાન્યાકઝીરકાજાં
રજો લિહ્નુ | મધુના નાશ્વેચ્છર્દિમરુચિશ્ચ
ત્રિદોષજામ્ | ચિત્ત્વત્ત્વો ગુદ્ધચ્ચા વા
કાયઃ ક્ષૌદ્રેણ સંયુતઃ | છર્દિં ત્રિદોષજાં
હન્તિ પર્મેટઃ પિત્તજાં તથા | આમ્રાસ્થિચિ-
ત્ત્વનિર્ધૂઃ પીતઃ સમયુષ્કર્કરઃ | નિહન્યા-
ચ્છર્ધતીસારં વૈશ્વાનરં શ્વાહુતિમ્ ॥

નિર્ધૂઃ કાય ॥

જઙ્ઘામ્પલ્લવમૃતં લાજરજઃ સંયુતં ક્ષીત-
મ્ | સ્પ્રમયતિ મધુના યુક્તં વશિમિતિસારં
તૃપામુગ્રામ્ | વીમત્સજાં હૃદયભૈરવૈર્દૌર્દ-
વજાં ફલૈઃ | લઙ્ઘુનૈરામજાં છર્દિં જયેત્
સાત્ત્વ્યૈરસાસ્થ્યજામ્ | કૃષિદ્રોગવર્દન્યા-
ચ્છર્દિં કૃષિસમુદ્ગ્રવામ્ | તત્ત્વ તત્ત્વ યયાદોષં
ક્રિયાં કુર્યાચિકિત્સકઃ | સોદ્ધારાયાં શુષ્કં
છર્ધી મૂર્વાયા ચાન્બમુસ્તયોઃ | સમધૂકા-

અર્ચનં પૂર્ણં લેહ્યેન્મધુસંયુતમ્ । સૌવર્ચલમ-
જાજી ચ શર્કરા મરિચાનિ ચ । સૌદ્રેણ
સહિતં કીદં સચચર્ચદિનિવારણમ્ ॥

इति छर्चधिकारः ॥

આમાશયના ઉછાળાથી સર્વ ભાતની ઉલટીઓ થાય છે, માટે એમાં લંઘન અથવા તો કફ અને પિત્તનું સંશોધન કરવું, પરંતુ વાયુની ઉલટીમાં એમ કરવું યોગ્ય નથી.

હાલિ નાંખીને ફાડી નાંખેલ દ્રવ્યનું પાણી પીવાથી, અથવા ધી અને સૈંધવ સહિત મળેલો તથા આમળાંનો ચૂપ પીવાથી વાયુની ઉલટી મટી જાય છે.

ગળો, ત્રિકુળા, લીમડો અને કડવાં પરવળનો કવાચ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્તની ઉલટી મટી જાય છે.

હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી દોષ શુદ્ધ તરફ વળે છે, તેથી એકદમ ઉલટી બંધ થાય છે.

વાવડીંગ, ત્રિકુળા અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી, અથવા વાવડીંગ, કેવડી ઓથ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી કફની ઉલટી છૂટાઈ જાય છે.

આમળાં, ચોખાની ધાણી અને ચાર તોલાભાર સાકરના ચૂર્ણમાં ચાર તોલાભાર મધ અને સોળ તોલાભાર પાણી નાંખી વાસથી ગાળીને પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી હ-
ણાય જાય છે.

ગળાનું હિમ મધ નાંખીને પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી ન મટે તેવી હોય તો પણ બળાતકારે મટે છે.

એલાદિ ચૂર્ણ—એળચી, લવગ, ના-
ગકેશર, ભારનો ગર્લ, ચોખાની ધાણી, ઘ-
ઉલો, ઓથ, ચંદન અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ

તથા સાકરમાં આટવાથી ત્રિદોષની ઉલટી મટી જાય છે.

પીપળાનાં દૂધગિયા તથા બેલસરીનાં કુલને સૂકવી ખાળીને તેની રાખ પાણીમાં ડોળીને પીવાથી ન છૂટાય એવી ઉલટી પણ તુરત છૂટાઈ જાય છે.

હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા અને છરાનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી ત્રણે દોષોની ઉલટી તથા અરચિ મટી જાય છે.

બીલીની છાલ અથવા ગળેનો કવાચ મધ નાંખીને પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી મટી જાય છે.

ખડસલિયો વાટીને પીવાથી પિત્તની ઉલટી મટી જાય છે.

આંખાની ગોઠલી અને બીલીનો કવાચ મધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી, જેમ અ-
ગ્નિથી આહૂતિનો નાશ થાય છે તેમ ઉલટી સહિત અતિસારનો નાશ થાય છે.

આંખાનાં તથા બાંધુનાં પાનના કવા-
ચમાં ચોખાની ધાણીનું ચૂર્ણ તથા મધ નાં-
ખીને પીવાથી ઉલટી અતિસાર તથા ઉત્ર
તૃષ્ણામાં થઈ જાય છે.

બીભત્સ પદાર્થોના દર્શનથી થયેલી ઉલટીને અત્યંત પ્રિય પદાર્થોના ઉપયોગથી છૂટવી, ગર્ભથી થયેલી ઉલટીને પ્રિયદ્રવ્યોના ઉપયોગથી છૂટવી, આમથી થયેલી ઉલટીને લંબનોથી છૂટવી, અને અહિત પદાર્થોથી થયેલી ઉલટીને હિતકર પદાર્થોથી છૂટવી.

કૃમિથી થયેલી ઉલટીને વૈભે કૃમિથી થતા છાતીના દરદની ચિકિત્સાઓથી છૂટવી, અને તે તે પ્રકારમાં તે તે દોષોને અનુસરીને ક્રિયા કરવી.

બહુ ઔષ્ઠકારવાળી ઉલટીમાં પીહુડી,

ખાણા, મોથ, જેડીમથ અને રસવંતીનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવું.

સંચળ, ૯૩, સાકર અને મરીનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ઉલટી તુરત મટી જાય છે.

તરશનો અધિકાર.

તરશનું નિદાન તથા સંખ્યા

મયશ્રમામ્યાં બલસંજયાદ્વા ડર્વાર્ચિતં પિત્તવિવર્ધનૈચ । પિત્તં સવાતં કુપિતં ન-
રાણાં તાલુમપક્તં જનયેત્પિપાસામ્ । સ્રોતઃ
સ્વપાં વાહિણુ દૂષિતેષુ દોષૈચ તદ્ સમ્મ-
વતીહ જન્તોઃ । વિશ્નુઃ સ્મૃતાસ્તાઃ ક્ષતજા
ચતુર્થી ક્ષયાત્તયાન્યામસપુદ્ગલા ચ । શુક્તો-
દ્ગ્રવા સમ્પ્રમિકેતે તાસાં નિબોધ લિઙ્ગાન્ય-
નુપૂર્વશ્ચસ્તુ ॥

નરાણાં પિત્તં સ્વસ્થાન એવ સક્ષિતં પિત્તં સ-
વાતં પિત્તવિવર્ધનૈ કટુસ્થોષ્ણાદિભિઃ કુપિત પિત્તં
મયશ્રમામ્યાં બલસંજયાદુપવાસાદેષ વાત. કુપિત
તદ્વયં ઊર્જં પ્રાપ્ત ઊર્જવશાત્ પિપાસાં જનયેત ન
કેવલ તાલુન્યેષ દૂષિતે તૃષ્ણા મવતિ કિન્તુ
જલવાહિસ્રોતઃસ્વપિ । અત આહ । સ્રોત સ્વિત્યાદિ
નન્વન્ત્ર વહુવચન ન યુક્ત યતો જલવહે દે સ્રો-
તસી સુશ્રુતેનોકે । ઉચ્યતે । તયેતેવાનિકપ્રતાન-
યોગાત્ દોષઃ । અપાં વાહિણુ સ્રોતઃસ્થિતિ જિહ્વા-
દેરચ્યુપલક્ષણમ્ । યત આહ ચરકઃ “ રસવા-
હિનીશ્ચ વમનીજિહ્વાદ્વદયગલતાલુક્રામે સંશોષાન્ નૃપાં
દેહેડુ કુલતસ્તૃણામતિભલાં પિત્તાનિલાષિતિ । ”
સંખ્યામાહ । સિલ્પાદિ ॥

પોતાના સ્થાનમાંજ સંચય થયેલું
પિત્ત તેને વધારનારા તીખા, ખાટા, અને

ગરમ પદાર્થોથી કોપ પામે છે; અને પોતાના
સ્થાનમાંજ સંચય થયેલો વાયુ જાય, શ્રમ,
અને બળનો ક્ષય કરનારા ઉપવાસ વગેરેથી
કોપ પામે છે, એ બને કોપ પામીને જાય
ચડી તાળવાને દૂષિત કરીને તરશ લગાડે છે.
જળને વહન કરનારાં સ્રોતો પણ દૂષિત થ-
વાથી તરસ લાગે છે.

શંકા—જળનું વહન કરનારાં એ સ્રોત
છે, તેમ છતાં આ ઠેકાણે ‘ સ્રોતો ’ એમ બહુ
વચન શાથી કહ્યું ?

સમાધાન—સ્રોતો તે એ છે પણ તેને
થણા તંતુઓનો શ્રેણ છે, ખાટો બહુ વચન
આપવામાં કાંઈ દોષ નથી.

‘ સ્રોત ’ એ શબ્દમાં ૯૫૫ વગેરેનું
પણ ગ્રહણ કરવું, કારણ કે ચરકે કહ્યું છે
કે—પિત્ત અને વાયુ રસનું વહન કરનારી ના-
ડીઓના, ૯૫૫ના, ૫૫૫ના, તાળવાના અને
તરશ લાગવાના સ્થાનનું શેષપણ કરીને આ-
ણસને તરશ ઉત્પન્ન કરે છે.

વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત, ક્ષય, આમ,
અને અજલી થયેલી, એમ ચાત પ્રકારની
તરશોનાં કેમચર લક્ષણો કહિયે છિયે.

તરશનું સામાન્ય લક્ષણ.

તાલ્વોઠુકૃષ્ણાસ્પવિશ્ણોપદારૌ સન્વાપમોહૌ
મ્રમચિમ્બાપૌ । સર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ
તસ્યાશ્વત્પત્તિકાલે તુ વિશેષતો હિ ॥

તાળવું, ઢોલ, કંક, ઝુખ, એમાં શેષ,
ઠાઠ, ચંતાપ, શેઠ, અને અમ તથા બકવા,
એ સર્વ તરશનાં લક્ષણો છે. તરશની ઉત્પત્તિ
વખતે વિશેષ કરીને આ લક્ષણો જણાય છે.

વાયુની તરશનાં લક્ષણો.

શામાસ્પથા માસ્તસમશાયાન્તોદસ્થા

શક્તિશિરઃશુ ચાપિ । સ્ત્રોતોનિરોધો વિરસઞ્ચ
વક્ત્રં શ્રીતાભિરન્દ્રિયં વિટ્ટદ્વિમેતિ ॥

શક્તિશિર શુ શક્ત્યોઃ શિરસે ચ સ્ત્રોતોનિરોધઃ
રસામ્બુવાદિનીધમનીનિરોધ ॥

સુખ પાતળુ થાય છે, લમણા અને
માથું દુઃખે છે, રસ તથા જળની વાહક શિ-
રાઓ રોકાઈ જાય છે, સુખ વિરસ થાય છે,
અને શીતળ જળથી તુષા વધે છે

પિત્તની તરશનાં લક્ષણો.

મૂર્છાન્નવિદ્રેષવિલાપદાહા રક્તેક્ષણત્વં
પ્રતતશ્ચ શોષઃ । શીતામિનન્દા મુલ્લતિક્તતા
ચ પિત્તાત્મિકાયાં પરિવૃપનઞ્ચ ॥

વિલાપઃ પ્રલાપ પ્રતતશ્ચ શોષઃ અવિરત શોષઃ
શીતામિનન્દા શીતેચ્છાપરિવૃપન કળ્ઠાધ્વમનિર્ગમ
ઈતિ ॥

મૂર્છા, અસ ઉપર દ્રેષ, બકવા, બળ-
તરા, નેત્રોમાં રતાશ, અને નિરતર શોષ
થાય છે. શીતની ધ્રુષ્ણા, સુખમાં કડવાશ,
અને કઠમાં ધુમાડા નીકળે છે.

કફની તરશનાં લક્ષણો.

બાળ્વાવરોધાત્ કફસંઘટેઽગ્નૌ તૃષ્ણા
બલાસેન ભવેન્નરસ્ય । નિદ્રા ગુરુત્વં મધુરા-
સ્યતા ચ તથાદિતઃ શુષ્પતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥

અગ્ની જઠરાગ્ની કાફસવૃતે સ્વકારણલુપ્તિતેન
કફેનોપરિણાચ્છાદિતે બાળ્વાવરોધાત્ અગ્નેરુપ્પાવરો-
ધાત્ અવરુદ્ધાનલોષ્ણામ્બુવહ્લોત-શોષણાત્ બલા-
સેન કાફેન નરસ્ય તૃઢ્ ભવેત્ । તથા તૃષ્ણયા-
દિતઃ પીઢિત શુષ્પતિ કુશો ભવતિ ॥

જઠરાગ્નિ ઉપરના ભાગોમાં પોતાનાં
કારણોથી કાપ પામેલા કફથી ઠંડાઈ જવાથી

જઠરાગ્નિની ગરમી રોકાવાથી તે અગ્નિ જળ-
વહન કરનારી શિરાઓનું શોષણ કરે છે, તેથી
કફથી તરશ લાગે છે, તેથી માથુસ બહુ કૃશ
થઈ જાય છે, નિદ્રા વધે છે, ભારેપણું થાય
છે, અને સુખ મીઠું થઈ જાય છે.

ક્ષતની તરશનાં લક્ષણો.

ક્ષતસ્ય રક્ત્ક્રોણિતનિર્ગમીઝ્માં તૃષ્ણા ચ-
તુર્થી ક્ષતજા મતા તુ ॥

ક્ષતસ્ય શસ્ત્રાદિક્ષતયુક્તસ્ય રક્ત્ પીઢા ॥

જખમી થયેલા માથુસને પીડા તથા
બોલી નીકળવાથી તરશ લાગે છે, તે ક્ષતથી
થયેલી તરશ કહેવાય છે.

ક્ષયની તરશનાં લક્ષણો.

રસક્ષયાયા ક્ષયસમ્પન્ના સા તયાભિષૂ-
તસ્તુ નિશાદિનેષુ । પેપીયતેઽમ્મઃ સ મુલ્લં
ન યાતિ તાં સમિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ।
રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ તસ્યામશૌષેણ
ભિષગ્વ્યવસ્યેત્ ॥

રસક્ષયલક્ષણાનિ સુશ્રુતેનોક્તાનિ । રસક્ષયે
હૃત્પીઢા કમ્પ શોષ શૂન્યતા તૃષ્ણા ચેતિ વ્યવ-
સ્યેત્ જાનીયાત્ ॥

રસના ક્ષયથી લાગતી તરશ ક્ષયની
કહેવાય છે. એથી રાત દિવસ પાણી પીવાયા
કરે છે તેથી પણ સુખ થતું નથી. કેટલાક
આ તરશને ત્રિદોષથી થવાનું કહે છે, પણ
રસના ક્ષયના જે લક્ષણો સુશ્રુતે કહેલાં છે તે
સઘળાં આ તરશમાં હોય છે, એમ વૈદ્યોએ
બહુવું સુશ્રુત કહે છે કે-રસનો ક્ષય થાય
ત્યારે હૃદયમાં પીડા, કંપ, શોષ, જડતા અને
તરશ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમની તરશનાં લક્ષણો.

ત્રિદોષલિંગમસમુદ્રવા ચ હૃષ્ણલનિષ્ઠી-
વનસાદકર્ષી ॥

આમની તરશમાં ત્રણે દોષોનાં લ-
ક્ષણો લેખાં જણાય છે, અને હૃદયમાં ચૂન,
ચૂક, તથા ગ્લાનિ થાય છે.

અત્તની તરશનાં લક્ષણો.

લિંગં તથામ્લં લવણञ્ચ મુક્તં ગુર્વજમે-
વાશુ તૃષાં કરોતિ ॥

લવણજેતિ ચક્રાત્ કદુ ચ ॥

સ્નિગ્ધ, ખાફું, ખાટું, તીખું, અને બારે
અન્ન ખાવાથી વારવાર તરશ લાગ્યા કરે છે.

તરશનાં ઉપદ્રવો.

હીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્દીનાનનહૃદયશુષ્કગ-
લ્તાલુઃ । ભવતિ સ્વલુ સોપસર્ગી તૃષ્ણા
સા શોષિણી કષ્ટા ॥

શોષિણી ધાતુશોષિણી ॥

સાદ બેચી જવો, ગ્લાનિ, મુખ તથા
હૃદયમાં હીનતા, કંક તથા તાલુમાં શોથ,
આટલા ઉપદ્રવોવાળી તરશ ધાતુઓનું શોષણ
કરે છે તેથી તે અશભ છે.

તરશનું અરિષ્ટ.

જ્વરમેહશયકાસશ્વાસાણુપલ્લદેહાનામ્ ।
સર્વાત્વતિપ્રસક્તા રોગકુક્ષાનાં વમિપ્રસ-
ક્તાનામ્ । ધોરોપદ્રવયુક્તા તૃષ્ણા મરણાય
વિક્ષેયા ॥

આદિશબ્દાદતીસારપીના પ્રહણમ્ । અતિપ્રસક્તા
નિતરાં જાતા વોરોપદ્રવયુક્તા અતીવ મુસલોષાદિ-
યુક્તા ॥

જ્વર, પ્રમેહ, કાસ, ઉષ્નરસ, શ્વાસ,
અને અતિશય વગેરે રોગોમાં, રોગો ક્ષીણ
થઈ ગયેલા અને ઉલટીવાળાને; શોષાદિ ધોર
ઉપદ્રવો સહિતની સર્વ પ્રકારની તરશો મરણ-
ની પાળવે છે, એમ અણુકું.

તરશની ચિકિત્સા.

વાતપ્રમથપાત્રં મૃદુલપુશ્પીતञ્ચ વાતમહ-
ળ્ણાયाम્ । તૃષ્ણાયાં પવનોસ્થાયાં સમુદ-
દધિ જસ્યતે । સ્વાદુ તિક્તં દ્રવં ક્ષીતં પિ-
ત્તતૃષ્ણાપાત્રં પરમ્ । મુસ્તપર્પટકોદીચ્ચ-
ત્રાણ્યોશીરચન્દનૈઃ જૃતં ક્ષીતં જલં દયા-
તૃદદાહજ્વરશ્ચાન્તયે ॥

છત્રા ધાન્યક કિંચિદ્ધાત્રી ચ દયાત્ । ચન્દ-
નમત્ર ધનલં તત્પ્રાતિતૃષ્ણાહરતાત્ શૃતમર્ષપક્-
મત્ર કર્તવ્યમ્ ॥

લાજોદકં મધુયુતં ક્ષીતં શુદ્ધવિમર્દિતમ્ ।
કાઝમરીજર્કરાયુક્તં પિષેતૃષ્ણાદિતો નરઃ ॥
આસ્તરજમાર્દ્રવાસઃ માવરણં ચાર્દ્રવાસઃ
સ્વાત્ । તેન પિપાસા જામ્યતિ દાહજ્વ-
રોઽપિ દેહિનાં નિયતમ્ ॥ ગેસ્તનીશુરસ-
શીરસઘ્રીમધુમધૂતલૈઃ । નિચતં નાસિકા-
પીતે તૃષ્ણા જામ્યતિ દારુણા ॥ વૈશ્વલં જ-
નયસાસ્યે સંદધાતિ જ્વરે જલમ્ । તૃષ્ણા
દાહમજ્જનનં મધુગમ્મદૂષધારણમ્ ॥ જિહ્વાતા-
લુગલ્લોમશોષે મૂર્ધ્નિ નિષાપયેત્ ॥ કેશરં
માતુલુક્તસ્ય ધૃતસૈન્ધવસંયુતમ્ । દાદિર્ધં વ-
દરં લોધં કપિત્વં શીજપૂરકમ્ ॥ પિટ્ટા
મૂર્ધનિ લેપસ્યુ પિપાસાદાહનાશનઃ । વારિ
ક્ષીતં મધુયુતમાકળ્યાદ્વા પિપાસિતમ્ ॥ પા-

ચયેદ્રામયેષાચ તેન તૃષ્ણા પ્રસામ્યતિ । માતઃ
 ઘર્કરયોયેતઃ કાયો ધાન્યાક્સન્મયઃ ॥ જ-
 ચેતૃષ્ણાં તથા દાદૈ ભવેત્ સ્ત્રોતોવિજ્ઞોષનમ્ ।
 આમલં કમલં કુર્મ્મલાજાથ વટરોહકમ્ ॥
 ઇત્તૃષ્ણસ્ય મધુના ગુટિકાં ધારયેન્મુલે ।
 તૃષ્ણાં મદ્યદ્વાં હન્યેષા મુલશોષં ચ દારુ-
 જમ્ । સ્ત્રોતૃષ્ણાં રુગ્મિનિવારણેન જયેદ્રસા-
 નામસૃજ્ય પાનૈઃ । ક્ષયોત્થિતાં હીરજલં
 નિહન્યાન્માસોદકં વા મધુરોદકં વા ॥ આ-
 મોદ્રવાં ચિત્ત્વચાયુતાનાં જયેત્કવાયૈરય
 દીપનાનામ્ । ગુર્વન્નજાદ્વલ્લિસ્રનૈર્જયેચ ક્ષયં
 વિના સર્વકૃતાં ચ તૃષ્ણામ્ ॥

છલ્લિલ્લનૈઃ લેલ્લનદ્રઘ્યૈઃ ॥

લિંગ્વેડ્મે મુકે યા તૃષ્ણા સ્યાતાં શુદ્ધા-
 મ્બુના જમયેત્ । અતિરોગદુર્બલાનાં તૃષ્ણાં
 જમયેતૃષ્ણામિદ્દાશુ પયઃ ॥

પયોઽત્ર દુગ્ધમ્ ॥

મૂર્ચ્છાહર્દિતૃષ્ણાનાહસીમઘમૃસકર્ષિતાઃ ।
 પિવેયુઃ સ્ત્રીતલં તોયં રક્તપિત્તે મદાત્યયે ॥
 સાત્ત્મ્યાભપાનયૈકજ્યૈસ્તૃષ્ણાં તસ્ય જયે-
 ત્સુનઃ । તસ્યાં જિતાયામન્યોઽપિ વ્યાધિઃ
 શ્વચશિકિત્સિતમ્ ॥ તૃષ્ણા પૂર્વમપક્ષીણો ન
 ક્રમેત જલં યદિ । મરણં દર્ધિરોગં વા
 પ્રાપ્ત્યુયાચ્ચરિતં નરઃ । તૃષિતો મોહમાયાતિ
 મોહાત્માણાન્ વિમુચ્યતિ । તસ્માત્ સર્વા-
 સ્વસ્યામુ ન કચિદ્વારિ વારયેત્ ॥ અન્નેનાપિ
 વિનાજન્તુઃ પ્રાણાન્ધારયતે ચિરમ્ । તોયા-
 આવાત્પિપાસાર્તૈઃ સ્જાપ્તાર્ણૈર્વિમુચ્યતે ॥

હૈતિ તૃષ્ણાધિકારઃ ॥

વાયુની તરશમાં વાતહર, કોમળ,
 હલકાં, અને શીતળ અભપાને આપવાં, ત-
 થા ગોળ અને ફાલિ આપવાં એ ઉત્તમ ઉપાય
 છે. મધુર, કડવા, પ્રવાહી, અને શીતળ પદા-
 થોથી પિત્તની તરશ મટે છે.

વડંબપાન—મોચ, ખડસલિયો, વાળો,
 ખાણા, કાળો વાળો, અને ચંદનનો કવાચ
 ટાંકે પાડીને આપવાથી તરશ, ફાલ, અને
 ભ્રૂર શાંત થાય છે. એમા થોડાંક આમળા
 પણ નાંખવા.

ચોખાની ખાણીના શીતળ પાણીમાં
 મધ, ગોળ, સીવણનાં ફળ, તથા સાકર નાં-
 ખીને પીવાથી તરશ મટી ભય છે.

બીનું વચ્ચે જોડવાથી તથા તેમા સુ-
 વાથી તરશ તથા ઉમદાદ પલ્લુ છેકે શાંત
 થઈ ભય છે.

શેરડીનો રસ તથા દૂધ મેળવીને તેમાં
 દ્રાક્ષ, જોડીમધ, મધ, અને કમળનો રસ
 મેળવીને તે સર્વ નાકથી પીવાથી દારૂણ ત-
 રશ શાંત થઈને સુખમાં શુદ્ધિ અને આગી
 આવે છે.

મધનો કોમળો સુખમા રાખવાથી તૃષ્ણા
 અને ફાલ શાંત થાય છે.

જીર, તાળવું, ગરું, અને તૃષ્ણા સ્થાન
 સૂકાતા કોયતો બીજેરાના કેસરાઓને ઘી
 તથા સેંધવમાં વાટીને માથા ઉપર સખવા.

દાકમ, જોર, લોહર, કોક, અને બી-
 જોરાને વાટીને માથા ઉપર લેપ કરવાથી ત-
 રશ તથા ફાલ નાશ પામે છે.

મધ અને ટાંડું પાણી અથવા સૂધી પીને
 કાઠી નાખવાથી તૃષ્ણા મટી ભય છે.

સવારમાં સાકર નાંખીને ખાણાનો કવાચ

પીવાથી તરશ તથા ફાફ મટી જાય છે, અને જ્યોતો શુદ્ધ થાય છે.

આમળાં, કમળ, કઠ, શાળની પાણી, અને વડવાઈના અમ્બના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી સુખણું રાખવાથી મહા ઉંઝતરશ અને સુખનો ફાફલુ થોડા પછી મટી જાય છે.

જામથી થયેલી તરશ મટાડવા માટે જામ મટાડવો, રસો પાવા, અને લોહી પાતું.

રસના ક્ષયની તરશ મટાડવાને દૂધ તથા પાણી, માંસ અને પાણી, તથા મીઠું પાણી પાતું.

બીલીના ઝર્મ તથા વજ સહિત દીપન પદાર્થોના કવાથો પીવાથી આમની તરશ મટે છે.

કફને ઉઘેડનારા પદાર્થોથી અજઘી થયેલી તરશ મટે છે, અને ક્ષય સિવાયની તમામ તરશો પછી જોથી મટી જાય છે.

ગોળનું પાણી પીવાથી (સ્નગ્ધ લોજ-નથી થયેલી તરશ મટે છે. અતિશય શેગોથી નિર્ભજ થઈ ગયેલાની તરશ દૂધથી શાંત થાય છે.

મૂર્છા, ઉલટી, તરશ, આફરો, શી પ્રસંગ, અને મધથી દુઃખ પામવાને રીતજ જળ પાતું. રક્તપિત્ત તથા મહાત્મ્યમાં હિ-તકારી અજો તથા ઔષધોથી તરશ મટાડવી તરશ મટયા પછી બીજા રોગોની ચિકિત્સા મર્ધ થકે છે.

તરશ્યાને તુરત પાણી ન મળે તો તુરત મરણ અથવા બીજા શેગો થાય છે.

તરશો માણસ બેજાન થાય છે. અને તેથી તેનું મરણ થાય છે, માટે ડોઈ પછી સ્થિતિમાં તેને પાણીની અટકાયત કરવી નહિ. અજ વગર પછી ડેટલોક સમય

છવી શકાય છે, પણ પાણી વગર તે ક્ષણમાં મરણ થાય છે.

મુર્છાના અધિકાર.

મુર્છાનાં નિદાન તથા સપ્રાપ્તિ.

સ્રીણસ્વ વહુદોષસ્ય વિરુદ્ધાદારસેવિનઃ |
વેગાવાતાદમીવાતાદીનસસ્વસ્ય વા પુનઃ |
કરણાયતનેષુગ્ના ॥ વાજેશ્વમ્યન્તરેષુ ચ |
નિવિચ્છન્તે યદા દોષાસ્તદા મુર્છન્તિ
માનવાઃ ॥

વહુદોષસ્વાધિકદોષસ્ય ન ત્વનેકદોષસ્ય | તદા મુર્છાં ત્રિદોષજેવ સ્યાત્ | તથૈવાસ્તુ કો દોષઃ ?
તત્ર પૃથક્ દોષજાનાં મુર્છાનાં વક્ષ્યમાણતાત્ |
વેગાવાતાત્ મહાદેઃ અમિવાતાત્ છગુહાદિના-
દીનસત્ત્વસ્ય સ્વલ્પસાત્ત્વગુણસ્ય, જ્યૌદધિકતત્ત્વો,
ગુણસ્ય | યત્ ઉક્તં મુર્છાં પિત્તતમઃપ્રાપેતિ,
કરણાયતનેષુ કરણ મનસ્તસ્યાયતનેષુ સ્વસ્થાનેષુ
વાયોષુ કર્મેન્દ્રિયેષુ આન્યસ્તરેષુ બુદ્ધીન્દ્રિયેષુ ॥

નળજા, બહુદોષવાળા, વિરૂદ્ધ લોજન કરનારા, મળાદિ વેગોને રોકનારા, માર પડેલા અને થોડા સત્ત્વશુભવાળાને મનના સ્થાનરૂપ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં અને કર્મેન્દ્રિયોમાં દોષો પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને મુર્છા આવે છે. બહુ દોષવાળા, જોટલે અધિક દોષવાળા, તથા દોષવાળા નહિ. અલ્પસત્ત્વ શુભવાળા જોટલે અધિક તથા શુભવાળા સમજવા, કારણ કે મુર્છામાં પિત્ત અને તથા શુભ વિશેષ હોય છે.

મુર્છાનાં સામાન્ય લક્ષણો.

સંજાવહાસુ મારીડુ પીડિતાસ્થનિકાદિ-

મિઃ । તમોઽમ્યુપૈતિ સહસા મુલ્લદુઃસ્વવ્ય-
પોહકૃત્ ॥ મુલ્લદુઃસ્વવ્યપોહાચ નરઃ પત-
તિ કાષ્ઠવત્ । મોહો મૂર્છેતિ તામાહુઃ પ-
દ્વિધા સા પ્રકીર્તિતા ॥

તમોગુણઃ અજ્ઞાનહેતુ । અમ્યુપૈતિ આગચ્છતિ
મુલ્લદુઃસ્વવ્યપોહકૃત્ । મુલ્લદુ સ્વજ્ઞાનનાશકર ।
નદે મુલ્લદુ સ્વજ્ઞાને નર કાષ્ઠવતિતા તા મોહો
મૂર્છેતિ પ્રાહુરિત્યન્વય । મૂર્છીયા મૂર્છીયોડપિ
પર્યાય । યત ઉક્તમ્ । “સંજોષધાતો મૂર્છીયો
મૂર્છાં સ્યાન્મૂર્છેનં તથા । કન્નમલ પ્રલયો મોહ
સંન્યાસસ્તુ મૃતોપમ ।” इति ॥

સંજાનું પહન કરનારી નારીઓમાં વાયુ
ભરાવાથી મુખ દુખના સ્થાનો નાશ
કરનાર તમોગુણ થવાથી માણસ કાષ્ઠની પેઠે
પડી જાય છે, એ રીતે મોહને મૂર્છા કે મોહ કહે
છે. જે મૂર્છાથી માણસ મુલ્લદુ જેવો થઈ
જાય છે તે મૂર્છાને સંન્યાસ કહે છે. મૂર્છા
છ પ્રકારની છે.

મુર્છાનાં ભેદો.

વાતાદિભિઃ શોષિતેન મયેન ચ વિષેણ ચ ।
પદસ્વપ્નેતામુ પિત્તં તુ પ્રસુત્વેનાવતિષ્ઠતે ॥

યત ઉક્તમ્ । મૂર્છાં પિત્તતમ પ્રાયેતિ ।

વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત, મધ અને વિ-
ષથી થયેલી એમ મૂર્છાના છ પ્રકાર છે. તે
સર્વેમા પિત્ત પ્રધાન હોય છે

મુર્છાનું પૂર્વરૂપ.

હૃત્પીઠા જૂમ્મણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાનાશો વ-
લ્લસ્યઃ । સર્વાસા પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્વં તાં
વિભાજયેત્ ॥

હૃદયમાં વ્યથા, બગાસાં, ગ્લાનિ, સં-

જ્ઞાનો નાશ અને નિર્બળતા એ સર્વ મૂર્છા-
ઓનાં પૂર્વરૂપો છે. કદેક પ્રકારની મૂર્છાના
લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

વાયુની મૂર્છાનાં લક્ષણો,

નીલં વા યદિ વા કૃષ્ણમાકાશમયવારુ-
ણમ્ । પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ શીઘ્રચ પ્રતિ-
બુદ્ધયતે । વેપથુશ્ચાક્ષમર્દશ્ચ પ્રપીઠા હૃદયસ્ય
ચ । કાર્થ્યં શ્યાવારુણા ચ્છાયા મૂર્છાંયે
વાતસમ્ભવે ॥

નીલ નીલવર્ણ કૃષ્ણ કાજલામ અરુણ અલ-
કરાગ । તમઃ પ્રવિશતિ મૂર્છાંતિ શ્યાવારુણા
ચ્છાયા ગાત્રસ્ય ॥

આકાશ લીલુ, કાળુ કે રાતું દેખાઇને
અંધારા આવીને મૂર્છા આવે છે એ મૂર્છા
તુરંતજ મટે છે. શરીરમાં કપ, અંગભંગ,
હૃદયમાં પીડા, હૃદયમાં કુશળતા અને શરીર
કાળાશ સહિત રાતું થઈ જાય છે.

પિત્તની મૂર્છાનાં લક્ષણો.

રક્તં હરિતવર્ણં વા વિવૃત્પીતમથાપિ વા ।
પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ સસ્વેદઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ॥
સપિપાસઃ સસન્તાપો રક્તપિત્તાકુલેક્ષણ. ।
સમ્મિબનવર્ચાઃ પીતામ્હો મૂર્છાંયે પિત્તસમ્ભવે ॥

આકાશ રાતું, લીલુ કે પીળુ દેખાઇને
મૂર્છા આવે છે. પરસેવો થઇને ચેતન આવે
છે ત્યારે તૃષ્ણા, સતાપ, નેત્રેમા રતાશ અને
પિત્તની વ્યાકુળતા થાય છે, અને હસ્ત આવે
છે તથા શરીર પીળુ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે
પિત્તની મૂર્છામાં થાય છે.

કફની મૂર્છાનાં લક્ષણો.

મેઘસક્લાશ્માકાશં તથોર્ધિર્વા યૈર્નૃતસ્મ્ ।

પર્શ્વસ્તમઃ પ્રવિશતિ ચિરાન્ન પ્રતિબુદ્યતે ।
ગુરુમિઃ પ્રહૃતૈરઙ્ગૈર્યૈવાર્દ્રેણ ચર્મણા । સ-
પ્રસેકઃ સઘ્નહાસો મૂર્છાયાં કફસમ્ભવે ॥

મેઘસઙ્કાશા કુન્નમેઘસઙ્કાશમિત્યર્થઃ । યત આહ
સુશ્રુત ॥

કફેન પચ્યેદ્રૂપાભિ ર્થેતાન્નપ્રતિમાનિ તુ ॥

ઘનૌર્નિવિદેસ્તમોમિઃ ગુરુમિરઙ્ગૈરુપલક્ષિત મૂ-
ર્છાયઃ વદ્ધૃવિધ ઉક્ત સુશ્રુતેન ॥

આકાશ વાદળા જેવું અને ઘાટા અ-
ધકાર જેવું, દેખાઇને મૂર્છા આવે છે. ઘણી-
વારે ચેતન આવે છે, ત્યારે આળાં આમડાથી
વાંટાયા જેવું ચરીર ભારે બધાય છે, મુખમાં
પાણી તથા મોળ આવ્યા કરે છે. આ લક્ષણો
કેદનાં છે. (વાદળા જેવું એટલે ધોળાં વાદળાં
જેવું સમજવું, કારણ કે સુશ્રુતે કહ્યું છે કે—
કેદથી ધોળાં વાદળા જેવાં રૂપ દેખાય છે.

ત્રણે દોષને મૂર્છા વિષે.

સર્વાક્રુતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર હવાગતઃ ।
સ જન્તું પાતયત્યાશુ વિના સીમત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥
અપસ્માર હવાગતસ્તેન મહતામિમાતેન પતતિ
ચિરેણ પ્રતિબુદ્યતે તર્હિ તયો કો ભેદ इत्यત
આહ ॥

સાન્નિપાતિકમૂર્છાંયો વિના સીમત્સચે-
ષ્ટિતૈઃ ॥ સફેનવમનદન્તવદ્નનાશિવિકૃત્યાદિમિ-
ર્વિના પાતયતિ ॥

ત્રણે દોષોનાં ચિન્હોવાળી, વાઈ આ-
વ્યા જેવી અને ઘણીવારે ચેતન આવનારી
ત્રિદોષની પણ મૂર્છા થાય છે, એમ ચરકનો
મત છે. ચરક કહે છે કે વાઈમાં ફીણવાળું
વમન કાંતોનું બીડાઈ જવું અને આંખોમાં

વિકૃતિ વગેરે ચેષ્ટાઓ થાય છે. પણ આ સા-
ન્નિપાતિક મૂર્છામાં તેમ થતું નથી, એટલેજ
એ બેમાં તફાવત છે.

રક્તની મૂર્છાનાં નિદાનો.

પૃથિવ્યગ્ન્યસ્તમોરૂપ રક્તગન્ધસ્તદન્વયઃ ।

તસ્માદ્રક્તસ્યગન્ધેન મૂર્છન્તિ શુભિ પાનવાઃ ॥
તમોરૂપ તમોબહુલ માનવાશ્ચ યે તામસાઃ ।
ન તુ સાન્નિકા રાજસાશ્ચ । અત્રૈકે વદન્તિ । નૈવ
યુક્તિ સમીચીના તર્હિ ચમ્પકાદિગન્ધેનાપિ મૂર્છા
પ્રસજ્યેત તત્રાપિ ગન્ધસ્ય પાર્થિવત્વાત્ । અત આહ ॥

દ્રવ્યસ્વભાવા इत्यેકે દૃષ્ટા યદતિશુક્ષતિઃ ॥

(અત્રાહ યોગઃ ।) દર્શનાદશ્નજસ્તજ્ઞા-
ન્નધાર્ચૈવ પ્રમુક્ષતિ ॥

પૃથ્વી અને જળમાં તમોગુણનો અંશ
ધણો છે, અને પૃથ્વી અને જળમાંથી અંશ
અને રક્ત બને છે, માટે માણસો રક્તના
ગંધથી મૂર્છાિત થાય છે. કેટલાક કહે છે કે
રક્તના અંધથી નહિ, પણ રક્તને બેવાથી
મૂર્છા થાય છે, તે રક્તનોજ સ્વભાવ છે.
લોકો તો કહે છે કે—“ રક્તના દર્શન તથા
અંધથી મૂર્છા થાય છે.

રક્તની મૂર્છાનાં લક્ષણો.

સ્તંભાઙ્ગયદિસ્ત્વમૃજા ગૃદોચ્છ્વાસશ્ચ મૂ-
ર્છિતઃ ॥

રક્તની મૂર્છામાં ચરીર સ્તંભ અને
શ્વાસ ખૂબ થઈ જાય છે.

મથ તથા વિપની મૂર્છાઓનાં નિદાન.

ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિષમય-
યોઃ । ત વ્ય તસ્માન્નાભ્યાં તુ મોહો સ્થા-
તાં ચથેરિતૈઃ ॥

યે ગુણા લઘુરૂક્ષાણુવિશ્વસ્યવાયિતીક્ષ્ણવિકા-
શિસ્તુક્ષોળ્યાનિર્દેશ્યસત્વાદયઃ તૈભાદૌ દ્રવ્યે વ્ય-
સ્તાસ્તીવાશ્ય સન્તિ । ત ઇષ ગુણા વિષમવયોસ્તુ
તીવ્રતરત્વેન સ્થિતા । તત્રાપિ મેદઃ ॥

ત ઇવ મધે દશ્યન્તે વિષેષુ ચલ્લવચરા इति॥

લઘુતા, રૂક્ષતા, શીઘ્રતા, વિશદપક્ષુ,
વ્યથાચિતા, વીર્યશુતા, વિરાશીપક્ષુ, સૂક્ષ્મતા,
ઉષ્ણતા અને નિરૂપક્ષુ ન થઇ શકે એવા
રસવાળાપક્ષુ, ઈત્યાદિ જે શુભો તેલ વગેરે
પદાર્થોમાં ભુક્ષ ભુક્ષ રહેલા છે અને તીવ્ર છે,
તે શુભો વિષ તથા મધમાં બહુ વીર્યતાથી
રહેલા છે. મધ કરતાં પક્ષુ વિષમાં વધારે
વીર્ય હોય છે. આમ હોવાથી મધ તથા વિ-
ષથી પક્ષુ મૂર્છા આવે છે.

મધની મૂર્છાનાં લક્ષણો.

મધેન મલપન ચેતે નદ્વિધિપ્રાન્તમાનસઃ ।

માત્રાણિ વિશિષ્ણન્ ભૂમાજરાં યાવન્ન યાતિ
તત્ ॥ નદ્વિધિપ્રાન્તમાનસ નદ્વ સર્વથા સ્મૃતિહીન
વિપ્રાન્ત રજ્જ્વા સર્પજ્ઞાનયુક્તં માનસ યત્ય સઃ ।
જરાં જીર્ણતાં । તન્મદ્યમ્ ॥

મધથી સુતાં સુતાં બકલા થાય છે. મન
એવાન થઇ જાય છે જમીનપર હાથ પગ
પકડાય છે, અને દોરીને સર્પ જેવું સમજાય
છે. એ પ્રમાણે મધ પચે ત્યાં સૂધી થયા
કરે છે.

વિષની મૂર્છાનાં લક્ષણો.

વેષશુસ્વમરુળ્લાઃ સ્યુસ્તમશ્વ વિષમૂર્ચ્છિત્વો
વેદિતવ્યં તીવ્રતરં યથાસ્વં વિષલક્ષણેઃ ॥

વિષસ્ય મૂલકન્દપલ્પવ્રક્ષીરાદિમંદગ્નિસ્ય ય-
થાસ્વ લક્ષણમુક્ત શુશ્રુતે કત્પસ્થાને તદ્લક્ષણં

મધાપેક્ષયા તીવ્રતર વેદિતવ્ય ન તુ સંજ્ઞાતાદ્યેન
સામ્યધર્મત્ ॥

કંપ, નિદ્રા, તુષા, અને અંધકાર, એ
વધારે ઉગ્ર રીતે લક્ષણો થાય તો તે મૂર્છા
વિષની બાણુવી વપના મૂળ, કંઠ, ફળ, પાં-
દડાં અને છીર વગેરે જે જે લેઈ છે તે પ્ર-
ત્યેકનાં લક્ષણો મધના તે તે લક્ષણો કરતાં
વધારે તીવ્ર છે, સંજ્ઞાને નાશ કરવાનો શુભ
મધમાં તથા વિષમાં સરખો છે, માટે તે બ-
ન્નેનાં લક્ષણો પક્ષુ સરખાં હશે એમ ન
સમજવું.

મૂર્છા, જમ, અને તંદ્રા વચ્ચે ભેદ.

મૂર્ચ્છા પિત્તતપઃ પ્રાયા રજઃ પિતાનિલા-
દ્રમઃ । તમો વાતકફાચન્દ્રા નિદ્રા શ્લેષ્મ-
તમોમ્ભવા ॥

રજ પિતાનિલાદ્રમ્ इति नात्र समुच्चयः । के-
वलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् भ्रमश्च चक्रारूढस्यैव
भ्रमद्वस्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रમत् इव ज्ञानं च ॥

મૂર્છામાં પિત્ત તથા તમો શુભુ પ્રધાન
હોય છે, જમમાં પિત્ત, વાયુ, અને રજોશુભુ
પ્રધાન હોય છે; તંદ્રામાં વાયુ, કંઠ, અને ત-
મોશુભુ પ્રધાન હોય છે, અને નિદ્રામાં કેવળ
તમોશુભુજ પ્રધાન હોય છે.

જમ રજોશુભુ, પિત્ત તથા વાયુના સ-
મૂહાયથી થાય છે એમ ન સમજવું, કારણ કે
એટલા પિત્તજ્વરમાં પક્ષુ જમ થાય છે,
જેમ ચક્રકોળ ઉપર મેઠેલા માણુએને સઘળી
વસ્તુઓ સમતી દેખાય છે, તેમ જમવાળાને
પક્ષુ સઘળી વસ્તુઓ અને પાતાનો દેહ પક્ષુ
જમતો જણાય છે.

तंद्रानां लक्षणे.

इन्द्रियायैष्वसंविस्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः॥
निद्रार्चस्थैव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्॥

इन्द्रियार्थानामर्थः प्रयोजनं येषु । अर्थाद्विषयेषु ।
असत्त्वितिः असम्यक् ज्ञानम् इति इन्द्रियार्थं स-
म्यक् ज्ञानादि निद्रायाम् प्रबुद्धस्य कृमामावस्तन्दा-
यां तु प्रबोधितस्यापि क्लृप्त इत्यनयोर्भेदः ॥

કંઈક બેભાની, ભારેપણ, ભગ્યામાં,
અને બાનિ, એ તંદ્રામાં લક્ષ્યો છે. નિદ્રા-
માંથી જાગ્યા પછી બાની નથી રહેતી પણ
તંદ્રામાંથી જાગ્યા પછી તે રહે છે, એટલો
એ બેમાં ભેદ છે.

કલમનું લક્ષ્ય.

योनावासः श्रवो देहे महद्दः स्वाससङ्ग-
तः । ह्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवा-
धकः । इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रि-
याणां च ॥ अर्थः प्रयोजन विषयग्रहण तस्य
प्रवाधकः प्राबल्येन बाधकः ॥

અમલગર ઉત્પન્ન થયેલ, ખાસથી મુક્તા,
અને ઇંદ્રિયોનાં જ્ઞાનને બાધ કરનાર જેઠામાં
જે શ્રમ થાય છે, તેને કલમ કહે છે.

निद्रानुं लक्ष्य.

वदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः कल-
 मान्विताः । विषयेभ्यो निवर्षन्ते तदा
 स्वपिति मानवः ॥ क्लान्तो ग्लानः । आस्य
 इति यावत् । कर्मात्मानः कलमान्विताः कर्मेन्द्रि-
 याणि ज्ञानेन्द्रियाणि च आन्तानि ॥

અન બ્લાની પામવાથી ઈદ્રિયો પશુ
બ્લાની પામે છે તેથી નિષ્ક્રિયને અક્રિય કરી
અક્રિય નથી, તેથી માણસ સુધં જાય છે.

संन्यासत्रुं लक्षय.

वाग्देहवनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः॥
 संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाक्रियः ।
 स ना संन्याससंन्यस्तः काङ्क्षीभूतो भवो-
 पमः । माणैर्विमुच्यते क्षीघ्रं मुक्त्वा सद्यः
 फलां क्रियाम् ॥

आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति प्रा-
णायतन इदं संन्यस्तं मूर्च्छितः काष्ठभूत क्रि-
यारहित अत एव मृतापम इति सद्यः फला क्रियां
सूत्रव्यवधानाननायपीठकपिकुपर्वणशुद्धिकादिदेश-
नादिरूपा ॥

હૃદયમાંના અતિ ઝળઘાન મણી વાણી,
 કેહ, તથા મનની શેણનો નાશ કરીને નિર્મળ
 માણસને મૂર્ચ્છિત કરે છે, ત્યારે તેને સંન્યાસ
 કહે છે. કાદળી પેઠે ક્રિયા રહિત તથા યુક્ત
 બેવા કચેલા તેના શરીરમાં સોઢ થોકવી,
 તીક્ષ્ણ અંબનો તથા નરયો આપવાં, કૌમાં
 વસવાં, વીંછી કરાવવો, વગેરે કરવું; નહિ
 તો તે માણસ તરત મરી જાય છે.

संन्यास तथा मूर्च्छाभां भेद.

दोषेषु मदमूर्च्छाया मतवेगेषु देहिनिः ।
स्वयमप्युपशमयन्ति संन्यासो नौषधैर्विना॥
मदमूर्च्छायाः मदः अप्रहृष्ट उन्मदः । मूर्च्छा-
याः मूर्च्छः ॥

હોયોના વેગ મટે જોટલે મૂંઝાં તથા નહિ વધેલ કન્યાદ કોની શ્રેણે શાંત થાય છે, પણ સંન્યાસ તો જૈનધર્મ વિના શાંત થતોજ નથી.

મર્દાની ચિકિત્સા.

सेकावमाहा मण्यः सहाराः क्षीताः म-

દેહા વ્યજનાનિહાથ । શ્રીતાનિ પાનાનિ
ચ ગન્ધવન્તિ સર્વાસુ મૂર્છાનિવારિતાનિ ॥

મળયશ્વન્દ્રકાન્તાદયઃ હારા મુકાદિહારા શીતા
પ્રદેહા સર્કર્પૂરચન્દનાનુલેપનાનિ ॥ શીતાનિ
પાનાનિ સિતામલકાદિપાનકાનિ ॥ ગન્ધવન્તિ
કર્પૂરાદિમુગન્ધવન્તિ સર્વાસુ મૂર્છાસ્થનિવારિતાનિ ।
અચાપ્યમભિપ્રાયઃ । સેકાર્દાન્યન્યાસુ મૂર્છાસુ હિ-
તાયેવ કિં તુ વાતશ્લેષ્મજાસ્વપિ ન નિવારિતાનિ
તત્રાપિ પિત્તસ્ય પ્રાધાન્યત્વાત્ ॥

સિદ્ધાનિ વર્ગે મધુરે પર્યાસિ સદાદિમા
જાઙ્ગલજા રસાથ । યથા યવાલોહિતશા-
લ્યથ મૂર્છાસુ પથ્યાઃ સસતીનમ્બાદ્રઃ ॥

સતીનઃ કલપ ॥

કોલમજ્જોષ્ણોશ્વીરકેસરં શ્રીતવારિણા ।
પીતં મૂર્છાં જયેહીદા કૃષ્ણં વા મધુસં-
યુતામ્ ॥ શ્રીતનં તોયેન વિસં મૃગાલં
કૃષ્ણં ચ પથ્યાં મધુનાવલિશ્ચાત્ । કુર્યાચ્ચ
નાસાવદનાવરોધં શ્વીરં પિવેદ્રાપ્યથ માનુ-
ષીણામ્ ॥ દ્રાક્ષા સિતા દાહિમલાજવન્તિ
કદ્ધારનીલોત્પલપદ્મવન્તિ । પિવેત્કષાયાણિ
ચ શ્રીતલાનિ પિત્તજ્વરં યાનિ ચ યાપય-
ન્તિ ॥ શિરીષવીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈ-
ન્ધવૈઃ । અજ્ઞનં સ્યાત્ પ્રવોધાય સરસોન-
શિલાવચૈઃ ॥

(અન્યથા) । અજ્ઞનં સમ્યગારબ્ધં મધુ-
સિન્ધુશિલોષ્ણૈઃ । પ્રવોદ્રોહિ ભવતિ મા-
વિતં મિષજાં વૈઃ ॥

શિલા મનઃશિલા । ઊષ્ણં મરિચઃ ॥

મધુકસારસિન્ધુત્પવચોષળકળાઃ સમાઃ ॥

શ્લેષ્ણં પિષ્ઠામ્પસા નસ્યં કુર્યાત્ સંગ્ગા-
પ્રવોધનમ્ ॥

રક્તજાયાં તુ મૂર્છાયાં હિતઃ શ્રીતક્રિયા-
વિધિઃ । મધ્યજાયાં પિવેન્મધ્યં નિદ્રાં સેવેત
વા મુસલમ્ ॥ વિષજાયાં વિષગ્નાનિ મેષ-
જાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

શ્રીતળ જળનાં સેવનો, શ્રીતળ જળના
અવગાહનો, ચંદ્રકાંત મણિઓ, ચોતીના હારો,
કર્પૂરચંદનના લેપો, સાકર સહિત તથા કપૂર
સહિત મુગધી આમળાંના રસ વગેરેનાં પ્રયા-
નકો, અને પખાનાં વાધુ, આ ઉપાયો બીજા
જથ્થા પ્રકારની મૂર્છાઓમાં લાભકારક છે,
એટલું જ નહિ, પણ વાધુ અને કદ્ધારી મુર્છા-
ઓમાં પણ તે કરવા યોગ્ય છે, કેમકે એ મુ-
ર્છાઓમાં પણ પિત્તનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે.

મધુર વર્ગમાં પકોલેલા દૂધો, દાડમના
રસ સહિત બંગલભાસરસો, જવ, રાતા ચો-
ખા, વટાણા, અને મગ સર્વ મૂર્છાઓમાં
હિતકારી છે.

બોરનો ગર્ભ, મરી, વાળો, અને ના-
ગકેશરને વાટી ટાલા પાણીમાં પીવાથી મૂર્છા
મટે છે.

પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી મૂર્છા
મટે છે.

કમળનું બિસ તથા મુણાલ, પીપર,
અને હરડેને વાટી મધમાં આટવાથી મૂર્છા
મટે છે.

નાક તથા મુખના આસને શેકવાથી
પણ મૂર્છા મટે છે.

ભીંજાનું ધાવણ પીવાથી મૂર્છા મટે છે

દ્રાક્ષ, સાકર દાડમ, ચોખાની પાણી,
હિન્દી તર, નીલકમળ, અને શ્વેત કમળ,

અને એત કમળના શીતળ કરેલા કવાયો,
તથા પિત્તજ્વર મટાડનારા કવાયો પીવા.

સરસડિયાનાં બીજ, પીપર, મરી,
સૈંધવ, હસણુ, મણુશીળ, અને વજને ઝામૂ-
ત્રમાં વાટીને નેત્રમાં આંજવાથી ભયતપણું
પ્રાપ્ત થાય છે.

મધ, સૈંધવ, મણુશીલ, અને મરી
સારી રીતે આંજવાથી મૂર્છાનો મોહ મટી
ભય છે, એમ ઉત્તમ વૈદ્યોએ કહેલું છે.

મહુડાંનો સાર, સૈંધવ, વજ, મરી
અને પીપર સમભાગે પાણીમાં વાટીને તેનું
નસ્થ લેવાથી ભાન આવે છે.

રક્તાની મૂર્છાની ચિકિત્સા.

રક્તાની મૂર્છામાં શીતળ ઉપચારો
કરવા; મધથી મૂર્છા હોય તો બીજું મધ
પાડું, અથવા નિદ્રા કરાવી દેવી, અને વિષની
મૂર્છા હોયતો ગિષ્ઠર ઝોપધો દેવ !

સંન્યાસની ચિકિત્સા.

પ્રભૂતદોષસ્તમસોઽતિરેકાત્સમ્પૂર્ણિષ્ઠો
નૈવ વિબુઘ્યતે યઃ । સંન્યસ્તસંગ્ઃ સ હિ
દુષ્ક્રિસ્ત્યો નરો મિષગ્મિઃ પરિકીર્તિતોઽ-
સૌ ॥ અજ્ઞાનાન્યવધીદાશ ધૂમાઃ પ્રથમનાનિ
ચ । સૂચીમિસ્તોદનં શ્વસ્તં દાહપીઢા નસ્તા-
ન્તરે ॥ લુચનં કેશલોમ્નાં ચ દન્તૈર્દૈશ્વનમેવ
ચ । આત્મગુણાવધર્ષશ્ચ હિતસ્તસ્ય પ્રબોધને ॥

અવપીઢઃ કલ્કીકૃતૌષધરસસ્ય નાસાપુટે દાનમ્ ।
પ્રથમને ઔષધચૂર્ણસ્ય દિમુલ્લ્યા નાશિકયા મુલ-
વાતેન નાસાપુટે દાનં । તસ્ય સંન્યસ્તસ્ય ॥

ધણા દોષોવાળો માણસ અત્યંત તથા
જીલ્લને લીધે મૂર્છાત થઈને પાછો પોતાની
મેળે ભયત ન થાય, તેને સંન્યાસ શેઝ છે,

એમ વૈદ્યો કહે છે, અને તે કષ્ટસાધ્ય છે. તેને
અજ્ઞો આંજવાં, કઢેલાં નરસ્યો દેવાં, ધુ-
માડા દેવા, બે ઝુપની નળીમાં ઝોપધનું
ચૂર્ણ ભરીને એક છેડેથી કુક મારીને ચૂર્ણ
નાકમાં ચઢાવી દેવું, શરીરમાં સોઇએ યો-
ગ્યવી, નખ મધ્યે દાહ કરવો, કેશ તથા ફે-
વાડા તોડવાં, કાંતથી બટકાંઓ ભરવાં, શ-
રીરપર કોચાં ઘસવાં, આ ઉપાયોથી તેને
ભાન આવે છે.

મૂર્છા ઉપર રસો.

ક્ષણમધુવુર્ત સૂતં મૂર્છાયાં માશ્વેન્નિ-
ષક્ । શ્રીતસેકાનગાદીન્ સર્વાન્ને પીઢનં
દગત્ ॥ સુત મારિતમ્ ॥

તામ્રચૂર્ણસમોશીરં કેશરં શ્રીતવારિણા ।
પીતં મૂર્છાં દુતં દન્યાદ્ દુશ્મિન્દ્રાશ્વનિર્યવા ॥
તામ્રચૂર્ણ મારિતતામ્રચૂર્ણમ્ ॥

વૈદ્ય મૂર્છાં મટાડવાને પીપર અને મધ
આથેમારેલો પાશો બટાડવો. શીતળ સેઅનો,
અવગાહનો કરવાં, અને હઠથી સર્વ અંગે
ચોળવાં.

તામ્રભસ્મ, વાળો, અને નાગકેશર
સમભાગે ટાંકા પાણીમાં પીવાથી. વીજળીથી
ટૂકની ચેકે મૂર્છાં તુરત હણાઈ ભય છે.

શ્રમની ચિકિત્સા.

પિવેદુરાલપાકાર્યં સધૃતં ભ્રમજ્ઞાન્તથે ।
પથ્યાકાયેન સંસિદ્ધં ધૃતં ધાશીરસેન વા ॥
ગુષ્ઠીકૃષ્ણાશ્વતાઢાનાં સાપવાનાં પર્લં પ-
લમ્ । ગુહસ્ય વદ્પલ્લવેષા ગુદિકા ભ્રમ-
નાશિની ॥ તામ્રં દુરાલપાકાર્યઃ પીતં તુ
ધૃતસંયુતમ્ । નિવાત્સેદ્યમં શીર્ષં તથા
શ્વમ્બુર્મીષિતમ્ ॥

રાતા ધમાસાનો કવાથ થી નાંખીને પીવાથી જમ મટે છે.

હરડેનો કવાથ અથવા આમળાના રસથી પકાવેલ થી પીવાથી જમ મટે છે.

આર આર તોલા સૂઠ, પીપર, સૂવા, અને હરડેની ૨૪ તોલા ગોળમાં ગોળી કરીને ખાવાથી જમ મટી જાય છે.

તામ્રભરમ થીમાં કાલવી રાતા ધમાસાના કવાથ સાથે પીવાથી જમ તુરત મટે છે, એમ મહાદેવજીએ કહેલું છે.

તંદ્રા તથા ધણી નિદ્રાની ચિકિત્સા.

તુરજ્જલાલકલ્પણોત્તમેન્દુમનઃ શિલામાગ-
વિકામવૃન્નિ । નિયોજ્ય તાન્યસ્થિ વિનિ-
શ્રિતાનિ તન્દ્રાં સનિદ્રાં વિનિવારયન્તિ ॥

इन्दुं कर्पूरं ॥

સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ।
વસ્તમૂત્રેણ સમ્પિઠં નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥

श्वेतमरिचं विष्टुबीजम् ।

શુષ્ઠીકળોગ્રાલવળોત્તમાનિ નસ્યેન ત-
ન્દ્રાવિજયોલ્લખાનિ । શુદ્ધાશુતાપૌષ્કરના-
ગરાણિ માર્ગીશિવાશ્ચા કથિતાનિ પાનાવ્ ॥

શિવા હરીતકી । इति मूर्च्छाधमनिद्रातन्द्रासं-
न्यासाधिकार ॥

ઘોડાની હાળ, સૈંધવ, કપૂર, મણ્ડરીલ, પીપર, અને મધ આંખમાં આંજવાથી તંદ્રા અને નિદ્રા મટી જાય છે,

સૈંધવ, સરગવાનાં બીજ, સર્પપ, અને કઠને બકરાંના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નસ્ય દેવાથી તંદ્રા મટી જાય છે.

સૂઠ, પીપર, વજ, અને સૈંધવનું નસ્ય અવશ્ય તંદ્રા મટાડે છે.

લોંડીજણી, કઠ, જળો, સૂઠ, ભાંડી, અને હરડેનો કવાથ પીવાથી તંદ્રા મટી જાય છે.

મહાત્યયનો અધિકાર.

મધનો સ્વભાવ.

मद्यं स्वभावतः प्राणैर्येषां तदा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं रसायनम् ॥

બુદ્ધિમાનોએ કહેલું છે કે સ્વાભાવિક રીતે મધ અન્ન સમાન છે. યુક્તિ વગર વાપરવાથી રોગ થાય છે, યુક્તિથી વપરાય તો રસાયન રૂપ છે.

મધનો મહિમા.

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यस्यन् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥
विधिना मात्रया काले हितैरसैर्येषांचलम् ।
महृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं तथा ॥

પ્રાણીઓના પ્રાણ રૂપ અન્ન છે, પણ તેના ઉપયોગ અયોગ્ય રીતે થાય તો તે પ્રાણ હરે છે, હેર પણ પ્રાણહાર છે છતાં યોગ્યતાથી વપરાય તો રસાયન રૂપ છે; તેમ વિધિ વડે યોગ્ય માત્રાથી સમયસર હિતકારી અન્નોની સાથે હર્ષથી મધ પીવામાં આવે તો તે અમૃત રૂપ થાય છે.

મધપાનનો વિધિ.

कृतञ्चारिरसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धकानां
उद्दामगन्धिभिः स्फीतैर्दुग्धमिर्वसनैर्हृतः ॥

વિવિધવિવિધસખી રક્તામરણપૂષિત ।
સામન્દઃ સાવધાનમ પિવેન્મયં કનૈઃ કનૈઃ॥

શરીરને શુદ્ધ કરીને, પવિત્ર બનીને,
ઉત્તમ સુગંધો ખાણુ કરીને, સુગંધી સારાં
વસ્ત્રો પહેરીને, વિચિત્ર સુદર માળાઓ તથા
ચત્તાં આભરણો પહેરીને, આનંદી બનીને
સાવધાનીથી ખીરે ખીરે મધ પીવું.

મધપાનનું સ્થળ.

ઉપવનેષુ સુરમિસુરજ્જસુમનઃ સમૂહમનો-
હરેષુ મન્જુગુઙ્ગન્મધુકરનિકરેષુ કૂજત્ક-
લકળેષુ સુરમિશિશિરમધુરસમીરેષુ મંદિ-
રેષુ સુષાગ્રપ્રેષુ મધપશૂપિતેષુ સ્વપથાનેષુ
સંસ્તીર્ણવિહિતેષુ શ્વનાશ્વનેષુ । ઉપવિષ્ટો-
ડ્યવા તિર્યક્ શૃષ્ઠં દૃષ્ટઃ સુરાં પિવેત્ ॥
સૌષર્ણે રાજતૈઃ પાત્રૈઃ પિવેન્મખિમયૈરપિ ॥
રૂપયૌવનમત્તામિર્ચિલ્લાભામિર્ચિષ્ણેષતઃ । વ-
સ્ત્રામરણમણ્યૈશ્ચ શૃષિતામિર્ચયર્તુકૈઃ ॥
દીપમાનં મુગાક્ષીમિઃ પિવેન્મયં મુદાન્વિતઃ॥

ઉત્તમ રંગેવાળાં સુગંધી પુષ્પોનો મ-
નહરણુ કરનાર સમૂહ હોય, અમરેનું ટોળું
મધુર શુંભાવ કરતું હોય, કેાવલ ટહુકા કરતી
હોય, અને સુગંધી અને શીતળ મધુર વાસુ
વાતો હોય, એવા બગીચામાં, કળીચૂનાથી
મીઠા કરેલા, મધુર વાસુ તથા પુષ્પોથી સુગં-
ધિત કરેલા બંગલામાં સારાં આશીર્વાદો
સહિત સારી રીતે ગિજાવેલા પલંગો ઉપર
અથવા આસનો ઉપર બેસીને કે આડે પડખે
થઈને બહુજ આનંદથી મહિષપાન કરવું. ફપ
તથા વૌવનથી મત્ત થવેલી, બહુજ ખારી,
ઝડુએનું અડુઅરતાં વસ્ત્રો પહેરેલી, આભ-
રણો અને પુષ્પોથી ચમુચારેલી, અને કુરચુના
બેઠાં નેત્રેવાળી સ્ત્રીઓએ સોનું, ફરું, કે ર-

ત્તના ખાલામાં બસીને મધ વારંવાર ખાવું,
અને પુરૂને તેનું પાન પ્રીતિથી કરવું.

મધની માત્રા.

માત્રયેતિ । માત્રા તન્નાન્તરે કથિતા ॥

શુદ્ધકાયઃ પિવેન્મયં સોપદંશં પલદ્વયમ્ ।
મધ્યાહે દ્વિગુણં તથા મુશ્નિર્મયં મસ્યેદતુ ॥
મદોષેડ્ઢપલં તદ્દન્માત્રા મધરસાયને । જ-
નેન વિધિના સેષ્યં મયં નિસ્પમતન્દ્રિતૈઃ ॥

શુદ્ધકાયઃ ઉત્તુહમલમૂતઃ । પલદ્વયં પારિસે-
પ્યાત્ પૂર્વાહે નોદ્વબ્યમ્ ॥ અતન્દ્રિતૈઃ માત્રયા
સાવધાનૈઃ । અન્યે ત્વાદુઃ ॥

શુદ્ધપાદયો ગુણા યાચદુલ્લસન્તિ નિરત્ય-
યાઃ । માત્રેયં વિહિતા મધપાને ન્વારોગ-
જન્મને ॥

શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળાઓ બપોર પ-
હેલાં અથવા સાંઘે આઠ તોલા મધ પીવું,
મધ્યાન્હે સોળ તોલા પીવું તથા તે પછી
સ્નિગ્ધ શેષજન કરવું, અને સાંઘકાળે તે જ-
ત્રીસ તોલા પીવું. મહિસની આ માત્રાઓ
રસાયન ફપ છે, માટે તેમાં બલ નહિ કરતાં
પુરૂએએ નિત્ય એ વિધિથી પીવી.

બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે—“જ્યાં સુધી
પુદ્ગિ આકિક શુભો અભાષિત રીતે પ્રકુલિત
રહે ત્યાં સુધીની માત્રા પીવી. તે ઉપરાંત
પીનાથી શેષ થાય છે.”

મધપાનનો કાળ તથા પ્રકાર.

કાલ इति यस्मिन् काले यादृशं मधमुचितं
तस्मिन्नादृશं पेयम् ॥

ગ્રીષ્મે મયં હિયં સ્વાદુ માત્રીકાદિસુસ-
પદમ્ ॥ પ્રશસ્ત્યે હિ શીતે ઉષ્ણતીક્ષ્ણ ગોઢિ-
કપીષ્ઠિકાદિ ॥

એ મધ એ કાળમાં યોગ્ય હોય તે પીવું. ગ્રીષ્મમાં શીતળ અને મધુર માખલી નામનું મધ પીવું, અને શીતકાળમાં ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ ગૌડિક નામનું તથા પૌષ્ટિક નામનું મધ હિતકારી ગણાય છે.

હિતકારી અન્નો.

મધાનુકૂલૈર્વિવિધૈઃ ફલૈર્વર્ણમનોહરૈઃ ।
મુગન્ધૈર્લવણૈર્હૃદૈર્યુષ્ટૈર્માસૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥
સ્તિગધૈરઞ્ચ મધ્યૈશ્ચ સહ મયં પિવેન્નરઃ ॥

અન્નૈ સિદ્ધૌરોદનપર્પટકાદિમિ । મધ્યૈઃ લઙ્કુ-
કપેનિકાદિમિઃ ॥

અમ્યક્કોત્સાદનસ્નાનવાસોષપાનુલેપનૈઃ ।
સ્તિગધોષ્ણૈસ્તાદૃશૈર્જૈર્વાતપકૃતિકઃ પિવેત્ ॥
ત્રીતોપચારૈર્વિવિધૈર્મધુરસ્તિગધત્રીતલૈઃ । ફ-
લૈરઞ્ચૈઃ સહ નર પિત્તમકૃતિકઃ પિવેત્ ॥
શ્લેષ્મિકો જાઙ્ગલૈર્માસૈર્મૃરિચૈર્મદિરાં પિવેત્ ॥

મધને અનુકૂળ પડે એવાં અને વિવિધ વર્ણોથી મન હરણ કરે એવા કૃણો સહિત મુગધી અને પ્રિય લવણાદિક સાથે જુદી જુદી રીતે સેકેલાં માસો, ભાત, પાપડ, સ્નિગ્ધ અન્નો, લાડુ, સુત્રકૃષ્ણી, વગેરેની સાથે મધપાન કરવું. વાયુની પ્રકૃતિવાળાએ સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અભ્યંગો, ચૂર્ણાદિના અંગ લેવો, સ્નાન, વસ્ત્ર, ધૂપ, વગેરે ઉપચારો કરીને ઉપર લખેલા અન્નોની સાથે મદિરા પીવી, પિત્તવાળાએ અનેક પ્રકારના શીતોપચારો કરીને મધુર, સ્નિગ્ધ, અને શીતળ કૃણો, અને અન્નો સહિત મદિરા પીવી, અને કંઈ પ્રકૃતિવાળાએ જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસો તથા મરી સાથે મધ પીવું.

મધની યોગ્યતા.

પ્રાક્ પિવેત્ શ્લેષ્મિકો મયં મત્તેસ્યોપરિ-
પૈત્તિકઃ ॥ વાતિકસ્તુ પિબેન્મધ્યે સમદો-
ષો યયેક્ષતે । વાતિકસ્તુ પિબેન્મયં પ્રાયો
ગૌડિકપૈષ્ટિકમ્ ॥ કફપિત્તાત્મકો યસ્તુ
માધ્વીકં માધવ પિવેત્ । વિધિર્વસ્તુપતામેષ
કથિતશ્ચરકાદિભિઃ ॥ યથોપપત્તિકં વાપિ
પિબેન્મયં હિ માત્રયા ॥

કંઈવાળાએ જમ્યા પેહેલાં, પિત્ત વા-
ળાએ જમ્યા પછી, વાયુવાળાએ લોજનની
મધ્યમાં, અને સમાન દોષોવાળાએ રૂચિ
માફક મધ પીવું.

ધણુ કરીને વાયુવાળાએ ગોળ અને
લોટનું, અને કંઈ તથા પિત્તવાળાએ સાકર
વગેરે મીઠા પદાર્થોનું મધ પીવું આ પ્રકાર
ધનવાન લોકોને માટે છે, નિર્ધન માણસે તો
જેવું મળે તેવું પીવું.

મધના યુથો.

રસવાતાદિમાર્ગાનાં સત્ત્વબુદ્ધીન્દ્રિયાત્મનામ્ ।
પ્રધાનસ્યૌજસથૈવ હૃદયં સ્થાનમુચ્યતે ॥
મધ હૃદયમાવિશ્ય સ્વગુર્ણૌરોજસો ગુણાન્ ।
દન્નભિર્દસસંસોમ્ય ચેતો નયતિ વિક્રિયા-
ન્ ॥ કવૃણ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મામ્લચવાવાગુર્કરં
તથા । રૂક્ષં વિકાશિ વિશદં મયં દન્નગુણં
સ્મૃતમ્ । ગુરુ ત્રીતં મૃદુ સ્તિગ્ધં સાન્દ્રં સ્વાદુ
સ્થિરં તથા । પ્રસન્નં પિચ્છિલં સૂક્ષ્મમોજો
દન્નગુણં સ્મૃતમ્ ॥ ગૌરવં લાઘવાચ્છૈત્યમૌ-
ળ્યાદમ્લસ્વભાવતઃ । માધુર્યમાર્દવં તૈક્ષ્ણ્યા-
ત પ્રસાદં વાથુભાવનાત્ ॥ રૌક્ષ્યાત્ સ્નેહં
વ્યવાયિત્વાત્ સ્થિરત્વં સૂક્ષ્મતામપિ ।

વિકાસિભાવાત્વૈચ્છિલ્યં વૈષયાત્સાન્દ્રતાં
તથા ॥ સૌહૃદ્યાન્મયં નિહન્તેવમોજસઃ
સ્વગુણૈર્ગુણાન્ । સત્ત્વં તદાશ્રયં ચાથુ સંસો-
ધ્ય કુરુતે મદમ્ ॥ હૃદિ મધગુણો વિષ્ટો
હર્ષસ્તર્ષો રતિઃ સુખમ્ । વિકારાથ યથા
સત્ત્વં ચિત્ત્વા રાજસતામસાઃ ॥ જાયન્તે
મોહનિદ્રાન્તાં ઇત્યેતન્મદલક્ષણમ્ । હર્ષમોજો
બલં પુષ્ટિમારોગ્ય પૌરુષં તથા ॥ યુક્ત્યા
પીતં કરોત્યાથુ મધં મદસુખમદમ્ । રોચનં
દીપનં હૃદયં સ્વરવર્ણપ્રસાદનમ્ ॥ પ્રીણનં
કુંદ્રણં ચલયં મયષોકશ્રમાપહમ્ । સ્વાપનં
નષ્ટનિદ્રાણાં મૂકાનાં વાગ્વિશોધનમ્ ॥ ના-
સનં ચાતિનિદ્રાણાં વિષદ્વાનાં વિબન્ધનુત્ ।
વધવન્ધપરિકલ્લેશદુઃસ્થાનાં ચાપ્યષોષકમ્ ॥
અપિ પ્રવયસાં મધમ્લુત્સર્ગાન્મોદકારકમ્ ।
મહુદુઃસ્વપ્નતસ્પાસ્ય શૌકૈરુપહતસ્ય ચ ॥
વિશ્રામો જીવલોકસ્ય મધં યુક્ત્યા નિ-
ષેવિતમ્ ॥

રસ તથા વાચુ વગેરેના માર્ગો, બુદ્ધિ,
ઇન્દ્રિયો, અહંકાર, અને શરીરમાં પ્રાધાન્ય
ધરાવનાર ઓજાનું મૂળ સ્થાન હૃદય છે. હૃદ
યમાં જીવને પોતાના દશ ગુણો વડે મધ
ઓજાના દશ ગુણોને ક્ષેત્ર પમાડીને ચિત્તને
વિકૃત કરે છે. મધ હલકુ, ગરમ, તીક્ષ્ણ,
સૂક્ષ્મ, ખાદું, સર્વ શરીરમાં વ્યાપી અથા
પછી પચનારૂં, ઝડપવાળું, રૂક્ષ, આધાનાં બં-
ધનોને શિથિલ કરનારૂં, અને બીનાશને મ-
ટાડનારૂં, એ રીતે દશ ગુણોવાળું છે. ઓજા
ભારે, શીતળ, કેમળ, સિન્ધુ, વાદું, મધુર,
સ્થિર, પ્રસન્ન, ચીકણું, અને સૂક્ષ્મ, એ દશ-
ગુણોવાળું છે. મધ હલકું છે તેથી ઓજાના

ભારેપણને, ગરમ હોવાથી શીતળતાને, તી-
ક્ષ્ણ હોવાથી કેમળતાને, સૂક્ષ્મ હોવાથી
વાદાપણને, ખાદું હોવાથી મધુરતાને, ઝડ-
પવાળું હોવાથી પ્રસન્નતાને, રૂક્ષ હોવાથી
સિન્ધુતાને, પ્રથમ શરીરમાં વ્યાપીને પછી
પાકનારૂં હોવાથી સ્થિરતાને, આધાને શિથિલ
કરનાર હોવાથી સૂક્ષ્મતાને, અને આદ્રતા
મટાડનારૂં હોવાથી મધ ઓજાની ચીકણ-
ને હલ્કી નાખે છે, એ રીતે મધ પોતાના દશ
ગુણોથી ઓજાના દશ ગુણોને ક્ષેત્ર પમાડનારૂં
છે. એ રીતે ઓજાના ગુણોને, ચિત્તને અને
ચિત્તના સ્થાનને પણ ક્ષેત્ર પમાડીને તે મધ
મદ ઉત્પન્ન કરે છે. મધના ગુણોથી હૃદય
ધેરાધ જવાથી હર્ષ, તુષ્ટા, રૂચિ, સુખ, અને
પ્રકૃતિને અનુસરીને મોહથી નિદ્રા સુખીના
રમેશુલ તથા તમેશુલના વિચિત્ર વિકારો
કરે છે. મધનુ આ સ્વરૂપ છે. મદ આપનાર
મધ એ સુક્તિથી પીવાયતો તુરતજ હર્ષ,
ઓજા, બળ, પુષ્ટિ, આરોગ્ય, અને પુરૂષાત્વ
આપે છે. તે રૂચિ ઉપજાવે છે, અગ્નિને દીપ્ત
કરે છે, હૃદયને પ્રિય લાગે છે, સ્વર તથા વર્ણ
સુધારે છે, તુષ્ઠિ આપે છે, ધાતુઓને પુષ્ટ
કરીને બળ વધારે છે, ભય તથા શોક અને
શ્રમને મટાડે છે. નિદ્રા ન આવતી હોય તેને
નિદ્રા લાવે છે, મૂંઝાળી વાણી સુધારે છે, અ-
ત્યંત નિદ્રાનો નાશ કરે છે, મળબંધ મટાડે
છે, અને દુઃખોની ખબર પડવા દેતું નથી.
તે સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધોને પણ આનંદ
આપે છે, અને બહુ બહુ દુઃખોથી થવાયે-
લા તથા શોકથી પીડિતા એવા આ જીવ-
લોકને તે વિશ્રામ આપનારૂં છે.

સાત્ત્વિક મદનાં લક્ષણો.

દુદિસ્યતિમીતિકરઃ સુલ્લઃ પાનાશનિ.

પ્રારતિવર્ષનથ । સમ્પાઝીત સ્વરર્ષનથ
પ્રોક્તોઽતિરમ્યઃ પ્રમયો મદો હિ ॥

પ્રીતિ પેળે મૈત્રી । સુખ સુખયતીતિ સુખઃ
સુખકર ફલ્યર્થઃ । પાનેત્યાદિ પાનાદિબ્જનુષક્ત્ત્વર્ષનઃ
અતિરમ્યઃ મનોવિકારિત્વેઽપિ ન દુઃખકરઃ પ્રથમ-
ગુણવિકારિત્વાત્ પ્રથમઃ । એવ દ્વિતીયસ્તૃતીયથ ॥

પહેલા પ્રકારનો મહત્ત્વ યુષ્ઠી છે, તે
મદ યુદ્ધિ, સ્મૃતિ, તથા બીજા ઉપરની પ્રી-
તિ આપે છે. યુગ્મ, અન્નપાન, અને નિદ્રાની
ધ્મિષ્ઠા કરે છે, બહુવામાં તથા ગાયનમાં સ્વ-
રને વધારે છે, અને મનને વિકૃત કરતો છતાં
દુઃખદાયી થતો નથી

રાજસ મહનાં લક્ષણો.

અવ્યક્તચુદ્ધિસ્મૃતિવાગ્વિષેષઃ સોન્મચ્છી-
ક્ષાકૃતિરમજાન્તઃ । આલસ્યનિદ્રાભિહતો
મુદુથ મધ્યેન મત્તઃ પુરુષો મદેન ॥

અવ્યક્તેત્યત્ર ઈર્ષદર્થે નવ્ । વિષેષઃ વિરુદ્ધ-
વેષઃ સન્મત્તસ્ય લીલાકૃતિમ્યા સહિતઃ ॥

રાજસ મહવાળો વિરૂદ્ધ વેષ્ટાચ્છા કરે
છે, ઉન્મત્તના જેવી રમતો કરે છે, આકાર
પશુ ઉન્મત્ત જેવો થઈ જાય છે, વારંવાર આ-
ળસ્ય તથા નિદ્રાથી ઘેરાય છે. તેની યુદ્ધિ,
સ્મૃતિ, અને વચનો બરેબર રચણ હો-
તાં નથી.

તામસ મહનાં લક્ષણો.

ગચ્છેદનમ્યાં ન ગુરુશ્ચ મન્યેત્ સ્વાદેદ-
નમ્યાણિ ચ નદ્ધસંજઃ । ઝ્યાચ્ચ ગુણાનિ
હૃદિ સ્થિતાનિ મદે તૃતીયે પુરુષોઽસ્વતન્ત્રઃ ॥

મનેદિતિ પરસ્પૃદમાર્પત્વાત્ । અસ્વતન્ત્રઃ મ-
દપરવશઃ ॥

બીજા પ્રકારના મહવાળો પરવશ થઈ
જાય છે, અમન નહિ કરવા યોગ્ય ક્ષીમાં
અમન કરે છે, માતા પિતાદિક યુરુચ્છાને મા-
નતો નથી, અભાગ્ય ભક્ષણ કરે છે, જ્ઞાન
ભૂલી જાય છે, અને છાની વાતો પ્રસિદ્ધ
કરી દે છે

આત તામસ મહનાં લક્ષણો.

ચર્હેષ્ચ તુ મદે મૂઢો મગ્નદાર્વિવ નિષ્ક્રિ-
યઃ । કાર્યાકાર્યવિમાગાહો મૃતાદપિ પરો
મૃતઃ ॥ મૂઢો મોહયુક્તઃ ॥

કો મદં તાદશ્ય ગચ્છેદુન્માદમિષ વાપરમ્ ।
બહુદોષમિવામૂઢઃ કાન્તારં સ્વવશઃ કૃતી ॥

અમૂઢ વિચારબહુલ ॥

ચોથા પ્રકારના મહવાળો મોહ પામે
છે, જાગેલા કાષ્ટ જેવો ક્રિયા વગરનો થઈ
જાય છે, મુઠકા કરતાં પણ વિશેષ નકામો
થઈ જાય છે, અને તેને કાર્યાકાર્યની ખબર
રહેતી નથી. આ ચોથા પ્રકારનો મદ બીજા
ઉન્માદ જેવો જ છે. તેને વિચારશીળ, સ્વ-
તન્ત્ર, અને વિચક્ષણ પુરુષ કેમજ પ્રાપ્ત
થાય ? (આ ચોથો મદ સુષ્ટુતે કહેલો છે.)

મદ થવાની યોગ્યાયોગ્યતા.

નાતિમાયન્તિ વક્ત્રિનઃ કૃતાહારા મહાજ્ઞ-
નાઃ । સ્તિગ્ધાઃ સત્ત્વવયોયુક્તા મથનિશ્વા-
સ્તદન્વયાઃ મેદઃ કપાધિકામન્દવાતપિષ્ઠા
દદાગ્રયઃ । વિપર્યયેઽતિમાયન્તિ ચિદ્ગ્ધાઃ
કુપિતાશ્ચ યે । મધેન ચામ્બરુક્ષેણ સાજી-
ર્જેં બહુનાપિ ચ ॥

બળશાન, જમેલો, બહુખાનાર, સિ-
ગ્ધ, ધૈર્યવાળો, શુચાન, નિત્ય મદ પ્રીવાની

ટેવવાળો, મધ પીનારાના કુળમાં જન્મેલો, અધિક મેદ તથા કદવાળો, વાયુ તથા પિત મંદ હોય એવો, અને સાશ અગ્નિવાળો, એવા પુરૂષને બહુ મધ થતો નથી; પણ એથી વિપરીત શુભ્રવાળા, મળખંધવાળા, કે કોપી હોય, તેને મધ બહુ ચડે છે. ખાટું કે રૂક્ષ મધ પીવાથી, અણલુંબાં મધ પીવાથી, અશ્વા વધારે મધ પીવાથી પણ બહુ મધ ચડે છે.

મહાત્મયનાં નિદાનો.

વિષય એ શુભ્રા દૃષ્ટાઃ સભિપાતપ્રકોપનાઃ । ત એવ મધે દ્રવ્યન્તે વિષે તુ ચલ-વત્તરાઃ । તસ્માદાવાધિ પીતેન તથા મા-શાધિકેન ચ । યુક્તેન વારિતૈસ્તૈકાલે સેવિતેન ચ । મધેન સ્વલ્લુ જાયન્તે મદા-ત્મયમુત્તરા મદાઃ ।

પ્રભુ દોષોને કોપાવનારા જે શુભ્રા વિ-ષમાં હોય છે તેજ મધમાં પણ એવામાં આવે છે, તોપણ મલના કરતાં વિષના શુભ્રા વધારે મળવાનું છે મધમાં વિષના જેવાજ, પણ જોછા શુભ્રા છે, માટે વિધિ રહિત પી-ધેલા, અયોગ્ય માત્રાથી પીધેલા, અદિત અત્રોગી સાથે પીધેલા, અને અયોગ્ય સમયે પીધેલા મધથી નકકી મહાત્મયાદિ રાગો થાય છે.

મધથી થતા ખીજ વિકારો.

નિર્બલક્રમેકાન્તત એવ મર્ધ નિષેવ્યમાર્ગ મનુજેન નિત્યમ્ । ઉત્પાદયેત્કટ્ટવમાન્નિ-કારાનુત્પાદયેચાપિ શરીરમેદમ્ ॥

પ્રકાન્તતો નૈસ્તત્યેળ વિકારાન્મહાત્મયાદિન્ । શરીરત્વ મેદં નાશમ્ ॥

અત્ર વજરનું અને હથેલા પીવામાં આવતું મધ મહાદુ ખદ મહાત્મ્ય વગેરે વિકારોને ઉત્પન્ન કરીને શરીરનો ખજ નાશ કરી નાંખે છે.

વિકારોનાં કારણો.

કુદ્દેન યીતેન પિપાસિતેન શોકપ્રશ્વ-મેન વુદ્ધસિતેન । વ્યાયાયમારાધ્વચરિ-તેમ વેગાવરોધામિદ્દેન વાપિ । અત્પમ્ક-હસાવતત્તેદરેગસાજીર્ણમુક્તેન તથાઽવલેન । ડખ્ખામિત્તેન ચ સેવ્યમાર્ગ કરોતિ મર્ધ વિવિવાન્ વિકારાન્ ॥

કોષ કે ભય પામેલ, તૃપ્તાતર, શોકથી પરિતાપ પામેલ, ભૂખ્યો, કસરત અથવા ભાર કે પંથથી સ્તપ પામેલ, મનોના વેગોને રોકનાર, અતિ ખાટા તથા રૂક્ષ વદાથી ખા-નાર, અણલુંબાં જમનાર, નિર્બળ, અને જ-રમીથી તમ થયેલો મધ પીએ તો તેને બનેલ પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

મધના વિકારો.

પાનાત્મયં પરમદં પાનાર્થીર્નયચાપિ ચ । પાનવિપ્રલયત્સુખં તેષાં વસ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

મલથી મહાત્મ્ય, પરમદ, પાનાણ્લુંબ, અને અત્યંત ઉચ પાન વિશમ, એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં લક્ષણો કહીશું.

મહાત્મયનાં સામાન્ય લક્ષણો.

શરીરદુઃસ્વં ચલવત્તમેદો દુદ્ધલ્પવા । અરુચિઃ પ્રવતં દુખ્ખા જ્વરઃ શીતોજ્વલ-ક્ષણઃ । શિરઃ પાર્શ્વોસ્થિસ્ત્વનીનાં વેદના-વિસ્રતે થવા । જાયવેઽસ્થિવક્ષા જુમ્ભા સ્ફુરણં વેપનં કમ્પઃ ॥ ઉરોવિકન્ચઃ કાસ-

અ હિકા શ્વાસાઃ પ્રજાગરઃ શરીરકમ્પઃ
કર્ણાભિશ્ચલરોગાક્ષિકગ્રહઃ । છર્દિવિદ્મેદ
હત્તલેશો વાતાપિત્તકફાત્મકઃ । ધ્રુમઃ
પ્રભાપો રૂપાણામસતાચ્ચૈવ દર્શનમ્ । તુળ-
મસ્મલતાપર્ણપાંશુમિશ્રાવપૂરણમ્ । પ્રઘર્ષણ
વિદ્વૈશ્વ પ્રાન્તચેતાઃ સ મન્યતે । વ્યાકુ-
લાનામશ્વસ્તાનાં સ્વમાનાં દર્શનાનિ ચ ।
મદાત્મ્યસ્ય રૂપાણિ સર્વાણ્યેતાનિ લક્ષયેત્ ॥

શરીરમાં પીડા, બળવાન પ્રમેહ, હૃદ-
યમાં વ્યથા, અરૂચિ, તૃષ્ણા, જ્વર, શીત તથા
ઉષ્ણ જ્વર, માથુ તથા પડખાં અને અસ્થિ-
ના સાંધાઓમાં વેદના, બહુ બગાસાં ભેરથી
આવવાં, સ્પુરણ, ધ્રુજ, અને શ્રમ લાગે છે.
છાતી ભીંસાય છે અને ઉધરસ, હેઠડી, શ્વાસ,
અનિદ્રા, હેઠકંપ, કાન તથા નેત્ર અને મુ-
ખના રોગો, બરડા ઝલાઈ જવો, ઉલટી, વિ-
દ્વા ભેદન, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફના ઉ-
છાળા થાય છે. જમ, બકવા, નકારાં રૂપોનાં
દર્શન, એ થાય છે ખડ, રાખ, લતા, પાંદડા,
અને ધુળથી બરડાતો હોય, તથા પક્ષીઓથી
ઘેરાતો હોય, એમ તેને બ્રાતિથી જણાય છે
વ્યાકુળતાથી અંગબળ સ્વપ્નમાં આવે છે. આ
સર્વ લક્ષણો મદાત્મ્ય રોગના છે.

વાયુના મદાત્મ્યનાં નિદાન.

ક્ષીણોકમયભારાધ્વકર્મભિયોઽતિકર્ષિતઃ ।
રૂપાલ્પમામતાશી ચ યઃ પિબત્યતિમાત્ર-
યા । રૂક્ષં પરિણતં મધં નિશ્ચિ નિદ્રાં નિ-
શ્વત્ય ચ । કરોતિ તસ્ય તચ્છીઘ્રં વાતપ્રાયં
મદાત્મ્યમ્ । તત્ મયમ્ ॥

ઝેલુન, શેક, ભય, ભાર, પંથ, કે શ-
મથી કર્ષિત ધમેદો અને રૂક્ષ તથા બહુ ઘેડું

જમનારો એ મધ બહુ પીએ છે તે તેને તે
મધ પેટમાં પરિણામ પામીને સત્રીની નિ-
દ્રાને હણીને વાયુનો મદાત્મ્ય કરે છે.

વાયુના મદાત્મ્યનાં લક્ષણો.

હિકાશ્વાસશિરઃકમ્પપાદ્મશૂલપ્રજાગરૈઃ ।
વિદ્યાદ્દહુમલાપસ્ય વાતપ્રાયં મદાત્મ્યમ્ ॥
હેઠડી, શ્વાસ, માથાનો કંપ, પડખાનું
શૂળ, અનિદ્રા, અત્યંત બકવા, એ વાયુના
મદાત્મ્યના લક્ષણો છે.

પિત્તના મદાત્મ્યનાં નિદાન.

તીક્ષ્ણોષ્ણમધ્યમચ્છં ચ યોઽતિમાત્રં નિષે-
વતે । અચ્છોષ્ણતીક્ષ્ણમોજી ચ ક્રોધનો-
ઝ્ઞાનવાહરઃ । તસ્યોપજાયતે તીવ્રઃ પિ-
ત્તપ્રાયો મદાત્મ્યઃ ॥

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અને ખાટા મધનું બહુ
સેવન કરનાર એ ખાટા, તીખાં અને તીક્ષ્ણ
ભોજનો કરે, તથા ક્રોધી અને અજ્ઞાન હોય,
તે તે પુરૂષને તીવ્ર એવો પિત્તનો મદાત્મ્ય
થાય છે.

પિત્તના મદાત્મ્યનાં લક્ષણો.

તુષ્ણાદાહજ્વરસ્વેદમોહાતીમારવિપ્રમઃ ।
વિદ્યાદ્દરિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાયં મદાત્મ્યમ્ ॥
તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, પરસેવો, મોહ,
અતિસાર, વિજમ, અને લીલો વર્ણ, એ
પિત્તના મદાત્મ્યનાં લક્ષણો છે.

કફના મદાત્મ્યનાં નિદાન.

મથુરાભિગ્નગુર્વાશી યઃ પિબત્યતિમાત્ર-
યા । અવ્યાયામાદિવાસ્વપ્નશ્વ્યાસનમુસ્તે
રતઃ ॥ મદાત્મ્યં કફપ્રાયં સ નરો લભતે
ધ્રુવમ્ ॥

મધુર, અસ્તિત્વ, અને જારે લોજન કરનાર જો વધુ પડતું મઘ થીજો છે; અને કસરત કરે નહિ, દિવસે સૂવે, અને સૂઈ જોસી રહેનારને અવશ્ય બહુ કંઈ વાળો મઘાત્મ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

કફના મહાત્મ્યનાં લક્ષણો.

छर्धरोचकहृष्ठासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 विद्याच्छीतपरितस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥

ઉલટી, અરૂચિ, મોળ, તંદ્રા, અંજોમાં
બીનાશ તથા બારેપહ્લું, અને શીતની વ્યાપ્તિ,
એ કફના મહાત્મ્યના લક્ષણો છે.

त्रिदोषना महात्ययनांनिदान तथा लक्षण

त्रिदोषो हेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्म्यः ।

ઉપર કહેલાં સર્વ નિદાનોથી સર્વ લક્ષ-
ણોવાળો મહાત્મ્ય શાય તને ત્રિદોષનો
મહાત્મ્ય બાણવા.

परमहन्तुं लक्ष्य.

श्लेष्मस्योऽङ्गगुरुता विरसास्थता च
विष्णूत्रसक्तिरथतन्द्रिरोचकश्च । लिङ्गं
परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णा
रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥

तन्दिस्तान्द्रा ॥

કદનો ક્ષય, અંગેનું બારેપણું, મુખમાં
વૈરસ્ય, વિદ્યા તથા મૂળનો રોધ, તંદ્રા, અ-
રુચિ, તરસ, માથામાં તથા સાંધાઓમાં
ખીડા, એ લક્ષણો વિદ્વાનોએ પરમહત્તા
કહેલાં છે.

પાનાર્થ્યનાં લક્ષણ.

आध्यात्ममुग्रमथबोद्धिरणं विदाहः पाने
स्वर्गार्णमुपगच्छति कृष्णानि ॥ श्रेयानि

तत्र भिषजा मुनिनिश्चितानि पितृयकोप-
जनितानि च कारणानि ॥ उद्विग्न वांति-
रुद्धारो वा । पीपित इति फलं मयम् ॥

મલનુ અણલું યાય તો મહુજ જા-
ફરો, વમન, જોડકાર, મળતરા, તથા ચિત્ત
પ્રકાપનાં સર્વ લક્ષણો જણાય છે. આમ યા-
યતો વૈદે પાનાળું ચયાનું અણનું.

पान विभ्रमनां लक्षणम्.

हृद्रात्रतोदकफसंस्विकण्ठघृममूच्छाविमी-
मदक्षिरोरुजनमदेहः । द्वेषः सुराजविकृ-
तेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुन्नत्यसि-
लेषु धीराः ॥ कण्ठघृमः कण्ठद्वामर्निर्गम इव
प्रदेहः कफेन लिप्तात्यता द्वेषः सुराजविकृतेषु
च तेषु तेषु सुराजविकारोऽविकारेषु च द्वेषः
अखिलेषु भवविकारेषु ॥

હૃદય તથા ખાત્રોમાં પીડા, કેશનું ઝરવું,
કંઠમાં ધૂમાડા જેવું; તથા મૂર્છા, લમન, મદ,
અને માથાનું ફરક થાય; આખામાં કદ તથા
મદા અને અજ્ઞાના તે તે પ્રકારે ઉપર દ્રેષ
થાય, તે બાલુવું કે મલ સંબંધી સર્વ વિકાર-
રોગાં આ વિકાર પાન વિશ્વમ નામનો છે,
એમ વૈદ્યોએ કહેલ છે.

મહાત્મ્યની અસાધ્યતા.

हीनोचरोष्ठमतिशीतमन्ददाहं तैलज्वा-
 ल्यमतिपानहर्तं त्यजेच्च । जिह्वोष्ठदन्तम-
 सितन्त्वयवापि नीळं पीते च यस्य नयने
 रुधिरश्रेष्ठे च । हिक्का ज्वरो वमयुषेषु-
 पाश्चर्ष्यमूलाः कासभ्रमावपि च पानहर्तं
 त्यजेत्तप ॥

ઉપલો હોઠ દુઠો હોય, અત્યંત ચીત
ચત્ત હોય, ઘાહ બહ મતો હોય, અને મીઠું

તેલ જેવા વર્ણનુ થઇ ગયું હોય, તેની વેલે ચિકિત્સા કરવી નહિ. ભ્રમ, હોઠ, અને ઘાંત કાળાં અથવા લીલા થઇ ગયાં હોય, નેત્રા પીળાં કે લોહી જેવા વર્ણનાં થઇ ગયાં હોય, અને હેડકી, બ્લર, વમન, કષ, પડખામાં થૂળ, ઉધરસ, તથા શ્વ થયેલ હોય, તેની વેલે ચિકિત્સા કરવી નહિ.

મદાત્યથાદિની ચિકિત્સા.

મધોત્થાનાશ્ચ રોગાણાં મધમેવ हि भेष-
जम् । यथा दहनदग्धानां दहनं स्वेदनं
हितम् । मिथ्यातिहीनमद्येन यो व्याधिरु-
पजायते । समेनैव निपीतेन मद्येन स हि
शाम्यति । बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदादिम-
संयुतम् । यवानीहृषाजाजीमृङ्गवेरावचू-
र्णितम् । सस्नेहैःशतुभिर्धुक्तमुपदंशैश्चिरो-
त्थितम् । दद्यात्सलवर्णं मधं वातपैत्तिक-
शान्तये । मधं सौवर्चल्योषयुक्तं कि-
ञ्चिज्जलान्वितम् । जीर्णमद्यय दातव्यं वा-
न्यं वातपानात्ययापहम् । चव्यं सोवर्चलं
हिङ्गपूरकं विश्वदीपकम् । चूर्णं मद्येन पा-
तव्यं पानात्ययरुजापहम् । लावतिचिरदग्धा-
णां रसैश्च क्षिप्तिनामपि । पाक्षिणां मृगम-
त्स्यानामानूपानां तथौदनैः । स्निग्धोष्ण-
लवणाम्लैश्च वेष्टवारैर्मुस्तप्रियैः । स्निग्धैर्गो-
धूमकैर्जैर्वातप्रायमदात्ययम् । नारीणां यौ-
वनोष्माण्णां निर्वयैरुपगृह्णैः । श्रोण्यूरु-
चभारैश्च संरोधोष्णमुखप्रदैः । शयनाच्छा-
दनैरुष्णैश्चान्तर्गैः मुखप्रदैः । मारुतैः प्र-
बलैः स्त्रीषु प्रशाम्यति मदात्ययः । पित्त-
पानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ।

સિતામાસિકસંયુક્તં મધમર્ષોદકં પિવેત્ ।
મધં સર્જૂરમુદ્રીકાપરુષકરસંયુતમ્ । સદા-
દિમરસં શીતં શક્તુભિશ્ચાવચૂર્ણિતમ્ । સ-
ર્શકરં વા માધ્વીકં સંયુક્તમથવાપરમ્ ।
દદ્યાદ્ બહુદકં કાલે પાતું પિત્તમદાત્પયે ।
શસ્ત્રાન્ કપિજલ્લાનેણાલાવાનસિતપુચ્છ-
કાન્ । મધુરામ્લાન્ પ્રયુજ્ઞીત મોજને શા-
લિષ્ઠિકાન્ । પદોલ્કયૂષમિશ્રં વા હાગલં
કલ્પયેદ્રસમ્ । સતીનમુદ્ગમિશ્રં વા દાદિમા-
મલકાન્વિતમ્ । દ્રાક્ષામલકસર્જૂરપરુષક-
રસેન ચ । કલ્પયેત્તર્પણાન્ યૂષાન્ રસાંશ્ચ
વિવિધાત્મિકાન્ । શીતાનિ ચાન્નપાનાનિ
શીતશ્વયાસનાનિ ચ । શીતવાતજલસ્પર્શ-
શીતાન્યુપવનાનિ ચ । શૌમપશ્વોત્પલાનાશ્ચ
મળીનાં મૌક્તિકસ્ય ચ । ચન્દ્રનાદકશીતાનાં
સ્પર્શાન્નદ્રાંશુશીતલાઃ । રુક્ષતર્પણસંયુક્તં
યવાનીન્યોષસંયુતમ્ । યવગોધૂમકશ્ચાર્ણં
રુક્ષધૂષેણ મોજયેત્ । કુલત્થકાનાં શુષ્કા-
ણાં મૂલકાનાં રસેન વા । પ્રથૂતકડુસંયુક્તં
યવાભં વા પ્રદાપયેત્ । હાગમાંસરસં રુક્ષ-
મઘ્લં વા જાઙ્ગલં રસમ્ । જ્યોષ્ણુષમનાગ-
મ્લ પિવેત્ કફમદાત્પયે । સ્થાલ્યામય ક-
પાલે વા મૃષ્ટં કૃત્વા તુ નીરસમ્ । કદ્મુલ-
લવણં માસં સ્વાદેત્ કફમદાત્પયે । વામ-
કદ્મવ્યયુક્તેન મધેનોલ્લેખનં મતમ્ । મદાત્પયે
કફોદ્ઘૃતે લઘુનશ્ચ યથાબલમ્ । યદિદં કર્મ
નિર્દિષ્ટં વાતપિત્તકફાન્ પ્રતિ । સર્વભે સ-
ર્વભેવેદં પ્રયોક્તવ્યં ચિકિત્સકૈઃ ॥

જેવી રીતે બળેલાના ઉપાયમાં આમ

તથા સ્વેદન ક્રિતકર છે, તેવી રીતે મદોથી થયેલા રોગોમાં મદજ ઔષધ રૂપ છે. મિથ્યા, અત્યંત, અને જોણુ મદ પાન કરવાથી જે વ્યાધિ થાય છે, તે મદ પાન સમતાથી કરવાથીજ શમન પામે છે.

લવણ, બીલેફ્, ફેકમ, જોર, દાડમ, અજગો, પલાશી, છૂં, અને સૂંઠુ ચૂર્ણ નાંખીને જીતુ મદ સ્નેહવાળા સાથવા સાથે અને અથાણા સાથે પીવાથી વાયુ તથા પિત્તના મદ રોગો મટે છે.

પ્રથમ પીધેલ મદ છૂં અથા પછી સચળ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને પાણી નાંખેલ મદ પાણુ પાવાથી વાયુનો મદ મટી જાય છે.

ચવક, સંચળ, હિમ, બીલેફ્, સૂંઠ, અને અજમાનું ચૂર્ણ નાંખીને મદ પીવાથી મહાત્મ્ય મટી જાય છે.

લાવાં, તેતર, કુકડા, ઘોર, જળમય દેશોના મુગો, અને માછલાંનાં માંસ રસોમાં બાત તથા સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, આશા, ખાટા, અને સુખને પ્રિય લાગે એવા મથાલાઓ નાંખીને, સ્તિગ્ધ ઘઉંનાં અન્નો ખાવાથી વાયુની પ્રબળતાવાળો મહાત્મ્ય તુરત શાંત થાય છે.

જીવાનીની ગરમી વાળી સીંચોનાં નિર્દય આલિંગનો, દખાણથી સુખ આપનારા નિતળ, સાચળ તથા રતનો; ગરમ શય્યાઓ, ગરમ જોછાડો, અને સુખ આપનારાં અંકરનાં ઘરોમાં રહેવાથી વાયુની પ્રબળતા વાળો મહાત્મ્ય તુરત શાંત થાય છે.

પિત્તના મહાત્મ્યમાં સર્વ શીતળ ક્રિયાઓ કરવી

મદમાં અરધો અરધ પાણી નાંખીને તેમાં સાકર અને મદ નાંખીને પીવાથી પિત્તનો મહાત્મ્ય મટી જાય છે.

ખજુર, દ્રાક્ષ, ફાલસા, અને દાડમના રસમાં સાકર તથા સાથવો નાંખી શીતળ કરેલું માધ્વીક નામનું મદ, અજગો જોજો સહિતનું બીજું કોઈ મદ ગાજુ પાણી નાંખીને સમયસર પીવાથી પિત્તનો મહાત્મ્ય મટી જાય છે.

પિત્તના મહાત્મ્યમાં સસલાં, તેતર, કાળિયાર, લાવાં, તથા કાલપુષ્પનાં માંસો ખાવાં. તીક્ષ્ણ તથા આશ યોગ્યા, તથા સાદી યોગ્યા ખાવા. પરબળનો યુષ્ણ અથવા વટાણા અને મગ, અથવા દાડમ અને આમળાંના રસ સાથે બકરાના માંસનો રસ ખાવો.

પિત્તના મહાત્મ્યમાં તૃપ્તિ કરનારા મુગો, બાત બતના રસો, શીતળ અન્નપાનો તથા શીતળ શયનો, શીતળ આસનો તથા શીતળ વાયુઓ, શીતળ જળ તથા શીતળ બગીચા અને વંદ્રનાં કિરણોનો ઉપયોગ કરવો.

કફના મહાત્મ્યમાં રૂક્ષ તર્પણોવાળું તથા અજમા, સૂંઠ, મરી, પીપર સહિત જળ અને ઘઉંનું અન્ન રૂક્ષ યુષ્ણ સાથે ખાવું, અથવા કળથી કે સૂકા મૂળાના રસ સહિત બહુ તીખાસવાળું જવનું અન્ન ખાવું.

કફના મહાત્મ્યમાં રૂક્ષ દ્રવ્યો સાથે બકરાના માંસનો રસ, અથવા ખાટો કરેલો જંગલ પ્રાણીનાં માંસોનો રસ, અથવા કંઈક ખાટો ત્રિકટુનો યુષ્ણ પીવો.

માંસને હાંડલીમાં ચોટ્ટી રસ વગરનું કરી તેમાં વીખા, આશા, ખાટા પદાર્થો મેળવીને ખાવાથી કફનો મહાત્મ્ય મટે છે.

ઉલ્લી કરાવનારાં દ્રવ્યો નાંખીને મદ પાઈને કફને ઉખેડવો, તથા બની સકે તેટલી લાંબણું કરવી, તેથી કફનો મહાત્મ્ય મટે છે.

વાત, પિત્ત, અને કફની જે જે જીવી

જુદી ચિકિત્સાએ ઉપર કહી, તે સર્વ વૈદ્યોએ સાંનિષ્ઠાતિક મહાત્મ્યમાં કરવી.

કોદરના મદની ચિકિત્સા.

સગુહઃ કૃષ્ણાન્દરસઃ શ્રમયતિ મદમાથુ કોદ્રવજમ્ । ધતૂરજજ દુગ્ધં સન્નર્કેરજ્ઞા-
થુ પાનેન । સચ્છર્દિમૂર્છાતીસારં મદં પૂ-
ગફલોદ્રવમ્ । સઘઃ પ્રશમયેત્પીતમાતુસે-
ર્નારિ શીતલમ્ । વન્યકરીષપ્રાણાજ્જલપા-
નાહ્નવળમશ્ણનાદપિ ચ । શામ્યતિ પૂગફ-
લોદ્રવમદઃ સશૂલઃ સન્નર્કેરાત્કવલાત્ ।
તત્ત્સાનાન્મૃદિતં ચૂર્ણં સમાગ્રાતં પ્રણાશયેત્ ।
તામ્બૂલોત્યં મદં પુંસામેકમેવ સ્વભાવત્ ।
જાતીફલમદં શીઘ્રં હન્તિ પથ્યા નિષેવિ-
તા । શીતતોયાવગાહશ્ચ સ્નર્કેરા દધિયોજિ-
તા । વિમીતમદશ્નાન્ત્યર્થમેતદેવ મતં પુનઃ ।
મધં પીત્વા યદિ ના તત્સાનમવલેહિ સ્નર્ક-
રાં સઘૃતામ્ । જાતુ ન મદયતિ મધં મના-
ગપિ પ્રથિતવીર્યમપિ ॥ ઇતિ પાનાત્યયપરમદપા-
નાજીર્ણપાનવિષ્ણમાધિકાર ॥

કોદર ખાવાથી થયેલા મદને ગોળ તથા કોદોળાંને રમ તુરત શમાવી દેછે. ધંતુરે ખાવાથી થયેલો મદ સાકર નાંખી રૂઢ પીવાથી તુરત મટે છે.

સોપારી ખાવાથી થયેલી ઉલટી, ખૂન્ધ, તથા અતિસાર સાથેનો મદ તૃપ્તિ પચેત ટાકું પાણી પીવાથી શમે છે. સોપારીથી થયેલો મદ વગડાઉં અડચા સુધવાથી મટે છે. એમ પાણી પીવાથી અને લવણ ખાવાથી પણ મટી જાય છે. સોપારીનો મદ શુળ સ-
હિત હોય તો સાકરવાળો કવલ લેવાથી મટી જાય છે.

નાગરવેલના પાનથી થયેલો મદ ચૂનો ચોળીને સુધવાથી મટે છે. ચૂનાનો એવો સ્વાવજ છે.

હરડેનું સેવન કરવાથી, ટાકા પાણીમાં એસવાથી, અથવા દહિં સાકર ખાવાથી, ભા-
યફળનો મદ તુરત હણાઈ જાય છે.

ભાયફળના મદના ઉપાયજ એકાંના મદને માટે પણ કરવા.

મધ પીને તુરતજ ઘી અને સાકર આટે તો પ્રળ શક્તિવાળુ મધ પણ તેને મત્ત બનાવી શકતું નથીજ.

॥ ઇતિ મદાત્યયાદિ અધિકાર સમાપ્તા ॥

દાહનો અધિકાર.

પિત્તના દાહ વિષે.

પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તદાહઃ સ્વાત્તસ્ય સ ક્રમઃ ॥

દાહ ઉષ્માત્મકો વ્યાધિ પિત્તજ્વરસમ. પિત્તજ્વ-
રલક્ષણયુક્ત પિત્તજ્વરે ત્વામાશયદુષ્ટાદાહો જ્વ-
રોપધિક ઇતિ મેદ. । તસ્ય દાહસ્ય પિત્તજ્વરોત્ત ક્રમચિકિત્સા ॥

પિત્તજ્વર જેવોજ પિત્તનો દાહ પણ છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા એક સરખીજ છે દાહ એ ગરમી રૂપ વ્યાધિ છે. પિત્તજ્વ-
રમાં હૃદ થયેલા આમાશયને લીધે દાહ તથા જ્વર થાય છે, અને આ વ્યાધિમાં એ-
કલો દાહ થાય છે. એટલો એ એમાં જોઈ છે.

રક્તના દાહ વિષે

કૃત્સલદેહાનુગં રક્તમુદ્રિકં દદતિ ધ્રવમ્ ।

સન્ધૂપ્યતે ચોપ્યતે ચ તાન્નામસ્તાન્નલોચનઃ ।
લોહગન્ધાદ્ભવદનો વહ્નિનેવાવકીર્યતે ॥

ઉદ્રિકામ્ અતિરક્ત સત્ દદ્ધતિ દાહાપ્ત્યં ન્યાધિ
કરોતિ સન્ધૂપ્યતે અગ્નિના દદ્ધતિ ઇવ લપ્યતે સ-
મીપસ્યેનેવ વહ્નિના તાપ્યતે ચૂષ્યત ઇતિ પાઠાન્ત-
રેણ આચૂષણેનેવ પીઠામનુભવતીત્યર્થે । વહ્નિનેવા-
વકીર્યતે શરિરોપરિ વહ્નિ પ્રક્ષિપ્યત ઇવ ॥

આખા દેહમા રહેલું રક્ત વધી બાથ
તો દાહ કરે છે. તેથી તાપ તથા શરીર ચુ-
સાતું હોય એમ લાગે છે, આંખા જેવી કાંતિ
તથા નેત્રા શતાં થઈ બાથ છે. અને આંખ તથા
મોઠું લોહાના જેવા ગંધવાતું થાય છે.

કેડામાં રક્ત ભરાવાથી થતા
દાહ વિષે.

અસૃજા પૂર્ણકોષ્ઠસ્ય દાહોઽન્યઃ સ્વાત્
સુદુસ્તરઃ ॥ અસૃજા શઙ્ખાદિક્ષતાભિ સ્તુતરકેન ॥

શરો વિગેરે વાગવાથી કેડામાં લોહી
ભરાઈ જઈને અતિ દુસ્તર દાહ થાય છે, એ
ત્રીજા પ્રકારનો દાહ છે.

મધના દાહ વિષે.

ત્વચ્ચં પ્રાપ્તઃ સપાનોષ્મા પિત્તરક્તાભિમૂ-
ર્છિતઃ । દાહં પ્રકુરુતે ધોરં પિત્તવત્તત્ર યે-
ષજમ્ । સપાનોષ્મા મધપાનજનિત લ્પ્ષ્મા
પિત્તરક્તાભિમૂર્છિતઃ ॥ પિત્તરક્તાભ્યાં વર્દિતઃ ॥

મધની ગરમી ત્વચામાં આવીને પિત્ત
અને રક્તથી વધીને બાંધકર દાહ કરે છે, તેની
ચિકિત્સા પિત્તના જેવી કરવી.

તરશ અટકાવવાથી થતા દાહ વિષે.

તૃષ્ણાનિરોધાદ્ધવાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુ-
દ્ભવત્મ્ । સવાસ્થાભ્યન્તરં દેહં મદ્દેન્યન્દ્રચે-

તસઃ । સંમૃષ્ણકલતાલ્વોષ્ઠો જિહ્વા નિષ્કા-
સ્ય વેપતે ॥ અન્વાતૌ રસે ક્ષીણે કાયં પ્રાપ્તે
તેજઃ સમુદ્ભવત્ દેહં મન્દચેતસઃ અસ્પૃશ્યઃ યત-
સ્તેન તૃષ્ણાનિરોધઃ કૃતઃ ॥

તૃષ્ણા અટકાવવાથી જળમય ધાતુ ક્ષીણ
પડીને અગ્નિ વધે છે, તેથી દેહની બહાર
તથા અંદર દાહ મંદ બુદ્ધિવાળાને કરે છે.
ગળું, તાળું, હોઠ, અને જીભ સુકાય છે,
અને જીભ બહાર કાઢીને તે કંપે છે.

ધાતુક્ષયના દાહ વિષે.

ધાતુક્ષયોત્ત્વો ચો દાહસ્તેન મૂર્ચ્છાતૃષ્ણા-
ન્વિતઃ । ક્ષાયસ્વર ક્રિયાશીનઃ સ સીદેત
મૃત્ત્વપીઠિતઃ ॥ સીદેત પ્રિયેત ॥

ધાતુક્ષયથી જે દાહ થાય છે તેમ
મૂર્ચ્છા, તૃષ્ણા, સાદનું બેસવું, અને ક્રિયાઓમાં
રહિત થાય છે, અને અંતે મરી અંચ છે.

મર્મના મારના દાહ વિષે.

મર્માભિષાતજોઽપ્યસ્તિ સોઽસાધ્યઃ સત્ત
યો મતઃ । મર્માભિ ચિરોદ્દયવસ્ત્વાદીનિ ।
સાતયો દાહ મર્મમાં વાગવાથી થાય
છે, તે અસાધ્ય છે. મસ્તક, હૃદય, બસ્તિ
વગેરે મર્મો છે.

દાહની અસાધ્યતા.

સર્વં एव च वर्ज्याः द्युः क्षीतगात्रस्य
देहिनः ॥

જેનાં આત્રો દાહાં હોય એવા માણસના
આ સાતે પ્રકારના દાહો અસાધ્ય છે.

દાહોની ચિકિત્સા.

ક્ષતચૌત્તૃતાભ્યક્તં લેપં વા યથશક્તિમિત્તં ।

કોલામલકયુતૈર્વા ધાન્યાઽમ્ભૈરપિ શુદ્ધિ-
માન્ ॥ ધાન્યાલ્લં કાશિકભેદઃ ॥

છાદયેત્તસ્ય સર્વાન્નપારનાકાર્ઘવાસસા ।
કામજ્જકેન યુક્તેન ચન્દનેનાનુલેપયેત્ ॥ ચ-
ન્દનામ્બુ કળાસ્વન્દિનાઠ્ઠન્તોપવીજનૈઃ ।
મૃપ્યાદાહાર્દિતોઽમ્બોજકદલીદલસંસ્તરે ।
પરિષેકાવગારેષુ વ્યજનાનાશ્ચ સેવને । ક-
સ્યતે શિશિરં તોયં દાહૃષ્ણોપશ્ચાન્તયે ।
ફલિની લોઘ્રસેપ્યામ્બુરેમપત્તં કુટશટમ્ ।
કાલીયકરસોપેતં દારે શ્વસ્તં પ્રલેપનમ્ ॥

ફલિની પ્રિયમ્લુઃ સેવ્યં ડશીર અમ્બુ કાલક-
રેમપત્તં નાગકેશરપત્તં કુટશટ વિતુલક ગુદરત્તી
ઇતિ લોકે ક્વચિત્ ચમ્બાવતી ઇતિ નામ । કા-
લીયક કલમ્બક ઇતિ લોકે ॥

દ્વીવેરપથકોશીરચન્દનામ્બુજવારિણા
સમ્પૂર્ણામ્બવાહેત ધ્રોણીં દાહાર્દિતો નરઃ ।
ધાન્યઃ કમલહાસિન્યો જલયંત્રમુદ્રાઃ શુભાઃ ।
નાર્યશ્ચન્દનદિગ્વાજ્ઞયો દાહૃદેન્યહરા મતાઃ ।
પાપયેત્કમલસ્યામ્ભઃ શર્કેરામ્ભઃ પવોઽપિ
ચ । દ્વીરમિશ્વરસશ્ચાપિ કારયેત્પિષ્ણજિદ્ધિ-
શિષ્મ્ । પટીરપર્પટોશીરનીરનીરદનીરજૈઃ ।
મૃણાલપિસિધાન્યાકપ્પકામલક્રૈઃ કૃતઃ ।
અર્વશિષ્ઠઃ સિતાશીતઃ પીતઃ સૌદ્રસમન્વિ-
તઃ । કાયો વ્યપોહયેદાઈં તૃણાશ્ચ પરમો-
લ્લવજમ્ ॥ પટીરં ચન્દનમ્ । ઇતિ ચન્દનાદિ
કાવ્યઃ ॥

તિલતૈલં મયેત્યત્સ્યં તત્પોટકગુણે જનૈઃ ।
કાશિકે વિપચેષત્સ્યાદાહૃશ્વરહરં પરમ્ ॥
ઇતિ કાશિકતૈલમ્ । ઇતિ દાહાવિકારઃ ॥

દાહવાળાના શરીરમાં દાહા લેવે એ
વાર ધોએલું થી ઝાળવું. અથવા જળનો સા-
થવો કે ઘેર તથા આમળાં સહિત ધાન્યા-
શ્વનો લેવ કરવો.

દ્વેતશં વગરના કાચા કે પાકા થઈના
આચાથી ભીંજવેલ વચ્ચ દાહવાળાના આખા
શરીરપર ઝોઢાડવું, તથા શરીર ઉપર પીળા
વાળો તથા ચંદનનો લેપ કરવો.

કમળપત્ર તથા કેળનાં પાનોની પથા-
રીમાં દાહવાળાને સૂવાડવો, તથા ચંદનના
પાણીની ઝણુ ઉઠે એવા પંખાથી તેને પવન
નાંખવો.

દાહ તથા તરશ મટાડવા માટે ધારા,
અવગાઢન, અને પંખામાં શીતળ જળજ
વાપરવું.

થઈલો, લોહર, વાળો, કાળોવાળો, ના-
ગકેશરનાં પાન, કેલડીમોઘ, અને પીતચંદ-
નના રસનો લેપ દાહવાળાને હિતકારી થાય છે.

વાળો, પશક, કાળોવાળો, ચંદન અને
કમળના જળથી ભરેલી કેડીમાં ગળાં મુધી
ડુબીને દાહવાળા માથુસે ભેસવું.

ખીલેલાં કમળોવાળી વાવો, પુવારા-
વાળાં ઝુદર ઘરો, અને સર્વ જંગમમાં ચંદ-
નના લેપવાળી સ્ત્રીઓ દાહની શાંતિ કરે છે.

કમળનું અને સાકરનું પાણી, સાકર
તથા દ્રવ્ય, એકઠું દ્રવ્ય, અથવા શેરડીનો રસ
દાહવાળાને પાવો, તથા એવાજ ચિત્તહર
પ્રયોગો કરવા.

ચંદનાદિ કવાથ—ચંદન, અઠસલિયા,
વાળો, કાળોવાળો, મોઘ, કમળનું મુશ્કાલ,
કમળ, વરિયાળી, ખાલુ, પશકાશ, અને આ-
મળાંનો કવાથ કરી, અરજું પાણી રહે ત્યારે

ટાઠો પાડી તેમાં સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી અત્યંત ઉમ્મ ઘાહ પશુ મટી જાય છે.

કાંજિક તૈલ—સોળગચ્છી કાંજીમાં ધીરે ધીરે પકાવેલું તલનું ૬૪ તેલા ભાર તેલ ઘાહના સંતાપને નક્કી મટાડે છે.

ઉન્માદનો અધિકાર.

ઉન્માદની નિરૂક્તિ.

મદ્યન્યુદ્ધવા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ । માનસોડ્યમતો વ્યાવિક્તમાદ્વિતિ કીર્તિતઃ ॥ અયમર્ચ । અસ્માદ્દેતોરુદ્ધતાઃ પ્રવૃદ્ધા. દોષાઃ ઉન્માર્ગમાશ્રિતાઃ મદ્યન્તિ ચિત્તં વિક્ષિપન્તિ । અસ્મિન્ સોડ્યમુન્માદ્વિતિ કીર્તિતઃ । સ ઉન્માદઃ માનસો વ્યાધિઃ મનોવૈકલ્યકારણાત્ ॥

વધેલા દોષો અવળે માગ જઈને ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરે છે તેથી જો રોગ ઉન્માદ કહેવાય છે. આ રોગ મનને વિકૃત કરે છે, માટે આનાંસક રોગ અશુભ છે.

ઉન્માદની અવસ્થા.

સ ચામવૃદ્ધસ્તરુણો મદસંઘ્નાં વિમર્ષિ ચ ॥

સ ઉન્માદઃ તરુણો નવીનઃ ॥

ઉન્માદ વધ્યો ન હોય અને નવોજ થતો હોયતો તે મદ કહેવાય છે.

ઉન્માદનાં દૂરનાં નિદાનો.

વિક્ષ્વદુષ્ટાશ્ચિમોજનાનિ મધર્ષર્ણ દેવ-ગુરુદ્વિજાનામ્ । ઉન્માદશ્ચેતુર્મધર્ષર્ણપૂર્વો મનોડમિષાતો વિષમા ચ વેષ્ટા ॥

દુહં ખતૂર્ભીજાદિસાહિતં અશ્વાયિ રજસ્વલસ્યુદ્ધા-

દિ પ્રચર્વણમયિમયઃ વિષમા વેષ્ટા મલ્લદિપ-હાદિઃ ॥

વિરૂદ્ધ, દુહ, અને અપવિત્ર લોભનો; દેવ, ગુરુ, અને શ્રાદ્ધલેનું અપમાન; ભય કે હર્ષથી મન ઉપર કયેલી અસર; અને વિષમ વેષ્ટાઓથી ઉન્માદ થાય છે.

ઉન્માદનાં પાસેનાં નિદાનો.

एकैकश्चः सर्वस्वम दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः मानसेन च दुःसेन स पञ्चविध उच्यते । विचारयति पशुम यथास्वं तत्र मेघमम् ॥

એક એક તથા સર્વે દોષોના અતિ પ્રકાપથી, તથા મન દુઃખ અને વિષથી એમ છ પ્રકારથી ઉન્માદ થાય છે, માટે તે તે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

तैरत्यसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा मुदोर्निवासं हृदयं प्रदूष्य । स्रोतांस्पर्षिष्ठाव मनोवहा-नि प्रमोहयन्त्यामु नरस्य चेतः ॥

અસ્યસત્ત્વસ્ય અસ્યસત્ત્વગુણસ્ય મલાઃ પ્રદુષ્ટા મુદોર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્યેતિ ઇતેનામ્યસ્ય દુષ્ટયા તદાશ્રિતાયાઃ મુદેરપિ દુષ્ટિસ્ત્વા મનોવહાનિ સ્રોતાંસિ હૃદયાશ્રિતાનિ દશ ઇતાનિ વિશેષતો બોદવ્યાનિ ॥ અરુકેણ તુ સકલસ્પર્શરસોત્તાંસ્યેવ મનોપ્રવિષ્ઠાનલ્લેનોક્તાનિ પ્રમોહયન્તિ વિક્ષિપ્તિ કુર્વન્તિ ॥

અસ્ય સત્ત્વવાળા દોષો મુદિના સ્થાનરૂપ હૃદયને દૂષિત કરીને મનનાં વિચાર અણવાણાં ઓતોને બંધ કરીને આશુસના ચિત્તને પ્રચેદ્ય કરી દેશે.

આ ઠેકાણે મનના વિચારનું વહન

કરનારાં દશ સ્રોતો કદાં છે, પણ ચરકે તો ચરીરમાંના સર્વ સ્રોતોને મનના અધિષ્ઠાન રૂપ કહેલાં છે.

ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ.

વીવિઘ્રમઃ સત્વપરિપ્લવશ્ચ પર્યાકુલા દહિરધીરતા ચ । અવદ્વવાક્યં દ્વદયશ્ચ શૂન્યં સમાન્યમુન્માદગદસ્ય લિઙ્ગમ્ ॥

વીવિઘ્રમ શુત્તિક્રિયાં રજતજ્ઞાનમ્ । સત્વપરિપ્લવઃ સત્વ મનસ્તસ્ય અશ્વત્થ્યમ્ ॥ અવદ્વવાક્યં અસંબદ્ધમાધિલમ્ । શૂન્ય સ્મૃતિશૂન્યમ્ ॥

બુદ્ધિમાં ભ્રમ, મનનું આંચલ્ય, દૃષ્ટિની વ્યાકુળતા, અધીરતા, અસંબદ્ધ ભાષણ, અને હૃદયમાં જડતા, એ ઉન્માદ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

વાતોન્માદનાં નિદાન

રુક્ષોળ્ળશીતાશ્નવિરેકધાતુસ્યોપવાસૈરનિલોડતિહ્રદઃ । ચિન્તાદિદુષ્ટં દ્વદયં પ્રદૂષ્ય બુદ્ધિ સ્મૃતિં ચાપ્યુપહન્તિ શ્રીઘ્રમ્ ॥

પ્રદૂષ્ય પ્રકર્ષેણ દૂષયિત્વા ॥

રૂક્ષ, ગરમ, તથા ઠાંઠા અગ્નિ, વિરેચન, ધાતુલ્પ, અને ઉપવાસોથી, બહુ વધેલા વાયુ ચિન્તાદિકથી હૃદય થયેલા હૃદયને વધારે દૂષિત કરીને એકદમ બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિને હણી નાંખે છે.

વાતોન્માદનાં લક્ષણો.

અસ્થાનહાસ્યસ્મિતતૃપ્તયગીતવાગ્જ્ઞવિશેષ-ગરોદનાનિ । પારુલ્યકાદર્યારુણવર્ણતાશ્ચ જીર્ણે વલ્લજ્જાનિલજસ્ય રૂપમ્ ॥

અસ્થાનેડનવસરે હાસ્યાદીનિ રોદનાન્તાનિ જીર્ણે આહારે મળ વ્યાધેઃ ॥

વગર કારણે હસવું, સ્મિત કરવું, ગા-વું, બોલવું, અંગ વિશેષ કરવા, રડવું, ગાળો દેવી, દુર્બળ થવું, વર્ણ રાતો થવા, અને આ-હાર છોડી થાય ત્યારે રોગનો વધારો, થાય, એ સર્વ વાતોન્માદના લક્ષણો છે.

પિત્તોન્માદનાં નિદાન

અજીર્ણકટુમ્લવિદાહ્વશીતૈર્ભોજ્યૈશ્વિતં પિત્તમુદીર્ણવેગમ્ । ઉન્માદમત્યુગ્રમનાત્મકસ્ય દ્વદિ સ્થિત પૂર્વવદાશ્ચ કુર્યાત્ ॥

દ્વદિસ્થિત પિત્તં ચિત્તં સશ્વિતં પુનઃ અજીર્ણ-કટુમ્લવિદાહ્વશીતૈર્ભોજ્યૈરુદીર્ણવેગ સત્ ઉન્માદ કુ-ર્યાત્ પૂર્વવચ્છદય પ્રદુષ્યેત્યર્થઃ ॥

અછૂંચથી, તીખાં, ખાટાં દાહક, અને ગરમ ભોજનોથી, હૃદયમાં મળેલું પિત્ત કોષ પાત્રીને હૃદયને દૂષિત કરીને અતિ ઉગ્ર ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તોન્માદનાં લક્ષણો.

અમર્ષસંરમ્ભવિનઘ્રમાવાઃ સન્તર્જનાભિદ્ર-વળૌળ્યરોવાઃ । પ્રચ્છાયશીતાત્વજલાભિ-લાષાઃ પીતાસ્યતા પિષ્કૃતસ્ય લિઙ્ગમ્ ॥

અમર્ષોડસહિષ્ણુતા સંરમ્ભ આરમ્ભી આહમ્બર-ઇતિ યાવત્ । સન્તર્જન પરિગ્રાસન અભિદ્રવણ પલાયન ઔળ્યં ગાત્રે ચોળ્ળો દાહવિશેષઃ પ્રચ્છા-ય-ઇત્યાદિ છાયાયાં શીતયોશ્નજ્ઞજલયોરમિલાષઃ ॥

અસહનશીલપણ, બહુ આડંબર, ના-ગા થઇ જવું, બીજાને ત્રાસ આપવો, નાસી જવું, ગાત્રોમાં દાહ, શીતની ઈચ્છા, શીતળ જળ તથા શીતળ અન્નની ઇચ્છા, અને સુખ-પર પીળાશ, એ પિત્તોન્માદના લક્ષણો છે.

કફોન્માદનાં નિદાન.

સંપૂર્ણેર્મદવિચેષ્ટિતસ્ય સોષ્મા કફો મ-

મેળિ સંમદ્ધઃ । જુદિ સ્મૃતિશ્ચાપ્યુપહન્તિ
વિષં પ્રમોહયન્ સજનયેદ્રિકારમ્ ॥

સમૂરણે મોજનાદિધિ મન્દવિચેષ્ટિતસ્ય વ્યા-
યામરહિતસ્ય સોષ્મા કફ ઇતિ કફોડ્પ્યુન્માદ
કારિણ્યન્ પિત્તાસાહાય્યમપેક્ષતે વ્યાધિસ્વભાવાન્ મ-
મેળિ અત્ર મર્મરાબ્દેન હૃદયમુચ્યતે વિકારમુન્મા-
દરૂપમ્ ॥

કસરત નહિ કરનારને લોભનોથી પિ-
ત્તસહિત કફ મર્મમાં વધીને યુદ્ધિ, રમ્ભુતિ,
અને ચિત્તને હણીને મોહ કરે છે, તથા વિ-
કાર ઉત્પન્ન કરે છે. (કફ ઉન્માદ કરવાનો
શાય છે ત્યારે તેને પિત્તની સહાયતા લેવી
પડે છે.)

કર્કેન્માદનાં લક્ષણો.

વાક્ચેષ્ટિતં મન્દપ્રરોચકશ્ચ નારીવિવિ-
ક્તપ્રિયતા ચ નિદ્રા । હર્દિશ્ચલ્લા ચ બલ-
અશુક્તે નચાદિ શૌક્લ્યશ્ચ કફાત્મકે સ્યા-
ત્ ॥ વાક્ચેષ્ટિત મન્દ વચનમલ્ય નારીવિવિ-
ક્તપ્રિયતા નારીપ્રિયતા વિજનપ્રિયતા ચ શુક્તે સતિ
બલ વ્યાધેઃ ॥

અદ્યપચાપચુ, અરૂચિ, શ્રી ઉપર પ્રી-
તિ, એકાંતની ઇચ્છા, નિદ્રા, ઉલટી, લાળ
ઝરવી, જમ્યા પછી વ્યાધિનું વધવું, અને
નખો વગેરે વધારે શ્વેત થવા, એ કર્કેન્મા-
દનાં લક્ષણો છે.

સાંનિપાતિકેન્માદનાં નિદાન.

યઃ સન્નિપાતમયચોડતિવોરઃ સર્વેઃ સમ-
સ્તૈઃ ચ તુ દેહુભિઃ સ્યાત્ । સર્વાણિ રૂપા-
ણિ વિપત્તિં તાદૃક્ વિરુદ્ધમૈષઞ્યવિધિર્વિ-
વર્જ્યઃ ॥ સ સાંનિપાતિક ઉન્માદઃ સાંનિપાતમહ-

ળેનૈવ સર્વાત્મકત્વં લબ્ધ પુનઃ સર્વૈરિતિ યત્ક્રુતં
તદ્રજસ્તમ પ્રાપ્તાર્થે તેન રજસ્તમોમિલિતા ઇષ્ઞ-
ર્થ । તેન વાતાદયો રજસ્તમોભિર્મનોદોષૈર્મિલિતાઃ ।
સમસ્તૈશ્ચ નિદાનૈઃ કુપ્રિપતા ઉન્માદ જનયન્તિ ॥
સર્વેદેહુભિઃ સમસ્તૈર્મિલિતૈઃ સ્યાત્ યતોડ્પ્યો વ્યા-
ધિ. સર્વેદેહુભિર્મિલિતૈરેવ ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ
અય તુ વ્યાધિપ્રમાવાત્સર્વેદેહુભિર્મિલિતૈઃ સ્યાત્ ।
તાદૃગુન્માદઃ વિરુદ્ધમૈષઞ્યવિધિરિતિ કોડ્યર્થઃ ॥

ત્રિદોષજ પ્રત્યેક વાત્તદેઃ પ્રત્યનીકા ચિકિત્સા
કાર્યા । સા ચ પરસ્પરવિરોધિની ત્રિદોષ હન્તિ
કિંચિદેવ દ્રવ્ય ઝામલકાદિ નચાત્ર યોગિક
વ્યાધિપ્રમાવાદત્ત એવિવર્જ્ય ન ચિકિત્સ્ય ઇત્યર્થ ।

સર્વે દોષોના હેતુઓ સહિત અતિ
સાંનિપાતિક ઉન્માદ છે, તેમા સર્વે લક્ષણો
પચુ લેખાં જણાય છે, માટે તેના ઉપાયો
વિરૂદ્ધ થડે છે તેથી તે કરવાજ નહિ.

[ત્રિદોષથી થનારા બીજા વ્યાધિઓમા
પ્રત્યેક દોષ મટાડનારી ચિકિત્સા કરવામાં
આવે છે અને તે ચિકિત્સા એક બીજા દો-
ષથી વિરૂદ્ધ હોય છે. પરંતુ આ ઉન્માદ રો-
ગમાં તે ત્રણે દોષની પ્રબળતા સરખી હો-
વાથી એક બીજાથી વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા કામ
આવતી નથી. ત્રણે દોષને મટાડનારાં દ્રવ્ય-
માં આશળા વગેરે કોષ્ટકજ દ્રવ્ય છે, પણ
તે આ ઉન્માદના રોગની ચિકિત્સામાં ઉપ-
યોગી નથી. માટે સાંનિપાતિક ઉન્માદની
ચિકિત્સા કરવી બર્થ છે.

મન દુઃખ જન્યેન્માદનાં નિદાન.

ચૌરૈર્નૈરન્દ્રપુરુષૈરિષિસ્તથાન્વૈર્જાસિત-
સ્ય ધનવાન્નવસંસયાદા । ગાર્દ ક્ષતે મન-
સિ ચ મિચ્છા રિરસોર્જાયેત ચોત્કટતરો

મનસો વિકારઃ ॥ અન્યે દિશ્વાદિમિ ગાદ-
મતિશયેન ક્ષતેઽમિહતે પ્રિયયા પ્રાપ્તમશક્વયા
રિરસો પુરુષસ્ય ચિત્તાર ઉન્માદરૂપઃ ॥

ચોર, રાબના અમલદારો, શત્રુઓ,
કે બીજાઓથી; અથવા જન અને આંખવાના
નાશથી; ત્રાસ પામેલાના મનમાં ગાઢ જ-
ખમ થવાથી; અથવા ન મળી શકે એવી
ખારીની સાથે રમવાની ઈચ્છાથી; અતિ પ્ર-
બળ ઉન્માદ થાય છે.

મન દુઃખ જ-યોન્માદનાં લક્ષણો.

ચિત્તં વ્રવીતિ ચ મનોઽનુગતં વિસંજો
ગાયત્યયો હસતિ રોદિતિ ચાતિમૂઢઃ ॥

ચિત્રમાર્ચ્ય મનોઽનુગત ગોપ્યમપિ વિસંજો
વિરુદ્ધજ્ઞાનઃ । અતીવ મૂઢઃ અતીવ જ્ઞાનશૂન્યઃ ।
અન્ન વિકલ્પો બોધવ્યઃ ॥

મનના દુઃખથી ઉન્માદ થયો હોય તો
વિપરીત જ્ઞાનવાળો થઈને અથવા અતિ મૂઢ
બનીને વિચિત્ર પ્રકારનું બકે છે, મનમાંની
વાત છાની હોય તે કહી કે છે, ગાય છે, હસે છે,
અને રહે છે.

વિષોન્માદનાં લક્ષણો.

રક્તેષણો હૃત્પલેન્દ્રિયમાઃ સુદીનઃ ક્યા-
માનનો વિષક્રુતે તુ મથેત્પરાસુઃ ॥
પરાસુઃ મૃતઃ ॥

આંખો રાત્રી થઈ જાય છે, બળ, ઇ-
ન્દ્રિયો, અને ક્રાંતિ હુણાઈ જાય છે, બહુ દી-
નતા આવીને થોડું કાળું પડી જાય છે; અને
પરવશ થવાય છે. આ લક્ષણો જેરથી થયેલા
ઉન્માદનાં છે.

ઉન્માદનું અરિષ્ટ.

આવાહ્યુલસ્તુન્મુલો જા હીનપાંસ જ-

હોનરઃ । જાગરુક્કો હસન્દેહમુન્માદેન વિ-
નશ્યતિ ॥

સુખ નીચું અથવા ઊંચુ રહેતું હોય,
માંસ અને બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, અને
અત્યંત રક્ષા કરતો હોય, તે માણસ ઉન્મા-
દથી નાશી મરી જાય છે.

દેવાદિકથી થયેલા ઉન્માદનાં લક્ષણો.

અમર્ત્યવાગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ઠો જ્ઞાનાદિવિજ્ઞા-
નબલાદિયુક્તઃ । મકોપકાલો નિયતથ યસ્ય
દેવાદિજન્મા મનસો વિકારઃ ॥ અમર્ત્યવા-
ગ્વિક્રમવીર્યચેષ્ઠઃ ન મર્ત્યસ્યેવ વાગાદયો યન્ન સઃ
વિક્રમ પરાક્રમઃ વીર્ય શૌર્ય જ્ઞાનાદિજ્ઞાનબલા-
દિયુક્તઃ જ્ઞાનં બુદ્ધિઃ આદિપદેન તદ્વેદા
મેધાવિચારણાસ્મૃત્યાદયો ગૃહ્યન્તે । વિજ્ઞાન શિલ્પા-
દિલ્પિયકં જ્ઞાનં વલ્લં ચેષ્ઠપાટવમ્ । આદિપદેના-
ભિમાનાદિ ગૃહ્યન્તે નિયતઃ વક્ષ્યમાણતિપ્પ્યાદિમિ
મનોવિકાર ઉન્માદઃ ॥

જેના મનમાં દેવાદિકે વિકાર કર્યો
હોય તેનાં બાપણ, પરાક્રમ, શૌર્ય, અને ચેષ્ઠા
માણસ જેવાં હોતાં નથી, તેમજ તેમાં બુદ્ધિ,
વિચાર તથા ધારણાશક્તિ, કારીગરી, શ્રુતિ,
વગેરે પણ અભિમાન યુક્ત હોય છે. આ
ઉન્માદ થવાનો સમય પણ નિયમિત હોય છે.

દેવના આવેશનાં લક્ષણો.

સન્નુહઃ શુચિરતિદિવ્યમાલ્યગન્ધો નિ-
સ્તન્દ્રોપ્યવિતથસંસ્કૃતપ્રમાપી । તેજસ્વી
સ્થિરનયનો વરમદાતા વ્રજામ્બોમવતિ નરઃ
સ દેવજુષ્ટઃ ॥ અતિદિવ્યમાલ્યગન્ધઃ । અ-
તિશયેન દિવ્યસ્ય માલ્યસ્યેવ ગન્ધો યસ્ય સઃ ।
નિસ્તન્દ્રો નિદ્રાપહિતઃ અવિતથ સત્યં વ્રજામ્બઃ
વ્રજામ્બવતઃ ॥

સંતોષ, પવિત્રતા, દિવ્ય પુષ્પોના જેવી સુખંધવાળો દેહ, ભગ્નતપશ્ચ, સત્યસંસ્કૃત ભાષણની શક્તિ, તેજ, નેત્રથી સ્થિરતા, અને વરદાન દેવાની શક્તિ, તથા બ્રાહ્મણોની ભક્તિ, એ દેવોના આવેશવાળાને થાય છે.

દૈત્યના આવેશનાં લક્ષણો.

સંસ્વેદી દ્વિજશુરદેવદોષવત્કા જિહ્વાસો વિગતમયો વિમાર્ગદષ્ટિઃ । સન્તુષ્ટો ભવતિ ન ચાગ્રપાનજાતૈર્દુષ્ટાત્મા ભવતિ સ દેવ-શત્રુલુહઃ ॥ વિમાર્ગદષ્ટિઃકુમાર્ગરતઃ દુષ્ટાત્મા દુષ્ટસ્વભાવઃ ॥

પરસેવો, બ્રાહ્મણ શુર દેવ વગેરેની નિંદા, પાંકાં નેત્રો, નિર્ભયતા, કુમાર્ગમાં રૂચિ, અગ્રપાનોથી અસંતોષ અને દુષ્ટ સ્વભાવ, એ દૈત્યના આવેશવાળાનાં લક્ષણો છે.

ગંધર્વના આવેશનાં લક્ષણો.

હૃદ્દત્માપુલિનવનનાન્તરોપસેવી સ્વાચારઃ મિયપરિગીતગન્ધમાલ્યઃ તૃત્તન્ વૈ મહસતિ ચારુ ચારુપદ્મવદ્ ગંધર્વવ્રહ્મપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥ હૃદ્દાત્મા હૃદ્દજીવત્મા પુલિન તોયો-ત્થિત તટ મનાન્તર વનમખ્યન્તયોઃ સેવી ચારુ ચારુપદ્મમિતિ હસનક્રિયાવિશેષણમ્ ॥

અંતઃકરણમાં પ્રસન્નતા, જળાશયોના કિનારાનું અને વનનું સેવન, સારી રીતિ, આન સુખંધી તથા પુષ્પાદિ ઉપર પ્રેમ, તથા નૃત્ય સહિત થોડા ચપ્પડોનું સુંદર હાસ્ય, એ ગંધર્વના આવેશ વાળાનાં લક્ષણો થાય છે.

યક્ષના આવેશનાં લક્ષણો.

તામ્રાક્ષઃ મિયતતુરક્ષવક્ષણારી ગમ્મીરો-ત્થપતિરત્થવાક્ સશિષ્ણુઃ । તેજસ્વી ચ-

તિ ચર્કિં દદામિ કસ્મૈ યો વક્ષઃપરિપી ઢિતો મનુષ્યઃ ॥

ગંભીરતા, નેત્રો રાતાં, પ્રિય ઓણાં રંગિત વસ્ત્રોની ઇચ્છા, ગંધર્વવાળી આંત્ર, થોડું બોલવું; સહનશીળતા, તેજ, અને મા-ણસની ઇચ્છા ભણી હયા આવવી, એ લક્ષણો યક્ષના આવેશ વાળાનાં હોય છે.

પિતૃના આવેશનાં લક્ષણો.

પ્રેતાનાં સ દિશતિ સંસ્તરેષુ પિન્ધાન્ જ્ઞાન્તાત્મા બલમાપિ ચાપસન્ધ્યવક્ષઃ । માં-સેષ્મુસ્તિભ્યુદપાયસાપિભારી તદ્રક્તો ભવ-તિ પિતૃવ્રહ્મપિલુહઃ ॥

પ્રેતાનાં મૃતાનાં પિતૃનાં દિશતિ દદાતિ । અપ-સન્ધ્યવક્ષઃ દક્ષિણાસ્તન્ધ્યવક્ષોત્તરીયઃ ॥

પિતૃના વળગારવાળો પોતાના મરી ગયેલા પૂર્વજોને દર્શાવે પાથરીને તે ઉપર પિંડાદિ અર્પે છે, અપસન્ધ્ય કરીને પૂર્વજોને જળ અર્પે છે, શાંત અંતઃકરણ વાળો હોય છે, અને માંસ તથા તલ અને ગેળા અને રૂપપાક ખાવાને ઇચ્છે છે, તથા પિતૃની ભક્તિ કરે છે.

નામના આવેશનાં લક્ષણો.

યસ્તુર્જ્વા પ્રસરાતિ સર્પવત્કદાપિત્વ કલ્પિ-ખ્યૌ મુહુરપિ જિહ્વાવાકેદિ । ક્રોધાલુર્વૃત-મહુદગવપાયસેષ્મુર્વિન્નૈયઃ સ સ્વલુહજન્મેન લુહઃ ॥ પ્રસરાતિ સ સર્પવત્ ડરસા વલતિ સુ-ક્ષિપ્તૌ ઓષ્ઠપ્રપ્તૌ ॥

નામના આવેશવાળો કેહવાર અર્પની પેટે પૃથ્વીપર પેટે ચાલે છે. છાંચી ગલોહ વારવાર આટલા કરે છે, ફેંધી હોય છે, તથા

મધ અને ઘી તથા દૂધપાકની ઇચ્છાવાળો થાય છે.

રાક્ષસનો આવેશનાં લક્ષણો.

માંસાસક્ વિવિધસુરાવિકાર લિપ્તુ-
નિર્લિજ્જો મૃશમતિનિમ્બાડતિશૂર । ક્રોધા-
લુર્વિવિધબલોનિશાવિહારી શૌચદ્વિદ્ મવતિ
સ રાક્ષસૈર્ગૃહીતઃ ॥ અતિનિદ્રો નિર્દય ॥

રાક્ષસના વળગાડવાળો માંસ, લોહી અને અનેક ભાતનાં મધોની ઇચ્છા રાખે છે, અત્યંત નિર્લજ્જ, નિર્દય, શુરવીર, ક્રોધી, અને બળવાન હોય છે, રાત્રે કરનારો તથા પતિવ્રતાનો દ્વેષી થાય છે.

અશ્વ રાક્ષસના આવેશનાં લક્ષણો.

દેવત્રિપગુરુદેવી વેદવેદાઙ્ગનિન્દકઃ આ-
ત્મપીઠાકરોઽહિંસો બ્રહ્મરાક્ષસસેવિતઃ ॥

અહિંસ. અહિંસારીલ ॥

અશ્વરાક્ષસના આવેશવાળો દેવો, આ-
શ્વણો, તથા શુરનો દ્વેષ કરે છે, વેદ તથા વેદાંગોની નિંદા કરે છે, અને ધીબા ક્રોધને મારતો નથી, પણ ક્રોધ પોતાના શરીર ઉપર ઉતારે છે.

પિશાચનના આવેશનાં લક્ષણો.

ઉદ્વેગઃ કશ્ચપરુષો વિરુદ્ધભાષી દુર્ગન્ધો
મૃશમથુચિસ્તયાતિલોલઃ । વહ્નાશી વિજ-
નવનાન્તરોપસેવી વ્યાચેષ્ટસ્વસતિ રુદન્ પિ-
શાચ્ચલુષ્ટ ॥ ઉદ્વેગ નમ્રઃ દિગમ્બર ઇતિ વિદે-
હવચનાત્ કુરો નિર્માસ । પુરુષો રુદ્ધઃ અતિ
લોલ સર્વસ્મિન્નપાનાદૌ લોહ્ય વ્યાચેષ્ટન્ વિ-
રુદ્ધમાચેષ્ટન્ ॥

પિશાચ વગળે છે તે માણસ નાગો થાય છે, માંસ રહિત થાય છે, વિરુદ્ધ બોલે છે, બહુજ અપવિત્ર રહે છે, રુદ્ધ થાય છે, સર્વ અન્નપાનોમા લપટ થાય છે, બહુ ખાય છે, નિર્જન સ્થાનો તથા વનને સેવે છે અને વિરુદ્ધ ચેષ્ટાઓ કરતો અને રડતો ત્રાસ પામ્યા કરે છે.

હિસકના વળગાડનાં કારણ.

અથુષિ ખિન્નમર્યાદં જ્ઞતં વા યદિ વા જ્ઞ-
તમ્ । હિંસાહિંસાવિહારાર્થ સત્કારાર્થમથા-
પિ વા ॥ ગુઢાત્તીતિ શેષ ॥

અપવિત્ર રહી મર્યાદા તોડનાર માણસ ધવાયલો કે નહિ ધવાયલો હોય તો પણ રાક્ષસ વગેરે હિસક ભાતિઓ તેને મારી નાખવા માટે, અથવા તેની પાસેથી પૂજન પામવા માટે તેને પકડી લે છે.

મારવાને પકડાયેલાનાં લક્ષણ.

સ્થૂલાશ્નો દ્રુતમટનઃ સફેનવામી નિદ્રાલુ
પતતિ ચ કમ્પતે ચ યોડતિ । યથાદ્વિદ્વિર
દ્વનગાદિવિચ્યુતઃ સ્યાત્ સોઽસાધ્યો ભવ-
તિ તથા ત્રયોદશેઽન્દે ॥

યથાદિ જ્ઞ્યાદિ ય પર્વતાદિપતિત સ પ્રહૈર્દ્ર-
હ્યત ઇત્યર્થઃ । આદિશબ્દેન ભિત્તિપ્રાસાદાદયો
ગૃહ્યન્તે તથા ત્રયોદશેઽન્દે સર્વ એવ દેવાદિગૃહી-
તા અસાધ્યા ॥

પર્વત, હાથી, વૃક્ષ, કે ભીંત વગેરે ઉપરથી કે મેડીઓથી પડી અથવા માણસને રાક્ષસ વગેરે હિસક ભાતિઓ પકડે છે, ત્યારે તે માણસ મોટી આખો વાળો, વેગથી આ-
રેમર કરનારો, ફીણવાળું વખન કરનારો, અને ઊંઘનારો થાય છે. તે પડી નાશ છે અને

અહુ કંપ્યા કરે છે. આ ઉન્માદ અસાધ્ય છે
દેવાદિક સર્વના આવેશે વાળાનો ઉન્માદ
તેરમે વર્ષે અસાધ્ય થાય છે.

દેવાદિ આવેશના સમયે

દેવગ્રહાઃ પૌર્ણમાસ્યામસુરાઃ સન્ધ્યયોર-
પિ । ગંધર્વાઃ પ્રાયશ્નોઽષ્ટમ્યાં યજ્ઞાશ્ચ પતિપ-
તિશ્ચૌ । પિતરઃ કૃષ્ણપક્ષે ચ પશ્ચમ્યામપિ
ચોરગાઃ । રક્ષઃ પિશાચા રાત્રૌ ચ ચતુર્દ-
શ્યાં વિશન્તિ હિ ॥

કૃષ્ણપક્ષેડમાવાસ્યાયાં પ્રાયશઃ યદન્યત્રાપિ ।
તિથ્યભિધાનપ્રયોજન લક્ષણાર્થ તત્ર તિથી ચ બ-
લિદાનાર્થમ્ ॥

બહુ કરીને ડેવો પૂર્ણિમાને દિવસે,
દેત્યો બંને સંધ્યાકાળમાં, ગંધર્વો આઠમને
દિવસે, યક્ષો પઠવાને દિવસે, બહુ કરીને
પિતૃઓ કૃષ્ણ પક્ષની અમાવાસ્યાને દિવસે,
સર્પો પાંચમને દિવસે, અને રાક્ષસ તથા
પિશાચો ચૌદશની રાત્રે પકડે છે.

દેવાદિકનો પ્રવેશ નહિ દેખાવાનાં

કારણ.

દર્પણાદીન્ યથા છાયા શીતોર્ણ પ્રાપિ-
નો યથા । સ્વર્ણમિ ભાસ્કરાચિન્ધ યથા દેહે
ચ દેહદૃક્ ॥ વિશન્તિ ચ ન દૃશ્યન્તે પ્રહાસ્ત-
દ્વચ્છરીરિણાં દર્પણાદીન્તિયાદિશબ્દેનાન્યદપિ નિ-
ર્મલદ્રવ્યં જલતૈજાદિદ્રવ્યદ્રવ્યજ્ઞ ગૃણતે છાયા પ્ર-
તિબિન્ધ સ્તમણિઃ સૂર્યમણિઃ દેહદૃક્ જીવક્ષ્મા ॥

જેમ હરિણ, જળ, કે તેલ આદિ પદાર-
થોમાં છાયા પ્રવેશ કરે છે, પણ તે પ્રવેશ
કરતી દેખાતી નથી, જેમ ટાલ તથા અરમી
માણસના દેહમાં પેસે છે તે દેખાતી નથી.
જેમ સૂર્યનું તેજ આગિયા કાચમાં પ્રવેશ

કરે છે તે દેખાતું નથી, અને જેમ ઇલ શ-
રીરમાં આવે છે તે આવતાં દેખાતો નથી,
તેમ દેવાદિક દેહમાં પેસતા દેખાતા નથી.

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

વાતિકે ભ્રેહપાનં પ્રાક્ ચિરેકઃ પિચસ-
મ્ભવે । કફજે વમનં કાર્યં પરોષસ્ત્યાદિ-
કઃ ક્રમઃ । યજ્ઞોપવીશ્યતે કિંચિદપસ્મારે
ચિકિત્સિતવ્ ॥ ઉન્માદે તત્ત્વ કર્તવ્યં સા-
માન્યં દોષદૂષ્યયોઃ જલાપ્રિદુષ્યર્ચકેભ્યો વિ-
ષમેશ્વશ્ચ તં સદા । રક્ષેદુન્માદિનં યસ્નાત્
સઘઃ પ્રાણહરં હિ તત્ ॥ તજ્જલાદિ ॥

ગ્રાહી કૂખાપ્તી ફલ્ગવીજરજઃ શુક્લપુષ્પ-
કાસ્વરસાઃ । દૃષ્ટા ઉન્માદદૃતઃ પૃથગેતે કુષ્ઠ-
મયુષ્મિશ્રાઃ ॥

અયમર્થ । ગ્રાહી રસઃ તોલા ૪ કુષ્ઠચૂર્ણ માપ-
૨ મધુ અઘ્રો માષા ૮ પેયા । હૃલેકો યોગઃ ।
કુખાપ્તવીજચૂર્ણમાષા ૮ કુષ્ઠચૂર્ણમાષા ૨ અય
દ્વિતીયો યોગઃ । શુક્લપુષ્પો સ્વરસ પૈલક ૧ કુ-
ષ્ઠચૂર્ણ માષદ્વય ૨ મધુનઃ અઘ્રો માષાઃ । પેયાઃ ।
તૃતીયયોગઃ ॥

સિદ્ધાર્થકો શિલ્બુવા કરડો દેવદાર
ચ । શક્તિષ્ઠા શિફળા શ્વેતા કટમીત્વક
કડુમ્બયમ્ ॥ સર્વાન્નાનિ મિયક્ષુશ્ચ શિરીષો ર-
જનીદ્રયમ્ । વસ્તુસૂત્રેણ વિદ્યોડયમ્મગદઃ પા-
નમક્ષનમ્ । નસ્યમાલેપનશ્ચૈવ જ્ઞાનશુદ્ધર્ચનં
તથા । અપસ્મારવિષોન્માદકૃત્તાઽલ્કાદમીશ્વ-
રાપહમ્ । મૃતેશ્વશ્ચ મર્યં હન્તિ રાજદ્વારે ચ
શસ્યતે । સર્પિરેતેન સંસિદ્ધં સગોમૂર્તં
તદર્થકૃત્ ॥ સિદ્ધાર્થવાદિ ॥

श्रूयादिष्टविनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
 बद्धं सर्वपतैलाक्तं रसेदुत्थानमातपे ॥ कपि-
 कञ्चायवा तसैलौहवैलजलैः स्पृशेत् । कशा-
 भिस्तादयेत् वा सुबद्धं विजने गृहे । सपे-
 णोद्धृतदंतेन दंष्ट्रेत् सिंहैर्गजैश्च तम् । त्रास-
 येत् शस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा । अथवा
 राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् । त्रासये-
 शुर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाङ्गया । देहदुःस-
 भयेभ्यो हि यतः प्राणभयं भवेत् । ततस्तस्य
 शयं याति सर्वतो विप्लुतं मनः । इष्टद्रव्य-
 विनाशेन मनो यस्याभिहन्यते । तस्य तत्स-
 दृशप्राप्त्वा ज्ञात्वाश्वासैः शमभयेत् । शूषणं
 हिङ्गु लवणं वचा कडुकरोहिणी । शिरी-
 षस्य करञ्जस्य बीजं गौराश्च सर्षपाः ।
 गौमूत्रपिष्टैरोभिस्तु वसिर्नैत्राजने हिता ।
 इत्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्थकं ज्वरम् ॥

शूषणमञ्जनम् ॥

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे द्वे जीरके त्री-
 णि कट्वनि पाठा । माङ्गल्यपुष्पी च समा-
 न्यमूनि सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ।
 आक्षीरसेनाविलम्बेव भाव्यं वारत्रयं धृक्क-
 मिदं हि चूर्णम् । अक्षममाण मधुना घृतेन
 लिङ्गाभारः सप्त दिनानि चूर्णम् ॥

माङ्गल्यपुष्पी शङ्खपुष्पी शङ्खाकुलीति लोके ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 हिताय सर्वलोकानां दुर्मेधाना विचेतसाम् ।
 एतस्याभ्यासतः पुंसा बुद्धिर्मेधा धृतिः
 स्मृतिः । सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धन्तो-
 जरोक्षरम् ॥ सारस्वतचूर्णम् ॥

विश्वामोदं रजनीद्वयसैन्यवोप्राथम्याह-
 कुष्ठमगशोद्धवजीरकाणाम् । चूर्णं प्रमातस-
 मये लिह्यतः सप्तर्षिर्वाद्देवता निवसति स्वय-
 मेव वक्त्रे ॥ विश्वायचूर्णम् ॥

काथे विचूर्णिते सिप्त्वा तत् षोडशगुणं
 जलम् । पादशेषं प्रकर्तव्यमेव काथविधिः
 स्मृतः । दक्षमूली तथा रास्ना वातारिस्त्रि-
 वृता बला । मूर्वा शतावरी चेति काथ्यै-
 स्तु कुल्लवैः पृथक् । कुतैः काथैर्घृतमस्यद्वयं
 यद्वशिना पचेत् कस्कीकृतैर्वक्ष्यमाणद्रव्यैः
 सम्यक् पुनः पचेत् ॥ विश्वाला त्रिफला
 कोन्ती देवदार्वैलबालुकम् । स्थिराऽनन्ता
 रजन्यौ द्वे म्रियकुः सारिवाह्वयम् । नीलो-
 त्यलैला मञ्जिष्ठा दन्ती दाडिमकेसरम् ।
 विडङ्गं क्षत्रिपत्री च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥

अक्षिपत्री अक्षिनीतीति लोके अग्न्या इति च ॥

तालीशपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नवम् ।
 अष्टाविंशतिभिः करकैरेतैः कर्षमितैः पृथ-
 क् । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्ताद्विपचेत्
 घृतम् । महाचेतसनामेदं सर्वचेतोविकार-
 तुत् । अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽप्यौ ज्वर-
 कासयोः । वातरक्ते प्रतिश्याये शोषे काशे
 तृतीयके । मूत्रकुच्छ्रे कटीशूले विसर्पीभि-
 हतेषु च । पाण्ड्यामये तथा कण्ठां विषे मेहे
 गरेऽपि च । देवादिहृत्चिचानाङ्गद्वानाम-
 चेतसाम् । शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्य-
 मायुर्वैलप्रदम् । अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्व-
 ग्रहनिवारणम् । हन्ति भयं यदं मूच्छां
 मेधास्मृतिमतिप्रदम् । महाचेतसं वृत्तम् ॥

વાયુના ઉન્માદમાં પ્રથમ સ્નેહન, પિત્તના ઉન્માદમાં વિરેચન, અને કફમાં પ્રથમ વસન આપી તે પછી પિચકારી વગેરે ક્રિયાઓ કરવી. અપરમારમાં ઢોપો તથા દૂધિત ધાતુઓ માટે જે ઉપાયો કહેલા છે, તે સર્વે ઉન્માદમાં પણ કરવા. ઉન્માદવાળાને જળ, અભિ, વૃક્ષ, પર્વત, તથા બીજા વિષમ સ્થળોથી ચત્તથી જમાવવો, કેમકે જોવાં સ્થળો તુરત મરણ નીપજાવે છે.

બ્રાહ્મીનો સ્વરસ તોણા ચાર, કઠનું ચૂર્ણ બાર રતિભાર, અને અરધો તોણો મધ જો ત્રણનું ત્રિશ્રણ પીવાથી ઉન્માદ મટી જવાનું જોવામાં આવ્યું છે.

કેહોળાનાં બીજનું ચૂર્ણ તોણા અરધો અને બાર રતિભાર કઠનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી ઉન્માદનો નાશ થયેલો જોવામાં આવેલો છે.

ચંખાવળીનો સ્વરસ તોણા ચાર અને બાર રતિભાર કઠનું ચૂર્ણ, તથા અરધો તોણો મધ રોળવીને ખાવાથી ઉન્માદનો નાશ થયેલો જોવામાં આવેલો છે.

સિદ્ધાચંકાદિ—સર્પચ, હિંબ, વજ, કન્થિયા, દેવદાર, મણક, ત્રિકળા કંટકંડી, માલકંકણી, તજ, સુંઠ, મરી, પીપર, લઉલો, સરસડિયો, હળદર, અને દાડહળદર સમ ભાગે લેઈ ગઠરાના મૂત્રમાં વાટીને ખાવાથી, આંજવાથી, સૂંઘવાથી, લેપ કરવાથી, ન્હાવાથી, અને શરીરે ચોળવાથી, અપરમાર, વિષ, ઉન્માદ, અભિચાર, અલસતી, જ્વર, અને વળગાડ મટી જાય છે. આ જ્યૌષ્ઠ વાપરનારને રાત્રીમાંથી જાગ મળે છે. આ જ્યૌષ્ઠથી પકાવેલું ધી ગોમૂત સાથે વાપરવાથી પણ જો સર્વ લાભો મળે છે.

ઉન્માદવાળાને તેના ક્રેમ પ્રિયનો નાશ થવાનું કહેવું, તેને અદ્યુત દેખાવો દેખાડવા, સરસિયુ તેલ શરીરે ચોપડીને તેને ભાંપીને ચત્તો તડકામાં સૂવાડવો, શરીરે ઢોવાં ચોળવાં, તપાવેલાં લોહાં કે તેલ કે જળથી દબાડવો, નિર્જન સ્થાનમાં આખૂંકથી ખુબ મારવો, જેર કાઢી લીધેલ ચર્મ કરડાવવો, ચિંક તથા હાથીઓથી ભય પમાડવો, યતુ તથા ચોરાનો ભય દેખાડવો, અને રાત્રીની વન લઈને તેને જામ બહાર લેઈ જઈને ભાંપીને તેનો ખૂબ તિરસ્કાર કરવો અને મારી નાંખવાનો ભય આપવો. ભય તથા મારથી તેને મારવાનો ભય થાય છે, ત્યારે તેને ગચેલી પ્રિય વસ્તુ જેવીજ બીજી આપીને પછી તેના મનને આશ્વાસન કરવું. જેથી બચેલું તેનું મન શાંત થાય છે.

મૂપણાંબન—સુંઠ, મરી, પીપર, હિંબ, લવણ, વજ, કડુ, સરસડિયાનાં બીજ, કાકળિયા, અને પાણા સર્પપને ચોમૂતમાં વાટી વાટ કરીને સે વાટ નેત્રમાં આંજવાથી ઉન્માદ, અપરમાર, અને તકિયો તાવ મટી જાય છે.

મારસ્વત ચૂર્ણ—કઠ, આયોદ, કૈંપવ, ભેડી અજયોદ, છર્દ, માલછર્દ, સુંઠ, મરી, પીપર, કાળીપાક, અને ચંખાવળી, તથા જો સર્વ બેઠલી વજ લઈને જો સર્વનું સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને બ્રાહ્મીના સ્વરસની ત્રણ ભાવના દેવી તે મુકાપ જોડેલો જોકે જોકે તોણા બાર પ્રમ તથા કીમાં શાત દિવસ સૂધી આટવાથી બુદ્ધિ, મારણ, ચક્ષિત, પીરજ, સ્મરણ, ચક્ષિત, સંપત્તિ, અને કવિત્વચક્ષિત ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરે છે. આ મારસ્વત ચૂર્ણ પૂર્વે દુહણ્ડક્રિયાના અને ગાંડા મધ ગચેલા લોકોને માટે પ્રદાને જનાવેલું છે.

વિશ્વાધ ચૂર્ણ—સૂક, ઘોડી અજમાઈ, હળદર, દારૂહળદર, કૈંધવ, વજ, જેડીમખ, કક, પીપર, અને છરાનું ચૂર્ણ ધીમાં કાલવીને પ્રભાતમાં ચાટવાથી સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી સુખમાં નિવાસ કરે છે.

મહા ચૈતસધૃત—દશમૂળ, રાત્ના, એરડો, નસોતર, બળદાણા, મોરવેલ, અને શતાવરી, એ દરેક સોળ સોળ તોલા લેઈ, તેના જુદા જુદા કવાથો કરવા. એ કવાથો સોળગણા પાણીમાં કરી ચોથો ભાગ રહે તેમ કરવું. પછી એ બધા કવાથોથી ૧૨૮ તોલા ભાર ધી ધીમે ધીમે પકાવવું. પછી મુરામાંસી, ત્રિકૂળા, નજોડાનું બીજ, દેવદાર, ચણકબાબ, સમેરવો, રાતો ખમાસો, હળદર, દારૂહળદર, ઘઉંલો, બે ભતની ઉપલસરી, નીલકમળ, એળથી, મજીક, નેપાળો, દાડમના ફેસરા, આજ્ઞવણી, વાવડીંગ, કક, રતાંબળી, પક્કાઈ, તાલીસપત્ર, ભોરંગણી, અને માલતીપુષ્પ, એ દરેક એક એક તોલો લેઈ એ ગણા પાણીમાં તેના જુદા જુદા કલ્કો કરી તેનાથી પેલા ધીને સારી રીતે પકાવવું. આ મહા ચૈતસ નામનું ધી ચિત્તના સર્વ વિકારોને મટાડે છે. અપરમાર, મોટો ઉન્માદ, મંદાગ્નિ, જ્વર, ઉષ્ણરસ વાતરકત સળેખમ, શોષ, કૃશતા, કોર્કાંતરો તાવ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમરનું શૂળ, રતવા, વિસર્પ, પાંડુરોગ, ચળ, વિષ, પ્રગ્લેહ, તથા સ્થાવર વિષોને પણ તે મટાડે છે. દેવાદિકના આવેશથી થયેલ ઉન્માદ, વાણીની ગર્જાદતા, અને બાવ વગરનાપણું પણ તે મટાડે છે. વાંછણીને પુત્ર આપે છે. ધન તથા આયુષ્ય આપે છે, અને બળ આપે છે. અલ્લક્ષી, પાપ, તથા રાક્ષસોને હણે છે. સર્વ પ્રકારના વળગાઓ, જમ, મદ, અને

મૂચ્છને મટાડે છે. ધારણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, તથા સમજશક્તિને વધારે છે.

દેવાદિકના આવેશોની ચિકિત્સા

પૂજાવલ્યુપહારેષ્ટિહોમમન્ત્રાજ્ઞનાદિભિઃ ।
જયેદાગન્તુમુન્માદં યથાવીધિ શુચિર્મિષક્ ।
કૃષ્ણામરિચસિન્ધૂત્થમધુગોરોચનાકૃતમ્ ।
અજ્ઞનં સર્વદેવાદિકૃતોન્માદહરં પરમ્ ॥
કૃષ્ણાચજ્ઞનમ્ ॥

ઋક્ષજમ્બુકલ્પોમાનિ શલ્યકી લઘુનં તથા ।
દિહ્નુ મૂષ્ણ વસ્તસ્ય ધૂમસ્ય પ્રયોજયેત્ ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥
ઋક્ષલ્પેમકો ધૂમઃ ॥

કલ્યાણકજ્ઞ યુક્તિત મહદ્વા ચૈતસં ઘૃતમ્ ।
તૈલં નારાયણં વાય મહાનારાયણં તથા ।
કૃતે પિશાચાદન્યેષુ પ્રતિકૂલં નવાચરેત્ ।
રોગિણાં મિષજં યત્તે ક્રુદ્ધા હન્યુર્મહોજસઃ
इत्युन्मादाधिकारः ॥

દેવાદિકના આવેશમાં પવિત્ર વૈદો યથાવિધિ પૂજનો, બળિહાનો, નૈવેદ્યો, હષ્ટિ, હોમ, મંત્રો, અને અંજન, વગેરે ક્રિયાઓ કરાવતી.

કૃષ્ણાદિ અંજન—પીપર, મરી, કૈંધવ, મધ, અને ગોરોચના આજ્ઞવાથી દેવાદિકના સર્વ ઉન્માદો મટી જાય છે.

ઋક્ષલોમક ધૂપ—રીંછ, શિયાળ, અને શેઠાઈની સળી, લસણ, હિંગ, અને બકરાનું મૂત્ર; એમના ધૂપથી પ્રબળ વળગાડપણુ તુરત શાંત થઈ જાય છે.

ધૂતો—દેવાદિકના આવેશવાળાને કલ્યાણક, મહાચૈતસ, એ ધૂતો, તથા નારાયણ અને મહાનારાયણ તેલો આપવાં.

પિશાચ વગરના બીજા વળગાડોમાં વેણે પ્રહાર તથા અસાળ ધૂપ વગેરે પ્રતિક્ષક્રિયાઓ કરવી નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી મહા આમર્થ્યવાન હેવ વગેરે તો વેધને પશુ મારી નાખે છે.

॥ इति उन्मादाधिकार संपूर्ण ॥

અપસ્માર(વાઈ)ના અધિકાર

અપસ્મારનાં નિદાન.

ચિન્તાઓકાદિમિદોષાઃ કુદ્ધા દ્વત્સોત-
સિ સ્થિતાઃ । કૃત્વા સ્મૃતેરપર્ધ્વસમપસ્મારં
પ્રકુર્વતે ॥

ચિન્તા તથા શોકાદિકથી ડોષો ડોષીને હૃદયનાં ઓતોમાં અસાળને સ્મૃતિને હથે છે, તેને અપસ્માર કહે છે.

અપસ્મારની સંખ્યા.

वातातिचात्कफात्सर्वदोषैः स स्याच्चतु-
र्विधः ॥

વાત, પિત્ત, કફ, અને ત્રિદોષથી, એમ અપસ્માર ચાર પ્રકારના થાય છે.

અપસ્મારના સામાન્ય લક્ષણ.

तमः प्रवेष्टः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्थितिः ॥
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरतरो हि सः॥
संरम्भः नेत्रविकृतिहस्तपादादिविकोपणादिकम् ॥

અંધારાં અપ્રવણાં, નેત્રાદિકના વિકાર, અને ડોષોના ડોષથી સ્થિતિનો નાશ, અને હાથ પગ ચક્રાવલયા એ લક્ષણોવાળો અપસ્માર નામનો રોગ બહુ ચોર છે.

અપસ્મારનું પૂર્વરૂપ.

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा
प्रमूढता । निद्रानाश्रय तस्मिन् भविष्यति
भवन्त्यथ । शून्यता हृदयस्यैव । ध्यानं विस्मयनं
मूर्च्छा मनोमोहः प्रमूढता इन्द्रियमोहः । भविष्यति
मायिनि तस्मिन्नपस्तारे ॥

હૃદયમાં કંપ, જડતા, પરસ્પેષો, ધ્યાન, મૂર્છા, પ્રમૂઢતા, અને નિદ્રાનો નાશ, એવું થાય તો બહુવું કે અપસ્માર થવાનો છે, અને પછી તે થાય છે.

વાયુથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

कम्पते मदद्येवन्तान् फेनोद्गामी चसि-
त्त्वपि । अमितोऽरुणवर्णानि पश्येद्गुपाणि
चानिच्छात् ॥

વાયુના અપસ્મારથી કંપ થાય છે, હાંતો કરાવ્ય છે, ફીણની ઉલટી થાય છે, શ્વાસ આવે છે, અને ચારેથેર શતાં રૂપો દેખાય છે.

પિત્તથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतामृगपदार्धनः ।
सतृष्णोष्णानलज्वालाकोकदर्शी च वैसिके ॥

પીતશ્વાસમૂર્ખસ્ય વા નસ્ટનો દર્શનં વસ્ય સ તાપિસૂમૂર્ખર્શનઃ ॥

પિત્તના અપસ્મારથી આંજ, કુખ, અને નેત્ર વગેરેમાંથી પીળાં ફીણ આવે છે; પીળાં કે લોહી જેવાં રૂપો દેખાય છે; અને તેને સર્વલોક તુષા, ગરમી, અને અગ્નિ મય દેખાય છે.

કફથી થતા અપસ્મારનાં લક્ષણો.

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः क्षीतो हृत्ताङ्गजो मुक्तः

પર્યેચ્છુકાનિ રૂપાણિ શ્લેષ્મિકે મુચ્યતે
ચિરાત્ ॥

શીત. શીતાફ્ન દ્વષ્ટાન્નજો દ્વષ્ટેભા ગુર. ગુર-
ગાત્ર ॥

કદ્દનો અપરમારથી અંબ, મુખ, અને
નેત્રાદિમાંથી ધોળાં શીષુ આવે છે, અંગ્રોમાં
શીતળતા, રોમોફૂલ, અને બારેપહુ ધાય
છે, અને એત રૂપો દેખાય છે. તે માંડ માંડ
મટે છે.

ત્રણે દોષથી થતા અપરમારનાં લક્ષણો.

સમસ્તૈર્લક્ષણૈરૈર્વિજ્ઞાતવ્યસ્ત્રિદોષજઃ ।
અપસ્મારઃ સ ચાસાધ્યે યઃ ક્ષીણસ્થાનવ-
શ્ચ યઃ ॥

સ ચ ત્રિદોષજઃ અસાધ્ય તથા ક્ષીણસ્ય જ-
નવશ્ચ એકદોષજોડ્યસાધ્ય इत्यर्थ ॥

ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના લક્ષણો ભેળાં
ભવામાં આવે તો તે અપરમાર ત્રિદોષનો
અણુવો, અને તે અસાધ્ય છે. શીષુ માણ-
સને તથા ઘણા દિવસનો હોય તો તે પણ
અપરમાર અસાધ્ય છે.

અપરમારનું અરિષ્ટ.

પ્રસ્ફુરન્તશ્ચ મહુશઃ ક્ષીર્ણં પ્રવલ્લિતધ્રુવમ્
નેત્રાધ્યાશ્ચ વિકુર્વાળમપસ્મારો વિનાશયેત્ ॥

પ્રસ્ફુરન્ત ગાત્રસ્ફુરણયુક્ત નેત્રાધ્યાશ્ચ વિકુર્વાળ
નેત્રે વિકૃતે કુર્વન્તમ્ ॥

અત્રેાનુ સ્ફુરણ, નબળાઈ, બમરો
ફરકતી હોય, અને નેત્રો વિકૃત થઈ ગયાં
હોય, તો તેને અપરમાર મારી નાખે છે.

અપરમારના પ્રક્રોધનો સમય.

પછાદ્વા દ્વાદશાહદ્વા માસાદ્વા ક્રુષિતા

મલાઃ । અપસ્મારં પ્રકુર્વન્તિ વેગં કિશ્કિદ-
ધાન્તરમ્ ॥

પછાત્ પિત્તં દ્વાદશાહદ્વાયુર્માસાત્ કફઃ ।
અપસ્મારં કરોતીત્યર્થ ॥ વેગ કિશ્કિદધાન્તર
કિશ્કિત્ સ્વલ્પ વેગં આન્તરમ્ ઉત્તકાલાનામન્તરભેડ-
પિ કુર્વન્તિ ॥

દેવે વર્ષસપિ યયા ધૂમૌ વીજાનિ કાનિ-
ચિત્ ॥ જરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા વ્યાધિસ-
મુચ્છયઃ ॥ અયમર્થ યયોત્પત્તિકારણસામગ્ર્યો
સયામપિ વાસ્તુકાદિવીજાનિ સ્વમાલાષ્ઠરયેષ પ્રરો-
હન્તિ । તથા હેતુભૂતેષુ દોષેષુ વિદ્યમાનેષ્વપિ
સ્વમાવાદપસ્મારો દ્વાદશાહદિષ્વેવ વેગ કરોતીત્યર્થ ॥

પંદર દિવસ, બાર દિવસ, અથવા
એક માસમાં ક્રોધ પામેલા મળેા અપરમાર
કરે છે, એમ વેગમાં ફેર છે. (પંદર દિવસ
પિત્તાના, બાર દિવસ વાયુના, અને એક માસ
કદ્દનો સમજવો). અપરમારના કારણ રૂપ
દોષો વિદ્યમાન છતાં અપરમારનો ક્રોધ
સવદા નહિ થવાનું કારણ જેમ એમ વરરયા
છતા પણ કેટલાંક ધીજ શરદઋતુમાં ઉભે
છે, તેમ વ્યાધિઓ પણ આરંભ પછી મોડા
દર્શન કે છે.

અપરમારની ચિકિત્સા.

તૈલેન લઘુનઃ સેવ્યઃ પયસા ચ જ્ઞતાવ-
રી । બ્રાહ્મીરસશ્ચ મધુના સર્વાપસ્મારમેષ-
વજમ્ । ચૂર્ણેઃ સિદ્ધાર્થકાદીનાં મશ્નિતૈરશ-
વાપિ તૈઃ । ગોયૂજાપિષ્ઠૈઃ સર્વોક્કૃષ્ઠૈઃ ક્ષામ્પ-
સપસ્પૃતિઃ । સિદ્ધાર્થત્રિગુલ્ફકૃદ્ધકિપિરીમિઃ
પ્રભેનમ્ । ચતુર્ણમળવાં મૂત્રે તૈલમધ્યજને
દિતમ્ ॥

કદ્મજઃ શોનાપાઠા કિણ્ણી ચિરચીરી ॥

નિર્ઘુણી ભવવન્દાકનાવનસ્ય પ્રયોગતઃ ॥

ઉપૈતિ સહસા નાચમપ્સમારો મહામદઃ ।

મનોહા તાર્ક્યવિદ્ધા ચ શકૃત્પારાવતસ્ય

ચ । અઙનાદન્તપસ્મારમુન્માદઃચ વિશેષતઃ ॥

મનોહા મનઃશિલા શકુદિદ્ધા ॥

યઃ સ્વાદેત્ ક્ષીરમક્તાશ્ચી માણિક્ષેણ વ-

ચારજઃ । અપસ્મારં મહાધોરં ચિરોત્થં સ

જયેદ્ધ્રુવમ્ ॥ વચા વોઽવચ ॥

કૂષ્માન્દક ફલોત્પેન રસેન પરિપેષિતમ્ ।

અપસ્મારવિનાશાય યદ્દયાદં સ વિવેદ્

ઢ્યહમ્ ॥

ત્ર્યહમિતિ એતસ્ય પાનાદિવસત્રયેઽયમપ્સમો-

પશ્મો મવતીત્યભિપ્રાયઃ ॥

બ્રાહ્મીરસવચાકુષ્ઠચક્રુગુણ્ણીમૂર્ત વૃતમ્ ।

પુરાણં સ્યાદપ્સમારોન્માદગ્રહરં પરમ્ ॥

એતસ્ય પ્રક્રિયા । પુરાણં ગોવૃત પ્રસ્થમિતમ્

વચાકુષ્ઠશક્રુગુણ્ણીના સમુદિતાનાં કુઞ્ઞવમિતાન્મામ

કલ્પેન પ્રસ્થમિતબ્રાહ્મીરસપિથેન પચેત્ । બ્રાહ્મી

વૃતમ્ ॥

કૂષ્માન્દકરસે સર્પિરદ્દાદશગુણે પચેત્ ।

યદ્દયાદકલ્પં તત્પાનમપ્સમારવિનાશનમ્ ॥

કૂષ્માન્દકવૃતમ્ ॥

હૃસ્કન્મોઽસિરજા યસ્ય સ્લેહોદ્દાદિ-

ક્ષીજ્ઞતા । દશમૂલીઝલે તસ્ય કલ્પાણાલ્પં

પ્રયોગયેદ્ । પચકોઽં સમરિષં ત્રિફલા

વિદસૈન્ધવમ્ કૂષ્માવિદક્રૂપૂતીકયવાલીધા-

ન્ચક્ષીરકમ્ । પીત્તકૂષ્માસ્તુના પૂર્ણં વાત

સ્લેષ્માપચાદયમ્ । અપ્સમારે વચ્ચોન્માદેઽન્-

ર્થેસાં પ્રહ્મીનદે । એત્ કલ્પાલ્પં પૂર્ણં

નદ્દસ્યાગ્રેય દીપનમ્ ॥ પ્રંથનાશ્ચ ॥

દ્વૌ કીટમેદ્વૌ વિચિવદાનીય રવિચાસરે ।

કળ્પે ધ્રુવે વા સન્ધાર્ય જયેદ્ધુગ્રામપસ્મૃતિમ્ ॥

અયન્તુ ક્ષીટો નદીતીરે સિકતામપ્યેતિષ્ઠતિ ॥

ચિયુકુષ્ઠજ્ઞાજાતીઝાકમુનવ્યોપત્તિકુમ્ભિઃ ।

વસ્તમગ્રે ઘૃતં તૈલં નાવનં સ્વાદપસ્મૃતૌ ॥

ઝલં ચાલકં બળાજી ગીરકઃ વસ્તઃ છામ

નાવનં નત્યમ્ ॥

ઉન્માદેષુ યદુદિદ્ધં પથ્યં નસ્યાઅનૌપ-

ધમ્ । અપ્સમારેઽપિ તત્સર્વં પ્રયોક્તવ્યં ત્રિ-

વચ્ચરૈઃ । મૃતમૃતાન્નલોહચ ચિલામન્ચચ

તાલકમ્ । રસાઅનચ તુર્યાર્થં નરમૂત્રેણ

મર્દયેત્ । તદ્ગોલ્લદિગુણં ગન્ધં સ્લેહપાત્રે ભ્રૂણં

પચેદ્ । પચગુણ્ણોન્મિતં મધ્યમપ્સમારહરં

પરમ્ । ઘ્વોષં સૌવર્ચલં દિક્કુ નરમૂત્રેણ

સર્પિષા । વિવેલ્કર્ષમિતં પચાદ્રસોઽર્થં મૃત-

મૈરવઃ ॥ મૃતમૈરવનામા રસઃ દ્યવપ્સમાવિકારઃ ॥

તેલં સાથે ઇસણ, દૂધ સાથે ચતાવરી,

અને મધથી સાથે બ્રાહ્મીના સ્વરસના સેવ-

નથી સર્વ ભતના અપરમાર મટે છે.

સર્પિષ, સરખવો, અરણુ અને અધેડનું

ચૂર્ણ ખાવાથી અગર તેને ઝોમૂનમાં વાટીને

લેપ કરવાથી અપરમાર મટી જાય છે.

સર્પિષ, સરખવો, અરણુ, અને અધે-

ડાના કેલક સાથે ઝોઅણા ઝોમૂનમાં પકાવેલા

તેલના અલ્પઅંશથી અપરમારમાં ડીક થાય છે.

નગડાના ઝાડ ઉપર અથેલા ખીત વૃક્ષ-

ના રસનું નૃષ્ય દેવાથી અપરમારનો મહા-

શંજ તુરંત નાશ પામે છે.

જરૂર તથા પારવાંની ચરકો તથા મ-
ણીશીળને આંજવાથી અપરમાર અને ઉન્માદ
અવસ્થ મટી જાય છે.

ઘોડાવજ્રું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી,
અને દૂધ ભાત જમવાથી, હાંખાકાળનો મહા
ચોર અપરમાર પણ મટી જાય છે.

જેઠીમધને કોહોળાના રસમાં વાટીને
પીવાથી ત્રણ દિવસમાં અપરમાર મટે છે.

બ્રાહ્મીધૂત—બજ, કઠ, અને શંખાવળી
મળીને સોળતોલા હાઈ ચોસઠ તોલા બ્રાહ્મી-
ના રસમાં વાટી તે કલ્કથી પકાવેલ ગાયના
ચોસઠ તોલા ભૂના થીથી અપરમાર અને
ઉન્માદ છેક મટી જાય છે.

કોહોળાના અહારજલ્લા રસમાં જેઠી
મધના કલ્ક સાથે પકાવેલ થી પીવાથી અપ-
રમારનો નાશ થાય છે.

કલ્યાણક ચૂર્ણ—હૃદયમાં કંપ, નેત્રોમાં
વ્યથા, પરસેવો, અને હાથ પગમાં શીત-
ળતા હોય તો હશમૂલીના ચૂર્ણમાં કલ્યાણક
ચૂર્ણ મેળવીને ખવરાવવું. પીપર, પીપરીમૂળ,
ચવક, ચિત્રક, સૂઠ, મરી, ત્રિકુળા, બિંડલુ,
સૈંધવ, શાહુશરૂ, વાવડીઝ, અજમા, કાક-
ચિયા, ધાણા, અને છારતું ચૂર્ણ “કલ્યાણક”
કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ હશમૂલીના ઉના કવાય
સાથે પીવાથી વાયુ તથા કફના રોગો, અપ-
રમાર, ઉન્માદ, અશૈ અને મરડો મટી જાય
છે, અને નાશ પામેલો જંકરાસિ પ્રતીત
થાય છે.

ગ્રંથ બહારનો ઉપાય—નદીના કિનારે
રેતીમાં રહેનારા એક ભતના કીડાનાબેહિજ
રવિવારે લાવીને ગળામાં અથવા હાથમાં
આંખી રાખવાથી ઉગ્ર અપરમાર પણ મટી
જાય છે.

શિંગાદિ નસ્ય—સરગવો, કઠ, વાળો,
છરૂ, લસણ, સૂઠ, મરી, પીપર, અને હિં-
ગના કલ્કથી બકરાના મૂત્રમાં પકાવેલા તે-
લના નસ્યથી અપરમાર મટી જાય છે.

જે જે પથ્ય, નસ્ય, અંજનો, અને
ઔષધો ઉન્માદો માટે કહેવાય છે, તે સર્વે
ઉત્તમ વૈદ્યોએ અપરમારમાં પણ વાપરવાં.

ભૂતભૈરવરસ—પારો, અશકભસ્મ,
લોહભસ્મ, મણીશીળ, ગંધક, હરતાળ, અને
રસવંતી સમ ભાગે લેઈ માણસના મૂત્રમાં
વાટી ગોળો કરી તેની આસપાસ બમણો
ગંધક ભરીને એક લોહના વાસણમાં કણ-
માત્ર પકાવવાથી ભૂત ભૈરવ રસ થાય છે.
તે પાંચ રતિભાર ખાવાથી અપરમારનો તે
ઉત્તમ ઉપાય છે. આ રસ ખાઈને સૂઠ, મરી,
પીપર, અને હિંગ મળીને એક તોલો હાઈ
માણસના મૂત્રની તથા લીની સાથે પીવાં.

॥ इति अपस्मारधिकार संपूर्णः ॥

વાત વ્યાધિનો અધિકાર.

વાત વ્યાધિનો નિદાનો.

કપાયકડુતિકકમિતરુક્ષલધુઅતઃ પુરઃ
પવનજાગરપ્રતરણામિધાતપ્રમૈઃ । હિમાદ-
નશ્નાત્પયા નિધુવનાશ્ચ ધાતુક્ષ્યાન્મસાદિ-
પરિધારણાન્મદનશ્ચોકચિન્તામયૈઃ । અતિ-
ક્ષતજમોક્ષણાદ્વ્રકૃતાતિમાસક્ષ્યાદતીવ ન-
મનાનૃણામતિવિરેચનાદામતઃ । પયોદસમયે
દિનક્ષણદયોસ્તુતીયાંશયોર્જરામતિગતે શ્વિતે
શિશિરસંજ્ઞકાલેપિ ચ । દેહે ક્ષોતાંસિ
રિક્તાંનિ પૂરયિત્વાઝનિકો લઙ્કી । કરોતિ
વિવિધાન્ રોગાન્ સર્વાન્નૈકાન્નસંશ્રયાદ્ ॥

અમિત અન્ન વૈપરીત્યેનોપસર્ગસ્તેન અપરિમિત-
મિત્યર્થઃ પ્રકર્ષેણ મિતમત્યલ્પં વાલ્પ્વનમ્ । અ-
તિપુરાણશાલ્યાદિ । કતિચિદ્જ્વાનિ નવાન્યપિ
વાતુલાનિ । યત આહ ગુણમ્નમાલ્યામ્ ॥

નીવારણપુટઃ સર્તીનચળકશ્યામાકમુદ્રા-
ઢકો નિષ્પાવામ મકુટકચ ચરટા મજ્જલ્યકઃ
કોદ્રવઃ ॥

એતે વાતકરા इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका-
तीनीति लोके त्रिपुटः खेसारी सतीनः कलायः ।
निष्पावो राजमाषः बौडा इति लोके । मकुटकः
मोठ इति लोके । चरटा चरटिका चै इति लोके
मज्जल्यः मसूरी । पुरः पवनः प्राग्वातः । अमरतः
आमेन मार्गवरणात् । यत उक्तम् । वायोर्धातु-
क्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति । प्योदसमये
वर्षासु । जरामतिगते शिते भुक्तेऽतीवजीर्णतां
गते देहे स्रोतासि इत्यादिना संप्राप्तिकृता कपा-
यादिभिर्हेतुभिः । वर्षादिसमये हेतुभूते क्ली अ-
निलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् ते
रोगाः कथ्यन्ते ॥

શિરોગ્રહોડ્યપ્કેસતા જુમ્માત્યર્થ અનુગ્રહઃ ।
જિહ્વાસ્તમ્મો ગદ્ગદત્વં મિન્મિનત્વચ્ચ મૂક-
તા । વાચાલતા પ્રકાપચ્ચ રસાનામનમિજ્જ-
તા । વાધિર્થ્ય કર્ણનાદચ્ચ સ્પર્શાશ્લત્વં યવા-
દિતમ્ । મન્યાસ્તમ્મોડચ્ચ ગણિતો શાહુશ્ચો-
પોડચ્ચશાહુકઃ । વર્ણિતા ચૈવ વિજ્ઞવાતી
ઢર્ષવાત હરીરિતઃ । આધ્યાનચ્ચ પ્રત્યા-
ધ્યાનં વાતાઘ્રીલા પ્રત્યઘ્રીલા । તૂની ચ મ-
તિતૂની ચ વત્તિવૈષમ્યમેવ ચ । આરોપઃ
પાર્શ્વશૂલચ્ચ ત્રિકશૂલં તથૈવ ચ । મુદ્ધચ

મૂષ્ણં મૂષ્ણિગ્રહો મલ્માદતા । પુરીષસ્યા-
મ્મશિચ્ચ ગુપ્તસી ચ તતઃ પરા । કલાય-
સજ્જતા વાપિ સજ્જતા પક્ષ્તા તથા ।
કોદ્રુશ્ચીર્વિકસલ્યૌ ચ વાતકટક એવ ચ ।
પાદહર્ષઃ પાદદાહ આસેપો દળ્ઢકામિચઃ ।
વાતપિચક્રુતાસેપસ્તથા દમ્બાપતાનકઃ ।
અમિઘાતક્રુતાસેપ આયામો દ્વિવિધઃ સ્મૃતઃ ।
આન્તરશ્ચ તથા વાશો ધનુર્વાતચ્ચ કુન્નકઃ ।
અપતન્નોપતાનચ્ચ પક્ષાઘાતો સિલાઢ્ઢકઃ ।
કમ્પઃ સ્તમ્મો વ્યવા તોદો મેદશ્ચ સ્ફુરણં
તથા । રૌસ્થં કાર્શ્યચ્ચ કાર્ણચ્ચ ચૈત્યં
લોભાચ્ચ હર્ષણમ્ । અજ્ઞમર્દોઽજ્ઞવિઘ્નચ્ચઃ
શિરાસક્રુોચ એવ ચ । અજ્ઞશ્ચોષચ્ચ મીકત્વં
મોહચ્ચ ચલચિચતા । નિદ્રાનાશ્ચઃ સ્વેદના-
શ્ચો વલ્લહાનિસ્તથૈવ ચ । શુક્રપ્રયો રજો-
નાશ્ચો ગર્ભનાશ્ચઃ પરિઘ્રમઃ । એત એવાશ્ચી-
તિસંસ્થા રોગા યોગેન રુઢિતઃ । વાત-
વ્યાધીસિ નામાનો મુનિચિઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

एत एव शिरोग्रहदय एव योगेन वातद्वया-
विर्वातव्याधिपिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिव्यापि
प्रसङ्गः स्यादत आह । कवितः प्रसिद्धितः शि-
रोग्रहद्वयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाप्रसिद्धा न तु
वातज्वरादयः ॥

ત્રણં વીખાં, કહવાં, પ્રમાણ વજરનાં
રૂક્ષ, અદ્ય, અને બહુ ભુનાં અત ખાવાથી,
પૂર્વદિશાનો પવન, બજરશ્ચ, પાણીમાં તરડું,
વાજડું, અને ઝમથી; ટાઠ, ભૂખ, અતિ મૈ-
થુન, પાતુશ્ચ, અને અજ્ઞાદિક શેકવાથી;
કામ, શેક, ચિંતા, ભય, બહુ લોહી જર્દ
રહેડું, અને શઝને લીધે મચેલા માંસના

અત્યંત ક્ષયથી; ઉલટી, બહુ વિરેચન, અને આમથી; વર્ષાઋતુમાં, રાત્રી તથા દિવસના ત્રીજા ભાગોમાં, અજ્ઞ જીવિ શ્રયા પછી, અને શિશિર ઋતુમાં; પ્રબળ થયેલો વાયુ શરીરનાં ખાલી પડેલાં ઓતોમાં ભરાઈને વિવિધ પ્રકારના કે શરીરના એકલા ભાગના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ગુણુ રત્નમાળા નામના ગ્રંથમાં કહેલું છે કે—“ નાનવી, મકાઈ, વટાણા, ચણા, સામે, મગ, તુવેર, વાલ, મઠ, કસુખાનાં બીજ, મસૂર, અને કોદર, એ ધાન્યો વાયુને વધારનારાં છે, આમથી માર્ગનું આવરણ થાય છે, માટે આમથી પશુ વાયુના રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કહ્યું છે. બીજા ગ્રંથોમાં લખે છે કે—ધાતુના ક્ષયથી અને માર્ગના આવરણથી વાયુ કોપે છે.

વાત વ્યાધિઓનાં નામો.

શિરોગ્રહ, અદપકેશતા, જૂંભા, હંતુ-ગ્રહ, જિઘ્ઘસ્તંભ, ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ, વાચાલતા, પ્રલાપ, રસાનભિજ્ઞતા, બાધિર્ય, કલ્પનાદ, સ્પર્શાસિત્વ, અર્હિત, મન્યાસ્તભ, બાહુશોષ, અપબાહુક, વિશ્વાચી, ઉર્ધ્વવાત, આધમાન, પ્રત્યાધમાન, વાતાધીલા, પ્રત્યધીલા, તૂની, વન્હિવૈષમ્ય, આટોપ, પાર્શ્વશુલ, ત્રિકશુલ, ગુહુર્મૂત્રણ, મૂત્રનિગ્રહ, મલબાહતા, પુરીયાપ્રવૃત્તિ, ગુમ્મસી, કલાપખંજતા, ખજતા, પશુતા, કોષ્ઠુશીર્ષક, અહ્લી, વાતકટક, પાદહર્ષ, પાદઘ્રાહ, આક્ષેપહંડક, વાતપિત્તકૃતાક્ષેપ, હડાપતનક, અભિધાત, કૃતાક્ષેપ અંતરાયામ, બાહ્યાયામ, ધનુર્વાત, કુખજક, અપતત્ર, અપતાન, પક્ષાઘાત, સર્વોગક, કંપ, સ્તંભ, વ્યથા, તોદ, લેહ, સ્ફુરણ, કૌશ્ય, કાશ્ય, કાશ્વ, શેત્ય,

લોમહર્ષણ, અંજમર્દ, અંજવિક્ષંશ, શિરા-સકોચ, અંજશોષ, બીરૂત્વ, મોહ, ચલચિ-ત્તા, નિદ્રાનાથ, સ્વેદનાથ, ખલહાનિ, શુ-ક્રમ્ય, રક્તનાથ, ગર્ભનાથ, પરિક્રમ, આટલા એ શી રોગો યોગથી થાય છે, તેને યુનિ-ઓએ વાતવ્યાધિ નામ આપેલ છે.

ઉપર કહેલા ૮૦ રોગોજ વાતવ્યાધિમાં ગણાય છે, વાતજ્વરાદિ વ્યાધિને વાતવ્યાધિમાં ગણવા નહિ.

વાત વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

મધુરલવણસામ્લસ્ટિગધનસ્યોષ્ણાનિદ્રાગુ-રવિકરવાસ્તિસ્વેદસન્તર્પણાનિ । દહનજ-લદરોષામ્યક્તસંમર્દનાનિ પ્રકૃપિતપવમાનં જ્ઞાન્તમેતાનિ કુર્યુઃ ॥

મધુર, ખારા, ખાટા, સ્નિગ્ધ, નમ્ય, ઉષ્ણ, નિદ્રા, ગુરૂ, તલકો, અસ્તિ, સ્વેદ, અ-તર્પણે, હમ, વર્ષાદ, કોષ, અવ્યય, અને સંમર્દન, વગેરે કોપ પામેલા પવનને શાંત કરે છે.

શિરોગ્રહનું સંકલ્પ.

રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃ કુર્યાન્મૂર્દધરાઃ શિરાઃ ।

રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ સોડસાધ્યઃ સ્યા-ચ્છિરોગ્રહઃ ॥ મૂર્દધરા મીવાગતાઃ સ પવન શિરોગ્રહઃ સ્યાદિત્યન્વયઃ । સ ચાસાધ્યઃ ॥

રક્તમાં પેસીને વાયુ ડોકની શિરા-ઓને રૂક્ષ, વેદનાવાળી, તથા કાળી કરી નાંખે છે. આ શિરોગ્રહ અસાધ્ય છે.

શિરોગ્રહની ચિકિત્સા.

શિરોગ્રહે તુ કર્તવ્ય્યા શિરાગતમલક્ત્રિયા । દશમૂલીકપાયેળ માતુલક્કરસેન ચ । શૃતને તૈલેનામ્યજ્ઞઃ શિરો વસ્તિશ્ચ યુજ્યતે ॥

શિરોમધ્ય માટે શિરમાં પેટેલા વા-
યુની ક્રિયા કરવી. દશમૂલીનો કવાથ અને
બિભેશના રસમાં પકાવેલા તેલનો અભ્યંગ
તથા શિરોમસ્તિ દેવી.

બૃંભાનું લક્ષણ.

પીત્તૈક જ્વાસમનિલઃ પુનસ્ત્યજાતિ વેગ-
વાન । આલસ્યનિદ્રાયુક્તસ્ય સ જૃમ્ભ ઇતિ
કથ્યતે ॥ જૃમ્ભશબ્દલિલિઙ્ગઃ તથા ચ જૃમ્ભસ્તુ
ત્રિપુ જૃમ્ભણતિયમરઃ ॥

એક આસને પીને વાયુ તેને વેગથી
પાછો મૂકી દે છે, તે આગસ અને નિદ્રા સ-
હિત બૃંભા (બગાસાં) કહેવાય છે.

બૃંભાની ચિકિત્સા.

શુઠી પિપ્પલ્યૂષણં દીપ્પકચ સિન્ધૂઙ્ગ-
તં ચૈતિ સર્વં પૃથગ્વા । તદ્વૃં વા સૂક્ષ્મચૂ-
ર્ણકૃતં વા જૃમ્ભારમ્ભસ્તમ્ભકૃત્ સ્યાચ્ચદેવ ।
જૃમ્ભાવેગે સમુત્પન્ને શોભને ક્ષયને નરમ્ ।
સ્વાપયેત્તેન નિયમાઙ્ગમ્ભાવેગઃ પ્રજ્ઞામ્યતિ ।
જૃમ્ભાવેગઃ ક્ષયં યાતિ કટુતૈલેન મર્દનાત્ ।
મોજનાત્ સ્વાદુ યોજ્યાનાં તથા તામ્બૂલ-
મણ્ણાત્ ॥

સૂંઠ, પીપર, મરી, અજમો, અને
સેંધવને બુઢાં બુઢાં અથવા લેળાં, આખાં
પાપા વાટીને અથવા ઝીઝૂ ચૂર્ણ કરીને તે
ખાવાથી બગાસાં ટુરત મટે છે.

બગાસાં ચક્ર થાય કે ટુરત ચક્રર શ
યનમાં સૂઈ જવાથી તે શાંત થઈ બચ છે.

સરસિયા તેલના મર્દનથી, તથા મીઠાં
લોહનો જમવાથી તથા નાગરવેલનાં પાન
ખાવવાથી બગાસાં મટે છે.

હનુમ્બહનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

જિહ્વાનિર્લેસનાચ્છુન્નમક્ષણાદમિષાતતઃ ।
ક્રુપિતો હનુમૂલસ્યઃ સંસપિત્વાગ્નિહો દ-
નુય્ । કરોતિ વિહતાસ્યત્વમયવા સંઘવા-
સ્યતામ્ । હનુમ્બહઃ સ તેન સ્યાત્ કુષ્ઠા-
શ્વર્વણમાપણમ્ ॥ સંસપિતા અથ કૃત્વા વિ-
નૃતાસ્યલં વ્યાત્તમુલ્લભમ્ । નિર્લેસનં ધર્ષણમ્ ક્ષુ-
ન્નક વળકાદિ સર્વતાસ્યલ દન્તછન્નતામ્ ॥

છબ વસાવાથી, શુષ્ક પદાર્થો ખાવાથી,
અને વાજવાથી ક્રુપિત વાયુ હઠપચીના મૂ-
ળમાં રહીને હઠપચીને નીચી કરી નાંખીને
મુખને બંધ કરી દે છે, અથવા ખુલ્લું
રાખી મૂકે છે, એથી માંઠ ચાલી તથા બાલી
શકાય છે. આ રોગને હનુમ્બહ કહેવામાં
આવે છે.

હનુમ્બહની ચિકિત્સા.

સંઘતં ચિકુલં લિગ્ધં સ્વિષ્ણમુજમયોક્ત્રિષ-
ક્ । વિઘ્નલં નમપિત્વા તુ કુર્યાત્વાત્તામિદ-
ક્રિયામ્ । પિપ્પલીમાર્દ્રકચ્ચાપિ સજ્જર્વ્ય ચ
શુદ્ધુર્લુદ્ધુઃ । નિઘ્રીવેચ્છતાયેન શ્રોત્રયેદ્વદના-
ન્તરમ્ । નિષ્કુલ્પલસુનં સમ્પક્ સંઘુષ્ઠ
તિલતૈલચત્ । સૈન્ધવેનાન્વિતં સાદેદ્ધુસ્ત-
સ્માદિતો નરઃ । રસોનગુટિકાયાપાવિદલં
પરિપેખ્યઃ ચ । યોજયેત્ પિષ્ટિકાન્તાશ્ચ
સૈન્ધવાર્દ્રકરિકુમ્ભિઃ । તત્તસ્તુ હટકાન્ કૃ-
ત્વા તિલતૈલે વચેષ્ઠજૈઃ । મક્ષવેચાન્વયા
વહિર્હસ્તસ્તમ્માત્ મુસી મયેષ્ । અન્ધવ્ય
પક્વતૈલેન સ્વેદ્યેન્મુદુનાધિના । વસ્તિ વિ-
ધારયેન્મૂર્ધ્નિ તૈલેન પરિપૂરિતમ્ । સમૂલ-
જ્ઞાસાવાઃ પ્રસારણ્યાઃ શતં પલમ્ । સ-

મ્યક્ સંયુજ સલિલે દ્રોણમાત્રે પચેન્નિષ્ક ।
 સલિલસ્ય ચતુર્યાશં કાર્યં સમવશેષયેત્ ।
 તતઃ પલશતે તં કષાયં ધુનઃ પચેત્ । પચે-
 ત્પલશતં મસ્તુ કાઞ્જિકં મસ્તુનઃ સમમ્ ।
 તતઃ શુદ્ધં પચેદ્ દુગ્ધં ગવ્યં તૈલાન્ચતુર્ણ-
 મ્ । વિત્રકં પિપ્પલીમૂલં મધુકં સૈન્ધવં વ-
 ચા । શતપુષ્પા દેવદાર રાસ્તા ચ ગજપિ-
 પ્પલી । પ્રસારણીભવં મૂલં માંસી રક્તજ્વ-
 ચન્દનમ્ । તથા વાતારિમૂલજ્વ વલામૂલજ્વ
 નાગરમ્ । તૈલસ્ય ચાષ્ટમાંશેન સર્વકલ્કા-
 નિ સાષયેત્ । નામ્ના પ્રસારણીતૈલં વિ-
 સ્થ્યાતં તત્પયુજ્યતે । પાને નસ્યે શિરોવસ્તૌ
 મર્દને સ્વેદને તથા । પ્રયુક્તં વાતજાનુ રો-
 ગાન્ સર્વાનપિ વિનાશયેત્ । વિશેષતો હ-
 નુસ્તમ્ભં જિઘ્રાસ્તમ્ભં તથાવિત્તમ્ । તદ્દ-
 ત્વજ્વ વિન્ધાવી મન્યાસ્તમ્ભાપવાહુકૌ ।
 ત્રિકશૂલં ગૃધ્રસીજ્વ સ્વજ્વતાં પક્વતા તથા ।
 કલાયસ્વજ્વતાં સ્વજ્વં સ્તમ્ભં સક્ષોચમેવ
 ચ । આન્તરં વાહ્યાયાગં તથા દંદાપતાન
 કમ્ । ધનુર્વાતજ્વ કુન્જત્વં વ્યપોહતિ ન
 સંશયઃ । ક્ષીણાનાં સ્પષિરાણાજ્વ વાતસ-
 ક્ષોચિતાત્મનામ્ । પ્રસારયેષ્તોઽઙ્ગાનિ તદુ-
 ક્તૈષા પ્રસારણી ॥ પ્રસારણીતૈલમ્ ॥

સુખ બીડાઇ ગયુ હોય તો ફનેહન
 તથા સ્વેદનથી હંકપચીને લાચી કરવી, અને
 સુખ ખુલ્લુ હોયતો નીચી કરવી.

પીપર તથા આદુ ચાવી ચાવીને થુંકવું,
 તથા ગરમ પાણીથી સુખ ધોવું.

ફાતશં કાઠીને લસણને કચરીને તલતું

તેલ તથા સૈન્ધવ સાથે આવાથી હંતુગ્રહ મટી
 બંધ છે.

અડદની પલાળેલી ફાળ તથા લસણની
 કળીને વાટીને તેમાં સૈન્ધવ, આદુ, તથા હિંગ
 નાંખીને તેનાં વડાં કરી તલના તેલમાં પ-
 કાવી, અગ્નિના બળ પ્રમાણે આવાથી હંતુગ્રહ
 મટી બંધ છે.

પ્રસારણી તૈલ—મૂળ, પાન તથા શાખા
 સહિત ૪૦૦ તોલા પ્રસારણી એટલે નારીને
 કચરીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ પકાવી,
 થોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં ૪૦૦ તોલા તેલ
 પકાવવું. પછી એ તેલને કમસર ૪૦૦ તોલા
 ફહિના પાણીમાં તથા ૪૦૦ તોલા કાંજીમાં પ-
 કાવવું. પછી ચોગણા ગાયના દૂધમાં એ તેલને
 પકાવવું. પછી ચિત્રક, પીપરીમૂળ, જેડી-
 મધ, સૈન્ધવ, વજ, સુવા, દેવદાર, રાસ્તા, ગ-
 જપીપર, નારીનાં મૂળ, જટામાંસી, રતાંજળી,
 એરડાનાં તથા અપાટનાં મૂળો, અને તુંડ,
 એ સર્વ મળીને તેલના આઠમા ભાગ જેટલાં
 લેઇ, તેમના કલકથી તે તેલને પકાવવું. આ
 પ્રસારણી તૈલ પીવામાં, નસ્યમાં, માથાના
 અસ્તિમાં, મૂર્ધનમાં, અને સ્વેદનમાં વાપર-
 વાથી સર્વ વાતવ્યાધિઓ નાશ પામે છે. વિ-
 શેષે કરીને હંતુગ્રહ, જિઘ્રાસ્તંભ, અર્હિત,
 ગર્ફહત્વ, વિશ્વાચી, મન્યાસ્તંભ, અપમાહુક,
 ત્રિકશૂલ, ગૃધ્રસી, અજતા, પંચુતા, કલાપ-
 ખંજતા, અજ, સ્તંભ, સંકેચ, અંતરાયામ,
 આઘાયામ, દંડાપતાનક, ધનુર્વાત, અને કુ-
 બ્જત્વનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી.
 વાયુથી અંગમાં સંકેચ પામેલા, ક્ષીણ થયેલા,
 અને વૃદ્ધ માણસોનાં અંગોને આ તેલ સં-
 કેચ વગરનાં કરેછે, એટલા માટે આ પ્રસાર-
 ણી તૈલ કહેવાય છે.

છહ્વાસ્તંભનાં લક્ષણ.

વાગ્માહિની શિરાસંસ્થો જિઘ્ઘાં સ્તમ્ભ-
યતેડનિલઃ । જિઘ્ઘાસ્તમ્ભઃ સ તેનામપાન-
વાક્યેષ્વનીશતા ॥ બનીશતાકસામર્થ્યમ્ ॥

વાણીને ચલાવનારી શિરામાં રહીને
વાયુ છભને જડ કરી દે છે, એ જિઘ્ઘાસ્ત-
ભથી ખાવા, પીવા, તથા બોલવામાં હરકત
થાય છે.

છહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા.

જિઘ્ઘાસ્તમ્ભે યથાવસ્થં વાતવ્યાધિચિ-
કિત્સતમ્ । સામાન્યોક્તા ક્રિયા ચાત્રા-
દિત્સ્યાપિ હિતા મતા ॥

જિઘ્ઘાસ્તંભમાં અવસ્થાદિકેને અનુસરીને
વાતવ્યાધિઓની જે સામાન્ય ચિકિત્સાઓ
છે તે કરવી, તથા આદિતની ચિકિત્સા પણ
કરવી તે હિતકારી છે.

ગદ્ગદત્વ, મિન્મિનત્વ, તથા
મૂકતાનાં લક્ષણો.

આદૃત્ય વાયુઃ સકપ્તો ધમ્નીઃ શ્વરચા-
હિનીઃ । નરાન્ કરોત્યવચનાન્ મૂકમિ-
ન્મિનગદ્ગદાન્ ॥ અવચનાન્ અન્ન ઈષદર્થે નન્
તેન ઈષદ્વચનાન્ સ એ વાયુ પ્રબલછેદતા મૂ-
કાન્ અવચાનાન્ મિન્મિનાન્ સાનુનાસિકવચનાન્
ગદ્ગદાન્ હ્રસ્વપદ્મ્યજનાભિધાયિનઃ કરોતીત્યન્વયઃ ।
एषां समानाधिकारणत्वेऽपि दुष्टेऽनुत्कर्षादिना
अदृष्टवशाद्वा भेदो बोधव्यः ॥

શ્વરચાહિની ધમ્નીને કદ સહિત વાયુ
બીંટી વળીને માથાસને ઝડી, ગુંગલું બોલ-
નાર, અને મૂંઝા કરી નાંખે છે. (પડોનો
તથા બંધનનો લોપ થઈ બધાં બોલું જે બો-

લવું તે ગદ્ગદ કહેવાય છે. ગુંગલું એટલે
નાકમાંથી બોલવું.) એ સ્વરના ઉપદ્રવ થ-
વાનું સ્થાન એકજ છે; પણ ટોપની અધિકતા
પ્રમાણે અથવા પ્રારબ્ધયોગથી થયેલા બેઠ
થાય છે.

ગદ્ગદત્વાદિકની ચિકિત્સા.

प्रस्थं घृतस्य पलिकैः क्षिपुवचालवच-
चातकीलोत्रैः । आज्ञे पयसि सपाठैः सि-
द्धं सारस्वतं नाम्ना । विष्विदुपयुज्यमानं
जहमद्रदमूकतां क्षणाजित्वा । स्मृतिमति-
मेधामतिभाः कुर्यात् सुस्पष्टवागवयति ॥

સારસ્વત ધૂતમ્ ॥

સરિઘાં ચનાં કુણં પિપ્પલી વિશ્વમેષ-
જમ્ । અજાની વાજમોદા ચ ઘણીમયુક્-
સૈન્ધવમ્ । एतानि समयागानि सूक्ष्मधू-
र्णानि कारयेत् । तच्चूर्णं सर्पिषा केशं
प्रत्यहं मक्षयेत्ततः । एकविंशतिरात्रेण
भवेच्छ्रुतिचरो नरः । मेघदुन्दुभिनिर्घोषो
मत्तकोक्तिर्लनिस्वनः कल्याणकाक्लेहः ॥

સારસ્વત ધૂત—સરખે, વજ, સૈન્ધ-
વ, ખાવણી, લોહર, અને કાળીપાઠ એ ચાર
ચાર તોલા લેઈ કદક કરી તે સાથે બકરીના
દૂધમાં પકાવેલું ૬૪ તોલા થી સારસ્વત ધૂત
કહેવાય છે. આ થીના ચેઅ વિધિ પ્રમાણે
ઉપચારથી જડતા, ગદ્ગદ વાણી, અને મૂં-
ઝાપણું, સ્વભાગમાં હણાઈ બધાં છે; વાણી
સ્પષ્ટ થઈને સ્મૃતિ, મતિ, મેધા અને તર્ક-
શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કલ્યાણકાવલેહ—હળહર, વજ, કંક,
પીપર, રૂંક, છૂંક, બેડીઅજમાદ, બેડીમધ,
અને સૈન્ધવનું સમભાગે બારીક ચૂર્ણ કરી

તે નિત્ય ધીમાં ચાટવાથી માણસ એકવીસ
સાત્રી ઉપરની કહેલી વાત પણ ન ભૂલે એવો,
મેઘ તથા હુંડલિ જેવા શબ્દવાળો, અને મ-
હોન્મત્ત કેાચલાના જેવા શબ્દવાળો થાય છે.

પ્રભાપતુ લક્ષણ

સ્વહેતુકુપિતાદ્વાતાદસંવદ્ધાભિર્યકમ્ ।
વચનં યન્મરો બ્રૂતે સ પ્રભાપઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
પોતાનાં કારણોથી કુપિત થયેલા વા-
ચુને ધીધે માણસ અસંબદ્ધ અને અર્થ રહિત
બકે છે, તેને પ્રભાપ કહે છે.

પ્રભાપની ચિકિત્સા

સતગરવરતિક્તોરવતામ્બોદક્તિાનલ્લદતુ-
રગગ્ન્યાભારતીહારહરાઃ । મલયજદન્નમૂલી
શઙ્ખપુષ્પઃ સુપકાઃ પ્રલપનમપહન્યુઃ પાનતો
નાતિદૂરાત્ ॥ વરતિક્તોઽવ પર્પટઃ નલ્લદસુતીર
મારતી શ્રાક્ષી । હરહરા શ્રાક્ષા ॥

તગર, ખડસલિયો, ગરમાળો, મોથ,
કડું, કાળોવાળો, આસોદ, આદ્ધી, શ્રાક્ષ, ચ
દન, કંચમૂલી, અને શખાવલીના બહુ પરિ-
પકવ કવાથ કરીને પીવાથી પ્રભાપ તુરત
મટી બળ્ય છે.

રસાજ્ઞાનનું લક્ષણ

બુદ્ધાનસ્ય નરસ્યાન્નં મધુરમમૃતીન્ રસા-
ન્ । રસજ્ઞા યજ્ઞ જાનાતિ રસાજ્ઞાનં તદુ-
ચ્યતે ॥

અન્ન ખાતા માણસને મધુર વગેરે
રસોનું જ્ઞાન જીભ પારખી શકતો નથી, તેને
રસાજ્ઞાન કહે છે.

રસાજ્ઞાનની ચિકિત્સા.

ધૌર્વેજિન્દ્રાજ્ઞહા સિન્ધુચ્ચૂષ્ણૈઃ, સામ્લ-

વેતસૈઃ । અમ્લવેતસકામાયે ચુક્રં દાત-
વ્યમીરિતમ્ । કિરાતતિક્તકાકટ્ટી કુટજ-
સ્ય ફલં વચા । બ્રાહ્મીફલશ્ચ પાલાશ્
સર્જિકા કૃષ્ણજીરકમ્ । પિપ્પલી પિપ્પ-
લીમૂલં ચિત્રં નાગરમૂષ્ણમ્ । एषां कल्कै-
र्मुहुर्षैर्वેज्जिह्वિકામાदिकारसैઃ । તેન સ-
મ્યગ્વિજ્ઞાનાતિરસના સકલાન્ રસાન્ ।
કલ્કઃ કિરાતતિક્તાદિજિહ્વાયાઃ શૂન્યતા
હરેત્ ॥ બાધિર્યકર્ણનાદયોર્લક્ષણ ચિકિત્સા ચ
તદધિકારે વક્ષ્યામ ॥

સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને અમ્લ-
વેતસને જીભ ઉપર ઘસવાં અમ્લવેતસ ન
મળે તો ચૂકો લેવો.

કિરાત તિક્તાદિ કલ્ક

કઙ્ગિયાતું, કડું, ઇંદ્રજવ, વજ, આદ્ધી,
ખાખરાનાં ફળ, સાજીખાર, કાળીજીરી, પી-
પર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સૂંઠ, અને મરીનો
આદાના રસમાં કલ્ક કરીને જીભ ઉપર વા-
રવાર ઘસવાથી સારી રીતે સર્વ રસોની ખ-
બર જીભને પડી શકે છે આ કિરાતતિક્તાદિ
કલ્ક જીભની બડતાને મટાડે છે

(બાધિર્ય અને કર્ણનાદ વિષે જ્ઞાનના
રોગોમા કહેવામાં આવશે)

ત્વકશૂન્યતાનાં લક્ષણ.

સ્પૃશ્યમાના ત્વચા યા તુ ક્રીતોષ્ણં મૃદુ-
ર્કર્કશમ્ । ન જાનાતિ મુષૈરત્વક્ ચ શૂ-
ન્યેતિ પરિકીર્તિતા ॥

શીત, ઉષ્ણ, કેમળ, કડબુ, વગેરે સ્પ-
ર્શથી ત્વચાને ખબર ન પડે, તો વિદ્વાનોએ
તેને ત્વકશૂન્યતા કહેલ છે.

ત્વકશુન્યતાની ચિકિત્સા.

સુપ્તવાતે ત્વકશુન્યતા કારણેદ્રુશોભિષક્
દશાશ્વ લવણાક્ષારચૂર્ણતૈલસમન્વિતઃ ॥

આમડી જડ થાય તો વેંચે શાગીનું
લોહી કઢાવી નાંખવું, તથા તેલ અને સેંધવ
અગ્નિ ઉપર નાખીને તેનો ધૂમાડો દેવો.

અર્હિતનાં લક્ષણો.

ઉચ્ચૈર્વાહરતોડ્યર્થે સ્વાદતઃ કઠિનાનિ
ચ । હસતો જૃમ્ભતો ભારાદિષમાચ્છયના-
સનાત્ । શિરોનાસૌષ્ઠિચિત્તુકલ્લોટેષ્ણસ-
ન્નિધગઃ । અર્દ્યત્યનિલોવક્રમર્દિતં જનયે-
ન્નતઃ । વક્રીભવતિ વક્રાર્દે ગ્રીવા ચાપ્ય-
પવર્તતે । શિરશ્ચલતિ વાક્સક્કો નેત્રાદી-
નાશ્ચ વૈકૃતમ્ । ગ્રીવાચિત્તુકદન્તાનાં ત-
સ્મિન્ પાર્શ્વે ચ વેદના । તમર્દિતમિતિ પ્રા-
હુર્યાધિ વ્યાધિવિશારદા ॥ વ્યાહરત
વદતઃ કઠિનાનિ પૂર્ણાલ્પાદીનિ વિષમાત્ શયના-
સનાત્ ગ્રીવાદિવૈપરીત્યેન શયનાદાસનાશ્ચ અર્દ્યતિ
પીડયતિ તતસ્તદન્તરમ્ અર્દિત જનયત્ અર્દિતે
જાતે કિં સ્યાત્તદાહ । વક્રી ભવતિ હ્યાદિ અપવર્તતે
વક્રી ભવતિ ચલતિ કમ્પતે વાક્સક્કાદિનિરોધ-
નેત્રાદીનામિત્યાદિશબ્દેન ભૂગાળનાસિકાદીના પ્ર-
હાનમ્ વૈકૃત્યં વેદનાસ્ફુરણવક્રત્વાદિ યસ્મિન્
પાર્શ્વેર્દિતં તસ્મિન્ પાર્શ્વે ગ્રીવાદીનાં વેદના ॥

વાતપિચાત્કફાશ્ચ સ્યાત્ત્રિવિધં તત્સમા-
સતઃ । લાલાસાવો વ્યથા કમ્પઃ સ્ફુરણં
હનુવાગ્ગ્રહઃ । ઓષ્ઠયોઃ શ્વયથુઃ શૂલક્રા-
ર્દિતે વાતજે ભવેત્ । પીતમાસ્યં જ્વરસ્તુ-
ળ્ળા પિષ્તજે મોહધૂપને । મળ્હે શિરસિ
મન્યાયાં શોથસ્તમ્ભઃ કફાત્મકે ॥

ઉચ્ચૈસ્વરે બોલવાથી, કઠણ મઢાઈ
ખાવાથી, બહુજ હસવાથી, બહુ ખબડાં
ખાવાથી, બાર ઉપાડવાથી, ડાક મરડીને
વિષમ રીતે સુવાથી, અને વિષમ રીતે
ખેસવાથી, માથું, નાક, હોઠ, હડપચી,
લલાટ, તથા નેત્રાના સંધિઓમા રહેલ
વાયુ મોઢાને પીડે છે, તેથી અઠઠિયો વા
થાય છે એથી અરધુ મોઢું વાંકું થઈ જાય
છે, ડાક વાંકી થઈ જાય છે, માથું કપે છે,
બોલતાં અટકાય છે, અને નેત્ર, જમર, ગાલ,
અને નાકમા પીડા, સ્ફુરણ, તથા વાંકાપણું
થાય છે. જે બાલુએ વા નીકળે છે તે બાલુએ
ડાક, હડપચી, તથા ઠાંતોમાં ફરક થાય છે.
વ્યાધિ જોળખવામા પ્રવીણ વૈદ્યે આ રાજને
અર્દિત કહે છે. વાત, પિત્ત, અને કફ, એમ
સાધારણ રીતે ત્રણ પ્રકારનો આ રોગ છે.
વાયુથી અર્દિત થયો હોય તો લાળ જરે છે,
પીડા થાય છે, સિરાઓ ફરકે છે, હડપચી
જલાઈ જાય છે, બોલતા અટકાય છે, હોઠ
સુજે છે, અને શુળ નીકળે છે. પિત્તથી અ-
ર્દિત થયો હોયતો મોઢું પીણ પડે છે, જ્વર
તથા તરશ અને મોઢું થાય છે, અને અરચી
થાય છે. કફથી થયો હોયતો ગાલ, માથું,
અને કઠની બાલુની શિરાઓમાં ઘોળો થાય
છે, અને તે અઠ્ઠડ થઈ જાય છે.

અર્હિતની અસાધ્યતા.

શીળસ્યાનિમિયાસસ્ય પ્રસક્તા વ્યમક્તા-
વિષ્ણઃ । ન સિધ્યત્તર્દિતં ગર્દઃ ત્રિવર્ષે વેપ-
નસ્ય ચ ॥ અનિમિષશ્ચ સ્ય નિમેષાસમર્થચક્ષુષ
પ્રસક્તં પ્રકર્ષેળ લગ્નમ્ અવ્યક્તશ્ચ માપિતું શીર્ષ-
યસ્ય તસ્ય અર્દિતં ન સિધ્યતિ ત્રિવર્ષે અતીતવ-
ર્ષત્રયમ્ । અથવા ત્રયાણાં ચક્ષુર્નાસામુદાનાં વર્ષઃ

સ્ત્રાવો યજ તજ વેપનસ્ય કમ્પનશીલસ્ય તસ્ય
ગાઢમતિશયેન ન સિધ્યસીત્યન્વય ॥

નખળાઇ હોય, નેત્રો મટકા મારી શ-
કતા ન હોય, અસ્પુટ, અને અવ્યક્ત ભાષણ
થતું હોય, કપ થયો હોય, રોગ પ્રભુ વર્ષનો
બુનો હોય, અને નેત્ર, નાક તથા મોઢું સ-
વતાં હોય તો તે આદિત મટતોજ નથી.

આદિતની ચિકિત્સા.

સ્નેહપાનાનિ નસ્યજ્ઞ મોડ્યાન્યાનિલચ-
સ્તિ ચ । ઉપનાહાજ્ઞ શસ્યંતે નાવનં વ-
સ્ત્યોડર્દિતે ॥ વસ્તિસ્ત્ર શિરોવસ્તિરેવ ॥

દશમૂલકષાયેણ માતુલુક્કરસેન વા ।
વલયા પચ્ચમૂત્યા વા સ્તીરં વાતાત્મકે હિ-
તમ્ । પિષ્ઠં માંસઘૃતં જગ્ધ્વા નવનીતેન
સોડર્દિતી । સ્તીરમાંસરસૈશ્વસ્વા દશમૂલી-
રસં પિષેત્ । અર્દિતે પિત્તજે સ્ત્રીતાન્ સ્ને-
હાથૈવ વિનિર્દિશેત્ । ઘૃતવસ્તિપ્રસેકજ્ઞ
સ્તીરમેકં તથૈવ ચ । જિહ્વીમૂતાનનો મૂકો
દાહવાન્ યોડર્દિતો મષેત્ । કુર્યાત્ પ્રતિ-
ક્રિયાં તસ્ય વાતાપિત્તવિનાશિનીમ્ । શ્લે-
ષ્મભાગે ક્ષયં નીતે વૃંદળૈઃ સમુપાચરેત્ ।
અર્દિતે શોથસંયુક્તે ક્ષમનં ચ પ્રશસ્યતે ।
રસોનકલ્કં તિલ્લૈલમિશ્રં સ્વાદેન્નરો યોડ-
ર્દિતરોગયુક્તઃ । તસ્યાર્દિત નાશમુપૈતિ
શ્લીઘં વૃન્દં ઘનાનામિવ વાયુવેગાત્ ॥

આદિતવાળાને સ્નેહપાન, નસ્ય, વાત-
હર લોજનો, શિરોબસ્તિ, તથા વાતહર
બંધારણો, એ સર્વ ઉત્તમ ઉપાયો છે.

વાતાદિતમાં દશમૂલીના કવાથથી, બી-
એશના રસથી, અથવા અપાટના કે પંચમૂ-

લીના કવાથથી પકાવેલું દૂધ પાતું તે
સાઈ છે

માસ તથા ઘીને માખણ સાથે
ખાધને દૂધ તથા માંસ રસનું લોબ્ધન કરવું,
અને પછી દશમૂલીનો રસ આદિતવાળાએ
પીવો જોઈએ.

પિત્તાદિકમાં શીતળ સ્નેહો દેવા, મા-
થામાં ઘીની ભસ્તી દેવી, તથા વિશેષ કરીને
તેને દૂધ આપવું.

આદિતમાં મુખ વાંકું થઈ ગયું હોય,
દાહ થતો હોય, અને મૂળો થઈ ગયો હોય
તો તેને વાતપિત્તહર ઉપચારો કરવા.

કફાદિતમાં કફનો નાશ કરીને પછી
પૌષ્ટિક પદાર્થો આપવા.

આદિત સાથે સોજા હોય તો ઉલટી
કરાવવી એ સારી છે.

આદિતવાળાએ તલના તેલમાં લસ-
ણનો કલ્ક ખાવો. વાયુના વેગથી જેમ વાહનો
નાશ પામે છે તેમ એનાથી આદિત રોગ
તુરંત નાશ પામે છે.

મન્યાસ્તંભનાં નિદાન તથા લક્ષણો।

દિવાસ્વપ્નાસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ।
મન્યાસ્તમ્ભં પ્રકૃચ્છતે સ એવ શ્લેષ્મણાઘૃતઃ ॥

આસનસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈ । આસનેન સ્થા-
નેન વાતિશયેન વિકૃત પ્રીવાદિવિકૃત યથા સ્પા-
દેવ ઉપરિ ભાગે યજિરીક્ષણ તેન સ એવ કુપિતો
વાતઃ શ્લેષ્મણાઘૃત મન્યાસ્તમ્ભં કરોતિ પ્રીવાયાઃ
પષાન્નાગે ચતુર્દશ શિરા મન્યાસન્ના તથા જામ-
રસિહઃ । પશ્ચાત્પ્રીવાશિરા મન્યા ઇતિ તાસાં સ્ત-
મ્ભઃ કરોતિ ચ ॥

દિવસે સુવાથી, વિષમ આસનાદિકથી,
અને વિપરીત રીતે હંચું એવાથી, કફથી

વીટાપલો વાયુ ડોકના પાછલા ભાગમાંની મન્યા નામની ચઢેલ શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે. એ મન્યાસ્તંભ કહેવાય છે.

મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા

દશમૂલીકૃત કાર્યે પચ્ચમૂલ્યાપિ કલિષ-
તમ્ । રૂક્ષં સ્વેદં તથા નર્યં મન્યાસ્તમ્ને
પ્રયોજયેત્ । તૈલેનાઞ્ચેન વાગ્રીવામઞ્ચજ્યા-
ર્કદલૈરય । પરિહર્યર્ચીલાઘ સ્વેદયેદ વ-
હુશો ભિષક્ । કુકુટાણ્ડદ્રવૈરુષ્ણેઃ સૈન્ધવા-
જ્યસમન્વિતૈઃ । ગ્રીવાં સંમર્દયેત્તેન મન્યા-
સ્તમ્ભઃ પ્રશામ્યતિ ॥

દશમૂલી કે પંચમૂલીનો કવાચ, રૂક્ષ સ્વેદન, અને નર્ય દેવાથી મન્યાસ્તંભ મટી જાય છે.

એક ઉપર તેલ કે ઘીનો અભ્યંગ કરીને આકડે કે એરડાના પાન ડોક ઉપર બીંધીને ઘણીવાર શેક કરવાથી મન્યાસ્તંભ મટી જાય છે.

કુકડાના ઈડાના રસને ઊનો કરી તેમાં સેધવ તથા ઘી નાંખીને ડોકને ઝોળવાથી મન્યાસ્તંભ મટી જાય છે.

બાહુશોષનાં લક્ષણ.

અંસદેશે સ્થિતો વાયુઃ શોષયેદંસવન્ધ-
નમ્ । અંસવન્ધનશોષાત્ સ્પાદ્ બાહુશોષઃ
સર્વદનઃ ॥

ખભાના ભાગમાં રહેલો વાયુ ખભાના અંધનને સૂકવે છે, એથી કરીને વેદનાવાળો બાહુશોષ (બાહુનું સૂકાણું) થાય છે.

બાહુશોષની ચિકિત્સા

બાહુશોષે પિવેત્ શુક્ત્વા સર્પિઃ કલ્યાણકં

૩૮

મદત્ । ચલામૂલકૃતં તોયં સૈન્ધવેન સમ-
ન્વિતમ્ । બાહુશોષકેર વાતે મન્યાસ્તમ્ને ચ
શસ્યતે ॥

બાહુશોષમાં જન્યા પછી મહાકલ્યાણક વૃત્તં પીવું.

બાહુશોષમાં ખપાટના મૂળનો કવાચ સેધવ નાંખીને પીવો. મન્યાસ્તંભ માટે પણ આ ઉપાય ઉત્તમ છે.

અપબાહુકન્યાં લક્ષણ.

શિરાઃ સક્રોચ્ય બાહુસ્યાઃ સ કુર્યોત્પષા-
હુકમ્ ॥ સ વાયુઃ બાહુસ્યા શિરા બાહુસ્યશિરા. ॥

બાહુમાંનો વાયુ બાહુથી શિરાઓને સકોચીને અપબાહુક નામનો શોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

અપબાહુકની ચિકિત્સા.

પરમૌષધમપબાહુકમન્યાસ્તમ્નોડર્વજનુ-
ગતરોગે । શીતલજલેન નર્યં તદુપશ્યે જિ-
ક્ષિની ચ પુરઃ । મૂર્લં ચલાયાસ્તત્રય પારિ-
ધદ્રજં તથાત્મગુપ્તા સ્વરસં પિવેદ્રા । ઘુઞ્ઞીત
યો માષરસેન નર્યં મથેદસૌ વજ્રસપાન-
બાહુઃ ॥ ચલાયા મૂલ કલ્પાકૃત પિવેત્તથા પારિ-
મદમૂલચ । પારિધદ્રોડજ પરહદ્ વાતહત્વાત્ ॥

માષાતસીયવકુરુપ્તકપ્તકારીનોકપ્તકુ-
પ્તકજટાકપિકચ્છુતોયૈઃ । કાર્પાસકાસ્થિ-

† એ બતની ઉપલબ્ધી, નાનો તમા ચોટા સમેરનો, હળદર, હાઈફળદર, લવર, કપૂર, ભોરાંગલી, દાડમસાર, તાલીસખવ, ગેપાળો, ત્રિકુળા, ઉદવારણ, પદ્મમહ, એલચી, નીલકમ્બ, દેવદાર મચ્છ, અલુક બાળ, વાવડિય, નાચકેસર, નવકના જીવ, ધરેયો, અ-
ન્નમો, વજ, ગેષ, અને ચમેલીની કળીઓથી પચાવેલ
ધી હવાચુકથી કહેવાય છે. ગ્રાપરેવસત્ત

શ્રણવીજકુલત્યજોલકાયેન વસ્તપિશિતસ્ય
રસેન ચાપિ । શુષ્ટયા સમાગધિકયા જ્ઞાત-
પુષ્પયા ચ સૈરન્દમૂલકપુનર્નવયા સરણ્યા ।
રાસાવલામૃતલતાકટુકૈર્વિપક્કં માષાલ્યમે-
તદપવાહુર્ન દિ તૈલમ્ ॥ માપતૈલમ્ ॥

એકના કાઠલાની ઉપરના બાગોના રો-
ગમાં, અપબાહુકમાં, અને મન્યાસ્ત્રમાં,
દાદા પાણીનું નસ્ય લેવું, અને તે શાત થયા
પછી જીંગીની તથા ગૂગળ આપવાં, એ
ઉત્તમ ઉપાય છે.

ખપાટ અથવા પારિબદ્રનાં મૂળને
કલક, અથવા કૌચાને સ્વરસ પીવાથી, અને
અડકના રસનું નસ્ય લેવાથી બાહુએ વજ
જેવા થાય છે.

માપતૈલ—અડક, અળસી, જવ, કા-
ટાશરિયો, લોસંગણી, ગોખર, અરલુના મૂળ,
કૈયાં, વાળો, કપાશિયા, ચણના બીજ, ક-
ળથી, અને મરી એ સર્વનો કવાથ, બકરાના
માંસનો રસ, સૂક, પીપર, સુવા, એરડાના
મૂળ, સાટોડી, નારી, રાસના, ખપાટ, ગળેા,
અને કડુ; આ સર્વથી પકાવેલું તેલ માપતૈલ
કહેવાય છે, અને તે અપબાહુકને મટાડે છે.

વિશ્વાચીનું લક્ષણ.

તલં પ્રત્યક્ષલીનાં યા કળ્દરા વાહુપૃષ્ઠતઃ ।
વાહોઃ કર્મેક્ષયકરી વિશ્વાચી સા નિગચતોા

કળ્દરા મહાસ્નાયુ તલ હસ્તસ્યોપરિમાર્ગ તલ-
શબ્દોઽત્ર ઉપરિવાચક યથા મૂળિતલમિતિ તેના-
યમર્થ । વાહુપૃષ્ઠત વાહોઃ પૃષ્ઠ વાહુપૃષ્ઠમારમ્ય
તલ પ્રતિહસ્તતલ યાવલ્લક્ષીકૃત્ય અક્ષુલીના કળ્દ-
રાસ્તાઃ સન્દૃષ્ય વાહો પ્રસાળાકુચનાદિકર્મ-
ક્ષયકરી ભવતિ સા રૂઢ વાતવ્યાધિષુ વિશ્વાચી-

લુચ્યતે વાહોરિતિ દ્વિત્વ સમ્પવપરમ્ એકસ્મિન્નપિ
વાહૌ વિશ્વાચી ભવતિ ॥

બાહુના પૃષ્ઠથી તે હાથના ઉપરના
ભાગ સૂધીની આંગળીઓની બહી નસોને
ફૂંધિત કરીને અને બાહુઓને લાંબા ટુકા
કરવામા હરકત લાવનાર રોગ વિશ્વાચી
કહેવાય છે.

વિશ્વાચીની ચિકિત્સા.

દશમૂલીવલામાષાકાયતૈલાજ્યમિશ્રિતમ્ ।
સાયં મુક્ત્વા પિવેક્ષસ્યં વિશ્વાચ્યામપવાહુ-
કે । માષસિન્ધુવલારાસા દશમૂલકહિન્દુ-
ભિઃ । વચામ્નિવજટાલ્યાભિઃ સિદ્ધં તૈલં
સનામરમ્ । ઝર્ષ્યં મક્તાશનાદન્વાદ્ વાહુ-
શોષાપવાહુકૌ । વિશ્વાચીમુદ્ગતાઞ્ચાપિ પ-
ષાઘાતં તથાર્દિતમ્ ॥ માષાદિતૈલમ્ ॥

દશમૂળી, બળદાણા, અડક, એના ક-
વાથમાં તેલ તથા ઘી મેળવીને, સાંજે જ-
મીને તે ઉપર એનું નસ્ય લેવાથી વિશ્વાચી,
આમ, અને અપબાહુક મટી જાય છે.

માષાદિ તૈલ—જમ્મા પછી અડક,
કૈંધવ, બળદાણા, રાસના, દશમૂળ, હિંગ,
વજ, અને બીલીનાં મૂળ, એથી પકાવેલ તેલ
સૂક સાથે લેવાથી બાહુ શોષ, વિશ્વાચી બહુ
વધી ગયેલ હોય તે પણ, અને અપબા-
હુક, પક્ષાઘાત, અને આદિતનો નાશ થઈ
જાય છે.

ઉર્ધ્વ વાતનાં લક્ષણ.

અષઃ પ્રતિહતો વાયુઃ શ્લેષ્મણા મારુતેન
ચ । કરોત્યુદ્ગારવાહુલ્યમૂર્ધ્વવાતઃ સ યચ્યતે ॥

વાયુ સમાનવાયુ મારુતોનાપાનવાયુના સ્વદેહ-
દુદ્ધેન અષઃ પ્રતિહતઃ અષો નિલ્લઃ ॥

કદ તથા અપાનવાયુ સહિત કુદર
અથેલો સમાનવાયુ પુષ્કળ ઓડકર લાવે છે,
તેને ઉર્ધ્વવાત કહે છે.

ઉર્ધ્વ વાતની ચિકિત્સા

ભાગા દશ વિશ્વાયાસ્તતુલ્યો દુદ્ધદાર-
કસ્યાપિ । ત્રય એવ ચ પથ્યાયાશ્વતુરંજં
હિહુ સંસૃષ્ટમ્ । એકઃ સૈન્ધવભાગસ્તતુલ્યં
ચિત્રકઞ્ચાત્ર । સંદુદમૂર્ધ્વવાતં હન્યેતશ્વ-
ર્ણિતં શુક્તમ્ ॥ અથ વૃદ્ધદારકાલામે ત્રિવૃન્મૂલ
પ્રાણમ્ ॥

ચૂક ભાગ ૧૦, વરધારા અથવા નસો-
તરનું મૂળ ભાગ ૧૦, હરડે ભાગ ૩, શેકેલી
હિંમ ભાગ ૪, સૈન્ધવ અને ચિત્રક એક એક
ભાગ, એ ચૂર્ણ ખાવાથી ઉગ્ર ઉર્ધ્વવાત પણ
મટી જાય છે.

આધ્માનનું લક્ષણ.

સાદોપમત્યુગ્રહજમાધ્માતમુદરં શુષ્કમ્ । આ-
ધ્માનમિતિ જાનીયાત્ ઘોરં વાતનિરોધજ-
મ્ ॥ આદોપો ગુડગુડાશન્દ મૃશમાધ્માતં વાત-
પૂર્ણમહાવત્ વાતનિરોધજ અધોવાતનિરોધજમ્ ॥

અધોવાયુ છુટી નથી શકતો તે બડ
બડાટ સહિત પવનથી બરાથલી થમજુની
પેટ પેટ બહુ પુલી જાય છે; એ કાયંકર રોગ
આધ્માન કહેવાય છે.

આધ્માનની ચિકિત્સા.

આધ્માને લઘુનં પૂર્વે હીપનં પાવનં તતઃ ।
ફલધર્ત્ત્વિક્રિયાં કુર્પાદ્ધસ્તિકર્મ ચ શોધનમ્ ।
કર્ષમાત્રા મ્ભેત્ કૃષ્ણા વિદ્વતા સ્વાત્ પ-
લોન્મિતા । લખ્ણાદપિ પલં પ્રાણં ચૂર્ણયે-

કત્ર કારયેત્ । મધુના સામિતં લિહ્યાચ્-
ર્ણમાધ્માનનાશનમ્ ॥ નાચળચૂર્ણમ્ ॥

દારુહૈમવતીકુષ્ઠશ્વતાહાદિકુસૈન્ધવૈઃ લિમ્પે-
દુષ્પૈરસ્લપિષ્ઠૈઃ શૂલાધ્માનયુતોદરમ્ ॥

હૈમવતી વચા । દારુપટ્કલેષ ॥

અમયાગ્વધો ધાત્રી દન્તો તિક્તા સ્તુહી
વિદ્વત્ । મુસ્તા પ્રત્યેકમેતાનિ ગ્રાહ્યાનિ
પલમાત્રયા । તાનિ સકુટ્ય સર્વાણિ જલા-
દકયુગે પચેત્ । તત્ર તોયેષ્ટમં ધાગં ક-
ષાયમવશ્ચેષયેત્ । નિસ્ત્વક્ જૈપાલવીજાનિ
નવાનિ પલમાત્રયા । તનુવસ્ત્રપ્રતાન્યેષ
તસ્મિન્ કાયે જનૈઃ પચેત્ । જ્વાલયેદ-
નલં મન્દં યાવત્ કાયો ધનો મ્ભેત્ ।
તતઃ સ્તલ્વે સિપેન્દ્રાગાનદ્વૌ જૈપાલવીજતઃ ।
માગાન્ ત્રીભાગરાત્ દ્વૌ ચ મરિચાદ્ દ્વૌ
ચ પારદાત્ । ગન્ધકાદ્ દ્વૌ ચ તાનીહ
યાવદામં વિમર્દયેત્ । રસો નારાચનામાયં
મશિતો રક્તિકામિતઃ । જલેન શીતલેનૈવ
રોગાનેતાન્ વિનાશયેત્ । આધ્માનં શૂલ-
માનાઈ પ્રત્યાધ્માનં તયૈષ ચ । ઉદાવત
તથા શૂલમુદરાણિ હરત્યસૌ વેગે જ્ઞાન્તે તુ
યુક્તીત્ સર્કેરાસાદિતં દધિ । તતસ્તત્ સૈન્ધ-
વેનાપિ તત્તો દધ્યોદનં મનાક્ ॥

મહાનારચો રસ ॥

આધ્માન માટે પ્રથમ લંબન, પછી
હીપન અને પાચન દેવાં. શુદ્ધામાં યોગ્ય
ઔષધોથી ખરડેલી વાટ ઝોસની, પીચકારી
ખારની, અને શોધન દેવું.

નારાચણ ચૂર્ણ—એક તોલા પીપર,
ચાર તોલા નસોતર, ચાર તોલા ખાંડનું ચૂર્ણ

કરીને મધમા એક તોલા જેટલું ચાટવાથી આધ્માન (આક્રોશ) તુરત મટી જાય છે.

દારૂપટક લેપ—દેવદાર, વજ, કઠ, સૂવા, હિંગ, અને સૈંધવને છાશમા વાટી ગરમ કરીને ચોપડવાથી પેટનું શુળ તથા આક્રોશ મટી જાય છે.

મહાનારાયરસ—હરદે, ગરમાળો, આમળા, નેપાળો, કડુ, થોર, નસોતર અને ચોથ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા લેઈ ૫૧૨ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, આઠમા ભાગનું પાણી રહે એટલે તેમાં છાલ વગરનાં નવા નેપાળાના બીજ ચાર તોલા લઈ ઝીણા વાનગી પોટલીમાં બાંધીને ધીરે ધીરે પકાવવા. કવાથ ઘાટો થાય ત્યારે ખરલમાં નાખી તેમા આઠ ભાગ નેપાળાનાં બીજ, ત્રણ ભાગ સૂક, બે ભાગ મરી, બે ભાગ પારો, અને બે ભાગ ગધક નાંખીને એક પહોર સૂધી ખલવાં. આ મહાનારાય રસ ટાઢ પાણીમાં એક રતિભાર ખાવાથી આધ્માન, શૂળ, આનાહ, પ્રત્યાધ્માન, ઉદાવર્ત, શુદ્ધ, તથા ઉદરના રોગો મટી જાય છે. રોગનો વેગ મટી ગયા પછી રોગીને હઠિ અને સાકર તથા સૈંધવ નાખીને હઠિ ભાત ખવરાવવો.

પ્રત્યાધ્માનનું લક્ષણ.

વિમુક્તપાર્શ્વદ્વયં તદેવામાણયોત્થિતમ્ ।
પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્ કફગ્ન્યાકુલિતા-
નિલમ્ ॥ વિમુક્તપાર્શ્વદ્વય પાર્શ્વદ્વયે વિદાય
જાત તદેવાધ્માનં કફગ્ન્યાકુલિતાનિલ કફેનાવ-
રુદ્ધવાતમ્ ॥

પડખાં તથા હૃદય સિવાય આમાશ-
યમાંથી શરૂ થયેલો, કઠ અને વાયુ રોકાઈ

ગયો હોય એવું આધ્માનજ પ્રત્યાધ્માન
કહેવાય છે

પ્રત્યાધ્માનની ચિકિત્સા.

પ્રત્યાધ્માને સમુત્પન્ને કુર્યાદ્મનલ્લુપ્તે ।
દીપનાદીનિ યુક્તીત પૂર્વવદ્વસ્તિકર્મ ચ ॥

પ્રત્યાધ્માનમા વમન, લઘન, અને હી-
પન, તથા પીચકારી દેવી.

વાતાધીલાનાં લક્ષણ.

નાભેરઘસ્તાત સજ્જાતઃ સજ્જારી યદિવા
ચલઃ । અધીલાવદ્ધનો ગ્રન્થિરુર્ધ્વમાયત
ઉન્નતઃ । વાતાધીલાં વિજાનીયાદ્વહિર્માર્ગ-
નિરોધિનીમ્ ॥

અધીલા વર્તુલ પાષાણહળ્ડ. આવૃત દર્ધ
વાતાધીલેતિ સ્વરૂપપર ન તુ વિરોધપર વ્યાવર્ત્ય-
માવાત્ । બહિર્માર્ગનિરોધિનીં શિશ્નમગ્નુદનિરો-
ધિનીં તેન મૂત્રમરુમનાવરોધ. સૂચિત્ ॥

નાભિની નીચે ગોળ પથ્થર જેવી ઘાટી,
ઉચ્ચી, ઉપરના ભાગમાં લાંબી, સ્થિર અથવા
ચચળ વાતાધીલા નાભની ગાઠ થાય છે,
તેથી લિંગ, યોનિ, અને શુદ્ધ રોકાઈ જાય
છે, તેથી વિદ્યા, મૂત્ર, અને પવન અટકે છે.

પ્રત્યધીલાનું લક્ષણ.

एतामेव रुजा युक्तां वाताविण्मूत्ररोधिनी
म् । प्रत्यधीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थि-
ताम् ॥ एतामेव अधीलामेव जठरे तिर्यगुत्थि-
तामिति भेद ॥

વેદના વાળી અને વાયુ તથા વિદ્યા,
અને મૂત્રને રોકનારી ગાઠ પેટમાં આડી
થાય છે, તે પ્રત્યધીલા કહેવાય છે.

વાતાષ્ઠોલા તથા પ્રત્યઘ્નીલાની ચિકિત્સા

અઘ્નીલાયાઃ ક્રિયા કાર્યા ગુલ્મસ્થાન્તર-
વિદ્રેષઃ । ચૂર્ણં હિંગ્વાદિકચાત્ર પિબેદુલ્મે-
ન વારિણા ॥

હિંદુગ્રન્યિકધાન્યનીરકવચાવગ્યામિપા-
ઠાશઠી વૃક્ષામ્લં લવણત્રયં ત્રિકટુકં સાર-
દ્રવ્યં દાદિમમ્ । પથ્યા પૌષ્કરવેતસામ્લહ-
પુષા યોજ્યં તદેભિઃ કૃતં ચૂર્ણં ભાવિતમે-
તદાર્દ્રકરસૈઃ સ્વાદ્રોજપૂરદ્રવૈરિતિ ॥

ગુલ્મ તથા આંતરિંદ્રિયની જે ચિકિ-
ત્સા છે, તેજ અઘ્નીલામા પણ કરવી, અને
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ઉના પાણીમાં પીવું.

હિંગ્વાદિચૂર્ણ—હિંગ, પીપરીમૂળ,
ધાણા, છાંદ, વજ, ચવક, ચિત્રક, કાળીપાડ,
કચ્છરા, કોકમ, ત્રિલવણ, ત્રિકટુ, જવખાર,
સાંછખાર, દાડમ, હરડે, જોરડાનાં મૂળ, અ-
મ્લવેતસ, અને પદ્માશીનુ ચૂર્ણ આદિ તથા
ખીજોરાના રસોની ભાવના હેઠળે તે ખાવું.

તુનીનું લક્ષણ.

અથો યા વેદના યાતિ વર્ષોમૂનાશ્ચયો-
ત્થિતા । મિન્દતીષ ગુદોપસ્થં સા તૂની
નામતો મતા ॥ ઉપસ્થં શિશ્ર મગજ ॥

શુદ્ધ તથા મૂનાશ્ચયમાંથી ઉઠતી અને
હિંગ, શુદ્ધ તથા ચોળિને બેઠી નાંખતી
હોય એવી વેદના નીચે જતી હોય તેને
તૂની કહે છે.

પ્રતિતુનીનું લક્ષણ.

ગુદોપસ્થોત્થિતા સૈવ પ્રતિલોમં વિષાદિ-
તા । જ્યૈઃ પક્ષાશ્ચ યાતિ પ્રતિતૂનીતિ
સોચ્યતે ॥

અવસ્તાદુત્થિતાર્થગામિની જ્યૈઃવેદનાશ્ચયોમુંદુર્મુંદુઃ
ઉત્પત્યુપશમોપલક્ષિતૈઃ સા નામતા પ્રતિતૂની ॥

શુદ્ધ તથા ઉપસ્થમાંથી ઉઠીને અવળી
હોડીને ઉઠતા તથા બેસતા વેગોવાળી વેદના
પક્ષાશ્ચયમાં જતી હોય, તે પ્રતિતૂની કહે-
વાય છે.

તુની તથા પ્રતિતુનીની ચિકિત્સા.

તૂન્યાશ્ચ પ્રતિતૂન્યાશ્ચ મન્નસ્તાઃ સ્નેહસ્ત-
યઃ । પિષેદ્રા સ્નેહલવણં પિપ્પલ્યાદિમયા-
મ્બુના । હૃષ્મેન રામઠસારં પ્રગાદમયવા
ઘૃતમ્ ॥

તૂની કે પ્રતિતૂનીમાં સ્નેહની પિચ-
કારી મારવી, અથવા તેલ અને ઝેંઘવ પીવાં,
અથવા પિપ્પલ્યાદિ કવાય પીવો, અથવા
હિંગ અને જવખાર ઉના પાણીમાં પીવાં,
અથવા સારી પેટે થી પીવું.

ત્રિકશુલનું લક્ષણ.

સ્થિગસ્નોઃ પૃષ્ઠવંશાસ્પોર્યઃ સન્ધિસ્ત-
ત્રિકં મતમ્ । તત્ર વાતેન યા પીદા ત્રિક-
શૂલં તદુચ્યતે ॥

કુદાનાં જે તથા બરડાનાં જે અસ્થિ-
ઓનો જે સંધિ છે, તે ત્રિક કહેવાય છે,
તેમાં વાતુની પીડા થાય છે, તે ત્રિકશૂલ
કહેવાય છે.

ત્રિકશુલની ચિકિત્સા.

કારવેદાલુકાસ્વેદં ત્રિકશૂલે પ્રયત્નતઃ ।
યદ્રાષસ્તાદ્ કરીપાર્શ્વિ ધારયેત્ સતતં ન-
રઃ । આભાશ્ચગન્ધામ્બુષા શુદ્ધી સ્નાત્ત્વા
ગોષ્ઠીરકચ રાક્ષા । શ્યામા સ્નાત્તા ચ
શદી યથાની સનાગરા ચેતિ સર્વં વિઝુર્ણ્ય ।

સર્વૈઃ સમં ગુમ્ફલુમત્ર દયાત્ સિપેદિહા-
વ્યથ તદર્દ્ધભાગમ્ । તદ્વક્ત્રયેદર્દ્ધપિતુમ-
માર્ણં પ્રમાતકાલે પયસાય યૃષૈ । મધેન
વા કોળજછેન ચાય સીરેણ વા માંસર-
સેન વાપિ । ત્રિકગ્રહે જાતુહનુગ્રહે ચ વાતે
મુજસ્યે ચરણસ્યિતે ચ । સન્ધિસ્યિતે ચા-
સ્થિગતે ચ તસ્મિન્ મજ્જાસ્યિતે સ્નાયુગતે
ચ કોષ્ઠે । રોગાન્દરેદ્વાતકફાનુવિદ્વાન્ વા-
તેરિતાન્ દ્વદ્વહ્થોનિદોષાન્ । મધ્યાસ્થિવિ-
દ્વેષુ ચ સ્વજ્ઞતાયાં સમુદ્રસીકે સ્વલુ પક્ષ-
યાતે । મહૌષધં ગુમ્ફલુમેતમાહુક્ષયોદશાઙ્ગં
મિષજઃ પુરાણાઃ ।

આમા વન્બૂલઃ । તથા ચ । આમા વન્બૂલપ-
ર્યાપઃ કથિતઃ કોવિદૈરિદેહિતિ । ઇતિ ત્રયોદશાઙ્ગો
ગુમ્ફલુઃ ॥

ત્રિકશૂલ ઉપર પ્રથમથી રેતીનો શેક
કરવો, અથવા પલંગ નીચે અઢાયાંનો અઢિ
શાળીને અવિશ્લિષ્ઠ શેક કરવો.

ત્રયોદશાંગ ગુમ્ફલુ—આવળ, આસોં-
દ, પલાશી, ગળે, ચતાવરી, ગોખર, રાસ્ના,
નસોતર, સૂવા, કચ્છરો, અજોયો અને સૂક
સમજાગે લેઈ ચૂર્ણ કરીને તેમાં તે સ-
ર્વ ગજાખર ગૂગળ નાંખવો, અને ગૂ-
ગળથી અરધુ ધી નાંખવું. આ ગૂગળ
સવારમા ઉઠીને દૂધ, ચૂપ, મધ, ઉતું પાણી,
સાદું પાણી, અથવા માંસરસ સાથે અરધા
તોલા ભાર ખાવાથી ત્રિકશૂલ, ગોઠણું બ-
લાઈ જવું, હંડુઅહ, ભુબમાંનો વાસુ, તેમજ
પગ, સંધી, અસ્થિ, મજ્જા, સ્નાયુ, અને
કોઠામાંના વાસુઓ, વાત કંક તથા વાસુના
રોગો, સ્તંભ, યોનિદોષ, ભાંગેલાં અસ્થિનો

રોગ, વીંધાયાનો રોગ, ખજતા, ગૃધ્રસી,
અને પક્ષાઘાત મટી બંધ છે પ્રાચીન વૈદ્યાએ
આ ત્રયોદશાંગગુમ્ફલુને વાસુના રોગો ઉપર
મહોષધ તરીકે ગણેલ છે.

મુદુર્મૂત્રણ તથા મૂત્ર નિઘ્રહનાં
નિદાન તથા લક્ષણો.

માસ્તેડવિશુળે વસ્તૌ મૂત્રં સમ્યક્ પ્રવ-
ર્તતે વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ તસ્મિન્ દુષ્ટે
ભવન્તિ હિ ॥ અવિગુળે અનુલોમે વિકારા વિ-
વિધા મુદ્ધ મુદ્ધર્મજ્ઞાનિપ્રહાય ॥

વાયુ દુષ્ટ ન થયો હોય તો મૂત્રાશય-
માંથી મૂત્ર સારી રીતે નીકળી શકે છે, પણ
વાયુ દુષ્ટ થાયતો અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય
છે. (મુદ્ધર્મૂત્રણ એટલે વારંવાર સુતરવું અને
મુત્રનિઘ્રહ એટલે મૂત્રની અટકાયત.)

મુદુર્મૂત્રણ તથા મૂત્ર નિઘ્રહની
ચિકિત્સા.

બલામૂર્ધાત્વં ચૂર્ણં સસિતં કર્ષસંમિતમ્ ।
પિષેત્ કુહવદુષ્કેન્દ્ર મુદુર્મૂત્રણશ્ચાન્તયે । પ-
થ્યાવિમીતધાત્રીણાં ચૂર્ણં ચૂર્ણં મૃતાયસઃ ।
મધુના સહ સંલીઢં મુદુર્મૂત્રણશ્ચાન્તિકૃત્ ।
યવસારસ્ય ચૂર્ણન્તુ સંયોજ્ય સિતયા સહ ।
મક્ષયોન્નિયતં તસ્ય પ્રથમેન્મૂત્રનિગ્રહઃ । કૂ-
પ્માણ્દસ્ય તુ બીજાનિ બીજાનિ ત્રપુસસ્ય
ચ । વસ્તૌ સ્વનારયેત્ તન પ્રશામ્યેન્મૂત્રનિ-
ગ્રહઃ । આમલક્યાથ કલ્કેન બસ્તિમાર્ગં પ્ર-
લેપયેત્ । તેન પ્રશામ્યતે સિર્મે નિયમાન્મૂ-
ત્રનિગ્રહઃ । મેહનસ્વાથ યોનેર્વા મુલ્સસ્થા-
ખ્યન્દરે જનૈઃ । ધનસારયુતાં વાર્ષિં પાર-
યેન્મૂત્રનિગ્રહે ॥

બળહાણા, મોરવેલ, અને તળતું ચૂર્ણ સાકર નાંખીને સોળ તોલા ભાર દ્રવ્ય સાથે એક તોલા જેટલું ખાવાથી મુઠુંમૂત્રજ (વારવાર નીકળતું બહુ મૂત્ર) મટે છે.

ત્રિકૂળાનુ ચૂર્ણ તથા લોહભસ્મ મધમાં આટવાથી મુઠુંમૂત્રજ મટે છે.

જવખાર અને સાકર ખાવાથી મૂત્રનિગ્રહ (મૂત્રની અટકાયત) અવરય મટી જાય છે.

કોહોળાના બીજ તથા કાકડીનાં બીજ પેડુ ઉપર રાખવાથી મૂત્ર નિગ્રહ મટી જાય છે.

આમલીનો કલક પેડુ ઉપર ચોષડવાથી મૂત્ર નિગ્રહ તુરત મટી જાય છે.

લિંગ કે ચોનિના મુખમાં ધીરે ધીરે કપૂરની વાટ ખોસવાથી મૂત્ર નિગ્રહ મટી જાય છે.

ગૃધ્રસીનુ લક્ષણ.

સ્ફિક્વર્વોરકટીપૃષ્ઠજાનુજઘ્નપદં ક્રમાત્ ।
ગૃધ્રસીસ્તમ્ભરુક્તોદૈર્ગ્યહ્યાતિ સ્પન્દતે મુઠુઃ ।
વાતાદ્વાતકફાભ્યાં સા વિશ્લેષા દ્વિવિધા ધુ-
નઃ । વાતજાયાં મહેષોદો દેહસ્થાતીવ વ-
ક્રતા । જાનુજઘ્નોરુસન્ધીનાં સ્ફુરણં સ્ત-
બ્ધતા મુષ્ણમ્ । વાતશ્લેષ્મોઝ્ઞવાયાન્તુ ગૌરવં
વહિર્માર્દવમ્ । તન્દ્રા મુલ્તમસેકઞ્ચ મત્તદેવ-
સ્તથૈવ ચ ॥

ગૃધ્રસી સ્ફિગાદિપદાન્તમ્ સ્તમ્ભરુક્તોદૈર્ગ્યહ્યાતિ ક્રમાત્ શુદ્ધિક્રમાત્ । તેન યથા યથા વર્દતે તથા તથા સ્ફિગાદીન્યાક્રમાતિ નાત્ર પ્રહણે નિર્દેશકમ-
નિયમઃ । તથા મુઠુ સ્પન્દતે સ્ફિગાદિષુ શિથ-
કમ્પં કરોતીત્યર્થઃ ॥

કુલાના સાંધાઓ, સાથળ, કમર, વાં-
સો, ગોઠણ, પીડીઓ, અને પગમાં સ્તબ્ધતા;
સોય ભોંકાયા જેવી વેદના થાય; અને કુલાનાં
સાંધાઓની શિરાઓ વારંવાર ઠપ્પા કરે; એ
રોગ ગૃધ્રસી કહેવાય છે. આ રોગ વધે છે
તેમ કુલા વગેરે સાંધાઓને તે વધારે દબાવે
છે. વાઝુની તથા વાતકફની, એમ બે પ્રકારની
ગૃધ્રસી છે. વાઝુનીમાં સોય ભોંકાયા જેવી
પીડા થાય છે, કેહ બહુ વાંકો થઈ જાય છે,
અને પીડીઓ તથા સાથળ અને ગોઠણના
સાંધાઓની શિરાઓ બહુ કંપે છે તથા જ-
લાઈ જાય છે. વાતકફની ગૃધ્રસી હોય તો
ભારેપણુ તથા મંદાશિ થાય છે. તંદ્રા તથા
મુખમાં પાણી આવ્યા કરે છે, અને અજ
ઉપર અરિય થાય છે.

ગૃધ્રસીનાં ચિકિત્સા.

ગૃધ્રસ્યાર્તિ નરં સમ્યક્ રેકેન ધમેનેન વા ।
જાત્વા નિરામં દીપ્તાન્નિ વસ્તિભિઃ સમ્પ્રપા-
ચરેત્ । નાદૌ વસ્તિવિધિં કુર્યાંયાવદૂર્ધ્વં ન
શુધ્યતિ । જ્ઞેહો નિરર્થકઃ સ સ્યાન્નસ્મન્યવે
દ્રુતં યવા । તૈલઘૈરણ્ડજં પ્રાતર્ગોમૂત્રેણ પિ-
વેશ્વરઃ । માસમેકં પ્રયોગોડયં ગૃધ્રસ્પૂસ્ત્ર-
દાપહઃ । તૈલં ઘૃતચાર્દ્રક્રમાતુલુક્કરસં સજુ-
કં સગુદં પિવેદ્દા । કત્યરુપૃષ્ઠત્રિકચુલ્મા-
સ્મગૃધ્રસ્પુદાવર્ષરઃ પ્રયોગઃ । નિષ્કુચૈર-
ઘટ્ઠીજાનિ પિટ્ટા ક્ષીરે વિપાચયેત્ । ત-
સ્પાનન્તુ કટીશુલે ગૃધ્રસ્યાં પરમૌષધય્ ।
પરણ્ડમૂલં ચિત્ત્વજ્ઞ મૂત્તી કણ્ટકારિકા ।
કષાયોરુચકોષેતઃ પીતો વંશળ વસ્તિજમ્ ।
ગૃધ્રસીજં હરેત્ શૂલં ચિરકાલાનુષન્ધિ ચ ॥
રુચક સૌખર્ણજ્ઞ ॥

ગોમૂચૈરઢૈલાઘ્યાં કૃષ્ણાચૂર્ણ પિવેન્નરઃ ।
 દીર્ઘકાલોત્થિતાં હન્તિ ગૃધ્રસી કફવાત-
 જામ્ । સિદ્ધાસ્યદન્તી કૃતમાલકાનાં પિવેત્
 કષાયં રુતૈલમિશ્રમ્ । યો ગૃધ્રસીનષ્ટગતિઃ
 પ્રસૂતઃ સ શીઘ્રગઃ સ્યાદિકિમન્ન ચિત્રમ્ ।
 બૃહનનિમ્બતરોઃ સારો ધારિણા પરિપેષિતઃ ।
 સ પીતો નાશયેત્ ક્ષિપ્રમસાધ્યામપિ ગૃધ્ર-
 સીમ્ । શ્વેકાલિકાદલૈઃ કાયો મૃદ્વગ્નિપરિ-
 પાચિતઃ । દુર્વારં ગૃધ્રસીરોગં પીતમાત્રઃ
 મળાશયેત્ ॥ इति श्वेकालिका निर्गुण्डी ॥

રાસ્ત્રાયાસ્તુ પલચૈકં પચ્ચકર્ષાણિ ગુગ્ગુ-
 લુઃ । સર્પિષા વટિકાં કૃત્વા મસ્યેત્ ગૃ-
 ધ્રસીહરીમ્ ॥ રાસ્ત્રા ગુગ્ગુલ ॥

રાસ્ત્રામૃતારગ્વધદેવદારુચિકઠૈરઢપુન-
 નવાનામ્ । કાર્યં પિવેન્નામરચૂર્ણમિશ્રં જઙ્ઘો-
 રુપૃષ્ઠત્રિકપાર્શ્વશૂલો ॥ इति राज्ञासप्तકથाय ॥

પથ્યાચિખીતામલકીફલાનાં શત ક્રમેણ
 દ્વિગુણાભિવૃદ્ધમ્ । પ્રસ્યેન યુક્તં ચ પલંક-
 ષાણાં દ્રોણે જલે સંસ્થિતમેકરાત્રમ્ । અ-
 ર્દાવશિષ્ટં કથિતં કષાયં માષ્ણે પચેત્તત્
 પુનરેવ લૌહૈ । અમૂનિ વહેરવતાર્યં દચ્છાહ-
 વ્યાણિ સંચૂર્ણ્ય પલાર્દકાનિ । વિઢઙ્ગ-
 દન્તીત્રિફલાગુહૃતીકૃષ્ણાત્રિવૃજાગરકોષણા-
 નિ । યથેષ્ટચેષ્ટસ્ય નરસ્ય શીઘ્રં હિમાન્બુપા-
 નાનિ ચ ભોજનાનિ । નિષેવ્યમાણો વિ-
 નિહન્તિ રોગાન્ સયુગ્ધસીં નૂતનસ્વજ્ઞતાઞ્ચ ।
 પ્રીદાનમ્મૃગ્યં જઠરાગ્નિગુલ્યં પાષ્ણુત્વકષ્ણૂવમિ-
 વાતરક્તમ્ । પથ્યાદિકો ગુગ્ગુલુરેષ નામ્ના-
 રુયાતાઃ ક્ષિતાવપ્રમિતમભાવઃ । ચલેન ના-

ગેન સમ મનુષ્ય જવેન કુર્યાત્ તુરગેણ તુ-
 લ્યમ્ । આયુઃ પ્રકર્ષ વિદધાતિ ચક્ષુર્બલં
 તથા પુષ્ટિકરો વિષધનઃ । ક્ષતસ્ય સન્ધાન-
 કરો વિશેષાદ્રોગેષુ શસ્ત્રઃ સકલેષુ તજ્ઞૈઃ ॥
 इति पथ्यादिगुगुल ॥

ગૃધ્રસીવાળાને સારી પેઠે વમન વિર-
 ચનો આપીને આમરહિત તથા દીપાશિવાળો
 કરવો, પછી રોહની પિચકારીઓ મારવી.
 જ્યાં સુધી બસ્તિક્રિયાથી શુદ્ધ કરવામાં ન
 આવે, ત્યાં સુધી રોહની પિચકારીઓ રા-
 ખમાં હોમની પેઠે બ્યર્થ બાચ છે

એક મહિના સુધી ગોમૂત્રમાં એરડિયુ
 તેલ સવારમાં પીવાથી ગૃધ્રસી તથા સાથળોતુ
 ઝલાતુ મટી બાચ છે

તેલ, ઘી, આદાનો રસ, તથા બીબે-
 રના રસને મેળવીને તેમાં ચૂકાનો રસ અ-
 થવા ગોળ નાખીને પીવાથી કેડ, સાથળ,
 વાંસા, અને ત્રિકના શૂળો, શુદ્ધ, ગૃધ્રસી,
 તથા ઉદાવર્ત, એ મટી બાચ છે.

એરડીને હાલી, વાટી, દુધમાં પકાવીને
 પીવાથી કમરના શુળ તથા ગૃધ્રસી ઉપર તે
 મહોપધ રૂપ છે.

એરડાના મૂળ, બીલી, બંને ભતની
 લોરીંજણીઓ, એનો કવાથ સચળ નાખીને
 પીવાથી સાથળોના સાધાઓના તથા મૂત્રા-
 શયનાં શૂળો, અને ગૃધ્રસીનું શૂળ, લાંબા
 કાળથી થયેલ હોય, તેપણુ તે મટી બાચ છે.

ગોમૂત્ર તથા એરડિયા તેલમાં પીપરનું
 ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી લાંબા કાળની અને કંઈ
 વાતે કરેલી ગૃધ્રસી હંબુધ બાચ છે.

ગૃધ્રસીથી ચાલી નહીં શકતો અને જડ
 થઈ ગયેલો માણસ અરડૂસી, નેપાળો, અને

અરમાળાનો કવાથ એરંડિયુ તેલ નાંખીને પીએ તો તે અત્યત ઝડપથી ચાલનારો થાય છે, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

બકાનની અતરછાલ પાણીમાં વાટીને પીવાથી અસાધ્ય ગૃધ્રસી પશુ તરત મટી જાય છે.

કામળ અગ્નિથી પકાવેલ નગડના પાનનો કવાથ પીવાથી અસાધ્ય ગૃધ્રસી પશુ તુરતજ મટી જાય છે.

રાસ્નાગુગુલુ—આર તોલા રાસ્ના અને પાંચ તોલા ગૂઝળની ધીમાં એળી વાળીને ખાવાથી ગૃધ્રસી મટી જાય છે.

રાસ્નાસમક કવાથ—રાસ્ના, ગળો, અરમાળો, ટેવહાર, ગોખરૂ, એરડો, અને સાટોડીનો કવાથ; સુકનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી પીંડીઓ, સાથળો, વાસો, અને પડખાંના શૂળો મટે છે.

પચ્માદિ ગુગુલુ—૧૦૦ હરડે, ૨૦૦ બેઝાં, ૪૦૦ આમળાં, અને ૬૪ તોલા ભાર ગૂઝળને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખીને સવારે તેનો કવાથ કરી અર્ધું પાણી રહે એટલે તેને લોહાના વાસણમાં પાછો બીજવાર પકાવવો. પછી ઉતારીને તેમાં વાવડીંગ, નેપાળો, ત્રિકળા, ગળો, નસોતર, પીપર, સુક, મરી એનાં બે બે તોલા ભાર ચૂર્ણ નાખવા. આ પચ્માદિ ગુગુલુ આનાદે મન ગમતો વિહાર કરવો. તે આધને ઉપર દાંડું પાણી પીવું તથા લોહન કરવું. એથી ગૃધ્રસી, તુરતની ખંજતા, ઉઝ બરહનો રોગ, શુભ, પાડુરોગ, અળ, ઉલટી, અને વાતરક્ત હણાય જાય છે. પૃથ્વી ઉપર પચ્માદિ ગુગુલુ એ નામથી પ્રસિદ્ધ અપાર શક્તિવાળો આ ગૂઝળ માણસને બખમાં દાખી જેવો અને

૩૬

વેગમાં ઘોડા જેવો કરે છે. આયુષ્ય વધે છે નેત્ર બળવાન થાય છે, પુષ્ટિ થાય છે, એ હણાય છે. આંગેલ સંધાય છે, અને વિશેષ કરીને તે સર્વ રોગો ઉપર ઉત્તમ ઉપાય છે એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે.

ખંજતા તથા પંચુતાનાં લક્ષણો.

વાયુ કત્યાશ્રિતઃ સક્લ્નઃ કળ્દરામાસિ પેષદા । સ્વઙ્ગસ્તદા મવેઙ્ગનુઃપક્લ્લઃ સક્લ્ધ્નોદ્વિપોર્વઘાત્ ॥ સક્લ્નઃ કત્યાદિગુલ્ફાત્ કળ્દરા મહાસ્નાયુ અશ્વિપેત્ । ગમનાદૌ કમ્પ્યે વઘાત્ ગમનાદિક્રિયાઘાતાત્ ॥

કમરમાં રહેલ વાયુ કમરથી ઘૂંટી સધીના ભાગના થોટા સ્નાયુને ખેંચે છે ત્યાં માણસ લંબડો થઈ જાય છે. કમરથી ઘૂંટ સધી ગંને સાથળોની ચાલવા વગેરેની ક્રિયા અટકે છે તેને પાંચળો કહે છે.

ખંજતા તથા પંચુતાની ચિકિત્સા.

ઉપાચેદધિનવં સ્વઙ્ગં પક્લ્લમથાપિ ચ વિરેકાસ્વાપનસ્વેદગુગુલુલોહાસ્તિથિઃ ॥

રોગ તુરતનો હોય તો વિરેચન, નિરૂહ અસ્તિ, સ્વેદનો અને સ્નેહનો કરીને તથા ગૂઝળો ખવરાવીને મટાડવો.

કલાપ ખંજતાનું લક્ષણ.

કમ્પતે ગમનારમ્ભે સ્વઙ્ગભિવં ચ સ્પૃશ્યતે । કલાપસ્વઙ્ગં તં વિધાન્મુક્તસન્ધિચ્ચ ન્ધનમ્ ॥ ગમનારમ્ભે કમ્પતે ઇતસ્ય સ્વઙ્ગદયમેવ મેદ કલ્પપલ્લઙ્ગતિ રાત્રે રુઢા સજ્જન તુ યોગિકી ॥

ચાલતાં પગો ધુળે અને સંધિબંધનો શિથિલ થાય, તે રોગ કલાપ ખંજતા કહેવાય છે.

કલાપ ખંજતાની ચિકિત્સા

ક્રમઃ કલાપસ્વસ્ત્ય સ્વજંખોરિવ સ્મૃતઃ ।
વિશેષાત્ સ્નેહનં કર્મ કાર્યમત્ર વિચક્ષણૈઃ ॥

કલાપ ખંજતાની ચિકિત્સા ખજતા અને પશુતાના જેવીજ કરવી. વિચક્ષણુ વૈદ્યે આ કલાપ ખજતામાં વિશેષે કરીને સ્નેહન કરવું.

કોટુકશીર્ષેનુ લક્ષણુ.

વાતશોગિતજઃ શોયો જાતુમધ્યે મહારુજઃ ।
ઝેયઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષેન્તુ સ્થૂલઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષેવત્ ॥
ક્રોષ્ટુઃ શગલ ॥

વાયુ તથા રક્તથી ગ્રોઠલુના મધ્યમાં શિયાળના માથા જેવો ભડો અને બહુ પીડાવાળો સોભે કોટુકશીર્ષ કહેવાય છે.

કોટુકશીર્ષેની ચિકિત્સા.

ગુગ્ગુલું ક્રોષ્ટુશીર્ષે તુ ગૃહ્ચીત્રિફલામ્ભસા ।
ક્ષીરેણૈરણ્ડતૈલં વા પિવેદા વૃદ્ધદારકમ્ ॥

ગુગ્ગુલું શુદ્ધ કર્ષમિત ગૃહ્ચીત્રિફલામ્ભસા ।
ગૃહ્ચીપિષ્યાવિમીતામલકૈ સમુદિતૈશ્વતુ કર્ષમિતૈ પ્રસ્થમિતેન જલેન પક્વાક્ષાયેનોષ્ણેન પલ્લવમિ-
તેન ગુગ્ગુલુ પિવેત્ । ઇરણ્ડતૈલ કર્ષમિત ક્ષીરેણ ગબ્ધેન પલ્લવમિતેન પિવેત્ વૃદ્ધદારકચૂર્ણ વા દુર્ગધેન ગબ્ધેન પલ્લવતુલ્યમિતેન પિવેત્ ॥

રસૈસ્તિત્તરિપાંસસ્ય પીતૈર્ગુગ્ગુલુસંયુતૈઃ ।
વાતરક્તક્રિયાશિશ્વ જયેજ્ઞમ્બૂકમસ્તકમ્ ॥

કોટુકશીર્ષે થાય તો ચાર તોલા ત્રિ-
ફળાને ગળેના કવાચમા શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ પીવો; અથવા ઓરડિયુ તેલ દુધમાં પીવું અથવા વરધાદો દુધમાં પીવો. (ઓરડીયું

પીવું હોયતો એક રૂપિઆ ભાર અને ગાયનું દૂધ ચાર રૂપિઆ ભાર લેવું. વરધાદાના ચૂર્ણ સાથે ૧૬ તોલા ગાયનું દૂધ પીવું.)

તેતરના માસનો રસ ગૂગળ સાથે પીવો, અને વાતરક્તના ઉપાયો કરીને કોટુકશીર્ષને છતી લેવો

ખજીનુ લક્ષણુ

સ્વહી તુ પાદજહ્વોરુકરમૂલાવમોદિની ॥
અવમોદિની પરિવર્તનશીલા ॥

પગ, પીડીઓ, સાથળ, અને હાથનાં મૂળ ઠરઠાઈ બધ છે તેને ખાલી ચઢી કહેવાય છે.

ખજીની ચિકિત્સા.

કુષ્ઠસૈન્ધવયોઃ કલકચુક્તૈલસમન્વિતઃ ।
મુસ્તોષ્ણો મર્દને યોજ્યઃ સ્વહીશૂલનિવારણઃ ॥
કઠ અને સૈન્ધવના કલકમાં ચુકો તથા તેલ નાખી બરા ગરમ કરીને શરીરે ચોળવાથી ખાલી ઉતરી બધ છે

વાતકંટકનુ લક્ષણુ.

રક્ષપાદે વિષમે ન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જાયતે યદા ।
વાતેન ગુલ્ફમાશિશ્વ તમાદુર્વાતકણ્ટકમ્ ॥
પગ વિષમ રીતે ચૂકાઈ જવાથી કે શ્રમથી ધુટીમાં વાયુ પીડા કરે છે તે વાતકંટક કહેવાય છે.

વાતકંટકની ચિકિત્સા.

રક્તાવસેચનં કુર્યાદમીર્ષ્ણં વાતકણ્ટકે ।
પિવેદેરણ્ડતૈલં વા દશેત્ સૂચીભિરેવ ચ ॥
અમીર્ષ્ણ પુન પુન ॥

વાત કંટકમાં વારવાર લોહી કઢાવવું

અથવા ઓરડિયુ તેલ પીવું, અગર સોયના કામ દેવા.

પાદદાહનું લક્ષણ.

પાદયોઃ કુસ્તે દાહં પિપ્પાસુક્સહિતોઽનિલઃ । વિશ્લેષતશ્ચક્રમણે પાદદાહં તમાદિ-
શ્ચેત્ ।

પિપ્પા અને રક્તસહિત વાયુ પગમાં દાહ કરે છે, અને આંતરી વેળા વિશેષ દાહ થાય છે. તેને પાદદાહ કહે છે.

પાદદાહનો ચિકિત્સા.

વાતરક્તક્રમં કુર્યાત્ પાદદાહે વિશ્લેષતઃ ।
મસૂરવિદલૈઃ પિષ્ટૈઃ શૃતશૃતિન વારિણા ।
ચરણૌ લેપયેત્ સમ્યક્ પાદદાહમશ્વાન્તયે ।
નવનીતેન સંલિપ્તૌ વક્ત્રિના પરિતાપિતૌ ।
શુચ્યેતે ચરણૌ શિર્ષ પરિતાપાત્ સુદારુણાત્ ॥

પાદદાહમાં વિશેષે વાતરક્તના ઉપા-
યો કરવા

પાણી ઉકાળી ટાકુ કરીને તેથી વાટેલ મસૂરની દાળનો પગ ઉપર લેપ કરવાથી પાદદાહ મટી જાય છે.

પગ ઉપર માખણ ચોપડીને અગ્નિથી શેકવાથી દારૂણ પાદદાહ પણ તુરત મટે છે.

પાદહર્ષનું લક્ષણ.

દૃષ્યેતે ચરણૌ યસ્ય ભવતશ્ચ પ્રસુસકૌ ।
પાદહર્ષઃ સ વિશ્લેયઃ કફવાતમકોપજઃ ॥

દૃષ્યેતે રોમાશ્ચિતૌ ભવત પ્રસુસકો સિન્ધિ-
નીયકૌ ॥

કફ તથા વાયુના પ્રક્રોધથી બંને પગમાં શેમાંચ (ઝબ્ઝબી) થાય છે, તેને પાદહર્ષ કહે છે.

પાદહર્ષની ચિકિત્સા.

પાદહર્ષે તુ કર્તવ્યઃ કફવાતહરોવિધિઃ ॥

પાદહર્ષમાં કફ તથા વાતહર દવા કરવી.

આક્ષેપકોનાં લક્ષણો.

યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽમ્બેતિ મારુતઃ । તદા સિપત્યાશુ મુદુર્મુદુર્દેં મુ-
દુશ્ચલઃ । મુદુગ્નેષ્ણાદ્રાપુરાણેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

મુદુર્મુદુર્દેહમાક્ષિપતિ ગજારુદ્ધસ્યેવ પુરુષસ્ય ગાત્ર દોલયતિ । કિં વિશિષ્ટૌ મારુત મુદુશ્ચલ વારવારં સચ્ચરણશીલ । અયં વાયુરક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ. દેહસ્ય યન્મુદુરાક્ષેપગચ્છલન તત. ।

પિપ્પાશ્લેષ્માન્વિતો વાયુર્વાયુરેવ ચ કેવલઃ ॥
કુર્યાદાક્ષેપકશ્ચાન્યશ્ચતુર્થમભિઘાતજમ્ ॥

પિપ્પાશ્લેષ્માન્વિતશ્ચ કેવલશ્ચ વાયુ આ-
ક્ષેપકાન્વિતય કુર્યાત્ । અન્વશ્ચતુર્થોઽભિઘાતજ ।
અન્યો દષ્ણદાયમિઘાતજો વાયુશ્ચતુર્થમાક્ષેપક કુ-
ર્યાદિત્યર્થઃ । તત્ર કેવલજાતજસ્યાક્ષેપકસ્ય લક્ષણ-
માહ ॥

પાણિપાદશિરઃપૃષ્ઠશ્રોણીઃ સ્તમ્ભ્રાતિ મા-
રુતઃ । દણ્ડવત્ સ્તમ્ભગાત્રસ્ય દણ્ડકઃ
સોઽનુપક્રમઃ ॥ અયં વાતજાક્ષેપકો દણ્ડા-
શ્ચઃ સોઽનુપક્રમઃ ॥ સ્વસ્વભાવાદિવાતાશ્ચ ।
અત્ર ચ મુદુર્મુદુરાક્ષેપગ બોદન્યં શ્લેષ્માન્વિતસ્ય
લક્ષણમાહ ॥

કફાદિતો યદા વાયુર્ધમનીષ્વેવ તિષ્ઠતિ । સ
દણ્ડવત્ સ્તમ્ભયતિ કૃષ્ણોદ્દષ્ટાપતાનકઃ ॥

દષ્ટાપતાનકઃ સ આક્ષેપકો દષ્ટાપતાનકાર્યઃ
કુચ્છઃ કષ્ટસાધ્યઃ અગ્ર ચ મુહુર્મુહુપક્ષેપણ વોદ-
વ્યમ્ । અગ્રાન્તુજાક્ષેપકસ્ય લક્ષણ સામાન્યમેવ
વોદ્યમ્ ॥

જ્યારે કુપિત વાયુ સર્વે ધમનીઓમાં
પેસેછે, ત્યારે માણસનું શરીર હાથી ઉપર
બેઠેલા માણસની પેઠે વારવાર હાલ્યા કરેછે.
આમ વારવાર આક્ષેપ થયા કરવાથી એ રો-
ગને આક્ષેપક કહેવામાં આવે છે

આક્ષેપકના ચાર ભેદો—પિત્ત સહિત
વાયુથી, કફ સહિત વાયુથી, એકલા વાયુથી
અને ચોથો અભિધાતથી, એમ ચાર પ્રકા-
રથી આક્ષેપક થાયછે.

હંકાક્ષેપનું લક્ષણ—હાથ, પગ, મા-
થુ, વાસો, તથા ઠાંડું વાયુથી સ્તબ્ધ થઈ જ-
ઈને આપુ શરીર લાકડી જેવું અઘ્ઘક થઈ
જાય, તે હંકાક્ષેપ કહેવાય છે, અને તે વા-
યુથી થયેલા આક્ષેપક છે.

દંડાપતાનકાક્ષેપનું લક્ષણ—કફથી વી-
ટાયેલા વાયુ જ્યારે ધમનીઓમાં ફેરે છે,
ત્યારે તે ધમનીઓને દંડની પેઠે સ્તબ્ધ બ-
નાવી દેછે, તેને દંડાપતાનકાક્ષેપ કહેછે.

આક્ષેપકોની ચિકિત્સા.

ચલામૂલકષાયસ્ય દશમૂલીઘૃતસ્ય ચ ।
યવકોલકુલત્યાનાં કાષયસ્ય પપસસ્તયા ॥
અષ્ટાવઘ્ની સ્પૃતા ભાગાસ્તૈલાદેકસ્તદેકતઃ ।
પચેદાવાપ્ય મધુરં ગર્ણં સૈન્ધવસયુતમ્ ॥
તથા શુરં સર્જરસં સરલં દેવદારુ ચ ।
મઙ્ગિષ્ઠાં પથ્થક કુષ્ઠમેહાં કાલાચ સારિ-
વામ્ ॥ માર્સી ફૈલેયકં પત્રં તર્ગરં સારિવાં
વચામ્ । શતાવરીમથગન્ધાં શતપુષ્પાં પુ-

નનંવામ્ ॥ તત્સાયુ સિદ્ધં સૌવર્ણં રાજતે મુ-
ખયેડપિ વા । પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્
સ્વનુગુપ્તં નિધાપયેત્ ॥ એતન્મહાચલાતૈલં
પ્રયુક્તમવિલમ્બિતમ્ । સર્વાનાક્ષેપકાર્દાસ્તુ
વાતવ્યાધીન્ વ્યપોહતિ ॥ દિકાં શ્વાસમ-
ધીમન્યં ગુલ્મં કાસં સુદુસ્તરમ્ । વષ્પાસા-
દુપયુક્તં તદન્ત્રવદિચ્છ નાશયેત્ ॥ યયાચ-
લમલં માત્રાં સ્તિકાયૈ ચ દાપયેત્ । યા
ચ ગર્ભાર્થિની નારી ક્ષીણશુક્રચ યઃ પુમાન્ ॥
ક્ષીણવાતે મર્મહતે હ્રાષિયાતહતે તથા । મપ્રે
શ્રમામિપથે ચ સર્વથૈતત્ પ્રયુજ્યતે ॥ એત-
દિ રાજા કર્તવ્યં કર્તવ્યં રાજપૂજિતેઃ ।
સુસ્થિભિઃ મુકુમારૈશ્ચ ચનિર્ભિર્માનવૈઃ સદા ॥

એકત એકત્ર આવાપ્ય પ્રક્ષિપ્ય ॥ इति महाव-
लातैलम् ॥

મહાબલા તૈલ—બળશાળીના મૂળોના
કવાચ તથા દશમૂળોના કવાચ, એ દરેકના
આઠ આઠ ભાગો, જવ, મરી, અને ફળથીના
કવાચ આઠ ભાગ, આઠ ભાગ દુધ; અને
એક ભાગ તેલ, એ સર્વને એક વાસણમાં
નાખીને તેમાં છુવનીય ગજુના પકાથો, સૈ-
ધવ, અગરુ, રાજ, શરૂ, દેવદાર, મજૂઠ, પ-
થકાક, કઠ, એલચી, કાળી ઉપલસરી, જટા-
માંસી, શિલાજિત, તમાલપત્ર, તમર, ધોળી
ઉપલસરી, વજ, શતાવરી, આસોંદ, સુવા,
અને સાટેડી નાખીને તે તેલને પકાવવું.
આ મહાબલા તેલને સોનું, રૂપું, અથવા મા-
ટીના વાસણમાં સારા બટોબસ્તથી શણગું.
આ તેલથી આક્ષેપક વગેરે સર્વે વાત રોગોનો
નાશ થાયછે. હેડકી, શ્વાસ, અધિમંથ, શુદ્ધમ,
તથા ઉગ્ર ઉધરસનો પક્ષ એથી નાશ થાય

છે. છ માસમાં અંતઃપૃષ્ઠ પશુ મટી જાય છે. બળ તથા દોષોને અનુસરીને સુષાવડી અને પશુ આ તેલની માત્રા દેવી. અને ગર્ભ રાખવો હોય, અને વીર્યશય મટાડવો હોય, તેમને પશુ આ તેલ આશે ઉપાય છે. ક્ષીણવાત, મર્મસ્થળમાં વાગવું, બીજી અભિધાતો, ભાગેલા ઉપર, થાક ઉપર, એ સર્વમાં પશુ સર્વ રીતે આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે. રાત્રી, તેના માનપાત્ર લોકો, સુખી લોકો, તથા સુકુમાર અને ધનવાન લોકોએ હમેશાં આ તેલ કરી રાખવું ભેઈએ.

અંતરાયામનું લક્ષણ.

અકુલીગુલ્ફનઠરદ્વદ્વસોગલસંશ્રિતઃ ।
સ્નાયુમતાનમનિલસ્તદાક્ષિપતિ વેગવાન્ ॥
વિષ્ણ્વાક્ષઃ સ્તબ્ધહૃદ્ગુર્મણપાર્શ્વઃ કર્ફં વમન્ ।
અભ્યન્તરે ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ ॥
યદા સોડમ્યન્તરાયામં કુરુતે મારુતો વલી ॥

યદા સ વલી મારુતોડમ્યન્તરોયામ કુરુતે તદ-
કુલ્વાદિસંશ્રિતોડનિલ. સ્નાયુત્રાપલક્ષણ શિરાક-
ળયોરપિ ગ્રહ્યમ્ । આક્ષિપતિ કમ્પયતિ તદા
સ માનવ. વિષ્ણ્વાક્ષઃ સ્તબ્ધનેત્ર મમ્પાર્શ્વઃમમ્-
નિવ પાર્શ્વ યસ્ય સઃ ॥

બળવાન વાયુ અંતરાયામ કરેછે ત્યારે
આંગળીઓ, ઘુંટી, પેટ, હૃદય, છાતી, અને
કંઠમાંનો વેગ કરીને સ્નાયુઓ, શિરાઓ,
તથા કંઠને પશુ કપાવે છે, એથી નેત્રો સ્તબ્ધ
થઈ જાય છે, દાહી સ્તબ્ધ થઈ જાયછે, પડખુ
આગ્યા બેઠું થઈ જાય છે, કંઠની ઉલટી થાય
છે, અને માથુજ છાતીઓથી કમાનની પેઠે
વળીને નમી જાય છે.

બાહ્યાયામનું લક્ષણ.

મહાહેતુર્બલી વાયુઃ સશિરાઃ સ્નાયુકળ્ધ-
રાઃ । મન્યાઃ પૃષ્ઠાભિવાવાક્ષાઃ સંજોષ્યા-
નામયેદ્દહિઃ । યત્ તં બહિરાયામં પ્રવદન્તિ
મિષમ્બરાઃ । તમસાધ્યં બુધાઃ માહુર્વક્ષઃ ક-
ટપૂરુમજ્જનમ્ ॥

વક્ષઃ કટપૂરુમજ્જનમ્ તત્રાપિ યો વક્ષઃ કટપૂરુન્
મુનક્તિ સંમદયતિ તમસાધ્યં પ્રાઢુઃ ॥

મહાન કારણોથી પ્રબળ થયેલો વાયુ
શિશ, સ્નાયુ, કંઠાઓ, જોડ તથા વાંસામાં
હોય છે, તેમને સૂકવીને માથુજને પીઠમાં
આડે પાડીને વાંકેવાળી કમાનની પેઠે ન-
માવી દેછે, એ રોગને ઉત્તમ વૈદ્યોએ બાહ્યા-
યામ કહેલો છે. આ રોગ અસાધ્ય છે, અને
છાતી, કમર, તથા સાથળું મઠન થઈ હોય
તો તે અત્યંત અસાધ્ય છે.

અંતરાયામ તથા બાહ્યાયામની ચિકિત્સા.

બાહ્યાયામેઅંતરાયામે વિવેચાર્દિતવત્ ક્રિયા ॥
અંતરાયામ તથા બાહ્યાયામની ચિ-
કિત્સા અર્દિતના બેવી કરવી.

ધનુર્વાતનું લક્ષણ.

ધનુસ્તુલ્યો નમેષસ્તુ સ ધનુઃસ્તમ્બસંશ્રિ-
તઃ ॥ વિવર્ણવદ્ધવદનઃ સસ્વાક્ષો નટુવેતન ।
પ્રસ્થિયંધ ધનુઃસ્તમ્બો દક્ષરાર્ષ ન ખીવતિ ॥

અંતરાયામેડહુલ્વાદિખાલેપઃ સ્તબ્ધાક્ષાદિકજ્ઞ
મવતિ । ધનુઃસ્તમ્બે તુ ધનુર્વત્ નમનમાત્રશિયે-
તયોર્મેદઃ । વિવર્ણવદ્ધવદનઃ વેધોડત્ર ચિત્રુકસ્ય
જ્ઞેયઃ ॥

ધનુષ્યની પેઠે નથી જવાય છે તેને ધનુસ્તબ કહે છે. તેમાં ત્રિવર્ણ અને સુખ નમેલી હડપચીવાળું થાય છે, પર-સેવાથી ભીંભાઈ જવાય છે, તથા બેભાની અને અગોનું શિથિલપણ થાય છે. આ રા-ગવાળો દશ રાત્રીની અદર મરી જાય છે.

અતરાયામમા આગળીએ વગેરે એ-થાય છે અને આંગે સ્તબ્ધ થાય છે, પણ ધનુર્વાતમાં તે કુટ કમાનની પેઠે વળતુ થાય છે. એટલે એ એમા શેઠ છે

કુખકનું લક્ષણ.

હૃદયં यदि वा पृष्ठमुन्नत क्रमशः सरक् ।
कुक्षौ वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमा-
दिशेत् ॥ यदेत्युक्त्वा यदि वेति विकल्पार्थस्तन
न पुनरुक्तिदोषः । ननु अन्तरायाम ક્રોડ-
નતો મથતિ । બહિરાયમ પૃષ્ઠતો મથતિ તાન્યા-
મસ્ય કો મેદઃ ॥ ઉચ્યતે । અન્તરાયમબહિરાયા-
મયો પ્રકૃતસ્યેવાન્તઃશરીરસ્ય બહિ શરીરસ્ય ચ નમ-
નમત્ર તુ હૃદય પૃષ્ઠ વા શરીરદ્વાદર્શિર્મવતીતિ મેદ ॥

કમસર હૃદય અથવા પીઠને ઉંચા કરી વેદના કરે છે તેવા રોગને કુખક કહે છે. (કોઈ કહેશે કે છાતીમાંથી નથી જવાય છે તે અંતરાયામ અને વાંસામાંથી નથી જવાય છે તે બાહ્યાયામ એ બન્ને કરતાં કુખકમા શી ભુલાઈ છે? તેનુ સમાધાન કે-અંતરાયામ અને બાહ્યાયામમા શરીર જેમનુ તેમજ રહે છે. અને છાતીથી તથા વાંસામાંથી નમે છે, પરંતુ કુખકમાં તે છાતી અથવા વાસો શરી-રના ભાગથી અદર નીકળી જાય છે

ધનુર્વાત તથા કુખકની ચિકિત્સા.

બાહ્યાયામેન્તરાયામે ધનુઃસ્તમ્બે ચ કુ-

બ્જકે । યોજ્યં પ્રસારણીતૈલં તેન તેષાં શ-
મો મથેત્ । વાતવ્યાધિષુ સામાન્યા વાઃ
ક્રિયાઃ કથિતાઃ પુરા । કર્તવ્યા एव ताः
सर्वास्तैलमेतद् विशेषतः ॥

બાહ્યાયામ, અંતરાયામ, ધનુર્વાત, અ-
ને કુખકમા પ્રસારણી તૈલનો ઉપયોગ કર-
વાથી તેઓ મટે છે. વાત વ્યાધિઓની સા-
માન્ય ચિકિત્સા જે પ્રથમ કહેલી છે, તે સર્વે
કરવી, અને તેમા વિશેષમા આ તેલ છે.

અ તંત્રનુ લક્ષણ.

कुक्षः स्रैः कोपनैर्वायु स्थानादूर्ध्व मप-
यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च
पीडयन् । ધનુર્વેણમયેદ્ગાત્રાખ્યાશિપેન્મોહયે-
ત્તથા । સ કુહ્ણાદુચ્છ્વસેદુઘ્નૈઃ સ્તબ્ધાક્ષોઽય
નિમીલકઃ । કપોત इव कूजेव निःसंज्ञः
सोऽपतन्नक्रः । સ્થાનાત્ પક્ષાશ્યાત્ ઝર્ષ્વ શિર
ઉદિસ્ય આક્ષિપેત્ બ્રાહ્મયેત્ અથ નિમીલકઃ । અ-
થવા નિમીલિતાક્ષઃ । યત્રૈતાનિ મથતિ સોઽપતન્નકઃ ॥

પોતાનાં કારણોથી કોપ પાયેલ વાયુ
સ્વસ્થાનથી જાયો અદે છે, અને હૃદયમા જ-
ઇને ત્યાં તથા માથુ અને લમણમા પીડા
કરીને ધનુષ્યની પેઠે ગાત્રોને નમાવી દે છે,
તથા આક્ષેપ અને મોહ કરે છે, તેથી કટથી
જાયો આસ ચાલે છે અને નેત્રો સ્તબ્ધ અને
નિમીલિત થઈ જાય છે. કપોતની પેઠે કૂજન
કરે છે, તથા સંસારહિત થાય છે. આને અ-
પતન્ન કહે છે

અપતન્નની ચિકિત્સા.

अपापतन्नकेनार्चमातुरं नापतर्पयेत् ।
निरुहवस्ति वपनं सेवयेन्न कदाचन ॥ અ-

સનાઃ કફવાતાભ્યાં રુદ્ધાસ્તસ્ય વિમોક્ષ-
યેત્ । તીક્ષ્ણેઃ પ્રથમનૈઃ સંજ્ઞાં તામુ મુક્તામુ
વિન્દતિ ॥ શ્વસના પ્રશ્વાસોચ્છ્વાસવદ્ધા ધમની ॥
મરિચં શિથુર્બોજાનિ વિદ્વજ્ઞઃ ફળિજ્ઞકમ્ ।
ણ્તાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ દણાત્ શીર્ષાવિરેચને ॥

ફળિજ્ઞકો મરુત્વક ॥ ઇતિ મરોચ્છાદિ નસ્યમ્ ॥

હરીતકી વચા રાત્રા સૈન્ધવં સામ્લવેત-
સમ્ । ઘૃતમાદ્રિકસંયુક્તપપતન્ત્રકનાશનમ્ ॥
આમ્લવેતસકામાવે ચુકં દાતવ્યમીરિતમ્ ॥

અપતત્રવાળાને તુસિ વિરૂદ્ધ ક્રિયાઓ
કરવી નહિ, અને નિરૂદ્ધ બસ્તિ કે વમન તો
કદો કરાવવું નહિ, પણ કદ તથા વાયુથી
રોકાયેલી શ્વાસ ચલાવનારી નાડીઓને તીક્ષ્ણ
નરો આપીને છુટી કરવી, તેમ થવાથી
સજા પ્રાપ્ત થાય છે

મરિચ્યાદિ નસ્ય.

આથાને ખાલી કરવા માટે મરી, સર-
ગવાના ધીજ, વાવડીંગ, અને મરવાનું બા-
રીક ચૂર્ણ સુ ધાડવું.

હરિતક્યાદિ.

હરકે, વજ, રાત્રા, સૈન્ધવ, અમ્લવેતસ
અથવા ચૂકો, ઘી, અને આદાના રસથી અ-
પતત્રનો નાશ થાય છે.

અપતાનકનું સંક્ષેપ્ત.

દૃષ્ટિ સંસ્તમ્પ સંજ્ઞાં ચ હ્વા કળ્પેન કૂ-
જતિ । હૃદિ મુક્તે નરઃ સ્વાસ્થ્યં યાતિ મોહા-
વૃત્તે પુનઃ । વાયુના દારુણે માહુરેકે તમપતા-
નકમ્ । ગર્ભજાતનિમિત્તશ્ચ શોણિતાતિ-
સ્રવાશ્ચયઃ । અમિષાતનિમિત્તશ્ચ ન સિધ્યત્ય-
પતાનકઃ ॥

દૃષ્ટિ રૂપપ્રહણશક્તિ સંસ્તન્ય નાશયિત્વા ॥

દૃષ્ટિ સ્તમ્પ થઈ જઈને સંજ્ઞારહિત
થઈ જવાય, કંઠમાં ઘોષાટ થાય, અને હૃદય
છૂટ થાય ત્યારે જરા સ્વસ્થતા થાય, પણ
પાછે તુરંત ચોદ થાય છે, આ વાયુનું કદ
અપતાનક કહેવાય છે. અર્થ રહેવાથી, લોહી
બહુ જવાથી, અને મારથી થયેલ અપતાનક
અસાધ્ય ગણાય છે.

અપતાનકની ચિકિત્સા.

અપાપતાનકે નાર્ચમસુતાસમવેપનમ્ ।
અસ્ત્રદ્વાપાનિનં ચૈવ ત્વરયા સમુપાચરેત્ ।
અપતાનકિને જ્વસ્તં દશમૂલીઝતં જલમ્ ।
પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં જીર્ણે માંસરસૌદનમ્ ।
તૈલેન મર્દનં ચૈવ તથા તીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ ।
સ્રોતોવિશ્લેષણં વશ્વાત્ સર્પિઃપાનં હિતં સ્પૃ-
તમ્ । હન્યમુક્તવતા પીતમસ્ત્વં દ્યવપતા-
નકમ્ । મરિચેન સમાયુક્તં સ્નેહાસ્તિરયા-
પિ વા ॥

અપતાનકવાળાને નેત્રમાંથી પાણી ઝ-
રતાં ન હોય, કપ થયો ન હોય, અને ખા-
ટલે પડ્યો ન હોય, તે પહેલાંથીજ તેની
ચિકિત્સા તુરંત કરવી.

અપતાનકવાળાને કથમૂલીનો કવા-
શ પીપર નાખીને પાવો. એ કવાય પ-
ચી ગયા પછી માંસના રસા સહિત ભાત
ખવરાવવો, તેલ ચોષવું, તીક્ષ્ણ વિરેચન
દેવું, અને પછી ઘી ખાવું, એટલે સ્રોતો સાદ
થઈ જાય છે.

જમ્યા પહેલાં મરીનું ચૂર્ણ નાંખીને
ખાવું કહી પીવાથી અપતાનક મટી જાય છે.
સ્નેહની પિચ્છારી મારવાથી પણ અપતાનક
મટી જાય છે.

જેંધવ પાંચ પાંચ રતિભાર તથા છઠ્ઠે વગેરે હોય તે તે ચોવીસ રતિભાર લેવાં.

અંધિકાદિ તૈલ.

પીપરીમૂળ, ચિત્રક, પીપર, સૂકે, રાસ્ના, અને જેંધવનો કલક નાંખીને અડદના કવાથમાં પકાવેલું તેલ પક્ષાઘાતને મટાડી દે છે.

માપાદિ તૈલ.

અડદ, કૌચાં, અતિવિષ, એરકે રાસ્ના, સૂવા, અને જેંધવનો કલક નાંખીને અડદ તથા બળદાણાના યોગથી કવાથમાં પકાવેલું તેલ પક્ષાઘાતને હણી નાંખે છે.

સર્વાંગવાતનું લક્ષણ.

સર્વાંગપવને કુદ્દે ગાત્રસ્ફુરણમ્જ્વને । વેદનાથિઃ પરીતાથ સ્ફુટન્તીવાસ્ય સન્ધયઃ॥

સન્ધયો વેદનાપરીતા યુતા સ્ફુટન્તીત્વ ॥

આખા દેહમાં વાયુ કોપ્યો હોય તે સર્વ શિરાઓ કંપે છે, માત્રો ભાંગી બાય છે, અને વેદના યુક્ત સાંધાઓ કાટી પડતા જણાય છે. આ રોગ સર્વાંગવાત કહેવાય છે.

સર્વાંગવાતની ચિકિત્સા.

સર્વાંગગતમેકાઙ્ગગતશ્ચાપિ સમીરણમ્ । તૈલાશ્વગાદનં હન્તિ તોયવેગમિવાચલઃ ॥

પાણીના વેગને જેમ પર્વત હથે છે, તેમ તેલની કોટીમાં ભેસવાથી સર્વાંગવાત અને પક્ષાઘાત હઠાઈ બાય છે.

ખાકીના વાતવ્યાધિઓ વિષે.

સ્થાનનામાનુરૂપૈશ્ચ લક્ષ્ઁઃ શ્વેપાન્ વિનિર્દિશેત્ । સર્વેભ્વેતેષુ સંસર્ગે પિત્તાષૈરુપલ-

સ્યેત્ । પ્રથમં દ્વસ્વકોચત્વં તતો વાચાલતાપિ ચ । આટોપઃ પાર્શ્વશૂલશ્ચ પુરીષસ્થાતિગાદતા । તથા મલામ્લચિથ કમ્પઃ સ્તમ્ભશ્ચ રુક્ષતા । કાર્શ્ય કાળ્પર્યશ્ચ શૈત્વશ્ચ લોમહર્ષો વ્યથા તથા । તોદો મેદઃ શિરાસ્ફૂર્તિરઙ્ગમર્દોઽઙ્ગશુષ્કતા । સક્રોચશ્ચાઙ્ગવિભ્રંશો મોહશ્ચલચિત્તા । નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશ્ચો ચલદાનિશ્ચ ખીરતા । શુક્લસ્યો રજો નાશો ગર્ભનાશઃ પરિશ્રમઃ ॥

આટોપો ગુદુગુદાશબ્દ । તોદ. સૂચીવ્યવનેનેવ પીઠા । મેદો વિદારણેનેવ વ્યથા । અઙ્ગવિભ્રશ અઙ્ગસ્ય સ્થાનત્યાગેન સ્વલનં । નિદ્રાનાશો નિદ્રાસ્ત્વમપિ । ગર્ભનાશ. આમગર્ભ્યાત ગર્ભશાપ્યાયાં વાતાધિષ્ઠાનાદર્મપ્રહણમિતિ જૈઞ્ઞટ. । પરિશ્રમઃ આયાસ વિના શ્રમઃ ॥

સ્થાન તથા નામે પ્રમાણે લક્ષણોથી ખાકીના વાતવ્યાધિઓને બાણી લેવા. એ સર્વમાં પિત્ત વગેરેના સંસર્ગ પણ સમજી લેવો. પ્રથમ હૃસ્વકેશત્વ, પછી વાચાલતા, આટોપ (પેટમાં ગડગડાટ થાય તે), પાર્શ્વશૂળ, પુરીષાતિગાદતા (વિદાનું કંઠણ પહું), મલાપ્રવૃત્તિ (ખાકીની કમળાયત), કમ્પ, સ્તંભ (શરીર અકડાઈ બાય છે), રુક્ષતા, કાર્શ્ય (દુબળા પહું), કાળ્પર્ય (કાળાપહું), શૈત્ય (શીતળતા), લોમહર્ષ (રોમ ઉભા થાય છે), વ્યથા, તોદ (શરીરમાં સોય લોંકા). જેવી પીડા), ભેદ (શરીર ચીરાવા જેવી પીડા), શિરાસ્ફૂર્તિ, અંગમર્દ, અઙ્ગશુષ્કતા, સક્રોચ, અંગવિશ્રંશ, મોહ, અંગજશિત્તા, નિદ્રાનાશ, સ્વેદનાશ, બલહાનિ, ખીરતા, શુક્લસ્ય રજોનાશ, ગર્ભનાશ, અને પરિશ્રમ એટલા છે.

ખાડીના વાત વ્યાધિઓની ચિકિત્સા.

સામાન્યવાતરોગાનાં યા ચિકિત્સા પ્રવ-
હ્યતે । एषां सैव विघातव्या तर्ह्येते यान्ति
संक्षयम् ॥

સામાન્ય વાતરોગોની જે ચિકિત્સા
કહેલી છે, તેજ આમાં પણ કરવાથી તેઓ
શમે છે.

ખીજ પણ વિશેષ ભેદો.

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनि-
लः । हेतुस्थानविशेषेण भवेद्रोगविशेषकृत् ॥

एवविधानि रूपाणि शिरोप्रह्लादीनि अशीति ॥

એ રીતે કાપ પામેલો વાયુ એ શી
રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં હેતુ અને સ્થાન
વિશેષથી ખીજ પણ રોગો થાય છે

हेतुभेद प्रभाषे वातव्याधिना भेद

उदाने पित्तसंयुक्ते दाहो मूर्च्छा भ्रमः
क्लम । अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतता च
कफावृते । प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवो-
पजायते । दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यश्च
कफावृते ॥ प्राणो हृदयाश्रमो वायुः ॥

સ્વેદો દાહસ્વપ્ના મૂર્ચ્છાં સમાને પિત્તસંયુતે ।
કફેન સક્તે વિષ્મયે ગાત્રહર્ષશ્ચ જાયતે ॥

કફેન સયુક્તે સમાને વિષ્મયે સત્તેજસ્વરુદ્ધે મ-
વત । ગાત્રહર્ષો રોમાઙ્ગ ॥

અપાને પિત્તસંયુક્તે દાહૌર્ણ્યં રક્તમૂત્રતા ।
અધઃકાયે ગુરુત્વશ્ચ શીતતા ચ કફાવૃતે ॥

ગુદાશ્રયોપપાન ॥

વ્યાને પિત્તાવૃતે દાહો ગાત્રવિક્ષેપણં ક્લ-

મઃ । સ્તમ્ભોઽય દળ્બકશ્ચાપિ શૂલસૌચૌ
કફાવૃતે ॥ દળ્બક આક્ષેપકમેદ ॥

પિત્ત સાથે ઉદાનવાયુ મળવાથી દાહ,
મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, અને ગ્લાનિ, થાય છે, કફ
સાથે મળવાથી પરસેવાનો નાશ, રોમહર્ષ,
મન્દાગ્નિ, અને શરીરમાં શીતતા થાય છે,
પિત્તસાથે પ્રાણવાયુ મળવાથી ઉલટી અને
દાહ થાય છે, કફ સાથે મળવાથી દુર્ભળતા,
ગ્લાનિ, તદ્રા, અને વૈરસ્ય થાય છે. પિત્ત
યુક્ત સમાન વાયુથી સ્વેદ, દાહ, તુષા, મૂ-
ર્ચ્છા, એ થાય છે, કફ સહિત હોય તો વિદ્યા
મૂત્રની અટકાયત અને રૂવાડા ઉભા થાય છે
પિત્ત સાથે અપાન વાયુ મળે છે તો દાહ,
ઉષ્ણતા, અને મૂત્રમાં રક્તતા, એ થાય છે,
કફ હોય તો નીચેના શરીરમાં ભારેપણુ તથા
શીતપણુ આવે છે પિત્ત સાથે વ્યાનવાયુ
હોય તો દાહ, હાથ પગ પછાડવા, અને
ગ્લાનિ થાય છે, કફ સાથે હોય તો સ્તબ્ધ,
દડકાક્ષેપ, શૂળ, અને સોળે હોય છે.

हेतुभेदना भेदना वातव्याधियानां
चिकित्सा.

વાતે સપિત્તે કુર્વીત વાતપિત્તહરી ક્રિ-
યામ્ । સકફે તત્ર કુર્વીત વાતશ્લેષ્મહરી
ક્રિયામ્ ॥

પિત્ત સહિત વાયુમાં વાત પિત્ત હર
ઉપાયો કરવા, અને કફ સહિત હોય તો
વાત કફ હર ક્રિયાઓ કરવી.

સ્થાન ભેદો વિષે ૨૨ વગેરે ધાતુ-
ઓમાં રહેલ વાયુનાં લક્ષણ.

ત્વગ્ રુક્ષા સ્ફુટિતા સુષા કૃશા કૃષ્ણા
ચ તુદ્યતે । આતન્યતે સરાગા ચ સર્વરુક્

ત્વગતેડનિલે ॥ સર્વરુક્ સતતલબ્ધયા ત્વગતે
ત્વક્કાન્દનાર રસ ઉપ્યતે । ત્વગધાર્યસ્વાત્ તેન
રસગતેત્યર્થ. ॥

રુજસ્ત્રીપ્રાઃ સસન્તાપો વૈવર્ણ્ય કૃણતા
રુચિઃ ॥ માત્રે ચારુણ્ય મુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસ-
ત્તગતેડનિલે ॥ અરુપિ ત્રણાનિ મુક્તેત્યપ્રાપ્યવ-
સિતાદિત્વાત્ કર્તારિત્તઃ તેન મુક્તવતઃ સ્તમ્ભ
સન્તર્પણેન રક્તવૃદ્ધે ॥

ગુર્વજ્ઞં તુયતે સ્તન્નં દળદમ્બુષ્ટિહત યથા ।
સરુક્ સ્તિમિતમસ્યર્થે વાતે માંસસમાશ્રિતે ॥
દળદમ્બુષ્ટિતાહિતમિવ તુયતે સ્તિમિત નિશ્ચલમિ-
ત્યર્થ । માંસમેદસોર્ગતવાતયોરેકલિંગત્વમ્ અદૂરા-
ન્તરેણ । પ્રત્યસત્તેરાશ્રયપ્રભાવાત્ ॥

તથા મેદશ્રિતઃ કુર્યાત્ પ્રન્થીન્ મન્દરુજો
વ્રણાન્ ॥ તથા મેદ શ્રિત માંસગતવત્ । દરેણ
પ્રત્યાસત્તેરાસ્થિરૂપાયા મેદાન્ કુર્યાદ્ પ્રન્થીનિત્યા-
દિર્વિશેષ' ॥

ભેદોડસ્થિપર્વણાં સન્નિશૂલં માંસબલસ-
યઃ । અસ્વપ્નઃ પ્રવલ્લા રુક્ ચ વાતે દુષ્ટેડ-
સ્થિસંસ્થિતે । વાતે મજ્જાગતે પીઠા ન ક-
દાચિત્ પ્રજ્ઞામ્યતિ ॥ મજ્જાગતેડસ્થિગતવત્
સ્યાત્ અય વિશેષ પીઠેતિ ॥

ક્ષિપ્રં મુચ્ચતિ વધ્રાતિ શુક્રં ગર્ભમથાપિ
વા । વિકૃતિં જનયેચ્ચાપિ થુક્તસ્યઃ કુપિ-
તોડનિલઃ ॥ શુક્ર વધ્રાતિ સ્થલમયેવ ન ગર્ભ
ક્ષિપ્રં મુચ્ચતિ । આમમેવ પાતયતિ વધ્રાતિ મદ
કરોતિ ચ વાતદુષ્ટા શુક્રારમ્ભત્વાત્ વિકૃતિં શુ-
ક્તસ્ય વર્ણાન્તરભાદિરૂપામ્ ગર્ભસ્ય નિકૃતાજ્ઞત્વા-
દિરૂપા જનયતિ ॥

વાયુ રસમાં રહેલ હોય તો આમથી
રૂક્ષ, ફાટેલી, જડ, પાતળી, કાળી, સોઠથી
લોઠાયા જેવી, પીડવાળી, લાઠબડતી, અને
રતાશવાળી થાય છે, અને સાતે ત્વચાઓમાં
પીડા થાય છે. વાયુ રક્તમાં રહેલ હોય તો
તીવ્ર પીડા, સતાપ, વર્ષાનું બગડી જવું, દુર્ભ
જતા, અરૂચિ, શરીરમાં પ્રશ્નો, અને જમ્યા
પછી તૃપ્તિથી રક્ત વધવાથી સ્તપ્થપણુ થાય છે,
વાયુ માંસમાં રહેલ હોય તો અગ્નુ ભારેપણુ,
લાઠડી કે સુઠીના પ્રહાર જેવી વેદના, સ્તપ્થતા
માંસમાં બધા, તથા તે નિશ્ચળ થઈ જાય છે
વાયુ મેદમા રહેલો હોય તો માંસમાં રહેલ
વાયુના જેવા જ લક્ષણો હોય છે, અને થોડી
પીડાવાળી ગાંઠો અને પ્રશ્નો થાય છે. અસ્થિ-
નો વાયુ દુષ્ટ હોય તો હાડકાના સાંધાઓમાં
ભેદ, સાંધાઓમાં શૂળ, માંસ અને બળનો
ક્ષય, નિદ્રા ન આવવી, બહુ પીડા, જો થાય
છે મનજના વાયુની પીડા કઠી પશુ મટતી
જ નથી. વીર્યના વાયુના ઠોપથી વીર્યપાત
થતો નથી, કાચા ગર્ભને પાડી નાંખે છે તથા
મૂઠ કરી નાખે છે, વીર્યનો વર્ણ બદલાવી
નાંખવો વગેરે વિકાર કરે છે અને ગર્ભમાં
અંગો બગાડી નાખવાનો વિકાર કરે છે. વા-
યુથી દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થયેલો
હોવાથી તેનો પાત કરે છે.

આ ભેદોનો ચિકિત્સા.

વાયો ત્વગાશ્રિતે સ્નેહામ્યજ્ઞં સ્વેદશ્ચ કા-
રયેત્ । રક્તસ્યે સ્ત્રીત્કાન્ લેપાન્ ચિરેકં
રક્તયોગમ્ ॥ માંસમેદોગતે વાતે સર્વેક
નિરૂદ્ધમ્ ॥ અસ્થિમજ્જાગતે સ્નેહં વાહિરન્તશ્ચ
યોજયેત્ । કેતકનાગવલાતિવલાનાં યદ્ધ-

હુલેન રસેન વિપક્ષમ્ । તૈલમનસ્પત્તુષોદ-
કસિદ્ધં મારુતમાસ્થિગતં વિનિહન્તિ ॥

इति केतकादि तैलम् ॥

हर्षोऽञ्जनानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ॥

રસમાં રહેલા વાયુ માટે સ્નેહનો અ-
ભય અને સ્વેદન કરવું, રક્તના વાયુ માટે
શીતળ હોવો, વિરચન, અને લોહી કઠાવવાનું
કરવું, માંસ તથા મેદના વાયુ માટે વિરચન
સહિત નિરૂહ અસ્તિ દેવી; અસ્થિ અને મ-
લ્મમાંના વાયુ માટે બહાર તથા અંદર સ્નેહ
આપવો.

કેતકાદિતૈલ—કેવડો, નાગબદા, તથા
અતિબદાના ધણી સ્વરસથી, અને ધણી તુ-
ષોદકથી પકાવેલું કેતકાદિતૈલ વાપરવાથી
અસ્થિમાં રહેલો વાયુ હઠ્થાઈ બાક છે. વી-
ર્યમાં રહેલા વાયુ ઉપર આનંદ રાખવો, તથા
બળ અને વીર્ય વધારનાર પ્રયોગો કરવા.

બીજા સ્થાન ભેદો

વાતે કોષ્ઠાશ્રિતે દુષ્ટે નિગ્રહો મૂવર્ચસોઃ ।
બ્રમ્હદ્રોગગુલ્માર્શઃ પાર્શ્વશૂલજ્વ જાયતે ॥

(કોષ્ઠલક્ષણમાહ) સ્થાનાન્યામાશ્નિકાનાં
મૂત્રસ્ય રુધિરસ્ય ચ । હ્રુદુન્દ્રકઃ ફુન્ફુસશ્ચ
કોષ્ઠાદિત્યાભિધીયતે ॥

અન્દ્રક પોઠ ઇતિ લોકે । एतेन कोष्ठशब्देन
सर्व एवाशया कथ्यन्ते । तथापि विशेषार्थमाभा-
शयादिगतवातलक्षणाभ्याप्ये पृथक् कथ्यन्ते ॥

(અય તસ્ય ચિકિત્સા) પાચનીયૈ રસૈર્યુ-
ક્તૈરન્યૈર્વા પાચયેન્મલાન । વિશેષતઃ પિષેત્
ક્ષીરં નરઃ કોષ્ઠગતેઽનિલે ॥

(અથામાશ્નયગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ ।

चरकः—) इत्याश्वौदरनाभीस्कृतृष्णोद्धार-
विशूचिकाः । कासः कण्ठस्य शोषश्च
श्वासश्चाभाश्वयेऽनिले ॥

(આમાશ્નયસ્ય લક્ષણમાહ ચરકઃ) । ના
મિસ્તનાન્તરં જન્તોરાદુરામાશ્નય ઘુષાઃ ॥ ઇતિ

(અય તસ્ય ચિકિત્સા) આમાશ્ન
યસ્યે ત્વનિલે પ્રશસ્ત પ્રાગ્ લઢ્ઢનં દીપનપા
ચનશ્ચ । પ્રચ્છર્દનં તીક્ષ્ણવિરેચનં વા મુદ્ર
યવાઃ શાલિયુતા પુરાણાઃ । મૂત્રીકપથ્યા
સટ્પિષ્કરાણિ વિલ્વામૃતાદારુકનામરાણિ
ઉગ્રા વિષા માગધિકાવિદાનિ કાયાસ્ત્રય
સામસમીરણપ્રાઃ ॥

મૂત્રીક રોહિષ મુગ્ધતૃણવિશેષસ્તદભામે ડ
શીર પ્રાશ્નમ્ । પુષ્કર પુષ્કરમૂલમ્ । દારુક ડે
વદારુ । ઉગ્રા વચા । વિષા અતિવિષા । ચિત્ર
કેન્દ્રયવૌ પાઠાકટુકાતિવિષાઽમયા ॥

આમરશ્ચયોત્યવાતપ્તં ચૂર્ણં પેયં મુશ્વામ્બુ
ના । યોગેઽસ્મિન્ મિષજા ગ્રાહ્યાઃ વળ્લ
ષડ્ ધારણાઃ પૃથક્ । દિનેષુ ષડ્ઘુ દાતવ્યા
સ્તેન ષટ્ધરણઃ સ્મૃતઃ ॥ અત્ર વળ્ણા સમ્
ઠિતાના ષટ્ધરણમિતાના ચૂર્ણાઠિતાનામેકાશ્નિકા
હનિ એકટક્ષ્ણે દેયઃ ॥

આમાશ્નયગતે વાતે હર્દિશ્ચાપિ યથાક્રમમ્
દેયઃ ષટ્ધરણો યોગઃ સપ્તરાત્રં મુશ્વામ્બુના

અયમર્થ । પ્રથમદિવસે વમનં કારયિતવ્ય તઃ
દ્વિતિયદિનમારમ્ય ષટ્દિનપર્વન્ત પાઠકમેળેકૈ
સ્ય ચૂર્ણટક્ષ્ણમિત દેયમિત્યર્થ । ઇતિ ષટ્ધર
યોગઃ ॥

(અય પક્ષશયગતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમાહ

પકાશયસ્થોઽન્નકૂજં શૂલાદોષી કરોતિ ચ ।
કુચ્છમૂત્રપુરીષત્વમાનાહં ત્રિકવેદનામ્ ॥
આદોષો વાતસ્ય ક્ષુબ્ધત્વમ્ । ન તુ ગુડુગુડાશય્દ-
સ્તસ્યાન્નકૂજનોક્તલાત્ ॥

વહેઃ સંવર્ધનં કાર્યં કર્મોદાવર્તકં તથા ।
દેયઃ સ્નેહવિરેકશ્ચ પકાશયગતેઽનિલે । વાતે
જઠરગે દદ્યાત્ ક્ષારચૂર્ણાદિદીપનમ્ । મુષ્ટી-
કુટજવીજામિત્તૂર્ણ કોષ્ણામ્બુ કુક્ષિગે ॥
ગ્રહો વિષ્ણુમૂત્રવાતાના શૂલાધ્માનાશ્મશર્કરાઃ ।
જઙ્ઘોરત્રિકપાર્શ્વાસપૃષ્ઠરોગો ગુદેઽનિલે ॥
રોગોઽન્ન રુજા પીઢેતિ યાવત્ ॥

વાતે ગુદગતે દુષ્ટે કર્મોદાવર્તકં હિતમ્ ॥
હૃદયાનિલનાશાય ગુઢૂર્ચી મરિચાન્વિતા-
મ્ । પિષેત્પાતઃ પ્રયત્નેન સુસ્તત્પ્રામ્ભસા
સહ । પિષેદુષ્ણામ્ભસા પિષ્ટમાશ્વગન્ધં વિ-
ભીતકમ્ । ગુદયુક્તં પ્રયત્નેન હૃદયાનિલના-
શનમ્ । દેવદારુસમાયુક્તં નાગરં પરિપેષિ-
તમ્ ॥ દ્રાત્તવેદનાયુક્તં પીત્વામુલ્લમવાપ્નુયાત્ ।
શ્રોત્રાદિધ્વિન્દ્રિયવર્ધં કુર્યાત્ કુઢઃસપીરણઃ ॥
શ્રોત્રાદિધ્વનિલદુષ્ટે કાર્યો વાતહરઃ ક્રમઃ ।
સ્નેહાભ્યક્ત્રાવગાહાશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ ચ ॥

કુર્યાદ્ધિરાગતઃ શૂલં શિરાકુચ્છનપૂરણમ્ ।
સ ચાક્ષાભ્યન્તરાયામં સર્લ્લી કુન્જત્વમેવ ચા ॥
કુચ્છન સઙ્કોચ ચાક્ષાયામ પૃષ્ઠેન નત અમ્યન્તરા-
યામ ક્રોડેન નત શૂલ શિરાયામેવ પૂરણં સ્થૂલત્વમ્ ॥

સ્નેહાભ્યક્ત્રોપનાદશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ ચ ।
વાતે શિરાગતે કુર્યાત્ તથા ચાષ્ટગ્વિષ્ણોક્ષણમ્ ॥

શૂલમાલેપકઃ કમ્પઃ સ્તમ્ભઃ સ્નાયવનિ-
લાઙ્ગવેત્ ॥

સ્વેદોપનાહાશ્રિકર્મવન્ધનોન્મર્દનાનિ ચ ।
કુદે સ્નાયુગતે વાતે કારયેત્ કુચ્છલો મિષક્ ॥
હન્તિ સન્ધિગતઃ સન્ધીન્ શૂલશ્ચોથી ક-
રોતિ ચ ॥ હન્તિ વિશ્લેષયતિ ॥

કુર્યાત્સન્ધિગતે વાતે દાહસ્નેહોપનાહનમ્ ।
ઇંદ્રવાહણિકામૂલં માગધીગુડસંયુતમ્ । મ-
ક્ષયેત્કર્ષમાત્રં તત્સન્ધિવાતં વ્યપોહતિ ॥

કોઠામાં રહેલ વાયુ દુષ્ટ થાય તો વિદ્યા
મૂત્ર બંધ થાય છે, તથા બ્રહ્મ, હૃદ્રોગ, શુદ્ધ,
અર્ધ, અને પડખાંનુ ચૂળ થાય છે

કોઠાનુ લક્ષણ—અગ્નિનું, અગ્નિનું, પકવ-
અગ્નિનું, મૂત્રનું અને રક્તાનું સ્થાન હૃદય,
પીઠ, ફેફસાં, એ સ્થાનોનો કોઠો કહેવાય છે.

કોઠાના વાયુની ચિકિત્સા—પાચન
કરનારા રસો તથા ખીજ ઉપાયોથી મળીને
પકાવવા, અને કોઠાના વાયુ ઉપર માણસે
વિશેષે કરીને દૂધ પીવું.

આમાશયના વાયુનું લક્ષણ—આમા-
શયમા વાયુ હોય તો હૃદય, પડખાં, અને
ઉદરમાં પીડા, નાલિમા દરદ, તૃષા, ઝોડકાર,
કોલેરા, કઠનો શોષ, ઉધરસ, અને શ્વાસ
થાય છે. એમ ચરકનું કહેવું છે.

આમાશયનું લક્ષણ—વિદ્યોનોએ મા-
ણસને નાલિ અને સ્તનોની વચ્ચે આમાશય
છે, એમ કહેવું છે. એમ ચરક કહે છે.

આમાશયના વાયુની ચિકિત્સા—આ-
માશયમા વાયુ હોય તો પ્રથમ લંબન, દીપ-
ન, પાચન, ઉલટી, તીક્ષ્ણ વિરેચનો, તથા
બુના મગ, જવ, અને ચોખ્ખા આપવા.

રેહિસખંડ, હરડે, કચૂરો, અને પુષ્ક-
રમૂળનો, ખીલી, ગળો, દેવદાર, અને સૂઠનો,
તથા વજ, અતિવિષ, પીપર, અને પીઠલ-

જુનો, એ ત્રણ કવાથો આમ સહિત વાયુને હણે છે.

પદ્ધરણયોગ-સારા પાણીમાં આમા શયના વાતને હણનારૂં ચૂર્ણ ખાઈ આ ચૂર્ણને છ વસ્તુના ગ્રહણને લીધે વૈદ્યોએ પદ્ધરણયોગ કહેલો છે. તે છ દિવસ સૂધી દેવાય છે માટે પણ પદ્ધરણયોગ કહેવાય છે. ચિત્રક, ઇંદ્રજવ, કાળીપાક, કડું, અતિવિષ, અને હરદે, એ પદ્ધરણયોગ કહેવાય છે, તે એક દિવસે પા પા તોલા પ્રમાણે છ દિવસ સૂધી દેવું અથવા એ યોગ આમાશયના વાયુ ઉપર ઉલટી વગેરે પ્રથમથી કરાવીને પછી સાત રાત્રી સૂધી કમસર દેવો. (પહેલે દિવસે ઉલટી કરાવવી, બીજે દિવસે પા તોલા ચિત્રક, ત્રીજે દિવસે પા તોલા ઇંદ્રજવ, એમ અનુક્રમે એક એક પદાર્થ છ દિવસ સૂધી ખવરાવવા)

પકવાશયના વાયુના લક્ષણ-પકવાશયના રહેલો વાયુ હોય તો આતરડાંમા ગુડગુડાટ, શૂળ, આટોપ, મૂત્ર તથા મળ મુરઠેલીથી નીકળવા, પેડુનો આકારો, અને ત્રિકમા વેદના થાય છે

પકવાશયના વાયુની ચિકિત્સા-જઠરાગ્નિને વધારવો, ઉદાવર્તની ક્રિયાઓ કરવી, અને રનેહ યુક્ત વિરેચન, એ પકવાશયના વાયુમા દેવા. જઠરમાંના વાયુ ઉપર ક્ષાર ચૂર્ણાદિ દીપનો દેવા, તથા સૂક, ઇંદ્રજવ, અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ બિના પાણીમા કૂળમાના વાયુ ઉપર દેવું.

ગુદાના વાયુનું લક્ષણ-ગુદાના વાયુમા વિષ્ણુ મૂત્ર અને અધોવાયુ ગ્રમ થાય છે, અને શૂળ, આકારો, પથરી, અને રેતી થાય છે, તથા જઘા, સાથળ, ત્રિક, પડખા, ખભા, અને પીઠમા પીડા થાય છે.

ગુદાના વાયુની ચિકિત્સા.

ગુદાનો વાયુ દુષ્ટ થાય તો ઉદાવર્તના ઉપાયો હિત કરનારા થાય છે.

હૃદયના વાયુની ચિકિત્સા-હૃદયના વાયુના નાશ માટે પ્રાતઃકાળમા મરી સહિત ગળો સહજ ગરમ પાણીમાં પીવી. સહજ ગરમ પાણી સાથે આસોદ તથા બેહેડાં ગળ સાથે પીવાથી પણ હૃદયનો વાયુ નાશ પામે છે. દેવદાર અને સૂક વાટીને બિના પાણીમા પીવાથી હૃદયનો વાયુ પીડા સહિત મટી જઈને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રોત્રાદિના વાયુના લક્ષણો-શ્રોત્રાદિ-કર્મોના વાયુ કોપે છે તો તે ઇદ્રિય શક્તિનો નાશ કરે છે.

શ્રોત્રાદિના વાયુની ચિકિત્સા-શ્રોત્રાદિનો વાયુ કોપે છે તો વાતહર ક્રિયા કરવી રનેહયુક્ત અભ્યંગ, સ્નાન, મર્દન, અને લેપો કરવા.

શિરાના વાયુનું લક્ષણ-શિરાગત વાયુ શૂળ, શિરાનો સકેચ, પૂરણ, તથા બાહ્યાયામ અને અતરયામ, ખાલી તથા કુખ્યત્વ કરે છે.

શિરાના વાયુની ચિકિત્સા-રનેહાભ્યંગ, ઉપનાહસ્વેદ, રનેહયુક્ત મર્દન અને લેપનો, અને લોહી કઠાવવું, એ શિરાગત વાયુમાં કરવું.

સ્નાયુના વાયુનું લક્ષણ-સ્નાયુના વાયુથી શૂળ, આક્ષેપક, કષ, રત્તલ, એ થાય છે.

સ્નાયુના વાયુની ચિકિત્સા-ઉપનાહાદિસ્વેદ, અગ્નિકર્મ, (ડામ દેવા જાંબન, મર્દન, એ બધું કુશળ વૈદ્યે સ્નાયુને વાયુ કોપે તો કરવું.

સંધાના વાયુનું લક્ષણ-સંધિગત વાયુ સંધિઓને હણે છે તથા શૂળ અને સોજા કરે છે,

સાંધાના વાયુની ચિકિત્સા—સંધિગત વાયુમાં દાહ, સ્નેહ, ઉપનાહ, એ કરવાં, તથા ઇદ્રવારણાંતુ મૂળ પીપર અને ગોળ સાથે એક તોલી ખાકું, એથી સંધિવાત મટી બચે છે.

કષ્ટસાધ્ય વાતવ્યાધિઓ

હનુસ્તમ્ભાર્દિતાપ્તેપપક્ષાયાતાપતાનકાઃ ।
કાલેન મૃતા યત્રાત્ સિધ્યન્તિ યદિ વા
ન વા ॥ શતેષ્વેક કશ્ચિન્મુચ્યત્ इत्यर्थ । પર
ક' સિધ્યતિ યસ્તરુણો ભવતિ તથા વલ્લાનુપ-
દ્રવરહિતઃ ॥

હનુસ્તમ, અર્દિત, આશ્લેષ, પક્ષાધાત, અને અપતાનક એઓ વખત જતાં બચકર થઈ પડે છે, આવા રોગવાળા સેકડામાંથી થોડા જ બચે છે, તેમાં પશુ બે જીવાન, બળવાન તથા ઉપદ્રવ વિનાના હોય તે જ બચે છે.

વાત વ્યાધિઓના ઉપદ્રવો.

વિસર્પદાહસ્ત્રમૂર્છાશ્વપિમાર્દવૈઃ ।
ક્ષીણમાંસબલં વાતા ઘ્નન્તિ પક્ષવધાદયઃ ॥

વાતા વાતવિકારા' । કર્પકારણયોરભેદોપચારા-
ત્ । વાતાદિતિ પાટે વાતાત્ પક્ષવધાદય इति यो
ज्यम् ॥

વિસર્પ, દાહ, વ્યથા, ભંગ, મૂર્છા અ
રૂચિ, મંદાગ્નિ, માસ તથા બળનો ક્ષય, અને
પક્ષવધ, વગેરે કરનાર વાયુ ભારી નાંખે છે
યાથી વાત વ્યાધિઓ.

શૂનં સમ્પત્ત્વર્ચં મ્લનં કમ્પાધ્માનનિપીઢિ-
હિતમ્ । રુઝાર્તિમન્તઃચ નરં વાતવ્યાધિર્વિ-
નાશયેત્ ॥

સોળ, આમડીની જડતા, આનિ,
કપ, આદિરો, અને વેદના વાળાને વાત વ્યા
ધિ અતે ભારી નાંખે છે.

પંચ વાયુનાં કર્મો

અવ્યાહતગતિર્યસ્ય સ્વાનસ્યઃ પ્રકૃતૌ સ્થિ-
તઃ । વાયુઃ સ્યાત્સોડધિકં જીવેદ્રાત્તરોગઃ
સમાસ્રતમ્ ॥

અપ્રતિહત ગતિવાળો અને પોતાનાં
સ્થાનોમાં રહેલો સમસ્થિતિનો વાયુ રોગ
વગર સો વર્ષ સુધી જીવવા દે છે.

વાત વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

માપસ્યાર્થાદર્કં દેયં તુલાર્થં દન્તમૂલતઃ ।
પલાનિ છાગમાંસસ્ય ત્રિશ્વદ્ દ્રોણેડમ્ભસઃ
પચેત્ । ચતુર્ભાગાવશ્વેષં તં કષાયમવતારયે-
ત્ । મસ્યે દ્વે તિલતૈલસ્ય પયો દઘાચ્ચતુ-
ર્ગુણમ્ । જીવનીયાનિ મણિષ્ઠા ચર્વ્ષં ચિ-
ત્રકકટ્ફલમ્ । સખ્યોર્ષં પિપ્પલીમૂલં રા-
સ્ત્રામલકગોશુરમ્ । આત્મગુપ્તા તયૈરળદઃ જ્ઞ-
તાહા લઘનત્રયમ્ । દેવદાર્વશૃતા કુષ્ઠમશ્વ-
ગન્ધાશ્વચા શટી । પૈતૈરણ્ણમિતૈઃ કર્કૈઃ પા-
ચયેન્મૃદુનાગ્નિના ॥ પક્ષાયાતાદિતે પુંસિ
હનુસ્તમ્ભાર્દિતે તથા । કર્ણશૂલે શિરઃશૂલે
તિમિરે ચ ત્રિદોષજે ॥ પાણિપાદશિતો-
ગ્રીવાશ્રવણે મન્દ એવ ચ । કલાપસજ્જે
પક્ષૌ ચ શુષ્કસ્વામપશાહુકે । પાને વસ્તૌ
તથામ્યજ્જે નસ્યે કર્ણાદિપૂરણે । તૈલમેતત્
પ્રશંસન્તિ સર્વવાતવિકારનુત્ । મહામાષા-
દિનામેદં માષિતં મુનિભિઃ પુરા ॥

इति महामाषादितैलम् । चक्रदत्तम् ॥

माषा यवातसी सुद्रा मर्कटी च कुरण्टकः ।
 गोकण्टाष्टुण्टकक्षैषां प्रत्येकं पलसप्तकम् ।
 चतुर्गुणाम्बुना पक्वा पादशेषं शृतं नयेत् ।
 कार्पासकास्थिवदरं शणवीजं कुलत्थकम् ।
 पृथक् चतुर्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत् ॥
 कषायं तत्र शुक्लीयावतुर्थाशावशेषितम् ।
 प्रस्थश्च ळागमांसस्य चतुःषष्टिपले जले ॥
 प्रक्षिप्य पाचयेद्धीमान् पादशेषं रस नयेत् ।
 तैलप्रस्थे ततः काथान् सर्वास्तान् क्रमशः
 पचेत् ॥ कल्कद्रव्यैः पचेदेभिरमृताकुष्ठसै-
 न्धवैः । रास्ना पुनर्नैवरण्डैः पिप्पल्या श-
 तपुष्पया ॥ बलाप्रसारिणीभ्याश्च मांस्या
 कटुकया तथा । पृथक्पथमितैरितैः साधये-
 न्यदुनाग्निना ॥ हन्याचैलमिदं शीघ्रं वात-
 व्याधीनशेषतः । आक्षेपकं पक्षघातमूर्ह-
 स्तम्भापषाडुको ॥ हस्तकम्पं शिरःकम्पं
 विश्वाचीमर्दितं तथा ॥

इति द्वितीय माषादितैलम् । शार्ङ्गधणत् ॥

अश्वगन्धां बलां बिल्वं पाटलां बृहतीद्र-
 यम् । श्वदंष्ट्रातिबले निम्बं श्योनाकश्च पुन-
 र्नवाम् ॥ प्रसारिणीमग्निमन्थं कुर्यात् दश-
 पलं पृथक् । चतुर्दशे जले पक्वा पादशेषं
 शृतं नयेत् । तैलादकेन संयोज्य शतावरी
 रसादकम् । प्रक्षिपेत्तत्र गोक्षीरं ततस्तैला-
 वतुर्गुणम् ॥ पृथक् पलमितै कल्कैर्द्रव्यैरेभिः
 पचेद्भिषक् । वचाचन्दनकुष्ठैलामांसीशैले-
 यसैन्धवैः ॥ अश्वगन्धावलारास्नाशतपुष्पै-
 र्द्रदारभिः । पर्णी चतुष्टयेनैव तगरेण प्र-
 साधयेत् । तच्चैलं भोजनेऽभ्यङ्गे पाने वस्ती

च योजयेत् । पक्षाघातं हतुस्तम्भं मन्यास्तं-
 भं गलग्रहम् । कुब्जत्वं बधिरत्वञ्च गतिभङ्गं
 कटिग्रहम् । गात्रशोषेन्द्रियध्वंसं शुक्रनाशं
 ज्वरक्षयान् ॥ अन्नदृष्टिं कुरण्डश्च दन्तरोगं
 शिरोग्रहम् । पार्श्वशूलश्च पङ्क्तुत्वं बुद्धिना-
 शश्च गृध्रसीम् ॥ अन्यांश्च विविधान् वातान्
 हरेत् सर्वाङ्गसंश्रयान् । अस्याः प्रभावाद्द-
 न्ध्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥ यथा नारा-
 यणो देवो दुष्टदैवविनाशन । तथेदं वात-
 रोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ॥

इति मध्यमनारायणतैलम् ॥

(अथ महानारायणतैलम्) तिलतैलं
 समादाय चतुरादकसम्मितम् । पञ्च-
 पलवकत्वेन शोषयेत् दोषशान्तये ॥
 तत्राजं दुग्धमथवा गन्धं तैलसमं पचेत् ।
 शतावरीरसश्चापि तैलतुल्यं पचेद्भिषक् ॥
 दशमूलीबलारास्नाशिमूतपलपुनर्नवा । शेफा-
 लिका नागबला बला चैव प्रसारिणी ॥
 अश्वगन्धा सहचरो दर्भमूलं करञ्जकः ।
 खदिरं चन्दनं लोध्रं वचाश्चनपलाशकम् ॥
 बकुलैरण्डवरुणशालयुग्मकटम्भराः । शि-
 रीषः शिखरी वासा हिंसा जम्बू विभीत-
 कम् ॥ काञ्चनारः कपित्थश्च पारिभद्रः
 भियालकम् । पाषाणभेदशम्याकटुशिकका
 दाढिमीफलम् ॥ उदुम्बरः सप्तला च क-
 न्यका मालतीत्वचम् । मागधीनलमूलश्च
 यवकोलकुलत्थकम् । आत्मगुप्ताककार्पासवी-
 जं वत्सादनी स्नुही ॥ केतकीमूलश्चार्-
 लाङ्गलीगर्दभाण्डकम् । चित्रकश्च महानिम्बं

पञ्चवल्कलेष्वेव च । मुष्ठी ठेकारि मुसली
 हंसपादी विशल्यकम् । एषां दशपलान्
 भागान् वारिष्यष्टगुणे पचेत् । पादशेषं
 परिस्राप्य तत्र तैलं पुनः पचेत् । छागो
 मेषश्च हरिण एणश्च बहुशृङ्गकः ॥ शशः
 शल्यः शिवा गोधा सिंहो व्याघ्रश्च भल्लु-
 कः ॥ वन्यो वराहः खड्गी च महिषो घो-
 टकस्तथा ॥ कपिर्वभृर्बिडालश्च मूषकश्चो-
 रुदरुः । वर्तीकस्तिचिरिर्लोवः खञ्जरी-
 टश्चकोरकः ॥ उलूको नीलकण्ठश्च वनकुक्कुट
 एव च । शृषश्च गरुडो हंसश्चकः कारण्ड-
 बोऽपि च ॥ कपोतः सारसः क्रौञ्चो वन्यः
 पारावतस्तथा । रोहितो महुरश्चापि शिली-
 न्ध्रः शृङ्गकस्तथा ॥ इलीसो गर्गरी बर्भिः
 कथः काकः पिकापि च । महामत्स्यः क-
 च्छपश्च शिशुमारश्च साङ्गुचिः ॥ मकरो घ-
 ण्टिकाकारस्तदलाभे तु गोषिका । यथाला-
 भममीषाश्च कायं तैलसमं पचेत् ॥ रास्ना
 श्वगधा मिसिदारूकुष्ठपर्णी चतुष्का गुरुके-
 सराणि । सन्धूत्वमांसी रजनीद्वयश्च शै-
 लेयकं चन्दनपुष्करश्च ॥ एलासयष्टीतग-
 राब्दपत्रं भृङ्गोऽष्टवर्गस्तु वचा पलाशी ।
 स्थौणेपट्टश्च विकचोरकाख्यं भूर्वात्वर्चं कट-
 फलपञ्चकश्च ॥ मृणालजातीफलकेतकाख्यं
 सनागपुष्पं सरलं मुरा च । जीवन्तिको-
 धीरवरास्तथैव दुरालाभा वानरिका नखश्च ॥
 कैवर्त्तमुस्तार्जुनतित्तकश्च ॥ वातामखर्जूर-
 कतुम्बराश्च । स धातकीप्रान्थिकपर्पटाश्च
 पटोलहेमावृजयन्तिकाश्च ॥ त्रायन्तिकाल-

म्बुपशक्रबीजं रसाञ्जनाभा त्रिवृताख्या
 च । द्राक्षा कणाद्रोणपुनर्नवाश्च कौंती
 कृमिघ्नो ह्यमारकश्च ॥ नीलोत्पलं पञ्चक-
 कारवीभ्यां रम्भानलो गोक्षुरकः क्षुरश्च ।
 कङ्कोलकालेयकुसुम्भपुष्पन्तुरष्ककावमीरक-
 सिकथकश्च ॥ लवङ्गकर्पूरसालकाण्डीकस्तू-
 रिकाबालकमम्बरश्च ॥

दारु देवदारु । पर्णीचतुष्क शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी
 मुद्रपर्णी माषपर्णी । केसर पुत्रागस्तस्य पुष्प प्रा-
 दाम् । तदलाभे नागकेसरं प्रादाम् । शैलेयकं च्छ-
 रीळा चन्दनमत्रभेदे पुष्कर पुष्करमूलम् । 'तगर-
 स्याप्यलाभे तु कुष्ठं दद्याद्विषग्वर' भृङ्गस्त्वक् । अष्ट-
 वर्गालाभे शतावरी विदार्थस्वगन्धावारह्नीर्दिगुणा
 दद्यात् । वाघहिगेष्टि इति लोके । पालाशी कर्चू-
 रभेद गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । तद-
 लाभे कर्चूर एव देयः । स्थौण्येयो गढिवनभेद
 ईषत् सुगन्धि थुनेर इति लोके । वृक्षीवः श्वेत-
 मूला पुनर्नवा चोरक ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः भट्टे
 उरइति नैपालदेशे प्रसिद्धः । केतकस्य मूल पु-
 ष्यश्च दद्यात् । कैवर्त्तमुस्ता केवटी मोथा गुड-
 तजी इति च नाम । तित्तकः किराततित्तकः
 वाताम वादाम । हेमान्दं वत्तूरस्य फले मूलं
 पत्रञ्च जयन्तिका जैतिवक् । त्रायन्तिका अत्र
 लभ्यत एव न । अलम्बुषा लज्जालभेदः । प-
 ञ्चाङ्गः । आमा बन्बुलः तस्य त्वकः । अरुणा
 मज्जिष्ठा द्रोणः द्रोणु मारुक् पञ्चाङ्गः । पुनर्नवा
 रक्तपुष्पा । ह्यमारकं करवीरस्तस्य मूलम् ।
 पप्रकं नीलेत्पलादम्बोत्पलम् । पप्रकाष्टमुक्तमेव ।
 कारवी मारैलाः । रमाया कन्दम् । क्षुरस्य फ-
 लानि रसलकाण्डम् । आण्डी सुगन्ध द्रव्यम् ॥

कल्कानमीषा विपचेत् सुवैद्यः पृथक् पृथक् कर्षयुगान्मितानाम् । शुभे च नक्षत्र-
मुहुर्त्तलमे सन्तोष्य विप्रांश्च भिषग्वराश्च ॥
सम्पूज्य नारायणनामधेयं देवं त्रिनेत्रं ज-
गतामधीशम् । पात्रे तु हेम्नः खलु राजते
या ताम्रेऽथवा लोहमेऽपि रक्षेत् ॥ अभ्य-
ञ्जनेऽञ्जने नस्ये निरुहे चावगाहने । पाने
चैतद्यथाव्याधि प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन तैलमेतत् प्रयोजितम् । अ-
वश्यं वातजान् व्याधीनशीतिमपि नाशये-
त् ॥ एतस्याभ्यासतो जन्तो र्जरा जातु न
जायते । पतन्ति वलयो नैव पलितश्च न
जायते ॥ नेत्रं तेजस्वि नितरा गृहस्थेव
जायते ॥ नीचैः श्रुतिर्न बाधिर्यं कर्णनादौ
न जायते । पाणिकम्पः शिरःकम्पः प्रला-
पश्च न जायते ॥ बुद्धिभ्रंशो न जायेत त-
स्मात्कर्मसु पाटवम् । यथा जलेन सिक्त-
स्य शालिनः पल्लवादयः ॥ वर्धन्ते धात-
वस्तद्ब्रह्मेहिनोऽनेन नित्यशः ॥ आमं गर्भ-
न्त्यजेद्यातु सूतिका रुग्युता च या ॥ या
च दुःप्रसवक्षीणा ताभ्य एतद्विदं परम् ।
वन्ध्या च लभते पुत्रं गर्भपातो न जायते ॥
योनिरोगाः प्रणश्यन्ति प्रदरश्च प्रशाम्यति ।
अस्मात्तैलवरादन्यत् कुत्रचिन्नास्ति भेषज-
म् ॥ बल्यं वृष्यं बृंहणं च रसायनमिदं म-
हत् । पुरा देवासुरे युद्धे दैत्यैरभिहतान्
सुरान् ॥ भिन्नान् भग्नास्थिकान् विद्वान्
पिबितान् व्यथयार्दितान् । दृष्टाहिताय दे-
वाना नराणाञ्चाब्रवीद्विदम् ॥ तैलं नारा

यणो देवो महानारायणाभिधम् ॥ इति म-
हानारायणतैलम् ॥

नागरं पिप्पलीमूलञ्चव्यमूषणचित्रकम् ।
भृष्टं हिङ्ग्वजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥
रेणुकेन्द्रयबौ पाठा विडङ्गगजपिप्पली । क-
डुकातिविषा भाङ्गी वचा मूर्वा च पत्रकम् ॥
देवदारु कणा कुष्ठं गाला मुस्ता च सैन्ध-
वम् । एला त्रिकण्टकं पथ्या धान्यकश्च वि-
भीतकम् । धात्री च त्वग्शीरश्च यवक्ष-
रोऽखिलान्यपि ॥ एतानि समभागानि सू-
क्ष्मचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि चू-
र्णानि तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥ समर्थं स-
पिषा पश्चात् सर्वं समिश्रयेच्च तत् । एकं
पिण्डञ्च तत् कृत्वा धारयेत् घृतभाजने ॥
गुटेका टङ्कमात्रास्तु खादेत्तास्तु यथोचि-
ताः ॥ दोषकालाग्रपेक्षया ॥

आदौ शाणोन्मितं खादत् सार्धशाणन्ततः
परम् । तदग्रे कर्षमर्दन्तु पूर्णं कर्ष ततः
परम् ॥ गुग्गुलुर्योगिराजोऽयं महाशूलयो
रसायनम् । मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र
विद्यते ॥ अर्शासि ग्रहणीरोगं स्त्रीहृगुल्मोद-
रानपि । आनाहं मन्दमग्निश्च श्वासं कास-
मरोचकम् ॥ प्रमेहं नाभिशूलश्च कृमिस्रय-
सुरोग्रहम् । सर्वान् वातामयान् हन्यादा-
मवातमपस्मृतिम् ॥ वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा
दुष्टव्रणानपि । शुक्रदोषं रजोदोषमुदावर्त
भगन्दरं ॥ राल्लादिकाथसंयुक्तः सर्ववा-
तामयान् हरेत् । काकोल्यादिशुतात्पित्तं
कफमारग्वधादिना ॥ दार्वाशृतेन मेहांश्च

गोमूत्रेण च पाण्डुताम् । मधुना मेदसो वृद्धिं
कुष्ठं निम्बशृतेन च ॥ छिन्नाकाथेन वातासं
शायं मूलकजातं शृतात् । पाटलाकाथस-
हितो विषं मूषकसम्भवम् ॥ त्रिफलाकाथ-
संयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् । पुनर्नवादि-
काथेन हन्ति सर्वोदराण्यपि ॥

रास्त्रा पुनर्नवा शृण्ठी गुडूच्येरण्डजं शृतम् ।
सप्तघातुगते वाते सामे सर्वाङ्गगेडपि चेत् ॥
इति महायोगराजगुग्गुलु ॥

युक्तः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन सिन्धुना ।
वातरोगान् हरेत्सर्वान् ज्वराश्च विषमानपि ॥

क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि मांसेन सार्धं
लघुनानि खादेत् । शाल्योदनेनापि च
षष्टिकेन पलार्धद्वयया दिवसानि सप्त ॥
वातोत्थरोगान् विषमज्वरांश्च शूलान् सगु-
ल्मान् दहनस्य मान्द्यम् । पीहानमुग्रं भुज-
पार्श्वशूल शिरोव्यथां कृन्तति शुकरोपान् ॥

रसोनकल्क ॥

अन्नप्रकारैः पलप्रकारैर्गोधूमकै वा यव-
सक्तुभि वा । दुग्धेन तैलेन घृतेन वापि
युक्तानि शीते लघुनानि खादेत् ॥ संवर्त्त-
केलावकपिञ्जलै वा मृग्याःपलैर्वाप्यथ कौ-
कुटै वा । वराहवार्त्तिकद्वारिणैर्वा सुसस्कृ-
तेरशिबलं समीक्ष्य ॥ रसोनपक्कन्दस्य
मुलिका निस्तुषीकृताः । पाटयित्वा च म-
ध्यस्थं दूरीकुर्यात् तदङ्कुरम् ॥ निव्युग्रग-
न्धनाश्चाय दध्ना सजीय रक्षयेत् । ततः प्र-
क्षाल्य संशोष्य गिलाया परिपेषयेत् ॥ कल्क-
स्य पञ्चमं भागं चूर्णमेषां विनिःक्षिपेत् ॥

सौवर्चलं यवानी च भर्जितं टिक्कु सैन्धव-
म् ॥ कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि च-
र्णयेत् । तिलतैलं च कल्कस्य तुर्यांशं तत्र
मिश्रयेत् ॥ खादेत्कर्षमितं प्रातः किं वा
दोपाद्यपेक्षया । अनुपानं प्रकुर्वीत वाता-
रिशृतमन्वहम् ॥ सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दित-
श्चापतन्त्रकम् । अपस्मारं तथोन्मादमूर्खस्त-
म्भञ्च गुग्गुसीम् ॥ उरः पृष्ठकटीपार्श्वकुम्भि-
पीडां कृमीन् हरेत् । मद्यं मांसं तथाश्लश्च
रसं सेवेत नित्यञ्च ॥ आयासमातपं रोष-
गतिनीरं गुहं स्त्रियम् । रसोनमश्नन् पुरुष-
स्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥ वर्जयेत्तदतीसारी
प्रमेही पाण्डुरोगवान् । अरोचकी गर्भिणी
च मूर्च्छाश्चौरोगसंयुतः ॥ रक्तपिच्छी च
शोषी च यक्ष्मी छर्द्यदितो नरः । पिचे तु
पथ्यभुक् कुर्यात् प्रयोगान्ते विरेचनम् ॥ अ-
न्यथा तस्य जायन्ते कुष्ठपाण्डूवायपादयः ।
स्त्रीस्तन्ये त्वरितं दद्याद्वालानामप्यनिच्छ-
ताम् ॥ तथा च लभते सिद्धिं महावीर्याद्र-
रसोनतः ॥ रसोनाष्टकम् ॥

(अथ वातव्याधिषु रसाः)

रसो गन्धो बरा वह्निर्गुग्गुलुः क्रमवर्धितः ।
तत्रैकभागः सूतः स्याद्वैश्वको द्वि-
गुणः सूतः । त्रिभागा त्रिफला योज्या
चतुर्भागस्तु चित्रकः । गुग्गुलुः पञ्चभागः
स्यादुवुतैलेन मर्दितः । क्षिप्त्वा तत्रोदित
चूर्णं तेन तैलेन मर्दयेत् । शुटिका कर्षमा-
त्रान्तु भक्षयेत्प्रातरेव हि ॥ नागैरण्डमू-
लाना कषायं प्रपिबेदतु । अभ्यज्यैरण्ड-

તૈલેન સ્વેદયેત્ પૃષ્ઠદેશકમ્ ॥ ચિરેકપરિ-
ણામે તુ સ્તિગ્ધમુષ્ણજ્ઞ મોજયેત્ । વાતા-
રિસંજ્ઞકો લેષ રસો નિયતસેવિતઃ ॥ માસેન
મરુતો રોગાન્ હરેત્ સુરતવર્જિનઃ વાતારિસ ॥

મહાભાષાદિ તૈલ—અડદ ૧૨૮ તોલા
દશમૂળ તોલા ૨૦૦, અને ૧૨૦ તોલા બક-
રાનું માસ, એનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં
કવાથ કરીને ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે
ઉતારીને તેમા ૧૨૮ તોલા તલનું તેલ, તેલ-
થી ચોગણુ દ્રવ્ય, અને છવનીચગણુ, મજ્જા,
અવક, ચિત્રક, કાયકેળ, સૂંઠ, મરી, પીપર,
પીપરીમૂળ, રાસ્ના, આમળા, ગોખરૂ, કૌઆં,
એરંડો, સૂવા, ત્રિલવણુ, દેવદાર, કઠ, ગળો,
આસોદ, વજ, તથા કચ્છરાનાં એક એક તો-
લાભાર કલ્કો નાંખીને કોમળ અગ્નિથી પકા-
વવું ચક્રદત્તે કહેલું આ મહાભાષાદિ તૈલ
પદ્માઘાત, હનુગ્રહ, કર્ણશૂળ, માથાનું શૂળ,
ત્રિહોષનું તિમિર, તેમજ હાથ, પગ, માથુ,
ડોક, અને કાનનું મંદપણુ, તથા કલાપચ્છન્ન,
પચુતા, ગૃધ્રસી, અને અપખાહુકને મટાડી દે
છે, આ તેલ પીવાથી, પિચ્ચકારીથી, નસ્યથી,
અને કાન વગેરેમા પૂરવાથી સર્વ વાત વિ-
કારો મટી જાય છે. આ મહાભાષાદિ તૈલ
પૂર્વે મુનિઓએ કહેલું છે.

બીજાપ્રકારનું માષાદિ તૈલ—અડદ, જ-
વ, અળસી, લોરીંગણી, કૌઆં, કાંટાશરિયો,
ગોખરૂ, અને પીળો લોહર, એ દરેક અઠા-
વીશ અઠાવીશ તોલાભાર લેઈ ચોગણુ પા-
ણીમા પકાવી ચોથો ભાગ રહે એટલે તે ક-
વાથ ઉતારીને જૂદો રાખવો. પછી કપાશિયા
ઘોર શલ્બના બીજ, અને કળથી, એ દરેક
છપન છપન તોલાભાર લેઈ ચોગણુ પાણીમાં
પકાવી ચોથો ભાગ રહે એટલે તે કવાથને

ઉતારી જુદો રાખવો પછી ચોસઠ તોલા
બકરાના માસનો બસો છપન તોલા પાણીમા
કવાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે ઉતારી
લેવો. કમસર એ દરેક કવાથમા ચોસઠ તો-
લાભાર તેલ પકાવવું પછી ગળો, કઠ, સૈંધવ,
રાસ્ના, સાટોડી, એરંડો, પીપર, સૂવા, બળા
હાણા, નારી, જટામાસી, અને કડું, એ દરે-
કના એક એક તોલાભાર કલ્કો સાથે એ
તેલને પાણુ પકાવવું શારંગધરે કહેલું આ
માષાદિ તૈલ આંસેપક, પદ્માઘાત, બિરુસ્તભ,
અપખાહુક, હાથ તથા માથાના કપ, વિશ્વા-
ચી, આદિત, તથા સર્વ વાતવ્યાધિઓને તુરત
મટાડી દે છે

મધ્યમ નારાયણુ તૈલ —આસોદ, બ-
ળદાણુ, બીલી, કાકચ, ઉલી તથા બેટી લો-
રીંગણીઓ, ગોખરૂ, ખપાટ, લીમડો, અરહુ,
સાટોડી, નારી, અને અરણી, એ દરેક આ-
ળીસ આળીસ તોલાભાર લેઈને ૪૦૯૬ તોલા
પાણીમાં કવાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી રહે,
એટલે ગાળી લેવો પછી એ કવાથમા ૨૫૬
તોલા તેલ, ૨૫૬ તોલા શતાવરીનો રસ,
અને ૧૦૨૪ તોલા ગાયનું દ્રવ્ય નાખીને વજ,
રતાંજળી, કઠ, એળચી, જટામાસી, પથ્થર
કુલ, સૈંધવ, આસોદ, બળદાણુ, રાસ્ના, સૂવા,
તેલિયો દેવદાર, નાનો તથા મોટો સમેરવો,
જગલી મગ તથા અડદ, અને તાગરના ચાર
ચાર તોલાભાર કલ્કો પણ તેમા નાંખીને
વૈદે મધ્યમ નારાયણુ તૈલ પકાવવું આ તૈલ
લોજન, અવ્યજ, પીતું, પિચ્ચકારી, એમાં
વાપરવાથી પદ્માઘાત, હનુસ્તભ, મન્યાસ્તભ,
ગલગ્રહ, કુખ્જતા, બહેરાપણુ, ગતિભગ, ક-
મરનું ઝલાઈ જવું, ગાત્રનો શોષ, ઇંદ્રિયધ્વસ,
વીર્યનાશ, જવર, ક્ષય, અત્રવૃદ્ધિ, કુરંડ, દત્ત-

રોગ, માથાનું ઝલાઈ જવું, પડખાંનું ચૂળ, પંચુતા, છુદ્ધિનાશ, ઝૂંખસી, અને બીજા પશુ શરીરમાં રહેનારા અનેક પ્રકારના સ્વછળા વાયુ રોગો મટી જાયછે. આ તેના પ્રભાવથી વાઝણીને પુત્ર થાય છે. જેમ કુદર દેત્યોને નાશ નારાયણદેવ કરે છે તેમ આ ઉત્તમ નારાયણ તેલ વાતરોગોનો નાશ કરે છે.

મહાનારાયણ તૈલ--૧૦૨૪ તોલા તલનું તેલ લઈ તેને હોપની સાંતિ માટે પચ્ચ પહ્લવના કલ્કથી શુદ્ધ કરવું પછી તેમા ૧૦૨૪ તોલા બકરી કે ગાયનું દૂધ અને ૧૦૨૪ તોલા શતાવરીનો રસ પકાવવો. પછી દશમૂળ, બળદાણુ, રસ્ના, સરગવો, નીલકમળ, સાટોડી, નગડ, બળદાણુ, નાગબલા, નારી, આસોંદ, કાટાચરિયો, દર્ભના મૂળ, કરજ, ખેર, રતાજળી, હોદર, વજ, બીજલો, ખાખરો, બોલસરી, જોરડો, વાયવરણુ, સાલ, મોટો જજ, કડુ, સરસડિયો, અથેડો, અરડૂસી, જટામાંસી, બળુ, મેહેડા, કાચનાર, કોંઠ, લીમડો, આરોળી, પાપાણુલેદ, ગરમાળો દૂધેલી, દાડમનાં ફળ, ઉંબરો, કટાળો ચોર, હાથલો ચોર, કુંવાર, માલતી, તજ, પીપર, બરૂના મૂળ, જવ, ખેર, કળથી, કોચાં, આકડો, કપાશિયા, ગળો, ચોર, ચિત્રક, કેવડાના મૂળ, ધતૂરો, કલગારી, પીપરનું ઝાંડ, બકાન, પચ્ચલકલ, ગોરખમુંડી, ઠેકારી, મુશળી, રાતી રીસામણી, અને ઇંદ્રવારણું, એ દરેક આળીસ આળીસ તોલાબાર લેઈ, આઠ ગણુ પાણીમા કવાથ કરી, ચોથો ભાગ રહે જોટલે ગાળીને તેમાં ઉપરનું તેલ પાણુ પકાવવું પછી બકરો, ઘેટો, હરણુ, કાળિયાર, સાબર, સસલો, શિળો, ક્ષાઉડી, ઘો, સિંહ, વાઘ, રીંછ, જંગલી સુવર, ગેંડો, પાડો, ઘોડો, વા-

દરો, નેળિયો, ઉંદર, મોટો દેડકો, બટાઉડા, તેતર, લાવાં, ખંજન, ચકોર, ઘુવડ, નીલકંઠ, જંગલી કુકડો, ગીધ, ગરૂડ, હંસ, ચકવાં, ખતક, હોલો, સારસ, કુંજ, જંગલી કબૂતર, શહિતમત્સ્ય, મહુશરમત્સ્ય, શિર્વીમત્સ્ય, શુંગકમત્સ્ય, ઇલોસમત્સ્ય, ગર્ગરમત્સ્ય, વર્મિમત્સ્ય, કવચ, કાગડો, કોચલ, મહામત્સ્ય, કાચળો, શિશુમાર, સાકુંચી, ઘટા જેવો મગર અથવા તે ન મળે તો ચંદન ઘો, આ સર્વમાથી મળે તેટલાંનાં માંસોના ૧૦૨૪ તોલાબાર રસમાં ઉપરનું તેલ ફરીથી પકાવવું. પછી રસ્ના, આસોંદ, સુવા, દેવદાર, બને સમેરવા, જંગલી અઠહ અને જંગલી મગ, કંઠ, અમરૂ, પુષ્પાગપુષ્પ અથવા નાગકેશર, સૈંધવ, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, છડિલો, સુખક, પુષ્કળમૂળ, જેઠીમધ, તખર અથવા કંઠ, જોળચી, મોથ, તમાલપત્ર, તજ, અષ્ટક વર્ગના ઔષધો અથવા તેને બદલે બમણા બમણાં શતાવરી, વિહારીકંઠ, આસોંદ, અને વારાહિકંઠ, વજ, ગંધપલાશી અથવા કચૂરો, બરોંઠ, ઘોળી સાટોડી, બટીઉર, પીલુડીની છાલ, કાચફળ, પચ્ચકાષ, કમળનું મૃણાલ, બાયફળ, કેવડાનાં મૂળ તથા ફુલ, નાગકેશર, શરૂ, મુરામાંસી, ગળો, વાળો, ત્રિફળા, લમાસો, કોચા, કેવડીમોથ, નખલો, આસોંદરો, કરિયાતું, બદામ, અબુતર, ડુંબરૂ ફળ, ધાવણી, પીપરીમૂળ, ખડસલિયો, પરવળ, ધતૂરાના ડોડવા, અરણી, ત્રાયમાણુ, અલબુવા નામની રીસામણીના પાંચે અંગો, ઇંદ્રજવ, રસવંતી, બાવળની છાલ, નસોતર, મણકં, દ્રોણ, દ્રાક્ષ, લીંડી પીપર, રાતી-સાટોડી, નગડના બીજ, વાવડીંગ, કણેરનું મૂળ, નીલકમળ, પચ્ચકાષ, કાળીજીરી, કેળા-

નેકદ, ચિત્રક, ગોખરૂ, એખરાના ફળ, ચલુકળાખ કરૂંખાના ફળ, શિલારસ, કેશર, મીઠુ, લવંગ, કપૂર, આખાનુ કાંડ, જખાદિયા, કસ્તૂરી, વાળો, અને અખર, આ સર્વે બે બે તોલા લેઈ તેમના કદકોથી પણુ એ તેલને પાછુ પકાવવુ નક્ષત્ર, લઝ, તથા સુદુર્ત શુભ ભેધને વૈદ્યે વિષે તથા ઉત્તમ વૈદ્યાનુ પૂજન કરીને, જગત પતિ અને ત્રિ-શુભના પ્રવર્તક શ્રી નારાયણનુ પણુ પૂજન, કરીને આ મહાનારાયણુ તેલ સેનાના, રૂ-પાના, ત્રાખાના, કે લોહાના પાત્રમા રાખવુ, અને રોગને અનુસરીને વૈદ્યે તેનો અભ્યંગ, અજન, નસ્થ, નિરૂહભસ્તિ, અવગાહન, તથા પાન કરાવવુ બહુ કહેવાની જરૂર નથી, માટે દુકામા એટલુંજ કહેવાનુ કે-આ તેલ એ શી પ્રકારના વાત વ્યાધિઓનો અવશ્ય નાશ કરે છે આ તેલનો અભ્યાસ રાખવાથી વળીયાં પડતા નથી, વાળ ધોળા થતા નથી, નેત્રો ગરૂંડના જેવા તેજસ્વી થાય છે. ઊંચ કન્ઠાપણુ, બેહરાપણુ, તથા કર્ણનાદ થતો નથી. હાથ માથુ કપતા નથી, બકવા થતો નથી, ભુદ્ધિ બદ્ધ થતી નથી, અને કામો કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે પાણી સીંચાવાથી જેમ વૃક્ષના પલ્લવાદિ વધે છે, તેમ આ તેલના સિંચાવાથી શરીરના સર્વે ધાતુઓ વધે છે સ્ત્રીને કાચો ગર્ભ પડી જતો હોય તો તેને, સુવાવડીને, અને કસ્ટુવાવડથી નબળી થઈ ગયેલીને આ તેલ હિતકારી છે. આ તેલથી વાગણીને પુત્ર થાય છે, ગર્ભપાત કે યોનિ-રોગો થતા નથી, અને પ્રહર મટી જાય છે આ ઉત્તમ તેલના કરતા વધારે બળવાળુ, વૃધ્ધ, અને ધાતુપૌષ્ટિક બીજુ કોઈ ઔષધ નથીજ. આ તેલ મહા રસાયન છે પૂર્વે દેવો તથા દૈત્યોના સુદમ મામથી વાગેલા અને

હાડકાંઓ લાંગી ગયેલા, વિધાયલા, છુંદા-યલા, અને પીડા પામતા દેવોને ભેધને તે દેવો તથા મનુષ્યોના હિતને માટે નારાયણુ બગવાને આ મહાનારાયણુ નામનુ તેલ કહ્યું હતું.

મહાયોગરાજ ગુચ્છુ--સૂઠ, પીપરી-મૂળ, અવક, મરી, ચિત્રક, શેકેલી હિંગ, બોડીઅજમોહ, સર્પપ, છૂરૂ, શાહછૂરૂ, નગ ઠનાં બીજ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, વાવડીગ, જજીપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારગી, વજ, પીલુડી, તમાલપત્ર, દેવદાર, પીપર, કઠ, રારના, મોથ સૈધવ, એળચી, ગોખરૂ, હરડે, ધાણુ, બેહડા, આમળા, તજ, વાળો, અને જવખાર સમ ભાગે લેઈ, બારીક ચૂર્ણ કરી, તે સર્વની બરેખર ગૂંચળ તેમાં મેળવીને તે સર્વને ઘીમા મર્દન કરીને પીંડા બનાવવો, અને તેને ઘીના વાસણમા રાખી મૂકવો પછી તેઆથી પા પા તોલાની (૨૪ રતિની) ગોળીઓ કરી દોષ તથા કાળ વગેરેને અનુ-સરીને ખાવી. પ્રથમ થોડા દિવસ સૂધી એક એક ગોળી ખાવી. પછી દોઢ દોઢ ગોળી ખાવી, પછી અરધા તોલા જેટલી (બે બે ગોળી) ખાવી, અને પછી એક તોલા જેટલી (ચાર ચાર) ગોળીઓ ખાવી. આ યોગ રાજ ગૂંચળ અત્યંત સુખ્ય રસાયન છે એ ખાનારને મૈથુન કે અન્નપાનનો કઈ નિયમ રાખવાની જરૂર નથી. આ ગૂંચળ ખાવાથી અર્શ, ગ્રહણી, બરલ, ગુદમ, ઉદરરોગો, પે-ડુનો આક્રંદો, મદાગ્નિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અ-રૂચિ, પ્રમેહ, નાભિનુ શૂળ, કૃમિ, ક્ષય, છા-તીની પકડ, સર્વ પ્રકારના વાતવ્યાધિઓ, આમવાત, અપરમાર, દુષ્ટ મણ્ઘો, કોઠ, વી-ર્યના દોષો, રજના દોષો, ઉદાવર્ત, અને ભ-ગદર, એ રોગોનો નાશ થઈ જાય છે.

મહાયોગરાજ ગુચ્છુના અનુપાનો—
આ ગૂઝળ રાસ્નાદિ કવાથ સાથે ખાવાથી
સર્વે વાતવ્યાધિઓ મટે છે, કાકૌલ્યાદિ કવાથ
સાથે પીવાથી સર્વે ચિત્તરોગો મટે છે, આર-
ગ્વધાદિ કવાથ સાથે પીવાથી સર્વે કફરોગો
મટે છે, હાડ્ડળહરના કવાથ સાથે પીવાથી
સર્વે પ્રમેહો મટે છે, ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી
પાંડુરોગ મટે છે, અને મધ સાથે ખાવાથી
મેહોવૃદ્ધિ મટે છે લીમડાના કવાથ સાથે તે
કોઢને ગળેાના કવાથ સાથે વાતરક્તને, મૂ-
ળાના કવાથ સાથે સોજને, કાંકયના કવાથ
સાથે ઉદરના એત્ને, ત્રિકુળાના કવાથ સાથે
નેત્રરોગોને, અને પુનર્નવાદિ કવાથ સાથે
પીવાથી સર્વે ઉદરરોગોને મટાડે છે

રાસ્નાદિ કવાથ—રાસ્ના, સાટોડી, સુ-
ઠ, ગળેા, અને એરડાને કવાથ રાસ્નાદિ કહે-
વાય છે, તે ધાતુગત વાતો, આમવાત અને
સર્વાંગગતવાતને પશુ મટાડે છે

રસોનાદિક—લસણનો કલ્ક તલના તે-
લ તથા સૈષ્વ સહિત ખાવાથી સર્વ વાતરોગો
તથા વિષમજ્વરો મટી જાય છે.

અથવા દૂધ, તેલ, ઘી, માંસ, ભાત
અથવા સાડીચોખાની સાથે હરરોજ જે જે
તોલાભાર વધારીને લસણનો કલ્ક સાત દિ-
વસ સુધી ખાવાથી વાતરોગો, વિષમજ્વરો,
શૂળો, શુદ્ધ, મંદાસિ, ઉગ્ર ખરલનો રોગ
હાથ તથા પડખાંતુ શૂળ, માથુ દુઃખવું, અને
વીર્યના દોષો મટી જાય છે.

અત્રો, માસો, લઈ, જવનો સાથેવો,
દૂધ, તેલ, ઘી, ખટાઉં તથા લાવા અને
તેતરનાં માસો, હરણી તથા કુકડો અને સુ-
વરનાં માંસો, વેયાં તથા હરણના માસો
એ સાથે અગ્નિના બળ પ્રમાણે શીતકાળમા

લસણ ખાવું એ પદાર્થોને વધાર દેહને
સારા બનાવવા.

રસોનાદિક— લસણના પાકા કદની
ફાતરા વગરની કળીઓને ચીરી અદરના
અકુરોને દૂર કરીને તેનો ઉગ્ર ગધ કાઢવા
મટે તેને રાત્રે દહિમાં પલાળી રાખવી સ-
વ રે કાઢી સુકવીને છીપર ઉપર વાટીને તેનો
કલ્ક કરવો. એ કલ્કમા સમભાગે સચળ,
અજમા, ચેકેલી હિંગ, સૈધવ, સૂઠ, મરી,
પીપર અને છરાના ચૂંચા લેઈને સર્વે કલ્કના
પાચમા ભાગ જેટલું મેળવી દેવું, અને કલ્ક-
ના ચોથા ભાગ જેટલું તલનું તેલ પશુ તેમા
મેળવી દેવું પછી નિત્ય પ્રાતઃકાળે તેમાંથી
અંક તોલા જેટલું, અથવા દોષાદિક ઉપર
ધ્યાન આપીને યોગ્ય માત્રાથી ખાવું ઉપર
એરડાના કવાથનું અનુપાન કરવું. આથી સ-
ર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, અપતત્રક,
અપસ્માર, ઉન્માદ, ઊરુસ્તબ અને ગૃધ્રચીને
મટાડે છે છાતી, પીઠ, કમર, કુખ તથા પ-
ડખાની પીડા, અને કૃમિઓને પશુ તે મટાડે
છે રસોનાદિકનું નિત્ય સેવન કરનારાએ મલ,
માસ તથા ખટાઈ ખાવી, અને શ્રમ, વડકો,
રોષ, બહુબળ અને મેયુનનો તો ત્યાગજ
કરવો અતિસાર, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, અરુચિ,
મૂરછાં, અર્ધ, રક્તપિત્ત, શોષ, મહા લઘ-
રોગ કે ઉલટીવાળાએ, તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રી-
એ લસણ ખાવું નહિજ. પિત્તવાળાએ નિત્ય
પચ્ચ જમીને આ રસોનાદિક લેઈ તેની અતે
વિરેચન લેવું વિરેચન ન લેવાથી કોઢ કે
પાંડુરોગ થાય છે. રસોનાદિકને નહિ ઇચ્છ-
નારાં બાળકોને પશુ તે માતાના ધાવણની
સાથે દેવું. આમ કરવાથી મહા પ્રભાવવાળું
લસણ સિદ્ધિ આપે છે.

વાતારિ રસ—પારો એક ભાગ, અધક થે ભાગ, ત્રિકુળા ત્રણ ભાગ, ચિત્રક ચાર ભાગ, અને એરડિયા તેલથી મર્દન કરેલો ગૂગળ, પાચ ભાગ એ સર્વને મેળવીને તેને પછુ એરડિયા તેલની ભાવના ઢેઢને ગોળી કરવી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક તોલા જેટલી ખાઈને ઉપર સૂક અને એરડાના મૂળનો કવાચ પીવે, અને તે પછી રોગીના વાસામાં એરંડિયુ તેલ ચોપડીને રોક કરવે બે કદી રેચ લાગે તો સ્નિગ્ધ અને ગરમ અન્ન ખાવું આ રસ નિયમિત ખાવાથી, અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવાથી, એક માસમાં વાયુના રોગો મટી જાય છે.

इति वातव्याधिनां अधिकार समाप्त.

ઉરસ્તંભનો અધિકાર.

ઉરસ્તંભનાં નિદાન તથા લક્ષણો.

શ્રીતોળ્લવસંશુષ્કગુહસ્તિગૃહૈર્નિષેવિતૈઃ ।
જીર્ણાજીર્ણે તથા યાસસક્ષોભસ્વમ્જાગરૈ ॥
સ શ્લેષ્મપેદાઃ પવનઃ સામમત્યર્થસચ્ચિત્તમ્ ।
અભિષ્રુયેતરં દોષમુહ ચેત્પ્રતિપદ્યતે ॥ સ-
કથ્યસ્થિની પ્રપૂર્યાન્તઃ શ્લેષ્મણા સ્તિમિતે-
ન સઃ । તદા સ્તન્નાતિ તેનોરૂ સ્તન્થૌ શ્રી-
તાવચેતનો ॥ પરકીયાવિવ ગુરૂ સ્યાતામ-
તિશયેન તૌ । ધ્યાનાન્કમર્દસ્તૈમિત્યતન્દ્રા-
ધ્વર્ચરુચિજ્વરૈઃ ॥ સયુતં પાદસદનકૃચ્છ્રો-
દ્ધરણસુપ્તિભિઃ તમૂસ્તસ્મમિત્યાહુરાઘ્ય-
વાતમથાપરે ॥

જીર્ણાજીર્ણે કિષ્કિંજીર્ણે કિષ્કિદજીર્ણે શીતાદિ-

મિર્નિષેવિતૈ મુક્તે સક્ષોમેળ સચ્ચલનેન દિવાસ્-
મેન રાત્રૌ જાગરણેન અભિષ્રુય દૂષયિત્વા હૃતર
દોષ કપ પિત્તચ્છ । સ્તિમિતેન આદ્રેણ વૃત્તેનેતિ
યાવત્ । ન તુ ઘનેન । સ પવન તદા ઝરૂ સ્ત-
ન્મેન અચેતનો શૂન્યૌ પરકીયાવિવ । અક્રિયા-
વિત્યર્થે । ધ્યાનમ્ મુદતા । પાદસમ્બન્ધિનીભિ
સદનકૃચ્છ્રોદ્ધરણસુપ્તિમિશ્ચ સયુક્ત અય સુશ્રુતેન
મહાવાતવ્યાધિષુ પઠિત ॥

કષ્ઠક જીર્ણ અને કષ્ઠક અજીર્ણ હોય તેમા શીત, ઉષ્ણ, દ્રવ, શુષ્ક, ભારે, અને સ્નિગ્ધ લોજનોથી, શ્રમ, શરીરનુ ચલન, દિવસે શયન તથા રાતે ઉઠગરે, એ સર્વથી કષ્ઠ અને મેઢ સહિત વાયુ, આમવાળા તથા બહુ એકકા યદ્ય ગયેલા કષ્ઠ તથા પિત્તને દુષિત કરીને સાથળમા આવે છે, અને અંદર વીંટાયલા કષ્ઠથી સાથળના હાડકાને પૂરી દે-
ઈને જડ કરી દે છે એથી સાથળ અછડ, શૂન્ય, બહુ ભારે અને પશાંની પેઠે કામ કરવાને અશક્ત યદ્ય જાય છે આ રોગમા મુદતા, અગભંગ, તદ્રા, ઉલટી, અરૂચિ જવર પગની ગ્દાનિ, પગોનુ માડ માડ ઉપડવુ, અને પગોની જડતા યદ્ય જાય છે. આ ઉર-
સ્તંભ, રોગ કહેવાય છે, અને તેને આઠચ-
વાત પણ કહે છે. સુશ્રુતે આ રોગને મહા
વાતવ્યાધિઓમા ગણેલો છે

ઉરસ્તંભનું પૂર્વરૂપ

પ્રાગૂર્પં તસ્ય નિદ્રાતિધ્યાનં સ્તિમિતતા
જ્વરઃ । રોમહર્ષોઽરુચિશ્છર્દિર્જહ્વોર્વોઃ સ-
દનં તથા ॥

નિદ્રા, અતિ ધ્યાન, ક્રિયા સહિતતા
જવર, રૂંવાંટાનુ ઉલુ ચર્દુ, અરૂચિ, ઉલટી,

અને પીડિમાં તથા સાથળોમાં પીડા એ ઉર્સ્તંભનાં પૂર્વરૂપો છે.

ઉર્સ્તંભનું ૩૫.

વાતશક્તિભિરજ્ઞાનાત્ તત્ર સ્યાત્ સ્નેહના-
ત્પુનઃ । પાદયોઃ સદનં સુતિઃ કુચ્છાદુદ-
રણં તથા । જહુનેરુલાનિરત્યર્થં શશ્વદ્વા
દાહવેદના । પાદશ્ચ વ્યયતે ન્યસ્તઃ શી-
તસ્પર્શં ન વેત્તિ ચ । સંસ્થાને પીઢને ગત્યાં
ચાલને ચાપ્યનીશ્વરઃ । અન્યનેયૌ હિ સ-
મ્ભગાવરૂપાદૌ ચ મન્યતે ॥

અજ્ઞાનાત્ અનિશ્ચયાત્ । સ્તમ્ભસુતિકર્મે રહિત-
પદદર્શનેન વાતશક્તિભિઃ વાતવ્યાપિશક્તિભિઃ ।
તત્ર ઝરુસ્તંભે સ્નેહનાત્ સ્નેહદાનાત્ । સ્નેહાદિના
સ્નેહન્યા ચિકિત્સયા પાદસદનાદયઃ ॥ ઝર્ગોર્મિત્તો-
પમ્ભાત્ તે વિકારા સ્યુઃ જહુનેર્વૈર્ગમનાદાવશ-
ત્તિઃ । અદાહવેદના ર્ષિષ્ઠાદેન સહ વેદના । અ-
ન્યનેયૌ અન્યચાલ્યૌ મવતઃ ॥

વાયુની શંકાથી એ બૂલથી સ્નેહન કરવામાં આવે તો પગમાં પીડા તથા જડતા આવે છે. પગ માંડમાંડ ઉપડે છે, પીડિઓ તથા સાથળોમાં આનિ, અને જરા જરા ઠાંકવાળી વેદના, એ વધારે થાય છે. પગ મૂકતાં દુખે છે, ટાંકા સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, અને ભેજવા તથા ડબાવવા અને ચાલવા હાલવામાં અશક્તિ આવે છે. સાથળો તથા પગ ભાંગી ગયા હોય એમ જણાય છે, અને તેને બીજે કોઈ ઉપાડે તોજ ઉપડી શકે છે.

ઉર્સ્તંભનું અર્થ.

પદા વાહાર્તિતોદાર્તો વેપનઃ પુરુષો મ-

વેત્ । ઝરુસ્તમ્ભસ્તદા હન્યાત્ સાધવેદન્ય-
યા નવમ્ ॥

અન્યથા દાહાયુપદ્રવરહિત તમપિ નવમ્ ઉત્પન્ન-
માત્ર સાધયેત્ ॥

પુરૂષને એ ઠાંક, પીડા, શૂળ, અને કપ થાય છે, તો તે ઉર્સ્તંભ ખારી નાખે છે, પણ તેમ ન હોય અને તુરંતને થયેલ હોય તો તે સાધ્ય છે.

ઉર્સ્તંભની ચિકિત્સા.

સ્નેહાશુક્લ્લાવપમનં વસ્તિકર્મ વિરેચનમ્ ।
વર્જયેદાઘ્યવાતે તુ યતસ્તૈસ્તસ્ય કોપનમ્ ॥
તસ્માદજ્ઞ સદા કાર્યં સ્વેદલઙ્ગુનરૂક્ષણમ્ ।
આપ્તમેદઃકફાધિક્યાન્માર્કતં પરિરક્ષતા ॥
યત્સ્યાત્ કફમશ્મનં ન તુ મારુતકોપનમ્ ।
તત્સર્વં સર્વદા કાર્યમૂરુસ્તમ્ભસ્ય મેષજમ્ ॥
સર્વો રૂક્ષઃ ક્રમઃ કાર્યસ્તપ્રાદૌ કફનાશ-
નઃ । પશ્ચાદ્વાતવિનાશ્ચાથ વિષાતમ્યાસિલા
ક્રિયા । શોઙ્યાઃ પુરાણાઃ શ્યામાકકોદ્ર-
વોદાલજ્વાલયઃ ॥ જાઙ્ગલૈરઘૃતેર્માસૈઃ શ્વાકે-
શ્ચાલવગૈર્હિતૈઃ । શાકૈરલવગૈર્દેદ્યાઙ્ગલતે-
લાઘ્યસાધિતૈઃ ॥ સુનિષ્ણકનિમ્બાકિટં-
તારગવષપલ્લવૈઃ । વાયસીવાસ્તુકાઘૈશ્ચ સા-
ધિતૈઃ શાકમૂલકૈઃ ॥ શાકૈરલવગૈર્યુક્તં
જીર્ણેશાલ્યોદનં મિષક્ । રૂક્ષણાદ્વાતકો-
પમેશિદ્વાનાશાર્તિપૂર્વકઃ ॥ સ્નેહસ્વેદક્રમ-
સ્તત્ર કાર્યો વાત્તમયાપહઃ । પ્રતારયેત્ પ્ર-
તિસ્રોતો નર્દી શ્રીતજ્જ્ઞાં શિવામ્ ॥ સરથ્વ
વિમલં શ્રીતં સ્થિરતોયં પુનઃપુનઃ । યથા-
વિશુષ્કેડસ્ય કફે શાન્તિમૂલ્યહો વ્રજેત્ ॥
શરીરવજ્રમમિશ્ર કાર્યેષા રક્ષતા ક્રિયા ।

स क्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षान्युत्सादनानि च ॥
 कुर्याद्वाहे च मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्पपैः ।
 मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैर्कस्य वा भि-
 षक् ॥ पिचुर्भद्रस्य वा मूलैरथवा देवदा-
 रुणः । सौद्रसर्पपवल्मीकमुत्तिकासंयुतैर्भिष-
 क् ॥ गाढमुत्सादनं कुर्याद्दूरस्तम्भे सवेद-
 ने । दन्ती द्रवन्ती मुरसा सर्पपैश्चापि बु-
 द्धिमान् ॥ तर्कारीमुरसाशिशुवचावत्सक-
 निम्बकैः । पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च
 सेवनम् ॥ भल्लातकाऽमृताशुण्ठीदारुपथ्या-
 पुनर्नवाः । पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्त-
 म्भानिवर्हणाः ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं भ-
 ल्लातकफलानि च । कल्कं मधुयुतं पीत्वा
 ऊरुस्तम्भाद्विमुच्यते ॥ रास्त्राश्यामाकप-
 थ्यामरिचमिसिञ्चिवा वेल्लशक्यश्वगन्धा ।
 यासच्छिन्नाजमोदा मुमुषमतिविषा वृद्धदा-
 रीबृहत्सौ ॥ शुण्ठी तिक्ता यवानी सहचर
 चविकैरण्डदान्वाजकर्ण्य । ऊरुस्तम्भाम-
 वातं कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्युः ॥

इति रास्त्रादिकाथ. ॥

ग्रन्थिकारुणककृष्णानां कार्यं क्षौद्रान्वितं
 पिबेत् । लिङ्गाद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटु-
 कायुतम् ॥ सुस्त्राम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं
 षड्धरणं नरः । पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षि-
 केण गुडेन वा । ऊरुस्तम्भे मशंसन्ति
 गण्डीरारिष्टमेव च । शिलाजतुं गुग्गुलुं वा
 पिप्पलीमथ नागरम् । ऊरुस्तम्भे पिबेन्मू-
 त्रैर्दशमूलीरसेन वा । त्रिफला पिप्पली
 मुस्तं चर्म्यं कटुकरोहिणी ॥ लिङ्गाद्वा म-

धुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः । घृतं सौरे-
 श्वर दद्याद्दूरस्तम्भे कफोत्तरे । दद्यात्
 शुण्ठी घृतं वापि वैश्वानरमथापि वा । सैन्ध-
 वाद्यं हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥
 कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यशरलं दारुकेश्वरम् । अज-
 गन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।
 सन्नाद्रं मात्रया तस्माद्दूरस्तम्भादितः पिबेत् ॥

इति कुष्ठाद्य तैलम् ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूलाजगरादष्टकट्वरम् ।
 तैलप्रस्थं समं दद्रा शृङ्गस्फुराहापहम् ॥
 सल्लेहदधिसम्भूतं तक्रं कट्वरमुच्यते । अष्ट-
 कट्वरतैले च तैलं सार्षपमिष्यते । पिप्प-
 लीमूलशुण्ठ्यांश्च मत्त्येकं द्विपलं कृतम् ॥

इति अष्टकट्वरं तैलम् ॥

द्विपञ्चमूली त्रिफला चित्रकं देवदारु च ।
 एकाष्टीलात्वपामार्गश्रेयसी वायसी शुभा ॥
 बला भार्गी पृथक्पर्णी सुबहा मदयन्तिका ।
 विशालोक्षीरकाश्मर्यस्तिलो देयास्तथाशि-
 कः ॥ चिरबिल्वो शशोकश्च कलझ्यंशुमती
 तथा । पयस्या पीलुपर्णी च गुडूची च
 शतावरी ॥ एषां पञ्चपलान् भागान् जल-
 द्रोणेषु सप्तम् ॥ अष्ट भागावशेषेण पचे-
 तैलाढकं शतम् ॥ कुष्ठञ्च शतपुष्पा च त्र्यु-
 षणं चित्रकं वरा । देवदार्वशुक्रश्रेष्ठं विडङ्गं
 मुस्तमेव च ॥ अश्वगन्धा स्थिरा पाठा
 मूली श्यामाकमेव च । पिप्पल्यः शृङ्गवे-
 रश्च दन्ती हिङ्गवल्ग्वेतसम् ॥ अनेन
 गर्भेण भिषक् कषायेण च साधयेत् ।
 सिद्धशीतञ्च पूतञ्च क्षौद्रेण सह संयजेत् ॥

તદસ્ય નસ્યપાનાર્થ તદેવામ્યજ્ઞને ભવેત્ ।
 ઝરુસ્તમ્મશ્વિરોદ્ગતસ્તૈલેનાનેન શામ્યતિ ॥
 આમવાતં શીતવાતં શુદ્રવાતચ્ચ નાશયેત્ ॥
 इति द्विपञ्चमूलच तैलम् ॥

સિન્ધુરુશ્વિન્વજા સોગ્રા ભાર્ગી યષ્ઠી સ્થિરા
 ફલૈઃ । દારુશ્વિન્વશ્ઠીધાન્યકૃષ્ણાકટ્ફલ-
 પૌષ્કરૈઃ ॥ દીપ્યકાતિવિષૈરળ્હનીલીનીલા-
 મ્બુજૈઃ પચેત્ । તૈલં સકાઙ્ગિકં હન્તિ
 પાનામ્યજ્ઞનનાવનૈઃ ॥ આમવાતં કૃમીન્
 ગુલ્માન્ પ્લીહોદરશિરોરુઝઃ । મન્દારિયં પક્ષ-
 સન્ધ્યળ્હાવાતસ્તમ્ભગદાનપિ ॥

इति महासैन्धवाय तैलम् ॥

દ્વે પલે સૈન્ધવાત્પચ્ચ શુળ્યા ગ્રન્થિક-
 ચિત્રકાત્ । દ્વે દ્વે મહાતકાસ્પીનિ વિન્નતિર્દ્વે
 તથાઙ્ગકે ॥ આરનાલાત્પચ્ચ પ્રસ્થં તૈલસ્યૈ-
 રળ્હજસ્ય ચ । ગૃપ્સપૂરુપ્રાસ્યાતિર્સર્વવાત-
 વિકારનુત્ ॥

इति सैन्धवाय तैलम् । इति ऊरुस्तम्भनिदान-
 चिकित्साधिकार ॥

સ્નેહન, લોહી કઢાવવું, વમન, અસ્તિ
 કર્મ, અને વિરેચન, એથી વાયુ કોપે છે,
 માટે ઊરુસ્તભમાં એ કંઈ કરવાજ નહિ,
 માટે અત્ર તો સ્વેદન, લંધન અને રૂક્ષણ જ
 હંમેશા કરવાં. આમ, મેઠ, અને કંઈ વધારે
 હોવાથી વાયુનું રૂક્ષણ કરવામાં કંઈને શમા-
 વનારાં અને વાયુને નહિ કોપાવનારાંજ ઔ-
 ષધો કરવાં જોઈએ. ઊરુસ્તભના ઉપાશમાં
 એ રીતે સર્વ કરવું જોઈએ. સર્વ રૂક્ષ ક્રિયા-
 ઔષ્માં પ્રથમ કંઈનો નાશ કરીને પછી વાત-
 હર ક્રિયાઓ કરવી. જૂનો સામો કોહરા,

ઉદાસ, ચોખા, ઘી વગરનાં બાંધક માંસો
 અને મીઠા વગરનાં શાકો દ્વિતકારી થાય છે.
 મીઠું નાંખ્યા વગરનાં અને જળ તથા તેલથી
 સંધેલાં શાકો આપવાં. સુનીવરણુક, લીમ-
 ડાનાં પાન, આકડાનાં દીટિયાં, અરમાળાનાં
 તથા અઘેડીનાં પાન, અથવો, અને મૂળા,
 વગેરે લવણ વગરના શાકો આપવાં. ખાધેલું
 છાંયું થયા પછી વેચે રોગીને લવણ વગરનાં
 શાકો સાથે શતા ચોખાનો ભાત ખવરાવવો.
 રૂક્ષક્રિયાથી નિદ્રાનો નાશ અને વાતપ્રકોપ
 થાય તો વાતહર, સ્નેહન તથા સ્વેદન ક્રિયા
 કરવી, ટાઢા જળવાળી સુદર નદીમાં રોગીને
 પ્રવાહની સ્થાને ચલાવવો; અને નિર્મળ શી-
 તળ તથા સ્થિર જળવાળા તળાવમાં વારવાર
 ચલાવવો. શરીરનાં બળનું તથા અગ્નિનું ર-
 ક્ષણ કરતા કંઈ સૂકાધને ઊરુસ્તભ મટે એ
 રીતે ક્રિયા કરવી. ક્ષારો તથા મૂત્રો સંયુક્ત
 પદાર્થોનું સ્વેદન કરવું, તથા રૂક્ષ પદાર્થોથી
 સાથળોને ચોળવી. ઢાઢ હોય તો મૂત્ર વગે-
 રેથી, અથવા કરંજના ફળ સહિત સર્પપોથી,
 અથવા આસોંઠ, આકડા, લીમડા, અને દેવ
 દાર, એઓનાં મૂળોથી સાથળો ચોળવી. વે-
 દનાવાળા ઊરુસ્તભમાં ઉપરના પદાર્થોને મધ,
 રાફડાની માટી, અને સર્પપ સહિત સાથળ
 ઉપર ચોળવા ઊરુસ્તભના રોગમાં ડાહ્યા વેચે
 નાનો તથા ચોટો નેપાળો, કાળી તુળસી, અને
 સર્પપથી સાથળ ચોળવી. અરણી, કાળી તુ-
 ળસી, સરગવેા, વજ, અરડૂસી, અને લીમ-
 ડા, -એમનાં પાન, મૂળ, તથા ફળનો કવાય
 બિનો બિનો પાવો.

લીલામાં, ગળો, સૂંઠ, દેવદાર, હરડે,
 સાટોડી, અને દશમૂલીના સેવનથી ઊરુસ્તભ
 મટી જાય છે.

પીપર, પીપરીમૂળ, તથા લીલામાના

ફળનો કલક મધમા આટવાથી ઉડ્ડસ્તભ મટે છે.

રાસના, સામો, હરડે, મરી, સુવા, હ-
ળદર, વાવડીંગ, કચૂરો, આસોંદ, જવાસો,
ગજો, બોડીઅજમોદ, સુસુળ નામની તુળસી,
અતિવિષ, વરધારો, જીલી તથા બેડી બોરી-
ગણીઓ, કડું, સૂંઠ, અજમો, કાંટાશરિયો,
ચવક, એરડો, ઠાડુંહળદર, અને રાળનો કવાથ
ઉડ્ડસ્તભ, આમવાત, કફના રોગો, વાતરોગો
અને દડાકોપને તુરત હણી નાખે છે. આ
કવાથ રાસનાદિ કવાથ તરીકે ઝોળખાય છે.

પીપરીમૂળ, બીલામો, અને પીપરનો
કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી ઉડ્ડસ્તભ
મટે છે.

ત્રિકુળા તથા કડુંનું ચૂર્ણ મધમાં આટ-
વાથી ઉડ્ડસ્તભ મટી જાય છે.

વાતઅધિઓના પ્રકરણુમા કહેલ પ-
દ્ધરણુયોગ રહેવાતા જિના પાણીમાં પીવાથી
ઉડ્ડસ્તભ મટી જાય છે.

મધ અથવા ગોળની સાથે વધતી
જતી પીપર ખાવાથી ઉડ્ડસ્તભ મટી જાય છે
ઉડ્ડસ્તભમાં કડવા સૂરણનો આસવ
પણ બહુ વખાણાય છે.

મૂત્ર અથવા દશમૂલીના રસની સાથે
શિલાજિત, ગુગળ, પીપર, કે સૂંઠ પીવાથી
ઉડ્ડસ્તભની પીડા મટી જાય છે.

ત્રિકુળા, પીપર, ઓથ, ચવક, અને
કડુંનું ચૂર્ણ મધમાં આટવાથી ઉડ્ડસ્તભ મ-
ટે છે.

કફની અધિકતાવાળો ઉડ્ડસ્તભ સૌર-
શ્વરઘૃત, વૈશ્વનાર ચૂર્ણ, શુંડીઘૃત, સૈંધવાદિ-
તેલ, અથવા અમૃતાશુગુલથી પણ મટી
જાય છે.

કુષ્ઠાધતૈલ.

કઠં, લોખાન, વાળો, શરૂ, દેવદાર,
નાગકેશર, જંગલી તુળસી, અને આસોંદના
કલકથી પકાવેલું સરસિયુ તેલ યોગ્યમાત્રાથી
મધ સાથે પીવાથી ઉડ્ડસ્તભ મટી જાય છે.

અષ્ટકટ્વરતૈલ.

આઠ આઠ તોલા પીપરીમૂળ તથા
સૂંઠ, તરવાળા દહિની ઘાટી છાશ ચોસઠ તો-
લા દહિમાં પકાવેલ ચોસઠ તોલા સરસિયુ
તેલ અષ્ટકટ્વર તૈલ કહેવાય છે. ઝોનાથી ઉડ્ડ-
સ્તભ મટી જાય છે.

દ્વિપંચ લાઘતૈલ.

દશમૂલી, ત્રિકુળા, ચિત્રક, દેવદાર,
મોટી બોલસરી, અથેડો, જળપીપર, રાતી
અથેડી તપખીર, બળદાણ, ભારગી, મોર-
વેલ, નગઠ, ચ બેલી, ઈદવાડૂલી, વાળો, સી-
વણ, રક્તચિત્રક, કરજ, આસોપાલવ, નાનો
સમેરવો, ફીરકાકોલી, પીતુડી, ગજો, અને
શતાવરી—વીશ વીશ તોલા ભાર લેઈને
તેને ૭૧૬૮ તોલા પાણીમાં પકાવી, આઠમા
ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે પાણીમાં ૨૫૬૦૦
તોલા તેલ પકાવવું. પછી કઠં, સૂવા, સૂંઠ,
મરી, પીપર બમણી, ચિત્રક, ત્રિકુળા, દેવ-
દાર, ઉત્તમ અગર, વાવડીંગ, મોથ, આસોંદ,
સમેરવો, કાળીપાક, મૂળા, મામો, આડું,
નેપાળો, હિંબ, અને અમ્લવેતસના કવાથ
તથા કલકોથી એ તેલને ફરીથી પકાવવું.
પછી ટાંડું પડેથી ગાળી લઈને તે તેલમા
મધ નાંખવું. આના નસ્ય, પાન અને અભ્યં-
ગથી લાળા કાળનો ઉડ્ડસ્તભ પણ મટી
જાય છે. આ તૈલ આમવાત, કુદ્રવાત, અને
શીતવાતનો પણ નાશ કરે છે.

મહાસૈંધવાધતૈલ.

સૈંધવ, કંઠ, લઘુશતાવરી, વજ, બારગી, જેડીમધ, સમેરવો, અચક્ષ, કેવદાર, સૂંઠ, કચ્છરો, ધાણા, પીપર, કાચક્ષ, પુંકરમૂળ, અજમે, અતિવિષ, એરંડો, અળી, અને નીલકમળથી પકાવેલું તેલ કાંઈ સાથે પીવાથી તથા અભ્યંજ અને નસ્ત્ય લેવાથી આમવાત, કૃમિ, શુદ્ધિ, બરદનો રોગ, ઉદર-રોગ, માથાના રોગો, મહાગ્નિ, પક્ષાઘાત, સધિવાત, વૃષભુન્ન રોગ, તથા વાયુથી અલાઈ જવાનો રોગ નાશ પામે છે.

સૈંધવાધતૈલ.

સૈંધવ આઠ તોલા, સૂંઠ વીશ તોલા, અને આઠ આઠ તોલા ચિત્રક અને પીપરી-મૂળ, એ'શી તોલા લીલામાના ઠંબિયા, અને ૫૧૨ તોલા આરનાલથી ૩૨૦ તોલા એરંડિયુ તેલ પકાવવું. આ સૈંધવાધતૈલથી ગૃધ્ર-સી, બિરુસ્તક, યુષ્મની પીડા, તથા સર્વ વાત-આધિઓ મટી જાય છે.

૨૨. આમવાતાધિકાર.

આમવાતનાં નિદાન.

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટાભ્યાં મન્દાથેર્નિશ્ચલસ્ય ચ ।
ત્રિગ્ધ્રં મુક્તવતો જ્ઞાત્રં વ્યાયામં કુર્વતસ્ત-
થા ॥ વાયુના પ્રેરિતો જ્ઞામઃ શ્લેષ્મસ્થાનં
પ્રધાક્ષતિ । તેનાત્પર્યમપકોડતૌ ધમનીભિઃ
પ્રપચતે ॥ વાતપિચકર્ફેરૂયો દૂષિતઃ સોઽ-
ન્નજો રસઃ । સ્રોતાંત્પ્રિચ્છન્દયતિ નાના-
વર્ણોત્તિડિપિચ્છલ્લઃ ॥ જનયત્પ્રિદોષૈર્લ્યં

હૃદયસ્ય ચ ગૌરવમ્ । વ્યાધીનામાત્રયો
ઘ્રેષ આમસંજ્ઞોઽતિદારુણઃ ॥

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટસ્ય । વિરુદ્ધાહારઃ ક્ષીરમ્લસ્યાદિઃ ।
નિશ્ચલસ્ય નિર્વ્યાયામ પરસ્ય ॥ ત્રિગ્ધ્રં મુક્તવતો
જ્ઞાત્રં વ્યાયામં કુર્વત ઇતિ મિલિતો રેતુઃ । શ્લેષ્મ-
સ્થાનમ્ જામાશયસન્ધ્યાદિ તેન શ્લેષ્મસ્થાનગમ-
નેન । અત્યન્તં અપકઃ । પિત્તસ્થાનગમનેન પક્ષો
મવિષ્યતીત્યભિપ્રાયઃ । અસૌ જામ ધમનીભિઃ
પ્રપચતે । ધમનીમાર્ગેશ્ચલતિ મૂયો દૂષિતઃ અતિ-
શયેન દૂષિત । સોઽન્નજો રસ જામ. સ્રોતાંતિ
અભિષ્ચન્દયતિ સંશ્રિત્ય રસવહ્નિશિરસરોવે કૃત્વા
સ્રોતાંતિ ગુરુણિ કુર્યાત્ । નાનાવર્ણ. વાતાદિજ-
નિતવર્ણમેદાન્નાનાવર્ણઃ ॥

અજીર્ણાદ્યો રસો જાતઃ સશ્ચિતો હિ
ક્રમેણ વૈ । આમસંજ્ઞાં સ છમતિ શિરોનાચ-
રુજાકરઃ ॥ અજીર્ણાદુક્તાદજીર્ણાત્ ॥

વિરુદ્ધ આહાર તથા ચેષ્ટાઓથી, હં-
મેશાં મંદાગ્નિવાળો છતાં જ્યે તોપણ આ-
વામાં ગૂંથાયા કરવાથી, કસરત નહિ કરવાથી,
વાયુથી પ્રેરિત આમ કંઈના સ્થાનમાં જાય
છે. તેથી નહિ પાકેલો એવો તે ધમનીઓમાં
પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે વાત, પિત્ત, તથા
કફ, એ ત્રણેથી રૂપિત થઈને એતોમાં રહીને
રચતું વહન કરનારી શિરાઓને શક્તિને એ-
તોને ભારે કરી દે છે. વાયુ વગેરેને લીધે અ-
નેક રંગોવાળો અને ચીકણો પીછાવાળો એ
આમ અગ્નિને મંદ કરી નાંખીને હૃદયને ભારે
કરી મૂકે છે. આ મહા હાડકુ એવો આમ
આધિઓનાં સ્થાનરૂપ છે.

આમનું સ્વરૂપ

નહિ પચેલા અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થઇને ક-
મચર એકઠો થઇ ગયેલા રસ આમ કહેવાય
છે, તે માથામાં તથા અંગેમાં પીડા કરે છે

આમવાતનું સામાન્ય લક્ષણ

યુગપત્કુપિતાવેતૌ ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકૌ ।
સ્તબ્ધચ્ચ કુરુતે ગાત્રમામવાતઃ સ ંચ્યતે ॥

एतौ वातकौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति
बोधव्यम् ॥

(અન્યથા) અદ્ગમદોડરુચિસ્તૃષ્ણા આલસ્યં
ગૌરવં જ્વરઃ । અપાકઃ શૂન્યતાજ્ઞાનામામ-
વાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥ વિશેષાર્થમસ્ય સપ્રહઃ ॥

એકી વખતે કોપ પામેલા વાયુ તથા
આમ વેદનાથી ઢાંઢાના સાધ્યોમાં પ્રવેશ
કરીને ગાયોને સ્તબ્ધ કરી દે છે એ રોગ
આમવાત કહેવાય છે. અગમદં, અરૂચિ, તૃષ્ણા,
આળસ, ગૌરવતા, જ્વર, અપચો, અગોની
શૂન્યતા, એ આમવાતના લક્ષણો છે

વાતાધિક આમવાતનું લક્ષણ

સ કષ્ઠઃ સર્વરોગાણા યદા પ્રકુપિતો
મથેત્ । હસ્તપાદચિરોગુલ્ફાત્રિકજાનૂરુસ-
ન્ધિષુ ॥ કરોતિ સરૂજં શોથં યન્ન દોષઃ
પ્રપચતે । સ દેશો રુચ્યતેડ્ડત્યર્થ વ્યાવિદ્
इव वृश्चिकैः ॥ जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसे-
कारुचिगौरवम् । उत्साहहानिं वैरस्यं दा-
हश्च बहुमूत्रताम् ॥ कुत્તौ कठिनता शूलं
तथा निद्राविपर्ययम् । तृद्धिर्दिब्रममूर्च्छाश्च
हृद्ग्रहं विड्विषद्धताम् ॥ जाड्यान्त्रकूजमा-
नाहं कर्षाश्चान्यानुपद्रवान् ॥

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपित स्यात्
तदा वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । हस्तेत्यादि
यत्र दोषः दुष्ट आस. प्रपचते गच्छति । तानाह
जाड्यम् । अकर्मण्यात् । अन्यानुपद्रवान् ।
कलापखड्गत्वादीन् ॥

સર્વ રોગોમાં અત્યંત દુષ્ટ એવો એ
આમવાત થાય છે ત્યારે હાથ, પગ, માથું,
હૂટી, ઢાંડું, ગોઠણ, સાથળ, અને સાંધાઓમાં
પીડાકારક, સોના થાય છે જે ભાગમાં એ
દુષ્ટ આમ જાય છે ત્યાં વીંછી જેવી વેદના
કરે છે જકરાસિ મંદ પડે છે, યુખમાં થુક
આવે છે, અરૂચિ તથા શરીરમાં ભારેપણ
થાય છે ઉત્સાહ જતો રહે છે, વૈરસ્ય અંન
દાહ થાય છે, મૂત્ર બહુ નીકળે છે, પેટ કઠણ
થાય છે, શૂળ આવે છે, નિદ્રા જતી રહે
છે, તરસ લાગે છે, મૂર્ચા અને ઉલટી થાય
છે છાતી ઝલાય છે, મળ બંધ અને જડતા
આવે છે, આતરડામાં અવાજ થાય છે, પેડુ
ચઢી આવે છે, અને ધીબ પશુ કલાપખજતા
વગેરે દુઃખદેણુ રોગો થાય છે.

આમવાતના દોષો વિષે

पित्तात् सदाह्रोगञ्च सशूलं पवनात्मक-
म् । स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादि-
शेत् ॥ गुरुकण्डूकम् बहुकण्डूकम् ॥

આમવાત પિત્તથી હોય તો બળતર
અને રતાશ હોય છે, વાયુથી શૂળ હોય છે,
અને ચળ તથા જડતા કદંથી હોય છે.

આમવાતની સાધ્યાસાધ્યતા.

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उ-
च्यते । सर्वदेहचरैः शोथैः स कष्टः सा-
न्निपातिकः ।

એક દોષનો આમવાત સાધ્ય છે, બે દોષનો હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય છે, અને ત્રણે દોષોથી હોય તો સોબ યાય છે અને તે અસાધ્ય છે

આમવાતની ચિકિત્સા.

લઘુનં સ્વેદનં તિક્તં દીપનાનિ કટૂનિ ચ । વિચરેનં સ્નેહનશ્ચ વસ્તયશ્વામમારુતે ॥
રૂક્ષઃ સ્વેદો વિષાતવ્યો વાલુકાપુટકૈસ્ત-
થા । ડપનાહાશ્ચ કર્તવ્ય્યાસ્તેઽપિ સ્નેહવિ-
જિતાઃ ॥ આમવાતાભિભૂતાય પીઠિતાય
પિપાસયા । પચ્ચકોલેન સંસિદ્ધં પાનીયં
હિતમુચ્યતે । શુષ્કમૂલકયૂષં વા યૂષં વા
પાશ્વમૌલિકમ્ । રસકં કાઙ્ગિકં વાપિ શુ-
ષ્ઠીચૂર્ણાવચૂર્ણિતમ્ ॥ સૌવીરં સ્વિન્નવાર્તા-
કં તથા તિક્તફલાનિ ચ । વાસ્તુકશાકં
સારિદ્રું શાકં પૌનર્નર્નં હિતમ્ ॥ પટોલ
મોક્ષુરશ્ચૈવ વરુણં કારવેલ્લકમ્ । યવાન્ન
કોરદૂષાન્નં પુરાણં શાલિષઠ્ઠિકમ્ ॥ લવ
કાનાં તથા માંસં હિતં તક્ષેણ સંસ્કૃતમ્ ।
હિતશ્ચ યૂષઃ કૌલત્યઃ કાલાયશ્વજકસ્ય
ચ ॥ રુચ્યં દધાણથા સાત્ત્મ્યમામવાતહિ-
તશ્ચ યત્ । શતપુષ્પા વચા વિશ્વશ્વદંદ્રા
વરુણત્વચઃ ॥ પુનર્નવા સદેવાહસટીમુષ્ઠિ-
તિકાઃ સમાઃ । પ્રસારણી ચ તર્કારીફલશ્ચ
મદનસ્ય ચ ॥ શુક્તકાઙ્ગિકપિષ્ઠા ચ કો
ળ્ળા ચ લેપને હિતા ॥ અર્હિસ્ટા રુચુકા-
ન્મૂલં ત્રિયુર્વલ્લીકમૃતિકા । મૂત્રપિષ્ઠૈશ્ચ કર્ત-
વ્યમુપનાહઃ પ્રલેપનમ્ ॥ ચિત્રકં કટુકા
પાઠા કલિન્નાતિવિષામૃતા । દેવદાશ્વચા

મુસ્તનાગરાતિવિષામયા ॥ પિષેદુષ્ણામ્બુના
નિત્યમામવાતસ્ય મેષજમ્ । શઠી મુષ્ઠય-
મયા ચોગ્રા દેવાહાતિવિષામૃતાઃ ॥ કષા-
યમામવાતસ્ય પાચન રક્ષભોજનમ્ । પુન-
ર્નવા ચ બૃહતી વર્દ્ધમાનફણિજ્જકૈઃ ॥ ક-
લ્પયેત્ કાથમામે તુ મૂર્વાશિયુદુર્ભોષિક્ ।
સેચનશ્ચામવાતસ્ય રુચૂકપથસાપિ વા ॥
લિશ્વાત્ પથ્યાં સવિશ્વા વા મૂત્રૈર્વા ગુગ્ગુ-
લું પિષેત્ । વિશ્વાલમ્બુપયોઃ કલ્પપદાદ્રા
તિલવિશ્વયોઃ ॥ વિશ્વપથ્યા મૃતા કાથં
કર્વોષ્ણં કૌશિકાન્વિતમ્ । કટીઞ્જીરુપૃષ્ઠા-
નાં રુજ પીતં નિવર્તયેત્ ॥ હિંયુ ચવ્યં વિદં
શુષ્ઠી કૃષ્ણાજાતી સપુષ્કરમ્ । ભાગોત્તર-
મિદં ચૂર્ણં પીતં વાતામજિદ્ધવેત્ ॥

હતિ હિંગવાય ચૂર્ણમ્ ।

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં સૈન્ધવં કૃષ્ણજી-
રકમ્ । ચવ્યચિત્રકતાલીસપત્રકં નાગકે-
શરમ્ ॥ ઇષાં દ્રિપલિકાન્ ભાગાન્ પચ્ચ-
સર્વપલસ્ય ચ । મરિચાજાજિશુષ્ઠીનામેકૈ-
કસ્ય પલં પલમ્ ॥ દાઢિમાત્ કુઢવશ્ચૈવ
દ્વે પલે ચામ્લવેતસાત્ ॥ સર્વમેકત્ર સંશુદ્ધ
યોજયેત્ કુશ્મલો ભિષક્ ॥ પિપ્પલ્યાયમિતિ
લ્યાતં નદૃત્યાગ્રેશ્વ દીપનમ્ । અર્શીસિ પ્ર-
હ્ણી શુભ્રમુદરં સમન્દરમ્ ॥ કૃમિકંદુ-
રુચીર્હન્યાત્ સુરયોષ્ણોદકેન વા । નાતઃપ-
રતરં કિશ્કિદામવાતસ્ય મેષજમ્ ॥

હતિ પિપ્પલ્યાય ચૂર્ણમ્ ॥

પથ્યાવિષયવાનીભિસ્તુલ્યાભિચૂર્ણિતં
પિષેત્ । તક્ષેણોષ્ણોદકેનાપિ કાઙ્ગિકેના-
થવા પુનઃ ॥ આમવાતં નિહન્ત્યાશ્ચ શ્લેષં

मन्दाग्नितामपि । पीनसङ्कासहृद्रोगं स्वरमे-
दमरोचकम् ॥ इति पथ्याय चूर्णम् ॥

रसोनविश्वनिर्गुण्डीकायमामार्दितः पिबेत् ।
नातःपरतरं किञ्चिदामवातस्य मेघजम् ॥

इति रसोनादिकषायः ॥

राक्षां गुडूचीमेरुण्डं देवदारुमहौषधम् ।
पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्विम-
ज्जगे ॥ इति राक्षनापञ्चकः ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यधिक्कनागरैः ।
कथितं बारि तद् पेयमामवातविनाशनम् ॥

इति पिप्पल्यादिष्वथः ॥

शटी विश्वौषधीकल्कं वर्षाभूक्चायसंयुत-
म् । सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामघातविनाशन-
म् ॥ इति शक्यादि ॥

रास्नामृतारम्भधेवदारुत्रिकण्डकैरण्डपु-
नर्नवानाम् । क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जघोरुपाश्वत्रिकपुष्पसुखी ॥ इति रास्नासप्तकः॥

आमवाते कणायुक्तं दन्तमूलीजलं पिबेत् ।
 स्वादेद्वाप्यभया विद्वं गृह्णीं नागरेण
 वा ॥ चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिवि-
 षामयाः । आमाश्वपोथ्यवातघ्नं चूर्णं पेयं
 सुत्वाभ्मुना ॥ पुनर्नवासृता भुण्ठी शताहा
 हृद्ददारकम् । शरीमुण्डितिकाचूर्णमारना-
 केन पाययेत् ॥ आमवातं निहन्त्याशु गृध्र-
 सीमुद्रतामपि ॥ इति पुनर्नवादिचूर्णम् ॥

कर्षे नागरचूर्णस्य काञ्चिकेन पिबेत् स-
दा । आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥
पञ्चकोलकचूर्णन्तु पिबेदुष्णेन वारिणा ।
मन्दाग्निशूलग्लभामकफारोचकनाशनम् ॥

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरघनचारिणः । एक
एव निहन्त्याशु परण्डस्नेहकेसरी ॥ पर-
ण्डतैल्युक्ता हरीतकी भक्षयेन्नरो विषिबत् ।
आमानिहतिर्युक्तो ग्रधसि दृढधारितो
नियतम् ॥ आरग्वधस्य पत्राणि सृष्टानि
कटुतैलतः । आमघ्नानि नरः कुर्यात् सायं
भक्ताहृतानि च ॥ बायुः कठ्याश्रितः शुद्ध
सामो वा जनयेद्भुजम् । कटीग्रहः स एवो-
क्तः पङ्कसक्नोद्द्वयोर्वधात् ॥ शुण्ठीगोक्षुर-
कचबाथः प्रातःप्रातर्निषेवितः । सामे वात-
कटीशूके पाचनं रुक्मणान्नम् ॥ यव-
क्षारसमायुक्तं मूषकच्छविनाशनम् । दश-
मूलीकषायेण पिबेद्वा नागरम्भसा ॥ कटी-
शूलेषु पातव्यं तैलमेरण्डसम्भवम् । महौ-
षधशुद्धयोगेष्वा काथं पिप्पलिसंयुतम् । पि-
बेदामे सक्कोष्ठे कटीशूके विशेषतः । वि-
शोधयेरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचये-
त् ॥ तत्पायसं कटीशूके शृङ्गस्यां परमौष-
धम् । सर्पिसैलं शुद्धं शुक्तं पञ्चमं विश्वमे-
षजम् ॥ पीतमेतन्नब्रैतेस्तथास्तर्पणं कटिशूल-
जुत् । न हि चैतत् समं किञ्चिन्निरामे
कटिमारुते ॥ मुरतरुवल्कलसहितं गोमूत्रं
स्थापितन्तु सप्ताहम् । हिङ्गुवचास्रतपुष्पा-
सैन्यवयुक्तेन तेनाथ । तत्पुटपक्वं हन्यात्
कटीरुजं दारुणं पुंसाम् । आममेवोद्बिद्धिभ-
वान् विकाराध्वानिलोद्भवान् ॥ अमृतना-
गरस्रोक्षुरमुण्डितविकारवरूपाकैः कृतचूर्णम् ।
मत्स्वारनालपीतं सामानिहनाशनं ख्यातम् ॥

इति अमृताद्यं चर्णम् ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरासृताः।
यथोत्तरं भागद्वयथा श्यामाचूर्णञ्च तत्स-
मम् ॥ पिबेन्मस्तु मुरा तत्र काञ्जिकोष्णो-
दकेन वा । आमवातं जयत्याशु सशोथं
वातशोणितम् ॥ त्रिकजानूरुसान्धिस्यज्व-
रारोचकनाशनम् । अलम्बुषादिकं चूर्णं रो-
गानीकविनाशनम् ॥ इति अलम्बुषादिचूर्णम् ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥
काञ्जिकेन तु तत्पेयं विहालपदमात्रकम् ।
आमवाते मृद्धे च योगोयममृतोपमः ॥
इति अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं गुडूची दृढदारुकम् ।
पिप्पली त्रिवृता मुस्ता वरुणं स पुनर्नवम् ॥
त्रिफला नागरश्चेति सूक्ष्मचूर्णानि कार-
येत् । मस्तवारनालतक्रेण पयोमांसरसेन
वा ॥ आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धि-
संस्थितम् ॥ इति अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥

माणिमन्थस्य भागौ द्वौ यवान्यास्तद्वदेव
तु । भागास्त्रयोऽजमोदाया नागरास्त्रागप-
ञ्चकम् ॥ दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मं
चूर्णीकृतं शुभम् । मस्तवारनालतक्रेण सर्पि-
षोष्णोदकेन वा ॥ पीडयत्यमवातं गुल्मं
हृत्स्तिजान् गदान् । डीहानं ग्रन्थिशूला-
दीनानाहं गुदजानि च ॥ विबन्धं जाठरान्
रोगान् कटीवस्तिमसुत्थितान् । वातनूलो-
ममिदं चूर्णं वैश्वानरं स्पृशत् ॥

इति वैश्वानरचूर्णम् ॥

असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वरा-

ही गजकर्णशुण्ठीः । समा घृताः कृत्स्नामि-
दन्तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयूचैः ॥ तन्ने-
रसैर्मद्यसमस्तुभिर्वा यथेष्टचेष्टस्य च भोज-
नस्य । अवाहुकं गुधसिस्त्रज्ज्वातं विश्वा-
चितूनीयतितूनिरोगान् ॥ जङ्गमवातादि-
तवातरक्तं कटीग्रहं गुल्मगुदामयञ्च । सक्को-
ष्ठकं पाण्डुरोगोप्रशोकं हन्यादुरुस्तम्भशुर्दीर्घ-
वेगम् ॥ इति असीतकं चूर्णम् ॥

शुण्ठीनां चट्पलं पिष्टं धान्याकं द्विपलं
तथा ॥ चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतवस्त्रं विपा-
चयेत् ॥ वातश्लेष्मामयान् हन्यादग्निद्वि-
करं परम् । दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णा-
ग्निवर्धनम् ॥ इति शुण्ठीधान्यकघृतम् ॥

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्वं दध्ना विष्णूजसं-
ग्रहे । दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च मकी-
र्तितम् ॥ सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरं तक्ष-
तुर्गुणम् । सिद्धमधिकरं श्रेष्ठममवातहरं
परम् ॥ इति शुण्ठीघृतम् ॥

नागरक्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाच-
येत् । चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेन जलेन वा ।
वातश्लेष्मप्रस्रमनमग्निमन्दीपनं परम् । नागरं
घृतमित्युक्तं कटीशूलामनाशनम् ॥
इति शुण्ठीघृतम् ॥

हिक्कुत्रिकदुर्लभं चर्ष्यं माणिमन्थं तथैव च ।
कल्कान् कृत्वा तु पलिकान् घृतप्रस्थं वि-
पाचयेत् ॥ आरनाल्लहकं दत्त्वा तत्सर्पिर्ज-
ठरापहम् । शूलं विबन्धमानाहममवातक-
टीग्रहम् ॥ नासथेद्वहपीदोषं मन्दाग्नेदीपनं
परम् ॥ इति काञ्जिकाद्यं घृतम् ॥

शृङ्गवेरयवभारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ।
पिष्टा विपाचयेत्सर्पिरारनाले चतुर्थेण ॥
शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ।
नाशयेद् ग्रन्थीदोषमसिन्दपीपनं परम् ॥

इति शृङ्गवेराय वृत्तम् ॥

पिबेद्विन्दुघृतं वापि धान्वतरमथापि वा ।
महाशुण्ठीघृतं वापि आमवाते पुनःपुनः ॥
यत् किञ्चिद्वेदनं सर्पिर्दीपन पाचनञ्च यत् ।
तत् सर्वमामवातेषु योज्यं वा मस्तु षट्प-
लम् ॥ अजमोदमरिचपिप्पलिविडङ्गमुरदा-
रुचित्रकस्तथाः । सैन्धवपिप्पलमूलं भागा
नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी दशपलिका
स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य । पथ्या-
पलानि पञ्च च सर्वेण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥
सप्तगुडवटकानदतश्चूर्णं वाकोष्णवारिणा पि-
बतः । नश्यन्त्यामाश्वनिलजाः सर्वे रोगाः
सुकष्टाश्च ॥ प्रतितूनीविश्वाचीगेगाश्चान्येऽपि
शुभ्रसी चोग्रा ॥ कटिपृष्ठगुदस्फुटनं स्फुटन-
ञ्चैवातिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥ श्वयशुश्च सर्वसन्निवृ-
ष्ये चान्येष्यामवातसम्भूताः । सर्वे प्रयान्ति
नाशनम् इव सूर्याशुविध्वस्तम् भृङ्गोधम-
रोगित्व स्थिरयौवनमथ वलीपलितनाशनम् ।
कुरुते च तथाभ्यासाहृणानथान्यास्तथा
सुबहून् ॥ इति आजमोदादि ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानीं कारवीं
तथा । विडङ्गमजमोदाश्च जीरके मुरदारु
च ॥ चवैला सैन्धव कुष्ठं रास्ना गोक्षुर
धान्यकम् । त्रिफला मुस्तक व्याघ्रान्वगु-
शीरं यवाग्रजम् ॥ तालीसपत्रं पत्रञ्च सू-

क्ष्मचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्वेतानि
चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् । संपर्श
सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निपापयेत् ॥
अतो मात्रा प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥
अग्निमान्ध्यामवातादीन् किमिदुष्टव्रणानपि ।
ह्रीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥
इति योगराजगुग्गुलु ॥

प्रसारण्यादकक्वाथे प्रस्थो गुडरसोमतः ।
पञ्चः पञ्चोपणराजोयुक्तः स्थादामवातहा ॥
इति प्रसारणोद्देह ॥

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिम् ।
क्षीरद्विप्रस्थसयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पचेत् ॥
व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।
निदध्याचूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं प्रति ॥
आमवातप्रशमनं बलपुष्टिविवर्धनम् ।
वह्न्यमायुष्यमोजस्य वलीपलितनाशनम् ।
आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥

इति खण्डशुण्ठी ॥

पलं शतं रसोनस्य तिलस्य कुडव तथा ।
हिङ्गुत्रिकटुकं सारौ द्वौ पञ्च लवणानि च
॥ शतपुष्पा निशा कुष्ठं पिप्पलीमूल-
चित्रकौ । आजमोदा यवानी च धान्यक-
श्चापि बुद्धिमान् ॥ प्रत्येकञ्च पलत्रैषा
श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । घृतभाण्डे दृढे
चैव स्थापयेद्दिनबोहशम् ॥ प्रक्षिप्य तैल-
यानीञ्च प्रस्थार्धं काञ्जिकस्य च । खादेत्
कर्ममाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ आम

घाते रक्तवाते सर्वाङ्गकाङ्गसंस्थिते । अप-
स्पारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥
सोन्मादे वातभगे च शूले जन्तुषु शस्यते ॥
इति रसोनपिण्ड ॥

प्रसारण्या रससिद्ध तैलयेरण्डजं पिबेत् ।
सर्वदोषहरश्चैव कफरोगहर परम् ॥ इति
प्रसारणीतैलम् ॥

द्विपञ्चमूलिनिर्यासफलदध्यम्लकाञ्जिकैः ।
तेलं कट्यूरुपाश्चात्तिकफवातामयान् ग्रहान् ॥
रन्ति वास्तिप्रदानेन करोत्यग्निबलं महत् ॥
इति द्विपञ्चमूलाद्य तैलम् ॥

सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवा-
निका । स्वजिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौव-
र्चं विडम् ॥ वचाजमोदा जरण पौष्कर
मधुकं कणा । एतान्यर्द्धपलाशानि सूक्ष्म-
पिष्टानि कारयेत् ॥ प्रस्थमेरण्डतैलस्य प्रस्थ-
न्तु शतपुष्पजं । काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु
च द्विगुणं तथा ॥ एतत्सम्भृत्य सम्भारं
शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्य-
मामवातहर परम् ॥ पानाभ्यञ्जनवस्तौ च
कुरुतेऽग्निबलं भृशम् । वातातिव क्षणे शस्तं
कटिजानूरुसन्धिजे ॥ शूले हृत्पार्श्वजे तद्वत्
वृद्धे श्लेष्मणि पीडिते । बाह्यायामार्दिताना-
हैर्गन्धवृद्धिनिपीडिते । अन्त्याशानिलजान्
रोगान् नाशयत्याशु देहिनाम् ॥ इति वृह-
त्सैन्धवाद्य तैलम् ॥

स्वल्पप्रसारणी तैलं तैलं वा सैन्धवादि-
कम् । दशमूलाद्यतैलेन वास्तिदानं प्रश-
स्यते ॥ तैलस्य द्विपलं दद्यात् काञ्जिकस्य

चतुःपलम् । दशमूलसं मूत्रं पृथक् पञ्च
पलानि तु ॥ वचा मदनवात्या वा शता-
ह्वा कुष्ठसन्धवैः । पिप्पल्यतिविषा सुस्त-
रास्ना कटुफलपौष्करैः ॥ असांशिकैश्च तत्
मर्बं मन्थयीत विचक्षणः । प्रस्थार्धे प्रथमं
देयो वास्तिर्निरभिश्छितः ॥ द्वितीये च तृ-
तीये च वर्जयेत् प्रष्टद्वयम् । सर्ववातविका-
रेषु मेहेषु वृषणामये ॥ कुक्षौ हृत्पृष्ठपार्श्वेषु
जानुजङ्घाकटीग्रहे । विबन्धानाहरोगेषु शर्क-
राक्षमरिपीडिते ॥ भग्नाविस्फिष्टगात्रेषु पिबितेषु
क्षतेषु च । एतन्निरुहवान् प्राज्ञो निरायासो
महागुणः ॥ दधिमत्यगुदक्षीरं पोतकी माष-
पिष्टकम् । वर्जयेदामवाताच्चो मांसमानुषस-
म्भवम् । अभिष्यन्दकरा ये चान्ये
गुरुपिच्छिला ॥ वर्जनीयाः प्रयत्नेन आप-
वातादिर्तैरैः । रास्नैरण्डशतावरीसहचरादु-
स्पर्शवासाभृता । देवाहातिविषाभयाघनस-
टीशुण्ठीकषायः कृतः ॥ पीतः सौरुषतैल
एष विहितः सामे सशूलेऽनिले । कट्यूरु-
निकपृष्ठकोष्ठजठरक्रोदेषु चामात्तिजित् ॥

इति मध्यमरास्नादिकाद्य ॥

रास्नावातारिमूलश्च वासकश्च दुरालभम् ।
सटीदारुलक्ष्मस्तनागरातिविषाभयाः ॥
श्वदघ्नान्याधिपातश्च मिसिधान्यपुनर्नवाः ।
अभ्यगन्धामृता कृष्णा वृद्धदारुशतावरी ॥
वचा सहचरश्चैव चविकावृहतीद्वयम् । सम-
भागान्वितैरै रास्नाद्विगुणभागिकैः ॥
कषायं पाययेत् सिद्धमष्टभागावशेषितम् ।
शुण्ठीचूर्णसमायुक्तमामाघेन युतं तथा ॥

અલમ્બુપાદિસંયુક્તમજમોદાદિસંયુતમ્ । યથા-
 દોષં યથાઘ્યાયિ મણેષં કારયેત્ મિષક્ ॥
 સર્વેષુ વાતરોગેષુ સન્ધિમજ્જાગતેષુ ચ ।
 આનાદેષુ ચ સર્વેષુ સર્વગાત્રાનુકમ્પને ॥
 કુલ્લકે વામને ચૈવ પદ્માધાતે તથાદિતે ।
 જાતુજહ્વાસ્થિપીદાસુ યુધ્ધસ્પાં ચ હનુઘ્રહે ॥
 મચ્છન્તં વાતરક્તે સ્યાદૂરુસ્તમ્ભે તથાર્શસિ ।
 વિશ્વાચી ગુલ્મહૃદ્રોગવિષૂચી ક્રોષ્ઠુર્જીર્ષકે ॥
 અન્નરુદ્ધૌ શ્લીપદે ચ યોનિશુક્રામયે તથા ।
 પુંસાં મેદુગતે રોગે સ્ત્રીणां વન્ધ્યામયે તથા ॥
 યોષિતાં ગર્ભદં મુલ્યં નાસ્તિ કિચ્છિદતઃપરમ્ ।
 સર્વેષાં પાચનાનાન્તુ શ્રેષ્ઠમેતદ્ધિ પાચનમ્ ॥
 મહારાત્નાદિકં નામ મજાપતિવિનિર્મિતમ્ ॥

इति महारात्नादिकथ ॥

રાત્નાવિશ્વવિઢજ્ઞાનિચ્ચુકં ત્રિફલા તથા ।
 દશમૂલં પૃથક્ ક્ષ્યામાકાથો વાતામયાપહઃ ॥
 અર્ધાવભેદકે ત્વાદ્યે અદિતે વાતસ્વજ્જકે ।
 નેત્રરોગે ચિરઃશૂલે જ્વરાપસ્મારયોસ્તથા ॥
 મનોમ્નંશે ચ વિવિધે કથિતચ શુભપ્રદઃ ॥
 इति रात्नादशमूलम् । इति आमवातनिदान-
 चिकित्साऽधिकार ॥

આમવાત થાય તો લઘન, શેક કંઠવા
 પદાર્થોનું ભક્ષણ, દીપન તીખા પદાર્થોનું ભ-
 ક્ષણ, વિરચન, કનેહન, અને બસ્તિ કર્મ કરવાં.
 રેતીની પોટલીનો ફક્ક શેક કરવો અને
 રોગની જગાએ ઔષધો બાંધવાં તે ઘી તેલ
 વગરનાં જ બાંધવા

આમવાત વાળાને તરથ લાગતી હોય
 તો પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને
 સૂકંથી પકાવેલું પાણી આપવું તે સાફ છે.

આમવાત વાળાને સૂકા મૂળાનો અ-

થવા પંચમૂળનો ચૂસ, અથવા સૂકેનું ચૂર્ણ
 નાંખીને કાંઈનો રસ આપવો.

આથેલા જવનું પાણી, ખાફેલાં રીંગણાં,
 કંઠવાં ફળો, બથવો, લસણવાળું સાટોડીનું
 શાક, પરવળ, ગોખરૂં, વાયવરણું, કારેલાં,
 જવનું અન્ન, કોદરા, બુના રાતા ચોખા તથા
 સાટી ચોખા, છાશ સહિત લાવાનું માસ,
 કળથી તથા વટાણા અને ચણાના ચૂસો, એ
 આમવાત વાળાને હિતકારી છે. આમવાત-
 વાળાની પ્રકૃતિ સમજીને તેને જેવું સહે તેવું
 અને આમવાતમાં હિતકારી થાય તે હેતુ.

સૂવા, વજ, સૂકં, ગોખરૂં, વાયવર-
 ણુંની છાલ, સાટોડી, દેવદાર, કચૂરો, અને
 ગોરખસુડી સમભાગે લેઈ વાયવરવાથી આમ-
 વાતમાં તે હિતકારી થાય છે.

નારી, અરણી, અને મીઠાળનું ફળ
 એએને અથાણાના પાણીમાં તથા કાળમાં
 વાટી ગરમ કરીને લેપ કરવો તે આમવા-
 તમાં હિતકારી છે.

ભૂંગળીઓ કટાળો, એરડાનું મૂળ, સ-
 રગવો, અને રાફડાની માટીને મૂત્રમાં વાટીને
 દરદ ઉપર બાધવા તથા લેપ કરવો, તે
 હિતકારી છે.

ચિત્રક, કંડુ, કાળીપાક, ઇંદ્રજવ, બમ-
 ભુ અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, વજ, મૌઘ,
 સૂકં, અને હરદેનું ચૂર્ણ નિત્ય ઊના પાણીમાં
 પીવાથી આમવાત મટી જાય છે

કચૂરો, સૂકં, હરદે, વજ, દેવદાર, અ-
 તિવિષ, અને ગળો, એને કવાથ પીને રક્ષ
 લોજન કરવાથી આમવાત મટી જાય છે

સાટોડી, લોરીંગણી, એરડો, અરવો,
 પીલુડી, અને સરગવાના પંચાંગનો કવાથ
 કરી વેઢે આમવાતવાળાને પાવો.

આમવાત ઉપર જોરડાના પાણીનું રે વન કરવું; અથવા સૂંઠ અને હરડે ખાવી, અથવા મૂત્રો સાથે ગૂગળ પીવો; અથવા સૂંઠ અને ગોરખસુંડીનો કલ્ક ખાવો, અથવા તલ અને સૂંઠનો કલ્ક ખાવો, અથવા સૂંઠ, હરડે, અને ગળેનો કવાથ ગુગળ નાંખીને કંઈક જીનો પીવો. આથી કમર, પીડીઓ, સાથળ, તથા પીઠમાં થતી પીડા મટી જાય છે.

હિંગવાદ ચૂર્ણ.

હિંગ, ચવક, બિડલૂણ, સૂંઠ, કાળી-જીરી, જોરડાનાં મૂળ, જોને એક એકથી બ-મણાં લેઈને ચૂર્ણ કરી ખાવાથી આમવાત મટી જાય છે.

પિપ્પલ્યાદ ચૂર્ણ.

પીપર, પીપરીમૂળ, સૈંધવ, કાળીજીરી, ચવક, ચિત્રક, તાલીસપત્ર, અને નાગકેશર, જો દરેક આઠ આઠ તોલા; સચળ પાંચ તો-લા; મરી, જીરૂ, અને સૂંઠ ચાર ચાર તોલા; દાડમસાર સોળ તોલા; અને આમ્લવેતસ આઠ તોલા, પ્રવીણ વેદે આ ચૂર્ણ શેગીને જીના પાણી કે મધ સાથે હેવું, તેથી નાશ પામેલો જઠરાગ્નિ પ્રલીસ થાય છે, અને અર્ચ, મહાણી, શુદ્ધ, ઉદરરોગો, ભગંદર, કૃમિ, ચળ, તથા અરૂચિ મટી જાય છે. આમવાતનું કોઈ પણ ઔષધ આથી અધિક નથી.

પથ્યાદ ચૂર્ણ.

સમ ભાગે હરડે, સૂંઠ, અને અજમાનું ચૂર્ણ ઘાટી હાય, જિનું પાણી, અથવા મંજી સાથે પીવાથી આમવાત, સોજો, જઠરાગ્નિની મંદતા, સળેખમ, ઉપરસ, હાતીની પીડા, સ્વરલેહ, અને અરૂચિ તુરત હજીવ જાય છે.

રસોનાદિ કવાથ.

આમવાતાએ લસણ, સૂંઠ, અને નમ-ડનો કવાથ પીવો, તેનાથી અધિક આમવા-તનું બીજું કોઈ પણ ઔષધ નથી.

રાસ્નાપચક કવાથ.

સર્વાંગવાત, આમવાત, સધિવાત, કે અસ્થિ અથવા મજ્જામાં વાત હોય તો રાસ્ના, ગળે, જોરડો, હેવદાર, અને સૂંઠનો કવા-થ પીવો.

પિપ્પલ્યાદિ કવાથ.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સૂંઠનો કવાથ પીવાથી આમવાતનો નાશ થાય છે.

શટચાદિ કલ્ક.

કચુરો અને સૂંઠનો કલ્ક સાટોડીના કવાથ સાથે સાત દિવસ પીવાથી આમવા-તનો નાશ થઈ જાય છે.

રાસ્ના સમક કવાથ.

રાસ્ના, ગળે, ગરમાળો, હેવદાર, ગે-ખરૂ, જોરડો, અને સાટોડીનો કવાથ સૂંઠ નાંખીને પીવાથી પીડી, સાથળ, પડખાં, ઠાઠા, તથા પીઠમાં ઘુળે મટી જાય છે.

ઉપામવાતરોમ.

પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને હથમૂલીનો કવાથ, અથવા સુંઠ અને હરડે, અથવા ગળે અને સુંઠ ખાવાથી આમવાત મટી જાય છે.

ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ.

ચિત્રક, ઇદ્રજવ, કાળીપાંડ, કડું, અ-તિવિષ, અને હરડેનું ચૂર્ણ જરા ઉના પા-

ણીમા ખાવાથી આમાશયનો વાયુ મટી જાય છે.

પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ

સાટોટી, ગળો, સુઠ, સુવા, વરધારો, કચુરો, અને ગોરખસુડીનું ચૂર્ણ આરનાલની સાથે ખાવાથી આમવાત તુરત હજીય છે, તથા ભયંકર ગૃધ્રસી પણ તુરત હજીય છે.

નાગર ચૂર્ણ.

એક તેલો સુંઠનું ચૂર્ણ કાંજ સાથે નિત્ય પીવાથી આમવાત શાત થાય છે કફ તથા વાયુ હરવામાં આ ચૂર્ણ ઉત્તમ છે

પંચકોલ ચૂર્ણ

પીપર, પીપરીમૂળ, ચલક, ચિત્રક, અને સુંઠનું ચૂર્ણ ઉના પાણીમા પીવાથી મદાગ્નિ, શૂળ, આમ, શુદ્ધ, કફ, અને અરોચકનો નાશ થાય છે.

એરંડતૈલ

શરીરરૂપી વનમા ફરનાર આમવાત-રૂપી મોટા હાથીને એરંડિયા તેલરૂપી સિંહ તુરતજ મારી નાંખે છે.

એરંડતૈલ હરીતકી

આમવાત, ગૃધ્રસી, અને વધરાળવાળાએ હરડેનું ચૂર્ણ એરંડિયા તેલ સાથે વિધિપુર્વક જરૂર ખાવું જોઈએ.

આરગવધપત્ર

સરસિયા તેલમા શેકેલા ગરમાળાનાં પાન સાચકાળે ખાઈને પછી જમવાથી આમ હજીય જાય છે

કટિગ્રહનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

શુદ્ધ અથવા આમ સહિતનો વાયુ કમરમા રહીને પીડા કરેછે, એ રોગને કટિ-

ગ્રહ કહેછે, ખન્ને સાથળોને નકામા કરેછે તે રોગ પશુરોગ કહેવાય છે નિત્ય પ્રાતઃકાળે સુંઠ અને ગોખરૂનો કવાથ પીવાથી આમસહિત વાયુનું કટિશૂળ મટી જાય છે, અને આમનું પાચન થાય છે. એરંડિયા તેલમા જવખાર નાખીને પીવાથી મૂત્રકૃમ્હ મટી જાય છે. દશમૂળ અથવા સુંઠના કવાથની સાથે એરંડિય તેલ પીવાથી કટિશૂળ મટી જાય છે. આમ, કોઠાની પીડા, અને વિશેષે કરીને કટિગ્રહ ઉપર સુંઠ તથા ગળોનો કવાથ પીપર નાખીને પીવો એરંડીના ખીજને સાફ કરી વાટીને દૂધમા પકાવીને તે દૂધપાક ખાવાથી કટિગ્રહ તથા ગૃધ્રમી મટી જાયછે. કટિગ્રહ તથા ગૃધ્રસી ઉપર આ મોટો ઉપાય છે ઘી તેલ, ગોળ, અથાણાનું પાણી અને સુંઠ મેળવીને પીવાથી તુરત તૃપ્તિ થાય છે, અને કટિગ્રહ મટી જાયછે આમ વગરના કટિગ્રહ ઉપર આના જેવું બીજું કોઈ પણ ઔષધ નથી. દેવદારની છાલને સાત દિવસ સુધી ગોમૂતમા પલાળી રાખવી, પછી તે તથા હિંગ, વજ, સુવા, અને સૈંધવને વાટીને ગુટપાક પકાવીને વાપરવાથી ઘણું કટિગ્રહ પણ મટી જાય છે, તેમજ આમ, મેઠ, તથા વાયુની વૃદ્ધિથી થયેલા તમામ વિકારો પણ મટી જાય છે.

અમૃતાલચૂર્ણ.

ગળો, સુંઠ, ગોખરૂ, ગોરખસુડી, અને વાયવરણાંનું ચૂર્ણ મસ્તુ તથા આરનાલની સાથે પીવાથી આમવાતનો નાશ થાય છે.

૧. અલંબુપાદિ ચૂર્ણ.

ગોરખસુડી ૧ ભાગ, ત્રિકૃળા ૨ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, ગળો ૫ ભાગ, અને નસો તર ૧૫ ભાગ, આ ચૂર્ણ, મસ્તુ, મહિરા,

કાળ, કે ઉના પાણી સાથે પીવાથી આમવાત, સોજવાળું વાતરકત, ઢાંઢામા રહેલા જવર, ગોઠણ તથા સાથળના સાધાની પીડા, તથા અરૂચિનો નાશ થાય છે આ અલળુ પાદિ ચૂર્ણ રોગોના સૈન્યનો નાશ કરી ના બે છે.

૨. અલળુપાદિ ચૂર્ણ

ગોખમુડી, ગોખરૂ, વાયવરણના મૂળ, ગળો, અને સુઠનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી, તે એક તોલા કાંચ સાથે પીવાથી વધી ગયેલા આમવાત ઉપર તે અમૃતરૂપ થાય છે

૩ અલળુપાદિ ચૂર્ણ.

ગોખમુડી, ગોખરૂ, ગળો, વરધારો, પીપર, નસોતર, મોય, વાયવરણ, સાટોડી, ત્રિફળા, અને સુઠનું ચૂર્ણ-મરતુ, આરનાલ, ઘાટી છાશ, દૂધ, કે માંસરસ સાથે પીવાથી આમવાત તુરત હજીવ બાય છે, અને સાધાના સોજા પશુ હજીવ બાય છે.

વૈશ્વાનર ચૂર્ણ.

સૈધવ તથા અજમે બે બે ભાગ, અજમેદ ત્રણ ભાગ, સુઠ આર ભાગ, અને હરડે બાર ભાગ, આ ચૂર્ણ મરતુ, આરનાલ, ઘાટી-છાશ, ઘી, કે ઉના પાણીમા પીવાથી આમવાત, શુદ્ધ, છાતીના રોગો, મૂત્રાશય તથા બરલના રોગો, ગાઠો, શૂળ વગેરે, પેડુનો આકરો, અર્ધી, મળબધ, જઠરના રોગો, અને કમર તથા મૂત્રના રોગોનો નાશ થાય છે. આ વૈશ્વાનર ચૂર્ણ વાસુને ચોચ માગે લાવે છે.

અસીતક ચૂર્ણ.

કાળીગરણી, પીપર, ગળો, નસોતર, વારાહીકંઠ, એરડો, સૂઠ, એનું સમભાગ ચૂર્ણ ઉનું પાણી, મડ, યુષ, ઘાટીછાશ, માસરસ,

મઘ, કે દહિની સાથે પીવું, અને આદાર વિહાર યથેચ્છ કરવા એથી અપખાદુક, ગુ-ધ્રમી મજ્જતા, વિશ્વાચી, તૂની, પ્રતિતૂની, પીડીના રોગો, આમવાત, અર્ધિત, વાતરકત, કટિગ્રહ, શુદ્ધ, અર્ધી, કોષ્ટકશીર્ષ, પાંડુરોગ, વિષ, ઉચ્ચ સોજા, અને પ્રબળ વેગવાળો ઉર-સ્તભ, મટી બાય છે

શુંડી ધાન્યક વૃત.

૨૪ તોલા સુઠ અને આઠ તોલા પાણીનો કલ્ક નાંખીને ચોગણા પાણીમા ૬૪ તોલા ઘી પકાવીને વાપરવાથી અગ્નિ તથા બળ વધે છે વર્ણ સુધરે છે, વાસુ તથા કફના રોગો અને અર્ધી મટે છે, અને શ્વાસ તથા ઉધરસ પણ મટે છે.

૧. શુંડી વૃત.

ચોગણા સૌવીરમા સૂઠના કલ્ક સાથે પકાવેલું ઘી ઉત્તમ દીપન અને આમવાતને મટાડનાર શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે દૂધમાં પકાવાય તો તે પૌષ્ટિક છે મૂત્રની અટકાયત તથા મળબધ મટાડવા માટે તેને દહિંમા પકાવવું, અને દીપન માટે તેને વિદાન વેદે દહિંમા મરતુમા પકાવવું

૨. શુંડી વૃત.

ચોગણા સૂઠના કવાશમાં અથવા એકલા પાણીમાં સૂઠના કલ્ક સાથે ચોસઠ તોલા ઘી પકાવવું, તે વાસુ તથા કફને મટાડે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, અને કટિગ્રહ તથા આમને મટાડે છે.

કાંજકાવૃત

હિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, અને સૈધવના એક એક તોલા બાર કલ્કો સાથે ૬૪ તોલા ઘી ૨૫૬ તોલા કાળમા પકાવવું.

તે અગ્નિને પ્રહીસ કરેછે; તથા શુળ, ઉદરરોગો, મળબંધ, પેડુનો આક્રોશ, આમવાત, કટિગ્રહ, અને ગ્રહણીના દોષોનો નાશ કરે છે

શૃંગવેરાઘટુત

આદુ, જવખાર, પીપરીમુળ, અને પીપરના કલ્ક સાથે યોગણ આરનાલમાં પકાવેલુ ઘી અગ્નિને બહુ પ્રહીસ કરેછે; તથા શુળ, મળબંધ, પેડુનો આક્રોશ, આમવાત, કટિગ્રહ, અને ગ્રહણીના દોષોનો નાશ કરે છે.

ધૃતો તથા ઔષધોનો ઉપયોગ.

આમવાતવાળાએ ઔદુધૃત, ધાન્વતર-ધૃત, અથવા મહાશુંડીધૃત વારંવાર પીવું. કફને ઉખેડનાર, દીપન અને આમનું પાચન કરનારા તમામ ધૃતોનો ઉપયોગ આમવાતમાં કરવો. અથવા ચેવીશ તોલા મસ્તુનો ઉપયોગ કરવો.

અજમોદાદિ

અજમોદ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, સૂવા, સૈંધવ, અને પીપરીમૂળ ચાર ચાર તોલા; સૂક અને વરખારો ચાળીસ ચાળીસ તોલા ભાર; અને હરકે વીશ તોલા, એ સર્વના ચૂર્ણ બેટલા ૪ તેમાં ગોળ મેળવીને ચેપલી બનાવીને ખાવાથી, અથવા એ ચૂર્ણ જ ભિના પાણીમાં ખાવાથી, જેમ સૂર્યના કિરણોથી અંધકાર નાશ પામેછે તેની પેઠે આમવાત સંબંધી સર્વ દુઃખ દેણ હરકોનો નાશ થઈ જાય છે. આથી તુની, પ્રતિતુની વિશ્વાચી, બીજા રોગો તથા ઉગ્રચૂષ્ણસી પણ નાશ પામે છે. કમર, વાંસો, શુદ્ધ, તથા પીંડીઓનું તીવ્ર ફાટવું, સર્વ સાંધાઓમાંનો સોજો, અને આમ તથા વાયુના બીજા પણ રોગો આથી નાશ પામે છે. આના સેવનથી સુખ જાગ્રત

થાય છે, આરોગ્ય રહેવાય છે, ચૈવન મળે છે, વળીયાં તથા પળીયાંનો નાશ થાય છે, અને બીજા પણ ઘણા ઘણા ગુણો થાય છે.

ચોમરાજશુભળ.

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, અજમો, સૂવા, વાવડીંગ, અજમોદ, છૂર, શાકછૂર, દેવદાર, ચવક, જોળચી, સૈંધવ, કક, રાસ્ના, ગોખરૂ, ધાણા, ત્રિકુળા, મોઘ, તજ, વાળો, સુક, મરી, પીપર, જવખાર, તાલીસપત્ર, અને તમાલપત્ર, તથા એ સર્વ બેટલા શુભળને ઘીની ભાવના દેધને તેને ઘી વાળા વાસણમાં રાખવો. મન ગમતો આહાર કરતાં છતા પણ આ શુભળ માત્ર પ્રમાણે ખાવાથી મંદાગ્નિ, ઉદરરોગો, પેડુનો આક્રોશ, અર્શ, આમવાત વગેરે રોગો, કૃમિ, દુષ્ટ મણ, બરળોનો રોગ, એ સર્વ નાશ પામે છે, અને અગ્નિ વધે છે. તેજ તથા બળ પણ વધે છે. સાંધા તથા મજ્જામાં રહેલા વાયુના રોગોને પણ આ શુભળ મટાડે છે.

પ્રસારણીલેહ.

૨૫૬ તોલા નારીના કવાયમાં ૬૪ તોલા ગોળ પકાવીને તેમાં પીપર, પીપરીમુળ, સુક, ચિત્રક, અને ચવકનું ચુર્ણ નાંખીને પીવાથી આમવાતનો નાશ થાય છે.

ખંડશુંડી.

સુક ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ક્રૂષ ૧૨૮ તોલા, અને ખાંડ ૨૦૫ તોલાનો પાક કરી, તેમાં સુક, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, જોળચી, એ કદેક ચાર ચાર તોલા મેળવીને એ ખંડશુંડી અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવાથી આમવાત શાંત થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ વધે છે, આયુષ્ય અને જ્યોત્સ વધે છે, અને ઉત્તમ સૌભાગ્ય મળે છે.

રસોનાપિંડ.

લસણ ૪૦૦ તોલા; તલ ૧૬ તોલા; અને ચાર ચાર તોલા હિંગ, સુંક, મરી, પીપર, જળખાર, સાણખાર, પંચલવણ, પીપરીચુળ, સુવા, હળદર, કઠં, ચિત્રક, અજમોદ, અજમા, અને ખાણા, જે સર્વના ચૂર્ણમાં ૩૨ તોલા તેલ તથા ૩૨ તોલા કાંણ નાંખીને ધી વાળા વાસણમાં રાખવું. ચોળ દિવસ રાખી ચુક્યા પછી તેમાંથી જોકે તોલો લઈ જળ અને મધના અનુપાત સહિત ખાવાથી આમવાત, વાતરક્ત, સર્વામવાત, જોડાંગવાત, અપરમાર, મંદાગ્નિ, ઉપરસ, શ્વાસ, વિષ, ઉન્માદ, વાતભ્રમ શૂળ, અને કુમિત્તો મટી જાય છે.

પ્રસારણી તૈલ.

નારીના રસથી પકાવેલું જોરંદિયુ તેલ પીવાથી સર્વ રોગો તથા વિશેષે કરીને કફ રોગો મટી જાય છે.

દ્વિપંચમુલાધતૈલ.

દશગુળી, ગુંદર, બાયકળ, હલ્દિ, અને ખાટી કાંણમાં પકાવેલ તેલની પીચકારી દેવાથી કમર, સાથળ, પડખાં, કફ, તથા વાયુનાં દરદો, તથા ગ્લંધ જવાનો રોગ, નાશ પામીને અગ્નિનું બળ બહુ જ વધે છે.

બૃહત્સંધવાધતૈલ.

સૈંધવ, હરદે, રાસ્ના, સુવા, અજમા, સાણખાર, મરી, કઠં, સુંક, સંચળ, બિંદલણ, વજ, અજમોદ, લૂઠું, જોરંડાનું મૂળ, એડી-મધ, અને પીપર જે જે તોલા લઈ તેને કલક કરી તે સાથે ૬૪ તોલા તેલ, ૬૪ તોલા સુવા, ૧૨૮ તોલા કાંણ, ૧૨૮ તોલા હલિંડું મરતુ, જે સર્વને પકાવવું. પીવામાં, અભ્યંગમાં, અને પિચકારીમાં આ તેલ વાપરવાથી

આમવાત છેક મટી જાય છે; આ તેલ અગ્નિને અત્યંત વધારીને સાચળના મૂળની પીડા, કટિમલક, જોડણું દરદ, સાચળનો વાયુ, સંધિવાત, હૃદય તથા પડખાંનાં શૂળો, કફની વૃદ્ધિ, બાહ્યાયામ, અર્દિત, પેડુનો આક્રોશ, અંત્રવૃદ્ધિ, તથા પ્રાણીઓના બીજા પક્ષ વાયુના રોગો તુરત નાશ પામી જાય છે.

નિરૂહબસ્તિ.

નાનું પ્રસારણી તૈલ, સૈંધવાલ તેલ, કે દ્વિપંચ મૂલાધ તેલની પિચકારી આમવાતમાં ફિતકારી છે. જે પિચકારીમાં તલ આઠ તોલા, કાંણ ૧૬ તોલા, દશમૂળનો રસ ૨૦ તોલા, અને મૂત્ર ૨૦ તોલા લેવું. પછી તે સર્વને મિશ્ર કરીને વજ, મીંદળ, બળદાણા, સુવા, કઠં, સૈંધવ, પીપર, શ્રાગ, અતિવિષ, રાસ્ના, કાયકળ, અને જોરંડાનાં મૂળ, જે જોકે જોકે તોલો લેઈ, તે સર્વને ઉપરના તેલ વગેરે સર્વને જોકડું કરી મેળવી દેવું. પ્રથમ તેની ૩૨ તોલા દ્રવની પિચકારી નિઃશંક બનીને દેવી. બીજી અને ત્રીજી વાર ચોવીસ ચોવીસ તોલાની દેવી. સર્વ ભતના વાત વિહારો, પ્રમેહો, વૃષણના રોગો, કુષ તથા હૃદયની પીડા, પડખાંની પીડા, જોડણુનો વાયુ, પીડીનું ગ્લંધાનું, કટિમલક, મળબંધ, પેડુનો આક્રોશ, આક્રોશ, સાકર કે પથરીનો રોગ, અને બાને ભાંગીને છુટાં પડી ગયાં હોય કે પીચાયાં હોય કે લવાયાં હોય, તે સર્વ ઉપર આ નિરૂહબસ્તિ બહુ યુક્તિકારી છે, અને ચોક્કસ મમ આપવારી છે.

આમવાતની પરહેજ.

આમવાત વાળાએ હલ્દિ, માકલાં, ગેળ, દૂધ, પાંચી, અડદનાં વડાં, અને અનુપ રેશનાં પ્રાણીનાં માંસો ભેડી તેમાં ભેઈજો.

શરદી કરનારા, ભાવે, તથા ચીકણા પહાવેના પશુ ચત્ત્ર પૂર્વક ત્યાગ કરવેા ભેદજે.

મધ્યમરાસ્નાદિકવાથ

રાસ્ના, એરડો, શતાવરી, કાંટાશરિયો, ધમાસો, અરડૂસી, ગજો, દેવદાર, અતિવિષ, હરડે, મોથ, કચ્છરો, અને સૂઠનો કવાથ એરડિયુ તેલ નાંખીને પીવાથી આમ તથા શૂળ સહિત વાયુ, કટિગ્રહ, ઊડ્ડસ્તભ, ઠાંઠાની પીડા, પીઠનું બલાવું, કોઠા તથા ઉદરની પીડા કે જે આમથી થાય છે તે, સર્વ નાશ પામી જાય છે.

મહારાસ્નાદિકવાથ.

રાસ્ના, એરડાનું મૂળ, અરડૂસી, ધમાસો, કચ્છરો, બળદાણા, મોથ, અતિવિષ, હરડે, ગોખરુ, ગરમાળો, વરિયાળી, ધાણા, સાટોડી, આસોદ, ગજો, પીપર, વરધારો, શતાવરી, વજ, કાંટાશરિયો, ચવક, અને ઊંભી તથા બેઠી લોરીંગણીઓ, આ સર્વમા રાસ્ના એ ભાગ અને ધીજી બધાં એક એક ભાગ લેઈ, તેનો કવાથ કરી આઠમો ભાગ પાણી રહે એટલે વેઢોએ વ્યાધિને અનુસરીને તેમાં ઘુંડીચૂર્ણ, કે આભાઘચૂર્ણ, અથવા અલગુષાદિ ચૂર્ણ, અથવા અજમોદાદિ ચૂર્ણ નાંખવું. આ કવાથ પીવાથી સર્વ વાત રોગો, સંધિવાત, મજ્જામાનો વાયુ, સઘળી જાતના આક્રમણો, સર્વ ગાત્રોનો કષ, કુષ્ઠક, વામન, પક્ષાઘાત, અર્દિત, ગોઠણ તથા પીડી-ઓની વ્યથા, અસ્થિની પીડા, ગુદ્રસી, હઠુ-ગ્રહ, વાતરક્ત, ઊડ્ડસ્તભ, અર્શ, વિશ્વાસી, શુલ્મ, છાતીના રોગ, કોલેરજ, કોબ્ડુશીર્વ, અંત્રવૃદ્ધિ, રક્ષીપદ, ચેતિના તથા વીર્યના અને દિગ્ગના રોગો, વધ્યાપણ, એ સર્વ નાશ પામે છે. આંખોને ગર્ભ આપનારૂં આનાથી

ઉત્તમ ધીજી એકે ઔષધ નથી. પ્રભવતિ-એ બનાવેલા આ મહારાસ્નાદિ કવાથ સર્વ પાચનોમાં ઉત્તમ પાચન છે.

રાસ્ના દશમુલ કવાથ.

રાસ્ના, સૂઠ, વાવડીંગ, એરડો, ત્રિક-ળા, દશમૂળ અને નસોતરનો કવાથ પીવાથી વાયુના રોગો, આધારીશી, ઉડ્ડસ્તભ, અર્દિત, ખંજતા, નેત્રરોગો, મસ્તકશૂળ, જ્વર, અપ-રમાર, અને બુદા બુદા પ્રકારના મન ફેરેલ-પણું મટી જઈને શુભ થાય છે.

॥ इति आमवाताधिकार समाप्त ॥

૨૩—પિત્તરોગાધિકાર.

પિત્તવ્યાધિઓનાં દુરનાં નિદાનો.

કટુમ્લોષ્ણવિદાદિતીક્ષ્ણલવણક્રોધોપવા-
સાતપક્ષીસમ્ભોગતુષાશુષાભિહનનજ્યાયામ-
મધાદિભિઃ । મધ્યે ચાપિ હિં ભોજનસ્ય
જરતા મુક્તેન મધ્યક્ષણે મધ્યાહ્ને રજની
નિદાઘશરદોઃ પિત્તં કરોત્યામયાન્ ॥

મધાદિમિરિયાદિશબ્દેન દધિમ્લસ્ય માપતિલા-
તસીકાઙ્ગિકાદીને સમૃદ્ધાન્તે । તીક્ષ્ણ રાજિકાદિ ।
મધ્યે ચાપિ હિ ભોજનસ્ય યાવત્ કાલેન મુક્તે
તસ્ય કાલસ્ય મધ્યમભાગે । જરતા મુક્તેન મુક્તસ્ય
જરણકાલમધ્યે મધ્યન્દિને । રજની ત્રિધા વિમ-
ત્તસ્ય દિવસસ્ય મધ્યાશ તથા રાત્રેર્મધ્યમેન્દ્રે ।

તીખાં, ખાટાં, ગરમ, દાઢક, તીકણ, અને ખારા લોખનોથી, ક્રોધ, ઉપવાસ, ત-
ડકો, સંભોગ, તપા, ક્રુધા, માર, કચરત, અને મલ વગેરેથી, દહીં, આછલાં, અડદ,

તલ, અળસી તથા કાંછનું સેવન કરવાથી, જમતાં હાગતા વખતના મધ્ય ભાગમાં, પાચન કાળના મધ્ય ભાગમાં, ત્રણ ભાગે વેઢેઆયલા દિવસના મધ્ય ભાગમાં, રાત્રિના મધ્ય ભાગમાં, અને ગ્રીષ્મ તથા શરદ્ ઋતુ-ઓમાં પિત્તરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પિત્તના રોગો.

અકાલપલિતં નેત્રરક્તત્વં તસ્ય પીતિમા ।
તદ્વન્મૂત્રસ્ય પીતત્વં મલસ્યાપિ ચ પીતતા ॥
નસાનામામરક્તત્વં તેષામપિ ચ પીતતા ।
દન્તાનાશ્ચાપિ પીતત્વં પીતત્વં વપુષસ્તથા ॥
તમસો દર્શનશ્ચાપિ તથા ચ વદનામ્લતા ।
જ્વલાસસ્યોષ્ણતા ચાપિ ધૂમોદ્ગારસ્તથૈવ ચ ॥
અમઃ ક્રમસ્તથા ક્રોધો દાહો મેદસમન્વિતઃ ।
તેજોદ્રેષશ્ચ શ્રીતેષ્છા સ્વતુસિરરતિસ્તથા ॥
મોહિતસ્ય વિદાહશ્ચ જઠરાનલતીક્ષ્ણતા ।
રક્તમઘ્નત્તિર્વિદ્ભેદઃ પુરીષસ્યોષ્ણતા તથા ॥
મૂત્રોષ્ણતા મૂત્રે કૃષ્ણં શુક્રાલ્પત્વં તનૂષ્ણતા ।
સ્વેદસ્ય ચાપિ દૌર્ગન્ધ્યં દેહપ્રાવરણં તથા ॥
શરીરસ્યાવસાદશ્ચ પાકશ્ચ વપુષસ્તથા ।
ચત્વારિંશ્વદમી પિત્તવ્યાધયો યુનિર્મિત્તાઃ ॥

एषा चिकित्सा तु स्वप्रकरणे बोद्धव्या । इति
पित्तव्याध्याधिकारः ॥

અકાળે કેશનું ધોળાપણું, નેત્રની રતાશ તથા પીળાશ થવી, મૂત્ર તથા મળનું પીળા-પણું, નખોમાં કાચી રતાશ તથા પીળાશ, હાંતા તથા શરીરની પીળાશ, આંખે અધારાં, ઝુખમાં ખટાશ, ઉંઘાસ ઝરમ, ઝોડકાર ધુમાડા જેવા, જમ, ગ્લાનિ, ક્રોધ, હાહ, મેહ, તેજને દ્રેષ, શીતળતાની ઇચ્છા, અતુસિ, અણુગમે, જમ્યા પછી વિદાહ, જઠરાગ્નિની

તીક્ષ્ણતા, રક્તક્રમ, વિદ્યા ભેદ, મળ તથા મૂત્રની ઉષ્ણતા, મૂત્રકૃષ્ણ, વીર્યનું અલ્પત્વ, શરીર ઝરમ, પરસેવાનું ગંધાનું, શરીરનું ક્રાંટનું, શરીરમાં પીડા તથા પાક થવો, આ ચાળીસ રોગો યુનિઓએ પિત્તના કહેલા છે.' (જોની ચિકિત્સા તે તે પ્રકરણોમાં કહેલી છે).

શ્લેષ્મ (કફ) ના રોગનો અધિકાર.

શ્લેષ્મ વ્યાધિઓનાં નિદાનો.

શુભમધુરરસાદિસ્લિગ્ધમન્દોદરામ્નિ । દ્રવ-
દધિદિનનિદ્રાશ્રીતનિશ્ચેષ્ટિતાર્થઃ ॥ પ્રથમદિ-
વસમાગે મુક્તમાત્રે વસન્તે । ભવતિ હિ કફ-
રોગો રાશિમાગેઽપિ ચાચે ॥

મધુરરસાદિ શ્યાદિશન્દેનામ્લલવગૌ શુભેતે ।
નિશ્ચેષ્ટિતાનિ કાવિકવ્યાપારાકરણમ્ પ્રથમદિવસ-
માગે ત્રિધાવિમલકસ્ય દિવસસ્યાયમાગે મુક્તમાત્રે
મુક્તસ્ય પાકકાલસ્ય ત્રિધાવિમલકસ્ય પ્રથમકાલે
કફરોગો ભવતિ ॥

હારે પડાયે, મધુર રસ વગેરે, તથા સ્નિગ્ધ લોબનોથી, મંદાગ્નિથી, દ્રવ તથા દહિંથી, દિવસે શયન કરવાથી, શીતતા સેવવાથી, અને કામકાજથી શરીરનું હલન ચલન નહીં કરવાથી, દિવસના પ્રથમ ભા-

૧ વધુતા ૩૫ થાય છે તેથી શ્લોકે પડવા હરી એમ લાગે છે. શારવધરના નિદાનની અલ્પતા, શરીર માં પીળા ચક્રકા, ઝુખ તથા ઝુદામાંથી પિત્તનું પડક, ઝુખની કંવાસ, અને આપણાંજી, જે પાચ થયું છે, તે વધુતા ૪૦ થઈ શકે છે.

અર્માં, પાત્રનના આરણ કાળમાં, રાત્રિના પ્રથમ આગમાં, અને વસંત ઋતુમાં કહેવાય છે.

કંદના રોગો.

પ્રથમ મુક્ષમાધુર્ય તથા મુલ્કલક્ષિતા ।
મુલ્કલક્ષિતા તથા નિદ્રાધિક્યં તથા ચ ॥
કળ્પે ધુરુરતા ચાપિ કટુકાંસોષ્ણકામિતા ।
કુદ્ધિમાન્ધ્યમચૈતન્યમાલસ્યં તુષ્ટિરેવ ચ ॥
અધિમાન્ધ્યં મલાધિક્યં મલ્કલૈર્વં તથા ચ ।
મૂત્રાધિક્યં મૂત્રશૃઙ્ખળં શુક્રાધિક્યં તથા ચ ॥
સ્તૈમિત્ય ગૌરવં કૈત્યમેત એવં હિ વિચિત્રિતિ ।
યોગતો રુદિતઃ મોક્ષા મુનિભિઃ શ્લેષ્મિકા મદાઃ ॥

એવા ચિકિત્સા તુ સ્વપ્રકરણે બોદ્ય્યા । હિતિ શ્લેષ્મવ્યાધ્યધિકારઃ ॥

મુખમાં મધુરતા, મુખમાં ચીકણ, મુખમાં શૂક, અધિક નિદ્રા, કંઠમાં ધુરુરતા, તીખાશ ઉપર પ્રીતિ, ઉષ્ણતા ઉપર પ્રીતિ, બુદ્ધિની મંદતા, અચેતન, આળસ, તુષ્ટિ, અગ્નિની મંદતા, મળની અધિકતા, મળ ટાલે, મૂત્ર અધિક તથા ધોળું, વીર્યની અધિકતા, શરીરમાં બીનાશ તથા આરેપણું અને શીતળતા, એટલા વીર્ય રોગો મુનિઓએ યોગરૂઢીથી કંદના કહેલા છે.

(આની ચિકિત્સા તે તે પ્રકરણોમાં કહેલી છે).

વાતરકત (રકતપિત્ત)નો

અધિકાર.

વાતરકતાનાં દુરનાં નિહાનો.

લવણામ્લકટુહારસ્નિગ્ધોષ્ણાજીર્ણમોજ-
નૈઃ । ક્ષિયશુષ્કામ્બુજાનૂપમાંસપિચ્ચાક-

મૂલકૈઃ ॥ કુલ્પસ્થમાપનિષ્વાવશાકાદિપલ્લ-
શુભિઃાધ્યારનાલસૌવીરયુક્તત્રકમુરાસૈઃ ।
વિરુદ્ધાધ્યશ્નક્રોધદિવાસ્વપ્નાતિજાગરૈઃ ।
માયન્નઃ મુકુમારાણાં મિધ્યાહારવિહારિણા-
મ્ ॥ સ્થૂલનાં મુલિનાં ચાપિ મકુષ્પેદ્વાત-
શોણિતમ્ । હસ્ત્યશ્વોદ્દૈર્ગચ્છતથાશ્વતથાવિ-
દાશ્વત્થં સવિદાહાશ્નસ્ય ।

હારા યવક્ષારાદયઃ । અજીર્ણમોજનૈઃ । અતિ-
માત્રમોજનૈરિત્યર્થઃ । ક્ષિન્નાદીનિ માત્રવિશેષણાનિ ।
શુષ્કમાતપે શોષિતમ્ અમ્બુજં મત્સ્યાદિમાંસમ્ ।
આનૂપં ગૌઢાદિ પૂર્વદેશજમ્ । પિચ્ચાક તિલ્લચ્છલિઃ
મૂલકં પ્રસિદ્ધમેવ । નિષ્વાવઃ શ્વેદા । શાકં પત્ર-
શાકમ્ । આદિશન્દેન વૃત્તાકાદીનિ । પલ્લશા-
કાદીનિ ગુણંતે । પલ્મ માંસં । દોષરહિતમપિ
માંસં વાતશોણિતં પ્રકોપયેત્ । ક્ષિન્નાદિ તુ માંસં
વિશેષતો વાતશોણિતં પ્રકોપયેત્ । આરનાલસૌ-
વીરયુક્તાનિ સન્ધાનભેદા । તત્રમ્ ચતુર્પાંશજલ-
યુક્તમ્ । વજ્રપૂતં દધિ ॥ મુરા સન્ધાનભેદ ।
વિરુદ્ધં ક્ષીરમઃસ્ત્યાદિ । અપ્યશ્નમ્ । ‘અજીર્ણે
મુખ્યતે યતુ તદપ્યશ્નનમુખ્યતે ।’ અતિજાગરો
નિશિઃ । પ્રાપ્તશઃ બાહુલ્યેન । મુકુમારાણામ્ ।
અલ્પતરકાયવ્યાપારાણામ્ । અથ ચ મિધ્યાહાર-
વિહારિણામ્ સ્થૂલનાં મુલિનાં ચ રક્તદ્રવ્યા ।
હસ્ત્યશ્વોદ્દૈર્ગચ્છતો યતો વાયુર્વર્ધતે રુષિરે ચ અથો
ગચ્છતિ । હસ્ત્યાદય ઉપલક્ષણાનિ । પદમ્યાશ્મપિ
ચલતઃ અશ્વતથા વિદાશ્વત્થમ્ । વિદાહિ નિષ્વાવ-
કુલ્પ્યસર્પપશાકાદિ । સવિદાહાશ્નસ્ય સવિદાહિ
અશ્નં યસ્ય । મત્તે વિદ્યે તદુપરિ મુજાનસ્યે-
ત્યર્થઃ ॥ અપ્યશ્નનમુક્તકાયેતદ્વચનં વિદ્યાધાજીર્ણ-
મોજનસ્ય વિશેષતો દેતુભ્યર્થમ્ । एतेषां કારણાનાં

મન્યે કેનચિદ્વાયુઃ કેનચિદ્વક્ત્રં કેનચિદુમયમપિ પ્રક્રુયેત્ ॥

ખારાં, ખાદાં, ટીખાં, કઠવાં, જવખાર વગેરે ખારવાળાં, સિંચા, ઉખ્ય, અને અછ-
કેમાં જમનારને; સડેલાં, શુષ્ક, અનુપદેશનાં
પ્રાણીનાં માંસો, ખેળ, મૂળા, કળથી, અઠક,
વાલ, પાંદડાંનાં તથા ફળશાકો, ચેરડી, દહિં,
આરનાલ, ઘેાવીર, શુક, તક, સુરા, આસવો,
અને વિરૂદ્ધ લોજનોથી, કોષ, ડિવસનું ચ-
ચન, અને બહુ ભગરણથી, વિશેષે કરીને
સુક્રમાર લોકોને, મિથ્યા આહાર વિહાર
કરનાશને, બાઝ શરીરવાળાને, અને સુખી
લોકોને, વાયુ તથા રક્ત પ્રક્રાપ થાય છે.
હાથી, અથ અને ઉટ ઉપર બેસનારને; તથા
બહુ ચાલનારને; અને વિહાલી અન્નો ખાના-
રને; પણ તે થાય છે. આમાંનાં કેટલાંક કાર-
ણોથી વાયુ ક્રોધે છે કેટલાંકથી રક્ત ક્રોધે છે.
અને કેટલાંકથી બન્ને ક્રોધે છે.

વાતરકતાની સંપ્રાપ્તિ.

કૃત્સ્નં રક્તં વિદેહસાથુ તથા દુષ્ટં સસ્તં
પાદયોશ્ચીયતે તુ । તત્સમ્પૃક્તં વાયુના દુષિ-
તેન તત્ પ્રાબલ્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ॥

પૂર્વોક્તેહંતુમિ. કૃત્સ્નં સમસ્તમ્ । અધોગતમ્ ।
પાદયો. વીંચતે સ્થિતં ભવતિ, તત્ રુષિરં દુષિ-
તેન સ્વહેતુમિર્બાયુના સમ્પૃક્ત મિલિતમ્ વાતરક્તમ્
ઉચ્યતે । નનુ ચૈતન્ય સમ્પ્રાપ્તિસ્ત્વા સુશ્રુતેન ।

શ્રીઘ્રં રક્તં દુષ્ટિમાયાતિ તથા વાયોર્માર્ગ
સંરુણક્ષાથુ યાવઃ । કુદોડ્ઘર્થે માર્ગેરોચાદ
સ વાયુરત્યુદિગતં દૂષયેત્ક્રમાથુ ॥

અત્ર પ્રથમ રક્તસ્ય દુષ્ટિરતો રક્તવાસમિતિ
ન્યપદેન્દુમુચિતં ભવતિ । તત્રાહ । તત્ પ્રાબલ્યા-

દિતિ । તસ્ય વાતસ્ય દોષત્વેન પ્રાબલ્યાદ્વાતર-
કમિતિ વ્યપદિસ્યતે ।

લોહી બગડી જઈને નીચે જઈ બંને
પગોમાં જોકડું થાય છે. જો લોહી બગડેલા
વાયુ સાથે મળે છે, તેમાં વાયુની પ્રભુતા
હોવાથી તે શેષ વાતરક્ત કહેવાય છે. સુશ્રુત
કહે છે કે—“ દુરત બગડી જઈને રક્ત શીઘ્ર
ગતિવાળા વાયુના માર્ગને શોષી દે છે. માર્ગ
શેષવાથી ક્રોધ થાયેલ વાયુ રક્તને વધારે
બગાડે છે. ” આમ હોવાથી કોઈને શંકા
થશે કે “ ત્યારે આ શેષનું નામ ‘ રક્ત
વાત ’ કેમ ન કહેવું ? તેનું સમ્પ્રાધાન કે-
ટોપત્વને લીધે આ શેષમાં વાયુ પ્રધાનપણે
હોય છે, માટે તેને વાતરક્ત કહે છે.

વાતરકતાનું પુર્વરૂપ.

સેવોડ્ઘર્થે ન વા કાર્યં સ્પર્શાશ્ચ સ્તેડ
તિરુક્ । સંધિ સૈવિલ્યમાલસ્યં સદનં વિદ-
કોદ્રમઃ ॥ જાનુજઙ્ગોરુકઙ્ગ્યાસહસ્તપાદાઙ્ગ-
સન્ધિષુ । નિસ્તોદઃ સ્ફુરણં મેદો શુસ્તં
સુશ્નિરેવ ચ ॥ કન્ધઃ સંધિષુ રુક્દાશો
મૃત્વા નશ્યતિ ચાસકૃદ્ । વૈવર્ણ્ય મન્દલો-
ત્પચિર્વાતાશ્ચ પૂર્વસજ્જમ્ ॥

ધર્મગમનમર્થ્યં ભવતિ ન વા સર્વથા ભવતિ
પ્રતઙ્ગ ન્યાધિમહિષ્ઠા બોધન્યમ્ । ક્ષતેપ્રતિરુક્ યદિ
ક્ષતં સ્થાત્ તદા તત્રાતિરુક્ । સદનં સુતિ અ-
જ્ઞાનાં પીઠિકા પ્રાદુર્ભાવઃ જાન્યશ્ચિત્ નિસ્તોદ
પીઠાવિરોધઃ । વૈવર્ણ્ય ત્વક્ કાન્તિશ્ચયઃ ॥

પરસેવો બહુ થાય છે કે બિલકુલ
થતો નથી, દુર્બળતા, સ્પર્શનું અજ્ઞાન, જન-
મમાં બહુ પીડા, સાંધા ઢીલા થાય છે, આ-
ળસ્ય અને અંગેમાં જડતા થાય છે, અને
દોહીઓ થાય છે. ગ્રેહણ, પાંડી, સાથળ,

ક્રમર, ખબા, હાથ, યગ, તથા અંગોના સાં-
ધાઓમા લોંકાયા જેવી પીડા થાય છે. અંગો
ફરકે છે, મેઠ વધે છે, ભારેપણું થાય છે.
ગ્લાનિ, મળ, અને સાંધાઓમાં વ્યથા થાય
છે. વારંવાર ખળતરા ચઢેને મટે છે, તથા
આમડીની કાતિ નાથ પામે છે, અને અંગોમાં
ચક્રરડાં ઉત્પન્ન થાય છે આટલાં વાતર-
કતાનાં પૂર્વે રૂપો છે, અત્યંત પરસેવો થવો
અથવા બીલકુલ ન થવો એ રોગોનો મ-
હિમા છે.

વાયુ અધિક એવા વાત રક્તનાં
લક્ષણો.

वातेऽधिके तत्र शूलं स्फुरणं तोदनं तथा ।
शोधस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहा-
नयः ॥ धमन्यद्बुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्ग-
ग्रहोऽतिरूक् । क्षीतद्वेषानुपश्रयौ स्तम्भवेप-
थसमयः ॥

तत्र पादयोः शूलादिकम् । यत् आह मुश्रुत-
स्पर्शोद्भिप्रौ तोदभेदप्रशोफस्वापोपेतौ वातरक्तेन
पादाविति । तथा शोथस्य रौक्ष्यादिकं वृद्धिहानयश्च
विज्ञेया । सतिः स्पर्शाज्ञता ॥

વાતરકતમાં વાણુ અધિક હોય તો શૂળ, કંપ, પીડા, રૂસતાવાળો સોજો, તથા કાળો કે થોડો કાળો સોજો થાયછે તથા તેમાં કાળાશની વધવટ થયા કરેછે. આંજળીઓના સાધાઓની ધમનીઓ સંકોચાઈ જાયછે, અને આંગ અણધારી જઈને બહુ પીડા થાય છે. શીત-તાનો દ્રેષ થાય છે તથા શીતપદાર્થો સદતા નથી, સ્તભ અને કંપ થાયછે, અને કપર્શની અબર ચકતી નથી. (આમાં શૂળ તથા કંપ થવાનું કહ્યું તે પગમાંજ થાય છે એમ સમ-જર્ણ કેમકે સુશ્રુત કહેછે કે-“વાતરકતત્વી

જાને યગમા સ્પર્શને લીધે ઉદ્વિગ્નપણુ, બચા,
લેહન, સોજા તથા જડતા થાય છે.)

रक्ताधिक वातरक्तनां लक्षणौ.

रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचि-
मायते । स्निग्धरूपैः श्रमं नैति कण्डूके-
दसमन्वितः ॥

रक्तेऽधिके इत्यनुवर्तनीयम् एव वक्ष्यमाणपि-
त्तादिष्वपि । एतच्चारम्भकरताद्रक्तान्तर बोद्धव्यम् ।
रक्तमपि रक्तान्तरदूषकं भवति । अतिरक्तं तोदः
यत्र सः शोथं विमचिमायते । विमचिमैते कण्डू-
भेदः स्पर्शप्रियतेति यावत् । चुहचुहा इति लोके
तद्युक्तः । क्लेदसमन्वितं क्लेदं आर्द्रता तद्युक्तः ॥

વાતરક્તમાં રૂધિર અધિક હોય તો બહુ પીડાકારક સોનો થાય છે, દુઃખ થાય છે. અને સોનો રાતો તથા ચમચમાટ કરતો થાય છે. જો સોનો સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ પદાર્થોથી ચાત થતો નથી, પણ તે ચળ અને લીનાશ યુક્ત હોય છે.

पित्ताधिक वातरक्तनां लक्षणौ.

पित्ते विदाहः संपोहः स्वेदो मूर्च्छा मद-
स्तृषा । स्पर्शसहत्वं रुग्दाहः शोथः पाको
भ्रशोष्णता ॥

पित्ते अधिके विदाह. विशेषेण दाहः । विदाहा-
दयश्च पादयोरेव बोद्धव्या यत आह सुश्रुत ॥

पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ
रक्तशोथौ मृद च ।

पादाविति शेषः । समोह आतुरस्य । स्वेदः
पादयोः मूर्च्छा पादयो समुच्छ्राय । शोथ इति
यावत् । न तु मूर्च्छा मोह । समोहस्योक्तत्वात् ॥

વાતરક્તમા પિત્ત અધિક હોય તો દાઢ, મોઢ, રવેદ, મૂર્છા, મદ, તૃષા, સ્પર્શની અસહનતા, આમડીમાં દાઢ, સોજો, પાક, અને બહુજ ગરમી જણાયછે. પિત્ત અને રક્ત બે હોય તો પગની આમડીમાં દાઢ, અત્યંત ગરમી, રાતો સોજો અને કુણાશ થઇ જાયછે, આમ સુશ્રુત કહેછે.

કંકાધિક, દ્વંદ્વજ, કે ત્રિદોષજ વાત રક્તનાં લક્ષણો.

કર્ફે સ્તૈમિલગુરુતાસુપ્તિસ્તિગ્ધત્વીજીવતા ।
કળ્દૂર્મન્દા ચ રુદ્રન્દે સર્વલિજ્જં ચ સક્કરે ॥

કર્ફે અધિકે સ્તૈમિત્યમ્ શરીરસ્યાર્દ્રર્ચર્માવગુઠિ-
તલ્લમિવ । ગુરુતાદય' પાદયોરેવ । યત આહ
સુશ્રુત. । 'કળ્દૂર્મન્તૌ શ્વેતશીતૌ સશોયૌ પીનૌ
સ્તન્વૌ શ્લેષ્મદુષ્ટે તુ સ્તે. ।' પાદાવિતિ શોષ ।
અધિકાર્દ્રિદોષમ અધિકત્રિદોષં ચ તદાહ । રુદ્રે
સર્વલિજ્જં ચ સક્કરે ત્રિદોષસર્ગે ॥

કંક અધિક હોય તો શરીર આળું, ભારે,
જડ, સ્તિગ્ધ, શીત, થોડી થોડી ચળ, તથા
પીડાવાળું થાય છે. જો બે દોષો હોય તો બે
દોષોનાં, અને ત્રણે દોષ હોય તો ત્રણે દોષોનાં
લેળાં લક્ષણો દેખાયછે. (આમા ભારે તથા
જડપણુ થવાનું કહ્યું તે પગમાં થાયછે જોમ
સમજવું. કેમકે સુશ્રુત કહેછે કે-કંકથી રૂ-
ધિર દ્રુપિત યદુ હોય તો પગ ધોળા, ટાઢા,
સોજવાળા, બડા, સ્તિગ્ધ તથા ચળવાળા
થાયછે.

વાતરક્તનું પમ શિવાયનું બીજું
સ્થાન.

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્વસ્તયોરપિ ।
આસોર્વિષમિવ કુદં તદેમનુસર્પતિ ॥

આસોર્મૂષકસ્ય । આલોર્વિષમિવેભ્યનેન મન્દવિ-
સર્પત્યં બોધિતમ્ । દેહમનુસર્પતિ અપ્રતિક્રિયાળમ્ ॥

પગના મૂળમાં અને કાંઈવાર હાથેના
મૂળમાં આવીને ઉઠરના એટલી થેટે તે કાંપેલું
વાતરક્ત આખાદેહમાં ફરીવળેછે.

વાત રક્તના ઉપદ્રવો.

અસ્વપ્રારોચકચાસમાસકોષ ચિરોગ્રહઃ ।
મૂર્છા ચાર્મદદક્તૃણાજ્વરમોહમવેપકાઃ ॥
શિકાપાકુત્પમ્વીસર્પપાકતોદભ્રમવલમાઃ ।
અક્તુલીવક્ત્રતાસ્ફોટદાર્મર્મગ્રહાર્બુદાઃ ॥

માસકોષો માસગલનમ્ । મૂર્છાતદક્તૃસમુદ્ભવઃ ।
અમન્દરુક પીડાવાહુલ્ય પ્રવેપક કમ્પઃ । પ્રવેપન
પ્રવેપ' તત સ્વાયં ક' ॥

અતિદ્રા, અકુચિ, શ્વાસ, માંસનું સ-
ડીને ખરી પડવું, શિરોમદ, મૂર્છા, નેત્રની
જાંખ, તૃષા, જ્વર, મોઢ, કપ, હેડકી, પાંગ-
ળાપણું, વિસર્પ, પાક, પીડા, જમ, ઝલાનિ,
આંગળીઓ વાંકી થઇ જવી, ફાલ્લાઓ, દાઢ,
મર્મલેહ, અને ઝલાઇ જવું તથા અર્બુદ, જો
ઉપદ્રવો વાતરક્તથી થાયછે.

વાતરક્તની સાધ્યાસાધ્યતા.

પૃતૈરુપદ્રવૈર્વૈર્ય મોહેનૈકેન ચાપિ તત્ત્વ ।
અકૃત્સ્નોપદ્રવં વાપ્યં સાપ્યં સ્યાધિરુપ-
દ્રવમ્ ॥

મોહેનૈકેનેતિ વચનમસ્વપ્રાદિમિઃ સમસ્તૈરસાપ્યત્વ
બોધયતિ ॥

પ્રકદોષાનુર્ગં સાધ્યં નવં વાપ્યં દ્વિદોષજમ્ ।
ત્રિદોષજમસ્યાધ્યં સ્યાધસ્ય ચ સ્યુરુપદ્રવાઃ ॥
નવં સર્વત્સપ્તદર્શ્યવીન તત્સાપ્યમ્ ॥

આજાનુસ્કુદિતં યથ પ્રથિષ્ઠં પ્રસૂતં ચ
યત્ । ઉપદ્રવૈથ યજ્ઞુઠં પ્રાણમાંસણ્યાદિ-
ભિઃ । વાતરક્તમસાધ્યં સ્યાદાપ્યં સંવત્સ-
રોત્થિતમ્ ॥

આજાનુપદ્ધયા જાનુપર્યન્તં યદ્મવતિ તદસાધ્ય
સ્યાત્ । સ્ફુટિતં યથ ત્વસ્માન્ શીતેનૈવ કિચિ-
દિદીર્ઘમ્ । પ્રમિશ્નમ્ અધિકાવિદીર્ઘમ્ । પ્રસૂતમ્
બહત્ ॥

વાતરક્તમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપદ્રવ
હોય, તે પછી તે વાતરક્ત અસાધ્ય છે; શેડા
ઉપદ્રવો હોયતો તે કષ્ટસાધ્ય છે; અને ઉપ-
દ્રવો હોય, અગર તેમાંનો એક શોદ્યોવો
[બલકુલ ન હોયતો તે સાધ્ય છે. એક દોષથી
થયેલું અને ટુરતલું થયેલું વાતરક્ત સાધ્ય
છે, બેદોષથી થયેલું કષ્ટ સાધ્ય છે, અને ત્રણે
દોષોથી થયેલું અને ઉપદ્રવો વાળું અસાધ્ય
છે, ગોઠણ સધી પોંચેલું, ચામડીથી ફાટેલું
અને હોઢી વેહેતું હોય એવું વાતરક્ત બળ
અને માંસનો ક્ષય કરીને ઉપદ્રવો સહિત
થયું હોયતો તે અસાધ્ય છે, પછી તેને બે એક
વર્ષ થઈ ગયું ન હોયતો કષ્ટસાધ્ય છે.

વાતરક્તની ચિકિત્સા.

વાતશોણિતિનો રક્તં સ્નિગ્ધસ્ય બહુશો
હેતુ । અત્યાલ્પં રક્તયેદ્વાયું યથાદોષં
યથાબલમ્ ॥

રક્તયેદ્ વાયુ યથા વાયુર્ન વર્ધતે તથા રક્તં
હેદિત્યર્થઃ ॥

ઉગ્રાઙ્ગદાહતોદેષુ જલોકોભિર્વિનિર્હેરેત્ ।
શુક્રેર્જૈર્વં ચિમિચિમા કષ્ઠ રુવેપનાન્વિતમ્ ॥
પચ્છાનેન શિરાભિર્વાં દેશદેશાન્તરં વ્રજત્ ॥
નિર્હેરેન્નિશ્વાસયેત્ ચિમિચિમા ગુહગુરુષ્ચ ઇતિ

લોકે । પ્રચ્છન્નં પચ્છન્ના ઇતિ લોકે વ્રજદિતિ
રક્તાવિશેષણમ્ ॥

અજ્ઞે મ્હાને તુ ન સ્નાઘ્યં રસેદ્વાતોતરં ચ
યત્ । ગમ્भीરં ખયયું સ્તર્મ્મં કમ્પવાયુ-
શિરામયાન્ ॥ ગ્હાનિમન્યાંશ્ચ વાતોત્થાન્
કુર્યાદ્વાયુરસ્યક્ષયાત્ । સજ્ઞાદીન્ વાતરો-
માંશ્ચ મૃત્યું વાનવશોષિતમ્ ॥ કુર્યાંષસ્માત્
પમાણેન સ્નિગ્ધાદ્રં ચ વિનિર્હેરેત્ । વિરેણ્યઃ
સ્નેહયિત્વાદૌ સ્નેહયુક્તૈર્વિરેચનૈઃ ॥ રૂસૈર્વા-
યુદુભિઃ જ્વસ્તપસકુદ્રસ્તિકર્મ્મ ચ । નહિ
વસ્તિસ્મર્મ્મ કિચિદ્વાતરક્તચિકિત્સિતમ્ ॥
વાહ્યમાલેપનાભ્યજ્ઞપરિયેકોપનાહનૈઃ । વિરે-
કાસ્વાપનસ્નેહપાનૈર્ગમ્भीરમાચરેત્ ॥ દિવા
સ્વપ્નં સસન્તાપં ધ્યાયાર્યં વૈયુનં તથા । કટુ-
ળગુલૈર્મિષ્યન્દિ ક્ષવગામ્ભૌ ચ વર્જયેત્ ॥
પુરાણા યજ્ઞોધૂમા નીવારાઃ શાલિષ્ઠિકાઃ ।
યોજનાર્થે રસાર્થે તું ચિકિરાઃ મતુદા હિતાઃ
॥ આદ્યવ્યશ્નકા મુદ્રા મધુરાઃ સકુલ્પકાઃ
। યૂષાર્યે બહુસર્પિક્કાઃ મથસ્તા વાતશોણિતે
॥ મુનિષ્ણ્ણકવેત્રાગ્રે કાકમાલી શ્વતાવરી ।
વાસ્તુકોપોદિકાશ્ચાકં શ્રાકં સૌર્વર્ચકં તથા ।
ઘૃતમાંસરસૈર્મૃદ્ધં શ્રાકસામ્યાય દાપયેત્ ॥

મુનિષ્ણ્ણઃ ચાજ્ઞેરીસદશ ચતુઃપત્રશાકં સત્તલે-
સ્થલે મળતિ । મુસૂન ઇતિ લોકે ધવલી મિત્ત્વી
ઇતિ કથિત્ ॥

સર્પિસ્તૈરુવસામજ્ઞાપાનાભ્યજ્ઞનવસ્તિ-
ભિઃ ॥ મુસોળ્ણૈરુપનાઈથ વાતોષરદ્યુપા
ચરેત્ । હિતો ગોધૂમચૂર્ણૈથ છાગસીરઘૃતા-
પ્લુતૈઃ ॥ લેપસ્તદ્વશિકા શુદ્ધાઃ પિષ્ઠાઃ પચસિ

निहताः । क्षीरपिष्टातसीलेपो वर्धमानफ-
लेन वा ॥ जमे शताहे मधुक बलां च पि-
यालकं चापि कसेरुकं च । घृतं विदारीं च
सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पवने सक्ते ॥
रास्ना गुह्वरी मधुकं बले द्वे सजीवक सर्ष-
भकं पयश्च । घृतं च मिर्दं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलातिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ वासाधुह-
चीचतुरकुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्कषायम् ।
क्रमेण सर्वाञ्जमप्यशेषं जयेदसम्वातभवं
विकारम् ॥ दशमूली भृतं क्षीरं सद्यः शुल-
निवारणम् । परिवेकोऽनिलप्राये तद्वत्को-
ष्णेन सर्पिषा ॥ पटोलकटुकाभीक्ष्विकफला-
मृतसाधितम् । कायं पीत्वा जयेज्जन्तुः
सदाहं वातशोणितम् ॥ शिष्टद्विदारीधुरक-
कायो वातासनाशनः । अमृताकफवातघ्नी
कफभेदोविशोषिणी ॥ वातरक्तप्रसमनी क-
ण्टूवीसर्पनाशिनी । गुह्वर्याः स्वरसं कल्क-
चूर्णं वा काथमेव च ॥ मभूतकालमासे-
व्यमुच्यते वातशोणितात् ॥ अमृतानागर-
वान्यककर्षत्रितयेन पाचनं सिद्धम् । ज-
यति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥
वत्सादन्युद्भवः कायः पीतो गुग्गुलुमिश्रि-
तः । समीरणं समायुक्तं शोणितं समणाश्र-
येत् ॥ तिलोऽप्यवा पञ्चगुदेन पथ्या जग्-
ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् । तद्वातरक्तं श-
मयत्युदीर्णमानानुभिन्नच्युतमप्यवश्यम् ॥
गुग्गुल्वमृतपल्लीभिर्ग्रीवा धूम्रसेन वा ॥
त्रिफलाया रसैर्द्युक्ता गुटिकाः कोलसंमि-
ताः । मक्षयेन्मधुनालोढ्य गृणुकुर्वन्ति यत्
फलम् ॥ पादस्तोटं महाघोरं स्फुटस्सर्वा-

ङ्गसंचयम् । तत् सर्वं नाशयत्याशु वातं
चैव सशोणितम् ॥

इति गुग्गुलुगुटिका ॥

माहिषं नवनीतं तु बलिना परिमिश्रितम् ।
गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण लवणेन च ॥
सदैकत्र ममालोढ्य बलिना भावयेच्छनैः ॥
गात्रमुद्रतयेत्तेन देहस्फुटनश्चान्तये ॥ घृतेन
वातं सगुहाविबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना
कफं च । वातासृगुग्रं क्लुतैलमिश्रा धुण्या-
मवातं समयेद्गुह्वरी ॥ सिंहास्यपञ्च-
मूली लिखरहरण्डगोक्षुरकायः । एरण्डतैल-
रामठसैन्धवचूर्णान्वितः पीतः । मक्षमयति
वातरक्तं तयामवातं कटीशूलम् । मूत्रपु-
रीषविबन्धं अक्षयिकारं मुदुर्वारम् ॥ गन्ध-
र्वहस्तट्टपगोक्षुरकामृतानां मूलं बलेधुर-
कयोश्च पचेत्तु धीमान् । वातासृगाशु
विनिहन्ति चिरमरुदं आजानुर्गं स्फुटित-
मूर्ध्वगतं तु तीव्रम् ॥ कफपित्तमक्षमनं क-
च्छुर्वासर्पनाशनम् । वातरक्तप्रसमनं हृद्यं
गुह्वर्यां स्मृतम् ॥ पिप्पली वर्धमानं वा से-
व्यं पथ्या गुदेन वा । कोकिलासामृताकाये
पिबेत् कृष्णां ययाबलम् ॥ पथ्यभोजी त्रि-
सप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥ मधुकाद्वि-
गुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ॥ तद्यथा-
शिवलं पेयं वातरक्तरुजापहम् । अगस्ति-
पुष्पचूर्णेन माहिषे जनयेद्वाधि ॥ तदुत्पन्न-
वनीतेन देहजं स्फुटनं जयेत् । त्रिफलानि-
म्बपक्षिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ॥ वत्सादनी
दारुनिष्ठाकषायो नवकार्षिकः । वातरक्तं

तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ॥ कण्डू-
कपालिका कुष्ठं पाना देवापकर्षति । पञ्च-
रक्तिकमाषेण कषायो नवकार्षिकः ॥ किं-
चैवं साधिते काये योग्या मात्रा प्रदीयते ।
कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं
जलम् ॥ ततस्तु कुट्टवं यावत्तोयमष्टगुणं
भवेत् चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत् प्रस्थादिकं
भवेत् ॥ विरेचनेर्धृतक्षीरपानैः सैकैः सवस्ति-
भिः । लेपनं शालमलीकलकमविक्षीरेण संयु-
तम् ॥ रक्तोत्तरे क्षीरघृतमधुकोक्षीरवारिभिः ।
सेचनं चात्र कर्तव्यमविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ॥
सहस्रशतधौतेन घृतैर्न रुधिरोत्तरे । लेपनं
सुष्ठुशीतेन घृतसर्जरसेन वा ॥ क्षीरैर्निर्व-
पणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् । सरागे
सरुजे दोहं रक्तं विश्राव्य लेपयेत् । तिलाः
पिपालं मधुकं विसमूलञ्च वेतसम् ॥ सघृतं
पयसा पिष्टं मलेपो दाह्रोगनुव । पित्तो-
त्तरे तु काश्मर्यद्राक्षारगवधचन्दनैः ॥ मधु-
कक्षीरकाकोलीयुक्तैः क्वाथ सुशीतलम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्तेपिवेन्नरः ॥ धारो-
ष्णं मूत्रसंयुक्तं क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
पिवेद्वैसत्रिद्वचूर्णं पित्तकाष्ठत्तानिले ॥
क्षीरैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिवेन्नरः ।
बहुदोषो विरेकार्यं जीर्णं क्षीरोदनाशनः ॥
पटोलं त्रिफला भीरुर्दूची कडुरोहिणी ।
क्वाथः पित्ताधिके शस्तः शर्करामधुसंयुतः ॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।
वमनं शृणुनात्यर्थं स्नेहपानं विलङ्घनम् ॥
कोष्णाः सेकाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ।

तैलमूत्रसुराशुक्तैः परिषेकाः सदा हिताः ।
गौरसर्षपकल्केन प्रदेहो वा रुजापहः ॥
शियुः सवरुणः कल्का धान्याम्लेनानिला-
तिजिलेपात् । भवति न वेति विकल्पो न
विषेयः सिद्धयोगेऽस्मिन् ॥ कल्कः श्लेष्मो-
त्तरे लेपो वाजिगन्धातिलोद्भवः । लेपः सर्प-
पनिम्बार्कहिंसाक्षारगितिलैर्हितः । श्रेष्ठः सक्तुघृ-
तक्षारकपित्तत्वग्भिरेव च । मसूरशिग्रो-
स्तद्वीजं हितं धान्याम्लसंयुतम् । मुहूर्ता-
ल्लिप्तमम्लैश्च सिद्धेद्राक्तफोत्तरे ॥ मुस्ता-
मलकानिशाभिः कथितं तोयं समाक्षिकं
पेयम् । जयति सदागतिरक्तं सकर्षं वा
सततयोगेन ॥ हरिद्रामृतकक्वाथं मधुना
मधुरीकृतम् । पिवेद्वा त्रिफलाक्वाथं वातर-
क्ते कफाधिके ॥ हरीतकीं वा तकेण पाय-
येदुदकेन वा । गृहधूमो वचाकुष्ठं शताह्वा
रजनीद्वयम् प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातक-
फोत्तरे । अमृता कटुका यष्टी शृण्ठीकल्कं
वासमाक्षिकम् ॥ गोमूत्रपितं जयाति सकर्षं
वातशोणितम् । धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं
समाक्षिकम् ॥ लाङ्गल्यास्त्वमृतातुल्यं कन्द-
मुद्गस्य यजतः । योजयेत् त्रिफलालीहरज-
स्त्रिकटुकैः समैः ॥ गुग्गुल्वमृतवल्लीभिर्द्रा-
क्षागुडरसेन वा । त्रिफलाया रसैर्धुक्ता
गुटिकाः कोलसंमिताः ॥ भक्षयेन्मधुनालो-
ढ्यं शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् । पादस्फुटितं
दुर्भ्रमं जानुमातं च यद्भवेत् ॥ यच्च देशोद्वर्त
रक्तं यच्चासाध्यं प्रकीर्तितम् । घ्नन्त्येता
भक्षमाणस्य प्रबलं वातशोणितम् ॥

लङ्गलीगुटिका ॥

बलामतिबलीं मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नां मृदी च
पेषयेत् । घृतं चतुर्गुणे क्षीरे तैः सिद्धं वात-
रक्तनुत् । हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहना-
शनम् ॥

इति बलाघृतम् ॥

बला स्थिरा नागबला गुडूची शतावरी
कल्ककषायमिद्धम् । तैलं विदध्यादनुवास-
नेषु तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्गम् ॥

अपरपिण्डतैलम् ।

त्रायन्तिका चामलकी द्विकाकोली शता-
वरी । कसेरुकाकषायेण कल्कैरेभिः पचेद्
घृतम् ॥ उभे परूषके द्रक्षा काश्मर्यसमुर-
दुमान् । पृथग्विदार्याः स्वरसं तथा क्षीरं
चतुर्गुणम् ॥ एतदायोजितं सर्पिः पारूषक-
मिति स्मृतम् । वातरक्ते क्षते क्षीणे विसर्पे
पंचिके ज्वरे ॥

पारूषक घृतम् ।

शतावरी कल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरं तुल्यं घृतं सिद्धं वातशोणितनाशनम् ॥
इति शतावरीघृतम् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिकाजीवकैः स-
मैः । सिद्धं ऋषभकं सर्पिः सक्षीरं वातर-
क्तनुत् ॥

अत्र क्षीरं चतुर्गुणम् । इति ऋषभघृतम् ।

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं मृत-
म् । इन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति
दुस्तरम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृताया कषायेण कल्केन च महीष-
धात् । मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं
परम् ॥ आमवाताज्ववातादीन् कृमिकुष्ठ-
प्रणानपि । अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशये-
दाथु योजितम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ॥

अमृतास्वरसविषकं सर्पिस्तत् कल्कसा-
धितं पीतम् । अपहरति वातरक्तमुचानं
चावगाढं च ॥

इति गुडूचीघृतम् ॥

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेवशेषितम् ।
घृतमस्यं विषक्तव्यं कल्कादष्टौपलानि च ॥
चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठनाशनम् ।
कामलापाण्डुरोगाग्रं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृता मधुकद्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासारग्वषट्पञ्चीष देवदारु त्रिकष्टकम् ॥
कडुका रोहिणी कृष्णा काश्मर्यस्य फलानि
च । रास्नाधुरकगन्धर्वहृद्ददारपनोत्पलैः ॥
कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः मस्यं विपा-
चयेत् । प्राचीरसः समो देवो वारि त्रिगु-
णसंयुतः ॥ सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय भो-
ज्ये पाने च शस्यते । बहुशोषोत्थिते
वाते रक्तेन सह मूर्च्छिते ॥ उत्ताने चापि
गम्भीरे त्रिकजङ्गोरुजातुके । कोष्ठुक्षीर्षी महा-
शूले आमवाते शुदारुणे ॥ दाहरोगोपश-
्लस्य वेदनां चातिदुस्तरां । मूत्रकृष्णशुदा-
वर्तं प्रपेहं विषमज्वरान् ॥ एतान् सर्वान्
निहन्त्याथ वातपित्तकफोत्थितान् । सर्व-

कालोपयोगेन वर्णायुर्वलवर्धनम् । अवि-
भ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुचमम् ॥

इति अमृतायं घृतम् ॥

गुडची स्वरसे सर्पिर्जीवनीयैश्च साधितम् ।
कल्काच्चतुर्गुणैः क्षीरैः सिद्धं वाप्यस्रवात-
नुत् ॥ गुडचीघृतम् ॥

अमृतायाः शतं मास्यजलद्रोणे विषाच-
येत् । चतुर्भागावशिष्टं तु घृतमस्थं विषाच-
येत् ॥ क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्मतिमान्
भिषक् । कल्कं चात्र मवक्ष्यामि यथावद-
नुपूर्वशः ॥ काकोली क्षीरकाकोली जीवक-
र्षभकौ च यत् । श्रतावरी पयस्यां च मधुकं
नीलमृत्पलम् ॥ अश्वकन्दस्य मूलानि स्थिरां
च कटुरोहिणीम् । ऋद्धिं वृद्धिं तथा मेदे
व्रद्धिं बृहतीद्वयम् ॥ गुडचीं पिप्पलीं रास्त्रां
वासकं चापि संहरेत् । तदेकस्थं समैर्भागैः
पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ पानाभ्यञ्जनस्येषु
परिषेके च दापयेत् । वातरक्तं सशोषाढ्यं
सदाहं क्रोशुशीर्षकम् ॥ खञ्जोरुस्तम्भवातं
च वातरक्तं सुदारुणम् । बहूदितं वातकृच्छ्रं
शृङ्गरीं वातकष्टकम् ॥ नाशयेद्योजितं
सर्पिर्धन्वन्तरिवचो यथा ॥ इति महागुडची-
घृतम् ॥

कायेन शतपुष्पायाः कुष्ठस्य मधुकस्य
च । एकैकं साधयेत्तैलं वातरक्तं राजापहम् ॥

इति शताह्लादितैलम् ॥

सारिवारिष्ठकूष्माण्डपोतकीभस्मजाम्बुना।
गुडचीगव्यदुग्धाभ्यां कर्मरस्त्रसेन च ॥
विपचेत्तिलजं तैलं दत्त्वैतानि भिषग्वरः ।
काकोल्यौ जीवकं मेदे श्रताह्ला क्षीरिणीयुतैः

॥ जिङ्गी सिक्था मृतानन्ता सार्जसैन्यवच-
न्दनैः । हन्याद्वातास्रजं घोरं स्फुटितं गलितं
तथा ॥ चर्मदलार्थं पामादींस्त्वग्दोषं च
विषादिकाम् । कुष्ठान्यर्शसि वीसर्पं व्रण-
शोथं भगन्दरम् ॥ न सोऽस्ति वातरक्तस्य
विकारो योऽभिवर्धितः । यत्र हन्यात्
प्रसङ्घैतत्पिण्डतैलं महत् स्मृतम् ॥

इति महापिण्डतैलम् ॥

सारिवासर्जमज्जिष्ठायष्टीसिक्थैः पयो-
न्वितैः । तैलं पक्वं प्रयोक्तव्यं पिण्डार्थं
वातशोणिते ॥ पिण्डतैलम् ॥

सारिवासर्जयष्ट्याहमधुसिक्थैः पयोन्वि-
तैः । सिद्धमेरण्डजं तैलं वातरक्तं राजापहम् ॥
अपूतमथितस्यास्य पिण्डतैलस्य योगतः ॥
इति पिण्डतैलम् ॥

पञ्चकेशरयष्ट्याहफोनिलापञ्चकोत्पलैः ।
पृथक् पञ्चपलैर्दत्तैर्बेलाकिंशुकचन्दनैः ॥ जले
भृते पचेत्तैलं प्रस्थं सौवीरसंमितम् । लोध्र-
काकोलिकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥ मद्य-
न्तिलतापत्रपञ्चकेशरपञ्चकैः । मपौण्डरीकका-
लीयमेदमांसीभियङ्गुभिः ॥ कुङ्कुमैर्द्विगुणैः
कर्षैर्मज्जिष्ठायाः पलेन च । महापञ्चमिदं तैलं
वातास्रगृन्वरनाशनम् ॥

इति महापञ्चक तैलम् ॥

पञ्चकोशीरयष्ट्याह्रजनीकायसाधितम् ।
स्यात्पिष्टैः सर्जमज्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः
॥ सुहाकपञ्चकमिदं तैलं वातास्रपिचनुत् ॥
इति सुहाकपञ्चकतैलम् ॥

तुला पचेज्जलद्रोणे गुह्युः पादशेषि-
तम् ॥ सीरक्षणे तु ताभ्या च पचेत् तैला-
ढकं शनैः । कल्कर्मथुकमसिष्ठानीवनीय
गणोत्थितैः ॥ कुष्ठलागुरुशुद्धीकामांसी व्या-
घनसं नखी । हरेणुश्रावणी व्योषशताङ्का
शृङ्गिसारिवे ॥ त्वक्पत्रा गुरुविक्रान्ता स्थि-
रा तामलकी तथा । नतकेशरहीचरं पञ्चको-
त्पलचन्दनम् । सिद्ध कर्षसमैर्भागैः पाना-
भ्यङ्गानुवासनैः ॥ सेव्यं वातास्रजान् हन्ति-
स्रोतोषात्स्वन्तराश्रितान् । धन्यं पुंसवनं
स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥ खदकण्डूकजा-
यामक्षिरःकम्पामपादितान् । इत्याद् व्रणकु-
तान् दोषान् गुह्युचीतैलमुत्तमम् ॥

इति गुह्युचीतैलम् ॥

गुह्युची मधुकं इस्वपञ्चमूलं पुनर्नवा ।
रास्त्रामेरण्डमूलं च जीवनीयानिलाभतः ॥
पलानां शतिकैर्भागैर्षला पञ्चशतं भवेत् ।
कोलं चिल्वं यवान्माषान् कुलत्थाश्चाढको
न्मितान् ॥ काश्मयीणां च शुष्काणां द्रोणं
द्रोणशतेऽम्भसः । साधयेज्जर्जरं पूतं चतु-
द्रोणं च श्रेष्येत् ॥ तैलद्रोणं पक्षेसेन दत्त्वा
पञ्चगुणं पयः । पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैव चन्द-
नोशीरकेशरम् ॥ पञ्चलागुरुकुष्ठानि तगरं
मधुपष्टिका । मसिष्ठार्धबलं चैव तत्सिद्धं
सर्वयोगिकम् ॥ वातरक्ते क्षते स्त्रीणे भारा
सं क्षीणरेतसि । वेपिना सिम्पभक्षानां सर्वै-
काङ्गजरोणिणाम् ॥ योनिदोषमप्स्मारमु-
न्मादं विषमञ्जरम् । इत्याद्युंसवनं चैव
तैलाद्यममृताह्वयम् ॥

इति अमृताह्वयतैलम् ॥

मृणालोत्पलशालूकसारिवोदीच्यकेशरैः ।
चन्दनद्वयशूनिस्वपञ्चवीनकसेकैः ॥ पटो-
लकटुकानन्तागुन्द्रापर्यटवासकैः । पिष्ट्वा तैल
घृतं पकं हृण्मूलरसेन च । सीरद्विगुणसं-
युक्तं वस्तिकर्मसु योजितम् ॥ नस्याभ्य-
न्नपानैर्वा इत्याद् पित्तगदानिदम् ।

इति मृणालाद्यो मिश्रकः ॥

कनकक्षितरिमानक्षारसंसिद्धतोये कुसु-
मलवणयुक्ते सर्जनीयासपूर्णे । विविधत-
तिलतैले कल्कयुक्तं निहन्ति प्रचुरतरभि-
दानीभिन्द्रलुप्तस्रावतम् ॥

धतूराय तैलम् ॥

शुद्धां पचेन्नागवलां तुलां तु बलार्मणे
पादकषायसिद्धम् । विस्त्राव्य तैलढकमत्र
देयमत्रापयस्तैलविमिश्रितं तु ॥ नवं स
यष्टिं मधुकं च कल्कं दत्त्वा पृथक् पञ्च
पलं विपकम् । तद्वातरक्तं क्षमयत्युदीर्घं व-
स्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ दन्नाहयोगेन
करोत्सरोमं पित्तं च तैलोत्पन्नमभिनोक्तम् ।

इति नागवलातैलम् ॥

जीवकर्षमकं कोला ऋष्यशोका क्षता
वरी । मधुकं मधुपर्णी च काकोलीद्वयमेव
च ॥ ब्रह्मपाषाण्यपर्णी च दक्षमूलं पुनर्न-
वा । बलामृता विदारी च साध्वगन्धम
भेदकौ ॥ कुर्वात् कल्कं कषावं च ताभ्या
तैलं घृतं पचेत् । लाभतश्च बसा यज्जा
मांसं शतद्विचक्रात् ॥ चतुर्गुणेन पयसा
तत् सिद्धं वातशोभितम् । सर्वदेहाश्रितान्
हन्ति व्याधीन् घोरान् वातजान् ॥

इति जीवकषयो मिश्रकः ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
शतपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ धन्यं
पुंसवनं चैव नराणां शुक्रवर्धनम् । रेतोयो-
निविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥

इति बलतैल शतपाकम् ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।
तैलादकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः । स्थि-
राईसपदीमासीद्विषेदामधुपर्णिभिः ॥ काको-
लीक्षीरकाकोलीतामलक्यष्टिपत्रकैः । जीव-
कर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखबालकैः ॥ प्रपौ-
ण्डरीकगङ्गिष्ठासारिवेन्दुवितुभकैः । वाता-
सृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥

इति मधुकाय तैलम् ।

मधुयष्ट्या पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे साध्यं शतं बारान् तदेव मधुकान्वि-
तम् ॥ सिद्धं देयं त्रिदोषो स्याद् वातासृग्वा-
सकासनुत् । धन्यं पुंसवनं चैव कामला
दाहनाशनम् ॥

इति मधुकतैल शतपाकम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रसंख्यपाकं तत् वातासृग्वातरक्तनुत् ॥
रसायनभिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं बृहणं सर्व्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥

बलतैलम् । सहस्रेयत्तया पाक सहस्रपाकः ।

पुनर्नवा मलशतं विशुद्धं रुक्ममूलं च
तथा प्रयोज्य । दत्त्वा पलं षोडशकं च
शुण्ड्याः संकुट्य सम्यग्विपचेद् घटेऽपाम् ॥
पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण
पुनः पचेत् । एरण्डतैलं कुडवं च दद्याद्-

त्वा दृष्टचूर्णपलानि पञ्च ॥ निकुम्भचूर्णस्य
पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं प्रति ।
फलत्रयज्युषणचित्रकाणि सिन्धूत्यमल्लात-
विडङ्गकानि ॥ कर्ष तथा माक्षिकधातुचूर्णं
पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् । चूर्णानि दत्त्वा
श्ववतार्य शीते खादंभारः कर्षसमप्रमाणम् ॥
वातासृजं वृद्धिगदांश्च सप्त जयत्यवश्यं त्रय
गृध्रसीं च । जङ्घोरुमष्ट्रविकवस्तिनं च तथा-
मवातं मबलं च हन्ति ॥

इति पुनर्नवागुग्गुल ॥

यावश्चकुरदाससैन्यं मुस्तकट्टिबचाय-
वानिकाः । व्योषदीप्यकनिशाफलत्रिकं
जीरकद्वयविडङ्गचित्रकम् ॥ कार्षिकं सुप-
ष्टणं मुयोजितं संयुतं पुरपलैश्च पञ्चभिः ।
शर्करां पुरसमा सुषेपेचतसर्पिषि विनिक्षि-
पेत्ततः ॥ वातरक्तमुदरं भगन्दरं प्रीहयक्ष्म-
विषमज्वरं गरम् । भिन्नकुष्ठमस्त्रिलवणा-
नयं चित्तविभ्रमगदांश्च दारुणान् । गृध्रसीं
च गुदजाग्रिमन्दतां हन्ति कोष्ठजनितं महा-
गदम् ॥ वज्रमिन्द्रक्रतो यथा च्युतं प्रौढशै-
लकुलमुत्तमं द्रुतम् । अन्नपानपरिहारवर्जितं
सर्वकालमुखदक्षिरत्ययम् ॥ सेव्यमानपिद-
मश्विनिमित्तं गुग्गुलोर्हि वटिका रसायनम् ।
चत्वारो माषका हीने मध्यमेऽष्टौ च माष-
काः । श्रेष्ठा द्वादशकाः प्रोक्ताः कोष्ठं विज्ञाय
दापयेत् ॥ संसनत्वाद् गुरुत्वाद्वा गुग्गुलोः
करणक्रमः ॥

इति शर्करासमगुग्गुल ।

प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च अर्धप्रस्थं च गुग्गु-
लोः ॥ प्रत्येक त्रिकलायास्तु तत्प्रमाणं

विनिर्दिशेत् ॥ सर्वमेकत्र संकुट्य काथयेदु-
ल्वणेऽम्भसि ॥ पादश्लेषं परिस्राव्य कपायं
ग्राहयेद्विषक् ॥ पुनः पचेत् कपायं तु यावत्
सान्द्रत्वमागतम् ॥ दन्तीव्योषविद्वह्नानि गु-
हूचीत्रिफलांश्च ॥ ततश्चार्धपलं चूर्णं गु-
हूचीयाश्च प्रति प्रति । कर्षं तु त्रिवृतायाश्च
सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । तस्मिन् मुसिदं विज्ञाय
कवोष्णं प्रक्षिपेत् बुधः ॥ ततश्चाश्विलं
मत्वा स्वादेत् कर्षप्रमाणतः । वातरक्तं तथा
कुष्ठं गुदजान्यघिसादनम् ॥ दुष्टव्रणं प्रमेहांश्च
आमवातं भगन्दरम् । नाड्याढ्यवातं श्वयं
सर्वानितान् व्यपोहति ॥

इति अमृतागुग्गुलः ॥

त्रिप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकं तु गुग्गुलोः ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ।
सर्वमेकत्र संकुट्य साधयेदुल्वणेऽम्भसि ॥
पुनः पचेत् पादश्लेषं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।
दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वफलत्रि-
कम् ॥ गुहूचीत्वक् विद्वह्नानां प्रत्येकार्धं
पलं मतम् । त्रिवृता कर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र
चूर्णयेत् ॥ सिद्धे उष्णे क्षिपेत्तत्र अमृता
गुग्गुलु परम् । अतो यथाबलं स्वादेदम्ल-
पिची विशेषतः ॥ वातरक्तं तथा कुष्ठं गुद-
जान्यघिसादनम् । दुष्टव्रणं प्रमेहांश्च आम-
वातं भगन्दरम् ॥ नाड्याढ्यवातं श्वयं
हन्यात् सर्वाभ्यांस्तथा । अश्विभ्या निमित्त-
तश्चायममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥

इति अमृतागुग्गुलः ॥

स्निग्धः काश्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलो-
पमः । नूतनो गुग्गुलुः मोक्षः सुगन्धिर्वस्तु

पिच्छिलः ॥ शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्य-
त्वमुपागतः । पुराणः स तु विज्ञेयो न स
देयस्तु गोगिणे ॥

इति गुग्गुलोनेवपुराणत्वस्य लक्षणम् ।

कृमिरिपुद्गहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्य-
भूनिम्बाः । मागधिपूलं मुस्तं क्षटी तथा
धातुमाश्लिक् चैव ॥ लवणक्षारनिशायुक्-
कुस्तुम्बुस्मृगजकणाः सहातिविषाः । कर्षो-
क्षिकान्येव समानि कुर्यात् पलाष्टकञ्चाश्म-
जतु प्रदद्यात् ॥ निःपत्र शुद्धस्य पुरस्य
धीमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव । सिताच-
तुप्तं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भत्रिमु-
गन्धियुक्तम् ॥ पृथक्पलं चूर्णमयावपेक्ष च-
न्द्रप्रभेयं गुटिका विधेया । ज्वरातिसारप्र-
हणीविकाराश्चाशौंसि निर्नाशयते पदेव ॥
भगन्दरान् कामलपाण्डुरोगान् निर्नेष्टवहेः
कुस्ते च दीप्तिम् । हन्त्याभयान् पित्तकफा-
निलोत्थान् नादीगते मर्मगते व्रणे च । स-
तप्तये शुद्धसिपक्ष्मरोगे मेहे गजाख्ये प्रबले
प्रयोज्या ॥ शुक्रक्षये चाश्मरिपूजकृच्छ्रे शु-
क्रप्रवाहेऽप्युदरामये च । शम्भुं समभ्यर्च्य
कृतप्रसादं प्राप्ता गुटी चन्द्रप्रसा प्रजस्ता ॥
न पानभोज्ये परिहारवादो न शीतवातात-
पमैशुनेषु । भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानाप्यथ मस्तुपाना ॥ अजारसो
जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा शीतजला-
नुपानम् । शुक्रदोषाभिहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चापि
विश्रतिम् ॥ बलीपलितनिर्धुको हृद्रोऽपि
तरुणापते । मिरिजतुगुग्गुलुलोहान्येकीकृ-

त्याय भावयेद् बहुशः ॥ कार्यैस्तद्व्या-
धिहरैस्तदनु च चूर्णीकृतं मिलितम् ॥

इति चन्द्रप्रनागुटिका ॥

वरमहिषलोचनोदरसन्निधर्षणस्य गुग्गु-
लोः प्रस्थम् । मसिप्य तोयराशौ त्रिफलां
च यथोक्तपरिमाणम् ॥ द्वात्रिंशत्च्छिन्नरु-
हापलानि देयानि यत्नेन । विपचेत्तदप्रमत्तो
दर्व्या संपर्षयन्मुहुर्यावत् ॥ अर्धस्यितं तोयं
जातं क्वलनस्य संपर्कात् । अवतार्य बल-
पूतं पुनरपि संसाधयेदयःपात्रे ॥ सान्द्रीभूते
तस्मिन्नवतार्य हिमोपलस्पर्शे । त्रिफलाचू-
र्णार्धपलं त्रिकटोर्ध्वं षडसपरिमाणम् ॥
कृमिरिपुचूर्णार्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृहन्त्योः ।
पलमेकं तु गुडूच्या दत्त्वा संचूर्णं यत्नेन ॥
उपयुज्य चानुपानं पूषं क्षीरं सुगन्धि स-
लिलं च । इच्छाहारविहारी भेषजसुपयुज्य
सर्वकालमिदम् । तनुरोधि वातशोणितमे-
कद्विंशत्युत्वं चिरोत्थमापि । भग्नभुतपरिशुष्कं
दीर्घं चाजानु यन्नापि ॥ व्रणकासकुष्ठगुल्म-
श्वयशुक्लरपाण्डुमेहार्थं । मन्दार्थि च विषन्धं
प्रमेहपिडकांश्च नाशयत्याशु ॥ सततं निषे-
व्यमाणः कालवशाद्वन्ति सर्वगदान् । अ-
भिभूय जरादोषं करोति कैशोरिकं रूपम् ॥
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलश्चादकमादकम् ।
गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्धेयस्तु विज्ञेयतः ॥

इति कैशोरिकगुग्गुलु ॥

त्रिफलातिविषादारुदार्वाद्युस्तापरूपकैः ।
खदिराशननक्ताडगुडचीनपादपैः ॥ भूनि-
म्बनिम्बकटुका कलिङ्गकुलकैः सपैः । कायं

कृत्वा ततः पूर्णं शृतमष्टगुणेऽम्भसि ॥ गुड-
च्यास्तत्र सुकृतं चूर्णमर्धं तु वारिणी ।
क्षिप्त्वा सुनूतने भाण्डे वासयेद्व्रजनीतम् ।
सोमोपेतने पूतेन कौशिकं परिभाचयेत् ।
षडगुणेन तु सप्ताहं शिलाजतुसमन्वितम् ॥
शुक्तस्य तु पलान्यष्टौ समात्राप्य विचक्षणः ।
ताप्यचूर्णं पलत्रैकं द्वे पले मधुसर्पिषोः ॥
एकीकृत्य समं सर्वं लिह्यात्सुत्रिफलाम्बुना ।
तनुना मुद्गपूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥
जीर्णे जीर्णे च शृङ्गीतं पुराणं शालिषष्टिकम् ।
यथारोगं यथासात्त्वं रसैर्पूषैश्च संस्कृतैः ।
त्रिसप्ताहमयोगेण वातरक्तं मुदारुणम् ॥
निहन्ति वीर्यतः क्षिप्रं कुष्ठरोगान् व्रणानपि ।
छिन्नं भिन्नञ्च सन्धेये त्रिफलाख्यो हि
गुग्गुलुः ॥

इति त्रिफलागुग्गुलु ॥

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
सौगन्धिकं पलत्रैकं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥
कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
पाचयेत्पाकविद्वैद्यः पात्रे लोहमये हृदे ॥
हन्ति वार्तं तथा पित्तं श्लेष्माणं स्वप्नप्लु-
ताम् । आसं मुदुर्जयं हन्ति काशं पञ्चविधं
तथा ॥ कुष्ठानि वातरक्तं च गुल्मं शूलो-
दराणि च । आमवातं ज्वरत्येतदपि वैद्य-
विवर्जितम् ॥ सर्वदास्थोपयोगेन जरापलि-
तनाशनम् । सर्पिस्तैलरसोपेतमश्रीपाच्छा-
लिषष्टिकम् ॥ सिंहनाद इति रूपातो रोग-
वारणदर्पहा । बह्वेदीक्षिकरः पुंसाम्भाषितो
दण्डपाणिना ॥

इति सिंहनादगुग्गुलु ॥

अष्टौ पलान्यत्र पलं कषायाः प्रस्यौ पृ-
थक् शुद्धफलत्रयस्य । दत्त्वा पचेत् द्रोण-
पुगे जलस्य पादावशेषं पुनरेव वैद्यः ॥
दन्तीत्रिवृत्पूषणवारुणीनां विडङ्गमुस्तात्रि-
फलामृतानाम् । कन्दोग्रगन्धालुकमानका-
नां समन्वकानां च सपारदानाम् ॥ पला-
र्द्धमानममितं सचूर्णं दद्याद्विषके पुनरेव तत्र ॥
फलानि संचूर्ण्य च कानकानि सहस्रसं-
ख्याकलितानि पश्चात् । स्वादेदि माष-
द्वितयं प्रतप्तं तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
आमानिकं सन्धिगतं सशूलं शिरोगतं जा-
नुकटीस्थितञ्च ॥ अश्वोऽतिवृत्तिं विषमज्व-
रार्ति भेदकुष्ठानि भगन्दरं च । हन्यान्नरा-
णामिति सिंहनादो भेदोमरुतश्लेष्मगदान्
पुरोऽयम् । दाहोत्यन्तमहृत्पिर्वा विकारो-
ऽन्योपि चेद्बहुः ॥ तत्कृतस्तु तदा तत्र
तक्रभक्तं हितं भवेत् ॥ उर्ध्वर्चनं शीतजल-
स्नानं च शयनं तथा ॥ विरेकातिशयं कु-
र्यात् सिंहनादो यतः सुधीः । ज्ञात्वा बलं
शरीरे तु दद्यादेवं नवा भिषक् ॥ तोयार-
नालगोक्षीरैः क्रमात् पकं विशुध्यति । फलं
कनकसहं तु कृत्वा चूर्णं ततः सिपेत् ॥

इति द्वितीयः सिंहनादगुग्गुलः ॥

पिबितां गुग्गुलोर्मान्नीं कटुतैले पलाहके ।
प्रत्येकं त्रिफलामरस्य सार्द्धद्रोणे जले पचेत् ॥
पादशेषं सुपूतं च पुनरग्रावधिश्रयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तविडङ्गामलकानि च ॥
गुडच्यवित्रिवृत्तीवज्ज्वररजमानकम् । क-
स्तूरीरसस्रुतांशं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥

सहस्रकानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निःक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जगद्धा पिबेच्छतजलादिकम् ।
अग्निं च कुस्ते श्रीघ्नं बहवानलसन्निभम् ।
घातुवृद्धिं वयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥
आमवातं शिरोवातं ग्रन्थिवातं भगन्दरम् ।
जानुजङ्घनाश्रितं वातं सकटीग्रहवेदनम् । अ-
श्मरी भूत्रकुच्छ्रे च भग्ने च तिमिरोदरे । अ-
म्लपिषं तथा कुष्ठं भग्ने गुदनिर्गमम् ॥
कासं पञ्चविधं श्वासं क्षयं च विषमज्व-
रम् । ग्रीहानं श्लीषदं गुल्मान् पाण्डुरोगं
सकामलम् ॥ शोयाभहृदिशूलानि शुद्ध-
जानि विनाशयेत् । भेदः कफामसञ्जातरो-
मवारणदर्पहा ॥ सिंहनाद इति ख्यातो
योगोऽयममृतोपमः । भिषग्भिर्बर्जिते रोगे
भाषितो दण्डपाणिना ॥

इति सिंहनादगुग्गुलः ॥

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुक्ता । पु-
नर्नवायुता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥
पृथग् दक्षपलान्येषां श्लेष्मचूर्णानि कार-
येत् । तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्शयेत्
शुषः ॥ स्वापचेत् सुहृदे भाण्डे मध्वर्द्धादिक-
संयुतम् । घृतमस्थेन बालोक्त्य त्रिसुगन्ध-
पलेन च ॥ तं स्वादेदिदृष्टपानासो यथाव-
द्विबलं नरः । वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्य-
पित्तास्रसम्भवम् ॥ वातपित्तकफोत्थांश्च रो-
गानन्यांश्च तत्कृतान् । हत्वा करोति पुरुष
हत्वा सर्वायमान् द्रुतम् ॥ बलीयस्त्विति-
मुक्तं येषां स्पृतिविशुषितम् । करोति पुरुषं

ધન્યં પદ્મવર્ણશતાયુષમ્ ॥ યોગસારામૃતો
નામ લક્ષ્મીકીર્તિવિવર્દનઃ ।

इति योगसायमृत ।

આયામં મૈથુનં કોપમુષ્ણામ્લલવણં ર-
સમ્ । દિવાસ્વપ્નમભિષ્યન્દિગુરુચાન્યદિ
વર્જયેત્ ॥

इति वातरक्तनिदानचिकित्साधिकार ॥

વાતરક્તવાળાને સ્નેહ પાનાદિથી સ્ન-
ગ કરીને, તેના દોષ તથા બળને અનુસ-
રીને, ઘણીવાર તેનું થોડું થોડું લોહી કઢાવવું,
પરંતુ લોહી વાયુ ન વધીભય તેવી રીતે
કઢાવવું, બારે બળતરા કે લોભાયાની વેદના
થતી હોય તો જળોલગાડીને લોહી કઢાવવું.
અમચમાટી, ચળ, વ્યથા, તથા કપ હોય તો
શીંગદાથી લોહી કઢાવવું. વાતરક્ત જે એક
ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જતું હોય તો
ટોચામારીને લોહી કઢાવવું શરીર ગ્લાનિ
પામે તો લોહી કઢાવવું નહિ, અને વાયુ વધે
નહિ એ રીતે લોહી કઢાવવું લોહી ઝાણુ
થાય તો વાયુ વધેછે, અને એમ થાય તો
ગંભીર સોજો, અઘ્ઘડતા, કપ, શિરાના રોગો,
ગ્લાનિ, તથા બીજા પણ વાયુના રોગો થાય
છે. લોહી જે જોઇયે તેથી વધુ નીકળી જાયછે,
તો ખજ્જતા વગેરે વાત રોગો તથા મરણને
પણ લાવેછે, એટલા માટે વાતરક્ત વાળાને
સ્નગ કરી ને પછી યોગ્ય પ્રમાણથી લોહી
કઢાવવું.

વાતરક્તવાળાને પ્રથમ સ્નગ કે રૂક્ષ
કામળ વિરચનો આપીને મળેથી ખાલી
કરવો.

વાતરક્ત વાળાને વારંવાર પિચકારીઓ
મારવી પણ સારી છે. વાતરક્તનો જોના જેવો
બીજો એકે ઉપાય નથી

વાતરક્ત બહાર હોય તો લેપો, અ-
ભ્યંગો, સેચનો, તથા ઔષધો આપવાના
ઉપાયો કરવા, પણ જો તે ઉંડું હોય તો
વિરચન, નિરૂહ્યસ્તિ, તથા સ્નેહપાનોથી
ચિકિત્સા કરવી

વાતરક્તવાળાએ દિવસે મુખું, તડકો,
કસરત, મૈથુન, કડવો રસ, ઉષ્ણ તથા
બારે પદાર્થ, ચરદી કરનારા પદાર્થો, ખારા-
રસ, અને ખાટોરસ, એટલાનો ત્યાગ કરવો
જોઇએ.

વાતરક્તમાં જીના જવ, તથા ઘઉં,
નાનવી, રાતા ચોખા, તથા સાડીચોખા એ
હિતકારી લોભનોછે, અને રસોમાં વિષ્કર
તથા પ્રતુલોના માસો હિતકારી છે

વાતરક્તમાં તુવેર, ચણા મગ, મસૂર,
અને કળથીના બહુ ઘી વાળા યુવો હિતકારી
થાય છે

શાકો સહતા હોય તો વાતરક્તમાં સુ-
નિસરણુક, નેતરના અગ્ર, અઘેડી, શતાવરી,
અથવો, પોથી, અને ક્ષાહ્લીનાં શાકો ઘી તથા
માસરસમાં થીકીને આપવા

ધી, તેલ, ચરણી, અને તેજબ પીવી,
અભ્યંગ કરવો, પિચકારીઓ દેવી, અને સ્ને-
વાય તેવા ગરમ બધારણો વાયુવાળા વાત-
રક્તમાં કરવા

બકરીના ઘી કે દૂધમાં ઘઉંના લોટને
કાલવીને લેપ કરવાથી વાતરક્તમાં તે હિત-
કારી થાયછે.

તલને શેકી, વાટી, દૂધમાં ઉકાળીને
લેપ કરવો, અળસીને દૂધમાં વાટીને લે-
પ કરવો અથવા એરડીઓને વાટીને તેનો
લેપ કરવો, તે હિતકારી છે.

સૂષા, વરિયાળી, જેઠીમધ, બળદાણા, ચાશૈળી, કસેલા, વિદારીકક, તથા સાકરને ધીમા વાટીને લેપ કરવાથી વાતરક્રા મટી જાય છે.

રાતના, ગળો, બળદાણુ, ખપાટ, જીવક, જયજક, ફૂધ, અને ધીને ભોળા પકાવી તેમાં મીઠુ મેળવીને તેનો બાડો લેપ કરવાથી વાતરક્રાની પીડા મટી જાય છે.

અરડૂની, ગળો, અને ગરમાળાનો કવાથ એરડિયુ તેલ નાંખીને પીવાથી આખા શરીરમા થયેલ વાતરક્રાનો વિકાર અનુક્રમે છેક મટી જાય છે.

વાયુના વાતરક્રામા દશમૂલીથી પકાવેલ ફૂધ વાપરવાથી, તથા રહેવાય તેવા જીના ધીના સેવનથી, શૂળનું નિવારણ તુરત થાય છે.

કડવાં પરવળ, કડુ, ચતાવરી, ત્રિકુળા, અને ગળોનો કવાથ પીવાથી ઠાઠ સહિત વાતરક્રા છતાઈ જાય છે.

નસોતર, વિદારીકક, અને ગોખરૂનો કવાથ પીવાથી વાતરક્રાનો નાશ થાય છે.

ગળો કફ તથા વાતને હરનારી છે, કફ તથા મેદને સૂકાવનારી છે, વાતરક્રાને શમાવનારી છે, અને ચળ તથા વિસર્પનો નાશ કરનારી છે. માટે ગળોના સ્વરસનુ, કલ્કનુ, ચુર્ણનુ અથવા કવાથનુ લાભા કાળ સૂધી સેવન કરવાથી વાતરક્રાથી છૂટાય છે.

એક એક તોલો સૂંઠ, ગળો અને ધાણાનો કવાથ પીવાથી વાતરક્રા, આમવાત, અને સર્વ પ્રકારના કોદો મટી જાય છે.

ગળોનો કવાથ ગૂગળનાંખીને પીવાથી વાતરક્રાનો નાશ થાય છે.

ત્રણ કે પાચ હરડેનું ચુર્ણ ગેળ સાથે ખાવાથી, અને ઉપર ગળોનો કવાથ પીવાથી ગોઠણ સૂધી ખેંચેલું અને સ્વપ્તુ ભયંકર વાતરક્રા પણ નક્કી મટી જાય છે.

ગુગુલ વટિકા.

ગૂગળ અને ગળોની દ્રાક્ષના દીટિયાના રસથી અથવા ત્રિકુળાના રસથી ઘોર જેવડી ગેળી કરી તે મધ સાથે ખાવાથી મહા ઘોર અને સર્વ અગોને તોડી નાંખનાર પાદસ્ફોટ નામનો રોગ તથા વાતરક્રા તુરત મટી જાય છે.

ભેશના માખણને ગધક ગોમૂત, ફૂધ, અને સેંધવ સાથે મેળવીને જરા ગરમ કરી ને શરીરે ચોળવાથી અગોનું ફાટવું મટી જાય છે.

ગળો ધી સાથે ખાવાથી વાયુ, ગેળ સાથે ખાવાથી મળબધ, સાકર સાથે ખાવાથી પિત્ત, મધ માથે ખાવાથી કફ એરડિયા તેલ સાથે ખાવાથી ઉચ વાતરક્રા, અને સૂંઠ સાથે ખાવાથી આમવાત મટે છે.

અરડૂની, પંચમૂલી, ગળો, એરડો, અને ગોખરૂનો કવાથ, એરડિયુ તેલ, હિમનું ચુર્ણ, અને સેંધવ નાંખીને પીવાથી વાતરક્રા આમવાત, કટિશૂળ, મળમૂત્રની અટકાવત, અને મટતોજ ન હોય તેવો બદનો રોગ, અત્યત શાત થઈ જાય છે.

એરડો, અરડુસી, ગોખરૂ, ગળો, બળદાણા, અને એખરો, એમનાં મૂળોનો કવાથ પીવાથી ઘણા કાળનું અને ગોઠણ સૂધી ખેંચેલું, ફાટેલું, અને જાંચે ચાલેલું, ઉચ વાતરક્રા પણ તુરત મટી જાય છે.

ગોળ અને ધીનું મિશ્રણ કદને તથા પિત્તને શમાવેછે, ખસ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે, વાતરક્તને શાંત કરેછે, અને ખાવામાં પ્રિય લાગે છે.

વર્ષમાન પિપ્પલી અથવા હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી વાતરક્ત મટેછે.

ઐષર તથા ગળેનો કવાથ પીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી, અને અગ્નિના બળને અનુસરીને પથ્ય લોભન કરવાથી વાતરક્ત એકવીસ દિવસમાં મટી જાયછે.

જેઠીમધ, તેથી બમણું તેલ, અને તેલથી બમણું બકરીનું દૂધ મેળવીને અગ્નિના બળ પ્રમાણે પીવાથી વાતરક્ત મટી જાય છે.

અગ્નિયાનાં પુલતુ ચૂર્ણ નાંખી ભેંશનું દૂધ જમાવીને કરેલા દહિમાંથી કાઢેલું મોખણ વાપરવાથી શરીરનું કાંટનું મટી જાય છે.

નવકાર્ષિક કવાથ.

ત્રિકૃળા, લીમસ, મજ્જક, વજ, કડું, ગળે, તથા હાર્દુળદર એક એક તોલો લેઈ તેનો કવાથ કરી પીવાથી વાતરક્ત, કૌલ, ખસ, શાંતાં પ્રામઠાં, ચળ અને કયાલિકાનો નાશ થઈ જાયછે. સોળ માસાનો એક તોલો ગણાય છે, તેમાં અહિયા પાંચ રતિનો એક માસો ગણવો, આ કવાથ નવકાર્ષિક કહેવાય છે, તેમાથી યોગ્ય માત્રા ડેવી. કવાથ કરવામાં એકથી ચાર તોલા જેટલા ઔષધમાં તેથી સોળગણું પાણી નાખવું, ત્યાર પછીથી તે સોળ તોલા સૂધીનાં ઔષધમા આઠગણું પાણી નાંખવું, અને સોળ ઉપરથી ચોસઠ તોલા સૂધીના ઔષધમાં ચોગણું પાણી નાખવું.

વિરેચનોથી, ઘી તથા દૂધ પીવાથી, સેચનોથી અને પિચકારીઓથી વાતરક્ત મટી જાય છે.

રક્તજન્ય વાતરક્ત હોય તો દૂધ, ઘી, જેઠીમધનું પાણી, તથા ગાડરના દૂધથી વાર-વાર સેચન કર્યાં કરવું.

સો વાર અથવા હજારવાર ધોચેલું ઘી અત્યંત શીતળ થાયછે, તેથી, અથવા ઘી અને રાળ મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી રક્તનું વાતરક્ત મટી જાય છે.

રક્ત તથા પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તમાં પણ શીતળ સેચનો કરવાં.

રતાશ તથા પીડા વાળો દાહ થતો હોય તો લોહી કઠાવીને પછી તેલ, ચારોળી, જેઠીમધ, કમળનાં મૂળ, અને નેતરને દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાંખીને તેનો બાહ્ય લેપ કરવાથી દાહની પીડા મટી જાય છે.

પિત્તના વાતરક્તમાં સીવણનાં ફળ, દ્રાક્ષ, ગરમાળો, રતાંજલિ, જેઠીમધ, અને ક્ષીરકાકોલીના કવાથ કરી તેને ખુબ ટાઢો પાડી સાકર તથા મધ નાખીને પીવો.

દોષોનું અતુલોમન કરનાર શેડ કદચુ દૂધ તથા ચૂન મેળવીને તેમા નસોતરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી પિત્તની અધિકતાવાળું વાતરક્ત મટી જાય છે.

બહુ બહુ દોષોવાળા માણસે દૂધમાં એરડિયું તેલ પીવું, અને તે પચ્યા પછી દૂધ સાત જમવા.

કડવાં પરવળ, ત્રિકૃલા, ચતાવરી, ગળે, અને કડુંના કવાથ સાકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી પિત્તનું વાતરક્ત શાંત થઈ જાય છે.

કડના વાતરક્તમાં કડવાં ઔષધોથી

પકાવેલું ઘી પાતું, બહુવાર રેચ લેવો, કૌમળ શોડુંક વમન કરવું, રનેહપાન તથા લંઘન કરવું, અને સ્કેવાતા ગરમ દ્રવ્યોનાં સેવનો કરવાં, તે હિતકારી થાયછે.

તેલ, મૂત્ર, મધ, અને અથાણાનું પાણી સીંચવાથી લાભ થાય છે.

શ્વેતસાર્વપના કલ્કનો બડે લેપ કરવાથી પીડા મટી જાયછે.

સરખવો તથા વાયવરણાંનો ધાન્ય-મ્લમાં કલ્ક કરીને તેનો લેપ કરવાથી વાતરક્તની પીડા મટી જાયછે. આ સિદ્ધિયોગ છે, માટે તેની સફળતામાં કયો સંશય રાખવોજ નહિ.

આસોહ અને તલના કલ્કનો લેપ કરવાથી કફનું વાતરક્ત શાંત થઈ જાયછે.

સર્વપ, લીમડો, આકડો, જટામાંસી, જવખાર, અને તલનો લેપ કરેલા વાતરક્તમાં હિતકારીછે.

સાચવો, ઘી, જવખાર, અને કોઠની છલનો લેપ કરવાતરક્તમાં હિતકારીછે.

મસૂરની દાળ અને સરખવાનાં બીજને ધાન્ય-મ્લમાં બાટીને લેપ કરી, એ લેપ બે થડી રાખીને ખટાઈનાં સેવન કરવાથી વાયુ તથા કફનું વાતરક્ત મટેછે.

ગોધ, આમળા, અને હળહરનો કવાથ મધ નાખીને નિત્ય પીવાથી વાતરક્ત તથા કફનું વાતરક્ત પણ મટી જાયછે.

હળહર તથા ગળો અથવા ત્રિકુળાનો કવાથ મધ નાખીને પીવાથી કફનું વાતરક્ત મટી જાય છે.

ઘાટી છાશ કે પાણીમાં હરદેનું ચૂર્ણ પીવાથી કફનું વાતરક્ત મટી જાયછે.

ધૂમાડાની મેસ, જવ, કઠં, સુવા, હળહર, અને હાડુંકળહરનો લેપ કરવાથી વાયુ તથા કફના વાતરક્તનું મૂળ મટી જાયછે.

ગળો, કડું, જેઠીમધ, અને સૂકું જો-જોનો કલ્ક મધ સહિત ગોમૂત્રમાં પીવાથી કફનું વાતરક્ત મટી જાયછે.

લાંમલી મુટિકા.

કલગરીનો કલ્ક તથા ગળો સમ ભાજે લેઈ, તેમાં ત્રિકુળા, મંદુર, અને ત્રિકટુ સમ ભાજે મેળવીને, ગૂઝળ તથા ગળોના સ્વરસથી અથવા દ્રાક્ષના રીંટિયાના કે ત્રિકુળાના રસથી ઘોર જેવડી ગોળી કરી, તે મધસાથે ખાવાથી પ્રબળ વાતરક્ત પગમાં ફાટેલું હોય, ખરાબ રીતે અવયવોને બાંધતું હોય, ગોઠણ સૂધી પહોંચુ હોય, અને અસાધ્ય હોય, તેને તથા હેઠમાંથી નીકળતા રક્તને મટાડે છે.

ખલા ધૂત.

બહા, અતિબહા, મેદા, કૌચાં, ચતાવરી, હીરકાકોલી, કાકોલી, રાસના, અને દ્રાક્ષ એજોના કલ્ક સહિત ચોખ્ખા દૂધમાં પકાવેલું ઘી વાતરક્ત, છાતીના રોગ, પાડુ રોગ, વિસ્થર્ષ, કમળો તથા હાલને મટાડેછે.

અપરપિત તૈલ.

બળદાણા, સમેરવો, નામબહા, ગળો, અને ચતાવરીનો કલ્ક નાંખી, તેમનાજ કવાથમાં પકાવેલ તેલની પિચકારીથી પ્રબળ વાતરક્ત પણ શાંત થઈ જાયછે.

પાડુંક ધૂત.

ત્ર્યમ્બક, આમળાં, કાકોલી, હીરકાકોલી, ચતાવરી, અને કસેલાંના કવાથ માં; બે બલનાં, ફાલસાં દ્રાક્ષ, સીવળના

ફળ, તથા દેવદારનો કલ્ક નાંખીને વિદારીકંઠના સ્વરસસહિત યોગણા દૂધમાં પકાવેલું પાર્ણકધૂત વાપરવાથી વાતરક્ત, ક્ષીણતા, ક્ષત, વિસર્પ, અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

શતાવરી ધૂત.

યોગણા શતાવરીના સ્વરસમાં શતાવરીનો કલ્ક નાંખીને દૂધ તથા ઘી સમભાગે પકાવવાં. આ શતાવરીથીથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ઝંપભક ધૂત.

ગોરખસુડી, ક્ષીરકાકોલી, વચલોચન, અને જીવકનો સમભાગે કલ્ક કરી, તે સહિત યોગણા દૂધમાં પકાવેલું ઝંપભકધૂત વાતરક્તને મટાડે છે.

ગુડૂચી ધૂત.

યોગણા દૂધમાં ગળોના કવાથ તથા કલ્ક સહિત પકાવેલ ઘી વાતરક્ત તથા હસ્તર કોઠને પશુ જીતે છે.

બીજ પ્રકારનું ગુડૂચી ધૂત.

ગળોના કવાથમાં સૂઠના કલ્ક સાથે કામળ અગ્નિથી પકાવેલુ ઘી વાતરક્તને અત્યંત મટાડે છે, અને આમવાત તથા ઉરસ્તભ વગેરે વાતરોગોને, કૃમિ, કોઠ, ત્રણે, અર્શો, તથા ગુલ્મોનો પશુ તુરંત નાશ કરી નાંખે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ગુડૂચી ધૂત.

ગળોના સ્વરસમાં ગળોનાજ કલ્ક સાથે પકાવેલ ઘી પીવાથી છાછરું તથા જીંડું વાતરક્ત પશુ તુરંત મટી જાય છે.

ચોથા પ્રકારનું ગુડૂચી ધૂત.

૪૦૦ તોલા ગળોનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી તેમાં ગળોના બત્રીસ તોલા કલ્ક નાંખી યોગણા દૂધમાં પકાવેલુ ઘી વાતરક્ત, કોઠ, કમળો, પાડુરોગ, બરલનો રોગ, ઉધરસ, તથા જ્વરનો નાશ કરે છે.

પાંચમા પ્રકારનું ગુડૂચી ધૂત.

ગળો, જેડીમધ, દ્રાક્ષ, ત્રિકુળા, સૂઠ, બળદાણા, અરકુસી, ગરમાળો, ઘોળી સા-ટોડી, દેવદાર, ગોખરુ કડુ, મજુક, પીપર, સીવણના ફળ, રાતના, એખરો, એરડો, વરધારો, મોથ, અને નીલકમળ સમભાગે લેઈ કલ્ક કરી તે કલ્કો નાંખીને ૬૪ તોલા આમળાના રસમાં તથા ત્રણગણા પાણીમાં ૬૪ તોલા ઘી પકાવી ખાવા તથા પીવાથી ઘણા દોષોથી થયેલ વાતરક્ત વ્યાપ્ત થયું હોય, છાછરું કે જીંડું હોય, તો પશુ મટી જાય છે. ઠાંડું, પીંડી, ગોઠણ, તથા સાયળમાંના વાતરોગ ઉપર, કોષ્ટકશીર્ષ, મહાશૂળ, અને મહાહાર્ણવ આમવાત ઉપર, પશુ આ ઘી વખણાય છે હાહની આંત દુસ્તર પીડા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદાવર્ત, પ્રમેહ અને વિષમજ્વરો, એ સર્વ ત્રણે દોષોથી થયેલા રોગોને પશુ આ ઘી તુરંત હણી નાંખે છે. અશ્વિનીકુમારે એ બનાવેલા આ ઉત્તમ ઘીનો સર્વદા ઉપયોગ કરવાથી પશુ કાતિ, આલુચ્છ, તથા બળ વધે છે.

છઠ્ઠા પ્રકારનું ગુડૂચી ધૂત.

ગળોનો સ્વરસ તથા જીવનીયગણના કલ્ક સાથે યોગણા દૂધમાં પકાવેલ ઘી પશુ વાતરક્તનો નાશ કરે છે.

મહાશુદ્ધી ધૃત.

૪૦૦ તોલા ગળોનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરીને ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે તે કવાથમાં ૬૪ તોલા ધી, ચો-ગણું દૂધ; અને કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋષભક, શતાવરી, વિદારીકંદ, જેઠીમધ, નીલકમળ, આસોદનું મૂળ, સમરવો, કંડુ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, ગોખરૂ, ઊભી તથા બેઠી લોરીગણીઓ, ગળો, પીપર, રાશના અને અરુડી સમભાગે લેઈ, તેમના કંદકો કરી એ સર્વને કોમળ અગ્નિથી પકાવવું. ધન્યતરિએ કહેલું આ મહાશુદ્ધી ધૃત પીવાથી, અભ્યંગથી, નસ્યથી, તથા સેચન કરવાથી શોષ તથા દાહયુક્ત વાતરક્ત, કો-બુટકશીર્ષ, ખજતા, ઊરુસ્તભ, દારૂણ વાત-રક્ત, બહુવાત રોગ, ગૃધ્રમૂત્રી, અને વાતકટક, એ સર્વ નાશ પામે છે.

શતાકવાદિ તેલ.

સુવાના કવાથથી, પછી કઠના કવાથથી, અને પછી જેઠીમધના કવાથથી પકાવેલું તેલ વાતરક્તની પીડાનો નાશ કરે છે.

મહાપિંડ તેલ.

ઉપલસરી, લીમડો, કોહોળું, અને પોથીની ભસ્મના પાણીથી; ગળોના કવાથથી, ગાયના દૂધથી, કર્મરંગ નામના લીંબુનું રસથી, અને કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, મેદા, મહામેદા, સૂવા, રાયણ, મજીઠ, મીણ, ગળો, ઉપલસરી, રાળ, સૈષવ, અને રતાજળીના કંદકથી, પકાવેલા મહાપિંડ તેલથી ફોટેલું તથા ગળતું ભયંકર વાતરક્ત, ચર્મદાગ, ખસ વગેરે આમલીના દોષો, વિપાદિક, કોદ, અશ, વિસર્પ, ત્રણનો સોબો, તથા ભગદર

નાશ પામે છે. વાતરક્તનો કોઈ પણ પ્રબળ-વિકાર એવો નથી, કે જેને આ મહાપિંડ તેલ બળાત્કારથી નથી મટાડતું.

પિંડ તેલ.

ઉપલસરી, રાળ, મજીઠ, જેઠીમધ, અને મીણના કંદકો સાથે ચોગણા દૂધમાં પકાવેલ પિંડતેલ વાતરક્ત ઉપર વપરાય છે.

ખીમ પ્રકારનું પિંડ તેલ

ઉપલસરી, રાળ, જેઠીમધ, અને મીણના કંદક સાથે ચોગણા દૂધમાં પકાવેલ એરડિયુ તેલ વાતરક્તને મટાડે છે.

મહાપદ્મક તેલ.

કમળકેસર, જેઠીમધ, હાથલો, પદ્મ-કાષ, નીલકમળ, બળદાણા, કેસુડા, અને રતાજળી એ વીસ વીસ તોલા લેઈ કવાથ કરી, તેમાં લોદર, કાકોલી, વાળો, જીવક, ઋષભક, નાગકેસર, ડોલર, તમાલપત્ર, પદ્મ-કેસર, પદ્મકાષ, મૈષડરીક, દારૂહળદર, મેદા, બટામાંસી, અને ઘઉંનાનાં એક એક તોલા-ભાર કંદકો નાંખીને તેમાં કેસર તોલા બે, મજીઠ તોલા ચાર, એમના કંદકો પણ નાખીને ૬૪ તોલા ધાંધીર નાંખવું. પછી એ સર્વમાં ૬૪ તોલા તેલ પકાવવું તે મહાપદ્મક તેલ વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે.

પુરુડકપદ્મક તેલ.

પદ્મકાષ, વાળો, જેઠીમધ, અને હળદરનો કવાથ રાળ, મજીઠ, મહાશતાવરી કાકોલી, અને રતાજળીના કંદકો નાખીને તેમાં પકાવેલ પુરુડકપદ્મક તેલ વાતરક્તને નાશ કરી નાંખે છે.

શુદુચી તૈલ

૪૦૦ તોલા ગળેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી ચાથા ભાગ રહે એટલે તેમા ૧૦૨૪ તોલા દૂધ, અને જેઠીમધ, મ-
છક, જીવનીયગણનાં ઔષધો, કંઠ, જોળચી, અગર, દ્રાક્ષ, જટામાંસી, ચોર, નખલો, નગ-
ડનાંખીજ, ગોરખમુરી, સૂક, મરી, સૂવા, પીપર, કાકડારીંગી, ઉપલસરી, તજ, તમા-
લપત્ર, અગર, અરણી, સમેરવો, લોઆમલી, તગર, નાગકેશર, વાળો, પક્કાઇ, નીલકમળ, અને રતાબળીના કદકો એક એક તોલો; એ સર્વમાં ૨૫૬ તોલા તેલ નાંખી ખીરથી પકાવવું, આ શુદુચી તૈલ પીવાથી, અભ્ય-
ગથી, પિચકારીથી, વગેરે રીતના સેવનથી જોતો તથા ધાતુમાં રહેલ વાતરક્તના નિ-
કારો નાશ પામે છે. આ ઉત્તમ શુદુચી તૈલ ધન, દીકરા, અને સ્ત્રીને ગર્ભ આપે છે. તે વાચુ તથા પિત્તને મટાડે છે. તે પરસેવો, ચળ, બ્યથા, આચામ, માયાનો કંપ, અર્હત, તથા મ્લેચ્છાના વિકારોને મટાડી નાંખે છે.

અમૃતાદ્ર્ય તૈલ.

ગળો, જેઠીમધ, લઘુપંચમૂળ, સાટોડી, રારના, જોરડમૂળ, અને મળે તેટલાં જીવ-
નીયગણનાં ઔષધો એ દરેક ચારસો ચારસો તોલા ભાર લેવાં; બળદાણા જે હજાર તોલા ભાર લેવાં; ગોર, બીલાં, જવ, અડક, અને કળથી એ દરેક બસોછપન તોલા ભાર લેવા, સૂકેલાં સીવણનાં ફળો ૧૦૨૪ તોલા ભાર લેવાં, આ સર્વને કુટીને તેના ૧૦૨૪૦૦ તોલા ભાર પાણીમા કવાથ કરતા, પાકીને નરમ થાય ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો. પછી તેને પાછો પકાવી પાણી ૪૦૯૬ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવો. પછી તેમાં પાંચગણું દૂધ

નાંખવું, તથા બાર બાર તોલા રતાબળી, નાગકેશર, અને વાળાના કદકો નાંખવા, તમાલપત્ર, જોલચી, અગર, કંઠ, તગર, જેઠીમધ, તથા મજ્જના કદકો જે જે તોલા નાંખવા. આ સર્વમાં ૧૦૨૪ તોલા ભાર તેલ પકાવવું, આ અમૃતાદ્ર્ય તૈલ વાતરક્ત, ક્ષત, ક્ષીણતા, ભારની પીડા, વીર્યક્ષય, કંપ, પછાડ, ભાંગેલું, સર્વાંગવાત, અને એકાંગવાત ઉપર ઉપયોગી છે. તેથી ચેનિદોષ, અપરમાર, ઉન્માદ, અને વિષમત્તવર મટી જાયછે; અને સ્ત્રીને ગર્ભ રહેછે.

મૃણાલાય મિશ્રક.

કમળનાળ, નીલકમળ, કમળકદ, ઉપ-
લસરી, વાળો, નાગકેશર, રતાબળી, સુખડ, કરિયાતું, કમળખીજ, કસેલાં, કડવી, ધીસોડી, કંડુ, કાળી ઉપલસરી, ગોંદરો નામનું ખડ, ખડસલિથો, અને અરુચીના કદકો નાખીને તૃણપંચમુલના કવાથમા બમણા દૂધ સાથે દૂધ તથા ધી પકાવવાં. આ મૃણાલાય મિશ્ર-
કની પિચકારી, નરચ, અભ્યંગ, તથા તે પી-
વાથી પિત્તના રોગો મટી જાય છે

ધતુરાય તૈલ

ધંતુરો, અથોડો, અને માનકદની બ-
રોના કવાથમાં લર્વાંગ, સૈંધવ, અને રાળના કદકો નાંખીને વિષિપૂર્વક પકાવે-
લ તલનું તેલ એ કદક સાથે વાપરવાથી ધણું કરીને વાતરક્ત તથા ઉંઢરીને મટાડેછે.

નાગખલા તૈલ

૪૦૦ તોલા નાગખલાને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા કવાથ કરી ચાથા ભાગ પાણી રહે તે ગાળી લેધને, તેમા તગર અને જેઠીમધના કદકો વીસ વીસ તોલા નાંખીને, બકરીના

ચોગણા દુધ સાથે ૨૫૬ તોલા તેલ પકાવવું. અધિની કુમારોએ કહેલા આ નાગજલા તેલની પિચકારી મારવાથી વધી ગયેલું વાતરક્ત સાત રાત્રીમાં મટી જાય છે, અને તે તેલ પીવાથી વાતરક્ત દશ દિવસમાં મટી જાય છે.

જીવકાંઠ મિશ્રણ.

જીવક, ઝવભક, કકોડી, ખપાટ, શતાવરી, જેઠીમધ, ગળો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જગલી મગ, જગલી અડદ, સાટોડી, દશમુળ, બળદાણા, હરડે, વિહારીકદ, આસોદ, અને પાષાણુસેદના કદકો નાખીને તેમનાજ કવાથમાં ચોગણા દુધ સાથે મળી શકે તેટલા પ્રતુદ અને વિષ્કિસેના માંસ, ચરબી, અને મજ્જા નાખીને તેમાં ધી તથા તેલને પકાવવા, આ જીવકાંઠ મિશ્રક વાતરક્ત તથા દેહમાં રહેલા સર્વ ભયકર વાતરોગોને હણી નાખે છે.

શતપાક બ્લા તૈલ.

બળદાણાના કવાથમાં તેનોજ કદક નાખીને ચોગણા દુધ સાથે તેલ પકાવવું, પાક્યા પછી બીજીવાર એજ રીતે પાકુ પકાવવું. એ રીતે સોવાર પકાવ્યાથી શતપાક બ્લાતેલ થાય છે, તે ભાગ્ય વધારી પુત્ર આપે છે, વીર્ય વધારી વીર્યના રોગો તથા યોનિ વિકારોને હણે છે. વાયુ, પિત્ત તથા વાયુના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

મધુકાંઠ તૈલ.

૪૦૦ તોલા જેઠીમધના કવાથ કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે તેમાં ઝુવા, શતાવરી, પીલુડી, વિહારીકદ, અગર, રતાંજળી, સમેરવો, હસરાજ, જટામાસી, મેઠા, મહામેઠા, અળો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, લોંબામલી,

ઝહિ, પદ્મકાષ્ઠલવક, ઝવભક, ખરખોડી, તજ, તમાલ પત્ર, નખલો, વાળો, પ્રપોઠરીક, મજ્જક, ઉપલસરી, આસોદરો, અને મોરચુના ચાર ચાર તોલા કદકો નાખીને તેમાં ૨૫૬ તોલા દુધ તથા ૨૫૬ તોલા તેલ નાખીને પકાવવું આ મધુકાંઠ તૈલથી બળ તથા કાતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને વાતરક્ત, પિત્ત, દાહ, તથા જવરનો નાશ થાય છે.

શતપાક મધુકતૈલ.

ચાર તોલા જેઠીમધના કદક નાખીને ચોગણા દુધમાં ૬૪ તોલા તેલ પકાવી, એ રીતે બીજીવાર પકાવવું, એમ સોવાર પકાવ્યાથી શતપાક મધુક તૈલ થાય છે, તે ભાગ્ય વધારી પુત્ર આપે છે; તથા વાતરક્ત શ્વાસ ઉધરસ, કમળો, અને દાહને મટાડે છે એ તેલ ત્રણે દોષોના પ્રકોષમાં પણ અપાય છે.

સહસ્રપાક બ્લાતૈલ.

બળદાણાના કવાથમાં તેનાજ કદક સાથે એટલુંજ દુધ નાખીને તેમાં તેલ પકાવવું, એમ એક હબાર વાર એ રીતે પકાવવાથી સહસ્રપાક બ્લાતૈલ થાય છે, તે વાયુ, રક્તદોષો, વાતરક્ત, તથા વીર્ય દોષને મટાડે છે. તે ઉત્તમ રસાયન છે, તથા ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરે છે. જીવનને વધારે છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે, અને સ્વરને સુધારે છે.

પુનર્નવા ગુગ્ગુલુ.

૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ, ૪૦૦ તોલા એરડાનાં મૂળ, અને ૬૪ તોલા મુદને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, અઠમે ભાગ પાણી રહે ત્યારે તેને ખાળીને તેમાં ૩૨ તોલા ઝુગળ પકાવવો, તે પાકતો હોય

તેવામા તેમા ૧૬ તોલા એરડિયુ તેલ, ૨૦ તોલા નસોતરનુ ચૂર્ણ, ચાર તોલા નેપાળાનુ ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા ગળોનુ ચૂર્ણ, અને ચાર ચાર તોલા હરદે, બેડા, આમળા, સુઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, સૈંધવ, ભીલામો, વાવડીંગના ચુર્ણો, તથા એક એક તોલા ભાર સોનામખી તથા સાટોડીના ચુર્ણો નાખીને ઉતારી લેઈ ટાઢો પાકવો. તેમાથી એક એક તોલા ખાવાથી વાતરક્ત, સાત પ્રકારની વધરાણ, ગૃધ્રસી, પીંડીનુ દેરદ, સાંધળ તથા પીઠ અને ઢાઢામાનો તથા મૂત્રાશયમાનો વાયુરોગ, તથા બળવાન આમનાત અવશ્ય મટી જાય છે.

શર્કરાસમ ગુગ્ગુલુ

જવખાર, દેવહાર, સૈંધવ, મોથ, એલ ચી, વજ, અજમા, સૂઠ, મરી, પીપર, અજમોદ, હળદર, હરદે, બેડા, આમળા, છરૂ, શાહુછરૂ, વાવડીંગ, અને ચિત્રકના ચૂર્ણમા લીશ લીશ તોલા ગૂગળ તથા સાકર મેળવી દે-ઈને ગરમ ઘીમા તેનાખવુ જેમ ઈંદ્રના હાથથી છૂટેલ વજ્ર મહા પર્વતોને તોડી નાખેછે, તેમ આ શર્કરાસમગુગ્ગુલુ વાતરક્ત, ભગદર, ઉદરરોગો, બરલ, ક્ષય, વિષમજ્વર, ભેર, ચિત્ર, સર્વ જાતના મ્લેષો, દારૂણ ચિત્તવિષ્મરોગ, ગૃધ્રસી, અર્શ, મંદાગ્નિ, અને કૌઠામાના મહા રોગને તોડી નાખે છે અધિની-કુમારોએ બનાવેલી આ ગૂગળની ગેળીરૂપી રસાયનના સેવનથી સર્વ કાળ નિર્બીધ સુખ મળે છે એમા અન્નપાનની કઈ પરહેજની જરૂર નથી. હીન કૌઠાવાળાએ ચાર માસા, મધ્યમ કૌઠાવાળાએ આઠ માસા, અને ઉત્તમ કૌઠાવાળાએ બાર માસા આ ગૂગળ ખાવો. ગૂગળ સંસન તથા ભારે છે, માટે તે ખાવાનો આ ક્રમ છે.

અમૃતાગુગ્ગુલુ.

ગળો ૬૪ તોલા, ગૂગળ ૩૨ તોલા, હરદે ૬૪ તોલા ૬૪ તોલા બેડા, અને ૬૪ તોલા આમળા, એઓનો કવાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે ગાળીને પાછો અગ્નિ ઉપર ચઢાવવો ઘાટો થાય ત્યારે તેમા નેપાળો, સૂઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, ગળો, હરદે, બેડા, આમળા, અને તજના ચૂર્ણો બે બે તોલા, અને એક એક તોલા નસોતરનુ ચૂર્ણ નાખી પાકી જાય એટલે હેંડે ઉતારી જરા ગરમ હોય ત્યારે ગૂગળને ઢાળી દેવો પછી અગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાથી એક તોલા ખાવો, તેથી વાતરક્ત, કોઢ, અર્શ, મંદાગ્નિ દુષ્ટમ્લેષ, પ્રમેહો, આમવાત, ભગ-ર, નાડીમ્લેષ, ઊરુસ્તલ, અને સોજા મટી જાયછે

બીજ પ્રકારનુ અમૃતાગુગ્ગુલુ.

૧૬૨ તોલા ગળો, ૬૪ તોલા ગૂગળ, ૬૪ તોલા હરદા, ૬૪ તોલા બેડેડા, ૬૪ તોલા આમળા, અને ૬૪ તોલા સાટોડીનો કવાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે ગળોને પાછુ અગ્નિપર ચઢાવવુ ઘાટો થાય ત્યારે તેમા નેપાળાના તથા ચિત્રકનાં મૂળો, પીપર, સૂઠ, ત્રિફળા, ગળો, તજ, અને વાવડીંગ બે બે તોલા ભાર, તથા નસોતર એક તોલા નાખી સર્વ પાકી જાય એટલે ઉતારી ગૂગળને ઢાળી દેવો આ અમૃતાગુગળ વિશેષ કરીને અરુણપિત્તવાળાએ અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો અધિની કુમારોએ બનાવેલ આ ગુગળ વાતરક્ત, કોઢ, અર્શ, મંદાગ્નિ, દુષ્ટમ્લેષ, પ્રમેહો, આમવાત, ભગદર, નાડી-મ્લેષ, ઊરુસ્તલ, સોજા, તથા સર્વ રોગોને મટાડે છે

નવો તથા જૂનો ગુગળ

સ્નિગ્ધ, સોનાના જેવી તથા પાકેલા બાંગુના જેવી સુગંધવાળો અને ચીકણો ગુગળ નવો બાલુવો, તથા સૂકાયેલો, દુર્ગંધ વાળો, અને રગ બદલાઈ ગયો હોય તે ગુગળને જૂનો બાલુવો રોગીને જૂનો ગુગળ આપવો નહિ.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા

વાવડીંગ, ચિત્રક, સૂકં, મરી, પીપર, હરડે, બેડા, આમળા, દેવદાગ, ચવક, કરિયાતુ, પીપરીમૂળ, મોથ, કચકો, વજ, સોના-મુખી, સૈંધવ, જવખાર, હળદર, દારૂહળદર, ધાલુ, ગજપીપર, અને અતિવિષના ચૂર્ણો, એક એક તોલો, ૩૨ તોલા શિલાજિત, આઠ તોલા શુદ્ધ ગુગળ, મંડુર આઠ તોલા, ૧૬ તોલા સાકર, નસોતર, નેપાળો, તજ, તમ-લપત્ર, તથા એલચીના ચૂર્ણો આગ તોલા ભાર, આ સર્વની ગોળી બનાવવી આ ચંદ્ર પ્રભા ગોળી જ્વર, અતિસાર, ગ્રહણીના રોગો, છ પ્રકારના અર્શો, ભગદર, કમળો, તથા પા-ડુરોગને મટાડે છે, અગ્નિને તે બહુજ વધારે છે, ત્રણે દોષોના રોગો, નાડીમણ, ક્ષત, ક્ષય, ગૃધ્રસી, ક્ષતનો ક્ષય, પ્રબળ હાથી જેવો પ્રમેહ, વીર્યક્ષય, પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, વીર્ય-વૃદ્ધિ, અને ઉદરરોગોને પણ તે સારા કરે છે પ્રસન્ન થયેલા ચકરતુ પૂજન કરીને ચંદ્ર માએ આ ઉત્તમ ગોળી મેળવી છે, તે ખાના રાને અન્ન, પાન, મૈથુન, દાદ, તડકો, પવન, એ કશાની પરહેણ રાખવાની જરૂર નથી જમ્યા પહેલા ઘાટી છાશ, મસ્તુ, બકરીના માંસનો રસ, જગલી પ્રાણીના માંસનો રસ, દૂધ, કે દાઢા પાણીના અનુપાનથી હમેશા આ ગોળી ખાવી, તેથી વીર્યના આઠે પ્રકાર

રના દોષો, વીશે પ્રકારના પ્રમેહો, વળીયાં પળીયા વગેરે મટે છે, અને વૃદ્ધ પણ જીવાન જેવો થઈ જાય છે.

કૈશોરક ગુગ્ગુલુ.

ઉત્તમ પાડાના નેત્ર તથા પેટના જેવા વર્ણવાળો ઉત્તમ ગુગળ ૧૪ તોલા, તથા ચોસક ચોસક તોલા હરડે, બેહેડાં, આમળાં; અને ૩૨ તોલા ગળો, એ સર્વનો કવાથ કરવો અરધુ પાણી બળી બચ ત્યાં સુધી તેને હલાવ્યા કરવુ. પછી ઉતારી વચથી ગાળીને પાછો લોહાના વાસણમાં નાંખીને ચલે ચલાવવો. ઘાટો થાય એટલે ઉતારી ટાંકા પાડીને તેમાં બે બે તોલા હરડે, બેહેડાં, આમળા, છ છ તોલા સૂકં, મરી, પીપર, બે તોલા વાવડીંગ, એક એક તોલો નસોતર તથા નેપાળો, અને ચાર તોલા ગળોના ચૂર્ણો મેળવી દેવાં કોઈ રી-તની આહાર વિહારની પરહેણ નહિ રાખતાં આ કૈશોરક ગુગળ યુવ, કુષ કે સુગંધી જ-ળના અનુપાન સાથે ખાવાથી એક, બે, કે ત્રણે દોષોનું, શરીરને રોકનારું, ભાગેલું, ગ-રતું, સૂકાયેલું ગોઠવણ સુધી ફાટેલું, અને લાળા કાળુ વાતરજ્ઞ પણ નાશ પામે છે. આ ગુગળ મણ, ઉધરસ, કાંદ, સોબા, જેર, પાડુરોગ, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, મળબંધ, અને પ્રમેહની ફેલીઓને તુરત મટાડી દે છે. એટલુંજ નહિ, પણ હમેશાં તેનું સેવન કર-વાથી લાંબે કાળે સ્વબળા દોષોને મટાડીને, તથા વૃદ્ધાવસ્થાનો પરાભવ કરીને યુવાવસ્થા જેલું રૂપ આપે છે. કવાથનું પાણી ૫૧૨ તોલા લેવુ, અને ગુગળનો પાક વિશેષે કરીને ગળ જેવો કરવો.

ત્રિક્ષ્ણ ગુગુલુ.

ત્રિક્ષ્ણ, અતિવિષ, દેવદાર, દારૂળ
દર, મોથ, ફાલસાં, ખેર, આસોંદરો, કરજ,
ગળો, ગરમાળો, કરિયાતું, લીમડો, કડું,
ધંજીવ, અને એરકેચલાં સમભાગે લેઈ,
તેના આઠગણા પાણીમાં કવાથ કરી અરધુ
પાણી રહે એટલે તેને વસ્ત્રથી ગાળીને તેમા
ગળોનું ચૂર્ણ નાખીને નવા વાસણમાં આખી
રાત રાખવું પછી તેમાં રતાજળીનું ચૂર્ણ
નાખી ગાળી લેઈને એ છગણા પાણીથી સાત
દિવસ સુધી શિલાબિત તથા ગુગળને ભાષ
નાઓ દેવી, પછી તેમાં અઘાણાનું પાણી
૩૨ તોલા, અને ચાર ચાર તોલા સોનામુ-
ખીનું ચૂર્ણ, મધ, અને ઘી મેળવીને તે ગુગળ
ત્રિક્ષ્ણનું પાણી, મગનો પાતળો યુષ, અથવા
જગલી પ્રાણીના માંસના રસ સાથે ચાટવો,
તે છૂંચ થયા પછી રોગ તથા પ્રકૃતિને અનુ-
સરીને સસ્ત્રાર આપેલા રસો તથા યુષોની
સાથે જુના રાતાચોખા કે સાડીચોખા ખાવા
આ ત્રિક્ષ્ણ ગુગળ એકવીસ દિવસ ખાવાથી
મહાદારૂણ વાતરક્ત, કોઠ, અને મણ, અને
બળથી તુરત નષ્ટ કરી દેછે, અને ભાગેલા
શરીરને સાંધી દેછે

સિંહનાદ ગુગુલુ.

ભાર બાર તે લા હરડે, બેહંડા, આમ-
જાના ચૂર્ણોના કવાથ કરીને તેમાં ચાર તોલા
ગધક, બાર તોલા ગુગળ, અને સોળ તોલા
એરડિયુ તેલ નાંખી સર્વને લેહાના વાસણમાં
પકાવવાં, આ સિંહનાદ ગુગળ વાત, પિત્ત,
કફ, ખજ્જતા, પંચુતા, માંડ મટે તેવો શ્વાસ,
પાય પ્રકારની ઉષરસો, કોઠ, ગુલ્મ, શુળ,
ઉદરરોગો, અને વૈદ્યોએ છોડી દીધેલા આમ

વાતને પણ મટાડે છે હમેશા આ ગુગળ
સેવવાથી વૃદ્ધાવસ્થા તથા ધોળા કેશનો નાશ
થાય છે. આ ગુગળ ઉપર ઘી, તેલ, અને
માસરસ સહિત રાતા ચોખા કે સાડી ચો-
ખાનું પથ્ય લોજન કરવું. રોગોરૂપી હાથી-
ઓના ગર્વને તોડનાર આ સિંહનાદ નામે
પ્રખ્યાત ગુગળ પુરૂષના જડરાશિને પ્રદીપ્ત
કરેછે, અને તે મહાદેવજીએ બનાવેલો છે

ખીજ પ્રકારનો સિંહનાદ ગુગુલુ

૩૨ તોલા ગુગળ, ૧૨૮ તોલા હરડે,
૧૨૮ તોલા બેહંડા, અને ૧૨૮ તોલા આમ-
જાનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કવાથ કરી
ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે તેમા નસો-
તર, નેપાળો, સુઠ, મરી, પીપર, ભોઆમલી
વાવરીંગ, મોથ, ત્રિક્ષ્ણ, ગળો, કડવુ સુરણ,
વજ, બટેટા માનકદ, ગંધક, અને પારો.
એમના બે બે તોલા ભાર ચુર્ણો ના-
ખીને ફરીથી પકાવવો પાકી ગયા પછી
તેમાં ધતુરાના ૧૦૦૦ ડોઢવાનું ચૂર્ણ
નાખવું. આ સિંહનાદ ગુગળમાથી બાર
રતિ ભાર ઉના પાણી સાથે ખાવાથી અર્શો,
વિષમજ્જવર, પ્રમેહ, કોઠ, ભગદર, મેદોરોગ,
તથા વાયુ અને કફના રોગો હલ્લુઈ જાયછે
આ ગુગળ ખાવાથી બળતરા, અતિસાર,
કે કોઈ બીજો વિકાર જણાય તો ઘાટી છાશ
તથા ભાત ખાવો, શરીર ચોળવું, ટાંઢે પા-
ણીએ નહાવું, તથા સુઈ જવું, તે હિતકારી
છે આ ગુગળથી બહુ રોગ લાગે છે, માટે
શુદ્ધિમાન વૈદ્ય રોગીના બળને અનુસરીને
બાર રતિની કે તેથી પણ ઓછી માત્રા આ-
પવી. ધતુરાના ડોઢવાને પ્રથમ પાણીથી, પછી
આરનાલથી, અને પછી ગાયના દુધથી પકા-

વીને શુદ્ધ કરવાં, અને પછી તેનું ચૂર્ણ વાપરું, એમ પકાવવાથી તે ડોડવા શુદ્ધ થાયછે.

સિંહનાદ ગુગ્ગુલુ.

૩૨ તોલા ગુગળ, તથા ચોસઠ ચોસઠ તોલા ભાર હરદે, જેઠાં, આમળાં ૩૨ તોલા ભાર સરસિયુ તેલ, એ સર્વનો ૧૫૩૬ તોલા પાણીમા કવાય કરી ચોથો ભાગ રહે એટલે ગાળી લેઇને ફરીથી તેને અગ્નિ ઉપર ચઢાવી દેઇને તેમા ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, મોષ, વાવડીંગ, આમળા, ગળો, ચિત્રક, નસોતર, નેપાળો, વજ, સુરણ, માનકક, કસ્તુરી, રસવંતી, અને પારાના બે બે તોલા ચૂર્ણો નાખવા. પાકી ગયા પછી તેમાં જળ, આરનાલ, અને ગાયના દુધથી પકાવીને શુદ્ધ કરેલા ધંતુરાનાં એક હજાર ડોડવાનું ચૂર્ણ નાંખવું આ સિંહનાદ ગુગળ ઉના પાણીમા ભાર રતિ ભાર ખાવો. એથી જઠરાગ્નિ વડવાનળ જેવો પ્રદીપ્ત થાયછે. ધાતુઓ, જીવન, અને બહુ ઝાણુ બળ વધેછે આમવાત, માથાનો વાયુ, અંધિવાત, ભગંદર, ગોઠણુ કે પીંડીમાનો વાયુ, કમરનું ઝલાઇ જવું, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ, ભ્રમ, તિબિર, ઉદર રોગો, અસ્થિપિત્ત, કોઠ, પ્રમેહ, આમણુ, ઉધરસ, પાંચ ભતનો ત્યાસ, ક્ષય, વિષમબળવર, બરહનો રોગ, રહીપદ, ગુદમ, પાંડુરોગ, કમળો, સોભ, અંત્રવૃદ્ધિ, શૂળ, અને અર્શો, આ ગુગળથી નષ્ટ થાયછે. મેહ, કફ, અને આમના રોગોરૂપી હાથી-ઓના મહને જીતનારો આ સિંહનાદ ગુગળ નામનો પ્રખ્યાત અમૃતયોગ છે, તે વેદાએ

છોડી દીધેલા અસાધ્ય રોગો ઉપર વિજય મેળવેછે, અને તે દડપાણીએ કહેલો છે.

યોગસારામૃત.

ચતાવરી, નાગબલ્લા, વરધારો, ભોઆ-મલી, સાટોડી, ગળો, પીપર, આસોદ, અને ગોખરૂ આળીસ તોલા ભાર લેઈ બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં અરધા અરધ સાકર મેળવવી. પછી ખુબ મર્દન કરીને ૧૨૮ તોલા મધ અથવા ૬૪ તોલા ઘીમાં મેળવવું. પછી ચાર ચાર તોલા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીનું ચૂર્ણ મેળવીને તે મજબુત વાસણમાં વેંધે રાખી મૂકવું. પોતાના અગ્નિના બળ પ્રમાણે માણસે આ યોગસારામૃત તથા મન મમતા અન્નપાન ખાવાં લક્ષરી તથા કીર્તિને વધારનાર આ યોગસારામૃત વાતરક્રત, ક્ષય, કોઠ, કૃશતા, પિત્ત તથા રૂધિરના રોગો, તથા ત્રણે દોષોથી થતા બીજાં પણ સર્વ રોગોનો તુરત નાશ કરી દેઇને પુરુષને વળીયા પળિયાથી સ્થિત કરેછે, તર્કશક્તિ તથા સ્મરણશક્તિ સ્થિત શોભાયમાન તથા ભાગ્યશાળી કરેછે, અને તેને પાચસો વર્ષના આયુષ્યવાળો કરેછે.

વાતરક્રતમાં પરહેજ.

વાતરક્રતવાળાએ કસરત, મૈથુન, કોષ ઉષ્ણતા, ખાદુ ખાંડે ખાવું, દિવસનું સૂવું, અને શરદી કરનાર કે બારે પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ.

॥ इति वातरक्ताधिकार समाप्त ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भाव प्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

भाग ३ जो.

शूणनो अधिकार.

शूणनुं पासेनुं निदान.

दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोष्ठधा
भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः
प्रसृजः ॥

ओक ओक दोषश्चि यथेष्टा, ओके दो
षोश्चि यथेष्ट, सर्व दोषोश्चि यथेष्ट, अने
आमोश्चि यथेष्ट, ओम आऽ प्रकाशना शूण
थाय छे, ते सर्वभां विशेषे करीने वायु
मुप्य होय छे.

वातशूणनुं दूरनुं निदान तथा लक्षण.

व्यायामयानादतिपैशुनाच्च प्रजागराच्छी-
तजलातिपानात् । कलायमुद्राढकिंकोरदू-
षादत्यर्थरूक्षाध्यक्षनाभिघातात् ॥ कषाय-
वित्तातिविरूढनाभिविरूढवल्बूरकशुष्कशा-
कैः । विद्वृक्कमूत्रानिलसन्निरोधाच्छोकोप-
वासादतिहास्यभाषात् ॥ वायुः प्रहृद्धो
जनपेदि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं
समुपैति गाढम् ॥ मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ
विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्य-

ञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं
प्रयाति ॥

व्यायामो मल्लयुद्धादि । यान तुरगरथादि ।
मैथुन स्त्रीसेवा । प्रजागरो रात्रौ । एषामतियोगात्
शीतलजलप्रभृतपानात् कलायस्त्रिपुट । आढकी
तुवरी कोरदूष कोद्रव आतिरूक्षाद्रव्यसेवा अघ्य-
शन मुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभि
कषायस्तित्तरससेवा । विरूढजालम् । विरूढम-
ङ्कुरितमन्त्रम् । कलायचणकादि तज्जमन्त्रमभ्यम् ।
षल्लरक शुष्कमासम् । तस्य शूलस्य देशमाह ।
हृदादिषु ॥ तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षण पठन्ति ।

कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्द्धितः ।
हृत्स्थः प्रकुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधकम् ।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः ॥

कफं नियुज्य पवनः सूचीभिरिव निस्तु-
दन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादा-
ध्मानसंयुतम् ॥ तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरो-
ऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राश्चान्ध्यादेव
पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥

संरोधात् कुपितो वायुर्वस्ति संश्रित्य
तिष्ठति । वस्तेरध्वनि नाडीषु ततः शूलो-

ડસ્ય જાયતે ॥ વિષ્ણુવાતસંરોધી વસિ
શૂલઃ સ વચ્યતે ।

પ્રકૃતમનુસરતિ જોઈ મુકે । પ્રદોષે રાત્ર્યા-
ગમે રાત્રિભવશતેન । વાતપ્રકોપાત્ । ઘનાગમે
વર્ષાસુ મેઘોદયે ચ ।

કચરત, ચાલવુ, અતિ મૈથુન, અગ
રણુ, અને અત્યંત શીતળ જળ પીવાથી,
તેમજ વટાણા, મગ, તુવેર, કોદરા, તથા
અત્યત રૂઠ ભોજન કરવાથી, અભિઘાતથી,
તૂરા, કડવા, અતિ વિરૂદ્ધ, તથા રૂણગાવાળા
અન્ન, સુકું માસ, અને સૂકા શાકથી, વિષ્ટા,
વીર્ય મૂત્ર, અને વાયુના વેગને શેકવાથી,
તથા શેક, ઉપવાસ, અને અતિ હસવાથી
કે ખાદ્યવાથી, વાયુ વધીને હૃદય, કમર, પ-
ડખા, પીઠ, અને બસ્તિના આગેમાં શૂળ
ઉત્પન્ન કરે છે. ખાધેલુ અન્ન પચ્યા પછી,
પ્રદોષકાળે, વર્ષાદિના આરભમાં, અને ટાદમાં
અત્યત પ્રકોપ થાય છે, ત્યારે શૂળ વારંવાર
થાય છે અને મટે છે. તેથી વિષ્ટા અને મૂત્ર
રોકાય છે, પીડા થાય છે, અને અગ્રે લેદાય
છે. શેક વગેરે સ્વેદન, અવયગ, મર્દન, તથા
સ્નિગ્ધ અને ગરમ અન્નોથી એ શૂળ શાત
થાય છે.

ખીબા ગ્રંથોમાં શૂળના લેહ પ્રમાણે
લક્ષણ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

હૃદયના શૂળનું લક્ષણ.

કહ તથા પિત્તથી રોકાયલો અને
રસથી વધેલો વાયુ હૃદયમાં બસવાથી આસ
રોકાઈ બંધ એવું શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તે
રસ અને વાયુના કોપથી થતું હૃદયશૂળ
કહેવાય છે.

પડખાંના શૂળનું લક્ષણ.

કરૂને રોકીને સોષાએ લોકતો હેાય
એવો પડખાંમાંનો વાયુ આકરા સાથે પડ-
ખામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. એથી માણસ
માત્ર મોટેથી ઊંચેથી જ આસ લેઈ શકે છે,
અને જમવાની ઈચ્છા થતી નથી, અને
નિદ્રા પણ આવતી નથી, આને પાર્શ્વ શૂળ
કહે છે.

મૂત્રાશયના શૂળનું લક્ષણ.

વેગ રોકાવાથી કોપેલો વાયુ બસ્તિમાં
રહીને મૂત્રાશયની નાડીઓમાં શૂળ કરે છે.
તેથી વિષ્ટા, મૂત્ર, અને વાયુ રોકાય છે. આ
બસ્તિશૂળ કહેવાય છે.

પિત્તશૂળનું દૂરનું નિદાન તથા લક્ષણ.

ક્ષારાતિતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિતૈલનિષ્વા-
વિષ્ણાકકુલત્યયૂર્ષૈઃ । કટુઘ્નસૌવીરમુરાવિ-
કારૈઃ ક્રોધાનલાયાસરવિપતાપૈઃ । ગ્રામ્યા-
તિયોગાદગ્નૈર્વિદગ્ધૈઃ પિષ્તં પ્રકુપ્પાય કરોતિ
શૂલમ્ । તૃષ્ણોદદાહાશ્ચિકરં હિ નાભ્યાં સં-
સ્વેદમૂર્છાં પ્રમશ્નોષયુક્તમ્ ॥ મધ્યંદિને કુ-
પ્યતિ ચાર્દરાત્રે નિદાપકાલે જલદાસયે
ચ । ક્ષીતે ચ ક્ષીતૈઃ સમુપૈતિ શાન્તિ મુસ્વા-
દુષ્કૃતૈરતિમોજનૈશ્ચ ॥

નિષ્વાવો રાજમાષ । સૌવીર સન્ધાનભેદ' ।
મુરાવિકારે 'પરિપક્વાસન્ધાનસમુત્પન્ના મુરા મતા।'
તસ્યા પ્રકારૈ' । રવિપ્રતાપઃ આતપ । ગ્રામ્યાતિ-
યોગો મૈથુનાધિક્યમ્ । વિદાહીત્યુક્તવાપિ અગ્નૈર્વિ-
દગ્ધેરિતિ કોષયતિ । અધિદાહિવસ્તુનોગપિ પિત્ત-
શાદિદાહિત્વં ભવતિ । જલદાસયે શરદિ । ક્ષીતૈ-
ર્વાતાદિમિ. ॥

ખારાં, અતિ તીવ્રજી, ગરમ, દાહક, તેલ, ઝોળા, ખોળ, અને કળથી યુષ્કેથી, તીખા ખાટા પદાર્થોથી, જવના આથાના પાણીથી, વિકારી મેઘાથી, તથા ક્રોધ, અગ્નિ, પરિશ્રમ, તડકો, અતિ મૈથુન, અને અત્યત આમ્યમાંસોથી; પિત્ત પ્રકોપ પાત્રીને શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તરશ, મોહ, દાહ, સ્વેદ, મૂત્ત્રાં, જ્વમ, અને શોષ સહિત નાભિમાં પીડા થાય છે. મધ્યાન્હે મધ્યરાત્રીએ ગરમીના દિવસમાં બહુ વર્ષાદિમા, તે વધારે ક્રોધે છે શીત કાળમાં અને શીતળ ઉપચારોથી શાંતિ થાય છે, અને શીતળ ભોજનથી શાંત થાય છે.

કંકશૂળનું દુરનું નિદાન તથા લક્ષણ.

આનૂપવારિજકિલાટપયોવિકારેર્માસિ-
ધુપિષ્ઠકુશરાતિલશ્ચ્છુલીભિઃ । અન્યૈર્બલાસ-
જનકૈરપિ હેતુભિશ્ચ શ્લેષ્મા પ્રકોપમુપગુમ્ય
કરોતિ શૂલમ્ ॥ હૃદ્યાસકાસસદનારુચિ-
સંપ્રસેકૈરામાશયે સ્તિમિતકોમ્પશિરોગરુત્વૈઃ ।
મુક્તે સદૈવ દિ રુજં કુસ્તેઽતિમાત્રં સૂર્યો-
દયેઽથ શિશિરે કુસુમાગમે ચ ॥

આનૂપ વહુલજલદેશજ મધ્યમ્ । વારિજ
શાશ્વત્કાદિ ।

પર્કં દધ્મા સમં સીરં વિઘ્નેયા દધિકૃર્ચિ-
કા । તત્કેળ તત્કૃર્ચકં સ્યાત્તસ્ય પિષ્ઠઃ
કિલાટકઃ ॥

પયોવિકારઃ પાયસાદિઃ । પિષ્ઠ માષાદિ । અન્યૈ-
ર્ગુર્વાદિભિઃ । સ્તિમિતમાદ્રિપટાવગુણ્ઠિતામિવ યત્કોષ્ઠ
શિરશ્ચ તયોર્ગુરુત્વૈઃ સહ । સૂર્યોદય इति । ત્રિષા
શિમ્ભદિવસપ્રથમભાગસ્યોપલક્ષણમ્ । શિશિરે તત્ર
કપ્પસ્યાતિસન્ધ્યાત્ । કુસુમાગમે વસન્તે ।

બહુ જળવાળા દેશોમાંના અત્રો તથા
કમળકદ વગેરે પદાર્થોથી, માંસ, ચેરડી,
અડદ, ખીચડી, દુધનાં પદાર્થો, અને તલની
પૂરીથી, તથા બીજાં પણુ કદ કરનારા પદાર્થોથી
કદ પ્રકોપ પાત્રીને શૂળ કરે છે. મોળ,
ઉધરસ, ગ્લાનિ, અરુચિ, લોળ, તથા આમા-
શયમાં શૂળ અને માથુ, કોઠા વગેરે ભારે
થઈ જાય છે. જમ્યા પછી તુરત પીડા થાય
છે, અને સૂર્યોદય, શીતકાળ, તથા વસત
ઋતુના આરભમાં કદનો સચય થવાથી પીડા
થાય છે.

બળ્યે દોષથી થતા શૂળનાં લક્ષણો.

દ્વિદોષલક્ષણૈરૈર્વિચાચ્છૂલં દ્વિદોષજમ્ ।

બળ્યે દોષોના લક્ષણો ભોળા હોય તો
દંદજ શૂળ થયેલું જાણવું.

ત્રણે દોષથી થયેલા શૂળનાં લક્ષણો.

સર્વેષુ દેશેષુ ચ સર્વલિઙ્ગં વિચારિષ્વક
સર્વભવં દિ શૂલમ્ । મુકષ્ટપેનં વિષવજ્ર-
કલ્પં વિવર્જનીયં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

સર્વેષુ દેશેષુ હૃત્પૃષ્ઠપાર્શ્વત્રિકલ્પસ્તિનામ્યામાશયે-
ષુ । સર્વભવં ત્રિદોષજમ્ ।

હૃદય પીડ, પડખા, ખભા તથા કંઠના
સંધિઓમાં, મૂત્રાશય, નાભિ અને આમાશય
એ સર્વ સ્થળોમાં અને સર્વ પ્રકારનાં ચિન્હો
હોય તો વેદે ત્રણે દોષથી થયેલું શૂળ જાણવું.
એ બહુ પીડા કરનાર, વિષતુલ્ય, વળ જેવું,
અને ચિકિત્સા કરવાને અયોગ્ય છે, એમ
વેદોએ ગણેલું છે.

આમથી થયેલા શૂળનું લક્ષણ.

આટોપહૃદ્યાસવમીયુસ્ત્વસ્તૈમિત્યકાના-

ફક્તસેકૈઃ । કપસ્ય કિન્નેન સમાન-
કિન્નમામોદ્ગ્રવં શૂલમુદાહરન્તિ ॥

કપસ્ય કપશૂલસ્ય । આમોદ્ગ્રવં આમાદુદ્ગ્રવો
યસ્ય ત । અન્નામશૂલે જાતે પશ્ચાદ્ દોષસમ્બન્ધ
અતઃ પવાસ્ય શૂલસ્યાદ્યમત્વમુક્તમ્ । સ ચ પ્રથમ-
મામાશયે ભવતિ પશ્ચાત્ સમ્બન્ધિભિર્દોષૈર્વસ્તિનામિ-
દ્વ્યાર્થકુક્ષિષુ ભવતિ તથા દોષસમ્બન્ધ ।

વાતાત્મકં વસ્તિગતં વદન્તિ પિત્તાત્મક-
આપિ વદન્તિ નાભ્યામ્ । હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી ક-
પસન્નિવિઘ્નં સર્વેષુ દેશેષુ ચ સન્નિપાતાત્ ।
હૃત્પાર્શ્વકુક્ષી હૃત્પાર્શ્વન્યા સહિતે કુક્ષી । કપ-
સન્નિવિઘ્નં કફેનાવિઘ્નમ્ ।

વસ્તૌ હૃત્કટિપાર્શ્વેષુ સશૂલઃ કપવાતિ-
કઃ । કુક્ષી હૃત્પાર્શ્વમધ્યે તુ સશૂલઃ કપ-
વૈષિકઃ ॥ દાહજ્વરકરો ધોરો વિઘ્નેયો વા-
તવૈષિકઃ ।

અતિમાત્રં યદા દુક્તં પાવકે યદુતાજ્જતે ।
સ્થિરીકૃતન્તુ તત્કોષ્ઠે વાયુરાદૃત્યતિષ્ઠતિ ॥
યદાર્કં ન ગતં પાર્કં તત્કુક્ષુલં કુરુતે મૃદ્ધામ્ ।
મૂર્છાધ્યાનં વિનાશાંશ્ચ હૃત્કેશં સવિભાવિ-
કમ્ ॥ કર્મ વાન્તિપતીસારં પ્રયોગં જનયે-
દપિ । અવિપાકોદ્ગ્રવં શૂલમેતમાદુર્મેનીવિ-
ળઃ ॥ અવિપાકોદ્ગ્રવ આમોદ્ગ્રવમિત્યર્થઃ ।

આદૃશ, મેળ, ઉલટી, આરેપહું,
દુઃખારે, પેડુંતું ચઢું, અને કઠની લાળ,
તેમજ તમામ કઠના જેવાં જ ચિન્હો થાય,
તેને આમશૂળ કહે છે. આમશૂળ થયા પછી
તેમાં દોષોનો સંબંધ થવાથી તેના નીચે પ્ર-
માણે બેઠ થાય છે.

આમશૂળના સ્થાન ભેદ.

વાતશૂળ અસ્તિમાં, પિત્તશૂળ નાભિમાં,
અને કઠશૂળ હૃદય, પડખા, તથા પેટમાં
થાય છે. ત્રિદોષ શૂળ એ સર્વ સ્થાનોમાં
થાય છે. કઠનું તથા વાયુનું શૂળ અસ્તિ, હૃદય,
કમર, અને પડખામાં થાય છે. કઠનું તથા
પિત્તનું શૂળ ઉદર, હૃદય, અને નાભિમાં થાય
છે. વાયુનું તથા પિત્તનું શૂળ ભંચકર દાહ-
જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

આમશૂળના વિશેષ લક્ષણો.

બહુ ખાવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડી અપ-
ત્યારે કોઠામાં વાયુ સ્થિર થઈને આરે તરફ
વીંટી લઈને રહે છે, તેથી અન્ન પચતું નથી.
તેથી બહુ શૂળ થાય છે, તેથી મૂર્છા, આદૃશ,
પેડુંતું વાયુ, હૃદયમાં પીડા, વિલંબિત (જેક
ભત્તનો કોલેરા), કંપ, ઉલટી, અતિસાર,
અને પ્રયેઠ ઉત્પન્ન કરે છે. વિદ્યનેએ એ તેને
નહિ પચવાથી થતું શૂળ કહેલું છે.

શૂળના ઉપદ્રવો.

વેદનાતિવૃષા મૂર્છા આનાશો ગૌરવા-
રુચી । કાસઃ ખાસો વમિર્દિશ્ચા શૂકસ્યો-
પદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અત્યંત વેદના, તૃષા, મૂર્છા, પેડુંતું
ચઢું, આરે પહું, આદૃશ, ઉધરસ, શ્વાસ,
અને હેઠકી, એટલા શૂળના ઉપદ્રવો છે.

શૂળની સાધ્યાસાધ્યતા.

વૃકદોષાનુગઃ સાધ્યઃ કૃષ્ણસાધ્યો દ્વિદો-
ષજઃ । સર્વદોષાન્વિતો ધોરસ્ત્વસાધ્યો
સૂર્યપદ્રવઃ ।

એકેક દોષનું શૂળ સાધ્ય છે, અને ત્રિ-
દોષ જ શૂળ અસાધ્ય હોઈ વધુ ઉપદ્રવો
કરે છે.

શૂળનું અરિષ્ટ.

વેદનાતિવૃષા મૂર્છા અનાહો ગૌરવં
ઝરઃ । ધ્રમોઽરુચિઃ કૃશત્વં ચ બલહાનિ-
સ્તયૈવ ચ ॥ ઉપદ્રવા દર્શૈવૈતે યસ્ય શૂલેષુ
નાસ્તિ સઃ ।

વેદના, અતિ તરશ, મૂર્છા, મળખંધ, ભારેપણું, ગૌરવ, જ્વર, ધ્રમ, અરુચિ, કૃ-
શતા, અને નિર્બળતા, આ દશ ઉપદ્રવો, જે
શૂળવાળાને હોય તે કદી હવતો નથી.

પરિણામ શૂળનાં નિદાન તથા લક્ષણ.

સ્વૈર્નિદાનૈઃ પ્રકુપિતો વાતઃ સભિહિતો
યદા । કફપિત્તે સમાવૃત્ત શૂલકારી ભવે-
દ્વલી ॥ મુક્તે જીર્યતિ યચ્છૂલં તદેવ પરિ-
ણામજમ્ । સ્વૈર્નિદાનૈરિત્યાદિના નિદાનપૂર્વિકા
સપ્રાપ્તિરુક્તા । મુક્તે જીર્યતીત્યાદિના લક્ષણમુક્તમ્
સમાવૃત્ત વ્યાપ્ય ॥

તસ્ય લક્ષણમપ્યેતત્ સમાસેનાભિધીયતે ।
આધ્માનાટોપવિષ્મૂઝવિચન્ધારતિવેપનૈઃ ।
સ્ત્રિગ્ધોષ્ણોપશ્મમાયં વાતિક તદ્દેવ્ વિષ-
ક્ ॥ તુળાદાહારતિસ્વેદકટ્ફશ્લલ્લવજોતરમ્ ।
શૂલં શીતશ્મમાયં પૈત્તિક લક્ષયેત્ બુધઃ ॥
છર્દિઃશ્લ્લાસસંમોહસ્વલ્પરુક્ દીર્ઘસન્તતિઃ ।
કટુતિક્તોપશાન્તિ ચ વિશ્રેયં ચ કફાત્મકમ્ ॥
સમુદ્વલ્લક્ષણં બુદ્ધા દ્વિદોષં પરિકલ્પયેત્ ॥
ત્રિદોષજમસાધ્યં સ્યાત્ ક્ષીણમાસબલાનલમ્ ॥

પ્રાતાના નિદાનોથી કોપ પામેલો પાસે
રહેલો બળવાન વાયુ બ્યારે કંઈ અને પિત્ત-
મા વીંટાય છે, ત્યારે તે બળવાન શૂળ કહે
છે. એ શૂળ આંધેલુ પચવા વખતે થાય છે.
તેને પરિણામ શૂળ કહે છે, તેનાં લક્ષણો

પણ અત્ર દુકામા કહેવાય છે. આક્રોશ, અ-
ગડાટ, વિષ્ટા મૂત્ર બધ થવાં, અભુગમો, અને
કંપ થાય છે સ્ત્રિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી ઠીક
થાય છે, તેને વાયુનું શૂળ કહે છે. તરશ,
હાહ, અભુગમો, પરસેવો, તીવ્ર, ખાટું અને
ખાડુ ગમે અને શીતળતાથી ઠીક થાય, તેને
પિત્તનું શૂળ કહે છે ઉલટી, મોળ, મોહ,
થોડી પીડા, લાંબો વખત ટકે તથા તીખા
કડવા પદાર્થોથી ઠીક થાય, તેને કંઈનું શૂળ
કહે છે. જે દોષોનાં લક્ષણો હોય તો દ્વંદ્વજ,
અને ત્રણે દોષનાં લક્ષણવાળાને ત્રિદોષજ
શૂળ કહે છે. ત્રિદોષજ શૂળ અસાધ્ય હોઈને
માંસ, બળ તથા અગ્નિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે.

અન્નદ્રવ શૂળનું લક્ષણ.

જીર્ણે જીર્યતિ चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्ययोगेण भोजनाभोजनेन वा ॥
न शर्म याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ।
नेद शूलमसाध्य चिकित्साभिधानात् ॥

અન્ન પચતી વેળા તથા પચી ગયા
પછી જે શૂળ નીકળે છે, તથા પથ્ય અપથ્ય
ભોજન, કે અભોજન, એ સર્વથી તે શાત
થવાનો કંઈ નિયમ રહેતો નથી, તે અન્નદ્રવ
શૂળ કહેવાય છે

શૂળની ચિકિત્સા.

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः ।
क्षारशूर्णानि गुटिका. शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
विज्ञाय वातशूलं तु स्नेहस्वेदैरुपचरेत् ।
स्वल्पशूलकुलस्य स्यात् स्वेद एव मुख-
वहः ॥ मृत्तिका सज्जलां पाकादधनीभूतां
पटे क्षिपेत् । कृत्वा तत्पोटलीं शूलीं यथा
स्वेदं विधापयेत् ॥ मृत्तिकास्वेदः ॥

कर्पासास्य कुलत्थकातिलयवैरेण्डमु-
लातसी वर्षाभुषण बीजकाञ्जिकयुतैरेकीकु-
तैर्वा पृथक् । स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरः
स्फिग्जानुपादाङ्गुली गुल्फस्कन्धकटीरुजो
विजयते निःशेषवातासिहा ॥

इति कर्पासाध्यादिस्वेद ।

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जरोपरि।
मूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम्।
नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्नि-
तम् ॥ मदनं मयनफल ।

विश्वमेरुण्डजं मूलं काययित्वा जलं
पिबेत् । हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनि-
वारणम् ॥ गुडं शालिर्यवक्षारः सर्पिःपानं
विरेचनम् । जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं
पित्तशूलिनाम् ॥ मणीरजतताम्राणां भाज-
नानि गुरुणि च । तोयेन परिपूर्णानि
शूलस्योपरि धारयेत् ॥ विरेचनं पित्तहरं
प्रशस्तं रसाश्च शस्ताः शशलावकानां । स-
गुडां घृतसंयुक्ता भक्षयेत् वा हरितकीम् ।
मलिङ्गाच्छूलशान्त्यर्थं धात्रीचूर्णं समाक्षि-
कम् ॥ शाल्यञ्च जाङ्गलं मांसमरिष्टं कटु-
कीरसम् । मधुना जीर्णगोधूमं कफशूले प्र-
योजयेत् ॥ अरिष्टं भेषजवारिवायसिद्धं मयम् ।

खणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
समुत्खोणाम्बुना पीतं कफशूलप्रणाशयेत् ।
आमशूले क्रिया कार्या कफशूलप्रणाशिनी ॥
सेव्यमामहरं सर्वमधेर्मन्दस्य वर्द्धनम् । ती-
क्ष्णायाम्भूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ॥
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ।

तीक्ष्णत्वाश्चर्णं राजिकादिचूर्णम् ।

दारुहमवती कुष्ठसताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः । अ-
म्लपिष्टैः मुखोष्णैश्च छिम्पेच्छूलयुतोदरम् ।
मूलं बलवं तथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥

वातरोगान्तर्गताष्मानचिकित्सायां लिखितो ना-
राचनानामा रसोऽन्यच्च विरेचनं शूले हितम् ।

कृष्माण्डं तनुकृत्वा तु क्षिप्त्वा घर्षे वि-
शोषयेत् । स्थाल्यां निक्षिप्य तत् सर्वं पि-
धानेन पिषाय च ॥ सुष्ठ्यां निवेष्ट्य बहि-
च ज्वालेयत् कुशलो जनः । यथा तन्न य-
वेद्भस्म क्षित्त्वङ्गारो दृढो भवेत् ॥ तदा नि-
र्वापयेच्छीतं सर्वथा चूर्णितन्तु तत् । माष-
द्वयमितं तावत् शुण्डीचूर्णेन मिश्रितम् । ज-
लेन भक्षयेदित्यं महाशूलाकुलो नरः ॥ अ-
साध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शान्त्यति ॥

इति कृष्माण्डकारः ।

लङ्घनं प्रथमं कुर्यात् वपनं सविरेचनम् ।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र दान्ते विधिर्यवा ॥
पीत्वा तु क्षीरमाकण्ठं मदनकायसंयुतम् ।
कान्तारकस्य पीण्डस्य कोशकारस्य वा
रसम् ॥ कषायो वायु निम्बस्य कटुतुम्बी-
रसोऽथवा । यथाविधि वनेदीमान् पक्ति-
शूलादितो जनः ॥ त्रिवृता च तथा दन्त्या
तैलेनैरण्डजेन वा । दध्नां विरेचनं सद्यः
पक्तिशूलनिवारणम् ॥ विदङ्गतण्डुलव्याध-
त्रिवृदन्ती सचित्रकम् । सर्वाण्येतानि सं-
दृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ गुदेन मोद-
कान् कृत्वा स्वादेहुष्णेन वारिणा । जयेत्
विदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥

विदङ्गादिमोदकः ॥

नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः
पुमान् लिङ्गात् । उग्रं परिणतिशूलं नश्ये-
त्तस्य त्रिरात्रेण ॥ पीतं शम्बूकजं भस्म
जलेनोष्णेन तत्क्षणात् । पक्तिजं नाशय-
त्येव शूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ लोहपथ्या-
कणा शुण्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा । विलिहन्
विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥
पण्यादिलोहम् ॥

नारिकेरं सतोयं च लवणेन सुपुरितम् ।
मृदाववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
पिप्पल्या भक्षितं हनि शूलं हि परिणाम-
जम् । वातिकं पैत्तिकं चापि श्लैष्मिकं
सान्निपातिकम् ॥ नारिकेरक्षार ॥

अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्य-
मश्नुते । यावत्कटुकपित्ताम्लमग्नौ न छर्दे-
येद्बुधम् ॥ जातमात्रं जरत्पित्तं शूलमाशु
विनाशयेत् । पिष्टार्तं वमनं कृत्वा कफा-
र्तञ्च विरेचनम् ॥ अन्नद्रवे च तत्कार्यं जर-
त्पित्ते यदीरितम् । जरत्पित्तेऽपि तत् पथ्यं
भोक्तुमन्नद्रवे तु यत् ॥ आमपकाशये शुदे
गच्छेदन्नद्रवः क्षमम् । मषिण्डरीं सलवणां
मुस्विष्ठां तैलपाचिताम् ॥ तादृशीं सर्पिषा
खादेदन्नद्रवनिपीडितः । धात्रीफलभवं चूर्ण-
मथभूर्णसमन्वितम् ॥ यष्टीचूर्णेन वा युक्तं
लिङ्गात् क्षौद्रेण तद्गदे । श्यामाकतण्डुलैः
सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ॥ प्रियङ्गुतण्डुलैः
सिद्धं पायसं सहितं हितम् ॥ प्रियङ्गुः
ककुविशेष ॥

गौडिकं सौरणं कन्दं कूष्माण्डमपि भक्ष-

येत् । कलाययवशक्तून्वा शक्तून् वा लाज-
सम्भवान् ॥ गौडिकं गुडेन सस्कृतं पक्वजम् ॥

कुलत्थशक्तूनथवा दध्नाऽद्यादाधिकं तथा ।
चणकानामथो शक्तून् कोद्रवस्योदनं तथा ॥
दाधिकं दध्ना सस्कृतं भक्तं महेरी इति लोके ॥

गोब्रूमण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
ससितं क्षीतदुग्धेन मृदितं कथितं हितम् ॥
अन्नद्रवो दुश्चिकित्सो दुर्विज्ञेयो महागदः ।
तस्मात्तस्य प्रथमेन परं यत्नं समाचरेत् ॥
अन्नद्रवे जरत्पित्ते बहिर्भन्दो भवेद्यतः । त-
स्मादन्नानपानानि मात्राहीनानि कारयेत् ॥
कलाययवगोभूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः ।
राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्थाः ककुशाख्यः ॥
दधिलुसरसं क्षीरं सर्पिर्मग्न्यं समाहिषम् ।
वास्तुर्कं कारवेष्टी च कर्कोटकफलानि च ॥
वर्हिणो हरिणो मत्स्यारोहिताद्याः कपिजला
एतस्मिन्नामये क्षस्ता मता मुनिचिकित्सकैः ॥
दधिलुसरसं दध्ना लुप्त रसः प्रकृतो रसो यस्य
तत् । क्षीरं दधियुक्तक्षीरमित्यर्थः ॥

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा ॥
समालोक्य समश्रीयादन्नमात्रममाणतः ।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ।
अन्नद्रवं जरत्पित्तमम्लपित्तं मुदारुणम् ॥

गुडमण्डूरम् ॥

व्यायामं मेशुनं मथं लवणं कटुकं रसम् ।
वेगरोधं शुचं क्रोधं वैकल्यं शूलवांस्त्यजेत् ॥
इति शूलाधिकारः ॥

शूणनी शान्ति भाटे वसन, लंघन,
स्वेदन, पाथन, श्लेष्मतिशो, क्षार यष्टि,

ગોળીઓ, એ હિતકારી છે. વાત શૂળમાં સ્નેહ અને સ્વેદ આપવા. સહજસાજ શૂળ હશે તો તે સ્વેદ (શેક)થી જ મટી જાય છે.

મૃત્તિકા સ્વેદ.

પાણી મા માટીને પકાવતાં ભડી થાય એટલે તે માટીને વજ્રમાં ભીંટીને પોટલી કરી શૂળ વાળાને સ્વેદ આપવો.

કાર્પાસાસ્થ્યાદિ સ્વેદ.

કપાશિયા, કળથી, તલ, જવ, જોરડાનાં મૂળ, અળસી, રાતી સાટોડી, શલ્બળીજ, અને કાણ, સર્વ એકઠા અથવા તે એ દરેક એકેકને લઈ, હાથની લુબા, માથું, ઉપરની શીય, ગોઠલુ, પગ, આગળીઓ, યુંટી ખભા, કમર, એ સર્વના શેગો સ્વેદ કરવાથી મટી જાય છે.

તલ વાટીને ગોળી કરી ઉપર ઉપર ફેરવવાથી ભારે શૂળ પણ શાંત થઈ જાય છે. કાંઈમા મીઠાળ વાટીને નાભિ ઉપર લેપ કરવાથી પણ શૂળ મટી જાય છે.

સૂંકે તથા જોરડાના મૂળનો કવાથ પીવો. તેમાં હિંગ અને સંચળ નાખીને તે પીવો. જોથી એકદમ શૂળ મટી જાય છે. ગોળ, ચોખા, જવખાર, અને ઘીતુ વિરેચન દેવું. પિત્તશૂળ વાળાને ભગલ માંસો લાભકારક છે. મણીનાં રૂપાનાં, અને ત્રાંબાનાં પાત્રોમાં પાણી ભરીને શૂળ ઉપર મૂકવાં, વિરેચનથી પિત્ત હરાય છે અને સસલાં તથા લાવાનાં માંસો પણ સારા છે. ગોળ અથવા ઘી સાથે હરડે ખાવી. શૂળની શાંતિ માટે આમળાનું ચૂર્ણ માસિક (મધ) માં આવું. ચોખા, ભગલ માંસો, લીમડો, તથા કડુનો રસ, તેમજ મધ સાથે લુના મર્ચ, એ કદે શૂળમાં આપવાં.

સૈંધવ, સંચળ, ભિડલુ, પચકોલ,

અને હિંગ જરા ઊંના પાણીમાં પીવાથી કદે મટી જાય છે. કદેશૂળ મટાડનારી કિચા આમશૂળ માટે પણ કરવી. સર્વ આમ મટાડનાર તથા અગ્નિને વધારનાર કિચાઓનું સેવન કરવું. રાઈ તથા ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ઉત્તમ છે, તે મધ અને ઘી સાથે ખાવાથી સર્વ શૂળોનો નાશ કરે છે.

દેવદાર ધોળીવજ, કંઠ, ચતાવરી, હિંગ, અને સૈંધવને ખટાઈમા વાટીને જરા ગરમ પાણી સાથે પેટના શૂળ ઉપર લેપ કરવો. બીલી, જોરડ, ચિત્રક, અને સૂઠના મૂળો હિંગ અને સૈંધવ સહિત એકદમ શૂળને મટાડે છે.

કૂખમાંડ ક્ષાર.

કોળાના ઝીણા કડકા કરીને તડકે સૂકવી હાંડલીમાં નાખી બંધ કરીને પકાવવા. મજબૂત કાયલા થાય, પણ કોહોળાની ભરમ ન થઈ જાય તેમ પકાવવું. પછી નીચે ઊતારી ટાકું પડે એટલે તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું. તે બે માસા જોટલું સૂકના ચૂર્ણ સાથે મહા કુશળ માણસે હંમેશાં પાણી સાથે ખાવું. તેથી અસાધ્ય શૂળ પણ શાંત થાય છે.

પરિશ્રામ શૂળની ચિકિત્સા.

પ્રથમ લઘન, પછી વમન, અને વિરેચન કરવું, પરિશ્રામ શૂળની શાંતિ અર્થે વમનનો વિધિ જોવો છે કે મીઠાળનો કવાથ કે ધોળી શેરડી કે પોટા શેરડીના રસ સાથે, અથવા લીમડો કે કડવી તુંબકીના કવાથ સાથે કંઠ સુધી દૂધ પીવું. જોથી પક્ષિત શૂળ વાળાને અથાવિધિ વમન થાય છે. નસોતર તથા નેપાળો જોરડાનું મૂળ એતુ વિરેચન આપવાથી પરિશ્રામ શૂળ નાશ પામી જાય છે.

વિડંગાદિ મોહક

વાવડીંગાનાં બીજ, ચોખા, સૂંઠ, મરી, પીપર, નસોતર, નેપાળાનુ મૂળ, તથા ચિત્રક, એ સર્વનુ બારીક ચૂર્ણ કરીને તેના ગોળમાં મોહક બનાવીને ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી ત્રિદોષજ પરિણામ શૂળ હણાઈ જાય છે.

સૂંઠ, તલ, અને ગોળનો કદક દૂધમાં વાટીને પીવાથી ત્રણ દિવસમાં જ ઉગ્ર પરિણામશૂળ પણ મટી જાય છે. ઉના પાણીમાં શંખની ભસ્મ પીવાથી તેજ ક્ષણે, જેમ વિષ્ણુ અસુરને હણે છે તેમ, પરિણામ શૂળ હણાઈ જાય છે.

પથ્યાદિ લોહ.

લોહભસ્મ, હરદે, પીપર, સૂંઠ એનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં ચાટવાથી પરિણામ શૂળ હણાઈ જાય છે.

નારિકેરકાર.

અંદરના પાણી સહિત ટોપરામાં લવણ નાખીને માટીથી વીંટી બધ કરીને સૂકવીને અડાવાના અગ્નિથી પકાવવું. પછી એ ટોપર પીપર સાથે ખાવાથી પરિણામ શૂળ, વાતશૂળ, પિત્તશૂળ, કફશૂળ તથા સનિપાતનુ શૂળ મટી જાય છે.

અન્નદ્રવ શૂળની ચિકિત્સા.

નવા સૂધી તીખા, ઉના, ખાટા અન્નોથી બહુ ઉલટી ન થાય ત્યાં સૂધી અન્નદ્રવ નામના શૂળમાં સુખ થતું નથી. પરિણામ શૂળ થાય કે તુરત જો પિત્તનુ શૂળ હોય તો ઉલટી કરાવવી, અને કફનુ હોય તો વિરેચન આપવું, અન્નદ્રવ શૂળમાં પણ એજ રીતે કરવું, પરિણામ શૂળમાં જે પથ્ય છે તેજ

આમા પણ છે. આમાશય અને પકવાશય શુદ્ધ થાય તો અન્નદ્રવ શૂળ મટે છે. હિંગ, મીઠું, છૂરૂ, તથા આદુ નાખીને અડદના લોટની ઝીણી વડીઆ કરી બાકીને તેલમાં તળવી અને ઘીમાં ખાવાથી અન્નદ્રવ શૂળ મટે છે. આમળા તથા લોહભસ્મ જેડીમધના ચૂર્ણ સાથે કે મધ સાથે ખાવું શાચો અને ચોખા અથવા કોદરા અને ચોખા, અથવા કાગ અને ચોખાથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકારક છે. ગોળનું પકવાણ, સૂરણ, અને કોહોણ ખાવા વટાણા, જવ, કે ચોખાની ધાણીનો સાથવો ખાવો. કળથીનો સાથવો દહિં સાથે ખાવો, દહિં ભાત ખાવા, ચણાનો સાથવો અથવા કોદરાનો ભાત ખાવો, એ પણ હિતકારી છે.

ઘઉંના માંડામાં ઘી, ગોળ, અને સાકર નાખીને ટાઢા દૂધમાં ખાવો, એ પણ અન્નદ્રવશૂળ, ઉપર હિતકારી છે. અન્નદ્રવશૂળ બહુ મટાડવું કઠણ છે અને તેની દવા બરોબર જણાઈ નથી, એટલા માટે તેના શમન માટે બહુ યતનની જરૂર છે. અન્નદ્રવ અને પરિણામ શૂળમાં જો અગ્નિમંદ હોય તો માત્ર નક્કી કર્યા વગર અન્નપાનો દેવાય છે વટાણા, જવ, સામો, કોદરા, ચોળા, અડદ, કળથી, કાંગ, ચોખા, ખીર, ગાયનું ઘી તથા ભેંસનું ઘી, બથવો, કારેલાં, કટોલા, મોર, હરણ, મત્ત્ય, રોહિતાદિ, કપિજલ, જો સર્વ લાભકારક, ખોરાકો છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

ગુડમંડુર

ગોળ, આમળાં, અને હરદેનું ચૂર્ણ દરેક ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લેવું; અને લોહનું ટીકું તોલા બાર લેવું, એ સર્વને મધ અને ઘીમાં એક તોલા જેટલું ખાવું, શોષ-

નના આદિ, મધ્ય, અને અંતમાં તે ખાવાથી અભદ્રવ, પરિણામશૂળ, અમ્બપિત્ત, વગેરે બારે હોય તે પછુ નાશ પામે છે.

આચાર્ય, મૈથુન, મધ, ખાશ તીખા રસ, વેગનું રોષન, શોક, ક્રોધ, વિકળતા, એટલાં ત્યાગ શૂળવાળાએ કરવે બેઠએ.

॥ઈતિ શૂલાધિકાર સપૂર્ણ ॥

ઉદાવર્તનો તથા આનાહનો

અધિકાર.

ઉદાવર્તનું નિદાન.

તત્ર ઉદાવર્તસ્ય વિપ્રકલ્પનિદાનમાહ ॥

વાતવિણમૂત્રજૃમ્ભામૂત્રવોદ્ધારવમીન્દ્રિયૈઃ ।
હૃત્તૃષ્ણોચ્છ્વાસનિદ્રાણાં ધૃત્યોદાવર્તસમ્ભવઃ ॥
ઇન્દ્રિયમત્ર શુક્લમ્ । અત્ર તૃતીય સહાર્થા ।
શુભ્યા વેદવિધાતેન ॥

વાયુ, વિદ્યા, મૂત્ર, ખગાસાં, આંસુ, છીંક, ઓડાર, ઉલટી, વીર્ય, ક્રુધા, તૃપ્તિ, ઉચ્છ્વાસ, નિદ્રા, એમના વેગોને રોકવાથી ઉદાવર્ત થાય છે.

ઉદાવર્તનું સામાન્ય લક્ષણ.

યત્નોર્ધ્વં જાયતે વાયોરાવર્તઃ સ ચિકિત્સકૈઃ ।
ઉદાવર્ત ઇતિ પ્રોક્તો વ્યાધિસ્ત્રાનિલઃ પ્રજ્ઞઃ ॥ આયત્તો ધમઃ ॥

એમાં વાયુને વીટે જાય ચઢે છે તેને વેધે ઉદાવર્ત કહે છે, અને તેમાં મુખ વાયુ હોય છે.

ઉદાવર્તના બેદો

વાતમૂત્રપુરીષાણાં સજ્જો ધ્યાનં ક્રમો

રજા । જઠરે વાતજાઆન્ય રોગાઃ સ્થુર્વાત-
નિગ્રહાત્ ॥ સજ્જઃ અપ્રવૃત્તિઃ । આનમધ્યાનમ્ ।
ક્રમોડનાપાતઃ । અમ રજા જઠરે । અન્યે તો-
દશૂલગુસ્માદયઃ ॥

આટોપશૂલી પરિકર્તિકા ચ સજ્જઃ પુરી-
ષસ્ય તથોર્ધ્વવાતઃ । પુરીષમાસ્પાદયવાનિ-
રેતિ પુરીષવેગેઽભિહતે નરસ્ય ॥

પુરીષવેગે ધારિતે સતિ આટોપ સરુક્ ગુદ-
ગુદાશબ્દ શૂલમિતિ પક્ષાશયે પરિકર્તિકા ગુદે
કર્તેનવત્ પીઠા ઝર્મવાત ઉદ્ધારઃ ।

વસ્તિમેહનયોઃ શૂલં મૂત્રકુચ્છં શિરોરજા ।
વિનામો વંશજાનાહઃ સ્યાદ્દિગ્ધં મૂત્રનિગ્રહે ॥

વિનામ વ્યથયા વપુષો નમનમ્ । વંશજાનાહઃ ।
વંશજાનોરાકર્ષણબદ્ધ વ્યથા ।

મન્યાગલસ્તમ્ભશિરોવિકારા જૃમ્ભોપ-
યાતાત્ પવનાત્મકાઃ સ્યુઃ । તથાક્ષિનાસા-
વદનામથાથ ભવાતિ તીવ્રાઃ સહ કર્ષણોઘૈઃ ॥

આનન્દજં વાપ્યથ શ્લોકજં વા નેત્રોદર્કં
પ્રાપ્તમશ્નુશ્વતો હિ । શિરોગુરુત્વં નયનામ-
યાથ ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન ।

મન્વાસ્તમ્ભઃ શિરઃ શૂલમર્દિતાર્ધવધેદ-
કૌ । ઇન્દ્રિયાણાશ્ચ દૌર્બલ્યં ક્ષવયોઃ સ્યા-
દ્વિધારણાત્ ॥

કષ્ઠાસ્યપૂર્ણત્વમતીવ તોદઃ કૂજશ્ચ વાયો-
રચવાઽપ્રવૃત્તિઃ । ઉદ્ધારવેગેઽભિહતે ભવન્તિ
જન્તોર્વિકારાઃ પવનમસૂતાઃ ॥

કષ્ઠાસ્યપૂર્ણત્વ કવલેનૈવ । તોદો દ્વયામાશયે
ચ । કુજોઽપ્યક્તશબ્દઃ । ઉદરે વાયોરપ્રવૃત્તિ ।
ઉચ્છ્વાસાવિનિરોધાત્ ॥ પવનમસૂતા પવનાજ્ઞાતા
વિકારા દિક્ષદયઃ ॥

કળ્હકોઠારુચિવ્યક્તશોથપાઙ્ગામયજ્વરાઃ ।
કુષ્ઠહૃણાસવીતર્પાચ્છર્દિનિગ્રહજા ગદાઃ ॥

મૂત્રાશયે વૈ શુદ્ધમુષ્કયોશ્ચ ક્ષોથો રજા ॥
મૂત્રવિનિગ્રહશ્ચ । શુક્રાક્ષમરી તત્ત્વવર્ણં ભવેચ્ચ
તે તે વિકારા વિહતે તુ શુક્રે ॥

તત્ત્વવર્ણં શુક્રસ્ત્રાવ તે તે વિકારાઃ વાતકુષ્ઠ-
લિકાદયઃ ॥

તન્દ્રાક્ષમર્દારુચિઃ શ્રવશ્ચ ક્ષુષાવિષાતાત્
કૃષ્ણતા ચ દષ્ટેઃ ।

કળ્ઠસ્ય ક્ષોયઃ શ્રવણાવરોષસ્તૃષ્ણાવિ-
ષાતાદૃદયે વ્યથા ચ ।

શ્રાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેષ્ણ હૃદ્રોગમો-
હાવયવાપિ ગુલ્મઃ ।

જૃમ્ભાક્ષમર્દાર્ષિષિરોઽતિજાઘ્નં નિદ્રા-
વિષાતાદયવાપિ તન્દ્રા । અતિજાઘ્નં ગૌરવમ્ ।
વિરોગાન્નાક્ષિ ગૌરવમિતિ તન્ત્રાન્તરે પાઠાત્ ।

વાયુની, મૂત્રની, તથા વિષ્ટાની અટ-
કાયત, આર્દ્રરો, થાક, ઉદરમાં વ્યથા, અને
શૂળ વગેરે બીજા વાત રોગો અધોવાયુ રોક-
વાથી થાયછે. આર્દ્રરો, શૂળ, શુક્રામાં વેદના,
મળબંધ, ઉર્ધ્વ વાત, સુખેથી વિષ્ટાનું નીક-
ળવું, એ મળ રોકવાથી થાયછે. મૂત્રાશય
તથા લિંગમાં શૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, માથું દુઃખવું,
સાથળનાં મૂળોમાં વ્યથા, એ મૂત્રરોકવાથી
થાયછે, જોડ અને ગળાનું ઝલાઈ જવું,
માથામાં વાયુના રોગો, આખા નાક અને
સુખના રોગો, એ બગાસાં રોકવાથી થાયછે.
આનંદથી અથવા દીલગીરીથી આંસુઓને
રોકવાથી માથું ભારે થાયછે, નેત્રોના રોગો
અને તીવ્ર પીનસ થાયછે જોડનું ઝલાઈ
જવું, માથામાં શૂળ અર્દિત, આધારીશી,

ધ્રિયોની દુર્બળતા, એ છીંક રોકવાથી થાય
છે. કઠ અને સુખ ભરાઈ ગયા જેવા થાય,
વાયુનો શુશુકાટ તથા તે બહુ છૂટે નહિ,
અને હેડકી વગેરે વાયુનાં દરદો પ્રાણીને
જોડકાર રોકવાથી થાયછે. ચળ, પ્રામઠાં,
અરૂચિ, વ્યંગ સોજો, પાનુરોગ, ભરો, કોઠ,
મોળ, વિસર્પ, એ ઉલટીને રોકવાથી થાયછે
મૂત્રાશયમાં અને શુક્રામાં તથા વૃષણમાં
સોજો, રોગો, મૂત્રની અટકાયત પથરી,
વગેરે દરદો વીર્યનો વેગ રોકવાથી થાયછે.
તંદ્રા, અંગલંગ, અરૂચિ, શ્રમ, અને દૃષ્ટિની
કુશતા, એ ભૂખને રોકવાથી થાયછે. કઠમાં
સોજો, બેહેરાપહું, અને હૃદયમાં પીડા, એ
તરશ રોકવાથી થાયછે શ્રમ કરીને/શ્વાસ
રોકવાથી હૃદ્રોગ, મોઠ, કે શુદ્ધ થાયછે.
બગાસાં અગનું ભાગવું, તંદ્રા, અને માથામાં
ભાર, એ નિદ્રા રોકવાથી થાયછે.

વાયુના ઉદાવર્ત વિષે

વાયુઃ કોષ્ઠાતુગો રુઘૈઃ કષાયકડુતિક્તકૈઃ ।
ભોજનૈઃ કુપિતઃ સઘ ઉદાવર્ત કરોતિ ચ ॥
વાતમૂત્રપુરીષાશ્ચક્રફમેદો વહાનિ વૈ । સ્ત્રો-
તાંસ્પુદાવર્ચયતિ પુરીષં ચાતિવર્તયેત્ ॥ તતો
દૃઢસ્તિશૂલાર્તો હૃણાસારતિપીઢિતઃ । વાત-
મૂત્રપુરીષાણિ કુચ્છેળ લબ્ધે નરઃ ॥ શ્વાસ-
કાસપ્રતિક્રિયાયાદાહમોહતૃષાજ્વરાન્ । વમિ-
હિકાશિરોરોગમનઃ શ્રવણવિષ્ણમાન્ ॥ વહુ-
નન્યાશ્ચ લબ્ધે વિકારાન્ વાતકોષજાન્ ॥

ઉદાવર્તયતિ વાયુરુર્ષ્વપ્રમેણૈવ વાતાદિવહાનિ
સ્ત્રોતોસિ નિરુણદિ ન તુ વિઘ્નાદીન્ અવોગમયતિ ।
મનોવિષ્ણમઃ રજૌ સર્પિજ્ઞાનમ્ । શ્રવણવિષ્ણમઃ અ-
ન્યયાશ્રવણમ્ ।

રૂક્ષ, તૂથાં, લીખા, અને કડવાં બોજ-
નોથી ઠોઠામોનો વાયુ કોપ પામીને એકદમ
ઉદાવર્ત કરેછે. વાયુ, મૂત્ર મળ, આંસુ, કંદ,
અને મેઠ વહન કરનારી નાડીઓ રોકાઈ
જઈને મળ વગેરેની ઉલટી ગતિ કરેછે. તેથી
હૃદય અને બસ્તિમાં ચૂળ થાયછે, મોળ
આવેછે, અને અણુજમે થાય છે. તે આણુ-
સને વાયુ, મૂત્ર, અને મળ માંડ માંડ ઊત-
રેછે. ધાસ, ઉષ્નરસ, સ્નેહમ, દાહ, મોહ,
તુષા, જ્વર, ઉલટી, હેઠકી, માથાનો દુઃખા-
વો, મન તથા કાનમાં વિજમ, અને બીજા
પણુ વાયુના કોપથી થનારા બધા વિકારો
થાય છે.

ઉદાવર્તની અસાધ્યતા.

તુષ્ણાહર્દિપરિક્ષિં ક્ષીણં શૂલેરુપદૃતમ્ ।
સકુદ્રમન્તં મતિમાનુદાવર્તિનમુત્તજેન્દ્ર ।
પરિક્ષિં ક્ષેસપુત્રમ્ ।

તરશ તથા ઉલટીની પીડા થતી હોય,
નબળાઈ આવી ગઈ હોય, ચૂળ થતું હોય,
અને વિષ્ટાની ઉલટી થતી હોય, તો તે ઉદા-
વર્તવાળાની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

આનાહનું લક્ષણ.

આમં સકુદ્રા નિચિતં ક્રમેણ ધૂયો વિ-
બદ્ધં વિશુણાનિલેન । પ્રવર્તમાનં ન યથા-
સ્વમેનં વિકારમાનાહમાદુઃ ।

આમં અપક્વમાહારસારમ્ । શક્તુ પુરીષ વા
ક્રમેણ નિચિતં સચિતમ્ । ધૂયો વિશુણાનિલેન દુ-
ષ્ટવાયુના વિબદ્ધ શોષિતં વા યથાસ્વં પૂર્વવદપ્રવર્ત-
માનમ્ । એનં વિકારમાનાહમાદુઃ ॥

આમ અથવા મળ સંચય થઈ હૃદય
વાયુથી બંધાઈ જઈને અથવા સૂકાઈ

જઈને બરોબર ગતિ ન કરે તે રોગને
આનાહ કહેછે.

આમથી થયેલા આનાહનું લક્ષણ.

તસ્મિન્ ભવત્યામસમુદ્રવે તુ તુષ્ણા પ્રતિ-
શિષ્યાપશિરોવિદાહાઃ । આપાન્નયે શૂલમયો
ગુસ્ત્વ હૃત્તત્તમ્બ ઉદ્ધારવિધાતનચ્ચ ॥

વિધાતનમ્ અપ્રવૃત્તિ ॥

આમથી આનાહ થાય તો તરશ, સ-
્નેહમ, માથામાં દાહ, અને આમાશયમા
ચૂળ, બાર, હૃદયનો સ્તંભ થાય છે, અને
ઓઠકાર બધ થાયછે.

મળબંધથી થતા આનાહનું લક્ષણ.

સ્તમ્બઃ કટીપુષ્પપુરીષમૂષે શૂલોડવ મૂર્ચ્છા
સકુતો વમિશ્ચ । શ્વાસથ પક્વાશયજે ભવન્તિ
તયાલસોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ ॥

પક્વાશયજે શક્તસશયજે માનોહે । સ્તમ્બશબ્દ.
કટીપુષ્પયોઃ સ્તમ્બતાવાચી પુરીષમૂષયોરપ્રવૃત્તિ-
વાચી । અલસોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ । આખ્યાન-
વાતવિધાતાદીનિ ।

કમર અને બાંસે બંધાઈ બાયછે, મળ
મૂત્રમાં ચૂળ થાયછે, મૂર્ચ્છા તથા વિષ્ટાની
ઉલટી થાયછે, ધાસ થાયછે, અને અલસ-
કના જેવાં ચિન્હો થાયછે.

ઉદાવર્તની ચિકિત્સા.

અથોવાતનિરોધોત્થે ઉદાવર્તે હિતં મતમ્ ।
એહપાનં તથા સ્વેદો વર્તિર્વસ્તિર્હિતો મતઃ ॥
વિદ્વિધાતસમુત્થે તુ વિદ્વિધેષમં તથૌષ-
ધમ્ । વર્ષ્યધ્યજ્ઞાવગાદાથ સ્વેદો વસ્તિર્હિતો
મતઃ ॥ વર્તિઃ ફલવર્તિઃ ॥

મૂઝાચરોષજનિતે સ્ત્રીરવારિવચાં પિવેત્ ।
દુસ્પર્શાસ્વરસં વાપિ કષાયં કકુભસ્ય ચ ॥
દુસ્પર્શા કણ્ટકારી દુરાલભાચ તુલ્યગુણત્વાત્ ।

ર્વારુચીજં તોયેન પિવેદ્વા લવણીકૃતમ્ ।
સિતાપિશ્ચુરસં સ્ત્રીરં દ્રાક્ષાં યદ્દીમથાપિ વા ॥
સર્વયૈવ પ્રયુક્તીત મૂઝકુચ્છાદમરીવિધિમ્ ।
જૃમ્ભાભિષાતજે સ્નેહં સ્વેદં વાપિ પ્રયોજયેત્ ॥
અન્યાનપિ પ્રયુક્તીત સમીરણહરાન્વિધીન્ ।
નેત્રનીરાવરોષોત્થે મુષ્કેદ્વાપિ દુષ્કેજલમ્ ॥
સ્વપ્યાત્ મુલ્હેન તસ્યાગ્રે કયયેષ્ઠ કયાઃ
પ્રિયાઃ । છિક્ષાવિષાતજે તીક્ષ્ણઘ્રાણનસ્યા-
ર્કદર્શનૈઃ ॥ પ્રવર્તયેત્ ક્ષુતં સત્તં સ્નેહસ્વેદૌ ચ
શીલયેત્ ॥ તીક્ષ્ણ મરિચરાજિકાદિ ॥

ઉદ્ગારસ્વાવૈરોષે તુ સ્નેહિકં ધૂમપાચેત્ ।
છર્દિનિગ્રહસજ્જાતે વપનં લઘુનં હિતમ્ ॥
વિરેચનજ્ઞાત્ર મતં તૈલેનાભ્યજ્ઞનં તથા ।
વસ્તિશુદ્ધિકરૈઃ સિદ્ધં ચતુર્ગુણજલં પય ॥
આવારિનાશાત્ કથિતં પીતવન્તં પ્રકામતઃ ।
રમયેયુઃ પ્રિયાનાર્યઃ શુક્રોદાવર્તિનં નરમ્ ॥
તસ્યાભ્યક્તોડવાગશ્ચ મદિરાચરણાયુધાઃ ।
જ્ઞાતિઃ પયોનિરૂદ્ધશ્ચ હિતં મૈથુનમેવ ચ ॥
શુદ્ધિષાતસમ્પ્રદૂતે સિદ્ધિમુળ્ગં તથા લઘુ ।
રુચમલ્પં હિતં મધ્યં પુષ્પં સેવ્યં મુગન્ધિ
યદ્ । તૃષાવિષાતસમ્પ્રદૂતે શીતઃ સર્વો
વિચિર્હિતઃ ॥ કર્પૂરશિશિરં સ્વલપં પિવેત્તોયં
જનૈઃ જનૈઃ । શ્રમે શ્વાસે ધૃતૌ શસ્તૌ વિશ્રા-
માસરસૌદનૌ ॥ નિદ્રાવેગવિધાતોત્થે પિવેત્
સ્ત્રીરં સિતાયુતમ્ । સંવાહન મુચ્ચયાત્ર હિતઃ
સ્વપ્નઃ પ્રિયઃ કયાઃ ॥

દિહુમાશિકસિન્ધૂત્યૈઃ પિઠૈર્વૈતિ વિનિર્મિ-
તામ્ । ઘૃતાભ્યક્તાં શુદે ન્યમ્પેદુદાવર્તિવિ-
નાશિનીમ્ ॥ ફલવર્તિ ॥

મદનં પિપ્પલી કુષ્ઠ વચગૌરાશ્ચ સર્ષપાઃ ।
શુદ્ધસીરસમાયુક્તં ફલવર્તિરિહોદિતા ॥

મદનં ફલાદિફલવર્તિ ॥

સ્વળ્હાલં ત્રિવૃતાક્ષઃ કૃલ્ણાકર્ષોદ્રયોશ્વર્ણ-
મ્ । પ્રાગ્મુખેનસ્ય મધુના વિદાલપદકં
નરો લ્લિષાત્ ॥ એતદ્વાદપુરીષે દેયં વિઙ્ગેરુ-
દાવર્તે । મધુર નરપતિયોગ્યં ચૂર્ણ નારાચકં
નામ્ના ॥ હિતિ નારાચચૂર્ણમ્ ।

સમ્યોષપિપ્પલીમૂલં ત્રિવૃદ્વન્તી ચ ચિત્ર-
કમ્ । તત્તૂર્ણ શુદ્ધસંમિશ્રં મસ્યેત્ પ્રાતરુ-
ત્થિતઃ ॥ એતદ્ગુડાષ્ટકં નામ્ના બલવર્ણા-
શ્રિવર્દનમ્ । ઉદાવર્તેડ્રીહ્યુલમ્શોથપાન્દ્યામ-
યાપહમ્ ॥ હિતિ ગુડાષ્ટકમ્ ॥

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં વા વર્ષાભૂઃ પચ્ચમૂલ-
કમ્ । કૃતપાલફલં ચાપ્સુ પક્ત્વા તેન
ઘૃતં પચેત્ ॥ તત્પીતં જમયેત્ સિમ્પુદાવ-
ર્તમ્શોષતઃ । પચ્ચમૂલકમત્ર બૃહત્ । હિતિ શુષ્ક-
મૂલકાચ ઘૃતમ્ ॥

અધોવાયુ શેકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ
હોય તો સ્નેહપાન, શેક, શુદ્ધામા વાટ, અને
અસ્તિ હિતકારી છે વિદ્યા શેકવાથી ઉદાવર્ત
થયેલ હોય તો વિદ્યાને લેદનાર અજ્ઞ તથા
ઔષધો દેવા ભેદજ્ઞે, તથા વાટ અભ્યંગ,
સ્નાન, સ્વેદ, અને અસ્તિ હિતકર છે. મૂત્ર
શેકવાથી ઉદાવર્ત થાય તો દુધ, પાણી, અને
વજ્ર પીવી. અથવા લોરીંગણીના સ્વરસ
પીવો. કાકડીના બીજનુ દ્વિમ મીઠું નાંખીને

પીવું, અથવા સાકર, શેરડીનો રસ, દુધ, દ્રાક્ષ, અથવા જેડીમધ પીવાં. સર્વથા મૂત્ર-કૃષ્ણ અને પથરીના વિધિઓ કરવા. બગાસા રોકવાથી ઉઠાવતં થાય તો રનેહ, કે રવેહ આપવો, તથા બીજા પશુ વાત હર ઉપચારો કરવા. આંસુ રોકવાથી ઉઠાવતં થયેલો હોય તો ખુબ રડીને આંસુ કાઢવાં, સુખેથી સૂઈ જવું, અને તેની પાસે પ્રિયવાતો કરવી. છીંક રોકવાથી થાયતો વીક્ષુ નસ્યો દેવાં તથા સૂઈ સાચું જોડું, વગેરે કરવું, ને છીંક આવે તેમ કરવું. તથા રનેહ અને રવેહ પશુ દેવાં. ઓઠકાર રોકવાથી થાય તો રનેહનો ધુમાડો લેવો. ઉલટી રોકવાથી ઉઠાવતં થાય તો વમન અને લઘન હિતકર છે વિરેચન અને તૈલાભ્યંગ પશુ હિતકર છે અસ્તિની શુદ્ધિ માટે ચોગળા પાણીથી સિદ્ધ કરેલું દુધ પાણી બાળી નાંખીને પીવું, પછી પ્રિયનારિઓની સાથે રમણ કરવું, તેથી વીર્ય રોકવાથી થયેલ ઉઠાવતં મટે છે. વળી તેણે અભ્યંગ સ્નાન, મહિરાપાન, કુકડાનું માંસ, ચોખા, દુધ, નિ-રૂહખસ્તિ, અને મૈથુન પશુ કરવા જોઈએ જાન રોકવાથી થાયતો સિન્ધ, ગરમ, હલકું, રચિકર, અને થોડું લોબન કરવું, તથા સુ-ગંધી પુષ્પોનું સેવન કરવું. તરશ રોકવાથી થયેલ હોય તો સર્વ શીતળ વિધિ હિતકારી છે અને બીમસેની કપૂરથી શીતળ કરેલું જાન ધીરે ધીરે પીયા કરવું. અમથી તથા શ્વાસ રોકવાથી ઉઠાવતં થયેલ હોયતો વિ-શ્રામ તથા રસોદન લાબકારક છે નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી ઉઠાવતં થયેલ હોય તો સા-કર નાંખીને દુધ પીવું. સારાં વાહન, શય્યા, શયન, અને પ્રિય વાતો હિતકારી છે.

ફલવર્તિ.

રક્ષાદિ લોબનથી ફેપ પામેલ વાયુ-

ને લીધે ઉઠાવતં થયેલ હોય તો દિબ, મધ, અને સૈંધવથી ધીમાં બીંબલેલી વાટ ગુદામા રાખવી. આ ઉપાયને ફલવર્તિ કહે છે.

મદન ફલાદિવર્તિ.

મીંદળ, પીપર, કઠ, વજ અને ઘોળા સર્વવને ગોળ અને દુધમાં વાટી વાટ કરીને ગુદામા ખોસવી.

નારાય ચૂર્ણ.

ખાડ તોલા ચાર, નસોતર તોલા એક, અને પીપર તોલા એક, એ લોબન કરતા પેહેલા માણસે મધમા એક તોલા ચાટવાથી કંઠણ દસ્ત તથા ઉઠાવતં મટે છે. આ નારા-યક નામનું ચૂર્ણ રાબને ચોગ્ય છે.

ગુડાષ્ટક.

સુઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, નસો-તર, નેપાળો અને ચિત્રક એ સર્વનું ચૂર્ણ ગોળમા મેળવીને સવારમા ખાવું તેથી બળ, કાતિ તથા અગ્નિ વધે છે, અને ઉઠાવતં, બરળ, ગુદમ સોજ તથા પાડુરોગ મટે છે.

શુષ્ક મુલકાવિધૂત.

લીલા કે સૂકા મૂળા અથવા સાટોડી, બૃહતપચ મૂલ, અને ગરમાજાના ફળનો કવાય કરી તેમા ધી પકાવવું. તે પીવાથી એકદમ ઉઠાવતં છેક શરી બાય છે

આનાહની ચિકિત્સા.

તુલ્યકારણકાર્યત્વાદુદાવર્તશરીં ક્રિયાયા આનારોષુ ચ કુર્વીત વિન્નેષમાભિધીયતે ॥ ત્રિવૃતકૃષ્ણાહરીતક્યો દ્વિચતુઃપક્ષ માનિકાઃ ॥ ગુદેન તુલ્યા ગુદિકા દસ્ત્યાનાહમુલ્લખમ્ ॥ વર્ષિકિકટકસૈન્ધવસર્વપગુરૂમકુષ્ઠમદનફ-લૈઃ । મધુનિ ગુદે વા પર્કેશિરિતા સાદુષ્ઠ-

સંખિતા વિઘ્નૈઃ ॥ વર્તિરિયં દૃષ્ટકલા ઇનૈઃ
પ્રણિહિતા ગુદે ધૃતામ્યક્તા । આનાહમુદર-
જાર્તિ શમયતિ જઠરં તથા ગુલ્મમ્ ॥

इति त्रिकटुकाद्या वर्ति । इत्युदावर्तानाहनि-
दानचिकित्साधिकारः ।

કારણુ એક સરખાં હોવાને લીધે
ઉદાવર્તનીજ ક્રિયા આનાહમાં પણ કરવી,
અને વિશેષ છે તે કહેવાય છે:-નસોતર,
પીપર, હરડે, એ દરેક અનુક્રમે એ ચાર,
અને પાંચ ભાગ પ્રમાણે લેઇને તે બધાંના
જેટલા ગોળમાં ગોળી કરવી, તે ઉગ્ર આના-
હને હરેછે.

ત્રિકટુકાધાવર્તિ.

સૂક, મરી, પીપર, ચૈંધવ, સર્પવ,
ચરનો ધૂમાડો, કઠ અને મોઢળ, આને મધ
અથવા ગોળમાં પકાવીને તેની અંશુકા જેવી
વાટ કરી ધી ચોપડીને ધીરે ધીરે તેને ગુ-
દામાં ખોસી રાખવી. તેથી આનાહ, ઉદરની
પીડા, જઠર રોગ, તથા ગુલ્મ શમે છે.
આનુ રૂઠ વિદ્વાન હોકાએ પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે

॥ इति उदावर्च तथा आनाहनो
अधिकार समाप्त ॥

गुल्मना अधिकार.

કારણુ તથા લક્ષણો.

દુષ્ટા વાતદયોસ્થર્થ મિથ્યાહારવિહારતઃ)
કુર્વન્તિ પશ્ચપા ગુલ્મં કોષ્ટાન્તર્ગ્નિરૂપિણમ્ ।

દુષ્ટા સ્વકારણે । મિથ્યાહારોઘ્યશનાદિ ।
મિથ્યાવિહારો નલવદ્વિપ્રહાદિઃ । પશ્ચેતિ વાત-
પિત્તકફસંજિપાતરક્તજાઃ એવં પશ્ચદ્વન્નજાસ્તુ પ્રકુ-

तिसमवेतत्वात् पृथक् न गम्यते । अशोबित ।
कोष्ठान्त इदयाद्वस्तिपर्यन्त कोष्ठस्तस्य मध्ये
कुत्रापि ग्रन्थिरूपिणम् गुटिकाकारम् ।

સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિચો-
ક્ષિતૈઃ । પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીणां રક્તજઓ-
પજાયતે ॥

आर्चवादिपुल्यः स्यात् स तु स्त्रीणां
प्रजायते । अन्यस्त्वसृग्भव पुंसां तथा
स्त्रीणां प्रजायते ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि
वाऽचलः वृत्तश्चयोपचयवान् स गुल्म इति
कीर्तितः ॥

નામિશન્દેન વસ્તિર્બોધ્ય સામીપ્યાદેવ યથા
ગજ્ઞયા ઘોષ इति वस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् ॥
अन्ये इद्वस्त्योरेव पाठान्तर पठन्ति । अन्ये तु
वस्ती विद्वधि स्यात् न गुल्म इति तत्र । वस्ते-
रपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । तथा च चरके ॥
'पञ्चस्थानानि गुल्मस्य पार्श्वहृन्नाभिवस्तय ।'
इति ॥ सञ्चारी चलनशील. अचल स्थिर- वृत्तो
चयोपचयवानिति कदाचिच्चीयते वृद्धिं गच्छति
कदाचिदपचीयते हीनो भवति । एतल्लक्षण सामा-
न्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठत इति जैज्ઞટ. ॥
गणदासस्तु सामान्यमेवाह सर्वगुल्मानां वातमू-
लत्वात् ।

મિથ્યા આહાર અને વિહારથી દુષ્ટ
થયેલા વાતાદિ દોષો કોઠાની અંદર ગાંઠ
રૂપી પાચ પ્રકારના ગુલ્મો ઉત્પન્ન કરેછે.
તે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષો અને
રૂધિરથી થયેલ, એમ પાંચ પ્રકારના થાયછે.

એ બખે દોષથી થયલા ગુહમો ગણીએ તે સખ્યા વધારે થાયછે, પરંતુ તે પોતાના નિદાનરૂપ વાતપિતાદિકથી યુક્ત હોયછે, માટે અર્થની પેઠે તેઓને જીકા ગણ્યા નથી.

આર્તવથી પણ ગુહમ થાયછે.

આર્તવ (૨૦) થી પણ ગુહમ થાય છે, પણ તે સ્ત્રીને થાય છે. પુરૂષ તથા સ્ત્રીને બીજી રીતે રક્તથી પણ તે થાય છે. એ પડખાં, હૃદય, નાભિ, અને મૂત્રાશય, એ તેનાં પાચ સ્થાનો છે.

ગુહમનાં સામાન્ય લક્ષણો.

હૃદય અને નાભિમાં* અલિત અથવા તો અચલિત એવી ગાંઠ થાયછે, તે ગોળ હોયછે તથા ઘડીકમા નહાની મોટી થનારી હોયછે. ઉપર કહેલું લક્ષણ સામાન્ય રીતે કહેલું છે. પણ તે લક્ષણ વાયુથી થતા ગુહમમાંજ મળતું આવેછે એમ જૈનજટનુ કહેવું છે. પણ ગણકાસતુ કહેવું એમ છે કે એ લક્ષણો સઘળા ગુહમોને માટે સાધારણ છે, કારણ સર્વ ગુહમનું મૂળ વાયુજ છે.

ગુહમનું પૂર્વરૂપ.

ઉદ્ગારશાહુલ્ય પુરીષવન્ધ વૃત્ત્યસમત્વાથ વિકૂજનાનિ ॥ આટોપમાધ્માનનપંક્તિશૂલ-
માસમશૂલમસ્ય વદન્તિ વિદ્મઃ ॥ અરુચિ
કુલ્છ્વિષ્મૂષવાતત્વં વાચકૂજનમ્ । આનાઈ
ચોર્ધ્વવાતઞ્ચ સર્વશૂલેષુ લક્ષયેત્ ॥

* ટીકાકાર કહે છે—અત્ર નાભિ શુષ્કથી મૂત્રાશય સમજતુ કેટલાક વેદો હૃદય તથા મૂત્રાશયની મધ્યના ભાગને કહેછે. કેટલાક કહેછે કે મૂત્રાશયમા વિદ્રષિ થાય છે, પણ ગુહમ થાય નહિ. પણ એ વાત ખરી નથી, કેમકે અરુચિ કહેલા ગુહમસ્થાનો હૃદય, પડખા નાભિ અને મૂત્રાશય છે.

ઓઠકાર બહુ થાય છે. ફક્ત બંધ થાયછે, અજૂબ તથા બેચેની થાયછે, આંતરકામાં શુક્રશુક્રાટ તથા પેટ ચરેછે. આક્રૂરો તથા પક્તિશૂળ થાયછે. આ સર્વ ગુહમ થવાના ચિન્હો છે. અરૂચિ, મૂત્ર, કૃન્ધૂ, મળ તથા વાયુબંધ, આંતરકામાં શુક્રશુક્રાટ, આનાક, ઉર્ધ્વવાત, એ સર્વ ગુહમના ચિન્હોછે.

વાયુના ગુહમનું નિદાન.

**રૂક્ષાશ્વપનં વિષમાતિમાનં વિચેટનં વેગ-
વિનિગ્રહઃ । શોકામિષાતોઽતિમલસયથ
વિરક્ષતા વાનિલશૂલ્મવેતુઃ ॥**

વિચેટનં વિરુદ્ધા વેદા નલ્લગ્નિગ્રહાદિ । શોકા-
મિષાતઃ શોકેન મનોવિદ્વાનસ્ય હૃદયસ્યામિષાતઃ ।
અતિમલશ્વયઃ વિરેકાદિના । નિરક્ષતા ઉપવાસ ॥

રૂક્ષ, વિષમ, તથા વધુપડતાં અન્ન-
પાનેયથી, વેગોને રોકવાથી, અયોગ્ય વેદા-
ઓથી, શોક તથા અભિષાતથી, અને મ-
ળના અત્યંત ક્ષય અને શુષ્કથી વાતગુહમ
થાય છે.

વાયુના ગુહમનું લક્ષણ.

**યઃ સ્થાનસંસ્થાનરૂઝાં વિકલ્પં વિદ્વા-
તસઙ્ગં મલશ્વક્રાગ્રોષમ્ । શ્વાવારુણત્વં શિ-
શિરજ્જ્વરં ચ હૃત્કુષિપાર્શ્વત્રિશિરોરુજઞ્ચ ॥
કરોતિ ઝીર્ણેઽત્યધિકં પ્રકોપં યુક્ટે મૃદુત્વં
સમ્યુપૈતિ યથ્ચ । વાતાત્ સમુલ્લો ન ચ તત્ર
રૂક્ષઃ કષાયતિક્તં કઠુનોપસેવેત્ ॥**

શ્વાવારુણત્વં શરીરસ્ય । શિશિરજ્જ્વરમ્ શીત-
જ્વરમ્ । ઝીર્ણે આહોરે પ્રકુપ્યતિ યુક્ટે ચ શાસ્ત્રિ
ગચ્છતિ સ વાતિકો ગુહ્મઃ । રૂક્ષ આહાર ॥
કષાયતિક્તકદુરસાઃ । તત્ર તસ્મિન્ વાતગુહ્મે
નોપસેવેત ન સુશ્વપતિ ॥

જુદા જુદાં સ્થાનોમા દરદ થાય છે, વિદ્યા તથા અધોવાયુ અટકે છે, ગળું અને ઝુપ શોષાયછે, શરીર કાળુ રાતું થાય છે, શીતજ્વર આવે છે, અને હૃદય, ઉદર, પડખાં, અંગો, અને માથામાં પીડા થાય છે, અત્ત પચ્યા પછી દરદ વધે છે, અને જમ્યાથી જરા થાત થાય છે. આ વાતશુદ્ધમાં રૂક્ષ, કષાય, કડવું, અને તીષ્ણ ખાતું નહિ.

પિત્તાના શુદ્ધમનું નિદાન.

કટુમ્લતૌષ્ણોષ્ણવિદાહિરૂક્ષક્રોધાડતિમ-
ચાર્કેહુતાન્નસેવા ॥ આમોડમિષાતો રુચિ-
રશ્ચ દુષ્ટં પૈત્તસ્ય ગુલ્મસ્ય નિમિત્તચુક્તમ્ ॥

વિદાહિ વશકરીરાદિ । અતિશ્નદો મધાદિષુ
યોજ્યઃ । આમોડત્ર વિદગ્ધાજીર્ણમ્ । અમિષાતો
લ્પુદાદિના ॥

તીખાં, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિદાહી,
રૂક્ષ, અતિ ક્રોધ, મધાર્ક, અગ્નિનુ સેવન,
વિદગ્ધઅર્ણુ* અમિષાત, રક્તદોષ, એ
પિત્તશુદ્ધમનાં કારણ છે.

પિત્તાના શુદ્ધમનું લક્ષણ.

જ્વરઃ પિપાસા સદનાઙ્ગરાગઃ શૂલં મહ-
જીર્ણતિ મોજને ચ । સ્વેદો વિદાહો વ્રણ-
વચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ પૈત્તિકગુલ્મરૂપમ્ ॥

ઙ્ગરાગ દેહસ્ય લૌહિલમ્ । જીર્ણતિ મોજને
ચ વિદાહો વ્રણવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ ॥

જ્વર, તરચ, ગ્લાનિ, શરીરનું રાતું
થવું, પાચન થતા શૂળ થાય, સ્વેદ, વિદાહ,
વ્રણની પેઠે સ્પર્શ સહન ન થાય એવો શુદ્ધ,
એ પિત્તશુદ્ધમના લક્ષણો છે.

*આનુ લક્ષણ ક્રોધેરાના પ્રકરણમા કહ્યું છે તે એવું

કરે તથા ત્રણે દોષના શુદ્ધમનું નિદાન.

શીતં શૂલં સ્નિગ્ધમચ્છેદનશ્ચ સંપૂર્ણં પ્ર-
સ્વપનં દિવા ચ । ગુલ્મસ્ય હેતુઃ કફસમ્બ-
વસ્ય સર્વેસ્તુ દિષ્ઠો નિચયાત્મકસ્ય ॥

સમ્પૂર્ણ ઉદરપૂર્ણમ્ । નિચયાત્મકસ્ય સાન્નિ-
પાતિકસ્ય । સર્વો હેતુ વાતપિત્તકફાનાં હેતુ ॥

શીતળ, ભારે, અને સ્નિગ્ધ અન્નો,
બેઠાણપણું, દિવસે સુવું, એ કફશુદ્ધ કરે
છે, સર્વે દોષોનાં બેળાં ચિન્હ ત્રિદોષ શુદ્ધમનું
કારણ થાય છે.

કફના શુદ્ધમનું લક્ષણ.

સ્તૈમિત્યશ્વતિજ્વરગાત્રસાદૃહલાસકાસાર-
ચિર્ગૌરવાણિ । કફસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ
તાનિ ભવન્તિ ગુલ્મે કફકોપજાતે ॥

કફસ્ય લિઙ્ગાનિ વેદનાલ્પતા વહિમાન્ચાદીનિ ।
સાન્નિપાતિકે સર્વો હેતુરુપલક્ષણમ્ ।

શરીરમા ભીનાશ, શીતજ્વર, ગાત્રોમાં
ગ્લાનિ, મોળ, ઉધરસ, અરૂચિ, ભારેપણું,
અને અલ્પવેદના તથા અગ્નિમાં વગેરે ક-
ફના ચિન્હો કરે શુદ્ધમનાં થાયછે.

દ્રઢજ શુદ્ધ વિષે

વ્યામિશ્રલિઙ્ગાનપરાંસ્તુ ગુલ્માંસ્ત્રીનાદિશે-
દૌષધક્લ્પનાર્થમ્ ।

એ એ દોષનાં ચિન્હો બેળાં હોય તો
દ્રઢજ શુદ્ધો થાયછે, તે ત્રણ જાતના થાય
છે તેની તે તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

ત્રણે દોષના શુદ્ધમનું લક્ષણ.

મહારુજં દાહપરીતમશ્મવત્ ધનોન્નતં શ્રી-
ઘ્રવિદાહિ દારુણમ્ ॥ મનઃ ક્ષરીરાશિષ્કાપ-
હારિણં ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાદિશેત્ ।

અત્યંત પીડા, બળતરા, પથરા જેવે બીડા અને ઊંચો ગુદમ થાય છે, મન, શરીર, અગ્નિ, અને બળ હરાઈ જાય છે. આ ત્રિ-દોષજ ગુદમ અસાધ્ય ગણાય છે.

આર્તવ ગુદમનું નિદાન તથા લક્ષણો.

ધાતુરૂપરક્તજસ્યાપિ વિપ્રકૃષ્ટનિદાનાનિ લક્ષ-
ણાનિ ચ પૈત્તિકસ્યેવ બોદ્યમાનિ । પરમત્રામિધા
તાદિદેતુર્વિશેષતઃ ।

નવમસૂતાઽરિતભોજના યા યા ચામર્ગ-
વિસૃજેત્ કૃતૌ વા । વાયુર્હિં તસ્યાઃ પરિ-
ગૃહ્ય રક્તં કરોતિ ગુલ્મં સરૂજં સદાહમ્ ॥
પૈત્તસ્ય લિન્ગેન સમાનાલિન્ગં વિશેષણં ચાપ્ય-
પરં નિબોધ । યઃ સ્પન્દતે પિષ્ઠિત એવ
નાજ્ઞૌશ્ચિરાત્ સ શૂલઃ સમર્ગર્ભલિન્ગઃ ॥ સરૌ-
ધિરઃ સ્ત્રીભવ એવ ગુલ્મો માસે વ્યતીતે
દશમે ચિકિત્સ્યઃ ॥

નવપ્રસૂતા પ્રકૃતામિબલવર્ણમાસદીના । અદિત-
ભોજના । યા ચામર્ગં વિસૃજત્ નવમમાસાદર્બાક્
પ્રસૂયતે સામ્યહિતભોજના । ઋતૌ વા આર્તવપ્રવૃ-
ત્તિકાલેઽરિતભોજના અપધ્યાચરણાત્ વા વાયુ
રક્ત પરિગૃહ્ય ગુટિકાકાર ગર્ભાશયે ગુલ્મં કરોતિ ।
ભોજનપદ વિહાનસ્યાયુગ્વલ્લક્ષણમ્ ।

યતથાહ ચરકઃ । ઋતાવનાહારતથા ભ-
યેન વિરૂપ્સણૈર્વેમવિનિવ્રજેથ । સંસ્તમ્બનો-
લ્લેહનયોનિદોષૈર્ગુલ્મઃ સ્ત્રિયા રક્તવધોઽ-
ચ્યુપૈતિ ॥

ચિરાત્ સ્પન્દતે ચલતિ નાજ્ઞૈઃ ન હસ્તપાદાયૈઃ ।
સમર્ગર્ભલિન્ગઃ । અન્ન સમશબ્દ સર્વશબ્દાર્થઃ તેન
સમાનિ સર્વાણિ ગર્ભલિન્ગાનિ આર્તવપ્રવૃત્તિકાલે

આર્તવાદર્શનમુખપીતતાસ્તનમુક્કૃષ્ણતાદોહશાદાનિ
યન્ન સ । એતે ત્ર વ્યાધિપ્રમાવાત્ । યથા
યદ્વિમળે રિરંસા । સરૌધિર આર્તવરૂપરક્તજઃ
સ્ત્રીણા પ્રજાયતે इति ગર્ભસમાનલિન્ગત્વે વિશેષ-
જ્ઞનાર્થમાહ । માસે વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્યઃ
નવમદશમાસયોઃ પ્રસવકાલ્પચાદિત્યેકે । તથા ॥
ય સ્પન્દતે પિષ્ઠિત એવ નાજ્ઞૈરિત્યાદિનૈવ સશ-
યસ્ય નિરાકૃતત્વાત્ ॥ ગર્ભઃ પ્રત્યજ્ઞૈઃ નિરન્તર
નિ શૂલં સ્પન્દતે ગુલ્મશ્ચૈતદિપરીત इति । કિંચ
નવમે દશમે પ્રસૂયત ફલ્યુસર્ગૌ ન તુ નિયમઃ ।
તદધિકકાલેઽપિ પ્રસવદર્શનાદાગમાચ । યત
આહ ચરક । ‘તં સ્ત્રી પ્રસૂતે મુચ્ચિરેણ ગર્ભ
પુષ્ટં યદા વર્ષગણૈરપિ સ્યાત્’ । તસ્માન્માસે
વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્ય इति ન સંશય વ્યવચ્છે-
દાર્થં કિન્તુ તદા મુલેન ચિકિત્સાર્થ । યત
ઉક્તમ્ ।

**રક્તગુલ્મે પુરાણત્વ મુલસાધ્યસ્ય લ-
ક્ષણમ્ ।**

પુરાણતા વાસ્ય દશમાસાતિક્રમેણૈવ ભવતિ ।
જૈજ્ઞટેનાપ્યુક્તમ્ । દશમાસોપરિપિષ્ઠિતે ગુલ્મે ક્ષે-
દાદિનોપસ્કૃતદેહાપ્યા ન ગર્ભાશયક્ષતિમાદવાતિ
રક્તમેદનમિતિ ।

તુરત ૪૯૫ હોય એવી સ્ત્રી અથોઽઽ
આહાર વિહાર કરે તેા, અથવા તેા ઠસુવાપડ
થયા પછી અથોઽઽ આહાર વિહાર કરે તેા,
તેના રક્તને વાયુ પકડી લેઇને ગભાશયમાં
પીડાકારક અને બળતરાવાળો ગોળી જેવો
ગુદમ કરે છે. તેનાં ચિન્હ પિત ગુદમ જે-
વાજ હોય છે. ચરક કહે છે કે—‘જુટુકા-
ળમાં ઉપવાસ કરવાથી, ભયથી, રૂઝ પહા-

થોથી મૂળ વગેરે વેળાને રોકવાથી, સ્તંભ-
નથી, થોને છોલાવાથી, અને ઘીભ થોનિના
દોષોથી સ્ત્રીઓને રૂધિરથી થનારા ગુદમ
થાય છે”

આ ગુદમ રોગમા ઘીભું એ વિશેષ
છે કે—ગર્ભ રક્ષાનાં ચિન્હો (૨૪ પદવી વ-
ખતે રજનું ન હોવાનું, મોઢાની પીળાશ સ્ત-
નની ડીંટડીઓ કાળી, ખાવા પીવામા ભાવ
અભાવ ધત્યાદિ) આધિના પ્રભાવને લીધે
જે ગુદમનાં જોવામાં આવે (જેમ કે ક્ષય
રોગીને સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરવાની ઇચ્છા
રોગના પ્રભાવથી થાય છે તેમ આ પ્રકારના
ગુદમવાળી સ્ત્રીને ગર્ભ રક્ષાના ચિન્હો રોગ-
ના પ્રભાવથી થાય છે), વળી જેમાં ગર્ભના
હાથ પગ વગેરે અંગનું ફરકવું નહીં થતા
કેવળ પિંડાકારનું ફરકવું થતું જણાય છે,
તથા જેમાં શૂળ નીકળે છે તેને રજૂપ રૂધિ-
રથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુદમ સમજવો. આ
ગુદમની ચિકિત્સા સ્ત્રીને દશમે મહિને થયા
પછી કરવી. દશમે મહિને વીત્યા પછી
ચિકિત્સા કરવાનું કારણ ગર્ભને સશય ટાળી
નાખવા વાસ્તે નથી, પણ દશમે મહિને સુ-
ગમતાથી ચિકિત્સા થઈ શકે છે, માટે એમ
કહ્યું છે. રક્ત સંબંધી ગુદમ જૂનો હોય તો
તેને સુખસાધ્ય બાબુલે

અસાધ્ય ગુદમનું લક્ષણ.

મહારુજં દાહપરીતમશ્મવદ્ધનોભત્તં શી-
વ્રવિદાદિ દારુણમ્ । મનઃશરીરાશિબલા-
પહારિણં ત્રિદોષજં ગુલ્મમસાધ્યમાદિસેત્ ॥

દાહપરીત દાહેન વ્યાસકલ્દેહમ્ । શીવ્રવિદા-
દિ શીવ્રવિદગ્ધાજીર્ણકરમ્ ॥ દારુણ મારકમ્ ।
મનોપહારિણ મનોવૈકલ્યકારકમ્ । શરીરાશિબલા-
પહારિણ શરીરમ્ય કાર્પ્યકરમ્ ॥

સચ્ચિતઃ ક્રમશો ગુલ્મો મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ ।
કૃતશુલઃ શિરાનલ્લો યદા કૂર્મ જ્વોભતઃ ॥
દૌર્બલ્યારુચિહૃલ્લાસકાસચ્છર્ચરાતિજ્વરઃ ।
તુષ્ણાતન્દ્રામતિદ્યાયૈર્ધુજ્યતે ન સ સિધ્યતિ ॥

મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ વ્યાપકતયા બૃહત્ સ્વલ્લે ગુ-
હ્યતિ । યુજ્યતે યુક્તો મવતિ ॥

ગૃહીત્વા સ જ્વરશ્વાસં હર્ષતીસારપી-
ઠિતમ્ । હ્રાશ્મિહસ્તપાદેષુ સ્ત્રોયઃ કર્ષતિ
શુલ્મિનમ્ ॥ કર્ષતિ મારણાય કર્ષતિ ॥

શ્વાસઃ શૂલં વિપાસાન્નવિદ્રેષો પ્રતિધમૂદ-
તા । જાયતે દુર્બલત્વશ્ચ શુલ્મિનો મરણાય-
ન્તૈ ॥ પ્રતિધમૂદતા પ્રતિધરૂપસ્ય ગુલ્મસ્યક સ્પાદિ-
લયનમ્ ॥

બહુ પીડા કરનાર, ઠાંઠ કરનાર, પ-
થર જેવો ઘાટો અને મોટો શીઘ્રવિઘાહી,
ઠાંડણ, મન તથા શરીર અને અગ્નિનાં બ-
ળોને હરી લેનાર, અને ત્રણે દોષોથી થજેલો
ગુદમ અસાધ્ય હોય છે ક્રમશઃ એકઠો થઈને
મોટા ભાગમાં ફેલાયલો, શૂળ કરનાર શિરા-
ઓથી બધાઈને કાચળા જેવો ઉચો થયો
હોય, દુર્બળ કરી નાંખીને મોળ તથા અરેચિ,
ઉલટી, મોળ, જ્વર, શ્વાસ, ઉલટી અજુગરો,
જ્વર, તૃષા, ઘેન, તથા સળેખમ કરનાર
ગુદમ પણ અસાધ્ય છે, એમ જાણવું. જ્વર,
શ્વાસ, ઉલટી, અતિસાર, એથી પીડાયલાને
પકડીને ગુદમ તેનાં હૃદય, નાભિ, હાથ, અને
પગોમા સોભ કરીને મારવા માટે ખેંચે છે.
શ્વાસ, શૂળ તૃષા, અજ્ઞનો દ્રેષ, ગુદમનું અ-
દૃશ થવું અને દુર્બળતા, આ ચિન્હો મર-
ણનાં બાબુલ.

गुह्यमनी चिकित्सा.

वातारितेलेन पयोयुतेन पथ्यासमेतेन विरेचनं हि । संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं मभजनक्रोधकृते च गुल्मे ॥ स्वर्जिका कुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः । पीतस्तलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ तित्तिराश्व मयूराश्व कुकुटान् क्रौञ्चवर्तकान् । सर्पिः शार्ङ्गं प्रसन्नाश्व वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ पिच्छगुल्मे त्रिवृत्पूर्णं पातव्यं त्रिफलाश्विना । विरेकाय सितायुक्तं कम्पिलं वा समभाषिकम् ॥

त्रिफलाश्विना त्रिफलाकायेन । कम्पिलक कपिल इति लोके ॥

अभयां द्राक्षया खादेत् पिच्छगुल्मे गृहेन वा । योगैश्च वातगुल्मोक्तैः स्नेहगुल्मगुणाचरेत् ॥ अपरैश्च बलासर्पैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् । हिक्कुग्रन्थिकघान्यजीरकबवाचव्यामिपाठा शटी वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाढिमम् । पथ्यापौष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदेभिः कृतं चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्वीजपूरद्रवैः ॥ गुल्माध्यानगुदाधूरान्ब्रह्मणिकोदावर्चसंभं गदमूत्रत्याध्यानगरोदराश्मरियुतां स्तूनाद्वियारोचकान् ॥ उरुस्तम्भमतिध्रं च मनसो बाधिर्यमष्टीलिका म्रत्यष्टीलिकया सहापहरते द्राक्षपीतमुष्णाश्विना ॥ हृत्कुक्षिवङ्गणकटीजठरान्तरेषु बस्तिस्तनांसफलेकेषु च पार्श्वयोश्च । शुष्ठानि नाशयति वातबलासजानि हिंवाद्यमायमिदमाभिनसंहितोक्तम् ॥

इति हिंवाद्य चूर्णम् ॥

धीमानुपचरेद् गुल्मं प्रत्येकं च त्रिदोषजम् । सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ शरपुङ्खस्य कृवण पथ्याचूर्णं समं द्वयम् । शानप्रमाणमश्रीयाचूर्णं गुल्मगदापहम् ॥ स्वर्जिकाशानमाना स्यात्तावदेव गुहं भवेत् । उभयोर्वटिकां खादेत् गुल्मामयविनाशिनीम् ॥ पलाशवज्जिस्वरीचिश्चार्कतिलनालजाः । यवजः स्वर्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ एते गुल्महराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचकाः ।

क्षाराष्टकम् ॥

सामुद्रं सैन्धवं कार्चं यवक्षारः सुवर्चलम् ॥ टङ्कणं स्वर्जिका क्षारस्तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् । वज्रक्षीरैरविक्षीरैरातपे भावयेत्त्र्यम्बकं वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डे पुनः पचेत् । तत् क्षारं चूर्णयेत्पश्चात् त्र्युषणं त्रिफला तथा । यवानां जीरको बहेश्वर्णपेषां च कारयेत् । सर्वचूर्णं समं क्षारं सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ तश्चूर्णं टङ्कणगुलं सलिलेन प्रयोजयेत् । गुल्मे शुले तथा जीर्णे शोथे सर्वोदरेषु च ॥ मन्दे बहवुदावर्ते घ्रीणि चापि परं हितम् । वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ॥ गोमूत्रेण कफाधिक्ये काजिकेन त्रिदोषजे ॥ वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्वं स्वयम्भुवा ॥ सेवितो हरते जीर्णं तथा जीर्णभवाङ्गदान् । इति वज्रक्षारः ॥

सुवर्चिका टङ्कमिता तत्समानार्द्रिकापि च । उभे भुङ्गीत युगपद्गुल्मामनिहतये ॥ सुवर्चिका सोरा इति लोके ॥

ગુલ્મી કુમારિકા માંસં કર્ષાર્ષ ગોઘૃતા-
ન્વિતમ્ । ગિલેદ્વ્યોષા મયાસિયુદ્ધસમ્પૂર્ણા-
વચૂલિતમ્ । મુક્તિચૂર્ણસ્ય ગુટિકાં ટક્કમાત્રાં
મુવેષ્ટયેત્ । ગુદેન જ્ઞાનમાનેન તાં લિહેદ્ગુ-
લ્મરોગવાન ॥

વાયુના શુદ્ધમમા દૂધ અને હરડે સ-
હિત એરડીયા તેલનું વિરેચન, તથા ત્રિગ્ધ
પદાર્થોનું સ્વેદન કરવું, એ બહુ સારું છે

સાલખાર, કઠં, અને કેવડાની રાખ
તેલમાં મેળવીને પીવાથી વાતશુદ્ધિ શાંત
થઈ જાય છે.

તેતર, મેર, કુકડો, કુંઝ, અને વૈયાંના
માંસો, તથા ઘી, ચતા ચોખા, અને મદિરાની
આછ, એ સર્વ વાતશુદ્ધિમા આપવાં

પિત્તશુદ્ધિમા વિરેચન માટે ત્રિક્ષ્ણના
કવાથમાં નસોતરનું ચૂર્ણ પીવું, અથવા મધ-
માં કપીલો ખાવો.

પિત્તશુદ્ધિમા દ્રાક્ષ અથવા ગોળ સાથે
હરડે ખાવી તે બહુ સારી છે.

કફશુદ્ધિમાં વાતશુદ્ધિમવાળાજ ઉપાયો
કરવા, તથા બીજાં પણ યુક્તિથી બનાવેલા
ઉપાયો કરવા

હિંગ્વાદ ચૂર્ણ.

હિંગ, ધાણા, પીપરીમૂળ, વજ, અવક,
ચિત્રક, છાંદ, કાળીપાંડ, કચુરો, ઢોકમ, સૈં-
ધવ, સચળ, બિડલુણ, સૂઠ, મરી, પીપર,
જવખાર, સાલખાર, ઢાડમ, હરડે, પુષ્કર-
મૂળ, અમ્બલેતસ, હળુષા, અને ઘોળુ છાંદ,
આ સર્વનાં ચૂર્ણને આઢાના તથા બીજોરાના
રસોની ભાવનાઓ દેવી. આ ચૂર્ણથી શુદ્ધિ,
આક્રોશ, અર્શો, મરડો, ઉદાવર્ત, પ્રત્યાધમાન,

ગરોદર, પથરી, તુની તથા પ્રતિતુની મટી
જાય છે. તે રૂચિ ઉપજાવે છે તથા ઉરસ્તંભ,
મતિ તથા મનનો ભ્રમ, બેહોરાપણું, અધી-
શિકા, અને પ્રત્યધીલિકાને પણ ગરમ પાણી
સાથે ખાવાથી મટાડે છે. હૃદય, કુખ, વક્ષણ,
કમર, અને જઠર તથા આંતરડાઓમાં, બ-
સ્તિ, સ્તન, બાહ્ય, અને પડખાઓમાં વાયુ
તથા કફથી નીકળતા શૂળોનો પણ આ અ-
શ્વિનીકુમારોએ કહેલા હિંગ્વાદ નામના
ચૂર્ણથી નાશ થઈ જાય છે

પ્રત્યેક દોષથી થયેલા તથા ત્રિદોષથી
થયેલા શુદ્ધિની ચિકિત્સા યુક્તિમાનોએ તે
તે પ્રમાણે કરવી. સાંનિપાતિક શુદ્ધિની ચિ-
કિત્સા ત્રિદોષહર કરવી. શરપુખાનો ક્ષાર
અને હરડેનું ચૂર્ણ સમભાગે લેખને પા (૦૧)
તોલા જેટલું ખાવાથી શુદ્ધિ મટે છે

સાલખાર તથા ગોળ સમભાગે લેઈ
તેની ગોળી કરીને ખાવાથી શુદ્ધિનો નાશ
થઈ જાય છે.

ક્ષારાષ્ટક.

ખાખરો, ચોર, અધેડો, આંબલી, આ-
કડો, તલ, જવખાર, અને સાલખાર, એ
આઠ ક્ષારો કહેવાય છે. આ ક્ષારો શુદ્ધિ
તથા અણુર્ણને હરનારા તથા પાચન કર-
નારા છે.

વજ્રક્ષાર

સાદુ મીઠું, સૈંધવ, બિડલુણ, જવખાર,
સચળ, ટકલુખાર, સાલખાર, એમનું સમ-
ભાગ ચૂર્ણ કરવું તેને ત્રણ ત્રણ દિવસ સૂકી
આકડા તથા ચોરના છીંદોની ભાવનાઓ
દેવી પછી તેને આકડાના પાનમાં વીંટીને
હાંદીમાં બધ કરીને પકાવવું. પછી તેનું ચૂર્ણ

કરીને તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, હરદે, બેડા, આમળાં, અજો, છૂંક, ચિત્રક, એમનું ચૂર્ણ ક્ષારોના ચૂર્ણ જેટલુજ લઇને મેળવી દેવું. આ ચૂર્ણ અરધો તોલો લઈ પાણી સાથે ખાવું. ગુદમ, શૂળ, અજીર્ણ, સોચા, સર્વ ઉદર રોગો, મદાગ્નિ, ઉદાવર્ત, અને બરલમાં આ ચૂર્ણ બહુ ફાયદો કરે છે. વાયુ વાળાએ જિના પાણીમાં, પિત્તવાળાએ ધીમાં, કફવાળાએ ગોમૂતમાં, અને ત્રિદોષવાળાએ કાજીમાં ખાવું. આ પ્રસિદ્ધ વજ્રક્ષાર પૂર્વે પોતે બ્રહ્માએ કહેલ છે, તે અજીર્ણ તથા તેથી થયેલા સર્વ રોગોને છોડે છે.

સુરોખાર તથા આદાતુ ચૂર્ણ પા પા તોલો મેળવીને ખાવાથી ગુદમનો નાશ થઈ જાય છે.

અરધો તોલો કુવારનો ગર્ભ ગાયના ધીમાં મેળવી તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, હરદે, અને સેંધવના ચૂર્ણો મેળવીને ખાવાથી ગુદમ મટે છે.

પા પા તોલો ગોળ તથા છીપતુ ચૂર્ણ મેળવી ગોળી કરીને ખાવાથી ગુદમનો નાશ થાય છે.

ગુદમવાળાને ત્યાજ્ય પદાર્થો.

વહુરમૂલકં મત્યં શુષ્કજ્વાકાનિ વૈદલમ્ । ન સ્વદેદાલુકં ગુલ્મી મધુરાણિ ફલણિ ચ ॥

વૈદલાના નિષ્કેષ્ટપિ માષકુલ્લયોર્નાન્ત્રિ નિવેષ ઇતિ મુશ્વતટીકા ॥

સડું માસ, મૂળા, માછલાં સૂકા શાક, ફાળ, અને આલુક, એ કંઈ ગુદમ વાળાએ ખાવાં નહિ, તેમ મધુર ફળો પણ નહિ ખાવાં.

રક્તગુદમની ચિકિત્સા.

સ્વિક્ષિગ્ધશરીરસ્ય યોજ્યં લેશવિરેચનમ્ । શતાહાચિરચિત્ત્વત્ત્વદારુમાર્ગીકળોદ્ભવઃ ॥ કલ્ક પીતો જયેદ્ગુલ્યં તિલકાયેન રક્તજમ્ । તિલકાયો ગુદ્ધયોષધૃતમાર્ગીયુતો ભવેત્ ॥ યોનિરક્તમથે ગુલ્મે નષ્ટુષ્ણેષુ યોષિતામ્ । પીતો ધાત્રીરસો યુક્તો મરિચૈશ્વાસગુલ્મનુત્ ॥ મુંદીરોચનિકાપૂર્ણ ચર્કરામાસિકાન્વિતમ્ । વિદ્વીતાસ્રગુલ્મિન્યામલસરેચનાય ચ ॥ વિશેષમપરં વાશુ બ્રૂણુ રક્તમથેદનમ્ । પલાન્નસારતોયેન સર્પિઃ સિદ્ધં પિબેચ સા સફારં ડ્યૂષણં સર્પિઃ મપિષેદસ્રગુલ્મિની ।

રૂધિરના ગુદમવાળાને પ્રથમ સ્નેહન અને પછી સ્વેદન આપીને પછી સ્નેહનું વિરેચન આપવું.

શતાવરી, કરંજની છાલ, દેવદાર, ભારગી, પીપર, એમનો કંક તલના કવાય સાથે પીવાથી રક્તગુદમ મટી જાય છે.

તલના કવાયમાં ગોળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધી અને ભારગી નાંખીને પીવાથી ચેાનિના રક્તથી થયેલ, કે નદાર્તવથી થયેલ સ્ત્રીના ગુદમ મટી જાય છે.

આમળાંના રસમાં મરી મેળવી ખાવાથી રક્ત ગુદમ મટી જાય છે.

એરખનુંડી, વંશલોચન, એનું ચૂર્ણ સાકર અને મધ સાથે ખાવાથી રક્ત ગુદમ મટી જાય છે. અને વિરેચનની જરૂર રહેતી નથી. રક્ત ગુદમ માટે વિશેષ પણ કહેવાય છે.

આખરાના ક્ષારથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ રક્ત શુદ્ધિ વાળી સ્ત્રીએ પીવું. સૂંઠ, મરી, પીપર, ઘી અને ક્ષાર રક્ત શુદ્ધિ વાળી સ્ત્રીએ ખાવું.

ગુલ્મનો અધિકાર સમાપ્ત.

ખરલ તથા જ મણા પડખાની

ગાંઠનો અધિકાર.

ખરલ (પ્લીહ) નું સ્વરૂપ

ગોણિતાજ્ઞાયતે ગ્રીહા વામતો દ્વદયાદયઃ । રક્તવાહિશિરાણાં સ મૂલં ક્ષ્યાતો મહર્ષિભિઃ ॥

હૃદયની નીચે લોહીમાંથી ખરલની ગાંઠ બનેલી છે. તેને મહર્ષિઓએ રક્ત વાહિની શિરાઓનું મૂળ કહેલું છે.

નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, તથા સામાન્ય લક્ષણ.

વિદાહ્યભિષ્યન્દિરતસ્ય જન્તોઃ પ્રદુષ્ટમ-સર્થમસૂક્ષ્મ ॥ ગ્રીહાભિવૃદ્ધિ કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધો તં ગ્રીહસંજ્ઞં ગદ્યમામનન્તિ ॥ વામે સ પાર્શ્વે પરિવૃદ્ધિમેતિ વિશેષતઃ સીદતિ ચાતુરોડ્વ ॥ મન્દજ્વરાભિઃ કફપિત્તલિઙ્ગરૂપદ્રુત ક્ષીણ-વલોડતિપાણ્દુઃ ॥

વિદાહિ કુલ્પમાષસર્પપશાકાદિ । અભિષ્યન્દિ માદિષ દંબ્યાદિ કફપિત્તલિઙ્ગરૂપદ્રુત इत्यर्थ । પ્રદુષ્ટમત્પર્યમસૂક્ષ્મથેતિ સમપ્રાપ્તિ અસૂજ પિત્તસ્ય ચ સમાનવર્મેભાત્ ॥

દાહક તથા કફ કરનારાં પદાર્થોનું સેવન કરનારના રક્ત તથા કફ અત્યંત દુષ્ટ થઇને

વધેછે તેથી ખરલ વધેછે તેને ખરલનો રાજ કહેછે. એ ખરલ ડાળી બાજુએ વધીને વિશેષ પીડા કરેછે. ઝીણુતાવ લાવેછે અગ્નિને મંદ પાડેછે, કફ તથા પિત્તના બેવી પીડા થાયછે, બળ ઘટી જાય છે, અને શરીર પાડુ વર્ણનું થઇ જાય છે.

લોહીથી થયેલી ખરલનું લક્ષણ.

ક્રમો બ્રમો વિદાહશ્ચ વૈવર્ણ્ય ગાત્રગૌર-વમ્ । મોહો રક્તોદરત્વં ચ જ્વેયં રક્તજલ-ક્ષણમ્ ॥

ગ્લાનિ, જ્વર, દાહ, વિવર્ણતા, ગાત્રોમા ભારેપણું, મોહ, અને પેટની રતાશ, એ રક્તથી થયેલી ખરલનાં લક્ષણો છે.

પિત્તથી થયેલી ખરલનાં લક્ષણ.

સજ્વરઃ સપિપાસશ્ચ સદાહો મોહસંયુતઃ । પીતગાત્રો વિશેષેણ ગ્રીહાપૈત્તિક ડચ્યતે ॥

જ્વર, તૃષ્ણા, મોહ, દાહ, અને વિશેષ કરીને ગાત્રોનું પીળાશપણું, એ પિત્તજ ખરલના લક્ષણો છે.

કફથી થયેલી ખરલનાં લક્ષણો.

ગ્રીહા મન્દવ્યથા સ્થૂલઃ કઠિનો ગૌરવા-ન્વિતઃ । અરોચકેન સંયુક્તઃ ગ્રીહા કફજ ડચ્યતે ॥

મંદપીડા વાળી, પથ્થુ બધી, કઠણ, અને ભારે તથા અરૂચિ કરનાર ખરલ કફની થાયછે.

વાતિક ખરલનાં લક્ષણો.

નિત્યમાનદ્વકોષ્ઠઃ સ્યાન્નિત્યોદાવર્તેપીઠિ-તઃ । વેદનાભિઃ પરીતશ્ચ ગ્રીહા વાતિક ડચ્યતે ॥

કોઠાનું અજબડપણું, નિત્ય ઉદાવર્તની પીડા, અને વેદનાથી વ્યાપ્ત બરલ, વાચુથી થયેલ બાણવી.

બરલનું અસાધ્યપણું.

દોષવ્રિતયરૂપાણિ પ્રિન્હસાધ્યે ભવન્ત્યપિ ।

ત્રણે દોષોથી થયેલ બરલને રાગ અસાધ્ય છે

જમણા પડખાની માંડ (યકૃત) નું ૨૫૩૫.

અગ્રો દક્ષિણતથાપિ હૃદયાચકૃતઃ સ્થિતિઃ । તત્તુ રક્તકપિત્તસ્ય સ્થાનં શોણિતજં મતમ્ ॥

હૃદયની નીચે જમણી મેર ક'ઈક નીચે ચકૃતની માંડ છે તે રજક પિત્તથી અનેલી બનાય છે.

યકૃતના રોગ વિષે.

ગ્રીહામયસ્ય હેત્વાદિ સમસ્તં યકૃદામયે । કિન્તુ સ્થિતિસ્તયોજ્ઞેયા વામદક્ષિણપાર્શ્વયોઃ ॥

ખીહાના રોગનાં કારણ વગેરે છે તે જ ચકૃતના રોગોનાં પણ છે, તે પણ બરલ ડાબી મેર અને ચકૃત જમણી મેર હોય છે, એટલે ફેર છે.

બરલની ચિકિત્સા.

પાતવ્યો યુક્તિઃ ક્ષારઃ ક્ષીરેણોદવિશુક્તિજઃ । તથા દુગ્ધેન પાતવ્યાઃ પિપ્પલ્યઃ ગ્રીહાન્તયે ॥ અર્કપર્શ સલવણં પુટદર્શનં મુષ્ણીતમ્ । નિહન્તિ મસ્તુના પીતં ગ્રીહાનમતિદારુણમ્ । દિક્ષુન્નિકટુર્કં કુટું યવ-

ક્ષાર ચ સૈન્ધવમ્ । માતુલુક્કરસોપેતં ગ્રીહશુલહરં મથેત્ ॥ પલાશક્ષારતોયેન પિપ્પલી પરિભાવિતા । પ્લીહગુલ્પાર્તિશ્ચમની વહિમાંચહરી મતા । રસેન જમ્બીરફલસ્ય શઙ્ખનામીરજઃ પીતમવશ્યમેવ । શાળમમાણં શમયેદશેષં પ્લીહામયં કૂર્મસમાનમાશુ ॥ શરપુંસમૂલકલ્કસ્ત્રેણાભોદિતઃ પીતઃ । પ્લીહાનં યદિ ન હરતિ શૈલોઽપિ તદા જલે પ્લવતે । મુપકસહકારસ્ય રસઃ ક્ષોદ્રસમન્વિતઃ । પીતઃ પ્રજ્વલ્યત્યેવ પ્લીહાન નેહ સંજયઃ ॥ મુસ્તિશ્ચં શાલ્મલીપુષ્પં નિશ્વાપર્યુષિતં નરઃ । રાજિકાચૂર્ણસંયુક્તં સ્વાદેત્પ્લીહોપશ્ચાન્તયે ॥ યવાનિકાચિષ્કયાવશુકપહ્નન્યિદન્તીમગધોદ્રવાનામ્ । ચૂર્ણં હરેત્પ્લીહગદં નિપીતમુષ્ણામ્બુના મસ્તુરસાસર્વૈર્વા ॥

બરલની શાંતિ માટે યુક્તિથી સમુદ્રની છીપનો ક્ષાર દ્રવ્યમાં પાવે, તથા પીપરનું ચૂર્ણ દ્રવ્ય સાથે આપવું

લણ સાથે આકડાના પાનને પુટપાકથી ચકાવીને તેનું ચૂર્ણ કઢિ ના પાણી સાથે પીવાથી દારૂજ બરલ પણ મટે છે.

હિંગ, સૂક, મરી, પીપર, કઠ, જવ-ખાર, અને સૈંધવનું ચૂર્ણ કરી બીજેરાના રસ સાથે ખાવાથી બરલનું શૂળ મટે છે.

ખાખરાના ખારના કવાચની ભાવના આપેલી પીપરથી બરલ અને ગુદમની પીડા મટે છે, અને અગ્નિની મંદતા પણ મટે છે

શખની નાભિનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં અવશ્ય પીવું. પા તેલા ખાવાથી જ કાચળા જેવી બરલ એકદમ શમી જાય છે શરપું-

ખાના મૂલનો કલક છાશમાં પીવાથી બરલ તો શું, પશુ પર્વત પશુ જળમાં ડુબી બચે.

સારી રીતે પાકેલ આંખાનો રસ મધ સાથે પીવાથી નિ સશયરીતે બરલ મટે છે.

સારી રીતે પાકેલ શેમળાના પુષ્પને શતવાત્રી રાખીને રાધના ચૂર્ણ સાથે ખાવાથી બરલની શાંતિ થાય છે.

અજમે, ચિત્રક, જવખાર, પીપરી-મૂળ, નેપાળો, અને પીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પીવાથી અથવા છાશમાં પીવાથી બરલના રોગો દૂરાય છે.

ચક્રતની ચિકિત્સા.

‘લીહોદિષ્ટા’ ક્રિયા: સર્વાં ચક્રદ્રોગે સમા-
ચરેત્ । કાર્યં ચ દક્ષિણે બાહૌ તથા જોગિ-
તમોક્ષણમ્ ॥ શારં વિદઙ્ગકૃષ્ણામ્યાં પૂતી-
કસ્યામ્બુનિ નૃતમ્ । પિવેત્પાતર્યધાવક્ષિ ચક્ર-
ત્પ્લીહમશ્નાન્તયે ।

પૂતીક કરજ । इति ग्रीह्यसूक्तदधिकार ।

ચક્રતના રોગમાં બરલમાં બતાવેલી સર્વ ક્રિયાઓ કરવી, અને જમણી બાજુની નસ ખોલાવીને લોહી કઢાવવું વાવડાંગ તથા પીપરની બરમ જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે સવારમાં કરજના રસની સાથે પીવાથી ચક્રત તથા બરલની શાંતિ થાય છે.

બરલ તથા ચક્રતનો અધિકાર સમાપ્ત.

હૃદ્રોગ (છાતીનાં દરદ) ના
અધિકાર.

હૃદ્રોગનું નિદાન.

અત્યુષ્ણપૂર્વમ્લકષાયતિક્તશ્રમાભિઘાતા-

દ્યશ્નનમસજ્ઞૈઃ । સચ્ચિન્તનૈર્વૈગવિધારણૈશ્ચ
હૃદામયઃ પચ્ચવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

પ્રસન્ન સતત સેવા । સચ્ચિન્તનમ્ અતિચિન્તા ।
રાજમયાદિકમિતિ યાવત્ । હૃદામય સ પચ્ચવિ-
ધઃ । વાતિકઃ પૈત્તિકઃ ક્લૈષ્મિકઃ સાક્ષિપાતિક
ક્રમિજશ્ચેતિ ।

બહુ ગરમ, ભારે, ખાદુ, તૂફ, કડકું
ખાવાથી, શ્રમ, અભિઘાત, અને ઉપર
ઉપરી બહુ ખાવાથી તથા વેગોને રોકવાથી,
વાયુ સંબંધી, પિત્ત સંબંધી, કફ સંબંધી,
ત્રણે દોષ સંબંધી અને કૃમિથી થનારા, એમ
પાંચ પ્રકારનાં છાતીનાં દરદ થાય છે.

હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

દૂષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયજ્ઞતાઃ
। હૃદિ બાધાં પ્રકુર્વન્તિ હૃદ્રોગં તં પ્રચક્ષતે ॥
વિગુણા દુષ્ટા । બાધા દોષમેદેન નાનાવિધા
વ્યથામ્ । મજ્જત્પીઢામિતિ ગણદાસ ।

કુષ્ઠ થયેલા દોષો હૃદયમાં રહીને રસને
દૂષિત કરીને હૃદયમાં બાધ કરે છે, તેને હૃ-
દ્રોગ કહે છે.

વાતિક હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુષ્ટતે તથા ।
નિર્મથ્યતે દીર્યતે ચ સ્ફોચ્યતે પાચ્યતે-
ડપિ વા ॥

મારુતજે હૃદ્રોગ इति शेष । आयम्यते व्यथ-
या विस्तार्यते इव । तुष्यते सूचिभिरिव । विक्ष-
ते निर्मथ्यते मन्थनेनैव दीर्यते । करपत्रेण द्विधा-
क्रियत इव । स्फोच्यते अस्त्रेणैव । पाच्यते कुडा-
रेण बहुधाक्रियत इव ।

વાયુથી હૃદય વિસ્તાર પામતું હોય તેમ પીકાય છે, મધાય છે, ચીરાયછે, તથા ફડકતું હોય તેમ થાય છે, અને કપાય છે

પૈત્તિક હૃદોગનું લક્ષણ

તુળ્નોષ્પટાહચોષાઃ સ્યુઃ વૈત્તિકે હૃદયે ક્રમઃ । ધૂમાયનં ચ મૂર્છાં ચ સ્વેદઃ શોષો મુલસ્ય ચ

શીતવાતામિલાષહેતુ કિષ્કિદન્તરૌષ્ણ્યમ્ ।
દાહ પાર્શ્વસ્યેન વહ્નિનેવ દુ સ્નેહતુર્ગાત્રસ્ય સન્તાપ ।
ચોષ ચૂષણેનેવ પીડા । હૃદયેક્રમ હૃદયાતુલ્લભ
મ્લાનિવદિત્યર્થ । ધૂમાયનમ્ કણ્ઠાદ્રૂમનિર્ગમ ।
સ્વેદ કિષ્કિદુર્ગન્ધ શટિત ઇવ ।

ધિત્તથી છાતીનાં ૬૨૬ થાય તો તૃપ્તા, ગરમી, ઠાક, થોષ, પ્લાનિ, ધૂમ જેવું, મૂર્છા, સ્વેદ, અને મુખમાં શોષ થાય છે.

કફની હૃદોગનું લક્ષણ.

ગૌરવં કફસંસ્રાવોઽરુચિઃ સ્તમ્ભોઽગ્નિમાર્દવમ્ । માધુર્યમપિ चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ बलासावतते हृदि कुपितकफव्यासे ।
ગૌરવ હૃદયસ્ય સ્તમ્ભો જહતા । માર્દવ જલપ્લુતમિવ । માધુર્ય મુલે ।

કફથી રોગ થાય તો ગૌરવતા, કફને આવ, અરુચિ, સ્તંભ, જઠરાગ્નિ બીજાંતો હોય તેવો કુષ્ઠો, અને મુખમાં મધુરતા થાય છે.

ત્રિદોષજ હૃદોગનું લક્ષણ

વિદ્યાત્રિદોષમપ્યેવં સર્વલિङ्ગं हृदामयम् ।

ત્રણ દોષોથી રોગ થાયતો ત્રણ દોષોનાં લક્ષણો જણાય છે.

કૃમીજ હૃદોગનું લક્ષણ.

અત્ર ક્રમયો જાયન્તે અસ્મિન્નિતિ ક્રમિજ્ઞ ઇતિ નિવૃત્તિ ।

ત્રિદોષહેતુ હૃદોગે યો દુરાત્મા નિષેવતે ।
તિલ્લીરીગુદાર્દીશ્ચ ગ્રન્થિસ્તસ્યોપજાયતે ॥
મર્મૈકદેશે સંકેદં રસશ્વાપ્યુપગચ્છતિ । સંકેદાત્ ક્રમયશ્ચાસ્ય પતન્ત્યુપહતાત્મનઃ ॥

મર્મૈકદેશે હૃદયૈકદેશે સંકેદ શટિતત્વં રસ ઉપગચ્છતિ । સંકેદાત્ રસસ્ય શટિતત્વાત્ । ઉપહતાત્મન. દૂપિતહૃદયસ્ય ।

ઉત્કેદઃ ધ્રીવનં તોદઃ શૂલં હૃલાસકસ્તમઃ ।
અરુચિઃ શ્યાવનેત્વં શોષશ્ચ ક્રમિજ્ઞ ભવેત્ ॥

ઉત્કેદઃ વમનમિવોપસ્થિતમ્ । શોષો યક્ષ્મા ।

ત્રિદોષથી થયેલા હૃદોગમાં જે કેાડ મૂર્ખ તલ, રૂધ, ગોળ, વગેરે ખાય છે, તો તેથી ગાઠ બધાય છે, તેથી ચીકણ થઈને તેમાંથી કૃમિઓ પડેછે. તેથી ભોળ, યુક, બ્યથા, અધારાં આવવા, વગેરે થાયછે. અરુચિ, નેત્રા કાળા થવા, અને શોષ પણ થાય છે. આ રોગ કૃમિથી ઉત્પન્ન થાયછે, તેથી તેનું 'કૃમિજ્ઞ' નામ રાખેલું છે

હૃદોગના ઉપદ્રવો.

ક્ષોન્નઃ સાદો ઋમઃ શોષો ગ્રેયાસ્તેષામુપદ્રવાઃ । ક્રમિજે તુ ક્રમિણાં યે શ્લેષ્મિકાણાં હિ તે મતાઃ ॥

ક્ષોન્ન. પિપાસાસ્યાનસ્ય સાદ શોષ । શોષો મુલસ્ય । તેષાં હૃદોગાનાં ક્રમિજે તુ હૃદોગે શ્લેષ્મિકાણા ક્રમીનામ્ । યે ઉપદ્રવા હૃદાસસ્ય જ્વનાદયસ્તે મતા. ।

મ્બમત્સ્ય ॥ અઘ્રો વાતિકપૈત્તિકલૈમ્બિકસામિ-
પાતિકશલ્યજપુરીષશુકજામરીજાનિ ॥

બ્યાયામ, તીક્ષ્ણ ઔષધ, રૂક્ષમધ,
નાચવાથી, તથા ઘોડા વગેરે ઉપર બેસી દો-
ડવાથી, બહુ જળ વાળા દેશનાં માછલાં
ખાવાથી, અશુદ્ધથી બહુ જમવાથી, એમ
આઠ કારણથી પુરૂષને મૂત્રકૃમ્મ થાય છે.

મૂત્રકૃમ્મનું સામાન્ય લક્ષણ

પૃથગ્ચલાઃ સ્વૈઃ કુપિતા નિદાનૈઃ સર્વેઽય-
વા કોષઘ્નપેત્ય વસ્તી । મૂત્રસ્ય માર્ગ પરિ-
પીડયન્તિ યદા તદા મૂત્રયતીહ કૃચ્છ્રાત્ ॥

પોતપોતાના નિદાનોથી કોપ ખામેલ
એક એક મળ અથવા ઘણા મળેા કોપ
પાત્રીને મૂત્રાશયના મૂત્રમાર્ગને રોકી દેછે,
ત્યારે મૂત્ર કદથી ઊતરે છે.

વાતિક કૃમ્મનું લક્ષણ.

તીવ્રા ચ રુવંશજવસ્તિમેદ્રે સ્વલ્પં મુહુ-
ર્મૂત્રયતીહ વાતાત્ ॥ તીવ્રા મારણાભિકા વંશજા
ઝરુમેદ્રાનામ્બ્યન્તરાલસન્ધિ. ॥

સાથળના મૂળમાં, મૂત્રાશયમાં, અને
લિંગમાં તીવ્ર પીડા થાય છે, અને માઠ માંડ
થોડુ મૂત્ર નીકળે છે, તે વાયુના મૂત્રકૃમ્મથી
થાય છે.

પિત્તકૃમ્મનું લક્ષણ.

પીતં સરત્કં સરજં સદાઈ કૃચ્છ્રં મુહુર્મ-
યતીહ પિત્તાત્ ॥ કૃચ્છ્રમિતિ ક્રિયાવિશેષણ ॥

પીતું, લોહીવાળું, પીડાકારક, કાઠ્યુક્ત,
અને મુરઠેલીથી વારંવાર મૂત્ર નીકળ્યા કરે
તે પિત્તના મૂત્રકૃમ્મથી થાય છે.

કંકૃમ્મનું લક્ષણ.

વસ્તેઃ સલિન્દ્રસ્ય ગુરુત્વસોઘૌ મૂત્રં સ-
પિચ્છં કફમૂત્રકૃચ્છ્રે । સપિચ્છં પિચ્છિલં ॥

મૂત્રાશય તથા લિંગમાં ભાર લાગે
તથા સોબ થાય છે અને મૂત્ર ચીકણુ નીકળે
છે, તે કંકૃના કૃમ્મથી થાય છે.

ત્રિદોષજ કૃમ્મનું લક્ષણ.

સર્વાણિ રૂપાણિ તુ સમિપાતાદ્વચન્તિ
તત્ કૃચ્છ્રત્તમં હિ કૃચ્છ્રમ્ ॥

ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો ભેળા હોય તે
તે સાંનિપાતિક મૂત્રકૃમ્મ બધું, અને તે
બહુ કુઃખકારી છે.

શલ્યથી થયેલા કૃમ્મનું લક્ષણ.

મૂત્રવાહિણુ શલ્યેન ક્ષતેજ્વમિહતેષુ ચ ।
મૂત્રકૃચ્છ્રં તદાઘાતાજ્ઞાયતે મુશ્નદારુણમ્ ॥
વાતકૃચ્છ્રેણ તુલ્યાનિ તસ્ય ભિજ્ઞાનિ
નિર્દિશેત્ ॥

મૂત્રવાહિણુ શ્લેત-સુ શલ્યેન કપ્ટકેન ક્ષતેષુ
મુશ્નતીકૃતેષુ । અથવા અભિહતેષુ મુશ્નયાદિમિરમિ-
હતેષુ તદાઘાતાત્ મૂત્રમાર્ગઘાતાત્તત્કૃચ્છ્રં જા-
યતે મુશ્નદારુણ મારકત્વ તસ્ય શલ્યજસ્ય ॥

મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોતોમાં અભિ-
ઘાત થાય, અથવા શલ્યથી ક્ષતવાળાં થાય
તો મૂત્રમાર્ગમાં આઘાત થવાથી મરણ તુલ્ય
મહાદારૂણ મૂત્રકૃમ્મ કરે છે. તેનાં લક્ષણો
વાતજ મૂત્રકૃમ્મ જેવાં જ હોય છે.

પુરીષજ કૃમ્મનું લક્ષણ.

શકૃતસ્ય મતીઘાતાદ્વાયુર્દિગુણતાં ગતઃ ॥
આધ્યાનં વાતશૂલં ચ મૂત્રસંગં કરોતિ ચ ॥

વિદ્યાનો પ્રતિષ્ઠાત થવાથી હુવિત થયેલ વાયુ પેટમાં આક્રોશ કરીને વાત શૂળ કરાને મૂત્રને અટકાવે છે.

શુક્રેઽ કૃત્ઽનુ લક્ષણ.

શુક્રદોષૈરુપહતે મૂત્રમાર્ગે વિધારિતે । સ-
શુક્રં મૂત્રયેત્ કુચ્છાદ્વસ્તિમેહનશૂલવાન ॥
ઉપહતે દ્વષિતે ।

વીર્યના દોષથી મૂત્ર માર્ગ સાંકડો થ-
વાથી મૂત્ર માંડ માંડ નીકળે છે. મૂત્ર સાથે
વીર્ય નીકળે છે, અને મૂત્રાશય તથા લિંગમાં
શૂળ નીકળે છે.

પથરીથી થયેલા કૃત્ઽનુ લક્ષણ.

અમરીહેતુર્કં चापि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् ।
सुश्रुते । शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तमत्र तु तस्य
अष्टसंख्यानियमार्थमस्मरिशर्करयो साम्याच्च न
तत् पृथगगण्यते ।

અમરી શર્કરા ચૈવ તુલ્યસમ્ભવલક્ષણે ।
વિશેષણ શર્કરાયાઃ શૂળ કીર્તયતો યમ ॥
સમ્ભવઃ કારણમ્ ।

પચ્યમાનામરી પિત્તાચ્છોષ્યમાણા ચ
વાયુના । વિદ્યુત્તક્તફસન્ધાનાહ શરન્તી
શર્કરા મતા ॥

પ્રથમ પિત્તેન દ્વન્ધનકર્મણા પચ્યમાના પશ્ચાદ્વા-
તેન શોષિતા કફેનાલિષ્ટા મૂત્રશુક્રલેખ્મસહતિર
મરી સૈવ વિમુક્તકફસન્ધાના ત્યક્તકફાશ્લેષા
સતી શર્કરારૂપા મૂત્રમાર્ગાત્ શરન્તી શર્કરા મતા ।
एतावता किञ्चिदेव भेदः ॥

દ્રવ્યપીઠા વેપથુઃ શૂલં કુસાવશિષ્ઠ દુર્બલઃ ।
તથા ભવતિ મૂર્છા ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ દારુણમ્ ॥

પથરી થવાથી પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે.
પથરી અને શર્કરાની મૂત્રકૃચ્છ્ર એકજ જા-
તિની છે શર્કરાની મૂત્રકૃચ્છ્ર વિષે વિશેષ
કહું છું તે સાંભળો પથરી પિત્તથી પાકે છે
અને વાયુથી સૂકાય છે, કદથી બનેલી છે,
તે કદથી છુટી પડીને મૂત્ર લેણી નીકળે છે
તેને શર્કરા (કાકરી) કહે છે હૃદયમાં પીઠા,
કપ, શૂળ, અગ્નિની મહત્તા, મૂર્છા, દારૂણ
મૂત્રકૃચ્છ્ર, એ સર્વ શર્કરાથી થાય છે.

વાતિક મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

અભ્યજનસ્નેહનિરૂદ્ધવસ્તિસ્વેદોપનાહોત્ત-
રવસ્તિસેકાન્ સ્થિરાદિભિર્વાતહરૈશ્ચ સિ-
દ્ધન્દધાદ્રસાશ્ચાનિલમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ અમૃતા
નાગરં ધાત્રી વાજિગન્ધા ત્રિકણ્ઠકૈઃ । પ્ર-
પિવેદ્વાતરોગાર્ત્તઃ શૂલવાન મૂત્રકૃચ્છ્રવાન ॥
પુનર્નવૈરન્દ્રજ્ઞતાવરીભિર્ધતૂર્ગૃથીવવલાદમ-
ભિદ્ધિઃ । દ્વિપદમૂત્રેન કુલત્યકેન યવૈશ્ચ
તોયોત્કથિતે કષાયે ॥ તેલં વરાહર્ષવસા-
ઘૃતં ચ તૈરેવ ફલ્કૈર્લવણૈશ્ચ સિદ્ધમ્ । તન્મા-
ત્રયાત્ર પ્રતિહન્તિ પીતં શૂલાન્વિતં મારુત-
મૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥

इति पुनर्नवायो मिश्रक । इति वातकृच्छ्रम् ।

વાયુથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય તો વૈદે શગીને
અભ્યંગ, સ્નેહન, નિરૂદ્ધવસ્તિ, ઉત્તરવસ્તિ
દેવી, બધારણો, ઘી આદિનાં સેવન કરવાં,
અને વાતહર પદાર્થોથી પકાવેલા રસો
ખવરાવવા

ગળો, સુઠ, આમળાં, આસોંદ, અને
ગોખરૂનો કવાથ પીવાથી વાતરોગો શૂળ
અને મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

પુનર્નવાધ મિશ્રક.

સાટોડી, એરડો, શતાવરી, પતંગ, ઘોળી સાટોડી, બળદાણા, પાપાણુલેદ, દશ-મૂળ, કળથી, અને જવનો કવાથ કરી તેમા તેજ પદાર્થોના કલ્કો સહિત, તથા સૈંધવાદિ લવણો સહિત તેલ, સૂવરની ચરખી, રીંછની ચરખી, અને ઘી પકાવી, યોગ્ય માત્રાથી પીવાથી શૂળસહિત વાયુના મૂત્રકૃત્ત્વનો નાશ થઇ જાય છે.

પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃત્ત્વની ચિકિત્સા.

સેકાવગાદાઃ શિશિરાઃ પ્રદેહાઃ ક્રૌંચો વિધિવાસ્તિપયોવિકારાઃ । દ્વાક્ષા વિદારી-શ્ચુરસૈર્ધૃતૈશ્ચ કૃચ્છ્રેષુ પિત્તમમ્બેષુ કાર્યાઃ । કુશઃ કાશઃ શરઃ શાલિરિશ્નુએતિ તૃણો-દ્રવમ્ ॥ પિત્તકૃચ્છ્રહરં પશ્ચમૂલં વસ્તિવિ-શોધનમ્ ॥ इति तृणपञ्चमूलम् ।

શતાવરીકાશકુશઅર્દ્રાવિદારિશાલીશ્નુ-કસેરુકાણામ્ । કાથં સુશીતં મયુર્સકરાભ્યાં યુક્તં પિબેત્ પૈત્તિકમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ પર્વારુવીજં મધુકં ચ દાર્વીં પૈત્તે પિબેત્તણુલધાવનેન । દાર્વીં તથૈવામલકીરસેન સમાશિકાં પિત્ત-કૃતે તુ કૃચ્છ્રે ॥ હરીતકીગોશ્ચુરરાજહસપા-ષાણમિદ્ધન્વયવાસકાનામ્ । કાથં પિબે-ન્માશિકસંમધુકં કૃચ્છ્રે સદાહે સરુજે વિવન્ધે ॥ શતાવરીકાશકુશઅર્દ્રાવિદારિ-કેશ્વામલકેષુ સિદ્ધમ્ । સર્પિઃ પયો વા સિતયા વિમિશ્રં કૃચ્છ્રેષુ પિત્તમમ્બેષુ યોગ્યમ્ ॥ इति शतावरीघृतम् ।

ત્રિકપ્પકૈરહકુવાથમીરુકાર્કારુકેશ્ચસ્વર-સેષુ સિદ્ધમ્ । સર્પિર્ગુહાર્દીશ્ચયુતં પ્રયોગ્યં

કૃચ્છ્રાશ્મરીમૂત્રવિષાતદોષે ॥ અર્ચ વિશેષેણ

પુનર્વિધેયઃ સર્વાશ્મરીણાં પ્રવરઃ પ્રયોગઃ ॥

इति त्रिकण्टकाय घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

શીતળ જળધારાઓ, યક્ષ લેપો, યંક્ષ પાણીમા ભેસવુ, શ્રીમન્નતુને લગતા ઉપચારો કરવા, અને દ્રાક્ષનો રસ, વિદારી કંદનો રસ, શેરડીનો રસ, તથા ઘીની પિચ-કારીઓ મારવી, તથા એજ પદાર્થો સહિત દૂધની ચીત્રે આપવી, તેથી પિત્તની મૂત્ર-કૃત્ત્વ મટે છે.

તૃણપંચમૂળ.

દર્ભ, કાંસડો, પાનબાજરીઉં, શતાચોખા, અને શેરડી, એ તૃણપંચમૂલો પિત્તની મૂત્ર-કૃત્ત્વને મટાડે છે, અને બલ્તિને શુદ્ધ કરે છે.

શતાચ્યાદિ કવાથ.

શતાવરી, કાંસડો, દર્ભ, ગોખરૂં, વિ-દારીકંદ, શતાચોખા, શેરડી, અને ભદ્ર મોથનો કવાથ ટાંકો પાડીને તેમા મધ અને શાકર નાળીને પીવાથી પિત્તની મૂત્રકૃત્ત્વ મટી જાય છે.

એર્વારૂ બીજાદિ પાન

કાકડીનાં બીજ, જેડીમધ, અને દારૂ હળદરને ચોખાના ધોણમાં વાટીને ચોખાના ધોણ સાથેજ પીવા, તેથી પિત્તની મૂત્રકૃત્ત્વ મટી જાય છે.

દારૂચ્યાદિ પાન.

દારૂહળદરને તથા આમલીના રસમાં વાટી મધ નાળી પીવાથી પિત્તની મૂત્રકૃત્ત્વ મટી જાય છે.

હરોતક્યાદિ કવાથ.

હરડે, ચોખરૂં, ગરખાળો, પાપાણુ લેદ,

અને ધમાસાનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
બળતરા તથા વેદના સહિત મૂતકૃચ્છ્ર મટી
જાય છે, અને મળબંધ પણ મટે છે.

શતાવરીવૃત

શતાવરી, કાંસડો, હર્બ, ગોખરૂ, વિ-
હારીકંદ, શેરડીનો રસ, અને આમળાં સહિત
દૂધ અથવા ઘી પકાવીને તેમાં સાકર નાંખીને
પિત્તની મૂતકૃચ્છ્રમાં પીવું.

ત્રીકંટકાદ્યવૃત.

ગોખરૂ, એરંડો, તુષ્ટપંચમૂળ, શતા-
વરી, કાકડીના બીજ, અને શેરડીના રસમાં
ઘી પકાવીને તેમાં અરધો અરધ ગોળ નાં-
ખીને ખાવાથી મૂતકૃચ્છ્ર, પથરી અને મૂત-
વિદાત મટી જાય છે. સળળા પ્રકારની પથ-
રીઓ ઉપર તો આ ઉત્તમ પ્રયોગ અવશ્ય
કરવા યોગ્ય છે

કંકની મૂતકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

ક્ષારોણ્ણતીવ્રોષધમન્નપાનં સ્વેદો યવાન્નં
વપનં નિરૂદ્ધઃ । તત્રં ચ તિક્તોષણસિદ્ધતૈ-
લાન્યભ્યજ્ઞપાને કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ મૂત્રેણ સુ-
રયા વાપિ કદલીસ્વરસેન વા । કફકૃ-
ચ્છ્રવિનાશાય સૂક્ષ્મં પિષ્ટા ણુદિ પિબેત્ ॥ ત-
ક્ત્રેણ યુક્તં સિતિવારકસ્ય વીજં પિબન્મૂ-
ત્રવિદાતહેતોઃ । પિબેત્તથા તણ્ડુલધાવનેન
પ્રવાલચૂર્ણ કફમૂત્રકૃચ્છ્રે ॥ ત્રિકલ્દુ ત્રિફલા
મુસ્તં ગુગુલું ચ સમાસિકમ્ । ગોક્ષુરકા-
થસયુક્તા મૃદીકા મક્ષયેદ્ બુધઃ ॥ પ્રમેહં
મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ મૂત્રાઘાતં તથૈવ ચ । અમ્ભરી
પદરં ચૈવ નાશયેદ્વિકલ્પતઃ ॥

इति कफकृच्छ्रम् ।

જાવખાર, ઉષ્ણ અને તીવ્ર ઔષધો,

ઉષ્ણ તથા તીવ્ર અન્નપાનો, સ્વેદન, જવનુ
લોબન, વમન, નિરૂદ્ધપસ્તિ, છાયા, તથા
કંકવા પદાર્થોથી, અને મરીથી પકાવેલ તેલ-
નો અભ્યંગ તથા પાન કરવાથી કંકની મૂત-
કૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

ત્રીણી એળચીને મૂત્ર, મહિરા, કે કે-
ળના રસમાં વાટીને પીવાથી કંકની મૂતકૃચ્છ્ર
મટી જાય છે.

લાંપડીનાં બીજોને છાશમાં વાટીને
પીવાથી કંકની મૂતકૃચ્છ્ર મટી જાય છે

પરવાળાંની ભસ્મને ચોખાના ધોણમાં
પીવાથી કંકની મૂતકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

સુકં, મરી, પીપર, ત્રિફળા, મોથ,
ગુગળ અને મધની ગોળી ગોખરૂના કવાથ
સાથે ખાવાથી પ્રમેહ, પ્રહર, મૂતકૃચ્છ્ર, મૂત્રા-
ઘાત, અને પથરીનો નાશ થાય છે, તેમાં
કંક સંશય નથી.

ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

सर्वं त्रिदोषप्रभवे यथा च कृच्छ्रं बलं
कर्म समीक्ष्य कार्यम् । तत्राऽधिके प्राग्बमनं
कफे स्यात् पित्ते विरेकः पवने तु बस्तिः ॥
बृहती धावनी पाठा यष्टी मधुकलिङ्गकाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ।
गुडेन मिश्रित क्षीरं कटुष्णं कामतः पिवेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥

इति त्रिदोषकृच्छ्रम् ।

ત્રિદોષની મૂત્રકૃચ્છ્ર થઈ હોય તો
રોગીના બળને અનુસરીને વિચારીને ત્રણે
દોષોની ચિકિત્સા કરવી. કંક અુખ્ય હોય તો
પ્રથમ હમન કરાવવું, પિત્ત અુખ્ય હોય તો
પ્રથમ વિરજન દેવું, અને વાયુ અુખ્ય હોય
તો પ્રથમ પિચ્છારી દેવી.

પૃષ્ઠત્યાદિ

ભોરીગણી, ધાવણી, ઝળીપાડ, જેઠી-મધ, અને ઇન્દ્રજવનો કવાથ પૃષ્ઠત્યાદિ કહેવાય છે, તે પીવાથી ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

દુધમા ગોળ એળવીને જરા ગરમ કરીને ઇન્દ્રિયા પ્રમાણે પીવાથી સર્વ પ્રકારની મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી અને વાતુ સળધી રોગો મટી જાય છે.

શાસ્ત્રથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

મૂત્રકૃચ્છ્રેડમિયાતોત્થે વાતકૃદ્ધક્રિયા મતા । મયં પિબેદ્વા સસિતં સસર્પિન્નૃતં પયો-
વાર્દસિતામયુક્તમ્ ॥ ધાત્રીરસં ચેક્ષુરસં
પિબેદ્વા કૃચ્છ્રે સરક્તં મથુના વિમિશ્રમ્ ॥

મૂઠી વગેરે વાગવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોયતો વાતુની મૂત્રકૃચ્છ્ર પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરવી. રતાશ કે લોહી વાળા મૂત્ર ઉપર ઘી, સાકર અને મધ સહિત મધ પીવું, અથવા ઉકાળેલા દુધમા મધ તથા અરધા અરધ સાકર નાંખીને પીવું. અથવા આમળા અને શેરડીના રસો એકત્ર કરીને તેમાં મધ નાંખીને પીવા.

વીર્યથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રનો ચિકિત્સા.

હેઠઃ શુક્રવિવન્ધોત્થે સન્નિલાજતુમાસિ-
કમ્ । પલાહિતુયુત ક્ષીરં સર્પિર્મિત્રં પિબે-
ન્નરઃ ॥ મૂત્રદોષમશુદ્ધયર્થં શુક્રદોષહરં ચ
તત્ । તૃણમુંહિતપાતોથ વિષેયાઃ મમદો-
ષમાઃ ॥ શુક્રવિવન્ધોત્થકૃચ્છ્રમ્ ।

શિલાજિત તથા મધ આટવાથી વીર્યની મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

દુધમાં એળવી, હિંગ અને ઘી નાંખીને પીવાથી મૂત્રના તથા વીર્યના રોગો સાફ થઈ જાય છે. વીર્ય રોગના મૂત્રકૃચ્છ્ર વાળાને વૃથા પદાર્થોથી વીર્ય વધારીને પછી ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો સંગ કરાવવો.

વિદ્યાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

સ્વેદર્ણક્રિયાભ્યજ્જવસ્તયઃ સ્યુઃ પુરીષ-
જે । કાષો મોક્ષુરભીજસ્ય યવસારયુતઃ સ-
દા ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રં શુક્રજન્ય પીતઃ સ્ત્રીઘં નિ-
યચ્છતિ । (શુક્રજં કૃચ્છ્રમ્) ।

આ મૂત્રકૃચ્છ્રમા સ્વેદન દેવું, યોગ્ય સૂષોં આપવા, તેલાદિનો અભ્યંગ કરવો, અને પિચકારીઓ મારવી. જોખરના બી-
બેનો કવાથ કરીને તેમા જવખાર નાખીને નિત્ય પીવાથી વિદ્યાની મૂત્રકૃચ્છ્ર તુરત મટી જાય છે.

પથરીથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રની
ચિકિત્સા.

સપ્તચ્છદારગ્વષકેતુકૈલા નિમ્બઃ કરજઃ
કુટજો શુદ્ધી । સાખ્યા જલે તેન પચેઘ-
વાર્ગું સિદ્ધં કવાય મથુસંયુતં વા ॥ પર્વારુ-
વીજકલ્કથ શ્લેષ્મણિષ્ઠોડસસંમિતઃ । ધા-
ન્યામ્લલવળેઃ પેયો મૂત્રકૃચ્છ્રવિનાશનઃ ॥
ત્રિકણ્ડકારગ્વષધર્મકાદુરાલમાપર્વતમેદ પ-
થ્યાઃ । નિમ્બાન્તિ પીતા મથુનામ્બરીજં સંપા-
તમૃત્યોરપિ મૂત્રકૃચ્છ્રમ્ ॥

સાત્તિન, ગરમાળે, સોપારી, એળવી, લીમડા, કરજ, ઇન્દ્રજવ, અને ગળેનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી, અથવા એ કવાથમા રાધેલી યવાનું ખાવાથી પથરીની મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

કાકડીના પીન્નેનો એક તોલો કલ્ક કાશ અને સેધવ સાથે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટેછે.

ગોખરૂ, ગરમાળો, હર્ષ, કાશુડો, ધમાસો, પાપાણ્ડોદ, અને હરડેનો કલ્ક મધ સાથે પીવાથી મરણ તોલ મૂત્રકૃચ્છ્ર થણી મટી જાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રની સામાન્ય ચિકિત્સા.

નિદિગ્ધિકાયાઃ સ્વરસં કુઢવં મધુસંમિતમ્ । મૂત્રદોષદરં પીત્વા નરઃ સમ્પદ્યતે સુસ્તી ॥ કષાયોડતિબલમૂલસાધિતોડશેષકુચ્છજિત્ । પીતં ચ ત્રુણસીવીજં સતિલાઙ્ગ્યપયોન્વિતમ્ । ત્રિફલાયાઃ મુષિષ્ઠાયાઃ કલ્કં કોલસમન્વિતમ્ । વારિણા લવણીકૃત્ય પિષેત્ મૂત્રરૂઝાપદમ્ ॥ યવોરુચ્છકટુણપશ્વમૂલીપાષાણમેદૈઃ સશતાવરીભિઃ । કૃચ્છ્રેષુ ગુગુલ્વભયાવિમિશ્રૈઃ કૃતઃ કષાયો ગુહસંપ્રયુક્તઃ ॥ મૂલોના કુશકાશેશુધારાણાં ચેષુબાલિકા । મૂત્રાઘાતાશ્મરીકૃચ્છ્રે પશ્વમૂલી તુણારિમ્કા ॥ ગુહમામલકં વૃષ્યં શ્રમન્ન તર્પણં મિયમ્ । પિત્તાસન્દાહશૂલઘ્નં મૂત્રકૃચ્છ્રનિવારણમ્ ॥ સિતાતુલ્યો યવક્ષારઃ સર્વકૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ । દ્રાક્ષાસિતોપલાકલ્કં કૃચ્છ્રઘ્ન મસ્તુના યુતમ્ ॥ વિદારી સારિવા હાગમૃદ્ધીવત્સાદની નિશા । કૃચ્છ્રં પીત્વાડચિરાદન્તિ વહ્નિજં પશ્વમૂલકમ્ ॥ ફલાશ્મમેદકશિલાજતુ પિપ્પલીનામેવર્હિવીજલવળોત્તમકુકુમાનામ્ । ચૂર્ણાનિ તળુલજલે લુલિતાનિ પીત્વા પ્રત્યગ્રમૃત્યુરપિ જીવતિ મૂત્રકૃચ્છ્રી ॥ અયોરજઃ સૂક્ષ્મપિઠં મ-

ધુના સહ યોજિતમ્ । મૂત્રકૃચ્છ્રં નિહન્ત્યાશુ ત્રિભિર્હેર્ન સંશયઃ ॥ પુનર્નવા મૂલતુલાં દર્ભમૂલં શતાવરીમ્ । વર્તાં તુરજ્જગન્ધા ચ તુળમૂલં ત્રિકણ્ટકમ્ ॥ વિદારિકન્દનાગાહ-ગુહૃચ્યતિબલાસ્તથા । પૃથગ્ દશ પલાન્ ભાગાનપાં દ્રોણં વિપાચ્યેત્ ॥ તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતસ્વાર્ષાઢકં પચેત્ । મધુકં મૃદ્ધવેરં ચ દ્રાક્ષાં સૈન્ધવવિપ્પલીમ્ ॥ દ્વિપલાંશાન્ પૃથગ્દત્વા યવાન્યાઃ કુઢવં તથા । ત્રિશ્નદુ ગુહપલાન્યત્ર તૈલસ્યૈરળજસ્ય ચ ॥ ઇતદીશ્વરપુત્રાણા ધ્રાગ્ મોજનમનિન્દિતમ્ । રાક્ષાં રાજસમાનાનાં વહુર્હીપતયથ યે ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રે કટિસ્તે તથા ગાદપુરીશિનામ્ । મેઢવંશળશૂલે ચ યોનિશૂલે ચ સ્પર્શયેત્ ॥ યથેક્તાનાં ચ શુભ્માનાં વાતશોણિતિનશ્ચ યે । વલ્યં રસાયનં શ્રીદં સુકુમારકુમારકમ્ ॥

સુકુમારકુમાર. પુનર્નગલ્હ । સામાન્યવિધિ. । મૂત્રાઘાતવિધાનમપ્યત્ર કાર્યમ્ । ઇતિ મૂત્રકૃચ્છ્રનિદાનચિકિ સાધિકાર* ।

બેડી હોરંગાણીનો સ્વરસ ૧૬ તોલા લઈ તેમા મધ નાંખીને પીવાથી મૂત્રના ડોષો મટી જઇને માથુરને સુખ આવેછે.

અતિભલા (ખપાટ) નાં મુળિયાંને કવાથ પીવાથી સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્રો મટી જાયછે.

કાકડીનાં પીન્ને અને તલ ઘી તથા હૂંધમાં વાટીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રો મટેછે.

હરડે, બેડા, અને આમળાના કલ્કમાં બારનો ગળે અને સેધવ નાંખીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રો મટી જાયછે.

જળ, જોરડો, તુલુપત્રમૂલ, પાપાણ્ડ-

લેહ, શતાવરી, ગૂંગળ, અને હરડેના કવાથ ગોળ નાખીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે. હાં, કાંસડો, શેરડી, અને કસઈનાં મૂળોને વાટીને પીવાથી મૂત્રાધાતો, તથા પથરીની મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

ગોળ અને આમળા ખાવાથી પુરુષાતન વધે છે, શાક મટે છે, તૃપ્તિ મળે છે, રૂચિ થાય છે, અને પિત્ત, રક્તવિકાર, દાહ, તથા શૂળનો નાશ થાય છે. સાકર નાખીને જવ-ખાર પીવાથી તો સર્વ પ્રકારની મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

દ્રાક્ષના અને સાકરના કલ્ક દહિના પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

વિઠ્ઠારીકંદ, ઈપલસરી, મરડાશીંગી, ગળો, હળહર, વાવડીંચ, અને તુલુપચ મૂલને વાટીને પીવાથી તુરતજ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

એળચી, પાખાણુલેહ, ચિલાશીત, પીપર, કાકડીના બીજ, સેંધવ, અને કેશરનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાના ધોણુમા ડાળીને પીવાથી મરણુ તુલ્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર થણુ મટે છે.

લોહ મકુરને ત્રણ દિવસ સુધી મધ-માં ચાટવાથી તુરતજ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી.

સુકુમાર કુમારક પુનર્નવાસેહ.

સાટોડીનાં મૂળ, ૪૦૦ તોલા, અને હર્ષના મૂળ, શતાવરી, બળદાણા, આસોંદ, તુલુપચમૂલ, ગોખરૂ, નાગકેસર, ગળો, અને ખપાટ, એ દરેક ચાળીસ ચાળીસ તોલા લઈ, સર્વેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ગાળીને તેમાં ૧૨૮ તોલા થી પકાવવું. પછી

તે ધીમા જેહીમધ, આદુ, દ્રાક્ષ, સેંધવ, અને પીપરનાં ચૂર્ણો આઠ આઠ તોલા; ૧૬ તોલા અજમા, ૧૨૦ તોલા ગોળ, અને ૧૨૦ તોલા એરડિયુ તેલ, એ સર્વ નાખવાં. આ અવલેહ ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમરનું ઢીલું પડવું, વિષાનું કંઠણપણું, લિંગનું શૂળ, સા-થળના સાધાના શૂળ, અને સર્વ પ્રકારના ગુલ્મો, તથા વાત રક્તનો નાશ થઈ જાય છે. રાત્રીઓ, રાત્રી જેવા ગ્રહસ્થો, ધનવત લો-કોના પુત્રો તથા પુત્રીઓ, તથા ઘણી ઓંચો વાળા પતિઓએ આ અવલેહ ખાવો તેથી બળ વધે છે, લક્ષ્મી મળે છે, અને બાળકો સુકુમાર રહે છે.

હવે પછી કહેવાશે તે મૂત્રાધાતોની ચિકિત્સાઓ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર કરાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર સમાપ્ત.

મૂત્રાધાતનો અધિકાર.

મૂત્રાધાતોના કારણે.

જાયન્તે કુપિતૈર્દૌર્વૈર્મૂત્રાધાતાત્સયોદયઃ ।
માયો મૂત્રવિધાતાઘૈર્વાતકુણ્ડલિકાદયઃ ॥
દોષોના કોપવાથી તેર ભાતના મૂત્ર-ધાતો થાય છે. મૂત્રનો વેગ રોકવાથી ઘણુ કરીને તેઓ વાતકુણ્ડલિકા વગેરે થાય છે.

વાતકુણ્ડલિકાનું લક્ષણ.

રૌદ્ધપાદ્મવિધાતાદ્વા વાયુર્વસ્તૌ સવેદનઃ ।
મૂત્રમાવિશ્વ ચરતિ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥
મૂત્રમલપાત્પમથવા સરજ સંપવર્ષતે ।
વાતકુણ્ડલિકા ત્રિજાં વ્યર્ષિ વિધાવ મુ-
દારુણમ્ ।

રૌક્યાત્કાયસ્ય । વેગવિચાતાત્ મૂત્રાદિ વેગનિ-
રોધાત્ । આવિર્ય આહૃત્ય મૂત્રમિતિ રૌક્યાદિમિ
વેગવિચાતાદિમિશ્ચ વિગુણ દુષ્ટ કુણ્ડલીકૃત.
વાતાવર્તો બસ્તાવેવ ભ્રમસ્તિષ્ઠતિ । કુણ્ડલીમૂતો
વાયુ વસ્તૌ મૂત્રાશયે ચરતિ પ્રધાવતિ । આબદ્ધ-
ત્વાદ્ ભ્રમસ્તિષ્ઠતિ ।

રૂક્ષથી, વેગોના રોકવાથી, દુષ્ટ થયેલો
વાયુ કુંડળી જેવો થઇને મૂત્રને વીંટી લેઇને
વેદના કરતો મૂત્રાશયમાજ ભમ્યા કરે છે,
અને તેમાં બધાઇ રહે છે. એથી થોડુ થોડુ
મૂત્ર પીડાથી નીકળ્યા કરે છે. આ તીવ્ર અને
મહાદારૂણ રોગ વાતકુંડલિકા કહેવાય છે.

અષ્ઠીલાનાં લક્ષણો.

આધ્માપયન્બસ્તિગુદં રુધ્વા વાયુશ્ચલો-
ન્નતામ્ । કુર્યાંવીત્રાત્તિમષ્ટીલાં મૂત્રાવિષ્મા-
ર્ગરોધિનીમ્ ॥ વાતઃ બસ્તિગુદં રુધ્વા અર્ધાત્ત-
દન્તર્ગત મૂત્ર મલ ચ નિરુચ્ય બસ્તિ ગુદં ચ
આધ્માપયન્ આધ્માન કુર્વન્ અષ્ઠીલા અષ્ઠીલા-
તુલ્યા પ્રત્થિ કુર્યાત્ । ચલોન્નતા ચલમુન્નતા ચ ।

વાયુ મૂત્ર તથા મળને રોકીને મૂત્રા-
શય તથા ગુદાને કુલાવીને ચચળ, જીચી,
તીવ્ર પીડાવાળી, અને મૂત્ર તથા વિદ્યાના
માગેને રોકી લેનારી ગાઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તે
રોગને અષ્ઠીલા કહે છે

વાતબસ્તિનાં લક્ષણો.

વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્યાકુશલો નરઃ ।
નિરુણદિ મુલ્લં તસ્ય વસ્તેર્બસ્તિગતોઽનિ-
લઃ ॥ મૂત્રસજ્જો ભવત્તેન બસ્તિકુક્ષિનિપી-
દિતઃ । વાતબસ્તિઃ સ વિદ્વેયો વ્યાધિઃ
કુચ્છપ્રસાધનઃ ।

અકુશલો મૂલ્લં । તસ્ય પુરુષસ્ય વસ્તેર્મુલ નિ-
રુણદિ બસ્તિગતો વાયુ તેન વાયુના મૂત્રસગો
ભવતિ । બસ્તિકુક્ષિનિપીદિત ઇતિ વસ્તૌ કુક્ષૌ
નિપીદિત સર્પીદિતો વાયુરિતિ સમ્બન્ધ । મૂત્ર-
સજ્જ મૂત્રાવરોધ ।

મૂત્રના વેગને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં
રોકીને મૂત્રાશય તથા પેટમાં ફગાયેલો વાયુ
મૂત્રના મુખને બંધ કરી દે છે, તેથી મૂત્ર
ઝટકે છે. આ રોગને વાત બસ્તિ કહે છે,
તથા તે કષ્ટસાધ્ય છે.

મૂત્રાતીતત્વં લક્ષણુ.

ચિરં ધારયતો મૂત્રં ત્વરયા ન પ્રવર્તેતે ।
મેહમાનસ્ય મન્દં વા મૂત્રાતીતઃ સ ઝપ્યતે ॥
મેહમાનસ્ય મૂત્રમુરસજ્જત મન્દ વા અપ્ય વા ।

ઘણી વારથી હાજત લાગ્યા છતાં મૂત્ર
તુરત નીકળે નહિ અને માંડ માંડ થોડું થોડું
મૂત્રાશય, એ રોગ મૂત્રાતીત કહેવાય છે.

મૂત્ર જઠરનાં લક્ષણો.

મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે તદુદાવર્તેહેતુકઃ ।
અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂરયેદ્ શુશ્રમ્ ॥
નામેરુષસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવ્રવેદનમ્ ।
તન્મૂત્રજઠરં વિન્યાદધોવસ્તિનિરોધજમ્ ॥
તદુદાવર્તેહેતુક ઇતિ મૂત્રવેગધારણગણિતોદાવ-
ર્તનિદાનમાધ્માન કુર્યાત્ । અધોબસ્તિનિરોધનમ્ ।
બસ્તેરધોદેશે વિબન્ધકારકમ્ ।

મૂત્રના વેગને રોકવાથી કોપ પામેલ
અપાનવાયુ પેટમાં ભરાઇને નાભિની નીચે
આક્રાંશે જેવી વેદના કરે છે, તેથી મૂત્રાશયના
માર્ગને રોક થઇ જાય છે. આ રોગને મૂત્ર-
જઠર કહે છે

મૂત્રાત્સંજનાં લક્ષણો.

વસ્તૌ વાપ્યથવા નાલે મળૌ વા યસ્ય દેહિનઃ । મૂત્રં પ્રવૃત્તં સજ્યેત સરક્તં વા પ્રવાહતઃ ॥ સ્વેચ્છનૈરલ્પમર્લ્પં સરુજં વાપ્યનીરુજમ્ । વિગુણાનિલજો વ્યાધિઃ સ મૂત્રોત્સક્તસંજિતઃ ॥

નાલે મેદે મળૌ મેહનપ્રત્યૌ સજ્યેત નિરુદ્ધં સ્યાત્ સરક્ત પ્રવાહત. કણ્ઠહૃદયેન સશદ્ મૂત્ર-પુરીષવાતાનામધ. પ્રેરણ પ્રવાહણં તેન કૃપિતેન વાયુના વસ્યાદિમેદાત્ સરક્તં મૂત્રં જ્વેદિત્યર્થ. ।

ચલાવવા માંડેલું મૂત્ર, મૂત્રાશય, લિંગ, અથવા લિંગના યુગ્મમાં અટકી રહેછે, અને કંઠ તથા હૃદયના બળથી કરાંકીને મૂત્ર તથા વિષ્ટાને અધોવાયુના માર્ગમા પસરેલે જિવાર-વામા આવેછે, તેથી કોષ પામેલ વાયુ મૂત્રા-શયાદિને ભેડે છે, તેથી ખીડા કે ખીડા વગર થોડું થોડું લોહીવાળું મૂત્ર ખીરે ખીરે નીકળે છે. એ રોગ મૂત્રાત્સંજ કહેવાય છે, અને તે દૃઢ થયેલા વાયુથી થાય છે.

મૂત્રક્ષયનાં લક્ષણો.

રૂક્ષસ્ય ક્લાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્યૌ પિત્તમા-સ્તૌ । મૂત્રક્ષયં સરુદાદં જનયેતાં તદાક-મ્ય ॥

ક્લાન્તદેહસ્ય મ્લાનદેહસ્ય । તદાદ્યં મૂત્રક્ષય-સંજમ્ ।

રૂક્ષ થયેલા તથા ગ્લાનિ પામેલા શરીર વાળાના મૂત્રાશયમાં રહેલા પિત્ત તથા વાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરીને વેદના તથા કાંઈ ઉત્પત્ત કરેછે. એ રોગ મૂત્રક્ષય કહેવાય છે.

મૂત્રગ્રંથિનાં લક્ષણો.

અન્તર્વસ્તિમુલ્હે વૃત્તઃ સ્થિરોઽપ્પઃ સહ-સા ભવેત્ । અઘમરીતુલ્યકમ્પન્યિર્મૂત્રશ્ચન્ધિઃ સ વચ્યતે ॥

અન્તર્વસ્તિમુલ્હે વસ્ત્યમ્યન્તરે અલ્પઃ ક્ષુદ્રામલ-કપ્રમાણઃ । નન્વસ્યાસ્મર્યા સહ કો મેદ. । ડ-ચ્યતે । અઘમરી કમ્પન સહચેન સ્યાદયં તુ સ-હસા ભવેદિતિ મેદ । અપરો મેદ- અઘમર્યા પિ-ત્તમધિક અન્ન તુ રક્તમેવ । યત રક્તં તન્નાન્તરે ‘રક્તં વાતકપ્રાદૃષ્ટ વસ્તિદ્વારે મુદારુણં । પ્રત્નિય કુર્યાત્ સકૃષ્ણેણ સ્વજન્મૂત્રં તદાદૃતમ્ ।’

એકદમ ગોળાકાર, સ્થિર, ન્હાના આમળા જેવડી અને પથરીના જેવી ખીડા કારક ગાંઠ મૂત્રાશયમાં થાયછે, તેને મૂત્ર-ગ્રંથિ કહેછે, અહીં કોઈને ચંકા થશે કે મૂત્ર ગ્રંથીમાં અને પથરીમાં શેા તક્ષવત છે? તેનું સમાધાન કે પથરી તો મૂત્ર વગેરેના સંચ-યથી થાયછે, અને આ ગાંઠ તો સહસા થાયછે. વળી પથરીમાં પિત્ત અધિક હોયછે, અને આ ગાંઠમાં તો લોહી અધિક હોયછે. વાયુ તથા કંઈથી બગડેલા લોહીની મૂત્રાશ-યના દ્વારમા અતિદારૂણ ગાંઠ બાહેજે તેથી ધણી કઢથી મૂતરી ચકાયછે, તે મૂત્ર લોહી-વાળું નીકળે છે.

મૂત્રશુક્રનાં લક્ષણો.

મૂત્રિતસ્ય ક્ષિયં વાતો વાયુના શુક્રમુદ-તમ્ । સ્થાનાદ્ વ્યુતં મૂત્રવતઃ પ્રાક્ષપથાદ્રા પ્રવર્તતે ॥ મસ્મોદકમ્પનીકાશં મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ।

મૂત્રિતસ્ય મૂત્રવેગયુક્તસ્ય શુક્રં સ્થાનાત્ વ્યુતં

પશ્ચાદ્ વાયુના ઉદ્ભૂત ઈર્ષ્ય નીત મસોદકપ્રતી-
કાશ મસમસહિતચલસદશ મૂત્રશુક તદુચ્યતે ।

હાજત છતા મૂત્રને રોડીને શ્રીસગ
કરવાથી સ્થાનબદ્ધ થઈને વાયુથી ઊંચે ચઢેલું
વીર્ય મૂત્રરવાના પ્રારંભમા અગર પછી
રાખોડીવાળા પાણી જેલુ નીકળે છે, તે
રોગને મૂત્રશુક કહેછે.

ઉપ્પ્લવાત (ઉનવા) નાં લક્ષણો.

વ્યાયામાધ્વાતપૈઃ પિત્તં વર્સિત માપ્યાનિ-
લાહતમ્ । વર્સિત મેદં ગુદં ચૈવ પ્રદહન્ સ્ના-
વયેદયઃ । મૂત્રં હારિદ્રમથવા સરક્તં રક્તમેવ
વા ॥ કૃચ્છ્રાત્ પુનઃ પુનર્જ્જનોરુષ્ણવાતં
વદન્તિ તમ્ । સરક્ત ઈષ્ણોહિત ।

કસરત, પથ, અને તડકો સેવવાથી
મૂત્રાશયમાં જઈને પિત્ત વાયુથી વીંટાઈને
મૂત્રાશય, લિંગ, યોનિ, અને ગુદામા દાહ
કરીને ઘણા કહે વારવાર હળદર જેવા રંગ-
વાળું તથા કંઈક રાતું લોહીવાળું મૂત્ર કસાયે
છે, એ રોગને ઉપ્પ્લવાત (ઉનવા) કહેવામા
આવે છે.

મૂત્ર સાદનાં લક્ષણો.

પિત્તં કફો દ્વાવપિ વા સંહન્યેતેઽનિલેન
ચેત્ ॥ કૃચ્છ્રાન્મૂત્રં તથા પીતં રક્તં શ્વેતં
ધનં સ્ત્રવેત્ । સદાહં રોચનાશઙ્કચૂર્ણવર્ણ
ભવેચ્ચ તત્ । શુષ્કં સમસ્તવર્ણ વા મૂત્રસાદં
વદન્તિ તમ્ । સહન્યેતે ધનંક્રિયેત । શુષ્ક અ-
સ્પ સમસ્તવર્ણ ઉત્તસકલવર્ણયુક્ત ॥

પિત્ત, કફ, અથવા એ બંને, વાયુથી
ઘાટાં થવાથી માડ માડ પીણુ, રાતું, ઘોણુ,
અથવા શખના ચૂર્ણ જેલુ કે ગોરોચનના ચૂર્ણ

જેલુ અથવા એ સર્વ રંગો વાળુ, ઘાડું બળ-
તરાવાળુ, અને થોડું થોડું મૂત્ર ઊતરેછે, એ
રોગને મૂત્રસાદ કહેવામા આવેછે.

વિદ્વિધાતનાં લક્ષણો.

રુક્ષદુર્બલયોર્વાતેનોદાવર્ત શકુષ્ઠદા ।
મૂત્રસ્રોતોઽનુપયેત વિદ્સંસૃષ્ટં તદા નરઃ ॥
વિદ્ગન્ધં મૂત્રયેત્ કૃચ્છ્રાદ વિદ્વિધાતં
વિનિર્દિશેત્ ॥

ઉદાવર્ત ઈર્ષ્ય નીત વિદ્ગન્ધ વા । વારાદ્ગોઽન્ન
યોજનીય ।

રુક્ષ કે દુર્બળ માણસની વિદ્ધાને વાયુ
ઊંચે ચઢાવી ડેછે તો તે મૂત્રનાં આતોમા
ભરાવવાથી મૂત્ર વિદ્ધાવાળુ તથા વિદ્ધાના
ગંધ વાળુ માડ માડ ઊતરે છે, એ રોગને
વિદ્વિધાત કહેછે

અસ્તિ કુંડળનાં લક્ષણો.

દ્રુતાધ્વલજ્વનાયાસૈરભિધાતાત્ પ્રપીદના-
ત્ । સ્વસ્યાનાદ્ વસ્તિરુદ્દૃત્તઃશૂલસ્તિષ્ઠ-
તિ ગર્ભવત્ । શૂલસ્પન્દનદાહાર્તો વિન્દું
વિન્દું સ્વત્યાપિ । પીદિતસ્તુ સ્ત્રજેદ્ધારાં સં-
સ્તમ્બોદ્વેષ્ટનાર્તિમાન ॥ વસ્તિકુણ્ડલમાદુસ્તં
ધોરં શસ્ત્રવિષોપમમ્ । પવનપ્રવલં પ્રાયો દુ-
ર્નિવારમબુદ્ધિમિઃ ॥ તસ્મિન્ પિષ્તાન્વિતે
દાહઃ શૂલં મૂત્રવિવર્ણતા । શ્લેષ્મણા ગૌરવં
શોથઃ સ્ત્રિગ્ધં મૂત્રં ધનં સિતમ્ ॥

દ્રુતાધ્વલજ્વનં શીઘ્ર માર્ગચલનં । ઉદ્ભ્રુતઃ ઝ-
ત્યિતઃ । સ્પન્દન કિષ્કિચલન । ધોરં મારકં । શ-
સ્ત્રવિષોપમં શસ્ત્ર ચઢ્યાદિ તદ્વચ્છીઘ્ર મારકં ।
વિષમત્ર ગરલસ્તદ્વિલમ્બ્ય મારકં । પૃતાવતા
મારકસવસ્ય શીઘ્ર વિલ્હેન વા ।

શ્લેષ્મરુદ્ધવિલો નસ્તિ: પિત્તોદીર્ણો ન સિદ્ધયતિ । અવિભ્રાન્તવિલ: સાધ્યો ન ચ ય: કુણ્ડલીકૃત: ॥ સ્યાદ્વસ્તૌ કુણ્ડલીમૂતે વૃષ્ણોઃ શ્વાસ एव च ।

વિલં નસ્તિમુવરંધ । પિત્તોદીર્ણા: પિત્તેનોદ્ધત. । અવિભ્રાન્તાવિલ કપ્પેનાનાવૃતવિલ । ન ચ ય કુણ્ડલીકૃત: સ સાધ્ય: । एतेन कण्डलीमूतोऽ-साध्य: । કુણ્ડલીમૂતસ્ય લક્ષણમાહ । તુહિત્યાદિ । કુણ્ડલીમૂતસ્યાયમયે । કપ્પેન વિલવરોધાત્ તત્ર વાત કુણ્ડલાકારેણ સિદ્ધતીત્યર્થ ॥

વેગથી બહુ પથ કરવાથી, બહુ પરિશ્રમ અથવા અભિધાત થવાથી, અથવા ઇલાષ્ઠી મૂત્રાશયની થેલી પોતાના સ્થાનમાંથી ખસીને ઝડપના જેવું બહુ થઇ બંધ છે, તથા તેમાં શૂળ થાય છે, અને તે ચક્ષિત થયા કરે છે. બળતરાની પીડા થાય છે, અને માંડ માંડ મૂત્રનાં ટીપા પડ્યા કરે છે. ઇલાવવાથી મૂત્ર વધારે નીકળે છે, પણ તેમ કરવાથી સ્વચ્છ થઇને ગોટલી અથવા જેવી પીડા થાય છે. આ રોગ બસ્તિકુડળ કહેવાય છે. એ રોગ ભયંકર હોઇને ખડગની પેઠે તુરંત મારી નાંખે છે, અને ઝેરની પેઠે લાંબે કાળે પણ મારી નાખે છે એમાં વાયુ પ્રબળ હોય છે અને મુર્ખ લોકોથી એ રોગ ન મટાડાય તેવા છે આ રોગમાં પિત્ત યુષ્મ હોય તો બળતરા, શૂળ, અને મૂત્રનો રંગ ખરાબ હોય છે, અને કદ હોયતો બારેપહુ, સોને, અને મૂત્ર ચીકણું થાડું અને ઘાળું નીકળે છે, એકંદરે આ રોગ વહેલાં કે મોડા, પણ મારી નાંખનારો તો છેજ.

બસ્તિ કુંડળની અસાધ્યતા.

મૂત્રાશય પિત્તથી સ્થાનબદ્ધ થઇને

યુષ્મ કદથી ઢંકાયુ હોય, તો તે રોગ અસાધ્ય છે તેવું યુષ્મ કદથી ઢંકાયું ન હોય અને તેમાં વાયુ કુંડલાકારે રહેો ન હોય, તો એ રોગ સાધ્ય છે. તેમાં વાયુ કુંડલાકારે રહેો હોય, તો તૃપા, મોહ, અને શ્વાસ થાય છે, એ લક્ષણો ઊપરથી વાયુ કુંડલાકારે રહેલા છે કે કેમ ? તે સમજી શકાય છે.

મૂત્રાધાતોની ચિકિત્સા

સ્નેહસ્તેદોપવસ્ય હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ । દયાદુત્તરવસ્તીશ્ચ મૂત્રાધાતે સવેદને ॥ નલ-કુશકાશેષુવલાકાર્યે પ્રાત: સુશીતલં સમિ-તમ્ । પિવતો નશ્યતિ નિયતં મૂત્રગ્રહ ઇત્યુ-વાચ કવિ: ॥ ગોજાનાત્રો મૂલં પલ-મેકં કથિતશ્ચેપિતં પીતમ્ । શિપ્ત્વા મધુ ચ સિતા ચ મણ્ડતિ મૂત્રસ્ય સંરોધમ્ ॥ ગોષા પથામૂલં કથિતં છૃતતૈલગોરસોન્મિશ્રમ્ । પીતં નિરુદ્ધમાચિરાત્ મિનત્તિ મૂત્રસ્ય સદ્વા-તમ્ ॥ પિવેચ્છિનાજતુકાર્યે ગળે વીરતરા દિજે । રસં દુરાલમાયા વા કપાયં વાસ-કસ્ય વા ॥ કાર્યં સપચમૂલસ્ય ગોધુરા: સફલસ્ય ચ ॥ પિવેન્માતૃસિતાયુક્તં મૂત્રક-ચ્છ્રુજ્જાપહમ્ । ઘનસારસ્ય ચૂર્ણેન વસ્ત્રવર્તિ: શ્વનૈ:શ્વનૈ: ॥ મુણ્ડયિત્વા ધ્વજે શિપ્ત્વા મૂ-ત્રરોધં જહાતિ તમ્ । સદા બદ્ધાશ્મભિલૂલ સ્તાવર્યા: સચિત્રકમ્ ॥ રોહિણી કાકિ-લાક્ષી ચ વચાસૈલત્રિકણ્ડકમ્ । શ્લેષ્મ-પિષ્ટ: સુરાપીતો મૂત્રસ્વાતપ્રાધન: ॥ પિવે-દ્ઘર્શિશિલામૂલ મુગ્ધાકુદ્દલાશ્મસા । વ-સ્તિમુત્તરવસ્તિ. ન સર્વેષામેવ દાપયેત્ ॥ નિદિગિષ્ઞપ્ત્યા: સુરસં પિવેદ્ધા તદ્ગમિત્ર-

नम ॥ जले कुङ्कुमकल्कं वा ससौद्रमुषितं
निर्नाश ॥ सतैलं पाटलाभमक्षारं मध्वा प-
रिधुतम् । त्रिकण्टकैरण्डशतवरीभिः सिद्धं
पयो वा तृणपञ्चमूलं । गुडमगाढं सघृतं
पयो वा रोगेषु कुच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ शि-
ताक्षारन्वितं मूलं वायसीतैलकूटयोः । को-
षकाररसैः पीतं वस्ति कुण्डलजिह्वेत् ॥
श्रुतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठघृणवाते सशोणिते ॥
शिलोद्भिदैरण्डशमीस्थिरादि पुनर्नवाभी-
रुसेषु सिद्धम् । तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं
रोगेषु कृच्छ्रादिषु संप्रयोज्यम् ॥

इति शिलोद्भिदद्वितैलम् ।

धान्या गोक्षुराद्याकल्कयुक्तं घृतं हितम् ।
मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषे च दारुणे ॥
इति धान्यगोक्षुरक घृतम् ।

अम्बुष्ठा पाटला चैव वर्षाभृद्वयमेव च ।
विदारीकन्दकाञ्च कुशमोरटगोक्षुराः ॥
पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं क्षरस्तथा ।
भल्लानकं शिरीषस्य मूलमेषामथाहरेत् ।
समभागानि सर्वाणि काययित्वा विचक्षणः ।
दृढशेषकपायेण घृतमस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कं दन्वाथ मनिमान् गिरिजं मधुकं
तथा । नीलोत्तलं च काकोलीं बीजं त्र्यम्ब-
समेव च ॥ वृक्षाण्डं च तथैव रसम्भव च
समे भवेत् । उण्णवातं निहन्त्येतद्घृतं
भद्रावहं स्यूतम् ॥ इति वृक्षाण्ड घृतम् ।

विदारां वृषां यूपीं गृध्रीं च भृश-
णम् । पाषाणभेदः कस्तूरी वसुकी वसि-

रोऽनलः ॥ पुनर्नवा वचा रास्ना बला चा-
तिबला तथा । कशेरुविषशङ्काटतामलक्यः
स्थिरादयः ॥ श्रेष्ठदुर्धमूलं च कुशः का-
शस्तथैव च । पलद्वयं तु संहृत्य जलद्रोणे
विपाचयेत् ॥ पादशेषे रसे तस्मिन् घृतम-
स्थं विपाचयेत् । शतावरीस्तथा घाङ्गाः
स्वरसो घृतशम्भितः ॥ वटपलं शर्करायाश्च
कार्षिकान्यपराणि च यष्ट्याहं पिप्पली
द्राक्षा काश्मर्यं सपरूषकम् । एला दुरा-
लभा कौन्ती कुङ्कुमं नागकेशरम् । जीव-
नीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥
एतत् सर्पिर्विषक्तव्यं शनैर्मृद्वग्निना बुधैः ।
मूत्राघातेषु सर्वेषु विशेषात् पित्तजेषु च ॥
शर्कराश्मरिशूलेषु शोणितमभवेषु च ।
हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक् पित्तजेषु च ।
काशश्वाशक्षतोरस्कं धनुः स्त्रीभारकषिते ।
तृणाच्छर्दिमनः कम्पशोणितच्छर्दिने तथा ॥
रक्ते यक्ष्मण्यपस्मारे तथोन्मादे शिरोघ्ने ।
योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ॥
एतत् स्मृतिकरं वृष्यं वाजीकरणमुत्तमम् ।
पुत्रदं बलवर्णाढ्यं विशेषाद्वातनाशनम् ॥
पानभोजननस्येषु न कश्चित् प्रतिहन्त्यते ।
विदारीघृतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ इति
विदारीघृतम् ।

पिष्टाणुमूलचमुणेन चारनालेन पीयते ।
वटपूत्रं निहन्त्याशु तथैव करभीषणम् ॥
स्त्रीणामतिपसक्तेन शोणितं यस्य रिच्यते ।
मैथुनोपरमश्रास्य वृंहणीयो विधिर्हितः ॥
ताम्रचूडवसातैलं हितं चोत्तरवस्तिषु ।

સ્વગુપ્તા ફલમુદ્રાકાકુળેભુરસિતારજઃ ॥
સર્વાશ્મર્ધમાગાનિ ક્ષીરક્ષૌદ્રવૃતાનિ ચ ।
સર્વે મમ્યનિવમધ્યાશ્મમાર્ત્ર ક્ષીદ્વા પયઃ પિ-
બેત્ ॥ હન્તિ શુક્લસ્યોત્થાશ્ચ દોષાન વ-
ન્ધ્યામુત્તમદમ્ । ક્ષૌદ્રાર્ધમાગઃ કર્તવ્યો
માગા તુ ક્ષીરસર્પિષોઃ શર્કરાયાશ્ચ ચૂર્ણ
ચ દ્રાક્ષાચૂર્ણ ચ તત્સમમ્ । સ્વર્ગગુપ્તાફલં
ચૈવ તથૈવેશુરકસ્ય ચ । પિપ્પલીનાં તથા
ચૂર્ણ સમમાગં પ્રદાપયેત્ । તદૈકધ્યં સમા-
નીય સ્વજ્ઞેનાતિવિમધ્ય ચ ॥ તસ્ય પાણિ-
તલં ભાગં લિહેત્ ક્ષીરં તતઃ પિબેત્ । પ-
તત્ સર્પિઃ પ્રયુજ્ઞાનો યોનિદોષાત્ પ્રમુચ્ય-
તે ॥ इति ક્ષૌદ્રાયમાગં વૃતમ્ ।

કર્પૂરજસા યુક્તા વસ્ત્રવર્તિઃ શ્વનૈઃશ્વનૈઃ ।
મેદમાર્ગાન્તરે ન્યસ્તા મૂત્રાધાતં વ્યપોહતિ ॥
વાન્યગોભુરકઢાયકલ્કસિદ્ધં ઘૃતં હિતમ્ ।
મૂત્રાધાતે મૂત્રકુચ્છે શુક્લદોષે ચ દારુણે ॥
વાન્યગોભુરકં ઘૃતમ્ ।

મૂત્રકુચ્છેઽશ્મરીરોગે શેષર્જં યત્મકીર્તિ-
તમ્ । મૂત્રાધાતેષુ સર્વેષુ તત્ કુર્ષારેશ્વકા-
લવિત્ ॥ इति મૂત્રાધાતાધિકારઃ ।

વેદનાવાળો મૂત્રાધાત હોયતો સ્નેહન
તથા સ્વેદન કર્યા પછી બિરોધન દેવું, અને
પછી ઉત્તરબસ્તિઓ દેવી, તે હિતકારી છે.

બરૂ, ઠંઠી, કાંસડા, શેરડી, અને ઝી-
પટો, એનો કવાથ સારી થેઠે ટાઢો પાડી
તેમાં સાકર નાંખીને પ્રાતઃકાળમાં પીવાથી
મૂત્રાધાત બરૂર મટે છે, એમ શુક્રાચાર્યે
કહેલું છે.

આર તોણા લોંપાયરીનાં મૂળનો કવાથ
મધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી મૂત્રરોધ

મટેછે કાળી મુસળીનાં મૂળનો કવાથ લી,
તેલ, અને દહિં નાંખીને પીવાથી રોકાયેલું
મૂત્ર તુરત છુટે છે.

પથરીની ચિકિત્સામાં કહેવામાં આવશે
તે વીરતરાદિગણનો કવાથ શિલાજિત નાં-
ખીને, અથવા ધમારો કે અરુણીનો કવાથ
નાખીને પીવાથી મૂત્રાધાતો મટી જાય છે.

પાન, ફળ, તથા મુળ સહિત ગોખ-
રનો કવાથ મધ તથા સાકર નાંખીને પીવા-
થી મૂત્રરોગો મટી જાય છે.

કપુરના ચૂર્ણથી ખરડેલી વસ્ત્રની વાટ-
ને ધીરેથી લિખમાં ખોસવાથી મૂત્રરોધ મટી
જાય છે.

રાત્રી રીવણ, પાપાણુલેહ, શતાવરીનું
મુળ, ચિત્રક, કડું, એખરૈ વજ, શિલાજિત,
અને ગોખરૂ એઓને ઝીણાં વાટીને મહિરા
સાથે પીવાથી મૂત્રરોધો મટી જાય છે.

ઓરશિખાના મુળને વાટીને ઓખાના
ધોણુમાં પીવાથી, તથા દૂધ જમવાથી, મૂત્રા-
ધાતો મટી જાય છે.

સર્વ મૂત્રાધાતોમાં બસ્તિ તથા ઉત્તર-
બસ્તિઓ તો દેવીજ એકએ.

લોરીંગણીનો સ્વરસ થાટી છાશમાં
પીવાથી મૂત્રાધાતો મટી જાય છે.

કેસર અને મધનો કલક રાતવાસી
રાખીને પીવાથી મૂત્રાધાતો મટી જાય છે.

કાકચીઆની રાખ તેલમાં નાંખી
વસ્ત્રથી ઝાળીને તે તેલ પીવાથી મૂત્રાધાતો
મટે છે.

ગોખરૂ, જોરડો, અને શતાવરીનો
કવાથ પીવાથી મૂત્રાધાતો મટી જાય છે.

તુલુપંચમુળનો કવાથ પીવાથી મૂત્રા-
ધાતો મટી જાય છે.

ગોળ અને ધીને બહુ એકત્ર કરી તેમાં દૂધ મેળવીને પીવાથી મૂત્રકૃન્ધાદિ રોગો મટે છે.

માલકાંકણીનાં મૂળને વાટીને તેમાં સાકર તથા જવખાર મેળવીને બીડી ચેર-ડીના રસની સાથે પીવાથી, મૂત્રાઘાતો મટી જાય છે.

સુખડને ધસી તેમાં સાકર નાંખીને તે ચોખાના ઘોણુની સાથે પીવાથી, અને પછી ઉકાળીને ટાઢા પાટેલા દૂધનીસાથે અસ જમવાથી, લોહીવાળો ઉષ્ણવાત મટી જાય છે.

પાપાણુલેહ, જોરડો, ખીજડી, સ્થિરાદિ ઔષધોના મણ, સાટોડી, અને શતાવરીના કવાયથી પકાવેલ તેલ દૂધના અનુપાનથી પીવાથી મૂત્રકૃન્ધાદિ રોગો શાંત થઈ જાય છે.

ધાન્ય ગોક્ષુરક ધૃત.

ખાણુ તથા ગોખરૂના કવાયથી તથા કલ્કથી પકાવેલુ ધી ખાવાથી મૂત્રના ડોષો, અને વીર્યના હાણુ ડોષો મટી જાય છે.

ભદ્રાવલ ધૃત.

કાળીપાઠ, કાંકય, રાતી સાટોડી, ઘોળી સાટોડી, વિહારીકંઠ, કાંસડો, દર્ભ, ચેરડીનાં મૂળ, ગોખરૂ, પાપાણુ લેહ, વાસહી-કંઠ, રાતા ચોખાના સુળ, પાનખાજરિયુ, બીલામો, અને સરસદિયાનુ સુળ, એ સર્વ સમ ભાગે લઈ કવાય કરી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેમાં ચિલાજિત, જેડીમધ, નીલકમળ, કાકોલી, ત્રયુસનાં બીજ, કોળાંનાં બીજ, અને કાકડીનાં બીજો સમ ભાગે લઈ તેનો કલ્ક કરી નાંખવો. પછી તેમાં ઘી ૬૪ તોલાભાર પકાવવું. આ ભદ્રાવલ નામનું ઘી ઉષ્ણવાતને મટાડે છે.

વિહારી ધૃત.

વિહારીકંઠ, અરડૂસી, બુધ, બીભેરૂં, ભૂસ્તુષુ ખડ, પાપાણુલેહ, કસ્તુરી, સાંભર-લૂણ, હરિયાધલવણુ, ચિત્રક, સાટોડી, વજ, રાસ્ના, બળહાણુ, ખપાટ, કસેલા, હીરાબોળ, ચીંગોડા, લોંઆમલી, સ્થિરાદિગણનાં ઔષધો, પાનખાજરિયાનાં મૂળ, ચેરડીનાં મૂળ, દર્ભનાં મૂળ, દર્ભ, અને કાંસડો એ દરેક આઠ આઠ તોલા લેઈ, તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાય કરી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે તેમાં શતાવરી તથા આમલીના સ્વરસો ૬૪ તોલા, ૨૪ તોલા સાકર, અને એક એક તોલા જેડીમધ, પીપર, દ્રાક્ષ, સીવણનાં ફળ, ફાલસાં, જોળથી, ધમાસો, નગડના બીજ, કેસર, છવનીયગણનાં ઔષધો, અને ૧૨૮ તોલાભાર દૂધ નાંખીને તેમાં ૬૪ તોલાભાર ઘી ખીરે ખીરે અગ્નિથી પકાવવું. આ વિહારીધૃત સર્વ પ્રકારના મૂત્રાઘાતો, વિશેષ કરીને પિત્તના રોગો, કાંકરી, પથરી, શૂળ, લોહીના બગાડો છાતીનાં દરદો, પિત્તનો શુદ્ધિ, વાયુ તથા રક્ત અને પિત્તના વ્યાધિઓ, ઉધરસ, આસ, ઉરઃક્ષત, ધનુષ્ય ઉપાડવાથી કાર્પેત થયુ હોય તે, મૈથુન તથા ગોબધી થાકવું, તરસ, ઉલટી, મનના રોગો, કંપ લોહીની ઉલટી, ક્ષયરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, શિશોગ્રહ, ચોળિ તથા રજના ડોષો, વીર્યના ડોષો, સ્વરબંધ વગેરે સ્વરના રોગો, એ સર્વની ઉપર આ ઘી વાપરવું. આ ઘી સ્મરણ તથા મૈથુનશક્તિ વધારે છે, પુત્ર આપે છે, વાજકરણ છે, બળ આપે છે, વર્ણ સુધારે છે, અને વિશેષ કરીને વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે. પીવા, ખાવા, તથા નસ્ય

માં આ થી સર્વત્ર ઉપયોગી છે. આ વિદારી મૂત બહુ ઉત્તમ રસાવન છે.

પાન.

ઉદરકર્ષીનાં મૂળ અથવા ધોળી ગર-
ણીનાં મૂળને વાટીને ગરમ આરનાલમાં
પીવાથી મૂતનો રોધ તુરત મટી જાય છે.

તામ્ર ચૂડવસા તેલ.

અતિ મૈથુનથી મૂતમાં લોહી પડતું
હોય તો તેને મૈથુનથી અટકાવીને ઘાતુ વધા-
રનાશ ઉપાયો કરવા, તથા કુકડાની ચરબી
સાથે તેલ મેળવીને ઉત્તરભસ્તિ દેવી, એ
સારી છે.

કૌદ્રાર્દ્રલામ ધૂત.

કૌઆનાં ફળો, દ્રાક્ષ, કાળી ચેરડીનો
રસ, અને ગળીનું ચૂર્ણ સમ ભાગે લઇને
તેમાં દૂધ, મધ, અને થી અરધ અરધ ભા-
ગનાં લઇને મેળવી મઠીને તેમાંથી એક તોલો
આટીને ઉપર દૂધ પીવાથી વીર્યક્ષયને લીધે
થયેલા રોગો મટી જાય છે, અને વંધ્યાને પણ
પુત્ર આવે છે. અથવા, દૂધ અને થી એક એક
ભાગ સાકર, દ્રાક્ષ, કૌઆનાં ફળ, એખરો,
અને પીપરનાં ચૂર્ણને મેળવીને રવાઇથી
ગુળ મઠીને તેમાંથી એક તોલો આટી ઉપર
દૂધ પીવાથી ચોનિના રોગો મટી જાય છે.

વાતી.

કર્કશ ચૂર્ણથી ખરડેલી વજાની વાટ
લિંગના માર્ગમાં ઓસી રાખવાથી મૂત્રાઘાત
મટી જાય છે.

માન્યગોક્ષુરક ધૂત—ધાણા અને ગો-
ખરના કપાશમાં તથા કઢકમાં પકાવેલું થી

મૂત્રાઘાત ઉપર, મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર અને વીર્ય-
ના દારૂણ રોધ ઉપર હિતકારી છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રે ઉપર એ એ ઉપાયો કહેલા
છે, તથા પથરી ઉપર એ એ ઉપાયો કહેવાયો,
તે સર્વનો ઉપયોગ પણ દેશ કાળને અનુસ-
રીને સર્વ મૂત્રાઘાતો ઉપર પણ કરવો.

મૂત્રાઘાતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અરમરી (પથરી) નો

અધિકાર.

પથરીનાં નિદાનો.

વાતપિત્તકફૈસ્તિસમતુર્થી શુક્રજા મતા ।
પ્રાયઃ શ્લેષ્માશ્રયાઃ સર્વા અશ્મર્યઃ સ્વુર્ય-
મોપમાઃ ॥

શ્લેષ્માશ્રયાઃ શ્લેષ્મસમઘાયિકારણા શુક્રજા
વિના । શુક્રજાયાસ્તુ શુક્રત્યેવ સમઘાયિકારણ-
ત્વાત । અન્યે તુ શુક્રાક્તમર્યામપિ કફકારણત્વ-
મિષ્ઠન્તિ । પ્રાયઃશુદ્ધમાત્ર વિશેષાર્થઃ । યમોપમાઃ
વિકિસ્તા વિના ।

વાત, પિત્ત, કફ, અને ચોથી વીર્યની
પથરી થાય છે; અને તે સર્વમાં કફનું કારણ-
પણું હોય છે, પણ વીર્યની પથરીમાં તે વી-
ર્યનું જ કારણપણું હોય છે એ પથરીઓ થમ
રાખ એવી છે.

પથરીની સંપ્રાપ્તિ.

વિદ્યોપચેદ્વસ્તિગતં સમ્યક્ મૂત્રં સપિત્તં
પવનઃ કર્કશં વા । યદ્વા તદ્વાત્મચ્યુર્જાપયે
તુ ક્રમેણ પિત્તેશ્ચિવ રોક્ષત્ત નોઃ ॥

પવનો વસ્તિગતં સશુક્રં મૂત્ર સપિત્ત કફ વા શોષમુપનયેત્ યદા તદાઽમરી ભવતિ ક્રમેણ ક્રમશો વર્ષમાના । ગોઃ મિતેષુ રોચનેત્યેત્યવ્યઃ ।

જ્યારે વીર્ય સહિત મૂત્રને અને પિત્ત સહિત કફને બસ્તિમાં ગમેલ વાચુ સૂકવે છે, ત્યારે ગાયના પિત્તમાં જેમ ગોરોચન વધે છે તેમ તેની પથરી વધતી જાય છે.

પથરીનું પુર્વરૂપ

વસ્ત્યાધ્માનં તદાસન્નદેશેષુ પરિતોઽતિરુ-
ક ॥ મૂત્રે વસ્તસમન્વત્ત્વં મૂત્રકુચ્છં જ્વરો-
ઽરુચિઃ । વસ્તઃ ભગલક' ।

મૂત્રાશય પુલે છે, તેની આસપાસ ચારે-
બેર વેદના થાય છે, બકરાના જેવા ગંધવાળું
મૂત્રકુચ્છ તથા જ્વર અને અરુચિ થાય છે.

પથરીનાં લક્ષણો.

નાભિસામાન્યલિઙ્ગં રુગ્ સેવનીવસ્તિમૂ-
ર્દ્ધસુ ॥ વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્યાત્તયા માર્ગ-
નિરોચને । તદ્વચપાયાત્ સુખં મેહેદચ્છં
ગોમેદકોપમમ્ ॥ તત્ સંક્ષોભાત્ સતે સાસ-
માયાસાન્ધાતિરુગ્ ભવેત્ ।

વસ્તિમૂર્દ્ધ નાભેરધોદેશ । વિશીર્ણધાર સવિ-
ષ્ઠેદધારં । તયાસ્મર્યા માર્ગ. મૂત્રાવાહિ સ્રોત
તદ્વચપાયાત્ । કદાચિત્ વાયુનાસ્મર્યા મૂત્રમાર્ગ-
દન્યત્ । ગમન્નાત્ સુખ મેહેત્ મૂત્રયેત્ । ગોમેદ-
કોપમ્ ગોમેદકો મણિઃ કિષ્કિલ્લોહિતસ્તદ્વર્ણં તત્
સંક્ષોભાત્ તસ્યા અસ્મર્યાઃ સન્ધારાત્ ધર્ષણેન
મૂત્રવદે સ્રોતોસિ ક્ષતે જાતે સાસ્ર સરક્ત મેહેત્ ।
આયાસાત્ પ્રવાહનાદિ જનિતાત્ ।

નાભિ, સેવની, અને નાભિની નીચેનો
ભાગ, એમાં પીડા થાય છે. મૂત્રનું વહન

કરનારાં સ્રોતોમાં અટકાયત થતાં મૂત્રની
ધાર વચ્ચેથી છેદાઈ જાય છે. મૂત્ર માર્ગ
પાસેથી કોઈવાર પથરી દૂર જતી રહે છે તે
ગોમેદમણિ જેવા રંગનું પાતળું મૂત્ર મુખથી
જીતરે છે. પથરીના સંચારથી મૂત્ર માર્ગ
અસાધને છવાઈ જતા જોર કરવાથી લોહી-
વાળું મૂત્ર અત્યત વેદના સહિત નીકળે છે.

વાયુની પથરીનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતાદ્વર્ષં ચાર્તો દન્તાન્ ત્વાદતિ
વેપતે । શુદ્ધાતિ મેહનં નાભિ પીડયત્યનિશ્ચં
કળન્ । સાનિલં મુચ્ચતિ શ્વકુન્ધદુર્મેહતિ
ચિન્દુશ્ચઃ ॥ ઇયાવા રુક્ષામરી સા સ્યાત્
સચ્ચિતા કણ્ઠકૈરિવ ।

વાયુની પથરીથી બહુ પીડા થાય છે,
કાંટા કરડાય છે, કપ થાય છે, લિ અને ચોળ્યા
કરવું પડે છે, નાભિમાં દબાવવું પડે છે, કબુક-
ણાટ થયા કરે છે, અધોવાયુની સાથે વિષ્ટા
પડે છે, વારવાર ટીપે ટીપે મૂત્રાય છે. આ
પથરી કાળાશ વાળી રૂક્ષ, અને બાહે કાંટા-
ઓ વાળી હોય એવી થાય છે.

વાયુની પથરીની ચિકિત્સા.

તસ્યાઃ પૂર્વેષુ રૂપેષુ સ્નેહાદિક્રમ ઇષ્યતે ॥
શુષ્ક્યાશિમન્યપાષાણશિયુર્વરુણમોશુરૈઃ ।
કાશ્મર્યારગ્વધફલૈઃ કાર્યં કૃત્વા વિચક્ષણઃ ॥
રામઠક્ષારલવણચૂર્ણં દત્ત્વા પિબેન્નરઃ ।
અમરી મૂત્રકુચ્છં દીપનં પાચનં પરમ્ ॥
હન્યાત્ કોષ્ઠાશ્રિતં વાર્ત કટયૂરુદમેદ્રજમ્ ।
હિતિ શુષ્કચાદિકપાય ।

પ્લોપકુલપામધુકાશ્મમેદકૌન્તીશ્વદંદ્રાતુ-
ષકોરુચૈઃ । મૂત્રં પિબેદમ્બજતુમ્બગદં સશ્કરૈ
ચામરીમૂત્રકુચ્છે ॥ હિતિ પ્લવકપાયઃ ।

વરુણસ્ય ત્વર્ષ શ્રેષ્ઠાં શુષ્ઠીગોધુરસંયુતા-
મ્ । યવક્ષારગુદં દત્વા કાયથિત્વા પિષે-
દિતમ્ ॥ અમરીનાં વાતજાં હન્તિ ચિરકા-
લાનુબન્ધિનીમ્ । હિતિ વારુણાદિકથાયઃ ।

પાષાણભેદો વસુકો વશીરોઽમ્નન્તકસ્તથા ।
જતાવરી શ્વદંષ્ટા ચ નુહતી કણ્ઠકારિકા ।
॥ કપોતવદ્ધાર્તગલકાશ્ચનોચીરગુન્દ્રકાઃ ।
હસાદની મલ્લુકશ્ચ વરુણઃ શ્વાકજં ફલમ્ ॥
યવાઃ કુલત્યાઃ કોલાનિ કતકસ્ય ફ-
લાનિ ચ । ઉષકાદિમતીવાપમેષાં કાયે
શૃતં ઘૃતમ્ ॥ મિનાષિ વાતસન્નૂતામશ્મરીં
ક્ષિપમેવ તુ ।

હિતિ પાષાણભેદાદયં ઘૃતમ્ ।

સારાન્ યવાઃ પેયાંસ્તુ કષાયાંશ્ચ પર્વા-
સિ ચ । મોજનાનિ મકુર્વીત વર્ગેઽસ્મિન્
વાતનાશને ॥ વીરટ્સોઽમ્નિમન્યશ્ચ કાશ્વ-
સાદનીકુશ્માઃ । મોરટેન્દીવરઃ સૂર્યમક્તા
ગોધુરુદ્ગુન્દ્રકાઃ ॥ વસુકોવશીરો દર્મશૈરી
યાવશ્મભેદકઃ । ગુન્દ્રો નલઃ કુરુષ્ઠશ્ચ ગળો
વીરતરાદિકઃ ॥ અમરીસર્કેરાકુચ્છમારુ-
તાતીરો મતઃ ॥ હિતિ વાતાશ્મરી ॥

પથરીનાં પૂર્વરૂપ દેખાય કે તુરત રુને-
હનાદિ પ્રયોગો કરવા.

શુઠંથાદિકથાય.

સુઠ, અરણી, પાષાણલેહ, સરગવે,
વાયવરણાં, ગોખરૂ, અને સીવણુ તથા અર-
માળાનાં ફળોનો કવાથ કરી તેમા સારીરીતે પકા-
વેલ શિલાબિત્ તથા સાકર પીવાથી પથરી
કેહાકોના વાડુ; તથા કમર, સાથળ, શુદ્ધ, અને
લિંગમાંના વાડુઓ મટી બાથ છે. દીપન તથા
વમન પણ સારી રીતે થાય છે.

એલાદિ કવાથ.

એળથી, પીપર, બેરીમથ, પાષાણ-
લેહ, નમકનાંબીજ, ગોખરૂ, અરડુથી અને
એરડાનો કવાથ કરી તેમા સારીરીતે પકા-
વેલ શિલાબિત્ તથા સાકર પીવાથી પથરી
અને મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી બાથ છે.

વરુણાદિ કવાથ.

વાયવરણાની સારી છાલ, સુઠ, ગો-
ખરૂ, જવખાર, અને એળનો કવાથ પીવાથી
વાતાશ્મરી લાંબા વખતની હેાય તેા પણ
મટે છે.

પાષાણભેદાદય ઘૃત

અમલો પાષાણલેહ, સાંભરણુ, દરિ-
યાઈલણુ, ચતાવરી, ગોખરૂ, ઉભી તથા
બેરી લેંડીંગણીઓ, બ્રાહ્મી, કાંટાચરિયો,
કાચનાર, વાળો, શુદ્ધખર, અન્યવૃક્ષ; ટાંબરૂ,
વાયવરણાં, સામનુકળ, જવ, કળથી, બોર,
અને નિર્મળીનાં ફળ, એનો કવાથ કરી તેમા
ઉપકાદિ મણુના જોષધો નાખીને, તેમા પકા-
વેલું બી ખાવાથી વાડુની પથરી લેહાઈ બાથ છે.

વીરતર્વાદિમણુ.

આસોંદરો, અરણી, કાંસડો, અન્યવૃક્ષ,
હર્લ, શેરડીનું ઝુળ, શ્વામકમળ, સૂર્યઝુખી,
ગોખરૂ, અરણુ, સાંભરણુ, સાદુંણુ, એક
ભાતનો હર્લ, કાંટાચરિયો, પાષાણલેહ શુદ્ધ-
ખર, બરૂ, ધોળો કાંટાચરિયો, એ વીરતર્વા-
દિગણુ કહેવાય છે. એથી પથરી, કાંકરી, મૂત્ર-
કૃચ્છ્ર, અને વાડુનાશયો મટે છે; માટે તેમા
સારો, ચવામુઓ, પેલાઓ, કવાથો, દ્રધો,
અને અલો પકાવીને દેવાથી પથરી વગેરે
વાતરોજો મટી બાથ છે.

પિત્તની પથરીના લક્ષણો.

પિત્તેન દક્ષતે વસ્તિઃ પચ્યમાન ઇવોષ્મ-
ના । મહાતકાસ્યિસંસ્થાના રક્તા પીતા
સિતાશ્મરી ॥ કુશઃ કાશ શ્વરો ગુન્દ્ર ઉ-
ત્કટો મોરટાશ્મભિદ્ । દર્મો વિદારી વા-
રાહી શાલિમૂર્લં ત્રિકણ્ટકઃ ॥ મલ્લૂકઃ
પાટલા પાઠા પત્તુરોઽથ કુરુષ્ટિકા । પુન-
ર્નવા શિરીષશ્ચ કથિતાસ્તેષુ સાધિતમ્ ॥
ધૃતં શિલાહમધુકૈર્બૈજૈરિન્દીવરસ્ય ચ ।
ત્રણુસૈર્વારકાદીનાં બીજૈશ્વાપિતં શુભમ્ ॥
મિનત્તિ પિત્તસમ્બૂતામશ્મરી સિપમેવ ચ ।

इति कुशाद्य वृत्तम्

પિત્તની પથરી બીલામાના ઠગિયા
જેવી, રાતી, તથા પીળી અને ઘોળી પથ
હોયછે. એથી મૂત્રાશયમા પિત્તથી અગ્નિ
જેવી બળતરા થાયછે.

પિત્તની પથરીની ચિકિત્સા

કુશાદ્ય ધૃત.

શારાન્યવાગૂં પેયા ચ કષાયાંશ્વ પયાસિ
ચ ॥ મોજનાનિ ચ કુર્વૌત વર્ગેઽસ્મિન્
પિત્તનાશને । વર્ગત્વેન યથાલાભં પરિમા-
વા મવર્તેતે ॥ इति पित्ताशमरी ॥

શ્વારો, ચવાશુભો, પેયાભો, કવાથો
અને દુધો તથા લોજનો કુશાદ્યમથુનાં

† કુશાદ્ય મથુ—દર્ભ, કાસડો, પાનખાનરિયુ,
શુદ્રખા ઉઠકટારો, શેરડીના મુળ, પાપાણુ બેદ,
બીજી બાનનો દભે, વિદારીકદ, વારાલીકદ, રાતી-
શામના મુળ, ગોખર, દીબર, કાકય, કાળીપાડ,
પતંગ, મોળે કાટાશરિયો, સારોડી, અને રસડિયો,
આ કુશાદ્યમથુ છે.

ધીમાં પકાવીને ખાવાથી પિત્તની પથરી
મટે છે.

કફની પથરીનાં લક્ષણો.

વસ્તિર્નિસ્તુચત ઇવ શ્લેષ્મના શીતલો ગુ-
રુઃ । અશ્મરી મહતી શ્લક્ષ્ણા મધુવર્ણાશ્વ-
વા સિતા ॥ एता भवन्ति बालानां तेषामेव
तु भूयसा ।

કફની પથરી લીસી, ઘોટી, મધ જેવા
રંગની, અથવા ઘોળી હોય છે. એથી મૂત્રા-
શયમા સોઇયો લોકાય છે, અને કફને લીધે
તે શારે અને શીતળ લાગે છે. આ પથરી
વિશેષે કરીને બાળકોનેજ થાય છે

કફની પથરીની ચિકિત્સા—વરુણધૃત

આશ્રયોપચયાર્પત્વાદ્રહ્ણાહરણે મુસાઃ ॥
ગણે વરુણકાદૌ તુ ગુગુલ્લેલાહરેણુભિઃ ।
કુષ્ઠમદ્રાહ્મરિચચિત્રકૈઃ સમુરાહૃયૈઃ ॥
एतैः सिद्धमजासर्पी रूपकादिगणे वा ।
મિનત્તિ કફસમ્બૂતામશ્મરી સિપમેવ ચ ॥
शय्यादिस्तेन चात्रेष्टो गणः श्यामादिको
बुधैः ॥ इति वरुणवृत्तम् ।

વરુણાર્તગલો શિયુસ્તર્કારીનક્તમાલકૌ ।
મોરટારણિબિલ્વાશ્ચ વિમ્બીવસુકચિત્રકાઃ ॥
સૈગયો વશિરઃ શ્વૌદ્રમજનુકો શતાશ્વરી ।
દર્મો બૃહતિકા વ્યાધી મુનિભિઃ પરિકી-
ર્તિતઃ ॥ वरुणादिगणो ह्येष कफभेदोनि-

આ મથુના કવાથમા ઘી પકાવી તેમા શિલા-
હૃત, જેડીમધ, ઇંદીવર કમળના બીજ કાકડીના
બીજ, અને ત્રણુસના બીજનું મુર્ચુ નાખીને તે ઘી
ખાવાથી તુરતજ પિત્તની પથરી દુષ્ણાઇ જાયછે.

વારણ : । વિનિહન્તિ શિરઃશૂલં ગુલ્માધ્ય-
ન્તરવિદ્રધીન્ । इति वरुणादिगण ।

જ્ઞાતાન્યવાગ્યુત્તેયાંચ કવાયાંચ પવાસિ
ચ । મોજનાનિ ચ કૂર્વીત વર્ગેઽસ્મિન્ કપ
નાશને ॥ इति कप्तास्मरी ॥

વરુણાદિગણ (નીચે કહેવાશે) તેમાં
ગૂગળ, એળચી, શેલુકાળીજ, કક, ચદન,
મરી, ચિત્રક, અને દેવદાર નાંખીને; અ-
થવા ઉષકાદિગણનાં ઓપધા નાંખીને, તેમના
કવાથમાં પકાવેલું બકરીનું ધી ખાવાથી કફની
પથરીનો તુરંતજ નાશ થાય છે. ચટયાદિ-
ગણ કે સ્થામાદિગણના કવાથમાં પકાવેલ
ધીથી પણ કફની પથરી મટી જાય છે, એમ
પંડિતો માને છે.

વરુણાદિગણ.

વાયવરણાં, કાંટાશરિયો, સરગવો,
બમણી અરણી, કરજ, શેરડીના મૂળ, ખીલી,
કડવી ઘોલી, સાબરલણ, ચિત્રક, પીળો કા-
ટાશરિયો, લણ, મધ, મરડાશીંગી, ચતાવરી,
દર્બ, જીલી તથા બેડી લોરીંગણીઓ, આટ-
લાનો વરુણાદિગણ કહેવાય છે. તે કફ તથા
મેદને મટાડે છે, અને માથાનું શૂળ, શુદ્ધ,
તથા અંદરના વિદ્રધિને મટાડે છે, કફનાશક
આ ગણમાં પકાવેલ ક્ષારો, ચવાગુઓ, પેયા,
કષાયો, દૂધ, અને લોખંડો પણ દેવાં.

વીર્યની પથરીનાં નિદાનાદિ.

શુકાશ્મરી તુ મહતાં જાયતે શુકધારણાત્ ।

અન્યયાનામનેકાર્પણાત્ તુશન્દોઽગ્રાવધારણા-
ર્થ । તેન મહત્તમિવ ન તુ લાલનાં વક્ત્રમાણસ-
મ્પ્રાતેસરમ્ભવાત્ । ન તુ શુકાભાષો વાચ્ય. શુક-
ધારણાત્ વહમાનસ્ય ધારણાત્ ।

આ પથરી મેટી અવસ્થામાંજ થાય
છે, બાળકને નથી થતી. એ કે બાળકને
પણ વીર્ય હોય છે, તેપણ વીર્યની પથરીની
સંપ્રાપ્તિ કહેવામાં આવશે તે બાળકને હો-
વાનું સંભવતું નથી. સ્થાનબદ્ધ થઇને પ્રવ-
ર્તેલા વીર્યનો અટકાવ થવાથીજ વીર્યની
પથરી થાય છે.

વીર્યની પથરીની સંપ્રાપ્તિ.

સ્થાનાચ્ચ્યુતમમુક્તં हि शुष्कयारन्तरेऽ-
निष्ठः । शोषयत्युपसंहृत्य शुક तच्छुक्रा-
मश्रमरी ॥

અનિષ્ઠ મૈથુનવેગેન સ્થાનચ્યુતં શુકં મૈથુનવે-
ગનિવારણેન ધૃતં શુક મુષ્કયોઃ મેદુસાહિતયોઃ
મેદુવૃષણયોરન્તરં इति सुश्रुतवचनात् । તેન મેદુ-
વૃષણમધ્યગતવસ્તિમુલે ઉપસંહૃત્ય એકીકૃત્ય શોષ-
યાતિ તચ્છુકાશ્મરી તથામૂતં શુકમેવાશ્મરી ।

મૈથુનના વેગથી સ્થાનબદ્ધ થયેલવીર્ય,
અધવચ મૈથુન અટકવાથી બહાર નીકળી
ન શકે, તે તે વીર્યને વાધુ લિંઝ તથા વૃષ-
ણના મધ્યે રહેલા મૂત્રાશયમાં રાખીને સૂક-
વે છે, તેથી પથરી બંધાય છે.

વીર્યની પથરીનાં લક્ષણો.

वस्तिरुक्कुच्छ्रमूत्रत्वं शुष्कमयशुक्रारि-
णी । तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विली-
यते ॥ પીડિતે ત્વચકાષ્ઠેઽસ્મિન્નશ્મરૈવ
ચ ચર્કરા ।

તસ્યાં શુકાશ્મર્યો ડાળજન્મક્ત્વાં યદા સા કમ-
પિ વિલીયતે વિલયં યાતે તદા શુકં ણતિ મુ-
ત્રમાર્ગાત્ પ્રવર્તતે । પીડિતે ત્વચકાષ્ઠેઽસ્મિન્ ।
તુશદ્વોઽવધારણે તેનાસ્મિન્નશ્મરૈવ અવકાશો સ્થાને ને-

દ્રવ્યણવેરન્તરે પીડિતે સતિ સા વિલીયતે અન્ત-
ર્લેના મવતિ । અવસ્થા મેદાદસ્મરી શર્કરાસિક-
તા મવતીત્યાહ । અસ્મર્યેવ ચ શર્કરા । ચકા-
રાત્ સિકતા ચ મવતિ શર્કરાસિકતયોશ્ચ મેદો
મહવાત્પત્ત્યામ્યા બોદ્યમ્ ॥

ખસ્તિમાં પીડા, મૂત્રકુટ્ટ્ર, અને વૃષ-
ભોમાં સોબે થાય છે. હિંગ તથા વૃષભુની
વચ્ચેના ભાગ રૂખાવતાં અંદરની પથરી
હીન થઈ જાય છે. જે વીર્યની પથરી બંધાય છે,
તેજ સ્થિતિલેકથી કાંકરી કહેવાય છે. જે ઘાટી
કણીઓ જેવી હોય તેને કાંકરી કહે છે, અને
જે ઝીણી ઝીણી કણીઓ જેવી હોય તેને
રેતી કહે છે.

વૌર્યની પથરી તથા કાંકરી વિષે

સા મિત્રમૂર્તિર્વાતેન શર્કરેત્યભિધીયતે ।
સાસ્મરી ॥

વીર્યની પથરી વાયુથી ભુકો થઈ જાય
છે ત્યારે તે કાંકરી કહેવાય છે.

કાંકરી થવાનું કારણ.

અણુશો વાયુના મિશ્રા સા તસ્મિન્નુ-
લોમગે ॥ નિરેતિ સહ મૂત્રેણ પ્રતિલોમે વિ-
ચલ્યતે । મૂત્રસોતપટ્ટતા સા સક્તા કુર્યા-
દુપદ્રવાન્ ॥

અસ્મરી તસ્મિન્નાશ્રયે સા શર્કરા સક્તા લક્ષા
સતી ॥

વાયુથી વિખાયલી પથરી વાયુની ગ-
તિની સાથે મૂત્રવાટે બહાર જરે છે. વાયુ ઉ-
લટો હોય તો અટકી જાય છે. મૂત્રમાર્ગમાં
આવ્યા પછી ત્યાંજ અટકી જાય તો તે રેતી-
નો ઉપદ્રવ કહેવાય છે.

કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો.

દૌર્બલ્યં સદનં કાર્કશં કુક્ષિરોગમથાશ્ચિ-
મ્ । પાણ્ડુત્વમુષ્ણવાતં ચ તૃષ્ણા હૃત્પીઢનં
વમિમ્ ॥ ઉષ્ણવાત મૂત્રાઘાતવિરોષમ્ ।

કાંકરી તથા રેતીથી દુર્બળતા, ગ્હાનિ,
કૃશતા, કૂષ્મના રોગ, અરૂચિ, પાંડુરોગ,
બિનવા, તૃષ્ણા, હૃદયમાં પીડા, અને ઉલટી,
એટલા ઉપદ્રવો થાય છે.

પથરી, કાંકરી અને રેતીનું અર્પિષ્ટ.

પ્રશૂનનાભિવૃષણં વદમૂત્રં રજાતુરમ્ ।
અસ્મરી ક્ષપયત્યાશુ શર્કરા સિકતાન્વિતા ।
શર્કરાસિકતોતિ નામદ્વયમન્વર્યમ્ ।

પથરી, કાંકરી, કે રેતીવાળાને નાભિ
તથા વૃષભુમાં સોબે હોય, મૂત્ર અટક્યું હોય,
પીડા થતી હોય તે માણસ તુરંત મરી
જાય છે.

વીર્યની પથરીની ચિકિત્સા.

શુક્રાશ્મર્યાં તુ સામાન્યો વિધિરશ્મરિના-
શનઃ । યવસારગુહોન્મિશ્રં રસં પુષ્પફલો-
ઝવમ્ ॥ પિષેન્મૂત્રવિચન્ધ્રં શર્કરાશ્મરિના-
શનમ્ । તિલાપામાર્ગકદલીપલાશયવિ-
લ્વજઃ ॥ કાષઃ પેયોઽવિમૂત્રેણ શર્કરાશ્મ-
રિનાશનઃ । કેશુકાક્ષોલકતકશાકેન્દીષર-
જૈઃ ફલૈઃ ॥ પીતમુષ્ણામ્બુ સગુહં શર્કરાં
પાતયત્યધઃ । પાષાણમિદ્રોભુરકોસ્ત્રુકો
દ્વૌ કણ્ટકાર્યો શુરકાઢમૂલમ્ ॥ દધ્ના પિ-
ષેત્ સીરસુપિષ્ટમેતત્ સ્યાન્નેદનાર્થં સિકતા-
શ્મરીનામ્ ॥ યઃ પિષેદ્રજનીં સમ્યક્ સગુ-
હાં તુષ્વારિણા । તસ્યાશુ ચિરગુદાપિ યા-

ત્યસ્તં મેદશર્કરા ॥ પિષતઃ કુટજં દધ્ના
પથ્યમથં ચ શ્વાદતઃ । નિપતન્ત્યચિરાદસ્ય
નિયતં મેદશર્કરાઃ ॥ ડ્યપુસવીજં પયસા
પીતં વા નાલિકેરજં કુમુમ્ ॥ ના મૂત્રશ્ચ-
ર્કરાવાનં ભવતિ મુત્તી કતિપયૈર્દિવસૈઃ ।
સ્વદંષ્ટા વરુણઃ શુળ્કીકાર્યં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેત્ ।
શર્કરાશ્મરિશૂલગ્રં મૂત્રકુચ્છરં પરમ્ ।
કૂષ્માણ્ડકરસો હિફુયવસારસમાયુતઃ ॥ ૧-
સ્તૌ મેદે સ શૂલગ્રો મૂત્રકુચ્છરઃ પરઃ ।
પુનર્નવાયોરજનીશ્વદંષ્ટાફલા પ્રવાલશ્ચ સદ-
ભપત્રઃ ॥ ક્ષીરાન્નમયેશ્વરસમપિષ્ટઃ પેયો
ભવેદશ્મરિશર્કરામુ । વરુણત્વક્ શિલાભે-
દશુળ્કીગોશ્વરકૈઃ કૃતઃ । કષાયઃ ક્ષારસંયુ-
ક્તઃ શર્કરાશ્ચ મિનત્યપિ । પશ્ચમૂલ્યાસ્તુ-
ળાહ્યાયાસ્તથા ગોશ્વરકસ્ય તુ ॥ ૫૪૫
દશપલાન્ બાગાન્ જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ।
ગુદગોશ્વરવીજં ચ કલ્કં તત્ર મદાપયેત્ ।
તત્ સિદ્ધં મૂત્રદોષેષુ શર્કરાસ્વશ્મરીષુ
ચ ॥ સ્નેહને ધોજને ચૈવ પ્રયોજ્યં સર્પિ-
રુક્તમ્ ॥ ઇતિ તૃણપન્ચમૂલ્યં ઘૃતમ્ ।

ત્વક્પત્રફલમૂલસ્ય વરુણસ્ય ત્રિકણ્ટ-
કાત્ । કષાયેણ પચેત્તૈલં વસ્તિના સ્થાપ-
નેન ચ ॥ શર્કરાશ્મરિશૂલગ્રં મૂત્રકુચ્છાત્રમુ-
ચ્યતે । ઇતિ વરુણતેલમ્ ॥

કુસામિમન્યસૈરીયનલ્લભેન્નગોશ્વરાઃ ॥
કપોતપક્કવસુકવીસરેદીવરીસરાઃ ॥ શાત-
કયરલુવન્દાકાઃ કર્ણપૂરાશ્મભેદકાઃ ॥ ૧૫૧
કલ્કકષાયાભ્યાં સિદ્ધં તૈલં પ્રયોજયેત્ ।
પાનાશ્વજનયોગેન વાસ્તિનોષરવસ્તિના ॥
શર્કરાશ્મરિરોગેષુ મૂત્રકુચ્છે ચ દારુણે ।

મદરે ચોનિશ્ચલે ચ શુક્રદોષે તથૈવ ચ ॥
વન્ધ્યાગર્ભમર્દં મોક્તં તૈલમેતત્ કુશાદિકમ્ ॥
ઇતિ કુશાચ તૈલમ્ । શુક્રાશ્મરી ।

બીજ પથરીઓની ચિકિત્સાઓ કહેલી
છે તે વીર્યની પથરીમાં પણ થાય છે.

કોળાના રસમાં જળખાર તથા ગોળ
નાંખીને પીવાથી મૂત્રકુચ્છ, વીર્યની પથરી,
તથા કાંકરી નાશ પામી ભય છે.

તલ, અથેડા, કેળ, ખાખરા, જલ,
અને બીલીનો કવાથ બકરાના મૂત્રમાં પી-
વાથી કાંકરી તથા વીર્યની પથરીનો નાશ
થાય છે.

સોપારી, અંકોલ, નિર્મળીના ફળ, સા-
ગનાં ફળ અને ધરીવર કમળના ફળ, એને
કવાથ ગોળ નાંખીને પીવાથી કાંકરી નીચે
પડી ભય છે.

પાપાણ્ડલેક, ગોખરૂ, જોરડા, જિંબી
તથા બેરી ચોરીગણીઓ, અને જોખરાના
મૂળને દૂધમાં વાટીને દહિં સાથે પીવાથી
પથરી તથા કાંકરીઓ બેઠાઈ ભય છે.

હળદર અને ગોળ તુપોદકની સાથે
પીવાથી લિંગની કાંકરી લાંબાકાળથી જૂદ
હોય તે પશુ નાશ પામી ભય છે.

ધતૂરવનો કલ્ક દહિં માં પીવાથી, અને
પથ્ય આજ જળવાથી લિંગની કાંકરી નાશી
તુરત પડી ભય છે.

કાકડીનાં બીજ આજવા નાળિયેરીનાં
ફલને વાટીને દૂધમાં પીવાથી કેટલેક
દિવસે મૂત્ર તથા કાંકરીનાં ફરદોવાળો
સુખી થાય છે.

ગોખરૂ, વાલરસાં, અને કુંઠનો ક-
વાથ મધ નાંખીને પીવાથી પથરી, કાંકરી,
શૂળ, તથા મૂત્રકુચ્છ એક મટી ભય છે.

કેળાના રક્ષમાં હિંગ તથા જવ-
ખાર નાખીને પીવાથી મૂત્રાશય તથા કિ-
ંગનાં શૂળે, પથરી, તથા મૂત્રકૃમ્હ અવશ્ય
મટી બાયછે.

સાટોડી, લોહભરમ, હળદર, ગોખરૂ,
અમકદુધેલી; પ્રવાલભરમ, અને હીરાબોળને
દૂધ, આંગાનો રસ, મધ, અને શેરડીના
રસમા વાટીને પીવાથી વીર્યની પથરી તથા
કાંકરી મટી બાયછે.

વાયવરણાની અતછાંલ, પાપાણુભેદ,
સૂંઠ, અને ગોખરૂનો કવાથ જવખાર ના-
ખીને પીવાથી કાંકરીઓ લેદાઈ બાયછે.

તૃણપંચમુલાદ્ય ધૃત.

તૃણપંચમુળ અને ગોખરૂ આળીસ
આળીસ તોલા ભાર લઈ તેના ૧૦૨૪ તોલા
ચાણીમાં કવાથ કરી, ચોથો ભાગ રહે એટલે
ગોળ તથા ગોખરૂના કદક નાંખીને તેમાં
૬૪ તોલાભાર ધી પકાવી, તેનું સ્નેહન તથા
લોખન કરવાથી મૂત્રાશયની અડચણો, પથ-
રી, અને કાંકરી મટી બાયછે.

વરૂણુતૈલ

છાલ, પાન, ફળ, અને મૂળ સહિત
વાયવરણા તથા ગોખરૂના કવાથમા પકાવેલ
• તેલની નિરૂહબસ્તિ દેવાથી પથરી, કાંકરી,
શૂળ, તથા મૂત્રકૃમ્હ મટી બાયછે.

કુશાધતૈલ.

હર્લ, અરણી, કાંટાશેરિયો, ખીલ
બતનો હર્લ, બરૂ, શેરડી, ગોખરૂ, બ્રાહ્મી,
સાંભરહુણ, ચતાવરી, પાનબાજરિયુ, ધાવણી,
અરહુ, ગુદી, આસોપાલવ, અને પાપાણુભેદના
કવાથ તથ કદકથી પકાવેલ કુશાધનામનુ
તેલ અભ્યંગ, બસ્તિ, ઉત્તરબસ્તિ, અને પી-

વામા વાપરવાથી કાંકરી, પથરી, દારૂણ મૂ-
ત્રકૃમ્હ, પ્રદર, ચેનિનુ શૂળ, અને વીર્યના
દોષો મટી બાય છે ને વાંઝણીને ગર્ભ
આપે છે.

સર્વપ્રકારની પથરીઓની સામાન્ય
ચિકિત્સા.

નાગવરુણકગોષ્ઠરુપાવાળામ્લકપોતપદ્મ-
જઃ કાથઃ । ગુદયવગૂકવિમિશ્રઃ પીતો હ-
ન્યસ્મરીશુગ્રામ્ ॥ ત્રિકપ્લકસ્ય વીજાનાં
ચૂર્ણં માસિકસયુતમ્ ॥ અવિહારેણ સપ્તાઈ
પેયમમરિનાશનમ્ । પિષેદ્વરુણજં મૂલં કાથં
તત્કલ્કસંયુતમ્ ॥ કાથશ્ચ શિયુમૂલો-
ત્યઃ કદુળ્લોડસ્મરિનાશનઃ । શૃન્ગેરવવ-
ક્ષારપથ્યાકાલીયકાન્વિતઃ ॥ દધિમળ્લો
મિનચ્યુગ્રામમરીમાથુ પાનતઃ । પાવાળમે-
દવારુણગોષ્ઠરુકપોતવદ્મજઃ કાથઃ ॥ ગિ-
રિજતુગુદમગાઢઃ કર્કટિકાત્રપુષ્પીજયુતઃ ।
પેયોડમરીમવશ્વં દુર્હેદામપિ મિનન્તિ યો-
ગવરઃ ॥ શિસરિણમિવ શ્વતકોટિઃ શ્વતમ-
ન્યોર્હસ્તનિર્મુક્તઃ । શ્રીપર્ણીફલવીજં પિષ્ટં
મથિતેન યઃ પુમાનથાત્ ॥ શ્લકમશિતમ
થવાસ્યાદ્વન્યાદ્રોગાશ્વરીપીઠામ્ । શ્વદંતૈર-
પ્લહવીજાનિ નાગરં વરુણત્વચઃ ॥ એતત્
કાથવરં પ્રાતઃ પિષેદમરિનાશનમ્ । રક્તો-
દ્રવે રુક્ષમૂળાલતાલકાશેષુબાલીશુક્રબોદ-
કાનિ । પિષેત્ સિતાક્ષોદ્રયુતાનિ શ્વાદેદિ-
દારિમિશુત્રપુસાનિચૈવ ॥ પલાન્યષ્ટૌ તુ
કુર્વન્તિ કારાણાં વરુણત્વચમ્ ॥ તદર્થં યા-
વમૂર્કં તુ તતોડ્યર્થં ગુદાત્ સ્થુતમ્ । પક્તી-
કૃત્ય વિમૃદ્યેતત્ શ્વાદેત્ કર્ષપમાણતઃ ॥

घर्माभ्युपानतोऽवश्यं कृच्छ्राभ्रमरविनाश-
नम् । वरुणकभ्रमपरिमुक्तसलिलं तच्चू-
र्णवावशूकयुतम् ॥ कचनीयं तत्तावद्याव-
च्चूर्णत्वमापाति तद् । गुडयुक्तं हन्यात् तदु-
दारामश्रमीं घोरां । ग्रीहानं गुल्मवरं
श्रोण्यां कुक्षौ रुजां तीव्राम् ॥ आमचयं
वस्तिमदानं कृच्छ्रं वा वातजं घोरम् ।
ग्रीहानं गुल्मवरं श्रोण्यां कुक्षौ रुजां तीव्राम् ॥
वह्निमदनं मुकष्टमश्रमयीमश्रमीं चाभु ॥
इति वरुणाय चूर्णम् ॥

नो जग्वं कृमिभिर्वनं मुतरुषं स्निग्धं
भुचिस्थानजं । घस्त्रे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं
छित्वा तुलां ग्राहयेत् । संगृह्णाद्यु चतुर्थ्यु-
णाप्यु विपचेत् पादावशेषं जलं । तत्तुल्येन
गुडेन वै हृदते भाण्डे पचेत्तत्पुनः ॥ ज्ञा-
त्वाैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेषां पलं ।
भुण्ठशुर्बार्कबीजगोष्ठुरकणापाषाणभिञ्जी-
तलाः ॥ कूष्माण्डत्रपुसासबीजकुन्टीवास्तु-
कसौभाजन । द्राक्षैलागिरिजाभयाकृमिहृता
चूर्णीकृतानां क्षिपेत् ॥ पथ्याशी प्रतिवासं
गृहमसुं योग्यममाणं नरः । स्वादेतस्य सम-
स्तदोषजनिताश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥

इति वरुणकगुडः ।

कुलन्थसिन्धूत्यविदङ्गसारं सञ्चर्करं क्षीत-
लयावयुक्म् । बीजानि कूष्माण्डकगोष्ठुरा-
भ्यां घृतं पचेत् तद्वरुणस्य तोषे ॥ दुःसा-
ध्यसर्वाभ्रमरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातं च
समूत्रबन्धम् । अमूलमेतानि निहन्ति
क्षीघ्रं मरुद्वृक्षानि च वज्रपातः ॥

इति कुलन्थाय घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेत्
घृतम् । प्रस्थं गोष्ठुरकल्लेन सिद्धमघात
सञ्चर्करम् ॥ अश्रमीमूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्ग-
रुजापहम् । इति शरादिपञ्चमूलम् घृतम् ।

वरुणस्य तुलां शुष्णां जरुद्रोणे विपा-
चयेत् । पादशेषं परिक्षाब्ध घृतमस्यं विपा-
चयेत् ॥ वरुणं कदलीं विल्वं तुलजं
पञ्चमूलकम् । अमृता चाश्रमभेदं च बीजं
च त्रपुसस्य च ॥ श्वतर्षा तिलहारं पाला-
शसारमेव च । पृथिकायाश्च मूलानि
कार्षिकानि समावयेत् ॥ अस्य मात्रां पिबे-
ज्जन्तुदंशकालव्यपेक्षया । जीर्णे चास्मिन्
पिबेत् पूर्वं मुदं जीर्णं च मस्तु च ॥ अश्रमीं
श्चर्करां चैव मूत्रकृच्छ्रं च नाशयेत् ।

इति वरुणाय घृतम् ।

सैन्धवाय तु पचैल्लघुभिः परिक्षीर्ति-
तम् ॥ तचैल्लं त्रिमुष्णं क्षीरं पचेद्दीरतरादि-
ना ॥ कायेन पूर्वकल्लेन साधितं तु भिष-
ग्वरैः । एतचैल्लवरं श्रेष्ठमश्रमीणां निवा-
रणम् ॥ मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे विधिते मथिते
तथा । भस्मे श्रमाभिपक्षे च सर्ववैष मञ्ज-
स्यते ॥ इति वीरतर्षाय सैलम् ।

धीरवृक्षाभ्रमेदाग्निमन्वस्पोनाकषाटकः ।
वृक्षादनीसहैरुण्डमस्तुकोक्षीरपयकम् ॥ कु-
शकासशरेषुणामास्त्रोताकोकिलास्रकोः ॥
शतावरीश दंष्ट्रा च सोतकटाद्वयतञ्जुलाः ॥
कपोतवङ्गा श्रीपर्णीकाश्रमीमूलसंयुता ।
एतैः कषायैः कल्लैश्च तैलं धीरो विपाच-
येत् ॥ वातपित्तविकारेषु वस्ति दद्याद्विष-

જ્ઞાનઃ । શર્કરામ્પરિશૂલઘ્નં મૂત્રકૃદ્ધ્વિના-
શનમ્ ॥ इति वीरतरवीच तैलम् ।

પુનર્નવામૃતામીરસક્ષારલવણત્રયૈઃ । ઘટ્ટી-
કુષ્ઠવચામુસ્તરાસ્ત્રાકટ્ફલપૌષ્કરૈઃ ॥ યવા-
નીહુવાશિક્કુષ્ણતાઢાસાજમોદકૈઃ । વિઢઙ્ગા-
તિવિષા યઘ્ની પશ્ચકોલકસંયુતમ્ ॥ एतै-
रक्षसमैः कन्कैस्तैलप्रस्यं विपाचयेत् ।
गोमूत्रं द्विगुणं देयं काञ्जिकं तद्देव तु ॥
પુનર્નવાથમિત્યેતત્તૈલં પાનેન વસ્તિના ।
શર્કરામ્પરિશૂલઘ્નમૂત્રકૃદ્ધ્વમોચનમ્ ॥ कफ-
वातामशूलघ्नं मन्त्रवृद्धेश नाशनम् ॥

इति पुनर्वीच तैलम् ।

અગ્રાધિકારનિર્દિષ્ટં સૈન્વવાથમિદેહ્યતે ॥
સર્વથૈવોપયોજ્યસ્તુ ગળો વીરતરાદિકઃ ॥
घृतैस्तथा कषायैश्च क्षीरैश्चोत्तरवस्तिभिः ।
बलवन्त्यो न श्राम्यन्ति मृत्याख्याय समु-
द्वरेत् ॥ यहच्छया मूत्रमार्गमायान्त्यस्त्व-
न्तराश्रिताः । स्रोतसोपहरोच्छित्त्वा वटि-
क्षेनाथ चोद्वरेत् ॥

इति अश्वमेदीनिदानचिकित्साविकारः ।

સૂંઠ, વાયવરણા, ગોખરૂ, પાષાણુલેહ,
અને બ્રાહ્મીના કવાથમાં ગોળ તથા જવ-
ખાર નાખીને પીવાથી ઉચ પથરી પશુ મટી
જાયછે.

ગોખરૂનાં બીજનું ચૂર્ણ મધમાં કાલ-
વીને ભકરીના દૂધ સાથે સાત દિવસ સૂધી
પીવાથી પથરીનો નાશ થાયછે

વાયવરણાનાં મૂળના કવાથમાં એ મૂ-
ળનોજ કદક નાંખીને પીવાથી પથરીનો નાશ
થઈ જાયછે.

સરગવાનાં મૂળનો કવાથ જરા જિને
જિને પીવાથી પથરીનો નાશ થાયછે.

આદુ, જવખાર, હરડે, અને દારૂહળ-
દરતું ચૂર્ણ હાલિના મડળી સાથે પીવાથી
ભયંકર પથરી પશુ તુરત લેહાઈ જા-
યછે.

પાષાણુલેહ, વાયવરણા, ગોખરૂ, અને
બ્રાહ્મીના કવાથમાં શિલાજિત, ગોળ, કાક-
ડીનાં બીજ, અને ત્રપુસનાં બીજ નાંખીને,
આ ઉત્તમ ઉપાય પીવાથી ન લેહાઈ શકે
એવી પથરી પશુ નહીં લેહાઈ જાય છે, ને
ઇંદ્રના હાથમાંથી છુટેલું વજ્ર જેમ પર્વતને
લેહી નાંખે છે, તેમ આ પ્રયોગ પથરીને
લેહી નાંખેછે.

સીવણના બીજને પાણી વગરની ઘાટી
છાશમાં વાટીને ખાવાથી, અથવા સાગનાં
ફળ ખાવાથી પથરી મટી જાયછે.

ગોખરૂ, એરડાનાં બીજ, સૂંઠ, અને
વાયવરણાની છાલને ઉત્તમ કવાથ પ્રાતઃ-
કાળમાં પીવાથી પથરીનો નાશ થઈ જાયછે.
પથરીથી મૂત્રમાં લેહાહી આવતું હોય
તો સૂકાયેલા કમળનું નાળ, તારકફળ, કાસડો,
એખરો, શેરડી, અને દહીંને પાણીમાં
વાટીને તેમાં મધ તથા સાકર નાંખીને
પીવું, તથા વિહારીકંદ, શેરડી, અને કાકડી
ખાવાં.

વાયવરણાની છાલની ડર તોલા ભરમ,
૧૬ તોલા જવખાર, અને ૮ તોલા ગોળને
એકત્ર મેળવીને તેમાંથી એક તોલા ખાઈને
જીપર જિનું પાણી પીવાથી મૂત્રકૃદ્ધ્વ તથા
પથરીનો નાશ થઈ જાયછે.

વરૂણાદ ચૂર્ણ.

વાયવરણાની ભરમને પાણીમાં ડાહીને

વસથી પાણી ગાળી લેઈ, તેમાં જવખાર નાખીને ઊકાળવું પાણી બળી બઈ ચૂર્ણ રહે, એટલે તેને ગોળમા ખાવાથી મોટી બચકર પથરી, બરલનો રોગ, ભારે ગુલ્મ, કાકાં તથા પેટની ભારે પીડા, આમસંચય, મૂત્રનારોગો, બચકર વાયુથી થયેલ મૂત્રકૃંદ્ર, મહાદુઃખદાથી મદાગ્રિપણું, અને પથ્થર જેવી મજબુત પથરી પણ તુરત નાશ પામી બચે છે.

વરૂણકચુંડ.

કીડાએ ખાધાવગરનું, બહુ તાજું, સ્નિગ્ધ, અને પવિત્ર જમીનમા ઊગેલું, એવા વાયવરણના ઝાડને સારે દિવસે સારે શ્યામકિયે કાપી લાવીને તેમાંથી ૪૦૦ તોલા ભાર લઈ તેનો ચોખ્ખા પાણીમા કવાથ કરી, એથા ભાગનું પાણી રહે, એટલે તેમા તેના જેટલોજ ગોળ નાખીને મજબુત વાસ-ણમાં પાક કરવો. ગોળ પાકી ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં સૂકં, કાકડીના બીજ, ગોખરૂં, પીપર, પાષાણલેદ, પશકાષ, કોળાંના બીજ, ત્રણસના બીજ, ખેહડાનાં બીજ, મણરીલ, બચવો, સરગવો, દ્રાક્ષ, જોળચી, શિલા-જિત્, હરડે, વાવડીંગ, હરેકનાં ચાર ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણો નાખીને, એ વરૂણક ચુંડ પથ્થર લોખનનો નિત્ય નિયમ રાખીને ચોખ્ખ પ્રમાણસર ખાવાથી સર્વ રોગોની પથરીઓ તુરત પડી બચે છે.

કુલત્યાંધ ધૂત.

વાયવરણના કવાથમાં કળથી, કૈંધવ, ચોખા, વાવડીંગ, સાકર, પશકાષ, જવખાર, કોળાંનાં બીજ, તથા ગોખરૂંનાં બીજોનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા કુલત્યાંધ ધૂતથી, જેમ મજબુત મૂળવાળાં વૃક્ષો વજ પાતથી

તુટી બચ છે તેમ, સર્વ પ્રકારની કષ્ટસાધ્ય પથરીઓ, મૂત્રકૃંદ્રો, મૂત્રાધાતો, અને સર્વ પ્રકારના મૂત્રરોગોને મૂળમાંથી તોડી નાખે છે.

શરાદિપચમૂતાંધ ધૂત.

પાનખાજરીયાં વગેરે પચમૂતના કવા-થમા ગોખરૂંના કલ્ક સાથે ૬૪ તોલા પકા-વેલ ધી સાકર નાખીને ખાવાથી પથરી તથા મૂત્રકૃંદ્રો હલ્લાઈ બચ છે, અને વીર્યના મા-ર્ગના પણ સર્વ રોગો મટી બચે છે.

વરૂણાંધ ધૂત

૪૦૦ તોલા વાયવરણને કૂટીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા તેનો કવાથ કરી, એથા ભા ગનું પાણી રહે ત્યારે વસથી ગાળીને તેમા ૬૪ તોલા ધી પકાવવું. તેની માથે વાયવરણ, કેળ, બીલી, તુલુપચમૂલ, ગળો, પાષણલેદ, કાકડીનાં બીજ, ઘોળીવજ, તલનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, અને જૂધના મૂળ, એ હરેકના કલ્ક એક એક તોલા ભાર નાખવા. દેશ કાળને અનુસરીને આ ધીની માત્રા પીવી, અને તે પચી ગયા પછી પ્રથમ બુનો ગોળ તથા હાલિનું પાણી પીવું, એથી પથરી કાંકરી, અને મૂત્રકૃંદ્રનો નાશ થઈ બચે છે.

વીરતર્વાંધ તૈલ

અધિઓએ કહેલા કૈંધવાથ તૈલમાં બમણું દૂધ મેળવીને, પ્રથમ કહેલા વીરત-ર્વાદિગણના કવાથ તથા તેનાજ કલ્ક સહિત ઉત્તમ વેલે પકાવવું, એટલે વીરતર્વાંધ તૈલ થાય છે. આ તૈલથી પથરીઓનું નિવારણ સારી રહે થાય છે. મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃંદ્ર, પીચામલા ઉપર, મશામલા તથા ભાગેલા ઉપર, અને બહુ શ્રમ ઉપર પણ તે હિત કારી થાય છે.

બીજા પ્રકારનું વીરતર્વાધ તૈલ.

આસોંહરો, પાપાણ્ણસેદ, અરણી, અરણુ, કાકચ, અન્યવૃક્ષ, નખલો, ઝોરડો, ટીખરૂ, વાળો, પકાંચ, હર્લનાંમૂળ, કાંસડાનાં મૂળ, પાનભાજરિયાના મૂળ, ગરણીનાં મૂળ, શેર-ડીનાંમૂળ, ઝોખરાના મૂળ, શતાવરી, ગોખરૂ, બે બતનો ઉટકંટારો, આસોપાલક, આદા, નાનીસીવણ, અને સીવણના મૂળના ક્વાથમાં ઝેમનાજ કંદકોથી પકાવેલા તેલની વિચક્ષણ વૈદ્યે વાયુ તથા પિત્તના વિકારો ઉપર પિચ્ચકારીઓ મારવી. આ તેલથી કાકરી, પથરી, શૂળ, અને મૂત્રકૃચ્છ્રો મટી જાય છે (આ બીજું વીરતર્વાધ તૈલ કહેવાય છે.

પુનર્નવાધ તૈલ.

સાટોડી, ગળો, શતાવરી, જવખાર, ત્રિલવણ, કચુરો, કઠ, વજ, મોથ, રાસના, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, અજરો, પલાશી, હિંગ, સુવા, અજમોહ, વાવડીંગ, અતિવિષ, જેઠી-મધ, અને પંચકોલના એક એક તોલા ભાર કંદક સાથે ૬૪ તોલા ભાર તેલ બમણા ગો-મૂત્ર તથા બમણી કાંજીમાં પકાવવું આ પુનર્નવાધ તૈલ પીવાથી તથા તેની પિચ્ચકારીથી કાકરી, પથરી, શૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કંદ, વાયુ, આમશૂળ, અને અત્રવૃદ્ધિનો નાશ થાય છે.

પથરી, કાકરી, તથા રેતી ઉપર બહના અધિકારમાં કહેલું સૈધવાધ તૈલ વાપરવું. આ દરદો માટેના ઘી, કવાથો, દૂધો, અને ઉત્તરજાતિમાં વીરતર્વાદિ ગણનાં ઔષધોનો ઉપયોગ સર્વથા કરવોજ.

છેદન તથા ઉદ્ધરણ.

બળવત્તર પથરીઓ કોઈ પણ ઔષધથી મટતીજ નથી, એમ થાય તો ઉપાય કરવાની શેઠીને ના પાડવી, અને તેમ છતાં

તેનો બહુ આગ્રહ જણાય તો ચંત્ર વગેરેથી લિંગમાંથી પથરી કાઢી લેવી અદરની પથરી એની ઝેણેજ મૂત્ર માર્ગમાં આવતી હોય તો તેને કાપીને કાઢવી, અને માછલા પકડવાના ગળ જેવા ચત્રથી પકડીને પણ કાઢી લેવી.

પથરીનો અધિકાર સંપૂર્ણ

પ્રમેહનો અધિકાર.

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો.

આસ્યામુલ્લં સ્વમ્મુલ્લં દધીન્નિ ગ્રામ્યોદ-કાનૂપરસઃ પયાસિ । નવાન્નપાનં ગુદવૈકૃત ચ પ્રમેહદેનુઃ કફકૃચ્ચ સર્વમ્ ॥

એસી રહેવાના તથા નિદ્રાના સુખો, દહિ, ગ્રામ્ય પ્રાણીના માસો, જળચરના માસો, જળપ્રાય દેશોના પ્રાણીઓના માસો, દૂધ, નવાં અન્નપાનો, ગોળ, ગોળના પકાથો, અને સર્વ કંદકારી પદાર્થોથી પ્રમેહ થાય છે

પ્રમેહનાં પાસેનાં નિદાનો.

મેદસ્થ માંસં ચ શરીરજં ચ ક્ષેદં કફો વસ્તિગતં પ્રદૂષ્ય । કરોતિ મેહાન્ સમુદી-ર્નમુષ્ણૈસ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂષ્ય ચાપિ ॥ સ્ત્રીણેષુ દોષેષ્વવકૃષ્ય ધાતૂન્ સંદૂષ્ય મેહાન્ કુરંતેડનિલથ ।

મેદ, માંસ, શરીરનો કલેહ, એમને ખસ્તિમાં ગયેલો કંદ દૂષિત કરીને પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. ઉષ્ણ પદાર્થોથી વધેલું પિત્ત પણ સૌમ્યધાતુ કંદ વગેરેનો ક્ષય થયાથી એજ મેહાદિ પદાર્થોને દૂષિત કરીને પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. કંદ વગેરેનો સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ થયાથી વાયુ પણ ધાતુઓને દૂષિત કરીને પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રમેહોની સંખ્યા તથા સાધ્યત્વાદિ.

સાધ્યાઃ કફોત્થા દક્ષ પિત્તજાઃ વદ્
યાપ્યા ન સાધ્યાઃ પવનાક્ષતુષ્કાઃ । સપ-
ક્રિયત્વાદિષમાક્રિયત્વાન્મહાલ્યપ્ત્વાન્ચ યથા-
ક્રમ તે ।

કફથી થતા દશ પ્રકારના પ્રમેહો સાધ્ય
છે, પિત્તના છ પ્રકારના પ્રમેહ યાપ્ય છે,
વાયુના ચાર પ્રકારના પ્રમેહ અસાધ્ય છે.
સમક્રિયત્વ, વિષમક્રિયત્વ, અને મહાલ્ય-
ત્વથી યથાક્રમે એ રીતે થાય છે.

પ્રમેહમાં દોષો તથા દુષ્યો વિષે.

કફચ પિત્તં પવનચ દોષા મેદોઽસ્તથુ-
ક્રામ્બુવસાલસીકાઃ ॥ મજ્જારસીજઃ પિશિતં
ચ દૂષ્યાઃ પ્રમેહિણાં વિશતિરેવ મેદાઃ ॥

કફ, પિત્ત, અને વાયુ, એ દોષોથી
મેદ, રક્ત, વીર્ય, રસ, વસા, જળ, ચીકણો
પદાર્થ, મગ્ગ તથા ઓળ દુષિત થાય છે
તેથી તેઓ દુષ્ય કહેવાય છે. એમ પ્રમેહો
કુલ વીસ પ્રકારના છે

પ્રમેહનું પૂર્વરૂપ.

દન્તાદીનાં મલાલ્યત્વં પ્રાચૂપં પાણિપા-
દયોઃ ॥ દાહશિક્ષણતા દેહે તદ્ સ્વાદ્વાસ્યં
ચ જાયતે ।

હાંતો વગેરેમાં મેદ વધે છે, હાથ પ
ગમાં બળતરા થાય છે, શરીરમાં ચીકણ થાય
છે, તૃષા લાગે છે, અને સુખમાં ચીકણ થાય
છે, આ પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો છે.

પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ.

સામાન્યં લક્ષણં તેષાં પ્રભૂતાવિલમ્બતા ।

દોષદૂષ્યાવિશેષેऽપિ તત્ સંયોગવિશેષતઃ ।
મૂત્રવર્ણાદિમેદેન મેદા મેહેષુ કલ્પ્યતે ॥

મૂત્રનું બહુપણું અને મેદાપણું એ
પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ છે, દોષો તથા
દુષ્યો એનાં એ છતાં તેના સંયોગની અનેક-
તાનેદ્વીધે મૂત્રના વર્ણાદિમાં એ દેરફાર થાય
છે, તે ઉપરથી પ્રમેહના હોદો કલ્પવામાં
આવેલા છે.

પ્રમેહના ભેદો.

અચ્છં बहुतरं क्षीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहस्त्यુदकमेहेत किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥
इस्रो रसानिवात्पर्यं मधुरं चेष्टुमेहतः ।
सान्द्रीभवत् पर्युषितं सान्द्रमेहेत मेहति ॥
सुरामेही सुरातुल्यमृषर्यच्छमधो घनम् ॥
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवत्बहलं सितम् ॥
शुक्रार्धं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
मूत्राणून् मिकतामेही सिकतारूपिणो
मलान् ॥

ક્ષીતમેહી સુબહુઓ મધુરં શુદ્ધક્ષીતલમ્ ।
અનૈઃ અનૈઃ અનૈર્મેહી મન્દં મન્દં પ્રમેહતિ ।
લાલાતન્તુયુતં મૂત્રં લાલામેહેન પિચ્છિ-
લમ્ ॥

ગન્ધવર્ણરસસ્પર્શઃ સારેણ સારતોયવત્ ।
નીલમેહેન નીલાર્ધં ।
કાલમેહી મસીનિભમ્ ।

હારિદ્રમેહી કઠુકં હરિદ્રાસમિર્ધં દહત્ ॥
વિસ્ં માઙ્ગિષ્ઠમેહેન માઙ્ગિઘ્નાસલિલોપમમ્ ।
વિસ્તમુષ્ણં સલ્લવણં રક્તાર્ધં રક્તમેહિનઃ ॥
વસામેહી વસામિર્ધં વસાર્ધં મૂચયેન્મદુઃ ॥

મજ્જામં મજ્જમિથં વા મજ્જમેહી મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ।
કવાય મયુરં રુક્ષં સૌદ્રમેહં વદેત્તુષઃ॥
હસ્તી મત્ત ઇવાજસ્ય મુવંગગવિવર્જિતમ્ ।
સાલસીકં વિવદ્દં વ હસ્તિમેહી પ્રમેહતિ॥

(૧) ઉદકમેહ—એમાં મૂત્ર આછુ, બહુ, ઘણું ટાઢું, પાણી જેવું, અને કંઈક મેલું તથા ચીકણું આવે છે.

(૨) ઇક્ષુમેહ—ઇક્ષુમેહમાં શેરડીના રસ જેવું મીઠું અને બહુ મૂત્ર નીકળે છે.

(૩) સાદ્રમેહ—સાદ્રમેહમાં મૂત્ર રાત વાસી રહેતાં બહુ થઈ જાય છે.

(૪) સુરામેહ—એમાં મૂત્ર મદિરા જેવું, ઉપરથી આછું અને નીચેથી બહુ નીકળે છે.

(૫) પિષ્ઠમેહ—પિષ્ઠમેહમાં મૂત્ર નીકળતાં રૂવાડાં ઉભાં થાય છે, અને લોટ જેવું આછું ઘોળું મૂત્ર નીકળે છે.

(૬) શુક્રમેહ—શુક્રમેહમાં વીંચ જેવું અથવા વીંચસહિત મૂત્ર નીકળે છે.

(૭) સિક્તામેહ—આમાં મૂત્રમાં રેતી જેવી ઝીણી અને છુટી છુટી કણીઓ નીકળે છે.

(૮) શીતમેહ—એમાં ઘણીવાર મીઠું અને ટાઢું મૂત્ર નીકળે છે.

(૯) શનૈર્મેહ—એમાં ધીમે ધીમે મંદ મંદ મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૦) લાલામેહ—લાળના તાંતણા વાળું ચીકણું મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૧) ક્ષારમેહ—ક્ષારમેહમાં ખારા પાણી જેવા ગંધ, વર્ણ રસ અને સ્પર્શવાળું મૂત્રાય છે.

(૧૨) નીલમેહ—નીલમેહમાં નીલ જેવું મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૩) કાલમેહ—કાલમેહમાં આજુબુજુ જેવું કાળું મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૪) હારિદ્રમેહ—હારિદ્રમેહમાં વીંચુ, હળદર જેવું અને દાહ કરનાર મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૫) માનિષ્ઠમેહ—માનિષ્ઠમેહમાં કાચા પદાર્થ જેવા ગંધવાળું અને મજીકના પાણી જેવા રંગવાળું મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૬) રક્તમેહ—રક્તમેહમાં કાચા પદાર્થ જેવા ગંધવાળું, ગરમ, ખારું, અને લોહી જેવા રંગવાળું મૂત્ર નીકળે છે.

(૧૭) વસામેહ—વસામેહમાં વસાથી મિશ્રિત વસા જેવા રંગનું વારવાર મૂત્રાય છે.

(૧૮) મન્નમેહ—મન્નમેહમાં મન્નથી મિશ્રિત અને મન્ન જેવા રંગનું મૂત્ર વારંવાર નીકળે છે.

(૧૯) ક્ષૌદ્રમેહ (મધુમેહ)—ક્ષૌદ્રમેહમાં તુરું, મીઠું, અને રૂક્ષ મૂત્ર નીકળે છે, એમ કાઠાઓ કહે છે.

(૨૦) હસ્તીમેહમાં—મત્ત હાથીની પેઠે નિરતર રસી જેવા પદાર્થવાળું, વેગ વગરનું, અટકાયતવાળું મૂત્ર નીકળે છે.

કંઠના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

અવિપાકોઽરુચિશ્ચર્દિર્નિદ્રાકાસઃ સપી-
નસઃ । ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાં કફજ-
ન્યનામ્ ॥

કંઠના પ્રમેહથી અજનું નહિ પચવું, અરૂચિ, ઉલટી, નિદ્રા, ઉધરસ, અને સળે-
ખમ થાય છે.

પિત્તાના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

ચસ્તિમેહનયોસ્તોદો મુષ્કાવદરણંજ્વરઃ ।

દાહતુળામ્લિકામૂર્ચ્છાવિદ્ભેદઃ પિત્તજ-
ન્મનામ્ ॥

પિત્તના પ્રમેહથી મૂત્રાશયમાં તથા
લિંગમાં શૂળ, વૃષણોનું કાટકું, જ્વર, બળ-
તરા, તરશ ખટાઈ, મૂર્ચ્છા, અને પાતળો
હસ્ત થાયછે.

વાત પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

વાતજાનામુદાવર્ચકમ્પહૃદ્ગ્રહલોભતાઃ ।
શૂલઘ્નિદ્રતા શોષઃ શ્વાસઃ કાસશ્ચ જાયતે ॥

વાત પ્રમેહથી ઉઠાવર્ત, કંપ, છાતી-
ની પકડ, શૂળ, અપળતા, નિદ્રાનાશ, શોષ,
શ્વાસ, અને ઉધરસ થાયછે.

પ્રમેહનું અરિષ્ટ

યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિપ્રસુતમેવ ચ । પિદ્-
કાપીઢિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માનગમ્ ।
મૂર્ચ્છાઉર્દિજ્વરશ્વાસકાસવીસર્પગૌરવૈઃ ॥
ઉપદ્રવૈરુપેતો યઃ પ્રમેહી દુઃપ્રતિક્રિયઃ ।

પ્રમેહવાળાને ઉપરના ઉપદ્રવો થયા
હોય, મૂત્ર બહુ થતું હોય, ફેલ્લીઓની
ખીકા થતી હોય, તો તે માણસ મરી જાયછે.
મૂર્ચ્છા, ઉલટી, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, વિસર્પ,
અને બારેપણું હોય, તો પણ ઔષધ માંડ
માઠ લાગુ પડેછે.

સ્રીઓને પ્રમેહ ન થવાનું કારણ.

રજઃ પ્રવર્તેતે યસ્માન્ માસિ માસિ વિ-
શોધયેત્ ॥ સર્વાન્ શરીરદોષાંશ્ચ ન પ્રમે-
હન્ત્યતઃ સ્ત્રિયઃ ।

મહિને મહિને રજોદર્શન થાય છે
તેથી શરીરના સર્વ દોષો શુદ્ધ થાયછે, તેથી
સ્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

પ્રમેહની અસાધ્યતા.

જાતપ્રમેહી કુલમેહવાન્ના ન સાધ્યરોગઃ
સ દિ વીજદોષાત્ । યે ચાપિકેચિત્કુલજા
વિકારા ભવન્તિ તાશ્ચાપિ વદન્ત્યસાધ્યાન્ ॥
સર્વે એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ ।
મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદાઽસાધ્યા ભવન્તિ
ચ ॥ મધુમેહો મધુનિભો જાયતે સ કિલ
દ્વિધા । ક્રુષે ધાતુક્ષયાદાયૌ દોષાદૃત-
પચેજ્વલા ॥ આદૃતો દૌષલિક્કાનિ સોઽનિ-
મિત્તં પ્રદર્શન્ ॥ સ્ત્રીજાઃ સ્વનાત્ સ્વનાત્
પૂર્ણો મજતે કૃચ્છ્રસાધ્યતામ્ ॥

જેને જન્મથી પ્રમેહ હોય, પ્રમેહવાળા
કુળમાં જન્મ થયો હોય, તો બીજા દોષને
લીધે તેનો પ્રમેહ સાધ્ય નથી. બીજા પણ
જેને કુળના વિકારો હોયછે, તેને પણ અસાધ્ય
પ્રમેહ થાયછે. સર્વ પ્રમેહો ફેલ્લીકા કાળે
પ્રતીકાર ન પામે તો તેમાંથી મધુમેહ થાય
છે, તે પણ અસાધ્ય છે. મધુના જેવો મેહ
જે પ્રકારનો થાય છે. ધાતુક્ષયથી વાયુના થતા
કોષથી, અથવા દોષોથી વાયુને મારી રોક
વાથી, તે થાયછે. વાયુ રોકાવાથી દોષના
ચિન્હ દેખાડીને મૂત્રાશયને ખાલી કરી, વળી
ક્ષણમાત્રમાં પાછું ભરી દેછે. જે પ્રમેહ કેટ-
સાધ્ય થઈ પડેછે.

મધુમેહ વિષે.

મધુરં યન્ન સર્વેષુ પ્રાપ્યો મધ્વિવ મેહતિ ।
સર્વેષ્વપિ મધુમેહાલ્ભ્યા માધુર્યાંશ્ચ તનોરતઃ ॥

વિશેષ કરીને સર્વ પ્રમેહોમાં મૂત્ર મધ
જેવું મધુર હોય છે, તેથી જો મધુરતાને લીધે
સર્વ પ્રમેહોને મધુમેહ નામજ થાયછે.

પ્રમેહની ફેણીઓ વિષે.

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતા-
લજી । મસૂરિકા સર્પપિકા પુત્રિણી સવિ-
દારિકાઃ ॥ વિદ્રધિએતિ પિટકાઃ પ્રમેહો-
પેક્ષયા દન્ત । સન્નિધર્મમ્સુ જાયંતે માંસલેષુ
ચ ધામસુ ॥

શરાવિકા, કચ્છપિકા, બલિની, વિન-
તા, અલલ, મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુત્રિણી,
વિદારિકા, અને વિદ્રધિ, એ ૬થ ભાતની
પિટકાઓ પ્રમેહોની ઉપેક્ષા કરવાથી થાયછે.
તેઓ સંધિ, મર્મ, અને બહુ માંસવાળા
ભાગોમાં થાયછે.

ફેણીઓનાં લક્ષણો.

અન્તોન્નતા શ્યામરૂપા નિન્નમધ્યા શરા-
વિકા । ગૌરસર્પપસંસ્થાના તત્પ્રમાણાતુ
સર્ષપી ॥ સદાહા કર્મસંસ્થાના જ્ઞેયા કચ્છ-
પિકા બુધૈઃ । જાલિની તીવ્રદાહા તુ શિરા-
જાલસમાવૃતા ॥ અવગાદરુજોત્કેદા પૃષ્ઠે
વાંપ્યુદરેડપિ વા ॥ મહતી પિટકા નીલા
સા બુધૈર્વિનતા સ્મૃતા ॥ મહત્યલ્પચિતા
જ્ઞેયા પિટકાપિ ચ પુત્રિણી । મસૂરદલસં-
સ્થાના વિજ્ઞેયા તુ મસૂરિકા ॥ રક્તા સિતા-
સ્ફોટચિતા વિજ્ઞેયા ત્વલજી બુધૈઃ । વિદા-
રીકન્દવદ્વૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા ॥
વિદ્રધેર્લક્ષ્ણર્થેયુક્તા જ્ઞેયા વિદ્રધિકા તુ સા ॥

અતમા ઊંચી, મધ્યમાં કાળી, નમેલી,
એવી શરાવિકા થાયછે, ધોળી સર્પપના
પ્રમાણુ જેવી થાયછે તે સર્પપી છે, ફાહવાળી
તથા કાચબા જેવીને વિદ્વાનો કચ્છપિકા કહે
છે, શિશુઓની બાળથી વીંટાયેલી અત્યત

ફાહવાળી બલિની છે; પીઠ અથવા ઉદર
ઉપર ગાઠ પીકા કારક અને નીલવર્ણની
ફેણીને પંડિતો વિનતા કહેછે, ઝીણી ઝીણી
ફેણીઓથી વ્યાપ્ત અને બીજી મોટી
ફેણીઓ થાયછે, તેને પુત્રિણી કહેછે, મસૂર-
ની ફાળજેવી મસૂરિકા થાયછે, રાત્રી કાળી
તથા કુટેલી એવીને પંડિતો અલલ કહે છે;
વિદારીકા ફની પેટે ગોળ એવી વિદારિકા છે,
અને વિદ્રધિનાં લક્ષણો વાળી વિદ્રધિ કહે-
વાય છે.

ફેણીઓમાં દોષોનાં નિર્ણય.

યે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેવામેતાસ્તુ
તન્મયાઃ ॥

જે પ્રમેહ જે દોષવાળો હોય તેમાં
તેજ દોષવાળી ફેણી પણ હોયછે.

પ્રમેહ વિનાપણુ ફેણીઓ થાયછે

વિના પ્રમેહમપ્યેતા જાયન્તે દુષ્ટમેદસઃ ।
તાવચ્ચૈતા ન લક્ષ્યન્તે યાવદ્વાસ્તુપરિગ્રહઃ ॥

બગડેલા મેહવાળા માણસને પ્રમેહ
વિના પણ ફેણીઓ થાયછે. એ ફેણીઓ
જ્યાંસુધી પોતાના સ્થાનને બરાબર પકડતી
નથી ત્યાં સુધી તેઓ દેખાતી નથી.

ફેણીઓની અસાધ્યતા.

શુદે દ્વિદિ શિરસ્યંગે પૃષ્ઠે મર્મસુ ચોત્પિતાઃ ।
સોપદ્રવા દુર્બલાન્ગેઃ પિટકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥

શુકા, હૃદય, માથુ, ખભા, પીઠ, મર્મ-
સ્થળો, એમાં થયેલી ઉપદ્રવો વાળી ફેણી-
ઓ જો દુર્બળ જડરાશિ વાળાને થઈ હોય
તો તે અસાધ્ય છે.

ફેલીઓના ઉપદ્રવો.

તદ્વાસમાસસક્કોચમેહરિકામદજ્વરાઃ ॥
વિસર્પમર્મસંરોધાઃ પિટ્તકાનામુપદ્રવાઃ ।

તૃષા, શ્વાસ, માંસનો સક્રોચ, બહુ
મૂત્ર, હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ અને મર્મ-
સ્થાનોનું રોધન, એ ફેલીઓના ઉપદ્રવો છે.

પ્રમેહ વાળાને હિતકારી પદાર્થો.

શ્યામાકકોદ્રવોદાહલગોષ્ઠમાશ્વળકાસ્તથા ।
આદકાશ્વ કુલત્યાશ્વ પુરાણા મેહિનાં રિતા ।
મેહિનાં તિક્તશાકાનિ જાઙ્ગલા પરિણાન્દ-
જાઃ ॥ યવાશ્વિકૃતિર્મુદ્રાઃ શ્વસ્વન્તે શાલિ-
ષટ્કાઃ ।

શ્યામો, કોદર, કોદર, ઘઉં, અશ્વા,
તુવેર, કળશી, એ જૂનાં ધાન્યો પ્રમેહ વા-
ળાને હિતકારી છે. કડવા શાકો, જંગલી
હરણો તથા પક્ષીઓ, જવ, મજ, રાતા યો-
ગ્ય, અને સાઠીઓ, એ પ્રમેહવાળાને
હિતકારી છે.

પ્રમેહમાં તજવાના પદાર્થો.

સૌધીરકં મુરા તર્કં તૈલં શીરં ઘૃતં ગુદમ્ ॥
અમ્લેધુરસપિષ્ઠાન્નાનૂપમાંસાનિ વર્જયેત્ ।

સૌધીર, મુરા, છાશ, તેલ, દૂધ, ઘી,
ગોળ, ખટાઈ, શેરડીનોરસ, અને લોટના
પદાર્થો, અને જળમય દેશના પ્રાણીઓના
માંસો પ્રમેહવાળાને અહિતકારી છે.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

તત્રાદિત એવ પ્રમેહિનમુપશ્ચિન્નં પ્રિયવશાન્ય-
તમાસિદ્ધેન સૈલન વામયેત્ પ્રગાઢં ચિરેષયેત્ ।
ચિરેચનાદનન્તરં મુરસાદિકષાયેનાસ્થાપયેત્ । મહો-

ષધમદ્રદાલમુસ્તાવાપને મધુસૈન્ધવયુક્તેન । દશમાન
વા ન્યપ્રોષાદિકષયિણ નિસ્તૈલેન ।

વાતોત્કટેષુ મેહેષુ સ્નેહપાનં વિશેષતઃ ॥
પારિજાતજયાનિમ્બવદ્દિમાયત્રિણાંપૃથક્ ॥
પાઠાયાશ્વાગુરોઃ પીતાદ્રવસ્ય શારદસ્ય ચ ।
જલેશુમધાસિકતા સ્નેહૈર્લવણપિષ્ટકાન્ ॥
સાન્દ્રમેહાન્ ક્રમાત્ વ્રન્તિ કાષાશ્વાર્થો સમા-
સિકાઃ । હરીતકીકદ્દલમુસ્તલોઘ્રા પાઠા-
વિદક્ષાર્જુનચન્વનાશ્ચ । ઝમે હરિદ્રે તગરં
વિદઙ્ગ કન્દં વિશાલાર્જુનદીપકાશ્ચ ॥ દાર્વી
વિદઙ્ગં સદિરો ધવશ્ચ મુરાહકુષ્ઠાશુરુચન્દ-
નાનિ । દાર્વ્યશ્ચિમ્બ્યૌ ત્રિફલા વચા ચ
પાઠા ચ મૂર્વા ચ તથા ચ્વદંશ ॥ વચા
શુશીરાણ્યમયા ગુદ્ધવી રૂષં શિવાચિત્રક-
સત્તપર્ણાઃ । પાદૈઃ કષાયાઃ કપમેહવિદ્વેદ-
શોપદિષ્ટા મધુસંમયુક્તાઃ ॥ ઝશીરલોઘ્રા-
ર્જુનચન્દનાનાશુશીરમુસ્તામલકામયાનામ્ ।
પટોલનિમ્બામલકામૃતાનાં મુસ્તામયામુષ્ક-
કઠ્થસકાળામ્ ॥ લોધાન્નકાલીયકષાત-
કીનાં વિશ્વાર્જુનૈલાતિવિષોત્પલાનામ્ ।
ત્રિરીષધાન્યાર્જુનકેશ્વરાણાં મિયક્ષુપશોત્પલ-
કિંશુકાનામ્ ॥ અશ્વત્થપાઠાસનેવેતસાનાં
કટક્કટેર્યુત્પલમુસ્તકાનામ્ । પૈષ્ઠેષુ મેહેષુ
દશોપદિષ્ટાઃ કષાયયોગા મધુસંમયુક્તાઃ ॥
કપમેહહરકાયાસિદ્ધં સર્પિઃ કપે રિતમ્ ।
પિષ્ઠમેહઘનિર્યુદ્ધસિદ્ધં પિષ્ઠહરં ઘૃતમ્ ॥
કમ્બિલસમ્પ્લવ્ધચાલજાનિ વૈશીતરોહીતક-
કૌટજાનિ । પટોલકાલીયગદાગુણિ શૌ-
દ્રેણ લિહ્યાત્ કપપિષ્ઠમેહી ॥ દર્વાકસેલૂ-
તીકકુમ્ભીકમુષ્કચૈવલમ્ । જલેન કષિતં

पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥ त्रिफलारग्वधद्रा-
क्षाकषायोः मधुसंयुतः । पीतो निहन्ति
फेनाभं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ मधुना त्रिफ-
लाचूर्णमथवाऽमजतृज्वम् । लोहजम्बवा
भयोत्थं वा लिहेन्मेहनिवृत्तये ॥ कटुङ्कुटेरी-
मधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः । सिद्धः कषायः
पातव्यः प्रमेहानां विनाशनः ॥ फलत्रिकं
दारुनिशां विशालां मृस्तां च निःकाश्य
निशां सकल्कम् । पिबेत् कषायं मधुसं-
युक्तं सर्वप्रमेहेषु समुच्छिष्टेषु ॥

इति फलत्रिकादिकाथ ।

गोभक्षितान् यवान् मूत्रभावितान्केवला-
नपि । चित्रकोदन्विता स्वादेनिम्बुसुद्वरसेन
वा ॥ भक्षयिताम्बुना मासं प्रमेही यवपिष्ट-
कम् ॥ मेदोघ्ना बद्धमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु ॥
यवास्तस्माद् विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ।
त्रिकटु त्रिफला पाठा मूलं सौभाग्नस्य च ॥
विहङ्गतण्डुला हिङ्गु तथा कटुकरोहिणी ।
बृहती कण्टकारी च हरिद्रे द्वे यवानिका ॥
केवूकं शालपर्णी च तथातिविषचित्रकौ ।
सौवर्चलं जीरकं च ह्युषा धान्यमेव च ॥
एषां कर्षममाणं च श्लक्ष्णचूर्णं च कारयेत् ।
यवसक्नुपलाना च नवतिं द्वितयाधिकाम् ॥
घृततैलमधूना च मत्त्येकं च पलानि षट् ।
एभिः कर्षममाणं च मत्त्येहं मोदकं सुषीः ॥
भक्षयेन्नाशयेदुग्रान् प्रमेहानतिदारुणान् ।

इति त्रिकटुकाणो मोदक ।

न्यग्रोघोदुम्बराश्वत्थस्योनाकारग्वधासन-
म् । आम्रं कपित्थं जम्बू च मियालं ककुभं

धवम् ॥ मधूकं मधुकं लोध्रं वरुणं पारिभद्र-
कम् । पटोलमेपशुङ्गी च दन्ती चित्रकमाह-
की ॥ करत्रिफलाशकभल्लातकफलानि च ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
न्यग्रोदाथमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
पलत्रयरसं चानु पिबेन्मूत्रं विशुद्ध्यति ॥
एतेन विंशतिमेहा मूत्रकुच्छ्राणि यानि च ।
प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च जायते ॥

इति न्यग्रोधाथ चूर्णम् ।

चूर्णानि लोहत्रिफलासितानां क्षौद्रेण
लिङ्गे च पृथक् समं वा । मेहान् समस्तानपि
नाशयन्ति पीत कदाचित् स्वरसो गुड-
च्याः ॥ त्रिकटु त्रिफलातुल्य गुग्गुलं च स-
माशिकम् । गोक्षुरकाथसंयुक्तं गुटिकां कार-
येद्बधः ॥ दोषकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलो-
मिकाम् । न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कु-
र्याद्यथेप्सितम् ॥ प्रमेहान् वातरोगाश्च वात-
शोणितमेव च । मूत्राघातं मूत्रदोषं मूत्रं
चाथु नाशयेत् ॥

इति त्रिकटुगुटिका ।

दाहिमस्य च बीजानि कृमिघ्नस्य च त-
ण्डुलाः । रजनी चविका जाजी नागरं त्रि-
फला कणा ॥ त्रिकण्टकस्य च फलं यवा-
नीधान्यक तथा । वृक्षाम्लचविकालोऽग्निसि-
न्धुज्वसमाहितैः ॥ कल्कैरक्षसमैरभिर्धृतप्र-
स्थं विपाचयेत् । भोज्ये पाने प्रदातव्यं
सर्वर्तुषु च मात्रया ॥ प्रमेहान् विंशतिं चैव
मूत्राघातं तथाऽमरीम् । कृच्छ्रमुदारुणं चैव
हन्यादेव न सशयः ॥ विषन्धानाहशूलघ्न

कामलाञ्ज्वरनाशनम् । दाडिमाघ घृत चैन-
दक्षिण्या परिकीर्तितम् ॥

इति दाडिमाघ घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडची फल्गुप-
लवाः । दर्भाङ्कुरास्तु गण्डीगी रोहिषस्य च
पल्लवाः ॥ काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा
देवदारु च । पिप्पली शृङ्गेरं च विडङ्गं
मरिचानि च ॥ पाठा कम्पिल्लकं भार्जी द्वे
हरिद्रे निदिग्धिका । एरण्डमूलं दन्ती च
चित्रकं कटुरोहिणी ॥ एतानि समभागानि
सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि
चूर्णानि द्विस्तावत्स्यादयोरजः । ततो बिडा-
लपदकं पिबदूष्णेन वारिणा । अलाभे चापि
मद्याना प्रमेहान् हन्ति विंशतिम् ॥ श्वयथुं
च तथाशीसि पाण्डुरोगं हलीमकम् । उद-
राण्यथ शूलानि प्लीहानं चापकर्षति ॥
एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकाः कारयेद्विषक् ।
रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्वलपासविबर्द्धनाः ।

इति गोक्षुरादिचूर्णगुटिका ।

कण्टकार्या गुडच्याश्च संहरेष्व शतं शतम् ॥
संकुट्योदूखले विद्राश्वतुद्रोगेऽम्भसः पचेत् ।
तेन पादावक्षेपेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
त्रिकटु त्रिफला रास्ना विडङ्गान्यथ चित्र-
कम् । काश्मरीणां च मूलानि पूतिकस्य
त्वगेव च ॥ कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपि-
ष्टानि कारयेत् । अन्नमात्रा पिबेत्प्राग् शा-
लिभिः पयसा हितैः ॥ प्रमेहं मधुमेहं च
मूत्रकुच्छं भगन्दरम् । आलस्यं चान्त्रवृद्धिं

च कुष्ठरोगं विनेपतः ॥ क्षयं चैव निहन्त्ये-
तन्नाम्ना सिंहायुतं घृतम् ।

इति सिंहायुत घृतम् ।

दशमूल कञ्जौ द्रौ देवदारु हरितकी ।
वर्षाभुवर्षणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥
सुधानीपकदम्बाश्च बिल्वं भल्लातकानि च ॥
पृथग् दशपलान् भागानेतास्तापामर्षे पचेत् ।
यवकोलकुलस्थानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
तेन पादावक्षेपेण घृतप्रस्थं पचेदभिषक् ।
निचलं त्रिफला भार्जी रोहिषं गजपिप्पली ॥
शृङ्गेरं विडङ्गानि चव्यं कम्पिल्लकं तथा ।
गर्भणानेन तस्मिन् पावयेत्तु यथाबलम् ॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुचमम् ।
कुष्ठप्रमेहगुल्मश्च श्वयथुं वानश्रोणितम् ॥
प्लीहोदराणि चाशीसि विद्रधिं पिडकाश्च
याः । अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्निप-
च्छति ॥

इति धान्वन्तर घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सबचादीप्यकरसा ।
मज्जिष्ठैः । भल्लातकाशुस्यनैः समदानलचन्द-
नोक्षीरैः गोक्षुरकसोमवलकैर्नवैः पटोले हरि-
द्रया त्रिफला । अश्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्य-
कयुक्तेन चैव लोभ्रेण मज्जिष्ठान्तिविपाभ्या
कल्ककपायैः पचेत्तैलम् । कफवातोत्थे मेहं
पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥

इति अर्जुनाघ घृततैलम् ।

सारवर्गकषाय चतुर्धाशावशिष्टमवतार्य परित्वा-
न्य पुनरपनीय साधयेत् । तिष्यति चामलकत्रे-
प्रमियङ्गुदन्तीकृष्णामसत्तत्रचूर्णान्यावसेत् । तदेत-

દદગ્ધ લેહીમૂતસવનાર્યાનુગુણ નિદધ્યાત્ । તતો
યયાયોગમુપયુજીત । એવ લેહઃ સર્વમેહાનપહન્તિ ।
ઇતિ સારલેહ ।

ગોકણ્ટકં સદસમૂલફલ ગૃહીત્વા સંકુટ્રિ-
તં પલશતં કથિતં તુ તોયે । પાદસ્થિતેન
સલિલેન પલાનિ દત્વા પશ્ચાશતં તુ વિપચે-
દય શર્કરાયાઃ ॥ તસ્મિન્ ઘનત્વમુપગચ્છતિ
ચૂર્ણિતાનિ દધ્યાત્પલદ્વયમિતાનિ મુખાજ-
નાનિ । ગુણ્ડીકળામરિચનાગદલત્વમેલા-
જાતીયકોષકકુભત્રપુસીપલાનિ ॥ માંસી-
પલાષ્ટકમિહ મણિષાય નિત્યમ્ લેહ્યં તુ શુદ્ધ-
મમૃત્ પલસમ્મિતં તુ । હન્ત્યાશુ મૂત્રપરિદાહ-
વિબન્ધશુક્રકૃણ્ણાશ્મરી સ્થિરમેહમુપમેહાન્ ॥

ઇતિ ગોક્ષુરકાચલેહ ।

અસનં ચ મિયાલં ચ શાલં શ્વદિરકં ત-
થા । શાલવર્ગં તથા ગ્રાહ્યં મધેષૈતદ્વિચક્ષ-
ણૈઃ ॥ મધુમેહત્વમાપન્નં મિષગિમઃ પરિવર્જિ-
તમ્ । યોગેનાનેન મતિમાન્ પ્રમેહિનમુપાચ-
યેત્ ॥ માસિ શુક્રે શુચૌ વાપિ શૈલાઃ સૂ-
ર્યાશ્રુતાપિતાઃ । જતુપ્રકાશં સ્વરસં શિલા-
ભ્ય પ્રસ્રવન્તિ હિ ॥ શિલાજત્વિતિ વિ-
રુચ્યાતં મહલ્યાધિનિવારણમ્ । તત્સર્વતિક્ત-
કટુકઙ્ક્રાયાનુરસંસરમ્ ॥ કટુપાકયુગ્ધવીર્ય
ચ શોષણ હેદનં તથા । તત્ર યત્ લઘુ કુ-
ળ્ણાધં સ્ત્રિગ્ધં નિઃશર્કરં ચ યત્ ॥ મોમૂત્ર-
મન્થિ નીલં વા તત્પ્રધાનં પ્રચક્ષતે । તદ્ભા-
વિતં મારગણૈર્દૈતદોષં યયોદિતમ્ । પિવે-
ત્સારોદકેનૈવ શ્લેષ્ણપિષ્ટં યથાવલમ્ । જા-
ઙ્ગલેન રસેનાચાચસ્મિન્ જીર્ણેતુ ખોજનમ્ ।

ઉપયુજ્ય તુલામેકામમૃતસ્યાસ્ય જન્યતઃ ॥
વિજિત્ય મધુમેહાલ્પમાત્રં રોગકારકમ્ ।
વપુર્વર્ણવલોપેતઃ શતં જીવત્યનામયઃ । શતં
શતં તુલાયાં તુ સહસ્રં દશતૌલિકમ્ ॥ મ-
હાતકવિધાનેન પરિહારવિધિઃ સ્મૃતઃ । મે-
હં કુષ્ઠમપસ્મારમ્ભુન્માદં શ્લીપદં પરમ્ । શોષં
શોફાર્શ્સી ગુલ્મં પાણ્ડુતાં વિષમજ્વરમ્ ॥
વ્યપોહત્યચિરાત્ કાલાચ્છિલાજતુ નિ-
ષેવિતમ્ । ન સોઽસ્તિ રોગોયં વાપિ ન નિ-
હન્યાચ્છિલાજતુ ॥ શર્કરાં ચિરસમૃતાં મિ-
નત્તિ ચ તથાશ્મરીમ્ । ભાવનાલોઢને ચા-
સ્ય કર્તવ્યે મેષજૈર્હૈતૈર્ ॥ एवं ચ માસિકં
ઘાતું તાપીજમમૃતોપમમ્ । મધુર કાશ્ચના-
ભાસમમ્લં વા રજતપ્રમમ્ ॥ વ્યપોહતિ જ-
રાકુષ્ઠમેહપાણ્ડુવામયસ્યાન્ । તત્સેવકઃ કુ-
લત્યાશ્ચ કપોતાંશ્ચ વિવર્જયેત્ ।

ઇતિ શિલાજતુમાશિકયો પ્રયોગ ।

પ્રમેહ વાળાને પ્રથમથીજ કાગ કે
સર્પપાદિથી પકાવેલા તેલ વડે સ્નિગ્ધ કરીને
પછી સારીપેટે વસન તથા વિરેચનો આપવા.
તે પછી સુરસાદિ કવાથમા સૂક, કેવદાર,
તથા મોથના ચૂર્ણો તથા મધ અને સૈંધવ
નાખીને તે વતી નિરૂહબસ્તિ દેવી. જો બળ-
તરા થતી હોય તો તેલ વગરના ન્યમોષાદિ
કવાથની નિરૂહબસ્તિ દેવી

વાત પ્રમેહવાળાને વિશેષ કરીને સ્ને-
હયાન કરાવવું

રક્તરોહિણીને કવાથ મધ નાખીને
પીવાથી ઉદક મેહ મટી જાયછે.

લીલી પ્રોનો અથવા અરણીનો કવાથ
મધ નાખીને પીવાથી ઈશુમેહ મટી જાયછે.

લીમડાનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
સુરામેહ મટી જાય છે.

ચિત્રકનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
સિકતા મેહ મટી જાય છે.

ખેરનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
શનૈમેહ મટી જાય છે.

કાળીપાડનો કવાથ મધ નાંખીને પી-
વાથી ક્ષારમેહ મટી જાય છે.

અગરનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
પિષ્ટમેહ મટી જાય છે.

બે જાતની ઉપલસરીનો કવાથ મધ
નાંખીને પીવાથી સાદ્રમેહ મટી જાય છે.

હરડે, કાયફળ, મોથ, લોહર, એ
કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ મટી
જાય છે.

કાળીપાડ, વાવડીંગ, આસોંદરો, અને
ધામણીનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટી જાય છે.

હળદર, દાડહળદર, તગર, અને વાવ-
ડીંગનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ
મટે છે.

કંઠબ, સાલ, આસોંદરો, અને ચિત્ર-
કનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ
મટે છે.

દાડહળદર, વાવડીંગ, ખેર, ધાવડો,
એ કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ
મટે છે.

કેવદાર, કંઠ, અગર અને સુખડનો
કવાથ કરી તેમા મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટે છે.

દાડહળદર, અરણી, ત્રિકળા, અને
વજ્રનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટે છે.

કાળીપાડ, મેરવેલ, અને ગોખરનો
કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ પ્રમેહ
મટે છે.

વજ, વાળો, કાળોવાળો, હરડે, અને
ગળોનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટે છે.

અરડૂસી, હરડે, ચિત્રક, અને સમ
પર્ણનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફ
પ્રમેહ મટે છે.

વાળો, લોહર, આસોંદરો, અને ચદ-
નનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત
પ્રમેહ મટે છે.

વાળો, મોથ, આમળા, અને હરડેનો
કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ
મટી જાય છે.

કડવા પરવળ, લીમડો, આમળાં, અને
ગળોનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત
પ્રમેહ મટી જાય છે.

મોથ, હરડે, અને જથરિયા ખાખરા-
નો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ
મટે છે.

લોહર, આંબો, દાડહળદર, અને ધા-
વણીનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત
પ્રમેહ મટે છે.

સૂક, આસોંદરો, જોળચી, અતિવિષ,
અને કમળનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

ચરસડિયો, ધાણા, આસોંદરો, અને
ખોલસરીનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી
પિત્ત પ્રમેહ મટી જાય છે.

પીપળો કાળીપાડ, ખીબલો, અને
નેતરનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી પિત્ત
પ્રમેહ મટે છે.

ઠહિલો, કેસૂડા, તથા શ્વેત કમળ અને રક્તકમળોના કવાથ મધ નાખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટેછે

દારૂહળદર, રક્તકમળ, અને મોથનો કવાથ મધ નાખીને પીવાથી પિત્ત પ્રમેહ મટી જાયછે

કંક પ્રમેહ મટાડનારા કવાથોથી પકાવેલ ઘી પિત્ત પ્રમેહને મટાડી દેછે

કપીલો, સપ્તપર્ણી, સાલ, બેડા, રક્ત શેહિડો ઇંદ્રજવ, કડવા પંચવળ, દારૂહળદર, કઠ, અને અગરનું ચૂર્ણ મધમા કાલવીને ચાટવાથી કંક તથા પિત્તના પ્રમેહો મટી જાયછે ધ્રો, મોથ, કરજ, કાયકૃણ, પીળોવાળો, અને શેવાળનો કવાથ પીવાથી શુક્ર મેહ અવશ્ય મટી જાયછે

ત્રિકૃણા, ગરમાળો, અને દ્રાક્ષનો કવાથ મધ નાખીને પીવાથી કીણજેવો પ્રમેહ અવશ્ય મટી જાય છે

ત્રિકૃણાનું અથવા શિલાજિતનું, લોહાનું, અથવા હરડેનું ચૂર્ણ મધમા ચાટવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે

ફલત્રિકાદિ કવાથ.

ત્રિકૃણા, દારૂહળદર, મુરામાંસી, મોથ અને હળદરના કવાથમા જોજ પદાર્થોના કંદકો તથા મધ નાખીને પીવાથી વધી ગયેલા સર્વ પ્રકા ના પ્રમેહો પશુ મટી જાયછે. આ કવાથ કલત્રિકાદિ કહેવાય છે

જવ ખાઇને ગાય તેનું જે છાણુ કરે, તે છાણુમથી જવને કાઢીને તેને ગોમૂત્રની ભાવના આપીને, અથવા ભાવના આપ્યા વિનાજ ચિત્રક તથા અરધાપાણી વાળી છાશ સાથે, અથવા લીમડાના અને મગના રસોની સાથે ખાવાથી પ્રમેહ મટી જાયછે

એક માસ સુધી જવનો લોટ પાણીમાં ખાવાથી પ્રમેહ મટી જાયછે જવ મેહોને મટાડેછે, મૂત્રને બાંધેછે, તથા સર્વ ધાતુઓને સમ કરનારા છે, માટે પ્રમેહો ઉપર જવ વિશેષે કરીને બહુ ફિતકારી છે

ત્રિકટુકાદિ મોહક.

ત્રિકટુ, ત્રિકૃણા, કાળીપાક, સરગવાનાં મૂળ, વાવડીંગા, હિંગ, કડું, બિલી તથા બેડી લોરીંગાણીઓ, હળદર, દારૂહળદર, અજમો, સોપારી, સમેરવો, અતિ-વિષ, ચિત્રક, સચળ, શુક્ર, પલાશી, અને ધાણા, એ પ્રત્યેક એક એક તોલા ભાર લેઇ, તજનું ચૂર્ણ કરી તેને ૩૬૮ તોલા ભાર જવ નાખીને તેમા ચોવીસ તોલા ઘી, તથા ચોવીસ ચોવીસ તોલા તેલ અને મધ નાખીને તેના એક એક તોલા ભારના લાડુ વાળવા. નિત્ય એક એક લાડુ ખાવાથી અત્યંત દારૂણ પ્રમેહો પશુ નષ્ટ થઇ જાયછે

ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ.

વડ, હળદર, પીપળો, અરણુ, ગરમાળો, બીબલો, આળો, કોડ, બળુ, ચારાળી, આસોદરો, ધાવડો, મહુડા, જેડીમધ, લોહર, વાયવરણુ, કડવો લીમડો, કડવાં પરવળ, મરડાશીંગી, નેપાળો, ચિત્રક, તુવેરની દાળ, કરજકૃણ, ત્રિકૃણા, ઇંદ્રજવ, અને બીલામના ફળ સમભાગે લેઈ બારીક ચૂર્ણ કરીને તે મધમા ખાઇને, ઉપર ત્રિકૃણાનો કવાથ પીવાથી મૂત્ર સાફ થઇ જાયછે, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો અને મૂત્રકૃચ્છ્ર સાફ થઈ જાયછે, અને પ્રમેહની ફેલ્લીઓ પશુ મટી જાય છે

લોહાદિ ચૂર્ણ.

લોહ, ત્રિકૃણા, અને સાકરનું ચૂર્ણ

મધમાં ચાટવાથી, અથવા એ ત્રણેના ચૂર્ણો એકલા એકલાજ મધમાં ચાટવાથી, સર્વ પ્રમેહો નાશ પામે છે.

ગુડુચી સ્વરસ.

ગળેનો સ્વરસ પીવાથી પણ કોઈ વખતે પ્રમેહો મટી જાય છે.

ત્રિકટુ યુટિકા.

ત્રિકુળા તથા ત્રિકટુ સમ ભાગે લઈ, તેમાં એક ભાગ ગોળ મેળવીને તેની ગોળ-રૂના કવાથમાં ગોળીવાળીને રાખવી વાચુનુ અનુલેખન કરનારી આ ગોળી દોષ, કાળ, તથા શરીરના બળને અનુસરીને ખાવાથી પ્રમેહો, વાતરોગો, વાતરક્ત, મૂત્રદોષ, તથા પ્રદર તુરત નાશ પામે છે આ ગોળી ખાના-રાએ ઇન્છા પ્રમાણે કામે કરવાની છૂટ છે, અને કઈ પરહેજ પાળવાની પણ જરૂર નથી.

દાડિમાઘ ધૂત.

દાડમના બીજ, વાવડીંગ, હળદર, બ-મણે ચવક, જીરૂ, સૂંઠ, ત્રિકુળા, પીપર, ગોખરૂના ફળ, અજમે, પાણી, કોકમ, લો-દર, અને સૈંધવ દરેકના એક એક તોલા કલ્કોમાં ચાસક તોલા ઘી પકાવવું. અધિની-કુમારોએ કહેલું આ દાડિમાઘધૂત સર્વજનુ-ઓમાં યોગ્ય માત્રાથી ખાવા પીવાથી વીશે પ્રકારના પ્રમેહો, મૂત્રાઘાતો, પથરી, મહાહા-રણ મૂત્રકૃચ્છ્ર, મળબધ, પેડુનો આક્રો, શુળ, કમળો, તથા જવરનો અવસ્થ નાશ થઈ જાય છે.

ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ.

ગોખરૂ, પીપર, મેથ, ગળેનાં કોમ-ળપાન, દર્ભના અકુર, મજીક, રોહિસખડનાં

પાન, કાળી નસોતર, સાટોડી, કર્તુરી, દેવ-દાર, પીપર, આદુ, વાવડીંગ, મરી, કાળી-પાડ, કપીલો, ભારગી, હળદર, હાફહળદર, લોરંગણી, એરંડાના મૂળ, નેપાળો, ચિત્રક, અને કડુ, એમનુ સમભાગે બારીક ચૂર્ણ કરી તે સર્વથી બમણું લોહ ચૂર્ણ તેમાં મેળવી દઇને કરેલું ગોક્ષુરાદિચૂર્ણ મધ અથવા ઉના પાણીમાં પીવાથી વીશે પ્રકારના પ્રમેહો, સોબા અર્શ, પાડુરોગ, હલીમક, સર્વ પ્રકારના ઉદર-રોગો, શુળો, તથા જવરનો રોગ નાશ પામી જાય છે.

ગોક્ષુરાદિ યુટિકા.

ઉપરના ગોક્ષુરાદિચૂર્ણની ગોમૂત્રમાં ગોળી વળે છે. તેપણ ઉપરના સર્વ રોગો મ-ટાડવામાં ઉત્તમ છે, તથા બળ અને માસને વધારે છે,

સિંહામૃત ધૂત.

સો સો તોલા લોરીંગણી તથા ગળેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં કવાથ કરીને ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે તેમાં ૬૪ તોલા ઘી ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, સરના, વાવડીંગ, ચિત્રક, સીવણમૂળ, કરજની છાલ, અને ઇન્દ્રજવના બારીક ચૂર્ણો પણ નાખીને પકાવવું. આ ઘી એક તોલા જેટલું પીને દૂધ ભાત ખાવાથી પ્રમેહો, મધુમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બગદર, આળસ, અત્રવૃદ્ધિ, કોંઠ, અને ક્ષય મટી જાય છે. આ ઘીને સિંહામૃત નામ આપેલું છે.

ધાન્વંતર ધૂત.

દશમૂલી, કરંજ, મૂલીકરંજ, દેવદાર, હરદે, સાટોડી, વાચવરણાં, નેપાળો, ચિત્રક, બીજવાર સાટોડી, રાજકંઠ, સમેરવો, કહળ,

બીલી, ભીમાલો, કચ્ચેરા, પુષ્કરમૂળ, અને પીપરમૂળ આ દરેકના ચૂર્ણ ચાળીસ ચાળીસ તોલાભાર, તથા ચોસઠ ચોસઠ તોલાભાર જવ, મરી અને કળથી, એ સર્વનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે, તેમા લીમડો, ત્રિકુળા, ભારંગી, શેહિ સખડ, ગજપીપર, સુક, વાવડીંગ, ચવક, અને કપીલાનાં ચૂર્ણો સહિત ૬૪ તોલા ઘી પકાવવું. આ ધાન્યતર ઘૂત સરીરના બળને અનુસરીને પીવાથી કોઠ, પ્રમેહ, શુદ્ધ, સોબે, વાતરક્ત, ખરલનો રોગ, ઉદરરોગ, વિદ્રધિ, પ્રમેહની ફાલ્લીઓ, અપરમાર, તથા ઉન્માદ, એ સર્વનો નાશ થઈ જાયછે

અર્જુનાંધ ધૂત.

આસોદરા, કડવા પરવળ, લીમડો, વજ, અજમે, રાસના, મજીક, ભીલામો, અગર, મોથ, કઠ, ચિત્રક, ચદન, વાળો, ગોખર, અને કાયકુળના કવાથમા કડવા પરવળ, હળદર, ત્રિકુળા, પાપાણુએદ, આસોદરા, અજમે, લોદર, મજીક, અતિવિષના કલ્કો નાખીને તેમા પકાવેલું અર્જુનાંધનામળુ ઘી વાપરવાથી પિત્તનો પ્રમેહ મટે છે.

અર્જુનાંધ તૈલ

ઉપરનાજ કવાથ તથા કલ્કોમા તેલ પકાવવાથી તે કફ તથા વાયુના પ્રમેહોને મટાડી દે છે.

સારલેહ.

સારવર્ગનાં ઔષધોના કવાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ગાળી લઈને તેને પાણુ પકાવવું ઉકળવા લાગે ત્યારે તેમા આમળા, લોદર, ઘઉંલો, નેપાળો, લોહભરમ અને તામ્રભરમ નાખી બળી ન જતાં શીરા

જેવુ થાય એટલે ઉતારી સારા બૂચવાળી ખાટલીમા રાખીને તેનો ચોચ્ચરીતે ઉપયોગ કરવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો મટી જાય છે.

ગોક્ષુરકાચવલેહ.

પત્ર, મૂળ, તથા ફળસહિત ૪૦૦ તોલા ગોખરને કુટી પાણીમાં કવાથ કરી, ચોથા ભાગનુ પાણી રહે એટલે તેમા ૨૦૦ તોલા સાકર નાખીને પાછે પકવવો, પાણી ઘાટુ થાય ત્યારે તેમા સૂક, પીપર, મરી, સૂકા નાગરવેલના પાન, તજ, એળચી, જાયફળ, મરિચ કકોલ, આસોદરાના ફળ, એ દરેકના આઠ આઠ તોલા ચૂર્ણ, તથા બત્રીસ તોલા વશલોચનનુ ચૂર્ણ, એ સર્વ નાખીને ઉતારી લેવું આ અમૃત સમાન ગોક્ષુરકાચવેહ નિત્ય ચાર તોલા જેટલો ચાટવાથી મૂત્રની બળતરા, મળબંધ, નીચે દોષ, મૂત્રકૃમ્હ, પથરી, રક્તમેહ, અને મધુ પ્રમેહ મટી જાયછે.

અસનાદિ યોગ.

બીબલો, ચારણી, સાગ, ખેર, અને સારવર્ગના ઔષધોના યોગ પ્રમેહવાળાને બુદ્ધિમાન વેલે આપવાથી પ્રમેહમાંથી મધુમેહ થઈગયો હોય અને વેલોએ જેની ચિકિત્સા મૂકી લીધી હોય તેવો પ્રમેહ પણ મટી જાય છે.

શિલાજીતનો, સોનામખીનો, તથા

રૂપામખીનો યોગ.

જેક કે અસાડ માસમા સૂર્યનાં કિરણોથી તપી ગયેલા પર્વતો પોતાની શિલાઓમાંથી લાળ જેવા રસને સ્રવેછે. તે રસ શિલાજીત કહેવાય છે. અને તે મહારોગોને મટાડનાર છે. સર્વ જાતનું શિલાજીત તીવ્ર,

કંડુ, તૂરા રસના સખવાળુ, મળને ઉતારનાર, પાકમાં તીવ્ર, ઉષ્ણવીર્ય, કલેહને સુકાવનાર, અને મળોને છેદનાર છે. હલકુ કાળુ, કે નીલું, સ્નિગ્ધ, કાંકરી વગરનુ, અને ગોમૂત જેવા ગધવાળુ હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ખીખલો કે ખેર વિગેરે સારગણના ઔષધોની ભાવના આપેલું અને શુદ્ધ કરેલું શિલાજિત લઇને તેને બારિક વાટીને શરીરના બળ વગેરેને અતુસરીને સારગણના કવાથ સાથે પીવુ, અને તે પછી ગયા પછી જગત્વી પ્રાણીઓના માંસરસો સહિત લોભન કરવુ. જનમથીજ અમૃત જેવું આ શિલાજિત ૪૦૦ તોલા ખાવાથી માણસ મહા પીડાકારક મધુમેહ નામના હાથીને છતીને સો વર્ષ જીવે છે, અને તેનું શરીર, વર્ણ અને બળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. ૪૦૦ તોલાની એક તુલા કહેવાય છે. એવી એક એક તુલા ખાવાથી સો સો વર્ષ આયુષ્ય વધે છે, અને દશ તુલા ખાવાથી દશ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે બીલામો ખાવામા જે પહરેજી રાખવી પડે છે, તે બધી શિલાજિત ખાવામા પણ પાળવી જોઇએ શિલાજિત ખાવાથી પ્રમેહ, કોઠ, અપરમાર, ઉન્માદ, રક્તપદ, ક્ષય, સોજ, અર્શ, શુદ્ધ, પાંડુરોગ, અને વિષમત્તવરનો તુરતજ નાશ થઇ જાય છે. જેને શિલાજિત હણી ન શકે એવો કોઈ રોગજ નથી લાખા કાળથી થયેલી પથરી કે કાકરીને પણ શિલાજિત તોડી નાખે છે. હિતકારી ઔષધોની શિલાજિતને ભાવ દેવી, તથા તેવાંજ ઔષધમા તેને ઘોળવુ જોઇએ.

શિલાજિતની પેટેજ સોનાચુખી તથા રૂપામખી પણ અમૃત સમાન છે, તેને પણ સારગણની ભાવના આપીને સારગણના

કવાથ સાથે પીવાથી વૃદ્ધાવસ્થા, કોઠ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા ક્ષયનો નાશ પામે છે. મધુર તથા સોનાજેવા રગવાળી સોનામખી, અને ખારી અને રૂપાજેવા રગવાળી હોય તે રૂપામખી, ઉત્તમ ગણાય છે. તેમને શુદ્ધ કરવી. આ બન્નેનું સેવન કરનારાએ કળથી તથા હોલાના માસનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

પ્રમેહ પિડકાની ચિકિત્સા.

પ્રમેહપિડકાનાં પ્રાકાર્યે રક્તાવસેચનમ્ ॥
પાટનં ચ વિપઠાનાં તાસાં વૈદ્યઃ મન્થસ્ય-
તે કાયો વનસ્ય તૈર્વસ્તમૂત્રં તીક્ષ્ણં ચ શોષ-
નમ્ ॥ एलादिकेन कल्केन तैलं च व्रणरो-
पणम् । आरग्ववादिना कथं कुर्यादुद्धार-
नानि च । शालसारादिना सेकान् भोज्या-
दींश्चणकादिना ।

પ્રમેહની ફાલ્લી થાય તો પ્રથમ તેમાંથી લોહી કઢાવવુ, અને પાકી ગઇ હોય તો તેને શસ્ત્રથી ચીરવી એ સાફ છે. ઔષધિઓના કવાથો, ખકરાનું મૂત્ર, અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી ફાલ્લીની જગ્યા શુદ્ધ કર્યા પછી એજથી વગેરેથી પકાવેલું તેલ લગાડવું, તેથી વ્રણમા સો આવે છે. ફાલ્લીવાળાને આરગ્વ-ધાદિ કવાથ પાવો, શરીરે યોગ્ય પદાર્થો યોગવા, અને શાલસારાદિગણના કવાથનું સેવન કરવું ફાલ્લીવાળાને લોભનમા ચણા વગેરે આપવા.

પ્રમેહ મટયાનાં લક્ષણો.

પ્રમેહિનો યદા મૂત્રપનાવિલમપિચ્છિલમ્
વિશ્વદં તિત્તકટુકં તદારોગ્યં પ્રવક્તવે ॥

इति प्रमेहपिडकानिदानचिकित्साविकार ॥

પ્રમેહવાળાનું મૂત્ર સ્વચ્છ, ચીકણ

વગરનુ તથા ડોળાપણા વગરનુ, કંઈકું, અને
તીણુ થાય ત્યારે રોગ મટયો બાધુવો

॥ પ્રમેહનો અધિકાર સંપૂર્ણ. ॥

મેહ વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેહવૃદ્ધિનાં નિદાનો.

અગ્ન્યાયામદિવાસ્વપ્નશ્લેષ્માહારસંવિનઃ
મધુરાઽમ્લરસપ્રાયઃ શ્લેહાન્મેદોવિવર્દયે ॥

કસરત નહિ કરવાથી, દિવસે સૂવાથી,
કંઈ કરનારા તથા મધુર ભોજનથી, મધુર
રસોથી અને ઘી વગેરે સ્નેહનોથી મેહ
વધી જાય છે.

મેહ વૃદ્ધિની સપ્રાપ્તિ.

મેદસાવૃત્તમાર્ગત્વાત્ પુણ્યન્ચન્દ્યે ન ધાતવઃ ।
મેદસ્તુ ચીયતે તસ્માદન્નકઃ સર્વકર્મ્મસુ ॥

મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાને લીધે
બીજાધાતુઓને પોષણ નહિ મળવાથી મેહ
વધતો જાય છે, તેથી કાંચો કરવાની અશક્તિ
આવે છે

મેહવૃદ્ધિનાં લક્ષણુ

શુદ્રાસત્ત્વામોહસ્વપ્નક્રધનસાદનૈઃ ॥
યુક્તઃ ક્ષુત્સ્વેદદોર્ગન્ધૈરલ્પપ્રાણોઽલ્પમૈથુનઃ ॥
મેદસ્તુ સર્વશ્રુતાનામુદરે હિ વ્યવસ્થિતમ્ ।
અતઃ પ્વોદરે વૃદ્ધિઃ પ્રાયો મેદસ્વિનો ભવેત્ ॥
મેદસાવૃત્તમાર્ગત્વાદ્ વાયુઃ કોષ્ઠે વિશેષતઃ ।
ચરન્ સન્ધુક્તયસાગ્રિમાહારં શોષયત્યપિ ॥
તસ્માત્ સ ક્રીપા જગ્યત્યાહારં વાપિ કાલ્જ્ઞતિઃ ।
વિકારાશ્ચાશ્રુતે ધોરાન્ કાશ્ચિત્ કાલવિપર્ય-
યાત્ ॥ પતાવૃપદ્રવકરૌ વિશેષાદગ્રિમારુતૌ ।

પત્તૌ હિ દહતઃ સ્થૂલં વનદાવો વનં યથા ॥
મેદસ્પતીવ સંવૃદ્ધે સહસૈવાનિલાદયઃ ।
વિકારાન્ દારુણાન્ કૃત્વા નાશયન્ત્યાશુ
જીવિતમ્ । મેદોર્માંસાતિવૃદ્ધત્વાચ્છલસ્ફિ-
ગુદરસ્તનઃ ॥ અયથોપચયમેદાન્નરોઽતિસ્થૂ-
લ ડચ્ચતે । સ્થૂલે સ્યુર્દુસ્તરાઃ કુષ્ઠા વિસ-
ર્પાઃ સમગન્દરાઃ ॥ જ્વરાતીસારમેહાર્શઃ
શ્લીપદાપચિકામલાઃ મેદસઃ સ્વેદદોર્ગન્ધ્યા-
જ્ઞાયન્તે જન્તવોઽપવઃ ॥

શુદ્રશ્વાસ, તૃષ્ણા, મોહ, સ્વપ્ન, પીડા,
ઝાનિ, ક્ષુધા, પરસેવો, અને દુર્ગંધીપણુ,
અલ્પશક્તિ તથા અલ્પમૈથુનશક્તિ, ઉદર
મોટું થયું એમ મેદની વૃદ્ધિ થાય છે મેહ
(ચરબી) થી માર્ગો પૂરાઈ જવાને લીધે વિ-
શેષે કરીને કોઠામા ફરતો વાયુ અગ્નિને
વધારે છે તથા આહારનું શોષણ કરે છે, તેથી
પાચન જલદી થઈ જઈને લૂખ લાગ્યા કરે
છે કેટલોક કાળ ગયા પછી ઘોર એવા વિ-
કારે ઉત્પન્ન થવા લાગે છે એ રીતે અગ્નિ
અને વાયુ બે મળીને વિકારો કરે છે અને
તેઓ, જેમ દાવાનળ વનને બાળે તેમ તે
બહા માણસને બાળી નાખે છે એકદમ મેહ
વધવાથી વાયુ આદિ ધાતુઓ એકદમ દારૂણ
વિકારોને ઉત્પન્ન કરીને તુરંત જીવનનો નાશ
કરી નાખે છે. મેહ તથા માસ બહુ વધી
જવાથી માણસના કુલા, પેટ, અને સ્તનો
હાલ્યા કરે છે અથોઆ રીતે મેહ વધે છે તે
માણસ બહુ બહા કહેવાય છે. બહા માણસને
કોહ, વિસર્પ, ભગદર, જ્વર, અતિસાર,
પ્રમેહ, અર્શ, રક્તીપદ, અપચી, અને દુસ્તર
કમળો થઈ જાય છે મેદથી પરસેવો દુર્ગંધી
વાળો થાય છે તેથી તેમા ઝીણા ઝીણા જી-
વડા થાય છે

मेदवृद्धिनी चिकित्सा.

पुराणाः शालयो मुद्राः कुलत्थोद्दालको-
द्रवाः ॥ लेखना बस्तयश्चैव सेव्या मेदस्वि-
ना सदा । धूमपानं तथा क्रोधो रक्तमोक्षण-
मेव च ॥ जीर्णे च भोजनं कार्यं यवगोवृ-
मयोः सदा । उपवासोऽमुखा शय्या सत्त्वो-
दार्यं तमोजयः ॥ सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्याद्
युक्त्या विमुच्यते । श्रमचिन्ताव्यवायाध्व-
क्षौद्रजागरणभियः ॥ हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं
यवश्यामाकभोजनः । सचव्यजीरकव्योष-
हिंशुसौर्वर्चलानलाः । मस्तुना सक्तवः पीता
मेदोघ्रा वहिदीपनाः । पलत्रयं त्रिकटुकं स-
तैलं लवणान्वितम् ॥ वष्पासादुपयोगेन क-
फमेदोऽनिलापहम् । विडङ्गं नागरं सारः का-
ललोहरजो मधु ॥ यवामलकचूर्णं तु योगो-
ऽतिस्थौल्यनाशनः । मूलं वा त्रिफलाचूर्णं
मधुयुक्तं मधुदकम् ॥ बिल्वादिपञ्चमूलस्य
प्रयोगः सौद्रसंयुतः । अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो
मण्डलं सेवितो ध्रुवम् ॥ कर्कशादलवहिसिल्लि-
शतपुष्पाहिंशुसंयुक्तम् । उदरे निहन्ति नि-
यतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ सारं वाता-
रिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेभारः । मेदोहृदिवि-
नाशाय भक्तं मण्डसमन्वितम् ॥ गवेयुकानां
पिष्टानां यवानां चाय सक्तवः । सहौद्रत्रि-
फला क्वाथः पीतो मेदोहरो मतः ॥ गुडूचीत्रि-
फला क्वाथस्तथा लोहरजोऽन्वितः । अम्रजं
महिषाक्षं वा तेनैव विविना पचेत् । अति-
मुक्ताबीजमध्यं मधुलीढं हन्त्युदरवृद्धिम् ॥
मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो युक्तः ।

यद्रोरुक्कमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निष्ठां स-
कलाम् ॥ तस्य सलिलस्य पानाज्जठरे वृद्धिः
शयं याति । भाल्मप्युयुतं वारि सेवितं स्थौ-
ल्यनाशनम् ॥ उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन्
कृशतनुर्भवेत् । बदरीपत्रकल्केन पेया का-
ञ्जिकसाधिता ॥ स्थौल्यनुत्स्यादभिमन्धर-
सक्वायः शिलाजतु । शैलेयकुष्ठाशुस्देवदारु-
क्षौन्ती समुस्तान्यथ पञ्चपत्रैः ॥ श्रीवासपृ-
क्षासरपुष्पदेवपुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिष्य ।
धुतूरपत्रस्य रसेन गाढमुद्गर्चनं स्थौल्यहरं
मदिष्टम् । अमृता मुटिवेल्लवस्सकं कलिपथ्या-
मलकानि गुगुलुः । कम्बुद्विदं मधु प्लुतं
पिठकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥

इति अमृतादिगुगुलुः ॥

व्योषाग्नित्रिफलास्तविडङ्गैर्गुगुलुं समम् ।
त्वादन् सर्वाङ्गयेवृष्यापीन् मेदः श्लेष्मा-
वातजान् ॥ इति दशाङ्गो गुगुलुः ।

त्र्युषणाग्निघनवेल्लवचाभिर्भक्षयन् समघृतं
महिषाक्षम् । आशु हन्ति कफमारुतमेदो दो-
षजान् वल्लवतोऽपि विकारान् ॥ गुग्गुलुस्ता-
लमूली च त्रिफला सतिरं वृषम् । विहृता-
लम्बुषा मुष्ठी निर्गुण्डी चित्रकस्तथा ॥
एषां दक्षपलान् भागांस्तोये पश्चादके पचेत् ।
पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥
पलद्वादशकं देयं, कम्बुलोहं सुचूर्णितम् ।
पुराणसर्पिषः मत्स्यं सर्कराष्टपलान्वितम् ॥
पचेत्ताम्रपये पात्रे सुधीते चावतारिते । य-
स्यार्द्धं मासिकं देयं शिलाजतु पलद्वयम् ।
एलात्वचः पलार्धं च विडङ्गानि पञ्चत्रयम् ।

मरीचाजनकृष्णानां द्विपल च फलान्वितम् ॥
पलद्वयं तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णोक्तं बुधैः ।
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधा-
पयेत् ॥ ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्र-
कम् ॥ अनुपानं पिबेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं
तथा ॥ वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ॥
कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
मूर्च्छामोहविषोन्मादगराणि विषमाणि च ।
स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
श्रीकरं पुञ्जजननं वलीपालितनाशनम् । ना-
श्रियात् कदलीकन्दं काजिकं करमर्दकम् ॥
करिरं कारवेष्टं च ककारादिं विवर्जयेत् ।

इति लोहरसायनम् ।

शालसारादिनिर्घृहं चतुर्थांशवशेषितम् ।
परिस्तुतं ततः शीतं मधुना मधुरीकृतम् ॥
फाणितीभावमापन्नं गुढे शोधितमेव च ।
सूक्ष्मपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्य
च ॥ ऐक्यमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृत-
भाविते । पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्तं
चान्तरे धुचौ ॥ श्लेष्मानि तीक्ष्णलोहस्य
तनुपत्राणि बुद्धिमान् । खदिराङ्गारतप्तानि
बहुशः प्रक्षिपेद् बुधः ॥ सुपिधानं ततः कृत्वा
यवपल्लवे निधापयेत् । मासांस्त्रींश्चतुरो वा-
पि याषद् वा लोहसंस्तयात् ॥ ततो
जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथावलम् । उप-
युजाद्यथायोग्यमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥ एष
स्थूलं समाकर्षेन्नष्टस्यायेः प्रक्षोभनः । शो-

थघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्डूामयापहः ॥ घ्नी-
होदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनः । अभि-
व्यन्दापहरणे लोहारिष्टो महागुणः ॥

इति लोहारिष्टम् ॥

व्योषचित्रकश्चिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणी-
म् । बृहत्पौ द्वे हरिद्रे च पाठामतिविषां
स्थिराम् ॥ हिङ्गुकेवुकमूलानि यवानी धा-
न्यचित्रकम् । सौवर्चलमजार्जी च हवुषां चे-
ति चूर्णयेत् ॥ चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्यु-
र्मानतः समाः । सक्तूनां षोडशगुणे भागे
सन्तर्पणं पिबेत् ॥ प्रयोगाच्चस्व शाम्यन्ति
रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः । प्रमेहा मूढवाता-
श्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ घ्नीहा पाण्ड-
वामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः । हद्रोगो
राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्नद्वे ॥ कुम्भ-
यो ग्रहणीदोषः श्वेत्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते वह्निः स्मृतिर्बुद्धिर्वर्द्धते ॥
व्योषाद्य शक्तुप्रयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्वातृवृश्चित्रकवासकैः । नि-
म्बारग्वधवद्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाक्यैः ॥ गुह-
चीन्द्रासुराकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः । तैलमेभिः
समैः पक्वं सुरासादिरसप्लुतम् ॥ पानाभ्य-
ञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् । स्थूल-
तालस्य पाण्डवादीन् जयेत् कफकृतान्
गदान् ॥

इति त्रिफलाद्य तैलम् ।

चन्दनं कुङ्कुमोशीरम्रियङ्गुशुटिरोचनाः ।
तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरा जातिपत्रिका ॥
जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।

નલિકા નલદં કુદં હરેણ તગરં પુવમ્ ॥ ન-
વ્યાધનસં સ્પૃકા ઘોલો દમનકં તથા । સ્યૌ-
ખેયકં ચોરકં ચ શૈલેયં શૈલવાલુકમ્ ॥ સરલ
સપ્તર્ણં ચ લાક્ષા તામલકી તથા । લામજ્જ-
ક પશ્ચકં ચ ઘાતકયાઃ કુસુમાનિ ચ ॥ પ્ર-
પૌંડરીકં કર્ણં મમાર્ણં શાળમાર્ણકૈઃ । મ-
હાસુગન્ધમિત્યેતત્તૈલપ્રસ્થેન સાધયેત્ ॥ પ્રસ્થે-
દમલદૌર્ગન્ધ્યકણ્ઠકુમુદરં પરમ્ ॥ અનેનાખ્ય-
ક્તગાત્રસ્તુ દૃદઃ સપ્તતિકોઽપિ વા ॥ યુવા
મવતિ શુક્રાઢ્યઃ સ્ત્રીગામત્યન્તવલ્લભઃ ।
સુભગો દર્શનીયશ્ચ ગચ્છેશ્ચ પ્રમદાશ્ચતમ્ ॥
વન્ધ્યાપિ લભતે ગર્ભં વળ્ડોઽપિ પુરુષાયતે
અપુત્રા પુત્રમાપ્નોતિ જીવેશ્ચ શગ્દાં શતમ્ ॥
इति महासुगन्धितैलम् ।

इति मेहोरोगाधिकारः ।

બૂના ચોખા, મગ, કળથી, કોરક, કોહરા, તથા લેખનખરિતનુ સેવન મેહવાળાએ કરવું બેઠબે. ધૂમાડો પીવો, કોધ કરવો અને લોહી કઠાવવું છેક પચી ગયા પછીજ જવ તથા ઘઉંનું ભોજન કરવું ઉપવાસો, અણુમત્તાં શયનો, મનની ઉદારતા અને નિદ્રા વગરના થવાથી બાડાપણું મટી જાય છે અત્યંત તૃપ્ત રહેવાથી બાડાપણું યાય છે. માટે એ તેના ઉપાયો છે શ્રમ, મૈથુન, પંથ, મધ તથા રાતનાં ભજનરણ, ચિતા, જવ તથા શાભાનું ભોજન, કરનારનું બાડાપણું મટી જાય છે.

ચવક, છૂંદ, સૂક, મરી, પીપર, હિંગ, સંચળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ નાખીને કહિના પાણીની સાથે સાધવો ખાવાથી મેહા ચરબી હણાય જાય છે. અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ, તેલ, અને સૈંધવ છ માસ સૂધી ખાવાથી કફ, મેહ, અને વાયુ, હણાય જાય છે.

વાવડાંગ, સૂક, જવખાર, લોહભસ્મ મધ, જવ, તથા આમળાનું ચૂર્ણ ખાવાથી અત્યંત બાડાપણું મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાના મૂળનું ચૂર્ણ અથવા ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું. મધ અને પાણી મેળવીને પીવું, ગૃહતપચ્ચમૂલનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું આ પ્રમાણે આખીસ ક્વિવસ સૂધી કરવાથી અત્યંત બાડાપણું અવશ્ય મટી જાય છે કકવાપરવળ અને ચિત્રકનો કવાથ સુવા તથા હિંગનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી પેટમાંથી સર્વ રીતે થરેલી ચરબીની વૃદ્ધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

એરડાના પાનની રાખમા હિંગ નાખી ખાધને ઉપરના બાડા રમડા સહિત ભાત ખાવાથી ચરબીની વૃદ્ધિનો નાશ પામી જાય છે શેગી તથા જવને ફળીને કચેલો સાધવો તથા ત્રિક્ષ્ણાનો મધ નાખેલો કવાથ પીવાથી મેદની વૃદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે.

ગળો તથા ત્રિક્ષ્ણાનો કવાથ લોહભસ્મ નાંખીને પીવાથી મેદની વૃદ્ધિ મટી જાય છે

ગળો તથા ત્રિક્ષ્ણાના કવાથમાં શિલા-શ્લિત અથવા ગૂચળ પકાવીને ખાવાથી મેદની વૃદ્ધિ મટે છે.

માથવી લતાનાં બીજોના ગર્ભ મધમાં ચાટવાથી પેટનો વધારો મટી જાય છે.

પથ્થજમવાનો નિયમ રાખીને ચિત્રક મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી મેહવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

એરડાનાં મૂળને મધમાં રાત્રે પલાળી રાખીને સવારે પીવાથી પેટનો વધારો મટે છે.

પ્રાતઃકાળમાં નિત્ય મધ અને પાણી મેળવીને પીવાથી જાડાપણું મટી જાય છે.

રંધેલા અન્ન ઉપરનો જાંચે રગડો ઉનો ઉનો પીવાથી શરીર પાતળું થાય છે.

ગોરડીનો પાનનો કલ્ક નાંખીને કાંજ માં પકાવેલી પેયાથી મેઢવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

અરણીનો કવાથ શિલાજિત્ નાંખીને પીવાથી જાડાપણું મટે છે.

શિલાજિત્, કઠં, અગરૂ, દેવદાર, રેણુ-કબીજ, મેથ, નાકછીંકણી, લોભાન, કપૂરી-મધુરી, રામ તુળસી, અને લર્વાંગને ધંતુરાના પાનના રસમા વાટીને શરીરે ચોળવાથી જાડાપણું મટી જાય છે.

અમૃતાદિ ગુગુલુ.

ગળો એક ભાગ, એળચી બે ભાગ, વાવડીંગ ત્રણ ભાગ, ઈંદ્રજવ આર ભાગ, પાંચ ભાગ બેઠા, છ ભાગ હરડે, સાત ભાગ આ-મળાં, આઠ ભાગ ગુગળ, આમને મધમાં આટવાથી ફેલ્લીઓ, જાડાપણું, અને ભગ-હરનો નાશ થાય છે.

દશાંગ ગુગુલુ.

ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, મેથ, અને વાવડીંગ, તથા એ સર્વ જેટલો ગુગળ, મેળવીને ખા-વાથી મેઢ, કફ, આમ વાચુ તથા તેથી ઉ-ત્પન્ન થયેલા સઘળા રોગો મટી જાય છે.

ત્ર્યુપણાદિ ગુગુલુ.

સંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, મેથ, અને વજ્રતુ ચૂર્ણ ગુગળમાં નાંખીને તેમાં ગુગળ જેટલુંજ ઘી મેળવીને ખાવાથી વાચુ તથા મેઢથી થયેલા પ્રબળ વિકારો પશુ તુ-રત મટી જાય છે.

લોહ રસાયન.

ગુગળ, કાળી મૂસળી, ત્રિકુલા, ખેર, અરડુસી, નસોતર, ગોરખમુંડી, સૂઠ, નગડ, અને ચિત્રક ચાળીસ ચાળીસ તોલાભાર લઈ તેનો ૧૨૮૦ તોલા પાણીમા કવાથ કરવો થોથા ભાગતુ પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળીને તેમા ૪૮ તોલા ભાર કાંતલોહની ભરમ, ૬૪ તોલા જૂનુ ઘી, અને ૩૨ તોલા ભાર આકર નાંખીને તેને પાણુ ત્રાભાના વાસણમા પકાવણું ટાકું પાડીને તેમાં ૩૨ તોલા મધ, આઠ તોલા શિલાજિત્, બે તોલા એળચીની છાલ, ખાર તોલા વાવડીંગ, આઠ તોલા મરી, આઠ તોલા રસવતી, ચાર તોલા પીપર, આઠ તોલા હિરાકસી, નાખી ખુબમથીને એક સ્તિગ્ધ વાસણમા રાખવુ. વમન, વિરેચના-દિથી દેહશુદ્ધિ કરીને આ લોહ રસાયનમાથી એક તોલા જેટલું ખાઈને જીપર દૂધ તથા જાંગલ માંસનો રસ પીવો આ રસાયન શ્રેષ્ઠ છે, અને તે વાચુ, કફ, કોઠ, પ્રમેહ, ઉદર રોગો, કમળો, પાડુરોગ, સોજા, ભગ-હર, મૂર્ચ્છા, મોહ, ઝેર, ઉન્માદ, અને વિષમ ઝેરોને પશુ મટાડી દેછે, જાડાઓને પાતળા કરનાર આ ઉત્તમ રસાયન છે, મેઢ વાળાને મહોપધ રૂપ છે, પાતાળ જેવડા થયેલા મ્હો-ટા પેટને પાતળું કરી નાખે છે, બળ તથા યુદ્ધિ આપેછે, તથા ઉત્તમ વાલકરણ છે, લક્ષ્મી તથા પુત્રો આપેછે, અને વળીયાં તથા પળિયાનો નાશ કરનાર છે. આ રસાયન વાપરનારાઓ કેળનો કફ, કાંજ, કરમદા, કેરડાં કારેલાં, અને જેનાં નામોમા પ્રથમ અક્ષર ક આવતો હોય એવા સર્વ પદાર્થોના ત્યાગ કરવો.

લોહારિષ્ટ.

શાલસારાદિગણનાં ઔષધોનો કવાથ કરી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે વઘાથી ગાળી ટાઢો પાડવો. પછી તેમા મધ, જોળનો રાખ જેવો પાક, અને પિપ્પલ્યાદિગણના ઔષધોનાં ચૂર્ણો, એ સર્વને મેળવીને ઘી ભરવાના રીઠા થયેલા, સ્વચ્છ અને પીપરના ચૂર્ણથી તથા મધથી લીંપેલા ઘડામા ભરવું. પછી વિદ્વાન્ વૈદે ગજવેલનાં ઝીણાં, પાતળા, અને લીસાં કરેલાં પત્રાઓને ખેરના ટાઝ-ઓથી વાર વાર તપાવી તપાવીને એ ઘડામા ઠારવા. પછી તે ઘડાતુ મુખ સારી રીતે બંધ કરીને ત્રણ કે ચાર માસ સૂધી, અથવા તેા સર્વ લોહુ ગળી બાથ ત્યા સૂધી, તે ઘડાને જવના ઠગલામાં દાટી મૂકવો. અદર લોહુ રસરૂપ થાયછે તે લોહારિષ્ટ કહેવાયછે. શરિ-રાદિ બળને અનુસરીને પ્રભાતકાળમા લોહારિષ્ટ ખાધને જીપર ચોખ્ખ લોજન કરવામાં આવે તેા બહુ શરીર પાતળું થાયછે, નાથ પા-મેલ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે; અને સોજા, કોઠ, પ્રમેહ, શુદ્ધ, પાંડુ, બરલ તથા ઉદરના રોગો, અને અભિષ્પંદનો નાથ થાયછે વિ-ષમ જ્વર તુરત મટેછે, તથા ઘણાં ચૂણો કરેછે

(૨૪) ઓષાધસકતુ પ્રયોગ

સુઠ, મરી, પીપર, બમણો ચિત્રક, સરગવો, ત્રિકુળા, કડુ, બને બાતની સોરી-ગણીઓ, હળદર, દારૂહળદર, કાળીપાઠ, અતિવિષ, સમેરવો, હિંગ, સોપારીનાં મૂળ, અજમા, પાણા, સચળ, છૂડ, અને પલા-શીનાં ચૂર્ણ, ઘી, તથા, મધ, એ સર્વ સમ ભાગે લઈને સોળગણુ સાથવામાં નાખીને તે સાથવો ખાવાથી તૃપ્તિથી થયેલા રોગો પ્રમેહો, મૂઠવાત, કોઠ, અર્શ, કમળો, બરલ-

રોગ, પાંડુરોગ, સોજો, મૂતકૃચ્છ, અરૂચિ, હૃદયના રોગ, ક્ષયરોગ, ઉષરસ, શ્વાસ, ગલ-ગ્રંથ, કૃમિઓ, અહણી, બહુધોળાપણુ, અને બહુભાગપણુ, એ સર્વ નાથ પામેછે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, અને યુદ્ધિ વધેછે.

(૨૫) ત્રિકુળાધ તૈલ.

ત્રિકુળા, મોરવેલ, નસોતર, ચિત્રક, અરડુગી, લીમડો, ગરમાળો, વજ, સાત્વિન, હળદર, ગળો, ધરૂવારૂણી પીપર, કઠ, સર્પવ, અને સૂંઠના સમ ભાગ કલ્કોથી પકવેલુ મુરસાદિગણુના કવાથ સાથે તેલ પીવાથી, અવ્યય અને કોગળા કરવાથી, તથા નસ્ત્ર અને પિચકારી લેવાથી, ભાગપણુ, આળસ, પાંડુ, અને કફના, રોગો મટી બાથ છે

મહાસુગંધી તૈલ.

ચદન, કેસર, વાળો, ઘઉંલો, એળચી, ગોરોચના, ચદ્રસ, અગરૂ, કસ્તુરી, કપૂર, બાવત્રી, બાયકેળ, મરિચકકોલ, સોપારી, લર્વાંગ, ગુલસુખો, જટામાત્રી, કઠ, રેણુક-બીજ, નવા નખલા, તગર, કપૂરી મધુરી, હીરામોળ, ડમરો, બરૂંઠ, અધિપર્ણ, શિલા-જિત, અબુકળાળ, દેવદાર, સાત્વિન, લાખ, લોચઆમલી લામજ્જક, પક્ષકાક, ધાવણીનાં ફૂલ, પ્રપૌડરીક, અને કચરો, એ દરેક પા પા તેલો લઈ, તેની સાથે ચોસઠ તેલો તેલ પકાવવું. આ મહા સુગંધી તૈલથી પરસેવો, મળનુ ડુંગીધીપણુ, અળ, તથા કોઠ સારી પેટે મટી બાથ છે. આ તેલનો અવ્યય કર-વાથી સિતેર વર્ષનો વૃદ્ધ પણ જુવાન, ઘણા વીર્યવાળો, સ્ત્રીઓને બહુજ પ્રિય, ભાગ્ય-શાળી, રૂપાળો, અને સો સ્ત્રીઓને રમાડી શકે એવો થાયછે, આ તેલથી બાંઝણીને ગર્ભ

રહેછે, નપુસક મદદ જોવો થાય છે. અપુત્ર
છી પુત્રવાળી થાયછે, અને આયુષ્ય સો
વર્ષનું થાયછે

મેદની વૃદ્ધિનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કાર્યધિકાર (શરીરનું-

પાતળાપાણું)

દુબળાપણાનાં નિદાનો

વાતો રૂક્ષાન્નપાનાનિ લઘ્વનં પ્રમિતાશ-
નમ્ । ક્રિયાતિયોગઃ શોકઃ વેગનિદ્રાવિ-
નિગ્રહ ॥ નિસં રોગો રતિર્નિસં વ્યાયામો
મોજનાલ્પતા । મીતિર્થનાદિચિન્તા ચ
કાર્યકારણમીરિતમ્ ॥

લઘ્વનમુપવાસ । પ્રમિતમલ્પ । ક્રિયાતિયોગ
વમનવિરેકાદ્યતિવિધાન વેગનિદ્રાવિનિગ્રહ નિદ્રા-
નિગ્રહો વિરોધાય ॥

વાયુ, રૂક્ષ અન્નપાનો, લાઘવ્ય, અલ્પ
ભોજન, ક્રિયાઓનો અતિવેગ, શોક, વેગોનું
રોકવું, નિદ્રાને રોકવી, નિત્યરોગ, નિત્ય મૈ-
થુન, નિત્ય કસરત, ભોજન થોડું મળવું, બધ,
ધન વગેરેની ચિંતા, એ સર્વથી શરીર પા-
તળુ પડી જાયછે

કૃશનાં લક્ષણો

શુષ્કસ્ફિગુદરગ્રીવો ધમનીજાલસન્તતિઃ ।
ત્વગસ્થિશ્લેષોડતિકૃષ્ઠઃ સ્થૂલપર્વાનનો મતઃ॥

કુલા પેટ, અને ઠોક સૂકાયલાં હોય,
નસોની બળ દેખાતી હોય, આમડી તથા
હાડકાંજ દેખાતા હોય, સાધાઓ તથા મુખ
બાંકાં હોય, તે કૃશ કહેવાયછે

કૃશતાના રોગો.

હ્રીઠ્ઠાસક્ષયશ્વાસશૂલ્માર્ષાસ્તુદરાણિ ચ।
મૃશં કૃશં પ્રધાવન્તિ રોગાથ ગ્રહ્ણીમુત્તાઃ ॥

બરલનો રોગ, ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ,
શુલ્મ, આર્ષ, ઉદરરોગો, અને ગ્રહણી વગેરે
રોગો દુબળાને થાયછે.

કૃશ છતાં બળવાન હોવાનું કારણ.

કશ્ચિદન્યઃ કૃશોડતીવ ચલવાન્ દૃશ્યતે
તદા ॥

આધાનસમયે यस્ય શુક્રભાગોડધિકો
મવેત્ । મેદોભાગસ્તુ હીનઃ સ્પાત્ સ કૃશો-
ડપિ મહાબલઃ ॥ યસ્યાધાનસમયે જનયિતુ
શુક્રસ્યાધિક્ય મવતિ । મેદસોડલ્પતા તસ્ય
કૃશસ્યાપિ વદુભલમિત્યર્થે ॥

કેટલાક બહુ દુબળા હોય તે પશુ
બળવાન હોયછે, તેનું કારણ એ છે કે ગર્ભ-
ધાન સમયે જો વીર્ય અધિક હોય અને મેદ
ઓછો હોયતો તે કૃશ છતાં પશુ બળવાન
હોય છે

બડો છતાં નિર્બળ હોવાનું કારણ.

કસ્યચિત્ સ્થૂલસ્યાપિ તાદૃગ્બલં ન
દૃશ્યતે ।

મેદસસ્ત્વધિકો યસ્ય શુક્રભાગોડલ્પકો
મવેત્ ॥ સ સ્ત્રિમ્બોડપિ સુપુષ્ઠોડપિ ચલ-
હીનો વિલોક્યતે । વ્યાસ્યાન પૂર્વેવત્ ॥

કેટલાક બડા માણસ નિર્બળ હોય
છે, તેનું કારણ એ છે કે જો મેદ વધુ હોય
અને વીર્ય ઓછું હોય, તે સિન્ધ અને પુષ્ક
છતાં પશુ બળહીન હોય છે,

કાર્યની ચિકિત્સા.

રૂક્ષાદિનિમિત્તે તુ કૃષ્ણે યુક્તિ મેષ-
જમ્ । બુંદ્વળં ચલકુદ્વૃષ્ણં તથા વાજીકરં
ચ યત્ ॥ પીતાશ્વગન્ધા પયસાર્દમાસં ઘૃ-
તેન તૈલેન મુલ્લામ્બુના વા । કૃષ્ણસ્ય પુષ્ટિ
વપુષો વિષત્તે ચાલસ્ય શ્ણસ્યસ્ય યયામ્બુ-
ટ્ટિઃ ॥ અશ્વગન્ધસ્ય કલ્કેન કાથે તસ્મિ-
ન્ પયસ્યપિ । સિદ્ધં તૈલં કૃષ્ણાજ્ઞાનામભ્ય-
જ્ઞાદઙ્ગપુષ્ટિદમ્ ॥ ઇતિ અશ્વગન્ધતૈલમ્ ।

પુષ્ટિકુદ્બાલરોગોક્તમશ્વગન્ધાઘૃતં મજેત્ ।
વાજીકરોદિત તદ્વદશ્વગન્ધાઘૃતાદિકમ્ ॥

૩૬ આસોદિકથી દૂધપાપણુ આપ્યું
હોય તો તેને બળ આપનારા, ધાતુ પૌષ્ટિક,
વૃધ્ધ, અને વાલકરણુ આપવા. દૂધ, ધી,
તેલ, કે જરા ગરમ પાણી સાથે આસોદિક
ચૂર્ણ એક પખવાડિયા સુધી પીવાય, તો જેમ
જળથી ધાન્ય પુષ્ટ થાયછે તેમ શરીર
પુષ્ટ બનેછે

અશ્વગન્ધા તૈલ.

આસોદના કવાયમા આસોદનાજ ૩
દક સાથે દૂધમા પકાવેલ તેલના અન્યગથી
કૃષ્ણ માણસનું શરીર પુષ્ટ થાયછે.

અશ્વગન્ધા ઘૃત.

બાળ રોગોના પ્રકરણુમા કહેલ અશ્વ-
ગન્ધા ઘૃત, તથા વાલકરણુના પ્રકરણુમાં
કહેલ અશ્વગન્ધા ઘૃત, વગેરે પશુ પૌષ્ટિક છે.

કાર્યની અસાધ્યતા

સ્વભાવાદિકાશ્યો યઃ સ્વભાવાદલપ-
વાવકઃ । સ્વભાવાદલ્લો યશ્ચ તસ્ય ના-
સ્તિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ કાર્યચિકિત્સા ।

સ્વભાવથીજ અતિ દુખળો હોય, સ્વ-
ભાવથીજ અગ્રિમદ હોય, અને સ્વભાવથીજ
નિર્બળ હોય, તેના ઉપાય નથી.

કાર્યનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મેદરોગનો અધિકાર.

મેદા રોગની ચિકિત્સા.

વાસાદલ્લસો લેપાચ્છક્રૂર્ણેન સંયુતઃ ।
ચિત્તવપ્તરસો વાપિ માત્રદૌર્ગન્ધ્યાનાશનઃ ॥
અલમ્બુષામવં વૃર્ણે પીતં કાષ્ઠિકસંયુતમ્ ।
દૌર્ગન્ધ્યં નાશયત્યાશુ દૃષ્ટં વેદોમવં નૃણા-
મ્ ॥ ચિત્તવશ્ચિવા સમભાગા લેપાદ્મુજમૂ-
લમન્ધમપહરતિ ॥ ચિત્તાપત્રસ્વરસં ઘ્રિ-
તકલ્કાદિયોજિતં જયતિ ॥ દુગ્ધહરિદ્રોદ્ર-
ર્તનમચિરાચિરદેહદૌર્ગન્ધ્યમ્ । શિરીપલ્લા-
મજ્જકદેમલોઘ્રેસ્ત્વગદોષસંસ્વેદહરઃ પ્રથર્ષઃ ।
પન્નામ્બુલોહામયચન્દનાનિ શરીરદૌર્ગન્ધ્ય-
હરઃ પ્રદેહઃ ॥ શિલ્મોચિરસો યૂક્તશૂર્ણેન્દ-
ધિફેનજૈઃ પ્રલેપેન હરતાશ્ચ દેહદૌર્ગન્ધ્ય-
મુત્કટમ્ ॥ હરીતકીં તુ સમ્પિપ્પ્ય માત્રમુદ-
ર્ચયેન્નરઃ । પશ્ચાત્ ક્ષ્માનં પ્રકુર્વાત દેહસ્વેદ-
પ્રક્ષાન્તયે ॥ હરીતકી લોઘ્નપ્પરિશ્પષં ચૂત-
ત્વચો વાદિમલ્લકલ્લં ચ । શ્ણોઙ્ગરામઃ
કથિતોઙ્ગનાનાં જમ્બવાઃ કષાપસ્યુ નરા-
ધિપાનામ્ ॥ ગોમૂત્રપિષ્ટં વિનિહન્તિ કૃષ્ણં
વર્ણોઙ્ગલ્લઃ ગોપયસા ચ યુક્તમ્ । કસા-
દિદૌર્ગન્ધ્યહરં પયોભિઃ ક્ષતં વશ્ત્રીકુદ્રજની-
દ્રવ્યેન ॥ બમ્બૂલસ્ય દલ્લૈઃ સમ્પગ્ધારિણો પ-
રિપેષિતૈઃ । માત્રમુદ્ગતેયેત્વચાદ્રીતકયા

મુપિષ્ઠયા ॥ મૂય ઉદ્ધર્ત્તનં કૃત્વા પથાત્ જ્ઞાનં
સમાચરેત્ ॥ મસ્વેદાત્ મુચ્યતે શીઘ્રં તતસ્ત્વેવં
સમાચરેત્ ॥ પથ્યા નસ્ત્રીચન્દનકુષ્ઠસર્જૈઃ
પુનઃપુનઃશ્વાગુલ્મકેરાભ્યામ્ ॥ ઘ્રુષો જનાનાં
હૃદયાપહારી વિલ્વાતનામા મલયાનિલોઽ-
યમ્ ॥ ચળ્દાલ્યયા તિલૈર્લેખં શિરીષોશીર-
કેશરૈઃ ॥ ઉદ્ધર્ત્તનં ભવેત્ ગ્રીભે સ્વેદકર્મનિ-
વારણમ્ ॥ મુરયા સમભયાફલચૂર્ણં મધુના
વિલિહ્ય મન્યુષે ॥ સ્વેદાનં હત્વા લભતે
પુરુષોઽપ્યત્યન્તસૌરમ્યમ્ ॥ મહીકુસુમાભય-
કરિલેપો ધર્મે વિચર્ચિકાદાહે ॥ વિચકિલ-
પત્રહરિદ્રે પર્કટિપંચં ચ દૂર્વયા સહિતમ્ ॥
સમ્પિપ્પ્ય ગાત્રલેપાદ્ ધર્મવિચર્ચી શમં
યાંતિ ॥ હસ્તપાદદ્ધૃતૌ યોજ્યં ગુગુલોઃ પચ્ચ-
તિક્તકમ્ ॥ અશક્તૌ પચ્ચતિક્તં વા પર્ક-
સ્વાદેદતન્દ્રિતઃ ॥

इति मेदोरोगाधिकार ॥

અરઠ્ઠીનાં પાનના રસમા શખનુ
ચૂર્ણ વાટીને તેના લેપ કરવાથી શરીરની
દુર્ગંધ મટી જાય છે.

ખીલીપત્રના રસમા શખનુ ચૂર્ણ વા-
ટીને લેપ કરવાથી શરીરની દુર્ગંધ મટે છે
ગોરખમુંડીનુ ચૂર્ણ કાળમાં પીવાથી
મેઢની દુર્ગંધ મટી જાય છે એ સિદ્ધ વાત છે.

સમભાગે ખીલીપત્ર તથા હરડેને વા-
ટીને લેપ કરવાથી કાખની ગંધ મટે છે.

આંખલીના પાનના રસમા કોઈ સારે
કદકનાંખીને લેપ કરવાથી દુર્ગંધ મટે છે

હળહરને દૂધમા વાટી શરીરે ઝાળ-
વાથી લાંબાકાળની દુર્ગંધ પણ મટી જાય છે
સરસડિયો, પીળોવાળો, નાગકેશર,

અને લોહરનુ ચૂર્ણ શરીરે ધસવાથી આમડીનં
દોષ તથા પરસેવો મટી જાય છે

ખીલીપત્ર, વાળો, કાળો અગરૂ, કાળો
વાળો, અને ચઢનને વાટી શરીરે ઝાપડવાથી
શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી જાય છે.

પ્રાક્ષીના રસમા સસુદ્રફીણનુ ચૂર્ણ વા-
ટીને લેપ કરવાથી શરીરનુ ભારે દુર્ગંધીપણું
તુરત મટી જાય છે

હરડે વાટીને શરીરે ઝાળીને ન્હાવાથી
પરસેવો મટી જાય છે

હરડે, લોહર, લીમડાના પાન, આભા
ની તથા ઢાડમની છાલો, એઓને વાટીને
શરીરે લેપ કરવાથી સ્ત્રીઓના શરીરની દુ-
ર્ગંધ નાશ પામે છે

જાળુના પાનના કદકને લેપ કરવાથી
શરીરની દુર્ગંધ મટી જાય છે, આ ઉપાય
રાબ્બાઓને દેવા યોગ્ય છે.

હરડે, લોહર, લીમડાના પાન, આભા-
ની તથા ઢાડમની છાલો, એમને ગોમૂત્રમા
વાટીને લેપ કરવાથી કોઠ મટે છે, ગાયના
દૂધમા વાટીને લેપ કરવાથી વર્ણ ઉજળો
થાય છે, પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી દુ-
ર્ગંધ મટે છે, અને હળહર તથા ઢાડ હળહર
સાથે વાટીને લેપ કરવાથી ખીબ લોહો વશ
થાય છે

મલયાનિલ ધૂપ.

બાવળના પાનને ખૂબ પાણીમા વા-
ટીને શરીરે ઝાળવાં, પછી પાણીમા હરડેને
ખૂબ વાટીને શરીરે ઝાળવી, એ રીતે ખીબ-
વાર કરીને પછી ન્હાઈ લેવું, એથી પરસેવો
મટી જાય છે. નાદા પછી હરડે, નાનો નખલો,
ચઢન, કઠ, રાળ, અગરૂ, અને સાકરનો મલ-

આનિલ નામનો ધૂપ વારવાર કરવો. એથી શરીરમાં મુગધ થઈ માણસોનું મન હરાયછે.

હાડકાળદર, તલ, લોહર, સરસડિયાની છાલ, વાળો અને કેસરને વાટીને શરીરે ચોળવાથી ઉનાળામાં પરસેવો થતો નથી.

હરકેના ચૂર્ણમાં મદિરા તથા મધ નાંખીને પ્રાતઃકાળમાં ચાટવાથી પરસેવો મટી જઇને બહુ મુગધ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધામ થતો હોય અને અળાઇઓ થતી હોય તો ડાહરનાં પાન, કાળાવાળો, અને નાગકેશરનો લેપ કરવાથી પીડા સાત થાયછે.

ડાહરનાં પાન, હળદર, રતવેલિયાનાં પાન, અને ધોને વાટી શરીરે લેપ કરવાથી અળાઇઓ મટી જાયછે.

હાય પગ ઝાગળતા હોય તેા બૂગળ તથા પથતિક્ત નામનુ ધી ચોળવુ. શરીરમાં થકિત ન હોય તેા પંચતિક્ત બી કાળ-છથી ખાવુ.

મેદ સંવંધી રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉદરરોગનો અધિકાર.

ઉદરરોગનાં નિદાન.

રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેઽગ્રી સુતરામુદરાણિ ચ ॥ અજીર્ણાન્મલિનૈશ્ચાસૈર્જીયંતે મલસચ્ચ-યાત્ ॥

અગ્રી મન્દે સર્વે રોગાઃ જાયન્તે કિન્તુ સુતરામ અતિશયેન ઉદરાણિ જાયન્તે । (અપરાનપિ હેતુ-નાહ) અજીર્ણાત્ । મલિનૈશ્ચાસૈઃ અત્યન્તદોષ-જનકૈઃ । મલસચ્ચયાત્ । મલનાં દોષાણાં પુરી-વસ્ય ચાતિશુદ્ધેઃ અગ્રોદરશબ્દેનોદરસ્યો રોગ ઉચ્યતે ।

(યત આહ) અર્થતો ધર્મતાત્પર્યાખ્યા તત્તસવીપનયાપિ ચ । તત્સાહચર્યાચ્છબ્દાનાં વૃચિરુક્તા ચતુર્વિધા ॥

રોગો સર્વે જઠરાગ્નિ મંદ થવાથી થાય છે, પણ તેમાં ઉદરરોગો વિશેષ થાય છે. અ-છર્ણ, મલીન અભો અને મળનો સંચય થવાથી ઉદરરોગો થાય છે.

ઉદરરોગોની સંપ્રાપ્તિ.

ક્લ્લા સ્વેદામ્બુવાહીની દોષાઃ સ્રોતાંસિ સ-ચ્ચિતાઃ । માણામ્યપાનાન્ સંદૃષ્ય જનયન્ત્યુ-દરં નૃણામ્ ॥

ભોતોમાં એકત્ર થયેલા દોષો પરસેવો તથા જળની વાહિનીઓને શક્તિ હોને માણુ-વાયુ, અગ્નિ, તથા અપાન વાયુને દૂષિત કરે છે, તેથી માણસને ઉદરરોગો થાય છે.

ઉદરરોગોનાં સામાન્ય રૂપ.

આધ્માનં ગમનેઽશ્ચક્રિદૌર્બલ્યં દુર્બલાગ્રિતા । શ્લેષઃ સદનમજ્જાનાં સન્નોવાતપુરીષયોઃ ॥ દાહસ્તન્દ્રા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ધવન્તિ હિ ।

આહરો, ચાલવાની અશક્તિ, નિર્બ-ળતા, મંદાગ્નિ, સોમો, અગ્નિમાં પીડા, વાયુ તથા મળનો અટકાવ, શુદ્ધ, અને તંદ્રા, એ સર્વ ઉદરરોગોમાં થાય છે.

ઉદરરોગોનો સંખ્યા.

પૃથગ્દોષૈઃ સપત્સૈશ્ચ ગ્રીહષદ્ધસતોદકૈઃ ।

સમ્પવન્ત્યુદરાણ્યઘ્નો તેષાં લિઙ્ગં પૃથક્ કૃણુ ॥

એક એક દોષથી, ત્રણે દોષોથી, બરલ વધવાથી, ગુણના રોગથી, આંતરડાંના ક્ષત-થી, અને પેટમાં પાણી ભરાવાથી, એમ આઠ પ્રકારના ઉદરરોગો છે. તેમનાં જુદાં જુદાં નામો સાંભળો.

વાતોદરનાં લક્ષણ.

તત્રવાતોદરે શોષઃ પાણિપાત્રાભિકૃતિષ્ઠુ ।
કુક્ષિપાશ્વોદરકટીપૃષ્ઠરુક્ પર્વમેદનમ્ ॥ શુ-
ષ્કકાસોડ્ગ્નમર્દશ્ચ ગુરુતા મલસંગ્રહઃ । ડ્યા-
વારુણત્વગાદિત્વગક્ત્માદ્રાસટ્ટદિમત્ ॥ સ-
તોદમેદમુદરં તતુકુળશિરાતતમ્ । આધ્મા-
તદતિવચ્છન્દમાહતં પ્રકરોતિ ચ ॥ વાયુશ્વા-
ત્ર સરૂક્ષન્દો વિચરેત્ સર્વતોગતિઃ ।

પાણિપાદિત્યત્ર વ્યજ્જનાત્પાચ્છન્દ આર્ષત્વાત્ ।
કુક્ષિપાશ્વોદરેત્યત્ર કુક્ષિચન્દ ઉદરસ્ય વામદક્ષિ-
ણમાગદ્વયવાચી । સર્વતોગતિ સક્લકોષ્ઠે સચ્ચરન્ ॥

વાતોદર થાય તો હાથ, યગ, નાભિ, અને કુખમાં સોજો થાય છે. પેટ, પડખાં-
ઓ, કમર, અને પીઠમાં પીડા તથા સાં-
ધાઓમાં તૂટ થાય છે. સૂકી ઉધરસ,
અંગોત્રી બાંગડું, બારેપણું, મળનેા સંચય,
આમડી વગેરેમાં કાળાશ તથા રતાશ થાય
છે, અને દરદ ધડીમાં વંધે છે અને ધડીમાં
ધટે છે. પેટમાં આંકડી આવે છે, પેટમાં
ઝીણી ઝીણી કાળી નસો દેખાય છે, પેટ
ઠોકવાથી વાયુ ભરેલી ધમણ જેવો અવાજ
થાય છે, અને વાયુ આખા કોઠામાં પીડા
તથા અવાજ કરતો ફરે છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણ.

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્છા દાહસ્તદકકા-
સ્યતા । અમોતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાહુ-
દરં હરિત્ ॥ પીતવાત્રં શિરાનન્દં સસ્વેદં
સોષ્મ દહતે । ધૂમાયતે મૃદુસ્પર્શં ક્ષિપ્રપાકં
પ્રદૂયતે ॥

શાકવર્ણો હરિત્ । સોષ્મ અન્તસ્તાપયુક્તમ્ ।
દહતે બહિર્વાહયુક્તમ્ । ધૂમાયતે ધૂમભિવોદ્ગમતિ ।

ક્ષિપ્રપાક ક્ષિપ્રપાકાજ્જલોદર જાયતે । પ્રદૂયતે
વ્યથતે ।

પિત્તોદર થયે હોયતો જ્વર, મૂર્છા,
દાહ, તૃષ્ણા, યુખમાં તીખાશ, જામ, અતિ-
સાર, તથા પીળાશ થાય છે, પેટ લીલું થાય
છે, પેટ ઉપર પીળી રાતી શિરાઓ બધા-
મલી દેખાય છે, અને પરસેવો તથા ગરમી
અને દાહ બળે છે ધુમાડો નીકળતો હોય
એવું, અને તુરત પાકે એવું પેટ થાય છે,
તુરત પાકી જવાથી તેમાંથી જળોદર થાય છે.

કફોદરનાં લક્ષણ.

શ્લેષ્મોદરેડ્ગ્નસદનં શ્વયશુર્ગૌરવં તથા ।
તન્દ્રોત્કેશોડ્ગ્નચિઃ સ્વાપઃ કાસઃ શ્વૈક્લ્યં
ત્વગાદિષુ ॥ જ્વરં સ્તિમિતં સ્ત્રિગર્ભં શુક્ર-
રાજીતત્વં મહત્ । ચિરાભિટ્ટદિકિન્નિં શ્રીત-
સ્પર્શં શુરુ સ્થિરમ્ ॥

સ્વાપ સ્પર્શાજ્ઞતા । ગૌરવમજ્ઞાનામ્ । તન્દ્રા-
નિદ્રાબાહુલ્યમ્ । ઉત્કેશો દહ્તાસઃ । શુક્રરાજીતત
શુક્રશિરાવ્યાસમ્ ।

કફોદરમાં અંગેમાં પીડા, સોજા, બારે-
પણું, તદ્રા, ઉત્કેશ, અરુચિ, નિદ્રા, ઉધ-
રસ, આમડી વગેરેમાં ધોળાશ, અને ઉદર
સજ્જડ તથા સિન્ધ થાય છે, વળી પેટ
ધોળી નસોથી વ્યાપ્ત, મોઢું, હાંથે કાળે વધ-
નાર, કઠણ, ટાઢું, બારે, અને ગડગડાટવાળું
થાય છે.

સનિપાતોદરનાં લક્ષણ.

ક્ષિયોડ્ગ્નપાનં નસલોમમૂચવિહારતૈર્વૈશુ-
ક્તમસાશુદ્ધતાઃ । યસ્યે પ્રયચ્છન્ત્યરયો ગ-
રાંશ્ચ દુષ્ટામ્બુદ્વીવિષસેવનાશ્ચ ॥ તસ્યાશુ
રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ કુર્યુઃ સુધોરં જઠરં

શિલિજ્ઞમ્ । તચ્છીતવાતે મુશ્નદુર્દિને ચ વિ-
શેષતઃ કુપ્યતિ દક્ષતે ચ ॥ મ ચાતુરો
મૂર્છતિ હિ પ્રસક્તં પાણ્ડુઃ કૃષ્ણઃ મુષ્યતિ
તૃષ્ણયા ચ । દૂષ્યોદરં કીર્તિતમેતદેવ શ્રીહો-
દરં કીર્તયતો નિબોધ ॥

હિય ઇત્યધિકેતિસંહિતજનોપલક્ષણમ્ । તાથ
સ્વસૌમાગ્યમિચ્છન્ત્ય । વિટ્માર્જારાદીનામ્ । આ-
ર્તવં રજ । અર્યો વા નરાન્ । સંયોગજાનિ વિ-
ષાણિ । દુષ્ટમન્તુ સવિષમત્સ્યતૃણપર્ણાદિયુક્તમ્ ।
દૂષીવિષ વિષમેવામ્યાણુપવાતેન સ્વલ્પપ્રભાવમ્ ।

(યત વક્તુમ્) જીર્ણ વિષગ્નોષાધિર્મિહંત
વા દાવાગ્નિવાતાતપયોષિતં ચ । સ્વભાવતો
ચા ગુણવિપ્રયુક્તં વિષં હિ દૂષીવિષતાદ્યપૈતિ ॥

ગુણવિપ્રયુક્ત ગુણવિયુક્તમ્ । તદુદરં શીતાદિષુ
જુગ્યાતિ । તત્ર દૂષીવિષસ્ય પ્રકોપાત્ । મૂર્છતિ
વિપયોગાત્ । પ્રસક્ત નિરન્તરમ્ । એતદેવ સક્ષિપાતો-
દરમ્ । તન્નાતરે દૂષ્યોદર કીર્તિતમ્ । અથવા
પરસ્પર દુષયન્તીતિ દોષા એવ દુષ્યાસ્તૈ કૃતમુદર
દૂષ્યોદરમ્ ।

દુષ્ટ શ્રી વરીકરણથી પુરૂષને વથ કર-
વા માટે નખ, રોમ, મૂત્ર, બિલાડા વગેરેની
વિષા, કે રજસ્વલાનું લોહી પુરૂષને અન્નમાં
ખવરાવે, તો-અગર હરકેાઇને એ ખવરાવે,
તો, અથવા શત્રુએ સંયોગથી જેરા ખવરાવે;
જેરી માછલાં, જેરી ખડ, કે જેરી પાકડાંવાળું
પાણી પાય; અથવા તો હલકા જેર ખાવામાં
આવે, તો કેાપ પામેલું લોહી તથા કેાપેલા
રોષોથી અતિ ભયકર ઉદરરોગ થાય છે.
હી હવામાં અને વાદળાંના વખતમાં આ
રોગ વધારે કેાપે છે, તથા ખળતરા અને
મૂર્છા કરે છે આ રોગથી પાંડુતા, કૃશતા,

તથા તૃપા રક્તા કરે છે. આ રોગને કેટલાક
દૂષ્યોદર પણ કહે છે. હવે શ્રીહોદરનું લક્ષણ
સાંભળો.

શ્રીહોદરનાં લક્ષણ.

વર્ષતે ગ્રીહદક્ષ્યા યદિયાશ્રીહોદરં હિ તત્ ।
તદ્રામે વર્ષતે પાર્શ્વે નિષિતં તત્ર તસ્ય યત્ ॥
પદ્મદે ગ્રીહિ લિગ્નાનિ યાન્યુક્તાનિ મિષન્વ-
રૈઃ । ગ્રીહોદરેઽપિ દૃશ્યન્તે તાનિ સર્વાણિ
દેહિનામ્ ॥ ગ્રીહોદસ્ત્યૈવ મેદો યકૃદાલ્પયુ-
દરં તથા ।

(વિશેષકથા) સત્યાન્યપાર્શ્વે યકૃતિ
પદ્મદે દેયં યકૃદાલ્પયુદરં તદેવ ।

યકૃદાલ્પયતિ દોષૈર્મનત્તીતિ યકૃદાલ્પયુદરમ્ ।
તદેવ ઉદરમેવ ।

ખરલ વધવાથી પેટ વધે છે તેને શ્રી-
હોદર કહે છે, તેમાં ડાબી બાજુએ ગાડ વધે છે.
ઉત્તમ વેદોએ ખરલની વૃદ્ધિના લક્ષણ કહે-
લા છે તે સર્વે આ રોગમાં પણ થાય છે.
શ્રીહોદરને લેહજ યકૃદાલ્પયુદર છે, તે જમણી
બાજુએ વધે છે.

ખદ્ધ ગુદોદરનું લક્ષણ.

યસ્યાન્નમઘૈરુપલેપિમિર્વા બાલાન્નમિર્વા
પિપિતં કથાવત્ । સચ્ચીયતે યસ્ય મલો
નરસ્ય જ્ઞનૈઃજ્ઞનૈઃ સંકરવથ નાહ્યામ્ ॥
નિરુદ્યતે તસ્ય ગુદે પુરીષં નિરેતિ કુચ્છા-
દપિ ચાત્પમલ્પમ્ હજામિષધ્યે પરિવૃદ્ધિ-
મેતિ તસ્યોદરં વદ્ધશુદં વદન્તિ ॥

ઉપલેપિમિ શાકશાસ્ત્રકાદિમિઃ બાલાન્નમિઃ
નાલુકામિઃ કર્કરૈર્વા યથાવત્ તસ્ય ભવતિ । નલ
પુરીષં સંકલ્પત્ સંમાર્જનીશ્ચિસ્તત્તળપ્તૃલ્યાદિવત્ ।
નાહ્યામ્ અન્નચાહ્યાં હજામિષધ્યે હજામ્યોર્મયે ।

અન્ન, શાક, કમળકંટ, રેવી, કે કાંક-
રાથી -૧૮૨૬ છાંય ભય, તેથી ખડ કે ધૂળ
વગેરે ફેંકાયલા કચરાની પેઠે આંતરડાંની
નાડીમા મળ એકઠો થઇ રહીને માંડ માંડ
થોડા નીકળે, તેથી હૃદય તથા નાભિવચ્ચે પેટ-
નો વધારો થાય, તે બદ શુદ્ધોદર કહેવાય છે.

ક્ષતોદરનાં લક્ષણ.

શલ્યં તથાઓપહિતં યદન્ન મુક્તં મિનયા-
ગતમન્યથા વા । તસ્માત્સુતોડન્નાત્સલિલ-
મકાશઃ સ્રાવઃ સ્ત્રવૈદૃ ગુદતસ્તુ મૂયઃ ॥
નાભેરઘશ્વોદરંપિત્ત્વદ્ધિ નિસ્તુયતે દાલ્યતિ
ચાતિમાત્રમ્ । એતત્પરિસ્થાવ્યુદરં પ્રદિદ્ધં
મુદકોદરં કીર્તયતો નિબોધ ॥

શલ્ય કળ્પકર્કરુપિદ । ઓપોપહિતં મુક્તં યત્
અન્ન મિનાતિ તથા । અન્યથા આગતં મોજન
વિના કળ્પકાદિયુક્તમપિ યદન્ન મિનતિ તત્
ઉપલક્ષણમ્ । જૃમ્ભણમત્યશનં વા યદન્ન મિનાતિ ।
યત્ ઉક્તં ચરકે । “ શર્કરા તૃણકાષ્ઠાસ્થિકળ્પકૈ-
રન્નસયુતૈઃ । મિથેતાન્ન યદા મુક્તે જૃમ્ભયાત્યશ-
નેન ચેત્ ॥ ” તસ્માદ્વિલાદન્નાત્ । ગુદતસ્તુ મૂપ
અન્નાસસ્રુત્ય પુનર્ગુદતઃ સ્ત્રવેદિત્યર્થઃ । દાલ્યતિ
વિદાર્યત એવ । પદસિદ્ધિરર્પત્વાત્ । એતત્ ક્ષતો-
દર તન્નાન્તરે પરિસ્થાવ્યુદર પ્રદિદ્ધમ્ ।

શલ્ય કે અન્નથી આંતરડું લેદાઇ જતાં
તેમાંથી સ્રવતો પાણી જેવો પદાર્થ શુદ્ધવાટે
ઝવે, અને નાભિની નીચેનો ભાગ વધે છે,
તેથી ચીરાયા જેવી પીડા થાય છે, અને ક્ષ-
તોદર કહે છે. હવે ઉદકોદર વિષે સાંભળો.

ઉદકોદર(ગળીદર)નાં લક્ષણ.

યઃ સ્નેહપીતોડ્યનુવાસિતો વા બાન્તો
વિરિક્તોડ્યપથ વા નિરુદઃ । પિબેજ્ઞકં શી-

તલમાશુ તસ્ય સ્ત્રોતાસિ દૂષ્યન્તિ હિ તદ્-
દાનિ ॥ સ્નેહોપાસ્થિતેષ્વથવાપિ તેષુદકોદરં
પૂર્વવદન્યુપૈતિ । સ્ત્રિગર્ભ મહત્ત્વપરિવૃત્તના-
મિ સમન્તતઃ પૂર્ણમિવામ્બુના ચ ॥ યથા
દૃતિઃ ક્ષુબ્ધયતિ કમ્પતે ચ શબ્દાયતે વાપ્યુ-
દકોદરં તત્ ।

સ્નેહપીત પીત ઇત્યગ્રાધ્યવસિતાદિવાત્કર્તરિ ક્ત.
પશ્ચાત્સ્નેહપીત ઇતિ તત્પુનરર્થઃ તેન સ્નેહ પીતવા-
નિત્યર્થઃ । અનુવાસિતો વા ગૃહીતાનુવાસનવસ્તિઃ ।
વાન્તઃ । અત્રાપિ પૂર્વવત્ કર્તરિ ક્ત । તેન વાન્ત-
વાનિત્યર્થઃ । એવં વિરિક્તઃ વિરિક્તવાન્ । તથા
નિરુદઃ ગૃહીતાનિરુદવસ્તિ સ ચેદાશુ શીતલ
જલ પિબેત્ । તસ્ય તદ્દાનિ જલવદ્દાનિ । સ્ત્રોતાસિ
દૂષ્યન્તિ । જલચ્છેષુ સ્ત્રોતંસુ દુષ્ટેષુ સસુ । જલ
અન્નરસોપસ્થેહન્યાયેન બહિર્નિઃસૃલ્યોદરમાયાતિ ।
તતોપિ જલે બહિર્નિઃસૃતે દકોદરમાયાતિ તદુદરમ
પરિવૃત્તનામિ સમન્તત્ જલમપયાતિ સર્વતઃ । યથા
દૃતિઃ ચર્મમય જલાહરણપાત્ર ક્ષુમ્ભયતિ । અન્તર્જ-
લદોલનેન સચ્ચલતિ । કમ્પતે બહિઃ શબ્દાયતે કમ્પ-
માનં સત્ શબ્દ કરોતિ ।

સ્નેહપાન કરીને, અનુવાસન બંધિત
લેઇને, વમન લેઇને, વિરેચન કરીને, કે નિ-
રુદ બંધિત લેઇને, ટાડ પાણી પીવાથી જળ-
વાહક સ્ત્રોતો દૂષિત થઇને તે જળ જેમ રાંધે-
લા અન્ન ઉપર થી તરી આવે છે તેમ—અન્ન-
માંથી જુદ પડીને પેટમાં આવે છે, અને
પછી શુદ્ધ માર્ગે બહાર નીકળવા માંડે છે, તે
શરતે ઉદકોદર કહે છે, એથી પેટ ઉથલેલી ના-
ભિ વાળું થાય છે, અહર જળ આમ તેમ ખડ-
ખડે છે, પાણીના ચાલવાથી પપાલની પેઠે
શોક પામ્યા કરે છે, અને હલી હલીને બહાર
આવાજ કરે છે.

ઉદરરોગોની સાધ્યાસાધ્યતા.

જન્યનૈવોદરં સર્વં પ્રાપ્ય કુચ્છતમં મતમ્ ।
ચલિનસ્તદજાતામ્બુ યત્નસાધ્યં નવોત્થિ-
તમ્ । ચલિનઃ અજાતામ્બુ નવોત્થિતં ચ યત્ન-
સાધ્યમિત્યન્યથા ।

પક્ષાદ્યદ્વયદં તુર્ધ્વં સર્વં જાતોદકં તથા ।
માયો ભવત્યભાવાય છિદ્રાન્ત્રં ચોદરં વૃણામ્

શરાદિના છિદ્રમન્ત્રં યસ્ય તદુદરમ્ । અભા-
વાય ભવતિ ।

પયઃ પૂર્ણા દૃતિરિષ ધોમે સ્વદકરં મૃદુ ।
અપ્રવ્યક્તશિરં શૂન નીરાર્તમુદરં મદત્ ॥
આલસ્યપાસ્યવૈરસ્યં મૂઠં વહુસકુદ્વદ્વૃતમ્ ।
જાતોદકસ્ય લિઙ્ગં સ્પાન્મન્દાગ્નિઃ પાણ્ડુતા-
પિ ચ ॥ શૂલાક્ષં કુટિલોપસ્યમ્પલ્લિખતનુ-
ત્વચમ્ । ચક્ષ્ણોષિતપાંસામિપરિક્ષીર્ણં ચ
વર્જયેત્ ॥

કુટિલોપસ્યમ્ વક્ત્રમેહનમ્ । ઉપલ્લિખતનુત્વચમ્
ઉપરિ આદ્રો તન્વી ત્વયૃ યસ્ય ત ઉદરિણમ્ ।

પાર્શ્વમક્ષાભવિદ્વેષછોફાતીસારપીઢિતમ્ ।
વિરિક્તં ચાપ્યુદરિણં પૂર્યમાણં વિવર્જયેત્ ॥
વિરિક્તમપિ પૂર્યમાણં પૂર્યમાણોદરં ઉદરિણં
વિવર્જયેત્ ।

જન્યમથીજ હોય તે સર્વે ઉદર રોગો
વિશેષ કરીને કષ્ટસાધ્ય હોય છે. બળવાન
હોય, જલ ઉત્પત્ત થઈ ચુક્યું ન હોય અને
નવો રોગ હોય, તે તે યત્નથી સાધ્ય થાય
છે, બદ્ધ શુદોદર એક પખવાડિયા ઉપર
ચાલે, અગર સર્વ ઉદર રોગોમાં જો પાણી
ઉત્પત્ત થઈ ચુક્યું હોય તે તેઓ મારીજ
નાંજે છે. પેટમાં પાણી બરાચાનાં લક્ષણ

ચરક કહેછે—“પેટ મોઢું થયું હોય, શ્વાલ
પામવાથી પાણીથી બરેલી પખાલના બેવે
અવાજ કરતું હોય, કૃષ્ણ થયું હોય, અને
મોઢું થવાથી અરુકુટ શિરાઓ વાળું થયું
હોય, તે બાલ્યું કે તેમાં પાણી ઉત્પત્ત થઈ
ચુક્યું છે. આળસ, સુખની વિરસતા, ઘણું
મૂત્ર, વિષ્ટા પાતળી, મંદાગ્નિ, અને શરીર
પાંડું વધ્યું હોય, તે પેટમાં પાણી ઉત્પત્ત
થઈ ચુક્યું છે, એમ બાલ્યું.” નેત્રો ત્વજે,
લિંગ વાંકું થઈ બમ, ચાંમડી પાતળી અને
આદ્ર થઈ ગઈ હોય, અને બળ તથા રક્ત
અને માંસ તથા અગ્નિ નબળાં થઈ ગયાં
હોય, તે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ઉદર
રોગીનાં પડખાં ભાંગી ગયાં હોય, અથ ઉપર
દેવ થયો હોય, સોજ તથા અતિસાર થયેલ
હોય, અને વિરેચન આપ્યા છતાં પણ પેટ
વધતું જતું હોય, તેની પણ ચિકિત્સા
કરવી નહિ.

ઉદરરોગોની ચિકિત્સા.

પ્રગટૈલં દક્ષમૂલમિશ્રં ગોમૂત્રયુક્તં ત્રિ-
ફલારસો વા । નિહન્તિ વાતોદરશોથમૂલં
કાયઃ સ્મૃત્તો દક્ષમૂલજથ ॥ કુષ્ઠં દન્તી
યવક્ષારો વ્વોપં ત્રિલવણં વચા । આજાજી
દીપ્યકં દિઙ્કુ સ્વાર્જિકા વન્મચિષ્કમ્ ॥
શુષ્ઠી ચોષ્ણાન્મસા પીતા વાતોદરકજા-
પહા । કુણ્દાદિ ચૂર્ણમ્ ।

લશુનસ્ય તુલ્યમેકાં જલદ્રોણે વિપાચયે-
ત્ । ત્રિકટુ ત્રિફલા દન્તી દિઙ્કુસૈન્ધવચિ-
ષ્કમ્ ॥ દેવદાર વચા કુષ્ઠં મધુ ત્રિયુ પુ-
નર્નવા । સૌવર્ચલં વિરજ્જાનિ દીપ્યકો ગ-
અપિપ્પલી ॥ પ્તેષાં પલિકાન્ મગાન્

विद्वतः वदपलानि च । पिष्टा कषायेणा-
नेन तैलं मृदभिना पचेत् ॥ तस्यैव मा-
तृत्वाय यथाशिवलमात्रया ॥ निहन्ति स-
कलान् रोगानुदराणि विशेषतः ॥ मूत्रकृ-
च्छ्रमुदावर्तमन्त्रहृदि गुदकुम्भीन् । पार्श्वकुक्षि-
भवं शूलमामशूलमरोचकम् ॥ यकुदष्टीलि-
कानाहान् स्त्रीहानं चाङ्गवेदनाम् । मासमा-
त्रेण नश्यन्ति अशीतिर्वातजा मदाः ।

इति लघुनतैलम् ।

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रिवृत्कल्कै र्व्रुकस्य शृतेन च ।
पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाययेद्विषक् ॥
नरं पथ्यश्च जं नित्यं कफोदरनिवृत्तये ।
नागरत्रिफलाकल्कैर्दध्यम्बुपरिवेष्टितैः ॥ पा-
चितं तैलमाज्यं वा पिबेत् सर्वोदरेषु च ।

नागरादि तैलम् नागरादि घृतं च ।

शालिषष्टिकगोशूययवनीधारभोजनं । निरु-
हा रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥ आनूप-
मौदकं मांसघातं पिष्टकृतं तिलान् ॥ व्या-
यामाध्वहिवास्त्रप्रस्नेहपानानि वर्जयेत् । त-
थोग्रलवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ॥
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं च वर्जयेत् ।
उदराणां मलाढ्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ॥
क्षीरमेरण्डजं तैलं पिबेत् मूत्रेण वा सकृत् ।
वातोदरी पिबेत्तर्कं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥
सर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यवानी हपुषा जाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ॥
सभिपातोदरी युक्तं त्रिकदुक्षारसैन्धवैः ॥
यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्जिका ।

कारवी पिप्पलीमूलं अजगन्धा शटी वचा ।
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्र-
कम् ॥ द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणप-
ञ्चकम् । विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भाग-
त्रयं भवेत् ॥ त्रिवृद्धिशाला द्विगुणा श्वेतला
स्याश्वतुर्गुणा । एष नारायणो नाम्ना चूर्णो
रोगगणापहः ॥ एनं प्राप्य निवर्तन्ते रोगा
विष्णुमिवासुराः तन्नेपोदरिभिः पेयो गु-
ल्मिभिर्षदराम्बुना ॥ आनद्धवाते घुरया
घातरोगे प्रसन्नया । दधिमण्डेन विडभेदे दा-
डिमाम्बुभिरशंसि ॥ परिकर्तिषु वृक्षाम्लैरु-
ष्णाम्बुभिरजीर्णके । भगन्दरे पाण्डुरोगे का-
से श्वासे गलग्रहे ॥ हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुञ्जे
मन्देऽनले ज्वरे । दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे
कृत्रिमे विषे ॥ यथाहि स्निग्धकोष्ठेन पेयमे-
तद्विरेचनम् ।

उपकुञ्जिका कारवी च बृहज्जीरकं मङ्गरैला
इति लोके । विशाला इन्द्रवारुणी । शातला सेड्डण्ड
इति प्रसिद्धा । परिकर्तिः गुदे परिकर्तनवत् पीडा ।
इति नारायणचूर्णम् ॥

धुकक्षीरदन्ती त्रिफलाविडङ्गसिंही त्रिवृ-
च्चित्रककर्षकर्षम् । घृतं विषकं कुडवमपाणं
तोयेन तस्याक्षमथार्थकर्षम् ॥ पीत्वोष्णम-
म्बोऽनुपिबेद्विरेके पेयां रसं वा प्रपिबेद्विधि-
शः । नाराचमेतज्जठरामयानां युक्तयोपयुक्तं
प्रवदन्ति सन्तः ॥

इति नाराचघृतम् ।

वज्रायाः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादि
वेष्टितम् । निमिलेद्वारिणा नित्यमुदव्या-
धिसान्तये ॥ व्रजाम्बोति वनसुरगोति लोके ।

ધુવર્નવા દારુનિશા સતિક્કા પટોલપથ્યા-
પિતુમન્દશ્વસ્તા । સનાગરચ્છિન્નસહેતિ સર્વઃ
ક્રુતઃ કવાયો વિધિના વિધિઃ ॥ ગોમૂત્ર-
યુક્ યુગ્ગુલુના વ યુક્તઃ પીતઃ મમાતે નિયતં
નરાણામ્ । સર્વાક્રમોયોદરપાણ્ડુશુલ્ભાસા-
વિક્કં રોગગણં નિહન્તિ ॥ પુનર્નવાદિ કથ્ય ॥
ફ્યુદરોગનિદાનચિકિત્સાધિકાર. ॥

ઐરંદિયુ તેલ, દશમૂળનું ચૂર્ણ, અને
ગોમૂત્ર મેળવીને પીવાથી વાતોદર, સોબ, તથા શૂળ મટી જાયછે.

ત્રિક્ષણોનો રસ પીવાથી વાતોદર સોબ, અને શૂળ મટી જાયછે.

દશમૂળનો કવાય ગોમૂત્ર નાખીને પી-
વાથી વાતોદર, સોબ, તથા શૂળ મટી જાયછે.

કુષ્ઠાદિચૂર્ણ.

કઠ, નેપાળો, જવખાર, બમણી સૂક, મરી, પીપર, સેંધવ, સાબર લુણ, સંચળ, વજ, છૂંડે અજમા, હિંગ, સાલખાર, અવક અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ બીના પાણીમાં પીવાથી વાતોદર મટી જાય છે.

લશુનતૈલ.

ચારસો તોલા હસણનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાય કરી, તેમા ચાર ચાર તોલા ત્રિકટુ, ત્રિક્ષણ, નેપાળો, હિંગ, ચિત્રક, સેંધવ, દેવદાર, વજ, કઠ, બેડીમધ, સરગવો, આટોડી, સંચળ, વાવડીંગ, અજમા, અને મજપીપરના કલ્કે તથા ચોવીશ તોલા નસોતરનો કલ્ક પણ નાખીને કોમળ અગ્નિથી પકાવેલું તેલ સવારમાં અગ્નિ તથા બળને અનુસરીને યોગ્ય માત્રાથી પીવાથી સ્થળા શોષો, અને વિશેષે કરીને ઉદરરોગો તો અવશ્ય મટી જાય છે. મૂત્રકૃમ્મ, ઉદાગર્ત,

અત્રવૃદ્ધિ, ગુદાના કૃમિઓ, તથા પડખાંન અને પેટના શૂળો, આમશૂળ, અરૂચિ, ચક્ર-
તનુ દરદ, અશ્લીલિકા, આનાક, બરલનો રોગ, અને અંગોની વેદના પણ આ તેલથી મટી જાય છે. એક માસ સુધી આ તેલના સે-
વનથી ઐશી પ્રકારના વાતરોગો મટી જાય છે.

બળવાન રોગીને પિત્તનો ઉદરરોગ હોય તો તેને પહેલેથીજ દુધ, નસોતરનો કલ્ક, અને એરકાના કવાયનું વિરેચન દેવુ.

કફોદરના મટાકવા માટે રોગીને નિત્ય પચ્ચ જમવાનો નિયમ રખાવીને વેલે પિત્ત-
ત્યાદિ મજાથી પકાવેલું તેલ પાવું.

નાગરાદિ તૈલ.

હરદ, બેટાં, આમળા, અને મુંઠનો હલિના પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી તેમા પકા-
વેલું તેલ પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગો મટી જાય છે.

નાગરાદિ ધૂત.

ઉપર પ્રમાણેજ તેલને બદલે થી પકા-
વાય છે.

રાતા ચોખા, આડીચોખા, ઘઉં, જવ, તથા નાનવીનું ચોખન, નિરૂહબસ્તિ, અને વિરેચન; એ સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગોમાં હિતકારી છે.

ઉદરરોગવાળાએ જળપ્રાય દેશોના પ્રા-
ણીઓના માંસો, જળચરોનાં માંસો, યાક, લોટના પકાર્યો, તલ, કસરત, પંચ, દિવસનું સુતું, અને સ્નેહપાનોના ત્યાજ કરવો, ઉદર-
રોગીએ ઉગ્ર પકાર્યો, ખારા, ઉના, ને હાલક પકાર્યો, અને ભારે પકાર્યો પણ ખાવા નહિ તથા પાણી પણ પીવું નહિ.

આ રોગમાં પેટમાં મળનો જમ્મો ભરાઈ રહે છે, માટે બહુ બહુવાર વિરેચ-

નેથી શોધન કર્યા કરતું, એ હિતકારી છે. દૂધમાં એર રિયું તેહ મેળવીને, અથવા ગો-મૂતમાં ડોળીને ગાયતુ છાણ પીવું.

વાતોદરમાં પીપર તથા સૈંધવ નાંખીને ઘાટી છાણ પીવી.

પિત્તોદરમાં સાકર તથા મરી નાંખીને મીઠી છાણ પીવી.

કફોદરમાં અજમા, પલાશી, છુફું, સુઠં, મરી, તથા પીપર નાંખીને ઘાટી છાણ પીવી.

સંનિપાતોદરમાં સુઠં, મરી, પીપર, જવ-ખાર, અને સૈંધવ નાંખીને ઘાટી છાણ પીવી

નારાયણ ચૂર્ણ

અજમા, પલાશી, ધાણા, સુઠં, મરી, પીપર, કાળીછીર, કલોંછીર, પીપરીમૂળ, બોડી અજમોદ, કચૂરો, વજ, શતાવરી, છુફું, સુઠં, મરી, પીપર (એકજ દવા બેવડી આવે ત્યાં તે બમણી લેવી), ઘાંડી, ચિત્રક, જવખાર, સાણખાર, એરડાનાં મૂળ, કઠ, પચલવણ, અને વાવડીંગ સમભાગે લેવાં, નેપાળો ત્રણ ભાગ અને નસોતર બે ભાગ લેવા, ધંત્રવારણાં એ બે ભાગ અને ચેાર ચાર ભાગ લેવા, આ સર્વતું ચૂર્ણ નારાયણ ચૂર્ણ કહેવાય છે, તે રોગોના સમૂહને હણી નાંખે છે. જેમ વિષ્ણુની શક્તિ આગળ દેત્રો નાસી જાય છે, તેમ આ ચૂર્ણની શક્તિથી રોગો નાસી જાય છે. આ ચૂર્ણ ઉદરના રોગોવાળાએ ઘાટી છાણ સાથે, શુદ્ધવાળાએ ગો-રના પાણી સાથે, આનાહ વાળાએ મદિરા સાથે, વાતરોગો વાળાએ મદિરાની આછ સાથે, દસ્તના રોગીએ દહિના મઠ સાથે, અર્ધ વાળાએ દાડમના જળ સાથે, શુદ્ધમાં પીડા થવાના રોગ વાળાએ કોકમના પાણી સાથે, અને અછૂર્ણવાળાએ ગરમ પાણી

સાથે પીવું બેઇએ. બગંદર, પાંડુરોગ, ઉષ-રસ, શ્વાસ, ગલથાહ, હૃદ્રોગ, મહાશ્વેદોગ, કુખજત્વ, મહાશ્વે, જવર, દાહતું જેર, અને અકુત્રિમ જેર સાથે મળેલું કુત્રિમ જેર, એ સર્વમાં પ્રથમ કોકાને અગ્ર કરીને પછી યોગ્ય પદાર્થોની સાથે વિચયન કરનાર નારા-યણ ચૂર્ણ પીવું.

નારાય ધૂત.

ચેારતું છીર, નેપાળો, ત્રિકુળા, વાવ-ડીંગ, લોરીંગણી, નસોતર અને ચિત્રક એક એક તોલાનાર લેઈ તેમના કલ્કથી સોળ તોળા ધી પકાવીને વિચયન માટે પાણીની સાથે એક કે અરધા તોલા જેટલું પીને ઉપર ઉતું પાણી પીવું. વિધિ બહુનામએ આથી વિચયન લાગ્યા પછી તેને વાળવા માટે યોગ્ય પેચા કે રસ પીવો. નિશાનને જેમ બાણ તોડી નાંખે છે, તેમ શુક્તિથી વાપરેલું આ ધી પણ ઉદર રોગોને તોડી નાંખે છે, એમ સારા વૈદ્યોએ કહેલું છે.

વજ્રકલ્ક.

જંગલી કડવા સુરણનો એક તોલો કલ્ક દહિનાં મેળવીને નિત્ય પાણીથી ગળી જ-વાથી ઉદરના રોગો શાંત થાય છે.

પુનર્નવાદિ કવાથ.

સાટોડી, ઘાંડીછીર, કડું, પરવળ, હરદે, સુંઠ, લીમડો, મોથ, અને બળોનો વિધિ પ્રમાણે કવાથ કરીને તેમા ગોમૂત તથા શુભળ નાંખીને પ્રભાતમાં પીવાથી સર્વ અંગોના સોજ, ઉદરરોગ, પાંડુરોગ, શૂળ અને શ્વાસ, વગેરે રોગોના સમૂહો અવરથ નાશ પાસી જાય છે.

इति उदररोगनो अधिकार संपूर्ण.

શાથાધિકાર.

સોભનાં નિદાનો.

શુદ્ધ્યામયામકકુશાલના સારામ્લ-
તીક્ષ્ણોષ્ણગુરુપસેવા । દધ્યામમૃચ્છાકવિ-
રોધિ પિષ્ટગરોપસૃષ્ટાન્નિવેવર્ણ ચ । અર્શો-
સ્યવેદ્યા વપુષો હ્યશુદ્ધિર્મર્માભિધાતો વિષમા
પ્રસૂતિઃ ॥ મિથ્યોપચારઃ પ્રતિકર્મણાં ચ
નિજસ્ય હેતુઃ શ્વયયોઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

શુદ્ધિર્વમનીવેરકાદિ । આમયાઃ પાન્દુરોગાદય ।
અમક્તમ્ અમોજનમ્ । આમ. અપકો મુક્તસ્ય
રસ । પિષ્ટગરોપસૃષ્ટાન્નમ્ પિષ્ટો યો ગરઃ સંયોગજં
વિષ તેન સસૃષ્ટમનમ્ । વપુષો હ્યશુદ્ધિઃ શોધના-
ર્હસ્ય વપુષોઽશોધનમ્ । મર્મોપઘાત' દોષકૃત એવ
જ્ઞેય । બાહ્યહેતુકૃતાસ્તુ મર્મોપઘાત આગન્તુજશોય-
હેતુરેવ । વિષમા પ્રસૂતિ આમગમિપતનાદિકા ।
પ્રતિકર્મણાં વમનાદિ પચ્ચ કર્મણામ્ । મિથ્યોપચાર'
અસમ્યક્કરણમ્ । શ્વયયો શોયસ્ય નિજસ્ય આત્મી-
યસ્ય હેતુર્વાતાત્યામકસ્યોક્ત ।

શોધનોથી, શોગોથી, અને કુશતાથી
નિર્ભય હોડકેને સોભ થાય છે ખારા, ખાટા,
તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કે બારે પદાર્થોના સેવનથી
સોભ થાય છે. કઠિં, આમ, માટી, શાક, વિ-
રૂઢ પદાર્થો, સંયોગી ઝેરવાળું આમ, અર્ચી,
શરીરને શ્રમ ન આપવો, શોધન કરવાની
જરૂર છતાં તે નહિ કરવું, મર્મ સ્થળનો ખાર,
વિષમ પ્રસવ, તથા પંચકર્મ (વમનાદિ)
અથોઅ રીતે થાય, તો તેથી વાધુ વગેરે ડો-
ષોના સોભ થાય છે.

સોભનાં સામાન્ય લક્ષણ.

રક્તપિચ્ચકફાન્ વાયુદુષ્ટો દુષ્ટાન્ વરિઃ

શિરાઃ । નીત્વા રુદ્ધગતિસ્તૈર્દિ કુર્યાત્ત્વક્ર્મા-
સસંશ્રયમ્ ॥ ઉત્તેષેષં સંહતં શ્રોયં તમાદુર્નિ-
ચયાદતઃ સગૌરવં સ્યાદનવસ્થિતત્વં સોત્સે-
ષમુષ્યાય શિરાતનુત્વમ્ । સહોગર્હ્યં ચ વિ-
વર્જેતા ચ સામાન્યલિઙ્ગં શ્વયયોઃ પ્રદિષ્ટમ્ ।

ઉત્તેષેષ ઉન્નતતલમ્ । કિંવિશિષ્ટમુત્તેષમત પૂર્વો
ક્તાત્ નિચયાત્ રક્તપિચ્ચકફાનાં સમુદાપાત્ । સંહત
વનમ્ । તમુત્તેષે શોયમાદુરિત્યન્વય. । તસ્ય શોય-
સ્ય કિં સ્યાદિત્યાક્રોધાયમાહ । અનવસ્થિતત્વં
સ્યાત્ । અનિયતા સ્થિતિ સ્યાદિત્યર્થઃ । ચિકિ-
ત્સાખ્યતિરેકેણાપિ નિવૃત્તે । તજ્ઞાનવસ્થિતતલ સગૌ-
રવં સ્યાદ્ગૌરવમપ્યનવસ્થિત સ્યાત્ । અય ચ સોત્સેષ.
સ્યાત્ । ઉન્નતતલમપ્યનવસ્થિત સ્યાદિત્યર્થઃ ।

દુષ્ટ થયેલા રક્ત, પિત્ત, અને કફને
દુષ્ટ થયેલા વાયુ બહારની શિરાઓમા
લેધ બંધન, પોતે તેથી રોકાઈને, આમટી
મા તથા માંસમાં રક્ત, પિત્ત, તથા કફના
સમૂહથી બાટાપણા વાળી ઉંચાઈ લાવે છે
તેને સોભે કહેછે. એ સોભે અનિયમિત હોય
છે, કેમકે વખતે તે વગર ઉપાયે પણ મટી
જાય છે. એ અનિયમિતતા ભારેપણા વાળી
હોય છે તેથી ભારેપણું પણ અનિયમિત થાય
છે, તેથી સોભની ઉંચાઈ પણ અનિયમિત
થાય છે. સોભથી ઉભય, શિરાઓનુ પાત
ળાપણું, શેષ ઉભાં થવાં, અને વર્ણ બદલાઈ
જવો, એ તેનાં લક્ષણો છે.

વાતિક સોભનાં લક્ષણ.

ચરસ્તનુત્વક્ પશ્વોઽરુણોઽસિતઃ સમુત્તિ-
ર્ધર્પતિયુતો નિમિષતઃ ॥ પ્રજ્ઞામ્યતિ મોક્ષમતિ
યપીરિતો દિવાચકી સ્વાષ્ઠ્યયુઃ સમીરનાદ્ ॥

વતઃ સચ્ચારી । પ્રસૂતિઃ સ્વર્ગાગતા । હર્ષોઽગ્ર

કેનિકિની રોમાન્નો વા । આર્તિ પીઢા । एतद्युतः
 देवावली विकृतिविषमसमवायारन्धत्वात् । अत
 श्लोक चरकेण । “ स्नेहोष्णवमनाद्यैर्ष्यं प्रशाम्येत्
 । तु वातिक । यन्नाप्यरुणवर्णः स्याच्छेद्यो नक्त
 शाम्यति ” ॥

વાયુનો સોભે સચરણવાળો, ખાતળી
 શમડીવાળો, કઠણ, રાતો, કાળો, સ્પર્શના
 ખજાન અને ઝણઝણીવાળો, રામાંચ તથા
 પીડાવાળો, કમર પગર પછી શાંત થઈ જના-
 રા, દિવસે બળવાળો, અને દબાણથી વધ-
 નારા હોય છે.

પિત્તના સોખનાં લક્ષણ.

મૃદુઃ સગન્ધોઽસિતપીતરાગવાન્શ્રમજ્વર-
 સ્વેદતૃષ્ણામદાન્વિતઃ । યસ્તુપ્પતે સ્પર્શસહોઽ-
 ક્ષિરાગવાન્સ પિત્તશોયો મૃદ્વદાહપાકવાન્ ॥

उच्यते सन्तप्यते । मृशदाहपाकवान् मृश दाहो
 य. पाकस्तद्युक्त ॥

મૃદુ દુર્ગંધવાળો, કાળા તથા પીળા
 રંગનો, શ્રમ તથા જ્વર અને પરસેવાવાળો,
 તૃષ્ણા કરનારો, મઠ કરનારો, તપતો, સ્પર્શનું
 સહન કરે તેવો, નેત્રો રાતો કરનારો, અને
 પાક સમયે બહુજ બળતર કરનારો સોભે
 પિત્તનો બાણવો.

કફના સોખનાં લક્ષણ.

गुरुः स्थिरः पाण्डुरोचकान्वितः प्रसेक-
 निद्रावमिवहिमान्यकृत् । सकृच्छलज्जन्मप्रश्नपो
 निपीडितो न चोन्मेषद्राविश्लो कफात्मकः ॥

ભારે, સ્થિર, પીંગળો, અરૂચિ તથા
 નિદ્રા લાવનારો લાળ ઝેરવાનારો, ઉલટી કરા-
 વનારો, અગ્નિને મઠ પાડનારો, દબાણથી
 ઉથો નહી થતો, અને જેની ઉત્પત્તિ તથા

શાંતિ બહુ દુઃખદાયી હોય તે સોભે કફ-
 નો બાણવો.

દ્વંદ્વજ સોખનાં લક્ષણ

निदानाकृतिसंसर्गात्तु द्वेयः शोथो द्विदोषजः॥

બે બે દોષોના કારણે તથા લક્ષણો
 બેળા હોય તે સોભે બે દોષોનો બાણવો.

સાન્નિપાતિક સોખનાં લક્ષણ

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोयो व्यामिश्रल-
 क्षणः ।

વ્યામિશ્રલક્ષણ ઇયુકે સર્વાકૃતિરિતિ ઉક્તવા-
 તજાદિશોયસકલલક્ષણનિયમાર્થમ્ ।

સર્વે દોષોના ચિન્હો બેળાં હોય તો તે
 સોભે સાન્નિપાતિક કહેવાય છે.

અભિધાતના સોખનાં લક્ષણ.

अभिधातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।
 हिमानिलो दध्यनिलैर्मल्लાતકપિકચ્છુજૈઃ ॥
 રસૈઃ શુકૈશ્ચ સંસ્પર્શાચ્છુયથુઃ સ્યાદ્વિસર્પવાન્ ।
 શ્વશોખ્મલોહિતાભાસઃ પ્રાયસઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥

છેદ લઘુગાદિના । ભેદ પાષાણાદિના । ક્ષત
 શરાદિના । આદિશબ્દેન લગુદ્રપ્રહારાદિ ગૃહ્યતે ।
 મહાતજૈ રસૈઃ કપિકચ્છુજૈ શુકૈઃ વિસર્પવાન્ ।
 પ્રસરણશીલ પિત્તલક્ષણ પૈત્તિકશોયલક્ષણ. ।

શસ્ત્રાદિકથી છેદ ભેદ થયાથી કે ક્ષતથી
 અભિધાત થવાથી કે પ્રહાર વાગવા વગેરેથી,
 બીલામાનો રસ કે કૌચાની અણીના સ્પર્શથી,
 ફેલાતો જતો, અત્યંત ઉનાશવાળો, રાતો
 અને ઘણે ભાગ પિત્તના સોખ જેવો સોભે
 અભિધાતથી થયેલો બાણવો.

વિપના સોભનાં લક્ષણ.

વિષજઃ સવિષપ્રાણિપરિસર્પણમૂત્રનાત્ । દં-
દ્રાદન્તનસ્વાયાતાદવિષપ્રાણિનામપિ । વિષ્મુ-
ન્નથુક્રોપહતમલવદ્રસ્તુસદ્ગુરાત્ ॥ વિષવૃક્ષા-
નિલસ્પર્શાદ્રયોગાવચૂર્ણનાત્ । મૃદુશ્ચલોડવ-
લમ્બી ચ શીઘ્રો બહુરુજાકરઃ ॥

પરિસર્પણાત્ શરીરોપરિ સચ્ચરણાત્ । દદ્ધા દિગુણી-
કૃતા દન્તાવલિ । ચોહ ડટિ । દન્તા અગ્રે મવા' ।
અવિષપ્રાણિના દદ્ધાદિ વિષ શોથવ્યથાદિકરં ભવ-
તીતિ વિશેષ । વિષ્મૂત્રેત્યાદિ । વિઢાતુપહત મલિનં
ચ યદ્વસ્તુ । તથા સદ્ગુરઃ સમાર્જનીમિ ક્ષિતો
ધૂવ્યાદિ તેષા સમ્પર્કાત્ । ગરયોગાવચૂર્ણનાત્ ।
ગરઃ સેયોગજ વિષ તસ્ય યોગો યસ્ય તેન વસ્તુનાડ-
વધુલનાત્ । અવલમ્બી લમ્બમાન । અયમપ્યાગન્તુ-
જસ્તથાપિ સામાન્યાગન્તુજશોથવિક્રિસાતોડસ્ય
વિશિષ્ટવિક્રિસામિધાનાત્ પૃથક્ પઠિત' ।

શરીર ઉપર જેરી પ્રાણીના ફરવા કે
મુતરવાથી, વગર જેરી પ્રાણીઓના કરડવા
વગેરેથી, વિષ્ણુ અથવા મૂત્ર કે વીર્યથી ઉપહત
થયેલી વસ્તુના સંસર્ગથી, ધુળ કે કચરના
સંબંધથી, જેરી ઝાંડ કે જેરી પવનના સ્પર્શ-
થી, અને સંયોગી વિષોના સ્પર્શથી થતો
સોભે વિપના સોભે સમજાવેા. આ સોભે
ક્રોમળ, અલિપ્ત, લટકતો, તુરત ધનાશ, અને
બહુ વેદનાવાળો હોય છે.

દોષો સોભે કરે છે તે વિષે.

દોષાઃ શ્વયથુમૂર્ધ્વં દિ કુર્વન્ત્યામાશયે સ્થિ-
તાઃ । પિત્તાશયસ્યા મધ્યે તુ વર્ચઃ સ્થાનગ-
તાસ્ત્વથઃ ॥ કૃત્સ્લં દેશ્મનુમાપ્ય કુર્યુઃ સર્વ-
સરાસ્તથા ।

ઉર્ધ્વમ ડરઃપ્રમૂલ્યુર્ધ્વમ । મધ્યે ડર.પક્ષાશયમ-
ધ્યે । અથઃ પક્ષાશયમ્ ।

આમાશયમાંના દોષો છાતીની ઉપરના
ભાગમાં, પિત્તાશયમાંના દોષો છાતી તથા
પક્ષાશયની વચ્ચેમાં, મલાશયમાંના દોષો
પક્ષાશયની નીચેના ભાગમાં, અને સ્વયં
રહેલા દોષો આખા શરીરમાં સોભને ઉત્પ-
ન્ન કરે છે

સોભનાં ઉપદ્રવો.

છર્દિઃ શ્વાસોડ્ભવિસ્તુષ્ણા ઉશ્વરોડ્ભવિસાર
એવ ચ । સમ્પ્રાક્રમ્પાતિદૌર્બલ્યં શ્લેષ્ય એતે
ઉપદ્રવાઃ ॥

ઉલટી, શ્વાસ, અરૂચિ, તૃષ્ણા, જ્વર,
અતિસાર, અત્યંત પાક, અને અતિ નબ-
ળાઈ, એ સોભના ઉપદ્રવો છે.

સોભની અસાધ્યતા

શ્વાસઃ પિપાસા છર્દિશ્ચ દૌર્બલ્યં ઉશ્વર
એવ ચ । યસ્ય ચાન્ને રુચિર્નાસ્તિ શ્લેષિનં
તં વિવર્જयेત્ ॥

શ્વાસ, તૃષ્ણા, ઉલટી, દુર્બળતા, અને
જ્વર, તથા જેને અન્ન ઉપર રૂચિ ન હોય,
એવા સોભવાળાને છોડી દેવો.

સોભની કષ્ટસાધ્યતા.

યો મધ્યદેશે શ્વયથુઃ કષ્ટઃ સર્વાક્ષગશ્ચ યઃ ।
અર્ષાક્ષોરિષ્ઠમૂતઃ સ્વાશ્વશ્વોર્ધ્વં પરિસર્પતિ ॥

મધ્યદેશે ડરઃપક્ષાશયમધ્યે । સર્વાક્ષગ સકલશ-
રીરવ્યાપી । સર્વાક્ષગ્ન ઇતિ વા પાઠ । સાન્નિપા-
તિકઃ । અર્ષાક્ષે અર્ષનારીક્ષગક્ષર' । યશ્વોર્ધ્વં પરિ-
સર્પતીતિ પ્રુષ વિષયઃ । તથા ચ ।

ઉર્ધ્વગામી નરઃ પદ્મ્યામધોગામી તથા-
સ્થિયમ્ । ઉભય વસ્તિસંજાતઃ શોથો હન્તિ
ન સંશયઃ ॥

ઉર્ધ્વગામી મુલગામી । તથાચ તન્ત્રાન્તરે ।
“પાદપ્રવૃત્ત, શ્વયધુર્નૃણા ય પ્રાપ્નુયા મુલ્લ” ઇતિ
સ ન સિધ્યતીતિ શેષઃ । અધોગામી પદ ગામી ।
તથા ચ તન્ત્રાન્તરે । “સ્ત્રીणा वक्रात् पदं याति
वस्तिजश्च न सिध्यति” ઇતિ । ઉભય નર નારી
ચ । અપર ચ । અનન્યોપદ્રવકૃત શોથઃ પાદસમુ-
સ્થિત । પુરુષ હન્તિ નારી તુ મુલજો વસ્તિજો
દ્વયમ્ ” । અયમર્થ પાદસમુસ્થિત પાદામ્યામુસ્થિતો
મુલગામીતિ યાવત્ । શોથ પુરુષ હન્તિ । સ
કિંચિદિષ્ટ અન્યોપદ્રવકૃત શોધાદન્યે વ્યાખયોડ-
તાસાર પ્રહૃષ્યર્ષ પ્રમૃતયસ્તેષામુપદ્રવૈ, કૃત, તદુ-
પદ્રવત્વેન જાત ઇત્યર્થઃ । ન અન્યોપદ્રવકૃત, અન-
ન્યોપદ્રવકૃત । અર્થાત્ સ્વદેહુભિરેવ જાત । દ્વયમ્
પુરુષ નારી ચ હન્તિ સોડ્યનન્યોપદ્રવકૃત એવ ॥

છાતી અને પકવાશય વચેના મધ્ય
ભાગમાં, તથા આખા શરીરમાં વ્યાપેલા
સોળે કણસાધ્ય છે. અર્ધાંગમાં થયેલા સોળે
મારી નાંખે છે. અને તે જાંચે જાંચે ચઢે છે
પગથી ઉપર ઉપર ચઢેલા સોળે પુરૂષને અને
ગુપ્તથી નીચે નીચે જતા સોળે સ્ત્રીને, તથા
અસ્થિમા થયેલા સોળે સ્ત્રી પુરૂષ બંનેને અ-
વશ્ય મારી નાખે છે. અર્ધાંતરમાં કહ્યું છે કે-
ઉપર કહેલા સોળા બે અતિસાર, ગ્રહણી
તથા અરશ આદિ બીજા રોગના ઉપદ્રવરૂપે
ન થયા હોય, અર્થાત્ નિહાનોથીજ થયા
હોય તેો મારી નાંખે છે.

સોજની ચિકિત્સા.

શુદ્ધીપુનર્નવૈરંદ્રપશ્ચમૂલીનૃતં જલમ્ ।

વાતિકે શ્વયથો શસ્તં પાનાહારપચ્છિદ્રે ॥
પદોલ્લિપ્તફલારિષ્ટદાર્વીકાયઃ સમુગ્ગુલઃ ।
તદ્વત્પિષ્તકૃતં શોથં હન્તિ શ્લેષ્મોદ્ભવં તથા ॥
મિશ્રે મિશ્રક્રમં કુર્યાત્સર્વજે સર્વમેવ હિ ।
ચિત્ત્વપત્રરસં પૂર્તં સોષણં ત્રિભવે પિબેત્ ॥
શોથે ત્વાગન્તુજે કુર્યાત્સેકલેપાદિ શીત-
લમ્ । મહ્ણાતકયા હરેત્ શોથં સતિલા કૃ-
ષ્ણમૃત્તિકા ॥ મહિષીક્ષીરસંપિઠૈર્નવનીત-
સમન્વિતૈઃ । તિલૈલિષ્ઠઃ શમં યાતિ શોથો
મહ્ણાતકોત્થિતઃ ॥ યષ્ઠીદુગ્ધતિલૈર્લેપો ન-
વનીતેન સંયુતઃ । શોથમારુઠ્કરં હન્તિ ચૂર્ણ
શાલદલસ્ય ચ ॥

વિષજશોચિકિત્સાતુ વિષચિકિત્સાયા દ્રઢવ્યા ।

સુક, સાટોડી, એરડો, અને બૃહત્પચ-
મૂળનો કવાથ પીવાથી, તથા લોજનમા
પણ તેનોજ ઉપયોગ કરવાથી વાયુનો સોળે
મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, ત્રિફળા, લીમડો, અને
હાડકળહરનો કવાથ ગૂગળ નાળીને પીવાથી
પિત્ત તથા કફના સોજાઓ મટી જાય છે

જે દોષથી થયેલા સોજા ઉપર મિશ્ર
ચિકિત્સા કરવી. અને ત્રણે દોષોથી થયેલા
સોજા ઉપર બીલીપત્રનો રસ ગાળીને તેમાં
ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાળીને પીવો, એથી સાંનિ-
પાતિક સોળે મટી જાય છે. એમા ત્રણે દોષો-
ની મિશ્ર ચિકિત્સા કરવી.

અભિષાતથી સોળે થયો હોયતો તે
ઉપર શીતળ સેચન તથા લેપન વગેરે કરવાં
તલ તથા કાળી માટીને વાટીને લેપ-
ડવાથી લીલામાનો સોળે મટી જાય છે.

લેશના દ્રૂપમા તલ વાટીને તેમાં લે-

શનુ માખણ મેળવીને ચોપડવાથી બીલા-
માનો સોભ મટી બાયછે.

જેઠીમધ, દૂધ, તલ, અને માખણનો
લેપ કરવાથી બીલામાનો સોભ મટી બાયછે.

સાલીયાના પાનના ચૂર્ણથી પણ બીલા-
માનો સોભ મટી બાયછે.

ઝેરના સોભની ચિકિત્સા ઝેરના પ્રકર-
ણમા કહેવાશે, માટે ત્યાં જોઈ લેવી.

સોભની સામાન્ય ચિકિત્સા.

મહિપ્યા નવનીતં વા લેપાદુગ્ધતિલાન્વિ-
તમ્ । અત્ર દુગ્ધ ચ મહિપ્યા एव ।

પથ્યા નિશામાઙ્ગધેમ્તામિદાર્વીપુનર્નવા-
દારુમહૌષધાનામ્ । કાથઃ પ્રસન્નોદરપાણિ-
પાદમુસ્વાશ્રિતં હન્યચિરેણ શ્રોથમ્ ॥ इति
पथ्यादिक्रयाथ. ।

ફલત્રિકોઙ્ગવં કાથં ગોમૂત્રેણૈવ સાધિત-
મ્ । વાતશ્લેષ્મોઙ્ગવં શ્રોથં હન્યાદ્દૃણસમ્પ-
વમ્ ॥ वृश्चीवदेवद्रुमनागरर्वा दन्तीत्रिवृत्पू-
षणचित्रकैर्वा । दुग्धं सुसिद्धं विधिनानि-
पीतं गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥ वृ-
श्चीवः श्वेतवर्णम् ।

સેકસ્તથાર્કવર્ષાધૂનિસ્વકાયેન શ્રોથહત્ ।
ગોમૂત્રેણાપિ કુર્વોત સુસ્લોષ્ણેનાવસેવનમ્ ॥
પુનર્નવા દારુ શુષ્કી ત્રિયુઃ સિદ્ધાર્થકસ્ત-
થા । અમ્લપિષ્ઠઃ સુસ્લોષ્ણોડયં પ્રલેપઃ સ-
ર્વશોથહત્ ॥ गुदाद्रिक वा गुडनागरं वा
गुढाभर्वा वा गुडपिप्पली वा । कर्षाभि-
वृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं स्वादेक्षरः पक्ष्ममथापि
मासम् ॥ शोथप्रतिश्यायगलास्थरोगान्
सन्धासकासारविपीनसादीन् । जीर्णज्व-

રાશોઘ્રહણીવિકાગન્ હન્યાચ્ચાન્યાન્ ક-
ફવાતરોગાન્ ॥ विश्वं गुडेन तुल्यं वृश्ची-
वरसानुपानमभ्यस्तम् । विनिहन्ति सर्व-
शोथं घनवृन्दं चण्डवायुरिव ॥ कणा ना-
गरज चूर्णं मगुहं शोथनाशनम् । आपा-
जीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥ गुहा-
त्पलत्रयं ग्राह्य शृङ्गवेरपलत्रयम् । शृङ्गवेर
सभा कृष्णा लोहविद्रितिलयो. पलम् ॥
चूर्णमेतत् समुद्दिष्टं सर्वभयशुनाशनम् ।

इति गुडादिवटिका ।

માનકકાથકલ્કાભ્યાં घृतप्रस्थं विपाच-
येत् । एकजं द्वन्द्वजं श्रोथं त्रिदोषं च द्य-
पाहति ॥ इति मानकवृत्तम् ।

શુષ્કમૂલકવર્ષામૂદારારાત્રામહૌષધૈઃ । एकम-
भ्यज्रनं तैलं सशूलं श्वयष्टुं हरेत् ॥

इति शुष्कमूलकतैलम् । इति शोथनिदानाचि-
कित्साधिकारः ।

લેશના દૂધ તથા માખણમાં તલ વા-
ટીને લેપ કરવાથી પણ સોભ મટેછે.

હરડે, હળદર, ભારગી, ગળો, ચિત્રક,
દારૂહળદર, સાટોડી, દેવદાર, અને સુઠને
કવાથ પેટ, કાથ, પગ, તથા મુખમાંના સો-
ભને બળાતકારથી તુરતજ હણી નાંખેછે
(પથ્યાદિક કવાથ.)

ત્રિકાના કવાથ સાથે ગોમૂત્ર ઊકા-
ળીને પીવાથી વૃષણમાંના વાયુ તથા કફના
સોભ મટી બાયછે.

ધોળી સાટોડી, દેવદાર, અને ચિત્રક,
અથવા નેપાળો, સુઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક,
એથી બહુ પકાવેલું દૂધ યોગ્ય વિધિથી પી-

વાથી સોભે અવરય મટી જાયછે, એમ વૈદો કહે છે.

આકટો, સાટોડી, અને લીમડાનો ક-વાથ સોભ ઉપર સીંચવાથી તે મટી જાયછે.

ગોમૂતને કંધક ગરમ કરી સોભ ઉપર સીંચવાથી સોભે મટી જાયછે

સાટોડી, કેવદાર, સૂઠ, સરગવો, અને સર્પવને ખાટા રસમાં વાટીને જરા ગરમ કરીને ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના સોભ મટી જાય છે.

ગોળ તથા આદુ, અથવા ગોળ અને સૂઠ, અથવા ગોળ અને હરડે, અથવા ગોળ અને પીપર, એ નિત્ય એક એક તોલો વધીને બાર તોલા સુધી ચઢીને, તે પ્રમાણે એક પખવાડિયુ કે મહિના સુધી ખાવાથી સોભ, સળેખમ, ગળાના શેગો, શ્વાસ, ઉધ-રસ, અરૂચિ, પ્રતિશ્વાસ, ઇર્ષ્યજ્વર, અર્શ, બ્રહ્મશિશમ, અને બીજાં પશુ કફ તથા વાયુ-ના શેગો મટી જાયછે

સૂઠ અને ગોળ સમભાગે ખાઇને ઉપર ઘોળી સાટોડીનો રસ પીવાની ટેવ રાખવાથી, જેમ પ્રચડવાયુ વાદળાંને તોડે છે તેમ, સર્વ પ્રકારના સોભ હણાઇ જાય છે

સૂઠ અને પીપરનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવાથી સોભ, આમાજીર્ણ, અને શૂળ મટી જાય છે, અને મૂત્રાશય સાફ થાય છે.

ચુડાદિવટિકા

બાર બાર તોલા ગોળ, સૂઠ, અને પીપર, તથા ચાર ચાર તોલા મરુર અને તલ, એ ચૂર્ણ ખાવાથી સર્વ પ્રકારના સોભ મટી જાય છે.

માનકંધૂત.

માનકંઠના કવાથમાં એનોજ કવક નાં-

ખીને ૬૪ તોલા થી પકાવવુ. એ માનકંઠૂત ખાવાથી એક, બે, કે ત્રણ દોષોના સોભ પશુ મટી જાય છે.

શુષ્કમૂલક તૈલ.

સૂકાયેલા મૂળા, સાટોડી, કેવદાર, રા-રના, અને સૂઠથી પકાવેલુ તેલ શુષ્ક મૂલક તેલ કહેવાય છે. તેનો અભ્યંજ કરવાથી સોભ તથા શૂળને મટાડે છે.

इति सोजानो अधिकार ॥

વૃદ્ધિ (વધરાવળ) નો તથા બદનો અધિકાર.

વધરાવળના નિદાન તથા સંખ્યા.

दोषासमेदोमृजान्नैः संवृद्धिः सप्तधागदः ।
मृत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः ॥

વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત, મેહ, મૂત્ર, અને આંતરડાંથી, એમ સાત પ્રકારની વધ-રાવળ થાય છે. મૂત્ર અને આંતરડાંની વધ-રાવળ વાયુથીજ થાય છે, તોપણ હેતુભેદથી ગૂઢી ગણાય છે

વધરાવળની સંપ્રાપ્તિ.

वृद्धिं करोति कोषस्थो फलकोषाभिवाहि-
नीः ॥ रुच्वा कुट्टगतिर्वायुर्धमनीर्मुष्कगा-
मिनिः ॥

પોતાના કારણોથી કોષ પામેલો વાયુ વૃષણોમા રહીને તેની શિરાઓને શેડીને વૃષ-ણોની યોળી તથા તેની ત્વચાની વૃદ્ધિ કરેછે.

વાયુનો વધરાવળનાં લક્ષણ.

वातपूर्णहतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥

અહેનુરુક્ । અત્રેપદર્યે નન્ । તેન સ્વભાવપિ
વિપ્રકૃષ્ટાત્ કારણાત્ દ્વક પીઠા યત્ર સ ।

વાયુથી બરેલી ધમણના જેવા સ્પર્શ-
વાળી, રૂક્ષ, તથા છેટેનાં અલ્પ કાશ્ણેથી પણ
પીડા કરનારી વધરાળ વાયુની હોય છે.

પિત્તની વધરાળનાં લક્ષણુ.
પક્ષોદુસ્મરસક્કાશઃ પિત્તાદાહોષ્મયાકવાન ।

દાહ આમ્યન્તરઃ । ઊષ્મા બહિસ્તત્તા ।

પાકા ઊંઘરાનાં ફળ જેવી અને પિત્ત-
થી દાહવાળી અને ગરમ વધરાળ પિત્તથી
થાય છે.

કફની વધરાળનાં લક્ષણુ.

કાફાચ્છીતો શુરુ સ્નિગ્ધઃ કણ્ઠમાન્ કઠિ-
નોડલ્પરુક્ ।

કફની વધરાળ શીતળ, બારે, સ્નિગ્ધ,
ચળવાળી, કઠણુ, અને થોડી પીડાવાળી
હોય છે.

રક્તાની વધરાળનાં લક્ષણુ.

કૃષ્ણસ્ફોટાદ્યુતઃ પિત્તવૃદ્ધિલિઙ્ગશરક્તજઃ ।

લોહીની વધરાળ કાળી, ફેફાળીઓથી
વીંટાયેલી અને પિત્તની વધરાળના જેવાં
લક્ષણોવાળી હોય છે.

મેદની વધરાળનાં લક્ષણુ.

કફવન્મેદસોઃ વૃદ્ધિર્દુસ્તાલફલોપમઃ ।
નીલવર્તુલ ॥

મેદની વધરાળ કફની વધરાળ જેવી,
પણ મૃદુ અને તાંડનાં ફળ જેવી નીલ તથા
ગોળ હોય છે.

મૂત્રની વધરાળનાં લક્ષણુ.

મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સ તુ ગચ્છતઃ ।

અમ્બોધિઃ પૂર્ણદૃતિવમ્ સોમં યાતિ સરુદ્ધ
મૃદુ ॥ મૂત્રકુચ્છ્રમયઃ કુર્યાત્ સચ્ચલન્
ફલકોષયોઃ । સચ્ચલન્ ફલકોષયોરચ. । મૂત્ર-
કુચ્છ્ર મૂત્રેણ વ્યથા કુર્યાદિત્યર્થ ।

મૂત્ર અટકાવવાથી મૂત્રની વધરાળ
થાય છે. તે ચાલતી વેળા પાણીની પખાલની,
પેઠે કોશ પામે છે તથા પીડા કરે છે. તે
કોમળ, મૂત્રના કષ્ટવાળી, અને ગોળીઓની
નીચે લટકતી હોય છે.

અત્ર વૃદ્ધિનાં લક્ષણુ.

વાતકોપિભિરાહારૈઃ શીતતોયાવાગાહનૈઃ ॥
ધારણે રણમારાધ્વવિષમાદ્રમવર્તનૈઃ ॥ સોમજેઃ
સોમિતોઽપ્યેથ શુદ્રાન્ત્રાવયવં યદા । પવનો
વિગુણીકૃત્ય સ્થાનિવેશ્વાદયો નયેત્ ॥ કુર્યાદ
વંક્ષણસન્ધિસ્થો ગ્રન્થ્યાર્થં શ્યયં તદા ।

ધારણે ઉપસ્થિતસ્ય વેગસ્ય । ઇરળ અનુપસિ-
તસ્ય વેગસ્ય પ્રેરણમ્ । વિષમાદ્રમવર્તનં વક્ત્રવેના-
દ્રમોટનમ્ । અન્યાનિ ક્ષોમણાનિ બલ્લદિગ્રહકલ્પે-
રધનુરાકર્ષણાદીનિ તૈઃ ક્ષોમિતઃ સન્દૂષ્ય સચ્ચલિતઃ
પવનઃ યદા શુદ્રાન્ત્રાવયવં વિગુણીકૃત્ય સ્થાનિવેશ-
ાદયો નયેત્ । તદા વંક્ષણસન્ધિસ્થ સન્ વંક્ષણ-
સન્ધૌ પ્રનિયરૂપં શ્યયં કુર્યાદિત્યર્થ ।

ઉપેક્ષ્યમાણસ્ય મલદિવૃદ્ધિમાધ્માનરુક્સ્ત-
મ્મવર્તી સકુર્યાત્ । પ્રપીદિતોડન્તઃસ્થનવાન્
પ્રયાતિ પ્રચ્છાપયન્નેતિ પુનશ્ચ સુત્તઃ ॥

તત્રાપ્માનમુદરે રગ્ । વૃદ્ધ્યોર્મુષ્કયોઃ સ્તામ્બો
ગાત્રે તદુત્તે કુર્યાદિત્યર્થઃ । મોજોડ્યાહ ।
“અન્ન વિગુણમાદાય વાતો નયતિ વશણમ્ ।
વંક્ષણાસદ્ગુણાયુક્તં ફલકોષ પ્રપચતે ” ઇતિ ॥

વાયુ કોષે એવા આહારોથી, ટાંઠે પાણીએ ન્હાવાથી, ભારવહન કરવાથી, પથ-થી, અગની વિષમ પ્રવૃત્તિથી, ક્ષોભથી, ક્ષોભ થાયેલા વાયુ આંતરડાંમાં આવીને તેમને દુષિત કરીને નાના આતરડાંને ચોતાના સ્થાનથી નીચે ઊતારે છે, તેથી વૃષણના સાધામાં ગાંઠ જેવું થાય છે. (આને અત્રવૃદ્ધિ કે સારણુ ગાંઠ કહે છે.)

અત્ર વૃદ્ધિની ઉપેક્ષાથી પરિણામ.

અત્રવૃદ્ધિની ઉપેક્ષા કરવાથી આદરો, વધેલાં વૃષણોમાં પીડા, અને અગ ઝલાઈ જાય છે. આ વધરાળને હાથથી દબાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને અદર પેસી જાય છે, અને દબાણુ મૂકી દેવાથી પાછી બહાર પુલી આવે છે.

અત્ર વૃદ્ધિની અસાધ્યતા.

યસ્યાન્નાવયવાશ્લેષો મુષ્કયોર્ધાતસન્ન-યાત ॥ અન્નઘૃદિરસાધ્યોઽયં વાતઘૃદિસ-સાકૃતિઃ ॥

વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિરિતિ યોન્નવૃદ્ધિરોગ સોઽ-સાધ્યો વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિ ।

વાયુના સચચને લીધે બને વૃષણોમાં આંતરડાના ભાગનો સંબંધ થયો હોય છે એવી એ વધરાળ બે વાયુની વધરાળ એવી થઈ જાય, તો તે અસાધ્ય થાય છે

બદનાં નિદાન તથા લક્ષણ.

અત્યભિષ્પન્દિગુર્વજ્ઞ શુષ્કપૂલામિષાન્ન-નાત । કરોતિ ગ્રન્થિવચ્છોર્યં દોષો વંક્ષણ-સન્નિષ્ઠ ॥ જ્વરશૂલાન્નસાદાઢ્યં તં વ્રધ્મે-તિ વિનિર્દિષ્ટેવ ।

અતિ શરદી કરનારાં અને ભારે અત્રો, સૂકાયલું અને ગધાયલું માંસ, એ આવાથી કોપ પામેલ દોષ સાથળના સાધામાં ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી જ્વર, શૂળ અને ગ્લાનિ બહુ થાય છે આ ગાંઠને બદ કહે છે

વધરાવળની ચિકિત્સા.

વૃદ્ધાવત્પશનં માર્ગમુપવાસં ગુરુણિ ચ ।
વેગાવાતં વૃષ્યાનં વ્યાયામં મૈથુનં ત્યજેત્ ॥
વાતઘૃદ્ધૌ પિવેત્ ક્ષિત્ત્વં યથાપ્રાપ્તં ચિરે-
નમ્ । સક્ષીરં ચ પિવેત્તૈલં માસમેરુદસમ્મ-
વમ્ ॥ ગુગુલ્મેરુદજ તૈલં ગોમુત્રેણ પિવે-
ન્નરઃ । વાતઘૃદ્ધિં જયત્યાશુ ચિરકાલાતુ-
વન્નિધીર્મ ॥ પિત્તગ્રન્થિક્રમેણેનં પિત્તઘૃદ્ધિ
મુપાચરેત્ । જલૌકામિર્હરેદ્રક્તં વૃદ્ધૌ પિત્ત-
સમુદ્ભવે ॥ ચન્દનં મયુકં પદ્મમુશીરં નીલ-
મુત્પલમ્ । ક્ષીરપિષ્ઠં મલેપેન દાહશોય-
રુજાપહમ્ ॥ ત્રિકટુત્રિફલાઢ્યં સક્ષાર-
લવણં પિવેત્ । ચિરેચનમિદં શ્રેષ્ઠ કફઘ-
દ્ધિવિનાશનમ્ ॥ લેપનાઃ કટુતીક્ષ્ણોષ્ણાઃ
સ્વેદનં મુક્ષમેવ ચ । પરિષેકોપનાર્હૌ ચ
સર્વમુષ્ણમિદેષ્યતે ॥ મુદુમુદુર્જલૌકામિ
શોણિતં રક્તજે હરેત્ । પિવેદ્ધિરેચનં વાપિ
શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥ ક્ષીતમાલેપનં જ્ઞસ્તં
સર્વં પિત્તહરં તથા । પિત્તઘૃદ્ધિક્રમં કુર્વા-
દામે પક્કે ચ રક્તજે ॥ સ્વિર્જાં મેદઃસમુત્થં
તુ લેપયેત્ સુરસાદિના । શિરો ચિરેચન-
દ્રવ્યૈઃ સુતોષ્ણૈર્મૂત્રસંયુતૈઃ ॥ સંસ્વેષ મૂત્ર-
મભવ વસ્ત્રપટ્ટેન વેષ્ટયેત્ । સીવન્યા
પાર્શ્વતોઽયસ્તાદિધ્યેત્ વીશિમુસેન વૈ ।
મુષ્કકોશવગચ્છન્ત્યામન્નઘૃદ્ધૌ વિચક્ષણઃ ॥

વાતદ્વદ્વિક્રમં કુર્વાત્ સ્વેદં તથાધિના
હિતમ્ । શ્રીહિમુલ્લેન રાત્રાવિશેષેન । અગ્ન્યો
બલવન્ધ્યામ્ ।

તૈલમેરળજં પીત્વા બલાસિદ્ધં યથોચિતમ્ ॥
આધ્માનશૂલોપચિતામન્ત્રવૃદ્ધિં જયેન્નરઃ ।
રાત્રાપહ્યમૃતૈરળબલારમ્બમોશ્નુરૈઃ ॥ પટો-
લેન દ્વષેનાપિ વિધિના વિહિતં જૃતમ્ ।
રત્નૈલેન સંયુક્તમન્ત્રવૃદ્ધિં વ્યપોહતિ ॥ इति
रत्नादिकाग्रः ॥

ગન્ધર્વહસ્તતૈલેન સ્તીરેણ વિહિતં જૃતમ્ ।
વિશ્વાલામૂલજં ચૂર્ણં વૃદ્ધિં હન્તિ ન સંશયઃ ॥
વિશાલા હિન્દવારુણી ।

વચાસર્ષપકલ્કેન પ્રલેપઃ શોયનાશનઃ ।
શિયુત્વકર્ષપૈર્લેપઃ શોય શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥
શુદ્ધસૂતં તથા ગન્ધં સૃતાન્યેતાનિ યોજયેત્ ।
લોહં રજં તથા તામ્રં કાંસ્યં ચાથ વિશો-
ધિતમ્ ॥ તાલકં તુત્થકં ચાપિ તથા સજ્જ-
વરાટકમ્ । ત્રિકટુ ત્રિફલા ચઘં વિઢજ્ઞં
વૃદ્ધદારકમ્ ॥ કર્કરૂં માગધીમૂલં પાઠાં સ-
રપુષાં વચામ્ । ઇલાવીજં દેવકાષ્ઠં તથા
લવણપશ્ચકમ્ ॥ ઇતાનિ સપ્રભાગાનિ ચૂ-
ર્ણયેદથ કારયેત્ । કષાયેણ હરીતકયા વ-
ટિકા ટક્કસંમિતામ્ ॥ ઇકાં તાં વટિકાં
યસ્તુ નિર્ગિલ્દ્રારિણા સહ । અન્ત્રવૃદ્ધિરસા-
ધ્યાપિ તથ્યં નશ્યતિ સત્ત્વરમ્ ॥ इति वृ-
द्धिवाधिका वटिका ।

વધરાવળવાળાએ બહુ ભોજન, પથ,
ઉપવાસ, ભારે ભોજન, મૂત્રાદિ વેગેના રોષ,
ઘોડા વગેરે ઉપર બેસીને ચાલવું, કસરત,
શ્રમ, અને મેથુન, કરવાં નહિ.

મળી આવે તેવું સિન્ધુ વિરચન લે-
વાથી વાયુની વૃદ્ધિ મટી જાય છે.

દૂધ અને એરહિયુ તેલ એક માસ
સૂધી પીવાથી વાયુની વધરાવળ મટી જાય છે.
એરહિયુ તેલ તથા ગુગળ ગ્રામૂત્રમાં
પીવાથી વાયુની વધરાવળ લાંબા કાળની હોય
તો પણ મટી જાય છે.

પિત્તની ગાંઠની ચિકિત્સા કહેવામાં
આવશે, તેજ યોગ્ય રીતે કરવાથી પિત્તની
વધરાવળ પણ મટી જાય છે.

જળે લગાડી લોહી કઠાવવાથી પિત્ત-
ની વધરાવળ મટી જાય છે.

રતાંજળી, જેડીમધ, કમળ, વાળો,
અને નીલકમળને દૂધમાં વાટીને લેપ કર-
વાથી પિત્તની વધરાવળનો સોજો તથા બળ-
તરા મટી જાય છે.

ત્રિકુળા અને ત્રિકટુનો કવાથ કરી
તેમાં જવખાર અને સૂંધવ નાંખીને પીવાથી
કફની વધરાવળ મટી જાય છે. આ વિરચન
કફની વધરાવળ મટાડવાને ઉત્તમ છે.

તીષ્ઠા, તીક્ષ્ણ, અને ગરમ લેપનો,
જરા જરા રવેદન, અને સર્વ ગરમ સેચનો
તથા ઉનાં બંધારણે કફની વધરાવળ ઉપર
કરવા.

રક્તાની વધરાવળમાં વારંવાર જળે મૂ-
કી લોહી કઠાવવું, અને સાકર તથા મધ
સાથે વિરચન આપવું.

મેઢની વધરાવળ ઉપર શેક કરીને મુર-
સાદિગણનાં ઔષધોનો લેપ કરવો.

મૂત્રની વધરાવળમાં માથે, ડોષોથી
ખાલી કરનારાં ઔષધો ગ્રામૂત્રમાં નાખી
જરા ગરમ કરીને તેનો શેક કરી વચનો
ખાટો બાંધવો.

આંતરડાંની વધરાણ (સારણ) અવતી ન હોય તો ડાહ્યા વૈદે સેવનીની બાહ્યએ નીચેના ભાગમાં ત્રીહિચુખ નામના ચૂરણથી વીંધ પાડવો, અને પછી વાચુની વધરાણના જેવી ચિકિત્સા કરવી.

અત્રવૃદ્ધિ ઉપર અગ્નિનો શેક હિતકારી થાય છે.

બળદાહ્યાના કલ્કથી પકાવેલું એરડિયુ તેલ એગ્યરીતે પીવાથી આફરાવાળી તથા શૂળવાળી આંતરડાંની વૃદ્ધિ (સારણ ગાંઠ) મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ કવાથ

રાસ્ના, જેડીમધ, ગયો, એરડો, બળદાહ્યા, ગરમાયો, ગોખરૂ, કઠવાં પરવળ, અને અરડુસીનો વિધિવત્ કરેલો કવાથ એરડિયુ તેલ નાંખીને પીવાથી અત્રવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

એરડિયુ તેલ, કદ, અને ઇદ્રવારણાંનાં મૂળનો કવાથ પીવાથી વધરાણ નક્કી મટી જાય છે.

વજ તથા સર્પપના કલ્કનો લેપ કરવાથી વધરાણનો સોજો નાશ પામે છે.

સરગવાની છાલ અને સર્પપના લેપ કરવાથી વધરાણનો સોજો, કદ, તથા વાચુ મટી જાય છે.

વૃદ્ધિબાધિકા વટિકા.

મારેલો શુદ્ધ પારો, ગધક, લોહભસ્મ, કથીરભસ્મ, તાંબ્રભસ્મ, કાંસ્યભસ્મ, મારેલી હરતાળ, મોરચુથુ, રાખ ભસ્મ, કેડીની ભસ્મ, સુકં, મરી, પીપર, ત્રિકૂળા ચવક, વાલડાંગ, વરધારો, કચુરો, પીપરીમૂળ, કાળીપાક, પલાશી, વજ, એળચીનાં ખીજ, દેવદાર, અને પંચલવણુ સમ ભાગ

ચૂર્ણ કરી તેની હરડેના કવાથથી પા પા તોલાની ગોળીઓ કરી એક એક ગોળી પાણીની સાથે ગળી જવાથી અસાધ્ય અંત્રવૃદ્ધિ પણ તુરત નાશ પામે છે. એ નિઃસંશય છે.

બદની ચિકિત્સા.

મૃદુચૈરન્દતૈલેન સમ્પક્લ્કોડમયામવઃ । કૃણ્ણસૈન્ધવસંયુક્તો બ્રહ્મરોગહરઃ પરઃ ॥ અજાની હપુષા કુઠં ગોમેદવદરાન્વિતમ્ । કાઙ્ગિ-કેન તુ સંપિષ્ઠં તલ્લેષો વ્રધ્મજિત્ પરઃ ॥

ગોમેદ પત્રકમ્ । તથા નિષ્ઠટો ધન્વન્તરિ । “પત્ર દલાહ્ય રાસ ગોમેદ વસમાહ્યામ્” ઇતિ । ઇતિ વૃદ્ધિવ્રધ્મરોગનિદાનચિકિત્સાધિકાર ।

હરડેના કલ્કને એરડિયા તેલમા શેડીને પીપર તથા સચળ સાથે ખાવાથી બદ અવસ્થા મટી જાય છે.

છૂંદ, પલાશી, કઠ, તમાલપત્ર, અને ખોરને કાઠમા વાટીને લેપ કરવાથી બદ અવસ્થા મટી જાય છે.

વૃદ્ધિનો તથા વ્રધ્મનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ગલગંડાદિ અધિકાર.

ગલગંડાનું લક્ષણ.

નિવદ્ધઃ શ્વયુર્યસ્ય મુષ્કવલ્લમ્બતે ગલે । મહાન્ વા યદિ યા હસ્વો ગલ્ગળંડં તમાદિ-શેત્ ॥

નિવદ્ધ દદ્ધ શ્વલો વા મુષ્કવત્ જળદત્ । ગલે ઇતિ હનુમન્યયોરુપલક્ષણમ્ । તથાચ મોજઃ ।

“મહાન્તં રોથમલ્ય વા હનુમન્યાગલાશ્રયમ્ । મુષ્ક-વલ્લમ્બમાન તુ ગલ્ગળંડં વિનિર્દિશેત્” ॥

ગળામા ઘોટો કે નાનો દંડ અને અ-
વિચળ સોળે વૃષભુની પેઠે લટકતો હોય તેને
ગલગંડ કહેછે.

ગલગંડની સપ્રાપ્તિ.

વાતઃ કફશ્વાપિ ગલે પ્રદુષ્ઠૌ મધ્યે તુ સંસ્રલ
તથૈવ ભેદઃ । કુર્વન્તિ ગળ્દં ક્રમવાઃ સ્વલિ-
ક્ષ્ઞૈઃ સમાચિતં તં ગલગળ્દમાહુઃ ॥

સ્વલિક્ષ્ઞૈ વાતકફમેદોલક્ષણે ।

દુષ્ટ થયેલા વાયુ, કફ, અને મેદ ગળા-
માં મધ્યે આવીને અતુકમે પોતપોતાના
લક્ષણો વાળો સોળે કરેછે, તે રાગ ગલગંડ
કહેવાય છે.

વાયુના ગલગંડનાં લક્ષણ.

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનદ્વૈઃ ક્યાવારુણો
વા પવનાત્મકસ્તુ । પારુણ્યુક્તશિરઃપ્રદુષ્ટપા-
કો યદ્દેહ્યા પાકમિયાત્કદાચિત્ ॥ વૈર-
સ્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેચ્ચયા
તાલુનલપ્રશોષઃ । વિરવૃદ્ધ્યપાક ચિરેણ બુદ્ધિ.
અપાકશ્ચ યસ્ય સ. ॥

લોંકાયા જેવી પીડા વાળો, કાળી શિરા-
ઓથી અધાઇને કાળા રાતા રંગ વાળો, કંઠજી,
લાંબે કાળે વધનારો, નહિ પાકનારો તથા
કોઈક વાર વળી પાકી જનારો એવો ગલગંડ
વાયુનો ભણુવો. તેથી સુખમાં વિરસપણું
અને તાળવું તથા ગળામા શોષ થાયછે.

કફના ગલગંડનાં લક્ષણ.

સ્થિરઃ સર્વર્થો ગુરુલ્લગ્નઃ સ્ત્રીતો મહાશ્વાપિ
કફાત્મકસ્તુ । સ્તિગ્ધાસ્યતા તસ્ય ભવેશ્ચ
જન્તોર્ગલેન શબ્દં કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥
ચિરાશ્ચ વૃદ્ધિ મજતે ચિરાદ્વા પ્રપચ્યતે મન્દ-

હજઃ કદાચિત્ । માયુર્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય
જન્તોર્ભવેચ્ચયા તાલુગલમલેપઃ ॥

કદાચિત્પ્રપચ્યતે વા પાકોઽપિ ચિરાદ્વાતિ પ્ર-
લેપ. લેખના ।

જે ઠંડાણુ થયો હોય તે સ્થળના જેવા
જ વર્ણ વાળો, સ્થિર, ભારે, અતિશય ચળ-
વાળો, શીતળ, ઘોટો, લાંબે કાળે વધનારો
તથા કોઈક વાર લાંબે કાળે પાકનારો, અને
વેદનાવાળો ગલગંડ કફનો ભણુવો. તેથી
સુખમાં સ્તિગ્ધતા અને મધુરતા રહેછે. ગ-
ળામાં ખડખડાટ રહેછે, અને તાળવું તથા
ગળુ કફથી ખરડાયેલું રહેછે.

મેદના ગલગંડનાં લક્ષણ.

સ્તિગ્ધો મૃદુઃ પાણ્ડુરનિષ્ઠગન્ધો મેદોઽન્વિ-
તઃ કણ્ઠદુત્તો રુજશ્ચ । પ્રલમ્બતેલાનુવદત્ત-
મૂલો દેહાનુરુષસ્યવૃદ્ધિયુક્તઃ ॥ સ્તિગ્ધા-
સ્યતા તસ્ય ભવેશ્ચ જન્તોર્ગલેન શબ્દં કુરુતે
ચ નિત્યમ્ ।

સ્તિગ્ધ, કોમળ, પીંગળો, અધાતો,
પીડા તથા ચળવાળો, તુંબડાની પેઠે લટકતો,
અદ્ય સુખવાળો, દેહની સાથેજ, ક્ષય તથા
વૃદ્ધિ પામનારો ગલગંડ મેદનો ભણુવો. તેથી
સુખમાં ચીકાસ અને કંઠમાં હમિશા ખટખ-
ડાટ રહેછે.

અસાધ્ય ગલગંડ વિષે.

કૃષ્ણાચ્છસન્તં મૃદુ સર્વગાર્ગ સંવત્સરાતી
તમરોચકાર્તમ્ । સ્તીર્ણં ચ વૈદ્યો ગળગળ્દ-
યુક્તં ભિન્નસ્વરં નૈવ નરંચિકિત્સેત્ ॥

આસ માંડ માંડ લેઈ ચકાય, સર્વ
અંગો કોમળ થયાં હોય, અદ્ય અને

નબળાઈ થઈ હોય, સાદ બેસી ગયો હોય, અને ગલગંડ એક વર્ષનો બૂનો થયો હોય, એવા ગલગંડની ચિકિત્સા કરવી નહીં

મંડમાલાનું લક્ષણ.

કર્કનુકોલામલક્રમણૈઃ કર્ણાન્નમન્યા-
ગલવલ્લખેષુ । મેદઃકફાભ્યાં ચિરમન્દપાકૈઃ
સ્વાઘ્ર્ણ્ણમાલા बहुभिश्च गण्डैः ॥

કર્કનુ કુદ્રવદરઃ । કોલ બુદ્ધવદરમ્ । ચિર-
મન્દપાકૈઃ ચિરેણ મન્દોઽણ્યઃ પાકો યેષા તૈઃ ।

કાખમાં, ખલાઓમાં, ઝોડમાં, ગળા-
માં તથા સાથળના મૂળમાં મેદ તથા કફને
લીધે ચણીબોર જેવડી, મોટાં બોર જેવડી,
આમળા જેવડી ગાંઠો થઈ હોય તે ગડમાલા
કહેવાય છે, તે ઢાંબાકાળે થોડી થોડી પાકે છે.

અપચીનાં લક્ષણ.

તે ગ્રન્થયઃ કેચિદવાતપાકાઃ સ્થવન્તિ ન-
શ્યન્તિ ભવન્તિ ચાન્યે । કાલાનુબન્ધં ચિર-
માદધાતિ સૈવાપચીતિ પ્રવદન્તિ કેચિત્ ॥

તે ગ્રન્થય ગળ્દમાલાયા ઇવ । ગળ્દા કેચિ-
દવાતપાકા સન્તઃ સ્થવન્તિ કેચિદશ્યન્તિ અન્યે
ભવન્તિ ચ ॥ કાલાનુબન્ધ ચિરમાદધાતિ યા ગલ-
ગળ્દમાલા ચિરં તિષ્ઠતિ સૈવાપચીતિ કેચિદ વદન્તિ ॥

જે ગાંઠોમાંથી કેટલીક પાકીને સ્થવતી
હોય, કેટલીક મટી જતી હોય, કેટલીક નવી
થતી હોય, એમ ઢાંબા કાળ સૂધી આલ્યા
કરે તો તેને કેટલાક અપચી કહે છે.

અપચીની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાધ્યા સ્પૃતા પીનસપાર્શ્વશૂલકાસઙ્ગર
છદિયુતા ત્વસાધ્યા ॥

સળેખમ, પડખામાં ચૂળ, ઉધરસ,

જવર, ઉલટી, એ સહિત હોય તે અપચી
અસાધ્ય છે, અને તે વગરની સાધ્ય છે.

ત્રિથિનાં લક્ષણ.

ચાતાદયો માંસમસ્ટકમદુષ્ટાઃ સન્દૂષ્ય મે-
દશ્ચ તથા શિરાશ્ચ । વૃત્તોન્નતં વિપ્રચિતં તુ
શ્ચોર્થં કુર્વન્ત્યતો ગ્રન્થિરિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥

વિપ્રચિત પ્રત્યિરૂપ અતઃપ્ર ગ્રન્થિ સ પચ્છધા,
વાતિકઃ પૈતિક સ્થેષિકો મેદોજ શિરાજશ્ચેતિ ।

વાત, પિત્ત, કફ, મેદ, અને શિરાઓ-
માંથી તથા રક્તને દૂષિત કરીને ગોળ, ઉંચો,
અને ગુંથાયલો સોનો કરે છે. તે ત્રીજી કહે-
વાય છે. ઉપર પ્રમાણે તેના પાચ ભેદ છે.

વાતત્રિથિનું લક્ષણ.

આયમ્યતે વૃક્ષતિ તુદ્યતે ચ પ્રશ્નશ્યતે મ-
ન્યતિ મિદ્યતે ચ । કૃષ્ણો મૃદુર્બસ્તિરિવાત-
તશ્ચ ભિન્નઃ સ્વેચ્છાનિલજોઽસ્તમચ્છમ્ ॥

આયમ્યતે આકૃષ્ય દીર્ઘ ક્રિયત ઇવ વૃક્ષતિ
આશ્રય છિન્નતીવ પ્રશ્નશ્યતે સ્વલતીવ મિદ્યતે વિ-
દાર્યત ઇવ । આતત વિસ્તારિત ઇવ । મૃદુઃ
નત્વત્યન્તકઠિન । અસ્થ રધિરમ્ । અચ્છ પ્રકૃતમ્
સ્વેદિત્યર્થ ।

એંચાણવાળો, કપાઈ પડતો, પીડા
કરતો, ધસી પડતો હોય એવો, મથાતો, ભે-
દાતો, કાળો, કામળ, અને લેહાતી વેળા
આછા રક્તનો સાબ કરનારો ગ્રંથિ હોય, તે
વાયુનો અણુવો.

પિત્ત ત્રિથિનું લક્ષણ.

દન્દઘ્નતે વૃષ્યતિ વૃષ્યતે ચ પાપચ્યતે વા
જ્વલતીવ ચાપિ । રક્તઃ સપીતોઽપ્યથવાપિ
પિત્તાગ્નિઃ સ્વેદુષ્ટમતીવચાસ્રમ્ ॥

દન્વદ્યતે મૃશ દાહ કરોતિ સકલશરીરે । ધૂ-
પ્યતિ અન્તસ્તાપ કરોતિ । વૃષ્યતે શૃન્નેનેવ પા-
પચ્યતે મૃશ પાક કરોતિ । પ્રજ્વલતીષ અગ્નિરિવ
જ્વાલયુક્ત ઇવ ભવતિ પ્રત્યિ. । અહ્ન કથિરમ્ ।
અતીવ દુષ્ટ કૃષ્ણતાદિયુક્ત મજાયુક્ત ચ ।

બળતરા કરનારો, અંદર તાપ કરતો,
થોષ લેનારો, પાકનારો, બળી જતો હોય
એવો, રાતો, પીળાશવાળો, અથવા પિત્તથી
લેદાય છે ત્યારે અત્યંત દુષ્ટ રક્તને સહે છે.

કંઠ અથિનું લક્ષણ.

શીતોડવિવર્ણોડલ્પરુજોડતિકન્ધૂઃ પાષા-
ળવત્સંહનનોપપક્ષઃ । ચિરાભિવૃદ્ધિશ્ચ કફ-
પ્રકોપાદ્વિજ્ઞઃ સ્વેચ્છુદ્ધર્ષનં ચ પૂયમ્ ॥

અવિવર્ણ પ્રકૃતિવર્ણ પાષાળવત્ સંહનોપપક્ષ
સહતાયુક્ત ।

શીતળ, (વિવર્ણ) વગરનો, થોડો પીડા
વાળો, બહુ ચળ વાળો, પચ્ચરની પેઠે ધાટો,
લાંબે કાળે વધનારો, બોદાયાથી ધોળુ અને
ધાટુ ૫૩ સહે એવો અથિ કંઠનો છે.

મેદ અથિનું લક્ષણ.

શરીરદ્વદ્વિસપદ્વિહાનિઃ સ્તિગ્ધો મહા-
ન્કન્ધુયુતોડરુજશ્ચ । મેદઃકૃતો ગચ્છતિ
ચાત્ર મિષ્ટે પિણ્યાકસર્પિઃ પ્રતિમં તુ મેદઃ ॥

તિલસદૃશ વૃતસદૃશ વા મેદઃ ગચ્છતિ સ્વ-
તોલ્યર્થઃ ।

શરીર વધવાથી વધનાર અને શરીર
ક્ષીણથવાથી ક્ષીણથનાર, સ્તિગ્ધ, મોટો, ચ-
ળવાળો, પીડા વગરનો, અને લેદાય ત્યારે
ગોળ કે ઘી એવો મેદનો સાવ કરનારો મે-
દનો અથિ હોય છે.

શિરા અથિનું લક્ષણ.

વ્યાયામજાતૈરબલ્પ્વ તૈસ્તૈરાશિષ્ય વા-
યુશ્ચ શિરામતાનમ્ । સક્રુનેચ્ય સમ્પીઢ્ય
વિશોષ્ય ચાપિ પ્રાન્થિ કરોત્યુભતમાશુ વૃ-
ત્તમ ॥

નિર્બળ બાલુચ કસરત કરે તેથી કોપ
પામેલ વાયુ શિરાઓને દ્રવિત કરીને તેને
સક્રોચીને પીડે છે, અને તેને સૂકવીને એક
દમ ગોળ બેઝો અથિ કરે છે.

અથિની સાધ્યાસાધ્યતા.

પ્રત્યિઃ શિરાજઃ મ તુ કુચ્છસાધ્યો મ-
વેષદિ સ્યાત્ સરુજશ્ચલશ્ચ । જરુક્ સ પ-
વાપ્યચલો મહાશ્ચ મર્મોત્તિયતશ્ચાપિ હિ વ-
ર્જનીયઃ ॥

તૈસ્તૈર્બલ્પદ્વિમ્હાદિભિઃ આશિષ્ય ચાલયિત્વા ।
સમ્પીઢ્ય સહતીકૃત્ય । ઋજવતાદિયુક્તા અન્યેડપિ
પ્રત્યયોડસાધ્યા । તથાચ મોજ । “ પશૈતાનં-
રુજો પ્રત્યીન્ મર્મજાનચલાસ્યજેત્ । કપોલગલ-
મન્યાસુ દુષ્કિસ્ત્યા હિ સન્ધિષુ ”

શિરા અથિ ચલિત અને પીડાવાળો
હોય તો તે અથિ કષ્ટસાધ્ય છે. પીડા વગરનો,
અચળ, મોટો, અને મર્મ સ્થાનમાં થયો
હોય, તો તે અથિ અસાધ્ય છે.

અર્ધુદનું સામાન્ય લક્ષણ.

ગાત્રમદેષ્ઠે કચિદેવ દોષાઃ સંમૂર્ષિહતા
માંસમચ્છક્ મદૂષ્ય ॥ વૃષં સ્થિરં મન્દરુજં
મહાન્તમનલ્પમૂર્લં ચિરવૃલ્લપાકમ્ । કુર્ષ
ન્તિ માંસોચ્છ્રયમત્યગાર્ષં તદર્કુદં શાસ્ત્રવિ-
દો વદન્તિ ॥

મહાન્ત પ્રત્યયપેક્ષયા । ચિરેણ વૃદ્ધિઃ અપાકશ્ચ
યસ્ય તત્ ચિરવૃદ્ધયપાકમ્ । અપાકમિતિ પ્રત્યે-
સકાશાદસ્ય ભેદજ્ઞાપકમ્ । અલગાથ દૂરાનુપ્ર-
વિષ્ટમ્ ।

અત્રેભાં રહેલા દોષો કોઇવાર કોપ
પામીને માંસ તથા રક્તને દ્રવિત કરીને
ગોળ, સ્થિર, મંદ વેદના વાળો, મોટો, અદ્ય
મૂળ વાળો, અને લાંબે કાળે વધનાર તથા
પાકનાર, અતિ અગાધ ટેકરો, માંસનો કરેછે,
તેને આશ્ચર્યનારાઓ અર્ધુદ (રસોળી) કહેછે.

અર્ધુદનું નિદાન.

વાતેન પિત્તેન કફેન ચાપિ રક્તેન માં-
સેન ચ મેદસા ચ । તજ્જાયેત તસ્ય ચ
લક્ષણાનિ ગ્રન્થેઃ સમાનાનિ સદા ભવન્તિ ॥

પ્રત્યે સમાનાનિ વાતિકપેતિકકૈષ્મિકમેદો-
જાનામર્બુદનાં લક્ષણાનિ તુલ્યાનિ ભવન્તિ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત, માંસ, અને
મેદથી, એમ છ પ્રકારની રસોળી થાય છે, તેનાં
લક્ષણો હુમેશાં અચિના જેવાજ હોય છે.

રક્તાર્ધુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

દોષઃ પ્રદુષ્ટો રુધિરં શિરાશ્ચ સઙ્ગોચ્ય સં-
પીક્ય તતસ્ત્વપાકમ્ । સાસ્રાવમ્બ્રજ્યતિ માંસ-
પિષ્ઠં માંસાકુરૈરાવૃતમાશુ વૃદ્ધિમ્ ॥ સ્વસ-
જસજં રુધિરં પ્રદુષ્ટમાધ્યમતેદુધિરાત્મકં
તુ ॥ રક્તસ્યોપદ્રવપીઠિતતાત્પાણ્ડુર્ભવેદર્બુ-
દપીઠિતસ્તુ ।

દોષોઽન્ન પિત્તમ્ । રુધિર શિરાશ્ચ સઙ્ગોચ્ય સ-
મ્પીક્ય સહતીક્રુત્ય માસાસુજો સર્વેષ્વર્બુદેષુ દૃષ્ટ-
ત્વમ્ રક્તજે તુ વિશેષતો રક્તદુષ્ટિઃ । એવં માસાર્બુદે

વિશેષતો માસદુષ્ટિર્બોદ્ધવ્યા । તતો માસપિષ્ઠમ્ ડ-
ન્નજ્યતિ ડન્નતં કરોતિ । અપાકમ્ ર્વપ્તપાક યથા-
સ્યાદેવમિતિ ક્રિયાવિશેષણમ્ । ર્વપ્તપાકશ્ચૈકદેશપા-
કેન રક્તસ્યોપદ્રવા સુશ્રુતોક્તાસ્તૈઃ પીઠિતત્વાત્ ।
અર્બુદપીઠિત રક્તાર્બુદપીઠિત ।

કોપ પામેલ દોષ રક્ત તથા શિરા-
ઓને સકોચી તથા પીડીને ત્વચામા પાક
કરેછે, તેથી સાવ થઇને માંસનો પિંડ ઉત્પન્ન
કરેછે. એ પિંડ માંસના અકુશથી વીંટાયલો
તુરત વધી જાયછે, અને બહુ દુષ્ટ રક્તને
સાવ કરેછે આ રક્તાર્બુદ અસાધ્ય છે. રક્ત-
ના ક્ષય તથા ઉપદ્રવની પીડાથી તે અર્બુદ
વાળાને પાંડુ રોગ થાય છે.

માંસાર્બુદની સપ્રાપ્તિ.

શુષ્કિપ્રહારાદિભિરદિતેઽન્ને માંસ પ્રદુષ્ટં મ-
કરોતિ શોથમ્ । અવેદનં સ્તિગ્ધમનન્યવ-
ર્ણમપાકમશ્મોપમમવાલ્યમ્ ॥

માંસ પ્રદુષ્ટ વાતેન । અવેદનં વેદમારહિતમીષ-
દ્વેદનં વા । અપાકં પાકરહિતમીષત્વાક વા ।

ઝુલ્મીના પ્રહાર વગેરેથી અગ પીડાતાં
વાયુથી દુષ્ટ થયેલું માંસ પીડા વગરના અથવા
થોડી પીડાવાળા, સ્તિગ્ધ, અભિજ વર્ણવાળા
પાકે નહીં એવા અથવા જરા પાકનારા, પ
થર જેવા કઠણ અને અળે નહીં એવા સોબ
ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રદુષ્ટમાંસસ્ય નરસ્ય માદમેતદ્ભવેન્માંસ-
પરાયણસ્ય ॥

માસાશનાન્યાસેન ય. પ્રદુષ્ટમાંસસ્તસ્યૈતદ્ભવતી-
ત્યર્થ ॥

બહુ અરામ માંસ ખાનારા પુરૂષને
દૃઢ અર્બુદ થાયછે.

અસાધ્ય અર્ધુદો.

માંસાર્બુદં ત્વેતદસાધ્યમાહુઃ સાધ્યેષ્વપી-
માનિ વિવર્જયેચ્ચ । સમ્પ્રસૂતં મર્મસુ યચ્ચ
જાતં સ્રોતઃસુ વા યત્તુ ભવેદ્વાલ્યમ્ ॥

સાધ્યેષ્વપિ વાતજાદિષ્વપિ ઇમાનિ વક્ષ્યમાણાનિ
વિવર્જયેચ્ચ । સમ્પ્રજતાદીનિ ।

યજ્ઞાપતેજ્યત્ત્વલુ પૂર્વજાતે જ્ઞેયં તદ-
ધ્યર્બુદમર્બુદજ્ઞેઃ । યદ્દ્વન્દ્રજાતં યુગપત્ ક્રમા-
દ્વા દિરર્બુદં તચ્ચ ભવેદસાધ્યમ્ ॥

માંસાર્બુદો અસાધ્યજ છે, સાધ્ય અ-
ર્ધુદોમાં પણ જે મર્મમા થયેલો હોય અને
સ્રવતો હોય, અથવા સ્રોતોમાં થયેલો તથા
અચળ હોય, તે અસાધ્ય છે. પ્રથમ થયેલા
અર્ધુદમા જે બીજો થાયછે તેને અધ્યર્ધુદ
કહેછે, તે એક વેળાએ અથવા અનુક્રમે થયેલ
હોય, તો પણ એ તે બે હોષોથી થયેલ હોય,
તો અસાધ્ય છે

અર્ધુદો નહિ પાકવાનુ કારણ.

ન પાકમાયાન્તિ કષાધિકત્વાન્મેદોવહુ-
ત્વાચ્ચ વિશેષતસ્તુ ॥ દોષસ્થિરત્વાદ્ગ્રથનાચ્ચ
તેષાં સર્વાર્બુદાન્યેવ નિસર્ગતસ્તુ ।

પ્રથનાત્ પ્રત્યિરૂપત્વાત્ । નન્વપર્યાં કપમેદ-
સોરાધિક્યેડપિ પાકો દ્રશ્યતે । તથા અત્ર કથં ન
પાક ઇત્યાહ । નિસર્ગાત્ સ્વભાવાત્ ।

કહ તથા વિશેષે કરીને મેદની અધિકતા
હોવાથી, તેમજ દોષોની સ્થિરતા અને ગ્રંથાયલા
હોવાને લીધે, સહજા અર્ધુદો પાકતાજ નથી.

મલમંડની ચિકિત્સા.

સર્ષપાન્ શિયુર્બીજાનિ જળબીજાતસીય-

વાન્ । મૂલકસ્ય ચ बीजानि तन्नेनाम्बेन
पेषयेत् ॥ गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थ-
यश्चैव दाहणाः । प्रलेपादेव नश्यन्ति वि-
लयं यान्ति सत्वरम् ॥ रक्षोग्रतैलपुक्तेन
जलकुम्भीकमस्मना । लेपनं गलगण्डस्य
चिरोत्पस्यापि शस्यते ॥

રક્ષોગ્રઃ સર્ષપઃ ॥

ષ્વેતાપરાજિતામૂલં પ્રાતઃ પિષ્ટા પિષ્વરઃ ।
સર્ષિષા નિયતાહારો ગલગણ્ડમજ્ઞાન્તયે ॥
તિક્તાલાવૂફલે પકે સત્તાદ્દમુષિતં જલમ્ ।
સઘઃ સ્વાદ્ગલગણ્ડગ્રં પાનાત્પથ્યામ્સેવિ-
નામ્ ॥ તૈલં પિષ્વેદ્રામૃતવહ્નિનિમ્બાર્હિસામ-
યાદ્વક્ત્રકપિપ્પલીભિઃ । સિદ્ધં બલાભ્યાં સહ
દેવદારુણાહિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી ॥

વૃક્ષકોડ્ર તૂળિ. । ઉક્ત ચ નિવળ્ટૌ ધન્વન્ત-
રિણા । “તુળિસ્તૂળીકપીતથ નન્દિવૃક્ષથ વૃક્ષકઃ”
ઇતિ ॥ બલાન્યા બલાસિબલામ્યામ્ । અમૃતાદિ-
તૈલમ્ ॥

યવમુદ્રપટોલાદિકટુરુક્ષાભ્યોજનમ્ । ચ-
પનં રક્તમોષ્ણં ચ ગલગણ્ડે પ્રયોજયેત્ ॥
દાપયેત્પચ્છનાન્યત્ર ગણ્ડગોપાલિકોદ્રવઃ ।
પ્રલેપસ્ત્વભુતોડયં बहुधा बहुभिर्जनेः ॥

પ્રચ્છનાનિ પક્ષના ઇતિ લોકે । ગણ્ડગોપાલિ-
કા ગણ્ડગુપારીતે ચ પ્રસિદ્ધા । આત્રવાટિકયાં
મુલમઃ ક્રોટવિશેષો ભવતિ ।

લવણં જલકુમ્ભાસુ કષાચૂર્ણેન સંયુતમ્ ॥
પ્રભાતે નિત્યમશ્રીચાદ્ગલગણ્ડમજ્ઞાન્તયે ॥

સર્ષપ, સરમવાનાં બીજ, શલુના બીજ,
અજરી, જવ, અને મૂળાનાં બીજોને થાટી
છાશમા વાટીને તેના દેષ કરવાથી મલ-

ગંડ, ગંડમાલા, અને હાઠણુ અધિઓ પણ તુરત નાશ પામેછે, અને ગળી જાય છે.

શેવાળની ભસ્મ સરસિયા તેલમા કાલવીને તેનો લેપ કરવાથી લાંબા કાળનો ગલગંડ પણ મટેછે.

ઘોળીગરબીનાં મૂળને વાટીને પ્રાતઃકાળમાં ઘી સાથે પીને પથ્ય આહાર કરવાથી ગલગંડ મટેછે.

કડવી તુંબકીના પાકા ફળમાં સાત દિવસ સુધી ભરી રાખેલ પાણી પીવાથી તથા પથ્ય લોભન કરવાથી ગલગંડ તુરત મટી જાય છે.

ગળો, હીમડો, કટાળો, હરડે, વેલિયો, પીપળો, પીપર, બહા, અતિબહા, અને દેવહારના કલ્કથી યકાવેલું તેલ પીવાથી ગલગંડ મટી જાયછે અને અમૃતાદિ તેલ કહેછે.

ગલગંડ વાળાએ જવ, મગ, કડવા પરવળ, તથા તીખાં અને રૂક્ષ લોભનો જમવા, ઉલટી કરવી, અને લોહી કઢાવવું.

ગલગડ, ઉપર શસ્ત્રથી ટોચા મારીને તે ઉપર ગંડ ગોપાલિકા નામના કીડા (આળાવાડિયાંમાં આ કીડો બહુ રહેછે) નો લેપ કરવાથી ગલગંડ મટી જાયછે. આ લેપથી ગલગંડ ઘણી વાર મટી ગયાનો ઘણા લોકોને અનુભવ બહુ થયેલો છે.

શેવાળની ભસ્મમા પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી નિત્ય સવારમાં ખાવાથી ગલગંડ મટી જાય છે.

ગંડમાલાની ચિકિત્સા.

કાશ્ચનારત્વચઃ ક્વાયઃ શુષ્કીચૂર્ણેન સંયુતઃ । માસિકાઢ્યઃ સકૃત્પીતઃ ક્વાયો વરુણમૂલજઃ ॥ ગળ્દમાલાં હરત્યાશુ ચિર-

કાલાનુવન્ધિનીમ્ । પલ્લમર્ધપલં વાપિ પિષ્ટં તળ્દુલવારિણા ॥ કાશ્ચનારત્વચં પીત્વા ગળ્દમાલાં વ્યપોહતિ । કાશ્ચનારસ્ય ગૃહ્ણીયાત્વચં પક્ષપલોન્મિતામ્ । નાગરસ્ય કળાયાશ્ચ મરિચસ્ય પલં પલમ્ । પથ્યાવિખીતધાત્રીણા પલ્લમર્ધં પૃથક્ પૃથક્ ॥ વરુણસ્યાશ્મેકં ચ પત્રકૈલાત્વચાં પુનઃ । ટક્ક ટક્કં સમાદાય સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ યાવચૂર્ણમિદં સર્વં તાવાનેવાત્ર ગુગ્ગુલુઃ । સંકુલ્ય સર્વમેકત્ર પિષ્ટં કૃત્વા વિધારયેત્ ॥ ગુટિકાઃ શાણિકાઃ કૃત્વા પ્રભાતે મસ્યેન્નરઃ । ગલગળ્દં જયત્યુગ્રમપવિમર્વૂદાનિ ચ ॥ ગ્રન્થીન્ વ્રણાનિ ગુલ્માંશ્ચ કુષ્ઠાનિ ચ ભગન્દરસ્ ॥ પ્રદેયશ્ચાતુપાનાયં ક્વાયોઃ મુષ્ટિતિકામવઃ ॥ ક્વાયઃ સ્તદિરસારસ્ય ક્વાયઃ ક્રોષ્ણોભયામવઃ ॥

इति काश्चनारगुग्गुलु ॥

ચક્રમર્દકમૂલસ્ય પલ્લકલ્કે વિપાચયેત્ । કેશ્વરાગરસે તૈલં કટુકં મૃદુનાશિના ॥ પાદાન્શિકં વિનિશ્લિપ્ય સિન્દૂરમવતારયેત્ । एत-तैलं निहन्त्याशुगण्दमालां सुदारुणाम् ।

केशागो भृङ्गराजः । इति चक्रमर्दतैलम् ॥

ગુલ્મામૂલફલૈસ્તૈલં વિપક્વં દ્વિગુણામ્ભસા ॥ હરેદમ્બજ્જનસ્યામ્બ્યાં ગળ્દમાલાં સુદારુણામ્ ॥

इति गुञ्जतैलम् ॥

કાંચનારની છાલનો ક્વાય ઝુંકેનું ચૂર્ણ નાંખીને તે એકવાર પીવાથીજ ગંડમાલાનો નાશ થઈ જાયછે

વાયવરણનાં મૂળનો ક્વાય મધ નાં

ખીને તે એકવાર પીવાથીજ લાંબા કાળની ગંડમાલા પશુ તુરત મટી બચે.

આર કે બે તોલા આર કાંચનારની છાલને ચોખાના ધાણમાં વાટીને પીવાથી ગંડમાલા મટી બચે.

કાંચનાર ગુગુલુ.

કાચનારની છાલ ૨૦ તોલા; આર આર તોલા સુઠ, મરી, અને પીપર, વાયવરણું એક તોલા, પા પા તોલાઆર તમાલ-પત્ર, એળચી, અને તજ; આ સર્વના ચૂર્ણમાં તે સર્વ જેટલોજ ગુગળ નાંખી પા પા તોલાની ગોળીઓ કરીને પ્રાતઃકાળમાં ખાવાથી અત્યુચ્ચ ગલગંડ, અપચી, અર્ધુદ, અંધિજો, મથો, ગુદમો, કોઠ, તથા બગદરનો નાશ થાયછે. આના ઉપર જરા જરા ઊંડા ગોરખ-સુડીનું, ખેરસારનું અથવા હરડેના કવાથનું અનુપાન દેવું.

ચક્રમર્દ તૈલ.

આર તોલા કુંવાડિયાનાં મૂળનો કલ્ક નાંખી ભાંજશના રસમાં કોમળ અગ્નિથી પકાવેલું સરસિયુ તેલ ચોથા ભાગનું સિદ્ધરનાં ખીને રાખવું. આ તેલના અભ્યંજથી બહુજ કાઢ્યુ ગંડમાલા પશુ તેથી નાશ પામી બચે.

ગુંભ તૈલ.

અણોડીના મૂળ તથા રૂગોના કલ્ક સાથે બમણા પાણીમાં પકાવેલ તેલના અભ્યંજથી અને નસ્યથી મહા દાઢ્યુ ગંડમાલા પશુ મટી બચે.

અપચીની ચિકિત્સા. ચંદનાદિ તૈલ.

ચંદન સામ્યા લાક્ષા વચા કડકરોહિણી । एतच्चैलं शृतं पीत्वा समूलमपर्चा ह-
रेत् ॥ चन्दनादितैलम् ॥

व्योषं विटङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारुच ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात्सुकृच्छामपर्ची हरेत्
व्योषादितैलम् ॥

ચંદન, હરડે, લાખ, વચ, કડુ, જોના કવાથમાં પકાવેલ તેલ પીવાથી મૂળ સહિત અપચી મટી બચે.

વ્યોષાદિ તૈલ.

સુઠ, મરી, પીપર, વાવડીંજ, જેડીમધ, ચૈંધવ, અને દેવદારના કવાથમાં પકાવેલ તે-
લના નસ્યથી ભયંકર અપચી પશુ નાશ પામે.

અથિ તથા અર્ધુદની ચિકિત્સા.

स्वर्जिका मूलकक्षारः शंसचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो छेपो हन्ति ग्रन्थिं तथा रू-
दम् ॥ ग्रन्थिर्न वा नश्यति भेषजेन नि-
ष्कास्य तं शल्यचिकित्सकेन । जात्यादि-
एकवेन घृतेन वैद्यो व्रणेन चान्येन च स-
ञ्चिकित्सेत् ग्रन्थिमुद्धृत्य तत्रापि व्रणोक्तं
क्रममाचरेत् । शिराग्रन्थिं विहायान्यैः श्रे-
यसां प्रयुज्यते ॥

બન્યે આચાર્યો ઇતિ કથયન્તિ ॥

ગ્રંથ્યાર્જુદાનાં ન ચતો વિશેષઃ પ્રદેશ-
સ્વાકૃતિદોષદૃષ્ટેઃ । अतश्चिकित्सेद्भिषग-
र्जुदानि विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥
हरिद्राकोष्ठपत्राङ्गसुहृद्यममनःशिलाः । मधू-
प्रगाढो छेपौर्ज्यं भेदोऽर्जुदरः परः ॥ मू-
लकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
शङ्खचूर्णेन संयुक्तो छेपः सिद्धोऽर्जुदापहः ॥
वटदुग्धकुहरोमकलिश्च बद्धं वटस्य पत्रेण ।

અધ્યસ્થિ સમરાજાન્મહદપ્યુપશાન્તિમર્બુદં
ગચ્છેદ્ । શિયુમૂલકપોર્વીજં રક્ષોર્મં સુર-
સાયવમ્ ॥ તકેનાશ્વરિપોઃ પિષ્ટા લિખ્યે
દર્બુદશાન્તયે ॥

રક્ષોર્મં સર્ષપમ્ । સુરસા તુલસી । યવ ઇન્દ્ર-
યવમ્ । અશ્વરિપુર્મહિષી । ઇતિ ગલ્પાણ્ડગણ્ડમા-
લાગ્ન્યર્બુદનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ॥

સાણખાર, મુળાને ક્ષાર, અને શ-
ખનુ ચુર્ણુ વાટીને તેને લેપ કરવાથી અધિ
તથા અર્બુદ મટી બાયછે.

જે અધિ ઔષધથી નાશ ન પામતી
હોય તેને શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે શસ્ત્રથી કપાવી નાં-
ખીને વૈદ્યે બત્યાદિ ઘૂત તથા બીજા પ્રજ્ઞમાં
ઊપયોગી ઔષધોથી સારી રીતે તેની ચિ-
કિત્સા કરવી

ગાઠ કઢાવી નાંખ્યા પછી તે ઉપર જ-
લુની ચિકિત્સા કરવી કેવળ શિરા સંબંધી
અધિવિના બીજા સર્વ પ્રકારના અધિઓ ઉપર
શસ્ત્રક્રિયા કરવી. બીજા આચાર્યોએ એમ કહે છે
કે—“ગાંઠો તથા અર્બુદોના સ્થાન, હેતુ,
આકૃતિ, દોષો, કે દુષ્ટોમાં કાંઈ તફાવત
નથી હોતો, માટે શસ્ત્રસં વૈદ્યે અર્બુદોમાં પણ
ગાંઠોની પેઠે ચિકિત્સા કરવી.”

હળદર, લોહર, પતંગ, ધુમાડાની મેંશ,
અને મજીશીલને મધમાં કાઢવીને લેપ કર-
વાથી મેંદના અર્બુદ મટી બાયછે.

મુળા તથા હળદરના ક્ષાર અને શં-
ખનુ ચુર્ણુ વાટીને લેપ કરવાથી અર્બુદ મટે
છે. અર્બુદ માટે આ ઉપાય સિદ્ધ છે.

વડનુછીર, કઠ, અને સાંભરહુણો લેપ
અર્બુદ ઉપર કરીને ઉપર વડનુ પાન આધ-

વાથી હાડકાં ઉપર થયેલ મોટો અર્બુદ પણ
સાત દિવસમાં શાત થઈ બાયછે.

સરગવા તથા મુળાનાં બીજો, સર્ષવ,
તુળસી, અને ઇન્દ્રજવને લેશની છાશમાં
વાટીને લેપ કરવાથી અર્બુદ મટી બાયછે

શ્લીપદાધિકાર.

શ્લીપદનું દૂરનું નિદાન.

પુરાણોદકમૂયિષ્ઠાઃ સર્વર્તુષુ ચ શીતલાઃ ।
યે દેશાસ્તેષુ જાયન્તે શ્લીપદાનિ વિશેષતઃ ॥
વિશેષત્ ઇતિ વચનેનાન્યદાપિ શ્લીપદમ્ભવતીતિ
બોધ્યતે ॥

જે દેશમાં જુનું પાણી પુષ્કળ પડ્યું
રહેતું હોય નિરતર ટાઢ રહેતી હોય તે દેશમાં
વિશેષે કરીને શ્લીપદ થાયછે.

શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ.

યઃ સજ્જરોઃ વંશજનો મૃશાત્તિઃ શોથો
નૃણાં પાદગતઃ ક્રમેણ । તચ્છ્લીપદં સ્યાત્ક-
રકર્ણનેત્રાન્નિઐષ્ટનાસાસ્ત્રપિ કેચિદાહુ ॥
તત્ ત્રિવિધમ્ । વાતિક પૈત્તિક ભૈમિક ચેતિ ।

માણસોને સાથળના મુળમાં જ્વર તથા
અત્યત પીડા વાળો સોજો થઇને તે પગમાં
પડોચેછે, તેને શ્લીપદ કહેછે કેટલાક કહેછે
કે તે હાથ, કાન, નેત્ર, લિંગ, હોઠ, અને ના-
કમાં પણ થાયછે. (તે વાત, પિત્ત, અને કફ,
એમ ત્રણ પ્રકારનો થાયછે.)

શ્લીપદોનાં લક્ષણો.

વાતજં કૃષ્ણરુક્ષં હિ સ્ફુટિતં તીવ્રવેદ-
નમ્ અનિમિત્તરુજ ચાસ્ય बहुस्रो ज्वर एव

ચ ॥ પિત્તજં પીતસંકાશં દાહજ્વરયુતં ધુ-
શ્મ્ । શ્લેષ્મિકં તુ ભવેત્ ક્ષિપ્યં તથા પા-
ણ્ડુલપ્વેદનમ્ । ત્રીપ્યપ્યેતાનિ જાનયાન્
શ્લીપદાનિ કફોચ્છ્રયાત્ । ગુરુત્વ ચ મહ-
ત્વં ચ યસ્માન્નાસ્તિ વિના કફાત્ ॥

વાયુનો રલીપદ કાળો, રક્ષ, પુટેલો,
તીવ્ર વેદના વાળો, અને અકસ્માત પીડા
તથા જ્વર સાથે હોય છે, પિત્તનો પિત્ત
જેવોજ હાલ જ્વર સાથે હોય છે, અને કફનો
રલીપદ દિનગ્ધ, પીંગળો થોડી વેદનાવાળો
થાયછે, કફના આશ્રયવાળા હોવાથી આ ત્રણે
રલીપદો ભારે અને મહત્વ વાળા હોયછે,
તેથી તે કફ વગર થતાજ નથી

શ્લીપદની અસાધ્યતા.

વલ્મીકમિવ સજ્ઞાતં કષ્ટૈકરુપચીયતે ।
અઘ્નાત્મકં મહત્તત્તુ વર્જનીયં વિશેષતઃ ॥
યન્નૈધ્મિકાદારવિહારજાતૈર્જાતં તથા શૂરિ-
કફસ્ય પુંસઃ । સાસ્રાવમત્યુબતસર્વલિઙ્ગં
સકળ્દુકં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥

સફડા જેવો, ઘણા કાટાઓ વાળો,
મોટો, અને એક વર્ષનો બુનો રલીપદ અ-
સાધ્ય છે કફકર આહાર વિહારથી થયેલો,
ઘણા કફ વાળોને થયેલો, આશ્રવાળો, અત્યંત
હાથે, ત્રણે દોષોના લક્ષણો વાળો, અને
અળવાળો રલીપદ અસાધ્ય છે.

રલીપદની ચિકિત્સા.

લઘ્વાલેપનસ્તેવેરેચનૈ રક્તમોક્ષણેઃ ॥
પ્રાયઃ શ્લેષ્મહરૈરુષ્ણૈઃ શ્લીપદં સમુપાચરેત્ ।
સિદ્ધાર્થશોભાજનદેવદારુશ્વૌપચૈશ્વૈરયુતૈઃ
પ્રલિખેત્ । પુનર્નવાનાગરસર્પપાણાં કલ્કે-
ન વા કાઞ્જિકમિશ્રિતેન ॥

શ્લીપદમિતિ શેષઃ ॥

યત્તૂરૈરઘ્નિર્ગુણ્ડીવર્ષાશ્ચિપ્રસર્પપેઃ । પ્ર-
લેપઃ શ્લીપદં હન્તિ ચિરોત્યમાપિ ટારુણમ્ ॥
અસાધ્યમાપિ યાત્યસ્તં શ્લીપદં ચિરકાલ-
જમ્ ॥ મૂલેન સહદેવાપાસ્તાલમિશ્રેણ લેપ-
નાત્ ॥

તાલસ્ય ફલ્લસો ગ્રાહ્ય ॥

સપ્તાત્મમૂલપત્રાણાં કલ્કં તપ્તેન વારિણા ।
સંસૃષ્ઠં લવણોપતં સેવિતં શ્લીપદં હરેત્ ॥
શાસ્ત્રોદવલ્કલકાચં ગોમૂત્રેણયુતં પિબેત્ ।
શ્લીપદાનાં વિનાશાય મેદોદોષનિવૃત્તયે ॥
રજનીં ગુદસંયુક્તાં ગોમૂત્રેણ પિવેશ્વરઃ ।
વર્ષાશૂત્રિફલાચૂર્ણં પિપ્પલ્યા સહ યોજિતમ્ ।
સર્ષોદ્રે શ્લીપદે લિખાત્ ચિરોત્યં શ્લીપદં
જયેત્ । ગન્ધર્વતૈલસિદ્ધાં હરીતકીં ગોડમ્બુના
પિબેન્નિત્યમ્ ॥ શ્લીપદબન્ધવિમુક્તા ભવ-
ત્યસૌ સમુત્રજેન ।

ગન્ધર્વતૈલમ્ ઇરુઢતૈલ । ગોડમ્બુ ગોમૂત્રમ્ ।
इति श्लीपदनिदानचिकित्साधिकारः ।

લવણ, લેપન, સ્વેદન, વિરેચન, રક્તા-
શાષ, અને વિશેષ કરીને કફ હરનારા ઉષ્ણ
ઔષધોથી રલીપદની ચિકિત્સા કરવી.

સર્પવ, સરગવો, દેવદાર, અને સૂડને
ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી રલીપદ મટેછે.
ઘાટોડી, સૂડ, અને સર્પવના કલ્કને
કાંઈ સાથે લેપ કરવાથી રલીપદ મટી જાયછે
ધતુરૈ, એરંડા, નજડ, ઘાટોડી, સર-
ગવો, અને સર્પવના લેપથી ઘણા કાળનો
હાથ રલીપદ પણ મટી જાયછે

અપાટ અથવા શેરડીના મૂળને તાડ-

ફળના રસમાં વાટીને લેપ કરવાથી લાંબાકાળનો અસાધ્ય રલીપદ પણ નાશ પામે છે.

નાગરવેલનાં સાત પાનનો કઢક ઝેંધવ નાંખીને ઉના પાણીમાં પીવાની ટેવ રાખવાથી રલીપદ મટી જાય છે.

સાગની છાલનો કવાચ ગોમૂત્રમાં નાંખીને પીવાથી રલીપદોનો વિનાશ અને મેદના દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે.

હળદર તથા ગોળને ગોમૂત્રમાં ઘુંટીને પીવાથી રલીપદ મટી જાય છે.

સાટોડી, ત્રિકુળા અને પીપરનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવાથી લાંબાકાળનો રલીપદ મટી જાય છે.

એફેડ્રિયા તેલમાં પકાવેલી હરદે ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી સાત દિવસમાં રલીપદ મટી જાય છે.

વિદ્રધિના અધિકાર.

વિદ્રધિનું લક્ષણ.

ત્વગ્નક્તમાં સપેદાસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ।
દોષાઃ ક્ષોર્યં જ્ઞનૈર્ધૌરં જનયન્ત્યુચ્છિન્નતા
મુશ્મ ॥ મહામૂલં રજાવન્તમર્ષં વાપ્યયવા-
યતમ્ । સ વિદ્રધિરિતિ સ્વાતો વિજ્ઞેયઃ
ષડ્વિષયઃ સઃ ।

અસ્થિસમાશ્રિતા દોષા इति वक्ष्यमाणदोषाद्विद्रधे-
र्भेदार्थम् । यतो व्रणदोषे दोषाणामस्थिसमाश्रय-
नियमो नास्ति । घोर दारुणम् । आयत्तं दीर्घम् ।

હાડકાંમાં રહેલા દોષો ત્વચા, માંસ, રક્ત, અને મેદને દુષિત કરીને ધીરે ધીરે નાના અથવા મોટા મૂળવાળો લાંબો વેદના

વાળો ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વિદ્રધિ કહે છે, અને તે છ પ્રકારનો થાય છે.

વિદ્રધિના છ પ્રકારો.

यथा दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा
तथा । षण्णां तेषां तुल्यमेव लक्षणं सम्प्र-
चक्षते ॥

એક એક દોષથી થયેલા, ત્રણ દોષોથી, અને ક્ષતથી થયેલા તથા રક્તથી થયેલા એમ છ ભવના વિદ્રધિ છે, તેનાં લક્ષણો કહેવાય છે.

વાયુના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेद-
नः । चिरोत्थानमपाकश्च विद्रधिर्वातस-
म्भवः ।

વિષમો મૃશમ્ । ક્ષણમલ્પઃ ક્ષણં મહાન્ ચિરો-
ત્થાનપ્રપાક ચિરાદિલ્ખ્મ્બોદુદ્ગમપ્રપાકા यस્ય સઃ ।

કાળો, સતો, વિષમ, એકદમ અત્યંત વેદના કરનારો, લાંબો કાળે ઉઠનાર અને પાકનાર, એવો વિદ્રધિ વાયુથી થાય છે.

પિત્તના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

पक्वोदुम्बरसङ्कुशः श्यावो वा ज्वरदा-
हवान् । क्षिप्तोत्थानमपाकश्च विद्रधिः पि-
त्तसम्भवः ॥

પાકા ઉંબરાના ફળ જેવો, કાળો, કે જ્વરવાળો અને જાડવાળો, એકદમ ઉઠનાર તથા પાકનાર વિદ્રધિ પિત્તથી થાય છે. તેનો આવ પીળો હોય છે.

કફના વિદ્રધિનાં લક્ષણ.

शरावसदृशः पाण्डुः क्षीतः स्निग्धोऽल्पवे-
दनः । चिरोत्थानमपाकश्च विद्रधिः कफ-

અત્યત મૈથુન, આમ, અને વેગે રોકવાથી તથા અત્યત ગરમ અને બળતરા કરનારા પદાર્થોથી, બુદ્ધા બુદ્ધા અથવા બધા મળીને કોપ પામેલા દોષોથી શુદ્ધા, મૂત્રાશય, ગુખ, નાભિ, પેટ, સાથળના સાધા, કાખ, બરલ, ચક્રત, હૃદય, કે તુષાના સ્થાનની અંદર રા-દ્યા જેવા આરે મેરથી ઉચે ગુદમ સરખો વિદ્રધિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાં લક્ષણો બહારના વિદ્રધિઓ જેવાજ હોય છે.

સ્થાન બેદાનુસાર લક્ષણો.

શ્વેદ વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કુચ્છાલ્પમૂવ-તા । નાભ્યાં હિક્કાજૃમ્ભણે ચ કૂસૌ મારુ-તકોપનમ્ ॥ કટિપૃષ્ઠગ્રહસ્ત્રીવ્રો વંસળોત્થે તુ વિદ્રવૌ । કક્ષયોઃ પાર્શ્વસન્ક્રોચઃ પ્તીન્નુ-ચ્છાસાવરોધનમ્ ॥ સર્વાઙ્ગપ્રગ્રહસ્ત્રીવ્રો હૃદિ કાંસથ જાયતે । શ્વાસો યકૃતિ શિક્કા ચ ક્ષોન્નિ પેપીયતે પયઃ ॥

શુદ્ધાસ્થાને થયેલા વિદ્રધિથી વાયુનો અટકાવ થાય છે, અસ્તિમા થયેલાથી કષ્ઠથી થોડું થોડું મૂત્ર થાય છે, નાભિમાનાથી હિક્કા અને બગાસા થાય છે, કૂખોમા થયેલાથી વાયુ કોપે છે, સાથળમા થયેલાથી કમરપીઠની તીવ્ર પકડ થાય છે, કાખોમા થયેલાથી પડખાઓમાં સકેચ થાય છે, બરલની જગાએ થવાથી ઉચ્છવાસ રોકાય છે હૃદયમા થવાથી બધા અંગની તીવ્ર પકડ અને કાસ થાય છે, ચક્રતમાં થવાથી શ્વાસને હિક્કા થાય છે ને તુષાસ્થાને થવાથી બહુ પાણી પીવાય છે

સાવના માર્ગો.

નાભેરુપરિજાઃપક્કા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતરેત્વચઃ ।

કક્ષાદિજાતા યાન્તિ સ્વન્તિ । ઊર્ધ્વે મુક્ષા-ત । રૂતરે વસ્ત્યાદિજા અથ. ગુદાત । નામિજ-

સ્તૂમાન્યાં માર્ગામ્યામ્ । તથા ચ હારીત “ઊર્ધ્વે પ્રમિજ્ઞેષુ મુક્ષાક્ષરણા પ્રવર્તેતેડસુક્ સહિતો હિ પ્ય । અથ પ્રમિજ્ઞેષુ તુ પાયુમાર્ગોદ્ઘાન્યાં પ્રવૃત્તિ સ્તિવહ નામિજેષુ ॥” રૂતિ ॥

નાભિની ઉપરના ભાગમા (કાખમા) થયેલા અદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેનો આવ ગુખમાથી થાય છે, અને નાભિની નીચેના ભાગ (મૂત્રાશય) ના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેનો આવ શુદ્ધામાંથી થાય છે. નાભિનો અંદરનો વિદ્રધિ ન પાકે ત્યારે તેનો આવ ગુખ તથા શુદ્ધા એ બન્નેમાં થાય છે. હારીત પણ કહે છે કે ઉપર પ્રમાણે વિદ્રધિઓ પાકે છે તો લોહી સહિત પડે એવે છે

આંતર વિદ્રધિની સાધ્યાસાધ્યતા.

અથઃ છુતેષુ જીવેતુ છુતેષૂર્ધ્વ ન જીવતિ હન્નામિવસ્તિવર્જેષુ તેષુ મિજ્ઞેષુ વાહતઃ ॥ જીવેત્કદાચિત્ પુરુષો નેતરેષુ કદાચન । હન્નામિવસ્તિવર્જેષુ સ્ત્રીહક્ષોમાદિજાતેષુ । મિજ્ઞેષુ ન જીવેત્ । દ્વદાદીના મર્મત્વાત્ । અતઃપ્ર મોજ “અસાવ્યો મર્મજો જ્ઞેયઃ પક્ષોડપક્ષ વિદ્રધિ । સન્નિપાતોત્પિત્યોત્વેવ પક્ષ ઇવ હિ વસ્તિજઃ ॥ ત્વ-જ્ઞો નામેરોજશ્ચ સાધ્યો યશ્ચ સવીપજ । અપ-કશ્ચૈવ પક્ષશ્ચ સાવ્યો નોપરિનામિતઃ ॥ આશ્માનં વહનિરપન્દ ઈર્દિહિક્કાતુપાન્વિતમ્ । રજાશ્વાસ-સમાયુક્ત વિદ્રધિર્નાશયેન્નરમ્ ॥

નીચેના (શુદ્ધાના) આવવાળો એવે છે અને ઉપરના (મોઢાના) આવવાળો એવો નથી હૃદય, નાભિ, અને મૂત્રાશય એ ઠેકાણો સિવાય બીજે ઠેકાણે થયેલા વિદ્રધિઓ બે બહાર પુટે છે તો માણસ એવે છે, પણ હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશયના વિદ્રધિઓ

ખઠાર પુટે તો તે માણસ કહી જીવતો નથી, કેમકે એ મર્યાદા છે, જોઈ કહે છે કે- મર્યાદા સ્થળનો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે, તેમજ ત્રણ હોવાથી થયેલો પણ અસાધ્ય છે, મૂત્રાશયના વિદ્રધિ પાકો હોયતો અસાધ્ય છે જે વિદ્રધિ ત્વચામા થયો હોય, નાભિની નીચે અથવા તેની પાસે થયો હોય તે સાધ્ય છે. નાભિની ઉપરના અસાધ્ય છે. વિદ્રધિવાળાને આદ્ય, અશક્તિ, વમન, હેઠડી, તરસ, પીડા તથા શ્વાસ થયાં હોય તો તે માણસ નિઃશ્ચય મરેજ છે. બાહ્ય વિદ્રધિઓની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાધ્યા વિદ્રવયઃ પચ વિવર્જ્યઃ સાન્નિપાતિકઃ । આમપક્વવિદગ્ધસ્ત્વં તેષાં શ્રેયં ચ શ્ચોથવત્ ॥ શોથવત્ વક્ષ્યમાણઘ્નશોથવત્ ।

સન્નિપાત સિવાયના પાંચે વિદ્રધિઓ સાધ્ય છે. તેનું કાચાપણ, પાકાપણ, અને પાક થવા લાગે છે તે સળધમા મધુના જોઈ પ્રમાણે સમજવું.

વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

જલૌકાપાતનં શસ્ત્રં સર્વસ્મિન્નિવેદ વિદ્રધૌ । રેકો મૂર્છાહુનં ચ સ્વેદઃપિત્તોત્તરં વિના ॥ અપકે વિદ્રધૌ યુંચ્યાદ્ । વ્રણશ્ચોથવદૌષ-ધમ્ ॥ વાતઘ્નમૂલકલૈસ્તુ વસાતૈલઘૃતાન્વિતૈઃ । મુત્રોષ્ણૈર્લેપૈઃ પ્રયોજ્યો વાત-વિદ્રધૌ ॥ યવમોધૂમમુદ્રૈશ્ચ પિટ્ટૌરજ્યેન લેપ-યેત્ । વિલીયતે ક્ષણેનૈવ દ્વાવિપકસ્તુ વિ-દ્રધિઃ ॥ પૈત્તિકં વિદ્રધિ વૈદ્યઃ પ્રવિદ્વાત્ સર્પિષા યુતૈઃ । પયસ્પોષીરમધુકચન્દનૈર્દુગ્ધ-પેષિતૈઃ ॥

પયસ્યાન્નેકાર્પલાદન્ન ક્ષીરકાકોલી ગુણાધિ-ક્ષ્યાતસ્યા બલમે બચ્ચગ્ના પ્રાદ્યા ।

પચત્કલકલ્કેન ઘૃતમિશ્રેણ લેપયેત્ । વિવેદા ત્રિફલાકાર્યં ત્રિદત્તલ્કાંશસંયુતમ્ ॥ શ્લેષિકા સિકતા લોહકિટ્ટા ગોશકૃતા સહ । મૂત્રેઃ મુત્રોષ્ણૈર્લેપેન સ્વેદયેત્ શ્લેષ્મવિદ્ર-ધિમ્ ॥ દશમૂલીકપાયેણ સસ્ત્રેહેન રસેન વા । શોથવ્રણં વાકોષ્ણેન સ નુનં પરિષેચયેત્ ॥ પિત્તવિદ્રધિવત્ સર્વોઃ ક્રિયા નિરવશેષતઃ । વિદ્રધૌ કુશ્મલઃ કુર્યાદ્રક્તામન્તુનિમિષ્ણોઃ ॥ રક્તચન્દનમધિષ્ઠાનિસામધુકર્ગૈરિકૈઃ । સ્ત્રી-રેણ વિદ્રધૌ લેપો રક્તામન્તુનિમિષ્ણકે ॥ પીતા ક્ષેતે દુર્તં ઘ્નન્તિ વિદ્રધિ કોષ્ઠસમ્મ-વમ્ । કૃષ્ણાજામી વિશાલા ચ ધામાર્ગવ-ફલં તથા । ધામાર્ગવફલ કોશ્ણતકીફલમ્ ।

શ્વેતવર્ષાશુભો મૂર્છા મૂર્છા વા વરુણસ્ય ચ । જલેન કથિતં પીતમન્તવિદ્રધિહૃત્પરમ્ ॥ ગા-યત્રી ત્રિફલા નિમ્બકટુકા મધુકં સમમ્ । ત્રિવૃત્પટોલમૂલાભ્યાં ચત્વારોઽશ્વાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ મધુરાશિસ્તુપાન્ દયાદેષ કાચો વ્રણાન્ જયેત્ । વિદ્રધીશુભવીસર્પદાહમોહ-જ્વરાપહઃ ॥ તુષ્પૂર્ણાહર્દિદ્વદ્રોગપિત્તાશ્લક્-કુષ્ઠકામલાઃ । શિષુમૂર્છા જલેષૌતં પિંટં ન-ક્ષેણ ગાલયેત્ । તદ્રસં મધુના પીત્વા હન્સ-ન્તવિદ્રધિ નરઃ ॥ શોમાઝનકનિર્ઘૃતો હિ-ક્લુસૈન્ધવસંયુતઃ । હન્સન્તવિદ્રધિ ધીમ્રં માતઃ માતવિશેષતઃ ॥

इति विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः ॥

સર્વ ભાતના વિદ્રધિઓમાં જળો, મૂ-કાવધી, કોમળ વિરેચન રેઘું, અને લથન કરાવવું, એ સાડ છે. પિત્ત સિવાયના વિદ્ર-ધિઓમાં સ્વેદન રેઘું તે પણ સાડ છે.

પાકયો ન હોય એવા વિદ્રધિ ઉપર હવે પછી કહેવાશે તે પ્રણુના સોભની ચિ-ક્રિયા કરવી.

રાતા એરડાના મૂળનો કલ્ક, ચરણી, તેલ તથા ધીનો જરા ગરમ કરેલો બાકો લેપ કરવાથી વાતવિદ્રધિ મટી જાય છે.

જબ, ઘઉં, અને મગનો ધીમા વાટીને લેપ કરવાથી કાચો વિદ્રધિ ક્ષણ માત્રમાં અવશ્ય નાશ પામી જાય છે.

હીરકાકોલી, વાળો, જેડીમધ, અને રતાંજળીને દૂધમાં વાટીને ધી મેળવીને તેનો બાકો લેપ કરવાથી પિત્તનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

પંચવલ્કનો કલ્ક ધી મેળવીને લેપ કરવાથી પિત્તનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

ત્રિકૂળાનો કવાથ એક તોલો નસોતરનો કલ્ક નાખીને પીવાથી પિત્તનો વિદ્રધિ મટે છે.

ઇંટનું ચૂર્ણ, રેતી, લોહકીટ, અને ગાયનું છાણ, ગોમૂત્રમા વાટીને તેનો જરા ગરમ લેપ કરવાથી તે સ્વેદનથી કફ વિદ્રધિ મટી જાય છે.

દશમૂલીનાં કવાથનુ અથવા તેના રસમાં ધી મેળવીને તેનુ જરા ગરમ કરીને સેવન કરવાથી વિદ્રધિ તથા પ્રણુનો સોભો મટી જાય છે.

રક્તના વિદ્રધિ તથા ક્ષતના વિદ્રધિમાં વેશે રતાંજળી, જેડીમધ, મલ્કક, હળદર, અને સોનાગેરૂનો દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો. વિદ્રધિ મટાડનારી સર્વ ક્રિયાઓ પણ કરવી.

કાળીજીરી, ઇંદ્રવારણા, અને કડવી ધીસોડીનાં ફળ વાટીને પીવાથી કૌશ્ઠામાંનો વિદ્રધિ તુરત મટી જાય છે.

ધોળી સાટોડી અથવા વાયવરણાનાં

મૂળનો કવાથ પીવાથી અંદરનો વિદ્રધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

એર, ત્રિકૂળા, લીમડો, કડુ, અને જેડીમધ સમ ભાગે લેવાં, નસોતર તથા કડવાં પરવળનાં મૂળો ચાર ચાર ભાગ લેવાં. પછી તે સર્વનો કવાથ કરીને તેમાં ફાતરાં વગરની મસૂરની દાળ પકાવવી. એથી મણો, વિદ્રધિઓ, ગુદ્મો, વિસર્પ, દાહ, મોહ, જ્વર, તૃષ્ણા, મૂર્છા, ઉલટી, છાતીનાં દરદો, રક્તપિત્ત, કૌહ અને કમળો હણાય જાય છે.

સરગવાનાં મૂળને પાણીમા ધોઈ પાણીમા વાટીને વજ્રથી ગાળીને તે રસ મધ નાખીને પીવાથી અંદરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

સરગવાનો કવાથ હાંડો તથા સેંધવ નાખીને વિશેષ કરીને સવારમાં પીવાથી અંદરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે.

પ્રણુના સોભનો તથા દાઝે-

લાનો અધિકાર.

પ્રણુના સોભનું સામાન્ય રૂપ.

પૃથક્ સપસ્તવોત્પા રક્તજાગન્તુજો તથા । વ્રણઘ્નોયાઃ વદેતે સ્યુઃ સંયુક્તાઃ શોયલક્ષણૈઃ ॥ શોયલક્ષણૈઃ પૂર્વોક્તે ।

બુઢા બુઢા દોષોથી, તથા ત્રણે દોષો એકઠાથી, તેમજ રક્તથી અને આગતુક, એમ સોભનાં લક્ષણોયુક્ત છ પ્રકારના મણો થાય છે.

પ્રણુના સોભનું વિશેષ રૂપ.

વિષમં પચ્યતે વાતાત્ વિષોત્પન્નાચિરં-ચિરમ્ ॥ કફજઃ પિત્તવચ્છોયો રક્તજાગન્તુ-સમુજ્જવૌ ॥

વાયુના સોજનો પાકે વિષમ છે, પિત્તનો તરત પાકે છે, કફનો બહુ થોડો પાકે છે, તથા રક્ત અને આગતુક સોજનો બને પિત્તના પ્રજ્ઞ જેવા છે.

નહિ પાકેલા પ્રજ્ઞનું લક્ષણ

મન્દોષ્મતાઽરુપશ્ચોયત્વં કાઠિન્યં ત્વક્સ-
વર્ણતા । મન્દવેદનતા ચાઽપિ શ્વાયસ્યામ-
સ્ય લક્ષણમ્ ॥

ગરમી થોડી, સોજો અલ્પ, કઠણતા, આમડીના જેવો વર્ણ, મંદવેદના, એ કાચા સોજના લક્ષણો છે.

પાકવા લાગેલા પ્રજ્ઞનું લક્ષણ

દક્ષતે દહનેનેવ ક્ષારેણેવ પ્રપચ્યતે । પિ-
પીલિકાગણેનેવ દગ્ધ્યતે છિદ્રતે તથા ॥
મિથતે ચૈવ શક્ષેણ દગ્ધેનેવ ચ તાઢ્યતે ।
પીઢ્યતે પાળિનૈવાન્તઃ સૂચીભિરિવ તુષ્યતે ॥
ઉપચોષી વિવર્ણઃ સ્યાદક્ષુર્યેવાવપીઢ્યતે ॥
આસને શયને સ્થાનેઽશાન્તિં વૃક્ષિકવિદ્-
વત્ । ન ગચ્છેદાતતઃ શ્વોથો ભવેદાધ્માત-
વસ્તિવત્ । ઝવરતુષ્ણાઽરુચિશ્ચૈતસ્પચ્યમાન-
સ્ય લક્ષણમ્ ॥

છિદ્રતે દ્વિધાક્રિયત્ત્વમ્ । મિથતે વિદાર્યત્ત્વમ્ ।
ઉષો દાહ । ચોષ પાર્શ્વસ્થાગ્નિનેવ સન્તાપઃ
તામ્યા યુક્તા આતત ત્વક્સઙ્કોચરહિતઃ । વસ્તિ-
ર્મૃત્ત્રાશયશ્વર્મપુટો ના ।

અગ્નિથી બળતો હોય એવો, પુષ્કળ
ઢીઢીઓથી કરડાતો હોય એવો, છેદાતો તથા
શસ્ત્રથી સેદાતો હોય એવો, લાકડીથી મરાતો
હોય એવો, સોઢાઓથી લોંઘાતો હોય એવો,
થોડાતો હોય એવો, વર્ણ બદલાઈ ગયેલો,

આંગળીઓથી પીડવામાં આવતો હોય એવો,
ઊંઘતાં બેઠાંતાં કે સૂતા પછી બીંછી કરડતો
હોય એમ એનું ન પડે એવો, કુસેલા
આમડીની પેટું ત્વચાના સંકેત વગરનો, બ્વર
તથા તરશવાળો, અને અદૃશ્ય કરનારો
સોજો પાકવા લાગેલાનાં લક્ષણો છે.

પાકેલા સોજનું લક્ષણ

વેદનોપશમઃ શ્વોથો કોઠિતોઽત્પો ન
ચોચતઃ । પ્રાદુર્ભાવો વસ્ત્રીનાં ચ તોદ. કઙ્ક-
ર્ધુર્ધુર્ધુ ॥ ઉપદ્રવાણાં પ્રશ્નો નિશ્ચિતા-
સ્ફુટનં ત્વચામ્ । વસ્તાવિવામ્સુચારઃ
સ્વાચ્છોયેઽક્ષુલ્પીપીઢિતે ॥ પૂયસ્ય પીડયે-
દેકમન્તમન્તે । ચ પીઢિતે । મુશ્ણા વ્રણશ્વો-
યસ્ય ધવેત્ પક્ષસ્ય લક્ષણમ્ ॥

વેદનોપશમઃ દાહાદિદુઃકોપશમઃ અત્પો કોઠિ-
ત્ત્વમ્ । ન ચોચતઃ પશ્ચમાનાપેક્ષ્યા ।
ઉપદ્રવાણાં ઝવરાદીનામ્ નિશ્ચિતા સ્વરૂપતોઽક્ષુલ્પિ-
પીડનાદ્વા અવનતત્વમ્ । સ્ફુટનમ્ । કિશ્કિદિ-
દારણમ્ । વસ્તાવિવેત્યાદિ શોયેઽક્ષુલ્પીપીઢિતે સત્તિ ।
અક્ષુલ્પીપીઢિતાદ્દેશાદન્યસ્મિન્ દેશે અમ્બુસચાર.
કિશ્કિત્ વસ્ત્રો વર્મપુટકો । एवं अन्ये एकदेशे
पीडिते एकमन्तमपरमन्तमापूर्य पीडयति ॥

વેદના શાંત પડી જાય, સોજો રાતો
હોય, અલ્પ હોય, બહુ ઉંચો ન હોય, અદર
કરચલી પડવા લાગે, પીડા તથા બળ વાર
વાર આવ્યા કરે, ઉપદ્રવો શાંત થાય, નીચો
નમે, ત્વચા કાંઠવા લાગે, આંગળીથી દબા-
વતાં પાણીની થેલી જેવો લાગે, દબાવવાથી
પડે એક જગાએથી બીજા જગાએ જતું
દેખાય, અને જૂન લાગવા માંડે એ પ્રજ્ઞનો
સોજો પાકી ગયાના લક્ષણો છે.

એક દોષમાં સર્વ દોષો હોવા વિષે.

ઋતેડનિલાદુગ્ધવિના ન પિત્તં પાકઃ કફં
ચાપિ વિના ન પૂયઃ । તસ્માદ્દિ સર્વે પરિ-
પાકકાલે પચન્તિ શ્વોષાસ્ત્રિભિરેવ દોષઃ ॥

પચન્તિ પાકં પ્રાપ્નુવન્તિ । એવશ્વદોડનાર્થ ॥
અવ્યયાનામનેકાર્થત્વાત્ ॥

વાયુ વિના વેદના ન હોય, પિત્ત વિના
પાક ન થાય, અને કફ વિના પૃષ્ઠ ન થાય,
માટે સર્વે સોભા પરિપાક સમયે ત્રણે દો-
ષથી પાકે છે.

સોભના પાકમાં મતાંતર.

કાલાન્નરેષામ્બુદિર્તં તુ પિત્તં કૃત્વા વચ્ચે-
વાતકફો પ્રસન્ન । પચત્યતઃ શોણિતમેષ
પાકો મતઃ પરેષાં વિદુષા દ્વિતીયઃ ॥

વચ્ચે કૃત્વા હીનીકૃત્ય શોણિત કર્મ પૂર્વે કફા-
ત્ । પૂયોડ્ર શોણિતાત્ પૂય ઇતિ મેદ. ॥

કાળાતરથી એકદું થતું પિત્ત વાયુ
તથા કફને ઓછા કરીને બળાત્કારથી લોહીને
પકાવે છે, એમ બીજાઓનો મત છે

પાકનું સુશ્રુતે કહેલું લક્ષણ.

કફજેષુ ચ શોથેષુ ગમ્મીરં પાકમેત્ય-
સૃક્ । પકલિઙ્ગં તતઃ સ્પષ્ટં યતઃ સ્વાચ્છો
યશીતતા । સ્વક્સાવર્ણ્યં રુજોડ્વપત્વં
ઘનસ્પર્શત્વમમ્ભવત્ ॥

કફજેષુ ચ શોથેષુ ગમ્મીરમસૃક્ પાકમેતિ ।
તત્ર કથં પાકજ્ઞાનમિત્યાહ । તત્ર તત્, કારણાત્
પકલિઙ્ગં સ્પષ્ટમ્ । યત્ પચ્યમાનાવસ્થાન્તર્ગતરા-
ગદાહૃથયાદ્યતન્તર શોથશ્વાતાદપો ભવન્તિ । ઘન-
સ્પર્શત્વ સ્પર્શોડ્વ્યથલમ્ ॥

કફના સોભામાં લોહીનો પાક ગભીર
થાય છે, તેથી સોભા શીતળ થાય છે, તે ઉપ-
રથી પાકયાની અબર પડે છે. ચામડી શતા-
વર્ણની થાય છે, પીડા મટે છે, અને પથ્થર
જેવો ઘન સ્પર્શ થાય છે

પૃ ન કાઠવાથી હરકત.

કર્ણં સમાસાધ્ય યથૈવ તદ્વિર્વાતેરિતઃ સ-
ન્દહતિ પ્રસન્ન । તથૈવ પૂયો હ્રાવિનિઃસૃતસ્તુ
માંસં શિરાઃ સ્નાયુમપીહ સ્વાદેત્ ॥

કલ્પ તૃણવનમ્ ।

વાયુથી ઉરકેરાયલો અગ્નિ જેમ બળથી
ખડના વનને બાળે છે, તેવી રીતે નીકળેલું પૃ
માંસ, શિરા, તથા સ્નાયુઓને આઈ બળ છે.

પરીક્ષક વૈદના ગુણ દોષો.

આમં વિદહ્યમાનં ચ સમ્યક્પૃક્તં તુ યાં
ભિષક્ । જાનીયાત્ સ ભવેદ્વૈદ્યઃ શેષાસ્ત-
સ્કરવૃત્તયઃ ॥

વિદહ્યમાનં વિપચ્યમાનમ્ । તસ્કરવૃત્તયઃ તેષા
તસ્કરણામિવ દ્રવ્યલાભમાત્રપ્રયોજન ભવતિ । નતુ
ધર્મયશોમૈતીલાભ ॥

ચરિત્રનસ્યામમજ્ઞાનાદ્યથ્થ પક્ષપેક્ષેતે । શ્વ-
પચાચિવ વિદ્વેયૌ તાવનિશ્ચિત્પ્રકારિણૌ ॥

સોભને કાંચો, પાકવા માટેલો, અને
પાકેલો સમજી શકે તેજ વૈદ અરો છે,
બીજાઓને તો ચારેના જેવી વૃત્તિવાળા
બાહુવા, કેમકે તેઓને ધર્મ, યશ કે મિત્રતા
મેળવવાનું પ્રયોજન હોતું નથી, પણ કેવળ
ઘન મેળવવાનું પ્રયોજન હોય છે. જે વૈદ
અજ્ઞાનથી કાંચા સોભને કાંચે છે અને પાકે-

क्षाने क्षाया के उपाय कथां वजरने रक्षेवा
दे छे, ते भनने याअण बेवा समझवा.

प्रथमा सोमनी चिकित्सा.

आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचन-
म् । विम्लापनमसृङ्मोक्षस्ततः स्यादुपना-
हनम् ॥ पाचनं भेदनं पश्चात् पीठनं शो-
धनं तथा । रोपणं वर्णकरणं व्रणस्थैते
क्रमा स्मृताः ॥

क्रम. चिकित्सा । मुश्रुते व्रणस्य पष्ठिरूपक्रमा
लिखिता. सन्ति ते सर्वेऽत्र विस्तरमयात्र
लिखिताः ॥

यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यम्भसा परिषेच-
नम् । सिमं प्रक्षयत्यग्निमेवमालेपनं रुजः ॥
बीजपूरजटाहिंसादेवदारुमहौषधम् । रा-
स्त्राग्निमन्यौ लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥
दूर्वा च नलमूळं च पद्मकाष्ठं च केशरम् ॥
उशीरं बालकं पत्रं लेपोऽयं पित्तशोथहा ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्रसवेतसवलकलैः ॥ सस-
पिष्कैः प्रदेह स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ।
आमन्तुजे रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्धाजगृङ्गी च मञ्जिष्ठा सरलस्त-
था ॥ एकैषिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्ले-
ष्मशोथहा ॥

अजशृङ्गी मेढाशिङ्गी । एकैषिका श्यामपनि-
रशोषा ॥

कृष्णा पुराणपिण्याकशियुत्वक् सिकता
शिवा । मूत्रापिष्टः सुक्षोष्णोऽयं प्रलेपः
श्लेष्मशोथहा ॥ न रात्रौ लेपनं दद्यात्त

च पतितं तथा । न च पर्युषितं शुष्यमाणं
तत्रैव धारयेत् ॥

दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतित दीयमानं सद्यो-
न्नास्यतित । पर्युषितम् । लेपनद्रव्यं कल्कीकृतं-
यत् पर्युषितम् ॥

तमसा पिहितोऽत्यूष्मा रोमकूपमुत्थोत्थि-
तः । विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपये-
दतः ॥ रात्रौषधिं प्रलेपस्तु विधानव्यो
विचक्षणैः । अपाकिस्रोये गम्भीरे रक्तापि-
तसमुद्भवे ॥

यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि
गच्छति । दोषाग्निरेव सहसा परिषेकेण
शाम्यति ॥ [तथा] वातघ्नोषधानिःका-
थैस्तैर्लोमासरसैर्धृतैः । उष्णैः संसेचयेच्छोथं
वातिकं काञ्जिकेन च ॥ पित्तरक्ताभिधातोत्थं
शोथं सिञ्चेत् सुशीतलैः । क्षीराज्यमधुस-
ण्डेक्षुरसैः पित्तहरैः धृतैः ॥ कफघ्नोषध-
निःकाथैः शीतैस्तु परिषेचयेत् । तैलसारा-
म्मुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥

जातस्य कठिनस्यास्य कार्यं विम्ला-
पनं क्षनैः ॥

अस्य शोथस्य ॥

अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाढ्या
क्षनैः क्षनैः । विषर्देवेद्विषह्मन्दं तलेना-
कुष्ठकेन वा ॥

वेणुनाढ्या वशनलिकया स्वेदयित्वा उष्णस्वेद
कृत्वा ॥

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे श्लोणितस्रावणं चरेत् ॥

चरेत् कुर्यात् ॥

एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेत्तास्ति न चास्ति
रक्तं । विषाणैश्च विशेषेण जलौकाभिः
पदैरपि ॥

शोणितस्त्रावण चरेदित्यनेनान्वयः । अथोपनाह
स्वेद तस्य विधिर्मेघजसाधनप्रकरणे कथित
एवास्ति ।

रक्षावतां दारुणानां कठिनानां तथैव
च ॥ शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंवि-
धा व्रणाः । शोथानां सामान्यानाम् व्रणा व्रण-
शोथाः तेषामपि स्वेदनं कार्यम् ।

शोथयोरुपनाहं च दद्यादाभविदग्धयो ॥
प्रशाम्यत्यभिदग्धस्तु विदग्धः पक्ता व्रजे-
त् । आभविदग्धौ अपक्वपाकोन्मुखौ यथा ।

शोमाज्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्व-
भेषजम् । शणकापीसयोर्बीजमतसी च
कुलस्थिका ॥ तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुटे-
रो मूलकं मिसिः । यथामासैरमीभिस्तु
द्रव्यैरभलेन संयुतैः ॥ कल्कीकृतैः मुखो-
ष्णैश्च स्वेदयेद्विधिवच्छनैः । अनेन प्रशम-
याति वातशोथो न संशयः ॥ कुटेर कृष्ण-
वरी । इति शोमाज्जनादिरुपनाहः ॥

पुनर्नवा दारु शुष्ठी शिथुः सिद्धार्थ एव
च । अम्लपिष्टः मुखोष्णोऽयं भलेपः सर्व-
शोथहा ॥ इति पुनर्नवादिः ।

न प्रशाम्यति यः शोथः भलेपादिविधा-
नतः । द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रो-
पनाहने ॥

शणमूलकशियूणां फलानि तिलसर्षपाः
अतसीशक्तवः किण्वमुष्णद्रव्यं च पाच-
नम् ॥ शणफलादीनामतस्यन्तानां सक्तवः कर्त-
व्याः । किण्वः सूराबीजम् । अवगोधूमधान्यादिप्र-
कारः अन्यच्चोष्णं द्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ।

अन्तःपूयेष्ववक्रेषु तथा चोत्सङ्गवत्स्व-
पि । गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं संश्र-
युज्यते ॥ उत्सङ्गवत्सु । कोटरवत्सु । गतिम-
त्सु नाडीव्रणेषु भेदनम् । शङ्खमौषधं कर्म च ।

रोगे व्यधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं निधाय दोषास्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥

बालवृद्धासहस्रीणभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥

चिरविलसोऽक्षिको दन्ती चित्रको हयमा-
रकः । कपोतकाकगृध्राणां मललेपेन भेद-
नम् ॥

क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारुणः परिकीर्ति-
तः । क्षारद्रव्यमपामार्गादि । क्षारस्वार्जका यव-
क्षारादि ॥

हस्तिदन्तो जने पिष्टो बिन्दुमात्रप्रलेपितः ।
अत्यर्थकठिने शोथे कथितोः भेदनः परः ॥

द्रव्याणां पिच्छलानां तु त्व-मूलानि प्र-
पीडनम् । यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च
समासतः ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीड-
नमिति । न चापि मुखमालिम्बेक्षया दोष
प्रसिच्यते ॥

पीडनमिति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्यलेपं
शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य
मुखलेपं विना प्रस्रवति ।

।णस्य तु विशुद्धस्य कायः शुद्धिकरः
:। पटोलनिम्बपत्रोत्थः सर्वत्रैव प्रयुज्ये॥
तिके दशमूलानां क्षीरीणां पैथिके व्रणे ।
रग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः॥
वत्थोदुम्बरपुत्रवटवेतसजं सुतम् । व्रण-
योपदंशानां नाशनं क्षालनात्समुतम् ॥ ति-
न्धवयष्ट्याद्वनिम्बपत्रनिशायुगैः । प्रवृ-
त्तयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ एकं वा
रिचामूलं सर्वव्रणविशोधनम् । निम्बव-
लादन्तीत्रिवृत्सैन्धवमाक्षिसम् ॥ दुष्टव्रण-
ामनो लैपः शोधनकेसरी ।
मनश्रेष्ठ ।

लेपभिम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः ।
।णाच्छर्दिमन्दाधिपिच्छश्लेष्मण्मीनहरेत् ॥
।निम्बशोधयद्रत्यां सूक्ष्मान् हि सन्निभमर्मे-
न् । अभयात्रिवृता दन्ती छात्रली मधुसै-
वैः ॥ निम्बपत्रघृतसौद्रहावींमधुकसंयु-
। वार्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोप-
व्रणम् ॥

प्रपेतपूतिमांसानां मागस्थानामवराहताम् ।
कस्तु रोपणी देयस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
वगन्धा रहा लोभ्रं कटफलं मधुयष्टिका ।
झा भातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥
। रोहिणी ॥

।धुयुक्ता घुरा पुंसां सर्वव्रणविरोपणी ।
।वीपचचचूर्वकामोटाकुठरेकाः ॥ पृथगेतैः
प्रस्तु गरुडीरव्रणरोपणः ।

।पृथीपत्रमरेलापत्रा बला मोटा अस्मात् तदैव
। पुस्तकघृतम् । कुठैः कृष्णवर्षी ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकटफललोभ्रजैः ।
त्वक्चूर्णैर्धूलिताः क्षिप्तं सरोहन्ति व्रणा ध्रुव-
म् ॥ म्रियद्गुधातकी वृष्यं यष्टी मधुजतुनि
व । सूक्ष्मचूर्णिकृतानि स्यु रोपणान्यवबूल-
नात् । यवचूर्णं समयुक्तं सतैल सहसर्पिषा ॥
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ।
करञ्जारिष्टनिगुण्डीलेपो हन्याद्व्रणकुमीन ॥
लभुनस्यायवा लेपो हिङ्गुनिम्बकृतोऽ-
थवा । अरिष्टो निम्ब ।

निम्बपत्रवचारिकुसर्पिलेवणसर्पपैः । घृपनं
स्याक्व्रणे रूक्षकृषिकण्टकजापहं ॥ ये लेदपा-
कलुतिगन्धवन्तो व्रणाश्विरोत्थाः स तताश्च
शोथाः । मथान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन
शान्तिं त्रिफलाद्युतेन ॥ पटोलनिम्बाभ्रनसा-
रधात्रीपथ्याक्षनिर्बुह महर्गुत्सेषु । पिबेद्युतं
गुग्गुलुना विसर्पेविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमि-
च्छन् ॥

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रंजनीद्व-
यम् । प्रलेपः सघृतः सौद्रस्त्वचः सावर्ण्य-
कृत् स्मृतः ॥

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमूष्णं द्रवा-
न्तरम् । भूजानो जात्रलैर्मांसैः शीघ्रं व्र-
णमपोहति ॥ तण्डुलीयकजीवन्तीवास्तुक-
मुनिषण्णकैः । वातमूलकवार्ताकपटोलैः
कारवेलकैः ॥ सदादिमैः सामलकैर्धृतभ्रष्टैः
ससैन्धवैः । अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्रादीनां
रसेन वा ।

एभिः सह जीर्णशाल्योदने भूजान् शीघ्रं व्रण-
मपोहति इत्यन्वयः ।

अमलं दधि च शाकं च मांसमानूपमौद-
कम् । क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणे च परि-
वर्जयेत् ॥ व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च
जागरात् । तौ च रुक् च दिवास्वापाताश्च
मृत्युश्च मैथुनात् ॥

क्षुदे मद्यो व्रणे कुर्यादुर्ध्वं चापश्च शोध-
नम् । क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्म-
नाशिन्या ॥ लङ्घनं च बलं ज्ञात्वा भोजनं
चास्त्रमोक्षणम् । वृष्टे विदलिते चैव सुतरा-
मिष्यते विधिः ॥ छिन्ने भिन्ने तथा विदे-
क्षते वासगतिः स्ववेत् । रक्तस्रायात्तत्र रुजः
करोति पथनोभृशम् ॥ स्नेहपानं परीषेकं
लेपं तत्रोपनाहनम् । कुर्वन्ति स्नेहवस्ति च
रुजाग्रं चौषधं पृथक् ॥ खड्गादिछिन्नगात्रस्य
तत्काले परितो व्रणः । गात्रेरुकीमूलरसैः
सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥

गङ्गोदकी नागबला गुलसकरीति लोके ।

कषाया मधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्र-
योजयेत् ॥ सद्योव्रणानां सप्ताहात्पश्चात्पू-
र्वोक्तिमाचरेत् । आमाशयस्ये रुधिरं विद-
ध्याद्दमनं नरः ॥ तस्मिन् पक्षाशयस्ये तु
प्रकुर्वीत विरेचनम् । क्वाथो बंशत्वगैरण्ड-
श्वदंष्ट्राश्मभिदाकृतः ॥ हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः
कोष्ठार्थं स्रावयेदष्टक् । यवकालकुलत्थाना
निःस्नेहेन रसेन च ॥ शुजितान्नं यवाशुं वा
पिषेत्सैन्धवसंयुताम् । जातीनिम्बपटोलप-
त्रकुटुकादावींनिशा सारिवामज्जिष्ठामयासि-
क्यतूथमधुकैर्नक्ताह्नबीजैः समैः ॥ सर्पिः
सिद्धमनेन सूक्ष्मवदनामर्माश्रिताः स्त्राविणो

गम्भीराः सक्तो व्रणाः सगतिकाः शुध्य-
न्ति रोहन्ति च ॥ वृद्धवैद्योपदेशेन पार-
म्पर्योपदेशतः । जातीघृते तु ससिद्धे क्षेप्त-
व्यं सिक्थकं धुधैः इति जात्यादिघृतम् ।

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्ल-
वाः । सिक्थं मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटु-
रोहिणी ॥ मज्जिष्ठा पचकं पथ्या लोघत्व-
ह्नीलमुत्पलम् । सारिवा तूथकं चापि
नक्तमालफलं तथा एतानि समभागानि
कल्कीकुस प्रयत्नतः । तिलतैलं पचेत्
सम्यग्वैद्यः पाकविचक्षणः ॥ विषव्रणे सधु-
त्ये स्फोटके कक्षरोगिणि । दद्रुवीसर्परो-
गेषु कीटदंष्ट्रेषु सर्वथा ॥ सद्यः शस्त्रमहारेण
दग्धविदेष्टु चैव हि । नसदन्तक्षते देहं
दुष्टमांसापकर्षणे ॥ ब्रध्मणेन हित तैलमिदं
शोषनरोपणम् । तैलं जात्यादिनाम्रैतत्
प्रसिद्धं भिषगाहतम् ॥

इति जात्यादितैलम् ॥

चित्रकरसोनरामठशरपूङ्खालाङ्गलीकासि-
न्दूरेः । सविषैस्तथा सकुष्ठैः कटु तैलं सा-
धु सम्पकम् ॥ विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्ट-
व्रणं तथा नाडीम् । बहुभेषजैरसाध्यामप-
थ्यभोक्तृश्चनिस्तूदति ॥ इति विपरीतमल्ल तैलम् ।
अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकदुक्रिमिधना-
नाम् । समभागानां चूर्णं सर्वसमोद्युग्गुलो-
र्भागः ॥ प्रतिवासरनेकैकां गुटिकां स्वादेहि-
त्सुपरिमाणाम् । जेतुं व्रणवातासृग्मूलोदर-
शोषवातरोमाश्च ॥ इति अमृतादिगुग्गुलः ।

प्रथम सोमने कुर्यात् । द्वेष कुर्यात्,

પછી કવાથ વગેરેનું સેવન કરવું, પછી ચા-
ળીને કરમાવી નાંખવો, પછી તેમાંથી લોહી
કાઢવું, તે પછી તે ઉપર જરા જરા ગરમ
ઐષધો કપડામાં બાંધીને બાફ દેવી, તે પછી
તેને પકાવવાના ઉપચાર કરવા, પછી શસ્ત્ર
કે ઐષધથી સોજને લેદી નાંખવો, તે પછી
તેને ઠંડાવીને પડ કાઢી નાંખવા માટે તે ઉપર
ઐષધોના બડા લેવો કરવા, તે પછી કવાથ
વગેરેથી ધોઈને સાફ કરવો, તે પછી લોચ
લાવવી. અને તે પછી એ જગેનો વર્ણ શ-
રીર જેવો લાવવો એ રીતે વ્રણ ઉપર અ-
ગિયાર પ્રકારની ચિકિત્સાઓ કરવી. સુશ્રુતે
તો તે વ્રણ ઉપર સાઠ ક્રિયાઓ લખી છે, પણ
વિસ્તારના બધથી તે સર્વ અહીં લખી નથી.

સોજને હરનારા લેવો.

સજગતા ધરને જેમ પાણી ઠારી નાખે
છે તેમ લેવોથી પીડા તુરત શાત થઈ બચે.
બીજો રાત્રી મૂળ, જટામાત્રી, દેવદાર,
સુક, શસ્ત્રા, અને અરણીના લેવથી વાચુનો
સોજ મટી બચે છે.

પ્રો, બરૂનાં મૂળ, પદ્મકાઠ, કેસર, વા-
ળો, પીળો વાળો, અને કમળના લેવથી પિ-
ત્તનો સોજ મટી બચે છે.

વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળ, અને
નેતરની છાલોના ઘીમાં કાઢવીને લેવ કર-
વાથી પિત્તનો સોજ મટી બચે છે.

ઉપરનો વડ વગેરેની છાલોવાળો ઉ-
પાય રક્ત તથા આગંતુજ સોજ ઉપર પણ
હિતકારી છે.

મરહાર્શીગી, જગલી તુળસી, મલુક,
દેવદાર, કાળીનસોતર, અને આસોંદના લેવથી
કફનો સોજ મટી બચે છે.

પીપર બુનો ખોળ, સરગવાની છાલ,

રેતી અને હરડેને ગોમૂતમાં વાટી જરા
ગરમ કરીને લેવ કરવાથી કફ સંબંધી સોજ
મટી બચે છે.

રાતે લેવ ન કરવો. લેવ કરતાં લેપનો
જે ભાગ શરીર ઉપરથી પડી બચે તેનો
ફરીથી લેવ ન કરવો, જેનો જોકવાર લેવ
કર્થો હોય તેને લેધને બીજાવાર લેવ ન કરવો,
લેવ કરવાનાં રાતવાસી કફનો લેવ ન કરવો,
લેવ સુકાર્થ જવા માટે જોટલે તેને શરીરપર
રાખવો નહીં, જોવી રીતે લેપનવિધિ છે.
અંધારાથી ઠકાયેલી ભારે ગરમી જો લેવ
ન કર્યો હોયતો રૂવાડાંનાં છીદ્રોના ઓઢામાંથી
બહાર નીકળે છે, તે જો લેવ કર્યો હોય
તો બહાર નીકળી ચકતી નથી, માટે રાતે
લેવ ન કરવો પાકે નહીં જોવો સોજ, ઉઠ
સોજ અને રૂધિરથી કે પિત્તથી થયેલો
સોજ એજોની ઉપર ચતુર વૈદ્યોએ રાતે
પણ લેવ કરવો.

સોજ ઉપર કવાથ વગેરેનાં સેવન.

જળ છાંટવાથી જેમ અગ્નિ શાત થાય
છે તેમ કવાથ વગેરે વડે સેવન કરવાથી
દોષરૂપી અગ્નિ તુરત શાત થઈ બચે છે.

વાતહર કવાથો, તેલો, માસરસાઓ,
ધી અને કાંઈને ગરમ કરીને તેવડે વાચુ
સંબંધી સોજ ઉપર સેવન કરવું.

જો પિત્તથી, રક્તથી કે ક્ષતથી સોજ
થયો હોય, તો તેના ઉપર શીતળ દવાઓના
રસથી, દૂધથી, ઘીથી, મધથી, ખાંડથી, શેર-
ડીના રસથી, અને પિત્તહર કવાથોથી સે-
વન કરવું.

જો કફનો સોજ હોય તો તેના ઉપર
કફહર દવાના શીતળ કવાથ, તેલ, ભાર,
જળ અને મૂત્રવડે સેવન કરવું.

સોજને ચોળીને કરભાવી નાંખવાનો

પ્રકાર.

ઉપડેલા કઠણ સોજને ધીરે ધીરે કર-
ભાવી નાંખવો એની રીત વિશે સુશ્રુત કહે
છે કે—‘ વૈધે સોજ ઉપર અભ્યંગ કરી
બાફે હાથને ધીમે ધીમે વાંસની નળીથી
અથવા હાથના તળીયાથી અથવા અશુદ્ધાથી
ધીમે ધીમે ચોળવો જોઈએ.

સોજમાંથી લોહી કાઢવા વિશે.

તુરતના ઉત્પત્ત થયેલા સોજમા થતી
વેદનાની શાંતિ માટે અને તેને નહી પાકવા
દેવા માટે તેમાંથી લોહી કઢાવવું જોઈએ
એક બાબુ બીજી બધી ક્રિયાઓ છે અને
બીજી બાબુ લોહી કઢાવવાનો પ્રકાર છે, એ-
ટલે બીજી બધી ક્રિયાઓએ સોજ ઉપર
જેટલી અસર થાય છે તેટલી એક લોહી
કઢાવવાની ક્રિયાથી થાય છે. વેદના થવાનું
મૂળ લોહીજ છે, જો લોહી ન હોય તો વેદના
થાય જ નહીં. ઘણું કરીને શીંગડાંથી, જળો
મૂકવાથી અને ઊંચ દેવાથી લોહીનું આવણું
કરવું.

ઉનાં ઔષધો સોજ ઉપર ખાંધીને

બાફે દેવા વિશે

આ વિધિવિધે “ઉપનાહ સ્વેદ” નામના
મથાળા નીચે પ્રથમખંડમાં કહેવાઈ ગયું છે.
જે સોજ વેદનાવાળા, ઉંચ અને સખત હોય,
તેની ઉપર બાફે દેવો, અને યજુ સંબધી
સોજ પણ એવા હોય તો તેને યજુ બાફે
દેવો. જે સોજે કાચો હોય અથવા પાકવા
માંડયો હોય તેની ઉપર ઉપનાહ સ્વેદ કરવો.
તેથી જો સોજે કાચો હોય તો તે જટી બાય
છે અને પાકવા લાગ્યો હોય તો તુરત પાકી
જાય છે.

સોજનાંજનાદિસ્વેદ.

સરગવો, પીપર, સૈંધવ, સુક, શણુના
બીજ, કપાશિયા, અળસી, કળથી, તલ, જવ,
સર્ષવ, કાળીતુળસી, મૂળા, અને સૂવામાંથી
જેટલા મળી શકે તેટલાને ખાટા રસમાં
વાટી કલ્ક કરી જરા જરા ગરમ તેને હુગ-
ડાંમાં ખાંધીને ધીરે ધીરે સોજ ઉપર વિધિ
પૂર્વક બાફે દેવો એથી વાયુનો સોજો શાત
થઈ જાય છે, તેમાં સંશય નથી

પુનર્નવાદિ લેપ

સાટોડી, દેવદાર, સુક, સરગવો, અને
સર્ષવને ખટાઈમા વાટીને સહેવાય તેવો
ગરમ લેપ કરવાથી યજુ સર્વ જાતના સોજા
મટી જાય છે

સોજને પકવવાની રીત.

પ્રલેપ વગેરેથી જે સોજો શાત ન થાય
તેના ઉપર પકાવવાના પદાર્થો ખાંધવા શણુ-
ના ફળ, મૂળાના બીજ, સરગવાનાં ફળ,
તલ, સર્ષવ, અળસી, સાયવો, મહિરાનું
બીજ, અને બીજા ગરમ પદાર્થો પકવનારા છે.

બેદન વિધિ.

સોજમાં યજુ હોય, વાકો ન હોય, અને
કેાતર વાળો હોય, તે સોજ તથા નાડીવણીનું
શસ્ત્ર કે ઔષધોથી બેદન કરવું. શસ્ત્રથીજ
વીંધવા ચોચ્ય હોય તેને ચોચ્ય ડેકાણે પ્રમા-
ણસર શસ્ત્ર ચોચીને તેમાંથી ડોપોને સવાવી
નાંખવા. આ પ્રકાર સુશ્રુતાદિએ કહ્યા પ્રમાણે
કરવો. બાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્ર સહન ન કરીશકે
તે, ક્ષીણ, બીકણુ અને સ્ત્રીઓને, તેમજ
મર્મસ્થળોમાંનાં વણીનું બેદન શસ્ત્રથી નહિ
કરતાં ઔષધોથી કરવું.

કરજ, રાતો ચિત્રક, નેચાળો, ચિત્રક,

કથેર, હોલાની ચરક તથા કાગડા અને ગર-
જની ચરકોનો લેપ કરવાથી મણુ લેદાઈ
જાય છે.

જ્યેઠા વિગેરે ક્ષારવાળા પદાર્થો, જવ-
ખાર, અને સાલુખાર, વગેરેના લેપથી પણ
મણુ ચીરાઈ જાય છે.

હાથી દાંતને પાણીમાં ઘટીને તેનો
એક બિંદુ જેટલો લેપ કરવાથી અત્યંત
કઠણુ સોજો પણ અવશ્ય લેદાઈ જાય છે.

પિંડન વિધિ.

ચીકણી ઓપધીઆનાં મૂળ તથા છા-
લને વાટીને ચોપડવાથી સોજો દબાય છે
જળ, ઘઉં, અને અડદની લોપરીઆ બાંધ-
વાથી સોજો દબાય છે. સોજને દબાવવા માટે
કરેલા લેપને સુકાવા દેવો, પણ તે લેપને
સોજના મોઢા ઉપર કરવો નહિ. આથી
સોજમાંથી દોષો ખેંચાઈને નીકળી જાય છે.

શોધન વિધિ.

મણુમાંથી પડે નીકળી જવા પછી પરવળ
તથા લીમડાના પાનેના કવાથથી તેને ધોવા-
થી તે સાફ થઈ જાય છે આ કવાથ સર્વ
મણુ ઉપર ઉપયોગી છે.

વાયુના મણુને દશમૂલીના કવાથથી,
પિત્તના મણુને વડ વગેરે ખીરવાળા વૃક્ષોના
કવાથથી, અને કફના મણુને આરબધાદિ
ગણના કવાથથી, ધોવાથી તે તે મણુ શુદ્ધ
થાય છે.

પીપળો, ઉંબરો, પીપળ, વડ, અને
નેતરના કવાથથી ધોવાથી મણુના સોજાઓ
તથા ચાંદીનો નાશ થાય છે.

તલ, સૈંધવ, જેડીમધ, લીમડાનાં પાન,
હળદર, ઠાઠેહળદર, અને નસોતરને વાટી ઘી
મેળવી લેપ કરવાથી મણુ સાફ થઈ જાય છે.

એકલા ઉપલસરીના મૂળનો લેપ કર-
વાથી સર્વ જાતના મણુ સાફ થઈ જાય છે.

લીમડાના પાન, તલ, નેપાળો, નસોતર,
સૈંધવ, અને મધનો લેપ દુધ મણુને શાંત
કરે છે, તથા સાફ કરવામાં સર્વોત્તમ છે.

લીમડાનાં પાનના કલ્કનો લેપ કરવાથી
મણુ શુદ્ધ થાય છે તથા તેમાં લોચ લાવે છે,
અને તે કલ્ક ખાવાથી ઉલ્કા, મદાગ્નિ, પિત્ત,
કફ, તથા કૃમિને હથે છે. લીમડાનાં પાનના
કલ્કની વાટ કરી મણુના મુખમાં ખોસવાથી
સાધાઓ તથા મર્મસ્થળોમાં થયેલા ઝીણા
મણુ સાફ થઈ જાય છે.

હરડે, નસોતર, નેપાળો, કલગારી,
ખમણું મધ, સૈંધવ, લીમડાનાં પાન, ઘી,
ઠાઠેહળદર, અને જેડીમધની વાટ કે કલ્ક
મણુને સાફ કરીને તેમાં લોચ લાવે છે.

મણુની ભોંચ લાવવા વિધે.

જે મણુ માંસના જવામાં થવાથી તેમાં
થી સડી ગયેલું માંસ નીકળી જવા છતા પણ
ફાટો ન હોય, તેની ઉપર તલના કલ્કમાં
મધ મેળવીને લગાવવું, તેથી તેમાં ફેલ આ-
વી જાય છે.

આસોદ, કડુ, લોધર, કાચકળ, જેડી-
મધ, મણક, અને ધાવડીના કુલ્કનો કલ્ક
ચોપડવાથી મણુમાં લોચ આવી જાય છે.

મધ તથા અધનો લેપ કરવાથી સર્વ
જાતના મણુ ફાટાઈ જાય છે.

ચીણી એલચીનાં પાનનો, અથવા ધ
તુરાનો, અથવા બલો મોડાનો, અથવા કાળી
તુલસીનો લેપ કરવાથી ઉંડા મણુને પણ
ફાટવી નાંખે છે.

આસોદરો, ઉંબરો, પીપળો, બાજુ,

મથકેળ, અને લોહરની છાલનાં ચૂર્ણ મણુ ઉપર ભભરાવવાથી મણો અવશ્ય રૂઝાઈને લોચ આવે છે.

ઘઉંલા, ધાવડીનાં પુલ, જેડીમધ, અને લાખનુ ચૂર્ણ વાટી ઝીણું કરીને મણુ ઉપર ભભરાવવું.

જવ અને જેડીમધનુ ચૂર્ણ તેલમાં તથા ઘીમાં મેળવી ઉનું કરીને લેપ કરવાથી મણુનો દાહ તથા ચૂળ મટી જાય છે.

કરંજ લીંમડો અને નગોડનો લેપ કરવાથી મણુમાં પડેલા કીડાનો નાશ થાય છે.

લીંમડો અને હીંગનો લેપ કરવાથી મણુમાંના કીડા નાશ પામે છે.

લીંમડાના પાન, વજ, હીંગ, ઘી, સૈંધવ અને સર્પવ, એઓની ધુમાડી દેવાથી મણુની રૂક્ષતા, કીડા, ચળ, તથા પીડા મટી જાય છે.

જે મણુ પાકીને સ્વતા હોય, મધવાળા હોય, લાંબા વખતથી થયેલા હોય, અને જે સોજા હંમેશના હોય તો ત્રિકૂળાના રસમાં ગુગળ મેળવીને પીવાથી તે મટી જાય છે.

કડવા પરવળ, લાંબડાની અતરછાલ, બાવળની છાલ, આમળાં હરડા અને બેહેડાંનો કવાથ કરી તેમા ગુગળ મેળવીને નિત્ય સવારમાં પીવાથી રતવા, વિસ્ફોટક, તથા દુષ્ટ મણો મટી જાય છે.

મનશીલ, મજીર, લાખ હળહર અને દારૂહળહરનુ ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમા મેળવીને ચોપડવાથી તે મણુની જગ્યાની ચામડીનો રસ અસલ જેવો થઈ જાય છે.

મણુવાળાને ભોજન આપવા વિષે.

જાગલમાંસોના રસો, તાદળબે, મીઠી ખરખોડી, બથવો, સુનિસરણક, નાના મૂળા,

રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, દાડમ, તથા આમળાં એ સર્વને ઘીમાં તળી સીંધવ નાંખીને તેઓની સાથે, અથવા એવાજ શુષ્કવાળા ખીમ પદાર્થોની સાથે જરા ઉનો, સિંગખ, અને પાતળો જીના રાતા ચોખાનો ભાત ખાવાથી મણુ તુરત મટી જાય છે.

ખાટું દહિ, ખાટા શાક, જળમય કે-શનાં કે જળચર પ્રાણીઓના માંસો, ફૂંધ, અને ભારે અન્નો, મણુવાળાએ ખાવાં નહિ.

મણુવાળાને ત્યાજ્ય

મણુવાળો શ્રમ કરે તો સોજો ચડે છે, ઉભારો કરે તો સોજો તથા રતાશ થાય છે, દિવસે સુવાથી સોજો, રતાશ, અને વેદના, એ ત્રણે થાય છે, અને મૈથુનથી તો એ ત્રણે તેમજ મૃત્યુ પણ થાય છે.

આગંતુજ મણુની ચિકિત્સા

આગતુજ મણુ કોપ પામે તો વમન વિરેચનથી ચોષન કરવું, તથા રક્ત, પિત્ત, અને ગરમીનો નાશ કરનારી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી. બળ પ્રમાણે લઘન કરાવવું તથા ભોજન કરાવવું, અને યોગ્ય લાગે તો લોહી પણ કઢાવવું. આગતુજ મણુ ઘસાઈ કે ફાટી જાય તો પણ એજ ક્રિયાઓ યોગ્યતા એછાને કરવી.

અગ છદાઈ, લેદાઈ, વિદાઈ, કે ઘવાઈ જવાથી લોહી નીકળે, અને તેથી લોહીની ક્ષીણતા આવે તો વાયુ અત્યંત પીડા કરે છે. એમ થાય તો ર્નેહપાન, સેચન, લેપન, ઉપનાહ સ્વેદ, ર્નેહની પિચકારીઓ, અને પીડા શામક ઉપાયો પણ કરવા.

તરવાર વિગેદેનો જખમ થાય તો તેજ વખતે તે મણુમા ગંજેટીનાં મૂળનો રસ ભરવો, એટલે વેદના શાત થઈ જાય છે.

આગંતુજ મણેમાં પ્રથમ સાત દિવસ સુધી તો સર્વ તરી, મધુર, અને શીતળ ક્રિયાઓ કરવી. પછી આઠમે દિવસેથી બીજા મણે માટે જે ક્રિયાઓ ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે તે કરવી.

આમાશયમા રૂધિર રક્ત હોય તો વમન, અને પક્વાશયમા રક્ત હોય તો વિરેચન હેતુ.

વાંસની છાલ, ઝેરડો, ગોખરૂ, અને પાપાણ્ણલેહનો કવાથ હિંગ તથા સૈંધવ નાંખીને પીવાથી કૈાકામાંનું લોહી ઝવી જાય છે.

આગંતુજ મણુવાળાએ જવ, મીઠાં મોટાં ઘોર, અને કળાશીના રનેહ વગરના રસની સાથે લોજન કરવું, અથવા સૈંધવ નાખીને મવાગૂ પીવી.

જાત્યાદિ ધૂત.

ચમેલી, લીમડો, પરવળ કે કડવી ઘીસોડીનાં પાંદડાંઓ; કડુ, દારૂંહળદર, ઉપલસરી, મલુક, કાળો વાળો, મીઝુ, મેરચુથુ, જેડીમથ, અને કરજના બીજ સમભાગે લેઈ, તેઓના કલકથી પકાવેલ જાત્યાદિ ઘી લગાડવાથી ઝીઝા યુખવાળા મરોમાં રહેલા, આવવાળા, ઉંડા, વેદના વાળા, અને અગેમા ગતિ કરનારા મણે સાફ થઈ જઈ તેમાં પરતી આવીને રૂઆઈ જાય છે. આમા મીઝુ નાખવાનું કહેલું છે તેમા વૃદ્ધ વૈદ્યોનો એમ મત છે કે તે ઘી પાકી ગયા પછીજ તેમા નાખવું.

જાત્યાદિ તૈલ.

ચમેલી, લીમડો, કડવાં પરવળ અથવા કડવી ઘીસોડીનાં પાનો, કરજનાં પાન, મીઝુ, જેડીમથ, કક, હળદર, દારૂંહળદર, મલુક, પક્કાઈ, કડુ, હરડે, નીલકમળ, લોહરની

છાલ, ઉપલસરી, મેરચુથુ, અને કરજનાં ફળને સમ ભાગે લેઈ પાક જલુનારા વૈદ્યે તેમના કલકથી તલના તેલને પ્રથમથી પક્કાવીને લગાડવાથી વિષમય મણુ, વિરુદ્ધાટક, કખ, દાદર, રતવા, કીડાનો ડંખ, સજનો તુરતનો જખમ, બળવું, વીધાતું, નખ તથા દાતના ધા મટી જાય છે. મણુમાંથી સડેલ માંસ કાઢી નાંખવામાં આ તેલ ઉત્તમ છે. વૈદ્યોએ આદર પૂર્વક સ્વીકારેલ આ તેલ પ્રસિદ્ધ તથા મણેને સાફ કરનાર અને સારી ચેટે રૂઝવનાર છે.

વિપરીત મહિ તૈલ.

ચિત્રક, લસણ, હિંગ, ચરપુંજો, કલગારી, સિંદૂર, વછનાજ, અને કઠના કલકથી સારી રીતે પકાવેલ ચરસિયુ તેલ લગાડવાથી દુષ્ટ મણે તથા ઘણી દવાઓથી પણ નહિ મટતા અસાધ્ય નાડી મણે પણ મટી જાય છે. અપચ્ચ જમતાં છતાં પણ આ તેલ દુષ્ટ અને નાડી મણેને મટાડયા વગર રહેતુંજ નથી.

અમૃતાદિ ગુગગુલુ.

ગજો, કડવાં પરવળ અથવા કડવી ઘીસોડીનાં મૂળ, સૂંક, મરી, ત્રિકુળા, પીપર, અને વાઈર્ડીગનું સમભાગે ચર્ચ કરી તેને તેટલાજ વજનના ગૂગળમાં મેળવી યોગ્ય માત્રાની ગોળીઓ કરી નિત્ય એક એક ખાવાથી મણુ, વાતરજાત, ઉદર રોગો, સોજા, અને વાતરોગો છતાય છે.

અમિથી બળેલાની ચિકિત્સા.

પુષ્ટ્યાધિષુ તપનં કાર્યશુષ્ણં તયોષવ-
મ્ ॥ સમ્યક્ સ્વિજ્ઞે શરીરે તુ સ્વિજ્ઞં ભવતિ
શોણિતં ॥ પ્રકૃત્સા સલિલં ક્ષીતં સ્ફન્દ્ય-
ત્યતિશોણિતમ્ ॥ તસ્માત્ સુલ્લયતિ શુષ્ણં
નતુ ક્ષીતં કદાપન ॥ સ્ફન્દ્યતિ શોષયતિ ॥

શીતામૃણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાત્તતઃ
પુનઃ । ઘૃતાલેપનસેકાસ્તુ શીતાનેવાસ્ય
કારયેત્ ॥ સમ્યગ્દગ્ધે તુગાસીરીપ્પ્રસચન્દ-
નગૈરિકૈઃ । સામૃતૈઃ સર્પિષા યુક્તૈરાલેપં કા-
રયેદ્વિષક્ ॥ ગ્રામ્યાનૃપૌદકૈર્મૈસૈઃ પિષ્ટૈરેનં
મલેપયેત્ । અતિદગ્ધે વિશીર્ણાનિ માંસન્યુ-
ધ્વૃત્ય શીતલં ॥ ક્રિયાં કુર્યાત્તતઃ પથ્થાચ્છા-
લિતપ્પુલકપ્પદનૈઃ । તિન્દુકયાસ્ત્વકષાયૈર્વા
ઘૃતમિશ્રૈઃ મલેપયેત્ ॥ સર્વેષામપિદગ્ધાના-
મેતદ્રોપણમુત્તમમ્ । સિક્ધકર્કર્દમજીરકમ-
પુપ્થ્યાસર્જનમિશ્રિતં લેપાત્ । ગચ્ચં ઘૃતમપહ-
રતિ વિપાકજનિતં વ્રણં સઘઃ ॥

इति सिक्थकादि घृतम् ।

સિદ્ધં કષાયકલ્કાર્થાં પટોલ્યાઃ કટુતૈ-
લકમ્ । દગ્ધવ્રણરુજાસ્રવદાહવિસ્ફોટના-
શ્ચનમ્ ॥ इति पटोलदितैलम् ॥

સ્વાભાવિક વર્ણ બદલાઇને બળતરા
થાય તથા ફેલલા ન ઊઠે તે બળવાને પુષ્ટ
કહેછે, અને તેમાં અગ્નિનો શેક તથા ગરમ
હવાઓ કરવી, સમગ્ર શરીરને સ્વેદન થાયતો
રક્ત પશુ સ્વેદ પામેછે, અને જળ સ્વભાવથી
શીતળ હોવાથી તે લોહીને શોષીને ઠારી દેછે,
એટલા માટે ગરમ ઉપચારોથી સુખ વળેછે,
પશુ શીતળથી તો નહિજ

તીવ્ર ફેલલા ઊઠી ખેંચાયુ, વેદના,
બળતરા, રતાશ, પાક, અને સખાકા નીકળે,
તથા તે લાગે કાળે મટે એવા હોય, તો તે
હાજેલાને દુર્દગ્ધ કહેછે, એના ઉપર શીતળ
તથા ગરમ બંને ઉપાયો થઈ શકે છે, તો
પશુ તેના ઉપર ઘી વગેરે લેપ તથા સેચન
કરવા, તે તો શીતળજ કરવા

હાલતુ મૂળ ઊંડુ ગચ્છ ન હોય, પાકા
તાલકૂળ જેવો રગ હોય, હાલમાં ઊંચો કે
નીચો વગેરે દોષો ન હોય, અને આમરીમા
હાલનાં ચિન્હો હોય, તો તેને સમ્યગ્દગ્ધ
કહેછે, એમાં વંશલોચન, પીપર, રતાંજળી,
સોનાગેરૂં, અને ગળોને વાટીને ઘી સાથે મે-
ળવીને લેપ કરવો, તથા થોડા વગેરે શ્રામ્ય-
પશુઓનાં માસો, કાચના વગેરે જળચરોનાં
માસો, અને સુવર વગેરે જળપ્રાય દેશનાં
પ્રાણીઓનાં માસોને વાટીને લેપ કરવા.

માંસ લટકી ગચ્છ હોય, ગાત્ર વીંખાઈ
ગયેલ હોય, શિરા, સ્નાયુ, તથા સાધાઓમા
અને હાડકાઓમા તૂટફાટ થઈને જવર, હાલ,
તરથ, અને મૂર્ચ્છા, વગેરે ઉપદ્રવો હોય, તો
તે અતિદગ્ધ કહેવાય છે એમા લટકેલા માં-
સને કાઠી નાખીને વેંધે શીતળ ઉપચારો
કરવા, અને પછી રાત્રા ચોખાનો લોટ ભજ-
રાવવો, અથવા ટીંબરવાની છાલના ચુર્ણોનો
ઘીમાં વાટીને લેપ કરવો.

सिक्थकादि धृत

મીઝુ, કાદવ, છૂંડ, મધ, હરડે, રાળ,
તથા ગાયનુ ઘી ચોપડવાથી બળવાથી થયેલા
મજા મટી જાયછે. ચારે પ્રકારના બળેલાને
લોય લાવીને રૂઝવવાનો એજ ઉત્તમ ઉપાયછે.

पटोलादि तैल.

કડવી ઘીસોડીના કવાથ તથા કલકથી
પકાવેલ સરસિયુ તેલ હાજવાથી થયેલ મજા,
વેદના, આવ, હાલ, અને ફેલલાનો નાશકરેછે.

प्रायुनी गांठनी चिकित्सा

વાતાસન્નુતં દુષ્ટં સજોયં પ્રથિતં વ્રણમ્ ।
કુર્યાત્ સદાહં કળ્પદ્રાવ્ય વ્રણગ્રન્થિસ્તુ સ
સ્મૃતઃ ॥ કમ્પિલુકં વિદજ્ઞાનિ ત્વચં દા-

ઘ્યાસ્તયૈવ ચ । પિષ્ઠા તૈલં પચેત્તત્તુ વ્રણ-
ગ્નિષ્ઠર પરમ્ ॥

इति व्रणशोषाग्निदग्धनिदानचिकित्साधिकारः ॥

વાયુ તથા લોહીથી પ્રભુ, સ્વાવ વગરનેા
દુષ્ટ સોજા વાળો, ગુથાયલો, અને બળતરા
તથા ચળ વાળો થઈ જાય છે આ પ્રભુ
પ્રભુએ મિ કહેવાય છે. તેના ઉપર કંપીલો,
વાવડીંગ, અને હારૂહળદરની છાલના કદકથી
પકાવેલ તેલ ઉપયોગી થાય છે એમા શક
નથીજ

ભગ્ન (હાડકું ભાગવું) ના

અધિકાર.

ભગ્નના બેદો.

भग्न समासात् द्विविध हुताशकाण्डे च
सन्धावपि तत्रसन्धौ । उत्पिष्टविक्षिप्तवि-
वर्तिनानि तिर्यग्गतं सिप्तमचश्च भग्नम् ॥

અત્ર ખાવેડયે કપ્રત્યયસ્તેન ભગ્ન મજ્જ સ વાત્ર
વિશ્લેષોડમિપ્રેત । તેન ભગ્નમત્રાસ્યિવિમ્લેષલક્ષ-
ણમ્ । સમાસાત્ સંક્ષેપાત્ । હુતાશ હે અગ્નિવેશ ।
યતશ્ચરકે । અગ્નિવેશસ્ય હુતાગેતિ નામાન્તરમુક્ત-
મ્ । કાણ્ડે સન્ધિપર્યન્તે એકલખ્ડે । અસ્થિસન્ધૌ
દ્વયોરસ્થનો સ્થાનસન્ધાને તત્ર સન્ધૌ । ઉત્પિષ્ટા-
દિર્ઘદેઃ ષટ્પ્રકારક મગ્ન મવતિ ॥ સ્વલ્પવક્ત-
વ્યત્વેન સન્ધિમગ્નસ્યાદૌ વિવરણમ્ । ઉત્પિષ્ટેત્યાદિ ।
અથ અષોભગ્નમ્.

ચરકમા પુનર્વસુ યુનિએ પોતાના
શિષ્ય અગ્નિવેશને કહ્યું છે કે-ભગ્નના સંક્ષે-
પથી બે પ્રકારો છે, એક હાડભગ્ન અને બીજો
સંધિભગ્ન, ઉત્પિષ્ટ, વિશિષ્ટ, વિવર્તિત, તિર્ય-

ગત, ક્ષિપ્ત, અને અધોગત, એમ સંધિભ-
ગ્નના છ બેદો છે.

સંધિભગ્નના સામાન્ય ચિન્હ.

प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोप्रासकस्पर्शाविद्वेषण-
मेतदुक्तम् । सामान्यतः सन्धिगतस्य निम्नप्रा-

પસારવામાં, સકોચવામાં તથા ફેરવ-
વામાં તીક્ષ્ણ પીડા થાય અને સ્પર્શ સહન ન
થાય એ સંધિભગ્નનાં સામાન્ય ચિન્હો છે.

સંધિભગ્નનાં લક્ષણો.

उत्पिष्टसन्धेः श्वयशुः समन्तात् ॥ विक्षे-
पतो रात्रिभवा रुजा च विक्षिष्टकेतौ च
रुजा च निक्षम् ॥

ઉત્પિષ્ટસન્ધે ઉત્પિષ્ટ દ્રામ્યામસ્થિમ્યા પિષ્ટ મંધિ-
ર્યસ્ય તસ્ય સમન્તાત્ ઉભયમાગયો શોથો મવતિ ।
વિક્ષિષ્ટમાહ । વિક્ષિષ્ટ ઇત્યાદિ તૌ ઉભયત રાત્રિ-
શોથૌ રુજા ચ નિત્યમ્ । સદા રુજાવિકા મવ-
તીતિ ઉત્પિષ્ટમેદઃ ।

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते ती-
व्ररुजो भवन्ति । सिप्तेऽतिशूलं विषम रु-
जश्च सिप्ते त्वषोरुज्विघटश्च सन्धेः ॥

વિવર્તિતે પાર્શ્વરુજાસ્ય તીવ્રાસ્તિર્યગ્ગતે તી-
વ્રરુજો મવન્તિ । સિપ્તે અતિશૂલં વિષમ રુ-
જશ્ચ સિપ્તે ત્વષોરુજવિઘટશ્ચ સન્ધેઃ ॥
વિવર્તિતે સન્ધાવમુક્તે અસ્થિદ્વયે પરિવર્તિતે પાર્શ્વ-
રુજ । સન્ધિસ્થિતાસ્યિલખ્ડદ્વયપાર્શ્વયો રુજ ।
તિર્યગ્ગતે એકસ્મિન્નસ્થિ સન્ધિસ્થાન ત્યક્ત્વા તિર્ય-
ગ્ગતે । ક્ષિતે એકસ્મિન્નસ્થિ પરસ્પરપદસ્ય ઉપરિગતે
અતિશૂલમ્ । તત્ર વિષમ કદાચિદધિક કદાચિ-
ન્યુતમ્ । અથ ક્ષિતે સન્ધિગતે એકસ્મિન્નસ્થિ ।
અધોગતે રક્ત સન્ધિવિઘટન ચ ।

બે હાડકાંએના પરસ્પર ધસાવાથી
સંધો દબાઈને બંને ભાગોમા સોજો થાય છે,
અને તેમાં રાત્રે વધારે વેદના થાય છે, એ
ઉત્પિષ્ટ કહેવાય છે. બંને ભાગમા સોજો તથા

નિરંતર વેદના હોય, તો તે બિશિષ્ટ કહેવાય છે. સાધો જૂદો ન પડે, પણ તેનાં બને હાડકાંઓ વાંકા થઇ જાય, અને તેથી તેમાં તીવ્ર વેદના થાય, તેને વિવાર્તિત કહે છે સાધાના બે અસ્થિઓમાંથી એક સધિસ્થાનને છોડીને વાંકું થઇ જાય, અને તીવ્ર વેદના થાય, તેને તિથેગત કહે છે સાધાનાં બે અસ્થિઓમાંનું એક બીજા ઉપર ચઢી જાય, તેથી તેમાં વિષમ અને ભારે શૂળ થાય છે. તથા વેદના થાય છે, તેને ક્ષિપ્ત કહે છે. કોઈ વાર ઓછા-પણું તે શૂળનું વિષમપણું બાજુવું સાધાનાં બે અસ્થિમાંનું એક બીજાની નીચે જાય, અને વેદના થઇ સાધો જૂદો પડે, તેને અધોગત ભ્રમ કહે છે.

કાંડભ્રમના પ્રકારો.

ભ્રમ તુ કાળે बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् ।

મમ્ કાળે કાળવિષયે बहुधा बहुभि प्रकारे प्रयाति । અત્ર बहुविधत्वम् द्वादशविधत्वं बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभग्नस्य पृथग्लक्षणं नोक्तम् । किन्तु नामभिरेव तुल्यम् । कर्कटक-दिनामानुरूपमेव लक्षणं बोद्धव्यम् ।

કાળે ત્વતઃ कर्कटकाश्चकर्णौ विचूर्णितं पिञ्चितमस्य खलितम् । કાળેષુ ભ્રમં જાતિ-પાતિતં ચ મજ્જાગત વિસ્ફુટિતં ચ વક્ષમ્ ॥ છિન્નં દ્વિધા દ્વાદશધાપિ કાળે સામાન્ય-મગ્રે કિલ તસ્ય લિङ्गम् ।

અત સ્થિમગ્નનન્તર કાળે કાળભગ્નમ્ । તદાહ । कर्कटक अस्थिविच्छेदपूर्वको मध्ये प्रोन्नत-पार्श्वयोरवनत कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्व-कर्ण, अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्ण । विचूर्-

णितम् चूर्णितमस्य तच्च शब्दस्पर्शाभ्या बोद्धव्यम् । पिञ्चितम् नियन्त्रितं बहुशोथम् । खलितं विच्छि-ष्टमस्थिनि सुत । काण्डेषु भग्नम् । काण्डभग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्वमेव काण्डभग्नम् । तथापि इय काण्डभग्नसंज्ञाविशिष्टा । अत्र भग्न भङ्गवु-टिस्तेन सर्वथा नृटिम् । पृथग्भूत त्वचि स्थित यत्तत्काण्डभग्नम् । अतिपातितं अवશેण छित्वा पातितमस्य । मज्जागतम् । अस्यवयवोऽस्थि मध्ये प्रविश्य मज्जन गत । विस्फुटितम् स्तोक् विदीर्णम् । वक्त्रं स्थान त्यक्त्वा कुञ्जीभूतम् । छिन्नं द्विधा एकं विदीर्णं संलग्नम् अपरं विदीर्णं द्विधाभूत ॥ द्वादशधा च काण्डे इति कर्कटका-दिकाण्डभग्न द्वादशधेत्यन्वयः । तत्त्वोक्तमेव ॥

કાંડભ્રમના ઘણા પ્રકારો છે, અને તેમનાં લક્ષણો વિશેષે કરીને તેમનાં નામો ઉપરથીજ સમજાય તેમ છે. કર્કટક, અશ્વ-કર્ણ, વિચૂર્ણિત, પિન્ચિત, ખલિત, કાંડભ્રમ, અતિપાતિત, મજ્જાગત, વિસ્ફુટિત, વક્ષ, અલ્પછિન્ન, અને બહુછિન્ન, એ બાર એટલા છે, તેના લક્ષણો સામાન્યજ છે.*

* અસ્થિ જૂદા પડી વચ્ચેથી ઉપસે તેને કર્કટક કહે છે, ચોડાના કાનની પેઠે જાય થાય તેને અશ્વકર્ણ કહે છે, બૂકો થઇ જાય તો વિચૂર્ણિત કહેવાય છે, સોજો થઇ અસ્થિ પીચાઇ ગયું હોય તેને પિન્ચિત કહે છે, ટીકું પડીને અસ્થિ ચતુર થઇ જાય તેને ખલિત કહે છે, તુટીને ચામડીમા પડયું હોય તેને કાંડભ્રમ કહે છે, છેક છેકાઇ ગયું હોય તો અતિપાતિત કહેવાય છે, અસ્થિનો ભ્રમ અસ્થિમા પેગી જઈને મજ્જા સુધી ગયો હોય તે મજ્જાગત કહેવાય છે, થોડું ફાટેલું અસ્થિ વિસ્ફુટિત કહેવાય છે, વાડ થાય તો તે વક્ષ અને ફાટીને ચોટી રહ્યું હોય તો અલ્પછિન્ન કહેવાય છે, તથા ફાટીને જુદું પડે તો બહુછિન્ન કહેવાય છે.

કાંડભગ્નેનાં સામાન્ય લક્ષણ.

સસ્તાક્રતા શોથરુજાતિદ્વદ્વિસ્તથાવ્યયા
દિદિરતીવ નિત્યમ્ । સમ્પીઢ્યમાને યવતી-
હ શબ્દઃ સ્પર્શોસહં સ્પન્દનતોદશૂલાઃ ॥ સ-
ર્વાસ્વવસ્થાસુ ન શર્મલાભો યમસ્ય કાળે
સ્વલુ ચિહ્નમેતત્ ।

સ્પર્શાસહમિતિ કાળ્દમનસ્ય વિશેષણમ્ । સ્પ-
ન્દનં નાહીના સ્ફુરણમ્ । શૂલેનેવ ચ વ્યયા । રુજા
સામાન્યપીઢા સર્વાસ્વવસ્થાસુ શયનાદિષુ ।

અંગેભા શિથિલતા, સોજ તથા વેદ-
નાની વૃદ્ધિ, શૂળની પીડા વધતી જાય, કબા-
વતા અવાજ કરે, સ્પર્શ ખમી ન શકાય,
નાડીઓ ફરકે, સોષણો લોકાયા જેવી પીડા
થાય, અને પીઠકુલ જેન ન પડે એ લક્ષણો
કાંડભગ્નનાં છે.

ભ્રમની કષ્ટસાધ્યતા.

અલ્પાશ્વિનોઽનાત્મવતો જન્તોર્ધાતાત્મક-
સ્ય ચ । ઉપદ્રવૈર્ષાં સુષ્ટસ્ય યમઃ કુચ્છેણ
સિધ્યતિ ॥ અનાત્મવતઃ રોગપ્રતીકારે યત્નરહિ-
તસ્ય । વાતાત્મકસ્ય વાતપ્રક્રુતે । ઉપદ્રવૈ જ્વ
રાખ્માનમોહમૂઁવપુરીષસક્તાદિભિઃ ।

શોડું જન્મનાર, અશક્તશુ, અને વાત
પ્રકૃતિવાળાને અને જ્વર, આક્રોશ, મોહ
તથા મળમૂત્રની અટકાયત વગેરે ઉપદ્રવો
સહિત ભ્રમ થયુ હોય, તો તે કષ્ટ સાધ્ય છે

ભ્રમની અસાધ્યતા.

મિશ્ર કપાલં કત્થ્યા તુ સન્નિવશ્ચક્રં તથા-
ચ્યુતમ્ । જઘનં પ્રતિપિષ્ઠં ચ વર્જયેત્તુ ચિ-
કિત્સકઃ

કપાલમ્ જાનુનિતમ્બાસંગ્ખતાલુશાન્નવજ્જ્ઞાણશિ-

રોઽસ્થીતિ કપાલાનિ । તથાચ્યુતમ્ । અથ- ક્ષિ-
સમ્ । પતિપિષ્ઠમ ડરિયમ્ ।

અસંમિલ્લકપાલં ચ લલાટે વર્ણિતં ચ યત્ ।
યમં સ્તેન શુદે પૃષ્ઠે ચક્ષ્ણે મૂર્દનિ વર્જયેત્ ॥

અસંમિલ્લકપાલમિતિ યમનવિશેષણમ્ । સ્તેને
સ્તનયોરન્તરે । મૂર્ધનિ ચુદાસ્થાને ।

સમ્યક્સંહિતમન્યસિચ્ દુર્ન્યાસાદુષ્ટબન્ધ-
નાત્ । સંસોભાદ્રાપિ યદ્રચ્છેદિક્રિયાં તચ
વર્જયેત્ ॥

સમ્યક્ સહિતમપિ સમ્યક્ યોજિતમપિ । અસ્થિ
દુર્ન્યાસાત્ દુઃસ્થાપનાત્ । મુન્યસ્તમપિ દુષ્ટબન્ધ-
નાત્ । સુવદ્ધમપિ સંસોભાત્ । અમિષાતાદિના
સચ્ચનાત્ । વિક્રિયાં ગચ્છેત્ વિકૃત ભવતિ
તદર્જયેત્ ।

ગોઠણ, કમર, ખભા, આલ, તાણુ,
લમણા, સાથળના સાંધા, અને માથાના હા-
ડકાઓ કપાલાસ્થિ કહેવાય છે, તે ભાંગે
તો, તેમજ કમરમા અધાક્ષિમાવ અને પેડુ-
માં ઉત્પિષ્ઠ નામના સંધિભ્રમ થાય તો
તેમની ચિકિત્સા કરવી નહિ. કપાલાસ્થિઓ
છુટા પડી જાય; લલાટમા વિચારિત ભ્રમ થયુ
હોય, તેમજ સ્તનમધ્યે, શુદ્ધા, પીઠ, લમણા,
અને મૂર્ધનાં ભગ્ને હોય, તો પણ તેઓની
ચિકિત્સા કરવી નહિ. અસ્થિને સાંધ્યા પછી
જે તે ખરીબર ન મૂકાયાથી વિક્રિયા કરે,
અને ડીક રીતે બાધ્યા છતાં પણ વિક્રિયા
કરે, કે ગમે તે કારણથી પણ તે વિક્રિયા
કરે, તો તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

ભ્રમસ્થિઓના પ્રકારો.

તરુણાસ્થીનિ નમ્યન્તે મિથ્યન્તે નલકાનિ

તુ । કપાલાનિ વિમજ્યન્તે સ્ફુટન્તિ રુચ-
કાનિ ચ ॥

તરુણાસ્થીનિ ધ્રાણકર્ણાક્ષિગુદેષુ કોમલાસ્થીનિ
નમ્યન્તે વક્રીભવન્તિ તેનાત્ર વક્ત્રાલક્ષણ મગ્ન ।
નલકાનિ નાઢીવત્સરન્ત્રાપ્યસ્થિપર્વાણિ મિથ્યન્તેઽસ્થ્ય-
ન્તરાનુપ્રવેશાદિદાર્યન્તે । કપાલાનિ જાનુનિતમ્બા-
સગળ્ડતાલુચાઢ્ઢવક્ષણશિરોઽસ્થીનિ વિમજ્યન્તે ।
સ્ફુટન્તિ ત્રુઢ્યન્તિ । રુચકા દન્તા સ્ફુટન્તિ ।
અસ્થીનિ ચ તરુણનલકપાલરુચકવલયમેદાત્પજ્ઞ-
વિધાનિ । તત્ર રુચકાનિ ચેતિ ચકારાદ્વલ્યાન્યપિ
ત્રુટન્તીતિ બોદ્યમ્ ॥

પાપ્થોઃ પાર્શ્વયુગે પૃષ્ઠે વક્ષોજઠરપાયુષુ ।
પાદયોરપિ ચાસ્થીનિ ષ્ણાયનિ વિભાષિરો ॥

^૧તરૂણાસ્થિઓ નમી જાય છે, નલકા-
સ્થિઓ ભાંગી જાય છે, કપાલાસ્થિઓ બૂદા
પડી જાય છે, અને રૂચકાસ્થિઓ ત્રુટી જાય
છે. વલયાસ્થિઓ પણ ત્રુટે છે

ભાગની ચિકિત્સા.

આદૌ મગ્નં વિદિત્વા તુ સેચયેચ્છીતલા-
મ્બુના । પક્ષ્ઢેનાલેપનં કાર્યવન્ધનં ચ કુશા-
ન્વિતમ્ ॥ અવનામિતમુશ્નૈદુઢતં ચાવપી-
ઢયેત્ । આચ્છેદતિ સિત્તમથો ગતં ચોપરિ
વર્જયેત્ ॥ મધુકોદુમ્બરાશ્વત્થકદમ્બનિતુ-
લ્ત્વચઃ । વંશસર્જાર્જુનાનાં ચ કુશાર્થમુપ-
સંહરેત્ ॥ પટસ્યોપરિ વન્ધીયાન્ન ગાઢ શિ-
થિલં ન ચ । સત્તસત્તદિનાચ્છીતે ધર્મે મુ-
ચ્છેત્ ત્ર્યહાત્ ત્ર્યહાત્ ॥ સાધારણે તુ પજ્ઞા-
હાત્ મગ્નદોષવચ્ચેન વા । આલેપનાર્થં મ-

જિષ્ઠા મધુકં ચામ્બુપેષિતમ્ ॥ ક્ષતઘાત-
ઘૃતોન્મિશ્રં શાલિપિષ્ઠં ચ લેપનમ્ । સઘોઽ-
ભિઘાતજનિતા આગન્તુભયથવઃ પ્રશ્યામ્ય-
ન્તિ ॥ પિષ્ઠકલ્પણાલેપાદમ્લીકા ફલર-
સામ્યાં વા । આઘ્રાતકજટામ્લીકાફલપ-
ત્રાણિ શિશ્રુજમ્ ॥ મૂલં પૌનર્નવં મૂલં માન-
સ્યાપિ ચ કેતુકાત્ । સર્વં સંશુદ્ધ તક્ષેણ
કાઢ્ઢિકેન તથૈવ ચ ॥ પાચયિત્વા ચરેત્
શ્રેષ્ઠ તેન પીઢા મળયતિ । શોથશ્વાસ્યિ ચ
શીઢ્રેણ સન્ધાનં યાતિ વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ન્યગ્રો-
ધાદિકષાયં તુ મુશ્નૈતં પરિષેચને । પજ્ઞમૂ-
લીકષાયં સક્ષીરં દઘાત્સવેદને ॥ મુરલોષ્ણ-
મવચાર્યં વા તુક્રતૈલં વિજાનતા । અવિદા-
હિમિરન્નૈથ પિષ્ઠકૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ગ્લાનિર્હિ
નિયતા તસ્ય સન્ધિવિશ્લેષકારિકા । માસં
માસરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્યૂષઃ સતીનજઃ ॥
બુંદ્ધણં ચાન્નપાનં ચ દેયં મગ્નાય જાનતા ।
શુષ્ઠિક્ષીરં સસર્પિષ્કં મધુરૌષધસાધિતમ્ ॥
ક્રીતલં લાક્ષયા યુક્તં પ્રાતર્મગ્નઃ પિવેન્નરઃ
સઘૃતેનાસ્થિસંહારં લાક્ષાગોઘ્રમમર્જુનમ્ ॥
સન્ધિમુક્તેઽસ્થિસમ્મગ્ને પિવેત્ ક્ષીરેણ વા
પુનઃ । રસોનમધુલાક્ષાજ્યસિતાકલ્કં સમ-
શ્રતા ॥ છિન્નભિન્નચ્યુતાસ્થીનાં સન્ધાનમ-
ચિરાન્નવેત્ । ચૂર્ણં પુરેણ સંયોજ્ય ઘૃતેનાર્જુ-
નલાક્ષયોઃ ॥ મગ્નઃ સન્ધાનમાયાતિ લીઢં
ક્ષીરઘૃતાશિના । મૂલં ગૃગાલવિઢાયાઃ પીત્વા
માસરસેન તુ ॥ ચૂર્ણાકૃત્ય ત્રિસપ્તાહાદોસ્થિ-
મગ્નમપોહતિ । આમાચૂર્ણં મધુચુતમસ્થિ-
મગ્નરુઢયં પિવેત્ ॥ પીતે ચાસ્થિ મથેત્

^૧ અસ્થિના બેઢા પ્રૂર્વ પ્પડાયા કહેવાય ગયા છે.

સમ્યગ્વજ્રસારાનિમ દદમ્ । અમ્લીકાફલ-
કલ્કઃ સૌવીરસ્તેભિશ્રિતઃ સ્વેદાત્ ॥ આખા-
ફલત્રિકવ્યોષૈઃ સર્વેરેતૈઃ સમાશ્રિકૈઃ । તુલ્યં
ગુમ્ફાલુના યોગ્યં મયસાન્ધિમસાધનમ્ ॥ इति
આખાગુમ્ફલઃ ।

લાક્ષાસ્થિસંહત્ કકુભોઽશ્વગન્ધા ચૂર્ણી-
કૃતો નાગવલાપુરશ્ચ । સંમગ્ન્યુક્તાસ્થિરુજં
નિહન્યાદન્નાનિ કુર્વાત્ કુલિચોપમાનિ ॥
इति लक्ष्म्यो गुग्गुलः ।

રાત્રો રાત્રો તિલાન્ કૃષ્ણાન્ વાસયેદસ્થિરે
જલે । દિવા દિવા શોષયિત્વા ગવા ક્ષીરેણ
ભાવયેત્ ॥ રતીયં સપ્તરાત્રં તુ ભાવયેન્મધુ-
કાન્ધુના । તતઃ ક્ષીરં પુનઃ પીતાન્ શુષ્કા-
નલ્પક્ષ્માન્ વિચૂર્ણેત્ । કાકોલ્યાદિં શ્વદં-
દ્રાઘાં મણિઘ્નાં સારિવાં તથા ॥ કુઠું સર્જરસં
માંસી મુરદારુ સચન્દનમ્ । કૃતપુષ્પાં ચ
સચ્ચૂર્ણં તિલચૂર્ણેન યોજયેત્ ॥ પીઢનાથે
તુ કર્તવ્યં સર્વં ગન્ધૈઃ કૃતં પયઃ । ચતુર્ગુણેન
પયસા તત્તૈલં પાચયેત્યુનઃ ॥ યષ્ઠીપશુમર્તી
પત્રં જીવકં તગરં તથા । લોઘ્રં પ્રયોજરીકં
ચ તથા કાલાનુસાર્યકં ॥ સૈરેયકં ક્ષીરશુ-
ક્ષામનન્તાં સમચૂલિકામ્ । પિષ્ટા ગૃજાટકં
ચૈવ પ્રાગુક્તાન્યૌષધાનિ ચ ॥ ઇષિસ્તાદિપ-
ચેતૈલં શાસ્ત્રવિન્ધુનામિના । દત્તૈલં સદા
પથ્યં પ્રમાના સર્વકર્મસુ ॥ આસેપકે પક્ષ્પાતે
તાલુશોષે તથાદિતે । મન્યાસ્તમ્ને શિરોરોને
કર્ણશૂલે શિરોગ્રહે ॥ વાપિર્યે તિમિરે ચૈવ
યે ચ ક્ષીવુ ક્ષયંગતાઃ । પશં પાને તથાખ્યત્રે
નસ્યે વસ્તિષુ મોજને ॥ શ્રીવાસ્કન્ધોરસાં
દ્વાકિરેતેનૈવ પ્રજાયતે । મુલ્લં ચ પથ્યમતિમં

સુસુગન્ધિસમીરણમ્ ॥ રાજાદૈવેત્કર્તવ્યં
રાજાંયેવ ચિકિત્સકૈઃ । તિલચૂર્ણસમં તથ
મિલિતં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥ इति गन्धतैलम् ॥

ભગ્ન યાચ કે તુરત તે ઉપર થીતળ
જળનું સેચન કરવું. પછી ઠાઠવના હેપ કરીને
પાટો બાંધવો. હાડકું નખાં ગયુ હોય તો
ઉંચું કરવું અને ઊંચું થયુ હોય તો ડબાવીને
બેસાડવું. ફર થયુ હોય તો સમીપ લાવવું
અને નીચે ગયું હોય તો ઉપર ચઢવું. મ
હુડા, ઊભરો, પીપળો, કદંબ, નેતર, વાંસ,
રાળતુ બાક, અને આસોદરો એવી છાલોની
પટીઓ બનાવી રાખવી, પાટા ઉપર તે બ-
ધવી તે બહુ સખત કે પેશી પણ ન બાંધવી.
શીતકાળમાં સાત સાત દિવસે પાટો ઊઠાવો,
ઉષ્ણકાળમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે, અને સાધારણ
ઋણમાં પાંચ પાંચ દિવસે નવો પાટો બઢ-
વવો, અથવા ભગ્નના દોષને બનુસરીને સુ-
દતે પાટા ઊઠાવા મળક તથા મહુડાને પા-
છીમાં વાટીને હેપ કરવો. રાત્રા ચોખાના
હોટમાં ચોખાર ધોયેલું ધી મેળવીને હેપ
કરવો. તેથી અભિધાતથી થયેલું આગંતુજ
ભગ્ન મટેશે.

જંઘલી આંખાનાં મૂળ, આંખલીનાં
ફળ તથા પાન, સરખવો, તથા સાટોડીના
મૂળ, તથા માનકઢ અને સોપારીનાં મૂળ,
એ સર્વને કુટીને બાક તથા કાંટામાં પકવીને
હેપ કરવાથી પીડા તથા સોજો મટી જઈ
અસ્થિ પણ સંપાદ બાક છે, તેમાં શક નથી.

અગ્રોધાદિ બધાના કવાથને કંડા પાટીને
ભગ્ન ઉપર સેચન કરવું. પીડા થતી હોય તો
પાંચમૂળીના કવાથમાં કુદ નાખીને સેચન
કરવું, અથવા જૂડાના તેલને ગરમ કરીને
ભગ્નની ઉપર ફેડવું.

હાક કરનારાં નહોય તેવાં અસોની લોપરીઓ ભર ઉપર ખાધવી.

સાંધાઓ છુટા પડવાને લીધે રોગીને અવશ્ય ગ્લાનિ થાય છે, માટે તેને સમજી વેંચે માંસ, માંસરસ, દૂધ, વટાણાનો ચૂષ, અને ધાતુ પૌષ્ટિક અન્નપાને આપવાં.

સંધિભગ કે કાંડભગ થાય તેણે પહેલ-વેતરી ગાયના દૂધમાં ધી તથા ભવનીયગ-જીનાં ઔષધો નાંખીને પકાવી ચિતલ કરીને તેમાં લાખનેા રસ નાંખીને તે સવારમાં પીવે.

હાડસાકળ, લાખ, ઘઉં, અને આસુદરોને વાટીને ધી કે દૂધ સાથે પીવાથી સંધિ-ભગ તથા કાંડભગનો મટી જાય છે.

લસણ, મધ, લાખ, ધી, અને સાકરનો કલ્ક ખાવાથી તો છેદાઈબેદાઈ ગયેલાં કે ખસી ગયેલાં હાડકાંઓ પણ તુરત સધાઈ જાય છે.

આસુદરો તથા લાખનું ચૂર્ણ ધી તથા ઝુગળ સાથે ચાટીને દૂધ તથા ધી જમવાથી ભાંગી ગયેલું હાડકું તુરત સધાઈ જાય છે.

નાના સમેરવાના મૂળનું ચૂર્ણ માંસરસ સાથે પીવાથી એકવીથ દિવસમાં અસ્થિભંગ મટી જાય છે.

ત્રણ દિવસ સૂધી આવળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હાડકુ વજ જેવું મજબૂત થઈ જાય છે.

આમલીના ફૂલોના કલ્ક, સૌવીર, અને તેલને ગરમ કરી તેનું સ્વેદન દેવાથી ભગ તથા અભિધાતની પીડા મટી જાય છે.

આભાગુગુલુ.

સુકં, આવળ, પીપર, ત્રિકૂળા, મરી એ સર્વ સમભાગે લેઈ તેમાં તે સર્વના જેટલો ઝુગળ મેળવીને વાપરવાથી તુટેલા સાંધાઓ સધાઈ જાય છે.

લાક્ષાદિગુગુલુ.

લાખ, હાડસાકળ, આસુદરો, આસોંદ, અને

બળદાણાનું ચૂર્ણ ઝુગળ નાખીને લેવાથી છુટા થઈ ગયેલાં તથા ભાગી ગયેલા અસ્થિઓની પીડા મટી જઈને અગે વજ જેવાં દૃઢ થાય છે.

ગધતૈલ.

કાળા તેલને નિત્ય રાત્રે વહેતા પાણીમાં ભીંજવી રાખીને દિવસે સૂકવવા, એમ સાત દિવસ સૂધી કરવું. બીજા સાત દિવસ સુધી તેને ગાયના દૂધને અને ત્રીજા સાત દિવસ સૂધી જેઠીમધના રસની ભાવનાઓ દેવી. પછી પાછા તે તેલને દૂધમાં ભીંજવી સૂકવીને વેંચે તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કાકોલીઆદિ ગણ-જેઠીમધ, મજીક, ઉપલસરી, કઠ, રાળ, જટા-માત્સી, દેવદાર, સુખડ, અને સૂવાનું ચૂર્ણ તથા એ સર્વ ચૂર્ણ જેટલું પેલા તેલનું ચૂર્ણ, એ સર્વને મેળવી દેવું પછી સુગંધી પદાર્થો નાંખેલા દૂધમાં એ ચૂર્ણ નાખીને પીલાવીને તેનું તેલ કઠાવવું. પછી સુગંધી પદાર્થો નાંખેલા અને પકાવેલા યોગણુ દૂધમાં એ તેલનું પકાવવું પછી એળચી સમેરવો, ત-માલપત્ર, ભવક, તગર, લોદર, પદ્મકાષ્ઠ, પીણુ ચંદન, ઘોળાકાટાશરિયો, દૂધ જેવી ઘોળી ઘ્રો, ગરુડી, શીંગોડા, અને કાકોલી-આદિ ગણનાં ઔષધો, એ સર્વના કલ્ક સાથે એ તેલને ફરીથી પકાવવું આ ગંધતૈલ ભગ ઉપરની સર્વ ક્રિયાઓમાં હંમેશા પથ્ય છે. આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, તાલુચોપ, અર્ધિત, ઝો-ડનું જળાવું, માથાનો રોગ, કર્ણશૂળ, ચિરો-ગ્રહ, બેહેરાપણુ, તિમિર, અને અત્યંત મૈ-થુનથી થયેલો ક્ષયરોગ, એ સર્વમાં એ તેલ પીવું, અભ્યંગ કરવો, નસ્ત્યલેવું, પીચકારી મારવી અને લોજનમાં ખાવું. આ તેલથી કોટ, કાંપ, તથા છાતી વધે છે, અને યુખ પણ અતિ સુગંધીમય આસવાણુ તથા કમળ

નેતુ થાય છે. આ તેલ રાબાઓ માટેજ યોગ્ય છે, માટે વૈદ્યે તે રાબાઓ માટેજ કરવું.

અવસ્થા પ્રમાણે ભગ્નનું શાંત થવું.

પૂર્વે વયસિ જાતં હિ ભગ્નં મુકરમાદિશેદ્ ।
અલ્પદોષસ્ય જન્તોશ્ચ કાલે ચ શિશિરા-
ત્મકે ॥ પ્રથમે વયસિ ત્વેવં માસાત્ સન્ધિઃ
સ્થિરો મનેત્ । મધ્યમે દ્વિગુણાત્ કાલાદ-
ન્તિમે ત્રિગુણાત્તયા ॥

પ્રથમ અવસ્થાનુ ભગ્ન બહુ સાધ્ય છે, અલ્પ દોષ વાળાનુ ભગ્ન સાધ્ય થાય છે, અને શિયાળામાં થયેલ ભગ્ન પણ સાધ્ય છે પ્રથમ અવસ્થામાં તુટેલો સાંધો એક મહિને મજબૂત થાય છે, અને મધ્યાવસ્થામાં તુટેલો સાંધો બે મહિને મજબૂત થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તુટેલો સાંધો ત્રણ મહિને દૃઢ બને છે.

ભગ્નની વિશેષ સંભાળ.

નૈતિ પાકં તથા ભગ્નં તથા ચત્ત્વેન રક્ષયેત્ ।
પકં હિંસ્યાત્ શિરાસ્તાપુન્તદિક્કુલ્લેણ સિધ્યતિ ।
ભગ્ન પાકે નહિ તેને માટે તેની ચત્ત્વથી સંભાળ રાખવી, બે તે પાકે છે, તે શિરાઓ તથા આયુઓને બગાડે છે. તથા તે કદસાધ્ય થઈ પડે છે.

વિશેષ ઉપદેશ.

પતનાદમિષાતાદ્વા શૂનમગ્નં યદક્ષતમ્ ।
શીતાનુ સેકાનુ મદેહાંશ્ચ મિષક્ તસ્યાવચા-
રયેત્ ॥ સવળસ્ય તુ ભગ્નસ્ય વર્ણં સર્વિર્મધુ-
ત્તરૈઃ । પ્રતિસાર્યકવાયૈશ્ચ શ્વેષં મગ્નવદાચરેત્ ॥

॥ इति श्री भावप्रकाशना खंडनो त्रीजो भाग समाप्त ॥

વાતવ્યાધિવિનિર્દિષ્ટાન્ સ્નેહાંસ્તત્રાપિ ચો-
જયેત્ ।

પડવા કે વાગવાથી અંગ સૂચી બન્ય અને તે ત્રણ વગરનું હોય, તે તેના ઉપર વૈદ્યે શીતળ સેચનો તથા શીતળ લેપો બાડા બાડા કરવા ભગ્ન ત્રણવાળું હોય, તે તે ત્રણને થી તથા મધ્યુક્ત કવાથોથી ધોઈને પછી ભગ્નની બીજી ક્રિયાઓ કરવી, એના ઉપર વાયુ અંબધી થયોમાં કહેલી સ્નેહોની યોજનાઓ પણ કરવી.

ભગ્ન વાળાની પરહેણ.

લવણ કટુક્ષારમમ્લમાયાસમૈશુનમ્ ।
ન્યાયામં ચ ન સેવેત્ ભગ્નો રુક્ષાન્નમેષ ચ ।
સાધ કે કાંડ ભગ્નો વાળાઓ ખાઈ, તીણ, ક્ષાર, કે ખાટું એડી રેડું; મૈશુન, કસરત, અને રૂક્ષ અન્નોનો પણ ત્યાગ કરવો.

ભગ્નને બરેાબર સંધાયલું

બાધુવા વિષે.

મગ્નસન્ધિમનાવિદ્મહીનાક્ષમનુલ્લભમ્ ॥
મુસ્ત્વેષ્ટામચારં ચ સમ્યક્ સંહિતમાદિશેદ્ ॥
इति भग्ननिदानचिकित्साधिकारः ॥

અંગોને લાંબાં ટુંકા કરતાં બધારે જરા પણ દુઃખ ન થાય, કેઈ અવયવમાં જોછા-પણું ન રહે, અને ઊઠવા બેસવા વગેરે ચે-પાઓ તથા હરવું ફરવું સુખથી થઈ શકે, ત્યારે બાધુવું કે ભગ્ન બરેાબર સંધાય ગયું છે.

મગ્નનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य मध्यखंडः ॥

भाग ४ थो.

नाडीप्रણ (भरनीगण) ना
अधिकार.

नाडीप्रણનો સપ્રાપ્તિ પૂર્વક નિરૂક્તિ.

यः शोधमाममिति पञ्चमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा
व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविश-
ति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि
ततः सपूयः ॥ तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरि-
ष्यते तु नाडीव यद्ग्रहति तेन मता च नाडी॥

उપેક્ષતે તસ્ય શોધસ્ય મુખ ન કારયતિ યો
વા અયમામ ઇતિ મત્વા પક્ષ વ્રણ ચોપેક્ષતે । શોધ-
નેર્ન શોધયતિ । પ્રચુરપૂયમિતિ શોધસ્ય વ્રણસ્યાપિ
વિશેષણમ્ । અસાધુવૃત્તઃ અહિનાહારવિહાર. ।
સપૂય તતસ્તદનન્તરમ્ । તસ્ય પૂર્વવિહિતાનિ સ્થા-
નાનિ સુશ્રુતોક્તાનિ ત્વદ્માસદિરાદ્યાયુમચ્ચરિયકો-
ષ્ટમર્માણિ પ્રવિદાર્ય સચ્છિદ્રાણિ કૃત્વા અમ્યન્તર
પ્રવિશતિ । તસ્ય પૂયસ્યાતિમાત્રગમનાદમ્યન્તરે દુર-
પ્રવેશાત્ ગતિરિષ્યતે સર્વદા સ્વાથ ઇચ્છતે । ઇતિ
સપ્રાપ્તિ । અથ નિરૂક્તિ । અર્થ વ્રણો નાડીવત્સર-
ન્વ્રનલ્યાદિ નાડીવ યદ્દેતોર્વહતિ તેન નાડી મતા ॥

પર થઈ પાડી ગયેલા સોળને બૂલથી

કાચો જાણીને તેને મુખ કરવામાં અથવા
પરવાળા પાકેલા સોળને કાચો સમજીને
તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે નહિ, અહિતકર
આહાર વિહાર કરે, તો તે પર ત્વચા, માસ,
શિરા, રનાયુ, સાધા, હાડકાં, કેઠો, તથા
મર્મસ્થાનોમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં પેસી જાય
છે. અદર બહુ દૂર પેઠાથી તે પર હમેશાં
અવ્યા કરેછે, તેને નાડી પ્રણની સપ્રાપ્તિ જા-
ણવી વાસવગેરે પોલીનળીઓની પેઠે તેમાંથી
પર આવ્યા કરેછે, માટે તે નાડી પ્રણ પણ
કહેવાય છે.

નાડી પ્રણની સંખ્યા

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकश्च संमू-
च्छितैरपि च शल्यनिर्मिततोऽप्या ॥

એકેક દોષેથી, ત્રણે દોષેથી, તથા શ-
લ્યથી, એમ નાડી પ્રણના પાંચ પ્રકારે છે.

વાતઃ નાડી પ્રણતું લક્ષણ

तत्रानिलात्पुरुषमक्षयमुखी सगुला फेना
नुदिद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥

ઝીણા કંઠણ મુખ વાળો, શૂળ વાળો,
અને રાત્રે ફીણ જેવો અવતો નાડીપ્રણ
વાયુથી થયેલો જાણવો.

પિતાજી નાડીપ્રશ્નનું લક્ષણ.

પિતાશુ વૃહજ્વરકરી પરિદાહયુક્તા પીતં
સ્રવસાધિકમુષ્ણમદઃસુ ચાપિ ॥

તરશ, જ્વર, દાહ, અને દિવસે પીળો
ગરમ આવ થતો હોય, તે નાડીપ્રશ્ન પિતાથી
થયેલો બાબતો.

કફજી નાડીપ્રશ્નનું લક્ષણ.

ત્રેયા કફાદ્વધનાર્જુનપિચ્છિલાસા સ્ત-
ઘ્વા સકપ્તુકરજા રજનીમવદ્ધા ॥

અસં રક્ત તત્ત્વોપલક્ષણ. પૂષાદિષ્ઠ બોદવ્યઃ ।
સકપ્તુકરજા કપ્તુપ્રધાનવેદનાયુક્તા ॥

બહુ ઘાટો, ધોળા તથા ચીકણા સાવ
વાળો, અકકડ, બહુ ઘળ સાથે વેદના વાળો
અને રાતે વધારે કફમય થતો હોય, તેને
કફથી થયેલો નાડીપ્રશ્ન બાબતો.

ત્રિદોષજી નાડીપ્રશ્નનું લક્ષણ

દાહજ્વરખસનમૂર્ચ્છનવક્ત્રશોષા યસ્યાં
ભવન્ત્યભિરિતાનિ ચ લક્ષણાનિ । તામાદિ-
ક્ષેત્પવનપિત્તકફમક્રોપાદ્વોરામમુસ્યકરીમિષ
કાલરાત્રિમ્ ॥ કાલરાત્રિ યમરાત્રિમિવ ।

દાહ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, અને ઝુ-
ખશોષ, એ લક્ષણો જેને જણાતાં હોય, તે
નાડીપ્રશ્ન ત્રણે દોષોથી થયેલો તથા ઘેર કાળ
કાળ રાત્રી જેવો આરી નાખનારો બાબતો.

શલ્યજી નાડી પ્રશ્નનું લક્ષણ.

નદં કયંચિદ્ગુમાત્રમુદીરિતેષુ સ્થાનેષુ સ-
લ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ । સા ફેનિલં મ-
થિતમુષ્ણમસ્ટમિમિથં સ્ત્રાવં કરોતિ સહસા
સરજા ચ નિત્યમ્ ॥

ઉદીરિતેષુ સ્થાનેષુ ત્વક્ક્રમાસાદિષુ કયચિન્નદં
અદ્યમાન શલ્યમ્ । કિંચિદિદમ્ બળમાત્રમ્ અત
પ્વાદ્યમાનમ્ । સ ગતિં અચિરેણ શાંતિં સ્ત્રાવ
કરોતિ । સા શલ્યનિમિત્તા નાહી । મથિત મથિત-
મિવ સ્ત્રાવં કરોતિ સ્ત્રાવશ્ચ પ્રસારણાકુચનાદૌ
શલ્યસચ્ચલનેન ભવતિ ।

જે શલ્ય ત્વચા, માંસ, સ્નાયુ, સાધા,
અસ્થિ, કોઠો, મર્મસ્થળ અને શિરા વગેરે
અદરના ભાગમાં ગુપ્ત થઈ ગયાને લીધે કાઢી
ન શકાય હોય તો તે શલ્યથી નાડી પ્રશ્ન આવ
છે તે ક્ષીણ વાળો, મથામલો, ગરમ, રક્ત-
યુક્ત આવવાળો, અને નિત્ય પીડા કરનારો
છે. અંગો લાંબાં ટુંકાં કરતી વખતે શલ્યનું
ચલન થવાથી આવ થાય છે.

સાધ્યાસાધ્યતા.

નાહી ત્રિદોષમયતા ન સિદ્ધયેદન્યાશ્વત્સઃ
સલુ યજ્ઞસાધ્યાઃ ।

ત્રિદોષજી નાડીપ્રશ્ન અસાધ્ય છે. ખીજા
સર્વ નાડીપ્રશ્ન ચતુર્થી સાધ્ય છે.

ત્રિકિંટસા.

તત્રાનિલોત્પામુપનાહ પૂર્વમન્વેષતઃ પુચ્ચગતિ
વિદાર્ય । ફલૈરપામાર્મખૈઃ મુપિષ્ટૈઃ સસૈન્ધ-
વૈઃ સપરિપૂર્યં બન્ધેત્ ॥ પ્રસાલને વાપિ સદા
વ્રણસ્ય યોઝ્યં મહયદ્ સલુ પચ્ચમુલમ્ ।
રિંસાં રિંદિંસાં કટુકાં વર્ષાં ચ ગોઝિદિકાં
ચાપિ સચિત્ત્વમુલમ્ । સંઘત્યં તૈલં વિપચેદ્
વ્રણસ્ય સંઘોષનં પૂરણરોપણં ચ ॥ इति हि-
સાચં તૈલમ્ ।

પિતાત્મિકાં માનુષનાહ પીમાનુત્કારિકા-
યિઃ સપયોદ્યતાયિઃ । નિપાત્ય વ્રણં તિલ-

नागदन्तीमञ्जिष्ठकलैः परिपूरयेच्च ॥ प्रक्षालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुञ्जलेन नित्यम् ॥ इयामात्रिभण्डीत्रिफलामुसिद्धं हरिद्रया तिल्वकवृक्षकण ॥ घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन इत्यादिति कोष्ठगतापि या स्यात् ॥ इति श्यामावृतम् ।

नाडीं कफोत्थामुपनाम्न पूर्व कुलत्थसिद्धार्थकसक्तुविल्वैः शृङ्गुतामेष्यगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमश्वकारि ॥ दद्याद्द्वणे निम्बतिलाग्निदन्तीमुराष्ट्रजाः सैन्धवसंभयुक्ताः । प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्बजासर्कपीलुस्वः साः प्रयोज्याः ॥ स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यशियूथिकाजलनीलिका । स्वरमञ्जरीषीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ॥ दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ स्वर्जिकाद्य तैलम् ।

सैन्धवार्कमरिचज्वलनाल्यैर्मार्कवेण रजनीद्रव्यसिद्धम् ॥ तैलमेतदचिरेण निहन्त्यादूरगामपि फलानिलनाडीम् ॥

इति सैन्धवाद्य तैलम् ।

नाडीं तु शल्यप्रभवं विदार्य निष्कास्य शल्यं भविष्योध्य मार्गम् । बन्धेत् व्रणं क्षौद्रघृतप्रगाढैर्निम्बैस्तिष्ठै रोध्यवरोपयेच्च ॥ कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनां च शलाटुवर्गे । कृत्वा कपाय विपचेतु तैलमावाप्य मुस्तं सरलं म्रियद्गुम् ॥ सौगान्धिकं मोचरसाहिषुष्यं लोभ्रानिद्व्यात् खलु धातवीं च । एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहिद्रणो वा मुखमाशु चैव ॥

इति कुम्भीकाद्य तैलम् ।

स्तुर्ध्वकदुग्धदार्वाणां वर्ति कृत्वा प्रपूरयेत् एष सर्वशरीरस्था नाडीं हन्यात्प्रयोगराट् ॥ आरग्वधनिश्वाकाला चूर्णाज्यसौद्रसंयुता सूत्रवर्तित्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ वर्तीकृतं माक्षिकसंभयुक्त नाडीप्रमुक्तं लवणोत्तमं वा । दुष्टव्रणे यदिहितं तु तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ जात्यर्कशंपाककरञ्जदन्तीसिन्धुत्थसौवर्चलयावशुकैः । वर्तिः कृता इत्यचिरेण नाडीं स्तुक्क्षीरपिष्टा तु सचित्रकेण ॥ विभीतकाशस्थिवटप्रवालहरेणुकाशङ्खिबीजमिश्र । वाराहकन्दश्च तथा प्रदेयो नाडीषु तैलेन विमिश्रायेत्वा ॥ मेघरोममषीतुम्ब्या कटुतैलं विपाचितम् ॥ नाडीव्रणं चिरोद्भूतं जयेत्तु तलसङ्गमात् ॥ कर्चूरकस्य स्वरसे कटुतैलं विपाचयेत् । सिन्दूरकल्कितं नाडी दुष्टव्रणविसर्पणम् ॥ कर्चूरकरसे तैलं पुरासिन्दूरकल्कितम् । पाप्मा दुष्टव्रणं नाडी हन्यात्सर्वव्रणान्तकृत् ॥ इति कर्चूरतैलम् ।

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन सिद्धं विडङ्गरजनीद्रव्यचित्रकैश्च । स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं नाडीं कफानिलकृतामपची व्रणांश्च ॥ भल्लातकाद्य तैलम् ।

स्वर्जिका सैन्धवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा । मूत्रे चतुर्गुणं सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ स्वर्जिकाद्य तैलम् ।

सर्वो व्रणक्रमः कार्यः शोधनारोपणादिकः गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समानैराज्ययोजितैः ॥ अक्षममाणा गुटिका स्वादेदेकामतन्द्रितः ।

નાડીદુષ્ટવ્રગ શૂલમુદાવર્તે ભગન્દગ્મ ॥ શૂલમે
ચ શુદ્ધજાન કન્યાત્પક્ષિરાત્પક્ષમાનિવ ॥ इति
सप्तशतगुगुलु ।

કૃષ્ણદુર્બલભીરુણાં નાદીં મર્માશ્રિતામપિ ।
ક્ષારસૂત્રેણ તાં છિન્ધ્યાન્ન શસ્ત્રેણ કટાચન ॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणी-
म् । सूची निदध्याद्रत्यन्ते प्रोक्षाम्याशु विनि-
र्हरेत् ॥ सूत्रस्यान्तं सप्तानीय गाढं बन्धन-
माचरेत् । ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्र-
वेशयेत् ॥ क्षारार्कं प्रतिमानं वैद्यो यावन्न
छिद्यते गतिः । भगन्दरेष्वेष विधिः कार्यो
वैद्येन जानता ॥ अर्जुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले
सूत्रं निधापयेत् । सूचीभिर्यवक्त्राभिरा-
चितं वा समन्ततः ॥ मूले सूत्रेण वज्रीया-
च्छिन्ने चोपचरेद्भग्नम् ॥

इति नाडीव्रगरोगनिदानचिकित्साधिकार ।

વાચુનો નાડીવ્રજ હોય તો પ્રથમ તેને
ઝોલધોના પાટા બાંધીને પછી શસ્ત્રથી પડ
વાળા ભાગને ચીરવો, અને તેમાં સૂંધવ સાથે
અથેડાનાં ફળોનું ઝીણું ચૂર્ણ ભરી દેઇને ઉપર
પાટો બાંધવો. બૃહત્પંચમૂળના કવાથથી
નિત્ય વ્રજુને ધોવો બેઇએ

હિ સાધ તૈલ.

કટાળો ચીર, હળદર, કડુ, વજ, લો-
પાથરી, અને બીલીનું મૂળ, એમના કલ્કથી
પકાવેલ તેલ વ્રજુને શુદ્ધ કરેછે. અને તેમાં
લોંચ અને રૂઝ પણ લાવેછે

પિત્તનો વ્રજુ હોય તો પ્રથમ દૂધ અને
ધી સહિત ઘઉંની લોપરી બાંધીને પછી
શસ્ત્રથી કપીને તેમાં તલ, નેપાળો, અને

મણકના કલ્કો ભરવા. હળદર, રતાંજળી અ-
ને લીમડાના કવાથથી નિત્ય આ વ્રજુને
ધોવો બેઇએ.

રથામાતૃત.

કાળીનસોતર, ધોળીનસોતર, ત્રિકુળા,
હળદર, અને લોદરના કલ્કથી પકાવેલ લીમાં
દૂધ મેળવી વ્રજુમાં પૂરવું, તેથી આવ મટી
બળ છે કોઠામાં રહેલ પિત્ત સબધી નાડી-
વ્રજુ પણ મટે છે, તો બીજા મટે તેમાં તે
શુદ્ધ કરેલું ?

નાડીવ્રજ કદ્ધી થયેલ હોય તો પ્રથમ
કળથી, સર્પવ, સાથવો, તથા બીલીના ગર્ભનો
પાટો બાંધવો. તેથી તે કુણા પડે એટલે
પડેના ભાગ કાપી નાંખવો. પછી લીમડા,
તલ, ચિત્રક, નેપાળો, કટકડી, અને સૂંધવનું
ચૂર્ણ તેમાં ભરીને પાટો બાંધવો.

એ વ્રજુને નિત્ય કરજ, લીમડો, ચમે-
લી, આકડો, અને પીઠુના સ્વરસોથી ધોવો
બેઇએ.

સ્વાર્જિકાદિતૈલ.

સાલખાર, સૂંધવ, નેપાળો, ચિત્રક,
બુધ, રોવાળ, અને અથેડાનાં બીજના
કલ્કથી ગોમૂત્રમાં પડવેલું સ્વાર્જિકાથ નામનું
તેલ લેઇ, તેથી વ્રજુને તુમ કરવાથી દુધ વ્રજુ
તથા કદ્ધનો નાડીવ્રજુ મટી બળ છે.

સૈંધવાદિ તૈલ.

સૂંધવ, આકડો, મરી, ચિત્રક, ભાંચરો,
હળદર, અને હાડહળદરના કલ્કોથી પકાવેલ
સૈંધવાદિ તેલથી વ્રજુને તુમ કરવામાં આવે તો
કદ્ધ તથા વાચુનો નાડી વ્રજુ બહુ દુર પડે-
ઓ હોય તો પણ સાફ થઈ બળ છે.

શલ્યનો નાડીવ્રજુ હોય તો તેને કાપીને

મત્સ્ય કાઢી નાખતું, અને પછી માર્ગ સાફ કરીને તેમાં મધ તથા ધાંમાં વાટેલા લીમડાનાં પાનનો કલ્ક ચોપડવો, એટલે તે મધ્ય રૂઝાઈ બળ છે.

કુંભકાદિ તૈલ.

નેપાળો, ખજૂર, કોઠ, બીલી, અને વડના ફળોનો કવાચ કરી તેમાં મેથ, ઘઉંદા, દેવહાર, રોહિત્તખંડ, મેચરસ, નાગકેશર, લોહર અને ધાવડીના ચૂર્ણો નાંખી તેમાં તેલ પકાવતું. તેથી મત્સ્યનો નાડીમણ્ય રૂઝાઈને એકદમ સુખધાય છે.

ચૌર તથા આકડાના છીર અને હાફ-હળદરથી ખરડેલી વાટ અંદર ખોસવાથી સર્વાંગના નાડીમણ્યો હલ્કાઈ બળ છે. આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે. ગરમાળો, હળદર, નસોતર, એમના ચૂર્ણમાં ઘી તથા મધ નાંખી તેથી ખરડેલી વાટ મધુમા ખોસવાથી મધ્ય સાફ થઈને પડ મટી બળ છે. સૈંધવ અને મધથી ખરડેલી સુતરની વાટ ખોસવાથી પશુ નાડીમણ્ય મટી બળ છે.

દુષ્ટ મધુની ઉપર કહેવાયલા તેલથી પશુ મધુતુ પડ મટી બળ છે. ચમેલી, આકડો, ગરમાળો, કરજ, નેપાળો, સૈંધવ સમળ, જવખાર, ચિત્રક, એમને ચૌરના છીરમાં વાટીને તેથી ખરડેલી વાટ ખોસવાથી નાડીમણ્ય તુરત મટી બળ છે. ગેડાં, આંખાની ગોટલી, વડના કુપળિયા, હરેણકાં, સરસાંબાનાં બીજ, અને વારાહીકંક, એમને તેલમાં વાટી કલ્ક કરી નાડીમણ્ય ઉપર ચોપડવાથી તે તુરત મટી બળ છે. ગાડરના રૂવાટાની ભસ્મ, અને કંડવી તુલસીને સરસિયા તેલમાં પકાવીને તેથી ખરડેલી વાટ ખોસવાથી લાંબા કાળનો નાડીમણ્ય પશુ મટી બળ છે.

કર્ચૂર તૈલ.

કર્ચૂરાના સ્વરસમાં સિંદૂર મેળવી તેમાં પકાવેલ સરસિયુ તેલ નાડીમણ્ય, દુષ્ટમણ્ય, અને રતવાને મટાડી દે છે.

ખીબુ કર્ચૂર તૈલ.

કર્ચૂરાના સ્વરસમાં શુભળ તથા સિંદૂરનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું સરસિયુ તેલ ખસ, દુષ્ટમણ્ય, નાડીમણ્ય તથા ખીબ પશુ સર્વ પ્રકારનાં મણો મટાડે છે.

ભલ્લાતકાદિ તૈલ

બીલામો, આકડો, મરી, લવણ, વાવડીંગ, હળદર, હાફહળદર, અને ચિત્રકના કલ્કથી ભાંગરાના રસમાં પકાવેલ ભલ્લાતકાદ તેલ લગાડવાથી કફ તથા વાયુનાં નાડીમણ્યો તથા અપચી મટી બળ છે.

સ્વર્ણિકાદિ તૈલ.

સાણખાર, સૈંધવ, નેપાળો, તથા ગળીનાં મૂળ તથા ફળના કલ્કથી ચોગણુ ગોમૂરમાં પકાવેલ સ્વર્ણિકાદ તેલથી નાડીમણ્ય મટી બળ છે.

અતિદેશ.

સાફ કરવાની તથા રૂઝવાની જે જે ક્રિયાઓ મણો માટે કહેલી છે તે તે સર્વે નાડીમણ્ય ઉપર પશુ કરવી.

સમાંગ શુગળુ.

શુભળ, ત્રિકુળા, સુંઠ, મરી, પીપર, સમ ભાગે લેઈ લીમા ગોળી કરી એક તેલ બેટલી ખાવી, તેથી નાડીમણ્ય, દુષ્ટમણ્ય, શૂળ, ઉદાવર્ત, ભગદર, શુદ્ધ, અને શુદ્ધરોગો-ગરુડથી સર્વો હલ્કાય તેમ-હલ્કાઈ બળ છે.

કેટલીક સૂચના

કુશ, દુર્બળ, અને પહીલણને તથા મર્મ-સ્થળમાં થયેલા નાડીમણીને ક્ષારમાં ભીંજવેલા દોરાથી કાપવો, પણ શસ્ત્રથી કદી કાપવો નહિ. શોષી કાઢવાના એવળી નામના સાધ-નથી ગતિને શોષી કાઢીને તેમાં ક્ષારથી ભીંજવેલા દોરાવાળી સોઢ નાંખવી ગતિના છેડામાં એ સોઢને ઉચી કરીને તુરત બહાર કાઢી લેવી. દોરાનો છેડો પકડીને તેથી નાડી-મણીને મજબૂત બાધવો. પછી બુદ્ધિમાન વેદે ક્ષારના બળ ઉપર ધ્યાન દેઈને ક્ષારથી ભીંજવેલા બીજે દોરા મણીમાં નાખવો, જેથી ઉપરના ભાગમાં રૂઝાઈને પડ્ડી ગતિ બધ ન પડે. સમજી વેદે ભગંદરમાં પણ એજ રીતે કરવું. રસોળી વગેરે રોગોમાં તે રોગોને ઉચા કરીને તેમના મૂળમાં ક્ષારથી ભીંજ-વેલો દોરા બાધવો, અથવા મણીને જ્ય જેવા ઝુખવાળી સોઢથી ચારે ભેર ટોચા મારીને તેના મૂળમાં દોરા બાંધવો મણી છેદાઈ ગયા પછી બીજા ઉપચારો કરવા

ભગંદરનો અધિકાર.

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ તથા સ્વરૂપ.

કટીકપાલનિસ્તોદવાહકપૂરુજાદયઃ ।
ભવન્તિ પૂર્વરૂપાણિ મધિષ્વપતિ મગન્દરે ॥
ગુદસ્ય દ્રવ્યજુલે સ્નેજે પાર્શ્વતઃ પિટકાર્તિકૃત્ ।
મિત્રા મગન્દરો જ્ઞેયઃ સ ચ પશ્ચવિષો
મથેત્ ॥ આત્મિકૃત પીટાકૃત । પશ્ચવિધિઃ કાતિ-
કપૈત્તિકૃતૈભિકસાગ્નિપાતિકશલ્યજન્મેદૃ. ।

ભગંદર થવાનો હોય ત્યારે કમરનાં હાડકાંઓમાં લોંઘાયા જેવી પીડા બળતરા, ચળ, વગેરે થાય છે. શુદ્ધાની આસપાસ એ

આંગળની જગામાં પીડા કરનારી અને ફાટેલી ફોહી થાય છે, તેને ભગંદર કહે છે. તે વાયુથી, પિત્તથી કઠ્ઠી, ત્રણે દોષથી અને શસ્ત્રથી થયેલી, એ રીતે તેના પાંચ પ્રકાર છે.

ભગંદરનો અર્થ.

મગન્દરઃ સપન્તાશ્ચ ગુદં વસ્તિ તયૈવ ચ ।
મગવહારયેષસ્માત્તસ્માદેષ મગન્દરઃ ॥

ચારેભેરથી ગુદા અને બસ્તિને યોગીની પેટે ફાડી નાંખે છે માટે તેને ભગંદર કહે છે, એમ જોજ કહે છે.

શતપોનકનું લક્ષણ.

કષાયરુષ્ણૈરતિકોપિતોડનિલસ્ત્વપાનદેશે
પિટકાંકરોતિ યામ્ । ઉપેક્ષણાત્પાકમુપૈતિ
દાર્ણ્યં રુષ્ણં ચ મિશ્નારુષ્ણકેનવાહિનીઃ । તત્રા-
ગમો મૂત્રપુરીષરેતર્સાં ત્રણૈરનેકૈઃ શતપોનકં
વદેત્ ।

ત્રણૈરનેકૈઃ સૂક્ષ્મમુલૈઃ । શતપોનકં શતપોન-
કશ્ચાલ્ની તત્તુલ્પમ્ ।

કષાય અને રૂક્ષ પદાર્થોથી બહુ કોષ પામેલો વાચુ શુદ્ધાના પ્રદેશમાં ફોહી કરે છે. તેની દરકાર ન કરવાથી તે પાકીને મહાપીડા કરે છે, અને તેમાંથી લોહાઈને શતું શીલુ નીકળે છે. તેમાં મૂત્ર, વિદા, અને વીર્ય આવે છે. તેમાં ઝીણું ઝુખવાળાં અનેક ત્રણેા થાય છે. તેના દેખાવ ચાળણી જેવો થવાથી તેને શતપોનક કહે છે. (આ શત ભગંદર છે).

ઉષ્ણીવનું લક્ષણ.

મકોષણૈઃ પિત્તપતિમકોપિતં કરોતિ રક્તો
પિટકાં ગુદે ગતામ્ । તદાશુપાકો દિપપૂ-
તિવાહિનીં મગન્દરં ચોષ્ણિરોષરં વદેત્ ॥

આશુપાકા હિમપ્રતિવાહિનીં શીત્રપાકામુષ્ટદુર્ગન્ધ
વાહિનીં ચ । તદા મગન્દરમુષ્ટશિરોવરં વદેત ।
ઉષ્ઘ્રીવસન્ના ચ પિઢકાગલેન વક્તયોષ્ઘ્રપ્રીવાકૌત્વેન
પ્રકોપ કરનારા યદાર્થોથી પિત્ત અત્યત
પ્રકોપ પામવાથી ગુહામા રાતી ફેલી થાય
છે તે તુરત પાકે છે અને પાકીને ઉઠના
માસ જેવી ગંધાય છે, તે ભગદરને ઉષ્ઘ્રશિર-
ધર કહે છે (આ પિત્ત ભગદર છે.)

પરિસ્ત્રાવિનું લક્ષણ

કળ્દૂયનો ઘનસ્રાવિ કઠિનો મન્દવેદનઃ ।
શ્વેતાવભાસઃ કફજઃ પરિસ્ત્રાવિ મગન્દરઃ ॥
કઠિન પિઢકાવસ્થાયામ્ । પરિસ્ત્રાવી નિરત-
રસવશીલઃ ।

કફ સળધી પરિસ્ત્રાવિ નામનો ભગંદર
ચળવાળો, ઘાટો રસ અવનાશ, કઠણુ, મઠ
વેદના વાળો, અને શ્વેત કોખાવનો હોય છે.

શમ્બૂકાવર્તનું લક્ષણ.

બહુવર્ણરુજાસ્રાવા પિઢકાગોસ્તનોપમા ।
શ્મન્બૂકાવર્ત ગતિકઃ શ્મન્બૂકાવર્તક્રોમતઃ ॥
બહુવર્ણરુજાસ્રાવા । બહુશબ્દો વર્ણાદિભિઃ પ્રલેક
સન્નિવ્યતે । ગતિસામાર્ગ્યઃ ।

અનેક વર્ણવાળી, પીઠાવાળી, અને
સ્રાવવાળી ગાયના આચળ જેવી ફેલી, શ-
ખના આવર્ત જેવી શમ્બૂકાવર્ત નામની થાય
છે. (આ ત્રિદોષજ ભગંદર છે.)

ઉન્માર્ગીનું લક્ષણ.

ક્ષતાદ્રવિઃ પાણુગતા વિવદ્રંતે શુપેક્ષણા-
ત્સ્યઃ કૃપયો વિદાર્યંતે । પ્રકુર્વંતે માર્ગમને-
કધામુલ્લેર્વણાસ્તુન્માર્ગિભગન્દરં વદેત ।

ક્ષતાત્ કણ્ઠકાદિના નલેન કળ્દૂયનાદિના વાડ-

મિચાતાત્ । ગતિ સ્રાવઃ ઉન્માર્ગિભગન્દરમ્ । એત-
સ્ય તિર્યક્કૃત્તમાર્ગે પુરીષાદિનિર્ગમાદુન્માર્ગસન્ના ॥

વાગવાથી ક્ષત થઇને ગુહામાં ફેલી થઇને
વધે છે. તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમાં કૃમિઓ
થઇને તેને ફાડે છે. તેમાં અસાધ્ય વશ્તુ થઇને
બધ્વા માર્ગો થઇ જાય છે, તેને ઉન્માર્ગી
ભગંદર કહે છે.)

ભગંદરનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઘોરાઃ સાધયિતું દુઃસ્વાઃ મર્ચ એવ મગ-
ન્દરાઃ । તેષ્વસાધ્યસ્ત્રિદોષોત્થઃ ક્ષતજથ વિશે-
ષતઃ ॥ વાતમૂત્રપુરીષાણિ શુક્ર ચ કૃમય
સ્તથા । મગન્દરાત્ સ્વવન્તસ્તુ નાશયન્તિ
તમાતુરમ્ ॥

સઘળા ભગદરો ઘોર અને કષ્ટસાધ્ય
છે. ત્રિદોષનો તથા વિશેષ કરીને ક્ષતજ ભ-
ગદર તો અસાધ્ય છે, જો વાયુ, મૂત્ર, મળ,
વીર્ય, અને કૃમિઓ ભગંદરમાંથી આવે છે તો
તે રોગીને મારી નાંખે છે

ભગદરની ચિકિત્સા.

અથાસ્ય પિઢકામેવ તથા યરનાદુપાચ-
રેત્ । શુદ્ધ્યસ્મૃતિસેકાદૈર્યથા પાકં ન ગ-
ચ્છતિ ॥ વટપત્રેષ્ટકાશુઘ્ઠીસગુદ્વીપુનર્નવાઃ
સુપિષ્ઠઃ પિઢકાવસ્યે છેપઃ શસ્તો મગન્દરે ॥
પિઢકાનામપકાનામપતર્પણપૂર્વકમ્ । કર્મકુ-
ર્યાદ્વિરેકાન્તં મિત્રાના વશ્યતે ક્રિયા ॥ પચ-
ળીપાટનસારવહ્નિદાહાદિકં ક્રમમ્ । વિચાય
વ્રણવત્કાર્યં યથાદોષં યથાક્રમમ્ ॥ પયઃપિ-
ષ્ઠેસ્તિહારિષ્ટમયુક્તૈશ્વ મુશીતલઃ । મગન્દરે
પ્રશસ્તોઽયં સરક્તે વેદનાવતિ ॥ સુમના વટ-
પત્રાણિ ગુદ્વી વિશ્વમેષજમ્ । સસૈન્ધવસ્ત-

कृष्टिणे लेपो हन्ति भगन्दरम् ॥ त्रिवृत्तिला
नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा । उत्सादनं
भवेदेतत्सैन्धवक्षीद्रसंयुतम् ॥ स्रदिशाम्बुरतो
भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् । महिषाक्षविड-
ङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ क्षम्बूकभांसं भु-
ञ्जीत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः । अजीर्णवर्जी मा-
सेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ न्यग्रोधादिर्गणो
यस्तु हितः शोधनरोपणः तैलं घृतं वा तत्पक्वं
भगन्दराविनाशनम् ॥ तिला ज्योतिष्मती
कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका । शताकारुवृताद-
न्त्यः शोधनाश्च भगन्दरे ॥ तिलाभया लोधम-
रिष्टपत्रं निशे बला लोधमगारधूमम् ॥ भगन्दरे
चाप्युपदर्शयोश्च दुष्टव्रणे रोपणशोभनाय ॥
स्तुब्धकैदुग्धदावीर्भिषेति कृत्वा विचक्षणः ।
भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥
एषा सर्वक्षरीरस्यां नाडी हन्यान् संश्रयः ।
त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्यप्रलेपनम् ॥
भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् । त्रिवृ-
त्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणायहः ॥ ज्यो-
तिष्मतीलाङ्गलकी श्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः ।
कुष्ठं शताह्वा गोलोमी वर्गः शोधन इष्यते ॥
मधुतैलपुता विडङ्गसारत्रिफलामागधिकाक-
णाश्च लीढाः । कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहान्
क्षयनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ चित्रकाकौ
त्रिवृत्पाठे मलयपूह्यमारकौ । मुष्ठां वचां लाङ्ग-
लकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ ज्योतिष्मतीं
च स्रष्टुं तैलं धीमान् विपाचयेत् । एतद्वि-
ष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ॥ शोधनं
रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥

इति विष्यन्दनतैलम् ।

निष्कार्कसीरसिधूत्यपुराभहरवत्सकैः
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥

इति निशाप तैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः
मातुलुङ्गकवत्साहैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥

इति करवीरवितैलम् ।

त्रिफला पुरकृष्णानां त्रिपल्लैकांशयोजि-
ता । गुटिका शोथगुल्माशौभगन्दरवत्
हिता ॥ नवकार्तिको गुग्गुलुः ।

नाटयन्तरे व्रणान् कुर्याद्विष्कृतु शतपो-
नके । ततस्तेष्ववस्तेषु शेषा नाडीरूपावरे
व ॥ व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा ।
विजातना । अर्द्धलाङ्गलकाञ्छेदः कार्यं
लाङ्गलकोऽपि वा ॥ सर्वतोभद्रको वा
कार्षीं गोतीर्थकोऽपि वा । द्वाभ्यां समाभ्य-
पार्श्वार्थां छेदो लाङ्गलको मतः ॥ इत्थं
मेकतरं यत्तु सोऽर्धलाङ्गलकः स्मृतः
सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे ।
सर्वतोभद्रकं छेदमाहुः छेदविदो जनाः
पार्श्वार्थादागतश्लेष्णे छेदो गोतीर्थको मतः ।
सर्वानास्त्रावमार्गास्तु दहेद्वैषस्तथाग्निना ।
अथोष्णीवमेवित्वा छित्वा क्षारं निपातये-
त् ॥ पूतिभांसज्यपोहार्यमग्निरत्र तु पूजितः ।
उत्कृत्वास्त्रावमार्गं तु परिक्षाविणि बुद्धि-
मान् ॥ क्षारेण वा स्त्रावसगतिं दहेदुतवहेन
वा । गतिपन्थिष्व श्लेष्णे छिन्यात् सर्जूर-
पत्रकम् ॥ चन्द्रार्पे चन्द्रचकं च धृचीमुख-
मवाकृष्टम् । छित्वाग्निना दहेत् सम्पुणैवं
क्षारेण वा पुनः ॥ एषां तु श्लक्ष्णतनाद्वेद-

ના ચત્ર જાયતે । તત્રાશુ તૈલેનોષ્ણેન પરિ-
ષેકઃ પ્રશસ્તયતે ॥ આગન્તુજે મિષશર્દી જ્ઞ-
સ્ત્રેણોત્કૃત્ય યત્નતઃ । જંબોષ્ઠેનાશિવર્ણેન
તપ્તયા વા શ્લોકયા ॥ દહેષ્યોક્તં મતિ-
માન્ તં વ્રજં સુસમાહિતઃ ॥

ભગંદરની ફેણી ઉપરજ એવા ઉપચારો
ચત્રથી કરવા કે તે પાકે નહિ. શોધન રક્ત-
આવ, સેચન, વગેરે ઉપચારોથી તે પાકતી નથી.

વઠના પાન, ઈંટ, સૂક, ગળો, અને
સાટોડી અને વાટીને ભગદર ઉપર લેપ ક-
રવો ફેણી પાકી ન હોય ત્યાં સૂધીમા લવ-
નથી વિરેચન સૂધીની ક્રિયાઓ કરવી. ફેણી
ફૂટયા પછીની ક્રિયાઓ હવે કહેવાશે. એપણી
નામના ચક્ષુવડે ફાંડવાની, ક્ષાર ઝુકવાની,
તથા ઠામ દેવાની ક્રિયાઓ કરીને ઠોપ તથા
ક્રમ અનુસાર વ્રજુના જેવી ચિકિત્સા કરવી.
લોહી તથા પીડકારક ભગદર ઉપર તલ,
લીમડાનાં પાન, અને જેઠીમધને દૂધમાં વા-
ટીને તેનો અત્યંત ચીતળ લેપ કરવો તે ઉ-
ત્તમ છે. ચમેલી તથા વઠનાં પાનો, ગળો,
સૂક, અને ચૈંધવને છાશમાં વાટીને લેપ કર-
વાથી ભગંદર મટી જાય છે.

નસોતર, તલ, નેપાળો, મજીક, અને
ચૈંધવને ઘી તથા મધમાં વાટી લેપ કરવાથી
ભગદર મટે છે. ત્રિકુળાનો કવાચ તથા ખેર-
સારનું પાણી પીધા કરવું. લે'સા ઝુગળ અને
વાવડીંગ પણ ભગદરનો નાશ કરે છે. શાક
વગેરે સાથે શખલાનાં છવડાનું માંસ ખાતા
અજીર્ણ થવા દેવામાં ન આવે તો એક માસ-
મા ભગંદર મટી જાય છે.

શોધન તથા રોપણ કરનાર ન્યગ્રોધા-
દિગજુમા પકાવેલ તેલ જથવા ઘી ભગંદરનો
નાશ કરનાર છે.

તલ, માલકાંકણી, કઠ, કલગારી, ગર-
ણી, સૂવા, નસોતર, અને નેપાળો, એમનો
કવાચ ભગદરનું શોધન કરે છે.

તલ, હરડે, લોદર, લીમડાનાં પાન,
હળદર, હાડહળદર, બળદાણા, પટીઆલોદર,
ધૂમાડાની ધુસ, આ સર્વ ભગદર, ઉપદશ,
અને દુષ્ટ વ્રજોમાં શોધન અને રોપણ છે.

ભગદરના આવના માર્ગને શોધી કા-
ઢીને વિચક્ષણ વૈદે થોર તથા આકાંડના છી-
રો, હાડહળદર, એની વાટ કરીને તે માર્ગમાં
પૂરી દેવી, આ પ્રયોગ સર્વ શરીરમાં રહેલા
નાડીવ્રજુને પણ મટાડે છે તેમાં સશય નથી.

ત્રિકુળાના રસમા બિલાડાનાં હાડકાંને
વાટીને લેપ કરવાથી ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રજો
તુરંત મટી જાય છે.

નસોતર, તેજબળ, અને નેપાળાના
કલકથી ભગંદર તથા નાડીવ્રજુ મટી જાય છે.

માલકાંકણી, કલગારી, નસોતર, નેપા-
ળો, ઘોળી નસોતર, તલ, કઠ, સૂવા, અને
વજ, આ વર્ગ ભગદર વગેરેને શુદ્ધ કરે છે.

વાવડીંગનો ગર્ભ, ત્રિકુળા, બે ભાગ
પીપર, એનું ચૂર્ણ મધ તથા તેલમા ચાટવાથી
કુમ્ભિ, કોઠ, પ્રમેહ, તથા ક્ષય મટી જાય છે;
અને ભગંદર તથા નાડીવ્રજુ સારી રીતે રૂઝા-
ઈ જાય છે.

વિષ્યદન તૈલ.

ચિત્રક, આકાંડ, નસોતર, કાળીપાક,
કાળોગંધરો, ઘોળીકથોર, થોર, વજ, કલગા-
રી, હરતાળ, સાલખાર, અને માલકાંકણીના
કલકથી પકાવેલ તેલ વિષ્યદન કહેવાય છે.
તે ભગંદરને સાફ કરે છે, ધરતી લાવી રૂઝ-
લાવે છે, અને વર્જુને સુધારે છે.

નિશાદિ તૈલ.

હળદર, આકડાનું દુધ, સૈંધવ, યુગળ, કણેર, અને ધંદ્રજવના કલકથી પકાવેલ તેલના અભ્યંગથી સારી રીતે ભગંદર મટે છે.

કરવીરાદિ તૈલ.

કણેર, હળદર, નેપાળો, કલગારી, સૈંધવ, અને ચિત્રક, તથા બીભેર, અને ધંદ્રજવનું તેલ ભગંદરમાં વપરાય છે.

નવકાર્ષિક યુગ્મયુલુ.

ત્રિકુળા ત્રણ તોલા, યુગળ પાંચ તોલા, અને એક તોલા પીપરની ગોળી ખાવાથી ભગંદર મટી જાય છે. સોજા, શુદ્ધ, અને અર્ચા ઊપર પણ આ ગોળી સારી છે.

શસ્ત્રક્રિયાનો પ્રકાર.

શતપોનક નામના ભગંદરમાં તેની નળીમાં શસ્ત્રવતે ઝણે કરીને તે ઝણે રૂઝાય ત્યારે બીજી નળીઓના ઉપચાર કરવા. ઘણું છિદ્રોવાળા શતપોનકમાં ડાહ્યા વૈદે અર્દ્ધલાંગલક, લાંગલક, સર્વતોભદ્રક, અથવા ગોતીર્યક છેલ કરવો. જેમાં પડખાં સરખાં રાખવામાં આવે તે છેદને લાંગલક કહે છે, અને એક પડખું દુકું રાખવામાં આવે તે છેદને અર્દ્ધલાંગલક કહે છે. સેવનીને છાંડી દેઈને ચાર પ્રકારે શુદ્ધને ચીરવામાં આવે છે તેને સર્વતોભદ્રક કહે છે, અને પડખેથી શસ્ત્ર નાંખીને છેલ કરવામાં આવે તેને ગોતીર્યક કહે છે. એ રીતે છેલ ક્યાં પછી વૈદે શતપોનકના સર્વ આવના માર્ગેને અગ્નિથી ડામવાં.

ઉદ્ધશીવક નામના ભગંદરમાં પડની ગતિને શોધીને તેને શસ્ત્રથી કાપીને તેમાં ક્ષાર મુકવો, અને સહેલું ગંધાતું માસ કાઢી નાખવા માટે અગ્નિના ડામ દેવા એ પણ ઠીક છે.

પરિસ્ત્રાવી નામના ભગંદરમાં તો પુદ્ધિમાન વૈદે આવના માર્ગેને કાપીને ક્ષાર અથવા અગ્નિથી આવની ગતિને બાળી નાંખવી.

શયુકાવર્ત નામના ભગંદરમાં આવના માર્ગેને શોધીને શસ્ત્રથી ખર્જુરપત્રક ચંદ્રાર્ધ, ચંદ્રવક, સૂચીમુખ, અથવા અવાડ મુખ નામના છેલ મુકવો. પછી અગ્નિ અથવા ક્ષારથી સારી પેઠે તેને બાળવો. શસ્ત્ર નાંખતાં વ્યથા થાય ત્યારે તુરત અરમ તેલ રેડવું એ ઉત્તમ છે.

શલ્યના ભગંદરમાં પુદ્ધિમાન વૈદે ચત્રાથી તેની નળીને શસ્ત્રથી કાપીને, તપાવવાથી અગ્નિ જેવા લજ્જવાળા બે બોદ નામના પથરાથી અથવા તપાવેલી સળીથી શાસ્ત્રવિના પ્રમાણે ડામ દેવો.

પાછળથી પાળવાની પહેરેલ.

વ્યાયામં મૈથુનં ચુદ્ધં વૃદ્ધયાનં ગુરુણિ
ચ । સંવત્સરં પરિહરેદુપસ્વદ્રવણો નરઃ ॥
इतिभगन्दरनिदानविक्रित्साधिकार ।

ઘણામાં ધરતી આવીને તે રૂઝાયા પછી એક વર્ષ મુખી તે માણસે કસરત, મૈથુન, કે ચુદ્ધ કરવું નહિ, ઘોડા ઉપર બેસવું નહિ, તથા ભારે અન્નપાને ખાવાં નહિ.

ઉપદંશ (ચાંદી)નો અધિકાર.

ચાંદીનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

हस्ताभिघाताभ्रसदन्तघातादधावनाद्रत्यु
पसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति सिन्धे
पञ्चोपदंशा विविचोपचारैः ॥

હાથ તથા નખ કે દાંતના અભિઘાતથી, નહિ ધોવાથી, મૈથુન બહુ કરવાથી, અને

હુષ્ યોનિના સંજથી વિવિધ પ્રકારની પાય
બતની આદીઓ લિંગમાં થાય છે

આદીનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણે।

સતોદમેદાફુરણૈઃ સફળૈઃ સ્ફોર્ટેર્વ્યવસ્યે-
ત્વનોપદંશમ્ । પીતૈર્બુદ્ધેદયુતૈઃ સદર્શૈઃ
પિત્તેન રક્તૈ પિશિતાવમાસૈઃ ॥ સફળકૈઃ
શોયયુતૈર્મહદ્દિઃ શુકૈર્ષનૈઃ સ્વાવયુતૈઃ કફેન ।
નાનાવિષસ્રાવરુજોપપન્નમસાધ્યમાહુક્તિમ-
લોપદંશમ્ ॥

સોષથી લોહાયા જેવી વેદનાવાળી,
શરૂથી લેહાયા જેવી પીડાવાળી, ચલનવાળી,
અને કાળાશવાળી ફેદીઓ હોય, તે આદી
વાતજન્ય બાજુવી પીળી, બહુ કચકચતી,
બળતરા અને રતાશવાળી, અને માસ જેવા
દેખાવની ફેદી હોય તે તે પિત્તની બાજુવી.
ખરજ, સોબ, ઘાટા ધોળા સ્વાવવાળી, એવી
ફેદલી હોય તે તે કફની બાજુવી અનેક
પ્રકારના આવ તથા પીડાવાળી ફેદલીઓ
હોય, તે તે ત્રણે દોષોની બાજુવી, અને તે
અસાધ્ય છે ફેદલી કાળી હોય, લોહી
બહુ નીકળતું હોય, પિત્તના ચિન્હો દે-
ખાતાં હોય, અને બળતરા સહિત જ્વર
તથા શોષ હોય, તે રક્તની આદી બાજુવી,
આ આદી કૌંઠવાર કષ્ટસાધ્ય થાય છે

આદીઓનું અસાધ્યપણું

પ્રતીર્ણમાંસં કૃમિભિઃ પ્રજયં મુષ્કાવશેષં
પરિવર્જનીયમ્ ।

માંસ વિખાઈ જઈ કીડાથી ખવાઈ ગયું
હોય અને કેવળ વૃષભુજ ખાકી રહ્યાં હોય,
તો તે આદીની ચિકિત્સા કરવી નહિ

ચિકિત્સા તુરત કરવા વિષે.

સજાતમાથે ન કરોતિ મૃદઃ કિયાં નરો યો

વિષયે પ્રસક્તઃ । કાલેન શોથકૃમિદાહપાકૈઃ
પ્રતીર્ણશિશ્નો મ્રિયતે સ તેન ॥

વિષયથી મૃદ મનુષ્ય આદી થતાંજ
તુરતજ ઉપાય કરતો નથી તો કાળે કરીને
સોબ, કીડા, બળતરા, અને પાકથી લિંગ
ખરી પડીને તે મરણ પામે છે

આદીની ચિકિત્સા

ઝપડંશેષુ સાધ્યેષુ સ્તિગ્ધસ્તિવ્રતસ્ય દેહિ-
નઃ । મેદમધ્યે શિરાં વિધ્યેત્ પાતયેદ્વાજલો-
કસઃ ॥ હરેદુભયતશ્ચાપિ દોષાનસર્થમૂર્છિ-
તાન । સઘો નિર્હૃતદોષસ્ય રૂક્ષોધ્યાવુપ-
શામ્યતઃ ॥ યદિ વા દુર્બલો જન્તુર્ન વા
પ્રાપ્તવિરેચનઃ । નિરુદ્ધેન હરેત્ તસ્ય દો-
ષાનત્પર્યમૂર્છિતાત્ ॥ પાકો રસ્યઃ પ્રય-
ત્નેન શિશ્રક્ષયકરો હિ સઃ । પ્રપૌંઢરીકય-
શ્ચાહસરલાગુરુદાશ્મિઃ ॥ સરાસ્ત્રાકુષ્ઠૃ-
ધ્વીકૈર્વાતિકે લેપસેચને । નિચૂલૈરણ્ડવીજાનિ
યવગોધૂમસક્તવઃ ॥ एतैश्च वातजै स्तिग्धैः
मुखोष्णैः संप्रलेपयेत् । गैरिकाञ्जनमाक्षिष्ठा-
मधुकोशीरपक्वैः ॥ सचन्दनोत्पलैः स्तिग्धैः
पैत्तिकं संप्रलेपयेत् । पत्रोत्पलमृणालैश्च सस-
जार्जुनवेतसैः ॥ सर्पिःस्तिग्धैःसमधुकैः पौत्ति-
कं संप्रलेपयेत् । सेचयेश्च घृतक्षीरशर्करेक्षु-
मधूदकैः ॥ अथ वापि मुखीतेन कषायेण
वटादिना । शालाजकर्णाश्वकर्णवचात्वाग्धिः
कफोत्थितम् ॥ सुरापिष्टाभिरूष्णाभिः सतै-
लाभिः प्रलेपयेत् ।

અજકર્ણ શાલમેદ । અશ્વકર્ણો ગજહઃ ।

આરગ્વધાદિકાથેન પરિષેકં ચ દાપયેત્ ।
નિમ્બાર્જુનાશ્વત્થકદમ્બશાલજમ્બૂવટોદુમ્બ-

रवेतसैश्च । प्रक्षालनालेपकृतानि त्र्यार्चूर्ण
सपिप्तासिभवोपदंशे ॥ त्वचो दारुहरिद्रायाः
शङ्खनाभीरसाञ्जनम् । लाक्षागोमयनिर्योस-
स्तैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥ एभिस्तु पिष्टेस्तुल्यां
शैरुपदंशं प्रलेपयेत् । व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति
श्वयथुर्दाह एव च ॥ उपदंशद्वये शेषे प्रसा-
ल्यायाचरेत् क्रियाम् । एतेषामेव या योग्या
वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ श्लेष्णोद्वेसयेत्
कापि पाकमागतमाशु वै । तमपोह तिलैः सर्पिः
क्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ वटप्ररोहार्जुनजम्बु-
पथ्या लोभ्रं हरिद्रा च हिता प्रलेपे । तयो-
पदंशेष्वबरोहणार्थं चूर्णं च कार्यं विमलाञ्ज-
नेन ॥ त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन
वा । व्रणप्रक्षालनं कार्यंमुपदंशप्रशतये ॥
जयाजपाश्वमारकं शम्पाकानां दलैः
क्रमात् । कृतं प्रक्षालनं कार्यं मेढपाके प्रयो-
जयेत् ॥ शम्पाकनिम्बत्रिफलाकिरातं कार्यं
पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् । सगुग्गुलुं वा
त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥
नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धकानि च ।
उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ वन्-
कदलचूर्णेन दादिमत्वग्रजोऽथवा । गुण्डन
वृषणे शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ सौराष्ट्री
गैरिकं तुत्य पुष्पकासीससैन्धवम् । लोभ्रं
रसाञ्जनं चापि हरितालं मनःशिला ॥ हरे-
णुकैलेपि तथा समं संहृत्य चूर्णयेत् । तच्चूर्णं
क्षौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् ॥ पुटदग्धं कृतं
भस्म हरितालं मनःशिला । उपदंशविसर्पा-
णामेतद्दानिकरं परम् ॥ देहेत्, कटाहे त्रिफला

तामपीं मधुसैन्धवम् । उपदंशे प्रलेपोऽयं सधो
रापयति व्रणम् ॥ तिरीदाञ्जनवज्राख्यको-
विदारोभकेशरैः । लेपनं पुरुषव्याधौ जलपि-
ष्टैः प्रशस्यते ॥ रसाञ्जनं क्षिरीषेण पथ्यया
वा समन्वितम् । सर्पक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वा-
ङ्गगदापहम् ॥ भार्ज्जसम्भवशिखरिजमूलं
भद्रश्रियः सुसम्पिष्टम् । मनसः शिला च
मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ शतघौतं
प्रयत्नेन लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् । रोगं कासी-
सचूर्णेन पुरुषः सुखमाप्नुयात् ॥ करवीरस्य
मूलेन परिपिष्टेनवारिणा । असाध्यापि व्रज-
त्यस्तं लिङ्गोत्थारकं प्रलेपनात् । वरानि-
म्बार्जुनाश्वत्थसादिरासनवासकैः । चूर्णितै
र्गुग्गुलुसर्पैर्वटका अक्षसम्भिताः ॥ कर्तव्या
नाशयन्त्याश्च सर्वान् लिङ्गसमुत्थितान् ।
उपदंशानसृग्दोषान् तथा दुष्टव्रणानपि ॥
वरादिगुग्गुलु ।

करञ्जनिम्बासनञ्जालजम्बूवटादिभिः
कल्ककषायसिद्धम् । सर्पिर्निहन्त्यादुपदंश-
दोषं सदाहपाकक्षुतिरागयुक्तम् ॥ इति क-
ञ्जाय वृतम् ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्री-
खदिरासनानाम् । सतोयकल्कैर्धृतमाशु
पक् सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ इति भूनिम्बाय
वृतम् ॥

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडीव्रणे व्र-
णे । उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनं भोज-
नैः ॥ आगारधूपो रजनी मुराकिदं च तै-
स्त्रिभिः । यथोचरैः पथेत्तैलं कम्बुशो-

થજાપદમ્ ॥ શોધનં રોપણં ચૈવ ઉપદંશ-
હરં પરમ્ ॥ આગારધૂમાથ તૈલમ્ ॥

ગોજીવિદ્ગ્રયણીભિઃ સર્વગન્ધૈશ્ચ સંયુતમ્ ।
પતત્ સર્વોપદંશેષુ તૈલં રોપણમિષ્યતે ॥
इति गोजीतैलम् ॥

જમ્બૂવેતસપત્રાણિ ધાત્રીપત્રં તથૈવ ચ ।
નક્તમાલસ્ય પત્રાણિ તદ્વત્પદ્મોત્પલાનિ ચ ॥
एला चातिविषात्रास्त्रिय मयुक्तं च त्रियङ्गवः।
लाक्षाकालीयकं लोधं चन्दनं त्रिहृताह्वया॥
एतान्येकीकृतान्येव वस्तुमूत्रेण पेषयेत् । अ-
क्षमात्रैरिमैर्द्रव्यैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ सर्व-
व्रणहरं तैलमेतत् सिद्धं विपाचयेत्॥ उपदंशहरं
श्रेष्ठं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

यस्य लिङ्गस्य मांसं तु शीर्यते मृष्कशेष-
तः । तिक्तकोशातकीलम्बावीजनागरसा-
धितम् ॥ तैलं हन्त्यविशेषेण व्रणं दुष्टमनेकधा
इति कोशातकीतैलम् ।

સેવેશિત્યં યવાલં ચ પાનીયં કૌપમેવ ચા
અર્ચસાં સ્ચિદ્બદ્ધાનાં ક્રિયાં વાત્ર પ્રયો-
જયેત્ ॥ इति उपदशनिदानचिकित्साधिकार ॥

ચાંદી સાધ્ય હોય તો રનેહન તથા
રવેદન કરીને પછી લિંગની મધ્યની શિરાને
બાંધવી, અથવા ચાંદી ઉપર જળો મૂકવી.
વમન તથા વિરેચન આપીને પછી અતિ
બધી ગયેલા દોષોનું શમન કરવું. દોષોનું
હરણ તુરત થાય તો સોભે તથા પીડા શાંત
થઈ જાય છે. ચાંદીવાળો માથુસ નખળો હોય
અને વિરેચન આપવાને થોડા ન હોય તો
વધેલા દોષોનું હરણ નિરૂદ્ધજસ્તિથી કરવું
જેમ અને તેમ પ્રયત્ન કરીને પછી ચાંદીને

પાકવા દેવીજ નહિ, કેમકે પાકવાથી લિ-
ંગનો નાશ થાય છે

વાયુ સંખંધી ચાંદી હોય તો પ્રયોદરીક,
જેહીમધ, તેલિયો દેવદાર, અગર, કઠ ઠાક-
હળદર, રાઆ, કઠ અને જોળચીના કલકનો
લેપ તથા તેનાજ રસનું સેચન કરવું.

લીમડો, ખેરડાનાં બીજ, અને જવ
તથા ઘઉંના સાથવાને વાટીને ઘી સાથે જરા
ગરમ કરીને લેપ કરવાથી વાયુની ચાંદી મટે છે

શ્વેતકમળ, રક્તકમળ, કમળના કેસરા,
રાળના ઝાડની છાલ, આસોદરાની છાલ,
નેતર, અને જેહીમધનો ઘો સાથે લેપ કર-
વાથી પિત્તની ચાંદી મટે છે.

ઘી, દુધ, સાકર, શેરડી, મધ અને જળનું
સેચન કર્યા કરવાથી પિત્તની ચાંદી મટે છે

ન્યગ્રોષાદિગણુનો કવાથ ટાઢો પાડીને
સેચન કરવાથી પિત્તની ચાંદી મટે છે.

સાલની, અજકર્ણીની, નાના રાળના ઝાડની,
અને વજની છાલોને મહિરામાં વાટી ગરમ
કરીને તેલ નાંખીને લેપ કરવાથી કફની
ચાંદી મટી જાય છે.

આરવધાદિગણુના કવાથનું સેચન કર-
વાથી કફની ચાંદી મટે છે

લીમડો, આસોદરો, પીપળો, કંઠબ,
સાલ, જાળુ, વડ, લાંબરો, અને નેતરની
છાલોના કવાથથી ધોવાથી, તથા તેમનાજ
કલકનો લેપ કરવાથી પિત્ત તથા રક્તની
ચાંદી મટે છે.

ઠાકહળદરની છાલ, સંખંધી નાભિ,
રસવટી, લાખ, ગાયનું છાણ, ચુંદર, તેલ, ઘી,
અને દૂધ સમભાગે વાટીને લેપ કરવાથી
વ્રણો, સોભે અને ચાંદીની બળતરા શાંત
થાય છે.

ત્રિકોષ કે રક્તની ચાંદી હોયતો તે અ-
સાધ્ય હોવાથી ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ ના
પાઠવી, અને રોગીને આગ્રહ હોયતો દોષોના
બળાબળને તથાસીને ઘટલી ચિકિત્સા કરવી.

ચાંદી પાકેલી હોયતો સમયસર તુરત
શસ્ત્રથી કાપી કાઢીને મધ તથા ઘીમા વાટેલા
તલનો લેપ કરવો.

કૂચી વઠવાઈ, આસોંદરાની છાલ, બાથુ-
ડાની છાલ, હરડે, લોહર, અને હળદરનો લેપ
કરીને રૂઝાવવા માટે રસવંતીનું ચૂર્ણ બભરા-
વવામાં આવે તો તેથી ચાંદી મટી જાય છે.

ત્રિકુળાના કવાચથી કે ભાગરાના રસથી
મથુને ધોવાથી પણ ચાંદી મટે છે.

અરણી, બાસુદ, કથુર, આકડે, અને
ગરમાળાનાં પાનોના કવાચોથી અનુક્રમે
ધોવાથી લિંગનો પાક મટી જાય છે.

ગરમાળો, લીમડો, ત્રિકુળા, અને કરિ-
યાતાના કવાચમાં ખેરસાર તથા બીજલાનો
સાર નાંખીને, અથવા ગુગળ કે ત્રિકુળાનું
ચૂર્ણ નાંખીને, તે પીવાથી સર્વ જાતની ચા-
ંદીઓ મટી જાય છે.

નીલકમળ રાત્રીવિકાસીકમળ, શ્વેત-
કમળ, અને રક્તકમળનાં ચૂર્ણોને વાટીને
બોડો લેપ કરવાથી ચાંદીઓ મટી જાય છે.

બપોરિયાનાં પાન અથવા દાઢમની
છાલનું ચૂર્ણ વૃષણ ઉપર સારી પેઠે દાખવાથી,
અથવા સોપારીના કલકનો લેપ કરવાથી,
ચાંદી મટી જાય છે.

ફટકડી, સોનાગેર, મોરચૂ, હીરાકસી,
સૈંધવ, લોહર, રસવતી, હરતાળ, મજરીળ,
હરેલુકા, અને એળચીના સમભાગ ચૂર્ણને
મધમાં વાટીને લેપ કરવાથી ચાંદીઓ
મટી જાય છે.

હરતાળ અને મજરીળની પુટપાકથી
ભસ્મ કરીને તેનો લેપ કરવાથી ચાંદીઓ
તથા વિષપોં સારી રીતે મટી જાય છે.

ત્રિકુળાને કઠાઈમા બાળીને તેની ભસ્મ,
મધ, અને સૈંધવનો લેપ ચાંદી ઉપર કર-
વાથી તુરત મજુ રૂઝાઈ જાય છે.

લોહર, રસવંતી, તગર, કાચનાર, અને
નામકેશરને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કર-
વાથી ચાંદી મટી જાય છે.

રસવતી અને સરસઢિયાની છાલ,
અથવા રસવંતી અને હરડેના ચૂર્ણનો મધમા
વાટીને લેપ કરવાથી બધાં એળામા બપોલ
ચાંદી પણ મટી જાય છે.

ભારંગી તથા અંધેલાના મૂળ તથા
ચંદનનો લેપ કરવાથી ચાંદી મટી જાય છે.

મજરીલને મધમાં વાટીને લેપ કર-
વાથી ચાંદી તુરત યાત થાય છે.

ચાંદીને પ્રયત્નથી સોષાર ધોઇને ઉપર
હીરાકસીનું ચૂર્ણ બભરાવવાથી તે મટી જાય છે.

કથુરનાં મૂળને પાણીમાં વાટીને તેનો
લેપ કરવાથી લિંગનો રોગ અસાધ્ય હોય
તો પણ મટી જાય છે.

વરાહિં ગુગુલુ.

ત્રિકુળા, લીમડો, આસોંદરો, ચીપળો,
ખેર, બીજલો, અરડુસાનું ચૂર્ણ, અને તે સર્વ
જેટલો ગુગળ, એકત્ર કરી તેની એક એક
તોલા જેટલી ગોળીઓ કરીને ખાવાથી
લિંગમાંની સર્વ પ્રકારની ચાંદીઓ, લોહીનો
બગાડો અને દુષ્ટ મથુનો નાશ થઈ જાય છે.

કરંગઈ ધૂત.

કરંજ, લીમડો, બીજલો, સાલ, બંધુડો,

અને વટાદિગણના કવાચમા એમનાજ કલ્કથી પકાવેલું થી બળતરા, પાક, સાવ, તથા રતાશ વાળી ચાંદીઓને હણી નાખે છે.

ભૂનિંબાધ ધૃત

કરિયાતું, લીમટો, ત્રિકુળા, કડવા પરવળ, કરજ, આંમલી, જેર, અને ધીબલાને પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી, તેથી પકાવેલું થી તુરત સર્વ પ્રકારની ચાંદીઓને મટાડે છે.

કોઠ, નાદીત્રણ, અને ત્રણે ભીપર કહેલાં સર્વ ધીના સેચન, અભયંગ, અને લોજનથી ચાંદીઓ મટી જાય છે.

આગાર ધુમાધ તૈલ.

ધરના ધુમાડાની મેંશ એક ભાગ, બે ભાગ હળદર, અને ત્રણ ભાગ કિણ્વકથી પકાવેલું તેલ ખરજ, સોળ, અને ચાંદીને સારી પેઠે મટાડે છે આ તેલથી ત્રણે સાફ થઈને તેમા ધરતી આવીને રૂઆઈ જાય છે.

ગોળ તૈલ.

લોંપાથરી, વાવડીંગ, અને જેડીમધ, તથા ચંદનાદિ સર્વે સુગંધી પદાર્થોથી પકાવેલું તેલ સર્વ પ્રકારની ચાંદીઓને ધરતી લાવીને રૂઆવે છે.

જંબવાધ તૈલ.

ભાંણુ, નેતર, આમળા, અને કરંજના યાનો, ચેત અને રક્તકમળો, એળચી, અતિવિષ, આંભાની ગોટલી, જેડીમધ, ઘઉંલો, લાખ, પીત્તચંદન, લોદર, ચંદન, અને નસોતર, એક એક તોલો લેઈ બકરાના મૂત્રમા વાટીને, તેના કલ્કથી ૧૪ તોલા તેલ પકાવીને, વાપરવાથી સર્વ પ્રકારના ત્રણે તથા ચાંદીઓને ઉત્તમ રીતે નાશ થાય છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

કોશાતકી તૈલ.

કડવી થીસોડી તથા કડવી તુંબકીનાં ખીંજે અને સૂઠના કલ્કથી પકાવેલું તેલ અનેક પ્રકારનાં દુષ્ટ ત્રણેને સરખી રીતે મટાડે છે. લિંગનું સઘળું માસ ખરી જઈને માત્ર વૃષણજ રહ્યા હોય, તો પશુ એવી ચાંદી આ ઉપાયથી શાંત થઈ જાય છે.

ખરી પડેલા કે દગ્ધ થયેલા માંસવાળાએ નિત્ય કુવાનુંજ પાણી પીવું અને જવ ખાવા ઉપદંશ નિદાન ચિકિત્સાવિકાર સંપૂર્ણ ॥

લિંગના અર્શ (લિંગના મસા)નો અધિકાર.

લિંગાર્શનું નિદાન

અકુરૈરિવ સજ્જાતૈરપર્યુપરિ સસ્યિતૈઃ । ક્રમેણ જાયતે વતિસ્તામ્રવૃદ્ધિશ્ચિત્તોપમા ॥ કોષ્ટ-સ્પાશ્યન્તરે સન્ધૌ પર્વસન્ધિગતાપિ વા । લિઙ્ગવાર્તૈરિતિ રુયાતા લિઙ્ગાર્શ્વૈરિતિ ચાપરે ॥

એક ધીબની ઉપર રહેલા એવા સૂક્ષ્મ અકુરો વધીને લિંગ, સાંધા, કે લિંગના ટોચકા ઉપર ફકડાના માથા ઉપરની કલ્કથી જેવા ભીંગી નીકળે છે, તે લિંગવાર્તે કે લિંગાર્શ કહેવામા આવે છે.

લિંગાર્શની સાધ્યતા.

સવેદના પિચ્છિલા ચ દુશ્ચિકિત્સ્યા ત્રિ-દોષજા ॥

વેદનાવાળા, પિચ્છિલ, અને ત્રિદોષથી થયેલા અર્શો અસાધ્ય છે.

લિંગાર્શની ચિકિત્સા.

ધારેણ પ્રદેચ્છિત્વા લિંગવર્તિમશેષત ।
વ્રણવશ્ચાચરેત સમ્યક્ ચૂર્ણલેપાણુપક્રમૈઃ ॥
સ્વર્જિકાતુલ્યશૈલેયમઙ્ગનં સરસાઙ્ગનમ્ ॥
મનઃશિલાલે ચ સમં ચૂર્ણં માંસાકુરાપહમ્ ॥
હરતિ ઘૃતકુમારીપત્રમાવેષ્ટનેન પ્રથનવિધિ-
વિશેષાર્થમ્કીલાંસ્તુતીયે । અહનિ ગુરુતરા-
નપ્યક્કલબ્ધપતિષ્ઠાન્ વિધિરિવ વિપરીતઃ
પૌરુષસ્ય પ્રકારાન્ ॥ શુભે તુ ચારટીમૂલં વૃષમૂ-
ત્રેણ પેષયેત્ । ચર્મકિલાભિહન્યાશુ પ્રલેપાત્
સાષ્ઠનોદ્રવાન્ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥
૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥

(૧) અર્થને શરૂથી સપૂર્ણ કાપી નાંખીને
શારથી બાળવો, અને પછી પ્રણી પેટે લેપ,
ચૂર્ણ, વગેરે ઉપચાર કરવા.

(૨) સાલખાર, મોરશુક્ર, શિલાબિત,
રસવતી, મુરમો, મણીશીળ, અને હરતાળ,
સમભાગે લેવું, તેનું ચૂર્ણ લિંગાર્શને મટાડેછે
વિપરીત દેવ પ્રભળ પુરુષાર્થને પણ
હણી નાખેછે, તેમ કુવારનું લાગડ
બાધવાથી અત્યંત પ્રભળ, અગમાં બાધી ગ-
યેલા, અને ગુંથાયેલા જેવા લિંગાર્શને ત્રીજે
દિવસેજ હણી નાંખેછે.

(૪) શુભ દિવસે જાણી યોર્ડીગણીનાં મૂળ
લાવીને તેને બળદના મૂત્રમાં વાટીને ચોપ-
ડવાથી લિંગના અર્થો તુરંત હણાઈ જાયછે.

શુક દોષના અધિકાર.

શુક દોષનાં નિદાનાદિ.

અક્રમાચ્છેકસો વૃદ્ધિ યોમિવાચ્છતિ મૂદ-
વીઃ । વ્યાખયસ્તસ્ય જાયન્તે દશ ચાઘૌ ચ
શૂકજાઃ ॥

અક્રમાત્ અનુચિતવૃદ્ધિક્રમાત્ । અનુચિતા ચ
વૃદ્ધિધૂરોવિકારજનકસ્ય યોગેન શૂકજાઃ । શૂકો-
જલશૂકઃ સવિષો જલજન્તુવિશેષઃ સ તુ જલમ-
લોદ્રવ । અલ્પાણ્ડુમ્ ઇત્યાદિકઃ । તથા શૂકપ્ર-
ધાનો લિંગપ્રધાનો લિંગવૃદ્ધિકરો વાત્સ્યાયનાધુષ્કો
યોગ શૂક ઉચ્યતે યથા ।

મહાતકાસ્થિજલશૂકપ્રમાઙ્ગપત્રમન્તર્વિ-
દાશ્ચ મતિપાન્ સહ સૈન્ધવેન । ઇતદ્વિરુદ્ધ-
હતીફલતોયપિષ્ઠામલેપિતં મહિષવિદિમલીકુ-
તેડકે ॥ સ્થૂલં મહદ્રતુલ્યં શેફઃ કરોત્ય-
મિમતં ન હિ સંશયોડ્ગ્રેત્યાદિ ।

યતુ જલશૂકારહિતમધગન્ધાદિતૈલ તદુચિતમેજ
લિંગવર્ધનમ્ । યથા—

અન્ધગન્ધાચરીકુર્ણં માંસીસિદ્ધીફલાન્વિતમ્ ।
ચતુર્ગુણેન દુર્ગ્ધેન તિલ્લતૈલં વિપાચયેત્ ॥
તત્તૈલં મેદવક્ષોજકર્ણપાલિવિવર્ધનમ્ ॥

જે મૂદ પુદ્ગિવાળો અથોઅ રીતથી
લિંગને વધારવાને ઇચ્છે, તેને લિંગ સંબંધી
અદાર ભતના બ્યાધિકો થાયછે. વાત્સ્યાયને
કહેલું છે કે—“ભીલામાના ઠંજિયા, શૂક-
નામનો પાણીનો કીડો, અને કમળપત્ર જે
ત્રણેને બાળીને તેની ભસ્મમા જેંધવ મેળ-
વીને મોટી યોર્ડીગણીના ફળના રસમાં
વાટીને, લિંગને પાડના છાણથી ઘોળને તે
ઉપર, જે કષ્ક ચોપડવાથી લિંગ મનમાનતું
અને ઉત્તમ થોડાના લિંગ જેવું મોટું થાય
છે, જેમાં સંશય નથી, ઇત્યાદિ” (આ
ઉપાયથી રોગો થાય છે, માટે સારા લેખક
નીચે આપીએ છીએ):-

લિંગ વધારવાનો ઉપાય-અન્ધ ગંધાદિ તેત્ર.

આસોઢ ચતાવરી, કંઠ, જટામાંચી, અને મોટી લોરીંગણીના ઢોડવાના કલ્ક સાથે ચોગણા દૂધમા પકાવેલું તલનું તેલ અન્ધગંધાદિ કહેવાયછે. તે લિંગ, સ્તનો, અને કાનની બૂટાને મોઢાં કરેછે.

શૂક્રદોષના ભેદો.

સર્પપિકા, અષ્ટીલિકા, અથિત, કુંભિકા, અલજી, મૃદિત, સંમૂહપિડકા, અવમંથ, પુષ્કરિકા, સ્પર્શકાનિ, ઉત્તમા, ચતપોનક, ત્વક્પાક, શોષિતાશુંક, માંસાશુંક, માંસપાક, વિદ્રધિ, અને તિલકાલક, એ અઢાર ભેદો શૂક્રરોગના છે.

સર્પપિકાનાં લક્ષણ.

ગૌરસર્પપસંસ્થાના શૂક્રદુર્ભગહેતુકા । પિ-
ડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યા જેવા સર્પપિકા તુ સાા ।
શૂક્રદુર્ભગહેતુકા શૂક્રનિમિત્તા દુષ્ટયોનિનિમિત્તા ચા ।

શૂક્રથી અથવા દુષ્ટ યોનિના સસર્ગથી થયેલી ધોળા સર્પવ જેવી ફાહી કંઈ તથા વાચુથી થાયછે. તે સર્પપિકા કહેવાયછે.

અષ્ટીલિકાનાં લક્ષણ.

કઠિના વિપમૈર્ધૈર્વાયુનાઘ્નિલિકામયેત્ત ।
અષ્ટીલોહકારસ્ય માન્ડવિશેષ । નિહારં ઇતિ
લોકે । તત કઠિનેયઘ્નિલિકાવિપમૈર્ધૈર્નૈરિતિ વક્ષ્ય-
માણશુક્તિ રોગણમ્ । વિપમૈર્ધૈસ્વદૌર્વે । મુક્તૈ વક્રૈ ।

ભાગ્યનાના ઢાટાઓ વળી તથા કંઠે
ફાહી વાચુથી થાયછે, તેને અષ્ટીલિકા કહેછે.

અથિતનું લક્ષણ.

શૂક્રૈર્વત્ પ્રીતિં અપદ્મચિતિં નામ તત્ક્રિયાત્

ચલિન્ન સદા શૂક્રૈ પ્રીતિં તદ્ પ્રપિત્તવાદ્
પ્રપિત્તમ્ ।

જાની અણીઓ જેવા કાંટાથી લિંગપૂરાઈ
ભય તે અથિત કહેવાયછે, અને તે કંઈથી
થાય છે.

કુંભિકાનું લક્ષણ.

કુમ્ભિકા રક્તપિત્તાત્સ્યાજ્ઞામ્બવાસ્થિ-
નિભા સિતા ॥

કુમ્ભિકા કુમ્ભીફલતુલ્યત્વાત્ ॥

રક્ત તથા પિત્તથી ભળુના ઢળિયા
જેવી કુંભિકા નામની ફાહીઓ થાય છે.

અલજીનું લક્ષણ.

અલજી સ્યાચયા યાદૃક્ પ્રમેહપિડકા
તથા । સા ચ રક્તાગસિતા સ્ફોટા ચિત્તા
ચ કથિતા બુધૈઃ ॥

પવા રક્તપિત્તનિમિત્તા જેવા ।

પ્રમેહપિડકાના જેવીજ અલજી થાય છે,
તે રાત્રી તથા કાળી ફાહી રક્ત અને પિત્તથી
થાયછે.

મૃદિતનું લક્ષણ.

મૃદિતં પીઢિતં યતુ સંરઘ્વ વાતકોપતઃ ।
શૂક્રદોષે જાતે પીઢિત સઘત્તરઘ્વ સશોયં ભવતિ
તલિન્ન મૃદિતમુચ્યતે ॥

વાચુના કોપથી લિંગ દબાવાથી સોબ
સહિત મૃદિત થાયછે

સંમૂહ પિડકાનું લક્ષણ.

પાણિભ્યા મૃશાસંપિષ્ઠે સંમૂહપિડકા
મન્વેત્ ॥

શૂક્રદોષે જાતે પાણિભ્યાં મૃશાસંપિષ્ઠે લિન્ને ॥

અત્રાપિ વાતકોપાત્ ક્યનુવર્તે ॥

હાથવતે લિ અને ચોળવાથી આ ફાહીઓ થાયછે. આ વાચુ કોપવાથી થાય છે.

અવમંથનું લક્ષણ.

દીર્ઘા બહયથ પિઢકા દીર્ઘન્તે પચ્ચત-
સ્તુ યાઃ । સોઽવમન્થઃ કફાસ્ટમ્બ્યાં વેદ-
નારોમહર્ષકૃત્ ॥ દીર્ઘા દીર્ઘાકુલ્ ॥

ધણી અને લાંબા અંકુરોવાળી મધ્ય-
માંથી ફાટેલી અને વેદના કરનારી ફાહીઓ
રોગોદ્ભવ કરનારી અવમંથ કહેવાય છે. તે
કફ અને રૂધિરના કોપથી થાયછે.

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ

પિઢકા પિઢકાવ્યાપ્તા પિત્તજ્વોનિતસમ્મ-
વા । પચ્ચર્ણિકસંસ્યાના જ્વેયા પુષ્કરિ-
કેતિ સા ॥

પિઢકાવ્યાપ્તા પાર્શ્વત ક્ષુદ્રપિઢકાવ્યાપ્તા । અત
एव पच्यर्णिकसंस्याना ॥

બાજુઓમાં ન્હાની ફાહીઓ વાળી
અને કમળની ડોડીના જેવા આકારની ફાહી
પિત્ત તથા રક્તના કોપથી થાયછે, તે પુષ્ક-
રિકા કહેવાય છે.

સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ.

સ્પર્શહાનિં તુ જનયેન્જ્વોનિતં ચૂકદાપિતમ્ ।

અત્ર સ્પર્શસહત્ત્વમેવ લક્ષણમ્ ॥

ચૂકદોષથી બગડેલું લોહી સ્પર્શહાનિ
ઉત્પન્ન કરેછે.

ઉત્તમાનું લક્ષણ.

મુદ્રમાષોપમા રક્તા રક્તપિત્તોદ્ભવા ચ યા
પ્વોત્તમાસ્ત્યપિઢકા ચૂકાઝીર્ણસમુદ્ભવા ॥

મગ કે અડદ જેવી, રક્ત તથા પિત્તથી

થતી, એવી ઉત્તમા નામની ફાહી ચૂકના
અભ્યુદયી થાય છે.

શતપોનકનું લક્ષણ.

છિદ્રૈરણુસુતૈર્લિઙ્ગં ચિત્તં યતુ સમન્તતઃ ।
વાતજ્વોનિતજ્વો વ્યાધિર્વિદ્વેયઃ શ્વતપોનકઃ ॥

શતપોનકશાલની તતુસ્વવાચ્છતપોનક ।

ઝીણું ઝીણું મુખોવાળું છિદ્રોથી લિંગ
વ્યાપ્ત થઈ બચછે, તે વાચુ અને રક્તનો
વ્યાધિ શતપોનક કહેવાય છે.

ત્વકપાકનું લક્ષણ.

પિત્તરક્તકૃતો જ્વેયસ્ત્વકપાકો જ્વરદાહકૃત્ ।

પિત્ત તથા રક્તથી થતો ત્વકપાક જ્વર
અને દાહને કરે છે.

શોષિનાર્ધુદનું લક્ષણ.

કૃણેઃ સ્ફોટૈઃ સરક્તાધિઃ પિઢકાભિર્નિ-
વીહિતમ્ । કિઙ્ગ વાસ્તુરુજ્યોગ્રા જ્વેયં તત્ત્વો-
નિતાર્ધુદમ્ ॥

વાસ્તુરુજ સ્ફોટપિઢકાવિષ્ણવેદનાઃ ।

કાળી અને રતાશ વાળી ફાહીઓની
વેદના થાય તથા લિંગ પીડાય છે, તેને
શોષિનાર્ધુદ કહેછે.

માંસાર્ધુદનું લક્ષણ.

માંસદુર્ઘં વિજાનીયાદર્બુદં માંસસમ્મયમ્ ।

માંસ લિંગ ઉપર દુષ્ટ થવાથી માંસના
માંસાર્ધુદ થાય છે.

માંસપાકનું લક્ષણ.

ઝીર્ણન્તે યસ્ય માંસાનિ યસ્ય સર્વાથ ચે
દનાઃ । વિદ્યાર્ત્તં માંસપાકં તુ સર્વદોષકૃતં
મિષ્ક ॥

શીર્યન્તે ગલન્તિ । સર્વાશ્વ વેદના વાતપિ-
ત્તકાજા ॥

લિંગનુ માંસ ખરી પડતાં જે વેદના
થાયછે તેને વૈદો સર્વ દોષોથી થયેલો માંસ-
પાક કહેછે.

વિદ્રધિનું લક્ષણ.

વિદ્રધિ સન્નિપાતેન યયોક્તમભિનિર્દિશેત ।

ઉત્તસાન્નિપાતિકવિદ્રધિતુલ્ય કયયેત ।

અનિપાતથી વિદ્રધિ થાય છે તેના
લક્ષણો પ્રમેહના વિદ્રધિ જેવાજ થાયછે.

તિલકાલકનું લક્ષણ.

કૃષ્ણાનિ ચિત્રામ્પયવા શૂકાનિ સવિષા-
ણિ તુ । પતન્તિ પાતયન્ત્યાશુ મેહં નિરવશ્વે-
ષતઃ ॥ કાલાનિ મૂત્વા માંસાનિ શીર્યન્તે
યસ્ય દેહિનઃ । સન્નિપાતસમ્મુત્થાશ્ચ તાન્
વિદ્યાત્તિલકાલકાન્ ॥

વિત્રાણિ નાનાવર્ણાનિ । શૂકાનિ શુક્લવર્ણાનિ ।
મઝ્જા ક્રોશન્તીતિવત્ । સવિષાણિ સવિષશ્કા-
લ્પજન્તુવિશેષકૃતત્વાત્ । શીર્યન્તે ગલન્તિ । કૃષ્ણ-
તિલતુલ્યવાતિલકાલકા ।

કાળા, અનેક રંગોવાળાં, અથવા ઘોળા
શક નામના પ્રાણીઓ જેરી હોયછે, તેની
ભરમથી થાયછે તેથી જેરયુક્ત માંસ લિંગ-
માંથી ખરવા માટેછે એમ લિંગને સંપૂર્ણ
રીતે પાડી નાખીને કાળાં થઇને વીખાતાં
જાય એ તિલકાલક કહેવાય છે.

શૂક દોષોની અસાધ્યતા

તત્ર માંસાર્બુદં યજ્ઞમાસપાકશ્ચ યઃ સ્મૃતઃ ।
વિદ્રધિશ્ચ ન સિધ્યન્તિ યે ચ સ્યુસ્તિલકા-
લકાઃ ॥

આ અઢાર દોષોમાં માંસાર્બુદ, માંસ-
પાક, વિદ્રધિ, અને તિલકાલક, એ ચાર
રોગો અસાધ્ય છે

શૂક દોષોની ચિકિત્સા.

શૂકદોષેષુ સર્વેષુ વિષર્જી કારયેત્ ક્રિયા-
મ્ । જલૌકામિર્દરેન્દ્રક્તં રેચનં લઘુ ભોજયેત્ ॥
ગુમ્બુલું પાયયેશ્વાપિ ત્રિફલાકાથસંયુતમ્ ।
હીરેણ લેપસેકાશ્ચ શ્રીતેનૈવ હિ કારયેત્ ॥
દાર્વીસુરસયદૃષ્ટાદૈર્ઘ્યદૂમાનિશ્ચાયુતૈઃ । સમ્પ-
ર્કં તૈલમભ્યક્તામ્પેદ્રોગં હિ નાશયેત્ ॥

સુરસસ્તુલ્સી ॥ હિતિ દાર્વાતૈલમ્ ।

રસાજનં સાહ્યમેકમેવ પ્રલેપમાત્રેણ નયે-
ત્પશ્ચાન્તિમ્ । સપૂતિપૂયત્રણશોથકણ્ઠશૂલા-
ન્નિવંતં સર્વમનજ્જોગમ્ ॥

સાહ્યમિલ્યનજ્જોગસ્ય વિશેષણમ્ । અનજ્જોગસ્ય
નામાપિ દૂરીકરોતીત્યર્થઃ ॥

હિતિ શૂકદોષનિદાનચિકિત્સાધિકાર ॥

સઘળા શૂક દોષોમાં વૈદો વિષહર ક્રિયા-
ઓ કરવી, જોગો યુકી જેર હરી લેવું, વિરે-
ચન દેવું, હલકુ લોજન આપવું, અને ત્રિફ-
ળાના કથાથી સાથે ગુજળાપાવો. ટાઢા દૂધ-
નો લેપ કરવો અને તેનું સેચન પણ કરવું.

દાર્વી તૈલ.

દારુ હળદર, તુલસી, જેઠીમધ, ધુમાડાની
ધૂસ, અને હળદરના કલકોથી પકાવેલું તેલ
દાર્વીતૈલ કહેવાયછે. તેના અભ્યંગથી લિંગ-
ના રોગો મટી જાયછે.

રસાંજન લેપ.

એકલી રસવંતીજ લેપમાત્રથી લિંગના
તમામ રોગોને એવી રીતે મટાડી દેછે, કે

તેનું નામ પણ રહી શકતું નથી દુર્ગંધી પર, મધુ, સોબે, ખરજ, તથા શૂળવાળા લિંગના રાગને પણ રસવતીનો લેપ મટાડી દે છે.

કેઠનો અધિકાર.

કેઠનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વિરોધીન્યશ્વપાનાનિ દ્રવસ્ત્રિગ્વશુરુણિ ચા
મજતામાગતાઞ્છર્દિ વેગાશ્ચાન્યાન્ પ્રતિગ્ર-
તામ્ ॥ વ્યાયામમશ્ચિતાપં ચાપ્યતિશુક્ત્વા
નિષેવિનામ્ । શીતોષ્ણલઘુનાશારાન્ ક્રમં
મુક્ત્વા નિષેવિનામ્ ॥ ધર્મેશ્વમશ્ચાર્તાનાં દુતં
શીતામ્બુસેવિનામ્ । અજીર્ણાધ્યાશિનાં ચાપિ
પથ કર્માપચારિણામ્ ॥ નવાબદધિમત્સ્યા-
દિલવળામ્લનિષેવિનામ્ । માષમૂલકપિષ્ઠા-
ન્નિલસીરગુદાશિનામ્ ॥ વ્યવાયં ચાપ્ય-
જીર્ણેઽમે દિવા નિદ્રાં નિષેવિનામ્ । વિમાન્
ગુરુન્ ધર્ષયતાં પાપં કર્મ ચ કુર્વતામ્ ॥ વા-
તાદયસ્ત્રયો દોષાસ્ત્વગ્રંતં માંસમમ્બુ ચ ।
દૂષયન્તિ સકુષ્ઠાનાં સપ્તકો દ્રવ્યસંગ્રહઃ ॥
અતઃ કુષ્ઠાનિ જાયન્તે સપ્તપૈકાદશૈવ ચ ।

વિરોધીન્યશ્વપાનાનિ ક્ષીરમત્સ્યાદીનિ । દધિદુગ્ધા-
દીનિ । વ્યાયામમિત્યાદિ । અતિશુક્ત્વા જ્યાયામ્
અગ્નિસ્તન્તાપમ્ । અગ્નિરુપલક્ષણ । સૂર્યોદિસ્તન્તાપ
ચ નિષેવિનામિતિ કૃતન્યસ્ય યોગે વશી પ્રાપ્તા ।
દ્વિતીયા તુ મુનિવચનાત્ । એવમેઽપિ શીતોષ્ણ
લઘુનાહાગનિત્યાદિવપિ દ્વિતીયા । ક્રમ વિધિ ।
ધર્મેત્યાદિ ધર્મર્તેત્વે સર્તિ દુતમવિશ્રમ્ય પાને સ્નાને
શીતામ્બુસેવિનામ્ । અજીર્ણાધ્યાશિનાં મુક્તેઽજીર્ણે

મુક્તાનામ્ । પચ્ચકર્માપચારિણાં પચ્ચકર્માણિ વમન-
વિરેકનસ્યનિરુદ્ધાનુવાસનાનિ તેષુ કૃતેષુ અપચારિ-
ણામ્ । નવાબદધિમત્સ્યાચાહારસેવિનામ્ । વ્યવા-
યમિત્યાદિ । અમે અજીર્ણે વિદગ્ધાદિરુપે સર્તિ ।
વ્યવાયં મૈથુન નિષેવિનામ્ । દિવાનિદ્રાનિષેવિના-
મિતિ મિત્તો હેતુ । ધર્ષયતામ્ અભિમવતામ્ ।
દોષદૂષ્યસમ્પ્રહાર્યાહ । વાતાદય ક્લ્યાપિશબ્દેન
ત્રિવિધિ પ્રતીતિષુ ત્રય इति पद सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणा-
मपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वक् रस अम्बु
लसीका । अथ संख्यामाह । अतः कुष्ठानामि-
त्यादि । अत पूर्वोक्तदोषदूष्यसमुदायात् । सप्तपैका-
दशवेति सस्यपविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठस्वमे-
कादशानां क्षुद्रकुष्ठत्व बोधयति ।

દુધ તથા માછલાં વિગેરે વિરૂદ્ધ અન્ન-
પાનોથી, પ્રવાહી, ચીકણી, અને ભારે પદાર-
થોના સેવનથી, ઉલટીના વેગને રોકવાથી;
ભૂતવિશાદિકના વેગોને રોકવાથી, બહુજમીને
કસરત તથા અગ્નિ કે સૂર્યને તાપ ખાવાથી,
વિધિ રહિત રીત, ઉષ્ણ, લંઘન, તથા ભો-
જન કરવાથી, ધામ, શ્રમ, ભયથી પીડિત
છતા વિશાગે લીધા વગર રીતજ નજવડે
સ્નાન કરવાથી તથા પીવાથી, ખાધાના અલ-
હુમા બીજું ખાવાથી; વમન, વિરેચન નરસ
નિરૂદ્ધભરિત, અતે અનુવાસન ભરિત, એ
પચ્ચકર્માનાં કેઠ પણ કર્યા પછી વર્તનના
પ્રકારોમાં ભૂલ કરવાથી, નવા અન્ન, દહિ,
માછલાં, ખારા ખારા પદાર્થો અડક, મૂળા,
વાટેલા અન્નો, તલ દૂધ તથા યોગ, અને
વિદગ્ધાદિ અલહુમાં મૈથુન વગેરેના સેવનથી,
દિવસે નિદ્રા કરવાથી, આહારો તથા ગુરૂઓના
અપમાન કરવાથી અને પાપ કરોંથી; આ સ-
ર્વથી કેઠ નીકળે છે. વાતાદિક ત્રણ કોષો તથા,

ઘોઘી, માસ, અને જળને દૂષિત કરીને સાત ભતના મોટા કોઢા ઉત્પન્ન કરેછે, તથા બીજા અગિયાર ભતના ક્ષુદ્ર કોઢા પણ થાયછે.

સાત મહાકોઢનાં નામો.

પૂર્વે ત્રિકં તથા સિધ્ધં તતઃ કાકળકં તથા । પુન્ઢરીર્કર્ષજિહ્વાકે મહાકુષ્ઠાનિ સપ્ત ચા ।

પૂર્વ (કપાલ), ત્રિક (ઔદુબર), સિંઘ, કાકળુક, પુંઢરીક, કર્ષજિહ્વુક, અને મેઠલ, એ સાત મહા કોઢા છે.

અગીયાર ક્ષુદ્ર કોઢનાં નામો.

एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् । ततश्चर्मदलं शोक्तं ततश्चापि विचारिका ॥ विपादिकाभिषा सैव पाप्माकच्छूलतः परम् । ददुविस्फोटकिटिभासकानि च वेष्टितम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥

નવ દદુ કથ ક્ષુદ્રકુષ્ઠેષુ ગણિતાઃ સુશ્રુતેન મહાકુષ્ઠેષુક્ત્વાત્ । ઉચ્યતે । અસિતાવગાદમૂલ દદુઃ સુશ્રુતેન મહાકુષ્ઠેષુ ઉક્તા । અસિતેતરાડનવગાદમૂલ દદુઃ ક્ષુદ્રકુષ્ઠમેવ । एवं વિધાયા દદુઃ શરકેણ ક્ષુદ્રકુષ્ઠેષુ દર્શિતત્વાત્ ॥

કુષ્ઠાનિ સપ્તષા દૌષેઃ પૃથક્કદ્દન્દૈઃ સમાગતૈઃ । સર્વેષુ ચ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશોઽધિકસ્તતઃ ॥

એકકુષ્ઠ, ગજચર્મ, ચર્મદલ, વિચારિકા, વિપાદિકા, પાપ્મા, કચ્છુ, દદુ, વિસ્ફોટ, કિટિભ, ભાસક, અને શતાર, આ અગિયારને ઉત્તમ વૈદ્યોએ ક્ષુદ્ર કોઢા કહેલા છે. (સુશ્રુતે દદુને મોટા કોઢમા ગણેલછે, તેમ છતાં અહિં તેને ક્ષુદ્ર કોઢમાં ગણ્યો છે, તેનું કારણ એ કે કાળી ઉંઝાં ખૂજવાળી દદુને સુશ્રુતે

મોટા કોઢમા ગણેલછે, તે સ્વાધાત્મી બીજા દદુને ક્ષુદ્ર કોઢમાં ગણેલી છે ચરકે પણ એમજ ગણેલ છે.

એક એક દોષ, બેબે દોષો, અને સર્વે દોષો, એમ દોષો ઉપરથી પણ કોઢા સાત ભતના ગણાયછે.

કોઢાનું પૂર્વરૂપ

अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविषर्जिताः । दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोटो-
जतिः क्रमः ॥ त्रणानामधिकं शूलं शीघ्रो-
त्पत्तिश्चिरस्थितिः । रुदानामतिरूपस्त्वं नि-
मित्तेऽप्येऽपि कोपनम् ॥ रोमहर्षोऽष्टजः
कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥

અતિશ્લક્ષ્ણઃ અતિમૃદુઃ । સ્વેદ વર્મદિપ્રસ-
જ્ઞેઽપિ સ્વેદામાવઃ । ત્વચિ સ્વાપ સર્શોજ્ઞતા ।
શીઘ્રોત્પત્તિ ત્રણાનામ્ ।

દૂષયન્તિ શ્લેષાકૃત્ય નિશ્ચલત્વાદિતસ્તતઃ ।
ત્વચઃ કુર્વન્તિ વૈવર્ણ્યં દોષાઃ કૃષ્ણમુશન્તિ તમ્

અત્યંત કામળ અને અત્યંત ખરસદ રૂપથી, પરસેવો, મામ થયા છતાં પણ પરસેવાના અભાવ, વિવર્ણતા બળતરા, અળ, આમડીમાં જડતા, સોઘ ઘોંઘાયા જેવી વેદના, જીઆં ધ્રામમાં, આંત્રિ, બહુ શૂળ, તુરત વજીની ઉત્પત્તિ, વજીની લાળી સ્થિતિ, રૂઆયલાં વજીનું બહુ રૂક્ષપણું, જરાજરામાં વજીનો પ્રકોપ, રોમોદ્રમ, અને લોહીનું કાળું પડતું એટલાં કોઢાનાં પૂર્વરૂપોછે. દોષો નિશ્ચળ હોવાથી આમડીને શિથિલ કરીને આરમેરથી તેના રંગને બદલાવી નાંખેછે તે કોઢ કહેવાય છે.

કયા દોષથી કયા કોઠ થાય છે તે વિષે.

વાતેન કુષ્ઠં કાપાલં પિત્તેનાદુમ્બરં કફાદ્।
મળ્દલારુપં વિચર્ચીં ચ ઋક્ષારુપં વાતપિત્તતઃ॥
ચર્ચૈકકુષ્ઠકિટિભસંધમાલસાવિપાદિકાઃ ।
વાતશ્લેષ્મોરુવાઃ પિત્તકફાદ્રૂક્ષતારુષી ॥
સપુન્ડરીકં વિસ્ફોટં પામાર્ચર્મદલં તથા ।
સર્વેરેવોલ્લભૈર્દૌષૈરાદુઃ કાકળકં બુધાઃ ॥

વિચર્ચીં ચ કફાદિત્યન્ય ।

પુન્ડરીકં સવિસ્ફોટં પામાર્ચર્મદલં તથા ।
પિત્તકફાદિત્યન્ય ।

વાયુથી કપાલ, પિત્તથી ઔદુમ્બર, કફથી મંડલ, વિચર્ચિકા અને ઋક્ષારૂપ તે વાત તથા પિત્તથી થાય છે, વાત અને કફથી ગજચર્મ, એક કુષ્ઠ કિટિભ, સિંકમ, અલસક, અને વિપાદિકા થાય છે, પિત્ત તથા કફથી ઇંદ્રુ, શતારુ, પુંડરીક, વિસ્ફોટ, પામા, તથા ચર્મદલ, અને ત્રણે દોષોથી કાકળુક કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે.

કપાલ નામના કોઠનું લક્ષણ.

કૃષ્ણારુણકપાલાયં ચદ્રસં પરુષં તનુ ।
કપાલં તોદચદ્રુલં તત્ કુષ્ઠં વિષમં સ્મૃતમ્ ।

કિષ્કિલ્કળાઃ કિષ્કિલ્કળા યે કપાલાઃ સ્ફુટિ-
તમૃતપાત્રસખ્ધાઃ સ્વપરા ઇતિ યાવત્ તદ્વદર્શી પરુષ
સ્વસ્પર્શમ્ । તનુ તનુલક્ કપાલમ્ કપાલસંજ
વિષમં દુષ્કિલ્કલમ્ ।

કષ્ઠક કાળા રાતા આટીના ભાંગેલા
વાસણના જેવા વર્ણુનો, રૂક્ષ અને ખરસટ
સ્પર્શવાળો, પાતળી આમડી તથા બહુ પીડા
વાળો કદસાધ્ય કપાલ નામનો કોઠ થાય છે.

ઔદુમ્બરનાં લક્ષણો.

ઉદુમ્બરફલાભાસં કુષ્ઠમૌદુમ્બરં વદેત્ ।
રુદાહરાગકપ્દૂભિઃપરીતં રોમપિખરમ્ ॥
ઔદુમ્બરફલાકારમ્ ॥

ઊંઘરાના ફળ જેવો કોઠ ઔદુમ્બર
કહેવાય છે, તે રૂક્ષ, રાતો, અળવાળો,
અને પીંગળા રૂવાકાવાળો હોય છે.

મંડલનાં લક્ષણો.

શ્વેતરક્તં સ્થિરં સ્થાનં સ્તિષ્ઠમ્પ્રત્યક્ષમન્દ-
લમ્ । કૃષ્ણમન્યોન્યસંસર્તકં કુષ્ઠં મળ્દલમ્-
ચ્યતે ॥

શ્વેતરક્તં કિષ્કિલ્કૃતં કિષ્કિલ્કતમ્ । સ્થિર
ચિકિત્સાં વિના । અવિનાશી સ્થાન આર્દ્ર સ્તિષ્ઠ
સત્વેદમ્ । ઉત્તમમળ્દલમ્ ઉદ્ગતમળ્દલમ્ । કૃષ્ણ
કષ્ટસામ્યમ્ । અન્યોન્યસંસર્તકં પરસ્પરખિલ્લિતમ્ ।

કષ્ઠક ધોળો તથા રાતો, સ્થિર, ઉપાય
વગર નહિ મટનારો, સ્થિર, પરસ્પેવા વાળો,
જાંચે નીકળેલાં મડળો વાળો, અને પરસ્પ-
રથી મળેલો કોઠ મંડલ કહેવાય છે. આ કોઠ
કદસાધ્ય છે.

સિંકમનાં લક્ષણો.

શ્વેતં તામ્રં ચ તનુ યત્ રજોદૃષ્ટં વિમુચ્ચતિ ।
પ્રાયેનોરાસિ તત્ સિંધમ્પ્રમલાબુકુસુમોપમમ્ ॥

શ્વેતતામ્રે શ્વેતં તામ્રમ્ । તનુ તનુલક્ । પ્રાયે-
નોરાસિ । પ્રાપ્યશબ્દાદ્યન્ત્રાપિ શોદ્યમ્ ॥

ધોળાથ સહિત રાતો, પાતળી ત્વચાવાળો,
મસવાથી ધુળ જેવી ઝીણી કણીઓ ખરતી
હોય, ધણે ભાંગે ઉચ્ચથાગના થનારો અને
તુંબડીનાં પુલ જેવો કોઠ સિંકમ કહેવાય છે.

કાકલુકનાં લક્ષણો.

યત્કાકળન્તિકાવર્ણમપાકં તીવ્રવેદનમ્ ।
ત્રિદોષલિઙ્ગં તત્ કુણ્ઠં કાકળં નૈવ સિધ્યતિ ॥

કાકળતી ગુહા । ગુહાવર્ણત્વેન મધ્યે કુળ્ળામ-
ન્તે રક્તમ્ । અથવા મધ્યે રક્તં મધ્યાન્તે કુળ્ળમ્ ।
અપાકં સ્વભાવાત્ । ત્રિદોષલિઙ્ગમ્ । સર્વેષાં કુષ્ઠાના
ત્રિદોષજલ્લેપિ ઉલ્લગ્નદોષપ્રયલિઙ્ગમ્ ॥

અથોડી જેવા રંગ વાળો, નહિ પાક-
નારો, વીંચ વેદના કરનારો, ત્રણે દોષોથી
અનારો, તે કોઈ કાકલુક કહેવાય છે અને તે
અસાધ્ય છે.

પુંડરીકનાં લક્ષણો.

તત્ શ્વેતં રક્તપર્યન્તં પુન્ડરીકદલોપમમ્ ।
સરાગં ચૈવ સોત્સેષં પુન્ડરીકં કપોલ્લબ્ધમ્ ॥

પુન્ડરીકદલોપમ પુન્ડરીક શ્વેતકમલ તત્પત્રો-
પમમ્ । સરાગં ચૈવ । અત એવ શ્વેત રક્તપર્યન્ત
અન્તે રક્તમ્ । સરાગમિતિ । અન્તે લોહિત્યાધિક્ય-
બોધનાર્થમ્ । સોત્સેષમ્ ઉદ્ગતમ્ ।

ધોળો અને અંતમા રાતો થઈ જતો,
શ્વેતકમળનાં પત્ર જેવો, બહુ રાતો, ઉપ-
સેદ્યો, કદ્ધી થતો કોઈ પુંડરીક કહેવાય છે.

ઋક્ષજિહ્વકનાં લક્ષણો.

કર્કશં રક્તપર્યન્તમન્તઃશ્યાવં સંવદનમ્ ।
યદસજિહ્વાસંસ્થાનમૃજિજ્ઞં તદુચ્યતે ॥

રક્તપર્યન્ત અન્તેરક્ત અન્તઃશ્યાવ મધ્યે વૃષ્ણ-
ર્ણમ્ । ઋક્ષજિહ્વાસંસ્થાનમ્ । ઋક્ષો મલ્લકસ્તસ્ય
જિહ્વાક્રુતિ ॥

કઠણ, છેડેથી રાતો, મધ્યમાં ધૂંચ
વર્ણનો વેદનાવાળો, અને રીંછની જીભ જેવો
કોઈ ઋક્ષજિહ્વક કહેવાય છે

ઐકકુષ્ઠ તથા ગજચર્મનાં લક્ષણો.

અસ્વેદનં મહાવાસ્તુ યન્મત્સ્યશકલોપમમ્ ।
તદેકકુષ્ઠં ચર્માલ્પ્યં બહલં ગજચર્મવત્ ॥

મહાવાસ્તુ મહાસ્થાનમ્ । મત્સ્યશકલોપમમ્ । અત્ર
શકલશબ્દેન લક્ષણયા ત્વગુચ્યતે । તેન ચક્રા-
કારમધકપત્રસદશં ભવતિ । એકકુષ્ઠમિતિ ક્ષુદ્ર-
કુષ્ઠેષુ મુદ્ધ્યાત્વાત્ । ચર્માલ્પ્યં ગજચર્માલ્પ્યમ્ । બહલં
સ્થૂલમ્ ગજચર્મવત્ રૂક્ષં કુળ્ળ ચ ।

પરસેવા વગરનો, મોટા ચેરાવાળો,
માછલાની આમડી જેવો કોઈ ઐકકુષ્ઠ, તથા
હાથીના જેવી બડી અને કાળી ખરસડ
આમડીવાળો ગજચર્મ કહેવાય છે.

અર્ધદલનાં લક્ષણો.

રક્તં સશૂલં કણ્ઠૂપત્સસ્ફોટં દલયત્પતિ ।
તત્તર્ધદલમાલ્પાતે સ્પર્શસ્થાસહનં ચ યત્ ॥

દલયત્પતિ વિદારયત્પતિ । ચર્મોતિ શેષઃ ॥

રાતો શૂળવાળો, ચળવાળો, ફાટાવાળો,
અને સ્પર્શ સહન કરી ન શકાય જેવો, આ-
મડીને ફાડી નાંખનારો અર્ધદલ નામનો
કોઈ છે.

વિચાર્યિકાનાં લક્ષણો.

સકળદઃ પિડકાઃ શ્યાવાં બહુસાવા
વિચાર્યિકાઃ ।

ચળવાળી, કાળી, ફાટીઓ બહુ અવલી
હોય, તેને વિચાર્યિકા કહે છે

વિપાટીકાનાં લક્ષણો.

વૈપાટિકં પાણિપાદસ્ફુટનં તીવ્રવેદનમ્ ॥
પાણિપાદસ્ફુટન પાણ્યો પાદયોષ્ઠ સ્ફુટનં વિદા-
રણં યેન તત્ ॥

ત્રીજ વેદના સહિત હાથ પગ ફોટે છે તેને વિપાદિકા કોઠ કહે છે.

પામા (ખસ)નાં લક્ષણો.

સૂક્ષ્મા વાઘાઃ સ્ત્રાવવન્ત્યઃ પ્રદાહાઃ પામે-
ત્યુક્તાઃ પિઢકાઃ કણ્ઠમત્યઃ ॥

પિઢકા. પીડયન્તીતિ પિઢકા इति क्षिपकादि-
ત્વાત નિપાત્યતે ॥

આવવાળી, બહુ બળતરાવાળી, ઝીણી-
ઝીણી, ચળવાળી, ખઠારની ફોફીઓ થાય
છે, પામા (ખસ) કહેવાય છે. ચળવાળી
પિઢકા પણ તે કહેવાય છે.

કચ્છુનાં લક્ષણો.

સૈવ સ્ફોટેસ્તીવ્રદારૈરુપેતા જ્ઞેયા પાખ્યોઃ
કચ્છુર્યા સ્ફિજૌશ્ચ ॥

સૈવ પામા સ્ફોટે મહદ્ગ્નિઃ । સ્ફિજૌ પ્રોયૌ ॥
તેજ ત્રીજ ફાઢ સહિત મોટા ફોફાવાળી
ઉઝને ઉપસેલી ખસને કચ્છુ બાણવી.

દદ્દુ (દાદર)નાં લક્ષણો.

સકળ્દુરાગપિઢર્કં દદ્દુર્મળ્લમુદ્રતમ્ ।
દદ્દુમળ્લલ્કપેળોત્પતિત ઉદ્રતમ્ ઉષ્ણનમ્ ॥

ચેળવાળી રતાશ પડતી મંડળ પેઠે
ઉપસેલી પિઢિકાને દદ્દુ કે દરાજ કહે છે.

વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

સ્ફોટાઃ ત્રયાવારુણામાસા વિસ્ફોટાઃ
સ્પૃસ્તનુત્વચઃ ॥

કાળાથ મારતા, રાતા, પાતળી ત્વચા
વાળા ફોફાઓને વિસ્ફોટક કહે છે.

કિટિભનાં લક્ષણો.

ત્રયામં કિણતરસ્પર્શં પરુષં કિટિમંસ્મૃતમ્ ।
કિણતરસ્પર્શં કિણ શુષ્કત્રણસ્થાન તદ્રત્
ર્કર્કશસ્પર્શમ્ । પરુષં કક્ષમ્ ॥

સૂકાયલા મચ્છુના સ્થળ જેવો, ખરસટ,
કાળો, અને રૂક્ષ કીડીઓ જેવો થાય છે, તે
કિટિભ કહેવાય છે.

અલસકનાં લક્ષણો.

કણ્ઠમદ્ગ્નિઃ સર્ગૈશ્ચ ગળ્દૈરલસર્કં ચિતમ્ ।
ગળ્દૈ મહાપિઢકામિ ચિત વેદિતમ્ ॥

ચળવાળા રતાશવાળાં મોટાં ગડા થાય
તે અલસક કહેવાય છે.

શતાડનાં લક્ષણો.

રક્તત્રયાવં સદાશર્ષિ જ્ઞતાશ્ચ સ્યાત્ વહુ-
ન્નમ્ ॥

રાતા કાળા ફાઢની પીઠાવાળાં બહુ
મચ્છો થાય તેને શતાડ કહે છે.

ધાતુમત કોઠો.

રસમત કોઠનાં લક્ષણો.

ત્વક્સ્યૈ વૈવર્ણ્યમન્નેષુ કુઠે રૌસ્વં ચ જાયતે ।
ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષશ્ચ સ્વેદસ્યાતિમર્વર્તનમ્ ॥

ત્વક્શન્દેનાઞ્ચ રસ ઉચ્યતે । ધાતુપ્રસ્તાવાત્
ત્વક્સ્થત્વાન્ચ । ત્વક્સ્વાપ સ્પર્શક્રત્વમ્ । ત્વક્સ્વાપ
इत्यादिक केचिद्रक्तगतस्य छिन्न मन्यन्ते ॥

રસમા કોઠ હોય તો અમને વર્ણ
ખરાબ અને રૂક્ષ થાય છે, ચામડીને સ્પર્શની
ખબર પડતી નથી, રૂવાડા બિના થાય છે,
પરસેવો બહુજ આપે છે.

રક્તમત કોઠનાં લક્ષણો.

કણ્ઠર્શિર્વિપ્રયકઞ્ચૈવ કુઠે જ્ઞોખિતસમ્મથે ।
વિપ્રયકઃ વિશેષેણ પ્રય ॥

રક્તમત કોઠમાં ચળ તથા પર વધારે
થાય છે.

માંસગત કોઢનાં લક્ષણો.

વાહુલ્યં વક્ત્રશોષં ચ કાર્કશ્યં પિંડકોદ્રમઃ।
તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે માંસસમાશ્રિતે॥

વાહુલ્યં કુષ્ઠસ્ય પ્રુષ્ઠિ । પિંડકોદ્રમ ક્ષુદ્રપિંડ-
કોદ્રમઃ સ્ફોટ વૃદ્ધપિંડકા । સ્થિરાત્વમ્ અસ-
ચારિત્વમ્ ॥

માંસગત કોઢનું પુષ્ટી પશું બહુ હોય
છે. સુખમાં શોષ પડે છે ખરસદતા તથા
ફાદીઓ થાય છે, સોઢ લોંકાયા જેવી વેદના
અને શોટા ફાદા પશ્ચ થાય છે. આ કોઢ
એક ઠેકાણે નિશ રહે છે

મેદોગત કોઢનાં લક્ષણો.

કૌપ્યં ગતિસ્વયોઽજ્ઞાનાં સમ્બેદઃ ક્ષતસર્પ-
ણમ્ । ક્ષતવસારો લિઙ્ગાનિ પૂર્વેષુક્તાનિ
યાનિ ચ ॥ મેદસ્થાનગતે લિઙ્ગ પ્રાણુક્તાનિ
તથૈવ ચ ॥

કૌપ્ય હસ્તનાથ । અજ્ઞાનાં સમ્બેદઃ અજ્ઞમજ્ઞ ।
ક્ષતસર્પણ ક્ષતવસરણ । પૂર્વેક્તાનિ રક્તમાસગત-
લિઙ્ગાનિ ॥

મેદમાંના કોઢમાં હોય ડુંઠા થાય,
ગતિ નાથ પામે, અંગે ભાંગે, ક્ષત ફેલાય,
અને રક્ત તથા માંસગત કોઢનાં લક્ષણો
પશુ દેખાય છે.

અસ્થિ તથા મજ્જાગત કોઢોનાં
લક્ષણો.

નાસામજ્જોઽક્ષિરાગચ્છ ક્ષતેષુ કૃમિસમ્ભવઃ
સ્વગોષવાતઃ પીડા ચ મહેત્ કુષ્ઠેઽસ્થિમ-
જ્જાગે ॥

હાડકા અને મજ્જામાં રહેલા કોઢોમાં

નાક ચીળુ થાય, નેત્રો લાલ થાય, ક્ષતોમાં
કીડા ઉત્પન્ન થાય, સ્વરને ઉપધાત થાય,
અને પીડા થાય છે.

વીર્યગત કોઢનાં લક્ષણો.

દમ્પત્યોઃ કુષુવાહુલ્યાદ્ દુષ્ટશોણિતશુક્ર-
યોઃ । યદપસ્યં તયોર્જાતં જ્ઞેયં તદપિ કુષ્ઠિ-
તમ્ ॥

નતુ શુદ્ધશોણિતશુક્રયોરેવ દમ્પત્યોર્ગર્મસમ્ભવઃ ।
દુષ્ટશોણિતશુક્રયો. કથ અપત્યોત્પત્તિઃ । યત
આહ સુશ્રુત — ‘કામાન્મિથુનસયોગે શુદ્ધશોણિત-
શુક્રજ । ગર્ભઃ સજાયતે નાર્યાઃ સ જાતો બાલ
ઉચ્યતે ॥ અપાન્યચ્ચ । ‘વાતાદિદુષ્ટરેતસોઽપત્યોત્પાદ-
નેઽસન્થા’ ઇતિ ઉચ્યતે । ગર્ભોઽજ્ઞ શુદ્ધોબોદ્યવ્યઃ ।
અશુદ્ધગર્ભો દુષ્ટશોણિતશુક્રયોરપિ ભવાતિ । ગત-
કર્ણાન્વબધિરાદીના સમ્ભવાત્ । શોણિતમાર્તવ્યમ્ ।
કુણિત કુષ્ઠ સજાતમસ્યોતે તારકાદિત્વાદિતચ્
શુક્રાર્તવગત કુષ્ઠમપત્યેન વ્યવ્યતે તાત્પર્યમ્ ।

ધણ કોઢને લીધે જેનાં વીર્ય તથા રજ
ફાટિ થયાં હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષોના સમા-
ગમથી ઉત્પન્ન થતાં સતાનને કોઢ થાય છે.
આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જેઓના
રજ તથા વીર્ય બગડેલ હોય છે, એવાં સ્ત્રી
પુરૂષોને અશુદ્ધ ગર્ભ થાય છે. જેમકે કાન
વગરના, આંધળા, બેહેરા વગેરે ગર્ભોની
ઉત્પત્તિ.

કોઢોમાંના દોષો વિષે

સ્વર્ રૂપાવાર્ણ રૂક્ષં વાતકુષ્ઠં સંવેદનમ્ ।
પિત્તાત્મકુપિતં દાહરાગસ્રાવાન્વિતં મતમ્ ॥
કફાત્ત્વેદં ધનં સ્ત્રિગં સકળદૂષૈત્યગૌરવમ્ ।
દિલિઙ્ગં દ્રવ્યજંકુષ્ઠં ત્રિકિઙ્ગં સાંજિપાતિકમ્ ॥

હરં કર્કશમ્ । યાવાલણં યાવં વા અલણ વા ।
પ્રકુપિત પ્રતિહ્વેદબદ્ધલમ્ । ક્ષેદમ્ આર્દ્રતાયુક્તમ્ ।

વાયુનો કોઠ ખરસટ, અથવા કાળો
રાતો, રૂક્ષ, અને વેદનાવાળો હોય છે; પિત્ત-
નો કોઠ ઠાઠવાળો, રાતો અને સાવવાળો
હોય છે, કફનો કોઠ આર્દ્ર, ઘન, સ્નિગ્ધ,
ખરજવાળો, શીતળતાવાળો, બે બે ઢોપોનાં
લક્ષણો હોય તો તે દ્વંદ્વ, અને ત્રણેનાં
હોય તો સાંનિપાતિક કોઠ કહેવાય છે.

કોઠની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાધ્યં ત્વગ્નવતમાંસસ્યં વાત શ્લેષ્માધિકં
ચ યત્ । મેદોગં દ્રવ્નજં યાપ્યં વર્ણ્યં મજ્જા-
સ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ કૃમિકૃદ્વાદમન્દાશિસંયુક્તં
યત્ ત્રિદોષજમ્ ।

વાતશ્લેષ્માધિક ચ યત્ । એતેન સિપ્તમૈકકુષ્ઠ-
ગજચર્મવેપાદિકાકીટિમાલસકાનિ સાપ્યાનિ । મજ્જા-
ગતં શુક્રગતમણ્યસાપ્યમ્ । કૃમિકૃદ્ નાશ્યામપિ
વર્ણ્યં ક્ષ્યન્વયઃ ।

રસગત, રક્તગત, માસગત, વાયુનો,
અને કફનો, બે કોઠો સાધ્ય છે, મેદોગત
અને દ્વંદ્વ કોઠો યાપ્ય છે, અને મજ્જા
તથા અસ્થિગત કોઠો અસાધ્ય છે. બળતરા,
ઠાઠ, અગ્નિને મદ કરનારો, અને ક્રીડા કર-
નારો ત્રિદોષથી થતો કોઠ પણ અસાધ્ય છે.

કોઠનું અરિષ્ટ.

પ્રમિશ્નં મશ્નુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હૃતસ્વરમ્ ।
પચ્ચકર્મેશુળાતીતં કુષ્ઠં હન્તીહકુશ્ચિનમ્ ॥

પ્રમિશ્નં વિદીર્ણમ્ । હૃતસ્વર ધર્ધરસ્વરમ્ પચ્ચક-
ર્મેશુળાતીતમ્ અસંજાતવમનાદિપચ્ચકર્મેશુળમ્ ।

કોટલાં અને અવતા અગ્રો, રાતાં

નેત્રો, સ્વરનુ હણાઈ જડુ, અને પંચ કર્મોના
શુભો લાગુ ન થઈ શકે એવો કોઠ રાગીને
ખારી નાખે છે.

કોઠના ભેદ ચિત્ર વિષે.

કુષ્ઠૈકં સમ્યક્ ચિત્રં કિલાસં ચારુણં ભવેત્ ।
નિર્દિષ્ટમપરિસ્તાવિ ત્રિધાતુદ્રવસંશ્રયમ્ ॥

કુષ્ઠૈકસમ્યક્ કુષ્ઠેન સહ સમ્યક્ નિવાન યસ્ય
તત્ । અથ ચિત્રસ્ય મેદમાહ । કિલાસં ચારુણ
ભવેત્ ચિત્રમેવ રક્તમાસાશ્રયાક્તિલાસમણ્ણ ચ ભવે-
દિત્યર્થઃ । નનુકુષ્ઠસ્ય ચિત્રસ્ય ચ કો મેદ ક્ષ્યત
માહ । નિર્દિષ્ટમપરિસ્તાવિતિ ચિત્રમપરિસ્તાવીભવતિ
કુષ્ઠતુ સ્તાવિ । અથ ચ ત્રિધાતુદ્રવસશ્રયમિતિ ચિત્ર
ત્રયો ધાતવો વાતપિત્તકફાસ્તેભ્યઃ પૃથગ્ ભૂતેભ્ય
ઉદ્ભવો યસ્ય તત્ । અથ ત્રયો ધાતવો રક્તમાંસમે-
દાસિ સંશ્રયોઽવિષ્ઠાનં યસ્ય તત્ । કુષ્ઠં તુ સાન્નિ-
પાતિકં સર્વધાતુગતં ભવતીતિ મેદ. ॥

કોઠનાં જે નિદાનો છે તેજ નિદાનોથી
ચિત્ર પણ થાય છે. તેને રક્તનો આશ્રય
હોવાથી તેજ કિલાસ પણ કહેવાય છે, અને
માસના આશ્રયથી અરુણ કહેવાય છે. કોઠ-
મા સાવ હોય છે અને તે ત્રણે ઢોપોના પ્રકો-
પથી થાય છે, પણ ચિત્ર તો એક એક ઢો-
પથી અને સાવ વગરનો થાય છે. કોઠ સાતે
ધાતુઓમા રહે છે.

ચિત્રના બોદો.

વાતાદ્સારુણં પિષાત્ તાઙ્ગં કમલપત્રમ્ ।
સદાહં રોમવિર્જ્વલિ કપાત્ ભવેત્ ઘનં શુર ॥
સકણ્ઠકં ક્રમાદ્રક્તમાંસમેદામ્ ચાદિશેત્ ।
વર્ણેનૈવેદશુભયં કશં તથોત્તરોત્તમ્ ॥

અરુણમીપલ્લોહિતમ્ । કમલપત્રવલિયનેન મળ્યે

શ્વેતમન્તે લોહિતં બોધયતિ ઘનં પુષ્ટમ્ । કમાદ્ર-
ક્ત્માસમેદઃસુ ચાદિશેત । તથાચ ચરકઃ ‘અરુણ
રક્તગ વાતે તામ્ર પિત્તે પલં ગતં । શ્વેત સ્ત્રેષ્માણિ
મેદસ્ય ગુરુ તષ્ણોત્તરોત્તરમિતિ ’ ॥ ઉભયં દ્વિવિધ-
મપિ શ્વિત્ર વર્ણેન ઈદ્રમેવ । અરુણ તામ્ર શ્વેત ચ
દોષમેદાત । દ્વિવિધ દોષજં વ્રણજં ચ । તથાચ
ભોજ - ‘શ્વિત્ર તુ દ્વિવિધ વિચાદોષજં વ્રણજ તથોતિ’ ।

વાયુથી થયેલો શ્વિત્ર રૂક્ષ તથા કર્ષક
લાલ. (પત્તથી તામ્રવર્ણનો, કમળપત્ર જેવો,
અને ફાલ સહિત રૂવાડાંનો ક્ષવંસ કરનાર,
કર્ષથી શ્વેત, ઘાટો, બારે, અને ચળવાળો
હોય છે, અને તે કમસર રક્ત, માંસ અને
વર્ણ તથા કષ્ટ આપવામાં પણ કમસર એકે-
કથી વધારે ખરાબ છે.

શ્વિત્રની સાધ્યાસાધ્યતા.

અશુક્લરોમા બહલમશ્ચયુક્તમથો નવમ્
અનગ્નિદગ્ધજં સાધ્યં શ્વિત્રં વર્જ્યમતોડન્વથા ॥
અબહલ તનુ । અન્યચ ॥

શુદ્ધપાણિતલૌષ્ટેષુ જાતમપ્યચિરન્તનમ્ ।
વર્જનીયં વિશેષેણ કિલાસં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥

શુદ્ધ મેહન મગ ચ । તલમત્ર પદતલં । અથ-
ચિદન્તન નવમપિ ॥

જેશ્વિત્ર શ્વેત રોમ વગરનો; પાતળો,
લોહીવાળો, અને તાલો હોય, અને અગ્નિથી
બળ્યા વગર થયો હોય તે તે સાધ્ય છે.
એ સિવાયનો શ્વિત્ર અસાધ્ય છે. શ્વિત્ર શુદ્ધ
સ્થળમાં, હાથ પગના તળામાં, કે હોઠમાં
થયેલ હોય, તેને યશની ધન્યવાળા વેલે
ચિકિત્સા કરવી છોડી જ દેવી.

સંસર્ગથી પણ કોઠ થાય છે.

પ્રસક્તાદ્વાજસંસ્પર્શાન્નિઃશ્વાસાત સહ્યો-
જનાત્ ।

પ્રસક્તો મૈથુનમ્ ।

અકશ્યાસનાત્વાપિ વલ્લમાલ્યાનુલેપના-
ત્ । કણ્ઠકુઠોપદંસાચ્ચ ભૂતોન્માદવ્રણજ્વરાઃ ।
ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રમન્તિ નરાન્નરમ્ ॥

મૈથુન, શરીર સ્પર્શ, નિશ્વાસ, અને
સાથે લોભન કરવાથી પણ તે રોગીને રોગ
આવે છે. એક શ્વેત તથા આસનથી, વરુ,
માળા અને અનુલેપનોથી, ચળ, કોઠ, અને
ઉપદંશથી; ભુત, ઉન્માદ, મલુ, ભવરો, અને
સંસર્ગી બીજા રોગોથી પણ એક માણસના
રોગ બીજાને થાય છે.

કોઠની ચિકિત્સામાં કાળજીની જરૂર

મ્રિયતે યદિ કુષ્ઠેન પુનર્જાતસ્ય તદ્ભવે-
ત્ । અતો નિન્દિતરોગોડયં કુષ્ઠં કદ્ધં
મકીર્તિતમ્ ॥

પ્રતાપતા કુષ્ઠિના કુષ્ઠ સર્વથા પ્રતિકરણીય ન
તુ ઉપેક્ષણીયમ્ । ઇતિ કુષ્ઠનિદાનાધિકાર ॥

કોઠનો રોગ થયા પછી કદી કોઠ ખરી
બંધ છે તે તે પાછો ફરી જન્મે છે ત્યારે પણ
કોઠ વાળો જન્મે છે, માટે કોઠનો રોગ
પરમ કષ્ટરૂપ જ છે. માટે તે કાળજીથી મટા-
ડવો જોઈએ.

કોઠની ચિકિત્સા.

વાતોષરેષુ સર્પિર્વપનં સ્ત્રેષ્મોષરે કુષ્ઠેષુ ।
પિત્તોષરેષુ લેપઃ સેકો રક્તસ્ય યોચનં
શ્રેષ્ઠમ્ ॥ પથ્યાકરજ્જસિદ્ધાર્પનિજાવલ્લજ્જ-

सैन्धवैः । विटङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण
कुष्ठतुल्य ॥

अवस्युजः बाकुचीति लोके इति पथ्यादिलेप ॥

सोमराजीभवं चूर्णं अज्वेरसमन्वितम् ।
उद्धतेनभिदं हन्ति कुष्ठमुग्रं कृतास्पदम् ॥

सोमराजी बाकुचीति लोके । इति सोमराज्यु-
द्धतेनम् ॥

रसायनं भवस्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत्प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥

पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि
च । संगृह्य पिचुमन्दस्य त्वद्भूलानि दद्या-
नि च ॥ द्विरञ्चानि समाहृत्य भागैकानि

मकल्पयेत् । त्रिफला चूषणं ब्राह्मी श्वदं-
ष्टारुणकराग्रयः ॥ विटङ्गसारिवाराहीलोहचू-
र्णं स्मृताः समाः । निशाद्रयावत्सुजकं व्या-

धिघातः सस्फुरः ॥ कुष्ठामिन्द्रया पाठा
चूर्णमेघां तु संयुतम् । स्वदिरासननिम्बानां
घनकायेन भावयेत् ॥ सप्तधा पञ्चनिम्बं

तु मार्कवस्य रसेन च । स्निग्धः शुद्धतनु-
र्धमान् योजयेत् तत् शुभे दिने ॥ मधुना
तिष्ठद्विषा स्वदिरासनवारिणा । लेख्यमुष्णा-

म्भसा नापि कोलहृत्स्वा पलं भवेत् ॥
जीर्णं तस्मिन् समश्रीयात् स्निग्धं लघु हितं
च यत् । विचर्षिकोदुम्बरपुण्डरीककपा-

लदद्रुकिटिभालसादिकम् । शतावृषिस्फोट-
विसर्पमाळाः कफमकोपं त्रिविधं किलासम् ॥

भगन्दरश्रीपद्मातरक्तजडान्धनाहीव्रणश्री-
र्षरोगान् । सर्बान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वा-
न्दष्टाविधं मूलविषं निहन्ति ॥ स्पृकोदरः
सिंहकोदरः स्यात् सुक्षिप्तसन्निर्घुनोप-

योगात् । सदोपयोगादपि ये दक्षन्ति सर्पा-
दयो यान्ति विनाशमाशु । जीवेक्षिरं व्याधि-
जराविमुक्तः शोभेन्नरश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥

अस्यायमर्थः । निम्बस्य पुष्पफलत्वकूपत्रमूलनि
सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि यज्ज-
रजस्वरसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि
पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि स्वदि-
रासननिम्बकायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य
पञ्चादिनामलिङ्गात् । इति पञ्चनिम्बकावलेहः ॥

शशिलेखा पञ्चपलं तावद्विरिजस्य गुग्गु-
लोस्तु दश । ताप्यस्य पञ्चत्रितयं द्वेलेहस्ताव-
णीकयोश्च पले ॥ त्रिफलाकरञ्ज पलवस्वदि-
रगुडूचीत्रिवृहन्त्यः । हस्ताविटङ्गरजनीकुट-
जत्वद्निम्बवद्विषम्याकाः ॥ एतै रचितं
वटिकां मधुसंभिभ्रां मिलेत्प्रातः । गोमूत्रेण
च कुष्ठं तुदत्यसृग्वातमचिरेण ॥ चित्राणि
पाण्डुरोगं विषयानुदरमपेक्षुत्प्रांश्च । नाश-
यति बलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाज्जा ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ।
ताप्यस्य सुवर्णमालिकस्य । सावणी कामुण्डी इति
लोके । इति स्वायम्भुवो गुग्गुलः ॥

चित्रकं त्रिफला श्लोषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषाकुष्ठं चयैल्य च यथासकम् ॥
विटङ्गान्यजपोदा च मुस्ता चापरदार च ।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मानं तु गुग्गु-
लोः ॥ सकुट्य सर्पिषा सर्पिंशुटिकां कर-
येज्जिषक् । प्रातर्भोजनकाले च स्वादेदधि-
बलं तथा । इत्यष्टादश कुष्ठानि किमिदुष्ट-
व्रणानि च । ब्रह्मण्यर्शोविकारांश्च मुस्तामय-

गलग्रहान् ॥ शुभ्रसीमथ भयं च गुल्मं चापि
नियच्छति । व्याधीन्कोष्ठगतान्चापि जयेद्दि-
ष्णुरिवाभ्युग्लान् ॥

एकविंशतिको गुग्गुलु ।

वातरक्तविकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशन परमौषधम् ॥
कैशोरगुग्गुलु ॥

भल्लातकमस्थयुग्मं छित्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं शुद्ध्याथ क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थांशवशेषं तु कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूते
कषाये तु वक्ष्यमाणं विनिक्षिपेत् ॥ शराव-
मात्रकं सर्पिर्दुग्धं स्यादादकं तथा । सितां
प्रस्थमितां दद्यात्प्रस्थार्धं मासिकं क्षिपेत् ॥
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना ज्ञनैः ।
सर्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥ तत्र
क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो बिल्वविषामृता ।
बाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमन्दो हरीतकी ॥
अक्षो धात्री च मज्जिष्ठा मारिचं नागरं कणा-
यबानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेसरम् ॥
पर्पटं पत्रकं बालघृशीरं चन्दनं तथा । गो-
क्षुरस्य च बीजानि चक्षूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्रीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदेव लेहोऽयं पथ्यान्पथ्यानि स्वादवः ॥
कुष्ठानि वातरक्तानि सर्वाण्यर्धसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं बद्धिमल्ल मासं दधि स्त्रियम् ॥
तैलाभ्यङ्गं तथाभ्यानं नरो भल्लातकीं त्यजेत् ॥
इति अमृतभल्लातकाऽवलेहः ॥

निम्बगोपाख्याना कट्टी त्रायन्ती त्रिफला

घनम् । पर्पटावलगुजानन्तावचास्त्रिद्वन्द-
नम् ॥ पाटशुण्डीश्वदीभार्गिबासाभूनिम्बव-
त्सकम् । श्यामेन्द्रवास्वी मूर्वाविहङ्गेन्द्रयवा-
नलम् ॥ हस्तिकर्णामृताद्रेकापटोलरजनीद्र-
यम् । कणारग्वधशाप्ताहृतवृद्धोच्चटाफलम् ॥
मज्जिष्ठालाङ्गलीराल्लानक्तमालपुनर्नवाः ।
दन्तीबीजकसारं च भृङ्गराजं कुरण्टकम् ॥
अङ्गोटकं च आसोटं द्विपलाशं पृथक् पृथक् ।
मुक्षीयाचानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषं तु कषायमवतारयेत् । विधाय
वाससा पूतं स्यापयेद्भाजने दटे ॥ भल्लात-
कसहस्राणि छित्वा तु त्र्यर्धमांशमसि । पचे-
दष्टावशेषं तत्कषायमवतारयेत् ॥ तं च वस्त्रेण
संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् । गुदं शत-
पलं दत्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ भल्लातकस-
हस्रस्य मज्जानं तत्र निःक्षिपेत् । त्रिकटु त्रि-
फला मुस्तं विदङ्गं चित्रकं तथा ॥ सैन्धवं
चन्दनं कुष्ठं दीप्यकं च पलं पृथक् । सौग-
न्ध्यार्धं क्षिपेत् तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको श्लेष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामेन जयेच्छीघ्रं प्रयोजितः ॥
श्वित्रमौदुम्बरं दद्रुमुक्षनिडं तु काकणम् ।
गुण्डरीकं सचर्मार्क्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डं कपालकं कुष्ठं पामानं च विषादिकायम् ।
वातरक्तं षडर्शसि पाण्डुरोगव्रणान् कृमीन् ॥
रक्तपित्तसुदावर्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणस्तु कथितो विहारहारमैशुने ।
कुरुते परमां कान्तिं मदीक्षं जठरानकम् अतु

पानं प्रयोक्तव्यं च्छिन्नातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः ।

गोपा श्वेतसाव इति लोके । अरुणा अतिविषा-
अबलुज सोमराजी बाकुची अनन्ता दुणलभा ।
चन्दनं श्वेतम् । भार्या अलाभे कण्टकारीमूलं
गृहीयात् । श्यामा कृष्णसाह हस्तिकर्णं हथिकन्द ।
सताहा छतिम । देका वकाइन । कृष्णवेत जलवेतस
उबलफलं श्वेतगुञ्जाफलम् । कुरण्ट ककटसरैया
अको ढढेला इति लोके । शाखोट सहोर इति लोके ।
दीप्यक यवादुनी महाभूतक. ॥

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुणि-
शामयाः । निम्बश्चैषकृतः कायसर्वकुष्ठं
विनाशयेत् ॥ वातरक्तं तथा कण्डू पापानं
रक्तमण्डलम् । दद्रुं विसर्पं विस्फोटं पाना-
भ्यासेन नाशयेत् । लघुमञ्जिष्ठादिकाय ॥

मञ्जिष्ठा बाकुची चक्रमर्दश्च पितुमर्दक ।
हरीतकी हरिद्रा च घात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टी मधुकं धुरकोऽपि च ।
पटोकस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं कायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्ता कण्डूमण्डलनाशनः ॥
मध्यममञ्जिष्ठादिकाय. ॥

मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचा भुण्ठी ह-
रिद्राद्वयं । क्षुद्रारिष्टपटोलतिक्तकटुकाभागीं
विद्वङ्गाम्लिकम् ॥ मूर्खादारुकलिङ्गभृङ्गमग-
धा त्रायन्ति पाठावरी गायत्री त्रिफलाकि-
रातकमहानिम्बासनारम्बधाः ॥ श्यामा व-
ल्लुजचन्दनं वरुणकं दन्तीकशाखोटकं वा-
सप पर्वटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला

जलम् ॥ मञ्जिष्ठा प्रथमं कषायमिति वः
संसेवते तस्य तु त्वन्दोषाः सुचिरेण वान्ति
विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥ नाशं गच्छति
वातरक्तमलिला नश्यन्ति रक्तामया वी-
सर्पस्त्वाचिशून्यता नयनजा रोगाः प्रशा-
म्यन्ति च ॥

अरिष्ट निम्ब । कलिङ्ग इन्द्रयव. । मृङ्ग भेग-
रीया । वरी शतावरी । गायत्री खदिरा । आरक्तं
ग्राह्यम् । सारिवा साह । अनन्ता दुणलभा ।
विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला । इति बृह-
न्मञ्जिष्ठादि काय. ।

मरिचं त्रिवृता मुस्तं हरितालं मनः शि-
ला । देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दन-
म् ॥ विशाला करवीरं च क्षीरमर्कसमुद्रव-
म् । गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसंभि-
तम् ॥ विषस्यार्धपलं देवं तैलं मस्यमितं
कटु । पचेत्तुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे त-
या ॥ मरिचाद्यभिर्दं तैलमभ्यक्तात् कुष्ठना-
शनम् । एतस्याभ्यक्ततः शिवं विवर्णं तत्स-
जाद्रवेत् ॥ तैलमेतज्जयेत् कण्डू पापां सिध्यं
विचर्चिकाम् । पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां
निस्पृशेविनाम् ।

इति लघुमरिचादितैलम् ॥

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमाकं शकृद्वसः ।
देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरं च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्तं विद्वङ्गं चक्रमर्दकः ॥
क्षीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्तु-
ही । श्यामाको नक्तमालव्य खदिरा बाकुची

वचा ॥ ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विप-
लिकं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्र
च चतुर्गुणम् । मृत्पात्रे लोहपात्रे च ज्ञानै-
र्द्विभिना पचेत् । परिचाद्यभिदं तैलं महन्मु-
निभिरीरितम् ॥ भिषगेतेन तैलेन लेपये
त्कोष्ठिकान् व्रणान् । पामाविचर्षिकादद्रुक-
ण्वुविस्फोटकानि च ॥ बलयः पलितं छाया
नीलं व्यङ्गं तथैव च । अभ्यङ्गेन प्रणयन्ति
सौकुमार्यं च जायते ॥ प्रथमे वयसि स्त्रीणां
यासां नस्यं प्रदीयते । तासामपि जरां
प्राप्य न स्यातां स्खलितौ स्तनी ॥ बली-
वर्दस्तुरङ्गे वा गजो वायुप्रपीडितः । त्रिभि-
रभ्यङ्गनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः ॥

ज्योतिष्मती ङडमोजीनी मालकगुनीति लोके ।
इति महामरिचाय तैलम् ।

तालताप्यशिलासुतटङ्कणाः सिन्धुसंयुताः ॥
गन्धको द्विगुणः सूतात् शङ्खचूर्णं च तत्सम-
म् ॥ जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टा त्रिंशदंशं विषं
सिपेत् । अस्य माषद्वयं स्वादेन्महिषीघृतसंयु-
तम् ॥ मध्वाज्यैर्वाकुवीबीजकर्षं लिह्यात् ततः
परम् । तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥
तालकेश्वरो रसः ॥

रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः शिलाजतु
स्याद्विषतिन्दुकम् । वरा च तुल्यं गगनं च
सर्वैः करजबीजांश्चतुष्टयं च ॥ संमर्द्य सर्वं
मधुना घृतेन घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत्पत्यहमस्य पथ्यं शाल्योदनं
दुग्धमधुत्रयं च ॥ विशीर्णकर्षाङ्गुलिनासि-
कोऽपि भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्तिः । दाराप-

रिखाग इह प्रदिष्टो जलौदनं तत्र निबद्धमूले ॥
ताम्रमयः मारितं पुरो गुग्गुलु । अग्निश्चित्रक-
म् । विषतिन्दुकं कुचिला । वरात्रिफला । रसा-
दित्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् । कर-
जबीजं च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे बद्ध-
मूले सति जलौदनमेव पथ्यम् । गलितकुष्ठारिरसः ॥

कुष्ठं मूलकबीजं श्रियङ्गवः सर्षपास्तथा
रजनी । एतत्केशरवष्टं निहन्ति चिरकालं
सिध्मम् ॥ इति केशरपट्कम् ॥

शिस्ररिरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः
सिध्मम् । क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रे-
ण नाशयति ॥ दार्शमूलकबीजानि तालकं
मुरदारु च ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्ष्णि-
काणि पृथक् पृथक् ॥ शङ्खचूर्णं तु श्यामं
स्यात् सर्वाण्येकत्र वारिणा । प्रलेपयेत् प्र-
लेपोऽयं सिध्मनाशन उत्तमः ॥

सिध्मस्य चिकित्सा ॥

सलिले चाभ्रपेशी तु किञ्चित् सैन्धवसं-
युता । ताम्रपात्रे विनिघृष्टा लेपाच्चर्मदला-
पहा ॥ आभ्रपेशी आमचुर ॥

सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा वात्रीफ-
लानि च । लेपनात् मुखमाप्नोति नरश्चर्मद-
लान्वितः ॥

जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सर्वपामाहरं परम् ॥

जीरकाय तैलम् ॥

मञ्जिष्ठात्रिफलालासालाङ्गली रात्रिगन्ध-
कैः । चूर्णितैस्तलमादित्यपाकं पामाहरं परम् ॥
आदित्यपाकतैलम् ॥

सैन्धवं चक्रमर्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा।
आरनालेन सपिष्टाः पामाकण्डूहराः पराः॥
अर्कपत्ररसे पक्व हरिद्राकल्कसंयुतम् । ना-
शयेत् सर्षपं तैलं पामाकण्डूविचर्षिकाः ॥
अकैतैलम् ॥

मनःशिलालंकासीसं गन्धाश्च सिन्धुज-
न्म च । स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठीकुष्ठं
च भागधी ॥ लाङ्गली करवीरं च दद्रुं
क्रिमिहानलः । दन्ती निम्बदलं चैभिः पृथ-
कर्षमितैर्भिषक् ॥ कल्कीकृत्य पचेत्तैलं कटु-
प्रत्यङ्गयोन्मितम् । अर्कसेहुण्डदुग्धेन पृथक्
पलमितेन च ॥ गोमूत्रस्यादकेनापि शनैर्दृ-
ग्धिना पचेत् । अभ्यङ्गेन हरिदेतत् कण्डूदुःसा-
ध्यतामपि ॥ पामानं च तथा कण्डूं त्वन्या-
धिहिरामयान् । कच्छूराक्षसनाभेदं तैलं
हारीतमाधितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनाभेतैलम् ॥

कृतमालस्य पत्राणि नक्तमालदलानि च।
द्रोणपुष्पीपलाशानि सर्षपाराजिका निशा ॥
कुटजो मधुकं युस्तं नागरं रक्तचन्दनम् ।
धात्री यवानिका दाह कल्क एष प्रकल्पि-
तः ॥ उद्धर्तनादयं कल्कः कटुतैलसमन्वितः।
कण्डू पामां हरत्येव क्षीतपिचादिकान्
गदान् ॥

कुष्ठं क्रिमिघ्नो दद्रुश्च निशासैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिषूदनः ॥
दूर्वा निशा सैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्जिक-
तरुपिष्टाः त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुं
च कुष्ठं च विनाशयन्ति ॥

कुठेरक, वायवी इति लोके ।

गण्डिलकाल्पं दृणमपि सिद्धार्थश्च क्षुही-
पत्रम् । त्रयमपि समभागं स्यादेवां दिगुणस्तु
दद्रुः ॥ अष्टगुणे गोतके तानि प्रकृतानि
सन्ध्यात् । दिवसं त्रितयादूर्ध्वं सम्यक्नि-
ष्येयमेतानि ॥ वन्योपलेन घृष्टा दद्रुमालेष
येत्तेन । सप्ताहालेपोऽयं दद्रुमचिराद्दिनाञ्च-
यति ॥

इति दद्रुचिकित्सा ॥

विभितकश्चम्पलयूजटानां कावेन पीतं
गुडसंयुतेन । अवल्युजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कुच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम् ॥

मलयू काकोदुम्बरिका । अवल्युज सोमराजी ॥

कुडवमवल्युजबीजं हरितालचतुर्थभाग-
सम्मिश्रम् । मनःशिला तोलकार्थं गुञ्जाफ-
लमग्निमूलं च ॥ मूत्रेण मवां पिष्टं सवर्णता-
कारकं श्वित्रे । श्वेतं कुष्ठं व्रजत्यस्तं पक्षाधे-
नाधिकेन वा ॥ गिरिकर्ण्यास्तू कृष्णाया
मूलेन परिलेपितम् ॥

गिरिकर्णी नील अपराजिता ॥

कायः मवाकुचीचूर्णो धात्रीसदिरसारयोः।
शङ्खेन्दुकन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हरेत् ॥
मथितेन पिबेच्चूर्णं काकोदुम्बर्यवल्युजम् ।
तैलाक्तो पर्यसेवी स्यात्तक्रापी श्वित्रहृद्भवेत् ॥

मथितं निर्जलं विलोडितं दधि । तर्कं चतुर्थी-
शजलयुतं वल्लभ्यतं दधि ॥

चतुःपलं सोमराज्याःसदिरस्य पलं तथा।
पटोलमूलं त्रिफला त्रयमाणा दुरालभा ॥
कल्कार्थं कटुकं चापि कार्षिकान् श्लेष्म पेवि-
तान् । पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्वाज मदा-

પયેત્ ॥ સિદ્ધં સર્પિરિદં શિત્ર હન્યાદન્મ
 દ્વાનલમ્ ॥ અષ્ટાદશાનાં કુષ્ઠાનાં પગમં ચૈત-
 દૌષધમ્ ॥ સોમરાજીવૃત્તં નામ નિર્મિતં વ્રજ-
 ણા પુરા ॥ લોકાનામુષકારાય શિત્રકુષ્ઠાદિ-
 રોગિણામ્ ॥ સોમરાજીવૃત્તમ્ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्साधिकारः ॥

વાયુના કોઠમા ધીનો ઉપયોગ કરવો,
 કફમા વસન, અને પિત્તમા લેપ, સેચન,
 તથા રક્તઆવ કરાવવો, એ ઠીક છે.

પથ્યાદિ લેપ

હરદે, કરંજ, સર્પવ, હળદર, બાવચી,
 સૈંધવ, અને વાવડિ અને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ
 કરવાથી કોઠ મટી જાય છે.

સોમરાજીવૃત્તન.

બાવચી તથા આઠાંને વાટીને લેપ કર-
 વાથી ઉગ્ર અને બમી ગયેલો કોઠ પશુ
 હણાઈ જાય છે.

પંચનિંબકાવલેહ.

અનેક રોગોનો નાશ કરનારું પ્રજ્ઞા
 એ કહેલું રસાયન કહું છું, માકંડેચાદિ મહા-
 સુનિઓએ પશુ તેનો ઉપયોગ કરેલો છે.
 લીમડાનાં ફળ, ફુલ, છાલ, મૂળ, અને પાન
 સમ ભાગે લેઈને ચૂર્ણ કરી તેને ભાગરાના
 સ્વરસની સાત ભાવનાઓ દેઈ ત્રિક્ષણ,
 પ્રાહ્લી, ગોખરૂ, બીલામો, ચિત્રક, વાવડંગને
 સાર, લોહ ચૂર્ણ, વારાહીકફ, હળદર, દારુ-
 હળદર, બાવચી, ગરમાળો, સાકર, કંક ઇંદ્ર-
 જવ, અને કાળીપાડને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ
 કરવા, અને તેને ખેર, ખીખલો, અને લીમ-
 ડાના ઘાટા કવાયતી ભાવના દેવી. પછી આ
 ત્રિક્ષણાદિ ચૂર્ણનો એક ભાગ, અને લીમડાના

પંચાંગના ચૂર્ણના બે ભાગ એકઠા કરીને તેને
 મધ અથવા પંચ તિલ નામના ધીમા, અથવા
 ખેર અને ખીખલાના કવાયમાં, અથવા,
 બીના પાણીમાં શુભ દિવસે ચાટવું રોજ
 અરધો અરધો તોલો વધતા જઈ ચાર તોલા
 જેટલો થાય ત્યા સુધી આ અવલેહ ચાટવો.
 પ્રથમ નિરેચનાદિથી શરીરને શુદ્ધ કરવું,
 પછી સ્નેહનક્રિયાથી શરીરને સ્નિગ્ધ કરવું,
 અને પછી યુદ્ધિમાને આ અવલેહ વાપરવો.
 આ અવલેહ પચી ગયા પછી સ્નિગ્ધ, હલકું,
 અને હિતકારી અન્ન જમવું. એથી વિચ-
 ચિકા, જોડુંબર, પુઠરીક, કપાલ, હદ્ર,
 કિટલ અલસક, શતારૂ, વિરૈશટક, વિસર્પ,
 ગડમાલા, કફપ્રકોપ, ત્રણ પ્રકારના ચિત્રો,
 ભગંદર, રલીપદ, વાતરજાત, જડતા, અધત્વ,
 નાડીત્રણ, માથાના રોગો, સર્વ પ્રમેહો, સર્વ
 પ્રદરો, દાંતનું ખેર, અને વનસ્પતિનું ખેર
 હણાઈ જાય છે આ અવલેહ મધમા ચાટ-
 વાથી બડા પેટવાળો માણસ સિંહનાક જેવા
 પાતળા પેટવાળો થાય છે, તથા મજબુત
 સાધાઓ વાળો થાય છે. હુમેશાં આ અવલેહ
 વાપરનારને જો સર્પ વગેરે કરડે છે તો તે સર્પ
 વગેરેજ તુરત મરી જાય છે, આ અવલેહથી
 લાંબા કાળ સૂધી જીવાય છે. વ્યાધિઓ તથા
 વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા નથી. અને ચંદ્રના
 જેવી કાંતિ થવાથી શરીરની શોભા પશુ બહુ
 વધી જાય છે.

સ્વાયંભુવ ગુગુલુ.

વીસ વીસ તોલા બાવચી તથા શિલા-
 નિત, ચાળીસ તોલા ગુગળ, બાર તોલા
 સોનામુખી, બે તોલા લોહભરમ, અને બે બે
 તોલા ગોરખમુડી, વાવડ અ, ગોષ, ત્રિક્ષણ,
 કરજના પાન, ખેર, ગજો, નસોતર, નેપાળો,

હળદર, કઠાછાલ, લીમડો, ચિત્રક, એને ગર-
માળો, એની ગોળી મધ સાથે, પ્રાત કાળમા
ગોમૂતમા ખાવાથી કાંઠ અને વાતરક્ત તુરત
મટી જાયછે. આ સ્વાચ્છુવ ગુગળથી વળિયા,
ચિત્ર, પાંદુરોગ, ઉદરના વિષમ રોગો,
પ્રમેહો, શુદ્ધિ, પણ નષ્ટ થાય છે.

એક વિશતિક ગુગુલુ.

ચિત્રક, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, છૂફ, કલોલ
છૂફ, વજ, સેંધવ, અતિવિષ, કઠ, ચવક,
એળચી, જવાસો, વાવડંગ, અજમોદ, મોચ,
અને દેવદાર, તથા એ સર્વના જેટલા ગુગ-
ળને ઘીમાં વાટી ગોળી વાળવી પ્રાત કાળે
લોજનના સમયમા આ ગોળી અગ્નિના
બળને અનુસરીને ખાવાથી અદારે પ્રકારના
કોઠો, કૃમિઓ, દુષ્ટ પ્રણી, અહણી, અશ્નના
વિકારો, ગુખના રોગો, ગલગ્રંથ, ગૃધ્રસી,
ભક્ત, અને શુદ્ધિના નાશ થઈ જાય છે. વિષ્ણુ
અસુરોને છતેછે તેમ આ ગુગળ ઉપરના
વ્યાધિઓને, તથા કોઠામા રહેલા વ્યાધિ-
ઓને પણ છતેછે.

કેશોર ગુગુલુ.

વાતરક્તાધિકારમા કહેલો કેશોરક
ગુગુલુ ખાવાથી કાંઠ અને વાતરક્ત અત્યત
મટી જાયછે.

અમૃત લક્ષ્મીતકાવલેહ.

૧૨૮ તોલા લીલામે તથા ૧૨૮ તોલા
ગળોને ફટીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કવાય
કરવો. એથી ભાગ પાણી રહે એટલે ઉતારી
આળીને તેમાં ૩૨ તોલા ઘી, ૨૫૬ તોલા
દૂધ, ૬૪ તોલા સાકર, અને ૩૨ તોલા મધ
નાંખીને કોમળ અગ્નિથી ધીરેથી પકાવવું
ઘાટું થાય એટલે ઉતારીને તેમાં ખીલી,

અતિવિષ, ગળો, ખાવચી, કુંવાડિયો, લી-
મડો, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, મલક, અજમા,
સેંધવ, મોચ, તજ, એળચી, નાજકેસર, ખડ-
સલિયો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો,
ચંદન, ગોખરૂનાં બીજ, કચૂરો, અને રતાં-
જળી એ સર્વ એ એ તોલા જેટલાં નાંખવાં.
આ અમૃત બદલાતકાવલેહ પ્રાત કાળે ચાર
તોલા જેટલો પાણી સાથે નિત્ય ખાઈને પચ્ચ
અથ જમવાથી કાંઠ વાતરક્ત, અને સર્વ
ભતના અર્થો નષ્ટ થઈ જાયછે. લીલામે
ખાનારે કસરત, તડકો, અગ્નિ, ખટાર્ક,
માસ, દહિ, મૈથુન, તેલાભ્યંજ, અને પચેના
ત્યાગ કરવો એઈએ.

મહા લક્ષ્મીતકાવલેહ.

લીમડો, ઘોળી ઉપલસરી, અતિવિષ,
ખાવચી, કટુ, ત્રાયમાલ, ત્રિકુળા, મોચ, ખડ-
સલિયો, રાતો મમાસો, વજ, ખેર, ચંદન,
કાળીપાંડ, સૂંઠ, કચૂરો, ભારંગી અથવા
ભોંરીંગણીનું મૂળ, અરડુસી, કરિયાતું, ઇંદ્ર-
જવ, કાળી ઉપલસરી, ઇંદ્રવારણાં, પીણી,
વાવડંગ, કલાની છાલ, ચિત્રક, હસ્તીકદ,
ગળો, બકાન, કડવા પરવળ, હળદર, ઘરૂ-
હળદર, પીપર, ગરમાળો, સાતિવ, નસોતર,
જળખંખાં, ઘોળી ચણેડીના ફળ, મલક,
ગજખીપર, રાત્રા, કરજ, સાંટોડી, નેપાળો,
બીબલાનો સાર, ભાંગરો, કાંટાચરિયો,
અંકોલ, અને સાગ, એ દરેક આઠ આઠ
તોલા લેઈ તેના ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં
કવાય કરી, એથી ભાગ પાણી રહે એટલે
ઉતારી ગળી લેઈને તે કવાયને ભૂટો રાખી
સુકવો. પછી ૧૦૦૦ લીલામાં લેઈને તેના
૩૦૭૨ તોલા પાણીમા કવાય કરી આઠમે
ભાગે પાણી રહે એટલે ઉતારી ગળી લેવો.

પછી બને કવાચોને લેળા કરી દેઈને તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખીને પાક કરવો શીશ જેતું થાય એટલે તેમાં ૧૦૦૦ બીલામાને ગર્મ, તથા ત્રિકુળા, ત્રિકુટું, મોથ, વાવડંગ, ચિત્રક, સૈંધવ, ચંદન, કઠ, અને અજમાનાં ચૂર્ણો આર આર આર તોલા ભાર નાંખવા. પછી સુગંધ માટે આર આર તોલા તજ, તમાલવૃત્ત, એળચી, અને નાગ કેશરનાં ચૂર્ણો નાંખવા. પ્રાણીઓતુ ક્ષિત કરવાની ઇચ્છાથી મહાદેવજીએ આ મહા ભક્ષાતકાવલેહ કહેલો છે, તે ખાવાથી મિત્ર, ઐહુંબર, દાદર, ઋક્ષજિર્ણ, કાકલુક, પુકરીક, ચર્મકલ, ગજચર્મ, વિરકેટક, રક્તમંડળ, ચળ, કપાલક, ગામા વિપાદિકા, વાતરક્ત, છ પ્રકારના અર્શો, પાંડુરોગ, મણ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, ઉદાવર્ત ઉધરસ, આસ, અને ભગંદર તુરત મટી જાય છે હમેશાં આ અવલેહના સેવનની વળિયા, તથા અતિ ભયંકર આમવાત પણ મટી જાય છે આ અવલેહ ખાનારને આહાર, વિહાર, કે મૈથુનની પરહેજ રાખવાની જરૂર નથી. તે ક્રાંતિ તથા જઠરાગ્નિને વધારે છે. આ અવલેહ ઊપર ગળોના ક્ષિમતુ કે દૂધતું અનુપાન કરવું, તથા લોજનમાં વિશેષે કરીને ખટાઈ તથા ગરમ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

લઘુ મંજીષ્ઠાદિ કવાચ.

મજીક, ત્રિકુળા, કડુ, વજ, દારૂકળદર, કઠ, અને લીમડો, આનો કવાચ નિત્ય પીવાથી સર્વ ભતના કોડો નાશ પામી જાય છે એ પીવાથી વાતરક્ત, ચળ ખસ, રક્ત મડળ, દાદર, વિસર્પ, અને વિરકેટકનો પણ નાશ થઈ જાય છે.

મધ્યમંજીષ્ઠાદિ કવાચ.

મજીક, ભાવચી, કુંવાડીચો, લીમડો, હરડે, હળદર, આમળાં, અરડુસી, શતાવરી, બળદાણા, નાગબલા, જેડીમધ, ગોખરૂ, પરવળની લતા, વાળો, ગળો, અને રતાજળીનો કવાચ પીવાથી કોઠ, વાતરક્ત, ચળ, અને મડળનો અત્યંત નાશ થઈ જાય છે.

પૃહ્નમંજીષ્ઠાદિ કવાચ.

મજીક, બમણા ઇંદ્રજવ, ગળો, મોથ, વજ, સૂંઠ, હળદર, દારૂકળદર, ભોંરીજણી, પરવળ, લીમડો, કડુ, ભારગી, વાવડંગ, જળાંબવાં, પીલુડી, દેવદાર, ભાગરો, પીપર, ત્રાયમાણ, કાળીપાંડ, શતાવરી, ખેર, ત્રિકુળા, કરિયાતું, બકાન, બીબલો, ગરમાળો, ઘઉંલો, ભાવચી, રતાજળી, વાયવરણાં, નેપાળો, સાગ, ખડસલિયો, ઉપલસરી, અતિવિષ, રાતો ધમાસો, ઇંદ્રવારણાં, અને વાળો, આનો કવાચ પીવાની ટેવ રાખવાથી લાંબા કાળના આમડીના દોષો, આદારે પ્રકારના કોડો, વાતરક્ત, સર્પ રક્તરોગો, વિસર્પ આમડીની જડતા, અને નેત્રરોગો નાશ પામી જાય છે.

લઘુ મરિચાદિ તેલ.

મરી, નસોતર, મોથ, હરતાળ, મણુશીળ, દેવદાર હળદર, દારૂકળદર, જટામાંસી, ચંદન, ઇંદ્રવારણી, કંથુર, આકાંતું દૂધ, અને ગાયના છાણો રસ, એ દરેક એક એક તોલો, વછનાગ જે તોલો, અને સરસિયું તેલ ૬૪ તોલા, આ સર્વને ગોમૂત્રમાં પકાવી, એ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી કોડનો નાશ થાય છે, મિત્રનો વર્ધુ તુરંતજ બદલાઈ જાય છે.

આ તેલના નિત્ય સેવનથી ચળ, ખસ, સિંધ, વિચારિકા, પુડરીક, દાહર, અને શૂન્યતા મટી જાય છે.

મહામરિચાદ તેલ.

મરી, નસોતર, નેપાળો, આકડનુ દૂધ, છાણુનો રસ, દેવદાર, હળદર, દારૂ-હળદર, જટામાસી, કઠ, ચંદન, ઇંદ્ર વારૂણી, કચેર, હરતાળ, મણુશીળ, ચિત્રક, કલગારી, મોથ, વાવડમ, કુંવાડિયો, ઇંદ્ર જળ, લીમડો, સાતિન, ગળો, શેર, શામો, કરજ, ખેર, ખાવચી, વજ, અને માલકાંકણી, જે ચાર ચાર તોલા બાર, વજ નાજ આઠ તોલા બાર, સરસિયુ તેલ રપદ તોલા બાર, અને સર્વથી ચોગલું ગોમૂત, આને લોહના કે માટીના વાસણમા પકાવી, મુનિઓએ કહેલા આ મહામરિચાદ તેલનો લેપ વૈલે કોલનાં મણુ ઉપર કરવો. આ તેલના અવ્યંગથી ખસ, વિચારિકા, દાહર, ચળ, વિરજોટક, વળીઆં, પળિયા, છાયા, તિલ તથા વ્યંગ મટી જાય છે. તથા સુકુમારતા આવે છે. જે સ્ત્રીને પ્રથ-માવસ્થામા આ તેલનું નસ્ય આપવામાં આવે છે, તેના સ્તનો વૃદ્ધાવસ્થામા પણ લચી જતાં નથી. બળદ, ઘોડો, કે હાથીને પણ વાચુ થયેલ હોય તો તેને આ તેલનો ત્રણવાર અવ્યંગ કરાવવાથી તે વાચુના જેવા વેગથી ચાલનાર થાય છે.

તાલકેશ્વર રસ.

હરતાળ, સોનામખી, મણુશીળ, પારો, ટંકણ, સૈંધવ, પારાથી બમણો ગધક, અને જોટલુજ શખનું ચૂર્ણ એક દિવસ સૂધી લી-થુના રસમાં વાટીને તેમા તેના ત્રીસમા ભાગ જેટલો વજનગ નાંખવો. આ તાલકેશ્વર રસ લેંશના થીમાં બાર રતિબાર ખાધને

ઉપર એક તોલા બાર ખાવચીનાં બીજ મધ તથા થીમાં ચાટવાથી સઘળી અતના કોલો મટી જાય છે.

મલિત કુષ્ઠારિ રસ.

પારો, ગંધક, તામ્રભસ્મ, લોહ ભસ્મ, ગુગળ, ચિત્રક, શિલાજિત, જેરકોચલાં, ત્રિકૂળા જે સર્વ સમભાગ; અને અણક તથા કરજના બીજો પારાથી ચોગલું લેવા; આ સર્વને મેળવીને થી તથા મધની ભાવનાઓ આપીને ધીના વાસણમા પ્રયત્નથી રાખવા. આ મલિત કુષ્ઠારિ રસ નિત્ય એક તોલા તોલા બાર ખાધને રાતા ચોખા દૂધ, અને મધનું પચ્ચ કરવાથી કાન, આંખળી, નાક, જે મલિત થઈ ગયાં હોય, તે માણસનું શરીર પણ કામદેવ જેવું થાય છે. આ રસ ખાનારાએ મૈત્રુ ડોડી દેવું, અને કોઈ દુઢ મૂળવાળો થઈ ગયો હોય તો આ રસ ઉપર જળ તથા ભાતનુંજ પચ્ચ કરવું.

સિંધમની ચિકિત્સા.

કઠ, મૂળાના બીજ, કાગ, સર્પવ, હળ-દર, અને નાગકેશર, જે છ પદાર્થોના લેપ કરવાથી લણુ કાળનો સિંધ પણ, મટી જાય છે. આ લેપને કેસરવદ્ક કહે છે.

અંધેડનો રસ, હળદર, કેળનો સ્નાર, અને મૂળાના બીજોને વાટીને લેપ કરવાથી સિંધમનો નાશ થાય છે.

દારૂહળદર, મૂળાનાં બીજ, હરતાળ, દેવદાર, અને નાગરવેલનાં પાન, જે દરેક એક એક તોલા બાર; તથા શખનું ચૂર્ણ પા તોલાબાર લઈ; જે સર્વને પાણીમા વાટીને લેપ કરવાથી સિંધમનો નાશ થઈ જાય છે. સિંધમનો નાશ કરવામા આ પ્રલેપ ઉત્તમ છે.

ચર્મદલની ચિકિત્સા.

આંખાની ગોટલીને ત્રાંખાના વાસણ ઉપર ઘસીને તેમા જરાક સૈંધવ નાંખીને ચોપડવાથી ચર્મદલ મટી જાય છે.

સૂકાં આમળાને પાણીમાં ઘસીને ચોપડાથી ચર્મદલ વાળાને સુખ મળે છે.

પામાની ચિકિત્સા-જીરકાથ તૈલ.

ચાર તોલા વાટેલું જીરૂ તથા બે તોલા સિંદૂરને સરસિયા તેલમાં પકાવીને ચોપડવાથી સઘળી ખસ છેક મટી જાય છે.

આદિત્યપાક તૈલ.

મજીઠ, ત્રિફળા, લાખ, કલગારી, હળદર, અને ગંધકનાં ચુષ્ણેથી પકાવેલું તેલ આદિત્યપાક કહેવાય છે, તેથી ખસ છેક મટી જાય છે.

સૈંધવાદિ લેપ.

સૈંધવ, કુંવાડિયો, અને સર્ષવ, તથા પીપરને આરનાલમા વાટીને ચોપડવાથી ખસ તથા ચળ છેક મટી જાય છે.

કચ્છૂની ચિકિત્સા.-અર્કતૈલ.

આકડાનાં પાનના રસમાં હળદરના કદક સાથે પકાવેલું સરસિયુ તેલ ખસ, કચ્છૂ, અને વિચરિકાને નષ્ટ કરી નાંખે છે.

કચ્છૂરાક્ષિત તૈલ.

મણશીળ, હરતાળ, હીરાકસી ગંધક, સૈંધવ, દારૂડી, સૂક, પાપાણલેદ, કઠ, પીપર, કલગારી, કલ્લેર, કુંવાડિયો, વાવડગ, ચિત્રક, નેપાળો, અને લીમડાના પાન એક એક તોલો લેઈ, તેમના કદક સાથે ૧૨૮ તોલા સરસિયુ તેલ પકાવવું પછી તેને પાકુ ચાર તોલા ચોરના ખીરમાં, અને ૨૫૬ તોલા ગો-

મૂતમાં પકાવવું, આ કચ્છૂરાક્ષિત તેલના અભ્યગથી અસાધ્ય કર્ણુ પછુ મટી જાય છે હારીત સુનિએ કહેલું આ તેલ ખસ, ચળ, ચામડીના રોગો અને લોહીના રોગોને પછુ મટાડે છે.

કૃતમાલાદિ કલ્ક

ગરમાળાના, કરજનાં, અને કૂખાનાં પાન, સર્ષપ, રાઈ, હળદર, ઈંદ્રજીવ, જેડીમથ, મોથ, સૂક, રતાંજળી, આમળા, અજમો, અને દેવદારના કદકને સરસિયા તેલમા કાલવીને સારીપેઠે ચોળવાથી ચળ, ખસ, અને શીતપિત્તાદિક રોગો અવશ્ય મટી જાય છે.

દાદરની ચિકિત્સા.

કઠ, વાવડંગ, કુંવાડિયો, હળદર, સિંધવ, અને સરસવને લીંબુના રસમાં વાટીને ચોપડવાથી દાદર તથા કોઠ મટી જાય છે.

દૂર્વા, હળદર, સૈંધવ, કુંવાડિયાનાં ખીજ, અને બાવચીને કાંજ તથા ઘાટી છાશમા વાટીને ત્રણવાર લેપ કરવાથી દૃઢ મૂળવાળી દાદર તથા કોઠ નાશ થઈ જાય છે.

ગંડલિક નામનું ખંડ, સરસવ, અને ચોરના પાન સમ બાજે લેઈ, તે સર્વથી બમણો કુંવાડિયો, અને સર્વથી આઠગણી ઘાટી છાશ, એ સર્વને મેળવી રાખી ત્રણ દિવસ સુધી આથી મૂકવું. પછી તેને પુખ વાટીને, અડધાથી દાદરને ઘસીને તેની ઉપર લેપ કરવાથી સાત દિવસની અદર દાદરનો નાશ તુરત થઈ જાય છે.

શ્વિત્રની ચિકિત્સા.

બેડાની છાલ તથા કાળા જિંબરાનો ક્વાથ, બાવચીનાં ખીજોનો કદક તથા ગોળ

નાખીને પીવાથી કષ્ટકારી મિત્ર (ધોળો કોઠ) તથા પુંડરીક પણ નાશ પામી જાય છે.

બાવચીનાં બીજ સોળ તોલા, હરતાળ ચાર તોલા, તથા અરધો તોલો મજ્જશીળ, મિત્રક, અને ચણોટી, એ સર્વને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી મિત્ર મટી જઇને આ-મટી પાછી મૂળ રંગની થઈ જાય છે.

કાળી ગરછીનાં મૂળને કદક ચોપક-વાથી આઠ દિવસે કે કદક વધારે દિવસે ધોળો કોઠ મટી જાય છે.

આમળા તથા ખેરસારનો કવાથ બાવ-ચીનું ચૂર્ણ નાખીને નિત્ય પીવાથી ચંખ, ચંદ્ર, અને ડાહરના જેવો ધોળોકોઠ મટી જાય છે.

કાળો ઉંખરો તથા બાવચીનું ચૂર્ણ પાણી વગર વઘોવેલા કઢિની સાથે પીવાથી તથા તેલનો અભ્યંગ કરવાથી, તડકો સેવવા વાથી, અને ચોથો ભાગ પાણી નાખીને વ-ચી ગાળેલી છાશ ખાવાથી મિત્ર (ધોળો કોઠ) મટી જાય છે.

સોમરાશ ધૂત.

બાવચી સોળ તોલા, ખેરસાર ચાર તોલા, અને એક તોલો કડવા પરવળના મૂળ, હરડે, બેઝાં, આમળાં, ત્રાયમાલુ, શતોષ્ઠાસો, અને કડુને ઝીણા વાટીને તેમાં આઠ તોલા શુદ્ધ ગુણ મેળવી દેવો. પછી એ કદકથી પકાવેલ સોમરાશ ધૂત, જેમ પાણી અગ્નિને ઢલે છે તેમ તે મિત્રને ઢલે નાંખે. અઢારે પ્રકારે કોઠોનું આ ઉત્તમ ઔષધ છે. મિત્ર તથા કોઠવાળાનું હિત કર-વાની ઇચ્છાથી આ સોમરાશ ધૂત પૂર્વે બ્રહ્માએ બનાવ્યું છે.

શીતપિત્તનો અધિકાર.

શીતપિત્તનાં નિદાનો તથા સંભાષિ

શીતમારુતસમ્પર્કાત્પ્રહ્લદો કફમારુતો ।
પિત્તેન સહ સમ્ભૂય બહિરન્તર્વિસર્પતઃ ॥

શીતમારુતસમ્પર્કાત્ પિત્તેન સ્નેહતુદુષ્ટેન સમ્ભૂય સન્નમ્ય બહિઃ ત્વચિ ભ્રમ્ત. રુચિરાદૌ વિસર્પત. પ્રસરતઃ ॥

ટાંકા પવનના સંપર્કથી વધેલા કફ અને વાયુ, પિત્તની સાથે મળીને બહાર અને અંદર પ્રસરે છે. તેથી શીતપિત્ત થાય છે.

શીતપિત્તનું પૂર્વરૂપ.

પિપાસાકચિદ્દહાસદેહસાદાન્નૌરવમ્ ।
રક્તલોચનતા તેષાં પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્ ॥

તરશ, અરૂચિ, મોળ, દેહમાં પીડા, અંગેમાં ભાર અને નેત્ર રાતાં, એ શીત-પિત્તના પૂર્વ રૂપ છે.

શીતપિત્તનું લક્ષણ.

વરદીર્ઘસંસ્થાનઃ શોયઃ સજ્ઞાયતે બહિઃ ।
સકળદ્વૃતોદયહુલચ્છર્દિજ્વરવિદાહવાન્ ॥

ભમરીના રૂપ જેવો, ચળ તથા પીડાવાળો, ઊલટી તથા જ્વરવાળો, બ-ળતરાવાળો બહાર સોળે થાય છે તેને શીતપિત્ત કહે છે, અને તે વાયુની અધિક-કતાવાળો હોય છે.

ઉદરનું લક્ષણ.

સોત્સન્નૈશ્વ સરાગૈશ્વ કણ્ઠપ્રતિષ્ઠ મળ્દલૈઃ ।
સૈશિરઃ શ્લેષ્મવદુક્ક ઉદરે રિતી કીર્તિતઃ ॥

સોત્સકૈઃ મધ્યનિર્ઘ્નૈઃ । શૈશિર શિશિ-
ર્તુભવઃ ।

મધ્યમાં નમેલાં, રતાશવાળાં, અને
ચળવાળા મડળોવાળો સોત્તે શિશિર ઋતુમાં
થાય છે, તે ઉદ્ધં કહેવાય છે, અને તેમાં કંક-
ની અધિકતા હોય છે

કેઠ તથા ઉત્કેઠનાં લક્ષણ-

અસમ્યગ્વમનોદીર્ઘપિત્તશ્લેષ્માશનિગ્રહૈઃ ।
મળ્દલાનિ સકળ્દૂમિ રાગવન્તિ બહુનિ ચ ॥
સ કોઠ. ॥

સાગ્રુબન્ધસ્તુ સ પ્રાક્ષેસ્ત્કોઠ ઇતિ ક-
થ્યતે ॥

પ્રશંભર બિલટી ન થઇ શકવાથી પિત્ત
તથા કંક વધવાથી ઉછળેલું અન્ન રોઠાઈ જતા
અળ અને રતાશવાળા ઘણા મડળો (દંભણ)
થાય છે, તેને કેઠ કહે છે, અને એક દંભણ
મટીને ઘીજા થતાં આવે તેને ઉત્કેઠ કહે છે.

શીતપિત્તાદિકની ચિકિત્સા.

શીતપિત્તે તુ વમનં પટેલારિષ્ટવાસકૈઃ ।
ત્રિફલાપુરકુળ્ળાભિવિરેકથ મશ્નસ્યતે ॥
અમ્યજ્ઞ કટુતૈલેન સેકચોષ્ણેન વારિણા ।
ત્રિફલ્લોઽદ્રૌપદસંયુક્તાં સ્વાદેષ નવકાર્ષિકમ્ ॥

ત્રિફલાપુરકુળ્ળાનાં ત્રિપલ્લૈકાશયોજિ-
તા । ગુટિકા શીતપિત્તાર્શોભગન્દરવતાં
હિતા ॥ સિતા ત્રિકટુસંયુક્તાં શુદ્ધમામલ-
કૈઃ સહ । યવાનાં સ્વાદયેષ્ણાપિ સવ્યોષ-
ણારસંયુતામ્ ॥ આદ્રિકસ્ય રસઃ પેયઃ પુરા-
ણશુદ્ધસંયુતઃ । શીતપિત્તાપહઃ શ્રેષ્ઠો બહિ-
માન્ધાવિનાશનઃ ॥ સિદ્ધાર્થરજનીકલ્પકૈઃ

મપુત્રાદતિલૈઃ સહ । કટુતૈલેન સંમિશ્રમેત
દુદ્ધર્તનં હિતં ॥ સગુઢં દીપ્યકં યસ્તુ સ્વાદે-
ત્પથ્યાન્નમુક્ત નરઃ । તસ્ય નશ્યતિ સપ્તા-
હાદુર્દદઃ સર્વદેહજઃ ॥ ઘૃત પીત્ત્વા મહાતિ-
ક્તં શોણિતં મોક્ષયેત્થા । સ્તિગ્ધસ્વિન્નસ્ય
સંશુદ્ધિમાદૌ કોઠે સમાચરેત્ ॥ ઉત્કોઠે
શુદ્ધદેહસ્ય કુષ્ઠર્થી કારયેત્ ક્રિયામ્ । નિ-
મ્બસ્ય પત્રાણિ સદા ઘૃતેન ધાત્રીવિમિશ્રા-
ણિ વરઃ પ્રયુજ્યાત્ ॥ વિસ્ફોટકળ્પક્રિમિ-
શીતપિત્તશુદ્ધકોઠૌ ચ કર્કં ચ હન્યાત્ ।
આદ્રિકં પ્રસ્યમેકં સ્વાદ્ગોઘૃતં કુઢવદ્વયમ્ ॥ ગો-
દુગ્ધં પ્રસ્યયુગલં તદર્ધં શર્કરા મતા । પિપ્પલી
પિપ્પલીમૂલ પરિચં વિશ્વમેષજમ્ ॥ ચિત્રકં
ચ વિદક્તં ચ મુસ્તકં નાગકેશ્વરમ્ । ત્વગેલા-
પત્રકર્ચૂરં પ્રત્યેકં પલમાત્રકમ્ ॥ વિધાય પાર્કં
વિધિવત્ સ્વાદેત્તત્પલસમ્પિતમ્ ॥ શ્દમાદ્રિક-
સ્ત્વષ્ઠાલ્યે પ્રાતર્થુક્તં વ્યપોહતિ ॥ શીતપિત્ત-
શુદ્ધં ચ કોઠશુત્કોઠમેવ ચ । યસ્માળ રક્ત-
પિષં ચ કાસં શ્વાસમરોચકમ્ ॥ વાતશુલ્મ-
શુદ્ધાવર્તે શ્વોષં કળ્પં ક્રિમીનપિ । દીપપેદુદરે
વઢ્ઠિં બલં વીર્યં ચ વર્ધયેત્ ॥ વપુઃ પુષ્ટં મઘ્ન-
સ્તે તસ્માત્સેવ્યમિદં સદા ॥

શ્વત્યાર્દ્રકાલ્પમ્ । ઇતિ શીતપિત્તોદર્દકોઠોલ્કો-
ઠચિકિત્સા ॥

કડવાં પરવળ, લીમડો, અને અરકુ-
સીનું વમન, તથા હરડે, બેડાં, આમળા, શુ-
ગળ, તથા પીપરનું વિદેશન દેવું, એ શીત-
પિત્તમાં શુભકારી થાય છે.

સરસિયા તેલનો અભ્યંગ, બિના પાણીનું
સેશન (સેક.) મધ સાથે ત્રિફળા ખાવાં, તથા

નવકાર્પિક ગુગુલુ ખાવાથી શીતપિત્ત મટી જાય છે.

નવકાર્પિક ગુગુલુ.

ત્રિકુળા ત્રણ ભાગ, ગુગળ પાંચ ભાગ, અને એક ભાગ પીપર એએની ગોળી શીતપિત્ત, આંશી, અને ભગંદરવાળાને હિતકારી છે. ત્રિકેદુ, અને સાકર, આમળાં અને ગોળ, ત્રિકેદુ અને જવખાર સહિત અજમે ખાવાથી શીતપિત્ત મટી જાય છે.

આઠાના રસમાં જૂને ગોળ ખાવાથી શીતપિત્ત છેક મટી જાય છે, તથા મહાન્નિપણું મટે છે.

સરસવ, હળદર, કુંવાડિયો, અને તલ નો કલ્ક સરસિયા તેલમાં મેળવીને ચોળવાથી શીતપિત્ત મટી જાય છે.

મહાતિક્તક ઘી પીને લોહી કઠાવવાથી ઉદર્દ મટી જાય છે.

ગોળ સહિત અજમે ખાઈને પચ્ય જમનારને આખા શરીરમાં થયેલ ઉદર્દ પણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે.

કોઠ વાળાને પ્રથમ રોનેહન તથા રવેદન કરીને પછી વિરેચનથી ચોષન કરવું, અને ઉત્કોઠ હોય તો વિરેચનથી ચોષન કરીને પછી કોઠની ચિકિત્સાઓ કરવી.

લીમડાના પાન તથા આમળાં વાટીને નિત્ય ઘી સાથે ખાવાથી વિરેકોટક, ચળ, કૃમિ, શીતપિત્ત, ઉદર્દ, અને કફનો નાશ થાય છે.

આર્દ્રક ખંડક.

આર્દ્રકો તેલ ૬૪, આચનુ ઘી તેલ ૩૨, આચનુ ૬૪ તેલ ૧૨૮, અને સાકર તેથી આરધી, પીપળીમૂળ, મરી, સુક, ચિત્રક, વાવડિઅ, મોથ, નાગકેશર, તજ, એળચી,

તમાલપત્ર, અને કચૂરો, ચાર ચાર તેલ, આનો વિધિવત્ પાક કરવો. આ આર્દ્રક ખંડક સવારમાં ચાર તેલ ખાવાથી શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ, ઉત્કોઠ, સય, રક્તપિત્ત, ઉષ્નસ, ધાસ, અરૂચિ વાતગુદમ, ઉદાવત, સોબો, ચળ, અને કૃમિઓનો નાશ થાય છે, જઠરાગ્નિ વધે છે; બળ તથા વીર્ય વધીને શરીર પ્રુષ્ઠ થાય છે; માટે આ પ્રયોગનું હંમેશાં સેવન કરવું જોઈએ.

વિસર્પના અધિકાર.

નિદાન, સંખ્યા, તથા નિરૂકિત.

લવણામ્લકટૂણાદિસેવનાદોષકોપતઃ ।

વિસર્પઃ સમષ્ટા શ્વેયઃ સર્વતઃ પરિસર્પણાત્ ॥

આદિશન્દાદ્યરક્તોત્કરિતશકશબ્દાકોપ્રમૃતીના પ્રહણમ્ ॥

ખાઈ, ખાડુ, લીપુ, ગરમ, વગેરે સેવવાથી દોષ કોપે છે. તેથી ચારી કાર કરી વળે છે એવા સાત પ્રકારના વિસર્પો થાય છે. ચરક કહે છે કે લીલાં શાક અને શંઘક્રીથી પણ વિસર્પ થાય છે.

વિસર્પના સાત પ્રકારો.

વાતિકઃ પૈસિકઞ્ચૈવ કફજઃ સાન્નિપાતિકઃ ।
ચત્વાર एते વિસર્પો વક્ષ્યન્તે દ્વન્દ્વજા સ્ત્રયઃ ॥
અગ્રેયો વાતપિત્તાભ્યાં ગ્રંથ્યાસ્ત્યઃ કફવાતજઃ ।
વસ્તુ કર્દમકો ઘોરઃ સ પિત્તકફતમ્ભવઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, તથા ત્રણ દ્વન્દ્વજ, એટલા સાત વિસર્પો છે, વાતપિત્તનો વિસર્પ આગ્રેય, કફવાતનો અથાપ્ય, અને પિત્તકફનો ઘોર એવો કર્દમક કહેવાય છે.

વિસર્પમાં દૂષક તથા દૂષ્યો.

રક્તં લસીકાત્વદ્માંસં દુષ્યં દોષાશ્રયો
મલાઃ । વિસર્પાણાં સમુત્પન્નો હેતવઃ સમવા-
તવઃ ॥

ત્રયો મલઃ વાતપિત્તકાફાં દોષા દૂષકા इत्य-
ર્થઃ । અન્યથા દોષા મલા इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो
લગિષ્યતે ॥

રક્ત, લસીકા, આમડી, અને માંસ દુ-
ષિત થાય છે માટે તે દૂષ્ય કહેવાય છે. અને
વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષો દુષિત કરે છે માટે
તેમને દૂષક કહે છે. વિસર્પોની ઉત્પત્તિનાં
કારણુમા એ સાત ધાતુઓ છે.

વાયુના વિસર્પનાં લક્ષણ.

તत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्ययः ।
शोकस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिर्हर्षवान् ॥

પરીસર્પો વિસર્પ । વાતજ્વરસમવ્યય શિરોહ-
ન્નાશ્રોદરશૂલાદિયુક્ત. । મેદ વિદારणेनेव व्यथा ॥
આયામઃ આકર્ષणेनेव व्यथा ॥

વાયુનો વિસર્પ થાય તો વાતજ્વર જેવી
પીડા થાય છે, તથા સોજો, રકુરણ, વ્યથા,
ભેદન, આયામ, વેદના, અને શેષાદ્રમ
થાય છે

પિત્તના વિસર્પનાં લક્ષણ.

पित्ताद्दुतगतिः पित्तज्वरल्लिङ्गोऽतिलो-
हितः । दुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः ॥

પિત્તના વિસર્પમા ઝડપવાળી ગતિ
હોય છે, તથા પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો સહિત
બહુ રાતો વિસર્પ હોય છે.

કફન વિસર્પનાં લક્ષણ

कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानकृ॥

કફથી ચળવાળો સ્નિગ્ધ અને કફજ્વર
જેવી પીડાવાળો વિસર્પ હોય છે

સાંનિપાતિક વિસર્પનાં લક્ષણ.

सन्निपातसमुत्पन्न सर्वरूपसमन्वितः ॥

સાંનિપાતિક વિસર્પમાં સર્વ ચિન્હો
બધ્ધાથ છે

આગ્નેય વિસર્પનાં લક્ષણ

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृद्-
भ्रमैः । अस्थिभेदोऽग्निसदनतमसारोक्के-
र्युतः ॥ करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकी-
र्णवत् । यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवे-
त्त सः ॥ शीताङ्गारासितो नीलो रक्तो
वाशूपचीयेने । अग्निदग्ध इव स्फोटैः शी-
घ्रगत्वाद्दुतं च सः ॥ मर्मानुसारी वीतसर्पः
स्याद्वातातिबलस्ततः । व्यथेताज्ञ हरेत्संज्ञां
निद्रां च आसमीरयेत् ॥ हिष्मां च स ग-
तोऽवस्थामीहर्षी लभते न सः । कचिच्छ-
मोरतिग्रस्तो भूमिश्च व्यासनादिषु ॥ चेष्ट-
यानस्ततः लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम् । दुःम-
बोधोऽभ्रुवे निद्रां सोऽग्निवीतसर्प उच्यते ॥

સ્ફોટૈ ઉપચીયન इत्यन्वय. । મર્માનુસારી ઉદ-
રહ્વયાનુસારી હરોદ્ધિસર્પ इत्यन्वय. । હિષ્માદિક્કામ્ ।
ईरयेत् उपर्युपरि प्रेरयेत् । मनोदेहसमुद्भवां निद्रां
मरणरूपाम् । अभ्रुवे प्राप्नोति ॥

વાત પિત્તના વિસર્પથી જ્વર, ઉલટી,
મૂર્છા, તૃષ્ણ, બ્રમ, અતિસાર, હાડકાંગ, મ-
હાગ્નિ, તમસ, અશાયક, અને સર્વ અંગોમાં
બળતા અંગારા જેવું થાય છે. વિસર્પ જે જે
અંગમાં બળે છે તે ભાગ લીલો, રાતો, કે
કરી ગયેલા કેયલા જેવો કાળો બધ્ધ બળ છે,

અને અગ્નિથી બળેલા જેવા ઝળઝળીયા ફેલાય છે. એ વિસર્પ તુરંતજ ઉદર તથા હૃદયમાં ભય છે, તેથી વાચુના પ્રબળવાળો ગણાય છે એ વિસર્પથી અગ્રમાં પીડા, સનાતુ હરણ, નિદ્રા, ઉતાવળો શ્વાસ, અને ઉપરાઉપરી હેડકી થાય છે. આથી કથાય સુખ વળતું નથી અને પૃથ્વી, પલ્લવ કે આસન વગેરેમાં પણ ચેન પડતું નથી, તરફડે છે, કલેશ પામે છે, કેમે કરી ભગતો નથી અને અતે મરણ પામે છે. આ આગ્નેય વિસર્પ કહેવાય છે.

અંથી વિસર્પનાં લક્ષણ.

કફેન રુદ્ધઃ પવનો મિત્વા તં बहुधा कफम् । रक्तं च हृदयरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायु-
मामगम् ॥ दूषयित्वा तु दीर्घाणां वृत्त-
स्थूलस्वरात्मनाम् । ग्रन्थिनां कुस्ते मालां
रक्तानां तीव्ररुज्वराम् ॥ श्वासकासाति-
साराश्च शोषहिक्कावमिध्रमैः । मोहवैवर्ण्य-
मूर्च्छाक्लभक्ताभिसदनैर्धृतः ॥ इत्ययं ग्रन्थि-
वीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥

કફેન સ્વહેતુદુષ્ટેન । પવનોઽપિ સ્વહેતુદુષ્ટઃ ।
તેનાયં વાતશ્લેષ્મિકઃ । ત કફ बहुधा મિત્વા
રક્તં વા दूषयित्वेत्यन्वयः । ત્વગાદિગમિતિ રક્તસ્ય
વિશેષણમ્ ॥

કફથી રોકાયેલો પવન તે કફને બહુ
રીતે ભેદીને વધેલા લોહીવાળાનાં ત્વચા,
શિરા, માંસ, અને આંત્રમાં ગયેલા રક્તને
દૂષિત કરીને લાળી, ગોળ, સ્થૂળ, અને ખર-
સટ ગાંઠોની માળા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી
તીવ્ર વેદના, જ્વર, શ્વાસ, ઉષ્ણ, અતિ-
શ્વાર, શેષ હેડકી, ઉલટી, જામ, મોહ, વિવ-

હૃતા, મૂર્ચ્છા, અંગભ્રમ, અને અગ્નિની પીડા
થાય છે. આ વાચુ તથા કફના પ્રકોપથી
અથેલો અંધિ વિસર્પ છે.

કર્દમક વિસર્પનાં લક્ષણ.

कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशि-
रोरुजाः । अन्नावसादविशेषमलापारोचक-
भ्रमाः ॥ मूर्च्छाभिहानिर्वेदोऽस्थ्नां पिपासे-
न्द्रियगौरवम् । आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां
च विसर्पति ॥ मायेनामाश्रयं गृह्णेत्रेकदेशं न
चातिरक् । पीढकैरवकीर्णोऽति पीतछो-
हितपाण्डुरैः ॥ स्निग्धोऽसितो मेचकाभो
मलिनः शोफवान् गुरुः । गम्भीरपाकः
प्राज्योष्मास्पृष्टः क्षिनोऽवदीर्यते ॥ पक्त्व-
क्क्षीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुश्शिरागणः । स्रव-
गन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुच्यन्ति तम् ॥
સ ચ સર્પતિ એકદેશમિત્યન્વય । પહિકે. પીઢ-
કારિમિ । અવકીર્ણ વ્યાસ । અસિત કુળ્પ ।
મેચક. રુક્ષકુળ્પાઃ । પ્રાજ્યોષ્મા પ્રચુરોષ્મા । સ્પૃષ્ટઃ
ક્ષિન્નોઽવદીર્યતે સ્પૃષ્ટઃ સન્નાદીંભવતિ વિદીર્યતે ।
પક્ત્વક્ કર્દમવર્ણા ત્વક્ યજ સ । શીર્ણમાંસ
ગલિતમાસઃ । અત એવ સ્પૃષ્ટસ્ત્રાયુશિરાગણઃ ॥

કફ તથા પિત્તથી જ્વર, સ્તબ્ધતા, નિદ્રા,
ચેન, માથું દુઃખ, અંગોમાં પીડા, વિશેષ,
પ્રલાપ, અરોચક, જામ, મૂર્ચ્છા, મદાગ્નિ,
હાડભંગ, તૃષ્ણા, ધર્મિયોનાં ભારેપણું, હસ્તમાં
આમનું પડકું, અને સોતાતું લેપન થાય છે
એક પ્રદેશનું ઘણું કરીને ગ્રહણ કરતો કરતો
આ વિસર્પ આમાશયમાં ફેલાય છે. બહુ
પીડા થતી નથી, પણ ફેલા પીળા, રાતા,
અને પોળા હોય છે. સ્નિગ્ધ, કાળા, મેલો,

સોભવાળો, ભારે, ઊંઘ પારવાળો, બહુ ઊના-
શવાળો, સ્પર્શથી ભીનો થનારો, ચીરાતો,
આમડીને કાઠવ જેવી કરનારો, માસને ખેર-
વનારો અને શિરા તથા આયુનો સ્પર્શ ક-
રીને શબ જેવા બંધવાળો બનતો આ વિસર્પ
છે, અને તેને કંઈમક કહે છે.

આઠમા ક્ષતના વિસર્પનાં લક્ષણ.

બાહ્યેતોઃ ક્ષતાત્ ક્રુદ્ધઃ સરત્તં પિત્તમી-
રયન્ । વિસર્પ મારુતઃ કુર્યાત્ કુલત્યસ-
દૃશૈશ્ચિતમ્ ॥ સ્ફોટૈઃ શોયજ્વરરુજા દાહા-
ઘ્ન્યં શ્યાવશોણિતમ્ ।

બાહ્યેતો શસ્ત્રપ્રહારવ્યાહતદન્તનલાવાગ્નુ-
હેતો । શ્યાવશોણિત કૃષ્ણવર્ણરક્તમ્ ॥

બહારના કારણોથી થયેલા ક્ષતથી
કોપ પામેલ વાયુ રક્ત તથા પિત્તને પ્રેરીને
વિસર્પ કરેછે, તે કળથી જેવા ફેણવાળો,
કાળા રક્તવાળો, અને સોભ તથા જ્વરની
વેદના અને બળતણવાળો હોય છે.

વિસર્પનાં ઉપદ્રવો.

જ્વરાતિસારૌ વમયુસ્ત્વક્ષ્માસદરણક્રમાઃ ।
અરોચકવિપાકૌ ચ વિસર્પાણામુપદ્રવાઃ ॥

જ્વર, અતિસાર, ઉલટી, આમલી તથા
માસનું ફાટવું, ગ્લાનિ, અરૂચિ, અને પાકવું
એ વિસર્પોના ઉપદ્રવો છે.

વિસર્પની સાધ્યાસાધ્યતા.

સિદ્ધયન્તિ વાતકફપિત્તકૃતા વિસર્પાઃ
સર્વાત્મક ક્ષતકૃતશ્ચ ન સિદ્ધિમેતિ । પિ-
ત્તાત્મકોઽજ્ઞનવપુશ્ચ ભવેદસાધ્યઃ કૃચ્છ્રાશ્ચ-
ર્મમસુ ભવન્તિ હિ સર્વે એવ ॥

પિત્તાત્મકોઽજ્ઞનવપુ પિત્તજ સ ચ કઞ્જલ્લવર્ણઃ ।
સર્વે એવ સાધ્યા અપિ । ઇતિ વિસર્પનિદાનમ્ ।

વાત, પિત્ત, અને કંઈના વિસર્પો સાધ્ય
છે, ત્રણે કોષના તથા ક્ષતના વિસર્પો અસાધ્ય
છે; પિત્તનો વિસર્પ કાળા રંગનો હોય તો તે
અસાધ્ય છે, અને સાધ્ય વિસર્પો ને મર્મ-
સ્થાનોમાં થયા હોય તો તેઓ કષ્ટસાધ્ય
હોય છે

વિસર્પની ચિકિત્સા

વિરેકવમનાલેપસેચનાસ્રવિપોષણૈઃ । ઉ-
પાચરેષ્યાદોષો વિસર્પાનવિદાઃશિભિઃ ॥
રાક્ષા નીલોત્પલં દારુ ચન્દનં મયુકં બલા ।
ઘૃતસીરયુતો લેપો વાતવીસર્પનાશનઃ ॥

ચન્દનમત્ર રક્ત પ્રયોજ્યમ્ ॥

કશરુશૃંગ્લાટકપચયુદ્ધૈઃ સર્ગૈર્બલૈઃ સોત્પ-
લકર્દૈર્મૈશ્ચ । વલ્લાનતૈઃ પિત્તકૃતે વિસર્પે લે-
પો વિધેયઃ સઘૃતઃ સુશીતઃ ॥ ત્રિફલાપ-
ચકોશીરસમઙ્ગાકરવીરકમ્ । નલમૂલમન-
ન્તા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પકે ॥

સમજ્ઞા લજ્જાલૂ ॥

વાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિવીસર્પણે હિતમ્ । વા-
ત શ્લેષ્મહરં કર્મ ગ્રન્થિવીસર્પણે હિતમ્ ॥ પિ-
ત્ત શ્લેષ્મપ્રશમનં હિતં કર્દમસજ્જકે । ત્રિદો-
ષજે ક્રિયાં કૂર્યાદ્વિસર્પે ત્રિતયાપહામ્ ॥
શિરીષયદ્દીનતચન્દનેલામાસીશરિદ્રાદ્રયકુષ્ઠ-
બાલૈઃ લેપો દશાઙ્ગઃ સઘૃતઃ પ્રયોજ્યો
વિસર્પકુષ્ઠજ્વરશોષહારી ॥

નત તગરમ્ । ચન્દન રક્ત ગ્રાહ્યમ્ । ઇતિ
દશાઙ્ગો લેપઃ ॥

પરિષેકઃ પ્રલેપાશ્ચ શસ્યન્તે પશ્ચવત્કલૈઃ ।
પચકોશીરમયુકૈશ્ચન્દનૈર્વા વિસર્પણે ॥ મૂનિ-
મ્બવાસાકટુકાપટોકીફલત્રયં ચન્દનનિમ્બ-

સિદ્ધઃ । વિસર્પદાહજ્વરશોયકણ્ઠવિસ્ફોટતુ-
ળ્લાવમિદ્ધત્કષાયઃ ॥ કુષ્ઠુષુ થાનિ સર્પીવિ
વ્રણેષુ વિવિધેષુ ચ । વિસર્પે તાનિ યોજ્યા-
નિ સેકાલેપન મોજનૈઃ ॥ કરજ્જસત્ત્વચ્છદ-
લાક્ષ્ણીકસ્તુશ્કર્કદુઘ્ધાનલઘુચ્ચરાજૈઃ । તૈલં નિ-
શામ્નૃચવિવૈવિર્પઠં વિસર્પવિસ્ફોટવિચર્ચિ-
કાગ્નમ્ ॥

इति कारकतैलम् ।

કુષ્ઠામયસ્ફોટમશ્ચરિકોક્તવિકિત્સયાપ્યાશુ
હરેદ્વિસર્પાન્ સર્વાન્વિપદાન્યરિશોધ્ય ધીમાન્
વ્રણક્રમેણોપચરણ્યોક્તમ્ ॥

इति विस्पर्चिकित्सा ॥

બળતરા ન થાય તેવા વિરેચનો, વમનો,
લેપનો સેચનો, અને દોહી કઢાવવાના ઉપા-
યો વિસર્પોના દોષો સમજીને કરવા.

રાસા, નીલકમળ, દેવદાર, રતાજળી,
જેઠીમધ, અને બળદાણુને વાટીને ઘી તથા
દૂધ સાથે લેપ કરવાથી વાયુથી થયેલ વિસર્પ
મટી જાય છે.

કસેલાં, શીંગોડાં, પશ્કાકાષ, ગોંદરોખડ,
શેવાળ, અને કાઢવને વાટો ઘી સાથે મેળવી
આડું લૂગડું રાખીને થંડો લેપ કરવાથી પિ-
ત્તથી થયેલ વિસર્પ મટી જાય છે.

ત્રિકુળા, પશ્કાકાષ, વાળો, રીસામણી
કલ્પેર, બરૂનાં મૂળ, અને રાતો ધમાસો,
એના લેપથી વિસર્પ કફનો હોય તો મટી
જાય છે.

વાયુ તથા પિત્તનુ વમન કરવું તે આ-
ગ્રેય વિસર્પમાં હિતકારી છે.

વાયુ તથા કફનુ શમન કરવું તે અંધિ
વિસર્પમાં હિતકારી છે.

પિત્ત તથા કફનુ શમન કરવું તે કઠ-
મક વિસર્પમાં હિતકારી છે.

ત્રિદોષના વિસર્પમાં ત્રણે દોષના શમ-
નની ક્રિયાઓ કરવી.

સરસડિયાની છાલ, જેઠીમધ, તગર,
રતાંજળી, જોળચી, જટામાસી, હળદર, કા-
રૂહળદર, કઠ, અને વાળો, જો હથેને વાટીને
ઘી સાથે લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઢ, જ્વર,
અને સોજા મટી જાય છે. આ “દશાગલેપ”
કહેવાય છે.

પચવલ્કલ, સુખડ, અથવા પશ્કાકાષ,
વાળો, અને જેઠીમધના સેચનો તથા જડા
લેપો કરવાથી વિસર્પો મટી જાય છે.

કરિયાદું, અરડુસી, કડુ, કડવા પર-
વળ, ત્રિકુળા, રતાજળી, અને લીમડાનો
કવાથ પીવાથી વિસર્પ, બળતરા, જ્વર,
સોજો, ચળ, વિરોધાટક, તરશ અને ઉલટી
મટી જાય છે.

કરંજતૈવ

કરજ, સાત્વિન, કલમરી, થોર તથા
આંકડાનું દૂધ, ભાજરો, ચિત્રક, હળદર,
વછનાગ, અને ગોમૂત્રથી પકાવેલા તેલનો
અભ્યંગ કરવાથી વિસર્પ, વિરોધાટક, અને
વિચારિકા મટી જાય છે.

સ્નાયુ(વાળા)ના અધિકાર.

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

આસ્વાસુ કૃપિતો દોષઃ શોયં કૃત્વા વિસ-
ર્પવત્ । મિષ્તૈવ તં દ્વતે તત્ર સોષ્પમાસં વિ-
શોષ્ય ચ ॥ કુર્ચાતન્તુનિર્ધં સૂચં તત્પિષ્ઠૈસ્ત-
કસત્કુજૈઃ । જનૈઃ જનૈઃ ક્ષતાદ્ યાતિ હેરા-

તત્કોપમાવહેત્ ॥ તત્પાતાન્છોયશાન્તિઃ
સ્વાત્પુનઃ સ્થાનાન્તરે ભવેત્ । સ સ્નાયુરિતિ
વિખ્યાતઃ ક્રિયોક્તાઃ વિસર્પવત્ ॥ બાહ્યો-
ર્યદિ પ્રમાદેન ત્રુટ્યતે જઙ્ગયોરપિ । સક્કોવં
સ્વસ્થતાં ચાપિ છિન્નો નૂન કરોત્યસૌ ॥

સ્નાયુરોગાનિદાનમ્ ॥

શાખાઓમાં કોપેલો દોષ વિસર્પના
જેવો સોભે કરીને તેને લેદીને ક્ષતમા ગરમ
માંસને સૂકવીને તતુમય દોષ ઉત્પન્ન કરે છે
તેને વાળો કહે છે. છાશમા વાટેલા સાથવાની
લોપરીઓ બાંધવાથી એ વાળો ધીરે ધીરે
બહાર નીકળે છે. તે કપાઈ બચતો સોભે કરે
છે અને બધી નીકળી બાક્ય તો સોભે શાંત
થઈ બાક્ય છે. આ રોગ જોડ જોડોએ મટીને
વળી બીજી જોડોએ પણ થાય છે. આની
ચિકિત્સા વિસર્પ જેવી કરવી એ વાળો બા-
હુમા કે પગની પીડીમાં પૂટી બાક્ય છે તો
હાથને ટુકો અને પગને ટુકો કરી નાંખે છે.

વાળાની ચિકિત્સા.

સ્નેહસ્વેદપ્રલેપાદિ કર્મ કુર્યાદયોચિતમ્ ।
રામઠં શીતતોચેન પીતં સ્નાયુકરોગનુત્ ॥
સ્વેદાત્સ્નાયુકમત્યુગ્રં મેકઃ કાઞ્જિકસાપિતઃ ।
તદ્વદ્વજ્જૂલજં વીજં પિષ્ટં હન્તિ પ્રલેપનાત્ ॥
ગવ્ય સર્પિસ્ત્યદ્ પીત્વાનિર્ગુણ્ડીસ્વરસં ત્ર્યદ્દમ્ ।
પિપેસ્ત્સ્નાયુકમત્યુગ્રં હન્યવદ્યં ન સંશયઃ ॥
મૂલં સુપત્વ્યા હિમચારિપિષ્ટં પાનાદિદં તન્તુ-
કરોગમુગ્રમ્ । શાન્તિં નયેત્ સ વ્રણમાશુ
પુંસા ગન્ધર્વગન્ધેન શૃતેન પીત્વા ॥

ગન્ધર્વગન્ધેન । ગન્ધર્વગન્ધોડસ્યાસ્તીતિ સ
ગન્ધર્વગન્ધઃ અશ્વગન્ધ. તેન ॥

અતિવિષમુસ્તકમાર્જી વિશ્વૌષધપિપ્પલી-
વિખીતકયઃ । ચૂર્ણમિદં તન્તુગ્રં પુંસામુષ્ણેન
વારિણા પીતમ્ ॥ શિયમૂલદલૈઃ પિષ્ટૈઃ કા-
ન્જિકેન સસૈન્ધવૈઃ । લેપનં સ્નાયુકમ્પાથેઃ
શ્મનં પરમં મતમ્ ॥ અર્હિસામૂલકલ્લેન
તોયપિષ્ટેન યત્નતઃ । લેપસમ્બન્ધનાત્તન્તુનિઃ
સરેજૈવ સંશયઃ ॥

સ્નાયુકસ્ય ચિકિત્સા ॥

આ રોગ ઉપર સ્નેહન, સ્નેહન, અને
બડા લેવો કરવા. ટાંઠા પાણીમાં વાટેલી હિ-
ગ પીવાથી વાળો મટી બાક્ય છે.

દેહકાંને કાંછમાં પકાવીને તેનો શેક
કરવાથી વાળાનુ ઉગ્ર દરદ પણ મટી બાક્ય છે.
બાવળનાં બીજો વાટીને લેપ કરવાથી
પણ વાળો મટી બાક્ય છે.

ત્રણ દિવસ સૂધી ગાયત્રી બી પીને પછી
બીજ ત્રણ દિવસ સૂધી નગોડનો રસ પી-
વાથી અત્યંત ઉગ્ર વાળાનો રોગ પણ જરૂર
મટી બાક્ય છે, તેમા સંશય નથી

કારેલીનાં મૂળને ટાંઠા પાણીમા વાટી-
ને આસોદથી પકાવેલા ધીની સાથે પીવાથી
પણ સહિત ઉગ્ર વાળાનો રોગ તુરત શાંત
થાય છે.

અતિવિષ, મોથ, ભારગી, સૂકં, પીપર,
અને બેડાનુ ચૂર્ણ બેના પાણીમાં પીવાથી મા-
ણસનો વાળો મટી બાક્ય છે.

સરગવાનાં ગુણ તથા પાનને સૈંધવ
સહિત કાંછમાં વાટીને ચોપડવાથી વાળો
અવશ્ય શાંત થઈ બાક્ય છે.

કટાળાના ગુણને પાણીમાં વાટીને તેનો
ચત્તથી લેપ કરવાથી વાળો નીકળી બાક્ય છે.
તેમાં કંઈજ સંશય નથી

વિસ્ફોટકનો અધિકાર.

વિસ્ફોટકનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ.

કદમ્બલીક્ષ્ણોળ્યવિદાહિરુક્ષસારૈરજીર્ણા-
ધ્યજ્ઞનાતપૈશ્વ । તથર્તુદોષેણ વિપર્યયેણ કુ-
પ્યન્તિ દોષાઃ પવનાદયસ્તુ ॥ ત્વચમાશ્રિય
તે રક્તં માંસાસ્થીનિ પ્રદૂષ્ય ચ । ધોરાન્
કુર્વન્તિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્ જ્વરપુરઃસરાન્ ।
ઋતુદોષેણ ઋતુદેતુકશીતોષ્ણાદીનામતિયોગેન !
વિપર્યયેણ ઋતુચિતાહારવિહારવૈપરીચેન । ત્વચમા-
શ્રિય ત્વાચિ વિસ્ફોટાન્ કુર્વન્તીત્યર્થ । જ્વર-
પુરઃસરાન્ જ્વરપૂર્વાન્ ॥

કડવા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ક્ષિપ્ત, વિદાહી
રૂક્ષ, અને ખારા પદાર્થોથી, તથા અલુર્બુધી,
તડકો તથા ઋતુના અતિયોગથી અહાર-
વિહારના વિપરીતપણથી, વાયુ આદિ દોષો
કોપ પામે છે તેથી તેઓ ત્વચામાં રહીને મા-
સ, રક્ત, અને હાડકાંને દૂષિત કરીને સર્વ
બ્વરો સહિત ધોર વિસ્ફોટકો ઉત્પન્ન કરે છે.

વિસ્ફોટકનું સામાન્ય રૂપ.

અશિદ્ધા ઇવ સ્ફોટાઃ સજ્વરા રક્તપિત્ત-
જાઃ । કચિત્સર્વત્ર ચ દેહે વિસ્ફોટા इति
તે સ્મૃતાઃ ॥

રક્તપિત્તજાઃ । एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्त-
पित्तयो' प्रधानकारणत्वम् । यथा श्लेष्मु वातस्य'
तथा वातानुगतितपि बोद्धव्या । तथा च भोज.-
'यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वाचि । अग्नि-
दग्धनिभान्સ્ફોટાન્ कुलतઃ सर्वदेहगान्' ॥

રક્ત અને પિત્તથી અગ્નિથી બળેલાના
બેવા ફાટાઓ બ્વરો સહિત થાય છે. કોષ-

વાર તે ફાટાઓ આખા શરીર ઉપર પથ
થાય છે. જેમ સજ્જા પ્રકારનાં શૂષ્કોમાં
વાયુની પ્રાધાન્યતા હોય છે તેમ સજ્જા
પ્રકારનાં વિસ્ફોટકોમાં રૂધિર તથા પિત્તની
પ્રાધાન્યતા છે. વળી બોળ કહે છે કે-રૂધિર
અને પિત્તને વાયુનો સંબંધ થાય છે, ત્યારે
શરીરના બેક અગ્નિ અથવા આખા શરી-
રની આમલીમાં અગ્નિથી દાગેલાના બેવા
ફાટા ઉઠી આવે છે.

વાયુના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ

શિરોરુક્શલમુષિર્ધ્વ જ્વરતુદર્પર્વમેદનમ્ ।
સકૃજ્ઞવર્ણતા ચેતિ વાતવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥
શૂલં તોદરૂપમ્ ॥

માથું દુઃખતું, લોઢાયા બેવી પીડા, બ્વર,
તરશ, સાંધાનું લેદાવું, અને કાળા વર્ણના
ફાટા, એ વાયુના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ છે.

પિત્તના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

જ્વરદાહરુજાપાકસાંવતૃજ્ઞાસમન્વિતમ્ ।
પીતલોહિતવર્ણં ચ પિત્તવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥
બ્વર, દાહ, વેદના, પાક, સાવ, તરશ
સહિત પીળા રાતા રંગના ફાટા થાય, એ
પિત્તનું લક્ષણ છે.

કફના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ

ઊર્ધ્વોચકજાઘ્યાનિ કખ્ધૂકાઠિન્યપાણ્ડુ
તાઃ । યસિમ્નરુક્ ચિરાત્ પાકઃ સ વિ-
સ્ફોટઃ કફાત્મકઃ ॥ જાઘ્ય જઢત્વમજ્ઞાનામ્ ॥
ઉલટી, અરૂચિ, અગેાની બડતા, ચળ,
કઠણતા, પાડુતા, વેદના ન થવી, અને લાંબે
કાળે પાકડું, એ કફના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ છે
કફ તથા પિત્તના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ
કખ્ધૂદાહો જ્વરચ્છદિરેતૈશ્ચ કફપૌષિકઃ ॥

ચળ, દાહ, જ્વર, ઉલટી, એ કફપિત્તના વિસ્ફોટકથી થાય છે.

વાત તથા પિત્તના વિસ્ફોટનું લક્ષણ.

વાતપિત્તકૃતો યસ્તુ તત્ર સ્યાચીવ્રવેદના ॥
વાતપિત્તનો હોય તો વેદના બહુ થાય છે.

વાત તથા કફના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ
કળ્દૃષ્ટૈમિસગુહમિર્જાનીયાત્કવવાતિ-
કમ્ ॥

ચળ, કળાશ, અંગોની જડતા, અને ભારે પછુ, એ વાત તથા કફથી થાય છે.

સાંનિપાતિક વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

મધ્યે નિન્નોજતાન્તશ્ચ કઠિનઃ સ્વલ્પપાક-
વાન્ । દાહરાગવૃષામોહછર્દિમૂર્છાશ્વજ્વ-
રાઃ । મલાપો વેપથુર્મૂર્છા સોડસાધ્યશ્ચ
ત્રિદોષજઃ ॥

મોહો વિપરીત જ્ઞાનમ્ । મૂર્છા સર્વથા જ્ઞાન-
શૂન્યતા ॥

મધ્યમાં નમોલે, અતમાં ઊંચાઇવાળો,
કંઠણ; થોડા પાકવાળો, દાહ, રતાશ, તૃષ્ણા,
મોહ, ઉલટી, મૂર્છાશુક્ર, એવો ત્રણે દોષોનો
વિસ્ફોટક અસાધ્ય છે

રક્તના વિસ્ફોટકનું લક્ષણ.

વેદિતવ્યાશ્ચ રક્તેન પૈત્તિકેન ચ હેતુના ।
ગુઝાફલસમારક્તા રક્તસાવા વિદાહિનઃ ॥
ન તે સિદ્ધિં સમાયાન્તિ સિદ્ધૈર્યોગિશ્ચતૈરપિ ।

પૈત્તિકેન હેતુના પિત્તસ્ય હેતુના કદાદિના રક્ત-
પિત્તસ્ય તુલ્યત્વાત્ સિદ્ધૈર્યોગિશ્ચતૈરપિ તે સિદ્ધિં ન
સમાયાન્તિ ॥

પિત્ત જેથી કોપ થાય છે તેજ કાશ-

થોથી રક્ત પછુ કોપ પામે છે. એ રક્તના
વિસ્ફોટકો ચથોડી જેવા રાતા, રાતા આવ-
વાળા, અને દાહ કરનારા છે. આ વિસ્ફોટક
સિદ્ધા કે સેંકડા થોળીઓથી પછુ મટતા નથી
વિસ્ફોટકના બેદો.

एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवे-
द्यम् । तस्मिन्नन्तर्यथा त्रीणां ज्वरयुक्ताभि-
जायते ॥ यस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं न वात-
स्य बहिर्गतिः । तत्र वातिकविस्फोटक्रिया
कार्या विज्ञानता ॥

ઉપર કહ્યા તે આઠ પ્રકારના વિસ્ફોટકો
બહારના છે, નવમો અંદર પછુ થાય છે, તેથી
અંદર ત્રીજ વ્યથા અને સાથે જ્વર પછુ હોય
છે. એ વિસ્ફોટક એ બહાર નીકળે તોજ
સ્વસ્થતા થાય છે, પછુ વખતે તે બહાર
નથી નીકળતો તો તેની ચિકિત્સા સમજી વેલે
વાયુના વિસ્ફોટકના જેવી કરવી

વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો.

તૃષ્ણાસમાંસંકોચદાહિકામદજ્વરાઃ ॥
વિસર્પમર્મસંરોધાસ્તેષામુક્તા ઉપદ્રવાઃ ॥

માસકોચ' માસસ્ય શટિતત્વમ્ । મર્મસરોધો
મર્મવ્યથા ॥

હિકા શ્વાસોડ્ધચિત્તૃષ્ણા સાન્ન્યર્દા દૂ-
દિ વ્યથા । વિસર્પજ્વરહૃણાસા વિસ્ફોટા-
નામુપદ્રવાઃ ॥

તૃષ્ણા, શ્વાસ, માસનો સંકોચ, દાહ,
હેંકડી, મદ, જ્વર, વિસર્પ, મર્મસરોધો, એ
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો છે બીજા કેટલાક કહે
છે કે-હેંકડી, શ્વાસ, અરૂચિ, તરશ, અંગમા
મરડાટ, હૃદયમા પીડા, વિસર્પ, જ્વર, અને
શોળ, એ વિસ્ફોટકોના ઉપદ્રવો છે.

વિસ્ફોટકની સાધ્યાસાધ્યતા.

एकदोषोत्पत्तयः साध्यः कृच्छ्रसाध्योद्वि-
दोषजः । सर्वं रूपान्वितो घोरो त्वसाध्यो-
भूर्युपद्रवः ॥ विस्फोटनिदानम् ॥

એક એક દોષથી થયેલા વિસ્ફોટક
સાધ્ય છે, બે બે દોષનો કદ્દસાધ્ય છે, અને
ત્રણે દોષોનો વિસ્ફોટક કદ્દા ઉપદ્રવોવાળો
અને ઘોર એવો અસાધ્ય છે.

વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા.

विस्फोटे लङ्घनं कार्यं वपनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषबलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥
जीर्णशालिपत्रा मुद्रा मसूराश्वादकी तथा । ए-
तान्पञ्चानि विस्फोटे हितानि मुनयोऽब्रुवन् ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ रात्रौ च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
गुडूची घान्यकं मुस्तमेषा काय पिषेन्नरः ॥
विस्फोटोत्थाशयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ।
द्राक्षाकाश्मर्यस्त्र जूरपटोलारिष्टवासकैः ॥ कटु-
कालाजदुःस्पर्शैः सितायुक्तं तु वैचिके ।
शूनम्बसवचावासा त्रिफलेन्द्रजवत्सकैः ॥
पिचुमर्दपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक्नूतम् ।
किराततित्तकारिष्टयष्ट्याहाम्बुदवासकैः ॥
पटोलपर्पटोशीरत्रिफलाकौटमान्वितैः । कथि-
तैर्द्वादशाङ्गं तु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ वि-
स्फोटन्याभिनाशाय तण्डुलाम्मुग्रयोजितैः ।
बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विज्ञानता ॥
छिन्ना पटोलभूनम्बवासकारिष्टपर्पटैः ।
खदिरान्दयुतैः काथो हन्ति विस्फोटकज्वर-
म् ॥ चन्दनं नागपुष्पं च सारिवा तण्डुली-
यकम् । शिरीषबल्कलं जातिलेपः स्याद्वाह-
नाशनः ॥ उत्पलं चन्दनं लोघ्रमुशीरं सारि-

वाहयम् । जलपिष्टेन लेपेन स्फोटदाहार्ति-
नाशनम् ॥ पुत्रजीवस्य मज्जनं जले पिष्ट्वा
मलेपयेत् । कालस्फोटं विस्फोटं सद्यो हन्ति
सवेदनम् ॥ कसप्रन्थि गलप्रन्थि कर्णप्रन्थि
च नाशयेत् । हन्याच्च स्फोटकं ताघं पुत्र-
जीवो विलेपितः ॥

इति विस्फोटस्य चिकित्सा ।

વિસ્ફોટકમાં લંઘન અને વપન કરી
પથ્ય લેવાનું આપવું, અને દોષનું બળ જો-
ધને યોગ્ય વિરેચન દેવું તે હિતકારી છે.

જૂના રાત્રી ઝોખા, જવ, મગ, મસૂર,
અને તુવેર એ અનાજ વિસ્ફોટકવાળાને
હિતકારી છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

મૂર્દાપંચમૂલ, લઘુપંચમૂલ, રાત્રા,
દારૂકળદર, ગળો, વાળો, રાત્રો ધમાસો,
ધાણુ, અને ઝોથનો કવાથ પીવાથી વાયુના
વિસ્ફોટકોનો તુરત નાશ થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ, સીવણ, ખંભૂર, પરવળ, લીમડો,
અરડુસી, કટુ, શાળની ખાણી, અને ધમા-
સાનો કવાથ શાકર નાંખીને પીવાથી પિત્તના
વિસ્ફોટકો મટી જાય છે.

કરિયાતું, જવ, અરડુસી, ત્રિક્ષ્ણા, ઇંદ્ર-
જવ, ધોળા ઇંદ્રજવ, લીમડો અને કડવા
પરવળનો કવાથ મધ નાંખીને પીવાથી કફના
વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

દ્વાદશાંગ કવાથ

કરિયાતું, લીમડો, બેટીમધ, મોથ,
અરડુસી, કડવાં પરવળ, ખંડસલિદો, વાળો,
ત્રિક્ષ્ણા, અને ઇંદ્રજવ, એ બાર વાનાં
કવાથ પીવાથી સર્વ પ્રકારના વિસ્ફોટકોનો
નાશ થઈ જાય છે.

ઇંદ્રજવનાં ઘીએને ઝોખાના ધોવશમણુમા
વાટીને લેપ કરવાથી વિસ્ફોટક નાશ પામે છે.

ગળો, કડવા પરવળ, કરિય ઠું, અર-
ડૂસી, હીનડો, ખડસલિયો, ખેર, અને મો-
થના કગાથ પીવાથી વિસ્ફોટકનો જ્વર મટી
જાય છે.

રતાંજળી, નાગકેશર, ઉપલસરી, તા-
દળો, સરસડિયાની છાલ, અને ચંખેલીનો
લેપ કરવાથી વિસ્ફોટકની બળતરા મટી
જાય છે.

કમળ, રતાંજળી, લોહર, વાળો, અને
બે બતની ઉપલસરીને પાણીમાં વાટીને
લેપ કરવાથી વિસ્ફોટકનો ઢાઢ નાશ પામે છે.

જીયાપોતાના ગર્ભને પાણીમાં વાટીને
તેનો લેપ કરવાથી કાળા ફોછા, તથા તેમની
વેદના તુરત નાશ પામે છે. જીયાપોતાના
લેપથી કાખની ગાઠ, ગળાની ગાઠ, કાનની
ગાઠ, અને રાતા ફોછા તુરત મટી જાય છે.

ફિરંગ રોગનો અધિકાર.

ફિરંગ નામનું કારણ

ફિરંગસંજ્ઞકે દેશે બાહુલ્યેનૈવ યજ્ઞેવત ।
તસ્માત્ ફિરંગ્ગ્મ્ ઇત્યુક્તો વ્યાધિર્વ્યાધિવિ-
શારદૈઃ ॥

ફિરંગ નામના દેશમાં બહુ ભાગે
થતો હોવાથી વ્યાધિ ભણનારા કુશળ વૈદ્યોએ
એ રોગને ફિરંગ કહેલો છે.

ફિરંગનું દૂરનું નિદાન.

ગન્ધરોગઃ ફિરંગોઽયં જાયતે દેહિનાં ધ્રુ-
વમ્ । ફિરંગિનોઽન્કસંસર્ગાત્ ફિરંગ્ગિણ્યાઃ
પ્રસન્નતઃ ॥ વ્યાધિરાગન્તુજો શ્વેપદોષાણા-
મત્ર સંક્રમઃ । મહેત્તલ્લસયેત્તેષાં લક્ષણૈ-
ર્ભિપ્રજાં વરઃ ॥

ફિરંગિણ્યા પ્રસન્નત ઇતિ વિશેષાર્થમ્ ।

ફિરંગી લોકોના સસર્ગથી તથા તેમની
સાથેના પ્રસંગથી માણસને ગ્રસ્તવાળો ફિરંગ
રોગ થાય છે આ વ્યાધિ આગતુક છે, તેમાં
દોષોનો સળધ પછીથી થાય છે ઉત્તમ વૈદ્યે
દોષનું લક્ષણ જાણખી લેવું.

ફિરંગનું સ્વરૂપ.

ફિરંગાસ્ત્રિવિધો જ્વેયો વાઙ્મ આખ્યન્તરસ્ત-
યા । ચહિરન્તર્ભવશ્ચાપિ તેષાં લિજ્જાનિ ચ
બ્રુવે ॥ તત્ર વાઙ્મઃ ફિરંગ્ગ્મ્ સ્યાદ્વિસ્ફોટસ-
દ્દશોઽલ્પરુક્ । સ્ફુટિતો વ્રણવદ્દેઘૈઃ સુત્ત-
સાઘ્યોઽપિ સ સ્મૃતઃ સન્ધિષ્વાખ્યન્તરઃ સ
સ્યાદામવાત ઇવ વ્યથામ્ । શોથં ચ જન-
યેદેષ કષ્ટસાઘ્યો બ્રુવૈઃ સ્મૃતઃ ॥

ફિરંગરોગ ત્રણ પ્રકારનો છે, બાહ્ય,
ફિરંગ વિસ્ફોટક જેવો અને થોડી પીડા વાળો
થાય છે, તથા તે ત્રણની પેઠે ફૂટે છે. વૈદ્યોએ
તેને સાઘ્ય ગણેલો છે આખ્યન્તર ફિરંગ
સાધાઓમાં થાય છે, તેમાં આમવાતના જેવી
પીડા થાય છે, તેમાં સોજો થાય છે, અને
વિક્કાનોએ તેને કષ્ટસાઘ્ય કહેલો છે, બાહ્ય-
ખ્યન્તર ફિરંગમાં આ બંને લક્ષણો એકઠાં
હોય છે.

ફિરંગના ઉપદ્રવો.

કાર્ચ્યં ચલસયો નાસામજ્જો વહેશ્વ મ-
ન્દતા । અસ્થિશોષોઽસ્થિચક્રત્વં ફિરંગોપ-
દ્રવા અપી ॥

કૃશતા, બળનો ક્ષય, નાકનું ખેંચી જવું,
અગ્નિનીમહતા, અને હાડકાઓનું શોષણ
તથા વાર્કાં વળી જવું, એ ફિરંગના ઉપદ્રવો છે.

ફિરંગી સાધ્યાસાધ્યતા

વહિર્ભવો ભવેત્ સાધ્યો નર્વીનો નિરુપદ્ર-
વઃ । આધ્યન્તરસ્તુ કઠેન માધ્યઃ સ્યાદય-
મામયઃ ॥ વહિરન્તર્ભવશ્ચાપિ ક્ષીણસ્યોપદ્રવૈ-
ર્યુતઃ । વ્યાપ્તો વ્યાધિરસાધ્યોઽયમિત્યાહુર્મુ-
નયઃ પુરા ॥ ફિરંગીનિદાનમ્ ॥

નવો થયેલો તથા ઉપદ્રવો વગરનો
બાહ્યકિરગ સાધ્ય છે. આધ્યન્તર ફિરંગી
પીડાવાળો અને કષ્ટસાધ્ય છે, ઉપદ્રવો સ-
હિત નબળા માણસને થયેલ વ્યાધિ પીડા-
વાળો બાહ્યકિરગ ફિરંગીના પૂર્વના અનિ-
ચ્છાએ અસાધ્ય કહેલો છે

ફિરંગી અકિત્સા

ફિરંગીસંજ્ઞકં રોગં રસઃકર્પુરસંજ્ઞકઃ ।
અવશ્ય નાશયેદેતદુચુઃ પૂર્વચિકિત્સકાઃ ॥
લિલ્પ્યતે રસકર્પૂરપ્રાશને વિધિરુત્તમઃ । અ-
જ્ઞેન વિધિના શ્વાદેન્મુલે શોથં ન વિન્દતિ ॥
ગોતુમચૂર્ણં સન્નીય વિદધ્યાત્ સૂક્ષ્મકૂપિકા-
મ્ ॥ તન્મધ્યે નિઃશ્પિપ્ત્વૂતં ચતુર્ગુણ મિતં
મિષકુ ॥ તતસ્તુ ગુટિકાં કુર્યોઽથા ન
દૃશ્યતે વહિઃ । સૂક્ષ્મચૂર્ણે લવણસ્ય તા વટી-
મવધૂલયેત્ ॥ દન્તસ્પર્શો યથા ન સ્યાત્
તથા તામમ્મસા ગિલેત્ ॥ તામ્બૂલં મક્ષયે-
ત્પશ્ચાચ્છાકામ્લલવણાંસ્યજેત્ ॥ શ્રમમાત-
પમધ્વાનં વિશેષાત્ સ્ત્રીનિવેષણમ્ ॥

इति रसकर्पूरस्य ॥

પારદદૃઢમાનઃ સ્યાત્ સ્વાદિરદૃઢસંમિતઃ ।
આકારકરમશ્ચાપિ ગ્રાહ્યદૃઢ્યોન્મિતઃ ॥
દૃઢત્રયોન્મિતં ક્ષૌદ્ર સર્વે સર્વે વિનિશ્ચિ-

પેત્ ॥ સંમર્થ તસ્ય સર્વસ્ય કુર્યોત્ સમ્પવ-
ટીમિષકુ ॥ સ રોગી મક્ષયેત્યાતરેકૈકામ
મ્બુના વટીમ્ ॥ વર્જયેદમ્લલવણં ફિરંગી
સ્તસ્ય નશ્યતિ ॥ સતશાલિવટી ॥

પારદઃ કર્ષમાત્રઃ સ્યાત્તાવાનેવ હિ ગન્ધ-
કઃ । તળુલાશ્ચાક્ષમાત્રાઃ સ્યુરેવા કુર્વાતિ
કજ્જલીમ્ ॥ તસ્યાઃ સપ્ત વટીઃ કુર્યોત્તા-
મિર્મૂમં પ્રયોજયેત્ ॥ દિનાનિ સપ્ત તેન સ્યાત્
ફિરંગીનાંતો ન સંશયઃ ॥ ધૂમપ્રયોગઃ ॥

પીતપુષ્પવલાપત્રસૈષ્ટક્રમિતં રસમ્ ॥ હ-
સ્તાભ્યા મર્દયેત્તાવઘાવત્ સૂતો ન દૃશ્યતે ॥
તતઃ સંસ્વેદયેદ્દસ્તાવેવં વાસરસમ્પકમ્ ॥ સજે-
લ્લવણમમ્લં ચ ફિરંગીસ્તસ્ય નશ્યતિ ॥ ચૂર્ણ-
યેન્નિમ્વપત્રાણિ પથ્યાનિમ્બાષ્ટમાંશિકા ।
ધાત્રી ચ તાવતીરાત્રી નિમ્બષોડશ્માશિકા ॥
શાળમાનમિદં ચૂર્ણમશ્રીયાદમ્મસા સહ ।
ફિરંગી નાશયત્યેવ શાક્ષમાધ્યન્તરં તથા ॥
ચોપવીનીમ્બં ચૂર્ણં શાળમાનં સમાશિકમ્ ॥
ફિરંગીયાધિનાશાય મક્ષયેલ્લવણ ત્યજેત્ ॥
લવણં યદિ વા ત્યક્તુ ન શક્નોતિ યદા જન-
સૈન્ધવં સ હિ શુક્તીત મથુર પરમં હિતમ્ ॥
પારદઃ કર્ષમાત્રઃ સ્યાત્ તાવન્માત્રં તુ ગન્ધક-
મ્ ॥ તાવન્માત્રસ્તુ સ્વાદિરસ્તેષા કુર્યોત્ તુ કજ્જ-
લીમ્ ॥ રજનીકેશરં ત્રુચ્ચૌ જીરગુમં યવા-
નિકા । ચન્દનદ્વિતયં કૃષ્ણા વાસી માસી
ચ પત્રકમ્ ॥ અર્ધકર્ષમિતં સર્વં ચૂર્ણયિત્વા
ચ નિઃશ્પિપ્ત્ ॥ તત્સર્વં મધુસર્પિષ્યા દ્વિપ-
લાભ્યાં પૃથક્ પૃથક્ ॥ મર્દયેદથ તત્સા-
દેદર્ષકર્ષમિતં નરઃ । વ્રણઃ ફિરંગીરોગોત્થ-

સ્તસ્યાવશ્યં વિનયયતિ ॥ અત્યોડપિ ચિ-
રજાતોડપિ પ્રશામ્યતિ મહાવ્રણઃ । एतद्भ-
क्षयतः शोषो मुखस्यान्तर्न जायते ॥ व-
र्जयेदत्र लवणमेकविंशति वासरान् ॥

फिरङ्गस्य चिकित्सा ॥

ફિરંગરોગ રસકપૂર ખાવાથી અવશ્ય
મટી જાય છે, એમ પૂર્વનાવૈદ્યોએ કહેલું છે.
રસકપૂર ખાવાનો ઉત્તમનિધિ એવો છે કે-
તે પ્રમાણે ખાવામાં આવે તો મુખમાં
સોજો ન થાય. ઘઉંના લોટની પાણીમાં કણક
બાંધીને તેની કુલ્લી કરીને તેમાં ચાર રતિ-
ભાર રસકપૂર ભરી કુલ્લી ગોળ કરી બધ
કરી દેવી પછી તે ગોળીને લવણના ચૂર્ણમાં
ખરડીને દાતને ન અડે એવી રીતે પાણીથી
ગળી જવી, ઉપર નાગરવેલનું પાન ખાવું
રસકપૂર ખાનારાએ શાકો, ખાંડ, ખાટું,
શ્રમ, તડકો, પથ, અને મૈથુન એનો ત્યાગ
કરવો ભેદયે

सप्तशालि पट्टी.

પા તોલો પારો, પા તોલો કાથો,
અરધો તોલો અકલકરો, અને પોણો તોલો
મધ, એ સર્વને મર્દન કરીને વૈદ્યે તેની સાત
ગોળીઓ કરવી. એક એક ગોળી સવારમાં
પાણીથી ખાવી, તથા ખાટું ખાટું ન ખવાય
તો ફિરંગરોગ મટી જાય છે

એક એક તોલો પારો, ગધક, અને
ચોખાની કળજલી કરીને તેની સાત ગોળી
બનાવીને સાત દિવસ સુધી તેનો ધુમાડો
પીવાથી ફિરંગરોગ મટી જાય છે. એમાં
સશય નથી

પા તોલો પારોને પીળા ફૂલવાળી
બહાના પાનના રસમાં પારો અદૃશ્ય થાય

ત્યા સુધી હાથવતે ચોળીને પછી અને
હાથોને અગ્નિમાં શેકવા આમ સાત દિવસ
સુધી કરવાથી, તથા ખટાઇ, ખારાશ છોડી
દેવાથી ફિરંગરોગનો નાશ થઈ જાય છે.

લીમડાના પાનના ચૂર્ણમાં તેથી આઠમે
ભાગે હરડેનું ચૂર્ણ, આઠમે ભાગે આમળાનું
ચૂર્ણ, તથા સોળમે ભાગે હળદરનું ચૂર્ણ
નાખીને, તે ચૂર્ણ નિત્ય પા તોલો જેટલું
પાણીમાં ખાવાથી બહારનો તથા અદરનો
ફિરંગ રોગ મટી જાય છે

પા તોલો ચોપચીનીનું ચૂર્ણ મધમાં
ચાટવાથી, તથા લવણ નહિ ખાવાથી, ફિર
ંગનો નાશ થઈ જાય છે લવણ વગર નજ
આલે તો શૈષવ આવો, કેમકે તે સ્વાદિષ્ટ
તથા બહુ હિતકારી છે

એક એક તોલોભાર પારો, ગધક, અને
કાથાની કળજલી કરીને તેમાં હળદર, નાગ-
કેશર, ઝીણી એળચી, જાડી એળચી, છૂંટ,
શાહછૂંટ, અજમે, ચદન, રતાજળી, પીપર,
વશલોચન, જટામાંસી, અને તમાલપત્રનું
ચૂર્ણ અરધો તોલો મેળવવું. પછી એ સર્વને
આઠ તોલો મધમાં ખૂબ વાટીને પછી આઠ
તોલો ઘીમાં વાટવું, પછી તેમાંથી અરધો
અરધો તોલો ખાવાથી ફિરંગના ત્રણે જરૂર
મટા જાય છે. લાખા કાળથી થયેલાં બીજા
પ્રકારના ત્રણે પણ આથી મટી જાય છે આ
દવા ખાનારને મુખમાં સોજો થતો નથી આ
ઐશવધ એકવીસ દિવસ ખાવું અને ત્યાં
સુધી લણનો ત્યાગ કરવો

भसूरिकाना अधिकार.

भसूरिकानुं निदान.

कटुस्लक्ष्णसारविरुद्धाध्यसनाच्चनैः ।

દુષ્ટનિષ્ણાવશાકાયૈઃ પ્રદુષ્ટપવનોદકૈઃ ॥ ક-
રગ્રહેક્ષણાઞ્ચાપિ દેશે દોષસમુદ્રવાઃ । જાય-
ન્તે હિ શરીરેઽસ્મિન્ દુષ્ટસ્તેન સગતાઃ ॥
મસૂરાકૃતિસંસ્થાનાઃ પિઠકાઃ સામસૂરીકા ।

ધારો યવક્ષારાદિ । વિકૃદ્ધાશનૈ કટુમ્લાદિવિકૃ-
દ્ધાનાશનૈ । અથચ અધ્યશનાક્ષનમ્ અધિકમશન-
મધ્યશનમ્ । દુષ્ટનિષ્ણાવશાકાયે દુષ્ટૈર્નિષ્ણાવશા-
કમ આદ્યશન્દાન્મચ્ચાલુકાદિ તૈ । પ્રદુષ્ટપવનો-
દકૈ સવિષકુલુમાદિસર્ગાત્ । કુદ્ગ્રહેક્ષણાઞ્ચાપિ
દેશેદેશે કૂરમહા રાહુશનૈશ્વરાદયસ્તેષામીક્ષણાદદૃષ્ટે ।
યસ્મિન્ દેશે કૂરમહદ્દષ્ટિસ્તત્રાપિ મસૂરિકોત્પત્તિરિ-
ત્યર્થઃ । મસૂરાકૃતિસંસ્થાન મસૂરસ્ય યા આકૃતિ-
સ્તદ્વત્સંસ્થાનમાકૃતિર્યાસા તા ॥

વિરૂદ્ધ એવા કંકવા, ખાટા, ખારા,
અતિશોભનોથી, અતિક્ષારથી ખગડેલા વાલ
વગેરે શાકોથી, ખરાબ યવન તથા પાણીથી,
અને જે જે દેશે ઉપર કૂરગ્રહોની દૃષ્ટિ પડેલી
હોય તે તે દેશમાં પણ દોષો ઉત્પન્ન થઈને
આ શરીરની અંદર દુષ્ટ રક્તમાં મળીને
મસૂર જેવા આકારની ફેલીઓ કરે છે, તેને
મસૂરિકા કહે છે

મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ

તાસા પૂર્વ જ્વરઃ કણ્ઠદૂર્ગાત્રમઙ્ગોઽરતિ-
ર્ધ્રમઃ । સ્વાચિ ક્ષોયઃ સર્વવર્ણો નેત્રરાગ-
સ્તથૈવ ચ ॥

મસૂરિકા થવાની હોય તે પહેલાં જ્વર
ચળ, આત્મભગ, અલ્પબળ, ભ્રમ, વિવર્ણતા
સહિત આમંત્રીમાં સોળે, અને નેત્રોમાં
રતાશ થાય છે.

વાતિક મસૂરિકાનું લક્ષણ.

સ્ફોટાઃ કૃષ્ણારુણા રુક્ષાસ્તીવ્રવેદનયા-

ન્વિતાઃ । કઠિનાશિરપાકાશ્ચ ભવન્ત્યનિ-
લસમ્ભવાઃ ॥

વાયુની મસૂરિકાના ફેલીઓ કાળા,
રાતા, રૂક્ષ, તીવ્ર વેદનાવાળા, કઠણુ, અને
લાળે મળે પાકનારા થાય છે

પિત્તની મસૂરિકાનું લક્ષણ.

સન્ધ્યસ્થિપર્વણા ભેદઃ કાસઃ કમ્પોઽર-
તિર્ધ્રમઃ । શોષસ્તાલ્વોઘ્નિજ્ઞાના તુષ્ણા
ચારુચિસંયુતા ॥ રક્તાઃ પીતાઃ શ્વિતાઃસ્ફો-
ટાઃ સદાહાસ્તીવ્રવેદનાઃ ભવન્ત્યચિરપા
કાશ્ચ પિત્તકોપસમુદ્રવાઃ ॥

પર્વો, અસ્થિઓ, તથા સાધાઓમાં
તુટ, ઉધરસ, કષ, અલ્પબળ, ભ્રમ, તાળવું,
હોઠ, અને જીભમાં શોષ, તરસ અને અરૂચિ,
અને રાત્રી, પીળી, શીતળ, ફાહ તથા તીવ્ર
વેદનાવાળી, અને તુરંત પાકનારી ફેલીઓ,
એ પિત્તથી થાય છે.

રક્ત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

વિદ્ભેદશાત્રપર્દશ્ચ દાહતુષ્ણાચિસ્રતા ।
મુલપાકોઽક્ષિપાકશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુદારુણઃ ॥
રક્તજાર્યા ભવન્સેતે વિકારાઃ પિત્તલક્ષણાઃ ॥

વિદ્ભાને ભેદ, અગબળ, ફાહ તરસ,
અરૂચિ, મુખ અને નેત્રોને પાક, અને તીવ્ર
અતિદાહણુ જ્વર, આપિત્તના લક્ષણના
વિકારો રક્તની મસૂરિકામાં થાય છે

કફની મસૂરિકાનું લક્ષણ

શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધા ઘૃષ્ઠં સ્થૂલાઃ કણ્ઠરા મન્દ-
વેદના । મસૂરિકાઃ ક્ષ્ણોદ્ધુતાશિરપાકાઃ
પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ધોળી, ચીકણી, અત્યંત બડી, ચળ-

વાળી, અને મદ વેદનાવાળી મસૂરિકા કંકની છે, અને તે લાળે કાળે પાકે છે

ત્રિદોષની મસૂરિકાનું લક્ષણ.

નીલાશ્વિપિટવિસ્તીર્ણા મધ્યે નિન્ના મહારજઃ । પૂતિલાવાશિરાત્પાકાઃ મમૂતાઃ સર્વદોષજાઃ ॥

નીલી, ચપટી, વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાથી નમેલી, બહુ પીડાવાળી, માસના આવવાળી, અને લાળે કાળે પાકનારી મસૂરિકા ત્રણે દોષની બાબતથી

રસગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

મસૂરિકાસ્ત્વચં પ્રાપ્તાસ્તોયજુહુદસન્નિભાઃ । સ્વલ્પદોષાઃ પ્રજાયન્તે મિન્નાસ્તોયં ભવન્તિ ચ ॥ ત્વચ પ્રાપ્તા । ત્વકૂશન્દેનાત્ર રસ ઉચ્ચતે રસાશ્રયત્વાત્ ॥

રસમાં રહેલી મસૂરિકા પાણીના પર પોતા જેવી, અલ્પદોષવાળી, અને અદરથી પાણીને અવનારી હોય છે.

રક્તગત મસૂરિકાનું લક્ષણ

રક્તસ્યા હોદિતાકારાઃ શ્રીઘ્રપાકાસ્તનુત્વચઃ । સાધ્યા નાત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ મિન્ના રક્ત સ્તવન્તિ ચ ॥

સાધ્યા રક્તસ્યા હત્યર્થઃ । નાત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ અત્યર્થ દુષ્ટશોણિતાઃ પુનર્ન સાધ્યા કિન્તુ કષ્ટસાધ્યા ॥

રક્તમાં રહેલી મસૂરિકા લોહીના રંગ જેવી, તુરત પાકનારી, પાતળી આમડીવાળી, લેદાયાથી રક્તને આવ કરનારી છે, તેમાં બે રક્ત અત્યંત દૂષિત થયું ન હોય તો તે સાધ્ય છે.

માંસગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

માંસસ્યાઃ કઠિનાઃ સ્નિગ્ધાશિરપાકાસ્તનુત્વચઃ । ગાત્રશૂલાડનિશં કણ્ઠમૂર્છાદાહતૃષાન્વિતાઃ ॥

માંસમાં રહેલી મસૂરિકા કઠણ, સ્નિગ્ધ, મોડી પાકનારી, પાતળી ત્વચાવાળી, ગાત્રોમાં શૂળ તથા નિરંતર ચળવાળી, અને મૂર્છા તથા દાહ અને તૃષા કરનારી હોય છે.

મેદોગત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

મેદોજા મળ્દલાકારા મૃદવઃ કિન્નિદુષ્ક્રતાઃ । ઘોરજ્વરપરીતાશ્ચ સ્થૂલાઃ સ્નિગ્ધાઃ સવેદનાઃ ॥ સંમોહાઃ રતિસન્તાપાઃ કથિદાભ્યો વિનિસ્તરેત્ ॥

મેદમાં રહેલી મસૂરિકા મળ્દળના આકારની, કોમળ, કઠક ઉચી, ઘોર જ્વરવાળી, સ્થૂળ, સ્નિગ્ધ, વેદનાવાળી, સંમોહ તથા અશ્વગમે કરનારી, અને સતાપ આપનારી હોય છે, તેથી કોષકંજ બની શકે છે અરિથ મળ્દળગત મસૂરિકાનાં લક્ષણ.

શુદ્ધા ગાત્રસમા રક્ષાશ્વિપિટાઃ કિન્નિદુષ્ક્રતાઃ । મજ્જોત્પા મૃશસંમોહા વેદનારતિ સંયુતાઃ ॥ ઞ્રમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ । છિન્દન્તિ મર્મધામાનિ મામાનાશ્ચ હરંતિ ચ ॥

ગાત્રસમા ગાત્રતુલ્યવર્ણી । ચિપિટા ચિપિટાકારા । મજ્જાપ્રહણેનાસ્થોડપિ પ્રહણ તદાધારત્વાત્ । અત એવાપ્રે ‘અમરેણેવ વિદ્વાનિ કુર્વન્ત્યસ્થીનિ સર્વતઃ’ इति ॥ મર્મધામાનિ મર્મસ્થાનાનિ ।

શુદ્ધ, ગાત્રજેવા વર્ણુવાળી, રૂક્ષ, ચપટી કઠક ઉચી, તથા મોહ અને વેદના કરનારી

અને અણુઅણુ કરનારી અસ્થિઅત તથા મજ્જાની મસૂરિકાઓ હાડકાંને ઘમરાઓથી વીધાયાં જેવા કરી નાંખેછે, અને મર્યાદાને છેડીને પ્રાણ તુરત લેઇ લેછે.

વિર્યમત મસૂરિકાનું લક્ષણ.

પ્રકાશાઃ પિટ્તકાઃ ક્ષિપ્તઃ શ્લેષ્મણાશ્ચ-
ત્યર્થવેદનાઃ । સ્તૈભિત્યાડરતિસંમોહદાહો-
ન્માદસમન્વિતાઃ । યુક્તગાયાં મસૂર્યાં તુ
લક્ષણાનિ ધવન્તિ હિ । નિર્દિષ્ટં કેવલં
ચિહ્નં જીવનં ન તુ દૃશ્યતે ॥

પ્રકાશા પ્રકાશા ન તુ પ્રકા । શ્લેષ્મા.
કોમળા । નિર્દિષ્ટ કેવલ ચિહ્ન ન ત્વસ્થાશ્ચિકિત્સા
યુક્તા । યતો જીવન ન દૃશ્યતે ॥

પાકેલી જેવા ડેખાવની શ્લેષ્મા, ઠામળ,
અત્યંત વેદના વાળી, સ્તબ્ધતા તથા અણુઅણુ
કરનારી, સંમોહ અને હાહ કરનારી, અને
ઉન્માદ કરનારી ફોહીઓ વીર્યમાંની મસૂરિ-
કામા થાય છે. આ ચિન્હો થાય તો તે કહી
પણ શુભવા દેતી નથી.

દોષોની પરીક્ષા વિષે.

દોષમિથાસ્તુ સતૈતા દ્રષ્ટવ્યા દોષલક્ષણૈઃ ।

દોષોથી મિથ્ર જેવી આ સાત પ્રકારની
મસૂરિકાઓની દોષનાં લક્ષણો જીવરથી પરી-
ક્ષા કરી લેવી.

ત્વચામત મસૂરિકાઓનું લક્ષણ.

કણ્ઠરોચોઽરુચિસ્તન્દ્રા પ્રકાપાડરતિસંયુ-
તાઃ । દુષ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિષ્ટાઃ પિટ્તકાશ્ચ-
ર્થસંશ્રિતાઃ ॥

કંઠને રોષ, અરુચિ, તન્દ્રા, અને અણુ-
અમા સહિત પ્રકાપવાળી ત્વચામાંની મસૂરિ-
કાઓની ચિકિત્સા બહુ કષ્ટસાધ્ય છે.

૭૦

રોમાંતિકા મસૂરિકાનાં લક્ષણ.

રોમકૂપોન્નતિસયા રાગિણ્યઃ કફપિત્તજાઃ
કાસારોચકસંયુક્તા રોપાશ્ચઞ્ચરૂર્વિકાઃ ॥

પ્રથમ જ્વર આવીને ફેવાડાં જેવાં થા-
નય જેવી, ફેવાડાંના ખાડા જેટલી જાંઘી
રતાશવાળી, અને ઉધરસ તથા અરુચિ ક-
નારી મસૂરિકા ફેવાડાંનાં અંત સૂધી પહોંચે
અણુવી, તે કફ અને પિત્તથી થાય છે.

મસૂરિકાની સાધ્યાસાધ્યતા.

ત્વગતા રક્તગાથૈવ પિત્તજાઃ શ્લેષ્મજ
સ્તથા । શ્લેષ્મપિત્તકૃતાથૈવ મુસસાધ્ય
મસૂરિકાઃ ॥ ઇતા વિનાપિ ક્રિયયા પ્રજ
મ્યન્તિ શરીરિણામ્ । ત્વગતા રસગતાઃ ॥

વાતજા વાતપિત્તોત્થા વાતશ્લેષ્મકૃતા
યાઃ । કષ્ટસાધ્યાઃ સ્મૃતાસ્તાસ્તુ યનાદેર
ઉપાચરેત્ ॥

અસાધ્યાઃ સન્નિપાતોત્થાસ્તાસાં વક્ષ્ય
મિ લક્ષણમ્ । પ્રવાલસદૃશાઃ કાચિત્કા
શિજ્જમ્નૂફલોપમાઃ ॥ હોહજાલસપાઃ
ચિદતસીફલસન્નિમાઃ । આસાં બહુવિધ
વર્ણાં પ્રાપ્યન્તે દોષમેદત ॥

પ્રવાલસદૃશા इत्यादि । आसां प्रवालजम्नूफल
होहगुटिकातसीफलसदृश्यं वर्णेन । अनुक्तवर्णप्र
हार्यमाह । आसां बहुविधा वर्णा इति ।

કાસો હિકા પ્રમેહશ્ચ ઝરસ્તીઘઃ મુદા
રુગઃ । પ્રકાપારતિમૂર્ચ્છાશ્ચ તુષ્ણા દાહો
ડતિવૂર્ણતા ॥ દાહોડતિવૂર્ણતા इत्यस्य स्थाने
दौर्गन्ध्यवूर्णते इति च पाठः ।

મુસેન પ્રસવેદ્રકં તથા દ્રાણેન ચણવા ।

કળે ધુરુરકં કૃત્વા અસિત્યત્યર્થદારુણમ્ ॥
મસૂરિકામિશ્રુતસ્ય યસ્યૈતાનિ મિષવરૈઃ ।
લક્ષણાનીદ દૃશ્યન્તે ન દેયં તસ્ય મેષજમ્ ॥

અતિઘૂર્ણતા અતિનિદ્રા ॥

ત્વચ્ચામાંની, રક્તની, પિત્તની, કફની, અને કફપિત્તની મસૂરિકાઓ મુખસાધ્ય છે, એ વિનાની પણ ઉપાયોથી મટે છે ખરી. વાયુની, વાતપિત્તની, અને વાત કફની મસૂરિકાઓ કષ્ટસાધ્ય છે; તેના ઉપાયો ચત્તથી કરવા. સન્નિપાતની મસૂરિકા અસાધ્ય છે, તેનાં લક્ષણો કહું છું. તેમાંની કેટલીક પરવાળાં જેવી, કેટલીક બાંધુ જેવી, કેટલીક લોહબળ જેવી, અને કેટલીક અળચીના ફળ જેવી, એમ કોષ લેદથી તેના પ્રજ્ઞા વર્ણો હોય છે, ઉપરસ, હેડરી, પ્રમેહ, તીવ્ર અને અતિ દારૂ-જી નવર, પ્રલાપ, અણુઅણુ, મૂર્ચ્છા, તરથ, દાહ, અને કંઠમાં બહુ પુરપુરાટ, મુખમાં થી રક્ત નીકળતું હોય, નાક તથા નેત્રોમાંથી પણ લોહી પડતું હોય, અને કંઠમાં પુરપુરાટ કરીને કષ્ટથી શ્વાસ ચાલતો હોય, તો આ સર્વ લક્ષણો ભેદને વેદે તે મસૂરિકાવાળાને કંઈ ઉપાય કરવા નહિ.

મસૂરિકાનું અરિષ્ટ.

મસૂરિકામિશ્રુતો યો મૃશં ધ્રાણેન નિઃશ્વ સેત્ । સ મૃશં ત્યજતિ પ્રાણાન્ તુષ્ણાવાન્વાયુદુષિત ॥ વાયુદુષિત. અપતાનકાદિવાતન્વાયુદુષિત ।

મસૂરિકાવાળો નાકથી ઉતાવળો શ્વાસ લેતો હોય, તરરથો રહેતો હોય, અને વાયુ દુષિત થયો હોય તો તે તુરત પ્રાણ ત્યાગ કરે છે.

મસૂરિકાના સોમ વિષે.

મસૂરિકાન્તે શોયઃ સ્યાત્ કૂર્પરે મણિવન્ધકે । તથાસફલકે વાપિ દુશ્ચિકિત્સ્ય. સુદારુણઃ ॥ દુશ્ચિકિત્સ્ય સુદારુણ । દુશ્ચિકિત્સ્ય કષ્ટસાધ્યઃ । દુશ્ચિકિત્સ્ય નિષેધાર્થસ્તેનાસાધ્ય इत्येके ।

હાથની ઠાણી તથા કાંડા ઉપર મસૂરિકાની અંતે સોભે થાય છે, તથા ખભા ઉપર પણ થાય છે. તે અતિદારૂજી હોવાથી માંડ માંડ ચિકિત્સા થઈ શકે તેવો હોય છે.

મસૂરિકા વિષે સામાન્ય વિચાર.

કાશ્ચિદ્વિનાપિ યત્નેન સિધ્યન્ત્યાશુ મસૂરિકાઃ । દૃષ્ટાઃ કુચ્છતરા કાશિત્ કાશિત્ સિદ્ધ્યન્તિ વા ન વા ॥ કાશિન્નૈવ તુ સિધ્યન્તિ સાધ્યમાના પ્રયત્નત્ ।

इति मसूरिकानिदानम् ॥

કેટલીક મસૂરિકાઓ વગર ઉપાયે પણ મટે છે, કેટલીક વધારે કષ્ટસાધ્ય પણ થાય છે, અને કેટલીક તો બહુ ચત્તથી પણ નબ મટે તેવી હોય છે,

મસૂરિકાની ચિકિત્સા

મસૂરિકાયા કુષ્ઠેષુ લેપનાદિક્રિયા હિતા । પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પોક્તા ક્રિયા ચાત્ર પ્રશસ્યતે ॥ શ્વેતચન્દનકલ્કાઢ્યં હિલ્મોચીમર્બં દ્રવમ્ । પિબેન્મસૂરિકારમ્ભવ વા કેવલં રસમ્ ॥ હિલ્મોચિકા શાકવિશેષ. । કુરુરોતિ એકે ॥

દે પચ્ચમૂલ્યૌ રાત્રા ચ ધાત્ર્યુક્તીરં દુરાલભા । સામૃત ધાન્યકં મુસ્તં જયેદાતમસૂ-

રિકામ્ ॥ મસિષ્ઠાવહુપાત્સુક્ષ્મચિરીપોદુમ્બ-
રત્વચઃ । વાતજાયા મસૂર્યા સ્પાત્ પ્રલેપઃ
સર્વતો હિતઃ ॥ ગાઢપાદટઃ ॥

ગુદ્ધી મધુકં દ્રાક્ષા મોરટં દાદિમૈઃ સહ ।
પાકકાલે પ્રદાતવ્યં ષેષજં ગુદસંયુતમ્ ॥
તેન કુપ્પતિ નો વાયુઃ શાર્કં યાન્તિ મસૂ-
રિકાઃ । મોરટં રેશ્વ મૂલમ્ ।

મસૂરિકાસુ ઝૂઝીત શાલીન્ધુદ્ગમસૂરિ-
કાન્ । રસં મધુરમેવાપાત્ સૈન્ધવં ચાલ્પ-
માત્રકમ્ ॥ પટોલમૂલં કથિતં મોરટસ્વરસં
તયા ॥

પટોલમૂલ કથિતમિત્યત્ર પટોલં કથિત ચૈવેતિ
વા પાઠ ॥

આદાવેષ મસૂર્યા તુ પિત્તજાયાં પ્રયોજ-
યેત્ । નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલશ્વન્નદ્ર-
યમ્ ॥ ડહીરં કટુકા ધાત્રી તથા વાસા
દુરાલભા । ઇષાં પાનં શૂતં શીતમૃત્તમં શ્વ-
ર્કેરાન્વિતમ્ ॥ મસૂર્યા પિત્તજાયાં તુ પ્રયો-
ક્તમ્યં વિજાનતા । દાદે જ્વરે વિસર્પે ચ વ્રણે
પિત્તાધિકેઽપિ ચ ॥ મસૂર્યા રક્તજા નાસં
યાન્તિ શોણિતમોક્ષજૈઃ । વાસામુસ્તકમૂનિ-
મ્બત્રિકલેન્દ્રયવાસકમ્ ॥ પટોલારિષ્ટકં
ચાપિ કાયાપિત્ત્વા સમાશ્લિકમ્ । પિષેતેન
પ્રશામ્યન્તિ મસૂર્યઃ કફસમ્ભવાઃ ॥

इन्द्र इन्द्रयव. ॥

ચિરીપોદુમ્બરત્વગમ્યાં સ્વદિરારિષ્ટજૈર્દ-
લૈઃ । કફોત્પાસુ મસૂરીષુ લેપઃ પિત્તોત્પિ-
તાસુ ચ ॥ નિમ્બઃ પર્પટકઃ પાઠા પટોલઃ
કદુરોહિણી । ચન્દને દ્રે ડહીરં ચ ધાત્રી

વાસા દુરાલભા ॥ ઇષ નિમ્બાદિકઃ કાયા
પીત શ્વર્કેરાન્વિત' । મસૂરીં સર્વજાં હર્તિ
જ્વરવીસર્પસંયુતામ્ ॥ ડહિતા પ્રવિષ્ઠા
ચ તાં પુનર્વાસ્યતો નયેત્ । કાશ્ચનારત્વચ
કાશસ્તાપ્યચૂર્ણવિચૂર્ણિતઃ ॥

ताय सुवर्णमाश्लिकम् ।

ધાર્ત્રીફલં સમધુકં કથિતં મધુસંયુતમ્
મુલે કપ્ટે વ્રણે જાતે ગણ્ધધાર્યં પ્રશસ્યતે
અશ્વનોઃ સેકં પ્રશંસન્તિ ગવેયુમયુકામ્બુના
ગવેયુર્ગવેયુકા । ગવ્હુયા ઇતિ લેકે ।

મધુકં ત્રિકલા મૂર્ધા દાર્ધીં ત્વક્નીલમુર-
લમ્ । ડહીરલોધમશ્નિષ્ઠાઃ પ્રલેપાશ્ચોત
હિતાઃ ॥ નશ્યન્સનેન દગ્જાતા મસૂર્યા
મવન્તિ ચ । પ્રલેપં ચક્ષુષોર્દશાદ્રહુવારા
વલ્કલૈઃ ॥ પશ્ચવલ્કલચૂર્ણેન હેદિનીમશ્વ
લયેત્ । મસ્મના કેચિદિચ્છન્તિ કેચિદ્વો
યરેણુના ॥ સુષવીપત્રનિર્ઘૂં હરિદ્રાચૂર્ણસં
તમ્ ॥ રોમન્તીજ્વરવીસર્પવ્રણાનાં શ્વાન્
પિવેત્ ॥

કાઠો ઉપર કહેલાં લેખનો વગેરે ।
કિત્ત્યા મસૂરિકામાં પણ હિતકારી થાયછે.
પિત્ત તથા કફથી થતા વિસર્પની
ચિકિત્સા કહેલી છે. તે મસૂરિકામાં પ
કરવી.

મસૂરિકા શરૂ થાય ત્યાંજ હિલચોર્
કાનો સ્વરસ મુખકનો કલ્ક નાંખીને પીવે
અથવા એકલો એ સ્વરસજ ખીવે.

ગુદત પંચમુળ તથા લઘુપંચમુળા, ન
સ્તા, આમળાં, વાળો, શતો ધમાસો, ગળે
થાણા, અને મોથને વાટીને પીવાથી વાયુ-
મસૂરિકા મટી જાય છે.

મજાક, વડ, મોટી પીપર, સરસડિયો, અને જી બરાની છાલો વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાયુની મસૂરિકામાં ઠીક થાય છે.

મસૂરિકા પાકવા માંડે ત્યારે ગળો, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, શેરડીનાં મૂળ અને ઠાકમને વાટીને તેમા ગોળ નાખીને પીવાથી વાયુ પ્રકોપ નહિ પામતા મસૂરિકા પાકી જાય છે.

મસૂરિકા વાળાએ શતા ચોખા, મગ, મસુર, મધુરરસ, અને શોઠાક સિંધવ આવો

પિત્તાની મસૂરિકા હોયતો પ્રથમથીજ કંઠનાં પરવળના મૂળનો કવાથ, અથવા એ કવાથમા શેરડીનાં મૂળનો સ્વરસ નાંખીને પીવે.

લીમડો, ખડસલિયો, કાળીપહાડ, કંઠનાં પરવળ, સુખડ, રતાંજળી, વાળો, કડુંઆમળા, અરડુસો, અને શતા ધમાસાને વાટીને તેમા સાકર નાંખીને શીતળ પાન પીવાથી પિત્તાની મસૂરિકા મટી જાય છે, તથા ઠાક, પિત્તજ્વર, પિત્તવ્રણ, અને પિત્ત વિસર્પ ઉપર પણ સમજી વેઠે આ ઉપાય કરવો.

લોહીની મસૂરિકા લોહી કઠાવવાથી મટે છે.

અરડુસો, મોચ, કરિયાતું, ત્રિકુળા, ઇન્દ્રજ્વ, જવાસો, કંઠવા પરવળ, અને લિંમડો એમનો કવાથ મધ નાખીને પીવાથી કફની મસૂરિકા શાંત થઈ જાય છે.

સરસડિયાની તથા ઉંબરાની છાલો, અને ખેર તથા લીમડાના પાનોનો લેપ કરવાથી કફ તથા પિત્તાની મસૂરિકાઓ મટી જાય છે.

લીમડો, ખડસલિયો, કાળીપાડ, કંઠવા પરવળ, કડું, સુખડ, રતાંજળી, વાળો, આમળા, અને અરડુસી, તથા શતા ધમાસાનો કવાથ સાકર નાખીને પીવાથી સર્વ ઢો-

વાથી થયેલી અને જ્વર તથા વિસર્પવાળી મસૂરિકા પણ હજાર્થ જાય છે.

મસૂરિકા બહાર નીકળ્યા પછી પાછી શરીરમાં પેસી જાય તો કાંચનારની છાલોનો કવાથ સ્વર્ણભાક્ષિક (સેનાસુખી) નાંખીને પીવાથી તે પાછી બહાર નીકળે છે. સુખ કે ગળામા વ્રણ થયેલ હોય તો આમળાં અને જેઠીમધનો કવાથ મધ નાખીને તેના કોગળા કરવાથી તે હિતકારી થાય છે.

ધાવડીનાં ફલ અને જેઠીમધના કવાથમા મધ નાખી તેનું પાણી મહોડે અને કંઠે થયેલા વ્રણને માટે કોગળા કરવા (સેવવા) માં પ્રસિદ્ધ છે.

થેગી અને જેઠીમધનું પાણી આંખોમાં છાંટવાથી મસૂરિકાને લીધે બગડેલી આંખો સારી થાય છે.

જેઠીમધ, ત્રિકુળા, મોરવેલ અથવા પીણ્ડી, ઠાકુંહળદરની છાલ, નીલકમળ, વાળો, લોહર, અને મજાકનો લેપ નેત્રોઉપર કરવાથી, અથવા તેનાં ટીપા આંખોમાં નાંખવાથી, નેત્રોમા થયેલી મસૂરિકા નાશ પામી જાય છે, તે પછી કદી પણ થતી નથી.

આંખોમા મસૂરિકા થાય તો શુદ્ધીની છાલને વાટીને બઢો લેપ કરવો.

મસૂરિકામાં કલેદ થયો હોય તો તે ઉપર પચ વઠકલનું ચૂર્ણ ભજરાવવું. કેટલાક વેલો તેના ઉપર ભરમ ભજરાવવાનું, અને કેટલાક વેલો છાણાનું ચૂર્ણ ભજરાવવાનું પણ કહે છે.

કારેલીનાં પાનનો કવાથ હળદરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી રૂવાડાં સૂધી પહોંચેલી મસૂરિકા, જ્વર, વિસર્પ, અને વ્રણ મટી જાય છે.

शीतलानु अधिकार.

शीतलानु निदान तथा लक्षण.

देव्या शीतलयाक्रान्ता मसूयैव हि शीत-
ला । ज्वरयेच्च यथाभूताधिष्ठितो विषमज्व-
रः ॥ सा च सप्तविधाख्याता तामां भेदान्
प्रचक्षमहे । ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला
बृहती भवेत् ॥ सप्ताहानिःसरत्वेव सप्ताहा-
त्पूर्णां व्रजेत् । ततस्तृतीये सप्ताहे श्रुण्वति
स्वलति स्वयम् ॥ तासा मध्ये यदा काचित्
पाकं गत्वा स्फुटैश्च स्रवेत् । तत्रावधूलन कु-
र्याद्वनगोमयभस्मना ॥ निम्बसत्पत्रश्चास्वा-
भिर्भक्षिकामपसारयेत् । जलं च शीतलं द-
द्याज्ज्वरेऽपि न तु तत्पचेत् ॥ स्थापयेत्तं
स्थूले पूते रम्ये रहसि शीतले । नाशुचिः
संसृजेत्तत्तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ॥ बहवा
भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि । केचि-
त्प्रयोजन्येव मतं तेषामथ ब्रूवे ॥ ये शीतलेन
सलिलेन विपिष्य सम्यङ्निम्बाक्षबीज स-
हितां रजनीं पिबन्ति । तेषा भवन्ति न
कदाचिदपीह देहे पीडाकरा जगति शीत-
लिकाविकाराः ॥ मोक्षारसेन सहितं सित-
चन्दनेन वासारसेन मधुक मधुकेन चाप्य ।
आदौ पिबन्ति सुमनास्वरसेन मिश्रं तेनामु-
बन्ति शुचि शीतलीकाविकारान् ॥

मोक्षारसेन कदलीस्तम्भजलेन । मधुकेन चाप्य
अथवा मधुना । आदौ पूर्वरूपे ज्वरागमनमात्रे ।
सुमनास्वरसेन जातीपत्रस्वरसेन ॥

शीतलामु क्रियाकार्या शीतला रक्षयासह ।

वघ्नीयाश्लिष्वपत्राणि परीतो भवनान्तरे ॥
कदाचिदपिनो कार्यश्चच्छिष्टस्य प्रवेशनम् ।
स्फोटेष्वपि सदाहेषु रसारेणुत्करो हितः ॥
तेन ते शोषमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च ॥
रक्षारेणुत्करः । शुष्कगोमयभस्म चूर्णप्रक्षेपः ।

चन्दनं वासको मुस्तं गुडूची द्राक्षया
सह । एषां शीतकषायस्तु शीतज्वरनाशनः ॥

(शीतकषायो हिम) ॥

जपहोमोपहारेश्च दानस्वस्त्वयनार्चनैः ।
विप्रगोशम्भुगौरीणां पूजनैस्तां श्रमं नयन्तः ॥
स्तोत्रं च शीतलादेव्याः पठेच्छित्तलिकान्ति-
के । ब्राह्मणः श्रद्धया युक्तस्तेन शा-
म्यन्ति शीतलाः ॥

शीतलास्तोत्रम् ।

स्कंदउवाच ॥

भगवन्देवदेवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकमयापहम् ॥

ईश्वर उवाच ॥

ध्यानम् ॥ बन्देऽहं शीतलां देवीं रासभक्षां
दिगम्बराम् । यामासाद्य निर्वर्तेत विस्फोट-
कभयं महत् ॥ अस्य श्रीशीतलास्तोत्रस्य ।
महादेव स्तुतिः । अनुष्टुप छन्दः । शीतला
देवता । शीतलोपद्रवश्चान्तर्यं जपे विनि-
योगः ॥ शीतले शीतले चेति यो ब्रुयादाह-
पीडितः । विस्फोटकभयं धोरं क्षिप्रं तस्य
प्रणश्यति ॥ यस्त्वायुदकमध्ये तु घृत्वा संपू-
जयेन्नरः । विस्फोटकभयं धोरं कुले तस्य न-
जायते ॥ शीतले ज्वरदग्धस्य प्रतिगन्धरातस्य
च । मण्डचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवितौष

ધમ્ ॥ નમામિ શ્રીતલાં દેવીં રાસમસ્થાં
 દિગમ્બરામ્ ॥ માર્જનીકલચોપેતાં ચૂર્પાલકુ-
 તમસ્તકામ્ ॥ શ્રીતલે તનુજાન્ રોગાનૃણાં
 હરસિ દુસ્તરાન્ ॥ વિસ્ફોટકવિષ્ણીર્ણાનાં
 ત્વમેકામૃતવર્ષિણી ॥ ગલગળદગ્રહા રોગા યે
 ચાન્યે દારુણા નૃણામ્ ॥ ત્વદનુધ્યાનમાત્રેણ
 શ્રીતલે યાન્તિ તે સ્ત્રયમ્ ॥ ન યન્ત્રં તૌષઠં
 કિચિત્પાપરોગસ્ય વિધતે ॥ ત્વમેકા શ્રીતલે
 ધાત્રી નાન્યાં પશ્યામિ દેવતામ્ ॥ મૃણાલ-
 તન્તુસદૃશીં નામિહૃન્મધ્યસંસ્થિતામ્ ॥ ય-
 સ્ત્વાં સચ્ચિતયેદેવિ તસ્ય મૃત્યુર્ન જાયતે ॥
 અષ્ટકં શ્રીતલાદેવ્યા યઃ પઠેન્માનવઃ સદા ॥
 વિસ્ફોટકમયં ધોરં કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥
 શ્રોતવ્યં પઠિતવ્યં ચ નૈરૈર્મક્તિસમન્વિતૈઃ ॥
 ઉપસર્ગવિનાશાય પરસ્વસ્ત્રયનં મહત્ ॥
 શ્રીતલાષ્ટકમેતદ્દિ ન દેયં યસ્ય કસ્યચિત્ ॥
 કિંતુ તસ્મૈ પ્રદાતવ્યં મક્તિશ્રદ્ધાન્વિતો હિ યઃ ॥

इति काशीखण्डे शीतलास्तोत्र सम्पूर्णम् ॥

શ્રીતલાદેવીથી મસૂરિકા થાય તો તે રો-
 ગ શ્રીતલા કહેવાય છે ખૂતના આવેશથી
 આવેલા વિષમજ્વર જેવો જ્વર શ્રીતલામા
 આવે છે તે શ્રીતલાના સાત ભેદો આગળ
 કહેવાશે. પ્રથમ જ્વર આવીને પછી મોટા
 ફેણા નીકળેલા હોય તો તેને બૃહત્ શ્રીતલા
 (મોટી શ્રીતલા) કહે છે એ રોગાપહેલા
 સાત દિવસમાં નીકળી રહે છે, બીજા સાત
 દિવસોમાં ભરાઈ જાય છે, અને ત્રીજા સાત
 દિવસોમાં સૂકાઈને ખરી પડે છે

શ્રીતલાની ચિકિત્સા.

કોઈ શ્રીતલા પાકીને ફાટે છે તથા જ-

વે છે તો તે ઉપર અડાયાંની રાખ બહારાવવી,
 તથા લીમડાના સારાં પાંદડાંઓવાળી શાખા-
 ઓપડે ઉપરથી માખીઓને ઉડાડવી. જ્વર
 હોય તો પશુ શ્રીતળ જળજ પાકું, પશુ ઉતુ
 પાકું નહિ, રોગીને પવિત્ર, રમણીય, ઝોકાત,
 અને શ્રીતળ સ્થળમા રાખવો, તથા કોઈ અ-
 પવિત્ર માણસનો તેને સ્પર્શ થવા દેવો નહિ,
 અને તેની પાસે પશુ જડું નહિ, ઘણા વૈદો
 શ્રીતલાના રોગમા ઔષધ આપતાજ નથી.
 અને કેટલાક અવસ્થ આપે છે. એ ઔષધ
 આપનારા વૈદોના મત પ્રમાણે શ્રીતલાની
 ચિકિત્સા કરું છું.

જગતમાં જે લીમડાનાં તથા બેડાના
 બીજ અને હળદરને ટાલા પાણીમાં ખૂબ વા-
 ટીને પીએ છે, તેના શરીરમાં પીડ કરનારા
 શ્રીતલાના વિકારો કદી પશુ થતા નથી.

પ્રથમથી જેઓ જ્વર આવે કે તુરંતજ
 કેળતુ પાણી, સુખડનો રસ, અરદૂસીનો
 રસ, જેડીમધનો રસ, ચમેલીના પાનનો રસ,
 એમાંની કોઈપણ એક વસ્તુ મધ નાખીને
 પીએ, તેને શ્રીતલાના વિકારો થતા જ નથી.

શ્રીતલામાં સર્વ શ્રીતળ ઉપચારોજ ક-
 રવા, મત્રાદિકથી ભતાદિકનાં નિવારણુ પશુ
 કરવાં, અને ઘરની અંદર ચારેમેર લીમડાનાં
 પાનો બાંધવા તે ઘરમાં ઉચ્છિદ્ધનો પ્રવેશ
 કદી થવા દેવો નહિ.

શ્રીતલાના ફેણામા બળતરાયતી હોય
 તો પશુ તેમાં છાણાંની રાખ બહારાવવી તે
 હિતકારી છે. એથી ફેણા સૂકાઈ જઈને
 પાકતા પશુ નથી.

રતાંજળી, અરદૂસી, મોથ, બગો, અને
 શ્રાક્ષતુ હિમ પાવાથી શ્રીતલાનો જ્વર નાશ
 પામે છે.

જપ, હોમ, બલિકાનો, કાન, સ્વસ્તિ-
વાચનો, પૂજનો, અને પ્રાણજ્ઞ, ગાય, તેમજ
સદાશિવ અને જગદબાના અર્ચનો કરવાથી
શીતલા શાંત થાય છે.

શીતલાવાળા પાસે અદ્વાપૂર્વક પ્રાણજ્ઞ
સ્તોત્ર પાઠ કરવો, તેથી પણ શીતલા શાંત
થાય છે,

(શીતળા સ્તોત્ર)

સ્કંદ પૂછે છે—હે સર્વ દેવોના સ્વામિ !
હે મહારાજ હે દેવ, વિરોહાટકના ભયને મ-
ટાડનાર શીતલાનું સ્તોત્ર મને આપે સંપૂર્ણ
રીતે કહેલું બેઠ્યો,

ધ્રુવર કહે છે—“અધેડા ઉપર બેઠેલાં
નગ્ન શીતલાદેવીને હું વડન કરું છું, કેમકે
એની કૃપાથી વિરોહાટકનો મહાભય મટી જ-
ાય છે.” એમ પ્રથમ ધ્યાન કરવું. “આ શ્રી
શીતલા સ્તોત્રના ઋષિ મહાદેવ છે, અનુકુપ
છંદ છે, શીતલા દેવતા છે, તે હું શીતલાને
ઉપદ્રવ શાંત થવા માટે જાણું છું. કાઠથી પી-
ડાતો જે કોઈ ‘હે શીતલે,’ એમ બોલે છે,
તેનો વિરોહાટકનો ઘેર ભય નાશ પામે છે,
હે શીતલે, જે તમને જળમાં પથરાવીને ત-
મારું પૂજન કરે છે, તેના કૂળમાં વિરોહાટકનો
ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્વરથી બળી જતા,
દુર્ગંધીયન બની ગયેલા, અને જેનાં નેત્રો
નાશ પામ્યા છે, એવા માણસના જીવનનું
ઉત્તમ ઔષધ, હે શીતલે, તમેજ છે, એમ
વિદ્યાનો કહે છે. ઝાડુ કાઢવાનો સાધારણો અ-
ને કળશ પારજી કરનારાં તથા સૂર્યાંથી શો-
ભાનારાં મસ્તકવાળાં અને અધેડા ઉપર નગ્ન
બેઠેલા શીતલા દેવીને નમું છું. હે શીતલે મા-
ણસોના દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુસ્તર રોગો-
ને જામે હરી લો છો. વિરોહાટકથી અતિથય

દુઃખી થતાં લોકો ઉપર અમૃતનો વર્ષાદ વ-
ર્ષાવનારાં તમે એકજ છો હે શીતલે, લોકો-
ના શરીરમાં ગડબડમાં વગેરે બીજા પણ કા-
રણો રોગો જે જે થાય છે તેઓ તમારા ધ્યા-
નમાત્રથી નાશ પામે છે આ દુષ્ટ રોગનું બી-
જું કાંઈપણ ઔષધ કે મંત્રાદિ નથી હે શી-
તલે, આ રોગથી બચાવનારા તમે એકજ છો.
તમારા વિના આ રોગથી બચાવનાર બીજો
કોઈપણ દેવ બેવામાં આવતો નથી. હે દેવિ,
કમળના નાળમાંના તંતુ જેવાં અને નાભિ
તથા હૃદયના મધ્યમાં રહેલાં તમારું જે કોઈ
ચિંતનકરે છે તેનું મરણ થતું નથી. જે
કોઈ શીતલાદેવીના આ આઠ રલોકોના સ-
ર્વકા પાઠ કરે તેના કુળમાં વિરોહાટકનો તીવ્ર
ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. આ શીતલાસ્તોત્ર
ઉત્તમ છે અને મહાકલ્યાણકારી છે તેનો
હું ખના વિનાશ અર્થે ભક્તિભાવ સહિત પાઠ
કરવો, તથા તેનું અવજી કરવું. આ શીતલા-
દેવક નામનું સ્તોત્ર જેને તેને આપી દેવું નહિ
પણ ભક્તિ તથા અદ્વાવાળાનેજ આપવું”
એ રીતે કાશીખડમાં કહેલું શીતલાદેવક
સ્તોત્ર છે.

શીતલાનો બીજો બેદ.

વાતસ્થેષ્વસમ્પ્રજ્ઞા કોદ્રવા કોદ્રવાકૃતિઃ।
તાં કચિત્પ્રાપ્તે પદોતિ સા તુ પાર્કં ન ગચ્છતિ।।
જલશૂક ફવાગ્ગાનિ સા વિષ્યતિ વિષ્ણેષતઃ।
સપ્તારાદ્રા દશારાદ્રા શાન્તિ યાતિ વિનૌષ-
ધમ્ ॥ યદિ વા મેષર્જં દયાત્ સદિરાષ્ટકાનિ-
મિતમ્ ॥ કષાયં હિ તદા દયાત્ કોદ્રવાયાઃ
મણાન્તયે ॥

કોદ્રવા કોદરા इति लोके ।

વાત તથા કદંબી કોદરાના જેવો શીત-

ખાનો રોગ થાય છે તેને કોદ્રવા કહે છે. એને કોઈ પાકેલ સમજે છે, પણ તેનો પાક થતોજ નથી આ શીતળા પાણીના શૂક નામના કીડાની પેઠે શરીરને વીંધી નાખે છે, અને તે સાત કે દશ દિવસે વગર ઓમધેજ શાત થઈ જાય છે. એ દવા કરી હોય તો કોદ્રવની શાંતિ માટે અદિરાષ્ટક કવાથ આપવો.

શીતળાનો ત્રીજો ભેદ

ઉષ્મણા તૂષ્મજારૂપા સકળ્દુઃસ્પર્શનયિ-
યા । નાન્નાં પાણિસમાસ્વાતાસપ્તાહાચ્છુ-
વ્યતિ સ્વયમ્ ॥

ઉષ્મજારૂપા વદૂષ્મજા રાજિકાઃ । જમીરી ફતિ
લોકે વદન્તિ તદ્રૂપા । પાણિસહા પનિસહા ફતિ
લોકે ।

ગરમીને લીધે શઘ જેવા આકારની,
ચળવાળી, તથા સ્પર્શથી ઠીક લાગે એવી
શીતળાને ખાણીસહા કહે છે. તે સાત દિવસે
શાંત થાય છે.

શીતળાનો ચોથો ભેદ.

ચતુર્થી સર્વપાકારા પીતસર્વપર્ણિની ।
નાન્ના સર્વપિકા શ્વેપામ્યજ્જમત્ર વિવર્જયેત્ ॥

ચોથી સર્વવના આકારની, પીળા સ-
ર્વપવા જેવા વર્ણુ વાળી સર્વપિકા નામની
શીતળા છે, તેમા અભયગનો ત્યાગ કરવો
ભેદ છે.

શીતળાનો પાંચમો ભેદ.

કિચ્છિદ્ધમનિમિત્તેન જાયતે રાજિકાકૃ-
તિઃ । एषा भवति बालानां मुखे शुष्यति
च स्वयम् ॥

एषा दुःखकोद्रव इति लोके ख्याता ॥

કઈક ગરમીને લીધે શઘના જેવા આ-
કારની શીતળા થાય છે, તે બાળકોના મોઢા
ઉપર થાય છે, અને તે એનીચેણે સુકાય છે.

શીતળાનો છઠ્ઠો ભેદ.

કોઠવજ્જાયતે વષ્ટી લોહિતોન્નતમખ્ણલા ।
જ્વરપૂર્વા વ્યયાયુક્તા જ્વરસ્તિષ્ઠેદિનત્રયમ્ ॥
एषा मगधदेशे दाम इति प्रसिद्धा ।

છઠ્ઠી શીતળ કોઠ રોગ જેવી અને
સાતો ઊંચાંમડળો વાળી થાય છે, તેમાં પ્રથમ
જ્વર અને પીડા થાય છે જ્વર ત્રણ દિવસ
રહે છે. મગધદેશમાં એને 'દામ' કહે છે.

શીતળાનો સાતમો ભેદ.

સ્ફોટનાં મિલનાદેષાં बहुस्फोटोऽपि
दृश्यते ॥

एकस्फोटे च कृष्णा च बोद्धव्या चर्म-
जाभिधा ॥

चर्मजाभिधा चरगोटि इति लोके ।

ફોટાઓના મળી જવાથી બહુ ફોટા-
ઓ થાય છે. એક ફોટામાં કાળી ફોટા થાય
છે તેને ચર્મજા કહે છે.

શીતળાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

एताः सप्तापि बोद्धव्याः शीतलादेव्याभि-
ष्टिताः । शीतलोचितमाचारमाशु सर्वाद्यु-
वा चरेत् ॥

આ સાતે શીતળાઓમાં શીતળા દેવીનું
અધિકાન હોય છે, માટે તે સર્વમાં શીતળ
ઉપચારો કરવા ભેદ છે.

શીતળાઓની સાધ્યાસાધ્યતા.

काश्चिद्दिनापि यत्नेन मुखं सिद्ध्यति

શીતલા । દદ્યા. કદ્ધતરાઃ કાશિત્ કશિત્
સિધ્યન્તિ વા ન વા ॥ કાશિનૈવ તુ સિધ્યન્તિ
યત્નતોઽપિ ચિકિત્સિતાઃ ।

इति शीतलाधिकार ।

કેટલીક શીતલાઓ વગર ઉપાયે પણ
મુખસાધ્ય થાય છે, કેટલીક કણસાધ્ય હોય
છે, કેટલીક સાધ્યપણુ હોય છે અને અસાધ્ય
પણુ હોય છે, અને કેટલીક ચત્ના કર્યા છતાં
પણુ અસાધ્યજ હોય છે.

શુદ્રરાગના અધિકાર.

પલિતનું નિદાન તથા લક્ષણ.

ક્રોધશોકશ્રમકુતઃ શરીરોષ્મા શિરો-
ગતઃ । પિત્તં ચ કેશાન્ પચતિ પલિતં તેન
જાયતે ॥

શરીરોષ્મા દેહાગ્નિઃ પિત્તં ચ આજકાસ્ય તથા
શિરોગતઃ ક્રોધાકુપિત પિત્તં પચતિ । શોકેન
શ્રમેણ ચ કુપિતો વાયુઃ શરીરોષ્માણ શિરો નયતિ ।
એક પ્રકુપિતો દોષ ઇતરાનપિ કોપયેદિતિ વચના-
દ્વાતપિત્તામ્યા શ્લેષ્માં ચ કોપિતઃ । સ એવ કેશાનાં
શૌક્લ્ય કરોતિ । એવં ત્રયોઽપિ દોષા પલિતસ્ય
હેતવ પલિતં કેશસ્ય શુક્લતા ।

કેષ, શેષ, અને શ્રમથી શરીરની
ગરમી માથે ચઢી જઈને પિત્ત કોષીને આ-
શાના કેશોને ધોળા કરી નાખે છે.

પલિતની ચિકિત્સા.

લોહચૂર્ણસ્ય કર્ણે તુ દશાર્ષં ચૂતમજ્જતઃ ।
વાત્રીફલદ્વયં પથ્યા દ્વે તથૈકં વિષીતકમ્ ॥
પિપ્પા લોહમયે બ્રાણ્ડે સ્થાપયેન્નિશ્ચિ વાસ-

येत् । लेपोऽयमचिराद्भन्ति पलितं नाम
संशयः ॥

दशार्षं पञ्चकर्षणि ॥

કાશ્મર્યા મૂલમાદૌ સહચરકુસુમં કેતક
સ્થાપિ મૂલં । લૌહં ચૂર્ણં સમૃજ્ઞં ત્રિફલેપલ
યુતં તૈલમેધિઃ પચેદ્યઃ ॥ કૃત્વા લૌહસ્ય
બ્રાણ્ડે સિતિતલનિશ્ચિતં સ્થાપયેન્માસમેકં
કેશાઃ કાશ્મર્યાઞ્ચ અપિ મધુપનિષા અસ્ય
યોગાન્નન્તિ ॥ ત્રિફલા નીલિકાપર્ણં મૃજ્ઞ
રાજાયસોરજઃ । અવિમૂષ્ણેણ સાંપિષ્ઠં લેપાત્
કૃણીકરં પરમ્ ॥

એક તોલો મંદુર (લોહભસ્મ), પાંચ
તોલા આબાનો ગર્ભ, બે તોલા આમળા, ૬
તોલા હરદે, અને એક તોલો બેહેડાને બાર્ટ
લોહાના વાસણમાં ચતવાશી રાખીને તેને
લેપ કરવાથી તુરંતજ કેશો ધોળા મટી કાળ
થાય છે, તેમાં સશય નથી.

સીવણના મૂળ, આંબાના મોર, કાટા
શરિયાના મૂળ, કેતકીનાં મૂળ, મંદુર, ભાગરેા
અને ચાર તોલા ત્રિક્ષણના કઢકથી તેલ ૫
કાવડું એ તેલને લોહાના વાસણમાં ભરીને
એક માસ સૂધી જમીનમાં દાટી રાખડું પછ
એ તેલ લગાડવાથી મંસડાના ફૂલ જેવા ધોળ
કેશ પણ બમરાના જેવા કાળા થઈ બચે
ત્રિક્ષણ, ગળીનાં પાન, ભાગરેા, અને
મંદુરને ગાડરના મૂતમાં વાટીને લેપ કર
વાથી ધોળાવાળ કાળા થઈ બચે છે.

ઇંદ્ર લુપ્તનું નિદાન તથા લક્ષણ.

રોમકૂપાનુગં રક્તં પિત્તેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્-
પ્રચ્ચાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્માઃ સન્નો-
ગિતઃ ॥ રુખદિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેષા-

મસમ્ભવઃ । તદિન્દ્રલુપ્તં સ્વાલિત્યં રુચ્યેતિ
ચ વિમાવયત્ ॥

રૂપાકાંનાં છિદ્રોમાંનું ઢોહી પિત્તસહિત
કૌપ્ય પામીને રૂપાકાને ખેરવી નાંખે છે, અને
પછી તેમાં રક્ત સહિત કફ ભરાઈ રહીને
ખીબ કેશ ઉગવા હેતુ નથી આ રોગને ઇન્દ્ર-
લુપ્ત (ઉંઢરી), ખાલિત્ય, અને રૂબ્યા કહે છે

ઇન્દ્રલુપ્તની ચિકિત્સા.

તિક્તપટ્વોલીપત્તસ્વરસૈર્વૃષ્ટા શ્મં યાતિ ।
ચિરકાલજાપિ રુચ્યા નિયતં દિવસત્રયે-
જાપિ ॥ ગોશ્વરાસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મ-
નુસર્પિષી । શિરઃ પ્રલેપિતં તેન કેશૈઃ સ-
મુપચીયતે ॥ હસ્તિદન્તમષી કૃત્વા છાગી-
દુર્ગ્ધં રસાજ્ઞનમ્ । ક્રોમાન્વેતેન જાયન્તે
લેપાત્ પાણિતલેષ્વપિ ॥ યશ્નીન્દીકરમૃદ્ધી
કાર્તેલાન્વ્યક્ષીરલેપૈઃ । ઇન્દ્રલુપ્તં શ્મં યાતિ
કેશ્વાઃ સ્યુશ્ચ ઘના દદાઃ ॥ જાતીકરજ્જવ-
રુજકરવીરાશિપાચિતમ્ । તૈલમધ્યજ્ઞના-
દ્વન્વાદિન્દ્રલુપ્તં ન સંશયઃ ॥ સ્તુહીપયઃ
પયોડર્કસ્ય લાઙ્ગલી માર્કવો વિષમ્ । અ-
જામૂત્રં સગોમૂત્રં રક્તિકા સેન્દ્રવારુણી ॥
સિદ્ધાર્થકસ્તીક્ષ્ણગન્ધા સમ્યગેર્મિર્વિપાચિ-
તમ્ । તૈલં ભવતિ નિયમાત્ સ્વાલિત્યવ્યા-
ધિનાશનમ્ ॥ હિતિ સ્તુહીદુર્ગ્ધાદિતૈલમ્ ।

કઠવાં પરવળનાં પાનનો રસ ધસવાથી
દીર્ઘકાળની ઉંઢરી પણ ત્રણ દિવસમા નક્કો
શાત થઈ જાય છે

ગોખરૂ, તલના ફૂલ, તથા સરખા વ
જનના ઘી અને મધનો લેપ માથા ઉપર કર
વાથી માથામા વાળ બહુ વધે છે

હાથીકાંતની બરમ, ગાડરનું ફૂલ, અને
રસવંતીના લેપથી હાથેળીમાં પણ વાળ ઉગે છે.
જેડીમધ, રયામ કમળ, દ્રાક્ષ, તેલ,
ફૂલ, અને ઘીના લેપથી ઉંઢરી મટી જઈને
પણ મજબૂત કેશો ઉગી આવે છે.

ચમેલી, કરજ, વાયવરણું, કણેર, અને
ચિત્રકના કલ્કથી પકાવેલું તેલ લગાડવાથી
ઉંઢરી હજીઈ જાય છે, એમાં કંઈપણ
શંકા નથી.

સ્તુહી દુર્ગ્ધાદિ તૈલ.

ચોર તથા આકાશનાં ફૂલો, કલગારી,
ભાંગરો, વછનાગ, બકરી તથા ગાયના મૂત્રો,
અણોડી, ઇંદ્રવારણું, સર્પવ અને ધોળી વજના
કલ્કથી પકાવેલા તેલના અભ્યંગથી માથાની
ઢાલ અવશ્ય મટી જાય છે.

દાઝલુકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

દારુણા કણ્ડુરા રૂક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રજા-
યતે । મારુતશ્લેષ્મકોપેન વિદ્યાદારુણકં તુ
તત્ ॥ દારુણા કર્કશા દારુણક લોકે રસીતિ
હ્યતમ્ ।

વાત અને કફના કૌપથી દાઝલુ અજ-
વાળી અને રૂક્ષ કેશભૂમિ થઈ જાય છે, તેને
દાઝલુક કહે છે.

દાઝલુકની ચિકિત્સા.

કાર્યો દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ ।
પ્રિયાલ્બીજમધુકકુલમાષૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ॥ આ-
ન્નવીજં તથા પથ્યાદૃધં સ્યાન્માત્રયા સમમ્ ।
દુર્ગ્ધેન પિષ્ઠં તલ્લેપો દારુણં હન્તિ દારુણમ્ ॥
દુર્ગ્ધેન સ્વાસસ વીજં પ્રલેપાદારુણ હ્રેત્
ગુક્ષાફલૈઃ સૂતં તૈલં મુજ્જાજ્જરસેન ચ ॥ ક-
ળ્પદારુણહૃતકુલકપાલવ્યાધિનાશનમ્ ॥

ગુણાદિતૈલમ્ ॥

ચારોળીનાં બીજ, જેઠીમધ, કઠ, અડદ, અને સૈંધવને મધમાં વાટીને માથામાં બાંડે લેપ કરવાથી દાઝણુક મટી જાય છે.

આંખાની ગોટલી તથા હરડેને સમ બાજે લેઈ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી ઉઝ દાઝણુક પથ્થુ મટી જાય છે.

ખસખસને દૂધમાં વાટીને બાંડે લેપ કરવાથી દાઝણુક મટી જાય છે.

જુંબદિલ તૈલ.

ચણાઠીના કલ્ક અને આંગરાના રસમાં પકાવેલા તેલથી ચળ, દાઝણુક, કોઠ અને ગોપરીના રોગોનો નાશ થઈ જાય છે.

અર્ચીકાનું લક્ષણ.

અરૂંધિ બહુવક્ત્રાણિ બહુકેદીનિં મૂર્ધનિ ।
કપાલકુકુમિકોપેન તાનિ વિચાદરૂ-
પિકામ્ ॥

કદ, રક્ત, અને કૃમિના કોપથી બહુ-
જોવાળા તથા કલેહવાળાં ત્રણે માથામાં
થાય છે, તેને અર્ચિકા કહે છે.

અર્ચિકાની ચિકિત્સા.

નિલોત્પલસ્ય કિંજલ્કો ધાત્રીફલસમ-
ન્વિતઃ ॥ યદ્દીમધુકયુક્તઃ લેપાદન્યાદરૂપિ-
કામ્ ॥ ત્રિફલાયસરજોયદ્દીમાર્કવોત્પલસા-
રિવાઃ । સૈન્ધવં પદ્મતૈસ્તુ તૈલં દન્યાદરૂ-
પિકામ્ ॥

ત્રિફલણ તૈલમ્ ॥

નીલકમળના કેસરા, આમળાં અને
જેઠીમધના લેપથી અર્ચિકા હણાઈ જાય છે.

ત્રિફલા તૈલ.

ત્રિફળા, મકુર, જેઠીમધ, કમળ, ઉપ-
લસરી, અને સૈંધવના કલ્કથી પકાવેલું તેલ
અર્ચિકાને હણી નાખે છે.

ધરિવેદલોકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પિદકામુત્તમાક્લસ્યાં વૃષ્ણામુરુજાજ્વરામ્
સર્વાત્પિકાં સર્વલિક્ષ્ણાં જાનીયાદિરિવેલ્લિ-
કામ્ ॥

માથામાં ગોળ, ઉઝ વેદનાવાળી, બ્વર-
વાળી, અને ત્રણે રોપોથી થયેલી ફાહીઆને
ધરિવેલ્લિકા કહે છે.

ધરિવેદલોકાની ચિકિત્સા.

પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય યા ચિકિત્સા પ્રકી-
ર્તિતા । તયૈવ મિષયેતાં ચ ચિકિત્સેદિરિ-
વેલ્લિકામ્ ॥

જે પિત્તના વિસર્પની ચિકિત્સા કહેલી
છે તે જ વૈદે ધરિવેલ્લિકા માટે પથ્થુ કરવી
જોઈએ.

પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

કર્ણસ્યાખ્યન્તરે જાતાં પિદકામુરુજવેદના-
મ્ । સ્થિરા પનસિકા તાં તુ વિચાદ્રાતક-
ફોત્પિતામ્ ॥

વાત તથા કદ્ધી કાનની અદર ઉઝ
વેદના વાળી, અને સ્થિર ફાહી થાય છે, તેને
પનસિકા કહે છે.

પનસિકાની ચિકિત્સા.

મિષક્ પનસિકાં પૂર્વ સ્વેદયેદય લેપયેત્ ।
કલ્કૈર્મનઃશિલાકુટુનિસ્રાતાલકદારુભિઃ ॥
પક્કાં વિજ્ઞાય તાં મિત્વા વ્રણવત્ સમુપા-
ચરેત્ ।

પનસિકામા પ્રથમ વૈદે સ્વેદ આપીને પછી મનશોભ, કઠ, હળદર, હરતાળ, અને દેવદારના કલ્કનો લેપ કરવો. પાકેલી જાણીય એટલે તેને ફાંદીને તેની ચિકિત્સા વ્રણની પેઠે કરવી.

પાપાણુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભૂતઃ શ્વયર્થનુસન્નિજઃ ।
સ્થિરો મન્દરુજઃ સ્નિગ્ધો જ્વેયઃ પાષાણ-
ગર્દભઃ ॥

સ્થિર કઠિળ ।

વાતકફથી હડપચીના સંધિમાં સ્થિર, થોડી પીડાવાળો, સ્નિગ્ધ સોજે થાય છે. તે પાપાણુગર્દભ જાણવો.

પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા.

પાષાણગર્દયં પૂર્વં સ્વેદયેત્ કુશ્મલો ભિષ-
ક્ । તતઃ પનસિકાપ્રોક્તૈઃકલ્કૈરુણૈઃ પ્રલે-
પયેત્ ॥ વાતશ્લેષ્મિકશોયત્રૈઃ કલ્કૈરન્યૈશ્ચ
લેપયેત્ । પરિપાકગતં પિત્ત્વા ઘ્રણવત્તમુપા-
ચરેત્ ॥ જલૌકોભિર્હૃતે રક્તે સ શામ્યતિ
વિનૌષધમ્ । પતત્સ્યલેષુ વહુષુ પ્રોક્ષિતં
લિખિતં તતઃ ॥

(૧) કુશળ વૈદે પાપાણુ ગર્દભમાં પ્રથમ સ્વેદ આપવો અને પછી પનસિકા માટેના કલ્કના કલ્કોના ગરમ લેપો કરવા.

(૨) ખીજ વાયુ અને કફ હરનારા કલ્કોના પણુ લેપો કરવા.

(૩) પાકી ગયા પછી તેને ફાંદીને વ્રણની પેઠે ચિકિત્સાઓ કરવી

(૪) જળો મૂકીને લોહી કઠાવવાથી તે વગર ઔષધોજ મટે છે, એમ બહુ સ્થળે જોવામાં આવ્યું છે તેથી અહિં લખ્યું છે.

મુખદૂષિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

શાલ્મલીકણ્ડકપ્રહ્યાઃ કપમાસ્તરત્તજાઃ ।
જાયન્તે પિઠકા ધૂનાં જ્વેયાસ્તા મૂલદૂષિકાઃ ॥

પ્રહ્યા સદૃશા । एता यूवानामेव मुखे भवन्ति
स्वमावात् ॥

કફ, વાયુ, અને રક્તથી થયેલી શેમ-
ળાના કાંટા જેવી ફાંડીઓ જુવાન માણ-
સોના ચહેરા ઉપર થાય છે, તેને મુખ દૂષિકા
(ખીલ) કહે છે.

મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા.

અઙ્ગુલસ્ય ચતુર્થાંશો મુક્તલેપો વિધીયતે ।
મધ્યમસ્તુ ત્રિભાગઃ સ્પાદુત્તમોડર્બાઙ્ગુલો
મંવેત્ ॥ સ્થિતિકાલો ન શુષ્કત્વં શુષ્કો
દૂષયતિ ત્વચમ્ ॥

મુક્તલેપમાત્રા ॥

સ્થિતિકાલોડપિ તસ્યોક્તો યાવત્કલ્કો
ન શુષ્યતિ । શુષ્કસ્તુ તૃણહીનઃ સ્યાત્તથા
દૂષયતિ ત્વચમ્ ॥

આંગળના ચોથા ભાગ જેટલો લેપ
કનિષ્ઠ કહેવાય છે, આંગળના ત્રીજા ભાગ
જેટલો જાડો લેપ મધ્યમ ગણાય છે, અને
અરધો આંગળ જાડો લેપ ઉત્તમ ગણાય છે.
એ લેપ સૂકાય નહિ તેટલો વખતજ રાખવો
જોઈએ, કેમકે સૂકો લેપ નકામો આમડીને
બગાડી નાંખનારો છે

મુખદૂષિકાની ચિકિત્સા.

લોઘ્રધાન્યવચાલેપસ્તરુણ્યાપિઠિકાપઃ ।
તદ્વદ્વોરોચનાયુક્તં પરિચં મુક્તલેપિતમ્ ॥
સિદ્ધાર્થકવચાલોઘ્રસૈન્ધવૈશ્ચ પ્રલેપનમ્ ।

વર્ષનં ચ નિહત્યાશુ પિઠકાં ચૌવનોઙ્ગવામ્ ।
કેવલાઃ પયસા પિષ્ઠાસ્તીક્ષ્ણાઃ શાત્મલિક-
ષ્ટકાઃ । આલિપ્ત ટ્રયહમેતેન ભવેત્યન્નોપમ
મુલમ્ ॥

લોહર, ધાણા, અને વજનો લેપ બુવા-
નીના ખીલોને મટાડે છે.

ગોરોચન અને મરીનો લેપ બુવાનીના
ખીલોને મટાડે છે.

સર્પવ, વજ, લોહર, અને સૈંધવનો લેપ
બુવાનીના ખીલો મટાડે છે.

ઉલટી કરવાથી બુવાનીના ખીલ મટી
જાય છે.

શેમળાના તીક્ષ્ણ કાંટાઓને દૂધમાં
વાટીને તેનો ત્રણ દિવસ સુધી લેપ કરવાથી
ખીલો મટી જાને એહેરે કમળ જેવો સુદર
થાય છે.

વ્યંજનું લક્ષણ.

ક્રોધાયાસપ્રક્રુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ ।
મુત્રમાગત્ય સહસા મળ્ડલં પ્રસ્રજત્યતઃ ॥
નીરુજં તતુકં કયાવં મુલે વ્યઙ્ગજપાદિષોત્ ॥

વ્યઙ્ગ છાંદ્રેણિ લોકે ।

ક્રોધ તથા શ્રમથી કોપલો વાયુપિત્ત
સાથે મળીને એકઠમ યુગ્મમાં આવીને મડ-
લો ઉત્પન્ન કરે છે. તે મંડલો ખીડ વગરના,
પાતળાં, અને કાળાં યુગ્મપર થાય છે, તેને
વ્યંજ કહેવામાં આવે છે

નીલિકાનું લક્ષણ.

કૃણમેવંગુણં વજ્રે ગાથે વા નીલિકાં વિ-
દુઃ । એવેગુણ નીરુજં । તતુકં મળ્ડલમ્ ॥

વેદના વગરનું કાળું પાતળું મંડળ યુ-
ગ્મમાં કે યુગ્મમાં થાય છે, તેને નીલિકા કહે છે.

વ્યંજ તથા નાલિકાની ચિકિત્સા.

શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈશ્ચ તથાભ્યક્તૃરુપાચરેત્ ।
વ્યઙ્ગં ચ નીલિકાં વાપિ ન્યચ્છં ચ તિલ-
કાલકમ્ ॥ વટાકુરા મસૂરાશ્ચ પ્રલેપાદ્વચ-
ઙ્ગનાશનમ્ । વ્યક્તે મણિપ્રયા લેપઃ પ્રસસ્તો
મયુયુક્તયા ॥ અથવા લેપનં શસ્તં શ્વસ્ય
રશિરેણ ચ । વ્યઙ્ગદ્વદ્વગત્વક્ સ્યાદજા
મૂત્રેણ પેષિતા ॥ જાતીફલસ્ય લેપસ્તુ હ-
રેદ્વચઙ્ગં ચ નીલિકામ્ । અર્કક્ષીરહરિદ્રા-
ભ્યાં મર્દયિત્વા પ્રલેપનાત્ ॥ મુલકાણ્ય
શમં યાતિ ચિરકાલોઙ્ગવં ધ્રુવમ્ । મસૂરૈઃ
ક્ષીરસંપિષ્ઠૈર્લિપ્તમાસ્યં ઘૃતન્વિતૈઃ ॥ સમ્પ્રા-
ત્ત્રાઙ્ગવેત્સલં પુળ્ડરીકદલોપમમ્ ॥ વટસ્ય
પાણ્ડુપત્રાણિ માલતીરક્તચન્દનમ્ ॥ કુદ્ધં
કાલીયકં લોધ્રમેપિર્લેપ પ્રયોજયેત્ । યુ-
વાસ્ય પિઠિકાનાં તુ વ્યઙ્ગાનાં તુ વિનાશ-
નમ્ ॥ સ્યાદેતેન મુલં ચાપિ વર્જિતં નીલિ-
કાદિભિઃ । કુકુમં ચન્દન લોધ્ર પત્તઙ્ગં રક્ત-
ચન્દનમ્ । કાલીયકમુષીરં ચ મણિપ્રા
મયુયાષ્ઠિકા ॥ પત્રકં પત્રકં પત્રં કુદ્ધં ગોરો-
ચના નિશા । લાક્ષા દારુહરિદ્રા ચ ગૈરિકં
નાગકેશરમ્ ॥ પલાશકુમુદં વાપિ મિયક્તુશ્ચ
વટાકુરાઃ । માલતી ચ મધૂચ્છિદ્રં સર્પયાઃ
સુરભિર્વેવા ॥ ચતુર્ગુણપયઃ પિષ્ઠૈરૈતૈર-
સામિતૈઃ પૃથક્ । પચેન્મન્દામિના વૈદ્ય-
સ્તૈલં પ્રસ્યદ્વયોન્મિતમ્ ॥ વદનાભ્યઙ્ગના-
દેતદ્વચઙ્ગં નીલિકયા સહ । તિલકં માશકં
ન્યચ્છં નાશયેન્મુલદૃષિકામ્ ॥ પશિનીક-

પ્લેકં ચાપિ હરેજ્જતુમાર્ણિ તથા । વિદધ્યા-
દ્રવનં પૂર્ણચન્દ્રમણ્ડલમુન્દરમ્ ॥

પતંગ વક્રમેં ફિતે લોકે । કાલીયકં કદ-
મ્બક મુરભિર્વચા । મહામરી ફિતે લોકે । ફિતે
કુકુમાય તૈલમ્ ॥

નસ ખેલવવાથી અને હેપો તથા અ-
ભંગોથી બંગ, નીલિકા, ન્યચ, તથા તિલ-
કાલકની ચિકિત્સાઓ કરવી.

વડના અંકુર તથા મસૂરનો લેપ બંગ-
ને મટાડે છે.

મજક તથા મધના લેપથી બંગ મટી
જાય છે.

સસલાના લોહીના લેપથી બંગ મટી
જાય છે.

વાયવરણી છાલને બકરીના મૂત્રમાં
વાટીને તેનો લેપ કરવાથી બંગ મટે છે.

બાયફળના લેપથી બંગ તથા નીલિકા
મટી જાય છે.

આકડાના દૂધમાં હળદર વાટી ચોળી-
ને તેનો લેપ કરવાથી હાંબા કાળથી થયેલી
મ્હોંડાની કાળાશ પણ અવશ્ય મટી જાય છે.

દૂધમાં વાટેલા મસૂરમાં ઘી મેળવીને
લેપ કરવાથી સાત દિવસમાં મોઢું કમળપત્ર
જેવું થઈ જાય છે, તેમાં સંશય નથી.

વડનાં પીળાં પાન, માલતી, રતાંજળી,
કઠ, કઠંબ, અને લોહરનો લેપ કરવાથી
ખીલ તથા બંગ નાશ થાય છે, આથી મુખ
હાજી ગયુ હોય તે પણ મટી જાય છે.

કુંકુમાધ તૈલ.

કેસર, ચંદન, લોહર, પતંગ, રતાંજળી,
કઠબ, વાળો, મજક, જેડીમધ, તમાલ-

પત્ર, પદ્મકાષ્ઠ, કમળ, કઠ, ગોરોચન, હળદર,
લાખ, હાંડહળદર, સોનાગેર, નાગકેશર, કેસ-
ડાં, ઘઉંલો, વડના અંકુરો, માલતી, મીચુ,
સરસવ, અને પાનની બડ, બેક બેક તોલા
લેઈ, ચોગણા દૂધમાં વાટીને તેના કલકથી લે-
પે ૧૨૮ તોલા તેલ મહાગિત્થી પકાવવું, આ
કુંકુમાધ તૈલ મુખ ઉપર ચોપડવાથી, બંગ,
નીલિકા, તિલ, મશક, ન્યચ, મુખદર્પિકા,
(ખીલ) પશિનીકંટક, અને જતુમણિનો નાશ
થાય છે, અને પૂનેમના અદ્રમંડલ જેવું સંકર
મુખ થાય છે.

વલ્મીકિંતું નિદાન તથા લક્ષણ.

ગ્રીવાંસકપ્પાકરપાદવેશે સન્ધૌ ગલે વા
ત્રિભિરેવ દોષૈઃ । ગ્રન્થિઃ સવલ્મીકવદક્ષિ-
યાળાં જાતઃ ક્રમેણૈવ ગતઃ મૃદ્ધિમ્ ॥ મુલ્લ-
રનેકૈઃ છુતિતોદવઙ્ગિર્વિસર્પવત્ સર્પતિ ચો-
ન્નતાગ્રૈઃ । વલ્મીકમાહુર્મિષજો વિકારં નિ-
ષ્પલનીકં ચિરજં વિશેષાત્ ॥

ગ્રીવા કુકાટીકા । અસઃ સ્કન્ધ* । કક્ષા શાઢુ-
મૂલમ્ । વલ્મીકવાદિલ્યનેન । પ્રતુરશિલ્પલ્પમુલ્લ-
વવગાદમૂલ્લવ ચ સૂચ્યતે । નિષ્પ્રત્યનિક સપ-
ચારાયોયમ્ ॥

કઠ, ખલા, કાખ, હાથ, અને પગોમાં,
સાંધાઓ તથા ગળામાં રાકડા જેવો લઘુ
શિખરોવાળો ઊંચો અને ઊંડા મૂળ વાળો
અધિ થાય છે ઉપાય કરવામાં ન આવે તો તે
વધીને સાવ, બધા, અને ઊંચી અણીઓ
વાળાં અનેક મુખોથી વિસર્પની જેટ ફેલાવ
પામે છે. આ રોગ ને વેદો વલ્મીક કહે છે,
આ રોગ હાંબા કાળનો હોય તો થાણું કરીને
તેને ઉપાય લાગુ પડતા નથી.

વલ્મીકનો ચિકિત્સા.

શ્લેષ્ણોત્કૃષ્ટ વલ્મીકં સારામિશ્યાં પ્ર-
સાધયેત્ । વિધાનેનાર્બુદોક્તેન શોષયિત્વા
ચ રોપયેત્ ॥ વલ્મીકં તુ ભવેદસ્ય નાતિ-
દૃઢમર્મજમ્ ॥ તત્ર સંશોષનં કૃત્વા શ્લોષિતં
મોક્ષયેદ્વિષક્ ॥ કુલત્પકાનાં મૂલૈશ્ચ ગુહ-
ણ્યા છવ્ષેન ચ । આરવેતસ્ય મૂલૈશ્ચ દ-
ન્તિમૂલૈસ્તયૈવ ચ ॥ ક્યામામૂલૈઃ સપકલૈઃ
સક્તુમિષ્ઠૈઃ પ્રલેપયેત્ । મુસ્લિષ્ઠૈશ્ચ મુલોલ્બૈ-
શ્ચ મિષક્ તમુપનાહયેત્ ॥ પક્કે તત્ર વિ-
જાનીયાદ્રતીઃ સર્વાં ચયાક્રમમ્ । અભિજ્ઞાય
ગતીચ્છિત્વા પ્રદિશ્વાન્મતિમાન મિષક્ ॥
સંશોષ્ય દુષ્ટમાંસાનિ સ્પારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
ત્રણં વિશુદ્ધં વિજ્ઞાય રોપયેન્મતિમાન્મિષક્ ।
મનઃશિક્ષાલમ્ભાતસૂક્ષ્મલાયુરુચન્દનૈઃ । જા-
તીપલ્લવતૈશ્ચ નિમ્બતૈલં વિપાચયેત્ ॥ વ-
લ્મીકં નાશયેત્તદિ વહુચ્છિદ્રં વહુવ્રણમ્ ॥

વલ્મીકને શસ્ત્રથી કાપીને ક્ષાર તથા
અગ્નિથી મટાડવેા અર્બુદની ચિકિત્સામાં
કહેલી રીતિથી તેને સાફ કરીને રૂઝાવવેા.

વલ્મીકબાહુ વધેલા ન હોય તો અને
મર્મસ્થાનમાં મથેા ન હોય તો વેદે ચંથેાધન
કરીને તેમાંથી લેાહી કઢાવવું.

કળથીનાં મૂળ, ગળેા, સિંધવ, ગરમા-
ળેા, નેપાળેા, અને નસોતરનાં મૂળેા; માંસ
તથા સાશવેા, એનેા જરા ગરમ કરીને સ્નિગ્ધ
લેપ વલ્મીક ઉપર કરીને પાટો બાંધવેા.
વલ્મીક પાકી બાથ એટલે તેના પડની સર્વ
ઝટીએ ક્રમસર બાધી લેઇને તેને શસ્ત્રવડે

છેદ કરીને લુહિમાન વેદે લેવેા કરવા. ખગ-
ડલા માંસને સાફ કરીને પછી ક્ષાર સુકીને
પ્રતિસારણ કરવું મધુ સાફ થાય એટલે
તેમાં લેાંચ લાવીને રૂઝ લાવવી.

મનઃશિક્ષાધ તૈલ.

મધુશીળ, હરતાળ, શીલામી, ઝીણી એળચી,
અગર, ચંદન, ચંદેલીનાં પાન, અને છાશ
સાથે પકાવેલા લીમડાનું તેલ મધુા છિદ્રો
તથા મધુા વાળા વલ્મીકનેા નાશ કરે છે.

અસાધ્ય વલ્મીક.

પાણિપાદોપરિષ્ઠાણુ છિદ્રૈર્બહુભિરાદ્યતમ્ ।
વલ્મીકં યત્ સશોકં સ્યાદ્દર્શ્યં તદિ વિ-
જાનતા ॥

इति मनःशिक्षाद्य तैलम् ।

હાથ કે પગ ઉપર વલ્મીક મધુાં છિ-
દ્રોવાળેા હોય તથા તેમાં સેામેા હોય, તો તે-
ની ચિકિત્સા સમજી વેદે કરવી નહી.

કક્ષા તથા ગંધનામાનાં નિદાન
લક્ષણ.

વાહુકર્ણાસપાર્શ્વેષુ કૂળ્મસ્ફોટાં સવેદ-
નામ્ । પિત્તમકોપસમ્ભૂતાં કર્ણાં તામિતિ
નિર્દિષેત્ ॥ ઈર્કાં તુ તાદર્શીં દ્રષ્ટ્વા પિટ્ઠકાં
સ્ફોટસામિમામ્ । સ્વગ્જાતાં પિત્તકોપેન
ગન્ધનામાં પ્રચક્ષેતે ॥

तादृशीं बाह्यादिषु कृष्णां सवेदनां च ॥

બાહુ, કાળ, ખભા, અને પડખાએમાં
પિત્તમકોપથી વેદના વાળા કાળા ફાફા થાય
છે, તેને કક્ષા (કર્ણ) કહે છે. એજ સ્થળેાની
ત્વચ્ચામાં પિત્તથી કાળી તથા વેદના વાળી
ફાફીએા થાય છે, તેને ગંધનામા કહે છે.

કક્ષા તથા ગંધનામાની ચિકિત્સા

કક્ષા ચ ગન્ધનામા ચ ચિકિત્સતિ ચિકિત્સકઃ । પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા પૂર્વમુક્તયા ॥

પિત્તના વિસર્પની ચિકિત્સા કહેલી છે તે વેદે કક્ષા અને ગંધનામા ઉપર પણ કરવી અગ્નિ રોહણીનું નિદાન તથા લક્ષણુ.

કક્ષાભાગેષુ વિસ્ફોટા જાયન્તે મૃચ્ચદારુણાઃ । અન્તર્દાહજ્વરકરા દીપ્તપાવકસન્નિભાઃ ॥ સપ્તાહાદ્વા દશાહાદ્વા પક્ષાદ્વા દ્વાંતિ માનવમ્ । તામશિરોહિણીં વિદ્યાદસાધ્યા સાન્નિપાતિકીમ્ ॥

સપ્તાહાદિ વાતપિત્તકાષ્ઠપેક્ષયા બોદ્યવ્યમ્ । ઇન્તીયનુપ્રક્રાન્તા । ઉપક્રાન્તાસ્તુ સાધ્યા એવ । ચરકેનાશિરોહિણ્યા ચિકિત્સાયા ઉક્તવાત્ ॥

કાખના ભાગોમાં અત્યંત બળતરા તથા જ્વર વાળા પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા દારૂં શ્લેષ્મા થાય છે, તેને અગ્નિરોહિણી કહે છે વાંચુથી આ રોગ હોય તો તે માણુસને સાત દિવસમા મારી નાંખે છે, પિત્તથી હોય તો દશદિવસમા, અને કફથી હોય તો પહર દિવસમાં મારી નાંખે છે ત્રણે દોષોથી થાય તો તે અસાધ્ય છે. ચિકિત્સા કરવાથી આ રોગ સાધ્ય થાય છે.

અગ્નિ રોહિણીની ચિકિત્સા

પિત્તવીસર્પવિષિના સાધ્યેદશિરોહિણીમ્ । રોહિણ્યા લઙ્કનં કુર્યાદ્રક્તમોસનરુક્ષણમ્ । શરીરસ્ય ચ સંયુદ્ધિતાન્તુ દ્વદ્વા પરિત્યજેદ્વા ॥

અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા પિત્ત વિસર્પના જેવી કરવી. તેમા લઘન, રક્ત આપ,

અને વિરચનથી શરીરની સશુદ્ધિ કરવી અને રોગ વધી ગયો હોય તો ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણુ.

વિદારિકન્દવદ્ઘ્નં કક્ષાવંક્ષણસન્નિધુ । રક્તં વિદારિકા વિદ્યાત્સર્વજં સર્વલક્ષણમ્ ॥ અન્ન પિદકામિતિ વિશેષ્યપદમધ્યાહરણીયમ્ ॥

કાખ તથા સાથળના સાંધાઓમાં વિદારીકદના જેવી બધાયલી રાતી ફેણી સર્વ દોષોનાં લક્ષણોવાળી થાય છે, તે વિદારિકા કહેવાય છે.

વિદારિકાની ચિકિત્સા.

વિદારિકાયાં પ્રથમં જલૌકાયોજનં હિતમ્ । પાટનં ચ વિપકાયાં તતો વ્રણવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥

વિદારિકામાં પ્રથમ જળો મૂકવી તે હિતકર છે, પાક્યા પછી ફેણીને મણુની પેઠે તેની ચિકિત્સા કરવી

ચિપ્થનું નિદાન તથા લક્ષણુ.

નક્ષમાંસમધિષ્ટાય વાતઃ પિત્તં ચ દેહિનામ્ । ક્રોતિ ક્ષયપાકૌ ચ તં વ્યર્થિ ચિવ્યમાદિશેત્ ॥

ચિવ્યો વેડવા इति लोके ॥

વાયુ અને પિત્ત નખના માંસમાં રહીને પાકે તથા નખનો ક્ષય કરે છે, તેને ચિપ્થ કહે છે.

કુંતખનું નિદાન તથા લક્ષણુ.

અભિઘાતાત્ મદુશ્ચો યો નક્ષો રુક્ષઃ સિન્ધુઃ સ્વરઃ । મન્વેત્ તં કુનર્સં વિદ્યાત્ કુલીરં વામિધાનતઃ ॥ અમિધાનતઃ નામત્ ।

વાગવાથી દોષ પામીને નખ રૂક્ષ, યો-
ગો, અને ખરસ્ટ યદ્યભય છે, તેને કુનખ
અથવા કુલીર કહે છે.

ચિપ્ચ તથા કુનખની ચિકિત્સા.

ચિપ્ચં રુધિરમોક્ષેણ શોષનેનાપ્યુપાચરેત્ ।
ગતોષ્માણમયૈર્નં તુ સેચયેદુષ્ણવારિણા ॥
શ્લેષ્ણાપિ યયાયોગ્યમ્મુચ્છિચ સાવયેત્તતઃ
વ્રણોક્તેન વિધાનેન રોપયેત્તં વિચક્ષણઃ ।
સ્વરસેન હરિદ્રાયાઃ પાત્રે કૃત્વાયસેમયામ્ ।
ઘૃષ્ટા તજ્જેન કલ્કેન લિમ્પત્ ચિપ્ચં પુ-
નઃપુનઃ ॥ કાશમર્યાઃ સપ્તભિઃ પત્રૈઃ કોમલૈઃ
પરિવેષ્ટિતઃ । અક્કુલીવેષ્ટકઃ પુંસાં ધ્રુવમાશુ
મશ્નામ્યતિ ॥ શ્લેષ્મવિદ્રધિકલ્પેન કુનસં
સમ્પપાચરેત્ । નલકોટિપ્રવિષ્ટેન ટક્કણેન ન
શ્નામ્યતિ ॥ કુનલ્લેષેત્તદા શૈલઃ સલિલે
પ્રવતેડપિ ચ ।

ચિપ્ચ માટે લોહી કઢાવવું તથા યો-
ધન કરવું. એમાંથી ઉનાશ બટી રહે એટલે
ઉના પાણીનું સેચન કરવું.

વિદ્વાન વૈદ્યે તેને શસ્ત્રથી કાપીને લોહી
કઢાવવું, અને પછી મધુની રીતે ચિકિત્સા
કરીને રૂક્ષીને નવો નખ લાવવો.

લોહાના વાસણમાં હળદરના રસમાં
હરડેને પલાળીને તે હરડેને એજ રસમાં
થસીને તેને ચિપ્ચ ઉપર વારંવાર લેપ કર્યા
કરવો.

સીવણનાં કોમળ સાત પાંદડાઓ ચિપ્ચ
ઉપર વીંટી રાખવાથી તે શાંત થાય છે, એ
વાત નિઃસંશય છે.

કફના વિદ્રધિની ચિકિત્સા કહેલી છે
તે કરવાથી કુનખ મટી જાય છે.

૭૨

એમ પર્વત પાણીમાં તરેજ નહિ તેમ ટંકણ-
ખારથી કુનખ મટી ગયા વિના રહેજ નહી.

પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

પર્વનાત્ પીઠનાદ્વાપિ તૈર્થવાપ્યભિધાતતઃ ।
મેદૃર્ચમ્ યદા વાયુર્મજતે સર્વતથ્વરન ॥ તદા
વાતોપસૃષ્ટં તુ તર્ચમ્ પરિવર્તેતે । સવેદનં
સદાહં ચ પાકં ચ વ્રજતિ ક્વચિત્ ॥ મળે
રષસ્તાત્કોષસ્તુ ગ્રન્યિરૂપેણ લમ્બતે ।
માસ્તાગન્તુસમ્મૂતાં વિધાતાં પરિવર્તિકામ્ ॥
સકણ્ઠુઃકઠિનાં ચાપિ સૈવ શ્લેષ્મસમન્વિતામ્ ।

અસ્યા વાતજાયામપિ પિત્તાનુબન્ધો બોદ્યો
દાહપાકમાભાત્ । કોષઃ ચર્મકોશઃ ।

સર્વ સરીરમાં ફરતો વાયુ યોગ્યવા,
દબ્બાવા, કે વાગવાથી લિંગની ત્વચામાં આવે
છે તેથી વાયુથી દૂષિત થઈને આમડી અવળી
થઈ જાય છે, તેથી વેદના, બળતરા, અને કો-
ઈવાર પાકે પણ થાય છે, આમ થવાથી લિંગ-
ના ટોચકાની નીચે એ આમડી આઠની પેઠે
લટકે છે. વાયુ તથા વાગવા બંનેરે આગંતુ
કારણથી આ રોગ થાય છે તે પરિવર્તિકા
કહેવાય છે, તેમાં કફને પણ સંબંધ હોય તો
આમડીમાં બળ તથા કઠણતા પણ હોય છે.

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા.

પરિવર્તિ ધૃત્વામ્યક્તાં મુસ્તિન્નામુપનાહ-
યેત્ । ત્રિરાત્રં પચ્ચરાત્રં ચ વાતપ્ત્રૈઃ સ્નાલ્વ-
નાદિભિઃ ॥ તતોડમ્યજ્ય ચ્ચનૈર્ચમ્ ચાનયેત્
પીઠ્યેન્મણિમ્ । પ્રવિષ્ટે ચર્મણિ મળૌ સ્વેદ-
યેદુપનાહનૈઃ ॥ દધાદ્વાતહરાન્વસ્તીન્ ત્રિ-
ગ્ધાન્વભાનિ યોજયેત્ ।

પરિવર્તિકાને થી આપડીને સારી પેઠે

શેક હેઠને ત્રણ કે પાંચ રાત્રી સુધી વાતહર શાલ્વણાદિ કહેકોનો પાટો બાંધવો, પછી આમડીને ધી ચોપડીને ધીરે ધીરે લાળી કરીને લિંગના માથાને દબાવવું માથું આમડીની અંદર પેસે એટલે પાટાઓથી સ્વેદન કરીને વાતહર પિચકારીઓ દેવી, તથા રાગીને સ્નિગ્ધ અન્નો જમાડવાં.

અવપાટીકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

અલ્પીયર્સીં યદા હર્ષાદ્વલાદ્ગચ્છેત્ સ્ત્રિયં નરઃ । હસ્તાભિઘાતાદયવા ચર્મણુદ્ગતિતે બલાત્ ॥ મર્દનાત્ પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગાભિઘાતતઃ । યસ્યાવપાઢ્યતે ચર્મ તાં વિઘાદવપાટિકામ્ ॥ વાતેન કર્કશા રૂક્ષા સૂક્ષ્મા કૃષ્ણા રુગન્વિતા । પિત્તેન પીતા રક્તા વા દાહતુષ્ણાસમન્વિતા ॥ શ્લેષ્મણા કઠિના સ્ત્રિગ્ધા કણ્ઠમસલ્યવેદના ।

અલ્પીયર્સીમ્ અલ્પતર યોનિચ્છિદ્ર યસ્યા તામ્ । અવપાઢ્યતે વિદીર્યતે ।

અતિ કામાતુર થઈને નહાની ઉંમરની સ્ત્રીની અત્યુત સાકડી થોળિમાં બળાટકારે ગમન કરવાથી, હસ્તમૈથુન વગેરે કરવાથી, અથવા વાગવાથી, તેની આમડી અવળી થઈ જવાથી, અથવા દબાવાથી કે વીર્યના દબાવથી લિંગની આમડી ચીરાઈ જાય છે, એ અવપાટિકા કહેવાય છે. આ રોગ વાયુથી થયો હોય તો તે ખરસટ, રૂક્ષ, સૂક્ષ્મ, કાળી, તથા પીડા યુક્ત હોય છે, પિત્તની હોય તો પીળીકે રાત્રી અને દાહ અને તરશવાળી હોય છે, અને કફની હોય તો કઠણુ, સ્નિગ્ધ, ચળવાળી, તથા થોડી પીડાવાળી હોય છે.

અવપાટિકાની ચિકિત્સા.

સ્નેહસ્વદૈરિમાં વૈધચિકિત્સ્યેદવપાટિકામ્ ।

આ અવપાટિકાની ચિકિત્સા વેધે સ્નેહો તથા સ્વેદોથી કરવી.

નિરૂદ્ધ પ્રકાશનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વાતોપસૃષ્ટે મેદું ચર્મ સશ્રયતે મણિમ્ । મણિશ્ચર્મોપનદ્વસ્તુ મૂત્રસ્રોતો જ્વણદિ ચ ॥ નિરુદ્ધપ્રકશે તસ્મિન્ મન્દધારમવેદનમ્ । મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિર્વિવ્રિયતે ન ચ ॥ નિરુદ્ધપ્રકશં વિઘાત્ સરૂજં વાતસમ્ભવમ્ ।

નિરુદ્ધપ્રકાશ इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकाशपद-
માર્ષત્વાત્ ।

લિંગમાં વાત પ્રકોપ થવાથી આમડી ફૂલની આડે આવી જાય છે, તેથી મહાઇ ગયેલું ફૂલ મૂત્રને શેકે છે, આ રોગને નિરૂદ્ધ પ્રકશ કહે છે, તેમા મૂત્ર મંદધારથી વગર પીડાએ નીકળે છે, અને ફૂલ ખુલ્લું થતું નથી. આ રોગ વાયુથી થાય છે.

નિરૂદ્ધ પ્રકાશની ચિકિત્સા.

નિરુદ્ધપ્રકશે નાર્દીં લૌહીમુમયતો મુસ્તીમ્ । દાર્વીં વા જતુકૃતા ઘૃતાકાં સમ્પ્રવેશ-
યેત્ ॥ પરિપિચ્છેદસામજ્ઞાં શિશુમારવરાહ-
યોઃ । જુક્તૈલં તથા યોજ્યં વાતપ્રદ્રવ્યસં-
યુતમ્ ॥ વ્યઘાત્ વ્યઘાત સ્થૂલતરા સમ્યક્
નાર્દીં પ્રવેશયેત્ । સ્રોતો વિવર્ધયેદેવં સ્નિ-
ગ્ધમન્નં ચ ભોજયેત્ । મિત્વા વા સેવનીં
મુક્ત્વા સઘઃ ક્ષતવદાચરેત્ ॥

આ રોગમા બંને તરફથી ખુદાં મુખવાળી ધી ચોપડેલી લોહાની, લાકડાની, કેલાખની નળી નાખવી, ને પછી તે ઉપર શિશુમાર તથા સુવરની ચરબી તથા મળ્મળનું સેચન કરવું, તથા વાતહર પદાર્થો સહિત ચૂકાના

તેણી પશુ સેચન કરવું ત્રણ ત્રણ દિવસે નળી વધારે વધારે જાડી ખોસતા જવી એથી માર્ગ પહોળો થાય છે, આ સર્વ કરીને રોગીને સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડવું. સેવનીને છાડી દેઇને શસ્ત્રવડે બેઠીને તુરત ક્ષતના જેવી ચિકિત્સા કરવાથી પશુ નિરૂદ્ધપ્રકથ મટી જાય છે.

નિરૂદ્ધશુદ્ધનું નિદાન તથા લક્ષણ.

શ્વેગસન્ધારણાદ્યાયુર્વિહિતો ગુદસંશ્રિતઃ ।
નિરુણદિ મહત્સ્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં કરોતિ ચ ॥
માર્ગસ્ય સૌક્ષ્મ્યાત્ કૃચ્છ્રેણ પુરીષં તસ્ય ગ-
ચ્છતિ । સંનિરુદ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિચાત્સુ-
દુસ્તરમ્ ॥

વેગોને રોકવાથી હણાયલો વાયુ શુદ્ધમા રહીને તેના મોટા દ્વારને રોકીને ન્હાવું કરી દે છે. આથી માર્ગ સાકડો થતા વિષ્ટા માંડ માંડ નીકળે છે આ અતિદુસ્તર એવો સનિરૂદ્ધશુદ્ધ નામનો રોગ કહેવાય છે.

સંનિરૂદ્ધશુદ્ધની ચિકિત્સા.

સંનિરુદ્ધગુદે તૈલૈઃ સેકો વાતહરૈર્હિતઃ ।
તથા નિરુદ્ધપ્રકથક્રિયાઽપિ કથિતાઽયંવા ॥

વાતહર તેલોના સેચનથી અથવા નિરૂદ્ધપ્રકથની ચિકિત્સા, કહેવામા આવી છે તે કરવાથી પશુ સનિરૂદ્ધશુદ્ધ મટી જાય છે.

વૃષણકચ્છુનું નિદાન તથા લક્ષણ.

સ્નાનોત્સાદનહીનસ્ય મલો દુષ્ણસંસિય-
તઃ । પ્રલિચ્છતે તદા સ્વેદાત્કર્ણં જનયતે
તદા ॥ તતઃ કર્ણદ્યનાત્ શિર્ષં સ્ફોટઃ સા-
વશ્ચ જાયતે । માદુર્દુષ્ણકર્ણં તાં શ્લેષ્મરક્ત-
પ્રકોપજામ્ ॥

ઉત્સાદન વર્ત્તન । મલ મૈલિ ઇતિ લોકે ।
પ્રલિચ્છતે આર્દ્રો ભવતિ ॥

નહિ ન્હાવાથી તથા શરીર સાફ નહિ રાખવાથી વૃષણ ઉપરનો મેલ પરસેવાથી પલળીને ચળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને ખણવાથી ફાદી થાય છે તથા આવ થાય છે આ રોગને વૃષણકચ્છુ કહે છે, અને તે કંઈ તથા રક્તના ડોપથી થાય છે.

વૃષણકચ્છુની ચિકિત્સા.

સર્જાહકુષ્ઠસૈન્ધવસિતસિદ્ધાર્થૈઃ પ્રકલ્પિતો
યોગઃ । ઉદ્ઘર્ત્તનેન નિયતં શ્રમયતિ દુષ્ણસ્
કર્ણદિત્તમ્ ॥ મિષક દુષ્ણકચ્છુ તુ ચિકિ-
ત્સેત્પામરોગશ્ચ । અહિપૂતનનિર્દિષ્ટક્રિય
યાપિ ચ તાં હરેત્ ॥

રાળ, કઠ, સૈન્ધવ, અને ઘોળા સરસ-
મેળવીને તેનું ચૂર્ણ વૃષણ ઉપર મચીને બે-
ળવાથી વૃષણકચ્છુ અવશ્ય શાન્ત થઈ જાય છે
વેલે વૃષણકચ્છુની ચિકિત્સા ખસન
પડે અથવા અહિપૂતના જેવી કરવી.

અહિપૂતનનું નિદાન તથા લક્ષણ

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તેઽધૌતેઽપાને સિન્ધોર્મથે
ત્ । સ્વિભસ્યાસ્તાપ્યમાનસ્ય કર્ણ રક્તક
ફોદ્બજા ॥ કર્ણદ્યનાત્ શિર્ષં સ્ફોટ
સાવશ્ચ જાયતે । પક્ષીભૂતં વ્રણેર્ધોરં તં વિ-
ચાદશિપૂતનમ્ ॥

વિષ્ટા વગેરે વાળી બાળકની શુદ્ધ ખરે
ખર સાફ નહિ કરવાથી, તથા પરસેવા વગેરે
છતાં બાળકને નહિ નવરાવાથી રક્ત તથ
કંઈના પ્રકોપથી ચળ થાય છે, અને તેને
ખણવાથી તુરત ફાદી તથા આવ થાય છે
એમાથી થતાં વ્રણો એકઠા થવાથી બચકર
થઈ પડે છે, એ રોગને અહિપૂતન કહે છે.

અહિપૂતનના ચિકિત્સા.

તત્ર સંકોષનેઃ પૂર્વે વાત્રીસ્તન્યં વિશ્વોષ-
યેત્ । ત્રિફલાસદિરકાયૈર્વેણાનાં ક્ષાલનં
હિતમ્ ॥ શુદ્ધસૌવીરયદ્યથાદિલેપઃ કાર્યો-
ઽહિપૂતને ॥

અહિપૂતન થાય તે પ્રથમ સંશોષનો-
થી માતાના દૂધને કુધારવું. ત્રિકળા તથા
કાથાના કવાથથી ત્રણેને ધોવાં, અને શખ-
ચૂર્ણ, સૌવીર, અને જેડીમધનો લેપ કરવો.

શુદ્ધશ્રંશ (આમણ)નું નિદાન તથા
લક્ષણ.

પ્રવાહનાતિસારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં વહિઃ ।
રક્ષાદુર્બલદેહસ્ય ગુદશ્રંશં તમાદિષેત્ ॥

રક્ષ તથા દુર્બળ શરીરવાળાની શુદ્ધ
દસ્ત સમયે જોર કરવાથી અતિસારથી બહાર
નીકળી આવે છે, તેને શુદ્ધશ્રંશ (આમણ)
કહે છે.

શુદ્ધશ્રંશની ચિકિત્સા.

ગુદશ્રંશે ગુદં સ્વિત્તં સ્નેહેનાત્કં પ્રવેશયેત્ ।
પવિષ્ટં રોધયેત્ યત્નાત્ ગચ્ચસચ્છિદ્રચર્મ-
ણા ॥ પશ્ચિન્યાઃ કોમલં પત્રં યઃ સ્પાદેચ્છ-
ર્કેરાન્વિતમ્ । એતન્નિશ્ચિત્ય નિર્દિષ્ટં ન તસ્ય
ગુદનિર્ગમઃ ॥ મૂષિકાણાં વસાભિર્વા શુદ્ધ-
શ્રંશે પ્રલેપનમ્ ॥ મુસ્તિશ્ચમૂષિકાયાંસેના-
થવા સ્વેદયેત્ ગુદમ્ ॥ વૃક્ષામ્લાનલવાણ્નેરી
વિલ્વપાઠાયવાગ્રજમ્ । તન્નેજ શીલયેત્
પાયુર્ધનશર્તોઽનલદીપનમ્ ॥ મૂષિકા દશમૂ-
લનિ મુક્તીયાદુભયં સમમ્ । તયોઃ કાયેન
કષ્ઠેન પચેત્તૈલં યથોદિતમ્ ॥ અભ્યક્તા-
ત્તસ્ય તૈલસ્ય ગુદશ્રંશો વિનશ્યતિ । વિન-

શ્યતિ તથાનેન ગુદશૂલં મગન્દરમ્ ॥

મૂષકતૈલમ્ ।

શુદ્ધને શેક દેઈને ધી અથવા તેલ ચોપ-
ડીને અંદર હાથથી પેસાડી દેઈને પછી
છિદ્રોવાળા ગાયના આમડાથી યત્ન પૂર્વક તેને
રોકી દેવી.

કમલિનીના કૌમળ પાન સાકર સાથે
આનારને આમણ નીકળતી બધ પડી જાય
છે, એ નકકી છે.

આમણ ઉપર જાંદરની ચરખી ચોપડ-
વાથી કે જાંદરના બાફેલા માંસનો શેક કર-
વાથી આમણ નીકળતી બંધ પડી જાય છે.

આમણવાળાએ કૌકમ, ચિત્રક, ખાટી
લુણી, ખીલાનો ગર્લ, અને જવખાર છાશમાં
વાટીને પીવાની ટેવ રાખવી. આથી અગ્નિ
પણ પ્રદીપ્ત થાય છે

મૂષક તૈલ.

જાંદર તથા દશમૂળનો સમભાગે કવાથ
કરી તેમાં તેનાજ કલ્ક સાથે પકાવેલા તેલના
અભ્યંગથી આમણનો રોગ મટી જાય છે,
અને શુદ્ધશૂલ તથા જાંદર પણ મટી જાય છે.

સદાહો રક્તપર્યન્તસ્ત્વક્પાકી તીવ્રવેદનઃ ।
કણ્ઠમાનુ જ્વરકારી ચ સ સ્પાચ્છૂકરદં-
ષ્ટ્રકઃ ॥ સ. ગુદશ્રંશ ॥

રાતા છેડાવાળો, ઢાઢવાળો, પાકેલી
ત્વચાવાળો, તીવ્ર વેદનાવાળો, અને ચળ
તથા જ્વરવાળો શૂકરદંષ્ટ્ર નામનો રોગ
હોય છે.

શૂકરદંષ્ટ્રની ચિકિત્સા

મુક્તરાજકમૂલસ્ય રજન્યા સહિતસ્ય ચ ।
ચૂર્ણે તુ સહસા લેપાત્ વારાહદ્વિજનાશનમ્ ॥
રાજીવમૂલકલ્ક. પીતો ગચ્ચેન સર્પિષા

માતઃ । શ્વમયતિ શૂકરદંટું દંष्ट્રોદ્ધૃતં જ્વરં
ઘોરમ્ ॥ રજનીમાર્કચં મૂલં પિષ્ટં શીતન વા-
રિણા । તલ્લેપાદન્તિ શીસર્પં વારાહદક્ષના-
દ્વયમ્ ॥

હળદર તથા ભાંગરાના મૂળના ચૂર્ણનું
લેપન કરવાથી શુકરદંટુ તુરતજ મટી જાય છે.

માતઃકાળે કમળનાં મૂળનો કલ્ક ગા-
યના ધી સાથે ખાવાથી શુકરદંટુ તથા તેથી
થયેલો ઘોર જ્વર પણ શાંત થઈ જાય છે.

હળદર અને ભાંગરાના મૂળને ટાંઠા
પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી વિસપ અને
શુકરદંટુ મટી જાય છે.

અનુશયીનું લક્ષણ.

ગમ્भीરામલ્પશોયાં ચ સર્વર્ણામ્પરિસ્થિ-
તામ્ । પાદસ્યાનુચર્યાં તાં તુ વિદ્યાદન્તઃપ્ર-
પાકિનીમ્ ॥ અન્ન પિષ્ટિકામિતિ વિશેષ્ય
પદમધ્યાહરણીયમ્ । ગમ્ભીરન્ત.પાકેન ।

ગભીર તથા થોડા સોજાવાળી, વર્ષુ બ-
દલા વગરની પગ ઉપર ફોફી થાય છે, તે
અહર પાકવાળી અનુશયી કહેવાય છે.

અનુશયીની ચિકિત્સા.

હરેદનુચર્યાં વૈથઃ ક્રિયયા શ્લેષ્મવિદ્રવેઃ ।

વેથે કદ્ધ વિદ્રવિની ક્રિયાઓથી અનુશ-
યીનું હરણ કરવું.

અલસનું લક્ષણ.

ક્ષિબ્ધાત્પ્રત્યન્તરૌ પાદૌ કળ્પદ્વાહસમન્વિ-
તૌ । દુષ્ટકર્દમર્સસ્પર્શાદલસં તં વિભાવયેત્ ॥
અલસં કન્દર્દૈં દિતિ લોકે ।

અરાળ કાઢવના અડવાથી પગની આં-
ગળીઓ વચ્ચે કહેલ, ચળ અને ફાહ થાય છે,
તેને અલસ કહે છે.

અલસની ચિકિત્સા.

પાદૌ મિલ્ત્વારનાલેન લેપનં ત્વલસે હિ-
તમ્ । પટોલકુનડીનિમ્બરોચનામરિચૈસ્તિ-
લૈઃ ॥ શુદ્ધાસ્વરસસિદ્ધેન કઢતૈલેન લેપયેત્ ।
તતઃ કાસીસકુનડીતિલચૂર્ણેર્વિચૂર્ણયેત્ ॥
વિચૂર્ણયેદવધૂલયેત્ ।

કરજંબીજં રજનીકાસીસં પચકં મધુ ।
રોચના હરિતાલં ચ લેપોડયમલસે હિતઃ ॥

આરનાલનું પગ ઉપર સેચન કરીને
લેપ કરવો, એ અલસ ઉપર હિતકારી છે.

કડવાં પરવળ, મહુશીલ, લીમડે,
ગોરોચન, મરી, તલ, અને ભેંસીગણીના
સ્વરસથી પકાવેલ તેલ અલસ ઉપર ચોપ-
ડીને પછી તે ઉપર હીરાકસી, મહુશીલ,
અને તલનું ચૂર્ણ ભભરાવવું

કરંબળીજ, હળદર, હીરાકસી પચ-
કાષ, મધ, ગોરોચન, અને હરતાળનો લેપ
કરવાથી અલસ મટી જાય છે,

દારીનું લક્ષણ.

પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્પર્યસ્પ્રયોઃ ।
પાદયોઃ કુરુલે દારીં સરુજાં તલસંશ્રિતામ્ ॥
દારી વિવાર્દૈં ।

ખડું હરદર કરવાથી અત્યંતરૂઝ બની
અથેલા પગોના તળામાં વાયુ ખડું ઉઘ વેઠ-
ના વાળી ફાટ (ચીર) ને ઉત્પન્ન કરે છે,
તેને દારી કહે છે.

દારીની ચિકિત્સા.

પાદદાર્યાં શિરાં પાશો મોચયેત્તલ્લોધિ-
નીમ્ । શ્લેષ્મસ્પેદોપપન્નો તુ પાદૌ વા લે-
પયેન્મુદ્ધુઃ ॥ મધુચ્છિદ્રવસામજ્ઞાપૃતૈઃ સાર-
રિચિમિશ્રિતૈઃ ॥

અન્ન વસા મજ્ઞા ચ સામાન્યતસ્કાગાદીના વિ-
શેષાભિધાનતઃ । ઉક્ત ચ 'મેદોમજ્ઞા વસા જ્ઞેયા
પ્રામ્યાનૂપૌદકોદ્ભવા' । इति मदनपालः ॥ વસા
શુદ્ધમાત્રમિવ જ્ઞેહઃ ।

સ્નેહોઽસ્થનઃ શુચિરેવ સ્યાત્સમજ્ઞા કથિ
તો શુષ્કૈઃ ॥ ધ્યાયે યવક્ષાર ॥

સર્જાહસિન્વૃદ્ધવયોશૂર્ણ ધૃતમધુષ્ણુતમ્ ।
નિર્મથ્ય કટુતૈલાર્કં હિતં પાદમ્ભાર્જને ॥
મધુસિન્ધવકૌરિકધૃતગુહમારિપાસશાલનિ-
ર્યાસૈઃ । ગૈરિકસાહિતૈર્લેપઃ પાદસ્ફુટનાપહઃ
સિદ્ધઃ ॥

મધુસિન્ધવક મૌળ । પ્રથમ ગૈરિક શિલાજતુ ।
દ્વિતીય ગૈરિક ગેરુકુ ઇતિ લોકે । શાલનિર્યાસઃ
રાલ ॥

ઉન્મત્તકસ્ય વીજેન માનકક્ષારવારિણા ।
વિપદકં કટુતૈલં તુ હન્યાદારીં ન સંશયઃ ॥
ઉન્મત્તતૈલમ્ ॥

પગમાં દારી થાય તો સ્વમભ્યુ વૈદે પ-
ગના તળાને આફ કરીને નસ ખોલી લોહી
કઠાવવું.

પગોનું સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીનેમધ, બ-
કરા વગેરેની ચરબી, મળ્લ અને જવખારનો
લેપ વારંવાર કરવાથી દારી મટી જાય છે.

રાળ તથા સિન્ધવના ચૂર્ણને ઘી તથા
મધમાં ખૂબ મથીને તેમાં સરસિયુ તેલ
નાંખીને પગમાં ઘસવાથી દારી મટી જાય છે.

મીસુ, શિલાબિત્ત, ઘી, ગોળ, લેસો-
ગૂગળ, રાળ, અને સોનાગેડના લેપથી પગનું
ફાટવું અવશ્ય મટી જાય છે.

ઉન્મત્ત તૈલ.

ધતૂરાનાં બીજો તથા માનકંઠની બ-

સ્થના જળથી પકાવેલા સરસિયા તેલથી પ-
ગનું ફાટવું મટે છે, એમાં સંશય નથી.

કદરનું લક્ષણ.

શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ટકાદિભિઃ ।
ગ્રન્થિઃ કોલવદુત્સર્જી જાયતે કદરસ્તુ સઃ ॥

શર્કરાન્ન ચાલુકા । કોલવત્ કુદ્રવદરવત્ ।
ઉત્તમ્ન ઉદ્રત્ત. ।

રેતીમાં આલ્યાથી કે કાંટા વાગવાથી
પગમાં નાના બોર જેવડી ઉચી ગાંઠ થાય છે,
તે કદર કહેવાય છે.

કદરની ચિકિત્સા.

દહેત્કદરમુદૃત્ય તૈલેન દહનેન વા ।

કદર (કપાશિયા) કાપીને ઊના તેલ-
થી કે અગ્નિથી બાળી નાંખવી.

તિલકાલકનું લક્ષણ.

કૃણાનિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાનિ સમા-
નિ ચ । વાતપિત્તકફોદ્રિકાચાન્વિથાતિ-
લકાલકાન્ ॥ સમાનિ અનુદ્રતાનિ અય તિલ
इति लोके ।

કાળાં, તલ જેવડાં, વેદના વગરનાં,
સમ, વાત, પિત્ત તથા કફથી થયેલાં આઠાંને
તિલકાલક (તલ કહે છે.)

મશક (મસા)નું લક્ષણ.

અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યતુ ગાત્રે પ્રદશ્યતે ।
માષવત્ કૃણ્ણમુત્તાર્કં મલિનં મશકં દિ-
શેત્ ॥ સ્થિરમચલમ્ । અવેદનં વેદનારહિતમ્
મશક इति लोके ।

વેદના વગરનો અને સ્થિર તથા અઠક
જેવો કાળો અને ઉંચો શરીરમાં મેલો મસ
થાય છે.

જતુમણિ (લાખા)નું લક્ષણ

સમયુક્તસમયરૂઝં યજ્ઞલં કકરક્તજમ્ ।
સહજં લક્ષમચૈકેષાં લક્ષ્યો જતુમણિશ્ચ સઃ ॥
કૃષ્ણાક્ષિગ્ધો જતુમણિર્જેયઃ શ્લેષ્મોત્તરૈશ્ચિ-
મિઃ । અરૂઝં ત્વપરે રક્તં લક્ષ્મત્યાદુર્ધિ-
શવરાઃ ॥

સમં સમવર્ણમ્ । ઉત્તમ કિષ્કિદુત્તમ સહજ
શરીરેણ સહ જાતમ્ । एवं विवर्णं यन्मण्डलं स
जतुमणिर्लक्ष्यः लक्ष्मचैकैषामिति एकेषामाचार्योणां
मते तन्मण्डलं लक्ष्मसंज्ञं च लक्ष्म लज्जुन इति
लोके । अपरे पुनर्जतुमणिलक्ष्मणोर्मैदकं लक्षण-
माह कृष्णा इत्यादि ।

શરીરના જેવા વર્ણવાળું, કંઈક ઉચું,
કફ અને રક્તથી ઘેરેલું, સફળ ઘેરેલું, અને
કેટલાક જેને લક્ષ્મ (લાખુ) કહે છે, તે
મંડળ જતુમણિ કહેવાય છે, કફાદિ ગ્રહો
દોષોથી તે જતુમણિ કાળું અને ક્ષિપ્ર થાય
છે. અને પીઠ વગરનું તથા રાતું હોય છે
તેને કેટલાક લક્ષ્મ કહે છે.

તિલકાલક, મશક, અને જતુમણિની
ચિકિત્સા.

કર્મકીલં જતુમણિં મશ્કાંસિલકાલ-
કાન્ । ઉત્કૃત્ય સ્ત્રેણ વહેત્ સારાશિખ્યા-
મણેષતઃ ॥

અમૃતીલ, જતુમણિ, મશ, અને તિલ-
કાલકને કાપીને સ્નાન તથા અગ્નિથી છેક
આળી નાંખનાં.

ન્યચ્છનું લક્ષણ.

મણ્ડલં મહદર્ણં વા ક્યાર્ણં વા યદિ વા
સિતમ્ । સહજં નીરૂઝં ગાથે ન્યચ્છં તદ-
ચિધીયતે ॥

મોટું કે નાનું, કાળું કે ધોળું, સફળ,
પીઠ વગરનું, જે મંડળ શરીરમાં થાય છે,
તેને ન્યચ્છ કહે છે

ન્યચ્છની ચિકિત્સા.

શિરાવૈર્ઘ્યે પ્રલેપૈશ્ચ તથાભ્યગ્નૈરૂપાચરેત્ ।
ન્યચ્છં લિમ્પેત્પયઃ પિપ્પૈઃ કલ્કૈઃ ક્ષીરતલ-
ઝવૈઃ ॥ ત્રિમુલનવિજયાપત્રં મૂલં સ્થવિર-
સ્ય ક્ષિપ્તિપાતૈર્ઘિઃ । ઉદ્વર્તનં વિરચિતં ન્ય-
ચ્છવ્યક્તાપર્ણં સિદ્ધમ્ ॥

સ્થવિરસ્ય દ્વંદવાત્કત્ય ।

શિરાને વિધ, પ્રલેપો, અને અભ્ય-
ગ્નોથી ન્યચ્છના ઉપચારો કરવા.

જાડમાંથી ગરતાં દૂધો સાથે વાટેલા
કલ્કોના લેપોથી ન્યચ્છ મટી જાય છે.

ભાગનાં પાન, વરઘાશનાં મૂળ અને
શીશમને વાટીને તે વડે યોગવાથી તથા લેપ
કરવાથી ન્યચ્છ તથા અગ્ન મટી જાય છે.

પદ્મિનીકંટકનું લક્ષણ.

કણ્ઠકૈરાચિતં દુષ્ણં કણ્ઠમત્પાણ્ઠમણ્ડલ-
મ્ । પદ્મિનીકણ્ઠકમ્પલ્યૈસ્તદાર્ણ્યં કપ્તવા-
તજમ્ ॥

આચિત વ્યાસ પદ્મિનીકણ્ઠકમ્પલ્યૈઃ પદ્મિનોના-
લકણ્ઠકસદૃશૈસ્તદાર્ણ્યં પદ્મિનીકણ્ઠકનામૈવ ।

કાટાબોથી વ્યાસ, ગોળ, ચળવાળું,
અને પીંગળું મંડળ પદ્મિની કંટક કહેવાય
છે, અને તે કફ અને વાયુથી થાય છે.

પદ્મિનીકંટકની ચિકિત્સા.

પદ્મિનીકણ્ઠકે રોગે હૃદયોન્નિમ્બવારિણા-
તૈર્નૈવ સિદ્ધં સસૌર્દ્રં સર્પિઃ પાતું પદાપયેત્ ॥
નિમ્બારમ્બકલ્કૈર્વા મુદુરુદ્વર્તનં હિતમ્ ॥

ચતુર્થેન નિમ્બોત્પન્નકાષેન ગોષ્ઠતમ્ ।
પવેત્તતસ્તુ નિમ્બસ્ય કૃતમાલસ્ય પત્રજૈઃ ॥
કલ્પકૈર્થ્યઃ પવેત્ સિદ્ધં તત્ પિવેત્પલસંમિ-
તમ્ । પચિનીકષ્ટકાદ્રોગાન્મુક્તો ભવતિ
નાન્યથા ॥ નિમ્બાદિષ્ટુતમ્ ।

પચિની કંટકના રોગમાં લીમડાના
પાણીથી ઉલટી કરવી, તથા તેનાજ પાણીથી
પકાવેલું ધી મધ સાથે પીવું.

લીમડાના તથા ગરમાળાના કંઠે વાર-
વાર ચોળવાથી પચિનીકંટક મટી જાય છે

નિખાદિ ધૃત.

ચોળણુ લીમડાનાં પાનના કવાથથી
આથના ધીને પકાવીને પાછુ તે ધીને લીમ-
ડાના પાન અને ગરમાળાનાં પાનના કંઠેથી
પકાવેલું એ ધી ચાર ચાર તોલા પીવાથી
પચિનીકંટક નિઃસંશય મટીજ જાય છે.

અન્નગણિકાનું લક્ષણ.

સ્તિગ્ધા સર્વર્ણા ગ્રથિતા નીરુજા મુદ્રસ-
ન્નિભા । કપવાતોત્થિતા ક્ષેપા ચાલાનામ-
જગણિકા ॥

મથિતા ગુમ્ફિતેવ । મુદ્રસ્તિમા મુદ્રાક્રતિઃ ।

મૂળ વર્ણુવાળી, સ્તિગ્ધ ગૂંથેલી, પીડા
વગરની, મગ જેવી, અને કફ તથા વાયુથી
થયેલી બાળકોને થનારી ફેફસાંનો અન્નગ-
ણિકા કહેવાય છે.

અન્નગણિકાની ચિકિત્સા

તત્રાજગણિકાં સામાં જલૌકોમિરુપાચ-
રેત્ । શુક્તિસૌરાષ્ટ્રિકાક્ષારકલ્પકૈશ્વલ્પયે-
ન્મુદુઃ ॥ કઠિનાં ક્ષારયોગેન દ્રાવયેદ્જગ-
ણિકામ્ ॥

કાચી અન્નગણિકા ઉપર જળો મૂકા-
વવી, અને છીપતી ભરમ, ગોપીચંદન, અને
ક્ષારના કંઠકોનો લેપ વાર વાર કરવો અન્નગ-
ણિકા કંઠણુ હોય તો તેને ક્ષારથી પીગાળવી.

યવપ્રખ્યાનું લક્ષણ.

ચવાકારા પ્રકટિના ગ્રથિતા માંસસંશ્ર-
યા । પિઢકા ક્ષેષ્વવાતાઘ્યાં યવમ્ભયેતિ
સોચ્યતે ॥

ચવાકારા મધ્યે સ્થૂળ પ્રાન્તે કુશા ।

જવના જેવી આકારની, કંઠણુ ગૂંથેલી,
માંસમાં રહેલી, અને વાયુ તથા કફથી
થયેલી ફાડકીને યવપ્રખ્યા કહેવાય છે.

અંત્રાલણુનું લક્ષણ

ઘનામવકાં પિઢકામુલતાં પરિમળહ-
મ્ । અન્નાલજીમત્પૂર્વાં તાં વિષાત્ ક-
પવાતજામ્ ॥ ઘના કઠિનામ્ । પરિમળહ
વર્તુલા બલ્પપ્રયામ્ ।

ઘાટી, કાચી, સીધી, ઉંચી ગોળ થોડા
પડવાળી, અને કફ તથા વાયુથી થતી ફાડ-
કી અંત્રાલણુ કહેવાય છે.

યવ પ્રખ્યા તથા અંત્રાલણુની
ચિકિત્સા.

અન્નાલજીયવમ્ભયૌ પૂર્વે સ્વદૈરુપાચરેત્ ।
મનઃશિલોદેવદારકુષ્ઠકલ્પૈઃ પ્રક્ષેપયેત્ ॥
પક્વાં વ્રણવિધાનેન યયોક્તેન પ્રસાધયેત્ ॥

યવપ્રખ્યા તથા અંત્રાલણુમાં પ્રથમ
સ્વદો આપવા, મણુશીલ, દેવદાર, અને કઠ-
ના કંઠકોનો લેપ કરવો; પાકે ત્યારે મણુની
રીતે ક્રિયા કરવી.

વિવૃતાનુ લક્ષણ.

વિવૃતાસ્યા મહાદાહાં પક્ષોદુસ્વરસન્નિ-
મામ્ । વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્ પિત્તો-
ત્યા પરિમણ્ડલામ્ ॥ પરિત. શોયવતીમ્ ।

ફાટેલા ચુખવાળી, બહુ ઠાકવાળી,
પાકા ઉંબરાના ફળ જેવી, ગોળ સોજવાળી,
અને પિત્તથી થનારી ફેદલી તે વિવૃતા કહે-
વાય છે.

ઇદ્રવૃક્ષાનુ લક્ષણ.

પદ્યકર્ણિકવન્મધ્યે પિટકાં પિટકાચિતામ્ ।
ઇન્દ્રવૃક્ષાં તુ તા વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્થિતાં મિષકૃ-

પમિનીર્કર્ણિકવત્ પદ્યપલાધારોપમાં પિટકાચિ-
તા કિઞ્જલ્કવલ્લયુ પિટકાચિતા ।

મધ્યમા કમળકર્ણિકા જેવી, ખીણ
નાની ફેદલીઓના સમૂહવાળી, અને વાત-
તથા પિત્તથી થતી ફેદલીને વેધે ઇદ્રવૃક્ષા
બાજીવી.

ગર્દભિકાનુ લક્ષણ.

મણ્ડલં વૃત્તમુત્સર્ગં સુરક્તં પિટકાચિતમ્ ।
રુજાકરીં ગર્દભિકાં તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તજામ્ ॥

ગોળ, ઉંચું, બહુ રાતું પીડા કરનારું,
ફેદલીઓ વાળુ, વાત તથા પિત્તથી થનારું
મંડળ ગર્દભિકા કહેવાય છે.

અલગર્દભાનુ લક્ષણ.

વિસર્પવત્સર્પતિ યઃ શોયસ્તનુરપાકવાન ।
દાહજ્વરકર પિત્તાત્ સ જ્ઞેયો જાલગર્દભઃ ॥

અપાકવાનુ રૂપપાકવાનુ । પિત્તકૃતત્વેન સ-
ર્વયા પાકામાવસ્યાપુજ્જ્વાત । અયમગ્નિવાત્ ઇતિ
જ્ઞાતઃ ।

વિસર્પની પેઠે ફેલાતો, પાતળો, થોડા
પાકવાળો, ઠાકવાળો અને જ્વરવાળો સોજો
પિત્તથી થાય છે, તેને અલગર્દભ કહે છે.

વિવૃતા, ઇદ્રવૃક્ષા, ગર્દભિકા, તથા
અલગર્દભાની ચિકિત્સા.

વિવૃતામિન્દ્રવૃક્ષાં ચ ગર્દભીં જાલગર્દભ-
મ્ । પૈત્તિકસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા સાધ-
યેન્નિષકૃ ॥ પાકે તુ રોપયેદાઙ્ગયૈઃ પદ્યમૃ-
રમેષજૈઃ ॥

વિવૃતા, ઇદ્રવૃક્ષા, ગર્દભિકા, અને અલ-
ગર્દભની ચિકિત્સા વેધે પિત્તના વિસર્પ જેવી
કરવી. પાકે એટલે મધુર ઔષધોથી પકા-
વેલા ધીથી તેનું રોપણ (રૂપાયણ) કરવું.

કચ્છપિકાનુ લક્ષણ.

ગ્રન્થયઃ પથ્થ વા પદ્ વા દારુણાઃ કચ્છ-
પોષ્ણતાઃ । કપાનિલાઘ્યાં પિટકા સા
સ્મૃતા કચ્છપી ગુરૈઃ ॥

કચ્છપોષ્ણતાઃ મધ્યે પ્રોજ્ઞતાઃ પ્રાપ્તે નતા. ॥

કાચળાના જેવી ગાચી પાંચ કે છ
હાથુ અંધિઓવાળી કદ તથા વાયુથી જે
ફેદલીઓ થાય છે, તેને વિદ્વાનો કચ્છપિકા
કહે છે.

કચ્છપિકાની ચિકિત્સા.

કચ્છપીં સ્વેદયેત્ પૂર્વે તત્ત્વ એવ પ્રલેપયેત્ ।
ક્લ્લીકૃતૈર્નિશ્ચાકૃષ્ણસિતાતાલ્દારુભિઃ ॥ તાં
પક્કાં સાધયેન્નિષકૃં મિષગ્નજનચિકિત્સયઃ ।

કચ્છપિકાને પ્રથમ સ્વેદન કરીને પછી
હળદર, કઠં, સીકેર, હરતાળ, અને ડેવદા-
રના કલ્કોના લેપ કરવો, અને પછી પાકે
ત્યારે વેધે સુરત મણી ચિકિત્સા કરવી.

શર્કરાર્થુદત્તું લક્ષણ.

પ્રાપ્ય માંસશિરાસ્ત્રાણુપેદઃશ્લેષ્યા તથા-
નિલ' । પ્રન્થિ કુર્વેત્યસૌ મિશ્નો મધુસર્પિ-
ર્વેસાનિમમ્ ॥ સ્ત્રવતિ સ્ત્રાવમત્યર્થ તત્ત્વદ્વિ-
ગતોડનિલઃ । માંસં વિશ્નોષ્ય પ્રથિતાં સ્ત્ર-
ર્કરાં જનયેત્પુનઃ ॥ દુર્ગન્ધં ક્લિન્નમત્યર્થ
નાનાવર્ણં તતઃ શિરા । સ્ત્રવતિ સહસા
રક્તં તં વિદ્યાચ્છર્કરાર્થુદમ્ ॥

શર્કરા વાલૂકાતુલ્યા ।

કદ તથા વાણુ માસ, શિરા, આયુ,
અને મેદમાં રહીને મધ, ઘી, તથા વસાના
જેવા સાવ વાળી ગ્રંથિ ઉત્પન્ન કરેછે. બહુ
સાવ થઇને વધેલો વાણુ માસને સૂકવીને
પછી તેમાં કાંકરી ઉત્પન્ન કરેછે. તે ગુંથેલી
હોય છે, તેથી શિરામાંથી ફૂગેલી, ચીકણું,
ઘણુ, કહેલવાળુ, અને ઘણુ વથોવાળુ બહુ
લોહી બેઠવાય છે આ રોગને શર્કરાર્થુદ કહેછે.

શર્કરાર્થુદની ચિકિત્સા.

મેદોર્થુદવિધાનેન સાધયેચ્છર્કરાર્થુદમ્ ॥

શર્કરાર્થુદની ચિકિત્સા મેદના અર્થુદના
જેવી કરવી.

વિવિધ વિકારો.

શક્તસ્ય ચાપ્યનુત્સાહઃ કર્મણ્યાલસ્યમુત્થ-
તે । અસ્વાસ્થ્યં ચિન્તયાત્યર્થમરતિઃ કથ્યતે
બુધૈઃ ॥ ઉત્કલિધ્યાર્જં ચ નિર્ગચ્છેત્સેકઘ્ની-
વનેરિતમ્ । હૃદયં પીલ્યતે चास्य तमुत्केशं
विनिर्दिशेत् ॥ વક્રે મધુરતા તન્દ્રા હૃદયો-
દ્રેષ્ટનં શ્રમઃ । ન ચાક્રં રોચતે યસ્યે ગ્લાનિ
તસ્ય વિનિર્દિશેત્ । ગ્લાનેરોગઃક્ષયાદ્ દુ-
સ્વાદજીર્ણાચ શ્રમોદ્ભવાત્ । હ્રાસનકોપા-

દાહારમુસ્થિતત્વાચ યદ્ભવેત્ ॥ પવનસ્યો-
ર્ધ્વગમનં તમુદ્ગારં પ્રવક્ષતે । આઠોપો ગુદ-
ગુદાશબ્દઃ પ્રોક્તો જઠરસમ્ભવઃ ॥ તમઃસ્વ-
સ્યેવ યત્ જ્ઞાનં તત્ તમઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥

इति क्षत्ररोगाधिकार ॥

શરીરમાં શક્તિ છતા કામકાજને
ઉત્સાહ ન રહે તેને આલસ્ય કહે છે ચિંતાથી
થતા અત્યંત અસ્વસ્થપણુને અરતિ કહે-
છે. મોળ તથા શુકથી પ્રેરિત અને બહુ મુઝ-
વણુ સાથે અન્ન બહાર નીકળે, તથા હૃદયમાં
પીડા થાય, તેને ઉત્કલેશ કહે છે, મુખમાં
મીઠાશ, તંદ્રા, છાતીનું ભીંડાવું, શ્રમ, અને
અન્ન ઉપર અરૂચિ એ ગ્લાનિનાં લક્ષણો છે.
ગ્લાનિથી, ઓજના ક્ષયથી, ડુખથી, અશુ-
ભથી, શ્રમથી, કોપેલા ઉદાન વાયુથી, તથા
આહાર જઠરમાં સ્વસ્થાને પડ્યાથી જે
પવનની ગતિ ઊંચી ચઢે છે, તેને ઉદ્ગાર
(ઓડકાર) કહે છે પેટમાં થતા ગડગડાટને
આટોપ કહે છે અધારામાં રહ્યા જેનું જ્ઞાન
થાય છે તેને પડિત વૈદો તમ કહે છે.

શિરોરોગના અધિકાર.

શિરોરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

શિરોરોગાસ્તુ જાયન્તે વાતપિત્તકફૈશ્નિ-
મિઃ । સન્નિપાતેન રક્તેન જ્ઞયેણ ક્રિમિમિ-
સ્તથા ॥ સૂર્યાવર્તાનન્તવાતશબ્દકાર્ધાવમે-
દકાઃ । 'एकादशविषयास्य लक्षणानि
प्रवक्षते ॥

શિરોરોગ' । અન્ન શિરોરોગજા શલ્કરૂપા ક્ષ-
મિધીયતે વાતપિત્તકફૈશ્નિમિ । નનુ વાતપિત્તકફૈ-

વિત્યુત્કેશ્વિત્વબોધ । કિમર્યં ત્રિમિરિતિ પદમ્ વાત-
પિત્તકફાનાં પૃથક્ કારણત્વં બોધ્યમ્ । ક્ષયેણ
રસાદિક્ષયેણ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, સનિપાત, રક્ત,
ક્ષય, કૃમિ, એએથી થનારા, તથા બીજા
સૂચ્યવર્ત, અનતવાત, શંખક, અર્ધાવશેઠક,
મળી એમ કુલ અગિયાર પ્રકારના માથાના
રોગો છે. તેના લક્ષણો કહેવાય છે.

વાતના શિરોરોગનું લક્ષણ.

યસ્યાનિમિત્તં શિરસો રુજશ્ચ મવન્તિ
તીવ્રા નિશ્ચિ ચાતિમાત્રમ્ । વન્ધોપતાપૈઃ પ્ર-
શ્નમો મવેચ્ચ શિરોઽભિતાપઃ સ સમીરણેન ॥

અનિમિત્ત અતર્કિતવિપ્રકૃષ્ટનિમિત્ત નિશ્ચિ ચા-
તિમાત્ર રાત્રી શૈલેન વાયોરાધિક્યાત । ઉપતાપ
સ્વેદન । શિરોઽભિતાપ શિર.પીઝા ॥

ન સમગ્રાય એવા કોઈ દુરના કારણથી
માથામા પીડા થાય, તથા તે રાત્રે બહુ વ-
ધારે થાય, અને તે માથું બાંધવાથી કે શેક-
વાથી શાંત થતી હોય, તે તે માથાનો રોગ
વાયુથી થયો છે, એમ બાબી લેવું.

પિત્તના શિરોરોગનું લક્ષણ.

યસ્યોળ્ળમઙ્ગારચિત્તં યથૈવ મવેચ્છિરો-
દઘ્વતિ ચાસિનાશમ્ । શ્લીતેન રાત્રી ચ
મવેત્ સપચ્ચ શિરોઽભિતાપઃ સ તુ પિત્ત-
કોપાદ્ ॥ દઘ્વતીત્યાર્થત્વાત્ ॥

અગારાથી વ્યાપ્ત થવાની પેઠે માથુ
ગરમ થઈ જાય, નેત્ર તથા નાક બળ્યા કરે,
અને રાત્રે શીતને લીધે વેદના એએથી થાય,
તે શિરોરોગ પિત્તનો બાબુવો.

કફના શિરોરોગનું લક્ષણ.

શ્ચિરો મવેત્ યસ્ય કફોપદિગ્ધં ગુરુ મ-
તિષ્ઠ્ઠ્ઠમયો હિમં ચ । શૂનાસિકૂટં વદનં ચ
યસ્ય શિરોભિતાપઃ સ કફમકોપાત્ ॥

કફોપદિગ્ધં અન્ત કફાલિસ પ્રતિષ્ઠ્ઠ્ઠ તથ
શિરઃ ।

માથું અઠર કફથી ખરડાયલું, બારે,
સ્તબ્ધ, અને ટાંડું થઈ મથું હોય, તથા ને-
ત્રાના ડાળા અને ગ્રુખ સૂએલું હોય; તે તે
રોગ કફથી થયેલો બાબુવો.

સાંનિપાતિક શિરોરોગનું લક્ષણ.

શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે સર્વાણિ લિ-
ક્ષ્ણાણિ સમુદ્ભવન્તિ ।

ઉપરનાં ત્રણે દોષોના લક્ષણો લેખાં
હોય તે તે શિરો રોગ સનિપાતનો છે, એમ
બાબુવું.

રક્તના શિરોરોગનું લક્ષણ.

રક્તાત્મકઃ પિત્તસમાનલિઙ્ગઃ સ્પર્શાસહત્વં
શિરસો મવેચ્ચ ।

પૈત્તિકાન્નૈદમાહ શિરસઃ સ્પર્શાસહત્વમિતિ ॥

હોલીનો શિરોરોગ પિત્તના જેવાં લક્ષણો
વાળો હોય છે, તથા વધારામા માથાને કઈ
સ્પર્શ સહન થઈ શકતો નથી.

ક્ષયના શિરોરોગનું લક્ષણ.

વસાવલાસઙ્ગતસમ્ભવાનાં શિરોગતાના-
મતિસક્ષયેણ । ક્ષયઃ પ્રવૃત્તઃ શિરસોભિતા-
પઃ કષ્ટો મવેત્કુમ્ભજોઽતિમાત્રમ્ ॥

ક્ષતસમ્ભવં કષિરમ્ ॥

સંસ્વેદનચ્છર્દનધૂમતસ્વૈ છગ્નિવમોક્ષૈશ્વ વિ-

દુદ્ધિમતિ । અર્જ પ્રપતિ તુષેત શિરોવિ-
શ્રાન્તનેત્રતા । મૂર્છા ગાત્રાવસાદશ્ચ શિ-
રોરોગે ક્ષયાત્મિકે ॥ કષ્ટ કષ્ટસાખ્યઃ ॥

અરબી, કફ, અને રક્તના ક્ષયથી મા-
થામા રોગ થાય છે ત્યારે માથામાં અત્યંત
અભિતાપ કષ્ટ, અને ઉઝ વેદના થાય છે.
એ રોગ સ્વેદન, વમન, ધુમાડો, નસ્યો,
અને લોહી કઢાવવાથી વધે છે. અગ બમે છે,
માથુ ડુબે છે, નેત્રો વિશ્રાન્ત થઈ બાય છે,
મૂર્છા તથા ગાત્રોમા પીડા થાય છે. એ સર્વ
ક્ષયથી થયેલા શિરોરોગમા થાય છે.

કૃમિના શિરોરોગનું લક્ષણ.

નિસ્તુઘતે यस્ય શિરોડતિમાર્ગ સમ્પ્રદ્ય-
માર્ગ સ્ફુરતીવ ચાન્તઃ । ઘ્રાણાચ્ચ ગચ્છે-
દુષિરં સપૂયં શિરોડભિતાપઃ ક્રિમિભિઃ
સ ધોરઃ ॥

સમ્પ્રદ્યમાણ । ક્રિમિભિરિતિ શેષ । ઘ્રાણાચ્છે-
તિ ચક્રારેણ ક્રિમિનિર્ગમોડપિ બોધ્યતે ॥

માથામા અત્યંત પીડા થાય છે કીડા
ખાતો હોય એમ અંદર સળવળાટ થાય છે,
નાકમાથી પડસહિત લોહી નીકળે છે, અને
માથામાં તાપ થાય છે આ સર્વ ધોર કૃમિથી
થાય છે.

સૂર્યાવર્તનું લક્ષણ.

સૂર્યોદયં યા પ્રતિમન્દમન્દમસિશ્રુવોરુક્
સમુપૈતિ ગાઢમ્ । વિવર્ધતે ચાંશ્રુમતા સ-
હૈવ સૂર્યાપટ્તૌ વિનિવર્ધતે ચ ॥ શીતેન
શાન્તિં લભતે કદાચિદુષ્ણેન જન્તુઃ સુલ-
માપ્નુયાદ્રા । સર્વાત્મકં કષ્ટનમં વિકારં સૂ-
ર્યાપવર્તં તમુદાહરન્તિ ॥

સૂર્યોદય પ્રતિ લક્ષીકૃત્ય આરમ્ભેતિયાવત્ ।
સૂર્યાપવટૌ સૂર્યાપધોગતૌ ॥

સૂર્યોદય થાય ત્યારથી નેત્ર તથા શ્રમ-
શમાં મંદમંદ પીડા થતે થતે આકાશમા
સૂર્ય જોયો આવે તેમ તેમ એ પીડા અત્યંત
વધતી બાય, અને સૂર્ય નમતો બાય તેમ
તેમ પીડા પણ શાન્ત થતી બાય, અને કોઈ-
વાર શીતળતાથી તથા કોઈવાર ઉષ્ણતાથી
પણ પીડા શાન્ત થતી હોય, એ રોગ સૂર્યા-
વર્ત કહેવાય છે અને તે બહુ કષ્ટસાધ્ય છે
તથા તે ત્રણે દોષોથી થાય છે.

અનંતવાતનું લક્ષણ.

દોષાસ્તુ દુષ્ણત્વય એવ મન્યા સમ્પીઢ્ય
ગાઢં સ્વરુજાં મૃતીવ્રમ્ । કુર્વન્તિ સોડક્ષિણ
સ્રુવિ શ્લદ્વેશે સ્થિતિં કરોત્યાથ વિશેષ-
તસ્તુ ॥ ગળ્ડસ્ય પાર્શ્વે તુ કરોતિ કર્મ્પ
દ્વિગ્રહં લોચનજાનં વિકારાનં । અનન્તવાતં
તમુદાહરન્તિ દોષત્રયોત્યં શિરસો વિકારમ્ ॥

એવશબ્દોડત્રાર્પ્યથ । અવ્યયાનામનેકાર્યત્વાત ।
સ્વરુજા સ્વસ્વરૂપા રુજા । વ્યથાદાહગૌરવાદિરૂ-
પા દોષાઃ કુર્વન્તિ ॥ અનન્તવાત અક્ષ્યાદિદુ
સ્થિતિં કરોતિ । વિશેષતઃ ગળ્ડપાર્શ્વે સ્થિતિં ક-
રોતિ । પીઢાયા સ્થિતિ કૃત્વા કર્મ્પાદીશ્ચ કરોતી ॥

દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષો બોડને પકડીને
અત્યંત તીવ્ર અને ગાઢપીડા કરે છે. એ
પીડા આખ, શ્રમર, અને લમણામાં સ્થિતિ
કરે છે, અને વિશેષ કરીને ગાલનાં પડખાં-
બોમા રહીને કપ હંડુઅહ, તથા નેત્રરોગોને
ઉત્પન્ન કરે છે ત્રણેદોષોથી થતો આ રોગ
અનંતવાત કહેવાય છે.

૨૧ ખકનું લક્ષણ.

પિત્તરક્તાનિલા દુષ્ઠાઃ શઙ્કદેશે વિમૂર્ચિ-
તાઃ । તીવ્રરુદાહારાગં દિ શોથં કુર્વન્તિ
દારુણમ્ ॥ સશિરોવિષવદ્દેગાગ્નિરુદ્ધયાશુ
મલં તથા । ત્રિરાત્રાઙ્ગીવિતં દન્તિ શઙ્કકો
નામ નામતઃ ॥ ય્યહ જીવતિ મૈષઙ્ય મ-
ત્યારુણાયાસ્ય કારયેત્ ॥

પિત્તરક્તાનિલા । અત્ર કમ્બોઽપિ યોજ્ય । કુ-
તાનુયાત્ર કમ્બપિત્તરક્તૈરિતિ સુશ્રુતવચનાત્ । વિ-
મૂર્ચ્ચિતા પ્રવૃદ્ધાઃ સરોથઃ । ત્રિરાત્રાત્ ત્રિરાત્રમ-
વ્યેમારયતિ ઇતિ યાવત્ ॥

દુષ્ટ થયેલા પિત્ત, રક્ત, અને વાયુ
લઘુશ્માં રહીને તીવ્ર વેદના અને દાહવાળો
દાહી શરો સોભે કરે છે વિષ જેવા વેગથી
તે માથાને તથા ગળાને રોકી દેધને તથા
શત્રિમા લુબિતને નાશ કરે છે. આ રોગનું
નામ શખક છે. તથા દિવસ લુવાય છે, માટે
વેધે પ્રથમ ના પાડીને પછી તેની ચિકિત્સા
કરવી

અર્ધાવબેદકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

રૂક્ષાન્નાનાદ્યશ્નનાવશ્યમાન્વાતમૈશુનૈઃ ।
વેગસન્ધારણાયાસભ્યાવામૈઃ કુપિતોઽનિલઃ
॥ કેવલઃ સ કમ્બો વાર્ધ્યં યૂહીત્વા શિરસો
બલી । મન્યામૂશઙ્કકર્ણાશિલલાદાર્ષેષુ વેદ-
નામ્ ॥ સ્વસ્ત્રાશનિનિમા કુર્યાત્તીત્રાં સોર્ધા-
વબેદકઃ । નયનં વાયવા શ્રોત્રમભિવૃદ્ધૌ
વિનાશયેત્ ॥

અવશ્ય અવશ્યાય । આયાસ પ્રતિચલનમા-
રોદ્ધતાદિ । વ્યાયામઃ મહ્તશ્રમ । શસ્ત્રાશનિ-
નિમા શસ્ત્રપાતેનેવ વજ્રપાતેનેવ વેદનામ્ ॥

રૂક્ષ તથા વધુ પડતું જમવાથી, હિમ
તથા પૂર્વ દિશાના પવનથી, મૈથુનથી, વેગોને
રોકવાથી, અત્યંત ચાલવા તથા બાર ઉપાડ-
વાથી, કસરત તથા પરિશ્રમથી, કોપેલો
ખળવાન વાયુ એકલો અથવા કંકની મદદથી
અરધા માથાને પકડીને ઝાડ, જામર, લમ-
ણા, કાન, આંખ અને કપાળના અરધા ભા-
ગને શસ્ત્રપાતના જેવી તથા વજ્રપાતના
જેવી તીવ્ર વેદનાથી પીડે છે. આ રોગ અર્ધા-
વબેદક (આધારીશી), કહેવાય છે, તે વધે છે
તો નેત્રનો અથવા કાનનો વિનાશ કરી નાખે છે.

શિરોરોગોની ચિકિત્સા.

વાતજાતશિરોરોગે સ્નેહસ્વેદં વિષર્ષણમ્ ।
પાનાહારોપનાહાશ્ચ કુર્યાદ્રાતામયાપહાન્ ॥
કુષ્ઠમેરુશ્ઠમૂલં ચ નાગરં તક્તપૃષ્ઠિતમ્ । ક-
દુષ્ણં શિરસઃ પીઢાં માર્જે લેપનતો દરેત્ ॥
રસઃ શ્વાસકુઠારો યસ્તસ્ય નસ્યં વિશેષતઃ ।
શિરઃશૂલં હરત્યેવ વિષેયો નાત્ર સંશયઃ ॥

વાયુના શિરોરોગ ઉપર સ્નેહન, સ્વે-
દન, તથા તેલો વગેરે યોગવાની ક્રિયાઓ
કરવી, અને પાન, આહાર, તથા દવાના પાટા
વગેરે પણ વાતહર કરવાં. કઠં, એરડાનું
મૂળ, અને મૂઠને ઘાટી છાશમાં વાટીને
જરા ગરમ લેપ કપાળમા કરવાથી વાયુનો
શિરોરોગ મટી જાય છે. શ્વાસકુઠારરસ કહે-
વામા આવ્યો છે તેના નસ્યથી માથાનું શૂળ
અવશ્ય મટી જાય છે, માટે વાયુના શિરોરોગ
ઉપર તે અવશ્ય હેતુ બેઠ્યો.

શિરોખસ્તિ વિધિ

આશિરો વ્યાયતં ચર્મ ષોઢશાઙ્ગુલમુ-
ચ્છિદ્રતમ્ । તેનાવેષ્ટય શિરોઽવસ્તાન્માષક-

लकेन लेपयेत् ॥ निश्चलस्योपविष्टस्यतैलेः
कोष्णैः प्रपूरयेत् ॥ धारयेदारुजः शान्तेर्यामं
यामार्धमेव वा ॥ शिरोवस्तिर्हरत्येष शिरो-
रोगं मरुद्भवम् ॥ हनुमन्यासिकर्णातिमर्दितं
मूर्धकम्पनम् ॥ विनाभोजनमेवैष शिरो-
वस्तिः प्रयुज्यते ॥ दिनानि पञ्च वा सप्त
रुचितोऽग्रे ततोऽपि च ॥ ततोऽपनीतस्नेहस्तु
मोचयेद्भस्तिवन्धनम् ॥ शिरोललाटवदनग्री-
वांसादीन् विमर्दयेत् ॥ सुखोष्णेनाम्भसा
गात्रं प्रक्षाल्याश्नाति यद्धितम् ॥ आमिषं
जाङ्गलं पथ्यं तत्र शाल्यादयोऽपि च ॥
सुदृढभाषान् कुलत्पांश्च खादेद्वा निशि केव-
लान् ॥ कटुकोष्णान् ससर्पिष्कातुष्णं क्षीरं
पिबेत्तथा ॥ पित्तात्मके शिरोरोगे शीतानां
चन्दनाम्भसा । कुसुमोत्पलपद्माना स्पर्शाः
सेव्याश्च मारुताः । सर्पिषः शतघौतस्य
शिरसा धारणं हितम् ॥ रसः श्वासकुठारो-
ऽल्पः कर्पूरः कुङ्कुमं नभम् ॥ सिता च्छामी-
पयः सर्वं चन्दनेनानुघर्षयेत् ॥ तस्य नस्यं
भिषग्दद्यात् पित्तजाया शिरोरुजि ॥ किं
तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेवं हितं मतम् ॥ गुड-
नागरफलकस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ रक्तजे
पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ॥ कार्यं भि-
षग्वरैस्तत्र विशेषो रक्तमोक्षणम् ॥ कफजे
लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पावकात्मकैः ।
सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया ॥
पुराणसर्पिषः पानं विशेषेण दिशन्ति हि ॥
परुण्डमूलं तगरं श्रताहा जीवन्तिका रा-
स्त्रिक सैन्यव च । भृङ्गं विडङ्गं मधुषष्टिका

च विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ अजा-
पयस्तैलविमिश्रितं च चतुर्गुणे भृङ्गरसे वि-
पक्वम् ॥ षड्बिन्दवो नासिकया प्रदेयाः
सर्वाग्निहन्तुः शिरसो विकारान् ॥ च्युतांश्च
केशान् पतितान्श्च दन्ताभिर्बन्धमूलान् प्र-
कटीकरोति । सुपर्णगृध्रमतिषं च चक्षुः कु-
र्वन्ति बाह्वोरधिकं बलं च ॥ जीवन्तिकाम्र
हरीतकी शाकविशेषश्च । इति षड्बिन्दुतैलम् ॥

क्षयजे क्षयनाशाय कर्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैर्धृतम् ॥
क्रिमिजे व्योषनक्ताह्नशिग्रूबीजैश्च नावनम् ॥
अजामूत्रयुतं नस्यं कर्तव्यं कृमिनुत्परम् ॥
सूर्यावर्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।
कुमार्याः स्वरसे प्रस्थे घृतस्य रसे तथा ॥
भृङ्गराजस्य च रसे प्रस्थद्वयसमायुते । चतुः-
प्रस्थमिमे क्षीरे तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ क-
ल्कैर्मधूकहीबेरमज्जिष्ठाभद्रमुस्तकैः । नखक-
र्पूरभृङ्गलाजीवन्तीपद्मकुष्ठैः ॥ मार्कवासक-
तालीससर्जनिर्यासपत्रकैः विडङ्गश्चतुष्पुष्पाश्व-
गन्धागन्धर्वहस्तकैः ॥ न्यग्रोधनारिकेलान्यां
कर्षमानैर्विपाचिते । उत्तार्य वस्त्रपूतं तु शुभे
भाण्डे सुधूपिते ॥ त्रिरात्रमथ गुप्तं च धार-
येद्विधिवद्भिषक् ॥ ततस्तु तैलमन्यङ्गे मूर्ध्नि
क्षेपे नियोजयेत् ॥ शमयेदर्दितं गाढमन्या-
स्तम्भशिरोगदान् । तालुनासाक्षिवातं तु
शोषं मूर्च्छाहलीमकम् ॥ हनुग्रहगतद्वं वा
बाधिर्यं कर्णवेदनाम् ॥

इति कुमारीतैलम् ॥

योजयेत् सगुडं सर्पिर्धृतपूयांश्च भक्षयेत् ॥

નાશનં ક્ષીરસર્પિર્ધ્યા પાનં ચ ક્ષીરસર્પિષોઃ॥
ક્ષીરપિષ્ટેસ્તિલૈઃ સ્વેદો જીવનીયેશ્ચ શસ્યતે ।
મૃજરાજરસશ્લાગીક્ષીરતુલ્યોડર્ક તાપિતઃ સૂ-
ર્યાવર્તે નિહન્ત્યાશુ નસ્યે નૈવ પ્રયોગરાદ્ ॥
અર્ધાવભેદકે પૂર્વે સ્નેહસ્વેદો હિ ભેષજમ્ ॥
વિરેકઃ કાયથુદ્ધિશ્ચ ધૂપઃ સ્તિગ્ધોષ્ણભોજ-
નમ્ । વિઢઙ્ગાનિ તિલ્લાન્ કૃષ્ણાન્ સમાન્
પિષ્ટાન્ વિલેપયેદ્ ॥ નસ્યં ચાપ્યાચરેત્તસ્મા-
દર્ધભેદં વ્યપોદ્દતિ । પિષેત્ સન્નર્કરં ક્ષીર-
નીરં વા નારિકેરજમ્ ॥ સુશીતં વાપિ પા-
નીયં સર્પિર્વા નસ્તતસ્તયોઃ ॥

નસ્તતઃ નાસિકયા પિબેદિત્યન્ય । તયો
સૂર્યાવર્તાર્ધમેદયો ।

અનન્તવાતે કર્તવ્યઃ સૂર્યાવર્તેદિતો વિધિઃ ।
શિરોવેષશ્ચ કર્તવ્યોઽનન્તવાતપ્રશાન્તયે ॥
આહારશ્ચ મદાતવ્યો વાતપિષ્તવિનાશનઃ ।
મધુમસ્તકસંસ્યાકઘૃતપૂયો વિશેષતઃ ॥

સયાવ પક્ષાન્નશિરોઃ । પેરકિયા ઇતિ લોકે ।
સ ચ મધુમસ્તક મધુનોપલિસ ઘૃતપૂય પૂયા ॥

પથ્યાશ્વધાત્રી રજનીશુદ્ધી શ્રુતિમ્બ-
નિમ્બૈઃ સમૃદ્ઃ કષાયઃ । બ્રહ્મજ્ઞાનાંશિ-
શિરોડર્કશૂલં નિહન્તિ નાસાનિહિતઃ ક્ષ-
બેજ ॥ ઇતિ પત્યાદિકાય. ॥

દાર્વીં હરિદ્રા મણિષ્ઠા સનિમ્બોર્ષીરપચ-
કમ્ । ઇત્યપ્લેપનં કુર્યાન્નહ્નકસ્ય પ્રશા-
ન્તયે ॥ શીતતોયાભિકેશ્ચ શીતલક્ષીરસે-
વનમ્ । કલ્કૈશ્ચ ક્ષીરદ્વક્ષાણાં શ્લક્ષ્કે લેપનં
હિતમ્ ॥ સર્વેષુ શિરોરોગેષુ ॥

અક્ષિપદુકમમઃ સ્યાન્નુર્માશં તુ વિષં મવે-

ત્ । તયોઽર્ચૂર્ણં છુસૂસ્મં સ્પાત્તર્ચૂર્ણં સર્ષપો-
ન્મિતમ્ ॥ નાસિકામ્યન્તરે ન્યસ્તં સર્વા
શીર્ષવ્યથાં હરેત્ । દૃષ્ટપ્રયોગો યોગોઽવ્યમ-
નુભાવિભિરાહતઃ ॥ આર્દ્રં ચચ્છુક્તિકાર્ચૂર્ણં
ચૂર્ણિતં નવસાદરમ્ । ઉભયે યોજિતે તસ્ય
ગન્ધાન્ નયતિ શીર્ષકમ્ ॥

ઇતિ શિરોરોગાધિકાર ॥

માથાને પૂરું થાય એવું બાણ અને
સોળ આગળ બાણ ચામડું લેઇ માથા ઉપર
વીંટીને તે ચામડાની નીચે અડદના કલ્કને
લેપ કરવો પછી રોગીને સ્થિર બેસાડીને
જરાક ગરમ તેલ માથા ઉપર એ ચામડામાં
બરડું વેદના મટે ત્યાં સુધી, અથવા એક
પહેાર કે ચાર ઘડી સુધી એ રીતે રાખવું.
આથી વાયુનો શિરોરોગ, હંતુબ્રહ્મ, બોરડું
જલાવુ, નેત્રની પીડા, કાનની પીડા, અર્દિત,
અને માથાનો કંપ મટે છે આ બલિત જ-
મ્યા પહેલાં દેવી પાચ, સાત દિવસ, કે અ-
નુકુળતા પ્રમાણે વધુ દિવસો સુધી આ ક્રિયા
કરવી એક પહેાર ચાર ઘડી, કે વેદના સાત
ઘડી જાય, એટલે બલિત જોડી લેવી, અને
માથુ, કપાળ, બોડું, ઠોક, તથા ખભા વગેરેને
સોળવા. પછી સ્થેવાતા ગરમ પાણીથી થરીર
ધોઇ નાળીને હિતકારી અજ જમડું. અજલ
પથુનાં માંસો અને સતા ચોખા વગેરે પણ
આ બલિત ઉપર હિતકારી છે. સને મજ,
અડક, અને કળથી રાંધી લી નાંખી રંધાવી
તેમા તીખા પદાર્થો પણ નાંખવા અને તે
ગરમા ગરમ ખાવી. અને તે ઉપર જીરું
દૂધ પીવું.

પિત્તના શિરોરોગમા ચદનગદ જળથી
શીતળ કદેલ પોષણાં, રક્ત કમળ, અને ચેત

કમળોના રૂપરંધ કરવો, તથા શીતળ પવન સેવવો.

સો વાર ધોઝોલું ધી માથે ઘસવાથી પિત્તનો શિરોરોગ મટી જાય છે

થોડાક ચાસકુઠાર રસ, કપૂર, નવુ કેશર, સાકર, અને બકરીનું દૂધ, એ સર્વને સુખડના જળ સાથે માથે ઘસવાથી તથા તેનું જ નસ્ય લેવાથી પિત્તનો શિરોરોગ મટી જાય છે

માથાના સર્વ જાતના શૂળોમા પશુ ઉપરનો પ્રયોગ ક્રિતકારી મનાયો છે.

ગોળ અને સૂઠના કલ્કનું નસ્ય લેવાથી પશુ માથાનું શૂળ મટી જાય છે

રક્તના શિરોરોગમાં પિત્તના શિરોરોગના જેવી સર્વ લોબ્ધન, લેપન, અને સે-અનની ક્રિયાઓ ઉત્તમ વૈદ્યે કરવી, અને વિ-શેષે કરીને લોહી કઢાવવાની ક્રિયા પશુ કરવી

કફના શિરોરોગમાં લઘન તથા ગરમી ભરેલા રૂક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોના સ્વેદો આપવા.

સંનિપાતના શિરોરોગમા સંનિપાત મટાડનારી ક્રિયાઓ કરવી, અને વિશેષે કરીને જીતું ધી પાલુ; એમ વૈદકાચાર્યોએ કહેલું છે.

પદ્મિંદુ તૈલ

એરડાનું મૂળ, તગર, શતાવરી, હરદે અથવા મીઠી ખરખોલી, રાસ્તા, સૈંધવ, ભાં-ગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સૂઠ, કાળા તલનું તેલ, અને તેલ તથા બકરીનું દૂધ, એ સર્વને ઓગણા ભાગરાના રસમાં પકાવી તેનાં છ ટીપાં નાકમાં નાખવાથી સર્વ પ્રકારના શિરો-રોગો મટી જાય છે, કેશ તથા ફાત ગયા હોય તો તે પાછા અત્યત મજબૂત ઉગી

નીકળે છે, નેત્રો ગરૂડ તથા ગીધના જેવાં પ્રબળ શક્તિવાળા થાય છે, અને બાહુઓમાં અધિક બળ આવે છે.

ક્ષયના શિરોરોગમાં ક્ષયનો નાશ કરવા માટે બૃહણ્ણ પ્રયોગો કરવા, તથા વાતહર પદાર્થોથી પકાવેલ ધી પાલુ તથા તેને નસ્ય પશુ હેવું.

કુમિના શિરોરોગમાં સૂઠ, મરી, ખીપર, કરજ, અને સરગવાના બીજને બક-રીના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નસ્યહેવું, એથી કૃમિઓનો અવશ્ય નાશ થઈ જાય છે.

સૂર્યાવર્તમાં નસ્ય વગેરેની ચિકિત્સા કરવી

કુમારી તૈલ

ચોસઠં તોલા કુવારનો સ્વરસ, ચોસઠં તોલા ધતુરાનો રસ, ૧૨૮ તોલા ભાગરાનો રસ, અને ૨૫૬ તોલા દૂધ, એમા એક એક તોલો જેઠીમધ, વાળો, મજીક, ભદ્રમોથ, નખલો, કપૂર, ભાંગરો, એળચી, હરદે, પ-ત્રકાષ, ધોળો ભાંગરો, કઠં, અરડૂસો, તાલી-સપત્ર, રાળ, તમાલપત્ર, વાવડીંગ, સૂવા, આસોહ, એરડો, વડ, અને નાળિયેરના કલ્કો નાંખીને તેમાં ચોસઠં તોલા તેલ પકાવવું. પછી અગ્નિપરથી તેલને ઉતારી વસથી ગાળી લેઇને ધૂપ દીધેલા સારા વાસણમાં ભરીને, વિધિપૂર્વક ત્રણ રાત્રિ સુધી વૈદ્ય જમીનમાં દાટી મૂકવું. આ તેલના અવશ્યગથી આર્દ્રત, ઓઠનું ગલાવું, શિરોરોગો, તાળવાનો સોજો, નાક તથા આંખના સોજા, મૂરખાં, હલીમક, હનુગ્રંઠ, મેહરાપણું, અને કાનની વેદનાનો નાશ થાય છે.

ગોળ અને ધી ખાવાથી, ધીના માલ-પુવા ખાવાથી, દૂધ અને ધીના નસ્યથી, દૂધ

તથા ધી પીવાથી, અને દૂધમાં વાટેલાં તલ તથા છવનીયગણનાં ઝોપાના ચોકથી સૂચાવર્ત મટી જાય છે.

ભાંજરોનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમ-ભાગે મેળવી તડકે ગરમ કરીને તેનું નસ્ય લેવાથી સૂચાવર્ત મટી જાય છે. સૂચાવર્ત માટે આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે.

આધા શીથીમા પ્રથમ સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન, બીજી રીતે પણ દેહનું સંશોધન, કૂપ, અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ લોજનોદ્વારા ઉપચાર કરવા.

વાવડીંગ તથા કાળા તલને સમભાગે દૂધમાં વાટીને લેપ કરવાથી, તથા તેનું જ નસ્ય લેવાથી આધાશીથી મટી જાય છે.

સાકર નાંખેલું દૂધ નાકેથી પીવાથી, અથવા નાળિયેરનું પાણી કે ટાકું પાણી નાકેથી પીવાથી, અથવા ધી સૂંઘવાથી સૂચાવર્ત તથા આધાશીથી મટી જાય છે.

અનત વાતની ચિકિત્સા સૂચાવર્તના જેવીજ કરવી તે હિતકારી છે.

અનંતવાતને શાંત કરવા માટે નસ વીંધીને લોહી કઢાવવું, તથા વાતહર અને પિત્તહર ઔષ્ઠક લેવા.

લીથી ચૂતાં અને મધ નાખેલાં લોજનો ચૂરણું, શીરો, અને માછણવા વિગેરે વિશેષ કરીને ખાવાં.

પૃથ્વાદિ કવાથ.

ત્રિકૂળા, હળદર, ગળો, કરિયાતું, અને લીમડો, એનો કવાથ ગોળ નાંખીને કરી તેનું નસ્ય લેવાથી કણુ માત્રમાં જમર, લમણા, કાન, નેત્ર, અને અરધું માથું, એ ઠેકાણેનાં કુખો મટી જાય છે.

૭૪

શંખકમાં કાફળદર, હળદર, મજીઠ, લીમડો, વાળો, અને પશકાષ્ઠનો લેપ કરવો.

ટાઠા પાણીનું સેચન; ટાઠા દૂધનું સેવન, અને હીરવાળાં વડ વિગેરે વૃક્ષોના કંદકોનું લેપન, એથી શંખક મટી જાય છે.

શિરોરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

જેઠીમધ છ રતિભાર તથા તેથી ઓછા ભાગનો વછનાગ, એનું બારીક ચૂર્ણ એક સર્પેવ જેટલું નાકમાં નાખવાથી સર્વ પ્રકારની માથાની પીડા મટી જાય છે, આ પ્રયોગ યોગ્ય અનુભવી વૈદ્યોએ સ્વીકારેલો છે, તથા અમે પણ અનુભવેલો છે.

છીપનું બીનું ચૂર્ણ તથા નવસારનું ચૂર્ણ મેળવીને તેની વાસ નાકે લેવાથી માથાની વેદના મટી જાય છે.

॥ इति शिरोरोग अधिकार ॥

નેત્રરોગનો અધિકાર.

નેત્રનું પ્રમાણ.

विद्याद्वन्द्वलबाहुल्यं स्वाद्गुह्योदरसम्मितम् । अङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषक् नयनमण्डलम् ॥

દ્વચકુલબાહુલ્ય દ્વચકુલપ્રમાણસ્યૌત્સ્ય વસ્ય તત । અઙ્ગુલીનાં સ્યૌત્સ્યસ્ય લૈખ્મ્યાત્પતરાહ । સાદ્ગુહ્યોદર-સમિતં દ્વચકુલં સર્વત સાર્ધં દૈર્ઘ્યેળ ॥

નેત્રમંડળ એ આંગળ બહુ અથવા પોતપોતાના અંગૂઠાના ઉદર જેટલું બહુ, અને કરતું એ આંગળની લઘાધવાણ છે, એમ વૈદ્યે સમજવું.

નેત્રના રોગો.

દ્વાદશ વ્યાધયો દૃષ્ટી તત્રૈવાન્યૌ ગદાવુ-
ભૌ । કૃષ્ણમાર્ગે તુ ચત્તારો દશૈકઃ શુક્લ-
ભાગજાઃ ॥ વર્ત્યન્યેકો વિંશતિશ્ચ પક્ષ્મજૌ
દ્વૌ પ્રકીર્તિતૌ । નવસન્ધિષુ સર્વસ્મિન્નેત્રે
સપ્તદશોદિતાઃ ॥ एवं नेत्रे समस्ताः स्युर-
ष्टसप्ततिरामयाः ॥

તત્ર દૃષ્ટી અન્યૌ ચરકોક્તૌ સુશ્રુતોક્તષ્ટસ-
તિસહ્યેમ્યોઽધિકૌ ॥

ઘાતાદૃશ તથા પિત્તાત્ક્રફાચૈવ ત્રયોદશ ।
રક્તાત્ શોદશ વિજ્ઞેયાઃ સર્વજાઃ પદ્મવિજ્ઞાતિઃ ॥
ઘાતૌ પુનર્દ્વૌ નયને રોગાઃ પદસપ્તતિઃ સ્મૃતાઃ ॥

દૃષ્ટિરોગો આર, કાળા ડોળાના આર,
ઘોળા ડોળાના અગિયાર, પાંપણોના એ-
કવીસ, પોપથાના બે, સાંધાઓમાં નવ, અને
આખા નેત્રના સત્તર રોગો છે, બે બીજા
દૃષ્ટિના રોગો સુશ્રુતે નથી કહ્યા પણ ચરકે
કહ્યા છે તે એમ કુલ નેત્રરોગો અઠોત્તર છે.
સુશ્રુતના ૭૬ રોગોમાં ૬૬ વાયુના, ૬૬
પિત્તના, તેર કફના, સોળ રક્તના, અને પ-
ચીસ આખા નેત્રના, તથા બે નેત્રની બહારના
ભાગના, એમ છોતેર રોગો છે.

નેત્રરોગોનાં નિદાનો.

ઊષ્ણામિતસસ્ય જલપ્રવેશાદ્દૂરેક્ષણાત્
સ્વપ્નવિપર્યયાત્ । સ્વેદાદ્રજોઘ્ર્મનિષેવણાત્
છર્દેર્વિઘાતાદ્મનાતિયોગાત્ ॥ શુક્તારનાલા-
ન્કુલત્થમાષાદિષ્મૂત્રવાતાગમનિગ્રહાત્ ।
પ્રસક્તસંરોદનશોકતાપાચ્છિરોઽભિઘાતાદ-
તિક્તીઘ્રવાનાત્ ॥ તથા ઋતુનાં ચ વિપર્ય-
યેણ ક્લેશામિતાપાદતિમૈશુનાત્ । બાષ્પ-

પ્રહાત્ સૂક્ષ્મનિરીક્ષણાત્ નેત્રે વિકારં જન-
યન્તિ દોષાઃ ॥

ઊષ્ણામિતસસ્ય જલપ્રવેશાત્ । આતપાદિજનિ-
તોષ્મણા સહ બહિર્ભૂતસ્ય નયનતેજસો જલાવગા-
હનેનાભિમવાત્ । દૂરેક્ષણાત્ દુરસ્થદ્રવ્યદર્શનાત્ ।
સ્વેદાત્ સ્વિઘતેઽનેનેતિ સ્વેદોઽમ્યાદિસ્તસ્માત્ ।
રજોઘ્ર્મનિષેવણાત્ નેત્રેણ । શોકતાપાત્ શોકજ-
નિતાત્સન્તાપાત્ । શિરોઽભિઘાતાત્ શિરસિ પ્રહા-
રાત્ । ઋતુના વિપર્યયેણ ઋતુત્કચર્યાવિપરીતાચર-
ણેન । ક્લેશામિતાપાત્ ક્લિષ્ટતેઽનેનેતિ ક્લેશઃક્રામ-
ઋષાદિદુઃખ તેનામિતાપ પીડા । તત્ બાષ્પમ-
હાત્ અશ્રુવેગવિઘાતાત્ ॥

ગરમ તાપ ખમીને બળમાં પ્રવેશ
કરવાથી, દૂર નજર કરી જોવાથી, સમયસર
નિદ્રા નહીં કરવાથી, સ્વેદથી, રજ અને ઘ્ર્મ-
ાના સેવનથી, ઉલટી રોકવાથી, બહુજ ઉલ-
ટી થયાથી, શુક્રત કે આરનાલ અને ખટાર્થ
કે કળથીના સેવનથી, કળથી અને અઠડથી,
વિષ્ણ મૂત્રવાતાદિના રોકાવાથી, રોકેલા રૂદન
તથા શોક અને તાપથી, માથામાં વાગવાથી,
ઝડપથી ચાલતા વાહનથી, અને ઋતુઓના
બદલાવાથી, કલેશના તાપ તથા બહુ મૈથુ-
નથી ડુસકાં ખાવાથી, અને ઝીણી નજરે જો-
વાથી, નેત્રની અંદર ડોષો (વિકાર) ઉત્પન્ન
કરે છે.

નેત્રરોગોની સંપ્રાપ્તિ.

શિરાતુસારિભિદોર્વૈર્વિગુર્જૈરુર્ધ્વમાશ્રિતૈઃ ।
જાયન્તે નેત્રમગ્નેષુ રોગાઃ પરમદાહનાઃ ॥

નેત્રમગ્નેષુ નેત્રસ્ય દૃષ્ટ્યાવવયવેષુ ॥

શિરાઓમાં રહેલા ડોષો અગ્રહવાથી

તેઓ ઉંચા બધ છે, તેથી નેત્રના ભાગેમાં
પ્રથમ દારૂણ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

દષ્ટિ (કીકી) નું લક્ષણ.

પદ્મરદલમાત્રાં તુ પદ્મભૂતપ્રસાદજામ્ ।
સ્વયોતવિસ્ફુલિન્નામાં સિદ્ધાં તેજોભિરવ્યયૈઃ॥
આવૃતાં પટલેનાદ્ધર્ણોર્વાણેન વિવરાકૃતિમ્ ।
શીતસાત્મ્યાશૃણાદષ્ટિમાદુર્નયનચિન્તકાઃ ॥

મસૂરદલમાત્રા નેત્રગતકુળ્યામળહમધ્યસ્થમસૂર-
દ્વિદલપ્રમાણાં પદ્મભૂતપ્રસાદજામ્ પ્રસન્નપદ્મભૂતા-
ભિકામ્ સ્વયોતવિસ્ફુલિન્નામા નિમેષૈઃ કદાચિત્
અશ્વોતોભા નિમેષામાવે વિદ્યોતમાનત્વાદિસ્ફુલિન્ના-
માં અવ્યયૈશ્ચિરસ્થાયિભિસ્તેજોમિ સિદ્ધાં ઉત્પન્નાં
વિવરાકૃતિ સચ્છિદ્રામ્ અક્ષ્ણો. બાહ્યેન પટલેન
રસરક્તાધારભૂતેન આશ્રુતામ્ ॥

કાળા ડોળાની અંધમાં મસૂરની ઢાળ
જેવડી પંચભૂતોની બનેલી, ખદોત અને
અગ્નિના તણુઓ જેવી, તેજથી સિદ્ધ થયેલી,
છિદ્રવાળી, જેને શીતળતા અનુકુળ છે એવી,
અને રક્ત તથા રક્તના આધારવાળા નેત્રના
બાહ્ય પટલથી વિટાથલી દષ્ટિને નેત્રવૈદો
આશુસોની કીકી (દષ્ટિ) કહે છે.

નેત્રનાં પટલો.

તેજો જલાશ્રિતં વાણં તેજન્યાત્પેક્ષિતા-
શ્રિતમ્ । મેદસ્તૂતીયં પટલમાશ્રિતં ત્વસ્થિ
ચાપરમ્ ॥ પદ્મમાંશસમં દષ્ટેસ્તેષાં શાહુલ્ય-
યિષ્યતે ॥

તત્ર તેજો રક્ત જલં રસઃ તેન રસરક્તાધારમિ-
લ્યયઃ । તેષુ પટલેષુ અપરં ચતુર્થં શ્વાહુલ્યોદરસ્પૃ-
હ્યસ્ય નેત્રસ્ય પદ્મમાંશસમં તેષાં ચતુર્ણાં પટલનાં
મિલિતાનાં શાહુલ્યં સ્થૂલ્યં ઇષ્યતે ॥

તેજ (રક્ત) અને જળ (રસ) ના-
આશ્રયવાળું પહેલું બાહ્ય પટ છે, બીજું માંસનું
છે, ત્રીજું મેદનું, અને ચોથું અસ્થિના આશ્રય-
વાળું પટ છે. તે બધાંની બહાર નેત્રની દષ્ટિ-
ના પાંચમાં ભાગ જેટલી છે.

પ્રથમ પટલના દોષો.

પ્રથમે પટલે यस્ય દોષો દષ્ટેભ્યવસ્થિતઃ ।
અવ્યક્તાનિ સ્વરૂપાણિ કદાચિદય પશ્યતિ॥

પ્રથમે પટલે પૂર્વાન્યન્તરે ન તુ બાહ્યે । ‘દષ્ટેર-
ન્યન્તરે દોષાઃ પટલેસમવિષ્ટિતાઃ ॥ એકમનુ-
પદ્યન્તે પર્યાયાપટલાન્તરમ્’ इति विदेहवचनात् ।
વ્યવસ્થિત સ્થિતઃ । અવ્યક્તાનિ રૂપદ્રવ્યક્તાનિ ॥
અથ કદાચિત્પશ્યતિ વ્યક્તાન્યેવેતિ શેષઃ । દોષા-
સ્પતયા ॥

જેને દષ્ટિના પ્રથમ પટલમાં દોષો
રહેલા હોય છે, તેને અસ્પષ્ટરૂપો દેખાય છે,
અને કાંઈવાર સ્પષ્ટ પણ દેખાય છે.

બીજા પટલના દોષો.

દષ્ટિશ્રંષ વિહલતિ દ્વિતીયે પટલે ગતે ।
મસિકામણ્ણકાન્ કેશાન્ જાલકાનીન્ પ-
શ્યતિ ॥ મળહલાનિ પતાકાંશ મરીચીન્
કુળ્હલાનિ ચ । પરિપ્રુવાંશ વિવિધાન્ વર્ષ-
મયં તમાંસિ ચ ॥ દૂરસ્યાનિ ચ રૂપાણિ
મન્યતે ચ સમીપતઃ । સમીપસ્વાનિ દૂરે ચ
દષ્ટેર્ગોચરવિભ્રમાત્ ॥ યદ્વાનપિ વાત્સર્ય
સૂચીચ્છિદ્રં ન પશ્યતિ ॥

વિહલતિ રૂપ સમ્યક્ કૃત્વા ગૃહીતું ન શક્નો-
તિ । વિહલ્યત્તેવ વિવૃણોતિ । મસિકાદીન્ જાલ-

૧ છેક અંદરનું તે પ્રથમ પટલ મણુવાનું, અને છેક
બહારનું તે બાહ્ય મણુવું; એમ વિરેહ કહે છે.

જાનીવ મર્કટરચિતજાલાનીવ પડયતિ મળ્ડલાદીનિ
અસન્ત્યપિ સન્તીવ પડયતિ ॥ કુળ્ડલાનિ કુળ્ડ-
લાનીવ વિદ્યોતમાનાનિ કિચ્છિત્ પડયતિ । પરિ-
વાંશ્વ વિવિધાન્ પ્રતિચ્છાયાદીના સચ્ચારાત્ ઝર્ષ્વા-
ધસ્તિર્યગ્ગતાન્ નાનાવિધાન્ પડયતિ । વર્ષે વૃષ્ટિ
અન્ન મેષ વર્ષાદીનિ અસન્ત્યપિ સન્તીવ પડયતિ ।
ગોચરવિન્નમાત્ ગોચરોઽન્ન રૂપ તન્ન અન્ન અય-
ધાપ્રહણ તસ્માત્ ॥

ખીબ પટલમાં દોષો હોય તો દૃષ્ટિ
રૂપોનું અહુષ્ણ સારી રીતે કરી શકતી
નથી. માખીઓ, મચ્છરો, તથા કેશો કેશ-
ગિયાની બાળો જેવાં દેખાય છે, મડળો પતા-
કાઓ અને કિરણો ન હોય તો પણ તેઓ
હોય એવાં, અને કુડળની પેઠે કંઈક પ્રકાશતાં
જેવામાં આવે છે, પડછાયા વગેરેના સચ્ચારો
છાંચે, નીચે તથા આડા રહેલા અનેક પ્રકારના
દેખાય છે, વરસાદ વાદળા અને અંધકાર ન
હોય તો પણ હોય એમ દેખાય છે, દૃષ્ટિ
અર્થાથે દર્શન નહિ કરી શકતી હોવાથી દૂરનાં
રૂપો સમીપ જણાય છે, અને સમીપનાં રૂપો
દૂર જણાય છે, અને અત્યંત ચતન કર્યા છતાં
પણ સોઇનું નાકુ જેવામાં આવતું નથી.

ત્રીજા પટલના દોષો.

ઝર્ષ્વ પડયતિ નાધસ્તાતૃતીયં પટલં ગતે ।
સુમહાન્ત્યપિ રૂપાણિ છાદિતાનીવ ચામ્બ-
રૈઃ । કર્ણનાસાક્ષિયુક્તાનિ વિકૃતાનિ ચ
પડયતિ । યયાદોષં ચ રચ્યેત દૃષ્ટિર્દોષે બલી-
યસિ ॥ અવસ્થેતુ સમીપસ્થં દૂરસ્થં ચોપરિ-
સ્થિતે । પાર્શ્વસ્થિતે પુનર્દોષે પાર્શ્વસ્થાનિ
ન પડયતિ ॥ સમન્તતઃ સ્થિતે દોષે સકુ-
લાનીવ પડયતિ । દૃષ્ટિમધ્યસ્થિતે દોષે મહ-

દ્રવં ચ પડયતિ ॥ દોષે દૃષ્ટિસ્થિતે તિર્થ-
મેકં વા મન્યતે દ્વિષા । દ્વિષા સ્થિતે ત્રિષા
પડયેદ્બ્રહ્મા ચાઽનવસ્થિતે ॥

ઝર્ષ્વ પડયતિ । ઝર્ષ્વમપિ યાદક્ પડયતિ તા-
દગ્રાહ । સુમહાન્તીત્યાદિ । અન્ધૈઃ વસ્તૈઃ અવસ્થે
તુ સમીપસ્થં ન પડયતીત્યન્યય । તથા ઉપરિ
સ્થિતે દોષે દૂરસ્થ ન પડયતિ । સમન્તતઃ ઉપ-
ર્યવઃ પાર્શ્વેષુ સકુલાનિ મિત્તાનિ અપિ રૂપાણિ
મિશ્રિતાનીવ પડયતિ । અનવસ્થિતે અનિયતાવ-
સ્થાને બ્રહ્મા બહુનિ પડયેત ॥

ત્રીજા પટલમાં દોષો હોય તો ઉચ્ચેનું
દેખાય છે પણ નીચેનું દેખાતું નથી છાંચેનાં
રૂપો અત્યંત મોટાં હોય તો પણ તેઓ વ-
અથી દેખાયલાં જેવાં દેખાય છે. કાન, નાક,
અને નેત્રો વાળાં શરીરોને તે અવયવ વગ-
રના, અથવા તે કાન વગેરે વિકાર વાળાં
દેખાય છે. જો દોષ ખળવાનું હોય તો દૃષ્ટિ
દોષના સ્વભાવથી રંગાર્થ જાય છે. દોષ નીચે-
ના ભાગમાં હોય તો નજીકના પદાર્થો દેખાતા
નથી અને ઉપરના ભાગમાં દોષ હોય તો
દૂરના પદાર્થો દેખાતા નથી. પડખાંમાં દોષ
હોય તો પડખાના પદાર્થો દેખાતા નથી.
દોષ આરે મેર રહેલ હોય તો આરેમેરના
પદાર્થો જુદા જુદા હોય છતાં લેળા થયેલા
દેખાય છે. દોષ જો દૃષ્ટિના મધ્યમાં હોય તો
મોટા પદાર્થો નાના દેખાય છે, અને દોષ
આડે હોય તો એક પદાર્થ જ જેવો દેખાય
છે. દોષ જો ભાગમાં રહેલ હોય તો એક
પદાર્થના ત્રણ દેખાય છે, અને દોષ અનિય-
મિત રહેલ હોય તો એક પદાર્થના ઘણા
પદાર્થો દેખાય છે.

ચોથા પટલના ટોપો.

તિમિરાહ્ય: સ યો દોષશ્ચતુર્ય પટલં ગતઃ ।
 રુણદિ સર્વતો દષ્ટિ લિઙ્ગનાશ ઇતિ કચિત્ ॥
 અસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરૂઢે મહાગદે ।
 ચન્દ્રાદિત્યો સનઘ્નત્રાણ્યન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ॥
 નિર્મલ્યાનિ ચ તેજાસિ બ્રાજિષ્ણૂનીવ પ-
 ર્યયતિ । સ એવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકા-
 ચસંશ્લિતઃ ॥

યો દોષઃ । દોષોઽન્ન રોગ. ચતુર્ય પટલં બાહ્ય
 પટલં ગતઃ સ તિમિરાહ્યઃ તિમિરદર્શનેન તિમિ-
 રમત્યાસ્તીતિ તિમિર । અર્શ આદિવાત અચ ।
 તસ્ય લક્ષણમાહ । રુણદીપ્યાદિ સર્વતઃ સર્વત્ર લિ-
 ઙ્ગનાશ ઇતિ કચિત્ । તન્નાન્તરે લિઙ્ગનાશસઙ્ગ ।
 તસ્ય નિરુક્તિશ્ચ લિગ્યતે જ્ઞાયતેઽનેનેતિ લિઙ્ગ
 દષ્ટિતેજઃ તસ્ય નાવોઽસ્મિન્નિતિ લિઙ્ગનાશ ।
 અસ્મિન્નપિ તિમિરેઽપિ તમોભૂતે તમસ્તુલ્યે । અન્ન
 મૂતરાન્દસ્તુલ્યાર્યઃ । ‘ભૂત પ્રાપ્યતીતે સમે ત્રિવિ-
 ત્પમરાત્’ નાતિરૂઢે અપ્રોઢે નવે ચન્દ્રાદિત્યો નક્ષ-
 ત્રાણિ ચ પર્યયતિ અન્તરિક્ષે અન્તરિક્ષસ્ય પ્રકાશ
 સમયલ્લેન તમોઽભિભાવાત્ તેજાસિ અમ્પ્યાદેઃ બ્રા-
 જિષ્ણૂનિ રત્નમુષ્ણોદીની અસ્મિન્ પ્રોઢે ચિરજે
 ચન્દ્રાદિત્યપિ ન પર્યયતીત્યાશય । નીલિકાકાચસ-
 શ્લિત નીલિકા કાચેતિ નામાન્તરણાં યુક્તઃ ।

ચોથા પટલનો ટોપ તિમિર કહેવાય
 છે તે આરેએરથી દૃષ્ટિને શક્તી દેછે, એને
 કેટલાક લિંગનાશ કહે છે. અધકારમય આ
 મહા રોગ હજી નવો હોય તો અંતરિક્ષમાં
 ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, અને વીજળીને દેખે છે.
 અગ્નિ વિગેરે જેવા નિર્મલ તેજમય પદાર્થોને
 પણ દેખે છે. આ રોગને લિંગ નાશ કહે છે
 તેમ નીલિકા અને કાચ પણ કહે છે.

(દષ્ટિરોગો.)

દષ્ટિ રોગોનાં નામો.

દૃષ્ટ્યાશ્રયાઃ પદં ચ પદેવ રોગાઃ પદ
 લિઙ્ગનાશા હિ ભવન્તિ તત્ર । વાતેન પિષ્તેન
 કફેન સર્વે રક્તાત્પરિમ્લાય્યધિવશ્ચ વષ્ટઃ ॥
 દૃષ્ટ્યાશ્રયા રોગા. પદં પદ । દ્વાદશેત્યર્થઃ । અન્ન
 લિઙ્ગનાશાઃ પદં તાન્ વિવૃણોતિ વાતેનેત્યાદિ ॥

તથા નરઃ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ કફેન ચા-
 ન્યસ્સ્વશ્ચ ધૂમદર્શી । યો હસ્વજાત્યો નકુ-
 લાન્ધસંજ્ઞો ગમ્ભીરસંજ્ઞા ચ તથૈવ દૃષ્ટિઃ ॥

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટ્યાદયશ્ચ પદં ॥

તથૈવાન્યૌ ગદૌ વદ્ધૌ સનિમિત્તાનિમિ-
 ત્તકૌ ॥

દૃષ્ટિના બાર (ચરકના મત પ્રમાણે
 ચક્રક) રોગોમાં છ લિંગનાશ કહેવાય છે.
 તેઓ, વાત, પિત્ત, કફ, સંનિપાત, રક્ત,
 અને પરિગ્લાથી, એ છે. પીળા છ રોગો
 પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ, કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ, ધુમદર્શી,
 હસ્વજાત્ય, નકુલાધ, અને ગભીરિકા, એ છે,
 ચરકના મતમાં જે જે વધારે છે તેઓ સનિ-
 મિત્તક અને અનિમિત્તક લિંગનાશો છે.

વાતજન્યલિંગનાશાન્તુ લક્ષણુ

વાતેન સ્વલુ રૂપાણિ પ્રમત્તીવ ચ પર્ય-
 તિ । આવિલાન્યરૂપાભાનિ વ્યાવિદ્વાનીવ
 પાનવઃ ॥ આવિલાનિ કલુષાનિ અરૂપાભાનિ
 અન્યક્તલૌહિલ્યયુક્તાનિ । આદિત્યાદિના ગુણાન્
 રૂપાણિ ॥

વાયુને લીધે સર્વ પદાર્થો અમત્તા હોય
 એમ દેખાય છે, તથા મેલા અસ્પષ્ટ તથા

રાતા દેખાય છે, તથા માથુસો ફેરવીને ફે-
કાયા બેવાં દેખાયછે.

પિત્તજન્યલિંગનાશનું લક્ષણ.

પિત્તેનાદિત્યસ્વદોતશક્તિપતહિતુણાન ।
શ્લિષ્ઠિર્હૃદયચિત્રાણિ નીલકૃષ્ણાણિ પદ્યતિ ॥

પિત્તથી સૂર્ય, પતંગિયો, ઇંદ્રધનુષ્ય,
અને વીજળીનાં રૂપો મોરપીંછ બેવાં વિચિત્ર,
લીલાં, અને કાળા દેખાય છે.

કફજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ.

કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ શ્લિષ્ઠાણિ ચ સિતા-
નિ ચ । સલિલપ્લાવિતાનીવ જાલકાનીવ
માનવઃ ॥

કફથી રૂપો ફિનચ્છ, ઘોળાં, પાણીમાં
ડુબેલા બેવાં, અને કરોળિયાનાં બળાં બેવાં
દેખાય છે.

સંનિપાતિક લિંગનાશનું લક્ષણ.

સંનિપાતેન ચિત્રાણિ વિપ્લુતાનિ ચ પ-
દ્યતિ । બહુધાપિ દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યેવ
સમન્તતઃ ॥ હીનાધિકાજ્ઞાન્યથવા જ્યોતી-
ષ્યપિ ચ પદ્યતિ ॥

ચિત્રાણિ નાનાવર્ણાનિ વિપ્લુતાનિ વિપરીતાનિ ।
વૈપરીત્ય વિવૃણોતિ બહુવેત્યાદિ ॥

સંનિપાતથી વિચિત્ર અને ડુબેલાં રૂપો
દેખાય છે ઘણાં, બે, અથવા ચારે મેર દે-
ખાય છે. અગો પશુ હીન, અધિક, કે તેજ-
મય દેખાય છે

રક્તજન્ય લિંગનાશનું લક્ષણ.

પશ્યેદ્રક્તેન રક્તાનિ તપાસિ વિવિધાનિ

ચ । હરિતાન્યથ કૃષ્ણાણિ પીતાન્યપિ ચ
માનવઃ ॥

રક્તથી રૂપો રાતાં, અધકાર બેવાં,
વિવિધ, લીલાં, કાળાં, પીળાં, એમ દેખાયછે.

પરિમ્લાથીનું લક્ષણ.

રક્તેન સૂચ્છિતં પિત્તં પરિમ્લાયિનમાચ-
રેત્ । તેન પીતા દિશઃ પશ્યેદુદ્યન્તમિવ ભા-
સ્કરમ્ ॥ વિકીર્યમાણાનુ સ્વદોતેર્દશાસ્તે-
જોમિરેવ દિ ॥ વિકીર્યમાણાનુ વ્યાપ્યમાનાનુ
તેજોમિઃઅગ્ન્યાદિભિરિવ ॥

રક્તથી કોપ પામેલું પિત્ત પરિમ્લાથી
લિંગનાશ કરે છે, તેમા સર્વ દિશાઓ પીળી
દેખાય છે, સૂર્ય ઉગતો હોય તેમ દેખાય છે
અને વૃક્ષો ખલોત તથા અગ્નિના તેજથી
યુક્ત દેખાય છે.

લિંગનાશના પીઞ છ પ્રકારો.

વાતાદિ જનિતૈર્નૈવર્ણૈરપિ ચ શ્દ્ધિઃ ।
લિજ્જનાશ્ચો નિગદિતો વર્ણવાતાદિતો યથા ॥
રાગોઽરુણો મારુતતઃ મદ્દષ્ટો મ્લાયી તુ ની-
લશ્ચ તથૈવ પિત્તાત્ । કફાત્સિતઃ શોનિ-
તતઃ સરક્તઃ સમસ્તદોષમયો વિચિત્રઃ ॥

વાયુ વિગેરેથી નેત્રના વર્ણો પશુ છ
પ્રકારના થઈ બાય છે, તેથી વાતાદિથી થતા
એ વર્ણ પ્રમાણે લિંગનાશો પશુ થાય છે.
વાયુથી નેત્રનો રંગ કદક રાતો થાય છે. પિ-
ત્તથી તથા પરિમ્લાથીમાં નીલ વર્ણ થાય છે.
કફથી ઘોળો, રક્તથી કેવળ રાતો, અને સર્વ
દોષોથી વિચિત્ર રંગ થઈ બાય છે.

લિંગનાશોથી મંડલનાં રૂપો.

અરુણં મળ્દલં વાતાશ્ચન્દ્રલં પરુષં તથા ।
પિત્તતો મળ્દલં નીલં કાંસ્થ્યાર્થં વા સપી-

તકમ્ ॥ ચેતપીત વા કયમેતત્ત્વ્યાધિપ્રભાવાત્ ।

શ્લેષ્મણા બહુલં સ્તિગ્ધં ચક્ષુકન્દેન્દુપા-
ણ્દુરમ્ ॥ ચક્ષુત્પચ્ચપલાશસ્યઃ શુક્રો વિન્દુ-
રિવામ્ભસઃ । મૃચમાને તુ નયને મળ્દલં
તદ્વિસર્પતિ ॥ બહુલં સ્થૂલમ્ ।

મળ્દલં તુ ભવેશ્ચિત્ત્વં લિઙ્ગનાશે ત્રિદોષજે ।
મવાલપચ્ચપત્રાર્થ મળ્દલં શોણિતાત્મકમ્ ॥
ચિત્ત્વં વાતાદિવર્ગમ્ ॥

રક્તજ મળ્દલં દૃષ્ટૌ સ્થૂલકાચારુણમમ્ ।
પરિસ્થાયિનિ રોગે સ્યાત્ મ્લ્હાનં નીલમ-
થાપિ વા ॥ દોષક્ષયાત્ સ્વયં તત્ર કદાચિ-
ત્સ્યાતુ દર્શનમ્ ॥

રક્તજ પિત્તાનુગામિ રક્તજ સ્થૂલકાચારુણમ
સ્થૂલકાચસ્યવારુણા પ્રમા યસ્ય તત્ । एतेन
સ્થૌલ્યમારુણત્વં ચ બોધ્યતે । દોષક્ષયાદિત્યાદિ
તત્ર પરિસ્થાયિનિ કલનન્તરેણ દોષક્ષયાત્ કદાચિત્
સ્વયમેવ દર્શનં સ્યાત્ ॥

વાયુથી નેત્રમંડળ કધક શત્રું, ચંચળ, અને
કઠણ થાય છે, પિત્તથી મંડળ નીકું, કાંસા
જેવું, કે ધોળાચ વાળું પીળું થાય છે, કફથી
તે ભડું, સ્નિગ્ધ, ચાખ જેવું ધોળું ડાહર જેવું
ચેત, ચંદ્ર જેવું ઊજળું, અને કષતી કમળની
ખાંખડી ઉપરના જળના બિંદુ જેવું પ્રકાશિત
થાય છે. નેત્રને ચોળવાથી તે મંડળ પ્રસરે છે.
ત્રણે દોષોમાં સર્વ વર્ણવું વિચિત્ર મંડળ થાય
છે. રક્તના સિંજનાશમાં એ મંડળ કુપળિયાં
કે કમળપત્ર જેવું થાયછે. પિત્ત તથા રક્ત
એ હોય તો મંડળ ભડા સતા કાચ જેવું થાય
છે. પરિસ્થાયીમાં મ્લ્હાન કે નીલ વર્ણવું થાય
છે. દોષોનો ક્ષય થાયછે ત્યારે એની એજેજ
તે ચોખ્ખું થઈ જાય છે.

દોષોનાં લક્ષણો.

યથાસ્વં દોષલિઙ્ગાનિ સર્વેષ્વેવ ભવન્તિ હિ ॥
સર્વ પ્રકારના લિંગનાશોમાં દોષોનાં
પોતપોતાનાં ચિન્હો હોય છે.

પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિનું લક્ષણ.

પિત્તેન દુષ્ટેન ગતેન દૃષ્ટિ પીતા ભવેષ્વસ્વ
નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । પીતાનિ રૂપાણિ ચ તેન
પश्येत्સ वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

પિત્તેન ગતેન દૃષ્ટિ દૃઢાવપિ પ્રથમદ્વિતીયપટલ
ગતેનેતિ બોધવ્યમ્ ॥

પ્રાપ્તે તૃતીય પટલં તુ દોષે દિવા ન પश्ये-
ન્નિશ્ચિ વીક્ષતે સઃ । રાત્રૌ સ શીતાનુગૃહીત
દૃષ્ટિઃ પિત્તાલ્પભાવાત્સકલાનિ પश्येत् ॥

દોષેઽત્ર પિત્તે ॥

દુષ્ટ પિત્તથી દ્રષ્ટિ પીળી થઈ જઈ
હોય, તો તે માણસને સર્વ વસ્તુઓ પીળી
જ દેખાય છે. એને પિત્તવિદગ્ધ દ્રષ્ટિ કહે છે.
ત્રીજા પટલમાં પિત્ત પ્રાપ્ત થાય તો તે માણ-
સ દિવસે નહિ દેખતાં રાત્રે દેખે છે, કેમકે
રાત્રે શીતતાથી પિત્ત શમન થઈ જાય છે
તેથી દેખાય છે.

કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિનું લક્ષણ.

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિસ્તાન્યેવ શુ-
ક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ।

તત્રાપિ શ્લેષ્મણો દૃષ્ટૌ પ્રથમદ્વિતીયપટલગતસ્યે-
તલિઙ્ગ બોધવ્યમ્ ॥

વિષુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો નક્તાન્ય-
માપાદયતિ મસલ્લ । દિવા સ સૂર્યાનુગૃહીત-
દૃષ્ટિઃ પश्येत् તુ રૂપાણિ કપાલ્યભાવાત્ ॥

દોષોઽન્ન કપસ્તસ્પેકાન્તત્વાત્ નક્તમ્બસ્ય
ક્ષેમવિદગ્ધદૃષ્ટાન્તર્મુતત્વાન્ન પુષ્યગણના ।

એજ રીતે કદ્ધ વિદગ્ધ દૃષ્ટિમાં સઘળું
ધાણુ દેખાય છે ત્રણે પટલોમાં કદ્ધ રહ્યો
હોય તો તે બળાત્કારથી રતાંધળા પહું કરે
છે, દિવસે સૂર્યના અનુચ્છથી તે રૂપોને કદ્ધ
ઓછો થવાથી દેખી શકેછે

ધૂમ્રદર્શીનું લક્ષણુ

શોકજ્વરાયાસશિરોઽમિતાપૈરભ્યાહતા
યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ । ધૂમાસ્તુ યઃ પશ્યતિ
સર્વમાવાન્ સ ધૂમ્રદર્શીતિ નરઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥
શિરોઽમિતાપ શિરસિ ધર્મદીના સન્તાપે
પ્રતસ્ય પિત્તદોષો બોદ્ય્વ્ય ।

શોક, જ્વર, આથાસ, માથાપરનો
તાપ એથી હજીયલી માથુસની દૃષ્ટિ સર્વ
પદ્ધથોને ધૂમાડા જેવા દેખેછે, તેને ધૂમ્રદર્શી
કહેછે આ રોગ પિત્તદુષિત થવાથી થાયછે.

હ્રસ્વગત્યનું લક્ષણુ.

યો વાસરે પશ્યતિ કષ્ટતોઽય રૂપં મહાત્તપિ
નિરીક્ષતેઽપ્યમ્ । રાત્રૌ પુનર્યઃ પ્રકૃતાનિ
પશ્યેત્ સ હ્રસ્વજાત્યો મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

જે દિવસે મહાકદ્ધથી બુએ છે, અને
મોટી વસ્તુને પણ જે ન્હોના રૂપમાં બુએ
છે, અને રાત્રે પાછુ બરાબર જેવી હોય તેમ
વસ્તુઓને બુએ છે, તેને મુનિઓ હ્રસ્વગત્ય
કહે છે.

નકુલાંધનું લક્ષણુ.

વિદ્યોતતે યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિર્દોષામિપન્ના
નકુલસ્ય યદ્વત્ । ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિવા ચ
પશ્યેત્ સ ચ વિકારો નકુલાન્ધસઃ ॥

રોપોને લીધે જે માથુસની દૃષ્ટિ નોખિ-
યાની દૃષ્ટિ જેવી ચળકે છે અને દિવસે વિચિત્ર
રૂપો દેખે છે, તે વિકારને નકુલાંધ કહે છે.

ગંભીરિકાનું લક્ષણુ.

દૃષ્ટિર્વિરૂપા શ્વસનોપસૃષ્ટા સંકુચ્યતેભ્ય-
ન્તરતઃ પ્રયાતિ । રુજાવગાદા ચ તપશિરો-
ગં ગમ્મીરિકિતિ પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥

વિરૂપા વિકૃતા । શ્વસનોપસૃષ્ટા વાતોપહતા ।

રુજાવગાદા ગમ્મીરવેદનાન્વિતા ॥

વાયુથી હજીયલી દૃષ્ટિ વિરૂપ થાય,
અને સંકોચાધને અદર જતી રહે છે, તથા
જડી પીડા થાય છે, તો તે દૃષ્ટિને ધીર પુ-
રુષો ગંભીરિકા કહે છે.

ચરકના કહેલા બે નવા રોગો.

બાહ્યો પુનર્દ્રાવિહ સમ્પ્રદિષ્ટૌ નિમિત્તત-
શ્ચાપ્યનિમિત્તતથ્થ । નિમિત્તતસ્તત્ર શિરો-
ઽમિતાપાત્ ક્ષેયસ્ત્વભિષ્યન્દનિર્દર્શનૈઃ સઃ ॥
બાહ્યો મુશ્વતોક્તદ્વાદશસંખ્યેભ્યોઽધિકૌ ।

ખીબ બે રોગો બળી બાદ્ય કહેલા
છે, તે નિમિત્તથી તથા અનિમિત્તથી, એવા
છે. નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ થાય છે
તેથી તે અભિષ્યંદનમાં પણ ગણાય છે.

સનિમિત્ત લિંગનાશનું લક્ષણુ.

શિરોઽમિતાપ શિરોઽમિતય્યતે યેન । વિષકુ-
સુમગમ્બહવપવનસ્પર્શેન શિરોઽમિતાપ તસ્માત્ ।
અભિષ્યન્દનિર્દર્શનૈઃ રક્તામિષ્યન્દલિઙ્ગૈરિતિ ગદા-
વરઃ । સન્નિપાતામિષ્યન્દલિઙ્ગૈરિતિ કાર્ત્તિકઃ ॥

ઝેરી પુષ્પના ગધવાળા વાયુના સ્પર્શ-
રૂપી નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ સહિત
લિંગનાશ થાય છે, તેને સનિમિત્ત લિંગનાશ
કહે છે. તેનાં ચિન્હો અભિષ્યંદ જેવાં હોય છે.

અનિમિત્ત લિંગનાશનું લક્ષણ.

સુરર્ષિગન્ધર્વમહોરગાળાં સન્દર્શનેનાપિ
ચ ખામુરાળામ્ । હન્યેત દૃષ્ટિર્મનુજસ્ય તસ્ય
સ લિંગનાશસ્ત્વનિમિત્તસંશ્લઃ ॥

અનુપલમ્બમાનાના સુરાદીના નિમિત્તમપિ અનિ-
મિત્ત મન્યતે ॥

તત્રાક્ષિવિસ્પષ્ટમિવાવભાતિ વૈદ્યવર્ણા
વિમલા ચ દૃષ્ટિઃ । વિદીર્યેતે સીદતિ હી-
યતે વા તૃણામખીયાતહતા તુ દૃષ્ટિઃ ॥

વિસ્પષ્ટ ડ્યોતિથુક્તમ્ । વૈદ્યવર્ણા સ્થામા ।
વિમલા નિર્મલા ॥

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મોટા નાગો, કે
ખીલ તેજસ્વી પદાર્થના દર્શનથી માણસની
દૃષ્ટિ હણાય છે, તેને અનિમિત્ત લિંગનાશ
કહે છે તે થાય તો આખોમા તેજ ભરાઈ
જાય છે, કીકી કાળી અને નિર્મળ હોય છે, તે
તેજથી કાટી જઇને એકી તથા પીડાવાળી
થાય છે.

(કાળા ડાળાના રોગો.)

કાળા ડાળાના રોગોનાં નામો.

યત્સવળ શુક્રમયાવ્રણં ચ પાકાત્પચશ્વા-
પ્યજકા તથૈવ । ચત્વાર एते नयनामयास्तु
કુળ્ળમદેશે નિયતા મવન્તિ ॥

સત્રણશુક્ર, અત્રણશુક્ર, પાકાત્પચ, અને
અજકાત્પચ, એ ચાર રોગો નેત્રના કાળા
ડાળામાં થાય છે.

સત્રણ શુક્રનું લક્ષણ.

નિમગ્નરૂપં તુ મહેદિ કુળ્ળે સૂચ્યેવ વિદં
પ્રતિભાતિ યદૈ । સ્વાર્વ સ્ત્રેદુષ્ણમતીવ ચા-
પિ તત્સવ્રણં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥

૭૫

નિમગ્નરૂપમિતિ શુક્રવિરોધનમ્ । સૂચ્યેવ વિદ-
મિતિ શુક્રસ્ય વર્તુલ્લભ વ્યયાયુક્ત ચ બોધયતિ ।
સ્ત્રેદિત્યનેનૈવ સ્વાર્વો બોધિત. । સ્વાવપદાભિર-
ન્તરં સ્વાર્વઃ ॥

કાળા ડાળામાં રૂબેલા રૂપવાળું, સોઠથી
વિધાયા જેવું, ગોળ તથા પીડાવાળું અને
હ મેમાં ઉનાં પાણી પાડનાર પુણું સત્રણશુક્ર
કહેવાય છે.

સત્રણ શુક્રની સાધ્યાસાધ્યતા.

દૃષ્ટેઃ સમીપે ન મહેતુ યત્ત ન ચાવગાઢ
ન ચ સંસ્રવેદ્ યત્ । અવેદનં યત્ત ન યુગ્મ-
શુક્રં તત્સિદ્ધિમાયાતિ કદાચિદેવ ॥

ન ચાવગાઢમ્ એકત્વગતમ્ । ન ચ સત્રવેત્
હત્યર્થ. । અવેદનમીષદેનમ્ । ન ચ યુગ્મશુક્રમ્
અયુગ્મશુક્રં એકમિત્યર્થ. । એવંધિ કદાચિત્
સિષ્યતિ એતદ્વિપરીતં ન સિષ્યતિ ॥

દૃષ્ટિની નજીકમાં નહિ થનારું, ઉડું
નહિ હોનારું, આવ નહિ કરનારું, વેદના વગ-
રનું, અને એવડું ન હોય એવું હું કહાય
સાધ્ય થાય છે. (એથી ઉલટું હોય તે અ-
સાધ્ય છે.)

અત્રણશુક્રનું લક્ષણ.

સ્યન્દાત્મકં કુળ્ળમતં તુ શુક્રં શક્ષેન્દુક-
ન્દપ્રતિભાવમાસમ્ । વૈશાયસાશ્રમતનુમકા-
શ્રમયાવ્રણં સાધ્યતર્વં વદન્તિ ॥

સ્યન્દાત્મકં અભિષ્યન્દહેતુકં સર્વેમાક્ષિરોગા-
ણામભિષ્યન્દહેતુકત્વે અસ્ય નિયમબોધનાર્થં સ્યન્દા-
ત્મકમિતિ । શક્ષેન્દુકુન્દપ્રતિભાવમાસ શક્ષેન્દુક-
ન્દસદશમવમાસતે । એતેન શુક્રત્વં બોધ્યતે ।

વૈદ્યાસામ્રપ્રતનુપ્રકાશમ્ આકાશસ્થમેષવત્તુ યથા
સ્યાદેવ પ્રકાશતે યત્ ॥

અભિચ્છદથી થયેલું કાળા ડાળામાંનું
કુલું આકાશમાંના મેલની પેઠે થાડું જોડું
પ્રકાશનું હોય, તથા શંખ, ચક્ર, કે ડોલરના
પુખ્ત જેવું હોય છે, અને તે બહુ સાધ્ય છે.
એ અન્યથુ શુક્ર કહેવાય છે.

અનણ શુકની કષ્ટસાધ્યતા.

ગમ્भीરજાતં બહલં ચ શુકં ચિરોસ્થિતં
ચાપિ વદન્તિ કુચ્છમ્ ॥

ગમ્भीરજાત દિગ્નિલગતમ્ । બહલ પૃષ્ઠમ્ ॥

ઉડું તથા બડું તથા લાંબાકાળનું કુલું
કષ્ટસાધ્ય છે

અનણ શુકની અસાધ્યતા.

વિચ્છિન્નમધ્યં પિષિતાદૃત ચ ચલં શિ-
રામૃતમદષ્ટિકૃચ્ ॥ દિત્વગતં લોહિતમન્ત-
તથ ચિરોસ્થિતં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥

વિચ્છિન્નમધ્ય વિશીર્ણમાસવાગ્નિસ્રમધ્યમ્ । શિ-
રામૃત શિરાયા જાતમ્ । અદષ્ટિકૃત્ દર્શનાભાવ-
કૃત્ । દિત્વગત પટલદ્વયગતમ્ । એતદિચ્છિન્ન-
મધ્યત્વાદિલિઙ્ગસહિતમસાધ્ય ન તુ કેવલં ગમ્भीર
જાતસ્ય કષ્ટસાધ્યત્વાભિવાનાત્ । એવ ચિરોસ્થિ-
તમપિ ॥

ઉષ્ણશ્વપાતઃ પિડિકા ચ નેત્રે યસ્મિન્મ-
વેન્મુદ્રાનિર્મં ચ શુકમ્ । તદપ્યસાધ્યં પ્રવ-
દન્તિ કેચિદન્યે તુ તત્તિચિરિપક્ષતુલ્યમ્ ॥
મુદ્રાનિમ ચ શુક આકારેણ તત્ નેત્રમ્ । તિત્તિ-
રાત્તવન્નદનમ્

વીખાયલા મધ્ય ભાગવાળું, ખાસથી
વીટાયલું, અલિપ્ત, શિરામાં થયેલું, જોવા નહિ

દેનારૂં, જે ત્વચામાં થયેલું, છેડથી રાતું, અને
લાંબાકાળનું હોય, તો તે કુલું અસાધ્ય છે.

આંસુ ઉના પટે નેત્રમાં ફેલી થાય,
અને તેમાં મગ જેવું પુલું હોય, તો તેને
પણ કેટલાક અસાધ્ય કહે છે, અને વળી
કેટલાક તે કહે છે કે નેત્રની પાંપણ તેતર
પક્ષીની પાંખો જેવી થઈ હોય તો પણ તે
અસાધ્ય છે.

પાકાત્યયનું લક્ષણ.

શ્વેતઃ સમાક્રામતિ સર્વતો હિ દોષેણ ય-
સ્યાસિતમણ્ડલે તુ । તમક્ષિપાકાત્યયમક્ષિ-
કોપં સર્વાત્મકં વર્જયિતવ્યમાહુઃ ॥

ય શ્વેત દોષેણ કૃત ઇતિ શેષ । તમક્ષિ-
કોપમ્ અક્ષિપાકાત્યયમાહુ । અત્ર પાકોઽપિ
સ્યાત્ અત એવ સુશ્રુત 'શોફાશ્રુણકાર્તિયુતે ચ
નેત્રે' ઇતિ ॥

આખા કાળાડાળામાં દોષને લીધે ધા-
ળાશ પથરાઈ જાય તેને અક્ષિ પાકાત્યય કે
અક્ષિકોપ કહે છે, અને તે ત્રણે દોષોથી
હોય તો અસાધ્ય છે.

અગ્રકામતનું લક્ષણ.

અજાપૂરીષમતિષ્ઠો રજાવાન, સલોહિત્ત્વે
લોહિતપિચ્છિકાશ્રુઃ । વિગૃહ્ય કૃષ્ણં પ્રચયો-
ચ્યુપૈતિ તં વાજકાજાતમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥

ય પ્રચય ઉચ્છ્રાય' સ ચ મેદસો બોદવ્ય ।
યત્ એતત્યોત્પત્તિ. વિદેહેન તૃતીયપટલે કથિતા ।
અલોહિત' રૂપલ્લોહિતઃ વિગૃહ્ય કૃષ્ણમચ્યુપૈતિ
મહત્ત્વેન સમસ્તં કૃષ્ણમાર્ગં પ્રાહ્યિત્વા આપ્યતિ ।
વ્યવસ્યેત્ જાનીયાત્ ॥ ઇતિ કૃષ્ણમણ્ડલજા
યોગા ॥

બકરીની લાંબી જેવી, પીઝકારી, રાતી, અને લાલ ચીકણું આયુવાળી, જે જાચાઈ પ્રસરીને કાળા ડાળાને પકડી લેછે, તે અજ-અજત કહેવાય છે.

(ધોળા ડાળાના રોગો)

ધોળા ડાળાના રોગોનાં નામો.

પ્રસ્તારિશૂક્લતજાધિમાંસત્ત્વાયર્થસંજ્ઞાઃ
સ્વલુ પચ્ચ રોગાઃ । સ્યાચ્છુક્તિકાચાર્જુન-
પિષ્ટકૌ ચ જાતં ચિરાણાં પિદકાશ્ચ યાઃ
સ્યુઃ ॥ રોગા બલાસપ્રથિતેન સાર્દમેકાદ-
શાશ્વતોઃ સ્વલુ શુક્લમાર્ગે ॥

પ્રસ્તાર્યર્થ, શુક્લાર્થ, રક્તાર્થ (ક્ષતાર્થ),
અધિમાંસાર્થ, અને સ્ત્રાવ્યર્થ, એમ પાંચ રોગો
છે, અને બીજા શુક્તિ, અર્જુન, પિષ્ટક, શિ-
રાબલ, શિશજપિડકા, અને બલાસપ્રથિત,
એ મળીને કુલ અગિયાર રોગો નેત્રના
ધોળા ડાળામાં થાય છે.

પ્રસ્તાર્યર્થનું લક્ષણ.

પ્રસ્તાર્યર્થતત્ત્વસ્તીર્ણ ધ્યાવં રક્તનિમ્ન
સિત્ત્વ ॥

પાતળું, વિસ્તીર્ણું, કાળું, રાતું, અથવા
ધોળું પ્રસ્તાર્યર્થ થાય છે.

શુક્લાર્થનું લક્ષણ.

સુષ્વેતં મૃદુ શુક્લાર્થ શુક્લે તદ્વર્થે ચિરાત્ ॥

ધોળું અને કોમળ, શુક્લાર્થ ધોળા
ડાળામાં થાય છે, તે લાંબા કાળે વધે છે.

રક્તાર્થનું લક્ષણ.

પદ્માર્થ મૃદુ રક્તાર્થ યન્માંસં ચીયતે સિતે ॥

પદ્માર્થ વર્ણેન રક્તમિત્થર્થઃ । ચીયતે ઉપચીયતે ॥

કમળ જેવું કોમળ રક્તાર્થ થાય છે
તેમાં માંસ ધોળા ડાળામાં વધે છે.

અધિમાંસાર્થનું લક્ષણ.

પૃથુ મૃદ્વધિમાંસાર્થં વહલં ચ યત્કૃત્તિમમ્ ॥

પૃથુ વિસ્તીર્ણ યત્કૃત્તિમ્મં ર્ષપ્ત કૃષ્ણલોહિતમ્ ।
વહલં પૃથમ્ ॥

પોહોંછું, કોમળ અને બહુ અધિમાં-
સાર્થ યત્કૃત જેવું થાય છે.

સ્ત્રાવ્યર્થનું લક્ષણ.

સ્થિરં પ્રસારિ પાંસાંઘ્યં શુષ્કં સ્ત્રાવ્યર્થ
પચ્ચમમ્ ॥

સ્થિર કઠિનમ્ । શુષ્ક લાવરહિતમ્ ॥

સ્થિર, પ્રસરેલું, પુષ્કળ માંસવાળું,
અને સુકું પાંચડું સ્ત્રાવ્યર્થ છે.

શુક્તિનું લક્ષણ.

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિષિતનિમાશ્ચ ચિન્દ્વો
યે શુક્તિર્વા સિત્તનર્થેન સ શુક્તિસંજ્ઞઃ ॥

ધોળા ડાળામાં કાળા, માસ જેવા કે છીપ
જેવાં બિંદુઓ થાય છે, તે શુક્તિ કહેવાય છે.

અર્જુનનું લક્ષણ.

एको यः स्रक्शिरममस्तु बिन्दुः शुक्ल-
स्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥

શ્યાવા ક્ષ્યાદિવર્ણત્રયે વિકલ્પો બોદ્ધવ્યઃ ॥

સ્રક્લોનાં લોહી જેવું એકજ બિંદુ ધો-
ળા ડાળામાં થાય છે, તેને અર્જુન કહે છે.

પિષ્ટકનું લક્ષણ.

શ્લેષ્માકૃતકોપેન શુક્લે માસં સમુગ્રતમ્ ।

પિષ્ટવત્પિષ્ટકં વિદ્ધિ મેલાક્તાદર્શસન્નિમમ્ ॥

પિષ્ટવત્ શ્વેતમ્ ॥

કહે તથા વાયુના કાપથી ઘોળા ડાળા-
માં માસ ઊંચું આવે છે, તે ઘોટ જેવું
ઘોળુ અને મેલા અરીસા જેવું હોય છે,
તેને પિષ્ટક કહે છે.

શિરાખલનું લક્ષણ.

જાલામઃ કઠિનશિરોડ્ભવઃ શિરાણાં
સંતાનો ભવતિ શિરાદિજાલસંઘઃ ॥

શિરાજાલસંઘઃ ॥

ઘોળા ડાળા ઉપર બળા જેવો કંઠલુ
રાતી શિરાઓ વાળો શિરાઓનો સમૂહ
થાય છે, તેને શિરાખલ કહે છે.

શિરાજ પિડકાનું લક્ષણ.

શુક્લસ્વાઃ સિતપીઢિકાઃ શિરાવૃતા યા-
સ્તા વિદ્યા દસિતસમીપજાઃ શિરાજાઃ ॥

ઘોળા ડાળા ઉપર ઘોળી ફેડકીઓ
શિરાઓથી વિટાયલી કાળા ડાળાની નળ-
કમા થાય છે, તે શિરાજ કહેવાય છે.

બલાસપ્રથિતનું લક્ષણ.

કાંત્યામોઽમૃદુરય વારિવિન્દુકલ્પો વિ-
દ્વેયો નયનસિતે બલાસસંઘઃ ॥

કાત્યામઃ શ્વેત હૃત્યર્થ । અમૃદુ કઠિનઃ ।
વારિવિન્દુકલ્પ । પ્તેન મનાક્ ઉન્નતત્વ બોલ્યતે ।
બલાસસંઘ બલાસપ્રથિતસંઘઃ । કષિદેકદેશેનાપિ
સમુદાયવગમાત્ । યથા મીમો મીમસેન ઇતિ ।
અતएव મુશ્રુને નામસપ્રદે બલાસપ્રથિતપદ નિર્વિ-
દ્યમ્ ॥ ઇતિ શુક્લમાગજા રોગાઃ ॥

કાંસા જેવો, કંઠલુ, અને જળાના
ખિંડુ જેવો જસા ઊંચો ખિંડુ ઘોળાડાળા ઉપર
થાય છે, તે બલાસપ્રથિત કહેવાય છે.

(પાંપણાના રોગો.)

પાંપણાના રોગોનાં નામો.

ઉત્સક્લિન્યથ કુમ્ભીકા પોથક્યો વર્ત્મશર્કરા ।
તથાશ્વોર્ત્મશુષ્કાર્શ્વસ્તયૈવાઅનદ્વિકા ॥

ત્ર ત્ર વર્ત્મની દ્વેયત આહ । વર્ત્મની નયનચ્છ-
દાવિતિ ॥

વહલં વર્ત્મ યચ્ચાપિ તથાન્યો વર્ત્મબન્ધ-
કઃ । ક્ષિપ્રવર્ત્મ તથા વર્ત્મકર્દમઃ શ્યાવવ-
ર્ત્મ ચ ॥ પ્રક્લિન્નવર્ત્મ ચાક્લિન્નવર્ત્મ વાતહર્ત
ચ તત્ । વર્ત્માર્ધુદં નિમેષથ શોષિતાર્શ્વસ્ત-
યૈવ ચ ॥ લગણો વિસવર્ત્માપિ કુચ્ચનં
નામ તત્પરમ્ । એકર્વિન્નતિરિત્યેતે વિકારા
વર્ત્મસંશ્રયાઃ ॥

ઉત્સગિની, કુબીકા, પોથકી, વર્ત્મ-
શર્કરા, અશ્વોર્ત્મ, શુષ્કાર્શ્વ, અજન દ્વિકા,
ખલ્લવર્ત્મ, વર્ત્મખંધક, ક્ષિલ્લવર્ત્મ, વર્ત્મકર્દમ,
શ્યાવવર્ત્મ, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ, અક્લિન્નવર્ત્મ, વાત-
હર્તવર્ત્મ, વર્ત્માર્ધુદ, નિમેષ, શોષિતાર્શ્વ, લ-
ગણ, બિસવર્ત્મ, અને કુચ્ચન, એ એકવીશ
રોગો પાંપણના છે

ઉત્સગિનીનું લક્ષણ.

અધ્યન્તરમુહી તામ્રા બાહ્યતો વર્ત્મસંશ્રયા ।
સોત્સન્નોત્સન્નપીઢિકા રક્તજા સ્થૂલકપ્પુરાર્ણા ॥

અધ્યન્તરમુહી વર્ત્મનોઽધ્યન્તરે મુલ યસ્યા
સા । વર્ત્મનો બાહ્યતસ્તામ્રા । સોત્સન્ના અન્ત પૂ-
યા । ઉત્સન્નપીઢિકા ઉત્સન્નેકોલો બહ્ય પીઢિકા
યસ્યા સા । સ્થૂલકપ્પુરાર્ણ સ્થૂલા કપ્પુરાર્ણેતિ
કર્મધારય । ઇથા અધરવર્ત્મજા બોદ્યતા । વર્ત્મો-
ત્સન્નેઽધરે જન્તેરિતિ વિદેહવચનાત્ ॥

પાંપણની અંદર મુખવાળી, તાઝરગની, બહારથી પાંપણને લાગેલી, અંદર પડવાળી, પુષ્કળ રક્તની ફાલ્લીઓ બહાર અને અળવાળી થાય છે. તેને ઉત્સાહિની કહે છે.

કુંભિકાનું લક્ષણ

વર્તમાને પીઠિકા ધ્વાતા મિચન્તે ચ સ્વન્તિ ચ । કુમ્ભીકાવીજસદશાઃ કુમ્ભીકાઃ સંનિપાતજાઃ ॥

કુમ્ભીકાવીજસદશા કુમ્ભીકા કઠોરદેશે દાદિમાકારફળા લતા તદ્વીજતુલ્યા ॥

પાંપણને છેડે મુઝેલી, બેઢાતી, સવતી, કુંભીકાલતાના બીજ જેવી ફાલ્લી થાય છે, તે સંનિપાતથી થતી કુંભીકા કહેવાય છે.

પોથકીનું લક્ષણ.

સ્નાવિણ્યઃ કણ્ડુરા ગુર્વ્યો રક્તસર્પપસન્નિભાઃ । રજાવત્પથ પિઠિકાઃ પોથક્યઈતિ કીર્તિતાઃ ॥

સવતી, અળવાળી, બારે, રાતા સર્પ જેવી, અને પીડા કરનારી ફાલ્લી પોથકી કહેવાય છે.

વર્ત્તશર્કરાનું લક્ષણ.

પીઠિકાભિઃ સુસૂક્ષ્માભિર્ચનાભિરભિસંઘતા । પીઠિકા યા સ્વરા સ્થૂલા વર્ત્તસ્યા વર્ત્તશર્કરા ॥

અતિ સૂક્ષ્મ ફાલ્લી બારી ફાલ્લીઓથી વિંટાયેલી ખરસટ અને સ્થૂલ પાંપણમાં થાય છે, તે વર્ત્તશર્કરા કહેવાય છે.

અર્શોવર્ત્તનું લક્ષણ.

ઉર્વાલ્લીજમતિમાઃ પીઠિકા મન્દવેદનાઃ । શૂક્ષ્ણાઃ સ્વરાશ્ચ વર્ત્તસ્યાસ્તદર્શોવર્ત્ત કીર્તયેતે ॥

ઉર્વાલ્ કર્કુટી । સ્વરા તીક્ષ્ણામાઃ ॥

ઠાકડીનાં બીજ જેવી, મંદ વેદના વાળી, લીસી, તથા તીક્ષ્ણ આણીવાળી ફાલ્લી પાંપણમાં થાય છે તે અર્શોવર્ત્ત કહેવાય છે.

શુષ્કાર્શનું લક્ષણ.

દીર્ઘાકુરઃ સ્વસ્ત્વો દારુણોઽધ્યન્તરોદ્ભવઃ ॥ વ્યાધિષોઽભિવિચ્છિન્નાતઃ શુષ્કાર્શો નામ નામતઃ ॥

દીર્ઘ, ખરસટ, સ્તબ્ધ, ઠાકણ, લાંબો, અઘડ અકુર પાંપણમાં થાય છે, તેને શુષ્કાર્શ કહે છે

અઞ્જન નામિકાનું લક્ષણ.

દાહતોદવતી તામ્રા પીઠિકા વર્ત્તસંધવા । શ્દ્રી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા જ્વેયા સાઞ્જનનામિકા ॥

દાહ અને પીડાકારી રાત્રી ફાલ્લી પાંપણમાં કોમળ થાય છે તેમાં પીડા મંદ અને સૂક્ષ્મ હોય છે, તેને અઞ્જનનામિકા (આંબણી) કહે છે.

બહલવર્ત્તનું લક્ષણ.

વર્ત્તોપચીયતે યસ્ય પીઠિકાભિઃ સમન્તતઃ । સર્વજાંભિઃ સ્થિરામિથ વિષાદ્બહલવર્ત્ત તત્ ॥

પાંપણ ઉપર ચારેબેર મૂળ વર્ત્ત વાળી ફાલ્લીઓ સ્થિર થાય છે, તેને બહલવર્ત્ત કહે છે.

વર્ત્ત બધકનું લક્ષણ.

કણ્ઠરેણાપ્થુતોદેન વર્ત્તશોફેન માનવઃ । ન સમં છાદયેદશ્ચિ યત્રાસૌ વર્ત્તવન્ધકઃ ॥

પાણીથી બરેલા અને અળ વાળા પાંપ-

જુના સોભથી માણસ બરોબર આંખ મીંચી શકતો નથી, તેને વર્ત્ત્ત બંધક કહે છે.

કિલ્લવર્ત્ત્તનું લક્ષણ

મૃદ્વત્ત્તવેદનં તાઞ્ચં યદ્વર્ત્ત્ત સમમેવ ચ ।

અકસ્માન્ન મ્ભેદ્રક્તં ક્ષિપ્તવર્ત્ત્તોતિ તદ્વિદુઃ ॥

एतत् कफजुष्टरक्तजम् ॥

કોમળ, અદ્ય વેદના વાળુ, રાતુ, અને ઝેડ-કેમ રતાશ આવી જાય તેને કિલ્લ વર્ત્ત્ત કહે છે

વર્ત્ત્તકર્દમનું લક્ષણ

કિષ્ટં પુનઃ પિત્તયુતં ક્રોણિતં વિદેહદ્
યદા । તદા કિન્નત્ત્તમાપન્નમુચ્યતે વર્ત્ત્તક-
ર્દમ ॥ કિન્નત્ત્ત આદ્રેત્ત્ત ॥

કિલ્લ વર્ત્ત્તના લક્ષણે ઉપરાંત પિત્ત સહિત હોલી બળે છે, ત્યારે કલેહ થાય છે, તેને વર્ત્ત્ત કર્દમ કહે છે.

શ્યાવવર્ત્ત્તનું લક્ષણ

યદ્વર્ત્ત્ત વાહ્યતોડન્તશ્ચ શ્યાવં શૂનં સવેદ-
નમ્ । સકળદ્વકં પરિક્ષેદિ શ્યાવવર્ત્ત્તોતિ
તન્મતમ્ ॥

જે પાંપણ બહાર તેમજ અંદરથી કા-
ળી, સુજેલી, વેદના યુક્ત, અળવાળી, અને
કલેહવાળી રહે તેને શ્યાવવર્ત્ત્ત કહે છે.

પ્રકિલ્લ વર્ત્ત્તનું લક્ષણ

અરુજં વાહ્યતઃ શૂનં વર્ત્ત્ત યસ્ય નરસ્ય
હિ । પ્રકિલ્લવર્ત્ત્ત તદ્વિદ્યાત્ કિન્નમત્ત્યર્થમ-
ન્તતઃ ॥ અરુજમ્ ર્ષપદ્વયમ્ ॥

વેદના સહિત, બહારથી સુજેલી પા-
ણ જે માણસની હોય, તેને છેડેથી અત્યત
કલેહ વાળી હોવાથી પ્રકિલ્લવર્ત્ત્ત કહે છે.

અકિલ્લવર્ત્ત્તનું લક્ષણ

યસ્ય ધૌતાન્યધૌતાનિ સમ્બધ્યન્તે પુનઃ
પુનઃ । વર્ત્ત્ત્યાન્યપરિપક્વાનિ વિદ્યાદક્ષિન્નવર્ત્ત્ત
તત્ ॥

ધોયા છતાં કે નહિ ધોયાથી પાંપણે
સામસામી મળી જાય છે, અને કાચી રહે-
છે, તેને અકિલ્લ વર્ત્ત્ત કહે છે.

વાતહતવર્ત્ત્તનું લક્ષણ

વિમુક્તસન્ધિ નિષ્ષેષ્ટં વર્ત્ત્ત યસ્ય નિમી-
લ્યતે ॥ ઇતદ્વાતહતં વિદ્યાત્ સરુજં યદિ
વારુજમ્ ॥

વિમુક્તસન્ધિ સ્વસ્થાનજ્યુતસન્ધિ । નિષ્ષેષ્ટ નિમે-
ષોન્મેષાદિરહિતમ્ ॥

ઠેકાણેથી ખસી ગયેલા સન્ધિવાળી,
બંધજીવાદ ન થઈ શકે એવી, અને વેદના
વાળી કે વેદના વજરની પાંપણ સહોઆઈ
જાય, તેને વાતહત વર્ત્ત્ત કહે છે.

વર્ત્ત્તાર્ધુદનું લક્ષણ

વર્ત્ત્ત્યાન્તરસ્યં વિષમં ગ્રન્થિયુતમવેદનમ્ ।
આચક્ષીતાર્ધુદમિતિ સરત્તમ્બલમ્બિ ચ ॥

વિષમમ્ અર્વત્તલ । ગ્રન્થિયુત । કઠિનમ્ । અ-
વેદનમીષદ્વેદનમ્ સરત્ત ર્ષપદ્વોહિતમ્ અવલમ્બિ
અસ્તમ્ ॥

પાંપણની અંદર વર્તુલાકાર નહિ એવી,
વેદના વાળી, જરાક રાતી, અને ચોંટી રહેલી,
કંઠથી ગાંઠ થાય છે તે વર્ત્ત્તાર્ધુદ કહેવાય છે.

નિમેષનું લક્ષણ

નિમેષિણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટૌષર્ત્ત્તસં-
શ્રય । સંવાલયતિ વર્ત્ત્ત્યાનિ નિમેષઃ સ ન
સિધ્યતિ ॥

પાંપણુને ઉઘાડ અડકાવ કરનારી શિરા-
ના વાયુ પાંપણુમાં પ્રવિષ્ટ થઈ પાંપણુને ચ-
લાચમાન કરે, તે નિમેષ કહેવાય છે, અને
તે અસાધ્ય છે.

શોથિતાર્શનું લક્ષણ.

वर्त्यस्यो यो विवर्धेत कोहितो मृदुरङ्कुरः ।
तद्रक्तजं शोणितार्श्विच्छिन्नं छिन्नं विवर्द्धते॥
પાંપણુમાંનો કોમળ અંકુર વધ્યા કરે એ
શોથિતાર્શ્વ કહેવાય છે. આ રોગ લોહીથી થાય
છે, અને જેમ કપાય છે તેમ વધતો જાય છે.

લગણનું લક્ષણ.

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्ममवो-
रुद्धः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो
लमणः स्मृतः ॥
પાક વગરનો, કઠણ, મોટો, થોડી વેદ-
ના તથા ચળવાળો, ચીકણો, મોર જેવડા ગાંઠો
પાંપણુમાં થાય છે, તે લગણ કહેવાય છે.

બિસવર્ત્મનું લક્ષણ.

अथो दोषो वहिः शोथं कुर्यद्विद्राणि
वर्त्यनोः । प्रस्रवसन्तरुद्धं विसवद्विस्तवर्त्य
तत् ॥
કિદ્રાણિ અન્તરિક્ષદ્રાણિ ચ કુર્યંતિત્યવ્ય ।
વિસવદ્રહ્ચિદ્રત્વાત્ ॥

પાંપણુમાં બહાર સોળે ઉત્પલ
અથ અંદર કિદ્રોને ઉત્પલ કરીને કમળનાં
બિચની પેઠે તેમાંથી જળ સળ્યા કરે છે,
તેને બિસવર્ત્મ કહે છે.

કુચ્ચનનું લક્ષણ.

वाक्त्रायाः वर्त्यसंकोचं जनयन्ति मला य-
दा । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुचनं नाम
तद्विद्रुः ॥ इति कर्मेरोगाः ॥
વાક્રાયાઃ વર્ત્યસંકોચં જનયન્તિ મલા ય-
દા । તદા દ્રષ્ટું ન શક્નોમિ કુચનં નામ
તદ્વિદ્રુઃ ॥

વાતાદિ દોષો પાંપણુને સંકોચી રહે
તેથી એક શકાતું નથી, તેને કુચન કહે છે.

પક્ષ (પાંપણના વાળના) રોગો.

પક્ષરોગોનાં નામો.

पक्ष्मकोपः पक्ष्मशतो रोगौ द्वौ पक्ष्मसं-
श्रयौ ॥

પક્ષમકોપ અને પક્ષમશાત એ બે રોગો
પાંપણના વાળોના છે.

પક્ષમકોપનું લક્ષણ.

प्रचालितानि वातेन पक्ष्माप्यक्षि विवृ-
न्ति हि । घृण्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं
जनयन्ति च ॥ पक्ष्माप्यक्षिलोमानि । संरम्भं
शोयम् ॥
પ્રચાલિતાનિ વાતેન પક્ષ્માપ્યક્ષિ વિવૃ-
ન્તિ હિ । ઘૃણ્યન્ત્યક્ષિ મુહુસ્તાનિ સંરમ્ભં
જનયન્તિ ચ ॥ પક્ષ્માપ્યક્ષિલોમાનિ । સરમ્ભં
શોયમ્ ॥

અસિતે સિતમાને ચ મૂલકોશાત્પત્ત્વ-
પિ ॥ પક્ષમકોપઃ સ વિદ્યેયો વ્યાધિઃ પરમ-
દારુણઃ ॥

यत्पक्ष्म देहली भूत्वा वर्त्यनोऽन्तः प्र-
जायते ॥ यत्तत् पक्ष्म सिते भेते पक्ष्मकोपः
स उच्यते ॥
યત્પક્ષ્મ દેહલી ભૂત્વા વર્ત્યનોઽન્તઃ પ્ર-
જાયતે ॥ યત્તત્ પક્ષ્મ સિતે ભેતે પક્ષ્મકોપઃ
સ ઉચ્યતે ॥

વાયુથી અલિપ્ત થયેલા પાંપણના વાળો.
નેત્રમાં પેસેછે, અને નેત્રમાં વારંવાર ઘસાઈ
ને કાળા કે ધોળા ડોળા ઉપર સોળે કરે છે,
તથા મૂળસ્થાનથી પડી પણુ જાય છે. આ
રોગને પક્ષમકોપ (પરવાળાં) કહે છે, અને તે
બહુ દારુણ છે. બીજા અંશમાં પણ કહેલું છે
કે—“ વાળ ઘવાની જગોને છોડીને પાંપણુ-
ની અંદર વાળો જાય છે, તેમાં કાળા તથા ધોળા
ડોળામાં ઘસાયા કરે છે, તેને પક્ષમકોપ કહે છે.

પદ્મશાતનું લક્ષણ.

વર્ત્ત્વ પદ્માન્નયગતં પિષં લોમાનિ શાતયેત્ ।
કણ્ઠ દાર્દ્રં ચ કુરુતે પદ્મશાતંતદાદિશેત્ ॥
શાતયેત્ સ્વલ્પેત્ ॥ इति पद्मरोगौ ॥

પાપણના વાળોના સ્થાનમાં રહેલું પિત્ત વાળોને ખેરવી પાડે છે, અને ચળ તથા બળતણ કરે છે, તેને પદ્મશાત કહે છે.

(સધિ રોગો.)

સાંધાઓ વિષે.

પદ્મવર્ત્ત્વગતઃ સન્ધિર્વર્ત્ત્વશુક્રગતોऽપરઃ ॥
શુક્રકૃષ્ણગતશ્ચાન્યઃ કૃષ્ણદૃષ્ટિગતોऽપિ ચ ॥
મતઃ કનીનકગતઃ ષષ્ઠશ્ચાપાન્નસંશ્રિતઃ ॥

પહેલો સાંધો પાંપણોના વાળોમાં તથા પાંપણોમાં, બીજો પાંપણોમાં તથા ઘોળા ડોળામાં, ત્રીજો ઘોળા ડોળા તથા કાળા ડોળાઓમાં, ચોથો કાળા ડોળા તથા કીકીમાં, પાંચમો કીકીમાં, અને છઠો સાંધો નેત્રના છેદમાં છે.

સધિના રોગોનાં નામો.

પૂચાલસઃ સોપનાહઃ સ્વાવાચ્ચત્વાર एव च ।
पर्वणीकालजीवन्तुग्रन्थिः सन्धौ नवा-
मयाः ॥

પૂચાલસ, ઉપનાહ, ચાર પ્રકારના સાવો (પિત્ત, કફ, સંનિપાત, અને રક્ત સાવ) પર્વણી, અલણ, અને જતુગ્રંથિ, એ નવ રોગો સાંધાના છે.

પૂચાલસનું લક્ષણ.

पक्वः शोथः सधिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं
पूर्यं पूति पूचालसाल्म्यः ॥

સન્ધિજ કનીનકસધિજો બોદ્ધવ્ય. ' પૂચા-

લસં તુ ત વિદ્યાત્સઘૌ કાનીનકે નૃણામિતિ ' વચનાત્ ॥

કીકીના સાંધામાં બધને પાકેલો, દુર્ગંધી, અને ઘાટા પડેને સ્વપનારો સોને પૂચાલસ કહેવાય છે.

ઉપનાહનું લક્ષણ

ग्रन्थिर्नाल्यो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूमा-
यो नीरुजश्चोपनाहः ॥

નાસ્પ. મહાન્. અપાકી રૂપાકી । નીરુજઃ રૂપદેદન 'અરુણ કઠિન પ્રસ્થિ જનયત્યલ્પવેદન-મિતિ' વિદેહવચનાત્ ॥

મોટો ગાઠો, થોડા પાક વાળો, ઘણીચળ વાળો, કઠણ, રતો અને પીડા વગરનો દૃષ્ટિના સાંધામાં થાય છે, તેને ઉપનાહ કહે છે

સાવોનો સપ્રાપ્તિ.

गत्वा सन्धीनश्चुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रा-
वोल्लक्षणैः स्वरूपेतान् । तं हि स्राव नेत्रना-
दीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्था ॥

સંધીનિતિ બહુવચનેન સર્વ એવ સવયો ગૃહ્યન્તે । એકે વદન્તીતિ શેષ. । વાતિકસ્રાવો ન ભવતિ । કેવલેન વાતેન તદસંભવાત્ ॥

દોષો આંસુના માર્ગેથી સધિઓમાં બધને પોતપોતાનાં લક્ષણોથી આવ કરે છે. તે સાવને કેટલાક નેત્રનાડી કહે છે, અને તે ચાર પ્રકારના છે, તેના લક્ષણો કહું છું.

પિત્તસાવનું લક્ષણ

हारिद्राघं पीतमुष्णं जलं वा पित्तस्रावः
संस्रवेत् सन्धिबध्यात् ॥

હરિદ્રામ પીતરક્તમ્ । પરતઃ પીતશબ્દપ્રયોગાત્ ।

જલ વેતિ વા શબ્દો હૃદિદામ પીત વેત્યજ સમ્યથતે । પિત્તસ્રાવઃ પિત્તાત્ સ્રાવ । એવ સ્ત્રે-
ષ્મસ્રાવાદયઃ ॥

હજાર જેવા પીળા ગરમ જળનો આવ સધિમાંથી થાય છે. તેને પિત્તનો આવ બાલુવો.

કક્ષાવનું લક્ષણ.

ષ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં યઃ સ્વેચ્છુ શ્લેષ્મસ્રા-
વોડસૌ વિકારઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

ષ્વેત, ઘાટો, પીછાં વાળો જે આવ થાય છે તેને કક્ષો આવ કહે છે.

સંનિપાત સાવનું લક્ષણ.

ગ્રોથઃ સન્ધૌ સંસ્રવેચસ્તુ પક્કઃ પૂર્યં સ્રાવઃ
સર્વજઃ સંમતઃ સ્યાત્ ॥

સધિમાંથી પાકેલા સોબમાંથી પડે અ-
વેછે તે સર્વ કોપથી થાય છે. એમ સર્વ માને છે.

રક્તાસ્રાવનું લક્ષણ.

રક્તાસ્રાવઃ શોણિતાયો વિકારો ગચ્છે-
દૂષ્ણં તત્રરક્તં પ્રસૂતમ્ ॥

ગરમ આવમા ડોહી પથુ પડતું હોય
તે વિકાર રક્તનો છે, એમ બાલુવું.

પર્વણીનું તથા અલજીનું લક્ષણ

તામ્રા તન્વી દાહપાકોપપન્ના રક્તાન્નેયા
પર્વણી વૃત્તચોષા । જાતા સંધૌ કૃષ્ણશુક્લે-
ડલજી સ્યાત્તસ્મિન્નેવ વ્યાહૃતા પૂર્વલિઙ્ગૈઃ ॥

અલજીમાહ । અલજી સ્યાદિત્યાદિ । તસ્મિન્નેવ
કૃષ્ણશુક્લોરેષ સન્ધૌ । મેદાર્થમાહ । પૂર્વલિઙ્ગૈઃ
પ્રમેહાધિકારલિખિતૈઃ ‘રક્તા સિતા સ્ફોટચિતા
દારુણાલ્પલજી ભવેત્’ इति वचनैर्न્યોहता कथिता ॥

કાળા તથા ઘોળા ડોળાના સાધામા
ગોળ, સોબવાળી, શતી, ગીચી, અને ઢાહ

૭૬

વાળી ફાલ્લી થાય છે, તેને પર્વણી કહે છે,
તે રક્તના કોપથી થાય છે. પૂર્વે પ્રમેહના
પ્રકરણમાં લખેલી શતી ઘોળી ફાલ્લીઓથી
બ્યાસ દારૂણ ફાલ્લી એજ કાળા ઘોળા ડોળા-
ઓના સાધામા થાય છે, તેને અલજી કહે છે.

ગંતુગ્રંથિનું લક્ષણ.

જન્ટુગ્રંથિર્વર્તનઃ પક્ષ્મણશ્ચ કપ્પહં કુર્યુર્જ-
ન્તવઃ સન્ધિજાતાઃ । નાનારૂપા વર્ત્તભ્રુક્ષા-
ન્તસન્ધૌ ગચ્છન્ત્યન્તર્કોચનં દૂષયન્તઃ ॥

વર્તન પક્ષ્મણશ્ચ સન્ધિજાતા इत्यन्वयः ॥ इति
सन्धिजा रोगाः ॥

પાપણુના તથા તેના વાળોના સાધામાં
હૃતપક્ષ ગરમ જન્ટુઓ ચળ કરે છે, અને તે
પાપણુ તથા ઘોળા ડોળાના સંધિમાં જધને
અંદર નેત્રને દૂષિત કરી નાંખે છે તેને ગંતુ-
ગ્રંથિ (તાપોડિયાં) કહે છે.

(સમસ્ત નેત્ર રોગો.)

આખા નેત્રના રોગોનાં નામો.

સ્યન્દાશ્વતુષ્કા ફહ સંપ્રદિષ્ટાશ્વત્વાર એવે
તયાધિમન્યાઃ । પાક્કઃ સન્ધોયઃ સ ચ શો-
યહીનો હતાધિમન્યોડનિલપર્યયશ્ચ ॥ શુષ્કા-
ક્ષિપાકસ્તિવહ કીર્તિતશ્ચ તથાન્યતો વાત
હવીરિતશ્ચ । દહિસ્તિથાડમ્કાધ્યુપિતા શિરા-
નામુત્પાતહર્ષૌ ચ સમસ્તનેત્રે ॥ એવં સમસ્ત-
નેત્રે સ્પુરામયા દક્ષ સપ્ત ચ । તેષામિહ પૃ-
થક્ વક્ષ્યે યથાવલ્લક્ષણાન્યપિ ॥

આર અભિમંથ, આર અધિમંથ, અશો-
યપાક, અશોયપાક, હતાધિમંથ, વાતપર્યય,
શુષ્કાક્ષિપાક, અન્યતો વાત, અમ્લાધ્યુપિત,
શિરોત્પાત, અને શિરહર્ષ, એ સત્તર રોગો

આખા નેત્રમાં થાય છે, તેમના સંપૂર્ણ રીતે
બુદ્ધિ બુદ્ધિ લક્ષણો કહું છું.

ચાર અભિપ્રયંદનાં નામો.

વાતાત્ પિષ્તાત્કાદ્રક્તાદભિપ્રયંદશ્ચતુર્વિ-
ધઃ પ્રાયેણ જાયતે ધોરઃ સર્વેનેત્રમયંકરઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ અને રક્ત, એમ,
ચાર અભિપ્રયંદો થાય છે, તે આખા નેત્રનો
મહા ભયંકર રોગ છે.

વાતાભિપ્રયંદનું લક્ષણ.

નિસ્તોદનસ્તમ્બનરોમહર્ષસર્વર્ષપાશ્વ-
શિરોઽમિતાપાઃ । વિશુષ્કમાવઃ શિશિરા-
શ્રુતા ચ વાતામિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

સર્વર્ષઃ કરકટીકા । શિરોઽમિતાપઃ શિરસો
વ્યથા । વિશુષ્કમાવઃ દૂષિકારહિયમ્ । વાતા-
મિપન્ને વાતોનેપદ્મતે ॥

ભોંકાયા જેવી પીડા, જડતા, શેમા-
દ્રમ, ચળ, રૂક્ષતા, માથામાં પીડા, અને
ચીપડાં વગર શીતળ આંસુઓ, એ વાતા-
ભિપ્રયંદનાં લક્ષણો છે.

પિત્તાભિપ્રયંદનું લક્ષણ.

દાહમપાકઃ શિશિરામિનન્દા ધૂમાયનં
બાળ્યસમુદ્ભવશ્ચ । ઉષ્ણાશ્રુતા પીતકનેત્રતા
ચ પિત્તામિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

શિશિરામિનન્દા શીતલેષ્ણા । ધૂમાયનં નેત્રા
દૂમોદ્રમ ઇવ । બાળ્યસમુદ્ભવ અશ્રુસ્ત્રાવઃ ॥

દાહ, પાક, શીતતાની ધ્રુવ્ણા, નેત્રમાં
થી ધુમાડાનું નીકળવું, ગરમ આંસુ, અને
નેત્રોનું પીળાપણું, એ પિત્તાભિપ્રયંદનાં
ચિન્હો છે.

કફાભિપ્રયંદનું લક્ષણ.

ઉષ્ણામિનન્દા શુક્તાશિષોઃ કન્ધૂપદે-
હાશતિષ્ઠીતતા ચ । સ્ત્રાવો મુદ્ધઃ પિષ્છિલ
એવ ચાપિ કફામિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

ઉપદેહઃ દૂષિકયા લિપ્તા ॥

છેના પડાર્થની ધ્રુવ્ણા, ભારેપણું, સોજો,
ચળ, ચીપડાંઓ, બહુ શીતતા, અને વાસ્વાર
ચીકણો આવ, એ કફાભિપ્રયંદનાં લક્ષણો છે.

રક્તાભિપ્રયંદનું લક્ષણ.

તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ રાજ્યઃ સ-
મન્તાદતિલોહિતાશ્ચ । પિત્તસ્ય લિક્કાનિ ચ
યાનિ તાનિ રક્તામિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

અનુકસંગ્ગ્રહાર્થમાહ । પિત્તલિક્કાનિ પિત્તામિપ્-
ન્દલિક્કાનિ ॥

આંસુ તથા નેત્રા અને નેત્રની તમામ
રેખાઓ સતી થવી તથા પિત્તાભિપ્રયંદનાં
સર્વ લક્ષણોથી રક્તાભિપ્રયંદ બહુવો.

અભિપ્રયંદમાંથી અધિમથોનું લક્ષણ.

તુદ્ધૈરેતૈરભિપ્રયંદૈર્નૈરાણામક્રિયાવતામ્ ।
તાવન્તસ્ત્વધિમન્યાઃ સ્યુર્નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥

ઉપાય ન થવાથી માણસનો અભિ-
પ્રયંદ વધી બધ છે તો નયનમાં તીવ્ર વેદના
વાળા અધિમથો થાય છે.

અધિમથોનું લક્ષણ.

ઉત્પાક્યત દ્વાસર્ગ્ય તથા નિર્મથ્યતેઽપિ
ચ । શિરસોઽર્ધં તુ તં વિષાદધિમન્યં સ્વ-
લક્ષણૈઃ ॥

સ્વલક્ષણે યથોક્તવાતાદિકૃતામિપ્પન્દલક્ષણૈઃ
અધિમન્ય વિચાત્ । અમિપ્પદ્યોઽધિમન્યાનાં

મેદાર્થમાહ । શિરસોર્ધ્ધમુત્પાદયત દ્વ । તથા નિર્મથ્યતેપ્રિ ચેતિ ચતુર્ધ્ધમિન્યેષુ બોદ્યં શિ-
રસોર્ધ્ધવેદના વ્યાધિપ્રમાણાત્ ॥

હન્યાદદિદિ શ્લૈષ્મિકઃ સપ્તરાત્રાણોઽધી-
મન્યો રક્તજઃ પચ્ચરાત્રાત્ । પદ્માત્રાદ્વા વા-
તિકો વૈ નિહન્યાન્મિથ્યાચારાત્પૈત્તિકઃ સઘ
એવ ॥

સ સાધિમન્યો યદાત્મકો યાવતા કાલેન મિ-
થ્યાચારાદ્દદિદિ હન્તિ તાં ચ તમાહ । હન્યાદિતિ ।
અગ્ર સઘ શબ્દેન ત્રિરાત્રમુચ્યતે તન્નાન્તરે ત્રિરાત્ર-
વચનાત્ ॥

અરધું મારું તરી જતું હોય તેમ
થાય છે તથા મથન થતું હોય એવી
પીડા વધારે થાય છે. આને અધિમંથ કહે-
છે. કક્ષાધિમંથ સાત શત્રીમાં, રક્તાધિમંથ
પાંચ શત્રીમાં, વાતાધિમંથ છ શત્રીમાં, અને
(મથ્યાચારથી થયેલો) પિત્તાધિમંથ તુરંતજ
દહિને હળી નાંખે છે.

સરોથપાકનું લક્ષણ.

કળ્પપદેશશ્રુયુતઃ પક્ષોદુન્મરસમિમઃ ।
સંરન્મી પચ્યતે યસ્તુ નેત્રપાક સશોયકઃ ॥
પક્ષોદુન્મરસમિમઃ લોહિતવાત્ ॥

નેત્રમાં ચીપડાં, આંસુ, તથા ચળ ચઢીને
તે ઊંઘરાના ફળ જેવાં શતાં થઈ જાય છે,
તથા સોજા અને પાક વાળાં થાય, તેને સ-
રોથપાક કહે છે.

અરોથપાકનું લક્ષણ.

શોફહીનાનિ લિજ્જાનિ નેત્રપાકે ત્વશો-
યજે ॥

ઉપરનાં લક્ષણોમાંથી માત્ર સોજા ન
હોય તો તે અરોથપાક કહેવાય છે.

હતાધિમથનું લક્ષણ.

ઝપેણનાદક્ષિ યદાધિમન્યો વાતાધિકઃ
શોષયતિ પ્રસજ્ઞ । રૂખાભિરુગ્રામિરસાઘ્ય
એષ હતાધિમન્યઃ સ્વલુ નામ રોગઃ ॥

શોષયતિ શોષયિત્વા નાશયતિ । અત એવ
વિદેહઃ ‘તત્પદમિવ સશુષ્કમવસીદિતિ ઓચન-
મિતિ’ ॥

અધિમથનો ઉપાય ન થાય તો તેમાંથી
વાયુ વધીને આંખને સૂકવી નાંખીને ઉગ્ર
વેદના વધારે છે તે અસાધ્ય જેવો હતાધિ-
મંથ રોગ કહેવાય છે.

વાતપર્યથનું લક્ષણ.

વારં વારં ચ પર્યતિ ધ્રુવૌ નેત્રે ચ મારુ-
તઃ । રૂજઞ વિવિધાસ્તીગ્રાઃ સ ગ્રેયો વાત-
પર્યથઃ ॥ પર્યેતિ પર્યાયેણ યતિ । કદાચિદ્ધ્રુવૌ
કદાચિન્નેત્રે ॥

અમર તથા નેત્રોમાં વાયુ વારંવાર
ક્યાં કરીને તીવ્ર વેદના કરે છે તેને વાત-
પર્યથ કહે છે.

શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ.

યત્કૃષિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્મ સન્દહ્યતે ચા-
વિલદર્શનં યત્ । મુદારુણં યત્યવિબોધને ચ
શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥

કૃષિતં સજોષિતં । મુદ્રિતમિતિયાવત્ । દા-
રુણરૂક્ષવર્ત્મ દારુણં વિકૃતં રૂક્ષં ચ કર્મ યસ્ય
તત્ । શ્વેદમરુણોર્વિશેષણમ્ । સંદહ્યતે સદાહ મ-
વતિ । આવિલદર્શનં આવિલસ્ય અનવસ્ય દર્શનં
યેન તત્ । તત્પ્રતિબોધને ઉદ્ગ્રામ્ય મુદારુણં અતિ-
શયેન વિકૃતમ્ ॥

પાંપણે દારૂ, રૂક્ષ, તથા વીંઆચલી રહી બળતરા કરે, સર્વ મેલું દેખાતું હોય; અને આખ ઉઘાડતાં વિકૃત પદાર્થો દેખાય, તેને શુષ્કાક્ષિપાક કહે છે.

અન્યતો વાતનું લક્ષણ.

યસ્યાવદ્ઘ્ન કર્ણશિરોહનુસ્યો મન્યાગતો વાપ્યનિલોડન્યતો વા । કુર્યોદુજોડતિ મુવિ લોચને ચ તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥

અવદ્ઘ્ન ઘાટ इति મૈથિલાદિલોકાઃ । અન્તો વા પૃષ્ઠાદિદેશ ચાગત અન્યતોવાત અન્યત્ર સ્થિતોડન્યત્ર રજ કરોતિ इत्यન્યતોવાત । વિદેહેનાપ્યુક્તમ્ । ‘મન્યાનામન્તરે વાયુરુત્પિતઃ પૃષ્ઠતોડપિ વા । કરોતિ મેદ નિસ્તોદ શઙ્કે વાક્ષ્ણોર્ધુવસ્તયા । તમાદુરન્યતોવાતં રોગ દષ્ટિવિદો જના ॥

ઘાટી, કાન, માથુ, ઠાડી, ઝાડ, કે વાંસા વિગેરે ખીલ સ્થળોમાં ઊઠેલા વાયુ જમર અને નેત્રોમાં વેદના કરે છે, તેને અન્યતો-વાત કહે છે.

અમ્લાધ્યુષિતનું લક્ષણ.

શ્યાવં લોહિતપર્યન્તં સર્વમપિ પ્રપચ્યતે । સદાહસ્રોથં સાક્ષાવમમ્લાધ્યુષિતમમ્લતઃ ॥

અમ્લત અમ્લમોજનાત્ । તથાચ મુશ્નુતઃ ‘અમ્લેન મુક્તને’ત્યાદિ ॥

ખાટાઈ ખાવાથી નેત્રો કાળાં, રાતા છેડા-વાળાં, બળતરા તથા સોજા વાળાં, અને આ-વવાળા થાય છે, તેને અમ્લાધ્યુષિત કહે છે.

શિરોત્પાતનું લક્ષણ

અવેદના વાપિ સવેદના વા યસ્યાશિરા-જ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ । મુદુર્વિરજ્યન્તિ

ચ યાઃ સગન્તાદુવ્યાધિઃ શિરોત્પાત इति પ્રદિષ્ટઃ ॥

અક્ષિરાજ્ય અક્ષિશિરા । વિરજ્યન્તિ વિકૃત-વર્ણા ભવન્તિ ॥

વેદનાવાળી કે વેદના વગરની નેત્રની શિરાઓ રાતી થઈને વારંવાર આરેકાર વિકૃત વર્ણવાળી થઈ બન્ય, તેને શિરોત્પાત કહે છે.

શિરાહર્ષનું લક્ષણ.

મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ જાયેત રો-ગઃ સ શિરામહર્ષઃ । તામ્રાશિતા સ્નાવયતિ પ્રગાઢં તથા ન સ્વકનોત્પમિવીક્ષિતું ચ ॥

શુદ્ધથી શિરોત્પાતનો ઉપાય કરવામા ન આવે તો તેમાંથી આંખો રાતી થઈ બહુ અત્યંત આવ થઈ બેઠ શકાતું નથી, તેને શિરાહર્ષ કહે છે.

નેત્રના સામપાયાનું લક્ષણ.

ઉદીર્ણવેદનં નેત્રં રાગોદ્રેકસમન્વિતમ્ । ઘર્ષનિસ્તોદશૂલાશ્રુયુક્તમામાન્વિતં વિદુઃ ॥

ઉદીર્ણવેદન ઉદ્ગટવેદનમ્ । ઘર્ષ કરકાટિકા ।

પ્રત્યક્ષણ લઘુનાદિવિધનાર્થમજ્જનાનિવેધાર્થં ચો-ક્તમ્ । તથા ચ તન્મન્તરે । ‘તત્રોદિતાનિ ચત્વા-રિ લઘૂન મોજને રસ । સ્વાદુ તિત્ત્વ ટેપશ્ચ વાણ્યસેદનમેવ ચ । ઇતાનિ નેત્રરોગાણા સામા-ન્યાચરણાનિ હિ । અજ્ઞન સર્પિષ પાને કષાય ગુરુમોજનમ્ । નેત્રરોગેષુ સામેષુ જ્ઞાનં ચ પરિવ-ર્જયેત્ ’ ॥

નેત્રમાં અસહ્ય વેદના થાય, ખુદબ રતાશ વધી ગઈ હોય, નળ તથા લોંકાયા જેવી ખીકા અને શૂળ થતાં હોય, અને આંસુ પડ્યા કરે, તે નેત્ર આમવાળાં બાણુવાં.

નેત્રની નિરામનાનું લક્ષણ.

મન્દવેદનતા કણ્ઠ સંસ્પર્શશુભ્રમશાન્તતા ।
પ્રસન્નવર્ણતા ચાક્ષ્ણોર્નિરામેક્ષણલક્ષણમ્ ॥

સરમ્ભ. શોથ । इति समस्तनेत्रजा रोगा ॥

વેદના, ચળ, સોજો, અને આંસુ શ્વાત હોય; તથા વર્ણ નિર્મળ હોય, તે નેત્ર આમ વગરનાં છે, એમ બહુવું.

નેત્ર રોગોની ચિકિત્સા

દ્વે પાદમધ્યે પૃથુસભિવેશે શિરોગતે તે
વહુધા હિ નેત્રે । તાઃ પ્રોક્ષણોત્સાદનલેપ-
નાદિન્ પાદમયુક્તાન્ નયનં નયન્તિ ॥

પ્રોક્ષણ સેચન । उत्सादनमुद्वर्तनम् ॥

મલોષ્પસહ્વૃદ્ધનપીઢનાઘૈસ્તા દૂષયન્તે નય-
નાનિ દુષ્ટા મજેત્સદા દષ્ટિહિતાનિ તસ્મા-
દુપાનદમ્યજનધાવનાનિ ॥

મલ શૂલ્યાદિ । मलादिभि. दुष्टा ताः शिराः
नयनानि दूषयन्ते इत्यन्वय ॥

ચશ્મુઘ્યાઃ જ્ઞાલયો મુદ્ગા યવા માંસં તુ
જાઙ્ગલમ્ । પક્ષિમાંસં વિશ્લેષેણ વાસ્ત્વક
તળ્દૂલીયકમ્ ॥ પટોલકર્ફોટકકારવેલ્લફ-
લાનિ સર્પિઃપરિપાચિતાનિ । તથૈવ વાર્તા-
કફલં નવીનમક્ષ્ણોર્હિતઃ સ્વાદુરથાપિ તિ-
ક્તઃ ॥ કટ્ઠમ્લગુક્તીક્ષ્ણોષ્ણમાષિનિષ્પાવમૈ-
શુનમ્ ॥ મધવલ્લૂરપિષ્પ્યાકમત્સ્યસાકવિરૂ-
ઢજમ્ ॥ વિદાહીન્યજ્ઞપાનાનિ ન હિતાન્ય-
શિરોગિણે । સેક આશ્વોતનં પિપ્પી વિદા-
લસ્તર્પણં તથા ॥ પુટપાકોઽઙ્ગનં ચૈભિઃ
કલ્પૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ॥

પત્રની મોટા કદની બે શિરાઓ મા-

થામાં ગયેલી છે, તથા ઘણી શિરાઓ ને-
ત્રોમાં ગયેલી છે, માટે પત્ર ઉપર કરવામાં
આવતા સેચન, મર્દન, અને લેપનની અસર
નેત્રોમાં તથા માથે પહોંચે છે. મેલ, ગરમી,
સઘટ્ટન, તથા ઢળાણ વગેરેથી દુષ્ટ થયેલી
શિરાઓ નેત્રને બગાડે છે, માટે જોડા પહે-
રવા તથા પગે અલ્પચંદ્ર અને સ્નાન હમેશાં
કરવું જોઈએ, તેથી નેત્રોનું હિત થાય છે.

રાતા ચોખા, મગ, જવ, જગલી પ-
શુઓનાં તથા પક્ષીઓનાં માંસ, તથા વિશેષે
કરીને બથવો, તાંદળજો, પરવળ, કટોલા,
કારેલાં અને નવાં રીંગણાને ઘીમાં પકાવીને
ખાવાથી નેત્રોનું હિત થાય છે. મધુર અને
કડવો રસ પણ નેત્રોને હિતકારી છે.

તીખા, ખાટા, બારે, તીક્ષ્ણ, અને ઉષ્ણ
પદાર્થો, તથા અડદ, ચોળા, મધ, મૈથુન,
માછલાં, સુક માંસ, ખોળ, અંકુરવાળા
ધાન્યો, તથા ઢાંઢક પદાર્થોનું લોચન નેત્રરો-
ગોને હિતકારી નથી.

સેક, ટીપાં નાંખવા, લોપરી, લેપ,
બરાણ, પુટપાક, અને અંજન, એટલી કિ-
યાઓથી નેત્રરોગોના ઉપચારો કરાય છે.

સેકવિધિ.

સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારાભિઃ સર્વસ્પિશ્યનેહિ-
તઃ । મીલિતાસસ્ય મર્લસ્ય પ્રદેયશ્વતુરકુલઃ ॥
સ ચાપિ ક્ષેહનો વાતે પિત્તે રક્તે ચ રોપણઃ ।
લેહનસ્તુ કફે કાર્યસ્તસ્ય માત્રાભિધીયતે ॥
પદભિર્વાંચાશ્વતૈઃ ક્ષેદે ચતુર્ભિસ્તૈસ્તુ રોપણે ।
તૈસ્ત્રિભિર્લેહને કાર્યં સેકો નેત્રપ્રસાદને ॥
નિમેષોન્મેષણં પુસામકુલ્યા છોટિકાયવા ।
ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાહ્યામેષં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥
છોટિકા ચુદ્ધકી इति लोके ॥

સેકસ્તુ દિવસે કાર્યો રાત્રી ચાત્યન્તિકે ગદે ॥ સ યયા । પરબ્દલમૂલત્વકશ્રુતમાર્જ પયો હિતમ્ । સુસ્તોષ્ણ નેત્રયોઃ સિત્તં વાતાભિષ્યન્દનાસનમ્ ॥ પથ્યાસામલ્લા-લસવલ્લકલ્લેન સૂક્ષ્મવલ્લેખ । કૃત્વા પોટલિકાં તામશ્ફેનોત્યદ્રવેણ સંયુક્તામ્ ॥ નિદધીત લોચને સ્યાત્સર્વાભિષ્યન્દસંસાયઃ શીઘ્રમ્ । યોગોઽપ્યમુષિમિલ્લકો જગદુપકારાય કારુણિકૈઃ ॥ મુક્ત્વા પાણિતકં ઘૃષ્ટા ચષ્ટુપોર્યદિ હીયતે । અચિરેણૈવ તદ્વારિ તિમિરાણિ વ્યપોહતિ ॥ સ્નાનં કૃષ્ણતિલ્લે-આપિ ચષ્ટુષ્યમનિલાપહમ્ । આમલૈઃ સતતં સ્નાનં પરં દષ્ટિબલાવહમ્ ॥ ત્રિફલાયાઃ ક-પાયસ્તુ ધાવનાભેત્રરોગજિત્ । કવલાન્સુ-લ્લરોગઘ્નઃ પાનતઃ કામકાપહઃ ॥

રોગીનાં નેત્રો મીઝાવીને તેની ઉપર ચાર આંગળ ઉઘેથી ઝીણી ઝીણી ધારાઓ કરવી, એ આખા નેત્રના રોગો ઉપર થી વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થોની ધારા કરવી, તેને સ્નેહન સેક કહે છે, પિત્ત કે રક્તના રોગો ઉપર હરટે વિગેરેના રસની ધારા કરવી, તેને શેપણ સેક કહે છે, કંઈ રોગ ઉપર મળ ઉબેડનારાં સૂંઠ વગેરેના રસની ધારા કરવી, તેને લેખનસેક કહે છે. હવે એ સેકોની માત્રા કહીએ છીએ. સ્નેહન સેક છસો માત્રા સૂધી, શેપણ સેક ચારસો માત્રા સુધી, અને લેખન સેક ત્રણસો માત્રા સૂધી કરવો, તેથી નેત્રો સાફ થઈ જાય છે. માથુસ આંખનું એક મટકું મારે, અથવા આંખોની એક અપટી વગાડાય, અથવા એક ગુરૂ વર્ણનો ઉચ્ચાર કરાય, એટલા સમયને એક માત્રા

કહે છે. સેક દિવસેજ કરવો, પણ બહુ પીડા હોવાથી જરૂર જણાય તો રાત્રે પણ કરવો. એરંકાનાં પાન, મૂળ, અને જાલના કલ્કથી પકાવેલું બકરીનું દૂધ જરા ગરમ હોય ત્યારે નેત્ર ઉપર રેડવાથી દ્રિતકારી થઈ વાતાભિષ્યંદો મટાડી દે છે.

ત્રિકૂળા, તથા અશીષુના ડોઢવાના કલ્કમાં અશીષુનો રસ નાંખી ઝીણા દુગડાની પોટલી કરી નેત્રોને લગાડવાથી સર્વ પ્રકારના અભિષ્યંદો તુરત નાશ પામે છે. જમતના ઉપકાર માટે કયાણુ મુનિઓએ આ પ્રયોગ કહેલો છે.

જમ્યા પછી હાથનું બીનું તણું ઘસીને નેત્ર ઉપર અડકાડવાથી તુરતજ તિમિરો ક્ષય પામે છે.

કાળા તલ ચોળીને ન્હાવાથી નેત્રો સાફ થઈ જમને વાચુના રોગો મટી જાય છે.

નિત્ય આમળાંનો કલ્ક ચોળીને ન્હાવાથી દૃષ્ટિમાં ઉત્તમ બળ આવે છે.

ત્રિકૂળાના કવાથથી નેત્રો ધોવાથી નેત્ર ના સર્વ રોગો મટી જાય છે, ત્રિકૂળાના કલ્કના કોઝળાથી મુખના રોગો મટી જાય છે; અને ત્રિકૂળાનો કવાથ પીવાથી કમળો મટી જાય છે.

આશ્વોતનવિધિ.

કાચસૌદ્રાસવલ્લેહચિન્દૂનાં યષુ પાતનમ્ । દ્રવ્યકુલોન્નીલિતે નેત્રે પ્રોક્તમાશ્વોતનં હિ તત્ ॥ વિન્દવોઽશ્વો લેસનેષુ રોપણે વદ્ય ચિન્દવઃ । લેહને દ્વાદશ મોકાસ્તે શીતે કોષ્ઠ્યરૂપિણઃ ॥ ઉષ્ણે તુ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વથૈવૈષ નિશ્ચયઃ । વાતે તિત્તં તથા શ્લિર્ગર્થ પિષે મધુરશીતલમ્ । કફો તીક્ષ્ણોષ્ણરૂર્ઘં સ્યાત્ ક્રમાદાશ્વોતનં હિતમ્ ॥ આશ્વોત-

નાનાં સર્વેષાં માત્રા સ્યાદ્વાકુશ્વતોન્મિતા ॥
આશ્વોતનં ન કર્તવ્યં નિશ્વાયાં કેનચિત્
કચિત્ । તથા । ચિત્વાદિપશ્ચમૂલેન બૃહ-
સ્ત્યેરન્દ્રશ્ચિયુધિઃ ॥ કાય આશ્વોતને કોણ્ણો
વાતામિષ્યન્દનાશ્વનઃ । ત્રિફલાશ્વોતનં નેત્રે
સર્વામિષ્યન્દનાશ્વનમ્ ॥

એ આંગળીઓથી રોગીની આંખો ઉ-
ઘાડી રાખી તેમા કવાચ, મધ, કે સ્નેહનાં
ટીપાં પાડવાં, તેને આશ્વોતન કહે છે, અને
તે નેત્રને દિવતારી છે. મળ ઉપાડવા હોય
તો આઠ, ભરતી કરવી હોય તો દસ, અને
સ્નેહન કરવું હોય તો બાર ટીપાં નાંખવાં.
શીતકાળમાં કંઈક ગરમ તથા ઉષ્ણ કાળમાં
ઠાઠાં ટીપા નાખવાં. આશ્વોતનની સર્વ ક્રિ-
યામાં એ સિદ્ધાંત છે. વાયુ ઉપર કઠવાં અને
સ્નિગ્ધ, પિત્તમાં મધુર અને શીતળ, અને
કફમાં તીક્ષ્ણ તથા ગરમ અને રૂક્ષ ટીપા
દિવતારી થાય છે. સર્વ આશ્વોતનોની માત્રા
સો શુદ્ધ વજ્રેચ્ચાર જેટલા કાળની બાજુવી.
કોઈ પણ રોગ ઉપર કોઈ પણ વૈદ્ય નેત્રોમા
રાત્રે ટીપાં નાંખવાં નહિ.

બીલી વગેરે પંચમૂળ, લોર્ડાંબળી,
એરંદો, અને સરખવાનાં સ્હેવાય તેવાં ગરમ
ટીપાં નાંખવાથી વાતાભિષ્યંદનો નાશ થાય છે.
ત્રિક્ષણના કવાચનાં ટીપાં નાંખવાથી
સર્વ પ્રકારના અભિષ્યંદોનો નાશ થાય છે

પિંડીવિધિ.

યુક્તમેષજકલ્પસ્ય પિષ્ઠી કવલમાત્રયા।
ચક્ષુરુદેન સંવદ્ધા નેત્રામિષ્યન્દનાશ્વિની ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણા પિષ્ઠિકા વાતે પિષ્ઠે સા શી-
તલા મતા । રુક્ષોષ્ણા શ્લેષ્મણિ પ્રોક્તા
વિધિસ્ત્રોતો બુધૈરયમ્ ॥ સા યથા ॥ પર-

વદમન્નમૂલસ્વરૂપિનિર્મિતા વાતવાશ્વિની । ધા-
ત્રીવિરચિતા પિષ્ઠે ચિમ્બપત્રકૃતા કફે ॥
નિમ્બપત્રકૃતા પિષ્ઠી પિત્તશ્લેષ્મહરી ભવેદ્ ।
શુષ્ઠીનિમ્બદલૈઃ પિષ્ઠી મુત્તોષ્ણા સ્વસ્-
સેન્ધવા ॥ ધાર્યા નેત્રેડનિલકફે ક્રોધકણ્ઠ-
વ્યથાહરી । ત્રિફલાપિષ્ઠિકા નેત્રે વાતપિ-
ત્તકામહા ॥ પચ્યાસામલસાસસવલ્કલ-
કલ્પકોડરિકેતજલયુક્તા । તેન વિરચિતા
પિષ્ઠી શ્મયતિ સકલાનમિષ્યન્દાન્ ॥

ચોમ્બ દવાઓના કલ્કની ઠેાઢિયા બે-
વડી ચેપલી નેત્રપર મૂકીને પાટો બાંધવાથી
અભિષ્યંદોનો નાશ થાય છે.

વાયુના રોગ ઉપર સ્નિગ્ધ તથા ગરમ
ઐમધોની ચેપલી મુકવી, પિત્ત ઉપર શીતળ
ઐમધોની, અને કફ ઉપર ઉષ્ણ તથા રૂક્ષ ઐ-
મધોની ચેપલી મુકવી, એમ વિદ્યાનો કહે છે.

એરડનાં પાન, મૂળ, તથા છાલની
ચેપલીથી વાયુનો રોગ મટે છે; આમળાની
ચેપલીથી પિત્તનો રોગ મટે છે, અને સર-
ખવાનાં પાનની ચેપલીથી કફનો રોગ મટે છે.

લીમડનાં પાનની ચેપલીથી પિત્ત
તથા કફનો નાશ થાય છે.

ચુંઠ તથા લીમડનાં પાનને વાટીને
તેમાં સિંધવ નાંખીને તેની બરાક ગરમ ચેપલી
બાંધવાથી વાયુ તથા કફના રોગો મટે છે,
અને સોબે, અળ, તથા પીડાનો નાશ થાય છે.

ત્રિક્ષણની ચેપલી નેત્ર ઉપર બાંધવા-
થી વાયુ, પિત્ત, અને કફ, એ ત્રણે સંજ-
નીના નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

ત્રિક્ષણ અને અદ્રીજના ડાઠવાના ક-
લ્કમાં અદ્રીજનો રસ નાંખી તેની ચેપલી બા-
ધવાથી સર્વ પ્રકારના અભિષ્યંદો મટી જાય છે.

ખિડાલકવિધિ.

વિદાલકો બહિર્લેપો નેત્રે પક્ષમવિવર્જિતે ।
તસ્ય માત્રા પરિદેયા મુસ્તલેપવિધાનવત્ ॥
મુસ્તલેપો યથા । અદ્યુલસ્ય ચતુર્થોશો મુ-
સ્તલેપઃ કનિષ્ઠકઃ । મધ્યમસ્તુ ત્રિમાગઃ
સ્વાદુત્તમોઽર્વાકુલો ભવેત્ ॥ સ્થિતિકા-
લોઽપિ તસ્યોક્તો યાવત્ કલ્કો ન શુષ્યતિ ।
શુષ્કસ્તુ ગળહીનઃ સ્વાત્તયા દૂપયતિ ત્વ-
ચમ્ ॥ સ યથા ॥ યદ્દીગૈરિકસિન્નૂત્વ-
દાર્બીતાદ્યૈઃ સમાશકૈઃ । જલપિષ્ટૈર્બહિર્લેપઃ
સર્વેનેત્રામયાપદઃ ॥ તાદ્યૈ રસાક્ષનમ્ ॥

રસાક્ષનેન વા લેપઃ પથ્યાવિલ્વદલૈરપિ ।
વચાહરિદ્રાવિષ્લૈર્વા તથા નાગરગૈરિકૈઃ ॥

પાંપણના વાળો સિવાય નેત્રના બહારના ભાગમાં લેપ કરવો, તેને ખિડાલક કહે છે. મોઢા બિંધર લેપ કરવાની જે માત્રા કહી છે તેજ માત્રા ખિડાલકની પણ વાપરવી. શુભ લેપની માત્રામાં આંગળના ચોથા ભાગ જેટલો લેપ કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે, આંગળના ત્રીજા ભાગ જેટલો બીડો થર મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને અરધા આંગળ જેટલો બીડો લેપ ઉત્તમ માત્રા છે. કલ્ક સૂકાય નહિ ત્યા સુધીજ લેપને રાખવો. સૂકાયલો લેપ શુષ્ક રહિત નિરર્થક થાય છે અને ત્વચાને ખરાબ કરી નાંખે છે.

જેઠીમધ, સોનાગેરૂં, સિંધવ, દારૂહળ-દર, અને રસવતીને સમભાગે જળમાં વાટીને નેત્રના બહારના ભાગોમાં લેપ કરવાથી નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

રસવતીને, અથવા હરદે અને ખીલીના પાનનો, અથવા વજ, હળદર, અને સૂ-

ક્રમે, અથવા સૂક અને સોનાગેરૂંના લેપ કરવાથી નેત્રના રોગો મટી જાય છે.

તર્પણવિધિ.

વાતાતપરજોહીને વેશ્મન્યુત્તાનશાયિનઃ ।
આધારૌ માષર્ચુણેન ક્ષિન્નેન પરિમ્બલૌ ॥
સમૌ દ્વાવસંધાનો કર્તવ્યૌ નેત્રકોશયોઃ ।
પૂર્યેત્ ઘૃતમષ્ટેન વિલીનેન મુસોદકૈઃ ॥
સર્પિષા શતધૌતેન ક્ષીરજેન ઘૃતેન વા ।
નિમગ્નાન્યક્ષિપક્ષમાણિ યાવદ્ સ્પુસ્ટાવદેવ
હિ ॥ પૂર્યેન્મીલિતે નેત્રે તત્ત ઉન્મીલયેચ્છ-
નૈઃ । મિષ્કમિષ્કેષ કથિતઃ પુરાણૈસ્તર્પણો
વિધિઃ । યદ્રૂક્ષ પરિશુષ્કં ચ નેત્રં કુટિલમા-
વિલમ્ । શીર્ષપક્ષમશિરોત્પાતકુચ્છોન્મીલ-
નસંયુતમ્ ॥ તિમિરાર્જુનશુકાઘૈરભિષ્યન્દા-
ધિમન્યકૈઃ શુક્લાક્ષિપાકમ્નોથાભ્યાં યુતંપ-
વનપર્યયૈઃ ॥ તથેત્રં તર્પયેત્સમ્યક્ નેત્રરોગ
વિચારદઃ । તર્પણં ધારયેદ્દર્ભરોગે વાચાં
શતં ત્રુષઃ ॥ સ્વસ્થે કફે સન્ધિરોગે વાચાં
પશ્ચસતાનિ ચ । પિષ્તે શતાનિ ષડ્ કૃષ્ણરોગે
સપ્તશતાનિ હિ ॥ દદ્ધિરોગે શતાન્યષ્ટાવધિ-
મન્યે સહસ્રકમ્ । સહસ્રં વાતરોગેષુ ધાર્યમેર્વં
હિ તર્પણમ્ ॥ તર્પણેનાગતસ્નેહં સ્નાવાયિ-
ત્વાન્નિ શોષયેત્ । સ્વિન્નેન યવપિષ્ઠેન સ્નેહ-
વીર્યેરિતં તતઃ ॥ યથાસ્વં ધૂમપાનેન કફ-
મસ્ય વિરેચયેત્ । એકાહ વા ત્ર્યહં વાપિ
પચ્ચાહં વાપિ તર્પયેત્ । તર્પણે દુમિલિજ્ઞાનિ
નેત્રસ્યૈતાનિ લક્ષયેત્ । મુસ્તમુત્રાવબોષત્વં
વૈશ્વં દદ્ધિપાટવમ્ ॥ નિર્હૃતિર્ચ્ચાપિશા-
ન્તિથ ક્રિયાકાવચમેવ ચ ॥

ક્રિયાલાવ્ય નેત્રસ્ય ક્રિયાયાં નિમેષોન્મેષાદૌ
લઘુતામ ॥

ગુર્વાવિલમતિસ્તિગ્ધમશ્ચુકળપદેહવત્ । ય-
ર્ષતોદયુતં નેત્રમતિતર્પિતમાદિશ્ચેત્ ॥ આસ્ત્રા-
વશ્નોફરોગાઢ્યમુપદેહસમાકુલમ્ । કક્ષમ-
સ્ત્રાવિ પરુષ નેત્રં સ્યાદ્દીનતર્પિતમ્ । અનયો-
ર્દોષવાહુલ્યાત્ પ્રયતેત ચિકિત્સિતે । રૂક્ષસ્તિ-
ગ્ધોપચારાભ્યામનયોઃ સ્યાત્ પ્રતિક્રિયા ॥

અનયો અતિતર્પિતહીનતર્પિતયો ॥

દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિન્તાયાં સંપ્રમેષુ
ચ । અશાન્તોપદ્રવે વાક્ષિણ તર્પણં ન પ્રશ-
સ્યતે ॥ સન્નમોઽન્ન મયમ્ ॥

વાયુ, તડકો કે રજ ન હોય એવા ઘરમા
રોગીને ચત્રો સુવાડીને અડદના લોટની
સરખી, મજબૂત અને સાકડી નહિ એવી
ફરતી પાળો અને નેત્રો ઉપર કરવી પછી
આખો મીચાવીને તે પાળના ખાડામા ઉના
પાણીથી પાતળુ કરેલુ ઘી, અથવા પાણીથી
સો વાર ઘોએલુ ઘી, અથવા દૂધમાથી ખાર-
ખાર કાઢેલુ ઘી પાપણુના વાળો ડુબી ભય
એટલુ ભરવુ. ભરી રહ્યા પછી ધીરે ધીરે
રોગીની આખે ઉઘડાવવી. આ તર્પણુવિધિ
પ્રાચીન વૈદ્યએ કહેલો છે. નેત્રો રૂક્ષ, સૂકાં,
વાંકા અને મેલા થઈ ગયા હોય, પાંપણુના
વાળો ખરી પડતા હોય અને તિમિર,
અર્જુન, પુલા, અભિષ્યંદો, અધિમથ, શુષ્કા-
ક્ષિપાક, સોળે કે વાતપર્યય થયેલ હોય તો
ઉત્તમ નેત્ર વૈદ્યે નેત્રોનુ સારી પેઠે તર્પણુ
કરવું જોઈએ. પાંપણુના રોગમાં સો શુરુ
વર્ણુના ઉચ્ચારના કાળ સુધી એ તર્પણુ નેત્ર
ઉપર રહેવા હેવું, સ્વસ્થતા, કંક, તથા સાં-

ધાના રોગોમા પાંચસો શુરુ વર્ણુચ્ચારના
કાળ સુધી તર્પણુ રહેવા હેવું, પિત્તરોગ હોય
તો છસો, કાળા ડોળાના રોગમા સાતસો,
ક્રીડીના રોગમાં આઠસો, અધિમથમાં એક
હજાર, અને વાયુના રોગોમાં પણુ એક હજાર
શુરુ વર્ણુચ્ચાર થતાં સુધીના કાળ સુધી
તર્પણુ નેત્રો ઉપર રહેવા હેવું. તર્પણુ પુરૂં
થઈ રહે એટલે ધીને નેત્રની પૂછડીને માર્જેથી
ખહાર બહેવરાવી દેઈ, સેકેલા જવના લોટથી
નેત્રોને સાફ કરી નાંખવાં. પછી ધીના ભેરથી
કંક વધ્યો હોય તેને યથાયોગ્ય ધુમપાન
કરાવીને દૂર કરવો. એક, પાંચ કે સાત
દિવસ સુધી તર્પણુ કરવું. બરાબર તર્પણુ
થાય છે તો નિદ્રા સુખથી આવે છે, સુખથી
જગાય છે, નેત્રો સ્વસ્થ થઈ તેની શક્તિ
વધે છે, સુખ મળે છે, દરદ મટે છે, અને ઉ-
ઘાડવા મીચવા વગેરે કામોમા નેત્રો હલકા
થાય છે. આ ઉપરથી તર્પણુ બરાબર થયાનુ
જાણવું, તર્પણુનો અતિ યોગ થાય તો નેત્રો
ભારે, મેલા અને અતિશય ચીકણા થઈ જાય-
છે, આમ્લ, ચેળ અને ચીપડા આવે છે; અને
તેમા ઘર્ષણ કે લોંકાયા જેવી પીડા થાય છે.
તર્પણુ ઓછુ થયુ હોય તો નેત્રમાંથી પાણી
ઝરે છે, સોળે થાય છે, પીડા થાય છે, ચી-
પડા આવે છે, રૂક્ષ થઈ જાય છે, અને કઠણુ
થઈ જાય છે અતિયોગ કે હીનયોગ થયો-
હોય તો ખડુ હરકત થાય છે, માટે તેની
ચિકિત્સા કરવામા કાળજી રાખવી, અતિ-
યોગ ઉપર રૂક્ષ, તથા હીનયોગ ઉપર સ્નિગ્ધ
ઉપચારો કરવા વાદળાં, અત્યંત ગરમી, તથા
અત્યંત ઠંડીના સમયોમાં, ચિ તા અને
સંજમ હોય ત્યારે, અને ઉપદ્રવો શાત થયા
પહેલાં તર્પણુ કરવું યોગ્ય નથી.

પુટપાકવિધિ.

દ્વે વિલ્વે સ્તિગ્ધમાંસસ્ય પરં દ્રવ્યં પલં
મતમ્ । દ્રવસ્ય કુઢવોન્માનં સર્વમેકત્ર પેષ-
યેત્ ॥ તદેકત્ર સમાલોઢ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિ-
તમ્ ॥ પુટપાકવિધાનેન તત્પક્ત્વા તદ્રસં બુ-
ધ ॥ તર્પણોક્તેન વિધિના યયાવદ્વિનિયો-
જયેત્ ॥ દાષ્ટિમધ્યે નિષેક્ત્વ્યો નિત્યશુભાન-
શાયિનઃ ॥ તેજાસ્યનિલમાકાશમાતપં ભા-
સ્કરસ્ય ચ નેત્રેત તર્પિતે નેત્રે યથ વા
પુટપાકવાન્ ॥

સ્નેહ વાણ માસ આઠ તોલા ધીબ
ઝાપધી ચાર તોલા બાર, અને દ્રવ પદાર્થો
સાત તોલા નાખી, એ સર્વને વાટીને તેનો
લોદો કરી પાઠાઝોથી ખુબ વીટીને પુટપાક
પકાવવો । પછી તેમાંથી રસ નીચેથી લેઈને
તે રસનો તર્પણની રીતે નેત્રોમાં ઉપયોગ
કરવો, રોગીને ચત્તા સુવાડી તેની આખેમા
નિત્ય એ રસ નાખવો । તર્પણ કે પુટપાક
વિધિ કર્યા પછી રોગીએ તેજસ્વી પદાર્થો,
પવન, આકાશ, કે સૂર્યના તાપને જોવાં નહિ.

અજનવિધિ

અથ સંપક્વદોષસ્ય પ્રાપ્તમજનમાચરેત્ ।
અજનં ક્રિયતે યેન તદ્વચ્ચં ચાજનં મતમ્ ॥
તથા । વટિકારસર્જૂર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યજ્ઞ
નાનિ હિ । કુર્ચોચ્છલાકપાકુલ્યા હીનાનિ
સ્યુર્યયોચરમ્ ॥ સ્નેહનં રોપણં ચાપિ લેલ્લ-
નં તત્ ત્રિધા પૃથક્ ॥ મધુરં સ્નેહસમ્પન્નમ-
જ્ઞનં સ્નેહનં મતમ્ ॥

તત્ ત્રિવિધમ્ । પૃથગિતિ તત્ વટિકારસર્જૂર્ણ-
રૂપ પૃથક્ પ્રત્યેક ત્રિધા સ્નેહન રોપણ લેલ્લન
વેતિ ॥

કષાયતિક્તરસયુક્ત સ્નેહૈ રોપણં સ્મૃતમ્ ।
અજનં જ્ઞારતિક્તમ્ભરસૈલેલ્લનમ્બુચ્યતે ॥
હરેણુમાત્રાં કુર્વીત વટી તીક્ષ્ણાજ્ઞને વિષ-
ક્ ॥ પ્રમાણં મધ્યમે સાર્થં દ્વિગુણં તુ મૃદૌ
ભવેત્ ॥ રસક્રિયા તૂષમા સ્યાત્ ત્રિવિદ-
જ્ઞમિતા મતા । મધ્યમા દ્વિવિદજ્ઞા સા હીના
ત્વેકવિદજ્ઞિકા ॥ શલાકા સ્નેહને ઘૂર્ણે
ચક્ત્સઃ પ્રાહુરજ્ઞને । રોપણે તાસ્તુ તિલ્લઃ
સ્યુસ્તે ડમે લેલ્લને સ્મૃતે । મુલ્યયોઃ કુશ્ચિ-
તા શ્લક્ષ્ણા શલાકાષ્ટાદ્વિલોન્મિતા । અશ્મ-
જા ધાતુજા વા સ્યાત્કલાયપરિમળલા ॥

અગ્રે કલાયવત્ પરિવર્તુલ્ય ॥

મુવર્ણરજતોદ્રુતા શલાકા સ્નેહને સ્મૃતા ।
તામ્રલોદાશ્મસંજાતા શલાકા લેલ્લને મતા ।
અક્તુલી તુ મૃદુલ્લેન રોપણે કથિતા ભુષૈઃ ॥

દોષો પાકી ગયા પછી અજન આંગુરું,
જે વસ્તુ નેત્રમાં આજવામાં આવે છે તેને
અજન કહે છે ગોળી, રસ, અને ચૂર્ણ રૂપ,
એમ ત્રણ પ્રકારના અજનો હોય છે, અને તે
શળી કે આંગળીથી અલ્પ છે. ગોળી કરતાં
રસરૂપ અને રસરૂપ કરતાં ચૂર્ણરૂપ અજન
ઉત્તરોત્તર નિર્બળ છે અજનોના પશુ
સ્નેહન, રોપણ, અને લેખન, એવા ત્રણ ત્રણ
લોદો છે ક્ષાર, કઠવા, અને ખાટા રસવાળું
અજન લેખન છે, તુરું, કઠવું, અને સ્નેહ-
નવાળું અજન રોપણ છે, અને મધુર તથા
સ્નેહવાળું અજન સ્નેહન છે તીક્ષ્ણ અજનની
ગોળી વટાણા જેવડી, મધ્યમ હોય તો ડોઠ
વટાણા જેવડી, અને ક્રોમળ હોય તો બે
વટાણા જેવડી ગોળી કરવી રસરૂપ અજન
ત્રણ વાવડીગના દાણા જેટલું નાંખવું તે

ઉત્તમ, જે વાવડીંગ જેટલું મધ્યમ, અને એક વાવડીંગ જેટલું કનિષ્ઠ માત્રા છે, ચૂર્ણ-રૂપ અજન રનેહનનું હોય તો તેની ચાર સળીઓ આંજવી, રોપણ હોય તો ત્રણ સળીઓ આંજવી, અને લેખન હોય તો બે સળીઓ આંજવી. આંજવાની સળી બંને છેડેથી પાતળી, લીસી, આઠ આંગળ લાંબી, વટાણા જેવી ગોળ, અને પથ્થર કે પાતુની ભેઈએ. રનેહના અજન માટે સોનાની કે રૂપાની, લેખન અજન માટે તાંબાની, લોહાની કે પથ્થરની સળી ભેઈએ, અને રોપ-ણ અજન માટે તો કામળ હોવાથી આંગ-ળીજ વાપરવી એ ચોખ્ખું છે.

અજનશલાકા.

દષ્ટિપ્રસાદની.

ત્રિકલાયુક્તશુળ્કીનાં રસૈસ્તદ્રુચ સર્પિષા ॥
મોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્કો નાગઃ પ્રતા-
પિતઃ । તચ્છલાકા હરત્યેવ સકલાભેવ-
જાન્ ગદાન્ ॥

શુદ્ધ સીસાને વાર વાર તપાવી તપાવીને ત્રિકળાના, ભાગરાના, સુકના રસમાં, ધીમા, ગોમૂત્રમા, મધમા, અને બકરીના દૂધમા ટાકું પાડી તેની સળીઓ બનાવીને તે નેત્રમાં ફેરવવાથી નેત્રના સર્વ રોગો નાશ પામે છે

આંજવાની રીતિ.

કુળ્લખાગાદધ. કુર્યાત્ યાવબ્રયનમજન-
મ્ । હેમન્તે શિશિરે ચાપિ મધ્યાહ્નેઽજન-
મિધ્યતે ॥ પૂર્વાહ્ને વાઽપરાહ્ને વા ગ્રીષ્મે શ-
રદિ ચેષ્યતે ॥ વર્ષાસ્વનપ્રે નાત્યુષ્ણે વસન્તે
તુ સદૈવ હિ ॥ પ્રાતઃ સાયં તુ તત્કુર્યાન્
ચ કુર્યાત્સદૈવ હિ । આન્તે પ્રરુદિતે મીતે

પીતમથે નવજરે ॥ અજીર્ણે વેગપાતે વ
નાઙ્ગનં સંપ્રસ્યતે ॥

ઠાળા રોગાની નીચેના ભાગમા આંખ ના છેડા સુધી અંજન આંજવું. હેમંત અં-શિશિરમા મધ્યાહ્ને આંજવું, ગ્રીષ્મ અં-શરદમાં પૂર્વાહ્ન અથવા અપરાહ્ન સમ-આંજવું, વર્ષામાં વાદળાં ન હોય તથા બ-ગરમી ન હોય ત્યારે આંજવું, અને વસં-ત્રતુમાં ગરમે ત્યારે આંજવું, પણ તે હ મેર નહિ. શાકેલો, બહુ રોતો હોય, બીધેલો બહુ ઢાડે પીધેલો, નવા જવર વાળો, અણર્થ વાળો, અને દસ્ત ચેકાયો હોય, એવાએ જ જન આંજવું નહિ

રનેહન વટિકા.

પથ્થાક્ષધાત્રીવીજાનિ એકદ્વિત્રિગુણા
ચ । પિષ્ઠામ્બુના વર્ધી કુર્યાદ્જનં દિશ્વરે
કમ્ । નેત્રક્ષાયં હરત્યાયુ વાતરક્તરૂજં તથા
હરડે, બેડા, અને આમળાનાં બી-એક, બે અને ત્રણ ભાગે કમસર લેઈ, પાણ માં વાટીને ગેળી કરવી, અને તે બે વટા જેટલી આંજવાથી નેત્રક્ષાય ને એકદમ હ લેછે, તથા વાતરક્ત રોગોને પણ હરે છે.

રોપણ વટી.

રસાજનં હરિદ્રે દ્રે માલતીનિમ્બપ્લવાઃ
મોશકુદ્રસંયુક્તા વટી નક્તાન્ધ્યનાશિની
પ્રત્યાશ્વાઙ્ગને માત્રા પ્રોક્તા સાર્ધહરેણુકા

રસાજન, હળદર, ઢાંડુંહળદર, મા-લીના પાન, અને લીમડાના પાંદડા, એમ વાટીને ખાંચના છાણના રસમાં ગેળી કરવું તે રતાંધળાપણું મટાડે છે. તેની માત્રા ઠો વટાણા જેટલી હોય છે,

ને આંજવાથી, જેમ સૂર્યેદિયથી અધિકાર નાશ પામે છે તેમ, મોટું થેન સાત યથ બચ છે રનેહન ચૂર્ણ

અગ્નિતપ્તં હિ સૌવીરં નિષિવેત્ ત્રિફલારસૈઃ । સપ્તવેલં તથા સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણા સિક્ત વિચૂર્ણિતમ્ ॥ અઙ્ગયેત્ તેન નયને પ્રલહં ચક્ષુષોર્હિતમ્ । સર્વાનશિવિકારાસ્તુ દન્યા દેતન્ન સઘાયઃ ॥

ધોળા સુરમાને તપાવી તપાવીને સાત સાત વાર ત્રિક્ષણાના રસ તથા સ્ત્રીઓના ધાવણમાં ઠારીને તેનુ ચૂર્ણ કરી નિત્ય આંજવાથી બેશક નેત્રના સર્વ વિકારો મટી બચ છે આ સુરમાનુ ચૂર્ણ નેત્રોને હિતકારી છે.

૨૧૫૯ ચૂર્ણ.

શિલાયાં રસકં પિષ્ઠા સમ્યગાણાવ્યવારિણાઃ પૃષ્ઠીયાત્તજ્જલં સર્વં ત્યજેન્નૂર્ણમધોગતમ્ ॥ શુષ્કં ચ તજ્જલં સર્વં પર્પટીસન્નિર્મંભવેત્ । વિચૂર્ણ્ય માવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ કર્પૂરસ્ય રજસ્તસ્ય દશમાંશેન નિઃશ્પિપેત્ । અઙ્ગયેન્નયને તેન નેત્રાશ્વિલ ગદચ્છિદા ॥

કલખાપરિયાને શિલાપર વાટીને પાણીમાં મેળવી દેવો પછી તે પાણીની આછ લથ લેવી અને તળે બેઠેલા ચૂર્ણને નાખી દેવુ. એ પાણી સુકાય છે ત્યારે તેની પોપડી થઈ બચ છે. તેનુ ચૂર્ણ કરીને ત્રણવાર તેને ત્રીક્ષણાના રસની ભાવના દેવી. પછી તેમા તેના દશમા ભાગનુ કર્પૂરનુ ચૂર્ણ મેળવીને આંજવાથી નેત્રના સર્વ રોગો છેઠાઈ બચ છે.

લેખન ચૂર્ણ.

દક્ષાણ્ડત્વક્શિલાકાચશઙ્કચન્દનમૈન્ધવઃ ।

ચૂર્ણિતૈરઙ્ગનં પ્રોક્તં પુષ્પાદીનાં નિકૃન્તનમ્ ॥

કુકડાના ધડાની જાલ, મનશીળ, કાચ, શેષ, અફન, અને સૈધવનુ ચૂર્ણ આંજવાથી ફૂલા વગેરે કપાઈ બચ છે.

સામાન્ય અંગના.

મુક્તાદિ મહાંગના.

મુક્તાકર્પૂરકાચાચુરપરિચકણાસૈન્ધવં ચૈલવાલમ્ । શુષ્ઠીકલોલકાંસ્યત્રપુરજનિશિલાશઙ્કનામ્યપ્રતુત્યમ્ । દક્ષાણ્ડત્વક્ ચ સાસં સ્તત્તજમથ શિવા ક્ષીતકં રાજવર્તનં । જાતીપુષ્પં તુલસ્યાઃ કુમુદમમિનવં વીજકં સ્યાત્તથૈવ ॥

પલ્વાલ પલ્વાલુકનામ્ના પ્રસિદ્ધમ્ । કક્કોલમ્ સુગન્ધદ્રવ્ય સુગન્ધકોક્ષિલેતિ પ્રસિદ્ધા તદલામે જાતીપુષ્પ ગ્રાહ્યમ્ । તસ્યાચ્ચલામે લવઙ્ગ કાસ્ય તન્ન મારિત ગ્રાહ્યમ્ । ત્રપુ રક્ત તન્ન મારિત પ્રાહ્યમ્ । શિલા મન શિલા । અન્નમન્નક તન્ન મારિત ગ્રાહ્યમ્ । દક્ષાણ્ડત્વક્ દશ કુકુદ તસ્યાણ્ડત્વક્ અક્ષ વિમીતફલમ્ । ક્ષતજમત્ર કુકુમમ્ શિવા હરીતકી । ક્ષીતક યદીમધુ । રાજવર્ત રાવટી રિતિ લોકે ॥

પૂતીકનિમ્બાર્જુનમદ્રમુસ્તં સતાન્નસારં રસગર્ભયુક્તમ્ । પ્રત્યેકમેષા સ્વલુ માષકૈકં યત્નેન પિષ્યેન્મધુનાઽતિસૂક્ષ્મમ્ ॥

પૂતીક ધોરાકરઙ્ગ રિતિ લોકે । અઙ્ગન સુરમા રિતિ લોકે । મદ્રમુસ્તં નાગરમુસ્તમ્ । તાન્નસાર ચ મારિત ગ્રાહ્યમ્ । રસગર્ભ રસાન્નમ્ ॥

મ્બન્તિ રોગા નયનાશ્રિતા યે નિતાન્તમાત્રોપચિતાથ વેષામ્ । વિધીયતે જ્ઞાન્તિર-

વચ્ચમેવ મુક્તાદિનાનેન મહાજ્ઞનેન ॥

इति मुक्तादिमहाज्ञनम् ॥

મોતી, કપૂર, ખિડકુણ, મરી, પીપર, સૈધવ, ચણકબાળ, સુક, મરિચકકોલ અથવા બાઇનાં પુષ્પ, કાસ્યભસ્મ, કથીર ભસ્મ, હળદર, મનશીળ, શખની નાભિ, અશ્વકભસ્મ, મોરચુથુ, કૂકડાના ઇંડાંની છાલ, બેડા, કેશર, હરડે, જેડીમધ, રાબવર્તી, બાઇનાં પુષ્પ, તુળસીની તાલુમાજર, ઘોળા સરગવા તથા પુવીકરજના ખીંભે, લીમટા, આસોંદરે, નાગરમોથ, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, અને રસવતી, એ દરેક છ છ રતિભાર લેઈ મધમા ઝીણુ વાટીને આંજવાથી નેત્રના સર્વ રોગો અવશ્ય થતી બાથ છે.

नयन शोणान्न.

કળા સલવળોષળા સહરસાજ્ઞના સા-
જ્ઞના સરિત્પતિકફઃ સિતા સિતપુનર્નવા
ચાપિહિ । રજન્યરુણચન્દનં મધુ ચ તુત્ય-
પથ્યા શિલા અરિષ્ટદલશાબરસ્ફટિકશઙ્ખ-
નાભીન્દવઃ ॥

લવળ સૈન્ધવ । અજન સુરમા । સરિત્પતિકફ
સમુદ્રફેનમ્ । શિલા મન શિલા । શાબરો લોષ્ર ।
સ્ફટિકઃ ષટ્કપી । ઇન્દુ કર્પૂર ॥

इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा शोध-
येचयायसि विषर्दयेत्समधु ताम्रसण्डेन
तत् । इदं मुनिभिरीरितं नयनशोणनामा-
ञ्जनं करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं
बलात् ॥

તિમિરે નૂતનકુલુમે નૂતનપટલે ચ । इति नय-
नशोणाञ्जनम् ॥

પીપર, સિધવ, મરી, રસવતી, સુરમો,
સમુદ્રશીણ, સાકર, ઘોળી સાટોડી, હળદર,
રતાબળી, જેડીમધ, મોરચુથુ, હરડે, મણ્ણશીલ,
લીમડાનાં પાન, લોહર, ફટકડી, ચંખની નાભિ,
અને કપૂરનું ચૂર્ણ બડા લુગડાથી ચાળીને તે-
મા મધ મેળવીને લોહાના વાસણમાં ત્રાળાના
કટકાથી ખુબ ઘુટવુ. મુનિઓએ કહેલું આ
આજન તાણુ તિમિર, તાણુ પડળ, અને કુ-
લાનો અળાત્કારથી નાશ કરી નાખે છે.

ચંદ્રોદયાવટી.

हरतिकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि
च । विभितकस्य मज्जा च शङ्खानाभिर्मेनः
शीला ॥ सर्वमेतत्समं कृत्वा गव्यक्षीरेण
पेषयेत् । नाशयेत् तिमिरं कण्ठपटलान्य-
र्जुदानि च ॥ अपि त्रिवार्षिकं शूकं मासे-
नैकेन नाशयेत् ॥ अधिकानि च मासानि
रात्रावन्धत्वेमेव च ॥

પુષ્પે તિમિરે । इति चन्द्रोदयावटी ॥

હરડે, વચ, કક, પીપર, મરી, બેડે-
ડાની મળબ (ગર્લ), શખની નાભિ અને
મનશીળ સમ બાજે મેળવી ગાયના દુધમાં
વાટીને આંજવાથી તિમિર, ચળ, પડળો,
અર્જુદો, ત્રણ વર્ષનું કુલુ, એમને એક માસમાં
મટાડી દે છે (વશેષમાં માસવૃદ્ધિ તથા
રતાંધળાપણુને પણ મટાડે છે.

ચંદ્રપ્રભાવર્તિ

रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि
च । विहङ्गं भद्रद्युस्तं च सप्तमीत्वमया
स्मृता ॥ अजामूत्रेण संपिष्य छायायां
शोषयेद्दृटीम् । नारिणा तिमिरं हन्ति गोमू-
त्रेण तु पिष्टकम् ॥ मधुना पटलं हन्ति

નારીસીરેણ પુષ્પકમ્ । एषा चन्द्रमया
वर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता । कणा लग-
यकुन्पद्ये पक्त्वा तद्रसपेषिता । अचिरा-
द्दन्ति नक्तान्ध्यं तद्रत्ससौद्रમૂષणम् ॥

હળદર, લીમડાના પાન, પીપર, મરી,
વાવડિંબ, નાગરંબોથ, અને સાતગી હરડે ને
બકરીના મૂત્રમાં વાટીને છાયામાં સૂકવી ગો.
ળી કરવી, પાણીમાં ઘસીને તે આંજવાથી
તિમિર મટાડે છે, ગોમૂત્રમાં આંજવાથી પી-
પરક મટે છે, મધમાં આંજવાથી પડળ મટે
છે, સીના કુપમાં ઘસીને આંજવાથી કુલુ મટે
છે. આ ચક્રમણાવાર્તે પોતે શંકરે બનાવેલી છે.

કણ્ઠ પ્રયોગ

બકરીની લીંડી મધ્યે પીપરને પકા-
વીને એને લીંડીના રસમાં વાટીને આંજવાથી
તુરંતજ રતાંધળાપણું મટી જાય છે.

મરિચ પ્રયોગ.

ઉપરની પીપરની પેઠેજ મધસહિત મરી-
ના પ્રયોગથી પણ રતાંધળાપણું મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ ધૃત.

ત્રિફળાયા રસં પ્રસ્યં પ્રસ્યં મૃજ્જરજસ્ય
ચ । वृषस्य च रसं प्रस्यं शतावराश्च त-
त्समम् ॥ मृज्जरज. मृज्जराज ॥

શુદ્ધિ આમલકયાશ્ચ રસં છાગીપય-
સ્તથા । प्रस्यं प्रस्यं समाहृत्य सर्वैरेभिर्धृतं
पवेत् ॥ कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफ-
ला नीलमुत्तलम् । मधुकं शीरकाकौली
मधुपर्णी निदिग्धिका ॥

શીરકાકોલ્યા અલમેડશ્વગન્ધામૂલ માહ્યમ્ ।
મધુર્ણી અન્ન યદ્દીમસુ ચક્ષુષ્યાત્ ॥

તત્ સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય મુખે માળે નિ-
ધાપયેત્ । ऊर्ध्वं पानमघः पानं मध्ये पानं
च शस्यते ॥ यावन्तो नेत्ररोगाः स्युस्ता-
न्यानादपकर्षति ॥ सुरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते
वा विमृते तथा ॥ नक्तान्धये तिमिरे काचे
नीलिकापटलावृन्दे । अभिष्यन्देऽपिमन्ये
च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ नेत्ररोगेषु सर्वेषु
दोषत्रयकृतेष्वपि । परं हितमिदं प्रोक्तं त्रि-
फलाद्यं महाधृतम् ॥

ત્રિક્ષ્ણાનો રસ ૬૪ તોલા, શાંગરોનો-
રસ ૬૪ તોલા, અરડુસીનો રસ ૬૪ તોલા,
શતાવરીનો રસ ૬૪ તોલા, ગળોનો રસ ૬૪
તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા, અને બ-
કરીનું દૂધ ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકઠા કરીને
તેમાં પીપર, સાકર, દ્રાક્ષ, હરડે, બેડા, આ-
મળા, નીલકમળ, બમણું જેડીમધ, આસોં-
દનું મૂળ, અને લોરીંગણીના કલ્કો નાખીને
તેમાં ઘી પકાવવું. પાકે ત્યારે તેને સારા વા-
સણમાં રાખી મૂકવું. લોજન પહેલા, ક્યારે
પછી, અને મધ્યમાં આ ઘી ખાવાથી નેત્રના
સર્વ રોગો મટી જાય છે. બહુ રતાશ, રક્ત-
દોષો, રક્તઆવે, રતાંધળાપણું, તિમિર,
કાચ, નીલિકા, પડળ, અર્ધુદ, અભિષ્વદ, અ-
ધિમંચ, મહાદારૂણ પદ્મકોપ, અને ત્રણે
દોષોએ કરેલા નેત્રના રોગો ઉપર આ કહેલું
ત્રિક્ષ્ણાદિ ધૃત મહા અત્યંત હિતકારી છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ ધૃત.

शतमेकं हरीतक्या द्विगुणं च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयो. समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा सनैर्मुद्रमिना पचेत् ।
भार्गं चतुर्थं संरक्ष्य कायं तपवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुघृही निदिग्धि-

કા । કાકોલી ક્ષીરકાકોલી ત્રિફલા ના-
ગકેસરમ્ ॥

કાકોલીયુગલડલામેડધ્વાન્થામૂલ દ્વિગુણપ્રાહમ્ ॥

પિપ્પલી ચન્દનં મુસ્તં ત્રાયમાણા તથો-
ત્પલમ્ । ઘૃતમસ્થં સમં ક્ષીરં કલ્કૈરૈતૈઃ
શનૈઃ પચેત્ ॥ હન્યાત્ સતિમિરં કાચ ન-
ક્તાન્વ્યં શુક્લમેવ ॥ તથા સ્નાવં ચ કણ્ઠં
ચ શ્વયં ચ કષાયતામ્ ॥ કલુષત્વ ચ
નેત્રસ્ય વિન્દ્ર્યપટલાનિ ચ બહુનાત્ર કિ-
મુક્તેન સર્વાન્નિવામશાન્હેત્ ॥ યસ્ય ચોપહતા
દષ્ટિઃ સૂર્યાગ્નિભ્યાં પ્રપન્નયતઃ ॥ તસ્યૈતજ્ઞે-
ષણં પ્રોક્તં મુનિભિઃ પરમં હિતમ્ ॥ માર્જિતં
દર્પણં યદ્વપરા નિર્મલતા વ્રજેત્ તદ્દેતેન
પીતેન નેત્રં નિર્મલતામિયાત્ ॥

હરડે તોલા ૧૦૦, બેહેડાં તોલા ૨૦૦,
આમળા તોલા ૪૦૦, અરડુસો તથા ભાગશે
૪૦૦ તોલા, એમનો ચોગણા પાણીમાં કે-
મળ અગ્નિથી ધીરેથી ક્વાથ કરવો ચોથા
ભાગનુ પાણી રહે એટલે જિતારી તેમા સાકર,
અમણું જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, બોરીગણી અમણું
આસોહનુ ઝુળ, ત્રિકુળા, નાગકેશર, પીપર,
રતાંબળી, નાગરચોથ, ત્રાયમાણુ, અને રક્ત-
કમળના કલ્કો નાંખીને, તેમા ધીરે ધીરે ૬૪
તોલા થી અને ૬૪ તોલા દૂધ પકાવવુ. કેવળ
ધી રહે એટલે ઉતારવું. આ ધી તિમિર,
કાચ, રતાંબળાપણું, કેલુ, સ્નાવ, ચળ, સોળે,
કષાયતા, મલીનતા, બિંદુ, અર્ધ, અને પડ-
ળનો નાશ કરી નાખે છે અહુ કહેવાથી શુ ?
દુકામાં એટલુજ કહેવાનુ કે આ ધી નેત્રના
સર્વ રોગોને મટાડે છે સૂર્ય કે અગ્નિ સામે
જોવાથી જેની દષ્ટિ હજીર્ધ ગઈ હોય તેને
માટે આ ધી સર્વાત્તમ છે, એમ ઝુનિઓએ

કહેલુ છે જેમ વસવડે લુછવાથી દર્પણ અ-
ત્યત સ્વચ્છ થાય છે તેમ આ ધી પીવાથી
નેત્રો અત્યત નિર્મળ થાય છે.

વાસકાદિ કવાથ

વાસાવિશ્વામૃતાદાવીરક્તચન્દનચિત્રકૈઃ ।
શૂનિમ્બનિમ્બકટુકાપટોલત્રિફલામ્બુદૈઃ ॥
નિશાકલિઙ્ગકુટજૈઃ કાથઃ સર્વાસિરોગહા ।
વૈસ્વર્ય પીનસ શ્વાસ કાસં નાશયતિ ધ્રુવમ્ ॥

इति नेत्ररोगाधिकार ॥

અરડુસી, સુક, ગળો, હાર્દહળદર, રતાં-
બળી, ચિત્રક, કરિયાતું, લીમડો, કડું, કડવા-
પરવળ, હરડે, બેહેડા, આમળા, ચોથ, હળ-
દર, પીપર, અને ધંદ્રુવનો કવાથ પીવાથી
નેત્રના સઘળા રોગો, સ્વરભગ, સળેખમ, શ્વા-
સ, અને ઉધરસનો નાશ અવશ્ય થઈ જાય છે

કાનના રોગોના અધિકાર.

કાનના રોગોનાં નામે.

કર્ણશૂલઃ કર્ણનાદો બાધિર્યં દ્વેદઃ એવ
ચ । કર્ણસ્નાવઃ કર્ણકણ્ઠઃ કર્ણગૃયસ્તથૈવ
ચ ॥ પ્રતિનાદો જન્તુકર્ણો વિદ્રધિર્દ્વિવિધ-
સ્તથા । કર્ણપાકઃ પુતિકર્ણસ્તથૈવાર્શતુ-
વિધઃ ॥ તથાર્જુદં સમ્પવિધં શ્રોફઆપિ ચતુ-
વિધઃ । એતે કર્ણગતા રોગા અઘ્રાવિંશતિ-
રીરિતાઃ ॥

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, બેહેરાટ, દ્વેદ, કર્ણ-
સ્નાવ, કર્ણકડું, કર્ણગૃય, પ્રતિનાદ, કુમિકર્ણ,
ક્ષત કે અભિઘાતથી થયેલો વિદ્રધિ, દોષોથી
થયેલો વિદ્રધિ, કર્ણપાક, પુતિકર્ણ, ચાર પ્રકાર-
ના અર્શ, સાત પ્રકારના અર્જુદ, અને ચાર
પ્રકારનો સોળે એમ કાનના અઠાવીશ રોગો છે.

કર્ણશૂળનું લક્ષણ.

સમીરણઃ શ્રોત્રગતોન્યથા ચરન્ સમન્તતઃ
શૂલમતીવ કર્ણયોઃ । કરોતિ દોષૈશ્ચ યથા
સ્વમાદૃશઃ સ કર્ણશૂલઃ કયિતો દુરાચરઃ ॥

અન્યથાચરન્ સમન્તતઃ પ્રતિલોમ ચરન્ । દોષૈઃ
પિત્તકફરતૈઃ । રક્તસ્યાપિ રજાદિકર્તૃત્વેન દોષ-
સમ્યાત્ દોષલમત્ર । યથા સ્વ આત્મીયનિદાન-
કુપિતૈઃ । અથવા યથાસ્વમિતિ શૂલવિશેષણ । દુ-
રાચર. દુરુપચારઃ ।

કાનમાં આરેમર ફરતો અને ઢોપ પા-
મેલાં પિત્ત, કફ, અને રક્તથી વિંદાએલો
વાડુ કાનમાં તે તે દોષોથી યુક્ત શૂળને ઉ-
ત્પન્ન કરે છે તે કર્ણશૂલ કહેવાય છે, અને તે ક-
ષ્ટસાધ્ય છે. રક્ત પશુ વેદના વગેરે કરનાર
હોવાથી દોષો જેવુંજ અણુાય છે, માટે તેને
ઢોપની પંક્તિમાં અત્ર અર્થ્ય છે.

કર્ણશૂળની અસાધ્યતા.

મૂર્ચ્છા દાહો જ્વરઃ કાસઃ શ્વાસોઽથ
વમયુક્તયા । ઉપદ્રવાઃ કર્ણશૂલે મવન્સેતે
મરિષ્યતઃ ॥

મૂર્ચ્છા, દાહ, જ્વર, ઉપદ્રવ, શ્વાસ,
અને વમન, આ ઉપદ્રવો કર્ણશૂલ સાથે હોય
તો તે માણસ મરી જાય છે.

કર્ણનાદનું લક્ષણ.

કર્ણસ્રોતઃ સ્થિતે વાતે કૃણોતિ વિવિધા-
ન્સ્વનાન્ । મેરીમુદગ્ગશક્ત્યાનાં કર્ણનાદઃ
સ ઇચ્યતે ॥

મેરીમુદગ્ગશક્ત્યાદીનામિયુપલ્કણમ્ । તેન મૃ-
જ્ઞાદિકૃતશબ્દનાં પ્રણમ્ ।

ઢોપ પામેલો વાડુ કાનની શબ્દવાહક

નાડીમાં બસવાથી ભેરી, મુઠંગ, યંખ, અને
જમર વિગેરેના જેવા વિવિધ પ્રકારના શબ્દો
સંભળાય છે, તેને કર્ણનાદ કહે છે.

આધિર્યનું લક્ષણ.

યદા શબ્દવહો વાયુઃ સ્રોત આહત્ય તિ-
ષ્ઠતિ । શુદ્ધિઃ શ્લેષ્માન્વિતો વાપિ વાધિર્ય
તેન જાયતે ॥

વાધિર્ય વાહલદ્વોત્ય વિરોત્ય ચ વિ-
વર્જયેત્ ॥

કફ સાથે મળેલો અથવા એકલો વાયુ
જ્યારે શબ્દવાહક નાડીને વિંદાઈ રહે છે
ત્યારે બહેરાપણું થાય છે. આળકનું, વહનું,
કે લાંબા કાળનું બહેરાપણું અસાધ્ય છે.

સ્વેદનું લક્ષણ.

વાયુઃ પિત્તાધિધિર્યુક્તો વેણુષોષસમં સ્વ-
નમ્ । કરોતિ કર્ણયોઃ સ્વેદં કર્ણસ્વેદઃ
સ ઇચ્યતે ॥

સ્વેદશબ્દાર્થે વ્યવક્તિ । વેણુષોષસમ સ્વન-
મિતિ । યત ઇતમ્ । સ્વેદન વેણુષોષત્ ઇતિ ।
નનુ કર્ણનાદકર્ણસ્વેદયો. કો મેદઃ । ઇચ્યતે ।
કર્ણનાદઃ કેવલેન વાતેન જાયતે । તત્ર નાના-
શબ્દાથ શુણોતિ । કર્ણસ્વેદસ્તુ પિત્તાદિયુક્તેન
વાતેન જન્યતે । તત્ર નિવર્તેન વેણુષોષમેવ શુ-
ણોતીતિ મેદઃ ॥

પિત્ત વિગેરેની સાથે મળેલો વાડુ કા-
નમાં વાંસના જેવો નાદ કરે છે તેને સ્વેદ
કહે છે. કર્ણનાદ કેવળ વાયુથી થાય છે તથા
ભેરી વિગેરે જેવા અનેક શબ્દો તેમાં થાય છે,
અને સ્વેદમાં પિત્ત વિગેરેની મળેલો વાડુ
હોઈને તેમાં વાંસ જેવોજ શબ્દ થાય છે,
એટલો જો એ રોગોમાં તક્ષણત છે.

કર્ણુશ્રાવનું લક્ષણ.

કિરોડમિષાતાદયથા નિમજ્જતો જલે
પ્રપાકાદયથાપિ વિદ્રવૈઃ । સ્નેદિ પૂયં
શ્રવણોડનિહારિતઃ સ કર્ણસંસ્થાવ ઇતિ
મકીર્તિતઃ ॥

પૂયં ઇત્યપલક્ષણમ્ । જલં રસં ચ સ્નેત્ ।
શ્રવણશ્રાવ્નો ધુલિક્ષ્ણોડ્યસ્તિ ॥

માથામાં વાજવાથી, પાછીમાં ઢુબવાથી,
અથવા પાકવાથી કે વિદ્રુધિ થવાથી વાયુથી
પીડાતો કાન પડેનો આવ કરે, અથવા તેમાંથી
રસ કે જળનો આવ થાય; તેને કર્ણુશ્રાવ કહે છે.

કર્ણુકંડનું લક્ષણ.

માસ્તઃ કપ્પસંયુક્તઃ કર્ણે કર્ણું કરોતિ હિ ॥

કર્ણુ આથી મળેલો વાયુ કાનમાં ચળ
કેતપણ કરે છે.

કર્ણુજુંથનું લક્ષણ.

પિષ્તોષ્ણક્ષોષિતઃ શ્લેષ્મા કુચ્ચતે કર્ણગુ-
પકસ્ ॥

કર્ણે ગૂચયતે સ કર્ણગૂધો વ્યાધિઃ ॥

પિષ્તની ગરમીથી સુકાધેલો વાયુ કાનમાં
મેલ ઉત્પન્ન કરે છે તેને કર્ણુજુંથ કહે છે.

પ્રતિનાહનું લક્ષણ.

સ કર્ણગૂધી દ્રવતાં યદા ગતો વિલાયિ-
તો પ્રાણમુક્તઃ પ્રપદ્યતે । તદા સ કર્ણપ્રતિ-
નાહસંવિતો મેદ્વિકારઃશિરસોડર્ધમેદકૃત્ ॥

પ્રાણં ચ મુક્તં ચ પ્રાણમુક્તમ્ । એકત્વ દ્વન્વે ।
શિરસોડર્ધમેદકૃત્ અર્ધામેદકાક્યશિરોમેદગૃત્ ॥
કાનનો મેલ પીઞ્જીને નાક કે ધુજળમાં

બાય છે તે પ્રતિનાહ કહેવાય છે, તેથી આધા
શીશી નામનો માથાનો રોગ પણ થાય છે.

કૃમિકર્ણુકનું લક્ષણ.

યદા તુ મૂર્છાન્ત્યથવા તુ જન્તવઃ છજ-
ન્ત્યપસાન્ત્યથાપિ મક્ષિકાઃ તદજ્જનસ્વા-
ચ્છવણો નિરુચ્યતે મિષમિરાષૈઃ કૃમિક-
ર્ણકો ગદઃ ॥

તદજ્જનત્વાત્ કૃમિક્ષણત્વાત્ । શ્રવણે કૃ-
મિકર્ણકો ગદો નિરુચ્યત ઇત્યન્વયઃ ॥

પતંગિયા વિગેરે છવે કાનમાં પેસે
છે, અથવા માખીઓ પાતાનાં બચ્ચાં કાનમાં
ચુકે છે ત્યારે કાનમાં કીડા થાય છે, તેને
કૃમિકર્ણુક રોગ કહે છે.

કાનમાં છવડાં થયાનાં ચિન્હો.

પતંગાઃ જ્ઞતપદ્યથ કર્ણપ્રોતં મવિચ્ચ હિ ।
અરતિં વ્યાકુલત્વં ચ ધૃત્વં કુર્વન્તિ વેદ-
નામ્ ॥ કર્ણો નિસ્તુષ્ઠતે તથ તથા ફરફરા-
યતે । કીટે ચલતિ રક્ત્ તીવ્રા નિસ્પન્દે મ-
ન્દવેદના ॥ નિસ્પન્દઃ નિશ્ચલ ॥

પતંગિયાં કે કાનખબૂરા કાનમાં પ્રવેશ
કરે છે તો અણુગમી, બચાકુળતા, અને અત્યંત
વેદના થાય છે. કાનમાં પીડા થાય છે, બંદર
ફરફરાટ થાય છે, અને કીડા ચાલે છે ત્યારે
અત્યંત વેદના થાય છે અને નથી ચાલતો
ત્યારે વેદના બ્રોછી થાય છે.

ખને કર્ણુ વિદ્રાધિઓનું લક્ષણ.

સતામિષાતમમશ્વસ્તુ વિદ્રધિર્મિવેસથા દો-
ષકૃતો પરઃ પુનઃ ॥ સ રક્તપીતારણમસ-
ત્વેત્પતોદવૃક્ષમયમદાહપોષણમ્ ॥

ક્ષતપ્રમલોડમિષાતપ્રમશ્વ તયોર્ધ્યોરણમ્પુ-
જ્જવાદૈવ્યમ્ । વર્ષં યજ્ઞસાવમિત્તર્કઃ ॥

કાનમાં ક્ષત, અભિષાત, કે દોષથી વિદ્રધિ થાય છે, તેમાંથી રાતો પીળો આવ થાય છે, અને બધા તથા ધુમાડા નીકળવા જેવું થાય છે. બહુતરા તથા અગ્નિ જેવો તાપ થાય છે. આને કર્ણુ વિદ્રધિ કહે છે. વિદ્રધિ ક્ષતથી કે અભિષાતથી થયો હોય, તે પશુ તે આગતુકજ હોવાથી તેને એકજ ગણવામાં આવેલો છે.

કર્ણુપાકતું લક્ષણ.

કર્ણમકસ્તુ પિત્તેન કોયત્તિકેદકુન્નવેદા॥

કોયઃ પ્રતિભાવ. । વિદ્વેદ શ્વર્ગતા ॥

પિત્તથી કાન સડી દુર્ગંધી અને પદ્ધતી પચપચતો થાય તેને કર્ણુપાક કહે છે.

પૂતિકર્ણુતું લક્ષણ.

કર્ણવિદ્રધિપાકેન કર્ણે વા વારિપૂરણાત્ ।

પૂયં સ્પૃવતિ યઃ પૂતિ સ જ્ઞેયઃ પૂતિકર્ણકઃ ॥

કર્ણસ્ત્રાવાદ્દેદાર્યમાહ । પૂતીતિ નિયમેન પ્રતિર્યથા સ્પાદેવં સ્પૃવતિ ॥

કર્ણુવિદ્રધિ પાકવાથી કે કાનમાં પાણી બરાવાથી તેમાંથી દુર્ગંધવાળો આવ થાય છે, તે પૂતિકર્ણુ કહેવાય છે. આમાં નિયમિત રીતે દુર્ગંધવાળો આવજ થાય છે. એટલે કર્ણુ-આવમાં અને તેમાં લેદ છે.

સોમ, અર્બુદ, અને અરોનાનાં લક્ષણો.

કર્ણજોયાર્બુદાર્શસિ જાનીયાદુકલસ્યૈઃ ।

કર્ણજોયાન્ન ચત્વારો જ્ઞાતપિષ્કકપ્પાસજ્ઞાઃ ॥

પ્રથમજ્યોમ્પિ ચતુર્થિચમ્ । અન્યેષાં શોથાન્નમર્શસાં જ્ઞાસમ્ભવ. । આધારપ્રમાણાત્ । અર્બુદં સત્ત્વિષં વાત્ત્વિષકફરત્કર્માસમેદશિરોજમ્ । एते કર્ણરોગા અઘ્ઘાતિશતિ. મુશ્રુતોક્તઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, અને રૂધિરથી થયેલા એમ કાનના સોજા ચાર પ્રકારના છે; તેમનાં લક્ષણો સોજાના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે જામણ લેવાં.

વાયુ, પિત્ત, કફ અને રૂધિરથી થયેલા એમ કાનના અરોનાં ચાર પ્રકારના છે. તેમનાં લક્ષણો અરોના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે જામણ લેવાં કાનમાં આ ચાર પ્રકાર વિના બીજા અરોનાં થતા નથી તે એ ક્યાન્તોજ પ્રમાણ છે.

વાયુ, પિત્ત, કફ, રૂધિર, મંચ, મેદ, અને શિશી થયેલા એમ ચાત પ્રકારના અર્બુદો કાનમાં થાય છે, અને તેમનાં લક્ષણો અર્બુદના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણેનાં જામણ લેવાં.

મુશ્રુતો કહેલા કાનના અકુવીચ રોગોનાં લક્ષણો ઉપર કહેવામાં છે, હવે અરકે કહેલા ચાર રોગો વિષે કહેવાય છે.

કાનના બીજા ચાર રોગો.

વાતપિષ્કકપ્પાસમિષ્કાતકુલમાહ ॥

વાત, પિત્ત, કફ અને સંનિષાત કરેલા એમ ચાર પ્રકારના સોજા છે.

વાતકર્ણુરોમતું લક્ષણ.

નાદોડતિરુક્ કર્ણતલે તુ શોષઃ સ્વાસ્તનુશ્વાશ્રવણં ચ વાતાત્ ।

કાનમાં નાદ, અતિવેદના, કાનના તળીએ સોજા, પાતળો આવ, અને બેહેરાપણું થાય, તો તે વાયુથી થયેલો કાનના રોગ બાજુનો.

પિત્ત કર્ણુરોમતું લક્ષણ.

શોયઃ સરાગો વર્ણં વિદાહઃ સપૂતિષી-તલ્લવણં ચ પિષ્કાત્ ।

રતાશ વાળો સોજો, કાટ, દાદ અને દુર્ગંધવાળો પીળો આવ થાય તો તે રોગ પિત્તનો બાજુનો.

કક્ષી થયેલા કર્ણુરોગનું લક્ષણ.

વૈશ્વત્યકણ્ડસિરશ્ચોગુહઃ સ્નિગ્ધ સ્મૃતિઃ
સ્વલ્પરજ કપાશ્ચ ॥

વૈશ્વત્ય અન્યથા શ્રવણમ્ ॥

વિપરીત શ્રવણ, ચળ, સ્થિર સોભે શ્વેત
ચીકણે આવ, અને વેદના થોડી હોય, તે તે
કક્ષી થયેલો રોગ બાણવો.

સાંનિપાતિકકર્ણુરોગનું લક્ષણ.

સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્ ઘાવશ્ચ
તત્રાધિકદોષવર્ણઃ ॥

કર્ણપાલ્યા. કર્ણવિયવત્વાત્તદ્વિકારમપ્યત્રેવાહ ॥

ઉપરના ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો સાથે હો-
ય, અને જે દોષો અધિક હોય તેના આવ
થતો હોય, તે તે રોગ ત્રણ દોષોનો બાણવો.

કર્ણુપાલીના રોગો.

પરિપોટકનું લક્ષણ.

સૌકુમાર્યોચિરોત્પ્રદે સહસૈવાતિવર્ધિતે ।
કર્ણે શ્ચોથો ભવેત્પાલ્યાં સરજઃ પરિપોટવા-
ન્ ॥ કૃષ્ણારુણનિમસ્તગ્ધઃ સ વાતાત્પરિ-
પોટકઃ ॥ પરિપોટકાન્ મનાક્ વિદારણવાન્ ॥

સુકુમારતાથી લાંબા કાળ સુધી ઘરેણું
ઘાલવામા નહિ આવીને પછી તે કાનને
વધારવામાં આવે છે તો તે કાનની ખાળમાં
વેદના વાળો, જરાક ફાટેલો, કાળાશ સહિત
રતાશ વાળો, અને સ્તબ્ધતા વાળો સોભે
વાયુથી થાય છે, તેને પરિપોટક કહે છે.

ઉત્પાતકનું લક્ષણ.

શુર્વામરણસંયોગાત્ તાદનાત્ ધર્ષણાદપિ ।
શ્ચોયઃ પાલ્યાં ભવેત્ ક્યાવો દાહપાકરુજા-

ન્વિતઃ રક્તો વા રક્તપિત્તાધ્યાશ્વત્પાતઃ
સગદઃ સ્મૃતઃ ॥

બારે ઘરેણું પહેરવાથી, વાગવાથી, કે
ઘસાવાથી કાનની ખાળમાં કાળાશ કે રતાશ
વાળો, દાહ તથા પાક વાળો, અને વેદના
વાળો સોભે રકત તથા પિત્ત ઝંનેના પ્રકોપથી
થાય છે, તેને ઉત્પાત કહે છે.

ઉન્મથકનું લક્ષણ.

કર્ણં ચ્ચાદર્શયતઃ પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્ય-
તિ । કર્ણં સંમૃશ્ણ કુરુતે શ્ચોથં સ્તબ્ધમવેદ-
નમ્ । ઝનમન્યકઃ સકણ્ઠુકો વિકારઃ કફ-
વાતજઃ ॥ અવેદનમ્ ઈષદેદનમ્ ॥

કાનને બળાત્કારથી વધારવા જતાં
ખાળમાં વાયુનો દોષ થવાથી કક્ષી મહદંથી
તે વાયુ સ્તબ્ધતા વાળા, ચળ અને થોડી વેદ-
ના વાળા સોભેને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગ વાત
અને કક્ષી થયેલો ઉન્મથક રોગ કહેવાય છે.

દુઃખવર્ધનનું લક્ષણ.

સંવર્ધમાને દુર્વિદ્ધે કણ્ઠદાહરુજાન્વિતઃ
શ્ચોથો ભવતિ પાકશ્ચ ત્રિદોષો દુઃસ્વર્ધનઃ ॥

સવર્ધમાને દુર્વિદ્ધે । કર્ણં इति शेष ।

અયોગ્ય રીતે વર્ધાયેલો કાન વધે છે
ત્યારે ચળ, દાહ, અને પીઠાવાળો સોભે તથા
પાક થાય છે, તે ત્રણે દોષોથી થતો દુઃખવ-
ર્ધન રોગ કહેવાય છે.

પરિલોહિનું લક્ષણ.

કફાશ્ચક્રુકમયઃ ક્રુદ્ધાઃ સર્વપામા વિસા-
રિણઃ । કૂર્વન્તિ પિટ્તિકાઃ પાલ્યાં કણ્ઠ-
દાહસમન્વિતાઃ ॥ કફાશ્ચક્રુકમિસમ્મૃતઃ
સ વિસર્પન્નિવસ્તતઃ । શ્ચિત્તાસ કણ્ઠુલી
પાલી પરિલેહી ચ સ સ્મૃતઃ ॥

સપિત્તિકાત્મક પરિહેલિસંજો ગદ્ । લિહ્યાત્
નિર્મીસીકુર્ચીત્ ॥

કફ, રક્ત, અને કૃમિઓ પ્રકૃતિ પાત્રીને
ફેલાતી, ચળવાળી, તથા ઢાઢવાળી અરસવ
જેવી ફેલાતીઓ પાત્રમાં ઉત્પન્ન કરે છે, આ
રોગ ફેલાઈને કાનના છિદ્ર તથા પાળને
માંસ વગરનાં કદી નાંખે છે. કફ, રક્ત, અને
કૃમિથી થતો આ રોગ પરિહેલિ કહેવાય છે.

કર્ણરોગોની ચિકિત્સા.

કર્ણશૂલે કર્ણનાદે વાચિર્યે હ્વેદ एव
च । वतुष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं
स्मृतम् ॥ शृङ्गवेरं सहमधु सैन्धवं तैलमेव
च । कटुष्णं कर्णयोर्ध्वमेतत्स्पाद्रેदनाप-
हम् ॥ लघुनाद्रैकशिशुणां वारुण्या मूलकस्य
च । कदल्या स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्ण-
पूरणे ॥ वारुणी वरुणः ॥

અર્કાકુરુનાનમ્લપિષ્ઠાન્ સતૈલઢવળાન્વિ-
તાન્ । સંનિદધ્યાત્સુવાકાષ્ઠે કોરિતે શૂલ્લ-
યાઢુતે ॥ પુટપાક્રમાત્ સ્વિત્તં પીઢયે-
દારસાગમાત્ । સુસ્તોષ્ણં તદ્રસં કર્ણે મશ્નિ-
પેચ્છૂલજ્ઞાન્તયે ॥ અર્કસ્ય પત્રં પરિણામ-
પીતમાષ્પેન લિપ્તં શિસિયોગતત્તમ્ । આ-
પીઢ્ય તસ્માન્ધુ સુસ્તોષ્ણમેવ કર્ણે નિષિક્તં
હરતે હિ શૂલમ્ ॥ તીવ્રશૂલાતુરે કર્ણે સજ-
દ્રે ક્રેદવાહિનિ । છાગમૃત્તં મર્ષસન્તિ કોષ્ણં
સૈન્ધવસંયુતમ્ ॥ તૈલં શ્વેતાર્કશૂલેન મન્દેઢ-
ઘૌ વિધિના કૃતમ્ । હરેદાશુ ત્રિદોષોત્ત્વં
કર્ણશૂલં મપૂરણાત્ ॥ હિઢુસૈન્ધવશૂષ્ઠીભિ-
સ્તૈલં સર્વપસમ્ભવમ્ । વિપક હરતેઢ્વશ્યં
કર્ણશૂલં મપૂરણાત્ ॥ કર્ણશૂલે કર્ણનાદે

વાચિર્યે હ્વેદ एव च । पूरणं कटुतैलेन
हितं वातघ्नमौषधम् ॥ शिसुरिसारजवा-
रिणि तत्कृतकल्केन साधितं तैलम् । अप-
हरति कर्णनादं वाचिर्यं चापि पूरणतः ॥

શિસુરી અપામાર્ગઃ ॥

ગર્વાં મૂષેળ ચિત્વાનિ પિષ્ટા તૈલં વિપા-
ચયેત્ । સજલં ચ સદુગ્ધં ચ તદ્વાપિર્યેહરં
પરમ્ ॥ હિતિ નિલ્વતૈલમ્ ॥

કર્ણસાથે પૂતિકર્ણે તયૈવ કૃમિકર્ણકે ।
સામાન્યં કર્મ કુર્વીત યોગાન્વૈદ્યોષિકાનાપિ ॥
સ્વર્જિકાચૂર્ણસંયુતં ઘીજપૂરસં શિષેત્ ।
કર્ણસાવરુજો દાહાસ્તે નશ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥
આઘ્રજમ્મૂષવાલાનિ મપૂકસ્ય વટસ્ય ચ ।
અપિસ્તુ સાધિતં તૈલં પૂતિકર્ણગદં હરેત્ ॥
જાતીપત્રરસૈસ્તૈલં વિપકં પૂતિકર્ણજિત્ ।
પિષ્ટં રસાઢ્ઞનં નાર્યાઃ સીરેજ સૌદ્રસંયુતમ્ ॥
મન્નસ્યતે ચિરોત્યે તત્ સાવકે પૂતિકર્ણકે ।
કુષ્ઠહિઢુષ્ણાદારુશતાઢ્વાવિશ્વસૈન્ધવૈઃ ॥ પૂ-
તિકર્ણપહં તૈલં વસ્તમૂષેળ સાધિતમ્ ॥

કુષ્ઠાદિ તૈલમ્ ॥

અમ્મૂકસ્ય તુ માસેન કટુ તૈલં વિપાચ-
યેત્ । તસ્ય પૂરણમાત્રેળ કર્ણનાદી મન્ના-
મ્યતિ ॥ ચૂર્ણેન ગન્ધકશિલારખનીભવેન
ઘૃષ્ટપંશકેન કટુતૈલપલાઢ્ઢકં તુ । વપૂર-
પ-વરસતુલ્યપિદં વિપકં નાદીં જ્યેષ્ઠિરખવા-
મપિ કર્ણજાતામ્ ॥ મુષ્ટિઃ પલમ્ ॥

કૃમિકર્ણચિનાશાય કૃમિર્ઘ્ની કારયેત્
ક્રિયામ્ । વાર્તાકપૂમશ્ચ હિતઃ સાર્પપલ્લેહ
एव च ॥ पूरणं हरितालेन गन्धसूत्रयुतेन

વ । ધૂપને કર્ણદૌર્ગન્ધ્યે ગુમાલુઃ શ્રેષ્ઠ ઉ-
ચ્યતે ॥ ચિકિત્સાં કર્ણજોષાનાં તથા ક-
ર્ણર્જિસામિપિ । કર્ણાર્જિદાનાં કુર્વતિ જોષા-
ર્જોર્જિદવજ્ઞિષ્ક ॥

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, બધિરતા, અને ક્વેડ ઉપર તે કોઈ જ ઔષધ કરવામાં આવે છે.

સૂકં, મધ, અને સિંધવનો કલ્ક નાંખીને ઉકાળેલાં સહેવાય તેવા ગરમ તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી કાનની વેદના મટી જાય છે.

લસણ, આદુ, સરગવો, વાયવરણું, મૂળા, અને કેળનો સ્વરસ સહેવાય તેવા ગરમ કરી તેનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી કાનની વેદના મટી જાય છે.

આકડાના અકુરોને ખટાઇમાં વાટીને તેમાં તેલ તથા સિંધવ મેળવી તેને ચોરની બાડી ડાંખળીને મધ્યમાંથી કોરીને તેના પો-
લાણુમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી પુટપાકની રીતે પકાવી રસ નીકળે ત્યાં સૂધી તે ડાંખળીને નીચોવીને રસ કાઢી લેવો. એ રસ સહેવાય તેવા ગરમ કરી કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી શૂળ મટી જાય છે.

પાકીને પીળાં થયેલાં આંકડાનાં પાન-
ને ઘી ચોપડીને અગ્નિથી તપાવી રસને નીચોવી લેઈ તેનાં સહેવાય તેવાં ગરમ ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી કર્ણશૂળ મટી જાય છે.

કાનમાં શૂળ, અવાજ, અને આવ થતો હોય, તો બકરાના મૂત્રમાં સિંધવ નાંખી જરા ગરમ કરી ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી તે પીડા મટી જાય છે.

ઘોળા આંકડાનાં મૂળનાં કલ્કથી મંદા-
ગ્નિ ઉપર વિષિવત્ પકાવેલા તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી ત્રણે કોષોથી ચઢેલું કર્ણશૂળ પણ તુરત મટી જાય છે.

હિંગ, સિંધવ, અને સૂકંના કલ્કથી પકાવેલું સરસિયું તેલ કાનમાં નાંખવાથી કર્ણશૂળ અવરથ મટી જાય છે.

કર્ણશૂળ, કર્ણનાદ, બહેરાપણું, અને ક્વેડ, એ ચાર રોગોમાં કાનમાં સરસિયું તેલ નાંખવું, તથા વાસુને હણુનાર ઔષધો કરવાથી હિત થાય છે.

અંધેડાની બરમ પાણીમાં અંધેડાનાજ કલ્ક સાથે નાંખીને તેમાં પકાવેલું તેલ કાન-
માં નાંખવાથી કર્ણનાદ અને બહેરાપણું મટી જાય છે.

ખિલ્લતૈલ.

ખીલીનાં ફળોને યોગ્યત્રમાં વાટી તેનોજ કલ્ક નાંખીને પાણીમાં તથા દૂધમાં પકાવેલું તેલ કાનમાં નાંખવાથી બહેરાપણું અવરથ મટી જાય છે.

કર્ણઆવ, પૂતિકર્ણ, અને કુમ્ભિકર્ણ ઉપર કહેલી સામાન્ય ક્રિયાઓ કરવા ઉપરાંત નીચેની વિશેષ ક્રિયાઓ પણ કરવી:—

સાલુખારનું ચૂર્ણ નાંખીને ખીજોરાંને રસ કાનમાં નાંખવાથી કર્ણઆવ, પીડા, અને દાહ નિઃસંશય મટી જાય છે.

આંઘો, બંધુ, મહુડાં, અને વડનાં ફુળાં ફુળાં પાનેનાં કલ્કથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાંખવાથી પૂતિકર્ણ મટી જાય છે.

ચમેલીનાં પાનના સ્વરસથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાંખવાથી પૂતિકર્ણ મટી જાય છે.

ઝીના ધાવણુમાં રસવતીને વાટીને તેમાં મધ નાંખીને કાનમાં તે રસ નાંખવાથી લાંબા કાળનો કર્ણઆવ તથા પૂતિકર્ણ મટી જાય છે.

કુષ્ઠાદિ તેલ.

કંક, હોંઝ, વજ, દેવદાર, સુવા, સૂંઠ, અને સિંધવાના કંક સહિત બકસના મૂત્રમાં પકાવેલું તેલ કાનમાં નાંખવાથી પૂતિકર્ણ મટી જાય છે.

છીપના છવડાના માંસના કંકમાં પકાવેલું સરસિયું તેલ કાનમાં નાંખવાથી કર્ણસ્ત્રાવ તુરંતજ મટી જાય છે.

ગંધક, અનરીલ, અને હળદરના ચાર તોલા ચાર ચૂર્ણના કંક સહિત બત્રીસ તોલા ધંતુરાના સ્વરસમાં પકાવેલા બત્રીસ તોલા સરસિયા તેલનાં દીપાં કાનમાં નાંખવાથી લાંબા કાળનો કર્ણસ્ત્રાવ પણ મટી જાય છે.

કુમ્ભિને હજીનારી ક્વાઓથી કૃતિકર્ણ રોગ નાશ પામે છે.

સીંઘળીના ધૂમાઠા, સરસિયુ તેલ, અને ગોમૂત્રમાં વાટેલી હરતાળનો રસ કુમ્ભિકર્ણ ઉપર દ્રિતકારી થાય છે.

કાનના દુર્ગંધપણા ઉપર ગુજળનો ધૂપ પ્રેષ ગણાય છે.

વેલે કાનના સોજાઓની ચિકિત્સા સોજા પ્રમાણે, અર્શેની ચિકિત્સા અર્શે પ્રમાણે, અને અર્ધુદોની અર્ધુદો પ્રમાણે કરવી.

કર્ણપાલી રોગોની ચિકિત્સા.

પાલીસંજોષણે કુર્યાદ્વાતકર્ણરુજઃ ક્રિયામ્ ।
સ્વેદયેષ્યતસ્તાં ચ સ્વિશાં સંવર્ધયેત્તિલેઃ ॥
શતાવરીવાગિગન્ધાપયસ્યૈરપ્લધ્વાજકૈઃ ।
તૈલં વિપરં સપીરં પાક્કીં સંવર્ધયેત્ સુલભ્ ॥
પયસ્યાન્ન ક્ષીરકાકૌલી ॥

બીંબનીયસ્ય કલ્પકેન તૈલં દુગ્ધેન પાચ-
યેત્ । ચિકિત્સ્યેષ્વેન તૈલેન દ્વાતાસં પરિપો-

ઢકમ્ ॥ ક્ષીતલેર્વૈર્લૌકામિદસ્તતં સમુપા-
ચરેત્ । ફલિનીસુરસામ્યાં ચ મોષાકઙ્ક-
વસાન્નિતમ્ ॥ તૈલં ચ પદમમ્પલ્લાહુન્મન્યં
નાશયેદ્ધ્રુવમ્ । દુઃસ્ત્રવર્ધનકં સિવત્વા
જહ્વાન્નવિસ્વવર્જનૈઃ ॥ કાયૈસ્તૈલેન મુશ્નિર્ગ્વં
તત્ત્રૂર્જેન્ધ્રાવધુલયેત્ । વહુશ્ચો ગોમયૈસ્તપ્તૈઃ
સ્વેદિતં પરિલેહિતમ્ ॥ ઘનસારૈઃ સમાલિ-
પ્પેદન્મામૃષેણ કલ્પિતૈઃ ॥

દ્વિતીયોગાધિકારઃ ॥

કાનની પાળ સુકાઈ જતી હોય તે બાકુના કર્ણરોગોની ચિકિત્સા કરવી, તથા પ્રચલ્નથી તે પાળને રોકવી, અને ચોક દેવાથી પછી તલનો કંક ચોપડીને તેને વધારવી.

શતાવરી તેલ.

શતાવરી, આસોંઠ, ક્ષીરકાકૌલી, તથા એરડીના કંકથી દૂધમાં પકાવેલું તેલ ચોપ-
ડવાથી જનની પાળ સહેજ વધે છે.

પરિષે ટક માટે પ્રથમ હોલી કઠાવીને પછી છવનીયમણનો કંક નાંખીને દૂધમાં પકાવેલું તેલ લગાડવું.

ઉત્પાત માટે ક્ષીતળ લેવો તથા જળે સુકાવવી.

કલઝારી તથા શતાવરીના કંકો તથા ચંદનલે અને કંક પછીની ચરબીઓમાં પ-
કાવેલું તેલ ચોપડવાથી ઉન્નંધ તુરંત નાશ પામે છે.

દુઃખવર્દનમાં બંધુ, અંબો અને બી-
લીનાં પાનોના ક્વાથોનું સેષન કરી તેલથી
ધારી પેટે સ્થિર કરીને તે ઉપર બંધુ
બિંદેરનાં પાનોનાં ચૂર્ણો ભજાવવાં.

પરિલેહિ ઉપર તપાવેલા બાકુનાં ચોક

વારવાર કરીને બકરીના મૂત્રમાં વાટેલા કપૂરને લેપ કરવો.

કાનના રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ

નાકના રોગોનો અધિકાર.

નાસારોગોની સખ્યા.

આદૌ ચ પીનસઃ પ્રોક્તઃ પૂતિનસ્યસ્તતઃ
પરમ્ । નાસાપાકોઞ્ચ ગણિતઃ પૂયસ્રોષિ-
તમેવ ચ ॥ ક્ષયશુશ્ર્ણશુદ્ધોષ્ણિઃ પ્રતીનાહઃ
પરિશ્રવઃ । નાસાશ્લોષઃ પ્રતિસ્પાયાઃ પચ્ચ-
સપ્તાર્ધુદાનિ ચ ॥ ચત્વાર્યર્શોસિ ચત્વારઃ
શ્લોયાશ્ચત્વારિ તાનિ ચ । રક્તપિત્તાનિ ના-
સાયાં ચતુર્લિંગાદ્વદાઃ સ્થુતાઃ ॥

પીનસ, પૂતિનસ્ય, નાસાપાક, પૂય-
શ્લોષિત, ક્ષયશુ, અશુશ્રુ, દીપ્ત, પ્રતીનાહ, પરિ-
શ્રવ, નાસાશ્લોષ, પાંચ પ્રકારના પ્રતિસ્પાયા
સાત પ્રકારના અર્ધુદો, ચાર પ્રકારના અર્શી,
ચાર પ્રકારના શ્લોભ, ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત,
એમ ચોત્રીસ રોગો નાકના થાય છે.

પીનસનું લક્ષણ.

આનહાતે શુષ્યતિ યસ્ય નાસા પ્રહેદમા-
યાતિ તુ ધૂપ્યતે ચ । ન વેતિ યો ગન્ધર-
સાશ્વ જન્તુર્જુષ્ટં વ્યવસ્થેચપીનસેન ॥

આનહાતે શ્વાસશોષિતકરોન બળ્યતે । અવરુચ્યત
इति यावत् । પ્રહેદં આર્દ્રતાં ગચ્છતીતિ યાવત્ ।
ધૂપ્યતે સન્તાપ્યતે । ગન્ધરસાન્ ગન્ધાન્ સુરમીન્
અસુરમીંશ્ચ ન વેતિ નાસાયા આનદ્વત્વ તત્ર હે-
તુઃ । તથા રસાન્ મધુષુદર્શિન્ ન વેતિ । નાસા-
રોગારમ્ભકલોષેણ રસનાયા અપિ દુષ્ટેઃ । વ્યવ-

સ્યેત્ જાનીયાત્ । અપીનસપીનસી દ્વાવપિ શબ્દો
સ્ત 'અવાપ્યોસ્તં સત્તદ્વાદિત્વાદિવ' इति सूत्रेण
विवक्ष्येनाकारलोपात् ॥

તે ચાનિલક્રુષ્ણમવં વિકારં જૂયાત્ પ્રતિ-
સ્પાયસમાનલિંગમ્ ॥

તે વિકારં પીનસ પ્રતિસ્પાયસમાનલિંગં વાતલે-
શ્મિકપ્રતિસ્પાયતુલ્યલક્ષણમ્ ॥

વાયુથી સુકાયલા કંકથી નાક રોગકર્ધ
બંધને બીનું, અરમ, અને સુઅંધ કે દુર્ગંધ ન
પારખી શકે તેનું શાય અને એ નાકના રો-
ગને ઉત્પન્ન કરનારા કોષને બીધે છુલક પશુ
બગડી બંધ મધુરાદિ રસોને સમજી શકે
નહિ તેવી ક્ષમ બાંધ, તે રોગ પીનસ કહેવાય
છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે આ રોગનાં
નામો પીનસ તથા અપીનસ પશુ છે. વાયુ
તથા કંકથી થતા આ રોગનાં બીજાં લક્ષણો
વાયુ તથા કંકથી થતા પ્રતિસ્પાય જેવાં
હોય છે.

પૂતિનસ્યનું લક્ષણ.

દોષૈર્વિદગ્ધૈર્ગલતાહુમુલે સન્દુષિતો યસ્ય
સમીરણસ્તુ । નિરેતિ પૂતિશ્ચેત્તનાસિકાખ્યાં
તં પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥

દોષૈઃ પિત્તકફરત્કૈઃ । અત્ર રક્તસ્યપિ દોષ-
ત્વ દોષસાહચર્યાત્ । વિદોષૈઃ દુષ્ટૈઃ સંદુષિતઃ પૂ-
તિમાશ્વ નીતઃ । પૂતિનસ્યં નાસાયા મ્બો નસ્યઃ
વાયુઃ । પૂતિનસ્યો યત્ર સ પૂતિનસ્યઃ ॥

કંક તથા તાળવાના મૂલમાં બગડેલા
પિત્ત, રક્ત, અને કંકથી દૂષિત થઇને દુર્ગંધી
બનેલા વાયુ સુખ તથા નાકમાંથી નીકળે છે,
તેને પૂતિનસ્ય કહે છે. દોષોની આશે રહે-

વાને હીંધે રક્ત પણ ટોપ કહેવાય છે. પૂતિ એટલે દુર્ગંધ વાળો, અને નસ્ય એટલે ના કળે વાયુ, એ ઉપરથી આ રોગ પૂતિનસ્ય કહેવાય છે.

નાસાપાકનું લક્ષણ

ગ્રાણાશ્રિતં પિત્તમહંપિ કૂર્ચાષ્મિન્ વિ-
કારે વલ્લ્વાંશ પાકઃ । તં નાસિકાપાકમિ-
તિ વ્યવસ્યેદ્દિકેદકોષાવપિ યજ્ઞ દૃષ્ટૌ ॥

વિક્લેદ આદ્રતા । કોચઃ પૂતિમાવ. ।

નાકમાંનું પિત્ત ગ્રણને ઉત્પન્ન કરે તેથી નાક બહુ પાકે, બીનું રહે, અને દુર્ગંધીવાળું થાય, તેને નાસાપાક કહે છે.

પૂયશોષિતનું લક્ષણ

દોષૈર્વિદગ્ધૈરયવાપિ જ્વન્તોર્લલાટદેશે-
ઽભિહતસ્ય તૈસ્તૈઃ । નાસા ઇવેત્ પૂયમણ્વિ-
મિશ્રં તં પૂયરક્તં મવદન્તિ રોગમ્ ॥

રોગોના પ્રકોપથી અથવા લલાટમાં અ-
ભિધાત થવાથી નાકમાંથી લોહી વાળું પરુ
અવે છે, તેને પૂયશોષિત કહે છે.

ક્ષવશુનું લક્ષણ.

ગ્રાણાશ્રિતે મર્મણિ સન્નદૃષ્ટૌ યસ્યાનિ-
ક્ષો નાસિકયા નિરેતિ । કફાનુવાયો વહુ-
શ્ચોડ્ઽતિશ્ચન્દસ્તં રોગમાહુઃ સ્વર્થુ ગદ્ગ્ધાઃ ॥

ગ્રાણાશ્રિત મર્મણિ શુક્લાટકે ॥

સીસ્ત્નોપયોગાદતિગ્રિજાતો વા ભાવાન્
કટૂર્લકનિરીક્ષણાદ્વા । સૂત્રાદિભિર્વા તરુ-
ણાસ્થિમર્મણ્યુદ્ધર્ષિતેડ્ઽન્યઃ સ્વપ્નનિરેતિ ॥

સીસ્ત્નોપયોગાદ્રજિક્ષાદિમ્લક્ષણાત્ । અર્કનિરી-
ક્ષણાત્ સૂર્યદર્શનાત્ । તેન કફપ્રિયપનાત્ તરુ-

ણાસ્થિમર્મણિ નાસાંશ્વાસ્થિમર્મણિ શુક્લાટકે ।

અન્યઃ આગમ્નુજઃ ॥

નાકના તરુણાસ્થિ અથવા શુક્લાટક મર્મ-
ણા રહેલો વાયુ દુષ્ટ થઈ કફ સહિત છીંકા-
લાવે છે, તે રોગને વેદો સ્વપ્ન (છીંક) કહે
છે. મર્મ વિગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોના ઉપયોગથી,
અથવા સૂર્ય આગે જોવાથી કફ પીગળવાથી,
અથવા રોગા વિગેરેથી નાકના તરુણાસ્થિ
નામના મર્મસ્થળનું મર્મણુ થવાથી પણ
છીંકા આવે છે, તેને વેદો આગમ્નુજ છીંકા
કહે છે.

અંશશુનું લક્ષણ.

મધ્વજયતે નાસિકયા તુ યસ્ય સાન્દ્રો વિ-
દગ્ધો લ્વળઃ કફસ્તુ । પ્રાક્ સચિત્તો મૂ-
ર્ધનિ પિત્તતત્તે તં પ્રંચર્થુ વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥

માથામાં પ્રથમજ એકઠો થઈને દુષ્ટ,
ઘાટો, તથા ખારો કફ, ગરમીથી માથું તપ-
વાથી પીગળીને નાકેથી નીકળવા લાગે છે,
તેને અંશશુ કહે છે.

દીપ્તકનું લક્ષણ.

ગ્રાણે સ્વર્ણ દાહસમન્વિતે તુ વિનિઃસરેદ્ધ
દ્વેહ વાયુઃ । નાસામદીતેષ્વ ચ યસ્ય જ્વન્તો-
ર્ધ્વાર્ધિ તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ॥

પ્રદીતેષ્વ પ્રનાલિતેષ્વ ॥

નાકમાંથી દાહ સહિત પૂમાદ્ય જેવો વાયુ
નીકળે છે તેથી નાક બળે છે, તે રોગને દીપ્ત
કહેવામાં આવે છે.

પ્રતીનાહનું લક્ષણ.

ચરુદ્વાસમાર્ગે તુ કફઃ સવાતો કન્ઞવાત્
પ્રતીનાહમુદાહરેષ્વ ॥

વાયુ સહિત કદ્ધ શ્વાસમાર્ગને રોકે છે, તેને પ્રતીનાહ કહે છે.

આવનું લક્ષણ.

ઘ્રાણાકુચનઃ પીતસિતસ્તનુર્વા દોષઃશ્વેત્
સ્નાયુદાહરેષમ્ ॥

નાકમાંથી પીળો, ઘોળો, ઘાટો, કે પા-
તળો દોષ આવે છે, તે આપ કહેવાય છે.

નાસારોપનું લક્ષણ.

ઘ્રાણાશ્રિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન પિષેન ગાઢં
પરિશ્લોષિતં ચ । કૃચ્છ્રત્ સ્વસિત્યૂર્ધ્વમધશ્ચ
જન્યુર્યસ્મિન્ સ નાસાપરિશોષ ઉક્તઃ ॥

વાયુ તથા પિત્તથી બહુ સૂકાઈ જઈ ને
નાકમાંના કદ્ધ ઊંચા નીચા શ્વાસને કરે છે,
તેને નાસારોપ કહે છે.

પ્રતિશ્યાયનું સામાન્ય નિરૂપણ.

તસ્ય નિદાનં દ્વિવિધમ્ । એક સંયોજનકમ્ । તત્પ્ર-
બલ્લે ક્રમે નાપેક્ષતે । યત ઉક્તમ્ । ‘ ન કેવલ
ત્રય પ્રાપ્ય દોષા કુચ્ચન્તિ દેહિનામ્ । અન્યદાપિ
દિ કુચ્ચન્તિ હેતુબાહુલ્યતોરણાત્ ’ ॥ હેતુબાહુલ્ય-
તોરણાત્ હેતુનાં બાહુલ્યેન ત્વરાકરણાત્ । અપર ચ
યત્ક્રમેણ જનકમ્ । ત્રયોદિક્રમો યથા નિદાનાત્
સચ્ચયઃ । સચ્ચયાઅપ્રકોપ પ્રકોપાત્પ્રસરઃ પ્રસરાત્
સ્થાનસંશ્રય તતો વ્યક્તિસ્તતો મેદ ઇતિ ॥

સંધારણાડ્ઞીર્નરજોડિતિભાવ્યક્રોધર્તુવૈ-
ષમ્યશ્ચિરોડિમિતાપૈઃ । સંજાગરાતિસ્વપના-
શ્ચુશીતાવશ્યાયકૈર્મૈથુનવાળ્પસૈકૈઃ ॥ સં-
સ્થાનદોષે શિરસિ મટ્ઢદો વાયુઃ પ્રતિ-
શ્યાયમુદીરયેત્તુ ॥

સંધારણ મૂત્રપુરિષધારણમ્ । રજો ધુલિઃ સજ્ઞ

નાસાપ્રાવેશં હેતુઃ । ઋતુવૈષમ્યં ઋતુચર્યાવિપરીતા-
ચરણમ્ । શિરોડિમિતાપઃ શિરસોડિમિતાપો યેન
ધૂમાદિના સ । અવશ્યાવસ્તુષાર । વાળ્પસેકો
રોદનમ્ । સસ્થાનદોષશિરસિ સંહતક્રમે ॥

ચર્યં ગતા મૂર્ધનિ મારુતાદયઃ પૃથક્ સ-
મસ્તાશ્ચ તથૈવ શોષિતમ્ ॥ પ્રકોપ્યમાણા
વિવિધૈઃ પ્રકોપણૈસ્તતઃ પ્રતિશ્યાયકરા
ભવન્તિ ।

સવમટ્ઢત્તિઃ શિરસોડિમિપૂર્ણતા સ્તમ્બોડ-
ક્રમર્દેઃ પરિટ્ઢરોમતા । ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે
પૃથગ્વિધા નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શિરસોડિમિપૂર્ણતા શિરસો મારેણ વ્યાપ્તિઃ ।
અપરે પૃથગ્વિધા. ધ્રાણધૂમાયનતાલુવિદરણનાસા-
મુલ્લસાવાદયો વિદેહીકા મોદ્યન્ત્યા ॥

પ્રતિશ્યાયનાં નિદાન એ પ્રકારનાં છે, એક
સંયોજનક (તરત ઉત્પન્ન થનાર) અને
બીજું અસાદિકમજનક (ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન
થનાર) છે, એમાં સંયોજનક નિદાન પ્રબળ
હોઈને કમળી ગરજ વાળું હોતું નથી. કહ્યું
છે કે—“પ્રાણીઓના વાતાહિ દોષો સ્થિત
થાય ત્યારેજ તે કેવળ કોષ પામે છે એમ
નથી, પણ તે દોષોના ઘરેણા પુષ્કળ હોય
તો તેના બળને લીધે દોષો સમગ્ર માત્ર થયા
વગર પણ એકદમ કોષ પામી ભથ્થે છે.
બીજા અસાદિકમજનક નિદાનમાં પ્રથમ
નિદાનથી દોષોનો સંચય થાય છે, પછી તેઓ
પ્રકોપ પામે છે, તેથી તેઓ ફેલાવ પામે છે,
તેથી સ્થાન સશ્રય (રોગોનું તે તે સ્થળોમા
આવડું) થાય છે, તેથી વ્યક્તિ (રોગ દર્શન)
થાય છે, અને પછી ભેદ (રોગોના પ્રકાર)
થાય છે.

સંધ્યાજનક નિદાન

મૂત્ર વિદ્યાદિના રોગોને રોકવાથી, અભ-
ણથી, નાકમાં રજ ભવાથી, અત્યંત ઓઢ-
વાથી કે દોષથી, ઋતુચર્યાદિના નિયમોનો
ભંગ કરી વિપરીત આચરવાથી, ધૂમાડા
આદિથી માથામાં સંતાપ થવાથી, ઉબાગરો
કે બહુ નિદ્રા કરવાથી, જળ કે અતિ શીતળ
પદાર્થોના સેવનથી, તુષાર કે અતિ મૈથુનથી,
અને અત્યંત રડવાથી માથામાં કફનો એક-
ઠમ જમાવ થઈને વાયુ વધવાથી પ્રતિશ્યાય
થાય છે.

અયાદિકમજનક નિદાન.

વાત, પિત્ત, કફ, ત્રણેદોષ, અથવા રક્તના
સંચયથી તે કોષ પામીને તે તે નિદાનોથી
પ્રતિશ્યાય કહે છે.

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ.

અતિશય છીંકો, માથામાં ભાર તથા
જડતા, અંગોની સ્તબ્ધતા તથા ભાગવું, ફેવા-
ડાનું ઉલું થવું, અને બીજા અનેક ઉપદ્રવો
પ્રતિશ્યાય થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમથી થાય
છે, નાકમાંથી ધૂમાડા નીકળવા બેવું લાગે,
તાળવામાં ફાટ તથા ચુપ અને નાકમાંથી
આવ થાય, એ પણ પૂર્વરૂપો વિદેહે કહેલાં છે.

વાત પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

આનન્દા પિહિતા નાસા તનુસાવપસેકિ-
ની । ગલતાલ્લોષ્ઠકોષ્ઠ નિસ્તોદઃ સ્ફૂર્યો-
સ્તથા ॥ ભવેત્ સ્વરોપવાતશ્ચ પ્રતિશ્યાયેઽ
નિશ્ચાત્સકે ॥

આનન્દા સ્તન્વા । પિહિતા આષ્ઠાદિતા । અત-
પ્ત તનુસાવપસેકિની ॥

નાક બંધ કે સ્વજડ થઈ જાય, પાતળો

આવ થયા કરે, અને ગળું, તાળવું, અને હોઠ
સૂકાય, લમણા ઢુઝે, અને સ્વર તૂટતો જાય,
એ વાયુના પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો છે, એમ
જાણવું.

પિત્તપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્ત્રાવો ઘ્રાણાત્ સ્રવતિ
પૈત્તિકે । કુશોઽતિપાણ્ડુઃ સન્તમો ભવે-
ત્તૃષ્ણાભિપીદિતઃ ॥ નાસયા તુ સત્ત્વમાર્ગિ
વમતિ સ માનવઃ ।

સપીતક ઈષપીતકઃ ॥

નાકમાંથી ગરમ અને કંઈક પીળો આવ
થાય, શરીર ડુર્બળ થઈને પાંડું વર્ણવું તથા
સંતપ થઈ જાય, તુષાર બહુ લાગ્યા કરે, અને
નાકમાંથી ધૂમાડા અદિત અગ્નિ નીકળતો
હોય એમ લાગે, તે સર્વ પિત્તથી થાય છે.

કફપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

ઘ્રાણાત્ કફકૃતે શ્વેતો કફઃ શીતઃ સ્ને-
ઝદ્ધુ । શુક્લાવભાસઃ સૂનાસો ભવેદ્ગુરુશિરા
નરઃ ॥ ગલતાલ્લોષ્ઠશિરસાં કમ્બુભિરતિ-
પીદિતઃ ॥

ધોળો, શીતળ, અને ઘણો કફ નાકમાંથી
આવે, તેહ ધોળો થઈ જાય, આખો સૂણી
જાય, માથું ભારે થાય, અને ગળું, તાળવું,
હોઠ, અને માથામાં ચળની પીડા બહુ થાય,
એ લક્ષણો કફના પ્રતિશ્યાયનાં છે.

સંનિષ્પાતિક પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

મૃત્વામૃત્વા પ્રતિશ્યાયો યોઽકસ્માત્ સ-
ન્નિવર્તતે । સૈપન્કવો વાપ્તપક્વો વા સ ચ
સર્વેભવઃ સ્મૃતઃ ॥

અગ્ર યથાપિ દોષત્રયલિપ્તાનિ નોક્તાનિ તથાપિ

તાનિ જ્ઞેયાનિ ત્રિરોષજત્વાત્ । અયમસાધ્યઃ ।
અતएवाह ' नृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजन्त्र न
सिद्ध्यति ' ।

વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પાકીને કે પાક્યા
વગરજ ઝંધ પડી જાય, તે પ્રતિશ્યાય ત્રણે
રોગોનો બાણવો. એમાં ત્રણે રોગોનાં લક્ષણો
પણ થાય છે અને તેથી તે અસાધ્ય છે. કહ્યું
છે કે—“ત્રણે રોગોથી થયેલો તથા હ્રુષ્ટ
પ્રતિશ્યાય અસાધ્ય છે.

દુષ્ટપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

प्रक्षिपते मुहुर्नोसा पुनश्च परिशुष्यति ।
पुनरानक्षते वापि पुनर्विप्रियते तथा ॥
निःवासो वापि दुर्गन्धो नरो गन्धान वे-
त्ति च । एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीया-
त्कृच्छ्रसाधनम् ॥

આનક્ષતે વિવક્ષા ભવતિ । વિપ્રિયતે અવિવક્ષા
સ્યાત્ । ક્ષેદરોષવિવેચનાશ્ચ નૈકકાલં ભવન્તિ,
કિન્તુ યદયદા યથાત્ દોષાવિશ્ય ભવતિ તત્કાતદા
તત્તદોષકૃત. સ સ બોદવ્ય. इति न विरोधः ।
कृच्छ्रसाधनं असाध्यम् ॥

વારંવાર નાક બીનું થયા કરે, ઝંધાઈ
જાય, વારંવાર ખુલ્લું થઈ જાય, આસ દુર્ગંધી
સુક્રા નીકળે, અને સારી નરસી વાસળી
અબર ન પડે, તે દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય કહેવાય છે,
અને તે કષ્ટસાધ્ય છે, તથા અસાધ્ય પણ થાય
છે નાકની બીનાથ, સુકાવું, અને ઝંધ થઈ
જવું, એ બધું સાથે થતું નથી, પણ બ્યારે
બ્યારે એ એ રોગોનું અધિકપણું હોય છે,
ત્યારે ત્યારે તે તે થાય છે.

રક્તપ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते ।

पित्तप्रतिश्यायकृतैश्चैत्रैश्चापि समन्वितः ॥
ताघ्रासश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रपीडितः । दु-
र्गन्धोच्छ्वासवक्रश्च मन्धानपि न वेत्ति सः ॥
उरोघातप्रपीडितः उरोघातेनैव प्रपीडितः ।

રક્તપ્રતિશ્યાયમાં રક્તનો આવ થાય છે,
અને પિત્ત પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો પણ મળતાં
રહે છે, આંખો શતી થવી, છાતીમાં વાગવાની
પીડા, મુખમાંથી દુર્ગંધી આસનું નીકળવું, અને
સારા માઠા ઝંધની અબર નહિ પડી શકવી.
એ લક્ષણો રક્તથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનાં છે.

પ્રતિશ્યાયોની અસાધ્યતા.

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्यामृतिकारि-
णः । दुष्टतां यान्ति काष्ठेन तदाऽसाध्या
भवन्ति च ॥

ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો તે માણુ-
સને કાળે કરીને સર્વ પ્રતિશ્યાયો દુષ્ટ થઈ
જઈને અસાધ્ય થઈ પડે છે.

પ્રતિશ્યાયોમાં કૃમિઓ થવા વિષે.

मूर्च्छन्ति कृमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्त-
याणवः । कुमिजो यः श्विरोगस्तुल्यं ते-
नात्र लक्षणम् ॥

અત્ર ઇષ્ટ પ્રતિક્રિયોષુ કફજા એવ કૃમયો ભવ-
ન્તિતિ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચ ॥

પ્રતિશ્યાયોમાં કદથી ઘોળા, ગ્રિમ્મ, અને
ઝીણા કીડાઓ થાય છે, માટે એવા પ્રતિ-
શ્યાયોનું લક્ષણ કદથી થતા શિશોરાજના
જેવું થાય છે.

પ્રતિશ્યાયોના ઉપદ્રવો.

बाधिर्यमान्यमघ्नत् घोरंश्च मयनामयान् ।
शोषाग्रिमान्यकासाश्च हृदाः कुर्वन्तिपीनसा

વોરંચ નયનામયાનં ઇતિ વચનેડપ્યાન્યગ્રહ-
ળ પુનર્વિશેષાયે । અગ્રત્વં ન જિઘ્રતીત્યગ્રસ્તસ્ય
માષોડ્ઘવમ્ ॥

પ્રતિશ્યાયો વધી જાયતો જોડેરાપહ્લુ, ગંધ
ઓળખવાની અશક્તિ, નેત્રોના બચકર
રોગો, શોષ, મંદાગ્નિ, અને ઉધરસ, એ વિ-
કારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રતિશ્યાયોથી બીજા
કરતાં અંધાપો વિશેષ કરીને થાય છે. તેથી
નેત્રના બચકર રોગોથી બુઢો અંધાપો પહ્લુ
બતાવેલો છે

નાકના બાકીના રોગો વિષે.

અર્બુદં સમ્પદા શ્વોષાશ્વત્વારોડર્શશ્ચતુર્વિધમ્
ચતુર્વિધં રક્તપિત્તમુક્તં ઘ્રાણેડપિ તદ્વિદુઃ ॥

અર્બુદાનિ સત્ । વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતરક્તમા-
સપેદોજાનિ શ્વોષાશ્વત્વારો વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપા-
તજા । અર્શાસિ જ્વવારિ વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપા-
તજાનિ । રક્તપિત્તાનિ જ્વવારિ વાતપિત્તશ્લેષ્મસ-
ન્નિપાતજાનિ । એતાનિ યથોક્તલિંગાનિ ઘ્રાણેડપિ
ભવન્તિ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, માંસ,
અને મેહના અર્બુદ એમ સાત પ્રકારના અ-
ર્બુદો, વાત, પિત્ત, કફ, અને સંનિપાત, એમ
ચાર પ્રકારના સોજાઓ, વાત, પિત્ત, કફ,
અને સંનિપાત, એમ ચાર પ્રકારના અર્શો,
વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાત, એમ ચાર
પ્રકારનાં રક્તપિત્ત, એ સર્વ પહ્લુ નાકમાં
થાય છે, તેમનાં લક્ષણો તે તે પ્રકરણોમાં
કહ્યા પ્રમાણેજ સમજી લેવાનાં છે.

અપકવ પીનસનું લક્ષણ.

શિરોગુસ્થમરુચિર્નાસાસ્ત્રાવસ્તુસ્વરઃ ।

સામ ધ્રીવતિ ચામીક્ષ્ણમામપીનસલક્ષણમ્ ॥

નાસાસ્ત્રાવ તનુસ્વર. ક્ષામ ક્ષિપ્તવયઃ ।

માથામાં બાર, અડ્યિ, નાકમાંથી પાતળો
સ્ત્રાવ, અને ઢુદ્ધ સ્વર તથા વારંવાર થુંકું પડે,
એ પીનસ કાચો સમજવો.

પકવ પીનસનું લક્ષણ.

આમલિંગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા ઘનઃ સ્વેપુ નિ-
મજ્જતિ । સ્વરુર્ણવિશુદ્ધિય પક્વપીનસલ-
ક્ષણમ્ ॥

આમલિંગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા આમલિંગૈઃ શિરોગુ-
ત્વાદિમિષ્ટુકઃ । પશ્ચાત્ ઘનઃ નિવિઢઃ । અયથા
સ્વેપુ નાસારન્ત્રેષુ નિમજ્જતિ સત્તો ભવતિ । વર્ણ-
વિશુદ્ધિ. શ્લેષ્મણઃ પ્રકૃતવર્ણતા ॥

માથાને બાર વગેરે અપકવપક્ષાનાં
લક્ષણો સહિત કફ પાછળથી ઘાટો થઈ બચ
કે નાકમાં ચોટી રહે, અવાજ સાફ થાય,
અને કફનો વર્ણ સ્વાભાવિક થઈ બચ, ત્યારે
પીનસ પાકી ગયો બહુવો.

નાકના રોગોની ચિકિત્સા.

સર્વેષુ સર્વકાલં પીનસરોગેષુ જાતમાત્રેષુ ।
મરિચં મુદેન દપ્પા મુઝીત નરઃ મુત્તં લ-
ભતે ॥ કદ્દાલં પૌષ્કરં કૃષ્ણી ઘ્યોષં વાસશ્ચ
કારવી । એવાં વૂર્ણં કપાયં વા દધાદાર્દ્ર-
કજૈ રસૈઃ ॥ પીનસે સ્વરપેદે ચ તમકે ચ
હલીમકે । સન્નિપાતે કફે કાસે જ્વરે નાસે
ચ શસ્યતે ॥ કલિન્દ્રદિકુમરિચલાસાસ્ત્રસ-
કદ્દાલૈઃ । કુદ્ધોગ્રાશિગુજન્તુગ્રૈરવપીઢઃ મન્દ-
સ્યતે ॥ પીનસાદિઃ ॥

ઘ્યોષચિકિત્સાલીસતિન્તિન્દીકામ્ભવેત-

સમ્ । સચવ્યાજાજિતુલ્યાંશમેલાત્વવપત્રપા-
દિકમ્ ॥ વ્યોષાદિકમિદં ચૂર્ણં પુરાણગુહ-
મિશ્રિતમ્ । પીનસત્થાસકાસાઘ્રં રુચિસ્વરકરં
પરમ્ ॥ વ્યોષાદિવટી ।

વ્યાગ્રીદન્તીવચાશિયુસુરસાઘ્યોષાસિન્ધુ-
જૈઃ । સિદ્ધં તૈલ નાસિ સિંસં પૂતિનાસાગ-
દાપહમ્ ॥ વ્યાગ્રીતૈલમ્ ।

શિયુસિંદ્રીનિકુમ્ભાનાં વીજૈઃ સવ્યોષસૈ-
ન્ધવૈઃ । ચિત્તવપત્રસૈઃ સિદ્ધં તૈલં સ્યાત્પૂતિ-
નસ્યતુત્ ॥ નિકુમ્ભીદન્તી પૂતિસ્વતુત્ નસ્યાત્ ॥

ઘૃતગુગુલુમિશ્રસ્ય સિવથકસ્ય મયજ્ઞતઃ ।
ધૂમં ક્ષવથુરોગઘ્નં ધ્રંસથુઘ્નં ચ નિદિશેત્ ॥
શુઘ્નીકુષ્ઠકળાચિલ્વદ્રાક્ષાકલ્પકપાયવત્ ।
તૈલં પદ્મથાઘ્યં વા નસ્યાત્ ક્ષવથુનાશ-
નમ્ ॥ નસ્યં હિતં નિમ્બરસાઘનાભ્યાં દીપ્તે
શિરઃસ્વેદનમલ્પશસ્તુ । નસ્યે કૃતે ક્ષીરજ-
લાવસેકાન્ શંસન્તિ મુજીત ચ મુદ્રયુષૈઃ ॥
નાસાસ્ત્રાવે ધ્રાણયોઽર્ચૂર્ણમુક્તં નાઢ્યાદેયં
યેઽવપીઢાશ્ચ પથ્યાઃ । તીક્ષ્ણાન્ ધૂમાન્ દે-
વદાર્વશિકાભ્યાં માંસં ત્વાજં પથ્યમત્રાદિ-
શન્તિ ॥ પ્રતિજ્યાયેષુ સર્વેષુ ગૃહં વાતવિવ-
ર્જિતમ્ । વક્ષેણ ગુરુણા તેન શિરસો વેદ્યં
હિતમ્ ॥ વિદગ્ગસૈન્ધવં હિદ્ધુ ગુગુલુઃ સમ-
નઃશિલા । વચૈત્તૂર્ણમાઘ્રાતં પ્રતિજ્યાયં વિ-
નાશયેત્ ॥ ઘૃતતૈલસમાયુક્તં શત્રુધૂમં પિવે-
ન્નરઃ ॥ સધૂમઃ સ્યાત્ પ્રતિજ્યાપકાસહિકા-
હરઃ પરઃ ॥ પ્રતિજ્યાયે પિવેદ્ધૂમં સર્વગન્ધ-
સમાયુતમ્ ॥ ચાતુર્જાતકચૂર્ણં વાગ્ધેયં વા
કૃષ્ણજીરકમ્ ॥

કૃષ્ણજીરકમત્ર કલૈંજી ।

પુટપક્કં જયાપત્રં તૈલસૈન્ધવસંયુતમ્ । પ્ર-
તિજ્યાયેષુ સર્વેષુ શીક્ષિતં પરમૌષધમ્ ॥

જયા વિજયા । મજ્જેતિ યાવત્ । શીક્ષિત મુક્તમ્ ।

પિપ્પલ્યઃ શિયુવીજાનિ વિદગ્ગમરિચાનિ
ચ । અવપીઢઃ મશસ્તોઽયં પ્રતિજ્યાયનિવા-
રણે ॥ શિરસોઽભ્યઞ્જનૈઃ સ્વેદૈર્નસ્યૈર્મન્દો-
ષ્ણભોજનૈઃ । વપનૈર્ઘૃતપાનૈશ્ચ તાન્યથાસ્વભુ-
પાચરેત્ ॥ કુમિઘ્ના યે ક્રમાઃ પ્રોક્તાસ્તાન્વૈ
કુમિષુ યોજયેત્ । નાષનાનિ કુમિઘ્નાનિ
મેષજાનિ ચ કુદ્ધિમાન્ ॥ રક્તપિચ્ચાનિ
શોષાંશ્ચ તથાશ્વૈરસ્યુર્બુદાનિ ચ । નાસિકાયાં
સ્યુરેતેષાં સ્વસ્વં કુર્યાન્નિકિત્તિસતમ્ ॥ ગૃહ-
ધૂમકળાદારુક્ષીરનક્તાઢસૈન્ધવૈઃ । સિદ્ધં
શિત્તરિવીજૈશ્ચ તૈલં નાસાર્શનાં હિતમ્ ॥

હિત નાસારોગાધિકારઃ ॥

સર્વ પ્રકારના પીનસો થાથ કે તુરતજ
હમેશાં ગોળ અને હાલિની સાથે મરી ખા-
વાથી માથુસને મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાચફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સૂક,
મરી, પીપર, બ્લાસો અને અજમાનું ચૂર્ણ
અથવા તેનો કવાથ આઢાના રસ સાથે પી-
વાથી પીનસ, સ્વરસેદ, તમક, શ્વાસ, હલી-
મક, સંજીપાત, કફ ઉષરસ, બવર અને
શ્વાસ એ સર્વ રોગો શાંત થાય છે.

ધંદ્રજાવ, હિંજ, મરી, લાખનો રસ, કાચ-
ફળ, વજ, સરખેલો અને વાવડીઅનું અવપીડ
નસ્ય દેવાથી પીનસ વિગેરે રોગો મટી જાય છે.

વ્યોષાદિવટી.

સૂક, મરી, પીપર, તાલીસપત્ર, ચિત્રક,
આબલીનાં ફળ, અન્નલેવેતસ, સવક અને

છડે એ સમજાગે લેઈ તેમાં એલચી, તજ, તમાલપત્ર, અતુર્યાંચ મેળવીને તેની બુના ગોળમાં ગોળી વાળીને ખાવાથી પીનસ, શ્વાસ, તથા ઉષરસ મટી જાય છે; અને રૂચિ ઉત્પન્ન થઈ સ્વર સાચે થાય છે.

વ્યાધી તૈલ.

લોંરીંગણી, નેપાળો, જવ, સરગવો, ઘુલસી, સૂંઠ, મરી, પીપર અને સિંધવના કઢકથી પકાવેલા તેલના નસ્યથી પૂતિનસ્ય મટી જાય છે.

શિશુ તૈલ.

સરગવો, લોંરીંગણી અને નેપાળાના બીજો, તથા સૂંઠ, મરી, પીપર, અને સિંધવના કઢકથી બીલીપત્રના સ્વરસમાં પકાવેલા તેલના નસ્યથી પૂતિનસ્ય મટી જાય છે.

બી તથા ગુગળ અને ગીણુનો ધૂમાડો પ્રયત્નથી પીવાથી ક્ષવધુ તથા શ્વાસધુ મટી જાય છે.

સૂંઠ, કઠ, પીપર, બીલી અને દ્રાક્ષના કઢકથી તેમનાજ કવાચમાં પકાવેલા તેલ કે બીના નસ્યથી ક્ષવધુનો નાશ થાય છે.

લીમડો અને રસવંતીનું નસ્ય તથા માશાને થોડોક શેક કરવાથી દીપ્તરોગ મટી જાય છે. નસ્ય દીધા પછી દૂધ અને જળનાં સેવનો અને મગના યુષનું સેવન કરવું.

નાસાન્નાવ માટે કહેલાં ઓષધોનું ચૂર્ણ નળીથી નાકમાં નાંખવું, પચ્ચ અવપીડો આપવાં, દેવદાર તથા ચિત્રકનો તીક્ષ્ણ ધૂમાડો પીવો, અને અકરાનું માંસ ખાવું.

સર્વ અતના પ્રતિશ્વાસોમાં વાયુ વગરના સ્થાનમાં રહેવું, તથા બહુ હુમડું માથે બીંટી રાખવું, એ હિતકર છે.

વાવડીંગ, સિંધવ, હિંગ, ગુગળ, મનશીલ, અને વજનું ચૂર્ણ સુંઘવાથી પ્રતિશ્વાસનો નાશ થાય છે.

બી તથા તેલ સાથે સાચવાનો ધૂમાડો પીવાથી પ્રતિશ્વાસ, ઉષરસ, અને હેડકી અવસ્ય મટી જાય છે.

તજ, જોળચી, તમાલપત્ર, આદિ સર્વ સુંઘંધી પદાર્થોના ધૂમાડો પીવાથી, અથવા તજ; જોળચી, તમાલપત્ર, અને નાગકેશરનું ચૂર્ણ સુંઘવાથી, અથવા કઢોંછ છારનું ચૂર્ણ સુંઘવાથી, પ્રતિશ્વાસ મટી જાય છે.

ભાંગનાં ખાનનો પુટપાક પકાવી તેલ અને સિંધવ સાથે ખાવાની ટેવ રાખવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રતિશ્વાસો મટી જાય છે.

પીપર, સરગવાનાં બીજ, વાવડીંગ, અને મરીનાં અવપીડ નસ્યથી પ્રતિશ્વાસ મટી જાય છે.

સ્વેકનો, માશાના અભ્યંગો, નસ્યો, થોડાં થોડાં ગરમ લોજનો, વમનો, અને બી પાવા વગેરેના ઉપચારો પ્રતિશ્વાસો ઉપર યોગ્યતા પ્રમાણે કરવા.

પ્રતિશ્વાસમાં કીડા પડ્યા હોય તો ભુક્ષિમાન્ વેલે કૃમિજ ઉપાયો, નસ્યો, અને ઓષધો કહેલા છે તે કરવાં.

નાકમાં રક્તપિત્તો, સેબબો, અર્શો, કે અર્બુદો અથવા હોય તો તે તે પ્રકરણોમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

ઘરના ધૂમાડાની મેશ, પીપર, દેવદાર, દૂધ, કરંજ, સિંધવ, અને અંધેડાનાં બીજથી પકાવેલું તેલ નાકના અર્શો ઉપર હિતકારી થાય છે.

નાકના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મોઢાના રોગોના અધિકાર.

મુખનું સ્વરૂપ.

ઓઘૌં ચ દન્તમૂલાનિ દન્તા જિહ્વા ચ તાલુ ચ । ગલો મુલાદિ સકલં સપાઙ્ગં મુલમુલ્યતે ॥

ઉપલો હોઠ, નીચલો હોઠ, દાંતનાં મૂળ, દાંત, છબ, તાળડું, અને ગળું એ સાત અંગો સહિત સઘણ મુખ કહેવાય છે.

મુખરોગોની સંખ્યા.

સ્યુરદ્યાવોમ્બયોર્દન્તમૂલે તુ દશ પદ તથા । દન્તેષ્વઘૌં ચ જિહ્વાયાં પચ્ચ સ્યુર્નૈવ તાલુનિ ॥
કળ્પે ત્વદ્વાદશ મોક્ષાક્ષયઃ સર્વેષુ ચ સ્મૃતાઃ ।
एवं मुलामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्भता बुधैः ।

અને હોઠોમાં આઠ, દંતમૂળમાં સોળ, દાંતમાં આઠ, છબમાં પાંચ, તાળવામાં નવ, ગળામાં અઠાર, અને આખા મુખના ત્રણ, એમ મુખરોગો સઠસઠ છે.

મુખરોગોનાં નિદાનો.

આનૂપપિશ્ચિતક્ષારદધિમાષાદિસેવનાદ્ । મુલમધ્યે ગદાન્ કુર્યુઃ કુદ્ધાદોષાઃ કફોત્તરાઃ
જળપ્રાય દેશોનાં પ્રાણીઓના માંસો, ક્ષારો, દહીં, અને અકંઠ વગેરેના સેવનથી પ્રકુષિત કફાદિ દોષો મુખરોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

(હોઠના રોગો વિષે.)

હોઠના રોગોનાં નિદાનો.

પૃથક્ દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ રક્તજો માંસજ-સ્તથા । મેદોજશ્ચાધિપાતોત્થ ઇવમઘૌંઘ્રજા ગદાઃ ॥

વાત, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષ, રક્ત, માંસ,

મેદ, અને અધિવાત એમ હોઠના રોગોના આઠ પ્રકારો છે.

હોઠના વાતરોગનું લક્ષણ.

કર્કશૌ પરૌ સ્તબ્ધૌ કુળ્ળૌ તીવ્રરુગ-ન્વિતૌ । દાહ્યેતે પરિપાચ્યેતે ઓઘૌં મારુત-ક્રોપતઃ ॥

પરૌ રુઘૌ । દાહ્યેતે વિદાયેતે । પરિપાચ્યેતે કિષ્કિદ્ધિર્દીર્ગત્વચૌ ક્રિયેતે ॥

હોઠો ખરસટ, રૂક્ષ, સ્તબ્ધ, કાળા, તીવ્ર વેદનાવાળા, ચીરાચલા, અને કંઠકિ ફાટેલી ચામડીવાળા વાચુધી થઈ જાય છે.

પિત્તરોગનું લક્ષણ.

ચીયેતે પીટિકામિસ્તુ સરુજામિઃ સમન્તતઃ । સદાશ્પકપિટકૌ પીતાવાસૌ ચ પિત્તતઃ ॥

સરુજામિ પૈત્તિકામ્નિતામિ ॥

હોઠો ઉપર પીડા કરનારી ફાણીઓ થાય છે, પીળા રંગના હોઠ થાય છે, તથા ફાણીઓમાં દાઢ અને પાક થાય છે, તે પિત્તથી થાય છે.

કફરોગનું લક્ષણ.

સવર્ણામિસ્તુ ચીયેતે પિટિકામિરવેદનો । કળ્પમન્તૌ કફાત્ ચેતૌ પિચ્છિલૌ શીતલૌ ગુરુ ॥

ચામડી જેવાજ રંગની ફાણીઓ, થોડી વેદના, ચળ, ધોળાશ ચીકાશ, શીતળતા, અને ભારેપણ વાળા હોઠો કફથી થાય છે.

ત્રિદોષ રોગનું લક્ષણ.

સકૃત્ કુળ્ળૌ સકૃત્ પીતૌ સકૃચ્છેતૌ તથૈવ ચ । સમિપાક્ષેન વિત્રેયાષનેકપિટકા-ન્વિતૌ ॥

હોઠો કોઈવાર કાળા, કોઈવાર પીળા, કોઈવાર ધોળા, અને કોઈવાર ફેફ્લીઓવાળા થાય તે ત્રિદોષથી થયા બહુવા.

રક્તરોગનું લક્ષણ.

લજ્જરુફલવર્ણાભિઃ પિટ્ટિકાભિર્નિપીદિતૌ ।
રક્તોપસ્ટૃષ્ઠૌ રુધિરં સ્રવન્તૌ શોણિતપ્રમૌ ॥

હોઠો ખભુરીના ફળ જેવા રંગની ફેફ્લી-ઓથી પીડાયલા, રક્તના આવવાળા અને રાતા રંગના રક્તદોષથી થઈ બચે.

માંસરોગનું લક્ષણ.

માંસદુષ્ટૌ શુરૂ સ્થૂલૌ માંસપિન્ડવદુક્તૌ ।
જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છન્તિ નરસ્યોમયતોમુલાત્ ॥

જન્તવ ક્રમયઃ । મુર્છન્તિ વર્ષન્તે । મુખા-
દુમયતઃ સક્ષિપ્તોઃ ।

હોઠો ભારે, બહા, અને માંસના પિંડની પેઠે ઊંચા થઈ બધાં બંને અઢોઢાંઓમાં કીડા-ઓ થાય, તે માંસથી થાય છે.

મેદરોગનું લક્ષણ.

સર્પિર્મંડપતીકાશૌ મેદસા કળ્દુરૌ મૃદુ ।
સ્વચ્છસ્ફટિકસાક્ષાન્નમાસ્રવં શ્રવતો મૃન્મસા ॥

હોઠો ઘીના મંડ જેવા, ચળવાળા, કામળ, અને સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવા આવવાળા મેદથી થઈ બચે.

અભિધાત રોગનું લક્ષણ.

સતજામૌ વિદીયેતે પીચ્યેતે વામિષાતતઃ ।
મયિતૌ ચ સમાખ્યાતાવોઘૌ કળ્દસમન્વિતૌ ॥

મયિતૌ મૃદિતાવિવ । અત એ સતજામૌ રુ-
ચિગમાવિતિ સક્તય ।

અભિધાતથી હોઠો ઓળાઈ ગયા જેવા,

ઘોઢીના વણુના, પીડા તથા ચળવાળા, અને ચીરાચલા થઈ બચે.

હોઠના રોગોની ચિકિત્સા.

મલદન્તમૂલ્લદશનચ્છદેશુ રોગાઃ કફા-
સ્રધૃયિષ્ઠાઃ । તસ્માદેતેષ્વસકુદુષિરં વિસા-
વયેદુષ્ણમ્ ॥ ચતુર્વિધેન સ્નેહેન મમ્બચ્છિ-
ષ્ટયુતેન ચ । વાતજેષ્ઠ્યજ્ઞનં કુર્યાન્નાદી
સ્વેદં ચ બુદ્ધિમાન ॥

ચતુર્વિધેન તૈલપૃતવસામજાલેષેન ।

વેધં શિરાણાં વમનં વિરેકં તિક્તસ્ય પાનં
રસમોજનં ચ । શીતાઃ મ્દેહાઃ પરિવે-
ચનં ચ પિષોપસ્ટૃષ્ઠેષ્વરેષુ કૂર્યાત્ ॥ શિ-
રોવિરેચનં ધૂમઃ સ્વેદઃ કવલ એવ ચ ।
હૃતે રક્તે મયોક્ત્યમોઘકોપે કફાત્મકે ॥
મેદોજે શોષિતે મિથે સ્વેદિતે કવલે રિતાઃ ।
મિયક્ષુન્નિકાલોઘં સત્તૌર્દ્રં પ્રતિસારણમ્ ॥

દન્તમિહ્નામુસ્તાનાં યચ્ચૂર્ણં કલ્કાવલેહકૈઃ ।
જનૈર્ધર્ષણમક્રુત્સ્યા તદુક્તં પ્રતિસારણમ્ ॥

ઓષ્ઠરોગેષ્વશ્વેષુ દૃઢા દોષમુપાચરેત્ ।

તેષુ વ્રણત્વં યાતેષુ વ્રણવત્ સમુપાચરેત્ ॥

ગળું, ફંટમૂળે, દાંત અને હોઠોમાં અત્રા
રોગોમાં કફ અને રક્ત પ્રાધાન્ય હોય છે,
આટે તેમાં વારંવાર ગરમ રક્ત કઢાવવું.

વાતરોગમાં તેલ, ઘી, ચરબી, મન્ન, અને
ગીચનો અભ્યંજ તથા નાડી સ્વેદ
બુદ્ધિમાન વેદે કરાવવો.

પિત્તના રોગમાં નસો વીંધીને રક્ત કઢા-
વવું, વમન તથા વિરેચનો દેવાં. તિક્તક મૃત
પીંડું, માંસનો રસ ખાવો, તથા શીતળ લેપ
અને સ્નેહને કરવાં.

કક્ષા રાજમાં લોહી કઢાવીને ક્રિયા વિરચન, ધૂમપાન, સ્વેદન, અને ઠંડાપાન પ્રયોગ કરવા.

મેઢના રાજ ઉપર વિરચનાદિ શોધન હેતુ, ચત્રક્રિયા કરવી, શેક તથા ઠંડાપાન દેવા, અને ઘઉંલો, ત્રિફળા, અને લોહરને મધમા કાઢવીને પ્રતિસારણ હેતુ.

પ્રતિસારણનો વિધિ.

ચૂર્ણ, કઢક, કે અવલેહથી દાંત, છુલ, અને મુખને આંગળીવડે ઘસવાં, તે પ્રતિસારણ કહેવાય છે. લોકોનાં સર્વ રોગોમાં ટોપ નક્કી કરીને તે ટોપને મટાડનારૂં પ્રતિસારણ કરવું; પણ જો રોગો ને મધુરૂપ થઈ જાય, તો તેની ચિકિત્સા મધુ જેવી કરવી.

इति मूलरोगाधिकारः ॥

(હંતમૂળના રોગો વિશે.)

हंतमूल-रोगोनां नाभौ

શીતાકો ગદિતઃ પૂર્વે દન્તપુષ્પકક્ષસયા |
દન્તવેદ્યઃ સૌપિરઃ મહાસૌપિર એવ ચ ||
તતઃ પરિદરઃ મોક્ષતતસ્તૂપકુઞઃ સ્પૃતઃ |
વૈદર્મ્ય તતઃ મોક્ષઃ સ્વલિવર્ધન એવ ચ ||
અધિમાંસકનામા ચ દન્તનાશ્ચાગ્ર પશ્ચ ચ |
દન્તવિદ્વધિરપ્યગ્ર દન્તવેદ્યેષુ ષોઢશ્ચ ||

શીતાક, હંતપુષ્પક, હંતવેદ્ય, સૌપિર, મહાસૌપિર, પરિદર, ઉપકુઞ, વૈદર્મ્ય, અલિવર્ધન, અધિમાંસક, પાંચ પ્રકારની હંતનાશીઓ અને હંત વિદ્યધિ, એ સોળ રોગો હંતના મૂળમાં થનારા છે.

શીતાહનું લક્ષણ.

શોભિત દન્તવૈદ્યેષ્યો યસ્યાકસ્માત્પવર્ધતે |
દુર્ગન્ધીનિ સકુળ્યાનિ મહેદીનિ મૃદુનિ ચ ||

દંતમાંસાનિ શિવ્યન્તે પ્વન્તિ ચ પરસ્પરમ્ |
શીતાદો નામ સ વ્યાધિઃ કફશોષિત-
સમ્ભવઃ ||

દન્તવેદ્યેષ્ય દન્તવેદનમાસેષ્ય | બકસ્માત અભિગ્રાસ વિના | શિવ્યન્તે પતન્તિ પ્વન્તિ ચ પરસ્પર પ્રક્ષોબ્ધમાંસાનિ શોષિત પ્વન્તિ ||

અભિગ્રાત વગરનાં દાંતોનાં પેઢાંમાંથી અકસ્માત લોહી નીકળવા લાગે, તથા તે પેઢાઓ દુર્બળી અને કાળાં કન્યકાંનાં થઈ જાય, તે કુષ્ઠાં થઈ પડવા લાગે, તથા પાકવાની ગરમીથી લોહીને પકવવા લાગે, તે રોગ કફ તથા રક્તદોષથી થતો શીતાક કહેવાય છે.

हंतपुष्पकतुं लक्षण.

દન્તયોક્ષિષુ વાપ્યજ શ્વયશુર્જીવતે મદાન્ |
દન્તપુષ્પકો નામ સ વ્યાધિઃ કફરક્તજઃ ||
જે કે ગ્રણ દાંતોમાં મોટો સોળો થાય, તેને કફ અને રક્તદોષથી થતો હંતપુષ્પક રોગ કહે છે.

हंतवेष्टतुं लक्षण.

સ્રવન્તિ પૂર્વઃ રુધિરં ચલા દન્તા ભવન્તિ ચ |
દન્તવેદ્યઃ સ વિદ્યેયોઃ દુષ્ટશ્ચોષિતસમ્ભવઃ ||

અગ્ર દન્તમૂલાનીતિ કર્તૃપદચ્ચાહરણીયમ્ ||

પેઢામાંથી લોહી તથા પડ્ડો સ્રાવ થાય, તથા દાંત હાલી જાય, તે રોગને રક્તદોષથી થનારો હંતવેદ્ય કહે છે.

सौपिरतुं लक्षण.

શ્વયશુર્દન્તમૂલેષુ રજાવાન્ કફવાતજઃ |
લાલાસ્રાવી કળ્દૂરશ્ચ સ જ્ઞેયઃ સૌપિરો-ગદઃ ||
પેઢામાં પીડાકારક, લાળ પાડનાર, અને ચળવાળો સોળો કફ તથા વાંચુના ડોપથી થાય છે. તેને સૌપિર કહે છે.

મહાસૌષીરનું લક્ષણ.

દન્તાશ્ચલન્તિ વેદ્યમ્વસ્તાલુ વાપ્યવદીર્ઘ-
તે । દન્તમાંસાનિ જ્વન્ત્યે મુલ્સં ચ પરિ-
પીચ્યતે ॥ યસ્મિન્ સ સર્વજો વ્યાધિર્મ-
હાસૌષિરસંજ્ઞકઃ ॥

તાલુ વાપ્યવદીર્ઘતે । ચકારાદન્તવેદ્ય વાપ્ય-
વદીર્ઘતે સત્તરાત્રાન્મારકશાયમ્ । યત આહમોજ.—
'મહાસૌષિર इत्येव सतरात्राजिहन्त्यसून्' इति ॥

હાંતો હાલી બધ, તાળનું તથા પેદાં ફાટે,
પેદાં પાકે, યુખમાં અત્યત પીડા થાય, એ
મહાસૌષિર રોગ તથા દોષોથી થાય છે. આ
રોગ આત શાત્રીમાં મારી નાંખે છે, કેમકે
લોકો કહ્યું છે કે—“આ મહાસૌષિર નામનો
રોગ આત શાત્રીમાં આવ્યું હશે છે.”

પરિહરનું લક્ષણ.

દન્તમાંસાનિ રીર્ષ્યન્તે યસ્મિન્ સ્ત્રીવતિ
વાપ્યમૃક્ । વિત્તમૃક્કાજો વ્યાધિર્જેયઃ
પરિદરો હિ સઃ ॥

હાંતોનું વાસ વીખાઈ જવા લાગે, તથા
યુકમાં લોહી નીકળે, એ રોગ રક્ત તથા
કફના પ્રકોપથી થતો પરિહર નામનો
કહેવાય છે.

ઉપકુશનું લક્ષણ.

વૃદ્ધેષુ દરહઃ શકચ સામ્યાં દન્તાશ્ચલ-
ન્તિ જ । આઘટ્ઠિસઃ મ્લવાન્તિ શોણિતં
શ્વન્દકેદનમ્ ॥ આપ્ત્વાયતે મુતે રક્તે મુલ્સં
પૂતિ ચ જ્ઞાયતે । યસ્મિન્નુપમૂલ્સઃ સ સ્વાદ
વિષ્વરક્તસમુદ્ભવઃ ॥

આઘટ્ઠિસઃ વૃદ્ધઃ ॥

પેદામાં હાલ તથા પાક આવ, તેથી હાંતો

હાલી બધ, હાંતને હલવાતાં અક વેદન થાય
લોહીનો ક્ષાવ થાય, અને એ ક્ષાવ અવાધી
યુખ સુઝી બધને ફૂગવાળું થઈ બધ, એ રોગ
પિત્ત તથા રક્તથી થતો ઉપકુશ કહેવાય છે.

વૈદર્ભનું લક્ષણ.

વૃદ્ધેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે મહા-
ન્ । ચલન્તિ ચ રક્ત યસ્મિન્ સ વૈદર્ભો-
ઽમિઘાતજઃ ॥

સંરમ્ભઃ શોયઃ । ચલન્તિ એતિ ચકારાદેદના
દાહપાકાઃ ॥

પેદાં ક્ષાવાથી મોટો ચોભે થાય, હાંતો
હાલી બધ વેદના થાય, અને બળતરા થાય,
એ રોગ વૈદર્ભ નામનો કાષ્ઠાદિકના અભિઘા-
તથી થાય છે.

ખલિવર્દનનું લક્ષણ.

માલ્તેનાધિકો દન્તો જાયતે તીવ્રવેદનઃ ।
સ્થિવર્ધનસંજ્ઞોઽસૌ સજાતે રક્ત મ્લગ્નમ્પ્રતિ ॥
સજાતે દ્રવ્યે ॥

તીવ્ર વેદના વાળો એક હાંત વધારે બીજી
નીકળીને પછી વેદના બોલી થાય તે રોગને
વાયુથી થતો ખલિવર્દન કહે છે.

અધિમાંસકનું લક્ષણ.

હાન્યે પશિમે દન્તે મહાજોષો મહાકજઃ ।
છાલાલાવી કફકૃતો વિદ્યયઃ સૌઽધિમાં-
સકઃ ॥

હાન્યે હસ્યમે ॥ પશિમે દન્તે અન્યથે ॥

નીચલી પંક્તિના છેલ્લા હાંતમાં મોટી પીડા
તથા લાજ પાડનારા શારે લોભે કફથી થાય
છે, તેને અધિમાંસક કહે છે.

પાંચ હંતતાડીઓનાં લક્ષણ.

દન્તમૂલગતા નાકાઘ્વાઃ પચ જેવા ચમેતિહાઃ ।

યથા નાહીજણે વાતપિત્તકફસન્નિપાતશલ્યનિ-
મિત્તા પશ્ચ નાઘ્ય કથિતાસ્તપાત્રાપીત્યર્થઃ ॥

જેવી રીતે નાહીજણમાં વાત, પિત્ત, કફ,
સંનિપાત, અને શલ્ય, એમ પાંચ પ્રકારે
કહેલા છે, તેજ પાંચ પ્રકારે દંતમૂળની
નાહીઓના પશ્ચ છે, અને તેનાં લક્ષણો પશ્ચ
એ પ્રમાણેજ સમજી લેવાં.

દંત વિદ્રધિનું લક્ષણ.

દન્તમાંસમલૈઃ સાસૈર્વાશ્વતઃ શ્વયશુમહાન્ ।
સદાહરુક્ સ્વેદ્રિક્ષઃ પૂયાસં દન્તવિદ્રધિઃ ॥
દન્તમાંસમલૈઃ દન્તવેદ્યગતદૌષૈઃ સાસૈઃ સરક્તૈઃ
હેતુભિઃ ॥

પેદાંમાં રહેલાં વાત, પિત્ત, કફ અને
રક્તને ક્ષીણે બહાર બળતરાવાળે તથા
પીડાવાળે થોડો સોજો થાયછે, તે લેદાયાથી
પર તથા લોહીને આવ થાયછે, તે રોગને
દંતવિદ્રધિ કહેછે.

દંતમૂળ રોગોની ચિકિત્સા.

શીતાદે હૃતરક્તે તુ તોયે નાગરસર્ષપાન્ ।
નિઃકાઠ્ય ત્રિફલા ચાપિ કુર્યાદ્રણ્ણ ધાર-
ણમ્ ॥ કાસીસ લોઘ્રકૃણ્ણામનઃશિલાસ-
ખિયક્તેજોદ્વા । ઇષાં ચૂર્ણ મધુયુક્
શીતાદે પૂતિમાંસહરમ્ ॥

તેજોદ્વા તેજસ્વલ્લુકાદિતિ લોકે ॥

તૈલં ઘૃતં વા વાતપ્ત્રં શીતાદે સંપશ્યતે ।
દન્તપુષ્પટકે કાર્યં તરુણે રક્તમોક્ષણમ્ ॥
સ પશ્ચલ્લવણક્ષારઃ સસૌદ્રઃ પ્રતિસારણમ્ ।
શિરોવિરેકશ્ચ હિતો નર્યં સ્નિગ્ધં ચ ભોજનમ્ ।
વિસ્તાવિતે દન્તવેદ્યે ઘ્ર્ણં તુ પ્રતિસારયેત્ ।
લોઘ્રપતન્નપ્રયુક્તાસાચૂર્ણેર્મધુપ્રતૈઃ ॥

પ્રતિસારયેદન્તુસ્યા ધર્ષયેત્ પતન્નઃ શ્વોક ઇતિ
લોકે ॥

કબલે ક્ષીરિણો યોજ્યાઃ સસૌદ્રઘૃતશર્ક-
રાઃ । ચલદન્તસ્થિરકરં કાર્યં ચકુલચર્ષ-
ણમ્ ॥ મદ્રમુસ્તામયાભ્યોષવિદ્ધારિષ્ટપલ્લ-
વૈઃ । ગોમૂત્રપિટ્ટૈર્ગુદિકાં છાયાશુષ્કાં પ્રક-
ત્પયેત્ ॥ તાં નિધાય મુલે સુપ્યાશ્વલદ-
ન્તાતુરો નરઃ । નાતઃ પરતરં કિશ્ચિચલ-
દન્તસ્ય મેષજમ્ ॥

તુલાઘૃતં નીલસદાચરં તુ દ્રોણામ્ભસા
સંશ્રપયેચયાવત્ । તતશ્વતુર્ભાગરસે તુ તૈલં
પચેચ્છનૈરર્ષપલ્લમખેઃ ॥ કલ્કૈરનન્તાશ્વ-
દિરેરિમેદજઘ્નામ્રયઘ્નીમધુકોત્પલાનામ્ । ત-
તૈલમાન્યં ચ ઘૃતં મુલેન સ્થેર્યં દિગ્જાનાં
વિદ્ધૈષ્ઠાતિ સઘઃ ॥

નીલસદાચર. નીલપુષ્પકટસરૈયા । બનન્તા
દુગલભા । તદલભે યવાસો પ્રાશ્ન. । રિમેદો
દુર્ગન્ધલદિરઃ ॥

સૌષીરે હૃતરક્તે તુ લોઘ્રમુસ્તારસાબૈઃ ।
સસૌદ્રૈઃ શસ્યતે લેપો ગપ્ત્થે ક્ષીરિણો હિ-
તાઃ ॥ ક્રિયાં પરિદરે કુર્યાચ્છીતાદોક્તાં વિ-
ચક્ષણઃ । સંશ્લેધ્યોભયતઃ કાર્યં મુલં ચોપ-
કુચે તથા ॥ કાષ્ઠોદુસ્સ્વરિકાપત્રૈર્જનં વિસ્તા-
વયોદ્વિષક્ । લવણૈઃ સૌદ્રપુત્તૈશ્ચ સઘ્યોષૈઃ
પ્રતિસારયેત્ ॥ શ્લેષ્ણોઘ્ઘૃત્ય વૈદર્ભં દન્તમૂ-
લ્લાનિ શોષયેત્ । તતઃ ક્ષારં મધુજીત ક્રિયાઃ
સર્વાશ્ચ શીતલાઃ । હૃદ્યાધિકદન્તં તુ
તતોઽશ્વિમવચારયેત્ । કુમિદન્તકલ્લાન્
વિધિઃ કાર્યો વિજ્ઞાનતા ॥

દ્ય શ્લેષ્ણવર્ધનસ્ય ચિકિત્સા ॥

હિત્વાધિમાંસં સર્ષોદ્રૈરેતૈશ્ચૂર્ણરૂપાચરેત્ ।
વચતેજોવતીપાઠાસ્વર્જિકાયાવશૂકજૈઃ ॥
તેજોવતી તેજોવત્કલઃ સ્વર્ણજીવન્તી ચ ॥

સૌદ્રદ્વિતીયાઃ પિપ્પલ્યઃ કચલે ચાત્ર કી-
ર્તિતાઃ । પટોલનિમ્બત્રિફલાકષાયશ્ચાત્ર
ધાવને ॥ નાદીત્રણહરં કર્મ દન્તનાદીષુ
કારયેત્ । યદન્તમધ્યે જાયેત નાદીદન્તં
તદ્મુદરેત્ ॥ ક્ષિપ્ત્વા માંસાનિ શ્લેષ્ણેણ યદિ
નોપરિજો ભવેત્ । ઉદ્ઘૃત્ય ચ દહેશ્ચાપિ
સારેણ જ્વલનેન વા ॥ મિનચ્યુપેક્ષિતે દન્તે
હનુકાસ્થિગતિર્ધુવમ્ । સમૂલં દન્તનં તસ્મા-
દુદરેન્દ્રમ્પ્રમાસ્થિ ચ ॥ ઉદ્ઘૃતે ત્વચે દન્તે
શ્લોષિતં મસવેદતિ । રક્તાતિયોગાત્પૂર્વોક્તા
ઘોરા રોગા ભવન્તિ હિ ॥ કાષાઃ સજાયતે
જન્તુરર્દિતં તસ્ય જાયતે । ચલમપ્યુત્તરં
દન્તમતો નૈવોદરેન્દ્રિષક્ ॥ ધાવનં જાતિ-
મદનસ્વાદુકણ્ટકસ્તાદિરૈઃ ॥

કષાયૈરિતિ શેષ ॥

કષાયૈર્જાતિમદનકણ્ટકિસ્વાદુકણ્ટકૈઃ ।
મઙ્ગિષ્ઠાલોઘ્રસલદિરયષ્ટ્યાઘૈશ્ચાપિ યત્ કૃતમ્ ॥
તૈર્લં યત્ સાષિતં તત્તુ હન્યાદન્તગતા ગતિમ્ ॥
જાત્યાદિચતુષ્ટયસ્ય કષાયેણ મઙ્ગિષ્ઠાદિચતુષ્ટયસ્ય
ચ કષાયેણ તૈલમિદં પચેત્ । જાતી ચમેલી इति
લોકે । તસ્યાઃ પત્રં પ્રાશ્નમ્ । મદનો ધતૂરસ્તસ્યા-
પિપ્પત્ર પ્રાશ્નમ્ । કણ્ટકી વલીકટૈયા તસ્યા મૂલં
પ્રાશ્નમ્ । સ્વાદુકણ્ટકો ગોક્ષુરસ્તસ્ય પચ્ચાન્ન પ્રાશ્નમ્ ।
इति જાત્યાદિતૈલમ્ ॥

વિદ્રઘ્યુક્તં વિધિં યુક્તં વિદધ્યાદન્તવિદ્રઘૌ
શક્ષકર્મ નરસ્ત્રજ કુશલો નૈવ કારયેત્ ॥

શીતાદમાં લોહી કઢાવીને પછી પાણીમાં
સૂંઠ, સરસવ, હરડે, બેડાં અને આમળાને
કવાથ કરી તેના ડોઝળા કરવા.

હીરાકચી, લોહર, પીપર, મનશીલ,
થડલો, અને તેજબળનું ચૂર્ણ મધમાં કાલ-
વીને ઉપયોગમાં લેવાથી શીતાદનું ચઢેલું
માંસ હરાઈ જાયછે.

વાતહર તેલો તથા લીલી શીતાદ મટી
જાયછે.

ઇત્પુત્પુટક કાચતો દુરતજ લોહી કઢાવી
પચલવણ તથા જવખાર મધમાં કાલવીને
તેનું પ્રતિસારણ કરવું. માથાને ખાલી કરવાર
નરસ તથા ત્રિગ્ધ લોજન પણ દ્વિતકારી છે.

ઇતલેષ્ટમાં લોહી કઢાવીને મણુ ઉપર
આંજળી વડે લોહર, પતંગ, જેડીમધ, અને
લાખનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને લેવડું.

વડ વિગેરે પાંચ ક્ષીરીવૃક્ષોને કવાથ મધ,
ધી તથા સાકર નાંખીને તેના ડોઝળા કર-
વાથી, તથા ગોલસરી ચાવવાથી હાલી ગયેલા
દંતો દૃઢ થઈ જાય છે.

મુસ્તાદિ વટિકા.

ભદ્રમોથ, સૂંઠ, હરડે, મરી, પીપર, વાવ-
ડિંગ અને લીમડાના પાનને ગોખૂતમાં વાટી-
ને ગોળી કરી છાંયડે સૂકવીને મુખમાં સખીને
સૂઈ જવાથી હાલી ગયેલા દાંતો મજબૂત
થઈ જાયછે. હાલી ગયેલા દાંતો માટે આના
જેવી કવા નથી.

સહચરા તૈલ.

૪૦૦ તોલા કાળા કાંટાચરિયાનો ૧૦૨૪
તોલા પાણીમાં કવાથ કરી ચોથો ભાગ રહે
ઝેટલે તેમાં મમાસો, ખેર, દુર્લ્લખી ખેર,
બાથુ તથા આંખાનાં પાન, જેડીમધ, અને
કમળના બે બે તોલા કઢકો નાંખીને તેમાં

કૃમિદંતકનું લક્ષણ.

કૃણાચ્છિદ્રમ્લસાવી સસંરમ્મો મહાર-
જઃ । અનિમિત્તરુજો વાતાદ્ સ ક્ષેપો કૃમિ-
દન્તકઃ ॥

સંસ્મ્યઃ દન્તમૂલદોષયુક્તઃ ।-તત્રૈવ સ્ત્રવો બો
દ્રવ્યઃ । અનિમિત્તરુજઃ અવગદ્ધનાદિનિમિત્ત વિનેષ
મહારુજાવાન્ ॥

કાળાં છિદ્રાં તથા ચંચલતા વાગેા, પેદાંમાં
સોળે તથા આવવાગેા, વેદના તથા વગર
હવાવે થકુ બહુ વેદનાવાગેા કૃમિદંતક
નામનો રોગ વાત પ્રકૌપથી થાય છે.

ભગ્નકનું લક્ષણ.

વક્ત્રં વક્ત્રં મેષેઘ્નઃ દન્તમઘ્નઃ જાયતે ।
કપત્રતવક્ત્રો વ્યાઘ્રિઃ સ મઘ્નનકર્સકઃ ॥
સુખવાંકું મધં ભયં દાંતો ભાંગી પડે છે તે
રોગ ભગ્નક નામનો કદ તથા આયુના
કૌપથી થાય છે.

દંતહર્ષનું લક્ષણ.

શીતરુક્ષમવાતામ્લસ્પર્શનામસદા દિજાઃ ।
યત્ર સ્યુર્વાતપિત્તાભ્યાં દન્તહર્ષઃ સ કીર્તિતઃ ॥
દાંતો ઘીતળ, રૂક્ષ, પ્રબળ પવન, અને
ખટાઈના સ્પર્શનું સહન ન કરી શકે તે રોગ
દંતહર્ષ (અભાઈ બહુ) કહેવાય છે, અને
તે વાયુ તથા પિત્તના કૌપથી થાય છે.

દંતશર્કરાનું લક્ષણ.

મલો દન્તજાતો વસ્તુ કપાશ્ચાનિજાતોપિત્તઃ ॥
શર્કરેષુ સ્વરૂપશ્ચ સા ક્ષેપઃ દન્તશર્કરા ॥

શર્કરા સિકતાઃ ॥

દાંતમાંનો મેલ તથા આમુદી સ્ફાંચેલો
કદ થતો બેવે ખરસદ મધં બધ, તે રોગ
દંતશર્કરા કહેવાય છે.

કપાલિકાનું લક્ષણ.

કપાલેષ્વિવ દીર્ઘસુ દન્તેષુ સમલેષુ વ ।
કપાલિકેતિ વિશેષઃ દન્તત્રિષ્ટકદન્તશર્કરા ॥

કપાલિકાં મૃગ્મયવટાદિલવ્ધાનિ તેષ્વિવ સમ-
લેષુ દન્તેષુ મઘ્નસંસ્થિતદન્તામયેષુ દીર્ઘસુ સામુ-
દ્યા દન્તશર્કરા સા કપાલિકેતિ વિશેષઃ । સ ક-
પાલિકા દન્તચ્છિદ્ર દન્તાવાસિની ॥

મેલ સંસ્થિત હાંતના શાગેા દંકિરાની પડે
આગથા શાગે, તથા દંતશર્કરા થકુ થાય, તે
તે રોગ હાંતોનો નાશ કરી નાંખનારી કપા-
લિકા કહેવાય છે.

સ્થાવદંતકનું લક્ષણ.

યોસુર્યપિત્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્સ્વકે-
ષતઃ ॥ ક્ષાયત્વાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ-
સ્થાવદન્તકઃ ॥ દગ્ધઃ દગ્ધ ઇવ ॥

રક્ત તથા પિત્તથી ભળી ગયા બેવેા ય-
થેલો દાંત સંપૂર્ણ કાળો તથા નીલ વર્ણનો
થઈ બધ, તે સ્થાવદંતક કહેવાય છે.

કરાલનું લક્ષણ.

ઘનૈઃઘનૈઃ પ્રકુર્યો યત્ર દન્તાશ્રિતોઽનિલાઃ ।
કરાલાન્ ચિકિટ્સન્ કન્તાન્ સઃ કરાલો ન
સિધ્યતિ ॥ કરાલાન્ મયાનન્તાન્ ॥

વાયુ ખીર ખીર હાંતોને ભગ્નક અને
વિકટ કરી નાંખે છે, તે રોગ કરાલ કહેવાય
છે. તે અચાક્ય છે.

દંતરોગોની ચિકિત્સા.

લાક્ષણ્ય તેલ.

તૈલં કાસારસંતીરં વૃષકં પ્રસ્થપિતં પન્થેત્ ॥
દ્રવ્યૈઃ પલપિતૈરૈતૈઃ કાશૈશ્ચપિ ચતુર્થાંગૈઃ ॥
લોપકદાપ્તસ્થાનિષ્ઠાપયતેષ્વસ્થપકૈઃ ।

ચન્દનોત્પલ્યષ્ઠયાદૈસ્તૈર્લં વદને ઘૃતમ્ ॥
 દાહનં દન્તચાલં ચ દન્તમોક્ષં કપાલિકામ્ ।
 શીતાદં પૂતિવક્ત્રં ચ વિરિચિં વિરસાસ્યતામ્ ॥
 હન્યાદાશુ ગદાનિતાન્કુર્યાન્તાનપિ સ્થિરાન્ ॥
 લાક્ષાદિકમિદં તૈલં દન્તરોગેષુ પૂજિતમ્ ॥

લાક્ષાય તૈલમ્ ॥

જ્યેદ્વિસ્રાવણેઃ સ્વિશ્વમચલં કૃમિદન્તકમ્ ।
 તથાવપીદૈર્વાતપ્ત્રૈઃ સ્નેહગણ્ડૂપધારણૈઃ ॥ મ-
 દ્રદાન્યોદિવર્ષામૂલપૈઃ સ્નિગ્ધૈશ્ચ યોજનૈઃ ।
 કૃમિદન્તાપહં કોર્ણં હિન્નદન્તાન્તરે સ્થિતમ્ ॥
 વૃહતીભૂમિકદમ્બં પચ્ચાક્કુલકણ્ઠકારિકાકા-
 થઃ । ગણ્ડૂપસૈલયુતઃ કૃમિદન્તકવેદનાશ-
 યનઃ ॥ નીલીવાયસજહ્વાકડુતુમ્બીમૂલમે-
 કેકમ્ । સચ્ચર્ણ્યં દશનવિષ્ટૃતં દશનકૃમિ-
 નાશનં પ્રાહુઃ ॥ સ્નેહાનાં કેવલાઃ કોર્ણાઃ
 સર્પિષસૈઘ્વૈતસ્ય ચ । નિર્યૂદાશ્ચાનિલગ્નાનાં
 દન્તહર્ષમર્દનાઃ ॥

ત્રૈઘૃતસ્ય સર્પિષઃ । ત્રિઘૃતાપકસ્ય સર્પિષઃ ક-
 વલ ઇત્યર્થ ॥

સ્નેહિકોઽગ્ર હિતો ધૂમે નસ્યં સ્નેહિકમેવ ચ ।
 પેયારસયવામ્બથ્ સ્તીરસન્તાનિકાઘૃતમ્ ॥
 શિરોવસ્તિર્હિતશ્ચાપિ ક્રમો યથાનિલાપહઃ ॥
 અગ્ર દન્તહર્ષે ॥

અહિદન્દન્તમૂલાનિ ચર્કરામુદરેન્નિષ્કૃ ।
 લાક્ષાચૂર્ણૈર્મિથુયૈસ્તૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥
 દન્તહર્ષક્રિયા ચાગ્ર કુર્યાન્નિરવશેષતઃ । ક-
 પાલિકા કુચ્છત્તમા તત્રાપ્યેષા ક્રિયા મતા ॥

૯૫૧ ક્રિયા દન્તહર્ષક્રિયા ॥

પ્રકાન્યમ્બાનિ શીતામ્બુસ્નાનં દન્તવા-

ચનમ્ । તથાતિકઠિનં મધ્યં દન્તરોગી ન
 મણયેત્ ॥

ચોસઠ તોલા લાખનો રસ; ચોસઠ
 તોલા લોહર, અને દૂધ, કાયફળ, મણક,
 કમળકેસર, પદ્મકાષ, ચંદન, રક્તકમળ, તથા
 જેડીમધના ચોમણા કવાથમાં જોજી ચોપ-
 ધોનાં ચાર ચાર તોલા કદંકો નાખીને તેમાં
 ચોસઠ તોલા તેલ પકાવીને તે ચોલામાં રાખ-
 વાથી ઢાલન, દાંતોનું ઢાલવું તથા પડવું,
 કપાલિકા, શીતાદ, પૂતિ વક્ત્ર, અરૂચિ, તથા
 મુખની વિરસતા તુરત હથાઈ જાય છે, તથા
 દાંતો મજબુત થાય છે. આ લાક્ષાદિ તેલ
 ફેંતરાળો ઊપર બહુ સાફ ગળાય છે

સ્થિર થઈ ગયેલા કૃમિદત્તક રોગને
 રવેહન કેઈ, લોહી કદાવીને, વાતહર અવપીડો,
 સ્નેહના કોગળાઓ, ભદ્રકાઈ આદિગણના
 તથા સાટોડીના લેપો, અને સિન્ધુ લોખના
 આપીને મટાડેલા.

હિ ગને જરાક ગરમ કરીને ફેંતમૂળમાં
 રાખવાથી કૃમિદત્તક મટી જાય છે.

જીલી લોર્ડાંજણી, લોચકદંબ, ધાળો જો-
 રડો, અને જેડી લોર્ડાંજણીના કવાથમાં તેલ
 નાખી તેનો કોગળો રાખવાથી કૃમિદત્તકની
 વેદના થાંત થઈ જાય છે.

ગળીનું, રાતી અંધેડીનું, કે કડવી તુખડી-
 ના મૂળનું ચૂર્ણ દાંતોમાં રાખવાથી કૃમિદત્ત-
 કનો નાશ થાય છે, જોમ કહેવામાં આવે છે

સ્નેહવાચ તેવા સ્નેહના ગરમ કોગળા,
 નસોતરથી પકાવેલા ઘીના કોગળા, અને
 વાતહર પદાર્થોના કવાથો ફેંતકર્ષને મટાડે છે.

સ્નેહના ધૂમાડા તથા નસ્યો, પેચા, રસ-
 વાળી યવાગુલ્મો, દુધની તર, લી, શિરોવસ્તિ,

અને વાતહર ક્રિયાઓ. હતહર્ષ ઉપર હિત-
કારી થાય છે.

હંતશર્કરા માટે વેધે હતમૂલોનું છેદન નહિ
કરતા માત્ર શર્કરાને શાંતથી કાપીને મધથી
કાલવેલી લાખનું ચૂર્ણ તેમાં ઘસડું.

હ તહર્ષની ક્રિયાઓ. હંતશર્કરા ઉપર પશુ
કરવી.

અત્યત કષ્ટશાઘ્ય હોવા છતાં પશુ કપાલિ-
કામાં હ તહર્ષની ચિકિત્સા પશુ કરવી.

હાતના રોગીએ ખટાર્થ ખાવી નહી, શીતળ
પાણી પીવું નહી, રૂક્ષ અન્ન જમવું નહિ,
હાતશુ કરવું નહિ, અને બહુ કઠણ પદાર્થ
ખાવા નહિ.

જીભના રોગો વિષે.

જીભના રોગોનાં નિદાન તથા નામે.

વાતજઃ પિત્તજશ્ચાપિ કફજોલાસસંજકઃ।
ઉપજિહ્વિકા ચ ગદા જિહ્વાયાં પશ્ચ કીર્તિતાઃ॥

વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલા, તથા અ-
લાસ, અને ઉપજિહ્વિકા, એ પાંચ જીભના
રોગો છે.

વાતરોગનું લક્ષણ.

જિહ્વાનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસૂતા મવેચ શા-
કચ્છદનમકાશા ॥

સ્ફુટિતા મનાગ્નિદીર્ઘા । પ્રસૂતા રસાનામનમિ-
જ્ઞતયા યુસેવ । શાકચ્છદનપ્રકાશા શાકો મન્-
શ્રુમિજદ્રુમસ્તદ્વત્ કન્ટકાચિતા ॥

જીભ જરાક કાટી બાય, ખાટા વિગેરે રસા-
શ્વાદ જોળાયે નહિ, અને નિર્બળ દેશમાં
થતા શાક નામના વૃક્ષના પાન જેવી કાંટાથી
ભરેલી હોય, તે વાગુથી થયેલા જીભનો
રોગ છે.

પિત્ત રોગનું લક્ષણ.

પિત્તાત્ સદાઠ્ઠિપચીયતે ચ દીર્ઘેઃ સર-
ક્તૌરપિ કન્ટકૈચ ॥

બય લોકે જલી હિતિ ક્લ્યાત. ॥

બળતરાવાળા, લાંબા અને ચતા કાંટાઓ
જીભમાં પિત્તથી થાય છે.

કફરોગનું લક્ષણ.

કફેન ગુર્વીં વહુલાચિતા ચ માંસોચ્છ્રવૈઃ
શ્વાત્મલ્લિકાન્ટકાચૈઃ ॥

વહુલા સ્થૂળ । માંસોચ્છ્રવૈઃ માસજકન્ટકૈઃ ॥

જીભ ભારે, બડી, અને રોમળાના કાંટા
જેવા માંસના કાંટાવાળી થાયછે, તે કફથી
થાય છે,

અલાસનું લક્ષણ.

જિહ્વાતલે યઃ વ્યયથુઃ પ્રગાઢઃ સોડલા-
સસંજઃ કફરક્તમૂર્તિઃ । જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભ-
યતિ મદુદ્ધો મૂલે ચ જિહ્વા મુશ્મમેતિ પાકમ્ ॥

પ્રગાઢઃ પ્રકર્ષેળ ગાઢો વારુણઃ । કફરક્તમૂ-
ર્તિ કફરક્તમૂર્તિ મૂર્તિર્વસ્ય સઃ । કફરક્તજ
હ્યર્થઃ જિહ્વાસ્તમ્ભેન વાયુરવ્યથ્ર બોદ્ધવ્યઃ । મૂર્તા-
પાકેન પિત્ત ચ । અતલ્લિદોષજોડ્યમ્ અસાચ્યત્વ
ચાસ્ય ॥

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી જીભના તળામાં
અતિદારૂણ સોજો થાય છે એ અલાસ કહેવાય
છે. તે વધી જીભને અટકાવીને જીભનું મૂળ
પકવેછે. જીભ અટકે છે તે વાગુથી થાયછે
અને તેનું મૂળ પાકેછે તે પિત્તથી થાયછે એ
રીતે ત્રણે દોષો તથા રક્તથી આ રોગ થાય
છે, માટે તે અસાધ્ય ગણાય છે.

ઉપજિવિહકાનું લક્ષણ.

જિહ્વાપ્રરૂપઃ સ્વયશુર્હિ જિહ્વામુક્તમ્ય જાતઃ
કપરક્તયોનિઃ । મસેકકણ્ડપરિદાહ્યુક્તઃ
મકથ્યતેડસાવુપજિહ્વકેતિ ॥

જિહ્વાપ્રરૂપ જિહ્વાપ્રાકૃતિ ॥

કદ તથા રક્તના પ્રકોપથી જીભને જીવી
કરીને સોજે થાય છે તે જીભની અણી જેવા
આકારનો અને લાળ ગરવાથી તથા અળથી
યુક્ત દાઢવાળો હોય છે તેને અપજિવિહકા
કહેવામા આવે છે.

જીભના રોગોની ચિકિત્સા.

જિહ્વાગતવિકારાણાં ચસ્તં જ્ઞોગિતમોક્ષ-
ણમ્ । મુઢુચીપિપ્પલીનિમ્બકવલઃ કડુભિઃ
મુલઃ ॥ ઓષ્ઠપ્રકોપેડનિલજે યદુક્તં માક્
ચિકિત્સિતમ્ ॥ કણ્ઠકેષ્વનિલોત્પેષુ તત્કા-
ચં ભિષજા સ્વલ ॥ પિત્તજે પરિવૃષ્ટે તુ
નિઃસૃતે દુષ્ટશોણિતે । પ્રતિસારણગણ્ડૂષન-
સ્ય ચ મધુરં હિતમ્ ॥ કણ્ઠકેષુ કફોત્પેષુ
લિખિતેષ્વસૃજઃ ક્ષયે । પિપ્પલ્યાદિર્ધિયુયુતઃ
કાર્યસ્તુ પ્રતિસારણે ॥ ઉપજિહ્વા તુ સંલિ-
ખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ । શિરોચિરેકગ-
ણ્ડૂષધૂમૈશ્વૈનામુપાચરેત્ ॥ વ્યોષક્ષારાભયા-
વદ્ધિચૂળેતત્ મજ્જર્ષણમ્ । ઉપજિહ્વામશ્વા-
ન્સર્ધમભિસ્તૈલં ચ પાચયેત્ ॥

જીભના રોગ માટે લોહી કઢાવવું, તથા
તાળા પદાર્થો સહિત પીપર, ગળે, અને લી-
મડાને કોગળો રાખવા, તે હિતકારી છે.

વાયુથી થયેલા હોઠના રોગો ઉપરની કહે-
લી ચિકિત્સાએ વાયુથી થયેલા જીભના
રોગના કારાઓ ઉપર વેધ કરવી.

પિત્તના રોગ ઉપર જીભને ઘસીને ખગ

ડેણુ લોહી કાઢવા પછી મધુર પ્રતિ સારણુ,
મધુર કવલો, અને મધુર નસ્યો હિતકારી
થાય છે

કદથી થયેલા જીભના કારાઓને કાઢી-
નાંખીને પછી પિપ્પલ્યાદિ ગણુનું મધ મેળ-
વીને પ્રતિસારણુ કરવું

ઉપજિવિહકાને ખોતરીને ક્ષારતુ પ્રતિસા-
રણુ, શિરોચિરેચન, કવલ, તથા ધૂમાકા કેવા.

સુંઠ, મરી, પીપર, જવપ્રાર, હરડે, અને
ચિત્રડનું ચૂર્ણ ઘસવાથી, અથવા એ ચૂર્ણના
કદથી પકાવેલા તેલના કોગળાથી ઉપજિ-
હ્વિકા થાત થઈ જાય છે

(તાળવાના રોગો વિષે)

તાળવાના રોગોનાં નામો

ગલશુળ્લીતુણ્ઠકેર્ષ્યપ્રૂષઃ કચ્છપ એવ ચ ।
તાલ્વર્કુદશ્ચ કથિતો માસસન્ઘાત એવ ચ ।
તાલુપ્પુટનામા ચ તાલુશોષસ્તયૈવ ચ ।
તાલુપાકશ્ચ કથિતસ્તાલુરોગા અમી નવ ॥

ગલશુ ડી, તુ ડકેરી, અબૂષ, કચ્છપ, તા-
લ્વર્કુદ, માંસ સંઘાત, તાલુપુટ, તાલુશોષ,
અને તાલુપાક, એમ તાળવાના નવ રોગો છે.

ગલશુળ્લીનું લક્ષણ.

શ્લેષ્માસ્ટમ્બ્યા તાલમૂલાત મવૃદ્ધો દીર્ઘઃ
શોથો ધ્માતવસ્તિમકાન્નઃ । તૂળાકાસશ્વા-
સકુચં વદન્તિ વ્યર્થિઃ વૈધઃઃ કણ્ઠશુળ્લીતિ
નાજ્ઞા ॥

ખાતવસ્તિપ્રકાશ વાતપૂરિતવર્મપુટતુલ્ય ॥

કદ તથા રક્તના પ્રકોપથી તાળવાના મૂ-
ળમા વધેલો, લાળો, વાયુથી ભરેલો આમડાના

દશ જેવો સોભે થઈને તરશ, ઉધરશ, અને
શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વૈદ્યો ગણ્યુંડી
કહે છે.

તુડકેરીનું લક્ષણ.

શોથં સ્થૂલસ્તોદદાહમપાકી શ્લેષ્માસ-
ગ્ન્યા કીર્તિતા તુણ્ડિકેરી ।

તુણ્ડિકેરી વનકાર્પાસીફલ તત્તુલ્યા ।

કદ તથા રક્તના પ્રકોપથી તાળવામાં
લોંકાયા જેવી પીડા વાળો બાહે અને હાલ
તથા પાક વાળો સોભે થાય છે તેને તુડકેરી
કહે છે

અભૂપનું લક્ષણ

શોથઃ સ્તબ્ધો લોહિતઃ શોણિતોત્યોક્તે-
યોઽભૂષઃ સજ્જરસ્તીવ્રહ્વચ્ચ ।

રક્તના કોપથી તાળવામાં અક્રંડ, રાતો,
બવરવાળો, અને તીવ્ર વેદના વાળો સોભે
થાય છે, તે અભૂષ કહેવાય છે.

કન્ઠપનું લક્ષણ.

કૂર્મોત્સન્નોઽવેદનઃ શીઘ્રગન્ધા રોગો જ્વેયઃ
કચ્છપઃ શ્લેષ્મણઃ સ્યાત્ ।

કૂર્મોત્સન્ન મધ્યે પ્રોચ પ્રાન્તે નત્ત ॥

કદના પ્રકોપથી તાળવામાં કાચબાની પેઠે
મધ્યેથી બાંધો અને છેડેથી નીચો અને થોડી
વેદના વાળો સોભે થાય છે તે કન્ઠપ
કહેવાય છે.

તાલ્વવર્ણનું લક્ષણ

પશ્ચાત્કારં તાલુમધ્યે તુ શોષં વિચાદ્રક્ત-
દર્બુદં પિત્તલિહ્ન્યમ્ ।

પશ્ચાત્કાર પશ્ચાત્કારિવાત્ કેતૈરિવ પાર્શ્વતો
દીર્ઘેર્મીસાકુરૈર્વેદિતમ્ ॥

રક્ત પ્રકોપથી તાળવાની મધ્યમાં કમળ
કેશરા જેવા લાંબા માંસના અંકુરોથી પડ-
ખાંમાં વીંટાયેલો તથા સર્વ પિત્તનાં લક્ષણો
વાળો સોભે થાય છે, તે તાલ્વવર્ણ કહેવાય છે.

માંસસંઘાતનું લક્ષણ.

કુઠ્ઠં માંસં શ્લેષ્મણા નીરુઠં ચ તાલ્વન્તરથં
માંસસંઘાતમાહુઃ ।

કદ પ્રકોપથી તાળવામાં પીડા વગરનું
બગડેલું માંસ એકત્ર થાય છે તેને માંસ-
સંઘાત કહે છે.

તાલુ પુષ્પુટનું લક્ષણ.

નીરુઠ્ઠ સ્થાયી કોલમાત્રઃ કફાત્મા
મેદોયુક્તઃ પુષ્પુટસ્તાલુદેવે ।

તાળવામાં કદના પ્રકોપથી પીડા વગરનો,
સ્થિર, મેદવાળો અને મોર જેવો અથિ ઉ-
ત્પન્ન થાય છે તેને તાલુ પુષ્પુટ કહે છે.

તાલુશોષનું લક્ષણ.

શોષોઽત્યર્થે દીર્યતે શાપિ તાલુ શ્વાસો
વાતાપાલુશ્ચોષ્યમુક્તઃ ।

વાયુના કોપથી તાળવામાં અત્યંત શોષ
પડે, અથવા તાળવું ફાટ્યા કરે અને શ્વાસ
થાય, તે શોષ તાલુશોષ કહેવાય છે.

તાલુપાકનું લક્ષણ.

પિત્તં કુર્પાત્પાકમસર્થધોરં તાલુન્યેવં તા-
લુપાર્કં વદન્તિ ॥

પિત્ત પ્રકોપથી તાળવું બહુ બચકર રીતે
પાકે છે તેને તાલુપાક કહે છે.

તાલુરોમની ચિહ્નિત્સા.

કુક્ષેષ્મણશ્વાસિન્ધુકળાપાઠાહુવૈઃ સહ ।
સર્વોદ્ગર્મિષ્ણા કાર્યં ગલગુણ્ડીયવર્ણનમ્ ॥
પૂવઃ કેવટી મોથા મુદતજો ઇતિ લોકે ।

અજ્ઞાતુલિસન્દર્શનાકૃત્ય ગલગુણિકામ્ ।
છેદયેન્મળહાગ્રેણ જિહોપરિ તુ સંસ્થિતામ્ ॥

મળહાગ્રેણ શસ્ત્રવિશેષેણ ।

અત્યાદાનાત્ સ્વેદન્તઃ તતઃ સ મ્રિયતે
નરઃ । હીનચ્છેદાગ્રવેચ્છોયો લાલાસાવો
અમસ્તયા ॥ તસ્માદ્વેદઃ પ્રયત્નેન દૃષ્ટકર્મા
વિચારદઃ । ગલગુણી તુ સંછિય કુર્યા-
ત્યાત્તમિમં ક્રમમ્ ॥ પિપ્પલ્યતિવિષાકુટ્વ-
ચામરિચનાગરૈઃ । ક્ષોદ્રયુક્તૈઃ સલ્લવગૈસ્ત-
તસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥ વચાપ્રતિવિષાપાટારા-
સ્ત્રાકટુકરોહિણી । નિઃકાથ્ય પિચુમર્દ ચ
કવલં તત્ર કારયેત્ ॥ તુણ્દિકેર્યમ્રૂષે કૂર્મે
સંયતે તાલુપુષ્ટે । એવ એવ વિધિઃ કાર્યો
વિશેષઃ શસ્ત્રકર્મણિ ॥ તાલુપાકે તુ કર્તવ્યં
વિધાનં પિત્તનાશનમ્ । સ્નેહસ્વેદૌ તાલુગ્રાપે
વિધિશ્ચાનિલનાશનઃ ॥

કઠં, મરી, વજ, સિંધવ, પીપર, કાળીપાક,
અને કેવલીગ્રાથનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને ઘ-
સવાથી ગલગુણી મરી ભય છે.

ગલગુણી જીભ ઉપર હોય તો અંચુઠો
તથા આંગળીના ચીપીઆથી ખેંચીને મંઠ-
લાઇ નામના તરવાર જેવા શસ્ત્રથી કાપી નાં-
ખવી. તે બહુ કપાઈ ભય તો વધારે લોહી
જવાથી મરણ થાય છે, અને ચોડી કપાય
તો સોજે, લાળનો સાવ, અને બમ થાય છે;
ખાંટે જેવાં છેદના જેણે બહુ કરેલાં હોય
જેવા પ્રવીણ વૈદે બહુ સંભાળથી તે કાપવી.
કાંચા પછી પીપર, અતિભિષ, કઠં, મરી,
વજ, અને સૂંકના ચૂર્ણમાં મધ તથા સિંધવ
નાખીને પ્રતિસારણ કરવું, તેમજ વજ, અ-
ભિષ, કાળીપાક, રાત્રા, કટુ, અને લીમ-
શના કવાથનો કવલ પણ કરાવવો,

તુંડકેરી, અક્ષય, કન્છપ, માંસસઘાત, અને
તાલુપુષ્ટ ઉપર પણ એજ પ્રકાર કરવો,
પણ તેની ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં (સુશ્રુ-
તમાં કહ્યા પ્રમાણે) ફેરફાર કરવો.

તાલુપાક ઉપર પિત્ત નાશક ચિકિત્સાઓ-
કરવી.

તાલુગ્રાપ ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન, અને વા-
તહર ખીજ ક્રિયાઓ પણ કરવી.

(ગળાના રોગો વિષે.)

ગળાના રોગોનાં નામે

રોહિણી પશ્ચાત્ત મોક્તા કળ્લશાલુક એવ
ચ । અધિજિહ્વય વલયો ઘલાસથૈકવૃન્દ-
કઃ ॥ તતો વૃન્દઃ શતપ્રી ચ ગિલાયુઃ ક-
ળ્લવિદ્રધિઃ । ગલૌઘં ચ સ્વરગ્નશ્ચ માંસતા
નસ્તથૈવ ચ ॥ વિદારી કળ્લદેશે તુ રોગા
અઘ્રાદશ સ્મૃતાઃ ।

પાચ પ્રકારની રોહિણી, કળ્લશાલુક, અધિ-
જિહ્વ, વલય, બલાસ, એકવૃંદક, વૃંદ, શ-
તપ્રી, ગિલાયુ, કળ્લવિદ્રધિ, ગલૌઘ, સ્વરગ્ન
માંસતાન, અને વિદારી, એ રીતે ગળાના
રોગો અઘાર છે.

રોહિણીઓનાં નિદાનો.

ગલેડનિલઃ પિત્તકફૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ પ્રદ-
વ્ય માંસ ચ તથૈવ શોષિતમ્ । ગલોપસં-
રોધકરૈસ્તથાકુરૈર્નિહત્યમૃત્ વ્યાધિરિયં ચ
રોહિણી ॥

અનિલ મૂર્ચ્છિત પ્રવૃદ્ધઃ । કફપિત્તૌ ચ મૂ-
ર્ચ્છિતૌ પિત્ત વા મૂર્ચ્છિત કફો વા મૂર્ચ્છિત ।
નતુ ત્રયોઽપિ મૂર્ચ્છિતા । પૃથક્ પૃથક્ દોષ-
જાયા અપિ વશ્યમાણત્વાત્ ॥

ગળામાં વધેલો વાયુ અથવા પિત્ત કે કફ-
અથવા એ ત્રણે દોષો, કે રક્ત, (એ પાંચ-
માં) માંસ તથા રક્તને દૂષિત કરીને ગ-
ળાનો રોધ કરનારા અકુરોથી પ્રાણનો નાશ
કરે છે, એ રોગ શેહિષ્ઠી કહેવાય છે.

વાતરોહિણીનું લક્ષણ.

જિહ્વાસમન્તાત્ મુચ્ચવેદનાસ્તુ માસાક્કુરાઃ
કળ્થનિરોધનાઃ સ્યુઃ । સા રોહિણી વાત-
કૃતા પ્રદિષ્ટા વાતાત્મકોપદ્રવગાદજુષ્ટા ॥

જિહ્વા સમન્તાત્ જિહ્વાયાઃ સર્વેત વાતાત્મકો-
પદ્રવગાદજુષ્ટા સ્તમ્માદિમિરતિચાયેન યુક્તા ॥

જીભની ચારેમેર અત્યંત વેદનાવાળા અને
ગળાને રોકી દેનારા માસના અકુરો થાય
છે, તેની સાથે વાયુ સંબંધી સ્તબ્ધતા વિશેષ
ઉપદ્રવો પણ બહુ થાય છે, તેને વાતરોહિણી
કહે છે.

પિત્તરોહિણીનું લક્ષણ.

સિયોદ્રમા ક્ષિપ્રવિદારપાકા તીવ્રજ્વરા
પિત્તનિમિત્તજાતા ।

ગળામાં માસના અકુરો જલદી થઈ,
જલદી ઢાઢ થઈ પાકે છે, અને તીવ્ર જ્વર
આવે છે, તે પિત્તરોહિણી કહેવાય છે.

કફરોહિણીનું લક્ષણ.

સ્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા ગુર્વીસ્થિરા
સા કફસમ્મથા તુ ।

સ્રોતોડ્રવ્ય કળ્થોત્ત ।

ગળાની શિરાઓ ઈંધાકને માસના અકુરો
થાય છે તે મંદપાકવાળા, ભારે, અને સ્થિર
હોય છે, તે કફ રોહિણી કહેવાય છે.

ત્રિદોષજ રોહિણીનું લક્ષણ.

ગમ્भीરપાકિન્યનિવાર્યવીર્યાશ્વિદોષલિજ્ઞા
ત્રિમથા ભવેત્ સા ।

ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના લક્ષણોવાળા
ઊંડાપાકવાળા, અને ન અટકાવી શકાય
એવા બળવાળા માસના અકુરો ગળામાં
થાય છે, તે ત્રિદોષજ રોહિણી છે.

રક્તરોહિણીનું લક્ષણ.

સ્ફોટૈશ્વિતા પિત્તસમાનલિજ્ઞા સાધ્યા
પ્રદિષ્ટા રુષિરાત્મિકા તુ ।

ફોટાઓ તથા પિત્તના લક્ષણો વાળી
રોહિણી રક્તથી થાય છે, અને તે સાધ્ય છે.

મારો નાંખવાનો અવધિ.

સઘસિદોષજા હન્તિ ક્વચિત્કફસમુદ્ભવા ।
પચ્ચાહાત્પિત્તસમ્મૂતા સત્પચાહાત્પવનોત્થિતા ॥

ત્રિદોષજ રોહિણી તુરંત મારી નાખે છે,
કફની રોહિણી ત્રણ દિવસમાં મારી નાખે છે,
પિત્તની પાંચ દિવસે, તથા વાયુની રોહિણી
સાત દિવસે મારી નાંખે છે.

કંઠશાલૂકનું લક્ષણ.

કોલાસ્થિમાત્રઃ કફસમ્મથો યો ગ્રન્થિ-
ર્ગલે કળ્થકશૂકમૂતઃ । સ્વરઃ સ્થિરઃ શ્લ-
નિપાતસાધ્યસ્તં કળ્થશાલૂકમિતિ ભુવન્તિ ॥

કળ્થકશૂકમૂત કળ્થકવત્ શૂકવચ્ચ વેદના-
જનક ॥

કાટા તથા ધાન્યની અણીની પેઠે ગળામાં
વેદના વાળા, ખરસટ, સ્થિર, ભારના ઠગિયા
જેવડા, અને અઘડિયાથીજ મટાવી શકાય
એવા ગ્રંથિ થાય છે, તે કંઠશાલૂક કહેવાય છે,
અને તે કફના પ્રકોપથી થાય છે.

અધિગ્નિહંકનું લક્ષણ.

જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વયથુઃ કપાતુ જિહ્વોપરિ-
શ્વાદશ્ચૈવ મિશ્રાત્ । ક્ષેયોઽધિગ્નિહઃ સ્વલ્પ
રોગ एष વિવર્જयेदागतपाकयेनम् ॥

અસૃજા મિશ્રાદેવેત્યન્વય ॥

જીભની અણી જેવા આકારનો જીભ ઉપર
થતો સોભે અધિગ્નિહંક કહેવાયછે. તે પાકે
છે તો તેનો ઉપાય કરવોજ નહિ. તે રક્ત
તથા કફથી થાયછે.

વલયનું લક્ષણ.

बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यज-
गतिं निवार्य । तं सर्वयैवाप्रतिवार्यमेव वि-
वर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥

પ્રકોપ પામેલો કફ અછની ગતિને અટ-
કાવીને ગળામાં લાખે જાયો સોભે કહેછે.
જાયો સોભે કહેછે આ વલય મટે તેવો નથી,
માટે ઉપાય કરવોજ નહિ.

ખલાસનું લક્ષણ.

गले तु शोथं कुरुतः मृद्वद्धौ श्लेष्मानिलौ
श्वासरुजोपपन्नम् । मर्यच्छिदं दुस्तरमेनमा-
हुर्बलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥

મર્યછિદ દ્વદપમર્મણિ છેદેનેષ વેદનાજનકમ્ ॥

કફ તથા વાયુ વધવાથી શ્વાસ, પીડા,
અને હૃદયના મર્મમા છેદન જેવી પીડા કર-
નારી સોભે ગળામાં થાયછે વૈધલોકો આ
આ ખલાસને કષ્ટસાધ્ય કહેછે

એકવૃંદનું લક્ષણ.

वृत्तो नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्डु-
रोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च । नात्रैकवृन्दः परिकी-
र्तितोऽसौ व्याधिर्बलाससततप्रसृतः ॥

અન્તઃ ગલમચ્ચે । અપાકો ર્શ્વત્પાકો । અમૃદુઃ
ર્શ્વનૃદુ ॥

કફ તથા રક્તના પ્રકોપથી ગોળ, ચળ-
વાળો, નમેલો, જરાક પાકનારો જરાક કોમળ
અને મોટો સોભે ગળામાં એકવૃંદ નામનો
થાયછે.

વૃંદનું લક્ષણ.

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्द-
मुदाहरन्ति । तच्चापि पित्तसततजमकोपादि-
घात्सतोर्दं पवनात्मकं तु ॥

પિત્ત તથા રક્તના પ્રકોપથી અત્યત
જાથો, ગોળ, બહુ દાહ અને તીવ્ર જ્વરવાળો
વૃંદ નામનો સોભે ગળામાં થાયછે તેમાં
વાયુ હોયતો શૂળ પણ થાયછે.

શતઘ્નીનું લક્ષણ

वर्तिर्घना कण्ठनिरोधनी तु चितातिमात्रं
पिशितप्ररोहैः । अनेकरुक्माणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥

વના કાઠિના । અનેકરુક્વાતપિત્તકફજતોદ-
દાહકણ્ઠાદિયુક્તા । શતઘ્નીસદૃશીલોહકણ્ઠકસ-
છજા । શતઘ્ની મહતી શિલ્પતતુલ્યા । યત
પ્રાણહરી ॥

ચાત પિત્ત તથા કફથી વ્યથા, દાહ, અને
ચળવાળી, કઠણ્ણ માંસના અકુરોથી બહુ
વ્યાસ અને કંઠને રોડી દેનારી વાટ થાયછે,
આ શતઘ્ની ત્રણેદોષથી થાયછે, તેથી
(લોકોના કાટાઓથી ઢકાયેલી શિલાની પેઠે)
પ્રાણ લેનારી હોવાથી તે શતઘ્નો કહેવાયછે.

બિલાયુનું લક્ષણ.

ग्रन्थिर्गले त्वामलकस्यमाणः स्थितोऽ-

લ્પસ્વાત્કરકમૂર્તિઃ । સંલક્ષ્યતે સત્ત-
ભિન્નશ્ચિત્તં ચ સ શ્વસાધ્યસ્તુ મિલાયુસંઘઃ ॥

કેદ તથા રક્તના કોષથી ગળામાં આમ-
ળાના ક્રિયા શ્વેદો, ક્રિમર, થોડી વેદના-
વાળો, અને ગળામાં આમ અટકી રહ્યું હોય
એમ લાગણી કરતો શિક્ષાશુ નામનો અંધિ
થાય છે, તે અન્ધિયાથી મટે છે

કુંઘ્રિવદ્રશિનું લક્ષણ.

સર્વ મળં વ્યાપ્ય સમુત્પિતો યો કોષો
રજઃ સન્તિ ચ યત્ર સર્વાઃ । સ સર્વદોષા-
ર્ગલવિદ્રશિસ્તુ તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલુ સર્વજન્મ ॥

સર્વ દોષોના પ્રકોષથી સર્વ પ્રકારની
પીડાવાળો આમ ગળામાં થયેલો સોભો
થાય છે, તે પૂર્વે કહેવાયલા ત્રિદોષજન્ય વિદ્રશિ
જેવો છે.

અદોષનું લક્ષણ.

શોથો મહાનમ્જલ્મવરોષી તીવ્રજ્વરો
વાયુગતેર્નિહન્તા । કફેષ્વ જાતો રુધિરાન્વિ-
તેન ગલે મલૌષઃ પરિકીર્તિતોઽસ્તૌ ॥

વાયુગતેર્નિહન્તા ઉદાનવાયુગતિરોષક. ॥

કેદ તથા રક્તના પ્રકોષથી ગળામાં આમ
જળને રોકનાર, તથા ઉદાનવાયુની ગતિને
રોકનાર તીવ્રજ્વર વાળો થોડો સોભો થાય છે,
તેને અદોષ કહે છે.

સ્વરમ્નું લક્ષણ.

સ્વરામ્સપ્તઃ સ્વસિત્તિ મસકં મિકસ્વરઃ
શુષ્કત્રિશુક્તકપ્પઃ । કફોપદુષ્ટેષ્વનિલાયનેષુ
દ્વેષઃ સ રોસઃ સ્વસ્ત્યસ્વસ્વઃ ॥

તત્ત્વમાત્ર તમ પત્ત્વદ્ । શુષ્કત્રિશુક્તકપ્પઃ
શુષ્કો વિશુક્તોઽસ્વાધીનઃ કપ્પો યત્ત્વ સ. । અ-

સ્વાધીનતા મુક્તં મિલિતુમશ્ક્યત્વાત્ । અનિલા-
યનેષુ વાયુક્લ્મ્બેનુ । શ્વસનાદ્રાતાત્ ॥

વાયુના માર્ગો કદથી દુષ્ટ થાયથી અંધાદ
દેખામ, હાકોટો થાય, કઠસૂકાય, અન્ધાકિક
ગળી ન શકાય, તથા સ્વર બગડી બસ તે
રોગને સ્વરમ્ કહે છે, અને તે વાયુથી થાય છે.

માંસતાનનું લક્ષણ.

પ્રતાનવાન્યઃ સ્વયથુઃ મુકુષ્ઠો મલોપરોષં
કુરુતે ક્રમેષ । સ માંસતાનઃ કવિતોઽન્ધ-
મ્ની પ્રાણમણુત્સર્વકૃતો વિકારઃ ॥

પ્રતાનવાન્ વિસ્તારવાન્ । મુકુષ્ઠ. અતિશયિત
કષ્ટ યત્ર સ ॥

ગળામાં વિસ્તાર વાળો, લટકતો, અને
બહુ દુઃખ દેનારો સોભો થઈને કઠને રૂંધી
દે છે. એ માંસતાન નામનો રોગ ત્રણે કોષથી
થતો હોવાથી પ્રાણ લેનારો છે.

વિદારીનું લક્ષણ.

સદાહતોર્દ સ્વયથું છૂતાન્નમન્તર્ગલે પૂતિ-
વિશીર્ણમાંસમ્ । પિત્તેન વિદ્યાદ્દને વિદારી
પાર્શ્વે વિશ્લેષાત્સ તુ યેન ક્ષેત્રે ॥

સ પુરુષો યેન પાર્શ્વેન વિશેષાદ્ વાહલ્યેન
શેતે તસ્મિન્ પાર્શ્વે । સા વિદારી મવતીત્યર્થ ॥

પિત્તના પ્રકોષથી ગળામાં હાલ અને
તીવ્રવેદના વાળો અત્યંત શોથ અને દુર્મંદિ-
વાળો પરીજવામાંસવાળો, વિદારી નામનો
સોભો થાય છે આશ્વસ જે પડે તે પ્રધાર સૂચે
છે તે પડે તે થાય છે.

ગળાના રોગોની ચિકિત્સા.

રોહિણીનાં તુ સાધ્યાનાં હિતં કોણિત-
મોક્ષમ્ ॥ વમ્નનં શૂભપાનં ચ ગમ્હસો નસ્ય-

કર્મ ચ ॥ વાતજા તુ હૃતે રક્તે લવણૈઃ પ્ર-
તિસારયેત્ । મુલોષ્ણાન્ત્રેહગણ્ડૂષાન્ધાર-
ચેન્નાપ્યમીક્ષ્ણશઃ ॥ વિસ્ત્રાવ્ય પિત્તસંભૂતાં
સિતાક્ષૌદ્રમિયદ્ધુમિઃ । ઘર્ષયેત્કવલો દ્રાક્ષા-
પરૂષૈઃ કથિતો હિતઃ ॥ આગારધૂમકટુકૈઃ
ક્ષજાં પ્રતિસારયેત્ ।

આગારધૂમ કોલ રૂતિ લોકે । કટુકાનિ શુ-
ષ્ઠીપિપ્પલીમરિચાનિ ॥

શ્વેતાવિહંગ્ગદન્તીષુ તૈલ સિદ્ધં સસૈન્ધવમ્ ।
નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં કવલશ્ચ કપોચ્છ્રયે ॥

શ્વેતા પરાજિતા ॥

પિત્તવત્સાધયેદૈશ્વો રોહિણીં પિત્તસમ્ભ-
વામ્ । વિસ્ત્રાવ્ય કણ્ઠશ્ચારૂકં સાધયેત્તુળ્હિ-
કેરિવત્ ॥ એકકાલં યવાશ્ચં ચ મૂચ્છીત
શ્લિષ્ઠમલ્પશઃ । ઝપાનિહ્નકવન્નાપિ સાધયેદ-
ધિજિહ્વકમ્ ॥ એકહૃન્દં તુ વિસ્ત્રાવ્ય વિધિ
શોષનમાચરેત્ । એકહૃન્દમિવ પ્રાયો વૃન્દં
ચ સમ્પાચરેત્ ॥ ગિલાયુશ્ચાપિ યો વ્યા-
ધિસ્તં ચ શક્ષેણ સાધયેત્ । અમર્યસ્યં મુસં-
પકં છેદ્યેદ્રલવિદ્રધિમ્ ॥

સાધ્ય રોહિણી માટે તે લોહી કઢાવતુ તે
સાડે છે વમન, ધૂમપાન, કોગળા, અને સ-
હેવાય તેવા ગરમ રનેહોના કોગળા પશુ કરવા.

પિત્તરોહિણીમા લોહી કઢાવીને સાકર,
મધ અને બઉલાતુ પ્રતિસારણુ કરવું અને
દ્રાક્ષ તથા ફાલસાનો કવલ કરવો.

કદ રોહિણીમા ધુમાશની મેંશ, સૂક,
મરી, અને પીપરના ચૂર્ણતુ પ્રતિસારણુ કરવું,
અને ધોળીગરણી, વાવડીંગ, તથા નેપાળાના
કદકથી પકાવેલા તેલતુ તેમા સૈંધવ નાખીને
નસ્ય દેતુ, તેમજ ધોળીગરણી, વાવડીંગ,

અને નેપાળાનો કવલ (કોગળો) પશુ આપવો.

પિત્તરોહિણીની ચિકિત્સા પિત્તહર ઉપા-
યોથી કરવી.

કઠશાલુકમા વૈશે લોહી કઢાવ્યા પછી
તુંડીકેરીના જેવી ચિકિત્સા કરવી તથા
ચોવીસ કલાકમાં એકવારજ નવતુ થોડુંક
સ્નિગ્ધ લોચન આપવું.

અધિશ્લિષ્ઠકની ચિકિત્સા ઉપશ્લિષ્ઠક જેવી
કરવી.

એકવૃદ્ધમા લોહી કઢાવીને પછી શોષન
વિધિ કરવો.

તુંડ માટે એકવૃદ્ધના જેવાજ ઉપાયો
કરવા.

ગિલાયુને શસ્ત્રથી કાપીને મટાડવો.

કદવિદ્રધિ મર્યામા ન હોય તથા બહુ
પાક્યો હોય તો કાપી કાઢવો.

ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

કષ્ઠરોગેષ્વસ્યદ્ધમોસૈસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્યાદિકર્મ-
થિઃ । ચિકિત્સકાશ્ચિકિત્સા તુ કુશ્લોડ્ઞ
સમાચરેત્ ॥ કાર્યં દયાચ દાર્વીત્વચ્છનિમ્બ
તાર્ક્યકલિજ્જકમ્ । હરીતકીકષાયો વા
હિતો માસિકસંયુતઃ ॥ કટુકાતિવિષાદા-
રુપાઠામુસ્તકલિજ્જકાઃ । ગોમૂત્રકથિતાઃ
પીતાઃ કષ્ઠરોગવિનાશનાઃ ॥ મુદ્રીકા
કટુકા વ્યોષા દાર્વીત્વક ત્રિફલા ઘનમ્ ।
પાઠા રસાન્નનં મૂર્વા તેજોહેતિ મુષ્ણીત-
મ્ ॥ સૌદ્રયુક્તં વિષાતવ્યં ગલરોગે મહોષ-
ધમ્ । યોગાયૈતે ત્રયઃ પ્રોક્તા વાતપિત્તક-
ફાપહાઃ ॥ યવાગ્રજં તેજવતીં ચ પાઠાં રસા-
નં દારુ નિશાં સકૃષ્ણામ્ । સૌદ્રેણ કુર્યા-
દ્ગુટિકા મુલેન તાં વારયેત્સર્વગલાયેષુ ॥

ગળાના રોગની ચિકિત્સા પ્રવીણ વેદે લો-
હી કઠાવી તથા તીક્ષ્ણ નરસે આપીને કરવી.

દારુહળદર, તજ, લીંમડો, રસવંતી, અને
ધંદ્રજવનો કવાથ, અથવા મધ નાખીને હર-
ડેનો કવાથ આપવાથી ગળાનાં સર્વ રોગો
મટે છે. આ ઉપાય વાયુથી થયેલા ગળાના
રોગ માટે ઉત્તમ છે.

કડું, અતિવિષ, દેવદાર, કાળીપાઠ, મોથ,
અને ધંદ્રજવનો કવાથ ગ્રામ્યુત્રમાં પીવાથી
ગળાના સર્વ રોગો મટી જાય છે. આ ઉપાય
પિત્તજ ગલરોગ માટે ઉત્તમ છે.

દ્રાક્ષ, કડું, સૂઠ, મરી, પીપર, દારૂ હળ-
દર, પાતળી તજ, ત્રિકુળા, મોથ, કાળી પાઠ,
રસવંતી, દ્રેા, અને તેજળળળુ બારીક ચૂર્ણ
મધમાં ખાવાથી કફથી થયેલા ગલરોગ મટી
જાય છે.

જવખાર, તેજળળ, કાળીપાઠ, રસવંતી,
દારૂહળદર, અને પીપરની મધમાં ગોળી
કરી મુખમાં રાખવાથી ગળાના સર્વ રોગો
મટી જાય છે.

(સમસ્ત મુખરોગો વિષે.)

સમસ્ત મુખરોગોનાં નિદાનો તથા
નામો.

પૃથક્ દોષૈશ્વરો રોગાઃ સમસ્તમુલજાઃ
સ્પૃતાઃ ॥

વાત, પિત્ત, અને કફથી થયેલા જ્યેષ્ઠ
આખા મુખમાં ત્રણ જાતનાં રોગો થાય છે.

વાયુના મુખરોગનું લક્ષણ.

સ્ફોટૈઃ સતોદૈર્વદનં સપન્તાચત્રાચિતં સ-
ર્વસરઃ સ વાતાત્ ॥

૮૨

આખા મોઢામાં ચારેમેર પીકાકારક ફો-
લાઓ થઇ જાય છે, તેને વાત સર્વસર રોગ
કહે છે, અને તે વાયુથી થાય છે.

પિત્તના મુખરોગનું લક્ષણ.

રક્તૈઃ સદાહૈસ્તનુભિઃ સુપીતૈર્યત્રાચિતં
વાપિ સ પિત્તકોપાત્ ॥

દારુવાળા તથા બહુજ પીળા ઝીલુ ફોલા
આખા મુખમાં થાય છે તેને પિત્ત સર્વસર
કહે છે, અને તે પિત્તથી થાય છે.

કફના મુખરોગનું લક્ષણ.

અવેદનૈઃ કણ્ઠયુતૈઃ સર્વર્થૈર્યત્રાચિતં વા-
પિ સ વૈ કફેન ॥

યત તર્કં સુશ્રુતેન । અલ્પવેદનૈરિતિ ॥

થોડી પીઠ તથા ચળ વાળા અને મુખની
આમડી જેવા વર્ણ વાળા ફોલા આખા મો-
ઢામાં થાય છે તેને કફ સર્વસર કહે છે, અને
તે કફથી થાય છે.

અસાધ્ય મુખરોગો.

ઓષ્ઠપ્રકોપે વર્જ્યાસ્તુ માંસરક્તત્રિદોષ-
જાઃ । દન્તવેદેષુ વર્ષ્યૌં તુ ત્રિલિંગગતિતૌ-
વિરો ॥ ત્રિલિંગગતિઃ ત્રિદોષજા નહી ॥

દન્તેષુ વ ન સિધ્યન્તિ ક્યાવદાલનમ-
જનાઃ । જિહ્વારોમેષ્વલાસસ્તુ તાલુજેષ્વ-
ર્બુદં તથા ॥ સ્વરપ્નો વલ્લ્યો વૃન્દો બલાસ-
મ વિદારિકાઃ । ગલૌયો માંસતાનમ જ-
તમ્ની રોદિણી ગલ્લે ॥ અસાધ્યાઃ કીર્તિતા
હોતે રોગા દશ નવોચરાઃ । તેષુ ચાપિ
ક્રિયાં વૈથઃ પ્રત્યાલ્પાય સમાચરેત્ ॥

માંસ, રક્ત, તથા ત્રિદોષથી થયેલા હોઠના
રોગો અસાધ્ય છે. ત્રિદોષથી થયેલી નાકી

તથા સૈવિર, એ બે પેઠાના રોગો અસાધ્ય છે. દત્તરોગોમા શ્યાવદંતક, દાહન, અને લંબનક, એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. જીભના રોગોમાં અલાસ અસાધ્ય છે. તાલુ રોગોમાં તાલવર્ણુદ અસાધ્ય છે. ગળાના રોગોમાં સ્વરન, વલય, વૃદ્ધ, બલાસ, વિદારી, બલોધ, માસતાન, શતધની, અને રાહિણી (ત્રણ ઢો-ધોની ત્રણ પ્રકારની,) એ નવ રોગો અસાધ્ય છે. આ એગણીસ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા વૈદ્યે પ્રથમ ના પાડીને પછી કરવી.

આખા મુખના રોગોની ચિકિત્સા.

વાતાત્સર્વસરં ચૂર્ણેલ્લેવળૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
તૈલ વાતહરૈઃ સિદ્ધં હિત કવલનસ્યયોઃ ॥
પિત્તાત્મકે । સર્વઃ પિત્તહરઃ કાર્યો વિધિર્મ-
ધુરશ્ચીતલઃ ॥ પ્રતિસારણગણ્ધૂષધૂમસંશો-
ધનાને ચ । કફાત્મકે સર્વસરે ક્રમે કુર્યા
ત્કફાપહમ્ ॥ મુલપાકે શિરાવેષઃ શિર-
સશ્ચ વિરેચનમ્ । મધુમૂત્રવૃત્તક્ષીરૈઃ શીતૈશ્ચ
કવલગ્રહઃ ॥ જાતીપત્રામૃતાદ્રાક્ષાયાસદાર્વી
ફલત્રિકૈઃ । કાચઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ શીતો ગણ્ઢુ-
ષો મુલપાકનુત્ ॥ કાર્યં ચ વહુષા નિત્યં
જાતીપત્રસ્ય ચર્વણમ્ । કૃષ્ણાજીરકકુદ્ધે-
ન્દ્રયવર્ચવર્ણતરુણહાત્ ॥ મુલપાકવ્રણકેદ-
દાર્ગિન્યમુપશામ્યતિ । પટોલનિમ્બજમ્બવા-
ન્નમાલતીનવપલ્લવૈઃ ॥ પશ્ચપલ્લવજઃ શ્રેષ્ઠઃ
કષાયો મુલધાવને । પશ્ચવલ્કલજઃ કાચ-
સ્ત્રિફલાસમ્ભવોઽયથા ॥ મુલપાકે પ્રયો-
ક્તવ્યઃ સક્ષૌદ્રો મુલધાવને । સ્વરસઃ ક-
થિનો દાર્વ્યો ધનીભૂતો રસક્રિયા ॥ સ-
ક્ષૌદ્રા મ્લેગ્મામ્લોપનાદીવ્રણાપહા ॥
સપ્તચ્છદાશ્ચારપટોલમુસ્તહરીતકીતિક્તકરો-

દિગ્નીભિઃ । યષ્ઠ્યાહરાજદુપચન્દનૈશ્ચ કાથં
પિવેત્પાકહરં મુલસ્ય ॥

રાજદુમ ધનવહેરાં ઇતિ લોકે ॥

તિલા નીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરા ક્ષીરમેવ
ચ । ક્ષૌદ્રાલ્યો દગ્ધવક્ત્રસ્ય ગણ્ઢુષો મુલ-
પાકનુત્ ॥ આસ્વાદિતા સકુદપિ મુલગ-
ન્ધં, સકલમપનયતિ । ત્વગ્વીજપૂરફલજા
પવનમપાચ્યં ચ વારયતિ ॥ હરિદ્રા નિમ્બ-
પત્રાણિ મધુકં નીલમુત્પલમ્ । તૈલમેષિ-
ર્વિપક્તવ્યં મુલપાકહરં પરમ્ ॥ યષ્ઠી મધુ
પલમેકં ત્રિશશીલોત્પલસ્ય તૈલસ્ય ॥ પ્રત્યં
તદ્દિગ્નિગુણપયો વિધિના પક્કં તુ નસ્યેન ॥
નિશિ વદનસ્ય સ્ત્રાવં સ્પયતિ ગાત્રસ્ય
દોષસંધાતમ્ । કચઘર્ષત્વમવદ્યં ક્રમશોઽ-
ભ્યક્તેન જન્તૂનામ્

ઇતિ મુલરોગાધિકાર ॥

આરાં ચૂર્ણેતુ પ્રતિસારણ તથા વાતહર-
પદાર્થોથી પકાવેલા તેલના કવલ અને નસ્યો-
થી વાતસર્વસર મટી બીજ છે

શરીરનુ વિરેચન વિગેરેથી સંશોધન કરીને
સર્વ પિત્તહર મધુર તથા શીતળ વિધિ કર-
વાથી પિત્તસર્વસર મટી બીજ છે. પિત્ત સર્વ-
સર જીર કવલો, પ્રતિસારણો ધૂમપાનો અને
સંશોધનો પણ પિત્ત હરનારાં કરવા.

કફહર વિધિથી તથા પ્રતિસારણો વિગેરે
કફહર હોય તે પણ કરવાથી કફ સર્વસર
મટી બીજ છે

નસ વીંધીને લોહી કઠાવવાથી, શિરો વિ-
રેચનથી, અને મધ, મૂત્ર, ઘી, ફદ્દ તથા
બીજા શીતળ પદાર્થોના કવલોથી મુખપાક
મટી બીજ છે.

ભવત્રી, ગળેા, દ્રાક્ષ, ધમાસેા તથા ત્રિક્-
ગાનો કવાચ ટાઢે પાડી મધ નાંખી કોગળા
કરવાથી મુખપાક મટી જાય છે.

હમેશાં વારવાર ભવત્રી ચાખ્યા કરવાથી
મુખપાક મટી જાય છે.

કાળીજીરી, કક, તથા ઇંદ્રજવને ચાવવાથી
મુખપાક મટી જાય છે.

કાળીજીરી, કક, તથા ઇંદ્રજવને ચાવવાથી
મુખપાક, મુખમ્રણ, મુખનો કલેદ, અને મુ-
ખની દુર્ગંધી મટી જાય છે.

કડવા પરવળ, લીમડેા, જાણુ, આળેા
અને માલતીનાં નવા પાનોના કવાચથી મુખ
ધોવું તે બહુ સાફ છે.

મુખપાક ઉપર પચવડકલ અથવા ત્રિક્-
ગાના કવાચમાં મધ નાખીને તેથી મોહું
ધોઇને સાફ કરવું.

દારૂહળદરના લાટા સ્વરસમા મધ નાખીને
લેવાથી મુખરોગેા, લેાહીનો બગાડ, તથા
નાડીમ્રણેા મટી જાય છે.

સાલિન, વાળેા, કડવાં પરવળ, મેાથ,
હરડે, કડુ, જેડીમધ, ગરમાળેા, અને રતાં-
જલીનો કવાચ પીવાથી મુખપાક મટી જાય છે.

તલ, નીલકમળ, ઘી, સાકર, રૂધ, અને
મધના કોગળા કરવાથી મુખપાક મટી જાય
છે. આ ઉપાય જળવાથી થયેલા મુખપાકનેા
છે. બીજેાનાં ફળની છાલ જોકજવાર ખા-
વાથી પણ મુખની દુર્ગંધ તથા અપાનવાયુ
મટી જાય છે.

હળદર, લીમડાના પાન, જેડીમધ અને
નીલકમળ એ ચાર પદાર્થોથી પકાવેલા તેલના
કોગળા વિગેરે કરવાથી મુખપાક અવરથ
મટી જાય છે.

જેડીમધ ચારતોલા તથા ૧૨૦ તોલા ની-
લકમળના કલકથી ૧૨૮ તોલા મધમાં પકા-
વેલા તેલના નસ્થથી રાત્રે થતો મુખસ્નાવ
અને શરીરના પુષ્કળ દોષો નાશ પામેછે. આ
તેલના અભયંગથી બૂ વિગેરે જતુઓથી થતો
વાળનો નાશ પણ અટકી જાય છે.

વિષ (ઝેર)ના અધિકાર.

વિષના બે પ્રકારેા.

સ્થાવરં જન્મં ચૈવ દ્વિવિધં વિષમૃત્યવેતે ।
દશાષિષ્ઠાનમાયં તુ દ્વિતીયં ષોડશાશ્રયમ્ ॥

સ્થાવર અને જ ગમ એમ ઝેર બે પ્રકારનું
કહેવાય છે. સ્થાવરના દશ અને જગમના
સોળ આશ્રયેા છે.

સ્થાવર ઝેરના દશ આશ્રયેા.

મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વક્ ક્ષીરં સારમેઘ
ચ । નિર્યાસો ધાતવઃ કન્દઃ સ્થાવરસ્યા-
શ્રયા દશ ॥

તથા મૂલવિષ કરવીરુદિ । પત્રવિષ લવાદિ ।
ફલવિષ કકોટકાદિ । પુષ્પવિષ વેત્રાદિ । ત્વક્સા-
રનિર્યાસવિષાણિ કરમ્માદીનિ । ક્ષીરવિષ સ્તુદ્ધાદિ ।
ધાતુવિષ હરિતાલાદિ । કન્દવિષ વત્સનામશતુકાદિ ॥

મૂળ, પાન, ફળ, પુલ, છાલ, ક્ષીર, સાર,
ગુદર, ધાતુ; તથા કઢેા, એમ દશ પ્રકારનાં
સ્થાવર વિષેા છે. કબુર વિગેરેના મૂળેા, કડવી
રૂધી વિગેરેનાં પાનેા, કુકડવેલ વિગેરેના
ફળેા; નેતર વિગેરેના કુલેા, ધોળી ચ-
લ્લોડી વિગેરેની છાલ, સાર, તથા ગુદરેા,
ચેર વિગેરેનાં રૂધેા, હરતાળ વિગેરે ધાતુએા
તથા વછનાગ અને શકતુક વિગેરેના કઢેા
ઝેરી છે.

જંગમ ઝેરના સોળ આશ્રયો.

દૃષ્ટિનિઃશ્વાસદંઘ્રાશ્ચ નલ્લમૂત્રમલાનિ ચ ।
શુક્રં લાલામુલં સ્પર્શઃસદંશશ્ચવિશદિતમ્ ॥
શુદાસ્થિપિત્તશૂકાનિ દન્ત વદ્ જક્ષમાશ્રયાઃ॥

તવચા । દૃષ્ટિનિઃશ્વાસવિષા દિવ્યા સર્પા ।
દંઘ્રાવિષા મૌમસર્પા । દંઘ્રાનલવિષા વ્યાઘ્રાદય ।
મૂત્રપુરીષવિષા ગૃહગોઘિકાદય । શુક્રવિષા મુષિ-
કાદય । લાલવિષા । લુતાદય । લાલાસ્પર્શ-
મૂત્રપુરીષશુક્રમુલસદંશાવશદિતગુદવિષાશ્ચિત્રશીર્ષા-
દય । અસ્થિવિષા સર્પાદય । પિત્તવિષા શકુલ-
મત્સ્યાદય । શૂકવિષા અમરાદય ॥

દૃષ્ટિ, નિઃશ્વાસ, દાઢ, નખ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય, લાળ, સુખ, સ્પર્શ, આકંઠો, અધોવાયુ, શુદ્ધા, અસ્થિ, પિત્ત, અને સુખની આણી, એમ સોળ પ્રકારના જંગમ વિષો છે. દિવ્ય સર્પોની દૃષ્ટિ તથા નિઃશ્વાસમાં ઝેર છે પૃથ્વીના સર્પોની દાઢમાં, વાઘ વિગેરેની દાઢ તથા નખોમાં, ઢેઢગરોળી વિગેરેનાં મૂત્ર તથા વિષામાં, ઊંઢર વિગેરેના વીર્યમાં, કંદોળિયા વિગેરેની લાળમાં; ચિત્રશિર્ષ પ્રાણી વિગેરેની લાળ, સ્પર્શ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય, સુખ, આકંઠો, અધોવાયુ તથા શુદ્ધામાં, સર્પો વિગેરેના અસ્થિઓમાં, શકુલવિગેરે મત્સ્યોનાં પિત્ત-
ઓમાં, અને અમર વિગેરેના સુખની આણી-
ઓમાં ઝેર હોય છે.

(સ્યાવર વિષોનાં સામાન્ય કાર્યો).

ઝેરી મૂળના વિષનું કાર્ય.

ઉદ્દેષ્ટનં મૂલવિષૈર્મોહઃ પ્રલપનં તથા ॥

મૂળના ઝેરથી ગોટલીઓ ચઢે છે. મોહ અને પ્રલાપ થાય છે.

ઝેરી પત્રના વિષનું કાર્ય.

જૃમ્ભણં વેપનં શ્વાસો નૃપાં પત્રવિષૈર્મૈવેત્ ॥
ઝેરી પાંદડાના ઝેરથી બગાસા, કપ, અને શ્વાસ થાય છે.

ઝેરી ફળના વિષનું કાર્ય.

મુક્કશોથઃ ફલવિષૈર્દોહોદ્વેષશ્ચ મોજને ॥
ઝેરી ફળના વિષથી વૃષણોમા સોળે, દાઢ, અને લોજન ઊપર અરૂચિ થાય છે.

ઝેરી ફૂલના વિષનું કાર્ય.

મૈવેત્યુષ્પવિષૈરુદ્ધિર્દિરાધ્માનં મૂર્ચ્છનં તથા ॥
ઝેરી ફૂલના વિષથી ઉલટી, આક્રોશ અને મૂર્ચ્છા થાય છે.

છાલ, સાર, તથા ગુદરનાં વિષોનાં કાર્ય.
ત્વક્સારનિર્યાસવિષૈરુપશુકૈર્ભવન્તિ હિ ।
આસ્યદૌર્ઘ્યપારુષ્યશિરોરુક્ષફસંસ્રવાઃ ॥

ઝેરી છાલ, સાર, અને ગુદરના વિષોથી સુખમાં દુર્ગંધ, માથામાં વેદના, શરીરમાં રૂક્ષતા, અને કફનો આવ થાય છે.

ઝેરી ક્ષીરના વિષનું કાર્ય.

ફેનાગમઃ ક્ષીરવિષૈર્વિદ્મદો ગુહજિહ્વાતા ॥
ઝેરી ક્ષીરના વિષથી સુખમાં કીણુ આવે છે, રેચ લાગે છે, અને લુભ વારે થઈ જાય છે.

ઝેરી ધાતુનાં વિષનું કાર્ય.

હૃત્પીઢનં વાતુવિષૈર્મૂર્ચ્છાં દાહશ્ચ તાલુનિ ।
ઝેરી ધાતુનાં વિષથી હૃદયમાં પીડા, મૂર્ચ્છા, અને તાળવામાં દાહ થાય છે.

ઊપરનાં નવ વિષોનાં મરણનો અવધિ.

પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિષાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ॥

દાતાનિ મુલાદિવિષાણિ નવ કાલઘાતીનિ કાલ-
ન્તરમારકાણિ ॥

ઉપર લખેલાં મૂલાદિનવ વિષો ઘણું કરીને
ઘણાંતરે મારી નાંખનારાં છે.

કંદવિષનું કાર્ય

કન્દજૈવૈપયુસ્તમ્મશિરોરોગાદયઃ સ્મૃતાઃ ।

કંદવિષથી કપ, સ્તબ્ધતા, માથામાં પીડા,
પેટનો વધારો, ઉલટી, હેઠકી, અને સોજો,
વિગેરે થાય છે

કંદવિષના મરણનો અવધિ.

કન્દજાન્યુપ્રવીર્યાણિ યાન્યુત્કાનિ ત્રયોદશ ।

સુશુતાદિમાં કંદેલાં તેર પ્રકારનાં કંદવિષો
ઉગ્ર શક્તિવાળાં (તરત મારી નાંખનારાં) છે.

વિષની પરીક્ષા.

સર્વાપ્થેતાનિ કુષ્ઠલૈર્જેવાનિ દશમિર્થુજૈઃ ॥

સ્થાવરં જઙ્ગમં વાપિ કૃત્રિમં વાપિ યદ્વિષમ્ ।

સઘો નિહન્તિ તત્સર્વં ગુણૈશ્ચ દશમિર્થુતમ્ ॥

ઝેરાના દશગુણો ઉપરથી હુશિયાર વેચે
સર્વ વિષોની પરીક્ષા કરવી, સ્થાવર, જંગમ,
કે કૃત્રિમ એર એ હસે ગુણો વાગુ હોય
તો તે તરત મારી નાંખે છે

ઝેરના દશ ગુણો.

રૂક્ષગુણં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મમાશુ વ્યવાયિ
ચ । વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વપાકિ ચ તે
દશ ॥ તદ્રોક્ષ્યાત્કોપયેદ્રાગુમૌળ્યાત્પિત્તં સ-
શ્લોણિતમ્ । તૈક્ષ્ણ્યાન્મતિ મોહયતિ મર્ષચન્ધાં-
શ્ચિન્નતિ હિ ॥ શરીરાવયવાન્ સૌક્ષ્મ્યા-
ત્પવિશેદિક્રોતિ ચ । આશુત્વાદાશુ ત-
ત્ત્યોક્તં વ્યવાયાત્પકૃતિ હરેત્ ॥ વિકાશિ-

ત્વાત્ ક્ષપયતિ દોષાન્ ધાતુન્મલાનપિ । અ-
તિરિચ્યતે ચ વૈશઘાત્ દુશ્કિત્સ્ય ચ લા-
ઘવાત્ ॥ દુર્જરં ચાવિપાકિત્વાત્ તસ્માત્
લેશયતે ચિરમ્ ।

રૂક્ષતા, ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, સૂક્ષ્મતા, આ-
શુતા, વ્યવાયિતા, વિકાશીતા, વિશાહતા,
લઘુતા અને અપાકીપણું એ દશ ગુણો ઝેરા-
ના છે. એર રૂક્ષતાથી વાયુને કોપાવે છે, ઉષ્ણ-
તાથી પિત્ત તથા રક્તને કોપાવે છે, તીક્ષ્ણ-
તાથી બુદ્ધિને મુગ્ધ કરે છે તથા મરોના
બધોને કાપી નાખે છે, સૂક્ષ્મતાથી શરીરના
અવયવોમાં પેચી ભાય છે. આશુતાથી શરી-
રમાં તુરત ફરી વળીને વિકારો કરે છે, અને
વ્યવાયિતાથી પ્રકૃતિને ફેરવી નાખે છે; વિકા-
શિતાથી દોષો, ધાતુઓ અને મરોનો ક્ષય
કરી નાખે છે; વિશાહતાથી ભારેભર દેખાડે છે,
અને લઘુતાથી ચિકિત્સા માદમાંડ થવા દે છે.
આવાગુણોથી ઝેરા લાગ્યા દિવસ સૂધી દુઃખ-
કર થઇ પડે છે.

ઝેરી શસ્ત્રનું લક્ષણ.

સઘઃ પાકં યાતિ યસ્ય ક્ષતં તત્સ્રવેદ્ઘ્નં
પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષમ્ । કૃષ્ણીભૂતંક્લિમત્ય-
ર્થપૂતિ ક્ષતાન્માંસં શ્રીયંતે યસ્યવાપિ ॥ તૃ-
ણ્ણાતાપૌ દાહમૂર્ચ્છં ચ યસ્યદિગ્ધૌર્વિદં તં
મનુષ્યં વ્યવસ્યેત્ ॥

પચ્યતે ચાપ્યમીક્ષમ્ પુનઃ પુનઃ પાકમેતિ । તાપઃ
બહિઃ સ્થિતઃ । દાહોઽન્યન્તરે । યઃ કુર્યાદિભ્યઃ
ક્ષત કર્તૃપદ બોદ્ધવ્યમ્ ॥

જખમ તુરત પાકે, તેમાથી લોહી નીકળ્યા
કરે, વારવાર પાક્યા કરે, તેમાથી કાણુ ભતિ
દુર્ગંધી માસ પડ્યા કરે, બહારથી તાપ

લાગ્યા કરે, અદર પશુ ફાહ થાય અને મૂંઝાઈ થાય, તો તેને એર પાયેલુ શસ્ત્ર વાગ્યું છે એમ બાબુલું

એર ખવાડનારની પરીક્ષા

इक्षितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।
जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहुसकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत्प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते ॥ वि-
वर्णवक्रोऽध्यामश्च न सतैः किञ्चिच्छिनत्ति च ।
आलभेतासकुहीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्यियासूरपद्मैरवीक्षते च पुनः पुनः ।
वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः ॥

इक्षितमभिप्रायसूचकम् । आकार मुखवैकृत
मुखवैवर्ण्यादि । एभिलिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः । न ददा-
त्युत्तरं पृष्ठ । स्वीयास्तकमेजनितव्यामोहात् स-
कीर्णत्वम् । अस्फुट भयजनितपर्वव्यथपानोदाया-
ङ्गुली स्फोटयेत् प्रहसेत् । अहेतावपि ध्याम
दग्दसमानवर्णः । आलभेत् स्पृशेत् विपरीत यथा
स्यादेव वर्तते ॥

માણસોની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓ ઉપરથી
જનસ્વભાવને બાહ્યી જનારા વિદ્વાન યેદે
વાણી, ચેષ્ટા, તથા મુખના વિકારો રૂપી ની-
ચેના લક્ષણો ઉપરથી એર આપનારને ઓળ-
ખી લેવો જે માણસ પૂછ્યા છતાં પોતાના
કુકર્મોને જવાબ ભયથી ન આપી શકે, બેલત્તા
ગભરાઈ જાય, મૂઠતાથી ધણુ નકાસુ અને
ગડબડીયુ બેલે, ભયથી થતી સાધાની પીડા
આગળીના ટચાકા ફેડીને મટાડે, કારણુ વ-
ગર હસે, પૃથ્વી ખેતરે, મુજે, ભયથી એક

ખીબની સાસુ બેથા કરે, મુખનો વણુ બ-
ગડી જાય, વણુ બળેલા જેવો થઈ જાય, નખ
ખેતર્યા કરે, રક બનીને હાથવડે કેશને અ-
ડ્યા કરે, ખીબ દ્વારાથી નીકળી જવાને વાર-
વાર બેથાકરે, વિપરીત રીતે વર્તે, તથા માન
રહિત થઈ જાય, તેને એર આપનારે બાબુલો.

જંગમ વિષેનાં સામાન્ય કાર્યો.

निद्रां तन्द्रां क्रमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोथं चैवातिसारं च कुशते जङ्गमं विषम् ॥

જગમ એરો નિદ્રા, તદ્રા, ગ્લાનિ, ફાહ,
પાક, રોઆદ્રમ, સોએ તથા અતિસાર કરેછે

અતિ તીક્ષ્ણ સર્પો વિષે.

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।
यथाक्रमं समाख्याता द्वयन्तरा द्वन्द्वरू-
पिणः ॥ फणिनो भोगिनो ज्ञेयाः संख्या-
तास्तेऽत्र विज्ञातिः । मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृ-
थवो मन्दगामिनः । पद् ते मण्डलिनो ज्ञेया
ज्वलनार्कविषाः स्मृताः ॥ लिङ्घा विविध-
वर्णाभिस्तिर्यग्ध्वं च राजिभिः । विचित्रा
इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि पद् ॥

પટે યથાક્રમ વાતપિત્તકફાત્માન । દ્વયન્તરા
દ્વે અન્તરે ભેદો યેવા તે દ્વયન્તરા. યથા ભોગિનો
મણ્ડલિન્યા જાતા ફલ્યાદિ ॥

ધણુ ફરીને લોગીબતના તથા મડલી
અને રાજીબ બતના, એમ સર્પો ત્રણ બ-
તના છે તેમા લોગીસર્પો વાત પ્રકૃતિના,
મડલી પિત્તમય, અને રાજીબ કફમય છે. એક
બતનો સર્પ અને બીજી બતની સર્પિણી,
એથી ઉત્પન્ન થતા સર્પો છે જે પ્રકૃતિના હોય-
છે ફણાવાળા સર્પોલોગી કહેવાય છે અને
તેઓના વીશ લેદો છે, વિવિધ મડળોથી

વિચિત્ર, પહોળા અને મંદગતિવાળા મડલી સર્પો અગ્નિ તથા સૂર્ય જેવા આતિ ઉગ્ર જેરી હોય છે, તેના છ લેહો છે, અને સ્નિગ્ધ તથા આડી અને ઊભી વિવિધ વલ્લોની રેખાઓ વાળા વિચિત્ર દેખાતા રાજિલ સર્પોના પચ્ચ છ લેહો છે.

સર્પ દંશોનાં લક્ષણો.

દંશો મોગિકૃતઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિકાર-
કૃત્ । પીતો મળ્ડલિનઃ શોથો મૃદુઃ પિત્ત-
વિકારવાન્ ॥ રાજિલોત્થો મહેવંશઃ સ્થિર-
શોથશ્ચ પિચ્છિલઃ । પાણ્દુઃ સ્ત્રિગ્ધોઽતિસા-
ન્દ્રાસુક્સર્વશ્લેષ્માવિકારવાન્ ॥

લોગીનો દંશ કાળો અને તે સર્વ વાયુના વિકારો કરનારો હોય છે, મડળીનો દંશ પીળા સોબ વાળો તથા સર્વ પિત્તવિકારો કરનારો હોય છે, અને રાજિલનો દંશ સ્થિર સોબ વાળો, ચીકણો, પાડુ, સ્નિગ્ધ, આતંશય ધારી શ્વિરવાળો, તથા સર્વ કફવિકારો કરનારો છે.

દંશનું અસાધ્યપણું.

અશ્વત્થદેવાયતનમ્પ્રશાનવલ્મીકસન્ધ્યાસુ
ચતુષ્પથેષુ । યામ્યે ચ પિચ્છે પરિવર્જનીયા
કક્ષે નરા મર્મસુ યે ચ દશાઃ ॥

યામ્યે મરળ્યા । પિચ્છે મવાયામ્ ॥

પીપળો, દેવમદિર, સ્મશાન, રાફે, ચૈાડુ એ સ્થાનોમા અને સધ્યાકાળ, બરણી નક્ષત્ર, અને મધ્ય નક્ષત્રમા કરડેલા સર્પોનો દંશ અસાધ્ય છે. મર્મસ્થળોનો દંશ પચ્ચ અસાધ્ય છે.

દર્વીકર સર્પો વિષે.

દર્વીકરાણાં વિષમાણુ ઇન્તિ મેઘાનિલો-
ષ્મે દ્વિગુણા ભવન્તિ ॥ ઉષ્ણે ઉષ્ણસયોગે ॥

રથાક્કાક્કલચ્છલ્લસ્વસ્તિકાક્કુશધારિણઃ ॥

જેવા દર્વીકરાઃ સર્પોઃ ફળિનઃ શ્રીમ્નગામિનઃ ॥

દર્વીકર આતિના સર્પોનું જેર તરત મારી નાખે છે, અને તેઓ વરસાદ, પવન, અને ગરમીના સયોગમા ખમણુ થાય છે. જે સર્પો ચક્ર, હળ, સાથિયો, કે અંકુશના ચિન્હોવાળા, તથા ફણાવાળા અને ઊતાવળી અતિવાળા હોય છે; તેઓ દર્વીકર કહેવાય છે.

તરત મારનાર જેર વિષે

અર્જીર્ણપિષ્તાતપ્પીઢિતેષુ બાલેષુ દૃઢેષુ
બુદ્ધસિતેષુ । ક્ષીણે ક્ષતે મોહિનિ કુણ્ણુષ્ઠે
રૂક્ષેઽવલે ગર્ભવતીષુ ચાપિ ॥ શક્ત્વસતે યસ્ય
ન રક્તપસ્તિ રાજ્યો લતામિશ્ર ન સમ્ભ-
વન્તિ । શીતાભિરન્નિશ્ચ ન રોમહર્ષો વિષા-
ભિભૂત પરિવર્જયેત્તમ્ ॥ નિહ્નં મુલ્લં યસ્ય
ચ કેશશાતો નાસાવસાદશ્ચ સકળ્લમઙ્ગઃ ।
કૃષ્ણશ્ચ રક્તઃ શ્વયશુશ્ચ દંશે હન્વોઃ શ્વિરત્વં
ચ વિવર્જનીયમ્ ॥

કેશશાતઃ આકર્ષણાત્ નાસાવસાદઃ નાસાયા.
નતત્વમ્ । કળ્લમઙ્ગ ધ્રીવાધારણાશક્તિઃ । હન્વો
શ્વિરત્વ હનુદ્વયસ્તમ્મ ॥

વાન્તિર્ધના યસ્ય નિરેતિ વત્ત્વાદ્રકં સ્ત્ર-
વેદ્ધર્વમધશ્ચ યસ્ય । દંષ્ટ્રાનિપાતાંશ્ચતુરશ્ચ
પસ્યેદમ્યાપિ વૈદ્યૈઃ પરિવર્જનીયઃ ॥

યસ્ય ચ નાસામુલ્લિઙ્ગગુદાદિમ્યોરક્ત સ્ત્રવેત્ ॥

ઉન્મત્તપત્ત્યર્થમુપદ્રુતં વા હીનસ્વરં વાપ્ય-
થવા વિવર્ણમ્ । સારિષ્ટમત્ત્યર્થમવેચિનં ચ
જહ્યાચ્ચરં તત્ત્વ ન કર્મ કુર્યાત્ ॥

અલ્પર્થમુપદ્રુતં વા જ્વરાતિસારાદિભિરતિશયેનો-
પદ્રુત । હીનસ્વરં વત્તુમધમ્ । વિવર્ણ કૃષ્ણવર્ણ

સારિષ્ટ નાસામજ્ઞાદિયુક્તમ્ । અવેગેન વેગો વિ-
ષવેગ । લહરી રૂપે લોકે તદ્વદિત ॥

અર્જુણાળો, પિત્તવાળો, તડકે ચાલેલો,
ખાળકો, વૃદ્ધો, ભૂખ્યાઓ, નખળાઓ, ક્ષત
તથા પ્રમેહવાળા, કોલીયા અને રૂક્ષ દેહવાળા,
નિર્ભેળો, તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ એમને જેર
તરત મારી નાખેછે જેર વાળાને ટાડુપાણી
છાટવાથી રૂવાડાં ઊભા થતા હોય તેની
ચિકિત્સા કરવી નહિ જેનુ યુખ વાકું થઇ ગયુ
હોય, ખેંચવાથી વાળનીકળી પડતા હોય, નાક
નમી ગયુ હોય, કંઠ સ્થિર રાખવાની શક્તિ
જતી રહી હોય, હથમા કાળો કે રાતો સોજો
થયો હોય, અને યને જડબા સ્તબ્ધ થઇ
ગયાં હોય, તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.
યુખમાંથી બહી ઉઠતી થતી હોય, નાક, યુખ,
શુદ્ધ અને લિંગમાંથી લોહી અવતું હોય, અને
આરે ઢાંઢો પડી ગયેલી દેખાતી હોય, તેની
પણ વેથે ચિકિત્સા કરવી નહિ. ઉન્મત્ત, જ્વ-
રવાળો, અતિઆર વાળો, બોલી નહિ થકનાર,
જેનો વર્ણ કાળો પડીગયો હોય ને નાક નમી
ગયેલું બગેરે અસ્થિ વાળો, અને જેરની લેહરે
બગરનો બની ગયો હોય, તેની પણ ચિકિત્સા
નહિ કરતા છોડી દેવો, કેમકે એવા લોકો
જેરથી તરત મરીજ બધ છે

દૂધી વિષ (જેર) વિષે.

ઝીર્ણ વિષઙ્ગૌષધિદૂષિતં વા દાવાશિવા-
તાતપશોષિતં વા । સ્વભાવતો વા ગુણવિ-
પ્રહીનં વિષં હિ દૂષીવિષતાશ્ચૃપૈતિ ॥

ઝીર્ણમ્ અતિપુરુષ વિષઙ્ગૌષધિદૂષિત વિષઙ્ગોષિ-
રોષધોભિહીનવીર્યં કૃત સ્વભાવતો વા ગુણવિપ્રહીન
સ્વભાવાદેવ દશાના ગુણાના મધ્યે એકદિવ્યાદિ-
ગુણહીનમ્ ॥

અત્યત્ત ઇર્ષ્ય થઇ ગયેલું, અથવા વિષહર
દવાઓથી નખગુ પડી ગયેલું, અથવા દાવાઓ,
વાયુ, કે તડકાથી સુકાઇ ગયેલું, અથવા કશ
શુષ્કોમાંથી સ્વાભાવિક રીતેજ એક, બે, કે
ત્રણ શુષ્કો ઓછા થઇ ગયેલા હોય, એવું જેર
દૂધીવિષ કહેવાય છે.

દૂધી વિષનું કાર્ય.

વીર્યાલ્પભાવાન નિપાતયેષત્કફાન્વિતં
વર્ષગણાનુવન્ધિ । તેનાદિતો મિત્રપુરીષ-
વર્ણો તિગન્ધિ વૈરસ્યયુતઃ પિપાસી ॥ મૂ-
ર્ચ્છા પ્રમં ગદ્ગદવાગ્મર્મિ ચ વિચેષ્ટમાનો
રતિમાન્પુષ્પાદ્રા ॥

ન નિપાતયેત્ ન મારયતિ । કફાન્વિત કફેન
મન્દીકૃતોષ્ણાદિગુણમ્ । વર્ષગણાનુવન્ધિ કફેના-
મેર્માન્દ્યાદપાકાચિરસ્થાયિ । તથા દૂષીવિષાદિતો
મિત્રપુરીષવર્ણ મિત્રપુરીષ ઉદ્ગતમલ્લ । મિત્રવર્ણો
વિવર્ણઃ વિચેષ્ટમાન વિરુદ્ધા ચેષ્ઠાં કુર્વન્ । મૂર્ચ્છા-
દીન વ્યાર્ધીહ્યમતે ॥

થોડી શક્તિવાળું હોવાથી દૂધિવિષ મારી
નાખતું નથી, પણ તેના ઉષ્ણતા વિગેરે શુષ્કો
કફથી મદ્યવાને લીધે, તથા કફથી મદ્યમિ
થઇને એ જેર પાકતું નથી, તેથી તે બધાં વર્ષો
સૂધી શરીરમા રહેછે. આવા માણસને કસ્ત
પાતળો આવેછે, શરીરનો વર્ણ બગડી જાયછે,
યુખ વિરસ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે.
વિરુદ્ધ ચેષ્ઠાઓ થાય છે. એન પડતું નથી.
તથા મૂર્ચ્છા અને જમ તથા વાણી ગઠગઠ
થાય છે. તથા વચન વિગેરે વ્યાધિઓ થાયછે.

દૂધી વિષનાં સ્થાનો.

આમાશ્ચયસ્યે કફવાતરોગી પકાશ્ચય-

સ્થેડનિલપિતરોગી । ખવેત્સમુદ્ધસ્તશિરોડ-
જ્જરુદ્ધકો વિલૂનપક્ષય યથા વિહજ્ઞઃ ॥

સમુદ્ધસ્તશિરોડજ્જરુદ્ધક સમુદ્ધસ્તા શિરોરુદ્ધઃ
કેશાઃ અજ્જરુદ્ધાણિ લોમાનિ યસ્ય સઃ । એતદપિ
લિજ્જ પકાશયસ્યે દૂષીવિષે બોદ્ધવ્યમ્ ॥

સ્થિતં રસાદિજ્વલ્ય તથયોક્તાન્કરોતિ
ધાતુપ્રમથવાન્વિકારાન્ ॥

તત્ત્વ દૂષીવિષે યથોક્તાન્સુશ્રુતે વ્યાધિસમુદ્દેશી-
યોક્તાન્ ॥

દૂષીવિષ આમાશયમાં હોયતો કફ તથા
વાતરોગો થાય છે, યકવાશયમાં હોય તો
પિત્ત રોગો તથા વાતરોગો થાય છે. વાળ તથા
ફવાડા ખરીપડેછે, તથા પાંખોડપાઈ ગયેલા
પક્ષીના જેવી સ્થિતિ થાયછે, રસાદિ ધાતુમા
હોય તો સુશ્રુતમાં સૂત્ર સ્થાનના વ્યાધિ-
સમુદ્દેશીય નામના ચેવીસમા અધ્યાયમા
કહ્યા પ્રમાણે ધાતુ સંબંધી વિકારો થાય છે.

દૂષીવિષના પ્રકોપના સમયો.

કોપં તુ શીતાનિલદુર્દિનેષુ યાસ્યાશ્ચ પૂર્વ
શૃણુ તસ્ય રૂપમ્ ॥

અતિ શીતકાળ, અતિ પવનનો સમય
અને અતિવાદવાના સમયોમાં દૂષીવિષ તુરત
પ્રકોપ પામેછે. હવે એ પ્રકોપનુ પૂર્વરૂપ કહું
હું તે સાંભળો.

દૂષીવિષના પ્રકોપનું પૂર્વરૂપ

નિદ્રા ગુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ વિશ્લેષહ-
ર્વાવિષ વાજ્ઞમર્દઃ ॥

વિશ્લેષ ગાત્રરીપિત્ત્ય । હર્ષઃ રોમાઞ્ચ ॥

નિદ્રા, શરીરમા ભાર, બગાસાં, ગાત્રોની
શિથિલતા, રોમોદ્રુમ, અથવા અગમ અ,
એ દૂષીવિષના પ્રકોપનાં પૂર્વરૂપો છે.

દૂષીવિષના પ્રકોપનું સ્વરૂપ.

તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકાવરોચકં મળ્હ-
લકોટજન્મ । માંસસ્યં પાણિપદે મન્નોયં
મૂર્છાં તથા છર્દિમથાતિસારમ્ ॥ દૂષીવિષં
શ્વાસતૃષે જ્વરાંશ્ચ કુર્યાત્પટ્થર્દિં જઠરસ્ય
ચાપિ ॥

બને મુકો પૂરાફલેનેવ મદ. અવિપાક અન્નત્યા ॥

દૂષિવિષ પ્રકોપ પામેછે ત્યારે સોપારીના
જેવો મીણો અન્ન જમતાં ચડે છે, અન્ન પ-
ચતું નથી, તથા અરૂચિ, મંડળ તથા પ્રામમાં
થાયછે, માસસ્ય થાયછે, હાથ પગમાં સોબે
થાય છે, મૂર્છાં તથા ઉલટી અને અતિશ્વાર
થાયછે, શ્વાસ થાયછે, તૃષા લાગેછે, જ્વર
આવે છે, અને પેટ વધે છે.

દૂષીવિષના વિકારો.

ઉન્માદમન્યજ્જનયેષ્ણાન્યદાનાહમન્યેત્સ-
પયેષ્થ શુક્રમ્ । ગાઢ્ઘષ્ણન્યજ્જનયેષ્થ કુઠ્ઠં તાં-
સ્તાન્વિકારાંશ્ચ बहुप्रकारान् ॥

અન્યત્ દૂષીવિષં તાંસ્તાન્વિકારાન્વિસર્પક્ષિસ્તો-
ટાદીન્ ॥

કોઈ દૂષીવિષથી ઉન્માદ થાય છે, કોઈથી
આનાહ થાયછે, કોઈથી નીર્વે શીષુ થાય છે
કોઈ ગઢગઢ વાળી કરે છે, કોઈ કોઠને તથા
કોઈ ઘણી ભાતના વિસર્પો તથા વિરેકાટકા-
દિને ઉત્પન્ન કરે છે.

દૂષી વિષનો શબ્દાર્થ

દૂષિતં દેશકાલાન્નાદિવાસ્વપ્રેરમીક્ષ્ણશ્ચ ।
યસ્માત્ સન્દૂષયેદ્ધાતુંસ્તસ્માદૂષીવિષં સ્મૃતમ્ ॥
દેશઃ વાનુષાદિ । કાલો દુર્દિનાદિઃ । અન્ન
કુલ્લત્પતિલમસુરાદિ । ધાતુદૂષકત્વાદ્દૂષીવિષમ્ ॥

દેશ, કાળ, અન્ન તથા દિવસે સૂવાથી વાર વાર દૂષિત થઇને એર ધાતુઓને દૂષિત કરેછે, માટે તે દૂષીવિષ કહેવાય છે. જળપ્રાય દેશથી, વાહણાના સમય અને કાળથી, કળથી, તલ, મરુર, વગેરે અન્નોથી એર દૂષિત થાયછે.

દૂષી વિષની સાધ્યાસાધ્યતા.

સાધ્યમાત્મવતઃ સઘોયાપ્યં સંવત્સરોસ્થિતમ્ । દૂષીવિષમસાધ્યં સ્યાત્સીણસ્યાહિતં-સેવિનઃ ॥

જિતેન્દ્રિય માણસનુ દૂષીવિષ સહજ સાધ્ય છે, એક વર્ષ પછી તે કષ્ટસાધ્ય થાયછે, અને દીર્ઘ તથા અપર્યય કરનારને અસાધ્ય થાય છે.

કૃત્રિમ વિષનું નિરૂપણ.

મૌમાગ્યાર્યં સ્ત્રિયઃ સ્વેદરજોનાનાજ્ઞાનમ્ભાન્ । શત્રુપ્રયુક્તાંશ્ચ ગરાન્વચન્છન્ત્યજ-મિશ્રિતાન્ ॥

કૃત્રિમ વિષ દ્વિવિધમ્ । એક સવિષ દૂષીવિષ સજ્ઞમ્ । અપરમવિષ તદેવ ગમસજ્ઞમ્ । તથા ચ વાસ્પપસંહિતામ્યામ્ । સયોગજ ચ દ્વિવિધ દ્વિતીય વિપ્રમુચ્યતે । દૂષીવિષંતુ સવિષમવિષં ગર ઉચ્યતે ॥

દૂષીવિષ અને ગર એમ બે પ્રકારનું કૃત્રિમ વિષ છે. જેમા એરના સંગ્રહ નથી હોતો તે ગર કહેવાયછે કાર્યપ સંક્રિતામાં કહ્યું છે કે -“સયોગથી બનતા કૃત્રિમ વિષના દૂષી-વિષ અને ગર એમ બે પ્રકારો છે. એરના સંગ્રહ વાળુ તે દૂષીવિષ અને એરના સંગ્રહ વગર પણ એરનુ કામ કરે તે ગર કહેવાય છે” પતિઓને વશ કરવા માટે સ્ત્રીઓ પર-સેનો, રજ, તથા અંગોના બીજા અનેક મેલો મેળવીને પતિને અન્નમા ખવરાવેછે, એ મેલ વગેરે પદાર્થો ગર કહેવાય છે.

ગરનું કાર્ય

તૈઃ સ્યાત્પામ્લુઃ કૃશોઽપામિર્જર્વરશ્ચાસ્યો-પજાયતે । મર્મમથમનાધ્માનં સ્યાત્ સયઃ શોષસ્મભવઃ ॥

તૈ ગરૈઃ સ્વેદરજ પ્રમુતિમિ જ્વરશ્ચાસ્યોપજા-યત ઇતિ અપાકાત્ । મર્મપ્રથમન મર્મવ્યથા । ક્ષયો ધાતુક્ષય ॥

પરસેવો તથા રજ વગેરે ગરથી પાંડુતા થાયછે, કૃશતા થાયછે, મહાશ્નિ તથા જ્વર થાયછે, મર્મોમા પીડા અને આદ્રશ થાય છે, તથા ધાતુઓનો ક્ષય, અને સેનો થાય છે

હુતા (કરોળીયા) નામના છત્વડાં વિષે.

યસ્માલ્લૂનં તૃણં પ્રાપ્ત મુનેઃ પ્રસ્વેદચિન્દવઃ । તેઽધ્યો જાતાસ્તથા હૂતા ઇતિ રુચાતાસ્તુ ષોઢશ ॥

વિશ્વામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદવિસત્તમમ્ । વસિષ્ઠં કોપયામાસ ગત્વાશ્રમપદં કિલ ॥ કુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય હલાટાન્ સ્વેદચિન્દવઃ । અપતન્દર્શનાદેવ હૃથસ્તાત્તીવ્રવર્ચસઃ । લૂને તૃણે મહર્ષેસ્તુ ધેન્વર્થે સમ્પ્રૃતેઽપિ ચ । તતો જાતાસ્તિષ્ઠો ઘોરા નાનારૂપા મહાવિષાઃ ॥ તાસામઘૌ કઠસાધ્યા વર્ચ્યાસ્તાવત્ય एव हि ।

તત્ર ત્રિમળ્હલપ્રમૂતયોઽઘૌ કઠસાધ્યા । સૌ-વર્ણિકપ્રમૂતયોઽઘાવસાધ્યા ॥

સુનિના પરસેવાના છાટા કાપી નાંખેલા ખડકપર પડતા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છવડાઓ હૂતા કહેવાયછે, તે સોળ ભતના થાયછે “હૂ” ધાતુનો અર્થ “કાપવું” થાયછે, એ ઉપરથી સુક્ષ્મ કહેછે કે-“સન્નઓભા

ઉત્તમ વિશ્વામિત્રે કાઈ વેળાએ વસિષ્ઠના આશ્રમમાં જઈને તેમને કથવાચ્યા હતા. તીવ્ર તેજસ્વી વસિષ્ઠને વિશ્વામિત્રના હક્કન-શીલ કાષ્ટ ચહતાં તેમના કપાળમાંથી પર-સેવાનાં ટીપાઓ ગાય માટે કાપીને એકઠા કરી રાખેલા ખડ ઉપર પડયાં, તેમાંથી બચ-કર બારે જેરી અનેકદૂધી લૂતા નામના છુવે પેદા થયા, તેમાંના ત્રિમડળ વગેરે આઠ કષ્ટ-સાધ્ય તથા સૌવાર્ણિક વગેરે આઠ અસાધ્ય છે.

કષ્ટસાધ્ય લૂતાના દંશનું લક્ષણ.

તામિર્દંષ્ટે દંશકોચઃ મહત્તિઃ ક્ષતજસ્ય ચ । જ્વરો દાહોઽતિસારચ ગદાઃ સ્યુચ્યન્નિ-
દોષજાઃ ॥ પિષ્ટિકા વિવિધાકારા મળ-
લોનિ મહાન્તિ ચ । ગોથા મહાન્તો મૃદવો
રક્તા ક્યાવાશ્વલાસ્તથા ॥ સામાન્યં સર્વલુતા
નામેતદંશસ્ય લક્ષણમ્ ॥

દશકોચ દશમંચે પ્રતિભાવ ॥

દંશમધ્યે તુ યત્કુળં ક્યાવં વા જાલકા-
વૃત્તમ્ । દગ્ધાકૃતિ મૃચં પાકલૈદશોચજ્વરા-
ન્વિતમ્ ॥ દૂધીવિષાભિર્લુતામિસ્તદ્દૃષ્ટમિતિ
નિર્દિષ્ટેત્ ॥

આ લૂતા કરડે છે તેો ઠંડ થઈ છે, લોહી-
નીકળે છે, જ્વર આવે છે, દાહ અને અતિ-
સાર થાય છે, ત્રણે દોષોના શેગો થાય છે,
વિવિધાકૃતિની ફેાલીઓ તથા મડળો થાય છે,
અને કૌમળ તથા રાતા મોટા ચપળ અને
કંઈક કાળા સોભા થાય છે. લૂતાના દંશનું
આ સામાન્ય લક્ષણ છે ઠંડ બે કાળો કે
કાળાશવાળો, બાળા વાળો, બળેલા જેવા
આકારનો, અત્યંતપાક તથા કલેહવાળો,
સોબા તથા જ્વર વાળો હોયતો એ ઠંડ
દૂધીવિષા નામની લૂતાઓનો બહુવે.

અસાધ્ય લૂતાના દંશનું લક્ષણ.

શ્લોષઃ સ્વેતા સિતા રક્તા પીતા ચ પિ-
ષ્ટિકા જ્વરઃ । માળાન્તિકા મંદેદાહઃ શ્વાસ-
હિક્કાશિરોગ્રહઃ ॥

અસાધ્ય લૂતા કરડે તેો શોષ તથા ધાળી,
રાતી, તથા પીળી ફેાલીઓ થાય છે, જ્વર
આવે છે, તથા પ્રાણ હરે તેવી બળતરા થાય
છે; અને શ્વાસ તથા હેકકી થઈ માથું પક-
સાય છે.

ઉંદરના વિષનું લક્ષણ.

આદિશાષ્ઠોગિતં પાણુભગ્દલાનિ જ્વરો-
ઽરુચિઃ । લોમહર્ષશ્ચ દાહશ્ચાન્યાશુદૂધીવિષા-
દિતે ॥

દશથી માંડીને લોહી પીંખનું થઈ બચ
તથા મામં, જ્વર, અરુચિ, શેમોદ્રમ,
અને બળતરા થાય છે. આ લક્ષણો ઉંદરના
દૂધી નિમ્બાં છે.

પ્રાણુકર ઉંદરોનાં ઝેરોવિષે.

મૂર્છાન્નિશોયવૈવર્ણ્યં ક્રેદસદ્માશુતિજ્વરાઃ ।
કિરોગુક્લં લાલ્લાષ્ટકં ઉદિશ્વસાધ્યમૂપ-
કાત્ ॥

અજ્ઞતોયોઽન્ન મુષકાકારો વોહન્ય રૂતિ તન્નાન્તરે ।

અસાધ્ય ઉંદરના દંશથી મૂર્છા, અગેમાં
સોભા, વર્ણનું બદલીવનું, કલેહ, મેહેરાપણું,
જ્વર, માથામાં બાર, લાળનું પડવું, અને
રક્તાની ઉલટી થાય છે. ખીબા પ્રથમા લખ્યું
છે કે—“ ઉંદરના દંશથી અગમાં થયેલો
સોભો ઉંદરના જેવાજ આકારનો થાય છે

કાંકડાના દંશનું લક્ષણ.

શોયસ્ય કોર્મ્યમથથા ન્મનાવર્ણત્વમેવ ચ ।

મોહોઽન્ન વર્વસો મેદો વદસ્ય કુક્કલાત્કૌ ॥

કાકીડા કરડેછે તે વિવિધ વૃક્ષો, મોહ, તથા પાતળો સોળે થાયછે અને હસ્ત લાગ્યા કરે છે.

વીંછીના દંશનું લક્ષણ.

દહત્યગ્નિરિવાદૌ તુ મિનત્રીવોર્ધ્વમાશુ
ચ । દૃશ્વિકસ્ય વિષં યાતિ પશ્ચાદ્દશ્વેડ-
વિષ્ટતે ॥

વીંછીનું ઝેર પ્રથમ તે આગ લાગ્યા જેવી બળતરા કરીને પછી તરત જાંતુ ચઢીને અ-
ગોને ભેદી નાંખ્યા જેવું કરેછે, અને અશુક
સમય પછી પાછું દંશની જગ્યામાં આવી
રહે છે

અસાધ્ય વીંછીના દંશનું લક્ષણ.

દ્વોડસાધ્યૈસ્તુ હૃદ્ગ્રાણરસનોપહતો ન-
રઃ । માસૈઃ પતઙ્ગિરર્થ્યં વેદનાર્તો જહા-
ત્યસૂન્ ॥

અસાધ્યૈર્વૃશ્વિકૈસ્તેષામેવાનુવૃત્તે હૃદાદિષુ ઉપ-
હત. હૃદાદિકાર્યરહિતો મવતિ અર્થર્થ વેદનાર્ત
ઇત્યન્યયઃ ॥

અસાધ્ય વીંછીના કરડવાથી હૃદય, નાક,
તથા શુભ જડ થઈ જાય છે. વેદના થઈ માંસ
પડેછે, અને તેથી પ્રાણ નીકળી જાય છે.

કણુભના દંશનું લક્ષણ.

વિસર્પઃ શ્વયયુઃ શૂલં જ્વરચ્છર્દિરથાપિ
વા । લક્ષણં કળમૈર્દષ્ટે દંશઞ્ચૈવાવશીર્યતે ॥

કળમ કીટવિશેષઃ ॥

કણુભ નામનો કીડા કરડે તે વિસર્પ,
સોળે, શૂળ, જ્વર કે ઉલટી થાયછે, અને
દંશની જગ્યા વિખાતી હોય એમ લાગે છે.

ચેળના દંશનું લક્ષણ

કુળ્લોમોમ્ષિટિક્કેન સ્તબ્ધલિહ્નો મુચ્ચા-

તિમાન્ । દૃષઃ શ્રીતોદકેનૈવ સિક્તાન્યજ્ઞા-
નિ મન્યતે ॥ કુળ્લોમા અધિકતરકુળ્લોરોમા ।
અષિટિક્કશ્ચીટા કીટવિશેષઃ ॥

કાળાં તથા મોટાં રૂંવાડા વાળી ચેળ કરડે
તે સ્તબ્ધતા, બહુ પીડા, અને સર્વ અંગો ઉ-
પર ટાકું પાણી પડતું હોય, એમ જણાય છે.

ઝેરી દેડકાના દંશનું લક્ષણ.

અકર્દ્ધાર્દિતઃ શૂનઃ સરુજઃ પીતકઃ સવૃદ્ ।
સનિદ્રચ્છર્દિમાન્દદ્ધો મળ્લકૈઃ સવિષૈર્મવેત્ ॥

અકર્દ્ધાર્દિત સ્વભાવાદેકયૈવ દદ્રૂપાદદ્ધો
મવતિ ॥

દેડકું કરડે તે દંશમાં એકજ ઢાઢ ઉઠેછે,
વેદના સહિત પીળો સોળે થાય છે. તરશ
લાગેછે, ઉંઘ આવેછે, અને ઉલટી થાય છે.

ઝેરી માછલાંના દંશનું લક્ષણ.

મત્સ્યાસ્તુ સવિષાઃ કુર્યુર્દોર્ધ્વં શોર્યં રુજં તથા ॥

ઝેરી માછલું કરડે તે ઢાઢ, સોળે, અને
વેદના થાય છે.

જળોના ઝેરનું લક્ષણ.

કળ્દૂં શોર્યં જ્વરં મૂર્છાં સવિષાસ્તુ જ-
લૌકસઃ ॥ કુર્યુરિતિ શેષ ॥

ઝેરી જળો કરડે તે ચળ, સોળે, જ્વર,
અને મૂર્છા થાય છે

ટેદમરાળીના ઝેરનું લક્ષણ.

વિદાહં શ્વયં તોદં મસ્વેદં મૃદ્ગોષિકાઃ ॥

કુર્યુરિતિ શેષ ॥

ટેદમરાળી કરડે તે ઢાઢ, સોળે, ભોક્ષ્યા
જેવી પીડા, અને પરસેવો થાય છે.

કાનખભુરના ઝેરનું લક્ષણ.

દંશે સ્વેદ રજં દાર્દ્ર્યકુર્યાચ્છતપદીવિષમ્ ॥

શતપદી ગિર્જાદ્વિત્તે લોકે ॥

કાનખભુરે કરડે તો દશમાં પરસેવો, વેદના, અને દાહ થાય છે

મચ્છરના ઝેરનું લક્ષણ.

કણ્ઠમાન્મશકૈરીષચ્છોયઃ સ્યાન્મન્દવેદનઃ ।

મચ્છર કરડ્યાથી ચળ અને થોડી વેદના-વાળો જરાક સોનો થાય છે.

અસાધ્ય મચ્છરના ઝેરનું લક્ષણ.

અસાધ્યકીટસદૃશમસાધ્યં મશકક્ષતમ્ ॥

અસાધ્યકીટસદૃશ અસાધ્ય કીટૈર્જતાદિભિઃ ક્રુત યત્ ક્ષત તત્સદૃશવેદનમ્ ॥

અસાધ્ય મચ્છરનો દશ અસાધ્ય કરોળિયા વગેરે કીડાઓના દશ જેવી વેદના કરે છે.

માખીના ઈશનું લક્ષણ.

સઘઃ સંસ્રાવિણી શ્યાવા દાહમૂર્છાજ્વરાન્વિતા । પિષ્ટિકા મક્ષિકાદંશે તાસાં તુ સ્થગિકાઽમુદ્રત્ ॥

તાસામિત્યાદિ તાસાં સુશ્રુતોક્તાના વળ્લુ મક્ષિકાના મધ્યે સ્થગિકાના સ્ત્રી પ્રાણ હરતીત્યર્થઃ ॥

માખી કરડે તો તરત આવાળી, કાળાશ તથા બળતરાવાળી, તથા મૂર્છા અને જ્વર-વાળી ફેલેલી થાય છે. સુશ્રુતે કહેલી છ પ્રકારની માખીઓમાં સ્થગિકા નામની માખી તરત પ્રાણ લેનારી છે.

વાધ વિગેરેનાં ઝેરાવિષે.

ચતુષ્પાદ્વિપાદ્વિર્વા નલૈર્દન્તૈથ યત્ક્રુતમ્ । શૂયતે પચ્યતે તત્તુ સ્ત્રવતિ જ્વરયત્સપિ ॥

ચતુષ્પાદ્વિ વ્યાજ્ઞાદિભિઃ । દ્વિપાદ્વિ વનમનુ-વ્યાદિભિઃ શૂયતે શનુ મતિ ॥

ચોપગા વાધ વિગેરે અથવા બે પગવાળાં જંગલી માણસો વિગેરેના નખ કે ઢાંતો વાગે તો સોનો, પાક, આંધ, અને જ્વર થાય છે.

વિષ ઊતર્યાનું લક્ષણ.

પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્વધાતુપ્રભામિકામં સ-મમૂત્રવિટ્કમ્ । પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તચેદ્દૈ વૈદ્યોઽવગચ્છેદવિષં મનુષ્યમ્ ॥

પ્રસન્નદોષ પ્રકૃતિસ્વદોષ । શેષ મુગમ્ ॥

વાતાદિ દોષો સ્વસ્થ થાય, ધાતુઓ સ્વાભાવિક સ્થિતિ વાળા થઈ જાય, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય, મલમૂત્રાદિ યોગ્ય સ્થિતિ-વાળાં થાય, અને વર્ણ, ઇન્દ્રિય, ચિત્ત, ચેષ્ઠ, વગેરે પ્રસન્ન થાય, ત્યારે માણસ ઝેર વિનાનો થઈ ગયો છે, એમ વૈદ્યે માનવું.

(વિષેની ચિકિત્સા.)

સ્થાવર વિષેની ચિકિત્સા.

સ્થાવરેણ વિષેનાર્ત નરં યત્રેન વાયયેત્ ॥

વયનેન સમં નાસ્તિ યતસ્તસ્ય ચિકિત્સિ-તમ્ ॥ વિષમત્યર્થમુષ્ણં ચ તીક્ષ્ણં ચ કથિતં યતઃ । અતઃ સર્વવિષેષુક્તઃ પરિષેકસ્તુ ક્ષીત-લઃ ॥ ઔષ્ણ્વાતૈશ્વ્યાદિશ્લેષેણ વિષં પિત્તં પ્રકોપયેત્ । વમિતં સેચયેત્સ્માચ્છીતલેન જલેન ચ ॥ પાચયેન્મયુસર્પિર્મ્યાં વિષગ્નં મેષજં દ્રુતમ્ । મોક્ષમલ્લં રસં દદ્યાદ્ઘર્ષ-યેન્મરિચાનિ ચ ॥ યસ્ય યસ્ય ચ દોષસ્ય પશ્યોલ્લિઙ્ગાનિ ધૂરિશ્ચઃ । તસ્યતસ્સૌધૈઃ કુર્યાદ્વિપરીતયુગેઃ ક્રિયામ્ ॥ જ્ઞાતયઃ પશ્તિ-

કાથૈવ કોરદુષાઃ પ્રિયજ્ઞવઃ । મોજનાર્થે
વિષાર્તાનામૂર્ધ્વં ચાષશ્ચ શોધનમ્ ॥

પ્રિયજ્ઞ કહ્યુ ॥

મૂલત્વપત્રપુષ્પાણિ વીજં ચેતિ શિરી-
ષતઃ । ગર્વા મૂત્રેણ સમ્પિપ્તું લેપાદ્વિષહરં
પરમ્ ॥ દૂષીવિષાર્તં મુલ્લિગ્ધમૂર્ધ્વં ચાષશ્ચ
શોધિતમ્ । પાયયેદગદં મુલ્યામિદં દૂષીવિ-
ષાપહમ્ ॥ પિપ્પલીધ્યામકં માસી લોઘમેલા
સુવર્ષિકા । મરિચં વાલકં ચૈલા તથા કન-
કૌરિકમ્ ॥ શૌદ્રયુક્તઃ કષાયોડયં દૂષી-
વિષમપોહતિ ॥

બ્યામક રોહિવ તદલામે સશીર દેયમ્ । કનક-
ૌરિકમત્યન્તમારક્તમ્ । ગૈરિકસોનાગેરુ શ્વિત્ લોકે ॥

(૧) સ્થાવર વિષવાળાને યત્નથી ઉલટી
કરાવવી કેમકે ઉલટી એવો એનો બીજો
એકે ઉપાય નથી વિષ અત્યત્ત ઉષ્ણ અને
તીક્ષ્ણ હોવાથી સર્વ પ્રકારના વિષોમાં શીતળ
સેચનો કરવાં, ઉષ્ણતા તથા તીક્ષ્ણતાને લીધે
વિષો ઘણું કરીને પિત્તનો પ્રકોપ કરેછે, માટે
ઉલટી કરાવીને પછી શીતળ સેચનો કરવા.
પછી વિષહર ઔષધ ધી તથા મધ સાથે તુરત
પાડુ. ખટાઈ ખવરાવવી તથા શરીરે મરીતુ
ચૂર્ણ ચોળવુ. એ એ દોષ અધિક જણાય તે
તે દોષોના શુભોથી વિપરીત શુભોવાળા ઉપ-
ચારો કરવા તેને જમવામાં શતા ચોખા,
સાંઈચોખા, કોદર, અને કાગ આપવા, અને
વમન વિરચનોથી સરોધન કરવુ.

(૨) સરસડિયાના મૂળ, છાલ, પાન, ફળ,
અને બીજા, એ પાંચે પદાર્થો ગોમૂત્રમાં
વાટીને લેપ કરવાથી ઝેર હણાઈ જાય છે

(૩) સુગંધી શેહિસખડ, અથવા વાળો,
પીપર, જટામાસી, લોહર, એળચી, સાજી-

ખાર, મરી; વાળો, ઝીણી એળચી, અને સો
નાગેડનો કવાથ મધ નાળીને પીવાથી દૂષી-
વિષ ટળી જાયછે દૂષી વિષવાળાને સારીપેટે,
સ્નિગ્ધ કરીને, તથા વમન વિરચનથી શોધન
કરીને પછી આ ઉત્તમ કવાથ તેને પાવે.

ઝંગમ વિષની વિક્રિતા.

અથવાં રોચના કુષ્ઠમર્કપત્રં તથોત્પલમ્ ।
નલવેતસમૂલાનિ ગરલં મુરસા તથા ॥ સક-
લિજ્ઞાં સમશિષ્ટામતન્તા ચ જ્ઞતાવરીમ્ ।
જૂઝાટકં સમજ્ઞાં ચ પક્ષકેશરમિત્યાપિ । ક-
લ્કીકૃત્ય પચેત્સર્પિઃ પયો દયાચ્છતુર્ગુણમ્ ॥
સમ્યવપકેડવર્તીર્ણે ચ શતિ તસ્મિન્વાનિઃ-
ક્ષિપેત્ । સર્પિસ્તુલ્યં મિષક્ શૌદ્રં કૃતરક્તં
નિષાપયેત્ ॥ વિષાણિ હન્તિ દુર્ગાણિ ગર-
દોષકૃતાનિ ચ । સ્પર્શાદન્તિ વિષં સર્વ
ગરૈરુપહતાં ત્વચમ્ । યોગજં તમકં કણ્ઠં
માંસસાદં વિસંજ્ઞતામ્ । નાશયત્યજનામ્ય-
જ્ઞપાનવસ્તિષુ યોજિતમ્ ॥ સર્પકીટાચ્છુલ્લ-
તાદિદૃષ્ટાના વિષહૃત્પરમ્ ।

મૃત્યુપાશછેદિવૃત્તમ્ ॥

ધનૂરસ્ય શિષા પેયા ક્ષીરેણ પરિપેષિ-
તા ॥ અક્ષોદવંશજા ચાપિ શ્વવિષદ્રી મય-
જ્ઞતઃ । રક્તનીયુગ્મપત્તજ્ઞાપિપ્પાનાગકેશરૈઃ ॥
શીતામ્બુપિપ્પૈરાલેપઃ સયો લૂતા વિનાશયેત્ ।
ઝીરકસ્ય કૃતઃ કલ્કો છૃતસૈન્ધવસંયુતઃ ॥
સુલ્લોળ્લો મયુના લેપો વૃશ્ચિકસ્ય વિષં હરેત્ ।
ગન્ધમાદ્રાય મૃદિત સૂર્યાવર્તદલસ્ય તુ ॥
કાઞ્ચકેન નરો વિદ્ઃ ક્ષણાઞ્જવતિ નિર્વિષઃ ॥
इति विषाविकार ॥

મૃત્યુપાશછેદો ધૃત.

હરડે, ગેરચન, કઠં, આકડાનાં પાન, બ-
રૂનું મૂળ, કમળ, નેતરનાં મૂળ, વછનાગ,
ધોળું નસોતર, મલ્લક, ઈંદ્રજવ, રાતો ધમાસો,
શતાવરી, શંગિાડાં, રીસામણી, અને કમળના
કેસરાના કલકથી યોગણા પાણી અથવા દૂધ-
માં પકાવેલા ઘીમાં તે ઘી બેટલુંજ મધ મેળ
વીને વૈધે તે મધ રાખી મૂકવું. એ ઘી જેરના
સર્વ દોષોને તથા જેરોને પણ હણી નાખેછે.
અંજન, અભ્યંગ, પાન, અને પિચકારીમાં
વાપરવાથી આ ઘીના સ્પર્શથી સર્વપ્રકારના
જેરો હણાય જાયછે. જેરથી દુષ્ટ થયેલી આમડી
સાફ થાય છે, અને કૃત્તિમવિષ, તમકચાસ,
ચળ, માંસચાદ, તથા બેભાનપણું નાશ
પામેછે. સર્પો, કીડાઓ, ઊંદરો, અને કરો-
ળીઆઓના જેરમાટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.

પ્રચલનથી ધતુરાના મૂળને દૂધમાં વાટીને
પીવાથી કૂતરાનું જેર મટી જાયછે.

અ કોલના મૂળને દૂધમાં વાટીને પીવાથી
પણ કૂતરાનું જેર મટી જાયછે

હળદર, ઠાડફળદર, પતંગ, મલ્લક, અને
નાગકેશરને ટાકા પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ
કરવાથી કરોળિયાનું જેર તુરત નાશ પામી
જાય છે,

ભૂરાનો કલક, ઘી તથા સિંધવ નાંખીને
જતા ગરમ કરી ભથ મેળવી તેનો લેપ કરવા-
થી વીછીનું જેર તુરત નાશ પામી જાયછે.

કાળા ભાગરાના પાનને યોળીને તેનો
ગધ સૂઝવાથી તેા શુદ્ધભત્રમાં વીછીનું જેર
ઊતરી જાય છે.

ઘોડાવજને ચાવીને સુખમાં રાખીને કા-
નમાં કુંક મારવાથી વીછીનું જેર ઊતરી જાયછે

શ્રીઓના રોગોનો અધિકાર.

પ્રદરનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વિરુદ્ધમધાધ્યક્ષનાદર્જીર્ણાર્ધમપાતાદ-
તિમૈષુનાચ । યાનાધ્વન્નોકાદતિકર્ષણાચ
મારાભિપાતાચ્છયનાદિવા ચ ॥ તં શ્લેષ્મ-
પિત્તાનિલસમિપાતૈશ્વતુઃપ્રકાર પ્રદરં વદન્તિ॥

અન્ન વાતપિત્તયોગદૌ શ્લેષ્મોડમિધાનં શ્લેષિ-
કેડતિપ્રવૃત્તિબોધનાર્થમ્ ॥

વિરૂદ્ધ ભોજનથી, મધ્યપાનથી, ખાસને
ખાવાથી, અભ્યંગથી, ગર્ભપાત તથા બહુ મૈ-
ષુનથી, વાહનોમાં બેસી બહુ ચાલવાથી,
ઘણો પથ તથા કર્ષણ કરવાથી, બહુ ભાર
ઉપાડવાથી અભિધાતથી અને દિવસે સુવાથી
શ્રીઓને પ્રદર રોગ થાય છે કફથી, પિત્તથી,
વાયુથી, અને ત્રણે દોષથી થયેલો એમ પ્રદર
ચાર પ્રકારનો થાય છે. કફના પ્રદરમાં ધાતુ
વધારે વેગથી જાય છે

પ્રદરનું સામાન્ય લક્ષણ.

અમૃગદરં ભવેત્સર્વં સાક્ષમર્દં સવેદનમ્ ।

અમૃગદર અમૃગદાર્યતે વ્યવ્યતેન્નેનેલસૃગદરમ્ ।

અચ્ચલયયાન્તમ્ । સવેદનં સશૂલમ્ ॥

દુષ્ટ રજનો અત્યંત આગ્ર તથા અંગસંમ
અને શૂળ થામ, તે રોગ પ્રદર કહેવાય છે.

કફના પ્રદરેનું લક્ષણ.

આમં સપિષ્ઠાગ્રપતિમં સપાણ્ડુ પુલાક્તો-
યપ્રતિમં કફાણુ ॥

આમં અપવરસ્યુષ્કમ્ । સપિષ્ઠાગ્રપતિમં સપિ-
ષ્ઠા શાસ્મત્યાદિનિર્વાસસ્તતુલ્યમ્ । પિષ્ઠિજ્વલિ-
ત્યર્થઃ । સપાણ્ડુ સહસ્રાબ્દોઽષ્ટેવદર્થઃ । તેન્નેપાણ્ડુ ।

પુણ્યકતોયપ્રતિમ કપાત્તુ પુણ્યકસ્તુચ્છધાન્ય તદ્વા-
વનતોયતુલ્ય સધિર સવેદિત્યર્થ. ॥

કંકના પ્રદરમા કાચા રસ વાળું, શેમળા
વગેરેના ગુદર જેવું ચીકણું, કંઇક પીંગણું,
તથા તુચ્છ ધાન્યના ધોવરામણ જેવું લોહી
નીકળેછે

પિત્તના પ્રદરનું લક્ષણ

સપીતનીલાસિતરક્તમુષ્ણં પિત્તાતિયુક્ત
મૃશવેગિ પિત્તાત્ ।

સપીતનીલાસિતરક્ત પીતાદિવર્ણયુક્તમ્ । પિત્તા-
તિયુક્ત દાહાદિયુક્તમ્ । મૃશવેગિ નારવાર પ્રવૃ-
ત્તિયુક્તમ્ ॥

પિત્તના પ્રદરમાં પીળા, નીળા, કાળા,
તથા રાતા રંગનું, ગરમ તથા પિત્તની બળ-
તરા અને વેદના વાળું લોહી વારંવાર આવ્યા
કરે છે

વાયુના પ્રદરનું લક્ષણ

રૂક્ષારૂર્ણ ફેનિલમ્લગર્ભ વાતાત્સતોદં
પિશિતોદકામમ્ ।

પિશિતોદકાર્મ માસધાવનતોયામમ્ ॥

વાયુના પ્રદરમા રૂક્ષ, રાતું, શીથ્ણવાળું,
પીડાકારક તથા માસના ધોવરામણ જેવું
થાડું થાડું લોહી નીકળ્યા કરે છે.

ત્રિદોષના પ્રદરનું લક્ષણ

સસૌદ્રસર્પિર્હરિતાલ્બર્ણ મયજપ્રકાર્શં કુળપં
ત્રિદોષમ્ । તં ચાપ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ તજ્ઞા
ન તત્ર કુર્વીત મિષક્ ચિકિત્સામ્ ॥

સસૌદ્રસર્પિ ક્ષોદ્રાદિવર્ણસહિતમ્ । કુળપં શ-
યાન્ધિ ॥

ત્રણે દોષોના પ્રદરમાં મધ, ઘી, અને હર

તાળ જેવા રંગનું, મળ્મળ જેવું તથા શબ
જેવા ગંધવાળું લોહી આવે છે નિકાનું વેચો
આ પ્રદરને અસાધ્ય કહે છે, માટે વેધે તેની
ચિકિત્સા કરવી નહી

રક્ત સાવથી થતા વિકારો.

તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્બલ્યં શ્રમો મૂર્છા મદ-
સ્તૃષા । દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વ તન્દ્રા રો-
ગાશ્ચ વાતજાઃ ॥

વાતજા રોગાઃ આક્ષેપકાદય ॥

બહુ લોહી જવાથી દુર્બળતા, શ્રમ, મૂર્છા,
મેદ, તન્દ્રા, બળતરા, પ્રલાપ, પાંડુતા, તન્દ્રા,
અને વાતાક્ષેપક આદિ રોગો થાય છે

કોની ચિકિત્સા નહિ કરવી.

શ્વસ્ત્વસ્ત્વન્તીમાસ્રાવં તૃષ્ણાદાહજ્વરાન્વિ-
તામ્ । દુર્બલા ક્ષીણરક્તઃ ચ તામસાધ્યા
વિવર્જयेत् ॥

જેને નિરંતર રક્તઆવ આવું રહેતો હોય,
તૃષ્ણા, દાહ અને જ્વર રહેતો હોય, નબળી
અને ક્ષીણ રૂધિર વાળી હોય, તે કોની
ચિકિત્સા કરવી નહિ, કેમકે તેના રોગ
અસાધ્ય હોય છે.

શુદ્ધ રંગનું લક્ષણ.

માસાન્નિઃપિચ્છદાહાર્તિ પચ્ચરાત્રાનુબન્ધિ ચ ।
નૈવાતિવહુ નાત્યલ્પમાર્તર્થ શુદ્ધગાદિશેવ્ ॥

નિ પિચ્છદાહાર્તિ અપિચ્છિલમદાહમશૂલમ્ । પ-
તેન વિઘ્નતવાતાદિલક્ષણરહિતમિત્યર્થ । પચ્ચરાત્રા-
નુબન્ધિ પ્રમૂતપ્રવૃત્ત્યા ત્રિપત્રાનુબન્ધિ । તત્તો મધ્ય-
મપ્રવૃત્ત્યા પચ્ચરાત્રાનુબન્ધિ । તતઃ પર કસ્યાશ્ચિન્ધે-
ત્સવતિ તદા સ્વલ્પપ્રવૃત્ત્યા ષોડશદિનાનિ યાવન્ત-
દપિ શુદ્ધમેવ ॥

મહિને દિવસે ચીકણા તંતુઓ વગરનું, હાલ કે યૂગ વગરનું, પાંચ રાત્રી સૂધીજ રહેનારું, તથા બહુ પથ્થુ નહીં અને થોડું પથ્થુ નહિ એવું, રજ ઝવે તેો બાણુનું કે રજ શુદ્ધ છે. આપુ રજ હોય તેો પ્રદર મટી ગયો છે, એમ બાણીને ચિકિત્સા બંધ કરવી. જો રજ ધણું ઝવે તેો ત્રણ રાત્રી સૂધી, મધ્યમ ઝવે તેો પાંચ રાત્રી સૂધી અને બહુ થોડું ઝવે તેો સોળ રાત્રી સૂધી ઝવે છે, તેો પથ્થુ ઉપર પ્રમાણે રજ જો શુદ્ધ હોય, તેો પ્રદર નથી એમ માનવું.

પ્રદરોની ચિકિત્સા.

દધ્મા સોવર્ચલં જાજી મધુકં નીલમુત્પલમ્ ।
પિબેત્ સૌદ્રયુતં નારી વાતાશ્વદરશાન્તયે ॥

ચૌહારજીરાયદ્દીમધુનીલકમલપુષ્પાપ્થેષાં પ્રત્યેકં
માષદ્વયમ્ સર્વમેનીકૃત્ય દધ્મા કર્ષચતુષ્ટયેન પિષ્ટા
તત્ર માષાષ્ટક મધુ ક્ષિપ્ત્વા પિબેત્ ॥

મધુકં કર્ષયેકં તુ કર્ષેકાં ચ સિતાં તથા ।
તણ્ડુલોદકસમ્પિષ્ઠાં લોહિતપ્રદરે પિબેત્ ॥
વલા કક્કતિકાલયા યા તસ્યામૂલં છુચ્ચૌર્ણિ-
તમ્ । લોહિતપ્રદરે સ્વાદેષ્ઠર્કરામધુસંયુતમ્ ॥
શુચિત્પાને વ્યાઘ્રનસ્થા મૂલમુત્તરદિગ્મવમ્ ।
નીતમુત્તરફાલ્યુન્યાં કટિવદ્દે હરેદષ્ટક ॥
વ્યાઘ્રનસ્ત્રી વધનહીં કિતિ લોકે ॥

રસાન્જનં તણ્ડુલકસ્ય મૂલં સૌદ્રાન્વિતં
તણ્ડુલતોયપીતમ્ । અશ્વદરં સર્વભવં નિહ-
ન્તિ આસં ચ ખાર્જીં સહ નાગરેણ ॥

તણ્ડુલસ્ય તણ્ડુલીયકસ્ય ।

અશોકવલ્કલકાયશૃતં દુગ્ધં સુશીતલમ્ ॥
યથાબલં પિબેત્પ્રાતસ્ત્રીમાશ્વદરનાશનમ્ ।
અશોકવલ્કલપલ્લે દ્વાવિંશત્પલસમિતેન જલેન

નિઋણ્ય રોષં રક્ષેત્પલાષ્ટકં ક્વાયમ્ ॥ તેન
ક્વાયેન સહ ક્ષીરં પલાષ્ટકમિતં વિપચેત્તત્ર દુઘા-
વરોષઃ કર્તવ્યઃ । તન્મધ્યે પલ્લવતુષ્ટયામિતં દુઘા
વહિવલાપેક્ષયા પેયમ્ ॥

કુશમૂલં સમુદૃત્ય પેષયેત્તણ્ડુલામ્બુના ।
પતત્પીત્વા ગ્ર્યહં નારી પ્રદરાત્પરિ મુચ્યતે ॥
સૌદ્રયુતં ફલરસમૌદુસ્વરમ્બં પિબેત્ । અશ્વ-
દરવિનાશાય સશર્કરપયોઽમ્લક ॥

બલમોદનમ્ ॥

અલાતૂફલચૂર્ણસ્ય શર્કરાસહિતસ્ય ચ ।
મધુના મોદકં કૃત્વા સ્વાદેત્પદરશાન્તયે ॥
દાર્વીરસાબનકિરાતવૃષાબ્દાબિલ્વસસૌદ્ર-
ન્દનદિનેશ્ચમવમ્સુતૈઃ ॥ કાથઃ કૃતો મધુયુતો
વિચિના નિપીતો રક્તં સિતં ચ સરૂં પ્રદરં
નિહન્તિ ॥ દાર્બાદિકાથઃ ॥

રક્તપિચાધિકારોક્તં હિતં કૂષ્માણ્ડસ્વળદ-
કમ્ ॥ કિતિ પ્રદરનિદાનચિકિત્સાધિકારઃ ॥

સંચળ, શંખજીરું, જેઠીમધ, અને નીલ
કમળનાં પુષ્પ, એ દરેક બાર બાર રતિભાર
લેધ એકત્ર કરીને તેને ચાર તોલા દહિમા વા-
ટીને તેમાં અડતાળીસ રતિભાર મધ નાખીને
તે પીવાથી વાયુનો પ્રદર શાંત થઈ જાય છે

એક એક તોલા બાર જેઠીમધ તથા સાક-
રને ચોખાના ધોવાશમણમાં વાટીને પીવાથી
રક્ત પ્રદર મટી જાય છે.

કાંશકીનાં મૂળનું ચૂર્ણ સાકર તથા મધમા
ખાવાથી રક્ત પ્રદર મટી જાય છે

પવિત્ર સ્થળમાં હોળેલી વ્યાઘ્રનખીના
ઉત્તર દિશા તરફના મૂળને ઉત્તરાક્ષેત્રીની
નક્ષત્રમાં લાવીને કમરે બાંધી રાખવાથી
પ્રદર મટી જાય છે.

રસવંતી તથા તાંદળબનાં મૂળને વાટીને મધમાં કાલવી ચોખાના ધોવરામધુમાં સાથે પીવાથી સર્વ રોષોથી થયેલો પ્રહર પશુ મટી જાય છે.

સૂક તથા ભારખીને વાટી ચોખાના ધોવરા-મધુમાં પીવથી પ્રહર તથા શ્વાસ મટી જાય છે.

આર તોલા આસોપાલવની છાલનો આઠ ગણ પાણીમાં કવાથ કરી તે કવાથ બત્રીસ તોલા રહે જોટલે તેમાં બત્રીસ તોલા દૂધ મેળવીને પકાવવું. કેવળ દૂધ રહે તે ટાડું ચાટી પ્રાતઃકાળમાં સોળ તોલા જોટલું તે પીવું. પાચનશક્તિ જોછી હોય તો જોથી જોટલું પીવું. આમ કરવાથી લીન પ્રહર પશુ શાંત થઈ જાય છે.

હર્લનાં મૂળને ચોખાના ધોવરામધુમાં વાટીને ત્રણદિવસ સુધી પીવાથી શ્નીનો પ્રહર મટે છે.

જાંબરાના ફળનો રસ મધ નાંખીને પીવાથી, તથા તે ઉપર દૂધ સાકર અને જાત જામવાથી પ્રહર મટી જાય છે.

તંબડીના ફળના ચૂર્ણમાં સાકર નાંખી મધમાં લાડુ વાળીને તે ખાવાથી પ્રહર મટે છે.

દાર્બ્યાર્દિકવાથ.

કાર્ત્ત્તેલહર, રસવતી, કરિયાતું, અરડુસો, ચોથ, બીલી, મધ, રતાંજળી, અને આક-હાના કુલનો કવાથ, મધ નાંખીને વિષિપૂર્વક પીવાથી વેદના વાળો રાતો અને ધોળો પ્રહર મટી જાય છે.

રક્તાપિત્તના અધિકારમાં કહેલો ખંડ કૂખાંડક નામનો અવલેહુ સેવવાથી પ્રહર મટી જાય છે.

(સોમરોગનો અધિકાર.)

સોમરોગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ

સ્ત્રીનામતિમસજ્જેન શોકાત્તપિ શ્રમાદપિ ।

અતિસારકયોગાદ્વા ગરયોગાસયૈવ ચ ॥

આપઃ સર્વશરીરસ્થાઃ ક્ષુબ્ધ્યન્તિ મસ્રવન્તિ ચા તસ્વાસ્તાઃ મચ્ચુતાઃ સ્થાનાન્મૂત્રમાર્ગ વ્રજન્તિ હિ ॥

અત્યંત મેથુન, શોક અને શ્રમથી તથા અતિસાર અને હેરના યોગથી શ્નીના આખા શરીરમાંનો પાણીનો ભાગ કોષ પાગીને આવે છે, જે રીતે સ્થાનથી અદ્ય થઈને એ પાણી મૂત્રના માર્ગમાં જાય છે.

સોમરોગનું લક્ષણ.

મસન્ના વિમલાઃ શીતા નિર્ગન્ધા નીરુજઃ સિતાઃ ॥ સ્તવન્તિ ચાતિમાત્રં તાઃ સા ન શક્નોતિ દુર્લ્બા । વેર્ગ ધારયિતું તાસાં ન વિન્દતિ મુક્તં કચિત્ ॥ શિરઃશિથિલતા તસ્યા મુક્તં તાલું ચ શુષ્યતિ । મૂર્ચ્છા જુમ્ભા મલ્લપથ ત્વશૂક્ષ્ણા ચાતિમાત્રતઃ ॥ મસ્ત્યેર્મો-જ્યૈશ્વ પેયૈશ્વ ન વૃક્ષિં લમ્બતે સદા । સન્ધાર-જાચ્છરીરસ્ય તા આપઃ સોમસંન્નિતાઃ ॥ તતઃ સોમસ્યાસ્ત્ત્રીણાં સોમરોગ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પ્રસન્ન, નિર્મળ, શીતળ, ગંધરહિત, ધોળુ, અને વેદના વગરનું બહુ પાણી આવે છે. એ પાણીનો વેગ રોકી નહિ શકવાથી દુર્બળ થયેલી શ્નીને સુખ થતું નથી. માથું શીથિલ થઈ જાય છે. સુખ અને તાળવું સૂકાય છે, મૂર્ચ્છા અને જુમ્ભા આવી જાય છે, પ્રલપ્ત થાય છે, ચામડી બહુ રૂક્ષ થઈ જાય છે, અને ભક્ત્ય લોભ્ય કે પીવાના પદાર્થોથી તૃપ્તિ થતી નથી. એ પાણી શરીરને ધારણ કરનાર હોવાથી સોમ કહેવાય છે, અને આ

શોગમાં એ સોમરોગ ક્ષય થાય છે તેથી તે સોમરોગ કહેવાય છે.

સોમ રોગની ચિકિત્સા.

ફદલીનાં ફલં પક્કં ધાર્મીફલરસં મધુ ।
શર્કરાસાહિતં ત્વાદેત્સોમધારણમુત્તમમ્ ॥ મા-
ષપૂર્ણં સમધુર્કં વિદારીં મધુશર્કરામ્ । પયસા
પાયયેત્પાતઃ સોમધારણમુત્તમમ્ ॥ સ પવ
સરુજઃ સોમઃ સ્ત્રવેન્મૂત્રેણ વેન્મુદુઃ । તત્રૈ-
લાપત્રપૂર્ણેન પાયયેત્તરૂણીં મુરારામ્ ॥ જલેના-
મલકીલીજકલ્કં સમધુશર્કરમ્ । પિવેદિન-
ત્રયેણૈવ શ્વેતપદરનાશ્નનમ્ ॥ તત્કૌદનાહાર-
રતા સપિવેન્નાગકેશરમ્ । વ્યર્થં તત્ક્રેણ
સંપિઠં શ્વેતપદરશ્ચાન્તયે ॥

(૧). પાકેલાં કેળાં, આમળાંના રસ, મધ અને સાકર એળવીને ખાવાથી સોમરોગ સારી રીતે મટી જાય છે.

(૨). અડઢેના હોટ, બેડીમધ, બિહારી-કંદ, અને સાકર એળવીને સવારમાં દુધ સાથે ખાવાથી સોમરોગ મટી જાય છે.

(૩). પીડાકારક અને વારંવાર મૂત્રની સાથે આવતો હોય એવા સોમરોગ ઉપર તાજુ મદિરામાં એળવીનાં ફેણાંનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવી.

(૪). પાણીમા આમળાંના ઠંજિયાનું ચૂર્ણ વાટી તે કઠક મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ત્રણ દિવસમાં ઘોળો પ્રદર મટી જાય છે.

છાસની સાથે નાગકેસરનું ચૂર્ણ વાટી ત્રણ દિવસ પીતું અને છાસ તથા માતનો આહાર કરવો તેથી ઘોળો પ્રદર મટી જાય છે.

મૂત્રાતિસાર વિષે.

સોમરોગે ચિરં જાતે યદા મૂત્રમતિસ્રવેત્ ।
મૂત્રાતીસારં તં પ્રાહુર્બલચિર્વસનં પરમ્ ॥

લાંબા કાળથી થયેલા સોમરોગમાં એ મૂત્ર બહુ નીકળવા માંડે, તો તે મૂત્રાતિસાર કહેવાય છે. તે બળનો અત્યંત નાશ કરી નાંખે છે.

इति सोमरोगमूत्रातीसारविकारः ॥

(યોનિરોગના અધિકાર.)

યોનિના રોગોનું નિદાન.

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દુષ્ટદૌષૈઃ મદુષ્પિતાત્ ।
આર્તવાદીજતશ્ચાપિ દૈવાદ્વા સ્પર્શમે ગદાઃ ॥

મિથ્યા આહારથી, દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ રોગોથી, દુષ્ટ થયેલા રત્નથી, તથા પુત્રના દુષ્ટ વીરથી, તથા વળતે દેવગતિથી પણ યોનિરોગ થાય છે.

યોનિરોગોનાં નામ.

સદાવૃતા તથા વન્ય્યા વિપ્લુતા ચ પરિ-
પ્લુતા । વાતકા યોનિજો રોગો વાતરોષેણ પચ્ચા ॥ પચ્ચા પિત્તરોષેણ તમાદૌ લોહિવા સ્તરા । મર્સસિની વામની ચ પુત્રમ્ની પિત્તલા તથા ॥ અત્યાનન્દાં કર્મિણી ચ ચરણાન્નદૂર્ણિકા । અતિપૂર્ણાપિ સા શ્રેયા શ્લેષ્મલા ચ કફાદિમાઃ ॥ વન્યચ્ચિની ચ વિવ્રલ સ્ત્રીવચ્ચા ત્રિદોષિણી । પચ્ચૈતા યોનયઃ પ્રોક્તાઃ સર્વદોષમક્રોધતઃ ॥

ઉદાવૃત્તા, વંધ્યા, વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા, અને વાતકા, એ પાંચ યોનિ રોગો વાયુથી થાય છે; લોહિતાક્ષરા, પ્રસ્રસિની, વામની, પુત્રમ્ની, અને પિત્તલા, એ પાંચ પ્રકારના યોનિરોગો પિત્તથી થાય છે; અત્યાનન્દા, કર્મિણી, આનન્દચરણા, અતિચરણા અને રલેખલા, એ પાંચ યોનિરોગો કફથી થાય છે. મંદી, અંડિની, વિવ્રતા, સ્ત્રીવચ્ચા, અને ત્રિદોષિણી, એ પાંચ યોનિરોગો ત્રણે દોષોથી થાય છે.

ચોનીશોનાં લક્ષણો.

સફેનિલમુદાત્તચારજઃ કુચ્છેણ મુચ્ચતિ ।
વન્ધ્યા નિરાતર્વા જ્ઞેયા વિપ્લુતા નિલવે-
દના ॥ પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મે રુજા
મૃશમ્ । વાતલા કર્કશ સ્તબ્ધા શૂલનિ-
સ્વોદ્રપ્તીદિતા ॥ ચત્તૃષ્ઠપિ ચાઘાસુ મ્ભ-
ન્યનિલવેદનાઃ ॥

અનિલવેદનાસ્તોદાદયઃ । વાતલાયાં ત્વતિવાત-
વેદના બોદ્ય્યા । વાતલેચન્યર્થાત્,

સદાઈ ક્ષરતે રક્તં યસ્યા સા લોહિત-
ક્ષરા । પ્રભંસિની સંસ્ત્રતે ચ ક્ષોભિતા દુષ્પ-
જાયિની ॥

ક્ષોભિતા વિમર્દિતા । સસતે સ્વસ્થાનાપ્યવતે
દુષ્પ્રજાયિની દુષ્ટપ્રજનનશીલા ॥

સવાતમુદ્ગિરેદ્વીર્યં વામની રમસા યુતમ્ ।
સ્થિતં હિ પાતયેદ્ધર્મં પુત્રપ્રી રક્તસંસ્રવાત્ ॥

પુત્રશબ્દોઽત્રપત્યોપલક્ષક ॥

અત્યર્થં પિત્તલા યોનિર્દાહપાકજ્વરા-
ન્વિતા । ચત્તૃષ્ઠપિ ચાઘાસુ પિત્તલિઙ્ગો-
ચ્છૂયો ભવેત્ ॥ અત્યાનન્દા ન સન્તોષં
ગ્રામ્યધર્મેણ વિન્દતિ । કર્ણિન્યાં કર્ણિકા-
યાંનૌ શ્લેષ્મામુગ્ધ્યાં પ્રજાયતે ॥

કર્ણિકા માસસ્ય કર્ણિકાકારો પ્રત્યિ ॥

મૈથુને ચરણાત્પૂર્વં પુરુષાદતિરિચ્યતે ॥

આતિરિચ્યતે રજો મુચ્ચતીત્યર્થઃ ।

બહુશ્ચાતિચરણાત્તયોર્વીર્યં ન તિષ્ઠતિ ॥

બહુશ વારવારમાતિરિચ્યતે । તયો. ચરણાત્તિ-
ચરણયો. ॥

શ્લેષ્મલા પિત્તિલા યોનિઃ કપ્હયુક્તા-
તિષ્ઠીતલા । ચત્તૃષ્ઠપિ ચાઘાસુ શ્લેષ્માલિ-
ઙ્ગોચ્છૂયો ભવેત્ ॥ અનાર્તવાઽસ્તની ષ્ઠ્ઠી
સ્વરસ્પર્શા ચ મૈથુને ।

અસ્તની ર્ષસ્તનૌ યસ્યા. સા । અત્ર લક્ષ્યા ષ્ઠ્ઠી ॥
મહામેદ્ગૃહીતાયા બાલાયા અષ્ઠિની ભવેત્ ॥

મહામેદ્ઃ પુરુષસ્તેન ગૃહીતાયાઃ બાલાયા સૂક્ષ્મ-
યોનિચ્છિદ્રાયા । અષ્ઠિની અણ્ઠવલ્લુખમાના યોનિ-
ર્ભવતિ ॥

વિવૃતાતિમહાયોનિઃ સૂચીવક્ષાતિસંવૃતા ।
સર્વલિઙ્ગસમુત્થાનં સર્વદોષપ્રકોપજમ્ ॥ ચત-
તૃષ્ઠપિ ચાઘાસુ સર્વલિઙ્ગનિદર્શનમ્ ॥

ધણા કષ્ઠથી શીલુવાળું રજ નીકળે તે ઉદા-
વૃત્તા યોનિ કહેવાય છે, હંમેશાં રજ વગર
નીજ રહેતી હોય અથવા રજસ્વલાપણું
થતુંજ ન હોય તે યોનિ વંધ્યા કહેવાય છે,
જેમાં હંમેશાં વેદના થયા કરે તે યોનિ
વિપ્લુતા કહેવાય છે, મૈથુનથી બહુ પીડા
થાય તે યોનિ પરિપ્લુતા કહેવાય છે. કઠણ
અછક, અને શૂળ તથા લોકાયા જેવી પીડા
વાળી યોનિ વાતલા કહેવાય છે. ઉપરની
આરે પ્રકારની યોનિ પણ વાચુરેગો વાળી
હોવાથી તેમા પણ પીડા વગેરે થાય છે, તે
પણ આ વાતલામા પીડા વધારે થાય છે.
હાલ સાથે લોહી ગયાં કરે તે યોનિ લોહીત-
ક્ષરા કહેવાય છે, ચોળવાથી પોતાની જગ્યા-
એથી ખસી જનારી, તથા ખરાબ ખાલકો
જળુનારી યોનિ પ્રત્નસિની કહેવાય છે,
વાચુની સાથે રજ મિશ્રિત વીર્યને બહાર
ઠાલી નાંખનારી યોનિ વામની કહેવાય છે,
રહેલા ગર્ભને રક્તઆવથી પાડી નાખનારી
યોનિ પુત્રપ્રી કહેવાય છે; ફાલ, પાક, અને

બપરથી અત્યત યુક્ત રહેનારી યોનિ પિત્ત-
લા કહેવાય છે. ઉપરની યારે યોનિ પશુ
પિત્ત રોગો વાળી હોવાથી દાહાદિયુક્ત હોય
છે, તો પશુ આમાં એ દાહાદિ બહુ હોય છે,
માટે તે પિત્તલા બૂદી કહેલી છે. જે યોનિ
મૈથુનથી સંતોષ નજ પામતી હોય તે યોનિ
અત્યાનંદ કહેવાય છે, કદ તથા રક્તથી
માંસની ઝડી જેવા આકારની ગાંઠ જેમાં
થઈ હોય તે યોનિ કલ્પિક કહેવાય છે, પુરુ-
ષનું વીર્ય પડ્યા પહેલાંજ તરત મૈથુનમાં
રજને છોડનારી યોનિ આનંદચરણ કહેવાય
છે, તેમાં વીર્ય રહેતુંજ નથી, પુરુષની પહે
લાજ હમેશાં વારવાર રજ મૂકી દેનારી
યોનિ અતિચરણ કહેવાય છે. એમાં પશુ
વીર્ય રહેતુંજ નથી. ચીકણી, ચળ વાળી અને
અતિરીતળ યોનિ શ્લેષ્મલા કહેવાય છે.
ઉપરની યારે યોનિઓ પશુ કદ રોગો વાળીજ
હોવાથી તેમાં ચીકણાદિ હોય છે, તો પશુ
આમાં તે વધારે હોય છે. માટે તે બૂદો રોગ
કહેલો છે. રજ વગરની તથા મૈથુનમાં ખર-
સટ સ્પર્શ વાળી રહેતી યોનિ બંદી કહેવાય
છે, આવી શ્રીઓના રતનો બહુ ન્હાના હોય
છે, જે યોનિનું છિદ્ર બહુ સાંકડું હોય તેમાં
મોટા દિગ્ગજો પુરુષ મૈથુન કરે છે તો તે
યોનિ વૃષભની પેઠે ઘટકતી થઈ જાય છે તેને
ઝડિનીયોનિ કહે છે, અત્યત મોટા છિદ્ર-
વાળી યોનિ વિવૃતા કહેવાય છે, અત્યત
સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી યોનિ સૂચીવદ્ધ કહેવાય
છે; અને સર્વ દોષોના કોપથી સર્વ દોષોના
લક્ષણો વાળી યોનિ ત્રિદોષિણી કહેવાય છે.
ઉપરની યારે યોનિઓ પશુ ત્રિદોષ વાળીજ
હોય છે તેથી તેમાં સર્વ દોષોનાં લક્ષણો હોય
છેજ, તો પશુ આમાં એ લક્ષણો વધારે
જેવામાં આવે છે.

અસાધ્ય યોનિરોગો વિષે.

પચાસાધ્યા ભવન્તીહ યોનયઃ સર્વદો-
ષજાઃ ॥ પચ બળદીપ્રમૃતયઃ ॥

ત્રિદોષોથી થતા છેલ્લા બંદી આદિ પાંચ
યોનિરોગો અસાધ્ય છે.

યોનિકંદનું નિદાન.

દિવાસ્વપ્નાદતિક્રોધાદ્યાયામાદતિમૈથુ-
નાત્ ॥ ક્ષતાશ્ચ નસદન્તાર્ધર્વાતાધ્યાઃ કુપિતા
યથા ॥ યથાસ્વ નિદાનં કુપિતા જ્ઞાતાઃ ॥

દિવસે સૂવાથી, અત્યંત ક્રોધ તથા પરિ-
શ્રમથી, અને અત્યત મૈથુન તથા નખ કે
દાંતના ક્ષતથી, પોત પોતાના કારણોથી પ્ર-
કોપ પામેલા વાયુ વગેરે દોષો યોનિકંદ
નામનો રોગ ઉપજ કરે છે.

યોનિકંદનું લક્ષણ.

પૂયશોણિતસક્કાશં લ્હુચાકૃતિસન્નિભમ્ ॥
જનયન્તિ યદા યોનો નામ્ના કન્દઃ સ
યોનિજઃ ॥

લ્હુચાકૃતિસન્નિભ લ્હુચાકાર ગુલકમત્ર વિ-
શેષ્યં બોધ્યમ્ ॥

પર તથા લોહી જેવો અને કણસ જેવો
આકાર વાળો ગાંઠો યોનિમાં થાય છે તે
યોનિકંદ કહેવાય છે.

યોનિકંદનાં રૂપો.

રૂક્ષં વિવર્ણં સ્ફુટિતં વાતિકં વં વિનિર્દિ-
શેત્ ॥ દાહરાગજ્વરયુતં વિઘાત્પિત્તાત્મકં તુ
તમ્ ॥ તિલપુષ્પમતીકાન્નં કણ્ઠમન્તં કફા-
ત્મકમ્ ॥ સર્વેલિજ્જસમાયુક્તં સન્નિપાતાત્મકં
વદેત્ ॥

રૂક્ષ તથા ખરાજ વર્ણવાળો તથા ફાટેલો

યોનિકંદ વાયુથી થાય છે, ખગતરા, રતાશ, તથા ભવરવાળો યોનિકંદ પિત્તથી થાય છે, તલનાં ફુલ જેવો અને ચળવાળો યોનિકંદ કફથી થાય છે, અને ઉપરનાં સર્વ લક્ષણો વાળો યોનિકંદ ત્રિદોષથી થાય છે.

યોનિરોગોની ચિકિત્સા.

આતેવાદર્શને નારી મત્સ્યાન્ સેવેત નિ-
લશ્ચઃ । કાષ્ઠિકં ચ તિલાન્માષાનુદશ્ચિ
તથા દધિ ॥ ઇક્વાકુર્બીજદન્તી ચપલા ગુદ-
મદનકિન્વયવશૂકૈઃ । સન્નુક્ષીરૈર્વર્તિર્થોનિ-
ગતા કુમુમસંજનની ॥

ઇક્વાકુઃ કટુતુમ્બી । ચપલા પિપ્પલી । મદનો
મદનફલમ્ । કિન્વય મુરાલીજમ્ ॥

પીતં જ્યોતિષ્મતીપર્ણં સ્વર્ગિકોગ્રાસનં ગ્ર્યહમ્ ।
શ્રીતેન પયસા પિષ્ટં કુમુમં જનયેદધ્રુવમ્ ॥

જ્યોતિષ્મતી કટુમીઋક્ષવિરોધ કરહીં ઇતિ લોકે ।
અથવા ડામિજિની માલકગુની ઇતિ ચ । અસન
આસનેતિ લોકે વિજયસારઃ ઇતિ ચ । પયસા
દુગ્ધેન ॥

બલા સિતાઢ્યા મધુકં બલા ચ શૃઙ્ગં વ-
દોત્યં ગજકેશ્વરં ચ । એતન્મધુક્ષીરધૃતૈર્નિ-
પીતં વન્ધ્યાસુ પુત્રં નિયતં પ્રસૂતે ॥ અશ્વ-
ગન્ધાકવાયેણ સિદ્ધં દુગ્ધં ઘૃતાન્વિતમ્ ।
ઋતુસ્ત્રાતાઢ્ઢના પ્રાતઃ પીત્વા ગર્ભં દધાતિ
હિ ॥ પુષ્પોદ્દતં લક્ષ્મણયા મૂલં દુગ્ધેન ક-
ન્યયા । પિષ્ટં પીત્વા ઋતુસ્ત્રાતા ગર્ભં ધત્તે ન
સંશયઃ ॥ કુરુષ્ટ મૂલં ધાતકયાઃ કુમુમાનિ
વટાકુનાઃ । નીલોત્પલં પયોયુક્તમેતદ્ગર્ભ-
પદં ધ્રુવમ્ ॥

કુરુષ્ટમૂલ પીતપુષ્પકટસરૈયા ॥

યાઽબલા પિવતિ પાર્શ્વેપિપ્પલં જીરકેષ
સહિતં હિતાશ્નની । શ્વેતયા વિશિષ્ઠપુષ્પયા
યુતં સા મુતં જનયતીહ નાન્યયા ॥

પાર્શ્વેપિપ્પલં ગજહઢ ઇતિ લોકે શ્વેતપુષ્પયા શ-
પુષ્પયા સહ ॥

પત્રમેકં પલાશસ્ય પિષ્ઠા દુગ્ધેન ગર્ભિણી ।
પીત્વા પુત્રં સમાપ્નોતિ વીર્યવન્તં ન સંશ-
યઃ ॥ શૂકરાશિર્મ્બીમૂલં મધ્યં વા દધિફ-
લસ્ય સપયસ્કમ્ । પીત્વાથોમ્બલિઙ્ગી બીજં
કન્યાં ન સૂતે સ્ત્રી ॥

શૂકરાશિર્મ્બી સુઅરાસેવી । દધિફલઃ કૈયસ્તસ્ય
મજ્ઞા । મ્બલિઙ્ગી પશ્ચગુરિયા ।

પુત્રક્રમઙ્ગરિમૂલં વિષ્ણુક્રાન્તેશલિઙ્ગિની-
સહિતમ્ । એતદ્ગર્ભેઽષ્ટદિનં પીત્વા કન્યાં ન
સર્વથા સૂતે ॥

પુત્રમઙ્ગરી પતાજિયા તત્સ્યાઃ મૂલમ્ । ઈશલિઙ્ગી
પશ્ચગુલિયા ॥

પિપ્પલિવિદઙ્ગટ્કુળસમચૂર્ણં યા પિબેત્પ-
યસા । ઋતુસમયે ન હિ તત્સ્યા ગર્ભઃ સઙ્ગા-
યતે ક્વાપિ ॥ આરનાલપરિપેષિતં ગ્ર્યહં યા
જયાકુમુમમત્તિ પુષ્પિણી । સત્પુરાણગુદ-
મુષ્ટિસેવિની સન્દધાતિ ન હિ ગર્ભમઙ્ગના ॥
તાસુ યોનિષુ સાધ્યાસુ સ્નેહાદિક્રમ ઇષ્યતે ।
વસ્ત્યભ્યઙ્ગપરીષેકપ્રલેપિતુષ્ચારણમ્ ॥

વસિરાત્રોત્તરખસ્તિ । પિતુ ફાહા ઇતિ લોકે ।

નતં વાર્તાકિનીકુષ્ઠસૈન્ધવામરદારુભિઃ ।
તિલતૈલં પચેન્નારી પિતુમસ્ય વિચારયેત્ ॥
વિહુતાયા સદા યોનો વ્યથા તેન પ્રશામ્યાતિ ॥

નત તમરમ્ । વાર્તાકિની વરહેદા ॥

बाह्यां कर्कशां स्तब्धामपस्पर्शां तथैव
च । कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वैश्वानि संवृते ॥
धारयेद्वा पितु योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पितृलानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपितु-
क्रियाः ॥ शीता पितृहराः कार्याः स्नेह-
नार्थं घृतानि च ॥ प्रसृतिनीं घृताभ्यक्तां
क्षीरस्विक्तां प्रवेशयेत् । पिपाय वेश्वारेण
ततो बन्धं समाचरेत् । शुण्ठीमरिचकृष्णा-
भिर्धान्यकाज्जाजिदादिभैः ॥ पिप्पलीमूल-
संयुक्तैर्वेश्वारः स्मृतो बुधैः । धात्रीरसं
सितायुक्तं योनिदोषे पिबेत्सदा ॥ सूर्यका-
न्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना । योन्वां
तु पूयस्त्राविण्यां शोषनद्रव्यनिर्मितैः । समो-
मूत्रैः सलवणैः पिण्डैः संपूर्णं हितम् ॥

शोषनद्रव्याणि निम्नपञ्चादिनि ॥

दुर्गन्धां पिच्छलां वापि चूर्णैः पञ्चक-
पायजैः । पूरयेद्वावयेद्वाजट्टादिक्वायि-
ताम्बुना ॥

पञ्च कषाया वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बा ।
राजवृक्षादिर्यथा घनवहेरा ॥

पिप्पल्या मरिचैर्मण्डैः शताङ्गकृष्टसै-
न्धवैः । वर्तिस्तुल्या प्रदेक्षिन्या योनौ श्लेष्म-
विशोधिनी ॥

तुल्या प्रदेक्षिन्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ॥

कर्णिन्यां वर्तयो देयाः शोषनद्रव्यानि-
मिता ॥ गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वायितोदक-
धारया । योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः
प्रक्षाम्यति ॥ मृदूपृषं सखदिरं पथ्यां जाती-
फलं तथा । निर्म्वीं पूगं च संचूर्ण्य वज्र-

पूतं क्षिपेद्भग्रे ॥ योनिर्भवति संकिर्णा न
स्रवेच्च जलं ततः । कपिकच्छूभवं मूलं
क्वाथयेद्विधिना भिषक् ॥ योनिः सङ्गृही-
र्णतां याति क्वाथेनानेन धावयेत् । जीर-
कद्वितयं कृष्णा सुषवी सुरभिर्वचा ॥ वा-
सकः सैन्धवश्चापि यवक्षारो यवानिका ।
एषां चूर्णं घृते किञ्चिद्गृह्णा स्नग्धेन मोद-
कम् ॥ कृत्वा स्वादेयश्चावद्धि योनिरोगा-
द्विमुच्यते ॥ मूषकक्वाथसंसिद्धतिलतैल-
कृतो पितुः । नाशयेद्योनिरोगास्तान्भृवो
योनौ न संशयः ॥ त्रिफलां द्वौ सहचरी
गुडूची स्पुनर्नवाम् । शुक्रनासां हरिद्रे द्वे
रालां मेदांसवावरीम् ॥ कल्कीकृत्य घृत-
प्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे । तस्मिन् पाप-
येक्षारी योनिरोगप्रधान्तये ॥
त्रिफलाघृतम् ॥

मज्जिष्ठापयुक्तं कृष्टं त्रिफला शर्करा बला ।
भेदे पयस्याकाकोल्यौ मूलं चैवाश्वगन्ध-
जम् ॥ अजमोदा हरिद्रे द्वे मियङ्कुः कदुरो-
हिणी । उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्द-
नद्रवम् ॥ एतेषां क्वाथिकैर्मानैर्धृतप्रस्थं
निपाचयेत् । शतावरीरसं क्षीरं घृतादेयं
चतुर्गुणम् ॥ सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु निर्जं
हृषायते । शुक्राजनयते क्षीरान्मेघाङ्ग्यान्
प्रियदर्शनान् ॥ या चैवास्थिरगर्भा स्यात्सुखं
वा जनयेन्मृतम् । अल्पायुषं वा जनयेद्या
च कन्यां प्रसूयते ॥ योनिरोगे रजोदोषे
परिक्षावे च शस्यते ॥ प्रजावर्षेणमायुष्यं
सर्वग्रहनिवारणम् ॥ नाज्जा फलघृतं क्षेत-
दधिभ्यां परिकीर्तितम् । अनुक्तं लक्षणा-

મૂર્લ સ્થિપત્યત્ર ચિકિત્સકાઃ ॥ જીવદ્-
ત્સૈકવર્ણાયા વૃત્તં તત્ર પ્રયુજ્યતે । આરણ્ય-
ગોમયેનૈવ વહિષ્ણવાલા ચ દીયતે ॥

મેદામહામેદયોરભાવે શતાવરી દ્વિગુણા દેયા ।
પયસ્યાત્ર ક્ષીરકાકોલી । યુગલાભાવે અષ્ટગન્ધા
દ્વિગુણા દેયા । પ્રિયકુલ્પ્યાને કેચિદ્દિક્ષુ પઠન્તિ ।
પયસ્યાકાકોલીયુક્ત્વા પુનઃ કાકોલ્યૌં ઇતિ કાકો-
લીક્ષીરકાકોલ્યૌંદ્વૈગુણ્યર્થઃ । એતસ્ય ફલવૃત્તસ્ય
પાઠો નાનાવિષસ્ત્રગ્નેષુ । તત્ર દિહુવચાતગરજી-
વકર્ષમકારવાધિકાઃ જીવકર્ષમયોરભાવે વિદારી-
કન્દો દિગુણો દેયઃ । ફલવૃત્ત સકલ્યોનિરોગેષુ ॥

ગૌરિકાન્નારિષ્ઠિ જન્તુધ્રં રજન્યજનકદ્-
ફલાઃ પૂરયદ્યોનિમેતેવાં જૂર્ણેઃ સૌદ્રસમ-
ન્વિતઃ ॥ ત્રિફલાયાઃ કષાયેષ સર્સૌદ્રેણ
ચ સેચયેત્ । પ્રમદાપોનિકન્દેન વ્યાધિના
પરિમુચ્યતે ॥

જેને રજસ્વલાપક્ષું આવતુંજ ન હોય તે
શ્રીએ નિત્ય માછલાં, કાંજી, તલ, અડદ,
અરધા જળવાળી છાશ, તથા દહિંનું સેવન
કરવું.

કડવી તુંબડીનાં બીજ, નેપાળો, પીપર,
ગોળ, મીઠળ, મદિરાનો નીચેનો રગડો, અને
જવખારને ચોરના દૂધમાં વાટીને તેની વાટ
બનાવીને ચોનિમાં ખોસી રાખવાથી શ્રી
રજસ્વલા થાય છે.

માલકાંઠાની પાન, સાલખાર, વજ,
અને બીજાંને ટાઢા દૂધમાં વાટીને પીવાથી
રજ ઉત્પન્ન થાય છે.

બળદાણા, સકર, જેઠીમધ, અખાટ, વડ-
વાઈનાં અથડોને ડૂંછો લાગ, અને નાગકેસરને
મધ, દૂધ, તથા બીમાં વાટીને પીવાથી
બાલશ્રી શ્રી અવશ્ય પુત્ર પ્રસવે છે.

ઋતુઆતા શ્રી આસોદના કવાથથી પકા-
વેલા દૂધમાં ઘી નાંખીને પ્રાતઃકાળે પીએ તો
તેને ગર્ભ રહે છે.

પુખ્ત નક્ષત્રમાં કાઢેલાં ઘોળી રીંગણીનાં
મૂળને કુંવારી કન્યાના હાથથી દૂધમાં વટાવી
જે ઋતુઆતા શ્રી પીએ છે તેને ગર્ભ નિઃસ-
શય રહે છે.

પીળા કાંટાશરિયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં પુલ,
વડવાઈનાં કુણાં અમ્ર, અને રથામ કમળને
દૂધમાં વાટીને પીવાથી અવશ્ય ગર્ભ રહે છે.

છૂંદે અથવા ઘોળા શરપંખા સાથે પારસ
પીપળાના ડોડવાને વાટીને પીવાથી તથા
પથ્થ લોજન કરવાથી અવશ્ય પુત્ર પ્રાપ્ત
થાય છે.

ગર્ભિણી શ્રી ખાખરાના એકજ પાનને
દૂધમાં વાટીને પીએ તો નિઃસંશય તેને બલ-
વત્તર પુત્ર અવતરે છે.

કોચાનું મૂળ, અથવા કોઠનો ગર્ભ, અથવા
શિવલિંગીનાં બીજને દૂધમાં વાટીને પીવાથી
ગર્ભિણી શ્રીને કઠી પશુ પુત્રી અવતરતી નથી.

આઠ દિવસ સુધી છાયાપોતાનાં મૂળ,
કાળી ગરજી, તથા શિવલિંગીને વાટીને
ગર્ભવતી શ્રી પીએ છે, તો તેને સર્વથા પુત્રી
આવતી નથી.

અર્ભ નહિ રહેવાનાં ઔપધો.

ઋતુ સમયમાં પીપર, વાવડિંગ, અને
ટંકણુખારનું સમભાગ ચૂર્ણ દૂધ સાથે પીવાથી
શ્રીને ગર્ભ કઠીપશુ રહેતો નથી.

ઋતુ સમયમાં બસદનાં ફેલને આરનાલમાં
વાટીને ત્રણ દિવસ સુધી પીવાથી, તથા ચાર
તોલા સારા જૂના ગોળનું સેવન કરવાથી
શ્રીને ગર્ભ રહેતો નથી.

યોનિરોગોની ચિકિત્સા.

સાધ્ય યોનિરોગો ઉપર સ્નેહન, ઉત્તર-ભસ્ત્રિ, અભ્યંગ, સેચનો, પ્રલેપો, અને યોગ્ય ઔષધોથી ભીજવેલાં રૂનાં પુમડાં યોગ્ય વગેરે ઉપાયો કરવા.

તગર, ભીલી લોરીંગણી, કક, સિંધવ, અને દેવદારના કઢકથી પકાવેલા તલના તેલનું પુમડું યોનિમાં રાખવાથી વિષ્ણુતાયોનિની પીડા મટી જાય છે.

વાટલા, કંઠુ, સ્તબ્ધ, કે ખરાબ સ્વચ્છતાથી યોનિમાંટે પડેલાથી બંધ કરેલા અંદરના ઘરમાં વાટહર દવાઓના કવાથ માટલામાં ભરી, તે માટલાને અરધું કે પોણું જમીનમાં દાટી, ઉપર ધગધગતા લોહના કડકાઓ નાંખીને બાફેલી; અથવા તલના તેલનું પુમડું યોનિમાં યોગ્ય રાખવું.

પિત્તના યોનિરોગો માટે સેચન, અભ્યંગ, તથા પુમડું રાખવા વિગેરેની રીતજ અને પિત્તહર ક્રિયાઓ કરવી, તથા સ્નેહન માટે થી બનાવવાં.

પ્રત્યક્ષિની યોનિ હોય તો તેને ઘીનો અભ્યંગ કરી, દૂધનો બાફ દેખને, તેને અંદર પેસાડી દેવી; અને પછી નીચેના વેશવારથી તેનું સુખ બંધ કરી ખાટો બાંધવો:—

વેશવાર (હવેજ).

સુંઠ, મરી, પીપર, ધાણા, લીંડુ, હાકમ, અને પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ વેશવાર કહેવાય છે.

યોનિમાં બળતરા થતી હોય તો નિલ્ય આમળાનો રસ સાકર નાંખીને પીવો, અથવા કમલિનીનું મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટીને પીવું.

યોનિમાંથી પડેનો આવા થતો હોય તો

૮૫

લીમડાનાં પાન વિગેરે યોધન પદાર્થોની સિંધવ સહિત ગ્રેમૂત્રમાં વાટીને કરેલી યોગીઓ યોનિમાં ભરવી તે હિતકારી છે.

યોનિ દુર્ગંધવાળી કે ચીકણી હોય તો વજ, અરડૂસી, કઠલાં પરવળ, લીમડો, તથા લાંબાનું ચૂર્ણ યોનિમાં ભરવું, તથા ગરમાળા વિગેરેના કવાથ (રાજવૃક્ષાદિ કવાથ) થી તે યોનિને ધોવી.

પીપર, મરી, અડદ, સુવા, કઠ, અને સિંધવને વાટીને તર્જની આંગળી જેવી બાડી અને લાંબી વાટ બનાવીને યોનિમાં યોગ્ય રાખવાથી કફ સંબંધી યોનિરોગો મટી જાય છે.

કફ સંબંધી કૃષ્ણ રોગ હોય તો યોનિમાં યોધન પદાર્થોની વાટ યોગ્ય રાખવી.

અગ્રો, ત્રિકુળા, અને નેપાળાના કવાથની ધારાથી યોનિ ધોવાથી તેમાંની વળ મટે છે.

કાથો, હરદે, બચકળ, લીમડાનાપાન, અને સોપારીનું ચૂર્ણ, મગના ચૂથમાં વાટી વજથી ગાળીને સૂકવવું. પછી તે યોનિમાં રાખવાથી યોનિ સાંકડી થઇને જળનો આવ તેમાંથી થતો નથી.

કોચાંના મૂળનો વિષિવત કવાથ કરીને તેથી યોનિને ધોવાથી તે સાંકડી થાય છે.

લીંડુ, શાકલીંડુ, કલોલીંડુ, પીપર, અરડૂસો, સુગંધી વજ; સિંધવ, જવખાર, તથા અજમાનું ચૂર્ણ જરાક ઘીમાં શેડીને તેમાં ખાંડ મેળવી લાડું કરવા, તે લાડું પાચનબળ અતુસાર ખાવાથી યોનિના રોગો મટી જાય છે.

જિંદરના માંસના કવાથમાં પકાવેલા તલના તેલનું પોટું યોનિમાં રાખવાથી યોનિના રોગો નિઃસંશય મટી જાય છે.

ત્રિકુલા ધૂત.

ત્રિકુળા, ધોવો તથા પીળો કાંટા ચરિયો,

ગળા, સાટોડી, સીવણ, હળદર, દારૂહળદર, રાક્ષા, અને બમણી શતાવરીના કલ્કથી ચોસઠ તોલા ઘી ચોગણા દૂધમાં પકાવી, પીવાથી યોનિના રોગો મટી જાય છે.

ફલધૂત

મજીઠ, જેઠીમધ, કઠ, ત્રિકુળા, સાકર, બળદાણુ, બમણી શતાવરી, ચોગણી આ-સોદ, આસોદનાં મૂળ, અજમોદ, હળદર, દારૂહળદર, ઘણીલો, કડુ, કમળ, પોયણાં, દ્રાક્ષ, સુખડ, અને રતાંજળી, એ દરેકના એક એક તોલા કલ્કથી બમણા શતાવરીના રસમાં તથા બમણા દૂધમાં ચોસઠ તોલા ઘી પકાવવું. આ ઘી પીવાથી પુરૂષ મેથુન કરવામાં બળવાન થઈ વીર, બુદ્ધિમાન અને રૂપાળા પુત્રો પેદા કરે છે. ગર્ભો પડી જતા હોય, એવી સ્ત્રી આ ઘી પીએ તો તેને સર્વ હરકતો દૂર થાય છે, તથા યોનિનો આવ, રજનો દોષ, અને બીજા સર્વ યોનિરોગો પણ મટી જાય છે. સંતતિ તથા આયુષ્ય વધારનાર, સર્વ ભૂત પ્રેતાદિક મટાડનાર આ ઘી અશ્વિનીકુમારોએ કહેલું છે. આમાં યોગી રીંગણીનું મૂળ નાંખવાનું કહેલું નથી, તો પણ વેદ લોકો તે નાખે છે જેને વાછડો છવતો હોય અને જેનો આખા શરીરનો વર્ણ એકજ હોય એવી ગાયના ઘીમાંથી આ ફલધૂત બનાવવું, અને તેને પકાવવું તે અઠાયાના અશ્વિનીજ પકાવવાની રીતિ છે. આ ફલધૂત બનાવવાના પાઠો ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારના છે, પણ તેઓમાં હિંગ વજ્ર, તગર, અને બમણું વિહારીકદ, એ વિશેષ હોય છે.

યોનિકંદની ચિકિત્સા.

સોનાગેર, આંબાની ગોટડી, વાવડીંગ, હળદર, રસવતી, અને કાયદળનું ચૂર્ણ

મધમાં કાલવી યોનિમાં ભરવાથી અને ત્રિકુળાના કવાથમાં મધ નાખીને તેનું સેવન કરવાથી સ્ત્રીઓનો યોનિકંદ નામનો રોગ મટી જાય છે.

ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા.

હીવેરાતિવિષામ્બુસ્તમોચસ્રકૈઃશૃતં જલમ્ ।
દધાદ્ગર્ભે મચલિતે મદરે કુક્ષિરુજ્યપિ ॥

કુક્ષિરુક્ ઉદરવ્યથા । ચલિતગર્ભસ્થાપનેદ્દીવે-
રાદિકાય ॥

મધુકં ચન્દનોશીરસારિવાપવપત્રકૈઃ । શ-
ર્કરામધુસંયુક્તૈઃ કવાયો ગર્ભિણીજ્વરે ॥ ચ-
ન્દનં સારિવાલોધ્રયદ્વીકાશર્કરાન્વિતમ્ ।
કાયં કૃત્વા મદયાન્ન ગર્ભિણીજ્વરશાન્તયે ॥
પીતં વિશ્વમજાશીરૈર્નાશયેદ્વિષમજ્વરમ્ ॥

ગર્ભિણ્યાઃ ॥

આમ્રજમ્બૂત્ત્વચઃ કાયૈર્લેહ્યેલાજસત્ક-
મ્ । અનેન લીહમાત્રેણ ગર્ભિણી ગ્રહર્ણી
જયેત્ ॥ હીવેરાતિરુક્તચન્દનવલાધાન્યાક-
વત્સાદની । મુસ્તોશીરયવાસપર્પટવિષાકાયં
પિવેદ્ગર્ભિણી । નાનાવ્યાધિરુજાતિસારગદકે
રક્તસ્રુતૌ વા જ્વરે । યોગોડયં મુનિભિઃ
પુરા નિગદિતઃ સ્તુત્યામયેડ્યુત્તમઃ ॥

હીબેરાદિ કવાથ.

ગર્ભ પ્રચલિત થાય અથવા પ્રદર કે પેટમાં પીડા થતી હોય તો વૈદે ગર્ભવતીને વાળો, અતિવિષ, મોથ, મોચરસ, અને ઇંદ્રજવનો કવાથ આપવો.

જેઠીમધ, રતાંજળી, વાળો, ઉપલસરી, અને કમળપત્રનો કવાથ સાકર તથા મધ નાખીને પીવાથી ગર્ભવતીને આવતો જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

બકરીના દૂધમાં સુંઠ પીવાથી ગર્ભિણીને વિષમજ્વર મટી જાય છે.

આંગાની તથા બંધુની છાહોને કવાથ ચોખાની ધાણીના સાથવા સાથે ચાટવાથી ગર્ભવતીનો ગ્રહણીરોગ તુરત મટી જાય છે.

વાળો, અરણુ, રતાંજળી, બળદાણા, ધાણા, ગળો, મોથ, વાળો, જવાસો, ખડસલિયો, અને અતિવિષનો કવાથ પીવાથી ગર્ભવતીના અનેક પ્રકારના રોગો, પીડા, અતિસાર, રક્તસ્રાવ, અને ગર્ભસ્રાવ પણ મટી જાય છે. આ ઉત્તમ યોગ પ્રાચીન સુનિષ્ઠાએ કહેલો છે.

(ગર્ભ પ્રકરણ)

ગર્ભસ્રાવ તથા ગર્ભપાતનું નિદાન.

શ્રામ્યધર્માધ્વગમનવાનાયાસપ્રવીઢનૈઃ ।
જ્વરોપવાસોત્પતનમહારાજીર્ણધાવનૈઃ ॥ વ-
મનાચ વિરેકાચ કુન્થનાદ્ગર્ભપાતનાત્ । તી-
ક્ષ્ણક્ષારોષ્ણકટુકતિત્ક્રુષ્ણનિષેવજાત્ ॥ વે-
ગાભિષાતાદ્વિષમાદાસનાચ્છયનાશ્રયાત્ । ગ-
ર્ભે પતતિ રક્તસ્ય સશૂલં દર્શનં ભવેત્ ॥

ગર્ભપાતને નિયમેન ગર્ભપાતનશીલ દ્રવ્યમ્ ॥

સૈથુન, પથ, વાહનપર બેસવું, પરિશ્રમ, અત્યંત દબાણ, જ્વર, ઉપવાસ, ઠંડવું, પ્રહાર, અજીર્ણ, દોડવું, વમન, વિરેચન, કલેશ, ગર્ભ પાડનારા પદાર્થોની ઉપયોગ, તીક્ષ્ણ સ્વાદો, અને ઉષ્ણ, તીખા, કડવા, તથા રૂક્ષ પદાર્થોનું સેવન, વેગનો અભિષાત, વિષમ આસન, વિષમ શયન, અને બધાથી ગર્ભ-સ્રાવ કે ગર્ભપાત થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ તથા ગર્ભપાતનું પૂર્વરૂપ.

ગર્ભે પતતિ દિવ્યાદિ । પતતિ સ્ત્રાવેણ પાતેન વા પ્ણ્યતિ ॥

ગર્ભસ્રાવ કે ગર્ભપાત થવાનો હોય ત્યારે શૂળ તથા રક્ત સ્રાવ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ તથા ગર્ભપાતનો અવધિ.

આચતુર્થાંશતો માસાત્પક્ષવેદ્ગર્ભવિદ્રવઃ ।
તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પક્ષમષ્ટમયોઃ ॥

આચતુર્થાંમાસાચતુર્થમાસપર્યંતં ગર્ભસ્ય વિદ્રવઃ
શોણિતરૂપઃ ગર્ભઃ સ્ત્રવતિ । શોણિતમિતિ મોજ-
વચનાત્ । સ્થિરશરીરસ્ય કાઠિનશરીરસ્ય ॥

જોશ્યા માસ સૂધી રક્તરૂપે ગર્ભનો સ્રાવ થાય છે, તેને ગર્ભસ્રાવ કહે છે; કેમકે જોબે કશું છેકે—“ જોશ્યા માસ સૂધીમાં ગર્ભ રક્તરૂપે સ્રવી જાય છે.” જોશ્યા માસ પછી ગર્ભનું શરીર કઠણ થાય છે, અને પાત્રમા કે છઠા માસમા જો તે પડી જાય, તો તેને ગર્ભપાત કહે છે.

ગર્ભપાતનાં દષ્ટાંત.

ગર્ભોઽભિષાતવિષમાસનપીઢનાયૈઃ પક્કં
દુર્ગાદિવ ફલં પતતિ સ્ત્રણેન ॥

યથા વૃન્તાલમ્ પક્વં ફલમભિષાતેનાકાલે એવ
પતતિ તથા ગર્ભોઽપ્યભિષાતાદિનાઽકાલે પતતિ ।

જેમ કાંટીયામાં વળગી રહેલું ફળ બાજવા વિગેરેથી અકાળે તુટીને પડી જાય છે, તેમ વિષમ આસન, અભિષાત, અને દબાણ વિગેરેથી અકાળે જ ગર્ભ પણ પડી જાય છે.

ગર્ભસ્રાવની ચિકિત્સા.

શુર્વિણ્યા ગર્ભતો રક્તં સ્વેષદિ મુદુર્મુદુઃ ।
તન્નિરોધાય સા દુષ્પ્રમુત્પલ્લાદિશૃતં પિવેદ્ ॥

ઉત્પલં નીલમારક્તં કઠારં કુસુંદં તથા ।
શ્વેતામ્બોજં ચ મધુકમુત્પલ્લાદેરયં ગણઃ ॥

સંગીલિતો હરત્યેવ દાહં તૃષ્ણાં હૃદામયમ્ ।
રક્તપિત્તં ચ મૂર્છાં ચ તથા છર્દિમરોચકમ્ ॥

ગર્ભવતીના ગર્ભમાંથી વારંવાર રક્તઆવ
થવા હાથે તે તેને શેકવા માટે તે સ્ત્રીએ
નીચે લખેલા ઉત્પલાદિગણનો કવાથ
પીવે:—

ઉત્પલાદિગણનો કવાથ.

નીળકમળ, રક્તકમળ, શત્રિ વિકાસી
કુચુકકમળ, ઘોણુંકમળ, અને જેડીમધ, એ
ઉત્પલાદિગણ કહેવાય છે. આનો કવાથ
પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દાહ, તરશ,
છાતીના શોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઉલટી, તથા
અરૂચિ મટી જાય છે.

ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો.

પ્રસંસમાને ગર્ભે સ્યાદાહઃ શૂલશ્ચ પાર્શ્વયોઃ ।
પૃષ્ઠરુપ્પહરાનાદૌ મૂત્રસક્લથ જાયતે ॥

પ્રસંસમાને પતતિ ॥

સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં તસ્મિન્ પ્રયાત્યપિ
ચ જાયતે । આમપક્વાજ્વલાદૌ તુ સ્તોમઃ પૂર્વે-
ડ્યુપદ્રવાઃ ॥

પૂર્વેડ્યુપદ્રવા. પાર્શ્વશૂલાદય ॥

ગર્ભપાત થાય ત્યારે ખળતરા, પડખાંમાં
શૂળ, પીકમાં દુઃખ, પ્રદર, પેડુંનું ચઢવું,
અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે. ગર્ભ એક
જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય તો આમા-
શય તથા પકવાશય વિગેરેમાં શોષ તથા
ઉપર લખેલા ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો પણ
થાય છે.

ગર્ભપાતની ચિકિત્સા.

લિગ્નયશીતક્રિયાસ્તેષુ દાહાદિષુ સમાચ-
રેત્ । કુષ્ઠકાશૈરૂત્રકાનાં મૂકૈર્ગોષ્ઠરકસ્ય ચ ॥

દ્વૃતં દુર્ગ્ધં સિતાયુક્તં ગર્ભિણ્યાઃ શૂલહૃત્ય-
રમ્ । શ્વદંષ્ટ્રા મધુકશુદ્રામ્લાનૈઃ સિદ્ધં પયઃ
પિબેત્ ॥ શર્કરામધુસંયુક્તં ગર્ભિણીવેદના-
પદમ્ ॥

અમ્લાન. પુષ્પજાતિઃ । અયં બાળપુદ્ગ્લુ ઇતિ
ગોઢાદૌ પ્રસિદ્ધ ॥

મૃત્કોષ્ઠાગારિકાગેહસમ્ભવા નવમાલિ-
કા । સમજ્ઞાં ઘાતકીપુષ્પં મૈરિકં ચ રસા-
ન્નમ્ ॥ તથા સર્જરસશ્ચૈતાન્યથાલાભં વિ-
ચૂર્ણયેત્ । તચૂર્ણં મધુના લિસ્ટ્વાદ્ગર્ભપાતપ્ર-
શ્ચાન્તયે ॥

મૃત્કોષ્ઠાગારિકાગેહસમ્ભવા કોષ્ઠાગારિકારિકિટ્ટી
તર્જિમિતપૃહમવા મૃત્તિકા । સમજ્ઞા લજ્જાલુઃ ॥

કસેરૂત્પલગૃજ્ઞાટકસ્કં વા પયસા પિબે-
ત્ । પર્વતં વચારસો નાભ્યાં હિન્તુ સૌવર્ચ-
લાન્વિતમ્ । આનાદે તુ પિબેદુર્ગ્ધં ગુર્વિણી
મુક્ષિની ભવેત્ ॥

સૌવર્ચલં ચૌહાર ઇતિ લોકે ।

તૃણપશ્ચકમૂલાનાં કલ્કેન વિપચેત્પયઃ ।
તત્પયો ગુર્વિણી પીત્વા મૂત્રસક્લાદિમુચ્યતે ॥
શાલીશુકુષ્ઠકાશૈઃ સ્વાચ્છરેણ તૃણપશ્ચકમ્ ।
પર્વા મૂલં તૃણાદાહપિત્તાસૃદ્ધમૂત્રસક્લહૃત્ ॥

દાહ વિગેરે થાય તો વેઢે સ્નિગ્ધ તથા
શીતળ ક્રિયાઓ કરવી.

હર્ષ, કાંડા, એરડો, અને ગોખરૂ, એમ-
નાં મૂળોના કલ્કથી પકાવેલા દ્રવ્યમાં સાકર
નાખીને પીવાથી ગર્ભવતીનું શૂળ મટી
જાય છે.

ગોખરૂ, જેડીમધ, લોરીંગણી, અને કાંટા-

શરિયો, એમના કલ્કથી પકાવેલું દુધ આકર તથા મધ નાંખીને પીવાથી ગર્ભવતીની વેદના મટી જાય છે.

અમરીના ઇરની માટી, ઝોઝરો, રીચા-મણી, ધાવડીનાં ફૂલ, સોનાગેરુ, રસવતી, અને રાળ, એમાંથી જેટલાં મળે તેટલાં બુંડી બૂંડી મધમાં આટવાથી ગર્ભપાતની શાંતિ થાય છે.

કસેલાં, કમળ, અને શંખાદાનો કલ્ક દુધમાં પીવાથી ગર્ભિણીને સુખ મળે છે.

ગર્ભિણીને પેટ કે પેડું ચઢી આવે તો તેણે વજ તથા લસણના કલ્કથી પકાવેલા દુધમાં ઢિંજ તથા સચળ નાંખીને તે પીવું, તેથી તેને સુખ થાય છે.

ચાખા, શેરડી, હર્લ, કાંસડો, અને પાન-ખાજરિયાં એ સર્વેનાં મૂળોના કલ્કથી પકાવેલું દુધ પીવાથી ગર્ભિણીને મૂત્રની અટકા-યત મટી જાય છે આ પચમૂળ તૃષા, ફાફ, રક્તપિત્ત તથા મૂત્રાવરોધને મટાડે છે.

ગર્ભિણીને કરવાના માસિક ઉપચારો

મધુકં શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરદાર ચ ।
અમ્નન્તકસ્તિલાઃ કૃષ્ણા તામ્રવલ્લી શતા-
વરી ॥ વૃષ્ણાદની મિયજુઞ્જ લતા ચોત્પલ-
સારિવા । અનન્તા સારિવા રાક્ષા પથા
મધુકમેવ ચ ॥ વૃહત્યૌ કાશ્મરી ચાપિ ક્ષીરી
શુક્લાસ્ત્વચો દૃતમ્ ॥ પૃષ્ઠિપર્ણી વચા શિયુ
શ્વદંદ્રા મધુપર્ણિકા ॥ શૃંગાટકં વિસં દ્રાક્ષા
કસેરુ મધુકં સિતા । ચત્સૈતે સપ્ત યોગાઃ
સ્યુરર્વશ્લોકસમાપનાઃ ॥ યથાસંસ્કૃત પ્રયો-
ક્ત્વા ગર્ભસ્રાવે પયોયુતાઃ । एवं गर्भो न
पतति गर्भशूलं च शाम्यति ॥

શાકવીજં શાકો મહાવૃષ્ઠઃ કર્કશાપત્રસ્તસ્ય
વીજમ્ । પયસ્યાશ્ચ ક્ષીરકાકોલી । તદલમેકમગ-
ન્વા પ્રાહ્વા । અમ્નન્તક. કોવિદારસદશોઽમ્લપત્રઃ ।
અસ્લોના ઇતિ લોકે । તામ્રવલ્લી રમકાન્તા । મ-
શ્ચિષ્ઠા ઇતિ લોકે । પ્રિયજુઞ્જ કજુઞ્જ । અનન્તા ઉત્પ-
લસારિવા । પથા પથાચરિણી માક્ષીતિ કેચિત્ ।
વૃહત્યૌ સ્થુલફલા સ્વલ્પફલા ચ । ક્ષારી શુક્લા ।
ક્ષીરિણા વટાદીનાં શુક્લા । અવિકાશિતાઃ પ્રવાલા ।
મધુપર્ણિકા ગમ્ભારી પયોયુતા પ્રતિમાસં અર્ધશ્લો-
કોક્તોષધમિલિતા. કર્ષમિતા શીતતોયેન સપિષ્ઠાઃ
પલમિતેન દુર્ગ્ધેનાલોહિતાઃ પાતવ્યા ર્થઃ ॥

કપિત્થવૃહતીચિલ્વપટોલેષુનિદિગ્ધિકાઃ ।
મૂલાનિ ક્ષીરસિદ્ધાનિ દાપયેન્નિષ્કાદ્યે ॥

કપિત્થાદીના મૂલાનિ મિલિતાનિ પલમિતાનિ
પલાટકમિતે ક્ષીરે દ્વાત્રિશઞ્જલપલયુક્તે કાચવિત્વા
ક્ષીરમાત્રમવશિષ્ટ વાતુ દયાદિત્યર્થઃ ॥

નવમે મધુકાનન્તા પયસ્યા સારિવાઃ
પિબેત્ ।

અત્રાપિ મધુકાદીનિ મિલિત્વા કર્ષમિતાનિ શી-
તતોયેન સપિષ્ઠાનિ પલપરિમિતેન દુર્ગ્ધેનાલોહિતાનિ
પિબેત્ ॥

ક્ષીરં શુષ્ઠી પયસ્યામ્યાં સિદ્ધં સ્યાદ્વચ્ચમે
હિતમ્ । સક્ષીરં વા હિતાં શુષ્ઠીં મધુકં
સુરદાર ચ ॥

દશમે શુષ્ઠીપયસ્યામ્યાં પૂર્વવત્કથિત પિબેત્ ।
અથવા શુષ્ઠી મધુકસુરદારકૃણિ શીતલજલપિષ્ઠાનિ
દુર્ગ્ધેનાલોહિતાનિ પિબેત્ ॥

ક્ષીરિકાશુલ્પલં દુર્ગ્ધં સમજ્ઞામૂલકં શિવામ્ ।
પિબેદેકાદમે માસિ ગર્ભિણી શૂલજ્ઞાન્તયે ॥

અત્ર ક્ષીરિકાયાઃ ફલ દદ્યાત । સમજ્ઞામૂલક
લજ્ઞાલ્પમૂલમ્ ॥

સિતા વિદારી કાકોલી ક્ષીરી ચૈવ મૃ-
ણાલિકા । ગર્ભિણી દ્વાદશે માસિ પિવેચ્છ-
લગ્નમૌષધમ્ ॥

કાકાલ્યમાવેકશ્વગન્વામૂલં પ્રાદ્યામ્ ॥

પ્રવમાપ્યાયતે ગર્ભસ્ત્રીત્રા રુક્ ચોપશ્ચામ્યતિ ॥

પહેલે માસે જેઠીમધ, સાગનાંબીજ,
આસોંદ, અને દેવદાર, એમાંથી જે મળે તેનો
એક તોલો કલ્ક દુધમા ઘોળીને પીવો.

બીજે માસે અરમંતક, કાળા તલ, મજુક,
અને શતાવરી એમાંથી જે મળે તેનો એક
તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પીવો.

ત્રીજે માસે શુદ્ધી, કાગ, ઘઉંલો, અને
ઘોળી ઉપલસરી, એમાંથી જેટલાં મળે તેનો
એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પીવો.

ચોથે માસે ઘોળી ઉપલસરી, ઉપલસરી,
રાસ્ના, ભારગી, અને જેઠીમધ, એમાંથી
જે મળે એનો એક તોલો કલ્ક દુધમાં
ઘોળીને પીવો.

પાંચમે માસે જિંબી તથા ખેડી ભોરીંગ-
ણીઓ, સીવણ, વડ વિગેરે પંચક્ષીરી વૃક્ષોના
નહિ ઉઘડેલાં કુણા કુણાં કુ પળિયા એજ
વૃક્ષોની છાલો, અને ઘી, એમાંથી જે મળે
તેનો એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પીવો.

છઠ્ઠે માસે નાનો સમેરવો, વજ, સરગવો,
ગોખરૂ, અને સીવણ, એમાંથી જે મળે તેનો
એક તોલો કલ્ક દુધમા ઘોળીને પીવો.

સાતમે માસે સીંગાડા, કમળકદ, દ્રાક્ષ,
કશેલા, જેઠીમધ, અને સાકર, એમાંથી જે
મળે તેનો એક તોલો કલ્ક દુધમા ઘોળીને
પીવો.

આમ કરવાથી ગર્ભનો જાવ કે પાત થતો
નથી, અને શૂળ પણ શાંત થાય છે. ઉપરનાં
ઔષધોને ટાઢા પાણીમાં વાટીને તેનો કલ્ક
દુધમાં ડેવી કઇને પીવાય છે.

આઠમે માસે વેલે કાઠ, જાંબી ભોરીંગ-
ણીનાં મૂળોને ટાઢા પાણીમાં વાટીને તેનો
એક તોલો કલ્ક નાખી ૧૨૮ તોલા પાણી
તથા ખત્રીસ તોલા દુધને ઉકાળીને માત્ર દુધ
રહે તે ગર્ભિણીને પાવું.

નવમે માસે જેઠીમધ, ઘોળી ઉપલસરી,
આસોંદ, અને શતા ધમાસાનો પાણીમા
કલ્ક કરીને એક તોલો કલ્ક ચાર તોલા
દુધમા ઘોળીને પીવો.

દશમે મહિને સૂક અને આસોંદને ટાઢા
પાણીમા વાટી તેનો એક તોલો કલ્કથી ૧૨૮
તોલા પાણી તથા ખત્રીસ તોલા દુધને ઉકા-
ળતાં દુધ રહે તે ગર્ભિણીને પાવું, અથવા
સૂક, જેઠીમધ, અને દેવદારને ટાઢા પાણીમાં
વાટીને તેનો એક તોલો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને
પાવો.

અગિયારમે માસે રાયણના ફળ, કમળ,
રીસામણીનાં મૂળ, અને હરડેને ટાઢા પાણી-
મા વાટીને તેનો એક તોલો કલ્ક દુધમા
ઘોળીને ગર્ભિણીને પાવો, તેથી શૂળ મટી
જાય છે.

બારમે માસે સાકર, વિદારીકંઠ, આસોં-
દનું મૂળ, અને પારશપીપળાનાં ફળ, તથા
કમળનું નાળ, એઓને પાણીમાં વાટીને
તેનો કલ્ક એક તોલો પાવો, એથી શૂળ મટે
છે, ગર્ભ પોષાય છે, અને તીવ્ર પીડા મટી
જાય છે.

સૂકાયેલા ગર્ભની ચિકિત્સા.

ગર્ભો વાતેન સંશુલ્કો નોદરં પૂરયેષદિ ।

સા બૃહ્ણીયૈઃ સંસિદ્ધં દુઃખં માંસરસં પિવેત્ ॥
શુકાર્તવમજાતાઙ્ગં સંશુષ્કં મરુતાર્દિતમ્ ।
ત્યક્તં જીવેન તત્તસ્માત્કઠિનં ચાવતિષ્ઠતે ॥
શુકાર્તવાર્દકો વાયુરુદરાધ્માનકૃદ્રવેત્ । ક-
દાચિન્નેત્તદાધ્માનં સ્વયમેવ પ્રશામ્યતિ ॥
નૈગમેયેન ગર્ભોઽયં દ્વિતો લોકધ્વનિસ્તદા ॥
નૈગમેય વાલ્મીકી ॥

સ એવાલ્પમદ્વત્યા ચેલ્લુપ્તૃત્વાવતિષ્ઠતિ ।
તદા સ ગર્ભો ભવતિ લોકે નાગોદરાહયઃ ॥
ધાન્યકુટ્ટનમુરુયા સ્યાધિકિત્સાતુમયોરપિ ॥

વાયુથી સૂકાયાને લીધે ગર્ભથી ગર્ભિણીનું
પેટ ઠાઠું ન થાય, તેા જીવનીયગણના ઓ
પધોના કલ્ક નાંખીને દુષ્ક ગર્ભિણીએ પીલુ.
અને માંસનેા રસ પીવેા જોગીની રચના
રચાઈ ન હોય એવો વીર્ય તથા રજનેા સ-
ધાત વાયુથી સૂકાઈને પ્રાણવગરનેા કલ્ક થઈ
રહેછે. જોથી એ વીર્ય તથા રજને સુકની ના-
ખનારો વાયુ કોઈ વાર પેટને ઉપસાવે પણ
છે, તેા તે કૂલેલું પેટ જોની મેજેજ પાછું
જેસી બય છે, અને તેથી લોકો કહે છે કે—
“આ ગર્ભને નૈગમેશ નામના બાલકકે
પકડી લીધો છે. એજ ગર્ભ એ થોડા અલન
વાળો અને ન્હાનો થઈને પેટમાં રહી બય
છે; તેા તેને લોકો નાજોર કહે છે. આ
જેમાંની કોઈ પણ પ્રકારની ગર્ભની સ્થિતિ
થાય તેા ગર્ભિણી સીના હાથથી ધાન્ય ખડા-
વવા વજેરેના કાચેા કરાવવાં. તેની એજ
ચિકિત્સા છે. અને તેથી તરત પ્રસવ થાયછે.

પ્રસવના મહિના.

નવમે દશમે માસિ નારી ગર્ભં પ્રસૂયતે ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રી નવમે, દશમે, અગિયારમે
કે બારમે મહિને જન્મે છે, અને એ કોઈ
વિકાર હોય તેા એથી પણ વધારે સુકતે જન્મેછે.

પ્રસવ ન થતાં ગર્ભ પેટમાં રહી
બય તેની ચિકિત્સા.

વાતેન ગર્ભસદ્ગોચાત્પ્રમૂતિસમયેऽપિ યા ।
ગર્ભં ન જનયેન્નારી તસ્યાઃ શૃણુ ચિકિત્સિ-
તમ્ ॥ કુટ્ટયેન્મુશ્લેનૈષા કૃત્વા ધાન્યમુલ-
્લલે । વિષમં ચાસનં યાનં સેવેત પ્રસ-
વાયિની ॥

વાયુથી ગર્ભ સંક્રોચાઈ જવાથી પ્રસવના
મહિના વીતી ગયા છતાં પણ પ્રસવ ન થાય,
તેની ચિકિત્સા સાંભળો. જોની સ્ત્રીએ ખાંડ-
ભિયામાં ધાન્ય નાખીને સામેલાથી તે ખાંડકું,
તથા વિષમ આસન તથા વાહનપર બેસવું.

કષ્ટ થાય અને પ્રસવ તરત ન
થાય તેની ચિકિત્સા.

પ્રસવસ્ય વિલમ્બે તુ વૃષપેદમિતો મગમ્ ।
કૃષ્ણસર્પસ્ય નિર્મોકૈસ્તથા પિન્દીતકેન વા ॥
નિર્મોક. સર્પકજ્જુક. । પિન્દીતક. મદનફલ
હિતિ લોકે ॥

તન્તુના લાક્ષ્મીમૂલં વધ્રીયાદસ્તપા-
દયોઃ । સુવર્ચ્ચકાં વિશ્વત્યાં વા ધારયે-
દાશુ સૂયતે ॥

સુવર્ચ્ચકા સૂર્યકાન્તા । વિશ્વત્યા પાટલા ॥

કરક્રીમૂતગોમૂર્ચા સૂતિકાભવનોપરિ ।
સ્થાપિતસ્તત્ક્ષણાચાર્યાઃ મુલં પ્રસવકારકઃ ॥

કરક્રીમૂત અસ્થિમલ્લેણ સ્થિત ॥

પોતકીમૂલકલ્કેન તિલતૈલયુતેન ચ ।

યોનેરમ્યન્તરં ક્ષિપ્ત્વા મુલં નારી પ્રસૂયતે ॥

પોતકી પોઈંં હિતે લોકે ॥

કૃષ્ણા વચ્ચાં ચાપિ જલેન પિષ્ટા સૈરન્ધ-
તૈલાં સ્વલુ નામિક્ષેપાત્ । મુલં પ્રસૂતિ
કુરુતેઽન્નનાનાં નિપીઢિતાનાંં બહુભિઃ પ્રમા-
દૈઃ ॥ માતુલુક્લસ્ય મૂલં તુ મધુકેન યુતં
તથા । ઘૃતેન સહિતં પીત્વા મુલં નારી
પ્રસૂયતે ॥ રક્તોરુત્તરમૂલં નિજતનુપાનેન
તન્તુનાં વધ્વા । કટિવિષયે ગર્ભવતી
મુલેન સુતેઽવિકલ્મ્બેન ॥ તાલસ્ય ચોત્તરં
મૂલં સ્વપ્રમાણેન તન્તુનાં । વધ્વા કટ્યાં તુ
નિયતં મુલં નારી પ્રસૂયતે ॥

જ્યુતી વખતે જ્યુતાં વાર લાગે તે યો-
નિને આરેમર કાળા સર્પની કાંચળીઓની
તથા મીઠળની કુમાડી દેવી, અથવા દોરા
વતે હાથ તથા પગમાં કલગારીનું મૂળ બા-
ધવું, અથવા સૂરજસુખી કે પાડળ ખારણ
કરવું, એથી તરત પ્રસવ થાય છે.

કેવળ હાડકાંજ રચ્યા હોય એવું મરી
અથેલી ગાયનું માથું લાવી સૂવાવડના ઘર
ઊપર રાખવાથી સ્ત્રીને તરતજ સુખથી પ્રસવ
થાય છે.

ચોઈનાં મૂળને કલ્ક તલના તેલમાં મેળ-
વીને તેનો લેપ યોનિની અદર કરવાથી સ્ત્રીને
સુખથી પ્રસવ થાય છે.

બધી બધી ગરૂલતોથી સ્ત્રીઓ જ્યુતાં
કષાય છે, તે તેમને પીપર તથા વજને
જળમાં વાટીને ઓરડિયા તેલમાં મેળવીને
તેનો લેપ નાભિ ઊપર કરવો તેથી સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

બીજોરાનું મૂળ તથા બેડીમધને વાટીને
ધી સાથે પીવડાવવાથી સ્ત્રીને સુખથી પ્રસવ
થાય છે.

શેરડીનું ઉત્તર તરફનું મૂળ ગર્ભિણીના
શરીર બેવડા લાંબા દોરાથી કમરે બાંધવું,
એથી સ્ત્રીને તરત સુખથી પ્રસવ થાય છે.

તાડનું ઉત્તર તરફનું મૂળ ગર્ભિણીના
શરીર બેવડા લાંબા દોરાથી કમરે બાંધવું,
તેથી તે સ્ત્રીને અવશ્ય સુખથી પ્રસવ થાય છે.

મૂઢબર્હેનું નિદાન તથા લક્ષણ .

મૂઢઃ કરોતિ પવનઃ સ્વલુ મૂઢગર્ભં શૂલં
ચ યોનિજવરાદિષુ મૂત્રસક્લમ્ । મુષ્નોઽનિ-
લેન વિગુણેન તતઃ સઃ ગર્ભો સંસ્થામ-
તીસં બહુધા સમુપૈતિ યોનિમ્ ॥

અસ્યામર્મ્ય. પવન. સ્વહેતુમિર્દુષ્ટ. । તતો
મૂઢો રુદ્ધગતિઃ । મૂઢગર્ભં રુદ્ધગતિં ગર્ભમ્ । યોન્યા-
દિષુ શૂલં મૂત્રસક્લં ચ કરોતિ તત્ તેન જનિ-
લેન વિગુણેન રુદ્ધગતિનાં સ ગર્ભઃ મુગ્ધ. કુટિ-
લીકૃત । ચતુર્મિ પ્રકારૈર્યોતાત્યેકે । અઘ્રમિર
પેર । તત્સજ્જ્વાનિરુસાર્થમાહ । સજ્જ્વામતીત્ય ઉક્તાં
સજ્જ્વામતિકમ્યં બહુધાં બહુભિઃ પ્રકારૈઃ ॥

પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ થયેલો અને રોકા-
યલી ગતિવાળો વાચુ ગર્ભની ગતિને રોકી
દેખને યોનિ તથા પેટમાં શૂળ કરે છે તથા
મૂત્રને અટકાવે છે. પછી એ ગતિ રોકનારા
વાચુથી વાંકો થઈ અથેલો ગર્ભ કેટલાકના
કહેવા પ્રમાણે યોનિમાં આર રીતે આવે છે.
અને કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આઠ રીતે
આવે છે. ખરૂં તો એ કે સંખ્યાનો કંઈ
કમ નહિ રહેતાં બધી રીતે તે યોનિમાં
આવે છે.

મૂઠગર્ભ આવવાના ચાર પ્રકારો.

સક્તીલઃ પ્રતિસુરઃ પરિધોઽથ લીજસ્તે-
ધૂર્વશાદુચરણૈઃ શિરસા ચ યોનો । સક્તી
ચ યો ભવતિ કીલકશત્સકીલો દૃશ્યૈઃ
સુરૈઃ પ્રતિસુરઃ સ હિ કાયસક્તી ॥ ગચ્છે-
દુષ્પદ્મયાધિરાઃ સ ચ લીજકાશ્વો યોનો
સ્થિતઃ સપરિધઃ પરિષેષ તુલ્યઃ ॥

સશબ્દોઽત્ર છન્દોઽનુષ્ટુપાત્ । કમ્પત્વયોઽપિ
સ્વાર્થે । તેન કીલ इति नाम ॥ તત્ત્વ લક્ષણમાહ ।
ઊર્ધ્વશાદુચરણૈરિતિ । ઉપિતૈઃ શાદુચરણશિરોભિઃ
યોનો યઃ સક્તી ભવતિ સ કીલ. કીલકાશ્વો
મૂઠગર્ભઃ । દૃશ્યૈર્બહિર્ગતૈઃ સુરૈઃ સુરસાધર્મ્યાત્ ।
સુરશબ્દનાત્ર હસ્તૌ પાદૌ ચ ગૃહ્યેતે ॥ તેન હસ્ત-
દ્વયપાદદ્વયૈર્બહિર્ગતૈઃ પ્રતિસુર. સ હિ કાયસક્તી
હસ્તપાદેતરકાયેન સક્તો ભવતિ । યો ગર્ભઃ મુજ-
દ્વયધિરા. મુજદ્વયમખ્યે શિરો યસ્ય ઇતાદક્
ગચ્છેન્નિઃસરેત્ । તચ્છેષેષ શરીરેણ સક્તો ભવતિ
સ લીજકાશ્વઃ । ય. પરિધવચોનો । સપરિધઃ ॥

હાથ, પગ, તથા માથું ચોનિમાં ખટકી
અર્ધા હોય તે મૂઠગર્ભ ખીલા બેવેા હેંવાથી
કીલક કહેવાય છે.

બંને હાથો તથા બંને પગો બહાર નીકળી
બાકીનો ભાગ ચોનિમાં ખટકી અર્ધા હોય, તે
મૂઠગર્ભ પ્રતિસુર કહેવાય છે.

નીકળતાં બેનું માથું બે હાથ બન્ને હોય
અને બાકીનું શરીર ચોનિમાં ખટકી અર્ધું
હોય તેા મૂઠગર્ભ બીજક કહેવાય છે.

ભોગળની, પેટે ચોનિમાં આડે રહેલો
મૂઠગર્ભ પરિધ કહેવાય છે.

મૂઠગર્ભ આવવાના અઠ્ઠ પ્રકારો.

દ્વારં નિરુધ્ય શિરસા જટરેણ કશિત્
કશિત્ શરીરપરિવર્તનકુન્નકાયઃ ॥ એકેન
કશિદપરસ્તુ મુજદ્વયેન તિર્યગ્મતો ભવતિ
કશિદશાસ્ત્રસુલ્લોઽન્યઃ ॥ પાર્શ્વામૃત્તભગતિ-
રેવિ તથૈવ કશિદિસ્ટદૃશ્યા ભવતિ ગર્ભ-
ગતિઃ પ્રસૂતૌ ॥

અર્થઃ । કશિત્ શિરસા યોનિદ્વારં નિરુધ્ય
સક્તો ભવતિ । કશિજટરેણ તશિરુધ્ય । કશિ-
તુન્નકાયેન સ કુન્નજેન પૃથેન સક્તો ભવતિ કશિ-
દેકેન મુજેન યોનિનિ.સુતેન સક્તો ભવતિ ।
કશિત્ મુજદ્વયેન કશિત્ તિર્યક્ ભૂવા સક્તો
ભવતિ । અન્યઃ પાર્શ્વામૃત્તદશોભૂતેન મુલેન સક્તો
ભવતિ । કશિત્પાર્શ્વેન અપદૃશ્યા નિરુદ્ધા ગતિર્યસ્ય
અવિધઃ યોનિદ્વાર ઇતિ યાતિ ।

કોઈ મૂઠગર્ભ ચોનિના દ્વારને આધાથી
રોકી રહે.

કોઈ મૂઠગર્ભચોનિદ્વારને પેટથી રોકી રહે.

કોઈ મૂઠગર્ભ કુખી વળેલી પીઠથી ચોનિ-
દ્વારને રોકી રહે.

કોઈ મૂઠગર્ભ ચોનિમાંથી પોતાનો એક
હાથ બહાર નીકળતાં બાકીનો ભાગ અંદર
ખટકી રહે છે.

કોઈ મૂઠગર્ભના બંને હાથો બહાર નીક-
ળતાં બાકીનો ભાગ ચોનિની અંદર ખટકી
રહે છે.

કોઈ મૂઠગર્ભ આડે યથાને ખટકી રહે છે.
એક ભાંગી બધાથી કોઈ મૂઠગર્ભ નીચા
યથા બેવેા ચોનિમાં ખટકી રહે છે.

કોઈ મૂઠગર્ભ પોતાનું પડનું ફરી બધાથી
ગાંત શોધાયાથી ખટકી રહે છે.

સુશ્રુતે કહેલા ખીખ આઠ પ્રકારો.

કશ્ચિદ્વામ્યા સક્ષિમ્યાં યોનિમુલ પ્રતિપચતે ।
૧ કશ્ચિદામૃતસક્ષિયારિતરેણ સક્ષના ૨ કશ્ચિ-
દામુગ્રસક્ષિયશરીર સિન્ધુદેશેન તિર્યગ્ગત ૩ ક-
શ્ચિદુર પાર્શ્વવૃષ્ઠાનામન્યતમેન યોનિદ્વારં પિંધાયાવતિ-
ષ્ઠતે ૪ અન્ત પાર્શ્વોપવૃત્તશિરાઃ કશ્ચિદેકેન બાહુ-
ના ૫ કશ્ચિદામૃતશિરા બાહુદ્વયેન ૬ કશ્ચિદામુ-
ગ્રમય્યો હસ્તપાદશિરોમિઃ ૭ કશ્ચિદેકેન સક્ષના-
યોનિદ્વાર પ્રતિપચતે અપરેણ પાયુમિતિ ૮ ॥

કેઈ મૂઢગર્ભના બન્ને સાથળો યોનિમાં આવે છે

કેઈ મૂઢગર્ભ એક સાથળ વાંકું વાળીને ખીખ સાથળથી યોનિના મુખમાં આવે છે.

કેઈ મૂઢગર્ભ સાથળો તથા શરીરને વાળીને કુલાથી આડો થઈને યોનિના મુખમાં આવે છે

કેઈ મૂઢગર્ભ પોતાની છાતી, પડખું, અને પીઠ એમાના એક અગથી યોનિના દ્વારને ઢાકી દેઈને અટકી રહે છે.

કેઈ મૂઢગર્ભ પોતાનું માથું અંદર પડખામા વાકું વળી ગયેલું હોવાથી એક હાથ વતે યોનિના દ્વારને રોકીને અટકી રહે છે.

કેઈ મૂઢગર્ભ પોતાનું માથું વાંકું વળી જતાં બંને હાથથી યોનિના દ્વારને રોકીને અટકી રહે છે.

કેઈ મૂઢગર્ભ પોતાની કમર વાંકી વળી જતા હાથ, પગ, અને માથાથી યોનિના દ્વારમા આવે છે.

કેઈ મૂઢગર્ભ એક સાથળથી યોનિના દ્વારમા આવે છે, અને બીજું સાથળ મુઠા તરફ જાય છે.

મૂઢગર્ભની અસાધ્યતા

અપવિદ્વશિરા યા તુ શીતાઙ્ગી નિરપત્ર-
પા । નીલોદ્રતશિરા હન્તિ સા ગર્ભ સ ચ
તાં તથા ॥

અપવિદ્વશિરાઃ અવનતશિરા । શિરોઽપિ ધાર-
યિતુનશક્તેતિયાવત્ । નિરપત્રપા લજ્જાશૂન્યા । ની-
લોદ્રતશિરા કૂશ્મી નીલા ઉદ્રતા શિરા યસ્યા સા ॥

જે સ્ત્રી પોતાના માથાને ભાર પછી ઉપાડી શકવાને અશક્ત હોય, જેના અંગો ટાઢાં થઈ ગયાં હોય, લાજ વિના થઈ ગઈ હોય, અને જેનાં પેટમા લીલા રંગની શિરાઓ ઉપડી આવી હોય, તે સ્ત્રી ગર્ભને, અને તેના ગર્ભ તે સ્ત્રીને હણી નાખે છે.

મરી ગયેલા ગર્ભનું લક્ષણ.

ગર્ભાસ્પન્દનમાર્વાનાં પ્રણાસ્રઃ સ્વાવપા-
ણ્ડતા । ભવેદુચ્છ્વાસપૂતિત્વં શૂલં ચાન્તર્મૃ-
તે ક્ષિણૌ ॥

ગર્ભાસ્પન્દન ગર્ભસ્યાચલત્વમ્ ॥ આવીના પ્ર-
ણાસ્રા इति प्रसववेदनानामभाव । कथंवा आक्वी-
शब्देन प्रसवलिङ्गानि मूत्रकफप्रसेकादीनि कथ्यन्ते
तेषां नाश । शूल अन्तर्मुखस्य मृतस्य शिशो-
रुच्छ्नतया ॥

અંદર ગર્ભ મરી ગયો હોય તો તે આલતો નથી, પ્રસવની પીડા થતી નથી, મૂત્ર તથા કફનું પડખું વિગેરે પ્રસવના ચિન્હો છે તે થતાં નથી, શરીર કાળાશ સહિત પીંગણ થઈ જાય છે, શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે, અને મરેલો ગર્ભ સૂષ્ણી જવાથી શૂળ થાય છે

ગર્ભના મરણનું કારણ

માનસાગન્તુભિર્માતૃકપતાપૈઃ પ્રપીડિતઃ ।

ગર્ભો વ્યાપદ્યતે કુક્ષૌ વ્યાધિભિશ્ચ પ્રપીઢિતઃ॥

ઉપતાપો દુઃખ । માનસ ઉપતાપો કન્ધુધનશ્ચ-
યાદિના । આગન્તુરુપતાપઃ પ્રહારાદિ ॥

માને પ્રહાર વિગેરે વાગવાથી થયેલા અં-
ગના ઉપતાપથી, અથવા બધું કે ધનનો ક્ષય
થવાથી થયેલા માનસિક તાપથી, અથવા
રોગોથી, ગર્ભ પેટમાજ મરી જાય છે

અસાધ્યતાનું બીજું લક્ષણ.

યોનિસંવરણં સઙ્ગઃ કુક્ષૌ મક્કલ એવ ચ
હન્યુઃ સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભો યથોક્તાશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ॥

યોનિસંવરણ વ્યાધિવિશેષ ॥

વાતલાન્યજપાનાનિ ગ્રામ્યધર્મે પ્રજાગરમ્ ।
અત્યર્થં સેવમાનાયા ગર્ભિણ્યા યોનિમાર્ગગઃ॥
માતરિશ્વા પ્રકુપિતો યોનિદ્વારસ્ય સંઘતિમ્ ।
કુરુતે ઊર્ધ્વમાર્ગત્વાત્પુનરન્તર્ગતોઽનિલઃ ॥
નિરુજ્જ્વાશયદ્વાર પીઢયન્ગર્ભસંસ્થિતમ્ ।
નિરુદ્ધવદનોઽચ્છ્વાસો ગર્ભશ્ચાશુવિપદ્યતે ॥ ૩-
ઘ્વાસ ઊર્ધ્વદ્વદ્યાન્નાશયત્યય ગર્ભિણીમ્ ।
યોનિસંવરણ નામ વ્યાધિમેનં પ્રવક્ષતે ॥

સઙ્ગઃ કુક્ષૌ ગર્ભસ્ય લમ્પતા । અપવૃત્તિરિતિ
યાવત્ । કુક્ષૌ મક્કલ. રક્તમાસ્તજ. શૂલવિશેષ ।
યદપિ પ્રસૂતાયા મક્કલશૂલમુત્તમ્ તથાપિ સુશ્રુ-
તે પ્રજાતાયાશ્વેતિ ચકારેણાપ્રસૂતાયા અપિ મક્ક-
લશૂલ ભવતિ इति बोद्धव्यम् । ઉપદ્રવા. આશ્લે-
કાસશ્વાસાદય. ॥

યોનિસંવરણ નામનો રોગ, ગર્ભ નહિ
અળતાં કુખમાં વળગી રહે, કુખમાં મક્કલ
(રક્ત તથા વાયુથી થતું એક અતનું શૂળ),
ગર્ભનું મૂઢપણું, તથા બીજા આશ્લેષક, ઉધ-
રસ, શ્વાસ, વિગેરે ઉપદ્રવે ગર્ભવતીને મારી

નાંખે છે. યોનિસંવરણ રોગ વિશે બીજા ગ્ર-
ંથમાં કહેલું છે કે ગર્ભવતી સ્ત્રી વાયુ કરનારા
અસપાનો, મૈથુન તથા ઉભાગરાનું સેવન બહુ
કરે તો યોનિના માર્ગમાંના વાયુ પ્રકોપ પા-
મીને જાણે આવીને યોનિના દ્વારને બંધ
કરી દેછે, અને આદર રહીને તે વાયુ ગર્ભને
પીડીને ગર્ભાશયના દ્વારને પણ રોકી દેછે.
આથી કુખનો શ્વાસ રોકાઈ જવાથી તે ગર્ભ
મરી જાય છે, અને હુલ્લના જાંઘા બાજથી
આલતો શ્વાસ તે સ્ત્રીને પણ મારી નાખે છે.
એ રોગ યોનિસંવરણ કહેવાય છે. પ્રસવ કર્યો
હોય એવી સ્ત્રીને મક્કલ નામનો રોગ થાય
છે, એમ કહેલું છે તો પણ સુશ્રુતમાં પ્રજા-
તાયાશ્વ એમાં ચકાર મૂકેલો હોવાથી પ્રસવ ન
થયો હોય એવી સ્ત્રીને પણ મક્કલ શૂળ થાય
છે, એમ સમજવાનું છે.

મૂઢગર્ભની ચિકિત્સા.

યામિઃ સઙ્કટકાલેઽપિ બહ્વયો નાર્યઃ
પ્રસાવિતાઃ । સમ્યગ્લબ્ધં યશસ્તાસ્તુ નાર્યઃ
કુર્યુરિમાં ક્રિયામ્ ॥ ગર્ભે જીવતિ મૂઢે તુ
ગર્ભે યત્નેન નિર્હેરેત્ । હસ્તેન સર્પિષાક્તેન
યોનેરન્તર્ગતેન સા ॥ સા જનયિત્રી ॥

મૃતે તુ ગર્ભે ગર્ભિણ્યા યોનોં શ્લેષ્મં પ્રવે-
શયેત્ । શ્લેષ્માશ્ચાર્યવિદુષી લઘુહસ્તાભયો-
જ્ઞિતા ॥ સચેતનં તુ શ્લેષ્મેણ ન કથંચન
દારયેત્ । સ દીર્ઘમાણો જનનીમાત્માનાં
ચાપિ મારયેત્ ॥ નોપેક્ષેત મૃતં ગર્ભં મુદ્ધ-
ર્તમપિ પઢિતઃ । તદાશુ જનની હન્તિ પ્રશુ-
તાત્ત્વં યથા પશ્યમ્ ॥

પ્રસૂતાશ્ચ આતિમાત્રમજનમ્ ॥

સંકટ સમયે પણ ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રસવ
કરાયો હોય, તથા પુષ્કળ યથ મેળવ્યો

હોય, એવી સુધાણીએ આ ક્રિયા કરવી. મૂઠ-
ગર્ભ છવતો હોય તો સુધાણીએ પોતાના
હાથને ધી યોપડીને જતનથી યોનિમાં એસીને
ગર્ભને બહાર કાઢી લેવો. મૂઠગર્ભ એ મરીગયો
હોય તો શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર વિદ્યાને જાણનારી,
હલકા હાથ વાળી, અને નિર્ભય સુધાણીએ
ગર્ભવતીની યોનિમાં શસ્ત્ર નાખવું ગર્ભમાં
છવ જણાય તો તેને શસ્ત્રથી કાપવો નહિ,
કેમકે છવતા ગર્ભને કાપવાથી તે ગર્ભ તો
મરી જાયછે, પણ માતાને પણ મારી નાખેછે,
પણ તે મરી ગયો હોય તો વાર નહિ લગા-
ડતાં તેને તરત કાપી નાંખવો, કેમકે મરી
ગયેલો ગર્ભ બહુવાર પેટમાં રહે તો બહુ
ખાધેલા અન્નની પેટે તે માતાને મારી નાંખેછે.

ગર્ભને કાપવાની રીતિ.

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य योनौ सक्तं तु तस्मि-
न् पक् । सम्यक् विनिर्हरेच्छित्वा स्नेहारी
प्रयत्नतः ॥ एवं निर्हृतश्चर्यातु सिञ्चेदुष्णेन
वारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ क्लેहं
विचारयेत् ॥ एवं मुद्री भवेद्योनिस्तच्छूलं
चोपश्राम्यति ॥

ગર્ભનું જે જે અંગ યોનિમાં અટકી રહ્યું
હોય તે તે અંગને વેચે સારી રીતે કાપીને
કાઢી લેવું, અને પ્રયત્નથી સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું
ગર્ભને કાઢી નાંખ્યા પછી તે સ્ત્રીના શરીર
ઉપર ગરમ પાણીનું સેચન કરવું. તે પછી
શરીરે અભ્યંગ કરીને યોનિમાં ધી નાંખવું,
આથી યોનિ કોમળ થઈને શૂળ પણ મટે છે.

પ્રસવ પછીના રોગોની ચિકિત્સા.

तुम्बीपत्रं तथा छोधं समभागं मुपेक्षयेत् ।
तेन लेपो भवे कार्पः कीघ्रं स्याद्योनिर-

ક્ષતા ॥ પલાશોદુમ્બરફલં તિલતૈલસપાન્નિ-
ત્તમ્ । યોનૌ વિક્ષિપ્તં મધુના માલીકરણ-
મુચ્ચમમ્ ॥ મમ્સતા વનિતા રુદ્ધકુક્ષિહાસાય
સંપિવેત્ । પ્રાતર્મથિતસમિર્ધા ત્રિસપ્તાહાત્ક-
બાજદામ્ ॥

સમભાગે તુંબીનાં પાન તથા લોહર લઇ
સારી પેટે વાટીને તેનો લેપ યોનિમાં કર-
વાથી યોનિનું ક્ષત તરત મટી જાય છે.

ખાખરાનાં તથા ઊંઘરાનાં ફળોને તલના
તેલમાં વાટીને તેનો લેપ યોનિમાં કરવાથી
યોનિ સારી પેટે મજબુત થાય છે.

પ્રસવ પછી પેટ વધ્યું હોય તો તે બેસા-
ડવા માટે એકવીશ દિવસ પછી પ્રાતઃકાળમાં
ખીપળીમૂળનું ચૂર્ણ હાલના ઘોળવામાં મેળ-
વીને પીવું.

ઓર પેટમાં રહી જવાથી થતા

ઉપદ્રવો.

प्रसूताया न पतिता जठरादपरा यदि ।
तदा सा कुरुते शूलमाध्मानं वह्निमन्दताम् ॥
अपर आम्बर इति लोके ॥

પ્રસવ થયા પછી ઓર બહાર ન પડી
હોય તો તેથી શૂળ, આદ્રો, અને મંદાગ્નિ
થાય છે.

પેટમાં રહી ગયેલી ઓરની ચિકિત્સા.

केसवेष्टितयाङ्गुल्या तस्याः कण्ठं प्रघर्ष-
येत् । निर्मोककटुकालासुकृतबन्धनसर्पवैः ॥
सूर्णितैः कटुतैलाक्तैर्द्रूपयेदभितोभगम् ।
निर्मोकः सर्पकञ्चुक । कृतबन्धन कोशातकः ॥

લાક્ષ્ણીમૂળકલ્કને પાણિપાદતલાનિ હિ ।
મલિમ્પેસ્થતિકા યોષિદપરાપાતનાય વૈ ॥

હસ્તે હિમનસં સ્નિગ્ધં સૂતા યોનો શનૈઃ
શિપેત્ ॥ અપરાં તેન હસ્તેન જનચિત્રી
ચિનિરેત્ ॥ એવં નિર્હતશલ્યાં તાં સિદ્ધે-
દુષ્ટેન વારિણા ॥ તતોઽધ્યક્ષરારિયા
યોનો સ્નેહં નિષાપયેત્ ॥

કેથોથી વીંટેલી આંગળીવડે તે સ્ત્રીના
ક હને ઘસવાથી, તથા સર્પની કાચળી, કડવી
તુંબડી, કડવી ધીલોડી, તથા સર્પપતુ ચૂર્ણ,
સરસિયા તેલમાં બીજનીને તેની ધુમાડી
યોનિની આરેખર દેવાથી ઓર તરત પડી
જાય છે.

સુવાવડીના હાથ તથા પગનાં તળિયાંએ
જીપર કલગારીના મૂળનો કલક ચોપડવાથી
ઓર તરત પડી જાય છે.

સૂત્રાણીએ પોતાના નખ કિતરાવી નાં-
ખીને હાથને ધી ચોપડીને ધીરે ધીરે સુવા-
વડીની યોનિમાં નાંખીને હાથથી ઓર
કાઢી લેવી.

એ રીતે ઓર કાઢ્યા પછી સુવાવડીની
જીપર અરમ પાણી રેડવું, તથા પછી અભ્યંગ
કરીને યોનિમાં ધી નાંખવું.

મક્કલનું નિદાન તથા લક્ષણ.

વનિતાયાઃ પ્રસૂતાયાઃ વાતો રુક્ષેણ
વર્ષિતઃ । તીક્ષ્ણૌષ્ણશોનિતં રવતં રુદ્ધા
ગ્રન્થિ કરોતિ હિ ॥ નામ્બયઃ પાત્તર્વયો-
ર્વસ્તૌ વસ્તિર્મૂર્ધનિ વાપિ વા ॥ તતથ નામૌ
વસ્તૌ ચ મધેચ્છૂર્લં તયોદરે ॥ મધેસ્પ્રકાશ-
યાધ્માનં મૂત્રસક્લથ જાયતે ॥ ઇતન્નિષગ્મિ-
કાદિતં મક્કલ્લામયલક્ષણમ્ ॥

ફૂસતાથી વધેલો સુવાવડી સ્ત્રીના વાતુ
તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતાથી સુકાયેલા લોહીને

શાકીને નાભિની નીચે, પડખાઓમાં, મૂત્રા-
શયમાં અથવા તેની ઉપરના ભાગમાં ગાંઠ
ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી નાભિ, મૂત્રાશય, તથા
પેટમાં શૂળ નીકળે છે, પડવાશય ફૂલી જાય
છે, અને મૂત્ર અટકી જાય છે. મક્કલ નામના
રોગનાં એ લક્ષણો વેલોએ કહેલાં છે.

મક્કલની ચિકિત્સા.

સુચૂર્ણિતયણ્ણારં પિવેત્કોષ્ઠેન વારિણા ।
સર્પિષા વા પિવેન્નારી મક્કલ્લપ્ય નિવૃત્તચયે ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં મરિચં ગજપિપ્પલી ।
નાગરં ચિત્રકં ચણ્યં રેણુકૈલાજમોદિકાઃ ॥
સર્પેષો હિલ્લુ માર્જીં ચ પાટેન્દ્રયવજીરકાઃ ।
મહાનિમ્બથ મૂત્રો ચ વિષા તિક્ત્વા વિદઙ્ગ-
કમ્ ॥ પિપ્પલ્યાદિર્ગમો દોષ ક્ષમાસ્ત્ના-
સનઃ । કાયમેષાં પિવેન્નારી જ્વમેન સ-
મન્વિતમ્ ॥ ગુલ્મશૂલજ્વરહરં દીપનં વાપ-
પાચનમ્ ॥ ત્રિકટુફવાતુર્જાતકકુત્તુસ્તુલ-
વૂર્ણં સંયુક્તમ્ ॥ સાદેવ્ ગુદં પુરણં નિત્યં
મક્કલ્લદલનાય ॥

મક્કલની નિવૃત્તિ માટે સુવાવડીએ જવ-
પ્રારનુ ઝીલું ચૂર્ણ અરમ પાણી અથવા ઘાની
સાથે પીવું.

પિપ્પલ્યાદિગણુ કવાથ.

પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, અજપીપર,
સૂંઠ, ચિત્રક, ચવક, મેઢીનાં બીજ, એળચી,
અજમોઢ, સર્પપ, હિંગ, ભારંગી, કાળીપાંડ,
ઇંદ્રજીવ, છીર, બકાન, પીલુડી, અતિવિષ,
કડુ અને વાવડીગનો પિપ્પલ્યાદિગણુ નામનો
કવાથ સિંધવ નાંખીને પીવાથી શુદ્ધ, શૂળ,
જવર, મક્કલ, મક્કલનું શૂળ, તથા શુદ્ધ,
કફ, અને વાતુ છેક મટી જાય છે; અગ્નિ
પ્રદીપ્ત મધ આમનું પાચન પણ થાય છે.

સૂક, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, નાગકેસર, અને ધાણાનું ચૂર્ણ બૂના એળમા એળવીને નિત્ય ખાવાથી મઠ્ઠલ મરી જાય છે.

સુવાવડીને હિતકારી પદાર્થો.

મસૂતા યુક્તમાહાર વિહારં ચ સમાચરેત્ ।
વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં ચ વર્જ-
યેત્ ॥ મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિ-
રુપજાયતે । સ કુચ્છસાધ્યોડસાધ્યો વા
મહેચત્પથ્યમાચરેત્ ॥

સૂવાવડીએ આહાર વિહાર યોગ્ય કરવાં, પરિશ્રમ, મૈથુન, ક્રોધ, તથા શીતળ પદાર્થોના ત્યાગ કરવો મિથ્યા આહાર વિહારાદિ કરવાથી સુવાવડીને થતા વ્યાધિઓ કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય પણ થઈ પડે છે, માટે સુવાવડીએ પથ્યજ કરવું

સૂવારોગનું નિદાન.

મિથ્યોપચારાત્સંકેશાદ્વિષમાર્જીર્ણમોજ-
નાત્ । સૂતિકાયાસ્તુ યે રોગા જાયન્તે
દારુણાશ્ચ તે ॥

મિથ્યોપચારાદનુચિતાચરણાત્ । પ્રવાતાદિસેવ-
નાત્ સક્કશાત્ ઉલ્કેદ્યન્તે દોષા અનેતેતિ સંકેશો
દોષજનકમાત્ર તત્માત્ । દારુણાઃ કષ્ટસાધ્યાઃ ॥

અત્યંત પવનવાળી જોગીના સેવન વિગેરે અયોગ્ય આચરણથી દોષો પ્રકાપ પામે એમ કરવાથી, વિષમ લોજનથી, અને અલ્પભૂતથી, સૂવાવડીને કષ્ટસાધ્ય રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂવા રોગોનાં નામો.

અક્કમદો જ્વરઃ કાસઃ પિપાસા ગુરુગા-
ત્રતા । શોથઃ શૂલાતિસારૌ ચ સૂતિકારો-
ગલક્ષણમ્ ॥

एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्ति
सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥

અંગભગ, જ્વર, ઉષરસ, તરશ, ગાત્રોનું ભારેપણું, સોજો, શૂળ, અને અતિસાર, એ રોગો ધણું કરીને સૂવાવડીને થાય છે, તેઓ સૂતિકા રોગ કહેવાય છે.

જ્વરાદિ રોગોનું ખીલું નિદાન.

જ્વરાતીસારશોથાશ્ચ શૂલાનાદ્વલક્ષયાઃ ।
તન્દ્રાડરુચિપ્રસેકાઘા વાતશ્લેષ્મસમુદ્રવાઃ ॥
કુચ્છસાધ્યાં હિ તે રોગાઃ ક્ષીણમાસંબલા-
શ્રિતાઃ । તે સર્વે સૂતિકાનામ્ના રોગાસ્તે
ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥

સૂતિકામત્વેન સૂતિકાનામ્ના । તે રોગાઃ આશ્ર-
યાશ્રિતયોરભેદોપચારાત્ તે વાપ્યુપદ્રવા इति । त
एव ज्वरादयः । उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानी-
कृत्योपદ્રवाश्च ॥

જ્વર, અતિસાર, સોજો, શૂળ, પેડુનો આક્રેશ, બલક્ષય, તદ્રા, અરૂચિ, અને મોળ વિગેરે રોગો સૂવાવડીને માંસના તથા બળના ક્ષયથી થાય છે. આ સૂતિકા રોગ કહેવાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે. આ રોગોમાં ક્રોધ રોગ સુખ્ય હોય છે, તે જ્વરાદિક ખીલ રોગો તેના ઉપદ્રવોરૂપે થાય છે.

સૂતિકા રોગોની ચિકિત્સા

સૂતિકારોગશાન્ત્યર્થં કુર્યાદ્રાતર્હીં ક્રિ-
યામ્ । દંશમૂલકૃતં ક્વાયં કોષ્ઠં દયાદ્
ઘૃતાન્વિતમ્ । અમૃતા નાગરસહચરમદ્રો-
ત્કટપક્ષમૂલક જલદમ્ । શૃતધીતં મધુયુક્તં
શમયત્યાચિરેણ સૂતિકાતક્કમ્ ॥ દેવદારુ
વચા, કુદ્દે, પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ । સૂનિમ્બઃ

કદ્દાલં છુસ્તં તિક્તા ધાન્યં હરીતકી ॥ ગજ-
કુળ્ળા સદુઃસ્પર્શા ગોધુર્ધન્યવાસકઃ । વૃદ્ધ-
ત્યતિવિષા છિન્ના કર્કટઃ કુળ્ળજીરકઃ ॥
સમભાગાન્વિતૈરૈતૈઃ સિન્ધુરામઠસંયુતમ્ । કા-
થમદ્વાવશેષં તુ પ્રસૂતાં પાયયેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥
શૂલકાસજ્જરશ્વાસમૂર્ચ્છાકમ્પશિરોર્તિભિઃ ।
યુક્તં પ્રલાપત્તદાહતન્દ્રાતીસારવાન્તિભિઃ ॥
નિહન્તિ સૂતિકારોગં વાતપિત્તકફોદ્ભવમ્ ।
કષાયો દેવદાર્વાદિઃ સૂતાયાઃ પરમૌષધમ્ ॥
દેવદાર્વાદિ કાથ ॥

જીરકં સ્થૂલજીરશ્ચ શતપુષ્પાદ્વયં તથા ।
યવાનીં વાજમોદાં ચ ધાન્યકં મૌષિકાપિ
ચ ॥ શુષ્ઠી કુળ્ળા કળામૂલં ચિત્રકં હપુ-
ષાપિ ચ । વદરીફલચૂર્ણં ચ કુષ્ઠં કમ્પિ-
લ્લકં તથા ॥ एतानि पलमात्राणि गुडं पल-
शतं मतम् ॥ શ્રીરમસ્યદ્વયં દયાત્સર્પિષઃ
કુઠવં તથા પચ્ચજીરકપાકોડ્યં પ્રસૂતાના
પ્રશાન્તયે । યુજ્યતે સૂતિકારોગે યોનિરોગે
જ્વરે ક્ષયે ॥ કાસે શ્વાસે પાણ્ડુરોગે કાર્શ્યે
વાતામયેષુ ચ ॥ પચ્ચજીરકપાક ॥

આજ્યં સ્યાત્પલયુગમત્ર પયસઃ પ્રસ્ય-
દ્વયં સ્વપ્હતઃ । પચ્ચાન્નત્પલમત્ર ચૂર્ણિતમથો
મશ્ણિપ્યતે નાગરમ્ । પ્રત્યાર્થં ગુઢવદ્રિપાન્વ
વિધિના મુદિત્ર્યં ધાન્યકાત્ । મિથ્યાઃ પચ્ચપલં
પલં કિમિરિપોઃસાજાજિરાયાસ્તથા ॥ ઓષ-
ધ્ભોદદલોરોગેન્દ્રસુમનસ્સ્વન્દ્રાધિહીનાં પલં ।
પલં નાગરસ્વપ્હસંપ્રકમિદં તત્સૂતિકારોગ-
હૃત્ । ત્દલ્હદિજ્વરદાહોષમનં સન્વાસ-
કાસાપર્હં । ડ્રીહવ્યાધિવિનાશનં કુમિહરં
મન્દાશિસન્દીપનમ્ ॥

દલ પત્રકમ્ । ડરોન્દ્રસુમનં નાગકેશરમ્ ।
દ્રાવિહીં સુદૈભા । સૌભાગ્યશુષ્ઠી ॥

સુવારોગે ઊપર વાતહર ઉપચારે કરવા.
જરા જરા ગરમ હશમૂળનો કવાથ થી
નાંખીને પીવાથી સુવારોગે મટી જાય છે.

દેવદાર્વાદિ કવાથ.

દેવદાર, વજ, કઠ, પીપર, સુક, કરિયાતું,
કાચકળ, કડું, ધાણુ, હરદે, ગજપીપર,
ભોરીંગણી, ધમાસો, ગોખરૂ, જીલી ભોરી-
ંગણી, અતિવિષ, ગળો, કાકડારીંગ, અને
કાળીજીરી સમભાગે લેઈ તેનો કવાથ કરી,
આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેમાં સિંધવ તથા
હિંગ નાખીને સુવાચડીને પાવાથી તેને શૂળ,
ઉધરસ, શાસ, મૂર્ચ્છા, કપ, માથાની પીડા,
પ્રલાપ, તૂષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર, અને
ઉલટી સહિત વાયુ તથા કફના સુવા રોગો
મટી જાય છે. આ દેવદાર્વાદિ કવાથ સુવાચ-
ડીને માટે મહૌષધ છે.

પંચજીરકપાક.

જીરું, કલોંજીજીરું, સૂષા, વરિયાળી, અ-
જો, અજમોહ, ધાણુ, મેથી, સુક, પીપર,
પીપળીમૂળ, ચિત્રક, પલાશી, ગોરનું ચૂર્ણ,
કઠ, અને કપીટો, એ દરેક ચાર તોલા; તથા
૪૦૦ તોલા ગોળ; ૧૨૮ તોલા હૂધ, અને
૧૬ તોલા થી, એ સર્વને પકાવવાથી પંચ-
જીરકપાક થાય છે. આ પાક સુવારોગે
ઊપર, જ્વર તથા ક્ષય અને ઉધરસ ઉપર,
શાસ અને પાંડુરોગ ઊપર તથા કુશતા
અને વાતરોગે ઊપર હિતકારી થાય છે.

સૌભાગ્યશુકો.

ધી આઠ તોલા, હૂધ ૧૨૮ તોલા, અને
ખાંડ ૨૦૦ તોલા, એ સર્વને એકઠા કરી,

તેમ જાત્રીજા તોલા સુઠનું ચૂર્ણ નાંખવું. પછી તેને ગોળની પેઠે વિષિ પૂર્વક પકાવીને તેમાં ખાર તોલા ધાણા, વીંશ તોલા વરિયાળી, અને ચાર ચાર તોલા વાવડાં, ઘોણુ છરે, સુઠ, મરી, પીપર, મેથ, તમાલપત્ર, નાગ-કેશર, તજ, બીજી જોળથી નાંખીને રાખવું. આ સોભાવ્ય શુદ્ધી સૂવારોગો, તૃષા, ઉલટી, જ્વર, દાહ, શોષ, વમન, શ્વાસ, ઉધરસ, ખરલેના રોગ, તથા કૃમિના નાશ કરે છે, તથા મેઠ થયેલા અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે.

સૂવાવડીએ પરહેણ રાખવાનો અવધિ.

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા સ્યાત્સ્ત્રિગ્ધપથ્યાલ્પ-
ખોજના । સ્વેદામ્પક્ષપરા નિત્યં મહેન્મા-
સમતન્દ્રિતા ॥

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા નિ સૃતાશેષદુષ્ટસિષિ । અ-
તન્દ્રિતા પથ્યાદૌ સાવધાના ॥

પ્રસૂતા સાર્ધમાસાન્તે દૃષ્ટે વા પુનરાર્તવે ।
સૂતિકા નામ હીના સ્યાદિતિ ધન્વન્તરેર્મ-
તમ્ ॥ ઈર્ષ્યં ચતુર્થ્યો માસેભ્યઃ પરિહાર
વિવર્જયેત્ ॥

સઘણ ખરાબ રક્ત નીકળી રહ્યા પછી સૂવાવડી સ્ત્રીએ એક માસ સુધી સ્ત્રિગ્ધ, પથ્ય, અને અલ્પ શોજન કરવું, નિત્ય ચોક તથા અભયગ કરવો, અને પથ્ય માટે કાળુ રાખવી. દોઢ માસ પછી, અથવા રબેદર્શન થાય ત્યારે સ્ત્રીનું નામ “સૂવાવડી” મટે છે, એમ ધન્વન્તરિનો મત છે. ચાર માસ થાય ત્યાં સુધી કંઈ પણ ઉપદ્રવ નથી, એમ જ-
ણાય ત્યારે સૂવાવડીની પરહેણ સુકાવવી.

(ખીજ સ્ત્રી રોગો વિષે.)

સ્તનના રોગની સંપ્રાપ્તિ.

સક્ષીરૌ વાપ્યદુર્ગ્ધૌ વા દોષઃ પ્રાપ્ય સ્ત-
નો સ્ત્રિયાઃ । રક્તં માસં ચ સન્દૃષ્ય સ્તન-
રોગાય કલ્પયેતે ॥

અર્થ રોગઃ કન્યાનાં ન મયતિ । યત આહ
સુશ્રુતઃ ‘ધમન્યઃ સંવૃતદ્વારા કન્યાના સ્તનસન્નિ-
તા । દોષવિસરણાસ્તાસાં ન મહન્તિ સ્તનામયા’ ।
દોષાવિસરણાઃ સદૃતદ્વારત્વેન દોષાણામવિસરણમ-
સચારો યાદુ તા’ ।

તાસામેષ પ્રસૂતાનાં ગર્ભિણીનાં ચ તાઃ
પુનઃ । સ્વભાવાદેવ વિદ્યતા જાયન્તે સંસ-
વન્નયતઃ ॥

દૂધવાળા કે દૂધ વિનાના સ્ત્રીના સ્તનોમાં રહીને દોષ રક્ત તથા માંસને દૂષિત કરી સ્તનરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ રોગ કન્યાઓને થતો નથી, કેમ કે સુશ્રુતે કહ્યું છે કે—
કન્યાઓના સ્તનોની ધમનીઓ ખીડાબહા દારોવાળી હોવાથી તેમાં દોષોનો સચ્ચાર હોતો નથી. જેમને પ્રસવ થયો હોય તેવી તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની ધમનીઓ સ્વાભા-
વિક રીતે ખુદી થાય છે, તેથી તેમાંથી આવ થાય છે.

સ્તનરોગનાં લક્ષણો.

પ્રજ્ઞાનાપિ તેષાં તુ હિત્વા ક્ષોણિતવિ-
દ્રષિમ્ । લક્ષણાનિ સમાનાનિ શાસ્ત્રવિદ્રષિ-
લક્ષણેઃ ॥

પ્રજ્ઞાનાં વાતપિત્તકફસન્નિપાતાગ્નુજાનામ્ ।
આગ્નુજસ્તનરોગોઽમિધાતેન શલ્યેન ચ બોદ્યઃ ।
રક્તજસ્યાસમ્ભવાઃ સ્વભાવાત્ ॥

પાંચે પ્રકારના સ્તનરોગના લક્ષણો: રક્ત પ્રકાશથી થયેલા વિદ્રધિ સિવાયના બહારના વિદ્રધિઓના જેવાંજ હોય છે.

આ ઊપરથી સમજાય છે કે વાત, પિત્ત, કફ, સંનિપાત, અને આગતુક, એમ સ્તનરોગના પાંચ પ્રકારો છે. અભિધાત કે શલ્યથી થયેલો સ્તનરોગ આગતુક કહેવાય છે. રક્ત કેાપથી સ્તનરોગ નથી થતો એવો તેનો સ્વભાવ છે.

સ્તનરોગની ચિકિત્સા.

શોથં સ્તનોત્થિતમવેશ્ય મિષગ્વિદધ્યા-
શાદ્વિદ્યાવામિહિતં बहुषा विधानम् ॥ पि-
चन्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् ।
जलौकाभिर्हेरेदकं न स्तनावुपनाहयेत् ॥

उपनाहयेत्स्वेदेयेत् ॥

લેપો વિશાલામૂલેન હિન્તિ પીઠાં સ્તનો-
ત્થિતામ્ । નિશાકનકફલ્કાભ્યાં લેપઃ
પ્રોક્તસ્તનાર્તિહા ॥ વિશાલો દન્દ્રવારુણી । ક-
નકસ્ય ધતૂરસ્ય પત્ર પ્રાશ્નમ્ ॥

લેપાભિહન્તિ મૂર્છં બન્ધ્યાકર્કોટિસંભવં
શીઘ્રમ્ । નિર્વાપ્ય તપ્પલોહં સલિલે તદ્વા
પિષેત્તત્ર ॥ સ્ત્રીરોગાધિકારઃ ॥

સીના સ્તનોમાં સોજો દેખાય તો વિદ્ર-
ધિના પ્રકરણમાં કહેલા ઘણા ઘણા ઉપચારો
વેલે કરવા. ગમેતેમ હોય તો ધણુ સ્તનોને
શેક વિગેરે સ્વેદન તો દેડું નહિજ.

સ્તનના રોગ ઊપર પિત્તકફર શીતળ ઉપ-
ચારો કરવા, તથા જોગી ઝુકીને લોહી કઠા-
વડું. સ્તનોને સ્વેદન તો કરી આપડુંજ નહિ.

ઉદ્રવારુણીનાં મૂળનો લેપ કરવાથી સ્તન-
રોગ મટી જાય છે.

હળદર તથા ધતૂરાનાં પાનનો લેપ કર-
વાથી સ્તનની પીઠા મટે છે.

વાંઝ કંટોલીના મૂળનો લેપ કરવાથી ધણુ
સ્તનની પીઠા મટી જાય છે.

તપાવેલો લાઠાને પાણીમાં ઠારીને તે
પાણી પીવાથી સ્તનરોગો મટે છે.

इति स्त्रीरोगाधिकार संपूर्ण.

બાળકેના રોગોનો અધિકાર.

बालग्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं यतः ।
तस्मात्तदुपसर्गोभ्यो रसेद्राकं प्रयजतः ॥

અનાચારને લીધે બાળકને બાલગ્રહો
પીડે છે. માટે બાલગ્રહોની પીડાથી બાળકોનું
રક્ષણ કરડું બેદંબી.

બાલગ્રહોનાં નામો.

स्कन्दग्रहस्तु मधमः स्कन्दापस्मार एव च ।
शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥

પૂતના શીતપૂર્વાં ચ તથૈવ મુસમણ્ડિકા ।

नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥

સ્કંદ, સ્કંદાપસ્માર, શકુની, રેવતી, પૂતના,
અંધપૂતના, શીતપૂતના, મુખમડિકા, અને
નૈગમેય, એ રીતે નવ બાલગ્રહો છે.

બાલગ્રહોની ઉત્પત્તિ.

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा
अमी । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुष-
विग्रहाः ॥ एते स्कन्दस्य रसार्थं कृत्तिकोमा-
मिश्रकृमिभिः । सृष्टाः श्रवरचनस्यस्य रक्षित-
स्य स्वतेजसा ॥ स्कन्दः सृष्टो भगवता
देवेन त्रिपुरारिणा । विभर्ति चापरां संज्ञां
कुमार इति स ग्रहः ॥

અય હિ કાર્તિકેયાદન્ય. ॥

સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સોઽમિના તત્સ-
મદ્યુતિઃ । સ ચ સ્કન્દસત્ત્વો નાન્ના વિશાલ
ઈતિ ચોચ્યતે ॥ ગ્રહાઃ સ્ત્રીવિગ્રહા યે તુ ના-
નારૂપાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ગજ્ઞોમાકૃત્તિકાનાં તે
ભાગા રાજસતામસાઃ ॥ નૈગમેયસ્તુ પાર્વ-
ત્યા સૃષ્ટો મેધાનનો ગ્રહઃ । કુમારધારી
દેવસ્ય ગૃહસ્થાત્મસમોઽસ્તિ વૈ ॥ તતો મ-
ગવતા સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે । ઉપત-
સ્થુગ્રહા ઇતે દીપ્તશક્તિષ્વરં ગૃહસ્થ ॥ ઝતુઃ
પ્રાજ્ઞલયચૈનં વૃત્તિર્નો દીપ્તતામિતિ । તેષા-
મર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિવં દેવમવોદયત્ ॥ તતો
ગ્રહાંસ્તાનુવાચ મગવાનમગનેત્રહૃત્ । તૈર્ય-
ગ્યોર્નિ માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતર્યં જગત્ ॥
પરસ્પરોપકારેણ વર્તતે ધાર્યતે તથા । દેવા
નરાન્પ્રીયન્તિ તૈર્યગ્યોર્નાસ્તયૈવ ચ ॥ યથા-
કાલં પ્રવૃત્તૈસ્તુ ઋષમવર્ષહિમાનિઙ્ઠૈઃ । રૂપ્યા-
અલ્પિનમસ્કારૈર્જપહોર્મૈસ્તયૈવ ચ ॥ સમ્યક્પ-
યુક્તૈશ્ચ નરાઃ પ્રીયન્ત્યપિ દેવતાઃ । માગ-
ધેયવિભક્તં ચ શેષં કિંચિન્ન વિધતે ॥ તથુ-
ષ્માકં શુભા વૃત્તિર્બાલેભવે મવિષ્યતિ ।

૨૬૬ વિગેરે જે નવ બાલગ્રહો કહેવાય છે તેઓ સપત્તિવાળા તથા દિવ્ય શરીરો વાળા છે કેટલાક સ્ત્રીરૂપી અને કેટલાક પુરૂષરૂપી છે એ બાલગ્રહોને કાંસકંઠા વનમા રહેલા અને સ્વાભાવિક તેજથીજ રક્ષણ પામેલા કાર્તિકેયની રક્ષા માટે કૃત્તિકા, પાર્વતી, અગ્નિ અને શકર ઉત્પન્ન કરેલા છે. આમાનો પહેલો ૨૬૬ નામનો બાલગ્રહ છે તેને તો મહાદેવે પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલો છે, અને તેનું બીજું નામ કુમાર છે ૨૬૬ અને કુમાર એ બંને

નામો કાર્તિકેયનાં પોતાના પક્ષ છે, તો પક્ષ બંને નામો વાળો બાલગ્રહ એથી જુદો પક્ષ છે, એમ સમજવું

૨૬૭ પસ્માર નામનો બાલગ્રહ અગ્નિ એ ઉત્પન્ન કરેલો છે તે અગ્નિ જેવી કાર્તિવાળો તથા ૨૬૬સખા અને વિશાખ એ નામોથી પક્ષ જોળખાય છે શકુનીથી તે સુખમંડિકા સૂધીના બાલગ્રહો સ્ત્રીના હેઠવાળા, અનેક રૂપોવાળા, તથા ગંગા, પાર્વતી, અને કૃત્તિકાના રમેજુથી તથા તમોજુથી ભાગોવાળા છે. નૈગમેય બાલગ્રહને પાર્વતીએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે થેટા જેવા સુખવાળો અને કાર્તિકેયને બહુ પ્રિય છે.

ન્યારે શકરે કાર્તિકેયને દેવોના સેનાપતિ બનાવ્યા, ત્યારે આ સર્વ બાલગ્રહો પ્રદીપ્ત અ જોવાળા કાર્તિકેયને હાથ જોડીને કહ્યું કે- “અમને આજીવિકા આપો ” ત્યારે કાર્તિકેયે તેઓને માટે શકર ભગવાનની પ્રાર્થના કરતાં મહાત્મા શકરે એ સર્વ બાલગ્રહોને કહ્યું કે “પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, અને દેવ જાતિમય આ જગત છે, તે પરસ્પરના ઉપકારથી વર્તે છે તથા તેથીજ તે ટકી રહેલું છે દેવતાઓ યોગ્ય સમયે ગરમી, વરસાદ, ટાંઢ, પવન, વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્ય, તથા પશુ પક્ષીઓને તૃપ્ત કરે છે, મનુષ્યો યજન, સ્તુતિ, નમસ્કાર, જપ, તથા હોમ, વિગેરેથી દેવોને તૃપ્ત કરે છે, પશુપક્ષી વિગેરે પોતાનાં દૂધ, માંસ, વિગેરેથી દેવો તથા મનુષ્યોને તૃપ્ત કરે છે, અને પશુ પક્ષીઓને મનુષ્યોપક્ષ પાલન વિગેરેથી તૃપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે સર્વ વેંકેચાર્થ ગયું છે અને તેથી કાઠ બાકી રહ્યું નથી, માટે તમારી સારી રીતે આજીવિકા તો બાળકોની ઉપર ચાલશે.”

બાલઅહો બાળકોને પકડેછે તેનું કારણ.

કુલેષુ યેષુ નેડ્યન્તે દેવાઃ પિતર एव च ।
 ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्त-
 या ॥ निवृत्तसौवाचारेषु तथा कुत्सितवृ-
 त्तिषु ॥ निवृत्तभिक्षावलिषु भक्षकांस्योप-
 भोजिषु ॥ तेषु बालाश्च तांस्तान् हि पृथ्नी-
 ध्वमविशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः
 पूजा चैव भविष्यति ॥ एवं ग्रहाः समुत्पन्ना
 बालान् हिंसन्ति चाप्यतः । गृहोपसृष्टा
 बालाः स्युर्दुश्शिक्षितस्यतमास्ततः ॥

બગવાન શંકરે બાલઅહોને કહ્યું કે—“આમ
 છે, માટે જે કુળોમા દેવો, પિતૃઓ, વિષ્ણુ,
 સાધુઓ, ગુરુઓ, અને અતિથિઓનું પૂજન
 થતું ન હોય, તથા જે કુળો અપવિત્ર તથા
 આચારથી રહિત હોય, કુરિયત વૃત્તિઓ-
 વાળાં હોય, કોઈને ભિક્ષા કે બલિદાન આપતાં
 ન હોય, અને ભાંગેલાં કાંસાનાં વાસણમાં
 જમતા હોય, તે કુળોનાં બાલકોને તમે
 નિઃશંકપણે પકડજે, એટલે તેથી તમારી
 મોટી આભુવિકા ચાલશે, અને તમે પૂજન
 પણ પામશો.” આ રીતે બાલઅહોની ઉ-
 ત્પત્તિ છે, તથા તેથીજ તેઓ બાળકોને પીડે
 છે, માટે જેને બાલઅહો વળગ્યા હોય તે
 બાલકોની ચિકિત્સા કરવી બહુ કઠણ થઈ
 પડે છે.

બાલઅહોના વળખાડનું
 સામાન્ય લક્ષણ.

क्षणादुद्भिजते बालः क्षणाच्च च रोदिति ।
 न सौर्देनैर्दोरयति धारिमात्सानमेव च ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान्स्वादोत्कृजति जृम्भति ।
 भ्रुवौ क्षिपति दक्षौष्ठः फेनं वमति चास-

कृत् ॥ सामोऽतिनिशि जागर्ति शूनाङ्गो
 भिन्नविद्स्वरः । मत्स्यशोणितगन्धश्च न
 चाश्नाति यथा पुरा ॥ दुर्बलो मलिनाङ्गश्च
 नष्टसंज्ञोऽपि जायते । सामान्यग्रहजुष्टस्य
 लक्षणं समुदाहृतम् ॥

બાળક કષ્ટમાત્રમાં ઉદ્ભવ પામી ૨૩લા
 ઢાગે, નખ તથા ઢાંતેથી પોતાને તથા મા-
 તાને તોડવા ઢાગે, ઊંચે એઈ ઢાંતો કરડે,
 કષ્ટકષ્ટે, બગાસાં ખાય, અમરોના ચાળા કરે,
 ઢોઠ કરડે, વારંવાર ફીણવાળી ઉલટી કરે,
 દુબળું થાય, શતે બળ્યા કરે, શરીરમાં
 ચોબા તથા ઝાડો પાતળો થાય, સ્વર નબળો
 થાય, માછલાં તથા લોહી જેવું ગંધાય, પ્રથ-
 મની પેઠે ખાય નહિ, નબળાઈ આવે, અંગે
 મેટાં થાય તથા બેજાન થાય, એ સર્વ બાલ-
 અહોના વળખાડના સાધારણ લક્ષણો છે.

બાલઅહોના વળખાડનાં વિશેષ લક્ષણ.

गुणास्तः क्षतजसगन्धकः स्तनद्विद वक्रा
 स्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः । उद्विग्नः सस-
 लिलचक्षुरल्परोदी स्कन्दातो भवति च
 गाढमुष्टिवर्चोः ॥ निःसंज्ञो भवति पुनर्ल-
 भेत संज्ञां संस्तब्धः करचरणैश्च वृत्ततीव्र ।
 विष्णूच्च मृजति चिरेण जृम्भमाणः फेनं वा
 मृजति च तत्सखाभिजुष्टः ॥

તત્સલામિજુષ્ટ' સ્કન્દાપસ્માયુક્ત' ॥

સસ્તાક્રો મયચકિતો વિહંગગન્ધિઃ સા-
 સ્ત્રાવવ્રણપરિપીડિતઃ સમન્તાત્ । સ્ફોટૈશ્ચ
 પ્રચિત્તતનુઃ સદાહપાકૈર્વિક્ષેયો ભવતિ શિશુઃ
 ક્ષતઃ શ્વકુન્ધ્યા ॥ રક્તાસ્યો હરિતમલોઽતિપા-
 ણ્ડુદેહઃ શ્યાવો વા જ્વરમુસપાકવેદનાર્તઃ ।
 મુદ્રાતિ વ્યાધિવત્સુચ્ચ કર્ણનાસં રેવત્યા મુશ્-

મમિપીડિતઃ કુમારઃ ॥ સ્વસ્તાઙ્ગઃ સ્વપિતિ
સુત્વં દિવા ન રાત્રૌ વિદ્ મિમં વિસૃજતિ
કાકતુલ્યગન્ધઃ । છર્ષાષોઃ દ્વપિતતનૂરુહઃ
કુમારસ્તુષ્ણાલુર્મથતિ ચ પૂતનામૃદીતઃ ॥
યોદ્દેષ્ટિ સ્તનમતિસારકાસહિકાચ્છર્દીભિર્જર્વ-
રસહિતામિરર્ચમાનઃ । દુર્વર્ણઃ સતતમચઃ-
શ્ચયોડ્સગન્ધિસ્તં વ્રૂપુર્નતુ મિષજોચ પૂતના-
ર્તમ્ ॥ આક્રન્દત્યપિચકિતં મુષેપમાનઃ
સંહીનો ભવતિ તયાન્વકૂળયુક્તઃ । વિસા-
ઙ્ગો મૃશમતિસાર્યતે ચ યસ્તં સંવ્રૂયાન્નિષ-
ગય શીતપૂતનાર્તમ્ ॥ મ્યાનાઙ્ગઃ સરુચિર-
પાણિપાદવક્ત્રો વહાણી કલ્પપશિરા વૃતો-
દરો યઃ । સ જ્ઞેયઃ સિંધુરય વક્ત્રમણિ કાર્તઃ
સોદ્દેગો ભવતિ ચ મૂત્રતુલ્યગન્ધિઃ ॥ યં કેન
વમતિ વિનમ્યતે ચ મધ્યે સોદ્દેગો વિહસતિ
ચોર્ધ્વમીદ્ધ્યમાણઃ । કૂલેષ્વ પ્રતતમયો વસા-
ક્ષગન્ધિર્નિઃસંહો ભવતિ સ નૈગમેષ્વલુષ્ટઃ ॥

સ્કંદ નામનો બાલગ્રહ વળગે છે તો નેત્રે
સુજેલાં, લોહી જેવો ગંધ, ધાવવાની અરુચિ,
પાકુંચુખ, ખરાબ તથા ચલિત એક પાપણુ-
વાળું નેત્ર, ઉદ્દેગ, નેત્રોમાં પાણી, થાકું રડવું,
મજબૂત મૂંઠી વાળવી, અને કઠણ વિષ્ટા,
એટલું તે બાળકને થાય છે. સ્કંદાપરમાર
વળગે છે તો બાળક બેભાન થઇને વળી
બાનવાળુ થાય છે, આંકડ તથા હાથ પગથી
નાચતો હોય તેમ થાય છે. વિષ્ટા મૂત્ર કર્યા
કરે છે, ઘણીવારે બગાડું ખાય છે, અથવા
સુખમાં ફીણુ આવે છે.

શકુનીના વળગાડથી બાળકનું અંગ શિ-
થિલ થાય છે, બચથી ચકિત રહે છે, પક્ષી
જેવો ગંધાય છે. ચારેબેર આવવાળાં પ્રણેયથી

પીડાય છે, અને શરીરમાં ફાહવાળા પાકેલા
ફેણાઓ થાય છે.

રેવતીની પીડાથી બાળક રાતા સુખવાળો,
લીલીવિષ્ટાવાળો, બહુજ પોંગળા કે કાળાશ-
વાળા શરીરની પીડાથી કાન તથા નાક
તોડ્યા કરનાર થાય છે. પૂતના વળગે છે તો
અંગોની શિથિલતા તથા રાત દિવસ નિદ્રા-
નો નાશ થાય છે. બાડો પાતળો, બધા કાઝડા
જેવો, ઉલટી, રોમોદ્રમ, અને વારંવાર તરથ
લાગ્યા કરે છે. અર્ધપૂતનાના વળગાડથી
ધાવવાની અરુચિ થાય છે, જ્વર, અતિસાર,
ઉધરસ, હેડકી, તથા ઉલટી થાય છે, ખરાબ
બહું થઇ બચ છે, ઉંઘો સૂઈ રહે છે, અને
લોહીના જેવા ગંધવાળો થાય છે. બાળક
ચીસો પાડ્યા કરે, વારંવાર બચથી મૂંજે,
તાણુ થાય, આંતરડામાં અવાજ થાય, અંગો
દુર્ગંધ માટે, અને વારંવાર પાતળો દસ્ત
આવ્યા કરે, તો વૈદે તેને શીતપૂતનાનો
વળગાડ બાણુવો. બાળકનાં અંગોમાં ગ્લાનિ
થાય; કાંચ, પગ તથા સુખમાંથી લોહી પડે;
બિદ્દેગ થાય; બહુ ખાધા કરે, પેટ ઉપર
મલીન નસો દેખાય, અને શરીર મૂત્ર જેવું
ગંધાયા કરે, તો તેને સુખમડિકાનો વળગાડ
બાણુવો. ક્રીષ્ણ વિગરની બિલટી થયા કરે, કમ-
રેથી વળી બચ, ઉદ્દેગ થાય, ગાંઘે બેઠ
હસ્યા કરે, બહુ કણુકણ્યા કરે, શરીર ચરબી
તથા લોહી જેવું ગંધાય, અને બેભાન થાય,
તો તે બાળકને નૈગમેષનો વળગાડ થયો
બાણુવો.

વળગાડનો સામાન્ય ચિકિત્સા.

સહાશ્વણિકોદીચ્યકાયસ્નાનં ગ્રહાપ-
હમ્ ॥ સહા માષપર્ણી ॥

સપ્તચ્છદામયનિશા ચન્દ્રનૈશ્વાનુલેપનમ્ ।
 સર્પેત્વગ્ન્યુન મૂર્વા સર્પિષારિષ્ટપલ્લવાઃ ॥
 શિદાલાવિદજાલોમ મેષગૃક્તી વચા મધુ ।
 ઘૂષઃ શિષોર્જ્વરઘ્નોઽથમથેષગ્રહનાશનઃ ॥
 બાલા શ્ચાન્તીષ્ટકર્માણિ કાર્યાણિ ગ્રહશા-
 ન્તયે । વચા કુર્ષ્ટં તથા બ્રાહ્મી સિદ્ધાર્યક-
 મથાપિ ચ ॥ સારિવા સૈન્ધવં ચૈવ પિષ્પલી
 ઘૃતમષ્ટમમ્ । સિદ્ધં ઘૃતમિદં મેધ્યં પિવેત્પ્રા-
 તર્દિને દિને ॥ દૃઢસ્મૃતિઃ ક્ષિપ્રમેષાઃ કુમા-
 રો બુદ્ધિમાન્મવેત્ ॥ ન પિશાચા ન રક્ષાં-
 સિ ન શૂતા ન ચ માતરઃ । ન ભવન્તિ કુ-
 મારાણાં પિવતામષ્ટમજ્જલમ્ ॥

અષ્ટમજ્જલ ઘૃતમ્ ॥

બંગલી અડદ, ગેરખડુંડી, અને વાળાના
 ક્વાથથી બાળકને ન્હવરાવવાથી; અને સા-
 ત્વિન, કઠ, હળદર, અને ચંદનનો લેપ કર-
 વાથી બાલગ્રહોનો વળગાડ મટી જાય છે.

સર્પની કાચળી, લસણ, પીલુડી, ઘી, લી-
 મડાનાં પાન, બિલાડીની વિષા, બકરીનાં
 રૂવાડાં, મરડારીંગી, વજ, અને મધ એઓની
 ધુમાડી દેવાથી બાળકનો તાવ ઉતરી જાય છે,
 અને સર્વ બાલગ્રહોનો વળગાડ મટી જાય છે.

બાલગ્રહોના નિવારણ માટે ગ્રહશાંતિ અને
 પૂજનાદિક પણ કરવાં.

અષ્ટમગલ ધૂત.

વજ, કઠ, બ્રાહ્મી, સર્પપ, ઉપલસરી,
 સિંધવ, અને પીપરના કલ્કથી પકાવેલું ઘી
 નિત્ય પ્રભાતમાં પીવાથી બાળકની રુમરજ
 શકિત દૃઢ અને બુદ્ધિ શીઘ્રગામી થાય છે,
 અને તે બહુ બુદ્ધિવાન થાય છે. આ ઘી

પીનારા બાળકને પિશાચો, રાક્ષસો, શૂતો,
 કે માતૃઓ નડતાં નથી.

વળગાડની વિશેષ ચિકિત્સા.

સ્કન્દગ્રહોપસૃષ્ટસ્ય કુમારસ્ય મશાન્તયે ।
 વાતગ્નદ્રુમપત્રાણાં કાથેન પરિષેચનમ્ ॥ દેવ-
 દાણિ રાક્ષાયા મયુરેષુ ગણેષુ ચ । સિદ્ધં
 સર્પિશ્ચ સક્ષીરં પાટુમસ્મે પ્રદાપયેત્ ॥ સર્વપાઃ
 સર્પનિર્મોકો વચા કાકાદની ઘૃતમ્ । ઝષ્ટા-
 જાવિગવાં ચાપિ રોમાણ્યુદ્ધપનં મવેત્ ॥
 કાકાદની શ્વેતગુણા ॥

સોમવહ્નીમિન્દ્રદક્ષં વન્દાકાં ચિલ્વજં
 શ્મીમ્ । મૃગાદન્યાશ્ચ મૂલાનિ પ્રવિતાનિ-
 વિધારયેત્ ॥

સોમવહ્ની સોમલતામ્ । ઇન્દ્રદક્ષં કકુમટ્કમ્ ।
 મૃગાદનીં ઇન્દ્રવાળુર્ગમ્ ॥

રક્તાનિ માલ્યાનિ તથા પતાકા રક્તાશ્ચ
 ગન્ધા વિવિધાશ્ચ મહ્યાઃ । ઘષ્ટા ચ દેવાય
 લિર્નિવેધઃ સકુક્કૃતઃ સ્કન્દગૃહે હિતાય ॥
 સ્નાનં ત્રિરાત્ર નિશિ ચત્વરેષુ કુર્યાત્પરં
 શાલિયવૈર્નૈવૈશ્ચ ॥ ગાયત્રીપૂતામિરયાદ્વિરમિ
 પ્રજ્વાલયેદાહુતિમિશ્ચ ધીમાન્ ॥ રક્ષામતઃ
 મવક્ષ્યામિ બાલાનાં પાપનાશિનીમ્ । અહ-
 ન્યહનિ કર્તવ્યા યા મિષગ્મિરતાન્દ્રિતૈઃ ॥
 તપસાં તેજસાં ચૈવ યજ્ઞસાં વપુષાં તથા ।
 નિશાનં યોઽવ્યયો દેવઃ સ તે સ્કન્દઃ પ્રસી-
 દતુ ॥ ગ્રહસેનાપતિર્દેવો દેવસેનાપતિર્વિશુઃ ।
 દેવસેનારિપુહરઃ પાતુ ત્વાં મગવાન્ ગૃહઃ ॥
 દેવદેવસ્ય મહતઃ પાવકસ્ય ચ યઃ સુતઃ ।
 ગજોમાકુચિકાનાં ચ સ તે સર્મ પ્રયચ્છતુ ॥

રક્તમાલ્યામ્બરપરો રક્તચન્દનમૂર્ષિતઃ ।
રક્તદિવ્યવપુર્વેવઃ પાતુ ત્વાં ક્રૌંચસૂદનઃ ॥

સ્કન્દ—સ્કન્દ વળખેા હોય તે બાળકના શરીર ઉપર શાંતિ માટે એરકાના પાનનેા કવાચ સ્ત્રીચેા; અને દેવદાર, રાસના, છવનીયગ્રણ, એમના કલ્કથી પકાવેલું ઘી દૂધમાં પાતું, તેમજ સર્પપ, સર્પની કાંચળી, વજ, ધોળી ચણેાડી, ઘી, ઊંટ તથા બકરીના રૂવાડાં, અને ગાડરનાં રૂવાડાની કુમાડી દેવી

સોમવહ્ની, ધિદ્રજવતુ ઝાડ, ખીલી, અન્ય-વૃક્ષ, ખીજડી, અને ધિદ્રવારૂણીનાં મૂળને એક હોરેથી બાધીને બાળકને શરીરે તે બાધવું.

બાળકના હિતને માટે સ્કન્દના મંદિરમાં રાતાં પુષ્પોના શણગાર કરવા, રાતી પતાકાએ, રાતાં ચંદનો, વિવિધ ભક્ત્યો, ઘટા દેવી તથા કૂડાના માંસનુ બલિદાન, એ આપવાં, નવી શાળ (ડાગર) તથા નવા જવ પાણીમાં નાંખીને તે પાણીને ગાયત્રી મંત્રથી મંત્રીને રાત્રે ચોટામાં ત્રણ દિવસ સુધી બાળકને નહવરાવવું, તથા નવી શાળ અને નવા જવની આહુતિએ અગ્નિમાં હોમવી.

હવે બાળકોની રક્ષાનો પ્રકાર કહું છું એ રક્ષાથી પાપ નાશ પામે છે આગ્રસ નહિ રાખીને વૈદ્યએ નિત્ય બાળક પાસે નીચેનો રક્ષાનો પાઠ ભણવો —

“ તપ, તેજ, યશ, તથા શરીર સામર્થ્યના બ ડારરૂપ દેવકાર્તિક સ્વામિ, મહાદેવ, અગ્નિ, ગંગા, પાર્વતી, અને કૃત્તિકાના પુત્ર છે, તે તારૂં શુભ કરજે. રાતા પુષ્પો તથા રાતા વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, રક્તચંદનથી શણગારેલા, અને દિવ્ય રક્ત દેહવાળા દેવ કાર્તિકેય તારૂં રક્ષણ કરજે ”

સ્કન્દાધ્યૈમાર.

વિલ્વઃ શિરીષો ગોલોમી મુરસાદિશ્ચ યોગણઃ । પરિવેકે પ્રયોક્તવ્યઃ સ્કન્દાપસ્મા-રશ્ચાન્તયે ॥ ગોલોમી શ્વેતદૂર્વા ॥

મુરસા શ્વેતમુરસા પાટા ફજી ફળિ-જ્જકઃ સૌગન્ધિકં મૂસ્તુળકો રાજિકા શ્વેત-વર્વરી ॥ કટ્ફલં સ્વરપુષ્પા ચ કાશ્મર્દશ્ચ શ્લોકી । વિદગ્ધમથ નિર્ગુણ્ડીકર્ણિકાર ઝડુ-મ્બરઃ ॥ બલા ચ કાકમાત્રી ચ તથા ચ વિષમુષ્ટિકા । કફકૃમિહરઃ રુચાતઃ મુર-સાદિરયં ગણઃ ॥

મુરસા કૃષ્ણતુલસી । શ્વેતમુરસા શ્વેતતુલસી । ફજી માફ્ફી । ફળિજ્જક મરુત્કઃ । સૌગન્ધિક કહ્હાર । મૂસ્તુળક મુગન્ધતુળ । અનેનૈવ નાક્ષા ગૌઢાદૌ પ્રસિદ્ધ । સ્વરપુષ્પા વર્વરી । કાશ્મર્દ. કસૌદી અને નૈવનાક્ષા પ્રસિદ્ધ । વિષમુષ્ટિ. વકા ઇતિ ॥

અષ્ટમૂત્રવિપર્કં ચ તૈલમમ્યજને હિતમ્ ॥
ગોઽજાવિમાદિવામ્બાનાં સ્વરોષ્ઠકારિણાં તથા ।
મૂત્રાષ્ઠકામિતિ રુચાતં સર્વશાસ્ત્રેષુ સમ્મતમ્ ॥
હીરીટ્થકષાયેણ કાકોલ્યાદિગણેન ચ ।
વિપક્તવ્યં તતઃ પશ્ચાદ્દાતવ્યં પયસા સહ ॥

કાકોલ્યાદિગણેન કલ્કીકૃતેન ઘૃત પક્તવ્યમ્ ॥

કાકોલી હીરકાકોલી જીવકર્ષમકૌ તથા । ઋદ્ધિદૌદિસ્થાપેદા મહાપેદા ગુદ-ચિકા ॥ મુદ્ગપર્ણી યાષર્ણી પચ્ચકં વંશલો-ચના । શૃંગી પ્રમૌંઢરીકં ચ જીવન્તી મધુ-યષ્ટિકા ॥ દ્રાક્ષા ચેતિ મળો નાક્ષા કાકો-લ્યાદિકદીરિતઃ । સ્તન્યકૃદ્ઘ્નો દુષ્પઃ વિષ-

રક્તાનિલાપહઃ ॥ હત્સાદનં ષ્વા હિહુયુક્ત
યત્ત પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ગૃધ્રોલૂકપુરીષાણિ કેશા
હસ્તિનસ્યો વૃત્તમ્ ॥ વૃષભસ્ય ચ રોમાણિ
યોજ્યાન્યુપદ્રુપને સદા ॥ અનન્તા કુકુટી
વિર્મ્મી મર્મદીં ચાપિ વારયેત્ ॥

અનન્તા યવાસા । કુકુટી શાસ્મલો ॥

પ્રકાન્યશ્વાનિ માંસાનિ પ્રસન્ના રુધિરં પ-
યઃ । મુદ્ગૌદનો નિવેદ્યથ સ્કન્દાપસ્મારિણા
વટે ॥ વટે વટતલે લલિનિવેદ્ય ઇત્યન્યય ॥

તતુષ્પથે કારયેચ સ્નાનં તેન તતઃ પટેત્ ॥

તેન સ્કન્દાપસ્મારિણા જ્ઞાન કારયેદિત્યન્યયઃ ॥

સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞો યઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ
સસ્યા । વિશ્વાસઃ સ શિશોરસ્ય શિવાયા-
સ્તુ શુભાનનઃ ॥

(૧). સ્કંદાપસ્મારની શાંતિ માટે બીલી, સરસાડિયા, ધોળી ઘો, અને નીચેના સુરસા-
દિગણના કવાચનું સેવન કરવું:—

સુરસાદિગણ.

કાળી તથા ધોળી તુળસીઓ, કાળીપાડ, બારગી, મરવો, કલ્હારકમળ, ભસ્તુષ્ણ, રાઈ, ધોળી જંગલી તુળસી, કાચકૂળ, રામતુળસી, કાસોદરો, ચણકી, વાવડીજ, નંગોડ, કથોર, જાંબરો, ખપાટ, રાવી અથવા વેડી, અને બકાન, એ સુરસાદિગણ કહેવાય છે, તે કફ તથા કૃમિને મટાડે છે.

(૨) નીચેનાં આઠ મૂત્રોથી પકાવેલા તેલનો બાળકના ડેહને અભ્યગ કરવાથી તે સ્કંદાપ-
સ્મારમાં હિલકારી થાય છે —

માય, બકરી, ગાડર, પાટો, ઘોડો, ગધેડો, જાટ, અને હાથી, એ આઠના મૂત્રો છે. સર્વ શાઓમાં તેને મૂત્રાશ્લક કહે છે.

(૩). વડ આદિ ક્ષીરીવૃક્ષોના કવાચ તથા નીચેના કાઠોલ્યાદિગણના કલ્કથી પકાવેલું ઘી, દૂધ સાથે બાળકને પાવાથી સ્કંદાપસ્માર મટે છે:—

કાઠોલ્યાદિગણ.

કાઠોલી, ક્ષીરકાઠોલી, ભવક, તાપસ, કહિ, વૃદ્ધિ, મેઠા, મહામેઠા, ગળો, જંગલી મગ, જંગલી અડક, પંચક, વશલોચન, કાક-
કાર્શીગી, પુઠરીકવૃક્ષ, ગળો, જેડીમધ, અને દ્રાક્ષ, એ કાઠોલ્યાદિગણ ધાવણ વધારનાર, ધાતુપૌષ્ટિક, વાલુકરણ, તથા પિત્તહર, વાત-
હર, અને રક્તદોષહર છે.

(૪). વજ તથા હિંચના કલ્કથી બાળકનું શરીર ચોળવાથી સ્કંદાપસ્મારનો વળગાડ મટે છે.

(૫) ઝીંધ તથા ધુવડની વિષા, કેશ, હા-
થીનો નખ, ઘી, અને બળદનાં ફેવાડાંની કુ-
માડી નિત્ય ડેવાથી સ્કંદાપસ્મારની શાંતિ થાય છે.

(૬) જવાસો, શેમણ, કઠની બીલોલી, અને કરંજ ખારણ કરવાથી પણ સ્કંદાપસ્માર મટે છે.

(૭) સ્કંદાપસ્મારની શાંતિ માટે પકવાતો માંસો, મહિરાની આછ, લોહી, દૂધ અને મ-
ગલાતનુ બળિદાન વડની નીચે સુકવું.

(૮) સ્કંદાપસ્માર વાળા બાળકને ચોટામાં નહવશનીને તેની પાસે નીચેનો મંત્ર ગોલાવવેલ

“કર્ત્તક સ્વામીનો સ્કંદાપસ્માર નામનો પ્રિયમિત્ર વિશાખ નામથી જોળખાય છે. તથા સુંદર સુખવાળો છે, તે આ બાળકનું બર્હ કરાવે.”

શંકુની.

શંકુનીગ્રંથલક્ષ્ય કાર્ય વૈષેન જ્ઞાનતા ।

વેતસાન્નકાપિત્યાના કાથેન પરિષેવનમ્ ॥
દ્વીવેર મધુકોશીરસારિવોત્પલપદ્મકૈઃ ॥ લો-
ધમિયકુમ્ભિન્નપ્તાગૈરિકૈઃ પ્રદિદેચ્છિથુમ્ ॥

પ્રદિદેત્ લિપ્તેત્ ॥ દિદ્વાદિતિ સિદ્ધે દિદેદિતિ
રૂપસિદ્ધિર્ણવાત્ ॥

સ્કન્દગ્રહોક્તા ધૂપાશ્ચ હિતા અત્ર મવન્તિ
દિ ॥ સ્કન્દાપસારશ્ચમનં શૃતમત્રાપિ પૂજિ-
તમ્ ॥ શતાવરી મૃગૈર્વારુનાગદન્તીનિદિ-
ગ્ધિકામ્ ॥ લક્ષ્મણાં સહદેવીં ચ બૃહતીં
ચાપિ ધારયેત્ ॥

મૃગૈર્વારુવહી દન્દ્રવારુણી ॥ નાગદન્તી નાગહ-
લીતિ લોકે પ્રસિદ્ધા ॥

તિલતપ્તુલકં માતૃયં હરિતાલં મનઃશિલા ॥
શલિરેષાં કરજ્જે તુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના ॥
નિકટે ચ પ્રયોક્તવ્યં સ્નાનમસ્ય યથાવિ-
ધિ ॥ શ્વેતાશિરીષગન્ધાષ્ટપયોગુગુલુસર્પયૈઃ ॥
સિદ્ધમધ્યજ્ઞે તૈલં કારયેત્પૂર્વમેવ તુ ॥
શકુનીગ્રહશાન્ત્યર્થં પ્રદેહં કારયેદ્ધિતમ્ ॥
કુર્યાંચ વિવિધા પૂજાં શકુન્યાઃ કુસુમૈઃ
શુભૈઃ ॥ નિકુમ્ભોક્તેન વિધિના સ્નાપયેત્
તતઃ પઠેત્ ॥

નિકુમ્ભ શિવસ્ય ગણવિદોષસ્તેનોક્તેન વિધિના ॥

અન્તરિક્ષચરા દેવી સર્વાલક્ષ્મ્યારમૂષિતા ॥
અષોમુલ્લી સૂદમતુળા શકુની તે પ્રસીદતુ ॥
દુર્દર્શના મહાકાયા પિજ્ઞાઙ્ગી મૈરવસ્વરા ॥
લઘ્વોદરી શકુન્કર્ણી શકુની તે પ્રસીદતુ ॥

(૧) શકુનીના વળગાડ ઉપર વિચક્ષણ
વેધે નેતર, આંગે, અને કાઠના કવાથથી

સેચન કરવું, તથા વાળે, જેડીમધ, કાળો-
વાળે, ઉપલસરી, કમળ, પંચકાષ્ઠ, લોહર,
ઘઉંલો, મળાડ, અને સોનાગેરનો લેપ કરવો.
(સરકૃત વ્યાકરણની રીતે દિદ્ ધાતુ અઘાદિ
ગણનો હોવાથી તેના લિટ્લકારનું રૂપ દિદ્વાત્
શાય, પરંતુ અત્ર મૂળરહોકમા દિદેત્ રૂપ
કર્યું છે, તે વૈદિક પ્રક્રિયાથી કર્યું છે)

(૨) સ્કન્દગ્રહના ઉપચારોમાં જે જે ધૂપો
કહેલા છે તે સર્વ, તેમજ સ્કન્દાપરમાર ઉપર
કહેલું શી શકુનીના વળગાડમાં પશુ વપરાય છે.

(૩) શતાવરી, ઇંદ્રવારુણી, નાગદમણી,
લોંરીંગણી, ધોળીરીંગણી, ખપાટ, અને જિ-
ભીભોરીંગણી, એમને ધારણ કરવાં.

(૪) વેધે સાવધ ચિત્તરાખીને તલ, ચોખા,
ફૂલ, હરતાળ, અને મણ્ડરીંગણુ કરજના
આડ નીચે અલિહાન મૂકવું, અને તેની સમી-
પમા યથાવિધિ બાળકને સ્નાન કરાવવું.

પ્રથમજ ધોળી ઘ્રો, સરસદિયો, અષ્ટગંધ,
દૂધ, ગૂગળ, અને સર્પવના કલકથી પકાવેલા
તેલથી બાળકને નહવરાવીને પછી અભ્યંગ
કરવો, તેથી શકુનીની શાંતિ થાય છે.

સુદર પુષ્પોથી વિવિધ પ્રકારે શકુનીનું
પૂજન કરીને પછી શકરના નિકુલ નામના
ગણે કહેલા વિધિ પ્રમાણે બાળકને નહવરા-
વીને તેની પાસે નીચેના પાઠ કરવો:—

“અ તરિક્ષમાં ફરનારી, સર્વ અલંકારોથી
શણ્ડગારેલી, અને નીચાંતથા સૂક્ષ્મ સુખવાળી
દેવી શકુની તને પ્રસન્ન થાઓ, ભયંકર દેખા-
વની મહાન કાયાવાળી, પીળાં આંગે વાળી,
ભયંકર સ્વરવાળી, લાખા પેટ વાળી, અને
ખીલા જેવા કાનવાળી, શકુની દેવી તને
પ્રસન્ન થાઓ ”

રેવતી.

અશ્વગન્ધાજઘ્ની ચ સારિવાય પુનર્નવા ।
સહા વિદારી હોતાસાં કાથેન પરિસેનમ્ ॥
અજશઘ્ની મેદાશઘ્ની । સહા સેવતી પુષ્પજાતિ ॥

તૈલમધ્યજને કાર્ય કુપ્તે સર્જરસે તથા ।
પલ્લક્ષ્ણાયાં નલદે તથા ગૌરકદમ્બકે ॥

સર્જરસઃ રાલ । પલ્લક્ષ્ણા ગુમ્ફુલ । નલદ
લામજકમ્ લશીરવત્પીતચ્છવિ । ગૌરકદમ્બક
હારિદ્રક હરદુઆ કદમ્બ હિતિ લોકે ।

ધવાશ્વકર્ણકકુમ્ભશલકીતિન્દુકેષુ ચ ।
કાકોલ્યાદૌ ગળે ચાપિ સિદ્ધે સર્પિઃ
પિવેચ્છિશ્ચ ॥

અશ્વકર્ણ સાઙ્ગુ હિતિ લોકે પ્રસિદ્ધઃ ।

કુલત્યં શઙ્ખચૂર્ણં ચ પ્રદેહઃ સાશ્વગન્ધિકઃ ।
ગૃધ્રોલૂકપુરીષાણિ યવા યવફલો ઘૃતમ્ ॥
સન્ધ્યયોરુપયોઃ કાર્યમેતદુદ્ધપનં શિશ્નોઃ ।
યવફલો વરાકુરઃ ।

શુક્રાઃ સુમનસો લાજાઃ પયઃ શાલ્યો-
દનં દધિ ॥ બલિર્નિવેષો ગોતીર્યે રેવત્યૈ
પ્રયતાત્પના ॥ ગોતીર્યે ગોષ્ઠે ॥

સ્નાનં ધાત્રીકુમારાભ્યાં સજ્જમે કારયે-
દ્વિષક્ ॥ નાનાશલ્મ્બધરા દેવી ચિત્રમાલ્યા-
નુલેપના । ચલત્કુળકલિની ક્યામા રેવતી તે
પ્રસીદતુ ॥ ઉપાસતે યાં સતતં દેવ્યો વિવિ-
ધભૂષણાઃ લમ્બા કરાલા વિનતા તયૈવ
બહુપુત્રિકા ॥ રેવતી શુક્લનાસા ચ તુમ્હ્યં
દેવી પ્રસીદતુ ।

આસોડ, મરડાચીંચી, ઉપલસરી, સાટોડી,
શુલાબ અને વિહારીકદના કવાથનું સેચન

કરડું, કઠં, રાળ, ગુગળ, લામજક, અને
પીળા કદબના કલ્કથી પકાવેલા તેલનો
અભ્યંગ કરવો. ધાવડો, સાગ, ઇંદ્રજવ,
શલકી, ટીંબરવો, અને કાકાલ્યાદિમણ, એ
સર્વના કલ્કથી પકાવેલું ધી પાતું કળથી,
શાંખચૂર્ણ, અને આસોદનો લેપ કરવો, ગીધ
અને ઘુવડની ચરકો, જવ, વાંસના અંકુર,
અને ધોની ધુમાડી બને સંધ્યા સમયે બાળ-
કને દેવી. ધાળા પુષ્પો, જોખાની ધાણી,
દૂધ, રાતા જોખાનો ભાત, અને કઠિનુ બલિ-
દાન રેવતીને ગાયોના વાડામાં સાવધાનપણે
વેઢે આપવું. એ નદીના અથવા નદી અને
સસુદ્રના સગમમાં વેઢે બાળકને અને તેની
માતાને નહવારાવવાં. અને પછી પાંદ બહુવે
કે—“વિવિધ શસ્ત્રો તથા પુષ્પોને ધારણ કર-
નારી, વિચિત્ર લેપો તથા ચલિત કુંડળોવાળી,
અને શ્યામ વર્ણની રેવતી દેવી તને પ્રસન્ન
થાઓ. લાખી, વિકાળ, ધણા પુત્રોવાળી,
સૂકાચલા નાક વાળી, અને વિવિધ ભૂષણો
વાળી દેવીઓથી સર્વદા સેવાયદી, રેવતી દેવી
તને પ્રસન્ન થાઓ.”

પૂતના.

કપોતવક્ત્રાસ્યોનાકો વરુણઃ પારિમ-
દ્રકઃ । આસ્ફોતા ચૈવ યોજ્યાઃ સ્યુર્વાલાનાં
પરિવેચને ।

કપોતવક્ત્રા ગ્રાહી । આસ્ફોતાડપરાજિતા ।

નવા પયસ્યા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિલા ।

કુષ્ઠસર્જરસચૈવ તૈભ્યે કલ્ક ક્ષ્યતે ॥

નવા પયસ્યા નૂતના ક્ષીરવિદારી । ગોલોમી
ચેતદૂર્વી ॥

હિતં ઘૃતં તુગાક્ષીર્યાં સંસિદ્ધં મધુકેડપિ
ચ । કુષ્ઠતાલીસલાદિરાઃ સ્પન્દનોડર્જુન ઇ-

વ ચ ॥ પનસઃ કુકુભશ્ચાપિમજ્જાનો વદરસ્ય
ચ । કુકુટાસ્થિ ઘૃતં ચાપિ ધૂપનં સહ સર્પૈ ॥
સ્પન્દન સ્પન્દન હત્યેવ નાન્ના પ્રસિદ્ધ ।

કાકાદની ચિત્રફલા વિમ્બીં ગુઝાં ચ
ધારયેત્ ।

કાકાદની શ્વેતગુઝા । ચિત્રફલા બૃહદિન્દ્રવારુણી ।

મત્સ્યૌદનં વાલિં દદ્યાત્કુશરાં પલલં ત
થા । શરાવસંપુટે કૃત્વા વાલિં શૂન્યે ગૃહે
હરેત્ ॥ ડત્સપ્ષટ્ઞાભિષિત્કસ્ય શિશોઃ સ્તપ-
નમિષ્યતે । કુષ્ટતાલીસસ્વદિરં ચન્દનં સ્પ-
ન્દનં તથા ॥ દેવદારુ વચા હિંદુ કુદ્ધં ગિ-
રિકદમ્બકમ્ । एला हरेणवश्चापि योज्या
उधूपने सदा ॥ मलिनाम्बरसंवीता मलि-
ना रूसमूर्धजा । शून्यागाराश्रया देवी
दारुकं पानु पूतना ॥

આહી, અરણુ, વાયવરણુ, લીમડો, અને
ગરણીના કવાથથી આળકને થરીરે સેચન
કરણુ

તાલ્મે વિહારીકદ, ઘોળી ઘે (દવા) હર-
તાળ, મનશીલ, કોઠ, અને રાળના કદકથી
પકાવેલા તેલનો ઉપયોગ કરવો

વશલેચન અને જેડીમધના કદકથી પકા-
વેણુ ઘી પણ હિતકારી છે.

કઠ, તાલીસપત્ર, ખેર, અરણુ, આમોદરો,
ફણુસ, ઇન્દ્રવ, બોરનો ગર્ભ, કુકડાનું કાંડકુ,
ઘી, અને રૂર્ષપની ધુમાડી દેવી

ઘોળી ચણેાહી, મોટી ઇન્દ્રવાણી, કડવી
પીતાડી અને રાતી ચણેાહી અગર ધારણુ
કળાં.

માંસના નાવ, તાલી ખીચડી, આને

માંસને કોડિયાનાં સપુટમાં રાખી ઉનડ
ધરમા પૂતનાને બલિદાન આપણુ

ઉચ્છિષ્ટ અન્નથી બાલકને લેપ કરીને
નહવરાવણુ.

કઠ, તાલીસપત્ર, ખેર, ચઢન, અરણુ, દેવ-
દાર, વજ, હિંગ, કઠ, પહાડી કદબ, એળચી,
અને હરેણુની હમેશા ધુમાડી દેવી.

આળક પાસે પાઠ કરવો કે—“મેલા
વસોવાળી, મેલી, રૂક્કેશ વાળી, અને ઉનડ
ધરમાં રહેનારી પૂતના દેવી બાલકની રક્ષા
કરને ”

અંધપૂતના.

તિત્તકદ્રુમપત્રાનાં કાથઃ કાર્યોઽભિષે-
ચને ॥ નિમ્બઃ પટોલઃ ઘુદ્રા ચ ગુહ્ચી વાસ-
કસ્તથા । વિસર્પકુદ્ધુત્સ્યાયોતો ગળોઽયં પ-
શ્ચતિત્તકઃ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકો
મથુકો મથુ । શાલિપર્ણી બૃહત્યો ચ ઘૃતા-
ર્થચ સમાહરેત ॥ સર્વગન્ધૈઃ પ્રદેહશ્ચ ગાત્રે
ચાક્ષ્ણોશ્ચ શીતલૈઃ ॥

સર્વગન્ધે કુકુમાગુરુકર્પૂરકસ્તૂરીચન્દને સહ ।
અક્ષણેસ્તુ શીતલૈ ચન્દનકર્પૂરે । ન તુ કસ્તૂ-
રીકુકુમાગુરમિ તેષામુગત્વાત્ ॥

પુરીપં કૌકુટં કેશાશ્ચર્મ સર્પમવં તથા ।
જીર્ણં ચામ્રીક્ષ્ણશો વાસો ધૂપનાયોપકલ્પ-
યેત્ ॥ કુકુટી મર્કટી વિમ્બીમનન્તાં ચાપિ
ધારયેત્ । માંસપામં તથા પત્રવ શોષિતં ચ
ચતુષ્પથે ॥ નિવેઘમન્તશ્ચ ગૃહે શિશોસ્તપ-
નમિષ્યતે । કરાલા પિત્તલા મુળ્હા કાષા-
યામ્બરસદૃતા ॥ દેવિ બાલમિમં પ્રીતા રક્ષ
સ્વમન્થપૂતને ॥

લીમડો, પરબળ, લોંરીંગણી, ગળો, અને અરડુસો, એ પચતિક્તગણ્ય કહેવાય છે, વિસર્પ અને કોઠને મટાડે છે. આ ગણના કવાથનું સેચન કરવું

પીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, જેઠીમધ, મધ, સમેરવો, જીભી લોંરીંગણી, અને જેઠી લોંરીંગણીના કલકથી પકાવેલું ઘી બાળકને પાતુ. કેશર, અગર, કપૂર, કસ્તુરી, અને ચંદનનું શરીર લેપન કરવું, તથા નેત્રો જીપર ચંદન તથા કપૂરનું લેપન કરવું કેશર, કસ્તુરી, અને અગર ગરમ છે, માટે તેનું લેપન નેત્રો જીપર કરવું નહિ. કુકડોની ચરક, કેશ, સર્પની કાચળી, અને જીનાં લૂગડાની ધૂમાડી વાર વાર દેવી. રોમળો, કરજ, કંઠવી ઘીલોડી અને જવાસો ધારણ કરવા. કાચા તથા પાકા માંસનું અને રક્તનું અભિહાન ચોટામા મૂકવું. અહરના ઘરમા બાળકને નહવશનીને પાઠ કરવો કે—“હિ અધપૂતના દેવી, વિકાળ અને પીંગળા વર્ણવાળી તું માથે મુડી તથા ભગવા વસોવાળી છે, તે પ્રસન્ન થઈને આ બાળકની રક્ષા કરજે.”

શીતપૂતના.

ગોમૂત્રં વાશ્વમૂત્રં ચ મુસ્તા ચામરદારુ ચા કુદ્ધં ચ સર્વગન્ધાશ્ચ તૈલાર્થમવધારયેત્ ॥

સર્વગન્ધાન્ ચન્દનાદીન્ ॥

રોહિણીનિમ્બસ્વદિરપલાશકકુમ્ભસ્વચઃ ।

નિઃકાથ્ય તસ્મિન્નિઃ કાથે સક્ષીરે વિપચેદ્-
વૃત્તમ્ ॥ ગુપ્તોલૂકપુરીષાણિ બસ્તગન્ધામાદિ-
ત્વચમ્ । નિમ્બપત્રાણિ ચ તથા ધૂપનાર્થ-
સમાહરેત્ ॥ ધારયેદપિ ગુર્જાં ચ બલા
કાકાદર્ની તથા । નવાંમુદ્ગૌદનૈશ્વાપિ તર્પયે-

ચ્છીતપૂતનામ્ ॥ જલાશયન્તે ચાલસ્ય
ત્તપનં ચોપદિશ્યતે ।

જલાશયન્તે જલાશયતીરે ॥

દેવ્યૈ દેયશ્ચોપહારો ચારુણીં સધિરં તથા ।
મુદ્ગૌદનાશિની દેવી મુરાશોણિતપાયિની ॥
જલાશયરતા નિત્યં પાતુ ત્વાં શીતપૂતના ॥

ગોમૂત્ર, ઘોડાનું મૂત્ર, મોથ, દેવદાર, કકડ, કેશર, અગર, કસ્તુરી, કપૂર અને ચંદનથી પકાવેલા તેલનો અભ્યગ કરવો, કંઠવો લીમડો, ખેર, ખાખરા, અને કડા છાલના કવા-
થમા દૂધ સહિત પકાવેલું ઘી બાળકને પાતું. ગીધ તથા ઘુવડની ચરકો, તલવણી, સર્પની કાચળી, અને લીમડાનાં પાન એઓની ધૂ-
માડી દેવી. ઘોળી તથા રાતી ચણોડી અને ખપાટ ધારણ કરવી મગ ચોખાથી નદીમા
શીતપૂતનાને તૃપ્ત કરવી. જળાશયને કિનારે
બાળકને નહવરાવવું. શીતપૂતનાને રક્ત તથા
મદિરા ચઢાવવા, તથા બાળકની પાસે પાઠ
બોલવો કે—“મગ ભાત ખાનારી, રક્ત અને
મધ પીનારી, અને જળાશયમાં રહેનારી
શીતપૂતના દેવી હમેશા તારી રક્ષા કરજો ”

મુખમરિકા.

કપિત્થ ચિલ્વતર્કારી વાસા ગન્ધર્વહસ્ત-
કઃ । કુબેરાક્ષી ચ યોગ્યાઃ સ્યુર્વાલાના
પરિષેવને ॥

તર્કારી ગળિયાર ફિતિ લોકે । ગન્ધર્વહસ્તક
શ્વેત ઇરણ્ડ । કુબેરાક્ષી પાઢરિ ફિતિ લોકે ॥

સ્વરસૈર્ધૈન્દ્રદ્રક્ષાણા તથૈવ હ્યગન્ધયા ।
તૈલં વસાં ચ સંયોજ્ય પચેદ્બ્યજનં શિશોઃ ॥

મૃદ્ગવૃક્ષ' ભાગરા ફિતિ લોકે ॥

વચા સર્જરસઃ કુટું સર્પિશ્ચોધૂપને હિ-
તમ્ । વર્ણકં ચૂર્ણકં માલ્યમજ્જનં પારદં
તથા ॥ મનઃશિલાં ચોપરેદ્દોષ્ટમધ્યે વલ્લિ-
તતઃ । પાયસં સપુરોહાન્નં તદ્વલ્યર્થમ્પાહ-
રેત્ ॥ મન્ત્રપૂતાભિરન્નિશ્ચ તત્રૈવ સ્તપનં હિ-
તમ્ ॥ અલકૃતા કામવતી સુભગા કામરૂ-
પિણી ॥ ગોષ્ટમન્યાલયા યાતુ પાતુ ત્વાં
મુત્તમગ્નિદકા ॥

કેઠ, ખીલી, અરણી, અરડુસી, શ્વેત
એર'ડે અને કાંકચના કવાથથી બાળક ઉપર
સેચન કરવું. બાંગરાના સ્વરસમા આસોંદના
કદકથી ચરળી સાથે તેલ પકાવી તેને અભ્યંગ
કરાવવો. વજ, રાળ, કઠ, અને ઘીની ધૂમાડી
દેવી. શુભાલ, હિંગળો, પુષ્પ, આંબળ,
પારો, મનશીલ, એમનું અર્પણ સુખમંડિ-
કાને ગાયેના વાડામાં ફેરી દૂધ તથા પુરો-
હાશનું બલિદાન દેવું, પછી નીચેના મંત્રથી
મંત્રિત પાણીથી એજ સ્થળમા બાળકને
ન્હવરાવવું, તે હિતકારી છે.

“શશુગારેલી, કામનાવાળી, રૂપાળી, ચથેષ્ટ
રૂપો ધારણ કરનારી અને ગાયેનાવાડામાં
રહેનારી સુખમંડિકા દેવી તારી રક્ષા કરજો.”

નૈમગ્મેય.

વિન્વાગ્નિમન્યપૂતીકૈઃ કાર્યં સ્યાત્પરિષે-
ચનમ્ ॥ પ્રતિક ધોરકરજઃ ॥

મિયજી સરલાનન્તાશતપુષ્પાકુટજટૈઃ । પ-
વેસૈલં સગોમૂર્ચં દધિમસ્ત્વમ્લકાજિકૈઃ ॥

કુટજટ વિતુન્નકનામ્નો વૃક્ષવિરોપસ્ય ત્વક્ ગુ-
હતજી ઇતિ લોકે । મુસ્તાકૃતિ સ્યોનાકં વા ॥

વચા વયસ્યાં જટિકાં મોલોમીં વાપિ
નારયેત્ ॥

વયસ્યા આમલકી ગુહ્ચી વા । મોલોમીં શ્વેત-
વચા । જટિકા જટામાસી ॥

ઉત્સાદનં હિતં વાત્ર સ્કન્દાપસ્મારનાશ્ચ-
નમ્ । મર્કટોલૂકગૃધ્રાણાં પુરીવાણિ મધૂ-
પનમ્ ॥ ધૂપઃ સુમ્તજને કાર્યાં વાલસ્ય હિ-
તમિચ્છતા । તિલતળ્ડુલકં માલ્યં મધ્યાથ
વિવિધાનપિ ॥ કૌમારમૃત્યે મેવાય મુક્તમૂ-
લે નિવેદયેત્ ॥

કૌમારમૃત્યે વાલરક્ષાયામ્ । મેવાય નૈગમે-
યપ્રદાય ॥

અષ્તાત્ હીરઘસ્ય સ્તપનં ચોપાદિચ્ચ-
તે । અજાનનચલાક્ષિન્નુઃ કામરૂપી મહા-
યશઃ ॥ વાલં પાલયિતા દેવો નૈગમેયોઽ-
ભિરક્તુ ।

ખીલી, અરણી, અને પુતિકર'જના કવા-
થનું બાળક ઉપર સેચન કરવું. ઘઉંબો, ચરલ
દેવદાર, ઉપલસરી, સૂવા, શોંઆમલીની
છાલ અથવા અરણુ, દહિનો મઠ, ખાટી
કાંલ, અને ગોમૂત્રથી પકાવેલા તેલનો
અભ્યંગ કરવો. વજ, આમલી અથવા ગળો,
જટામાંસી, અને ઘોળીવજ, ધારણ કરવા.
સ્કન્દાપરમારમાં જે ઝાળવાનું કહેલું છે, તે
ઝાળવું, એ પણ હિતકારી છે. વાદરાની
વિષા, ઘુવડ તથા ગીધની ચરકો, એની ધૂ-
માડી દેવી. આ ધૂમાડી બચારે ઘરનાં સર્વ
માણસો સુધ્ધ ગયાં હોય ત્યારે બાળકનું હિત
ધમ્બજનારે આપવી. બાળકના હિતને અર્થે
પીપરના થડમાં તલ, ઘોખા, પુષ્પ, અને
વિવિધ અન્નોનું બલિદાન દેવું, દૂધવાળા,
વૃક્ષોની નીચે બાળકને ન્હવરાવીને ખાઠ
કરવો કે—“અકરાના જેવા સુખવાળો, ધમ્બજ

प्रभाषे रूपाने धारयु करनारो, आण्डेनु
रक्षयु करनारो, अने नेत्रो तथा अमरो अ-
खित यथा करे छे अनेरो, नेत्रमेव देव रक्षयु
करे. ”

आण्डेना रोगाना निदान तथा लक्षण.

वाय्वास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः ।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥
वातदुष्टं शिशुं स्तन्यं पिबन्वातमदातुरः ।
क्षामस्वरः कुन्नात्रः स्याद्बद्धविष्णुममारुतः ॥
स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवा-
न् । तृष्णाालुर्भ्रमसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ।
श्लेष्मदुष्टं पिबन्क्षीरं लालालूः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रादितो जडः शूनो वक्राक्षच्छर्दनः शिशुः ॥
ज्वराद्या व्याधयः सर्वे बध्यन्ते महतां तु ये ।
बालानामपि ते तद्ब्रह्मोद्भवा भिषगुत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नतः ॥

तालुमांसे कफः कुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निज्जता मूर्ध्नि जायते ॥
तालुपातात्स्वनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्भवम् ।
वृद्धसिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥
पानं स्तनस्य । शकृद्भवं द्रवरूपम् ॥

वीसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः वीरिषवस्ति-
जः । पञ्चवर्णो महापशुरोगो दोषत्रयोद्भवः ॥
शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥
पञ्चवर्णं लोहितवर्णः । तत्र शीर्षजो वीसर्पः ।
शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् । एव

वस्तिजो गुदं याति । गुदतः हृदयं हृदयाच्छिरो
याति इति बोद्धव्यम् ॥

कुक्कणं क्षीणदोषाच्छिशुनामेव वर्तन्नि
जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रसवेद्बहु ॥
शिशुः कुर्याद्विलादासिकृदनासामपवर्षणम् ।
शक्तो नार्कमभां द्रष्टुं न चाक्षुन्मीलवक्षमः ॥
कुक्कणं कोशुआह इति लोके ॥

वातेनाध्यापिता नाभिः सरुजा तुण्डिर-
च्यते । बालस्य गुदपाकारुयो व्याधिः
पित्तो जायते ॥

शकुन्मूत्रसमायुक्तेऽधौते पाने शिशोर्भवे-
त् । स्विन्ने चास्त्राप्यमानस्य कण्डू रक्तक-
फोद्भवा ॥ कण्डूयमानाततः क्षिप्तं स्फोटः
स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं ते
विद्यादहिषूतनम् ॥ स्विन्ने स्वेदिते ॥

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्रस-
न्निभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानाम-
जगल्लिका ॥

ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्रसन्निभा मुद्राकृतिः ॥

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पि-
बन्नपि । काशाभिसादवमथुतन्द्राकाश्यारु-
चिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः
परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यं च तत्र यु-
जीत दीपनम् ॥

पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि । परिगर्भिकं अ-
हीडोति लोके । परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् ॥

दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं
स्मृतम् । विशेषाज्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दि

શિરોરુજામ્ ॥ અભિવ્યન્દસ્વપોયકયા વિ-
સર્પસ્ય ચ જાયતે ॥

કારણમિત્યન્વય । પોયકયા વર્ત્તરોગવિરોધસ્યા ॥

બારે, વિષમ, તથા દોષોને વધારનારા
ભોજનોથી માતાના શરીરમા દોષો કોપે છે,
તેથી ધાવણુ દૂષિત થાય છે અયોગ્ય આહાર
વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દેહમા દૂષિત થયેલા
વાતાદિ દોષો ધાવણુને દૂષિત કરે છે, તેથી
બાળકના શરીરમાં રોગો થાય છે. વાયુથી
દૂષિત થયેલું ધાવણુ ધાવનાર બાળકને વાયુ-
ના રોગો દુર્બલ સ્વર, દુર્બળ અંગો, અને
વિષ્ટા, મૂત્ર તથા વાયુની અટકાયત થાય છે
પિત્તદોષવાળુ ધાવણુ ધાવનાર બાળકને પર-
સેવો, પાતળો ઝાડો, કમળો, પિત્ત રોગો,
તૃષ્ણ, અને સર્વ અંગોમા ગરમી થાય છે
કફથી દૂષિત ધાવણુ ધાવનાર બાળકને લાળ,
કફરોગો, નિદ્રા, જડતા, સોજા, વાંકાનેત્રો,
અને ઉલટી થાય છે જ્વર વિગેરે રોગો જેમ
મ્હોટાને થાય છે તેમ બાળકને પણ એજ
રીતે થાય છે, એમ મહાવૈદ્યોએ સમજવું
અત્ર જે તાલુક ટકાદિરોગો બાળકનેજ થાય
છે અને મ્હોટાને નથી થતા, તે વિષે જે
નિરૂપણ કરેલું છે, તે સાવધાન થઈને સાંભળો.

તાલુકંટક (ગળું પડવું) નું લક્ષણ

તાળવાના માસમા કોપેલો કફ તાલુકટક
નામે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, આ રોગથી મા-
થામા તાળવું ખેસી જાય છે, એથી ધાવવામાં
અરૂચિ થાય છે, મારમાઝ ધાવે છે, દસ્ત
પાતળો થાય છે, તરશ લાગેછે, આખો તથા
કંઠ અને મુખમાં પીડા થાય છે, ડોક સ્થિર
રહેતી નથી, અને ઉલટી થાય છે

મહાપદ્મનું લક્ષણ

બાળકને માથામા તથા નત્રાશમા ત્રણે

દોષોના પ્રકોપથી પ્રાણનાશક રાતા રંગનો
વિસર્પ રોગ થાય છે, તે મહાપદ્મ કહેવાય
છે માથામાં થયેલો વિસર્પ લમણાઓમાથી
હૃદયમા જાય છે, અને ત્યાંથી ગુદામા જાય
છે મૂત્રાશયમા થયેલો વિસર્પ ગુદામાં જઈને
ત્યાંથી હૃદયમા અને ત્યાંથી માથામા જાય છે.
એમ સમજવું

કુકુલુકનું લક્ષણ.

દોષોની અદ્યપતાથી બાળકની પાપણુમાંજ
કુકુલુકરોગ થાય છે, તેથી નેત્રમા પીડા,
ચળ, અને સ્નાવ થાય છે અને આ રોગથી
બાળક પોતાના કપાળને, નેત્રોના ભાગોને,
અને નાકને ચોળ્યા કરે છે તે સૂર્યનું તેજ
જોઈ શકતો નથી અને નેત્રો ઉઘાડી શકતો
નથી.

તુંડીનું લક્ષણ.

વાયુથી ફૂલેલી નાભિમા પીડા થાય છે, તે
તુંડી કહેવાય છે.

ગુદપાકનું લક્ષણ.

પિત્તથી બાળકની ગુદા પાકે છે, તેને ગુદ-
પાક કહે છે

અહિપૂતનનું લક્ષણ.

વિષ્ટા મૂત્રવાળી બાળકની ગુદા ગરોબર
નહિ થોવાયાથી, તથા પરસેવો થાય તો પણ
નહિ નહવરાવવાથી, રૂપિર અને કફના પ્રકો-
પથી, ચળ થાયછે, અને ખણવાથી તુરત
ફેલાઈ અને સ્નાવ થાય છે, એ સર્વ પછી
એકત્ર મળી જઈને વોર ત્રણ થઈ જાય છે,
તે અહિપૂતન કહેવાય છે.

અજમદિલનું લક્ષણ.

શરીર જેવા વર્ણુવાળી, સ્નિગ્ધ, ગુથાયલી
હોય એવી, પીડા વિગરની, અને મગ જેવી

ફેવલીએ બાળકના શરીરમા કફ તથા વા-
યુના પ્રકોપથી થાય છે, તેને અબ્ગલિકા
કહે છે.

પરિગર્ભિકનું લક્ષણ

ગર્ભવતી માતાનું ધાવણ બાળક ધાવેછે
તો, અને વખતે ન ધાવતો હોય, તો પણ
ધણ કરીને તેને ઉધરસ, મહાસિ, વમન,
તંદ્રા, કુશતા, અરુચિ, ભ્રમ, અને ડોહાની
વૃદ્ધિ થાય છે. એ રોગ પરિગર્ભિક અથવા
પરિભવ કહેવાય છે. એમા અગ્નિદીપનના
ઉપાયો કરવા ભેષ્ઠી.

દંતોદ્ભેદક રોગો.

બાળકને દાંત આવવાનો સમય સઘળા
રોગોના કારણ રૂપ કહેવાય છે, અને વિશેષે
કરીને જ્વર, પાતળો ઓઠો, ઉધરસ, ઉલટી,
માથાની પીડા, ભરાઈ આવવું, પોચડી નામ-
નો પાપણનો રોગ, અને વિસર્પ થાય છે.

બાલરોગોની ચિકિત્સા

મૈષ્ઠ્યં પૂર્વસુદિષ્ટં મહતાં યજ્જ્વરાદિષુ ।
તદેવ કાર્યં બાલાનાં કિંતુ દાહાદિકં વિના ॥

દાહાદિક વિના અગ્નિદાહાદિક વમનવિરેચન-
શિરાવ્યથાદિક વિના । મહાકષ્ઠે ચોષ્ણે વમન-
વિરેકાદ્યપિ દયાત્ । યત આહ સુશ્રુત - ‘ વિરેક-
વસ્તિવમનાનૃતે કુર્યાં નાલયપિતિ ’ । અલ્પયાત્ર
વિનાશકરકષાત્ કતે વિના ॥

ત एव दोषा दृष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च
ते । अतस्तदेव मैषज्यं मात्रा तत्र कनीयसी ॥

વિદગ્ધફલમાત્રં તુ જાતમાત્રસ્ય મેષજમ્ ।
અનેનૈવ પ્રમાણેન માસિ માસિ પ્રવર્ધયેત્ ॥

વિદગ્ધપરિમિત મેષજ ચૂર્ણાકૃત્ય કિંવા કલ્કી-

કૃત્યાડયવાવલેહીકૃત્ય દદ્યાદિત્યર્થ . । તન્નાન્તરે
લ્વન્યથાભિહિતમ્ ॥

પ્રથમે માસિ બાલાય દેયા મૈષજ્યરક્તિ-
કા । અવલેહ્યા તુ કર્તવ્યા મધુક્ષીરસિતા-
શૃતૈઃ ॥ એકૈકા વર્ધયેત્તાવધાવત્સંવત્સરો
ભવેત્ । તદૂર્ધ્વ માષ્ટાદિઃ સ્પાધાવત્ષોઢશ
વત્સરાઃ ॥

એકૈકા રક્તિકા તદૂર્ધ્વ વર્ષોપરિ માષ્ટુદ્ધિ ।
પ્રતિવર્ષ પદ્મગુણાત્મકસ્ય માષસ્ય વૃદ્ધિર્ભવતિ ॥
ગુણપચ્ચાદ્યો માષક ફ્યમરસિંહ ॥

તતઃ સ્થિરાઃ ભવેત્તાવચ્ચાવદૂર્ષાણિ સપ્તતિઃ ।
તતો ધાલકવન્માત્રા દ્રાસનીયા શ્નૈઃ શ્નૈઃ ॥

તત કોઢશવસરોપરિ ॥

ચૂર્ણકલ્કાવલેહાનામિયં માત્રા પ્રકીર્તિતા ।
કષાયસ્ય પુનઃ સૈવ વિજ્ઞાતવ્યા ચતુર્ણા ॥
ક્ષીરપસ્ય શિશોર્દૈયમૌષધં ક્ષીરસર્પિષા ।
ધાત્ર્યાસ્તુ કેવલં દૈયં ન ક્ષીરેણાપિ સર્પિષા ॥

ક્ષીરાત્રાદસ્ય પૂર્વવક્ષીરસર્પિષા ॥

યેષા ગદાનાં યે યોગાઃ પ્રવક્ષ્યન્તે ગદક્કુરા ।
તેષુ તસ્કલ્કસંલિપ્તૌ પાયથેતુ શિથ્લં સ્તનો ॥

અગ્નપ્રત્યગ્નદેશે તુ રુજા યત્રાસ્ય જાયતે
મુદુર્ધુદુઃ સ્પૃશતિ તં સ્પૃશ્યમાને ન રોદિતિ ॥
નિમીલિતાક્ષો મૂર્ધસ્થ રોગે નો ધારય-
ચ્છિરઃ । વસ્તિસ્યે મૂત્રસન્નાર્તઃ શુધા તુ-
દપિ ગચ્છતિ ॥ વિષ્મૂત્રસન્નવૈઠ્ઠ્યાણ્ઘ્ર્યા-
ધ્માનાન્નકૂજનૈઃ । કોષ્ઠૈ વ્યાધીન્વિજાનીયા-
ત્સવેન્નસ્થાંશ્વ રોદનૈઃ ॥

સર્વં નિવાર્યતે બાલે સ્તન્યં નૈવ નિવાર્યતે ।

मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोरेतद्विलङ्घनम् ॥

मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत् ॥

भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः ।

काथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥

भद्रमुस्तादिकाथ सर्वज्वरेषु ॥

घनकृष्णारुणा शृङ्गी चूर्णं सौद्रेण संयुतम् ।

शिशोर्ज्वरातीसारघ्नं कासश्वासं वमिं हरेत् ॥

अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वरातिसारेषु ॥

विल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं

सलोत्रं गजपिप्पली च । क्वाथावलेहौ

मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥

जल बाला बिस्वादिक्वाथावलेहौ अतिसारेषु ॥

समङ्गाधातकीलोधसारिवाभिः शृतं जलम् ॥

दुर्धरेऽपि शिशोर्द्वैयमतीसारे समाक्षिकम् ॥

समङ्गा लज्जालुमूलम् समङ्गादिकाथो दुर्धरेऽतीसारे ॥

विहङ्गान्यजमोदा च पिप्पली तण्डुलानि च ।

एषामालीढ्य चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा ॥

आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्विषक् ।

विहङ्गादिचूर्णमतीसारे ।

मोचारसः समङ्गा च धातकी पत्रकेशरम् ।

पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥

मोचारस । लज्जालुमूलम् । धातुफल कमलके-

शर समुदित तोला १, तण्डुलकी बूदी तोला १,

जल तोला ११ सर्वमेकीकृत्य यवागू साधनीया ।

मोचरसादि यवागू रक्तातीसारे ॥

नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥

नागरादिकाथ सर्वातीसारे ॥

लाजा सयष्टीमधुका शर्करा सौद्रमेव च ।

तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्तं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥

लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥

रजनी सरलो दाह बृहती गजपिप्पली ।

पृष्ठिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥

दीपनं ग्रहणीं हन्ति मारुतातिं सकामलाम् ।

ज्वरातीसारपाण्डुग्री बालानां सर्वरोगनुत् ॥

रज्यादि चूर्णं ग्रहण्यादौ ।

मुस्तकातिविषा वासा कणा शृङ्गीरसं लिहेत् ।

मधु वा मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥

मुस्तकादिस्वरस. कासेषु ।

व्याघ्रीसुवनसं जातकेशरैरवलेहिका । मधुना

चिरसंजातान् शिशोः कासान्व्यपोहति ॥

कासे ।

धान्यं च शर्करायुक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

पानमेतत्पदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥

धान्यादिपान कासश्वासयोः ।

द्राक्षावासाभयानुचूर्णं सौद्रेण सर्पिषा ।

लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा ॥

तमक श्वासमेदम् । इति द्राक्षादिचूर्णं कास-

श्वासयोः ॥

चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजये-

त् । हिकां प्रशमयेत्क्षिप्तं छर्दिं चापि चिरो-

स्थिताम् ॥ हिकाया लृष्या च ॥

आम्रास्थि लाजसिन्धूत्यं सक्षौद्रं छर्दि-

नुद्भवेत् । द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च

लेहयेत् ॥

द्विवार्ताकी बृहत्संयुतम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चण्डचित्रककनागरम् ॥ क्षीरछायां ॥

घृतेन सिन्धुविश्वैलारिक्तुभाङ्गीरजोलिहन् ।
आनाहं वातिकं गूलं हन्यात्तोयेन वा शिशुः ॥
इति आनाहे वातशूले च ॥

कणोषणासिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
मूत्रग्रहे मयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥
मूत्रावाते ॥

यदा तु दुर्बलो बालः स्वादन्नपि च बहि-
मान् । विदारीकन्दगोत्रमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥
स्वादयेत्तदनु क्षीरं घृतं समभुञ्ज्जरम् ॥

कार्श्ये ॥
मुस्तं कूष्माण्डबीजानि भद्रदारु कलिङ्ग-
कान् । पिष्ट्वा तोयेनः संलिम्पेत् लेपोऽयं
शोथहृच्छिन्नोः ॥ शोथो ॥

पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् ।
स्रतवीसर्पविस्फोटञ्ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥
इति क्षतविसर्पविस्फोटञ्ज्वरेषु ॥

गृह्यमनिष्ठाकुष्ठराजिकेन्द्रपवैः शिशोः ।
लेपस्तक्वेन हन्याथु सिध्यपामाविचर्चिकाम् ॥
इति सिध्यपामाविचर्चिकायाम् ।

सारिवातिललोघ्राणां कषायो मधुकस्य
च । संसाविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः
सदा ॥ मुखस्त्रावे ॥

अश्वत्थस्वम्लक्षौद्रैर्द्वैतलपाके मलेपनम् ॥
मुखपाके ॥

पिप्पली त्रिफला चूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लु-
तम् । रोदिषि वस्तस्मै छीद दद्यात्पुत्राव-
हम् ॥ रोदने ॥

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं मासिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्ट-
कात् ॥ इति तालुकण्टके ॥

फलत्रिकं लोघ्रपुनर्नवे च समृद्धवेरं हृ-
हतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं मुखोष्णं
कुक्षणके कार्यमुदाहरन्ति ॥ कुक्षणके ॥

मृत्पिण्डेनाग्रितेन क्षीरसिक्तेन सोष्म-
णा । स्वेदयेदुत्थिता नाभिं शोथस्तेनोप-
शाम्यति ॥ नाभिशोथे ॥

नाभिपाके निष्ठाक्षौद्रमियङ्गुमधुकैः शूत-
म् । तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिश्चाप्यवधूलन-
म् ॥ दग्धेन छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्ण-
नम् । त्वक् चूर्णेः क्षीरिणां वापि कुर्या-
च्चन्दनरेणुना ॥ नाभिपाके ॥

गुदपाके तु बालानां पिचघ्नी कारयेत्कि-
याम् । रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयार्हितम्
शङ्खयष्टयाञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुदा ॥

गुदपाके ॥
शंखसौवीरयष्ट्याहैलेपो देयोऽहिपूतने ॥
अहिपूतने ।

परिगर्भिकरोगे तु पूज्यते बहिदीपनम् ॥
परिगर्भिके ॥

दन्तबालीं तु मधुना ज्वरेण शतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पलीवर्षात्रीफलरसेन वा ॥
दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका गदाः ॥

इति दन्तोद्भेदजरेषु ।
सौवर्णे मुकुत चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याक्षकं शंखपुष्पी मञ्जुसर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।
सहेमचूर्णं कैटवं श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥ च-
त्वारोऽभिहिता योगा अर्धश्लोकसमापनाः ।

કુમારાનાં વપુર્મેધાવલપુષ્ટિકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સૌવર્ણ ચૂર્ણમ્ । વતુર્વપિ યોગેષુ મારિતસુવ-
ર્ણચૂર્ણમ્ । મત્સ્યાક્ષકા બ્રાહ્મી ઇતિ લોકે । વમક
ફલેકે । ઈર્કપુષ્પી ઈર્કસહરાપુષ્પી લતા । દૂર્વા
શ્વેતદૂર્વા । કેટર્ય કટફલ । સવત્સર યાવદેતે
યોગાઃ પ્રયોજ્યા । દ્વાદશાવર્ષાળીતિ કેચિત્ ॥

લાક્ષારસે સમે તૈલં મસ્તુન્યય ચતુર્ગુણે ।
રાક્ષાચન્દનકુષ્ઠાન્નવાજિનધાનિશાણુતૈઃ ॥
જ્ઞતાઘા દાહ્યયજ્ઞાહમૂર્વાતિકાહરેણુભિઃ ।
સંસિદ્ધ જ્વરરક્ષોઘ્નં બલવર્ણકરં શિશોઃ ॥

લાક્ષાદિતૈલ બાલેષુ ।

દ્રીબેરં શર્કરા ક્ષોદ્રં લીઢં તૃણાહરં પરમ્ ॥
તૃણાયામ્ । ઇતિ બાલયોગાધિકાર ॥

શેઠાને માટે જ્વરાદિ રોગોમા જે ઔષધો
પ્રથમ કહેલાં છે તે બાળકને પણ કરવા, પરતુ
ડામ, ક્ષારક્રિયા, વમન, વિરેચન, કે લોહી
કઠાવતું એ કંઈ કરવું નહિ મહા પીડા થઈ
હોય તો વમન વિરેચનાદિ દેવા, કેમકે
સુશ્રુત કહે છે કે—“મરણ થાય એવું સકટ
પ્રાપ્ત થયા વિના બાળકોને વિરેચન, અસ્તિ
અને વમન આપવા નહિ.”

બાળકોને ડોષો તથા દુષ્ટો પણ એનાં
એજ હોય છે, અને જ્વરાદિરોગો પણ
એના એજ હોય છે, માટે બાળકોને પણ
તરત રોગના ઉપાયો તે તે રોગોમાં કહેલા
છે તેજ કરવા. પણ તેની કનિષ્ઠ માત્રા આપવા
વિશે વિશ્વામિત્રે કહ્યું છે કે—“બાળકને
જન્મ્યા પછી એક માસ સુધીમાં વાવડીંગ
જેટલું ઔષધ આપવું, અને પછી મહિને
મહિને એજ પ્રમાણે વધારતા જવું” એટલે
કે પ્રથમ મહિનામા એક વાવડીંગ જેટલું
ઔષધ લેઈ ચૂર્ણ કરીને અથવા કલ્ક કે અવલેહ

કરીને દેવું, બીજા મહિનામાં બે વાવડીંગ
જેટલું, અને એ રીતે મહિને મહિને વધારવું
બીજા ગ્રંથમાં વળી બીજી રીતે કહ્યું છે
કે—“બાળકને પેટેલે મહિને એક રતિભાર
ઔષધ મધ, ધાવણ, સાકર, કે ઘીથી અવલેહ
જેવું કરીને દેવું. પછી પેટેલું વર્ષ પૂરે થતાં
સુધીમાં મહિને મહિને એક એક રતિ જેટલું
વધારવું એક વર્ષથી સોળ વર્ષ સુધી દર વર્ષ
પાંચ પાંચ રતિભાર વધારતા જવું સોળમા
વર્ષ પછીથી તે સિત્તેર વર્ષ સુધી માત્રા સ્થિર
થાય છે સિત્તેર વર્ષ પછી બાળકની પેટે
ધીરે ધીરે માત્રા બોલી કરતાં જવું” એક
રતિભાર વિગેરે જે માત્રા કહી છે, તે ચૂર્ણ,
કલ્ક કે અવલેહની સમજવી. કવાચની માત્રા
તો એથી ચોગણી દેવી જે બાળક કેવળ
ધાવણ ઉપરજ રહેતો હોય તેને ઔષધ દુધ
કે ઘીની સાથે દેવું. માતાને ઔષધ દેવું હોય
તો દુધ કે ઘી સાથે નહિ આપતા જેમ
કહેલું હોય તેમજ આપવું. જે બાળક ધાવણ
ધાવેછે તથા અન્ન પાણી ખાય છે, તેને પણ
ઔષધ તો દુધ કે ઘીની સાથેજ આપવું
સુશ્રુતે બાળકને પ્રકારાતરે ઔષધ દેવાનું
કહેલું છે કે—“જે જે રોગોને માટે જે જે
ઔષધો કહેલા છે તે તે રોગોમાં તે તે ઔષ
ધોના કલ્કનો લેપ માતાના સ્તનો ઉપર
કરીને બાળકને ધવરાવવો

નહાના બાળકના અંદરના

રોગોની પરીક્ષા.

બાળકના જે અગ કે પ્રત્યગમા વેદના
થતી હોય તે અગને તે બાળક અડધા કરે
છે, અને બીજી કોઈ ત્યાં અડે છે તો તે
બાળક રહે છે. માથામાં રોગ હોય તો બાળક
નેત્રો મીચી રાખે છે તથા માથાને અક્કડ
રાખી ચકતું નથી, મૂત્રાશયમા રોગ હોય તો
મૂતરી ચકતું નથી, તથા જૂગ તરશ લાગતાં
નથી. હસ્ત તથા મૂત્રાની અટકાયત થાય છે,

વિકુળતા થાય, ઉલટી થાય, પેટ અંદે, અને આંતરડાંમાં અવાજ થાય, તો કોઠાનો રોગ બહુવાં બાળકે રહેવા કરે તો આખા શરીરનો રોગ બહુવો.

બાળકોના જવરની ચિકિત્સા.

બાળકને સર્વે બાળતનો અટકાવ કરવો, પણ તેને ધાવવાનો અટકાવ તો નહીં કરવો બાળકને લંઘન કરાવવું હોય તો તેની માતાને હલકું લોજન કરાવવું તેજ બસ છે.

ભદ્ર મુસ્તાદિ કવાથ.

ભદ્રમોથ, હરદે, લીમચે, કડવાં પરવળ, અને જેઠીમધનો કવાથ જરાક ગરમ હોય ત્યારે બાળકને પાવાથી તેના સર્વે જવરો નાશ પામે છે.

ચતુર્ભદ્રિકા.

મોથ, પીપર, અતિવિષ, અને કાકડારીંગીતું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકોનો જવર તથા અતિસાર મટી જાય છે.

બિલ્વાદિ કવાથ.

ખીલી, ધાવડીનાં ફૂલ, વાળો, અને ગજ-પીપરનો કવાથ મધ નાખીને પાવાથી બાળકનો અતિસાર મટી જાય છે.

બિલ્વાદિ અવલેહ.

ખીલી વિગેરે ઉપરની દવાઓના ચૂર્ણને મધમાં ચટાડવાથી પણ બાળકનો અતિસાર મટી જાય છે.

સમગાદિ કવાથ.

રીસામણીનાં મૂળ, ધાવડીના ફૂલ, લોહર, અને ઉપલસરીનો કવાથ મધ નાખીને પાવાથી બાળકનો ન રોગાય જોવો બચકર અતિસાર પણ મટી જાય છે.

વિડંબાદિ ચૂર્ણ.

વાવડીંગ, અજમોઠ, અને પીપરનું ચૂર્ણ જસક ગરમ પાણીમાં ઘોળીને બાળકને કાચા અતિસાર ઉપર વેઠે પાતું.

મોચરસાદિ ચવમ્બુ.

મોચરસ, રીસામણીનાં મૂળ, અને કમ-ળના કેસરા, એ ત્રણે મળીને સવા તોલાભાર હેઇ તેમાં સવા તોલાભાર મોચાની કણકી મેળવી, તે સર્વેની અગિયાર તોલા પાણીમાં ચવાચુ કરી બાળકને પાવાથી તેને રક્તાતિ-સાર મટી જાય છે.

નાગરાદિ કવાથ.

સૂક, અતિવિષ, મોથ, વાળો, અને છંદ્ર-જવનો કવાથ પ્રાતઃકાળમાં પાવાથી બાળકોના સર્વે પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

લાંબાદિ ચૂર્ણ.

શાળની ધાણી, જેઠીમધ, સાકર, અને મધને મેળવીને ઘોળના ધાવરામણમાં પાવાથી બાળકની પ્રવાહકા તરત મટી જાય છે.

રજન્યાદિ ચૂર્ણ.

હળદર, દેવદાર, હાર્દહળદર, લીલી લોરીંગણી, ગજપીપર, નાનો સમેરવો, અને સુવાતું ચૂર્ણ, મધ અને લીમાં ચટાડવાથી બાળકોની ગ્રહણી, વાતરોજો, કમજો, જ્વર, અતિસાર, તથા પાંડુરોજ વિગેરે સર્વે રોજો મટી જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રતીસ થાય છે.

મુસ્તાકાદિ સ્વરસ.

મોથ, અતિવિષ, અરડૂચો, પીપર, અને કાકડારીંગીનો સ્વરસ મધ નાખીને ચટાડવાથી બાળકોની પાંચે પ્રકારની ઉધરસો મટી જાય છે.

વ્યાધીકેસરાવલેહિકા.

લોરીંગણીના ફૂલોના કેસરાઓને વાટી મધમાં ચટાડવાથી લાંબા કાળથી ચરેલી બાળકોની ઉધરસો પણ તુરત મટી જાય છે.

ધન્યાદિ પાન.

ધાણા તથા સાકરને વાટીને ઘોળના ધાવરામણમાં પાવાથી બાળકોની ઉધરસ તથા આસ મટી જાય છે.

દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ.

દ્રાક્ષ, અરડુસી, હરડે, અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકોનો શ્વાસ, ઉધરસ, અને તમકન્ધાસ, એ તરત મટી જાય છે.

કટુકરેહિણ્યવલેહ.

કટુનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકની હેડકી તથા લાંબા કાળની ઉલટી પણ તરત શમે છે.

બીજ અવલેહો.

આંબાની ગોટલી, ચોખાની ધાણી, અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી બાળકની દૂધની ઉલટી મટી જાય છે. તેમજ ઉભી લોં-રીંગણીનાં ફળનો રસ, બેડી લોંરીંગણીનાં ફળનો રસ, પીપળીમૂળ, અવક, ચિત્રક, સુકને એળવીને ચટાડવાથી પણ દૂધની ઉલટી મટી જાય છે.

સૈંધવાદિ અવલેહ.

સિંધવ, સુક, એળચી, હિંગ, અને ભારંગીનું ચૂર્ણ ઘી અથવા પાણીમાં ચટાડવાથી પેટનું ચઢી આવતું તથા વાતનું સૂળ મટી જાય છે.

સિતાદિ અવલેહ.

પીપર, સૂક, ઝીણી એળચી, અને સિંધવનો ઉત્તમ અવલેહ ચટાડવાથી બાળકનો મૂત્રાઘાત મટે છે.

કૃશતાનો ઉપાય.

ખાતાં છતાં અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત છતાં બાળક દૂબળું રહેતું હોય, તો તેને વિદારીકક, મઉ, અને જવનું ચૂર્ણ ઘીમાં ચટાડવું, અને તે જીપર મધ અને સાકર નાંખીને કહેલું દૂધ પાવું.

સોજનો ઉપાય.

મોથ, કોળાનાં બીજ, તેલિયો કેવદાર, અને ઇંદ્રજવને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી બાળકોનો સોજો મટી જાય છે.

ક્ષતાદિનો ઉપાય.

કડવાં પરવળ, ત્રિકુળા, લીમટો, અને હળદરનો કવાચ પાવાથી ક્ષત, વિસ્થર્ષ, વિ-રક્ષાટ, અને જ્વર શાંત થાય છે.

કોઠ વિગેરેનો ઉપાય.

ધુમાડાની મેંસ, હળદર, કક, રાઈ, અને ઇંદ્રજવને છાશમાં વાટીને લેપ કરવાથી બાળકનાં સિક્કમ, ખસ, અને વિચાર્થિકા વિગેરે મટે છે.

મુખસાવનો ઉપાય.

ઉપલસરી, તલ, લોદર, અને જેડીમધના કવાચથી નિત્ય મુખ સાફ કરવામાં આવે તો મુખનો સાવ મટી જાય છે.

મુખપાકનો ઉપાય.

પીપળાની છાલ તથા પાંદડાંને વાટી મધમાં કાલવી મુખમાં લેપ કરવાથી મુખપાક મટી જાય છે.

રડવાનો ઉપાય.

ત્રિકુળા તથા પીપરનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધમાં ચટાડવાથી રડવા કરતા બાળકને સુખ થાય છે.

તાલુકટકનો ઉપાય.

હરડે, વજ, અને કકનો કલ્ક મધમાં કાલવીને ધાવણ સાથે પાવાથી તાલુકટક મટી જાય છે.

કુકુલ્કનો ઉપાય.

ત્રિકુળા, લોદર, ચાટોડી, સૂક, અને જીલી તથા બેડી લોંરીંગણીએને પાણીમાં વાટી જરાક ગરમ હોય ત્યારે લેપ કરવાથી કુકુલ્ક મટી જાય છે.

નાસિના સોજનો ઉપાય.

માટીના પિડને અગ્નિમાં તપાવીને તેના ઉપર દૂધ રેડીને તે જરા ગરમ હોય ત્યારે તેના નાસિલિપર શેક કરવાથી નાસિનો સોજો શાંત થઈ જાય છે.

નાભિના પાકનો ઉપાય.

નાભિ પાકે તો હળદર, લોહર, ઘઉંલો, અને જેઠીમધના કઢકથી પકાવેલા તેલનો નાભિઉપર અચ્ચંચ કરવો.

બકરીની લીંડીઓ બાળીને તેની ભસ્મ નાભિઉપર ભભરાવવાથી, અથવા વડ આદિ પચ્છીરી વૃક્ષોની છાલનું ચૂર્ણ નાભિ ઉપર ભભરાવવાથી અથવા નાભિઉપર ચઢનનું ચૂર્ણ ભભરાવવાથી નાભિનો પાક મટી જાય છે.

શુદ્ધપાકનો ઉપાય

શુદ્ધપાક ઉપર પિત્તહર ક્રિયાઓ કરવી. વિશેષ કરીને રસવંતી પાત્રી, રસવતીને લેપ કરવો. એ શુદ્ધપાક ઉપર હિતકારી છે.

શંખ, રસવંતી અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ પણ શુદ્ધના પાકને મટાડનારું છે.

અહિપૂતનનો ઉપાય.

શંખ, ધોળો સુરઘો, અને જેઠીમધના લેપથી અહિપૂતન નામનો બાળરોગ મટી જાય છે.

પરિગર્ભિકનો ઉપાય.

બાળકને પાડઘલો થયો હોય તો જઠરાગ્નિને દીપન કરે એવા ઉપાયો કરવા.

દાંત આવવાના રોગોનો ઉપાય

ધાવડીનાં ફૂલ અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને તેથી, અથવા મધ સહિત આમળાંના રસથી દાંતના પેદાં ઘસવાં. દાંત આવવાના રોગો બાળકને બહુ પીડતા નથી, કેમકે દાંતો આવી રહે એટલે તેઓ એની રોગે શાંત થઈ જાય છે.

બાળકને શરીરનું સામર્થ્ય

આવવાના ઉપાયો.

સુવર્ણભસ્મ, કઠ, મધ, ઘી, અને વજનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળકના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, તથા પુષ્ટિ આવે છે.

સુવર્ણભસ્મ, ગ્રાહી, શખાવળી, મધ, અને ઘી એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળકના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, તથા પુષ્ટિ આવે છે.

સુવર્ણભસ્મ, સૂરજમુખી, મધ, ઘી, અને વજ્ર એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળકના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, અને પુષ્ટિ આવે છે.

સુવર્ણભસ્મ, કાયકળ, ધોળીમો, ઘી, અને મધ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી બાળકના શરીરમાં સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, બળ, અને પુષ્ટિ આવે છે.

આ ઉપાયો એક વર્ષ સુધી દેવા, અને કેટલાક તો બાર વર્ષ સુધી દેવાનું પણ કહે છે.

તેલ તથા લાખનો રસ સમ ભાગે, તથા તેથી ચોગળું દહિનું પાણી લેઈ, તેમાં રાત્રના, ચંદન, કઠ, આસોંડ, હળદર, સૂવા, દેવદાર, જેઠીમધ, મોરવેલ અથવા પીકુડી, કડુ, અને હરેણુંનો કઢક નાંખીને તેમાં પકાવેલું તેલ બાળકના જ્વરને તથા ભૂતાદિ વળગાડને મટાડે છે, અને બળ આપી શરીરનો વર્ણ પણ સારો કરે છે.

બાળકની તૃષ્ણાનો ઉપાય.

વાળો તથા સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાકવાથી બાળકની તરસ મટી જાય છે. તરસની પીડા મટાડવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.

इति बालरोगाधिकार संपूर्ण.

इति श्री भावप्रकाशे उवरादि व्याधिनिदान चिकित्सा प्रकरणं संपूर्णम् ।

મધ્યસ્થંડ સમાપ્ત.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ भावप्रकाशस्य उत्तरखंडः ॥

वाल्मीकिरघुना अधिका२.

वाल्मीकिरघुना लक्षण.

यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजिबन्धुस्तत्समम् ।
तद्वाजीकरमाख्यातं ह्यनिभिर्भिषजांवरैः ॥

જે ઔષધથી પુરુષને મૈથુન ક્રિયામાં યોગ્યતા જેવું બળ મળે, તે ઔષધને મૈથુનિયો તથા ઉત્તમ વૈદો વાલ્મીકિરઘુ કહે છે.

નપુસકો વિષે.

લીલઃ સ્વાત્પુરતાશક્તસ્તદ્ભાવઃ કૈવલ્યમુ-
ચ્યતે । તથા સમવિધેં પ્રોક્તં નિદાનં તસ્ય
કથ્યતે । તૈસ્તૈર્ભાવૈરદ્વૈસ્તુ રિરંસોર્મનસિક્ષતે ॥
ધ્વજઃ પતત્યધો નૃણાં કૈવલ્યં સમુપજાયતે ।
દ્રૌણ્યસ્ત્રીસંપ્રયોગાન્ન કૈવલ્યં તન્માનસં સ્મૃતમ્ ॥

તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ મયશોકક્રોધાદિભિઃ અદ્વૈયે. હૃદયા-
હિતૈઃ દુઃખાવાત્ ક્ષેત્રે પીડિતે અસ્વસ્થીકૃતે इति
યાવત્ । ધ્વજ શિશુ । તથાચ । ‘ધ્વજ ચિહ્ને
પતાકાયા મેહને શૌન્દિકેऽપિ ચ’ इति विश्व-
प्रकाश । પતતિ ન તૂલ્યમતિ । સંપ્રયોગો મૈથુનમ્ ।

કદુકામ્લૌષ્ણલક્ષ્યૈરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।
પિત્તાચ્છુકસયો દૃષ્ટઃ કૈવલ્યં તસ્માત્પ્રજાયતે ॥

કદુકાદિનાતિમાત્રેણ પ્રવૃદ્ધેન પિત્તેન શુક્રસ્ય
દમ્ભવાત્ કૈવલ્ય મવતિ પિત્તજમિતિ દ્વિતીયમ્ ॥

અતિવ્યવાયશીલો યો ન ચ વાજિક્રિયારતઃ ।

ધ્વજમન્નમવાપ્રોતિ સથુકક્ષયહેતુકઃ ॥

શુક્રક્ષયેન તૃતીયમ્ ।

મહતા મેદરોગેણ ચતુર્થી ક્લીલતા ભવેત્ ।
વીર્યવાહિ શિરાચ્છેદાન્મેહનાતુભતિર્થવેત્ ॥
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।
षष्ठं कैन्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥

बलिनः पुष्टस्य । क्षुब्धमनसः कामासचल-
मनसो ब्रह्मचर्यं अमैथुनं तस्मान्निरोधाच्छुक्रस्य
कैन्यं भवति ॥

જન્મપ્રમૃતિ યત્કૈવલ્યં સહજં તદ્વિસત્તમમ્ ॥

મૈથુન કરવામાં અશક્ત પુરુષ કલીળ
(નપુસક) કહેવાય છે, અને નપુસકપણ
કલેષ્ય કહેવાય છે. એ કલેષ્યના સાત પ્રકારો
નિદાનો સહિત નીચે પ્રમાણે છે.

૧. મૈથુન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનું મન
ભય, શોક, અને ક્રોધ વિગેરે દુઃખ વિકા-
રાથી પીડિત થઈ અસ્વસ્થ થાય, અગર અધ્ય-
ગમતી સ્ત્રીનો સમાગમ થાય તેથી શિશુ
નથી બચે છે, તેને માનસિક કલેષ્ય કહે છે

૨ તીષ્ઠા, ખાટા, ખારા અને ગરમ પદ્ધ-
ર્થોનું અતિશય સેવન કરવાથી પિત્ત વધે છે,
તેથી વીર્ય બળી જઈને કલેષ્ય થાય છે, તેને
પિત્તજ કલેષ્ય કહે છે.

૩ જે પુરુષ અત્યંત મૈથુન કર્યા કરે અને
વાલ્મીકિરઘુના ઉપયોગ બહુ ન કરે તો શિશુ
નથી બચે છે, તેને “વીર્ય ક્ષયજન્ય કલેષ્ય”
કહે છે.

૪ શિશુમાં ક્રોધ મોટા રોગથી કલેષ્ય
આવે છે તેને “રોગજન્ય કલેષ્ય” કહે છે.

૫ વીર્યવાહક નસ છેડાવાથી શિશુ ઉઠ

વામા અશક્તા અને છે તેને “શિરા છેદજન્ય-કલેખ” કહે છે.

૬ પુષ્ટ શરીર છતાં અને કામાસક્ત અધિક હોવા છતાં મનને પરાણે શકવાથી વીર્ય સ્તંભન થાય છે, તેથી થતા કલેખને “શુક-સ્તંભજન્ય કલેખ” કહે છે.

૭ જનમથી કલેખ હોય તેને “સહજ કલેખ” કહે છે.

અસાધ્ય કલેખ.

અસાધ્ય સહજ કલેખ મર્મચ્છેદાચ ચરુચેત્ ॥

યન્મર્મચ્છેદાદીર્યવાહિ શિરાછેદાત્ ॥

આ સાતેમાં શિરાછેદજન્ય તથા સહજ કલેખ એ બે કલેખ અસાધ્ય છે.

કલેખની ચિકિત્સા પદ્ધતિ.

કલેખનામિહ સાધ્યાનાં કાર્યો હેતુવિપર્યયઃ ।
મુખ્યં ચિકિત્સિતં યસ્માન્નિદાનપરિવર્જનમ્ ॥

સાધ્ય કલેખો માટે તો તેના બે બે નિદાનો છે તેના ત્યાગ કરવો એજ મુખ્ય ચિકિત્સા ગણવી.

વાણકરણનો વિધિ.

નરો નાજીકરાન્યોગાન્સમ્યક્શુદ્ધો નિ-
રામયઃ । સસ્રજન્તં મકુર્વોત વર્ષાદર્શં તુ
ષોઢશાત્ ॥ ન ચ વૈ ષોઢશાદર્શાક્ સમ્પત્યાઃ
પરતો ન ચ । આયુષ્કામો નરઃ સ્ત્રીભિઃ સં-
યોગં કર્તુર્મર્શતિ ॥ સયદ્ગદ્યુપદંશાયા રોગા-
શ્ચાતીવ દુર્જયાઃ । અક્ષાલમરણં ચ સ્થાઙ્ગ-
જતઃ સ્ત્રિયમન્યથા ॥

સ્ત્રીમજનવિધિર્નિસ્તરતો રાત્રિચર્યાયાં લિસિતો-
ડસ્તિ તત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયૌવનશાલિનામ્ ।
નરાણાં વહુભાર્યાણાં વિધિર્વાજીકરો હિતઃ ॥

સ્થવિરાણાં રિરંદનાં સ્ત્રીણાં વાણ્મયમિચ્છ-
તામ્ ॥ યોવિત્વસન્નાત્સ્ત્રીનાનાં સ્ત્રીવાનામ-
લ્પરેતસામ્ । હિતા નાજીકરા યોગાઃ પ્રીણ-
યન્તિ વલમદાઃ ॥ ઇતેઽપિ પુષ્ટદેહાનાં
સેવ્યાઃ કાલાચપેક્ષયા ।

રોગ વગરના પુરુષોએ વિરચનાદિથી
સારી રીતે શુદ્ધ બનીને પછી સોળથી સિત્તેર
વર્ષસુધી વાણકરણોનો ઉપયોગ કરવો. જીવ-
વાની ઇચ્છાવાળાએ સોળમા વર્ષની પહેલા
અને સિત્તેરમા વર્ષ પછી સ્ત્રીનો સંગ કરવો
નહિ. અયોગ્ય પ્રકારના સ્ત્રીપ્રસંગથી પુરુષને
ક્ષય, વધરાણ, ચાદી, વિગેરે અસાધ્ય રોગો
થાય છે, તથા અકાળ મરણ પણ થાય છે
સીસેવનનો વિધિ પ્રથમખંડના રાત્રિચર્યાના
પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેલો છે વિલાસો,
ધન, રૂપ, અને યૌવનથી શોભી રહેલા તથા
ઘણી સ્ત્રીઓવાળા પુરુષોને વાણકરણ હિત-
કારી થાય છે. વૃદ્ધજાતો રમણની ઇચ્છાવાળા,
સ્ત્રીઓના અતિ પ્રેમની ઇચ્છાવાળા, સ્ત્રીઓના
પ્રસંગથી ક્ષીણ બનેલા, સાધ્ય કલેખવાળા,
તથા અસ્પર્શી વાળાઓને હિતકારી તથા
બલદાયી વાણકરણો બહુ ખુશી કરે છે. પુષ્ટ
શરીરાવાળાઓએ પણ દેશકાળ ઉપર ધ્યાન
આપીને વાણકરણોનું સેવન કરવું

વાણકરણો.

મોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિવિ-
ધાનિ ચ । વાચઃ શ્રોત્રાભિરામાશ્વત્ત્વઃ સ્પ-
ર્શઃ સુસ્વાસ્તયા ॥ વામિની સેન્દુતિલ્લકા
કામિની નવયૌવના । મીતં શ્રોતમનોર્ઢં ચ
તામ્બૂલં મદિરાઃ સજઃ ॥ મન્થા મનોરઢા
રૂપાણિ ચિત્રાણ્યુપવનાનિ ચ । મનસથા-
પ્રતીધાતો વાજીકુર્વન્તિ માનવમ્ ॥ માસી-

कषातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविद-
ङ्गघृतानि लिङ्गात् । एकाग्रव्रिञ्चति दिनानि
गदादितोऽपि साक्षीतिकोऽपि रमयेत्प्रमदां
युवेव ॥ सत्त्वं शुद्ध्या गगनं सलोभ्यमेल-
सितामागधिकासमेतम् । एतत्समेत मधुना-
बलीढं रामाश्रितं सेवयतीव षण्ढः ॥ गवा
विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् । गो-
धूमचूर्णं च तथा सितामधुघृतान्वितम् । सु-
क्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दशदारान्वजस्रपि ॥
दध्नीर्धोदकमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्र-
द्युतेः । प्रस्यं सौद्रपल पलं च हविषः शु-
ण्ड्याश्च माषाष्टकम् ॥ तद्वन्माषचतुष्टय मरि-
चतः कर्षं लवङ्गं तथा । धृत्वा शुल्कपटे शनैः-
करतलेनोन्नाम्य विस्त्रावयेत् ॥ मृद्भाण्डे मृ-
गनाभिचन्दनरसैः स्रष्टेऽगुरुधूपिते कर्पूरेण
मुगन्धितं तदखिलं संलोक्य संस्थापयेत् ।
स्वस्वार्थं मकरेश्वरेण रचिता तेषा रसाला
स्वयं । भोक्तुर्मन्मथदीपनी मुखकरी कान्तेव
नित्यं प्रिया ॥ गोश्वरेश्वरबीजानि वाजि-
गन्धा शतावरी । मुसली वानरीबीजं यष्टी
नागबला बला ॥ एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं ग-
व्यनाज्येन भर्जितम् । सितया मोदकं कृत्वा
भक्ष्यं बाजीकरं परम् ॥ चूर्णादष्टगुणं क्षीरं
घृतं चूर्णसमं स्मृतम् । सर्वतो द्विशुणं खण्ड
खादेदग्निबलं यथा ॥ बाजीकराणि भूरीणी
संशुद्ध रचितो यतः । तस्माद् बहुषु योगेषु
योगोऽयं प्रवरोमतः ॥ रतिवर्धनम् ॥

चत्वारो ज्योमभागास्तदसु निगदितं भा-
गयुग्मं च वङ्गं । भागैकं शम्भूबीजं त्रित-
यमपि मृतं तत्समा सिद्धमूली । चातुर्जातं

सजातीफलमारिचकणानागरं देवपुष्पं । जा-
तीपत्रं च भागद्वितयमपि पृथक् सर्वमेकत्र
चूर्ण्यम् ॥ द्वयंश्चा सिता स्याद्घृतमधुसहितं
मोदकीकृत्य चैतत्खादेदग्निं समीक्ष्य प्रसभम-
भिनवानन्दसंवर्धनाय । योगो बाजीकरा-
ख्योऽयमिह निगदितो भैरवानन्दनाम्ना
निःशेषव्याधिहन्ता दलितबहुव्यूहामर्कदर्प-
दर्पः ॥ मदनमञ्जरीवटी ॥

पिप्पली लवणोपेते बस्ताण्डे घृतसाधिते ।
कच्छपाण्डं च वा खादेतत्तु बाजीकरं भृश-
म् ॥ पुगं दक्षिणदेशजं दशपलान्मानं
भृशं कर्तयेत्तत्स्विन्नं जलयोगतो मृदुतरं
सङ्कुट्य चूर्णीकृतम् । तच्चूर्णं पटशोधितं व-
सुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत् । द्रव्याज्याजलि-
संयुतेऽतिनिविडे दद्यात्तुलार्धा सिताम् ॥
पकं तज्ज्वलनात् सिद्धिं प्रति नयेत्तस्मिन्पु-
नःप्रक्षिपेत् । यद्यसत्तदुदाहरामि बहुला दृष्टा
दरात् मंहिताः । एला नागबला बला स-
चपला जातीफला लिङ्गजा । जातीपत्रकप-
त्रपत्रकघृतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥ विश्वा-
वीरणवारिचारिद्वरा वांशी वरी वानरी ।
द्राक्षा सेधुरगोशुराय महती खर्जूरिका क्षी-
रिका ॥ घान्याकं सकसेरकं समघुकं गृङ्गा-
टकं जीरकं । पृथ्वीकाय यवानिका व-
रटिका मांसी मिसी मेथिका ॥ कन्देष्वत्र
विदारिकाय मुशली गन्धर्वगन्धा तथा ।
कर्चूरं करिकेशरं समरिचं चारस्य बीजं न-
वम् । बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणाबीजं
च राजीवजं । श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च
श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ॥ सर्वं चेति पृथक्पृथ-

कपलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं वज्रभुजङ्ग-
लोहगगनं सन्मारितं स्वेच्छया । कस्तूरी-
धनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत् ।
पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद्विल्वप्रपाणा-
नय ॥ तान् भुक्त्वातिमुदा यथानलबलं
मुञ्जीत नाम्लं रसं । पूर्वस्मिन्नाश्रिते गते प-
रिणतिं प्राग्भोजनादभक्षयेत् । निसं स्त्री-
रतिबल्लभाख्यकर्मिणं पूगस्य पाकं भजेत् ।
सस्याद्दीर्घविद्वद्विद्वदमदनो बाजीव भक्तो
रतौ ॥ दीप्ताग्निर्वैलवान्बली विरहितो दृष्टः
सुपुष्टः सदा । दृष्टो योऽपि युवैव सोऽपि
रक्षितः पूर्णैन्दुवस्तुन्दरः ॥

वसुगुणोऽष्टगुण । अञ्जलिर्धराव. तुलार्ध
पञ्चाशत्यञ्जलि । यत.— 'दि पञ्चाशत् पलाना-
मभिदधति तुल्यं संहिता. सुधृतया ।' नागबला ।
गुलशकरी । बला वरिभारा तस्या मूलम् ।
जातिपत्रक जाईपत्री । विश्वा जुण्ठी । वीरणमु-
शीर प्राङ्ग । वारि मुगन्धवाला । वारिद. मुस्त-
कः । वरि त्रिफला । बांशी वंशलोचना । वरी
शतावरी । वानरी कपिकण्डूः । इक्षुर. कोकि-
लाक्षस्तस्य बीजं प्राङ्ग । गोक्षुरस्य च बीज ।
महती महालज्जुरक । क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका
कलौजी वरटी । 'सायकमेषां कन्दः स्याद्बीजको-
शो वराटिका' मांसी जटामासी । मिसि सोफ ।
गन्धर्वगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूलं । श्रीसंज्ञ
लवङ्गं । घनसारः कर्पूरः । विल्वमानान्पलप्रमा-
णान् । इति रतिबल्लभाख्यपूगपाकः ।

एतस्मिन् रति बल्लभे यदि पुनः सम्य-
क् सुराभाषिका । वसूरस्य च बीजमर्कक-
रभः पोषोऽम्बिहोपस्तया । सन्माजूफलकं

तथा स्वसफलत्वकार्षिकां निःक्षिपेच्चूर्णा-
र्था विजया तदा स हि भवेत्कामेश्वरो
मोदकः ॥ इति कामेश्वरमोदकः ॥

रक्तपित्ताधिकारोक्तलण्डकूप्याण्डको म-
हान् । रक्तपित्तादिरोगग्रो महाबाजीकरः
स्मृतः ॥ पक्वाण्यस्य रसद्रोणे सितामाढक-
सम्पिताम् । घृतं मस्वमितं दद्यान्नागरस्य
पलाटुकम् ॥ मरिचं कुट्टोन्मानं पिप्पलीं
द्विपलोन्मिताम् । सलिलस्याढकं दत्त्वा स-
र्वमेकत्र कारयेत् ॥ विपक्वेन्मृगमये पात्रे
दारुद्वर्णा मचाळयेत् । जूर्णान्येषां क्षिपे-
त्तत्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ घान्याकं जीरकं
पथ्यां चित्रकं मुस्तकं त्वचम् । बृहज्जीर-
कमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेसरम् ॥ एलाबीजं
लवङ्गं च पृथग्जातीं पलम्पलम् । सिद्धे
क्षीते प्रदद्याथ मधुनः कुट्टवद्वयम् ॥ भक्षये-
द्भोजनादवार्कपलमात्रमिदं नरः । अथवा
नियता मात्रा मात्रा खादेद्यथानलम् ॥ मा-
नवः सेवनादस्य बाजीव सुरते भवेत् ।
समर्थो बलवान्पुष्टो नित्यं स स्यान्निरामयः ॥
ग्रहर्णी नाशयेदेव क्षयं भासमरोचकम् ।
अम्लपित्तं महाभासं रक्तपित्तं च पाण्डुताम् ॥
बृहज्जीरकमद्रैल । इति आन्नपाकः ।

द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्द-
नम् ॥ पतङ्गमथ कालीयाशुक्रकृष्णाशुरुणि
च । देवद्रु सरलं पत्रं पञ्चकं तुणिकेऽपि
च ॥ कर्पूरो मृगनाभिश्च लता कस्तूरिका-
पि च ॥ सिंहकः कुङ्कुमं नव्यं जातीफल-
कमेव च । जातीपत्रं लवङ्गं च सुस्मैला
महती च सा ॥ कङ्कालफलकं मृत्का पत्रकं

नागकेशरम् । बालकं च तथोन्नतं
मांसी दारुसिताऽपि वा ॥ कृतकपूरकथा-
पि शैलेयं भद्रमुस्तकम् । रेणुका च प्रिय-
कृश्व श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥ छासा न-
खश्च रालश्च घातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थि-
पर्णं च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ।
एतानि शाण्णमानानि कल्कीकृत्य शनैः
पचेत् । अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु हृद्धोऽप्येति
समोऽपि सः ॥ युवा भवति शुक्राढ्यः
स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः । बन्ध्यापि लभते गर्भं
शुद्धोऽपि तरुणायते । अपुत्रः पुत्रमाप्नोति
जीवेच्च शरदां शतम् ॥ चन्दनादि महा-
तैलं रक्तापिचं क्षयं ज्वरम् ॥ दाहं प्रस्वेद-
दौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डू विनाशयेत् ।

पतङ्ग वकम इति लोके । कालीयक कलम्ब-
कटु इति लोके । लता कस्तुरिका मुष्कदाना ।
कङ्गोलफलस्यालमे जातीपुष्पं प्राञ्चं । तदलामे
लवङ्गं प्राञ्चम् । दारुसिता दालचिनी । शैलेय-
छरा । श्रीवासः गुग्गुलु । ग्रन्थिपर्णी गाढवनं ।
अशीतिसमं अशीतिवार्षिकं । चन्दनादि तैलम् ॥
दशमूलकणावहि कपित्थं च विभीतकम् ।
कटफलं मरिचं विश्वमूलं पिप्पलितैन्धवम् ॥
रक्तरोहीतकं दन्ती द्राक्षाजाजिनिशादयम् ॥
घात्री शिखरि जन्तुघ्नं शृङ्गीदारु पुनर्नवा ॥
घान्याकं देवकुसुमं राजतृप्तसिक्थिकम् ।
हृद्धदारु कुबेराक्षौ मूलं वीराणिकाभवम् ॥ ए-
तेषां पलयुग्मं तु भेषजानां पृथक्पृथक् । आढकं
चापि पथ्यायास्तोये पञ्चादके पचेत् ॥ स्विन्वा
पथ्या भवेद्यावत्पथ्यान्मधु विनिसिपेत् । गुरू-
पदेशाद्विधिवत्त्रिदिनं च ततः परम् ॥ पुनः

सिपेत्पञ्चदिनं तथा च दशवासरम् । संसिद्धां
चाभयापश्चादधृतभाण्डे निधापयेत् ॥ विमले
सुदृढे सौद्रपरिपुर्णे प्रयत्नतः । पश्चात्पूर्वोक्त-
भाण्डे तु सिपेदुद्बुद्धिपरायणः । एतां हरीतकीं
चैव बन्वन्तरिकृतां शुभाम् ॥ भक्षयेद्यो नरो
नित्यं रोगा नश्यन्ति सर्वशः । आसं कासं
क्षयं पाण्डु हिक्कां छर्दिं मदभ्रमान् । मुखरोगं
तथा दृष्णामरुचिं वह्निमन्दताम् । यकृतघ्नी-
होदराणां च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ शिरो-
ऽक्षिकर्णजा पीडां तथा बद्धगुदोज्वरम् ।
ग्रहणीं दुर्विकारां च शोथं दोषत्रयोद्भवम् ॥
मधुपक्वेति विरूयाता इन्ति रोगाननेकघ्नः ।

इति मधुपक्वहरीतकी ।

बीजानां कपिकलाः कुटवं संस्वेदयेच्छ-
नकैः । प्रस्ते गोभ्रवदुग्धे तावद्यावज्ज्वेद गा-
ढम् ॥ त्वग्रहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं सम्पे-
षयेत्तानि । पिष्टिकाया लघुवटिकाः कृत्वा
गन्धे पचेदाज्ये ॥ द्विगुणितशर्करया ता व-
टिकाः सम्पक्या लेप्याः । वटिका माक्षि-
कमध्ये मज्जनयोग्ये पृथक् पृथक् स्थाप्याः ॥
पञ्चदङ्गमितास्तास्तु प्रातः सायं च भक्षयेत् ।
अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात्पतितध्वजः ॥
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमतिवाजि-
वत् । नानेन सदृशं किञ्चिद्द्रव्यं वाजिकरं
परम् ॥ वानरीवटिका ॥

आकारकरभः शुष्मी लवङ्गं कुङ्कुमकणा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्ष्णिकं पृथ-
क् । चूर्णयेदहिफेनं तु तत्र दद्यात् पलो-
न्मिक्तम् । सर्वमेकीकृतं भाषमाणं सौद्रेण
भक्षयेत् ॥ शुक्रस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्द-

કારકમ્ । નારીનાં પ્રીતિજનન સેવેત નિશિ
કામુકઃ ॥ વાજીકરણાધિકાર ॥

વિચિત્ર લોજનો, વિવિધપાનો, કર્ણપ્રિય વચનો, આમહીને સુખ મળે એવા સ્પર્શો, ચંદ્રના તેજથી શોભી રહેલી રાત્રી, નવયૌવન-વાળી સ્ત્રી, કાન તથા મનને ગમે એવાં ગાયનો, નાગરવેલના પાન, મદિરાઓ, માળાઓ, સુગંધો, સુદર રૂપો, બગીચાઓ, અને મનો-ભંજ ન થયેલી હોય એવી સ્થિતિ, એ સર્વ પુરૂષને વાણિકરણરૂપ છે.

સોનામળી, મધ, પાંદરા, મહુર, હરડે, શિલાજિત, વાવઠાંગ, અને ઘીને મેળવીને ચાટવાથી પુરૂષ રોગી હોય કે એ સ્ત્રીવર્ષને વૃદ્ધ હોય, તે પશુ જીવાનની પેઠે સ્ત્રીને રમાડી શકે એવો થાય છે.

ગળેાડું સત્વ, અજક ભસ્મ, હરતાળ, જોળચી, સાકર, અને પીપરને મધમાં ચાટ-વાથી નપુસક પશુ સો સ્ત્રીઓને રમાડી શકે એવો થાય છે.

મોટા વાછડાવાળી ગાયોના દૂધમાં પકા-વેલો દૂધપાક, તથા ઘઉંનો રવો, સાકર, મધ, અને ઘી મેળવીને ખાવાથી વૃદ્ધ પુરૂષ પશુ કામાતુર ઘડને દશ સ્ત્રીઓને પશુ રમાડી શકે એવો થાય છે.

જરાક ખટાશવાળું મીઠું દહિં ૧૨૮ તોલા, ચંદ્રમા જેવી સફેદ ખાંડ ચોસક તોલા, મધ અને ઘી ચાર ચાર તોલા, સૂઠ ૪૦ રતિભાર, મરી વીશ રતિભાર, અને લવંગ એક તોલા, આ સર્વને મેળવીને ઘોળા કપડામાં ઘાલી ખીરે ખીરે હાથથી ચોળીને તેના રસને—કસ્તૂરી તથા ચંદનના રસથી વાસેલા અને અગર ધુપ લીધેલા માટીના વાસણમાં ખવા-વવા. પછી તેમાં બીમસેની કપૂર નાંખી હલા-વીને રાખવું. આને રસાલા (શિખડ) કહેછે,

તે કામદેવે પોતાને માટે બનાવેલી હતી, આ રસાલા ખાનારને કામદેવ પ્રદીપ થાય છે, સુખ મળે છે, અને તે કામિનીની પેઠે હંમેશા ખ્યારી લાગે એવી છે.

રતિવર્દન.

ગોખરૂ તથા એખરાનાં બીજો, આસોદ, શતાવરી, ઘોળી મુસળી, કૌચાનાં બીજ, જેઠીમધ, નાગબલા, બલા, આ સર્વના ચૂર્ણને દૂધમાં પકાવીને પછી ગાયના ઘીમાં કીટી કરવી. પછી તેમાં સાકર નાંખીને લાડુ બના-વવા. આ લાડુ ઉત્તમ વાણિકરણ છે. ચૂર્ણથી આઠગણુ દૂધ, ચૂર્ણ જેટલું ઘી, અને એ સર્વનાથી બમણી ખાંડ લેવી તે અસિના બળ પ્રમાણે ખાવા ધણા ધણાં વાણિકર-ણોનો સચ્ચ કરીને આ પ્રયોગ રચેલો છે, તેથી સર્વ યોગોમાં આ યોગ ઉત્તમ મનાય છે.

મહનમંગરી વટી.

અજક ભસ્મ ચાર ભાગ, કલઈ ભસ્મ એ ભાગ, એક ભાગ મારેલો પાંદરા, એ ત્રણેના જેટલી ભાગ (સાત ભાગ), અને બળે ભાગ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, બચ-ફળ, મરી, સુઠ, પીપર, લવંગ, અને જાવંત્રી, તથા એ સર્વ ચૂર્ણથી બમણી સાકર, એ સર્વને મેળવીને તેના મધ તથા ઘીમાં લાડુ વાળી અસિના બળ પ્રમાણે ખાવા, એથી તરતજ કામાનંદ પ્રબળ વધી જાય છે,—જગતમાં ભૈરવાનંદ નામના યોગીએ કહેલો આ વાણિકરણ સર્વ વ્યાધિઓને હણી નાખે-છે, તથા ઘણી ઘણી સ્ત્રીઓના પ્રબળ કામ-દેવના ગર્વને તોડી નાંખે છે.

બસ્તાંડ તથા કચ્છપાંડ.

બકરાના વૃષણો કે કાચળાના ઇંડાને લીમાં પકાવી તેમાં પીપર તથા સિંધવડું ચૂર્ણ નાં-ખીને ખાવાથી મૈથુનમાં પુરૂષ ઘોડા જેવો અત્યંત પ્રબળ થાય છે.

રતિવલ્લભ પુગપાક.

૪૦ તોલા દક્ષિણ દેશની સોપારીનું બીજું ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં બાફી, બહુજ કામળ થાય ત્યારે તેને ફટીને વચ્ચેથી ચાળી લેવું. પછી આઠમણ (૩૨૦ તોલા) ગાયના દુધમાં સોળ તોલા ગાયનું બી નાંખીને તેમાં એ ચૂર્ણને પકાવવું. અત્યત ઘાટું થઈ જાય એટલે તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખવી. યુગ પાકી જાય એટલે ચુલેથી જીતારીને તેમાં જોળચી, નાગબલા, બળદાણા, પીપર, ભયફળ, લવગ, ભવંત્રી, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, તજ, સૂંક, કાળોવાળો, વાળો, મેથ, ત્રિકુળા, વંથલોચન, શતાવરી, કૌચાના બીજ, દ્રાક્ષ, એખરાના બીજ, ગોખરૂનાં બીજ, મોટું બજુર, કસેલા, તવખીર, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગડાં, છૂરૂ, કલોલ, છૂરૂ, અજમા, કમળકાકડીનો ગર્ભ, જટામાંસી, વરિયાળી, મેથી, વિશરીકક, કાળીચુસળી, આસોદનાં મૂળ, કચૂરો, નામકેશર, મરી, નવી આરોળી, શેમળાના બીજ, ગજખીપર, જેમાં કમળ કાકડીઓ થાય છે તે ડુચો, સુખર, રતાજળી, અને લવગ નાંખવાં. તેમજ સારી રીતે મારેલો પારો, સારી રીતે મારેલી કલાઈ, સારી રીતે મારેલું સીસુ, મારેલું લોહ, અને અભક ભસ્મ ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાં નાખવાં, અને કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપર મળે તો તે પણ નાંખવા. પછી તેના ચાર ચાર તોલાના લાડુ બનાવીને બહુ પ્રસન્નતાથી અગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ખાવા. પ્રથમ આપેલું પચી જાય ત્યારે પાછું લોચન કર્યા પહેલાં આ લાડુ ખાવા આ લાડુ ખાનારાએ ખટાઈ ખાવી નહિ આ પાકમાં નાખવાના પદાર્થો મેં સુશ્રુતાદિ સંહિતા ગ્રંથો બેઠને કાળજીથી કહેલા છે, આ સી રતિવલ્લભ નામનો પૂગપાક

(સોપારીપાક) નિત્ય સેવવાથી વીર્ય અને કામદેવ વધે છે, મૈથુનમાં થોડા એટલું બળ આવે છે, જઠરાગ્નિ અને બળ વધે છે. દેહમાં વળીએ પડતી નથી. હૃદય પુષ્ટ થવાય છે, અને વૃદ્ધ પણ આ પ્રયોગથી જીવાન જેવો રૂચિ આપનાર અને પૂનમના ચંદ્ર જેવો સુંદર થાય છે

કામેશ્વર મોહક.

ઉપર કહેલો રતિવલ્લભ પૂગપાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ચોવીસ રતિભાર મધ, તથા ચંતુરાનાં બીજ, અકલકરો, બાલછક, સસુદ્ર-શોષ, સારૂ માયુ, અને અફીણના ફળની છાલના ચૂર્ણો એક એક તોલા ભાર, અને એ સર્વ ચૂર્ણોથી અર્ધલાગે ભાંગ નાંખવી, એટલે કામેશ્વર મોહક થાય છે.

મહાખંડ કુખમાંડ.

રક્તપિત્તના અધિકારમાં કહેવાયેલો મહા-ખંડ કુખમાંડ નામનો અવલેહુ રક્તપિત્ત વગેરે રોગોને હજીનારો તથા મોટો વાલકરણ પણ છે

આગ્રપાક.

પાકેલી કેરીનો રસ ૧૦૨૪ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સૂંક ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, અને પાણી ૨૫૬ તોલા, એ સર્વને એકત્ર કરીને માટીના વાસણમાં પકાવતાં લાકડાની કડછીથી હલાવવું. ઘાટું થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં ધાણા, છૂરૂ, હરડે ચિત્રક, મેથ, તજ, કલોલ, છૂરૂ, પીપળીમૂળ, નાગકેશર, જોળચી, લવગ, અને ભયફળના ચૂર્ણો ચાર ચાર તોલા નાખવાં. ટાડુ પડયા પછી તેમાં બત્રીસ તોલા મધ નાંખવું, એટલે આગ્રપાક બને છે. આ પાક લોચન કર્યા પહેલાં એક

તોલા જેટલો પુરૂષે ખાવો, અથવા માત્રાનો નિયમ નહિ રાખતાં જરૂરસિના બળ પ્રમાણે ખાવો. તેના સેવનથી પુરૂષ મૈથુનમાં થોડા જેવો સ્વર્ગ્ય બલવાન, પુષ્ટ, અને હંમેશાં રોગ વગરનો થાય છે. આ પાકથી ગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરોગ્યક, અસ્થિપિત્ત, મહાશ્વાસ, રક્તપિત્ત, અને પાંડુરોગ પણ મટી જાય છે

ચંદનાદિ તૈલ.

સુખક, રતાંજળી, પતંગ, ઢાઝહળદર, અગરૂ, કાળો અગરૂ, દેવદાર, સરલ દેવદાર, કમળ, પારશર્પીયળાના પચાંગ, કપૂર, કસ્તૂરી, સુસક કસ્તૂરી, શિલારસ, નળું કેશર, જાયફળ, લવંગ, બાંડી તથા ઝીણી જોળચી-ઓ, જાવંત્રી, કંઠાલકૂળ (અથવા જાવંત્રી અથવા લવંગ), કપૂરી મધુરી, તમાલપત્ર, નામકેશર, કાળોવાળો, સુગંધીવાળો, જટા-માંસી, તજ, વંશલોચન, છડિલો, ભદ્રમોચ, સુગંધી મેંઢીનાં જીજ, હલ્દી, લોખાન, ચુ-ગળ, લાખ, નખલો, મલક, તમર, મીચુ, રાળ, ધાવડીનાં ફૂલ, અને તગર ગઠોડા, એ દરેક યૌવીસ યૌવીસ રતિ લેઇ, તેના કલ્કથી તેલ પકાવી શરીરે અલ્પચંદ્ર કરવાથી એશી વર્ષનો છુટો માણસ પણ જુવાન, વીર્યવાન, અને જીજ્ઞાસે બહુજ મિત્ર થાય છે એ તેલના અલ્પચંદ્રથી વાંઝણીને પુત્ર આવે છે, આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે, અને પુત્ર વગર-નાને પુત્ર થાય છે આ ચંદનાદિ મહાતૈલ રક્તપિત્ત, ક્ષય, જ્વર, ઢાંઢ, પરસેવો, દુર્ગંધ, કોઠ, અને ચળને મટાડી દેછે.

મધુપકવ હરોતકા.

હથમૂળ, પીપર, સિત્રક, કોઠ, એકાં, કાય-કૂળ, મરી, સુંઠ, પીપળીમૂળ, સિંધવ, રક્ત શેકિડો, નેપાળો, દાકુ, લુફ, હળદર, આમળા, વાવડિં, અંધેડો, કાકડાશીંગી,

દેવદાર, સાટોડી, ખાણ, લવંગ, ગરમાળો, ગેખરૂ, વરધારો, કાકશિયાં, અને કાળાવા-ળાનું મૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા નાંખી ૨૫૬ તોલા હરદેને ૧૨૮૦ તોલા પાણીમાં બાફવી. બકાઇ ગયા પછી ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક તેમાં મધ નાંખવું. પછી ત્રણ દિવસ ખમીને, પછી પાંચ દિવસ ખમીને, અને પછી દસ દિવસ ખમીને તેમાં મધ નાંખ્યા કરવું. એ રીતે ચિદ્ર થયેલી હરદેને નિર્મળ, મજબુત, અને મધથી ભ-રેલા ધીના રીઠા વાસણમાં પ્રયત્નથી રાખી મૂકવી ધીના રીઠા વાસણમાં એ રીતે રાખ્યા પછી છુદ્ધિમાન વેધે તેમાંથી કાઢીને તેને ખીબ યોગ્ય વાસણમાં રાખવી. આ મધુપકવ હરીતકી ધન્વંતરિની રચેલી છે. તે બાણસ નિત્ય ખાય છે, તેના સર્વ રોગો નાશ પામી જાય છે શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પાંડુરોગ, હેઠકી, મદ, ભ્રમ, મુખરોગ, તરસ, અરૂચિ, મદાગ્નિ, સારણગાંઠ, બરલ, ઉદરરોગો, મ-હાદાઝણ વાતરક્ત, માથાનું દરદ, આખ તથા કાનનાં દરદો, બલ્કશુદ્ધ, દુષ્ટ વિકારોવાળી ગ્રહણી, ત્રણે દોષોથી થયેલો સોજો, અને ખીબ પણ મલ્લા મલ્લા રોગો આ હરદેના સેવનથી મટી જાય છે.

વાનરી વટિકા.

સોળ તોલા કૌચાનાં જીજોને ૬૪ તોલા ગાયના દૂધમાં દૂધ બાફું થાય ત્યાં સધી ધીરે ધીરે પકાવી તેની છાલો કાઢી નાંખીને ઝીણાં વાટવાં. પછી એ વાટેલા મેંદાની નાની નાની વડીઓ કરીને ગાયના ઘીમાં પકાવીને તેને સાકરની બમણી ચાસણી પાવી. પછી તેને ડુબી જાય એટલા મધમાં જુલો જુલો રાખી મૂકવી. એમાંથી ૧૨૦ રતિભાર જેટલી નિત્ય

સાચકાળે તથા પ્રાતઃકાળે ખાવી, તેથી જેનું વીર્ય તુરત પડી જતું હોય, તથા શિશુ નથી જતું હોય, તે પુરુષ ઘોડા જેવો મૈથુનશક્તિવાળો થાય છે. આ વાનરી વરિકા જેવો જીભે કોઈ પદાર્થ વાળકરણ નથી.

આકાર કરભાદિ વટી.

અકલકરો, સુંક, લવગ, કેશર, પીપર, બચકળ, બવંત્રી, અને સુખડ, એ દરેક એક એક પોલો લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચાર તોલા આપ્રીણ મેળવીને પાંચ પાંચ રતિભારની ગોળીઓ કરી નિત્ય એક ગોળી રાત્રે મધ સાથે ખાવાથી પુરુષોને વીર્યનું સ્તંભન થાય છે. મૈથુનમાં ભારે આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શીઓ બહુ રાજ થાય છે. કામી પુરુષે આ ગોળીનું સેવન કરવું એકએ.

રસાયનનો અધિકાર.

રસાયનનું લક્ષણ.

યજ્ઞરાવ્યાધિવિધ્વંસિ વયઃસ્તમ્ભકરં તથા ।
ચક્ષુર્ધ્યં બુંહણં વૃષ્યં મેષજં તદ્રસાયનમ્ ॥

વૃદ્ધાવસ્થા તથા શેગોને મટાડનાર, જીવાનીને સ્થિર રાખનાર, નેત્રોને હિતકારક, અને મૈથુનશક્તિ વધારનાર ઔષધ, રસાયન કહેવાય છે.

રસાયનનાં ફળ તથા વિધિ.

દીર્ઘમાયુઃ સ્મૃતિ મેધામારોગ્યં તદ્દર્શનં વયઃ । દેહેન્દ્રિયવલં કાન્તિ નરો વિન્દેદ્રસાયનાત્ ॥ નાવિશુદ્ધશરીરસ્ય યુક્તો રાસાયનો વિધિઃ । ન ખાતિ વાસસિ શ્ચિદ્દે રજ્જો યોગાવિવાહિતઃ ॥

રસાયનના સેવનથી માલુસ લાંબું આયુષ્ય, સ્મરણશક્તિ, શીત્તબુદ્ધિ, આરોગ્ય, જીવાની,

દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનું બળ, અને સુંદર કાંતિ મેળવે છે. વિરેચનાદિથી દેહની શુદ્ધિ કરીને જ રસાયનનો ઉપયોગ કરવો એકએ, કેમકે ચારા યોગથી ચકાવેલો રંગ ખણ મેલા કપડામાં શોભતો નથી.

રસાયનના ઉદાહરણો.

શીતોદકં પયઃ સૌંદ્રં ઘૃતમેકૈકશોદ્રિયઃ ।
ત્રિશ્વઃસમસ્તમયવા પ્રાપ્તીતં સ્થાપયેદ્વયઃ ॥
મળ્લૂકપર્ણાઃ સ્વરસઃ મમાતે પ્રયોજ્ય યદ્દી-
મધુકસ્ય ચૂર્ણમ્ । રસો મુદ્ગચ્યાસ્તુ સમૂલ-
પુષ્પઃ કલ્કઃ પ્રયોજ્યઃ સ્વલુ શંસુપુષ્પાઃ ॥
આયુઃ પ્રદાન્યામયનાશનાનિ ચલાશિવર્ણ-
સ્વરવર્દનનિ । મેઘ્યાનિ ચૈતાનિ રસાય-
નાનિ મેઘ્યાવિશેષેણ ચ શ્ચક્રપુષ્પી ॥

મળ્લૂકપર્ણી બ્રાહ્મી । તદ્દલને મક્ષિષ્ઠા પ્રાદા ।
તસ્યા અપિ રસાયનત્વાત્ ॥

માક્ષિકેન તુમાફીરી પિપ્પલ્યા લવણેન ચ ત્રિફલા સિતયા વાપિ યુક્તા સિદ્ધં રસાયનમ્ । સિન્ધૂત્યક્ષર્કેરાશુષ્ઠીકજામધુગૃદૈઃ ક્રમાત્ ॥ વર્ષાદિન્ધ્રમયા પ્રાશ્યા રસાયન-
ગુણૈર્વિના । પુનર્નવસ્વાર્દેપલં નવસ્ય પિદ્ધં પિષેઘઃ પયસાર્દમાસમ્ । માસત્રયં તત્ ત્રિ-
શુળં સમં વા જીર્ણોઽપિ સૂચઃ સ પુનર્નવઃ સ્યાત્ ॥ યે માસમેકં સ્વરસં પિવાન્તિ દિને દિને શુક્લરજઃ સમુત્થમ્ । હીરાશ્ચિનસ્તે ચલવીર્યયુક્તાઃ સમાઃ શ્વતં જીવનમામુખન્તિ ॥ શતાવરી મુષ્ટિકાચુરુચી સહસ્તિકર્ણા સહ તાલમૂલી । ઇતાનિ કૃત્વા સમમામ-
યુક્તાન્યાજ્યેન કિંવા મધુનાવલિભાત્ ॥ જ-
રાહજા મૃત્યુવિયુક્તદેહો ભવન્નો વીર્યચક્ર-

વિયુક્તઃ । વિમાતિ દેવમતિમઃ સ નિત્યં
પ્રમામયો મૂરિવિદ્ધ મુદ્ધિઃ ॥ પીતાન્કગ્ન્વા
પયસાર્ધમાસં ઘૃતેન તૈલેન સુસ્તામ્બુના વા ।
વીર્યસ્ય પુષ્ટિં વપુષો વિષયે ચલસ્ય ઋસ્યસ્ય
યયામ્બુદ્વષ્ટિઃ ॥ અયઃપયં શુગુલુરત્ર ચોજ્યઃ
પલ્લવયં વ્યોષપલાનિ પથ । પલાનિ ચાદૌ
ત્રિફલારથ કર્ષં હિહન્યાસમરત્વમેવ ॥

इति लोहगुग्गुलुः ॥

એક ભાગ ટાકુ પાણી, એક ભાગ દૂધ,
અને એક ભાગ મધ, બે ભાગ ઘી, એ લોળન
પહેલાં મેળવીને પીવાથી, અથવા ત્રણ ત્રણ
ભાગ ટાકુ પાણી, દૂધ, મધ, અને ઘી મેળવીને
લોળન પહેલા પીવાથી જીવાની સ્થિતિ રહે છે.

પ્રભાતમાં બ્રાહ્મી તથા ગંગોના સ્વરસો,
શંખાવળીનાં મૂળ તથા પાનનો કલ્ક, અને
જેડીમધનુ ચૂર્ણ પીવાથી તે મહા રસાયન
છે. આમાં બ્રાહ્મીના સ્વરસ આદિ ચારે પ-
દાર્થો આયુષ્યને વધારનારા, રોગોનો નાશ
કરનારા, બુદ્ધિ દેનારા, તથા બળ, અગ્નિ,
વર્ણ, અને સ્વર સુધારનારા છે તેથી રસાયન
છે. એમાં પશુ શંખાવળી વિશેષ કરીને બુદ્ધિ
દેનારી છે. બ્રાહ્મી ન મળે તો મજાક લેવી,
કેમકે મજાક પશુ રસાયન છે.

મધ, પીપર, અને સિંધવથી યુક્ત વશ-
લોચન, અને સાકરથી યુક્ત ત્રિકુળા પશુ
સિદ્ધ રસાયન છે.

રસાયનના શુદ્ધોને ઇન્દ્રિયનારા માણસે વર્ષા-
ઋતુમાં સિંધવ સાથે, શરદ ઋતુમાં સાકર
સાથે, હેમંત ઋતુમાં ઝૂંક સાથે, શિશિર
ઋતુમાં પીપર સાથે, વસંત ઋતુમાં મધ
સાથે, અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળની સાથે હરડે
ખાવી. આ પ્રમાણે હરડે ખાવાથી રસાયનના
શુદ્ધો પ્રાપ્ત થાય છે.

જે માણસ એક પખવાડિયા સુધી કે ત્રણ
માસ સુધી, કે નવમાસ સુધી, કે એક વર્ષ
સુધી નવી સાટોડી વાટીને તેના બે તોલાભાર
કલ્ક દુધસાથે પીએ, તે માણસ વૃદ્ધ હોય
તો પશુ પાછો જીવાન થાય છે.

જે માણસ એક મહિના સુધી નિત્ય બાંજ-
રાનો સ્વરસ પીને દૂધનું લોળન કરે તેને
બળ તથા વીર્ય વધે છે, અને તે સો વર્ષ
સુધી જીવે છે.

શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગંગો, કસેલાં,
અને કાળીમુસળી સમઘાજે એકત્ર કરી ઘીમાં
કે મધમાં આટે તે માણસ વૃદ્ધાવસ્થા તથા
રોગવગરનો, આકાળમૃત્યુ વગરનો, વીર્ય
તથા બળવાળો, દેવતા જેવો, તેજસ્વી, અને
અત્યંત બુદ્ધિથી વધેલો ચર્ધકુમેશાં શોભે છે.

એક પખવાડિયા સુધી ઘીની સાથે, તેલ
સાથે, કે સ્થેવાય તેવા ઝરમ પાણી સાથે
આસોંદ પીવાથી, જેમ જળની વૃષ્ટિથી પા-
ન્યને પુષ્ટિ મળે છે તેમ, એ આસોંદ વીર્ય
તથા શરીરના બળની પુષ્ટિ કરે છે.

लोहगुग्गुलु.

મંડુર ચાર તોલા, જીરફ બાર તોલા, ત્રિ-
કુલુ (સૂંક, મરી, પીપર,) વીસ તોલા,
અને ત્રિકુળા (હરડે, ગેંડાં, આમળા) બત્રીસ
તોલા, એમનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી નિત્ય એક
તોલા આટે તેને અમરપાણું પ્રાપ્ત થાય છે

रसायनतुं विशेष इण

ન કેવલં દીર્ઘમિહાયુરન્નુતે રસાયનં યો
વિવિધં નિષેવતે । ગતિં સ દેવર્ષિનિષેવિતાં
શુભાં પ્રપદતે વ્રજા તયૈવ વાસયમ્ ॥

इति रसायनाविकारः ॥

જે માણસ વિવિધ રસાયનનું સેવન કરે છે તે માણસ આ લોકમાં લાંબું આયુષ્ય લેખાયે છે, એટલું જ નહિ પણ તે દેવર્ષિની શુભ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને અવિનાશી બ્રહ્મપદ રૂપ શેઠને પણ પામે છે.

યાવત્ જ્યોમનિ વિમ્બમમ્બરમણેરિન્દ્રોશ્વ વિષ્ણોતતે । યાવત્સપ્ત પયોષયઃ સગિરયસ્તિ-
મ્નન્તિ મૃદ્ધે મુવઃ ॥ યાવત્ચાવનિમગ્નલ ફળિ પતેરાસ્તે ફળામગ્નલે । તાવત્સાન્નિષજઃ પઠ-
ન્તુ પરિતો યાવત્પ્રકાશં શુભમ્ ॥ ગ્રન્થસ્યા-
સ્પાધ્યાપકાનાં જનાનામધ્યેતુળામાદરં કુ-
ર્વતાં ચ । શ્રીસોમેશાદિત્યવિમ્બસાદાદાયુ-

ર્ધર્ષિ સૌખ્યમાસ્તાં સદૈવ ॥

જ્યાં સુધી સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં બિંબ આકાશમાં પ્રકાશે, જ્યાં સુધી પૃથ્વી જીપર સાત સમુદ્રો રહે; જ્યાં સુધી પૃથ્વી જીપર પર્વતો રહે, અને જ્યાં સુધી પૃથ્વીનું મંડળ શેષનાગની કણ્ઠના મંડળ જીપર રહે, ત્યાં સુધી દેશે દેશમાં સારા વૈદ્ય આ શુભ ભાવપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

આ ગ્રંથને લખનારા લખાવનારા, અને આ ગ્રંથ જીપર આદર રાખનારા લોકોનું શ્રી સોમેશ્વર, સૂર્ય નારાયણ, તથા બ્રહ્માણ્ડના પ્રસાદથી સદાજ લાંબું આયુષ્ય હોજી, અને તે લોકોને અવિચળ સુખ પણ પ્રાપ્ત થજી.

इति श्री भावप्रकाशे उत्तरखंडः समाप्तः ॥

